Norman DAVIES

O ISTORIE A EUROPEI

De la era glaciară la Războiul Rece şi dincolo de el, de la Reykiavik la Riga, de la Arhimede la Einstein, de la Alexandru la Elţîn, totul într-o singură carte gândită de Norman Davies pentru a spune istoria Europei. Stilul narativ captivant al cărţii stabileşte de la bun început amplasamentul geografic şi cronologic în care se desfăşoară dramele istoriei europene. Textul a fost conceput pe mai multe nivele diferite. Cele douăsprezece capitole narative cuprind întregul trecut al Europei, din Preistorie şi până în prezent. Acestea se concentrează treptat asupra trecutului îndepărtat în capitolul I, care acoperă primii cinci milioane de ani, pentru ca apoi capitolele XI şi XII, care se referă la secolul XX, să consacre cam o pagină fiecărui an. Fiecare capitol conţine o serie de „casete", cu informaţii parcă luate cu un teleobiectiv ce ilustrează teme specifice, care au apărut de-a lungul timpului cronologic. Rezultatul general poate fi asemănat cu un album de poze din istorie, în care imaginile panoramice se combină cu acelea detaliate şi cu prim-planurile.

ISBN 978-606-609-821-2

www.rao.ro
www.raobooks.com

editura rao

NORMAN DAVIES
O ISTORIE A EUROPEI

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
DAVIES, NORMAN
O istorie a Europei / Norman Davies; trad.: Graal Soft. — Bucureşti: Editura RAO, 2015
ISBN 978 – 606 – 609 – 821 – 2 I. Graal Soft (Bucureşti) (trad.)
94 (4)
NORMAN DAVIES *Europe*: *A History* e Norman Davies, 1994
Publicat prin înţelegere cu David Godwin Associates, London
Traducere din limba engleză Graal Soft
Editura RAO, 2011
ISBN 978 – 606 – 609 – 821 – 2
Pentru Christian, californianul nostru

CUPRINS

Prefaţă… 9 Lista hărţilor…13 Legenda Europei…17
Introducere…21
I. Peninsula: Mediul şi Preistoria…63
II. Elada: Grecia antică… 105
III. Roma: Roma antică, 753 î.Hr. – 337 d.Hr. … 151
IV. Origo: Naşterea Europei, cca. 330 – 800 d.Hr. … 204
V. Medium: Evul Mediu, cca. 750 – 1270… 267
VI. Pestis: Criza creştinismului, cca. 1250 – 1493… 344
VII. Renatio: Renaşterea şi Reforma, cca. 1450 – 1670… 412
VIII. Lumen: Iluminism şi absolutism, cca. 1650 – 1789… 503
IX. Revoluţio: Un continent în tumult, cca. 1770 –

1815... 585
X. Dynamo: Motorul lumii, 1815 – 1914... 654
XI. Tenebre: Europa în eclipsă, 1914 – 1945... 772
XII. Divisa et indivisa: Europa divizată şi unită, 1945 – 1991... 921
Note la capitole... *999* Note la casete... *1041*
Anexa I. Lista casetelor... *1074*
Anexa II. Note asupra ilustraţiilor şi mulţumirilor... *1077*
Anexa III. Compendiu istoric... *1084*
Index... *1211*
Ilustraţii l-37
Ilustraţii 38 – 72

PREFAŢĂ

Această carte conţine puţine lucruri originale. Întrucât majoritatea aspectelor temei de faţă au fost deja aprofundate de istorici, munca de cercetare nu s-a dovedit necesară decât în rare ocazii. Originalitatea cărţii, atâta câtă există, constă doar în selectarea, rearanjarea şi prezentarea materialului existent. Principalul meu obiectiv a fost să încadrez istoria Europei în timp şi spaţiu şi, introducând o gamă variată de subiecte, să transmit impresia unui tot unitar irealizabil.

Formularea academică a fost redusă la minimum. Nu există note referitoare la fapte şi afirmaţii care se găsesc în lucrările de referinţă consacrate. Printre cele din urmă, menţionez în special cele douăzeci şi nouă de volume ale mele din *Enciclopedia Britanică* (a 11-a ediţie, 1910 – 1911), care depăşesc cu mult tot ce s-a scris ulterior. Notele de subsol au scopul de a explica citatele mai puţin cunoscute şi de a face referire la sursele de informare care nu apar în lucrările obişnuite. N-ar trebui să credeţi că textul elaborat susţine în mod obligatoriu interpretările din operele citate: *On ne s'étonnera pas que la doctrine*

exposée dans le texte ne soit toujours d'acord avec les travaux il est renvoyé en note.[1]

Consideraţiile teoretice care stau la baza prezentului volum au fost expuse în *Introducere*. Dar poate că scopul acestui capitol mai necesită unele explicaţii.

Textul a fost conceput pe mai multe nivele diferite. Cele douăsprezece capitole narative cuprind întregul trecut al Europei, din Preistorie şi până în prezent. Acestea se concentrează treptat asupra trecutului îndepărtat în Capitolul I, care acoperă primii cinci milioane de ani, pentru ca apoi în Capitolele XI şi XII, care se referă la secolul XX, să se consacre cam o pagină fiecărui an. Fiecare capitol conţine o serie de „casete", care oferă informaţii luate parcă cu un teleobiectiv şi ilustrează teme specifice, apărute de-a lungul timpului ordonate cronologic. Fiecare capitol se încheie cu o imagine de ansamblu a întregului continent, marcată dintr-un anumit unghi. Rezultatul general poate fi comparat cu un album de poze din istorie, în care imaginile panoramice se combină cu imaginile detaliate şi cu prim-planurile. Sper să fie un lucru de la sine înţeles faptul că gradul de acurateţe care poate fi atins la diferite nivele variază considerabil. Într-adevăr, nimeni nu se aşteaptă ca o lucrare de sinteză să întrunească standardele monografiilor ştiinţifice, care se scriu în alte scopuri.

Cele douăsprezece capitole urmează firul convenţional al istoriei europene, oferind cadrul temporal şi geografic în care sunt inserate teme şi subiecte variate. Se axează pe „istoria bazată pe evenimente": pe principalele diviziuni politice, curente culturale şi tendinţe socioeconomice, care le oferă istoricilor posibilitatea de a împărţi masa de informaţii în unităţi de lucru (deşi în mod artificial).

1 „Nu trebuie să fim surprinşi în caz că doctrina expusă în text nu este întotdeauna în concordanţă cu operele la care se face referire în notele de subsol", Ferdinand Lot, La fin du monde antique et le début du Moyen Âge (Paris, 1927), p. 3.

Accentul cronologic cade pe epocile medievală şi modernă, în care s-au pus bazele unei comunităţi europene uşor de recunoscut. Insistenţa asupra întinderii geografice are scopul de a oferi o imagine echitabilă tuturor zonelor din Peninsula Europeană, de la Atlantic la Ural – în nord, est, vest, sud şi centru.

În fiecare etapă istorică, am încercat să combat cu argumente teoriile despre „eurocentrism" şi „civilizaţie occidentală" (vezi *Introducere*, pp. 21 – 24, 24 – 47). Dar, într-o lucrare de o asemenea anvergură, nu a fost totuşi posibil să extind subiectul dincolo de frontierele Europei. Am subliniat adesea importanta influenţă exercitată asupra Europei de alţi factori, cum ar fi islamul, colonialismul sau teritoriile de peste ocean. De câte ori am considerat necesar, i-am abordat în marile teme ce au marcat bătrânul continent. Elementul oriental este inclus în expunerea unor teme ca invaziile barbare sau Revoluţia Franceză, evenimente care sunt adeseori prezentate ca fiind relevante doar pentru Occident. Spaţiul generos acordat slavilor poate fi explicat prin faptul că ei formează cea mai mare comunitate etnică din Europa. Istoriile naţionale sunt descrise pe scurt; atenţia mea s-a îndreptat asupra naţiunilor care nu s-au constituit în state, nu doar asupra naţiunilor-state. Nici comunităţile minoritare, de la eretici şi leproşi la evrei, ţigani şi musulmani nu au fost uitate.

În ultimele capitole, nu am urmărit priorităţile „viziunii aliaţilor asupra istoriei" (vezi *Introducere*, pp. 39 – 42). Nici nu am le-am contestat. Cele două războaie mondiale au fost tratate ca „două acte succesive ale aceleiaşi drame", acordându-se atenţie cu precădere conflictului central-european dintre Germania şi Rusia. Ultimul capitol, despre Europa postbelică, cuprinde evenimentele din 1989 – 1991 şi destrămarea Uniunii Sovietice. Argumentul este că anul 1991 a văzut sfârşitul arenei geopolitice, numite „Marele triunghi", ale cărui

origini datează de la începutul secolului XX (vezi anexa III, p. 1312), şi al cărui final oferă o bine-venită pauză într-o poveste continuă. Apropierea de secolul XXI întrevede alte posibilităţi de concepere a unei noi Europe.

Cele 300 de casete (vezi harta pp. 14 – 15 şi anexa I) au fost inserate în mai multe scopuri. Ele atrag atenţia asupra unei mari varietăţi de detalii, care altfel nu şi-ar fi găsit locul printre generalizările şi simplificările necesare unei scrieri sintetice a istoriei. Acestea introduc uneori subiecte inexistente în capitolele principale şi ilustrează curiozităţi, capricii şi atitudini ciudate, dar fără urmări grave, pe care istoricii serioşi le trec adesea cu vederea. Mai presus de toate, ele au fost alese în aşa fel încât să pună în lumină din cât mai multe unghiuri posibile „noile metode, discipline şi domenii ale cercetărilor recente". Acestea oferă exemple în aproape şaizeci de categorii ale cunoaşterii, care au fost împărţite în cuprinsul capitolelor în perioade, localităţi şi subiecte dintre cele mai diferite. Din raţiuni referitoare la întinderea cărţii, răbdarea editorilor şi rezistenţa autorului, lista iniţială a casetelor a trebuit scurtată. Cu toate acestea, sper că această tehnică pointilistă va reuşi să lase o impresie puternică, chiar şi cu un număr redus de puncte.

Casetele apar în text la un anumit reper temporal şi spaţial şi poartă un titlu care îi rezumă conţinutul. Fiecare poate fi luată separat şi savurată, sau poate fi citită în contextul istorisirii în care este inserată.

Imaginile de ansamblu, în număr de douăsprezece, sunt concepute pentru a prezenta o vedere panoramică asupra hărţii Europei, aflată într-o continuă schimbare. Ele stabilesc cadrul povestirii cronologice, de obicei în momente simbolice, şi oferă o pauză pentru meditaţie pe drumul mereu înainte prin mari intervale de timp şi nesfârşite teritorii. Ar trebui să-l ajute pe cititor să-şi tragă sufletul şi să se gândească la numeroasele transformări care se petrec pe mai multe fronturi în orice perioadă a

istoriei. Acestea sunt înadins văzute dintr-un singur unghi şi nu încearcă să compare multitudinea de opinii şi perspective alternative care există neîndoielnic. În această privinţă, sunt cât se poate de subiective şi au scopul de a impresiona. În unele cazuri, se află la graniţa controversatului tărâm „faptic”, combinând evenimente cunoscute cu supoziţii şi deducţii lipsite de suport documentar. Ca şi multe alte elemente din carte, şi acestea pot fi învinuite că depăşesc limitele convenţionale ale argumentaţiei şi analizei ştiinţifice. În acest caz, vor atrage atenţia nu numai asupra varietăţii trecutului Europei, dar şi asupra multiplelor unghiuri din care poate fi văzut acesta.

Cartea a fost scrisă în cea mai mare parte la Oxford. Datorează mult bogatelor şi vechilor resurse ale Bibliotecii Bodleiene, precum şi tradiţiei şi standardelor acestei instituţii. Au contribuit în mare măsură şi bursele de studiu acordate de Institut für die Wissenschaften vom Menschen din Viena şi de Harvard University’s Ukrainian Research Institute. Cărţii i-a fost adăugată culoarea de epocă în urma mai multor vizite în Europa, mai ales prin impresiile culese din Belarus şi Ucraina, în drumul din Bavaria la Bologna, în Alpii francezi şi elveţieni, în Olanda, în Ungaria şi provincia Vendée.

Aş vrea să menţionez şi concediul de un an pentru studiu, pe care mi l-a acordat School of Slavonie and East European Studies, University of London, cu condiţia de a se strânge fonduri private în vederea înlocuirii mele cu alt profesor. În alte dăţi, când nu mi s-a oferit concediu, cartea s-ar fi putut scrie în oricare dintre aceste locuri – trenuri, avioane, cantine, săli de aşteptare din spitale sau pe plajele din Hawaii, în rândurile din spate de la seminarele altora, chiar şi într-un cimitir de maşini. De asemenea, sunt recunoscător pentru subvenţia specială acordată de editura Heinemann and Mandarin, care mi-a permis să pregătesc mai repede materialele auxiliare.

Aş vrea să le mulţumesc colegilor şi prietenilor care mi-au citit anumite capitole sau secţiuni: Barry Cunliffe, Stephanie West, Riet van Bremen, David Morgan, David Eltis, Fania Oz-Salzburger, Mark Almond şi Timothy Garton Ash; unei legiuni de persoane care m-au ajutat şi consiliat, printre care: Tony Armstrong, Sylvia Astle, Alex Boyd, Michael Branch, Lawrence Brockliss, Caroline Brownstone, Gordon Craig, Richard Crampton, Jim Cutsall, Rees Davies, Regina Davy, Dennis Deletant, Geoffrey Ellis, Roger Greene, Hugo Gryn, Michael Hurst, Geraint Jenkins, Mahmud Khan, Maria Korzeniewicz, Grzegorz Kröl, Ian McKellen, Dimitri Obolenski, László Peter, Robert Pynsent, Martyn Rady, Mary Seton-Watson, Heidrun Speedy, Christine Stone, Athena Syriatou, Eva Travers, Luke Treadwell, Peter Varey, Maria Widowson şi Serghei Yakovenko; echipei de consultanţi conduse de „Kingsley”; lui Sarah Barrett, redactor, lui Sally Kendall, designer; lui Gill Metcalfe, ilustrator; lui Roger Moorhaus, care s-a ocupat de index; lui Ken Wass şi lui Tim Aspen, cartografi; lui Andrew Boag, ilustrator; editorilor mei de la OUP şi Mandarin; lui Patrick Dufïy, managerul meu de proiect, şi în special soţiei mele, fără ajutorul şi îngăduinţa căreia acest proiect nu s-ar fi materializat niciodată. Nu capeţi niciun premiu dacă găseşti pisica neagră.

Există suficiente motive pentru a considera istoria Europei un subiect ştiinţific valid, bazat pe evenimente trecute care chiar au avut loc. Însă trecutul Europei nu poate fi readus în mintea cuiva decât prin imagini fugitive, cercetări parţiale şi selecţia evenimentelor memorabile. Nu poate fi niciodată recuperat în integralitatea sa. Aşadar, acest volum este doar una dintre nenumăratele istorii ale Europei care s-au scris. A fost elaborat prin prisma a doi ochi, filtrat printr-o singură minte şi aşternut pe hârtie de un singur om.

NORMAN DAVIES Oxford, Bloomsday, 1993

În pregătirea ediţiei revizuite a volumului *o istorie a*

Europei, au fost revizuite doar greşelile faptice, termenii şi ortografia. Nu s-a făcut nicio tentativă de a pătrunde din nou pe tărâmul interpretării istorice. Pe lângă echipa iniţială de consultanţi, din care majoritatea mi-au oferit al doilea rând de sfaturi, aş vrea să mulţumesc mai ales următorilor:

J.S. Adams, Ann Armstrong, Neal Ascherson, Timothy Bainbridge, Tim Blanning, Tim Boyle, Sir Raymond Carr, James Cornish, J. Cremona, M.F. Cullis, I.D. Davidson, Excelenţa Sa Ambasadorul Finlandei, Excelenţa Sa Ambasadorul Italiei, Felipe Fernandez Armesto, J.M. Forrester, Robert Frost, Michael Futrell, Graham Gladwell, Richard Hofton, Hugh Kearney, Noel Malcolm, Velibor Milovanovic, B.C. Moberly, Jan Morris, W. Schulte Nordolt, Robin Osborne, Steven Palffy, Roy Porter, Paul Preston, Jim Reed, Donald Russell, David Selbourne, Andrew L. Simon, N.C.W. Spence, Norman Stone, Alan H. Stratford, Richard Tyndorf, John Wagar, Michael West, B.K. Workman, Philip Wynn şi Basil Yarney.

NORMAN DAVIES 17 martie 1997

LISTA HĂRŢILOR

1. Peninsula, circa 10.000 î.Hr.
2. Regina Europa
3. Liniile de falie între est-vest din Europa
4. Europa: Regiuni fizice
5. Egeea antică: 2000 î.Hr.
6. Europa preistorică
7. Roma – Sicilia – Cartagina, 212 î.Hr.
8. Imperiul Roman, sec. I d.Hr.
9. Constantinopol
10. Europa: Migraţii
11. Călătoria papei Ştefan, 753 d.Hr.
12. Europa, circa 900 d.Hr.
13. Ţările de Jos, 1265
14. Europa, circa 1300
15. Dezvoltarea Rusiei

16. Europa, 1519
17. Roma, veche şi modernă
18. Europa, 1713
19. Călătoria lui Mozart la Praga, 1787
20. Parisul revoluţionar: a) Oraşul; b) Campania din 1814
21. Europa, 1815
22. Europa, 1914
23. Europa în timpul Marelui Război, 1914 – 1918
24. Noua Europă, 1917 – 1922
25. Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, 1939 – 1945
26. Germania postbelică, după 1945
27. Europa divizată, 1949 – 1989

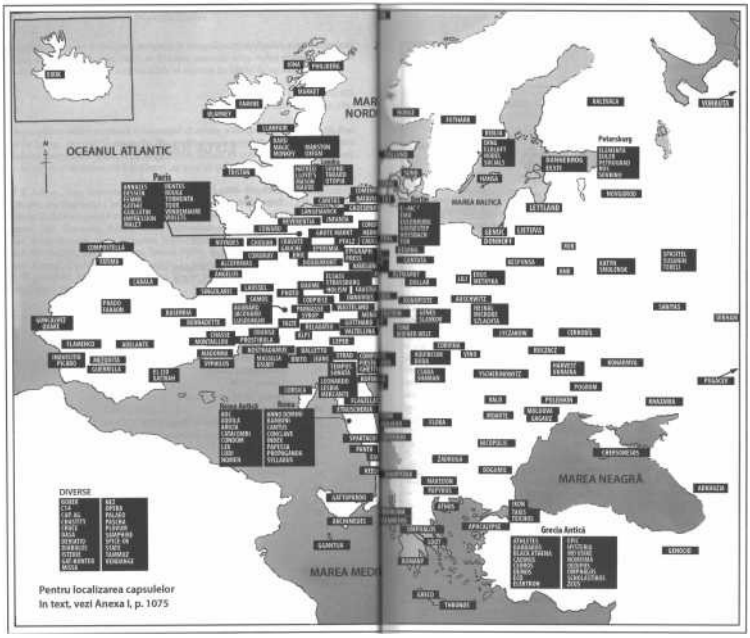

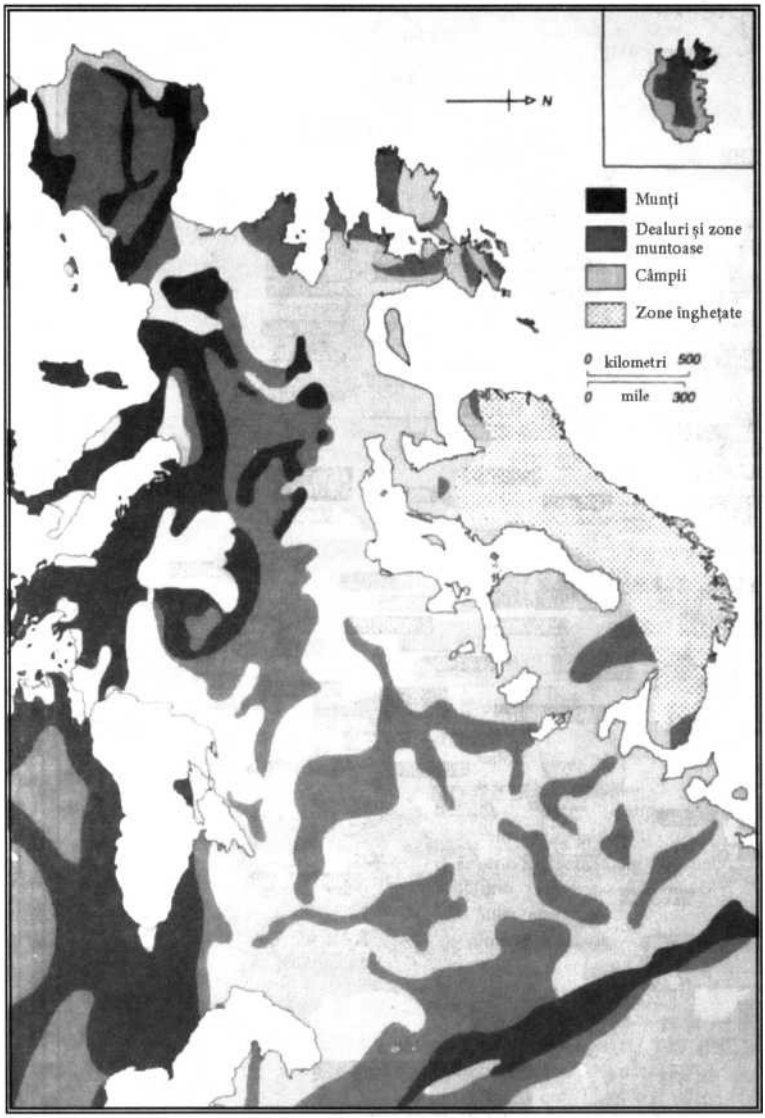

Harta 1. Peninsula, circa 10.000 î.Hr.

LEGENDA EUROPEI

La început, nu exista Europa. În locul ei a fost, pentru cinci milioane de ani, o lungă peninsulă sinuoasă fără

nume, asemănătoare statuetei de la prova celei mai vaste întinderi de pământ din lume. La vest se întindea oceanul, pe care nimeni nu-l traversase încă. La sud se aflau două mări legate între ele, presărate cu insule, golfuri şi peninsule. La nord se întindea marea calotă glaciară, mărindu-se şi micşorându-se de-a lungul vremii, ca o monstruoasă meduză de gheaţă. La est se afla puntea de pământ care făcea legătura cu restul lumii, de unde urmau să sosească toate popoarele şi civilizaţiile.

În intervalele dintre erele glaciare, în peninsulă au venit primii oameni care s-au stabilit acolo. Umanoizii de Neanderthal şi oamenii de Cromagnon ai peşterilor, probabil că au avut nume, chipuri şi idei. Dar nu se ştie cine erau cu adevărat. Ne putem da seama cum au fost din picturile, artefactele şi structura lor osoasă.

Odată cu ultima retragere a gheţii, cu doar douăzeci de mii de ani în urmă, în peninsulă au sosit noi valuri de populaţii migratoare. Pionierii şi prospectorii nelăudaţi de nimeni se deplasau încet spre vest de-a lungul coastelor, traversând teritoriul şi mările până când ajungeau la cele mai îndepărtate insule. Măreaţa lor operă care a înfruntat timpul, din perioada în care epoca de piatră făcea loc celei de bronz, a fost construită la marginea unei aşezări de pe o insulă izolată, departe de ţărm. Dar niciun fel de ipoteze din zilele noastre nu au explicat cert ce i-a inspirat pe acei meşteri zidari, nici cum se numea marele lor cerc de piatră1.

La celălalt capăt al peninsulei, alţi oameni de departe, aflaţi în zorii epocii bronzului, întemeiau o comunitate a cărei influenţă a durat până în zilele noastre. Conform tradiţiei, elenii au venit din interiorul continentului în trei mari valuri, luând în stăpânire ţărmurile Mării Egee către sfârşitul mileniului II î.Hr. Au cucerit populaţia băştinaşă, amestecându-se cu aceasta. S-au răspândit în mulţimea de insule risipite între coastele Peloponezului şi ale Asiei Mici. Au asimilat cultura predominantă a continentului şi pe cea

şi mai veche din Creta. Limba pe care o vorbeau i-a deosebit de „barbari” – „vorbitori ai unui grai neinteligibil”. Au fost întemeietorii Greciei antice. [BARBAROS]

Mai târziu, când copiii epocii clasice au întrebat de unde se trăgeau oamenii, li s-a vorbit despre crearea lumii de către un neidentificat *opifex rerum* sau „creator divin”. Li s-a vorbit despre Potop şi despre Europa.

Europa a constituit subiectul uneia dintre cele mai vechi legende din lumea clasică. Europa era mama lui Minos, stăpânitorul Cretei, deci progenitrix a celei mai străvechi ramuri a civilizaţiei mediteraneene. Femeia a fost pomenită în treacăt de Homer. Dar în *Europa şi taurul*, operă atribuită lui Moschus din Siracuza, şi mai ales în *Metamorfozele* poetului roman Ovidiu, ea apare imortalizată ca o prinţesă inocentă sedusă de părintele zeilor. Pe când se plimba cu însoţitoarele ei pe ţărmul patriei sale Fenicia, a fost ademenită de Zeus sub înfăţişarea unui taur alb ca neaua:

Şi treptat teama i se risipi, iar el, îşi oferi pieptul fecioarei să-l dezmierde şi coarnele să-i anine ghirlande.

Prinţesa prinse curaj şi se urcă

Pe spinarea taurului iubit şi-l călări, necugetată.

Apoi – încet-încet pe întinsa plajă cu nisip fierbinte o porni – întâi în undele de la mal marele zeu îşi înfipse copitele, apoi o duse mai departe.

Până în larg îşi purtă comoara.

Fetei i se strânse inima de frică, când văzu că malul se depărta mereu. Cu mâna dreaptă. Se prinse de un corn, cealaltă şi-o puse pe spinarea lui.

Tunica îi flutura în adierea brizei.2

Aceasta era cunoscuta legendă a Europei, aşa cum a fost pictată pe vasele greceşti, pe pereţii caselor din Pompei (vezi ilustraţia nr. 1), iar în Epoca Modernă de Tiţian, Rembrandt, Rubens, Veronese şi Claude Lorrain.

Istoricul Herodot, care şi-a scris opera în secolul V î.Hr., nu a fost prea impresionat de legendă. În viziunea lui, răpirea Europei nu era decât un incident în străvechea epocă a luptelor purtate pentru femei. O bandă de fenicieni o luaseră cu forţa pe Io, fiica regelui din Argos; aşa că o bandă de greci a navigat spre Fenicia şi a răpit-o pe fiica regelui din Tir. Era vorba despre răzbunare: ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte.3

Legenda Europei are multe conotaţii. Dar, ducând-o pe prinţesă în Creta de pe ţărmul Feniciei (astăzi sudul Libanului), Zeus transfera roadele mai vechilor civilizaţii asiatice în noile colonii din insulele Mării Egee. Fenicia era ca o stea pe orbita faraonilor. Călătoria făcută de Europa călare pe taur a creat o legătură între Egiptul antic şi Grecia antică. Despre fratele Europei, Cadmus, care a străbătut lumea în căutarea ei, *orbe pererrato*, se crede că a adus arta scrisului în Grecia. [CADMUS]

Călătoria Europei reprezintă, la nivel simbolic, neliniştea celor care i-au călcat pe urme. Spre deosebire de marile civilizaţii din văile fluviilor, Nilul în Egipt şi Indul în Mesopotamia, precum şi cea din China, care au fost de lungă durată, dar au fost letargice în dezvoltarea lor geografică şi intelectuală, civilizaţia mediteraneeană a fost mereu stimulată de o mişcare constantă. Această mişcare a dat naştere incertitudinii şi sentimentului de insecuritate. Incertitudinea a fost un constant catalizator al ideilor, în timp ce sentimentul de insecuritate a impulsionat o activitate frenetică. Minos era vestit pentru flota sa. Creta a fost prima putere maritimă din istorie. Corăbiile transportau oameni, mărfuri şi cultură, prilejuind schimburi de toate felurile cu ţinuturile spre care navigau. Asemenea veşmintelor Europei, minţile acestor marinari din vechime erau mereu lăsate să „fluture în adierea brizei” – *tremulae sinuantur flamine vestes*.4

Europa călătorea pe drumul soarelui, de la est la vest.

Potrivit altei legende, Soarele era un car de foc, tras de cai nevăzuţi care porneau din grajdurile lor ascunse dincolo de răsărit şi se duceau la locul lor de odihnă de după de apus. Într-adevăr, una dintre cele câteva etimologii posibile pune în antiteză Asia, „ţinutul Răsăritului” cu Europa, „ţinutul Apusului” 5. Elenii au ajuns să numească „Europa” teritoriul de la vest de Egee, pentru a-l deosebi de ţinuturile mai vechi din Asia Mică.

În zorii istoriei europene, lumea cunoscută se întindea spre est. Necunoscutul aştepta în vest, în locuri ce trebuiau descoperite. Curiozitatea Europei poate că i-a adus nenorocirea. Dar a dus la întemeierea unei noi civilizaţii care avea în cele din urmă să-i poarte numele şi să se răspândească pe tot cuprinsul Peninsulei.

Harta 2. Regina Europa

Gravură dintr-o ediţie a Cosmografiei lui Sebastian Müntzer (Cosmographia Universalis lib, vi; Basel 1550 – 1554), prin bunăvoinţa Bibliotecii Bodleiene

INTRODUCERE

Istoria astăzi

Istoria poate fi scrisă la orice scară. Se poate scrie istoria universului într-o pagină sau ciclul de viaţă al unei muşte efemere în patruzeci de volume. Un distins istoric cu multă experienţă, specializat în diplomaţia anilor 1930, a scris odată o carte despre Criza de la München şi urmările sale (1938 – 1939), o a doua despre *Ultima săptămână de pace* şi o a treia intitulată *31 august 1939*. Colegii săi au aşteptat în zadar volumul care să-i încununeze opera, intitulat *Un minut înainte de miezul nopţii*[3] Acest caz ilustrează dorinţa arzătoare a omului modern de a cunoaşte din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puţin.

Şi istoria Europei poate fi scrisă mai pe larg sau mai pe scurt. Seria Franceză *L'Évolution de l'humanité*, al cărei conţinut a fost în proporţie de peste 90% european, a fost gândită, după al Doilea Război Mondial, să aibă 110 volume principale şi mai multe suplimentare.[2] Spre deosebire de aceste opere-fluviu, lucrarea de faţă a fost concepută să cuprindă acelaşi material, ba chiar mai mult, între coperţile unui singur volum.

Cu toate aceste, niciun istoric nu se poate compara cu un poet în ceea ce priveşte economia de cuvinte:

Dacă Europa e o nimfă.
Napoli e ochiul ei albastru
Şi Varşovia îi e inima.
Petersburg, Mitau, Odesa.
Toate îi sunt ghimpi în tălpi.
Paris îi este chipul.
Londra gulerul scrobit.
Şi Roma – scapularul.[3]

Din motive neştiute, în timp ce monografiile istorice au devenit mai scurte, studiile generale s-au întins pe sute

de pagini în plus în fiecare secol. De exemplu, *The Cambridge Medieval History* (1936 – 39) acoperă perioada de la Constantin la Thomas Morus în opt volume4. *Handbuch der europäischen Geschichte* (1968 – 1979), lucrare în limba germană, acoperă douăsprezece secole, de la Carol cel Mare la coloneii greci în şapte volume la fel de groase 5. De obicei, se acordă mai mult spaţiu evenimentelor din istoria contemporană decât perioadelor antică şi medievală. Pentru cititorii englezi, o colecţie inovatoare ca aceea în opt volume de la Rivington, intitulată *Periods of European History*, ajunge din trecutul îndepărtat până în contemporaneitate la o scară din ce în ce mai mare – 442 de ani relataţi într-un ritm de 1,16 ani pe pagină pentru *Evul Mediu* al lui Charles Oman, perioada 476 – 918 (1919), 104 ani, fiecare fiind redat în 4,57 pagini, pentru *Europa în secolul XVI* (1897) de A.H. Johnson, 84 ani cu 6,59 pagini pe an pentru *Europa modernă*, 1815 – 1899 (1905) 6 a lui W. Alison Phillipps. Operele mai recente urmează acelaşi model.7

Pe majoritatea cititorilor îi interesează mai mult istoria timpului lor. Dar nu toţi istoricii sunt dispuşi să le ofere acest lucru. Există părerea că „problemele actualităţii" nu pot face obiectul „istoriei" până nu trece o jumătate de secol, până când istoricul nu are la dispoziţie documentele necesare şi nu gândeşte limpede asupra trecutului.8 Este un punct de vedere pertinent. Dar presupune că orice studiu general trebuie să se întrerupă în punctul în care începe să fie mai interesant. Istoria contemporană este vulnerabilă la tot felul de presiuni politice. Totuşi, niciun adult educat nu poate spera să desfăşoare o activitate eficientă fără să cunoască originile problemelor contemporane.9 Cu patru sute de ani în urmă, Sir Walter Raleigh, când fusese condamnat la moarte, a înţeles perfect ce primejdii îl pândeau: „Oricine scrie o istorie modernă prea aproape de adevăr se confruntă cu mari riscuri" 10.

Date fiind complicaţiile, n-ar trebui să ne mirăm că tema de bază a studiilor despre „Europa” sau „civilizaţia europeană” variază foarte mult. Încercările reuşite de a trata întreaga istorie europeană, fără a recurge la numeroase volume şi autori, au fost rare. Printre excepţii se numără o *istorie a Europei* (1936) 11 a lui H.A.L. Fisher sau *o istorie modernă a Europei* (1971) 12 a lui Eugene Weber. Ambele sunt studii extinse despre controversatul concept de „civilizaţie occidentală” (vezi mai jos). Probabil că cele mai eficiente studii sunt cele care s-au concentrat asupra unei singure mari teme, cum ar fi *Civilizaţie*13 de Kenneth Clark, care privea trecutul Europei prin prisma artei şi picturii, sau *Ascensiunea omului* (1973) 14 de Jacob Bronowski, care aborda aceeaşi temă folosindu-se de istoria ştiinţei şi tehnologiei. Ambele au inspirat superproducţii cinematografice. Un eseu mai recent a abordat istoria dintr-un punct de vedere materialist, bazat pe geologie şi resurse economice.15

Nu contest valoarea studiilor istorice în mai multe volume, dar acestea sunt condamnate să rămână opere de referinţă, care se consultă, dar nu se citesc. Nici studenţii la istorie, nici cititorii obişnuiţi nu se pot concentra asupra a zece, douăzeci sau o sută zece volume de sinteze europene generale înainte de a trece la subiectele care îi atrag cel mai mult. E păcat de întreaga serie de parametri şi supoziţii care apar în mod obligatoriu în operele detaliate în multe părţi.

În ultimul timp, necesitatea de a revizui cadrul general al istoriei europene a devenit mai imperioasă, proporţională cu gustul pentru studiile foarte specializate, elaborate la o scară extrem de mare. Câteva excepţii remarcabile, cum ar fi lucrarea lui Fernand Braudel”, pot fi folosite pentru a demonstra că au existat şi abateri de la această tendinţă. Dar mulţi istorici şi studenţi au fost atât de atraşi într-o aşa de mare măsură de conceptul „din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puţin”, încât au dat

uneori uitării perspectivele mai largi. Însă ştiinţele umaniste au nevoie de diferite grade de mărire. Istoria trebuie să vadă echivalentul planetelor rotindu-se în spaţiu, să apropie obiectivul ca să observe oamenii de pe pământ şi să sape adânc sub pielea şi tălpile lor. Istoricul trebuie să folosească echivalente ale telescopului, microscopului, electroencefalografului şi sondei geologice.

Este cât se poate de adevărat că studiul istoriei s-a dezvoltat foarte mult în ultimii ani prin adăugarea de noi metode, noi discipline şi noi domenii. Apariţia computerelor a deschis calea pentru o serie întreagă de investigaţii care nu erau până atunci la îndemâna istoricului. [RENTES]

Cercetarea în istorie a beneficiat în foarte mare măsură de tehnici şi concepte luate din ştiinţele sociale şi umaniste. [ANCIA] [CEDROS] [CHASSE] [PREZERVATIV] [EPIC] [FIESTA] [GENE] [GOTTHARD] [LEONARDO] [LIETUVA] [NOVGOROD] [PLOVUM] [PROPAGANDA] [IARBĂ SĂRATĂ] [CULESUL VIILOR.]

O tendinţă promovată de şcoala Analelor Franceze începând cu 1929 a primit acum o recunoaştere aproape mondială. [ANNALES]. Noi domenii academice ca: istoria orală, psihiatria istorică (sau „psihoistoria”) sau istoria familiei, ori istoria manierelor sunt acum bine definite. [BOGEY] [MORES] [SOUND] [ZADRUGA] În acelaşi timp, o serie de teme care reflectă preocupări contemporane au dobândit o nouă dimensiune istorică. Antirasismul, mediul, genul, sexul, semitismul, clasele sociale şi pacea sunt teme recurente în mare parte din lucrările şi dezbaterile actuale, în pofida exagerărilor datorate „corectitudinii politice”, toate îmbogăţesc tabloul de ansamblu. [ATENA NEAGRĂ] [CAUCAZIA] [ECO] [FEMEIE] [NOBEL] [POGROM] [SPARTACUS]

Totuşi, multiplicarea domeniilor şi creşterea corespunzătoare a numărului de publicaţii academice au

dat naştere, în mod inevitabil, la tensiuni. Istoricii de profesie se plâng că trebuie „să ţină pasul cu literatura”. Sunt tentaţi să se afunde şi mai adânc în cotloanele ultraspecializării şi să-şi piardă capacitatea de a comunica cu marele public. Prea multă specializare este în detrimentul istoriei povestite. Unii specialişti au lucrat pe baza presupunerii că direcţiile generale nu trebuie revizuite: că singura cale către descoperiri este să sapi adânc într-un câmp îngust. Alţii, având intenţia de a explora „structurile profunde”, au întors spatele istoriei de „suprafaţă”. S-au concentrat în schimb asupra „tendinţelor fundamentale, de lungă durată”. Asemenea unora dintre confraţii lor din critica literară, care cataloghează drept fără valoare sensul literal al unui text, unii istorici au considerat că e mai potrivit să abandoneze studiul „faptelor” tradiţionale. Studenţii lor nu mai au nici cea mai mică dorinţă de a afla ce s-a întâmplat, cum, unde şi când.

Declinul istoriei faptice a fost însoţit, mai ales în şcoală, de o mărire a „empatiei”, lucru realizat prin exerciţii menite să stimuleze imaginaţia istorică. Imaginaţia este, fără îndoială, un element esenţial în studiul istoriei. Dar exerciţiile de empatie pot fi justificate doar când sunt însoţite de o cantitate modică de cunoştinţe. Într-o lume în care ficţiunea literară este şi ea ameninţată, deoarece reprezintă o sursă creditabilă de informaţii istorice, studenţii se confruntă uneori cu situaţia în care nu se pot baza pe nimic în afară de prejudecăţile profesorului lor, din care să-şi formeze propria imagine asupra trecutului.17

Graniţa dintre istorie şi literatură a fost cât se poate de regretabilă. Atunci când „structuraliştii” din ştiinţele umane au fost depăşiţi în unele zone ale profesiei de către „deconstructivişti”, atât istoricii, cât şi criticii literari, păreau hotărâţi să excludă toate cunoştinţele tradiţionale, şi, în acelaşi timp să se excludă unii pe alţii. Din fericire, pe măsură ce aspectele exagerate ale deconstructivismului

sunt demontate, există încă speranţe că aceste clivaje esoterice pot fi astupate.18 Nu există niciun motiv pentru care un istoric judicios să nu folosească texte literare, evaluate de critică, iar criticii să nu facă uz de cunoştinţe istorice. [GATTOPARDO] [KONARMYA]

Aşadar, acum s-ar părea că specialiştii au mizat excesiv. A existat întotdeauna o diviziune corectă a muncii între harnicele albine lucrătoare din domeniul istoriei şi regina albinelor, acei *grands simplificateurs*, care aduc disciplină în activităţile stupului. Nu se va produce miere dacă lucrătoarele preiau conducerea. Astfel, nimeni nu poate accepta că marile direcţii ale „istoriei generale" au fost fixate pentru totdeauna. Şi acestea se schimbă după moda timpului, iar cele fixate cu cincizeci sau o sută de ani în urmă sunt tocmai bune de revizuit (vezi mai jos). În acelaşi mod, studiul straturilor geologice ale istoriei nu trebuie niciodată separat de faptele celor de pe pământ. În căutarea „tendinţelor", „societăţilor", „economiilor" sau „culturilor", nu trebuie să pierdem din vedere bărbaţii, femeile şi copiii în carne şi oase.

Specializarea a deschis calea intereselor politice lipsite de scrupule. Întrucât nimeni nu este considerat competent să exprime o opinie dincolo de propriul său puţ de mină, animalele de pradă au fost lăsate în voia lor să cutreiere preria. Combinaţia de muncă solidă de documentare şi de subiecte mult prea selective, care exclude *a priori* o recapitulare completă a factorilor relevanţi, este cu adevărat dăunătoare. Se spune că A.J.P. Taylor ar fi afirmat despre o asemenea operă că: „este 90% adevărată şi 100% inutilă".19

Răspunsul prudent la aceste noi tendinţe este să te situezi de partea pluralismului interpretării şi a „siguranţei cifrelor"; adică să încurajezi o mare varietate de viziuni pentru a contrabalansa limitările fiecăreia. O viziune unică este riscantă. Dar cincizeci sau şaizeci de puncte de

vedere – sau trei sute – pot constitui baza pentru conceperea unei viziuni compuse acceptabile. „Nu există un Adevăr unic, ci atâtea adevăruri câte *conştiinţe*”.*20*

În Capitolul II se face referire la strălucita soluţie găsită de Arhimede la problema literei greceşti ***π***, prin calcularea corelaţiei dintre circumferinţa cercului şi diametru. Arhimede ştia că lungimea circumferinţei trebuie să fie undeva între suma laturilor unui pătrat trasat în afara cercului şi suma laturilor unui pătrat desenat în interiorul cercului (vezi diagrama). Nereuşind s-o calculeze direct, i-a venit ideea să găsească rezultatul calculând perimetrul unui poligon cu 99 de laturi circumscris cercului. Cu cât mai multe laturi avea poligonul, cu atât mai aproape avea să fie de forma cercului. În mod asemănător, am fi tentaţi să credem că, dacă există un număr mare de surse, se va micşora diferenţa între realitatea din trecut şi încercările istoricilor de a o reconstrui.

De altfel, imposibila sarcină a istoricului a fost asemănată cu aceea a fotografului, a cărui poză statică şi bidimensională nu poate oferi niciodată o reprezentare corectă a lumii tridimensionale în continuă mişcare. „Istoricul, ca şi aparatul foto, minte întotdeauna”. 21 Dacă am extinde această paralelă, s-ar putea spune că fotografii pot să sporească în mare măsură verosimilitatea operei lor – dacă doresc acest lucru – multiplicând numărul de imagini pe aceeaşi temă. Un mare număr de poze, făcute din diverse unghiuri şi cu diferite lentile, filtre sau filme, pot împreună să reducă selectivitatea grosieră a unei singure fotografii. Aşa cum au descoperit producătorii de filme, un mare număr de cadre într-o secvenţă dau naştere unei imitaţii pasabile a timpului şi mişcării. În acelaşi fel, „istoria panoramică” poate fi reconstruită dacă istoricul interpolează cele mai variate surse cu putinţă. Rezultatul nu va fi niciodată perfect, dar fiecare unghi şi fiecare tehnică diferită contribuie la punerea în lumină a părţilor

care, unite, alcătuiesc întregul.

Distorsiunea este o caracteristică intrinsecă a tuturor surselor de informare. Obiectivitatea absolută este imposibil de atins. Orice tehnică are avantaje şi dezavantaje. Lucrul cel mai important este să înţelegi în ce constă valoarea şi distorsiunile din fiecare tehnică şi să ajungi la o aproximare rezonabilă. Criticii care aduc obiecţii faptului că istoricii se folosesc de poezie, sociologie, astrologie sau alte domenii, pe motiv că aceste surse sunt „subiective", „părtinitoare" sau „neştiinţifice", nu fac decât să afirme un lucru evident. Totuşi, e ca şi cum cineva s-ar opune radiografierii scheletului sau ecografici pântecelui, pe motiv că aceste examene nu oferă decât o imagine necorespunzătoare a chipului uman.

Medicii folosesc toată aparatura disponibilă ca să descifreze secretele corpului şi minţii umane. Istoricii au nevoie de nişte dotări asemănătoare pentru a pătrunde în misterele trecutului.

Istoria bazată pe documentare, care a predominat mult timp, este în acelaşi timp una dintre cele mai valoroase şi riscante metode de abordare. Tratată cu imprudenţă, deschide calea către cele mai greşite interpretări; în plus, există zone vaste ale experienţei umane care nu pot fi consemnate. Însă nimeni nu poate nega faptul că documentele istorice rămân filoane bogate ale cunoaşterii. [HOSSBACH] [METRIKA] [SMOLENSK]

Lord Acton, fondatorul şcolii de istorie de la Cambridge, a prevăzut odată efectul accentuat de ştergere al istoriei bazate pe documentare. Acesta tinde să acorde prioritate enormei cantităţi de dovezi, în detrimentul interpretării pe care o oferă istoricul acestor mărturii ale trecutului. [Trăim] „în epoca documentării", scria Acton în urmă cu circa nouăzeci de ani, „care tinde să facă istoria independentă de istorici, să dezvolte învăţatul în detrimentul scrisului".22

În general, istoricii s-au gândit mai mult la propriile lor dezbateri decât la problemele pe care le întâmpină cititorul desconsiderat de atâta timp. Urmărirea obiectivităţii ştiinţifice a redus în mare măsură fantezia şi a separat faptele de ficţiune. Totodată, a micşorat numărul de instrumente folosite de istorici pentru a-şi transmite descoperirile. Pentru un bun istoric nu e de ajuns să stabilească faptele şi să adune dovezi. Cealaltă jumătate a sarcinii sale este să pătrundă în mintea cititorilor, să se opună tuturor percepţiilor distorsionate pe care le au toţi amatorii de istorie. Aceste percepţii nu le includ numai cele oferite de cele cinci simţuri, ci şi un complex de sinapse intelectuale prestabilite, plecând de la terminologie lingvistică, denumiri geografice, coduri simbolice pentru opinii politice, convenţii sociale, dispoziţii afective şi ajungând până la credinţe religioase, memorie vizuală şi cunoştinţe istorice tradiţionale. Fiecare cititor de istorie are un bagaj de cunoştinţe anterioare, prin care se filtrează obligatoriu orice nouă informaţie despre trecut.

Din această cauză, istoricii conştiincioşi acordă tot atâta atenţie transmiterii informaţiilor, cât şi strângerii şi prelucrării acestora. Acest aspect face parte din munca lor, căci au multe dintre preocupările poeţilor, scriitorilor şi artiştilor. Aşa că trebuie să supravegheze munca tuturor celorlalţi care contribuie la modelarea şi transmiterea către public a impresiilor despre trecut – istorici de artă, muzicologi, muzeografi, arhivari, ilustratori, jurnalişti, biografi, ingineri de sunet, producători de filme, scriitori de romane istorice, ba chiar şi furnizori de „aer medieval îmbuteliat”. În fiecare etapă, cheia calităţii, aşa cum a fost definită de Vico pentru prima oară, este „fantezia istorică creatoare”. Fără aceasta, munca istoricului rămâne o literă fără viaţă, un mesaj netransmis. [PRADO] [SONATA] [SOVKINO]

În această eră, chipurile ştiinţifică, aspectul

imaginativ al profesiei de istoric a fost cu siguranţă desconsiderat. Pe de altă parte, a fost exagerată valoarea lucrărilor academice imposibil de citit şi a informaţiilor nedigerabile obţinute din cercetare. Istoricii imaginativi ca Thomas Carlyle nu au fost învinuiţi pentru excesul de licenţe poetice. În schimb, au fost uitaţi. Totuşi, convingerile lui Carlyle cu privire la relaţia dintre istorie şi poezie sunt cel puţin demne de luat în seamă.23 E important să verifici acurateţea informaţiilor, ceea ce Carlyle nu făcea uneori. Dar şi „să povesteşti cum trebuie" e important. Toţi istoricii trebuie să-şi spună povestea în mod convingător sau o să fie ignoraţi.

„Postmodernismul" a reprezentat în ultimii ani un amuzament pentru toţi cei care dau întâietate operelor istoricilor în detrimentul studiului trecutului. Curentul este de fapt o modă inspirată de cei doi guru francezi, Foucault şi Derrida, care au combătut normele general acceptate ale istoriei şi principiile metodologiei tradiţionale. S-a urmărit să se nege valoarea surselor şi materialelor documentare, aşa cum, în literatură, deconstructiviştii au încercat să descompună „înţelesul" textelor literare. De altfel, s-a opus „tiranei faptelor" şi „ideologiilor autoritariste", despre care se credea că stau la baza oricăror informaţii. În forma sa cea mai radicală, a susţinut că toate afirmaţiile despre realitatea din trecut sunt „coercitive". Iar printre cei care răspândesc această formă de constrângere sunt toţi istoricii angajaţi în „promovarea valorilor umane". După criticii acestui curent, adepţii săi au redus istoria la „bunul plac al istoricului", iar aceasta a devenit un instrument în mâinile grupărilor politice radicale cu propria lor agendă. În dispreţul său pentru date concrete, insinuează că să ştii ceva e mai periculos decât a nu şti nimic.24

Însă fenomenul a ridicat mai multe probleme decât a rezolvat. Adepţii săi pot fi comparaţi doar cu acei sumbri academicieni care, în loc să spună glume, colaborează la

scrierea de volume de analiză a umorului. Te întrebi şi dacă istoriografia liberală tradiţională poate fi definită ca „modernistă”; şi dacă „postmodernismul” nu s-ar cuveni să fie rezervat celor ce încearcă să găsească un echilibru între nou şi vechi. Este foarte plăcut să-ţi baţi joc de toţi, fără excepţie; dar această atitudine poate să ducă şi la persiflarea lui Derrida. E doar o chestiune de timp până când deconstructiviştii vor fi „descompuşi” prin propriile lor tehnici. „Am supravieţuit „«morţii lui Dumnezeu»” şi „morţii omului”. Vom supravieţui cu siguranţă „morţii istoriei”… şi morţii postmodernismului.25

Dar să ne întoarcem la problema amplificării. Orice scriere care acoperă lungi perioade istorice trebuie să fie concepută altfel decât panorama compusă din toate trăsăturile relevante ale unei anumite etape sau moment. Prima, abordarea cronologică, trebuie să pună accentul pe tendinţe şi evenimente înnoitoare care, deşi atipice în perioada în care au apărut, vor câştiga în importanţă mai târziu. Ultima, abordarea sincronică, trebuie să combine noutatea cu tradiţia şi să urmărească modul în care interacţionează acestea. Prima riscă să fie învinuită de anacronism, a doua de imobilitate.

Europa modernă a fost la începuturile sale un fel de laborator pentru aceste experienţe. Odată dominată de istorici care cercetau originile umanismului, protestantismului, capitalismului, ştiinţei şi statului naţional, a atras apoi atenţia specialiştilor care au evidenţiat cât se poate de corect că elemente ale lumilor medievală şi păgână au supravieţuit şi au prosperat. Un istoric multilateral ar trebui să găsească un echilibru între cele două tipuri de abordare. Când descrii secolul XVI, de exemplu, este la fel de greşit să scrii exclusiv despre vrăjitoare, alchimişti şi zâne ca şi să te axezi doar pe Luther, Copernic sau apariţia parlamentului englez. Istoria generală trebuie să ia în seamă dezbaterile specialiştilor, dar să găsească şi mijlocul prin care să se ridice deasupra

preocupărilor lor trecătoare.

Concepte despre Europa

„Europa” este o idee relativ modernă, care a înlocuit treptat conceptul de „lume creştină”, în urma unui complicat proces intelectual ce s-a întins din secolul XIV până în secolul XVIII. însă perioada decisivă a fost în cele câteva decenii de dinainte şi de după anul 1700, după conflictul religios extins pe generaţii întregi. În această fază timpurie a Iluminismului (vezi capitolul VIII), a devenit stânjenitor pentru comunitatea naţiunilor să i se amintească de identitatea ei creştină comună; iar Europa a simţit nevoia să se definească prin conotaţii mai neutre. În Occident, războaiele purtate împotriva lui Ludovic XIV au inspirat mai mulţi scriitori, care au instigat la o acţiune comună în vederea stabilirii diviziunilor administrative din ţară. Quakerul cu ani grei de închisoare la activ, William Penn (1644 – 1718), născut într-o familie anglo-olandeză şi întemeietor al statului Pennsylvania, s-a distins prin faptul că a sprijinit atât toleranţa universală, cât şi un parlament european. Abatele francez disident, Charles Castel de St. Pierre (1658 – 1743), autor al lucrării *Projet d’une paix perpétuelle* (1713), a cerut înfiinţarea unei confederaţii a statelor europene care să garanteze o pace de lungă durată. În Est, apariţia Imperiului Rus sub Petru cel Mare a impus regândirea radicală a contextului internaţional. Tratatul de la Utrecht din 1713 a oferit ultima ocazie importantă în care s-a vorbit public despre *Respublica Christiana*, „Republica creştină”.

După aceea, a câştigat teren conştientizarea faptului de a fi european, opusă celei de a fi creştin. În 1751, Voltaire descria Europa ca fiind:

un fel de mare republică divizată în mai multe state, unele monarhii, altele cu un regim mixt… dar toate asemănătoare. Au la bază aceeaşi religie, deşi există mai

multe confesiuni. Toate au acelaşi principiu al legii şi politicii publice, necunoscut în alte părţi ale lumii.26

Douăzeci de ani mai târziu, Rousseau anunţa: „Nu mai există francezi, germani şi spanioli, nici englezi, ci doar europeni”. Conform unui anumit punct de vedere, conştientizarea supremă a „ideii de Europa” s-a produs în 1746, când Edmund Burke a scris: „Niciun european nu se poate simţi exilat în nicio parte din Europa”.27 Chiar şi aşa, factorii geografici, culturali şi politici ai comunităţii europene sunt încă subiect de dezbatere. În 1794, când William Blake şi-a publicat unul dintre cele mai de neînţeles poeme, intitulat *Europa*: *O profeţie*, l-a ilustrat cu o imagine a Atotputernicului aplecat în afara cerurilor şi cu un compas în mână.28

Cea mai mare parte din conturul Europei este format de multele lui ţărmuri. Dar delimitarea frontierelor terestre s-a făcut în timp. Linia care desparte Europa de Asia a fost fixată de populaţiile antice de la Hellespont până la fluviul Don şi aşa a rămas până în Evul Mediu. Un enciclopedist din secolul XIV a definit-o cu multă precizie:

Se spune că Europa este al treilea continent din lume ca mărime şi că şi-a primit numele de la Europa, fiica lui Agenor, regele Libiei. Jupiter a răpit-o pe Europa şi a dus-o în Creta, denumind majoritatea teritoriului după ea... Europa începe la fluviul Tanay [Don] şi se întinde până la Oceanul Nordic şi Spania. Părţile de est şi sud se ridică din marea numită Pontus [Marea Neagră] şi toate se unesc la Marea cea Mare [Mediterana] şi se termină la insulele Cádiz [Gibraltar] ...29

Papa Pius II (Enea Piccolomini) şi-a început al său *Tratat despre statul Europa* (1458) cu descrierea Ungariei, Transilvaniei şi Tracici, care erau pe atunci ameninţate de turci.

Nici anticii, nici medievalii nu ştiau sigur cât se întindea spre est Câmpia Europeană, căci în unele părţi ale acesteia nu a existat populaţie stabilă până în secolul

XVIII. Aşa că abia în 1730, un ofiţer suedez din armata Rusiei, pe nume Strahlenberg, a venit cu ideea că frontierele Europei ar trebui extinse de la Don până la munţii şi râul Ural. Pe la sfârşitul secolului XVIII, guvernul rus a înfiinţat un post de grăniceri pe drumul dintre Ekaterinburg şi Tyumen pentru a delimita frontiera între Europa şi Asia. De atunci, cei exilaţi de regimul ţarist, care erau duşi spre Siberia în lanţuri, şi-au făcut obiceiul de a îngenunchea la acel post şi de lua o ultimă mână de ţărână europeană. „Niciun alt post de graniţă din lume, scrie un martor din acea vreme, nu a văzut atâtea inimi frânte”. 30 Prin 1833, când Volger a publicat *Handbuch der Geographie*, ideea de „Europă întinsă de la Atlantic până la Ural” se câştiga teren.31

Cu toate acestea, nu e nimic sfânt în convenţia dominantă. Extinderea Europei până la Ural a fost acceptată ca rezultat al măririi teritoriului Imperiului Rus. Dar a fost mult criticată, mai ales de geografii analitici. Frontiera la Ural avea puţină validitate în ochii lui Halford Mackinder şi ai lui Arnold Toynbee, pentru care factorii de mediu aveau prioritate, sau în opinia geografului elveţian, J. Reynold, care a scris că „Rusia este antiteza geografică a Europei”. Declinul puterii ruseşti putea foarte bine să impună o revizuire – caz în care ideea profesorului de origine rusă de la Oxford a unei „Europe ca mareea”, ale cărei frontiere sunt supuse fluxului şi refluxului, s-ar confirma.32

Europa geografică a trebuit întotdeauna să concureze cu noţiunea de Europă văzută ca o comunitate culturală; şi, în absenţa structurilor politice comune, civilizaţia europeană nu poate fi definită decât pe baza criteriilor culturale. Un accent deosebit se pune pe rolul germinatoriu al creştinismului, un rol pe care această religie nu a încetat să-l joace nici atunci când s-a prăbuşit lumea creştină.

Vorbind la radio despre înfrângerea Germaniei din

1945, poetul T.S. Eliot şi-a expus viziunea conform căreia civilizaţia europeană s-ar afla în pericol de moarte după repetatele micşorări ale inimii sale creştine. A descris „închiderea frontierelor mentale ale Europei”, proces care avusese loc în anii când statele naţionale se afirmaseră pe deplin. „Autarhiei economice şi politice i-a urmat inevitabil un fel de autarhie culturală”, susţinea el. A pus accentul pe natura organică a culturii: „Cultura e ca o plantă care trebuie să crească. Nu poţi să construieşti un copac; poţi doar să-l plantezi, să-l îngrijeşti şi să aştepţi să dea roade...”. A scos în evidenţă interdependenţa dintre numeroase subculturi din familia europeană. Ceea ce numea el „schimbul de mărfuri” cultural era sângele care dădea viaţă organismului. Şi a evidenţiat datoria pe care o au literaţii. Mai presus de toate, a socotit importantă poziţia centrală a tradiţiei creştine, care include „moştenirea Greciei, a Romei şi a Israelului”:

Factorul dominant în crearea unei culturi comune a popoarelor, din care fiecare îşi are o cultură diferită, este religia... Vorbesc despre tradiţia comună a creştinătăţii, care a făcut din Europa ceea ce este acum, şi despre elementele culturale comune pe care le-a impus creştinismul... Pe baza creştinismului s-au dezvoltat artele; creştinismul a fost elementul – până de curând – pe care s-au bazat toate legile în Europa. Creştinismul a dat substanţă ideilor noastre. Un european poate nu crede că religia creştină e adevărată; şi totuşi, tot ce spune sau face... are o semnificaţie bazată pe [moştenirea creştină]. Numai într-o cultură creştină ar fi putut să apară un Voltaire sau un Nietzsche. Personal, nu cred că această cultură a Europei va putea să supravieţuiască dispariţiei credinţei creştine.33

Acest concept este, în toate sensurile, cel tradiţional. Constituie jalonul fundamental al tuturor celorlalte variante şi idei strălucite în această privinţă. Este punctul de pornire a ceea ce a numit Madame de Staël „penser à

l'européenne".

Pentru istoricii culturii europene, principala sarcină este să identifice multiplele tendinţe concurente din tradiţia creştină şi să le determine influenţa în funcţie de elementele lor noncreştine şi anticreştine. Pluralismul este *de rigueur*. În ciuda aparentei supremaţii a credinţei creştine până la mijlocul secolului XX, este imposibil de negat că majoritatea stimulilor profitabili din timpurile moderne, de la pasiunea Renaşterii pentru Antichitate şi până la obsesia romanticilor pentru natură, au avut origini esenţialmente păgâne. De asemenea, este greu de combătut faptul că toate cultele contemporane ale modernismului, erotismului, economiei, sportului sau culturii pop sunt legate de moştenirea creştină. Principala problemă din zilele noastre este să decizi dacă forţele centrifugale din secolul XX au redus această moştenire la un joc fără semnificaţie. Puţini analişti ar putea să afirme acum că a existat vreodată ceva asemănător unei culturi europene de monolit. O idee interesantă este să priveşti moştenirea culturală europeană ca fiind alcătuită din patru sau cinci cercuri care se intersectează şi se suprapun parţial34 (vezi anexa III, p. 1238). Potrivit romancierului Alberto Moravia, identitatea culturală unică a Europei este „un material cu două feţe, una pestriţă... cealaltă uni, de o culoare intensă şi bogată" 35.

Totuşi, ar fi o greşeală să credem că „Europa" a fost lipsită de conţinut politic. Dimpotrivă, s-a plasat adesea la polul opus al armoniei şi unităţii. „Europa" era un ideal imposibil de atins, obiectivul pentru care trebuiau să facă eforturi toţi europenii.

Această viziune mesianică şi utopică asupra Europei a fost luată în discuţie cu mult timp în urmă, înainte de încheierea Tratatului din Westfalia. A fost invocată cu tărie în propaganda lui Wilhelm de Orania şi a aliaţilor să-i, care au format coaliţia împotriva lui Ludovic XIV, dar şi de către opozanţii lui Napoleon. „Europa, a afirmat ţarul Alexandru

I, suntem noi”. A fost prezentă şi în teoria Echilibrului puterii din secolul XVIII şi în cea a Acordului din secolul XIX. A fost o trăsătură esenţială a paşnicei epoci a imperialismului care, până să fie distrusă de Marele Război din 1914, a privit Europa ca pe leagănul dominaţiei mondiale.

În secolul XX, idealul european a fost revizuit de politicienii hotărâţi să vindece rănile lăsate de cele două războaie mondiale. În anii 1920, după Primul Război Mondial, şi-a găsit exprimarea în Liga Naţiunilor şi îndeosebi în opera lui Aristide Briand (vezi pp. 945 – 51). A fost atrăgătoare mai ales pentru noile state din Europa de Est, care nu purtau povara unor imperii extraeuropene şi care căutau să se protejeze de marile puteri. La sfârşitul anilor 1940, după apariţia Cortinei de Fier, şi-au însuşit această viziune şi oamenii care doreau să clădească o Mică Europă în Occident şi care îşi imaginau această construcţie ca pe o serie de cercuri concentrice având centrul în Franţa şi Germania. Dar a constituit şi o rază de speranţă pentru alţii, izolaţi în Est de tiranicul regim comunist. Destrămarea imperiului sovietic din 1989 – 1991 a creat oportunitatea constituirii unei comunităţi paneuropene care putea să aspire să se extindă pe întreg continentul.

Însă fragilitatea idealului european a fost recunoscută atât de adversarii, cât şi de adepţii ei. În 1876, Bismarck a renunţat la ideea de Europa, aşa cum Metternich abandonase Italia ca „noţiune geografică”. Şaptezeci de ani mai târziu, Jean Monnet.

„Părintele Europei”, şi-a dat seama de adevărul din vorbele lui Bismarck. „Europa n-a existat niciodată, a recunoscut el; trebuie să construim Europa din temelii”. 36

Timp de peste cinci sute de ani, cea mai importantă problemă legată de stabilirea frontierelor Europei a constat în includerea sau excluderea Rusiei. În toată istoria modernă au existat piedici de natură ortodoxă, autocratică şi economică, iar expansiunea acesteia nu a

făcut decât să înrăutăţească lucrurile. Vecinii Rusiei din Vest au căutat adesea motive s-o excludă din Europa. Nici ruşii înşişi nu erau prea siguri dacă voiau să-i aparţină sau nu.

De exemplu, în 1517, rectorul Universităţii Jagiełłoniene din Cracovia, Maciej Miechowita, a publicat un tratat de geografie în care sprijinea tradiţionala distincţie ptolemeiană între *Sarmaţia europaea* (Sarmaţia europeană) şi *Sarmaţia asiatica* (Sarmaţia asiatică) cu graniţa pe Don. Aşadar, Polonia şi Lituania erau în Europa, iar cnezatul rus al Moscovei în afara acesteia.37 După trei secole, lucrurile nu se clarificaseră încă. Polonia şi Lituania tocmai se dezmembraseră, iar frontiera Rusiei se mutase cu mult spre vest. Atunci când francezul Louis-Philippe de Ségur (1753 – 1830) a trecut pe acolo în ajunul Revoluţiei Franceze, a fost sigur că Polonia nu mai era în Europa. *On croit sortir entièrement de l'Europe*, scria el după ce intrase în Polonia; *tout ferait penser qu'on a reculé de dix siècles"*. (Ai impresia că ai părăsit Europa; totul te face să crezi că eşti cu zece secole în urmă.) Luând drept principal criteriu al apartenenţei la Europa dezvoltarea economică, era cât se poate de modern în gândire.38

Era totuşi epoca în care guvernul Rusiei insista să câştige încrederea Europei. În ciuda faptului că teritoriul pe care îl stăpânea se întindea în linie neîntreruptă prin Asia şi până în America de Nord, împărăteasa Ecaterina a anunţat în 1767, pe un ton categoric, că „Rusia e un stat european". Toţi cei care voiau să facă afaceri cu Moscova au luat notă de afirmaţia ei. La urma urmei, cnezatul Moscovei fusese parte integrantă a lumii creştine din secolul X, iar Imperiul Rus era un partener valoros în relaţiile diplomatice. Spaima de „urs" n-a împiedicat formarea unui consens general privitor la Rusia ca membră a Europei. Această atitudine a câştigat şi mai mulţi adepţi în secolul XIX, când Rusia a jucat un rol

important în înfrângerea lui Napoleon, iar cultura rusă a cunoscut o mare înflorire în timpul lui Tolstoi, Ceaikovski şi Cehov.

Intelectualii ruşi, împărţiţi între partizani ai Occidentului şi slavofili, erau nesiguri în privinţa gradului de europenizare al Rusiei (vezi capitolul X, pp. 811 – 812, 817). În *Rusia şi Europa*, slavofilul Nikolai Danielevski (1822 – 1885) susţinea că Rusia avea propria sa civilizaţie slavă, la jumătatea drumului dintre Europa şi Asia. Dimpotrivă, într-un discurs rostit la dezvelirea statuii poetului Puşkin, Dostoievski s-a lansat într-o eulogie a Europei. „Popoarele din Europa, declara el, nu ştiu cât de dragi ne sunt". Doar un mic grup de *vostoşniki* sau „orientali" afirmau că Rusia era în întregime noneuropeană, având mai multe în comun cu China.39

După 1917, regimul bolşevic a revigorat multe dintre vechile dubii şi ambiguităţi. Bolşevicii erau priviţi de multe ţări străine ca nişte barbari – Churchill îi considera „nişte babuini" – o hoardă de asiatici cruzi care semănau moarte şi distrugere, ca Attila şi Ginghis Han. În schimb, în Rusia Sovietică, revoluţionarii marxişti erau adesea acuzaţi că sunt implantaţi acolo de Occident, dominaţi de evrei, susţinuţi cu banii Occidentului şi manipulaţi de spionajul german. În acelaşi timp, un puternic curent de opinie în rândurile oficialilor se baza pe afirmaţia că Revoluţia tăiase toate legăturile cu „decadenta" Europă. Mulţi ruşi se simţeau umiliţi de izolarea în care trăiau şi se lăudau că o Rusie revitalizată va depăşi curând Occidentul lipsit de credinţă. În 1918, un poet de seamă din perioada revoluţionară scria o poezie sfidătoare, intitulată „Sciţii":

Voi sunteţi milioane, noi suntem oşti fără număr.
Intraţi cu noi în luptă şi neamul nostru va învinge!
Suntem sciţi, dar şi asiatici, de pe acele ţărmuri Un se nasc prunci cu ochi alungiţi şi lăcomie în priviri.
Rusia e un sfinx! Triumfător şi suferind.
Ce-şi scaldă mâinile în şuvoi de sânge negru.

Ochii-i vă fixează – iar şi iar – Cu ură şi iubire totodată.

Lume veche – îţi mai zic o dată – trezeşte-te!
Fraţii-s la ananghie, Trudesc şi pace vor,
cu foc se ospătează, încă o dată te mai chem!
Vino, te alătură veseliei fraţilor tăi!
Dănţuieşte în ritmul barbarei lire.40

Nu era prima dată când ruşii nu ştiau pe care drum să o apuce.

Cât despre conducerea bolşevică, Lenin şi apropiaţii lui se identificau în mare măsură cu Europa. Se vedeau moştenitorii tradiţiei promovate de Revoluţia Franceză; credeau că îşi au rădăcinile în mişcarea socialistă din Germania; şi presupuneau că li se vor alătura şi ţările capitaliste avansate din Occident, în care vor izbucni revoluţii. La începutul anilor 1920, Cominternul a pus pe tapet ideea Statelor Unite ale Europei, conduse de comunişti. Abia sub Stalin, care i-a eliminat pe toţi vechii bolşevici, Uniunea Sovietică a decis să se distanţeze ideologic de Europa. În aceeaşi perioadă, un grup influent de imigranţi intelectuali ruşi, printre care prinţul N.S. Trubetkoi, RN. Savitki şi G. Vemadski, au ales să revigoreze spiritul asiatic în amestecul cultural din Rusia. Cunoscuţi sub numele de *ievraziţi* sau „euroasiatici”, ei se opuneau cu totul ideologiei bolşevice, dar aveau o atitudine sceptică faţă de realităţile Europei Occidentale.

Desigur, cei şaptezeci de ani de totalitarism sovietic au lăsat o cortină groasă, atât din punct de vedere mental, cât şi fizic între Rusia şi Europa. Regimul sovietic a început să manifeste o xenofobie evidentă – o atitudine alimentată din plin de experienţele prin care trecuse lumea în cel de-al Doilea Război Mondial şi cultivată cu asiduitate de către stalinişti. Deşi mulţi ruşi au acceptat să facă parte din blocul sovietic, alături de alte popoare nonruse, în adâncul sufletului lor, şi-au păstrat sentimentul identităţii lor europene. Acesta i-a ajutat să supravieţuiască în

comunism din punct de vedere spiritual. Când s-au sfărâmat lanţurile regimului comunist, au fost în stare să salute „revenirea în Europa”, conform celebrei formulări a lui Václav Havel.

Cu toate acestea, scepticismul cu privire la calităţile europene ale Rusiei a continuat să se manifeste atât în interiorul ţării, cât şi în afara graniţelor ei. Spiritul naţionalist al ruşilor, care urăsc şi, în acelaşi timp, invidiază „Occidentul”, a fost un factor de coeziune pentru aparatul stalinist, care se simţea umilit de prăbuşirea puterii sovietice şi care dorea să-şi refacă imperiul. Nucleul dur al opoziţiei faţă de speranţa unei democraţii postcomuniste, reprezentat de alianţa dintre naţionaliştii ruşi şi comuniştii nereformaţi, nu putea decât să privească strâmb la acel *rapprochement* al Moscovei de Washington şi Europa Occidentală.

Cât despre liderii din Occident, aceştia aveau în primul rând nevoie de stabilitate. Nereuşind să facă un parteneriat durabil cu ţara lui Gorbaciov, o versiune umanizată a URSS-ului, s-au grăbit să sprijine Federaţia Rusă. Au răspuns cu bunăvoinţă la solicitările Moscovei de ajutor economic şi de asociere atât cu NATO, cât şi cu Comunitatea Europeană. Ulterior unii dintre ei şi-au dat seama de inconveniente. La urma urmei, Federaţia Rusă nu era un stat naţional unit, pregătit pentru democraţia liberală. Era încă un conglomerat multinaţional care acoperea Eurasia, puternic militarizat şi având reflexe imperiale în privinţa propriei securităţi. Nu era încă ferm hotărâtă să-şi lase vecinii să păşească pe propriul lor drum. Dacă nu găsea modalităţi de a se debarasa de moştenirea imperialistă, ca toate celelalte foste imperii din Europa, nu se putea aştepta să ajungă membră a Comunităţii Europene. Cel puţin aceasta era opinia clară a decanului de vârstă din Parlamentul Europei, exprimată în discursul din septembrie 1993. [EESTI]

Unii comentatori politici au insistat asupra faptului că Marea Britanie nu se bucură în Europa de mai multă încredere decât Rusia. De la Invazia normandă până la Războiul de 100 de ani, regatul Angliei a intervenit mult în problemele continentului. Dar, în cea mai mare parte din istoria modernă, englezii şi-au căutat norocul şi bogăţia în alte zone. După ce i-au supus şi asimilat pe vecinii lor din Insulele Britanice, au navigat mai departe ca să-şi întemeieze un imperiu în străinătate. La fel ca ruşii, erau incontestabil europeni, dar principalele lor interese erau extraeuropene. De fapt, erau semidetaşaţi. Obiceiul lor de a privi „continentul" ca fiind la mare distanţă nu a început să dispară până nu li s-a destrămat imperiul. Ba mai mult, experienţa imperială îi deprinsese să împartă Europa în „mari puteri", mai ales în Vest, şi „naţiuni mici", îndeosebi în Est, care nu contau cu adevărat. Printre sculpturile din jurul Memorialului prinţului Albert (1876) se află şi un grup de patru figuri simbolizând Europa – Marea Britanie, Germania, Franţa şi Italia. Din toate aceste motive, istoricii au considerat întotdeauna Marea Britanie „un caz special" 41. Iniţiatorii mişcării paneuropene din anii 1920 (vezi pp. 944, 1065) au presupus că nici Rusia, nici Marea Britanie nu li se vor alătura.

În tot acest timp, s-au făcut diverse încercări de a defini subdiviziunile culturale ale Europei. La sfârşitul secolului XIX, s-a lansat conceptul unei *Mitteleuropa* dominate de Germania, în ideea de a coincide cu sfera politică a Puterilor Centrale. În perioada interbelică a fost inventat termenul de „Europă Centrală de Est" care se referea la teritoriul noilor „state independente succesoare" – de la Finlanda şi Polonia până la Iugoslavia. Acesta a fost revigorat după 1945, fiind considerat potrivit şi pentru noua serie de state independente aflate în blocul sovietic. În acel timp, împărţirea continentului în „Europa Occidentală", dominată de NATO şi Piaţa Comună, şi „Europa Răsăriteană", dominată de Uniunea Sovietică şi

comunism, părea să fie de neschimbat. În anii 1980, un grup de scriitori cu Milan Kundera în frunte a promovat o nouă versiune a Europei Centrale, în ideea de a dărâma zidul dintre cele două lumi. A apărut astfel o altă configuraţie, un adevărat „regat al spiritului” 42.

„Inima Europei” reprezintă un concept atrăgător, care are atât conotaţii geografice, cât şi emoţionale. Însă este extrem de vag. Unul dintre autori a plasat-o în Belgia, altul în Polonia, al treilea în Boemia, al patrulea în Ungaria şi al cincilea pe tărâmul literaturii germane43. Oriunde s-ar afla, prim-ministrul britanic a declarat în 1991 că intenţionează să fie acolo. Pentru cei care cred că inima se află într-un punct geografic central, aceasta este în comuna St. Clement (Allier), centrul Comunităţii Europene, sau în altul, situat în suburbiile Varşoviei ori în pădurile Lituaniei, după estimările diferiţilor geografi.

În timpul celor 75 de ani, cât Europa a fost divizată de cel mai lung război civil al său, conceptul de unitate europeană a fost menţinut doar de oamenii cu vederi culturale şi istorice largi. În special pe durata celor 45 de ani de Război Rece, îţi trebuia mult curaj şi rezistenţă intelectuală să te opui nu doar naţionalismului stăruitor, dar şi viziunii parohiale a unei Europe bazate exclusiv pe Occidentul prosper. Din fericire, au existat câţiva oameni de înaltă ţinută intelectuală care şi-au lăsat moştenirea profetică în operele lor.

Una dintre aceste persoane a fost Hugh Seton-Watson (1916 – 1984), fiul cel mare al fondatorului catedrei de Studii Est-Europene din Marea Britanie, R.W. Seton-Watson (1879 – 1951). În copilărie, se juca pe genunchii lui Thomas Masaryk; vorbea sârbo-croata, maghiara şi româna la fel de fluent ca franceza, germana şi italiana. Născut la Londra, unde a devenit profesor de Istoria Rusiei la Facultatea de Limbi Slave şi Studii Est-Europene, s-a considerat întotdeauna scoţian. Nu a cedat niciodată ispitei reprezentate de modul de gândire tradiţional. Şi-a

conceput „testamentul” pe baza conceptului de Europa într-o lucrare publicată postum. Argumentaţia sa punea în evidenţă trei puncte esenţiale – nevoia unui ideal european, rolul complementar al statelor din estul şi vestul Europei şi pluralismul tradiţiei culturale europene. Fiecare merită o analiză amănunţită.

Seton-Watson a dat o primă lovitură celor cu o viziune îngustă, care se aşteptau ca unitatea europeană să fie clădită pe nimic mai mult decât interesele de securitate ale NATO şi cele economice ale Pieţei Comune:

Să nu subestimăm nevoia de o cauză comună pozitivă, de ceva mai palpitant decât preţul untului, mai constructiv decât atribuirea unor contracte de apărare – nevoia de o *mistique* europeană.44

A doua a fost îndreptată spre cei care căutau să-i excludă pe est-europeni în numele civilizaţiei occidentale:

Comunitatea culturală europeană include şi popoarele care trăiesc dincolo de Germania şi Italia… un adevăr căutşi de puţin negat de faptul că astăzi nu pot să aparţină comunităţii economice şi politice din Europa… Nicăieri în lume nu există o credinţă atât de răspândită în realitatea şi importanţa unei comunităţi culturale europene ca în ţările situate între Piaţa Comună şi Uniunea Sovietică… Pentru aceste popoare, ideea despre Europa este aceea a unei comunităţi culturale căreia îi aparţine fiecare cultură naţională sau subcultură. Niciuna din ele nu poate supravieţui fără Europa sau Europa fără ele. Acesta este desigur un mit… un fel de compus chimic format din adevăr şi fantezie. Absurditatea fanteziei nu trebuie să umbrească adevărul.45

A treia ironie i-a vizat pe cei cu o viziune simplistă sau unitară asupra culturii europene:

Îmbinarea noţiunilor de Europa şi creştinătate este un fapt al istoriei, pe care nici cel mai strălucit sofism nu-l poate desluşi… Dar nu e mai puţin adevărat că există în cultura europeană influenţe care nu sunt creştine: romană,

elenă, eventual persană şi (în Epoca Modernă) iudaică. Dacă se mai manifestă şi o influenţă musulmană e greu de spus.46

Concluzia defineşte scopul şi valoarea culturii europene:

[Cultura europeană] nu este un instrument al capitalismului sau al socialismului; nu este un monopol al eurocraţilor din Piaţa Comună sau al altcuiva. A o îndrăgi nu înseamnă s-o consideri mai presus de alte culturi... Unitatea culturii europene este doar rezultatul final al celor 3.000 de ani de trudă a strămoşilor noştri. Este moştenirea care ne ajută să dispreţuim primejdiile şi de care ar fi o crimă să-i lipsim pe tineri şi generaţiile viitoare. Misiunea noastră e mai degrabă s-o păstrăm şi s-o primenim.47

Seton-Watson este unul dintre acei alergători singuratici care a purtat torţa unităţii europene prin lunga noapte a eclipsei Europei. A fost unul dintre puţinii oameni de ştiinţă occidentali care a trecut peste bariera dintre Est şi Vest şi care a văzut comunismul sovietic aşa cum era. A murit în ajunul evenimentelor care aveau să-i confirme atât de multe raţionamente. Moştenirea lui spirituală este una pe care autorul lucrării de faţă se simte onorat s-o pună în valoare.48

Scrierea istoriei Europei nu poate înainta până când nu este lămurit conceptul de Europa, iar istoricul de artă nu îmbrăţişează o viziune analitică. Aceasta începea să se afirme în primele decenii ale secolului XIX. Scriitorul şi politicianul francez François Guizot (1787 – 1874) a făcut prima încercare efectivă de sinteză. Opera lui, intitulată *Istoria civilizaţiei în Europa* (1828 – 1830) s-a bazat pe conferinţele sale de la Sorbona.

Datorită dificultăţii de a o defini, majoritatea istoricilor vor fi cu siguranţă de acord că tema centrală a istoriei europene trebuie să se concentreze asupra experienţelor împărtăşite de popoarele de pe continent,

care se găsesc în fiecare mare epocă din trecutul Europei. De asemenea, ar trebui să consimtă că, spre sfârşitul Antichităţii, istoria europeană a încetat să fie o serie de evenimente disparate din Peninsulă începându-se să se manifeste caracteristicile unui proces civilizaţional mai coerent. În centrul acestui proces a stat fuziunea dintre lumea clasică şi cea barbară, fenomen care a avut ca rezultat afirmarea unei comunităţi creştine conştiente – cu alte cuvinte, a fost întemeiată creştinătatea. Mai târziu, au avut loc tot felul de schisme, revolte, expansiuni, evoluţii şi separări, în urma cărora a apărut diversitatea şi pluralismul, elemente definitorii ale Europei de astăzi. Niciodată două liste cu principalele elemente constitutive ale civilizaţiei europene nu vor fi identice. Însă multe componente de bază au figurat întotdeauna pe aceste liste: de la originile lumii creştine în Grecia, Roma şi iudaism până la fenomene moderne ca Iluminismul, Romantismul, naţionalismul, liberalismul, imperialismul, totalitarismul. Nu trebuie să uităm nici evenimentele triste ca războaiele, conflictele şi persecuţiile, care au frânat dezvoltarea istoriei în orice stadiu. Cea mai oportună analogie este, probabil, cea cu muzica. Istoricii Europei nu sunt în căutarea unui singur libret, ci a mai multora, cu toată cacofonia pe care o produc, deoarece toate au propriul lor cod de comunicare: „Europa… a fost asemănată cu o orchestră. Sunt anumite momente când unele instrumente joacă un rol minor sau rămân tăcute. Dar ansamblul există” 49. De asemenea, se pot spune multe despre faptul că limbajul muzical al Europei a oferit una dintre cele mai universale trăsături ale tradiţiei europene. [MOUSIKE]

Cu toate acestea, întrucât Europa nu a fost niciodată unită, una dintre caracteristicile sale durabile este diversitatea. Aceasta se observă în variatele reacţii la fiecare dintre experienţele împărtăşite. Există o diversitate de durată în cadrul statelor naţionale şi culturilor care

rămân unitare în peisajul civilizaţiei europene. Există diversitate şi în ritmurile variate ale înfloririi şi decăderii. Guizot, deschizătorul de drumuri, nu a fost singurul care a crezut că diversitatea este cea mai importantă caracteristică a Europei.

Eurocentrism

Operele istorice europene nu pot fi acuzate de eurocentrism pentru simplul motiv că se concentrează asupra problemelor Europei, adică rămân la subiect. Eurocentrismul este o atitudine, nu un conţinut. Se referă la tendinţa tradiţională a autorilor europeni de a-şi considera civilizaţia superioară şi de sine stătătoare şi de a neglija necesitatea de a lua în calcul punctele de vedere noneuropene. Nu e deloc surprinzător sau regretabil că istoria Europei a fost scrisă mai ales de europeni şi pentru europeni. Cu toţii simţim nevoia să ne cunoaştem rădăcinile. Din păcate, istoricii europeni au abordat deseori acest subiect ca Narcis apropiindu-se de lac, privindu-şi doar reflexia propriei frumuseţi. Guizot a avut mulţi admiratori de când a identificat civilizaţia europeană cu vrerea Atotputernicului. „Civilizaţia europeană a intrat… în adevărul etern, în planul Providenţei, reflecta el. Face progrese potrivit intenţiilor lui Dumnezeu”. 50 Pentru el, ca şi pentru mulţi alţii, Europa era Ţara Făgăduinţei, iar europenii poporul ales.

Mulţi istorici au continuat pe acelaşi ton autolaudativ şi au argumentat, uneori cât se poate de explicit, că Europa oferă un exemplu demn de urmat pentru alte popoare. Până în ultimul timp, au acordat puţină importanţă interacţiunii culturii europene cu vecinii săi din Africa, India sau Islam. Un ilustru cărturar american, care, în lucrarea sa din 1898, a pus civilizaţia europeană în primul rând pe seama strădaniilor „triburilor germanice”, a luat drept axiomă faptul că Europa a fost un model universal:

Moştenitorii Antichităţii au fost triburile germanice, care… au format treptat o nouă civilizaţie uniformă pe bazele celei clasice, iar în ultimul timp, aceasta a început să devină universală şi să-i unească pe toţi locuitorii pământului prin influenţe comune.51

Când editura Oxford University Press a luat decizia în cele din urmă să publice *Istoria Europei* într-un singur volum, autorii şi-au început prefaţa promovând aceeaşi idee:

Deşi au existat o serie de mari civilizaţii în diferite epoci, civilizaţia europeană a fost aceea care a avut cea mai hotărâtoare influenţă pe teritorii extinse şi care acum (fiind statornicită de ambele părţi ale Atlanticului) impune standarde tuturor popoarelor din lume.52

Acest mod de gândire şi prezentare a devenit din ce în ce mai puţin atractiv, mai ales în rândul noneuropenilor.

Rudyard Kipling (1865 – 1936) este uneori considerat figura centrală a tradiţiei eurocentrice, scriitorul „făcând apologia misiunii civilizatoare a expansiunii coloniale britanice”. Cunoscuta sa *Baladă a Orientului şi a Occidentului*, scrisă cu gândul la India, începe aşa:

O, Orientul e Orient şi Occidentul e Occident, şi cele două nu se vor întâlni niciodată

Până când Pământul şi Cerul nu vor sta în faţa Judecăţii de Apoi a Domnului.

Dar nu există nici Orient, nici Occident, Graniţă sau Rasă.

Când doi bărbaţi puternici stau faţă-n faţă, deşi ei vin de la capetele opuse ale Pământului.53

Kipling avea puţin din aroganţa caracteristică atitudinii timpului său. Nu se dădea înapoi să folosească acelaşi mod de exprimare al contemporanilor să-i, referitor la „dominaţia noastră asupra palmierului şi pinului” sau la „rasele inferioare fără lege”. Totuşi, a fost puternic atras de cultura indiană – de unde şi minunata sa *Carte a junglei* – şi era un om profund credincios şi modest:

Vacarmul şi ţipetele mor – Pleacă regi şi căpitani – Dar rămâne a Ta străveche ofrandă.

O inimă umilă şi pocăită.

Doamne al Tuturor, fii mereu cu noi.

Să nu uităm, să nu uităm.54

Aceste vorbe reprezintă o dojană pentru oricine îi consideră aroganţi pe toţi „imperialiştii occidentali”.

Opoziţia la eurocentrism vine în prezent din patru surse principale. În America de Nord a apărut din partea comunităţii negre şi a simpatizanţilor să-i din politică, revoltaţi împotriva unui sistem educaţional chipurile dominat de „superioritatea valorilor albilor, cu alte cuvinte, de glorificarea culturii europene. Aceste idei şi-au găsit expresia în mişcarea negrilor musulmani, iar în domeniul academic, prin diverse studii despre civilizaţia neagră (afrologie) îndreptate contra tradiţionalelor universităţi americane.55 în forma sa cea mai militantă, are ca scop înlocuirea eurocentrismului cu afrocentrismul – „credinţa în poziţia centrală a Africii în istoria postmodernă” 56. În lumea musulmană, mai ales în Iran, o opoziţie asemănătoare o fac fundamentaliştii, care consideră „Occidentul” stăpânit de Satana. Această idee se bazează pe înţelegerea că civilizaţia europeană ar fi „furat” dreptul de naştere al omenirii şi al africanilor în special.57 în alte părţi din Lumea a Treia, aceste idei revoluţionare au fost îmbrăţişate de intelectuali, adesea de formaţie marxistă, care consideră viziunea eurocentrică parte din ideologia capitalistă.58 în Europa este foarte răspândită – deşi nu întotdeauna prea bine exprimată – în rândurile unei generaţii care, dacă s-ar gândi mai bine, i-ar fi ruşine de multe din atitudinile precursorilor lor.

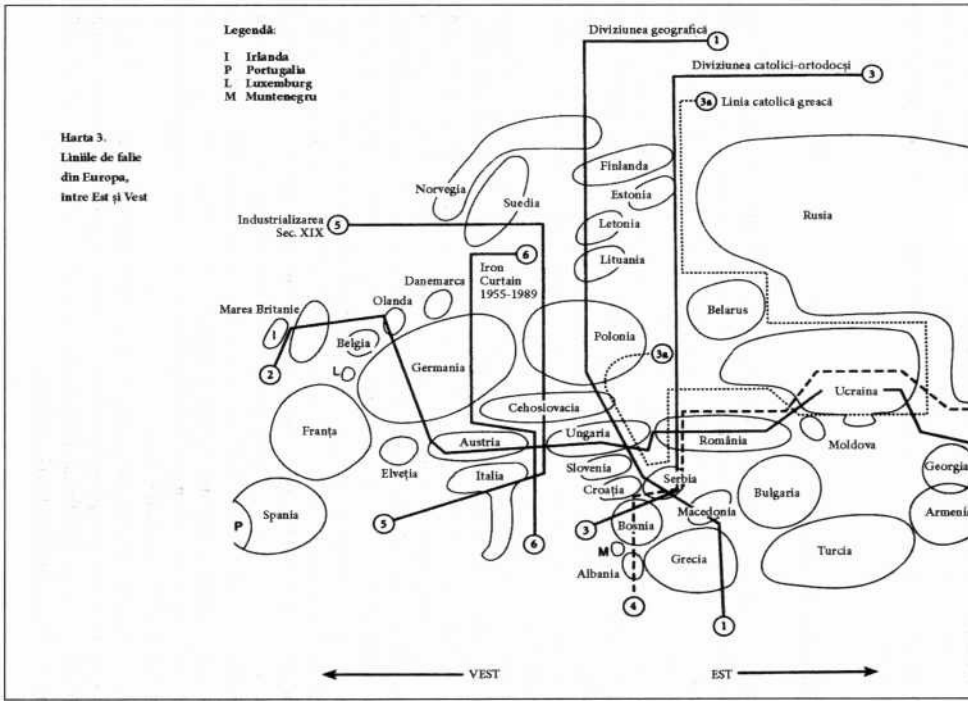

Harta 3. Liniile de falie din Europa, între Est şi Vest

Ar fi un progres din partea istoricilor să acorde mai multă atenţie interacţiunii dintre popoarele europene şi noneuropene. [GONCALVEZ] Un altul ar fi să folosească surse noneuropene pentru elucidarea problemelor europene. [RUS] A treia cale spre progres ar fi să facă analogii oneste cu vecinii Europei – comparaţii care de multe ori şi în diferite aspecte nu vor fi în favoarea Europei. Mai presus de orice, ar trebui să-şi moduleze tonul. În ultimele sute de ani, conduita acelor „triburi germanice" şi a altor europeni nu a fost prea lăudabilă.

În cele din urmă, ca toate activităţile umane, istoria europeană trebuie judecată după meritele sale. Nu poate fi prezentată cu acurateţe în „marile cărţi" care selectează tot ce a fost genial şi ignoră părţile rele (vezi mai jos).

Poate fi privită cu admiraţie sau dezgust, sau cu sentimente amestecate. Opinia unui francez aduce o notă optimistă: „La urma urmei, crima şi istoria Occidentului nu sunt acelaşi lucru. Ceea ce i-a dat acesta lumii e mai presus de ce a făcut împotriva a diferite societăţi şi indivizi” 59. Nu toată lumea este însă de acord.

Civilizaţia occidentală

Timp de 200 de ani, istoria europeană a fost deseori confundată cu moştenirea lăsată de „civilizaţia occidentală”. Într-adevăr, s-a creat impresia că tot ce e civilizat vine din Occident. Prin extensie sau implicit, tot ce e vag estic sau „Oriental” tinde să fie considerat înapoiat sau inferior, deci nu merită să fie băgat în seamă. Consecinţele acestui sindrom sunt vizibile în atitudinile europenilor faţă de Islam şi lumea arabă, pe linia aşa-numitului „Orientalism” 60. Dar nu e dificil de demonstrat că acelaşi lucru se întâmplă şi în legătură cu unele din regiunile Europei, în special cele din est. În general, civilizaţia occidentală nu se extinde, după unii, în toată Europa (deşi există în zone foarte îndepărtate de Europa).

Istoricii cei mai înclinaţi să se considere din „Occident” – mai ales din Anglia, Franţa, Germania şi America de Nord – rareori simt nevoia să descrie trecutul Europei ca entitate. Nu văd nici motivele pentru care să ia în consideraţie ţările din Europa Răsăriteană sau să insiste asupra regiunilor mai vestice ale Europei Occidentale. Am putea pomeni multe lucrări deghizate sub numele de istorii ale Europei sau ale „creştinătăţii”, dar care nu sunt nimic de acest gen. O lungă serie de studii asupra „civilizaţiei occidentale” se limitează la subiecte legate de părţile alese de ei din Peninsulă. În multe astfel de lucrări, Portugalia, Irlanda, Scoţia, Ţara Galilor sau Scandinavia nici nu există şi nu se pomeneşte nimic despre Polonia, Ungaria, Boemia, Bizanţ, Balcani, State Baltice, Bielorusia sau Ucraina,

Crimeea sau Caucaz. Uneori apare Rusia. Aşadar, oricare ar fi aceste istorii ale civilizaţiei occidentale, ele nu fac nicio încercare onestă de a rezuma istoria europeană. Oricare ar fi „Vestul”, nu este doar un sinonim pentru Europa Occidentală.61 Acesta este un fenomen foarte ciudat. Se pare că istoricii Europei se comportă ca producătorii de şvaiţer, a căror brânză are multe găuri.

Există o mulţime de exemple în acest sens, dar două sau trei ar trebui să ajungă. *A History of Mediaeval Europe*, scrisă de un distins profesor de la Oxford, a servit mult timp drept introducere de referinţă în acest subiect. Însă cei care citesc prefaţa pot fi surprinşi să afle că titlul nu reflectă conţinutul:

În speranţa de a oferi continuitate acestei teme… poate că greşesc simplificând prea mult lucrurile… Istoria Bizanţului medieval este atât de diferită de a Europei Occidentale în toate aspectele, încât am crezut că e mai bine să nu întreprind un studiu sistematic în acest domeniu; oricum, nu sunt în măsură să fac un astfel de studiu. Nu am făcut referire nici la istoria Rusiei, care e prea departe de temele pe care mi-am propus să le abordez; şi probabil că am scris mai puţin decât ar fi trebuit despre Spania.62

De fapt tema lucrării se vrea a fi „Europa Occidentală (creştinătatea latină), termenii fiind mai mult sau mai puţin analogi” 63. Ne-am putea gândi că totul ar fi bine dacă lucrarea ar avea un titlu corespunzător conţinutului. „O istorie a Europei Occidentale în Evul Mediu” sau „O istorie a creştinătăţii latine în Evul Mediu” par potrivite. Dar apoi descoperim că textul nici măcar nu încearcă să trateze toate zonele în care s-a manifestat creştinătatea latină. De exemplu, nici Irlanda, nici Ţara Galilor nu sunt pomenite. Regatul Jagiełłonilor din Polonia şi Lituania, care, în ultima parte a perioadei alese de autor, era categoric cel mai mare stat din creştinătatea latină, nu este menţionat decât de două ori în treacăt: o dată în legătură cu politicile

împăratului german Otto III, altă dată cu dificultăţile Cavalerilor Teutoni. Marelui regat multinaţional al Ungariei, care se întindea de la Adriatica până în Transilvania, i se acordă mult mai puţină atenţie decât Bizanţului şi grecilor. Cartea are multe merite, dar, ca şi în cazul altor autori, rămâne doar un studiu consacrat unor teme referitoare la anumite părţi ale Europei.

Handbook of Western Civilization, o operă cu multă influenţă, este organizată într-un format la fel de bizar. Cea mai întinsă dintre cele trei părţi ale sale, intitulată *European Civilization* (circa 900 d.Hr. – prezent)", începe cu „The Geographical Setting of European Civilization" şi explică faptul că „tranziţiile de la oriental la clasic din cadrul civilizaţiilor europene au presupus o schimbare la periferia societăţii mai vechi". „Patria iniţială a civilizaţiei europene" este considerată o câmpie „care se întindea de la Pirinei... până în Rusia", fiind despărţită de „ţinuturile mediteraneene" printr-o „barieră muntoasă". Dar, în capitolele următoare, nu se face nicio încercare de a schiţa istoria acestei patrii. Fostele provincii ale Imperiului Roman „au ajuns să fie împărţite între trei civilizaţii – islam, creştinătatea ortodoxă şi cea latină". Dar nu e tratată sistematic această diviziune în trei. Scandinavia păgână este expediată într-o propoziţie, iar despre alte ţinuturi păgâne care au fost creştinate mai târziu nici nu se pomeneşte. Există o parte de dimensiuni reduse despre „Popoarele din Europa Occidentală" în vechime (p. 129), incluzând „triburi indo-europene" nespecificate, dar nimic despre popoarele din Europa de Est în vreo perioadă anume. Sunt ici şi colo referiri la popoare „slave" sau „vorbitoare de limbi slave", dar niciun cuvânt despre faptul că acestea erau cele mai mari grupuri indo-europene din Europa. Există capitole importante despre „Lumea creştină apuseană între 900 – 1500", dar niciunul despre creştinătatea răsăriteană. Paragrafele consacrate „Expansiunii Europei" se referă fie la colonizarea germană,

fie la călătoriile europenilor peste ocean. Doar două propoziţii îl înştiinţează brusc pe cititor că lumea creştină occidentală din secolul XIV cuprindea „Scandinavia, Statele Baltice, Polonia, Lituania şi Ungaria" (p. 345). Dar nu se oferă alte detalii. Cel mai întins capitol, „Lumea modernă, 1500 – prezent", se ocupă exclusiv de teme văduvite de elementul lor răsăritean, până când apare doar Rusia gata unificată sub Petru cel Mare. De la acest punct, se pare că Rusia a devenit o ţară din

Europa de Vest. Autorul se scuză de la bun început pentru „criteriile sale arbitrare de organizare şi selecţie a materialului" (p. XVIII). Din păcate, nu ne spune şi care sunt.64

Great Books Scheme este un alt produs al şcolii din Chicago. Îşi propune să alcătuiască o listă de autori importanţi şi opere esenţiale în înţelegerea civilizaţiei occidentale. A fost conceput la Universitatea Columbia în 1921, folosit la Chicago din 1930 şi a devenit un model pentru cursurile universitare în toată America. Nimeni nu s-ar aştepta ca o asemenea listă să trateze egal toate regiunile şi culturile din Europa. Dar prejudecăţile şi preferinţele sar în ochi. Dintre cei 151 de autori de pe lista revizuită, 49 sunt englezi sau americani, 27 francezi, 20 germani, 15 specialişti în cultura greacă clasică, 9 în cea latină clasică, 6 ruşi, 4 scandinavi, 3 spanioli, 3 specialişti în istoria timpurie italiană, 3 irlandezi, 3 scoţieni şi 3 est-europeni (vezi anexa III, p. 1084).65

Teoreticienii politici dau şi ei dovadă de aceeaşi subiectivitate. În mod obişnuit, de exemplu, clasifică naţionalismul european în două tipuri contrastante – „răsăritean" şi „apusean". Un distins erudit de la Oxford, care a pus accentul pe rădăcinile culturale ale naţionalismului, şi-a explicat ideile astfel:

Ceea ce numesc eu naţionalism răsăritean a înflorit în rândul slavilor, dar şi în Africa şi Asia, precum şi… în America Latină. Nu i-aş putea spune noneuropean şi m-am

gândit că e mai bine să-l denumesc răsăritean, pentru că a apărut pentru prima oară în estul Europei Occidentale.66

Apoi şi-a clarificat viziunea despre naţionalismul apusean referindu-se la germani şi italieni, pe care îi considera „bine pregătiţi din punct de vedere cultural" la începuturile naţionalismului, în secolul XVIII:

Aveau limbi adaptate la… civilizaţia căreia îi aparţineau, care progresa conştient. Aveau universităţi şi şcoli unde dobândeau cunoştinţele preţuite în acea civilizaţie. Aveau… filosofi, oameni de ştiinţă, artişti şi poeţi… de talie „mondială". Aveau profesii precum cele de jurişti şi medici şi altele cu standarde profesionale înalte… Pentru a fi la acelaşi nivel cu englezii şi francezii, nu aveau prea multă nevoie să-şi rafineze cultura prin asimilarea unor modele străine… Li se părea că cea mai mare nevoie a lor era să aibă un stat naţional propriu…

Cazul slavilor şi mai târziu al africanilor şi asiaticilor a fost cât se poate de diferit.67

Ar fi greu să găseşti un mod mai aiuristic de a comenta geografia şi cronologia istoriei culturale a Europei. Analiza „slavilor" e făcută exclusiv prin referiri la cehi, slovaci, sloveni, sârbi şi croaţi. Nu se spune o vorbă despre cele trei mari naţiuni slave: ruşii, polonezii şi ucrainenii, ale căror experienţe contrazic flagrant analiza. Ne întrebăm cine, ce şi unde îşi închipuia profesorul Plamenatz că sunt slavii? Este oare Europa de Est locuită doar de slavi? Oare polonezii, cehii sau sârbii nu simţeau nevoia să aibă un stat naţional? Oare poloneza nu s-a dezvoltat înainte de germană ca o limbă a guvernanţilor şi a oamenilor de cultură? Oare universităţile din Praga (1348) şi Cracovia (1364) aparţineau Răsăritului? A studiat oare Copernic la Oxford?

Aşa cum stau lucrurile, sunt multe de spus despre tipologia naţionalismului care se bazează pe diferite grade de dezvoltare culturală şi pe diverse corelaţii între naţionalitate şi statalitate. Dar nu e nimic de spus în

privinţa etichetării acestuia drept „răsăritean” sau „apusean”. Dacă o facem, vom găsi cei mai vajnici naţionalişti de tip estic în vestul îndepărtat al Europei Occidentale, şi anume în Irlanda. Aşa cum ştie toată lumea, irlandezii sunt produse tipice ale Europei de Răsărit (vezi capitolul XI).

Aşadar, punându-ne întrebări în privinţa cadrului în care sunt atât de des discutate istoria şi cultura Europei, nu negăm neapărat valoarea materialului prezentat. Scopul este doar să aflăm de ce cadrul e atât de ciudat trasat. Dacă manualele de anatomie umană ar fi concepute cu aceeaşi atenţie, probabil că am vedea oameni doar cu un lob al creierului, un ochi, un braţ, un plămân şi un picior.

Cronologia temei este de asemenea instructivă. Ideea de „Occident” este la fel de veche ca grecii, care vedeau Elada liberă în antiteză cu despotismul conducătorilor perşi de la Răsărit. În Epoca Modernă, această concepţie a fost însuşită de o lungă succesiune de interese politice care doreau să-şi consolideze identitatea şi să se disocieze de vecinii lor. În consecinţă, noţiunii de „civilizaţie occidentală” i s-au dat, de-a lungul timpului, noi sensuri şi conotaţii. Există vreo zece variante principale:

Imperiul Roman, care se întindea cu mult peste limitele Peninsulei, şi-a pus totuşi o puternică amprentă asupra dezvoltării Europei. Până în ziua de azi, se face o distincţie clară între ţări ca Franţa sau Spania, care erau odinioară parte integrantă din Imperiu, şi altele, ca Polonia şi Suedia, unde romanii n-au ajuns niciodată. În acest context, „Occidentul” a ajuns să fie asociat cu acele zone din Europa care îşi pot pretinde partea din moştenirea romană, spre deosebire de altele care nu pot emite astfel de pretenţii. (Vezi harta 3, p. 37.)

Civilizaţia creştină, ale cărei baze s-au pus mai mult în Europa, s-a definit din secolul VII încolo prin frontiera religioasă cu islamul (vezi capitolul IV). Lumea creştină

reprezenta Apusul, iar islamul Răsăritul.

Lumea catolică s-a clădit pe tradiţiile divergente ale bisericilor greceşti şi romane, mai ales după Marea Schismă din 1054 şi pe folosirea latinei ca limbă universală. În această versiune, Occidentul echivala cu religia catolică, în care sciziunile frecvente dintre autoritatea ecleziastică şi cea laică au facilitat apariţia unor mişcări nonconformiste succesive, dintre care cele mai remarcabile au fost Renaşterea, Reforma, Revoluţia Ştiinţifică şi Iluminismul (vezi capitolul VII). Niciuna dintre aceste mişcări importante nu a avut un impact considerabil asupra lumii ortodoxe.

Protestantismul a oferit civilizaţiei occidentale o nouă ideologie creştină în ţările din nordul Europei, care au ieşit de sub controlul catolic în secolul XVI. Declinul dramatic al marilor puteri catolice, ca Spania sau Polonia, a fost însoţit de ascensiunea Provinciilor Unite, a Angliei, Suediei şi mai târziu a Prusiei, în care forţa navală sau militară era susţinută de avântul economic şi tehnologic.

Varianta franceză a civilizaţiei occidentale a dobândit importanţă în secolele XVII-XVIII. Şi-a găsit expresia în filosofia laică a Iluminismului şi idealurile Revoluţiei Franceze – ambele cu o influenţă durabilă. Limba franceză a fost adoptată de elita educată din Germania şi estul Europei, făcând-o mai universală decât latina din Imperiul Roman.

Varianta imperială a civilizaţiei occidentale s-a bazat pe nesfârşita siguranţă a puterilor imperiale în timpul îndelungatei păci europene de dinainte de 1914. A fost declanşată de credinţa în dreptul divin al „raselor imperiale” de a domni peste ceilalţi şi în presupusa lor superioritate culturală, economică şi constituţională. Germania, Anglia şi Franţa erau liderii necontestaţi, ale căror prejudecăţi puteau să-i influenţeze şi pe alţii. Alte importante puteri imperiale, ca Portugalia şi Ţările de Jos, nu jucau un rol atât de mare în Europa. Rusia şi Austria

erau puteri imperiale impresionante, dar nu se remarcau prin altceva. În schimb, bogatul „club" imperial din Apus se caracteriza prin economii industriale avansate şi sisteme sofisticate de administrare; Răsăritul prin societăţi rurale, naţiuni lipsite de măreţie şi autocraţie severă.

Varianta marxistă a fost imaginea în oglindă a celei imperiale. Marx şi Engels acceptau premisa că ţările imperialiste din Occident atinseseră un nivel superior de dezvoltare; dar credeau că înflorirea precoce a Occidentului va fi urmată de o decădere timpurie şi de revoluţie. Ideile lor nu se prea bucurau de succes printre contemporanii lor, dar, la un moment dat, au devenit foarte importante, odată cu neaşteptata adoptare a marxism-leninismului ca ideologie oficială a Uniunii Sovietice.

Prima variantă germană a civilizaţiei apusene a fost încurajată de izbucnirea Primului Război Mondial. S-a afirmat prin controlul Germaniei asupra *Mitteleuropei* (Europa Centrală), în special asupra Austriei, prin speranţele într-o înfrângere a Franţei şi Rusiei şi în măreţia viitoare, care urma să fie împărţită cu puterile anglo-saxone. Adepţii săi nu aveau nicio îndoială în privinţa misiunii civilizatoare a Germaniei în Europa de Est, dar faptul că priveau Franţa ca pe o rivală şi respingeau liberalismul şi „ideile din 1789", au dus la o sciziune între civilizaţia *Abendlich* (apuseană) şi *Westlich* (vestică). Formularea politică a acestei scheme i se datorează în mare parte lui Friederich Naumann. Înfrângerea Germaniei din 1918 a dus la imposibilitatea de a fi aplicată, care a fost deplânsă în lucrarea lui Spengler, intitulată *Der Untergang des Abenlandes* (1918 – 1922). În domeniul culturii laice, etosul *Mitteleuropa* a datorat mult influxului unui puternic element evreiesc, care a întors spatele Răsăritului şi a cărui asimilare în viaţa şi limba nemţilor a coincis cu apogeul ambiţiilor imperialiste ale Germaniei.68 [WIENER WELT]

Varianta WASP[2] a civilizaţiei occidentale a ajuns să dea roade datorită intereselor comune ale Statelor Unite şi ale Imperiului Britanic, aşa cum s-a întâmplat în Primul Război Mondial. S-a afirmat pe baza tendinţelor anglofile ale elitei de atunci din SUA, a tradiţiilor protestante comune, a guvernării parlamentare şi a sistemului judiciar asemănător; a opoziţiei faţă de hegemonia germană în Europa; a ideii unui parteneriat strategic special; a primatului limbii engleze, care devenea acum principalul mijloc de comunicare internaţională.

În ciuda dispreţului american faţă de formele tradiţionale de imperialism, se presupunea că SUA era egală cu puterile imperiale europene. Cele mai evidente manifestări culturale ale acestei mişcări au constat în preluarea „marilor cărţi de referinţă" (1921) şi a *Enciclopediei Britanice*. Implicaţiile sale strategice au fost formulate, printre altele, de către „părintele geopoliticii", Sir Halford Mackinder69, şi exprimate încă din timpul Conferinţei de la Washington din 1922. S-au manifestat din plin după întoarcerea Statelor Unite în Europa în 1941 şi pecetluirea Marii Alianţe. Erau globale ca anvergură, dar se concentrau pe zona Atlanticului. Şi-au pierdut mult din influenţă după căderea Imperiului Britanic şi ascensiunea intereselor americane în Pacific; dar Marea Britanie a rămas cu această „legătură specială", care a sprijinit formarea NATO şi a împiedicat unificarea

Europei; în plus, a inspirat o „schemă aliată a istoriei" care a dominat restul secolului XX (vezi mai jos).

A doua variantă germană, fiind concepută de naziţti, a preluat multe trăsături ale primei, dar a venit şi cu unele proprii. La ideile militare şi strategice iniţiale, a adăugat rasismul de sorginte „ariană", un mai pronunţat naţionalism german, mitologia păgână şi antibolşevismul.

---

2 White Anglo-Saxon Protestant - grupul social şi cultural dominant în timpul anilor în care s-a făurit istoria SUA

Toate acestea au stat la baza unui al doilea rând de pretenţii la supremaţie în Europa, care a debutat în 1933 şi s-a încheiat în 1945, cu o Germanie în ruine. De asemenea, această ideologie i-a exclus pe evrei.

Varianta americană a civilizaţiei occidentale s-a conturat după al Doilea Război Mondial, în jurul unei pleiade de ţări care au acceptat să fie conduse de Statele Unite şi care agreau ideile americane de capitalism şi democraţie. S-a dezvoltat din mai vechea variantă anglo-saxonă, dar şi-a depăşit originile europene. Nu mai depinde nici de supremaţia WASP în societatea americană şi nici de rolul central al Marii Britanii de agent american în Europa. Într-adevăr, centrul său de gravitaţie s-a mutat din Atlantic în Pacific. Pe lângă membrii NATO din Europa Occidentală, alianţa este sprijinită de ţări îndepărtate ca Japonia, Coreea de Sud, Filipine, Australia, Africa de Sud şi Israel, chiar şi de Egipt, Siria şi Arabia Saudită. În cei patruzeci de ani de Război Rece, a fost impulsionată în toată lumea de ameninţarea comunismului. Ne întrebăm cât timp mai poate să-şi spună „occidentală”.

Varianta euro a civilizaţiei apusene a apărut la sfârşitul anilor 1940, în cadrul eforturilor de a se forma o nouă comunitate vest-europeană. A fost promovată pe baza existenţei Cortinei de Fier, a reconcilierii franco-germane, a respingerii imperiilor coloniale, a prosperităţii Pieţei Comune şi a dorinţei de a limita influenţa „anglo-saxonilor”. Privea în urmă la Carol cel Mare şi în viitor la o Europă federală unită sub conducerea membrilor să-i fondatori. Atât timp cât comunitatea se mărginea la activităţi comerciale, nu era compatibilă cu viziunea alternativă a americanilor asupra Occidentului sau cu un NATO condus de Statele Unite, care îi garanta apărarea. Dar ascensiunea Imperiului Britanic, căderea Cortinei de Fier, planurile pentru o mai strânsă uniune politică şi monetară şi speranţele ţărilor din Est de a fi admise ca membre, toate acestea s-au combinat, provocând o

profundă criză de identitate şi intenţii.

Din toate aceste exemple, se pare că civilizaţia occidentală este de fapt un amalgam de concepţii menite să sprijine interesele autorilor lor. Este produsul unor complicate exerciţii ideologice, a nenumărate căutări ale identităţii şi a unei propagande culturale sofisticate. Frontierele schimbătoare ale Europei au fost influenţate de distribuţia religiilor, de nevoia de liberalism sau imperialism, de progresele inegale în privinţa modernizării, de efectele dezbinatoare ale războaielor mondiale şi Revoluţiei din Rusia, precum şi de viziunile egocentrice ale filosofilor francezi, ale istoricilor prusaci, ale oamenilor de stat şi profesorilor britanici şi americani, care aveau cu toţii motive personale să nu bage în seamă sau să dispreţuiască „ţările din Est”. În faza sa cea mai recentă, a fost extrem întărită de diviziunile fizice ale Europei, care au durat din 1947 – 1948 până în 1991. În preajma secolului XXI, avem dreptul să ne întrebăm în sprijinul cărora interese va fi folosită în viitor.

Se impun o serie de supoziţii recurente. Prima se referă la faptul că Occidentul şi Orientul, oricum ar fi definite, au puţine lucruri în comun sau chiar deloc. A doua sugerează că împărţirea Europei este justificată prin diferenţe naturale, imposibil de nivelat; a treia că Occidentul este superior; a patra că doar Occidentul merită să poarte numele de Europa. Ipotezele de natură geografică sunt sprijinite de construcţii politice mai evidente. Fiecare variantă de civilizaţie occidentală are un nucleu mai important şi o zonă periferică de mai mică importanţă. Puteri decăzute, state mai mici, naţiuni fără state, culturi minore, economii slabe nu trebuie luate în consideraţie chiar dacă ocupă o porţiune mare din scena de ansamblu.

S-au folosit patru mecanisme pentru a obţine rezultatul necesar. Printr-un proces de reducere, am putea cuprinde istoria europeană într-o poveste care ilustrează

originile temelor celor mai relevante pentru îngrijorările de astăzi. Prin eliminare, am putea să înlăturăm toate materialele contradictorii. Prin anacronism, am putea să prezentăm faptele în categorii care sugerează că grupurile din prezent sunt permanente pe scena istoriei. Prin emfaza şi entuziasmul limbajului, am putea să indicăm ce merită lăudat şi ce trebuie deplâns. Acestea sunt obişnuitele tehnici ale propagandei, prin care se devalorizează diversitatea şi modelele schimbătoare ale istoriei europene; se neagă interpretările sugerate de toate dovezile istorice; şi îi transformă pe cititorii neavizaţi într-o societate în care domneşte admiraţia reciprocă.

Anacronismul este extrem de insidios. Luând drept reper trecătoarele diviziuni contemporane între „Apus” şi „Răsărit”, ca aceea realizată prin Cortina de Fier, s-ar obţine cu siguranţă o imagine deformată a Europei în perioadele anterioare. Polonia ar fi separată complet din Renaştere, Ungaria din Reformă, Boemia din industrializare, iar Grecia din stăpânirea otomană. În mod categoric, am văduvi o mare parte din Europa de adevărata sa personalitate istorică, ceea ce ar avea consecinţe inimaginabile în calculele diplomaţilor, în lumea de afaceri şi în cea academică.

Cât despre produsele istoriei europene, pe care propagandiştii civilizaţiei occidentale sunt cât se poate de dornici să le promoveze, fiecare ar face o altă listă. La sfârşitul secolului XX, multora le plăcea să pună în prim-plan toleranţa religioasă, drepturile omului, guvernarea democratică, domnia legii, tradiţia ştiinţifică, modernizarea societăţii, pluralismul cultural, economia de piaţă liberă şi virtuţile supreme ale creştinismului, cum ar fi compasiunea, mila şi respectul pentru ceilalţi. Cât de mult au reprezentat aceste lucruri în trecutul Europei e o problemă controversată. Ar fi greu să alcătuim o listă potrivită, care să înceapă cu persecuţiile religioase şi să se încheie cu dispreţul faţă de viaţa omului din totalitarism.

Dacă principalele pretenţii de supremaţie asupra Europei au venit, fără îndoială, din Occident, nu trebuie să uităm că nici în Est nu au fost puţine. Aşa cum Germania reacţionase odată împotriva Iluminismului francez, aşa şi biserica ortodoxă, Imperiul Rus, mişcarea panslavă şi Uniunea Sovietică au reacţionat toate împotriva Occidentului mai puternic, elaborând teorii care pretindeau că adevărul şi viitorul le aparţineau. Au afirmat în repetate rânduri că, deşi Occidentul e mai bogat şi mai puternic, Răsăritul este lipsit de corupţie morală şi ideologică.

În ultimii ani de regim comunist în Europa de Est, disidenţii intelectuali au avansat propria lor variaţiune pe această temă. Au identificat o deosebire fundamentală între regimul politic al blocului sovietic şi convingerile poporului. Ei înşişi se simţeau mai puţin atinşi de microbul materialismului iraţional din Occident şi declarau că opresiunea comunistă le întărise ataşamentul faţă de cultura tradiţională europeană. Anticipau o vreme când, într-o Europă reunită, vor putea să dea la schimb „europenismul” pe hrana şi tehnologia din Vest. Acest mod de gândire exprima însă dorinţe refulate.

Când stabileşti diferenţa între civilizaţia occidentală şi istoria Europei, nu e uşor să separi realitatea de iluzie. După ce descoperă de unde provin distorsiunile din civilizaţia occidentală, istoricul trebuie să le înlocuiască cu ceva. Rezultatul ar trebui să fie o operă exhaustivă, adică să scrie despre evenimentele petrecute în nordul, estul, vestul şi sudul Europei; să nu neglijeze niciun aspect al vieţii omului; să se refere la tot ce a fost admirabil, deplorabil sau banal.

Cu toate acestea, niciun istoric nu poate să nege existenţa pe hartă a multor linii reale şi importante cu ajutorul cărora s-a împărţit Europa în „Vest” şi „Est”. Cea mai durabilă s-a dovedit probabil linia dintre creştinătatea catolică (latină) şi cea ortodoxă (greacă). A fost trasată

încă din primele secole ale erei noastre. Aşa cum au demonstrat evenimentele în urma cărora s-a prăbuşit Iugoslavia, poate fi încă un factor influent în relaţiile din anii 1990. Dar mai sunt şi multe altele. Există o linie suprapusă pe acele limesuri romane, care împarte Europa într-o zonă cu un trecut roman şi în alta fără. În Epoca Modernă a apărut linia otomană, care delimita ţările balcanice, aflate secole întregi sub stăpânire musulmană. Mai recent, până în 1989, a fost Cortina de Fier (vezi harta 3, p. 37).

Sociologii inventează unele linii de demarcaţie, mai discutabile, pe criteriile disciplinei lor. Istoricii din domeniul economiei, de pildă, văd o asemenea linie separând ţările industrializate din Occident de societăţile rurale din Răsărit. [CAP-AG] Antropologii au identificat o linie Leningrad-Trieste, care să despartă puterile nucleare de celelalte ţări. [ZADRUGA] Istoricii care studiază dreptul au trasat o linie ce desparte ţinuturile care au adoptat forme ale legii romane de acelea care nu au făcut-o. Istoricii din domeniul constituţional pun accentul pe o linie care desparte ţările cu tradiţie liberală, democratică, de cele lipsite de aşa ceva. Aşa cum am menţionat mai sus, politologii au găsit o linie despărţitoare între formele de naţionalism „occidental” şi „nonoccidental”.70

Toate aceste linii, reale sau imaginare, au afectat profund contextul în care a fost concepută şi scrisă istoria Europei. Influenţa acestuia este atât de mare, încât unii specialişti pot vorbi cu dispreţ de o „Europă albă” în Vest şi de o „Europă neagră” în Est. Împărţirea Europei în două jumătăţi opuse nu este, aşadar, cu totul bizară. Însă trebuie să insistăm asupra faptului că diviziunea între Est şi Vest nu a fost niciodată fixă sau permanentă. Pe deasupra, trece cu vederea multe alte linii de falie la fel de importante. Ignoră diferenţele însemnate din cadrul Estului, dar şi al Vestului; şi nu ţine seama de pronunţatele divergenţe dintre Nord şi Sud. Un istoric sau geograf

competent, care ia în considerare întreaga multitudine de factori, nu poate să ajungă la o altă concluzie decât că Europa n-ar trebui împărţită în două zone, ci în cinci sau şase.

În mod asemănător, niciun istoric nu o să nege că Europa, în diversele sale aspecte, a avut întotdeauna un nucleu central şi o serie de zone periferice extinse. Popoarele europene au migrat în diverse direcţii şi la mari distanţe, aşa că am putea susţine că periferiile Europei se întind pe o linie care uneşte San Francisco cu Buenos Aires, Capetown, Sydney şi Vladivostok. Diferitele discipline oferă analize diferite. Dar rezultatele tuturor se bazează pe trăsăturile geografice ale Peninsulei Europa, pe moştenirea etnică a ramurii europene a popoarelor indo-europene, pe moştenirea culturală a creştinătăţii, pe comunitatea economică dezvoltată din „acordul dintre ţările europene”, sau, în viziunea economiştilor, pe dezvoltarea economiei mondiale.

Totuşi, în scopul unui tratament cuprinzător, lucrul cel mai important în privinţa tuturor acestor caracterizări e că fiecare conţine o varietate de aspecte regionale. Oriunde şi oricare ar fi nucleul, acesta este legat prin fire invizibile de Ebru, Dunăre şi Volga, ca şi de Ron şi Rin; de Mările Baltică şi Neagră ca şi de Mediterană şi Oceanul Atlantic; de baltici şi slavi, ca şi de germani şi celţi; de greci ca şi de romani; de ţărănime ca şi de proletariat. În ciuda diferenţelor dintre ele, toate regiunile Europei au multe lucruri în comun. Toate sunt locuite de popoare înrudite, cu o cultură predominant indo-europeană. Toate sunt moştenitoarele creştinismului. Sunt legate prin tot felul de interdependenţe şi interacţiuni politice, economice şi culturale. În ciuda antagonismului dintre ele, împărtăşesc aceleaşi temeri de influenţele din exterior – fie din America, fie din Africa sau Asia. Unitatea lor fundamentală nu este mai puţin evidentă decât diversitatea lor.

Supremaţia Occidentului este una dintre acele

doctrine care s-a dovedit benefică în unele momente din istoria europeană, iar în altele nefastă. Nu se potriveşte, de exemplu, în primele secole după Hristos, când Bizanţul era mult mai avansat decât imperiul lui Carol cel Mare (ceea ce explică de ce Bizanţul este deseori trecut cu vederea). Dar s-a aplicat în multe domenii din Epoca Modernă, când Occidentul a fost categoric mai bogat şi puternic decât Răsăritul. Dar, şi poate mulţi m-ar contrazice, comportamentul criminal al occidentalilor în secolul XX a distrus baza morală a tuturor pretenţiilor anterioare.

Prin urmare, titlul de „Europa", precum şi acela mai vechi de „creştinătate" abia poate să şi-l aroge una dintre cele câteva regiuni ale sale. Europa de Est nu e mai puţin europeană pentru că e săracă sau nedezvoltată, sau condusă de tirani. În multe feluri, datorită privaţiunilor îndurate, a devenit mai europeană, mai ataşată de valorile pe care occidentalii înstăriţi le consideră ceva normal. Europa Răsăriteană nu poate fi scoasă din joc pentru că e „diferită". Toate ţările europene sunt diferite. Între toate ţările din Occident există diferenţe. Şi sunt asemănări importante care micşorează diferenţele. O ţară ca Polonia poate fi foarte diferită de Germania sau Anglia; dar trecutul ei este mai aproape de al Irlandei sau Spaniei decât sunt între ele multe ţări vest-europene în această privinţă. O ţară ca Grecia, pe care unii o cred occidentală datorită lui Homer şi Aristotel, a fost primită în Uniunea Europeană; dar, în Epoca Modernă, a trecut la religia ortodoxă şi a trăit sub stăpânire otomană. Această ţară era mult mai departe de cele din Europa Occidentală decât cele câteva state care s-au trezit de partea sovietică a Cortinei de Fier.

Un mare defect al tuturor ţărilor care fac parte din „civilizaţia occidentală" este faptul că au o viziune idealizată, deci falsă, asupra trecutului. Extrag din istorie tot ce poate fi considerat genial sau impresionant şi

filtrează tot ce poate să pară banal sau respingător. Şi aşa e destul de rău că atribuie toate lucrurile bune „Occidentului" şi denigrează „Răsăritul". Însă nici nu scriu cu onestitate istoria Occidentului; dacă te iei după unele manuale, îţi faci impresia clară că toţi din Vest sunt nişte genii, filosofi, deschizători de drumuri, democraţi sau sfinţi, că în acea parte a lumii trăiesc doar oameni ca Platon sau Marie Curie. O asemenea hagiografie este lipsită de credibilitate. Normele stabilite ale culturii europene au o nevoie disperată să fie revizuite. Exagerările în privinţa „civilizaţiei europene" riscă să afecteze negativ moştenirea europeană, în favoarea căreia sunt multe lucruri de spus.

În Statele Unite, dezbaterea despre civilizaţia occidentală s-a axat pe cerinţele în continuă schimbare ale sistemului educaţional. În ultimii ani, pare să se fi concentrat asupra nevoilor unei societăţi multietnice şi multiculturale şi preocupării pentru americanii ale căror origini nu se regăsesc nici în Europa, nici în cultura europeană bazată pe creştinism. În linii mari, nu s-a reexaminat imaginea moştenirii europene aşa cum este aceasta vândută de „Marile cărţi de referinţă"; şi nici nu s-a sinchisit de pretenţiile americanilor de origine europeană, care cereau să le fie prezentată Europa cu mai multă onestitate. Acolo unde se renunţase la cursurile de civilizaţie europeană, acestea fuseseră scoase din programă din cauza pretinsului lor eurocentrism şi nu din cauza viziunii lor limitate asupra Europei. În foarte multe cazuri, au fost înlocuite cu alte cursuri despre istoria omenirii, considerate mai nimerite pentru americanii care voiau să înţeleagă Occidentul.

Una dintre reacţii, exprimată public în repetate rânduri, împotriva defectelor „civilizaţiei occidentale" a fost de a o desfiinţa. În 1989, Universitatea Stanford din California a preluat iniţiativa în acest sens, instituind un curs intitulat „Cultură, idei şi valori", obligatoriu pentru

studenţii din primul an, în locul cursului de bază despre cultura europeană. Potrivit unor martori, somităţile din universitate au început chiar să scandeze: „Hey-ho, Hey-ho, Western culture has to go!” Studiul operelor lui Virgiliu, Cicero, Tacit, Dante, Luther, Toma de Aquino, Thomas Morus, Galileo, Locke şi Mill au fost înlocuite cu extrase din Rigoberta Manchu, Frantz Fanon, Juan Rulfo, Sandra Cisneros şi Zora Neale Hurston (dintre care niciunul nu purta stigmatul de a fi „bărbaţi europeni albi decedaţi”).71 Acest eveniment a fost excesiv satirizat. Stanford se poate oarecum mândri pentru că a depistat o problemă şi a încercat s-o rezolve. Necazul era că tratamentul se putea dovedi mai nociv decât boala în sine. Teoretic, ar fi multe de spus despre introducerea „multiculturalismului” şi a „diversităţii etnice” în universităţile americane. Din păcate, nu se cunoaşte niciun Tacit tibetan, niciun Toma de Aquino african şi niciun Mill mexican asupra căruia să se aplece studenţii. Într-adevăr, nu există prea multe lucruri în culturile noneuropene care ar putea să explice originile presupuselor tradiţii liberale ale Americii.72

În timpul acelei *furor* declanşate împotriva cursului de cultură occidentală de la Stanford, cursurile paralele de istoria Europei au scăpat totuşi vigilenţei profesorilor. Dar erau concepute în acelaşi fel. Alegerea a 39 de texte pentru programa cursurilor „Europa I, II ŞI III”, de pildă, a revelat o selectivitate cu implicaţii majore. În afară de Joseph Conrad (Korzeniowski), nu mai era inclus niciun autor din Europa de Est. (Conrad era inclus pentru romande lui despre Africa, cum ar fi *Inima întunericului*, nu pentru operele sale despre Europa Răsăriteană). Cu excepţia lui Matthew Arnold, nu mai era în programă nici un singur autor care să fi avut măcar vagi legături cu lumea celţilor. (Arnold fusese inclus ca poet şi critic englez, nu ca profesor de literatură celtică.) Nu era niciun autor italian din vremuri mai apropiate decât Baldassare

Castiglione, care murise în 1528. Era inclus un singur romancier din Africa de Sud, dar niciunul din Irlanda sau Scandinavia, nimeni în afară de germani din Europa Centrală, niciunul din ţările balcanice sau Rusia. Şi mai bizar din partea unei catedre de istorie era faptul că nu exista în programă niciun text istoric de la Herodot încoace.73

Ca să fim cinstiţi, selecţia este întotdeauna necesară, dificilă şi nesatisfăcătoare: dilema profesorilor de la Stanford nu este singura. Dar selecţia făcută de una dintre cele mai renumite universităţi, unde taxele sunt foarte mari, ridică mari semne de întrebare. Pretinde că reprezintă „Europa", dar nu le arată studenţilor decât un colţişor al continentului – lăsând mare parte din Occident la o parte. Pretinde că pune accentul pe „literatura şi filosofia" Europei, dar nu scoate în evidenţă decât o mică parte din cultura europeană. Nu pomeneşte nici de Joyce, nici de Yeats, nu-i menţionează nici pe Andersen, Ibsen, Kierkegaard, Kafka, Koestler sau Kundera şi nici pe Soljeniţîn, şi nici măcar pe Dostoievski. Orice lege privitoare la calitatea produselor ar fi sancţionat un produs din a cărui listă de ingrediente lipseau atâtea substanţe esenţiale.

În nicio grădină zoologică nu pot fi aduse toate animalele din lume. Dar niciuna care se respectă nu se limitează la maimuţe, vulturi sau şerpi. Niciun zoolog n-ar putea să aprobe construirea unei pavilion pentru reptile care să arate ca un parc de safari şi să conţină doar doisprezece crocodili (de ambele sexe), unsprezece şopârle, o pasăre dodo şi cincisprezece leneşi. În orice caz, Stanford nu a fost singura instituţie care a procedat astfel. În 1991, Naţional Endowment for the Humanities a apreciat că studenţii din colegii şi universităţi pot absolvi fără să facă niciun curs de civilizaţie occidentală.74 Bănuim că problema nu era de fapt programa, ci aceia care o predau. Multe cursuri din America, precum cel

intitulat „Marile cărţi ale lumii” se adresau unei anumite generaţii de tineri americani, care îşi doreau mult să înveţe o versiune simplificată despre moştenirea pierdută a înaintaşilor lor imigranţi, în zilele noastre, aceste cursuri trebuie neapărat adaptate unei noi generaţii cu percepţii diferite. Textele despre Europa ar putea trezi mai puţine resentimente dacă ar fi îmbinate cu unele aspecte nu prea atrăgătoare. Studenţii inteligenţi simt întotdeauna când li se ascunde ceva, când nu se aşteaptă de la ei să înţeleagă, ci să admire.

Unele minorităţi din America poate că au dreptate să conteste eurocentrismul. În acest caz, majoritatea americanilor, care sunt originari din Europa, ar putea să pună în discuţie civilizaţia occidentală din alte motive. Multe dintre comunităţile cele mai numeroase – irlandeză, spaniolă, poloneză, ucraineană, italiană, greacă, evreiască – au venit din zone europene cărora li s-a rezervat puţin loc în studiile despre „civilizaţia occidentală”; deci au toate motivele să se aştepte la anumite rectificări.

Totuşi, marele paradox al lumii intelectuale americane constă în faptul că valorile cele mai preţuite de versiunea americană a civilizaţiei occidentale – toleranţa, libertatea de gândire, pluralismul cultural – par să fie acum atacate chiar de aceia care au beneficiat cel mai mult de pe urma lor. Criticii au observat că „mintea americanilor s-a închis” 75. Cei de formaţie „liberală” au fost îndemnaţi să urmeze o „educaţie nonliberală” 76. După 60 de ani, autorul acelei „Great Books Scheme”, încă mândru de „deschiderea minţii americanilor”, preferă să-şi blameze colegii de la Universitatea din Chicago, decât să-şi modifice indicaţiile.77 Altercaţiile au fost poate exagerate de către unii. Dar îndelungatele eforturi ale Americii de a avea o limbă unificată şi o cultură par să piardă teren în faţa grupurilor de presiune care strigă cel mai tare.

Ar fi puţin spus că istoria nu a urmat cursul dorit de adepţii înflăcăraţi ai „civilizaţiei occidentale”. Toţi credeau

într-o formă sau alta de dominaţie europeană. Spengler a avut dreptate când a constatat declinul Occidentului, însă a greşit crezând în viitoarea supremaţie a Rusiei. Dar ideile au rămas şi încă nu au fost contrazise definitiv. Majoritatea europenilor şi-au pierdut din vitalitatea de dinainte. Au fost zguduiţi de două războaie mondiale şi de pierderea imperiilor coloniale. Cu siguranţă că îşi vor spune ultimul cuvânt în SUA.

Căci doar în SUA mai curg adevăratele izvoare ale „civilizaţiei occidentale”. De la prăbuşirea imperiului sovietic din 1991, SUA a rămas singurul moştenitor al imperialismului european, căruia i-a moştenit multe dintre atitudini. Poate că nu este un imperiu de modă veche, dar i-a fost lăsată „povara omului alb”. Ca şi fostele imperii din Europa, SUA se străduieşte să păstreze ordinea în lume, în timp ce se confruntă cu conflicte etnice şi rasiale în interior. Ca şi Europa de azi, are nevoie urgentă de o mistică unificatoare pentru a ţine în frâu atracţia din ce în ce mai puternică pentru consumerism şi democraţie pură. Spre deosebire de Europa, nu a cunoscut de mult timp tragediile războiului pe propriul său teritoriu.

Majoritatea absolută a americanilor au origini europene. Au adoptat şi adaptat limba engleză şi cultura europeană a părinţilor fondatori, adesea în mod creator. Dar aceşti euro-americani nu se vor lăsa niciodată influenţaţi de Asia sau Africa şi nici de studiul altor popoare de pe glob. Pentru a face faţă, au mare nevoie să se împace cu moştenirea lor europeană. Pentru a reuşi acest lucru, trebuie să scoată limitările anterioare din viziunea lor asupra trecutului Europei. Dacă exemplul european le demonstrează ceva, atunci le arată că încrederea în propunerile dezbinatoare ale „civilizaţiei occidentale” este calea sigură spre dezastru.

Minţile luminate din trecutul Europei n-au fost niciodată de acord cu separarea artificială a Vestului de Est:

Gottes ist der Orient!
Gottes ist der Okzident!
Nordund südliches Gelände
Runt im Frieden seiner Hände.78
(Domnul e în Orient! /Domnul e şi-n Occident! /Ţinuturi din nord şi sud/ Sălăşluiţi în pace sub domnia Lui.)

Istoriile naţionale în Epoca Modernă, aproape orice ţară europeană a alocat mai multă energie şi fonduri studiului istoriei sale naţionale decât istoriei întregii Europe. Din motive lesne de înţeles, părţile au dobândit mai multă însemnătate decât întregul. Barierele lingvistice, interesele politice şi linia minimei rezistenţe au ajutat la perpetuarea puternicelor citadele ale istoriografiei naţionale şi a atitudinilor care le însoţesc.

Problema este foarte acută în Marea Britanie, unde străvechile obiceiuri nu au fost niciodată „detronate" de o prăbuşire politică sau înfrângere naţională. Până de curând, istoria Marii Britanii s-a studiat separat de cea a Europei – considerându-se că avea nevoie de profesori specializaţi, de cursuri şi manuale separate. Tradiţionala insul ari tate mergea mână în mână cu tradiţia în care se punea semnul de egalitate între istoria Marii Britanii şi istoria Angliei. (Doar cei mai răuvoitori istorici se deranjau să specifice că *Istoria Angliei* scrisă de ei se referea numai la Anglia.) 79 Politicienii au acceptat această egalitate eronată fără să se gândească prea mult. În 1962, când s-a opus intrării Marii Britanii în Uniunea Europeană, liderul opoziţiei s-a simţit îndreptăţit să declare în mod greşit că un asemenea pas ar însemna „sfârşitul a o mie de ani de istorie britanică" 80. Englezii nu sunt doar insulari; celor mai mulţi dintre ei nu li s-a predat niciodată istoria propriilor lor insule.

Atitudini asemănătoare prevalează şi în universităţi. Fără îndoială că există şi excepţii remarcabile, dar în cea mai mare facultate de istorie din Marea Britanie nu s-a

predat „istoria britanică” până în 1974; şi chiar şi atunci, aceasta se referea aproape în întregime la istoria Angliei. Studenţii învăţau rareori ceva despre Irlanda, Scoţia sau Ţara Galilor. Când îşi susţineau examenele de „istorie europeană” li se puneau câteva întrebări opţionale despre Europa de Est, dar niciuna despre Marea Britanie. Rezultatul era o viziune asupra lumii în care tot ce se afla în afara Angliei era străin.81 Principala supoziţie eronată, scria un disident, „este că tot ce e important în istoria Marii Britanii se poate explica din punctul de vedere al cauzelor britanice”. Sau: „Adânc înrădăcinata separaţie între istoria Marii Britanii – de fapt a Angliei – şi cea a Europei… dă naştere unei viziuni înguste care a devenit un factor cultural foarte constrângător” 82. Potrivit unui alt critic acerb, o combinaţie de structuri tradiţionale, cercetări oculte şi profesionalizare excesivă a redus istoria britanică la „incoerenţă”. „În universităţi şi şcoli, scria el înainte de a emigra, credinţa că istoria e un izvor de educaţie… a dispărut complet”. 83

Istoria culturii, aşa cum este predată în universităţile britanice, se concentrează aproape exclusiv pe cea naţională. De exemplu, la Universitatea Oxford, singurul obiect de studiu obligatoriu pentru Facultatea de Engleză a rămas poemul anglo-saxon *Beowulf*.84 Până de curând, la Facultatea de Istorie Modernă de la Oxford, singura lectură obligatorie era un text în limba latină din secolul VII, *Historia ecleziastica gentis Anglorum* de Beda Venerabilul.85

Asemenea ciudăţenii există, fără îndoială, şi în alte ţări. De pildă, în Germania, universităţile suferă de pe urma răspândirii principiului humboldtian al „libertăţii academice”. Se ştie că profesorii germani de istorie sunt liberi să predea orice doresc, iar studenţii germani la istorie sunt liberi să înveţe orice aleg din programa indicată de profesorii lor. În majoritatea universităţilor nu există decât o regulă, şi anume că studentul trebuie să

aleagă cel puţin un curs de istorie antică, unul de istorie medievală şi altul de istorie modernă. În perioadele când statul german făcea mari presiuni asupra lor, profesorii care agreau ideologia oficială puteau să introducă în plus o doză serioasă de istorie naţională germană, (începând din nou de la triburile teutonice.) Mai de curând, când statului i s-a făcut lehamite să se mai amestece, au fost liberi să alcătuiască o programă conform căreia orice student putea să refuze istoria naţională a Germaniei dacă nu dorea s-o studieze.

Înclinaţia către naţionalism se observă poate cel mai bine în manualele şcolare şi în lucrările de istorie destinate marelui public. Cu cât este nevoit istoricul să-şi condenseze şi să-şi simplifice materialul, cu atât mai greu îi este să-şi ascundă prejudecăţile. Totuşi, se impun unele comentarii.

În primul rând, putem porni de la premisa că, în majoritatea ţărilor europene, predarea istoriei a avut întotdeauna o puternică tentă naţionalistă. La început, în secolul XIX, profesorii de istorie erau recrutaţi în serviciul patriotismului. Predarea istoriei, în forma sa cea mai primitivă, consta într-o înşiruire de nume, date şi dinastii conducătoare. Apoi s-a transformat într-o apologie a eroilor naţiunii, a victoriilor şi realizărilor acesteia. [BOU BOU LI NA] în forma sa extremă, a început să-i pregătească intenţionat pe şcolari pentru viitoarele lor roluri de ucigaşi şi victime în războaiele naţionale.86 Pe de altă parte, nu ar fi corect să presupunem că modul naţionalist de predare a istoriei nu a avut opozanţi. A existat un curent contrar, care voia să lărgească orizonturile învăţăceilor; şi practicile s-au schimbat radical după 1945, cel puţin în Europa Occidentală.87

Un remarcabil manual de „istorie modernă”, publicat în Galiţia austriacă în 1889, a combătut cu vehemenţă ideile epocii naţionaliste. Manualul era conceput pentru liceele cu predare în limba polonă. Autorul, un istoric din

Varşovia, care nu putea publica fără restricţii în oraşul său natal, atunci sub regim rusesc, şi-a explicat priorităţile:

În strădaniile şi realizările din Epoca Modernă, naţiunile nu acţionează pe cont propriu, ci împreună. Sunt legate între ele printr-o varietate de grupări şi alianţe.

Din acest motiv suntem obligaţi să folosim „metoda sincronică", adică să vorbim despre toate naţiunile care au participat la evenimente în orice moment al istoriei. Dar istoria generală nu poate să ofere o imagine completă a tuturor naţiunilor implicate; şi… istoria lor individuală… trebuie încadrată (în categoria) istoriilor speciale, naţionale.88

Rezultatul eforturilor sale a fost o lucrare care, în volumul I, acoperea perioada de la Renaştere până în 1648, evenimentele legate de Habsburgi şi Polonia ocupând exact 71 de pagini dintre cele 519. Autorul face o distincţie clară între „Polonia" şi „statul polonez-lituanian-rutean-prusac". Elevul învăţa unele detalii privitoare la „reformarea catolicismului şi protestantismului", dar şi la islam şi otomani. Aria geografică se întindea de la descoperirile portugheze la cucerirea Banatului Kazanului de către Ivan cel Groaznic, de la Edinburgh, unde fusese detronată Maria Stuart, şi până la expediţia întreprinsă de Carol V în Tunisia.89 Acest volum era mult mai puţin naţionalist decât multe manuale care se scriu acum în ţările membre ale Uniunii Europene.90

Trebuie să recunoaştem şi că, în ultimii ani, s-au făcut eforturi susţinute în vederea scoaterii informaţiilor eronate din materialele educaţionale. Comisiile bilaterale însărcinate cu examinarea acestora au cercetat cu atenţie subiecte ca militarism, nume de locuri şi atlase istorice, precum şi interpretări subiective. Oamenii de ştiinţă şi profesorii sunt mai conştienţi de astfel de probleme decât înainte.91 în ultimă instanţă, se pot observa doi poli. La unul se află abordarea cosmică, în care se aşteaptă de la istorici să scrie, iar studenţii să înveţe despre toate părţile

din lume în toate epocile. La celălalt pol se află abordarea parohială, în care se acordă atenţie doar unei ţări şi pentru o scurtă perioadă de timp. Abordarea cosmică are lărgime, dar îi lipseşte profunzimea. În cazul abordării parohiale, lucrurile stau exact invers. Idealul ar fi să găsim un echilibru între lărgime şi profunzime.

În această privinţă, trebuie să recunoaştem că programele şi manualele şcolare planificate de la centru în ţările blocului sovietic erau uneori mai reuşite decât cele din Occident. Deşi conţinutul în sine avea tendinţa să fie oribil de şovinist şi ideologic, cadrul geografic şi cronologic era adesea admirabil de cuprinzător. Toţi copiii sovietici învăţau istoria în cinci etape de dezvoltare, dobândind cunoştinţe despre societatea primitivă, Antichitatea clasică, „feudalism", „capitalism", iar din 1914 despre aşa-zisul „socialism". Cursurile de istorie din URSS dădeau prioritate istoricului rol conducător al Rusiei şi ruşilor. În acelaşi timp, chiar şi în anii cei mai duri ai stalinismului, orice manual sovietic acorda spaţiu grecilor antici, sciţilor şi romanilor, istoriei Caucazului, imperiilor lui Ginghis Han şi Tamerlan şi statelor musulmane Kazan şi Crimeea. Aceste lucruri sunt greu de găsit în majoritatea cărţilor de istorie din Europa.

Dimpotrivă, în Anglia – unde programa de istorie era lăsată în mare măsură la latitudinea şcolilor şi profesorilor – cadrul cronologic şi geografic tindea să fie foarte restrâns. Chiar şi elevii mai mari, care studiază istoria la un nivel avansat, trebuie să se limiteze la cursuri standard, cum ar fi „Dinastiile Tudor şi Stuart" sau „Marea Britanie în secolul XIX" 92.

Istoria naţională a ţărilor oferă o soluţie la unele dintre aceste dileme. Vorbeşte despre fapte cunoscute care te aduc cu picioarele pe pământ, te încurajează s-o explorezi de unul singur şi rezistă relativ bine la presiunile ideologice. Se potriveşte foarte bine dezvoltării unor teme, cum ar fi familia, care sunt uşor de înţeles de către elevi,

pe când specialiştii le folosesc ca bază pentru vaste teorii globale.93 în altă ordine de idei, istoria omenirii a fost dezvoltată atât în şcoli, cât şi în universităţi. Acest lucru aduce argumente puternice în favoarea educării unei generaţii care trebuie să-şi ocupe locul în „satul internaţional” 94. Criticii acestei idei ar comenta, aşa cum fac şi în cazul istoriei Europei, că dimensiunile impresionante ale conţinutului acesteia îi condamnă pe toţi, în afara celor mai abili profesori, să se ocupe de generalităţi lipsite de valoare.

Normal că îngustarea unui domeniu îţi oferă posibilitatea de a dezvolta în altul. Reducerea parametrilor cronologici şi geografici le oferă profesorilor prilejul de a pune accentul pe tehnicile şi perspectivele care pot fi folosite în domeniul ales. În general, elevii englezi sunt destul de pricepuţi să studieze sursele istorice, să facă legătura între cauză şi efect, precum şi între factorii politici, economici şi culturali, şi învaţă să gândească singuri. În această privinţă, cunoştinţele lor despre istorie sunt solide. Pe de altă parte, trebuie să fie o greşeală pe undeva dacă studiile lor se limitează la doar 5 sau 10% dintr-o treime a unei singure ţări dintre cele 38 de state suverane de pe cel mai mic continent al lumii.

Problema prejudecăţilor naţionaliste va dispărea doar atunci când istoricii şi profesorii vor înceta să privească istoria ca pe un instrument al politicii de stat. Acum mai bine de 1.800 de ani, scriitorul grec Lucian din Samosata (120 – 80 î.Hr.) era de părere că „istoricul, printre cărţile sale, ar trebui să-şi uite naţionalitatea”. Era un sfat bun. Pe termen lung, probabil că istoria europeană va fi continuată de un chinez, un persan sau african. Există câteva precedente demne de luat în seamă: un francez a scris odată cea mai bună prezentare a Angliei victoriene: un englez este acum considerat cel mai bun istoric al Italiei, iar singurul studiu de istorie britanică în care se acordă o atenţie egală tuturor celor patru naţiuni a fost scris de un

exilat în Statele Unite.95

Până acum, niciuna dintre încercările de a scrie istorie „dintr-un punct de vedere european” nu a întrunit aprecieri unanime. Unii istorici, cum ar fi Christopher Dawson, au încercat să folosească drept temelie a Europei creştinismul.96 Dar teza catolică a lui Dawson nu punea în lumină pluralismul din ultimele secole şi nu îi convingea pe majoritatea cititorilor să-i protestanţi. Alţii şi-au propus să urmărească tendinţa la unitate europeană.97 Problema o constituie aici faptul că lista unor asemenea manifestări este extrem de scurtă. Naţiunile-state şi trezirea conştiinţei naţionale au fost fenomenele dominante în epoca în care istoria s-a scris sistematic, ca o ştiinţă. În mare măsură, istoriile naţionale au predominat din lipsa de alternative. Poate că acest fapt este regretabil; dar reflectă adevărul despre o Europă foarte divizată în ultimele secole. De la fragmentarea creştinătăţii din timpul Renaşterii şi Reformei, nu a avut un ideal unificator; nici istoricii nu pot să pretindă altceva. După unii analişti, mozaicul format din popoarele Europei este la fel de important ca şi amestecul de rase şi naţiuni din Statele Unite.

Aşadar, este prea devreme să fie concepută şi acceptată o sinteză europeană satisfăcătoare. Sensibilităţile naţionale sunt încă prea multe. Nu se poate renunţa încă la istoriile naţionale; ar fi o mare distorsiune dacă diferenţele între naţiunile din Europa s-ar lăsa amestecate de bunăvoie „într-un fel de Euroistorie insipidă”:

Istoria europeană poate că este mai mult decât suma dintre părţile sale; dar nu poate fi construită fără să studiezi acele părţi în deplina lor idiosincrazie… Se pare că… nu ne putem mulţumi cu istoria noastră naţională; dar nu se poate realiza prea uşor o „istorie paneuropeană.98

Cred că este un sfat înţelept. Rezultă că reformularea istoriei europene trebuie să se realizeze odată cu

construirea treptată a unei comunităţi europene mai largi. Dar niciunul dintre aceste lucruri nu se poate face într-o zi.

Din păcate, naţionalismul nu dispare dintr-odată. În aprilie 1605, la puţin timp după ce Anglia şi Scoţia au format o uniune, Sir Francis Bacon i-a scris lordului cancelar că şi-ar dori „să se făurească o singură istorie a ambelor naţiuni”. Dorinţa nu i-a fost împlinită. În opinia unuia dintre puţinii istorici britanici care încearcă să rezolve problema identităţii britanice, „şovăiala adânc înrădăcinată de a pune întrebări esenţiale despre natura Britanici rămâne aceeaşi” 99.

Două viziuni greşite

Predominanţa naţionalismului în secolul XX nu a încurajat scrierea unei istorii internaţionaliste. Dar s-au făcut două încercări forţate de a depăşi diviziunile existente şi de a oferi un cadru ideologic unei noi versiuni universale a trecutului Europei. Dar niciuna nu a reuşit şi ambele meritau să fie sortite eşecului.

Una din cele două, versiunea marxist-leninistă sau comunistă a istoriei a fost prima care a apărut şi a durat cel mai mult. S-a dezvoltat din marxism, al cărui spirit şi intenţii le-a ignorat, iar în mâinile bolşevicilor, a devenit un instrument de constrângere al politicii de partid şi de stat. În faza iniţială, 1917 – 1934, în ochii unor entuziaşti precum M.N. Pokrovski (1868 – 1932), avea o puternică tentă internaţionalistă. Pokrovski accepta pe deplin faptul că istoria era „politică direcţionată înspre trecut” şi s-a aruncat cu entuziasm în lupta împotriva şovinismului. „Marea Rusie s-a întemeiat pe osemintele naţiunilor nonruse, scria el. În trecut, ruşii au fost cei mari hoţi de pe pământ”. Totuşi, pentru Stalin, respingerea tradiţiilor imperiale a fost un blestem; iar din 1934, când s-au aplicat decretele date de Stalin în legătură cu predarea istoriei, direcţia s-a schimbat brusc. Pokrovski a murit şi majoritatea colegilor să-i care nu s-au dezis de convingerile lor au fost împuşcaţi. Manualele lor au fost

interzise. În locul lor a apărut un amestec virulent de marxism grosolan şi imperialism rusesc extrem, care a fost băgat pe gât elevilor de către toţi sateliţii ideologici ai URSS în următorii cincizeci de ani.100

Cele două elemente ale istoriei comuniste erau în fond contradictorii. Erau menţinute laolaltă de doctrina mesianică a unei ideologii pe care nimeni nu o putea contesta pe faţă. Elementul pseudomarxist era conţinut în faimoasa schemă în cinci etape, care ducea din Preistorie până la Revoluţia din 1917. Elementul rusesc era afirmat prin misiunea specială a naţiunii ruse de a fi „fratele mai mare" al popoarelor din Uniunea Sovietică şi „avangarda" proletariatului din întreaga lume. Aşa cum a recunoscut şi Lenin, Rusia sovietică nu era atât de avansată precum Germania sau alte ţări industrializate. Dar „primul stat socialist din lume" fusese creat pentru a răspândi germenii revoluţiei mondiale, pentru a fi fortăreaţa socialismului în timpul fazei finale de declin al capitalismului şi pentru a moşteni pământul în cele din urmă. În acest timp, metodele sovietice superioare de organizare socială şi planificare a economiei aveau să asigure în curând depăşirea lumii capitaliste. Într-adevăr, ultimul capitol din manuale punea întotdeauna accentul pe faptul că Uniunea Sovietică întrecea cu paşi repezi statele occidentale în toate domeniile, de la cel militar la nivel de viaţă, tehnologie şi protecţia mediului. Victoria finală a socialismului (aşa cum a fost denumit comunismul) era considerată *inevitabilă* şi demonstrată ştiinţific.

Deşi se punea în serviciul „internaţionalismului socialist", gândirea istorică din Uniunea Sovietică aducea un omagiu atât „eurocentrismului", cât şi „civilizaţiei occidentale", dar nu în mod manifest. Eurocentrismul său se alimenta din exemplele europene pe care îşi baza Lenin argumentaţia şi din obsesia pentru industrializare în stil european. Era evident mai ales în faptul că destinul istoric al Rusiei era mereu scos în relief. Supoziţiile ruşilor în

această ultimă privinţă îi ofensau pe membrii europeni ai imperiului lor, aveau un efect neliniştitor asupra mişcării comuniste din lumea a treia şi au constituit principala cauză a îndepărtării Chinei de Uniunea Sovietică. În opinia chinezilor, mulţimea de consultanţi şi tehnicieni sovietici care veniseră în China în anii 1950 dădeau dovadă de mai multă aroganţă europeană (şi aveau maşini mai proaste) decât valul anterior de „diavoli străini" cu care intraseră în contact. Pentru chinezi, ca şi pentru baltici, polonezi sau georgieni, credinţa ruşilor în superioritatea neamului lor era cel puţin ciudată. Dacă ruşii erau obişnuiţi să se creadă „occidentali" faţă de chinezi, erau evident consideraţi „orientali" de către principalele ţări europene.

Nu încape nicio îndoială că statul comunist sovietic a declarat că Occidentul este cel mai mare duşman ideologic al său. În acelaşi timp, nu a negat faptul că originile sale se găseau în Europa şi că dorinţa fierbinte a lui Lenin fusese să facă legătura între revoluţia din Rusia şi mult-aşteptata revoluţie din Germania. Aşa că „civilizaţia occidentală" nu era cu totul rea. Într-adevăr, din moment ce muriseră, figurile importante ale Occidentului puteau fi admirate. Esenţa era că Occidentul decăzuse, iar Estul, aflat în mâinile proletariatului eroic, rămăsese viguros şi moralmente sănătos. Mai devreme sau mai târziu, regimul capitalist avea să dispară, patria socialismului îi va da lovitura de graţie, frontierele se vor desfiinţa, Estul se va uni cu Vestul sub conducerea sovietică, bucurându-se de o fraternitate revoluţionară. La toate acestea visa Lenin şi se gândea Brejnev când vorbea de „o patrie europeană comună" 101. Această viziune, conform căreia comuniştii aveau o misiune mesianică, a fost exportată, cu unele modificări în funcţie de specificul local, în toate ţările controlate de Uniunea Sovietică. În aspectul său strict istoric, căuta să inculce două idei importante: primatul „forţelor sociale şi economice" şi natura benignă a expansiunii ruseşti. A fost mult amplificată după ce

Uniunea Sovietică a înfrânt Germania în 1941 – 1945 şi era încă predată ca o evanghelie milioanelor de studenţi şi elevi europeni şi în anii 1980. Chiar spre sfârşitul erei comuniste, Mihail Gorbaciov, secretarul general al Partidului Comunist Sovietic, a readus în actualitate ideea de „patrie europeană comună” 102. A fost preluată şi salutată de mulţi comentatori străini; dar Gorbaciov n-a avut niciodată timpul necesar să spună ce înţelegea prin asta. A fost dictator într-un imperiu ce se întindea de la Kaliningrad până în Kamceatka – o peninsulă la fel de îndepărtată şi europeană ca şi vecina sa Alaska. Oare visul lui Gorbaciov era o Mare Europă care să se întindă pe tot globul?

Viziunea rivală fascistă asupra istoriei a apărut mai târziu şi s-a dezvoltat într-un timp mai scurt. Într-o oarecare măsură, a fost o reacţie la comunism, iar în mâinile naziştilor a devenit unul dintre instrumentele Noii Ordini. În faza iniţială, 1922 – 1934, a avut o anumită tentă socialistă, atât în Germania, cât şi în Italia, dar a fost dominată de versiunea italiană şi de visul lui Mussolini de a reface Imperiul Roman. Din 1934, când Hitler a început să remodeleze Germania, direcţia s-a schimbat brusc. Naţional-socialismul s-a descotorosit de elementul socialist. Varianta germană a fascismului a preluat conducerea şi au apărut teorii rasiale manifeste. În consecinţă, a existat un puternic filon rasist în imperialismul german, care a fost alimentat încontinuu de factorii ideologici ai statului nazist cât timp a dăinuit acesta.103

În ciuda ostilităţii dintre nazişti şi sovietici, ideologia nazistă nu a fost total diferită de cea stalinistă. Elementul rasial era prezent şi în misiunea specială a poporului german, acesta fiind considerat cea mai viguroasă şi sănătoasă ramură a rasei ariene. Elementul imperial german era invocat împotriva criminalului Tratat de la Versailles şi în sprijinul aşa-zisului drept al Germaniei de a-

şi recupera poziţia de ţară conducătoare. Împreună, acestea stăteau la baza unui program prin care se credea că puterea nazistă se va răspândi în toată Europa şi dincolo de hotarele ei. Existau mari incompatibilităţi cu ideologiile fasciste din alte ţări europene, mai ales cu Italia, al cărei naţionalism avusese întotdeauna o puternică tentă antigermană. Dar acestea n-au avut timp să se consolideze.

Gândirea istorică a partidului nazist cuprindea cele mai extremiste viziuni asupra „eurocentrismului" şi a „civilizaţiei occidentale". „Rasa stăpânitoare" era a arienilor europeni, oriunde ar fi trăit ei în lume. Ei erau adevăratele fiinţe umane şi pe seama lor se puneau cele mai importante realizări ale trecutului. Toţi nonarienii (care nu erau albi sau europeni) erau consideraţi inferiori din punct de vedere genetic şi încadraţi în categoria inferioară de *Untermenschen* sau „suboameni". În paralel, s-a stabilit o ierarhie a meritelor biologice în Europa, în care tipul nordic de oameni înalţi zvelţi şi blonzi – înalţi ca Goebbels, zvelţi ca Goering şi blonzi ca Hitler – era considerat superior tuturor celorlalte. Slavii din Răsărit (polonezii, ruşii, sârbii etc.), încadraţi în mod eronat într-o subgrupă rasială, erau declaraţi inferiori popoarelor germanice din Occident şi trataţi la fel ca şi alţi nonarieni, drept fiinţe subumane. Cea mai de jos categorie de locuitori ai Europei era formată din cei care nu proveneau din Europa – în special ţigani şi evrei – şi care erau învinuiţi de toate relele din istoria Europei şi lipsiţi de dreptul la viaţă.

Strategia naziştilor se baza în mare măsură pe aceste absurdităţi, în care deosebirea dintre „Vest" şi „Est" era maximă. În afară de înlăturarea guvernelor recalcitrante, Hitler nu avea mari planuri împotriva Europei Occidentale, al cărei apărător se considera. Îi dispreţuia pe francezi, a căror origine francă se pierduse mult şi a căror ură pentru Germania trebuia să fie într-un fel lecuită. Nu-i plăcea pe

italieni şi legăturile lor cu Imperiul Roman şi simţea că erau parteneri pe care nu se putea bizui. Îi respecta pe spanioli, care salvaseră pe vremuri Europa de negri, şi era nedumerit că Franco ezita să coopereze. Cu excepţia anumitor indivizi degeneraţi, îi admira pe „anglo-saxoni" şi îl enerva ostilitatea pe care i-o arătau. După el, comportamentul lor se explica numai prin faptul că erau un popor germanic care voia să concureze cu nemţii pentru a ajunge Rasa Stăpânitoare. Tot ce voia de la ei era să-l lase în pace.

Ambiţiile cele mai mari ale naziştilor se îndreptau spre Estul pe care voiau să-l cucerească. În *Mein Kampf*, Europa Răsăriteană era considerată „teritoriul pe care aveau să trăiască germanii" sau *Lebensraum*. Europa de Est era locuită de un amestec de slavi şi evrei inferiori; materialul său genetic trebuia să fie îmbunătăţit printr-o masivă colonizare germană. „Elementele bolnave" trebuiau înlăturate chirurgical, adică omorâte. Europa Răsăriteană era şi în sfera de influenţă a puterii sovietice, iar „cuibul bolşevismului evreu" trebuia zdrobit. Atunci când naziştii şi-au început invazia în Europa, mai întâi asupra Poloniei şi apoi asupra Uniunii Sovietice, s-au simţit ca nişte cruciaţi, ceea ce au şi afirmat foarte explicit. În cărţile de istorie li se spunea că mărşăluiau glorioşi pe urmele lui Henric Păsărarul, ale Cavalerilor Teutoni şi ale lui Frederic cel Mare. Pretindeau că grăbesc cea mai mare confruntare „dintr-o mie de ani de istorie".

Spre deosebire de comunism, nazismului nu i s-au acordat 75 de ani în care să-şi elaboreze teoria şi s-o pună în aplicare. A fost distrus prin eforturile comune ale vecinilor să-i, înainte ca Marele Reich să se poată consolida. N-a ajuns niciodată în punctul în care o Europă condusă de nazişti să fie obligată să-şi exprime poziţia faţă de celelalte continente. Totuşi, dacă sovieticii ar fi fost înfrânţi, lucru care era să se întâmple în 1941 – 1942, nazismul ar fi ajuns unica forţă conducătoare pe un

teritoriu vast din Eurasia şi s-ar fi pregătit de confruntare cu duşmanii din SUA şi Japonia. Conflictul ar fi fost inevitabil. Dar nazismul s-a întâmplat să rămână în Europa. Lui Hitler nu i s-a dat şansa de a se bate dincolo de lumea semenilor să-i arieni. Atât ca teoretician, cât şi ca lider politic a rămas până la sfârşit un european.

Cu toate că nazismul se întindea odinioară de la Atlantic la Volga, versiunea nazistă a istoriei a rezistat doar pentru scurt timp – în Germania nici doisprezece ani – mai puţin decât un ciclu de şcolarizare complet. În alte zone, şi-a răspândit veninul doar câteva săptămâni sau luni. Impactul său a fost puternic, dar foarte trecător. Când această versiune a căzut în dizgraţie, în 1944 – 1945, a lăsat un gol imens care nu a putut fi umplut decât de gândirea istorică a puterilor învingătoare. În Europa de Est, ocupată în această perioadă de armata sovietică, versiunea sovietică a fost impusă fără niciun fel de menajamente. Europa Occidentală, eliberată de englezi şi americani, a rămas în sfera „viziunii aliaţilor asupra istoriei”.

Viziunea aliaţilor asupra istoriei

Viziunea contemporană asupra Europei a fost puternic influenţată de sentimentele şi experienţele prin care au trecut europenii în cele două războaie mondiale şi mai ales de victoria „Marii alianţe”. Graţie izbânzilor din 1918, 1945 şi sfârşitului Războiului Rece din 1989, puterile occidentale au reuşit să-şi „exporte” în toată lumea propria interpretare a evenimentelor. Au avut un deosebit succes în această privinţă în Germania, a cărei receptivitate era mai mare din cauza sentimentului colectiv de vină, precum şi a politicilor de reeducare ale aliaţilor.

Priorităţile şi supoziţiile care derivă din atitudinile aliaţilor de după război sunt foarte cunoscute în relatările din secolul XX; şi sunt uneori proiectate în trecut, în perioade mai îndepărtate. Acestea ar putea fi rezumate după cum urmează:

— Credinţa într-o unică civilizaţie occidentală seculară în care „comunitatea atlantică” este considerată culmea progresului omenirii. Democraţia anglo-saxonă, domnia legii în tradiţia Magnei Carta şi economia de piaţă capitalistă sunt privite ca fiind cele mai desăvârşite forme ale Binelui. Cheile de boltă ale acestei viziuni sunt principiul wilsonian al autodeterminării naţionale (1917) şi Carta Atlantică (1941).

— Ideologia „antifascistă”, conform căreia al Doilea Război Mondial din 1939 – 1945 este perceput ca „războiul împotriva fascismului” şi ca evenimentul definitoriu în lupta dintre Bine şi Rău, încheiată cu victoria celui dintâi. Opoziţia faţă de fascism, din cauza căruia au suferit atâţia oameni, este o atitudine cât se poate de lăudabilă. Adversarii sau victimele fasciştilor merită toată admiraţia sau compasiunea.

— O fascinaţie absurdă pentru Germania, inamicul învins de două ori. Germania este condamnată pentru că a fost atât principala sursă de imperialism malefic care a dus la izbucnirea Primului Război Mondial, cât şi a fascismului virulent care l-a cauzat pe cel de-al Doilea. Indivizii sau naţiunile care au luptat de partea germanilor, în special între 1939 şi 1945, poartă stigmatul de „colaboraţionişti”. (N.B. Cultura germană nu trebuie confundată cu politica germană.)

— O viziune indulgentă, romantică, asupra Imperiului Ţarist şi Uniunii Sovietice, aliatul strategic de la Răsărit, numit de obicei „Rusia”. Greşelile evidente al Rusiei n-ar trebui niciodată considerate cele ale unui duşman, căci aceasta a fost mereu legată de Occident. Marile merite ale Rusiei ca partener în alianţa „antifascistă”, ale cărei imense sacrificii au îngenuncheat această politică, sunt mai presus de aspectele negative din istoria sa.

— Acceptarea tacită a împărţirii Europei în două sfere de influenţă, occidentală şi răsăriteană. În timp ce „valorile atlantice” trebuie să predomine în Vestul mai avansat,

dorinţa lesne de înţeles a Rusiei de a-şi asigura securitatea justifică dominaţia sa asupra Estului mai înapoiat. E normal ca puterile occidentale să se protejeze de ameninţarea pe care o prezintă expansiunea Rusiei dincolo de graniţele convenite, însă acestea nu trebuie să se amestece în sfera de influenţă care i se cuvine Uniunii Sovietice.

— Neglijarea intenţionată a tuturor faptelor care nu adaugă credibilitate celor de mai sus.

Viziunea aliaţilor asupra istoriei s-a dezvoltat firește pe baza simpatiilor şi politicii în cele două războaie, dar nu a fost niciodată precis formulată. În tumultul din societăţile libere, nu a putut niciodată să deţină monopolul; şi nici nu a fost contestată sistematic. Totuşi, la jumătate de secol după cel de-al Doilea Război Mondial, rămâne prezentă peste tot, în dezbaterile academice sau, poate fără să ştim, şi în cadrul conceptual care influenţează deciziile politice ale guvernelor. A fost urmarea normală a unei stări de lucruri în care soldaţii aliaţi puteau fi arestaţi dacă spuneau că Hitler şi Stalin „sunt la fel de răi” 104.

În sfera academică, viziunea aliaţilor poate fi văzută acţionând în domeniul priorităţilor şi al instituţiilor, ca şi în discuţii pe anumite subiecte. A contribuit la preponderenţa zdrobitoare a cercetărilor în istorie şi ştiinţele politice, dedicate nazismului şi temelor legate de acesta, la importanţa acordată studiilor germane, mai ales în Statele Unite. În plus, explică de ce există în continuare institute separate de studii „sovietice” şi „slave”, precum şi de ce sovietologii sunt cunoscuţi pentru şovăiala lor de a expune realităţile vieţii din Uniunea Sovietică.105 Această viziune este parţial răspunzătoare şi pentru că pune prea mult accent pe istoria Rusiei, atât slave, cât şi sovietice, în detrimentul culturilor nonruseşti. A fost prezentă, mai presus de orice, în presupunerile şi iluziile caracteristice punctelor de vedere asupra celui de-al Doilea Război

Mondial. La jumătate de secol de la război, majoritatea episoadelor care contrazic viziunea aliaţilor continuă să fie minimalizate sau negate. [ALTMARKT] [KATYN] [KEELHAUL]

Multe stereotipuri din timpul războiului s-au perpetuat, îndeosebi cele referitoare la Europa Răsăriteană. Se poate observa o ierarhie clară a percepţiilor legate de gradul în care au îmbrăţişat diferite naţiuni cauza aliaţilor. Cehii şi sârbii, bunăoară, care aveau o lungă tradiţie de colaborare cu Rusia şi au manifestat mereu ostilitate faţă de Germania, s-au încadrat bine în viziunea aliaţilor. Aşa că au putut fi lăudaţi drept „curajoşi", „prietenoşi" şi „democraţi" – cel puţin până la Războiul din Bosnia. Spre deosebire de primii, slovacii, croaţii şi naţiunile baltice, despre care se credea că îşi respinseseră prietenii din Vest şi colaboraseră cu inamicul, nu meritau asemenea epitete laudative. Polonezii, ca întotdeauna, nu se încadrau nicăieri. Rezistând agresiunii germane, era evident că luptau cu dârzenie pentru democraţie. Rezistând agresiunii sovietice, era clar că erau „trădători", „fascişti", „iresponsabili" şi „antidemocratici". Nici ucrainenii nu puteau fi clasificaţi. Deşi avuseseră probabil cel mai mare număr de victime din toate ţările europene, principalul lor scop politic era să scape de sub dominaţia Rusiei şi Uniunii Sovietice. Cel mai bun lucru care se putea face în cazul acestei ţări „stânjenitoare" era să pretinzi că nu există şi să iei de bună povestea din timpul Imperiului Ţarist, care îi socotea pe locuitorii ei „mici ruşi". De fapt, nu erau nici mici şi nici ruşi. [UCRAINA]

În domeniul politicii, viziunea aliaţilor a constituit piatra de temelie a aşa-zisei „relaţii speciale" a SUA cu Marea Britanie şi unul dintre motivele excluderii Germaniei democratice şi a Japoniei democratice din

organisme precum Consiliul de Securitate al ONU. Această atitudine a devenit explicită atunci când premierul britanic s-a certat cu prim-ministrul francez în legătură cu relativele merite ale unor documente ca Magna Carta sau Declaraţia drepturilor omului, sau când proiectul unui „superstat" european a fost făcut praf pe un ton care amintea de Pitt sau Churchill. A stat la baza votului din Camera Comunelor în favoarea Legii împotriva crimelor de război, care restrângea aceste infracţiuni la delictele comise „în Germania sau în teritoriile aflate sub control german" – de parcă alte crime de război nu ar fi contat. Putem spune că aceeaşi viziune s-a manifestat şi la inaugurarea Muzeului Holocaustului din Washington.106

Totuşi, remanenţa acestei viziuni n-a fost poate niciodată mai accentuată ca în reacţiile provocate de căderea comunismului, după 1989. Apariţia fenomenului cunoscut sub numele de „gorbymanie", prioritatea acordată integrităţii aliaţilor de război (mai întâi URSS şi apoi Iugoslavia) şi confuzia voită între patriotism şi naţionalism din Europa de Est pot fi explicate doar prin reflexe istorice prestabilite. Numai printr-un proces lent de reconsiderare a ideilor Occidentul a reuşit să-şi dea seama că „Rusia" şi „Uniunea Sovietică" nu erau acelaşi lucru; că Gorbaciov a fost în fruntea unui regim foarte urât de populaţie; că Federaţia iugoslavă era o organizaţie statală comunistă; că cea mai radicală formă de naţionalism fusese promovată de conducătorii comunişti ai Serbiei; sau că Lituania, Slovenia, Ucraina sau Croaţia erau naţiuni europene distincte care doreau în mod legitim să-şi aibă propriul stat. Faptul că Occidentul a fost indus în eroare în atâtea privinţe a dus la necesitatea din ce în ce mai mult invocată de a se proceda la o revizuire a istoriei.

Euroistorie

Curentul în favoarea unificării Europei, apărut în Occident după 1945, a fost plin de un idealism care avea totuşi la bază o importantă dimensiune istorică. Avea ca

scop înlăturarea diferitelor atitudini ultranaţionaliste care alimentaseră atâtea conflicte în trecut. Toate comunităţile au nevoie de sentimentul actual al identităţii şi de acela al unui trecut comun. Aşa că revizuirea istoriei era o cerinţă pe deplin justificată. În prima fază se dorea eliminarea informaţiilor istorice greşite şi a confuziilor atât de răspândite în toate ţările europene. În a doua fază, trebuia să se ajungă la un consens în privinţa conţinutului pozitiv al noii „Euroistorii".

Consiliul Europei le-a oferit istoricilor un cadru pentru discuţii. Fiind o iniţiativă ştiinţifică sprijinită de douăzeci şi patru de guverne occidentale, nu era influenţată de factori economici sau politici, deci nici de Piaţa Comună, nici de NATO; iar în domeniul cultural, a beneficiat de colaborarea a patru ţări din blocul sovietic, care nu erau membre ale Comunităţii Europene: Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi URSS. Informaţiile pe care le strângea veneau din multe părţi, de la Vatican la Kremlin. De la prima conferinţă, organizată în 1953 la Calw, având ca temă „Viziunea europeană asupra predării istoriei", Consiliul a organizat, timp de 40 de ani, cel puţin o întrunire internaţională pe teme istorice în fiecare an. În 1965, un simpozion despre „Predarea istoriei" la Elsinore, iar în 1986, seminarul despre „Epoca vikingilor" au scos în evidenţă dorinţa istoricilor de a dezbate teme generale şi de a cuprinde vaste spaţii geografice şi temporale.

În afară de problemele profesorilor de istorie şi introducerea în programa şcolară a unei „noi istorii" bazate pe aptitudini, s-a pus accentul pe eliminarea naţionalismului şi a prejudecăţilor religioase din sistemul de învăţământ european. S-a acordat o deosebită atenţie neajunsurilor manualelor de istorie naţională. S-au înfiinţat numeroase comisii bilaterale care să examineze păcatele omisiunii unor fapte şi adăugirii altora, de care se făceau vinovaţi toţi profesorii europeni când prezentau trecutul patriei lor sau al altor ţări din jur. În această privinţă,

Institutul de cercetare a manualelor din toată lumea, înfiinţat de Georg Eckert, la Braunschweig în Germania Federală, a jucat un roi important.107

Cu toate acestea, obstacolele puse în calea realizării unui consens în ceea ce priveşte istoria europeană au fost foarte numeroase. Unii specialişti, adepţi ai conceptului gaulist *Europe des patries*, s-ar fi mulţumit cu un amalgam de istorii naţionale din care s-ar fi scos tot materialul jignitor. Alţii s-au gândit să contopească elementele naţionale într-un întreg mai coerent. Obstacolul major a constat în schimbarea realităţii politice şi numărul crescând de ţări membre ale Comunităţii Europene (Vestice). Una era să concepi o istorie care să concilieze percepţiile istorice ale celor şase state-membre iniţiale; şi cu totul altceva era să anticipezi sensibilităţile a douăsprezece, nouăsprezece sau chiar treizeci şi opt de ţări membre ale Uniunii. În anii 1990, noţiunea de unitate europeană nu se mai putea limita la Europa Occidentală. „Programa de istorie modernă va trebui să renunţe la viziunea dualistă asupra Europei în favoarea unui concept atotcuprinzător”. 108 în acelaşi timp, pe istoricii mai cutezători nimic nu i-a oprit să încerce realizarea unei noi sinteze.

Un nou proiect istoric, sprijinit financiar (dar nu şi iniţiat) de Comisia Europeană de la Bruxelles a fost elaborat înainte de schimbările politice majore din anii 1989 – 1991. Intitulat „O aventură a înţelegerii”, era plănuit să aibă trei feluri de manifestări: un studiu de 500 pagini despre istoria europeană, un serial de televiziune cu 10 episoade şi un manual şcolar ce urma să fie publicat în cele opt limbi ale Uniunii Europene. Autorii erau cât se poate de deschişi cu privire la „obiectivul lor politic”: scopul lor era să înlocuiască istoria scrisă potrivit etosului unei naţiuni suverane:

Naţionalismul şi fărâmiţarea Europei în naţiuni-state sunt fenomene relativ recente: poate că sunt temporare,

dar nu şi ireversibile. Căderea imperiilor şi distrugerile provocate de naţionalism au fost însoţite de înfrângerea totalitarismului şi triumful democraţiei liberale în Europa de Vest, încheiate în 1974 – 1975. Aceste fapte i-au făcut pe oameni să înceapă să se ridice deasupra instinctelor lor naţionaliste.109

Sintagma „instincte naţionale" nu a fost o alegere fericită. Dar autorul principal, care publicase lucrări atât despre creştinismul timpuriu, cât şi una intitulată *L'idée de l'Europe dans L'histoire* (1965), era convins de „unitatea în diversitate" a Europei: „Există raţiuni istorice solide pentru a vedea Europa nu numai ca pe un mozaic de culturi, ci şi ca pe un organism întreg".

Momentul când s-a produs această iniţiativă n-a fost unul potrivit, căci a ajuns pe piaţă exact când cadrul său geografic de referinţă se prăbuşise. Definise „Europa" ca teritoriu al statelor membre ale Comunităţii Europene şi al Scandinaviei, Austriei şi Elveţiei. Lăsa să se înţeleagă că statutul Finlandei, Poloniei, Ungariei şi Boemiei nu era clar. Aşa că nu era decât o altă încercare de a defini civilizaţia occidentală. Criticile n-au lipsit. Tonul său moralizator a fost asemănat de unul dintre critici cu „... acela al unei istoriografii din blocul sovietic". Altul îi rezuma abordarea într-un titlu de presă: „Jumătăţi de adevăr despre jumătate de Europă" 110.

Mai ales grecii erau revoltaţi. Deşi Grecia era membră a Comunităţii Europene din 1981, Duroselle omisese în mare măsură contribuţia Greciei antice şi a Bizanţului. Mai mulţi parlamentari greci, arhiepiscopul Atenei şi alţii au trimis scrisori de protest Comisiei Europene. Textul a fost comparat cu *Versetele satanice*. Atenţia a fost atrasă de opinia istoricului francez Ernest Renan: *L'Europe est grecque par la pensée et l'art, romaine par le droit et judéo-chrétienne par la religion*. (Europa este greacă în gândire şi artă, romană în legile sale şi iudeo-creştină în religie.) Un istoric englez a invocat originile greceşti ale

cuvintelor *Europa* şi *Istoria*. „Dacă neagă contribuţia Greciei, a spus el, mă întreb cum ar trebui să numim această carte”. Evident, Comisia Europeană a fost obligată să se disocieze de proiect.111

Cea mai acidă observaţie s-a făcut în privinţa remarcilor despre Academia din Atena. Era vorba de conceptul lui Duroselle „o istorie europeană a Europei”. Dacă un studiu consacrat aproape exclusiv Europei Occidentale era considerat „european”, rezulta că restul Europei nu era europeană. Termenul de „nonoccidental” este făcut să însemne „noneuropean”; „Europa” înseamnă „Occident” în orice altceva în afară de geografie.112 Europa Răsăriteană – fie Europa bizantină, Europa ortodoxă, Europa slavă, Imperiul Otoman, Europa balcanică sau Europa sovietică – urma să fie întotdeauna în afara hotarelor civilizaţiei. Asta era o mare aberaţie care l-a făcut pe Duroselle să discute despre „vechile popoare din Europa” fără să-i menţioneze pe greci sau pe slavi. Încercările autorului de a se apăra n-au fost întotdeauna reuşite. Acuzat că nu pomeneşte în cartea sa de Bătălia de la Maraton, se spune că a ripostat menţionând că nu scrisese nici despre Bătălia de la Verdun – caz în care ar trebui considerat cam nepriceput la istoria europeană în ansamblul său.113

Manualul din proiect, scris de doisprezece istorici din douăsprezece ţări, a apărut în 1992. Textul fusese elaborat în urma consultărilor dintre autori. Relatării francezului despre „Invaziile barbarilor” i s-a schimbat titlul în „Invaziile popoarelor germanice”. Descrierea făcută de spaniol lui Francis Drake ca „pirat” nu a fost acceptată. Poza generalului de Gaulle, aflată printre personalităţile de pe copertă, a fost înlocuită cu un portret al reginei Victoria. Nu se ştie din ce motiv, *Manualul de istorie europeană* nu a găsit niciun editor britanic care să-l publice şi s-a decis că era aproape imposibil ca acesta să însumeze criteriile stricte necesare pentru a fi autorizat în

cele şaisprezece landuri germane.114

Euroistoria nu a fost totuşi o carte neserioasă. Meritul său este că a căutat să ofere o viziune dinamică asupra unei Comunităţi Europene care avea să fie capabilă să-şi creeze propria sa mistică. În forma sa iniţială, acea viziune era impusă de necesitate. La urma urmei, îşi avea originea în Războiul Rece. Dar poate că exprima un adevăr fundamental – că statele naţionale suverane nu oferă unica formă de comunitate politică sănătoasă. Statele naţionale sunt „comunităţi închipuite”: sunt construite pe mituri puternice şi pe rescrierea politică a istoriei:

Toate comunităţile mai mari decât satele primordiale, unde toţi membrii se cunoşteau între ei (şi poate chiar şi acestea) sunt imaginate… Chiar şi membrii celei mai mici naţiuni nu-şi cunosc niciodată compatrioţii… şi totuşi, în mintea fiecăruia există imaginea comunităţii lor.115

Europenii au nevoie de acelaşi gen de imaginaţie. Mai devreme sau mai târziu, va trebui alcătuită o nouă imagine convingătoare a trecutului Europei, care să însoţească aspiraţiile unei Europe viitoare.

Mişcarea europeană din anii 1990 poate avea succes sau nu. Dacă va reuşi, va datora mult istoricilor care au ajutat-o să-i ofere Europei sensul de comunitate. Aceştia au contribuit la crearea unei patrii spirituale pentru milioanele de europeni ale căror identităţi şi multiple loialităţi depăşesc deja frontierele existente.

Istoria europeană

Când sunt rugaţi să definească „istoria europeană”, mulţi istorici nu pot oferi un răspuns concludent. De obicei, nu-i preocupă asemenea chestiuni. Totuşi, dacă sunt presaţi, cei mai mulţi din ei vor face o antiteză între certitudinile trecutului şi confuzia care domneşte în prezent. O anchetă jurnalistică făcută de o revistă de istorie în 1986 a scos la iveală nişte răspunsuri revelatorii. Un învăţat de seamă spunea:

Când eram elev în Franţa, în anii 1930, răspunsul la

întrebarea… „Ce e istoria europeană?” părea simplu şi evident…; orice loc, eveniment sau personalitate care are legătură cu Franţa face parte din istoria europeană (de fapt, din istoria *tout court*)… [Dar acum], nu mai există o singură istorie europeană, ci mai multe.116

Un al doilea istoric intervievat a ţinut o cuvântare despre parohialismul tradiţional european şi nevoia de orizonturi mai largi:

Conceptul de istorie europeană sau de istorie a Europei nu era decât istoria văzută prin ochii Europei şi cu o viziune europeană asupra istoriei… Un asemenea mod de prezentare a istoriei nu poate fi argumentat în ziua de azi.117

Se putea trage concluzia că atitudinea eurocentrică eronată a predecesorilor să-i anulase întregul subiect.

Un alt intervievat, de origine maghiară, a pus accentul pe ciudatul obicei britanic de a face distincţia netă între istoria „europeană” şi cea „britanică”.118 Conform acestei distincţii, „european” înseamnă „continental”, iar istoria britanică pare să fie ceva complet diferit.

Un alt istoric a făcut o analiză a trei elemente diferite ale istoriei europene. Acestea erau componenta „geografică”, „culturală” sau „civilizaţională” şi o alta pe care o descria ca fiind „o prescurtare convenabilă pentru zona centrală a economiei capitaliste, aşa cum s-a dezvoltat aceasta începând cu secolul XVI” 119.

La Colegiul Magdalen, se emiteau de obicei opinii mai radicale. Domnul A.J.P. Taylor a oferit un exemplu de răspuns original în beneficiul acelei anchete jurnalistice:

Istoria europeană este aşa cum vrea istoricul să fie. Este un rezumat al evenimentelor şi ideilor politice, religioase, militare, paşnice, serioase, romantice, mai apropiate sau mai îndepărtate în timp, tragice, comice, importante, insignifiante şi orice îţi mai trece prin cap. Există un factor care restrânge aria acestora. Trebuie să aibă loc în (sau să derive din) zona căreia îi spunem

Europa. Dar, cum nu ştiu exact dimensiunile acestei zone, nu mi-e prea clar nici restul.120

Ca de obicei, fostul meu profesor avea mai mult decât dreptate, fiind şi spiritual pe deasupra. Dar s-a încadrat printre cei care insinuează că istoria europeană, chiar dacă există, nu e ceva de care să te preocupi.

În cele din urmă, definiţiile intelectualilor ridică şi mai multe semne de întrebare decât oferă răspunsuri. Cu istoria europeană este la fel ca şi cu o cămilă. Abordarea practică nu este să încerci s-o defineşti, ci s-o descrii.

PENINSULA

Mediu şi Preistorie

Există un determinism accentuat în multe descrieri istorice ale mediului european. Mulţi europeni au presupus că acest „continent" al lor era înzestrat cu atâta dărnicie, încât soarta îi hărăzise să conducă lumea. Şi mulţi şi-au imaginat că norocul Europei avea să ţină la nesfârşit. „Imperiul climei, scria Montesquieu în 1748, este întâiul dintre toate imperiile"; şi începea să explice de ce clima Europei nu are seamăn. Pentru Montesquieu, ca şi pentru mulţi dintre urmaşii săi, Europa era sinonimă cu noţiunea „Progres".1

A existat şi mult parohialism naţional. Chiar şi întemeietorul geografiei umane, marele Paul Vidal de la Blache (1845 – 1918), unul dintre fondatorii şcolii *Annales*, nu s-a delimitat prea mult de şovinismul galic. Geografia Franţei, sublinia el, se distinge prin varietate. „Asaltată de o felurită diversitate, scria el, Franţa îşi manifestă *puterea de asimilare*. Transformă orice primeşte". Dimpotrivă, despre Britania, citează versurile de duzină: „această biată insuliţă, / cu puţini acri şi vreme proastă". O sută de ani mai târziu, Fernand Braudel face acelaşi gen de lucruri.2 Varietatea este fără îndoială o caracteristică a superbei alcătuiri a Franţei. Dar nu reprezintă un monopol francez, ci o trăsătură specifică a întregii Europe.

De fapt, Peninsula Europa nu este deloc un

„continent” propriu-zis; nu este un teritoriu separat de altele. Cu o suprafaţă de circa 10 milioane km², constituie mai puţin de o pătrime din Asia, o treime din Africa şi jumătate din fiecare din cele două Americi. Geografia modernă o cataloghează, ca pe India, drept un subcontinent al Eurasiei: „un cap al vechiului continent, un adaos al Asiei în vest”. Chiar şi aşa stând lucrurile, este imposibil de negat că Europa a fost înzestrată cu o minunată diversitate de trăsături fizice. Relieful Europei, clima, geologia şi fauna s-au combinat în ideea de a produce un mediu benign, esenţial în înţelegerea dezvoltării sale.

Relieful Europei nu seamănă cu al niciunui alt continent sau subcontinent. Zonele depresionare din nord şi sud au fost inundate de ocean, formând două mări paralele care pătrund adânc în interiorul continentului. În nord, sistemul format de Marea Nordului şi Marea Baltică se întinde pe 1.500 km, de la Atlantic până în Rusia. În sud, sistemul alcătuit din Mediterană şi Marea Neagră acoperă 4.000 km, de la Gibraltar şi până în Caucaz. În aceste mări protejate, există un vast complex de golfuri şi sunt risipite o mulţime de insule. În consecinţă, raportul dintre lungimea ţărmurilor şi suprafaţa teritoriului din interior este foarte mare; de circa 37.000 km, lungimea ţărmurilor europene egalând-o pe cea a Ecuatorului. Pentru omul preistoric, acesta a fost poate cel mai important criteriu de accesibilitate.

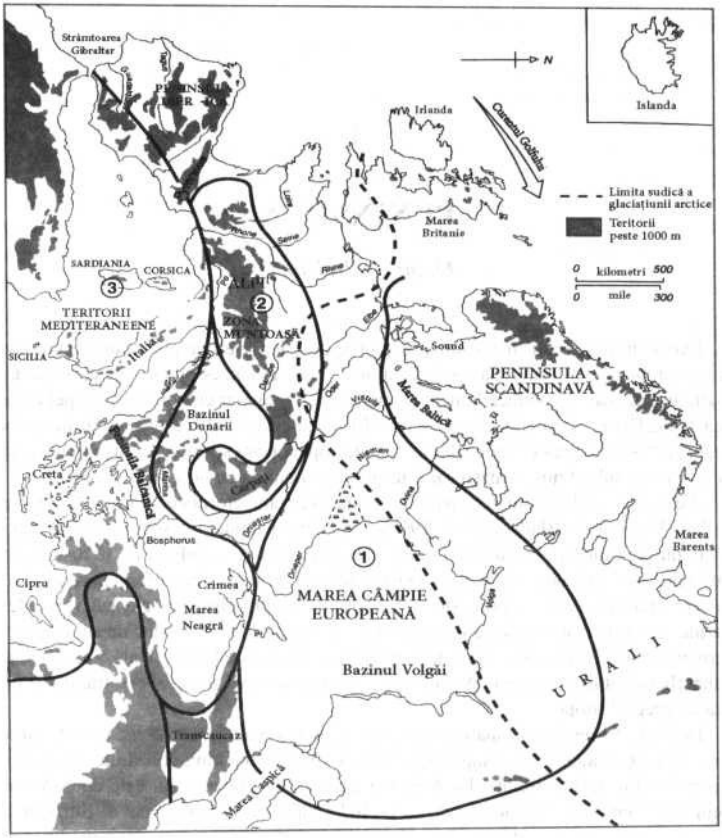

Harta 4. Europa: regiuni fizice în plus, fiindcă ţărmurile Europei se întind pe latitudinile temperate de la extremitatea vestică a Eurasiei, acestea se bucură de o climă blândă. Vânturile predominante bat din vest, de pe ocean, iar coastele vestice ale marilor continente nu beneficiază decât de un influx moderat de aer marin. Puţine dintre ele se pot bucura de avantajele celor europene, în alte părţi, dacă pe aceste ţărmuri din vest nu se află vârfuri înalte sau curenţi îngheţaţi, atunci există deşerturi precum Sahara, Kalahari sau Atacama.

De aceea, clima Europei este neobişnuit de temperată pentru latitudinea la care se află. Sub influenţa curentului Golfului, clima din nordul Europei este în general blândă şi

umedă; în sud e relativ caldă, uscată şi însorită. Europa Centrală şi de Est au o climă tipic continentală, cu ierni senine şi reci, şi veri extrem de calde. Dar, peste tot, vremea e schimbătoare. Temperaturile extreme sunt rare. Chiar şi în Rusia europeană, unde diferenţa de temperatură între ianuarie şi iulie este de 45°. Valoarea nu reprezintă decât jumătate din cea înregistrată în Siberia. Cea mai ploioasă zonă din Europa se află în vestul Norvegiei, cu o medie anuală de precipitaţii de 3.500 ml. Cea mai secetoasă se găseşte în jurul Mării Caspice, cu mai puţin de 250 ml pe an. Cea mai rece zonă este Vorkut, unde în ianuarie sunt – 20°, iar cele mai ridicate temperaturi şi le dispută Sevilla şi Astrahan, ambele cu o medie de 29° în iulie. Totuşi, temperaturile extreme nu se compară cu acelea din Asia, Africa sau cele două Americi.

Clima temperată a Europei a favorizat agricultura primitivă. Cea mai mare parte a Peninsulei se află într-o zonă favorabilă cultivării plantelor. Aici existau şi multe păduri, unde omul găsea combustibil şi adăpost. Păşunile montane se întâlnesc adesea în apropierea văilor fertile. În vest şi sud, şeptelul poate ierna în aer liber. Condiţiile locale au produs adesea adaptări. Ţărmurile extinse şi Marele recif continental le aduc pescarilor cantităţi generoase de peşte şi fructe de mare. Pe câmpiile deschise, mai ales în cea a bazinului Dunării, s-a păstrat obiceiul nomazilor de a creşte cai şi vite, aşa cum o fac în stepele Eurasiei. În Alpi – munţi care îşi trag numele de la păşunile alpine – transhumanta se practică din cele mai vechi timpuri.

Clima Europei a influenţat probabil şi culoarea pielii locuitorilor săi. Cantităţile moderate de lumină solară şi raze ultraviolete au produs o pigmentaţie modică, înscrisă în codul genetic al oamenilor din Peninsulă. Cu siguranţă că, în vechime, feţele palide, părul blond sau auriu şi ochii albaştri au predominat în regiunile nordice. Marea majoritate a europenilor şi a descendenţilor acestora pot fi

uşor recunoscuţi după înfăţişarea lor.

Până de curând, era imposibil să iei în consideraţie altceva în afară de caracteristicile rasiale vizibile. Analiza grupelor de sânge, a ţesuturilor din corp şi a ADN-ului, de pildă, nu se cunoştea până la sfârşitul secolului XX; şi nimeni nu ştia cât material genetic au în comun toate fiinţele umane. Prin urmare, teoriile rasiale nu se bazau decât pe criterii externe ca, de exemplu, culoarea pielii, statura sau forma craniului. În realitate, aspectul europenilor a fost întotdeauna foarte variat. Oamenii înalţi, cu ochi albaştri, pielea deschisă la culoare şi părul blond platinat, din aşa-zisa „rasă nordică", stabiliţi în Scandinavia, formează singurul grup care se califică oarecum pentru denumirea de „albi". Nu seamănă aproape deloc cu oamenii scunzi, cu ochi căprui, tenul oacheş şi părul negru din aşa-numita „rasă mediteraneeană" sau „indo-mediteraneeană", care au populat zone întinse din sud. Între cele două extreme există multe nuanţe. Majoritatea locuitorilor Peninsulei se deosebesc categoric de cei din rasele mongoloidă, indoidă şi negroidă, dar nu formează alte grupuri predominante în Orientul Apropiat şi Africa de Nord.

Multe dintre progresele în domeniul Preistoriei se fac acum datorită cercetării genetice moderne. Dezvoltarea serologiei, descoperirea ADN-ului (1953) şi operaţiunea ulterioară de a întocmi o hartă din cele 3.000 de milioane de „mesaje" despre genele umane permit investigaţii extrem de sofisticate. Această corelaţie dintre informaţiile genetice şi lingvistice sugerează că suntem acum mult mai aproape decât ne aşteptam de elaborarea unor modele de evoluţie biologică şi culturală. Studiile recente arată că deplasării materialului genetic în Europa preistorică îi corespund tendinţe culturale paralele. „Genele, oamenii şi limbile... s-au răspândit în tandem, scria un eminent om de ştiinţă.3 Studii locale arată că acele comunităţi culturale izolate, cum ar fi bascii nonindoeuropeni, deţin propriile

urme genetice identificabile. Nu există concluzii de ordin general. Dar studiul moştenirii genetice a Europei, pe vremuri o pseudoştiinţă, este acum un domeniu demn de respect. În sfârşit, începem să citim mesajele lăsate de strămoşii noştri din vremuri îndepărtate”. 4 [CAUCASIA] [TAMUZ]

Din punct de vedere psihologic, Peninsula i-a dăruit omului preistoric un amestec stimulant de oportunităţi şi provocări, creându-i un nivel de stres suportabil care îl îndemna totuşi la acţiune. Viaţa era grea, dar plină de satisfacţii. Succesiunea anotimpurilor îi impunea activităţi caracterizate prin rutină şi prevedere. Vremea schimbătoare îi stimula flexibilitatea. Existau o mulţime de fenomene naturale potrivnice care trebuiau înfruntate – furtuni pe ocean, zăpezi abundente iama, secetă vara, dar şi boli; totuşi, şansele de a-şi păstra sănătatea şi a supravieţui erau mari. Am putea presupune că locuitorii primitivi ai Europei preistorice se simţeau mai la adăpost decât descendenţii lor de pe ţărmul estic al Americii de Nord câteva milenii mai târziu.

Ar fi hazardat să afirmăm că Peninsula Europa a fost singurul loc în care civilizaţia umană s-ar fi putut dezvolta astfel, însă majoritatea altor zone prezentau inconveniente, în comparaţie cu văile fluviilor subtropicale, unde civilizaţia a înflorit pentru prima dată în istoria omenirii, succesiunea anotimpurilor şi clima blândă a Peninsulei ofereau un cadru prielnic dezvoltării susţinute. Mediul geologic şi biologic era bogat şi variat. Existau aici munţi „tineri”, dealuri străvechi, vulcani activi; defileuri cu pereţi înalţi şi câmpii întinse; torente vijelioase de munte, râuri mari, lacuri cu miile; tundră subarctică, pământ permanent îngheţat, gheţari; ţărmuri stâncoase, plaje cu nisip şi delte întinse. Mai erau şi vaste câmpii ierboase, întinse păduri de foioase, păduri întunecoase de conifere şi palmieri subtropicali; ţinuturi aride, semideşertice,

mlaştini întinse şi zone cu multe straturi de loess sau „pământ negru”. Varietatea florei şi faunei era mare. Mai existau încă destule zone sălbatice în Europa ca să ne formăm o imagine legată de condiţiile de viaţă ale oamenilor primitivi.

Important este şi faptul că înălţimile şi distanţele nu erau aşa de ameninţătoare ca în alte părţi. Locurile din Europa erau legate prin cărări naturale, pe care omul primitiv trebuie să le fi perceput mai degrabă ca o invitaţie la drum decât ca un obstacol. Nu numai că putea să vâslească într-o pirogă de-a lungul majorităţii ţărmurilor, dar putea să navigheze pe o mulţime de râuri aflate aproape în orice direcţie. Fluviile Sena, Rin, Elba, Oder, Niemen şi Dvina curg toate spre nord; Ebrul, Ronul, Mariţa, Niprul şi Volga înspre sud. Tajo, Loara şi Sevemul se îndreaptă spre vest; Tamisa, Dunărea, Fadul şi Nistrul către est. Între aceste ape există o serie nesfârşită de drumuri scurte. De pildă, în districtul Auxois din Burgundia de Sus, te poţi plimba câteva ore între apele care curg înspre Mediterană, Atlantic şi Canalul Mânecii. În Alpii Centrali, izvoarele Rinului şi ale Ronului se află alături, în apropiere de Andermatt, de unde apele se îndreaptă una spre nord şi alta către sud. Pe canalul Dvina-Nipru, în apropiere de Vitbesk, un om plecat din Suedia ajunge în punctul din care poate merge cu barca spre Egipt.

Nu trebuie să subestimăm procesul îndelungat în urma căruia s-au deschis drumurile şi cărările Europei, facilitându-se astfel deplasarea şi stabilirea oamenilor de-a lungul lor. Pe de altă parte, în Europa se călătorea incomparabil mai uşor decât pe continentele mai mari. Pe străvechiul drum al mătăsii din China, caravanele aveau nevoie de un an sau chiar mai mult ca să traverseze teritoriul Asiei. Dar, din timpuri imemoriale, orice călător în formă şi relativ descurcăreţ reuşea să străbată Europa în câteva săptămâni, dacă nu zile.

Împărţirea Europei în regiuni „naturale” sau „istorice” a oferit mult timp prilejul unui exerciţiu mental pe cât de amuzant, pe atât de neconcludent. Tentativele de a defini Europa Occidentală ca fiind diferită de „Europa Răsăriteană” au fost la fel de numeroase ca şi criteriile folosite pentru stabilirea liniilor de demarcaţie. (Vezi harta 3, p. 37 şi Introducere.) Permanenta barieră dintre „Europa Nordică” şi cea „Sudică” au constituit-o munţii din centrul Peninsulei. Dar nu este la fel de valabilă şi pentru vestul îndepărtat al Europei, în Iberia, sau pentru estul îndepărtat, în zona din jurul Mării Negre. Argumentele avansate în sprijinul existenţei unor regiuni ca Europa Centrală sau Europa Centrală de Est sunt pe cât de ingenioase, pe atât de întortocheate.5 Am fi mai realişti dacă am împărţi Europa în regiuni în funcţie de trăsăturile lor fizice şi geografice.

Peninsula Europa este alcătuită din cinci componente naturale. De-a lungul istoriei, aceste unităţi geografice au rămas în mare măsură la fel, pe când unităţile politice care li s-au suprapus s-au întemeiat şi au dispărut cu o teribilă nestatornicie. „Marile imperii ale lumii” se destramă mereu. Dar câmpiile şi munţii, mările, peninsulele şi insulele înfruntă timpul.

1. *Marea Câmpie Europeană* se întinde neîntreruptă pe 4.000 km, de la Atlantic la Ural. Este trăsătura geografică dominantă a Europei. Într-adevăr, deoarece Uralii formează doar un fel de punte relativ lină, această câmpie poate fi considerată extensia unei şi mai mari întinderi de pământ care ajunge până la culmile Munţilor Verhoiansk din estul Siberiei. La longitudinea Uralilor, se întinde pe 2000 de kilometri între Marea Barents şi Marea Caspică. Intre ţărmul şi colinele din Ţările de Jos, se îngustează până la mai puţin de 200 km. Aproape toate râurile importante din câmpie curg din nord spre est, creând un fel de obstacole naturale în calea traficului de la est la vest şi împărţind astfel traversarea în şase-şapte

etape uşoare. La est de Vistula, mlaştinile Pripiat, prin care nu se poate trece, îl obligă pe călător să facă un ocol – fie prin nord, pe drumul care evită ţinutul cu lacuri de lângă Marea Baltică, fie prin sud, pe traseul mai uşor spre stepă. [UCRAINA]

Câmpia se întrerupe în zona dintre Rin şi Oder, unde îi iau locul şiruri de dealuri acoperite cu păduri de nepătruns. Ardenii, Pădurea Teutoburgică şi regiunea muntoasă Harz constituie bariere greu de trecut, chiar şi în zilele noastre. Harta Germaniei moderne ne arată că aproape toate centrele industriale ale ţării sunt concentrate fie în câmpie, fie în cele patru bazine ale fluviilor Rin, Main, Neckar şi Dunăre.

Oamenii care s-au stabilit în câmpie s-au confruntat tot timpul cu o problemă: nu reuşeau să fixeze limitele naturale ale teritoriului pe care îl ocupau. Trebuiau să se bată pentru el. Locuitorii din câmpie se consideră agricultori blajini, spre deosebire de jefuitorii cruzi din ţinuturile deluroase. În realitate, oamenii câmpiei au fost cei care au trebuit să deprindă arta organizării militare şi să poarte războaie de cotropire. În câmpie, învăţai să loveşti primul ca să nu fii omorât. Poate nu a fost o întâmplare faptul că, pentru multă vreme, nu s-au întemeiat aşezări umane în câmpie şi că, la timpul potrivit, cu roadele acesteia s-au hrănit cele mai redutabile forţe militare din istoria Europei. Franţa, Prusia şi Rusia – toate au ieşit întărite din nesfârşitele războaie purtate în câmpie şi toate au îmbrăţişat tradiţia marţială care corespundea situaţiei dificile în care se aflau. Câmpia a fost scena pe care s-au desfăşurat multe dintre confruntările armate grandioase: la Kunersdorf şi Kursk, la Leipzig şi Tannenberg, la Waterloo şi Stalingrad.

Câmpia Europeană este înclinată în două direcţii diferite – pe de o parte, de la culmile Alpilor la ţărmul mărilor nordice, pe de alta, de la est la vest, de la cel mai

înalt vârf al Uralilor (1.984 m) la coasta franceză a Atlanticului. În medie, principala înclinaţie de pe axa est-vest, relieful coboară de la 2000 m, pe parcursul a aproape4.6.00 km sau 66 cm pe 1, 60 km – rezultând un gradient de doar 0, 04%.

Ideea „gradienţilor culturali", care străbat Câmpia Europeană în direcţia opusă celor fizici, s-a dezvoltat ca o reacţie la modelele deosebite ale Europei în ceea ce priveşte aşezările şi evoluţia politică. Aşa s-a întâmplat că primele aşezări permanente s-au întemeiat în sud şi în vest, mai târziu în nord şi centru, şi în cele din urmă în est. Aşadar, în mare parte din ultimii 4.000 de ani, a trece munţii din câmpie şi a coborî spre Mediterană însemna să întreprinzi o „ascensiune culturală". În acelaşi mod, în Epoca Modernă, a străbate Câmpia Europeană de la vest la est implica pentru mulţi o „decădere culturală".

UCRAINA

Ucraina este ţinutul străbătut de cel mai mare număr de europeni în drumul spre ultima lor patrie. În Antichitate era cunoscut sub numele de Sciţia sau Sarmaţia, după popoarele predominante în stepele pontice înainte de venirea slavilor. [CHERSONESOS] Ţara ocupă cel mai întins sector sudic al Câmpiei Europene, între Volga şi trecătorile din Carpaţi, şi aici se află drumul principal dintre Asia şi Europa. Numele ei modern înseamnă în slavonă „pe margine", un echivalent destul de corect al conceptului american de „frontieră". Punctul său central, aflat la pragurile de pe Nipru, în care drumul prin stepă traversează calea comercială navigabilă, a fost aprig contestat, pentru că făcea tranziţia între ţinuturile locuite din vest şi stepele din est. Ucraina este bogată în zăcăminte – cum sunt cele de cărbune din Donbas şi de fier de la Krivoi Rog.

Pe loessul din renumitul său „pământ negru" se bazează cel mai bun teren agricol din Europa, iar înainte de 1914, Ucraina devenise cel mai mare exportator de

grâu din Europa.

Totuşi, în afară de peninsula Crimeea şi văile celor mai importante râuri – Nipru, Nistru şi Don – unde s-au întemeiat atât [HAZARIA], cât şi primul stat slav (vezi anexa III, p. 1084), mare parte din Ucraina a fost populată sistematic abia în timpurile moderne. Până atunci, marile spaţii deschise ale" câmpiilor sălbatice" erau pradă hoardelor păgâne şi a nomazilor, iar, în urma războaielor dintre cazaci şi tătari, stăpânirea otomană a apropiat Ucraina de lumea musulmană, extinzându-se în sec. XV-XVIII până la Marea Neagră. După 1569, când ţara a ajuns sub stăpânirea Poloniei, au venit acolo mulţi latifundiari polonezi şi evrei. Ocupaţia rusă, care s-a extins încontinuu în etape, între anii 1654 şi 1945, a adus un val mare de ruşi, urmat de rusificare. „Sich-ul" cazacilor zaporojeni, situat pe o insulă de pe Nipru, a fost distrus de armata rusă în 1775, iar Hanatul tătarilor din Crimeea în 1783. Sub guvernarea ţaristă, întreaga ţară a primit oficial numele de „Mica Rusie". Provinciile sudice, destinate colonizării, s-au chemat „Noua Rusie".

Deloc surprinzător, după atâtea nenorociri prin care au trecut, locuitorii Ucrainei moderne îşi iubesc patria mai presus de orice, sentiment ce apare în poeziile lor tânguitoare:

ЗАПОВІТ	TESTAMENT
Яв умру, то	Când o să mor,
поховайте	Менесăpaţi-mi groapa Sus,
на могилі.	pe o colină străveche,
Серед степуÎn	preaiubita mea
широкого,	HaUcraină, în stepa
Вкраїні милій.	nesfârşită.
Щоб лани	Unde-s lanuri de
широкополі,	Igrâu cât vezi cu ochii
Дніпро, і кручişi	ale Niprului maluri
Було видно, булорâpoase:	

чути. Як реве ревучий.

Як понесе з України

У синев море

Кров ворожу… ОТОДІ я

І лани і гори – Все покину і полину До самого бога Молитися… а до того Я не аваю бога. Поховайте та вставайте. Кайдани порвіте І вражого злою кров ю Волю окропіте.

І мене в сім і великій.

В сім і вольній, новій, Не забудьте пом янути Незлим тихим словом.

Acolo unde auzi mugetul năvalnic Al râului cu apele umflate.

Ce poartă spre albastra mare

Al asupritorilor sânge.

Când voi lăsa pe veci şi dealuri şi câmpii şi voi sta în faţa Domnului Atotputernic să-mi înalţ în pace ruga.

Până atunci, e soarta mea să nu ştiu nimic de Dumnezeu. Săpaţi-mi întâi groapa. Apoi vă răsculaţi, Sfărâmaţi a voastre lanţuri şi libertatea s-o binecuvântaţi.

Duşmanii în sânge înecându-i!

Apoi, când în astă-familie mare Veţi sălăşlui, tineri şi liberi.

Nu mă uitaţi, ci frumos, încet Vorbiţi de mine.

Întrucât câmpia a fost mereu un loc al disputei între puterile politice, ucrainenilor li s-a îngăduit rareori să fie stăpâni pe soarta lor. În secolul XX, orice iniţiativă le-a fost

înăbuşită. Republica lor de scurtă durată, care în 1912 – 1920 a constituit unul dintre principalele câmpuri de dispută dintre Albii şi Roşiii din Rusia, a fost zdrobită de victorioasa Armată Roşie (vezi pp. 928 – 929). Au fost victimele unuia dintre cele mai mari dezastre provocate de mâna omului în Europa şi ale unui genocid în toată regula. În timpul războaielor din 1918 – 1920, campaniei de colectivizare din anii 1930, foametei din 1932 – 1933 şi distrugerilor din cel de-al Doilea Război Mondial, şi-au pierdut viaţa aproape 20 de milioane de ucraineni. [CERNOBÎL] [RECOLTĂ] Unii dintre ei, frustraţi de neputinţa lor în faţa ruşilor, polonezilor şi germanilor, şi de incapacitatea de a-şi depista sursele asupririi lor, şi-au lovit violent vecinii. [BUCZACZ] [POGROM] Populaţia Ucrainei este aproape la fel de numeroasă ca aceea a Franţei sau Angliei şi are multe minorităţi; dar ucrainenilor li se rezervă puţin spaţiu în cărţile de istorie. Timp de mulţi ani, au fost consideraţi „ruşi" sau „sovietici" de câte ori erau lăudaţi şi „ucraineni" când făceau lucruri rele. [LETTLAND] Nu şi-au recâştigat libertatea până în decembrie 1990, când Republica Ucraina şi-a proclamat în sfârşit independenţa, având totuşi în faţă un viitor incert.2

Conceptul de *Kulturgefälle* sau „gradient cultural" este parte integrantă din ideologia naţionalismului german, care a reacţionat împotriva dominaţiei culturale a Occidentului când îşi revendica drepturi asupra Estului. Se poate constata şi în unele aspecte ale atitudinii Franţei faţă de Belgia şi Germania, a nemţilor faţă de slavi, a polonezilor faţă de Rusia şi Ucraina, a ruşilor faţă de popoarelor din Asia Centrală. Natura umană îi îndeamnă întotdeauna pe oameni să-şi închipuie că doar ei trăiesc în sferele înalte ale culturii, iar vecinii lor pe malurile Styxului. De exemplu, în Insulele Britanice, majoritatea formată din englezi este în stare să perceapă toţi gradienţii culturali coborând la vale, de pe vârfurile himalayene ale Oxfordului sau ale lui Hyde Park Corner, până în zonele în

care se păstrează limba şi obiceiurile celtice, în „ceaţa Scoţiei”, „mlaştinile irlandeze” şi „ceaţa de pe Canal”. Proverbul englez „Dincolo de Calais încep străinii” este foarte aproape de spiritul din *histoires belges*, de remarca spumoasă a lui Metternich că „Asia începe după Landstrasse” sau de proverbul polonez „Na Ruşi sie muşi” (în Rusia, toţi trebuie să). Prejudecăţile inerente în geografia culturală elastică a popoarelor au fost fără îndoială întărite de temerile privitoare la instabilitatea vieţii în Câmpie.

Datorită configuraţiei împrejurimilor sale, o mică porţiune din Câmpia Europeană a dobândit o importanţă deosebită. Câmpia Panoniei, în Ungaria de astăzi, este doar o întindere de teren plat şi ierbos, aflată la sud de lanţul muntos. E mărginită la nord de Munţii Carpaţi, iar la sud de cursul mijlociu al Dunării. Are trei deschideri naturale – una spre Viena la vest, o alta prin Porţile de Fier în est şi a treia prin Depresiunea Moraviei la nord. Păşunile sale unde plouă des au oferit un punct terminus nomazilor care veneau din est şi se duceau spre vest, precum şi un bine-venit loc de popas pentru multe triburi barbare care se pregăteau să invadeze Imperiul Roman. Pe acest teritoriu s-au stabilit pe rând gepizii, hunii (de la care a primit numele de Hungaria), avarii, cumanii, slavii şi în cele din urmă maghiarii. Maghiarii îi spun *Alfold* (Câmpie) şi uneori *pustă*, un cuvânt de origine slavă sinonim cu „sălbăticie”.

2. *Munţii*. Principala trăsătură a reliefului din Peninsulă o constituie maiestuosul lanţ muntos care se curbează, formând două arcuri elegante, de la Alpii Maritimi din Provence până la Carpaţii din Transilvania. Această barieră impresionantă alcătuieşte coloana vertebrală a Peninsulei şi dă naştere unui bazin hidrografic ce desparte nordul Câmpiei de regiunile mediteraneene. Cele mai înalte vârfuri din secţiunea vestică Mont Blanc (4.807 m), Matterhorn (4.478 m) sau Gran Paradiso (4.061

m) sunt considerabil mai înalte decât cele din lanţurile de la est – Triglav (2.863 m) din Alpii Iulieni, Gerlach (2.655 m) din Munţii Tatra sau vârful Moldoveanu (2.543 m) din România.

Chiar şi aşa, cu zăpezile veşnice deasupra liniei de 3.200 în pe partea însorită dinspre sud şi deasupra liniei de 2.500 în pe pantele dinspre nord, crestele de sus sunt impracticabile şi de netrecut aproape peste tot. Cel mai mare gheţar continental al Europei, Altesch, care se află sub vârful Fecioarei în ţinutul alpin bearnez nu are echivalent în est. Dar toate trecătorile de la mare altitudine sunt închise din pricina zăpezii pe timpul iernii. Pe o distanţă de aproape 2000 km există doar trei breşe importante în lanţul muntos: cea a Dunării în Bavaria, a Elbei în Boemia şi cea din Moravia, care face legătura între Silezia şi Ungaria.

Din motive evidente, populaţiile stabilite în văile munţilor se ţineau departe de conflictele din câmpie, privindu-şi patria muntoasă ca pe un refugiu şi o fortăreaţă care trebuia apărată de incursiunile străinilor. Elveţia, care s-a format în secolul XIII ca o confederaţie de cantoane (vezi p. 361), şi-a păstrat ceva din această viziune până în zilele noastre. [ALPII]

Cu toate acestea, munţii n-au avut numai un rol unificator, ci au constituit şi o barieră între oameni. Distanţele parcurse la traversarea lor nu sunt foarte mari. Bourg St. Maurice de pe Isère şi Martiny de pe Ron se află la doar 62 şi respectiv 88 km de localitatea italiană Aosta. Oraşul Innsbruck din Austria e la 60 km de Bressanone (Brixen) din sudul Tirolului; Sambor de pe Nipru la 105 km de Uzgorod, situat pe malurile unui afluent al Dunării. Odată ce s-a putut trece prin păsurile alpine de la mare înălţime, ţinuturile de pe fiecare parte a culmilor au început să aibă legături, interese comune şi, în mare măsură, aceeaşi cultură. Torino, de exemplu, este mult mai

aproape de Lyon şi Geneva decât de Roma. Milano şi Veneţia au avut legături mai strânse cu Zürich, München sau Viena decât cu îndepărtata Sicilie. Bavaria, care a fost mult timp izolată de nord din cauza pădurilor întinse şi dealurilor din centrul Germaniei, a avut mai multe schimburi cu Lombardia din apropiere. Vechea provincie Galiţia de pe versanţii nordici ai Carpaţilor a fost mai legată de Ungaria, aflată la sud, de partea cealaltă a munţilor. Aşa cum vede orice turist, lumile Alpilor şi Carpaţilor au înfruntat timpul, în ciuda graniţelor create de statele naţionale moderne. [GOTTHARD]

Existenţa munţilor oferă o însemnătate specială celor trei mari depresiuni dintre ei. Depresiunea bavareză, situată pe cursul mijlociu al Dunării de la Passau la Krems, a devenit o legătură foarte importantă între nord şi sud. Depresiunea de pe Elba a deschis Boemia influenţei germane pe care Pădurea Boemiei ar fi blocat-o. O importanţă asemănătoare, mai ales în timpurile îndepărtate, a avut-o şi Depresiunea Moraviei, care a format un canal natural spre sud pentru multe popoare care veneau din stepă. În Evul Mediu timpuriu, aici s-a format primul stat slav, marele Imperiu Moravian (vezi capitolul IV). De-a lungul istoriei, acesta a fost locul prin care au trecut nenumărate oşti, Sobieski a pornit în războaiele cu turcii sau Napoleon în drum spre Austerlitz. În cele din urmă, prin această depresiune se ajunge, ca şi prin cea bavareză şi de pe Elba, la Dunăre, lângă Viena, „inima inimii Europei”. [SLAVKOV]

Europa mai are, desigur, multe alte lanţuri muntoase pe lângă coloana vertebrală centrală. Mulhacen (3.487 m) din Sierra Nevada, Le Pic de Néthou sau d’Aneto (3.404 m) din Pirinei, vulcanul Etna (3.323 m) în Sicilia, Monte Como (2.912 m) din Apenini, Musala (2.925 m) în Bulgaria, Korab (2.764 m) în Albania şi Muntele Olimp (2.917 m) sunt toate

vârfuri maiestuoase, cu mari înălţimi. Nu toţi europenii ştiu că nu Mont Blanc este cel mai înalt munte din Peninsulă, ci Elbms (5.642 m) din Caucaz.

ALPII

Contrar primei impresii, văile alpine au oferit un mediu excelent pentru colonizarea timpurie şi agricultura primitivă. Acolo erau soare din plin, apă potabilă, combustibili, materiale de construcţie, păşuni şi, mai presus de toate, siguranţă. Izolarea lor reprezenta unul dintre avantaje. Au fost locuiţi încă din zorii istoriei şi, aşa cum a descoperit Hannibal în sec. IV î.Hr., apăraţi cu străşnicie. Urmele de vetre găsite în peştera Drachenloch la 2.445 m, în Valea lamina din Elveţia, datează din epoca interglaciară Riss-Wrum. Există dovezi că se practica transhumanţa încă din acum 12.000 de ani. S-au găsit aşezări şi lucrări de construcţie romane mai ales la Val d'Aosta şi în regiunea minieră Noricum.1 în satele cocoţate pe stânci, ca acelea din Alpii Mărimi şi Haute-Provence, nu puteau să ajungă nici bandiţii, nici invadatorii, şi nici perceptorii de impozite.

În Epoca Medievală, multe comunităţi alpine s-au bucurat de o anumită independenţă politică. Cantoanele elveţiene nu sunt singurele exemple. Cele 52 de comune din Briançon au obţinut o cartă a libertăţilor în 1343, cu şase ani înainte ca Delfinul de Viena să-şi vândă restul patrimoniului şi titlul regelui Franţei. Şi-au păstrat propria guvernare până la Revoluţie.

Alte zone au scăpat de un control strict pentru că lipseau posibilităţile de comunicare. Barcelonette, oraş întemeiat de conţii de Provence şi Barcelona, a fost cedat Franţei împreună cu ţinutul d'Ubaye prin Tratatul de la Utrecht. Dar nu se putea ajunge acolo decât făcând un drum de 15 ore pe măgar până când nu s-a construit o şosea în 1883. Satele din Cheile Verdonului nu au fost legate de lumea din afară până în 1947. În cea mai joasă trecătoare din Alpii de Vest, numită Col d'Échelle, încă nu

există o şosea pe ambele părţi, practicabilă în toate anotimpurile.

Multe drumuri au fost construite din raţiuni strategice. Un obelisc plasat pe vârful Montgenèvre (1.054 m) anunţă în limbile franceză, latină, italiană şi spaniolă că drumul a fost deschis pentru circulaţia căruţelor şi trăsurilor în 1807, „când împăratul Napoleon şi-a înfrânt duşmanii pe Oder şi Vistula”. Cea mai înaltă şosea din Europa, peste Col du Galibier (3.242 m) s-a construit în anii 1930, ca parte integrantă a sistemului de apărare a frontierelor Franţei.

Alpenraum a fost exploatat cel mai intens în a doua jumătate a secolului XIX, când agricultura mixtă a ajuns să se facă la mari altitudini, iar populaţia rurală a crescut considerabil. Apoi, apariţia mijloacelor de comunicare moderne a dus la un adevărat exod, fapt exprimat într-un vechi cântec de jale din Savoia: *Toujours mă chèvre monte et ma femme descend*. (Capra mea urcă întotdeauna, iar nevasta mea coboară.) Această tendinţă a luat proporţiile unei crize până s-au dezvoltat hidroelectricitatea şi turismul de masă, după 1945.2

Antichitatea şi caracteristicile vieţii la munte au inspirat o mulţime de muzee specializate. Decanul de vârstă este Museo della Montana, înfiinţat în 1874, la Torino. Ca multe alte muzee mici, Muzeul Etnografic din Geneva, s-a specializat în unelte, clădiri, sobe de teracotă şi artă populară provenind din comunităţile alpine.

GOTTHARD

Pasul St. Gotthard1 este cea mai scurtă trecătoare din Alpii Centrali. Se poate afirma fără niciun dubiu că este artera vitală a Europei. Trecând prin valea râului Reuss, care curge spre nord şi se varsă în Rin, şi prin valea lui Ticino, care o ia la sud, spre Pad, acesta oferă cea mai directă legătură între sudul Germaniei şi nordul Italiei. Situat la 2.108 m, este la mult mai mică înălţime decât alte păsuri, care se închid pentru perioade lungi iarna sau pe

vreme rea. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Este interesant că drumul prin St. Gotthard nu a devenit o arteră principală până relativ târziu. Nu a fost prea folosit de romani, care preferau trecătorile mai vestice, în special Marele Saint Barnard, sau *Mons Jovis*, şi nici în secolele de după căderea Imperiului Roman de Apus, în ciuda valurilor de popoare migratoare din nord şi sud. Problema era că, într-o scurtă porţiune a văii, cursul lui superior al râului Reuss, cam la cinci kilometri nord de oraşul Andermatt de astăzi, intră într-un defileu îngust. Prin acesta, numit Cheile Scollen, la a cărui intrare pereţii stâncoşi sunt foarte apropiaţi, nu s-a putut circula până când nu s-au întreprins mari lucrări de inginerie. Lucrările au început după anul 1200 d.Hr. Intrarea în defileu a fost lărgită prin Podul Diavolului, o realizare impresionantă cu un singur arc, a cărui construcţie probabil că nu a fost mai uşoară decât bolta unei catedrale gotice. În cel mai îngust punct din defileu s-au tăiat în stâncă trepte numite *scaliones* sau *Schollen*, precum şi suporţi pentru platformele de lemn care au fost suspendate de-a lungul peretelui stâncos ieşit în afară. Prin 1300 d.Hr., când azilul din vârful trecătorii i-a fost dedicat Sfântului Gotthard, episcop în îndepărtatul Hildesheim, fluxul de călători devenise deja constant şi continuu.

Timp de aproape 600 de veri s-a circulat pe drumul din St. Gotthard din iunie până în decembrie, devenind astfel principala arteră nord-sud a Europei. Din Altdorf, de unde începe lacul Lucerna, şi până la Biasca, la intrarea în Levantina, şuvoiul de pelerini, negustori şi soldaţi aveau de făcut cam 90 km de urcuş greu la patru sau cinci nivele. Dacă intrai din sud, pe strania Valle Tremola („Valea în care tremuri”), de unde se scotea minereul translucid numit tremolit, drumul era mult mai puţin descurajant decât Podul Diavolului. Pe cărarea în zigzag puteau să treacă măgari cu poveri, litiere şi drumeţi. Înainte de lărgirea drumului din 1830, singura persoană care trecuse

prin defileu într-un vehicul pe roţi fusese englezul Charles Greville, care câştigase un pariu în 1775, plătind ghizi elveţieni să-i ducă faetonul pe umeri tot drumul.

Deschiderea Pasului St. Gotthard a avut importante consecinţe strategice şi o influenţă benefică asupra districtului elveţian Un, străjerul trecătorii, şi, prin urmare, asupra întregii Confederaţii Elveţiene. A oferit posibilitatea de a mărşălui repede din Germania în Lombardia şi înapoi, facilitate exploatată de numeroşi împăraţi şi, în special, de generalul rus Suvorov în 1799.

Construcţia în 1882 a căii ferate St. Gotthard nu a fost o lucrare mai puţin remarcabilă decât realizarea şoselei. A fost necesar un tunel principal de 15 km pe sub vârf şi a 80 de altele mai scurte. În faimosul *Pfaffensprung* sau „Saltul lui Parson" deasupra Goschenen, trenurile intră pe linia ferată în serpentine care o ia la dreapta şi reapare la vreo câteva sute de metri mai sus, continuându-se la stânga. Construirea acesteia i-a costat viaţa pe mulţi lucrători, printre care şi proiectantul. Tunelul feroviar a fost dublat din 1980 de unul rutier de 16, 5 km, cu patru benzi, pe care circulă tot felul de vehicule pe orice vreme şi în toate anotimpurile. Motocicliştii care se lipesc de motoarele lor aşa cum li se lipeşte de corp costumul de piele chiuie când trec peste hăuri în câteva minute.

Călătorii de astăzi, care se opresc în dreptul Podului Diavolului, pot vedea un ciudat monument săpat în stânca de sub viaductul modern. Inscripţia în litere chirilice din epoca ţaristă s-ar traduce astfel: BRAVILOR CAMARAZI Al FELDMAREŞALULUI CONTE SUVOROVRIMINITSKY, PRINŢ AL ITALIEI, CARE ŞI-AU PIERDUT VIAŢA ÎN TIMPUL MARŞULUI DIN ALPI ÎN 1799.2 înălţat cu ocazia centenarului acelui marş, monumentul aminteşte atât de unitatea Europei, cât şi de măreţia munţilor să-i.

3. *Mediterana*, marea minunat de izolată care scaldă ţărmurile sudice ale Europei, formează baza unei unităţi geografice de sine stătătoare. Căile sale maritime

constituie tot atâta canale pentru contacte culturale, economice şi politice. A fost leagănul lumii clasice. Sub Caesari, a ajuns cu adevărat un lac roman. În Renaştere şi după a devenit focarul unei civilizaţii cu multe faţete şi dimensiuni atât materiale, cât şi culturale.[3] Totuşi, rămâne semnificativ faptul că, de la declinul cârmuirii romane, popoarele din bazinul mediteraneean nu au mai fost niciodată unite din punct de vedere politic. Puterea maritimă n-a fost niciodată destul de mare pentru a se contrapune imperiilor teritoriale care s-au întemeiat pe ţărmurile acestei mări. Într-adevăr, odată ce statele musulmane au prins rădăcini în Levant sau în Africa, Mediterana a ajuns o zonă de permanentă fărâmiţare politică. Puteri maritime şi comerciale ca Veneţia erau incapabile să joace un rol unificator. Puterile europene din secolul XIX au întemeiat colonii din Siria până în Maroc; dar, din cauza rivalităţilor dintre ele, nu au reuşit să distrugă principalul bastion al islamului din Turcia şi nici să-şi impună hegemonia în bazinului mediteraneean.

Disensiunile politice ar putea să explice unele dintre unităţile culturale care se păstrează şi acum, în ciuda frontierelor dintre statele mediteraneene. Una dintre trăsăturile adânc înrădăcinate constă în existenţa unei „autorităţii paralele", cum e cea a Mafiei în sudul Italiei, care sfidează toate eforturile statului de a o anihila.[4] în cea mai mare parte a istoriei cunoscute, popoarele care trăiesc în ţările din nordul Mediteranei le-au depăşit de cel puţin două ori ca număr de locuitori pe cele din sudul mării, deci au jucat un rol predominant. Însă explozia demografică din Africa promite acum să încline mai mult celălalt taler al balanţei. În orice caz, „ţările mediteraneene" nu s-au mărginit niciodată la statele de pe coastele mării. În

3d e apele Mediteranei. Celelalte două - Crimeea şi Caucaz - se află în Marea Neagră. în

4f iecare dintre ele, deşi este legată de continent, accesul se face mai uşor de pe mare decât

Europa, bazinul hidrografic mediteraneean se întinde cu mult spre nord, cuprinzând Bavaria, Transilvania şi Ucraina. Nicio putere sau cultură, nici chiar Roma, n-a reuşit vreodată să le unifice.

Modele asemănătoare se pot observa şi în istoria altor mări interioare ale Europei – Baltica şi Marea Neagră. Ţările din jurul Mării Baltice au ajuns puternice relativ târziu, în timpul Ligii Hanseatice a avut loc expansiunea comercială germană, iar secolul XVII

a reprezentat perioada de glorie a Suediei. Totuşi, nicio putere baltică nu a împlinit vechiul vis de *dominium maris*. Rivalităţile dintre Germania, Suedia, Danemarca, Polonia şi Rusia au împiedicat până în prezent unificarea ţărilor baltice.[5] * * [HANSA]

Marea Neagră – denumită de antici *Axenos* sau „Inospitaliera", mai târziu *Euxine* sau „Ospitaliera" şi pe urmă Pontus – este copia fidelă a Mediteranei. A trecut prin etape de dominaţie greacă, romană, bizantină şi otomană. Dar, şi în acest caz, apariţia unei mari puteri terestre în Rusia a dus la o fărâmiţare politică de durată. Până în anii 1990, Uniunea Sovietică şi sateliţii săi erau faţă în faţă cu forţele NATO de pe flancul sudic, din Turcia, despărţite doar de ape ostile. O problemă mai serioasă este anoxia Mării Negre – adică faptul că apa ei este atât de impregnată cu hidrogen sulfurat (H_2S), încât „adâncurile ei constituie cea mai mare masă de apă lipsită de viaţă din lume". Dacă s-ar „răsturna" straturile de apă, s-ar putea produce „cel mai mare cataclism care a lovit vreodată Pământul de la era glaciară"[6].

---

5 Trunchiul continental al Peninsulei este mărit prin mai multe subpeninsule care se prelungesc în mările din jur. Unul dintre aceste promontorii muntoase, Scandinavia,

6S candinavia, pe vremuri locul în care s-a topit calota glaciară, nu a fost niciodată dens populată. Dar fiordurile sale sălbatice din vest au o climă temperată de Curentul Golfului; munţii de aici sunt bogaţi în

De când s-a dovedit că stăpânirea absolută a mărilor Europei este imposibilă, atenţia statelor s-a îndreptat inevitabil asupra strâmtorilor strategice. Strâmtoarea Gibraltar, Dardanelele şi strâmtorile daneze au fost dominate şi influenţate temporar de ţările care le controlau. [SUND]

SUND

La fel ca echivalentul său estic, Strâmtoarea Gibraltar, Sundul danez, a fost supranumit artera jugulară a Europei. Controlând singurul punct de intrare într-o mare importantă, avea o imensă importanţă strategică şi comercială. Lumea şi-a dat seama de potenţialul său pentru prima oară în 1200, când regele Knut VI al Danemarcei a întemniţat câţiva negustori din Lübeck până când au plătit pentru dreptul de trecere în zonele de pescuit heringi din Baltica. De atunci încolo, taxele pentru trecerea prin Sund au fost percepute atât timp cât le-au impus danezii. Acestea au fost acceptate de către alte puteri baltice ca Polonia, Statul Teuton şi Hansa, rezistând opoziţiei suedeze din secolul XVII. Au scăzut după 1732, dar au continuat să existe până la Tratatul de Scutire din 1857, când forţa navală britanică i-a convins în sfârşit pe danezi să renunţe la vechiul profit. Chiar şi atunci, Sundul a rămas important până când Prusia a primit oraşul Kiel, în 1866, şi a vrut să-l evite construind Canalul Kaiser Wilhelm (1895). Odată ce avioanele au putut să zboare peste ele, toate strâmtorile maritime, inclusiv Canalul Mânecii, şi-au pierdut mult din importanţa strategică. Singurele amintiri ale gloriei lor apuse sunt o călătorie cu feribotul şi umbra fantomei lui Hamlet pe zidurile castelului Elsinore.

glaciare abundă în peşte. Deşi lipsiţi de o climă favorabilă, scandinavii au avantajul unui teritoriu sigur.

Peninsula Iberică constă în mare parte dintr-un podiş

---

minereuri, iar lacurile rezultate în urma topirii morenelor

înalt, despărţit de restul continentului prin culmile înalte ale Pirineilor. Ţărmurile sale estice fac parte din lumea mediteraneeană, iar în Antichitate au fost pe rând în sfera de influenţă a Cartaginei, Romei şi Islamului. Mare parte din interiorul arid al peninsulei este străbătut de văile râurilor Ducro, Tajo şi Guadalquivir, care curg spre Atlantic. Aşadar, în Epoca Modernă, în timp ce Aragonul s-a extins spre est, către Mediterană, Portugalia şi Castilia s-au orientat spre oceanul din vest. Acestea au fost primele puteri coloniale care şi-au împărţit odinioară lumea între ele.

Italia este o peninsulă perfectă. Bariera alpină din nord este masivă. Câmpia Padului constituie o sursă bogată de hrană. Lunga „cizmă" stâncoasă are multe văi fertile, inexpugnabile, cu acces rapid la mare. Unele dintre localităţile italiene au fost bogate şi deschise lumii din jur; Roma, de exemplu, a întemeiat cel mai mare imperiu din lumea antică. Dar, după căderea Romei, celelalte regiuni şi-au păstrat cu dârzenie independenţa, aşa că Italia nu s-a putut unifica timp de aproape 2000 de ani.

Peninsula Balcanică este mult mai puţin primitoare decât Italia. Interiorul său e mai arid; munţii, de la Alpii Dinarici la Rodopi, mai stâncoşi; văile mai izolate, marea mai puţin accesibilă. Principala sa menire în istorie a fost să păstreze pe teritoriul său comunităţile tenace care nu voiau cu niciun chip să-l părăsească şi blocau trecerea din Mediterană în bazinul Dunării.

Izolarea *Crimeei* – cunoscută pe vremuri sub numele de Taurus – a fost accentuată de vecinătatea sa cu stepa ucraineană, care n-a fost permanent locuită până de curând. Este orientată spre soare, mare şi sud, făcând astfel parte din succesivele civilizaţii mediteraneene, până a fost cucerită de Imperiul Rus în 1793. [CHERSONESOS]

Şi *Caucazul* are multe din caracteristicile unei peninsule. Deşi este legat de pământ la ambele capete, de

Europa în nord şi de Asia în sud, munţii ce formează un arc în direcţia uscatului, activităţile desfăşurate aici s-au canalizat în mod inevitabil către mare. Lanţul Caucazului Mare, cu cel mai înalt vârf de 5.486 m, are o înălţime mai mare ca Alpii sau Carpaţii. În Caucazul Mic din sud se ating înălţimi similare pe Muntele Ararat (5.165 m). Locuitorii din Caucaz sunt euroasiatici în mai multe sensuri. [CAUCAZIA]

5. Europa a fost dăruită de natură cu 10.000 de insule. Cele mai mari dintre ele – Islanda, Irlanda, Marea Britanie, Corsica, Sardinia, Sicilia şi Creta – au fost în stare, în anumite perioade, să-şi dezvolte o cultură şi o organizare politică proprie. În împrejurări excepţionale şi pentru o perioadă foarte scurtă, o singură insulă, condusă de un rege, a reuşit să întemeieze cel mai mare imperiu din istoria lumii. Toate fac parte din Europa, deşi sunt separate din punct de vedere geografic şi psihologic. Precum cele două fante de la cutiile poştale, Messina şi Siracuza sunt două lumi diferite – *Sicilia* şi *Continente*.

Multe insule mici, de la Spitzbergen la Malta, stau ca nişte străjeri pe marea singuratică. Dar altele sunt grupate în arhipelaguri cu aceleaşi interese şi identitate. Insulele Shetland, Orkney şi Hebride de lângă Marea Britanie; Balearele de lângă Catalonia şi, mai ales insulele Ionice, Sporade şi Dodecaneze din mările Greciei, au toate trăsături colective, dar şi individuale. [FAROE]

Cu toate acestea, în zilele noastre, spiritul insular se stinge rapid. De exemplu, Marea Britanie şi-a clădit imperiul de peste hotare într-o epocă în care puterea navală putea garanta o izolare eficientă de problemele continentale. Însă acest grad de separaţie nu mai este posibil. Puterea navală a fost înlocuită de cea a avioanelor, iar aceasta din urmă de rachetele balistice intercontinentale, care fac aproape irelevante trăsăturile

fizice ale pământului, cum ar fi Canalul Mânecii. Inaugurarea tunelului de sub Canal, în 1994, a fost un eveniment de o importanţă mai mult decât simbolică. A marcat sfârşitul istoriei insulare a Marii Britanii.

Având în vedere principalele diviziuni ale Peninsulei, trei subregiuni au dobândit o importanţă deosebită: Midi, bazinul Dunării şi coridorul Volga.

Midi sau „sudul" Franţei moderne se întinde de-a lungul coastei Mediteranei între Pirinei şi Alpi. Pentru oricine face o croazieră pe Mediterana, aceasta oferă o trecere uşoară spre câmpia din nord. Aterizând în Midi, poţi lesne călători spre principala zonă a continentului. Din străvechea Marsilie sau din Arles, oraş situat la gurile Ronului, te poţi deplasa nestânjenit prin câmpia Languedoc spre Atlantic sau, ocolind Masivul Central, spre izvoarele Loarei şi Senei. Cursul principalului afluent al Ronului, Saône, duce direct spre depresiunea Belfort, de la care urmează o coborâre uşoară către Rin. În orice punct geografic dintre Gibraltar şi Dardanele, călătorul preistoric dădea în nord de trecători alpine, fundături şi trebuia să facă mari ocoluri.

Poziţia favorabilă a regiunii, punte între Mediterana şi Câmpie, a avut consecinţe importante. A oferit cel mai prielnic mediu pentru fuziunea dintre civilizaţiile străvechi din sud şi culturile „barbare" din nord. Pentru romani, a fost Galia Cisalpină, prima mare provincie din afara graniţelor Italiei. Pentru franci, primii barbari care şi-au întemeiat un imperiu, a însemnat mult soare şi o cultură avansată. Aceştia s-au stabilit aici în 537 d.Hr., la un secol de la căderea Imperiului Roman, şi nu au mai renunţat niciodată la acest teritoriu. În regatul Franţei care a rezultat, parţial nordic, parţial mediteraneean, s-a dezvoltat cea mai influentă şi răspândită cultură de pe continent.

FEROE

Dintre toate insulele Europei, niciuna nu poate egala

măreţia singuratică a arhipelagului Feroe, ale cărui stânci înalte de bazalt răsar din furtunosul Atlantic de Nord la jumătatea drumului dintre Islanda, Norvegia şi Scoţia. Cele şaptesprezece insule locuite, având centrul la Stremoy şi în portul principal Tôrshavn, au o populaţie de 45.464 de locuitori (1984), cei mai mulţi pescari. Urmaşi ai nordicilor care s-au stabilit aici în secolul VIII, feroezii dădeau socoteală în faţa *Gulating-M*, adunarea Norvegiei de Vest şi în faţa consiliului lor local, *Loegting*. [DING] Limba lor este un dialect norvegian; dar îşi au propriile saga, propriii poeţi şi artişti, propria cultură. Dar, din 1814, când Norvegia a fost anexată Danemarcei", cea mai mică democraţie a Europei" a trebuit să se supună unui guvernator danez şi intereselor Danemarcei.

În consecinţă, mişcarea naţională feroeză a ajuns să se poziţioneze împotriva Danemarcei, „vechea ţară scandinavă cu care avea cele mai puţine lucruri în comun" 1. În această privinţă, feroezii au călcat pe urmele Islandei, având ca scop principal păstrarea identităţii naţionale. Clipa cea mare a sosit în iunie 1940, când Copenhaga era sub ocupaţie nazistă, atunci când un vas de război britanic a ordonat unui pescador din Tôrshavn să arboreze drapelul feroez în locul celui danez. Referendumul din 1946, în care populaţia a optat pentru suveranitate nelimitată, a precedat compromisul din 1 aprilie 1948. Insulele Feroe urmau să aibă un guvern propriu, dar să aparţină de Danemarca. În 1970, li s-a acordat dreptul la reprezentanţi în Consiliul Nordic. *Norðurlandahusiö* sau „Casa Nordică" din Tôrshavn, a fost construită cu gresie norvegiană, sticlă daneză şi ţigle din Islanda şi a fost dotată cu mobilă finlandeză.

Bazinul Dunării, ca şi regiunea Midi, face legătura dintre Câmpie şi Mediterană; dar, în acest caz, pe axa vest-est. Dunărea izvorăşte din Pădurea Neagră, străbate munţii, trecând în Depresiunea Bavariei la Passau şi curge spre est pe circa 1.500 de mile până la vărsarea în Marea

Neagră. Pentru popoarele din est a constituit cel mai simplu traseu către Câmpie; pentru cele din Câmpie, cel mai tentant itinerariu spre mările din nord. Pe cea mai mare parte din lungimea sa, fluviul a format principala frontieră a Imperiului Roman, deci a „civilizaţiei". În Epoca Modernă, zonele pe care le traversează au oferit baza teritorială pentru marele imperiu multinaţional al Habsburgilor şi au fost scena principalelor confruntări din Europa între creştinătate şi islam. [DANUVIUS]

DANUVIUS

În Antichitate, fluviul Dunărea constituia una dintre cele mai lungi linii de demarcaţie ale Peninsulei Europa. Stabilit ca frontieră a Imperiului Roman în secolul I d.Hr., numit *Danuvius* în latină şi *Ister* în greacă, fluviul despărţea lumea civilizată de cea barbară.

Mai târziu, Dunărea urma să ajungă una dintre cele mai mari artere fluviale ale Europei, un „bulevard" care lega Occidentul de Orient.1 în celebrul grup statuar al lui Bernini, *Fântâna celor Patru Fluvii*, aflat în Piazza Navona din Roma, Dunărea a fost aleasă să personifice Europa, Nilul Africa, Gangele Asia şi Rio del Plata America.

Cursul superior, purtând numele de Donau, trece prin mijlocul lumii germanice. O placă din Parcul Fürstenberg, la Donauschingen, în Pădurea Neagră, marchează locul de unde izvorăşte Dunărea: HIER ENTSPRINGT DIE DONAU. Trecând de castelul Sigmaringen, reşedinţa familiei Hohenzollern, fluviul curge prin Ulm şi Regensburg, oraşe importante din Sfântul Imperiu Roman, iar după Passau pătrunde în „tărâmul estic" sau Oesterreich. În Austria urmează drumul nibelungilor [NIBELUNG]. Trece prin Linz, unde a fost înmormântat împăratul Frederic III sub mottoul său A-E-I-O-U, însemnând *Austria erit in orbe ultima*. Apoi fluviul îşi urmează drumul prin Amstetten, unde se află mormântul lui Franz Ferdinand, prin Kierling, unde a murit Kafka, şi ajunge în locul unde îşi doarme

Hayden somnul de veci:

Himmel! *habe dank*! (Mulţumescu-ţi Ţie, Doamne!
Ein harmonischer Gesang Un imn armoniei închinat
War mein Lebenslauf A fost întreaga-mi viaţă.)

Aşa cum a remarcat Metternich, Viena este locul în care" Europa" se întâlneşte cu „Asia".

În cursul său mijlociu, numit acum Duna, fluviul tot mai larg intră în Ungaria, ţinutul maghiarilor, străbătând apoi pământul slavilor. La Bratislava/Poszony/Pressburg, trece prin fosta capitală a „Ungariei de Sus", acum capitala Republicii Slovacia. Fertoöd a fost locul în care familia Eszterhâzy şi-a înălţat un „al doilea Versailles"; Esztergom, sediul arhiepiscopului de Ungaria. Szentendre (Sf. Andrei), pe timpuri refugiul exilaţilor sârbi, este acum o „mecca" a artiştilor boemi. La Buda şi Pesta, Castelul Turcesc de pe un mal se află faţă în faţă cu Parlamentul în stil englezesc de pe celălalt. [BUDA]

Pe cursul său inferior, dincolo de Porţile de Fier, fluviul curge între catolicism şi ortodoxie. La [NIKOPOLIS] a tradus Wulfila Biblia din greacă în gotică, acesta fiind „punctul de plecare al germanismului". [BIBLIA] România de pe malul stâng susţine că locuitorii săi se trag din Dacia lui Traian. Serbia şi Bulgaria de pe malul drept* vreme îndelungată sub ocupaţie otomană, au fost întemeiate pe teritoriul provinciilor bizantine. Chilia Veche fusese odinioară un avanpost genovez. Fluviul se varsă în mare la Sulina, în Delta Dunării, cea mai mare rezervaţie de păsări din Europa, într-o lume departe de civilizaţie, dar aproape de natura cea veşnică.2

Pentru geograf, râurile sunt purtătoare de sedimente şi comerţ. Pentru istoric, acestea poartă cultură, idei şi uneori conflicte.3 Sunt ca viaţa însăşi. De la Donauschingen până în Deltă, fluviul nu se opreşte niciodată.

Totuşi, dintre toate ţinuturile-punte, niciunul nu este

atât de vital ca acela străbătut de Volga. Conform convenţiilor actuale, frontiera estică a continentului european este formată din Munţii Urali şi fluviul Ural. La vest de Urali, în bazinul Volgăi, te afli în Europa; la est de Urali, în Siberia sau Kazahstan, eşti în Asia. De aceea, pe malurile Volgăi, la Saratov sau Ţariţîn, te găseşti chiar în poartă. Căci Volga este prima „staţie" europeană pe drumul către stepă; şi umple coridorul care face legătura dintre Marea Baltică şi Marea Caspică. Până în secolul XVII, Volga s-a întâmplat să corespundă cu limita aşezărilor creştine, fiind aşadar o importantă frontieră culturală. Este cel mai mare fluviu din Europa şi un străjer vigilent al Peninsulei care se întinde „de la Atlantic la Urali".

Schimbările de mediu sunt o realitate în toate aspectele geografiei fizice. Totuşi, disciplinele tradiţionale, precum geologia, lasă impresia că ritmul schimbărilor este atât de lent, încât devine nesemnificativ pe durata unei vieţi de om. Doar în ultimul timp s-a constatat că mediul modern este mult mai puţin fix decât se credea odată.

Clima, de exemplu, este în continuă schimbare. În *Civilizaţie şi climă* (1915), omul de ştiinţă american Ellsworth Huntington şi-a publicat rezultatele originalelor sale cercetări întreprinse în pădurile de sequoia din California, care au constituit punctul de plecâre al climatologiei istorice. Întrucât copacii sequoia trăiesc peste 3.000 de ani, iar inelele din trunchiul lor care indică numărul anilor, variază ca mărime în funcţie de căldura şi umiditatea din fiecare an, secţiunea transversală într-un trunchi oferă o înregistrare sistematică a variaţiilor climaterice petrecute de-a lungul a trei milenii. Tehnica lui Huntington, numită acum dendrocronologie, a inspirat o „teorie pulsatorie" a fazelor climatice alternante, care se poate aplica trecutului tuturor continentelor. La rândul său, aceasta a dat naştere unei anumite ramuri de determinism al mediului. Dezvoltarea civilizaţiei clasice în

bazinul mediteraneean ar putea fi atribuită începutului unei faze ploioase care a permis, de exemplu, cultivarea grâului în Africa de Nord, în timp ce nordul Europei se lupta cu ploi excesiv de abundente, ceaţă şi ger. Declinul lumii antice ar putea fi pus pe seama modificărilor climatice în sens invers, care au dus soarele Mediteranei la nord de Alpi. Migraţia mongolilor, care a afectat nemijlocit atât istoria Chinei, cât şi a Europei (vezi pp. 301 – 302), s-ar fi putut datora secetei îndelungate din oazele Asiei Centrale. Într-o lucrare ulterioară, *Principalele surse ale civilizaţiei* (1945), Huntington a examinat alţi factori ai mediului fizic, ca regimul alimentar şi bolile, precum şi interacţiunea acestora în cadrul eredităţii umane.10 Asociaţiile nepotrivite au afectat bunul renume al acestei ramuri şi, de atunci, s-a încercat îmbunătăţirea rezultatelor anterioare.

Cu toate acestea, teoriile periodicităţii continuă să aibă adepţi. „Ciclomania" nu s-a stins: mărirea şi decăderea civilizaţiilor a fost asociată cu orice fenomen, de la petele solare până la roiurile de lăcuste. Oricare ar fi preferinţele lor personale, oamenii de ştiinţă trebuie să se simtă atraşi de variaţiile mediului şi impactul acestora asupra activităţii umane. La urma urmei, variaţiile climei sunt o *realitate*. Zone din lumea romană, unde pe vremuri locuia o populaţie prosperă, au ajuns acum deşertice.

Mormintele vikingilor erau săpate în locuri din Islanda şi Groenlanda în care permafrostul nu-ţi permite acum să înfigi acolo hârleţul sau lopata. În secolul XVII, târgurile anuale aveau loc iama, pe Tamisa îngheţată din Londra; şi armate întregi traversau în marş Baltica îngheţată prin locuri unde aventuri asemănătoare ar însemna acum curată sinucidere. Mediul Europei nu este o entitate fixă, chiar dacă ritmurile sale aproape insesizabile nu pot fi determinate cu precizie. [CULESUL VIILOR]

Opera lui Arnold Toynbee, *Studiu asupra istoriei* (1933

– 1939), care a oferit o teorie exhaustivă referitoare la dezvoltarea, epuizarea şi dezintegrarea civilizaţiilor, nu este decât una dintre cele mai remarcabile istorii ale mediului. După ce tratează geneza civilizaţiilor în termenii reacţiei omenirii la „provocările mediului”, savantul propune propria sa lege în privinţa „virtuţilor adversităţii”. Regiunea romană Campania, zona semideşertică în care a trăit Iuda, landele din Brandenburg şi ţărmul ostil al Noii Anglii, toate sunt citate ca exemple de medii neprielnice, care au generat o reacţie puternică. Li s-ar putea adăuga pădurile sălbatice din Rusia. După ce rezumă „stimulii loviturilor primite, ai presiunii mediului şi ai sancţionării”, autorul ajunge la conceptul de „rău benefic”. Dacă slavii din Răsărit au suferit din cauza lipsei de stimuli timpurii, atunci celţii şi scandinavii au suferit din cauza adversităţii excesive a mediului. Potrivit lui Toynbee, cea care a avut parte de condiţii aproape ideale a fost civilizaţia elenă din Grecia antică – „cea mai frumoasă floare a speciilor care a ajuns vreodată la înflorire” 11.

În zilele noastre, impactul mediului asupra omului nu este deloc desconsiderat, dimpotrivă, se acordă multă atenţie şi impactului pe care îl are omul asupra mediului. [ECO] Ecologia istorică a apărut ca ramură ştiinţifică înainte cu mult timp de îngrijorarea generală pricinuită de „efectul de seră”. Aceasta apelează la un mare număr de trucuri tehnologice. Arheologia aeriană ne-a revoluţionat cunoştinţele despre peisajul preistoric. Sedimentologia, care studiază modelele de sedimente din albiile râurilor, şi glaciologia, care se ocupă cu studiul formării gheţii în gheţari, au depus eforturi în scopul de a oferi o imagine exactă asupra schimbărilor de mediu de-a lungul secolelor şi mileniilor. Analiza geochimică, care măsoară cantităţile de fosfaţi din solul aşezărilor din vechime, a pus la dispoziţia arheologilor un instrument extrem de folositor. Palinologia sau analiza polenului, care examinează boabele străvechi de grâne păstrate în pământ, permite

reconstituirea ciclului de viaţă a plantei respective. Specialiştii studiază dovezile disponibile referitoare la „declinul marelui ulm”, la recoltele obţinute de agricultura preistorică sau la cronologia defrişărilor. În urma analizei turbei, care depinde de compoziţia şi rata de acumulare în turbării, s-au identificat cinci mari „deteriorări” climatice între 3.000 î.Hr. şi 1.000 d.Hr. Studiul Preistoriei a progresat mult din timpul când arheologii nu puteau decât să scoată obiecte din pământ şi se străduiau să compare artefactele găsite cu referinţele disparate din textele antice. [C^{14}]

Cei care se ocupă în prezent de studiul Preistoriei acordă multă atenţie proceselor prin care s-au produs schimbări sociale în acea eră. Înainte, toate noile fenomene culturale erau explicate prin migraţia umană. Apariţia unor noi tradiţii legate de înmormântare, unor noi ritualuri, a noi artefacte sau a unui nou grup de limbi era automat asociată cu venirea unor alte popoare. Acum, deşi migraţiile din Preistorie nu sunt desconsiderate, a devenit clar că schimbările materiale şi culturale se explică prin evoluţia populaţiilor existente pe un anumit teritoriu. Progresele tehnologice, convertirea la altă religie şi evoluţiile lingvistice, toate trebuie luate în consideraţie.

Climatologia istorică se bazează pe dovezi păstrate în cărţi şi pe acelea furnizate de natura însăşi. Primele cuprind jurnale, însemnări de călătorii şi informaţii despre vreme oferite de vechili, negustori de grâne şi viticultori. Ultimele implică studiul inelelor copacilor, fosilelor, sedimentelor, stalactitelor şi gheţarilor.1

Precizia dovezilor furnizate de natură este uimitoare, chiar şi a celor din timpurile străvechi. Depozitele anuale ale Lacului Sărat din Crimeea au fost datate până în 2294 î.Hr. Unele dintre marile stalagmite, cum ar fi cele din peştera de la Aven d’Orgnac din Munţii Jura, au peste 7.000 de ani vechime. Variaţiile densităţii din depozitele

lor de calcit reflectă cu exactitate modelele de precipitaţii existente de-a lungul istoriei.

Fenologia se ocupă cu studiul coacerii fructelor şi a fost folosită pe scară largă în istoria culesului viţei-de-vie. De secole, în fiecare an, cultivatorii de viţă-de-vie francezi anunţă public data la care încep culesul viilor. O dată mai timpurie însemna că a fost un anotimp cu mult soare, iar una mai târzie, că anotimpul fusese destul de rece. Înregistrând datele acelei *première cuvée* într-un anumit loc, istoricii pot alcătui „serii fenologice" complete pe perioade foarte lungi. Interpelând aceste serii fenologice din diferite locuri, pot găsi data medie a culesului pentru fiecare regiune. Aceste *courbes de vendanges* sau „grafice ale culesului viilor" oferă indicaţii precise asupra schimbărilor climatice.2 (Vezi anexa III.)

Deplasarea gheţarilor constituie o altă sursă de informaţii. Gheţarii înaintează în perioadele reci şi se retrag în cele relativ calde. În plus, în oricare din ani, întinderea gheţarilor alpini ai Europei poate să fie stabilită adesea din relatările martorilor oculari, din vechi tipărituri sau documente oficiale. Arhive ca aceea a conţilor de Savoia conţin rapoarte ale inspectorilor asupra înaintării gheţarilor care au distrus sate sau i-au izolat pe localnici, punându-i în situaţia de a nu-şi putea plăti dările şi taxele. De exemplu, în 1600, un an catastrofal la Chamonix, oamenii de pe partea franceză şi cea italiană a vârfului Mont Blanc trăiau temându-se pentru viitorul lor. Studii amănunţite ale acelei *Mer de Glacé* a *Rhonegletscher* din Valais sau a gheţarului *Vemagtd* în Tirol, ale căror limite erau la sfârşitul secolului XVI la câţiva kilometri mai jos de poziţia lor actuală, dovedesc crunta realitate a „Micii epoci glaciare" din Europa. Perioadele de maximă expansiune a gheţarilor au culminat în 1599 – 1600, 1640 – 1650, 1680, 1716 – 1720 şi 1770. Retragerea gheţarilor din contemporaneitate continuă din 1850.3

Informaţiile climatice sunt foarte convingătoare atunci

când provin din mai multe surse. De exemplu, vremea extrem de schimbătoare pe teritorii întinse în anii 1530 este confirmată atât de inelele copacilor din Germania, cât şi de datele la care s-au cules viile în Franţa şi Elveţia (vezi anexa III). Cel mai rece an pentru viticultori a fost 1816. Culesul strugurilor stricaţi a început în estul Franţei de Ziua Tuturor Sfinţilor (1 Noiembrie). Mary Shelley, aflată în vacanţă în învecinată Elveţie, nici n-a putut să iasă la plimbare. În schimb, a stat în casă şi a scris *Frankenstein*.

40.000 de ani este intervalul de timp în care izotopii de Carbon 14 arată semne măsurabile de radioactivitate. Acest lucru înseamnă că metodele de datare cu radiocarbon se pot folosi în cazul substanţelor organice din paleoliticul târziu şi până în trecutul recent. 35.000 î.Hr. este data aproximativă când s-au stins oamenii de Neanderthal şi au apărut cei de Cromagnon.

Valoarea indiscutabilă a 04, a cărui folosire a dus la acordarea Premiului Nobel pentru chimie în 1960, constă în rata spontană constantă a dezintegrării acestui element. Este singurul radioactiv din cei trei izotopi ai carbonului şi se acumulează în orice materie vie sub acţiunea razelor cosmice asupra atmosferei. Se găseşte în oase, ţesuturile corpului, scoici, carne, păr, sfoară, îmbrăcăminte, lemn şi în multe alte materiale care abundă în siturile arheologice. Începe să se dezintegreze imediat ce organismul moare şi continuă să se înjumătăţească timp de 5.730 de ani, având o viaţă medie de cca. 8.033 de ani. Unei scăderi de 1% îi corespund cca. 80 de ani.

Calibrarea rezultatelor este plină de variabile. Dar a fost cu mult îmbunătăţită în ultimii ani, prin descoperirea tehnicilor complementare care oferă o bază de comparaţie. De exemplu, termoluminescenţa (TL) şi rezonanţa electronică de spin (RES) detectează schimbările infime în aranjamentul cristalelor de minerale şi sunt foarte eficiente în datarea ceramicii. Examinarea izotopilor de carbon prin spectrometria accelerată de masă (SAM) a

permis extinderea perioadei de timp la cca. 100.000 de ani, aruncând o umbră de îndoială asupra estimărilor privitoare la rămăşiţele celui mai vechi umanoid.1

După trei decenii de dezvoltare, datarea cu radiocarbon s-a folosit la strângerea unor colecţii impresionate de date. Arheologii care studiază mezoliticul, de pildă, au la dispoziţie cataloage cu datările artefactelor de pe tot cuprinsul Europei. Un fragment de vas liniar cu mărgele din Eitzum, în Saxonia de Jos, este datat 6840 ± 210; cărbunele găsit în situl din Vlasaé din Serbia, 7930 ± 77; o creangă de pin carbonizată din Calowanie, lângă Varşovia, 10300 ±120.2 Fiecare nouă datare contribuie la realizarea imaginii de ansamblu.

Dar cea mai mare provocare pentru C^{14} a fost datarea Giulgiului din Torino. Adus probabil din Ţara Sfântă în Europa în secolul XIV, pe giulgiu sunt slab impregnate corpul şi faţa unui bărbat mort, această bucată de pânză fiind venerată ca o relicvă a Crucificării. Testele făcute în 1988 – 1989 au demonstrat că pânza giulgiului a fost fabricată între anii 1260 şi 1390 d.Hr., însă nu au putut explica cum a fost obţinută imaginea bărbatului mort.3

Preistoria europeană trebuie corelată cu două cronologii de amplitudini diferite. Timpul geologic, care cuprinde cei 4.550 milioane de ani de la formarea Pământului, se împarte în ere, perioade şi epoci de la Azoic la Holocen. Însă omul apare la sfârşitul timpului geologic. Cele mai vechi origini ale sale s-au găsit în Africa, la mijlocul Pliocenului. El ajunge în Europa la mijlocul Pleistocenului. Nu a trecut în stadiul numit „civilizaţie” decât după sfârşitul cuaternarului. Europa în forma actuală nu e mai veche de cinci milioane de ani; iar prezenţa omului în Europa nu a durat mai mult de un milion de ani (Vezi anexa III, p. 1084).

La scara timpului geologic, formarea Peninsulei Europene trebuie considerată un eveniment recent. Acum optzeci de milioane de ani, cea mai mare parte din

teritoriul destinat să alcătuiască Europa zăcea pe jumătate scufundat într-un arhipelag cu insule risipite în mijlocul oceanului. După aceea, Atlanticul s-a deschis pe cea mai mare întindere a sa, iar placa africană în mişcare a închis groapa oceanică din sud. Cu cinci milioane de ani în urmă, Africa era încă legată de Europa, cu Alpii şi Munţii Atlas îngrămădiţi pe ambele părţi ale gropii fără apă a Mediteranei. Dar apoi „digul natural de la Gibraltar s-a spart". „Un val uriaş de apă sărată, de o sută de ori mai mare decât Cascada Victoria, a năvălit în Mediterana şi a desăvârşit conturul cunoscut al Peninsulei". 12 Două replici survenite acum zece mii de ani au deschis Canalul Mânecii şi Sound-ul danez, creându-se astfel Insulele Britanice şi apoi Marea Baltică.

În ultimul milion de ani, tânăra Peninsulă a trecut prin şaptesprezece perioade glaciare. La cea mai mare extindere a sa, pătura de gheaţă forma o linie ce unea nordul Devonului, Hanovra, Cracovia şi Kievul. Umanoizii şi-au făcut apariţia în perioadele interglaciare mai calde. Cele mai timpurii urme ale prezenţei omului s-au găsit în siturile de lângă Vertesszőlős în Ungaria, şi de la Isemia în Italia, ambele datând din 850.000 – 700.000 î.Hr. La Isemia, *homo erectus* avea un regim alimentar variat, bazat pe fauna unei regiuni de tip savană. La Terra Amata, pe o plajă de lângă Nisa, s-a găsit amprenta unui picior omenesc de acum 400.000 de ani în lutul ars de lângă un foc. În 1987, s-au descoperit o serie de rămăşiţe umane în adâncul unei peşteri de la Atapuerca, lângă Burgos, Spania.

Pe parcursul erelor glaciare, evoluţia umană a continuat, trecând prin fazele de *homo erectus*, *homo sapiens* şi *homo sapiens sapiens* (omul modern). Rămăşiţele unei creaturi de tranziţie au fost găsite într-o carieră din Valea Neanderthal, lângă Düsseldorf, în 1856, provocând o dezbatere publică asupra originii omului, care este încă de actualitate [MAIMUŢĂ]. Despre oamenii de

Neanderthal, cu osatură puternică şi membre scurte, se crede că au fost o variantă specific europeană, adaptată la condiţiile glaciare. Foloseau unelte de cremene, ştiau să facă focul, îşi îngropau morţii şi aveau grijă de cei în viaţă. S-au caracterizat prin tehnologia „musteriană" a pietrei, care a fost denumită astfel după situl din Dordogne. Vânau în grupuri organizate, aşa cum reiese în situl din La Cotte de St. Brelade de pe insula Jersey, iar mai recent în cel de la Zwoleri în Polonia, după metoda veche de milenii, folosită la prinderea în capcană a cailor sălbatici şi mamuţilor. Oamenii de Neanderthal au dispărut acum 40.000 – 35.000 de ani, în ultima perioadă interglaciară. Descoperirile recente de la St. Césaire sugerează faptul că au trăit o perioadă împreună cu alţi migratori care veniseră din Africa şi Orientul Mijlociu.13

Nou-veniţii nu erau aşa de solizi, dar mult mai îndemânatici, având grosimea oaselor degetelor doar pe jumătatea celor ale predecesorilor lor. Aşa cum arată dovezile de la Sungir, în nordul Rusiei, puteau să pună fire în ace foarte subţiri din os şi să-şi coasă îmbrăcăminte. Sunt cunoscuţi ca „oamenii peşterilor", dar grota nu reprezenta decât unul dintre habitaturile lor. Cutreierau câmpiile, vânând bizoni şi mamuţi, şi culegeau plante sălbatice. La Mezinch, în Ucraina, s-a păstrat intactă o aşezare din era glaciară. Colibele spaţioase erau construite din sute de oase de mamut şi acoperite cu piele. [CULEGĂTOR-VÂNĂTOR]

Sfârşitul ultimei ere glaciare a fost precedat de cea mai mare erupţie vulcanică din istorie. Presiunea exercitată de placa africană deschisese o linie de falie pe fundul Mediteranei, iar aceasta a dat naştere unui şir de vulcani care încă mai există. Acum circa 36.000 de ani, cel mai mare dintre aceşti vulcani a erupt, spulberându-şi conul şi lăsând o dâră de cenuşă vulcanică până la Volga. La Pozzuoli, lângă Napoli, a lăsat o *caldera* sau un crater

circular cu diametrul de 11 km. Aceasta e precursoarea tuturor marilor erupţii din istorie – cea de la Thera în 1628 d.Hr. (vezi pp. 102 – 103), cea a Vezuviului din 79 d.Hr. [PANTA] şi cea a Etnei din 1669. Aceste fenomene catastrofale ne amintesc că omenirea a păşit întotdeauna pe scoarţa fragilă a moştenirii sale geologice.

Originile comunităţilor organizate din punct de vedere politic sau „state" au fost rareori căutate înainte de era neolitică. Unii teoreticieni, inclusiv marxiştii, au luat în considerare triburile şi organizaţiile tribale din epoca de bronz şi fier. Alţii au avut în vedere revoluţia în agricultură din neolitic şi creşterea numărului de aşezări stabile legate de aceasta. De pildă, potrivit lui V. Gordon Ghilde, condiţiile preliminare pentru organizarea unui stat pe un anumit teritoriu nu presupuneau relaţii de rudenie, ci autoritatea asupra aşezărilor, un surplus de capital, monumente simbolice, negoţ la mari distanţe, diviziunea muncii, o societate stratificată, cunoştinţe ştiinţifice şi arta scrierii. Asemenea condiţii preliminare au fost întrunite pentru prima dată în Egipt şi Mesopotamia, iar în Europa, în oraşele-state din Grecia antică (vezi Capitolul III).

Cu toate acestea, analiza societăţii complexe a vânătorilor-culegători ar putea introduce acest subiect cu multă vreme înainte. Se pare că vânătorii-culegători sau culegătorii-vânători nu au scăpat de constanta ameninţare cu dispariţia nici după apariţia agriculturii. Dimpotrivă, s-au bucurat multe milenii de „o viaţă tihnită şi îmbelşugată". Cunoşteau întrucâtva agricultura când aceasta a început să se practice, dar o respingeau, considerând-o o activitate marginală şi suplimentară.

Ba mai mult, în fazele târzii ale Preistoriei, oamenii şi-au dezvoltat structuri sociale care permiteau o specializare diferenţiată. Pe lângă vânătorii războinici, care cutreierau teritorii întinse, şi culegătorii care stăteau mai mult pe acasă, unele grupuri se puteau specializa în noi activităţi ca pescuitul, strânsul fructelor de mare, culesul de ierburi

sălbatice, de nuci sau alune, precum şi în prinderea păsărilor în capcane. Alţii erau liberi să se specializeze ca organizatori sau negociatori, în vederea formării de federaţii şi alianţe regionale. Cu alte cuvinte, cetele de vânători-culegători aveau o clasă reprezentativă şi politică în stadiu embrionar. Problema istorică se poate rezolva prin analogia cu populaţiile băştinaşe din America de Nord, Australia sau Noua Guinee.

Aşadar, marea întrebare în privinţa vânătorilor-culegători nu pare a fi: „Cum au progresat până la cel mai înalt nivel al unei societăţi agricole politizate?”, ci „Ce i-a convins să renunţe la avantajele modului de viaţă primitiv, lipsit de pericole, îndestulat şi eliberator din punct de vedere psihologic?”.1

Prin convenţie, sectorul uman al Preistoriei europene este asociat de obicei cu „sistemul celor trei epoci”, de piatră, bronz şi fier. Sistemul a fost expus pentru prima oară în 1836 de către anticarul danez Christian Thomsen şi oferă un cadru temporal bazat pe schimbările materialelor din care îşi făcea uneltele omul primitiv. Aşadar, paleoliticul (epoca pietrei cioplite) corespunde vastei perioade de dinainte de sfârşitul erelor glaciare, când omul folosea unelte din piatră cioplită. Mezoliticul (epoca de mijloc a pietrei) cuprinde perioada mult mai recentă de după ultima glaciaţiune, circa 8.000 – 3.000 î.Hr. Cele două milenii care au precedat era creştină şi care formează schema noastră cronologică arbitrară [ANNO DOMINI] au urmat după neolitic (epoca pietrei şlefuite) şi cuprind epoca de bronz şi epoca de fier. Fiecare din aceste epoci poate fi împărţită în trei faze: timpurie, de mijloc şi târzie. Nu trebuie totuşi să uităm că sistemul celor trei epoci nu se bazează pe o scară absolută a timpului. În orice moment, un anumit loc s-ar putea să fi rămas în neolitic, iar altele să fi ajuns în epoca de fier. În orice regiune, puteau să existe popoare aflate în stadii diferite de dezvoltare sau folosind diverse forme de tehnologie în

acelaşi timp.

Epoca pietrei cioplite a fost cu un milion de ani în urmă. S-a suprapus cu penultima perioadă din era cuaternară, pleistocenul, şi cu ultimele mari glaciaţiuni – cunoscute sub trei nume: Mindel, Riss şi Würm. Pe lângă Neanderthal şi Le Moustier, s-au făcut descoperiri inestimabile la Cromagnon (1868), Grimaldi (1874), Combe-Chapelle (1909), Chancelade (1888) şi peste tot, între Abeville şi Ojcow, fiecare fiind legată de rezistenţa anumitor tipuri de umanoizi, perioade sau culturi. La Aurignac, Soultré şi Abri La Madeleine, sculpturile cu forme umane au apărut pentru prima dată în chip de figurine, cum ar fi „Venus din Willendorf sau „Venus din Laussel". În perioada magdaleniană, la sfârşitul erei paleolitice, când erau la modă uneltele din os, în umbra ultimei calote glaciare, arta din grote a atins punctul culminant. În galerii subterane s-au găsit minunate picturi rupestre la Altamira în Spania (1879) şi Lascaux în Dordogne (1940), care i-au condus pe unii la ideea unei „şcoli franco-cantabriene". Într-o peşteră de lângă Menton, de pe Riviera, au fost descoperite o mulţime de scoici *Cassis rufa* din Oceanul Indian. Se credea că acestea aveau puterea să dea viaţă, iar prezenţa lor ar părea să confirme atât existenţa unor credinţe religioase complicate, cât şi a unei reţele comerciale în trecutul îndepărtat.14 [LAUSSEL]

LAUSSEL

Venus din Laussel datează din jurul anului 19.000 î.Hr. Este un basorelief, sculptat în peretele interior al unei peşteri din Dordogne şi pictat cu ocru roşu. Înfăţişează o femeie cu trăsături faciale deteriorate, dar cu o coamă bogată pe spate, sâni lăsaţi şi picioarele larg deschise pentru a-şi expune vulva. Mâna stângă şi-o aşază pe pântecele proeminent de gravidă. Cu braţul drept ţine în sus un corn de bizon în formă de semilună.

Ca majoritatea imaginilor din arta europeană timpurie, care acoperă peste 90% din istoria omenirii, sexul feminin al acestui artefact este extrem de elocvent. Majoritatea specialiştilor cred că reprezintă zeitatea supremă, o variantă a „măreţei mame a universului”, al cărei cult domina riturile comunităţii matriarhale. Potrivit uneia dintre interpretări, ea prezida dansurile rituale cu măşti, în care femei, bărbaţi şi copii încercau să intre, printr-o comuniune mistică, în spiritele animalelor. Mai puţin sigur este că reprezenta imaginea supremă a vieţii în peşteri, în care grota era „labirintul din pântecele subteran al măreţei maici a pământului” şi unde noţiuni ca „sânge-femeie-lună-corn de bizon-naştere-magie – ciclul vieţii se amestecă într-o continuă rezonanţă sau armonie a energiilor sacre” 1.

Caracterul matriarhal al societăţii preistorice a fost acceptat de cei mai mulţi teoreticieni de la Marx şi Engels încoace. Însă presupunerea că matriarhatul funcţiona doar la un nivel primitiv nu este considerată validă. În lucrarea sa despre mituri, poetul Robert Graves a explorat originile şi soarta culturii matrifocale în Europa, urmărind traseul statutului femeii de la divinitate antică la sclavagismul clasic.

Alţii au considerat-o pe femeie ca fiind la originea limbajului şi, deci, a culturii conştiente. În lunga „eră a creşei” din istoria omenirii, probabil că femeile şi copiii au învăţat să vorbească în timp ce bărbaţii erau plecaţi la vânătoare. Dacă aşa a fost, diferenţa dintre sexe era doar una de nume, deoarece băieţii trebuie să fi învăţat să trăncănească împreună cu surorile lor.

Mai convingătoare pare a fi posibilitatea ca societăţile matriarhale şi patriarhale să se fi întrepătruns, dând naştere unei mari varietăţi de forme hibride. Dacă teoria lui Gimbutas este corectă (vezi p. 96), înaintarea spre stepele pontice a populaţiei „Kurgan” din neoliticul târziu a marcat atât sosirea indo-europenilor, cât şi apariţia unor

tradiţii patriarhale războinice. Pe de altă parte, după venirea ulterioară a sauromaţilor – primul val din confederaţia irano-sarmată – nou-sosiţii matriarhali au început să se amestece prin anul 3.000 î.Hr. cu predecesorii lor patriarhali. În legătură cu acest proces, Herodot istoriseşte o poveste ciudată despre amazoanele care au fugit de pe ţărmul sudic al Mării Negre după ce s-au împerecheat cu vitejii sciţi şi şi-au găsit o nouă patrie la „trei zile de marş de Lacul Maeotian". Poveştii nu i s-a dat crezare, fiind considerată pură născocire, până când arheologii au început să dezgroape schelete de femei războinice din mormintele sauromaţilor. O prinţesă sarmată dintr-o spiţă şi mai veche, al cărei mormânt a fost găsit la Kobliakov pe Don, fusese îngropată cu securea de luptă.3

Ca orice doctrină izvorâtă din convingeri, abordarea feministă a Preistoriei nu e lipsită de extravaganţe. Dar nu e cu totul neplauzibilă:

Întrucât am separat omenirea de natură, fiinţa de obiect… şi universităţile de univers, este foarte greu pentru toată lumea – în afară de poeţi sau mistici – să înţeleagă… viziunea holistică şi mitopeică asupra erei glaciare a umanităţii. Chiar şi limbajul pe care îl folosim… vorbeşte de unelte, vânători şi bărbaţi, atunci când fiecare statuie şi pictură pe care le descoperim ne strigă că această eră glaciară a fost una a iubirii pentru animale şi femei… culesul este la fel de important ca şi vânătoarea, dar nu se discută decât despre vânătoare.

Se vorbeşte de poveşti, dar povestitorul e mai degrabă un vânător, nu o bătrână preoteasă a lunii. Ne închipuim ritualurile de iniţiere, dar persoana iniţiată nu e o adolescentă pe cale de a-şi uni destinul cu luna, ci un tânăr pe punctul de a deveni un mare vânător.4

Civilizaţia occidentală, oricum ar fi definită, îşi are rădăcinile în tradiţia iudeo-creştină şi în lumea clasică. În ambele culturi-sursă, fie credinţa în Iehova sau în Zeus-

Jupiter erau dominate de un zeu suprem masculin. Totuşi, nu trebuie să uităm că, înainte cu milenii, zeitatea supremă era feminină. Am putea doar să presupunem că omenirea, cât timp a fost o specie vulnerabilă de mici dimensiuni, era mişcată mai mult de rolul femeii, care năştea noi generaţii, decât de cel al bărbatului, care vâna şi ucidea.

Tot felul de oameni au visat un paradis de mult pierdut, pe care aveau impresia că îl regăsesc în trecutul îndepărtat. Romanticii, naţionaliştii şi marxiştii aveau cu toţii nişte Grădini ale Edenului idealizate, propriile Vârste de Aur semitice. Feministele de acum gândesc la fel.5 Dar un lucru e sigur. *Venus din Laussel* şi altele ca ea nu erau obiecte sexuale cu care să-şi satisfacă bărbaţii poftele. De fapt, nu era deloc ca zeiţa Venus.

Epoca mijlocie a pietrei sau mezoliticul reprezintă o perioadă de tranziţie, când omul se adapta la îmbunătăţirea rapidă a condiţiilor climatice. Morena terminală a ultimului strat de gheaţă fmo-scandinav a fost datată în 7300 î.Hr. Progresul tehnologic s-a caracterizat prin apariţia microliţilor – unelte din cremene, foarte mici, ascuţite sau cu margini tăioase. Cantităţile mult mai mari de peşte şi fructe de mare i-a încurajat pe oameni să se stabilească pe malurile lacurilor, râurilor sau pe ţărmuri. Culturilor primitive identificate în sud, ca aceea de la Mas d'Azil în Pirinei, li s-au adăugat altele mai nordice, cum ar fi Maglemose în Danemarca sau Ertebølle în Iutlanda, în care a apărut pescuitul în ape adânci. Pentru prima dată, toporul de piatră din mezolitic a fost în stare să taie chiar şi cei mai groşi copaci.

Epoca pietrei noi sau neoliticul a fost marcată de tranziţia de la culesul hranei la producerea acesteia. Domesticirea animalelor şi cultivarea plantelor, cunoscute de altfel sub denumirea de agricultură, au fost însoţite de noi îmbunătăţiri în tehnologia pietrei, în care, prin şlefuire şi găurire s-au produs unelte de o calitate superioară.

Această „Revoluţie neolitică” a început în Orientul Mijlociu, în mileniul VIII î.Hr., în părţile nordice ale Europei în mileniul al II-lea. S-a iniţiat creşterea vitelor, oilor, a porcilor şi a cailor, ultimii fiind încrucişaţi pentru a se naşte catâri; a început să se obţină o producţie sistematică de cereale; să se practice plugăritul, ţesutul, olăritul şi mineritul. A avut loc şi colonizarea masivă a Peninsulei, unde existau înainte aşezări doar din loc în loc.

Cele două direcţii ale progresului înregistrat în neolitic au fost identificate. Una din acestea este asociată cu *Linearbandkeramik* sau „ceramica liniară”, care s-a răspândit repede din Valea Dunării până în Europa Centrală, apoi, într-un interval scurt, de aproximativ 700 de ani, a străbătut cei 2.100 km între România de astăzi şi Ţările de Jos. Primele aşezări se concentrau în jurul unor mari case lunguleţe pentru comunitate, construite din cei mai mari copaci abia tăiaţi din pădure. Problemele legate de supraexploatarea agricolă şi lipsa forţei de muncă îi obligau pe oameni să se retragă în refugii temporare, pentru ca, după un timp, să se întoarcă în locurile pe care le părăsiseră. A doua direcţie de dezvoltare, asociată cu răspândirea culturii „ceramicii decorate”, s-a deplasat spre vest, în jurul ţărmurilor Mediteranei. În mileniul IV, aşezările agricole s-au extins până la extremităţile nordice şi vestice ale Peninsulei – în Iberia, Franţa şi Elveţia, în Insulele Britanice, Scandinavia şi zonele răsăritene ale Marii Câmpii. Până în jurul anului 3200 î.Hr., tot teritoriul Peninsulei aflat sub 62° latitudine nordică era ocupat de aşezări cu tipuri variate de economie producătoare de hrană.15 [CULEGĂTOR-VÂNĂTOR] [TAMMUZ] [VINO]

În această eră, satele lacustre erau construite la fel ca acelea din Charavines, lângă Grenoble, Chalain din Jura, de pe Federsee în Würtemburg sau Lacul Zürich. Acestea au o valoare deosebită pentru arheologi, întrucât mâlul lacurilor a acţionat ca un conservant perfect al tuturor

obiectelor, de la ustensile de bucătărie la mere pe jumătate mâncate. [TOLLUND]

În linii mari, principalele zone neolitice au fost identificate: există o zonă în estul Mediteranei şi Balcani, puternic influenţată de Orient; zona Tripolie-Cucuteni în stepa ucraineană; zona Baltică-Marea Neagră, a popoarelor înarmate cu „securi de luptă" şi producătoare de ceramică decorată cu sfoară; zona centrală a ceramicii liniare, cu accentul în Boemia, dar cu avanposturi la vest de Rin şi la est de Vistula; zona de nord a Marii Câmpii, dominată de cultura vaselor în formă de pâlnie; şi zona vestică, a culturii „vaselor de băut", răspândită din sudul Spaniei până în Insulele Britanice şi Scandinavia. Culturile neoliticului târziu s-au caracterizat adesea prin mari construcţii megalitice, de la simpli dolmene sau menhire până la uriaşe morminte cu mai multe camere, drumuri largi de piatră şi cercuri de piatră. Principalele situri sunt la New Grange (Irlanda) şi Maes Howe în Insulele Orkney, la Carnac în Bretonia şi la Avebury şi Stonehenge în Wiltshire. S-a avansat ipoteza riscantă că acestea îşi datorează construcţia unui efort internaţional, chiar contactului cu Egiptul său, eventual, cu civilizaţia minoică sau căutătorii de metale. [DASA] [ĠGANTIJA]

TAMMUZ

Ta mm uz, fiul zeiţei Iştar sau Astra, mama Universului, era zeul grânelor în Babilonul antic. La sfârşitul secerişului, tulpinile ultimelor spice erau împletite în evantaie sau coşuri, în care zeul se refugia până în anotimpul următor.

Aceşti idoli din spice sau „păpuşele" au continuat să fie făcuţi oriunde se cultiva grâu. În Balcani, o fantoşă cunoscută sub numele de „păpuşa din Muntenegru" este confecţionată încă în forma predecesoarelor sale din Egipt. În Germania şi Scandinavia, stelele şi îngerii din paie sunt

decoraţii populare de Crăciun.

În Anglia, când această artă a început să dispară, folcloriştii au salvat o enormă cantitate de păpuşele de paie în anii 1950. Modele simple ca Gâtul şi Potcoava, Nodul şi Laba pisicii, Clopotul şi Felinarul se mai găsesc în toate ţinuturile unde se cultivă grâu. Printre specialităţile locale sunt Iapa din Shropshire, Coroana din Derbyshire şi Umbrela din Cambridge. Copilaşul de Kent din Northumberland şi Fata de Iederă din Kent sunt versiuni moderne ale „mamei Pământului", verişoare îndepărtate ale zeiţei Iştar din Egipt, ale Demetrei din Grecia şi ale zeiţei romane Ceres.1

Lumea cunoaşte trei cereale de bază: orezul, porumbul şi grâul. Dintre acestea", Europa a ales grâul". Grâul a venit în Europa din Mesopotamia şi, oriunde s-au stabilit europenii, şi-au luat şi grâul cu ei – la început, în perioada neolitică, în ţinuturile pustii din nord-vest, mai recent în preriile vaste ale Americii, în Australia şi în sudul Siberiei. Procesul prin care s-a făcut" alegerea" a implicat o serie nesfârşită de experimente desfăşurate de-a lungul mai multor milenii. Deşi au continuat să se cultive în Europa şi alte cereale, ca secara, orzul, ovăzul, hrişcă şi meiul, marşul triumfal al Regelui Grâu nu poate fi contestat.2

Grâul – din genul *Triticum* şi familia gramineelor – are peste 1.000 de soiuri. Boabele sale sunt foarte nutritive. Conţine în medie 70% carbohidraţi, 12% proteine şi 1, 8% minerale. Cantitatea sa de proteine e semnificativ mai mare decât a orezului, 450 de grame furnizând 1.500 de calorii. Alimentaţia pe bază de grâu este unul dintre factorii care au favorizat statura europenilor în raport cu aceea a consumatorilor de orez. Grâul e o recoltă sezonieră, pentru care trebuie depuse eforturi primăvara, la semănat, şi toamna, la seceriş. Spre deosebire de cultivatorii de orez, care trebuie să se îngrijească de orezării tot timpul anului, cultivatorului de grâu i s-a dat

prilejul să se ocupe şi de altceva, să obţină şi alte recolte, să construiască, să se lupte, să facă politică. Această conjunctură poate foarte bine să conţină condiţiile preliminare pentru multe caracteristici ale istoriei sociale şi politice a Europei, de la feudalism şi individualism până la incitarea la război şi imperialism. Grâul, totuşi, sărăceşte repede solul. În Antichitate, pământul îşi păstra fertilitatea numai în condiţiile în care câmpurile de grâu erau din când în când lăsate necultivate şi tratate cu îngrăşăminte naturale, produse de animale. De aici derivă atât modelul tradiţional european de agricultură mixtă, care combină cultivarea plantelor cu creşterea animalelor, cât şi alimentaţia variată cu cereale, legume şi carne.

Când se pregăteşte pâinea, proteinele din grâu au proprietatea unică de a forma gluten în amestec cu apa din aluat. La rândul său, glutenul reţine bioxidul de carbon rezultat din fermentarea drojdiei. Rezultatul net este o pâine de grâu mai uşoară, mai fină şi mai digerabilă decât „concurentele" sale". Dă-ne nouă pâinea cea de toate zilele", exprimă un sentiment pe care civilizaţia europeană îl poate împărtăşi cu unii dintre vecinii săi din Orientul Mijlociu, dar nu şi cu indienii, chinezii, aztecii sau incaşii.

Vinul nu este o băutură oarecare. A fost întotdeauna asociat cu iubirea şi religia. Numele său, ca şi cel de Venus, provine din cuvântul sanscrit *vêna*, „preaiubit". Venit din Caucaz, a făcut parte atât din regimul zilnic, cât şi din ceremoniile religioase ale lumii antice. Cultivat pentru prima dată de Noe (*Geneza* IX. 20), a inspirat nu numai bacanalele păgâne, ci şi cupa împărtăşaniei din creştinism.1

Sfântul Martin de Tours, născut în Sabaria (acum Szombathely), lângă Dunăre, a fost primul protector al băutorilor de vin. Sf. Urban şi Sf. Vincenţiu (al cărui nume sugerează „damful de vin") au devenit principalii protectori ai viticultorilor şi cârciu mari lor.

Producţia de vin destinată comercializării a fost

promovată la început de benedictinii de la Château-Prieuré, în regiunea Bordeaux şi în locuri precum Clos Vougeot şi Côte de Beaume din Burgundia. Călugării cluniaci de pe Coasta de Azur, lângă Macon, şi cistercienii de la Nuits St. Georges au dezvoltat tradiţia. Potrivit lui Froissart, ocupanţii englezi ai oraşului Bordeaux au cerut o flotă de 300 de vase ca să ducă acasă butoaiele cu vin. *Benedictina* (1534) produsă la Abaţia din Fécamp şi *Chartreuse* (1604) de la mănăstirea cartuziană din provincia Dauphiné, au introdus vinul cu adaos de alcool.

Zonele viticole din Europa împart Peninsula în două. Viile din nord se întind pe o linie care începe de la Loara, trece prin Champagne şi ajunge în Mosel şi Renania, iar de aici o ia spre sud, spre colinele danubiene, apoi către nord, în Moldova şi Crimeea. Există puţine regiuni viticole care să nu fi aparţinut pe vremuri Imperiului Roman. Vinurile balcanice, din Serbia, România, Bulgaria şi Grecia, interzise odată de otomanii antialcoolici, sunt la fel de vechi ca şi cele din Spania, Italia sau Franţa.

Consumul de vin are profunde consecinţe de ordin social, psihologic şi medical. A fost invocat ca factor separator în cadrul grupărilor religioase şi politice, cum ar fi dezacordul dintre protestanţii şi catolicii din Germania, şi a hotărât chiar şi soarta bătăliilor. „Vinul şi berea au fost cele care s-au înfruntat la Waterloo. Furia roşie a vinului albită în zadar, împotriva zidului de neclintit format din fiii berii…2

Nici patria Sfântului Martin nu şi-a pierdut renumele în ceea ce priveşte viticultura. Solul vulcanic al colinelor de lângă Tokay, aerul foarte cald al verii din câmpia ungară, umezeala de pe râul Bodrog, toate au contribuit la pârguirea strugurilor" Aszu", un soi nobil. *Essencia* aromei puternice şi catifelate de piersică a vinului auriu de Tokay nu sunt pe gustul multora; şi nu a fost bine produs în ultimii zeci de ani. Dar, pe vremuri, era ţinut timp de 200 de ani în pivniţele cele mai exclusiviste din Polonia şi

păstrat pentru ultima împărtăşanie a monarhilor. Să deţină o sticlă de „Tokay Imperial” de pe vremea lui Francisc Iosif este încă una dintre cele mai mari ambiţii ale unui cunoscător.3

Perioada calcolitică reprezintă termenul folosit de istorici pentru descrierea îndelungatei faze de tranziţie în care au coexistat epoca de piatră şi bronz.

Epoca de bronz s-a caracterizat prin producerea unui nou aliaj (un amestec de aramă şi cositor). A început în Orientul Mijlociu, în jurul anului 3.000 î.Hr., iar în nordul Europei cu o mie de ani mai târziu. Mai ales în bazinul mediteraneean a avut loc o dezvoltare a culturii urbane: consemnări în documente, meşteşuguri variate, comerţ pe scară largă. Cele mai mari realizări ale acestei epoci au fost descoperite la Micene, unde a fost dezgropate de Heinrich Schliemann începând din 1876 şi la Cnossos din Creta, datorită săpăturilor conduse de Sir Arthur Evans în anii 1899 – 1930. Aceste situri datează aproximativ din aceeaşi perioadă Stonehenge, ale cărei trei faze de construcţie au început pe la anul 2600 î.Hr. Mangalul din „Gropile Aubrey”, din prima fază de la Stonehenge, a fost datat cu carbon în 1848 î.Hr. ± 150 – 275 ani; o daltă din.com din a treia fază a fost găsită într-o adâncitură în piatră, şi datată din 1710 î.Hr. ± 150 ani. Aşadar, pe când se dezvoltau în Egee civilizaţii avansate, înrudite cu cele din Orientul Mijlociu, popoarele din nord-vest erau în faza de tranziţie de la neolitic la epoca de bronz. [IARBĂ SĂRATĂ]

ÔGANTIJA

În Insula Malta există două taine ale istoriei – limba locuitorilor şi megaliţii. Prima e semită, de provenienţă medievală arabă. Este singura limbă semită care se scrie cu alfabet latin. (Filologii romantici au considerat-o înrudită cu limba vorbită de străvechii fenicieni.) Megaliţii au o vechime mult mai mare. Principalele situri de la

templul Ġgantija de pe Insula Gozo şi unicul *hypogeum* subteran sau „cameră mortuară comună” de la Hal Saflieni, datează din jurul anului 2400 î.Hr. Cele mai vechi monumente sculptate în rocă au fost realizate cu un mileniu înainte.1

Succesiunea civilizaţiilor în Malta constituie un ghid stenografie în istoria Europei.2 După locuitorii peşterilor din neolitic, care au construit megaliţii, şi cei din epoca de bronz, au venit cartaginezii (din secolul VII î.Hr.), iar apoi romanii (din 218 î.Hr.). Gozo este adesea considerată „Insula lui la lipso”, unde a fost purtat de valuri Ulise. Sf. Paul a naufragiat într-un golf care îi poartă numele, la nord de Valetta, în 60 d.Hr. Inclusă în Imperiul Bizantin în 395, Malta a fost ocupată pe rând de arabi (din 870), normanzi (din 1091), Cavalerii Ioaniţi (din 1530), francezi (din 1798), britanici (din 1902) – şi, cu mare întârziere, şi-a câştigat independenţa în 1964.

Cu toate acestea, discuţia despre civilizaţii „avansate” sau „înapoiate” s-ar putea opri datorită priceperii inginerilor de la Stonehenge, care au găsit un mijloc de a aduce optzeci de pietre vinete, cântărind peste cincizeci de tone fiecare, din îndepărtaţii Munţi Prescelly, aflaţi în sudul provinciei Wales, şi de a le ridica în poziţie verticală cu atâta precizie, încât observatorii peste măsură de impresionaţi şi-au închipuit că sunt părţile unui computer solar.16 într-adevăr, basoreliefurile de la Stonehenge, reprezentând securi şi pumnale, seamănă atât de mult cu artefactele găsite în mormintele subterane din Micene, încât au dat naştere unor speculaţii referitoare la contactele nemijlocite ale celţilor cu popoarele din bazinul mediteraneean.

Comerţul între regiuni, mai ales de minereuri, este una dintre trăsăturile importante ale epocii bronzului în Europa. Zăcămintele de minereuri ale Peninsulei erau bogate şi variate, dar inegal repartizate, aşa că s-a dezvoltat o reţea extinsă de drumuri comerciale ca răspuns

la acest dezechilibru. Exploatarea sării a început cu mult timp în urmă, fie prin minerit, fie prin evaporarea apei de mare şi colectarea reziduului de pe ţărm. Munţi enormi cu sare în măruntaiele lor se înalţă în mai multe locuri, de la Cardona din Catalonia, şi până Salzkammergut în Austria sau Wieliczka în Polonia. *Salinae* primitive sau mici lacuri sărate se întindeau de-a lungul însoritei coaste sudice, de la Ron până la Nipru. Acum încep să fie circulate aşa-numitele „drumuri ale sării”. Cel mai cunoscut dintre ele a fost antica Via Salaria, care lega Roma de micile lacuri sărate de pe coasta Adriaticii. Chihlimbarul, care se găsea atât pe malul vestic al Iutlandei, cât şi pe ţărmurile Balticii, la est de Vistula, era foarte apreciat pentru bijuterii. Anticul „drum al chihlimbarului” pleca din valea Oderului, trecea prin Depresiunea Moraviei înspre Dunăre şi prin Pasul Brenner spre Atlantic. Obsidianul şi lazuritul erau şi ele foarte solicitate. Cuprul şi cositorul erau principalele metale folosite. Cuprul venea la început din Cipru – de la care i se trage şi numele – apoi din Dolomiţi şi mai ales din Carpaţi. Cuprul din Carpaţi era trimis mai întâi spre nord, în Scandinavia, iar apoi în sud, pe malurile Egeei. Cositorul, pe care anticii nu-l deosebeau întotdeauna de plumb, era adus din îndepărtatul Cornwall. Nevoia de cupru şi cositor a stimulat, se pare, mai mult contactele transcontinentale decât cea ulterioară de fier, metal care se găsea mai uşor.

DASA

O populară istorie a matematicii afirmă că înaintarea populaţiei culturii Glockenbecher în Europa neolitică a fost însoţită atât de răspândirea limbilor indo-europene, cât şi a sistemului zecimal. În sprijinul acestei afirmaţii vin listele de cuvinte referitoare la numere din diferite limbi indo-europene, care folosesc metoda zecimală de numeraţie. Acest fapt dovedeşte că în Europa preistorică se cunoştea sistemul de numeraţie în baza 10 cu trei milenii înainte de introducerea acestuia în scris.1

Desigur, ne intrigă ideea că oamenii au putut concepe modele de numărat într-o societate izolată şi analfabetă, lucru pentru care nu există nicio dovadă directă. Totuşi, nu avem certitudinea că numerele pe care le folosim în prezent au rămas neschimbate din Preistorie; de aceea, trebuie să verificăm această ipoteză în toate limbile relevante.

	Celtă (Welsh)	Germană		Latină	Greacă veche	Slavonă (rusă)	Sanscrită
1	*un*	*eins*	I	*unus*	*heis*	*ochii*	*eka*
2	*dau*	*zwei*	II	*duo*	*duo*	*dva*	*dva*
3	*tri*	*drei*	III	*très*	*treis*	*tri*	*tri*
4	*pedwar*	*vier*	IV	*quattuor*	*tesares*	*chetyre*	*katur*
5	*pump*	*fünf*	V	*quinque*	*pente*	*piat*	*panka*
6	*chwech*	*sechs*	VI	*sex*	*hex*	*shest*	*shash*
7	*saith*	*sieben*	VII	*septem*	*hepta*	*sym*	*sapta*
8	*wyth*	*acht*	VII I	*octo*	*octo*	*vosyem*	*asta*
9	*naw*	*neun*	IX	*novem*	*ennea*	*devyat*	*nava*
10	*deg*	*zehn*	X	*decem*	*deka*	*desyat*	*casa*

Sanscrita, adică „limba perfectă”, este a doua cea mai veche atestată din limbile indo-europene. Era graiul Indiei antice şi al zeilor din tradiţia hindusă. În această limbă s-a scris literatura vedică pe la 1500 î.Hr. înflorirea ei a avut

loc la scurt timp după stingerea civilizaţiei de pe Ind, care a inventat sistemul zecimal.

Cuvintele din sanscrită care denumesc numerele s-au bazat cu siguranţă pe sistemul de numeraţie zecimal. Unităţile l-10 corespund celor găsite în alte limbi indo-europene. Numerele peste 10 erau combinaţii simple între unităţi şi cuvântul pentru zece, deci *ekadasa* (1 + 10 = 11) sau *navadasa* (9 + 10 = 19). Zecile erau combinaţii ale unităţilor cu numeralul colectiv pentru o „decadă", *clasat* (*i*), de unde *vimsati* sau *dvimsati* (2 x 10 = 20) sau *trimisati* (3 x10 = 30). Cuvântul pentru 1.000, *clasata*, însemnând „zece sute", era folosit alături de *să-hasra*, o variaţie utilizată pentru formarea numerelor şi mai mari. Exista un singur cuvânt, *crore*, pentru „10 milioane" şi un altul, *satam*, pentru exprimarea „fracţiilor" 2.

Şi numerele latine se bazează în mare pe sistemul zecimal. Dar structura lor nu seamănă deloc cu numeralele romane, care sunt conglomerate de unităţi, cinciuri şi zeci.

Limbile celte, din care galeza s-a păstrat cel mai bine până astăzi, se vorbeau pe vremuri în mare parte din Europa. Acestea aparţin celor mai vechi graiuri indo-europene din vest. Totuşi, numeralele celtice au păstrat elemente de numeraţie în baza 5, baza 10 şi baza 20. Limba celtică modernă, ca şi sanscrita, foloseşte unităţi zecimale de la 1 la 10; dar pentru numerele peste 10, are structuri similare numeralelor romane. Şaisprezece este *un ar bymtheg* sau „unu peste cinci şi zece" (XVI); iar nouăsprezece este *pedwar ar bymtheg* sau „patru peste cinci şi zece". Peste nouăsprezece predomină numeraţia în baza 20. *Ugain* e baza, iar *deugain* (40), *frigain* (60) şi *pedwar gain* (80) sunt toate multipli de douăzeci. Treizeci, şaptezeci şi nouăzeci sunt exprimate prin „peste zece", un multiplu de douăzeci. Cincizeci, *banner cant*, înseamnă „jumătate de sută".

	Lb. celtică		Latină	Sanscrită

11	*un ar ddeg*	XI	*unde cim*	*ekad asa*
20	*ugain*	XX	*vigint i*	*vimsa ti*
30	*deg ar hugain*	XXX	*trigin ta*	*trimis ati*
40	*deug ain*	XL	*quad raginta*	*katva rmsati*
50	*bann er cant*	L	*quinq uaginta*	*pank asati*
60	*frigai n*	LX	*sexag inta*	*shash ti*
70	*deg a thrigain*	LXX	*septu aginta*	*septa ţi*
80	*pedw ar ugain*	LXXX	*octog inta*	*ashiti*
90	*deg a phedwar hugain*	XC	*nona ginta*	*navat i*
10 0	*cant*	C	*centu m*	*sata*

Din numeraţia în baza 20, care la început folosea degetele de la picioare şi mâini, s-a păstrat în cuvântul englezesc „score” sau „douăzeci, răboj” ce provine de la crestătura făcută pe beţele de numărat. A rămas şi numeralul francez *quatre-vingt*, care înseamnă „de patru ori douăzeci” şi este probabil o relicvă din Galia celtică.

Prin urmare, este aproape sigur că popoarele preistorice din Europa numărau în doi, cinci, zece, duzini, douăzeci, după cum considerau potrivit. La un moment dat, trebuie să fi intrat în contact şi cu sistemul babilonian în baza 60, care a fost adoptat pentru numărarea minutelor şi secundelor. Sunt puţine motive să presupunem că indo-europenii în general sau oamenii din epoca de bronz în special au folosit de la început sistemul

zecimal.

De fapt, Europa a trebuit să aştepte până în secolul XIII d.Hr. introducerea pe scară largă a numeraţiei în baza 10. Pasul esenţial, utilizarea cifrei o pentru „zero”, a fost făcut în India. De acolo, sistemul zecimal a pătruns în lumea musulmană şi, prin Spania ocupată de arabi, a ajuns la creştini. Timp de câteva secole, acesta s-a utilizat în paralel cu numerele romane, mult mai complicate, care nu se puteau folosi în operaţiile de adunare şi înmulţire. Când a câştigat teren, mulţi europeni nu şi-au dat seama că numerele lor nu erau câtuşi de puţin europene.3 (Vezi anexa III.)

Regiunile în care se găseau mai multe dintre mărfurile atât de dorite au dobândit o mare importanţă. Una dintre acestea era Salzkammergut (Noricum), unde munţii cu zăcăminte de sare, Ischl şi Hallstatt, erau situaţi lângă minele din care extrăgeau metale de la Noriae. O alta era situată în apropierea Cracoviei, unde, la o aruncătură de băţ de cursul superior al Vistulei, se găseau în măruntaiele pământului argint, plumb, fier şi sare. Dar cele mai productive erau insulele din Marea Egee. Din Melos se scotea obsidian; Paros era vestită pentru marmura sa; Kythnos avea zăcăminte de cărbune; Siphnos şi Laurion, din apropierea ţărmurilor Aticii, ofereau argint şi plumb. Bogăţia şi puterea Cretei, şi mai târziu a cetăţii Micene s-au datorat fără îndoială stăpânirii acestor insule din Egeea, care erau punctele terminus ale drumurilor comerciale transcontinentale. Ele au constituit miezul a ceea ce s-a numit „spiritul internaţional” al epocii de bronz.

Primii clasicişti, cei care ne-au format viziunea asupra lumii antice, nu ştiau de Creta şi nici de Micene. Dar acum cultura minoică din Creta şi cultura miceniană din Grecia continentală sunt considerate două culmi gemene ale „primei civilizaţii europene”. Din ziua în care Schliemann a găsit la Micene o mască mortuară de aur într-unul dintre

mormintele regale de sub pământ şi a transmis prin telegraf vestea eronată: „Azi l-am privit pe Agamemnon în faţă”, a fost clar că deschisese ceva mult mai semnificativ decât un bogat mormânt preistoric. [JAF] Atât siturile palatelor din Cnossos, Phaestus şi Mallia (în Creta), cât şi cele din Micene, Tiryns şi Pylos (în Grecia continentală), au oferit multe dovezi despre o artă, religie, tehnologie şi organizare socială mult mai sofisticate decât tot ce se descoperise înainte. Vârsta de aur a civilizaţiei minoice, aşa-numita „perioadă a palatelor”, a început înjur de 1900 î.Hr. Cea a micenienilor mai războinici, a căror cetate fortificată stăpânea Câmpia Argosului şi Golful Corint, a început cu trei sau patru secole mai târziu. Alături de troieni, care deţineau controlul asupra strâmtorii Dardanele, minoicii şi micenienii au scos istoria de pe tărâmul arheologiei anonime. [THRONOS]

În perioada târzie a bronzului din Europa Centrală, un grup răspândit de „culturi ale câmpului de urne” se distingea prin cimitire în care cenuşa morţilor era îngropată în urne, împreună cu obiecte frumos lucrate. Situri importante din epoca bronzului se găsesc la Terramare (Italia), El Argar (Spania), Leubingen, Buchau, Adlerberg (Germania), Unětice de lângă Fraga, Cehia şi la Otomani în România.

În ultimul sfert al celui de-al doilea mileniu, în jur de 1200 î.Hr., Europa epocii bronzului a intrat brusc într-un declin inexplicabil, în urma căruia nu s-a mai refăcut niciodată. Arheologii scriu despre „prăbuşirea sistemelor generale”. Negoţul s-a întrerupt; oraşele au fost părăsite; structurile politice s-au destrămat. Valuri de invadatori au năvălit asupra populaţiei rămase. Creta, care abia rezistase unei serii de cataclisme naturale, căzuse deja sub stăpânirea grecilor micenieni, înainte ca Micene însăşi să fie distrusă. Pe parcursul unui singur secol, din multe centre înfloritoare a rămas doar amintirea. Zona Mării

Egee a fost cotropită de triburi de pe continent. Imperiul hitiţilor din Asia Mică s-a destrămat. Egiptul a fost invadat de nişte „oameni ai mării” necunoscuţi. Populaţiile din „cultura câmpului de urne” au supravieţuit în Europa Centrală, dar nu s-au mai remarcat mult timp prin nimic, până la apariţia celţilor. Grecia s-a cufundat din nou în întunecata eră arhaică care a separat legendara epocă a războaielor troiene de apariţia primelor oraşe-state.

Fenicul fiert… Culegeţi feniculul în iulie sau august, la reflux. După aceea, trebuie să-l spălaţi bine şi să-l consumaţi proaspăt. Legaţi-l în mănunchiuri cu rădăcini cu tot şi fierbeţile în apă fără sare cam 8 – 10 minute. Tăiaţi sfoara şi savuraţi feniculul cu unt topit. Mâncaţi feniculul apucând de rădăcină fiecare fir şi muşcaţi uşurel, separând partea cărnoasă de miezul lemnos.1

Mâncarea din Preistorie a dispărut de mult, aşa că nu e prea lesne să te ocupi de studiul acesteia. Încercările recente de a reconstitui meniurile şi procedeele gastronomice din era neolitică se bazează pe şase surse principale de informaţii. Resturile găsite de arheologi în unele situri, cum ar fi oase de animale, coji de ouă şi carapace de crustacee, constituie dovezi de valoare. În zonele din bordeie, unde se pregătea mâncarea, s-au descoperit seminţe şi grăuncioare de polen care pot fi analizate. Lucrurile necesare pentru pescuit şi vânat precum şi ustensilele pentru prepararea mâncării şi consumul acesteia s-au păstrat în număr mare. (Cazanele pentru fiert erau răspândite, dar nu şi cuptoarele.) Totalitatea resurselor de hrană din trecut se poate deduce, scoţând pe cele moderne – cum ar fi drojdia, vinul sau ceapa – din enorma cantitate de plante şi animale comestibile existente în natură. Se ştie că în Preistorie s-au consumat tot felul de „delicatese”: cufundări, varză-de-mare, arici, jir, porumbar. Se mai pot afla multe prin analogie cu pregătirea mâncării în societăţile primitive sau preindustriale, ale căror cunoştinţe despre toate cele, de la

ierburi sălbatice la uscatul prin expunere la vânt, sărare şi conservare, erau considerabile, fiind impuse de necesitate. În cele din urmă, tehnicile moderne au permis analiza conţinutului gastric al cadavrelor preistorice. De exemplu, omul din Tollund mânca seminţe de in orz şi plante sălbatice. [TOLLUND] [VINO]

Rămâne un mare semn de întrebare dacă cineva poate să reconstituie un fel de mâncare neolitică, însă e preferabil să luăm în considerare feniculul şi oasele cu măduvă, servite cu virpa.

Oase cu măduvă. (225 g de oase cu măduvă, făină, sare, pâine uscată) Curăţaţi şi spălaţi oasele, apoi tăiaţi-le la mijloc… Faceţi un aluat tare din făină cu apă şi întindeţi-l. Astupaţi capetele oaselor cu aluat ca să nu iasă măduva din ele şi legaţi-le într-o cârpă presărată cu făină. Aranjaţi-le în poziţie verticală într-o oală cu apă fierbinte şi sărată şi lăsaţi-le să fiarbă cam două ore… Scoateţi cârpa şi aluatul de pe fiecare os. Puneţi un şerveţel de hârtie în jurul fiecăruia şi serviţi-le cu pâine uscată.2

Zeamă din fulgi de ovăz sau virpa. (450 g de fulgi de ovăz, un kg de fulgi de grâu, 9 l scapă). Puneţi ambele feluri de fulgi într-un vas de piatră. Amestecaţi cu 8 l scapă călduţă şi lăsaţi 5 – 8 zile la fermentat. Scoateţi lichidul limpede… Acesta e un fel de bere, o băutură răcoritoare. Ce rămâne în vas va semăna cu un terci gros. Adăugaţi un litru de apă ca să-i daţi consistenţa smântânii. Treceţi-l printr-un tifon pus peste o sită. Lichidul obţinut… va conţine toate substanţele nutritive din fulgii de ovăz… Amestecaţi încet cu o lingură de lemn şi mai stoarceţi tifonul… ca să grăbiţi procesul.3

Reconstituirea trecutului este un proces asemănător cu traducerea unei poezii. Se poate face, dar niciodată cu fidelitate. Fie că e vorba de reţete culinare din Preistorie, aşezări ale coloniştilor sau muzică medievală, ai nevoie de multă imaginaţie şi reţinere dacă vrei să eviţi pericolul

autenticităţii seci sau al empatiei stupide. Oare bucătarii din neolitic serveau oasele cu măduvă în şerveţele de hârtie sau îşi treceau virpa prin tifon? Şi exista oare în Preistorie luna august, când se putea culege feniculul?

Tronul din palatul de la Cnossos era considerat „cel mai vechi scaun din Europa”. Dar probabil că nu e corect. Singurul lucru cert este că scaunele cu spătar şi coliere erau rezervate în vechime pentru ceremonii. Îi ajutau pe conducători şi marii preoţi să adopte o poziţie relaxată, demnă şi mândră, în timp ce supuşii le stăteau la picioare. De la tronul regal, conceptul de scaun privit ca un simbol al autorităţii a trecut la *cathedra* sau sediul oficial al episcopilor, apoi la catedra profesorilor.

Mobila pe care să te aşezi este o invenţie europeană relativ modernă. Când nu stăteau în picioare, oamenii primitivi şedeau ghemuiţi sau întinşi pe jos. Multe popoare asiatice, inclusiv japonezii, preferă şi acum această poziţie. Grecii şi romanii din Antichitate stăteau lungiţi pe canapele. În Evul Mediu, oamenii şedeau pe bănci de lemn neşlefuit. Scaunele au fost introduse pentru prima oară în chiliile din mănăstiri, probabil pentru citit. Nu au făcut parte din mobilierul obişnuit dintr-o casă până în secolul XVI şi nu au fost obiectul unei proiectări îngrijite până în secolul XVIII. Şi nici nu s-au folosit pe scară largă în şcoli, birouri sau la locul de muncă până la sfârşitul secolului XIX.

Din păcate, scaunele cu fundul plat nu întrunesc cerinţele anatomiei umane, spre deosebire de şei, care transferă mult din greutatea corpului în scări, păstrând curbura normală a coloanei vertebrale. În schimb, poziţia aşezat pe scaun obligă coapsele să formeze un unghi drept cu trunchiul, afectând echilibrul scheletului. Astfel, se exercită o presiune anormală asupra bazinului imobilizat, articulaţiilor şoldurilor şi a zonei lombare. Durerile cronice de spate reprezintă unul dintre inconvenientele majore ale progresului de acum.1

Din epoca fierului există deja mai multe izvoare istorice. Majoritatea specialiştilor cred că hitiţii din Asia Mică au fost primii care s-au ocupat de prelucrarea fierului. Pumnalul cu mâner de aur şi sabia din fier, găsite în mormintele regale de la Alaca Hüyük, datează probabil din mileniul III î.Hr. De acolo, folosirea fierului s-a răspândit mai întâi în Egipt, pe la 1200 î.Hr., pe ţărmurile Egeei înjur de 1.000 î.Hr. şi în bazinul Dunării la circa 750 î.Hr. [TOLLUND]

În partea continentală a Peninsulei, epoca preistorică a fierului este de obicei împărţită în două perioade – Hallstatt (cca. 750 – 400 î.Hr.) şi La Tène (cca. 400 – 50 î.Hr.). Hallstatt, un sit din Saltzkammergut descoperit în 1846, a dat numele unei perioade şi culturi care a combinat tradiţiile foştilor oameni ai câmpurilor de urne cu noile influenţe din est. La Tène, un sit de pe malul lacului Neuchâtel din Elveţia, descoperit în 1858, a dat numele perioadei în care prelucrarea fierului a atins un nivel considerabil de competenţă. Săbiile lungi, frumos lucrate din fier tare, cu o lamă din fier moale, care puteau fi extrem de bine ascuţite, erau emblema unei societăţi războinice care trăia în marile fortăreţe de pe dealuri. Aceşti oameni cunoşteau roata olarului, carele trase de cai, ştiau să bată monedă şi aveau o artă rafinată care combina elemente native mediteraneene cu trăsături nomadice. La Rudki, în Munţii Sfintei Cruci de lângă Cracovia, în sudul Poloniei, s-au găsit fragmente ale celor mai rafinate obiecte de fier din Europa preistorică. Aceste populaţii făceau un negoţ intens, aşa că mormintele prinţilor lor abundau în bijuterii celtice, vase etrusce, amfore greceşti şi artefacte romane. Au fost identificate de majoritatea istoricilor drept celţi, „prima mare naţiune din nordul Alpilor al cărei nume îl cunoaştem”. În afară de La Tène, alte situri importante se găsesc la Entremont în Provence, la Alesia în Burgundia şi la Villanova în Emilia.

Tollund este numele unei mlaştini de lângă Aarhus în Danemarca, unde, în 1950, a fost descoperit un corp întreg de om preistoric, remarcabil păstrat. Este expus în Muzeul Silkeborg. Acidul tanic din turbă l-a mumificat atât de bine, încât delicatele sale trăsături faciale au rămas intacte, ca şi conţinutul stomacului său. În afară de o căciulă ţuguiată de piele şi o centură în talie, era cu desăvârşire gol şi fusese strangulat cu o funie împletită din fâşii de piele, fiind probabil victima unui sacrificiu ritualic de acum două mii de ani. Soarta lui stranie emoţionează şi astăzi:

Ceva din trista libertate A celui ce îşi conducea cotiga Ajunge pe drum până la mine.

Rostind nume

Ca Tollund, Grauballe, Nebelgard.

Privind mâinile înălţate Ale celor din ţinut.

Deşi nu le ştiu graiul.

Acolo în Iutlanda, în străvechile obşti unde omul îşi ucidea seamănul.

Mă simt pierdut.

Nefericit, dar acasă.1

Dar Omul din Tollund nu e un caz unic. După treizeci de ani, s-au făcut descoperiri asemănătoare la Lindow Moss în Cheshire (Anglia); şi un cadavru extrem de interesant a fost găsit în septembrie 1991 într-un circ glaciar de lângă Muntele Similaun din Alpii Răsăriteni ai Tirolului de Sud. Corpul pare să fie al unui vânător din neolitic, complet îmbrăcat şi echipat. Avea 152 cm înălţime şi cântărea 54, 4 kg, era probabil un tânăr de 20 de ani, cu ochi albaştri, obrazul ras şi creierul păstrat în întregime. Purta o tunică şi pantaloni de piele argăsită, avea pe cap o căciulă din blană de capră, mănuşi din scoarţă de mesteacăn şi ghete cu tălpi groase, căptuşite cu fân. Pielea îi era tatuată în patru locuri cu semne tribale, iar la gât avea un colier făcut din 20 de fâşii de piele dispuse ca razele soarelui şi o mărgea de piatră. Purta un rucsac gol

cu ramă de lemn, un arc rupt de 85 cm, o tolbă cu 14 săgeţi cu vârf din os, o secure cu lama de piatră placată cu aramă pură, un cuţit scurt din cremene şi un chimir care conţinea bucăţi de cremene şi iască. Probabil că murise îngheţat în timp ce trecea muntele pe un viscol puternic. Rigor mortis survenise când îşi întindea braţul să-şi ferească ochii. Datat din 2731 î.Hr. ± 125, a ajuns până la urmă la o destinaţie nedorită, la Universitatea din Innsbruck, cu aproximativ 5.000 de ani întârziere.2

Cadavrele de oameni preistorici constituie o preţioasă sursă de informaţii pentru ştiinţă. Progresele înregistrate recent în „patologia preistorică" au facilitat analiza detaliată a ţesuturilor corporale, a bolilor, bacteriilor şi alimentaţiei. Dar nimeni nu poate uita cazul Omului din Piltdown, ale cărui oase au fost dezgropate dintr-o carieră din Sussex, în 1908. În acelaşi an când a fost descoperit şi Omul din Tollund, s-a demonstrat că Omul din Piltdown fusese unul dintre cele mai mari falsuri.

Odată cu apariţia celţilor, Preistoria europeană s-a confruntat cu cea mai complicată problemă – aceea de a armoniza culturile materiale definite de arheologi cu grupurile etnice şi lingvistice cunoscute din alte surse. Cei mai mulţi istorici acceptă faptul că acei lucrători ai fierului din perioada La Tène erau celţi, una şi aceeaşi populaţie pe care literaturile greacă şi romană o numesc *keltoi* sau *celtaie*. Dar ultimele studii afirmă că originea limbilor celtice s-ar putea găsi cu mult timp în urmă, în epoca neolitică.17 Un lucru e sigur: cercetările lingvistice moderne au demonstrat fără umbră de îndoială că limbile celtice sunt înrudite cu greaca şi latina, dar şi cu majoritatea limbilor vorbite acum în Europa. Celţii au fost avangarda unei comunităţi lingvistice care poate fi mai clar definită decât majoritatea comunităţilor arheologice din Preistorie. Celţii se află în centrul fenomenului indo-european.

În 1876, Sir William Jones, un judecător britanic

detaşat la Calcutta, a făcut descoperirea epocală că principalele limbi din Europa sunt strâns înrudite cu cele mai importante graiuri vorbite în India. Jones şi-a dat seama de legătura dintre latină, greaca clasică şi sanscrita veche. Ulterior, s-a dovedit că multe din limbile indiene moderne fac parte din aceeaşi familie cu echivalentele lor din Europa, adică grupul limbilor romanşă, celtică, baltică şi slavonă (Vezi anexa III, p. 1084).

În acel timp, nimeni nu avea idee cum a ajuns această familie de limbi indo-europene din Asia în Europa, deşi se presupunea că fusese adusă în vest de către popoarele migratoare. Totuşi, în 1902, un arheolog german, Gustav Kossinna, a făcut legătura dintre indo-europeni şi un tip special de ceramică decorată cu sfoară, care avea o largă răspândire în siturile din nordul Germaniei. Concluziile lui Kossinna au indicat că „patria indo-europenilor" ar fi putut să existe în nordul Europei în epoca de fier. Ideea a fost dezvoltată de către renumitul arheolog australian Vere Gordon Ghilde (1892 – 1957), a cărui lucrare de sinteză, *The Dawn of European Civilization* (1925), era una dintre cele mai influente cărţi din acea vreme. De curând, arheologul americano-lituanian Maria Gimbutas a confirmat amplasarea făcută de Gordon a patriei indo-europenilor în stepele Ucrainei, identificând-o cu răspândită cultură a gorganelor, movile ridicate deasupra mormintelor, din acea zonă:

Acumularea constantă a descoperirilor arheologice a dus la eliminarea categorică a teoriilor anterioare cu privire la ţinuturile de baştină ale indo-europenilor… Cultura Gorganelor pare a fi singura proto-indo-europeană… Nicio altă cultură din neolitic şi calcolitic nu corespunde mai bine cu ipotetica cultură-mamă a indo-europenilor, aşa cum a fost reconstituită cu ajutorul cuvintelor uzuale; şi nu au existat alte expansiuni şi cuceriri care să afecteze întregi teritorii unde cele mai vechi izvoare istorice şi continuitatea culturală să

dovedească existenţa vorbitorilor indo-europeni.18

Lucrul esenţial aici este că Gordon Ghilde şi succesorii lui foloseau termenul de „cultură” în legătură cu grupuri de oameni definite pe criterii atât materiale, cât şi lingvistice. Totuşi, dacă ne gândim mai bine, nu pare să existe o raţiune valabilă pentru care culturile arheologice ar trebui neapărat corelate cu grupuri lingvistice în acest mod. Enigma indo-europeană nu a fost dezlegată cu adevărat. Este tulburător să realizezi că limbile evoluează prin mutaţii necontenite, ca şi organismele. În acest caz, ar fi posibil să corelăm cronologia schimbărilor lingvistice din Europa cu aceea a modificărilor genetice. Comparând urmele lăsate în timp de „ceasurile lingvistice” cu acelea ale „ceasurilor noastre moleculare”, povestea originii popoarelor indo-europene şi a limbilor lor va putea fi descifrată într-o zi.19

Denumirile locurilor din Europa sunt rezultatul trecerii a mii de ani. Acestea constituie o sursă preţioasă pentru înţelegerea trecutului. Numele râurilor, dealurilor, oraşelor, provinciilor şi ţărilor sunt adesea relicve din vremuri de mult apuse. Ştiinţa onomasticii poate săpa adânc sub crusta documentelor istorice.20 Toţi specialiştii sunt de acord că numele râurilor sunt printre cele mai vechi şi durabile. Constituie adesea singura verigă păstrată cu popoarele care au precedat populaţia existentă acum. Printr-un proces de acumulare, pot câteodată să păstreze amintirea unor valuri succesive de aşezări pe malurile lor. „Râul Avon”, de pildă, combină două sinonime, unul din engleză şi altul din celtică. Cinci rădăcini celtice legate de apă – *afon*, *dwr*, *uisige*, *rhe* şi poate *don* – constituie elemente comune în numele râurilor din toată Europa. Desigur că oamenii de ştiinţă nu se pun niciodată de acord. Dar, printre cele mai cunoscute denumiri care confirmă această teorie sunt Inn şi Yonne, Avignon de pe Rhodanus (Oraşul Apei de pe „Râul cel Repede”), Esk, Etsch (sau Adige), Usk şi Dunărea.

Denumiri celtice se găsesc în mare număr din Portugalia până în Polonia. De exemplu, cuvântul *dwr*, „water” (apă) este înrudit cu Dee, Douro, Dordogne, Derwent (Apă limpede), Durance şi Oder/Odra. *Pen*, care înseamnă „cap” şi prin urmare „munte” apare în Pentru, Apenini, Pieriny şi Pindus; *ard*, „înalt”, în Arden, Ardeni, Lizard (Capul înalt) şi Auvergne (*Ar Fearann*, Ţara de Sus); *dun*, „fort”, în Dunkeld (Fortul celţilor), Dungannnon, London, Verdun, Augustodunum (Fort Augustus, Autun), Lugdunum (Lyon), Lugodinum (Leida), Thun din Elveţia şi Tyniec de lângă Cracovia. Toate acestea atestă prezenţa celţilor în acele vechi timpuri. [LLANFAIR] [LUGDUNUM]

Aceleaşi exerciţii lingvistice se pot face şi cu rădăcinile cuvintelor nordice, germane, slave, chiar şi feniciene şi arabe. *Etna* este o denumire care înseamnă în feniciană „cuptor”. Tot în Sicilia, *Marsala* poartă numele arab de „Portul lui Dumnezeu”. Podul lui Traian de pe cursul superior al fluviului Tagus din Spania e cunoscut sub numele de la *puente de Alcantara – al cantara* fiind echivalentul arab al latinescului *pons*.

Denumirile geografice slave sunt răspândite mai spre vest decât populaţia slavă de astăzi. În nordul Germaniei, de exemplu, se întâlnesc des în zona Hanovrei. În Austria, nume ca *Zwettl* (Svëtlÿ, „Pată strălucitoare”), *Doebling* (Dub, „Stejar mic”) sau *Feistritz* (Bystfice, „Pârâu repede”) apar deseori din împrejurimile Vienei până în Tirol. În Italia, asemenea denumiri se suprapun celor italieneşti din provincia Friuli.

Numele oraşelor şi satelor conţin adesea referinţe la originile lor. Edinburgh era pe vremuri „Fortul lui Edwin”; Paris, cetatea tribului parizilor; Torino, cetatea taurinilor; Göttingen, „oraşul familiei Coding”; Kraków (Cracovia), sediul bunului rege Krak. În alte părţi, denumirile reflectă atributele sau rolul jucat de acel loc. *Lisboa*/*Lisabona* înseamnă „Loc plăcut”; *Trondheim*, „Sediul tronului”;

München, „Locul călugărilor”; *Redruth*, „Locul druizilor”; *Novgorod*, „Oraşul nou”. Uneori evocă dezastre din trecutul îndepărtat. De exemplu, *Ossaia* din Toscana înseamnă „Locul cu oase” şi se află în câmpia pe care Hannibal a obţinut victoria de la Trasimeno în 217 î.Hr. *Pourrières* din Provence, iniţial „Campi Putridi” (Câmpuri putrede), marchează locul masacrului teutonilor de către Marius în 102 î.Hr.; Lechfeld din Bavaria, „Câmpul cadavrelor”, a fost scena înfrângerii maghiarilor din 955 d.Hr.

Numele de naţiuni reflectă adesea felul în care se vedeau acestea sau erau privite de alţii. Vecinii celţi din vest ai anglo-saxonilor îşi spuneau *cymry* sau „compatrioţi”, dar erau consideraţi gali sau „străini” de către invadatorii germani. Iar valonii vorbitori de franceză erau numiţi *walasch* de către flamanzi. Popoarele germanice îşi spuneau *deutsch* sau *dutch* (însemnând „germani” sau „la fel”), dar erau numiţi *niemtsy* sau „proşti” de către vecinii lor slavi. Slavii se considerau poporul lui *slovo* sau „cuvânt obişnuit” ori *sârbi* (neam). Îi numeau adesea pe latini *vlahi*, *valahi* sau *vlohi* – care sunt variaţii ale denumirii de „Welsh”. Vlahii şi valahii din Balcani obişnuiau să-şi spună *romani*, *rumeni* sau *aromani* (romani).

Numele de ţări şi provincii amintesc deseori de popoarele care le-au cârmuit pe timpuri. Rădăcina celtică *gal* –, indicând „ţinutul poporului *gael* sau *gal*”, apare în Portugalia şi Galicia din Spania, Galia (Gaul), Ţara Galilor (Wales), Cornwall, Donegal, Caledonia (mai târziu Scoţia), Galloway, Calais, Galiţia din sudul Poloniei, ba chiar îi îndepărtata Galaţia din Asia Mică.

Dar numele locurilor nu sunt deloc stabile. Se schimbă de-a lungul timpului şi variază în funcţie de limba şi perspectivele oamenilor care le folosesc. Constituie proprietatea intelectuală a utilizatorilor lor, ceea ce a dus la nenumărate conflicte. Pot face obiectul propagandei,

disputelor tendenţioase, cenzurii stricte şi chiar al războaielor. În realitate, atunci când există mai multe variante, nu se poate vorbi de forme corecte sau incorecte. Poţi alege varianta adecvată unei anumite epoci, loc sau utilizare. În acelaşi mod, când se referă la evenimente desfăşurate în perioade lungi de timp şi pe arii extinse, istoricul este adesea obligat să aleagă între denumiri la fel de nepotrivite.

Istoricii trebuie să fie atenţi la implicaţii. Unii uită prea uşor că „Spania”, „Franţa”, „Anglia”, „Polonia” sau „Rusia” sunt denumiri relativ recente, care nu existau în trecut. Este o greşeală flagrantă să vorbeşti de „Franţa” în loc de „Galia” în perioada romană şi e cel puţin ciudat să pomeneşti de „Rusia” înainte de formarea cnezatului Moscovei. Scriind în engleză, un istoric se referă automat la „Canalul Englez”, ignorând faptul că acesta, denumit de francezi „Canalul Mânecii”, este cel puţin pe jumătate francez. Dacă e polonez, istoricul scrie „Lipsk” în loc de Leipzig, fără a emite pretenţii asupra caracterului polonez al Saxoniei, aşa cum un neamţ spune „Danzig”, şi nu Gdańsk, sau „Breslau”) nu Wrocław, fără a sugera neapărat germanitatea exclusivă a provinciilor Pomerania şi Silezia. Uităm de multe ori că denumirile geografice din limba oficială, în care se adoptă formele preferate de birocraţia conducerii de stat, nu corespund întotdeauna cu acelea din limba vorbită de locuitori. Uităm mai ales că oamenii diferiţi au toate motivele să se gândească la denumiri diferite şi că nimeni nu are dreptul să impună doar anumite forme. Pentru unul e preferabil numele de *Derry*, pentru altul cel de *Londonderry*. Unii cred că e mai potrivit *Antwerpen* decât *Anvers*. Pentru unii, a fost *Galiţia de Est* sau *Mica Polonie de Est*, iar pentru alţii, aceeaşi provincie este „Ucraina de Vest”. Pentru antici, era Boristenes; oamenii din Epoca Modernă îi spun aceluiaşi râu Dnipr, Dnepr sau Nipru. Pentru unii este *Oxford* sau chiar *Niu-Jin*, pentru noi e pentru totdeauna *Rhydychen*.

„Istoria Europei” a fost întotdeauna un concept ambiguu. Într-adevăr, atât noţiunile de „Europa” şi „istorie” sunt ambigue. Europa se poate referi doar la acea Peninsulă ale cărei frontiere terestre nu au fost trasate mult timp – caz în care istoricii trebuie să decidă singuri între ce limite să se încadreze studiile lor. Dar termenul „european” se poate aplica atât popoarelor, cât şi culturilor apărute în Peninsulă – caz în care istoricul se va confrunta cu problemele mondiale ale „civilizaţiei europene”. Istoria se poate referi la trecut în general; sau, spre deosebire de Preistorie, se poate limita la o porţiune din trecut pentru care există tot felul de surse. Cine se ocupă de Preistorie nu are la dispoziţie decât izvoare mitice, lingvistice şi, mai presus de toate, arheologice. Când studiezi istoria în sens mai restrâns, ai la dispoziţie surse literare, documente şi mai ales lucrările istoricilor dinaintea ta. În ambele cazuri, fie că istoricul îşi consacră opera sfârşitului Preistoriei sau începutului istoriei propriu-zise, tot ajunge în punctul terminus al călătoriei prin Europa, insula Creta.

1628 î.Hr., Cnossos, Creta. Stând pe terasa mai înaltă din nord, curtenii lui Minos priveau spre mare, peste dumbrăvile scânteietoare de măslini şi chiparoşi. Erau slujitorii marelui preot şi rege, cei mai de seamă reprezentanţi ai *thalassokratiei* cretane, primul „imperiu maritim” al lumii. Datorită corăbiilor lor, care făceau negoţ în ţinuturi îndepărtate, duceau o viaţă de huzur, plină de ritualuri şi ordine administrativă. Aveau în palatele lor apă curentă, canalizare şi toalete. Pereţii acestora erau acoperiţi cu fresce – grifoni, delfini şi flori, fiinţe pictate pe un fond strălucitor albastru-închis cu aur. Aveau curţi interioare spaţioase, care se transformau adesea în arene pentru sportul lor tradiţional, săritul pe spinarea taurului. Pivniţele le erau pline de vase uriaşe cu grâu, vin şi ulei pentru 4.000 de oameni. Socotelile casei şi le ţineau cu grijă pe tăbliţe din lut moale, folosind o metodă de scris

care a progresat de-a lungul secolelor de la hieroglife la forme cursive şi liniare. Meşteşugarii lor erau pricepuţi la prelucrarea metalelor, făceau obiecte rafinate de ceramică şi faianţă şi bijuterii frumoase. Erau atât de siguri de puterea şi prosperitatea lor, încât niciunul din palate nu era fortificat. (Vezi anexa III.)

Religia juca un rol esenţial în viaţa minoicilor. Principalul obiect al adoraţiei lor era probabil marea zeiţă a pământului, cunoscută mai târziu sub numele de Rhea, mama lui Zeus. Ea li se înfăţişa în multe forme şi aspecte şi era slujită de o mulţime de zeităţi mai puţin importante. Sanctuarele ei erau amplasate pe vârfurile munţilor, în peşteri sau în micile temple din palate. Amuletele păstrate înfăţişează femei goale care îmbrăţişează în extaz bolovanii sacri. Sacrificiile erau însoţite de cultul taurului, de orgii şi o serie de obiecte ca mese de altar, vase ritualice, găleţi pentru sânge şi statuete ale zeiţelor fertilităţii cu talie de viespe. Omniprezentele simboluri ale coamelor de taur şi al securii cu două tăişuri (*labrys*) erau purtate pe prăjini lungi în timpul procesiunilor. În vremuri de restrişte – primejdii sau dezastre naturale – sacrificarea animalelor era completată de cea a copiilor, ba chiar şi de ospeţe canibalice. (La urma urmei, soţul Rheei, Cronos, îşi mâncase copiii şi, dacă femeia nu ar fi intervenit la timp printr-un şiretlic, l-ar fi devorat şi pe Zeus, ultimul său născut.) Prin urmare, ritualurile minoice erau intense. Dar constituiau un ingredient important al liantului social care a ţinut unită de-a lungul veacurilor această societate paşnică. Unii istorici au remarcat lipsa de virilitate a reprezentărilor masculine din epoca minoică.21 Aceste observaţii pun sub semnul întrebării rolul insulei în tranziţia de la „matriarhatul primitiv” la „patriarhatul războinic”. (Vezi ilustraţiile 3, 4.)

Civilizaţia minoică a înflorit în Creta timp de aproape un mileniu. Potrivit lui Sir Arthur Evans, săpăturile de la Cnossos au trecut prin nouă faze distincte, în fiecare

identificându-se un anumit tip de ceramică, de la aceea din minoicul timpuriu I şi până la cea din minoicul târziu III. Culmea a fost atinsă undeva în minoicul mijlociu II, în al doilea sfert al mileniului II î.Hr. Pe atunci, neştiută de curtenii de pe terasă, prima din „marile catastrofe" era iminentă.

Identitatea etnică a minoicilor a făcut obiectul a numeroase controverse. Vechea supoziţie că erau eleni nu mai este general acceptată. Scrierea liniară A, care ar putea elucida misterul limbii din perioadele mai vechi, nu a fost descifrată; pe când cea liniară B, care a fost definitiv identificată ca greacă în 1952, nu aparţine decât fazei finale. Arthur Evans a fost convins nu numai că era o puternică influenţă egipteană în Creta, dar şi că a existat posibilitatea colonizării insulei de către Egipt. „Ne-am putea întreba foarte bine dacă, în perioada… care a marcat triumful elementului dinastic în Valea Nilului, o parte din populaţia mai în vârstă… nu s-ar fi stabilit pe teritoriul Cretei". 22 Totuşi, în perioada mileniului II, se pare că insula Creta a fost invadată de mai multe valuri de popoare migratoare. Se poate presupune cu temei că elenizarea insulei a început odată cu venirea ultimelor valuri, la câtva timp după „marea catastrofa".

Harta 5. Egeea în Antichitate: mileniul II î.Hr.

O altă posibilitate este ca minoicii din perioada mijlocie să fi fost hitiţi din Asia Mică. Hitiţii erau indo-europeni şi vorbeau o limbă numită canezianã. Marea lor confederaţie, concentrată în jurul a ceea ce este acum Hattusas din Anatolia, reprezenta o mare provocare pentru Mesopotamia şi Egipt. În secolul XIV î.Hr., cel mai mare conducător al lor.

Suppiluliumash sau Shubbilulima (cca. 1380 – 1347 î.Hr.), şi-a extins stăpânirea până la Ierusalim. În 1269 î.Hr., hitiţii au încheiat un tratat de alianţă cu Egiptul. (Textul bilingv de pe tăbliţa care relatează acest eveniment, cel mai vechi document diplomatic din lume, este expus în foaierul clădirii ONU din New York.) în 1256

î.Hr., regele hitit Khattushilish III s-a dus în Egipt să asiste la nunta fiicei sale cu faraonul Ramses II. Aşadar, dacă influenţa hitită se răspândise atât de mult în Orientul Mijlociu, e foarte probabil să se fi extins de pe continent până în Creta. Mai mult, descoperirea cultului taurului în centrul hitit Çatal Huyuk, în Anatolia, sugerează o legătură mai strânsă între cele două popoare. Dar nimic nu e sigur.

Potrivit legendei greceşti de mai târziu, Creta era locul în care se născuseră atât Zeus, cât şi temutul Minotaur. După ce o răpise pe Europa, Zeus o adusese, fireşte, în insula sa natală. O peşteră de pe Muntele Ida este încă prezentată turiştilor ca fiind locul naşterii marelui zeu. Pe de altă parte, se spune că Minotaurul era rodul unei pasiuni stranii. Se pare că Pasifae, regina lui Minos, se îndrăgostise de un taur pentru sacrificiu, dăruit de zeul mărilor, Poseidon, şi, cu ajutorul lui Dedal, arhitectul din Cnossos, reuşise să aibă relaţii sexuale cu el. În acest scop, Dedal construise o vacă de lemn goală pe dinăuntru, în care îndrăzneaţă regină şi-a luat probabil poziţia necesară. Progenitura celor doi a fost monstruosul Minotaur – jumătate om, jumătate fiară, *L'infamia di Creţi*. După aceea, lui Dedal i s-a poruncit să construiască un labirint în care să fie ţinut monstrul.

Apoi, lucrurile s-au complicat odată cu sosirea lui Tezeu, eroul Atenei. Obsesia lui Tezeu de a ucide Minotaurul se explică prin faptul că era fiul unei alte femei care cochetase cu un taur. Oricum, alăturându-se celor şapte flăcăi şi şapte fecioare care erau trimişi în fiecare an în Creta ca tribut plătit de Atena, a reuşit să ajungă în Cnossos; şi, găsindu-şi drumul prin labirint cu ajutorul firului dintr-un ghem pe care i-l dăduse Ariadna, fiica lui Pasifae, a ucis Minotaurul şi a scăpat de acolo. Apoi a fugit cu Ariadna la Naxos, unde a părăsit-o. Printr-o altă scăpare de neiertat, când s-a apropiat de Atena, a uitat să dea semnalul convenit în caz că se întorcea victorios, adică să schimbe pânzele negre cu unele albe. Deznădăjduit, Egeu,

tatăl său, s-a aruncat în marea care îi poartă de atunci numele. Aceste poveşti datează fără îndoială din epoca în care Creta era o mare putere, iar comunităţile greceşti de pe continent îi erau vasale care îi plăteau tribut.

Conform legendei, Dedal este şi primul om din lume care a zburat. Deoarece Minos îi interzisese să părăsească Creta, a confecţionat două perechi de aripi din ceară şi pene şi, împreună cu fiul său, Icar, s-a înălţat de pe Muntele Ida. Icar a zburat prea aproape de soare, ceara din aripi s-a topit şi băiatul a căzut în mare, unde şi-a găsit sfârşitul. Dar Dedal şi-a continuat zborul spre continent. „Minos avea totul, a scris Ovidiu, dar nu şi cerul" (*Omnia possideat, non possidet aera Minos*).

Muntele Ida se înălţa la 2.434 în deasupra nivelului mării, aşa că ne putem închipui cum i-au purtat curenţii calzi pe acei oameni-păsări la o înălţime de la care întreaga civilizaţie egeeană li se aşternea la picioare, ca o hartă. Creta însăşi era o insulă muntoasă de 200 km lungime, cu ţărmul sudic spre Africa şi cel nordic scăldat de apele Egeei. Stăpânirea ei se întindea până în Sicilia la vest şi Cipru la est. În nord-vest se afla Peloponezul, dominat de cetatea Micene, cu mormintele sale regale ca un stup de albine şi vestita Poartă a Leilor. Spre nord-est, în Asia Mică, se înălţa străvechea cetate Troia. În mijlocul mării erau risipite Cicladele, primele colonii ale Cretei. Dar cel mai aproape, răsărea ca un diamant negru, frumos şi prevestitor de rău, conul vulcanic perfect al insulei Thera.

Probabil că minoienii nu ştiau prea multe despre teritoriile şi popoarele la care nu ajungeau corăbiile lor. Cunoşteau cu siguranţă nordul Africii, mai ales Egiptul, cu care făceau negoţ: soli cretani apar pictaţi pe zidurile templelor din Teba. Cnossos, aflat la apogeu în minoicul târziu II, a coincis temporal cu sfârşitul celei de-a 18-a dinastii, a lui Amenhotep III şi, prin urmare, cu urcarea pe tron a lui Tutankhamon. Minoienii aveau legături cu oraşele din Orient – Sidon, Tir şi Ierihon – care erau deja

străvechi, şi, prin acestea, cu ţările din Orientul Apropiat. În secolul XVII î.Hr., evreii erau încă în captivitate în Egipt. Arienii tocmai migraseră din Persia în India. Babilonienii stăpâneau Ţara Celor Două Fluvii, unificaţi de către Hammurabi Legiuitorul. Codul lui Hammurabi, bazat pe principiul „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte”, a constituit culmea civilizaţiei din acea vreme. Asirienii ajunseseră curând sub dominaţia Babilonului. Hitiţii, care întemeiaseră cel mai puternic stat din vestul Asiei, începeau să cucerească Palestina. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Este foarte posibil ca minoienii să fi avut legături cu popoarele prélatine din Italia; corăbiile lor nu întâlneau niciun obstacol în drumul lor spre vestul Mediteranei. Poate că au intrat în contact cu civilizaţia din neoliticul târziu şi epoca de bronz, precum şi cu constructorii de megaliţi din Malta şi sudul Spaniei, şi au navigat până la ţărmurile Mării Negre, unde s-au întâlnit cu exponenţii culturii Cucuteni-Tripolie. Aceştia din urmă se poate să fi mijlocit negoţul pe ultima porţiune, cea sudică, a drumurilor comerciale care duceau din centrul dominant Unětice la oamenii tumulilor din interiorul continentului. Cea mai importantă marfa era cuprul, principalele zăcăminte fiind în Dolomiţi şi Carpaţi.

În afară de toate acestea, minoienii nu mai ştiau altceva. În timp ce trăiau fericiţi în epoca de bronz, ţinuturile nordice mai erau încă în ultimele faze ale neoliticului. Marşul spre vest al indo-europenilor începuse deja. Acesta e uneori asociat cu apariţia unei culturi patriarhale războinice, care i-a subjugat atât pe paşnicii săi predecesori, cât şi pe propriile lor femei. Avangarda celţilor se stabilise deja în Europa Centrală. Triburile germanice, baltice şi slave rămăseseră undeva în urmă. Primii vânători şi negustori din nord, dincolo de „frontieră”, ar fi putut foarte bine să ajungă în Egee. S-au găsit în Creta atât chihlimbar, cât şi jad.

Erupţia din Thera (Santorini) a fost unul dintre cele

mai mari „evenimente” din Preistorie. Într-o izbucnire dezastruoasă, ca aceea a lui Krakatoa din timpurile mai recente, o coloană de 30 de km³ de rocă, foc şi acid sulfuric s-a înălţat la douăzeci de mile în stratosferă. Aflaţi la o distanţă de numai o sută cincizeci de kilometri, locuitorii din Cnossos trebuie să fi văzut fumul şi flăcările, iar apoi coloana de cenuşă arzătoare. Douăzeci de minute mai târziu, vor fi auzit bubuitul, huruitul şi pocnetele. Probabil că au văzut marea retrăgându-se ca să umple imensul gol de pe fundul mării, pentru ca apoi să trimită un uriaş val de apă sărată pe ţărmurile Cretei până la o distanţă de 30 – 35 de metri în uscat.

La înălţime, deasupra cetăţii Cnossos, pe pantele nordice ale Muntelui Iutkas, preoţii de la altarul existent aici se ocupau în mare grabă de sacrificiile umane pe care le impunea dezastrul. În asemenea situaţie, obişnuitele ofrande de fructe, seminţe sau vin şi nici chiar sacrificarea unui taur nu aveau să ajungă. În întunecata sală centrală a templului, un bărbat pregătea o găleată pentru sânge, decorată cu un cap de taur alb în relief. În capătul dinăuntru al încăperii din stânga, era întinsă o femeie, cu faţa în jos şi picioarele depărtate.

Pe o masă joasă era aşezat un tânăr cu picioarele legate – având pe piept un cuţit de bronz pe care era gravat un cap de mistreţ. Lângă el stătea un demnitar de rang înalt care purta un inel de fier şi o amuletă din agat pe care apărea un zeu împingând o barcă. Dar a început brusc cutremurul provocat de erupţie. Acoperişul templului s-a prăbuşit. Sacrificiul nu a mai fost niciodată dus la bun sfârşit. Corpurile celor doi au rămas pe loc, pentru a fi descoperite peste trei milenii şi jumătate.23

Stabilirea datei la care a avut loc erupţia din Thera s-a făcut cu ajutorul dendrocronologiei. În 1628 î.Hr., inelele copacilor, la fel de îndepărtate ca acelea ale pinilor din California şi ale stejarilor din mlaştinile Irlandei, au intrat într-o perioadă în care le-a fost oprită creşterea. Evident

că temperaturile au scăzut în toată emisfera nordică, probabil din cauza „efectului de văl” produs de cenuşa vulcanică care a plutit la mari altitudini. Confirmarea catastrofei mondiale din perioada 1645 î.Hr. ± 29 de ani au adus-o depozitele de acid sulfuric din anumite straturi de gheaţă din Groenlanda. Recenta datare cu radiocarbon de la Thera sugerează că erupţia a avut loc cu cel puţin un secol înainte de estimarea ei anterioară în 1500 î.Hr.; dar anul 1628 este fără îndoială „cea mai bună ipoteză de lucru” 24.

Palatul din Cnossos a scăpat de soarta pe care au avut-o mai târziu Pompei şi Herculanum. În ziua erupţiei s-a întâmplat să bată un vânt din vest, aşa că depozitele de cenuşă s-au format pe coasta Asiei Mici. Totuşi, Cnossos a fost zguduit de cutremurul în urma căruia s-au prăbuşit ziduri şi coloane; se presupune şi că flota minoiană a avut mult de suferit, deşi nu a fost complet distrusă. În doar câteva ore, conul din Thera s-a transformat într-un crater fumegând, cu stânci ciudate de bazalt în jurul unei lagune sulfuroase. Ca şi steiul din mijlocul lagunei, Creta trebuie să fi rămas izolată în centrul imperiului său distrus.

Straturile geologice din estul Cretei arată că s-a scurs ceva timp de la erupţia din Thera până la următorul dezastru, despre care nu se ştie încă nimic, dar care a prefăcut palatul din Cnossos într-o ruină şi a ars aşa de tare tăbliţele de lut, încât se mai pot citi şi astăzi. Catastrofa din Thera nu a distrus Cnossosul, aşa cum se credea iniţial. Dar i-a oferit cu siguranţă prima dintre loviturile care au dus la dispariţia civilizaţiei minoice. Distrugerile provocate clădirilor şi pierderile de vieţi trebuie să fi fost enorme, iar pagubele aduse comerţului au fost ireparabile. Creta slăbită a rămas la cheremul războinicilor dorieni şi, în scurt timp, a sfârşit prin a fi complet elenizată.

Sfârşitul violent al primei civilizaţii europene te poartă cu gândul la înflorirea şi prăbuşirea altor civilizaţii.

Ne întrebăm dacă supravieţuitorii minoieni şi-au pus necazurile pe seama defectelor lor. Ne întrebăm dacă „teoria catastrofei”, care se aplică în diferite ramuri ale ştiinţelor naturii se poate aplica şi în cazul modelelor de lungă durată din istoria omenirii. Ne întrebăm dacă „teoria matematică a haosului” ar putea să explice de ce perioadele liniştite de acumulare şi dezvoltare pot fi brusc întrerupte de intervale caracterizate prin confuzie şi dezordine. Se poate concepe oare că erupţia din Thera a fost provocată de aripile fâlfâitoare ale vreunui fluture preistoric?

Arheologii şi cercetătorii Preistoriei gândesc în perioade foarte lungi de timp. Pentru ei, civilizaţia preistorică şi cea a epocii bronzului, care s-au sfârşit odată cu Cnossos şi Micene, nu au constituit decât primul dintre cele trei mari cicluri ale istoriei Europei. Al doilea ciclu coincide cu lumea clasică a Greciei şi Romei. Al treilea ciclu, care debutează cu „prăbuşirea sistemelor” de la sfârşitul Imperiului Roman, coincide cu începutul Europei moderne. Încă suntem în acest ultim ciclu.

Au trecut aproape 3.500 de ani de la distrugerea Cnossosului. În tot acest timp, aspectul Europei s-a schimbat de multe ori. Întocmai cum înflorirea Greciei a urmat perioadei de glorie a Cretei, Roma s-a întemeiat pe baze greceşti, iar „Europa” pe relicvele civilizaţiei romane. Tinereţea viguroasă, maturitatea sigură pe sine şi bătrâneţea neputincioasă, toate par să fie codificate în istoria comunităţilor politice şi culturale, aşa cum sunt şi în viaţa oamenilor. Europa are mulţi moştenitori ai sorţii Cretei – state şi naţiuni odată puternice şi acum slabe. Europa însăşi, care era odată puternică, este acum slăbită. Accidentul nuclear de la Cernobîl din aprilie 1986 a avertizat lumea asupra unui dezastru de proporţiile celui din Thera; iar în 1989, eliberarea în lanţ a ţărilor din estul Europei i-a dat speranţa că pacea şi unitatea sunt realizabile. Observatorii celui de-al treilea ciclu european

sunt îngrijoraţi că soarta lor va fi să intre în declin, să fie invadaţi de noi barbari sau să fie distruşi de o altă catastrofă. Sau vor trăi poate suficient să vadă ultima vara indiană de la sfârşitul celui de-al patrulea ciclu european.

ELADA

Grecia antică

Grecia antică a fost atât de desăvârşită, încât nu suferă decât puţine comparaţii. În acelaşi fel în care lumina Greciei le permite pictorilor să vadă forme şi culori cu o acurateţe şi intensitate excepţionale, aşa şi condiţiile pentru dezvoltarea umană din regiune se pare că au favorizat atât mediul exterior, cât şi viaţa spirituală a omenirii. Într-adevăr, lumina puternică a soarelui pare să fie unul dintre ingredientele care au oferit asemenea rezultate spectaculoase – caz în care Homer, Platon şi Arhimede pot fi consideraţi atât produse ale geniului înnăscut, cât şi ale unui proces fotochimic.

Cel care vrea să explice fenomenul grecesc trebuie să ţină seama de o combinaţie originală de factori. Unul dintre aceştia ar fi clima cu anotimpuri, dar în general însorită şi secetoasă, care a creat un mediu excelent pentru viaţa în aer liber. Un al doilea factor ar fi Marea Egee, ale cărei insule şi strâmtori au oferit un teren ideal pentru navigaţie, comerţ şi colonizare. Al treilea factor ar fi apropierea de civilizaţii mai vechi, ale căror realizări nu aşteptau decât să fie preluate şi perfecţionate. Şi în alte părţi ale lumii, cum ar fi California de astăzi sau sudul Australiei, există o climă favorabilă omului. Mai sunt şi alte mări închise, ca Baltica sau Marile Lacuri din America de Nord, pe care se putea face navigaţie primitivă. Erau numeroase regiuni perfect locuibile, învecinate cu marile civilizaţii din văile fluviilor. Dar nicăieri – poate cu excepţia Mării Japoniei – nu au concurat aceşti trei factori ca în estul Mediteranei. Înflorirea Greciei antice îi impresionează adesea pe numeroşii săi admiratori asemenea unui miracol; dar poate că nu a fost cu totul

întâmplător.

Fără îndoială că ar trebui să privim cu oarecare prudenţă afirmaţia că a fost „cea mai uimitoare perioadă din istoria omenirii”. Opinia generală din timpurile noastre a fost atât de mult influenţată de cea a iluminiştilor şi romanticilor, încât ne e adesea dificil să vedem Grecia antică aşa cum era cu adevărat. Johann Joachim Winckelmann (1717 – 1768), „Descoperitorul”, pentru un timp curator de artă la Roma, este inventatorul unei scheme estetice care a influenţat profund atitudinea europenilor faţă de Grecia de atunci încolo, în lucrările sale intitulate *Thoughts on the Imitation of Greek Works*… (1755) şi *History of Art Among the Ancients* (1764), scria despre „nobila simplitate şi măreţia senină” şi „legile perfecte ale artei”, care au pătruns în tot ce era grecesc.1 Deviza lor era probabil „Nimic în exces” sau „Moderaţie în toate”. Acum putem bănui că mulţi clasicişti au impus interpretări care se datorau, în mai mare măsură decât realizau, raţionalismului şi reţinerii din timpul lui Winckelmann. Nu era la modă să pui accentul nici pe elementul iraţional din viaţa grecilor, nici pe autentica lor *joie de vivre*.

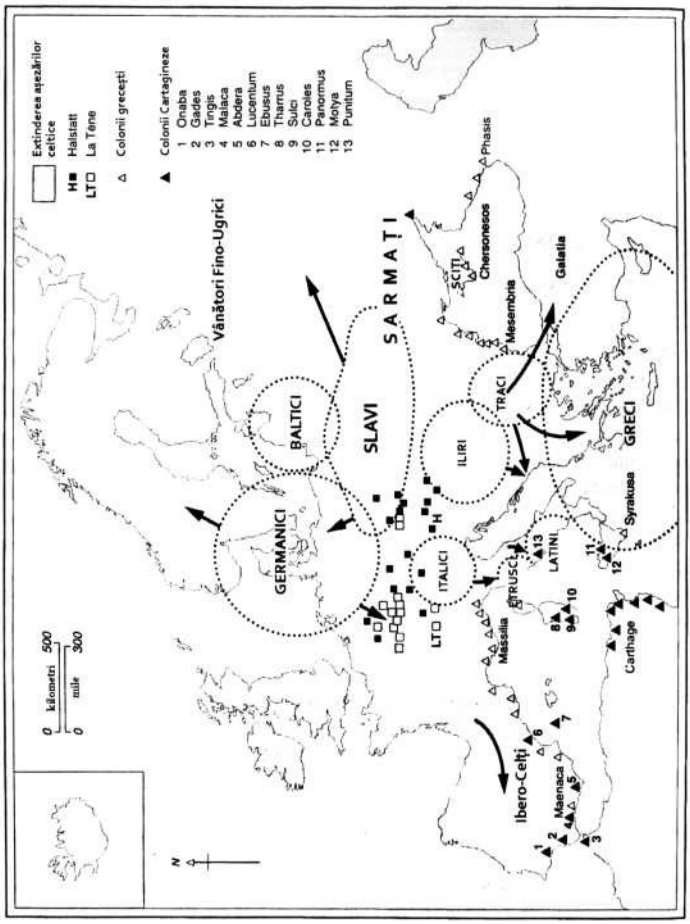

Harta 6. Europa preistorică

Filoelenii romantici din secolul XIX îşi aveau propriile priorităţi. Primul a fost John Keats cu a sa „Odă la o urnă grecească”:

O, formă atică! Ce zveltă eşti în podoabele sculptate!
Cu mândri tineri şi fecioare ca statuile-nmărmuriţi.
Cu ramurile din pădure şi buruienile călcate.
De frumuseţea ta vrăjiţi.
Noi stăm ca-n faţa veşniciei, tăcută pastorală rece!
Tu vei rămâne în mijlocul durerilor ce vor mai fi.
Atunci când vârsta cea de astăzi din viaţa asta s-o

petrece.

Şi omenirii, ca prieten, vei spune tot ce poate şti:

Că Adevărul e Frumosul, Frumosul Adevăr se cheamă.

Atâta-i tot ce ştiţi aicea, de alta nu mai ţineţi seamă.

Au urmat versurile entuziaste ale lui Shelley despre „Elada”:

A lumii măreaţă vreme iar începe.

Vârsta de aur se întoarce.

Ca un şarpe, pământul îşi leapădă Veşmântul de iarnă din buruieni pălite.

Zâmbete cereşti şi credinţe şi imperii licăresc la vestigii ale unui vis pierdut.

Dar, mai presus de toate, rămâne elegia tânărului Lord Byron, intitulată „Insulele Greciei”:

Duceţi-mă în templul din Sunium.

Pe lespedea de marmură mă puneţi.

Acolo un doar eu cu valurile voi fi.

Legănat de al nostru murmur laolaltă.

Acolo, ca lebăda, voi cânta pe moarte.

Romanticii au cântat Grecia cu geniul lor fascinant; şi nu e deloc surprinzător că ne îndeamnă la visare. Chiar şi cei mai acerbi critici se opresc din cârcotit. Unul dintre ei a scris despre literatura greacă: „A avut rezultate atât de satisfăcătoare şi o expresie atât de încântătoare, încât s-a apropiat adeseori de perfecţiune”. Un altul vorbeşte despre bucuria de face săpături în „orice sit clasic sau subclasic din lumea greacă… unde fiecare obiect pe care îl găseşti este frumos”. Altul afirmă că „spiritul Greciei antice… a însufleţit în aşa măsură natura universală, încât toate pietrele, pădurile, torentele şi stâncile tresaltă de o viaţă năvalnică”. E posibil ca oamenii zilelor noastre să fie cuprinşi de nostalgie când se gândesc la acea vreme în care lumea era tânără şi să-i cuprindă dorinţa greşită de a demonstra unicitatea Greciei antice. Sau, poate, când se minunează de capodoperele care au înfruntat timpul, uită de mizeria care nu s-a păstrat. Era „un gen de educaţie

liberală chiar să te plimbi pe străzile acelui oraş minunat, scria un cunoscut istoric al Atenei, să venerezi zeii la altarele ei splendide, să navighezi pe Mediterana în corăbiile ei" 3.

Cei care caută pot descoperi, desigur, şi aspecte negative. Acei nobili greci, atât de admiraţi, trăiau într-o lume plină de „superstiţii, perversiuni, sacrificii umane şi sclavie" 4. Mulţi comentatori compară morala înaltă şi vigoarea din perioada timpurie cu violenţa şi decadenţa secolelor ulterioare. Dar faptele rămân. Când civilizaţia Greciei antice s-a remarcat pentru prima dată, legăturile acesteia cu acelea mai vechi din Egipt şi Mesopotamia erau slabe. [ATENA NEAGRĂ] [CADMUS] [EPIC] Totuşi, peste trei sau patru sute de ani, avusese realizări uimitoare în aproape toate domeniile. Istoria europeană nu a mai cunoscut o asemenea explozie de vitalitate până în epoca Renaşterii. Căci Grecia nu s-a dezvoltat lent şi sistematic. A ars cu flacără vie.

Istoria politică a Greciei antice s-a întins pe mai bine de o mie de ani şi a trecut prin mai multe epoci distincte. La început a fost epoca preistorică, cu cele două centre ale civilizaţiei, Creta şi Micene, care s-a sfârşit în secolul XII î.Hr. în fazele sale târzii, a coincis în mare măsură cu aşa-zisa „epocă eroică"; aceasta a culminat cu Războiul Troiei, pe care literatura greacă de mai târziu l-a populat cu nume legendare ca: Hercule, Aiax, Abile şi Agamemnon. Troia a fost construită pe coasta asiatică a Mării Egee, pe ale cărei ţărmuri şi insule, mai ales în Ionia, au existat mari metropole coloniale greceşti timp de secole. Data general acceptată a căderii Troiei este 1184 î.Hr. Săpăturile au demonstrat că baza istorică a legendelor e mai solidă decât s-a crezut iniţial.

După aceea, a urmat o îndelungată „epocă întunecată", din care nu există decât puţine dovezi istorice sau arheologice.

„Vârsta de aur" a oraşelor-state greceşti a coincis cu

perioada secolelor VIII-IV şi a trecut prin mai multe perioade. Perioada arhaică a durat de la prima Olimpiadă, a cărei dată (776 î.Hr.) constituie începutul cronologiei greceşti. Perioada de maximă înflorire a Greciei a debutat în secolul V şi s-a încheiat în 338 î.Hr., când grecii au fost nevoiţi să cedeze în faţa macedonenilor. După aceea, în perioada de dependenţă, cetăţile greceşti au avut de suferit sub ocupaţie străină, mai întâi macedoneană, apoi romană. [ECO] [NOMISMA]

ECO

Distrugerea mediului atrăsese atenţia conducătorilor greci de la începutul secolului VI î.Hr. Solon Legislatorul a interzis culturile pe pante înclinate pentru a se preveni erodarea solului; iar Pisistrate a introdus o gratificaţie acordată fermierilor care plantau măslini, pentru a contracara defrişările şi păşunatul excesiv. Cu două sute de ani mai târziu, Platon consemna pagubele aduse pământului din Atica:

Ce a rămas acum, în comparaţie cu ce exista înainte, e ca un schelet de om bolnav, căci toată rodnicia şi moliciunea pământului s-au epuizat... Unii munţi împăduriţi sau acoperiţi de nesfârşite păşuni cu puţin timp în urmă au rămas doar hrană pentru albine. Pe deasupra, Zeus trimitea ploi abundente în fiecare an, care nu se pierdeau ca acum... [oferind]... surse bogate de apă, izvoare şi pâraie, unde se mai păstrează şi acum altare, în locurile în care existau pe vremuri fântâni.1

Din punct de vedere ecologic, „introducerea agriculturii a fost cea mai importantă schimbare din istoria omenirii". Este cunoscută şi sub denumirea de „prima tranziţie", întrucât a creat prima formă de habitat artificial – terenul cultivat. În acest proces, Europa a reprezentat o adăugire de ultimă oră la principalele amenajări din sud-vestul Asiei, dezvoltându-se în paralel cu acelea din China şi Mezo-america. Dar şi ea a suportat toate consecinţele –

un surplus permanent de hrană şi, prin urmare, un potenţial de creştere demografică; o societate ierarhică şi disciplinată; o sporire a constrângerilor sociale, nu numai în muncă, dar şi în război; apariţia oraşelor, a comerţului organizat şi a unei culturi literare – şi, bineînţeles, dezastrele ecologice.

Mai presus de toate, agricultura a generat noi moduri de gândire privitoare la relaţia dintre om şi natură. Tradiţia iudeo-creştină, care era sortită să triumfe în Europa, îşi are originea în perioada „primei tranziţii”; a pus accentul pe superioritatea omului faţă de restul creaţiei divine:

Creşteţi şi vă înmulţiţi, şi umpleţi pământul, şi îl supuneţi; şi stăpâniţi peste peştii marii, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietăţile ce se mişca pe pământ şi peste tot pământul.

Iată, vă dau toată iarba ce face sământă şi tot pomul care are sământă în el; acestea vor fi hrana voastră. (Geneza 9)

L-ai făcut [pe om] cu puţin mai jos decât pe îngeri, şi l-ai încununat cu slavă şi cu cinste, l-ai dat stăpânire peste lucrurile mâinilor Tale, toate le-ai pus supt picioarele lui... (Psalmul 8)

Cerurile sunt ale Domnului, dar pământul le-a fost dat fiilor omului (Psalmul 115) 2

Gânditorii disidenţi, ca Maimonide sau Sf. Francisc, care au respins aceste remedii false, fac parte dintr-o minoritate.

Atitudinile nu s-au schimbat nici după apariţia gândirii laice din timpul Renaşterii şi a Revoluţiei Ştiinţifice (vezi Capitolul VII)”. Dacă examinăm raţiunile hotărâtoare, scria Francis Bacon, omul trebuie pus în centrul lumii”. Progresul, care îl include pe cel material nelimitat, a fost unul dintre idealurile Iluminismului. Omenirea era considerată perfectibilă, printre alte lucruri, prin aplicarea noii ştiinţe a economiei. Totuşi, în ochii unui adevărat

ecologist, „economia a pus în prim-plan unele dintre înclinaţiile noastre cele mai puţin atrăgătoare: dobândirea de bunuri materiale, competiţia, voracitatea, mândria, egoismul, mărginirea şi pura lăcomie.3 [PIAŢĂ]

Desigur, în timpul Iluminismului, lumea trecea în era „celei de-a doua tranziţii”. Logica exploatării avansa de la „jefuirea naturii”, adică a resurselor botanice şi zoologice înlocuibile, spre neînfrânatul consum al resurselor neînlocuibile, mai ales combustibili fosili ca petrolul şi cărbunele. În acest stadiu, Europa a preluat categoric conducerea. Revoluţia Industrială a dus la explozia demografică, la dezvoltarea oraşelor, la speranţa de îmbogăţire, la creşterea consumului, la poluare şi epuizarea resurselor. Dar, mai presus de toate, la mărirea capacităţii omenirii de a provoca mediului traume la o scară pe care Platon şi Solon nu şi-au închipuit-o niciodată.

Oamenilor le-a trebuit mult timp ca să ia în serios efectele unui mediu degradat. În 1821, când fostul împărat Napoleon era pe moarte în Casa Longwood de pe Sf. Elena, boala sa în stadiu terminal a stârnit multă îngrijorare. Autopsia a stabilit cauza morţii: cancer abdominal. Dar testele efectuate în 1840, când trupul său neînsufleţit a fost adus în Franţa pentru reînhumare, au revelat urme de arsenic în rădăcinile firelor de păr. Suspiciunile de crimă păreau să se confirme. Mai multe persoane din anturajul său au fost acuzate că l-ar fi otrăvit. După o sută de ani, a apărut o altă suspiciune. La începutul secolului XIX, compuşii arsenicului erau uneori folosiţi la fixarea culorilor pe materiale; iar investigaţiile amănunţite de la Casa Longwood au indicat prezenţa unui compus puternic al arsenicului în tapetul folosit la amenajarea camerelor, fostului împărat. Acest caz mai stârneşte controverse şi acum. Dar nu e imposibil ca Napoleon să fi fost ucis doar de poluarea mediului.4 (Vezi p. 109.)

Nomisma, care înseamnă „monedă”, a fost folosită atât de greci, cât şi de romani. Cuvântul englezesc „money” derivă, trecând prin termenul francez *monnaie*, din latinescul *moneda*, care înseamnă „monetărie”, locul unde se bate monedă. (La început, în Roma, monetăria se afla pe Colina Capitoliului, în templul zeiţei Iunona Moneda.)

Banii, ca monede, au început să circule în bazinul Egeei începând cu secolul VII î.Hr. Potrivit lui Herodot, regatul Lidiei a fost primul care a bătut monedă. Un *stater* sau o piesă de două drahme din electrum, un aliaj de aur cu argint, bătut în Lidia sau Ionia, este considerat cea mai veche monedă din lume.1 Cu siguranţă că regii Frigiei, de la legendarul Midas, la a cărui atingere totul se transforma în aur, până la Cresus (561 – 546 î.Hr.), al cărui nume era sinonim cu o bogăţie fabuloasă, sunt strâns legaţi de originile banilor. Stăpâneau „nisipurile de aur” de pe malurile râului Pactolus, de lângă capitala Lydiei, Sardis.

Insula Egina a bătut monedă din cele mai vechi timpuri. Monedele de argint din Egina, apărute în 670 î.Hr., au fost fără îndoială primele din Europa. Ştanţate cu emblema unei broaşte-ţestoase marine, ele marchează atât începutul răspânditului sistem „eginetic” de măsuri şi greutăţi, cât şi al artei numismatice.2 Fiecare dintre monetăriile ulterioare a adoptat o emblemă similară – bufniţa sau ramura de măslin pentru Atena, Pegasul pentru Corint, nimfa Arethusa pentru Siracuza. Din cele mai vechi timpuri, se obişnuia ca prin capete de divinităţi şi inscripţii să se identifice monetăria sau autoritatea conducătoare. Monedele având ştanţate capete de cârmuitori nu au fost totuşi la modă până în epoca elenistică, însă erau la ordinea zilei în Imperiul Roman.

Numismatica, studiul monedelor, este una dintre ştiinţele auxiliare istoriei. Se ocupă de cele mai durabile dovezi din timpuri străvechi şi este foarte folositoare la datarea straturilor din siturile arheologice. Monedele

bătute în metal tare ne oferă informaţii exacte despre timpul şi locul în care au fost produse şi au circulat. Ele stau mărturie nu doar pentru condiţiile materiale, ci şi pentru ramificaţiile comerţului internaţional şi contactele culturale.

Începând cu secolul VII î.Hr., monedele din bazinul Egeei s-au răspândit peste tot în lume. Ele se află la temelia majorităţii sistemelor monetare şi a schimburilor comerciale. Dreptul de a bate monedă a devenit unul dintre reperele importante ale suveranităţii politice. Numai în Grecia se ştie că existau 1.500 de monetării. Staterul din Lidia are descendenţi în sistemul monetar al Romei, al Europei creştine, iar acum al tuturor ţărilor. Ca şi drahma de argint din Egina, unele monede au continuat să circule mult timp după ce au fost produse, răspândindu-se pe un teritoriu mult mai mare decât jocul lor de baştină". Într-adevăr, charisma nomismei a ajuns atât de puternică, încât mulţi au început să se teamă de ea. „Iubirea de bani, scria Sf. Paul din Macedonia în 65 d.Hr., este originea tuturor relelor". [DOLAR]

Principalele conflicte ale „vârstei de aur" au fost războaiele împotriva Imperiului Persan, care, sub Cirus cel Mare (558 – 529) cucerise jumătatea estică a lumii greceşti, iar mai târziu, Războiul Peloponeziac (431 – 404), în care cetăţile greceşti au dus o luptă fratricidă. Bătăliile în care invadatorii perşi au fost respinşi, la Maraton (490 î.Hr.), la Termopile sau golful Salamina (480 î.Hr.) au făcut obiectul unor panegirice fără sfârşit. Dimpotrivă, victoria dezonorantă a Spartei asupra Atenei din 404 î.Hr., care a fost obţinută cu ajutor persan sau reprimarea nemiloasă a Spartei de către Teba, au primit mai puţină atenţie.

Războaiele cu perşii le-au dat sentimentul identităţii naţionale grecilor care scăpaseră de dominaţia persană. Elada liberă era privită ca „Apusul glorios", „ţara libertăţii", patria Frumuseţii şi înţelepciunii. Răsăritul era

văzut ca ţinutul sclavagismului, brutalităţii şi ignoranţei. Eschil a pus-o pe regina Persiei să dea glas acestor sentimente. Scena se petrece în palatul din Susa, unde femeia primeşte vestea că fiul ei fusese înfrânt la Salamina:

REGINA: Prieteni, unde ziceţi că e Atena asta?

CORUL: Departe, spre soarele murind în flăcări.

REGINA: Şi totuşi, fiul meu doreşte s-o înfrângă.

CORUL: Atunci elenii toţi regelui i se vor supune.

REGINA: Aşa de mulţi sunt ei?

CORUL: Atâtea oşti au spre jalea perşilor.

REGINA: Şi cine le conduce? Cine-ipăstorul turmei lor?

CORUL: Nu-s sclavii nimănui şi nici supuşi nu sunt.5

Ideea că Grecia însemna doar libertate, iar Persia numai tiranie era extrem de subiectivă. Dar punea bazele unei tradiţii care a legat mereu noţiunea de „civilizaţie” de „Europa” şi „Occident”. (Vezi Introducere, p. 22.) [BARBAROS]

Ascensiunea Macedoniei, o ţară elenizată din nordul Greciei, a atins culmea sub domnia lui Filip al Macedoniei (359 – 336 î.Hr.) şi a fiului lui, Alexandru cel Mare (336 – 323 î.Hr.). Într-o serie de campanii de o cutezanţă nemaipomenită, care s-au încheiat doar prin moartea lui Alexandru de friguri în Babilon, au fost cucerite toate teritoriile vaste ale perşilor, iar lumea greacă s-a extins până la malurile Indului. Potrivit unui admirator al său, Alexandru a fost primul care a văzut întreaga lume cunoscută, *oikoumene*, ca pe o singură ţară. Dar, pentru un remarcabil istoric englez al Greciei, la sfârşitul celui de-al doisprezecelea volum al său, în capitolul 96, sfârşitul „Eladei libere” e mai de plâns decât este Alexandru de lăudat. „Istoricul simte că viaţa s-a scurs din subiectul său, scrie el, şi, cu tristeţe şi ruşine, îşi sfârşeşte povestea”. 6 Din punct de vedere politic, epoca elenistică, începută cu

supremaţia lui Alexandru, a durat până la eliminarea sistematică a urmaşilor să-i de către puterea crescândă a Romei. [MAKEDON]

Expansiunea geografică a lumii greceşti a fost impresionantă. Adesea, micile state din insule şi oraşe le-state care se înşirau pe ţărmul stâncos al Egeei nu aveau suficiente resurse pentru a susţine o populaţie în creştere. Terenul arabil era puţin. Debuşeul comercial creştea, deşi negustorii nu aveau un spirit întreprinzător modern. Aveau nevoie de puncte comerciale ospitaliere pentru contacte fructuoase cu interiorul continentului. Din toate aceste motive, întemeierea coloniilor-clone oferea multe avantaje. Prin urmare, începând din secolul VIII, mai multe oraşe vechi din Grecia continentală şi Asia Mică – Calchis, Eretria, Corint, Megara, Faceea şi mai ales Milet – s-au angajat într-o colonizare masivă. Locurile cele mai frecvent alese erau Sicilia şi sudul Italiei, Tracia şi ţărmurile Pontului Euxin sau Mării „Ospitaliere" – astfel numită ca şi Pacificul, în speranţa că denumirea i-ar putea schimba natura. [CHERSONESOS]

Orice manual pune accentul pe influenţa benefică a războaielor cu perşii asupra unirii oamenilor din „Elada liberă" şi asupra formării identităţii lor greceşti. Mai puţin evident este faptul că acele războaie au iniţiat procesul prin care grecii îşi vor defini viziunea asupra lumii exterioare lor, a celei „barbare" însă „inventarea grecului" a mers mână în mână cu „inventarea barbarului"; iar drama Atenei din secolul V a oferit mediul propice în care s-a obţinut acest rezultat.1

Înainte de bătăliile de la Maraton şi Salamina, grecii nu păreau să nutrească sentimente puternice faţă de vecini şi nici să-i perceapă ca pe duşmani. Poezia arhaică a făcut adesea eroi din fiinţele supranaturale din afara Eladei, inclusiv din titani şi amazoane. Homer îi trata pe greci şi

troieni ca fiind egali. Coloniile greceşti de pe ţărmul Mării Negre subzistau din colaborarea fructuoasă şi schimburile comerciale cu sciţii din stepă. [CHERSONESOS]

Totuşi, în secolul V, grecii au devenit mai mândri şi mai xenofobi. Îşi regăsesc factorul etnic adus în discuţie de Herodot care, deşi aprecia civilizaţiile mai vechi, în special Egiptul, punea mare preţ pe faptul că elenii aveau „acelaşi sânge" şi o limbă comună.

Dar cel mai eficient catalizator pentru schimbarea atitudinilor au fost tragedienii ca Eschil, care luptase la Maraton. În *Perşii*, Eschil creează un stereotip durabil, prin care perşii cei civilizaţii sunt priviţi ca nişte străini nelegiuiţi, hrăpăreţi, ostentativi, aroganţi, efeminaţi şi cruzi.

De atunci încolo, toţi străinii aveau să fie denigraţi ca barbari. Nimeni nu se putea compara cu grecii cei înţelepţi, raţionali, curajoşi şi iubitori de libertate. Tracii erau nişte bădărani mincinoşi. Macedonenii nu erau *echt hellenisch* (eleni autentici). Până în timpul lui Platon, se ridicase un zid solid între greci şi toţi străinii. Se presupunea că doar grecii aveau dreptul şi înclinaţia de a guverna. În Atena, era practic imposibil să compari comportamentul tiranilor cu felul în care se purtau atenienii cu popoarele din teritoriile ocupate.

„Complexul de superioritate" al grecilor antici ridică inevitabil întrebări cu privire la ideile etnocentrice şi xenofobe care au apărut mai târziu în Europa. Au fost cu siguranţă preluate de romani şi trebuie luate în calcul când ne gândim la diferiţii „furnizori" ai „civilizaţiei occidentale" care, ca şi romanii, au avut o mare afinitate pentru vechii greci. Deci sunt relevante pentru resentimentele în care combină atacurile asupra „civilizaţiei occidentale" cu o anumită tendinţă de revizuire a perioadei clasice. [ATENA NEAGRĂ] Unii istorici susţin că acele concluzii pe care le-au tras grecii în urma

contactelor cu popoarele învecinate au pătruns în tradiţiile europene marcante:

În cadrul acestor contacte s-a format ideea de „Europă”, cu toată aroganţa ei, toate pretenţiile sale de superioritate, de întâietate şi vechime mai mare decât a altora, care îi dădeau dreptul firesc la dominaţie.2

Cu timpul, coloniile mai vechi dădeau naştere altora, înfiinţându-se astfel lanţuri sau familii de oraşe, fiecare devotat coloniei-mamă. Miletul a fondat cea mai mare astfel de familie, cu optzeci de membri de diverse generaţii. În vest, în Sicilia, primele colonii calcidiene, Naxos şi Messena (Messina), datau din 735 î.Hr. Emporia (Ampurias), Massilia (Marsilia), Neapolis (Napoli), Syracusae (Siracuza), Byzantium (Bizanţ) pe malul Bosforului, Cyrene din Africa de Nord şi Sinope de pe ţărmul sudic al Pontului Euxin, toate datează din aceleaşi secole timpurii. Mai târziu, după cuceririle lui Alexandru cel Mare, au răsărit cetăţi greceşti în străfundurile Asiei. S-au întemeiat oraşe care purtau numele cuceritorului macedonean, printre care Alexandria-de-la-capătul-lumii (Khojent, în Turkmenistan), Alexandria din Areia (Herat), Alexandria din Arachosia (Kandahar).

Alexandria din Siria şi, mai presus de toate, Alexandria din Egipt (332 î.Hr.) De la Saguntum (Sagunto, lângă Valencia) până în Orientul îndepărtat, la Bucefala (Jhelum), numit după credinciosul cal al lui Alexandru, se întinde lanţul de oraşe greceşti legate între ele pe o distanţă de aproape 7.000 km, adică de două ori lăţimea Americii de Nord. [MASSILIA] (Vezi anexa III, p. 1084.)

Sicilia şi sudul Italiei (cunoscute pe atunci ca Magna Graecia sau „Marea Grecie”) aveau un rol special de jucat. Au avut cu Grecia continentală aceeaşi relaţie pe care o vor avea cele două Americi cu Europa. Până în secolul VI, când perşii au cucerit Asia Mică, centrul rămăsese clar stabilit în bazinul Egeei. Miletul era mai mare şi mai prosper decât Atena. Dar, odată ce „Europa” a fost

ameninţată mai întâi de Persia, apoi de Macedonia şi Roma, oraşele din Magna Graecia au dobândit o altă importanţă. Sicilia luxului şi a tiranilor a prosperat datorită legăturilor speciale cu lumea feniciană din jurul ei. Siracuza era faţă de Atena ceea ce va fi mai târziu New York-ul faţă de Londra. Vorbind despre Sicilia şi luptele sângeroase pe care le-a purtat, Michelet a dat dovadă de multă elocvenţă:

Insula a dobândit o mare importanţă. Vulcanul său, Etna, îl făcea de râs pe Vezuviu... şi oraşele din jurul acestuia aveau aceeaşi măreţie ca şi muntele. Mâna herculeană a dorienilor poate fi încă văzută în ruinele de la Acragas (Agrigentum), în coloanele de la Posidonia (Paestum), în fantoma albă a templului din Selinonte... Dar puterea imensă a acestor oraşe, bogăţiile lor fabuloase, forţele lor navale... n-au făcut nimic care să le întârzie ruina. În istoria Magnei Graecia, o singură înfrângere însemna dezastrul. Aşadar, Sybaris şi Agrigentum, Tirul şi Babilonul Occidentului, au dispărut de pe faţa lumii...7

Magna Graecia stăpânea o regiune de mare importanţă strategică, în care lumea greacă a intrat în contact cu posesiunile rivalilor să-i, întâi fenicienii, apoi Roma.

Fenicia, leagăn al Europei, a înflorit în acelaşi timp cu Grecia şi într-un mod asemănător. Într-adevăr, oraşele-state din Fenicia erau mult mai vechi decât cele greceşti, la fel şi coloniile fenicienilor. Sidonul şi Tirul ajunseseră la apogeu pe vremea când civilizaţia cretană îşi trăia ultimele zile. *Kart-hadshat*, sau „Oraşul Nou" (Kartigon, Carthago, Cartagina) fusese întemeiat în Africa de Nord în 810 î.Hr., probabil de coloniştii fenicieni conduşi de Pygmalion şi sora lui, Didona. Colonia Atiq (Utica) era şi mai veche. După ce perşii au cotropit Fenicia, ca de altfel întreaga Asie Mică, Cartagina şi Utica au fost lăsate, la fel ca oraşele din Grecia continentală, să prospere de capul lor.

CHERSONESOS

Chersonesos, „Oraşul peninsular” a fost întemeiat în 422 – 421 î.Hr. de către coloniştii dorieni din Heraclea Pontica. Se înălţa pe un promontoriu de pe ţărmul vestic al peninsulei Taurida[7], la 3 km distanţă faţă de Sevastopolul de azi. Era una dintre multele cetăţi greceşti de pe malurile Mării Euxine, majoritatea colonii ale metropolei Milet-ca Olbia („Prosperitate”), Panticapaeum din Bosforul cimerian (Strâmtoarea Kerci), Tanais pe Don, Phanagoria şi altele. Colonia a fost întemeiată la puţin timp după ce Herodot a vizitat Olbia învecinată, istoricul descriindu-i pentru prima dată pe sciţii şi taurienii care trăiau în stepele pontice. Ca şi vecinii lor, aceştia se întreţineau din negoţul cu triburile din interiorul continentului şi din comerţul maritim cu grâu, vin, piei tăbăcite şi peşte sărat Populaţia coloniei era de aproximativ 20.000 de oameni care locuiau într-un caroiaj de străzi pietruite, completat de obişnuitele agora, acropole, teatru şi port.1

În mod excepţional, Chersonesos a supravieţuit turbulenţelor din următorii 1.700 de ani, trecând pe rând de sub stăpânirea grecească sub cea sarmată, romană şi bizantină. La început un singuratic avanpost grecesc, a fost înglobat în secolul II î.Hr. în „Regatul Bosforului”, aflat în plină expansiune, cu centrul la Panticapaeum, oraşul alăturat. Regatul, a cărui bogăţie s-a acumulat prin comerţul cu grâne, în special cu Atena, era dominat de cel mai recent val de migratori din stepă, sarmaţii iranieni, a căror disponibilitate de a asimila civilizaţia greacă de dinainte a dat naştere unei noi sinteze strălucite. Aurarii lor, care lucrau la ordinele conducătorilor sciţi din interiorul continentului, produceau unele dintre cele mai frumoase bijuterii din lumea antică. Dinastia lor spartocidă, care nu era greacă, a cerut în cele din urmă protecţia lui Mitridate VI Eupator, regele Pontului –

7 Denumirea actuală a Peninsulei Taurida, Krym sau Crimeea, derivă din turcescul kerim, care înseamnă „fortăreaţă" si a fost folosită începoând cu sec. XV.

personajul eponim din opera de început a lui Mozart, *Mitridate*, *Re di Ponto* – care a murit la Panticapaeum în 63 î.Hr. (acropolele din Kerci încă poartă numele de Muntele Mitridate). Garnizoana romană, instalată acolo pe atunci, nu a impus aproape două secole o completă dominaţie imperială.

În ciuda repetatelor invazii, ale goţilor, hunilor şi hazarilor, în perioada romană târzie şi cea bizantină de început s-au construit cincizeci de biserici creştine în Chersonesos. Într-una dintre ele, ultimul invadator barbar, prinţul Wolodymyr (sau Vladimir) al Kievului a păşit în bazinul de marmură din baptisteriu ca să fie creştinat înainte de căsătoria cu sora împăratului bizantin. Până atunci, stăpânirea hazarilor apusese, iar bizantinii au reuşit să facă din nou din Chersonesos capitala provinciei Klimata, zân 1299, Oraşul peninsular" a fost distrus în cele din urmă de tătarii mongoli, care voiau să facă din Crimeea patria lor. Oraşul nu a părut să vadă sosirea otomanilor din secolul XV şi nici să fie cucerit de ruşi în 1783.

Săpăturile au început la Chersonesos în 1829. S-au intensificat înainte de Primul Război Mondial şi au fost reluate în anii 1920 de către arheologii sovietici. Aceştia erau în căutarea unor dovezi privitoare la botezul Sfântului Vladimir. În 1891, într-un alt loc decât cel istoric, au ridicat un lăcaş sfânt cu o cupolă imensă, care nu s-a păstrat. În schimb, sovieticii căutau resturile materiale ale unei culturi sclavagiste.3

Intrând în posesia siturilor culturii clasice de pe ţărmurile Mării Negre, actualii lor proprietari s-au simţit mândri de istoria lor. Portul Sevastopol a fost construit lângă ruinele străvechii colonii Chersonesos şi i s-a dat un nume grecesc adecvat care înseamnă „Oraşul glorios". Prin palatul Taurid din St. Petersburg, ridicat pentru cuceritorul Crimeei, prinţul Potemkin, a debutat" stilul clasic" al Rusiei. După atacul britanicilor şi francezilor din

1854 – 1856 şi eroica apărare rusească, coasta acesteia a devenit locul preferat pentru palatele de vară ale curtenilor ţarului şi ale conducătorilor de partid ai Uniunii Sovietice. Toţi îşi justificau prezenţa acolo prin dubioasa versiune a istoriei ruse care începe cu Sf. Vladimir. În 1941 – 1942, după asediul Sevastopolului de către nemţi de această dată, Crimeea a fost ocupată pentru scurt timp de nazişti, al căror" Plan Gotland" ar fi redat peninsula coloniştilor germani. În 1934, la al treilea centenar al unui alt eveniment dubios, guvernul sovietic de la Moscova a dăruit Crimeea Ucrainei. Acest cadou voia să simbolizeze legăturile indisolubile ale Crimeei şi Ucrainei cu Rusia. În schimb, după prăbuşirea Uniunii Sovietice, s-a produs exact efectul opus. În august 1991, ultimul secretar general al URSS a fost făcut prizonier la vila din Poros de pe coastă, unde îşi petrecea vacanţa, când lovitura de stat nereuşită de la Moscova a pus capăt erei sovietice.4

În Epoca Modernă, diversitatea populaţiei originare din Crimeea a dispărut. Vechile popoare ale taurienilor şi sciţilor au fost de mult cucerite. Goţii din Crimeea şi-au apărat fortăreaţa din Mangop până în 1475. Tătarii au fost deportaţi în masă de către Stalin în

1942.5 Grecii pontici au supravieţuit până când au fost şi ei deportaţi în 1949. O mână de evrei, care scăpaseră de prigoana naziştilor, au plecat în Israel în anii 1980. Ruşii şi ucrainenii au rămas să formeze majoritatea absolută.

În 1992, pe când familiile militarilor ex-sovietici din Sevastopol împărţeau plaja presărată cu pietricele cu alţi turişti şi îşi căutau loţiunile de plajă sub coloanele în ruină ale oraşului Chersonesos, asistând îngrijoraţi întoarcerea tătarilor, la pretenţiile Ucrainei asupra flotei Mării Negre, şi la presiunile Rusiei pentru crearea republicii autonome Crimeea, niciun loc din lume nu le-ar fi putut aminti mai bine ca acela de faptul că gloria e pieritoare.

MASSILIA

Massilia (Marsilia) a fost întemeiată în jur de 600 î.Hr. de către grecii din Faceea, Asia Mică. Potrivit legendei, Fotis, conducătorul lor, a intrat cu galera sa în port tocmai când şeful tribului băştinaş de liguri oficia logodna fiicei sale preferate. Când fetei i s-a spus să-i dea cupa de logodnă unuia dintre războinicii prezenţi, ea i-a oferit-o frumosului grec. Acesta a fost începutul uneia dintre cele mai bogate şi dinamice colonii greceşti.

Înconjurat de stânci înalte din calcar şi păzit de o insulă puţin mai departe de ţărm, măreţul port al vechii Massilia a fost un centru comercial şi cultural timp de peste 2.500 de ani. Oraşul era guvernat de o oligarhie formată din negustori. Marele Consiliu, alcătuit din 600 de cetăţeni aleşi pe viaţă, desemna un alt consiliu mai restrâns, alcătuit din 15 persoane, care deţinea puterea executivă. Massiliezii au ajuns să facă negoţ peste tot. Dominau marea de la Luna, în Toscana, până în sudul Iberiei, şi au înfiinţat puncte comerciale în Nicaea (Nisa), Antipolis (Antibe), Rhoda (Arles) şi în îndepărtata Emporie, toate închinate zeiţei lor protectoare, Artemis din Efes. Marinarii nu se temeau de oceanul de după Coloanele lui Heracle şi aveau faima că ajunseseră până în nordul Islandei, şi până în Senegalul de astăzi în sud. Pytheas, un massiliez temerar, a navigat în secolul IV de-a lungul coastelor nordice ale Europei, ajungând până în insulele Cositorului" (cum numea Herodot Britania). Opera sa pierdută, *Călătorie în jurul pământului*, îi fusese cunoscută lui Strabon şi Polybius.

Confruntată cu apriga rivalitate a fenicienilor şi cartaginezilor, Massilia a apelat deseori la ajutorul Romei. Dar a avut îndrăzneala s-o mai facă o dată, însă cu consecinţe nefaste. În 125 î.Hr., când au solicitat sprijin armat împotriva galilor, romanii au cucerit întregul ţinut, transformându-l în provincia romană Galia Transalpină (Provence). Aici s-a format o populaţie care vorbea trei limbi, greaca, latina şi celtică. După aceea, viaţa oraşului a

reflectat toate schimbările politice din bazinul mediteraneean – stăpânirea arabă, bizantină, genoveză şi, din 1481, cea franceză. Cea mai prosperă perioadă a Marsilie! a început în secolul XIX, odată cu extinderea intereselor franceze în Levant. Campania lui Napoleon în Egipt şi deschiderea Canalului Suez, construit de Lesseps, au fost cele mai importante episoade.

Marsilia modernă, ca şi Massilia antică, este încă un oraş strâns legat de mare. Le Vieux Port, imortalizat în trilogia dramatică a lui Marcel Pagnol, a fost întrecut de imensul Port Autonome de dincolo de dig. Dar emoţiile profunde simţite de Fanny, Marius şi César la vederea plecărilor şi întoarcerile înlăcrimate ale vapoarelor se repetă mereu:

FANNY: Et toi, Marius, tu ne m'aimes pas? (Li se tait) …

MARIUS: Je te l'ai deja dit, Fanny. Je ne peux pas me marier.

FANNY: Alors, c'est quelque villaine femme des vieux quartiers… Dis-le moi. Marius…

MARIUS: J'ai confiance en toi. Je vais te le dire. Je veux partir.1

(FANNY: Marius, tu nu mă iubeşti? (El tace)…

MARIUS: Ţi-am spus-o deja, Fanny. Nu pot să mă însor cu tine.

FANNY: înţeleg. Trebuie să fie la mijloc una dintre stricatele alea din oraşul vechi…

Hai, Marius, spune-mi…

MARIUS: Am încredere în tine. O să-ţi spun. Vreau să plec.)

De pe terasa bisericii Notre Dame de la Garde, situată la înălţime, pe locul templului grecesc, poţi privi vapoarele care se îndreaptă spre port, precum galerele lui Fotis odinioară. Sau poţi visa să evadezi pe mare, cum a făcut-o contele de Monte Cristo de la Château D'If sau Marius mai târziu…

Cartagina şi-a făurit un vast imperiu bazat pe forţă navală, comerţ şi colonizare. Coloniile sale erau răspândite după Coloanele lui Hercule, de la Gades (Cádiz) şi Tingis (Tanger) până la Priormus (Palermo) în Sicilia. În perioada sa de maximă înflorire era probabil cel mai prosper dintre oraşele-state, stăpânind toate insulele şi ţărmurile din vestul Mediteranei. Începând cu secolul V, a distrus multe cetăţi greceşti din Sicilia, ambiţiile lor fiind curmate doar de instaurarea stăpânirii romane.

Fenicienii şi cartaginezii, ca şi evreii şi arabii, erau semiţi. Ca ultimi perdanţi ai luptei pentru supremaţie în Mediterana, nu erau simpatizaţi nici de greci, nici de romani. Ca adoratori ai lui Baal, ultimul chip cioplit, au făcut întotdeauna obiectul batjocurii adepţilor tradiţiei iudeo-creştine, adoptate într-un final şi de lumea greco-romană. Deşi fenicienii din Europa şi coloniile lor au dominat Mediterana vreme de peste un mileniu, civilizaţia lor este puţin cunoscută şi studiată. Neamul lor poate că a fost prigonit din cauza unei alte forme de antisemitism.

Religia greacă a progresat de la un animism şi fetişism timpuriu la viziunea asupra lumii ca fiind „un mare oraş al zeilor şi oamenilor”. Panteonul olimpian exista încă din Preistorie. Zeus, părintele zeilor, şi Hera, soţia lui, domneau asupra întregii familii de olimpieni încăpăţânaţi – Apollo, Artemis, Pallas Atena, Ares, Poseidon, Hermes, Dionysos, Demetra, Hades şi Persefona. Palatul lor de pe vârful Muntelui Olimp era la graniţa de nord a Greciei. Pe lângă aceşti zei, mai erau şi multe zeităţi locale, satiri, umbre, nimfe, furii, sibile şi muze, cărora grecii le aduceau jertfe. Se practica de obicei sacrificarea ritualică a animalelor. Deşi era prerogativa zeilor să fie capricioşi şi cu toate că unii, precum Ares, zeul războiului sau Poseidon, zeul mării, puteau fi răzbunători, nu exista niciun diavol, nicio forţă a răului de care oamenii să se teamă cu adevărat. Defectul cel mai mare al omului era *hubris* sau orgoliul exagerat, pedepsit de obicei de

nemesis, mânia zeilor. [MIRODENII VS. BOU]

Au proliferat mii de mituri şi o gamă uimitoare de culturi şi oracole. Acestea încurajau o viziune în care curajul şi spiritul întreprinzător, temperate de respect, erau răsplătite cu sănătate şi bogăţie. Cultul lui Zeus, cu centrul în Olimpia, oraş care găzduia Jocurile Olimpice, era practicat de toată lumea, întrucât combina pietatea cu spiritul de competiţie. Răspânditul cult al lui Apollo, zeul luminii, îşi avea centrul în locul său de naştere, insula Delos, şi la Delfi. Misterele Demetrei, zeiţa pământului, din Eleusis, şi acelea mai exaltate ale lui Dionysos, zeul vinului, proveneau din străvechile ritualuri ale fertilităţii. Cultul lui Orfeu Cântăreţul, care îşi urmase iubita moartă, Euridice, în lumea subpământeană, a stimulat credinţa în existenţa şi purificarea sufletelor. Orfismul, care a durat din secolul VII până spre sfârşitul epocii romane, a inspirat nenumăraţi poeţi, de la Platon şi Virgiliu.

Pitagora (la apogeu în jurul anului 530 î.Hr.) a rostit binecunoscutele maxime: „Numerele sunt totul” sau „Să mănânci fasole e o crimă la fel de mare ca şi a-ţi mânca părinţii”. Savanţii interesaţi de originile ştiinţei moderne îi studiază matematica. Pe cei fascinaţi de gândirea greacă îi interesează ideile gastronomice. (Vezi anexa III,)

Ca şi Părinţii Fondatori de mai târziu, Pitagora a fost un disident religios şi a călătorit pe mare din insula sa natală Samos pentru a găsi o colonie sectantă în Magna Graecia. Acolo a avut libertatea de a-şi aplica teoriile religioase şi, printre altele, pe cele despre hrană şi regim alimentar. Principalul său argument provenea din metempsihoză, „transmigraţia sufletelor” care, după moarte, puteau trece de la o persoană la alta sau de la oameni la animale. Drept care se opunea obiceiului de a sacrifica animale şi susţinea că aroma de ierburi şi mirodenii încălzite era o ofrandă mai potrivită pentru zei decât mirosul grăsimii prăjite.

Dar, dacă mirodeniile formau o legătură cu zeii din Olimp, fasolea o avea cu Hades. Se credea că păstăile late, ale căror tulpini fără noduri îşi croiau neîncetat drum spre soare, acţionând ca „nişte scări pentru sufletele oamenilor”, care migrau din lumea subpământeană. Fasolea cultivată în vase închise producea o masă încâlcită de forme obscene care aminteau de organe sexuale şi fetuşi avortaţi. Pitagora impunea tabuuri similare şi în privinţa consumului de cărnuri nobile, în special de vită. Unele animale ca porcul şi capra, care scormonesc prin pământ şi produc pagube naturii, erau considerate inofensive, deci comestibile. Altele, ca oile care dau lână şi „boul cel harnic”, cel mai credincios tovarăş al omului, erau considerate folositoare, de acea carnea lor nu se putea consuma. În caz de nevoie stringentă, se puteau consuma bucăţi de carne mai puţin nobilă, dar nu şi organe vitale precum inima şi creierul. Potrivit lui Aristoxene din Tarent, regimul alimentar trebuia să cuprindă *maza* (terci de orz), vin, fructe, nalbă sălbatică şi asfodel, *artos* (pâine de grâu), legume crude şi fierte, peşte pregătit în mai multe feluri şi, în ocazii speciale, purcel de lapte şi ied fript. Odată, un bou salvat de Pitagora dintr-un câmp cu fasole a fost hrănit toată viaţa cu orz într-un templu al Herei.

Mai cunoscut este cazul unui discipol al lui Pitagora, Empedocle din Acragas, care, după ce a câştigat cursa de care din Olimpia, în 496 î.Hr. a refuzat să ofere zeilor obişnuita jertfă constând dintr-un bou prăjit. În schimb, a ars imaginea unui bou, făcută din ulei şi mirodenii, rugându-se zeilor într-un nor de fum aromat, provenit din mirt şi tămâie. Pitagoreenii credeau că regimul alimentar era o ramură de bază a eticii”. Cât timp oamenii sacrifică animale, le spunea mentorul lor, nu vor înceta să se omoare între ei”. 1 [KONOPIFITE]

Nur wer die Leier schön hob auch unter Schatten,

darf das unendliche Lob ahnend erstatten.

Nur wer mit Toten vom Mohn aß, von dem ihren wird nicht den leisesten Ton wieder verlieren.

Mag auch die Spieglung im Teich oft uns verschwimmen:

Wisse das Bild.

Erst în dem Doppelbereich werden die Stimmen ewig und mild.

(Numai cel ce şi-a înălţat cântul de liră printre umbre se bucură de nesfârşită laudă. Numai cel ce a împărtăşit soarta Morţilor nu-şi va pierde nicicând viersul cel mai dulce.

Deşi reflexia din iaz se tulbură în faţa noastră – Să-ţi ştii mereu imaginea!

Doar în tărâmul dublu ale noastre voci blânde nu vor pieri în veci.)

Toate aceste culte, ca şi cele elenistice ale lui Mithra şi Isis, încă se mai practicau pe scară largă când a apărut creştinismul, în perioada de după cea de-a doua sută a Olimpiadei (vezi capitolul III). [OMPHALOS]

Filosofia greacă, sau „iubirea de înţelepciune", s-a dezvoltat în opoziţie cu atitudinile religioase tradiţionale. Socrate (469 – 399 î.Hr.), fiul unui sculptor, a fost condamnat la Atena să bea cucută, pe motiv că „se închina unor zei ciudaţi" şi „corupea tineretul". Totuşi, metoda lui Socrate de a pune întrebări iscoditoare pentru a verifica supoziţiile care sunt fundamentul tuturor cunoştinţelor a pus bazele întregii gândiri raţionale de mai târziu. A fost folosită de Socrate pentru a pune sub semnul întrebării ceea ce credea el că sunt argumentele eronate ale sofiştilor sau „înţelepţilor" de dinaintea lui. Deviza sa era „Viaţa fără cercetare nu merită trăită". Potrivit lui Platon, discipolul său, Socrate spunea: „Tot ce ştiu e că nu ştiu nimic". Era începutul perfect pentru epistemologie.

Platon (circa 429 – 347 î.Hr.), şi discipolul lui,

Aristotel (384 – 322), au pus bazele majorităţii ramurilor filosofici speculative şi naturale. Academia lui Platon sau „Dumbrava” şi Lyceumul lui Aristotel, cunoscut şi ca şcoala peripatetică, erau precum Oxford şi Cambridge (sau Harvard şi Yale) pentru lumea antică. Cu gândul la aceşti mari filosofi, s-a afirmat: „moştenirea grecilor pentru filosofia occidentală a fost filosofia occidentală” 9. Din cei doi, Platon a fost idealistul care a creat primele utopii, teorii fundamentale ale formelor şi imortalităţii, o cosmogonie influentă, o profundă critică a cunoaşterii şi o celebră analiză a iubirii. Nimic din istoria gândirii nu se compară ca forţă de sugestie cu metafora peşterii lui Platon, care vine cu ideea că nu putem percepe lumea decât indirect, văzând realitatea doar prin intermediul umbrelor proiectate pe pereţi de focul aprins. Spre deosebire de Platon, Aristotel a fost „adeptul simţului realităţii”, sistematizatorul. Operele sale enciclopedice abordează nu numai etica şi metafizica, dar şi politica, critica literară, logica, fizica, biologia şi astronomia.

Literatura greacă, la început sub forma poeziei epice, a fost una dintre acele minuni care a apărut în faza de maturitate. Homer, care probabil a trăit şi a creat pe la mijlocul secolului VIII î.Hr., a exploatat o tradiţie orală mult mai veche. Poate a fost sau nu singurul autor al operelor care îi sunt atribuite. Dar primul poet al literaturii europene este considerat de majoritatea specialiştilor drept cel mai influent. Puţini au reuşit să egaleze *Iliada* şi *Odiseea*, dar nu şi să le întreacă. Limba lui Homer, pe care clasiciştii o consideră „sublimă”, s-a dovedit a fi extrem de flexibilă şi expresivă. [EPIC]

Literatura scrisă depinde de alfabetizare, ale cărei origini datează din secolul VIII, când s-a „importat” un alfabet. Arta literară a fost mult încurajată de caracterul urban al vieţii grecilor, dar măsura în care a pătruns în diferite pături sociale este o chestiune controversată.

[CADMUS]

Urmaşii lui Homer – poeţi epici ca şi el, de la Hesiod (cca. 700 î.Hr.) la autorul sau autorii necunoscuţi ai aşa-numitelor „Imnuri homerice”; de la poeţii elegiaci de la Callinus din Efes (opere importante din 690 î.Hr.) la Xenofon din Colofon (cca. 570 – 480 î.Hr.); poeţii lirici de la Sappho (n. În 612 î.Hr.) la Pindar (518 – 438 î.Hr.); de la Anacreon (celebru în 539 î.Hr.) la Simonide din Ceos (556 – 468 î.Hr.) – au avut nenumăraţi imitatori şi traducători. Teocrit din Siracuza (cca. 300 – 260 î.Hr.) a scris idile cu nimfe şi păstori de capre, care au servit drept model tradiţiei pastorale, de la bucolicele lui Virgiliu şi până la *Cum vă place*. Dar nimeni n-a avut un vers mai dulce ca „a zecea muză” din Lesbos:

Unii spun că nu e lucru mai frumos pe lume
Ca un escadron de cavalerie; unii spun
Că-i o trupă de infanterie, alţii, o flotă de corăbii;
Dar eu cred că iubirea-mi seamăn n-are.10

OMPHALOS

În viziunea grecilor, Delphi era „centrul lumii”. Al său *omphalos* sau „buric” marchează locul în care s-au întâlnit cei doi vulturi ai lui Zeus, unul trimis din est, iar celălalt din vest. Tot aici, într-o vale adâncă, înconjurată de pinii întunecaţi şi stâncile trandafirii din Muntele Parnas, Apollo îl ucisese pe zeul-şarpe Python, iar într-o peşteră plină de vapori, aflată peste un abis gazos, îşi întemeiase cel mai renumit din oracolele sale. În vremuri îndepărtate, templul lui Apollo era construit alături de un teatru, un stadion pentru Jocurile Pitice şi numeroasele trezorerii ale oraşelor patronate de zeu. În 331 î.Hr., Aristotel şi fiul său au alcătuit o listă cu toţi învingătorii Jocurilor Pitice până în timpul lor. Numele acestora au fost inscripţionate pe patru tăbliţe de piatră, care s-au păstrat până le-au descoperit arheologii din vremurile noastre.1

Ritualurile oracolului se desfăşurau la fel din timpuri

imemoriale. În a şaptea zi a fiecărei luni, marea preoteasă, Pitia, de curând purificată în apele Izvorului la stalian, se aşeza pe trepiedul sacru, la buza prăpastiei, şi, într-o transă extatică, învăluită de vapori, aştepta întrebările celor veniţi s-o consulte. După ce asistau la obişnuita jertfire a unei capre, oamenii îi aşteptau răspunsurile în acei hexametri de o ambiguitate notorie.2

Lui Tezeu, eroul care îl ucisese pe Minotaur şi întemeiase Atena, i s-au oferit aceste vorbe liniştitoare:

TEZEU, FIU AL LUI EGEU... NU DISPERA, CĂCI, CA O PLOSCĂ DE PIELE, VEI REUŞI

SĂ ÎNFRUNŢI VALURILE CHIAR ŞI PE MAREA AGITATĂ.

Cetăţenilor din Thera, îngrijoraţi de declinul coloniei lor de pe coasta africană, li s-a sugerat vag să o mute în alt loc.

DACĂ ŞTIŢI LIBIA, MAMA TURMELOR, MAI BINE CA MINE, DEŞI NU AŢI FOST

ACOLO... VĂ ADMIR ÎNŢELEPCIUNEA.

Mutată de pe insulă pe continent, Cirene a prosperat.

Regele Cresus din Lidia voia să afle dacă să declare război sau să menţină pacea. Oracolul i-a spus: „DU-TE ŞI DISTRUGE UN MARE IMPERIU". A mers la război, *dar propriul său imperiu* a fost distrus.

Înainte de Bătălia de la Salamina din 480 î. H, o delegaţie de atenieni l-a implorat pe Apollo să-i ajute împotriva invadatorilor perşi:

PALLAS NU POATE SĂ DOMOLEASCĂ MÂNIA LUI ZEUS... DAR, CÂND ORICE

ALTCEVA VI SE VA LUA... ZEUS DIN CERURI VA DA POPORULUI NĂSCUT DIN

TRITON UN ZID DE LEMN... SPRE FERICIREA VOASTRĂ Şi A COPIILOR VOŞTRI.

Temistode, amiralul atenian, a dedus corect că victoria depindea de corăbiile sale de lemn.

Lisandru, generalul spartan care intrase victorios în

Atena la sfârşitul Războiului Peloponeziac, a fost avertizat:

FEREŞTE-TE DE UN HOPLIT MÂNIOS ŞI DE UN ŞARPE, VICLEAN FIU AL PĂMÂNTULUI.

CARE TE ATACĂ PE LA SPATE.

A fost omorât de un hoplit cu emblema unui şarpe pe scut.

Lui Filip al Macedoniei, notoriu pentru faptul că dădea mită oricui, i s-a spus: „LUPTĂ CU LĂNCI DE ARGINT”. Iar când se pregătea de luptă cu perşii, i s-a făcut această profeţie: „TAURUL ESTE ÎNCUNUNAT CU FLORI. SFÂRŞITUL A VENIT. NECHEAZĂ CEL CE ADUCE JERTFA”. În scurt timp, regele a fost ucis mişeleşte.

Romanul Lucius lunius Brutus a consultat Oracolul împreună cu doi tovarăşi ai săi şi s-au interesat de viitorul lor:

TINERILOR, ACELA DINTRE VOI CARE ÎŞI VA SĂRUTA PRIMUL MAMA VA

DEŢINE PUTEREA ÎN ROMA.

Camarazii lui Brutus au luat profeţia în sensul propriu, în schimb Brutus s-a aplecat să sărute pământul. În 509 î.Hr., Brutus a devenit prim-consul al Romei.

Peste patru secole, Cicero a întrebat Oracolul cum poate câştiga cineva cea mai mare faimă. I s-a răspuns:

PROPRIA FIRE, şi NU OPINIA MULŢIMII SĂ TE ÎNDRUME ÎN VIAŢĂ.

Împăratul Nero, temându-se de moarte, a primit următorul răspuns: „AŞTEAPTĂ-TE LA CE E MAI RĂU DE LA 73”. Încurajat, a crezut că va trăi până la 73 de ani. Dar a fost dat jos de pe tron şi obligat să se sinucidă la 31 de ani. S-a dovedit că 73 era vârsta succesorului său, Galba.

Mai cunoscut este faptul că, atunci când Alexandru cel Mare a consultat Oracolul, acesta a rămas tăcut.3

Credinţa în omniscienţa Oracolului din Delphi a rămas aproape la fel de neclintită printre entuziaştii Epocii Moderne, precum era şi printre grecii superstiţioşi din Antichitate. Totuşi, pentru istorici, problema constă în a

face distincţia între adevăratele realizări ale Oracolului şi reputaţia sa fără margini. Scepticii scot în evidenţă faptul că niciuna dintre aşa-zisele preziceri nu a fost consemnată înainte de a avea loc evenimentele la care se referea. Puterile extraordinare ale Oracolului n-au fost niciodată confirmate. Un cult puternic, o reclamă eficientă şi un public naiv au fost toate factori ale unei operaţiuni de succes.

Multe dintre renumitele maxime rostite de Oracol au fost inscripţionate pe zidurile Templului lui Apollo. Printre acestea sunt şi: „Nimic în exces” şi „Cunoaşte-te pe tine însuţi” 4. Au devenit devizele civilizaţiei greceşti.

EPIC

Iliada şi *Odiseea* lui Homer au fost privite în Europa nu numai ca fiind cele mai vechi opere din literatura europeană, dar şi ca fiind expresia cea mai aleasă a literaturii de pretutindeni. Totuşi, în 1872, în urma excavaţiilor de la Ninive, capitala anticei Asirii, s-au găsit în biblioteca lui Assurbanipal nişte tăbliţe de argilă care prezentau întregii lumi *Epopeea lui Ghilgameş*.

Epopeea era deja veche pe vremea în care au fost scrise poemele lui Homer. Într-adevăr, e datată cu mult timp în urmă, în mileniul III î.Hr., aparţinând tradiţiei literare mesopotamiene. Începe astfel:

Cel care a văzut totul până la marginea lumii.

Cel care a ştiut totul şi a cunoscut totul.

Ghilgameş a pătruns totodată şi taina tuturor lucrurilor.

El s-a împărtăşit din toată înţelepciunea lumii;

A văzut ceea ce era tăinuit şi a cunoscut ceea ce a rămas ascuns oamenilor.

A dat în vileag vremile dinaintea Potopului.

A trudit şi a suferit străbătând Drumul cel Lung.

A săpat pe o stelă toate frământările se/e.1

La început, epopeea babiloniană a prezentat interes datorită conexiunilor sale cu Biblia, mai ales în ceea ce

priveşte Potopul, Arca şi Creaţia. La puţin timp după aceea, cărturarii au depistat în această operă epică şi asemănări cu Homer. La urma urmei, ambele epopei apăruseră aproape în acelaşi timp. Assurbanipal îşi construia biblioteca din Ninive în ultimul sfert al secolului VII î.Hr.; cetatea Ninive a fost distrusă în 612, cam în aceeaşi epocă în care poemele homerice îşi găseau forma finală. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Multe dintre asemănări se pot explica prin convenţiile oralităţii, cărora li se supuneau toţi poeţii epici din zorii literaturii. Dar multe alte lucruri nu pot fi explicate la fel de uşor. Invocaţia de la începutul *Epopeii lui Ghilgameş* seamănă cu primele rânduri din *Odiseea*, atât ca ton, cât şi ca sentiment:

O, muză, cântă-mi mie pe bărbatul viteaz şi iscusit care într-o vreme când el, cu măiestria lui, făcuse pustiu din ziduri sfinte de la Troia, nemernici amar de ani pe lume, şi cunoscu pe drumul lui tot felul de oameni, de oraşe şi de datini, şi pătimi aşa de mult pe mare, silindu-se să scape de primejdii şi înapoi să-şi ducă pe tovarăşi… Zeiţă, fiică a lui Zeus, rogu-te să-mi împărtăşeşti şi mie ce ştii de acele isprăvi, începe de unde ţi-e voia.2

Mai mult s-ar putea discuta despre influenţa lui *Ghilgameş* asupra Iliadei – An ambele epopei subiectul cuprinde un element tragic, care survine când moare unul din cei doi prieteni nedespărţiţi. Ghilgameş îl jeleşte pe Enkidu aşa cum îl plânge Ahile pe Patrocle. Şi alte episoade, ca acela în care zeii îşi împart pământul, marea şi cerul, sunt foarte asemănătoare. Ceea ce era odată considerată „o posibilă datorie a grecilor faţă de Asiria” ar trebui văzută acum ca o probabilitate.3 Dacă această supoziţie este corectă, poemele epice ale lui Homer nu constituie numai o legătură între literatura clasică şi nenumăratele generaţii de *aoidoi*, barzii analfabeţi din vremuri imemoriale, ci şi umplu golul dintre normele tradiţionale ale literaturii apusene şi mult mai vechile

scrieri ale literaturii noneuropene.

Recitarea poeziilor era strâns legată de muzică; iar sunetele lirei cu şapte coarde acompaniau de obicei hexametrii declamaţi. Cuvântul grec *musike* îngloba toate sunetele melodioase, indiferent că erau vorbe sau note. Poezie era şi în cele mai simple inscripţii, în răspândită artă epigramistică:

πάντα γέλως και πάντα κοντά το μηδέν πάντα γάρ έξ αλόγων έστι τα γιγνόμενα.

(Râsul e în toate, totul ajunge praf şi pulbere, totul e nimicnicie. / Ne ţinem de reguli, hotărâţi să murim.) 11

ώ ξεῖν, αγγειλον Λακεδαιμονίου on τ}8 ε κείμεθα τοῖς κείνων ρημασι ττειθόμενοι.

şi în epitafuri:

(Spune-le celor din Lacedemonia, trecătorule, / că noi ne-am ţinut de reguli, hotărâţi să murim.) 12

Teatrul grecesc s-a dezvoltat din ceremoniile de la sărbătorile religioase. Conceptul de *tragodia*, literal „cântec de capră", era iniţial legat de jertfele ritualice. Primele piese de teatru ateniene au fost prezentate la sărbătorile lui Dionysos. Ca şi jocurile, acestea erau puse în scenă în spiritul competiţiei. Dialogul stilizat dintre actori şi cor era un mijloc de explorare a celor mai intense conflicte psihologice şi sufleteşti. Cei trei mari dramaturgi, Eschil (525 – 456), Sofocle (cca. 496 – 406) şi Euripide (cca. 480 – 406) au făcut din miturile şi legendele tribale piatra de temelie a literaturii lumii. *Cei şapte contra Tebei*, *Orestia* şi *Prometeu înlănţuit*; *Oedip rege*, *Electra* şi *Antigona*; *Ifigenia în Taurida*, *Medeea* şi *Hipolit*, sunt doar câteva dintre tragediile ce ne-au rămas dintr-un vast repertoriu. [OEDIPUS]

S-au păstrat doar 32 de tragedii, care se joacă în continuare pe toate scenele lumii. Se dovedesc necesare mai ales în această Epocă Modernă, bântuită de frică şi de grozăvii. „Tragedia ne dă puterea să îndurăm ceea ce pare

imposibil de suportat”. „Marile tragedii greceşti ne deprind cu posibilităţi de coşmar… cu faptul că toţi vom sfârşi în întuneric, deznădejde şi sinucidere”. „Privind cu îndrăzneală drept în faţă puterea distructivă a aşa-zisei istorii a omenirii, precum şi cruzimea naturii, grecul se consolează… Arta îl salvează şi prin Artă – trăieşte mai departe”. 13

Autorii de comedii, în frunte cu Aristofan (cca. 450 – 385), s-au simţit liberi să-şi bată joc de toată lumea, de la filosofi la politicieni. *Cavalerii*, *Păsările*, *Norii*, *Viespile*, *Broaştele*, ale căror minunate intrigi se îmbină cu umorul savuros cu tentă sexuală, încă mai stârnesc hohotele de râs ale publicului de pretutindeni. Aristofan a avut un talent fără seamăn în a născoci expresii memorabile. Nephelokokugia „Ţara cucilor din nori” este doar una dintre ele. [SCHOLASTIKOS]

Cadmus, fiul lui Agenor, regele Feniciei şi fratele Europei, apare în numeroase mituri greceşti. Era slăvit ca întemeietor al Tebei din Beoţia şi ca „importatorul” alfabetului. Rătăcind prin lume în căutarea surorii sale răpite, Cadmus a ajuns să consulte Oracolul din Delphi. A fost sfătuit să construiască un oraş „acolo unde s-ar odihni o vacă”. Aşa că a urmărit o vită din Focida până în câmpia Beoţiei. A însemnat locul în care aceasta a căzut, răpusă de oboseală, lângă un dâmb, pe care a început să ridice *Cadmea*, acropola ovală a Tebei. Locuitorii oraşului s-au întrupat din colţii unui dragon pe care l-a ucis Cadmus, la îndemnul Atenei. Zeiţa l-a făcut cârmuitorul cetăţii şi i-a dat-o de soţie pe Harmonia.

Locul de baştină al zeului Dionysos, al eroului Heracle, al profetului Tiresias şi al fascinantului cântăreţ Amfion, Teba a fost şi scena unde s-au prezentat tragediile *Oedip rege* şi *Cei şapte contra Tebei*. Cetatea a fost rivala dintotdeauna a Atenei; s-a aliat cu Sparta, pe care a distrus-o în cele din urmă; a fost la rândul ei distrusă de

către Alexandru. [OEDIPUS] Alfabetul fenician, pe care se spune că l-a adus Cadmus în Grecia, era fonetic, dar nu avea decât consoane. Era cunoscut în forma sa de bază înainte de 1200 î.Hr., pentru că înlocuise hieroglifele, ca şi ebraica, limbă din aceeaşi zonă. Fiind un sistem simplu, uşor de învăţat de către copii, a spart monopolul scrierii încifrate care fusese practicată timp de milenii de casta preoţilor în civilizaţiile din Orientul Mijlociu. Denumirile literelor au trecut în greacă aproape neschimbate: *aleph* (alfa) = „bou”, *beth* (beta) = „casă”; *gimmel* (gama) = „cămilă”; *daleth* (delta) = „uşă de cort”. Vechiul alfabet grecesc a luat fiinţă prin adăugarea a cinci vocale la cele şaisprezece consoane feniciene. S-a şi dublat pentru scrierea numeralelor. La timpul potrivit, a devenit precursorul principalelor ramuri ale scrierii europene – greacă modernă, etruscă, latină, glagolitică şi chirilică.1 (Vezi anexa III.)

Primele manifestări ale alfabetului latin datează din secolul VI î.Hr. Se baza pe o scriere găsită în coloniile calcidiene, cum ar fi Cumae din Magna Graecia. A fost ulterior adoptată şi adaptată de toate limbile din vestul lumii creştine, de la irlandeză la finlandeză şi, recent, de unele limbi noneuropene, inclusiv turca.

Alfabetele glagolitic şi chirilic s-au dezvoltat din greacă pe vremea Bizanţului, în scopul de a scrie în anumite limbi slave. În Serbia ortodoxă, sârbo-croata” se scrie cu litere chirilice; în Croaţia, aceeaşi limbă este scrisă cu alfabet latin. [ILLYRIA]

Literele ascuţite din scrierile feniciană, greacă şi romană s-au datorat inscripţionării cu dalta în piatră. Treptata evoluţie la scrisul cursiv a fost posibilă prin folosirea acului imprimator pe ceară sau a penei pe pergament.

Minusculele latine, care stau la baza „literelor mici” de acum, au apărut în jurul anului 600 d.Hr., deşi s-au

păstrat şi majusculele romane sau „literele mari”. [PALAEO]

Literele şi literatura constituie o parte din gloria civilizaţiei europene. Povestea lui Cadmus sugerează că rădăcinile lor sunt în Asia.

Nu e nicio exagerare să susţinem că literatura greacă constituie rampa de lansare a tradiţiei umaniste. „Multe minuni sunt pe pământ, scria Sofocle, dar nimic nu e mai minunat ca omul”:

CORUL: Minuni sunt multe pe pământ, dar cea mai mare dintre ele E omul, care înfruntă oceanul…

Stăpân e peste pământul cel veşnic, de el ascultă Nemuritoarea mamă a zeilor…

E mai presus de toate fiinţele.

Graiul l-a-nvăţat, mintea şi-a iuţit-o.

Reguli de convieţuire în oraşe el făcu…

Nu e nimic să nu-i stea în putere…14

Oratoria greacă a fost o artă ce s-a dezvoltat atât din teatru, cât şi din tradiţia curţilor de judecată în aer liber şi a întrunirilor politice. Retorica, expusă pentru prima oară de Corax din Siracuza (la apogeu în jur de 465 î.Hr.) în *Arta cuvintelor*, era studiată ca orice altă materie. Din „Cei zece oratori din Atica”, de la Antifon la Dinarh din Corint, niciunul nu a egalat măiestria lui Demostene (384 – 322). În tinereţe un biet orfan bâlbâit, el a trecut peste toate dificultăţile, l-a trimis în exil pe Eschin (389 – 314), duşmanul său declarat, şi a devenit maestrul recunoscut al discursurilor publice şi stilului de prozator. Seria lui de *Filipice* îi îndemnau cu multă elocvenţă şi ardoare pe atenieni să-i opună rezistenţă lui Filip al Macedoniei. Discursul cu titlul *Despre coroană*, rostit în apărarea sa într-un proces din 330 î.Hr., a fost descris cu modestie de Macauley astfel: „un *nec plus ultra* al artei oratorice”.

MOUSIKE

Termenul grecesc *mousike* are atât sensul de poezie,

cât şi de sunet conceput de om. Ambele au o lungă istorie.

Muzica grecilor antici se baza pe „tonalităţi”. O tonalitate, ca şi o scară, este o secvenţă fixă de note, ale cărei intervale ofereau baza invenţiei melodice. Grecii cunoşteau şase dintre acestea: matematicienii pitagoreeni au calculat corect frecvenţele tonurilor, semitonurilor şi pătrimilor de ton componente. Sistemul bazat pe tonalităţi nu funcţiona exact la fel ca acela ulterior cu chei şi scări. O modificare a tonalităţii schimbă şi configuraţia intervalelor într-o linie melodică, pe când o schimbare a cheii modifică doar înălţimea sunetului.

În secolul IV, Sf. Ambrozie a ales patru aşa-numite” tonalităţi autentice” pentru uz ecleziastic, la care Grigorie cel Mare a mai adăugat patru aşa-zise” tonalităţi plagale”, ajungându-se astfel la opt „tonalităţi bisericeşti”. Acestea au format baza cântărilor religioase. [CANTUS] în secolul VI, călugărul elveţian Heinrich din Glarus (Glarean) a conceput un tabel de douăsprezece tonalităţi, cărora le-a dat nişte nume ciudate, care, cu o singură excepţie, nu corespund cu acelea originale din Antichitate:

Nr.	*Glareanus*	*Nume grecesc*	*Aranjament*	*Final*	*Dominant*
1	Dorian	Frigian	D-D	D	A
II	Hipodorian		A-A	D	F
III	Frigian	Dorian	E-E	E	C
IV	Hipofrigian		B-B	E	A
V	Lidian	Sintonolidian	F-F	F	C
VI	Hipolidian		C-C	F	A
VII	Mixolidian	Ionian	G-G	G	D
VII	Hiomixoli		D-D	G	C

I	dian				
IX	Eolian	Eolian	A-A	A	E
X	Hipoeolian		E-E	A	G
XI	Ionian	Lidian	C-C	C	C
XII	Hipoionian		G-G	C	E1

Dezvoltarea armoniei moderne a făcut inutile majoritatea tonalităţilor vechi. Dar două dintre ele, XI ŞI IX, lidiana şi eoliana, s-au păstrat. Cunoscute din secolul XVII ca variante majore şi minore ale celor douăsprezece scări importante, acestea oferă cele două aspecte îngemănate, cel „vesel” şi cel „trist”, ale sistemului melodic pe care se bazează cea mai mare parte din „muzica clasică” europeană. Împreună cu timpii şi armonia, constituie unul dintre cele trei elemente gramaticale de bază ale limbajului muzical, care deosebesc Europa de vecinii săi din Asia şi Africa.

Deoarece Europa nu a avut niciodată o limbă vorbită universală, adică o *musike* comună, dialectul muzical al Europei, acea *musike* nonverbală, trebuie să presupunem că acesta a fost firul cel mai lung şi rezistent din cultura ei comună. Într-adevăr, deoarece se întinde din Spania până în Rusia, dar nu în India sau în cultura islamică, am putea fi tentaţi să sugerăm că este singurul mijloc de comunicare paneuropean.

Şi arta greacă s-a trezit la o viaţă clocotitoare – după cum susţine un învăţat de frunte „a trecut prin cea mai măreaţă şi uimitoare revoluţie din întreaga istorie a artei” 15. Evaluările moderne sunt, fără îndoială, influenţate de acele forme artistice care s-au păstrat cel mai bine, în special sculptura în piatră, arhitectura şi pictura figurativă de pe vasele de ceramică. Chiar şi aşa, saltul brusc de la stilurile rigide şi mohorâte din Antichitatea mai veche şi

înflorirea explozivă petrecută în secolele VI ŞI V, este remarcabil. Puternic inspiraţi de motive spirituale şi religioase, artiştii greci au acordat o deosebită atenţie corpului uman, căutând, aşa cum îi îndemna Socrate, să reprezinte „viaţa sufletească, observând efectul sentimentelor oamenilor asupra trupului în acţiune”. Cele două statui celebre ale lui Fidias (cca. 490 – 415 î.Hr.) sunt cunoscute din copii executate ulterior; dar frizele de pe Partenon, salvate în condiţii dubioase de către Lordul Elgin, sunt grăitoare. [JAF] Cu un secol mai târziu, Praxitèle (la apogeu în jur de 350 î.Hr.), ale cărui sculpturi denotă o dezinvoltură şi o graţie eterică, nu a avut mai mult noroc ca Fidias, căci nu i s-au păstrat capodoperele, dar Hermes din Olimpia şi Afrodita din Arles îi atestă din plin talentul. Acestea, împreună cu statui din perioada mai târzie, cum ar fi Apollo din Belvedere (în bronz) şi Afrodita din Melos, cunoscută şi sub numele de „Venus din Milo”, au fost întotdeauna considerate modele ideale de frumuseţe masculină şi feminină. Până în epoca lui Alexandru, grecii creaseră deja „limbajul pictorial al unei jumătăţi de lume” 16.

Arhitectura greacă a reuşit să-şi valorifice marile aptitudini tehnice şi sensibilitatea rafinată. Arta construcţiei, care, în Mesopotamia şi Egipt, a căutat să impresioneze prin dimensiunile enorme ale realizărilor sale, avea acum scopul de a-şi pune în valoare valenţele spirituale. Proporţiile armonioase ale templelor dorice, pu acea conicitate rafinată a colonadelor, cu soclurile şi frontoanele sculptate, transmiteau atât ideea de forţă şi rezistenţă, ca de pildă Templul lui Poseidon din Posidonia (Paestum), cât şi de eleganţă naturală, ca Partenonul atenian, construit din marmură pentelică albă. Aspectul şi atmosfera templului puteau fi adaptate în funcţie de trăsăturile caracteristice ale zeităţii din *cella* sau „sanctuarul”, aflat dincolo de coloanele măreţe. Dintre cele „Şapte minuni ale lumii”, aşa cum le-a catalogat Antipater

din Sidon în secolul II î.Hr. pentru prima generaţie de turişti din Antichitate, cinci erau capodopere ale arhitecturii greceşti. După Piramidele din Egipt şi Grădinile suspendate ale Semiramidei din Babilon, urmau Statuia lui Zeus din Olimpia (a treia), Templul lui Artemis din Efes, Mausoleul din Halicarnas, Colosul din Rodos şi Farul din Alexandria. [ZEUS]

Ştiinţa era în Grecia doar o ramură a filosofiei generale. Majoritatea filosofilor se ocupau atât de ştiinţele fizice, cât şi de cele abstracte. Tales din Milet (cca. 636 – 546 î.Hr.), care susţinea că totul îşi are originea în apă, a căzut într-o fântână, murind conform convingerii sale. Tot el a măsurat cotele Nilului la revărsare, distanţele dintre corăbii şi înălţimea munţilor şi se credea că putea să prevadă eclipsele de soare. Dimpotrivă, Heraclit din Efes (la apogeucca. 5 00 î.Hr.) considera că focul era elementul primordial, care curgea într-un flux continuu. Anaxagoras din Clazomene (cca. 500 – 428 î.Hr.), profesorul lui Pericle, afirma existenţa raţiunii supreme sau *nous* care însufleţea toate lucrurile vii şi, exercitându-şi forţa asupra unor „seminţe" divizibile la infinit, le făcea capabile să se combine în toate formele materiei. Susţinea că planetele erau pietre smulse din pământ şi soarele era incandescent datorită mişcării.

Empedocle din Acragas (cca. 493 – 433 î.Hr.) a avansat ideea că Pământul este alcătuit din patru „elemente": foc, pământ, aer şi apă, şi că acestea fuzionează mereu şi se dispersează sub acţiunea a doua forţe contrare, iubirea şi ura. Se spune că a sărit în craterul Etnei pentru a-şi testa capacitatea de reîncarnare, dar vulcanul nu a dat înapoi decât o sanda – tot ce mai rămăsese din el. Democrit din Abdera (cca. 460 – 361 î.Hr.) a dezvoltat teoria atomică a lui Leucip, susţinând că toată materia fizică e alcătuită din particule minuscule, numite *atoma* sau „indivizibile", care se ciocnesc la întâmplare.

Era cunoscut drept filosoful care râde, deoarece se amuza de prostia omenească.

OEDIPUS

Oedipus (Oedip), piciorul-umflat", regele Tebei, este unul dintre cele mai omniprezente personaje în miturile şi literatura Greciei antice. De asemenea, ilustrează cum nu se poate mai bine tradiţia clasică.

Povestea lui Oedip este cea a unui exilat din Teba care, fiind alungat de părinţii săi regali, e condamnat să se răzbune, fără voia sa, în modul cel mai cumplit. Lăsat să moară de mic copil, pentru că tatăl său, regele Laios, se temea de o profeţie nefastă legată de el, e salvat de un păstor şi dat unor oameni de lângă Corint, care nu ştiau nimic despre originile lui. Consultând Oracolul din Delphi, i se spune că-şi va ucide tatăl şi se va însura cu mama sa. După care fuge din Corint şi se întoarce la Teba. Îl omoară pe Laios, pe care îl întâlneşte întâmplător. Apoi dezleagă enigma Sfinxului; scapă oraşul de spaima în care trăia şi, drept răsplată, o primeşte de soţie pe văduva regelui, Iocasta, propria lui mamă. După ce rezultă patru copii din această uniune incestuoasă, Oedip află adevărul şi o vede pe Iocasta spânzurându-se. Atunci el îşi scoate ochii şi pleacă în exil cu fiica lui, Antigona, care îi conduce paşii. Nefericitul moare la Colona, în Atica, unde dispare într-o dumbravă sfântă.

Homer pomeneşte de Oedip atât în *Iliada*, cât şi în *Odiseea*. Opera epică *Thebais*, care s-a pierdut, a fost probabil principala sursă a poveştii de mai târziu. Apoi devine piesa centrală a trilogiei tebane scrise de Sofocle şi fundalul pe care se desfăşoară acţiunea din

Cei şapte contra Tebei, precum şi acela din tragediile lui Euripide intitulate *Supliciile* şi *Fenicienele*.

Destinul tragic a lui Oedip ajunge o temă recurentă în literatura europeană de mai târziu. Poetul roman Staţiu a scris un poem epic intitulat *Tebaida*, care i-a servit de model lui Racine pentru prima sa piesă, *La Thébaide*

(1665). Filosoful roman Seneca a conceput o variantă a tragediei *Oedip* de Sofocle, din care s-au inspirat piesele pe aceeaşi temă ale lui Corneille (1659) şi André Gide (1950) şi o adaptare liberă de poetul contemporan Ted Hughes. *Oedip la Colona* de Sofocle a fost sursa de inspiraţie atât pentru drama în versuri *The Elder Statesman* (1952) de T.S. Eliot, cât şi pentru *Maşina infernală* (1934) de Jean Cocteau. *Antigona*, tot de Sofocle, a fost urmată de alte drame cu acelaşi nume şi subiect, de Cocteau, Jean Anouilh (1944) şi Brecht (1947). Anthony Burgess a scris pe tema oedipiană un roman intitulat *MI* (1971). Pictorul francez Ingres ne-a lăsat două tablouri legate de acest mit: *Oedip şi Sfinxul* (1908). Stravinski a compus în 1927 o operă-oratoriu, *Oedipus-Rex*, pe un libret în latină de Cocteau, iar Pasolini a făcut în 1967 un film, *Edipo re*.

Însă legenda a fost cel mai bine fructificată de Sigmund Freud, care a denumit" complexul lui Oedip" sentimentul reprimat de ostilitate al băieţilor faţă de taţii lor. Provenit din rivalitatea dintre tată şi fiu care vor amândoi să câştige afecţiunea mamei, acest sindrom poate duce mai târziu în viaţă la o fixaţie patologică pentru mamă.

Tradiţia clasică, definită prin prelucrarea creatoare a unor teme antice de către scriitorii de mai târziu, abundă în asemenea exemple. Începând din Renaştere, aceasta a fost alimentată de cele cinci secole de învăţământ în greacă şi latină, furnizând o serie de cunoştinţe indispensabile oricărui european educat. Împreună cu creştinismul, a influenţat în mod hotărâtor cultura europeană, conferindu-i o amprentă personală. Declinul acesteia de la sfârşitul secolului XX a fost grăbit de priorităţile impuse de schimbările din societate şi educaţie. Adepţii tradiţiei clasice susţin că supravieţuirea acesteia este esenţială, în caz că civilizaţia europeană vrea să aibă în continuare anumite repere.

SCHOLASTIKOS

Philogelos sau „Plăcerea râsului”, odată atribuită lui Filagrius din Alexandria şi secolului V î.Hr., este o colecţie de glume greceşti mult mai vechi. În carte apar personaje ca *scholastikos* sau „profesorul distrat”, precum şi oameni din Abdera şi Cumae, precedând cu mult timp înainte bancurile irlandeze (sau poloneze).

Un *scholastikos* care voia să vadă cum arăta în somn s-a pus în faţa oglinzii cu ochii închişi.

Un *scholastikos* s-a întâlnit cu un prieten şi i-a spus: „Am auzit c-ai murit”. „Dar vezi că sunt în viaţă”. „Da, dar omul care mi-a spus asta e mai de încredere ca tine”.

Un om din Cumae s-a dus la îmbălsămător să ia cadavrul tatălui său. Acesta, căutând corpul printre celelalte, l-a întrebat dacă are semnalmente personale”. O tuse păcătoasă”, a sunat răspunsul.

Un om din Cumae vindea miere. Un trecător a gustat-o şi a găsit-o excelentă. „Da, a zis cel din Cumae, n-aş sta aici s-o vând dacă n-ar fi căzut un şoarece în borcan”.

Un *scholastikos* scoţian s-a hotărât să facă economii deprinzându-şi măgarul să nu mănânce, aşa că nu-l mai hrănea deloc. Când animalul a murit de foame, stăpânul său s-a plâns: „Şi tocmai se învăţa să trăiască fără mâncare!” 1

Culegătorii de folclor au găsit versiuni ale acestei ultime istorioare în estoniană, letonă, lituaniană, suedeză, engleză, spaniolă, catalană, valonă, germană, italiană, slovenă, sârbocroată, rusă şi greacă. Malcom Bradbury o foloseşte în *Rates of Exchange*, ca făcând parte din moştenirea spirituală a ţării est-europene imaginare” Slaka” 2.

Hipocrate din Cos (cca. 460 – 357 î.Hr.) a scos medicina din domeniul religiei şi al magiei. I s-au atribuit numeroase tratate despre sănătatea publică, igienă, îngrijirea pacienţilor şi chirurgie. Jurământul lui Hipocrate, prin care doctorii îşi dedică întreaga viaţă

însănătoşirii pacienţilor, a rămas până de curând piatra de temelie a practicării medicinii. Cartea lui de aforisme are ca motto: „Viaţa e scurtă, arta e lungă”. [HYSTERIA]

Eudoxiu din Cnidos (la apogeu înjur de 350 î.Hr.) preda mişcarea planetelor în timp ce inventa cadranul solar. Aristotel scria opere sistematice atât în domeniul fizicii, cât şi al biologiei. Clasificarea pe care a făcut-o speciilor animale stă la baza întregii zoologii de mai târziu. *Politica* lui începe cu o remarcă inegalabilă: „Omul este în primul rând un animal politic”. Elevul lui Aristotel, Teofrast din Lesbos (cca. 370 – 288 î.Hr.), a aplicat aceleaşi criterii de clasificare şi în botanică. Tratatul său, intitulat *Caractere*, poate fi considerat o operă fundamentală de psihologie analitică.

Din punctul de vedere al istoricului, Heraclit a fost poate cel mai important dintre aceşti deschizători de drumuri. Heraclit a dedus că totul pe lume este supus schimbării perpetue şi degradării: aceste schimbări se datorează inevitabilei lupte a contrariilor – cu alte cuvinte, dialecticii. Astfel, el a avansat cele două idei de bază ale istoriei: schimbarea în timp şi cauzalitatea. Aforismul său preferat era: „Nu poţi să intri de două ori în acelaşi râu”. [ELEKTRON]

Matematica greacă s-a dezvoltat sub o dublă influenţă: a gândirii speculative şi a misticismului religios. Tales a învăţat probabil în Egipt rudimente de aritmetică şi geometrie. Dar Pitagora din Samos (cca. 572 – 497 î.Hr.) a fost acela care, în afară că a pus cap la cap toate rezultatele obţinute de predecesorii săi, a făcut o serie de progrese originale. A lansat „Teoria numerelor”, a formulat teorema conform căreia pătratul ipotenuzei triunghiului dreptunghic este egal cu pătratul catetelor sale şi, foarte interesant, a găsit baza matematică a armoniei muzicale. S-ar putea să fie autorul frumoasei, dar eronatei teorii a

„muzicii sferelor”. Eudoxiu a elaborat „Teoria proporţiilor” şi metoda epuizării în măsurarea suprafeţelor curbe liniare. Discipolul său, Menaechmus, a descoperit secţiunea conică.

Toţi aceşti cercetători au pregătit terenul pentru Euclid din Alexandria (la apogeu cca. 300 î.Hr.), a cărui lucrare, intitulată *Elemente*, a deţinut supremaţia mai mult timp decât oricare altă carte, în afara Bibliei. Euclid a sistematizat matematica şi a furnizat probe durabile pentru toate cunoştinţele existente pe atunci. Când l-a întrebat faraonul Egiptului dacă geometria nu se putea simplifica, el a răspuns că nu există „nicio cale regală” de o face. Următoarea generaţie a fost dominată de Arhimede şi Eratostene din Cirene (276196 î.Hr.), cel care, calculând diametrul Pământului la 252.000 de stadii sau 7.850 de mile, a greşit cu mai puţin de 1%. A urmat Apoloniu din Pergam (la apogeu cca. 220 î.Hr.), care a scris un studiu vast în opt volume asupra formelor conice şi a găsit pentru pl. O aproximaţie mai apropiată decât Arhimede. [ARCHIMEDES]

Conform mai multor tratate de medicină ale lui Hipocrate, *hysteria* sau „isteria” era o boală exclusiv feminină, asociată cu tulburările uterine. Cuvântul grecesc *hystera* înseamnă „uter”; iar starea de excitaţie nervoasă era provocată de faptul că sângele menstrual nu putea să iasă de acolo:

Ori de câte ori menstrele sunt blocate şi nu pot să iasă, femeia se îmbolnăveşte. Aceasta se întâmplă când canalul uterin este închis într-o porţiune sau când există un prolaps vaginal... De câte ori se acumulează în uter menstrele pe două luni, acestea se deplasează în plămâni, de unde sunt împiedicate să iasă.1

Într-o altă variantă, se credea că uterul se muta din locul său şi se deplasa prin cavitatea organismului. Dacă apăsa pe inimă sau creier, provoca anxietate şi, în cele din

urmă, o panică greu de controlat. Tabuurile religioase interziceau disecţia umană; aşa că funcţionarea internă a corpului femeii (şi bărbatului) nu a fost pe deplin înţeleasă până în Epoca Modernă. Totuşi, în viziunea unui analist, vechile atitudini faţă de femei s-au păstrat chiar şi după ce s-a renunţat la teoriile anatomice din vechime". A rămas ideea că mintea femeilor poate fi afectată de către aparatul lor reproducător". 2

Istoria corpului femeii este complicată. De-a lungul timpului, mărimea, greutatea, forma, dezvoltarea musculară, menstruaţia, fertilitatea, maturizarea, îmbătrânirea şi bolile acestuia au variat considerabil, ca şi simbolismul, conotaţiile religioase, evaluarea estetică, podoabele, îmbrăcămintea şi expunerea sa. Femeia a fost constrânsă să nu-şi conştientizeze potenţialul fizic. Şi asta s-a întâmplat în aşa o măsură, încât autorii unui manual oarecare cu această tematică se pot întreba la modul serios: „Putea orice femeie să se bucure de sex înainte de 1900?" 3 în schimb, istoria corpului bărbătesc nu-şi pune asemenea întrebări.

Cât despre funcţiile minunate ale uterului, cercetările recente sugerează că interdependenţa dintre sistemul nervos al femeii şi aparatul ei reproducător este una extrem de complicată. De exemplu, un studiu referitor la starea de sănătate a femeilor din timpul prelungitului asediu al Budapestei (1944 – 1946) a constatat că numărul de persoane cu amenoree crescuse foarte mult. Menstruaţia fusese oprită de temeri justificate, nu de isterie. Uterului nu trebuie să i se spună că o minimă rată a natalităţii este foarte necesară în vremuri de mare primejdie.

Filosofia morală greacă, împărţită în secolele târzii în mai multe şcoli rivale, a modificat în mare măsură preceptele religiei tradiţionale. Scepticii – curent înfiinţat de Pyrrho din Elis, căruia nu i se cunosc datele – afirmau că nu este posibil să dobândeşti cunoştinţe despre nimic,

aşa că singurul obiectiv al omului ar trebui să fie să urmeze calea virtuţii. Pyrrho a fost un speculator antispeculaţii care a exercitat o puternică influenţă asupra Academiei de la Atena după moartea lui Platon.

Cinicii, al căror maestru era Diogene din Sinope (cca. 412 – 323 î.Hr.), aveau un fel de credinţă tolstoiană în valoarea eliberării de dorinţe. Traducerea literală a numelui lor e „câinii". Diogene era un excentric notoriu, care trăia într-un butoi în semn de refuz al confortului şi umbla ziua pe străzile Atenei cu un felinar, „căutând oameni cinstiţi". Când s-a întâlnit la Corint cu Alexandru cel Mare, se spune că i-a zis regelui să „nu mai stea între el şi lumina soarelui".

ELEKTRON

Elektron, „piatră strălucitoare", era denumirea chihlimbarului în Grecia antică. Grecii ştiau că, prin frecare, acesta genera o forţă care atrăgea alte obiecte, cum ar fi penele. Tales din Milet susţinea că piatra avea „psyche".

Electra", cea strălucitoare", era numele dat femeilor cu rol important în miturile greceşti. Una dintre ele, fiica lui Atlas, a fost printre concubinele preferate ale lui Zeus. Alta, fiica lui Agamemnon şi a Clitemnestrei şi sora lui Oreste, apare în tragediile lui Eschil, Sofocle şi Euripide.

Invizibila forţă care atrage şi respinge n-a purtat un nume până când William Gilbert, „părintele magnetismului", nu a denumit-o „electrică" în tratatul său intitulat *De Magneţi* (1600)". Pământul, scria el, nu e decât un magnet uriaş".

Progrese în studiul electricităţii şi magnetismului au înregistrat A.M. Ampère, H.C. Oersted şi Michael Faraday, până când J.C. Maxwell (1831 – 1879) le-a combinat pe cele două în teoria forţei electromagnetice. H.R. Herz (1857 – 1894) a demonstrat existenţa undelor electromagnetice, umplând un spectru cu frecvenţe diferite. Aplicaţiile electricităţii au avansat de la dinam şi

motorul electric la radio şi raze X. într-un final, în 1891, fizicianul britanic J.D. Stoney a simţit nevoia să denumească particulele cu încărcătură negativă, care constituie cea mai mică diviziune a materiei şi care, alături de protonii cu încărcătură pozitivă şi neutronii fără încărcătură, orbitează în jurul nucleului unui atom la scara unui ac cu gămălie din Catedrala Sf. Petru. Aşa că le-a numit electroni.1 (Vezi anexa III, p. 1084.)

Epicurienii, numiţi astfel după Epicur din Samos (342 – 270 î.Hr.), îi învăţau pe oameni că scopul lor în viaţă ar trebui să fie căutarea fericirii, netemându-se nici de moarte, nici de zei. (Această idee se regăseşte şi în Constituţia Statelor Unite.) Şi-au făcut reputaţia că nu caută decât plăceri, dar, de fapt, susţineau că fericirea se poate atinge numai prin stăpânire de sine, calm şi negarea propriului eu.

ARCHIMEDE

Archimedes sau Arhimede din Siracuza (287 – 212 î.Hr.) a fost matematicianul matematicienilor. Avea o încântare copilărească de a rezolva probleme de dragul exerciţiului mintal. Nu că ar fi fost contra chestiunilor practice. După ce a studiat în Alexandria, s-a întors în Sicilia ca sfătuitor al regelui Hieron II. Acolo a inventat „Şurubul fără sfârşit”, un tub cu spirală folosit pentru ridicarea nivelului apei; a creat un fel de planetariu, dus mai târziu la Roma; şi, în timpul asediului roman asupra Siracuzei (vezi pp. 143 – 144), a proiectat catapulte şi maşini de scuturat corăbii. A descoperit legile hidrostaticii şi a rămas foarte cunoscut pentru faptul că alergase gol pe stradă, strigând *Heureka*, *heureka* („L-am găsit”), după ce descoperise în baie” principiul lui Arhimede”. Principiul afirmă că un corp scufundat în apă se pare că pierde o greutate egală cu aceea a apei dislocate. Volumul corpului poate fi calculat uşor. Despre pârghii, a spus: „Daţi-mi un punct de sprijin şi voi muta Pământul”.

Dar cel mai mare entuziasm l-a manifestat pentru

problemele pur speculative.

Calculatorul firelor de nisip. Arhimede şi-a propus să calculeze de câte fire de nisip ar fi nevoie ca să umple Universul. Pentru a lucra cu numere extrem de mari şi întrucât zecimalele încă nu erau cunoscute, a venit cu originalul concept de „miriad de miriad", adică 10.000 x 10.000 sau 10.0002. Deoarece presupunea că Universul se reduce la galaxie cu soarele în centru, răspunsul său la această problemă, de 10.00037, a fost o estimare foarte corectă.

Măsurarea cercului. Arhimede a găsit raportul dintre circumferinţa şi diametrul cercului, începând de la valorile inferioare şi superioare ale perimetrului unui poligon cu 96 de laturi. S-a folosit de unele aproximaţii cunoscute şi a găsit altele pentru rădăcinile pătrate ale numerelor necesare cu şapte cifre. A trebuit să lucreze, desigur, în greoiul sistem alfabetic de numeraţie. Dar rezultatul său pentru ceea ce numim acum pl. (n) a fost un număr variind între limitele de 31/7 (= 3, 1428571) şi 310/71 (3, 140845). Valoarea modernă acceptată este 3, 14159265.

Problema cirezii. Arhimede a găsit răspunsul la problema dificilă care pornea de la ipoteza că zeul Apollo avea o cireadă de vite, tauri şi vaci, unele animale fiind negre, altele cafenii sau albe, ori cu pete. Printre tauri, numărul celor albi era o jumătate plus o treime din numărul celor negri, mai mare decât al celor maro... etc... etc. Printre vaci, numărul celor albe era o treime plus un sfert din numărul total al celor negre. Care era compoziţia cirezii? Răspunsul ajunge la un total de peste 79 de miliarde, număr mult prea mare în raport cu acela al animalelor care se pot găsi pe insula Sicilia. (în Sicilia, insulă cu o suprafaţă de 25.000 km^2, încap doar 12, 5 miliarde de vite, socotind 2 m^2 pe cap de animal, inclusiv pe cele care ar trebui să stea în craterul fumegând al Muntelui Etna.) 1

Stoicii din şcoala înfiinţată de Zenon din Cipru (335 –

263 î.Hr.) şi-au luat numele după termenul atenian *Stoa poikile* sau „verandă pictată”, unde s-a întrunit grupul pentru prima oară. Ei aveau convingerea că pasiunile umane ar trebui să fie guvernate de raţiune şi credeau, ca şi scepticii, că omul trebuie să caute în viaţă numai virtutea. Viziunea lor asupra fraternităţii universale a omenirii, simţul datoriei şi viaţa lor ordonată, menită să-i scutească de suferinţe, i-au atras mult pe romani. [ATLEŢI]

Sexualitatea la greci este un subiect pe care istoricii la modă acum ar prefera să-l dezvolte în monografii, nu doar în câteva paragrafe. Ceea ce pentru învăţaţii din trecut era „perversiune” este considerată acum „orientare” sau „preferinţă” personală; iar homosexualitatea ocupa o poziţie centrală în codul antic de maniere sociale, care acum pare foarte modern.

„Viciul grecesc” nu genera sentimentul de vinovăţie: pentru un bărbat, să umble după băieţi nu era mai condamnabil decât să facă avansuri fetelor. Tinerii greci, ca şi băieţii din şcolile particulare engleze, se dedau uşor la sodomie. Părinţii se gândeau să-şi protejeze fiii la fel ca pe fiice. Lesbianismul se practica alături de homosexualitate, deşi insula Lesbos, patria poetesei Sappho şi a cercului ei, nu a dat numele acestui fenomen în Antichitate. Şi incestul era o adevărată problemă. Destinul tragic al legendarului Oedip, care îşi omorâse tatăl şi se însurase din greşeală cu propria sa mamă, era dovada mâniei divine. În general, grecii antici nu par să fi fost nici imorali, dar nici puritani, ci mai degrabă nişte pragmatici descuiaţi. Lumea lor era plină de un erotism explicit, de care nu se ruşinau câtuşi de puţin.17

Nu trebuie totuşi să ne închipuim că atitudinea grecilor faţă de homosexualitate semăna cu aceea a californienilor de astăzi. Societatea sclavagistă credea că trupurile robilor puteau fi folosite şi abuzate de către cei liberi. Astfel, activitatea sexuală a devenit un privilegiu

care indica statutul social. Nu se ţinea seama de reciprocitate în relaţiile sexuale şi cu atât mai puţin de sentimente împărtăşite. Satisfacţia era asociată în principal cu plăcerea falică a bărbatului activ care se impunea cu organul său în faţa femeilor pasive. În ciuda constrângerilor legii, bărbaţii cu statut superior considerau că au dreptul să-şi penetreze inferiorii după bunul lor plac; iar inferiorii erau femei, băieţi, servitori sau străini. Această supoziţie, corect identificată, ar face în mare măsură irelevantă deosebirea între homo- şi heterosexualitate în Epoca Modernă. În acelaşi mod, deosebirea dintre *pederast* şi *philerast* depindea mai puţin de înclinaţiile personale decât de vârsta la care băiatul în creştere se afirma pe plan sexual.18

Textul clasic pentru studiul acestor chestiuni – mitul lui Aristofan, expus la *Symposium*-ul lui Platon – menţionează o serie de practici sexuale care par să le anticipeze pe cele din Epoca Modernă. În urma unei examinări mai amănunţite, reiese ideea că grecii aveau un sistem de valori foarte diferit de al nostru. Potrivit mitului, fiinţele umane aveau la început opt membre, două feţe şi două organe sexuale, unul în faţă şi altul în spate. Se prezentau în trei varietăţi: bărbaţi, femei şi androgini. Zeus i-a tăiat mai târziu în jumătăţi şi a inventat raporturile sexuale în beneficiul jumătăţilor separate. Oamenii aveau dorinţe sexuale ca acelea ale tipului de străbun din care descindeau. Aşadar, opoziţia dualistă dintre masculin şi feminin se pare că lipsea; iar sexualitatea pluralistă, prezentă în diverse grade la toţi indivizii, poate că era considerată condiţia de bază. Din păcate, opinia oamenilor de ştiinţă din modernitate nu se caracterizează prin mai mult pluralism decât subiectul de faţă.19

ATLEŢI

Jocurile atletice constituiau o parte importantă din viaţa grecilor. Orice oraş care se respecta avea un stadion.

Jocurile panelenice din Olimpia erau cele mai prestigioase din rândul celor peste o sută de manifestări de acest gen.1 Admiraţia publicului pentru atleţi şi pentru zeii sub al căror patronaj se desfăşurau jocurile conferea un puternic sentiment de unitate culturală unei ţări divizate din punct de vedere politic. Atleţii, toţi bărbaţi, se întreceau în zece sporturi bine stabilite. Începând din secolul VII, atunci când un concurent îşi pierdea din întâmplare şortul, evolua de obicei în pielea goală. Nu erau sportivi amatori, ci deprinşi cu antrenamente grele şi se aşteptau să primească o răsplată pe măsura efortului depus. Lista de premii (în denari) oferite atleţilor la nişte jocuri mai puţin importante, care au avut loc în secolul I la Afrodisias, indică prestigiul de care se bucurau aceste evenimente: alergare pe distanţă lungă: 750; pentatlon: 500; cursă în armură: 500; sprint (1 stadiu): 1.250; pankration: 3.000; lupte libere: 2000; alergare (2 stadii): 1.000; box: 2000.

Stadiul standard sau lungimea stadionului era cam de 212 metri. Alergătorii înconjurau stadionul, ajungând la un jalon care marca sfârşitul cursei, aflat în direcţia opusă celui de start. Pentatlonul consta în cinci probe: săritura în lungime, aruncarea discului, a suliţei, alergare, lupte libere. În *pankration*, *o* formă de luptă totală, ca şi în judo, scopul concurentului era să-şi doboare adversarul prin orice mijloace. Aruncarea inelelor pe un ţăruş şi cursele de care erau de asemenea importante.2

Atleţii şi oraşele lor natale câştigau multă faimă din victoriile lor la Olimpiade. Sparta deţinea un loc de seamă. Atena, în timpul perioadei de maximă înflorire, nu a obţinut decât patru victorii din 183 posibile. Dar cel mai mare succes l-a avut regiunea Elis din Peloponez, în care se afla şi Olimpia şi care era patria primului învingător, Corbeus, consemnat de istorie în 776 î.Hr.

Campionul declarat al tuturor timpurilor a fost însă Milo din Croton, care a luat premiul la lupte libere în cinci Olimpiade succesive, între 536 şi 520 î.Hr. Ultima dată, a

înconjurat stadionul purtând pe umeri boul sacrificial, iar pe urmă s-a aşezat să mănânce bucatele pregătite din carnea sa. [MIRODENII VS. BOU]

Majoritatea odelor lui Pindar care s-au păstrat sunt dedicate Jocurilor Olimpice:

Unică e cursa, unică Pentru oameni şi zei;
Dintr-o singură mamă ne-am născut amândoi.
Dar puterile diferite în toate Ne despart.
Căci una nu e Nimic, decât cerul temerar Ce le oferă adăpost pentru vecie.
Dar, în măreţia minţii noastre
Sau a trupului, putem fi ca Nemuritorii.
Deşi nu ştim spre ce ţel
Ziua sau noaptea
Soarta ne-a menit să alergăm.3

Etosul jocurilor a ţinut până în creştinism. Sf. Paul a fost cu siguranţă un admirator al lor, dacă nu un concurent". Am luptat bine, scria el, am alergat în cursă. Mi-am păstrat credinţa". 4 Acest sentiment era grecesc prin excelenţă.

Ultimele jocuri antice de la Olimpia au avut loc în 389 sau 393 î.Hr. Ultimul *Victor ludorum* cunoscut a fost un armean. Nu există nicio dovadă că împăratul Teodosie I a interzis oficial olimpiadele. Mai degrabă, întrucât creştinii se opuneau tradiţiilor păgâne de orice fel, a fost imposibil să fie revigorate după invazia vizigoţilor în Grecia din 395. Un surogat de jocuri a continuat la Antiohia în Asia până în 530.5

Jocurile Olimpice au renăscut însă la Atena, pe 6 – 12 aprilie 1896, după mai mult de 1.500 de ani. Iniţiatorul şi preşedintele fondator al Comitetului Olimpic International a fost un sportiv francez, baronul Pierre de Coubertin (1863 – 1937). Cu excepţia perioadelor de război, jocurile s-au ţinut la patru ani în diverse oraşe, de-a lungul secolului XX. Femeilor li s-a permis să participe din 1912.

Olimpiadele de iarnă s-au organizat din 1924, prima fiind la Chamonix. Aşa cum se şi cuvenea, primul câştigător al maratonului din Epoca Modernă a fost în 1896 un grec, Louis Spyridon.

Structurile sociale greceşti nu erau la fel în toată ţara. Existau mari diferenţe între societăţile din oraşele-state şi cele din zonele muntoase îndepărtate, ca Arcadia şi Peloponez, unde triburile pregreceşti de păstori au supravieţuit până în timpul romanilor. Sclavia era o trăsătură generală, deşi nu stătea la baza tuturor instituţiilor sociale şi economice, aşa cum le place unor istorici să creadă. (în „versiunea în cinci etape" a marxism-leninismului, sclavagismul este considerat punctul de plecare obligatoriu al întregii istorii sociale.) în Atena, populaţia era împărţită. În sclavi, *metics* sau „rezidenţi străini" şi cetăţeni. Sclavii, numiţi *andrapoda*, adică „picioare umane", erau trataţi ca nişte fiinţe inferioare care puteau fi omorâte fără teamă de pedeapsă. Nu li se permitea să intre în armată. Sclavii eliberaţi se ridicau automat la statutul de meteci, plăteau impozite şi erau mobilizaţi în caz de nevoie. Cetăţenii (singurii care se puteau numi „atenieni") aveau dreptul să deţină proprietăţi funciare şi datoria de a-şi satisface serviciul militar. Aceştia se împărţeau în zece *phylai* sau triburi, iar triburile în grupuri mai mici, numite *trittyes*

(treimi) şi *deines* sau parohii. Fiecare dintre aceste grupări îşi avea propria viaţă comunitară, cu rol atât în organizarea civilă, cât şi militară.

Organizarea politică a grecilor s-a caracterizat prin varietate şi experienţe felurite. Deoarece fiecare *polis* sau oraş-stat se autoguverna, cel puţin teoretic, s-au dezvoltat o mulţime de tradiţii politice, fiecare cu variantele, derivatele şi imitaţiile sale. Existau monarhii ca aceea din Samos, insulă stăpânită de regele-pirat Policrate. Erau şi conduceri despotice, mai ales în oraşele din Asia Mică, puternic influenţate de modelul oferit de perşi. Existau

oligarhii de diferite tipuri în zone precum Sparta, Corint sau Massilia. Erau şi democraţii, ca aceea din Atena în perioada sa de maximă înflorire. Totuşi, multele războaie, ligi şi confederaţii au creat o interacţiune constantă; şi fiecare dintre diferitele forme de guvernare trecea prin schimbări radicale.

Chiar şi sistemul atenian a suferit multe modificări, de la cele mai timpurii manifestări din vremea lui Dracon, autorul primului cod de legi „draconice", până la reformele lui Solon din sec. VI şi despotismul blând al lui Pisistrate. La două sute de ani după Dracon, înfrângerea Atenei în Războiul Peloponeziac a avut ca rezultat perioada celor „Treizeci de tirani" şi guvernarea radicalului Cleon, cel mai înverşunat critic al lui Pericle. Chiar şi în deceniile marcante ale democraţiei ateniene din secolul V, istoricii din Epoca Modernă nu au ajuns la un consens în privinţa proporţiei în care participau cetăţenii la conducerea oraşului. Au încă loc controverse complicate în ceea ce priveşte mărimea populaţiei de sclavi, rolul jucat de gloata din cetate, numărul de cetăţeni care deţineau pământuri, locul ocupat de cetăţeanul-ţăran şi, mai presus de toate, hotărârile luate de diferitele adunări ale oraşului – *Bulé* sau „Consiliul celor 500", *Ecclesia*, care era principalul organ legislativ, şi curţile cu juri. S-a dovedit astfel că termenul de *demos* sau „popor", care se crede că era alcătuit din până la 50.000 de persoane, exclusiv bărbaţi liberi, nu este mai uşor de definit decât democraţia. Nici nu e uşor să ne împăcăm cu gândul că Pericle şi Demostene, marii democraţi atenieni, erau (asemenea lui Washington şi Jefferson) proprietari de sclavi sau că democratica Atenă exercita un control tiranic asupra teritoriilor dependente de oraş. [DEMOS]

Nu e deloc de mirare că marile complicaţii din politica practicată de greci au oferit un teren fertil pentru dezvoltarea teoriilor politice. *Republica* lui Platon, care

sprijină rolul Apărătorilor – o castă oarecum totalitaristă de aşa-zişi filosofi-regi – şi *Politica* lui Aristotel, cu afirmaţia că omul este un *zoon politikon*, oferă două abordări opuse ale aceleiaşi teme. Vocabularul politic fundamental al lumii moderne, care conţine cuvinte ca „anarhie" şi chiar „politică", a fost în mare măsură inventat de greci.

DEMOS

Unii cred că 507 î.Hr. a constituit debutul unei tradiţii durabile a suveranităţii populare, al cărei promotor a fost Cleistenes Alcmeonidul. În 1993, am fost mişcaţi cu toţii să celebrăm „cei 2.500 de ani de la naşterea democraţiei". În acest scop, a fost organizat un banchet somptuos la Guildhall, în Londra, de către preşedintele Societăţii Clasice.1 De fapt, germenii democraţiei ateniene existau cu ceva timp înainte de Cleistenes. Adunarea cetăţenilor, *Ecclesia*, care se întrunea în locul numit Pnyx, de lângă Acropole, a fost înfiinţată de Solon. Dar era uşor de manipulat de către lideri ai aristocraţiei ca Pisistrate şi fiii săi, care au condus Atena vreme de 50 de ani ca nişte tirani, din 560 până în 510 î.Hr.

Cleistenes provenea dintr-o familie bogată care a încercat să împartă puterea cu Pisistrate, apoi a ales să plece în exil. Probabil că el a refăcut Templul lui Zeus din Delphi cu marmură de Paros pentru a ispăşi masacrul comis de familia sa. Tot el a condus invazia în Atica din 513, care a dat greş, deşi se pare că ceruse ajutorul perşilor. Dar spartanii, şi nu Cleistenes au fost cei care, după trei ani, i-au alungat pe ultimii supravieţuitori ai neamului Pisistrate.

Se spune că Cleistenes a invocat puterea poporului pentru a submina vechile forme de organizare tribală pe care se bizuiseră predecesorii săi. Propunând ca *Ecclesia* să deţină puterea supremă, şi-a câştigat autoritatea de a face reforme şi mai largi. A înlocuit cele patru triburi vechi cu altele noi, fiecare cu altarul şi cultul eroilor să-i A întărit

mult acele *demes* sau „parohii” în care erau împărţite triburile şi a extins dreptul de vot la toţi oamenii liberi rezidenţi în Atena. Mai presus de toate, a instituit *Bulé*, care funcţiona ca un comitet director al Adunării. A introdus şi ostracismul. A fost supranumit „întemeietorul artei de a organiza opinia publică”.

Democraţia atenian ă, care a durat 185 de ani, era departe de a fi perfectă. Suveranitatea poporului era limitată de maşinaţiile membrilor Bule, de îndărătnicia acelor *deme* şi de permanenta influenţă a protectorilor bogaţi şi a demagogilor. Pentru a asigura un cvorum de 6.000 la întrunirile *Ecdesiei*, cetăţenii erau practic „luaţi cu arcanul” de pe străzi, prinşi cu o frânghie muiată în vopsea roşie. Problema participării, atât în organele centrale, cât şi în cele districtuale, face obiectul unor dezbateri aprinse în rândul oamenilor de ştiinţă. Şi totuşi, cetăţenii chiar guvernau. Se bucurau de egalitate în faţa legii. Îi alegeau pe cei zece mari conducători, inclusiv pe *strategos* sau comandaţii de oşti. Îşi împărţeau în fiecare an cele câteva sute de posturi administrative. Dar mai important era că îi puteau trage la răspundere pe funcţionarii publici. Oficialii necinstiţi sau neglijenţi puteau fi demişi sau chiar executaţi.

Nu toată lumea a fost impresionată de această conducere democratică. Platon credea că democraţia era guvernarea incompetenţilor. Aristofan a făcut haz de acei „bătrâni arţăgoşi, certăreţi şi năzuroşi, aşa-zisul *demos* din Pnyx”. La un moment dat, chiar s-a întrebat:, „Atunci care-i soluţia?” şi tot el şi-a dat răspunsul: „Femeile”.

Din păcate, legătura dintre democraţia din Atena antică şi Europa contemporană este slabă. Democraţia nu a prevalat în locul său de baştină. N-a fost admirată de filosofii romani; şi a fost dată uitării pentru mai mult de un mileniu. Practicile democratice din Europa de azi îşi au originile mai degrabă în adunările populare ale vikingilor [DING], dietele convenite de monarhii feudali şi formele de

conducere ale oraşele-republici din Evul Mediu. Conceptul atenian de adunare suverană alcătuită din toţi cetăţenii cu drepturi corespunzătoare s-a aplicat mai mult în Novgorodul medieval, Ungaria şi Polonia – în sisteme politice care nu s-au perpetuat nicăieri. Teoreticienii Iluminismului au amestecat cunoştinţele clasice cu interesul pentru reformarea constituţiei, iar viziunea romantică asupra Atenei antice a jucat şi ea un rol în formarea concepţiei acestor liberali educaţi. Dar puteau fi şi critici. De Toqueville a protestat violent împotriva „tiraniei majorităţii". Edmund Burke a numit modelul de democraţie franceză „cel mai neruşinat lucru din lume". Democraţia a fost rareori norma.

Nici în zilele noastre nu există consens în ceea ce priveşte esenţa democraţiei. Teoretic, aceasta promovează toate valorile, de la libertate, justiţie şi egalitate în faţa legii, până la respectarea drepturilor omului, garantarea pluralismului politic şi a societăţii civile. În practică, guvernarea de către popor" este imposibilă. Multe lucruri despart concepţia continentală de suveranitate populară de cea britanică de suveranitate parlamentară (vezi p. 631). Dar ambele au defectele lor. Winston Churchill a spus odată că „democraţia este cel mai prost dintre sistemele politice, cu excepţia tuturor celorlalte". Aversiunea faţă de tiranie a existat dintotdeauna. Iar acest sentiment le mână pe toate popoarele recent eliberate spre democraţie, indiferent de ce regim au avut parte înainte… întreaga noastră istorie ne îndeamnă să ne alăturăm puterilor democratice", declara în 1918 preşedintele noii Cehoslovacii3, în 1989 – 1991, toate ţările din fostul bloc sovietic şi-au exprimat dorinţe asemănătoare.

Nu se poate nega că democraţia, ca orice alt sistem de guvernare, trebuie să se bazeze pe un mit. Are nevoie de un renume străvechi şi de eroi slăviţi. Şi cine poate fi mai antic şi mai demn de laudă decât Cleistenes Alcmeonidul?

Istoricii greci, ca şi dramaturgii, au avut trei titani.

Herodot din Halicarnas (484 – 420 î.Hr.) este îndeobşte cunoscut ca fiind „părintele istoriei”, însă interesul său deosebit pentru ţinuturile străine i-a adus din partea compatrioţilor să-i mai şovini porecla de „părinte al minciunilor”. În călătoriile sale în ţări îndepărtate, a scris ce a auzit de la martorii oculari din partea locului şi ce a constatat din observaţiile sale personale. A văzut trecutul ca pe o luptă crâncenă între Europa şi Asia, iar cele nouă cărţi ale sale au culminat cu războaiele dintre greci şi perşi. În opinia lui Thomas Hobbes şi a altora, Tucidide Atenianul (455 – 402 î.Hr.) a fost „cel mai politic istoriograf care a scris vreodată”. El a introdus o analiză sistematică a relaţiei dintre cauze şi consecinţe; a citat mari pasaje din documente şi tratate; iar, prin discursurile protagoniştilor să-i, a găsit o metodă originală de a-şi însera opiniile în naraţiunea absolut imparţială. Cele opt cărţi ale sale despre Războiul Peloponeziac „nu au fost concepute în ideea de a satisface gustul contemporanilor mei, ci de a rămâne pentru posteritate”, scria el. Xenofon (cca. 428 – 354), alt atenian, a fost autorul lucrărilor *Hellenica* şi *Anabasis*. *Hellenica* este opera în care continuă istoria grecilor din punctul în care o lăsase Tucidide (în 411), aşa cum şi Tucidide o continuase, într-o oarecare măsură, din locul în care o lăsase Herodot. *Anabasis*, tradusă ca „Expediţia persană”, descrie lungul marş al celor 10.000 de mercenari greci, printre care şi Xenofon însuşi, care s-au dus în Mesopotamia şi s-au întors în serviciul vicleanului persan. Strigătul *Thalassa*! *Thallassa*! – „Marea! Marea!” – care izbucnise din piepturile camarazilor lui Xenofon când, după luni de marş, au zărit ţărmul de pe colinele de după Trebizonda, constituie unul dintre cele mai emoţionante episoade dintr-o cronică militară.

Toţi istoricii sunt de acord că zenitul civilizaţiei greceşti a fost atins în epoca lui Pericle, în Atena. În intervalul dintre salvarea oraşului de perşi, 480 î.Hr., şi

începutul dezastruosului război cu Sparta din 431, energiile politice, intelectuale şi culturale ale Atenei au ajuns la apogeu. Pericle (cca. 495 – 429), general şi om de stat, era liderul facţiunii democrate moderate. A organizat reconstrucţia Acropolei distruse de invadatori şi a fost prietenul şi protectorul artiştilor şi filosofilor. Discursul prin care a cinstit memoria celor morţi în primul an al Războiului Peloponeziac a vibrat de mândrie pentru libertatea şi cultura oraşului său natal:

Dragostea noastră pentru tot ce e frumos nu ne duce la extravaganţe; dragostea noastră pentru creaţiile gândirii nu ne răpeşte din vigoare. Privim bogăţia ca pe un lucru care trebuie folosit raţional, nu ca pe un motiv de laudă… Aici, fiecare nu se gândeşte numai la interesele sale, ci şi la cele ale statului… Noi nu spunem că un om pe care nu-l interesează politica este unul care îşi vede de treburile sale; spunem că nu are ce căuta aici… Alţii sunt curajoşi din ignoranţă şi, când încep să gândească, îi cuprinde teama. Dar omul cu adevărat curajos este cel care ştie ce e plăcut şi ce e groaznic în viaţă, iar apoi se duce, cu credinţă neclintită, să întâmpine ce îl aşteaptă.20

Contemporanii lui Pericle i-au dat toate motivele să fie mândru. Anaxagoras şi Socrate, Euripide şi Eschil, Pindar, Fidias, Antifon şi Aristofan, Democrit şi Hipocrate, Herodot şi Tucidide, toţi au umblat pe aceleaşi străzi, toţi au văzut Partenonul prinzând formă pentru inaugurarea sa din 438. Atena, „ochiul Greciei, mama artelor şi a elocvenţei”, a împlinit profeţia Oracolului: „Vei ajunge un vultur printre nori şi acolo vei rămâne pentru totdeauna”. Poate că mai potrivite sunt versurile lui Pindar din acest fragment:

Ai Te λιηαραι και Io στέφανοι και αοίδιμοι.

Ελλάδος ερεισμα, κλειναι Άθαναι, δαιμόνιον ττρολίεθρον.

(Străluceşti ca o coroană cu ametiste, cântată de poeţi, o, tu, bastion al Greciei, vestită Atenă, cetate divină.) 21

Sparta, cunoscută şi sub numele de Lacedemonia, era în contrast cu Atena, rivala sa. Pentru sensibilitatea omului modern, era pe atât de urâtă, pe cât de atrăgătoare era Atena, în mod excepţional, era un oraş fără ieşire la mare, construit pe câmpia Laconia, în mijlocul Peloponezului. Nu avea flotă, era o cetate militaristă, ceea ce i-a permis să se confrunte cu toţi vecinii – mesenienii, argivienii şi arcadienii. Forma de guvernare, dăruită din timpuri străvechi de către divinul Licurg, era o oligarhie despotică. Un consiliu de *ephori* sau magistraţi deţinea puteri dictatoriale. Acesta dădea ordine celor doi „regi” ereditari ai Spartei, care erau mari preoţi şi comandanţi de oşti. Sparta avea puţine colonii şi rezolva problema suprapopulării suprimându-i pe băieţii cu defecte. Cei prea slabi erau lăsaţi să moară în aer liber. Toţi băieţii care supravieţuiau erau luaţi de stat la vârsta de şapte ani să devină bărbaţi curajoşi şi oşteni de nădejde. La 20 de ani îşi începeau serviciul de cetăţeni-soldaţi, care dura 40 de ani. Le era interzis să practice negustoria sau meşteşugurile şi trăiau din truda clasei inferioare de *helots* sau sclavi. Rezultatul a fost o cultură care avea foarte puţin timp pentru artă şi eleganţă, precum şi un sentiment redus de solidaritate cu restul Eladei. Potrivit lui Aristotel, era de asemenea, o societate în care numărul bărbaţilor începea să scadă alarmant, aşa că mare parte din pământuri erau cultivate de femei. A fi „laconic” însemna să dispreţuieşti cuvintele frumoase. Atunci când Filip al Macedoniei a trimis Spartei o misivă ameninţătoare în care scria: „Dacă intru în Lacedemonia, o şterg de pe faţa pământului”, eforii i-au trimis un răspuns de un cuvânt: „Dacă”. [MAKEDON]

Epoca elenistică – adică perioada în care lumea oraşelor-state greceşti a fuzionat cu o lume mai mare, nongrecească, formată de Alexandru şi succesorii lui – este adesea dispreţuită pentru decadenţa ei. Desigur, în sfera

politicului, luptele crâncene ale dinastiilor care au urmat în imperiul dezmembrat al lui Alexandru nu fac obiectul admiraţiei nimănui. Pe de altă parte, n-ar trebui să trecem cu vederea efectele benefice ale culturii greceşti, care, în diferite ţinuturi, era viguroasă şi întărită de o tradiţie comună. Conducătorii greci din valea Indului, unde influenţele elenismului erau slabe, au rămas pe tron până la mijlocul secolului I î.Hr. în Macedonia, Dinastia Antigonizilor, înfiinţată de generalul chior al lui Alexandru pe nume Antigonus (382 – 301 î.Hr.), a domnit până a fost înfrântă de romani în 168. În Siria, şi pentru un timp în Persia şi în Asia Mică, Dinastia Seleucidă, întemeiată de Seleucus I Nicator (280 – 261 î.Hr.), a deţinut controlul asupra vastelor teritorii din Asia, deşi se micşorau constant. Aceşti regi erau elenizatori activi, care executau de bunăvoie planurile lui Alexandru referitoare la întemeierea unei reţele de noi colonii în Asia. S-au predat Romei în anul 69. Jumătatea estică a regatului seleucid a fost cucerită în 250 î.Hr. de Arsaces, regele părţilor, a cărui dinastie arascidă a domnit în Persia aproape 500 de ani, până a renăscut Imperiul Persan în 226 d.Hr. în Egipt, dinastia ptolomeică, întemeiată de fratele vitreg bastard al lui Alexandru, Ptolomeu Soter, supranumit „Salvatorul” (începutul domniei 285), a condus ţara până în 31 î.Hr.

MAKEDON

Să te întrebi dacă Macedonia e grecească este acelaşi lucru cu a te întreba dacă Prusia e germană. Dacă vorbim de origini îndepărtate, răspunsul în ambele cazuri este: „Nu”. Macedonia antică şi-a început drumul prin istorie pe orbita civilizaţiei ilire şi trace. Dar, aşa cum indică săpăturile de la mormintele regale, a fost supusă unei masive elenizări înainte ca Filip al Macedoniei să cucerească Grecia.1 [PAPIRUS]

Provincia romană Macedonia se întindea până la Marea Adriatică [EGNAŢIA] şi, începând din secolul VI, s-

au stabilit acolo un număr mare de migratori slavi. Conform uneia dintre teorii, slavii s-au amestecat cu resturile populaţiei pregreceşti pentru a forma poporul macedonean. Imperiului Bizantin i se spunea uneori „Macedonia” datorită legăturilor sale cu Grecia. Dar fosta provincie Macedonia şi mare parte din Peloponez au alcătuit aşa-numita” Sclavonia”.

În Evul Mediu, Macedonia a fost înglobată câtva timp în Imperiul Bulgar şi a rămas definitiv în exarhatul Bisericii Ortodoxe bulgare. Acest fapt a întărit pretenţiile de mai târziu ale bulgarilor asupra Macedoniei. În secolul XIV, a trecut sub dominaţie sârbă. În 1346, Ştefan Duşan a fost încoronat la Skopje ca „ţar al sârbilor, grecilor, bulgarilor şi albanezilor”. Acest lucru a trezit pretenţiile Serbiei. Apoi au venit otomanii.

La sfârşitul secolului XIX, Macedonia otomană era, cu amestecul ei de religii şi grupuri etnice, o provincie tipic balcanică. Creştinii ortodocşi trăiau alături de greci, slavi, albanezi şi turci. Conform obiceiului, toţi creştinii ortodocşi erau socotiţi greci, pentru că se supuneau patriarhului de la Constantinopol.

În timpul Războaielor Balcanice (vezi p. 790), Macedonia a fost disputată de Grecia, Bulgaria şi Serbia şi împărţită în trei. (Vezi anexa III.) Sudul Macedoniei, zona din jurul oraşului Salonic, a fost preluată de Grecia. După schimbul de populaţie între greci şi turci din 1923 şi exodul slavilor din cauza Războiului civil din 1949, a ajuns să fie dominată de o puternică majoritate de patrioţi greci”, succesori ai lui Alexandru”, mulţi dintre ei emigranţi din Turcia. Macedonia estică a fost alipită Bulgariei, care o considera „Bulgaria vestică”. Nordul Macedoniei, zona din jurul oraşului Skopje şi a văii Vardarului, avea o populaţie alcătuită dintr-un amestec de albanezi şi sârbi, care trăia între frontierele Serbiei.

Când partea de nord s-a declarat, în 1945, republică autonomă a Macedoniei în cadrul Iugoslaviei, a fost

lansată o masivă campanie în vederea simplificării istoriei şi schimbării identităţii unei întregi populaţii. Conducerea iugoslavă era hotărâtă să inverseze efectele ocupaţiei bulgare din timpul războiului şi să reziste la farmecele culturale ale Greciei antice. Dialectul slav al elitei politice a fost declarat limbă separată; s-a pus semnul egal între vechea slavonă bisericească şi „vechea macedoneană”; şi o întreagă generaţie a fost educată în spiritul „măreţei idei” a unei Macedonii slave datând de secole.2

Nu e de mirare că, atunci când guvernul de la Skopje a declarat independenţa ţării, în 1992, nimeni nu se putea pune de acord în privinţa numelui republicii. Se spune că un savant grec primise ameninţări cu moartea pentru a susţine existenţa unei minorităţi vorbitoare de slavă în partea grecească a frontierei de nord închise.3 Istoricii neutri din străinătate au adoptat acronimul evocator de FRIM – Fosta Republică Iugoslavă Macedonia. La fel de util, dar mai ciudat a fost şi cel de FPITGRBBSIOSI – „Fosta Provincie a Iliriei, Traciei, Greciei, Romei, Bizanţului, Bulgariei, Serbiei, Imperiului Otoman, Serbiei şi Iugoslaviei”.

Ptolomeii erau cunoscuţi pentru dragostea lor faţă de artă şi învăţătură, pe care le patronau, deşi Ptolomeu VII Physicon („Burtosul”) a fost notoriu pentru cele mai scârboase perversiuni. Printr-o serie de intrigi matrimoniale, Physicon plănuia să se însoare cu sora lui, care era şi văduva fratelui său (şi care astfel ar fi fost în acelaşi timp sora, soţia şi cumnata lui); să divorţeze de ea pentru a se căsători cu fiica ei dintr-un mariaj anterior (care ar fi devenit astfel a doua sa soţie, dar şi nepoată şi fiică vitregă în acelaşi timp); şi să-şi ucidă fiul (care îi era totodată nepot). Incestul, practicat în scopul de a se păstra puritatea sângelui regal, era pentru faraoni o tradiţie pe care alte culturi o considerau decadentă.

Totuşi, Therme (Salonic), Antiohia, Pergam, Palmira şi mai ales Alexandria din Egipt au devenit mari centre

culturale, economice şi politice. Amestecul de influenţe greceşti şi orientale, existent de-a lungul dinastiilor decadente, a creat inimitabila cultură elenistică, un fenomen care a câştigat în cele din urmă lupta cu stăpânii săi latini din Vest. La urma urmei, „romanii" din Bizanţ, care au menţinut Imperiul Roman încă o mie de ani după căderea Romei, erau moştenitorii grecilor din epoca elenistică şi, de fapt, ultimii urmaşi ai lui Alexandru. Horaţiu a exprimat acest fenomen cât se poate de frumos: *Graecia capta ferum victorem cepit* („Grecia cotropită şi-a capturat ferocii invadatori").

Prin urmare, cultura elenistică s-a răspândit pe un teritoriu mult mai mare decât precursoarea sa greacă. După Isocrate (436 – 338), ultimul din oratorii Aticii, „Atena a făcut ca numele de grec să nu se mai refere la un popor, ci la inteligenţă". În consecinţă, numărul scriitorilor greci a crescut. Existau numeroşi geografi, de la Strabon (cca. 63 î.Hr. – 22 d.Hr.) la Pausanias (la apogeu în 150 d.Hr.) şi o mulţime de poeţi: Apoloniu, Aratus şi Bion, autorul *Plângerilor pentru Adonis*; Hermesaniax; Moschus, Meleagru şi Musaeus; Opian, Timon şi Teocrit. Au fost şi numeroşi istorici: Manetho din Egipt, inventatorul cronologiei regatelor şi dinastiilor, şi Berosus (Bar-Osea) din Babilon; Polibiu din Megalopolis (204 – 122 î.Hr.), grecul care a făcut apologia Romei, Iosif (n. 36 d.Hr.), guvernator al Iudeei şi autor al *Războiului evreilor*; Appian, Arrian, Herodian, Eusebiu. Galen (129 – 199 d.Hr.) a scris multe cărţi de medicină, iar Hermogene (la apogeu în 170 d.Hr.) un tratat standard de retorică. Printre filosofi, neostoicii, ca Epictet din Hierapolis (55 – 135 d.Hr.), au rivalizat cu neoplatonicienii Plotinus (205 – 270 d.Hr.), Porfirie (232 – 305), Produs (412 – 488). *Enchiridion* sau „manualul" de stoicism scris de Epictet, a fost considerat ghidul moralităţii în lumea clasică de mai târziu. Plutarh (cca. 46 – 126), biograf şi eseist, Lucian din Samosata (cca. 120 – 180), satiristul şi romancierul Longus (sfârşitul sec.

II) şi Heliodor (sec. III) ilustrează continuitatea sub stăpânire romană a diversităţii prozei greceşti tradiţionale. [PAPIRUS]

Printre scriitorii din perioada elenistică, mulţi au scris în greacă, deoarece aceasta era a doua lor limbă. În această categorie intră Iosif, Lucian, Marc Aureliu, precum şi evangheliştii creştini Matei, Marcu, Luca şi Ioan şi mai ales Sf. Pavel.

În lumea elenistică, Alexandria din Egipt, şi-a dobândit în curând faima de care se bucura Atena în Grecia. Sub dinastia ptolomeică, oraşul a devenit cel mai mare centru cultural din Orient, al doilea după Roma ca bogăţie şi splendoare. Populaţia sa multinaţională şi multilingvistică era formată din „macedoneni, evrei şi egipteni. Decretul inscripţionat pe Piatra din Rosetta, aflată acum la British Museum, era scris în trei limbi, lucru care i-a dat lui Champollion şansa de a descifra hieroglifele. Celebrul *Museum* sau „Colegiul muzelor”, cu biblioteca sa de 700.000 de volume, era dedicat colectării, păstrării şi studiului culturii antice greceşti. Era o culme a învăţăturii, care lumina viaţa spirituală a lumii clasice târzii în aceeaşi măsură în care marele far îşi răspândea razele asupra căilor de intrare în port. Aristofan din Bizanţ (cca. 257 – 180 î.Hr.), unul dintre primii bibliotecari din Alexandria, avea în grijă atât de primele ediţii adnotate de literatură greacă, cât şi prima analiză sistematică a gramaticii şi ortografiei greceşti. Aristarh din Samotrace (apogeu în jur de 150 î.Hr.) s-a consacrat textului *Iliadei* şi *Odiseei*. Filon Iudeul (30 î.Hr. – 45 d.Hr.), unul dintre liderii prosperei comunităţi evreieşti din Alexandria, a încercat să concilieze filosofia grecilor cu teologia tradiţională iudaică. Heron, un inginer din Alexandria, este cunoscut pentru că a inventat, printre altele, maşina cu aburi, distribuitorul de apă şi automatul pentru drahme.

Foarte importante în istoria transmiterii culturale au

fost aşa-numitele scrieri ermetice. Mult timp atribuite unui autor de altfel necunoscut, Hermes Trismegistus („de trei ori marele Hermes", scribul zeilor), această uriaşă colecţie de texte greceşti din Alexandria s-a vrut a fi o enciclopedie a Egiptului antic. Patruzeci şi două de cărţi sacre rezumă legile faraonilor, zeităţile, ritualurile, credinţele, cosmografia, astrologia şi medicina. Alte cărţi datând din secolul III conţin un ciudat amestec de texte neoplatonice şi cabalistice, probabil îndreptate împotriva răspândirii creştinismului. [ATENA NEAGRĂ]

PAPIRUS

În 1963, a fost dezgropat un papirus carbonizat din secolul IV î.Hr. la Derveni, lângă Salonic, în Macedonia. Poate că fusese ars în cadrul unui ritual funerar sau se aprinsese focul cu el. Dar era încă lizibil. A fost descifrat de dr. Faekelmann de la Viena, care, separând straturile sulului prin reîncălzire cu electricitate statică, a scos la iveală pe papirus un comentariu asupra poeziilor orfice. Acesta a înlocuit papirusul lui Timotheus, *Persae* (P. Berol. 9875), găsit la Abusirân Egipt şi considerat până atunci cel mai vechi dintre suluri.1 în 1964, s-a descoperit un papirus asemănător în mâna unui om îngropat în secolul IV î.Hr. la Callatis, pe ţărmul Mării Negre, în România. Dar a fost distrus la contactul cu aerul.

Planta *Cyperus papyrus* era folosită la scris în Egipt încă din 3.000 î.Hr. Se punea în fâşii orizontale şi verticale, care erau apoi presate până se aplatizau şi formau un *volumen* sau pergament. Un tuş gros şi negru se aplică fie pe un vârf de trestie sau pană. Papirusul a continuat să fie folosit pe timpul grecilor şi romanilor, mai ales în ţinuturile aflate aproape de sursa din delta Nilului. Cele mai multe papirusuri clasice, cam 800, au fost descoperite în ruinele acoperite cu lavă de la Herculanum.

Papirologia – ştiinţa papirusurilor – a adus o imensă contribuţie studiilor clasice, întrucât foarte puţine

documente scrise s-au păstrat două milenii, această ştiinţă a permis acumularea de cunoştinţe în paleografie, precum şi formarea unei punţi fologice între grecii antici şi cei medievali. A furnizat multe texte considerate pierdute din literatura clasică, inclusiv *Constituţia Atenei* de Aristotel, *Călătorii* lui Sofocle şi *Omul nemulţumit* de Meneandru. A jucat şi un rol de seamă în studiile biblice. Cam 7.000 de versiuni greceşti timpurii a diverse fragmente din Biblie au fost găsite recent. Manuscrisele de la Marea

Moartă conţin câteva texte creştine şi evreieşti. Există două papirusuri creştine cu fragmente din Deuteronom. Un papirus din 125 d.Hr., cu Evanghelia Sfântului Ioan este mult mai vechi decât oricare versiune pe pergament Tot pe papirus s-au păstrat cele mai vechi bule papale.2

Pe măsură ce papirusul a fost înlocuit cu pergamentul şi, în cele din urmă, cu hârtia, la fel s-a întâmplat şi cu sulurile, fiind preferate paginile împăturite ale manuscrisului, iar apoi a apărut cartea. [BIBLIA] [XATIVAH]

ATENA NEAGRĂ

Nicio teză nu a divizat mai mult lumea clasiciştilor decât cea referitoare la *Atena neagră*. Tradiţionaliştii o consideră cel puţin ciudată; alţii cred că merită mai multă atenţie.1 Teza are două aspecte distincte – unul critic, celălalt cu un caracter de propunere. Partea critică argumentează cu destulă tărie că studiile clasice au fost calibrate de supoziţiile egocentrice ale europenilor din secolele XVIII ŞI XIX şi că datoria culturală a Greciei şi Romei faţă de civilizaţiile mai vechi din Orientul Apropiat a fost ignorată în mod sistematic. Scopul acestor critici, de „a reduce din aroganţa culturii europene", pare să fi fost atins, deşi discuţia despre „modelul arian al civilizaţiei greceşti" constituie încă o provocare.

Cele mai importante propuneri lansate de această teză se concentrează asupra celor două idei despre

civilizaţia grecilor, ca având rădăcini în Egipt şi că civilizaţia Egiptului antic era „esenţialmente africană”, deci creată de „negri”. Dar această ipoteză nu e prea fundamentată. Contribuţia coptă la vocabularul grec este, în cel mai bun caz, redusă. Culoarea pielii faraonilor, aşa cum sunt înfăţişaţi în picturile din morminte, este de obicei mult mai deschisă decât a servitorilor lor negroizi. Bărbaţii egipteni erau bronzaţi, femeile aveau pielea albă. Dinastia nubiană din secolul VII este singura dintre cele 31 care ar putea fi considerată „neagră”. Scepticii ar putea susţine că această teorie a fost deturnată de politicienii rasişti din Statele Unite.

Caz în care poate că e necesar să reafirmăm ceea ce este evident. Dacă ne întoarcem în trecutul îndepărtat, vom vedea foarte clar că originile europenilor şi ale civilizaţiei europene se găsesc dincolo de Europa. Problema rămâne: cât de departe în trecut ar trebui căutate şi care este punctul de plecare? [CADMUS] [CAUCASIA] [DASA] [EPIC]

Totuşi, pe termen lung, nu e surprinzător că o civilizaţie greacă, născută pe ţărmuri, s-a dovedit diferită de cea a batalioanelor numeroase ale vecinilor lor din interiorul continentului. Aristotel compară omenirea cu „furnicile care mişună pe ţărm”, scoţând astfel în evidenţă problema strategică a concentrării efectivelor militare şi resurselor greceşti. Liniile de comunicare fragile, dar extinse erau eficiente în scopuri economice şi de răspândire a culturii, dar vulnerabile în caz de atac armat. În secolul V, perşii au fost cu greu respinşi de pe teritoriul Greciei. În secolul IV, macedonenii au cucerit întreaga Grecie şi Persie într-un interval de treizeci de ani. Începând din secolul III, înaintarea legiunilor romane a fost de neoprit. Grecii nu au aliniat niciodată pe câmpul de luptă mai mult de 50.000 de hopliţi; dar, odată ce Republica Romană a reuşit să mobilizeze efectivele dens

populatei peninsule italiene, avea la dispoziţie peste jumătate de milion de soldaţi. Forţa militară a Romei a fost, de la început, mult mai mare decât a Greciei. Cucerirea Magnei Graecia s-a încheiat în 266 î.Hr., la sfârşitul Războaielor pirice. Sicilia a fost anexată după ce Siracuza s-a apărat cu multă vitejie. Macedonia a fost înfrântă în Bătălia de la Pidna

(Pe la) din 168. Grecia continentală, care, sub conducerea Ligii aheene îşi reafirmase independenţa faţă de Macedonia, a fost cucerită de consulul L. Mummius în 146 şi transformată în provincia romană Ahaia.

După aceea, Roma a ocupat pe rând toate statele fostului Imperiu Macedonean. Sfârşitul tragic a survenit în anul 30 î.Hr., când Cleopatra, fiica lui Ptolomeu XII Auletul şi ultima regină a Egiptului, a pus capăt tradiţiei politice şi şi-a luat viaţa „punându-şi o aspidă pe sânul ei alb ca neaua”. Ca amantă a lui Caesar şi apoi a lui Antoniu, a făcut tot ce i-a stat în putere să oprească înaintarea legiunilor romane. Dar remarca spirituală a lui Pascal că „faţa pământului ar fi fost alta dacă nasul Cleopatrei ar fi fost puţin mai mic” nu era prea potrivită. Forţa politică şi militară a lumii greceşti se epuizase; supremaţia Romei nu mai putea fi tăgăduită de nimeni.

Fuziunea ulterioară dintre lumea elenistică şi cea romană şi apariţia civilizaţiei hibride greco-romane fac imposibilă stabilirea datei la care s-a stins Grecia antică. Dar tradiţiile elene şi elenistice au persistat mult timp după aceea. Oracolul din Delphi a continuat să facă profeţii până a fost jefuit şi distrus de barbari în 267 d.Hr. Jocurile Olimpice s-au ţinut în continuare la fiecare patru ani, până la a 292-a Olimpiadă din 392 d.Hr. Academia a continuat să-i înveţe pe elevi în Atena, până a fost închisă de împăratul Iustinian în 529 d.Hr. Biblioteca din Alexandria, deşi grav incendiată în timpul asediului lui Caesar, nu şi-a închis porţile până la transformarea Egiptului în califat musulman în 641 d.Hr. Până atunci vor

fi trecut douăzeci de secole sau două milenii întregi de la crepusculul Cretei şi zorii cetăţii Micene.

Mare parte din civilizaţia greacă s-a pierdut. Mare parte a fost asimilată de romani, pentru a influenţa mai târziu tradiţiile creştine şi bizantine. Mare parte a trebuit să aştepte să fie redescoperită în timpul Renaşterii şi după aceea. Totuşi, într-un fel sau altul, s-a păstrat suficient pentru ca această mică ţară est-europeană să fie supranumită „Mama Europei", „Izvorul Apusului", o componentă vitală, dacă nu singurul izvor al civilizaţiei occidentale.

Siracuza, Sicilia, anul Olimpiadei a 141-a. La sfârşitul verii celui de-al şaselea an din al Doilea Război Punic, lupta epopeică dintre oraşul italian Roma şi cel african Cartagina ajunsese pe muchie de cuţit. După ce nimicise mai multe trupe romane, trimise să-l oprească, Hannibal, generalul cartaginez, mărşăluise de-a lungul Italiei şi încerca să cucerească sudul. Tocmai ocupase portul şi fortăreaţa Tarentum (vezi capitolul III, p. 155). Nefiind în stare să-l înfrunte direct, romanii se străduiau să opună rezistenţă aliaţilor să-i – celţii din nordul Italiei, Filip V al Macedoniei, care invadase Iliria şi oraşul grecesc Siracuza. Doreau cel mai mult să pună stăpânire pe Siracuza, deoarece oraşul avea o importanţă strategică atât pentru Hannibal ca port prin care îi veneau din Africa proviziile, cât şi pentru ei, care intenţionau să recucerească Sicilia. În consecinţă, Siracuza trecea prin al doilea anotimp de când era asediată constant de armata romană, aflată sub conducerea lui M. Claudius Marcellus.

Syrakousai, perla Marii Grecii, era cea mai mare, mai prosperă şi mai frumoasă colonie grecească din Vest. Mândră de independenţa ei într-o vreme când majoritatea oraşqlor-state fuseseră ocupate, îşi impusese de mult supremaţia asupra Atenei şi fusese pierdută din vedere de Alexandru cel Mare. Întrecuse în splendoare cetatea rivală Acragas, distrusă de cartaginezi care nu fusese niciodată

pe deplin refăcută. În secolul III, rămăsese un oraş înfloritor, cu afaceri profitabile, în ciuda sferelor de influenţă ale Romei şi Cartaginei. Siracuza fost ultimul reprezentant de marcă al civilizaţiei greceşti necucerite.

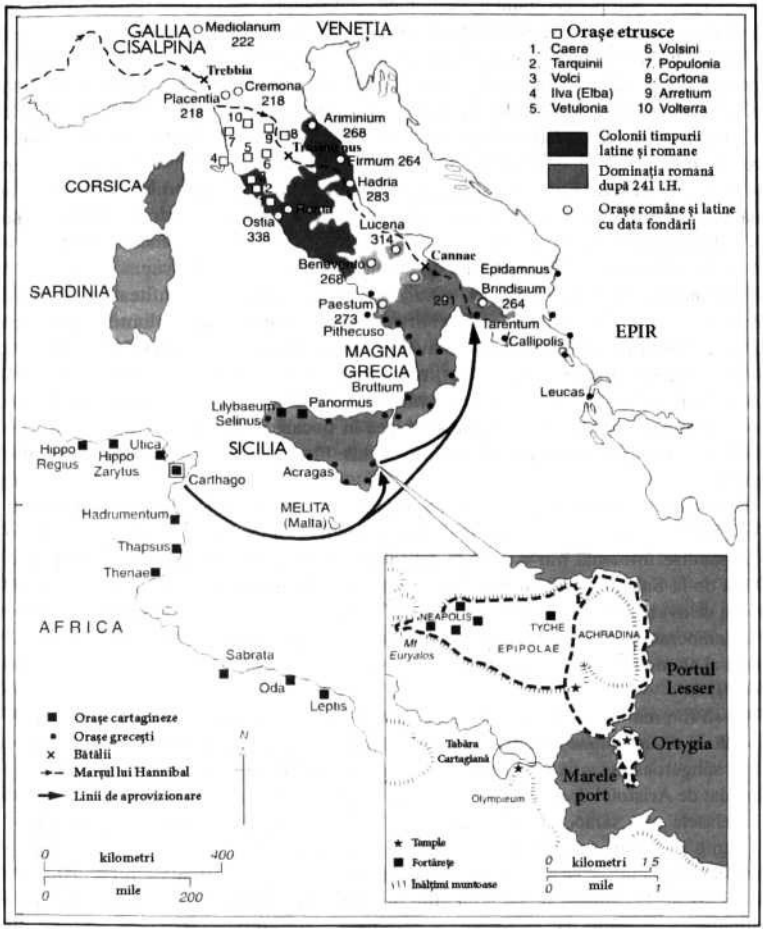

Harta 7. Roma – Sicilia – Cartagina, 212 î.Hr.

Situată pe coasta de est a Siciliei, la jumătatea drumului între pantele înzăpezite ale Etnei şi punctul cel mai sudic al insulei, Capul Pachynum, Siracuza se afla într-un loc sigur, convenabil, de o negrăită splendoare. Era o locaţie naturală pentru negoţul dintre regiunile estice şi vestice ale Mediteranei şi cel mai cunoscut nod de

legătură între Italia şi Africa, întemeiat iniţial pe o insulă stâncoasă de lângă ţărm, numită Ortigia, oraşul s-a extins pe podişul de pe mal, protejat de un perete stâncos aproape neîntrerupt. Marele port se întindea pe 8 km într-un golf perfect, fiind înconjurat de munţi semeţi. Pe cealaltă parte a Ortigiei, se afla un al doilea port în care putea intra o întreagă flotă. (Vezi harta 7, p. 143.)

Insula Ortigia, pe care se înălţa şi acropola oraşului, a fost legată de ţărm în secolul VI printr-un dig fortificat. Colina, de unde ţâşnea apa cristalină a izvorului Aretusa, era dominată de uriaşul Templu al lui Apollo care îşi avea corespondentul, dincolo de port, în Templul lui Zeus, înălţat faţă în faţă cu primul, pe promontoriul Olimpieum. În secolul V, întregul podiş a fost înconjurat cu ziduri înalte de piatră, care se întindeau pe 23 km şi erau prinse de castelul Euryalos, situat la poalele munţilor. În interiorul zidurilor trăiau o jumătate de milion de cetăţeni în cele cinci sectoare. În Acradina sau „Oraşul de Sus”, apărat de propriile sale ziduri, se afla principala Agora sau Forum. Dincolo de acest district se întindeau suburbiile rezidenţiale Tyche şi Epipolae, iar deasupra lor se înălţau clădirile monumentale din Neapolis, „Oraşul Nou”, printre care un amfiteatru, mai multe temple şi, în Altarul lui Hieran, cea mai mare structură sacrificială din lumea antică. Însă acest loc magnific prezenta şi un dezavantaj. Zona mlăştinoasă de pe malurile râului Anapos, care se vărsa în Marele Port, reprezenta vara o sursă de molime. În afară de această deficienţă, Siracuza avea toate avantajele din lume. Potrivit lui Cicero, care avea să conducă mai târziu oraşul, soarele strălucea în fiecare zi din an. Podişul elevat capta orice briză de pe marea cu valuri de un roşu-închis. Flori se zăreau pe stânci chiar şi iama, ca şi acum.

Înainte de asediul roman, Siracuza se putea mândri cu 500 de ani de istorie. Întemeiată de coloniştii corinteni în 734 î.Hr., era cu doar douăzeci de ani mai tânără decât

Roma şi îşi răspândise influenţa într-o pleiadă de colonii proprii. În 474, la doar şase ani de la Bătălia de la Salamina, distrusese flota etruscilor, înlăturând astfel piedicile care o despărţeau de averile romanilor. Ca multe oraşe-state, a trecut prin faze de guvernare oligarhică, democratică şi monarhică. A rezistat asediilor succesive din 214 – 415 şi 405 – 404, primul al atenienilor, iar celălalt al cartaginezilor.

Ca să fim mai bine informaţi, trebuie să ştim că istoria politică a Siciliei antice a fost marcată de o succesiune de tirani ai Siracusei, care au ajuns să domnească dând lovituri de stat sângeroase şi provocând populaţia la răscoală.22 Dionyisius cel Bătrân (405 – 367) a fost dat de Aristotel drept exemplu de tiran „care câştigă putere prin apeluri demagogice la clasele mai sărace”. Ruda lui, Dion (357 – 354), care fusese educat de Platon şi Academie să devină un rege-filosof, pusese mâna pe putere în Siracuza, după ce venise din Grecia, aşa cum avea s-o facă şi Garibaldi cu cei o mie de voluntari ai săi. Timoleon (344 – 336), acel corintian supranumit „fiul libertăţii”, a fost un alt tiran ajuns la putere cu sprijinul mercenarilor; dar se pare că a introdus constituţii democratice în multe dintre oraşele de pe insulă şi a reuşit să stabilească o linie de demarcaţie (pe râul Halycus) între sfera de influenţă grecească şi cea cartagineză. Crudul Agatocle (317 – 289) era un olar plebeu care se însurase cu o văduvă bogată. În 310 î.Hr. a rezolvat al doilea asediu cartaginez al Siracuzei, mutând războiul în Africa. Se spune despre acest „rege al Siciliei” provenit de jos că a fost paralizat de otrava de pe o scobitoare şi pus de viu pe rugul funerar. În următoarea generaţie, cetatea fost salvată de puterea expansionistă a Romei de către Pims, regele aventurier al Epirului, care a pregătit terenul pentru lunga domnie a susţinătorului său siracusan, regele HieranII (269 – 215). Hieran II, protectorul lui Arhimede, a menţinut pacea printr-un tratat cu Roma şi i-a oferit Siracuzei ultima sa

perioadă de independenţă şi prosperitate. Moartea lui Hieran, survenită într-un moment crucial din Războaiele Punice, a accelerat lupta dintre facţiunile proromane şi procartagineze. Nepotul şi succesorul său, Hieronymus, a rupt alianţa cu romanii, însă a fost detronat printr-o revoltă populară care i-a uimit atât pe membrii familiei regale, cât şi pe romani.

În 215, alegerea a doi cartaginezi ca magistraţi la conducerea Siracuzei a trezit mari temeri romanilor. La scurt timp după aceea, s-au adus în Sicilia patru legiuni şi s-a găsit un *casus belli* într-o încăierare de la graniţă. Marcellus a asediat Siracuza de pe pământ şi mare la sfârşitul lui 214 sau poate la începutul lui 213. Pentru asediatori, anul era 538 AUC. Rivalitatea dintre Roma şi Cartagina caracteriza acea epocă. Ar fi fost o expansiune normală a Romei, care cucerise deja sudul Italiei. Cartagina era o putere recunoscută, Roma una în formare. Primul Război Punic (267 – 241) fusese provocat de intervenţia romană într-un conflict local dintre Hieran al Siracusei şi oraşul Messana; şi s-a încheiat cu anexarea de către Roma a tuturor posesiunilor cartagineze din Sicilia. Cartagina şi-a recuperat pierderea, întemeind în 227 o nouă colonie în estul Iberici, Carthagonova (Cartagena). Roma privea aceste tendinţe expansioniste ale Cartaginei cu profundă îngrijorare; şi al Doilea Război Punic a izbucnit în urma intervenţiei romane la Saguntum, în Iberia, deşi exista un tratat prin care Roma recunoştea stăpânirea cartagineză până la izvoarele Ebrului. Hannibal a ajuns cu armata sa până la porţile Romei, miza generalului fiind controlul strategic asupra centrului Mediteranei, în care pionul cel mai important era Siracuza.

M. Claudius Marcellus (mort în 208), de cinci ori consul, era un pios erou de război din vechea şcoală romană. În primul său consulat, în anul 222, îl omorâse pe regele galilor insubrieni în luptă corp la corp pe câmpia de lângă Milano şi oferise toată prada din Galia templului lui

Jupiter Feretrius. Urma să moară în bătălie, într-o ambuscadă organizată de Hannibal. Viaţa lui şi-a găsit locul meritat în opera lui Plutarh. Conform tuturor relatărilor, inclusiv ale lui Titus Livius, Polybius şi Plutarh, asediul Siracuzei a început cu speranţa că va dura puţin. Lui Marcellus i se opuneau ziduri inexpugnabile şi apărători curajoşi. Totuşi, pe lângă cele trei legiuni care numărau aproape 25.000 de soldaţi, acesta avea şi 100 de corăbii de război, o mulţime de maşini pentru asediu, precum şi informaţia că siracuzanii aveau opinii împărţite. A luat totul în consideraţie, scrie Titus Livius, cu excepţia unui singur om.

Acela era Arhimede, *unicus spectator caeli siderumque*, „acel unic observator al cerului şi stelelor”, şi mai cunoscut ca inventator şi inginer care născocise mijloace de foc ale artileriei şi multe maşini de război.23 Sub domnia lui Hieran II crease un arsenal de ingenioase maşini destinate apărării de tot felul de tipuri şi calibre.

Titus Livius relatează cu talent scena în care trupele romane se apropiau de zidurile din mare:

Zidul Acradinei… care e scăldată de apele mării, a fost atacat de Marcellus cu şaizeci şi cinci de galere cu cinci rânduri de vâsle. Din majoritatea corăbiilor, arcaşii şi prăştierii… rareori permiteau cuiva să stea pe zid fără să fie rănit.

Alte galere cu cinci perechi de vâsle veneau câte două deodată la atac… şi, propulsate de vâslele din exterior unite de parcă erau o singură corabie, aduceau turnuri de asediu înalte de mai multe etaje şi berbeci care să dărâme zidurile.

Contra acestor maşini de pe vase, Arhimede înşirase pe ziduri artilerie de diverse mărimi. Vasele de pe mare erau bombardate regulat cu aruncătoare de pietre foarte grele. Corăbiile mai aproape de ţărm erau atacate cu proiectile mai uşoare, dar trimise mai des.

În cele din urmă, pentru a-i lăsa pe oameni să-şi

lanseze încărcătura fără să fie răniţi, Arhimede a dispus să se facă nişte mici deschizături în ziduri, de sus şi până jos. Prin acestea, fără să fie văzuţi, unii trăgeau cu săgeţi pe inamici, alţii prin mici „scorpioni" protejaţi.24

Polybius ne spune că turnurilor de asediu de pe vase li se zicea *sambucae*, deoarece forma lor semăna cu instrumentul muzical numit astfel, fără îndoială un precursor al *bouzouki-ului* grecesc de acum.

Mult mai distructive erau dispozitivele născocite de Arhimede, care ridicau vasele atacatorilor din apă:

Deodată ieşeau din ziduri bârne uriaşe, se năpusteau asupra corăbiilor, care erau scufundate de greutăţile mari lansate de sus. Alte vase erau înşfăcate de provă cu gheare de fier sau cârlige ca de macara şi ridicate în aer, apoi lăsate să cadă cu pupa în adâncuri. Iar altele erau învârtite cu ajutorul unor maşini din interiorul oraşului şi azvârlite pe stâncile abrupte... mulţi dintre oamenii de la bord fiind grav vătămaţi... De obicei, corabia era ridicată în aer şi răsucită încoace şi încolo... până când echipajul cădea în toate direcţiile...25

Marcellus şi-a dat seama de superioritatea adversarului. „Să nu ne mai batem cu titanul acesta al geometriei, a exclamat el, „care scoate apă din mare cu vasele noastre". Iar Plutarh a comentat: „Orchestra noastră de sambuca a fost alungată cu biciul de la banchet. Se pare că romanii luptă împotriva zeilor".

Odată ce s-a renunţat la asediu, acesta s-a transformat într-o blocadă care a durat doi ani. Siracuzanii au rămas optimişti multe luni. O forţă cartagineză de salvare, instalată în valea râului Anapus, i-a cerut lui Marcellus să-şi aducă a patra legiune din Panormus. Câteva vase au reuşit să iasă din port şi s-au întors cu o flotă de întăriri. În interiorul insulei, masacrul făcut de romani printre cetăţenii din Henna, oraş sacru pentru Proserpina, i-a întors pe sicilieni împotriva lor. În primăvara anului 212, Marcellus a făcut o incursiune

nocturnă în Turnul Galeagra în timpul sărbătorilor închinate lui Artemis, intrând apoi prin Poarta Hexapyloi în suburbia Epipolae. Dar fortăreaţa principală a rezistat. Vara, amiralul cartaginez Bomilcar a strâns o flotă enormă de 700 de corăbii cu soldaţi, apărată de 130 de vase de război. Cu forţe net superioare, a aşteptat flota romană după Capul Pachynum. În ultima clipă, din motive necunoscute, a refuzat să se bată cu Marcellus, a plecat în larg şi a navigat spre Tarentum.

Într-un final, soarta oraşului asediat a fost hotărâtă de o epidemie de ciumă şi de trădarea cartaginezilor care contractaseră boala când atacaseră Siracuza cu două secole în urmă, iar acum, când încercau s-o apere, erau decimaţi de aceeaşi molimă. Apoi, în timpul tratativelor, un căpitan iberic pe nume Moeriscus, unul dintre cei trei prefecţi ai Acradinei, a hotărât să-şi scape pielea lăsându-i pe romani să intre în cetate în apropiere de izvorul Arteusa. La semnalul convenit, în timpul unei diversiuni, le-a deschis poarta, după ce a pus gărzi la casele cetăţenilor din facţiunea proromană, Marcellus a permis ca Siracuza să fie jefuită.

Arhimede s-a numărat printre multele victime ale acestei acţiuni ticăloase. Mai târziu, unii au afirmat că fusese ucis de un soldat roman în timp ce rezolva o problemă de matematică trasată pe nisip. Plutarh a trecut în revistă diferitele versiuni care circulau:

Când s-a întâmplat, Arhimede era singur şi încerca să rezolve o problemă cu ajutorul unei diagrame. Fiind concentrat asupra a ce făcea, nu şi-a dat seama că romanii invadaseră oraşul.

Deodată, un soldat s-a apropiat de el cu spada scoasă şi i-a poruncit să se prezinte în faţa lui Marcellus. Arhimede nu s-a supus ordinului, spunându-i că mai întâi trebuie să rezolve problema… Auzind aceasta, soldatul s-a înfuriat şi l-a trimis pe lumea cealaltă.

Alţii spun că romanul… îl ameninţase că-l omoară

imediat, iar Arhimede l-a rugat insistent să aştepte până când demonstrează rezultatul. Dar soldatul nu l-a băgat în seamă şi l-a ucis pe loc.

Mai circulă şi o a treia poveste, cum că nişte soldaţi s-au năpustit asupra lui Arhimede, pentru că voia să ia cu el nişte invenţii pe care să i le arate lui Marcellus, cum ar fi cadrane solare, sfere şi cvadranţi. L-au ucis, crezând că avea aur la el.

Cu toate acestea, toţi sunt de acord că pe Marcellus l-a îndurerat foarte mult moartea lui Arhimede, l-a evitat pe ucigaş, apoi le-a căutat pe rudele savantului, cărora le-a transmis sincerele sale condoleanţe.26

Acesta a fost impactul pe care l-a avut puterea romană asupra civilizaţiei greceşti.

Arhimede şi-a exprimat dorinţa, care i-a şi fost împlinită, de a fi îngropat într-un mormânt conceput ca o sferă înăuntrul unui cilindru. Odată a spus că raportul de 2: 3, existent între o sferă şi un cilindru de aceeaşi lungime şi diametru, oferă una dintre cele mai armonioase proporţii.

Căderea Siracusei a avut consecinţe imediate. Din punct de vedere cultural, a stat la baza obsesiei Romei pentru tot ce era grecesc. Prada formată din opere de artă, scria Titus Livius, a fost mai mult sau mai puţin egală cu aceea care s-ar fi obţinut dacă ar fi fost jefuită Cartagina. A creat o modă a obiectelor şi ideilor greceşti care a ajuns de atunci o regulă în rândul romanilor educaţi. A fost probabil cel mai puternic stimul pentru dezvoltarea unei culturi greco-romane. Din punct de vedere strategic, cucerirea Siracuzei a încheiat ocuparea Siciliei. A izolat Cartagina de o sursă importantă de hrană şi negoţ şi l-a lipsit pe Hannibal de principalul suport logistic. Înainte de căderea Siracuzei, Roma era un jucător cu şanse egale în triunghiul de putere grec-cartaginez-roman. După aceea, Roma a preluat iniţiativa în toate privinţele.

Pe termen lung, succesul înregistrat în Sicilia i-a

încurajat pe romani să se amestece mai mult în treburile Greciei. În timpul asediului Siracuzei, Roma tocmai încheiase o alianţă cu Liga Actoliană din centrul Greciei, în ideea de a izola un alt aliat al Cartaginei, Macedonia. De atunci încolo, Roma a avut clienţi greci pe care trebuia să-i satisfacă şi apere. Cele trei Războaie Macedonene (215 – 205, 200 – 197 şi 171 – 168) şi lupta contra principalului aliat al Macedoniei, Antioh III al Siriei i-au adus pe romani în Grecia cu gândul răzbunării. În cele din urmă, Roma a hotărât să pună capăt tuturor complicaţiilor transformând toată Macedonia şi întregul Peloponez în provincii romane.

În acele vremuri, căderea Siracuzei a fost probabil repede uitată chiar şi de siracuzani. Avuseseră noroc că nu împărtăşiseră soarta altor oraşe înfrânte, ai căror locuitori care scăpau cu viaţă erau de obicei vânduţi ca sclavi. La urma urmelor, era doar un episod din seria nesfârşită de campanii şi bătălii care au caracterizat ascensiunea Romei şi moartea Greciei. Dacă ne gândim mai bine, acest episod poate fi văzut ca simptomatic pentru schimbările care aveau să afecteze un număr mult mai mare de oameni decât aceia supuşi politicii din centrul Mediteranei.

Istoricii care privesc în urmă la expansiunea triumfătoare a Romei se concentrează mai mult asupra evoluţiilor ulterioare. Sunt perfect conştienţi de faptul că acea cultură greco-romană rezultantă era menită să domine întreaga lume clasică şi să exercite o veşnică influenţă, ca unul dintre stâlpii „civilizaţiei occidentale”. Sunt mai puţin sensibili la alte tendinţe şi puncte de vedere care au coexistat cu aceasta. De asemenea, având cunoştinţe temeinice de greacă şi latină, limbile standard ale unei bune educaţii în Europa modernă, poate că se gândesc mai puţin să facă legătura între dezvoltarea sferei greco-romane şi întreaga pleiadă de evenimente contemporane. Nimeni de bună-credinţă nu poate să nege că fuziunea care a avut loc între lumea greacă şi cea romană, în care căderea Siracuzei a reprezentat un episod

decisiv, a fost un proces de importanţă capitală. Dificultatea constă în a-ţi da seama ce alte perspective puteau să existe.

Nu s-a păstrat nicio relatare a vreunui siracuzan din timpul asediului. Dar mulţi dintre cetăţenii unui oraş comercial trebuie să fi călătorit destul de mult. Trăiau pe o insulă care fusese îndelung disputată de greci şi cartaginezi şi doar recent ocupată de romani. Prin urmare, de oricare parte ar fi fost în Războaiele Punice, probabil că i-au văzut pe cartaginezi aparţinând, ca şi ei, unei ordini sociale străvechi, contestată acum de expansiunea romană. Într-adevăr, fiind o naţiune de navigatori şi comercianţi, aproape sigur au avut o mai mare afinitate cu Cartagina decât cu Roma. Desigur, trăind cu peste un secol după ce Alexandru îi pusese pe greci în strânsă legătură cu Persia şi India, trebuie să se fi simţit că făcând parte mai degrabă din lumea elenistică greco-orientală, decât din cea greco-romană care nu se formase încă. Pentru ei, centrul lumii nu era nici Cartagina, nici Roma, ci, fără îndoială, Alexandria.

În gândirea modernă, Siracuza este privită adesea ca fiind un oraş grecesc, deci european, ale cărui legături cu Roma europeană au urmat un curs normal, dacă nu chiar inevitabil. Istoricii contemporani evită instinctiv faptul că grecii erau pe atunci mai mult asiatici decât europeni sau că ar fi putut să-şi menţină la nesfârşit legăturile cu Orientul. Puţine cursuri despre civilizaţia occidentală, care îl onorează pe Arhimede, ar reliefa faptul că marele matematician şi-a dat viaţa împotrivindu-se uniunii oraşului său grecesc cu Roma.

La patru ani după Bătălia de la Cannae (vezi p. 153), poziţia Romei era încă precară. Facţiunea din Siracuza care îi susţinea pe cartaginezi ar fi putut calcula în mod absolut raţional că lui Marcellus îi lipsea forţa de a cuceri oraşul prin asediu, că eşecul romanilor la Siracuza îi va încuraja pe aliaţii Cartaginei; că reafirmarea puterii

cartagineze în Sicilia îi va garanta lui Hannibal suportul logistic necesar; că Hannibal, aprovizionat cum trebuie, va zdrobi apărarea romanilor; într-un cuvânt, că Roma avea toate şansele să fie înfrântă. Dar în Siracuza nu exista un Cato; în schimb, ştergerea de pe faţa pământului a oraşelor nesupuse era o practică uzuală. În timpul lungilor gărzi de pe zidurile Siracuzei, e foarte posibil ca unii dintre oamenii lui Arhimede, dacă nu Arhimede însuşi, să se fi gândit că *Roma delenda est* – până a izbucnit ciuma şi Moeriscus a deschis poarta.

Cunoştinţele siracuzanilor despre lume se limitau în mare măsură la Marea cea Mare şi la ţările din Orient. Ştiinţa geografică a făcut mari progrese în Grecia clasică, deşi frontierele lumii cunoscute de antici nu s-au schimbat radical. Un contemporan al lui Arhimede, Eratostene din Cirene (276 – 196), bibliotecar la Alexandria, ajunsese la concluzia că pământul era o sferă; iar rezultatele sale au fost cunoscute de Ptolomeu şi Strabon. Dar, în afară de ruta feniciană către Insulele Cositorului, nu s-a explorat prea mult. Nu se ştie de niciun contact cu Africa de Vest, cu Americile sau cu regiunile mai îndepărtate din nordul Europei. Distincţia clară între lumea „civilizată” de pe ţărmurile Mediteranei şi sălbăticia în care trăiau „barbarii” de dincolo nu a putut fi depăşită.

La sfârşitul secolului III, civilizaţia mediteraneeană era încă alcătuită din trei principale sfere de influenţă: cartagineză în vest, romano-italică în mijloc şi greco-elenică în est. Mulţumită cuceririlor lui Alexandru, avea legături mai strânse ca înainte cu imperiile orientale din Egipt şi până în India. Pe drumurile nesigure din Asia Centrală, întreţinea o vagă legătură cu imperiul chinez, care începuse pe atunci să construiască Marele Zid pentru a se apăra de incursiunile nomazilor.

În secolele anterioare, barbarii din nordul şi centrul Europei începuseră tranziţia lentă de la epoca de bronz la cea de fier. Aceasta a fost puternic marcată de influenţa

dominantă a celţilor, a căror cultură a prins rădăcini, fie prin migraţie sau osmoză, în multe locuri, de la cursul mijlociu al Vistulei până în Iberia, Galia şi Britania. Celţii năvăliseră în Roma în 387 şi se deplasaseră apoi în nordul Italiei. Fortăreţele celtice de pe dealuri creaseră o reţea bine statornicită de centre urbane, iar activităţile lor comerciale au intermediat legăturile cu triburile germanice, slave şi chiar baltice. La sfârşitul secolului III, o ramură a celţilor, galaţii, care se stabiliseră, formând regatul Tyle, în Tracia (pe teritoriul Bulgariei de astăzi), se confruntau cu revoltele supuşilor lor traci şi se pregăteau să plece în Asia Mică, unde au rămas până în Epoca Medievală. Şederea lor în Tracia a fost confirmată de inscripţiile descoperite recent la Seuthopolis şi Messembria (Nesebar).27

Cu toate acestea, mulţi istorici consideră că, în secolul III î.Hr., Peninsula Europa era la cel puţin 1.000 de ani depărtare de tot ce se putea numi civilizaţie europeană. În mod deosebit, se pune întrebarea dacă europenismul Greciei este o construcţie spirituală anacronică a europenilor de mai târziu. Răspunsul afirmativ e cel mai potrivit.

Totuşi, cele două procese evidente din acea epocă – fuziunea civilizaţiei greceşti cu cea romană în bazinul mediteraneean şi supremaţia celţilor în mare parte din interiorul continentului – au pus două pietre de temelie pentru evoluţiile viitoare. Există foarte puţine dovezi în sprijinul faptului că aceste două popoare ar fi avut o cultură sau o ideologie comună, deşi atât greco-romanii, cât şi celţii erau indo-europeni (vezi capitolul IV). Absolut nimic nu sugerează o identitate comună. Cu toate acestea, trebuie să acceptăm că acestea au fost popoarele, ai căror descendenţi şi ale căror tradiţii aveau să se afle mai târziu în centrul istoriei europene.

Există unele evenimente ale căror consecinţe nu au dispărut nici acum. Nu putem susţine contrariul. Dacă

Moeriscus *nu* ar fi deschis poarta; dacă Siracuza ar fi rezistat asediului roman aşa cum le rezistase înainte atenienilor; dacă Hannibal ar fi distrus Roma aşa cum Roma avea să distrugă în curând Cartagina; dacă, în consecinţă, grecii ar fi fuzionat în cele din urmă cu populaţia semită a Cartaginei, atunci cursul istoriei ar fi fost poate cu totul diferit. Problema e că Moeriscus *a deschis* poarta.

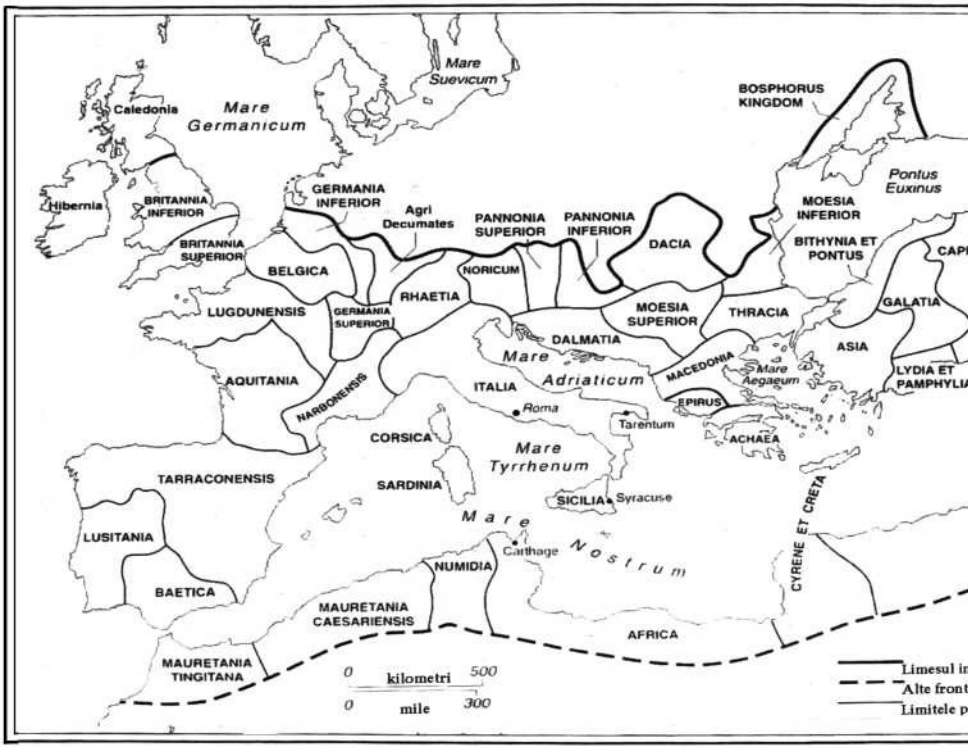

Harta 8. Imperiul Roman, sec. I d.Hr.

ROMA

Roma antică, 753 î.Hr. – 337 d.Hr.

Lumea romană a fost caracterizată de coeziune, etichetă care nu se poate pune şi în cazul Greciei sau a altei civilizaţii antice sau moderne. Ca pietrele unui zid roman, care rămâneau laolaltă atât datorită felului în care fasonate, cât şi cimentului roman deosebit de tare, aşa şi

diferitele părţi ale lumii romane erau unite printr-o uriaşă entitate monolitică printr-un control de natură fizică, organizaţională şi psihologică. Cel fizic era reprezentat de reţeaua de garnizoane militare staţionate în fiecare provincie şi de sistemul de drumuri din piatră care legau între ele provinciile Romei. Controlul de natură organizaţională se baza pe principiile comune ale legii şi administraţiei şi pe armata de oficiali care impunea standarde de comportament. Controlul psihologic se realiza prin frică şi pedeapsă – oricine încerca să ameninţe autoritatea Romei urma să fie nimicit.

Probabil că obsesia romanilor pentru unitate şi coeziune să fi existat încă de la începuturile dezvoltării civilizaţiei lor. În timp ce Grecia s-a întemeiat pe mai multe oraşe împrăştiate, Roma s-a dezvoltat dintr-un singur organism. În timp ce Grecia se întinsese de-a lungul Mediteranei, lumea romană s-a format prin cuceriri teritoriale. Evident că acest contrast nu e foarte mare: Alexandru cel Mare a fost unul dintre cuceritorii de seamă; iar romanii, odată ce şi-au construit corăbii, şi-au dat seama că pot reprezenta o putere navală. Dar nu se poate trece cu vederea diferenţa esenţială între cele două civilizaţii. Succesul grecilor era în corăbiile cu catarg înalt, iar al romanilor în legiunile lor care mărşăluiau. Grecii erau legaţi de mare, iar romanii de pământ. Grecii erau un popor de marinari, iar romanii de agricultori.

Pentru a încerca să explicăm fenomenul roman, ar trebui să insistăm foarte mult pe instinctul „teritorial” aproape animalic. Prioritatea romanilor consta în organizarea, exploatarea şi apărarea teritoriului lor. Câmpia fertilă din Latium a dus la împământenirea obiceiurilor şi dezvoltarea meşteşugurilor coloniştilor legaţi de pământ, economie şi administraţie. Pornind de aici, romanii au venit cu ideea genială a organizării militare şi a guvernării. Ataşamentul faţă de pământ şi de stabilitatea vieţii rurale a cultivat valorile romane: *gravitas*

– simţul răspunderii, *pietas* – devotamentul faţă de familie şi ţară şi *iustitia* – sensul ordinii naturale. „Cei ce lucrează pământul sunt cei mai puternici oameni şi cei mai dârji soldaţi”, scria Cato cel Bătrân.1

Unii erau uluiţi, iar alţii complet sătui de civilizaţia romană. Ca întotdeauna existau şi iubitori de putere, în special în rândul istoricilor, care sunt dornici să admire orice e puternic şi care se simt mai atraşi de puterea Romei decât de subtilităţile Greciei. Aceştia admiră mărimea şi măreţia Colosseumului, fără să se gândească la motivele pentru care a fost construit. De fapt Colosseumul a devenit un simbol al civilizaţiei romane, un loc comun: „Când se va nărui Colosseumul şi Roma va cădea; iar când Roma se va prăbuşi – la fel se va întâmpla şi cu lumea” 2. În acelaşi timp sunt mulţi cei cărora Roma le repugnă. Pentru mulţi civilizaţia romană este, în cel mai bun caz, o imitatoare şi o continuatoare a Greciei la o scară mai mare. Grecia era originală, în timp ce Roma era doar o copie palidă. Grecia avea stil, Roma avea bani. Grecia avea inventatori, Roma oameni în domeniul cercetării şi dezvoltării. Aceasta era părerea unor intelectuali romani. „Dacă grecii ar fi dispreţuit noutatea ca şi noi, se întreba Horaţiu în *Scrisori*, oare ce operă antică ar mai exista acum?” însă romanii banalizau lucrurile pe care le copiau. De pildă, în arhitectură au copiat stilul corintic greoi şi luxos, şi nu pe cel doric sau ionic. „Toată arta Greciei se face bucăţi, scrie un critic, când este pusă în legătură cu o naţiune profitoare ca romanii”. 3

Datoria Romei faţă de Grecia era uriaşă. În religie, romanii au adoptat toate zeităţile greceşti – Zeus a devenit Jupiter, Hera Iunona, Ares Marte, Afrodita Venus. Au preluat filosofia morală grecească, ajungând în punctul în care stoicismul părea mai degrabă al Romei decât al Atenei. În literatură, scriitorii greci erau folosiţi ca modele de succesorii lor romani. Era ceva de la sine înţeles ca un roman să fie fluent în greacă. Romanii nu au făcut practic

niciun pas înainte în ceea ce priveşte filosofia speculativă şi ştiinţele.

Dar nu ar fi corect să insinuăm că Roma a fost pe locul doi după Grecia. Geniul romanilor s-a manifestat în alte domenii – drept, armată, administraţie, inginerie. Frământările din statul roman au produs sensibilităţi artistice la cel mai înalt nivel. Nu a fost o coincidenţă că soldaţii şi oamenii de stat s-au numărat printre scriitorii de primă mână. Dar nu se poate uita nici marea listă a viciilor romane. Criticii sistemului au insistat asupra unui regim oribil de sclavie, cruzimii fără margini şi uneori unei decadenţe care făcea elenismul să pară puritan.

De la întemeierea Cetăţii Eterne în 753 î.Hr. şi până la căderea Imperiului Roman în 1453 d.Hr., Roma antică a rezistat 2.206 ani. De la întemeierea oraşului şi până la prăbuşirea Imperiului Roman de Apus, a cărui capitală era la Roma, totul a durat jumătate din timp. În general sunt trei perioade distincte: Regatul, Republica şi Imperiul. [AUC]

Regatul roman semilegendar corespunde în multe privinţe „Epocii eroice" a Greciei, începe cu povestea lui Romulus şi Remus, gemenii orfani, urmaşi ai lui Enea, care au fost alăptaţi de o lupoaică, şi se încheie cu expulzarea lui Tarquinius Superbus, ultimul dintre cei şapte regi, în 510 î.Hr. Cele două secole şi jumătate nu fac parte din istoria scrisă. Romulus, întemeietorul Romei, se pare că a organizat Răpirea Sabinelor, ceea ce a dus la popularea noului oraş. Numa Pompiliu, sabin, a introdus calendarul şi practicile oficiale religioase. A întemeiat templul lui Ianus în Forum, ale cărui uşi se deschideau în timpul războiului şi se închideau pe timp de pace. Tullius Hostilius, al treilea rege, de origine latină, a întemeiat oraşul învecinat Alba Longa şi a mutat populaţia. Ancus Marcius a creat ordinul *plebeilor* sau oamenilor simpli din rândul sclavilor aduşi din alte părţi. Servius Tullius, al şaselea rege, a adoptat

prima constituţie pentru Roma, acordându-le plebeilor independenţă faţă de patricieni sau „bătrâni”; a creat şi Liga Latină. Tarquinius Priscus şi Tarquinius Superbus, al cincilea, respectiv al şaptelea rege, erau etrusci. Primul a construit sistemul de canalizare din Roma care-i poartă numele. Ultimul a fost expulzat, după răpirea Lucreţiei, pusă la cale de fiul său. [ETRUSCHERIA]

Roma, cu cele şapte coline care tronau deasupra punctului strategic de traversare – râul Tibru – era unul dintre numeroasele oraşe din Latium unde se vorbea limba „latinilor”. Atunci Roma era dominată de mai multe popoare învecinate, în special etruscii la nord, al căror oraş fortificat Veius se afla la doar 16 km de Forum. Ruinele „Locurilor etruscilor” din Vulci, Tarquinia şi Perugia atestă o civilizaţie avansată, dar plină de mistere. Roma a împrumutat foarte multe lucruri de la ei. Potrivit lui Titus Livius, oraşul a supravieţuit încercării etruscilor de a-l invada şi de a-i repune pe tron pe regii din dinastia Tarquinilor, după ce Horatius Codes, care avea un singur ochi, apărase Podul sublician:

Apoi vorbit-a dârzul Horaţiu Păzitorul cetăţii:

„Pentru orice om pe acest pământ Moartea vine mai devreme sau mai târziu;

Şi cum poate omul muri mai cu onoare Decât dacă ţine piept sorţilor potrivnici.

Pentru cenuşa strămoşilor să-i şi templele zeilor să-i?

Doboară podul, consule.

Cu toată puterea:

Eu, alături de alţi doi.

Vom ţine vrăjmaşul departe.

Pe acea potecă îngustă trec o mie care pot fi opriţi doar de trei oameni.

Acum cine va fi alături de mine şi va păzi podul?”

„Horaţiu”, zise consulul.

„Cum zici tu aşa va fi”.

Şi pornit-au tustrei împotriva armatei.
Căci romanii
Nu cruţau pământ sau aur.
Copil sau nevastă, mădular sau viaţă.
În vremurile de glorie demult apuse.4

AUC

Cronologia romană începea de la data întemeierii oraşului. Anul zero era demult considerat 750 î.Hr. Toate celelalte date erau calculate AUC, *ab urbe condita*, „de la întemeierea oraşului”. O altă organizare a avut loc în secolul I î.Hr., când M. Terentius Varro (636 – 725 AUC), „cel mai învăţat dintre romani”, a dedus că întemeierea oraşului a avut loc în 753 î.Hr.

Până la Varro, majoritatea romanilor se obişnuiseră cu un sistem alternativ, care nu lua în considerare anul, ci numele consulilor anuali. Se vorbea deopotrivă în documentele oficiale şi în conversaţii despre „anul lui C. Terentius Varro şi L. Aemilius Paulus” (216 î.Hr.) sau despre „cele şapte consulate ale lui C. Marius” (107, 104, 103, 102, 101, 100 şi 86 î.Hr.). Istoria romană trebuia cunoscută foarte bine pentru a înţelege referinţele. Puţini oameni instruiţi ar fi ştiut că bătrânul Varro şi Aemilius Paulus comandaseră armata romană la Cannae, unde suferiseră o înfrângere zdrobitoare.

Din fericire, cele două sisteme erau compatibile. Fiecare din ele putea fi adus în discuţie pentru a-l susţine pe celălalt. De pildă, mărirea şi decăderea lui C. Iulius Caesar pot fi calculate având în vedere următoarele:

AUC	CONSULATE	Î.Hr.
695	M. Calpurnius Bibulus şi C. Iulius Caesar (I)	59
705	C. Claudius Marcellus şi L. Cornelius Lentulus Crus	49
705	C. Iulius Caesar (II) şi P.	48

6		Servilius Vatia Isauricus	
	70	Q. Rufius Calenus şi P.	47
7		Vatinius	
	70	C. Iulius Caesar (III) şi M.	46
8		Aemilius Lepidus	
	70	C. Iulius Caesar (IV)	45
9		Consul unie	
		C. Iulius Caesar (V) şi M.	44
	71	Antonius	
0		C. Vibius Pansa şi A.	
	71	Hârtius, amândoi ucişi;	
1		înlocuiţi de	

Triumvirate format din M. Antonius, G. Octavianus şi M. Aemilius Lepidus. 43

Caesar a fost cel care şi-a dat seama că acel calendar era deja imposibil de folosit. Vechiul an roman conţinea doar 304 ani împărţiţi în 10 luni, începând cu xi Kal. *Maius* sau 21 aprilie. Lunile *Ianuarius* şi *Februarius* fuseseră inventate provizoriu. Aşadar, în 708 AUC, în timpul celui de-al treilea consulat al lui Caesar, au fost introduse reforme drastice. Anul curent a fost prelungit cu 151 de zile pentru ca Anul Nou să înceapă pe 1 ianuarie 707 AUC/45 î.Hr., durând astfel douăsprezece luni, adică 365 zile, până pe 31 decembrie. S-au mai operat modificări în timpul lui Augustus în 737 AUC/4 d.Hr., când lunile a cincea şi a şasea, Quintillis şi Sextilis, au fost redenumite *Julius* (după Caesar) şi *Augustus*; s-a mai adăugat şi un an bisect o dată la patru ani. Astfel, anul Iulian alcătuit din 365 de zile şi Vă era aliniat incorect cu rotaţia Pământului, la o diferenţă de doar 11 minute 12 secunde şi a fost folosit de toată lumea până în 1582 d.Hr.

Totuşi consulii continuau să fie numiţi în tot Principatul; iar obiceiul de a număra anii după consulate a rămas. Anii de domnie ai împăraţilor nu se aduceau de obicei în discuţie, în perioada târzie a imperiului, când consulatele au fost abolite, sistemul AUC a fost sprijinit

făcându-se referire la fiecare an din cei cincisprezece ai ciclului de taxare. Când a apărut în cele din urmă era creştină, pe la jumătatea secolului VI d.Hr., epoca romană durase deja treisprezece secole.1 [ANNO DOMINI]

Republica romană a contribuit la dezvoltarea oraşului, Roma reuşind să iasă din obscuritatea provincială şi să ajungă stăpâna întregii Mediterane. Acest proces a început în 509 î.Hr., odată cu primele alegeri pentru consul şi s-a încheiat 478 de ani mai târziu, când Octavian a întemeiat prima dinastie imperială. A fost o perioadă de cuceriri necontenite. În secolul cinci, Roma îşi controla vecinii, precum şi un teritoriu de 822 km², în 491 î.Hr., G. Marcius Coriolanus, exilatul de origine romană, care condusese armata de neînvins a volscilor până la porţile Romei, a fost înduplecat să renunţe la cucerirea oraşului din cauza rugăminţilor înecate în lacrimi ale mamei sale. În secolul IV, Roma şi-a revenit după ce a fost jefuită de gali în 390 î.Hr., iar în urma celor trei războaie crunte cu samniţii, şi-a proclamat supremaţia asupra Italiei centrale. În secolul III, Roma a început cucerirea sudului Greciei, mai întâi în războiul împotriva lui Pirus, regele Epirului (282 – 272 î.Hr.), care a sărit în ajutorul compatrioţilor să-i, iar pe urmă în campanii succesive, care au culminat cu anexarea Siciliei (vezi p. 141). Aceste campanii au dus la conflicte îndelungate cu Cartagina şi la cele trei Războaie Punice.

Dintre toate războaiele purtate de Roma, conflictul de o sută de ani cu Cartagina a arătat cât de puternic şi nemilos era acel popor. Mai veche decât Roma, Cartagina africană fusese întemeiată de nomazii din Fenicia, *Punica* în latină. Relaţiile dintre cele două ţări fuseseră paşnice şi protejate printr-un tratat, cel mai vechi document cunoscut al istoriei romane. În tratatul datând din primul an al Republicii, se consemna că fiecare parte trebuia să respecte sfera de influenţă a celeilalte. Pacea a fost menţinută vreme de trei secole, înainte ca forţele romane

să fi trecut strâmtoarea Messina.

ETRUSCHERIA

În Santa Severa, fosta Pyrgi, lângă Roma, arheologii au găsit două temple din perioada etruscilor, de unde se vedea marea. Această descoperire, făcută în 1957 – 1964, a fost de proporţii. Era primul sit etrusc în care arheologii au descoperit şi altceva în afara mormintelor. Datând din anul 500 î.Hr., în sit s-au găsit trei tăbliţe subţiri din aur cu inscripţii în limbile punică şi etruscă:

Domniţei Astarte. Acesta este locul sacru construit şi dăruit de Thefarie Velianas, rege al Cisrei, în luna Sacrificiului pentru Soare… în al treilea an de domnie, în luna Lir, în Ziua îngropării Divinităţii. Iar anii statuii zeiţei [sunt la fel de mulţi] ca stelele.1

Pyrgi a fost port pentru oraşul învecinat Cisra (astăzi Cerveteri); iar regele Thefarie sau „Tiberius" a ales să venereze o zeitate cartagineză. [TAMMUZ] Templele au fost cu siguranţă ridicate după atacul fără succes al etruscilor asupra Cumae din Golful Napoli, poate cu zece ani înainte de revolta romanilor împotriva autorităţii etruscilor.

Etruscii au cunoscut o perioadă de înflorire în Toscana şi Umbria, din anul 700 până în 100 î.Hr. Pretindeau că sunt imigranţi din Asia Mică. Alfabetul lor, care se trăgea din cel grecesc, se citeşte uşor, dar limba lor nu a fost descifrată complet. După epoca iniţială a prinţilor, în secolul VI au ajuns în etapa oraşelor-stat după model grecesc. Camerele lor mortuare au picturi murale superb stilizate, adesea reprezentând banchete ale morţilor (vezi ilustraţia 5). Puţinele informaţii care se ştiu despre ei provin fie din descoperirile arheologice, fie din relatările ostile ale romanilor din vremuri mai îndepărtate, etruscii fiind descrişi ca lacomi, desfrânaţi şi habotnici. De la prima expoziţie etruscă, care a avut la Londra în 1837, până la ultima, la Paris în 1992, 2 s-au depus multe eforturi pentru a le trezi interesul europenilor în etruscologie. Cel mai

mare efort s-a depus în 1828 – 1836, de la deschiderea mormintelor de la Vulci, Care şi Tarquinia, apoi în statele papale.

Dar speculaţia romantică a fost una dintre impresiile generale. Familia Medici, care a demarat primele cercetări, pretindea că e de origine etruscă. În secolul XVIII, Josiah Wedgwood şi-a numit ceramica „Etruria", neştiind că „stilul etrusc" era de origine greacă, şi nu etruscă. Prosper Mérimée era fascinat de misterul etruscilor, la fel cum a fost şi George Dennis, personalitate a epocii victoriene. La fel stau lucrurile şi în cazul lui D.H. Lawrence:

Lucrurile pe care [etruscii] le-au făcut la început erau la fel de normale ca respiraţia. Şi asta e adevărata calitate a spiritului etrusc: uşurinţă, naturaleţe şi viaţă… Moartea era doar o continuare normală a vieţii îndestulate.3

Acest lucru nu e etruscologie, ci *etruscheria* sau étruscomanie, cum obişnuiau să spună francezii.

În primul Război Punic (264 – 241), Cartagina nu a putut fi cucerită de forţele terestre ale romanilor, deşi pierduse controlul asupra Siciliei. Romanii au deprins arta luptelor navale. În al doilea Război Punic (218 – 201), care a urmat expediţiei spectaculoase a lui Hannibal în Alpi, din Spania până în Italia, Roma a reuşit să evite dezastrul dând dovadă de o rezistenţă ieşită din comun. Celţii din nordul Italiei se revoltaseră, ca şi Sicilia; şi aproape nimeni nu mai păzea drumul spre Roma. Cele două bătălii de la Lacul Trasimeno (217) şi de la Cannae (216) se numără printre cele mai zdrobitoare înfrângeri suferite de romani. Doar tacticile lui Q. Fabius Maximus „Cunctator" (Nehotărâtul), economisirea la sânge a proviziilor şi cucerirea Siracuzei (vezi pp. 142 – 144) i-au ajutat pe romani să supravieţuiască. Hasdrubal, fratele lui Hannibal, a fost împiedicat a doua oară când a încercat să invadeze Italia prin Spania, iar în 203 Hannibal însuşi a fost forţat să se retragă. A fost urmat în Africa de tânărul Publius

Cornelius Scipio „Africanus”, cuceritorul Cartaginei, care supravieţuise luptei de la Cannae. În 202 la Zama, Hannibal şi-a găsit naşul. Găsindu-şi refugiul în Grecia împreună cu duşmanii Romei, a fost nevoit să se sinucidă pentru a nu încăpea în mâinile romanilor.

Cartagina, rămasă fără flotă şi forţată să plătească un tribut imens, a mai dăinuit şaizeci de ani. Dar în al treilea Război Punic (149 – 146 î.Hr.), Cato cel Bătrân a îndemnat la nimicirea totală a inamicului. *Carthago delenda est*. Acest lucru s-a săvârşit în anul 146. Oraşul a fost ras de pe faţa pământului, cartaginezii vânduţi ca sclavi, toată zona a fost arată şi în brazdă s-a presărat sare. Cum a spus Tacit cu alt prilej, romanii „au făcut un deşert numit pace”. Scipio Aemilianus, care se uita la ce se întâmpla alături de istoricul Polibiu, a fost mişcat şi a recitat ce spusese Hector în *Iliada*: „Veni-va ziua când Troia cea sacră va cădea”. Când a fost întrebat ce a vrut să spună, acesta a răspuns: „Polibiu, este un moment însemnat, dar am neagra presimţire că într-o zi şi ţara mea va avea parte de aceeaşi soartă” 5.

Cum Cartagina nu mai reprezenta un pericol, legiunile victorioase ale Republicii au început să cucerească celelalte ţări ale Mediteranei. Galia cisalpină a fost cucerită între 241 şi 190. Iberia şi o mare parte a Africii de Nord au fost îngenuncheate în 201. Iliria a fost cucerită între 229 şi 168. Macedonia şi, Grecia continentală au fost anexate în 146. Galia transalpină a fost invadată în 125 î.Hr. şi, în cele din urmă, a fost cucerită de Caesar în 58 – 50 î.Hr. Regatele independente ale Asiei Mici au fost anexate în 67 – 61 î.Hr., iar Siria şi Palestina în 64 î.Hr. [EGNATIA]

În ultimii o sută de ani de existenţă ai Republicii, campaniile străine au fost implicate într-o serie de războaie civile. Generalii victorioşi voiau să deţină controlul asupra conducerii centrale din Roma, în timp ce

aşa-zişii reformatori încercau să-i mulţumească pe cei din ordinele inferioare. Conflictul izbucnit a dus la perioade guvernate de haos şi la o conducere autoritară. În 133 – 121 î.Hr., celebrii tribuni Tiberius Sempronius Gracchus şi fratele său, G. Sempronius Gracchus, au încercat să ofere loturi de pământ ţăranilor strămutaţi care făcuseră parte din armata Republicii. Amândurora li s-a opus oligarhia la putere care i-a şi ucis. În 82 – 79 î.Hr., L. Sulla Felix s-a declarat dictator după apărarea partizanilor lui G. Marius (157 – 86 î.Hr.), cel mai mare soldat al timpului său. În 60 î.Hr., trei soldaţi-politicieni rivali – M. Licinius Crassus, Pompeius Magnus şi C. Iulius Caesar – au format primul triumvirat aflat la putere. Dar în 48 î.Hr. Caesar şi-a arogat titlul de *Imperator*, după înfrângea facţiunii lui Pompei, ultimul triumvir rămas. În cele din urmă, în 31 î.Hr., după prăbuşirea celui de-al doilea triumvirat, Octavian a pus capăt războaielor civile. Victoria repurtată la Actium a dus la înfrângerea Egiptului, la moartea lui Antoniu şi a Cleopatrei, practic la sfârşitul opoziţiei. Acesta a preluat titlul de *Augustus*. Astfel, ultimele zile ale Republicii Romane au coincis cu anexarea ultimei ţări din Mediterana care rămăsese independentă. În aproape 500 de ani, porţile Templului lui Ianus rămăseseră închise doar de trei ori. [AQUILA].

EGNATIA

Dintre toate drumurile romane, Via Egnatia s-a dovedit unul dintre cele mai importante. Construit în secolul II î.Hr., lega Roma de Byzantium, apoi, mai târziu, Imperiul de Apus de cel de Răsărit. Numele i se trăgea de la oraşul Egnatia din Apulia, locul unde exista un altar miraculos în flăcări şi care era punctul cel mai important între Roma şi portul de la Marea Adriatică, Brindisium. În Italia reprezenta o rută alternativă pe lângă Via Appia, care ajungea în acelaşi loc prin Beneventum şi Tarentum. Pe malul estic al Mării Adriatice, drumul începea la Dyracchion (Durrës), cu un drum de acces spre Apollonia.

Traversa provincia Macedonia, trecea de Lychnidos (Ohrida) şi Pella ca să ajungă la Salonic. Ocolea peninsula Halkidiki la Amphiopolis şi Philippi, înainte să se sfârşească la Dypsela pe Hebros (Mariţa) în Tracia.1

Ultima porţiune în Bizanţ nu purta la început numele de Egnatia şi ocolea pe continent pentru evita lagunele. Ruta directă între Rhegion şi Hebdomon a fost pavată doar de Iustinian I, călătorul ajungând la Cornul de Aur al Constantinopolului după douăzeci de ani şi aproape 800 km. Se spune că „toate drumurile duc la Roma”. Dar toate drumurile duceau şi departe de capitală.

Războiul civil reprezenta expresia unei schimbări a politicului, lucru foarte bine ilustrat în carierele celor doi Cato, care sprijineau perdanţii. Marcus Porcius Cato, „Cenzorul” (234 – 149 î.Hr.) a devenit cuvântul folosit pentru vechile virtuţi romane: austeritate şi puritanism. După douăzeci şi şapte de ani de armată, s-a retras la ferma sa pentru a scrie cărţi despre istorie şi agricultură. Era împotriva luxului şi a sofisticării greceşti, dar şi mai înverşunat împotriva carierismului fără scrupule ale celor din neamul Scipio. În ultimii săi ani de viaţă, îndemna la distrugerea Cartaginei. Stră-strănepotul lui, M. Porcius Cato Uticensis (95 – 46 î.Hr.) era la fel de just şi încăpăţânat. Stoic prin educaţie, i s-a alăturat lui Pompei în campania prin care-şi dorea să înăbuşe impulsurile dictatoriale ale lui Caesar. Când Pompei a eşuat, s-a sinucis ca să nu fie prins, în urma unei călătorii vitejeşti prin deşertul Libiei, care a dus la încercuirea lor în oraşul Utica. Îşi petrecuse ultima noapte citind *Phaedo* de Platon, în care filosoful scria despre nemurirea sufletului. Pompei a ajuns un simbol al opoziţiei republicane în faţa tiraniei, a unei opoziţii bazate pe principii. Cicero l-a lăudat. În a sa *Anticato*, Caesar a încercat să-l discrediteze. Poetul Lucan (39 – 65 d.Hr.), care s-a sinucis pentru a nu ajunge în ghearele unui despot, a scris despre Pompei că este o figură marcantă a libertăţii politice. În *Divina Comedie*,

Dante Alighieri îl pune pe Lucan să păzească Muntele Purgatoriului, calea spre libertatea spirituală.

Ideea conform căreia vulturul este considerat „împăratul păsărilor” este la fel de veche ca şi presupunerea că leul este „regele fiarelor”. În folclorul roman, vulturul era „pasărea aducătoare de furtuni”, purtătoare a trăsnetului. Vulturii au fost embleme ale puterii şi măreţiei în Babilon şi Persia. În urma cuceririlor sale din Asia, şi Marius, generalul roman, a adoptat acest simbol. Legiunile Imperiului Roman mergeau în urma steagurilor cu vulturi; consulii romani purtau sceptre cu vulturi în vârf.1 (Vezi anexa III, p. 1084.)

În folclorul slavon, cei trei fraţi – Lekh, Chekh şi Rus – pornesc în căutarea norocului. Rus se duce în est, Check în sud în Boemia, în timp ce Lekh a traversat câmpia spre vest. Lekh s-a oprit lângă un lac sub un copac uriaş, unde îşi făcuse cuib un vultur alb. Era tatăl polonezilor; iar Gnienzo”, cuibul vulturilor”, a fost primul lor cămin.

În Ţara Galilor, vârful muntelui Snowdon, inima patriei, se numeşte *Eryri* „locul vulturilor”.

Potrivit simbolisticii creştine, vulturul este asociat cu Sf. Ioan Evanghelistul (alături de îngerul şi Securea Sf. Matei, Taurul Sf. Luca şi Leul Sf. Marcu). Mai apare şi pe stranele bisericii, ţinând Biblia pe aripile sale întinse pentru a respinge minciuna şarpelui. Potrivit Sf. Ieronim, vulturul era simbolul înălţării.

De-a lungul istoriei europene, vulturul imperial a fost folosit ca simbol de conducătorii care-şi arătau superioritatea faţă de prinţi. Carol cel Mare avea o mantie pe care era brodat un vultur; Knut cel Mare a fost îngropat într-o haină asemănătoare.2 Napoleon I şi Napoleon III se foloseau de simbolurile cu vulturi cu o încântare făţişă. Moştenitorul lui Napoleon, regele Romei, a primit porecla *aiglon* sau „pui de vultur”. Doar britanicii nu şi-au arătat vreun interes pentru vulturi, ca să facă notă discordantă.

Vulturii sunt o prezenţă constantă în heraldica

europeană, fiind folosiţi anterior şi în lumea islamică.3 Serbia şi Polonia au un vultur alb, polonezii unul încoronat (temporar neîncoronat de regimul comunist). Tirolul şi comitatul Brandenburg din Prusia au un vultur roşu, provincia suedeză Varland unul albastru. Republica Federală Germană a preluat un singur vultur negru din blazonul oraşului Aachen. Sub Dinastia Paleologilor, Imperiul Bizantin avea un vultur negru cu două capete, simbol al succesiunii romane la Est şi Vest. Acest simbol a trecut la ţarii Moscovei, a „Treia Romă", la împăraţii germani şi la Dinastia Habsburgilor din Austria.

Ein Adler fängt kerne Mücken este proverbul german. În traducere înseamnă „un vultur nu prinde musculiţe".

C. Iulius Caesar (100 – 44 î.Hr.) a condus atacul decisiv asupra procedurilor stabilite de Republică. A fost un general şi un conducător de succes, a împărţit primul triumvirat (60 î.Hr.) împreună cu Pompei şi Crassus, a fost consul şi, începând cu anul 59, proconsul ale celor două Galii. Opozanţii lui Caesar erau scârbiţi de felul neruşinat în care mituia poporul roman, manipula politicienii şi de tehnica „zdrobeşte şi înşfacă" pe care îşi baza campaniile militare. Protestul lui Cicero – „O temporal o mores!" – este valabil până în vremurile noastre. Pe 10 ianuarie 49 î.Hr., când Caesar a trecut frontiera provinciei Italia pe râul Rubicon, a declarat război Romei. S-a ţinut departe de capcanele monarhiei, dar dictatura sa a fost o realitate, iar numele său a fost sinonim cu puterea absolută. A reuşit chiar şi să schimbe calendarul. A fost asasinat de Idele lui Marte, în 44 î.Hr., de un grup conspiraţionist republican condus de M. Brutus şi C. Cassius Longinus, căruia admiratorii i-au spus „Eliberatorii". Brutus era urmaşul primului consul al Romei care i-a înlăturat pe Tarquini de la putere. Shakespeare a spus că era „cel mai nobil roman dintre toţi". Dante l-a pus în cel mai de jos cerc al Infernului pentru trădarea prieteniei cu Caesar.

După moartea lui Caesar, în fruntea partidului a venit

nepotul său, Octavian. C. Octavius (născut în 63 î.Hr.), al cărui nume a fost schimbat în C. Iulius Caesar Octavianus, când a fost considerat moştenitor cu drepturi depline al lui Caesar, avea să şi-l schimbe din nou după bătăliile câştigate. A făcut parte doisprezece ani dintr-un triumvirat instabil, alături de M. Aemilius Lepidus şi M. Antonius (cca. 82 – 30 î.Hr.), care au reuşit la Philippi să înăbuşe facţiunea republicană a lui Brutus şi Cassius. Dar apoi s-a întors împotriva partenerilor să-i şi l-a atacat pe autoritarul Marc Antoniu. Octavian era stăpân al Vestului, Marc Antoniu al Estului; iar Bătălia navală de la Actium a pus capăt cu puţină vărsare de sânge unei confruntări în care luaseră parte aproape toate forţele lumii romane. Dar la Actium s-a dat o bătălie decisivă: a pus capăt războaielor civile, Republicii, iar Octavian a primit titlul suprem de Augustus.

Imperiul, cunoscut ca Principat în primii ani de existenţă, începe cu victoria repurtată de Augustus în 31 î.Hr. Asta a dus la instalarea minunatei *Pax Romana*, „Pacea romană”, care se întindea de la Atlantic până la Golful Persic. Deşi frământările politice şi intrigile criminale au continuat, mai ales la Roma, provinciile erau controlate cu o mână de fier, iar războaiele se desfăşurau în zone îndepărtate. S-au mai anexat câteva teritorii noi – Britania în 43 d.Hr., Armenia în 63, Dacia în 105. Dar Imperiul voia să se apere în Europa, stând în spatele aşa-numitelor *limes* sau „ziduri de apărare” de la Zidul lui Hadrian până la Delta Dunării, şi să lupte în Asia împotriva celor mai redutabili inamici ai Romei – părţii şi perşii. [AQUINCUM]

AQUINCUM

Ca şi învecinatul Carnuntum, Aquincum a fost iniţial o tabără de legionari de pe malul Dunării, în timpul domniei lui Tiberius. În curând a atras după sine o mulţime de *canabae* sau „aşezări neoficiale”, iar în secolul II d.Hr.,

Aquincum a primit statutul oficial de *municipium*. Constituind punctul de intrare în Imperiu prin Câmpia Panonică, Aquincum a trecut printr-o perioadă de înflorire, atât ca bază legionară, cât şi ca oraş comercial. Prosperitatea reiese din cele două amfiteatre, militar şi civil, dar şi din frescele murale care împodobeau pereţii locuinţelor mai opulente.1

Ruinele oraşului Aquincum se află în suburbiile Budapestei de azi [BUDA]. Ca şi englezii, ungurii nu au avut contacte nemijlocite cu lumea romană, căci au migrat în patria lor de astăzi după căderea Imperiului. Dar îşi preţuiesc la fel de mult „moştenirea romană.2 [BARBAROS]

În cele din urmă, retragerea imperială trebuia să se producă. Iar acest proces a dus la micşorarea teritoriului imperiului şi la demoralizare în centrul acestuia. În secolul III d.Hr., succesiunea rapidă a împăraţilor care domneau puţină vreme vestea slăbirea structurii de monolit a imperiului. S-a încercat o redresare parţială prin trimiterea diviziei imperiale în Est şi Vest. Dar în secolul IV, datorită abundenţei resurselor din Est, s-a decis mutarea capitalei de la Roma la Bizanţ. Acest lucru se întâmpla în 330 d.Hr., Roma nu mai era centrul vieţii politice. „Eternitatea” domniei asupra Regatului, Republicii şi Imperiului a durat exact 1.083 de ani.

Motorul expansiunii romane fusese mult mai puternic decât cel care dusese la dezvoltarea oraşelor-state din Grecia sau Macedonia. Deşi dimensiunile imperiului lui

Alexandru le depăşiseră puţin pe cele ale lumii romane de mai târziu, teritoriul unde s-au stabilit şi s-au mobilizat romanii a fost cu siguranţă mai mare. Încă de la început, conducere Romei a aplicat o serie de măsuri juridice, demografice şi agrare care astfel asigurau faptul că teritoriul încorporat va contribui la sporirea resurselor de război ale imperiului. După cum era obiceiul, locuitorii

zonelor cucerite primeau fie cetăţenie romană completă, fie pe jumătate (*civitas sine suffragio*) sau calitatea de aliaţi ai Romei. În fiecare caz, trebuiau să plătească bani şi să contribuie la sporirea efectivelor militare. Oştenii loiali primeau parcele mari de pământ, în chip de răsplată pentru serviciile aduse. În urma acestor măsuri, teritoriul a sporit, având nevoie de mai mulţi soldaţi care să-l apere, dar astfel au crescut şi efectivele armatei cărora le trebuia şi mai mult pământ. O societate militarizată, unde cetăţenia era egală cu serviciul militar, a început să aibă o poftă nesăţioasă de pământ. Statul avea terenuri, *ager publicus*, pe care le păstra special pentru a-i răsplăti pe cei mai devotaţi slujitori ai săi, în special pe senatori.

Având în vedere această strategie, aranjamentele politice se puteau face cu uşurinţă. Introducerea unei administraţii generale nu era prioritară. Italia peninsulară, care a fost anexată de Roma la sfârşitul secolului III î.Hr., a trebuit să aştepte 200 de ani până să fie reorganizată în provincii obişnuite. Conducătorii locali îşi păstrau adesea locurile. Cei care se împotriveau sau se răzvrăteau riscau să fie ucişi. De pildă, în Grecia rezistenţa a fost subminată când, în 146 î.Hr., generalul roman şi-a făcut apariţia la Jocurile Istmice şi a anunţat că oraşele-capitală aveau să-şi păstreze autonomia. Corintul, care a refuzat oferta, a avut aceeaşi soartă ca şi Cartagina (în acelaşi an).

Religia romană era surprinzător de eclectică. De-a lungul secolelor, romanii au ajuns să-i cunoască pe toţi zeii din religiile mediteraneene, adăugând cultul fiecăruia „colecţiei” lor. La început, familia romană se ruga la zeii căminului şi ai recoltelor. Viaţa civilă se axa pe o serie de culte, cum ar fi cel al vestalelor virgine, care aveau grijă de flacăra eternă şi pe un calendar complicat al sărbătorilor pe care le prezida Pontifex Maximus. Mai târziu, apropierea de Magna Graecia a dus la adoptarea completă a Panteonului Olimpului. Primul templu închinat lui Apollo a fost ridicat la Roma în 431 î.Hr. Epicurienii, în

special stoicii, şi-au găsit şi ei mulţi adepţi. În republica târzie au fost popularizate culturile orientale ale misterelor, printre care cele ale lui Atargatis din Siria, ale Cybelei, „Magna Mater" din Asia Mică şi ale zeiţei egiptene Isis. În perioada imperiului, religia oficială s-a transformat în cultul obligatoriu al foştilor şi actualilor împăraţi. Creştinismul a prins rădăcini într-o vreme când cultul zeului-soare Mithra era răspândit din ce în ce mai mult în armată. Evanghelia iubirii trebuia să conţină doctrina dualistă a luminii şi întunericului. Iniţiaţii se îmbăiau în sânge de taur şi sărbătoreau pe 25 decembrie naşterea zeului lor. Jertfele lor sunt zugrăvite în „Imnul legiunii XXX":

Mithra, Zeu al Zorilor, trompetele noastre zguduie Zidul!

Roma e deasupra altor naţiuni, dar Tu domneşti peste întreaga lume!

Acum că se face apelul şi gărzile se îndepărtează.

Tu, Mithra, tot soldat ca noi, dă-ne putere pentru ziua asta!

Mithra, Zeu al Apusului, jos pe orizontul vestic Cobori nemuritor, să răsări din nou nemuritor!

Acum când rondul s-a sfârşit, acum când s-a terminat şi vinul.

Tu, Mithra, tot soldat ca noi, veghează-ne somnul până-n zori!

Mithra, Zeu al Miezului de Noapte, aici unde moare măreţul Taur, Fereşte-ţi copiii din beznă! Primeşte-ne jertfa!

Nenumărate sunt căile Tale – toate duc spre Lumină!

Mithra, tot soldat ca noi, arată-ne cum să murim cu demnitate! 6

[ANCIA]

Economia romană era în mare măsură independentă în zonele continentale, iar în regiunea mediteraneeană se

făceau schimburi comerciale pe scară largă. Transportul pe uscat era costisitor, în ciuda faptului că existau drumuri principale, aşa că oraşele provinciale nu-şi procurau cele necesare din districtele învecinate. Dar traficul maritim, dezvoltat întâi de greci şi fenicieni, a luat o şi mai mare amploare. Printre mărfuri se comercializau: vin, ulei, blănuri, oale, metale, sclavi şi porumb. [CEDROS]

ANCIA I

La vreo douăzeci de kilometri sud de Roma, într-un crater aflat printre Dealurile Alban se întinde lacul Nemi, „lacul dumbrăvii". În epoca imperiului, Nemi, satul învecinat, se numea Arida; iar pe durata epocii romane, în pădurea de lângă lac se afla sfânta dumbravă ancianã, sălaş al *Dianei nemorensis*, „Diana, zeiţa dumbrăvii".

Cultul ancian este cunoscut atât datorită scrierilor lui Strabon, cât şi arheologiei moderne. Era un cult obişnuit din mai multe puncte de vedere. Presupunea venerarea unui stejar sfânt, ale cărui crengi nu trebuiau rupte, şi a unui sanctuar în care ardea mereu focul.

Pe lângă Diana, mai erau adorate şi alte două zeităţi minore – Egeria, o nimfă a apelor, şi Vorbius, care a fugit din calea mâniei lui Zeus. După cum arată gorganele încă existente pentru ofrandele votive, principalii adepţi erau femei care sperau să rămână însărcinate. În ziua sărbătorii anuale din vară, dumbrava era luminată cu mii de torţe şi toate femeile din Italia făceau focuri în semn de recunoştinţă.

Însă cultul avea o trăsătură deosebită. Marele Preot al Aridei, care avea titlul de *Rex Nemorensis* sau „Regele dumbrăvii", trebuia să-şi câştige acel titlu omorându-şi predecesorul. Era în acelaşi timp preot, ucigaş, dar şi victimă potenţială. Stând în pădure cu sabia în mână, chiar şi în toiul nopţii, aştepta momentul când apărea un alt doritor, rupea o creangă din stejar şi îl provoca la luptă pe viaţă şi pe moarte.

Acum dumbrava ancianã constituie punctul de plecare al lucrării lui James Frazer, *Creanga de aur* (1890), una dintre operele de temelie ale antropologiei moderne. Frazer este asemenea lui Marx, Freud, Einstein, în sensul că a schimbat felul în care gândeşte lumea. Frazer şi-a pus două întrebări simple: „De ce trebuia preotul să-şi omoare predecesorul?” şi „De ce trebuia să smulgă creanga de aur înainte să-l ucidă?” 1

În căutarea unor posibile răspunsuri, Frazer a început să cerceteze credinţele în supranatural din toate culturile antice sau moderne. S-a aplecat asupra modului în care se aducea ploaia în China; asupra preoţi lor-regi de la faraoni la Dalai Lama; asupra spiritelor din copaci din Noua Guinee până la cedrul din Gilgit; asupra spiritelor porumbului din Insula Skye până la Grădinile lui Adonis; sărbătorile din mai; sărbători ale focului din vară şi sărbători ale recoltei. Descrie credinţa Hawaiienilor în sufletul interior şi cea a samoezilor din Siberia în cel exterior şi transmiterea răului şi alungarea spiritelor. Evidenţiază o mare varietate de ceremonii sacrificiale, de la cele ale khonzilor din Bengal până la „mâncatul zeului” în Lituania şi „ruperea ultimului snop” de către culegătorii din Devon.

Frazer făcea două presupuneri, revoluţionare la acea vreme. Pe de o parte, a insistat că aşa-zisele practici „primitive” sau „sălbatice” se bazau pe idei serioase şi, în ciuda aspectului grotesc al multora dintre ele, erau demne de tot respectul. În acelaşi timp, Frazer a încercat să demonstreze că aşa-zisele religii avansate ale lumii civilizate, inclusiv creştinismul, trebuiau să fie recunoscătoare cultelor păgâne de dinainte”. Viaţa foştilor regi şi preoţi e plină de învăţături, scria el. Acolo se găsea toată înţelepciunea de la începuturile lumii”. 2 Sau din nou:

Asemănările dintre noi şi sălbatici sunt mult mai numeroase decât diferenţele. Suntem ca moştenitorii unei

averi care ne-a fost lăsată de atâtea veacuri, încât am uitat numele acelora care au strâns-o… Greşelile lor nu erau voite sau semne ale nebuniei… Trebuie să fim indulgenţi cu ei, înţelegând că aceştia căutau adevărul, o scuză pe care am putea să o folosim şi noi: *cum exclusione itaque veteres audiendi sunt.*[3]

Toleranţa universală a lui Frazer a fost unul dintre mijloacele prin care ştiinţele umaniste europene au putut să se descotorosească de viziunea creştină îngustă şi să fie receptive la diferitele epoci şi popoare. A fost şocant faptul că multe dintre obiceiurile creştinilor îşi aveau rădăcinile în practici păgâne:

Când se apropie Paştele, femeile din Sicilia seamănă grâu, linte şi mei pe care apoi le pun la întuneric şi le udă… Plantele cresc repede: lujerii sunt legaţi cu funde roşii, iar vasele sunt aşezate pe mormintele, care, alături de efigia lui Iisus mort, sunt puse în biserici în Vinerea Mare… întregul obicei – mormintele şi vasele cu grâne încolţite – nu este probabil nimic altceva decât o continuare sub un alt nume a cultului lui Adonis.[4]

Întorcându-se la dumbrava ancianã, Frazer a tras concluzia că Regele dumbrăvii era personificarea copacului cu Creanga de aur şi că ritualul înmormântării avea destule în comun cu multe popoare europene, de la gali la norvegieni. Creanga de aur, susţinea el, nu era altceva decât vâscul, al cărui nume provenea din galeză şi însemna „copac din aur pur”. Regele pădurii trăia şi murea ca încarnare a supremului zeu arian, a cărui viaţă era în vâsc sau în creanga de aur.[5]

Pentru a fi sigur, Frazer a mai adăugat un paragraf final în care preciza că oricine ajunge în pădurea Nemi aude clopotele bisericilor din Roma „al căror dangăt vine din oraşul îndepărtat şi apoi se stinge de-a lungul mlaştinilor din regiunea Campagna… *le Roi est mort*, *vive le Roi*! [6] Cu alte cuvinte, regele păgân al dumbrăvii nu mai e acolo; „regele creştin al cerurilor” domneşte acum peste

tot. Frazer nu a mai menţionat că şi regele creştin s-a născut pentru a fi ucis.

Populaţia Romei în continuă creştere era hrănită cu porumb subvenţionat de stat, *frumentum publicum*, importat la început din Latium şi mai târziu din Sicilia şi nordul Africii. Dar romanilor le plăcea şi luxul şi puteau plăti pentru acesta. Pe „drumul mătăsii" se duceau negustorii până în China, iar pe cel al „mirodeniilor" în India. Neguţătorii romani, cunoscuţii *negotiators*, aveau drept de liberă trecere prin imperiu, în urma armatelor, luând cu ei obiecte de valoare, stiluri şi aşteptări. [SAMOS]

În 269 î.Hr., în Italia a fost introdusă o monedă unică, iar în teritoriile romane începând cu 49 î.Hr. în perioada imperială circulau monede din aur, argint, alamă şi cupru. *Sesterţ ius* din alamă a devenit moneda oficială. *Aureus* din aur valora 100 s, *denarius* din argint 4, iar moneda din cupru un sfert. Însă monedele locale au circulat în paralel, iar dreptul de a bate monedă însemna că ocupai un loc important în societate. [NOMISMA]

CEDROS

Faptul că grecii şi romanii aveau un singur cuvânt – fie *kedros* sau *cedros* – pentru a descrie cele două feluri de ienupăr şi cedru ar merita o anexă de nouă pagini. Dacă ne referim la erudiţia unui specialist, pentru a epuiza un subiect de discuţie ca *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* am avea nevoie de o carte mai mare decât cea pe care o citiţi.1

Şi merită fiecare pagină. Ne arată cum un învăţat pasionat se foloseşte de un subiect limitat pentru a zugrăvi un tablou general – cu alte cuvinte, dacă ne este permisă metafora, acesta îşi croieşte un drum prin pădurea lumii clasice. Ca şi alte lucrări, aceasta începe cu o examinare meticuloasă a diferitelor surse: arheologice, literare,

inscripţii, relatări ale înalţilor comisari, dendocronologie. Apoi se axează pe subiect – începând cu podelele din cedru de la Cnossos la suliţa din frasin a lui Ahile, de la cele 220 de corăbii romane construite în 45 de zile pentru Primul Război Punic până la podul construit în zece zile peste Rin pentru Iulius Caesar.

Grecia şi Roma nu se bazau pe cherestea, precum civilizaţiile din nordul îndepărtat. [NOVGOROD] Dar se ştia că au cunoştinţe vaste, iar comerţul cu cherestea era dezvoltat. După ce te documentezi, nu te mai poţi uita la un brad fără să te gândeşti la flota atenianã de la Salamina şi nu mai poţi trece pe lângă o larice fără să-ţi imaginezi catargul de treizeci de metri al unei trireme romane. Fiecare deal golaş aminteşte de despăduririle făcute de romani în sudul Italiei şi nordul Africii. [ECO]

Istoria are nevoie de istorici înţelegători. Nu a existat vreodată un scriitor mai iscusit decât cel care a făcut o analogie între copaci, cherestea şi fiul unui negustor de cherestea din New York.

SAMOS

Produsele samiane, vasele de zi cu zi de un roşu strălucitor proveneau probabil din insula Samos, dar marea lor parte nu era făcută acolo. De la un important atelier din Aretium (Arezzo), foarte lucrativ în 30 – 40 d.Hr., producţia a fost mutată la ateliere mari de olărit din Galia. Se cunosc aproximativ patruzeci şi cinci de astfel de centre; dar cele importante din primul secol erau în La Graufesenque (Aveyron) şi Banassac (Lozère), din secolul II Les Martres de Veyre şi Lezoux (Puy-de-Dôme) şi din secolul III la Trier şi *Tabernae Rhenanae* (Rheinzabern) în Germania. Aria geografică a acestor centre se întinde din Spania şi nordul Africii până la Colchester şi Upchurch în Anglia şi Westerndorff pe râul Inn din Austria.1

Studiul ceramicii caută triumful ingeniozităţii şi meticulozităţii în milioanele de fragmente şi cioburi găsite

de arheologi, iar producţia samiană le-a oferit una dintre cele mai mari provocări. De când au început cercetările în 1879, au fost identificate peste 160 de cuptoare de olărit, împreună cu peste 3.000 de modele ale olarilor individuali. Hans Dragendorff (1895) a clasificat 55 de forme standard de vase (D1-D55). Alţii au catalogat motive decorative standard şi au analizat aspecte tehnice, cum ar fi lacul, tipul de lut şi textura materiei numite *terra sigilata* sau au stabilit spectrul de culori de la caracteristicul portocaliu-roz de Banassac până la intensul portocaliu-cafeniu de la Les Martres de Veyre. Primele colecţii de la British Museum şi Musée Carnavalet constituie punctul de plecare pentru numeroase cercetări efectuate de la Toronto la Ljubljana.2

Însemnele lăsate de maeştrii olari sunt revelatorii. Adesea precedate de litera f (= fecit, făcut de), m (= manu, de mâna lui) sau of (= officina, de fabrica din), acele însemne îi aduc la viaţă pe meşterii care au furnizat cea mai răspândită marfă comercializată în imperiu. Au fost reconstituite vieţile şi munca a 51 de olari din Galia centrală. Cocatus Idenalis şi Ranto au lucrat în timpul domniei lui Traian (98 – 117); Cinnamus din Lezoux a creat între 150 – 90 î.Hr.; Banuus, Casurius şi Divixtus au trăit în toate cele cinci domnii, de la Antoninus Pius (138 – 61) până la Albinus (193 – 197).3

Aceste rezultate reprezintă un munte de informaţii atât de amănunţite, încât data şi provenienţa celui mai mic fragment de vas samian pot fi stabilite cu precizie. Pentru arheologi, acest fapt constituie un ajutor de o valoare inestimabilă. La Pompei a fost găsită o ladă cu vase samiane din Galia. Asemenea încărcături erau trimise în fiecare oraş şi aşezare din imperiu.

Societatea romană era construită pe criterii legale fundamentale; oamenii erau împărţiţi în cetăţeni şi necetăţeni, iar cei din urmă în liberi şi sclavi. Era un sistem strict bazat pe proprietatea ereditară. Practicile din

vechiul Latium s-au modificat de-a lungul secolelor până au cuprins populaţia numeroasă şi diferită din toate provinciile imperiului. În vechea Romă republicană, *patres* sau cârmuitorii oraşului erau diferiţi de *plebei* sau oamenii de rând, cu care nu aveau voie să se căsătorească. Clanurile patriciene dominau atât viaţa politică a oraşului în Senat, cât şi pe cea economică, deoarece ei hotărau distribuirea pământului; aceştia au dus o luptă îndelungată împotriva plebeilor. Dar, în cele din urmă, privilegiile le-au fost reduse. În 296 î.Hr., conform *Lex Ogulnia*, plebeii puteau fi primiţi în sfintele colegii ale preoţilor şi profeţilor. În 287 î.Hr., conform *Lex Hortensia*, legile pentru plebei se aplicau pentru toţi cetăţenii. Plebeii deveniseră parte a orânduirii sociale, în aşa-numitul „război social" din 90 – 89 î.Hr., aliaţii italieni ai Romei au dobândit cetăţenie completă. Dar de abia în 212, prin *Constituţio Antoniniana*, s-a acordat cetăţenie tuturor băieţilor născuţi în imperiu.

Mai târziu oligarhia patriciană s-a stratificat. Câţiva membri mai vechi şi mai bătrâni, *gentes majores*, au format o aristocraţie în rândul patricienilor – Valerii, Fabii, Cornelii, Claudii şi alţii. *Nobiles* era un grup mai mare, dar senatorial, format din cei care dovedeau că se trag dintr-un consul. Aveau dreptul de a arăta în public portretele din ceară ale strămoşilor lor. *Equités* sau „cavaleri" formau o clasă subsenatorială care se putea considera parte integrantă a cavaleriei. Puteau să poarte o togă cu două dungi purpurii subţiri, numită *augusticlavia*, spre deosebire de toga senatorială cu dungi purpurii late, *laticlavia*. La teatru stăteau în primele paisprezece rânduri, imediat după *orchestra*, rezervată pentru senatori. Erau principalii beneficiari ai avansărilor sub domnia lui Augustus, când au luat locul nobililor şi au devenit temelia clasei conducătoare.

Persista diferenţa uriaşă între oraş şi mediul rural. Ca şi Roma, oraşele-provincii au devenit mari centre urbane,

ce se distingeau prin tot soiul de facilităţi – străzi pavate, apeducte, băi, teatre, temple, monumente – şi prin creşterea numărului de negustori, meşteşugari şi muncitori. Plebea din oraş – îmbunată, cum spunea Juvenal, „cu pâine şi circ”, *panem et circenses*, a devenit un factor social fundamental. La ţară, vilele demnitarilor locali se înălţau mândre, intimidând marea masă de sclavi care trudeau pe marea latifundie. A crescut în importanţă şi o clasă socială intermediară – *libertini* sau „sclavi liberi” – căci s-a redus treptat numărul de noi sclavi, odată încheiate cuceririle din perioada republicii. [SPARTACUS]

În ciuda contrastelor uriaşe din societatea romană – între puterea şi bogăţia patricienilor şi soarta sclavilor, între opulenţa multor locuitori de la oraş şi caracterul înapoiat al multor triburi din deşert şi al coloniştilor barbari aflaţi la periferia imperială – atitudinea paternală a tradiţiei sociale romane trebuie lăudată, căci conflictele de clasă au fost puţine. Relaţiile de rudenie erau extrem de importante la Roma, unde se formau grupuri de putere. Patriciatul era în fruntea societăţii în ansamblu, la fel cum *pater familias* era în fruntea oricărei familii extinse. Patricienii erau la început împărţiţi în trei triburi; triburile în treizeci de *curiae* sau parohii; iar parohiile în *gentes* sau clanuri şi familii. Mai târziu, *gens* era compus din oameni care se lăudau că aveau acelaşi strămoş îndepărtat de parte bărbătească, în timp ce familia însemna doar „grup restrâns”. Puterea absolută a taţilor asupra familiei, *patria potestas*, era una dintre pietrele de temelie ale legii familiei. [NOMEN]

SPARTACUS

Spartacus (m. 71 î.Hr.) a fost gladiator şi conducătorul celei mai mari răscoale a sclavilor din lumea antică. De origine trac, făcuse parte din armata romană înainte să dezerteze şi să fie vândut ca sclav Şcolii de gladiatori din

Capua. În 73 î.Hr. a evadat şi, împreună cu alţi fugari, şi-a stabilit tabăra pe muntele Vezuviu. În următorii doi ani nu a fost capturat. Armata lui a numărat 100.000 de oameni disperaţi, care au mărşăluit pe tot parcursul Italiei, până la Alpi şi strâmtoarea Messina. În 72 î.Hr., i-a învins pe toţi consulii în înfruntări crâncene. A fost în cele din urmă încercuit la Petei ia în Lucania, despărţit de aliaţii săi gali şi germani şi ucis de armata pretorului M. Licinius Crassus. Spartacus a murit cu spada în mână. Înainte de asta, şi-a ucis calul pentru a nu putea fugi de acolo.1

Crassus era unul dintre cei mai bogaţi proprietari de sclavi din Roma. Obţinuse avantaje de pe urma caselor confiscate din facţiunea lui Marius şi se îmbogăţise şi mai mult punându-şi sclavii să facă tot soiul de munci în beneficiul lui şi să extragă argint. Cunoscut sub numele de „Dives”, a fost consul în 70 alături de Pompei şi în 60 a făcut parte din primul triumvirat împreună cu Pompei şi Caesar. Şi-a sărbătorit victoria asupra lui Spartacus răstignind prizonieri pe o porţiune de 200 km şi organizând un banchet cu zece mii de mese pentru populaţia Romei. S-a îmbogăţit şi mai mult ca guvernator al Siriei, dar a fost ucis de părţi în 53 î.Hr. Aceştia i-au tăiat capul, iar în gură i-au pus aur topit. Mesajul transmis de regele părţilor a fost următorul: „Să te îneci în moarte cu aurul la care ai jinduit în viaţă”.

Sclavia era la ordinea zilei în societatea romană, iar, după unele estimări, una dintre resursele economice de preţ. Sclavia însemna mână de lucru pentru agricultură şi industrie, sprijinind astfel luxul din oraşe. Sclavii şi copiii lor erau exploataţi fizic, financiar şi sexual. Numărul sclavilor a crescut în urma războaielor din timpul republicii, iar, în următoarele secole, în urma raidurilor şi a comerţului cu sclavi, Iulius Caesar a vândut 53.000 de prizonieri gali după o singură bătălie la Atuatia (Namur). Insula Delos era principalul loc în care se aduceau barbarii din Est şi de dincolo de Dunăre.

Sclavia a continuat să facă parte din viaţa europenilor la multă vreme după perioada romană – cum s-a întâmplat şi în cazul altor culturi. Exista şi în Epoca Medievală, deşi a fost treptat înlocuită de iobăgie. Era permisă între creştini atât timp cât sclavii nu erau şi ei de aceeaşi religie. Şi în Italia renascentistă sclavia era răspândită, sclavii musulmani fiind trataţi la fel ca în ţările lor de baştină. În vremuri mai moderne, conducătorii europeni tolerau sclavia în coloniile de peste hotare, unde aceasta s-a păstrat în ciuda faptului că sclavii se convertiseră la creştinism.

Abolirea sclaviei a fost una dintre cele mai mari realizări pe plan social ale Iluminismului european. Acest lucru s-a petrecut în trei etape. Deţinerea de sclavi a fost declarată ilegală, apoi s-a renunţat la comerţul internaţional cu sclavi şi, în cele din urmă, nu au mai fost sclavi nici în colonii. În cazul Angliei, aceste etape au avut loc în 1772, 1807 şi 1833. Însă nu s-a ajuns la abolire prin răscoale ca în cazul lui Spartacus, ci a avut loc, cum a remarcat şi Emerson”, din mila tiranului” 2.

În vremuri moderne, Spartacus a fost considerat erou de către comunişti. Numele i-a fost folosit de partidul de dinaintea KPD – Spartakusbund din 1916 – 1919; şi a mai fost folosit şi de către Arthur Koestler pentru protagonistul din romanul său *Gladiatorii* (1939). Potrivit ideologiei marxiste, răscoalele sclavilor erau ceva necesar în Antichitate, iar în cărţile comuniste erau descrise pe larg. Pe lângă Spartacus, a mai existat şi Saumacus, conducător al unei răscoale a sclavilor sciţi din Crimeea, adică pe „teritoriul sovietic”. Istoricii sovietici nu au făcut paralele între lumea lui Spartacus şi Crassus şi aceea a gulagurilor şi între colectivizarea forţată şi nomenklatura.3 [CHEPSONESOS]

În Roma se ţineau o mulţime de adunări populare, care îndeplineau un rol atât social, cât şi politic. Patricienii

se întruneau în *comitia curiata* („întâlniri parohiale”) unde, printre altele, numeau consuli. Şi plebeii se întruneau regulat în *comitia tributa* sau „întâlniri tribale”, unde discutau probleme la ordinea zilei şi îşi alegeau conducătorii – tribunii sau „purtătorii de cuvânt ai triburilor”, *quaestores* şi *aediles* – magistraţii plebeilor. După 449 î.Hr., aceste adunări puteau fi convocate de consuli sau tribuni. Patricienii se întâlneau în forum, iar în *plebiscita* („unde votau plebeii”) oamenii îşi dădeau cu părerea asupra oricăror probleme.

NOMEN

Clanul şi familia constituiau baza sistemului roman de acordare a numelui. Toţi bărbaţii patricieni aveau trei nume. *Praenomen* sau prenumele se alegea dintr-o listă de douăsprezece, de obicei scrise abreviat:

C (G) = Gaius, Gn = Gnaeus, D = Decimus, FI = Flavius, L = Lucius, M = Marcus.

N = Numerius, P = Publius, Q = Quintus, R = Rufus, S = Sextus, T = Titus

Nomen era clanul, iar *cognomen* familia. De aceea „C. Iulius Caesar” însemna Gaius, din *gens* sau clanul iuliilor şi *domus* sau familia lui Caesar.

Toţi bărbaţii din acelaşi clan patrician aveau *nomen* identic, în timp ce rudele de parte bărbătească aveau *nomen* şi *cognomen* comune. Aşadar, adesea erau mai mulţi „Iulius Caesar”, dar fiecare se deosebea prin *praenomen*. Tatăl celebrului general de armată a fost L. Iulius Caesar. Când mai mulţi membri ai aceleiaşi familii aveau trei nume identice, primeau în plus şi o poreclă:

P. Cornelius Scipio, tribun 396 – 395 î.Hr.

P. Cornelius Scipio Bărbătuş („Bărbosul”), dictator 306

P. Cornelius Scipio Asina („Măgăriţa”), consul 221

P. Cornelius Scipio, consul 218, tatăl lui Africanus

P. Cornelius Scipio Africanus Maior („Africanul în vârstă” 236 – 184), general, consul 205.

194, a câştigat bătălia cu Hannibal

L. Cornelius Scipio Asiaticus („Asiaticul”), fratele lui Africanus

P. Cornelius Scipio Africanus Minor („Africanul mai tânăr”), fiul lui Africanus Maior

P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus („Numantul”, 184 – 129 î.Hr.); fiul adoptiv al lui Africanus Minor, cel care a distrus Cartagina R Cornelius Scipio Nasica („Năsosul”), consul 191 R Cornelius Scipio Cerculum („Inimă mică”), pontifex maximus 150

Plebeii ca G. Marius sau M. Antonius nu aveau *nomen*.

În schimb, femeile primeau doar un nume – un *nomen* feminin al clanului pentru patriciene sau *cognomen* feminin pentru plebee. Aşadar, toate fetele iuliilor se numeau” Iulia”, iar ale liviilor” Livia”. Surorile nu aveau nume diferite. Cele două fiice ale lui Marc Antoniu se numeau „Antonia”. Una a fost mama lui Germanicus, cealaltă bunica lui Nero. Toate fiicele lui Marius se numeau „Maria”. Din păcate, femeile nu aveau pe atunci o identitate proprie.1

Conform practicilor romane, doar cetăţenii cu un statut legal independent aveau mai multe nume. De-a lungul istoriei europene, oamenii se descurcau cu mult mai puţin. Aveau doar un prenume sau „nume de botez” şi o descriere patronimică sau adjectivală. Toate limbile europene aveau variante pentru „Micul John, fiul Marelui Tom”. Pe lângă un nume, femeile foloseau adesea un termen prin care se înţelegea a cui soţie sau fiică erau. În lumea slavă existau prefixele – *ova* sau – *ovna*. „Maria Stefanova” (poloneză) însemna „Maria, soţia lui Stepan”; „Elena Borisovna” (rusoaică) însemna „Elena, fiica lui Boris”. Oamenii cunoscuţi şi străinii îşi luau adesea nume care indicau locul lor de baştină.

În Evul Mediu, nobilimea trebuia să se asocieze cu feuda sau proprietatea, ca să-şi justifice rangul. În consecinţă, şi-a luat nume de locuri, folosind un prefix ca

von sau *di* sau un sufix, ca – *schi*. Aşadar, prinţul francez Charles de Lorraine era în germană „Karl von Lotharingen” sau „Karol Lotarinski” în polonă. Membrii ghildelor aveau nume din care să reiasă meşteşugul pe care-l practicau. Numele de familie Baker, Carter, Miller şi Smith, care erau omniprezente, aparţineau celui mai mare grup care a preluat obiceiul numelui de familie. Acum guvernele au transformat obiceiul în obligativitate, făcând recensăminte, percepând taxe şi recrutând pentru serviciul militar.2

Galii din Scoţia şi evreii din Polonia erau două comunităţi străvechi care nu aveau nume de familie. Ambele se bucuraseră de autonomie, supravieţuind secole întregi cu nume tradiţionale şi folosind fie patronimice (ca de pildă evreiescul „Abraham Ben Isaac” adică Avraam fiul lui Isaac) sau porecle. Celebrul proscris scoţian, căruia englezii i-au zis Rob Roy MacGregor (1660 – 1732) era cunoscut de ai săi sub numele de Rob Ruadh (Robert cel Roşu) din Inversnaid. Spre sfârşitul secolului XVIII, denumirile galice şi evreieşti au fost reglementate prin lege. După înfrângerea iacobinilor, scoţienii erau înregistraţi după numele clanului, pe care îl folosiseră arareori, dând astfel naştere la mii de MacGregor, MacDonald şi MacLeod. După împărţirile Poloniei, evreii polonezi din Rusia şi-au luat numele oraşelor lor natale sau pe ale angajatorilor lor nobili. În Prusia şi Austria primeau nume germane de la oficialităţi. Din 1795 până în 1806, comunitatea evreiască din Varşovia era la mila lui E.T.A. Hoffmann, pe atunci conducătorul prusac al oraşului, care acorda nume după bunul plac. Cei norocoşi se alegeau cu Apfelbaum, Himmelfarb sau Vogelsang; cei mai puţin norocoşi cu Fischbein, Hosenduft sau Katzenellenbogen.3

În scopuri militare, patricienii şi plebeii se întâlneau în *comitia centuriata* (întâlnirile centuriilor). Se întruneau în afara oraşului, pe întinsul Campus Martius (Câmpul lui Marte), unde veneau cele patruzeci şi cinci de triburi.

Fiecare trib se împărţea în cinci clase după avere, cu *équités* sau „cavalerii” în frunte, iar *pedites* sau „infanteria” reprezentând rangul inferior. Cu timpul a existat şi o clasă de *proletarii*. Fiecare clasă era la rândul ei împărţită în *centuriae* sau „centurii”, iar fiecare „centurie” în seniori (bărbaţii între 45 şi 60 de ani pe lista de rezervă) şi Juniori” (bărbaţi între 17 – 45 de ani care îşi puteau satisface serviciul militar). Potrivit recensământului din 241 î.Hr., erau 260.000 de cetăţeni în 373 de centurii, ceea ce înseamnă aproximativ 700 de bărbaţi pe centurie. Aici era întreaga societate romană (ne referim doar la bărbaţi). Aceste *comitia centuriata* au preluat funcţiile patricienilor, inclusiv alegerea magistraţilor, acordarea titlului de *imperium* sau „drept de conducere” liderilor militari, ratificarea legilor şi declararea războiului sau a păcii. Votul se făcea prin aruncarea tăbliţelor de lut într-unul din două coşuri. Aceste proceduri trebuiau să aibă loc într-o singură zi.

În cadrul acestor întruniri, grupurile clientelare jucau un rol esenţial. Într-o societate ierarhică şi stratificată era normal, chiar fundamental, ca patricienii bogaţi să manipuleze acţiunile ordinelor mai puţin importante, astfel influenţând deciziile instituţiilor populare, în acest scop, fiecare *patronus* avea o mână de *clientes*. Protectorul se aştepta ca simpatizanţii să-i susţină politicile şi candidaţii preferaţi. Clienţii aşteptau să primească bani, funcţii sau pământ. Ca să avansezi pe scara socială, cel mai bine era să serveşti un protector bogat. Această formă de patronaj caracteriza amestecul de democraţie şi control oligarhic din guvernarea romană.

Reţeaua de întruniri, acordarea de funcţii prin rotaţie şi nevoia de întâlniri frecvente a creat locuitorilor un sentiment puternic de apartenenţă. Fiecare cetăţean roman ştia exact din ce trib, clan, familie, centurie făcea parte, precum şi ce protector avea. Participarea şi sistemul clientelar erau la ordinea zilei. Oficial, în cadrul

întrunirilor populare se desemnau conducătorii, iar aceştia din urmă decideau componenţa senatului. De fapt senatorii se asigurau că instituţiile funcţionează în avantajul lor. Cine conducea senatul, conducea şi republica.

Senatul, care a avut un rol important atât în timpul republicii, cât şi în imperiu, avea un număr de 300 – 600 de membri. Aceştia erau numiţi de consuli, pe care senatul trebuia să-i sfătuiască. Dar cum consulii trebuiau să-i aleagă pe „cei cu experienţă" şi cum protectorii-senatori controlau totul, senatul putea să-şi continue nestingherit influenţa asupra guvernării. Era centrul unei elite care se perpetua singură. Elementul dominant din senat depindea de echilibrul fragil dintre indivizi, clanuri şi *clientelae* sau grupuri clientelare. Dar aceleaşi nume de patricieni se repetă de-a lungul secolelor, până când un val de proaspăt îmbogăţiţi i-a măturat cu totul.

Cu timpul, eficienţa controlului senatorial a scăzut, iar facţiunile s-au întărit. Când senatul a fost paralizat de conflicte civile, singura cale prin care putea funcţiona sistemul era instalarea unui dictator de comun acord sau ca o facţiune să-şi impună voinţa prin forţă. Aşa se explică numărul mare de dictatori din secolul I î.Hr. în cele din urmă, facţiunea condusă de Octavian Caesar, viitorul „Augustus", şi-a impus voinţa în faţa celorlalţi. Octavian a devenit protectorul protectorilor, iar în mâinile lor era soarta tuturor senatorilor.

Cei doi consuli cu puteri executive în Roma deţineau această funcţie timp de un an, începând cu 1 ianuarie. La început puterea lor era mai mult militară. Erau propuşi de senat şi numiţi de *comitia centuriata*, care le-a dat *imperium* sau „controlul armatei" pentru a desfăşura sarcini specifice. Dar treptat au acumulat şi alte prerogative. Prezidau lucrările senatului şi, împreună cu acesta, se ocupau de afacerile externe. Controlau felul în care erau conduse afacerile interne ale oraşului de către *praetores* „judecătorii supremi", care conduceau sistemul

judiciar, de către *cens ores*, care controlau colectarea impozitelor şi înregistrarea cetăţenilor, de către *quaestores*, care administrau finanţele publice, de către *aediles*, care patrulau prin oraş şi organizau jocurile şi de către *pontifex*, preotul suprem. Împreună cu tribunii, trebuiau să menţină o relaţie armonioasă între senat şi popor. Consulii jucau un rol important, întrucât romanii ţineau evidenţa evenimentelor oraşului, nu în ceea ce priveşte scurgerea timpului, ci a numărului de mandate ale consulilor. [AUC]

Mulţumită reformelor lui Marius şi Sulla, consulatul a suferit modificări. Administrarea provinciilor prin intermediul *proconsules* sau locţiitorilor consulari a dus la sporirea puterilor acestora. Pe de altă parte, au pierdut controlul direct asupra armatei.

Guvernarea romană pare a fi prost înţeleasă de mulţi. A suferit schimbări continue de-a lungul secolelor şi nu a avut un caracter omogen, cu excepţia perioadei antoninilor. Succesul său s-a datorat scopurilor limitate, dar bine definite pe care le-a avut. Magistraţii puteau regla dispute şi să ceară tribut. A avut o armată pentru apărarea graniţelor, pentru aplicarea legii şi menţinerea ordinii interioare. Şi avea autorităţi locale şi regionale din care făceau parte elitele, care participau adesea la ritualuri religioase sau ceremonii oficiale. Acest amestec fascinant s-a făcut cu prudenţă, căci statul încălca flagrant drepturile şi privilegiile cetăţenilor să-i, dar se arăta nemilos în apărarea legilor. Virgil scria:

Tu regere imperio populos, Romane, memento (hae tibi crunt artes), pacisque imponere morem parcere subiectis et debellare superbos.

(Romane, sarcina ta e să conduci oamenii; iar acestea sunt calităţile tale:

să impui pacea, să-i cruţi pe cei care ţi se supun şi să-i cucereşti pe cei mândri.) 7

Însă ne putem înşela dacă judecăm instituţiile romane prin prisma conceptelor moderne. În timpul romanilor, monarhia nu era ereditară, ci era limitată de patricienii din senat, care au detronat-o în cele din urmă. La începutul republicii, cei doi consuli aleşi anual de senatul format din patricieni, primeau „drepturi depline de conducere”. Dar erau constrânşi de natura dublă a funcţiei şi de dreptul de veto stabilit în 494 de tribunii plebeilor. De aici vine celebra formulă SPQR – *Senatus Populusque Romanus*, „Senatul şi poporul Romei” – în numele căreia se exercita autoritatea. În timpul Republicii târzii şi la începuturile Imperiului, s-au păstrat majoritatea magistraturilor şi corpurilor legislative tradiţionale; însă erau subordonate pretenţiilor din ce în ce mai mari ale executivului.

Cultura politică romană a influenţat felul în care funcţionau instituţiile în continuă schimbare. Viaţa politică a fost mereu în strânsă legătură cu cea religioasă. Toate deciziile se luau în funcţie de rezultatele obţinute de auguri. Se punea foarte mare accent pe familie şi autoritate locală. Drept rezultat, responsabilitatea civică, serviciul militar şi respectul pentru lege erau profund înrădăcinate. Schimbarea administraţiilor presupunea lobby intens şi iniţiativă. În timpul Republicii, se ajungea la consens prin *consilium* (sfat). În timpul Principatului (perioada timpurie a Imperiului) obedienţa conta în mai mare măsură.

Dreptul roman este considerat „cea mai strălucită contribuţie a romanilor la istoria lumii” 8. Acesta a început cu cele Douăsprezece Table din 451 – 50 î.Hr., privite ca o sursă de „egalitate” – legi care se aplicau tuturor cetăţenilor. Avea două componente, *ius civile* (drept civil) care reglementa relaţiile între cetăţeni şi *ius gentium* (drept internaţional).

Acest cod s-a dezvoltat printr-un conglomerat de obiceiuri şi practici acceptate, cum erau stabilite de către *prudentia* sau „metoda legală”. De-a lungul anilor fiecare

lege a fost testată, îmbunătăţită sau dezvoltată. Pretorii au făcut aceste legi până la „Edictul perpetuu” dat de împăratul Hadrian, care a pus capăt modificărilor ulterioare. Legile date de magistraţi, *leges rogataie*, erau diferite de *plebiscita* sau, judecăţi populare”, iniţiate de o adunare.

Complexitatea şi vechimea practicilor juridice a dus la apariţia jurisprudenţei şi a unui lung şir de jurişti romani, începând cu Q. Mucius Scaevola (consul în 95 î.Hr.). Era un semn că vremurile se înrăutăţeau când doi jurişti excelenţi, Aemilius Papinianus (Papinian, m. 213), grec de origine, şi Domitius Ulpianus (Ulpian, m. 223) au fost condamnaţi la moarte. [LEX]

Armata romană a fost produsul unei societăţi care se războia mereu. Suportul ei logistic era la fel de remarcabil ca şi calităţile tehnice şi caracterul său de colectivitate. Timp de jumătate de mileniu, începând cu al Doilea Război Punic până la dezastrele din secolul III, a fost practic invincibilă. Victoriile au fost nenumărate, fiecare fiind marcată de o sărbătoare şi prin construirea de monumente având ca model Arcul lui Titus sau Columna lui Traian. Înfrângerile erau zdrobitoare. Distrugerea totală a trei legiuni romane în pădurile Germaniei în anul 9 d.Hr. a fost o tragedie fără seamăn, până la moartea împăratului Decius într-o bătălie purtată împotriva goţilor în 251 sau până la prinderea în 260 de către perşi a împăratului Valerian. Proverbul latinesc *si vis pacem*, *para bellum* („dacă vrei pace, pregăteşte-te de război”) descria un stil de viaţă. [HERMANN]

LEX

Dreptul roman este considerat unul dintre stâlpii de rezistenţă ai civilizaţiei europene.

Şi chiar aşa şi e. *Lex* înseamnă în latină „legătură”, „ceea ce leagă”. Aceeaşi idee stă la baza altui concept-

cheie ai dreptului roman şi anume *pactum* sau contract. Odată ce două părţi se puneau de acord, fie din punct de vedere comercial, matrimonial, sau politic, condiţiile contractului le obligau să respecte angajamentul luat. Romanii ştiau că legea duce la guvernare stabilă, încredere comercială şi ordine în societate.

Dar nu trebuie să ne închipuim că tradiţiile juridice ale Romei s-au transmis direct Europei Moderne. Majoritatea codurilor imperiului nu au mai fost folosite odată cu fărâmiţarea acestuia şi au trebuit să fie redescoperite în Evul Mediu (vezi Capitolul V). Cel mai mult au rezistat în Bizanţ, dar nu au influenţat sub nicio formă dreptul modern. Cu siguranţă că au ajutat la formularea legii canonice catolice.

Chiar şi în sfera seculară, reapariţia tradiţiilor romane se izbea de practicile juridice contradictorii care nu erau romane. Roma era doar una dintre sursele europene de jurisprudenţă. Dreptul în diversitatea lui era la fel de important. În anumite ţări, ca de pildă Franţa, s-a obţinut un echilibru între tradiţiile romane şi cele locale. În Germania, dreptul roman a fost folosit începând cu secolul XV, foarte târziu. În mod excepţional, în Anglia, dreptul, modificat de principiile echităţii, avea să deţină monopolul.

Chiar şi aşa, distincţia romană între domeniul public şi privat servea de minune scopurilor organizaţiilor statale din Europa; dreptul civil în majoritatea ţărilor europene avea să se bazeze pe codurile de legi ale romanilor (spre deosebire de conceptul anglo-american de precedent juridic). În această privinţă, cea mai influentă instituţie a devenit Codul lui Napoleon din Franţa (1804).

Orice ar fi, toţi avocaţii europeni de prestigiu le sunt profund îndatoraţi lui Cicero şi succesorilor acestuia. Cicero a scris în *De legibus*: *Salus populi suprema lex*", Siguranţa oamenilor este legea supremă" 1. Se poate spune că statul de drept le oferă oamenilor cea mai mare siguranţă.

În timpul *Pax Romana*, fortăreţele şi frontierele Imperiului au fost apărate de o forţă compusă din treizeci de legiuni. Multe dintre ele au fost asociate cu provinciile în care au staţionat ani la rând sau chiar secole – „Legiunea a II-a Augusta" şi „a XX-a Valeria Victrix" în Britania, „a XV-a Apollinaris" în Panonia sau „a V-a Macedonica" în Moesia.

Fiecare legiune avea cam 5.000 – 6.000 de soldaţi şi era condusă de un senator. Avea trei linii de infanterie – *hastati*, *principes* şi *triarii*, fiecare constând din zece manipule conduse de un centurion „în faţa" şi „în spatele lor"; un corp de *velites* sau arcaşi; *iustus equitatus* sau „trupe auxiliare", constând din zece *turmae* sau „escadroane" şi o mână de ingineri. În plus, mai erau şi regimente auxiliare formate din aliaţi şi mercenari, fiecare organizat într-o cohortă separată sub conducerea unui prefect.

Cu timpul, procentajul de cetăţeni-soldaţi a scăzut dramatic; dar sistemul se sprijinea pe casta ofiţerilor romani de rang mijlociu, care serveau pe post de centurioni. Se acordau medalii pentru servicii deosebite sau cununi de lauri pentru generali; veteranii loiali primeau o bucată de pământ într-una dintre colonii. Disciplina se menţinea prin pedepse aspre, inclusiv prin biciuire sau crucificare (în cazul dezertorilor). Mai târziu, declinul instituţiilor civile le-a dat o şansă militarilor să domine politica imperială. *Gladius* sau „sabia înfiptă", prima oară adoptată de iberici în timpul celui de-al Doilea Război Punic, a devenit pentru gladiatori simbolul plăcerilor, dar şi invincibilităţii Romei.

Arhitectura romană se axa mai mult pe clădiri utilitare. Realizările acesteia aparţin mai mult domeniului ingineriei şi nu esteticului. Deşi s-a continuat tradiţia greacă a construirii de temple, inovaţiile arhitecturii romane s-au manifestat mai mult în drumuri şi poduri, planificare urbană şi clădiri laice, funcţionale. Romanii,

spre deosebire de greci, erau maeştri în arcade şi bolţi, folosindu-le ca bază pentru poduri şi acoperişuri. Arcul de triumf, care decora aproape toate oraşele romane, era o dovadă de măiestrie tehnică şi caracteriza arhitectura romană. Panteonul, construit prima oară de Agrippa în 27 î.Hr. pentru a onora toţi zeii şi Bătălia de la Actium, are un acoperiş boltit mai mare cu 1, 5 m decât Basilica Sf. Petru. (Acum este Biserica Santa Maria Rotunda ad Martyres.) Colosseumul (80 d.Hr.) – de fapt Amfiteatrul lui Flavius – este un amestec de trăsături greceşti şi romane şi are patru şiruri de arcade presărate cu coloane. Avea o capacitate de 87.000 de spectatori. Termele lui Caracalla sau Thermae Antoninianae construite din cărămizi (217 d.Hr.) – unde Shelley a scris *Prometeu descătuşat* – reprezintă stilul de viaţă roman pe o suprafaţă de 330 de metri pătraţi. Termele aveau încăperi denumite în funcţie de temperatură – *frigidarium*, *tepidarium şi caldarium*, o *piscina* pentru 1.600 de oameni, un stadion, biblioteci cu scrieri în greacă şi latină, o galerie de artă şi săli pentru întruniri. Termele lui Diocleţian (306 d.Hr.) erau şi mai luxoase. Grandiosul Circus Maximus fusese construit pentru cursele de care; a fost mărit pentru a face loc unui număr de 385.000 de spectatori. [EPIGRAF]

EPIGRAF

Epigrafia, studiul inscripţiilor, este una dintre cele mai importante ştiinţe auxiliare, cu ajutorul căreia se poate explora lumea clasică. Cum au dispărut multe probe materiale şi culturale, inscripţiile care au rămas pe piatră sau metal sunt un izvor nesecat de informaţii. Studiul plăcilor funerare, tăbliţelor cu dedicaţii, statuilor, monumentelor publice scot la iveală o mulţime de detalii despre oamenii menţionaţi – despre viaţa lor de familie, nume, titluri, scrieri, cariere, regimente, legi, zei, moralitate. Marile colecţii epigrafice, ca de pildă *Corpus inscrip*tionum *Latinarum* (CIL) şi *Corpus inscriptionum*

Graecarum (CIG), ambele descoperite în secolul XIX şi expuse la Berlin, sunt la fel de solide şi durabile ca şi monumentele pe care le amintesc.

Cele mai cunoscute epigrafe romane – Cele Douăsprezece Table ale Legii, care au rămas secole întregi în Forum – nu s-au păstrat; dar materialul existent este extraordinar de valoros.

Plăcile funerare romane aveau gravate o poezie care relata viaţa şi cariera unui om. O piatră din Moguntium (Mainz) poartă un protest referitor la felul în care a murit cel căruia îi este dedicată:

Jucundus M Terenti l (ibertus) pecuarius Praeteriens quicumque legis consiste viator Et vide quam indigne raptus inane queror.

Vivere non potui plures XXX per annos N-am erupuit servus mihi vitam et ipse Praecipitemsese dejecit în amnem:

Apstulit huic Moenus quod domino cripuit.

Patronus de suo posuit.1

(Jucundus, păstor, sclav liber al lui Marcus Terentius. Călător, oricine ai fi, uită-te şi citeşte aceste rânduri. Află cum mi s-a luat viaţa pe nedrept şi ascultă-mi tânguielile zadarnice. Nu am trăit decât 30 de ani. Un sclav mi-a luat viaţa, apoi s-a aruncat în râu. Bărbatul şi-a luat viaţa de care stăpânul său a fost lipsit. Protectorul [meu] a ridicat [această piatră] cu banii lui.)

Pe monumentele publice se scriau şi omagii zeilor. S-a descoperit o inscripţie în Circus Maximus, care acum e pusă pe un obelisc în Piazza del Popolo. A fost ridicat iniţial în 10 – 9 î.Hr. de către împăratul Augustus pentru a sărbători cucerirea Egiptului:

IMP. CAESAR. DIVI. F AUGUSTUS PONTIFEX. MAXIMUS IMP XII. COS XI. TRIB POT XIV AEGYPTO. ÎN POTESTATEM POPULI ROMANI REDACTA SOLI. DONUM. DEDIT.2

(împăratul Caesar Augustus, fiu al divinului [Iulius],

Preot Suprem, de douăsprezece ori comandant, de unsprezece ori consul, de paisprezece ori tribun, cum Egiptul e în mâinile romanilor, a oferit acest dar Soarelui.)

Şi obiectele mai puţin însemnate au inscripţii interesante. Pe vase şi ceramică erau însemne ale artiştilor. Se foloseau matriţe de metal pentru a imprima în lut un nume sau o reclamă. La Reims a fost găsită o întreagă serie de asemenea amprente pe sticlele unui optician:

D CALLISEST FRAGIS ADASPRITVDI D (ecimi) Gali Sest (i) [s] frag (is) ad aspritudi (nem)

(Soluţia de spălat ochii obosiţi a lui Decimus Gallius Sestus) 3

Literatura romană este foarte interesantă pentru că punea sub semnul îndoielii etosul predominant al unei societăţi militare şi filistine. Literaţii romani îşi aveau clientela lor, în special din rândul aristocraţiei înstărite din Republica târzie şi de la începutul Imperiului. Dar aceşti scriitori nu se confundau în peisaj atât de lesne ca grecii. A existat mereu tensiune între lumea sofisticată a intelectualilor şi lumea romană conservatoare. Acest conflict explică de ce literatura romană s-a dezvoltat aşa târziu şi de ce a fost primită cu ostilitate de cei care, ca şi Cato, o vedeau ca pe o simplă maimuţărire a obiceiurilor greceşti decadente. Este evident de ce comedia dramatică a fost primul gen „importat” şi de ce satira este singurul gen despre care romanii pot să spună că e al lor. Dintre cei treizeci de maeştri ai repertoriului roman, Virgiliu, Horaţiu, Ovidiu şi Cicero au dobândit recunoaştere universală. Dar oricui îi este scârbă de luxul, lăcomia şi cruzimea romanilor, cu siguranţă se simte apropiat de cei care au reacţionat mai vehement împotriva mediului decadent în care trăiau – Catul cu ale sale superbe versuri, Juvenal cu ironia sa acidă şi Marţial cu spiritualele sale epigrame.

Primii autori romani au scris în greacă. Livius

Andronicus (284 – 204), care l-a tradus pe Homer în latină, era un sclav grec educat şi adus la Roma după jefuirea cetăţii Tarentum din 272 î.Hr. Literatura romană serioasă a apărut în a doua jumătate a secolului III î.Hr., odată cu piesele de teatru ale lui Cn. Naevius (200 d.Hr.), T. Maccius Plautus (254 – 184 î.Hr.) şi P. Terentius Afer, „Terenţiu” (n. 185 î.Hr.). Cu toţii au adaptat excelent comediile greceşti; cu ajutorul lor, teatrul a devenit o instituţie fundamentală a culturii romane. Primele poezii în latină au fost scrise de Q. Ennius (239 – 169 î.Hr.), un inovator de primă mână. Acesta a scris tragedii, a impus arta satirei şi a inventat hexametrul latin, pe care s-a bazat metrica multor poeţi romani de mai târziu.

Ca şi în Grecia, oratoria juca un rol extrem de important în viaţa Romei. Cel mai de seamă exponent al acesteia, M. Tullius Cicero (106 – 43 î.Hr.) vorbea şi scria într-un stil rafinat, care este de atunci considerat etalonul prozei latine. Un „om nou”, Cicero a ajuns consul în 63, dar apoi a fost alungat şi, după ce a intrat a doua oară în politică, a fost proscris şi decapitat. Scrierile sale de filosofic morală şi teorie politică, precum şi discursurile sale, au avut un impact uriaş asupra gândirii creştine şi raţionaliste. Era un apărător al domniei legii şi al republicii ca formă de guvernământ. Succesorul său, bătrânul Seneca (55 î.Hr. – 37 d.Hr.), un retor din Córdoba, a pus la punct o mare antologie de oratorie.

S-au scris şi multe cărţi de istorie, iar subiecte erau din belşug. Titus Livius (59 î. H17 d.Hr.) a scris o istorie a Romei în 142 de cărţi, dintre care doar 35 s-au mai păstrat. A idealizat republica romană, stilul lui fiind mai impresionant decât analiza făcută. „Voi găsi plăcere, sper că nu în mod ruşinos, străduindu-mă să pun pe hârtie istoria celui mai mare popor din lume”, începea Livius. C. Iulius Caesar (100 – 44 î.Hr.) a fost atât un mare personaj al istoriei, cât şi un istoric de excepţie. Scrierile sale despre Războiul Galic şi despre războiul civil împotriva lui

Pompei sunt capodopere ale simplităţii, pe care le ştia odinioară orice elev din Europa. C. Sallustius Crispus sau „Salust” (86 – 34 î.Hr.) a fost un demn urmaş al lui Caesar, în ceea ce priveşte politica şi literatura. Cornelius Tacitus (55 – 120 d.Hr.) a continuat analele lui Titus Livius până la secolul I al Imperiului, nefiind un mare admirator al împăraţilor. Stilul său acid inimitabil se poate vedea şi în monografia sa intitulată *Germania*. „Schimbarea epocilor poate aduce aceleaşi calamităţi, scria Gibbon într-o notă de subsol, dar lumea continuă să existe fără să scrie Tacit despre ea”. 9 Şi scrierile biografice au cunoscut o perioadă de înflorire. Unul dintre exponenţii de seamă a fost C. Suetonius Tranquillus (69 – 140 d.Hr.), un timp secretar al împăratului Hadrian. „Vieţile celor doisprezece Caesari”, opera sa plină de picanterii, este o sursă bogată de informaţii, dar şi de amuzament, eclipsată doar de studiul lui Tacit despre socrul său Agricola, guvernatorul Britanici.

Literatura latină a atins culmile măreţiei cu poeţii din epoca lui Augustus – Virgiliu, Horaţiu şi Ovidiu, poetul C. Valerius Catullus (84 – 54 î.Hr.), poetul elegiac Albius Tibullus (55 – 19 î.Hr.) şi Sextus Propertius (50 – 15 î.Hr.), ale cărui poezii de dragoste către neînduplecata Cynthia sunt la fel de bune ca acelea ale lui Catul către Lesbia. „Cupidon e gol, scria Properţiu, şi nu-i plac vicleşugurile născocite de frumuseţe”.

P. Vergilius Maro, „Virgiliu” (70 – 19 î.Hr.) a creat un limbaj care îşi pierde rareori farmecul, chiar şi când descrie un subiect banal. *Bucolicele* sunt poeme pastorale; în *Georgicele* ridica în slăvi agricultura. *Eneida* sau „Călătoria lui Enea” este o epopee alegorică în care se aduce practic un omagiu lui Homer şi Greciei. Povestind aventurile lui Enea, care supravieţuise Războiului Troian şi era strămoş al lui Romulus şi al *gens Iulia*, Virgiliu le oferea romanilor un renume cu care aceştia să se identifice. Hexametrii lui extrem de precişi nu se pot traduce în adevăratul sens al cuvântului. Virgiliu a scris un

vers pe zi timp de zece ani, având un ton inimitabil – senin, susţinut, subtil, trist:

FELIX QUI POTUIT RERUM COGNOSCERE CAUSAS.

(Fericit e cel ce află cauzele lucrurilor.)

SED FUGIT INTEREA, FUGIT IRREPARABILE TEMPUS.

(Dar timpul zboară, zboară pe nesimţite.)

OMNIA VINCIT AMOR; ET NOS CEDAMUS AMORI.

(Dragostea învinge totul, aşa că să ne lăsăm în voia ei.)

ET PENITUS TOTO DIVISOS ORICE BRITANNOS (Şi britonii despărţiţi complet de lume.)

SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT.

(Sunt lacrimi vărsate pentru lucrurile trecute, iar omul trăieşte cu gândul morţii.) 10

Pentru Dante, Virgiliu era *il maestro de lor che sanno* (maestrul celor care ştiu) şi „izvorul din care s-a revărsat un fluviu de cuvinte". Pentru primii creştini era poetul păgân care, în a patra bucolică, prevestise naşterea lui Hristos. Pentru publicul modern era „stăpânul limbajului... poetul poetului-satir... mânuitor al celei mai impunătoare arte făurite vreodată de buzele unui om". Probabil că şi-a scris propriul epitaf, văzut de Petrarca la Pozzuoli:

MANTUA ME GENUIT CALABRI RAPUERE: TENET NUNC PARTHENOPE. CECINI PASCUA, RURA, DUCES.

(La Mantova m-am născut, Calabria m-a răpit, Napoli mă reţine acum.

Am scris despre păşuni, câmpuri şi comandanţi.) 11

Q. Horatius Flaccus, „Horaţiu" (65 – 8 î.Hr.), prieten al lui Virgiliu şi contemporan cu el, a fost autorul *Odelor şi satirelor*, *Epodelor şi Epistolelor*. Studiase la Atena, condusese o legiune şi se luptase la Philippi înainte să se retragă la ferma lui sabină, sub protecţia lui Maecenas. Era un om sensibil şi tolerant. Epistola sa către Pisos, cunoscută şi sub numele de *Ars Poetica*, a fost foarte

admirată de poeţii de după el. Satirele sale scoteau în evidenţă prostia oamenilor, nu răutatea. Odele sale strălucesc printr-o deosebită claritate şi o *curiosa félicitas* – „un minunat mod de exprimare”:

DULCE ET DECORUM EST PRO PATRIA MORI.

(E plăcut şi frumos să mori pentru patrie.)

PARTURIENT MONTES, NASCETUR RIDICULUS MUS.

(Se vor screme munţii şi se va naşte un şoarece ridicol.)

ATQUE INTER SILVAS ACADEMI QUAERERE VERUM.

(Caută adevărul chiar şi în Dumbrava Academiei.)

EXEGI MONUMENTUM AERE PERENNIUS… NON OMNIS MORIAR.

(Am creat un monument mai durabil ca bronzul… Nu voi muri de tot.) 12

Horaţiu este cel mai imitat şi mai tradus poet din lume.

P. Ovidius Naso, „Ovidiu” (43 î.Hr. – 17 d.Hr.) era o personalitate marcantă în societatea romană, până când a fost exilat la Marea Neagră de către împăratul Augustus. Motivele exilului său sunt, după cum a spus poetul „o poezie şi o greşeală”. Cu siguranţă, poezia era *Ars amatoria*, „Arta dragostei”, probabil că greşeala a fost Iulia, fata împăratului, exilată apoi şi ea. *Metamorfozele* lui Ovidiu, unde sunt rescrise aproape două sute de mituri şi legende greceşti şi romane, a fost considerată cartea cu cel mai mare impact din lumea antică. A fost nu numai lectura preferată a romanilor, ci şi a unor oameni atât de diferiţi ca Montaigne, Chaucer şi Goethe. Această operă a inspirat pe foarte mulţi, de la Petrarca la Picasso. *Şi vis amari*, scria Ovidiu, *ama* (Dacă vrei să fii iubit şi tu trebuie să iubeşti).13

Epoca de Argint a literaturii latine, care a durat de la moartea lui Augustus până la jumătatea secolului II, nu a

avut mulţi scriitori marcanţi. În afară de Tacit şi Suetoniu, pot fi amintiţi Seneca II, un filosof stoic cu un talent sclipitor, Pliniu cel Tânăr şi cel Bătrân, poetul Lucan, retorul Quintilian, romancierul Petroniu şi, în special, poetul satiric D. Iunius Iuvenalis, „Juvenal” (47 – 130 d.Hr.) *Dificile est saturau non scribere*, a scris Juvenal (e greu să *nu* scrii satiră).

Violenţa calculată caracteristică vieţii romane era proverbială. Masacrele din timpul războaielor cu străinii s-au repetat şi în cazul conflictelor civile. Expresia lui Titus Livius, *Vae victis*! (Vai de cei învinşi!) nu era un slogan lipsit de sens. În 88 î.Hr., când, la aşa-numitele „Vecernii din Efes”, au fost masacraţi înjur de 100.000 de romani într-o singură zi din ordinul regelui Mitridate, Sulla, conducătorul aristocraţilor „optimates”, a pornit în marş spre Roma şi i-a surghiunit pe adepţii lui Marius, rivalul său. Capul tribunului R Sulpicius Rufus a fost expus în forum. Pretorul care se pregătea de un sacrificiu în faţa Templului Concordiei a fost la rândul lui ucis. În 87 î.Hr., când Roma şi-a deschis porţile pentru Marius, şi optimaţii au fost masacraţi. Legiunile de sclavi ale lui Marius şi garda sa formată din dalmaţi doborau la pământ orice senator pe care nu-l saluta generalul. Printre victimele sale s-au numărat şi oameni care aveau să dobândească glorie mai târziu – generalul Octavianus, consulul M. Crassus, M. Antonius, L. Caesar, toţi foşti consuli. În 86, după moartea neaşteptată a lui Marius, Q. Sertorius, mâna dreaptă a generalului, i-a convocat pe călăi sub pretextul că urma să le dea bani, dar a ucis *en masse* 4.000 dintre ei. În 82, când optimaţii au triumfat în cele din urmă, şi ei au început să-şi ucidă prizonierii: „Zăngănitul armelor şi gemetele muribunzilor se auzeau în Templul Bellonei, unde Sulla conducea o şedinţă a senatului” 14.

Pe urmă, pentru a evita asemenea scene, s-a oficializat surghiunul. Facţiunile învingătoare afişau o listă de nume în forum, prin care îi convocau pe conducătorii facţiunilor

învinse să fie judecaţi sau să li se confişte bunurile. Cei care apucau să se sinucidă la timp, de obicei tăindu-şi venele într-o cadă cu apă caldă, îşi salvau familiile de la ruină. Cei care nu apucau să-şi ia viaţa, îşi găseau numele pe o nouă listă, sculptată în marmură, lăsându-şi viaţa şi proprietăţile materiale ale familiei în mâinile învingătorilor. De pildă, surghiunirea celui de-al doilea Triumvirat în 43 a dus la moartea acel puţin 300 de senatori şi a 2000 de cavaleri. Printre ei era şi Cicero, al cărui cap şi mâini despărţite de trup au fost expuse pe platforma forumului. Când clasa conducătoare a Romei dădea un exemplu, populaţia se conforma. [LU Dl]

LUDI

„Cei care au cucerit lumea, scria Juvenal, acum au doar două scopuri – pâinea şi circul". „Arta conversaţiei a murit!" proclama Seneca". Nu poate vorbi nimeni decât despre cursele de care?" *Ludi* sau „jocurile" deveniseră punctul de maxim interes al vieţii romane. La început, au fost organizate patru săptămâni pe an în lunile aprilie, iulie, septembrie şi noiembrie, dar popularitatea acestora crescuse într-atât încât la Circus Maximus şi Colosseum era aproape în fiecare zi câte o manifestare. La primele jocuri din 264 î.Hr., şase sclavi se luptaseră până la moarte. Patru secole mai târziu, împăratul Traian a organizat jocuri în care au fost ucişi 10.000 de oameni şi 11.000 de animale.1

Gladiatorii profesionişti se luptau în arenă până la moarte. Mergând în marş prin Poarta Vieţii, intrau în arenă şi se adresau împăraţilor care stăteau pe un podium cu salutul tradiţional: AVE, CAESAR! MORITURI SALUTAMUS (Ave, Caesar! Noi, cei care vom muri, te salutăm!). *Retiarii* agili, care aveau plasă şi trident, stăteau faţă în faţă cu *secutores* înarmaţi cu sabie şi scut. Câteodată se luptau cu sclavii sau barbarii din ţările exotice. Cadavrele învinşilor erau târâte cu cârlige de

carne prin Poarta Morţii. Dacă un gladiator era rănit, împăratul sau celălalt organizator al jocurilor ridica un deget în sus sau jos, acest lucru însemnând că respectivul fie era cruţat, fie urma să fie ucis. Cei care făceau reclamă se foloseau de rivalitatea din şcolile de gladiatori şi făceau paradă de faptele de vitejie ale unor gladiatori cunoscuţi.

Pe unul dintre programele care s-au păstrat era trecută o luptă între *T v Pugnax Ner III* ŞI *M.pMurranus Ner III*, adică doi luptători de la Şcoala lui Nero din Capua, fiecare având trei victorii; unul se lupta cu arme tracice – scut mic şi sabie curbată, iar celălalt în chip de mirmilon galic. Pugnax a ieşit învingător, iar Murranus a murit.2

Pofta pentru aceste spectacole grandioase a ajuns în punctul în care se organizau lupte între gladiatori, între acestea având loc *venationes* sau „vânătoare de animale sălbatice”, bătălii şi întreceri navale într-o arenă inundată. Cu timpul au avut loc şi acte de o vulgaritate şi cruzime fără margini, zoofilie şi tortură. Potrivit unor izvoare populare, unele fete erau puse cu braţele şi picioarele întinse, mânjite cu lichid vaginal de vacă şi apoi violate de tauri sălbatici, unii prizonieri creştini erau arşi de vii pe cruce, li se dădea foc sau erau aruncaţi în cuşca leilor sau unii nefericiţi erau siliţi să vâslească într-o barcă găurită pe o apă plină cu crocodili. Acestea erau doar câteva din nesfârşitele tipuri de victime şi torturi. Aceste lucruri îngrozitoare au continuat până când împăratul creştin Honorius a nesocotit Senatul şi a pus capăt jocurilor în 404 d.Hr.

Dar nimic nu-i însufleţea mai mult pe oameni decât întrecerile de care, care au început la Roma şi apoi au continuat în Bizanţ. Şase perechi a câte patru cai dădeau roată de şapte ori circului. Erau puse mari premii în joc. De obicei, caii cădeau şi aveau loc accidente mortale. Se puneau pariuri enorme. Conducătorii de care care câştigau deveneau idolii oamenilor şi bogaţi ca senatorii. Cailor învingători li se făceau statui din piatră: „Tuscus, condus

de Fortunatus al albaştrilor, câştigă 386”.

Aceste întreceri erau concentrate în mâna a patru bresle – albii, roşii, verzii şi albaştrii – care acordau fonduri pentru grajduri, echipe, conducători de care. „Facţiunile” susţinătorilor erau răspunzătoare pentru conflictele care izbucneau. În epoca Bizanţului jocurile au fost instituţionalizate şi se credea că reprezentau punctul de început al partidelor politice. Acum această teorie nu mai este credibilă; dar asociaţiile de tip facţiune erau încă active în ceremoniile din Bizanţ. Biserica nu fusese niciodată de acord cu acestea”. Unii îşi pun încrederea în care şi alţii în cai; dar noi tot la Dumnezeu ne gândim”. 3

„Revoluţia romană” nu este un concept folosit în Antichitate. Dar majoritatea istoricilor au acceptat acest termen, care reprezintă tranziţia de la republică la principat – produsul unor transformări sociale profunde. Cu alte cuvinte, nu este un eveniment istoric bine înrădăcinat, ci rezultatul unei teorii sociologice moderne. „În acea perioadă s-a făcut un violent transfer de putere şi proprietate, scria istoricul, iar Principatul lui Augustus ar trebui perceput ca o consolidare a procesului revoluţionar”. 15 Potrivit acestui scenariu, vechea aristocraţie romană avea de suferit. Principalul revoluţionar a fost moştenitorul lui Caesar, tânărul Octavius – un „terorist matur cu sânge rece”, un gangster, un „cameleon” care era pe rând un răzbunător însetat de sânge sau conciliator moderat. Schimbările au dus la ruinarea clasei conducătoare, la promovarea unor noi elemente sociale, la dominarea Romei de italienii veniţi din afară, ambiţioşi, şi, cu ajutorul acestora, la apariţia unei monarhii *de facto*. Cheia politicii romane o reprezenta lupta dintre conducătorii rivali – în special Caesar, Pompei, Marc Antoniu şi Octavianus. Pentru a înţelege mecanismele esenţiale, trebuie să ne concentrăm asupra prosopografiei – care analizează o anumită clasă pentru a scoate la iveală motivaţiile care o animă. (Syme, care s-a

bazat pe lucrările lui Münzer, a făcut pentru istoria romană la fel de multe ca Lewis Namier pentru Anglia din perioada regelui George.) „Viaţa politică”, scria el, nu era parafată sau guvernată de partide sau de programele cu un caracter parlamentar modern, de opoziţia vehementă a senatului sau a oamenilor… ci de lupta pentru putere, avere şi glorie”. 16 Pentru un politician, în epoca războiului civil, era foarte important să controleze armata şi să le ofere soldaţilor pământ, bani şi să le arate respect. Lupta era pe planul doi pentru generalii de succes.

Una peste alta, era o societate guvernată de cinism. Alianţele schimbătoare erau mai importante decât principiile. Conceptele politice – *libertas populi*, *auctoritas Senatus*, *concordia ordinum*, *consensus Italiae* – propuse de Cicero – sunt prezentate ca simple slogane sau lozinci. Constituţia romană era „un paravan, o mascaradă, o simplă faţadă care să ascundă cele mai josnice instincte ale omului”. Vechea aristocraţie putea fi comparată. Noii îmbogăţiţi erau lacomi şi vanitoşi. Erau „senatori în pantaloni”, „drojdia societăţii” formată din dependenţii provinciali ai lui Caesar; cele „mii de creaturi” instalate în Senat până la al doilea triumvirat; apărători servili şi responsabili cu propaganda lui Octavianus, angajaţi să câştige opinia publică de partea lor şi să răstălmăcească istoria, în spatele acestora erau bancherii, patronii milionari şi aventurierii – C. Maecenas, L. Cornelius Balbus din Gades, C. Rabinus Posthumus, vistiernic al Alexandriei.

Aşadar, conform acestui scenariu, punctul de cotitură survenise deja în 43 î.Hr., în timpul exilurilor din cel de-al doilea triumvirat, care s-au petrecut după moartea lui Caesar şi la care Octavian a luat parte, spre necinstea lui:

Republica fusese abolită… Despotismul era la putere, sprijinit de violenţă şi confiscarea bunurilor. Cei mai buni oameni erau morţi sau în exil. Senatul era plin de tâlhari. Consulatul, care odinioară răsplătea virtutea civică, recompensa acum furtişagul şi crima. *Non moş*, *non ius*…

Caesarienii aveau dreptul şi datoria de a-l răzbuna pe Caesar… Monarhia s-a născut din sângele lui Caesar.17

Restul era doar sfârşitul. Cu toţii strigau „libertate” şi cu toţii îşi doreau pacea. „Când a venit pacea, era cea a despotismului”.

Totuşi, nu putem să considerăm realizările lui Augustus (31 î.Hr. – 14 d.Hr.) doar ca roadele unei simple propagande. Cu siguranţă era corupt, dar sorţii erau de partea lui, lucru important pentru Roma. Suetoniu povesteşte cum mama viitorului împărat fusese posedată de un şarpe în timpul unei ceremonii de la miezul nopţii din Templul lui Apollo, cu nouă luni înainte de naşterea lui. Dar apoi apăruse o cometă pe cer când a sărbătorit pentru prima oară *Ludi Victoriae Caesaris*. Şi în ajunul Bătăliei de la Actium, când a lăsat totul în mâna lui Agrippa, a întâlnit un ţăran grec care mâna un măgar de-a lungul ţărmului. „Sunt Eutiches [succes], zise ţăranul, şi el e Nikon [Victorie], măgarul meu”. 18 [PREZERVATIV]

PREZERVATIV

În anul 18 î.Hr. şi în anul 9 d.Hr., împăratul Augustus a încercat să sporească fertilitatea populaţiei din imperiu prin decrete care interziceau avortul sau infanticidul. Şi din alte surse se ştie că romanii cunoşteau metode de contracepţie, inclusiv ierburi: spălături cu răşină de cedru care omorau spermatozoizii, cu oţet sau ulei de măsline, cu soluţii vaginale pline de miere şi prezervative făcute din băşici de capre. Un scriitor roman dădea următorul sfat: „Puneţi ficatul unei pisici într-un dren pe piciorul stâng… sau o parte a uterului unei leoaice într-un dren de fildeş”. 1

Iniţial, cercetările cu privire la practicile din Evul Mediu susţineau că nu exista mentalitatea necesară pentru „înşelarea naturii”.2 Dar această viziune s-a schimbat. Dacă examinăm pedepsele date de biserică, observăm că subiectul a fost foarte dezbătut, în special de când printre”

păcatele lui Onan" a fost inclus şi *coitus interruptus*.3 Aluziile lui Dante în *Paradiso* XV (106 – 109) despre „casele goale" ale Florenţei, nu mai reprezintă un mister pentru cititorii din ziua de azi. Creşterea numărului de prostituate din oraşe a stârnit un mai mare interes pentru metodele contraceptive. Şi catarii erau cunoscuţi pentru faptul că sprijineau avorturile. În 1320, inchizitorii au reuşit să o constrângă pe amanta unui preot catar să dea la iveală secretul:

Când [preotul] voia să facă să se împreuneze cu mine, purta această iarbă înfăşurată într-o pânză… de mărimea încheieturii de la degetul meu mic. Şi avea o coardă lungă pe care mi-o lega în jurul gâtului când făceam dragoste; iar această iarbă de la capătul corzii atârna până sub deschizătura din abdomenul meu… Adeseori voia să facă amor de două ori sau mai mult într-o singură noapte. În acest caz, preotul mă întreba înainte de a-şi împreuna trupul cu al meu: Unde e iarba?… îi puneam iarba în mână, iar el o aşeza în faţa deschizăturii burţii, coarda fiind între sânii mei.

Singurul detaliu care lipseşte e denumirea acelei ierbi.4

Istoricii demografi care analizau familiile de negustori italieni şi satele englezeşti au dedus că în perioada medievală şi modernă numărul de naşteri era scăzut artificial prin metodele de contracepţie.5 în secolul XVIII, desfrânaţi ca James Boswell nu se sfiau să spună că foloseau „armură". Pe continent se vorbea despre „mantalele englezeşti" sau „umbrele". Eroul acestor poveşti era misteriosul Căpitan Prezervativ, probabil doctor sau comandant de gărzi la curtea regelui Carol II.6 Se presupune că primul papă care s-a declarat împotriva contracepţiei a fost Clement XII în 1731.

Militanţii moderni ai pilulei contraceptive nu erau de acord cu contracepţia în scopul desfrâului. Marie Slopes, deşi avea impulsuri nimfomane, era şi o romantică de

modă veche. În cărţile sale, *Married Love* şi *Wise Parenthood*, Stopes voia să le dea femeilor şansa de a se bucura de dragoste şi de a naşte copii în cadrul căsătoriei.7 Autorităţile militare care au distribuit" căciuliţe" pentru trupele de pe Frontul de Vest îşi făceau griji atât pentru sănătatea soldaţilor, cât şi pentru relaţiile acestora cu femeile. Avortul a fost principala tehnică contraceptivă atât în comunism, cât şi în Imperiul Roman. În Occident, contracepţia nu era legată de schimbarea moravurilor sexuale până când „pilula" a devenit disponibilă şi consultaţiile au fost gratuite în anii 1960 pentru adolescentele necăsătorite. Dar succesul nu era nici pe departe garantat, cum se spune şi în acest cântecel din anii 1920:

Jeanie, Jeanie, plină de speranţă A citit o carte de Marie Stopes.

Dar cum e cu burta la gură.

N-a citit desigur ediţia care trebuia.8

Aparenţele înşală foarte mult în privinţa Imperiului timpuriu sau a Principatului, împăratul Augustus a dobândit o putere durabilă atât pentru el însuşi, cât şi pentru succesorii săi nu doar prin abolirea instituţiilor republicii, dar şi însuşindu-şi toate funcţiile care le controlau. S-a declarat *Imperator* sau „conducător suprem", consul, tribun, cenzor, *Pontifex Maximus* şi proconsul al Spaniei, Galiei, Siriei şi Ciliciei etc. În consecinţă, deţinea puteri la fel de mari ca un autocrat, dar nu şi le-a exercitat prin canale autocratice. A înlocuit oligarhia senatorială a republicii cu un cvasi-imperiu, ale cărui instituţii vechi au fost obligate să funcţioneze diferit. În calitate de *princeps senatus*, o nouă funcţie, a fost preşedinte al Senatului, ai cărui membri erau aleşi din rândurile foştilor magistraţi, pe care i-ar fi numit el sau din cei desemnaţi de imperiu. A lăsat senatul să conducă jumătate dintre provinciile din care se compunea acum tot imperiul; dar avea drept de veto asupra deciziilor pe care

le lua acesta. Puterea dictatorului se exercita prin fostele funcţii municipale, ca de pildă *Praefectus Urbi*, care se ocupa de infracţiuni, sau *Praefectus Annonae*, care se ocupa de comerţ, pieţe şi de subvenţiile de porumb acordate populaţiei. Numeroase comitete de *Curatores* sau membri ai comisiilor guvernamentale, care aveau în grijă drumuri, fluvii sau repararea clădirilor de interes public, răspundeau doar în faţa împăratului. Dezvoltarea unei autocraţii mai formale a fost o consecinţă a creştinismului, cum s-a întâmplat în Imperiul Roman de Răsărit, unde influenţele persane erau puternice. (Vezi anexa III.)

S-a renunţat treptat la principalele proceduri juridice specifice republicii, dar multe instituţii s-au păstrat. *Comitia tributa* se reunea uneori ca să aprobe legile date de alte organisme; se mai emiteau *senatus consulta* sau „deciziile senatului”. Începând cu secolul II d.Hr., împăratul era singurul care dădea legi – prin edicte, ordonanţe, recomandări, „judecăţi scrise”, *decreta* sau decizii la apeluri sau prin mandate sau instrucţiuni administrative. Pe atunci atribuţia Senatului de curte supremă de apel fusese preluată de prefectul pretorian al împăratului.

Odată cu trecerea timpului, voluminosul corp de legi romane trebuia mereu reorganizat. Acest lucru s-a încercat parţial de trei ori în Codex Gregorianus (295 d.Hr.), Codex Hermogenianus (324 d.Hr.) şi Codex Theodosianus (438). De asemenea, prin Edictul lui Theodoric (înainte de 515), aşa-zisul breviar al lui Alaric (506) şi Codul burgund (516), conducătorii barbari au încercat să înglobeze legile pe care le-au găsit în provinciile anexate de Roma. Dar sistematizarea cea mai complexă a avut loc în timpul domniei împăratului Iustinian. Cele cincizeci de decizii (531), Instituţiile (533), îndreptarul juriştilor (534), Codul revizuit (534) şi Noutăţile (565) acopereau tot ceea ce însemna drept comun, privat, penal, civil, secular sau ecleziastic. Prin

codurile lui Iustinian, s-a reuşit transmiterea unei moşteniri extrem de importante din punct de vedere legal. [LEX]

Termenul *provincia*, „sferă de acţiune”, se referea iniţial la jurisdicţia magistraţilor trimişi să guverneze teritoriile cucerite. În timpul imperiului, termenul a ajuns să însemne însuşi acel teritoriu. Fiecare provincie avea un statut juridic, stipulat prin *lex provincialis*, care determina limitele, subdiviziunile şi privilegiile. Fiecare provincie era încredinţată unui guvernator, fie un proconsul sau propretor, care strângea trupe, tribut şi era braţul lung al legii prin intermediul „edictelor”. Fiecare guvernator era însoţit de un grup de legaţi numiţi de Senat, de o gardă militară şi de o „armată” de funcţionari. Se făcea o distincţie între provincii imperiale, care erau sub controlul direct al împăratului, şi provincii senatoriale, care rămâneau sub conducerea Senatului. Întemeierea de provincii a avut consecinţe importante atât pentru Roma, cât şi pentru soarta imperiului. Pe termen scurt, Roma a prosperat datorită tributului mare perceput şi datorită circulaţiei de oameni şi mărfuri. Pe termen lung, capitala a fost „stoarsă” de bogăţie şi putere odată cu întărirea treptată a provinciilor. Timp de patru secole, „Mama Roma” era din ce în ce mai de prisos pentru copiii ei.

În timp ce Roma intra în declin, provinciile înfloreau. În primă fază, elitele din provincii aprovizionau mulţimile de noi cavaleri şi senatori care călcau în picioare oligarhia tradiţională şi conduceau imperiul. În a doua fază, când forţele militare erau concentrate într-un perimetru autonom, oraşele de provincie ca Lugdunum (Lyon) sau Mediolanum (Milano) au prosperat faţă de Roma. Viaţa politică era dominată de rivalităţile dintre generalii din provincii, mulţi dintre aceştia ajungând împăraţi. În a treia fază, legăturile între periferie şi Roma s-au slăbit, ajungându-se în punctul în care provinciile au început să-şi

ceară autonomia. Mai ales în Vest, aşchia se pregătea să sară departe de trunchi. Schimbarea raportului de forţe şi resurse a fost una dintre cauzele viitoarelor probleme din cadrul imperiului. [ILLYRICUM] [LUGDUNUM]

Resursele financiare ale imperiului, ca şi provinciile, erau împărţite în două sectoare. *Aerarium* Senatului era instituţia care a urmat după Trezoreria din timpul republicii din templele lui Saturn şi Ops. *Fiscus* care ţinea de imperiu era o inovaţie a lui Augustus. Teoretic era separat de averea personală a împăratului, *patrimonium Caesaris*; de fapt, aceste limite nu se respectau câtuşi de puţin. Principalele surse de venit erau impozitul pe terenuri perceput statelor din Italia, tributul de la provincii, *portaria* sau „taxa de intrare într-o localitate", monopolul de stat pe sare, pe baterea monedelor, taxe directe pe sclavi, taxele plătite de sclavi la eliberare, taxele pe moşteniri şi pe împrumuturile foarte mari. Pe lângă armată, statul cheltuia mult pe ceremoniile religioase, lucrările de interes public, administraţie, ajutoarele pentru săraci, subvenţiile de porumb şi pe necesităţile curţii imperiale. Cu timpul, agenţii imperiului s-au ocupat de colectarea de taxe din afara Romei.

Armata creştea treptat ca efectiv şi putere, ajungând la un număr de şaizeci de legiuni în 31 î.Hr. După Actium, forţa de apărare a imperiului consta în 28 de legiuni, fiecare având 6.000 de soldaţi. Flota avea escadroane pe Rin şi Dunăre, precum şi în Mediterana. Începând cu anul 2 î.Hr., Augustus a înfiinţat cele nouă cohorte ale gărzii pretoriene, cu sediul la Roma. Soldaţii din garda pretoriană erau plătiţi cu 720 de dinari pe an, un cavalerist cu 300, un legionar cu 225. Aceştia rămâneau în serviciu douăzeci de ani.

Legiunile erau cunoscute după număr şi nume. Augustus a păstrat numerotarea secvenţială folosită atât de armata lui, cât şi de Marc Antoniu, dând nume

caracteristice legiunilor cu acelaşi număr. Aşadar, exista o Legio III Augusta şi o Legio III Cirenaica, o Legio VI Victrix şi o Legio VI Ferrata. Mai multe legiuni aveau numărul I, dat fiind că împăraţilor le plăcea să ofere întâietate unităţilor create de ei înşişi. Legiunile distruse în bătălie, cum ar fi XVII, XVIII ŞI XIX în Germania sau Legio IX Hispana nimicită în Britania în 120 d.Hr. nu au mai fost niciodată refăcute.

ILLYRICUM

Provincia romană Illyricum se întindea pe malul estic al Adriaticii, între Istria şi provincia greacă Epir. Era mărginită la nord de Panonia, dincolo de fluviul Dravus şi la est de Moesia şi Macedonia. Grecii o ştiau sub denumirea de *Illyri's Barbara*, fiind acea partea din antica Ilirie care nu fusese cucerită de Filip al Macedoniei. În perioada imperiului, a fost împărţită în trei prefecturi – Liburnia şi Dalmaţia pe coastă şi Iapydia pe continent. Pe lângă Siscia (Zagreb astăzi) şi Narona (Mostar), principalele oraşe erau porturi la mare – Tartatica, Ader (Zadar), Salonae (Split) şi Epidaurum. Oraşul întărit Lissus, cel mai sudic punct al provinciei, fusese întemeiat de coloniştii din Siracuza în 385 î.Hr. (Vezi anexa III.)

Illyricum a fost cucerită în etape. La început a plătit tribut Romei în 229 î.Hr. şi a fost ocupată de două ori în timpul războaielor macedonene din secolul II. A fost anexată în totalitate sub Augustus în 23 î.Hr. Provincia a participat la marea răscoală din Panonia în 6 – 9 d.Hr. şi a rămas în imperiu până în vremurile bizantine.

Despre vechii iliri nu se ştiu prea multe. Limba lor era indo-europeană şi probabil că a furnizat un strat lingvistic de bază albanezei moderne. Cultura lor materială era renumită pentru obiectele sofisticate din metal. Începând cu secolul VI", arta situla" se distingea prin figuri culcate pe găleţi de vin din bronz – erau zugrăvite scene de ospăţ, întreceri, echitaţie.

S-a bătut monedă de argint în secolul III. Războinicii

iliri se luptau în zale ca sciţii, dar nu în care precum celţii.1

În Illyricum s-au născut doi împăraţi romani şi Sf. Ieronim. Împăratul Diocleţian s-a retras într-un palat măreţ construit pe malul mării în oraşul său natal Salonae. Mausoleul său octogonal a devenit biserică creştină – ce ironie că acolo şi-a găsit odihna veşnică ultimul mare persecutor al creştinilor. Sf. Ieronim s-a născut la Strido în 347 d.Hr., cu mai mult de 200 de ani înaintea slavilor care aveau să întemeieze în viitor Croaţia, Bosnia şi Muntenegru.

Illyricum, ca şi Britania, aparţine unui grup de provincii romane, ale căror legături etnice şi culturale au suferit schimbări profunde din cauza marilor migraţii (vezi capitolul IV). Dar ilirii au fost apreciaţi de succesorii lor. Moştenirea lor e diferită de cea din alte părţi ale Europei, care nu au fost niciodată în contact cu Roma. [ILIRIA]

LUGDUNUM

În anul 43 î.Hr., proconsulul Muniatus Plancus a trasat centrul unui nou oraş situat la confluenţa Ronului cu Saône. Lugdunum trebuia să fie principalul oraş al Galiei romane, punctul de întâlnire al unei reţele în formă de stea de drumuri pavate. Încă se mai pot vedea amfiteatrele pe dealul Fourvières. Acest oraş nu era doar pe culoarul Ron-Rin, ci pe drumul care ducea înspre nord-vest, din Italia spre Canalul Mânecii.1

Ronul, deşi navigabil, era un fluviu agitat şi rapid. În aval, navele riscau să se izbească de numeroasele recife şi insule; în amonte puteau să ţină piept curentului doar cu ajutorul cailor. Cu decenii înainte de apariţia vapoarelor cu abur în 1821, 6.000 de cai trăgeau încărcături până la Lyon, înainte de a ajunge înapoi pe plute.

Din 1271 până în 1483, cursul inferior al Ronului reprezenta o frontieră internaţională. Malul stâng, *l'Empi*, se afla pe teritoriul Sfântului Imperiu Roman. Malul drept,

le Riaume, şi toate insulele aparţineau regatului Franţei. S-au construit cincisprezece poduri de piatră între Geneva şi Arles; iar câteva oraşe gemene, ca de pildă Valence şi Beaucaire, s-au întemeiat pe maluri diferite.

În aceeaşi perioadă, Lyon şi-a redobândit puterea economică pe care o avusese în Galia antică. Filip cel Frumos, care cucerise oraşul pe 3 martie 1311, l-a anexat Franţei, după care acesta a condus" istmul francez" care făcea legătura între teritoriile din nordul şi sudul Franţei. Din 1420 a organizat patru târguri internaţionale; din 1464 a primit privilegii pentru a submina comerţul Genevei; din 1494 până în 1559 a oferit baza logistică pentru războaiele pe care le-a purtat Franţa cu Italia. Printre negustorii puternici se numărau multe familii italiene, inclusiv Medici, Guadagni (Gadagne) şi numeroşi genovezi. Acest oraş „plin de viaţă şi secrete", „prins într-un vârtej şi un ritm diferit", a devenit „centrul economiei europene".2

„Vieux Lyons", vechiul cartier de pe malul Saônei, aminteşte de perioada înfloritoare a oraşului. Un deal plin de străduţe înguste legate între ele de *traboules* sau „coridoare de legătură" este plin de hoteluri în stil gotic bogat ornamentat sau renascentist, curţi, pieţe şi biserici. Numele acestora, de la *Manécanterie* sau „corul catedralei" până la *Hôtel de Gadagne* de pe *Rue Juiverie* sau „Strada evreilor", sunt pline de amintiri lăsate de locuitorii de atunci. Place Bellecour s-a întins pe câmpia interfluvială sub domnia lui Ludovic XIV. Statuia Regelui Soare, adusă din Paris pe mare, a căzut în apă în timpul transportului şi a trebuit scoasă din râu.

Dată fiind poziţia strategică a oraşului Lyon şi succesul în producţia de mătase [JACQUARD], geografii s-au întrebat de ce nu a luat locul capitalei Franţei, Paris. Acest plan a rămas nerealizat. Din 1311, Lyon a trebuit să se mulţumească cu statutul de al doilea oraş al Franţei. Geografia decide ce e posibil şi nu ce posibilitate va triumfa. „O ţară este un depozit de energii latente", scria

maestrul „ai cărui germeni au fost plantaţi de natură, însă de om depinde cum vor fi folosite roadele”. 3

Limes, „linia de frontieră”, era o componentă fundamentală a apărării imperiului. Nu era o barieră impenetrabilă, aşa cum se credea. Din punct de vedere militar, era mai mult un cordon sau o serie de cordoane paralele care, deşi descurajau eventualele atacuri, declanşau contramăsuri imediat ce respectivul cordon era „spart”. Era o frontieră care putea fi trecută doar plătind *portana* şi acceptând autoritatea imperiului. Tuturor le era clar ce zone se aflau sub jurisdicţie romană. Caracteristica de bază era continuitatea. *Limessurile* urcau pe dealuri şi coborau în dumbrăvi fără să se întrerupă şi urmau linia râului şi a ţărmurilor. În anumite locuri, ca în Britania, aveau forma unui Mare Zid pe model chinezesc. În alte părţi dispuneau de fortificaţii din lemn în vârful valurilor de pământ sau un şir de forturi de coastă sau, ca în Africa, şiruri de ferme fortificate după care se întindea deşertul. Punctele de trecere păzite erau marcate prin porţi şi drumuri. Aceste frontiere erau importante pentru oraşele şi orăşelele care se dezvoltau în jurul unor tabere militare şi pieţe care necesitau menţinerea acestei linii de demarcaţie.

Mulţumită *limessurilor*, Roma putea avea legături cu barbarii. De-a lungul perioadei imperiale, ofiţerii şi trupele auxiliare barbare făceau parte din armata romană, iar triburile barbare se stabileau în provinciile imperiale, aşa cum se convenise. Romanizarea barbarilor şi barbarizarea romanilor au fost procese care s-au derulat de la primele cuceriri în Italia ale republicii. Până la urmă, „senatorii cu pantaloni” ai lui Caesar erau romani de origine celtă care încă mai purtau iţari sub togi.

E un lucru ştiut că societăţile se descompun de la cap în jos, precum peştii morţi. Desigur că s-au numărat şi mulţi degeneraţi printre primii împăraţii.

Împăratul Tiberiu (14 – 37 d.Hr.), fiul adoptiv al lui

Augustus, a plecat din Roma ca să stea la Capri, unde putea să pună la cale tot felul de acte de cruzime şi perversiuni. Sub domnia lui oamenii au început din nou să fie exilaţi, în urma „muncii" ticăloase întreprinse de *delatores* sau „informatori". Caligula (37 – 41 d.Hr.) a cerut să fie considerat zeu din timpul vieţii şi şi-a făcut calul consul. „Obişnuia să comită incest cu cele trei surori ale sale, scria Suetoniu, şi, în timpul banchetelor, când soţia lui se întindea peste el, le punea sub el pe surorile lui cu rândul". Din cauza calviţiei şi pilozităţii în exces, acesta a decretat că „menţionarea caprelor în orice context era o jignire supremă".19 A fost ucis, iar asasinul l-a lovit, evident, în organele genitale. Claudius (41 şi 54), care s-a căsătorit cu două soţii criminale, Messalina şi Agrippina, a fost otrăvit cu un sos făcut din fecale de broască râioasă pus în mâncarea sa de ciuperci.20

Împăratul Nero (a domnit între 54 – 68), narcisist la extrem şi hedonist, a pus pe cineva să-i înjunghie mama (după ce încercase s-o înece fără succes). Şi-a ucis mătuşa administrându-i un laxativ foarte puternic, şi-a omorât prima soţie în urma unei acuzaţii false de adulter şi şi-a lovit în pântece cea de-a doua soţie însărcinată până a ucis-o. „Nemulţumindu-se să seducă băieţi născuţi liberi şi femei măritate, scrie Suetoniu, a violat-o pe Rubria, vestala virgină". Apoi:

A încercat să-l castreze pe Spoms, un băiat, ca să-l facă femeie, apoi a pus la cale o ceremonie nupţială – zestre, văl de mireasă, tot tacâmul – la care a participat toată curtea; apoi l-a dus acasă şi s-a purtat cu el ca şi cu o soţie… Lumea ar fi fost un loc mai fericit dacă Domitius, tatăl lui Nero, s-ar fi însurat cu acelaşi gen de femeie.21

În cele din urmă s-a sinucis, rostind cuvintele: *Qualix artifex pereo* (ce artist desăvârşit piere acum).

Împăratul Galba (68 – 9 d.Hr.), militar de profesie, a fost asasinat în urma unei revolte a soldaţilor să-i în „anul celor patru împăraţi", împreună cu Otho şi Vitellius,

succesorii săi. Vespasian (69 – 79 d.Hr.), fiul unui preceptor de taxe dintr-o provincie, a reuşit ce şi-a propus – „să moară în picioare”. Ultimele sale cuvinte au fost: „Măi să fie, mă transform într-un zeu”.22 Se pare că Titus, care a domnit între 79 şi 81, a fost otrăvit de fratele lui, după o domnie ciudat de liniştită, perturbată doar de erupţia Vezuviului. Cel care se presupune că l-a otrăvit, împăratul Domiţian (81 – 96 d.Hr.) a fost înjunghiat mortal de soţia sa şi complicii ei. Opt dintre cei zece succesori ai lui Augustus au avut parte de un sfârşit violent. [PANTA]

Dar mai era multă vreme până la declinul imperiului. „Dacă i s-ar cere cuiva să spună când anume în istoria lumii omul era cel mai fericit şi prosper, scria Gibbon, acesta ar zice fără ezitare că acea perioadă a fost între moartea lui Domiţian şi urcarea pe tron a lui Comodus”. 23 Sub împăraţii Nerva (96 – 117 d.Hr.), Hadrian (117 – 138), Antoninus Pius (138161) şi Marcus Aurelius (a domnit între 161 – 180), imperiul nu numai că a ajuns la cea mai mare întindere geografică, dar s-a bucurat şi de o perioadă de calm şi stabilitate fără precedent. Nerva a început să ofere ajutoare săracilor; Traian era un soldat onest şi neobosit; Hadrian a încurajat construcţiile, fiind totodată un mecena. Gibbon a scris următoarele despre Antoninus Pius: „Domnia lui e marcată de faptul că nu a prea dat multă apă la moară istoriei, ceea ce e un lucru bun în perioada când omenirea era zguduită de crime, acte de nebunie şi tragedii.24

Detaliile referitoare la activitatea administraţiei imperiale în perioada sa de maximă înflorire s-au păstrat în corespondenţa masivă dintre împăratul Traian şi Pliniu cel Tânăr, administrator al provinciei Bithynia-Pontus:

PLINIU: Nicaea a cheltuit 10.000.000 de sesterţi pe un teatru dărăpănat şi mari sume de bani pe o palestră care a fost incendiată... La Claudiopolis se construieşte o baie publică de la poalele muntelui. Ce să fac?

TRAIAN: Tu trebuie să te hotărăşti. Cât despre arhitecţi, noi, romanii, îi chemăm din Grecia. Ar trebui să găseşti câţiva acolo unde te afli.

PLINIU: Banii pentru oraşele din provincie au fost deja cheltuiţi şi nu se mai găseşte nimeni care să ne împrumute cu 12 la sută dobândă. Să reduc rata dobânzii… sau să-i conving pe decurioni să împrumute bani în rate egale?

TRAIAN: Scade dobânda suficient de mult ca lumea să se poată împrumuta, dar nu constrânge pe nimeni să facă asta… Acest lucru nu ar fi corespunzător cu ce se întâmplă în secolul nostru.

PLINIU: Bizanţul are un centurion legionar trimis de legatul Moesiei de Jos… ca să se asigure de privilegiile primite. Juliopolis… cere aceleaşi favoruri.

TRAI AN: Bizanţul e un oraş mare… Dar, dacă ajut şi Juliopolis în acelaşi fel, şi oraşele mai mici vor vrea.

PLINIU: Nicomidia a fost devastată de un incendiu. Să strâng un grup de 150 de pompieri?

TRAI AN: Nu. Dacă organizezi o asociaţie, cu siguranţă vor forma o alianţă politică…

PLINIU: Nu am fost prezent niciodată la hotărârile luate în privinţa creştinilor, aşa că nu ştiu din ce motive… ar trebui pedepsiţi… Să fie oare iertaţi cei care se dezic? Să fie pedepsiţi doar pentru că-şi exercită o anumită profesie?

TRAI AN: Creştinii nu trebuie căutaţi. Dacă sunt aduşi în faţa ta şi condamnaţi, atunci trebuie pedepsiţi. Dar informaţiile furnizate de anonimi împotriva lor nu ar trebui să constituie acuzaţii.25

PANTA

Când oraşul Colonia Cornelia Veneria Pompeiana a fost îngropat sub cinci metri de cenuşă vulcanică la data de 24 august 79 d.Hr., orice formă de viaţă a dispărut – odată cu eleganţa, viaţa de zi cu zi şi decadenţa. Însă atunci când Pompeiul a fost dezgropat, din 1869 încoace,

s-a ascuns doar un singur aspect al vieţii de atunci şi anume adoraţia pentru Venus. O uriaşă colecţie de obiecte care li se păreau obscene celor din secolul XIX au fost ţinute decenii întregi în *stanze proibiti* sau „secţiuni interzise” ale Muzeului Naţional din Napoli.1

Însă partea sexuală a Pompeiului era etalată fără ruşine sau ipocrizie. Bordelurile sau *lupinari* se aflau în fiecare parte a oraşului; tarifele erau afişate fără nicio reticenţă. Cele mai ieftine fete, Successa sau Optata, percepeau 2 *assi*; Speranza cerea 8, Attica 16. În faţa bordelurilor erau avertismente care să-i descurajeze pe cei care trăgeau cu urechea. Pe o tăbliţă scria: „Nu zăboviţi pe aici… Valea!” înăuntru erau picturi care să le dea curaj clienţilor. Picturile şi sculpturile cu subiect sexual erau ceva la ordinea zilei, chiar şi în casele oamenilor. Frescele care zugrăveau „misterele” cultelor oraşului aveau un caracter semisacru. Falusuri uriaşe erau frecvent expuse. Se foloseau pe post de sfeşnice sau lămpi cu ulei, în desenele cu caracter comic, ba chiar şi pe post de linguriţă la servirea ceaiului. De asemenea, erau foarte comune bibelouri care înfăţişau zei cu dotări excelente sau pe zeul Pan împlântându-se într-o capră răsturnată.

Multe dintre prostituatele oraşului erau cunoscute după nume sau, ca actriţele, după numele de scenă: Panta (Totul), Culibonia (Fund apetisant), Kallitremia (Păsărică bună), Laxa (Spaţioasa), Landicosa (Clitoris mare) sau Extaliosa (Fund mare). Şi clienţii lor aveau nume sau porecle. De pildă, era unul Enoclione (Beţiv curajos) şi altul Skordopordonikos (Băşini cu miros de usturoi). Codoşul celui mai mare bordel din Pompei a murit cu puţin timp înainte ca vulcanul să erupă. Servitorul său scrijelise un necrolog pe poartă: „Pentru toţi care îl jelesc. Africanus a murit. Rusticus a scris asta”. Se prostituau nu numai femeile, ci şi bărbaţii, care erau bilingvi: ambele sexe puteau să cumpere un băiat, cu care puteau să vorbească în greacă sau latină. Principalele cuvinte folosite erau

futuere, *Ungere*, *fellare*; *phallus*, *méntula*, *verpa*; *cunnus sau connos* (m.) şi *lupa*.

Cele mai expresive sunt inscripţiile de pe clădiri, mărturii ale triumfului şi dezastrului, păstrate pentru totdeauna:

FILIUS SALAX QUOT MULIERUM DIFUZUISTI[2] AMPLIATE, ICARUS TE PEDICAT[3] RESTITUTA PONE TUNICAM ROGO REDES PILOSA C0[4] DOLETE PUELLAE PEDI – ... CURME SUPERBE VALE... AMPLIATUS TOTIES... HOC QUOQUE FUTUTUI...[5]

IMPELLE LENTE[6] MESSIUS HIC NIHIL FUTUIT[7]

Odată cu Marc Aureliu (161 – 180 d.Hr.), Roma a avut parte de un adevărat rege-filosof. Discipol al lui Epictet, a învăţat cum să reziste efortului interminabilelor campanii, obligaţiilor impuse de funcţie şi cerinţelor unei familii cheltuitoare. Din *Meditaţiile* sale reies doar sentimente nobile:

Ce-i rămâne unui om înţelept şi bun la suflet decât să fie mulţumit de orice aspect al vieţii sale? Nu pentru a jigni principiul divin din suflet sau pentru a perturba pacea minţii sale printr-o serie de fapte extraordinare... Ci pentru a fi consecvent cu adevărul spuselor sale şi dreptatea faptelor; dacă toată omenirea i-ar pune la îndoială integritatea şi modestia... el nu se va simţi jignit de scepticismul lor şi nu se va îndepărta de calea care-l duce la adevăratul sfârşit al vieţii, spre care toţi ar trebui să ajungă cu conştiinţa împăcată, fără teamă şi pregătiţi pentru moarte, acceptându-şi soarta fără să scoată o vorbă sau să şovăie.[26]

Marc Aureliu ştia extrem de bine cine era şi unde îi era locul:

Ca şi pentru împăratul Antoninus, Roma este oraşul şi patria mea, dar ca om sunt un cetăţean al lumii, un simplu muritor... Asia şi Europa sunt doar nişte colţuri ale lumii, Marele Ocean e doar o picătură de apă, Muntele Athos este doar un fir de nisip în Univers. Momentul de faţă este

nimic în comparaţie cu eternitatea. Toate lucrurile sunt mici, supuse schimbării şi degradării, însă toate lucrurile derivă din… singura cauză inteligentă.27

Până la jumătatea secolului III, Imperiul Roman prezenta deja simptomele unei boli care-l măcina pe dinăuntru. Decăderea mediului politic era probabil consecinţa lipsei de măsuri energice care să fie luate de la centru şi a dezordinii care domnea la periferia imperiului. În cei nouăzeci de ani scurşi începând cu 180 d.Hr., nu mai puţin de optzeci de împăraţi (care nu au domnit prea mult) au emis pretenţii la tron, fie având acest drept sau prin uzurpare. „Domnia lui Gallienus, scria Gibbon, a dat naştere la doar nouăsprezece pretendenţi la tron… Tranziţia rapidă şi constantă de la colibă la tron, şi de la tron la mormânt ar fi amuzat un filosof indiferent". 28 Armata le dicta fără frică stăpânilor să-i civili. Barbarii treceau peste *limes*, adeseori nestingheriţi. Goţii care făceau incursiuni dese au ajuns să ocupe permanent zonele. În 268 au jefuit Atena. Un „imperiu" s-a dezvoltat în Galia Centrală sub un anumit Postumus, iar altul în Palmira. Greutatea impunerii acestor împăraţi nemerituoşi şi pasageri a dus la persecuţii dese în rândul numărului de creştini care se înmulţea. Din 250 până în 265, ciuma a făcut ravagii în multe regiuni: într-o perioadă mureau 5.000 de oameni pe zi doar la Roma. După ciumă a urmat foametea. Unele dintre consecinţe au fost creşterea uriaşă a preţurilor şi devalorizarea monedei. Marc Aureliu bătuse o monedă imperială de argint cu o puritate de 75 la sută. Peste o sută de ani, sub domnia lui Gallienus (260 – 268 d.Hr.), era impură în proporţie de 95 la sută. Colectarea de taxe a scăzut foarte mult; autorităţile imperiale îşi concentrau resursele în provinciile de frontieră; în alte părţi intrau în declin multe centre provinciale; se demolau amfiteatre ca să se facă rost de piatră pentru ziduri de apărare.

Chiar şi sub Diocleţian (284 – 305 d.Hr.), ai cărui

douăzeci şi unu de ani de domnie au fost consideraţi „întemeierea unui nou imperiu”, situaţia nu se îmbunătăţea. Tetrarhia sau „domnia celor patru”, care împărţea imperiul în două, fiecare cu propriul său Augustus şi Caesar adjunct, a făcut mai uşoară administrarea provinciilor şi apărarea frontierelor. Numărul de soldaţi a crescut – dar şi birocraţia. Creşterea preţurilor a fost controlată – dar nu şi scăderea populaţiei. Persecuţiile împotriva creştinilor au continuat. În 304, s-a organizat un mare Triumf la Roma; dar a fost ultimul. Peste un an, Diocleţian a abdicat şi s-a retras în Dalmaţia sa natală.

Flavius Valerius Constantinus (306 – 337), care a fost mai târziu numit „Constantin cel Mare”, s-a născut la Naissus în Moesia Superioară (Nis din Serbia de azi, şi nu Dacia, cum scrie Gibbon). Tatăl său, Constantinus Chlorus, Caesarul din Vest al lui Diocleţian, a murit la Ebocarum (York), la scurt timp după accederea la tron. Mama sa, Elena, era creştină de origine britonă, care, potrivit legendei, descoperise Adevărata Cruce. Constantin a reunit cele două părţi ale imperiului şi, prin Edictul de la Milano, a proclamat toleranţa religioasă. Acesta a mărturisit că au fost două momente cruciale în viaţa lui când a avut o viziune. Iniţial l-ar fi văzut pe Apollo, apoi o cruce şi cuvintele „Prin acest semn vei învinge”. S-a certat cu cetăţenii Romei, fiind hotărât să mute capitala imperiului pe malurile Bosforului. Pe patul de moarte a fost creştinat. Aşadar, odată cu creştinarea primului împărat roman, Roma a încetat să mai fie centrul imperiului pe care-l crease.

Creştinismul

La început creştinismul nu era o religie europeană. Ca şi iudaismul sau religia islamică, cu care are legături, provine din Asia Occidentală; în Europa s-a concentrat cel mai mare număr de creştini de abia după câteva secole.

Iisus din Nazareth (5 î.Hr. – 33 d.Hr.), nonconformist

evreu şi predicator itinerant, s-a născut în provincia romană Iudeea la jumătatea domniei lui Augustus. A fost crucificat la Ierusalim, în timpul domniei lui Tiberiu (14 – 37 d.Hr.) şi guvernării lui Pilat din Pont (numele de familie nu se cunoaşte), un cavaler roman care poate mai târziu a luptat la Viena (Vienne) în Galia. Deşi nu i s-a găsit nicio vină, procuratorul a cedat în faţa sinedriului evreiesc şi a hotărât să-l condamne la moarte pe Iisus. [CRUCEA]

În afara celor patru evanghelii scurte, ale căror informaţii se repetă sau se contrazic, nu se ştiu foarte multe despre Iisus. Nu e menţionat în niciun document istoric sau în vreo operă literară din acea perioadă. Nu i-a interesat nici măcar pe scriitorii evrei ai vremii, Iosif sau Filo. Învăţăturile sale se cunosc doar din câteva parabole, din ce spunea în timpul unor incidente sau miracole, din discuţiile cu apostolii sau dintr-o serie de evenimente cheie: Predica de pe munte, răspunsurile sale din Templu şi de la proces, discursul său de la Cina cea de Taină şi ultimele sale cuvinte de pe cruce. Pretindea că e „Mesia" – salvatorul omenirii prezis de mult timp în scripturile evreieşti; dar a redus acele scripturi la două porunci simple:

El i-a răspuns: Să iubeşti pe Domnul Dumnezeul tău, cu toată inima ta, cu tot sufletul tău şi cu tot cugetul tău. Aceasta este marea şi întâia poruncă. Iar a doua, la fel ca aceasta: Să iubeşti pe aproapele tău ca pe tine însuţi. (Matei, 22, 37 – 9).

Iisus nu s-a opus autorităţilor laice, spunând de mai multe ori „împărăţia Mea nu este din lumea aceasta". Când a murit, nu a lăsat în urma lui nicio organizaţie, biserică, ordin preoţesc, niciun testament politic sau vreo evanghelie; doar o instrucţiune misterioasă pentru apostoli:

Dacă vrea cineva să vină după Mine, să se lepede de sine, să-şi ia crucea şi să-mi urmeze Mie. Că cine va voi să-

şi scape sufletul îl va pierde; iar cine îşi va pierde sufletul pentru Mine îl va afla. (Matei, 16: 24 – 5).

Nimeni nu şi-ar fi închipuit că religia oficială a Imperiului Roman urma să fie creştinismul. Pentru generaţii de credincioşi care au urmat, triumful creştinismului era pur şi simplu voinţa Domnului. Nu era pus sub semnul întrebării. Dar pentru mulţi romani din primele secole a reprezentat cu siguranţă o enigmă. Iisus era considerat ca un fenomen local, obscur. Apostolii, despre care cei din afară credeau că sunt de religie iudaică, nu erau oamenii potriviţi ca să întemeieze o religie universală. Credinţa sclavilor şi a simplilor pescari nu servea intereselor de clasă sau sectare. Evanghelia lor, care făcea o distincţie foarte clară între „împărăţia cerurilor" şi cea a Caesarului, părea să fi renunţat de la bun început la orice ambiţii laice. Chiar şi când numărul lor a crescut şi au fost persecutaţi pentru neparticiparea la cultul imperial, creştinii nu erau priviţi ca o ameninţare. [APOCALIPSA]

Dacă privim în urmă, putem deduce faptul că accentul pus de creştinism pe viaţa interioară umplea un gol spiritual pentru care stilul de viaţă roman nu găsise niciun leac; mulţi oameni s-au simţit atraşi de doctrina creştină a izbăvirii şi a vieţii de după moarte. Dar putem înţelege şi nedumerirea unor oficiali imperiali, ca Pliniu cel Tânăr în Bithynia (vezi p. 175). Una e să consideri că lumea antică era pregătită pentru o religie salvatoare; e destul de greu de explicat de ce trebuia ca golul spiritual să fie umplut de creştinism, şi nu de altă religie. Dintre toţi scepticii care au scris despre ascensiunea creştinismului, nimeni nu a fost mai sceptic decât Edward Gibbon. *Declin şi prăbuşire*, scrisă de Gibbon, conţine pe de o parte cea mai strălucită proză istorică din limba engleză şi, pe de alta, cea mai argumentată polemică împotriva devierii bisericii de la principiile creştine. Acesta a făcut „un studiu sincer şi

raţional al progresului şi constituirii unei... religii pure şi umile [care] a ridicat în cele din urmă flamura triumfătoare a crucii pe ruinele Capitoliului" 29. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Ca pătratul, cercul, triunghiul, săgeata şi crestătura, crucea este unul dintre primele simboluri recurente în istoria omenirii. Numită uneori „semnul semnelor", se foloseşte în ştiinţă pentru a denota „adunare", „plus" sau „pozitiv". Dar, dată fiind crucificarea lui Iisus, crucea a fost unul dintre primele simboluri ale creştinismului.

Crucea e omniprezentă în lumea creştină – în biserici, pe morminte, monumente publice, în însemnele heraldice, pe steaguri. Creştinii sunt botezaţi cu semnul crucii; sunt binecuvântaţi de preoţi prin semnul crucii; şi îşi fac cruce – catolicii şi ortodocşii în direcţii opuse – când imploră divinitatea sau ascultă Evanghelia. Cruciaţii din Evul Mediu purtau crucea pe veşmântul de peste armură. Crucea creştină are foarte multe variante, fiecare având o conotaţie simbolică sau ornamentală specifică.1 (Vezi anexa III, p. 1229.) [DANNEBROG]

Însă însemnele precreştine au existat în Europa alături de cele creştine. Cea mai cunoscută este vechea *swastika* sau „crucea strâmbă", al cărei nume derivă din sanscrită (înseamnă „bunăstare"). În folclorul chinezesc, însemna „ghinion" când cârligele erau înspre stânga şi „noroc" când erau îndreptate spre dreapta. În Peninsula Scandinavă, se credea că reprezintă două fulgere încrucişate sau două beţe încrucişate din care ieşea foc. Forma sa rotundă celtică, foarte răspândită în Irlanda, reprezenta soarele.2 Svastica avea deja câteva milenii de istorie până când naziştii păgâni au ales o versiune modernă a *Hakenkreuz* ca emblemă a partidului.

Un alt exemplu de transmitere al însemnelor orientale şi necreştine o reprezintă *tamgas* sau „simbolurile picturale" ale sarmaţilor. *Tamgas*, care uneori seamănă cu

ideogramele chinezeşti mai simple, au reapărut în simbolistica triburilor turceşti, care au înaintat în Orientul Apropiat la începutul Evului Mediu. Se crede că au contribuit la sistemul heraldic islamic pe care cruciaţii din Vest aveau să-l întâlnească în Ţara Sfântă.3 în acelaşi timp, aceste simboluri seamănă foarte mult cu cele care au apărut mai târziu în originalul sistem heraldic polonez. Drept rezultat, învăţaţii au fost tentaţi să creadă că teoria potrivit căreia nobilii polonezi pretind că au strămoşi sarmaţi nu e deplasată. Aşa-zisa ideologie sarmată", clanurile heraldice şi tradiţia lor cavalerească au fost legate de vechii călăreţii orientali din stepe. Legătura dintre polonezi şi sarmaţi ar putea fi explicată printr-o moştenire lăsată de sarmaţii alani, care au dispărut în pădurile din Europa de Est în secolul IV d. H.4

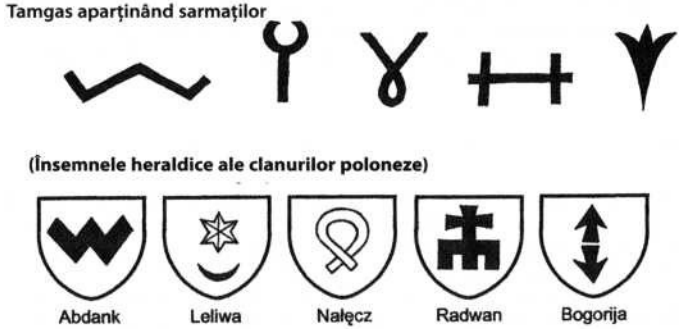

Simbolurile pot da naştere celor mai puternice emoţii. Când a fost fondată Crucea Roşie Internaţională în 1863, puţini europeni şi-au dat seama că ar putea însemna altceva decât simbolul universal al milei. Dar a trebuit să se adauge şi o semilună roşie, un leu roşu şi o stea roşie. Când s-a ridicat o cruce pe locul fostului lagăr de concentrare de la Auschwitz, s-au stârnit controverse, mai ales că mulţi nu ştiau că muriseră acolo nu numai evrei, ci şi un mare număr de creştini. În 1993, s-a pus capăt la nouă ani de acuzaţii şi angajamente încălcate prin construirea unui centru memorial ecumenic.5 [AUSCHWITZ]

Răspândirea creştinismului a fost facilitată în mare măsură de *Pax Romana*. La treizeci de ani de la crucificarea lui Iisus, existau comunităţi creştine în majoritatea oraşelor mari aflate în estul Mării Mediterane. Sf. Pavel, ale cărui scrieri alcătuiesc cea mai mare parte din Noul Testament şi ale cărui călătorii au constituit prima vizită pastorală a unui conducător creştin, era îngrijorat în privinţa oraşelor din Est unde se vorbea limba greacă. Se spune despre Sf. Petru, cel mai apropiat discipol al lui Hristos, că a navigat până la Roma, unde şi a fost martirizat în 68 d.Hr. De la Roma, cuvântul Evangheliei s-a răspândit în fiecare provincie din Imperiu, din Iberia până în Armenia.

Un personaj-cheie a fost cu siguranţă Saul din Tars (m. 65), cunoscut şi ca Sf. Paul. Născut evreu şi educat fariseu, a luat parte la primele persecuţii ale creştinilor de către evrei. A asistat la lapidarea lui Ştefan, primul martir creştin, la Ierusalim în 35. Apoi, în urma convertirii pe drumul spre Damasc, a fost botezat şi a devenit cel mai înflăcărat prozelit al Noii Căi. Cele trei călătorii în calitate de misionar au fost cele mai importante în dezvoltarea creştinismului. Succesul nu a fost deplin. În 53, la Atena, unde a găsit un altar „Către zeul necunoscut”, a fost primit cu ostilitate de evrei şi cu suspiciune de către greci:

Apoi au venit la el filosofi epicurieni şi stoici. Unii s-au întrebat: „Ce o să zică palavragiul ăsta?”, iar alţii: „Pare să fie unul care instigă la cultul unor zei ciudaţi: pentru că le-a vorbit de Iisus şi de înviere”. Şi l-au dus la Areopag şi l-au întrebat care e doctrina cea nouă… Căci atenienii nu aveau altceva de făcut decât să afle şi să spună la rândul lor noutăţile. (Faptele Apostolilor 17: 18 – 21).

A stat două zile la Corint într-o companie mai plăcută, unde probabil a scris *Epistola către romani*. Când s-a întors la Ierusalim, a fost acuzat de încălcarea legii evreieşti, dar, în calitate de cetăţean roman, a cerut să fie

judecat la Roma. Se crede că a murit la Roma în timpul persecuţiilor lui Nero.

APOCALIPSA

Patmos este insula europeană cea mai apropiată de ţărmul asiatic al Mării Egee. În secolul I d.Hr. a fost colonia penitenciară a oraşului roman Efes din apropiere. Era un loc potrivit pentru elaborarea ultimei cărţi din scripturile creştine.

Ioan se numea cel care a scris ultima carte, Apocalipsa. Nu a spus niciodată, cum au presupus cei de după el, că ar fi fost Apostolul Ioan; nici stilul, nici viziunea nu se aseamănă cu cele din a patra Evanghelie. Fusese exilat din cauza jignirilor aduse religiei şi se presupune că a scris cartea între 81 şi 96 d.Hr.

În Apocalipsa Sf. Ioan de Patmos sunt amintite o serie de viziuni mistice care, asemenea literaturii apocaliptice evreieşti, prezic sfârşitul orânduirii existente. Interpretarea simbolisticii – mielul, cele şapte peceţi, marea târfă a Babilonului şi dragonul roşu – i-a nedumerit şi minunat pe creştinii de atunci. În capitolele importante se povesteşte despre lupta cu Anticristul, furnizându-se şi multe noţiuni de demonologie. [DIABOLOS] în încheiere (capitolele 21 – 22), se prezintă o viziune a „unui cer nou şi a unui pământ nou”:

El va şterge orice lacrimă din ochii lor. Şi moartea nu va mai fi. Nu va mai fi nici tânguire, nici ţipăt, nici durere, pentru că lucrurile dintâi au trecut.

Cel ce şedea pe scaunul de domnie a zis: lată, Eu fac toate lucrurile noi. Şi a adăugat: Scrie, fiindcă aceste cuvinte sunt vrednice de crezare şi adevărate.

Apoi mi-a zis: S-a isprăvit! Eu sunt Alfa şi Omega, începutul şi Sfârşitul.1

(Apocalipsa 21, 4 – 6)

Contribuţia Sf. Pavel a fost crucială din două puncte de vedere. Pe de o parte, ca apostol al neevreilor, a spus răspicat că Noua Cale nu le aparţinea doar evreilor şi că

era deschisă tuturor nou-veniţilor. „Nu vor fi nici evrei, neevrei, sclavi sau liberi”. Pe de altă parte, a pus bazele viitoarei teologii creştine. Omenirea păcătoasă este izbăvită de graţia divină prin Cristos, reînvierea însemnând renunţarea la vechea lege şi începutul noii ere a spiritului. Cristos este mai mult decât Mesia: Este Fiul lui Dumnezeu, identificat cu biserica prin Corpul Său Mistic, din care se hrănesc credincioşii prin căinţă şi împărtăşanie până la a doua venire a Sa. Iisus era unica sursă de inspiraţie a religiei; dar Sf. Pavel a întemeiat creştinismul ca o religie coerentă. [CASTITATE]

Originile evreieşti ale creştinismului au avut consecinţe profunde, mai ales asupra relaţiilor dintre creştini şi evrei. După răscoala evreilor din 70 d.Hr., diaspora evreiască a început să se împrăştie pe tot cuprinsul imperiului. Iudaismul nu mai era concentrat în Iudeea, iar „Oamenii cărţii” au devenit o minoritate religioasă în multe părţi din Europa şi Asia. Pentru ei Iisus Cristos era un profet fals, un uzurpator, un trădător. Pentru ei creştinii reprezentau o ameninţare şi un pericol: rivali periculoşi care deturnaseră sensul scripturilor şi încălcaseră tabuurile care-i despărţeau pe evrei de ceilalţi. Şi pentru creştini evreii reprezentau o ameninţare, dar şi o provocare. Erau oamenii lui Cristos care-i negaseră divinitatea şi ai căror conducători îl executaseră. Conform legendelor, dar şi în teologia oficială, evreii au devenit cunoscuţi ca „ucigaşii lui Cristos”.

Ruptura de tradiţia iudeo-creştină a fost generată de ambele părţi care se suspectau de trădare. A fost o ruptură mai dramatică decât conflictele dintre creştini şi celelalte religii. Este o ceartă de nerezolvat în sânul aceleiaşi familii. Din perspectiva evreilor conservatori, creştinismul este antisemit prin natura sa; iar antisemitismul este văzut ca un fenomen creştin *par excellence*. Din perspectiva creştinilor radicali, iudaismul este lucrătura diavolului, o

sursă perpetuă de mizerie, blasfemie şi insulte. Neluând în seamă doctrina uitării, e cel mai greu lucru pentru creştini şi evrei să se considere „parteneri” ai aceleaşi tradiţii. Doar cel mai creştin dintre creştini se poate gândi să spună despre un evreu că e „fratele nostru mai mare”.

Însă creştinismul nu a preluat idei doar de la iudaism, ci a fost influenţat de diferite religii orientale din imperiu, în special de filosofia greacă. Evanghelia Sf. Ioan care începe: „La început era Cuvântul, iar Cuvântul era cu Dumnezeu, iar Cuvântul era Dumnezeu” se află în contradicţie cu celelalte trei Evanghelii, unde doctrina greacă a *logosului* nu este prezentă. Învăţaţii moderni pun accentul atât pe contextul elenistic, cât şi pe cel iudaic. Filon din Alexandria, un evreu grecizat care a căutat să „împace” scripturile evreieşti cu platonismul, este un om de marcă în această privinţă. [DIABOLOS]

Castitatea – în sensul renunţării definitive la activitatea sexuală – a fost adoptată de primii creştini ca o parte importantă din codul lor moral. Această practică era cunoscută de antici, deşi Juvenal dăduse de înţeles că nu mai fusese „de pe vremea când stătuse Saturn pe tron”. Cele care practicau castitatea erau preotesele păgâne, ca de pildă vestalele virgine din Roma, care erau pedepsite cu moartea în caz contrar. Şi sectele din lumea iudaică formate doar din bărbaţi aveau acest obicei. Dar nu fusese niciodată considerat un ideal universal.

Dorinţa de a duce o viaţă lipsită de sex avea implicaţii sociale grave. Punea în pericol familia, cea mai respectată instituţie a vieţii romane şi submina căsătoria. Într-o lume în care mortalitatea infantilă era mare, iar speranţa medie de viaţă nu depăşea 25 de ani, o familie avea nevoie de cinci copii ca să menţină rata natalităţii. Celibatul în rândul adulţilor punea în pericol reproducerea speciei.

Dar creştinii preţuiau foarte mult castitatea. De la Sf. Pavel încoace, condamnau mereu „tentaţiile carnale”.

„Tânjesc să văd doar spiritul omului în creaţia lui Dumnezeu, scria Sf. Pavel. Dar trupul meu se supune altei legi, intrând în conflict cu legea care-mi guvernează mintea şi făcându-mă rob păcatului ce sălăşluieşte în măruntaiele mele, pentru că poftele trupului înseamnă moarte; dar spiritul îţi aduce viaţa şi pacea”. 1

Aspectul atrăgător al învăţăturilor Sf. Pavel ar putea fi parţial explicat prin faptul că o viaţă spirituală trebuia dusă departe de orice tentaţie lumească. Probabil că şi credinţa în „a doua venire” a lui Iisus a jucat un rol important, din moment ce făcea inutilă procrearea. Orgasmul era condamnat pentru că presupunea pierderea propriei voinţe. Mulţi oameni credeau că personalitatea copilului era determinată de dispoziţia părinţilor în timpul actului sexual. Acest lucru a dat naştere la şi mai multe inhibiţii, din moment ce oamenii credeau că sentimentele lor impure le puteau deforma copiii. Galenus vorbeşte despre o noţiune complet greşită, potrivit căréia sperma era produsă din sângele agitat. Pentru bărbaţi, sexul era legat atât de un dezechilibru fizic, cât şi psihic. Femeile considerau că virginitatea permanentă era cel mai sigur mod de a se elibera de sub tirania soţilor şi a tradiţionalelor treburi gospodăreşti. În general, sexul era privit ca mecanismul prin care” păcatele taţilor” erau transmise din generaţie în generaţie.

În august 386, a avut loc la Milano convertirea celui mai cunoscut adulterin declarat. În *Confesiunile* Sfântului Augustin, aflăm multe despre contextul acceptării castităţii. Până atunci trecuseră trei sute de ani de la Sf. Pavel. Comunităţile de creştini simţeau nevoia să se reproducă.

Aşadar, al doilea ideal al creştinismului, căsătoria, a revenit împreună cu castitatea. Căsătoria era o măsură de precauţie împotriva desfrânării şi a sexului pentru cei prea slabi de înger ca să se abţină. „E mai bine să te căsătoreşti decât să arzi în iad”, scrisese Sf. Pavel creştinilor din

Corint.

Noţiunea de „corp murdar” era folosită şi în Evul Mediu. Clerul latin a devenit celibatar, alături de călugări”. Sfintele virgine” erau adorate peste tot în lume. Cultul Fecioarei Maria, imaculată în ciuda faptului că purtase un copil în pântece şi născuse, primise un statut similar cu cel al trinităţii.

Istoria castităţii este unul dintre acele subiecte de care se ocupă studiul *Mentalités* care îi ajută pe cititorii moderni să descifreze gândurile anticilor. Îi ajută să înţeleagă „o lume de mult dispărută şi foarte reticentă”. Acest studiu juridic, care se referă la părerile despre castitate ale preoţilor greci şi latini, nu face referire la moravurile sexuale din prezent, pe care primii creştini le-ar fi considerat o formă de tiranie, însă face o treabă demnă de orice istoric bun – semnalează diferenţele între trecut şi prezent, iar castitatea, pentru a cita din acel studiu, este adesea văzută ca una dintre cele mai bolnave perversiuni sexuale. „Pentru oamenii din zilele noastre, rezumă Peter Brown… renunţarea la sex a primilor creştini, abstinenţa, celibatul şi virginitatea au ajuns să le dea fiori reci ca gheaţa… Cititorii trebuie să decidă singuri dacă aceste lucruri ajută sau ne aduc alinare în ziua de azi”. 3

Cele mai recente cercetări sugerează că iudaismul şi creştinismul nu s-au despărţit complet vreme de două secole. Timp de multe decenii, cele două comunităţi întrepătrunse împărtăşeau aceleaşi speranţe într-un Mesia. Textele mesianice din 200 î.Hr. şi până în 50 d.Hr., găsite în secţiuni noi din Manuscrisele de la Marea Moartă, sunt foarte asemănătoare cu Evangheliile creştine. Acolo se sugerează că ruptura decisivă între creştini şi evrei a avut loc în 131 d.Hr., când Simon Bar-Kokhba, conducătorul celei de-a doua revolte a evreilor împotriva Romei, s-a autointitulat Mesia, ceea ce a dus la separarea definitivă între cele două credinţe.30 [PASCHA]

Indiferent când a survenit ruptura, influenţa evreiască asupra creştinilor nu a dispărut niciodată. Timp de două milenii, în fiecare săptămână, sărbătorirea Sabatului evreiesc de vineri seara a precedat mereu sabatul creştin de duminică. După ce lumânările se aprindeau şi se spuneau rugăciunile pentru pace, slujba se termina cu deschiderea Chivotului Legământului şi cu o lectură din *Torn*:

Chivotul s-a deschis.

Tora este pomul vieţii celor care se ţin cu putere de el, iar cei care se agaţă de el sunt binecuvântaţi. Calea este a fericirii şi drumul e al păcii.

ETZ CHA-YIM HI
LA-MA-CHA-ZI-KIM BA
V'TOM-CHE-HA M'U-SHAR.
D'RA-CHE-HA DAR-CHEY NO-AM,
V'CHOL N'TI-VO-TE-HA SHA-LOM.

עֵץ־חַיִּים הִיא לַמַּחֲזִיקִים
בָּהּ וְתוֹמְכֶיהָ מְאֻשָּׁר׃
דְּרָכֶיהָ דַרְכֵי נֹעַם וְכָל־
נְתִיבוֹתֶיהָ שָׁלוֹם׃

Chivotul s-a închis; Congregaţia poate lua loc.[31]

Creştinismul timpuriu a avut mulţi „rivali”. În primele două secole ale imperiului, cultele lui Isis, Cybele şi al zeului-soare Mithra aveau mulţi adepţi. Aceste culturi păgâne aveau câteva lucruri în comun cu creştinismul timpuriu: uniunea cu divinitatea, conceptul de salvator şi ritualuri de iniţiere asemănătoare botezului. O cercetare antropologică a religiei ar scoate la iveală aceste similitudini.

Şi gnosticismul avea multe în comun cu creştinismul. La început, gnosticii erau filosofi, „însetaţi de cunoaştere”, dar au atras oameni mai religioşi din fire. Au împrumutat foarte mult de la iudaism şi de la creştinism, ajungând să fie consideraţi o sectă creştină. Gnosticii făceau diferenţă între Creator sau *Demiurg*, vinovat pentru o lume bolnavă, şi Fiinţa Supremă; şi omul avea o existenţă fizică şi josnică, dar şi esenţă divină, care le permitea pământenilor să ajungă în sferele înalte. Simon Magus este menţionat în Noul Testament. Valentinus era la Roma (136 – 165),

Basilides în Alexandria. Marcion (m. 160) a întemeiat o sectă gnostică; aceasta până în secolul V. El propovăduia faptul că trupul lui

Cristos nu exista şi că învierea nu putea să fi avut loc; respingea Vechiul Testament, susţinând că Iehova era incomplet fără Dumnezeul iubirii revelat de Iisus. Acest „docetism" a dat naştere la dezbateri privitoare la adevărata natură a lui Cristos.

Disputele între creştini şi gnostici au scos la iveală nevoia unui canon recunoscut de scriptură. Care dintre scrierile sfinte sunt de la Dumnezeu şi care erau scrise de om? Această dilemă i-a preocupat pe creştini spre sfârşitul secolelor II şi III, deşi hotărârea oficială nu s-a luat până la *Scrisoarea festivă* a lui Atanasie din 367. „Miezul" Noului Testament – cele patru Evanghelii şi cele 13 scrisori ale Sf. Pavel – a fost acceptat în 130, iar Vechiul Testament – canonul evreiesc, mai puţin apocrifele – în 220. Asupra altor cărţi, în special Apocalipsa, s-au purtat dezbateri mai îndelungate. [APOCALIPSA]

PASCHA

Paştele este cea mai importantă sărbătoare religioasă din calendarul creştin. Sărbătoreşte învierea lui Cristos din morţi. Este precedat de patruzeci de zile de post şi atinge punctul culminant în cele opt zile ale săptămânii Patimilor, începând cu Duminica Floriilor. Ziua cea mai tristă este Vinerea Mare când Mântuitorul a fost crucificat la prânz, iar cea mai veselă este a treia dimineaţa, când mormântul său a fost găsit gol.

În majoritatea limbilor europene, cuvântul „Paşte" este o variantă a termenului latin *Pascha*, care la rândul său derivă din ebraicul *pesach*, „trecere". În spaniolă se zice *Pascua*, în franceză *Pâques*, în galeză *Pasg*, în suedeză *Pask*, în rusă şi greacă *Paskha*. Însă în germană se spune *Ostern*, care provine, ca şi echivalentul englezesc („Easter"), de la străvechea zeiţă germană a primăverii

Costro (Ostară). Din toate acestea se deduce că lumea creştină a adaptat de fapt sărbătorile primăverii, care marchează reînvierea naturii, după iarnă; şi-a însuşit şi simbolismul evreiesc al marii trecerii, Iisus cel crucificat devenind „mielul pascal”.

Diferenţa de nume aminteşte şi de controversele legate de data când cade Paştele. Primii creştinii, care se luau după evrei, au fixat Paştele în a paisprezecea zi după echinocţiul de primăvară. În 325, Consiliul de la Niceea a hotărât ca Paştele să cadă în prima duminică după luna plină care urma echinocţiului de primăvară.

Dar problema nu s-a încheiat aici, căci anii solari şi lunaţiile se calculau după cicluri astronomice diferite. La început, observatorul din Alexandria era însărcinat cu calculele; dar curând au apărut discrepanţe între biserica greacă şi cea romană şi între diferite provincii aparţinând de biserica romană. În 387, Paştele s-a ţinut pe 21 martie în Galia, pe 18 aprilie în Italia şi pe 25 aprilie în Egipt. Tentativele ulterioare de standardizare au avut un succes parţial, însă 21 martie şi 25 aprilie au rămas datele limită. Paştele ortodox şi catolic nu picau niciodată în aceeaşi zi. Cum Paştele este o sărbătoare fără o dată fixă, toate sărbătorile din calendarul creştin care depind de aceasta, de la Rusalii până la înălţare, îşi schimbă în fiecare an data.1 Paştele nu este menţionat în Biblie, cu excepţia unei greşeli de traducere în versiunea englezească din 1613 unde, în Faptele Apostolilor 12, 4, apare „Paşte” în loc de „Trecere”.

De aproape două mii de ani, creştinismul a răsunat de imnuri în care se cânta „biruinţa lui Cristos asupra morţii”. Pentru celelalte religii, aceste imnuri pot reprezenta o ameninţare. Pentru credincioşi, acestea exprimă cel mai profund sens al existenţei lor. Anticii cântau *Aurora Lucis rutilat* din secolul IV („Ziua începe cu o lumină aurie”), *Finita i-am sunt proelia* („Cearta şi lupta au luat sfârşit” sau *Victimae Paschali Laudes*). Cele mai cunoscute cântece

de Paşti, *Salve, festa dies* („Bine ai venit, zi fericită”), *Vexilia régis* („Stindardele regale merg înainte”) şi *Pange lingua glorioşi proelium certaminis* („Cântă victorioasa bătălie”) au fost compuse de Venetius Fortunatus (530 – 610), un timp episcop de Poitiers. Cele mai frumoase cântece greceşti, *Anastaseos Imera* („Ziua învierii”), câteodată cântate pe melodia

„Lancashire”, au fost compuse de Sf. Ioan din Damasc (675 – 749). Germanii cântă *Jesus lebt*! de Christian Furchtegott Geliert; francezii *À Toi la gloire, O résuscité*!; polonezii *Chrystus zmartwychstan jest*; grecii *Hristos Anesti*, iar vorbitorii de engleză *Christ the Lord is risen today* pe versuri de Charles Wesley:

În van sunt piatra, gărzile şi mormântul;
Cristos sfărâmă porţile iadului.
În van îl ţine moartea prizonier.
Cristos deschide porţile raiului.
A înviat al nostru slăvit rege;
Unde ţi-e, Moarte, acum pecetea?
Murind, sufletele ni le-am mântuit;
Mormânt, unde ţi-e victoria?
Aleluia! 2

DIABOLOS

Toate tradiţiile din civilizaţia europeană erau perfect conştiente de existenţa răului. În religia preistorică, precum în folclorul păgân, diavolul era un animal cu coarne – dragon, şarpe, bărbatul-ţap căruia i se închinau vrăjitoarele de Sabat, gentilomul seducător care nu-şi putea ascunde coarnele, coada şi copitele. În mitologia clasică, el era stăpânul lumii subpământene, a cărui existenţă începe de la întâlnirea lui Ghilgameş cu Huwawa. [EPIC] Conform tradiţiei maniheiste [BOGUMIL], era prinţul întunericului. Pentru Aristotel, nu reprezenta decât absenţa Binelui. Dar pentru platonicieni era deja *diabolos*, opusul, Vechiul duşman. În Vechiul Testament, mai ales în Cartea lui Iov, aduce cu sine păcatul şi suferinţe

inimaginabile. Conform folclorului creştin, cel care l-a ademenit pe Iisus în pustiu devine Satan şi Lucifer, îngerul căzut. Ocupă un loc de seamă în demonologia medievală, în discuţia Sfântului Augustin despre liberul arbitru, precum şi în capodoperele lui Milton şi Goethe. Astăzi, europenii au lăsat garda jos. Dar o istorie a Europei fără diavol ar fi la fel de ciudată ca o analiză a creştinismului fără Cristos.1

Disputele teologice au prefigurat necesitatea unei autorităţi ecleziastice care să le rezolve. Cu o soluţie a venit Clement al Romei (m. 90), care a promovat doctrina succesiunii apostolice. Conducătorii creştini aveau autoritate dacă reuşeau să stabilească faptul că fuseseră desemnaţi de unul dintre cei doisprezece apostoli sau de către succesorii recunoscuţi ai acestora. Clement însuşi, care era probabil al treilea episcop la Roma după Sf. Petru, şi-a fundamentat pretenţia la funcţie pe textul: „Tu eşti Petru şi pe această piatră îmi voi întemeia biserica”. Şi episcopul Irenaeus din Lyon (130 – 200) şi-a motivat dreptul, dar cu mai multă tărie în scrierile sale împotriva gnosticilor:

Cea mai mare şi cea mai veche dintre biserici cunoscută de toţi [este cea] întemeiată la Roma de apostolii Petru şi Pavel… Ceilalţi credincioşi aparţinând altor culte ar trebui să fie în armonie [cu Roma], datorită autorităţii acesteia. Iar aici s-a păstrat tradiţia transmisă de la apostoli…32

Aici exista deja esenţa tradiţiei romano-catolice. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Pe atunci, predominau mai multe autorităţi concurente, iar succesiunea apostolică, aşa cum era percepută la Roma, nu a fost acceptată de toate. Însă contactul direct cu apostolii lui Cristos îi aducea un anumit respect. Pe lângă Sf. Clement, printre părinţii apostolici se mai numărau Ignaţiu de Antiona, Papias din Hierapolis şi Sf. Policarp din Smirna (69 – 155), care a fost ars pe rug.

Persecuţia primilor creştini încă mai stârneşte controverse, iar proporţiile acesteia nu pot fi apreciate corect, din cauza martirismului propagat de cei mai interesaţi. „Scriitorii ecleziastici din secolele IV ŞI V, scria Gibbon, atribuiau magistraţilor Romei acelaşi zel implacabil şi nestăvilit care sălăşluia în ei înşişi”. 33 însă au avut loc şi reprimări violente. Nero i-a considerat vinovaţi pe creştini pentru marele incendiu din 64 de la Roma. Această culpabilizare contravenea toleranţei generale propovăduită de cultele naţionale (ca de pildă iudaismul), din care se presupunea că face parte şi creştinismul. Domiţian, care voia să fie slăvit ca *Dominus et Deus*, i-a executat pe creştinii recalcitranţi pentru „ateism”. Marc Aureliu a fost artizanul marii represiuni din 177 de la Lyon. De-abia în 250 împăratul Decius (249 – 251) le-a poruncit supuşilor să-i să aducă ofrande zeilor oficiali sau altfel ar fi riscat pedeapsa cu moartea. După câtva timp, Diocleţian a ordonat în 303 ca toate bisericile creştine să fie dărâmate şi toate bibliile arse. Marea persecuţie a durat treisprezece ani, reprezentând momentul de dinaintea toleranţei generale proclamate în următoarea domnie. Represiunea excesivă nu dăduse rezultatele scontate. Creştinarea Imperiului Roman a fost „stropită” cu sângele martirilor. [CATACOMBI]

CATACOMBI

Primii creştini care credeau în învierea morţilor puneau mare preţ pe ritualul înmormântării; la trei kilometri de zidurile auréliene din Roma, în apropiere devia Appia, se afla o zonă – *Ad Catacumbas* – unde primii creştini îşi îngropau morţii în galerii subterane din motive de siguranţă. Au fost identificate patruzeci şi două de catacombe de când a început redescoperirea lor în secolul XVI, fiecare dintre ele fiind un labirint de tuneluri pe cinci sau şase nivele, care legau camerele şi *loculi* familiei. Primele morminte, ca de pildă cel al Flaviei Domitilla,

nevasta consulului din 95 d.Hr., datează de la sfârşitul secolului I. Dar cel mai mare număr de morminte datează din epoca persecuţiilor din secolul III. în catacombe nu a trăit nimeni; dar mai târziu, în creştinism, au devenit un loc prielnic pentru întruniri, unde se ţineau sărbători şi se construiau capele în onoarea papilor şi martirilor. Majoritatea inscripţiilor au fost săpate în piatră. De pildă, în catacomba lui Praetextus se află o inscripţie pentru Sf. Ianuarius, unul dintre diaconii martirizaţi ai papei Sixtus, care a fost arestat cu el pe 6 august 258: BEATISSIMO MARTYRIIANUARIO DAMASUS EPISCOP FECIT (Episcop Damasus a făcut [acest monument dedicat] Sfântului martir Ianuarius.

Cel mai mare complex, catacomba Sf. Calistus, a fost construit de un fost sclav care a ajuns pe urmă papă între 217 şi 222. Acolo se află camera papală, unde sunt morminte până la papa Miltiade (m. 314), cripta Sf. Cecilia; în cripta jurămintelor solemne se poate vedea o colecţie extraordinară de picturi murale. Arta din catacombe reprezenta viaţa spirituală şi cea de după moarte. Motivele predilecte erau porumbelul, ancora, delfinul, pescarul, păstorul bun la suflet şi Iona, precursorul învierii.

Jafurile goţilor şi vandalilor din secolul V au dus la mutarea multor relicve în bisericile din oraş; iar amânarea celei de A Doua Veniri a dus la abandonarea treptată a îngropării subterane. Cripta Sf. Sebastian a rămas unul dintre puţinele locuri frecventate de pelerinii din Evul Mediu, care căutau un refugiu din calea ciumei.

Lângă catacomba lui Basileo se află o biserică, amintind de cea mai cunoscută legendă creştină din Roma. Fugind de persecuţii pe Via Appia, Sf. Petru l-a întâlnit pe Iisus pe drum şi l-a întrebat: *Domine, quo vadis*? (Doamne, unde te duci?) Cristos i-a răspuns: „La Roma, să mă răstignească din nou”. Petru s-a întors în oraş şi a fost martirizat.

Trei dintre cele patruzeci şi două de catacombe – de la Villa Torlonia, Vigna Randatini şi de la Monte Verde – sunt evreieşti.1

Sporirea numărului clerului – ca entitate separată de laici – s-a produs treptat. Funcţiile de *Episcopos*, ca lider al comunităţii, sau de *diaconus* le-au precedat pe cele de *presbyter* sau „preot" cu funcţii exclusiv sacerdotale. Titlul de patriarh, de „tată" al episcopilor în orice provincie sau ţinut a fost multă vreme folosit fără o anumită consecvenţă. Episcopul Romei nu avea un statut oficial. Prestigiul crescut care venea odată cu conducerea comunităţii creştine din capitala imperiului a scăzut când guvernul imperial nu şi-a mai avut sediul acolo. Astfel, creştinii din Roma au trebuit să îndure şi mai multe persecuţii. De-a lungul primelor secole s-au perindat mai mulţi episcopi pe „tronul Sf. Petru"; dar nu au ajuns o forţă a bisericii până în secolul V sau VII, potrivit anumitor istorici.

„Părinţii bisericii" reprezintă un termen colectiv folosit începând cu secolul IV pentru conducătorii creştini din perioada precedentă. Apologeţii, de la Aristide din Atena la Tertulian (155 – 255), au clarificat înţelesul credinţelor ortodoxe. Alţii, inclusiv Hipolit (165 – 236), Clement din Alexandria (150 – 215), Origen (185 – 250) şi Ciprian din Cartagina (m. 258) au fost preţuiţi pentru apărarea credinţei de păgâni şi eretici. Patristica sau „scrierile Părinţilor" nu se va termina înaintea celor ale Sf. Ioan Hrisostom (347 – 407).

Evident că erezia este un concept tendenţios. Este o acuzaţie proferată de un grup de credincioşi împotriva altora; poate exista dacă acuzatorii cred că deţin monopolul dogmatic asupra adevărului. În istoria creştinismului, erezia se manifestă în secolele II şi III pe când încă nu se întrunea consensul general. Majoritatea părinţilor bisericii erau eretici. Potrivit ortodoxiei, principalele erezii erau: docetismul, montanismul,

novaţianismul, apolinarismul, nestorianismul, cutihianismul, arianismul, pelagianismul, donatismul, monofizitismul şi monotelismul. Dintre acestea, arianismul era important pentru că aderau multe comunităţi, atât din interiorul, cât şi din afara imperiului. Întemeiat de Arius (250 – 336), un preot din Alexandria, arianismul susţinea că Iisus, Fiul lui Dumnezeu, nu are caracter divin, ci este o fiinţă creată. Acest lucru a dus la prima convocare a conciliului ecumenic al bisericii, unde arianismul a fost condamnat. Dar a fost din nou în vogă datorită împăratului Constantin II şi susţinerii câtorva popoare barbare, în special a goţilor. S-a împărţit în alte trei suberezii: anomoenii, homoenii şi semiarienii. A dispărut de-abia în secolul VI. [BRITO]

Ascetismul creştin a fost la începuturi de extracţie orientală. Sf. Antonie cel Mare (251 – 356), adversar al lui Arius şi fondator al primei comunităţi de pustnici, era tot din Alexandria.

Conceptele şi practicile creştine, care au fost declarate catolice (universale) şi ortodoxe (corecte) au fost roadele multor ani de discuţii şi dispute. Definiţia finală a fost acceptată în urma efortului depus de patru experţi ai bisericii, care şi-au desfăşurat activitatea spre sfârşitul secolului IV – SS Martin, Ieronim, Ambrozie şi Augustin. Pe lângă dezbaterea în privinţa *logos*, care în curând a dat naştere la dilema hristologică, cei patru au pus accentul pe doctrina clemenţei, ispăşirii şi bisericii; împărtăşania, botezul şi euharistia; şi mai ales pe trinitate. În 325, când împăratul Constantin a convocat primul conciliu ecumenic al bisericii la Niceea în Asia Mică, cei 300 de delegaţi au fost rugaţi să rezume credinţele de bază ale creştinismului. Aceştia erau depăşiţi numeric de grupul antiarian sau trinitarian din Alexandria, condus de Atanasie (296 – 373). Din Occident veniseră doar câţiva episcopi, inclusiv din Córdoba şi Lyon. Episcopul Romei, Silvestru I, nu a

participat, dar a fost reprezentat de doi legaţi. Aceştia au produs o combinaţie între formula de botez folosită în Ierusalim şi ideea de *homoousios* sau „consubstanţialitate”. Crezul de la Niceea i-a legat de atunci pe toţi creştinii;

Cred într-unul Dumnezeu, Tatăl Atotţiitorul.

Făcătorul tuturor văzutelor şi nevăzutelor.

Şi într-unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu

Unul născut, care din Tatăl s-a născut mai înainte de toţi veciі

Şi care a făcut tot ce e în cer şi pe pământ.

Care pentru noi, oamenii, şi pentru a noastră mântuire S-a pogorât din ceruri şi s-a întrupat de la Duhul Sfânt şi din Maria Fecioara.

Şi s-a făcut om.

Şi s-a răstignit pentru noi în timpul lui Ponţiu Pilat.

A pătimit şi s-a îngropat, şi a înviat a treia zi, după Scripturi.

Şi s-a suit, la ceruri;

Şi iarăşi va să vină cu slavă, să judece viii şi morţii;

Aştept învierea morţilor, şi viaţa veacului ce va să fie. Amin! 34

Se împliniseră trei sute de ani de când Cristos intrase în Galileea.

Bosfor, 4 noiembrie 1079 AUC. La scurtă vreme după ce a ordonat uciderea moştenitorului său, împăratul Constantin a condus ceremonia menită să marcheze întemeierea noii capitale a oraşului. A aşezat prima piatră a zidului dinspre vest, acolo unde se întâlnea cu marea. Îi era alături Sopater, filosoful neoplatonician, care era *telestes* sau „magician” şi care arunca o vrajă pentru a feri oraşul de ghinion. Mai era acolo şi Pretestatus, un pontif de la Roma, despre care se spune că adusese unul dintre cele mai sacre talismane romane, paladiul, pentru a fi îngropat la baza statuii fondatorului, în noul forum. „Soarele era în casa săgetătorului, dar racul guverna ora”.

35

Patru ani mai târziu, pe 11 mai 1083 (330 d.Hr.) s-au organizat ceremonii pentru inaugurarea noii cetăţi. La scurt timp după execuţia lui Sopater şi a lui Canonaris, alt filosof păgân, care strigase: „Nu vă ridicaţi împotriva strămoşilor”, Constantin a prezidat o mare sărbătoare inaugurală. Oraşul s-a numit oficial „Constantinopol” şi „Roma Nova”. Rugăciunile adresate zeiţei Tyche sau „Fortuna”, zeitatea tutelară a oraşului, se împleteau cu imnul creştin *kyrie cleison*. La Circus Maximus, lângă Templul lui Castor şi Polux, aveau loc jocuri somptuoase, dar nu şi lupte de gladiatori. În Forum a fost dezvelită uriaşa statuie a împăratului. A fost concepută punând capul lui Constantin pe un străvechi colos al lui Apollo şi fusese înălţată pe o uriaşă coloană de porfir. Aproape sigur că o statuie aurită mai mică a lui Constantin, având în mâna întinsă o statuetă a zeiţei Fortuna, era purtată în procesiunea cu torţe. Cu siguranţă că o procesiune de acest gen a devenit o tradiţie anuală în Constantinopol de Ziua întemeietorului. Fortuna avea o cruce lipită pe frunte. Toţi împăraţii de după trebuiau să se ridice şi să se prosterneze în faţa ei. S-au bătut monede şi medalii noi pe care era bustul lui Constantin şi inscripţia TOTIUS ORBIS IMPERATOR.

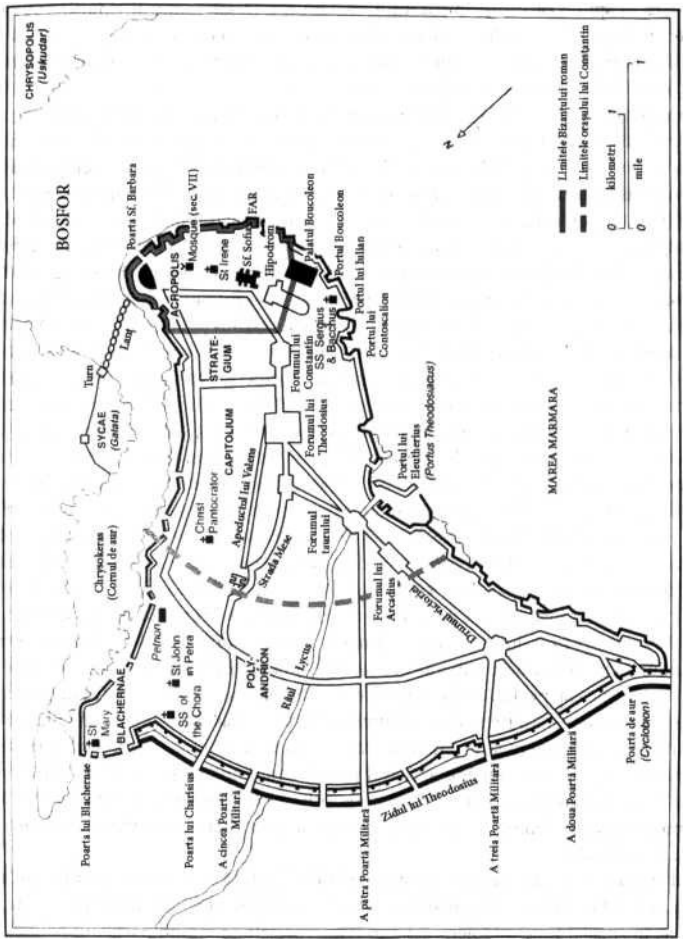

Harta 9. Constantinopol

Autorităţile nu se hotărâseră imediat unde să întemeieze oraşul. Împăratul voia o capitală care să profite de rutele marine prin Bosfor şi Helespont. Fusese prima oară interesat de Calcedonia de pe ţărmul asiatic, apoi de Ilium (Troia), al cărui trecut legat de întemeierea Romei avea un avantaj simbolic. S-a dus pe câmpiile Troiei şi a schiţat conturul oraşului într-un loc sacru, numit mormântul lui Hector. Porţile fuseseră deja ridicate (încă se mai pot vedea) înainte ca împăratul să se răzgândească din nou şi să traverseze marea până la Bizanţul aflat pe

malul european, unde asediase recent o cetate cu succes, în cele din urmă, simţul practic a primat, însă şi soarta a fost de partea lui. În legendele ulterioare se spune că însuşi împăratul Constantin a trasat conturul zidurilor. A luat-o înaintea topografilor cu suliţa în mână, lăsându-şi tovarăşii de drum în urmă. Când unul dintre ei l-a întrebat: „Mai e mult de mers, Maiestate?” acesta i-ar fi răspuns enigmatic: „Până când Cel care merge înaintea mea se opreşte”.

Transformarea orăşelului Bizanţ în măreţul Constantinopol a necesitat lucrări de mare anvergură, executate foarte repede. Zidul lui Constantin se întindea de-a lungul peninsulei din Cornul de Aur până la Marea Marmara, la trei kilometri vest de acropola antică. Forumul lui Constantin a fost construit în afara zidului vechi al Bizanţului. Suburbiile Sycae (Galata) şi Blachernae, situate pe maluri opuse ale Cornului de Aur, au fost fortificate separat, în timp ce oraşul vechi a fost devalizat sau demolat. Columna maiestuoasă din granit a lui Claudius Goticus, ridicată în 269 d.Hr. după o celebră victorie, a fost lăsată pe promontoriu, de unde se vede marea spre Asia. Ca şi Roma, Constantinopolul se înălţa pe şapte coline, care în curând aveau să fie pline de clădiri publice şi private. Optzeci de ani mai târziu, într-o descriere se menţionează un capitoliu sau şcoală, un circ, două teatre, opt băi publice şi 153 de private, 52 de porticuri, cinci grânare, opt apeducte, patru săli pentru întruniri, paisprezece biserici, paisprezece palate şi4.3 88 clădiri cu o arhitectură deosebită. S-au adus multe capodopere de artă din Grecia pentru a înfrumuseţa acest megalopolis – Apollo din Delphi, Hera din Samos, Olimpianul [ZEUS] şi Pallas Atena din Lindos. Au fost aşezate patru sute douăzeci şi şapte de statui cu faţa spre Sfânta Sofia. S-au adus colonişti cu forţa din toate comunităţile învecinate. Pentru a putea fi hrăniţi şi plătiţi, flota cu grânele din Egipt, Siria şi Asia Mică a fost

redirecţionată. Constantinopolul trebuia întemeiat în timp record; vecinii săi erau vandalizaţi, jefuiţi şi mureau de foame.

Există numeroase speculaţii cu privire la caracterul lui Constantin. Fiind primul împărat creştin, a fost linguşit peste măsură: „Nu mai pot vorbi sau gândi, scria Eusebiu din Caesareea, primul lui biograf, când mă uit la acest om de trei ori binecuvântat, în comuniune cu Dumnezeu, eliberat de condiţia umană, îmbrăcat în straie cu nestemate strălucitoare, pe cap purtând o diademă mereu scânteietoare". 36 însă pentru detractorii săi erau un ipocrit odios, un tiran şi un criminal care îşi „spălase" reputaţia convertindu-se la creştinism pe patul de moarte. Gibbon, care nu suporta glorificarea creştină, a preferat o caracterizare generoasă, punând accentul pe talentele împăratului, cu toată extravaganţa bătrâneţii. Constantin era „înalt şi maiestuos, priceput... cutezător în războaie, binevoitor pe timp de pace şi domolit de prudenţă... *Merita* să fie numit primul împărat susţinător al religiei creştine" 37.

În ciuda exemplului dat de mama sa, există îndoieli că ar fi fost un creştin devotat. A mărturisit public datoria pe care o avea faţă de un Singur Zeu; dar marea parte a acţiunilor sale, în special Edictul Toleranţei, pot fi interpretate ca făcând parte din politica unui păgân tolerant. În timpul festivităţilor de la Constantinopol, era mai interesat ca el să fie venerat. În acelaşi timp, sprijinea construirea de biserici nu numai la Roma, unde atât

Sf. Petru, cât şi Bazilica Constantiniană (Sf. Ioan din Lateran) au fost înălţate din ordinul lui. În 321 a decretat ca duminica să fie zi de odihnă. Cum era de aşteptat, şi-a amânat multă vreme botezul, aşa că a fost creştinat pe patul de moarte de episcopul Eusebiu din Nicomidia, un arian. Nu a acordat favoruri episcopului din Roma. Constantin s-a complăcut în teatralitatea cultului personalităţii de la sfârşitul perioadei imperiale. În calitate

de *Sol Invictus* (Soare invincibil), a moştenit obiceiul lui Diocleţian, şi anume *adoraţio purpurae* (dragostea de purpură) şi s-a înconjurat de oameni care îl adulau ca pe un despot oriental. Arta publică, aşa cum apare din frizele de pe Arcul lui Constantin din Roma, era din ce în ce mai rigidă şi formală. La curtea lui, viaţa spirituală tindea să găsească o cale de mijloc între valul din ce în ce mai mare al creştinismului şi cultura tradiţională. Constantin se baza pe sprijinul retorului convertit Lactantius, pe care îl cunoscuse la Trier, ca să-l înveţe carte pe fiul său, Crispus, şi pentru a-l ajuta să scrie o relatare sistematică a lumii văzute prin prisma creştinismului – *Divinae Institutiones*.

Starea religiei în timpul domniei lui Constantin trebuie să fi fost foarte echilibrată. După Edictul de la Milano (313), biserica a beneficiat de toleranţă, de un venit stabil şi de o doctrină coerentă, datorită Crezului de la Niceea. Dar la început nu era mai mult decât o sectă aflată în minoritate. Nu exista o autoritate ecleziastică supremă. Nu toţi căzuseră de acord asupra normelor din scripturi. Nu se născuseră cei mai însemnaţi părinţi ai bisericii – Ioan Gură de Aur şi Augustin. Arius, cel mai important eretic, se bucura de o influenţă considerabilă la curtea imperială, fiind rechemat din exil în 334. Arianismul avea toate premisele să devină dominant sub următorul împărat. Mişcarea donatistă din Africa fusese înăbuşită. Singurele ţări din afara imperiului unde creştinismul lua amploare erau Armenia şi Abisinia. Trecuse vremea persecuţiilor sporadice; dar „facţiunile creştinismului au stăvilit distrugerea lumii păgâne”.

În 330, imperiul era într-o formă excelentă, cum nu mai fusese de zeci de ani. Orientul şi Occidentul fuseseră reunite. Pacea generală domnea. Reformele lui Constantin fuseseră considerate „o politică timidă de a separa ce e unit, de a reduce ce e eminent, dominată de frica de orice altă putere şi de convingerea că acela mai slab va fi cel mai supus”. Măcar imperiul a avut un răgaz. Armata a fost

controlată prin împărţirea jurisdicţiei prefecţilor pretorieni în unităţi rivale de cavalerie şi infanterie; prin separarea trupelor palatine de elită de forţele de la frontieră; şi prin primirea masivă a ofiţerilor şi a trupelor auxiliare barbare. Proiectele de construcţii monumentale ale împăratului, repararea de drumuri şi sistemul poştal îşi găseau finanţarea datorită unui sistem opresiv de taxe. O reţea de mesageri imperiali (practic spioni oficiali) le induceau teama posibililor adversari.

Constantin nu avea niciun plan pentru a rezolva eterna problemă a succesiunii. Îşi omorâse fiul cel mare, pe Crispus, pentru că auzise că ar fi participat la un complot pus la cale de Roma. Oricum mai avea trei fii – Constantin, Constanţiu şi Constans – un nepot preferat şi trei fraţi. Cu doi ani înainte de moarte le-a dat fiecăruia o parte de imperiu, acordându-le fiilor să-i rangul de Caesari. Dar aceştia nu i-au răsplătit generozitatea. Constantin II a fost ucis în timp ce-i cotropea teritoriul lui Constans. Constans a fost omorât de uzurpatorul Maxenţiu. Constanţiu II, care îşi asasinase cu sânge rece rudele rămase, era singurul care mai putea să smulgă imperiul din ghearele lui Maxenţiu.

După haosul din secolul trecut, economia imperiului era acum prosperă şi solidă. Generozitatea civică a fost redusă, dar oraşele din provincii, în special cele care se învecinau cu Europa Centrală, se mândreau cu măsurile adoptate. Reformele economice ale lui Diocleţian, bazate pe taxarea terenurilor agricole, furnizaseră o bază pentru planificarea bugetului. Însă şi birocraţia imperială s-a dezvoltat. Oamenii se plângeau că numărul perceptorilor de taxe era mai mare decât cel al plătitorilor. Monedele de aur, din care se băteau 60 dintr-o livră de argint, au contrabalansat devalorizarea monedelor de cupru şi au pus bazele unei monede stabile la Bizanţ.

Graniţele imperiului rezistau bine; de fapt, chiar s-au extins la un moment dat. Bogata provincie Armenia fusese

smulsă din ghearele perşilor în 297, iar prin romanizare şi creştinare se puneau bazele unei culturi permanente şi distinctive. Pentru a facilita administrarea, imperiul a fost împărţit în patru prefecturi: Oriens (Constantinopol), Illyricum (Sirmium), Italia şi Africa (Milano) şi Galia (Trier). În Occident, în Britania, expediţia tatălui lui Constantin a pus capăt pentru un timp jafurilor făcute de picţi şi scoţi. Împăraţii „separatişti" ai Britanici, Causius şi Afectus, fuseseră îngenuncheaţi. La Est, Persia sasanidă reprezenta o ameninţare, dar nu cotropise încă niciun teritoriu. În sud, triburile de mauri făceau presiuni asupra Africii romane.

Cele mai importante schimbări politice şi etnice din Europa aveau loc în afara graniţelor imperiului şi nu puteau fi consemnate. Zona imensă stăpânită de celţi se micşora rapid. Fortăreţele vestice ale celţilor din Britania şi Galia erau profund romanizate. Zonele din centru erau cotropite, absorbite sau distruse de triburile germanice şi slave (vezi capitolul IV). Francii se stabiliseră pe ambele părţi ale frontierei formate de Rin. Goţii terminaseră Marşul cel Lung de la Vistula până la Nipru. Slavii se îndreptau spre vest, înspre centru, unde Boemia celtică suferea influenţe slave. Balticii trăiau deja pe ţărmurile Mării Baltice. Fino-ugricii, de mult fărâmiţaţi, se îndreptau deja spre teritoriile lor viitoare. Finlandezii se stabiliseră între Volga şi Baltică; maghiarii se statorniciseră într-unul dintre multele lor locuri de popas din stepele sudice. Nomazii şi piraţii erau momentan departe, în afara graniţelor imperiului. Sciţii erau deja uitaţi. Hunii se mai aflau în Asia Centrală. Scandinavii erau deja în Norvegia, după cum o arată inscripţiile runice din vechime.

Viziunea lui Constantin asupra lumii exterioare ar fi fost determinată de situaţia sistemului roman de comunicaţii. China, fărâmiţată încă în urma haosului generat de „Perioada celor trei regate", era cunoscută datorită drumului mătăsii. Ambasadorii lui Diocleţian

fuseseră acolo în 284 d.Hr. Era condusă de dinastia Chin, a cărei influenţă se întindea de la nord la sud. Se renunţase la filosofia lui Confucius şi, datorită înfloririi budismului, ţara stabilea legături culturale puternice cu India. India, a cărei regiune nordică era sub dominaţia împăraţilor Gupta, protectori de seamă ai artei şi culturii hinduse, era mult mai aproape de Roma şi mai cunoscută. Veştile despre încoronarea lui Chandragupta I la Magadha, în 320, ar fi ajuns la Constantinopol pe filieră egipteană. Egiptul era o sursă de informaţii şi din Abisinia – ţinta misiunilor creştine din Siria şi Alexandria. Imperiul sasanid din Persia, care avea o frontieră extinsă şi fragilă cu Roma, a făcut obiectul unui interes crescut. Respinsese elenismul epocii precedente şi trecuse într-o etapă de Zoroastrism militant. Mani, profetul maniheismului dualist, care căutase să împace principiile lui Zoroastru cu cele ale creştinismului, fusese executat cu aproximativ şaizeci de ani în urmă. Regele-copil Shapur II (310 – 379) era încă sub influenţa preoţilor şi tutorilor să-i severi, care se ocupau de alcătuirea Sfintei Scripturi, *Avesta*, şi îi persecutau pe toţi cei care nesocoteau acea doctrină. Pacea romano persană, care a durat treizeci şi trei de ani, urma să ţină până la moartea lui Constantin.

Întemeierea Constantinopolului în 330, un eveniment de seamă, pare să sprijine practica răspândită conform căreia domnia lui Constantin este considerată o linie de demarcaţie între Epoca Antică şi cea Medievală. Din acest punct de vedere, intră în competiţie cu alte date importante: în 392, Teodosie I a ajuns primul împărat al cărui imperiu era exclusiv creştin; în 476 s-a prăbuşit Imperiul Roman de Apus; în 622, a avut loc ascensiunea Islamului, care a împărţit lumea romană în musulmană şi creştină; iar în 800 Carol cel Mare a refăcut un imperiu creştin în Vest (vezi p. 268). Dacă această linie de demarcaţie ar fi luată în serios, există pericolul ca tânărul Constantin să fie considerat antic şi Constantin cel mai

bătrân medieval.

Mai important este echilibrul între moştenirea trecută şi totalitatea inovaţiilor – ceea ce istoricii numesc „continuităţi” şi „discontinuităţi”. Pe această bază, putem susţine cu tărie că această balanţă nu s-a înclinat la Constantinopol în 330 d.Hr.

Roma a scăzut în importanţă, mai ales când Constantin a renunţat la garda pretoriană şi a şters de pe faţa pământului cartierul ei general. Dar oricum Roma intrase în declin cu mult timp înainte. Pe termen lung, acest lucru a fost benefic: pierzând controlul unui imperiu care urma să se prăbuşească, nu avea să fie legat de soarta acestuia. Roma avea să fie noul sediu de durată al celui mai important ierarh al creştinismului. Însă episcopul Romei de atunci nu era prea hotărât. Silvestru I (314 – 335) nu a participat nici la Conciliul de la Arles, convocat de Constantin în 314 pentru a pune capăt neînţelegerilor între donatişti, nici la cel de la Niceea.

Majoritatea istoricilor sunt de acord că esenţa civilizaţiei greco-romane, consolidată în perioada târzie a Antichităţii, rezidă în imperiu, apoi în pluralismul cultural complex pe care îl patrona şi tolera. Însă esenţa civilizaţiei medievale se afla în comunitatea creştină şi în cultura acesteia. Aceasta s-a dezvoltat datorită amestecului între romani şi neromani, pe o bază teritorială care coincidea doar parţial cu cea a fostului imperiu. În 330, nu începuseră încă procesele fundamentale. Constantin nu era încă european.

Nu trebuie să uităm succesiunea evenimentelor. Perioada de timp care îl despărţea pe Constantin de Carol cel Mare era mai întinsă decât cea dintre Constantin şi Caesar şi Augustus. Era egală cu toată perioada istoriei moderne, de la Renaştere şi Reformă până în prezent.

Însă Constantin a plantat germenii unei noţiuni istorice – religia creştină era compatibilă cu politica. Iisus însuşi respinsese categoric implicarea în politică; înainte

de Constantin, creştinii nu încercaseră să preia puterea pentru a-şi servi cauza. După Constantin, creştinismul şi politica la nivel înalt au mers mână în mână. Potrivit puriştilor, în acest moment a început să se manifeste corupţia morală.

Cum era de aşteptat, Constantinopolul a devenit cel mai important centru al creştinătăţii. A ajuns capitala oficială a Imperiului Roman în 331, la un an de la inaugurare, şi a rămas mai bine de o mie de ani. După una sau două generaţii a avut un caracter eminamente creştin, bisericile depăşind ca număr templele, până când cele din urmă au fost interzise. Constantinopolul a fost izvorul, apoi inima statului bizantin – ramura matură a creştinismului medieval şi, în ciuda adepţilor „civilizaţiei vestice”, o componentă fundamentală a istoriei europene.

ORIGO

Naşterea Europei, 330 – 800

Încercările de a prezenta situaţia de la sfârşitul Imperiului Roman par sortite eşecului. Toată lumea ştie despre declinul şi prăbuşirea acestuia, aşa că a fost aproape imposibil să se reconstituie perspectiva acelor îndelungate secole, când rezultatul final era învăluit în mister. Voltaire spusese despre istoria târzie a imperiului că era „ridicolă”; Gibbon a scris că zugrăvise „triumful barbarismului şi religiei”.

Dar contemporanii nu puteau să împărtăşească punctul de vedere al iluminiştilor. Da, erau conştienţi că trăiesc vremuri grele. Nimic nu aminteşte mai mult de acea epocă decât reflecţiile melancolice ale filosofului roman Boethius (480 – 525). „Cel mai mare ghinion, a scris el în *Consolarea filosofiei*, este să fi fost fericit odată”. Pe de altă parte, dacă aceştia au văzut că imperiul intrase în declin, nu înseamnă că şi-au imaginat şi că se va prăbuşi. Pentru mulţi creştini, sfârşitul imperiului era acelaşi lucru cu a Doua Venire a lui Cristos, cu însăşi Apocalipsa. Dar Apocalipsa fusese de prea multe ori amânată încât nu mai

era luată în serios. Ba mai mult, nu este sigur că barbarii, ale căror incursiuni erau cea mai vizibilă cauză a slăbirii imperiului, aveau vreo intenţie să-l distrugă. Dimpotrivă, voiau să se bucure şi ei de avantaje. Îngrozitorul jaf al Romei din 410 d.Hr. a avut loc pentru că împăratul refuzase să-i lase pe goţii lui Alaric să se stabilească în imperiu. Din perspectivă modernă, adevăratele minuni de contemplat sunt longevitatea Imperiului Roman şi independenţa crescândă a fostelor lumi romane şi barbare. Pe termen lung, această interacţiune a dus la naşterea entităţii numite „creştinătate”, piatra de temelie a civilizaţiei europene.

La moartea lui Constantin, împărţirea „lumii cunoscute” în romană şi barbară era încă valabilă. De o parte a frontierei era Imperiul Roman reunit; de cealaltă, o masă agitată de popoare, aflată încă în faza tribală, care lucra pământul sau se răspândea în zonele de câmpie. Este evident că romanii vedeau această împărţire în alb şi negru. Pentru ei imperiul era „civilizat”, adică supus unei guvernări „ordonate”; barbarii erau „sălbatici” prin definiţie. Deşi exista cu siguranţă conceptul de „sălbatic nobil” – ca atunci când Caractacus, căpitanul britonilor, fusese plimbat prin Roma – trecerea de la imperiu la teritorii necunoscute era privită ca un pas de la lumină la întuneric.

În realitate, distincţia între lumea romană şi neromană nu putea fi rigidă. Soldaţii romani luptau de obicei sub conducerea unor generali barbari, care foloseau trupe auxiliare barbare ca să respingă asaltul inamicilor barbari ai imperiului. Ţările alăturate frontierelor fuseseră expuse de secole influenţei romane. Negustorii romani şi artefactele pătrunseseră dincolo de graniţele imperiale. Monedele romane fuseseră dezgropate pe tot teritoriul Germaniei şi în Europa de Est. În tezaurele şi mormintele romane s-au găsit obiecte uimitoare din aur, bronz, dar şi argint, la Hildesheim lângă Hanovra, la Lubsow în

Pomerania, la Trondheim în Norvegia, la Klajpeda în Lituania şi chiar în Afganistan. Importante puncte comerciale romane funcţionau până în sudul Indiei.1

Este dificil de precizat ritmul în care s-a produs declinul Imperiului Roman. S-au derulat trei procese de anvergură după domnia lui Constantin, iar fiecare dintre ele a durat multe secole. Primul a fost nesfârşita migraţie spre Europa a popoarelor barbare (vezi pp. 215 – 238). Al doilea a fost prăpastia din ce în ce mai mare între lumea orientală şi cea occidentală a imperiului (vezi pp. 239 – 251). Al treilea a fost expunerea treptată la creştinism a popoarelor barbare (vezi pp. 275 – 281). Aceste trei procese au dominat perioada care avea să se cheme „Epoca întunecată". În al patrulea rând, ascensiunea islamului (vezi pp. 251 – 258) a depăşit graniţele îndepărtatei Arabii în secolul VII şi şi-a stabilit rapid frontierele sudice şi estice prin intermediul cărora ceilalţi puteau interacţiona.

Pentru cititorii moderni, problema principală o constituie percepţiile romanocentrice şi creştinofile ale istoricilor europeni a căror abordare a „Epocii întunecate" a reflectat şi educaţia lor clasică, şi credinţele lor religioase. Evident că oamenii se pot pune în pielea lui Boethius sau a lui Gregor de Tours şi să empatizeze cu opiniile lor sumbre. Dacă se face acest lucru, atunci sentimentul eşecului e şi mai profund. Pe de altă parte, nu există niciun motiv pentru care o perspectivă să fie acceptată, iar celelalte complet desconsiderate. Dacă sursele ar fi mai numeroase, poate că am simţi mai multă simpatie faţă de barbarii care înaintau în Europa, faţă de păgânii sau faţă de războinicii musulmani. În acest caz, atmosfera generală ar fi probabil una de entuziasm, de aşteptare. Potrivit lui Salvian din Marsilia, mulţi romani din familii bune s-au refugiat printre goţi şi franci, „căutând omenia romană printre barbari, pentru că nu mai suportau ticăloşia barbară din rândul romanilor" 2.

Migraţii şi aşezări în secolele de început ale primului mileniu, puţine părţi din Peninsulă erau locuite de popoarele care aveau să se stabilească acolo permanent în „teritorii” bine delimitate. Mare parte a populaţiei de dincolo de frontiera romană era în mişcare. Triburile şi federaţiile de triburi, mici sau mari, căutau încontinuu zone mai bune unde să se stabilească. Din când în când ritmul peregrinărilor se înteţea din cauza foametei ori a călăreţilor nomazi violenţi, care se deplasau rapid în altă parte, după ce stătuseră zeci de ani, ba chiar secole în acelaşi loc.

Ritmurile neregulate ale migraţiilor depindeau de mai mulţi factori complecşi: schimbările climatice, proviziile de hrană, creşterea demografică, rivalităţile locale, conflictele îndepărtate.

Erau complet imprevizibile pentru romanii care stăteau de veghe la graniţe. Se acumulau pe nesimţite tot felul de tensiuni, până când un eveniment neprevăzut le dezlănţuia. Lungi perioade de pace alternau cu incursiuni scurte şi puternice. Ca întotdeauna, migraţia depindea de echilibrul fragil între forţele de inerţie, problemele locale şi tentaţia „ierbii mai verzi” din alte părţi. Cauza principală a unei strămutări îşi avea rădăcinile în stepele din Asia Centrală, iar „efectele secundare” se vedeau imediat. Schimbările petrecute într-o parte a populaţiei dădeau naştere la consecinţe pentru toată populaţia respectivă.

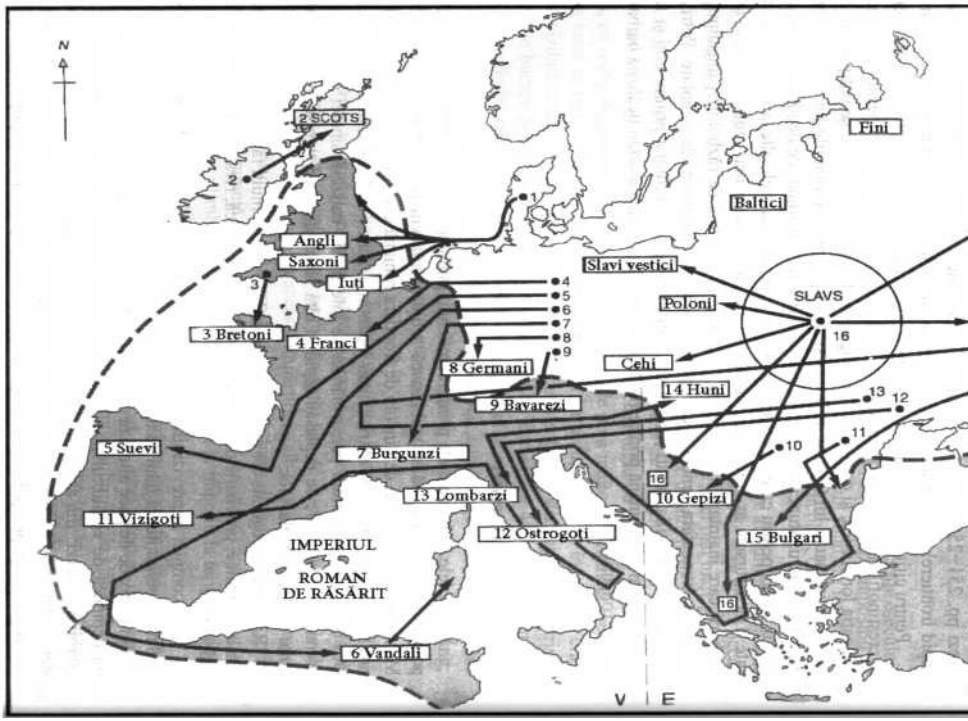

Ca ultimul vagon al unui tren dintr-o gară de triaj, ultimul trib din partea de vest putea fi pus în mişcare cu o forţă uriaşă din locul în care se afla.

Hunii au provocat aceste consecinţe în vest cu mult timp înainte ca ei înşişi să-şi facă apariţia. Chinezii nimiciseră un imperiu hun în 36 – 35 î.Hr. Apoi hoardele de huni şi turmele de vite de pe urma cărora îşi duceau traiul se stabiliseră în Turkistanul de azi. Iscoadele lor puteau străbate un teritoriu de câteva mii de mile pe lună. Călărind pe cai mongoli rapizi şi înarmaţi cu arcuri şi săgeţi, puteau să ajungă iute în inima Europei sau în Orientul îndepărtat într-o singură vară. Ca toţi nomazii autentici, au avut un mare impact asupra popoarelor agrare sau seminomade cu care intrau în contact. În secolul II d.Hr. s-au mutat la nord de Marea Caspică; în secolul IV spre Ucraina de astăzi. Acolo i-au întâlnit pe

ostrogoţi în anul 375, un trib germanic care, în mod neaşteptat, o pornise în direcţia opusă. Conflictul izbucnit i-a „împins” pe ostrogoţii şi vizigoţii învecinaţi în Imperiul Roman. În cincizeci de ani un alt trib asemănător, alanii, şi-au făcut apariţia în sudul Portugaliei de azi – la aproape 5.000 de mile depărtare. Hunii nu au atacat imperiul decât după 441. Ritmul migraţiei era foarte lent. Alanii, care au traversat Niprul în jurul anului 375 şi Rinul în 406 şi au ajuns la Oceanul Atlantic în anii 420, parcurgeau cam 8 km pe an. „Năvălirea bruscă” a vandalilor, care au parcurs şi ei o bucată din drum cu alanii (vezi mai jos), a avut o viteză medie de 2 km pe săptămână. Popoarele care aveau columne tribale, care, animale şi provizii nu aveau cum să ţină pasul cu nomazii.

Consideraţiile de ordin geografic jucau un rol important. Obstacolul principal pentru care popoarele nu se puteau mişca liber nu îl reprezenta frontiera imperială, ci munţii. Toate triburile care o luau pe drumul preistoric prin stepele eurasiatice ajungeau automat la nord, de-a lungul câmpiei europene, dacă nu o luau imediat la sud de-a lungul malului Mării Negre. După aceea, puteau să o ia înspre sud în două feluri: prin depresiunea Moraviei sau a Bavariei. Dacă o luau spre sud, aveau să se confrunte cu forţele imperiale de pe Dunăre. Dacă o luau spre nord, întâmpinau puţină rezistenţă, iar inerţia îi ducea pe migratori direct spre Rin. Din aceste motive, asupra barierei Rinului se exercita treptat o presiune crescândă, până când în secolele III ŞI IV s-a ajuns la o adevărată aglomeraţie de triburi. Culoarul printre munţi şi înspre Dunăre era impracticabil pentru convoaiele mai mari. Dar a devenit ruta predilectă pentru nomazi; iar câmpiile luxuriante ale Panoniei – mai târziu numită „Hungaria” după huni – reprezenta destinaţia lor. (Vezi pp. 232, 296, 316.) [CSABA]

Un alt obstacol îl reprezentau triburile care blocau

drumul. Însă Peninsula avea multe zone întinse: densitatea populaţiei era foarte scăzută chiar şi în imperiu. Dar teritoriul era în mare parte sălbatic. Pădurile întinse, câmpurile nisipoase şi văile inundate nu puteau fi traversate şi nici cultivate; iar popoarele migratoare trebuiau să se lupte pentru zone de pământ cultivabil. Triburile nu se puteau deplasa fără a intra în contact sau în conflict cu cele aflate înaintea lor. Prin urmare, amestecul triburilor în anumite porţiuni din câmpia europeană a fost inevitabil. Cu siguranţă că germanii, slavii, celţii şi alţii s-au intersectat şi uneori sau şi amestecat. Ideea de pământul exclusiv al patriei este doar o fantezie modernă.

Fluiditatea grupurilor de triburi migratoare şi natura haotică a deplasării acestora nu i-au ajutat pe cei care au studiat mai târziu procesul migraţiei. Cronicarii şi istoricii erau tentaţi să descrie triburile ca fiind discrete, cu caracter permanent şi cu conştiinţă, ceea ce nu era neapărat cazul. Nu se ştie cu siguranţă dacă anglii, saxonii şi iuţii care au ajuns în Anglia erau atât de diferiţi cum îi zugrăvise Beda Venerabilul (vezi mai jos). Cu toţii au avut de „suferit” din cauza istoricilor naţionalişti din zilele noastre, care se gândesc să atribuie caracteristici moderne personajelor preistorice. În lipsa alternativelor, este greu de ştiut cum putem descrie migraţiile în afara referirii la triburile tradiţionale. Dar trebuie să fim conştienţi de dezavantajele acestei interpretări.

CSABA

În câmpiile întinse din Asia – începu el – trăiau două triburi sălbatice şi temerare: hunii şi maghiarii. Când populaţia lor a crescut, hunii au pornit spre alt loc unde să se stabilească. După multe greutăţi, au ajuns într-un ţinut plin cu pajişti verzi, râuri repezi şi munţi împăduriţi. Dar pământul nu era liber. Aparţinea romanilor, care îi spuneau Panonia.

Cel mai curajos dintre huni era Attila, un tânăr prinţ,

aşa că l-au încoronat rege. Acesta a cucerit mai multe ţinuturi şi îşi conducea supuşii cu o mână de fier. Când i-a murit soţia, lăsându-i doi fii, pe Csaba şi Aladar, acesta a cerut cu îndrăzneală de soţie pe fiica împăratului roman şi jumătate din imperiu drept zestre.

În cele din urmă s-au luptat la Katalaun. Cavaleria uşoară a hunilor s-a năpustit asupra armatei romane ca o tornadă, dar pe urmă a fost făcută bucăţele de soldaţii cu platoşă de fier… Râurile liniştite s-au umplut de sânge". Biciul lui Dumnezeu" s-a frânt… Bătrân în cuget, a murit la scurtă vreme după aceasta.

Apoi Csaba s-a hotărât să-i ia cu el pe cei mai puternici oameni şi să se întoarcă în Asia îndepărtată… la maghiari. Şi-a strâns poporul". Vii sau morţi", le-a promis el", vom veni în ajutorul vostru dacă sunteţi în pericol".

După ce a plecat, o altă armată duşmană a pornit împotriva hunilor. Rânduri întregi de oşteni nemiloşi năvăleau în cetatea lor păzită. Hunii au căzut în genunchi şi s-au rugat pentru Csaba. Le-a răspuns un tunet lung, puternic, tot mai puternic… A apărut printre stele o dâră albă şi strălucitoare, care a format un arc asemănător unui curcubeu. Cu săbiile lor strălucitoare, strigătele a mii de soldaţi şi zgomotul asurzitor făcut de copitele a mii de cai, Csaba şi războinicii săi au coborât din cer, nimicind duşmanul împietrit de groază.

Csaba şi armata sa de spirite s-a mai întors o dată, fiind de partea maghiarilor care s-au întâlnit cu fraţii lor în acest superb tărâm al nostru. După aceea nu s-a mai întors niciodată. Dar cerul scânteietor", cerul războinicilor noştri" a rămas acolo de-a pururi.1 Legendele sunt depozitarul memoriei colective. Erau menite să bine dispună oamenii, dar şi să întărească identitatea de trib. Faptele vitejeşti ale hunilor şi maghiarilor din Ungaria au avut loc la o diferenţă de cinci sute de ani între ele. Dar maghiarii au continuat să simtă o legătură între înaintaşii lor nomazi. În vremurile de azi, numai o familie de

maghiari şi-ar boteza fiul Attila.

Acesta a fost începutul unui proces istoric de proporţii care s-a numit, din perspectiva imperiului, „invaziile barbare”, dar din punctul de vedere limitat al Europei Occidentale, „invaziile germanice”. Germanii îi spuneau *Völkerwanderung*, „Rătăcirea popoarelor” – un termen potrivit pentru triburile germanice şi altele. De fapt, acesta acoperea marea parte a Peninsulei Europei, estul şi vestul, şi a continuat în primul mileniu d.Hr., până când migraţiile au încetat. Evenimentele principale sunt cunoscute doar din surse romane, din moment ce nomazii neştiutori de carte nu au lăsat mărturii scrise. Dar aici este procesul din care majoritatea naţiilor viitoare îşi vor extrage originea. Ca să parafrazez o propoziţie dintr-o perioadă ulterioară, acest fenomen se putea numi *Drang nach Westen*, Mersul spre Vest, calea spre aşezarea permanentă. Fără acest lucru, orice concept de „Europa” sau „europeni” ar fi de nerecunoscut. În urma investigaţiilor antropologice, s-a constatat că existau trei tipuri de populaţii: locuitorii imperiului, care trăiau la oraşe sau la ţară; triburile barbare care trăiau din cultivarea terenului arabil sau a păşunilor şi adevăraţii nomazi. Trebuie adăugaţi şi piraţii care, la fel ca nomazii, trăiau din jafuri şi străbăteau distanţe întinse în mările din nord.

Din punct de vedere tehnologic, este important să amintim faptul că agricultura din perioada epocii de fier ajunsese în punctul în care se câştiga mai mult dacă se plivea aceeaşi bucată de pământ decât dacă popoarele se deplasau constant. Barbarii nu căutau doar aventuri sub soare, ci undeva unde să se stabilească.

Din punct de vedere etnic, popoarele din Peninsulă aveau la dispoziţie cele mai variate conexiuni. Putem spune cu oarecare rezerve că elementul indo-european era deja predominant la jumătatea primului mileniu. Majoritatea locuitorilor imperiului, deşi nu erau romani sau greci la origini, erau profund latinizaţi în vest şi

grecizaţi în est. Lăsând la o parte câteva excepţii notabile, barbarii migratori făceau parte din una dintre familiile indo-europene (Vezi anexa III, p. 1084).

Pe lângă nomazi, dintre popoarele nonindo-europene mai făceau parte grupul ugrofinic, câteva din triburile iberice din Spania; rămăşiţe ale populaţiei prélatine din părţile îndepărtate ale Italiei şi elemente neasimilate printre ilirii, dacii şi tracii din Balcani. Evreii se împrăştiaseră în oraşele mari din bazinul Mării Mediterane. Gruparea de popoare ugro-finice se împrăştiase deja. Finlandezii sau *Suomalainen* exploraseră taigaua subarctică începând din Siberia. Ocupau teritoriul dintre capătul Mării Baltice şi Volgii Superioare, care avea mai târziu să devină inima Rusiei. Din punct de vedere etnic, finlandezii se înrudeau atât cu hunii, cât şi cu maghiarii şi alte popoare mai puţin numeroase – cheremisii, mordvinii, permienii, vogulii şi ostiacii – care rămăseseră în urmă în zona Uralilor. Mai erau înrudiţi şi cu grupul altaic din care fac parte turcii, mongolii şi tătarii. Vecinii lor, laponii, făceau tot felul de peregrinări cu săniile lor trase de reni arctici. Laponii îşi spuneau „sameh”, însă, pentru a stârni confuzie, naţiunile nordice le spuneau „finlandezi”. De aceea pe urmă s-a întemeiat o provincie suedeză pe nume Finnmark.

În Caucaz, mai existau două popoare fragmentate cu puţine legături. Caucazienii din nord sunt: abhazii, cecenii şi avarii; caucazienii din sud sunt lăzii, mingrelienii şi georgienii. În anii 1920, un lingvist amator de origine scoţiană, Nikolai Jakovelici Marr (1864 – 1934), care şi-a rusificat numele, a venit cu o teorie care lega aceste limbi caucaziene de bască, etruscă şi ebraica veche, reconstituind astfel scena etnică europeană. Din nefericire, deşi era sprijinită de unul dintre cei mai importanţi georgieni, teoria lui Marr a fost respinsă de aproape toţi istoricii.

Nomazii asiatici au pătruns în Peninsulă în valuri care

se întind de-a lungul istoriei documentate. Hunii, care şi-au făcut apariţia în secolul V d.Hr., au fost „urmaşii” altor hoarde care ajunseseră în aceleaşi stepe, adică vechilor sciţi şi irano-sarmaţilor, despre care Ptolemeu a scris că erau stăpânii stepelor în secolul II d.Hr. După ei au venit avarii, maghiarii şi mongolii, care aveau cu toţii să ajungă în Europa Centrală. Alţi nomazi făceau peregrinări doar în vecinătatea Mării Negre. O ramură a bulgarilor turci îşi întemeiase un regat pe cursul mijlociu al Volgăi. O altă ramură s-a stabilit lângă gura de vărsare a Dunării în secolul VII d.Hr. Hazard au mers pe urmele bulgarilor, întemeindu-şi un regat care se întindea de la Caucazul de Nord până la Nipru. Pecenegii au ajuns în Balcani pe urmele hazarilor. După ei cumanii au mai construit un stat efemer în stepele

Mării Negre. Ţiganii sau „romii” au ajuns în Europa din India în secolul XI. O ramură a turcilor pătrundea în Caucaz cam în acelaşi timp; ramura principală a cucerit zona Balcanilor în secolul XIV.

Dintre toate aceste popoare nonindo-europene, puţine au lăsat o amprentă durabilă în timp. Bascii şi maltezii au rezistat secolelor vorbind limbi neînrudite cu nicio ţară învecinată. Şi evreii şi-au păstrat o identitate numai a lor. Finlandezii şi estonienii din zona baltică şi maghiarii din „Hungaria” au reuşit să pună bazele unor naţiuni moderne. Laponii încă se folosesc de reni. Tătarii, ultimii descendenţi ai mongolilor, au supravieţuit în republica „Tatarstan” de pe Volga şi, în ciuda deportărilor din prezent, în Crimeea. Ţiganii sunt răspândiţi în toată Europa. Turcii, care au cucerit şi au pierdut un imperiu imens, au avut o influenţă slabă în Europa, în apropiere de Istanbul. Bulgarii balcanici s-au identificat atât de mult cu lumea slavă, încât regimul comunist a persecutat comunitatea turcă în anii 1980 pe motivul că victimele lor nu erau „turci adevăraţi”, ci slavi turcizaţi. Dacă oficialii bulgarii erau corecţi, ar fi trebuit să expulzeze şi bulgarii

pe motiv că nici ei nu erau „slavi adevăraţi”, ci turci slavizaţi. [GĂGĂUZ]

Termenul „indo-european” se referă în principal la o categorie lingvistică (vezi capitolul I) şi doar prin extensie la popoarele care au vorbit acele limbi ca pe limba lor maternă. Toate limbile care aparţin acestui grup se trag dintr-o limbă comună proto-indoeuropeană vorbită undeva în Eurasia cu peste 5.000 de ani în urmă. De atunci, grupul s-a răspândit pe un teritoriu care se întindea din Islanda până la Ceylon şi, datorită colonizării moderne, pe toate continentele lumii. Mulţi au spus că „limba este comoara cea mai de preţ a omului”; şi „indo-europenii” formează cu siguranţă una dintre cele mai importante comunităţi lingvistice din istorie.3 (Vezi anexa III, p. 1084.)

Însă adevărata problemă este stabilirea unui alt lucru pe care indo-europenii îl au în comun în afară de limbă. S-a renunţat la ideea conform căreia limba este neapărat legată de originea unei rase. Limbile se pot transmite uşor de la o rasă la alta. După o anumită perioadă de timp, nu trebuie să se facă nicio corelaţie între „limba maternă” a unui popor şi originile rasiale. (Acest lucru se poate demonstra în spaţiul vorbitor de engleză, unde engleza a fost adoptată de milioane de afro-americani şi afro-caraibieni.) în cazul Eurasiei, nu este sigur dacă cei mai închişi la piele şi-au „exportat” limba către vecinii lor „europeni” mai deschişi la ten sau viceversa, sau dacă amândouă au preluat-o de la o a treia parte. În Afganistan circulă o teorie conform căreia toţi indo-europenii se trag de acolo. Tocmai de aceea, chiar dacă există, grupul rasial „european”, „caucazian” sau „arian” nu coincide cu limbile indo-europene. De pildă, majoritatea turcilor par a fi caucazieni ca rasă, dar limba lor nu e europeană. [CAUCAZIA]

Cu siguranţă că puritatea rasială este o idee fără

valoare când se încearcă aplicarea acesteia pe popoarele europene în vremuri istorice. Populaţia Imperiului Roman era compusă dintr-un amestec de negri din nordul Africii şi semiţi din vestul Asiei. Triburile barbare îşi protejau zestrea genetică cu ajutorul femeilor captive şi prizonierelor. Dacă vizitezi Irlanda sau Peninsula Scandinavă, vei vedea cu ochiul liber că tipologiile rasiale există şi că limba, cultura, religia, politica sunt factori mai puternici în determinarea etnicităţii decât rasa. Este adevărat că orice trib sau adunare socială care trăieşte în comun o perioadă de timp trebuie să aibă o limbă. În anumite cazuri, pentru a-şi proteja identitatea, aceştia vor ridica bariere formale sau informale împotriva încrucişării între rase. În anumite cazuri în care apartenenţa este definită de criterii de rudenie susţinute de tabuuri religioase, actele sexuale între persoane de rase diferite puteau fi pedepsite cu expulzarea, în acest fel, limba şi rudenia ajung să fie strâns legate între ele.

Celţii, care au fost înaintea indo-europenilor pe câmpia din nord, ajunseseră în vest în timpul imperiului. Întemeiaseră una dintre cele mai avansate culturi arheologice (vezi p. 96). Celţii erau cunoscuţi pentru măiestria în prelucrarea metalelor, iar faptul că aveau arme din fier poate explica expansiunea lor foarte rapidă. Celţii au năvălit ca o furtună în Roma în 390 î.Hr. şi în Grecia în 279 î.Hr., îngrozindu-şi victimele prin statura lor impunătoare, părul roşu, temperamentul violent şi prin obiceiul lor scârbos de a vâna capete. Timp de douăzeci de ani, spre sfârşitul secolului II î.Hr., sub formă de cimbri, care au pornit din Iutlanda alături de teutoni, au provocat pagube imense în Galia şi Spania până au fost opriţi de consulul Marius. După ce i-a nimicit şi pe cimbri la Campi Raudii lângă Verona în 101 î.Hr. (vezi p. 211). Una sau două înfrângeri nu au putut stăvili forţa valului. Boii celţi erau cunoscuţi în „Boemia”. Alţi celţi se stabiliseră în nordul Italiei şi au întemeiat Galia cisalpină. Au ocupat tot

teritoriul de la vest şi nord-vest de Alpi, formând Galia transalpină. Au traversat Pirineii întemeind, printre altele, şi Galicia; apoi s-au dus în Renania. În secolul VIII î.Hr., invadaseră deja insulele din larg întemeind, astfel Insulele „Britanice”.

Prin urmare, când legiunile romane au cucerit mare parte din Europa Occidentală în perioada târzie a Republicii, dintre popoarele băştinaşe, celţii au fost cei care s-au opus. În timpul Imperiului, ei formau grosul populaţiei de celto-iberici romanizaţi din Spania, galo-romani din Galia şi romano-britoni din Britania. Majoritatea numelor de trib se reflectă în denumirile locurilor de astăzi care şi-au pierdut în totalitate legătura celtică – *Boii* (Boemia), *Belgae* (Belgia), *Helveţii* (Elveţia), *Treveri* (Trier), *Parisi* (Paris), *Redones* (Rennes), *Dumnonii* (Devon), *Cantiaci* (Kent), *Brigantes* (Brigsteer). Din cauza următorului val de popoare germanice, celţii şi-au întemeiat cetăţile în nord-vest, la „graniţa celtică” a Britanici – în Irlanda, vestul Scoţiei, Ţara Galilor şi Cornwall. În secolul IV d.Hr., fiind constrânşi de anglo-saxoni, migratorii celţi din Cornwall au trecut în „Finisterre”, ceea ce a dus la întemeierea Bretaniei. Dintre cele şase limbi celtice care s-au păstrat, trei aparţin grupului galic sau Celtic-Q, iar trei grupului britonic sau Celtic-ţi. *Cymru am byth*! *O* ramură a celţilor a plecat spre Asia Mică. „O, galaţieni nesăbuiţi, exclama Sf. Pavel când i-a vizitat pe aceşti «gali din est»” în 52 d.Hr. (Gal. 3, 1). Trei sute de ani mai târziu, Sf. Ieronim, care venea de la Trier, observa că galaţienii vorbeau practic aceeaşi limbă ca şi galii nativi din Renania. [TRISTAN]

Probabil că popoarele germanice alcătuiau cea mai mare populaţie barbară din perioada romană. Văzuţi prima oară în sudul Peninsulei Scandinave, Posidoniu le-a spus *germani* în 90 î.Hr., dată la care se stabiliseră deja pe teritoriul care de atunci le-a purtat numele. În vest s-au

suprapus peste celţi, aşa că triburi ca teutonii sau cimbrii au fost considerate celtice, germanice sau celtice germanizate. În est s-au suprapus peste slavi, ceea ce a dus la controverse – dacă triburi ca venedii, menţionaţi de Tacit, erau venedi slavoni, vandali germanici sau slavi germanizaţi.

Popoarele germanice se clasifică în trei grupuri. Grupul scandinav a dat naştere viitoarelor comunităţi daneze, suedeze, norvegiene şi islandeze. Din grupul vest-germanic, stabilit pe coasta Mării Nordului făceau parte batavienii, frizonii, francii, alamanii, iuţii, anglii şi saxonii. Aceştia sunt strămoşii olandezilor, flamanzilor, englezilor şi scoţienilor din zonele joase, dar şi în parte al francezilor. Grupul est-germanic, de la est de Elba, îi cuprinde pe şvabi, lombarzi, burgunzi, vandali, gepizi, alani şi goţi. Aceştia s-au făcut

„Vinovaţi” de aglomeraţia tribală din câmpiile nordice şi au fost artizanii crizei din Imperiul Occidental. [FUTHARK]

În *Germania* lui Tacit, acesta descrie obiceiurile, structura socială şi religia triburilor germanice. Făcuseră schimb de mărfuri cu lumea mediteraneeană din epoca bronzului şi adoptaseră metodele agricole romane, chiar şi viticultura. Clanurile lor erau unite prin legături de rudenie şi domneau alături de o adunare democratică formată din războinici, numită [DING] sau „Lucru”. Religia lor avea ca personaje centrale regii fertilităţii Njodr (Nertus) şi Freyr, Wodin (Odin), stăpânul magiei şi zeul războiului şi Thor (Donar), protector al fermierilor împotriva uriaşilor, vrăjitoarelor şi altor rele. Nu existau preoţi, din moment ce războinicii lor, care-şi luau adesea şi titlul de rege, aveau funcţii militare şi religioase. Au evitat multă vreme să se creştineze, deşi goţii s-au convertit la arianism cu multă vreme înainte (vezi mai jos).

TRISTAN

Lângă Menabilly, la două mile nord de Fowey în Cornwall, se află o columnă conică din piatră de doi metri înălţime. Pe ea se mai vede o inscripţie scrisă cu litere romane datând din secolul VI: „Drustans hic iacet cunomori fiuus” (Aici zace Tristan [sau Tristram], fiul lui Quonimorius). În apropiere se mai zăreşte fundaţia unui fort din epoca fierului, Castle Dôr. Excavaţii le făcute în jurul monumentului au scos la iveală faptul că a fost reocupat în perioada timpurie medievală. Ferma învecinată Lantyan sugerează faptul că pe acel loc a existat odată *Landen* – palatul „regelui Mark, numit Quonimorius”. Pădurea *Moresk* sau Morrois, vadul cel rău din *Malpas* şi conacul *TârGwyn* sau *La Blanche Lande* şi mănăstirea Sf. Sampson-in-Golant, toate având nume care apar în texte de mai târziu, se găsesc în apropiere. Nu prea există motive să ne îndoim că piatra funerară n-ar aparţine lui Tristan, personajul de legendă.1

Potrivit legendei, Tristan, prinţul tărâmului pierdut Lyonesse, s-a îndrăgostit nebuneşte de Isolda, prinţesa Irlandei, pe care o însoţise pe corabi. a care avea să o ducă la viitorul ei soţ, regele Mark, rudă cu ea. Pasiunea dintre ei, întărită de o poţiune a dragostei, îi condamnă la o viaţă de întâlniri nepermise şi fugi. Povestea lor ia sfârşit când Tristan este rănit mortal de spada otrăvită a regelui, iar Isolda moare în ultima îmbrăţişare cu Tristan.

Secole mai târziu, această tragică poveste de dragoste celtică a fost versificată în toată Europa. Prima variantă franceză, ca şi cea a lui Eilhardt în germana renană, datează din 1170. Versiunea germană completă, scrisă de Gottfried von Strassburg (cca. 1200), a fost principala sursă de inspiraţie pentru libretul operei lui Wagner (1859). Au mai existat versiuni în provensală şi engleză veche. În secolul XV, *Morte d’Arthur*, scris de Sir Thomas Malory, ca şi romanul francez *Roman de Tristan*, combină povestea lui Tristan cu cea a regelui Arthur.

O copie a versiunii în franceză, cu miniaturi iluminate

superbe, se află la Biblioteca Naţională Austriacă sub nota Vienna Ms Codex 2537.2 Opera în care apare un Tristan bielorus a fost compusă în secolul XVI şi este acum păstrată la Poznah, constituind cel mai vechi exemplu de literatură laică bielorusă.3 Povestea era veche de 1.000 de ani:

Pe urmă, Sir Tristan a plecat fără întârziere pe mare şi frumoasa Isolda… fiind amândoi în cabina de vas, li s-a făcut sete şi au văzut un pocal de aur în care părea să fie un vin ales… Apoi au râs, s-au veselit şi au băut din belşug… Dar băutura era deja în ei şi s-au iubit atât de mult, încât dragostea nu i-a părăsit nici la bine, nici la rău…4

Ca şi Tristan, personajul central al ciclului arturian rămâne o enigmă istorică. Majoritatea istoricilor sunt de părere că Arthur, „viitorul rege", a fost cu siguranţă un despot războinic britanic creştin care lupta împotriva valului anglo-saxon de invadatori. Dar nimeni nu l-a identificat cu certitudine. Nenius, cronicar din secolul VIII, l-a numit pe Arthur *dux bellorum*, căci îi învinsese pe saxoni la „Mount Badon". În documentele galeze este numit *amheradawr* sau „împărat". În secolul XII, Geoffrey de Monmouth a spus că Arthur s-a născut pe minunata insulă-fortăreaţă Tintagel de pe coasta Cornwallului, apoi a murit la Glastonbury, lângă altarul Sfântului Graal. Arheologii din zilele noastre, care au descoperit la Tintagel o comunitate romană monastică, întăreşte teoria că Arthur era din Cornwall. Dar altă cercetare îl leagă de un conducător galez, Owain Ddantgwain, rege al Gwynedd şi Powys, fiu al Capului de Dragon, cunoscut şi sub numele de „Ursul", care a murit în 520.5 Potrivit tradiţiei de la Somerset, fortul de la Castelul Cadbury a apărat curtea lui Arthur la Camelot, în timp ce Glastonbury a fost" Avalonul" unde a murit. În 1278, regele Edward I a poruncit să se deschidă un mormânt la Glastonbury şi a găsit rămăşiţele unui războinic şi ale unei domniţe. Acesta era convins că

sunt Arthur şi Guinevere. Pe crucea de deasupra mormântului (care s-a pierdut) era scris HIC IACET SEPULTUS REX ARTURIUS ÎN INSULA AVALONIAE (Aici zace îngropat cunoscutul rege Arthur în Insula Avalon).6

Legendele din vechime îşi schimbă mereu scopul. La fel cum regilor anglo-normanzi din Anglia medievală le plăcea să-şi găsească puncte comune cu conducătorii saxoni ai pământurilor cucerite de ei, aşa şi romanticii victorieni au căutat să întărească sentimentul de unitate britanică din Epoca Modernă, meditând asupra sorţii britonilor din Antichitate. Alfred, Lord Tennyson (1809 – 1892) a fost poet laureat patruzeci şi doi de ani, iar timp de cincizeci şi cinci de ani a lucrat la poemul său foarte admirat, dar şi foarte ridiculizat despre regele Arthur, *Idilele regelui*. Era o alegorie extinsă, care descria lupta eternă între spiritualitate şi materialism:

…temerile lor
Sunt ca umbrele dimineţii, mai mari decât formele Ce le creează, nu ca acelea negre de dinaintea întunericului acelei bătălii din apus Unde tot ce e măreţ şi sfânt piere.7

Popoarele germanice s-au aflat într-o continuă mişcare de-a lungul perioadei imperiului. Federaţia gotică s-a stabilit pe cursul inferior al Vistulei în secolul II d.Hr., luând-o uşor înspre sud-est, împotriva principalei tendinţe a popoarelor migratoare. Două sute de ani mai târziu, vizigoţii se stabiliseră la Marea Neagră, la nord de Delta Dunării. Ostrogoţii erau mai la est, în stepele Crimeei şi Niprului, periculos de aproape de hunii care înaintau. În secolul IV, unele triburi de franci ar fi fost primite în imperiu în calitate de *foederaţi* imperiale şi puse să apere frontiera Rinului.

Triburile slavone erau foarte aproape de vecinii lor germani. Din nefericire, nu se cunosc multe informaţii, din moment ce au avut mai puţine contacte cu imperiul, aşa că foarte mulţi istorici moderni au făcut o serie de speculaţii. Vechea „patrie slavonă” era văzută ca o rezervaţie. „Şcoala

aboriginală" poloneză de preistorici insistă că aceasta se întindea *ab origine* între fluviile Oder şi Vistula, deşi a fost cu siguranţă o zonă împădurită mai la est, pe pantele Munţilor Carpaţi. Dintr-un motiv de neexplicat, istoricii occidentali afirmă că proto-slavii erau stabiliţi în cele mai improprii zone, şi anume în mijlocul mlaştinilor Pripiatului. Oricare ar fi fost acel teritoriu, slavonii o luaseră pe acelaşi drum preistoric. Cu siguranţă că a fost cotropit şi probabil cucerit de fiecare incursiune a nomazilor. O căpetenie scită a fost îngropată cu toate comorile la Witaszkowo pe cursul vestic al râului Neisse. Sarmaţii au fost amintiţi timp de 2000 de ani, pentru ca nobilii polonezi să afirme că aceştia sunt strămoşii lor. [CRUCEA] Goţii şi gepizii migratori au fost doar în trecere, fără să facă niciun rău. În secolul V d.Hr., hunii au lăsat în urma lor puţine lucruri, cu excepţia unei fraze într-un poem anglo-saxon pe nume *Widsith*, unde se descrie cum „ostrogoţii trebuie să-şi apere vechiul teritoriu cu săbiile lor ascuţite de poporul acela, stabilit lângă pădurea Wistla" 4. Avarii, care au venit după huni, au format un fel de confederaţie slavo-avarică, amintită prima oară în documentele bizantine din secolul VI.

Nu prea sunt motive să credem că limba proto-slavonă era foarte diferită până la marile migraţii de la mijlocul primului mileniu. Această limbă este cunoscută doar datorită învăţaţilor care au „reconstruit-o". Ca şi greaca şi latina, avea declinări şi conjugări dificile, precum şi o topică aleatorie. Triburile slave au dezvoltat o instituţie socială specifică, [ZADRUGA] sau „familia extinsă", unde toate rudele căpeteniei trăiau laolaltă, supuse unei discipline patriarhale de fier. Aceştia adorau numeroase zeităţi, ca de pildă Triglav, Cel cu Trei Capete, Svarog, Făuritorul soarelui, şi Perun, Zeul tunetului. Surprinzător, dar marea parte a vocabularului lor religios – de la Bog (Dumnezeu) la *raj* (Paradis), este de origine sarmat-o persană; multe cuvinte legate de tehnologia primitivă, ca de pildă *dach* (acoperiş în poloneză) sau *plug* sunt

germanice. Deşi erau izolate, au tras foloase de pe urma relaţiilor cu vecinii. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Ne putem da seama cât de nesigure erau sursele şi cât de sceptici erau istoricii occidentali din această descriere a slavilor, care a fost întocmită, folosindu-se licenţă poetică, „din dovezile lui Procopius şi împăratului Mauritius”:

Slavii vorbeau o singură limbă comună (era aspră şi cu o gramatică complexă) şi aspectul lor fizic diferea de tătarii mai închişi la culoare; semănau mai mult cu germanii înalţi şi pielea lor albă. În Rusia şi Polonia se răspândeau peste şase sute de sate; colibele lor erau făcute din lemn tare… Putem să comparăm aceste locuinţe cu cele făcute de castori…

Fertilitatea solului, şi nu munca locuitorilor au dus la bogăţia slavilor… Câmpurile pe care le semănau cu mei şi panică le ofereau, în locul pâinii, o sursă de hrană mai puţin nutritivă… Zeul pe care-l venerau era stăpânul invizibil al tunetelor…

Slavii nici nu se gândeau să asculte de un despot… Acordau un anumit respect vârstei şi dârzeniei; dar fiecare trib sau sat exista ca o republică separată şi toţi trebuiau convinşi când nu puteau fi constrânşi… Se luptau corp la corp, aproape goi… înotau, plonjau, se scufundau, respirând printr-un băţ scobit. Dar aşa se descurcau iscoadele sau hoinarii. Slavii nu aveau cunoştinţe despre arta militară. Nu li se cunoaşte numele, iar victoriile lor sunt obscure.5

Runele sau „semnele în formă de beţe” stau la baza unui alfabet folosit de vikingi şi care se numea „Futhark”, după primele şase litere. Runele erau dăltuite în lemn sau piatră, formându-se altfel inscripţii lungi, sinuoase. Erau două variante principale – Futhark danez sau comun şi suedezo-norvegian, fiecare având şaisprezece semne de bază:

ᚠᚢᚦᚨᚱᚲᚷᚹᚺᚾᛁᛃᛇᛈᛉᛊᛏᛒᛖᛗᛚᛜᛞᛟ

S-au găsit foarte multe inscripţii runice, mai ales în Suedia Centrală şi în Danemarca. Acestea amintesc de călătorii, înţelegeri, decese, câteodată redate în versuri scaldice. Pe un colier din argint din Troons, găsit în nordul Norvegiei, se spune cum a fost câştigat argintul:

Forum drengia FrislandsFrizia
Ne-am dus în
a uit ok vigs fdtum schiptum
Şi noi am vorîmpărţit prada de război.

La Gripsholm în Sodermanland, o mamă îşi jeleşte fiii, pe Ingmar şi Harald, care au murit într-o expediţie în Mediterana:

peir drengila gulii ok arne sunnarla Serklandi
féru fiarri australabărbaţi gâfu a
S-au dus în etcăutarea aurului ca doi la est s-au douospătat din vultur.
Iar în sud au murit la Serkland.

Există un graffiti runic într-o galerie de la Sf. Sofia din Istanbul, iar altul pe unul din leii Sfântului Marcu, adus de la Veneţia din Atena.1

Însă runele nu erau folosite doar la scris. Futharkul cu 16 semne al vikingilor, care datează aproximativ din 350 d.Hr., a fost o variantă prescurtată a *Haliristingar* sau „Rune de rezervă”, folosit din epoca bronzului în scopuri oculte:

În *Germania* lui Tacit, acesta explică cum se citesc runele:

Rupe ramura unui om fructifer şi o rup în fâşii; pe acestea le diferenţiază de anumite rune şi le aruncă pe o

cârpă albă. Apoi preotul… sau tatăl familiei… după ce se roagă zeilor… adună trei dintre ele, una pe rând, şi citeşte înţelesul lor de pe runele gravate pe ele.3

Mai târziu, printre alte variante, seria cu 33 de semne găsită în Anglia anglo-saxonă şi cea cu 18 rune armane găsită în spaţiul german au multe în comun (vezi anexa III, pp. 1234 – 1235). Runele sunt calea prin care avem acces la misterioasa şi ciudat de frumoasa lume a vikingilor.

Ogham sau ogam era scrierea celtică corespondentă cu runele scandinave, folosită atât la scris, cât şi la adoraţia zeilor, mai ales în Irlanda. Fiecare semn consta dintr-o şipcă verticală tăiată pe o suprafaţă orizontală sau oblică. Fiecare semn era asociat cu un copac sau cu o literă corespunzătoare numelui copacului, dar şi prin aliteraţie cu păsări, animale, culori, perioade din ani şi zile din săptămână.

Sistemele de scriere europene reprezentau un plus adus religiei păgâne. Ogam şi runele, ca stilul italic din nord şi etrusc au existat când interpretarea semnelor naturii stătea la baza cunoaşterii şi înţelegerii. Folclorul şi magia de atunci s-au păstrat în ciuda începutului civilizaţiei creştine.

Popoarele baltice trăiau într-o izolare şi mai accentuată. Prusacii aflaţi la est de Delta Vistulei, lituanienii din valea Niemenului şi letonii din Dvina de vest vorbeau limbi despre care istoricii spuneau că sunt cel mai puţin evoluate dintre toate. Se credea că aceste limbi fac parte din grupul slavon, dar acum sunt considerate mai apropiate de proto-indoeuropene decât sanscrita. Ca toţii indo-europenii, şi baiţii au migrat cu siguranţă din est la un moment dat în Preistorie, dar nu se ştie mare lucru. S-au stabilit pe resturile morainice ale ultimei epoci de gheaţă şi au rămas acolo printre pinii întunecaţi şi lacurile strălucitoare. Ca finlandezii şi estonienii, se pare că au fost

lăsaţi în pace până când marile mase de popoare au luat-o în direcţie opusă în prima jumătate a mileniului II. [LIETUVA]

LIETUVA

Există multe surse care confirmă că lituaniana este „cea mai arhaică dintre toate limbile indo-europene” 1, sau că „şi-a conservat mai bine formele arhaice... ca alte limbi indo-europene contemporane” 2. De când Karl Brugmann a publicat în 1897 *Grundriss*, un studiu comparativ al limbilor indo-germanice, lituaniana a fost preferată de etimologiştii cu o înclinare spre romantism.

Este adevărat că vocabularul lituanian conţine cuvinte pe care orice clasicist le-ar recunoaşte: *vyros* („bărbat”), *saulė* („soare”), *mėnuo* („lună”), *ugnis* („foc”), *kalba* („limbă”). În lituaniană s-a păstrat atât forma duală, cât şi cea de plural, vocale lungi nazale, declinări cu şapte cazuri şi un sistem de timpuri, conjugări şi diateze destul de asemănător cu latina. Pe de altă parte, elementul slav din vocabularul lituanian este şi acesta considerabil: *galva* („cap”, în rusă *golova*), *ranka* („mână”, în poloneză *ręka*), *paukštis* („pasăre”), žiema („iarnă”) şi *sniegas* („zăpadă”, în poloneză *ptaszek*, *zima* şi *šnieg*). Şi polona are plural, vocale nazale şi şapte cazuri. Spre deosebire de lituaniană (sau franceză), majoritatea limbilor slave nu au renunţat la forma de neutru. De fapt, lituaniana are caracteristici comune limbilor baltice şi slave. Toţi cei care îşi imaginează că e apropiată de sanscrită se înşală amarnic.

Faptul că lituaniana s-a păstrat e un lucru remarcabil. Era un dialect local de-a lungul secolelor Marelui Ducat al Lituaniei (vezi p. 392) şi nu a fost folosită niciodată ca limbă înaltă. Codul de legi lituanian, scris în *ruski* sau „ruteană” a fost tradus în latină (1530) şi polonă (1531), dar nu în lituaniană. Începând cu Catehismul (1547) lui M. Mazvidas, lituaniana a fost folosită în scopuri religioase. În secolul XIX, învăţătorii ruşi au încercat să o tipărească în

rusă. Dar episcopii polonezi din Wilno (Vilnius) au contracarat această încercare, susţinând că educaţia primară să se facă folosind alfabetul roman, astfel cimentând relaţia foarte strânsă a Lituaniei cu catolicismul. Nu e de mirare că lingviştii amatori îşi bagă picioarele în apă rece când au de-a face cu un text religios:

În angelas tare jiems:
Nesibijokties!
ştay!
Apsakau jums didj džaugsma kurs nusidûs vissiems žmonėms. (Luca 2.10) 3

În ciuda convenţiilor occidentale, trebuie să percepem migraţiile barbare ca pe un întreg. *Nu* s-au limitat doar la triburile germanice sau la frontiera romană din vest. Ce a părut o revărsare bruscă în vest la sfârşitul secolului IV este doar un act dintr-o piesă de teatru mult mai extinsă geografic şi cronologic.

Primul semn al „potopului" a avut loc în 376 când ostrogoţii, presaţi de huni, i-au înaintat o cerere împăratului Valens prin care-l rugau să-i lase să se stabilească în Moesia. Câţiva au fost lăsaţi să traverseze Dunărea, dar au fost obligaţi să-şi abandoneze armele şi copiii. Doi ani mai târziu, în august 378, s-au luptat îndârjit la Hadrianopolis (Ėdime), iar împăratul a fost ucis. Mulţumită cavaleriei grele a aliaţilor goţilor, sarmaţii alani, invincibilele legiuni ale Romei au fost învinse. (în istoria militară, acea demonstraţie de putere a sarmaţilor în mânuirea lăncilor şi a cailor de luptă a marcat debutul unei trăsături distincte a tehnicilor medievale de luptă.) Patru ani mai târziu, a venit rândul vizigoţilor. Regele şi conducătorul lor, Alaric, nu avea cum să rămână impasibil în faţa succesului ostrogoţilor. Acesta a primit titlul de *magister militium illyricorum* ca premiu de consolare. Dar în decursul a treizeci şi trei de ani, oficiul său imperial nu l-a împiedicat să jefuiască întâi Atena (396), apoi Roma (410). Motivul furiei lui Alaric era refuzul imperiului de a

le acorda drept de şedere vizigoţilor în Noricum. Apoi a conceput un plan prin care să-i ducă în Africa. Dar moartea lui la Cosenza a provocat o altă schimbare de direcţie. Succesorul lui Alaric, Ataulf, s-a însurat cu sora vitregă prizonieră a împăratului Honorius, în timp ce Wallia, fratele lui, le-a acordat un răgaz vizigoţilor şi i-a lăsat să se stabilească în Aquitania. Regatul vizigoţilor din Tolosa (Toulouse) nu a durat mult. Dar a constituit o bază pentru că, după 507, vizigoţii şi-au întemeiat moştenirea cea mai de preţ în Spania.

Dezastrele vizigoţilor au deschis drumul altor trei invazii uriaşe. Când legiunile de gali s-au retras pentru a apăra Constantinopolul de Alaric, garnizoana de pe Rin era foarte slăbită. În jurul anului 400, burgunzii şi-au încercat norocul şi s-au dus în zona de confluenţă a Rinului cu Mainui. Treizeci de ani mai târziu, aceştia au fost provocaţi la luptă de generalul roman Actius, ale cărui trupe auxiliare hune i-au alungat de acolo. Dar în 443 s-au stabilit din nou în apropiere de Lyon. De atunci regatul burgund s-a extins în văile fluviilor Ron şi Saon, controlând principalele trecători din Alpi. [NIBELUNG]

La Crăciunul din 406, o hoardă uriaşă de barbari a trecut Rinul îngheţat de lângă Koblenz. Vandalii, suebii şi alanii au venit în Galia. Vandalii au luat-o pe o cale ocolită, ajungând în Africa, la destinaţia iniţială a lui Alaric. Au trecut Pirineii în 409, strâmtoarea Gibraltar în 429 şi porţile Cartaginei în 439. Le-a luat 33 de ani să parcurgă cei 4.000 km de la Rin. Din Cartagina s-au dus spre mare, cucerind Insulele Baleare şi Sardinia. În 455, sub Genseric, i-au urmat „exemplul” lui Alaric şi au jefuit Roma. Regatul vandal din Africa a rămas o forţă importantă până la restaurarea puterii imperiale din secolul următor. Vandalii s-au despărţit de tovarăşii lor de drum, suebii şi alanii, în Spania. Suebii au întemeiat un regat în nord-vestul îndepărtat, în Galiţia; alanii din vest s-au stabilit în valea

fluviului Tagus (Tajo).

NIBELUNG

Timp de mai multe decenii până în secolul V, curtea burgunzilor se afla la Worms, pe Rin, fiind vechea *Civitas Vangionum*. Cunoscuţi drept nibelungi după o fostă căpetenie, burgunzii fuseseră aduşi la graniţa imperială pe post de trupe auxiliare. Aveau să fie alungaţi în 435 – 436 în timpul bătăliilor cu generalul roman Actius şi hunii care se apropiau. Gundharius (Günther), Gistaharius (Giselher) şi Godomar (Gemot), trei fraţi de viţă nobilă sunt cunoscuţi pentru *Lex Burgundiorum* de mai târziu. După ce s-au oprit la Geneva, s-au îndreptat înspre Lyon, unde în 461 au întemeiat primul Regat al Burgundiei. [LUGOUNUM]

Pe o placă aflată în zona fostului palat de la Worms se aminteşte istoria bogată a acelui oraş:

Aici a fost

Sfântul templu al romanilor Castelul nibelungi lor.

Reşedinţa imperiala a lui Carol cel Mare.

Curtea prinţului-episcop de la Worms Distrusă de francezi între anii 1689 şi 1745.

Aici au avut loc peste o sută de diete imperiale şi princiare.

Aici, în faţa împăratului şi imperiului, a stat Martin Luther.1

Mai la nord, lângă frontiera de azi a Olandei, se află catedrala Sf. Victor la Xanten (*Adăanctos*). Sf. Victor, un martir creştin din epoca romană târzie, este considerat prototipul războinicului legendar Sigfrid (victorie-pace).

În timp ce burgunzii stăteau la Worms, hunii lui Attila erau încă staţionaţi în câmpiile cursului mijlociu al Dunării. Şi aceştia fac parte dintre elementele istorice care, amestecate cu mitul şi saga, au pus bazele celei mai cunoscute legende germanice.

Nibelungenlied este un poem epic de 2.300 de strofe scris în Austria la începutul sec. XIII. Dintre cele 34 de

manuscrise existente, MS A este păstrat la München, MS B la Sf. Gali şi MS C la Donaueschingen. Toate versiunile relatează evenimentele de la curtea Burgundiei după venirea invincibilului prinţ Siegfried – ucigaş de dragoni, păzitor al comorii nibelungilor, care purta capa magică a întunericului. Siegfrid salvează ţara de o armată saxonă, o înfrânge pe prinţesa islandeză Brunhilda, care se va supune unui bărbat doar dacă o va învinge în întrecerile atletice şi, după ce i-o cedează pe Brunhilda regelui Günther, câştigă mâna surorii lui Günther, Crimhilda. Armonia celor două cupluri se răceşte când Brunhilda află cum a fost învinsă. Hagen, servitorul lui Günther, descoperă singurul punct slab al lui Siegfried, îl ucide cu o suliţă pe când bea apă dintr-un izvor şi-i azvârle comoara în Rin.2 (Vezi ilustraţia 9.)

Aşa cum autorul anonim al poemului *Niebelungenlied* a transpus aceste poveşti păgâne în limbajul de curte creştin al Germaniei medievale, aşa şi Richard Wagner avea să le transpună în limbajul operei romantice în *Das Rheingold* (1869), *Die Walküre* (1870), *Siegfried* (1872) şi *Götterdämmerung* (1876). Prima reprezentaţie completă a Ciclului Inelului Nibelungilor a avut loc la Festspielhaus, Bayreuth, în august 1876.

În partea a doua a *Niebelungenlied*, văduva Crimhilda pleacă din Germania ca să se mărite cu păgânul Etzel (Attila). La timpul cuvenit, îşi invită rudele din Burgundia ca să o viziteze la Etzelburg/Gran (Esztergöm de azi). Scopul ei era să-l răzbune pe iubitul ei.

Siegfried. După ce i-a tăiat lui Hagen capul cu sabia, atrage toate personajele principale din poem într-o plasă a urii.

Trubadurii literari moderni ar putea să meargă pe urmele celor burgunzi de la Worms în „ţinutul hunilor”. Ar merge de la „Lacul celor trei râuri” de la Passau, unde fratele Crimhildei era episcop la domeniul contelui Rudiger din Bechlaren (Pochlam) şi la fortăreaţa din Melk, până la

poarta romană Traismauer la Tulln, unde Etzel îşi aştepta mireasa şi la Viena, unde s-a ţinut şaptesprezece zile banchetul de nuntă. Însă la sfârşit e o tristeţe mare:

Hier hat die Mär ein Ende.

Diz ist der Nibelunge Not.

(Aici se sfârşeşte povestea. Aici este sfârşitul nibelungilor.)

În Britania, plecarea legiunilor în 410 a dat piraţilor semnalul de atac. Timp de mai bine de un secol, guvernatorii romani căutaseră să apere fortul „malului saxon". Acum romano-britonii erau lăsaţi de capul lor. Este posibil ca unele trupe romane să se fi întors un deceniu sau două după 418; i s-a cerut în van ajutorul lui Actius în 446. La scurt timp, s-a sistat orice legătură între Britania şi imperiu. De atunci, pe navele anglo-saxone nu au fost doar corsari, ci şi mercenari şi colonişti. În 457, Kent s-a predat în faţa iuţilor lui Hengest – un trib care ajunsese din „Iutlanda" (Danemarca) prin Frisia. Anglii, care lăsaseră urme ale locuinţelor lor în districtul „Angeln" din Schleswig, au cucerit zonele de coastă orientale ale Britanici. Au navigat până în Humber, fondând comunităţi care stăteau la baza regatului extins al Merciei, care însemna marş sau „frontieră". Saxonii conduşi de Aelle au ajuns prima oară pe coasta de sus, punând temelia regatului saxonilor din sud (Sussex). Ceilalţi – saxonii de mijloc (Middlesex) şi saxonii din est (Essex) – s-au dus mai sus pe valea Tamisei.

Aşa a început lunga cucerire şi stabilire a Britanici de Est, care a dus la întemeierea, Angliei". Timp de peste trei secole, sute de căpetenii locale îşi controlau statele minuscule, până când, datorită unor fuziuni şi anexări, au rămas doar grupările mai mari. Cel mai mare principat al anglo-saxonilor, cel al saxonilor din vest (Wessex), nu şi-a învins decisiv rivalii până în 940 – la cinci sute de ani după primele incursiuni anglo-saxone. Între timp, britonii presaţi din toate părţile făceau eforturi să stăvilească acel

val. Victoria lor sub semilegendarul rege Arthur la Mons Badonicus (cca. 500) i-a ţinut la distanţă pe anglo-saxoni, iar comunitatea celţilor din vest a rămas intactă. [TRISTAN]

În timp ce triburile germanice cotropeau provinciile vestice ale imperiului, hunii, instigatorii acelui cataclism, şi-au făcut simţită prezenţa în câmpia Panoniei. Şi-au construit capitala în câmpia Tissei în 420. În 443, Attila a devenit conducătorul lor (404 – 53). Numele său a devenit sinonim cu distrugerea nebunească: „Iarba nu mai creştea acolo unde călcase calul lui”. Timp de câţiva ani, „Biciul lui Dumnezeu” făcea prăpăd în provinciile imperiului de la Dunăre. În 451, s-a dus în nord şi vest, strângând aliaţi barbari, inclusiv gepizi şi burgunzi. A cruţat Parisul, protejat de rugăciunile Sf. Genoveva. Dar în câmpiile catalaunice de lângă Châlons, pe pajişti prielnice pentru cavalerie, a suferit o înfrângere zdrobitoare din cauza coaliţiei formate de Actius din vizigoţii lui Theodoric şi francii salieni sub „navigatorul” Merovech. „Retragerea sa dincolo de Rin a însemnat ultima victorie dobândită în numele Imperiului de Apus”. 6 Apoi Attila s-a îndreptat spre Italia. Torino, Padova şi Aquileia au avut parte de aceeaşi soartă ca Metz. „Generaţia următoare abia a descoperit ruinele de la Aquileia”. La Milano, Attila s-a simţit jignit de o pictură murală din palatul regal care o înfăţişa pe prinţesa Sciţiei făcând o plecăciune în faţa tronului. I-a poruncit regelui să inverseze rolurile. În 452, pe malul lacului Bolsena, patriarhul Romei, Leo I, a reuşit cumva să-l convingă să se retragă. După ce a făcut acest lucru, luând împreună cu el prizoniere numite Ildico, Attila a murit în noaptea nunţii din cauza unei artere sparte, „sufocat de un şuvoi de sânge care i-a năvălit în stomac şi plămâni”. Cavalerii hoardei hunilor s-au împrăştiat în cele patru zări la fel de repede cum apăruseră. Nimiciţi de atacul perfid al foştilor aliaţi, au trebuit să cedeze gepizilor

şi ostrogoţilor poziţia din Panonia. [CSABA] [EPIDEMIA]

Moartea lui Attila le-a oferit ostrogoţilor şansa de a-şi declara independenţa totală. Au plecat din Panonia, începând să prăduiască Imperiul de Răsărit până când Theodoric a primit ce-şi dorea, printre care şi titulaturile de *magister militium* şi *patricius* al Italiei. Din păcate pentru el, mai era şi altă căpetenie barbară prin preajmă. Odoacru, care detronase foarte uşor ultimii împăraţi din Vest, era acum în fruntea armatei de mercenari care opera în Sicilia, Dalmaţia şi dincolo de Alpi. Trebuia să aibă loc o luptă pe viaţă şi pe moarte, care a luat până la urmă sfârşit după un asediu de trei ani al Ravennei, în urma căruia Theodoric l-a omorât pe Odoacru. Era anul 493. Acum nimic nu-i mai oprea pe ostrogoţi să-şi întemeieze regatul în Italia.

EPIDEMIA

Potrivit tuturor relatărilor, mulţi dintre războinicii lui Attila sufereau de o boală gravă cu o zi înainte ca Actius să-i învingă în 451. Unii istorici au ajuns la concluzia că hunii aveau variolă, ceea ce a dus la sporirea numărului de boli din Europa.1 Alţii afirmă că variola făcea deja ravagii în timpul ciumei romane din 165 – 180. Era clar că în secolul XVIII mai mureau oameni din această cauză. În timpul epidemiei din 1719, au murit 14.000 numai la Paris, cu câţiva ani înainte să se descopere un vaccin. Chiar şi aşa, variola l-a ucis pe Ludovic XV în 1774 şi pe Iosif I în 1790.

Cu toţii se temeau din vremuri imemoriale de ciumă. În folclorul rusesc exista povestea Fecioarei ciumei, pe care sătenii o sărutau la ananghie. În Cartea Apocalipsei era al Patrulea Cavaler pe „calul său palid” şi îl chema „Moarte”.

Atât istoricul, cât şi epidemiologul vor să afle de ce anumite boli, care existau generaţii întregi în formă latentă, pot izbucni la un moment cu o violenţă

devastatoare. Unii dintre factorii favorizanţi pot fi schimbările de mediu, o genă mutantă sau un habitat uman nou. Variola era la ordinea zilei în Europa medievală, dar fără să fie foarte periculoasă. Însă, odată ce a ajuns în cele două Americi, s-a dezlănţuit urgia, populaţia aztecă a fost rasă de pe faţa pământului, indienii americani au fost decimaţi, 20 la sută din omenire ajungând 3 la sută, care au" întemeiat şi susţinut sclavia" 2. Sifilisul", răzbunarea americană", a avut aceleaşi efecte, numai că inverse. În cele două Americi provocase doar iritaţii superficiale ale pielii; însă în Europa milioane de oameni au murit şi au rămas desfiguraţi. [SYPHILUS]

Malaria a avut un caracter excepţional. Endemică încă din Antichitate, când îl omorâse pe Alexandru cel Mare, nu a provocat epidemii de proporţii. Dar oamenii mureau pe capete, mai ales în mlaştinile din Campagna, în apropiere de Roma, unde parazitul *plasmodium* se înmulţea în apă stătută şi caldă. Astfel", un număr mare de oameni a avut foarte mult de suferit" 3.

Fiecare boală mortală s-a declanşat într-o anumită vreme, iar în fiecare perioadă s-a declanşat o epidemie. Lepra a atins punctul culminant în secolul XIII. Moartea neagră a făcut ravagii în secolul XIV (vezi capitolul VI) şi mai târziu. Sifilisul s-a dezlănţuit în timpul Renaşterii şi Reformei, până în Iluminism. Tuberculoza i-a decimat pe romantici, luând vieţile lui Chopin, Stowacki, Keats şi multor altora. Holera a nenorocit oraşele industriale europene, iar gripa „şi-a făcut de cap" la începutul secolului XX. SIDA, lepra de la sfârşitul secolului XX au izbucnit pentru a zgudui din temelii îngâmfarea acelei ere ştiinţifice, demonstrând astfel că acele boli nu reprezentau doar o curiozitate a trecutului. [LEPROS] [SANITAS]

Şi nepotul lui Merovech, Hlodwig sau Clovis (466 – 511), regele francilor salieni, a putut să profite de statutul

de *foederatus* roman şi să-şi mărească numărul de domenii în Galia, o provincie disputată. Începând cu vechiul regat al francilor salieni de la Tournai, Clovis l-a învins pe Syagrius, ultimul general „roman” din Galia, înainte de a-i învinge pe francii ripuarieni, alemani, burgunzi şi în 507 pe vizigoţi în Aquitania. I-a omorât pe toţi prinţii franci neimportanţi, şi-a luat o nevastă creştină, pe Clotilda, a fost botezat la Rheims, probabil în apropierea Paştelui din anul 496. Rezultatul cuceririlor a dus la întemeierea regatului „merovingian”, care se întindea de la Pirinei până în Bavaria. Clovis a primit o diademă de la împăratul Constantinopolului, împreună cu titlul onorific de consul. A murit în noua sa capitală, Paris, după o domnie de 30 de ani. Fără să ştie, întemeiase ceea ce Lavisse numise „nu o naţiune, ci o forţă istorică” – o forţă care va da naştere atât Franţei, cât şi Imperiului German.

Tot în secolul VI, cuceririle barbare s-au consolidat în ciuda reafirmării imperiului sub Iustinian (vezi mai jos). Regatul vizigot a înflorit în Spania, spre deosebire de cel de dinainte din Galia de Sud. Sub Leovigild, care şi-a stabilit capitala la Toledo, regatul vizigot a anexat şi teritoriul suebilor. Regatul ostrogoţilor, care includea mai multe provincii de la Dunăre şi Italia, a fost cucerit de lombarzi, ultimul trib germanic migrator. Lombarzii sau longobarzii, „bărbile lungi” îşi petrecuseră cei o sută de ani de la împrăştierea hunilor conducându-i pe gepizi şi avari dincolo de Dunăre. Dar în 568 s-au dus spre sud şi au întemeiat o nouă hegemonie în zona Paviei. De atunci, peninsula italiană urma să fie disputată între lombarzi, bizantinii din sud şi francii, a căror putere creştea mereu. Francii se răspândeau în toate direcţiile posibile. Au demobilizat o parte dintre saxonii care se stabiliseră pe coasta nordică a Galiei. La hotarul din est exercitau presiune asupra saxonilor şi turingienilor. Francii i-au ţinut pe avari în depresiunea bavareză, apoi au trimis colonişti germanici în *Ostland* sau „Austria”, pe cursul mijlociu al

Dunării. Prăbuşirea avarilor în bazinul Dunării a dus la înaintarea slavilor.

Slavii din vest au mers pe câmpii, apoi în sus pe Elba şi pe Dunăre. Slavii din vest sau sorabii din Luzaţia, la vest de Oder, şi caşubienii din Pomerania încă mai există. Triburile cehe au acaparat Boemia, iar slovacii pantele sudice ale Carpaţilor. Aceştia au fost întemeietorii Marelui Imperiu Moravian care a înflorit în secolele VIII-IX. Polonezii sau *polanie*, „locuitorii câmpiilor întinse”, au apărut prima dată în Warta, afluent al fluviului Oder. Triburile înrudite ocupau aproape tot bazinul Vistulei.

Płynie Wisla, płynie Po polskiej krainie.
Po polskiej krainie.
I dopóki płynie Polska ale zaginie.
Polska ale zaginie.

(Curge Vistula, curge/De-a lungul Poloniei/De-a lungul Poloniei. /Atâta timp cât curge, / Polonia va rămâne în picioare/Polonia va mai rămâne în picioare.)

Slavii din est s-au deplasat treptat spre nord şi est de la Nipru în teritoriile baltice şi finlandeze şi în pădurile de pe cursul superior al Volgăi. Mişcările lor centrifugale au dat naştere la divergenţe care au stat la baza separării ulterioare a rutenilor de ruşi. Dacă polonezii cântau despre Vistula, ruşii cântau despre Volga, care avea să devină „mama lor”.

Slavii din sud au cotropit imperiul în secolul VI, traversând Dunărea în mai multe locuri. În 540, au asediat Constantinopolul. Aveau să slavizeze Iliria, Bulgaria, Macedonia [MAKEDON] şi mare parte a Greciei continentale. Croaţii, un popor menţionat prima oară în sudul Poloniei de azi, au colonizat cursul superior al fluviului Sava şi coasta dalmată. Slovenii s-au stabilit pe cursul superior al Dravei. Sârbii au ocupat regiunea aflată la confluenţa fluviilor Drava, Sava şi Dunăre.

Dinamismul triburilor migratoare a avut consecinţe importante pentru toate zonele învecinate. Dacă populaţia

de dinainte nu era cotropită sau absorbită, atunci era pusă în mişcare. În vest, celţii erau copleşiţi în Galia şi îngrădiţi în Britania. Doar irlandezii nu erau invadaţi. Un popor celtic din Irlanda, scoţienii, au migrat spre zonele înalte din Caledonia şi, îngenunchindu-i pe picţii nativi, au pus temeliile Scoţiei galice. În aceeaşi perioadă, un val de celţi din Cornwall a pus bazele Britanici celtice. În altă parte, britonii celtici au fost împinşi de anglo-saxoni în Ţara Galilor.

În est, într-una dintre cele mai negre perioade din epoca întunecată, confuzia care domnea în bazinul Dunării nu a fost lămurită timp de aproape trei secole. Slavii nu erau menţionaţi în sursele literare, iar luptele lor cu avarii şi germanicii nu sunt bine documentate. Ultima piesă a puzzle-ului nu s-a potrivit până la năvălirea maghiarilor nomazi în secolul IX. Pe stepele pontine, mai multe popoare au trecut sub hegemonia unui alt trib de cuceritori asiatici – hazarii. Aceştia s-au declarat învinşi în secolul VII de conducătorul unei dinastii turceşti din nordul Caucazului. Deşi slavii indo-europeni au făcut parte din acea amestecătură, nu au făcut parte din elementul dominant până la întemeierea statului Kiev în secolul IX. [HAZAR]

BAZAR

Dintre toate împărăţiile trecătoare din câmpia europeană, niciuna nu a iscat mai multe controverse decât aceea a hazarilor. Din 630 d.Hr., când a fost preluată de dinastia turcească a lui Ashihna, până în 970, când a fost cucerită de prinţul Sviatoslav din Kiev, a jucat un rol important în legăturile dintre Orient şi Occident.

Organizarea administrativă a Hazarului oglindea diversitatea popoarelor aflate sub stăpânire. *Kaganul* sau hanul bazar stăpânea trei provincii principale, şapte regate dependente şi şapte triburi tributare. Kwalis, provincia principală, era situată între două oraşegemene: Amol-Atil

de pe Volga Inferioară (unde se va ridica viitorul Volgograd). Semender de pe râul Terek fusese primul refugiu al dinastiei după expulzarea acesteia din Turkistan. Sarkel se afla pe râul Don, la vest de cotul Volgii. A fost guvernat dintr-un oraş de piatră cu acelaşi nume, construit de ingineri bizantini în secolul IX.

Dintre regatele dependente, cel mai important era Khotzir din Crimeea, noul „cartier general" al hazarilor. Înainte fuseseră goţii, care cuceriseră vechiul „Regat al Bosforului" din epoca elenistică. [CHERSONESOS] Era condus de la Phullai (astăzi Planerskoe); acesta avea o comunitate evreiască activă în comerţul la Marea Neagră. Alte teritorii dependente: Hun pe fluviul Sulak (teritoriul descendenţilor lui Attila), Onogur pe Kama, Turkoi sau Levedia pe râul Doneţ (teritoriul viitorilor maghiari) şi trei diviziuni ale bulgarilor de pe Volga. Dintre triburile din zona împădurită din nord, trei erau slave, trei finlandeze şi unul neidentificat

Hazar era celebru pentru comerţul şi toleranţa religioasă. Era principalul furnizor de sclavi slavi pe piaţa Mediteranei (vezi p. 222); iar în secolul X un nou drum comercial terestru a început să se dezvolte pe traseul Regensburg-Viena-Cracovia-Kiev-Atil.

Religia musulmană, creştină, ebraică şi păgână au înflorit sub oblăduirea conducătorilor comunali. Armata bazară era formată în principal din musulmani iranieni din provincia orientală; în 737, Khan însuşi a trecut la Islam. Dar, la scurt timp, succesorii săi s-au convertit la iudaism, aceasta devenind religie de stat. Surprinzător, dar această convertire nu se regăseşte în sursele bizantine, arabe sau evreieşti de azi; însă călugărul Druthmar din Aquitania, care scria la Corvey în Westfalia în 864, era deja la curent cu acest lucru:

Căci în Gog şi Magog, unde sunt huni care îşi spun gazari, există un trib, unul foarte războinic şi toţi sunt de religie iudaică.1

În timpul expansiunii arabe din secolele VII-IX, Hazar s-a aliat cu Bizanţul împotriva arabilor. În timpul vikingilor, scandinavii au deschis ruta Marea Baltică-Nipru, au condus Kievul şi au preluat tot banatul. [RUS]

Istoricii evrei au arătat un interes deosebit pentru convertirea Hazarului la religia iudaică. Judah Halevi (1075 – 1141), care scria la Toledo, îl considera pe Kzahar Khan un erou al credinţei. Cârâiţii din Crimeea le spuneau hazarilor *mamzer*, adică „ticălos" sau „evrei falşi". Dar învăţatul cârâit Abraham Firkovich (1785 – 1874) a susţinut că hazarii fuseseră cârâiţi. Arthur Koestler, susţinea în anii 1970 că hazarii evrei migratori au dat naştere evreimii aşkenaze din Europa Centrală.2 Enigma poporului hazar nu a fost încă descifrată.

Dar legenda dăinuie. În Grecia, copiii nu-l aşteaptă pe Moş Crăciun să le aducă daruri din Laponia, ci pe Sfântul Vasile care vine din Hazar.

Efectul migraţiilor asupra componentei etnice şi lingvistice a Peninsulei a fost enorm. Au schimbat treptat componenţa populaţiei în câteva ţări, iar în altele au venit populaţii noi. Dacă în 400 d.Hr., populaţia Peninsulei fusese clar împărţită între „romani" şi „barbari", până în 600 – 700 locuiau acolo un amestec de foşti romani semibarbarizaţi şi foşti barbari semiromanizaţi.

De pildă, în Spania, celto-ibericii romanizaţi s-au amestecat semnificativ cu unele popoare germanice – iar pe urmă s-au suprapus straturile de populaţie maură şi evreiască, în Galia, peste galo-romani s-a suprapus un strat puternic, dar neuniform, de populaţie germanică – mai mult în nord-est şi mai puţin în sud-vest. Şi în Italia celto-italicii şi grecii au asimilat un puternic element germanic, predominant în nord. În Britania, populaţia romano-britanică era fie asimilată, fie dislocată, lăsând două comunităţi distincte – celtică în vest şi germanică în est, centru şi sud. Caledonia (Scoţia) era împărţită între

triburile germanice de la şes şi din munţi. În Germania, echilibrul între triburile vest-germanice şi est-germanice a înclinat spre primul, dat fiind că cei din urmă migraseră. Popoarele slave au preluat controlul nu numai asupra unei zone întinse din câmpia de nord, ci şi asupra Balcanilor. Însă au rămas acolo şi multe popoare neslave, inclusiv vlahii.[8]

Schimbările etnice s-au oglindit şi în limbă. Latina vulgară, care fusese lingua franca a fostului Imperiului Occidental, s-a fărâmiţat treptat într-o serie de dialecte neolatine – de la portugheză la română. Latinescul *pater* a devenit *padre* în spaniolă şi italiană, *pere* în franceză şi *tata* în română.

Tranziţia lingvistică s-a desfăşurat foarte încet. În cazul francezei, latina vulgară, vernaculara *romanz* a Galici, a trecut prin trei faze distincte – (secolul VIII), franceza veche (secolul XI), franceza medie (secolul XIV) – înainte să se ajungă la franceza modernă. Au apărut o nouă gramatică şi cuvinte noi şi s-a renunţat la vechile declinări, conjugări şi flexiuni. *Bonum*, *bonam*, *bonas* au ajuns *bon*, *bonne*, *bonnes*. *Rex* a devenit *roi*; *amat* a devenit *aime* şi *regina la reine*. Cel mai vechi text în „romanşă”, „Jurământul de la Strasbourg”, datează din 843 – până atunci regii Franţei nu mai vorbeau deloc franca germanică. Britania era una dintre multele foste provincii romane, unde latina nu se mai folosea absolut deloc. Greaca se mai vorbea în Imperiul Oriental ca limbă oficială şi ca dialect în multe locuri, mai ales în Asia Mică. Dar multe zone, în special Peloponezul, au suferit o influenţă slavă parţială sau totală. Totuşi, nu trebuie să simplificăm lucrurile. Dar ipoteza avansată de învăţatul

---

8 „Vlah“ este cuvântul slav pentru „latin“. Aşa au apărut mai multe Valahii - Vechea Valahie în Serbia, Valahia Mare în Tesalia, Valahia Mică în nordul României, Valahia în sudul României şi Mauro-Valahia, ţinutul negro-latinilor sau „vlahii negri“ în Alpii Dinarici. Wlochy este încă denumirea poloneză a Italiei.

bavarez Jakub Fallmerayer (1790 – 1861) în *Über die Entstehung der Neugriechen* (1835) trebuie luată în consideraţie. În opera lui Fallmerayer, care a produs multe traume printre grecii de atunci, se sugerează că grecii moderni se trag din albanezi şi slavi elenizaţi „fără o picătură de sânge elen în vene”. Poate că e o exagerare; dar teoria e mai puţin absurdă decât ideea că fiecare grec de azi se trage din locuitorii Greciei antice. Nicio naţiune europeană nu poate pretinde că are o „etnicitate pură”. [MACHIDON]

Faptul că slavii s-au împrăştiat a dus la dezvoltarea a trei grupări lingvistice slave, de unde au izvorât alte douăsprezece limbi slave. (Vezi anexa III.)

Până în secolul VIII, populaţiile au început să se aşeze în matca lor. În secolul VIII, au avut loc importante cristalizări sociale. Dar au mai avut loc cinci migraţii înainte ca procesul să ia sfârşit. Vikingii, unul dintre aceste ultime popoare migratoare, erau oameni ai mărilor (vezi p. 264). Maghiarii şi mongolii erau nomazi (vezi p. 267). Celelalte două, maurii şi turcii erau luptători de altă religie (vezi pp. 253, 386). Europa s-a format din cele mai diferite elemente, iar naşterea ei a durat multă vreme.

Imperiul: De la Roma la Bizanţ, 330 – 867

Începând cu anul 330, Imperiul Roman, condus de la Bizanţ, s-a schimbat complet. *Romanitas*, „latinitatea” imperiului s-a redus în mod inevitabil. Însă s-au schimbat şi priorităţile politice: de aceea inima imperiului nu se mai afla în Italia, ci în Balcani şi Asia Mică. Provinciile care se aflau cel mai aproape de interesele împăratului nu erau Galia, Spania sau Africa, ci Egiptul, Siria sau chiar Armenia. Frontiera care trebuia apărată cu orice preţ nu se mai afla pe Rin, ci pe cursul inferior al Dunării şi pe ţărmul Mării Negre. Dându-şi seama de această schimbare, majoritatea istoricilor au renunţat la titulatura de „Imperiu Roman” şi au preferat să o folosească pe cea

de „Imperiu Bizantin”. Însă împăraţii şi supuşii lor tot se mai considerau „romani”. Constantin nu intenţiona să părăsească altceva decât o capitală în declin. Estul şi Vestul se diferenţiau într-un ritm atât de lent încât contemporanii abia şi-au dat seama de acest lucru. Pentru ei, discrepanţa era mai puţin impresionantă decât continuitatea durabilă.

Pe deasupra, istoricii nu s-au pus de acord asupra momentului când „Roma” a fost înlocuită de „Bizanţ”. Originea acestei rupturi poate fi pusă pe seama lui Octavian şi a lui Marc Antoniu, a căror rivalitate a divizat lumea romană pentru scurt timp. În acest caz, ascensiunea Bizanţului şi supremaţia Orientului pot fi percepute ca o compensaţie întârziată pentru tragedia lui Antoniu şi a Cleopatrei. Diocleţian, care şi-a ales intenţionat partea Estică a imperiului, a fost propus „primul împărat bizantin”. Alţi pretendenţi la titlu ar fi Constantin, întemeietorul Constantinopolului, Iustinian şi Heraclius. Cât priveşte partea de Vest, unii istorici nu ar cataloga-o drept „bizantină” decât după tăierea ultimelor legături cu Occidentul. În acest caz ne-am referi la secolul IX sau chiar la secolul XI, când Biserica ortodoxă din Orient s-a rupt de Biserica latină de la Roma. Conform acestui punct de vedere, „Bizanţul” nu este echivalentul Romei din Antichitatea târzie, ci mai degrabă al „Sfanţului Imperiu Roman” din Evul Mediu.

Această perioadă de tranziţie a durat cinci sute de ani. În secolele IV ŞI V, legăturile imperiului cu provinciile occidentale s-au slăbit atât de mult încât s-a renunţat la stăpânirea romană în vest. Ultimele rămăşiţe ale păgânismului antic au fost reprimate. În secolul VI, sub Iustinian (527 – 565), a avut loc o acţiune concertată prin care se dorea restabilirea legăturilor cu Occidentul, însă nu s-a bucurat de succes. Apoi, odată cu afluxul de bulgari şi slavi, populaţia vorbitoare de latină, şi aşa puţină, a fost copleşită. Bizanţul a rămas un oraş cu populaţie greacă. În

secolul VII, bogatele provincii orientale au fost cotropite de arabi; iar baza teritorială a imperiului s-a redus până când a ajuns să fie la fel ca aceea din Grecia antică de dinainte de cuceririle lui Alexandru (vezi harta 5, p. 100). În secolul VIII, când numărul de invadatori arabi s-a redus, imperiul a fost cuprins de o îndelungată furie religioasă împotriva icoanelor, unul dintre motivele schismei între creştinătatea răsăriteană şi apuseană. Războaiele îndelungate cu temuţii bulgari nu s-au terminat până când un han bulgar nu a băut vin din craniul unui împărat. Controversa iconoclastă a luat sfârşit în 842 – 843. Relaţiile cu bulgarii au ajuns într-un moment decisiv în 865, când conducătorul lor a fost botezat de patriarhul Constantinopolului. Se punea astfel capăt celor cinci sute de ani de dispute. La acea dată, Imperiul Roman mai avea doi ani până la întemeierea marii dinastii macedonene, ai cărei împăraţi aveau să-l aducă pe noi culmi de glorie. De-a lungul celor cinci secole, nenumăratele crize interne şi externe schimbaseră complet viaţa politică, socială, religioasă şi culturală a imperiului. Până atunci, dacă nu chiar mai devreme, Bizanţul reuşise într-adevăr să succeadă lumii romane sub toate aspectele.

Prăbuşirea din secolul V a provinciilor apusene ale imperiului a avut loc din cauza unui proces îndelungat de degradare. Este posibil ca invaziile barbare să fi accentuat un proces deja aflat într-o stare avansată. Unii istorici, ca Gibbon, au pus accentul pe luxul decadent care caracteriza clasa conducătoare. Alţii au scos în evidenţă factori socioeconomici – inflaţia şi creşterea preţurilor, impozitele mari, birocraţia, declinul agriculturii – care au dat naştere la ceea ce Ferdinand Lot a numit „un regim al castelor”. Consolidarea păturilor sociale a fost însoţită de „o schimbare totală a mentalităţii” 7. Aici se poate vorbi de o „extindere exagerată”: imperiul nu putea susţine la nesfârşit efortul militar. Armatele imperiale erau atât de pline de soldaţi barbari şi foşti generali barbari, încât

vechea distincţie între romani şi neromani a devenit tot mai irelevantă.

Însă venea momentul adevărului. În secolul IV, succesorii lui Constantin erau îngrijoraţi atât în privinţa perşilor, cât şi a barbarilor din Occident. Iulian (361 – 363), care a petrecut mulţi ani în Galia refăcând garnizoanele de pe Rin, a fost ucis în Mesopotamia. Valentinian I (364 – 375) a împărţit din nou imperiul ca să continue ce făcuse Iulian în Galia. Teodosie I (378 – 396), fiul unui general, a făcut faţă cu succes crizei provocate de invazia ostrogoţilor (vezi p. 220) şi a fost ultimul care a reîntregit imperiul. După moartea sa, distincţia între Est şi Vest a rămas permanentă, iar provinciile apusene au fost lăsate în voia sorţii. Despre Honorius (395 – 423), care a domnit la Milano, la început stăpânit de Stilicon Vandalul, s-a spus că nu ştia nimic despre „Roma” în afara faptului că era numele găinii lui preferate.

Se pot trage învăţăminte din ultimul act al imperiului din Vest în 476. Un împărat imberb, cu numele simbolic de Romulus Augustus, a fost ultima marionetă ridicată la rang imperial de facţiunile armate aflate mereu în conflict. Dar o delegaţie de senatori romani, care a călătorit la Constantinopol pentru a obţine permisiunea obişnuită a împăratului de la Răsărit, nu a cerut ca domnia lui Romulus Augustus să fie confirmată. În schimb, l-au implorat pe împăratul Zenon (474 – 491) să accepte să stăpânească Vestul, acordând în acelaşi timp titlul de patrician lui Odoacru, generalul barbar care conducea Italia la acea vreme. În acest fel, principiul conducerii era confirmat în teorie, deşi se renunţase la guvernarea propriu-zisă. Secole întregi după 476, împăraţii de la Constantinopol şi-au menţinut autoritatea supremă asupra vestului. Niciun conducător barbar din fostele provincii imperiale nu ţinea cont de asta. Dar existenţa influenţei poate explica de ce s-a dezvoltat atât de greu o altă autoritate supremă. [PALAEO]

PALAEO

În secolul IV, *uncialele* sau „literele mari” au început să apară în scrierile Imperiului Roman târziu. Erau în general mai mici, mai rotunde şi mai potrivite scrierii cu tocul decât formele imperiale. Au existat de multă vreme cu scrierea latină care folosea majuscule „pătrate” şi mai târziu „rustice”, fără punctuaţie sau spaţii între cuvinte. Dar a fost începutul unui lung proces de evoluţie al scrierii latineşti, care a dus de la stadiul uncial sau pe jumătate uncial, la minusculele Caroline şi gotice, până la minusculele umanistice şi italice din perioada renascentistă. [CADMUS]

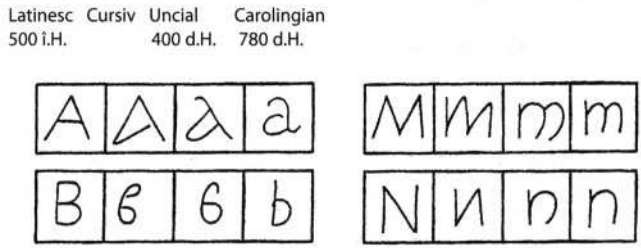

Paleografia, care se ocupă cu studiul documentelor antice, este una dintre disciplinele auxiliare ale istoriei, absolut necesare unui istoric sau arhivar. Adeseori reprezintă singurul mijloc prin care se poate constata unde, când şi cine a scris un anumit document. Fiecare chirilic şi arab a trecut prin aceleaşi etape de evoluţie ca şi cel latin. Toate acestea s-au distanţat de stilurile formale de la început, ajungându-se la formele cursive de mai încolo. Documentele din cancelariile otomane, scrise într-o ciudată variantă turcească a arabei, sunt foarte greu de descifrat. (Vezi anexa III.)

Deşi invenţia tiparului şi mai târziu a maşinilor de scris a facilitat foarte mult descifrarea documentelor, paleografia nu a devenit niciodată o ştiinţă inutilă. Multe scrisori şi jurnale au continuat să fie scrise de mână. În

1990, câţiva şarlatani nemţi aproape au convins lumea că găsiseră jurnalele pierdute ale lui Adolf Hitler. Calităţile de paleograf ale falsificatorului le depăşeau pe cele ale distinsului profesor de engleză care a fost angajat să verifice autenticitatea documentului.2

Una peste alta, strategia imperiului a fost mai degrabă să-i absoarbă pe barbari decât să întreprindă o manevră decisivă. Problema era prea gravă pentru a fi rezolvată cu uşurinţă. Împăraţii cereau invadatorilor tribut în bani, precum şi recunoaşterea autorităţii lor. I-au stabilit în zonele pe care aceştia le cereau sau cu care erau de acord. Au angajat o mulţime de generali barbari – de la Stilicon Vandalul până la Odoacru al herulilor – şi au recrutat un număr mare de soldaţi barbari, care au subminat viaţa politică în provinciile din Vest. În cele din urmă, nu prea conta dacă împăratul era de acord cu numirea unei marionete alese de trupele barbare sau a unui rege barbar. Însă e important să ne dăm seama că Imperiul Roman nu a fost distrus de invaziile barbare. S-a clătinat sub „loviturile" primite şi a suferit mari pierderi teritoriale, precum şi o scădere a influenţei. Dar a rezistat aproape o mie de ani după 476 şi a reuşit să se reafirme cu câteva ocazii notabile. Dacă aş sugera altceva ar însemna că am cedat prejudecăţilor occidentale. [TEICHOS]

Iustinian (527 – 565) este cunoscut în special pentru codul său de legi şi pentru încercarea de a impune dominaţia imperiului asupra provinciilor pierdute din Apus. Reformele sale juridice au constituit cu siguranţă o realizare durabilă; însă din punctul de vedere al imperiului, preocupările sale au constituit o abatere de la chestiuni mai urgente. În timpul domniei lui Iustinian, slavii şi-au făcut apariţia pe malul Adriaticii, iar perşii pe ţărmul mediteraneean al Levantului. Constantinopolul a fost decimat de ciumă şi de neînţelegerile dintre facţiunile hipodromului, Albaştrii şi Verzii. A fost asediat de slavi în

540 şi de avari în 562. Iustinian a provocat un scandal însurându-se cu o aşa-zisă dansatoare pe nume Teodora, fiica unui antrenor cipriot al Verzilor. Potrivit *Istoriei secrete* a lui Procopius, Teodora a regretat odată „că Dumnezeu nu o binecuvântase cu mai multe orificii pentru a oferi plăcere mai multor oameni în acelaşi timp”. Dar s-a dovedit a fi o soţie inteligentă şi activă; căsătoria lor a rămas celebră. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Iustinian a încercat să cucerească Imperiul de Apus bazându-se pe campaniile generalului său, Belizarie, care a pornit în prima sa expediţie în Africa în 533. Uimitorul său succes în distrugerea Regatului Vandal dintr-o singură lovitură l-a încurajat să-i atace pe ostrogoţii din Sicilia şi Italia. Armata lui de 7.500 de soldaţi înainta pe un teritoriu care se fălea cu 100.000 de războinici germanici. În 535, Belizarie a cucerit Palermo, al cărui consul a devenit, iar pe 9 decembrie 536 a intrat în Roma la cererea episcopului disperat al oraşului. Acolo, în 537 – 538, a rezistat unui asediu de mari proporţii, în care zidurile auréliene au ţinut la distanţă hoardele barbare. Într-un moment critic, apărătorii au spart capetele goţilor aruncând în ei cu statuile din marmură ale zeilor şi împăraţilor, smulse din mausoleul lui Hadrian. În 540, Belizarie a cucerit Ravenna, capitala goţilor.

Războaiele au continuat vreme de 13 ani. Roma a mai fost asediată şi pustiită de două ori. Invazia lui Totila din 546 s-a dovedit mult mai distructivă decât cele ale lui Alaric şi Genseric. Trupele goţilor au dărâmat zidurile, au ars porţile şi au deportat cetăţenii. Însă cel mai oribil lucru a fost că au dărâmat arcadele apeductelor. „Timp de patruzeci de zile, oraşul imperial a fost pradă lupilor şi bufniţelor”. 8 Apoi norocul s-a întors în favoarea celorlalţi. În 553, campania lui Narses, un eunuc bătrân de la palat, a terminat ce începuse Belizarie: Italia a devenit provincie imperială cu un guvernator la Ravenna; ostrogoţii cu hoarda lor s-au împrăştiat. În 554, forţele imperiale au

atacat Spania, alungându-i pe vizigoţi până în podişul central şi întemeind o provincie romană în sud.

TEICHOS

O inscripţie de pe Porta Rhegium aminteşte de reconstrucţia zidurilor de pe uscat ale Constantinopolului din 447 d.Hr. Un cutremur recent afectase a treia linie de fortificaţii a oraşului, construită de Regent Artemius cu treizeci de ani în urmă; era nevoie urgentă de reparaţii şi refaceri. Hunii erau la frontiera Dunării şi reuşiseră să facă o incursiune prin Bosfor. Drept rezultat, în ultimii ani de domnie ai lui Teodosie II s-a construit un sistem de apărare măreţ şi complex, care se întindea de la Poarta de Aur până la Cornul de Aur. Principalul bastion al zidului artemizian se înălţa la 30 de metri deasupra regiunii rurale înconjurătoare; în faţa acestuia s-a construit şi un zid masiv de apărare, dotat cu o pasarelă la înălţime; o esplanadă exterioară apărată de a treia linie de fortificaţii separa zidurile de un şanţ adânc de apărare din cărămidă. Întregul ansamblu era dotat cu nouăzeci şi şase de bastioane principale, o serie de turnuri de pază mai mici şi un labirint de capcane, diguri, posturi de pază şi intrări false. Deşi s-au făcut numeroase extinderi şi s-au operat multe modificări în cele mai vulnerabile puncte ale zidurilor de apărare, principalul zid teodosian, marele *Teichos*, a fost cel care a rezistat la repetatele atacuri ale barbarilor timp de peste o mie de ani.1 (Vezi harta 9, p. 199.)

Nu există ceva care să amintească mai mult de primele secole ale creştinătăţii decât această impunătoare fortăreaţă a imperiului creştin, inexpugnabilă la atacurile lipsite de vlagă ale tuturor năvălitorilor. Vizigoţii au venit cum au plecat în 378, la fel şi hunii în 441 şi ostrogoţii în 476. Slavii au încercat şi au eşuat în 540, perşii în 609 – 610, 617 – 626 şi din nou în 781, iar avarii în 625. Arabii au asediat-o fără succes în 673 – 678 şi 717 – 718, bulgarii în 813 şi 913, ruşii kieveni în 865 şi 904, pecenegii în 1087

şi veneţienii în 1203. Cruciaţii au intrat în Constantinopol dinspre mare în aprilie 1204 (vezi p. 228). Dar zidul teodosian a rămas intact până la asediul otoman din 1453. Prăbuşirea acestuia nu avea să marcheze doar sfârşitul Imperiului Roman, ci şi începutul istoriei militare moderne. Praful de puşcă a dus la modificări imortante în arta fortificaţiilor. (Vezi p. 455.)

Una dintre experienţele cele mai emoţionante pentru un istoric este să stea lângă Poarta de Aur la apus. Iniţial construită de către Teodosie I, ca şi cele trei arcuri triumfale în afara oraşului, *Porta àurea* a fost încorporată în zid în 417; dar a continuat să fie folosită ca punct de plecare al procesiunii imperiale. (Acum este *Yedi Kuleh*, fortăreaţa cu şapte turnuri, aflată la intrarea în Istanbul). În ochii apărătorilor, barbarii veneau mereu din vest, ca şi ultimele raze ale soarelui de la apus.

În aparenţă, Iustinian adusese imperiul pe culmile gloriei de altă dată. Mediterana era din nou un lac roman. Însă gloria a fost superficială: „Reste une grandeur caduque, même malfaisante" (Măreţia rămasă era pieritoare, chiar dăunătoare).9 Italia era atât de distrusă de războaiele lui Iustinian, atât de asuprită de guvernatori şi de perceptorii de taxe, încât locuitorii au început să regrete curând acea refacere. Patriarhul Romei, care nu suporta amestecul în libertatea ecleziastică, se gândea la o separare permanentă. Pe deasupra, odată cu distrugerea hoardei goţilor, Italia nu mai avea apărare. A constituit o pradă uşoară pentru următorul val de invadatori – lombarzii. În afara exarhatului izolat de la Ravenna, singurele părţi stăpânite de imperiu mai erau în sud şi în Sicilia. În acest timp, tot soiul de vrăjmaşi pândeau la orizont. În secolele III, V-VII, Constantinopolul a fost atacat în repetate rânduri. Hunii, ostrogoţii, avarii, slavii, perşii şi arabii voiau cu toţii să cucerească această ultimă redută. Hunii conduşi de Attila ajunseseră la Bosfor în incursiunile lor. Au ajuns sub zidurile Constantinopolului în 441.

Ostrogoţii conduşi de Theodoric au ajuns după victoria repurtată la Adrianopol. Au ajuns la ziduri în 476.

Slavii trebuie să fi fost priviţi la Constantinopol ca şi triburile celtice şi germanice la Roma. Deşi nu e atât de bine documentată, traversarea întreprinsă peste Dunăre în 551 a semănat probabil cu primele valuri de germanici care au trecut Rinul. Impactul a fost cu siguranţă asemănător. Provincii întregi ale imperiului – Iliria, Dalmaţia, Macedonia şi Tracia – au ajuns o întinsă *Sclavinia* sau „Provincie slavă”. Aceştia au măturat populaţia vorbitoare de latină, rămânând doar insuliţe izolate – daco-romanii (românii) la nord de Dunăre şi comunităţile risipite de „vlahi” la sud. Aceştia din urmă au reprezentat mai târziu principala componentă etnică pentru cele trei principate ale fostului teritoriu imperial – Croaţia, Serbia şi Bulgaria. Navigând cu bărci primitive cioplite dintr-un singur buştean, aceştia au ajuns în insulele greceşti şi sub zidurile Constantinopolului în 540.

Persiei i s-a schimbat norocul după perioada în care au domnit succesorii lui Alexandru. Sub Dinastia Sasanidă, frontierele estice ale Imperiului Roman erau tot timpul disputate. Sub Ardashir I (227 – 241) şi sub cei doi Khosru (sau Chosroe) – Khosru I (531 – 579) şi Khosru II (590 – 628), renaşterea Persiei a ajuns până în punctul în care ultimul Khosru a pretins stăpânirea Mediteranei într-o „ceremonie a mării”, organizată la Antiohia. Aceştia au ajuns sub ziduri în 609 – 610 şi din nou în 625 – 626. Avarii s-au dus spre Bosfor, fiind alungaţi peste Dunăre de franci. S-au alăturat perşilor sub ziduri în 625. Arabii au năvălit din est ca o furtună de nisip (vezi p. 253). Au ajuns şi ei sub ziduri în 673 şi din nou în 717. [TEICHOS]

Heraclius (575 – 641) este cel mai sprijinit candidat pentru titlul de „primul dintre bizantini”. Nu avea interesele lui Iustinian în vest şi i-a dat statului un aer oriental. Şi-a petrecut mare parte din domnie ţinând piept

unui mare duşman, numai ca să găsească altul mai puternic. În 617, hoardele persane ale lui Chosroes II s-au apropiat în marş spre Hellespont şi i-au cerut oraşului Constantinopol să se predea. Deja cuceriseră Damascul şi Ierusalimul (614), unde puseseră mâna pe Adevărata Cruce; şi, ocupând Egiptul, au tăiat legăturile imperiului de aprovizionare cu grâne – o altă rămăşiţă din timpurile Romei. A fost o confruntare între Europa şi Asia, demnă de Herodot:

Chosroes, cel mai mare dintre zei şi stăpân al pământului, către Heraclius, sclavul său ticălos şi smintit. De ce îţi mai spui încă rege? îţi voi ierta greşelile dacă mi te supui… Nu te amăgi punându-ţi în zadar speranţa în Cristos, care n-a fost în stare să se salveze din mâinile evreilor, cei care l-au omorât răstignindu-l pe cruce. Chiar dacă te ascunzi în străfundul mării, îmi voi întinde braţul şi te voi înşfăca…10

În acel moment, avarii au venit pe coastă şi, prinzându-l pe împărat într-o ambuscadă în faţa zidurilor, au trebuit să fie mituiţi.

Dar în 622 Heraclius a reuşit să demareze o serie de campanii reuşite care s-au numit „prima cruciadă”. O mare armată creştină s-a dus în marş până la Ierusalim. Lăsând Constantinopolul pe mâna perşilor şi avarilor, împăratul şi-a condus trupele în inima Persiei, a prădat palatul lui Chrosroes de la Dastager, lângă Cresiphon, reuşind să recupereze Adevărata Cruce, cum era stipulat într-una dintre clauzele păcii din 628. În Constantinopol a fost aclamat ca „noul Scipio”. Dacă ar fi murit atunci, istoria l-ar fi consemnat ca pe cel mai mare general roman de la Caesar.

De fapt, Heraclius pregătise atât Imperiul Roman, cât şi pe cel persan pentru asaltul violent al musulmanilor. Când armatele islamului şi-au făcut apariţia în anii 630, nu a putut să le opună rezistenţă. Ierusalimul, salvat din ghearele perşilor, a căzut pradă arabilor în 638. Trei ani

mai târziu, cu Heraclius pe patul de moarte, cea mai bogată provincie din Egipt a imperiului era pe punctul de a se prăbuşi. Prima parte a războiului de 800 de ani între Bizanţ şi Islam fusese pierdută. Teritoriul imperiului mai era format doar din Grecia. Limba greacă era singurul mijloc prin care cultura se putea răspândi. Iar în urma pierderii oamenilor să-i la Ierusalim, Antiohia şi Alexandria, patriarhul Constantinopolului a rămas conducătorul nedisputat al Bisericii Ortodoxe. Conflictul cu arabii a durat decenii întregi. Constantinopolul a mai fost asediat de două ori, scăpând de fiecare dată datorită supremaţiei flotei imperiale şi a „focului grecesc”. Au avut loc nenumărate dispute şi acţiuni de ariergardă în insule şi provincii. În 636, bizantinii au pierdut Armenia, Ciprul în 643, Rodosul în 655 şi Cartagina în 698. Războaiele, cu sarazinii purtate de Iustinian II (685 – 695 şi 705 – 711) au oglindit haosul general care domnea în acea epocă. După o bătălie, le-a poruncit gărzilor să masacreze singura unitate a armatei sale care nu dezertase, pentru ca aceştia să nu dezerteze la următoarea bătălie. După ce Rodosul a intrat pe mâna arabilor, rămăşiţele Colosului prăbuşit au fost vândute pe nimic unui comerciant evreu. Era un semn al vremurilor.

Iconoclasmul – „distrugerea icoanelor” – a fost o mişcare care a cuprins imperiul în secolele VIII ŞI IX. într-un anumit fel, a fost o reacţie logică la valorile puritane ale islamului. La început s-a iscat o controversă pur religioasă asupra importanţei imagisticii în creştinism. Iconoclaştii s-au luat după musulmani şi au interzis orice artă figurativă, acuzându-şi oponenţii de iconodulie – „idolatrie”. Prin edictul emis de Leon I Isaurianul în 726, s-a înlocuit peste tot crucifixul cu o cruce simplă. La scurt timp, acesta a poruncit ca toate imaginile cu sfinţi, în special cele cu Fecioara Maria, să fie văruite. Însă la un alt nivel se dădea o luptă cu implicaţii sociale şi politice. Prin atacarea mănăstirilor iconodule şi preluând proprietăţile lor

considerabile, împăraţii iconoclaşti întăreau puterea statului asupra bisericii. Aceştia îşi exercitau influenţa cu ajutorul Constantinopolului şi asupra provinciilor nesupuse din Europa. Principalul iconoclast, Constantin Copronimul (740 – 775), „năpasta călugărilor” a fost confirmat în funcţie în 754 de Conciliul de la Constantinopol, asupra căruia Roma aruncase anatema. La un moment dat, au fost adunaţi toţi călugării şi călugăriţele din Tracia şi li s-au oferit două posibilităţi: să se căsătorească sau să fie exilaţi în Cipru. Împăratul a supravieţuit unei revolte făţişe, după care a făcut campanii victorioase în Mesopotamia şi s-a ocupat de lucrări publice. [IKON]

Însă războiul icoanelor era departe de a se termina. Atât împărăteasa Irina (797 – 802), cât şi Teodora, soţia lui Teofil (829 – 842) erau iconodule împătimite. Fiul Teodorei, Mihail III (842 – 867), a exhumat şi a ars cadavrul lui Constantin Copronimul, printre multe alte fapte scandaloase. Iconoclasmul a fost scos în afara legii. Pacea religioasă avea să fie stabilită abia după uciderea lui Mihail şi apariţia dinastiei macedonene în 867. Până atunci, răul fusese deja făcut. Iconoclasmul trebuie perceput ca unul dintre factorii-cheie care au produs ruptura în patriarhii de la Constantinopol şi Roma, lucru care a împins biserica latină în braţele francilor.

În aceeaşi perioadă, bulgarii au ajuns să aibă multă putere în Balcani. Kourat, căpetenia lor ancestrală, fusese aliatul lui Heraclius; mai târziu s-au stabilit pe ţărmul Mării Negre, la sud de Dunăre. În 717 – 718, au ajutat imperiul să respingă asediul arabilor. Au cucerit şapte triburi slave din vecinătate doar ca să adopte limba şi obiceiurile celor cuceriţi. În secolul IX, războinicul Krum a declarat război imperiului şi creştinismului. El fusese cel care, după ce îl omorâse pe împăratului Nicefor în 811, băuse din craniul împăratului. A forţat Bizanţul să înalţe „Marele zid” – un nou *limes* roman. Boris, succesorul său,

deşi botezat la Constantinopol, era loial atât bisericii greceşti, cât şi celei romane. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Civilizaţia bizantină, aşa cum era în secolul IX, avea anumite trăsături care o distingeau de statele contemporane din Vest şi de Imperiul Roman timpuriu. Statul şi biserica erau un tot indivizibil. Împăratul, *autokrator*, şi patriarhul erau văzuţi ca stâlpii laici şi ecleziastici ai autorităţii divine. Imperiul apăra biserica ortodoxă, iar biserica proslăvea imperiul. „Caesaropapismul" nu exista în Vest, unde autoritatea seculară şi cea papală nu fuseseră niciodată unite. [TAXIS]

IKON

Icoanele religioase constituie cel mai rezistent gen de artă europeană. Dar la început nu au fost pictate în scopuri artistice. Acestea ajută credinciosul în rugăciune. Sunt „porţile misterului", „porţile percepţiei" în lumea spirituală, dincolo de imagini. Aprecierea lor depinde de cunoştinţele teologice şi receptivitatea emoţională a celui care le contemplă.1 Imperiul Bizantin a protejat de multă vreme centrele importante, deşi Occidentul medieval a întemeiat şcoli puternice, de sine stătătoare.

Poziţia pe care trebuia să o adopte adoratorul de icoane se regăseşte în cuvântul grecesc *heschya* sau „calm vigilent". Trebuia să fii răbdător, detaşat, umil şi concentrat în rugăciune. *Philokalia*, un tratat bizantin şi antologie de texte din secolul V, aseamănă această stare cu a unei pisici chitite să prindă un şoarece.

Potrivit legendei, Sf. Luca a fost primul pictor de icoane, printre subiectele predilecte numărându-se Fecioara Maria şi Pruncul. (Vezi ilustraţia 22.) Alături de „Christus Pantokrator", Fecioara era unul dintre subiectele predilecte. Era imortalizată în trei poziţii – *eleus*, unde-şi ţine Pruncul în dreptul feţei; *odititritria*, unde-şi ţine Pruncul în braţe şi *orakta*, unde are braţele întinse, iar Pruncul e în pântecele ei.2

În timpul îndelungatei *Iconomachia*, „Războiul icoanelor”, Sf. Ion Damaschin (675 – 749) a fost cel mai mare iubitor de icoane sau „iconodul”, adică „sclav al icoanelor”. Însă acesta făcea distincţia între adoraţia icoanelor şi devotamentul faţă de Dumnezeu pe care acele icoane îl facilitau. Acesta a definit şi teoria teologică pe trei nivele a imaginilor. Iisus devenea Om; Omul era făcut după asemănarea lui Dumnezeu; aşadar, icoanele erau întruchiparea Domnului şi a sfinţilor.

Icoanele au avut dintotdeauna un loc important în bisericile ortodoxe. *Iconostasis* sau „altarul cu icoane” separă congregaţia de sanctuarul bisericii, rezervat clerului. Conform tradiţiei, avea patru rânduri de icoane care reprezintă, respectiv, sfinţii sus, cele douăsprezece sărbători ale bisericii, cei doisprezece apostoli şi cei doisprezece profeţi. În mijloc, uşile duble sunt acoperite de şase panouri care îi reprezintă pe arhanghelul Gavriil, pe Fecioara Maria şi pe cei patru evanghelişti. În Grecia acestea sunt „Porţile frumuseţii”, iar în Rusia „Porţile imperiale” Deasupra sunt trei icoane mai mari cu Dumnezeu la Judecata de Apoi, Sfânta Treime şi crucificarea. În timpul unei slujbe ortodoxe, prin biserică este plimbată o icoană pentru a fi sărutată de credincioşi.

Icoanele sunt pictate pe panouri de lemn portabile. Pictorii folosesc culori tempera din ou aplicate pe o suprafaţă albă sau aurită. Poziţiile stilizate, gesturile şi chipurile transmit reverenţa necesară.3 Lipsa totală de perspectivă este o caracteristică a acestor lucrări. [FLAGELLATIO]

Pictarea de icoane ortodoxe a trecut prin mai multe perioade distincte. Prima „Epocă de aur” a luat sfârşit odată cu controversa iconoclastă. Au mai rămas puţine icoane. A doua perioadă s-a terminat când a fost cucerit Bizanţul de către latini în 1204. În epoca bizantină târzie, au început să apară multe şcoli naţionale în Bulgaria,

Serbia şi Rusia. Novgorodul, Belarusul şi Pskovul aveau propriile tradiţii până când biserica ortodoxă rusească a impus un stil moscovit obligatoriu. De atunci, iconografia ortodoxă a fost izolată de progresele făcute de arta catolică. Însă au avut loc amestecuri de stiluri. În Creta a luat naştere un stil „veneţiano-bizantin". Un amestec de imagistică ortodoxă şi catolică poate fi observat în arta greco-catolică ucraineană. [GRECO]

În ciuda Schismei (vezi pp. 300 – 304), icoanele ortodoxe au continuat să fie foarte apreciate în Apus. Celebrele „Madone negre" ale Europei catolice provin din surse bizantine. [MADONNA] La fel şi „Sfântul Chip" al lui Laon din Picardia, o altă icoană neagră, de această dată înfăţişându-l pe Cristos. Această *Sainte-Face*, foarte asemănătoare cu „Giulgiul de la Torino", este considerată *mandylion*, adică o imagine nefăcută de mâna omului. Deşi pictată pe lemn de pin, aceasta poartă o inscripţie ciudată în slavonă – OBRAS GOSPODEN NAUBRUS (Imaginea Domnului pe pânză), probabil de origine sârbă. Ar putea fi o copie a giulgiului, care a fost odată expusă în Bizanţ. Oricum, a fost obţinută de Jacques de Troyes, arhidiacon al Laonului şi viitorul papă Urban al IV-lea, de la „anumiţi oameni pioşi" din mănăstirea sârbă din Bari, în sudul Italiei. Potrivit unei scrisori datate 3 iulie 1249, arhidiaconul a trimis-o în dar surorii sale Sibylle, stareţă la mănăstirea cisterciană de la Montreuil, de unde a ajuns la Catedrala din Laon.5

Icoanele sunt la loc de cinste în toate casele credincioşilor ortodocşi. Maxim Gorki şi-a amintit de casa părinţilor să-i din Nijni Novgorod din anii 1870:

Când [bunica mea] vorbea de Dumnezeu, parcă era din nou tânără la faţă… îi luam cosiţele grele în mână şi mi le legam în jurul gâtului". Omul nu-l poate vedea pe Dumnezeu, spunea ea, dacă l-ar vedea, ar orbi. Doar sfinţii pot să-l privească în ochi". Îmi plăcea tare mult să o văd

ştergând praful de pe icoane şi curăţându-le... Lua o icoană în mână, zâmbea şi spunea cu însufleţire: „Ce chip frumos!” Apoi îşi făcea cruce şi săruta icoana.6

Curtea imperială era centrul unei administraţii stufoase conduse de o armată de birocraţi. Heraclius îşi luase titlul persan de *Basileus*, iar natura despotică a maşinăriei de stat era evidentă în ceremoniile orientale fastuoase. „Bizanţ” a devenit sinonim cu servilismul absolut, secretomania şi intrigile. S-au păstrat câteva instituţii romane, dar erau complet subordonate. Senatul era practic o adunare de funcţionari de stat, organizaţi după anumite ordine. Miniştrii de stat sub *eparchos* (prefect), *symponus* (cancelar) şi *logothete* (preşedinte de tribunal) erau conduşi de ofiţerii curţii, toţi eunuci, aceştia conduşi la rândul lor de *paracomoenus* (mare şambelan). Castrându-şi curtenii de rang înalt, practic imperiul se proteja de posibilitatea unei puteri ereditare la palat, cum se întâmpla adesea în Vest. Apărarea militară se împărţea între o rezervă imperială şi o gardă formată din mercenari străini, condusă de *domestikos*, şi un sistem de *themes* sau „regiuni militare”, fiecare condusă de *strategos*.

TAXIS

În septembrie 641, Constanţiu II a fost încoronat de patriarhul Constantinopolului în amvonul Sf. Sofia”, Biserica mare”. S-a renunţat la vechea practică romană de a-l aclama pe noul împărat la hipodrom. Cea mai importantă ceremonie politico-religioasă din „repertoriul” bizantin ajungea la o formă finală. De atunci înainte, se aşeza o coroană pe capul împăratului, în loc de tradiţionalul colier din metal răsucit pus la gât. Se împărţeau daruri generoase; se bătea monedă. Asociaţii la tron erau încoronaţi de împăraţi, iar împărătesele de către soţii lor. Reprezentările iconografice convenţionale ale ceremoniei îl înfăţişau pe împărat încoronat de Cristos.

Ritualul politic juca un rol central în viaţa bizantină. Scopul acestuia era să întărească idealul de *taxis*, adică

„ordinea lucrurilor” neschimbată, armonioasă şi ierarhică. Se concepeau spectacole elaborate, unde se punea accent pe detaliile simbolice. Procesiunile şi paradele publice erau organizate cu orice pretext, mai ales în zilele creştine de sărbătoare. Ovaţiile adresate împăratului erau însoţite de scandarea pasajelor din Biblie şi a sloganelor politice, citirea de poezii şi panegirice şi de strigăte puternice, care contrastau cu tăcerea deplină care trebuia păstrată cu alte ocazii în prezenţa împăratului. Apariţia în public a mireselor imperiale, nunţile şi înmormântările erau însoţite de manifestări de bucurie sau tristeţe, după cum era cazul. Audienţele imperiale erau aranjate cu meticulozitate în funcţie de statutul celui primit. Distanţa exactă între tron şi cel care se prosterna în faţa împăratului erau stabilite dinainte. Sosirea împăratului sau *adventus* impunea să fie întâmpinat doar de o delegaţie de mari nobili, precum şi locul şi felul în care era salutat, drumul către oraş, alegerea bisericii pentru slujba de mulţumire şi meniul pentru banchet. Plecarea împăratului sau *profectio*, în special la bătălie, era marcată de pomeni, de venerarea steagului Adevăratei Cruci şi de binecuvântarea armatei şi a flotei”. Triumful imperial” sau *thriambus*, aşa cum fusese moştenit de la Roma, implica defilarea trupelor, a prizonierilor şi prăzii de război, precum şi jocuri şi întreceri la circ şi hipodrom, dar şi *trachelismos*, adică ritualul călcatului în picioare al inamicului sau uzurpatorului înfrânt. Promovarea înalţilor demnitari era pusă în scenă într-un mod care nu lăsă nicio îndoială în privinţa sursei succesului lor.

Cu orice ocazie se acorda multă atenţie îmbrăcămintei, însemnelor funcţiei, culorilor şi gesturilor. Ceremoniile deâmbrăcare şi dezbrăcare deschideau şi închideau toate procesiunile. Coroana imperială, globul, sceptrul şi *akakia*” punga cu ţărână”, simbolizând faptul că toţi sunt muritori, erau mereu puse pe primul loc. Doar împăratul avea dreptul să poarte purpură şi, în iconografie,

Cristos şi Fecioara Maria. Mimica şi gestica bizantină se axau pe *agalma* sau „calmul statuar”, care reprezenta idealul.1

Cel mai complet compendiu al ritualurilor bizantine se găseşte în manuscrisul din secolul X, intitulat *De Ceremoniis aulae byzantinae* sau „Cartea ceremoniilor de la curtea bizantină” 2. Are 153 de capitole referitoare la practicile şi procedurile existente timp de peste 600 de ani. Menţionează totul, de la regulile de dans şi adresare până la lungimea părului împăratului. Ceremonialul imperial a fost imitat şi adaptat de patriarhi, de guvernatorii din provincii, de generali, de episcopi şi în cele din urmă de cârmuitorii din toată lumea creştină. Cu timpul, acest manuscris a constituit baza oricărui simbolism monarhic şi ecleziastic în afara graniţelor imperiului. De pildă, Carol cel Mare a copiat multe dintre regulile Bizanţului, aşa cum şi alţi suverani apuseni l-au imitat pe Carol cel Mare.3 [KRAL]

Cu toate acestea, nu totul a mers într-un singur sens. Obiceiul de a-l ridica pe împărat pe scuturile trupelor sale a fost preluat de la triburile germanice. A fost pus în practică pentru prima oară de către Iulian la Paris în 361 şi a durat, cu întreruperi, până în secolul VIII. „Ungerea cu ulei sfinţit” sau *chrisma* pare să fi fost preluată de franci şi introdusă la Constantinopol de cruciaţi în secolul XIII.4 Până atunci, elementul creştin a pătruns peste tot în Europa în ritualul monarhic.

Cu toate acestea, Bizanţul era înainte de toate o putere navală. Flota sa formată din 300 de bireme, înarmate cu berbece şi „foc grecesc”, putea să reziste cu succes în faţa inamicilor să-i în ciuda marii bătălii cu arabii la Phoenix în Licia în 655, puterea navală bizantină a continuat să domine Marea Egee şi Marea Neagră.

Statul bizantin avea o atitudine paternă în problemele sociale şi economice. Comerţul era controlat de oficialii de

stat, care pretindeau 10 la sută impozite pe toate exporturile şi importurile. Reglementările statului se extindeau asupra ghildelor şi vieţii industriale. Manufacturile de stat, ca de pildă *gynaceum*, cele de fabricare a mătăsii, garantau femeilor un loc de muncă în interiorul zidurilor cetăţii. Monetăria imperială care producea monede de aur – 1 *nomisma* = 12 *milliaressia* = 144 *pholes* – reprezenta principala sursă monetară din est. Pescăriile conduse de stat erau atât de numeroase, încât cei care lucrau la Constantinopol mâncau adesea caviar.

Sub învelişul de cultură grecească, Bizanţul adăpostea o comunitate multinaţională formată din diverse etnii. Nevestele împăraţilor puteau fi bazare, france, ruse. Populaţia era greco-slavă în Balcani, postelenică şi armeană în provinciile asiatice. În afară de satele de iobagi de la ţară, societatea bizantină era foarte educată şi rafinată. Existau şcoli pe lângă biserici, universităţi de stat, facultăţi de drept, unde puteau învăţa şi femeile. Literatura bisericească era predominantă. Dar *Digenis Akritas* din secolul X a fost descrisă drept „cel mai strălucit *chanson de geste* scris vreodată”, iar istoricii bizantini de la Procopie la Ana Porfirogeneta (1083 – 1154) au considerat-o una „dintre cele mai bune şcoli… între Roma antică şi Europa Modernă”. Arta şi arhitectura bizantină au avut stiluri absolut inimitabile. În ciuda sau datorită constrângerilor iconoclaste, icoana bizantină a fost o contribuţie de durată la arta europeană. Bizanţul a rămas civilizat, pe când majoritatea ţărilor apusene se aflau în beznă în ceea ce priveşte cultura oficială”.

Ascensiunea islamului, 622778

Pe 20 septembrie 622, un mistic arab obscur pe nume Mohamed a ajuns cu bine în oraşul Medina. Fusese izgonit din Meca, oraşul său natal. A cerut să fie construit un templu acolo unde l-au întâmpinat discipolii săi nerăbdători. Astfel, în Ziua Unu a Anului Unu a noii religiei, a fost ridicată prima moschee mahomedană.

Timp de mai bine de un deceniu, fostul conducător de cămile îşi propovăduise ideile radicale fără succes, căci i se arătase arhanghelul Gavriil, care îi arătase destinul într-o peşteră de pe muntele Rira. „Mohamed, tu eşti cu adevărat Profetul Domnului”. Mai târziu, după această primă Noapte a Destinului, avusese o altă viziune mistică, Călătoria de Noapte spre Paradis. A ajuns la templul lui Solomon pe un armăsar straşnic, iar de acolo prin sferele cerului până la Infinitul Nevăzut. În 624, Mohamed şi-a înarmat 300 dintre susţinători şi a întors din drum o armată trimisă să-i înăbuşe revolta. În 628, a ajuns călare pe cămila sa preferată la Meca, în fruntea a 10.000 de credincioşi. Profetul a pus la pământ idolii păgâni din altarul lui Kaaba şi l-a transformat în cel mai sfânt altar al religiei sale. După încă patru ani de învăţături la Medina, unde s-a aşternut în Cartea Sfântă – Coranul – înţelepciunea profetului, el a plecat din nou în Pelerinajul de Rămas-bun la Meca. În Valea lui Arafat şi-a rostit ultimul discurs:

Credincioşii mei, ascultaţi la vorbele mele, căci în anul ce va veni nu voi mai fi cu voi... Să vă păziţi cu străşnicie bunurile, onoarea şi vieţile... până în ziua în care vă veţi întoarce la Dumnezeu. Ajutaţi-i pe săraci şi îmbrăcaţi-i... Nu uitaţi că într-o zi veţi fi faţă în faţă cu Atotputernicul şi El vă va întreba de ce aţi făcut aşa, şi nu altfel... Este adevărat că aveţi anumite drepturi în ceea ce priveşte femeile voastre, dar şi ele au. Purtaţi-vă bine cu ele, căci pe ele vă bizuiţi... Eu mi-am îndeplinit misiunea şi vă las cartea Domnului şi pildele Mesagerului Său să vă ghideze în viaţă... Nu veţi da greş de veţi respecta ce scrie în Cartea Sfântă.

În timp ce se prăbuşea la pământ, profetul a zis:

Astăzi vă dau religia voastră, mi-am făcut Treaba şi am ales islamul să vă fie religie.12

În Medina, îngerul Morţii a intrat în camera profetului, iar acesta din urmă a zis: „O, Moarte, în

făptuieşte-ţi porunca”. Era 7 iunie 632 după calendarul creştin.

Teritoriul deşertic al Arabiei este o punte între Africa şi Asia. Şi-a păstrat mereu independenţa faţă de imperiile înconjurătoare. Se învecina cu Egiptul şi Abisinia la vest, cu Mesopotamia şi Persia la nord şi cu India la est. În ciuda zonelor aride şi a triburilor de beduini, acest pământ şi-a adus contribuţia la toate marile civilizaţii din regiune. La Kaaba în Meca a venit Adam după izgonirea din Paradis, iar Avraam a reclădit altarul sacru. Meca însăşi era un bastion pe drumul caravanelor care lega Mediterana de Africa de Est şi India. La începutul secolului VII, era în strânsă legătură cu Imperiul Roman din Egipt şi cu rivalul Imperiu Sasanid din Persia. Era un loc neaşteptat pentru o nouă religie a lumii; dar reprezenta o bază sigură pentru propagarea islamului.

Islam, care înseamnă „supunere”, a fost de la început o religie universală. Deşi arabă este limba sacră a Coranului, religia a atras toate naţiunile, clasele sociale şi ambele sexe. Unul dintre preceptele de bază este că toţi musulmanii sunt egali între ei. Mahomed a fost împotriva privilegiilor economice ale clasei conducătoare, a supunerii femeilor şi „legăturilor de sânge” ale triburilor semitice. Dorinţa de egalitate socială, economică şi politică ameninţa să dărâme din temelii societăţile tradiţionale. Faptul că Mohamed a insistat ca săracii şi femeile să aibă drepturi, dar şi ca toţi credincioşii să aibă milă pentru celălalt, i-a făcut pe toţi să creadă într-o societate liberă. Acesta era un crez revoluţionar, a cărui putere militară s-a clădit imediat datorită credincioşilor fervenţi. Presupunea ca soldaţii să fie egali cu generalii, supuşii cu stăpânii şi soţiile cu bărbaţii lor. „Mai bine dreptate fără religie decât tirania unui conducător pios”. Precum creştinismul, religia islamică avea nişte idealuri care adesea depăşeau practicile credincioşilor; dar forţa şi puritatea acestor idealuri este evidentă. „În numele lui Allah, Cel ce iartă

totul şi e plin de compasiune" s-a răspândit printre credincioşi, ca focul prin pădurea uscată a unei *wadi*.

Se spune că islamul se sprijină pe cinci concepte de bază. Primul, mărturisirea credinţei, constă în recitarea formulei: „La ilăha illă Uăh, Muhammadu rasülullăh" (Nu există alt Dumnezeu în afară de Allah, iar Mohamed e Profetul Său). Cine rosteşte aceste cuvinte înaintea unor martori devine musulman. Al doilea concept, rugăciunea ritualică, presupune ca evlaviosul să se spele şi să atingă pământul cu capul îndreptat spre Meca, când se crapă de ziuă, la amiază, la apusul soarelui şi seara. Al treilea concept, numit *Zakat*, constă în oferirea de pomană săracilor. Al patrulea e postul. Fiecare adult musulman sănătos trebuie să se abţină de la mâncare, băutură şi raporturi sexuale din zori şi până seara în timpul Ramadanului, care ţine o lună. Al cincilea concept, *Hadj*, presupune ca flecare musulman să facă pelerinajul la Meca măcar o dată în viaţă. Mai presus de orice, musulmanul credincios trebuie să respecte învăţăturile Coranului, ale cărui 114 *sure* sau capitole sunt izvor al legii, manual de ştiinţă şi filosofic, colecţie de mituri şi poveşti, precum şi un manual de bună purtare.

Califii, adică „succesorii" Profetului, au transformat rapid Arabia în baza unui imperiu teocratic mondial. Pe atunci aveau puteri nelimitate şi bogăţie nemăsurată, fiind o sursă de inspiraţie pentru ştiinţă, literatură şi arte. Sub Abu-Bekr (632 – 634), Omar (634 – 644) şi Usman (644 – 656), armatele lor au cucerit Siria, Palestina, Persia şi Egiptul cu o rapiditate fulgerătoare. S-a format o flotă pentru a proteja Alexandria, iar arabii au devenit curând principala putere navală din Mediterana. Sub Ali (656 – 616), vărul şi ginerele Profetului, au izbucnit disensiuni civile şi religioase. Dar sub dinastia omeiazilor s-a restabilit unitatea. Mo awiya (661 – 680) a stabilit capitala la Damasc. Yazid I (680 – 683) l-a înfrânt pe Hussein, fiul războinic al lui Ali – un eveniment de maximă importanţă

pentru secta şiiţilor. Abdulmalik (685 – 705) a înăbuşit un atentat la calif în Meca. Sub Walid I (705 – 715) omeiazii au suferit o înfrângere sângeroasă pe malul fluviului Zab în 750 din cauza abasizilor, duşmanii lor de moarte. Pe urmă, sub Al-Mansur („Victoriosul", 754 – 775) abasizii au domnit 500 de ani. Pentru o vreme, capitala lor, Bagdad, a fost centrul lumii.

Ierusalimul a căzut în mâinile musulmanilor, un eveniment cu multe consecinţe profunde. Oraşul era şi este sacru pentru toate cele trei religii monoteiste. Dar în secolele scurse de la expulzarea evreilor de către romani, creştinii păziseră Locurile Sfinte pentru ei:

Într-o zi de februarie a anului 638 d.Hr., califul Omar a intrat în Ierusalim pe o cămilă albă. Purta straie vechi şi murdare, iar armata care-l urma era formată din oameni aspri şi neîngrijiţi, însă foarte disciplinaţi. Lângă el se afla patriarhul Sofronie şi întâiul judecător al oraşului cucerit. Omar s-a dus glonţ la Templul lui Solomon, de unde prietenul său ajunsese în Paradis. Uitându-se la el stând acolo, patriarhul şi-a amintit cuvintele lui Hristos şi a şoptit printre lacrimi: „Priviţi ruşinea dezolării, aşa cum a spus Danul profetul" 13.

De atunci înainte, Oraşul Sfânt avea să fie guvernat de autorităţile islamice. Patriarhul a devenit prizonierul banilor. Pelerinii creştini nu au putut să-şi atingă uşor scopul, alegând tot mai des să meargă la Roma. Centrul de gravitaţie al creştinismului s-a deplasat spre vest.

În acel secol, după moartea Profetului, armatele islamului înaintau fără oprire. Bizanţul a fost asediat fără succes de două ori, în 673 – 678 şi 717 – 718. Dar Kabul, Buhara şi Samarkand au fost cotropite în est, iar Cartagina şi Tangerul în vest. Trecerea prin Coloanele lui Hercule a lui Al-Tariq – de atunci Jebel al-Tariq – sau Gibraltar, i-a adus pe musulmani în Europa, năpădind Spania vizigotă şi pătrunzând prin Pirinei. În 732, la comemorarea a 100 de ani de la moartea lui Mohamed, au ajuns la Tours de pe

Loara, la câteva zile călare de Paris, în inima Regatului Francilor.

Rezultatul acestor cuceriri îndepărtate a fost apariţia unor state islamice autonome în Spania, Maroc, Tunisia, Egipt, Persia şi Transoxania, care aparţineau doar cu numele califilor aflaţi la mare depărtare. Islamul a făcut progrese într-un secol, cât creştinismul în şapte. În Peninsula Iberică, cuceritorii musulmani şi-au amintit istoria lor şi au numit ţara *El-Andalus* „Ţinutul vandalilor", întemeind multe principate. Emiratul de Córdoba, înfiinţat la scurtă vreme după sosirea lui Al-Tariq, a fost locul unde au rezistat cel mai mult musulmanii în Europa. Alături de succesorii săi, Imperiul Almoravid şi Emiratul Granada aveau să dăinuie aproape opt secole. În perioada de maximă înflorire, sub Abd al-Rahman (912 – 961), cuprindea mare parte din Peninsula Iberică, fiind califatul întregului islam. A adus în acel loc o civilizaţie de cel mai înalt rang şi un influx de arabi, mauri, berberi şi evrei. Din secolul VIII până în XII au venit şi mulţi nord-africani. [MEZQUITA]

De atunci încolo, islamul a fost o prezenţă continuă în Europa. Întâi în Peninsula iberică în sud-vest, mai târziu în sud-est, în zona Balcanilor şi a Mării Negre (vezi capitolul VII). Interacţiunea între creştini şi musulmani a fost una dintre trăsăturile definitorii ale vieţii politice şi culturale. Începând cu secolul VIII, nu trecea o zi fără să nu se audă dimineaţa şi seara *adhan*, chemarea muezinului la rugăciune:

Allāhu akbar
ašhadu ‘an lā ilāha illā llāh
ašhadu anna Muhammadu ’rasūlu ’llāh
‘alā ’ l-salāh
hayyā ‘alā’ l-falāh
Allāhu akbar
ašhadu ‘an lā ilĀha illā llāh

(Dumnezeu e Atotputernic/ Mărturisesc că nu există Dumnezeu mai mare/ Mărturisesc că Mohamed e profetul Domnului/ La rugăciune/

Haideţi să ne mântuim! / Dumnezeu e Atotputernic/ Mărturisesc că nu există alt Dumnezeu în afară de Alah.) 14

La chemarea din zori, este introdus un apel în plus după a patra formulă: *al-salai khair min al-nawm*, „Rugăciunea e mai bună decât somnul”. Toţi musulmanii care aud chemarea trebuie să repete cuvintele, mai puţin după a patra şi a cincea formulă, când recită: „Nu e putere mai mare ca Allah” şi „Ai grăit adevărul”. Fiecare adult musulman sănătos trebuie să facă *salat* sau „prosternarea ritualică” de cinci ori pe zi.

În timp ce arabii erau pe Loara, francii se pregăteau să respingă înaintarea musulmană. Carol Martel (688 – 741), stăpânul palatului merovingian, a strâns o armată care a stăvilit invazia. Este posibil ca Bătălia de la Poitiers din 732 să fi fost exagerată de cronicarii care ţineau cu creştinii: se poate ca arabii să fi fost forţaţi să se retragă din cauza unui sistem prea complicat de comunicare. Se aflau totuşi la 1.600 de kilometri de Gibraltar. Dar retragerea lor a dat naştere unor pasaje superbe:

Dorinţa de a ocupa un spaţiu mai mare i-ar fi dus pe sarazini la graniţa cu Polonia şi în ţinutul muntos al Scoţiei; Rinul nu este mai greu de trecut decât Nilul sau Eufratul, iar flota arabă ar fi putut să navigheze fără să dea o luptă navală până la gurile Tamisei. Poate că interpretarea Coranului ar fi acum predată în şcolile de la Oxford, iar în biserici s-ar demonstra unui popor circumcis sfântul adevăr al revelaţiei lui Mohamed.15

Aşadar, în Vest, musulmanii trebuiau ţinuţi la poalele Pirineilor. Musulmanii şi francii aveau să-şi dispute generaţii întregi acele trecători montane. Încleştarea din trecătoarea Roncevaux a dat naştere unei celebre legende medievale, pomenite în *Chansons de geste*. Doi cavaleri

franci, pe nume Roland şi Oliver sau Orlando şi Rinaldo, sunt presaţi intens de armata musulmană pe când încearcă să-şi retragă efectivele în siguranţă în partea de nord. Oliver îşi îndeamnă tovarăşul să sune din corn pentru a cere întăriri. Roland, mai mult viteaz decât isteţ, nu se conformează decât după ce bătălia este pierdută. Într-un final, când suflă cât poate de tare din corn, sunetul se aude în toată Francia. Roland, care leşinase pe cal, este lovit din greşeală în ambuscadă de Oliver, care orbise:

„Sir cumpain, faites le vos de cred?
Ja est co Rollant, ki tant vos soelt amer!
Par nule guise ne în aviez desfiet!”
Dist Oliver: „Or vos oi jo parler.
Je ne vos vei, veied vus Damnedeu!
Ferut vos ai, car le me pardunez!”
Rollant respunt: „Jo n-ai nient de mel.
Jol vos pardains ici e devant Deu”.
A acel moţ l’un al altre ad clinet.
Par tel amur as les vus desevred.

(„Tovarăşe, domnule, ai vrut să mă loveşti? / Căci eu sunt Ronald care te iubeşte nespus, / Şi tu nu m-ai sfidat sau provocat”. / Oliver a spus: „Acum te aud vorbind / Dar nu te văd; să te ţină Domnul în paza Lui! / Te-am lovit! Atunci te implor să mă ierţi!” / Roland îi răspunde: „Nu sunt rănit. / Te iert aici în faţa Domnului”. / Spunând aceasta, amândoi fac o plecăciune spre celălalt. / Vezi cu câtă iubire se despart!) 16

„O, tu, scumpă Francia, astăzi vei fi văduvită de doi vasali de ispravă”.

În Est creştinătatea era apărată de forţele bizantine. Dar prezenţa musulmană s-a făcut mult mai simţită în teritoriile slave. Musulmanii voiau din ce în ce mai mulţi sclavi, iar slavii costelivi erau tocmai buni. Neguţătorii evrei şi vikingii erau intermediari şi transportatori, mai ales prin Crimeea [HAZAR] [RUSIA KIEVEANĂ], iar mai târziu în zona baltică şi în Europa Centrală [DIRHAM].

Atât de apropiată era legătura slavilor cu comerţul de sclavi încât cele două cuvinte – „slav” şi „sclav” – erau considerate sinonime. Se crede că şi cuvântul arăbesc pentru eunuc – *sakaliba* – se trage din „slav”. Nu e întâmplător că prima atestare a teritoriului slav a fost scrisă de un maur evreu, un negustor din Tortosa (vezi p. 454).

MEZQUITA

Nicio clădire din Europa nu ilustrează mai bine ciclul civilizaţiilor decât Mezquita Aljama, acum catedrala din Córdoba. Cea mai veche parte datează din vremea califului Abd-al-Rahman I (755 – 788). E o comoară a artei hispano-islamice şi se situează pe aceeaşi poziţie cu cea din Alcazar în Sevilla sau Alhambra din Granada. Dar originalitatea acesteia stă în faptul că s-au folosit materiale luate de la San Vicente, bazilica latino-bizantină demolată, care a rămas până în 741 în acelaşi loc şi care fusese la un moment dat loc de rugăciune atât pentru creştini, cât şi pentru musulmani. Ba mai mult, şi moscheea, şi bazilica se aflau pe locul unui măreţ templu roman, care la rândul lui înlocuise un edificiu grec sau fenician. Doar Sf. Sofia din Istanbul se mai poate mândri cu o astfel de istorie îndelungată.

Grandoarea Mezquitei corespunde cu a unui oraş care a depăşit de multe ori mărimea Romei medievale. Aceasta are 130 de metri pe 180, împreună cu livada de portocali, şi este înconjurată de ziduri şi fortificaţii decorate. Însă cele mai impresionante sunt aspectele unde se întrepătrund elementele creştine cu cele islamice. Naosul impunător este presărat cu multe coloane din marmură colorată care sprijină două rânduri de arcade. Coloanele, în vârful cărora se află capiteluri pestriţe, provin din vechea bazilică. Arcadele mai joase în formă de potcoavă sunt făcute dintr-un strat de calcar alb şi unul din cărămidă roşie. Stratul superior de arcade rotunjite este în stil roman. Uşa principală dinspre nord este acoperită cu

plăci metalice, iar în mijloc sunt scrise cuvintele *deus* şi *al-mulklilah* („Imperiul şi puterea sunt doar ale lui Dumnezeu”). Superba Poartă a porumbelului are o arcadă arabă bogat ornamentată, împodobită cu o ogivă medievală. *Miharabul* sau „firida de orientare”, indicând direcţia în care se află Meca, a fost construită de arhitecţi sirieni, care au îndreptat-o spre sud. Are o formă de cameră octogonală cu un tavan ca o cochilie. Se intră printr-o arcadă din mozaic policrom, precedată de un vestibul situat sub trei cupole în stil bizantin. Abundă inscripţiile persane în arabă, chiar şi în zona Capelei regale, care a fost refăcută cu ornamente gotice şi însemne heraldice feudale din secolul XIV. Altarul şi antablamentul din moschee, precum şi Capela incaşilor, sunt în stil baroc.1

Câteva locuri din Spania, ca de pildă Mezquita din Córdoba sau vechiul oraş Toledo, transmit un puternic sentiment de continuitate. Turiştilor de azi le place să audă că Spania musulmană le-a dat europenilor portocale, lămâi, spanac, sparanghel, vinete, anghinare, paste şi pastă de dinţi, alături de matematică, filosofie greacă şi hârtie. [XATIVAH]

Însă dovezile în privinţa continuităţii sunt puţine. Civilizaţia musulmană din Spania nu a fost doar înlocuită, ci eradicată acolo unde s-a putut (vezi p. 345). Turiştii vor avea parte de o experienţă istorică dacă vizitează castelul musulman Trujillo din Extremadura sau părăsitul oraş fortificat Vâscos din Castilia. În Córdoba, ar trebui să vă duceţi şi la palatul Madinat al-Zahra (Medina Azahara), aflat în afara oraşului. A fost pe vremuri reşedinţa unui calif care putea contacta Egiptul în douăzeci şi patru de ore printr-o reţea de oglinzi care reflectau soarele. Ambasadorii străini care voiau să ajungă în sala tronului trebuiau să treacă pe sub un baldachin de trei mile lungime, susţinut de un şir dublu de soldaţi berberi. În

palat trăiau pe timpuri 20.000 de oameni şi un harem de 6.000 de femei. Dărâmat în timpul revoltei berbere din 1010, arheologii nu au descoperit ruinele sale până în 1911.2 Atunci când strigă „olé”, mulţi spanioli nu ştiu că de fapt îl invocă pe Allah.

Nu trebuie să exagerăm impactul musulmanilor asupra lumii creştine. Cuceririle islamului au transformat Europa în principala bază a creştinismului. În acel timp, o mare parte din teritoriul musulman i-a izolat practic pe creştini de un contact direct cu alte religii şi civilizaţii. Musulmanii militanţi au schimbat complet peninsula, întrerupând sau modificând primele contacte comerciale, intelectuale sau politice. În privinţa conflictelor religioase, creştinătatea avea două lucruri de făcut – să lupte împotriva islamului şi să-i convertească pe păgânii rămaşi. A forţat Imperiul Bizantin să acorde prioritate apărării frontierei de Est, astfel neglijându-şi misiunea imperială din Vest. Aşa s-a ajuns ca statele creştine mai îndepărtate să se apere singure şi să adopte treptat măsuri care stimulau autonomia locală şi independenţa economică. Cu alte cuvinte, a oferit un impuls foarte mare feudalismului. Controlând Marea Mediterană, a distrus supremaţia pe care ţările cu ieşire la Mediterana o exercitaseră până atunci asupra restului Peninsulei. Înainte de islam, lumea postclasică a Greciei şi Romei creştinate rămăsese practic intactă. După islam a dispărut complet. Iniţiativa politică a trecut aproape pe nesimţite de la Mediterana la regatele care apăreau în nord, în special cel mai puternic regat din „Francia”.

De-a lungul secolului VIII, când creştinii europeni luau în considerare consecinţele cuceririlor islamice, un nou ordin se pregătea să apară. Episcopul Romei, lipsit de sprijinul Bizanţului, a fost forţat să ceară ajutor francilor şi să se ocupe de problemele „papalităţii”. Francii au profitat de şansa de a-l sprijini pe papă. Carol cel Mare a fost indirect produsul mohamedanismului (vezi pp. 284 – 290).

Potrivit lui Henri Pirenne, a cărui teză a zdruncinat primele concepţii aşa cum islamul a distrus lumea antică, „Imperiul Francilor probabil că n-ar fi existat fără islam, iar Carol cel Mare nu ar fi existat dacă nu ar fi fost Mohamed înainte” 17. Argumentele aduse de Pirenne au fost demontate, în special privind aşa-zisa întrerupere a relaţiilor comerciale. Dar au revoluţionat studiul tranziţiei de la Antichitate la lumea medievală.

Însă nu e suficient să vorbim doar de Mohamed şi Carol cel Mare. Islamul a afectat Europa de Est chiar mai mult decât pe cea de Vest. Apariţia lui a pus bazele unei entităţi noi, compacte, numite „creştinătate”, în mijlocul căreia urma să fie Constantinopolul pentru ceva vreme. Constituia o provocare pentru păgânii care se aflau în Est, în afara conflictului dintre creştini şi musulmani, care se confruntau acum cu dilema de a alege între două religii dominante. Mai important este că s-a creat un bastion cultural, după care se putea defini identitatea europeană. Europa, ca să nu mai pomenim de Carol cel Mare, este de neconceput fără Mohamed.

Rivalitatea dintre creştinism şi islam a ridicat probleme etice şi psihologice, nu mai puţin importante decât cele deja existente între creştini şi evrei. Creştinii şi musulmanii erau învăţaţi să se considere reciproc necredincioşi. Neînţelegerile, conflictele şi stereotipurile negative erau necontenite. Nu era considerat un lucru normal, mai ales în rândul clerului, să se spună cât de multe aveau în comun acele trei mari religii monoteiste. Drept rezultat, s-a căscat o prăpastie între „Vestul” creştin şi „Estul” islamic. Europenii medievali le spuneau adeseori „sarazini” musulmanilor – un epitet derivat din cuvântul arăbesc *sharakyoun* sau „oriental”. Vesticii care se credeau exponenţii unei civilizaţii superioare îi priveau cu dispreţ pe musulmani.

Biserica creştină pe timpul Conciliilor Generale, 325 – 787

Până la Primul Conciliu General de la Niceea din 325 (vezi p. 194), biserica creştină era în fruntea celei mai mari comunităţi religioase din imperiu. De la Edictul de la Milano, a beneficiat de o politică tolerantă şi se bucura de sprijinul împăratului. Dar poziţia acesteia nu era foarte sigură. Nu era religia de stat şi avea mulţi opozanţi cu funcţii înalte. Nu se făcuseră multe incursiuni în afara imperiului. Progresul avea să fie dificil, dacă e să ne luăm după punctul de vedere creştin şi mai ales al partidului „ortodox" condus de Atanasie. [IKON]

Sub Constanţiu II (337 – 361), arianismul a luat o amploare de scurtă durată. Atanasie a fost exilat, dar nu pentru ultima oară. În 340, când goţii încă mai erau la nord de Delta Dunării, s-au convertit la creştinismul arian. Drept rezultat, când ostrogoţii şi vizigoţii au intrat în imperiu şi şi-au întemeiat regatele în Italia, Galia, Spania şi Africa, au luat şi arianismul cu ei. Reprezentau un mare obstacol pentru răspândirea creştinismului ortodox printre barbari. [BIBLIA] Alte schimbări au avut loc sub împăratul Iulian (361 – 363), un monarh-filosof cunoscut în tradiţia creştină sub numele de „Apostatul". Primind o educaţie creştină de la oamenii care-i omorâseră familia, „se declarase mereu un susţinător al păgânismului". Rezultatul final a fost un edict de toleranţă generală, un ultim răgaz pentru zeii romani. „Singura problemă era că nu i-a lăsat pe creştini să-şi chinuie supuşii". Nu există probe care să susţină teoria conform căreia ultimele cuvinte rostite au fost *Vicisti Galilaee*, „Ai câştigat, o, tu, galileean palid" 18.

Aceste întâmplări au făcut ca partidul trinitarian să se trezească din visare. Lui Atanasie în Est şi lui Hilary de Poitiers (315 – 367) în Vest, care conduseseră mişcarea de opoziţie faţă de Constanţiu şi Iulian, le-au urmat cei mai străluciţi părinţi ai bisericii. Ioan Hrisostom (347 – 407), „Gură de aur", episcop de Constantinopol, a fost cel mai mare predicator al acelei epoci care a reuşit să supere pe

mulţi din înalta societate. Vasile cel Mare (330 – 379), episcop de Caesareea, se trăgea dintr-o familie remarcabilă care pretindea că a avut nu mai puţin de opt sfinţi. El este considerat întemeietorul mănăstirilor. Fratele lui, Grigore de Nyssa (335 – 395) şi prietenul lui, Grigore de Nazianz (329 – 389) amândoi teologi remarcabili, au ieşit învingători la al doilea Conciliu General de la Constantinopol (381). În Vest, Martin de Tours (315 – 397) din Panonia încheiase creştinarea Galiei. Ambrozie din Milano (334 – 397) a fost principalul politician ecleziast din acea vreme. Ieronim din Dalmaţia (345 – 420) a fost cel mai important erudit al Bibliei de la începuturile bisericii. Africanul Augustin din Hippo a fost unul dintre cei mai influenţi părinţi ai bisericii.

Eforturile lor au dat roade în domnia lui Teodosie (378 – 395), ultimul împărat care a condus Estul şi Vestul şi care a sprijinit partidul trinitarian. Teodosie era spaniol, fiu de general, cu un temperament vulcanic. A apelat la trinitarieni din simplul motiv că Valens, predecesorul său, fusese ucis de goţii arieni. Sub domnia sa, al doilea Conciliu General a ratificat Crezul de la Niceea. Creştinismul trinitarian a fost susţinut prin lege; arianismul a fost interzis, iar păgânii persecutaţi. De aici trinitarienii puteau să-şi dorească să fie ortodocşi şi să-şi considere „eretici” rivalii de acum şi din trecut. [INDEX] [RUFINUS] [ZEUS]

Pentru mulţi credincioşi din secolele următoare, acest „triumf al creştinătăţii” a fost considerat o realizare minunată. Teodosie a primit supranumele „cel Mare”. Dar, dacă e să ne luăm după învăţăturile lui Cristos, nu se justifica o asemenea asociere între autoritatea politică şi spirituală. Ba mai mult, Teodosie nu era chiar un reprezentant de seamă al virtuţilor creştine. În 388 l-a omorât pe Magnus Maximus, cu care a domnit împreună; iar în 390 s-a răzbunat crunt pe oraşul Salonic pentru că a

permis rebelilor să se răscoale. Le-a poruncit ofiţerilor să aducă toată populaţia la circ, de parcă ar fi asistat la jocuri, apoi a ucis 7.000 de oameni cu sânge rece. Pentru acest genocid Ambrozie l-a forţat să facă penitenţă în public. A murit la Milano, mai lăudat de religia căreia îi adusese atâtea servicii importante.

INDEX

Biserica creştină veche i-a atribuit papei Inocenţiu I (401 – 417) prima listă de cărţi interzise, iar papei Gelasius (492 – 466) primul decret în această privinţă. Decretul lui Gelasius adaugă liste de lecturi recomandate şi suplimentare asupra cărora se pronunţa canonul autenticii Scripturi. Însă învăţaţii de azi se îndoiesc că decretul avea vreo legătură cu Gelasius. Sigur este faptul că biserica avea dreptul să se pronunţe asupra decenţei sau indecenţei cuvântului scris. Din secolul V până în secolul XV au fost interzişi mulţi scriitori, de la Arie la Photius, de la Hus la Pico della Mirandola (1486). S-au luat măsuri suplimentare odată cu apariţia tiparului. Deşi nu se ştie exact cine a fost primul, se crede că papa Inocenţiu VIII (1484 – 1492) a iniţiat sau a întărit regula conform căreia toate publicaţiile ar trebui să primească autorizaţie de la episcop. [TIPARNIŢĂ]

Datorită numărului mare de cărţi apărute în timpul Renaşterii şi Reformei, ierarhia bisericii a căutat mereu îndrumarea Vaticanului, iar Conciliul de la Trento a cerut luarea unor măsuri, în consecinţă a apărut *Index Librorum Prohibitorum* sau „Ghidul cărţilor interzise”, conceput de papa Paul IV în 1557. Din cauza disensiunilor din Vatican, prima versiune nu a apărut, iar a doua a fost publicată în 1559. Revizuit din nou la cererea conciliului, Indexul tridentin din 1564 a stabilit normele. Pe lângă autorii şi lucrările care nu intraseră în graţiile bisericii, a propus zece criterii de judecare a cărţilor. Din 1564, „Lista neagră” a Romei s-a mărit treptat. Regulile s-au modificat

în 1596, 1664, 1758, 1900 şi 1948. (Vezi anexa III, p. 1084.)

De-a lungul anilor, Indexul a fost foarte criticat. S-a dovedit ineficient, în sensul că titlurile interzise îşi găseau un protestant care să le tipărească, iar Vaticanul nu avea niciun cuvânt de spus. Ba mai mult, din moment ce fructul interzis e mai dulce, Indexul poate fi acuzat că a promovat ceea ce a vrut să interzică. Duşmanii bisericii se grăbeau mereu să aducă vorba de el ca probă a intoleranţei catolice. De la apariţia Iluminismului, intelectualii liberi au ridiculizat deciziile, precum şi însăşi existenţa acelui Index. Date fiind romanele excepţionale care se vindeau ca pâinea caldă şi pe care biserica încerca să le interzică, ne putem da seama şi de ce.

Pe de altă parte, Indexul trebuie judecat în contextul acelei epoci. Fiecare autoritate a Europei moderne, fie ea laică sau ecleziastică, protestantă, catolică sau ortodoxă, îşi dorea să controleze publicaţiile, ca şi Vaticanul. Cenzura a funcţionat în toate ţările europene până în a doua jumătate a secolului XX. Mulţi dintre cei care condamnau Indexul papal nu vedeau nicio contradicţie când ei înşişi voiau să interzică anumite cărţi. Să ne uităm pe această listă, unde este indicat timpul şi locul unde au fost interzişi clasici ai literaturii europene în altă parte decât la Vatican:

35 d.Hr.	Homer	*Opera omnia*	Imperiul Roman
1497	Dante	*Opera omnia*	Florenţa
1555	Erasmus	*Opera omnia*	Scoţia
1660	Milton	*Eikonoklastes*	Anglia
1701	Locke	*Eseu asupra*	Universitatea Oxford

		înţelegerii omului	
1776	Goethe	*Suferinţele tânărului Werther*	Danemarca
1788 – 1820	Shakespeare	*Regele Lear*	Marea Britanie
1835	Heine	*Opera omnia*	Prusia
1880	Tolstoi	*Anna Karenina şi altele*	Rusia
1931	Marie Slopes	*Opera omnia*	Irlanda
1939	Goethe	*Opera omnia*	Spania
1928 – 1960	D.H. Lawrence	*Amantul doamnei Chatterley*	Marea Britanie1

Evident că există o poziţie liberală potrivit căreia toate publicaţiile ar trebui permise, chiar dacă subiectul este blasfemiator, incitator, obscen sau neadevărat. Este necesar ca oamenii să tolereze ceea ce dispreţuiesc. Acest punct de vedere a fost pus la încercare în anii 1980 de aşa-numita „istorie revizionistă", care nega Holocaustul evreiesc, şi de *fatwoh* care s-a pronunţat împotriva lui Salman Rushdie pentru *Versetele satanice*. Teoretic, mulţi liberali nu pot aplica propriile principii absolute. Fiecare societate, fiecare generaţie trebuie să stabilească o limită în ceea ce priveşte diferenţa mereu schimbătoare între acceptabil şi inacceptabil.2 Nu este corect să comparăm Indexul papal cu cenzura totalitară contemporană. În Germania nazistă (1933 – 1945) şi în Rusia sovietică (1917

– 1991), toate lucrările erau interzise oficial până erau aprobate. Din acest punct de vedere, permisiunea episcopală poate fi judecată mai aspru decât Indexul.

În 1966, cel care răspundea la Vatican de doctrina credinţei a anunţat că nu se vor mai interzice publicaţii. Până atunci Indexul conţinea cam 4.000 de titluri.

Marea parte a informaţiilor de mai sus provine dintr-o sursă de mare încredere, fiecare dintre cele optsprezece volume care o compun fiind o mărturie a unei decizii episcopale favorabile – NIHIL OBSTAT (Nu există vreun impediment) şi IMPRIMATUR (Să fie publicat).3

RUFINUS

Rufin din Aquileea (340 – 410), uneori asociat cu Sf. Ieronim, a rămas cunoscut din două motive – în primul rând, ca traducător în latină al unor opere teologice greceşti, mai ales cele scrise de Origene şi, în al doilea rând, ca autor al primei cărţi publicate de Oxford University Press. Lucrarea sa în care face comentarii pe baza Crezului Apostolilor, *Expositio Sancti Hieronymi în symbolum apostolorum*, a fost tipărită la Oxford de Theodoric Rood din Köln şi finalizată în 17 decembrie 1478. Din păcate, începea cu o greşeală de ortografie, un „x" pierzându-se la „cuvânt înainte", data publicării fiind trecută (greşit): M CCC LXVIII.1 De atunci, lista de publicaţii OUP a avut atât opere importante, cât şi minore:

Charles Butler, The Feminine Monarchie Or a Treatise Concerning Bees (1609)

John Smith, *A Map of Virginia* (1612)

Robert Burton, The Anatomy of Melancholy (1621)

The Book of Common Prayer, and Administration of Sacraments (1675)

Sfânta Biblie conţinând Vechiul şi Noul Testament (1675)

Edmund Pococke (ed.), *Specimen Historiae Arabum* (1650)

— Maimonide, *Porta Mosis* (1655)

— Greg. Abu I fa răgii historia compendiosa dynastiarum (1663)

[Richard Allestree] The Ladies Calling: scrisă de autorul Whole Duty of Man (1673) Johann Schaeffer, A History of Lapland (1674)

H.W. Ludolf, *Grammatica Russica* (1696)

William Blackstone, *Comentaries on the Laws of England* (4 vol., 1765 – 1769)

F.M. Müller, Rigveda-Sanhita: Sacred Hymns of the Brahmins (1849 – 1873)

Lewis Carroll, Aventurile lui Alice în Ţara Minunilor (1865)

Norman Davies, God's Playground: A History of Poland (2 vol., 1981)

Cea mai remarcabilă faptă a OUP a fost în 1914, când lucrarea unei echipe de istorici de la Oxford a fost tipărită pentru a susţine efortul de război al Marii Britanii. Manuscrisul lucrării *Why WeAreat War* a văzut lumina tiparului pe 26 august, la aproape trei săptămâni de la declanşarea războiului. Volumul de 206 pagini a fost editat, bătut la maşină, tipărit, legat şi gata de distribuţie până pe 14 septembrie. S-au schimbat multe de atunci.2

Sf. Augustin, teolog şi episcop (354 – 430) se pregătise să fie orator şi a fost la un moment dat un susţinător al maniheismului. S-a convertit la creştinism la Milano în 386. Simpla lui recunoaştere că omul e supus tentaţiei l-a făcut un scriitor foarte interesant. *Confesiunile* sale, în care descrie sentimentele unui tânăr forţat să renunţe la confortul şi plăcerile lumeşti, se află în contradicţie cu polemistul care dezbate cu donatişti, maniheişti şi pelagieni. Însă a analizat şi a sistematizat caracterul complex al acelor doctrine cu un asemenea talent încât nimeni nu a mai avut mare lucru de adăugat, până la Toma din Aquino, 800 de ani mai târziu, Augustin a insistat pe primatul iubirii în aşa fel încât aproape instigă la libertinaj. *Dilige et quod vis fac* (Iubeşte şi fa orice) *şi*

cum dilecţione hominum et odio vitiorum (Iubeşte păcătosul şi urăşte-i păcatele) au fost două din maximele sale. În acelaşi timp punea accentul pe nevoia unei biserici instituţionalizate. A scris *Salus extra ecclesiam non est* (Nu există mântuire în afara bisericii); dar şi *Roma locuta est*; *cauza finita* (Roma a vorbit; s-a terminat.). Cea mai populară carte a lui, *De Civitate Dei* (Oraşul Domnului) a fost inspirată din jaful Romei de către Alaric, unde autorul descrie un oraş religios construit pe ruinele lumii materiale. Nimic nu ar caracteriza mai bine acea epocă. Augustin şi-a petrecut aproape treizeci de ani ca episcop al Hippo Regius în Africa sa natală, trăind în asceză, ceea ce a inspirat mai multe ordine bisericeşti, ca de pildă canonii augustinieni, călugării (negri) dominicani, ordinul premonstratens şi brigitinii. Augustin a murit la Hippo în timpul asediului vandalilor.

Tulburările din inima imperiului au slăbit inevitabil legăturile cu periferia. În secolul V, au luat naştere ciudăţenii la „graniţa celtică" şi în Caucaz. Biserica celtică era creştină datorită călugărilor gali, anahoreţi. Episcopii erau pustnici peripatetici şi, datorită practicii de autoconsacrare, foarte numeroşi. Irlanda, care nu făcuse niciodată parte din imperiu, a fost creştinată sistematic de Sf. Patrick (cca. 389 – 461), un cetăţean roman din vestul Britanici care a ajuns în Ulster în 432. În acest fel, Irlanda fusese creştinată înainte de pătrunderea păgânismului anglo-saxon în restul Insulelor Britanice. Irlandezii aveau să-şi plătească datoria. [BRITO]

ZEUS

Statuia lui Zeus a fost transportată la Constantinopol din altarul de la Olimpia după ultima olimpiadă din 396 d.Hr. Pe atunci era deja veche de opt secole şi considerată o „minune a lumii" Terminată în cca. 432 î.Hr. de exilatul atenian Phidias, a cărui statuie reprezentând-o pe Atena împodobea Partenonul, sculptura era uriaşă şi din fildeş,

Zeus fiind înfăţişat stând pe tron cu o cunună de lauri pe cap; avea cam 13 metri înălţime. Placată parţial cu aur solid, îl înfăţişa pe Tatăl zeilor ţinând o statuie a Victoriei încununate în mâna dreaptă şi un sceptru cu un vultur în vârf în mâna stângă. Fusese descrisă în detaliu de Pausanias şi Strabon, ultimul spunând că, dacă zeul s-ar mişca, capul lui ar strivi acoperişul. Suetoniu a scris că, atunci când muncitorii împăratului Caligula au încercat să o scoată de acolo în secolul I d. H". zeul a râs atât de tare încât s-a prăbuşit eşafodajul şi oamenii au rupt-o la fugă. Aşa că a rămas în situ încă trei secole. Când a fost distrusă în 462 în urma unui incendiu accidental în capitala împăratului creştin Leon I, Olimpia era deja părăsită. În 1958, arheologii germani care făceau săpături la Olimpia au găsit o cupă din teracotă pe care scria „AM APARŢINUT LUI PHIDIAS" 1.

BRITO

Pelagius (cca. 360 – 420) a fost un gal sau un celt din Insulele Britanice (se credea că „Pelagius" este un calc greco-roman al numelui său, Morgan). Prietenii îi spuneau" Brito". Era un teolog creştin şi unul dintre puţinii din Europa Occidentală care participa la dezbaterile doctrinare din vremea sa. A trăit într-o vreme când doctrina ortodoxă, aşa cum fusese formulată de greci, începea să se cristalizeze. Deşi a fost considerat eretic, a avut o contribuţie importantă. A fost contemporan cu Sf. Augustin din Hippo, pe care l-a provocat să formuleze păreri definitive despre probleme importante ca: graţia divină, izgonirea din Rai, păcatul originar, liberul arbitru şi predestinarea. Alături de alt briton pe nume Celestius, pe care l-a cunoscut la Roma, a pus accentul pe capacitatea omului de a acţiona cu îndârjire prin voinţă, adică să se comporte responsabil. Conceptul lui cheie", puterea alegerii opuse", este conţinut în formula Şi *necessitatis est*, *peccatum non est*; şi *voluntatis*, *vitiari potest* (De e nevoie, nu e păcat; dar, dacă e voinţă, se poate păcătui). A

susţinut şi că primii paşi spre mântuire trebuie făcuţi din voinţă.

Aceste puncte de vedere au fost parţial respinse pentru că unii erau de părere că astfel rolul lui Dumnezeu era minor, dar şi pentru că păcatul era considerat individual, şi nu o caracteristică a naturii umane. Vorbim de pelagianism atunci când se neagă sau se limitează păcatul originar. Acestea au fost importante în dezbaterile din secolul XVII din jurul lui Arminius şi Jansen. (Vezi pp. 433, 441.)

În 410, Pelagius şi Celestius fugiseră din Roma asediată de goţi şi se refugiaseră în Africa de Nord, unde au mai fost acuzaţi de încălcarea altor principii doctrinare. Într-unul dintre conciliile de la Cartagina s-au condamnat şase greşeli cardinale:

Adam ar fi murit chiar şi dacă nu ar fi păcătuit.

Adam şi-a făcut rău însuşi, nu doar rasei umane.

Nou-născuţii sunt fără de păcat, ca şi Adam la naştere.

Rasa umană nu moare din cauza morţii şi a păcatului lui Adam.

Judecata, dar şi cuvântul Domnului te poartă spre Rai.

Existau oameni fără de păcat şi înainte de venirea lui Cristos.

Pelagius a plecat pe mare până în Palestina, însă a aflat că Augustin îl atacase în cartea *De peccatorum mentis* (Despre meritele păcătoşilor). A supravieţuit unei inchiziţii; dar a fost pierdut când papa Zosimus s-a dat de partea episcopilor africani. Într-un edict din 30 aprilie 418, împăratul Honorius îl condamna la confiscarea averii şi la exil. Beda Venerabilul nu s-a arătat milos faţă de „învăţăturile sale periculoase şi îngrozitoare”:

Să se târască în faţa marelui Augustin

Ăst scrib nenorocit cutezător a scrie asemenea enormităţi! 1

Episcopul Honoratus din Aries (cca. 350 – 429) a încercat să găsească o cale de mijloc între scrierile lui

Pelagius şi ale lui Augustin. Acesta a susţinut că graţia divină şi voinţa sunt necesare pentru mântuire. Acest „semipelagianism” a fost condamnat la Conciliul din Orange (529). Dar în locul său de baştină, la mănăstirea Sf. Honorât pe Isle de Lerins de pe Coasta de Azur, porţile nu i s-au închis. Sf. Vincent de Lerins (m. 450) a inventat celebrul „canon vincenţian”, potrivit căruia toate propunerile teologice pot fi judecate după trei criterii: ecumenitate, vechime şi îngăduire. Călugării de la Lerins au publicat în 1977 ediţia definitivă a *Vieţii lui Honoratus*, scrisă de Sf. Hilarius.2

Biserica armeană a luat fiinţă când provincia încă mai făcea parte din imperiu. Ca şi cea celtică, a pierdut orice contact direct cu centrul şi a devenit excentrică în toate sensurile cuvântului. Când celţii adoptau pelagianismul, armenii se îndreptau spre monofizitism. Creştinismul ajunsese în Georgia în 330, când casa domnitoare a fost convertită de către o sclavă din Capadocia. Fiind aproape complet despărţită de Armenia, era mai puţin expusă politicilor asiatice şi a menţinut legături mai strânse cu Constantinopolul. (Biserica georgiană a avut o istorie separată şi liniară până a fost încorporată forţat în ortodoxia rusă în 1811.) în 431, s-a ţinut un al treilea Conciliu General la Efes, astfel creându-se o serie. Cele şapte Consilii generale recunoscute şi de Occident, şi de Orient au fost: Niceea I (325), Constantinopol I (381), Efes (431), Calcedonia (451), Constantinopol II (553), Constantinopol III (680 – 681) şi Niceea II (787). La Conciliul de la Efes s-a condamnat erezia lui Nestor. Gibbon a scris că a fost o „revoltă ecleziastică”. Ca şi în cazul celor anterioare şi celor succesive, consiliile se adunau din voinţa împăratului de la Constantinopol, care avea cea mai mare autoritate în lumea bisericii. Era dominată complet de episcopii din Orient. Episcopii din Occident acceptau deciziile, dar cu o împotrivire tot mai mare.

Divergenţele doctrinare au continuat, despicându-se firul în patru: în privinţa naturii lui Cristos, voinţei Lui, rolului Său în geneza Sfântului Duh. Are Cristos o singură natură, adică divină, sau o natură dual㠄 umană şi divină? Clericii ortodocşi sprijineau diofizitismul, iar în Definiţia de la Calcedonia (451) s-a pus din nou accentul pe O Persoană, Două Naturi, unite „fără confuzie şi schimbare, indivizibile şi inseparabile”. Monofizitismul a fost condamnat; dar a continuat să înflorească în Orient. Împărăteasa Teodora era monofizită, ca şi majoritatea creştinilor din Armenia, Siria şi Egipt. Are Cristos o voinţă sau două? Papa Honorius spunea că „o voinţă”, într-o scrisoare din 634 adresată împăratului Constantinopolului. Dar conducătorii ortodocşi sprijineau dictelitismul, lucru susţinut şi la al şaselea Conciliu General în 681. Monoteliţii erau condamnaţi, iar delegaţii papei Agatho au acceptat acest lucru. Luând în considerare Sfânta Treime – Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh – oare acesta din urmă se trage din Tată, ca singură sursă de divinitate, din Fiu sau din amândoi? Constantinopolul susţinea că *per filium* (prin Fiul); Roma *filioque* (şi Fiul). Această problemă a apărut în 589 în Spania, iar până în secolul IX a provocat destule tulburări. Nu a fost soluţionată niciodată.

Atracţia exercitată de ascetism a crescut atât de mult încât a dat naştere la nelinişti politice şi sociale. Practicile orientale, atât cele anahoretice, cât şi cele comune, s-au răspândit în Vest. Primele mănăstiri comunale au fost întemeiate înainte de prăbuşirea Imperiului Occidental. Sf. Martin a fondat Ligugé în 360. Dar cea mai mare influenţă a fost cea a lui Benedict de Nursia (cca. 480 – 500), care a formulat una dintre cele mai acceptate reguli ascetice. Pe măsură ce autoritatea imperială îşi pierdea din puteri, mai ales în provinciile din Vest, mănăstirile serveau pe post de locuri liniştite unde se învăţa în deşertul barbar. Îmbinarea învăţăturilor creştine cu aprecierea filosofiei greceşti şi a

autorilor latini fusese de multă vreme un lucru acceptat în Orient, mai ales în Alexandria; dar în Occident trebuia cultivat. Artizanul principal a fost Flavius Magnus Aurelius Senator (cca. 485 – 580), cunoscut sub numele de Cassiodorus, uneori guvernator al Italiei sub ostrogotul Theodoric. După ce s-a retras la o mănăstire în urma venirii lui Belizarie, acesta a susţinut un sistem educaţional în care să se predea atât materii sacre, cât şi profane; a început să strângă şi documente antice. Momentul a picat cum nu se putea mai bine. [ANNO DOMINI] [BAUME]

În secolul VII, şocul provocat de islam a schimbat pentru totdeauna configuraţia lumii creştine. Islamul a pus capăt unităţii culturale a teritoriilor mediteraneene şi le-a distrus dominaţia pe care o exercitaseră întotdeauna asupra avanposturilor din nord. Cucerind Persia, Siria şi Egiptul, i-a făcut pe trei dintre cei cinci patriarhi recunoscuţi – al Antiohiei, Ierusalimului şi Alexandriei – să acţioneze *in partibus infidelium*. Scena politicii duse de biserica creştină s-a redus de la una cu cinci competitori la o luptă între doi, şi anume între patriarhul grec din Constantinopol şi cel catolic din Roma. Înainte de islam, patriarhul Romei era singura voce a catolicismului împotriva a patru greceşti; după islam, scorul a fost de unu la unu, iar Biserica Catolică a avut mai mult spaţiu de manevră, în plus, conflictul ameninţător cu monofiziţii din Orient nu era încă rezolvat. Noi conducători musulmani au dat dovadă de mai multă toleranţă faţă de erezii decât creştinii ortodocşi. Aşa că bisericile monofizite armeană, siriană şi coptă nu au mai fost rechemate în sânul creştinătăţii.

Cel mai important lucru este poate că islamul a despărţit creştinătatea de restul lumii, înainte de islam, evangheliile creştine ajunseseră până în Ceylon şi Abisinia; după islam, nu au mai pătruns secole întregi în Asia sau

Africa. Mare parte dintre creştini nu vedeau niciodată un musulman în timpul vieţii lor; dar toţi trăiau în umbra islamului. De fapt mahomedanismul i-a oferit lumii creştine un scut dincolo de care să se consolideze şi să se definească. În acest fel a contribuit în cea mai mare măsură la formarea a ceea ce se va numi până la urmă „Europa”.

ANNO DOMINI

Timp de şase secole după naşterea lui Cristos, foarte puţini oameni îşi dădeau seama că trăiesc „în era creştină”. De fapt, cronologia de bază a istoriei începând cu momentul în care „Cristos a intrat în Galileea” nu a fost stabilită înainte de Dionisie Exiguul, un călugăr din Asia Mică, vorbitor de greacă şi prieten cu Cassiodorus, care a murit la Roma în 550. Dionisie a venit cu ideea ca număratul anilor să aibă ca punct de reper întruparea lui Iisus şi că ar trebui să înceapă odată cu Bunavestire, când Fecioara Maria fusese aleasă să devină mama lui Cristos. Dionisie a fixat această dată, Prima Zi a Anului Unu, pe 25 martie, cu nouă luni înainte de naşterea lui Cristos pe 25 decembrie. Toţi anii de dinainte, care se numărau în ordine descrescătoare aveau să primească titulatura de *ante Christum* (AC) sau „înainte de Cristos” (î.Hr.). Toţi anii care veneau urmau să fie „Anii de la întrupare” sau *Anni Domini* „Anii Domnului” (AD). Nu exista Anul Zero.1

Au mai trecut multe secole înainte că era creştină să fie folosită treptat, întâi în biserica latină şi mai târziu în Orient. Beda Venerabilul (673 – 735), autorul unei cărţi despre cronologie, *De Temporibus*, acceptase noul sistem când a scris la începutul secolului VIII *Istoria bisericii englezeşti şi a poporului ei*.

Între timp, predominau tot felul de cronologii locale. Cel mai folosit sistem era cel al anilor de domnie. Timpul istoric se măsura prin domnii şi generaţii. Datele se determinau prin momentul din domnia unui anumit împărat, papă sau prinţ. Modelul se găsea în Vechiul

Testament: „În al patrulea an al domniei lui Ezechia, care era şi al şaptelea an al domniei lui Osea, fiul lui Ela, regele lui Israel, Salmanasar, împăratul Asiriei, a mărşăluit împotriva Samariei şi a asediat-o…”

Era creştină a trebuit să facă faţă multor sisteme cronologice” rivale”. Tabelul olimpiadelor greceşti, ciclul de patru ani între Jocurile Olimpice, care a început cu Olimpiada lui Coroebus pe 1 iulie 776 î.Hr., a continuat să fie folosit până la sfârşitul secolului IV d.Hr. Epoca babiloniană a lui Nabunassar, folosită de grecii din Alexandria, era cunoscută în Epoca Medievală din operele lui Ptolemeu. Punctul de început era miercuri, 26 februarie 747 î.Hr. Epoca macedoneană a seleucizilor, care a început cu ocupaţia Babilonului de către Seleucus Nicator în 312Î.H., se folosea în Levant. Cunoscută evreilor sub denumirea de „era contractelor” a fost folosită de ei până în secolul XV. Epoca romană se baza pe trecerea anilor de la „întemeierea oraşului”. [AUC] în Spania, era Caesarilor se poate fixa atunci când Octavian a cucerit Iberia în 39 î.Hr. Adoptată de vizigoţi, a fost folosită în Catalonia până în 1180, în Castilia până în 1382 şi în Portugalia până în 1415. Epoca musulmană Hegra, care marchează izgonirea Profetului din Meca, corespunde zilei de vineri, 16 iulie 622 d.Hr. în lumea musulmană a rămas un reper important.

Nu e de mirare, date fiind complicaţiile, că data naşterii lui Hristos calculată de Dionisie Exiguul s-a dovedit a fi imperfectă. Dionisie punea semnul de egalitate între Anul Unu şi Epoca olimpiadelor 195 (1) cu 754 AUC şi, greşind, cu „Consulatul lui C. Caesar, fiul al lui Augustus şi lui L. Aemillius Paullus, fiu al lui Paullus”. De fapt, nu există nicio dovadă că Hristos s-a născut în anul 1 d.Hr. Dacă ne luăm după Sf. Luca sau Sf. Matei, era creştină a început fie în ultimul an de domnie al lui Herodot cel Mare (4 î.Hr.), fie în primul an al primului recensământ roman în Iudeea (6 – 7 d.Hr.).

Atât pentru creştini, cât şi pentru evrei, cel mai important este Anul Creaţiei sau *Annus Mundi*. Biserica bizantină l-a fixat în 5509 î.Hr., punct de bază al calendarului bisericesc în anumite părţi ale lumii ortodoxe, în Grecia şi Rusia, până în Epoca Modernă. Cărturarii evrei au preferat 3760 î.Hr. – începutul calendarului evreiesc modern. Biserica coptă, ca şi alexandrinii, s-au oprit asupra anului 5500 î.Hr. Biserica Anglicană, condusă de arhiepiscopul Ussher în 1650 a ales anul 4004 î. H

Comparaţia critică şi armonizarea cronologiilor orientale, clasice şi creştine a mai avut de aşteptat până la învăţatul Joseph Scaliger (1540 – 1609). Lucrarea sa, *De Emendatione Temporum* (Reforma datelor, 1583), scrisă în interes protestant, a coincis cu reforma calendarului iulian făcută de Papa Grigore XIII. Aceasta marchează începutul ştiinţei cronologiei şi al preocupărilor moderne pentru măsurarea timpului istoric.2

Însă calendarul gregorian sau „pe stil nou" şi introdus în ţările catolice europene în 1585 nu a fost acceptat de toată lumea. Majoritatea ţărilor protestante sau ortodoxe au rămas pe „stilul vechi" iulian. Au adoptat „stilul nou" la momentul considerat potrivit: Scoţia în 1700, Anglia în 1752 şi Rusia în 1918. Atâta timp cât cele două calendare existau împreună, toate referinţele internaţionale trebuiau făcute avându-le pe amândouă în vedere. Scrisorile aveau ambele date scrise pe ele – „1/12 martie 1734" său" 24 octombrie/7 noiembrie 1917".

Drept rezultat, s-au întâmplat multe lucruri ciudate. Cum discrepanţa între calendare era de zece sau unsprezece zile în secolul XVII, puteai să treci Canalul Mânecii din Dover şi să ajungi la Calais la mijlocul lunii următoare. Din moment ce anul pe stil vechi începea pe 25 martie, iar cel pe stil nou pe 1 ianuarie, puteai să pleci din Calais într-un an şi să ajungi la Dover în anul precedent. Europa nu a avut acelaşi calendar decât după ce guvernarea bolşevică a renunţat la cel pe stil vechi. Nimic

nu s-a întâmplat în Rusia între 31 ianuarie 1918 (SV) şi 14 februarie (SN). Din 1918 până în 1940, comuniştii sovietici s-au luat după revoluţionarii francezi şi au renunţat la săptămâna cu şapte zile, înlocuind numele zilelor cu cifre şi numărând „Anii Revoluţiei” începând cu 1917.3 [VENDÉMIAIRE]

BAUME

Potrivit Ghidului Michelin, abaţia Baume a fost întemeiată în secolul vii de călugărul irlandez Sf. Columbanus. Numele acesteia, de origine celtică, înseamnă „grotă” şi se afla într-unul dintre cele mai dramatice locuri din Europa – la capătul unui întins defileu calcaros, Cirque de Baume, în adâncul pădurii de pini din Jura. Ca şi mănăstirea cu acelaşi nume, situată la cincizeci de mile pe malul râului Doubs, unde Sfânta Odile şi-a recăpătat văzul, se spune că datează din era când civilizaţia galo-romană fusese invadată de păgânii burgunzi şi când creştinătatea era reclădită de comunităţile ascetice din sălbăticie. A devenit o instituţie foarte bogată şi puternică, având în posesie câteva sute de sate şi beneficii. În cele din urmă, a devenit o comunitate laică de canoane aristocratice. A existat până în 1790, când revoluţionarii au dizolvat abaţia, au distrus majoritatea monumentelor şi au schimbat numele oraşului din Baume-les-Moines în Baume-les-Messieurs.1

În istoria ascetismului creştin, comunităţile burgunde ca Baume formează o legătură importantă între sistemul anahoretic al lumii antice, cum s-a păstrat în Irlanda, şi marile instituţii medievale care au apărut începând cu secolul X. Până la urmă, din Baume a plecat Berno împreună cu tovarăşii săi, în 910, ca să întemeieze marea abaţie de la Cluny (vezi p. 287).

Însă cititorii Ghidului Michelin sunt dezamăgiţi să afle că multe dintre amănuntele din trecutul abaţiei sunt legende neverificate în cel mai bun caz. Nu există probe

care să lege Baume de Sf. Columbanus şi nu se poate presupune că a fost fondată în secolul VI. De fapt în 869 este prima menţionare a unei *Celula* la Balma – ceea ce înseamnă că e mai „tânără" decât mănăstirea Sf. Odile de la Baume-lesdames. Este evident că legătura cu Sf. Columbanus a fost inventată de călugării de la Cluny, care astfel şi-au sporit faima lăcaşului de cult.2

Nesiguranţa pluteşte şi în jurul uneia dintre cele mai pitoreşti personalităţi de la Baume – Jean, Seigneur de Watteville (1618 – 1702), abate timp de patruzeci de ani în timpul domniei lui Ludovic XIV. Soldat, ucigaş şi călugăr, de Watteville fugise odată de justiţie la Constantinopol, unde a ajuns la rangul de paşă şi guvernator al Moreei, înainte ca papa să-l ierte de păcate. Potrivit lui Saint-Simon, era un adevărat păcătos care s-a mântuit căindu-se cu adevărat. Potrivit mărturiilor, dezerta adeseori, iar trădarea lui a facilitat cucerirea violentă de către francezi a provinciei sale natale Franche-Comté. Pe piatra lui de mormânt scrie:

ITALUS ET BURGUNDUS ÎN ARMIS GALLUS ÎN ALBIS ÎN CURIA RECTUS PRESBYTER ABBAS ACEST.3

(„Aici e îngropat un soldat italian şi burgund, francez când s-a călugărit, un om drept, un preot şi abate").

Aşadar, Baume este un loc de legendă. Oamenii s-au folosit mereu de trecut pentru scopurile lor. Scriitorii de monografii ştiinţifice sunt sortiţi eşecului. Trecutul, aşa cum se transmite posterităţii, este un amestec de fapte, legende şi minciuni sfruntate.

Emanciparea papalităţii nu poate fi stabilită cu exactitate. Episcopii Romei aveau destulă libertate cu mult înainte să pretindă supremaţia. Diferenţele tot mai mari între biserica latină şi cea greacă duceau la schisme temporare frecvente, dar nu la o ruptură permanentă. Este ciudat, dar, în primele patru secole, când Roma reprezenta centrul imperiului, biserica romană fusese dominată de greci şi cultura greacă. Leon I (440 – 461) a fost primul

care a pus accent pe latinitate. În aceeaşi perioadă, patriarhii latini s-au rupt de controlul politic imediat, adăpostindu-se la Roma în timpul luptelor cu puterea civilă. Separarea ulterioară a autorităţii seculare şi ecleziastice, atât de normală pentru Occident şi atât de străină pentru Orient, era ceva existent încă de atunci. În secolul VI, patriarhii Romei au trebuit să reziste primei restauraţii a puterii imperiale sub Iustinian, apoi sub lombarzi. Doi dintre ei, Silverius (536 – 537) şi Vigilius (537 – 555) au fost arestaţi. Cel din urmă a fost intimidat cu brutalitate de autorităţile imperiale în privinţa controversei generate de monofizitism.

Grigore I (540 – 604), primul călugăr care a ocupat tronul Sf. Petru, este adesea văzut ca artizanul viitoarei puteri papale atât prin talentele lui administrative, cât şi prin principialitatea care l-a caracterizat. Autointitulat „slujitor al slujitorilor Domnului”, s-a ocupat de problemele civile ale Romei, a negociat un acord cu regii lombarzi, a reorganizat pământurile şi finanţele bisericii şi a restabilit contactele Romei cu Africa, Spania, Galia şi Britania. Lucrarea sa, *Regula Pastoralis* (Pastorala) a devenit foarte repede o lucrare de referinţă pentru episcopii medievali. A protestat în repetate rânduri împotriva folosirii de către fratele său de la Constantinopol a titulaturii „patriarh ecumenic”. Până la moartea sa, balanţa înclina în favoarea Romei. Îngrijorat de asaltul violent al musulmanilor, împăraţii au pierdut aproape orice influenţă în Italia, deşi au încercat de câteva ori să preia puterea, dar fără succes. Ca rezultat al ereziei monotelite, Martin I (m. 655), ultimul papă martir, a murit în exil în Crimeea, fiind răpit de exarhul de la Ravenna, biciuit şi alungat de către o curte din Constantinopol. [CANTUS]

CANTUS

Cântecul bisericesc al bisericii latine sau *cantus planus* se numeşte adesea Cântul gregorian în onoarea

papei care i-a fixat cele opt tonalităţi şi a strâns peste 3.000 de melodii. Alături de cel înrudit din Bizanţ, se crede că derivă din tradiţiile muzicale greceşti şi evreieşti. La rândul său, a stat la baza muzicii europene. A fost folosit pentru cântatul fără acompaniament al psalmilor, imnurilor, antifoanelor, de obicei la unison şi cu un ritm liber. Avea patru „dialecte" principale – ambrozian, roman, galician şi mozarabic, deşi şcoala romană a câştigat treptat o mai mare influenţă. La început cântul nu era scris; iar formele de la început nu pot fi reconstituite cu certitudine. [MUSIKE]

Scrierea notelor pe portativ a trecut prin mai multe faze. Bizantinii, ca şi grecii, foloseau un sistem pe litere pentru a scrie notele, la care adăugau neume sau „accente" ca să indice desfăşurarea liniei melodice. Slavii ortodocşi au păstrat sistemul mult timp după ce dispăruse în alte părţi:

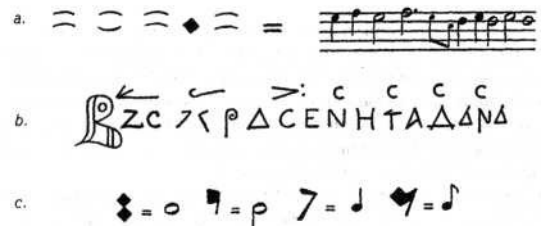

a. notaţie kufisma din secolul XI fără portativ; *b*. notaţie rusă din secolele XII-XIII, folosind un sistem literal greco-bizantin, c. secolele XVII-XX: semne muzicale folosite în notaţia liturgică a ruşilor ortodocşi.

(După Machabey.)

În Occident, aşa cum se observă din tratatul franc *De harmonica instituţione* al lui Hucbald de St. Amand (cca. 840 – 930), se adoptase o convenţie asemănătoare prin care neumele erau puse pe silabele din textul latin. Notker Balbulus de St. Gall a experimentat *tropii* sau „melodii adăugate" cântului principal. În secolul XI, muzicologul Guido d'Arezzo (cca. 995 – 1050) a inventat un sistem de

notaţie, precursor al tonicei sol-fa.

Luând silabele de început din versurile imnului închinat Sf. Ioan Botezătorul (*Ut queant iaxis*), a stabilit hexacordul ascendent UT-RE-MI-FA-SOL-LA. Şi, a şaptea silabă pentru (S) ancte (l) ohannis s-a adăugat mai târziu. A mai conceput şi un portativ cu spaţii de până la zece linii, precursor al portativului cu cinci linii. Avea o cheie mobilă şi o „notaţie pătrată" formată din „puncte" şi „liniuţe". Nu se ştie exact dacă notele aveau o durată sau o accentuare fixă:

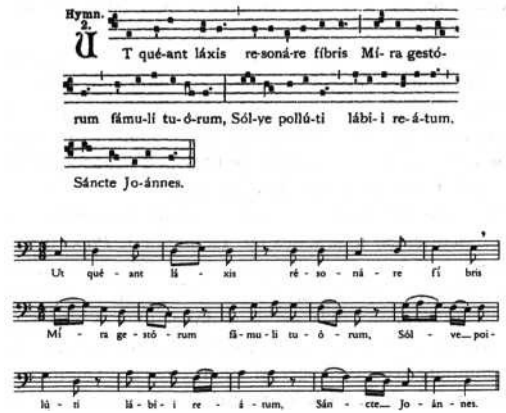

(Sfinte Ioane, să ne amintească pilda ta/ Aici putem cânta bucuroşi faptele tale minunate/ Inimile să ne fie purificate, iar ceea ce ne leagă/ Să fie distrus de îndată.")
3

De la sfârşitul secolului XII încolo, cântul gregorian a fost îmbogăţit de arta polifoniei, în care două sau mai multe linii melodice independente erau cântate în paralel. Această practică a încurajat dezvoltarea acompaniamentului instrumental. Urechea muzicală a medievalilor recunoştea doar optimi, pătrimi şi cincimi. Dar introducerea de măsuri fixe, preluate probabil din cântecele şi dansurile populare, şi nevoia de contrapunct unde se încrucişau melodiile, au încurajat studiul ritmului şi armoniei. Acestea, împreună cu melodia, constituie elementele de bază ale formei muzicale moderne. Arta

canonului s-a manifestat în secolul XIII. De atunci înainte, un vocabular standard al frazei muzicale putea să comunice o varietate de emoţii şi semnificaţii. Prin urmare", limba muzicii" europene are o istorie lungă, de la cântul bisericesc până la Stravinski.4

În secolul XIX, aşa-numitul „curent cecilian" considera cântul gregorian singura sursă adevărată a muzicii europene. Călugării benedictin! din Solesmes, lângă Le Mans, şi-au asumat sarcina de a-i reconstitui teoria şi practicile. Munca lor, care a inspirat printre altele şi *Christus* de Liszt, e privită ca principala autoritate modernă.

În secolul VIII, împăratul nu mai putea să organizeze nicio manifestaţie în Occident prin care să-şi exercite puterea. În 710, împăratul Iustinian II l-a chemat pe patriarhul Romei la Constantinopol, iar Constantin (708 – 715), un sirian, s-a supus. La întâlnirea lor – ultima, s-a dovedit, dintre episcopul roman şi împărat – împăratul a sărutat picioarele romanului, primind în schimb absolvire de păcate şi împărtăşanie. Dar Constantin a fost ucis la scurt timp; iar de înţelegerea lor cu privire la Ravenna nu s-a mai ales nimic. În 732, împăratul Leon a trimis o flotă ca să recucerească oraşul, care le aparţinea lombarzilor, şi să-l aresteze pe Grigore III (731 – 741) care sfidase edictul dat în privinţa iconoclasmului. Dar flota s-a scufundat în Marea Adriatică. Pe urmă patriarhii romani au avut independenţă totală. Niciun alt episcop al Romei nu a căutat să fie ales cu aprobarea papei. Niciun oficial imperial din Constantinopol nu şi-a exercitat niciodată autoritatea la Roma.

Oricum, patriarhatul Romei avea deja mijloacele prin care să-şi susţină independenţa. Ca protector al pelerinajului roman, care a crescut în importanţă după ce islamul a blocat drumul spre Ierusalim, a atras un prestigiu imens şi un venit important. Decretele constituiau corpul de legi care urma să deservească

jurisdicţia foarte mare, mai ales după codificarea Legii canonice (vezi p. 389). Patrimoniul Sf. Petru (pământurile bisericii), care avea să crească în curând, constituia o bază solidă a puterii. Prin alianţele cu lombarzii şi apoi cu francii, duşmanii lor, voia să obţină protecţie universală. Unitatea bisericii creştine mai exista în teorie, dar în practică nu. Titulatura de *Papa* fusese la un moment folosită pentru toţi episcopii ca semn de preţuire. Din acest moment era folosit doar pentru episcopul Romei. În această perioadă a luat naştere papalitatea. [REVERENTIA]

Al şaptelea Conciliu General (787), cel de-al doilea ţinut la Niceea, a fost consacrat iconoclasmului. S-a pronunţat în favoarea unei păreri trimise de la Roma de către Hadrian I. Icoanele puteau fi admirate, dar nu cu aceeaşi intensitate ca şi Dumnezeu. Aceasta a fost ultima dată când Roma şi Constantinopolul aveau să facă front comun în privinţa problemelor de credinţă.

Într-o zi din secolul VI, în timp ce mergea cu mama lui între Burgundia şi Auverge, pe tânărul Georgius Florentius (viitorul Gregor de Tours) l-a prins furtuna. Mama lui a vânturat o desagă cu relicve sfinte spre cerul întunecat, norii s-au împrăştiat şi drumeţii au putut să meargă mai departe în siguranţă. La început, băiatul trufaş a crezut că miracolul e o recompensă pentru că s-a purtat bine, moment în care calul lui s-a împiedicat şi l-a aruncat din şa. Era o lecţie pentru cei aroganţi. Cu altă ocazie, când s-a dus la Brioude la altarul Sf. Julien, pe Gregor a început să-l doară foarte tare capul. Punându-şi capul în aceeaşi fântână unde fusese pe vremuri capul unui martir decapitat, durerea l-a lăsat. A fost o lecţie de *reverentia* – conştientizarea locurilor şi lucrurilor sfinte, precum şi a puterii lor binefăcătoare.

După ce epoca persecuţiilor a luat sfârşit, cultul martirilor şi păstrarea de relicve sacre dobândea un loc

central în viaţa creştină. Relicvele importante erau cele legate de personajele principale din Evanghelii. Şi cele secundare au ajuns să fie acceptate. Constantinopolul a devenit principalul centru de păstrare şi distribuire a acestora. Posesiunile de preţ, pe lângă două fragmente din Adevărata Cruce, erau cununa de spini, lancea sfântă, brâul Fecioarei şi câteva capete ale lui Ioan Botezătorul. După ce la cel de-al doilea Conciliu de la Niceea s-a hotărât ca toate bisericile cu relicve să fie sfinţite, s-a dezvoltat rapid un soi de comerţ. Trupul Sf. Marcu a fost furat din Alexandria în 823 şi adus la Veneţia. Trupul Sf. Nicolae a ajuns la Bari în 1087. Cruciaţii din vest aveau să fie cei mai mari negustori de relicve.

Adorarea relicvelor, atât de evidentă la Gregor de Tours, a fost de multe ori considerată pură naivitate. Dar, la o examinare mai atentă, se constată că a oferit nu doar un cod etic personal, ci şi unul referitor la politicile sociale sau poziţia în societate. *Reverentia* era apanajul credinciosului adevărat. În lipsa ei, vorbim despre un păgân, analfabet sau încrezut. Clericii care oficiau slujba de la mutarea relicvelor câştigau importanţă, consolidând consensul ori aprobarea enoriaşilor, sau oraşelor care aveau relicve importante, câştigând astfel în prestigiu, protecţie divină şi fără îndoială venituri obţinute de la pelerini. Ce paradox ciudat: credinţa creştină în sufletul care se înalţă spre Paradis este învăluită de moarte şi de venerarea oaselor şi a mormintelor. A fost însoţită de o sensibilitate aproape barocă, potrivit căreia anumiţi morţi răspândeau un miros de liliac şi trandafir, aura unor lumini puternice şi sunetul corurilor de îngeri.1

Însă, cu timpul, relicvelor le-a scăzut valoarea şi pe bună dreptate. Când toţi apostolii, martirii şi părinţii bisericii fuseseră revendicaţi, exista pericolul ca fiecare episcop mort să fie canonizat. Episcopul Priscus de la Lyon, care a devenit papă în 573, nici nu a vrut să audă de aşa ceva. L-a îngropat pe Nicetius, predecesorul său, într-

un mormânt obişnuit şi i-a îngăduit diaconului său să poarte sfita acestuia. Ironia este că atât Priscus, cât şi Nicetius au fost canonizaţi, însă abia în 1308.

Reforma protestantă a declarat război relicvelor, multe altare fiind distruse atunci. Dar furia protestanţilor nu a dăunat nici lumii ortodoxe, nici celei catolice. Mumiile sau scheletele morţilor foarte importanţi pot fi văzute în multe biserici italiene, precum şi în catacombele de la Pecerskaia Lavra, „Mănăstirea peşterilor" din Kiev. Una dintre cele mai superbe colecţii de relicve, comoara mănăstirii Orgnies din secolul XII, s-a păstrat intactă la Namur, îngropate de două ori pentru a-i sfida pe vânătorii de comori ai Revoluţiei Franceze şi ai ocupaţiei naziste, cele mai valoroase obiecte sunt: o coastă a Sf. Petru, un picior al Sf. Iacob şi laptele Fecioarei. Toate sunt închise în relicvării strălucitoare, fiecare sculptat ca să se potrivească formei anatomice pe care o conţine şi făcute din aur sau filigran de argint, pietre preţioase sau *niello* argintiu pe negru. Considerate unele dintre „cele şapte minuni ale Belgiei", acestea sunt păstrate de maicile din 17 rue Julie Billiart, Namur.2

Exportul creştinătăţii, 395 – 785

Din ziua în care Cristos a spus „Urmaţi-mă", creştinătatea a devenit o religie evanghelică. Şi conform spuselor Sf. Pavel, potrivit căruia era deschisă oricui, numărul credincioşilor nu avea nicio limită. Dar, odată ce Imperiul Roman adoptase creştinismul ca religie de stat, convertirea religioasă a devenit o problemă de politică imperială. Pentru conducătorii creştini, „exportul" credinţei nu era îndreptat doar spre indivizi, ci spre naţiuni întregi: era o chestiune de ideologie strategică. Şi pentru cei care voiau să se convertească, creştinismul avea anumite consideraţii politice. Era mult de câştigat în ceea ce priveşte educaţia şi comerţul. Dar „importarea" creştinismului de la Roma sau de la Constantinopol, ori de la niciunul, presupunea o decizie politică decisivă.

Irlanda s-a remarcat din vechime datorită răspândirii pelagianismului acolo. Drept rezultat, Germanus de Auxerre, un episcop galo-roman, s-a arătat interesat atât de Insulele Britanice, cât şi de Britania. O misiune condusă de Palladius, „primul episcop al irlandezilor credincioşi”, care a ajuns la Wicklow în 432, a fost lipsită de rezultate; dar o a doua misiune a Sf. Patrick (cca. 385 – 461), un discipol britanic al Sf. Germanus, a avut rezultate pe termen lung. La Tara în Meath a purtat o bătălie cu Laoghaire, regele suprem, a aprins focul pascal pe dealul Slane şi i-a redus pe druizi la tăcere. Primul scaun episcopal a fost stabilit la Armagh în 444.

Cucerirea Galiei de către franci a fost strâns legată de diversitatea religiilor din provincie. Până în secolul V, populaţia galo-romană se convertise de multă vreme la creştinătatea romană. Dar vizigoţii, burgunzii şi alamanii care i-au cucerit prima oară erau arieni, în timp ce francii din nord rămăseseră păgâni. Clovis nu a acceptat să fie botezat de Sf. Remi, episcop de Reims, decât abia undeva între 496 şi 506. Dar, lăsându-se botezat de un episcop roman, şi-a aliat dinastia merovingiană cu populaţia galo-romană împotriva conducătorilor lor barbari. Se spune despre el că i-a folosit pe episcopii catolici din Aquitania ca pe a „cincea coloană”. „Legătura catolică” a francilor a facilitat fără îndoială consolidarea puterii lor şi a pus bazele relaţiei lor speciale cu Roma. Majoritatea cunoştinţelor noastre despre primii creştini franci provine din *Historia Francorum* a lui Gregor de Tours (540 – 594). Însă elogiile aduse de acesta merovingienilor nu pot ascunde faptul că Clovis, „Noul Constantin” era un sălbatic. Gregor povesteşte despre vasul furat de la Soissons, care fusese spart de către un războinic franc care refuzase să împartă prada de război. Clovis a aşteptat până la Champ de Mars, parada anuală din primăvara următoare, unde l-a dojenit pe cel care spărsese vaza din cauza stării în care se găsea echipamentul lui. Când

războinicul s-a aplecat să ia o armă, Clovis i-a zdrobit craniul cu o halebardă, spunând „Aşa făcut-ai şi tu cu vasul de Soissons” 19.

În secolul VI, lumea creştină încă îşi revenea de pe urma şocului incursiunilor invadatorilor. Misionarii irlandezi au venit cu o serie de contramăsuri. O alta a fost pusă în practică de împăratul Iustinian, care a recucerit Africa, Italia şi Spania din dorinţa de a stârpi arianismul. O a treia măsură a fost opera lui Grigorie I. Misiunile irlandeze, începute în 563 odată cu venirea Sf. Columba (cca. 521 – 597) în Iona, au avut ca scop convertirea Britanici de Nord, apoi a teritoriilor stăpânite de franci. Douăzeci de ani mai târziu, Sf. Columbanus (cca. 540 – 615) a pornit spre Burgundia cu mai mulţi oameni de la marea mănăstire din Bangor. A întemeiat mai multe mănăstiri, inclusiv Luxeuil, a poposit la Bregenz pe lacul Konstanz, i-a jignit pe regii merovingieni, acuzându-i de desfrânare, şi a murit la Bobbio, lângă Genova. Sf. Gali (m. 640) a convertit Elveţia de azi, dându-şi numele marelui centru religios Sf. Gallen. Sf. Aidan (m. 651) s-a dus de la Iona în Insula Sfântă (Lindisfarne) în 635, astfel convertind şi mai mulţi englezi. În toate aceste cazuri, călugării irlandezi au folosit practici nepermise de Roma. Aveau să apară probleme grave în perioada următoare în încercarea de a împăca tradiţia latină cu aceea celtică. [IONA] Creştinătatea iberică a fost zguduită de invazia imperială din 554. Vizigoţii arieni trăiseră departe de supuşii lor, care conspirau neîncetat cu imperiul din sud. După decenii de tulburări, în care regatul vizigoţilor abia a rezistat revoltelor interne şi atacurilor externe, Reccared (586 – 601) – fiul unui tată arian şi al unei mame romane – a îmbrăţişat paşnic catolicismul din raţiuni politice. Decizia a fost confirmată de-al doilea Conciliu de la Toledo (589). [COMPOSTELA]

IONA

Într-o seară de mai din 597, bătrânul Sf. Columba a murit pe treptele altarului abaţiei sale din Hebride, micuţa insulă fără copaci. Copia psalmii şi tocmai transcrisese un vers din Psalmul 34: „Cei ce-l caută pe Domnul nu vor lucru curat”. Născut la Donegal, întemeiase multe biserici în Irlanda, începând cu aceea din Derry, înainte de a se duce cu doisprezece călugări pe *Innis Druinidh*, „Insula druizilor” în 563”. Apostolul din Caledonia”, care l-a încoronat pe regele din Dalriada în biserica sa de pe insulă, a jucat un rol important în expansiunea creştinătăţii celtice şi civilizaţiei galice în Scoţia de Vest. Prin misiunea de la Lindisfarne din Northumbria, comunitatea lui avea să înceapă şi creştinarea Angliei de Nord. A murit în acelaşi an în care Sf. Augustin de Canterbury a stabilit misiunea romană la Kent.

Soarta bisericii celtice de pe insula Iona este plină de învăţăminte. A supravieţuit raidului îngrozitor al vikingilor din 806, când abatele şi 68 de călugări au fost ucişi. Călugării cu tradiţia Sf. Columba au fost alungaţi pe la 1200 când Reginald, Lordul Insulelor, a fondat în avantajul lui o mănăstire benedictină şi una augustiniană de maici. Aceste stabilimente dispăruseră sau erau pe cale de dispariţie când, în 1560, biserica reformată a Scoţiei a abolit ascetismul. Insula a trecut în mâinile ducilor Campbell din Argyle, care în 1899 au înapoiat-o Bisericii Scoţiei în vederea restaurării. Catedrala reconstruită a fost resfinţită în 1905. Comunitatea ioniană refăcută, care se dedica muncii ecumenice şi rugăciunii, a fost întemeiată de doctorul George MacLeod în 1938.1 Fiecare epocă are propria ei marcă a creştinătăţii.

În Italia, aproape în acelaşi timp, lombarzii arieni au acceptat catolicismul cu ocazia căsătoriei regelui lor Agilulf cu Theodelinda, o catolică francă. La bazilica Monza, de lângă Milano, pe care au întemeiat-o, coroana de fier a Lombardiei mai poate fi văzută cu următoarea inscripţie: AGILULF GRATIA DEI VIR GLORIOSUS REX

TOTIUS ITALIAE OFFERT SANCTO IOHANNI BAPTISTARE ÎN ECCLESIA MODICAE. Conflictul dintre catolici şi arieni a persistat până la victoria catolicilor la Coronate în 689. [LEPRA]

COMPOSTELA

Potrivit legendei, trupul Sf. Iacob apostolul, împreună cu capul său despărţit de trup, a fost adus pe o barcă din lemn din Palestina până în Galicia undeva prin secolul IV. Pilonul de acostare de care a fost legată barca se află în micuţa biserică de lângă port la Padrön, lângă A Coruna. Au început să circule veştile, iar două sute de ani mai târziu, altarul sfântului de la Libredon sau Santiago a atras un număr tot mai mare de pelerini. În 859, invocarea Sf. Iacob le-a adus creştinilor lui Leon o victorie miraculoasă asupra maurilor. Sfântul a primit supranumele de *Matamoros* sau „Ucigaşul de mauri”; iar Leon a devenit un regat suveran. Din 889, s-a construit o nouă catedrală peste mormântul sfântului, ca punct central al pelerinajului. Emblema era sacul pelerinului şi scoica din Atlantic, *la compostela*.

Motivele pelerinilor nu erau simple. Unii dintre ei credeau în puterea unor sfinţi cunoscuţi de a interveni pentru salvarea sufletele lor. Alţii voiau să fie vindecaţi. Mulţi plecau de dragul tovărăşiei, aventurii sau din motive mai josnice, cum ar fi desfrâul, câştigul sau fuga. Santiago reprezenta interes pentru că era foarte departe şi pentru că era ales ca loc de penitenţă de către biserică.

Patru trasee lungi ale pelerinilor acopereau jumătatea distanţei din Europa de Vest până în Santiago (vezi anexa III, p. 1084). Se începea de la biserica Sf. Jacques din Paris, apoi spre sud via Tours, Poitiers, Saintes şi Bordeaux. Al doilea traseu începea la Se Marie Madeleine la Vézelay în Burgundia, apoi în sud-vest prin Bourges şi Limoges. Cel de-al treilea începea la catedrala Notre Dame din Le Puy-en-Velay din Auvergne. Cele trei trasee aveau

punct comun la trecătoarea Roncevalles din Pirinei. Un al patrulea traseu pornea de la Sf. Trophime din Aries, ducea spre vest la Toulouse, traversa Pirineii la Col de Somport şi se încrucişa cu celelalte trei drumuri la Puente la Reina pe râul Arga. Ultimele 250 de mile, parcurse prin ţinutul sălbatic din Asturias, Borgos şi Leon, erau parcurse de toţi pelerinii pe *Camino de Santiago*, până ajungeau în faţa Portal de la Gloria.

În secolele XIV ŞI XV, pelerinajul de la Santiago reprezenta o mare afacere transcontinental. Pelerinii englezi şi irlandezi se duceau întâi la Tours sau navigau până la Talmont, situat pe Gironde. Nemţii şi elveţienii veneau de pe Ron până la Lyon, în drum spre Vézelay sau Le Puy. Italienii se duceau până în Marsilia sau direct la Arles. S-au scris ghiduri de călătorie. Abaţiile şi altarele de pe drum, ca de pildă Se Foy de la Conques, s-au îmbogăţit de pe urma donaţiilor pelerinilor. La adăpostul de la Roncevalles se serveau 30.000 de mese pe zi. În curţile bisericilor de pe drum zăceau oasele celor care nu au putut merge mai departe.

Istoricii au luat în considerare factorii care au dus la unitatea creştinismului. Santiago de Compostela este cu siguranţă unul dintre aceştia.1

LEPRA

În 643, regele Rothar al Lombardiei a emis un decret: „Dacă se îmbolnăveşte cineva de lepră… şi este izgonit din oraş sau locuinţa lui, să nu-şi doneze nimănui posesiunile. Căci în ziua în care e alungat, e considerat mort” 1. Este o mărturie suficientă pentru a contrazice legenda potrivit căreia lepra a ajuns în Europa odată cu cruciaţii.

Ostracizarea leproşilor este atestată de-a lungul Evului Mediu. Bizanţul, care avea cel puţin un lazaret în secolul V, împărtăşea aceeaşi părere. Versetul 13 din Levitic oferea şi un sprijin biblic. Leproşii erau forţaţi să trăiască în afara oraşelor, trebuiau să poarte o haină lungă de o anumită culoare pe care era cusută litera L şi

trebuiau să-şi anunţe sosirea sunând dintr-un clopot, horn sau strigând: „Murdar, murdar!” Conciliul de la Lyon din secolul VI i-a dat în îngrijirea episcopilor. De fapt, leproşii trăiau din cerşit. În 1179, al treilea

Conciliu Lateran a formalizat procedura. Cei suspecţi de lepră erau consultaţi în faţa unui preot sau magistrat şi, dacă erau bolnavi, erau separaţi de comunitate printr-un act ritualic: o înmormântare simbolică.

O descriere a acestui ceremonial, *separatio leprosorum*, a fost scrisă la Sf. Algin în Angers. Leprosul care se căia stătea într-un sicriu deschis şi avea o pânză neagră pe cap. Preotul spunea: „Să fii mort în această lume, dar să renaşti întru Domnul”. Leprosul spunea: „Iisus, Mântuitorul meu... să renasc întru Tine”. Apoi preotul citea proscrierea:

Îţi interzic să intri într-o biserică, mănăstire, târg, moară, piaţă sau tavernă... îţi interzic să mai ieşi din casă fără haina de lepros sau să mergi desculţ... îţi interzic să te speli sau să bei din izvor sau fântână... îţi interzic să trăieşti cu altă femeie decât a ta. Dacă te întâlneşti pe drum cu cineva, îţi interzic să răspunzi până nu te-ai pus în direcţia vântului... îţi interzic să atingi un puţ sau frânghia cu care e ţinută găleata fără să-ţi pui mănuşile. Îţi interzic să atingi vreodată copii sau să le dai ceva... îţi interzic să mănânci sau să bei în compania oamenilor sănătoşi.2

Apoi leprosul era condus de o procesiune până la locul exilului.

Unii conducători au legiferat sancţiuni mai dure. În 1318, regele Filip V al Franţei i-a acuzat pe leproşii din ţara lui că sunt în cârdăşie cu „sarazinii” şi că au otrăvit fântânile. A poruncit să fie arşi de vii, împreună cu evreii care i-au sprijinit şi le-au oferit alinare.3 în 1371, 1388, 1394, 1402 şi 1404, primăria Parisului a cerut ca legile împotriva leproşilor să fie puse în practică. Ferocitatea reacţiei lor se poate explica prin convingerea că lepra era considerată o pedeapsă pentru depravarea sexuală. Boala

purta un stigmat moral, ceea ce a dus la exagerarea riscului contaminării.

Chiar şi aşa, se îmbolnăveau de lepră atât bogaţii, cât şi săracii. Balduin IV, regele Ierusalimului, şi Hugh d'Orivalle, episcop al Londrei (m. 1085) au fost afectaţi de această boală. Medicii nu aveau idee care era cauza infecţiei şi nu prea ştiau cum s-o vindece. Luându-se după Avicenna, au susţinut că simptomele psihologice ale leprei ar fi viclenia şi pofta trupească. Lazaretul sau *leprosarium* era un lucru obişnuit în afara zidurilor oraşelor, în Anglia, colonia de leproşi de la Hambledown, de lângă Canterbury, a devenit o aşezare destul de mare. Era situată la Burton Lazar, lângă apele vindecătoare, mai târziu folosite pentru fabricarea berii.

Literatura medievală folosea lepra ca un procedeu senzaţionalist. În mai multe versiuni ale poemului *Tristan şi Isolda*, eroina nu mai este arsă de vie, ci oferită leproşilor:

Do sprach der herzoge, ich wil sie minen sichen bringen, die suin sie alle minnen se ştirbet sie lesterlichen.

(Ducele a hotărât: o voi duce la cei bolnavi. O vor iubi cu toţii, iar ea va muri cu onoare.) 4

Potrivit izvoarelor istorice, lepra nu mai făcea ravagii în secolul XVI în Europa. Locul ei a fost luat de sifilis [SYPHILUS]. Dar prejudecăţile au rămas neschimbate. În 1933, *OED* definea lepra ca pe „o boală dezgustătoare", *clep hantiasis graecorum*. Iar în 1959, un romancier american celebru ar fi putut fi criticat pentru repetiţia unor stereotipuri degradante şi depăşite.5 Lepra a fost SIDA Evului Mediu.

Se pare că Anglia a reprezentat interes pentru patriarhii romani când Grigore I a văzut băieţi blonzi de vânzare ca sclavi în piaţă. *Non Angli, sed angeli* (nu anglii, ci îngeri), a remarcat el. La scurt timp după aceea, în 596 – 597, şi-a trimis un călugăr, pe Sf. Augustin din Canterbury (m. 605) să-i convertească pe păgânii englezi. La scurt

timp Ethelbert, regele din Kent, a fost botezat şi s-au înfiinţat episcopii la Canterbury, Rochester şi Londra. Istoria complexă a creştinătăţii engleze este opera de o viaţă a lui Beda Venerabilul (673 – 735), călugăr la Jarrow în Northumbria, a cărui *Istorie a bisericii anglicane şi a poporului său* este una dintre cărţile monumentale ale epocii. Beda era interesat de conflictul dintre misiunile nordice şi sudice, cu centrele rivale la York şi Canterbury, şi în concilierea lor ulterioară la Sinodul de la Whitby (664). Acesta a consemnat şi corespondenţa dintre papa Grigorie şi Augustin:

A Opta întrebare a lui Augustin. Să fie botezată o mamă gravidă? După ce a născut, când poate intra în biserică? Şi când poate fi botezat un copil dacă e în pericol de moarte? Şi, după naşterea copilului, când poate un soţ să se apropie de nevasta lui? Poate intra femeia în biserică în anumite perioade? Şi se poate împărtăşi atunci? Şi are voie bărbatul să intre în biserică după ce s-a apropiat de soţia lui înainte să se fi spălat? Poate primi taina sfântă a împărtăşaniei? Englezii aceştia barbari au nevoie de ajutor.20

Grigorie era dornic să adapteze practicile păgâne în folosul creştinilor.

Am ajuns la concluzia că templele zeilor… nu ar trebui distruse cu niciun chip. Zeii da, dar templele trebuie stropite cu apă sfinţită, trebuie ridicate altare şi puse relicve… în acest fel, sperăm că oamenii vor renunţa să se mai roage la ei… şi să apeleze la aceste locuri ca înainte… Şi cum au obiceiul de a sacrifica mulţi boi diavolilor, să fie instaurat alt ceremonial în loc… Nu vor mai sacrifica animale diavolului, ci le vor ucide pentru mâncare, întru slava Domnului… Dacă oamenilor le sunt îngăduite anumite plăceri lumeşti… şi le vor dori şi pe cele ale spiritului. Căci este imposibil să stârpim toate greşelile din mintea omului; şi, cine vrea să ajungă în vârful muntelui, urcă pas cu pas…21

Aceste precauţii explică de ce misiunile au avut succes până la urmă: a urmat o perioadă lungă de timp când practicile păgâne existau alături de creştinismul care evolua treptat. Biserica a avut succes cu misiunea evanghelică pentru că a reuşit să facă apel la perspectiva „barbară”. A reuşit să-i convingă pe cei convertiţi că doar prin botez puteau să facă parte din lumea civilizată. Abordarea tematicilor păgâne de către autorii creştini, ceea ce e evident în poemul *Beowulf*, a fost o caracteristică a vieţii culturale de-a lungul unei îndelungate perioade de timp.

În Est, împăraţii erau prea preocupaţi de atacul violent al musulmanilor pentru a se îngrijora de sufletele vecinilor şi supuşilor lor necreştini. Pentru moment, marea *Sclavinia* a fost lăsată de capul ei, ca şi bulgarii. În secolele VII ŞI VIII, Constantinopolul s-a mulţumit cu regrecizarea şi recreştinarea Peloponezului şi a insulelor. Nu este un episod foarte comentat în istoriile moderne ale Greciei. Creta a rămas pe mâna musulmanilor până în secolul X.

În ciuda exemplului francilor, triburile germanice de la est de Rin s-au ţinut departe de creştinism încă două secole. Convertirea a căzut în sarcina misionarilor englezi din nord şi a războinicilor franci din vest. Sf. Wilfred de York (634 – 710), a cărui misiune catolică ajunsese la Whitby, a început să propovăduiască religia în Frizia în 678 – 679. Dar figura centrală a fost cu siguranţă Sf. Bonifaciu din Crediton (cca. 675 – 755), întemeietorul primei episcopii germane la Mainz şi fondator al abaţiei de la Fulda (744) şi martir al credinţei la Dokkum în Frizia. Bonifaciu avea mulţi asistenţi apropiaţi, printre care SS Sturm şi Lull, care nu s-au înţeles asupra Fuldei, Sf. Willibald al Bavariei (cca. 700 – 786), primul pelerin englez cunoscut Ţării Sfinte, fratele său, Sf. Winebald de Turingia (m. 761) şi sora lui, Sf. Walburga (m. 779), stareţă la Heidenheim.

Munca paşnică a misionarilor englezi a fost

completată, ca să nu spunem aruncată în dizgraţie, de campaniile nemiloase ale francilor în Saxonia între 772 şi 785. Convertirea la creştinism era o condiţie absolută a cuceririi francilor, unde măcelul şi trădarea erau instrumentele predilecte de atac şi rezistenţă. Dumbrava sacră Irminsul a fost distrusă de la început; iar botezurile în masă se oficiau în Paderbornul învecinat, dar şi în Ocker sau pe Elba. Rebelii saxoni, 4.500, dintre care au fost decapitaţi în timpul masacrului de la Verden (782), au fost despărţiţi când conducătorul lor, Widukind, a capitulat în faţa apei sfinţite. S-au întemeiat episcopii misionare la Bremen, Verden, Minden, Münster, Paderborn şi Osnabrück.

Înaintarea creştinismului în Germania centrală a marcat începutul unei schimbări strategice. Până atunci creştinismul era doar în Imperiul Roman sau în teritoriile în care se aflau comunităţi importante de cetăţeni creştini, foşti romani. Într-o mare măsură mai era o „religie imperială”, chiar şi în zone care rupseseră orice contact cu imperiul. Dar acum creştinismul pătrundea în ţări care nu pretinseseră nicio legătură cu Europa. Renania fusese odată provincie romană; Saxonia nu. În timp ce mai multe foste provincii romane aşteptau întoarcerea credinţei, mai ales în Balcani, creştinismul începea să se „strecoare” în teritorii păgâne „virgine”. După Germania, erau slavii la rând, iar după aceea, scandinavii şi balticii.

Dacă prima etapă a creştinării, convertirea imperiului, durase 400 de ani, a doua etapă, reconvertirea fostelor provincii romane, avea să se termine după încă 400 de ani. A treia etapă, convertirea teritoriilor păgâne „virgine”, avea să dureze încă 600 de ani după aceea. [BIBLIA]

BIBLIA

Codex Argenteus din secolul VI (Cod. DG 1 fel. 118 v) se află în Biblioteca universitară din Uppsala. A fost adus în Suedia din Praga. Scris cu litere argintii pe pergament

purpuriu, este cea mai desăvârşită copie timpurie a traducerii gotice a Bibliei, făcută de Ulfilas (Wulfilla, cca. 311 – 383). Wulfilla sau „Micul Lup”, nepotul arian al unor prizonieri creştini, a fost „Episcop al goţilor” în timpul popasului la frontiera cu Dunărea. Traducerea Bibliei în gotică a fost începutul unei lungi istorii de scripturi autohtone şi literatură germanică.

Codex Amiatinus, acum în Biblioteca laurentină din Florenţa, nu este atât de vechi. A fost scris la Jarrow în Nothumbria în jurul anilor ’690 – 700, în timpul domniei abatelui Ceolfrid. Este cea mai veche copie existentă a Vulgatei, traducerea Bibliei în latină făcută de Sf. Ieronim. S-a bazat pe o copie mai veche a Vulgatei lui Cassiodor (vezi p. 260) şi a fost prezentată de abatele Ceolfrid papalităţii, de unde a ajuns în abaţia Armata. Pergamentul pe care a fost scrisă a fost făcut din pieile a 1.500 de animale.

Este important de menţionat că Wulfilla a terminat traducerea în gotică înainte ca Sf. Ieronim să traducă Biblia în latină. Amândoi au tradus pe baza textelor vechi greceşti, niciunul nefiind o versiune autorizată. Reconstrucţiile moderne ale primelor scripturi greceşti au la bază *Codex Vaticanus* din secolul IV din Alexandria, sau *Codex Sinaiticus*, tot din secolul IV, adus de pe Muntele Sinai şi vândut Muzeului Britanic de către un ţar rus, *Codex Alexandrinus*, aflat tot în Biblioteca muzeului, care a ajuns de la Constantinopol şi *Codex Ephraemi*, acum la Biblioteca Naţională din Paris.

Sarcina de a pune la punct un text corect şi de încredere al scripturilor, potrivit pentru fiecare generaţie, a fost un lucru imposibil. Dar această încercare trebuia făcută neîncetat. *Vechiul Testament* a fost scris în ebraică şi aramaică, *Noul Testament* în greacă elenistică. Primul a fost scris în greacă, precum Septuaginta, ca să le fie de folos evreilor din Alexandria care vorbeau greaca. Aşadar, în teorie, se pare că a existat un text complet în greacă al

ambelor Testamente începând cu secolul I d.Hr.

Acele cărţi care compun Biblia de azi, în formă catolică şi protestantă, sunt aproape o sută. Nu au putut fi unite într-un *pandekt* al ambelor Testamente, până când nu s-a stabilit un canon de bază în secolul IV. între timp au circulat separat versiuni diferite ale fiecărei cărţi din Biblie, împreună cu apocrifele necanonice. Învăţaţii de azi cunosc doar fragmentele găsite în papirusuri antice, în pasajele citate de Părinţi, în diferite texte pre Vulgata şi în opera vechilor critici iudaici şi creştini. Printre ultimii, cel mai important a fost minunatul *Hexapla* din Origen, care a scris şase versiuni ebraice şi greceşti ale Vechiului Testament pe şase coloane separate. [PAPIRUS]

Nici măcar Vulgata nu exista într-o formă organizată. Pe măsură ce Sf. Ieronim termina anumite secţiuni, le trimitea în destinaţii diferite. Şi acestea trebuiau descifrate din varietatea de compilaţii biblice în care fuseseră introduse. Ba mai mult, munca copiştilor medievali semăna aproape cu jocul numit „telefonul fără fir", comiţându-se greşeli la fiecare pas. E uşor de înţeles de ce cuvântul grecesc *biblia* sau „cărţi" sfinte (pl.) a existat la început doar în formă de plural. Textele biblice unitare nu au existat decât odată cu epoca tiparului. [TIPAR]

Însă până atunci creştinismul era pe cale să fie reformat când protestanţii aveau să pună sub semnul întrebării toate învăţăturile Bibliei. Cărturarii protestanţi erau foarte ataşaţi de traducerile autohtone pentru care aveau nevoie de textele originale din ebraică şi greacă. Aşadar, noua epocă a bibliologiei a fost caracterizată de o rivalitate protestantocatolică.

În 1907, o comisie a Vaticanului i-a însărcinat pe benedictini cu pregătirea ediţiei definitive a Vulgatei. S-a lucrat la ea timp de un secol. Însă, ca să citǎm un stoic

benedictin, va fi gata „Dumnezeu ştie când” 1.

La o primă vedere, putem avea impresia că procesele care vor reprezenta problemele principale din Epoca Medievală nu erau într-o strânsă legătură. Ba mai mult, niciunul dintre ele nu a luat sfârşit în acea perioadă. Lungul şir de barbari cotropitori a continuat până la ultimul raid mongol din 1287 (vezi pp. 364 – 366). Ruptura între Orient şi Occident a avut loc atât în plan politic, cât şi ecleziastic, devenind formală în 1054 (vezi p. 330). Convertirea păgânilor Europei la creştinism a luat sfârşit în 1417 (vezi p. 430). Soldaţii islamului mai mărşăluiau când au ajuns otomanii în Europa în 1354 (vezi p. 386). Doar atunci se îndrepta Imperiul Roman spre un sfârşit iminent.

Cu toate acestea, aceste procese variate au interacţionat, iar efectele fundamentele ale interacţiunii lor se pot observa atunci când majoritatea teritoriului mediteraneean a fost cucerit de armatele Profetului. Cele patru secole de după Constantin au conturat Europa.

Aceasta a fost perioada când majoritatea popoarelor din peninsulă s-au stabilit permanent, când rămăşiţele Imperiului Roman au devenit o parte din multele state suverane dintr-o comunitate „creştină” care se consolida în spatele islamului. Nimeni nu folosea încă termenul de „Europa” pentru a descrie comunitatea, dar cu siguranţă exista deja.

Mons Iovis, Alpii Apenini, cca. 25 noiembrie 753 d.Hr. Era foarte târziu, înainte să ningă. Ştefan II, episcop şi patriarh al Romei, se grăbea să treacă Alpii până nu se înzăpezeau drumurile. Venise din Pavia, pe cursul Fadului, capitala Regatului Lombard şi intra în Regatul Francilor. Se îndrepta întâi spre mănăstirea Sf. Maurice de pe cursul superior al fluviului Ron. De acolo se ducea spre vila regală a lui Ponthion de pe Mame – un drum de aproape 500 de mile. Avea să-i ia cam şase luni, dacă străbătea în medie zece sau douăsprezece mile pe zi.22

La Mons Jovis, „Muntele lui Jupiter” se afla unul din cele două drumuri romane, construite cu şapte secole în urmă pentru a lega Galia cisalpină de cea transalpină. Cunoscută şi ca Alpis Poienina sau „Trecătoarea apenină”, fusese odată „poarta” teritoriul helveţiilor. Ajungea la o înălţime de 2.476 de metri. Cărarea pavată cu piatră, lată de 4 metri, fusese făcută pentru care, ceea ce în trecut ar fi însemnat că distanţa de 55 de mile de la Praetoria (Aosta) la Octodorus (Martigny) se putea parcurge într-o zi. În secolul VIII, deplasarea se făcea cu mare dificultate. Localnicii ar fi folosit o denumire între cea latinească (Mons Jovis) şi Monte Iove sau Montjoux.[9]

Ştefan II ajunsese pe tronul Sf. Petru în circumstanţe neaşteptate cu douăzeci de luni mai înainte. Fiul orfan al unei familii romane aristocrate, a fost crescut în palatul patriarhal al Sf. Ioan Lateran şi a servit ca diacon pentru patriarhul Zaharia (741 – 752). Fiind administrator, avusese suficientă vechime ca să-şi pună semnătura pe actele sinodului roman din 743. Aşa că, zece ani mai târziu, era probabil între două vârste. După moartea lui Zaharia, ar fi fost prezent când un preot mai în vârstă, şi el pe nume Ştefan, ar fi fost ales să-i succeadă. Ar fi fost şocat când prinţul Ştefan a murit în urma unui atac cerebral, nesfinţit, după doar patru zile; şi probabil că a fost luat pe nepregătite când el însuşi a fost numit în aceeaşi zi. Graţie statutului nesigur al preotului Ştefan, diaconul Ştefan se întâlneşte în scrierile istorice sub numele de Ştefan II, Ştefan III sau Ştefan II (III).23

Zaharia, un grec învăţat din Calabria, urmaşe un set de reguli stabilit de predecesorii săi, Grigore II (715 – 731) şi Grigore III (731 – 741). În timp ce rezista pretenţiilor

---

9 Nu s-a folosit numele Grand St. Bernard decât după secolul XI, când Sf. Bernard de Montjoux (m. 1008) a construit ospicii pe vârfurile Alpis Poenina şi Alpis Graia (Micul Sf. Bernard). Rasa de câini uriaşi St. Bernard, antrenaţi să scoată drumeţii din zăpezi, datează cam din aceeaşi perioadă, la distanţă de trei secole de la călătoria lui Ştefan II.

iconoclaste ale împăratului Constantin Copronimul, a avut grijă să nu rupă legătura cu imperiul, în acelaşi timp, urmărise cu interes ce se întâmpla în nord. Stabilise un raport permanent cu Sf. Bonifaciu, pe care l-a numit legat ca să romanizeze practicile bisericii france. Dar, cel mai important lucru, emisese o decizie formală la cererea francilor, care precizase că titlurile regale trebuiau deţinute de cei care chiar îşi exercitau puterea. Practic autorizase „concedierea" ultimului rege merovingian. Semnase un armistiţiu de 20 de ani cu lombarzii din partea Romei şi încercase să medieze conflictele dintre aceştia şi exarhul militar de la Ravenna. Însă, în ultimul an al vieţii sale, nu putuse să-l tempereze în niciun fel pe Aistulf, noul rege violent al lombarzilor. În 751, acesta a cucerit Ravenna, înainte de a o lua spre sud. Când „agenţii" lombarzi au început să perceapă Romei un tribut anual, era clar că libertăţile oraşului şi ale patriarhului erau ameninţate în mod direct. Acestea sunt evenimentele care au dus la călătoria succesorului lui Zaharia.

Francia sau „Ţara francilor", cel mai întins stat succesoral situat la vest de Imperiul Roman, fusese condusă vreme de 300 de ani de succesorii lui Merovech (m. 458), bunicul lui Clovis I. Se întindea de la Pirinei la Weser. Dintre cele trei părţi care-l

Harta 11. Călătoria lui Ştefan II (753 d.Hr.)

compuneau, Neustria, de lângă Paris, şi Burgundia, de pe malul Ronului erau încă galo-romane, însă Austrasia în est, cu centrul la Reims, era patria francilor şi predominant germanică. Timp de generaţii întregi fusese împărţită şi reunificată. În secolul VIII, Dinastia Merovingiană pierduse totul, mai puţin controlul nominal asupra „preşedinţilor palatului" ereditari, amulfingii, care conduceau întreg ţinutul. În 751, Peppin III, nepotul lui Carol Martel, trimisese soli patriarhului Zaharia ca să-l întrebe „doar dacă unul domnea şi altul conducea". Când a

primit răspunsul dorit, l-a alungat pe regele său, Childeric III şi i-a luat tronul. (Vezi anexa III.)

Pe când drumeţii făceau eforturi să ajungă în vârful trecătorii, probabil că starea drumului care şerpuia printre munţii maiestuoşi i-a marcat profund. Pavajul odată neted era crăpat, crestat, lăsat în paragină şi pe anumite porţiuni lipsea cu desăvârşire. Dalele de piatră nu mai fuseseră reparate de multă vreme. Posturile imperiale încetaseră să mai funcţioneze. Într-o vale aflată sub vârful golaş şi împânzit de ceaţă, ruinele Templului lui Jupiter Poieninus stăteau abandonate lângă lacul îngheţat. Trăind toată viaţa în apropiere de Forumul degradat, lui Ştefan nu trebuia să i se reamintească gloria apusă a romanilor. Dar se pare că pustietatea trecătorii se potrivea cu starea lui de spirit. Nu putea să nu se gândească la faptul că se înhămase la ceva ce nici predecesorii săi nu încercaseră. Deşi Grigore II pregătise o călătorie similară, nu s-a mai ţinut. Niciun episcop roman nu mai traversase Alpii. Când Ştefan a început lunga coborâre spre Sf. Maurice, cu siguranţă că s-a gândit la consecinţe. Nu acţiona dintr-un impuls. Trimisese soli să ceară ajutor de la Constantinopol, dar în zadar. Vizitase Pavia şi se dusese la regele Aistulf în închisoare, dar fără niciun rezultat. Cerea ajutor francilor, încercând să evite dezastrul printr-o măsură calculată. Dacă mi se poate permite o expresie anacronică, „cerea ajutorul lumii noi ca să redreseze echilibrul celei vechi”.

Creştinătatea căreia patriarhul roman voia să-i ofere un rol mai central era mai redusă decât în trecut sau era menită să fie pe viitor. Fusese grav afectată de cuceririle arabe din secolul precedent şi nu ajunsese în centrul şi estul peninsulei. Imperiul Bizantin rezistase asediului arabilor din 718, dar era înconjurat în Balcani şi Asia Mică. Musulmanii cuceriseră recent partea de vest a Mediteranei şi cea mai mare parte a Iberiei. Deşi fuseseră respinşi la Loara cu douăzeci de ani în urmă, încă mai deţineau o mare parte din Galia sudică, unde oraşele gotice Nîmes şi

Beziers erau într-o stare de revoltă. Dacă Ştefan ar fi traversat Alpis Graia, trecătoarea învecinată, situată la douăzeci de mile la vest, ar fi ajuns în teritoriu musulman.

În acea situaţie, creştinătatea latină reprezenta un culoar îngust care ducea de la Insulele Britanice până în Italia Centrală. Arta celtică a iluminării, aflată la confluenţa între Evangheliile din Lindisfarne şi Cartea din Kells, era la apogeu. În Anglia, Beda Venerabilul murise cu optsprezece ani în urmă. Erudiţia sa anglo-saxonă i-o transmisese acum lui Alcuin, care urma să devină renumit în Franţa. Partea centrală a Germaniei abia fusese convertită. Sf. Bonifaciu, patronul său spiritual, murise cu numai doi ani în urmă, lăsând abaţia Fulda şi şcoala corală, aflate abia la început de drum. Conducătorii lombarzi ai Italiei fuseseră catolici din secolul precedent, dar nu vedeau cu ochi buni libertăţile asumate de Roma. Ori de câte ori patriarhii se aliaseră cu cetăţenii împotriva Paviei, aceştia simţeau trădarea în aer. Controlul exercitat asupra Italiei Centrale şi de Sud, prin ducatele Toscana, Spoleto şi Benevento, a fost contestat de bizantini ale căror provincii (Sicilia, Calabria şi Napoli) erau încă intacte.

Cea mai mare parte a Peninsulei Europene era încă în mâna triburilor păgâne. Scandinavia era pe cale să explodeze când cotropitorii vikingi se desfăşurau pe mările din nord. Frizonii şi saxonii păgâni fuseseră invadaţi în repetate rânduri de franci, care nu fuseseră îngenuncheaţi. În acel moment, conducătorul franc pe care Ştefan avea să-l cunoască, Pepin cel Scurt (751 – 768), se odihnea la Bonn, căci tocmai îşi încheiase una dintre campaniile de pedepsire în Saxonia. Mai la est, slavii păgâni deţineau toate teritoriile de la gura de vărsare a Elbei până la Marea Egee. Pe lângă Elba, aveau control asupra tuturor fluviilor – Oder, Vistula, cursul mijlociu al Dunării şi Niprul. Kievul era de puţină vreme punctul de etapă din Marea Baltică până la Marea Neagră şi Mesopotamia.

Din fericire pentru creştinătate, lumea musulmană era în fierbere. Califatul abasid era pe punctul de a-şi muta centrul de gravitaţie din Arabia în Persia. Al-Mansur era în plină expansiune. Fiul său, Harun-al-Rashid, care va fi cunoscut în istorie drept eroul celor *o mie şi una de nopţi*, era un băieţel. Ultimul omeiad învins era în drum spre Spania ca să întemeieze regatul din Córdoba.

Peripeţiile din timpul călătoriei patriarhului Ştefan trebuie reconstituite din două surse – una romană şi cealaltă francă. *Vita Stephani* face parte din compilaţia cunoscută sub titlul de *Liber Pontificalis*, care e alcătuită dintr-o serie lungă de biografii şi decrete datând din secolele VI-IX.24 Mă voi strădui să vă prezint şi punctul de vedere papal. Prin comparaţie, a treia continuare a Cronicii Pseudo-Fredegare formează o anexă a principalului izvor franc din epoca merovingiană.25 Se limitează la domnia lui Pepin III şi a fost scrisă la ordinele lui Nibelung, rudă cu Pepin. Îmi vine foarte greu să vă prezint şi punctul de vedere carolingian. Insistarea pe anumite evenimente şi omisiunile din cele două surse le-au oferit istoricilor spaţiu de interpretare.

Din surse nu aflăm multe despre trocul politic care a inspirat călătoria lui Ştefan; însă avem o vedere de ansamblu. Deşi Pepin ceruse ajutor de la papă înainte să dea lovitura de stat şi fusese probabil târnosit de Sf. Bonifaciu, succesiunea lui la tron era evident pusă sub semnul întrebării. Deşi Ştefan II se consultase atât cu împăratul, cât şi cu regele lombard, ajutorul cerut francilor i-a neliniştit cu siguranţă pe amândoi. Ideea acelui târg era ca Roma să suplinească lipsa legitimităţii lui Pepin, dacă francii aveau să le asigure romanilor armamentul care le prisosea. Ştefan II era dispus să-şi dea binecuvântarea regatului lui Pepin doar dacă acesta restabilea ordinea politică în Italia.

Potrivit tradiţiei de mai târziu, papalitatea romană suverană avea tot dreptul să acţioneze fără să se consulte

cu împăratul bizantin. Dar asta însemna să citeşti istoria invers. Din punct de vedere formal, patriarhul Romei datora supunere imperiului. Aşa-zisa lui imunitate în Cetatea Eternă fusese câştigată fără aprobarea împăratului. Nu există niciun motiv pentru care să credem că încerca intenţionat să afecteze interesele imperiului. Până la urmă, începuse prin a călători cu ambasadorul imperial, care l-a însoţit la Pavia pentru întrevederea cu Aistulf. Când i-a prezentat planul lui Pepin, a folosit următoarele cuvinte „pentru cauza Sf. Petru şi a republicii romane". Înainte de întemeierea statului papal, *respublica romanorum* se putea referi doar la Imperiul Bizantin. Chemarea unei căpetenii barbare să se lupte cu alta era una dintre tacticile des folosite de imperiu. Astfel, chemarea francilor nu poate fi considerată un act lipsit de loialitate. Ştefan II a rămas credincios imperiului până la sfârşitul acestuia.

Progresul iniţial al patriarhului este consemnat în *Liber Pontificalis*. Pleacă din Roma pe 15 octombrie şi ajunge la Pavia. Regele malefic al lombarzilor, *malignus rex langobardorum* îl ascultă, dar nu reuşeşte să-l abată de la scopul lui. Părăseşte Pavia pe 15 noiembrie:

Unde et cum nimia celeritate, De-o praevio, ad Francorum coniunxit clusas. Quas ingressus cum bis qui cum e o crant, confestim laudes omnipotenţi De-o reddidit; et coeptum gradiens iter, ad venerabile monasterium sancti Christi martyris Mauricii… sospes hisdem beatissimus pontifex… advenit.

(Din Pavia, cu ajutorul lui Dumnezeu, a ajuns la porţile Regatului Franc într-o mare viteză. Traversând [trecătoarea] alături de tovarăşii săi, i-a mulţumit Dumnezeului Atotputernic. La începutul călătoriei drumul era abrupt, dar binecuvântatul pontif [a supravieţuit] nevătămat până la venerabila mănăstire Sf. Maurice, un martir al lui Cristos.) 26

Cu el călătoreau doisprezece preoţi de rang înalt, era

escortat de solul trimis de ducele Aitchar (Ogier) şi de cancelar, episcopul Chrodegang din Metz.

La Sf. Maurice, patriarhul a fost primit pe teritoriul franc de reprezentatul personal al lui Pepin, abatele Fulrad de la St. Denis. Mănăstirea era construită pe Agaunum, unde, cu cinci secole în urmă murise Mauricius, centurionul roman, care îi îndemnase pe soldaţii din legiunea tebană să nesocotească ordinele decât să lupte cu fraţii lor creştini. De acolo a primit Pepin un mesaj ca să pregătească întâlnirea de la Ponthion. Mesagerii l-au găsit pe rege în Ardeni, pe drumul de întoarcere de la Bonn. Pepin a trimis instrucţiuni pentru Carol, fiul lui mic, să vină şi să se întâlnească pe drum cu „vizitatorul”. După ce a părăsit Sf. Maurice, patriarhul Ştefan a dat roată lacului Lemanus şi a traversat Jura. Întâlnirea sa cu fiul regelui a avut loc undeva în Burgundia pe la sfârşitul lui decembrie. Carol, care avea doisprezece ani, parcursese o sută de mile de la sud de Ponthion.

Ştefan a ajuns la Ponthion pe 6 ianuarie 754. Potrivit unei surse romane, regele a venit să-l întâmpine în afara oraşului, a descălecat, a îngenuncheat la picioarele lui şi a ţinut personal căpăstrul calului. În acel moment, patriarhul a cerut cu lacrimi în ochi ajutorul regelui:

Beatissimus papa praefatum Christianissimum regem lacrimabiliter deprecatus est, ut per pacis foedera cauzam beati Petri et republicae Romanorum disponeret.

(Binecuvântatul papă l-a implorat cu lacrimi în ochi pe cel mai mare rege creştin să ajungă la un consens de dragul păcii, Sfântului Petru şi al Republicii Romane.) 27

Potrivit relatării francilor, „Papa de la Roma a venit la rege... l-a copleşit cu cadouri pe el şi pe francii lui şi l-a rugat să-l ajute să lupte împotriva lombarzilor şi a regelui lor pentru că jucau la două capete” 28. Apoi Pepin l-a dat pe Ştefan în grija abatelui Fulrad ca să îl găzduiască pe timp de iarnă la St. Denis.

În săptămânile următoare, Pepin a corespondat cu

Aistulf. A fost trimis un sol franc la Pavia, ca să se ducă la lombarzi pentru a-i determina să înceteze invazia şi să nu mai aibă „pretenţii eretice”. Aistulf a contracarat, trimiţându-l pe fratele mai mic al lui Pepin, pe Carloman, ca sol în Regatul Francilor. (Carloman se retrăsese la o mănăstire la Roma şi se afla în zona lombardă.) Pe 1 martie francii au organizat parada lor anuală, Champ de Mars, la Bemacus (Bemy-Rivière, Aisne). Apoi la Cariascum (Quercy), s-au întâlnit de Paşti, pe 14 aprilie, ca să discute destinaţia campaniei din acel sezon. S-au hotărât să lupte împotriva lombarzilor, deşi la început nu căzuseră toţi de acord.

Aici informaţiile încep să difere. Cel care a continuat cronica lui Fredegard povesteşte cum armata francilor a traversat Alpii pe la Mont Cenis şi i-a înfrânt pe lombarzi la Val de Susa. Însă în *Liber Pontificalis* se spune cum, în toiul verii, Ştefan i-a uns din nou pe Pepin şi pe regina Bertranda la St. Denis, acordându-le titlul de „patricieni ai romanilor”. Fiii şi moştenitorii lui Pepin au primit binecuvântarea papală de a-şi cârmui veşnic ţara. Caracterul istoric al acestor măsuri se regăseşte într-un alt document de atunci, *Clausula de Uncţione Peppini*, o relatare a unui martor ocular. Puteţi presupune că istoricii franci se simţeau jenaţi de faptul că dorinţa lui Pepin de a fi uns din nou rege sublinia caracterul impropriu al primei sale încoronări.

Consecinţele au fost mai limpezi abia după câţiva ani. După prima victorie a francilor, Aistulf i s-a supus lui Pepin, iar episcopul a putut să-şi ocupe din nou scaunul la Roma. Însă, după câteva luni, lombarzii şi-au călcat jurământul şi au continuat atacurile. Aşadar, în 756, Pepin a declanşat a doua campanie împotriva Lombardiei, cucerind Pavia şi zdrobind toată rezistenţa. Cu această ocazie, dacă nu cumva chiar înainte, francii au luat fostul exarhat de Ravenna din mâinile francilor şi l-au donat patriarhului. Procedând astfel, au întemeiat o bază

teritorială pentru statul papal. Acceptându-l ca parte a patrimoniului Sf. Petru, în ciuda pretenţiilor bizantine, episcopul a dat de înţeles că renunţase la alianţa cu împăratul.

Însă anumite lucruri nu sunt clare. Se pare că multe detalii importante au fost consemnate în documente după respectivul eveniment. Cancelaria papală era expertă în asemenea manipulări. De pildă, în *Liber Pontificalis* se menţionează că „donaţia lui Pepin" nu a fost făcută în 756, ci în 753, la Quercy. Ba mai mult, se insistă că Pepin doar înapoia o proprietate la care Roma avea dreptul din Antichitate. Cum se ştie acum, cancelaria papală punea la cale pe atunci falsa Donaţie a lui Constantin. Până când respectivul fals a fost descoperit în secolul XV, toţi catolicii de bună credinţă au fost păcăliţi, crezând că biserica romană primise exarhatul Ravenna din mâinile primului împărat creştin, cu 400 de ani înainte de Pepin. Aşadar, se părea că falsa Donaţie a lui Constantin a fost făcută ca să întărească adevărata Donaţie a lui Pepin. De asemenea, se pare că în toiul pedepsirii lombarzilor, Pepin a stabilit relaţii cordiale cu bizantinii. Continuatorul franc susţine că nu ştie ce s-a întâmplat cu acea prietenie în afara faptului că nu a înflorit.29 Dar s-a întâmplat ca bizantinii să-şi ceară înapoi exarhatul, numai ca să li se spună că fusese dat recent papei. Trădaţi de Roma şi fără nicio putere în faţa francilor, bizantinilor nu le mai rămânea decât să facă front comun cu lombarzii.

Cum se întâmplă adesea în istorie, nimeni nu a prevăzut consecinţele pe termen lung. Francii nu au fost capabili să se desprindă de Italia. Episcopul Romei a fost în poziţia de a fi recunoscut ca patriarh suprem, *papa*; papalitatea avea o bază teritorială necesară pentru a întemeia un stat suveran; iar alianţa franco-papală a devenit o trăsătură durabilă pe scena internaţională. Îndrăznind să traverseze Alpii, Ştefan II a întărit legătura mulţumită căreia nordul a avut mereu ceva de spus în ceea

ce priveşte starea lucrurilor din sud. Mai presus de toate, autoritatea imperiului a slăbit foarte mult în Occident. Băiatul care venise călare în Burgundia să-l întâmpine pe marele episcop Ştefan a rămas cu ideea că ar putea să-şi întemeieze un imperiu numai al lui.

MEDIUM

Evul Mediu, circa 750 – 1270

Multe descrieri ale lumii medievale sunt statice, întrucât ilustrează ritmul lent al schimbărilor tehnologice, caracterul rigid al societăţii feudale şi percepţiile limitate, teocratice asupra vieţii omului. Principalele simboluri ale perioadei sunt cavalerul înarmat, călare pe un armăsar greoi, iobagii legaţi de glia stăpânului lor şi călugării şi călugăriţele care se roagă în chilii. Aceştia reprezintă imobilitatea fizică, socială şi intelectuală.

Medium Aevum, „Evul Mediu", a fost un termen folosit întâi de creştinii pioşi care îşi închipuiau că trăiesc între prima şi a doua venire a lui Iisus. Mai târziu, termenul a însemnat cu totul altceva. Învăţaţii din Renaştere se refereau în secolul XV la „Evul Mediu" ca la o perioadă de tranziţie între declinul Antichităţii şi recrudescenţa culturii clasice în acea perioadă. Pentru ei Antichitatea reprezenta civilizaţia supremă, iar Evul Mediu o întoarcere la barbarie, parohialitate şi intoleranţă religioasă. În timpul Iluminismului, când se punea mai mult preţ pe virtuţile raţiunii umane, şi nu pe credinţele religioase, cuvântul „medieval" a devenit sinonim cu obscurantism şi decădere. Evident că, pe măsură ce „Epoca Modernă" care a urmat Evului Mediu începea să aparţină trecutului, trebuiau inventaţi termeni noi pentru a marca trecerea timpului. Perioada medievală face parte din convenţia potrivit căreia istoria Europei este împărţită în patru perioade: antică, medievală, modernă şi contemporană. Potrivit convenţiei, perioada medievală este împărţită la rândul ei în Evul Mediu Timpuriu, Evul Mediu Dezvoltat şi Evul Mediu Târziu. Istoricii de mai târziu care

îi descriu pe anumiţi oameni ca fiind „medievali” nu se referă la sensul de bază al cuvântului.

Din nefericire, nu există un eveniment definitoriu care să marcheze sfârşitul Antichităţii sau începutul Epocii Moderne. Perioada medievală a început cu creştinarea împăratului Constantin cel Mare. Potrivit unor istorici, Evul Mediu a luat sfârşit în 1453, 1493, 1517 sau mai târziu, pentru cei care feudalismul reprezintă piatra de temelie a medievalismului. Majoritatea medievaliştilor, aşadar, ar fi de acord că denumirea subiectului lor de cercetare e cât se poate de nesatisfăcătoare. Mulţi dintre cei care se bazează doar pe o cunoaştere a Europei Occidentale subliniază diferenţa dintre tendinţele distructive din epoca timpurie şi cele constructive din ultima perioadă. Astfel, Evul Mediu Timpuriu (secolele V-XI) se caracterizează prin ruperea progresivă a oricăror legături cu lumea romană; momentul crucial fiind atins odată cu aşa-numita „Renaştere din secolul XII”; înflorirea civilizaţiei Evului Mediu Târziu are loc în secolele XIII-XIV. Aceste distincţii nu prea au legătură cu Orientul, căci Imperiul Roman a rezistat până în 1453 şi nu s-a înregistrat niciun fel de „Renaştere” în accepţia occidentală a cuvântului.

Însă mulţi sunt de acord că expresia unificatoare a lumii medievale rezidă în creştinismul organizat. Aici ar fi pe aceeaşi lungime de undă cu popoarele din Europa medievală care, dacă ar fi fost întrebate, ar fi răspuns că sunt creştine, trăiesc într-o epocă creştină şi în partea creştină a globului. Însă creştinismul era un concept destul de amplu. S-a extins şi s-a restrâns de-a lungul secolelor, drept răspuns la războaiele cu islamul şi la campaniile împotriva păgânilor. Nu avea legătură cu Peninsula „Europa”. Creştinismul, în accepţia papei Ştefan II, care a trecut Alpii în 753, era cu totul altceva decât noţiunea de creştinism din 1453, când turcii au escaladat zidurile cetăţii Constantinopol.

Golul lăsat de căderea Imperiului Roman a fost umplut de conştientizarea creştinismului nu doar ca o comunitate religioasă, ci şi ca un organism politic coerent. Deşi Imperiul Roman a dispărut, religia lui a triumfat. Trecătorii lideri spirituali ai creştinismului au adoptat treptat mentalitatea împăraţilor. În Vest, unde se prăbuşise întâi Imperiul, episcopul Romei a venit cu ideea unei noi ordini supuse dublei autorităţi a bisericii latine şi a împăratului catolic. „Papalitatea, scria Thomas Hobbes, nu este altceva decât fantoma fostului Imperiului Roman care stă încoronată pe mormântul celui din urmă”. 1 Instrumentele folosite de papalitate au fost noii Caesari sau „kaizeri” ai Germaniei. În Orient, unde Imperiul Roman dăinuise mai multă vreme, ideea unei alte ordini, întemeiate pe autoritatea bisericii ortodoxe şi a unui nou împărat ortodox, s-a înfăptuit doar după ce-au apărut Caesarii sau „ţarii” de la Moscova.

Având în vedere acest lucru, dacă preocuparea de bază a Evului Mediu a fost reorganizarea creştinismului în noi sisteme imperiale, atunci avem o cronologie mult mai limpede. Primul pas l-a reprezentat încoronarea lui Carol cel Mare de Crăciun, în anul 800, şi ultimul adoptarea definitivă a titlului de ţar de către Ivan III, Mare Duce de Moscova, în 1493.

Cu toate astea, comunitatea creştină în creştere a avut încă de la început parte de conflicte. Deşi biserica latină şi cea ortodoxă aveau aceleaşi precepte de bază, membrii lor se considerau adesea nişte străini. Poate unii observatori imparţiali consideră că erau de fapt două variante ale aceleiaşi religii, ca suniţii şi şiiţii, însă credincioşii erau mai conştienţi de diferenţele decât de asemănările dintre ei. În primul mileniu, s-a menţinut măcar o unitate de faţadă; în al doilea mileniu nu s-au mai păstrat aparenţele. Prăpastia s-a mărit după Schisma din 1054. Aceasta era dovada că până şi temelia pe care era construit creştinismul putea suferi modificări.

750 – 1054

Începând cu secolul VIII, ideile timide legate de o nouă ordine politică au fost încurajate de neîncetatele ravagii de dincolo de frontiera teritoriului creştin. Întemeierea Imperiului lui Carol cel Mare în 800, a Sfântului Imperiu Roman în 962 şi, în cele din urmă, a ţaratului Moscovei pot fi înţelese doar punându-le în legătură cu „activităţile" vikingilor, maghiarilor, mongolilor şi turcilor.

Vikingii sau „oamenii din nord" au făcut ravagii pe coastele nordice timp de mai bine de 200 de ani. Au fost rezultatul suprapopulării în fiordurile îndepărtate din Scandinavia, ai căror „vâslaşi" s-au urcat în corăbiile lor ca să jefuiască, să facă comerţ, să fie mercenari sau să caute aventura. Începând din jurul anului 700, vikingii năvăleau în câte o aşezare izolată din Insulele Britanice sau Frizia înainte să ajungă acasă la sfârşitul fiecărui sezon. Au jefuit Lindisfarne în 793 şi Iona în 795 [IONA]. Însă, începând cu jumătatea secolului IX, au fost instalate tabere mari de vikingi ca baze pentru campaniile de cucerire mai îndelungate. În anumite cazuri, aceste tabere au devenit aşezări permanente. De pildă, vikingii danezi au creat o asemenea „mare armată" la gura de vărsare a Senei, de unde prădau în repetate rânduri oraşele din nordul Franţei, rămase fără apărare. Au pus stăpânire pe porturile din Rouen sau Nantes, timp în care au navigat până în Portugalia (844), Insulele Baleare, ajungând chiar până în Provence şi Toscana (859 – 862). În 851 au invadat Anglia, răspândindu-se prin jumătatea estică a ţării. Din 866, „Legea daneză" a fost aplicată din Northumbria până în estul Angliei. Conflictele dintre anglo-saxoni şi danezi au continuat în următorii 150 de ani din istoria Angliei. În 911, potrivit izvoarelor, vikingii de pe Sena s-au stabilit permanent sub ducele Rollo, întemeind astfel Normandia.

Vikingii norvegieni s-au concentrat pe insulele din exterior. Au ocupat insulele Orkney şi Shetland în secolul

VIII, Feroe, Hebridele şi Irlanda de Est în secolul IX. Islanda, colonia lor importantă, a fost stabilită în 874. Dublin a fost întemeiat în 988. Au descoperit Groenlanda şi, mai mult ca sigur, au navigat sub Eric cel Roşu spre America de Nord, căreia i-au spus Vinland. [EIRIK] Vikingii suedezi au operat de-a lungul Mării Baltice. Şi-au stabilit tabere fortificate la Wolin pe Oder, la Truso pe Vistula şi la Novgorod, de unde au pătruns pe râurile din golful Riga şi golful Finlandei. În secolul IX au preluat controlul drumului celui mai lung dintre Marea Baltică şi Marea Neagră. Cunoscuţi sub numele de varegi, controlau Niprul şi au ajuns şi la Constantinopol. [DIRHAM] [FUTHARK]

În ultima perioadă, aventurierii de origine vikingă, care adoptaseră o parte din cultura ţărilor „adoptive", au creat o serie de noi state.

Runc Varegul şi fiii săi au întemeiat primul principat durabil al slavilor estici la Novgorod şi Kiev, în 860 – 880. Knut danezul sau Knut cel Mare (1016 – 1035) a fost stăpân al vastului imperiu de pe ţărmurile Mării Nordului, care lega Anglia de Danemarca (vezi p. 297). Robert Guiscard, normandul, a navigat până în Italia de Sud în 1059 (vezi p. 303). William Bastardul, duce de Normandia, a cucerit regatul Angliei în 1066 (vezi p. 339). Dominaţia normandă a durat mai mult în Sicilia şi Anglia decât în Normandia însăşi. [DING]

DIRHAM

Pe 12 mai 922, o caravană a intrat în Suvar, un oraş bulgăresc de pe Volga. Călătorise mai mult de trei luni din portul Jurjan din Marea Caspică. Era condusă de un negustor arab, Ibn Fadihăn, care a scris un jurnal al călătoriilor sale.1 Este un mic incident în istoria legăturilor comerciale între Europa de Est şi statele arabe din Asia Centrală de-a lungul a cinci secole. Ibn Fadihăn venea să cumpere blănuri şi cu siguranţă venea cu mulţi dirhami ca

să-şi plătească achiziţiile.

Dirhamul sau *dirhemul* era o monedă din argint pur care cântărea 2, 97 grame şi valora o zecime dintr-un dinar. A fost bătută atât în Africa de Nord, cât şi în Asia Centrală, sub diferite dinastii. Era monedă obişnuită în Europa de Est, în perioada când nu se bătea deloc monedă. S-au găsit foarte mulţi dirhami în Rusia europeană, Ucrania, Bielorusia, Statele Baltice, Suedia şi nordul Poloniei. Într-un loc s-au găsit chiar şi 50.000 de monede. Îngropate câteodată de către cei care le deţineau în vremuri nesigure, acestea rămâneau acolo până le găseau arheologii moderni sau vânătorii de comori. Pot fi datate cu precizie începând cu cea mai nouă monedă din fiecare loc.

Analiza locurilor unde s-au găsit dirham! a scos la iveală patru perioade. În prima, circa 800 – 825, s-au găsit dirham! abasizi, mai ales din Africa de Nord. Asta înseamnă că de-a lungul Mediteranei existau relaţii comerciale între hazari şi arabi. [HAZAR] în a doua perioadă, 825 – 905, monedele nord-africane dispar şi sunt înlocuite cu monede din Asia Centrală, în a treia perioadă, 905 – 960, s-au găsit monede şamanide, dar şi buide şi ziaride.2

În epoca vikingilor, când vikingii suedezi controlau ruta Nipru-Marea Baltică, dirhamii se găseau în tot nordul. [FUTHARK] [RUSIA KIEVEANĂ] S-au făcut descoperiri importante în Suedia şi ales pe insula Gotland.3 Aşa cum a consemnat Ibn Fadihăn când s-a întâlnit cu o mână de suedezi, să ai dirhami însemna că ai un anumit statut social:

l-am văzut [pe suedezi] când au acostat şi şi-au stabilit tabăra lângă Volga. Nu am văzut oameni mai impunători. Sunt înalţi ca palmierii, au obrajii rumeni şi părul roşu. Nu poartă fuste sau caftane, dar bărbaţii au o manta pe care şi-o pun într-o parte ca să aibă mâinile libere…

Între sânii femeilor era un medalion de fier, cupru,

argint sau aur, în funcţie de cât de bogaţi erau soţii lor. În acesta era un inel, iar legat de el un cuţit... La gât purtau lanţuri de aur sau argint. Când cineva are 10.000 de dirhami, îi face soţiei un lanţ; când are 20.000, primeşte două lanţuri. Aşadar, se mai adaugă câte un lanţ la fiecare 10.000 de dirhami pe care-i are soţul.4

Importul de argint arăbesc în Europa de Est a scăzut spre sfârşitul secolului X şi a luat sfârşit la începutul secolului XI. Cel mai recent dirham şamanid a fost găsit în Suedia şi datează din 969, iar în Rusia din 1015. Acest lucru s-a datorat unei „crize a argintului" în Asia Centrală. Dar mai erau şi alţi factori. Sfârşitul exportului de argint arăbesc din Rusia Kieveană spre Suedia coincide cu apariţia dinarului în Europa Occidentală. Până la sfârşitul secolului XI, monedele arabe fuseseră cu totul înlocuite. Informaţiile pot fi neclare; dar probele numismatice susţin dezvoltările din alte surse şi anume reorientarea comerţului baltic şi afirmarea Novgorodului.

Maghiarii au fost ultimii dintre nomazi care au colonizat Europa Centrală. Fiind descendenţii ramurii ugrice a popoarelor fino-ugrice, primul lor ţinut se întindea la est de Ural, în valea fluviilor Irtiş şi Ob. S-au despărţit de finlandezi în mileniul III î.Hr. De atunci au ocupat porţiuni succesive din stepele sudice, adaptându-se treptat stilului de viaţă nomad, mai întâi în „Magna Hungaria" între râurile Käme şi Ural, mai târziu în „Lebedia", la nord de Marea Azov şi în cele din urmă în Etelköz sau „Mesopotamia", între Nipru şi Nistru (vezi anexa III). În stepele din primul mileniu, maghiarii erau vecini cu sciţii, sarmaţii, alanii, bulgarii, hazarii, uzii şi pecenegii. Erau împărţiţi în şapte triburi: Nyék, Kürtgyarmat, Tarjân, Jeno, Kér, Keszi, şi Maghiar – ultimul nume desemnându-i mai târziu pe toţi. Din sursele bizantine reiese faptul că făceau comerţ cu sclavi în porturile de la Marea Neagră.

Maghiarii au făcut o mişcare decisivă la sfârşitul secolului IX. Oamenii din stepă trăiau de câteva decenii

într-o stare de agitaţie. Arabii i-au împrăştiat pe uzi şi le-au furat vitele; uzii au făcut acelaşi lucru pecenegilor. În 894, pecenegii au făcut front comun cu ţarul bulgar şi împreună s-au năpustit asupra maghiarilor. Sosise vremea pentru ce maghiarii înşişi au numit *foglolãs*, „ocuparea patriei”. Copleşiţi de vecinii lor, au decis să emigreze spre vest. Călăreţii lor, care îşi oferiseră serviciile atât francilor, cât şi bizantinilor, nu s-au mai întors în Etelköz. În schimb, în frunte cu Arpad, au condus masele de oameni prin strâmtoarea Verecke din Carpaţi. Era cel târziu primăvara lui 895. Aproximativ 20.000 de războinici şi 400.000 de oameni şi-au întemeiat ţinutul maghiarilor pe câmpia „Hungaria”. [CSABA] [ŞAMAN]

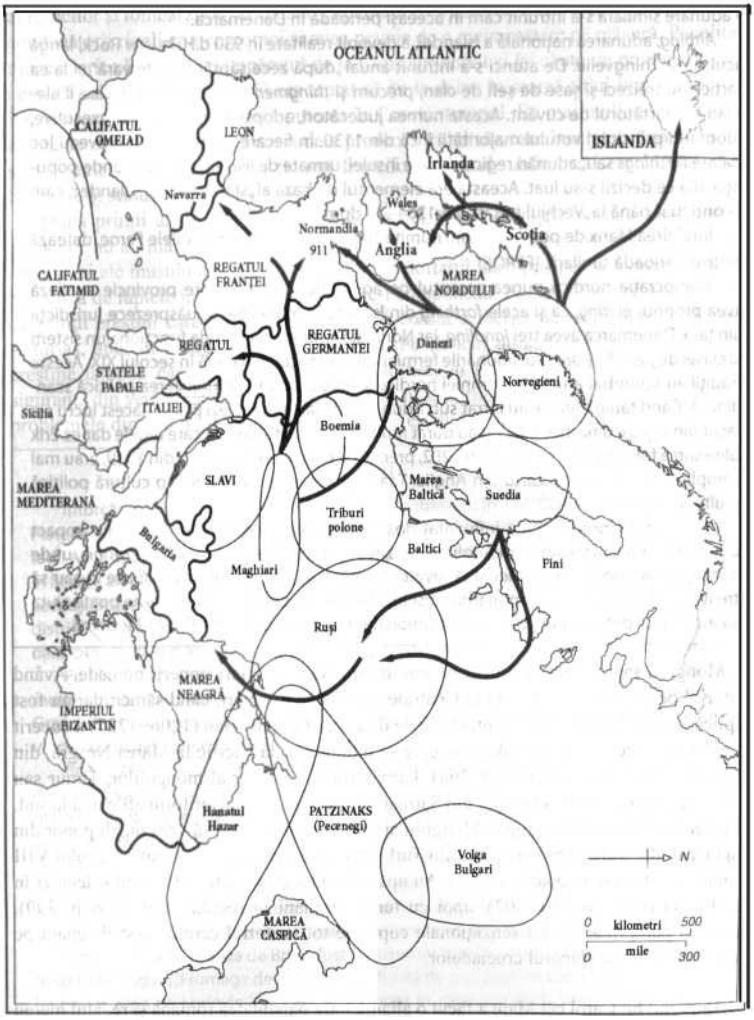

Harta 12. Europa, cca. 900 d.Hr.

DING

Tacit a descris obiceiul triburilor germanice de a ţine adunări populare: şi se pare că au existat din vremuri preistorice. Una dintre primele adunări consemnate, în *Legenda lui Ansgar* din secolul IX, s-a numit *Ding* şi s-a întrunit la Birka, pe insula Björkö din Suedia.

O adunare similară s-a întrunit cam în aceeaşi

perioadă în Danemarca.

Althing, adunarea naţională a Islande! a devenit realitate în 930 d.Hr. la Law Rock, lângă lacul de la Thingvellir. De atunci s-a întrunit anual „după zece săptămâni de vară" şi la ea participau treizeci şi şase de şefi de clan, precum şi *thingmen* sau delegaţii lor, care îl alegeau pe purtătorul de cuvânt. Acesta numea judecători, adopta legi, lua decizii executive, adoptând principiul votului majorităţii încă din 1130. În fiecare an, în luna mai, aveau loc înainte *farthings* sau „adunări regionale" ale insulei, urmate de *leido* întrunire unde populaţia afla ce decizii s-au luat. Aceasta era elementul de bază al „statului liber" islandez, care a continuat până la „Vechiul tratat" din 1264 sau dominaţia norvegiană.1

Întâlnirea Manx de pe Isle of Man, numită *Tynwald*, ca şi cea din insulele Feroe, datează dintr-o perioadă similară. [FEROE]

Democraţia nordică punea accentul pe adunările locale. Fiecare provincie suedeză avea propriul ei *ding*, ca şi acele *farthing* din Islanda în toate cele douăsprezece jurisdicţii din ţară. Danemarca avea trei *landling*, iar Norvegia *lögthing*. În Islanda funcţiona un sistem al clasei de jos – *hieppar* sau „adunările fermierilor" din secolul XI până în secolul XIX. Aceste tradiţii au schimbat ambiţiile domniei nordice şi au obstrucţionat unificarea politică scandinavă. Când ţările nordice au intrat sub Adunarea de la Kalmar (vezi p. 431), acest lucru s-a făcut din raţiuni dinastice care nu au durat mult. Carta drepturilor, pe care regele danez Erik Clipping a fost forţat să o adopte în 1282, precum şi echivalentul suedez din 1319, erau mai complexe decât Magna Carta din Anglia. Toate îşi aveau rădăcinile într-o cultură politică mult mai veche.2

Democraţia nordică nu a influenţat doar Peninsula Scandinavă, ci a avut un impact oriunde se duceau vikingii – în Anglia, Scoţia, Novgorod şi foarte probabil în Polonia,

unde a început să prindă dreptul legal la revoltă (vezi p. 555). Deşi ţările scandinave aveau să treacă printr-o perioadă de monarhie absolutistă, tradiţia democraţiei locale ne poate ajuta să înţelegem puterea guvernării constituţionale şi reprezentative din Epoca Modernă.

Mongolii sau „tătarii" conduceau unul dintre cele mai mari imperii nomade. Având teritoriul pe stepele aride ale Asiei Centrale, erau când prosperi, când săraci; dar au fost implicaţi direct în treburile Occidentului de două ori. Ginghis Han (1206 – 1227) a cucerit un teritoriu, începând cu Karakorum, care se întindea de la Pacific la Marea Neagră, din Coreea până în Crimeea (vezi p. 364). Următorul conducător al mongolilor, Timur sau Tamerlan (1336 – 1405), a început din Samarkand şi stăpânea un teritoriu aflat mai la sud, de la Delhi până la Marea Egee. Mongolii au pus în mişcare fără să vrea un alt popor din Asia Centrală. Turcii erau originari din Turkistan, de unde s-au împrăştiat în secolul VIII şi unde mai trăiesc popoare înrudite. Au apărut în Occident alături de turcii seleucizi în secolul XI (vezi pp. 301 – 302), apoi cu turcii otomani în secolul XIII (vezi p. 399). Povestea peregrinărilor lor senzaţionale cuprinde tot teritoriul care în vest îl separa pe Carol cel Mare de sfârşitul cruciadelor.

Imperiul lui Carol cel Mare a făcut o alianţă între papalitatea romană şi regatul mereu în expansiune. Nu a durat mult, abia supravieţuind morţii întemeietorului său şi dispărând complet într-un secol. În orice caz impactul a fost profund. Carol cel Mare (768 – 814), strănepot al lui Carol Martel, a unit cele două jumătăţi ale ţinutului înaintaşului său.

Neustria şi Austrasia, formând un teritoriu de la Atlantic până la Dunăre, din Olanda până în Provence. După cincizeci şi trei de campanii şi o viaţă întreagă petrecută în şa, a reuşit să extindă acel teritoriu în toate direcţiile: până la Regatul Lombarzilor la sud de Alpi (773 – 774); până la Saxonia (775 – 804), Bavaria (788) şi

Carintia (799); până la marca bretonă (786) şi marca spaniolă de dincolo de Pirinei (795 – 797). Preluând titlul de „rege al francilor şi lombarzilor” şi cedând papalităţii exarhatul de la Ravenna, îşi depăşise clar conducătorii rivali contemporani şi avea nevoie de o recunoaştere pe măsură. Papalitatea rupsese orice legătură cu împăratul de la Constantinopol şi îşi căuta un protector permanent. Papa Leon III (795 – 816) era tentat să nu ia deloc în seamă titlul imperial după ce împărăteasa Irina preluase toată puterea la Constantinopol. Ba mai mult, a fost atacat în Roma de o mulţime formată din rudele predecesorului său care încercaseră să-l mutileze şi a trebuit să se refugieze în ţinutul francilor la Carol, unde trimisese înainte cheile Sf. Petru şi stindardul Romei. [BRIE]

După primii ani de domnie ai lui Carol cel Mare, graniţele vestice ale Regatului Francilor nu au mai fost primejduite serios. Graniţa cu Pirineii a fost apărată de marile incursiuni ale musulmanilor (vezi p. 255), iar califatul, deşi prosper şi foarte populat, se preocupa de luptele interne ale statelor care-l compuneau. Poziţia francilor a fost întărită de prinţii creştini care se agăţau de zona de coastă a Iberiei de Nord, întâi în Regatul Asturias, apoi în Leon, Castilia şi Navarra. Pe flancul de sud, era protejat de statele creştine tampon care fuseseră întemeiate în Aragon şi comitatul Barcelona. Relativa siguranţă din vest i-a dat lui Carol cel Mare şi succesorilor să-i şansa să se concentreze pe problemele din altă parte, mai ales pe cele din est şi din Italia. [MADONNA]

BRIE

Întorcându-se din campania lui împotriva lombarzilor în 774, Carol cel Mare s-a oprit pe Plăteau de Brie, aproape de abaţia Meaux. Călugării i-au oferit un platou cu brânză fermentată. Au insistat s-o mănânce pe toată fără să scoată crusta. Încântat, a poruncit să fie trimise în

fiecare an la Aachen două roţi de Brie. Einhard, secretarul lui Carol cel Mare, a consemnat aceeaşi întâmplare patru ani mai târziu, în timpul războaielor cu sarazinii. Oprindu-se în districtul Rouergue din Midi, regelui i-a plăcut brânza „albastră" locală făcută din lapte de oaie, cunoscută şi maturată încă de pe vremea romanilor în peşterile de calcar din Roquefort.1

Pe lângă brânzeturi fine, Carol cel Mare avea şi o pivniţă cu vinuri scumpe. Deţinea multe *ouvrées* sau „locuri îngrădite" în viile burgunde de la Alexe-Corton, al căror vin alb Grand Cru de colecţie, „care mirosea a scorţişoară şi avea gust de cremene", încă se mai vinde cu eticheta CORTON-CHARLEMAGNE.2

Brie de Meaux, unul dintre cele 500 de tipuri de brânză înregistrate în Franţa, datează din epoca agriculturii monastice. După ce a prins cheag şi a stat la aer, se pune într-o formă plată făcută din paie şi lăsată să se scurgă pe un pervaz înclinat din piatră. După decantarea care durează 24 de ore se sărează, se usucă, se întoarce de mai multe ori şi e lăsată la maturat în pivniţe timp de 4 – 7 săptămâni. Produsul final măsoară 37 x 3, 5 cm, cântăreşte 3 kg şi este făcut din 23 de litri de lapte nesmântânit, preferabil muls de la vacile din Normandia. Are o crustă auriu-roşiatică, un conţinut tare şi gălbui şi un miez sau âme de culoarea fildeşului – practic „sufletul". Ar trebui consumată între două felii subţire de pâine prăjită.

Timp de secole, brânza de Brie a fost transportată pe râul Marna la Paris, unde vânzătorii stradali strigau: „Fromage de Brye". Era preferată de regi precum Carol VIII şi Henric IV, dar l-a costat viaţa pe Ludovic XVI, care a fost prins în cârciuma de la Varennes pe când mai zăbovea ca să-şi mănânce brânza. Brie a devenit o marcă de renume internaţional la Congresul de la Viena, unde Metternich a declarat-o *le prince des formages* – „singurul prinţ pe care Taleyrand nu va reuşi niciodată să-l trădeze".

Din păcate, Comunitatea Europeană aproape a sistat

modul tradiţional de producere al brânzei. În 1985, s-au produs 6.000 de tone de Brie ANOC (*Appelation Naţionale d'Origine Controllée*), spre deosebire de 18.000 de tone de brânză industrială Brie – un lucru „oribil".

În august 1792, când o parte dintre călugării de la Meaux au fost ucişi în timpul Revoluţiei Franceze, abatele Gobert a fugit în Normandia ca să ajungă în Anglia. S-a oprit ceva vreme într-un sat de lângă Vimoutiers (Orne), ca să-i arate unei soţii de fermier ce ştia despre producerea brânzei. Satul se numea Camembert.3

MADONNA

Doamna noastră din Montserrat este o statuie dintr-o epocă nedeterminată, păstrată în mănăstirea unde se află altarul pe „Muntele cu dinţi de ferăstrău" din Catalonia, întemeiat în 975. Figura mică din lemn sculptată în poziţie aşezată, probabil în Bizanţ, are o coroană pe cap şi ţine într-o mână un glob şi în cealaltă pe copilul Iisus. Şi el are coroană, ridică mâna dreaptă în semn de rugăciune, în timp ce în mâna stângă are un con de brad. Faţa Fecioarei, ale cărei trăsături alungite exprimă o seninătate absolută, este neagră.1

În 1384, a fost adusă o icoană cu Fecioara Maria şi pruncul la mănăstirea paulină Jasna Göra, „Muntele strălucitor", de lângă Czşstochowa din Polonia de Vest. Potrivit legendei, a fost pictată de Sf. Luca pe lemnul Sfintei Familii din Nazaret. Mai mult ca sigur a fost copiată după originalul bizantin. Capul este acoperit de o manta închisă la culoare tivită cu auriu şi împodobită cu crini, iar deasupra are un halo. Ochii sunt pe jumătate închişi, de parcă ar lăcrima, iar suferinţa îi este accentuată prin cele două tăieturi lungi de pe obrazul drept. Faţa este tot neagră, ca a *Morenetei* (vezi Ilustraţia 20).2

Mai există o Madonna neagră la Notredame de Rocamadour, piesa centrală a unui grup de altare construite în secolul XII în stâncile Gorge dălzou din Franţa Centrală. Se spune că a fost sculptată de Sf.

Amadour sau Amateur, pe care legenda îl asociază cu Zacchaeus publicanul, un discipol al lui Cristos.3 O altă icoană mică reprezentând o Madonna neagră este de origine bizantină şi împodobeşte altarul criptei Notredame du Port din Clermont.4

În Rusia, se crede că Fecioara neagră din Kazan are puteri binefăcătoare. Icoana, descoperită prima oară în 1579, apoi îngropată într-un câmp, a fost dusă în mănăstirea Bogoroditsky din Kazan, la scurtă vreme după ce Ivan cel Groaznic a cucerit oraşul. O copie a fost dusă la Moscova în 1612, pentru a marca expulzarea polonezilor de la Kremlin; o alta la Sankt Petersburg în 1710, pentru a sărbători binecuvântarea noii capitale ruse. O catedrală grandioasă în stil neogotic, terminată de Alexandru I, a fost ridicată pentru a adăposti în ea Fecioara de la Sankt Petersburg, despre care puţini ştiu că e o copie. Icoana originală a fost furată în 1904 de la Kazan. A apărut în Europa de Vest şi a fost achiziţionată de biserica ortodoxă din SUA – astfel evitând soarta multor icoane ruseşti, care au fost fie distruse în timpul Revoluţiei bolşevice, fie depozitate în galerii de artă.5

Montserrat, Czşstochowa, Rocamadour şi Kazan sunt doar patru dintre locurile din Europa unde se găsesc altare închinate Fecioarei. Pe un continent ai căror locuitori sunt albi, Fecioarele negre au un aer şi mai misterios. *La Moreneta*, protectoarea Cataloniei, a asistat la convertirea lui Ignaţiu de Loyola. A devenit un punct de interes în timpul Războaielor Napoleoniene, când mănăstirea a fost distrusă. E foarte cunoscută în Sicilia, Mexic şi Boemia. Wallenstein, generalul imperial, construia o capelă în onoarea ei când a fost asasinat. *Matka Boska* sau „Sfânta Mamă" din Czşstochowa, „Regina Poloniei", i-a atras pe pelerini în timpul războaielor husite, înainte să aibă un rol naţional în secolul XVII (vezi p. 556). Alături de versiunea lituaniană", Matka Boska Ostrobramska" din Wilno, este comemorată de polonezi în toate bisericile, din Irkutsk din

Siberia până la Doylestown (Pennsylvania). Fecioara din Rocamadour a fost venerată de Sf. Ludovic în 1245, de Carol cel Frumos (1324) şi de Ludovic XI (1463). A reprezentat sursa de inspiraţie pentru *Litanie de la Vierge Noire* (1936) de Francis Poulenc. Fecioara din Kazan a devenit protectoarea supremă a dinastiei Romanovilor, varianta rusească a Fecioarei din Blachernae de la Constantinopol. Spre deosebire de cele catolice, care sunt venerate în timpul Adormii Maicii Domnului, ziua ei de cinstire este pe 8 iulie (stil vechi).

Cultul Fecioarei Maria nu există în Biblie. Apare întâi odată cu doctrina *Theotokos* sau „născătoare de Dumnezeu" la Conciliul de la Efes. A inspirat sfinţirea bisericii Sf. Maria Maggiore din Roma (432), a catedralei din Reims cam pe atunci şi a Partenonului din Atena, în secolul VI, în Bizanţ, au început să aibă loc regulat sărbători: pe 25 martie Buna Vestire, pe 15 august înălţarea şi Adormirea Maicii Domnului, toate teme predilecte în iconografie. De atunci, s-a răspândit în toată comunitatea creştinilor latini. Sf. Maria reprezenta o sfântă imagine a feminităţii, *Mater Misericordiae*, *Magna Mater*, neprihănita regină a cerurilor, mama lui Dumnezeu – formând un contrast perfect cu vechea obsesie creştină pentru Eva păcătoasa şi pentru Maria Magdalena, târfa pocăită. A fost respins cu vehemenţă de protestanţi, ca şi de feministele moderne.6 Dar nu a fost acceptat oficial până la adoptarea termenului de Imaculată Concepţie în 1854. Cererile de recunoaştere a „comântuitoarei" au fost respinse de al doilea Conciliu de la Vatican.

Însă Sfânta Fecioară a continuat să fie o sursă de inspiraţie. Este unul dintre primele subiecte ale artei creştine, sursa recurentă a viziunilor mistice [BERNADETTE] [FATIMA] precum şi cea la care se roagă cei mai mulţi. [ANGELUS] „Cele cincisprezece decenii" ale rozariului sunt recitate în onoarea ei. Din 1568, *Ave Maria* a avut un loc permanent în breviarul romano-catolic:

Slăvită fii Maria, cea plină de Graţie, Domnul este cu Tine.

Binecuvântată eşti tu între femei şi binecuvântat este rodul pântecelui – Tău.

Sfântă Marie, mamă a lui Dumnezeu! Roagă-te pentru noi păcătoşii.

Acum şi în ceasul morţii.

Alianţa franco-papală a luat sfârşit în 800, în timpul celei de-a cincea călătorii a lui Carol în Italia. Un conciliu format din oameni de vază îl absolvise pe Leon de toate fărădelegile comise şi, în timpul slujbei de Crăciun, după ce Carol s-a rugat în faţa mormântului Sf. Petru, papa i-a pus coroana imperială pe cap. Congregaţia l-a numit „Caesar" şi „Augustus", iar papa a îngenuncheat înaintea lui. Einhard, biograful lui Carol cel Mare, susţine că încoronarea a avut loc spontan; cu siguranţă că a fost repetată cu grijă înainte. Din punct de vedere al tradiţiei, era complet neobişnuită: papa Leon nu avea niciun drept să acorde titlul imperial şi nici Carol cel Mare nu putea să-l accepte. Dar aşa s-a întâmplat. De atunci înainte a fost un împărat catolic în Occident, independent de Imperiul Bizantin. Regatul barbar al francilor a fost ridicat în rang, iar statutul acestuia depindea de papă (vezi anexa III). [AQUILA] [PARESSA]

Regatul şi imperiul lui Carol cel Mare erau guvernate de o curte itinerantă care se deplasa neîncetat de la un domeniu la altul; de un număr de curţi subordonate întemeiate în Neustria, Aquitania şi Lombardia; şi de o reţea formată din 300 de *comitates* sau „ţinuturi", fiecare fiind conduse de un locotenent imperial sau „conte". Treaba pe care o făcea curtea imperială era supravegheată de un grup de clerici, iniţial de arhicapelanul Fulrad şi mai târziu de Alcuin, călugărul din Northumbria, sfetnicul preferat al regelui. S-a introdus o monedă de argint, o liră însemnând 240 *denarii*. A apărut şi o clasă internaţională,

unită prin favoruri regale şi adeseori prin căsătorie. O serie de capitularii sau edicte colective au încercat să impună aceleaşi reguli atât pentru biserică, cât şi pentru stat. Dijma a devenit obligatorie, iar uciderea unui preot era pedepsită cu moartea. Clerul putea fi judecat doar de o curte prezidată de conte şi episcop. S-au interzis incinerările păgânilor. Se părea că lua naştere o nouă ordine politică centralizată. De fapt, obiceiurile şi conducătorii locali rămăseseră intacte.

La curtea lui Carol cel Mare s-a concentrat cu siguranţă puterea şi influenţa continentală. Dintr-o consemnare în analele din 798 reiese că avea legături îndepărtate:

A venit un legat pe nume Froia din partea regelui Alfonso al Galiciei şi Asturias, aducând în dar un cort superb. Dar, la Paşti, *Nordliudi* de pe Elba s-au răsculat şi i-au capturat pe legaţii regelui care stăteau pe lângă ei ca să împartă dreptatea… Regele a strâns o armată, i-a învins şi a luat prizonieri cu el. Şi, în timp ce se îndrepta spre palatul lui din Aachen, a primit o delegaţie de greci de la Constantinopol. În acel an, steaua numită Marte nu s-a mai văzut pe cer un an întreg. Insulele Baleare au fost cotropite de mauri şi săraceni. Regele Alfonso, care jefuise Lisabona, şi-a trimis legaţii, pe Froia şi Basilicas, pe timp de iarnă la rege cu platoşe, catâri şi prizonieri mauri ca dovadă a victoriei lor. Acolo regele a sărbătorit Pastele şi Crăciunul.2

Vechiul termen „Europa” a revenit în actualitate la curtea lui Carol cel Mare. Carolingienii aveau nevoie de o denumire pentru a descrie acea parte a lumii pe care o dominau, diferită de ţinuturile păgâne, de Bizanţ sau de creştinătate. Această „primă Europă” era un concept occidental efemer, care nu a durat mai mult decât însuşi Carol.

PAPESA

Potrivit tradiţiei medievale, pe tronul Sf. Petru a stat

şi o femeie. Conform celei mai comune versiuni, după papa Leon IV, care a murit în 855, a venit la tron o „Johannes Angelicus”. Succesorul lui Leon impresionase profund Curia prin cuvântările alese, căci studiase la Atena, însă, doi ani mai târziu, s-a iscat un mare scandal, căci a murit la naştere pe o stradă din Roma. Această relatare se regăseşte în opera lui Martinus Polonus din Troppau (cca. 1200 – 1278), care a prezentat evenimentele ca un fapt sigur. Lucrarea sa, *Chronicum summorum ponţificum imperatorumque*, a fost considerată o bogată sursă de referinţe. O altă versiune a făcut-o pe „papa Ioana” succesoarea lui Victor III, care murise în 1087. În acest caz, s-a aflat că e femeie pentru că a născut în timp ce se urca pe cal. A fost legată imediat de coada calului şi ucisă cu pietre. Această istorisire apare în *Cronica universală a lui Mainz*, scrisă la jumătatea secolului XIII de Jean de Mailly, alt călugăr dominican cu o imaginaţie bogată.

Nu e de mirare faptul că acei cronicari medievali au istorisit poveşti ciudate, însă e remarcabil că aceste plăsmuiri nu au fost puse sub semnul întrebării secole întregi. Atât Petrarca, cât şi Boccaccio credeau în ele. O statuie a papei Ioana se află lângă cele ale altor papi din catedrala de la Siena. Când Jan Hus a făcut referire la ea în timpul Conciliului de la la Konstanz cu privire la abuzurile ecleziastice, nimeni nu l-a contrazis. Se presupune că până în anii 1560 nu s-a atins nimeni de un monument ciudat aflat lângă biserica San Clemente din Roma, în locul unde se presupune că s-a născut bebeluşul papei. Niciun învăţat nu s-a îndoit de acea istorisire până la *Annales* ale bavarezului” Aventinus”, publicate în 1554. Caracterul istoric al acesteia a fost spulberat definitiv în tratate scrise de protestantul francez David Blondei în 1647 şi 1657.

În manualele de istorie medievală, papa Ioana este considerată doar o curiozitate minoră. De fapt, ea marchează o percepţie a sexului foarte diferită de cea

dintr-o epocă succesivă. Probabil că acea istorisire avea ceva incredibil din moment ce dăinuit atâta vreme. E posibil ca Ioana însăşi să nu fi fost un personaj de anvergură. Însă povestea da.1

Însă Carol cel Mare construia mult. A întemeiat palate la Nijmegen, Engelmein şi Aachen. A construit la Mainz un pod peste Rin şi a legat afluenţii Rinului şi Dunării printr-un canal, *Kaisegrab*. A fost un deschizător de drumuri în ceea ce priveşte arhitectura romanescă de la nord de Alpi. De asemenea, Carol cel Mare sprijinea şi educaţia. Deşi era un orator foarte bun, nu ştia carte. Dar a angajat învăţaţi de renume – Alcuin din York, Petru din Pisa, Agobard din Lyon. A strâns manuscrise, a revizuit textul Bibliei, a publicat gramatici, istorii şi balade. Povestea vieţii lui, *Vita Karoli*, scrisă de abatele Einhard, a fost numită „prima biografie seculară”. Nu toată lumea a fost impresionată: un istoric l-a acuzat pe Carol cel Mare că „ne-a împovărat cu o tradiţie literară derivată dintr-o învăţătură care atârnă azi ca o piatră de moară de gâtul sistemului nostru de învăţământ” 3. [AGOBARD] [PFALZ]

Însă biserica a fost pentru Carol cel Mare o parte integrantă din domeniile sale. La Conciliul de la Frankfurt din 794 a respins decretele celui de-al şaptelea Conciliu General de la Niceea. Episcopiile şi abaţiile erau considerate proprietăţi feudale şi supuse legii trădării. Deşi le interzicea episcopilor să lupte, el a propovăduit cuvântul Domnului prin foc şi sabie. Nu e foarte clar dacă a înţeles cu adevărat Predica de pe munte. A fost în cele din urmă canonizat pentru serviciile aduse bisericii, deşi procesul a fost obstrucţionat 351 de ani de anumite istorisiri potrivit cărora cuceririle sale sexuale nu erau mai prejos decât cele teritoriale.

Carol cel Mare a murit pe 28 ianuarie 814. Pe mormântul său de la Aachen, care nu mai există azi, s-a pus un portret şi s-a gravat o inscripţie:

În acest mormânt se află trupul neînsufleţit al lui Carol, un mare împărat ortodox, care a mărit Regatul Francilor şi a adus prosperitatea în cei patruzeci şi şapte de ani de domnie. A murit pe la 70 de ani în anul Domnului 814, în al şaptelea indiction, în a cincea zi din calendele lui februarie.4

AGOBARD

Toate semnele indicau că 810 avea să fie cel mai prost an pentru Carol cel Mare. Au fost două eclipse de soare şi două de lună, toate vizibile din Regatul Francilor. Pe deasupra a mai murit şi elefantul împăratului, cadou din partea califului; a avut loc şi o epidemie de ciumă bovină, iar ducele de Benevento a pornit o răscoală.

Toate acestea şi multe altele au fost consemnate de Agobard, episcop de Lyon (cca. 779 – 840). Acesta a descoperit că oamenii de rând trăgeau concluzii superstiţioase. Credeau că vitele lor mureau din cauza unui praf otrăvitor împrăştiat de spionii ducelui de Benevento. Mai credeau şi că Regatul Francilor era invadat de „nave purtate pe nori" conduse de „marinari din cer". Erau convinşi că invadatorii stricau recoltele francilor aruncând grindină din cer, înainte de o duce în „Magonia", un ţinut îndepărtat. Agobard nu a fost influenţat de aceste poveşti pe care, după o atentă cercetare, le-a respins. Însă credea că Biserica catolică era invadată de evrei. Când i-au fost descoperite operele în 1605, a ieşit la iveală faptul că a dedicat nu mai puţin de cinci capitole pericolului evreiesc.1

Însă lucrul remarcabil a fost că a cerut stabilirea unei legi creştine universale pentru întreaga comunitate creştină. „Dacă Dumnezeu a suferit atât pentru ca totul să se împace în trupul Său, scria el, nu este oare incredibila diversitate a legilor care se opun divinei sale munci unificatoare?" 2 Agobard a fost primul european care a centralizat biserica creştină.

PFALZ

Numele de Aachen provine de la baia romană Aquisgranium, Apele lui Apollo-Granus". Apele sale calde şi binefăcătoare explică de ce Carol cel Mare a ales să stea la *Kaiserpfalz*. Numele franţuzesc – Aix-la-Chapelle – reprezintă celebra capelă, acum parte a Catedralei din Aachen, pe care Carol cel Mare a adăugat-o la palatul său.

Capela lui Carol cel Mare a fost terminată în 805. Este în formă de octogon cu trei nivele, construită în stil bizantin ca şi San Vitale din Ravenna, biserică văzută şi admirată de Carol cel Mare. Se spune că proporţiile respectă numerele mistice ale Revelaţiei Sf. Ioan. Pe atunci era cea mai mare construcţie din piatră de la nord de Alpi. În jurul interiorului octogonului, deasupra primului şir de arcade romane, este scrisă o dedicaţie probabil compusă de Alcuin:

CUM LAPIDES VIVI PACIS CON PAGE LIGANTUR

Din moment ce pietrele au fost unite în armonie

INQUE PARES NUMEROS OMNIA CONVENIUNT

Şi toate numerele şi măsurătorile sunt corecte

CLARET OPUS DOMINI, TOTAM QUI CONSTRUIT AULAM

Munca Domnului care a construit acest monument va străluci cu putere.

EFECTUSQUE PUS DATSTUDIIS HOMINUM

Monumentul încoronează eforturile pioase ale credincioşilor

QUORUM PERPETUI DECORIS STRUCTURA MANEBIT

A căror muncă va rămâne mereu un monument de frumuseţe

ŞI PERFECTA AUCTOR PROTEGAT ATQUE REGAT.

Dacă Dumnezeu Atotputernicul îl apără şi îl conduce.

ŞIC DEUS HOCTUTUM STABILI FUNDAMINETEMPLUM Fie ca Domnul să aibă în pază acest templu QUOD KAROLUS PRINCEPS CONDIŢIIT, ESSE VELIT.

Pe care Carol, prinţul, l-a întemeiat pe un teren solid.

Capela este plină de ornamente imperiale simbolice, pe care Carol cel Mare şi succesorii săi le readuseseră la viaţă într-un loc nou. Un mozaic din interiorul domului reprezintă Adorarea Mielului. Amvonul sau *ambo* este încrustat cu fragmente de vase romane, sticlă şi o camee cu un vultur. Coloanele egiptene de porfir verde şi roz susţin al doilea rând de arcade. La altar sau *pala d'oro* se află zugrăvite Patimile cu un colorit specific roman şi în aur. *Lotharkreuz* sau Crucea din Lothar este un ornament creştin spectaculos, făcută din aur încrustat cu pietre preţioase. Deasupra este o camee-portret a împăratului Augustus. Tronul imperial, făcut din lespezi simple de marmură albă veghează de la galeria aflată la etajul întâi, aşa cum a făcut-o de-a lungul celor 32 de încoronări din 700 de ani. Mesajul este limpede: imperiul pe care l-a întemeiat Carol era considerat şi sfânt, şi roman.

În secolul XII, la ordinele lui Frederick Barbarossa, capela a devenit altarul lui Carol cel Mare. În 1165, trupul sfântului canonizat recent a fost mutat într-un sicriu din aur masiv. A fost înconjurat de o colecţie de relicve – ştergarul lui Iisus, cingătoarea Fecioarei şi o bucată din craniul lui Carol cel Mare – toate puse în relicvării de preţ. Însuşi Barbarossa a donat un candelabru din fier imens şi în formă de roată – „Coroana luminilor" – suspendat în mijlocul octogonului şi care simbolizează zidurile Noului Ierusalim. Mai e o inscripţie lungă:

Ierusalim, Zion celest; Ioan, mesager al salvării Te-a văzut… Frederick, împărat catolic al Imperiului Roman a depus această coroană de lumini în chip de dar… Acum, Sfântă Fecioară, ţi-l dedică Ţie. O, *Stella Maris*, o, stea a mării, primeşte-l pe umilul Frederick în grija Ta… şi apăr-o pe Beatrix, soţia împăratului.

Astăzi, capela imperială de la Aachen este considerată una dintre primele capodopere ale stilului romanesc. Dar e mai mult de atât. Este o lecţie de istorie mai vie decât veţi

găsi în orice carte. La intrare, vizitatorii trec prin Poarta Lupului – denumită aşa după legenda lupului care l-a tras pe sfoară pe diavol ca să intre în posesia capelei. Numai cei neinteresaţi nu pot fi fascinaţi de amestecul dintre barbarie şi clasicism, creştinism şi păgânism, care au fost principalele forţe ale acelei epoci. Aici se află cel mai important moment dintr-o perioadă când stilul romanesc era o noutate, iar centrul civilizaţiei încă mai era în Est.1

Cât timp a trăit, Carol cel Mare a ţinut Regatul Unit. După moartea lui, moştenirea i-a fost imediat disputată de fiul şi nepoţii săi. Împărţirile repetate au dus la dezintegrarea timpurie a acestuia. În 817, facţiunea de la Aachen a provocat un război civil; în 843, după crime îndelungate în rândul familiei, Tratatul de la Verdun a provocat o separare în trei între cei trei nepoţi rămaşi. Carol cel Pleşuv a primit sectorul vestic – Neustria, Aquitania, Burgundia de Vest şi marca spaniolă. Lothar I, rege al Italiei, a primit titlul de împărat împreună cu „regatul din mijloc" din care făceau parte Austrasia, Burgundia de Est, Provence şi Italia. Ludovic Germanul a primit mare parte din sectorul estic germanic (vezi harta 12). Tratatul de la Verdun a reprezentat centrul viitoarei Germanii şi a Franţei. „Regatul de mijloc" a fost mereu mărul discordiei dintre cele două. Se pare că moştenirea lui Carol cel Mare nu a fost doar o unitate fragilă, ci perspectiva unor lupte continue. [KRAL]

KRAL

Carol cel Mare i-a atacat pe slavi pe cel puţin patru fronturi, l-a supus pe abotriţii şi sorabii de la est de Elba în 789. l-a forţat pe cehii din Boemia şi pe slavii carintieni de pe Sava şi Drava să-i plătească tribut. În onoarea marelui cuceritor, slavii i-au folosit numele în limba lor pentru „rege". Karol a devenit *kraľ*\n cehă, krd/în poloneză şi *korol în* rusă. Francii le-au dat slavilor primul model de guvernare creştină monarhică. (*Kral* chiar înseamnă

„rege” în turcă.)

În Occident, Carol cel Mare a fost monarhul multor legende medievale, eroul suprem al *chansons de geste*. În secolul IX, un călugăr de la Sf. Gall a compus o cronică neadevărată în mare măsură – *De Gestis Karoli Magni*. În curând Carol cel Mare avea să fie portretizat de trubaduri ca omul de frunte al creştinismului, care îşi agita sabia sa sfântă pe nume „Joyeuse”, doborându-i la pământ pe necredincioşi şi fiind în fruntea tovarăşilor să-i – Roland, Ganelon, Naime din Bavaria, Ogier Danezul, Guillaume din Toulouse, Turpin, războinicul arhiepiscop din Reims.

În tradiţia franceză, cei „doisprezece tovarăşi” ai lui Carol cel Mare erau cei trei duci de Normandia, Burgundia şi Aquitania, cei trei conţi de Champagne, Toulouse şi Flandra şi cei şase părinţi spirituali – episcopii de Reims, Laon, Châlons, Beauvais, Lang res şi Noyon.

În legendele germane, Carol cel Mare dormea, aşteptând semnalul de trezire ca să-şi salveze iubiţii supuşi de nenorociri. În poveştile bavareze stătea pe un scaun în Untersberg, dar şi pe tronul din capela de la Aachen. Sfârşitul lumii va fi aproape când barba lui va creşte atât de mult încât să se înfăşoare de trei ori în jurul mesei din faţa lui. În limba germană, numele lui Carol cel Mare a fost dat constelaţiei Ursa Mare – *Kariswagen*. În engleza veche, „Charles Wain” era un alt nume pentru constelaţia Carului.

Mai târziu, atât în Franţa, cât şi în Germania, Carol cel Mare a fost considerat întemeietorul regalităţii. Pentru francezi „Charlemagne”, pentru germani „Karl der Grosse”, nu a fost perceput ca franc, ci ca un conducător patriotic francez şi german. Modelul său a fost invocat la încoronarea lui Napoleon din 1804. Portretul său e primul în seria de împăraţi germani, pictată între 1838 şi 1852 în *Kaisersaal* la Frankfurt.2

În secolul XX, Carol cel Mare a fost perceput ca simbolul reconcilierii franco-germane, în 1943, când naziştii au format o nouă divizie de voluntari francezi

pentru Waffen SS sau în 1955, când Consiliul Europei a finanţat un premiu „pentru servicii aduse cauzei unităţii Europei”, organizatorii au apelat la acelaşi nume – „Charlemagne”.

Conflictele carolingienilor au creat o ocazie pe care vikingii au exploatat-o imediat. În vara lui 841, au navigat până pe Sena ca să jefuiască oraşul Rouen. În 843 – 844, după Tratatul de la Verdun, şi-au petrecut iama pe insula Noirmoutier. În 854, noul oraş Hamburg a fost ars până în temelii, iar Parisul a fost prădat în timp ce Carol cel Pleşuv s-a refugiat pe colina Montmartre. În 847, vechiul oraş Bordeaux a fost ocupat ani întregi. În 852, s-a stabilit un precedent de rău augur când Carol cel Pleşuv, care i-a prins pe vikingi în tabăra lor de la Jeufosse de lângă estuarul Senei, i-a răsplătit cu aur şi cu pământ. Drept mulţumire, vikingii au lansat atacuri repetate în urma cărora a rezistat doar oraşul Orléans.

În 864, prin Edictul de la Pătres, Carol cel Pleşuv a dat ordin tuturor localităţilor să construiască fortificaţii şi să aibă mereu o împă de cavalerie pregătită. Dar pacea era încă departe. An după an, în urma războaielor sângeroase ale carolingienilor, mureau membri ai casei regale, apăreau facţiuni temporare, iar incursiunile vikingilor erau şi mai dese. Din 867 până în 878, danezii au fost în Anglia. În 880, au făcut ravagii în valea Elbei. În 885 – 886, 40.000 de vikingi s-au năpustit din 700 de nave trase în Camp de Mars de azi şi au asediat Parisul timp de unsprezece luni. Contele Odo a condus o apărare eroică, doar ca să afle că împăratul, Carol cel Gras, îi plătise pe vikingi cu 300 de kilograme de argint şi îi trimisese în Burgundia.

În Insulele Britanice, care nu-l interesaseră pe Carol cel Mare, impactul vikingilor a fost foarte puternic. Invaziile danezilor au dus la diviziuni care au persistat timp de 200 de ani. Egbert, rege de Wessex, fusese recunoscut drept *Bretwalda* sau stăpân al Britanici în 828. Însă, după 20 de ani, danezii contestau supremaţia

Wessexului. Alfred cel Mare, rege de Wessex (849 – 899) şi-a petrecut o viaţă încercând să-i ţină în frâu. La un moment dat, în 878, a fost forţat să se ascundă în mlaştinile Athelney din Somerset. Dar luptele din acelaşi an i-au permis să împartă ţara. Tratatul de la Wedmore a dus la crearea *Danelaw* – o zonă întinsă supusă legilor daneze. De atunci, până în fatidicul an 1066, Anglia a fost disputată de casa engleză de Wessex şi de danezi. În secolul X, după alungarea lui Eric cel Sângeros, ultimul rege danez al York-ului, invaziile vikingilor s-au reluat în forţă. În 994, Londra a fost invadată de puterea combinată a danezilor şi norvegienilor. Din 1017 – 1735, Knut a domnit asupra unui imperiu din Marea Nordului care lega Anglia de Scandinavia. Vechiul regat anglo-saxon s-a bucurat de un scurt răgaz sub Eduard Confesorul (1042 – 1066), întemeietor al Abaţiei Westminster. Moartea lui Edward în 1066 a dus la un război între trei rivali – Harold Hardrada de Norvegia, Harold Godwinson de Wessex şi William Cuceritorul, Duce de Normandia.

În timp ce englezii se luptau cu danezii, în restul Insulelor Britanice vikingii şi celţii îşi disputau întâietatea. Federaţii diferite de nordici se luptau cu ligi diferite de prinţi celţi. În Irlanda, celţii protejau ţara de aşezările fortificate ale vikingilor de pe coastă. După un secol de distrugeri, au câştigat în cele din urmă datorită mult-apreciatului Bhriam Boroimhe (Brian Boni, 1002 – 1014), care a lăsat apoi regatul să fie disputat între familiile O'Brian, O'Neill şi O'Connor. A urmat o perioadă când irlandezii au deţinut controlul asupra întregii Irlande timp de 150 de ani. Un *Ard Rih* sau „înalt Rege" de Erin avea autoritate asupra celor cinci regi mai puţin însemnaţi din Meath, Munster, Leinster, Ulster şi Connaught; vechile Brehon Laws din Preistorie au fost scrise pentru a avea un cadru administrativ şi social; viaţa clanurilor sau *fine* se desfăşura în urma unei adunări, cu judecători şi cu influenţa unei biserici tot mai instituţionalizate. În Ţara

Galilor, principatele celte erau prinse în capcană între vikingii de pe coastă şi presiunea engleză exercitată asupra graniţelor continentului. Începând cu secolul VIII, au fost ţinuţi în spatele unei mari frontiere construite de Offa, rege al Merciei, fiind izolaţi de ceilalţi în Strathclyde şi Cornwall. Stăpânii lor războinici temporari au fost apreciaţii Rhodri Mawr (Roderick cel Mare, m. 877) şi Grufrydd ap Llywelyn (Griffith, m. 1063). [LLANFAIR] în nordul Britanici, regele galic de Kyntyre, Kenneth Mac Alpin (m. cca. 860) a fost primul care i-a unit pe picţi şi pe scoţieni, astfel lansând conceptul unei Scoţii „unite". După aceea, a urmat o încleştare pe trei planuri între galezii din munţi, englezii din câmpie şi nordicii din insulele învecinate. În 1040, Macbeth, Lord de Moray, despre care se spune că a făcut un pelerinaj la Roma, era hotărât să-l ucidă pe Duncan, regele scoţienilor:

Dar mâine şi iar mâine, tot mereu.

Cu pas mărunt se-alungă zi de zi.

Spre cel din urmă semn din cartea vremii şi fiecare „ieri „a luminat Nebunilor pe-al morţii drum de colb.

Te stinge dar, tu, candelă de-o clipă!

Că viaţa-i doar o umbră călătoare.

Un biet actor, ce-n ora lui pe scenă. Se zbuciumă, şi-apoi nu-l mai auzi.

E-un basm de furii şi de nerozie Spus de-un prost şi făr' de nicio noimă.5

Istoria celţilor din Britania a fost consemnată de barzii lor şi de cronicari ca Marianus Scotus (cca. 1028 – 1083). Pe englezii ca William Shakespeare nu i-a interesat acest lucru decât mult mai târziu.

LLANFAIR

În afară de faptul că sunt foarte expresive, denumirile din Ţara Galilor medievală oferă o cale de a intra în istoria acelor locuri, cum ar fi cea a aşezărilor, care au fost întemeiate înainte de epoca în care a început să se scrie istorie. Acestea sunt o sursă de informaţii, dar au şi ceva

ciudat.

În secolele de dinainte de cucerirea englezilor (vezi p. 377), teritoriul Ţării Galilor era disputat de jurisdicţiile prinţilor nativi, de lorzii anglo-normanzi şi de ierarhia ecleziastică. Prinţii, galezi prin cultură, domneau peste cele cinci principate: Gwynedd, Powys, Deheubarth, Morganwg şi Gwent. Lorzii care aveau legături cu englezii şi francezii stăpâneau estul şi sudul. Episcopii care învăţau latina în biserică erau stabiliţi la cele patru dioceze din Bangor, St. Asaph.

St. David şi Llandaff. Analizând interacţiunea între numele galeze şi celelalte, alături de autoritatea seculară şi ecleziastică, istoricii pot să înţeleagă cum, de ce, de către cine şi în ce scop s-au întemeiat sau s-au extins aşezările.1

De pildă, anumite locuri din Ţara Galilor au nume care există doar în galeză şi care sunt religioase la origine. Cel mai comun e *Llanfair* care înseamnă Sf. Maria. Altele ar mai fi *Betws-yCoed* (Capela din pădure) sau *Egiwys Fair* (Biserica Sf. Maria). Mai comune sunt numele de locuri care sunt clar bisericeşti la origine, dar au forme bilingve. Ca de pildă *Llanbedr*/Lampeter (Sf. Petru), Caiergybitholyhead din Anglesey sau *Llanbedr Fynydd*/Peterson-super-Montem în Glamorgan. Pe urmă, mai sunt locuri cu nume bilingve de origine seculară. Ca de pildă Abe/tewe/Swansea, Cos Gwenf/Chepstow şi *Y Gelli* Gondry///Hay-on-Wye din Brecknockshire. Ferma „Hay" de azi provine din expresia medievală normandă *La Haie Taillée* (*gard viu tuns*).

În ultima categorie intră forme bilingve cu asocieri religioase şi seculare. Aici ar fi *Llafihangel* frodd/VMitchell Troy în Monmouthshire şi *Llansanffraid-ar-Ogwr*/St Bride's Minor din Glamorgan.

Însă cel mai cunoscut loc galez nu are origini medievale. Când a fost inaugurată în 1850 calea ferată Londra-Holyhead, prima staţie de pe Anglesey din

strâmtoarea Menai era satul Llanfair. Căutând faimă şi turişti, şeful de gară s-a hotărât să-i schimbe numele, folosind o perifrază galeză, placa pe care era scris numele ajungând să fie mai mare decât peronul gării. Poşta britanică folosea denumirea de Llanfair, însă P.G. „Jones the Station" folosea *Llanfairpwligwyngyll-gogerychwemdrobwllllantysiliogogogoch*. Turiştilor li se spune că înseamnă „Sf. Maria e într-un aluniş de lângă un vârtej şi lângă biserica Sf. Tysillio de lângă peştera roşie" 2.

În tot acel haos, cinci regate ale francilor se distanţau, fiecare rămânând să se apere pe cont propriu. În Neustria, autoritatea regală s-a redus până când au apărut feudele ereditare în fiecare dintre ţinuturile principale – în Toulouse (862), Flandra (862), Poitou (867), Anjou (870) Gasconia, Burgundia şi Auvergne. Acestea au fost nucleele viitoarelor provincii franceze. În 911, Carol III, regele Franţei, a înlăturat primejdia reprezentată de vikingi prin semnarea Tratatului de la Saint-Clair-sur-Epte cu vikingul veteran al mărilor Hrolfe sau Rollo. Se pare că originile „Normandiei" s-au aflat într-o versiune în engleză a *Danelagh*. În regatul oriental, Amulf al Carintiei a „curăţat" ţara de nordici, dar a adus în schimb maghiari. Se cristalizase un regat al Burgundiei de Sus în jurul curţii contelui Rudolf la St. Maurice/Moritz şi un regat al Burgundiei de Jos în jurul contelui Boso la Arles. În Italia, unde maurii „sarazini" din Sicilia profitau de pe urma vikingilor, invaziile succesive ale bizantinilor în 874 – 895, ale neustrienilor în 877 şi ale austrasienilor în 894 – 896 au distrus autoritatea politică. Până în anul 900, contele Berengar de Friuli a rămas singurul conducător în urma unor lupte sângeroase. Istoricii occidentali au descris adesea acele ultime decenii din secolul IX ca fiind „ceasul cel mai întunecat" al Evului Mediu.

În acele teritorii vestice, dezordinea a dat naştere feudalismului. Nu se pot distinge uşor cauzele de efecte;

dar fragmentarea autorităţii politice şi lipsa de apărare a teritoriilor au încurajat o serie de evenimente politice, juridice, sociale, economice şi militare care alcătuiesc ceea ce teoreticienii de mai târziu au numit „regimul feudal”. În realitate, feudalismul nu a fost un sistem uniform: problemele definirii şi variaţiei au abundat. Una dintre cele mai influente sinteze moderne pe aceste subiecte s-a numit *Qu est-ce que la féodalité*?:

În sens practic, feudalismul poate fi perceput ca un organism format din mari instituţii care creează şi reglementează obedienţa şi datoria… omului liber (vasalul) faţă de alt om liber (lordul), precum şi obligaţia lordului de a proteja şi susţine relaţia cu vasalul.6

Elementele-cheie erau: cavaleria grea, relaţia de vasalitate, înfeudarea, imunitatea, castelele private şi cavalerismul.

Cavaleria grea, care avea nevoie de cataffacte imense sau „cai puternici” pentru a-i duce pe cavalerii cu armură venea dinspre Vest, din Persia şi Bizanţ. Carol Martel nu numai că îi chemase în ţară, dar şi secularizase porţiuni din pământul bisericii pentru a-i întreţine. Din acest motiv a fost numit „întemeietorul feudalismului” 7. Cam pe atunci s-a inventat şi scara de la şa. Ajutându-l pe călăreţ să stea bine pe cal şi să ţină în mână o lance, scara de şa a schimbat războiul de cavalerie dintr-o luptă uşoară într-una de „categorie grea” 8. Aşadar, problema principală era să se întemeieze un ordin social care să susţină clasa numeroasă a cavalerilor atât din punct de vedere psihologic, cât şi material – costul cailor, echipamentului şi suita. Întreţinerea clasei cavalerilor – *cabalarii*, *chevaliers*, *Rittern*, *szlachta* – unde deţinerea de pământ şi tradiţia cavaleriei mergeau mână în mână, constituie esenţa societăţii feudale.

Vasalitatea a avut ca model practica romană târzie numită *commendatio* (comanditare), în care un protector pecetluia o ofertă de protecţie strângând mâna clienţilor

să-i în vremea lui Carol cel Mare, lordul a început să fie legat de vasalii sau „subordonaţii” săi printr-un jurământ de loialitate şi printr-un act de omagiu pecetluit cu un sărut. Cei doi bărbaţi se îmbrăţişau; vasalul îngenunchea şi era investit cu simbolurile noului său statut – un steag, o lance, un contract reciproc şi un bulgăre de pământ. După aceea erau legaţi pe viaţă printr-un contract mutual de obligaţii şi datorii reciproce. Vasalul jura să-şi slujească stăpânul, iar suzeranul să-l apere şi să-l întreţină:

Berars de Monsdidier devant Karle est venuz;
A ses piez’s \agenouille, s’est ses horn devenitz;
L’ampereres le baise, şi la releve suz;
Par une blanche anisagne, li est ses fiez renduz.

(Berard de Montdidier a venit înaintea lui Carol cel Mare, / a îngenuncheat la picioarele lui şi a devenit omul său. / împăratul l-a sărutat când l-a ridicat de jos; / Şi i-a dat cuvântul lui, simbolizat printr-un steag alb.) 9

Feodum sau „feuda”, de unde îşi trage numele feudalismul, îşi are originea în vechea practică numită *beneficium*, care presupunea ca protectorul să ofere un teren, aşteptând presupuse avantaje viitoare. În vremea lui Carol cel Mare, aceste alocări de teren au început să fie date ca „taxă” pentru serviciul militar. Evident că taxa feudală a fost îmbunătăţită şi extinsă. La început, se calcula în funcţie de serviciul adus de cavaler, adică numărul de cavaleri dat în schimbul unui anumit teren. Dar a cuprins şi paza pentru castel, escortă, servicii judiciare la curtea lordului, *consilium* sau „sfat” dat în consiliul lordului şi tot felul de *auxilium* sau „asistenţă”. Lorzii credeau că asistenţa se referă la „facilităţi” financiare, inclusiv o plată echivalentă cu venitul pe un an plus „ajutoare”, care se plăteau pentru răscumpărarea lordului, ridicarea în rang de cavaler a fiului cel mai mare, pentru zestrea fiicei celei mai mari şi pentru cruciadă. Îşi rezervau şi drepturile pentru *custodia* (tutela minorilor), *gâte* (cazare), *căsătorie* (permisiunea de a se căsători) şi

retrait (cumpărarea contractului). În schimb, vasalul sau „chiriaşul” primea atât venitul rezultat din pământ, cât şi jurisdicţia asupra tuturor locuitorilor acestuia. În caz de neplată, pământul şi venitul se întorceau la proprietar.

În principiu, feuda era indivizibilă şi inalienabilă. Contractul lua sfârşit dacă una din părţi murea – în germană *manfall* sau *herrenfall*. Practic, vasalii făceau eforturi să asigure succesiunea protejaţilor lor şi dreptul de a împărţi sau a se debarasa de pământ. Lorzii îşi luau precauţii pentru a controla succesiunea femeilor, minorilor sau a neputincioşilor. Existau tot felul de condiţii şi clauze ciudate în contracte. Vasalii principali ai episcopului de la Paris semnaseră prin contract să-l poarte pe episcop pe umeri în timpul sfinţirii. Anumite feude din Kent era deţinute cu condiţia ca proprietarul „să ţină capul regelui în barcă” pe durata traversării Canalului Mânecii. Extorcarea se putea face foarte uşor. Când Ferrand al Portugaliei a făcut un contract cu regele Franţei pentru Flandra în 1212, a plătit o „taxă” de 50.000 de lire ca să se poată căsători cu moştenitoarea.

Deloc surprinzător, disputele juridice erau la ordinea zilei. La început era un lucru obişnuit ca teritoriile suverane să aibă un cod separat de lege feudală, *Lehnrecht*, şi o curte separată, *Lehnsgericht*, pentru a judeca disputele feudale. Prinţul era de obicei preşedintele curţii, iar vasalii săi consilieri juridici. Se crede că feudalismul a început să existe când înfeudarea a devenit ereditară şi când s-a îmbinat cu vasalitatea pentru a forma un tot unitar. „Legătura indisolubilă între poziţia unui vasal şi posesia unei feude era la baza sistemului feudal”. 10 însă, în ultimă instanţă, vasalitatea şi înfeudarea au fost incompatibile. În calitate de vasali, membrii unei familii de cavaleri jurau să pună pe primul loc doar interesele lordului lor. Având o feudă, erau tentaţi să-şi vadă doar interesul lor. De aceea au început să se manifeste tensiunile caracteristice şi trădările specifice societăţii

feudale.

Societatea feudală consta dintr-o reţea de relaţii contractuale care îi legau pe toţi din acel ţinut, de rang superior şi inferior. La cel mai înalt nivel, înfeudarea presupunea un contract între suveran şi „arendaşul suprem” – baronii care deţineau principalele provincii din regat. Dar prin „subînfeudare”, proprietarii principali puteau să-i înfeudeze pe alţii şi tot aşa. Majoritatea celor care erau vasali în relaţia cu „superiorii” se comportau ca nişte lorzi în relaţia cu „inferiorii”.

Contractele feudale au fost consemnate pentru posteritate în hrisoave şi acte pficiale, deşi s-au păstrat puţine din perioada timpurie:

În numele Sfintei Treimi… Amin. Eu, Ludovic, prin mărinimia regelui Franţei, fac acum cunoscut celor prezenţi şi celor care or să vină că, în prezenţa noastră, contele Hernie de Champagne a cedat feuda Savigny lui Bartolomeu, episcop de Beauvais şi succesorilor săi. Iar pentru această feudă, episcopul s-a angajat să fie în slujba unui cavaler şi să-l servească pe contele Hernie… şi a fost de acord ca episcopii de după el să facă la fel. Contract încheiat la Mantes, în anul 1167… semnat de Hugh, cancelar”.

La nivel local, feudele prinţilor şi baronilor se oglindeau în aranjamentele conacelor boiereşti. În acest caz, proprietarul moşiei acorda o bucată de pământ fiecărei familii de şerbi în schimbul muncii neplătite pe domeniul lui. Înrobirea, un târg între cei liberi şi cei care nu erau liberi, nu avea multe din caracteristicile reciproce ale înfeudării. Însă se baza pe principii similare: un contract prin care se dădea pământ pentru un serviciu, protecţie pentru loialitate. Nu trebuie să fie confundat cu sclavia. În anumite părţi ale Europei – de pildă, în nordul Italiei – şerbii depuneau un jurământ de loialitate pentru stăpânul lor, asemenea cavalerii lordului.

Dată fiind această reţea de relaţii contractuale,

societatea feudală a devenit extrem de ierarhică. În Tratatul de la Verdun din 843 era menţionat principiul potrivit căruia „fiecare om ar trebui să aibă un stăpân”. Cel puţin în teorie, singurele persoane care se bucurau de o independenţă absolută erau papa şi împăratul, vasalii Domnului. Încercările de a descrie situaţia de atunci au dus la crearea unor concepte ca „scara” sau „piramida feudală”, unde conducătorul unei ţări stă fericit în vârf, iar sub el se găsesc straturi de vasali, subrasali şi subsubsubrasali… până la şerbi, care se află chiar la bază. Aceste modele induc în eroare prin organizarea şi simetria artificială. În realitate, societatea feudală a fost construită pe o serie confuză de dependenţe şi loialităţi care intrau în conflict, la care se adăugau excepţii şi dispense, iar relaţiile între suzeran şi vasali erau „stricate” de generaţii întregi de privilegii contestate, drepturi disputate şi obligaţii uitate pe jumătate. Era cu siguranţă o ierarhie, dar nu una organizată.

Şi supravieţuirea „proprietăţii funciare absolute” sau *allodium* nu era clară. În anumite regiuni, ca de pildă în Elveţia de azi, proprietatea funciară era comună; în altele, de exemplu în nordul Franţei, a dispărut pur şi simplu. De obicei, exista un amestec de domenii feudale şi proprietăţi funciare libere şi familii care deţineau o parte din pământ în feudă şi aveau control total asupra unei alte bucăţi. Pentru feudali, ideea de proprietate liberă era o aberaţie. Uneori se numea *feodum solis*, „feuda soarelui”. Însă, din punct de vedere psihologic, lucrurile erau simple. Aproape toată lumea era constrânsă de poziţia deţinută în societate, dar şi de legăturile juridice şi emoţionale provocate de această dependenţă. Aceste legături le dădeau o siguranţă şi o identitate, însă, din cauza acestora, oamenii erau mai supuşi exploatării, represiunii şi ignoranţei involuntare. „Societatea medievală diferă de cea modernă prin faptul că îi lipseşte libertatea individuală”. 12

Se poate presupune că oamenii se simţeau

neputincioşi în privinţa vieţilor lor, ceea ce i-a făcut să se preocupe mai mult de religie – în special de credinţa lor puternică în viaţa de apoi şi în cultul morbid al morţii.

Imunitatea sau *immunitas* se referea la scutirea de taxe sau alte dări impuse de autoritatea centrală. La început biserica era principalul beneficiar, dar s-au acordat tot felul de imunităţi indivizilor, instituţiilor şi corporaţiilor. Acest lucru s-a întâmplat din cauza faptului că domnitorii nu mai puteau să facă faţă tuturor responsabilităţilor; aceştia au încurajat fragmentarea autorităţii politice, juridice şi economice. Rezultatul a fost un talmeş-balmeş de autorităţi, unde fiecare localitate nu era guvernată de obligaţii uniforme, ci de statutul şi „libertăţile" acordate anumitor abaţii, districte sau oraşe. Particularitatea era caracteristica ordinii feudale.

Castelele din piatră şi cavaleria grea au fost factorii care au limitat nenorocirile provocate de invaziile vikingilor, sarazinilor şi maghiarilor. O fortăreaţă inexpugnabilă, cocoţată pe un pisc sau pe un povârniş, constituia pentru locuitorii zonei un refugiu şi domina ţinutul de unde puteau să atace garnizoanele. Construirea de castele a început în secolele IX ŞI X, când autoritatea regală şi princiară era foarte scăzută; castelele, odată construite, puteau fi folosite pentru a sfida regele sau prinţul la multă vreme după plecarea invadatorilor. În acest fel, castelele private au devenit bastioane ale puterii locale şi feudale, obstacole permanente în calea înfiinţării unui stat centralizat. Multe secole mai târziu, când oameni de stat precum cardinalul Richelieu au vrut să slăbească puterea nobilimii feudale, primul lucru pe care trebuiau să-l facă era să şteargă castelele de pe suprafaţa pământului. [MIR]

Cavalerismul, care vine de la *chevalerie*, „clasa cavalerilor", se referă la „codul de onoare" pe care trebuie să-l respecte fiecare cavaler. Acesta cuprinde valori morale

ca onoarea, loialitatea, modestia, galanteria şi curajul. Cavalerul trebuia să apere biserica, să le sară în ajutor celor lipsiţi de apărare, să respecte femeile, să-şi iubească ţara, să-şi slujească stăpânul, să lupte împotriva necredincioşilor, să fie drept şi să se ţină de cuvânt. Prin extensie, cavalerismul se referea la toate obiceiurile şi practicile asociate cu demnitatea de cavaler – adică la titluri, ordine, ceremonii, heraldică, vocabular. Însă în sens extins se referă la etosul societăţii feudale, complet dominată de cavaleri şi de tot ce reprezentau aceştia. Împreună cu creştinismul, este unul din cei doi stâlpi ai „concepţiei medievale".

Deşi multe elemente ale feudalismului timpuriu erau prezente în vremea lui Carol cel Mare, îmbinarea lor într-o ordine socială coerentă s-a produs mult mai târziu. „Epoca clasică a feudalismului" s-a întins din secolul X până în secolul XIII. învăţaţii de seamă au evidenţiat două perioade feudale – prima din secolul IX până la jumătatea secolului XI, când aranjamentele la scară redusă pe bază de caste între seniori şi ţărani erau un obicei, iar o „a doua epocă feudală", de la jumătatea secolului XI până la jumătatea secolului XIII, în care a înflorit cultura feudală şi a crescut numărul nobilimii ereditare.13 Cavalerismul în special a apărut foarte greu: nu s-a manifestat decât în perioada Renaşterii din secolul XII (vezi p. 286).

Feudalismul, care şi-a avut rădăcinile în dezastrul din vremea lui Carol cel Mare, a rămas în esenţa lui un fenomen occidental. Imperiul Bizantin le-a dat pământ soldaţilor; iar sistemul *pomest ye* din estul continentului se pare că a presupus aceleaşi practici. Însă feudalismului statal din Orient, dacă asta era, îi lipseau multe ingrediente de bază. În ceea ce priveşte ţările Europei Centrale, istoricii nu se pun de acord asupra importanţei instituţiilor feudale. Marxiştii presupun că feudalismul trebuia să fie fundamentul ordinii sociale; alţii susţin că nu.14 Totul depinde de ce definiţie a feudalismului se

foloseşte.

Feudalismul a afectat profund viaţa bisericii. A slăbit autoritatea ecleziastică centrală. Le-a dat o mare putere nobililor locali, lăsând clerul la mila lor. Conţii şi prinţii s-au obişnuit să numească şi să revoce episcopi după bunul plac. Nobilii de rang mai mic îi controlau pe clericii mai puţin importanţi. „Episcopii erau în pericol să devină baroni cu mitră; regii îi percepeau pe prelaţi ca oficiali în slujba lor, iar protectorii vindeau proprietăţile [bisericii] cui oferea mai mult”. 15 Nici măcar papalitatea nu făcea excepţie. Având la rândul lor mijloace limitate, papii erau pe cale să devină marionetele nobililor romani, prinţilor italieni sau, mai târziu, ai unui imperiu renăscut.

Mulţumită mănăstirii benedictine Cluny din Burgundia, viaţa monastică occidentală s-a adaptat împrejurărilor schimbătoare. Abaţiile şi sihăstriile izolate fuseseră vulnerabile atât în faţa cotropitorilor, cât şi a baronilor locali. Călugării simţeau o puternică nevoie de a face un efort colectiv pentru a-şi consolida poziţia. Cluny, întemeiată în 910 de Guillaume le Pieux, Conte de Auvergne, a fost o sursă de reforme care răspundeau dorinţei oamenilor. Cei de la Cluny au modificat Legea benedictină ca să includă ceremonii şi slujbe foarte lungi. Dar mai important a fost că i-au dat abatelui mai multă autoritate asupra altor abaţii pe care le-au întemeiat sau cooptat. De fapt, aceştia au pus bazele primului ordin monastic. Disciplina lor de fier şi independenţa le-a conferit un punct de vedere solid în politica bisericii. Mai presus de orice, au devenit susţinători înfocaţi ai supremaţiei papale, după ce pontiful le-a oferit sprijin pentru reformele lor. Între 910 şi 1057, şapte abaţi de la Cluny – Bemo, Odo, Aymard, Majolus, Odilo, Sf. Hugh şi Petru Venerabilul – au creat o reţea formată din 314 mănăstiri, din Spania până în Polonia. Nu este vreo coincidenţă faptul că Urban II, principalul iniţiator al „monarhiei papale”, făcea parte şi el din Ordinul Cluniac

(vezi mai jos).

Feudalismul a lăsat o moştenire de durată în cultura occidentală. A modelat oratoria şi manierele; a pus bazele unei percepţii a proprietăţii, statului de drept şi a relaţiilor între stat şi individ. Punând accentul pe contract şi pe echilibrul între drepturi şi obligaţii, a dat naştere unei preocupări de durată pentru onoare şi încredere reciprocă. Aceste atitudini au avut consecinţe care nu s-au limitat la serviciul militar şi la deţinerea de pământ.

Organizarea militară a societăţii feudale a fost pusă la încercare când „au intrat în scenă" înfricoşătorii maghiari la sfârşitul secolului IX. Deşi nu erau înrudiţi cu hunii, maghiarii aveau aceleaşi obiceiuri care constau în jaf şi distrugeri; s-au stabilit tot în câmpiile „Hungariei". Timp de şaizeci de ani, din 895 până în 955, au făcut incursiuni anuale prin fostul imperiu al lui Carol cel Mare. Erau la fel de însetaţi de sânge ca vikingii şi mult mai iuţi. Se pricepeau de minune la şantaj, cerând sume mari ca tribut sau răscumpărare. În 899, au nimicit armata Italiei pe râul Brenta. În 904 au cotropit Moravia, în 907 Bavaria, iar în 922 Saxonia. Până în 940 erau liberi să rătăcească oriunde – Apulia, Aragon, Aquitania. Şi-au găsit în cele din urmă naşul când prinţii şi nobilii din Germania s-au unit pentru a respinge ultima invazie asupra Bavariei în 955. Acolo, pe Lechfeld lângă Augsburg, între 10 şi 12 august, Otto de Saxonia a repurtat o victorie zdrobitoare pentru germani, după trei zile de măcel. Maghiarii s-au mai liniştit. Cei rămaşi în viaţă s-au dus înapoi, unde s-au apucat de îngrijirea turmei şi de aratul câmpiei. [BUDA]

Dintr-un motiv sau altul, anumiţi istorici au minimalizat influenţa maghiarilor care „nu au fost un factor creator în Occident" 16. (Asta înseamnă doar că maghiarii nu au ajuns la Cambridge.) Au reprezentat cu siguranţă o forţă distructivă. Dar au fost catalizatorul unor schimbări extrem de importante. Distrugând Moravia Mare

(vezi p. 321), au remodelat trăsăturile etnice şi politice din bazinul dunărean şi au determinat felul în care urma să arate Europa Centrală. Prezenţa lor a fost un element fundamental nu numai în formarea Ungariei, ci şi a Boemiei, Poloniei, Croaţiei, Serbiei, Austriei şi a Imperiului German. Au format frontiera naturală care i-a separat pe slavii din nord de cei din sud.

Au deschis drumul coloniştilor germani pentru a se deplasa mai jos de Dunăre şi a-şi consolida autoritatea asupra „Austriei”. Datorită lor, prinţii germani s-au unit şi l-au acceptat pe învingătorul de la Lechfeld drept împăratul lor. Potrivit unei relatări, trupele germane l-au ridicat pe Otto pe scuturile lor la sfârşitul bătăliei şi l-au numit împărat pe loc. Asta poate că nu a fost intenţia maghiarilor. Dar a fost o mare realizare faptul că şapte triburi de refugiaţi nomazi au trecut Carpaţii şi că în timpul vieţii au dus la întemeierea a şase sau şapte state pe harta Europei. Doar istoricii de bibliotecă, izolaţi complet de lume, ar putea considera neînsemnată o asemenea desfăşurare de forţe.

Evident că ridicarea la demnitatea de împărat a lui Otto I de Saxonia (936 – 973), care fusese încoronat deja la Roma în 962, nu poate fi atribuită exclusiv victoriei sale de la Lechfeld. Tatăl său, Henric I Păsărarul (919 – 936) făcuse deja din Saxonia o putere formidabilă. Din palatul său de la Maruleben din Munţii Harz, acesta fusese întemeietorul legiunilor din est, construise oraşe înconjurate de ziduri exterioare şi i-a adus pe coloniştii germani să apere ţinutul de incursiunile danezilor, slavilor şi maghiarilor. Quedlinburg, Meissen şi Merseburg datează toate din acea domnie. Aşa că Otto construia pe o temelie puternică. Legiunile erau consolidate cu ajutor din partea bisericii. Arhiepiscopia de la Magdeburg (968), episcopiile de la Brandeburg şi Havelberg şi noul port din Hamburg puteau fi întemeiate cu uşurinţă acum. Trei campanii în Italia (951 – 952, 961 – 965 şi 966 – 972) au garantat că

legătura imperială dintre Germania şi Italia a fost restabilită. Printr-o serie de războaie civile şi alianţe matrimoniale chibzuite, s-au reintegrat ducatele Franconia, Lotharingia, Suabia şi Bavaria.

De atunci înainte, imperiul restaurat a avut o existenţă netulburată până când a fost distrus de Napoleon. Conducerea casei de Saxonia şi-a îndreptat centrul de gravitaţie spre est, deşi puterea economică era încă dominată de Renania. Capitala unde se încoronau regii a rămas la Aachen; iar ducatul Lotharingia, fostul „regat de mijloc", le-a oferit un avantaj în politica occidentală. Dinastia salianã (1024 – 1125), care a venit după saxoni, era de origine francă. Dar nu mai stăpâneau imperiul francilor, ci o „creatură" care avea să devină Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană, din care avea să ia naştere „Germania" (vezi anexa III, p. 1084).

În 972, la sfârşitul ultimei campanii în Italia, Otto I a făcut o mişcare decisivă. Cucerind teritoriile italiene ale bizantinilor, s-a oferit să le dea înapoi în schimbul recunoaşterii reciproce a titulaturilor lui. Avea să se lase pe mâna „imperiului romanilor" dacă ei îi recunoşteau statutul de împărat. Înţelegerea s-a pecetluit prin căsătoria fiului lui Otto cu Theophano, fiica lui Romanus II, precedentul împărat bizantin. De atunci aveau să fie două imperii. Visul unui singur imperiu universal s-a spulberat pentru totdeauna. Otto III (983 – 1002), fiul lui Theophano, avea în minte un imperiu mai întins. S-a dus în pelerinaj la Aachen ca să deschidă mormântul lui Carol cel Mare şi a făcut o vizită oficială vecinilor să-i polonezi de la est. Dar ideile sale nu au beneficiat nici de susţinerea Germaniei, nici a Constantinopolului, iar Otto III nu a lăsat moştenitor. Succesorul său, Henric II (1002 – 1024), ultimul descendent saxon, s-a confruntat curând cu toate problemele care au devenit povara imperiului: războaiele civile din Germania, cele de frontieră cu slavii, expediţiile în Italia şi conflictele sporadice cu Franţa.

Otto I desconsiderase papalitatea. A poruncit ca niciun papă să nu fie investit înainte de a fi jurat credinţă imperiului. Dat fiind că i-a spânzurat pe tribuni şi pe prefectul Romei, l-a impus pe Ioan XIII (965 – 972), într-un fel de preludiu al propriei sale încoronări. Pentru moment, papa de la Roma era mai puţin independent decât patriarhul grec. În linii mari, împăraţii saxoni i-au lăsat în pace pe conducătorii „Franciei de Vest" care se războiau. În secolul X, moştenitorii lui Carol cel Mare se luptau cu descendenţii lui Robert, Conte de Paris, mai ales cu Hugues le Grand, „duce al francezilor", care numea regi după bunul plac. În tot acest timp au pierdut Lotharingia, inima vechiului Regat Franc. În 987, când ultimul rege carolingian a murit fără să lase un moştenitor, conflictul s-a rezolvat în favoarea fiului ducelui, Hugo Capet (987 – 996) – întemeietor al unei dinastii care avea să domnească vreme de 400 de ani.

De atunci, regatul Franţei a fost sortit să aibă o existenţă netulburată. Conducerea Casei Capet a mutat centrul de gravitaţie spre Vest. Evident că amintirea lui Carol cel Mare a rămas, dar şi pretenţiile asupra Lotharingiei; însă regatul nu mai avea un caracter franc. Contrar afirmaţiilor de mai târziu, nu a fost implicat în războaie neîncetate cu vecinii germani; dar separarea definitivă de imperiul reconstituit a fost o motivaţie puternică în căutarea unei noi identităţi. Aşa s-a născut naţiunea franceză.

Atunci când Regatul Francilor era în declin, iar Imperiul Saxon era puternic, Imperiul Bizantin a ajuns la apogeu sub Dinastia Macedoneană. Vasile I (867 – 886), fost dresor de cai, care a ajuns la tron prin crimă, s-a dovedit a fi un administrator abil care a iniţiat „o epocă a refacerii şi consolidării". Lungile domnii ale succesorilor să-i, Leon VI Filosoful (886 – 912) şi ale lui Constantin VII Porfirogenetul (913 – 959), amândoi cărturari, au coincis cu avântul prosperităţii comerciale a Constantinopolului.

Împăraţii războinici, Ioan I Tzimiskes (969 – 976) şi Vasile II Bulgaroctonul (976 – 1025), „ucigaşul de bulgari”, s-au luptat pe toate fronturile. Împărăteasa Zoe (cca. 978 – 1050) a rămas la putere jumătate de secol manipulându-şi cei trei soţi. Portretul ei făcut din mozaic se mai găseşte în Hagia Sophia, flancată de Iisus într-o parte şi în alta de un împărat a cărui inscripţie a fost ştearsă, aşa cum se şi cuvenea. Teodora (1055 – 1056), sora ei intrigantă, a domnit singură o scurtă perioadă. [ATHOS]

Sub macedoneni, statul bizantin a putut să se afirme atât pe plan intern, cât şi extern. Patriarhii erau ţinuţi într-o slugărnicie abjectă. Curtea imperială era în fruntea unei birocraţii care a introdus aceleaşi practici şi în provincii. Armata a fost reorganizată cu cadre profesionale, asemenea cavalerilor. Clanurile aristocrate se puneau în slujba statului. Statul reglementa comerţul şi preţurile, care-i aduceau venituri mari. Cu o populaţie de ordinul sutelor de mii, Constantinopolul era puntea de legătură între Orient şi Occident, depăşind toate oraşele europene din acea perioadă. Puterea teritorială a Bizanţului a fost consolidată. Vasile I a restabilit prezenţa bizantină în sudul Italiei, cucerind din nou Taranto (880). Existau două exarhate, unul în Calabria şi în Longobardia, şi un *Catapenatus* la Bari. În Est, campaniile anuale de-a lungul secolului X au dus la reanexarea Siriei, Ciprului, Cretei, Ciliciei şi a unei părţi din Mesopotamia. Înaintarea arabilor a fost respinsă. Armenia, care fusese condusă în secolul IX de Dinastia Bagratidă, a ajuns din nou vasala Bizanţului. Bulgarii, care în 924 au asediat Constantinopolul, şi-au întins stăpânirea spre vest, dar s-au „cuminţit” prin botez şi sabie.

ATHOS

Într-un crisobul din 885, împăratul Vasile I a recunoscut oficial „Sfântul munte” Athos ca un teritoriu rezervat călugărilor şi pustnicilor. De atunci, tuturor

civililor şi femelelor (fie femei sau animale) li se interzicea accesul în cei 360 km² ai „Grădinii Fecioarei”, aflată pe promontoriul cel mai la est dintre cele trei din Peninsula Halkidiki. Prima mănăstire permanentă, Marea Lavră, a fost întemeiată în 936. Carta fundamentală, sau *typikon*, datează din 972. Peninsula Muntelui Athos, înaltă de 2.033 de metri, urma să fie condusă de un protos sau primat şi de un consiliu de stareţi care se întâlneau în oraşul central Karyes.1

De la început, ascetismul de pe Athos trebuia să fie ori comunal, ori anahoret. Treisprezece dintre cele douăzeci de mănăstiri construite între secolele X şi XVI erau pur şi simplu cenobite, desfăşurându-şi activităţile în comun, în timp ce şapte erau idioritmice, permiţându-le călugărilor să mănânce şi să lucreze individual. Acestea sunt cele trei vechi – Marea Lavră, Vatopedi şi Iviron, fondată de georgieni. Fiecare din mănăstiri este legată de o reţea îndepărtată de ferme, capele şi chilii. Sanctuarul suprem al pustnicilor este în Karoulia, unde te ia ameţeala – se află la capătul abrupt al peninsulei, unde se ajunge la şirul de colibe individuale printr-un labirint de poteci, trepte din piatră şi scări cu lanţuri.

De-a lungul secolelor, Athos a fost în primejdie din cauza succesiunii de invadatori, printre care se numără piraţi arabi, păstori lahi şi cotropitori catalani. În perioada Imperiului Latin (1204 – 1261), s-au făcut încercări concentrate de a-i converti pe călugări la catolicism – de unde şi opoziţia lor tranşantă faţă de orice alte tentative pentru a uni Estul cu Vestul. După aceea au avut conducători de nădejde: prinţi din Serbia, Bulgaria şi Valahia. Când Salonicul a căzut în mâinile turcilor în 1430, sultanul le-a garantat privilegiile călugărilor.

În secolul XVIII, Athos era centrul unei importante mişcări panortodoxe legată de patriarhul de la Constantinopol. La Academia de la Vatopedi învăţau oameni din toate colţurile lumii.

În secolul XIX, Athos a fost considerat de Sankt Petersburg un instrument al influenţei ruse. Cinci mii de călugări s-au dus să locuiască acolo, mai ales în *roussikonul* Sf. Pantelimon şi în *sketele* Sf. Andrei. Lăcaşurile de cult întemeiate de greci, sârbi, români şi bulgari au devenit şi ele reprezentante ale respectivelor biserici naţionale. Athos şi-a pierdut ultimul mare binefăcător în Revoluţia Rusă din 1917. Legile după care se conduce acum au fost stabilite printr-un tratat cu Grecia în 1926.

După decenii de ruină, au mai venit un număr de călugări în anul 1980, numărul total ridicându-se la circa 1.500, alimentându-se astfel dorinţa de reformă. Mănăstirile au fost reparate, s-au exploatat pădurile, s-au construit căi de acces, iar turiştii (de sex masculin) au fost primiţi cu braţele deschise. S-au purtat discuţii cu privire la restabilirea legăturilor cu Roma. Un călugăr din Athos şi-a publicat obiecţiile pentru un public internaţional.2 „Călugării de pe Muntele Athos sunt facţionişti vestiţi şi gâlcevitori, a comentat un observator. Până la urmă, ei reprezintă ce a mai rămas din inima lumii bizantine". 3

Stabilitatea politică a pregătit terenul pentru o renaştere culturală. Vasile I şi Leon VI, filosof, au codificat decretele imperiale din secolele recente. Arhitectura bisericii bizantine a dobândit o omogenitate armonioasă. Oamenii de litere au venit în număr mare la curte. Photius (cca. 810 – 893), patriarh şi profesor, a suscitat din nou interesul pentru studiul Antichităţii. Simeon Metaphrastes (m. circa 1.000) a scris *Menologion*, o colecţie a vieţilor sfinţilor creştini. Contemporanul său, poetul Ioan Geometres, a scris imnuri, epigrame şi versuri de o mare sensibilitate umanistă. Mihail Psellos (cca. 1018 – 1081), filosof de curte şi om de cultură universal, a publicat o serie vastă de lucrări pe teme istorice, teologice şi literare. Criticii „Renaşterii macedonene" susţin că realizările ţin mai mult de domeniul enciclopedic decât de cel creator.

Bizanţul, protejat şi încrezător în ciuda nenorocirilor din Occident, mergea înainte cu graţie. Când Liutprand din Cremona, istoricul lui Otto cel Mare şi ambasadorul regelui Italiei, a vizitat Constantinopolul în 949, a fost complet uimit. Primirea pe care i-a făcut-o Constantin Porfirogenetul l-a impresionat şi l-a jignit în egală măsură:

În faţa tronului împăratului era un copac din fier aurit, pe ale cărui crengi erau păsări de toate felurile, tot din fier aurit, care scoteau o diversitate de triluri. Tronul era atât de bine construit încât părea jos... iar dintr-odată se ridica. De fiecare parte erau de strajă doi lei uriaşi din metal aurit sau lemn, care dădeau din cozile aflate pe podea şi răgeau fioros cu gurile deschise şi limbile li se mişcau.

În această sală am fost dus înaintea împăratului, însoţit de doi eunuci. Când am intrat, leii au început să ragă şi păsările să cânte... Dar, după ce am îngenuncheat a treia oară, când am ridicat privirea l-am văzut pe împărat, care la început era aşezat un pic deasupra mea, aproape de acoperişul încăperii şi purtând alte veşminte. Nu mi-am dat seama cum a reuşit...17

Sentimentul de inferioritate pe care îl simţea Liutprand reflectă atitudinea Occidentului faţă de Orient în acea perioadă.

Duşmanul de moarte al Bizanţului era islamul, împotriva căruia se împotrivea un adevărat bastion al creştinătăţii. Dar pe frontul balcanic a avut de-a face cu un stat puternic, un rival redutabil timp de mai bine de două secole. Primul Imperiu Bulgar a apărut în urma peregrinărilor tribale ale lui Terbel, Krum şi Omartag (vezi p. 231) şi a exercitat dominaţia asupra fostelor provincii dunărene ale Bizanţului. Adoptarea ortodoxiei (vezi pp. 321 – 324) l-a adus în lumea civilizaţiei bizantine, dar asta nu a dus la încetarea conflictelor. Sub Simeon (893 – 927), care s-a supranumit „*Basileus kai Autokrator* al bulgarilor şi grecilor" precum şi „ţar" (Caesar), Bulgaria voia să aibă rolul Bizanţului în Balcani, însă a întâmpinat dificultăţi în

924 în faţa zidurilor Constantinopolului. În secolul X, forţele bizantine au recucerit inima Bulgariei. Acest lucru le-a fost facilitat de erezia bogumilistă şi de aliaţii mercenari maghiari şi kieveni. În 966 – 967, Sviatoslav din Kiev a asediat şi cucerit Preslav, vechea capitală bulgară, în schimbul a 907 kilograme de aur bizantin.

Sub ţarul Samuel (976 – 1014), Imperiul Bulgar a cunoscut o a doua perioadă de înflorire. Noua capitală de la Ohrida a devenit centrul unei puternice mişcări monastice şi a unei biserici bulgare autocefale care a supravieţuit recuceririi bizantine. Scopul politic a venit în 1014, după victoria bizantinilor la Serres în Macedonia. Vasile II a orbit 14.000 de prizonieri bulgari de război înainte să-i dea înapoi ţarului, care a murit la scurtă vreme de ruşine. Bizanţul mai avea ceva până la marea criză din 1071, când normanzii din Sicilia, turcii seleucizi din Asia Mică şi pecenegii, aflaţi în faţa zidurilor Constantinopolului, şi-au unit forţele pentru a provoca începutul ireversibil al declinului. [BOGUMIL]

La trei secole după Carol cel Mare, frontierele creştinătăţii se extinseseră mult. Ţările convertite erau (în ordinea creştinării lor): Moravia, Bulgaria, Boemia, Polonia şi cnezatul Kievului. În nord, înaintarea constantă a saxonilor era însoţită de creştinare forţată; dar, până în secolul XI, în Scandinavia nu s-a înregistrat niciun progres remarcabil. În ciuda unor fricţiuni considerabile, conducerile bisericilor latină şi greacă priveau munca de misionariat ca pe o obligaţie comună a creştinismului.

Moravia – al cărei nume vine de la cuvântul german *Mähren*, însemnând mlaştini – era situată pe malul nordic al Dunării, la est de imperiul lui Carol cel Mare. Era primul dintre ţinuturile slavilor care se organizase într-un principat. În secolul VII, condus de Samo, acesta este menţionat în cronica lui Fredegar ca un ţinut care nu voise să se supună francilor. În secolul VIII, a fost evanghelizat

din Bavaria de către (printre alţii) misionarul irlandez Virgil din Salzburg. În secolul IX, se pare că principele domnitor a fost botezat de un episcop german şi i s-a consacrat o biserică la Nitra.

Totuşi, în 862, unei apropieri a Moraviei de patriarhul de la Constantinopol i s-a răspuns printr-o misiune condusă de doi fraţi macedoneni, Mihail şi Constantin, cunoscuţi sub numele de Metodiu (815 – 885) şi Chirii (826 – 867). Metodiu fusese guvernatorul uneia dintre provinciile slave ale Imperiului Bizantin; iar Chirii, în calitate de diplomat, călătorise în teritoriile musulmane şi în Khazaria. Scopul venirii lor în Moravia era, în aparenţă, să vadă dacă preoţii germani exercitau o influenţă tiranică şi să-i dea ţării posibilitatea să practice religia în propriul său grai. În acest scop, Chirii a introdus alfabetul glagolitic, liturghia în slavonă şi a tradus Biblia. După înfiinţarea misiunii în Moravia, este important că fraţii s-au dus la Roma, unde Chirii a murit. A fost înmormântat în cripta Sfântului Clement. Dar Metodiu s-a întors să-şi urmeze vocaţia ca episcop al Panoniei şi Moraviei. A murit în 885, probabil la Velehrad, lângă Bratislava de astăzi. În Moravia au fost cu siguranţă multe conflicte între clerul latin şi grec; totuşi, Chirii şi Metodiu, „Apostolii slavilor”, s-au bucurat de protecţie atât din partea papei de la Roma, cât şi a patriarhului bizantin, dând astfel un exemplu foarte rar în lumea ecumenică. Au fost veneraţi de cehi, croaţi şi sârbi, dar mai ales de bulgari, printre care cei rămaşi din misiune şi-au găsit refugiul. La 20 de ani după moartea lui Metodiu, Moravia a fost distrusă de maghiari; dar amintirea celor „doi sfinţi protectori ai Europei” a dăinuit.

BOGUMIL

În 975, împăratul Ioan Tzimiskes a mutat o comunitate de eretici armeni în zona Filipolis (Plovdiv), în Tracia bulgară. Aceştia erau „paulicieni”, ce mai rămăsese din marea sectă distrusă de bizantini cu ceva vreme

înainte. În acest timp, biserica ortodoxă manifesta îngrijorare în privinţa adepţilor unui preot bulgar, pe nume Bogumil, a cărui erezie semăna ciudat de mult cu a paulicienilor. Şi aceştia erau dualişti, moştenitori ai vechii tradiţii gnostice şi ai celei (păgâne) maniheiste. Unindu-se, cele două grupuri aveau să întemeieze o credinţă ai cărei adepţi se vor găsi în toată Europa", de la Marea Neagră la Biscaya" 1.

Bogumilstro sau „bogumulismul" se adresa ţăranilor slavi asupriţi din Balcani, care îi urau pe stăpânitorii greci sau bulgari. Avea să se dezvolte în două forme, din care principala era varianta „bulgară" şi cealaltă, mai puţin importantă, „dragoviţeană", numită astfel după un sat de la graniţa cu Macedonia, unde îşi avea originea doctrina dualistă a paulicienilor. Cultul a fost adus la Constantinopol de către un călugăr numit Vasile Bulgarul, iar mulţi dintre adepţii acestuia, care au refuzat să se lepede de credinţa lor, au fost arşit pe rug. Dar a apărut din nou la jumătatea secolului XII, când „episcopii falşi" au trebuit demişi şi un patriarh, simpatizant al bogumilismului, s-a retras din funcţie.

Doctrina lui Bogumil se îndepărta de creştinismul ortodox prin viziunea sa asupra originii răului. Bogumiliştii respingeau povestea creaţiei din Vechiul Testament, crezând că lumea a fost creată de Satan, fiul mai mare al lui Dumnezeu. Acceptau minunile lui Cristos doar ca povestiri alegorice, însă respingeau împărtăşania, icoanele, zilele de sărbătoare şi toate liturghiile şi ritualurile ortodoxiei. Detestau mai ales crucea, deoarece era obiectul pe care fusese răstignit Cristos. Potrivit unei relatări, ei credeau că Dumnezeu îşi potolise mânia îngăduindu-i lui Satana să păstreze ce era deja creat, şi îl trimisese pe Iisus, cel de-al doilea fiu al Său, să lecuiască relele făcute de celălalt. Iisus, întruparea Cuvântului, „a intrat prin urechea Fecioarei, s-a întrupat acolo şi a ieşit pe aceeaşi cale. Fecioara nu a observat, dar L-a găsit în

chip de bebeluş într-o peşteră din Betleem. El a trăit şi i-a învăţat pe oameni, apoi, părând că moare, a fost în stare să coboare în iad şi să-l lege pe Satana" 2.

Practicile bogumiliste păreau foarte ciudate contemporanilor. Bogumiliştii citeau doar anumite părţi din Biblie, în special Psalmii, cărţile profeţilor, Evangheliile, Epistolele şi Apocalipsa. Singura lor rugăciune era „Tatăl nostru", pe care o spuneau de 120 de ori pe zi. Posteau, descurajau căsătoria şi pregăteau o castă elitistă de „Aleşi". O ramură, formată din adepţii lui Chiril Desculţul, făceau nudism, încercând astfel să ajungă din nou în Grădina Edenului. O alta, care îl urma pe predicatorul Teodosie, se deda orgiei, comiţând intenţionat păcate ca să aibă pentru ce să se căiască. În chestiunile politice, toţi bogumiliştii formau un front de nonconformişti pasivi şi încăpăţânaţi.

Bogumilismul a fost eradicat în Bizanţ şi Bulgaria în secolul XIII, dar s-a răspândit în Vest (vezi pp. 361 – 363) şi a prins rădăcini în unele zone din Balcani. În secolul XIV, a pătruns până la sfântul munte Athos. Dar cel mai mare succes îl va avea în principatele Bosnia şi Hum (Herţegovina), ai căror cârmuitori au ales să propage credinţa bogumilistă ca antidot la pretenţiile vecinilor lor, ungurii catolici şi sârbii ortodocşi. În 1199, banul Bosniei şi curtea sa s-au declarat" patareni", aşa cum erau numiţi bogumiliştii bosniaci; şi, în ciuda multor alte influenţe religioase, Bosnia a rămas predominant patarenă, până când a fost cucerită de otomani în 1463. Atunci nobilimea bosniacă s-a convertit repede la islamism, evitând încă o dată capcana reprezentată de religiile catolică şi ortodoxă. [SARAJEVO]

Învăţaţii credeau pe vremuri că slavii erau predispuşi la bogumilism datorită credinţelor lor dualiste păgâne de odinioară. Hetmold din Lübeck afirma, în secolul XII, că slavii germani din nord adorau un zeu bun şi un zeu rău.

Dacă a fost aşa, fenomenul era doar local. Este mai probabil ca slavii păgâni să fi fost influenţaţi de bogumilism decât invers. Acelaşi lucru se poate spune şi despre folclorul balcanic.

Dualiştii de tip bogumilist au purtat mai multe nume. În afară de bogumilişti, dragoviţani şi părereni, mai erau şi *phundaites* sau „purtători de centuri", *babuni* (în Serbia), *runcari* sau Runkeler (în Germania), *kudugeri* (în secolul XV, în Macedonia), *poplicani* (în nordul Franţei), *textores* sau „ţesători", *albigensieni* şi *catharim* Languedoc.3

Bogumilismul a fost supranumit" o credinţă fără speranţă". Dacă e aşa, adepţii săi au dat dovadă de multă perseverenţă în loc de speranţă.

În Bulgaria, lupta dintre bisericile latină şi greacă s-a încheiat în favoarea cultului grec. La mijlocul secolului IX, domnitorul Bulgariei, Boris X (852 – 888), ar fi vrut să facă o alianţă cu francii; şi în 852 l-a întâlnit pe Ludovic la Tulln, pe Dunăre. Dar alianţa nu s-a încheiat; iar pacea cu Bizanţul din 865 l-a făcut pe Boris să accepte să fie botezat de patriarhul Constantinopolului. Totuşi, Boris a continuat să aibă legături cu Roma, iar lunga lui scrisoare conţinând 106 întrebări despre cultul şi teologia romană a primit celebrul răspuns al papei Nicolae II. Apoi, continua înaintare bizantină a dus la întemeierea misiunii bulgare a Sf. Clement Slovenski (840 – 916) şi la ultima strădanie de a aduce Bulgaria în lumea ortodoxă. Clement, un macedonean, îi însoţise pe Chiril şi Metodiu în Moravia, fiind principalul continuator al muncii lui Chiril la slujbele slavone. A fost probabil cel care a sistematizat atât limbajul bisericesc slavon, cât şi alfabetul chirilic. A fost primul episcop al bisericii bulgare şi este înmormântat la mănăstirea Sf. Pantaleinion în Ohrida. După 893, când a fost zdrobită opoziţia păgână la creştinism, la curtea ţarului Simeon de la Preslav a înflorit învăţătura ecleziastică, al cărei mijloc de răspândire era acum vechea biserică slavonă. Biserica autocefală bulgară avea şapte

scaune episcopale: Ohrida, Pliska, Preska, Nesebar, Sardica (Sofia), Belgrad şi Preslav.

Boemia, ca şi Bulgaria, a oscilat mulţi ani între influenţele latine şi greceşti. În secolul LX, loialitatea prinţilor Boemiei mergea în două direcţii opuse – către franci şi către Moravia. Borivoj (855 – 891) şi soţia sa Ludmila, întemeietorii capelei Hradčany de pe colina castelului din Praga, au fost botezaţi în cultul morav (slavon). Succesorul lui Borivoj, Spytygner (893 – 915) a fost botezat în ritul latin la Regensburg, în Bavaria. Václav (900 – 929), mai cunoscut ca Sf. Wenceslas, a cărui viaţă şi moarte sunt venerate atât în sursele latine, cât şi slavone, a domnit scurt timp, în toiul incursiunilor maghiare. A fost ucis de fratele lui Boleslas I (929 – 967), care a încercat să se alieze cu Saxonia. După un timp, în chip de martir al influenţei germane din ce în ce mai mari, a devenit sfântul naţional al Cehiei. Când s-a înfiinţat episcopia din Praga, în 967, aceasta era subordonată arhiepiscopiei din Mainz, reflectând astfel puterea noului Imperiu Otoman. Sf. Voitech sau Adalbert (956 – 997) a fost al doilea episcop al său.

Totuşi, pentru mai mult de un secol, sub protecţia Dinastiei Přemyslide, ritul slavon s-a păstrat în Boemia alături de cel latin. În special la mănăstirea Sazanar a înflorit o importantă şcoală de învăţare a slavonei, care avea legături atât la Kiev, cât şi în Croaţia, în 1091, regele Vratistav II, în chip de sfidare, a acceptat să fie încoronat a doua oară de către ultimul stareţ de la Sazanar. După aceea, latinizarea practic s-a încheiat. Boemia, un fief al imperiului şi o provincie clientelară a bisericii germane, era ţara slavă cea mai puternic atrasă pe orbita germană.

Polonia, vecina din est a Boemiei, s-a îndreptat spre creştinism printr-un îndelungat proces asemănător. În secolul IX, când *Wislanie* sau „tribul de pe Vistula” îi datora supunere Moraviei, cele mai timpurii contacte creştine au fost cu misiunea lui Chiril şi Metodiu. Şeful

vistulanilor se pare că a acceptat botezul de rit slavon în 875 şi s-au descoperit urme ale mai multor biserici creştine din acea vreme. Regiunea de pe cursul superior al Vistulei, cuprinzând şi Cracovia, a rămas parte a Boemiei până în 990 şi nu a rupt legăturile cu lumea cehă până în 1086. Contactele timpurii ale Poloniei cu ritul slavon nu au fost puse în evidenţă; dar e discutabil, ca şi în cazul Boemiei, dacă au persistat până în secolul XII.18

Majoritatea triburilor din nord, care aveau să formeze nucleul primului Regat Polonez, au urmat un drum diferit. Au rămas păgâne până la mijlocul secolului X, după care au fost atrase direct în sfera bisericii latine. Cea mai completă descriere a slavismului în ultimele sale zile de păgânism ne-a lăsat-o un evreu maur, Ibrahim-Ibn-Jakub, care fusese trimis de califul din Córdoba în misiune diplomatică în Europa Centrală în jurul anului 965. A fost la Praga şi poate la Cracovia:

Ţinuturile slavilor se întind de la Marea Siriei până la oceanul din nord… în prezent există patru regi: regele bulgarilor; Bojeslav, rege în Faraga, Boiema şi Karako; Mesko, rege în nord; şi Nakon la hotarul din vest.

În general, slavii sunt violenţi şi înclinaţi spre agresivitate. Dacă n-ar fi lipsa de armonie dintre ei… n-ar exista popor mai puternic… Sunt pricepuţi mai ales la agricultură. Negustorii lor ajung pe uscat până la ruteni şi Constantinopol…

Femeile lor, după ce se căsătoresc, nu comit adulter. Dar o fată care se îndrăgosteşte de un bărbat sau altul se duce cu el şi îşi face pofta. Dacă un bărbat se însoară cu o fată şi o găseşte virgină… îi spune: „Dacă era ceva de capul tău… ai fi găsit pe cineva să-ţi ia virginitatea”. Apoi o trimite înapoi la părinţii ei.

Ţinuturile slavilor sunt cele mai reci dintre toate. Când sunt nopţi cu lună şi zile senine, gerul e cel mai năprasnic… Răsuflarea oamenilor le face ţurţuri de gheaţă în bărbi…

Nu au băi ca ale noastre, dar... îşi construiesc un cuptor de piatră pe care, când se încălzeşte, toarnă apă. Iau un mănunchi de iarbă în mână şi răspândesc aburul de jur-împrejur. Apoi li se deschid porii şi le ies din corp toate substanţele nocive. O asemenea casă se numeşte *al-istba*...

Regii lor călătoresc în căruţe mari pe patru roţi. În cele patru colţuri ale căruţei este fixat cu lanţuri un leagăn, aşa că pasagerul nu este zgâlţâit...

Slavii poartă războaie cu bizantinii, cu francii şi longobarzii, precum şi cu alte popoare...19

Este interesant că Ibrahim-Ibn-Jakub nu-i vede pe ruşi ca fiind slavi, probabil pentru că erau încă priviţi ca nordici. Fără îndoială că acest diplomat din Spania musulmană se uita la popoarele exotice din interiorul continentului cu aceeaşi curiozitate cu care priveşte un antropolog din zilele noastre triburile papuaşe (vezi anexa III).

În 965, anul vizitei lui Ibrahim-Ibn-Jakub, prinţul polonezilor sau *polanie*, stabilit pe malul fluviului Warta, s-a aliat cu cehii. Ca parte a alianţei, a luat-o de nevastă pe prinţesa cehă Dubravka şi a acceptat botezul creştin. Reacţia lui se datora ascensiunii Imperiului Saxon după înfrângerea maghiarilor, precum şi presiunilor care se făceau asupra lui ca să accepte creştinismul din Germania. Prima episcopie a misionarilor latini s-a înfiinţat la Poznań, succedând unui scaun mai vechi al ritului slavon, probabil la Sandomierz. Dependenţa de Imperiul German fusese evitată. Provincia ecleziastică „Polonia" a luat fiinţă treizeci de ani mai târziu, concomitent cu consolidarea rapidă a statului polonez. Când Otto III a vizitat noua mitropolie de la Gniezno, în anul 1.000, şi l-a îmbrăţişat pe prinţul polonez ca pe „un prieten şi aliat", *Wielkopolska* (Polonia Mare) a lui Mieszko fusese deja unită cu *Malopolska* (Polonia Mică) din sud. Mănăstiri benedictine se ridicaseră la Miçdzyrzecz şi Tyniec. Boleslav Chrobry „Bravul" (992 – 1025), care a atacat Praga în 1003 şi şi-a

înfipt spada în Poarta de Aur din Kiev în 1018, a fost răsplătit de papă cu prima coroană regală a Poloniei. În 1037, o mare răscoală a păgânilor a marcat ultimele zvârcoliri ale vechii ordini. După aceea, capitala regatului s-a mutat la Cracovia; şi bine statornicita dinastie Piast a transformat încet Polonia în primul bastion al creştinismului din Răsărit.

Ungaria a călcat pe urmele Poloniei. Primele contacte creştine le-a avut cu Bizanţul. Un prizonier, călugăr grec pe nume Hierothos, a fost consacrat „episcop al Turkiei" înjur de 950. Dar, în urma Bătăliei de la Lechfeld, s-a manifestat influenţa germană. Prinţul maghiar Géza (972 – 997) a fost botezat, împreună cu toată familia sa, în rit latin în 975. Fiul lui Géza, István (Sf. Ştefan, 997 – 1038) a consolidat legătura cu imperiul prin căsătoria cu o pinţesă bavareză şi prin acceptarea coroanei regale de la Roma. Încoronarea lui Ştefan în noua sa capitală, Esztergom (Gran), a avut loc în 1001, la numai un an după ce împăratul Otto fusese la Gniezno. Abaţia de la Pannonhalma s-a deschis în acelaşi an cu lăcaşul asemănător de la Miçdzyrzecz. [BUDA]

Toate aceste regate primitive erau state patrimoniale, în care prinţul domnitor deţinea toate drepturile de proprietate. Adoptarea creştinismului, care a adus preoţi învăţaţi în aceste ţinuturi, trebuie văzută ca o mişcare menită să consolideze monarhiile în faşă.

Rusia Kieveană a îmbrăţişat creştinismul din Bizanţ în 988, ca parte a unei ample organizări politice. Timp de un secol, statul s-a apropiat din ce în ce mai mult de Bizanţ. Comerţul de pe Nipru, incursiunile varangilor şi războaiele din stepă au contribuit la stabilirea contactelor de tot felul. Prinţul Kievului, Volodimir sau Vladimir (980 – 1015), era un „păgân curajos", un fratricid şi un poligam. Dar botezul ortodox şi căsătoria cu Ana, sora împăratului Vasile II, au fost preţul plătit pentru a-l convinge pe bazileu să angajeze

6.000 de războinici din vestita Gardă Varangiană. Deşi bunica prinţului, Olga (Sf. Olha) se convertise la creştinism, acesta a cântărit diversele alternative înainte de a face acelaşi lucru. A trimis mesageri în străinătate ca să-şi dea seama care dintre cele trei religii era mai bună: iudaismul, islamismul sau creştinismul. Trimişii care i-au relatat impresiile lor despre Sf. Sofia din Constantinopol au avut întâietate, căci fuseseră primiţi la curtea împăratului cu aceeaşi bunăvoinţă ca şi Liutprand. Doar după aceea s-a creştinat cneazul. A poruncit oamenilor să-i să se ducă pe malurile Niprului, unde au fost botezaţi *en masse*. I-a luat pe copiii nobililor de la părinţii lor şi i-a crescut în noua credinţă. Apoi a trimis în ţară misionari care să înveţe poporul varianta ortodoxiei propovăduită de Sf. Clement în Bulgaria, împreună cu liturghiile vechii biserici slavone, alfabetul chirilic şi loialitatea faţă de patriarhul din Constantinopol. S-au construit biserici, iar sanctuarele păgâne au fost dărâmate. La începutul secolului XI, creştinismul a ajuns până la Novgorod, Minsk şi Polotsk. De atunci încolo, Rusia Kieveană avea să fie un membru de nădejde al lumii creştine. [NOVGOROD]

Volodimir sau Vladimir, cneazul Kievului, este adesea asemănat cu împăratul Carol cel Mare, deoarece a întemeiat un regat vast, dar efemer.20 Paralela e destul de potrivită, mai ales că amândoi au ajuns eroi ai legendelor naţionale. Bineînţeles că Volodimir, kieveanul, nu era rus în mai mare măsură decât fusese francez Carol cel Mare, francul. „Rusia” nu exista în vremea lui, aşa cum nici „Franţa” nu era un stat pe timpul lui Carol cel Mare. Din păcate, când biserica ortodoxă rusă a început să se afirme, cinci secole mai târziu, a emis mari pretenţii asupra moştenirii kievene, iar propaganda rusă a făcut tot ce i-a stat în putinţă să reprime revendicările şi tradiţiile rivale, mai ales printre ucraineni, între timp, Carol cel Mare devenise eroul naţional din *chansons de geste*, aşa că

sfântul „cneaz Vladimir” a ajuns figura centrală din acele *bâline* medievale ruseşti. Roland, Olivier şi episcopul Turpin îşi au echivalentele în Alioşa Popovici, Dobrina Nikitici şi viteazul ţăran Ilia Popovici – tovarăşii lui *Krasnoe Solnişko*, „preaiubita noastră rază de soare”. Nimeni n-ar fi râs mai cu poftă de acest epitet decât prinţul atât de puţin sfânt (vezi anexa III, p. 1084).

NOVGOROD

Străvechiul Novgorod se afla în mijlocul unei zone împădurite şi de aceea era construit aproape în întregime din lemn – avea case de lemn, biserici de lemn, străzi de lemn, rigole de lemn şi chiar un sistem de scriere pe coajă de mesteacăn. Şi-a început existenţa ca punct comercial pe malurile râului Volhov, la capătul nordic al drumurilor comerciale dintre Mările Baltică, Neagră şi Caspică. Cheresteaua a fost probabil întotdeauna marfa de bază.

În 1951 – 1962, când s-au făcut săpături pe scară largă la Novgorod, una dintre disciplinele remarcabile ale arheologiei, ştiinţa *dendrocronologiei* sau „datarea inelelor copacilor” s-a confruntat cu una dintre cele mai mari provocări ale ei. Solul saturat cu apă păstrase resturile de lemn într-o stare foarte bună; şi, în treisprezece anotimpuri de excavaţii, echipa condusă de A.V. Artikhovski şi B.A. Kolchin a scos la iveală un sit de 9.000 m^2, în care erau 1.150 de case din lemn. În mod surprinzător, s-au identificat nu mai puţin de 28 de nivele de pavaj pe fosta arteră principală, de la nivelul superior, 1, din 1462 până la cel mai vechi, 28, din 953. În medie, strada era refăcută la fiecare 18 ani, timp de cinci secole, doar punându-se un nou strat de buşteni de pin peste cel vechi, afectat de roţile căruţelor şi tălpicile săniilor.

O mulţime de monede, două din Asia Centrală a secolului XVIII, au demonstrat că legăturile comerciale ale oraşului Novdgorod cu ţinuturi îndepărtate nu fuseseră niciodată complet întrerupte, nici măcar de invaziile mongolilor. [DIRHAM]

Din cele 400 de scrisori pe coajă de mesteacăn, toate, în afară de una finlandeză, erau scrise în rusa veche. În cea cu nr. 17, găsită la nivelul 5 (1409 – 1427), vechilul unei moşii din afara oraşului, îi scrie stăpânului său:

Mikhail îi declară supunere stăpânului său, Timotei. Pământul e pregătit şi trebuie să semănăm. Veniţi, stăpâne, toată lumea e gata, dar nu putem însămânţa secară dacă nu ne daţi poruncă.1

În fragmentul nr. 37, găsit între nivelele 12 şi 13 (1268 – 1299), s-a găsit o cerere în căsătorie:

De la Nikita către Ulianiţa. Mărită-te cu mine. Te doresc şi tu pe mine. Iar Ignatio ne va fi martor.2

Umblând pe străzile de lemn ale vechiului Novgorod, ai cărui locuitori au fost masacraţi de agenţii Moscovei, unii se întreabă cum s-ar fi schimbat lumea dacă Rusia s-ar fi dezvoltat subi conducerea acestei republici paşnice.3 Sigur că Rusia ar fi fost foarte diferită de Rusia Moscovită, care şi-a învins adversarii. Dar un istoric n-ar trebui să gândească aşa. În orice caz, arheologia medievală nu ne oferă nicio indicaţie în acest sens.

Scandinavia nu a intrat în lumea creştină fără să opună rezistenţă. Un episcop misionar care voia să-i convertească pe scandinavi a activat la Bremen din anii 780. Dar modul de viaţă al vikingilor nu prea era compatibil cu Biblia, iar o puternică facţiune păgână exista la curţile fiecăruia dintre cele trei regate. În Danemarca, Harald Dinte Albastru (940 – 986) s-a creştinat înjur de 960, dar a fost excomunicat după înfiinţarea episcopiilor de la Aarhus şi Schleswig. Fiul său, Swein Barbă Despicată (985 – 1014), pe vremuri conducătorul rezistenţei păgâne, s-a pus în fruntea procesului de creştinare a danezilor. Sub Knut cel Mare (1016 – 1035), care a stăpânit atât Anglia, cât şi Danemarca, misionarii anglo-saxoni au venit pe mare în Scandinavia.

Şi în Norvegia, procesul a avut loc în două faze. Prima

încercare, a lui Olaf Tryggvason (995 – 1.000), a fost sortită eşecului, dar a doua, aparţinând lui Olaf Haraldson (10161028), a reuşit printr-un amestec de mituire, constrângere şi zel. Acest al doilea Olaf, care a murit apărându-şi patria de danezi, a fost înmormântat în catedrala de la Nidaros (Trondheim) şi, la puţin timp, canonizat ca sfânt naţional.

În Suedia, Olaf Skutkonung (995 – 1022) a primit botezul în 1008; dar această convertire a avut drept urmare războiul civil între facţiunile păgâne şi cele creştine, luptă ce a durat peste un secol. Ca şi Sf. Olaf, Eric al Suediei (m. 1160), care a fost ucis în luptă, şi Knut IV al Danemarcei (m. 1085), care a fost asasinat, au ajuns să fie veneraţi ca sfinţi martiri ai credinţei. Sediile patriarhale au fost stabilite la Trondheim, Uppsala şi Lund în anii 1140 de către cardinalul trimis de papa de la Roma din acel timp, Nicolas Breakspeare, destinat să fie singurul papă englez. [EIRIK]

La un moment dat, înainte de 1075, regele S vein Ulfsson, nepotul lui Knut cel Mare, l-a primit pe un om pe nume Audun, care navigase din Groenlanda până în Danemarca pentru a-i oferi în dar un urs polar. Episodul este evocat într-o saga numită *Povestea lui Audun*. La scurt timp după aceea, regele a primit un preot german, Adam din Bremen, care strângea material pentru o istorie monumentală a arhiepiscopiei din Hamburg, sub a cărei jurisdicţie era şi Scandinavia. Potrivit lui Adam, regele i-a spus „că mai era o insulă în ocean care fusese descoperită de mulţi oameni şi numită Vinland, pentru că acolo creştea viţă-de-vie sălbatică din care ieşea un vin excelent, precum şi o mulţime de recolte nesemănate de mâna omului” 1. Aceasta este cea mai veche referire la America de Nord. Dovezile arheologice, în special din nordul provinciei Newfoundland, confirmă faptul că nordicii au găsit aşezări peste ocean.2

Explorarea „Mării glaciale” a durat mai multe secole. Islanda le era cunoscută irlandezilor din secolul VIII. Nordicii au început să se stabilească acolo din jurul anului 870. Groenlanda era cunoscută cu vreo optzeci de ani înainte să-şi primească primii colonişti, pe la 985 – 986, dată atribuită şi primei localizări a „Vinland” 3.

Figura centrală a acestor descoperiri a fost aventurierul pe nume Eirik (Eric) cel Roşu (cca. 940 – 1002). Eirik a plecat de acasă (Jaedern, Norvegia) după o serie de crime; dar apoi a avut o dispută în Islanda, când sclavii săi au pus la cale o alunecare de teren ca să dărâme ferma unui vecin al lui. Exilat de Adunarea Islandeză de la Thorness, a plecat pe mare să întemeieze o colonie pe ţărmul vestic al unei insule” pe care a numit-o *Ţara verde*, pentru a-i tenta şi pe alţii să vină acolo”. Toate acestea s-au întâmplat cu 15 ani înainte ca Islanda să devină oficial creştină, în anul 1.000. Băiatul mai mic al lui Eirik, Leif Ericsson, supranumit „cel Norocos”, a navigat din Groenlanda, în 1001, ca să verifice informaţiile despre existenţa unui ţinut spre vest, şi s-a întors cu descrieri ale *Helluland* („Ţara de piatră”, probabil Insula Baffin), *Markland* („Ţara pădurilor”) şi *Vinland* (Ţara strugurilor”), ultima fiind cel mai greu de găsit. Tyrkir Germanul, un membru al echipajului lui Leif, a fost acela care a găsit viile; iar cel care a organizat două expediţii pentru a localiza aşezările permanente de pe ţărmul american a fost Thorfinn Karisefni, al doilea soţ bogat al nurorii lui Eirik, Gutrid. Şi Freydis, fiica bastardă a lui Eric, a fost de două ori în Vinland. Prima dată, se pune că ar fi respins un atac al indienilor arătându-şi sânii. A doua oară, şi-a omorât toţi tovarăşii de drum. În toamna lui 1009, Gutrid, soţia lui Karisefni şi văduva fiului mai mare al lui Eirik, Thomstein, a născut un băiat numit Snorri, primul euro-american.

Stabilirea locului unde se afla Vinland a dat bătăi de cap multor specialişti. Cei mai mulţi sunt acum de acord că era vorba de Newfoundland şi de un sit de la L’Anseaux-

Meadows. Acele *vinber* sau „fructe de vin”, găsite de Tyrkir, puteau să fie coacăze sălbatice, iar „grâul nesemănat de oameni”, orz pădureţ. Acest subiect a produs multă vâlvă în jurul scandinavilor. Printre „descoperirile de senzaţie” este şi o inscripţie runică, M1 sau 1001 d.Hr., făcută în 1920 de vreun glumeţ pe un bolovan la Martha‘s Vineyard, şi Harta lui Vinland de la Yale, alcătuită în 1965.4

Principalele surse istorice rămân acele saga ale nordicilor, în special Saga Graenlandinga (cca. 1190), Saga lui Eirik (cca. 1260) şi Islandingabök (cca. 1127), o istorie a islandezilor, scrisă la ordinul unui episcop care era stră-strănepotul lui Snorri Karlsefnisson.5

Cu excepţia Islandei, cele mai multe colonii nordice n-au durat. Vinland a fost părăsită după două decenii. Groenlanda, odată prosperă datorită comerţului cu fildeş de morsă, blănuri şi şoimi albi, a intrat în declin în secolul XIV. Rahitismul şi clima din ce în ce mai rece şi-au spus cuvântul. Ultima corabie din Groenlanda ajungea în Islanda în 1410. Ultimul colonist nordic din Groenlanda avea să moară puţin mai târziu, „fără dangăt de clopot, neîngropat şi necunoscut” 6. Rămăşiţele lui îngheţate sau cele ale ultimilor să-i tovarăşi au fost descoperite în 1586, aproape de ţărmul Groenlandei, de către exploratorul din epoca elisabetană, John Davys (1550 – 1605). Aşa cum făcuseră Eirik cel Roşu şi Leif Ericsson exact cu 600 de ani înainte, Davys naviga spre nord-vest să-şi caute norocul în misterioasele ţinuturi de după „Marea Trecere” 7.

Caracterul lumesc al tuturor acelor sfinţi-regi, de la Wenceslas la Eric, poate să indice superficialitatea convertirilor; dar pune în evidenţă şi procesul prin care creştinismul era folosit pentru a da sentimentul de unitate unui stat. Din toate naţiunile neofite, numai Polonia n-a reuşit să aibă un rege sfânt sau martir în această perioadă. A avut în schimb un episcop-martir. Stanisław Szczepanowski (1030 – 1079), turbulentul episcop al

Cracoviei, a fost tăiat în bucăţi la propriu în faţa altarului de către cavalerii trimişi de regele pe care îl sfidase. Moartea sa, care a constituit un precedent straniu pentru mai cunoscutul martiriu al Sfântului Thomas Becket în Anglia, pune în lumină puterea crescândă a bisericii latine şi conflictele ce au urmat între biserică şi stat. Mai târziu, avea să fie simbolul dezmembrării regatului Poloniei măcinat de vicii în feude învrăjbite.

În timpul acestei a doua faze de convertiri, bisericile latină şi greacă au coexistat într-o stare de separaţie tensionată. Era puţină colaborare între ele; dar nici nu se pronunţase divorţul. În mijlocul secolului XI au fost totuşi pe punctul de a se despărţi. La Constantinopol, patriarhul Mihail Kerullarios, ajuns la această demnitate în 1043, a intrat în conflict cu guvernatorul bizantin al Italiei de Sud. Ca urmare a disputei, a închis toate bisericile latine din capitală şi le-a scris episcopilor latini, denunţând practicile lor schismatice, mai ales folosirea pâinii nedospite la împărtăşanie. În acest timp, papalitatea romană a avut cinci ani de frământări sub conducerea ambiţiosului Leon IX (1049 – 1054), cu numele laic de Bruno von Egisheim, episcop de Toul şi vărul împăratului german. Papa Leon era mânat de o credinţă puternică în misiunea sa şi era mai înclinat să îndure meschinăriile patriarhului bizantin decât să tolereze abuzurile episcopilor şi regilor din Apus. În ianuarie 1054, a trimis la Constantinopol o delegaţie condusă de cardinalul Humbert de Moyenmoutier, căruia i-a poruncit să obţină confirmarea supremaţiei papale. N-a fost deloc de mirare că a urmat un fiasco. Patriarhul a refuzat să recunoască împuternicirile legaţilor şi a ameninţat cu publicarea unui manifest agresiv, în ciuda veştilor despre moartea papei Leon. Pe 16 iulie, legaţii au reacţionat excomunicându-l pe patriarh printr-o Bulă, pe care au pus-o pe altarul sacru al Sfintei Sofia. Insulta era de neiertat. A fost convocat un sinod al bisericii greceşti pentru a condamna ereziile latine în crez şi practici şi a-i

excomunica pe legaţii papali. Din acest punct nu mai exista întoarcere. [MISSA]

MISSA

Slujbele creştine n-au fost niciodată statice. Serviciul divin cu imnuri, psalmi, predici, omilii, cântece de răspuns, cântări şi scurte rugăciuni a început să se cristalizeze din secolul V. Orele canonice, care le dădeau călugărilor posibilitatea să-şi extindă recitalul de 150 de psalmi, pe vremuri rostiţi în fiecare zi, au fost instituite de Sf. Benedict. Lui Prudentius, episcop de Troyes (mort în 861), i se atribuie un vechi *Breviarum* sau rezumat de texte liturgice aprobate.

Cea mai solemnă dintre sacramentele creştine, liturghia sau *missa*, a căpătat o formă definitivă un pic mai târziu. Cunoscută în diverse locuri sub numele de Euharistie sau „Ritul recunoştinţei", de „împărtăşanie" sau de comemorare a „Cinei cea de taină" era de obicei separată de restul serviciului divin. Cel mai vechi Missal sau „Ordine liturgică" datează din secolul X. Actul central al împărtăşaniei are loc atunci când preotul sfinţeşte pâinea şi vinul, trupul şi sângele lui Cristos, şi le oferă credincioşilor. Din secolul XIII şi până în 1965, Biserica Catolică nu a permis decât preotului accesul la pocalul cu vin. Dar acum, ca şi la început, oferă ambele tipuri de împărtăşanie. Implicaţiile teologice ale Euharistiei, în special doctrina tomistă, conform căreia sufletul reprezintă un tip aparte de substanţă, au provocat numeroase controverse în timpul Reformei.

Obiceiul de a pune pe muzică părţile importante ale liturghiei a avut consecinţe nebănuite. „Cuvenitele" sau rugăciunile ale căror cuvinte diferă în funcţie de ocazie, erau de obicei recitate sau scandate. Acestea includ Introitul, Gradualul, Ofertariul şi Imnul Comuniunii. Dar „cele obişnuite", al căror text era invariabil, au deschis calea spre invenţii muzicale elaborate. „Obişnuitele"

cuprind: *Kiryie Eleison* („Doamne miluieşte”), o veche incantaţie preluată din cultul soarelui; *Gloria in excelsis deo* („Slavă Ţie, Dumnezeule din ceruri”), un imn care nu se cântă în timpul postului; *Credo* sau Crezul niceean; *Sanctus* („Slăvit să fii de-a pururi”, un imn de proslăvire care precede de obicei împărtăşania; *Agnus Dei „O*, Miel al Domnului, care ai luat asupra Ta păcatele întregii lumi”); iar în final *Ite*, *missa est* („Mergeţi cu Domnul, slujba s-a terminat”).

Punerea imnurilor obişnuite pe două sau mai multe voci, iar apoi aranjarea lor pentru coruri cu acompaniament instrumental erau principalele provocări ale polifoniei medievale. Un ciclu complet de liturghii a compus Guillaume de Machaut (m. 1377), iar asemenea compoziţii erau răspândite în Renaştere. Cei mai mari maeştri erau Palestrina (m. 1594) şi contemporanul său William Byrd (1543 – 1623), un catolic în serviciul bisericii anglicane. Lucrarea foarte originală a lui Palestrina, *Missa Papae Marcellae* (1555) a urmat instrucţiunile Conciliului de la Trento, şi anume de a conferi maximă claritate cuvintelor. [CANTUS]

Impactul liturghiei asupra istoriei muzicii este incalculabil. Întocmai cum incantaţia a transformat efectul spiritual şi estetic al liturghiei, aşa şi corul şi aranjamentele instrumentale au influenţat profund evoluţia tradiţiei muzicale în Europa. „Textul liturgic formează poarta pe care intră muzica în istoria culturală a lumii creştine din vestul Europei”. 1

Minunata *Misa în Şi minor* (1738) a lui Bach a marcat începutul unei faze în care reprezentaţiile muzicale ale liturghiei puteau fi separate de ceremoniile religioase. Haydn a scris paisprezece asemenea mise, printre care *Misa pentru tobe* (1796 şi *Misa pentru instrumente de suflat* (1802). Mozart a compus optsprezece mise, inclusiv sublimul *Recviem*, din păcate neterminat. *Misa Solemnis*

în Do major a lui Beethoven (1823) este poate cea mai desăvârşită din acest gen de piese muzicale, căreia îi vor urma cele romantice de Liszt, Gounod, Bruckner şi Janâcek. În secolul XX, „misa" a rezistat ca gen muzical, în ciuda pierderilor masive înregistrate de religia creştină şi a dezintegrării formelor muzicale tradiţionale. Frederick Delius a compus *Misa vieţii* pentru cor (1909), bazată pe texte antireligioase de Nietzsche. *Misa* lui Stravinski pentru cor şi instrumente de suflat (1948) experimentează noi tehnici polifonice, avându-l ca model pe Machaut.2

Liturghii cântate sau necântate pot fi auzite încă zilnic în bisericile catolice şi ortodoxe din lumea întreagă. Atât tradiţiile religioase, cât şi genurile muzicale care se trag din liturqhie înfloresc încă.

Schisma dintre Apus şi Răsărit, cel mai mare scandal al creştinătăţii, nu s-a putut repara niciodată. Începând din 1054, n-au existat decât două imperii creştine aşa-zise universale. Au existat doar două biserici, aşa-zise universale. Cu trei sute de ani înainte, principala linie de demarcaţie din Europa despărţea teritoriile creştine din sud de cele păgâne din nord. De atunci încolo, aceasta a fost între ţările catolice din Vest şi cele ortodoxe din Est. (Vezi harta 3.)

1054 – 1268

În timp ce, în epoca vikingilor şi a maghiarilor, vestul şi centrul Europei provocaseră tulburări, acum din Est venea prăpădul, odată cu apariţia turcilor seleucizi şi apoi a mongolilor. Într-adevăr, începând cu a doua jumătate a secolului XI, creştinismul latin a intrat într-o perioadă de reformare şi revitalizare. În aceeaşi epocă, Imperiul de Răsărit a intrat într-o fază de declin ireversibil. Aşa cum au demonstrat cruciadele, între cele două fenomene exista o legătură.

În timpul Marii Schisme dintre Răsărit şi Apus, Imperiul Bizantin era preocupat de o serie de incidente minore care izbucniseră din cauza războaielor de la

graniţă şi luptelor politice de la palat. Într-adevăr, revoltele generalilor, ambiţiile patriarhului şi intrigile împărătesei nu se dovedeau mai puţin perturbatoare decât normanzii din Italia, pecenegii de la Dunăre şi turcii seleucizi în Armenia. Moartea bătrânei împărătesc Teodora în 1057, care a pus capăt dinastiei macedonene, a distras atenţia imperiului într-un moment în care îl pândeau cele mai mari pericole.

Seleucizii trecuseră râul Exus în 1031, impunându-şi dominaţia în Persia în anii 1040, în Armenia în anii 1060 şi asupra Ierusalimului în 1070. Au fost cât pe ce să cucerească şi Bagdadul. Sultanii lor, Tughril Beg (1038 – 1063), „Salvatorul islamului", şi Alp Arslan (1063 – 1072), le-au insuflat supuşilor lor spiritul războinic, cu un extraordinar efect mobilizator. Din anturajul lor făceau parte administratori perşi, consilieri greci precum şi o mulţime de filosofi, matematicieni şi poeţi:

Treziţi-vă! Căci Dimineaţa în Cupa Nopţii Aruncă Piatra, lăsând Stelele să zboare şi iată! Prinse Vânătorul de la Răsărit Al Sultanului Turn într-un Laţ de Lumină.

Aci, cu o Bucată de Pâine sub Frunziş O Sticlă cu Vin, o Carte de Poezii – şi Tu şi deşertu-i Paradis acum.

Totu-i o tablă de şah de Nopţi şi Zile Pe care joacă Omul cu Destinul.

Piesele le mută la-ntâmplare, iubeşte şi omoară şi una câte una, înapoi le pune.21

Omar Khayyam (1048 – 1131), ale cărui catrene persane, în traducere, au ajuns să fie îndrăgite de cititorii din lumea întreagă, a fost astronom şi calendarist la curtea seleucidului Alp Arslan, sultanul care le-a adus turcilor cea mai mare victorie. Pe 19 august 1071, la Manzikert, lângă lacul Van, seleucizii au prefăcut un conflict de frontieră într-o mare bătălie. Armata bizantină a fost pur şi simplu nimicită. Împăratul, Romanus IV Diogenes, a fost luat prizonier. Inima imperiului din Asia Mică a fost ocupată, servind pe urmă ca bază pentru emiratul turcesc Rum.

Populaţia imperiului şi resursele sale economice au fost drastic reduse.

Bizanţul nu şi-a mai revenit niciodată. De acum încolo, împăraţii încercau să apere teritoriul din jurul cetăţii Constantinopol. Şi seleucizii şi-au pierdut din vigoare. Curând au trebuit să renunţe la Ierusalim, cucerit de fatimizii şiiţi din Egipt; iar războaiele dintre emiratele rivale i-au dat un răgaz Imperiului Bizantin. Tânărul şi energicul împărat Alexis Comnenul (1081 – 1118) a reuşit să menţină imperiul pe linia de plutire printr-un amestec de bravură şi tertipuri financiare, cum ar fi confiscarea tezaurului bisericii. I-a alungat pe normanzi din Grecia şi a recuperat teritoriul strategic de pe ţărmul Mării Negre şi Egee. Dar revenirea la *statu-quo ante* era imposibilă. Sub Manuel I (1143 – 1180), Bizanţul a înflorit în aşa-zisa „Renaştere comnenă" care s-a manifestat mai mult în ştiinţă, teologie şi arhitectură. Dar planurile sale măreţe de a reuni Bizanţul cu Roma şi de a cuceri Egiptul nu s-au realizat. Influenţa crescândă a latinilor, de care era plină curtea lui Manuel, a dus la conflicte din ce în ce mai mari cu veneţienii. Degeneratul Andronic Comnenul (1183 – 1185) a fost torturat până şi-a dat sufletul de o gloată care îi urma exemplul. Măreţia imperiului nu fusese atinsă, cel puţin la suprafaţă. Constantinopolul era încă cel mai bogat şi civilizat oraş al lumii creştine: comerţul, ceremoniile şi devotamentul faţă de religie continuau să înflorească. Dar îşi pierdea din consistenţă. Organismul său politic aştepta şocul care avea să-l doboare în 1204.

Declinul Bizanţului a avut repercusiuni grave în ţinuturile ortodoxe slave. Nu exista nici voinţa, nici mijloacele prin care patriarhul grec ar fi putut să exercite asupra bulgarilor, sârbilor sau kievenilor acelaşi control pe care începea papalitatea să-l deţină în Apus. În secolul care a urmat Bătăliei de la Manzikert, Balcanii au fost din nou cuprinşi de frământări. Pecenegii, care au ajuns a doua oară sub zidurile Constantinopolului în 1090, n-au

fost subjugaţi până în 1122. Au trebuit organizate campanii de durată în nord-vest pentru a nu-i lăsa pe maghiari să intre în Serbia. În 1186, bulgarii s-au eliberat din nou şi au reuşit să-şi întemeieze „Al doilea imperiu”.

Rusia Kieveană era lăsată să se descurce singură. Iaroslav cel înţelept (1019 – 1054), succesorul Sf. Vladimir, luase de la polonezi Rutenia Roşie, îi învinsese pe pecenegi şi trimisese şi o mare flotă împotriva Constantinopolului. Dar după moartea sa, statul s-a dezmembrat în principate care se războiau între ele – Halicz şi Volhinia în vest; Kiev, Turov şi Cemigov în sud; Novgorod, Polotk şi Smolensk în nord; Tver, Vladimir-Suzdal şi Riazan pe cursul superior al Volgăi. Disensiunile din Rusia Kieveană erau alimentate de inteligenţii bizantini şi ar fi putut fi exploatate şi de polonezi, dacă regatul polonez n-ar fi intrat şi el într-o lungă perioadă de fărâmiţare după 1138. Regatele primitive ale slavilor erau cuprinse de mari frământări cu mult înainte invazia mongolilor.

Divergenţele dintre slavii din est deveniseră acum evidente. Kievul rămânea un centru comercial şi religios; dar era expus toanelor pecenegilor şi cumanilor din stepe, şi îşi pierduse aproape toată influenţa politică. În secolul XII, *Ucraina*, însemnând „pe muchie” sau „frontieră”, a râvnit prima la teritoriile din jurul Kievului. Halicz (Galiţia), prima cucerită în 1140, şi Volhinia au trecut în stăpânirea Dinastiei Romanovici. Daniel Romanovici (1235 – 1265) a primit coroana de la un legat papal, dar mai târziu à renunţat la relaţiile cu lumea catolică. Într-o cronică scrie că a fost îndemnat să ia partea poporului în reprimarea boierilor. „Nu poţi mânca miere, i s-a spus, până nu omori albinele”.

Principatele din nord-est desprinse din Rusia Kieveană au atras o migraţie masivă a ţăranilor în zona împădurită de pe cursul superior al Volgăi, ceea ce a contribuit la dezvoltarea oraşelor. Aşezarea Moscova de pe râul cu acelaşi nume a apărut pentru prima dată în documente în

1146. În 1169, Andrei Bogulibuski, prinţul din Vladimir, a ajuns destul de puternic ca să jefuiască Kievul. În 1169, prinţul Igor din Sever a condus o vestită expediţie împotriva polovţienilor. Oraşul Novgorod s-a afirmat ca republică independentă din 1126. Adunarea sa de cetăţeni liberi, numită *veche*, îi alegea atât pe conducătorul oraşului, cât şi pe arhiepiscop. Stabilea termenii contractului care limita puterile prinţului. Vastele teritorii din nord, care se întindeau până la mănăstirea Sf. Mihail Arhanghelul de pe malul Mării Albe, aparţineau Novgorodului. Alexandr Nevski (cca. 1120 – 1163), prinţ de Vladimir şi Novgorod, i-a respins atât pe suedezi în bătălia de pe Neva din 1240, cât şi pe cavalerii teutoni pe lacul îngheţat Peipsi. [NOVGOROD]

Un alt beneficiar al declinului Bizanţului a fost categoric tânărul regat al Ungariei. Apărat în nord de Carpaţi şi situat faţă de Constantinopol şi Imperiul German la o distanţă care îi garanta liniştea, Ungaria şi-a putut consolida poziţia în bazinul Dunării fără să întâmpine o opoziţie serioasă. În 1004 a ocupat Transilvania şi, după 1089, Croaţia şi Dalmaţia, deschizând astfel un important coridor spre mare. În secolul XII, a cucerit frumoasa provincie muntoasă Bosnia. În toate teritoriile periferice, inclusiv Ungaria de Sus (Slovacia), nobilii maghiari de religie catolică stăpâneau domenii întinse, locuite de slavi, germani sau români. La graniţa de est, pe o zonă militară întinsă locuiau cumanii, care fuseseră cuceriţi. Păgânismul era eradicat. Sub „regele-soldat” Sf. Ladislau sau László (1077 – 1195) şi nepotul său Coloman I s-au Kâlmân (1095 – 1116), ambii având strânse legături de familie cu Constantinopolul, misiunea Sf. Ştefan a fost dusă la bun sfârşit. În 1222, prin „Bula de Aur” dată de Andrei II, regele ungur confirma imunitatea nobililor şi a marelui cler, care formau o adunare naţională înarmată cu dreptul oficial de a opune rezistenţă.

Retragerea bizantină a dus la schimbări importante şi în Transcaucazia. Statul bagratid al Marii Armenii, de pe Ani, lângă Kars, care înflorise în secolul IX, a fost subjugat de seleucizi. Mulţi armeni au fost nevoiţi să ia calea exilului, unii ajungând chiar până în Polonia. În sud, în fosta provincie Cilicia, s-a întemeiat „Mica Armenie”, o rămăşiţă a marelui stat de odinioară, care a mai rezistat trei secole.22 Dar Georgia s-a eliberat: sub David întregitorul (1089 – 1125), seleucizii au fost alungaţi din Tbilisi. Sub regina Tamara (1184 – 1213), a înflorit o strălucită cultură de curte, elementul nativ creştin îmbinându-se cu influenţe turceşti, persane şi arabe. Poetul Shotha Rustaveli, educat în Grecia, a câştigat o faimă mondială. Poemul său epic, *Viteazul în piele de tigru*, dedicat Tamarei, a fost considerat cu optimism „prima suflare a Renaşterii” 23.

Societatea medievală a rămas covârşitor rurală. Viaţa se concentra pe domeniile feudale şi în veşnicele relaţii dintre stăpân şi vasal. Aşadar, apariţia oraşelor în stadiu embrionar nu a modificat imaginea de ansamblu; dar a fost importantă, nu doar pentru viitor, ci şi pentru dezvoltarea meşteşugurilor şi răspândirea culturii.

Oraşele înconjurate de ziduri, precum castelele fortificate, oglindeau lipsa de siguranţă a locuitorilor. Bastioanele, porţile şi turnurile lor erau menite să protejeze oaza de siguranţă din interior. Dar şi adăposteau comunităţi diferite din punct de vedere social, care încercau să obţină o identitate juridică şi politică. Acestea se coagulau în jurul porturilor şi podurilor peste ape, în jurul pieţelor sau al reşedinţelor conţilor şi episcopilor. Multe dintre oraşele întemeiate în Evul Mediu au dispărut sau au rămas într-un con de umbră; dar, până în secolul XII, în mai multe zone din Europa s-au ivit centre urbane înfloritoare. În Italia, oraşele-porturi Veneţia, Pisa şi Genova erau cele mai puternice şi bogate. Dar, în curând, le-au făcut concurenţă oraşele din Lombardia şi din

Renania, precum şi mai multe centre ale industriei textile – Florenţa şi Siena în Toscana, Ypres, Bruges şi Ghent în Flandra. Londra şi Parisul s-au dezvoltat atât din raţiuni economice, cât şi politice. Cele mai mari oraşe aveau 50.000 de locuitori sau mai mult, un număr în continuă creştere. [FIESTA]

Societatea urbană a fost marcată de formarea unei clase de burghezi care s-au organizat împotriva meşteşugarilor din ce în ce mai numeroşi şi a veneticilor. Cel mai important lucru a fost că majoritatea locuitorilor oraşelor din Apus s-au eliberat de povara relaţiilor feudale predominate dincolo de zidurile centrelor urbane. „Libertatea a devenit un fel de statut juridic al burgheziei… nu mai era un privilegiu personal, ci unul teritorial, inerent terenului urban". 24 Totuşi, sclavia pe model musulman era răspândită, mai ales în Italia. Se dădeau legi speciale pentru a face faţă influxului de evrei aduşi acolo de dezvoltarea comerţului în bazinul mediteraneean. [GHETTO]

Desfăşurarea comerţului depindea de o mână de drumuri bătătorite de mult timp. Veneţia şi Genova au preluat de la Constantinopol dreptul de a organiza comerţul cu Levantul. Drumurile din zona Mării Nordului au fost construite pentru a satisface cererea de lână englezească. Lombardia şi Renania se aflau fiecare la câte un capăt al coridorului transalpin. Din 1180, conţii de Champagne au înfiinţat o zonă comercială liberă, ale cărei târguri au ajuns evenimente importante ale comerţului internaţional. [GOTTHARD] [HANSA]

FIESTA

În anul 1.000, dogele Veneţiei şi-a luat titlul de duce al Dalmaţiei, după ce a cucerit forturile piraţilor din Adriatica de la Curzola şi Lagosta. Era primul pas pe care îl făcea

Veneţia în cucerirea puterii maritime. Ceremonia *Sposalizio del Mar*, „Logodna dogelui cu marea”, în care avea loc o regată de gondole împodobite pe Canal Grande, a început să se ţină în acelaşi an. Obişnuia să fie piesa de rezistenţă a târgului anual de înălţare, numit Sensa, dar acum face parte din *Regata Storica* din septembrie.

Calendarul european e plin de tot felul de sărbători cu procesiuni, parade ale măştilor, dansuri, târguri sau jocuri. Multe dintre ele, cum ar fi *Bloemen Curso* din Haarlem, *Midsommer* din Suedia sau festivalul berii, *Oktoberfest*, din München, celebrează trecerea anotimpurilor. Zilele de *Fasching* care se sărbătoresc în toată Germania şi Austria, ca şi focurile aprinse de *Dozynkim* Polonia, amintesc de tradiţiile păgâne. Acele *fêtes des vignerons* din Franţa sunt echivalentul sărbătorilor recoltei.

Multe altele au conotaţii religioase. *Carnevale* sau „Adio, carne”, ţinut de *Mardi Gras* sau „Marţea clătitelor”, este foarte cunoscut în Nisa. Marchează ultima zi înainte de postului Paştelui. La Sevilla, în *Semăna Santa* dinaintea Paştelui, poţi vedea parada penitenţilor cu pălării negre ţuguiate. Corpus Christi este o altă zi importantă pentru creştini, la fel ca Whitsun sau Sărbătoarea Sfintei Fecioare (15 August). La Sainte-Marie de la Mer, lângă Arles, ţigani din multe ţări duc icoana Fecioarei în mare. Procesiunea Sângelui Sfânt de la Bruges şi cea numită *Ommegang* de la Bruxelles venerează relicve din partea locului.

Multe fieste îmbracă forma unor întreceri publice. Aşa sunt jocurile din munţii Scoţiei, acea *course à la cocarde* din arenele romane de la Arles şi Nîmes, cursele de tauri de la Pamplona şi măreţele întreceri ale călăreţilor din *Palio* de la Siena.

Dar cel mai adesea europenii îşi amintesc de evenimentele spectaculoase, cum ar fi *Sposalizio*, care dau savoare istoriei oraşelor lor:

Moros y	Alcoy	Cucerirea

Cristianos	(Alicante)	creştină din 1227
Lajkonik	Cracovia (Polonia)	Invaziile mongole din sec. XIII
Giostra del Săracino	Arrezzo (Italia)	(turnir): războaiele cu sarazinii
Jeanne d'Arc	Orléans (Franţa)	Asediul din 1428
Fürstenhochzeit	Landshut (Bavaria)	Nunta bavaro-poloneză din 1475
Escalade	Geneva (Elveţia)	Asaltul savoiard din 1602
Guy Fawkes	Anglia	Complotul prafului de puşcă, 1605
Uphelly Aa	Lerwick (Shetland)	Stăpânirea vikingă, 751
Meistertrunk	Rothenberg (Germania)	Asediul din 1631
Vikingspillene	Frederikssund (Danemarca)	Descoperirea unei corăbii vikinge, 1950

Vechi sau noi, fiestele sunt evenimente anuale. Întăresc sentimentul de mândrie al localnicilor în privinţa continuităţii oraşului lor de-a lungul secolelor.1

Însă nimic nu e mai măreţ decât sărbătorile şi paradele care însoţesc victoriile militare, în iunie 1942, Wehrmachtul a mărşăluit simbolic sub Arcul de Triumf din Paris. Cu cinci ani mai târziu, în Piaţa Roşie, drapelele Wehrmachtului erau puse într-o grămadă mare la picioarele lui Stalin. În ţările aliate, dar nu şi în Germania, pe 11 noiembrie este sărbătorită cu multă solemnitate

„Ziua Armistiţiului”.

GHETTO

În multe oraşe italiene existau încă din secolul XI cartiere înconjurate de ziduri, în care locuiau evrei. Acestea erau consecinţa punctelor de vedere comune ale conducătorilor municipali, care cereau segregaţie, dar şi a propriilor legi ale evreilor, care le interziceau să se stabilească printre arieni. În Veneţia, cartierul evreiesc se numea II *Ghetto*, fie printr-o contragere a cuvântului *borghetto* sau „orăşel”, fie prin deformarea lui *gietto* sau „topitorie”, un atelier care existase odată acolo. Denumirea a ajuns să fie folosită în toată Europa. Mari ghetouri s-au înfiinţat la Praga, Frankfurt, Trieste şi Roma, oraş în care ghetoul a fost menţinut din 1536 până în 1870.1

Nu s-au cunoscut totuşi ghetouri oficiale în principalul refugiu al evreilor, Polonia Lituania, unde s-au aplicat carte regale de protecţie din 1265. În mai multe oraşe poloneze, inclusiv Varşovia, s-a introdus statutul *de non tolerandis Judaeis*, care îi excludea pe evrei din cartierele aflate sub jurisdicţia municipalităţii. (Dar şi nobilii, ţăranii şi ofiţerii aflaţi în slujba coroanei erau excluşi.) Rezultatul a fost că evreii s-au stabilit pe domeniile nobiliare din imediata apropiere a porţilor oraşelor. Astfel, s-au dezvoltat la ţară acele „orăşele” ale evreilor, numite *stetin* şi aflate sub protecţia nobililor, alături de reşedinţele seniorale. Evreii din Polonia şi Lituania se bucurau de autonomie locală şi aveau propriul parlament central, reprezentat de Consiliul celor patru teritorii.2

În Rusia, evreilor le era interzis să se stabilească înainte de împărţirile Poloniei. După aceea, Ecaterina II a transformat fostele provincii poloneze ale Rusiei în nucleul unei zone masiv populate cu evrei. Dar ghetourile izolate de tip apusean n-au ajuns în Europa Răsăriteană până la înaintarea naziştilor din 1939 – 1941.

Să scapi din ghetou nu era lucru uşor. Aşa-zişii evadaţi

trebuiau să sfideze legile şi tradiţiile arienilor, dar şi pe cele ale comunităţii evreieşti, şi riscau pedepse aspre. Până în Epoca Modernă, convertirea oficială era singura soluţie.

În a doua jumătate a secolului XI, în multe părţi ale Europei Apusene, o serie de invenţii, aparent fără legătură între ele, au declanşat un proces de lungă durată. Instituţiile începeau să încremenească; unele soluţii temporare s-au prefăcut în planuri pentru un viitor îndepărtat.

Pe 14 aprilie, papa Nicolae II a decretat ca alegerea papei să fie făcută de Colegiul cardinalilor. Hotărârea era menită să susţină independenţa papalităţii şi să evite evenimente ca acelea din anul precedent, când două facţiuni rivale desemnaseră doi papi cu viziuni opuse. Secole de-a rândul, numirea papilor de către „poporul şi clerul din Roma" îi lăsase pe aceştia la cheremul politicii locale. Mai recent, împăraţii germani îşi luaseră obiceiul de a desemna şi ei candidaţi. Acum papalitatea lua măsuri pentru a-şi asigura independenţa de orice putere din exterior. Curia romană, curtea şi guvernul papalităţii, a apărut la scurt timp după aceea. [CONCLAV]

În august 1059, la Melfi în Apulia, lui Robert Guiscard, al patrulea dintre cei doisprezece fii ai lui Tancred d'Hauteville, i s-a acordat de către papă ducatul de Apulia şi Calabria, împreună cu „viitorul" ducat al Siciliei. În schimb, dacă reuşea să pună mâna pe teritoriile alocate, ducele Robert urma să-i plătească papei o taxă de doisprezece bani pe teren arabil. În acel timp, tratatul încheiat nu părea decât un alt capriciu al politicii încâlcite a papalităţii. Chiar de la sosirea lor în Calabria, în 1017, aventurierii normanzi se opuseseră Romei; într-adevăr, în toiul Schismei cu Bizanţul, în 1054, în timpul marşului său spre sud cu o armată germană, papa Leon IX fusese luat prizonier de normanzi. Dar acum, Nicolae II a decis să

colaboreze cu ei. Ceea ce nu prevăzuse a fost că familia d'Hauteville îşi va pune planurile în aplicare aşa de repede. Au trecut Strâmtoarea Messina în 1060 şi au început să cucerească sistematic Sicilia de la sarazini. În zece ani, au reuşit să ocupe Palermo şi să-i alunge pe bizantini din Bari, ultimul lor bastion din Italia. Apoi cuceritorii normanzi din sud s-au unit, formând Regatul celor Două Sicilii, care a durat până în zilele lui Garibaldi.

Înainte să se încheie cucerirea Siciliei, papa a hotărât să sprijine un alt aventurier normand. În 1066, lui William Bastardul, duce de Normandia, i s-a trimis stindardul Sfântului Petru, prin care i se binecuvânta expediţia împotriva Angliei. Papalitatea credea că aceasta era încă o mişcare inteligentă prin care să-şi formeze un grup de susţinători care nu depindeau de Imperiul German. Din punctul de vedere al lui William, era un mijloc de a-şi convinge trupele să lupte. (Mai târziu a refuzat solicitările papei de a încheia un târg asemănător cu acela făcut în privinţa Siciliei.) Dar încă o dată norocul a fost de partea expediţiei. După ce au aşteptat mai mult timp până să traverseze Marea Manecii, normanzii au atacat armata anglo-saxonă desfăşurată la Hastings. Harold al Angliei, care avusese timp să se întoarcă din nord, unde îşi învinsese alt adversar, Harold al Norvegiei, era încrezător în victorie. Dar, pe 28 septembrie, a murit în luptă, nimerit în ochi de o săgeată normandă. William, acum Cuceritorul, a fost încoronat la Westminster Abbey de Crăciun. Regatul Angliei, asemenea Siciliei, a fost împărţit între cavalerii normanzi, devenind un model de regat feudal. (Englezii pretind că nu a mai fost cucerit niciodată de atunci.)

În martie 1075, un nou papă, Grigore VII (1073 – 1085), a formulat cele 27 de propoziţii din *Dictatus Papae* (Supremaţia papei). Pretindea putere absolută legislativă şi juridică asupra lumii creştine, atât spirituală, cât şi laică, împreună cu dreptul de a detrona monarhii. La scurt timp după aceea, în sinod, a poruncit excomunicarea

oficială a tuturor cârmuitorilor laici care au numit candidaţi în funcţii clericale fără ştiinţa autorităţii ecleziastice. Papa, numit înainte Hildebrand, un călugăr toscan şi sfătuitor de frunte al papilor de dinainte, a fost ales de cardinali, după noua „modă”. Împăratul, Henric IV (1056 – 1106), nu a fost înştiinţat şi cu atât mai puţin consultat. Un conflict major între Imperiul German şi papalitate era pe cale să izbucnească. Era începutul „Luptei pentru învestitură”.

HANSA

Întrucât coloniştii şi cruciaţii germani s-au deplasat spre est, pe ţărmurile Mării Baltice, era normal să urmeze şi interese comerciale. De asemenea, era de aşteptat ca, într-o zonă care ieşea din epoca vikingilor, negustorii stabiliţi în porturile de la Marea Baltică şi Neagră să se alieze pentru a se simţi mai în siguranţă. Prima astfel de *hansa* sau „asociaţie comercială” s-a înfiinţat la Wisby, pe insula Gotland, în 1161, sub numele de „Călătorii din Sfântul Imperiu German uniţi la Gotland”. Într-un secol, o confederaţie mult mai mare de *am-see staten* sau „oraşe portuare libere” s-a dezvoltat de la Atlantic până în Golful Finlandei.

Bund van derdudeschen hanse sau „Liga Hanseatică” şi-a atins influenţa maximă în cursul secolului XIV. Cuprindea o serie de ligi constituente, ale căror delegaţi se întâlneau la intervale regulate ca să-şi coordoneze politicile. Cea mai importantă era „Cercul wendo-saxon” cu sedii la Hamburg, Bremen, Lübeck, Wismar şi Rostock. Cercul westfalian era condus de Köln, cel livonian de Wisby, iar mai târziu de Reval. Cele trei mari cercuri formau un „Triunghi” sau *Drittel*, care era nucleul organizaţiei. Fiecare dintre oraşele membre aveau orăşele dependente, cunoscute sub numele de *vororte* sau „suburbii”, iar Liga în ansamblu a înfiinţat un lanţ de *kontore*” ministere de externe”, de care beneficiau toţi membrii. Existau cinci astfel de kontore: la Bruges –

principalul punct terminus al drumului comercial transalpin spre Veneţia, la „Peterhof” în Novgorod (din 1229), la „Balanţa romană” din Londra (1237), la „Podul German” din Bergen (1343) şi la piaţa anuală de hering din Falsterbo, în Skania.

Puteau deveni membre ale ligii şi alte oraşe, în afară de cele din Germania sau de pe litoral. În unele perioade, aparţineau reţelei peste 200 de oraşe. Acestea se întindeau de la Dinant în vest până la Oslo în nord şi Narva în est. Membrii marcanţi din interiorul continentului au fost Brunswick, Magdeburg, Breslau şi Cracovia.

Liga Hanseatică nu avea o organizare oficială şi nicio conducere centrală. În schimb, cu timpul s-a format un corp de legi şi obiceiuri; iar din 1373, oraşul imperial liber Lübeck a fost confirmat ca sediul curţii de apel şi ca loc al celor mai frecvente întruniri pentru „Adunarea generală” a Ligii sau *Hansetage*, care se ţinea o dată la fiecare trei ani. Legea de la Lübeck a fost adoptată de multe oraşe-membre.

La început, Liga a avut scopul de consolida drepturile de ancorare, depozitare, rezidenţă şi imunitate locală, pe care le solicitau membrii săi ca să-şi poată face afacerile. De asemenea, se preocupa de stabilizarea monedei şi de facilitarea mijloacelor de plată. (Cuvântul englezesc *sterling* derivă de la „Easterling” un epitet atribuit în general negustorilor din Hansa.)

Dar urmărirea intereselor negustoreşti a implicat în curând şi preocupări politice. Arma iniţială a Ligii era *Verhansung* sau „boicotul comercial” al inamicilor. Dar a fost treptat obligată să aplice taxe şi să-şi întărească forţele navale, mai întâi ca să-i reprime pe piraţi şi apoi ca să lupte împotriva politicilor impuse de unele regate, cum ar fi Danemarca. Alianţa dintre

Norvegia, Suedia şi Hansa s-a datorat jefuirii de către danezi a oraşului Wisby în 1361. În acest prim război cu Danemarca, Liga a suferit o mare înfrângere. Dar în cel de-

al doilea război din 1368 – 1369, trupele Ligii au cucerit Helsingborg, au distrus Copenhaga şi au ocupat Soundul. Prin Tratatul de la Stralsund (1370), Danemarca a fost obligată să accepte că niciun rege danez nu va mai fi încoronat fără aprobarea Ligii şi confirmarea privilegiilor sale. [SUND]

După aceea, factorii economici şi politici au provocat declinul treptat al Ligii Hanseatice. Bancurile de heringi din Baltică s-au mutat inexplicabil în Marea Nordului în secolul XV. în aceeaşi perioadă, centrul comercial de gravitate al nordului Europei s-a mutat în Ţările de Jos. Hansa se confrunta cu probleme din ce în ce mari pentru a se impune în faţa unor state moderne precum Anglia, Prusia şi Rusia Moscovită. Închiderea pieţii Peterhof din Novgorod (1494) şi a „Balanţei romane" din Londra (1558) au fost primele semne ale unor vremuri grele. Hansa a primit un sprijin neglijabil din partea Sfântului Imperiu Roman. În timpul Războiului de 30 de ani, aceasta s-a redus la activitatea intensă a celor trei oraşe-membre – Lübeck, Hamburg şi Bremen – care şi-au ţinut ultima Adunare Generală în 1669. De atunci încolo, numele Hansei a fost legat doar de independenţa acelor trei oraşe, care au rămas în afara Uniunii Vamale Germane până în 1889.1

Moştenirea Hansei a rezistat mai mult decât Liga propriu-zisă. De-a lungul secolelor crease un mod de viaţă ale cărei virtuţi durabile sunt impregnate în fiecare piatră a oraşelor ei elegante şi agitate. Să fii hanseatic însemna să aparţii unei civilizaţii internaţionale inimitabile, bazate pe valori şi priorităţi comune. Mari oraşe ca Hamburg, Danzig (Gdańsk) sau Riga nu aveau să împărtăşească acelaşi destin politic, dar şi-au păstrat un puternic sentiment al originilor lor comune. Cetăţenii Hamburgului încă se mândresc să-şi înregistreze maşinile cu vechiul însemn municipal „HH" – Hansestadt Hamburg. Pe

plăcuţele maşinilor din Bremen scrie” HB”, pe cele din Lübeck” HL”, iar pe cele din Rostock” HRO”.

Normal că ideologia nazistă a făcut mari eforturi să-şi însuşească tradiţia hanseatică. De exemplu, într-un celebru tablou pictat de Grotemeyer în 1942, un convoi de căruţe medievale porneşte din Hamburg pe Elba, ca şi cum ar vrea să cucerească acel *Lebensraum* al Germaniei din est. [10]Dar aceasta a fost o falsificare penibilă a adevărului. În istoria germană, tradiţia hanseatică este foarte diferită de prusianism, naţionalism şi imperialism, mişcări care i-au luat locul. În istoria europeană, este un far călăuzitor pentru toţi cei care îşi doresc un viitor bazat pe autonomie locală solidă, cooperare internaţională şi prosperitate reciprocă.

În ciuda elevatului limbaj juridic şi teologic în care s-a purtat, lupta pentru învestitură a fost de fapt o luptă pentru putere. Trebuia împăratul să deţină controlul asupra papei? Sau papa asupra împăratului? Teoria la care s-a ajuns era simplă: creştinătatea latină era susţinută de doi stâlpi ai autorităţii – laică, în fruntea căreia se afla împăratul, şi spirituală, condusă de papă. Dar relaţia dintre cei doi era deschisă interpretărilor. În viziunea imperială, papa trebuia să se limiteze la preocupările privitoare la viaţa spirituală a supuşilor să-i în viziunea papei, cum pământul era sub cer, aşa trebuia să se supună şi împăratul voinţei papei. Propoziţiile din Dictatus al lui Hildebrand erau categorice:

22. Biserica din Roma nu a greşit niciodată şi, aşa cum scrie în Scriptură, nu poate greşi niciodată nici în viitor…

23. Nimeni care se opune Bisericii din Roma nu poate fi considerat catolic.

27. Pontiful îi poate elibera pe vasalii unor oameni nedrepţi de jurământul lor de credinţă…25

---

10 Numai pontiful roman merită titlul de catolic şi „universal“.

La prima vedere, întrucât papa nu avea la dispoziţie mijloacele necesare pentru a-şi pune în aplicare poruncile, se părea că poziţia împăratului era mai avantajoasă. În practică, deoarece mulţi episcopi se simţeau jigniţi de dependenţa lor faţă de protectori laici şi multor baroni le displăcea dependenţa de prinţ sau împărat, forţele centrifugale din ordinea feudală lucrau în avantajul papei. Pe termen lung, lupta s-a poticnit şi s-a transformat într-un compromis, dar nu înainte ca, în prima etapă, împăratul să îndure mari umilinţe.

Provocarea lansată de Hildebrand a dus la o ceartă cu totul lipsită de sfinţenie. La porunca împăratului, episcopii din imperiu l-au excomunicat pe papă. Papa l-a excomunicat imediat pe împărat, eliberându-i pe supuşii acestuia de sub dominaţia lui religioasă. Baronii germani s-au revoltat, alegându-l pe Rudolf de Suabia drept „Caesarul” lor. Henric a ales penitenţa. Trecând Mont Cenis iama, împreună cu soţia şi copilul, l-a căutat pe Hildebrand la castelul izolat din Canossa. Acolo a stat desculţ trei zile în zăpadă, îmbrăcat în zdrenţe, implorându-l pe papă să-i acorde iertarea. În a patra zi, Hildebrand s-a înduplecat, iar Henric i s-a aruncat la picioare, strigând: „Sfinte Părinte, iartă-mă!” Dar chinurile îndurate la Canossa n-au rezolvat nimic; Henric n-a renunţat la obiceiul de a face învestituri. După un lung război civil în Germania şi a doua excomunicare a lui Henric, un sinod de episcopi imperiali s-a întrunit la Brixen şi a ales un „antipapă”, pe Clement III. Apusul avea acum doi papi şi doi împăraţi. În 1083 – 1084, trupele imperiale au ocupat Roma şi l-au închis pe Hildebrand la Castel Sant’Angelo. Robert Guiscard i-a alungat pe germani cu o armată sarazină care a jefuit Roma. Hildebrand a murit în exil. Henric şi-a dat sufletul în 1166, dar nu înainte ca a doua sa soţie, Adélaïde, să-i aducă acuzaţii publice în faţa bisericii. Concordatul de la Worms, încheiat în 1122, a fost un armistiţiu care a aplanat conflictul, acordând atât

papei, cât şi împăratului drept de învestitură. [MARSTON]

MARSTON

Vechiul Marston se întâmplă să fie cea mai apropiată parohie medievală de locul unde s-a scris această carte. Are o istorie neîntreruptă de aproape 900 de ani. O capelă din acest loc a fost donată în 1122 mănăstirii de călugări augustinieni, Sf. Frideswide din Oxford; şi localitatea a fost ridicată la rangul de parohie în secolul următor. În 1451, printr-o bulă papală, a fost unită cu parohia învecinată, Headington, şi aşa a rămas până în 1637. În mare parte din Epoca Modernă, aşezarea a fost susţinută financiar de către lordul Headington.

În lunga sa existenţă, Marston a fost martor la puţine evenimente importante. Acest „sat din mlaştină”, situat la aproape cinci kilometri de Oxford, nu are alte trăsături distinctive în afară de feribotul *Marston*, care a traversat râul Cherwell din 1279 până în anii 1960.

La dimensiunile sale cele mai mari, înainte de a apărea suburbii moderne, în sat erau 40 – 50 de gospodării, ai căror membri lucrau cam 240 de hectare şi aveau în jur de 200 de cai şi vite şi 800 de oi. După 1655, când au fost îngrădite cele două câmpuri mari şi transformate în păşuni, numărul de locuitori a scăzut. În timpul Războiului Civil Englez, Marston a fost ocupat de forţele parlamentare care asediau cartierul general al regelui din Oxford. Comandantul acestora, Sir Thomas Fairfax, a fost cazat în 1643 la familia Croke la conacul din Marston, unde a primit vizita lui Oliver Cromwell. Nu a existat şcoală în sat până în 1816, când s-a construit un pension cu taxă. Şcoala primară s-a deschis în 1851. Singura instituţie de caritate din parohie a luat fiinţă în 1671, mulţumită testamentului unei văduve, Mary Brett, care a lăsat o casă şi un lot pentru a se asigura pâinea săracilor. Singurul locuitor al satului care a dobândit o faimă internaţională a fost un foxterier, o căţeluşă pe nume

Trump, care fusese cumpărată din cătunul Elsfield în 1815. Noul stăpân al lui Trump, Jack Russell, un pastor pasionat de vânătoare, a folosit-o la crearea rasei de câini care îi poartă numele.1

Biserica parohială Sf. Nicolae din Marston, construită în stil gotic târziu, poate fi caracterizată ca „modestă” 2. Are în vest o turlă mai puţin înaltă cu parapet fortificat. Materialul original nu a mai rezistat decât pe ici, pe colo. Majoritatea zidăriei de piatră datează din secolul XV şi a fost restaurată în 1883. Mobilierul de stejar din interior este în mare măsură în stil elisabetan sau iacobin.

O listă cu preoţii care au oficiat aici din 1210 până în 1991 este pusă în naos, pe un panou. În afară de perioada dintre 1529 şi 1637, când la Marston au venit să slujească clerici care nu locuiau în sat, lista transmite un puternic sentiment de continuitate. Numele primului preot consemnat în listă este Osbert, fiul lui Hereward (cca. 1210). John de Bradeley (1349) a murit în timpul Marii Ciume. Robert Kene (1397 – 1398) a fost primul preot care a folosit un nume de familie. Thomas Fylldar (1529), călugăr dominican, a fost ultimul preot catolic înainte de Reformă. John Allen (1637 – 1685), desemnat de arhiepiscopul Laud, a slujit parohia reconstituită patruzeci şi opt de ani. Aşa a făcut şi succesorul său eduardian, John Hamilton Mortimer (1904 – 1952).

Peste tot în Europa, cele câteva zeci de mii de parohii ale bisericii formează o reţea de autoritate teritorială, adesea mai veche şi mai continuă decât aceea a puterii laice. Acestea răspund în faţa episcopului, nu a Coroanei. În Anglia au precedat comitatele. Corespund în mare măsură comunităţilor săteşti, unde preotul-paroh rămâne figura centrală, respectată şi influentă, indiferent de schimbarea regimurilor politice şi a proprietarilor de pământuri, în ultimul timp, consiliul parohial a devenit un element al democraţiei rurale şi, împreună cu fântâna şi casa parohială, un nucleu al vieţii sociale.

Registrele parohiale de naşteri, căsătorii şi decese, care s-au ţinut în Anglia de pe vremea reginei Elisabeta I, sunt una dintre cele mai importante surse de informaţii demografice şi genealogice. Prin ele pătrunzi în istoria locală.3

Mai presus de toate, parohia este piatra de temelie a vieţii ordonate din satele Europei. Ţăranii, prin truda lor neîncetată din toate anotimpurile, au rezistat şerbiei, molimelor, foametei, războaielor, sărăciei şi politicii agrare comune a Uniunii Europene:

Departe de lupta josnică a mulţimilor înnebunite.

Dorinţele lor modeste niciodată nu au rătăcit;

Prin valea izolată, răcoroasă, a vieţii Tăcuţi, au mers pe drumul lor.4

În 1075, oraşul Pisa a încercat să obţină aprobarea papală pentru codul său de legi municipale, numit *consuetudine di mare*. Acesta a fost confirmat printr-un act imperial cu şase ani mai târziu. În cadrul aranjamentului, ducele de Toscana a renunţat la jurisdicţia asupra oraşului şi s-a angajat să nu mai numească alt marchiz în regiune fără consimţământul locuitorilor din Pisa. Pe atunci, Pisa îşi lua precauţii în cazul conflictului iminent între papă şi împărat, dar oferea şi primul exemplu de oraş important care îşi câştiga independenţa. Pisa se îmbogăţise din jafurile făcute în Sicilia şi Sardinia în campaniile împotriva sarazinilor, fapt ce se reflectă în splendida dantelărie de marmură a catedralei sale cu tumul înclinat al baptisteriului (cca. 1089). Mai târziu a fost îngenuncheată de portul rival Genova, iar apoi preluată de vecina sa de pe uscat, Florenţa. Dar dezvoltarea comunităţilor orăşeneşti bogate, cu propriile lor constituţii, forţe militare şi parade civice, a fost o caracteristică a secolelor următoare. În Franţa, Le Mans, St. Quentin şi Beauvais erau oraşe cu propriile lor legi şi conducere la sfârşitul secolului XI. în Flandra, statutul dobândit de St. Orner a deschis drumul pentru oraşele independente Bruges şi Ghent. În nordul

Germaniei, autoguvernarea din Lübeck (1143) a precedat-o pe cea din Hamburg (1189). În aceste comunităţi au început să se formeze asociaţii ale negustorilor şi bresle ale meşteşugarilor.

În mai 1082, oraşul Veneţia a primit o cartă a libertăţilor de la împăratul bizantin, prin care i se garanta tranzit liber şi scutire de taxe pe tot cuprinsul imperiului de la vest de Bosfor. Trei dane de acostare urmau să fie rezervate corăbiilor veneţiene în Cornul de Aur. Pe atunci, concesiile trebuie să fi părut un preţ rezonabil pentru ajutorul acordat de Veneţia în războaiele împăratului cu normanzii. Comerţul dintre Italia şi Levant fusese cu mult restricţionat de la cuceririle otomane din secolul VII, iar negustorii din Veneţia, care fuseseră atât supuşii, cât şi aliaţii împăratului, nu prea aveau multă putere. În această situaţie, Bula de Aur din 1082 s-a dovedit un eveniment important. Acordată în pragul cruciadelor şi a redeschiderii estului Mediteranei, a prefăcut laguna veneţiană în principalul centru comercial dintre Apus şi Răsărit, o putere maritimă ce avea să rivalizeze cu însuşi Constantinopolul. Înainte, oraşul Sf. Marcu, ale cărui relicve fuseseră aduse la Rialto în 828, fusese pus în umbră de insula învecinată Torcello. Ravagiile făcute de maghiari, ca şi invaziile anterioare ale lombarzilor, care îi aduseseră în lagună pe primii refugiaţi, întrerupseseră contactele cu Germania. De acum încolo, comerţul transalpin avea să înflorească. Cu o serie lungă de forturi, puncte comerciale şi mai târziu colonii în Ragusa, Corfu, Corint, Creta şi Cipru, galerele veneţiene puteau să apere convoaiele de transport, pline cu mătase, mirodenii, argint şi sclavi, cherestea, grâne şi sare. Republica Veneţia nu a avut o relaţie lipsită de conflicte cu Bizanţul; în 1182, toţi negustorii săi din Constantinopol au fost masacraţi. Dar oraşul-port a durat mai mult decât Imperiul Bizantin, rezistând până a fost distrus de Napoleon în 1797. [GHETTO] [MORES]

În 1084, la mănăstirea Chartreuse de lângă Grenoble, a fost înfiinţat Ordinul Carthusian de către Sf. Bruno din Köln, (1033 – 1101). Regulile sale stricte ce impuneau meditaţia îi constrângeau pe călugări să trăiască în tăcere, închişi în chiliile lor. În acel timp, trebuie să fi părut o variantă austeră a mai vechiului Ordin Cluniac; de fapt, era un semn că biserica latină intra într-o epocă de instituţionalizare sistematică. În 1098, la Citeaux, în Burgundia, a luat fiinţă Ordinul Cistercian, care avea să reziste mult timp. I s-a datorat în mare parte Sf. Bernard de Clairvaux (1090 – 1153). În alte părţi, clerici laici sau „preoţi obişnuiţi" intrau în comunităţi organizate şi guvernate de cele trei jurăminte: de castitate, sărăcie şi supunere. Mulţi preferau ordinul Sfântului Augustin, devenind astfel augustinieni. Un asemenea grup de călugări, premonstratensienii sau norbertinii, fondat de Sf. Norbert în 1120 la Prémontré, lângă Laon, s-a răspândit repede atât în estul, cât şi în vestul Europei. Cam în acelaşi timp, călugării de la Cluny construiau un lăcaş sfânt care avea să rămână, pentru cinci secole, cel mai mare din lumea creştină occidentală.

În vara lui 1085, Alfonso vii de Castilia-Leon a cucerit oraşul musulman Toledo. Pe atunci părea să fie doar încă un incident la frontiera creştino-musulmană: Alfonso era în relaţii bune cu emirul din Sevilla, a cărui fiică îi era concubină. De fapt, s-a dovedit a fi primul pas din *Reconquista* creştină – lupta de 400 de ani pentru dominaţie în Peninsula Iberică. Toledo era cel mai mare şi central dintre cele 25 de *taifa* sau „mici regate" în care se dezmembrase vechiul emirat Córdoba. Dezbinarea lor le-a dat o şansă domnitorilor creştini. În zece ani, cel mai bun luptător al lui Alfonso, Rodrigo Díaz de Vivar, El Cid, ocupase Valencia. Într-un secol, războaiele dintre creştini şi musulmani se prefăcuseră în lupte de uzură pe toate fronturile. Maurii suferiră o înfrângere decisivă în pasul

Las Navas de Tolosa, în 1212. După cucerirea Cordobei în 1236, a Sevillei în 1248 şi a Murciei în 1266, cea mai mare parte a peninsulei era în mâinile creştinilor. [EL CID]

MORES

La sfârşitul secolului XI, când o prinţesă bizantină a venit la Veneţia să se mărite cu dogele, s-a aflat că fata mânca servindu-se de o furculiţă de aur. A fost aspru dojenită de episcop pentru comportament antisocial. Oamenii din Apusul medieval luau carnea cu degetele dintr-un vas comun. Furculiţa a ajuns să fie folosită de aproape toată lumea doar în timpul Renaşterii şi numai pentru a scoate bucăţele din propria farfurie.1 Masa cu tacâm alcătuit din cuţit, furculiţă şi lingură a fost o inovaţie a secolului XVIII.

Manierele europene pot fi studiate în amănunt din nenumăratele cărţi scrise pentru a-i învăţa pe oameni cum să se poarte. Cele mai vechi astfel de cărţi, cum ar fi *De instituţione novitarum* de Hugh St. Victor (m. 1141), se adresau clericilor. *Maniere curtenitoare* sau *Hofzucht*, apărută în Bavaria şi atribuită lui Tannhäuser, a fost scrisă pentru curtenii grobieni, ca şi cartea lui Russell din secolul XV, intitulată *Book of Courtesye*. Cea mai influentă publicaţie de acest gen, *De Civilitate Morum Puerilium* (1530) de Erasmus, a apărut în 130 de ediţii. A fost retipărită în Rusia după 200 de ani, atunci când Petru cel Mare a vrut să-şi „civilizeze" curtea.2 II *Cortegiano* (Curtezanul) din 1528, de Baldassare Castiglione, şi un tratat latin asemănător (1566) de tukasz Görnicki, s-au bucurat de un succes de durată în toată lumea. După aceea, numeroase ghiduri de comportament în „înalta societate", mai ales pe model franţuzesc, au răspândit bunele maniere în cercuri sociale din ce în ce mai largi.

La un moment dat, istoricii tratau manierele ca făcând obiectul modei trecătoare. Dar specialiştii au demonstrat că acestea oferă dovezi de necontestat asupra unor

profunde schimbări sociale şi psihologice. Atitudinile faţă de orice activitate pot fi împărţite de-a lungul timpului şi asociate cu tendinţele pe termen lung.

De exemplu, interdicţiile în privinţa scuipatului relevă o serie de schimbări fundamentale:

Nu scuipaţi peste sau pe masă. (Anglia, cca. 1463)

Nu scuipaţi în partea cealaltă a mesei, ca vânătorii. (Germania, sec. XV) întoarceţi-vă când scuipaţi, ca să nu ajungă saliva la cineva. Dacă vă cade scuipatul pe podea, călcaţi imediat pe el. (Erasmus, 1530)

Ar trebui să vă abţineţi să scuipaţi la masă, în măsura posibilului. (Italia, 1558) înainte vreme era permis să scuipi pe jos în faţa cuiva de rang înalt... Astăzi, e o dovadă de proastă creştere. (Franţa, 1572)

Scuipatul frecvent este dezagreabil. În casele nobililor, se scuipă în batistă... Nu scuipaţi aşa departe încât să trebuiască să vă căutaţi saliva ca s-o călcaţi în picioare. (Liège, 1714)

E o dovadă de foarte proastă educaţie să înghiţiţi ce ar trebui să scuipaţi... după ce aţi scuipat într-o batistă, împăturiţi-o imediat, fără să vă uitaţi la ea, şi puneţi-o în buzunar. (La Salle, 1729)

Este de neiertat pentru copii să-şi scuipe în faţă tovarăşii dejoacă. (La Salle, 1774)

Scuipatul este un obicei dezgustător în orice ocazie. În afară de faptul că e bădărănesc şi scârbos, face foarte rău sănătăţii. (Anglia, 1859)

Aţi observat că astăzi [ascundem] ceea ce taţii noştri nu ezitau să arate fără jenă?... Scuipătoarea e o piesă de mobilier care nu se mai găseşte în casele din zilele noastre. (Cabanès, 1910) 3

Din toate acestea reiese că nevoia de a scuipa nu era reprimată până în secolul XVIII, dar apoi constrângerile referitoare la locul, timpul şi împrejurările în care se putea scuipa s-au înmulţit treptat. În secolul XIX, scuipatul a devenit un lucru reprobabil, presupunem că din cauza

fricii de tuberculoză. Totuşi, exista o anumită ipocrizie în bunele maniere care permiteau folosirea pe scară largă a scuipătorii – un obiect necesar obiceiului de a mesteca tutun. Abia în secolul XX s-a interzis scuipatul. Anunţuri cu „Nu scuipaţi!” au existat în autobuzele din Londra până în anii 1960. Pe atunci, unii membri ai formaţiilor de rock erau îndemnaţi de fanii lor să scuipe în semn de sfidare a societăţii. Dar scuipatul mai poate încă reveni la „statutul său respectabil”.

Aşa cum se consideră că „procesul civilizator” conduce treptat la stăpânire de sine în societate, la fel şi educaţia copiilor duce la o mai mare stăpânire de sine în rândul adulţilor:

Aşadar, procesul socioistoric desfăşurat de-a lungul secolelor, în care ştacheta a ceea ce este ruşinos şi jignitor se ridică încetul cu încetul, are loc într-o formă mai redusă în viaţa fiinţelor umane… Am putea vorbi, în paralel cu legile biogenezei, de o lege fundamentală a sociogenezei şi psihogenezei.4

Criticii teoriei „civilizatoare” ar putea să aducă obiecţii unei definiţii atât de limitate a civilizaţiei. Unii ar putea s-o creadă o teorie tipic germană – doar ordine în obiceiuri şi capete seci. Mulţi ar putea susţine că arta lui *savoir faire* presupune mai mult decât capacitatea de a deţine controlul asupra scuipatului, sfincterelor sau a tacâmurilor de argint. „Curbele civilizaţiei” ale lui Norbert Elias şi teoria sa cu privire la progresul în salturi nu vor convinge pe nimeni. Dar toţi vor recunoaşte existenţa unei prăpăstii între „omul civilizat occidental” şi tipurile medievale de comportament, când lipseau cu desăvârşire conceptele moderne de igienă, respect reciproc, intimitate, şi „spaţiu personal”. Nu ne rămâne decât să medităm asupra altor interdicţii din Evul Mediu:

Nu e frumos… să porţi coif când slujeşti doamnele.

Nu vă suflaţi nasul cu degetele cu care ţineţi carnea.

Dacă vă vine să vă scărpinaţi la ceafă, faceţi-o

politicos cu haina voastră.

Vânturile pot fi ascunse tuşind în acelaşi timp.

Înainte să vă aşezaţi, asiguraţi-vă că locul vostru n-a fost murdărit.

E nepoliticos să salutaţi pe cineva care urinează sau defechează.

Când mâncaţi, nu-i uitaţi pe cei săraci. Domnul vă va răsplăti.5

EL CID

Cavalerul Rodrigo Díaz a murit la Valencia în 1099. Conform istoriei, a luptat toată viaţa atât pentru mauri, cât şi împotriva lor. Dar legenda l-a ridicat întotdeauna la rangul de *al-sayyid* (în arabă) sau E/C/ d, „Stăpânul”; şi l-a prefăcut în apărătorul nepătat al cauzei creştine, eroul Castiliei. Legenda se răspândise deja un secol mai târziu, prin epopeea cavalerească *El Canto de-l mi-o Cid*.*1*

Transformarea figurilor istorice în eroi naţionali cu un statul special este un proces mult mai complicat decât glorificarea bărbaţilor şi femeilor celebri. Face parte din căutarea unei identităţi colective care poate fi găsită doar prin antiteză cu vecinii ostili sau asupritorii. În Anglia, a cărei istorie a dus mereu lipsă de invadatori din exterior, singurul candidat posibil a fost Robin Hood, haiducul din umbră care îi apăra pe oamenii de rând de hrăpăreţii baroni anglo-normanzi. Eroii naţionali ai ţărilor învecinate cu Anglia, fie Lllywelyn ap Gruffydd, William Wallace, supranumit Braveheart, Hugh O’Neill sau Ioana d’Arc, au fost cu toţii personaje care luptau împotriva englezilor. În istoria britanică mai recentă, eroii naţionali nu puteau fi decât figuri militare care, ca amiralul Nelson sau ducele de Wellington, au salvat imperiul de duşmanii străini. În Albania, George Castriota (cunoscut ca „Skanderbeg”, 1403 – 1467) era considerat, ca şi El Cid, simbolul rezistenţei împotriva otomanilor, cu toate că şi el se alăturase acestora, iar apoi îi părăsise atât pe ei, cât şi cauza musulmană.

Cultul eroilor naţionali a devenit obligatoriu când Romantismul s-a combinat cu Naţionalismul, în secolul XIX (vezi p. 815). Naţiunile cărora le lipsea un erou din vechime au adoptat unii mai recenţi: Kościuszko, Kossuth şi Shamil au luptat împotriva ruşilor; Andreas Hofer din Tirol, împotriva francezilor; Janosik", Robin Hood al Tatrei", împotriva austriecilor, în partea de nord a Munţilor Tatra, Janosik este eroul polonezilor munteni: în partea sudică, eroul naţional al Slovaciei.3 Ar fi corect să afirmăm că, în privinţa actualei identităţii europene, nu există niciun erou al Europei.

Pe 27 noiembrie 1095, la Sinodul din Clermont, în Auvergne, papa Urban II i-a chemat pe toţi creştinii la lupta pentru eliberarea Ierusalimului. De pe podiumul care trona pe o colină de sub Notre Dame du Port, s-a adresat unei mulţimi de episcopi cu mitre, cavaleri şi oameni de rând. Pe atunci, încerca să promoveze aşa-zisul armistiţiu al lui Dumnezeu şi să pună capăt războiului endemic din societatea feudală. De asemenea, ducea o politică de reconciliere cu patriarhul Bizanţului, fiind dornic să împărtăşească nefericirea bizantinilor de care se apropia armata turcească. Totuşi, apelul său a reuşit să atingă o coardă sensibilă, aducându-i simpatia poporului: mulţimea a strigat *Dios la volt*, „E voia lui Dumnezeu"; un cardinal a căzut în genunchi, apucat de convulsii, recitând *Confiteor*. Atunci şi acolo, oamenii s-au îmbulzit să intre în armată. Ideea unei cruciade, un „război în numele Crucii", a fost îmbrăţişată peste tot unde erau creştini catolici. Predicatori ca Petru Sihastrul au răspândit cuvântul papei. De atunci încolo, timp de şase-şapte generaţii, conţi, regi, oameni de rând şi chiar copii s-au strâns „să ia crucea" şi să lupte cu păgânii din Ţara Sfântă.

Toate aceste progrese au contribuit la ceea ce învăţaţii au numit „Renaşterea din secolul XII" – momentul în care, pe fondul unei încrederi şi prosperităţi sporite, creştinătatea din Apus a încercat să-şi împlinească

idealurile. Evenimente ca „Lupta pentru învestitură” sau cruciadele nu erau doar dovada existenţei unor noi energii; erau mai degrabă „ideologice”. Setea de cunoaştere era inerentă noii mentalităţi. S-a constatat o însemnată creştere a numărului cărţilor şi a colecţiilor din biblioteci în centrele culturale recunoscute. Clasicii latini erau idolatrizaţi; limba latină era simplificată şi perfecţionată; poezia latină a revenit în modă:

Meum est propositum în taberna mori.
Ut sunt vina proxima morientis ori.
Tunc cantabunt letius angelorum cori:
„Sit Deus propitius huic potatori”.

(M-am hotărât să mor în tavernă. Fie-mi vinul ca moartea aproape de buze.

Apoi corul de îngeri vesel va cânta: „Mila Domnului pentru acest beţivan”.) 26

S-a scris istorie în orice formă, de la simple anale şi vieţi ale sfinţilor până la tratate ca *De pignoribus santorum* (cca. 1119) de Guibert de Nogent, *Gesta regum* (1120) de William din Malmesbury sau *Gesta* (cca. 1156), în care Otto von Freising relatează faptele de vitejie ale împăratului Frederic I. în *Historia Regnum Britanniae* (cca. 1136), o scriere fantastică, Geoffrey din Monmouth a strâns o colecţie de basme şi legende din trecutul celtic, care aveau să fie adăugite şi înfrumuseţate de numeroşi poeţi şi trubaduri. Sistematizarea Legii Canonice, mai ales în *Decretum* (1141), de către Gratian din Bologna, a însoţit studiul dreptului roman cu ajutorul a numeroşi interpreţi ai textelor juridice, începând cu Imerius (apogeu cca. 1130). S-a înmulţit numărul de traducători din arabă şi greaca veche, printre aceştia fiind şi învăţaţi ca Adelard din Bath şi Burgundio din Pisa. Şcoli de drept, medicină şi învăţământ general au înflorit la Salerno, Montpellier şi mai ales la Bologna. La nord de Alpi, şcolile de pe lângă catedrale, ca acelea de la Chartres şi Paris, au intrat în competiţie cu vechile centre monastice, în care Anselmo

de Aosta (1033 – 1109), un timp abate de Bec, şi arhiepiscopul de Canterbury, fuseseră figuri centrale. La Palermo, în Sicilia, şi la Toledo, în Spania, înţelepciunea anticilor, păstrată de învăţaţii arabi, a fost în sfârşit transmisă creştinătăţii. Comentariile lui Averroes din Córdoba (Ibn Rushd, 1126 – 1198) au făcut din Aristotel marele filosof al Evului Mediu. Spania musulmană a dat Europei numerele zecimale şi competenţă în matematică. [XATIVAH]

Literatura de curte a apărut ca reacţie la stilul de viaţă grosolan al baronilor şi la constrângerile morale ale bisericii. La început, au fost două mari centre – la curţile franceze din nord, care au popularizat aşa-numitele *chansons de geste*, celebrând isprăvile cavalerilor franci şi arturieni, şi la curtea Aquitaniei de la Poitiers, care s-a specializat în *chansons d'amour*, cântecele „iubirii curteneşti". Primele, din care au apărut multe în deceniile de după 1120, se bazau în mare măsură pe cultul lui Carol cel Mare, mai ales în poeme epice precum *La Chanson de Roland* şi derivatele acestuia – *Pélérinage de Charlemagne* sau *La Prise d'Or ange*. Ultimele, care au ajuns celebre după 1170, au elaborat un cod stilizat de maniere, consemnat în cele 31 de articole din *De Arte Honeste Amandi*, „Arta iubirii oneste", concepute de Andreas Capellanus. Aceste reguli, care făceau din *dompna* sau „iubită" stăpâna afecţiunii cavalerului, inversau rolul sexelor din acea epocă şi încălcau tradiţiile matrimoniale. „Căsătoria, spunea Andreas, nu e un obstacol în calea iubirii". Se poate ca acest gen literar să-şi fi avut originile în Spania musulmană; dar a fost îmbrăţişat de trubadurii din tot sudul, de unde s-a răspândit printre truverii din nord şi aşa-numiţii *Minnesänger* din Germania. „Iubirea, scria unul dintre autorii lui *Tristan*, e mai puternică decât legile". Dar recunoscutul maestru al romanelor curteneşti a fost Chrétien de Troyes (cca. 1135 – 1190), originar din

Champagne, autor al trilogiei – *Yvain, ou le Chevalier au Lion*, *Lancelot, ou le Chevalier à la Charette* şi *Perceval, ou le Conte du Graal*. [TRISTAN]

Arta şi meşteşugul producerii de hârtie au fost consemnate pentru prima dată în Europa în 1144, în micul oraş maur Xativah, acum San Felipe, lângă Valencia, l-a luat 1.000 de ani să străbată Eurasia, din China, via Samarkand şi Cairo. Importante inovaţii tehnice, printre care înmuierea matriţelor şi semnele colorate, au fost făcute întâia oară în Italia, cel mai probabil la Fabriano, lângă Ancona. Primul semn cunoscut era un F mare (pentru Fabriano).

De acolo, hârtia s-a răspândit peste tot, înlocuind materialele de scris mai vechi, ca papirusul şi pergamentul. Primele manufacturi de hârtie au apărut la Ambert în Auvergne (1326), Troyes (1338), Nürnberg (1390), Leira în Portugalia (1411), Hertford în Anglia (mijlocul secolului XIV), Constantinopol (1453), Cracovia (1491) şi Moscova (1565). Cererea de hârtie a crescut mult după inventarea tiparului. [TIPARNIŢĂ]

Mărimi standardizate ale colilor de hârtie au fost introduse la Bologna: imperială (56 x 46 cm), regală, medie şi de arhivă. Paginile cărţilor se realizau împăturind foile o dată (folio), de două ori (quarto) sau de trei ori (octavo). În 1783, fraţii Montgolfier, care deţineau o fabrică de hârtie la Annonay, şi-au construit din hârtie balonul cu aer cald. Dar hârtia a avut o importanţă covârşitoare în răspândirea cunoştinţelor. „Slăvit fie cel ce a inventat hârtia, scria Herder, care a făcut mai mult pentru literatură decât toţi monarhii din lume”.

Hârtia lucrată manual mai are adepţi chiar şi astăzi. Există o Asociaţie Internaţională a Istoricilor Hârtiei, cu o revistă editată în Germania şi o serie de muzee ale hârtiei. Vechile manufacturi de hârtie mai funcţionează la

Fabriano, la Moulin Richard-en-Bas în Franţa, la Koog aan de Zaan în Olanda, la Niederzwonitz în Germania, la St. Alban în Basel, Elveţia, şi la Duszniki Zdröj în Silezia.1

Lupta Imperiului German cu papalitatea fusese întotdeauna complicată de politica Italiei. Dar în secolele XII ŞI XIII, lucrurile se încurcaseră rău, iar ambele părţi implicate în conflict erau mult slăbite. Pe lângă ideologia hildebrandrină a papilor, împăraţii germani au trebuit să facă faţă şi tendinţelor separatiste ale ducatelor tribale, în special ale Saxoniei, rivalităţilor dinastice din Germania, mai ales celei dintre guelfi şi familia Hohenstaufen, încăpăţânatei dorinţe de independenţă a oraşelor din Lombardia, toanelor Romei, şi îndepărtatului Regat al Siciliilor. Aşadar, calea spre puterea imperială era presărată cu obstacole. Competitorii trebuiau să obţină mai întâi sprijinul nobililor şi episcopilor germani şi apoi să câştige întrecerea în urma căreia erau numiţi regi ai Germaniei. După aceea, aveau de trecut prin aceleaşi greutăţi pentru a câştiga coroana Italiei. Numai atunci puteau să intre în ultima fază a jocului pentru putere şi să încerce să fie încoronaţi ca împăraţi de către papă. Timp de peste un secol, această cursă cu obstacole a cheltuit energia a trei generaţii de bărbaţi puternici din Casa de Hohenstaufen von Weiblingen – Frederic I Barbarossa, Henric VI şi inimitabilul Frederic II.

Barbarossa (1155 – 1190), fiu al ducelui de Suabia (din neamul Hohenstaufen) şi al unei prinţese guelfe din Bavaria, a fost însurat cu moştenitoarea provinciilor Franche Compté şi Arles, unde a fost încoronat rege. Apoi, având destulă putere, a reuşit să-i împace pe ducii germani, mereu în conflict. Principalul său rival guelf, Henric Leul, duce de Saxonia şi Bavaria, s-a ruinat într-un proces împotriva curţii imperiale, în urma căruia a fost spoliat de majoritatea posesiunilor sale. Dar conflictul de la Dieta din Besançon din 1157, unde legatul papal s-a referit la coroana imperială ca la un „beneficiu”

ecleziastic, a revigorat „Lupta pentru învestitură”. Al doilea conflict, la Dieta din Roncaglia, în 1158, în care grupul imperial a scos în evidenţă suveranitatea „guvernatorului imperial” sau *podestă* asupra tuturor celorlalţi oficiali din oraşele imperiului, a alimentat nesfârşitele războaie dintre ligile lombarde. Barbarossa a urmat exemplul predecesorilor să-i – a fost excomunicat de papă, a organizat alegerea altui papă, s-a confruntat cu revolte în Germania, a intrat în conflict cu Roma şi a condus şase campanii obositoare în Italia. Pe 27 iulie 1177, în portalul bisericii Sf. Marcu din Veneţia, la o sută de ani după Canossa, a căzut în genunchi în faţa papei Alexandru III şi a obţinut iertarea. Dar, ca şi la Canossa, era doar un gest. Cel mai mare succes al său a fost că şi-a căsătorit fiul, pe Henric (1190 – 1179), cu moştenitoarea normandă a Siciliei, Constanza di Apulia. În 1186, a asistat la cununia tinerilor în Milano, oraş pe care îl asediase cu 18 ani în urmă. Încrezător în faptul că va despărţi papalitatea de aliaţii săi sicilieni, a plecat să lupte în Cruciada a III-a şi nu s-a mai întors niciodată. [CONSPIRO]

CONSPIRO

Liga Sfintei Curţi, sau *Heilige Fehme*, se deosebea de altele prin faptul că era cea mai veche societate secretă din Europa – cu excepţia celor care au rămas cu adevărat secrete. A devenit foarte cunoscută în Germania în timpul tulburărilor care au urmat exilului impus de împărat lui Henric Leul, conducătorul partidului guelfilor, la sfârşitul secolului XII. Scopul său era să aplice legea în orice loc unde autoritatea imperială nu mai exista, prin aşa-numiţii *Freischöffen* sau *frâne-juges* şi să ţină populaţia sub teroare. Liga avea o castă elitistă de iniţiaţi, cărora li se spunea *Wissenden* sau „sages”, un sistem sofisticat de jurăminte, însemne şi ritualuri şi o structură ierarhică în frunte cu un *Oberststuhiherr* – iniţial arhiepiscopul de Köln. În secolul XIV, avea deja 100.000 de membri.

Activităţile sale în Westfalia erau recunoscute oficial. În secolul XV, recrutându-l pe însuşi împăratul Sigismund, influenţa sa nu a scăzut nici în timpul reformelor juridice din anii 1490. Ultima sa întrunire a avut loc în 1568.

Femgerichte (curţile din păduri) urmau aceleaşi proceduri, audiau martorii acuzării şi ai apărării. Dar moartea era singura lor sentinţă. Persoana condamnată era spânzurată de un copac în care era înfipt un cuţit gravat cu literele mistice SSGG (iniţialele cuvintelor *Stein*, *Strick*, *Gras*, *Gr* un – „Piatră", „Frânghie", „Iarbă", „Verde".

Societăţile secrete se pot clasifica în politice, religioase, sociale şi criminale, deşi aceste categorii s-au suprapus de multe ori. La începutul secolului XVII, mistica Frăţie a Rozacrucienilor a hotărât să-şi facă existenţa cunoscută. Teosofia sa ocultă a fost sistematizată de englezul Robert Fludd (1574 – 1637). A stârnit un interes considerabil în nordul Europei, de la Bacon la Descartes printre alţii, şi a exercitat o importantă influenţă asupra fazelor iniţiale ale Francmasoneriei. [MASON]

Între 1776 şi 1785, Ordinul Luminăriilor, înfiinţat de Adam Weishaupt, se declara în favoarea unor reforme sociale foarte progresiste în Bavaria. Membrii săi aveau legături strânse atât cu francmasonii, cât şi cu iacobinii. În secolul XIX, au apărut Carbonarii (vezi p. 823), Mafia şi societăţile secrete din Irlanda. Unele există încă.1

Teoriile conspiraţiilor din istorie nu mai sunt la modă. Dar istoria europeană nu a dus niciodată lipsă de societăţi conspiraţioniste, conspiraţii sau conspiratori.

Nepotul lui Barbarossa, Frederic II (1211 – 1250), era fiul împăratului Henric IV şi al Constanze! de Sicilia. A moştenit Sicilia, strâns legată de imperiu, şi şi-a iubit aşa mult regatul, încât a fost acuzat că neglijează restul imperiului. Cruciat, filosof, ornitolog, protector al artelor şi al evreilor şi stăpânul unui harem, Frederic II a fost

excomunicat de papă de două ori pentru nesupunere şi declarat oficial eretic de un Consiliu General. A domnit în sud ca un despot, impunând bisericii şi statului o administraţie centralizată eficientă. A şi încurajat cultul propriei sale personalităţi. Avea o curte strălucitoare şi cultivată la Palermo – un măreţ amestec de elemente latine, germane, evreieşti, greceşti şi sarazine. Pentru contemporanii săi erau *stupor mundi*, „minunea lumii".

Totuşi, era imposibil să conduci prin mijloace autocratice un întreg imperiu constând în feude separate, aşa că, în afara Siciliei şi zonei Napoli, Frederic II a fost obligat în repetate rânduri să facă anumite concesii ca să menţină imperiul intact. În Germania, după ce a acordat bisericii o cartă a libertăţilor (1220), a renunţat la controlul direct asupra pământurilor clerului, sperând să conducă prin prelaţi ca arhiepiscopul de Köln. Drept urmare, a reuşit ca fiul său, Henric VII, să fie ales rege al romanilor. În 1231, la Dieta din Worms, i-a poruncit lui Henric să promulge un *Statutum in favorem Principum*, prin care prinţilor laici li se acordau aceleaşi libertăţi extinse ca şi episcopilor. În Est, i-a garantat drepturi nelimitate vechiului său camarad de cruciadă, Hermann von Salza, primul Mare Maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, care a încercat de mai multe ori să-i medieze conflictul cu Roma. În nordul Italiei, repetatele sale încercări de a consolida partidul dominant al ghibelinilor au fost mereu dejucate de tacticile abile ale papei, în special ale lui Grigore IX (1227 – 1241), şi ale ligii oraşelor lombarde.

Frederic trăia într-o furtună pe care nu o iscase numai el. Apărător al papalităţii în tinereţe, primise Sicilia doar cu sprijinul papei şi ajunsese în cele din urmă împărat la sfârşitul unui război de 21 de ani între baronii din Germania, când papa s-a împotrivit celuilalt pretendent şi client al papalităţii, Otto de Brunswick. Nu a participat la bătălia hotărâtoare de la Bouvines, în Flandra, când

francezii au zdrobit coaliţia antipapală a lui Otto. A fost o ironie a jocurilor politice faptul că papa avea să se întoarcă împotriva sa. În 1235, a restabilit cu forţa ordinea în Germania, surghiunindu-şi fiul mai mare, Henric, în favoarea celui mai mic, Conrad. În 1236 – 1237, a înfrânt oraşele lombarde la Cortenuova şi a mărşăluit prin Cremona cu oşteni călare pe elefanţi. În 1241, după ce a scufundat o flotă papală lângă Genova, a luat ostatici mai mulţi arhiepiscopi şi preoţi ostili. Dar în 1248, după nereuşitul asediu al Parmei, şi-a pierdut haremul. Se pare că nicio forţă de pe pământ nu putea stăvili ura dintre fanaticii guelfi şi ghibelini.

După moartea lui Frederic, fiul său, Conrad IV (1250 – 1254), şi nepotul lui, Conradin (m. 1268), n-au reuşit să asigure succesiunea Dinastiei Hohenstaufen, iar imperiul a fost din nou slăbit o lungă perioadă de timp (1254 – 1273). Papa a cerut imediat supremaţia asupra Siciliei, care a fost dată angevinilor francezi. Papii, chipurile victorioşi, erau totuşi din ce în ce mai aproape de a depinde de Franţa. Sub Grigore X (Tedaldo Visconti, 1271 – 1276), s-au finalizat aranjamentele prin care se asigurau alegeri papale rapide şi eficiente. [CONCLAV]

Franţa a fost cea care a profitat cel mai mult de slăbiciunea imperiului. În secolul XI, regii capeţieni erau stăpâni doar în minusculul domeniu regal din de France, în jurul Parisului; în alte părţi, prerogativele regalităţii erau exercitate de seniorii feudali. Dar, începând cu Ludovic VI (1108 – 1137), o serie de monarhi longevivi au consolidat regatul Franţei. Au fost ajutaţi în acest sens şi de o mare explozie demografică, mai ales în provinciile din nord, care a antrenat o creştere a numărului de comunităţi prospere, precum şi de achiziţiile teritoriale, în special în Midi. Ludovic VII (1137 – 1180) a fost destul de puternic să conducă toată nobilimea franceză în Cruciada a II-a, iar apoi să-şi lase regatul pacificat şi să meargă în pelerinaj la

Compostella şi Canterbury. După ce şi-a repudiat regina, Eleonora de Aquitania, care s-a măritat imediat cu vasalul său, Henric II al Angliei, a îndurat umilinţa de a vedea cum dinastia rivală, Plantagenet, îşi forma un regat de la graniţa cu Scoţia până la Pirinei. Dar criza a trecut; iar capeţienii urmau să-şi redobândească supremaţia. (Vezi anexa III, p. 1084.) [GOTIC]

GOTIC

Vizitatorilor abaţiei St. Denis de lângă Paris li se arată arcadele ascuţite din absida pe care a terminat-o abatele Suger în 1143 sau 1144, despre care se spune că au fost începute în stil gotic. Dacă lucrarea de arhitectură de la St. Denis a precedat sau nu bolţile gotice ale catedralei din Sens, construită în aceeaşi perioadă, rămâne o problemă controversată. Dar cea mai veche bazilică franceză, locul a numeroase încoronări şi înmormântări de regi, precum şi cel al *oriflamme*, era potrivit pentru aşa nişte evenimente de seamă; şi e sigur că a precedat atât Notredame de Paris, capodopera „stilului de tranziţie”, cât şi minunatele catedrale de la Chartres, Reims şi Amiens.

De la începuturile sale în Franţa, goticul s-a răspândit peste tot în lumea catolică şi avea să devină stilul arhetipal în care se construiau bisericile de la nord de Alpi. S-au înălţat multe catedrale gotice, din Sevilla la vest până la Dorpat în nord şi Milano în sud. Stilul acestora era imitat în mii de biserici parohiale.

Mulţi experţi susţin că s-a obţinut cel mai spectaculos efect estetic la Sainte-Chapelle, care a fost terminată în Paris la ordinul lui Ludovic cel Sfânt pe 25 aprilie 1248. Mai mică decât vastele catedrale, este un edificiu de o graţie rafinată, cu o lumină deosebită care se filtrează prin ferestrele înalte şi zvelte, cu vitralii scânteietoare-Aflată mult mai departe, între Vistula şi Bug, capela castelului Sfintei Trinităţii din Lubin, constituie unul dintre acele puncte de orientare care îţi oferă posibilitatea de a privi

Europa ca pe un întreg. Construită în stil gotic pur din ordinul regelui Wfadistaw Jagietlo (m. 1434), pentru o capitală a Poloniei şi Lituaniei care nu s-a dezvoltat niciodată, constituie un ecou îndepărtat şi rustic al Sainte-Chapelle. Ca şi în cazul catedralei gotice învecinate de la Sandomierz, pereţii interiori erau pictaţi într-un splendid stil bizantin, bogat ornamentat, cu fresce concepute de artişti aduşi din Rutenia sau poate din Macedonia ocupată de Imperiul Otoman. A fost înălţată pe timpul când arhitectura Apusului se îmbina cu stilul decorativ al Orientului. Data finalizării ei este menţionată la sfârşitul unei lungi dedicaţii scrise cu litere chirilice, în limba vechii biserici slavone, ca fiind ziua de Sf. Laurenţiu, anul 1418.

Totuşi, perioada stilului gotic nu s-a încheiat cu ridicarea de biserici medievale. Acesta a renăscut ca stil arhitectural preferat în epoca romantică, care încerca să-i recupereze marele farmec estetic şi să-l aplice la tot felul de clădiri laice. Primăria din Manchester, castelul fantastic al regelui Ludovic al Bavariei de la Neuschwanstein şi băile austriece de la Cracovia, aflate la punctul terminal al linei de metrou 13, toate sunt urmaşele bazilicii abatelui Suger.

Toate interpretările moderne ale stilului gotic sunt încă tributare entuziasmului din secolul XIX. Teoriile lui Schlegel, Ruskin şi Villet-le-Duc au fost la fel de imature ca şi înclinaţia lor de a „îmbunătăţi” originalele medievale, inclusiv St. Denis. De la un termen care definea un „dispreţ suveran” pentru „sălbăticie”, ca să folosim cuvintele lui Ruskin, goticul a devenit obiectul unei admiraţii înflăcărate.1 Eseul lui Goethe, intitulat „Von deutscher Baukunst” (*Despre arhitectura germană*), în care autorul ridica în slăvi Catedrala din Strasbourg şi pe arhitectul ei, Erwin von Steinbach, a inspirat pe mulţi alţii. La un moment dat, învăţaţii germani au fost tentaţi să pretindă că goticul aparţine poporului lor. De fapt, goticul a fost unul dintre cele mai internaţionale stiluri, cu

numeroase variante regionale. Reprezintă unul dintre factorii pe care s-ar putea întemeia cu uşurinţă teorii despre unitatea culturală a Europei.2

În această perioadă, problemele Franţei şi ale Angliei au rămas strâns legate unele de altele. Dinastia angevină sau Plantagenet a luat fiinţă prin căsătoria anglo-normandă a nepoatei lui William Cuceritorul, Matilda, cu Geoffrey Plantagenet, conte de Anjou. Fiul lor, Henric II (1154 – 1189) a pus capăt anarhiei ce prevala din timpul domniei lui Ştefan şi a rămas destulă vreme cu regina lui, Eleonora, ca să procreeze un neam de monarhi ce avea să reziste pe tronul Angliei până în 1399. Domnia sa a fost marcată de reforme importante, de invazia engleză în Irlanda, de nenumărate călătorii în toate locurile dintre Northumberland şi Gasconia şi de conflictul între biserică şi stat, care a culminat cu asasinarea arhiepiscopului Becket (1170). Pe fiul său mai mare, Richard Inimă-de-Leu (1189 – 1199), nu-l interesau decât cruciadele. Fratele lui Richard, Ioan Fără-de-Ţară (1199 – 1216), şi-a pierdut încrederea supuşilor din cauza repetatelor sale acte tiranice, a pierdut şi ducatul Normandie! în urma înfrângerii suferite în Bătălia de la Bouvine (1214) şi a mai pierdut şi iniţiativa în politica engleză prin concesiile făcute în Magna Carta (1215). Fiul lui Ioan, Henric III (1216 – 1172), a fost un rege longeviv, exilat de Dante în „limbul sufletelor incapabile”.

În primele decenii ale domniei Plantageneţilor au început şi incursiunile englezilor în Irlanda. O bandă de aventurieri anglo-normanzi, condusă de Richard „Strongbow”, conte de Pembroke, a conspirat să-l sprijine pe regele din Leinster, alungat de pe tron. Cavalerii lui în zale au înaintat atât de mult în ţară, după ce debarcaseră la Wexford în 1169, încât Henric II s-a simţit obligat să-i urmeze şi să primească jurământul de vasalitate al principalilor regi irlandezi. De atunci, englezii n-au mai

plecat niciodată din Irlanda. Ioan Fără-de-Ţară a obţinut titlul de *Dominus Hiberniae*, „Domn al Irlandei”, în timpul vieţii tatălui său. În 1210, a întemeiat o colonie engleză la Dublin, formând o serie de comitate guvernate de legi şi judecători englezi. Sub Henric III, s-au luat primele măsuri discriminatorii în vederea separării legale a nou-veniţilor de băştinaşi şi excluderii irlandezilor din funcţii de autoritate.

Eleonora de Aquitania (1122 – 1204) a fost o personalitate de seamă a timpului ei. S-a distins nu numai prin inteligenţa ei remarcabilă, dar şi prin imensa influenţă pe care a avut-o în politică şi în cultură. Femeia era moştenitoarea îndărătnică a unui mare ducat. Măritată la 15 ani, a trebuit să fie adusă din Cruciada a II-a în arest, pentru că îşi sfidase soţul. Repudiată la 28 de ani, s-a recăsătorit după doar două luni, iar apoi a dat cea mai mare lovitură dinastică a secolului. Trăind separată de cel de-al doilea soţ după vârsta de 45 de ani, din cauza legăturii acestuia cu frumoasa Rosamund de Gotistow, s-a întors să domnească în provincia ei de baştină, Poitiers. În mijlocul copiilor şi nepoţilor ei, a trăit să-l vadă pe unul împărat, pe trei regi ai Angliei, pe alţii regi în Ierusalim şi Castilia; unul dintre urmaşii ei a ajuns Duce de Bretania şi una dintre fete, regina Franţei. La Poitiers, în fruntea unei suite de doamne la fel ca ea, a devenit „regina trubadurilor”:

Doamna vostre sui e serai Del vostre servizi garnitz.
Vostr om sui juratz e plevitz.
E vostre în era des abans.
E vos etz i-o meus jos primers.
E şi seretz vos la derrers.
Tan corn la vida în ei durons.

(Doamnă, al vostru sunt şi voi fi mereu, / Jurai să vă slujesc toată viaţa mea. / Acesta mi-e jurământul de fidelitate/ Ce vi l-am făcut de mult. / Căci prima bucurie în voi mi-o găsii, / Aşa că voi fi aici până-n ultima mea clipă, /

Cât timp mai am un strop de viaţă-n mine.) 27

Francezii ostili au încercat să păteze reputaţia Eleonorei, inventând poveşti despre otrăviri şi incest. Dar ea rămâne o figură centrală în istoria culturii unui ţinut pe care duşmanii ei erau cât pe ce să-l distrugă.

Aquitania era zona centrală a unei regiuni (numită acum Occitania) cu o cultură şi o limbă aparte. *Langue d'ºC*, ai cărei vorbitori spuneau *ºC* pentru „da", era foarte diferită de *langue d'oïl*, limba „franceză" din nordul Galiei. Era vorbită în Midi, din Catalonia până în Provence. Trecea toate frontierele statale, din Regatul Aragonului până în A relate (Regatul Burgundia-Arles), care aparţinea încă imperiului. În secolul XII şi la începutul celui de-al XII-lea, în ajunul înaintării franceze, oferea scena uneia dintre cele mai strălucite civilizaţii.

Filip-August (1180 – 1223) a dat monarhiei franceze imboldul decisiv. A triplat dimensiunile domeniului regal şi a scos un mare profit aţâţând rivalităţile dintre Imperiul German şi papalitate. A pus bazele unei armate naţionale şi ale unei administraţii centralizate, prin sistèmul de *baillis* sau inspectori regali. A fost în stare să reziste veşnicelor intrigi ale marilor nobili şi pretenţiilor necontenite ale dinastiei Plantagenet. După ce l-a deposedat pe Ioan Fără-de-Ţară de drepturile sale legale, acuzându-l de încălcarea obligaţiilor feudale, a aplicat decizia curţii de judecată cu sabia în mână. Începând din 1202, a anexat fără mari probleme Normandia, Anjou, Touraine şi cea mai mare parte din Poitou. În 1214, la Bouvines, când a fost dat jos de pe cal şi salvat de vasalii săi, şi-a nimicit apoi, pe acelaşi câmp de luptă, duşmanii imperiali Plantageneţi.

Nepotul său, Ludovic IX (1226 – 1270), i-a dat Franţei prestigiul moral pe care succesul militar şi economic nu i-l puteau conferi. Moştenind regatul extins pe care tatăl său, Ludovic VIII, tocmai îl apărase în provinciile Aquitania şi Languedoc, nu mai trebuia să poarte războaie cu vecinii.

Era întruchiparea celor mai nobile trăsături ale unui rege creştin, aşa cum era conceput pe atunci, iar în viaţa lui, scrisă de Sire de Joinville, ni se oferă un portret fascinant: „Mon cher fils, îi spunea el fiului său mai mare, te rog să iubeşti poporul... Căci sincer aş prefera să văd un scoţian conducându-l cum trebuie şi cu onestitate, decât să cârmuieşti tu prost regatul” 28. Ludovic îşi petrecuse tinereţea sub regenţa mamei sale, stră-strănepoata Eleonorei, Blanche de Castilia, când a survenit o periculoasă reacţie feudală. Dar integritatea sa şi numărul mare de rude cu fete de măritat i-au adus marile feude în colaborare cu Coroana. Într-o perioadă cu multe litigii, a fost ales să arbitreze disputele regale sau feudale, împărţind dreptatea sub Stejarul din Vincennes. În schimb, tratamentul pe care l-a aplicat evreilor şi regiunii Midi nu a fost deloc drept sau demn de un sfânt. Spre sfârşitul domniei sale, Sf. Ludovic era totuşi considerat cel mai mare prinţ al lumii creştine.

În Anglia, un război cât se poate de normal între baroni s-a încheiat cu un rezultat anormal. Henric III Plantagenetul (1216 – 1272), fiul lui Ioan Fără-de-Ţară, le devenise antipatic baronilor din cauza preferinţei pe care o arăta rudelor sale din Pitou, Savoia şi Lusignan, a înfrângerii suferite în războiul cu Franţa şi a proiectelor sale arhitecturale extravagante, cum ar fi renovarea Westminster Abbey. În 1258, a apărut o facţiune reformistă, condusă de Simeon de Montfort, Conte de Leicester, fiu al cruciatului cathar (vezi mai jos). Refuzând să-i dea regelui un credit ca să-şi rezolve problemele financiare, reformiştii au încercat să-i impună monarhului o nouă constituţie, numită Provisions of Oxford, prin care administraţia regală era pusă sub controlul reprezentanţilor lor. Dar regele a refuzat, aşa că Simon i-a declarat război, iar în Bătălia de la Leeds, a reuşit să-i ia prizonieri pe rege, pe fiul lui cel mare şi pe fratele său, Richard de Cornwall, regele Germaniei. În următorul an,

regaliştii au strâns rândurile, iar Simon a fost ucis la Evesham (1265). În acest timp, în ianuarie 1265, a fost convocat un alt fel de parlament – care nu era alcătuit numai din potentaţi şi prelaţi, ci şi din cavaleri din comitate şi cetăţeni din anumite oraşe. Pentru constituţionalişti era un precedent important, un pas decisiv pe calea monarhiei limitate – prima Cameră a Comunelor.

Totuşi, este îndoielnic ca Anglia sau Franţa să fi avut pe atunci sentimentul identităţii naţionale de mai târziu. În secolul XIII, regatul Angliei avea încă multe posesiuni pe continent. Clasa conducătoare era încă legată de cultura şi ambiţiile rudelor sale franceze. Franţa tocmai îşi dobândise baza teritorială de la Marea Manecii până la Mediterană, pe care avea să-şi clădească viitorul. Multe lucruri în privinţa Angliei erau mai „franceze" decât în majoritatea regiunilor noii Franţe.

Obsesia recuceririi Ţării Sfinte a durat 200 de ani şi s-a terminat cu un eşec. Între 1096 şi 1291, au fost şapte cruciade importante şi numeroase mai mici. Prima cruciadă (1096 – 1099), condusă de baronii Godfroi de Bouillon, Raymond de St. Gilles, Conte de Toulouse, şi Hugues de Vermandois, fratele regelui Franţei, a reuşit să cucerească Ierusalimul, masacrându-i pe locuitorii săi, şi să întemeieze un Regat Latin în Palestina. A doua cruciadă (1147 – 1149), propovăduită de Sf. Bernard şi condusă atât de Ludovic VII al Franţei, cât şi de Konrad III al Germaniei, n-a realizat prea multe, cu excepţia cuceririi Lisabonei de la mauri de către o flotă engleză. Cea de-a treia cruciadă (11891192), iniţiată de împăratul Frederic Barbarosa, Filip-August al Franţei şi Richard Inimă de Leu al Angliei, nu a reuşit să recucerească Ierusalimul. A patra cruciadă (1202 – 1204), al cărei scop a fost obstrucţionat de ambiţiile dogelui veneţian, a reuşit să cucerească oraşul Constantinopol, să-i masacreze locuitorii şi să transforme Bizanţul într-un Imperiu Latin – ceea ce nu era câtuşi de

puţin ţelul acestei expediţii. Cruciadele a cincea (1218 – 1221), a şasea (1248 – 1254) şi a şaptea (1270) au luat sfârşit în Egipt sau Tunisia, unde Ludovic cel Sfânt al Franţei a murit de ciumă. În 1291, după ce a căzut şi cetatea Acra, ultimul bastion al creştinătăţii în Ţara Sfântă, a încetat orice acţiune coerentă a cruciaţilor.

Comportamentul cruciaţilor era şocant – nu numai pentru omul modern, ci şi pentru contemporanii lor. Chiar şi Sf. Bernard l-a condamnat cu multă tulburare. Devastau ţinuturile prin care mărşăluiau – Boemia, Ungaria, Bulgaria şi Bizanţ. În 1096, au omorât 8.000 de evrei în timpul înaintării lor prin Ţara Rinului – primul pogrom masiv din istoria Europei. Expediţiile lor navale au devastat porturile din Mediterană. Se luptau între ei în aceeaşi măsură ca şi cu necredincioşii. Îşi jupuiau supuşii ca să-şi umple cuferele. „Am să vând Londra, spunea Richard Inimă de Leu, dacă găsesc un cumpărător". Eforturile şi vieţile pierdute erau incalculabile. Un împărat german s-a înecat într-un râu din Cilicia, altul l-a ţinut prizonier pe regele Angliei pentru răscumpărare; un al treilea a fost excomunicat şi a ridicat ancora spre Palestina. Crima şi masacrul în numele credinţei erau la ordinea zilei. Se spune că au fost uciși cu sânge rece 7.000 de civili în timpul primei cuceriri a Ierusalimului. „Vieţile şi munca a milioane de oameni din Orient ar fi fost mai bine folosite pentru propăşirea ţărilor lor de baştină". 29 „Ciudat, dar singurul rod al cruciadelor a fost caisa". 30

Dar ororile săvârşite de cruciaţi în drumul lor maschează adesea cauzele mai profunde ale motivaţiei lor. Fervoarea religioasă se combina cu resentimentele unei societăţi suferind de foame, ciumă şi suprapopulare. Cruciadele erau un mijloc de a uita chinurile îndurate într-o existenţă nefericită. În acestea, numărul cavalerilor bine hrăniţi, cu un alai strălucitor, era cu mult depăşit de cel al săracilor care se luau după ei. „Cruciadele poporului" şi „Cruciadele păstorilor" continuau mult timp după ce se

sfârşeau expediţiile. Pentru astfel de oameni, Ierusalimul era oraşul vizionar al Apocalipsei, unde Cristos le făcea semn cu mâna. Cruciadele erau un „pelerinaj armat”, „*un imitatio Christi* colectiv, un sacrificiu în masă care urma să fie răsplătit printr-o apoteoză la Ierusalim”, sursa de inspiraţie a „mesianismului săracilor” 31. Cruciaţii încununaţi cu lauri din casta cavalerilor erau înfăţişaţi în basoreliefuri de piatră în biserica lor parohială, cu picioarele încrucişate cu smerenie în clipa morţii. Mulţi dintre camarazii lor de arme nu se întorceau niciodată acasă, fiind consideraţi morţi. Desigur, conceptul de cruciadă nu s-a limitat la Ţara Sfântă. Pentru biserica latină, erau la fel de importante şi cruciadele din nord, în ţinuturile baltice (vezi pp. 362 – 364) şi cele din „al treilea flanc”, precum *Reconquista* din Spania.

Impactul cruciadelor a fost imens. Regatul latin al Ierusalimului (1099 – 1187) a fost primul experiment al unei „Europe peste hotare” 32. Mediterana de Est a fost redeschisă comerţului şi călătoriilor. Oraşele italiene, mai ales Genova, au înflorit. Identitatea colectivă a bisericii latine s-a consolidat sub conducerea papalităţii. Cruciaţii au fost modele de eroism şi sete de cunoaştere, care au stat la baza înfloririi romanului de dragoste medieval, a filosofiei şi literaturii. De asemenea, cruciadele au întărit legătura dintre creştinătatea apuseană, feudalism şi militarism. Au permis apariţia ordinelor militare. Din cauza faptelor rele comise de cruciaţi şi a dezgustului resimţit de grecii care au fost martori la aceste orori, reunificarea lumii creştine a fost imposibilă. Mai presus de toate, cruciadele au consolidat barierele care îi despărţeau pe creştini de musulmani, otrăvind relaţiile în care occidentalii erau văzuţi atât ca agresori, cât şi perdanţi. Pe scurt, cruciaţii i-au adus creştinismului o faimă proastă.

Ordinele militare, în special Ospitalierii şi Templierii, au fost în centrul dezbaterii despre etica cruciadelor. Cavalerii Ordinului Sf. Ioan din Ierusalim au apărut în

1099, după prima cruciadă. Aveau fraţii militari, medici şi pastori. După căderea Acrei, au fugit în Cipru, au condus Insula Rhodos (1309 – 1522) şi, în cele din urmă, Malta (1530 – 1801). Ordinul Cavalerilor Săraci ai lui Hristos şi ai Templului lui Solomon a luat fiinţă în 1118 cu scopul de a-i apăra pe pelerini în drumul spre Ierusalim. Totuşi, pe urmă s-au diversificat, ocupându-se de afaceri bancare şi proprietăţi imobiliare, îmbogăţindu-se enorm de pe urma posesiunilor din toată lumea creştină. Au fost reprimaţi în 1312, pe baza unor false acuzaţii de vrăjitorie, sodomie şi erezie, aduse împotriva lor de regele Franţei. Emblema lor, doi cavaleri călărind acelaşi cal, provine de la primul Maestru, Hugues de Payens, care era aşa sărac că îşi împărţea calul cu un prieten. A fost o idee ciudată a minţii medievale să-i oblige pe unii bărbaţi să fie în acelaşi timp călugări şi soldaţi. Cavalerii teutoni, spre deosebire de primii, au plecat de la început spre Baltica (vezi mai jos).

Ordinele militare de Santiago, Calatrava şi Alcantara nu au operat în afara graniţelor Spaniei.

Dubla cucerire a Constantinopolului din 1203 – 1204 ilustrează de minune virtuţile îndoielnice ale mişcării cruciate. Armata Cruciadei a patra, care se strânsese la Veneţia, a acceptat curând planurile bătrânului doge Enrico Dandolo şi ale regelui german Filip de Suabia, care se căsătorise cu Irina de Bizanţ. Dogele a văzut în cruciadă o şansă de a-şi extinde posesiunile din Levant; iar regele a văzut o şansă de a-şi repune nepotul exilat pe tronul Bizanţului. Aşadar, în schimbul închirierii flotei, cruciaţii au trebuit să accepte să împartă prada cu veneţienii şi să sprijine repunerea în drepturi a lui Alexis IV. în plus, când n-au reuşit să plătească pentru corăbii, au fost obligaţi să cucerească portul maghiar Zara din Dalmaţia. În iulie 1203, au trecut prin Dardanele fără să întâmpine rezistenţă şi au atacat zidurile dinspre mare. Dar o răscoală la palatul din Constantinopol, în care Alexius IV a fost sugrumat, le-a răpit victoria; şi în aprilie au trebuit să

reia asediul. De această dată, oraşul lui Constantin fost devastat aproape în întregime, bisericile jefuite, cetăţenii masacraţi şi icoanele călcate în picioare. Balduin, Conte de Flandra, a fost încoronat bazileu la Sf. Sofia de către un patriarh veneţian. Imperiul a fost împărţit în colonii veneţiene şi feude latine. După care, la Adrianopol, în aprilie 1205, armata cruciaţilor a fost nimicită de bulgari. N-au mai ajuns niciodată la o distanţă mai mică de 1.500 de kilometri de Ierusalim. Se făcuseră vinovaţi de „Marea trădare" 33.

În urma Cruciadei a patra au rămas două Imperii Romane în Răsărit: „Imperiul Latin din strâmtori" cu centrul la Constantinopol şi restul de Imperiu Bizantin, guvernat de la Niceea din Asia Mică. Primul a rezistat 60 de ani, până în 1261, în absenţa temporară a flotei veneţiene, iar cel de-al doilea şi-a refăcut poziţia. Pe termen lung, Veneţia a fost singura care a beneficiat.

Cu toate acestea, eşecul Cruciadei a patra a coincis cu ceea ce mulţi consideră apogeul politic al bisericii latine – pontificatul lui Inocenţiu III (1198 – 1216). Născut Lotario d'Agnani, Inocenţiu era un demolator de regi care aproape şi-a atins idealul de a-i subordona pe toţi cârmuitorii unei „guvernări teocratice". În Germania, a reuşit atât să-l încoroneze pe unul dintre pretendenţii la tron, Otto Brunswick, cât şi să-l detroneze ulterior, în Franţa, a refuzat să aprobe aranjamentele matrimoniale ale lui Filip-August, punând ţara sub interdict, iar în cele din urmă l-a obligat pe rege să-şi aducă din nou regina la palat, după 20 de ani de separaţie. În Anglia, după o luptă lungă cu regele Ioan, s-a folosit iar de interdict şi l-a silit pe monarh să i se supună. Anglia s-a alăturat Aragonului, Siciliei, Danemarcei şi chiar Bulgariei, ca vasală a Sfântului Scaun. La al XII-lea Conciliu General al Bisericii, convocat la Sf. Ioan Lateran în noiembrie 1215, au participat 150 de prelaţi din toată lumea creştină, care au aprobat supuşi propunerile papei.

În realitate, biserica latină era mai influentă în politica la nivel înalt decât în viaţa bărbaţilor şi femeilor de rând. Ierarhia era adesea de neatins pentru oamenii din popor. Predominau erezia, întoarcerea la păgânism, superstiţiile şi puternicele resentimente faţă de bogăţia bisericii. Pentru a combate criza, Inocenţiu III a binecuvântat noile ordine de călugări cerşetori, care aveau să ducă o viaţă exemplară în serviciul maselor. Ordinul Predicatorilor (OP), călugării negri sau dominicanii, a fost înfiinţat de un castilian, Sf. Dominic Guzmán (1170 – 1221), care a stabilit regulile în două capitole generale în 1220 – 1221. De atunci, membrii acestui ordin s-au dedicat în special evanghelizării şi studiului. Ordinul Fraţilor Minori (OFM) sau minoriţii, ori preoţii cenuşii a fost întemeiat de Sf. Francisc de Assisi (cca. 1181 – 1226) şi a primit carta papală în 1223. De atunci, s-au dedicat mai ales propovăduirii învăţăturilor morale. Atât dominicanii, cât şi franciscanii acceptau în rândul lor bărbaţi şi femei care făceau cu toţii legământ de sărăcie. Până să apară modificări, în 1274, li s-au alăturat şi alţi călugări cerşetori, printre care „săracii desculţi” sau carmeliţii şi fraţii augustinieni. Spre deosebire de călugări, a căror pietate era uneori suspectă, „fraţii cei joviali” se bucurau de succes în rândurile laicilor, dar nu şi în rândul marelui cler. Sf. Francisc este fără îndoială cea mai îndrăgită figură a lumii medievale creştine. Fiu al unui negustor bogat din Assisi, în Umbria, şi-a schimbat hainele bogate cu unele de cerşetor şi a renunţat la moştenire. Era „însurat cu doamna Sărăcie”. A trăit un timp ca sihastru într-o peşteră din munţii din spatele oraşului Assisi, dar în 1219 a însoţit o expediţie a cruciaţilor în Egipt. A avut mai multă influenţă în înfiinţarea Ordinului Carmeliţilor decât al Franciscanilor. În 1224, când se ruga pe Monte Vema, i-au apărut pe trup stigmatele – cicatrici corespunzătoare rănilor lui Hristos crucificat. Capacitatea sa legendară de a fi în comuniune cu natura străbate „Cântarea fratelui

soare" şi *Fioretti* (Micuţele flori ale Sf. Francisc şi ale tovarăşilor să-i), o creaţie mai târzie. A compus imnuri şi rugăciuni care le merg creştinilor la suflet:

Doamne, adu prin mine pacea;
Unde-i ură, să semăn iubire.
Unde-i injurie, iertare.
Unde-i îndoială, credinţă.
Unde-i disperare, speranţă.
Unde-i întuneric, lumină.
Unde-i tristeţe, bucurie.
O, Stăpâne Divin, ja în aşa fel să nu caut să fiu consolat, ci să consolez.
Să fiu înţeles, ci să înţeleg.
Să fiu iubit, ci să iubesc;
Căci dăruind, primim;
Iertând, suntem iertaţi;
Şi murind, ne naştem pentru viaţa veşnică.34

Călugării au fost cei care au contribuit enorm la un alt fenomen al epocii – apariţia universităţilor. „Renaşterea din secolul XII" a stabilit principiul conform căruia învăţământul laic avea o valoare diferită de a celui teologic. Dar nu se accepta ca instituţiile de învăţământ să fie înfiinţate fără aprobarea bisericii. De aici s-a născut ideea de *Studium Generale* sau „Universitate", împărţită în patru sau cinci facultăţi – teologie, drept, medicină, arte sau filosofic şi muzică – cu o cartă a drepturilor şi condusă de un corp academic pe deplin autonom. Printre cele mai vechi universităţi din Europa, după Bologna (1088, reînfiinţată în 1215), vine cea din Paris (cca. 1150) şi apoi cea din Oxford (1167). Până în 1300, vreo douăzeci de asemenea instituţii au luat fiinţă în Italia, Franţa, Anglia şi Spania, după care multe altele. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Cruciada Albigensiană (1209 – 1229) ilustrează un aspect foarte diferit al lumii creştine medievale. În 1199, Inocenţiu III a declarat erezia „trădare a lui Dumnezeu". Ţinta furiei lui erau catharii sau „albigensienii" din

Languedoc. Descendenţi spirituali ai gnosticilor antici, maniheiştilor şi bogumiliştilor, catharii au lăsat urme ale prezenţei lor în Bosnia, şi au fost învinuiţi de erezie în procesul de la Milano. Apoi s-au răspândit repede în oraşele Albi, Agen, Pamiers, Carcassonne şi Toulouse, toate aflate în aceeaşi regiune, unde au câştigat protecţia conţilor din partea locului. Ei credeau că predominanţa răului contrazice existenţa unui unic Creator binefăcător; că, prin urmare, binele şi răul trebuie să fi fost creaţii separate. Erau vegetarieni, ascetici şi puritani; propovăduiau egalitatea dintre bărbaţi şi femei; şi sprijineau o castă de *perfecţi*, care oficiau ritualul numit *consolamentum*, „iniţiere spirituală”. În 1167, au înfiinţat un consiliu disident la Saint Félix de Caraman, lângă Toulouse, care menţinea legătura cu semenii lor disidenţi din Asia Mică. Al XI-lea Consiliu General al bisericii, convocat în 1179 să discute problema catharilor, nu a ajuns la niciun rezultat; şi nici recomandările insistente ale Sf. Dominic nu şi-au făcut efectul. În 1209, asasinarea unui legat papal a fost folosită ca pretext pentru lansarea unui atac masiv. [BOGUMIL]

Inocenţiu III a declarat o cruciadă asemănătoare cu cele împotriva islamului – promiţând iertarea păcatelor şi un jaf fără limite. În prima fază, între 1209 şi 1218, 12.000 de cavaleri din Franţa şi Burgundia, conduşi de Simon de Montfort cel Bătrân, s-au bătut cu ereticii care îi aveau în frunte pe Raymond VI şi Raymond VII de Toulouse. În a doua fază, din 1225 până în 1271, a intrat în luptă armata regelui Franţei. Catharilor li s-a dat de ales între abjurare şi moarte. Mulţi au ales moartea. Sfânta Inchiziţie, condusă de un cathar trădător, Robert Pederastul[11], a

11 Robert le Bougre. Mulţumită legăturilor cu bogumiliştii, catharii erau cunoscuţi şi sub numele de bougres, o denaturare a cuvântului „bulgari“. De asemenea, întmcât perfecţi erau adepţii unui celibat sever, mulţi îi acuzau de sodomie. De aici a evoluat sensul termenului

semănat teroarea şi tortura. În 1244, la Montségur, locul sfânt al acelor *perfecţi*, 200 de revoltaţi au fost arşi de vii pe un rug uriaş. An de an, sat de sat, cu sabia sau prin procese, a continuat nimicirea catharilor. Castelul Queribus a căzut în 1255. Până în secolul XIV, toţi catharii care supravieţuiseră urgiei au îmbrăţişat religia catolică. Provincia Languedoc a fost anexată Franţei. Unitatea Franţei s-a clădit pe suferinţa celor din Midi.35

Cruciadele puteau fi folosite în mai multe feluri. Dacă fuseseră iniţiate împotriva necredincioşilor însemna că se puteau folosi şi împotriva păgânilor aflaţi mai aproape de casă. În 1247, la Frankfurt, Sf. Bernard descoperise că nobilii saxoni erau mult mai dornici să-şi atace vecinii slavi decât să meargă în marş spre Ţara Sfântă. A fost obţinută o bulă papală, *Divina dispensatione*, iar Sf. Bernard i-a îndemnat pe cruciaţii nordici „să lupte împotriva păgânilor până când, cu ajutorul lui Dumnezeu, vor fi toţi convertiţi sau vor dispărea de pe faţa pământului" 36. În timpul Cruciadei din 1147 – 1185, saxonii, danezii şi polonezii au reuşit să supună triburile dârze din Mecklenburg şi Lusatia şi să le convertească la catolicism. (Vezi ilustraţia 26.)

În 1298, Hartwig II, arhiepiscop de Bremen, a pornit o altă „cruciadă continuă" în Livonia. Ajutat de un ordin de călugări germani războinici, Fraţii Sabiei, cu sediul la Riga, a creat o organizaţie care a adus treptat tot nord-estul Balticii sub control catolic. Livonia a fost cucerită de acest ordin, Estonia de către danezi, iar Finlanda de către suedezi. Isprăvile lor au fost relatate în jur de 1295 de autorul anonim al *Livlandische Reimehronik*, care le descrie pofta de a ucide şi a da foc în numele Domnului:

Primul dintre focurile ce au ars în ziua aceea
L-a aprins Fratele Cenuşiu cu mâna lui.
Iar următorul Fratele cel Negru.37 [DANNEBROG]

---

de „homosexualitate".

Pe 15 iunie 1219, expediţia daneză în Estonia a fost la un pas de dezastru. Băştinaşii estonieni tocmai i se supuseseră regelui Valdemar cel Victorios, care se pregătea să-i creştineze. Dar ei au năvălit în tabăra daneză la căderea nopţii, l-au omorât pe episcop şi i-au alungat pe cruciaţi pe malul mării. Conform legendei, soarta bătăliei s-a schimbat doar atunci când a căzut din ceruri un steag roşu cu o cruce albă şi s-a auzit o voce care îi îndemna pe danezi să se strângă în jurul acestuia. Valdemar a ieşit victorios; a întemeiat oraşul Tallin sau „Castelul danez”; iar Danemarca a adoptat” steagul roşu” sau *dannebrog* ca „drapel naţional”.

De atunci, toate naţiunile independente au adoptat propriul lor drapel. Multe, ca *danebrog*, aveau o cruce pe ele – crucea roşie a Sf. Gheorghe în Anglia, crucea albastră în diagonală a Sf. Andrei în Scoţia, în Suedia crucea galbenă pe fond albastru. Elveţia a adoptat culorile Danemarcei, dar cu altfel de cruce. Drapelul Marii Britanii, numit Union Jack, care combină crucile Sfinţilor Gheorghe, Andrei şi Patrick, a fost înălţat pentru prima oară după unificarea cu Irlanda, pe 1 ianuarie 1801.

Toate monarhiile europene aveau un steag regal pe lângă drapelul naţional. Steagul regal al Danemarcei, pe care sunt trei lei de culoare albastră, în patru labe, cu boturile deschise, pe un fond auriu, îl antedatează pe Dannebrog.

Urmând exemplul Ţărilor de Jos (1652), multe republici de astăzi au adoptat steaguri simple, tricolore sau bicolore. Unele dintre acestea, cum ar fi cel francez (1792), cel italian (1805) sau cel irlandez (1922), au culorile dispuse vertical. Altele, ca acelea ale Germaniei (1918) sau Rusiei (1917), au culorile dispuse orizontal. Majoritatea au trebuit să intre în competiţie cu drapelele regimurilor inamice. Steagurile naţionale constituie un puternic simbol al patriotismului şi identităţii comune. Ordinea în care au fost adoptate este relevantă pentru

maturizarea neuniformă a comunităţilor naţionale europene.

Cruciada împotriva Prusiei a început în 1230. Prusacii îşi păstraseră independenţa din timpul Sf. Vojtech şi îi îngrijorau pe prinţii polonezi din partea locului cu incursiunile lor repetate. Unul dintre aceşti prinţi, Konrad Mazowiecki (Conrad de Mazovia), hotărât să rezolve problema, a făcut apel la un ordin militar minor, Cavalerii Teutoni, care nu aveau treabă de când fuseseră recent izgoniţi din Ţara Sfântă. Semăna dinţii dragonului: în loc să-şi respecte contractul şi apoi să plece, aceşti cavaleri au obţinut de la împărat şi papă o carte care le dădeau dreptul să se războiască permanent şi au rămas acolo mult timp. Învrăjbindu-şi diverşi patroni, au reuşit să se sustragă oricărui control. Bula *Pietate proximum* (1234), prin care Prusia era declarată feudă papală, a rămas fără rezultat, ca şi decretul imperial din 1245, care hotăra că Semigalia, Kurlanda şi Lituania erau provincii ale imperiului. Fraţii-cavaleri, în veşmintele lor cu cruci negre, puse peste armuri, au continuat să înainteze nepăsători, construind forturi şi puncte comerciale în drumul lor – Thom (Torun, 1231), Marienwerder (Kwidzyn, 1233), Elbing (Elbig, 1237). Până în 1295, după ultima revoltă a păgânilor, Prusia devenise un stat teuton, în urma unei cruciade independente în inima Europei.

Metodele şi motivele Cavalerilor Teutoni au făcut mult timp obiectul a numeroase controverse. Vecinii lor din Polonia şi Pomerania, împotriva cărora luptau fără încetare, s-au plâns amarnic papei, iar mai târziu şi-au pledat cauza în faţa Conciliului de la Constanza. Mulţi observatori miloşi n-au sesizat discrepanţa:

Principalul motiv al Cavalerilor Teutoni, ca de altfel al tuturor cruciaţilor, a fost dorinţa de a se izbăvi prin sacrificiu. Metoda aleasă poate să pară bizară, mai ales în comparaţie cu iubirea propovăduită de Franciscani... dar Cavalerii Teutoni şi călugării... aveau în comun un singur

lucru: ambii încercau să-şi găsească mântuirea şi sfinţenia fără a se izola de preocupările lumeşti... ei se dedicau vocaţiei monastice, dar duceau o viaţă de laici.38

Aşa a evoluat civilizaţia.

În secolul XIII, pe teritoriul Europei au năvălit nişte invadatori atât de cruzi, încât, pe lângă ei, Cavalerii Teutoni păreau nişte îngeraşi. Mongolii lui Ginghis Han, veniţi din stepele Asiei, s-au năpustit asupra ei ca nişte animale de pradă, întâi în 1207, când Juji, fiul lui Ginghis, a ocupat nordul Siberiei, şi apoi în 1223, când au devastat Transcaucazia şi au nimicit armata kieveană pe fluviul Kalka. În 1236 – 1237, Bătu Han, nepotul lui Ginghis, a trecut Uralii şi a pustiit principatele Riazan şi Vladimir, ştergând Moscova de faţa pământului. Hanul a cucerit Kievul, asediindu-l în 1240, înainte să se deplaseze spre vest. În 1241, Galiţia a fost devastată, iar Cracovia distrusă. Pe 9 aprilie 1241, prinţii polonezi, conduşi de Henric cel Bărbos, au fost măcelăriţi pe câmpul de la Legnica, în Silezia. Ca dovadă a victoriei repurtate, se spune că mongolii au strâns nouă saci plini cu urechi tăiate de la cadavrele sfârtecate. O altă parte a hoardei a năvălit în Ungaria, unde, pe râul Tisa, prinţii maghiari sub conducerea lui Bela IV au avut aceeaşi soartă ca şi polonezii. Apoi Bătu s-a întors spre est, stabilindu-şi tabăra la Sarai, lângă gurile Volgăi. Distrugeri asemănătoare au avut loc şi în 1259 şi 1287. [HEJNAŁ]

HEJNAŁ

Hejnał, care derivă din cuvântul unguresc pentru zori şi, prin extensie, pentru *reveille*, a trecut în limba polonă ca termen folosit pentru sunetul trâmbiţelor care dădeau alarma când se apropiau duşmanii.

Hejnał – Portativ

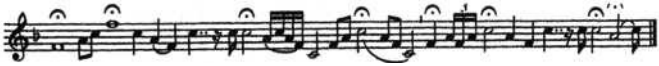

Astăzi, *hejnał mariacki* sau „apelul trâmbiţelor Sfintei

Marii” este una dintre multele curiozităţi din vechea Cracovie. Se cântă din vârful turlei străvechii biserici care domină piaţa oraşului. Se aude la fiecare oră fixă din zi sau din noapte, iarna şi vara, şi se repetă de fiecare dată de patru ori: către nord, sud, est şi vest. Constă dintr-o melodie simplă cu acorduri ample, care se întrerupe întotdeauna în mijlocul cadenţei finale. Îl comemorează pe trâmbiţaşul care, pe când a dat alarma în 1241 sau poate în 1259, a fost străpuns în gât de săgeata unui mongol. Apelul său, deşi întrerupt, le-a dat târgoveţilor posibilitatea de a fugi din oraş. De atunci, supravieţuitorii au angajat mereu câte un trâmbiţaş al oraşului.

Tradiţia s-a păstrat peste 700 de ani, cu scurte întreruperi în secolul XIX şi în timpul ocupaţiei germane din 1939 – 1945. Melodia are forma actuală din secolul XVII. E mai veche decât biserica de pe a cărei turlă se cântă. După 1945, radioul polonez a folosit-o ca preludiu la semnalul său zilnic de la ora 12. Le aminteşte milioanelor de ascultători atât de originile străvechi ale culturii poloneze, cât şi de poziţia expusă a Poloniei. Este una dintre amintirile care s-au păstrat până azi despre Ginghis Han şi invazia călăreţilor să-i în inima Europei.1

Pe 25 octombrie 1405, în oraşul Lausanne, a avut loc un incendiu devastator. Episcopul a dat imediat un edict cu 11 puncte în vederea prevenirii incendiilor. Articolul 5 dispunea ca „la fiecare oră a nopţii, un soldat din gărzile puse în turnul catedralei să strige ora şi să le cheme pe celelalte gărzi din alte cartiere... în caz contrar, trebuia să plătească o amendă de 6 denieri”. După şase secole, de la ora 10 noaptea, strigătul paznicului încă răsună în cele patru vânturi: „Il a sonné dix!” 2

La Ripon, în Yorkshire, se spune că „trâmbiţaşul” a „cântat la trompetă” în fiecare seară începând cu 886.

European Ground and Tower Watch Association s-a înfiinţat în 1987 la Ebeltoft, în Danemarca. Majoritatea membrilor să-i reînvie trecutul. Cracovia, Lausanne şi

Ripon, împreună cu Annaberg, Celle şi Nordlingen în Germania, şi Ystad în Suedia, formează o companie selectă care poate pretinde că a marcat trecerea timpului „de la început”.

Năvălirile mongole au adus schimbări însemnate în mai multe ţări. Călăreţii lui Bătu Han s-au stabilit pentru totdeauna pe Volga. Statul „Hoarda de Aur”, pe care l-au întemeiat pe Volga şi Don, a luat locul celui al bulgarilor de pe Volga, a cărui somptuoasă capitală a fost ştearsă de pe faţa pământului. În banalele Kazan şi Astrahan, care au fost în cele din urmă anexate de Rusia Moscovită în 1552 – 1556, s-a stabilit o populaţie asiatică pe locul unde astăzi se află Republica Tatarstan. Tătarii din Crimeea au întemeiat un stat înfloritor având capitala la Baccisarai şi prosperând secole întregi din incursiunile lor sau *czambuls*. Prezenţa lor pe acest teritoriu a dus mai târziu la formarea comunităţilor cazace de pe Nipru şi Don şi a amânat mult timp întemeierea de aşezări în Ucraina vecină.

Polonia şi Ungaria, cu populaţia decimată, au trebuit să se refacă aşa cum puteau. În ambele cazuri, întrucât exista un număr mare de colonişti dispuşi să vină din Imperiul German, invaziile mongole au accelerat procesul deja început de emigrare şi colonizare, în această perioadă, coloniştii germani şi flamanzi au emigrat în Silezia şi Pomerania, precum şi în Transilvania. Prinţii „gazde” ofereau terenuri în condiţii convenabile de arendă şi convingeau convoaie întregi de ţărani să se îndrepte spre est. În acelaşi timp, oraşele erau reconstruite şi primeau o cartă pe modelul celei de la Magdeburg sau, mai rar, pe cel al Constituţiei din Lübeck. Oraşele de acest fel – Breslau (1242), Buda (1244), Cracovia (1257) şi altele – erau guvernate după legile germane şi pline de negustori germani. Împreună cu acţiunile Hansei de pe ţărmurile Balticii şi ale Cavalerilor Teutoni, aceste schimbări au dus la creşterea masivă a influenţei germane. [BUDA]

[HANSA]

Mongolii au distrus orice urmă de unitate a slavilor estici, ale căror pământuri le ocupaseră. Unii dintre prinţii Rusiei Kieviene au reuşit în cele din urmă să scape, apelând la vecinii lor lituanieni (vezi p. 392). Dar cei din Răsărit au fost forţaţi să-şi „plece capul" în sensul propriu. Convocaţi la intervale regulate în tabăra hanului, erau obligaţi să meargă printre focuri aprinse, să-şi plece capul în jug şi să se prosterneze în faţa stăpânului lor. Era o umilire rituală, al cărei scop nu era uitat. Poporul lor era condamnat să plătească tribut, strâns de către *baskiki* mongoli sau „guvernatorii" locali. Dar biserica ortodoxă nu a avut de suferit. Era perioada Jugului tătar".

A rămas celebră o descriere a „provinciei Rusia" din acea vreme în însemnările de călătorie ale veneţianului Marco Polo, al cărui tată vizitase Rusia în 1260, în cadrul unor afaceri comune:

Provincia... are o întindere vastă... şi hotare în zona de nord, care sunt descrise ca fiind Regiunea întunericului. Locuitorii săi sunt creştini de rit grecesc... Bărbaţii sunt foarte bine făcuţi, înalţi şi blonzi; femeile la fel... frumos proporţionate, cu păr de culoare deschisă, pe care şi-l poartă lung. Ţara plăteşte tribut regelui tătarilor din Vest... Din ţinut se strâng multe blănuri de hermină, samur, jder şi vulpe... precum şi cantităţi mari de ceară. Sunt şi mai multe mine [de argint]... Este o regiune foarte rece şi am fost asigurat că se întinde până la Oceanul Nordic, unde... se prinde un mare număr de şoimi migratori.39

BUDA

În 1244, regele Bela IV al Ungariei a acordat o cartă de autonomie" oraşului liber Pesta" de pe Dunăre. Decizia lui făcea parte dintr-un plan extins de reconstrucţie după recentele invazii tătare. Începând din acel moment, oraşul urma să se autoguverneze conform Constituţiei de la Magdeburg, regele renunţând la aproape toate puterile

sale asupra lui. La un moment dat, aceleaşi drepturi le va primi şi suburbia castelului din Buda, de pe malul opus al Dunării, creându-se astfel două oraşe cu jurisdicţii diferite în aceeaşi zonă urbană.1 Buda, numită în germană Ofen, a devenit în 1361 capitala regală a Ungariei, după Esztergom.

Viitoarea viaţă a oraşului era influenţată în mare măsură de natura autorităţii care îi acordase carta de întemeiere. Cu toate că aceste carte municipale acordate de regi sau prinţi erau la ordinea zilei, episcopii îşi exercitau adesea influenţa, mai ales în Germania. Oriunde era puternică nobilimea, ca în Ungaria şi Polonia, răsăreau şi oraşe independente, care ofereau oaze de imunitate faţă de mâna lungă a bisericii şi statului. Dezvoltarea oraşelor a accentuat mult tendinţele centrifugale din statele medievale constituite mai târziu. În Ungaria a completat sistemul existent de districte teritoriale şi de libertăţi nobiliare.

Dacă un oraş adopta modelul Magdeburg, asta nu însemna neapărat că era o aşezare germană. Constituţia de la Magdeburg a fost introdusă în toată Europa de Est şi Centrală, atât în oraşele germane, cât şi în cele nongermane. Cu toate acestea, a existat mereu o comunitate germană puternică în Buda şi Pesta, chiar şi în timpul stăpânirii otomane. Oraşele gemene n-au fost unite într-o singură municipalitate până în 1872, la scurt timp după ce Ungaria şi-a reafirmat existenţa separată în cadrul monarhiei duale a Habsburgilor. În 1896, au fost gazdele sărbătoririi extravagante a unui mileniu de la întemeierea Ungariei.

Evenimentul s-a axat firește pe persoana Sfântului Ştefan şi pe coroana dăruită de papă. Ca şi întemeierea Pestei, manifestarea a întărit legătura durabilă a Ungariei cu Occidentul. Regina lui Ştefan, Gisella, era sora lui Henric al Bavariei (viitorul împărat german, care a fost şi el canonizat). Încoronarea lui din 1011 nu l-a ajutat să-şi

alunge rivalii la tron, sprijiniţi de bulgari şi ortodocşi. De atunci înainte, ca şi Polonia, Ungaria a mers hotărâtă pe calea catolicismului apusean.

Coroana, care poartă numele Sfântului Ştefan şi este acum cel mai de seamă exponat din Muzeul Naţional al Ungariei, a ajuns să simbolizeze extraordinara putere a ţării de a supravieţui. Se pare că a fost purtată de toţi regii maghiari, de la Dinastia Arpadiană la cea a Hasburgilor, fiind obiectul absolut necesar oricărei încoronări valide. A fost de multe ori pierdută sau ascunsă, dar niciodată distrusă. În 1405, a căzut pe neobservate într-o mlaştină din Austria, în timp ce era dusă ilegal acolo de Sigismund de Luxemburg, dar a fost recuperată când din apă au ieşit raze de o strălucire divină. În 1945, a fost din nou scoasă ilegal din ţară, dusă în SUA şi păstrată la Fort Knox. În 1978, i-a fost înapoiată Budapestei, chiar dacă Ungaria era încă sub regim comunist.

Ar fi interesant, aşadar, să aflăm ce dubii au existat în privinţa faptului că „Coroana Sf. Ştefan" îi aparţinea sau nu Sfântului Ştefan. Dar se pare că nici la Roma nu a fost creată, conform ultimelor cercetări. Potrivit celor mai recente păreri emise de istorici, principalul cerc de aur, *corona greca*, a fost făcut în Bizanţ, în secolul XI, probabil pentru Sinadene, soţia lui Geza I (1074 – 1077). În viziunea tradiţională", coroana greacă" a fost sudată pe o coroană mai veche, *corona latină*, făcută pentru Ştefan l.zân viziunea modernă, singura legătură posibilă cu Sfântul Ştefan ar fi crucea originală, o relicvă din Adevărata Cruce, acum pierdută, care se afla odată în vârful cercurilor arcuite ale coroanei latine.

Oricare le-ar fi originile, cele două părţi componente ale coroanei, greacă şi latină, combinate, reprezintă cea mai frumoasă amintire, nu numai a legăturilor Ungariei cu Apusul, dar şi a poziţiei Ungariei medievale în inima creştinătăţii. Coroana greacă este împodobită cu un cerc în care alternează pietrele nestemate cu plăcuţe de email

cloisonné, în faţă, deasupra frunţii, stă o plăcuţă ridicată cu Hristos Pantokrator, iar în spate, o altă placă pe care e gravat împăratul Mihail VII Dukas (1071 – 1078) cu o aureolă verde. De fiecare parte a împăratului, sunt portretele fiului său, Constantin, şi al regelui Geza. Pe placa lui Geza se află şi o inscripţie grecească: GEOBITZAS PISTOS KRALES TURKIAS (Geza, regele creştin al Turciei). În alte părţi, în jurul cercului, se află arhangheli şi sfinţi. Spre deosebire de prima, coroana latină are opt plăcuţe cu apostoli şi Hristos pe tron în punctul unde se încrucişează benzile. O cruce înclinată, care a înlocuit-o pe cea originală în 1551, când a fost încoronat primul Habsburg, stă într-o poziţie nesigură peste întreaga coroană.3

Dar sigură este calitatea cu care a fost înzestrată din plin această coroană – *caracterul sau inadmisibil*, „*capacitatea* sa de a fi mereu pierdută şi regăsită” 4.

Contrar presupunerilor anterioare, viaţa economică din Evul Mediu nu stagna. Există o şcoală de gândire care susţine că „revoluţia din agricultura” acelui timp în nordul Europei a fost „la fel de hotărâtoare şi a avut aceleaşi efecte istorice” ca şi „aşa-numita Revoluţie Industrială” din secolul XIX.40 Argumentul se bazează în principal pe apariţia unor noi surse de putere ca moara de apă, pe dezvoltarea mineritului, pe impactul plugului cu brăzdar de fier şi forţei de tracţiune a cailor, pe rotaţia culturilor şi alimentaţia mai bună. Uneori dura secole până să se aplice noile tehnici, dar efectul în lanţ de-a lungul timpului a fost decisiv. Agricultura s-a mutat pe solurile din văi, mai greu de cultivat, dar mai mănoase. Creşterea producţiei agricole a declanşat o explozie demografică, mai ales în nordul Franţei şi în Ţările de Jos. Populaţia în creştere a umplut noile oraşe, constituind o nouă forţă de muncă. Mâna de lucru putea fi folosită în noile activităţi industriale, cum ar fi mineritul sau ţesătoriile: au apărut oraşe specializate în producţia textilă. Comerţul maritim s-

a dezvoltat constant. [PLOVUM] [MURANO]

Alţi istorici au mers şi mai departe. Faţă de condiţiile anterioare, înflorirea oraşelor era spectaculoasă, iar activităţile pe care le desfăşurau au fost luate drept o „lansare” a economiei europene.41 Poate că este o exagerare. Marile târguri anuale care se organizau începând din 1180 pe câmpiile din Champagne, la Provins, Lagny, Troyes sau Bar-sur-Aube erau într-adevăr dovada unui progres însemnat. Se ţineau la jumătatea drumului dintre centrele urbane din Lombardia, Renania şi Ţările de Jos, şi în nordul Franţei; şi constituiau un loc de întâlnire pentru negustorii şi bancherii cu legături în toată lumea. S-ar putea spune că au constituit nucleul unei Europe lărgite, dacă nu al unui sistem economic paneuropean.

MURANO

Murano este o insulă în laguna veneţiană. Aici se află o frumoasă biserică în stil romanesc, Santa Maria e Donato, datând din 999, precum şi atelierele de sticlărie ale fostei Republici Veneţia.

Sticlă s-a făcut în Europa din Antichitate, dar sticla grecească şi romană era grosieră ca textură şi opacă. Doar la Murano, la începutul secolului XIII, maeştrii sticlari au creat un produs atât dur, cât şi transparent. Timp de mai multe zeci de ani, formula lor a rămas un secret, dar apoi a ajuns la Nürnberg, de unde s-a răspândit în toate colţurile continentului.

Sticla transparentă a făcut posibilă ştiinţa opticii şi producerea instrumentelor de precizie. Principiile lentilei şi ale refracţiei luminii erau cunoscute în jur de 1260, când Roger Bacon a fost însărcinat să facă prima pereche de ochelari. (Există un portret al împăratului Henric VII purtând ochelari pe unul dintre vitraliile catedralei din Strasbourg.) Ferestrele de sticlă au ajuns cu timpul la modă în secolele XIV-XVI, mai întâi în biserici şi palate, apoi şi în casele mai umile. Flacoanele, retortele şi tuburile

de sticlă au uşurat experienţele alchimiştilor, iar mai târziu ale chimiştilor. Clopotele de sticlă şi serele au adus mari schimbări în grădinărit. Microscopul (1590), telescopul (1608), barometrul (1644) şi termometrul (1593), toate bazate pe sticlă, ne-au revoluţionat viziunea despre noi înşine şi lumea în care trăim.

Consecinţele sociale ale producerii sticlei au fost impresionante. Folosind ochelari, călugării şi învăţaţii au putut să vadă mai bine şi, deci, să citească mai mult, accelerându-se astfel procesul de răspândire a cunoştinţelor. Datorită geamurilor transparente, a crescut numărul de ore de lumină şi eficienţa muncii depuse în interior, mai ales în nordul Europei. Locurile de muncă au putut fi mai bine luminate şi încălzite. Serele au influenţat benefic cultivarea florilor, fructelor şi legumelor, ceea ce a avut drept consecinţă o alimentaţie mai sănătoasă şi variată, cunoscută înainte doar în bazinul mediteraneean. Au apărut felinarele cu pereţi de sticlă, trăsurile cu geamuri şi oglinzile, iar instrumentele de precizie au contribuit la dezvoltarea a numeroase discipline ştiinţifice, de la astronomie la medicină.

Oglinda a avut importante consecinţe psihologice. Conştiinţa oamenilor care îşi vedeau imaginea fidelă a chipului a suferit schimbări. Au devenit mai conştienţi de înfăţişarea lor şi, prin urmare, de îmbrăcăminte, coafuri şi cosmetice. Au fost îndemnaţi şi să mediteze asupra legăturii dintre aspectul exterior şi viaţa interioară, pe scurt, să studieze personalitatea şi individualitatea. Au început să manifeste interes pentru portretistică, biografii şi modă. Introspecţia, un obicei care nu-şi găsea locul în Evul Mediu, a devenit evidentă în tablourile lui Rembrandt, precum şi în romane. *Galerie de Glaces* (Sala Oglinzilor) din palatul Versailles a fost inaugurată pe 15 noiembrie 1684. Era o minune a epocii. Întinsă pe toată faţada pavilionului central şi cu vedere la parc, oglinzile sale enorme reflectau lumina a şaptesprezece ferestre până în

tavan şi a şaptesprezece candelabre. Era echivalentul laic al vitraliilor de la Chartres.

Oamenii din Antichitate nu vedeau prea bine prin sticlă. Cei moderni vedeau clar, într-o uimitoare cascadă de lumină care le pătrundea adânc în suflet.1

Prosperitatea oraşelor a antrenat multe probleme de ordin politic. Municipalităţile dobândeau mijloacele de a contesta autoritatea episcopului sau a contelui din partea locului, întocmai precum breslele şi asociaţiile de negustori puteau să facă presiuni asupra conducătorilor oraşelor. (Prima grevă consemnată de istorie a fost organizată de ţesătorii din Douai în 1245.42) Ordinea feudală slăbea din interior. În Germania, independenţa solidă a oraşelor ca Nürnberg şi Köln poate explica de ce nici biserica, nici baronii nu mai puteau impune autoritatea Dinastiei Hohenstaufen. În Italia, enormele resurse ale oraşelor Milano, Genova, Veneţia şi Florenţa explică de ce războaiele dintre guelfi şi ghibelini au fost atât de crâncene, de ce nici papa, nici împăratul n-au putut să le pună capăt. În Flandra, suprapopularea urbană a stat la baza migraţiei spre Răsărit. Erau contraste puternice între Europa Răsăriteană şi Apuseană – care, totuşi, ca întotdeauna, trădau un grad mai mic sau mai mare de interdependenţă. Continentul se transforma.

PLOVUM

Plugul greu de fier, din trei părţi sau *plovum* era o unealtă mult mai sofisticată decât cea anterioară, plugul simplu de lemn sau *aratrumcare* doar" zgâria pământul". Prevăzut cu un cuţit vertical sau fier de plug, un brăzdar orizontal, o colmană înclinată, de obicei pe roţi, putea să are şi cel mai uscat sol. Dar avea nevoie de o forţă de tracţiune care se găsea rareori în lumea antică. Au trecut o mie de ani de când l-a văzut Pliniu arând în valea Fadului şi până la introducerea sa în nordul Europei în secolele XI-XII. în tot acest timp, principala problemă a fost cum să fie tractat. La începutul Evului Mediu, plugul era de obicei

tras de boi. Pământul se măsura în piei de bou sau în grupuri de boi, adică unităţi de teren care puteau fi arate de o singură echipă de boi. Dar boul era prea lent şi o echipă completă de opt boi costa mult şi era greu de hrănit. Caii erau singura specie mai rapidă, dar erau mai mici şi mai puţin puternici decât boii.

A fost nevoie de încă cinci adaptări pentru ca plugul să poată fi folosit la randament maxim. În primul rând, trebuiau crescute rase de cai puternici – urmaşi ai cailor de luptă carolingieni. Al doilea era hamul, neobservat până în anul 800, care îi permitea animalului de tracţiune să tragă greutăţi mari fără să fie gâtuit. A treia era potcoava, introdusă pe la 900. A patra era cultivarea ovăzului, hrana de bază a calului de tracţiune. Foarte importantă a fost şi introducerea sistemului de asolament pe trei câmpuri. Trecerea de la două la trei câmpuri a îmbunătăţit mult recoltele, crescând productivitatea unei familii de ţărani cu cel puţin 50%. A permis cultivarea tuturor celor patru cereale şi a distribuit echitabil munca ţăranilor între semănatul de primăvară şi de toamnă. Dar solicita o sporire însemnată a capacităţii de arat pământul. (Vezi ilustraţia 29.)

Cel mai târziu în secolul XII, toate elementele revoluţiei în agricultura din nord apăruseră din Franţa până în Polonia. Poate că istoricii au modificat ecuaţiile mai simple ale chestiunii, ca Meltzen în „Plug rudimentar + arat încrucişat = terenuri pătrate” sau Marc Bloch în celebra sa: „Plug cu trei părţi + roţi = fâşii = câmpuri deschise = agricultură comunală”. Însă principalele direcţii sunt acum general acceptate. Câmpurile pătrate de la munte care cereau arat încrucişat erau adesea părăsite, pe când cele deschise, ca nişte fâşii, şi-au făcut apariţia pe pământurile fertile din văile apelor. Peisajul Europei s-a schimbat pentru totdeauna. Câmpurile au fost împodobite cu acel cunoscut model de ridicături şi brazde. Timpul economisit cu plugăritul putea fi folosit la extinderea

terenului arabil. Pădurile au fost defrişate, mlaştinile secate şi polderele smulse mării. Sate mai mari se înşirau în văi, iar cultivarea fâşiilor de pământ era reglementată de noi forme de conducere comunală. Consiliul sătesc şi economia seniorială au intrat ambele în acţiune. Din toate acestea, Europa a obţinut cantităţi crescânde de hrană mai nutritivă, care urma să susţină o populaţie ce creştea în acelaşi ritm până în zorii Revoluţiei Industriale.1

Scheidam, Districtul Olanda, 5 decembrie 1262. În ajunul Sfântului Nicolae, Hendrik, episcop de Utrecht, a acordat autorizaţie bisericii construite şi înzestrate „pe pământ nou", la Scheidam, de către contesa Aleida van Henegouwen, regentă a Olandei şi Zeelandei:

Henricus Dei Gratia episcopus universis presentes literas inspecturis salutem în Domino sempiternam. Cum illustris domina, dilecta nostra consanguinea domina Aleidis, uxor quodam domini Iohannis de Avennis, Hollandie et Selandie tutrix, i nova terra apud Schiedam în divini honorem nominis de novo ecclesiam construi fecerit et dotaverit candem, nos ipsius în hac parte piis supplicationibus înclinaţi ad huiusmodi structuram eccilesiae licenţiam concedimus...43

Doi ani mai târziu, contesa Aleida a poruncit construirea unui dig cu ecluză pe pârâul Schie în punctul unde se vărsa în apele cu maree ale deltei Rinului. Scopul acestei lucrări era să regleze debitul de pe canalul care lega oraşul învecinat Delă cu micul său port riveran, Delfshaven. Urma să fie construit împreună cu un alt dig pe un pârâu şi mai mic, Rotte, la trei kilometri în amonte. La o distanţă de trei ani, pe 11 august 1270, tânărul conte Floris V le-a acordat privilegii cetăţenilor oraşului Rotterdam. Cam în acelaşi timp, a început construcţia unui dig pe râul Amstel, la 50 km spre nord. Pas cu pas, delta Rinului a fost regularizată.

Deşi nu erau cele mai vechi lucrări în zonă, digurile erau concepute în scopul de a uşura navigaţia comercială

pe vastele teritorii primejdioase care se întindeau ca un arc uriaş pe o suprafaţă de circa 25.000 km², între Scheldt şi Ems (vezi harta 13). În retrospectivă, pot fi privite ca nişte paşi decisivi în evoluţia celei mai dens populate ţări din Europa, a celui mai mare port din lume şi a unei naţiuni europene deosebite de altele. Dar nu părea aşa în acel timp.

Provincia Olanda era unul dintre cele mai izolate şi subdezvoltate districte din Sfântul Imperiu German. Numele ei, însemnând *Holt-land* sau „Ţinut mlăştinos", sublinia faptul că avea pe toată întinderea ei doar mlaştini. Era cea mai joasă regiune din Ţările de Jos sau *Nederlanden*. Între cercul de insule de nisip dinspre mare şi terra ferma din interior, cel puţin două treimi din suprafaţa ei era sub nivelul mării. Consta în cea mai mare parte din bancuri de aluviuni, mlaştini sărate, zăgazuri împotriva mareelor, lacuri cu apă sălcie şi zone periculoase cu ape puţin adânci sau *wadden*. Se călătorea în general cu barca, cu excepţia iernii, când apele nu prea adânci îngheţau şi formau drumuri pe gheaţă.

Delta Rinului era cel mai tânăr şi mai mobil pământ din Europa. Creat în cele câteva mii de ani de la ultima perioadă glaciară, fusese formată prin acţiunea opusă a trei fluvii care se vărsau în nord – Sheldt (Escaut), Maas (Meusa) şi Rijn (Rin) – şi a vânturilor din vest şi a mareelor. În consecinţă, era supusă schimbării şi deplasării. Nisipul adus de mare formase o barieră masivă de dune cu o înălţime de până la 70 m şi o lăţime de 4 – 5 km. Dincolo de acestea, sedimentele aduse de râuri alcătuiau formaţiuni mereu schimbătoare, iar apa dulce curgea în şuvoaie şi izbea în punctele mai puţin rezistente, în lupta ei neîncetată de a-şi croi drum spre mare. Pe timpul romanilor, se construiseră o serie de forturi

Harta 13. Ţările de Jos, 1265

de coastă pe bariera de nisip din faţa marii lagune interioare, Fleo Lacus. Majoritatea apelor „vechiului Rin” ajungeau la mare printr-un canal care există încă în Leyda de astăzi, iar „vechiul Mass” îşi croia alt drum cam la 30 km mai în sud.

Dar ultimul mileniu adusese schimbări dramatice. În 839, o mare inundaţie deviase cursul principal al Rinului în Maas, creând astfel canalele legate între ele Lek, Waal şi „Noul Maas”. Laguna cu apă dulce din nord, însetată de apă, s-a despicat parţial. Apoi, în secolele XII ŞI XIII, o perioadă de climă mai caldă a dus la ridicarea nivelului mării. Bariera de dune a fost spartă în repetate rânduri; estuarul fluviului Scheldt s-a despărţit în mai multe canale, deschizând Anversul traficului maritim; iar insulele au proliferat. Apa sărată a năvălit, transformând laguna nordică într-un golf mare, Zuider Zee, care împarte Frizia în două. Fluxuri puternice pătrundeau pe afluenţii

principalelor canale, ameninţând oraşele de pe malurile lor. Această problemă a dus la construirea digurilor.

Înainte de mijlocul secolului XIII, aşezările din deltă se limitau la trei tipuri. Exista un şir de oraşe vechi la marginea continentului. Arnhem (Arenacum sau „Oraşul nisipului”), lângă Nijmegen (Novimagnum sau „Piaţa nouă”), şi Utrecht (Trajectum ad Rhenam sau „Vadul Rinului”) fuseseră toate întemeiate de romani. Antwerp sau Anvers (Aen de Werpen ori „Ancoraj”) se dezvoltase în jurul bisericii din secolul VII, numită

St. Amand, pe malurile fluviului Scheldt. Existau câteva aşezări izolate pe dunele de nisip, ca abaţia Middleburg pe Walcheren, datând din 1120 sau castelul de vânătoare construit recent la Gravenhaage ori „Gardul contelui” în 1242. Câteva sate de pescari îşi găsiseră un adăpost nesigur pe dunele de nisip. Mai multe dintre acestea au obţinut statutul oficial de oraşe cu drepturi – Dordrecht (1220), Haarlem (1245), Delă (1246) şi Alkmaar (1254). Dar niciunul dintre ele nu avea nici măcar o fracţiune din populaţia activă a oraşelor „textile” din învecinată Flandră. Secole de-a rândul, episcopul de Utrecht a fost principala autoritate religioasă şi laică. Porturile din deltă au fost mult timp doar debarcadere pentru comerţul de pe coastă.

Smulgerea uscatului din mare era o artă străveche care se perfecţiona mereu. Caracteristice sunt în Olanda acele „movile” artificiale, numite *terpen*, pe care se construiseră case peste nivelul de inundaţie, conform unei tradiţii din timpuri imemoriale. Au fost menţionate de Pliniu. Cele mai vechi diguri ale sistemului de apărare împotriva mării sau *zeewering* datează din secolul VIII sau IX. Barajele de pe râuri au început să se răspândească după perfecţionarea ecluzelor în secolul XI. Construcţia de poldere sau „câmpuri îngrădite” depindea de un sistem sofisticat de drenare, care s-a pus la punct abia înjur de 1150. Canalele de scurgere trebuiau făcute, cu mult efort,

de jur-împrejurul ţăruşilor înfipţi adânc în pământul moale, apoi umplute cu pietriş şi pietre şi plantate cu iarbă. Odată îngrădit, câmpul trebuia inundat de mai multe ori cu apă dulce, timp de 10 – 15 ani, şi drenat în mod repetat ca să dispară sarea. Doar atunci solul aluvionar rodnic îi răsplătea pe oameni pentru eforturile depuse. Fertilitatea acestor poldere era proverbială: ca şi carnea, lâna şi pieile oilor şi vitelor care păşteau pe islazurile smulse mării, ofereau atât susţinerea necesară unei colonizări masive, cât şi o abundenţă de produse destinate exportului în oraşele învecinate.

În secolul XIII, construcţia de poldere în Olanda era abia la început: putea să se obţină teren agricol doar la marginea mlaştinilor. Înainte de introducerea pompelor acţionate de vânt, nu erau mijloace eficiente pentru asanarea terenurilor mai mari. În 1421, cumplita inundaţie de Sf. Elisabeta a produs mari pagube: 72 de sate au fost acoperite de apă şi 10.000 de oameni şi-au pierdut viaţa, distrugându-se astfel progresele înregistrate în două secole. De cea mai mare parte din pământul aflat sub nivelul mării, care trebuia drenat mereu, nu s-a atins nimeni până nu s-au inventat în 1150 morile de vânt cu palete rotitoare, care pompau non-stop, indiferent de direcţia vântului. Nu exista nicio lege în privinţa recuperării terenurilor din întreaga Olandă până s-a dat, în 1918, Decretul de recuperare a pământurilor. A fost nevoie de o altă inundaţie catastrofală, în 1953, pentru a se pune în aplicare marele plan de sistematizare a deltei (1957 – 1986), prin care se regulariza cursul râurilor şi se umpleau canalele către mare. Opt sute de ani de luptă îndârjită împotriva elementelor naturii nu puteau să nu lase urme asupra locuitorilor ţării. Unii istorici au fost tentaţi să considere că această luptă continuă a fost un factor decisiv în formarea caracterului olandezilor.

Construirea digurilor a constituit o etapă marcantă în lunga istorie a ţării. A dus la formarea unui sistem de

cursuri de apă interioare, care era reglat de supraveghetorii stăvilarelor. Pentru că marile vase care se îndreptau spre mare nu puteau trece prin porţiunile înguste, au răsărit *entrepôts* în jurul digurilor, unde încărcătura navelor era transferată pe şlepuri mai mici. Schiedam-Rotterdam şi Amsterdam s-au dezvoltat ambele pe baza comerţului maritim şi a celui fluvial. Totuşi, n-au ajuns la întâietate până nu s-au produs o serie de schimbări importante, care au ruinat principalele oraşe concurente. Cel mai însemnat din acestea, Anvers, a decăzut după închiderea forţată a fluviului Scheldt în 1648 – 1863.

Poziţia strategică a Olandei, la graniţa de vest a imperiului, a dus la multe amestecuri ale politicii în destinul său. Pe vremuri, formase partea de nord a regatului mijlociu Lotharingia. La începutul secolului X, a fost anexată Franciei de Vest pentru 12 ani, înainte să treacă definitiv în sfera imperială estică, în 925. În următorii 300 de ani, ca parte a ducatului Lorena de Jos, a fost atrasă în nesfârşitele conflicte dintre prinţii feudali, în manevrele pe care le făceau aceştia între imperiu şi Regatul Franţei.

Conţii de Olanda se trăgeau din Dirk I (Dietrich, Thierri sau Teodoric). Dirk I primise pământuri lângă Haarlem în 922, într-un district numit pe atunci Kennemerland, unde a întemeiat mănăstirea benedictină Egmont. Averea familiei a fost asigurată după 1018, când contele Dirk III, care pusese taxe neautorizate pe cursul inferior al Rinului, l-a înfrânt pe Ducele de Lorena în celebra bătălie de pe diguri. Dirk III a fost primul care a folosit numele de Olanda în titulatura lui. Pe urmă, feriţi de primejdii în castelul lor din Haarlem, conţii au început să se angajeze în nesfârşite lupte feudale. Olanda era unul dintre cele douăsprezece comitate ale căror interese intrau în conflict cu acelea ale imperiului. Nici împăratul, nici regele Franţei nu puteau să-şi exercite o influenţă

permanentă decât prin intermediari, adică prin combinaţiile mereu schimbătoare ale vasalilor lor. Seniorii feudali din Ţările de Jos, impropriu denumite astfel, care se întindeau din Renania până în Picardia, se războiau între ei pentru a-şi atinge scopuri concrete. Procedând astfel, creau treptat o regiune cu o identitate distinctă şi un destin care nu era nici german, nici francez.

În acest cerc, Olanda era printre ţările mai puţin importante. Puternicii episcopi de Utrecht şi Liège, ducii de Lorena şi Brabant, şi comitatul învecinat al Flandrei erau mult mai influenţi. Disputa câştigată de Olanda asupra controlului insulelor din Zeeland a durat secole, până la Pacea de la Bruxelles din 1253. Subjugarea aprigilor locuitori ai Friziei sau Friesland, care au rămas păgâni până în timpul lui Carol cel Mare, s-a rezolvat mai degrabă prin inundaţiile provocate de mare decât prin cucerire. Împreună cu populaţia în exces din aglomeratele oraşe flamande, nefericiţii frizieni alcătuiau unul dintre cele mai mari contingente de emigranţi care colonizau teritoritoriile mlăştinoase din estul Germaniei.

Cu toate acestea, conţii de Olanda erau buni politicieni. Wilhelm I (1205 – 1222) a luptat la Bouvines de partea împăratului şi a fost luat prizonier de francezi. Ca şi strămoşul său, care cucerise Lisabona de la sarazini, era un cruciat înflăcărat. A murit în Egipt, după ce luase parte la asediul Damiettei. Wilhelm II (1234 – 1256) a aspirat la tronul de împărat. Fiind minor când a ajuns rege, a fost crescut ca fiu al bisericii de către episcopul de Utrecht, tutorele său, şi s-a trezit intrând în jocul politic al papei Inocenţiu IV, care încerca să alunge de pe tron Dinastia Hohenstaufen. (Vezi p. 353.) în 1247, a fost încoronat la Aachen ca împărat al romanilor, cu binecuvântarea papală. Căsătorit cu o ducesă guelfa şi aliat cu influenta confederaţie de oraşe din Renania, a câştigat puteri depline în politica internă a Germaniei. În ianuarie 1256, după ce s-a întors acasă în Olanda să rezolve o problemă în

Frizia, s-a dus să fie încoronat ca împărat la Roma. O crăpătură din gheaţă care s-a lărgit şi prin care s-au scufundat şi cal, şi călăreţ, ambii în armură, a pus capăt unei cariere promiţătoare. Dacă n-ar fi fost acest accident, olandezul ar fi ajuns să stăpânească Sfântul Imperiu German.

Floris V (1256 – 1296), contele actual şi nepotul lui Wilhelm II, avea să fie penultimul membru al primei dinastii din Olanda. El a fost cârmuitorul care a pus capăt revoltelor din Frizia şi care a câştigat dragostea celor mai umili supuşi ai săi. Confruntat cu o răscoală a ţăranilor care şi-au unit forţele cu plebea din Utrecht, s-a apucat să limiteze puterea arbitrară a judecătorilor şi să introducă un cod de legi scrise. Era amintit în legende ca *der keerlen God*, „Dumnezeul ţăranilor”. Mulţi ani s-a bucurat de alianţa solidă cu Anglia, ţară la curtea căreia şi-a trimis fiul moştenitor să fie educat şi însurat. Acesta era contele Floris, eroul „Cronicii în versuri” a Olandei, *Rijmkronik van Melis Stoke*:

Tgraefscap ende dat jonghe kynt
Daer wonder of ghesciede sunt.
(Aşa s-a terminat domnia tânărului conte [care] a fost minunea istoriei.) 45

Aleida van Henegouven era mătuşa şi tutorele tânărului Floris V. Ca regentă a Olandei până la majoratul contelui, era una dintre cele câteva femei puternice care au ţinut frâiele statului în Ţările de Jos. Dintre acestea, cea mai vestită a fost vecina ei, extraordinara contesă Margareta de Flandra (d. 1280). Cunoscută şi ca Zwarte Griet sau „Greta cea Neagră”, contesa Margareta a avut parte de toate binecuvântările şi nenorocirile din lumea feudală. Era fiica mai mică a contelui Baldwin IX, conducătorul Cruciadei a patra, care cucerise Imperiul Roman de Răsărit. Ca şi sora ei Joanna, se născuse la Constantinopol, de unde fusese adusă acasă după moartea tatălui ei, şi, împreună cu Joanna, a fost o garanţie a

politicii lui Inocenţiu III. în copilărie, asistase la căsătoria surorii ei cu Ferdinand al Portugaliei, nepot al regelui Franţei, iar ea însăşi fusese promisă de soţie, deşi era încă o copilă, lui Bouchard d'Avesnes, Conte de Hainault. După Bătălia de la Bouvines, în urma căreia Ferdinand a fost trimis în temniţele castelului Louvre, şi-a văzut sora măritată a doua oară cu Tomaso de Savoia, iar ea însăşi, la insistenţele papei, a trebuit să divorţeze şi apoi să ia de bărbat un cavaler francez, Guy de Dampierre. Până în 1244, când i-a urmat la tron Joannei, în chip de contesă atât de Hainault, cât şi de Flandra, era mama a cinci copii din două căsătorii. N-a putut să-i împiedice pe cei doi fii mai mari să se bată pentru moştenirea ei şi a fost obligată să accepte celebra mediere a lui Ludovic cel Sfânt, care i-a dat comitatul Hainault lui Jean d'Avesnes şi Flandra lui Guillaume de Dampierre. Ea avea să trăiască mai mult decât ei.

Flandra, care era sfâşiată de rivalitatea dintre Bruges şi Ghent, era totuşi premiul cel mare din politica Ţărilor de Jos. Soarta acesteia nu putea să lase Olanda indiferentă. În trecut, conţii de Flandra oscilaseră între imperiu şi Franţa şi acceptaseră feude de la ambele părţi, creând grupuri de teritorii cunoscute sub numele de *Kroon-Vlaanderen* sau *Rijks-Vlaanderen*. Totuşi, după lupta de la Bouvines, influenţa Franţei a crescut enorm, ceea ce avea să ducă la o masivă ocupaţie franceză. În 1265, lupta dintre papă şi împărat se apropia cu repeziciune de nivelul cel mai jos. Papalitatea blocase ascensiunea familiei Hohenstaufen după moartea lui Frederic II; iar frământările din imperiu pe care, murind, contele Wilhelm le lăsase nerezolvate, se complicau din ce în ce mai mult. În 1257, a avut loc o dublă alegere; o întrunire a electorilor imperiali a decis în favoarea lui Richard, Conte de Cornwall, fratele mai mic al lui Henric III al Angliei, iar a doua l-a ales pe Alfonso, regele Castiliei. Spre deosebire de Alfonso, care a rămas în oraşul său natal, Toledo, contele Richard a pornit la drum

să fie încoronat ca împărat al germanilor. Dar niciunul dintre candidaţi nu putea să aibă autoritate asupra întregii Germanii.

Richard de Cornwall (1209 – 1272) era unul dintre cei mai bogaţi şi influenţi bărbaţi de vârsta lui.46 Faptul că deţinea minele de cositor din Comish făcea cât un al doilea domeniu de conte, iar conducerea monetăriei şi a sistemului monetar reformat al Angliei îi aducea un venit fabulos. Prin consilierul său financiar, Abraham de Berkhamsted, reuşea să acorde împrumuturi regilor şi cardinalilor; şi n-a avut nicio problemă să găsească cele 28.000 de mărci necesare gresării maşinăriei care urma să-l aleagă împărat al Sfântului Imperiu German. Senior de Corfe, Wallingford şi Berkhamsted, s-a confruntat cu opoziţia baronilor din Anglia, fiind unul dintre puţinii nobili care vorbeau engleza. Purtând şi titlul de Conte de Poitou, avea mari interese în Gasconia, unde fusese guvernator regal. Condusese o cruciadă la Acra, dar văzuse expediţia ca pe o ocazie de a-i cunoaşte personal pe cei doi cumnaţi ai săi, mai întâi pe Ludovic cel Sfânt la Paris şi apoi pe Frederic în Sicilia. Avea relaţii bune cu Ţările de Jos, de unde Floris V venise într-un suflet la Londra să-i prezinte personal omagiile sale. Urma să-şi ia a treia soţie, după Isabella Marshal şi Sancia de Provence, pe Beatrice, Contesă de Falkenburg din Brabant.

Totuşi, în cea mai mare parte a anului 1265, soarta nu a fost de partea contelui Richard. Cele trei vizite în Germania nu îi aduseseră niciun beneficiu. În plus, după ce se implicase în războiul purtat de fratele său, fusese prins de oamenii lui Montfort şi era acum prizonier în castelul Kenilworth. Aventurile sale lipsite de glorie de după Bătălia de la Lewes, unde se ascunsese într-o moară de vânt, au stat la baza celei mai vechi satire politice din Anglia:

The King of Alemaigne de ful wel He saisede the mulne for a castel.

With hare sharpe swerds he grounde the stei

He wende that the sayles were mangonel to helpe Wyndesor.

Richard, thah thou he ever trichard trichen shalt thou never more.47

Pe acel timp, regele şi curtea sa erau foarte urâţi de oamenii din Anglia. Simon de Montfort, acel *protector gentis Angliae*, era văzut şi admirat ca un apărător al poporului oprimat:

Il est apelé de Montfort.

Il est el mond et şi est fort Şi ad grant chevalerie.

Ce voir, et je în acort.

Îl aime droit, et hete le tort.

Şi aver à la meşterie.48

(îl cheamă Montfort/ E protectorul (*mund*) nostru şi e atât de puternic (*fort*)!

Şi aşa un mare cavaler. / Uite, sunt foarte de acord, / Iubeşte dreptatea şi urăşte nedreptatea. / Aşadar, va lua stăpânirea.)

După ce Simon a fost ucis la Evesham, pe 4 august 1265, oamenii săi din amplasamentul de pe Dealul Verde au murit până la ultimul; a fost jelit ca un sfânt şi martir.

În acel an a avut loc şi alegerea papei. Clement IV era un francez care, ca Guy Foulques, avusese înainte nevastă şi copii şi fusese consilier pe probleme juridice al lui Ludovic cel Sfânt. Roma şi unele regiuni din nordul Italiei manifestau încă atâta simpatie pentru familia Hohenstaufen, că papa Clement, care fusese plecat cu o misiune în Anglia, a trebuit să călătorească spre casă travestit în călugăr şi să-şi stabilească reşedinţa în Perugia. De acolo a aranjat pentru Carol de Anjou să fie investit cu regatul Siciliei şi al Neapolelui şi a găsit finanţare pentru crâncenele sale campanii, în care avea să moară mai întâi fiul bastard al împăratului, Manfred, iar apoi tânărul Conradin, nepotul lui Manfred. Din Perugia, a trimis o bulă abaţiei Egmont, în Olanda, prin care îi

reconfirma vechile drepturi şi imunităţi.49

Ca şi Războiul civil din Anglia, conflictele imperiale din Germania au adus în ţară haosul:

S-au deschis toate porţile anarhiei; prelaţii şi baronii şi-au extins domeniile prin război; cavalerii-tâlhari au umplut drumurile şi râurile; necazurile celor slabi, tirania şi violenţa celor puternici erau atât de mari că nu se mai văzuse de secole aşa ceva... Imperiul Roman se cuvenea acum să sufere ca să-şi ispăşească păcatele.50

Istoricii mai puţin tradiţionalişti nu văd situaţia imperiului chiar atât de catastrofală. Lipsa unui împărat a dat semnalul dezvoltării mai multor state şi oraşe regionale, care erau destinate să joace un rol important în istoria Europei. Printre altele, Ţările de Jos au prosperat datorită slăbiciunii imperiului.

Totuşi, Olanda nu era nici nucleul politic al Ţărilor de Jos, nici al limbii olandeze. Diferite forme de proto-olandeză mijlocie erau vorbite în Ţările de Jos, spre vest până la Kortrijk (Courtrai) şi Rijsel (Lille). Franceza era dominantă în Hainault, Liège şi Namur, şi era limba folosită în general de nobili. Germana de Jos se suprapunea la hotarele de est, în Guelders, dar cei mai mulţi vorbitori de olandeză se găseau, fără îndoială, în oraşele din Flandra. Nuanţele dialectale între *vlaams* şi *holländisch* nu erau însemnate. Olanda era încă pe cale de a asimila elemente ffiziene, france şi saxone. Friziana mai ales, care, din dialectele germanice, era cea mai apropiată de engleză, o vorbeau încă mulţi locuitori din nordul Olandei şi insule. Olanda a devenit mult mai târziu ţara în care limba oficială era olandeza standard sau *neerlandeza*.

Şi literatura olandeză a fost scrisă în mare măsură în Flandra. În Olanda secolului XIII s-au realizat câteva texte valoroase, printre care *Cronica lui Egmont* şi un roman animalier fantastic, *Van den Vos Reinarde* (cca. 1270) de un anume Wilhelm. Dar scriitorii de seamă, ca Jacob van Maerlent (cca. 1235 – 1271), autor al operei *Ospeţele lui*

Alexandru (1258) şi născut la Bruges, erau flamanzi.

Comerţul fluvial era încă slab dezvoltat. Dordrecht, unde se construise un castel ca să impresioneze vasele care treceau din Renania spre Marea Nordului, era singurul port mai important. Avea contacte cu Anglia şi trăgea nădejde să atragă mărfurile englezeşti mai profitabile din prosperele porturi flamande de pe coastă. Nu existau decât legături sporadice cu ţările de pe ţărmurile Balticii şi Rusia.51 Condiţiile sociale din Olanda nu se conformau standardului din „epoca feudală". De fapt, instituţiile feudale erau slabe. Şerbia era rară în afara moşiilor bisericii, iar aşezările de ţărani liberi sau pescari erau multe. Nobilii, deşi bine deprinşi cu obiceiurile şi moravurile de cavaleri şi proprietari de domenii, nu erau de regulă vasalii seniorilor lor feudali. Deşi mici, oraşele urmau exemplul celor din Renania alăturată şi erau destinate să joace un rol important în viitor. Viaţa religioasă din Olanda era oarecum atipică. Episcopul de Utrecht îşi pierdea mult din putere şi nu exercita aceeaşi autoritate laică şi juridică de care se bucura dioceza alăturată din Liège. În ciuda întemeierii câtorva noi lăcaşuri de cult, nici călugării şi nici noile ordine monastice nu aveau prea mare influenţă. Frizia era un bine cunoscut refugiu al păgânilor care supravieţuiseră; sectele mistice rebele erau la ordinea zilei.

Orice descriere a istoriei vechi a Olandei contrazice răspândită concepţie greşită că viitoarele naţiuni ale Europei au existat în fază embrionară din Evul Mediu. Secolul XIII marchează mijlocul intervalului de timp dintre perioada contemporană şi aşa-zisa „Naştere a Europei" pe ruinele lumii clasice. Poate că ne-am fi aşteptat ca aceste comunităţi naţionale, care au ajuns să domine la sfârşitul poveştii, să fie măcar vizibile, deşi într-un stadiu incomplet de dezvoltare. Dar nu a fost aşa. În cazul Ţărilor de Jos, cunoscuţii termeni de „Olanda", „olandezi" sau „neerlandezi", aveau cu toţii alte conotaţii decât cele

dobândite mai târziu. Mitul modern al unităţii unei „naţiuni” şi a „pământului” ei era cu totul irelevant. În secolul XIII, Olanda nu era nucleul unei naţiuni olandeze în dezvoltare. De fapt, mult din pământul care, după 300 – 400 de ani, avea să formeze baza teritorială a conştiinţei naţionale era încă sub apă.

În 1265, în marea majoritate a Europei nu se formaseră încă naţiuni recognoscibile. În toiul *Reconquistei* creştine, statele iberice Portugalia, Castilia şi Aragon nu conştientizau aproape deloc că Spania era patria lor comună. În anul morţii lui Dante, înfrângerea Dinastiei Hohenstaufen spulbera visul unei Italii unite. În toiul invaziilor mongole şi a „epocii fragmentării”, o Polonie unită era doar o amintire. Nu mai exista o Rusie Kieveană şi nici sentimentul de apartenenţă la Rusia. Dar Regatul Angliei exista, pe minele imperiului Plantagenet; însă tot avea legături mai puternice pe continent, cu Gasconia şi Aquitania, decât cu Ţara Galilor sau Irlanda. Aristocraţia anglo-normandă, vorbitoare de franceză, nu avea aceeaşi cultură ca poporul englez, iar opoziţia baronilor era condusă de aventurieri de pe continent precum Simon de Montfort. Nu exista niciun concept care să ilustreze apartenenţa la spaţiul englez. Regatul Scoţiei îşi disputa încă teritoriul cu norvegienii, care tocmai invadaseră insulele din nord. Sub Ludovic cel Sfanţ, Regatul Franţei se întindea de la Marea Manecii până la Mediterană. Dar era un amalgam format din elemente diferite, care urmau să se dezintegreze înainte să poată fi reconstituite pentru a doua oară într-un întreg cu mai multă coeziune. Aşa cum se constată în această perioadă, Imperiul German se prăbuşise, rămânând doar cu numele. Era măcinat fără speranţă de interesele opuse ale teritoriilor sale germane şi italiene de pe ambele părţi ale Alpilor. Elveţia nu exista, iar Habsburgii încă nu se stabiliseră în Austria. Prusia Cavalerilor Teutoni era în primele decenii de existenţă; dar nu semăna deloc cu

Prusia de mai târziu a Dinastiei Hohenzollern (care, în 1265, stătea încă departe de ochii lumii, în castelul său natal din Suabia). În Scandinavia, Norvegia se eliberase de sub ocupaţia daneză, dar nu pentru mult timp. Suedezii, ca şi lituanienii, erau implicaţi în cucerirea mai multor popoare din Est. Boemia sub Ottokar II (1253 – 1278) era pe culmile gloriei, întrucât îşi anexase recent Austria şi Styria. Ungaria era un stat în declin după cele două invazii mongole şi se afla la sfârşitul Dinastiei Arpâdiene de domni pământeni. Imperiul Bizantin, cea mai veche formaţiune statală a Europei, recuperase Constantinopolul cu patru ani înainte şi îi alungase pe uzurpatorii latini în locurile lor fortificate din Grecia. Niciuna dintre aceste entităţi politice nu era menită să reziste până în Epoca Modernă.

Prin urmare, ar fi problematic să vorbim de state naţionale în orice interval din secolul XIII. Dar, dacă identitatea naţională s-a format cu adevărat în unele locuri pe acel timp, acestea nu puteau fi statele mici care s-au separat cu totul de vecinii lor. Portugalia şi Danemarca erau în această situaţie, ca şi Serbia şi Bulgaria în Balcani. Atât Serbia, cât şi Bulgaria şi-au reafirmat independenţa faţă de Imperiul Bizantin în anii 1180. Dar mai important a fost că şi-au întemeiat biserici ortodoxe naţionale, cu patriarhi proprii – Bulgaria în 1235, iar Serbia în 1346. Această măsură le-a pus la dispoziţie un instrument puternic pentru făurirea unei identităţi separate, pentru educarea unei elite naţionale, pentru publicitate politică şi consacrarea instituţiilor naţionale. A fost un pas pe care nu l-a făcut niciuna dintre ţările creştinătăţii latine până la Reformă şi pe care Rusia Moscovită l-a făcut abia în 1589. Acest lucru a întărit legăturile dintre cele două popoare slave, a căror coeziune avea să fie pusă la încercare în 500 de ani de ocupaţie otomană.

Căci Europa îşi trăia ultimii zeci de ani înainte de invazia otomană şi a doua mare înaintare a musulmanilor. Drumul mătăsii spre Orient era încă deschis. Călătorii

creştini vorbeau despre drumurile lor în Tartar. În anul în care „Veneţia Nordului” a fost întemeiată pe Amstel, Marco Polo a pornit de la Rialto spre China.

Istoricii olandezi, ca toţi ceilalţi, au trebuit să se opună obiceiului de a citi istoria dea-ndoaselea. Când s-au scris primele istorii naţionale, în secolul XIX, Ţările de Jos abia fuseseră definitiv împărţite în regatele Belgiei şi al Olandei; şi era un lucru general acceptat să susţii că existaseră comunităţi distincte flamande şi olandeze din cele mai vechi timpuri. Mult mai greu era să demonstrezi, de pildă, că bisericile medievale din Sluis, de pe unul din malurile lui Scheldt, erau bijuterii ale stilului olandez, iar cele din Damme, de pe celălalt mal al fluviului, erau comori ale patrimoniului flamand. Istoricii trebuiau să facă un mare efort de imaginaţie pentru a demonstra că tradiţiile diferite, olandeze şi belgiene, nu precedaseră Revolta olandeză din 1556 – 1648 (vezi pp. 534 – 539), care a oprit în mod arbitrar procesul anterior de formare a unei conştiinţe naţionale comune în Ţările de Jos. A fost mai greu de sugerat în primele capitole ale poveştii că exista doar un vag sentiment al identităţii comune şi chiar mai greu că Olanda poate că nu a fost în mijlocul spiritului olandez. Au existat multe răsturnări de situaţie în această poveste, sub stăpânire burgundă şi habsburgică, şi multe schimbări esenţiale în modelele economice şi demografice, înainte ca „Ţara digurilor” să-şi capete forma şi rolul din prezent. La urma urmei, acest lucru nu s-a petrecut până când Crolus Clusius (1526 – 1609), profesor de medicină la Leyda, nu a primit din Turcia primii bulbi de lalele şi i-a plantat în fertilele câmpuri de flori dintre Leyda şi Haarlem.

În toate problemele legate de naţionalitate, elementul-cheie este conştiinţa. Aşa cum a explicat un istoric olandez, naţionalitatea nu constă nici în sânge, nici în pământ şi nici măcar în limbă:

Naţionalitatea există în mintea oamenilor… singurul

habitat imaginabil… în afara minţii oamenilor, nu poate să existe naţionalitate, pentru că naţionalitatea este un mod de a te privi pe tine însuţi, nu o entitate *an sich* (*în sine*). Bunul-simţ este în stare s-o detecteze, iar singura disciplină care o poate descrie şi analiza e psihologia… Această conştientizare, această percepţie a naţionalităţii, acest sentiment naţional, este mai mult decât o caracteristică a naţiunii. E pur şi simplu spiritul unei naţiuni.52

În secolul XIII, în toiul luptelor feudale, este foarte îndoielnic că patriotismul local al olandezilor ar fi putut fuziona cu vreun sentiment de solidaritate generală cu Ţările de Jos. Cu trei sute de ani înainte de experienţele tulburătoare şi revigorante din Revolta olandeză, e sigur că provinciile nordice pe jumătate formate, ca Olanda, nu puteau avea conştiinţa unei identităţi comune cu acelea din sud. Aceasta era o lecţie pentru întreaga Europă medievală.

Aşadar, am putea fi tentaţi să ne întrebăm unde, dacă nu în naţiuni, se afla conştiinţa oamenilor din secolul XIII. Singurul răspuns posibil este „era acolo unde trebuia să fie”. Europenii din Evul Mediu erau conştienţi că aparţineau satului sau oraşului lor natal şi unui grup cu o limbă locală, ai cărui membri puteau comunica fără să recurgă la greacă sau latină. Erau conştienţi că aparţineau unei comunităţi de bărbaţi şi femei care recunoşteau dominaţia aceluiaşi senior feudal; unei clase sociale cu aceleaşi privilegii; şi, mai presus de toate, marii societăţi creştine. În afară de toate acestea, aşa cum va descrie în curând marele fiu al anilor 1260, oamenii nu puteau să aştepte decât moartea şi Ziua Judecăţii de Apoi. Atunci, în cele din urmă, aflau cărui grup social cu adevărat important aparţineau – călătorilor de pe corabia condamnaţilor, penitenţilor care se îndreptau spre Purgatoriu sau, eventual, cântăreţilor din corurile Paradisului.

PESTIS

Creştinişmul în criză, cca. 1250 – 1493

Exista un fel de fatalism în ultima perioadă a Evului Mediu. Oamenii ştiau că creştinismul era bolnav; ştiau că idealurile din Evanghelia Iubirii nu corespundeau realităţilor, dar nu prea aveau idee cum să-l însănătoşească. Din cel mai vechi stat creştin, Imperiul Bizantin, nu mai era decât o rămăşiţă jalnică. Sfântul Imperiu Roman nu putea să-şi exercite controlul asupra puternicilor să-i supuşi, ca să nu mai vorbim să-i conducă pe alţii. Papalitatea ajunsese dependentă politic. Conflictele feudale atinseseră punctul în care fiecare oraş sau principat trebuia să lupte neîncetat pentru supravieţuire. Lumea era condusă de briganzi, superstiţii şi ciumă. Când a lovit Moartea Neagră, a fost clar că mânia lui Dumnezeu se revărsa asupra păcatelor creştinătăţii. Potrivit unei credinţe populare, de la începutul Marii Schisme, nimeni nu mai intrase în Rai". 1

În acelaşi timp, „tendinţele violente" ale vieţii medievale, „patosul său vehement" intensificaseră aşa de mult suferinţele şi plăcerile, încât se spune că omul modern nu le poate înţelege. „Contrastele puternice şi formele impresionante au împrumutat vieţii. de zi cu zi un fel de tulburare şi pasiune care a dus la perpetua oscilaţie între disperare şi bucurie nepăsătoare care caracterizează Evul Mediu". 2

Johan Huizinga, ale că-mi opere au avut un puternic impact asupra conştiinţei din acea perioadă, nu vorbea doar de senzaţia de nesiguranţă provocată de multele calamităţi, dar şi de „publicitatea mândră şi crudă" care se făcea aproape tuturor persoanelor şi evenimentelor – leproşii în lanţuri, cerşetorii din biserici, execuţiile publice, predicile care îi ameninţau pe păcătoşi cu focul iadului, procesiunile, piticii şi magicienii, obiceiurile păgâne, culorile vii ale însemnelor heraldice, clopotele din turle şi negustorii care îşi strigau marfa în stradă, putoarea şi

parfumul:

Când masacrul locuitorilor din Armagnac era în toi... [în 1418] parizienii au înfiinţat Ordinul Sf. Andrei în biserica Sf. Eustaţiu; toţi, fie preoţi sau laici, purtau cununi de trandafiri roşii, aşa că parfumul lor se răspândea în toată biserica... de parcă fusese spălată cu apă de trandafiri.3

Această „imensă excitabilitate a sufletului medieval" poate datorează ceva entuziasmului pentru stilul gotic al ultimilor romantici. Dar este un element esenţial care trebuie avut în vedere când ne asumăm imposibila misiune de a reconstitui trecutul medieval.

Totuşi, strălucita teză a lui Huizinga trebuie tratată cu prudenţă. Ca mulţi alţi istorici din Occident, el îşi îndreaptă atenţia spre o singură parte a Europei de Vest, în acest caz spre Franţa şi Ţările de Jos; de aceea, ar trebui să aplicăm cu o oarecare reticenţă generalizările la toată lumea creştină. Mult mai important este că, zugrăvind cu atâta strălucire spiritul Evului Mediu în declin, trebuie să fi observat germenii schimbării şi regenerării care existau de pe atunci. Erudiţii din Renaştere nu au avut nicio dificultate în a găsi originile acestui declin la începutul secolului XIV (vezi capitolul VII). E logic că a fost o perioadă foarte lungă în care vechiul a coexistat cu noul. Istoricii pun accentul pe un aspect sau altul, în funcţie de întinderea poveştii pe care o spun. Huizinga sugerează că formele umaniste au apărut târziu, dar fără să fie inspirate de Renaştere. Şi a încheiat cu metafora sa preferată în care îi vedea pe toţi istoricii luptându-se cu ritmurile schimbării: „se întoarce roata" 4.

Harta 14. Europa, cca. 1300

În orice caz, ar fi poate înţelept să nu luăm în seamă metafora apusului lumii medievale. Poate că este mai corect să ne gândim la această perioadă ca la o criză prelungită, pentru care oamenii de atunci nu aveau nicio soluţie. Nu conştientizau faptul că vor veni din nou zorile. În mai multe sensuri, europenii din Evul Mediu Târziu erau „copiii ciumei”.

Imperiul Bizantin, aşa cum se reconstituise după alungarea împăraţilor latini, era doar umbra unei umbre. Pe ţărmul european nu mai avea mult teritoriu în afară de oraşul Constantinopol şi provincia alăturată Rumelia. În

Asia Mică avea câteva oraşe la Marea Neagră şi majoritatea pe ţărmurile Egeei. În alte părţi, fostele sale provincii erau acum stăpânite de regatele independente Bulgaria şi Serbia; de mai mulţi principi franci, de unii foşti cruciaţi şi de guvernatorii veneţieni; iar în Anatolia, de sultanii turci din Iconium, aşa-zisul Imperiu al Trebizondei, şi de Regatul Armeniei Mici. Din 1261 şi până la căderea sa din 1453, a fost condus de Dinastia Paleologilor, descendenţi ai lui Mihail VIII Paleologul (1258 – 1282), care pusese la cale recucerirea Constantinopolului în timpul absenţei flotei veneţiene. Despre imperiul său în declin, s-a scris:

Grecii cinsteau numele de romani; se agăţau de formele de guvernare imperiale, dar fără putere militară; au păstrat codul roman, dar nu administrau sistematic justiţia, şi se mândreau cu ortodoxia unei biserici în care clerul... trăia într-o stare de vasalitate faţă de Curtea imperială. O asemenea societate nu putea decât să decadă, dar a decăzut încet" 5.

Paleologii, disperaţi, au căutat ajutor peste tot. Pentru a ţine la distanţă Veneţia, au apelat la genovezii care au stăpânit, la momente diferite, Amastris, Pera şi Smirna, precum şi insulele Lesbos, Samos şi Chios. S-au aliat cu Aragonul; şi, de mai multe ori; l-au tentat pe papă cu planul de a pune capăt Schismei. În epoca războaielor civile, între 1321 şi 1354, au reocupat Epirul pentru scurt timp. Până în 1382, un alt împărat şi-a păstrat curtea la Mistra, în Moreea. Până atunci, Ioan V devenise atât catolic, cât şi vasalul turcilor. În 1399, succesorul său, Manuel II (1391 – 1425), a plecat într-o călătorie zadarnică să obţină sprijin de la Roma, Paris şi Londra. [MOUSIKE]

Cel mai important eveniment din acea epocă a fost apariţia unui nou trib de turci războinici care aveau să-i înlocuiască pe bizantini. Osmanlâii sau otomanii au ocupat spaţiul liber lăsat de mongoli după înfrângerea seleucizilor.

Îşi luaseră numele de la Osman I (1281 – 1326), fiul întemeietorului lor, Ertugrul, care îşi stabilise un avanpost în interiorul Anatoliei. Din acea bază făceau incursiuni la mari distanţe, atacând frontiera bizantină, lansând flote de piraţi în Egee şi trecând Balcanii. Au intrat pentru prima dată în Europa în 1308, când o trupă de mercenari turci a fost adusă în rândul forţelor mercenare bizantine, Marea Companie Catalană, care se răsculase împotriva angajatorilor ei imperiali. În acel an, au cucerit Efesul; în 1326, Bursa – care a devenit prima lor capitală; în 1329, Niceea; în 1337, Nicomidia. Fiul lui Osman, Orhan (1326 – 1362), a înfiinţat un cap de pod permanent în Dardanele şi s-a autointitulat sultan. Nepotul lui, Murad I (1362 – 1389), stabilind capitala otomană la Adrianopol (Edime), a îndrăznit să folosească vechiul titlu de „Sultan-i-Rum" (Sultanul Romei). Sultanul Baiazid (1389 – 1403), deşi învins de Timur Lenk, a condus cea mai mare campanie de cucerire a Asiei Mici şi a copleşit numeric oraşele greceşti cu colonişti turci, iar apoi a atacat atât Peloponezul, cât şi Valahia. La moartea lui, teritoriul otoman era de patruzeci de ori mai mare decât cu un secol în urmă, iar Constantinopolul era înconjurat (vezi anexa III, p. 1084).

În acest secol de cuceriri, graniţa dintre creştinătate şi islam a suferit schimbări dramatice. Ţările ocupate înainte de bizantini, Grecia, Bulgaria şi Bosnia, s-au bucurat de un scurt răgaz de libertate până au fost subjugate de turcii cei invincibili. Sultanii otomani conduceau o naţiune vitează de *ghazizi*, „războinicii islamului" – şi o ştiau. În vechea moschee din Bursa, într-o inscripţie dedicată lui Orhan, scrie: „Sultanului, fiu al sultanului poporului ghazid, fiu de ghazid, margraf al orizonturilor, erou al lumii" 6.

Grecia medievală, în intervalul dintre cuceririle latine şi otomane, era împărţită în principate. Despotatul Epir, Ducatul Atena, principatul sudic al Ahaiei şi ducatul insular Naxos, toate s-au bucurat de vremuri bune câteva

secole. Interesele lor comerciale erau sub controlul oraşelor italiene, iar populaţia, ortodoxă. [ROMI]

ROMI

În 1378, guvernatorul veneţian al oraşului Nauplion din Peloponez a confirmat privilegiile deja acordate comunităţii locale de atsingani. Este prima atestare a prezenţei romilor în Europa. În 1416, oraşul Braşov (Kronstadt) din Transilvania a făcut daruri de argint, grâne şi păsări de curte unui anume" Emaus din Egipt şi celor 120 de tovarăşi ai săi", în 1418, acelaşi grup a ajuns la Hamburg. În august 1427, unei cete de cam o sută de călători care s-au declarat victime ale persecuţiilor din Egiptul de Jos li s-a refuzat intrarea în Paris, aşa că au rămas la St. Denis. Cronicarul anonim i-a descris în *Journal d'un bourgeois de Paris*, ca fiind oacheşi, sărăcăcios îmbrăcaţi, femeile lor purtând basmale, iar copiii, cercei. Au fost alungaţi când autorităţile bisericeşti i-au învinuit că ghiceau viitorul în palmă sau în altfel.1

Nu există niciun dubiu că romii au emigrat în Europa din India, deşi migraţiile lor mai vechi pot fi reconstituite doar cu ajutorul dovezilor lingvistice. Romanes este o limbă indo-europeană, înrudită cu hindi, şi se vorbeşte peste tot, din Orientul Mijlociu până în Europa. Faptul că dialectele europene ale limbii romanes conţin multe cuvinte slave şi greceşti indică o şedere îndelungată a ţiganilor în Balcani.

Lunga listă de nume date romilor accentuează confuzia în privinţa originii lor. Cuvântul grecesc *atsigani*, de la care provin *gitans* (franceză), *gitanos* (spaniolă), *zigeuner* (germană), *zingari* (italiană) şi *tsigan* (rusă), derivă de la numele sectei maniheiste din Asia Mică şi este clar o atribuire greşită. Alte nume ca „boemieni" şi „egipţieni" – de unde *gyfti* (greacă), *gipsy* (engleză) şi *faraoni* (maghiară) – sunt şi ele răspândite". Romi" derivă probabil de la legătura lor cu Bizanţul din Evul Mediu, mai

degrabă decât de la România. Ei îşi spun *romi*, cu singularul *rom*.

Tentativele de a reglementa prin lege prezenţa ţiganilor nomazi au dat naştere la tot felul de practici. Un decret englez din 1596 face distincţia clară între ţigani şi vagabonzi obişnuiţi. [PICARO] O şatră de ţigani a fost arestată în Yorkshire şi unii dintre ei executaţi pentru necromanţie. Dar decretul le permitea ţiganilor care respectau legea să călătorească, să-şi practice meseria de cazangii şi să primească de-ale gurii ca plată. În 1683, erau protejaţi într-un mod asemănător şi în Franţa. În Austria, legile din 1761 au căutat să-i stabilească pe ţigani în locuri fixe – dar fără un efect de durată. În Rusia, Ecaterina II s-a gândit să-i protejeze pe ţigani acordându-le statutul de „robi ai Coroanei", care li se dăduse mai înainte în Moldova şi Valahia. Dar, asemenea evreilor, li se interzicea să intre în Sankt Petersburg, în Ţările de Jos şi în câteva state germane, s-a urmărit o politică de excludere totală.

În secolele XIX ŞI XX, romii s-au străduit să-şi păstreze stilul de viaţă nomad, meseriile tradiţionale, limba şi muzica strămoşească. [FLAMENCO] Cultura lor pune accentul pe magie, organizarea socială pe importanţa familiilor mari şi triburilor conduse de „regi" sau judecători. Activităţile lor comune au în centru adunările anuale care se ţin în aceleaşi locuri. De pildă, Saintes-Maries-de-la-Mer în Camargue este scena unei sărbători a romilor cu un pelerinaj care se îndreaptă în fiecare lună mai către mormântul protectoarei lor. Potrivit legendei, Sara era o însoţitoare a Mariei Magdalena, care a salvat de persecuţii mai multe rude şi discipoli ai lui Cristos şi i-a adus ca refugiaţi în Provence.

În epoca romantică, ţiganii au atras atenţia multor scriitori şi pictori. Hugo, Mérimée şi Borrow, toţi au scris cărţi inspirate din viaţa ţiganilor. Opera lui Henri Murger, *Scènes de la vie de bohème* (1849) s-a bucurat de un imens

succes la public. Liszt a scris un tratat savant despre muzica ţigănească, iniţiind o modă care a influenţat atât repertoriul clasic, cât şi pe cel al muzicii din cafenele. *Carmen* (1875) de Bizet, bazată pe o povestire de Mérimée şi *La Bohème* (1895) de Puccini, inspirată din cartea lui Murger, sunt printre operele care au înfruntat cel mai bine timpul.

Romii au făcut întotdeauna obiectul diverselor persecuţii şi al violenţelor periodice.2 Dar genocidul naziştilor asupra ţiganilor, la fel ca şi exterminarea în masă a evreilor, nu a avut precedent. Regimurile comuniste nu erau de regulă preocupate de problema ţiganilor. Democraţiile postbelice au încercat să combine reglementările cu toleranţa umanitaristă. Dar stereotipul ţiganilor nomazi şi ciudaţi reapare mereu, cel mai recent în urâta campanie din 1993 împotriva romilor care îşi căutau refugiul în Germania. Poate că este inevitabil ca populaţia stabilă a Europei să simtă un amestec de fobie şi fascinaţie pentru un stil de viaţă atât de diferit de al ei:

Vino, să-ţi citesc din nou povestea spusă de atâtea ori:
Povestea acelui biet învăţat din Oxford.
Cu imaginaţie multă şi minte inventivă.
Care, obosind să bată pe la uşi să fie avansat, într-o dimineaţă de vară, prietenii şi i-a lăsat şi s-a dus să înveţe ale ţiganilor ştiinţe.
Şi lumea a cutreierat cu neîmblânziţii săi fraţi…3

Şi Bulgaria a ieşit din sfera de influenţă bizantină. Al doilea Imperiu Bulgar, care a apărut la sfârşitul secolului XII, era un ţinut multinaţional dinamic. Din capitala sa Timovo, Ivan Asen (1186 – 1218), „ţar al bulgarilor şi grecilor”, şi-a extins stăpânirea până la Belgrad şi Skopje. Urmaşul său, Ivan Asen II (1218 – 1241), a ocupat Albania, Epirul, Macedonia şi Tracia. Cele două dinastii următoare au fost de origine cumană. Dar, în iunie 1330, ţarul Mihail Şişman a fost ucis de sârbi, care şi-au instaurat hegemonia. În deceniul următor, otomanii au început să

jefuiască aşezările din valea Mariţei. În 1366, ultimul ţar bulgar, Ivan Şişman III, a fost obligat să-şi trimită sora în haremul sultanului şi să se declare vasal otoman. Timovo a fost dărâmat din temelii. Bulgaria avea să fie de acum încolo, pentru 500 de ani, provincie otomană.

Serbia a avut o soartă asemănătoare. Cu toate insistenţele regatului învecinat al Ungariei, unde slavii de sud, înrudiţi cu ei, îmbrăţişaseră catolicismul, sârbii oscilau între religia catolică şi cea ortodoxă. Ţara a fost unită pentru prima dată de către Ştefan I Nemanja (1114 – 1200), care a obligat Bizanţul să-i acorde independenţa. Fiul cel mic al lui Nemanja, Sava cel Sfânt (1175 – 1235), călugăr la muntele Athos, a scos biserica sârbă de sub conducerea arhiepiscopului grec al Ohridei. L-a convins pe fratele său, Ştefan II, să accepte coroana regală de la papă. Serbia medievală a ajuns la apogeu sub crudul Ştefan IV Duşan (1308 – 1355). În 1346, când Duşan a fost încoronat ţar, Serbia ocupa mai multe foste provincii bulgare din sud; un patriarh sârb conducea de la Pec (Ipek); iar administraţia era reglementată de un Codex imperial sau *Zakonnik*. Duşan era şi suzeran al recent formatelor principate din Valahia şi îşi făcea chiar planuri de a cuceri Constantiopolul. Dar Serbia nu se putea compara cu otomanii care înaintau. Pe 15 iunie, la Kosovo, pe „Câmpia Mierlei”, oastea sârbă a suferit o înfrângere umilitoare. Ultimul rege sârb a fost ucis, iar sultanul turc asasinat prin trădare. Serbia a devenit, ca şi Bulgaria, provincie otomană. [ZADRUGA]

ZADRUGA

Articolul 70 din Codul de legi al lui Ştefan Duşan, publicat în 1349 – 1354, face referire clară la existenţa familiilor extinse şi a gospodăriilor unite pe linie paternă”. Fiul şi tatăl sau fraţii care locuiesc în aceeaşi casă şi împart aceeaşi vatră, dar care au hrană şi proprietăţi separate, ar trebui să lucreze ca şi ceilalţi ţărani”. Ţarul

sârb încerca să se asigure că fiecare gospodărie ţărănească era taxată pe aceleaşi principii.

Articolul a fost invocat pentru a justifica presupunerea că *zadruga* sau „gospodăriile unite pe linie paternă” erau forma obişnuită de organizare socială a slavilor balcanici din timpuri imemoriale. Acum mulţi istorici prea entuziaşti discută despre rolul jucat *ce zadruga* în relaţiile de rudenie ale slavilor în toată perioada cuprinsă între Preistorie şi Epoca Contemporană. Totuşi, recent, experţii susţin că ar fi o generalizare nepotrivită. S-a dovedit că termenul de *zadruga* este un neologism savant, introdus pentru prima dată într-un dicţionar de limbă sârbă în 1818. Nu a fost niciodată răspândit în graiul oamenilor care se presupune că trăiau în astfel de familii mari. În plus, nu este de menţionat ca atare în textul Codului de legi al lui Duşan. Deşi din articolul 70 am putea trage concluzia că aceste gospodării unite existau în Serbia medievală, nu avem niciun motiv să presupunem că *zadruga* reprezenta forma standard sau predominantă în toate părţile din ţinut.

În Epoca Modernă, aceste *zadruga* există în Balcani doar în anumite locuri. Sunt răspândite în zona muntoasă, unde se practică creşterea vitelor şi oilor, care se întinde din Bosnia şi Herţegovina până în Muntenegru, Macedonia şi Albania Centrală. Se întâlnesc des în Rodopi şi în lanţul Balcanilor. Dar această formă de asociere nu e cunoscută pe litoralul Adriaticii şi nici în cea mai mare parte din Bulgaria. Există în unele sectoare de frontieră şi în *Krajina*, colonizată de sârbii care au venit din Croaţia în secolul XVI, precum şi printre valahii neslavi. Nu apare decât arareori în Grecia şi România.

Un studiu recent, efectuat pe acest subiect de specialiştii din Occident, demonstrează că termenul de *zadruga* este folosit în mai multe sensuri contradictorii. Se foloseşte mai ales fără vreun suport faptic sau ştiinţific, pentru a sprijini afirmaţiile false, fie despre înclinaţiile colectiviste ale popoarelor slave, fie despre structura

uniformă a unei societăţi panslave (inexistentă, de altfel) sau despre înapoierea popoarelor din Balcani, un adevărat *Volksmuseum* al Europei. Pe scurt, există un pericol real ca acest fenomen să devină un mit rasial, un demn partener pentru alte roade ale imaginaţiei occidentale, cum ar fi „sufletul slav” 1.

La nord de Dunăre, vlahii, vorbitorii unei limbi latine, sprijiniţi de migratorii din munţii Transilvaniei, au reuşit să-şi întemeieze principate independente. Din acel moment, Valahia şi Moldova au devenit avanposturi de graniţă ale domniei creştinismului în Balcani. Situaţia grea a creştinilor din Balcani a redeşteptat tradiţia cruciadelor din Apus. În 1344, o ligă maritimă condusă de Veneţia şi Cavalerii Ospitalieri au reuşit să smulgă Smirna din mâinile turcilor pentru un anotimp. În 1365, Amadeus vii de Savoia cucerit pentru scurt timp Gallipoli şi l-a eliberat pe împăratul întemniţat de bulgari. În 1396, o armată de cruciaţi condusă de Sigismund al Ungariei a fost zdrobită la Nikopolis (Nicopole) pe Dunăre. În 1402, o garnizoană de cruciaţi avându-l în frunte pe cavalerul francez Boucicault a ocupat zidurile Constantinopolului, unde a aşteptat atacul iminent al sultanului. Dincolo de Marea Neagră, creştinii ortodocşi ai fostei Rusii Kievene s-au eliberat treptat de sub jugul tătarilor, ajutaţi de două puteri din nord-est în plină ascensiune – Marele Cnezat al Moscovei şi Marele Ducat al Lituaniei. [NIKOPOLIS]

NIKOPOLIS

În seara de 25 septembrie 1396, un mare luptător francez, Sire de Coucy, a fost târât în faţa victoriosului sultan Baiazid pe câmpul de la Nikopolis (Nicopole). Împreună cu alţi cruciaţi bogaţi, printre care şi Jean de Nevers, viitorul Duce de Burgundia, care erau ţinuţi prizonieri pentru răsplată, i-a văzut pe soldaţii sultanului decapitând mai multe mii de captivi creştini mai puţin înstăriţi. (De altfel, cruciaţii făcuseră recent la fel cu

prizonierii lor musulmani.) Străbătuse în lanţuri cei 500 de kilometri până la Galliopoli, apoi fusese dus la Bursa în Asia, unde şi-a scris testamentul şi a murit fără moştenitor.

Bătălia de la Nikopolis a fost întotdeauna considerată ca ultima şi cea mai mare înfrângere a mişcării cruciate. Cucerirea de către otomani a principalei fortăreţe bulgare, care domina cursul inferior al Dunării, a avut ca urmare expediţia organizată de regele Ungariei. Armata cavalerilor catolici fusese strânsă la Buda ca să se răzbune pe sultan, care se lăudase că „îşi va hrăni caii cu ovăz în altarul Sfântului Petru". Cavalerii apuseni aduseseră cu ei vin şi mătăsuri, dar nu şi catapulte. Aşa că asediul de la Nicopole a eşuat şi s-au văzut nevoiţi să-i înfrunte pe otomani în câmp deschis. Atacul prematur al francezilor, asemănător cu acela de la Crécy, a fost exploatat de cavaleria aliaţilor sârbi ai sultanului: şi principalul corp de armată al cruciaţilor a fost înconjurat. Sigismund al Ungariei a scăpat cu viaţă, iar un cavaler polonez a devenit celebru pentru că a traversat Dunărea înot cu întreaga armură pe el. Majoritatea supravieţuitorilor au fost luaţi prizonieri. Înfrângerea lor a lăsat Bulgaria în mâinile musulmanilor pentru 500 de ani, a pus capăt drumului catolicismului spre Răsărit şi a prevestit căderea Constantinopolului.

Enguerrand de Coucy (1340 – 1397), Conte de Soissons, este considerat omul a cărui biografie cuprinde şi „criza creştinismului". Stăpân al celui mai mare castel din Europa, Coucy din Picardia, şi protector atât al lui Froissart, cât şi al lui Chaucer, a fost implicat personal în aproape toate dezastrele unei epoci catastrofice. Tatăl său a fost probabil ucis la Crécy. Mama sa, din Familia Habsburg, a murit de ciumă. După Bătălia de la Poitiers, a stat cinci ani ca ostatic în Anglia, unde s-a însurat cu fiica regelui. A luptat alături de Hawkswood, vestitul *condottiere*, în Savoia, împotriva acelor" trupe libere" care bântuiau prin Franţa şi în campania elveţiană din 1375 –

1376. A fost primul care acostat în Tunisia (1390). A slujit cu loialitate o monarhie franceză putredă în toate conflictele cu imperiul şi papalitatea. Când au ajuns emisarii unguri la Paris, chemându-i pe cavaleri la cruciadă „în numele regalităţii şi a iubirii de Dumnezeu”, el s-a oferit imediat voluntar.1

Prinţii de Moscova s-au remarcat în cele două secole după invazia mongolă. Mai întâi, printr-un amestec de vitejie şi trădare, au dobândit supremaţia asupra principatelor rurikide din regiunea alăturată Vladimir-Suzdal. Din 1354, şi-au luat titlul ereditar de Mari Cneji de Vladimir. În al doilea rând, intrând în graţiile hanului Hoardei de Aur, au obţinut *yarlyk*, dreptul de a strânge tribut, ca şi conducătorii mongoli, asumându-şi responsabilitatea pentru plăţile (inclusiv cele restante) tuturor celorlalţi prinţi. Ivan I (1301 – 1340), supranumit Kalita sau „Punga cu bani”, şi-a petrecut mai mulţi ani de domnie pe drumul spre Sarai decât la Moscova. Karl Marx scria că în Ivan era „un amestec de personaje tătare: călău, sicofant şi stăpân de sclavi” 7. În al treilea rând, făcând daruri bogate Bisericii ortodoxe, adăugau o aură de religiozitate la supremaţia lor politică. În 1300, arhiepiscopul Kievului s-a mutat la Vladimir, iar din 1308, şi-a avut scaunul în Moscova. Mănăstirile erau risipite peste tot în păduri nepătrunse, formând noi centre de expansiune comercială şi teritorială. În ciuda blocadei mongole, a unui fluviu lung şi a unei călătorii pe mare de două luni, s-au menţinut legături strânse cu patriarhul de la Constantinopol. Cnezatul Moscovei era un stat patrimonial *par excellence*, în care supuşii prinţului şi bunurile lor puteau fi tratate cu un dispreţ suveran. Deţinerea resurselor fiind apanajul domnitorilor, principatele au întărit inexorabil hegemonia moscovită. În 1327, Ivan Kalita i-a ajutat pe mongoli să înăbuşe răscoala principalului său rival, oraşul Tver de pe Volga. Totuşi, în 1380 – 1382, prinţul Dmitri Donskoi (1350 – 1389) s-a

luptat pentru prima oară cu puternicii mongoli. La Kulikovo, pe 8 septembrie 1380, a obţinut o celebră victorie asupra hoardei socotite invincibile, însă şi-a văzut Moscova arsă până în temelii cu doi ani mai târziu. În 1408, fiul lui Dmitri, Vasile I (1389 – 1425), a fost tentat să-şi păstreze tributul, dar a renunţat după asediul Moscovei. Cnejii moscoviţii erau foarte puternici, dar încă vasalii mongolilor.

În această perioadă, moscoviţii au început să-şi numească statul cu termenul grecesc de *Rossiya* (Rusia) şi pe ei înşişi, ruşi. Aceşti ruşi moscoviţi nu cârmuiseră niciodată Kievul, dar acest neajuns nu i-a oprit să considere Moscova singurul moştenitor legitim la succesiunea kieveană. Varianta de limbă a slavilor estici a stat la baza rusei de astăzi. Versiunea lor tendenţioasă a istoriei, care întreţinea confuzia între Rusia Moscovită şi întreaga Rusie, nu a fost acceptată de ceilalţi slavi răsăriteni care au rămas sub conducerea Moscovei în secolele următoare.

Lituanienii erau ultimii păgâni din Europa. Feriţi de primejdii în pădurile baltice izolate, au scăpat atât de înaintarea cavalerilor teutoni, cât şi de invaziile mongolilor. Erau conduşi de prinţi războinici din zona Balticii, care şi-au dat seama de ocazia ce li se ivea prin dezmembrarea statului kievean. Aşadar, în acelaşi timp în care Moscova îşi consolida rămăşiţele nordice şi estice din Rusia Kieveană, Lituania începea să cucerească restul de teritorii din vest şi sud. În acea perioadă se remarcă trei mari conducători care au contribuit la făurirea unui stat, chiar şi fără eforturile Moscovei – Marele Duce Gediminas I (cca. 1275 – 1341), fiul său Algirdas (1345 – 1377) şi Jogaila (1377 – 1434), care au întreprins unificarea istorică a Poloniei. Un secol de incursiuni, construire de castele şi strângere a tributului a avut efecte spectaculoase pe tot cuprinsul vastului bazin al Niprului. Rutenia Albă (acum Belarus) a fost anexată în întregime. Rutenia Roşie (sau

Galiţia) a fost împărţită în 1349 cu polonezii. Kievul a fost cucerit în 1362, după ce Algirdas înlăturase stăpânirea mongolă prin Bătălia de la Apele Albastre, în cotul Niprului. În 1375, a ocupat Polotk. Lituanienii n-au putut fi opriţi până în 1399, când au fost înfrânţi de tătari departe în sud, pe râul Vorksla. Pe atunci, Lituania se întindea „de la o mare la alta", de la Baltica până aproape de Marea Neagră. Din 1386, clasa ei conducătoare s-a convertit la catolicism (vezi p. 430) şi a devenit una dintre cele mai polonizate categorii. Dar populaţia din Rutenia Albă şi Ucraina era formată din ortodocşi slavi. Îşi spuneau *ruşini* sau „ruteni"; şi varianta ruteană a graiului slavilor estici din Marele Ducat al Lituaniei a fost cea care a stat la baza limbilor vorbite acum în Bielorusia şi Ucraina. Până în 1700, limba oficială a Marelui Ducat, administrat în mare măsură de slavi creştini educaţi, nu era lituaniana, ci ruteana.

La prima vedere, Biserica ortodoxă pare mai pasivă decât cea catolică. Capul acesteia, patriarhul din Constantinopol, era strâns legat de soarta Imperiului Bizantin. Totuşi, rolul său nu era neînsemnat. Tăria şi încăpăţânarea bisericii ortodoxe în Est, unde creştinătatea se afla sub atacul mongolilor şi turcilor, a sădit germenii naţiunilor moderne din Balcani – sârbă, bulgară, şi română – precum şi printre inşii moscoviţi şi rutenii din Lituania.

La capătul celălalt al Peninsulei, în Spania, *Reconquista* era practic întreruptă. După 1248, trupele maurilor se retrăseseră în Sierra Nevada, lanţ muntos în a că-mi umbră a înflorit Emiratul Granadei încă două secole. Era pe atunci singurul stat din Iberia condus de musulmani. Dincolo de graniţele sale, conducătorii musulmani locali, mai ales Ibn-Hud, îşi detronaseră stăpânii mauri şi se stabiliseră în „Al-Andaluz", ca vasali ai Castiliei. Rezultatul a fost o întinsă regiune de frontieră, unde spaţiul rural era dominat de domeniile ordinelor militare, iar oraşele erau pline de imigranţi musulmani şi

evrei. Majoritatea populaţiei vorbea spaniola, indiferent de religia pe care o practica. Regatul Portugaliei, independent din 1179, stăpânea fâşia de pe ţărmul Atlanticului unde cucerise regiunea Algarve în 1179. Regatul Navarra, situat între ţinuturile bascilor din nordul Pirineilor, aparţinea, din 1234, regilor Franţei, care i-au menţinut independenţa până în 1516.

Victoriosul Regat al Leonului şi Castiliei, extinzându-se din nord până la ţărmul sudic, unde înconjura Granada din toate părţile, se afla într-o stare de anarhie. Primii *conquistadores* s-au îmbogăţit din jefuirea sudului şi din înfiinţarea de mari latifundii. Urmaşii lui Ferdinand III cel Sfânt (1217 – 1252), care a fost canonizat pentru rolul jucat în Reconquista, s-au confruntat cu luptele pentru succesiune, cu facţiunile de nobili rebeli, cu nestatornicia dietelor sau *Cortés* şi cu „ligile armate" sau *hermandades* ale oraşelor. Alfonso X (1252 – 1284) a concurat fără succes la coroana imperială germană. În 1340, la Saldo, Alfonso XI (1312 – 1350) a obţinut prima victorie castiliană de aproape un secol asupra maurilor şi a trecut prin strâmtori spre Algeciras. Pedro cel Crud (1350 – 1369) şi-a meritat epitetul. Henric III (1390 – 1406) a combinat talentul pentru administraţie cu o alianţă cu regii Angliei din Dinastia Lancaster. Dar a murit tânăr, iar Castilia a trecut sub guvernarea despotică a lui Alvaro de Luna, conetabil şi mare maestru al Ordinului Sf. Iacob. Mulţumită rezistentelor oi merinos din Africa, acestea păşteau pe podiş sau *meseta*, Castilia a devenit cel mai mare exportator de lână din Europa, care se ducea pe mare din Bilbao şi Santander până în Flandra.

Regatul Aragonului, spre deosebire de Castilia, şi-a îndreptat privirile spre mare. (Vezi anexa III, p. 1084.) Format prin unirea regiunii din Pirinei, Aragon, cu Valencia şi Catalonia, şi-a câştigat curând o poziţie privilegiată pe coastă. Iacob I Cuceritorul (1213 – 1276) a ocupat Minorca şi Mallorca în urma războiului cu maurii şi

a oferit cu generozitate Murcia Castiliei. Petru III (1276 – 1285) a primit tronul Siciliei în 1282, după alungarea francezilor. Sardinia a fost cucerită de genovezi în 1326. Alfonso V (1416 – 1458) a luat sudul Italiei de la angevini în 1442. Dominaţia Aragonului asupra vestului

Mediteranei a creat o inimitabilă comunitate maritimă, cu sedii la Barcelona, Palermo şi Napoli, în care catalana era lingua franca şi nobilii se bucurau de un regim foarte liberal. Disputele între monarhi şi supuşii lor erau trimise unui Justiciar al Cortés, de obicei un cavaler de rang mic, care era crescut de semenii săi ca să devină arbitru suprem. În 1287, prin Privilegiul Uniunii, nobilii primeau puteri prin care se puteau revolta împotriva regelui, dacă acesta le încălca drepturile – o libertate egală doar cu aceea din Polonia. Rezultatul a fost o naţiune extrem de solidară. „E la fel de greu să-i învrăjbeşti pe nobilii din Aragon, spunea Ferdinand V (1479 – 1516), ca şi să-i uneşti pe nobilii din Castilia”. În secolul XV, Aragonul deţinea atât Barcelona – cel mai mare oraş din Iberia –, cât şi Napoli.

Sinteza culturală din Spania medievală a fost ceva inimitabil. În trei regate, se practicau trei religii principale: creştinismul, mahomedanismul şi iudaismul şi se vorbeau şase limbi principale: castiliana, galiciana, catalana, portugheza, arabă şi basca. Populaţia creştină din Podişul Central, formată mai mult din fermieri şi soldaţi, era în general mult mai necivilizată decât maurii mai urbanizaţi şi educaţi din sudul fertil. Dar ieşeau din secole întregi de izolare şi aveau acum multe contacte comerciale şi intelectuale cu restul creştinătăţii. Evreii spanioli, care se afirmaseră datorită toleranţei conducătorilor musulmani, s-au răspândit pe tot cuprinsul peninsulei şi jucau un rol important în administraţie, medicină, învăţământ, comerţ şi finanţe. Apăreau în mai multe roluri. Filosoful Maimonide din Córdoba (1135 – 1204), care emigrase din Egipt, a fost mult timp pomenit

ca autor al operei *Ghid pentru cei nedumeriţi*. Samuel Halevi (m. 1361), perceptor-şef al lui Pedro cel Crud, care l-a torturat până la moarte, a fost un protector al artelor. Convertitul Pablo de Santa Maria (Solomon Halevi, n. 1350) a slujit Coroana ca diplomat, a fost episcop de Burgos şi un antisemit notoriu. La început, disputele religioase erau la ordinea zilei. Mai târziu, şi în special între anii 1348 şi 1351 şi în 1391, au avut loc pogromuri violente. În secolul XV, o mare castă de *conversos* sau „noi creştini" – familiile Luna, Guzmán, Mendoza, Enriquez – au preluat funcţiile înalte din biserică şi stat. Nicăieri nu se exprimă mai bine această simbioză ca în arhitectură, un amestec rafinat de gotic romanic mediteraneean, gotic catolic şi decoraţii orientale.8 [CABALA]

CABALA

La câtva timp după 1264, dar înainte de 1290, a început să circule printre evreii spanioli o carte ebraică intitulată *Sepher ha-Zohar al ha-Torah*, „Cartea splendorii". Se presupunea că erau scrierile unui rabin venerat din secolul II, Simon ben Jochai. În realitate, fusese scrisă de un învăţat din partea locului, foarte probabil Moses din Leon (1250 – 1305). Îmbrăca forma unor comentarii lungi şi complicate asupra Pentateuhului şi a ajuns curând cunoscută de interpreţii Bibliei, atât evrei, cât şi creştini. O ediţie definitivă în trei volume s-a publicat la Mantova, în Italia, în 1558 – 1560. A fost şi este cartea de bază a Cabalei.

Cuvântul *Cabala* înseamnă „tradiţia". În general, se referă la o colecţie de doctrine şi tehnici mistice, care fuseseră folosite secole de-a rândul pentru a se găsi sensurile ascunse ale textului scripturilor. Doctrinele esenţiale ale Cabalei au derivat probabil de la ideile neoplatoniciene şi maniheiste din perioada clasică târzie. Se axau pe tărâmurile opuse ale Luminii şi întunericului, primul condus de Dumnezeu şi celălalt de Diavol.

Dumnezeu, ca şi Diavolul aveau componente paterne şi materne, bărbatul fiind alb de culoare şi activ prin natura lui, iar femeia roşie şi receptivă. Formele lui Dumnezeu puteau fi sau *abba* (tată/ rege) sau *imma* (mamă/regină); cele ale Diavolului erau fie Shamael, maleficul înger al Morţii, fie Alolah, Marea Curvă. Interacţiunea acestor două perechi producea fie armonie, fie dezordine.

Cuvântul *Cabala* înseamnă „tradiţia" în general, se referă la o colecţie de doctrine şi tehnici mistice, care fuseseră folosite secole de-a rândul pentru a se găsi sensurile ascunse ale textului scripturilor. Doctrinele esenţiale ale Cabalei au derivat probabil de la ideile neoplatoniciene şi maniheiste din perioada clasică târzie. Se axau pe tărâmurile opuse ale Luminii şi întunericului, primul condus de Dumnezeu şi celălalt de Diavol. Dumnezeu, ca şi Diavolul aveau componente paterne şi materne, bărbatul fiind alb de culoare şi activ prin natura lui, iar femeia roşie şi receptivă. Formele lui Dumnezeu puteau fi sau *abba* (tată/ rege) sau *imma* (mamă/regină); cele ale Diavolului erau fie Shamael, maleficul înger al Morţii, fie Alolah, Marea Curvă. Interacţiunea acestor două perechi producea fie armonie, fie dezordine.

Întrucât Dumnezeu şi Diavolul erau consideraţi infiniţi şi invizibili, nu puteau fi înţeleşi decât cu ajutorul celor zece emanaţii ale lor. Fiecare emanaţie corespundea uneia dintre cele zece părţi ale lui *Adam Kadmon* (Omul Primordial) sau ale lui *Adam Belial* (Cel Ticălos). Cele zece emanaţii divine erau: *Kether* (Coroana sau capul), *Chochma* (înţelepciunea sau creierul) şi *Bina* (înţelegerea inimii), care alcătuiau „lumea intelectuală"; *Chased* (Mila) şi *Din* (Justiţia), braţele, şi *Tephereth* (Frumuseţea sau pieptul), care alcătuiau „lumea morală"; *Nezach* (Splendoarea) şi *Hod* (Măreţia), picioarele, *şi Jesod* (Fundamentul sau organele genitale), care formau „Lumea materială"; şi, în cele din urmă, *Malchuth* (Regatul). Puteau fi aranjate şi în trei ramuri de *Han*", copacul

cabalistic”, sau cei Trei Stâlpi:

Înţelegerea	Coroana	Înţelepciunea
Justiţia	Frumuseţea	Mila
Splendoarea	Fundamentul Regatul	Măreţia

Cabaliştii credeau că Dumnezeu crease lumea după câteva încercări nereuşite: că tot ce este real e nepieritor şi că sufletele migrează din trup în trup. Căutau un Mesia care avea să vină când ispitele Diavolului vor fi respinse de oameni.

Printre tehnicile de decodare a Scripturilor erau *notarikon*, atribuirea de cuvinte literelor iniţiale din alte cuvinte, *gematria*, echivalenţa dintre numere şi litere, şi *tremurah* sau „permutaţia cifrurilor”.

Exemple de *notarikon* sunt ADaM”, Adam, David, Mesia”, sau celebrul ICHTIOS („peşte”) al grecilor creştini, însemnând „Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu”.

Gematria funcţiona prin calcularea sumelor derivând din nume şi date. O asemenea sumă a fost făcută în secolul XIX pentru împăratul Wilhelm I al Germaniei, născut pe 22 martie 1797. Aceasta era: 22 + 3 + 1797 + 7 (literele din numele său) = 1829 (anul căsătoriei sale), de unde decurgeau:

1829 + 1 + 8 + 2 + 9 = 1849 (înfrângerea Revoluţiei)
1829 + 1 + 8 + 9 = 1871 (încoronarea imperială)
1871 + 1 + 8 + 7 + 1 = 1888 (Moartea)

Temurah folosea 24 de secvenţe permutate ale alfabetului ebraic. Aplicaţia sa pentru cele patru litere din YaHVeH sau „Dumnezeu”, de exemplu, producea 2.112 variante ale numelui divin.

Cabala a influenţat profund gândirea iudaică. A întărit mult aspectele mistice ale religiei şi a subminat studiul raţional al Torei. A prezentat mult interes pentru hasizii de mai târziu, care cântau şi dansau pe incantaţii cabalistice şi atribuiau adevărul pur profeţiilor şi cimiliturilor ambigue ale preotului lor numit *zaddik*.

Şi mulţi învăţaţi creştini, de la Raymond Hull la Pico şi Reuchlin, au fost fascinaţi de Cabală, care a devenit un ingredient obişnuit al practicilor magice europene. O traducere în latină a *Cărţii splendorii*, publicată de baronul Rosenroth la Sulzbach, în Germania, în anii 1677 – 1678, i-a făcut secretele mai accesibile multor oameni. Ideile, imaginile şi vocabularul său au pătruns în limba şi literatura europeană, adesea neanunţate şi neatribuite.1

În inima lumii catolice, politica încă se învârtea în jurul unui triunghi de rivalităţi între imperiu, papalitate şi regatul Franţei. În secolul XIV, fiecare dintre cele trei părţi s-a confruntat cu frământări locale din care niciuna n-a ieşit victorioasă. După răgazul din anii 1254 – 1273, împăraţii au fost atât de ocupaţi cu treburile interne ale Germaniei, că au abandonat Italia. Papalitatea, copleşită de războaiele din Italia, s-a refugiat în Midi pentru aproape şaptezeci de ani înainte de declinul datorat Schismei. Regatul Franţei, cotropit fără speranţă în Războiul de 100 de Ani împotriva Angliei, nu s-a restabilit până la mijlocul secolului XV. în 1410, când erau trei împăraţi, trei papi şi doi regi ai Franţei, conducătorii lumii catolice se aflau într-o situaţie disperată. Atât de mare era haosul la centru, încât crearea unor noi state puternice a reprezentat o oportunitate. În afară de Aragon, s-au întemeiat Elveţia, Burgundia şi Polonia-Lituania.

Sfântul Imperiu German era slăbit definitiv prin prăbuşirea Dinastiei de Hohenstaufen. Perioada de linişte s-a încheiat cu asasinarea lui Conradin la Napoli, după care au urmat zeci de ani de haos (vezi p. 340). Şi mai rău, erau puţine şanse ca puterea imperială să se restabilească.

Riscând atât de mult din cauza ambiţiilor în Italia, Dinastia Hohenstaufen şi-a condamnat urmaşii la o perpetuă poziţie de subordonare în Germania. Cu visteria imperială goală şi posesiunile ştirbite, nici nu putea fi altfel. În consecinţă, prinţii germani şi-au perpetuat privilegiile, iar constituţia electorală a devenit limitată. În 1338, Colegiul Electoral a respins pretenţiile papei de a-i confirma pe împăraţi; iar, prin Bula de Aur din 1356, modul de desfăşurare a alegerilor a fost fixat pentru mult timp. De atunci încolo, Frankfurt-am-Main urma să fie sediul alegerilor imperiale. Cei şapte electori aveau să fie arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier şi prinţii de Boemia, Palatinatul Rinului, Saxonia şi Brandenburg.[12] împăratul Carol V, care a formulat Bula de Aur, s-a înclinat în faţa realităţii. Conform faimoasei declaraţii a lui Bryce, „a legalizat anarhia şi i-a dat numele de constituţie” 9.

Începând din 1273, imperiul slăbit s-a străduit să se refacă. Dintre cei nouă împăraţi, de la Rudolf von Habsburg (1273 – 1291) la Sigismund de Luxemburg (1410 – 1437), doar trei au avut parte de demnitatea unei depline încoronări imperiale). Doi dintre concurenţi – Adolf von Nassau în 1298 şi Wenzel de Luxemburg în 1400 – au fost respinşi de electori. Henric VII (1308 – 1313), ultima mare speranţă a lui Dante, şi-a întrecut strămoşii înaintând în Italia; a fost împiedicat să intre în Roma şi a murit jalnic la Pisa, de friguri. Urmaşul său, Ludovic de Bavaria (1314 – 1347), supărat pe papă, a năvălit în Roma în 1328; dar acţiunea sa n-a reuşit decât să dea naştere altei serii de papi şi regi rivali. Carol IV de Luxemburg (1346 – 1378) a adus oarecare stabilitate. Avansând de la rege rival la împărat, s-a folosit de imperiu pentru a-şi consolida

12 Aranjamentul s-a păstrat intact până în 1623, când Palatinatul a fost înlocuit cu Bavaria. în 1648, Palatinatul a fost reînfiinţat alături de Bavaria, iar în 1708, Hanovra a devenit al nouălea elector. Amendamentele extinse ale lui Napoleon n-au fost puse niciodată în practică.

scumpa Boemie. Pentru un anotimp, Germania a fost cârmuită de la Karistein. Politica înaltă şi-o disputau patru familii conducătoare – Wittelsbach, cu sediul în Bavaria, care stăpâneau şi Hanault, şi Olanda; Luxemburg, care domnea peste Luxemburg, Brabant şi Boemia din 1310, Silezia din

1333, Lusatia şi Brandenburg până în 1415; Wettin din Saxonia; şi Habsburg din Austria, ale cărei posesiuni se întindeau în sud, de la Sundgau până la Carniola. Politica locală era controlată de omniprezenţii prelaţi lacomi, de puternicele oraşe imperiale sau de masa clocotitoare de cavaleri mărunţi. Era epoca acelor *Raubritter*, baronii tâlhari, şi a legii pumnului, *Faustrecht*, legea celui mai tare. Germaniei din Evul Mediu Târziu îi lipseau monarhiile naţionale încrezătoare în forţele lor, care existau de fiecare parte a sa, în Franţa şi Polonia. Până la alegerea succesivă a trei Habsburgi, în 1438, 1440 şi 1486, imperiul nu şi-a căpătat aspectul unei monarhii cvasiereditare. Chiar şi ulterior, împăraţii nu au câştigat prea multă libertate de acţiune. Dacă particularitatea caracteriza sistemul feudal, atunci Germania era cea mai feudală ţară dintre toate.

Şi în Italia, Dinastia Hohenstaufen a lăsat amintiri triste. În nord, comunităţile aflate mereu în conflict făceau obiectul asupririi germane care nu se putea exercita la ea acasă. Toate oraşele din Lombardia şi Toscana au căzut sub stăpânirea unuia sau altuia dintre adversarii lor – Milano, Florenţa sau Veneţia. Aceasta era o epocă de înflorire a comerţului care aducea bogăţie şi a culturii, dar şi a unei lupte continue. Spadasinii şi otrăvitorii prosperau alături de artişti şi poeţi. În Italia Centrală, un tratat semnat în 1205 între imperiu şi papalitate a pus capăt oricăror pretenţii de suzeranitate asupra patrimoniului Sfântului Petru. Statul papal, care, pe lângă Roma, includea Romagna, Pentapolis, marca Ancona şi Campania, s-a trezit liber, dar lipsit de apărare. Şi era veşnic extorcat de cetăţenii Romei, niciodată mulţumiţi. În sud, clienţii

papalităţii, Casa de Anjou, care fusese adusă s-o înlocuiască pe cea de Hohenstaufen, deveniseră şi ei de nesuportat. „Vecerniile siciliene” din 30 martie 1282, când populaţia furioasă din Palermo a masacrat 4.000 dintre asupritorii ei francezi, a dus la instaurarea domniei aragoneze în Sicilia, la încercuirea angevinilor în Napoli şi la un război de 24 de ani. [CONCLAV]

CONCLAV

Biserica romano-catolică nu este o democraţie. Dar procedurile ei de alegere a papei se bazează pe multe experienţe neplăcute. Sistemul conclavului a fost instituit de Grigore X pentru a evita amânări scandaloase la propria lui alegere. Întruniţi la Viterbo pe la sfârşitul lui 1268, cardinalii s-au dondănit timp de trei ani. Tertipurile lor le-au revoltat atât de mult pe autorităţile oraşului, încât uşile reşedinţei cardinalilor au fost închise pe dinafară, apoi s-a scos acoperişul şi li s-a redus hrana până la înfometare.

De acum încolo, Colegiul cardinalilor avea să se întrunească la palatul Vatican din Roma timp de cincisprezece zile de la moartea papei. (înainte de epoca trenului şi telegrafului, această regulă îi excludea automat pe majoritatea cardinalilor care nu se aflau în acel moment în Italia.) Şambelanul papal primea atunci ordinul să le încuie pe eminenţele lor într-un apartament unde aveau toate cele necesare, de obicei Capela Sixtină, şi să-i ţină acolo *con la chiave* – „sub cheie” – până luau o decizie. Hotărau aclamându-l pe noul papă sau se forma un comitet, ori, cum a ajuns obiceiul, prin vot secret. La votare, care avea loc dimineaţă sau după-amiază, fiecare cardinal scria numele favoritului pe o hârtie, pe care o punea într-un potir de pe altar, în fiecare zi, şambelanul ardea voturile din tururile neconcludente, iar din coşul sobei ieşea o coloană de fum negru. Votul continua până când unul dintre candidaţi întrunea două treimi din sufragii plus unu, moment în care şambelanul dădea

semnalul aşteptat, o coloană de fum alb, iar electorii pecetluiau alegerea noului pontif aducându-i omagiile lor.

Sistemul lui Grigore X a rămas aproape neschimbat, fiind uşor modificat doar prin constituţia *Vacantis apostolicae sedis* (1945). În secolul XX, providenţa a înfrânt un veto din partea împăratului Franz-losef, dat conclavului în 1903, şi a avut ca rezultat un conclav record de o zi în 1939. Papa Ioan-Paul II a fost ales în octombrie 1978, se pare că la al optulea tur de scrutin, cu un vot final de 103 din totalul celor 109 cardinali.1

Oraşul Florenţa a stat în centrul furtunilor şi zilelor însorite din Italia Evului Mediu Târziu. Datorită lânii obţinute în frumosul său *contado* din Apenini, s-a dezvoltat în secolul XIII, ajungând o comunitate prosperă de circa 100.000 de suflete impetuoase. Moneda sa de aur, florinul, se folosea pe scară largă cu mult peste hotarele Italiei. O burghezie ambiţioasă, care îşi spunea *popolo*, s-a organizat în opoziţie cu tradiţionala *comune* a nobililor care deţineau castele în contado – familii ca Donato, Uberti, Cerchi, Alberti. Breslele sau *am* îşi cereau cu insistenţă locul în consiliile orăşeneşti alese şi magistraturile prin rotaţie; şi o gloată viguroasă complica lucrurile, căci se amesteca în conflicte de o parte sau de alta. *Podestă* sau guvernatorul, numit de împărat, intra apoi sub controlul municipal. Constituţiile date în 1266, 1295 şi 1343 nu au reuşit să potolească nemulţumirile.

Tradiţional, Florenţa era un oraş guelf, care rezista bine autorităţii imperiului. Dar absenţa împăratului a canalizat energiile oraşului în alte direcţii. Relaţiile cu papalitatea erau tensionate, iar guelfii florentini erau divizaţi în facţiuni. Florenţa şi-a câştigat supremaţia locală în urma Bătăliei de la Campaldino, unde, în iunie 1289, forţele oraşului ghibelin Arezzo au fost învinse, după ce fuseseră înfrânte mai înainte de către sienezi la Montaperti (1260). Dar apoi au început luptele între „negri” şi „albi”. În 1301, după eşecul arbitrajului unui

legat papal, în persoana lui Carol de Valois, guelfii albi, ca şi ghibelinii dinaintea lor, au fost exilaţi. Crearea de facţiuni prevestea instaurarea unui regim despotic, care avea să fie al Familiei Medici. Florenţa era plină de otravă, spune unul dintre personajele ajunse în *Infernul* lui Dante, „că dă pe dinafară… Trei scântei din iad – Avariţia, Invidia, Orgoliul – /în toţi oamenii şi-au sădit sămânţa arzătoare” 10.

Cu toate acestea, tulburările sociale şi politice au stimulat viaţa culturală. Cei trei mari scriitori ai epocii – Dante, Petrarca şi Boccaccio – erau toţi florentini. Clădirile din oraş îi reflectau progresul până la încredere în sine şi opulenţă: Bargello (început în 1254), noile ziduri ale oraşului (1284 – 1310), Palazzo Vecchio (început în 1298), reconstrucţia lui Ponte Vecchio (1345) şi Loggia della Signoria (1381); palatele Artei della Lana sau ale Ghildei Lânii (1300), ale guelfilor, familiilor Pazzi, Pitti, Strozzi, Antinori şi Medici-Riccardi (1444), şi, mai presus de toate, arta religioasă – biserica romanică San Miniato del Monte, gotica Santa Croce (1294), octogonul placat cu marmură al Baptisteriului Sf. Ioan (1296), îl duomo (început în 1294); Campanile a lui Giotto (1399), domul catedralei proiectat de Brunelleschi (1436), porţile baptisteriului executate de Ghiberti (1452) şi frescele lui Fra Angelico din mănăstirea dominicană San Marco.

Dante Alighieri (1265 – 1321) a fost cel mai mare poet al creştinătăţii. Era profund implicat în politica florentină şi se plimba pe străzile oraşului pe când cele mai frumoase monumente ale sale erau în construcţie. Talentul său literar şi vizionarismul sunt inegalabile. Tânăr fiind, a luptat în primele rânduri în Bătălia de la Campaldino. A fost unul dintre cei şase magistraţi municipali în regimul guelfilor albi, doar pentru a fi surghiunit de guelfii negri. Îndurerat de cei douăzeci de ani de exil, a murit la Ravenna, la curtea lui Can Grande da Polenta, care a pus cununa de lauri pe fruntea lui ofilită. Opera lui *Vita nuova*

(Noua viaţă) face o rară călătorie medievală în lumea interioară a unui om. *De Monarchia* (Despre monarhie) este o pledoarie înflăcărată în sprijinul reinstaurării regimului imperial. În *De Vulgari Eloquentia*, apără dialectul local cu argumente raţionale, ceea ce face din el părintele literaturii europene moderne.

Capodopera lui Dante, *La Commedia*, un poem cu 100 de cânturi, şi-a dobândit epitetul de „Divina" de la cititorii săi entuziasmaţi. Descrie călătoria poetului în cele trei tărâmuri ale lumii de dincolo – prin adâncurile iadului în *Inferno*, pe Muntele Ispăşirii în *Purgatorio* şi prin Cercurile însorite ale raiului în *Paradiso*. Într-un fel, ca şi *Odiseea* sau *Eneida*, este o călătorie ficţională, plină de aventuri, în care Dante este condus la început de Virgiliu şi poetul conturează o atmosferă convingătoare pentru întâlnirea cu umbrele din trecut şi prezent. La alt nivel, este o amplă alegorie a călătoriei spirituale făcute de sufletul unui creştin de la păcat la izbăvire, răsplătită în final de imaginea orbitoare a lui Dumnezeu. La un alt nivel, este un exerciţiu elaborat de configuraţie spirituală, prin care forfotitoarele suflete sunt puse exact la locul lor, potrivit viciilor şi virtuţilor acestora, printre condamnaţi, cei care speră să ajungă în Rai şi cei binecuvântaţi. Limba uimeşte prin economia de cuvinte. Poveştile încântă atât prin detaliile pitoreşti ce apar în cadrul întâlnirilor poetului, cât şi prin măreţia peisajului moral în care au loc. În mod cât se poate de corect, cea mai josnică experienţă umană se petrece acolo unde s-a pierdut Iubirea – adâncurile îngheţate ale infernului din jurul figurii împietrite a lui Iuda. Paradisul terestru este situat într-o dumbravă înmiresmată de pe vârful Muntelui Purgatoriului, unde „suferinţa lasă loc speranţei". La ultima culme se ajunge dincolo de Primum Mobile, în inima cerescului Trandafir de Lumină, într-un extaz prea mare ca să poată fi exprimat prin cuvinte. Aceasta este sursa „iubirii care mută din loc soarele şi celelalte stele", „L'amor ehe muove il sole e

l’altre stelle”.

Dante a dat naştere şi multor legende. Una dintre ele povesteşte cum l-a auzit poetul pe un om care îşi mâna măgarul fredonând un cântecel, întrerupt din când în când de strigătele: *Arri*, *am*! „Mişcă mai repede!” Apoi poetul furios s-a făcut că-l loveşte pe om, strigând: „Cotesto am non vi misi io”.11 („Nu eu ţi-am pus în gură acel „Mişcă mai repede”!)

Dante era în floarea vârstei în timp ce Francesco Petrarca (1304 – 1374) era foarte tânăr. Minunatele poezii de dragoste ale acestuia, intitulate *Canzonieri*, aminteau de spiritul din *Vita Nouova*, aşa cum pasiunea lui pentru Laura se aseamănă cu iubirea lui Dante pentru Beatrice. Amândoi se inspirau de la predecesorii lor care aduseseră în poezie *îl dolce stil nuovo*, cum ar fi bolognezul Guido Guinicelli (1230 – 1276), pe care Dante îl numise „părintele” lui pe tărâm literar; şi, la rândul său, „dulcele stil nou” purta amprenta trubadurilor. Doar criticii pedanţi l-ar considera pe Dante „profund medieval”, iar pe Petrarca „vestitorul Renaşterii”:

Di pensier în pensier, di monte în monte, mi guida Amor; ch ogni segnato căile provo contrario alla tranquilla vita.

Se – n solitaria pioggia, rivo, o fonte.

Se n fra duo poggi siede ombrosa văile, ivi’s aquieta l alma zbigottita; e, corn Amor la nvita or râde, or piange, or teme, or’s assicura:

e 7 volto ehe lei segue, ov el la îl mena şi turba e rasséréna, ed în un esser picciol tempo dura; onde alla vista uom di tal vita esperto dina: questi arde, e di suo stato è incerto.

(Din gând în gând, din munte-n munte, / Iubirea mă poartă mai departe; dar pe orice cale/ tot nu găsesc o viaţă liniştită. / Oriunde un râu sau izvor [împodobeşte] un povârniş solitar, / Sau între două dealuri o vale umbroasă [stă ascunsă], / Acolo sufletu-mi agitat se linişteşte; / Şi,

aşa cum iubirea porunceşte, / Fie râde sau plânge, se teme sau se însenineză. / Iar chipul ce sufletul peste tot îl însoţeşte/ E frământat sau calm pe rând, / şi puţin timp e în aceeaşi stare. / Şi, dacă-l vede un om trecut prin aşa o viaţă/Ar zice: ăsta arde şi nu e sigur cum stă.) 12

Italia secolului XIV a fost terenul pe care s-au desfăşurat lupte sângeroase între oraşele învrăjbite, dar şi acela în care au apărut primii negustori-bancheri ai Europei. Primul fenomen a dus la jaful necontenit făcut de mercenari – mai ales armate străine mari, ca aceea a lui Conrad von Wolfort, a fostului călugăr ospitalier Fra Moriale, a cavalerului rătăcitor Ioan de Boemia sau a englezului John Hawkwood. Veneţia şi Genova se războiau mereu pe mare pentru acapararea comerţului cu Levantul. Roma, rămasă fără papă, era epuizată de împilarea îndurată din partea facţiunilor aristocratice şi de revoltele cetăţenilor să-i, în special cea din 1347 – 1354, condusă de vizionarul dictator popular Cola di Rienzo. În Neapolele angevin, populaţia clocotea de furie şi crea o anarhie peste care domnea Ioana I (1343 – 1382) şi cei patru soţi ai ei.

Bancherii italieni au învăţat cum să profite de pe urma conflictelor. Au conceput tot felul de tehnici financiare moderne, de la scrisori de schimb, la asigurări şi contabilitate; şi, folosind reţeaua ierarhiei bisericeşti, şi-au extins afacerile în tot demi catolic. Florenţa a fost zguduită în 1339 – 1349 de falimentul celor mai importanţi bancheri ai săi, minaţi din cauza acordării de prea multe credite nerambursate; dar s-a refăcut. Undeva, în mijlocul mizeriei şi bogăţiei, a luat naştere capitalismul. [COMPUTATIO]

Papalitatea din Evul Mediu Târziu, după o scurtă perioadă de afirmare paroxistică sub Bonifaciu VIII, a recăzut într-o fază de dependenţă şi exil. Bonifaciu VIII (12941303) a fost considerat „ultimul papă din Evul Mediu”. A fost ales ca succesor al nefericitului eremit Pietro del Morrone (Celestin V), pe care l-a sfătuit să

abdice şi, mai târziu, l-a întemniţat pe viaţă. Era pornit să-şi îmbogăţească familia, Gaetano, sărăcindu-şi neamul rival, Colonna, şi redându-le tronul Angevinilor în urma necontenitului „război al vecerniilor”. Cu toate acestea, el a fost răspunzător pentru *Sextus* (1298), a treia parte a corpului de legi canonice, şi a declarat 1300 an jubiliar, cu deplină indulgenţă faţă de cei un milion de pelerini care au venit la Roma. Bula sa *Unam Sanctam* (1302) declara categoric supremaţia papală, susţinând că niciun om nu putea să spere la izbăvire fără aceasta. Totuşi, începând să se certe cu Franţa, în beneficiul căreia fusese concepută bula *Unam Sanctam*, şi-a făcut greşit socotelile. A murit din cauza şocului provocat de răpirea sa din oraşul natal, Agnani, de către un agent al regelui Franţei. Dante, care poate îl întâlnise pe Bonifaciu în timp ce făcuse parte din solia de florentini trimisă la Roma. Nu l-a iertat deloc, numindu-l „prinţul noilor farisei”. În *Inferno*, l-a trimis în iad pentru simonie. În Paradis, a pus în gura Sf. Petru aceste cuvinte acuzatoare:

Quegli ch uşurpa îl luogo mi-o îl luogo mi-o îl luogo mi-o…

Cel care pe pământ îmi uzurpă scaunul, scaunul meu, scaunul meu, care e liber acum…

În faţa Fiului lui Dumnezeu A făcut o cloacă din mormântul meu plină de sânge şi puroi – de care Cel Pervers, ce a căzut de aici, se bucură acolo în adâncuri…

În blană de oaie, lacomi lupi se văd prin păşuni. O, de ce mint atât de josnic cei ce pe Dumnezeu îl apără?

Gasconii şi cei din Cahors se pregătesc sângele să ni-l bea. O, lege minunată, în ce scop mârşav ţi-e dat să fii călcată?

„Sfârşitul mârşav” al papalităţii s-a dovedit a fi lungul exil al papilor la Avignon, început de gasconul Bertrand de Gol, care a fost pontif sub numele de Clement V (1305 – 1314).

COMPUTATIO

În 1494, lucrarea lui Lu ca Pacioli, *Summa de Arithmetica*, a fost tipărită şi publicată la Veneţia. Conţinea şi tratatul autorului, intitulat *Particulars de computis et Scripturis*, „Despre particularităţile calculelor şi ale evidenţei socotelilor”. Lucrarea sa a fost primul manual de contabilitate din lume.

Luca Pacioli (1447 – 1517), cunoscut şi sub numele lui de călugăr franciscan, Fra Luca di Borgo Sepolero, era un profesor florentin de seamă, care preda şi în alte oraşe. Cel mai cunoscut tratat al său, *De Divina Proporţione* (1509), a fost ilustrat de Leonardo da Vinci. Unii autori l-au supranumit „părintele contabilităţii” 1.

„Metoda veneţiană” a dublei înregistrări în contabilitate s-a dezvoltat în oraşele italiene cu destul de mult timp înainte s-o descrie Pacioli. Erau necesare trei feluri de registre – unul de păstrat, un jurnal zilnic şi un registru contabil. Cel de păstrat conţinea toate tranzacţiile, pe măsură ce se făceau. Jurnalul zilnic era alcătuit pe baza primului şi rezuma afacerile din fiecare zi, în ordine cronologică. Avea în stânga o coloană cu datorii *în dare* şi în dreapta altă coloană cu credite, *în havere*. În registrul contabil era o pagină împărţită în două pentru fiecare cont, debitele în stânga şi creditele în dreapta, împreună cu un index al conturilor. Mai conţinea şi bilanţul la zi, un rezumat al bunurilor bancherului şi liste de diverse venituri şi cheltuieli. Când se închidea fiecare cont, profitul şi pierderea erau înregistrate în principalul cont de capital, unde valoarea netă a bancherului reieşea din bilanţul capitalului total.2

Metodele contabile sistematice sunt văzute adesea ca o condiţie preliminară a dezvoltării capitalismului. Dovezi ale răspândirii lor în toată Europa sunt publicaţiile de după Pacioli. Printre acestea sunt: *Nieuwe instructie ende biwijs de der loofelijcker consten des rekenboecks* de Jan Ympyn Christoffel (Anvers, 1543); *Practique brifue pour cyfrer et tenir livres de coupte* de Valentin Mennher (Anvers, 1550);

The mâner and forme how kpe perfect reconying... de James Peele (Londra, 1553); *Boeckhouwen op die Italienische maniere* de Claes Pietersz (Amsterdam, 1576); şi *Versteliche Bouckhouding...* de Simon Stevin (Leyda, 1607), care a fost scrisă pentru prinţul Maurice de Nassau.

Istoricii uită adesea. Chiar şi cea mai practică profesie are istoria sa.3 Şi aceste profesii practice au din ce în ce mai multă importanţă în lumea capitalistă, inclusiv în cea academică.

Captivitatea babiloniană a papilor la Avignon a durat din 1309 până în 1377. A început la insistenţa lui Filip cel Frumos, care l-a forţat fără milă pe Clement V şi a luat sfârşit la cea a Sf. Caterina din Siena, care l-a sprijinit pe Grigore IX (1370 – 1378) să revină la Roma. În acest timp, toţi papii au fost francezi, aleşi de un colegiu dominat de cardinali francezi. Avignon de pe Ron nu se afla pe teritoriu francez, ci într-o enclavă, numită Venaissin, acordată papalităţii de clienţii săi angevini şi cumpărată în 1348 cu 80.000 de coroane de aur. Dar influenţa franceză era enormă; şi multe acte politice, cum ar fi desfiinţarea Templierilor, au fost dictate de aici. Autoritatea papilor din Avignon nu era recunoscută în toate ţările. Creştinătatea latină era împărţită, împotriva intereselor sale, în maniera cea mai evidentă.

Abuzurile făţişe ale puterii ecleziastice au provocat inevitabil reacţii puternice. Pe o astfel de reacţie s-a bazat retragerea în misticism, cu accent pe extazul religios şi pe comuniunea nemijlocită cu Dumnezeu (vezi pp. 436 – 437). O altă urmare a fost proliferarea sectelor populare – toate mai mult sau mai puţin convenţionale din punct de vedere teologic. Ce aveau în comun era sentimentul că fuseseră trădate de biserica oficială. Exemple de astfel de secte sunt: *Fraticelli* sau Franciscanii Spiritualişti, care susţineau că proprietatea se opune izbăvirii, Cerşetorii Rătăcitori, cunoscuţi ca „begharzi sau beguini”, Frăţia Spiritului Liber, luciferanii germani, care erau panteişti,

mistica *Gottesfreunde* sau Prietenii lui Dumnezeu, şi Lolarzii din Anglia. Toţi adepţii acestor secte au fost persecutaţi cu o deosebită cruzime de Inchiziţie.

Reforma bisericii nu putea fi discutată pe larg, dat fiind haosul din politică şi frica de Inchiziţie. Avea atât aspecte teologice, cât şi organizaţionale. Englezul John Wyclif (cca. 1330 – 1384), un timp profesor la Colegiul Balliol, pronunţa împotriva bogăţiei bisericii, respingea supremaţia papală şi nega doctrina Euharistiei. A fost declarat eretic şi condamnat să fie ars pe rug, ceea ce s-a întâmplat doar după moartea sa, când oasele i-au fost deshumate şi arse. Cehul Jan Hus (cca. 1372 – 1415), un timp rector al Universităţii din Praga, a fost influenţat de ideile lui Wyclif. A pus accentul pe conceptele de predestinare şi de biserică a aleşilor. În Boemia, a devenit simbolul resentimentelor cehilor faţă de administraţia germană. Excomunicat, Hus a apelat la Conciliul General al Bisericii. Deşi nu s-au intitulat protestanţi, Wyclif şi Hus au fost promotorii protestantismului. [MAGIE]

Elveţia, *die Schweiz*, îşi ia numele de la regiunea Schwyz din zona lacului Lucerna, unul dintre cele trei cantoane care au început să-şi afirme identitatea politică distinctă faţă de Imperiul German la sfârşitul secolului XIII. în 1291, Schwyz, Un şi Unterwalden au semnat pentru o „Alianţă eternă" de apărare, jurând să se ajute reciproc în caz de amestec străin în Elveţia. Căutau astfel să se elibereze de sub dominaţia conţilor locali, Habsburgii, care încercaseră să impună judecători aserviţi lor oamenilor liberi din văi. În 1315, în Bătălia de la Morgarten, armata habsburgică a fost alungată, iar alianţa a devenit nucleul altor districte neafectate. Primul din acestea a fost Lucerna (1331), a cărui anexare a creat *Vierwaldstaette* sau „Uniunea celor patru cantoane împădurite". După aceea au intrat în uniune oraşul imperial Zürich, (1351), Glarus (1351), Zug (1352) şi

puternicul oraş-stat Berna (1359). O altă înfrângere a Habsburgilor, la Sempach în 1386, unde cavalerii daţi jos de pe cai au fost măcelăriţi de halebardierii elveţieni, le-a adus cantoanelor independenţa. (vezi anexa III, p. 1084.)

La mijlocul secolului XV, Habsburgii au instigat la război civil, sprijinind oraşul Zürich contra vecinilor săi. Dar victoria zdrobitoare a elveţienilor asupra Burgundiei din

1474 – 1476, când steagul roşu cu cruce albă a fost purtat pentru prima oară, a mai adus şi alţi membri – Fribourg şi Solothurn (1481), Basel şi Schaffhausen (1501) şi Appenzell (1513). Pe atunci, Elveţia se întindea de la Munţii Jura în vest şi până în Tirol în est. Existau vaste teritorii „supuse" şi „protejate", printre care Vaud din jurul lacului Geneva, Valais pe cursul superior al Ronului, Ticino în sud, pe malul lacului Lugano, şi Graubunden sau cantonul Grizon, sau „Ligile cenuşii", spre est. Locuitorii vorbeau germana, franceza, italiana şi romanşa. Totuşi, în afară de Acordul de la Stans (1481), care reglementa alianţele reciproce, nu existau alte instituţii comune. Deşi imperiul a recunoscut existenţa Alianţei prin tratatul din 1499, nu se făcuse nicio declaraţie oficială de independenţă. Elveţienii se dovediseră a fi cei mai buni soldaţi din Europa, de aceea erau foarte solicitaţi ca mercenari. Garda elveţiană de la Vatican, în costume concepute de Michelangelo, datează din 1516.

La sud şi vest de Elveţia, vechea Casă de Savoia îşi consolida propriile teritorii alpine. Amadeus V (1285 – 1323) a unificat Comitatul de Savoia în jurul Chambéry, cu Principatul Piemote la Torino. Amadeus VI (1343 – 1383), un cruciat supranumit *Contele Verde*, a introdus un sistem sprijinit de stat de ajutorare a săracilor. Amadeus VIII (1391 – 1440) a trăit în mănăstirea izolată Ripalle, pe malul lacului Geneva. Împăratul l-a făcut duce, iar Conciliul din Basel l-a ales ultimul antipapă, cu numele de Felix V (1439 – 1449).

MAGIE

Cele „Douăsprezece concluzii” ale lolarzilor din 1395 conţineau un atac direct la implicarea în magie a bisericii medievale engleze. Mişcarea protestantă era foarte hotărâtă „să scoată magia din religie”, iar această primă manifestare a protestantismului în acest sens nu era prea convingătoare:

Exorcismele şi sfinţirile făcute de biserică asupra vinului, pâinii şi lumânărilor, sării, uleiului şi tămâii, asupra pietrei de altar şi veşmintelor, mitrei, crucii, hainelor pelerinilor pot fi chiar ritualuri ale necromanţiei, nu ale sfintei teologii. Căci… nu vedem nicio schimbare în astfel de creaturi, care să fie atât de minunată, în afară de credinţă falsă, care constituie principiul fundamental al lucrărilor diavolului.1

Cu toate acestea, în secolele XV-XVII, Europa a continuat să se consacre oricăror forme de magie. Toate oraşele erau pline de alchimişti, astrologi, clarvăzători, solomonari, vindecători şi vrăjitoare. [ALCHIMIA] [HEXEN] [NOSTRADAMUS] Mediul rural era populat de fantome, zâne, drăcuşori şi spiriduşi. Wyclif, guru al lolarzilor, a tradus Biblia în engleză, ca să o facă accesibilă tuturor. Totuşi, după 300 de ani, în Anglia puritană a lui Cromwell, cele mai bune vânzări le înregistra almanahul astrologie al lui William Lilly, *Merlinus Angelicus*, şi *Colecţia* [sa] *de profeţii străvechi şi moderne.2* Magia şi religia erau adesea inseparabile. Oamenii care îi venerau pe sfinţii creştini credeau şi în Puck, regina Mab şi vrăjitorul Merlin. Magia s-a menţinut şi în epoca Reformei.

În această privinţă, aşadar, atacurile virulente ale protestanţilor asupra magiei nu se prea bucurau de succes nici măcar în ţările în care avea să triumfe protestantismul. Dar intenţiile radicalilor erau clare. După Wyclif, a urmat atacul lui Luther asupra indulgenţelor (vezi p. 484) şi respingerea împărtăşaniei de către Calvin ca fiind „vrăjitorie”. Orice aspect al vieţii religioase care avea

cea mai vagă legătură cu supranaturalul era motiv de suspiciune. Protestanţii aveau o puternică aversiune pentru miracole, jurăminte, consacrări, simboluri, imagini, apă sfinţită, zilele sfinţilor, procesiuni, pelerinaje. În plus, de când lumea protestantă se eliberase, chipurile, de magie, duşmanul protestantismului, papistăşia", era considerată echivalentul magiei negre; papa era un vrăjitor; iar liturghia catolică făcea parte din cultul diavolului.

În realitate, o asemenea viziune conţinea şi o mare doză de ipocrizie. În ciuda a tot felul de decrete şi reforme, clerul protestant n-a putut să evite un *modus vivendi* cu magia. Anglicanii şi luteranii vor fi mai aproape de o religie sacramentală decât calviniştii, anabaptiştii sau alţi evanghelici. Dar s-a dovedit dificil să abandoneze crucea, jurămintele solemne sau „reprimirea în sânul bisericii" a femeilor după naşterea unui copil. Le-a fost imposibil să se renunţe la sfinţirea bisericilor, a steagurilor de luptă, a navelor sau a locurilor de îngropăciune. Protestantismul trebuia să creeze o nouă formă de creştinism, cu accentul pe credinţa conştientă, dar n-a reuşit niciodată să înlăture magia.

Declinul magiei nu a început cu adevărat până în a doua parte a secolului XVII. A fost atribuit Revoluţiei Ştiinţifice (vezi pp. 507 – 510) şi apariţiei ulterioare a raţionalismului, medicinii moderne, matematicii şi a unei mai mari înţelegeri a probabilităţii, precum şi a unui mediu social din ce în ce mai puţin ameninţător. [LLOYD S] însă, credinţa în magie şi în interdependenţa acesteia cu religia nu s-a stins niciodată. În secolul XII, horoscoapele erau la ordinea zilei. În Ţara lolarzilor, magia sacramentală a reînviat în noile ritualuri de la curtea monarhilor britanici, atingând culmea la încoronarea din 1953.3 în ţările catolice, precum Polonia şi Italia, preoţii sfinţesc orice, de la maşini la mascote de fotbal. Vaticanul încă susţine vindecarea prin credinţă şi profeţiile. [BERNADETTE]

[FATIMA] Chiar şi în Rusia, ţară în care comunismul a decimat religia ortodoxă, credinţa în astrologie şi zâne nu poate fi eradicată.

Studiul magiei şi al religiei este inevitabil. Plin de prejudecăţi şi preferinţe. De la *Creanga de aur* a lui Frazer, antropologii au încercat să fie imparţiali. Dar oamenii de ştiinţă nu pot rezista întotdeauna tentaţiei de a denigra magia altor popoare. S-ar putea să fie o formă de superstiţie. [ANCIA]

Dată fiind slăbiciunea imperiului şi a papalităţii, regatul Franţei a avut câteva ocazii istorice să ajungă cea mai mare putere din Europa. Ca urmaşi ai lui Ludovic cel Sfânt, ultimele trei generaţii de regi capeţieni – Filip III cel Viteaz (1270 – 1285), Filip IV cel Frumos (1285 – 1314) şi cei trei fii ai ultimului, Ludovic X (1314 – 1316), Filip V (1316 – 1322) şi Carol IV (1322 – 1328) – au domnit peste o populaţie numeroasă, mereu în creştere, a cărei prosperitate sporea şi era bine administrată. Faptul că nu au reuşit să profite de acest avantaj se datorează parţial luptelor pentru succesiune, parţial nefericitei rivalităţi cu Anglia şi, în al treilea rând, ciumei.

Filip cel Frumos, nepot al lui Ludovic cel Sfânt, avea un chip atrăgător, dar o fire ticăloasă. A fost notoriu pentru faptul că a bătut monedă devalorizată şi pentru că a născocit tot felul de impozite. Singura sa măsură bună, prin care a mărit teritoriul Franţei – anexând oraşul Lyon în 1312-a fost luată pe furiş, în timp ce împăratul era în Italia. Conflictul lui cu papalitatea, care a declanşat scandalul de la Anagni, a început din cauza banilor. Când s-a confruntat cu Bula *Clericis laicos*, prin care papa încerca să-l împiedice să pună impozite clerului, a interzis pur şi simplu scoaterea din ţară a oricăror sume de bani. Lupta sa împotriva Templierilor, care s-a sfârşit cu proscrierea lor, a avut la origine invidia şi s-a desfăşurat cu răutate. La proces, 1307 – 1312, li s-au adus acuzaţii

perverse că ar avea legături cu diavolul sau cu necredincioşii, mărturisirile le-au fost smulse sub tortură şi, în final, au fost ucişi, iar regele le-a confiscat averile. Moartea ultimului Mare Maestru, Jacques de Molai, ars pe rug la Paris, a lăsat o pată ruşinoasă pe domnia lui Filip cel Frumos. [ANGELUS]

Totuşi, regele Filip IV a înfiinţat şi instituţii durabile. Cu ajutorul consilierilor să-i juridici sau légistes, a găsit tot felul de pretexte ca să-şi jupoaie supuşii, să-şi instituţionalizeze jaful şi să-l îmbrace în haina consensului naţional. Principiul lui în viaţă era dictonul latin *quod principi placuit legis habet vigorem* (orice îi place regelui e lege). Vechea curte regală era împărţită în trei: consiliul regal condus de rege; *chambre des comptes* sau trezoreria, care se ocupa de finanţe; *parlement*, care era însărcinat cu justiţia regală şi cu înregistrarea edictelor. (Nu era un parlament în adevăratul sens al cuvântului.) Stările Generale, care s-au întrunit prima dată în 1302, erau alcătuite din nobili, cler şi oameni din popor şi aprobau măsurile luate de rege. Filip cel Frumos a murit la timp ca să evite o răscoală populară, dar mare parte din maşinăria sa administrativă a rezistat până în 1789.

ANGELUS

În timp ce propovăduia Prima cruciadă, papa Urban II îi îndemnase pe credincioşi să spună „Angelus” de trei ori pe zi. Sfânta Fecioară era protectoarea cruciaţilor, iar rugăciunea care începe aşa: *Angelus Domini nuntiavit Mariae* („îngerul Domnului a vestit-o pe Maria”) ajunsese deja cea mai des rostită invocaţie a Fecioarei Maria. Cei mai mulţi nu au băgat în seamă propunerea papei, cu excepţia celor de la catedrala Saint-Pierre din Saintes, în Poitou; preoţii de acolo nu numai că spuneau Angelus în mod regulat, dar au instituit şi obiceiul de a bate clopotul la răsăritul soarelui, la amiază şi seara ca să anunţe începerea invocării Sfintei Fecioare.

Conform tradiţiei locale, papa Ioan XXII a reînnoit apelul lansat de predecesorul său în 1318, poruncind ca obiceiul de la Saintes să fie adoptat de toate lăcaşurile sfinte ale bisericii.1 Alţi specialişti indică pontificatul lui Calist III, în 1456. Oricum, sunetul clopotului urma să devină o caracteristică a oraşelor şi satelor catolice, la fel ca glasul muezinului din lumea musulmană. În Evul Mediu, nu existau zgomote de fond. Nu erau fabrici sau maşini, nici trafic, radio sau muzică. Sunetele nu fuseseră devalorizate. Pe străduţele înguste şi aglomerate ale târgurilor, strigătele vânzătorilor se amestecau cu larma din atelierele meşteşugăreşti. Dar la ţară, pe întinderi nesfârşite de pământ, nu se auzeau decât sunetele din natură. Singura concurenţă le-o făceau clopotului vântul şuierând printre crengile copacilor, mugetele vitelor şi zăngănitul venind de departe, de la fierărie. [SOUND]

În 1316, succesiunea la tronul Capeţienilor a devenit problematică. Cei trei fii ai lui Filip cel Frumos aveau împreună şase fete, dar niciun moştenitor de sex bărbătesc. Când Ludovic X le Hutin (Arţăgosul) a murit subit, a lăsat în urma lui o singură fiică, o regină însărcinată şi un copil nenăscut, care, ca şi Ioan I Postumul, a trăit şi domnit mai puţin de o săptămână. Rezultatul acestei situaţii a fost aşa-zisa Lege Salică, alcătuită de avocaţii fraţilor lui Ludovic pentru a o exclude pe sora lor de la tron (şi, ulterior, pe toate femeile din casa regală a Franţei). Dar în 1328, când tronul i-a revenit lui Filip de Valois, întemeietorul unei noi dinastii, succesiunea a fost inevitabil contestată. Cel care o contesta era singurul nepot în viaţă al lui Filip cel Frumos, Eduard III, regele Angliei. [MONTAILLOU]

Anglia condusă de cei trei regi pe nume Eduard din Dinastia Plantagenetă – Eduard I (1272 – 1307), EduardII (1307 – 1327) şi Eduard III (1327 – 1377) – a avut doar trei

monarhi în mai mult de un secol. Nemulţumirile baronilor şi războaiele purtate în străinătate nu au lipsit; şi, întrucât Plantageneţii încă aveau în stăpânire Gasconia şi Guyana, ca domenii în Franţa, baza teritorială era nesigură. Comerţul cu lână din Flandra înflorea, iar oraşele se dezvoltau. Mai ales sub Edward I s-au luat măsuri de consolidare a instituţiilor statului şi de securizare a poziţiei dominante deţinute de Anglia în Insulele Britanice. Modelul de parlament din 1295, ulterior celui al lui De Montfort, creat cu 30 de ani în urmă, era alcătuit atât din burghezi, cât şi din lorzi şi cavaleri din comitate, punând astfel bazele Camerei Comunelor. Magna Carta a fost reconfirmată. Dar într-un amendament votat în timpul sesiunii parlamentare de la Stepney Green în 1297, s-a stabilit principiul „nicio taxare fără reprezentare”. După aceea, Westminster Hall a devenit sediul permanent al Parlamentului Angliei. Edictul dat de Eduard în 1278, *Quo Warranto*, ameninţase pământurile baronilor; dar de Al Doilea Decret de la Westminster Hall (1285), care îi favoriza pe deţinătorii de domenii, au profitat atât monarhia, cât şi marii nobili. Conflictul său cu biserica în privinţa *Clericis laicos* l-a rezolvat scoţând pur şi simplu clerul în afara legii. Cucerirea provinciei Wales de către Eduard (1277 – 1301), împiedicată înainte de un şir de castele măreţe de la Harlech până la Conway, s-a dovedit a fi definitivă. Dar invadarea Scoţiei s-a soldat cu tentativa scoţienilor de a cere independenţa totală. Eduard II, care a înţeles foarte puţin din deviza tatălui său, *Pactum servare* („Ţine-ţi angajamentele”), a fost ucis la castelul Berkeley, la ordinul reginei sale. Edward III a domnit în timpul Războiului de 100 de Ani cu Franţa.

MONTAILLOU

Între 1318 şi 1325, Jacques Fournier, episcop de Ramiers, din ţinutul Foix din Pirinei, a condus o campanie a Inchiziţiei împotriva recrudescenţei ereziei în dioceza sa. În 370 de şedinţe a interogat 14 suspecţi, dintre care 48

erau femei şi 25 din satul Montaillou. Toate întrebările şi răspunsurile au fost consemnate în catastiful episcopului.

Montaillou era o comunitate de circa 250 de suflete, formată din 26 de clanuri cunoscute sub numele de *ostal* sau *domus*, care existau în care 50 de gospodării separate. Se întindea pe povârnişul unui deal, de la castelul din vârf până la biserica de la poale. Locuitorii săi erau în cea mai mare parte ţărani, fermieri şi meşteşugari. Mai era şi un influent contingent de ciobani care practicau transhumanţa, fiind organizaţi în *cabanes* sau „stâne", şi îşi păşteau animalele pe păşunile şi drumurile care duceau spre Catalonia. Deşi oficial catolici, mulţi dintre ei erau în taină cathari, care îi ascundeau pe *Perfecţi* itineranţi în hambare sau pivniţe. Duşmăniile şi rivalităţile normale într-o asemenea comunitate restrânsă s-au accentuat din cauza fricii de Inchiziţie, ale cărei arestări din 1308 transformaseră satul într-un „pustiu locuit de copii şi de oi". Catastiful a servit drept un fel de „microscop istoric", dezvăluind toate detaliile din viaţa sătenilor. „Montaillou e doar o picătură dintr-un ocean, scria un istoric celebru, dar putem vedea protozoarele înotând în ea". 1

Cei 25 de membri ai *ostalului* Clergue ţineau sub dominaţia lor întreg satul. Bătrânul Rons Clergue, un eretic convins, avea patru fii şi două fiice. Unul dintre băieţi, Pierre, preotul din Montaillou, era un afemeiat notoriu care a murit în puşcărie. Un alt fiu, Bernard, *bayle* sau vechilul domeniului, a avut aceeaşi soartă, după ce a încercat în fel şi chip să miluiască martorii. Văduva lui Rons, Mengarde", mama" ereticilor din Montaillou, a fost, totuşi, îngropată sub altarul bisericii parohiale. Una dintre multele amante ale preotului, Béatrice de Planissoles, o doamnă nobilă, fusese prima oară măritată cu Béranger de Roquefort, castelanul şi agentul Contelui de Foix. Rămasă văduvă de două ori, a ajuns concubina oficială a vărului bastard al preotului, Pathaud, care o violase odată. A avut numeroşi iubiţi chiar şi când îmbătrânise, a născut patru

fete şi a dezvăluit totul Inchiziţiei. În 1322, a fost condamnată să poarte dubla cruce galbenă a ereticilor care se pocăiau. [PREZERVATIV]

Scoţia s-a afirmat ca naţiune-stat mult mai curând decât Anglia. Scoţienii nu fuseseră ocupaţi de cuceritorii normanzi; şi au ajuns la un *modus vivendi* cu clanurile celtice înainte ca Anglia să aibă relaţii bune cu galezii. Regii şi nobilii scoţieni se amestecau de mult în treburile Angliei, la fel ca englezii în Franţa. Dar se eliberaseră cu aproape două secole în urmă. Momentul critic a fost atins în zecile de ani de război de după intervenţia lui Eduard într-o succesiune disputată. Unul dintre concurenţi, John Balliol (m. 1313), a fost întemniţat în Anglia, apoi exilat în Franţa. Celălalt, Robert de Bruce (1306 – 1329), învingător la Bannockburn în iunie 1314, a fost la început vasalul Angliei, apoi salvatorul Scoţiei. Dar niciun conducător nu a avut un impact mai mare ca William Wallace (1270 – 1305), care a îndemnat poporul Scoţiei să opună rezistenţă. Trădat şi spânzurat la Londra ca un tâlhar, a devenit eroul-martir al cauzei scoţiene:

Scoţieni, pentru care a curs sângele lui Wallace.

Scoţieni, pe care adesea v-a condus.

Bineveniţi să fiţi în glia însângerată Sau victoria să o câştigaţi.14

„Suntem hotărâţi să nu ne supunem niciodată Angliei, l-au informat lorzii scoţieni pe papă în Declaraţia de la Arbroath (1320); luptăm pentru libertate şi numai libertate”. 15 în cele din urmă au avut câştig de cauză în 1328.

Războaiele dintre Anglia şi Scoţia au avut repercusiuni directe în Irlanda. În 1297, viceregele lui Edward I la Dublin, Sir John Wogan a înfiinţat un parlament irlandez, după modelul celui din Londra. Dar înfrângerea englezilor la Bannockburn le-a oferit lorzilor irlandezi ocazia de a se răscula şi, pentru trei ani, 1315 –

1318, l-au acceptat pe un rege scoţian din Casa Bruce. Timp de câteva decenii au fost frământări, cărora le-a pus capăt doar Decretul de la Kilkenny (1366), care limita dominaţia şi limba engleză la Dublin şi zona înconjurătoare.

„Moartea Neagră" din 1137 – 1150 a pus capăt problemelor insignifiante din Europa. A fost o pandemie de ciumă cum nu mai văzuse lumea din secolul VI şi cum nu avea să-i mai fie sortită până în anii 1890. A fost alimentată de o combinaţie devastatoare de trei boli înrudite: ciuma bubonică, ciuma septicemică şi ciuma pulmonară. Primele două forme se transmiteau prin puricii a căror gazdă era şobolanul negru; a treia se lua din aer şi avea o evoluţie rapidă care se sfârşea cu moartea. În cea mai răspândită formă, cea bubonică, bacilul *pasteurella pestis* forma noduli sau buboaie ca nişte furuncule la subsuorile victimei şi în zona inghinală, împreună cu pete negre pe piele de la hemoragia internă. Omul murea după trei sau patru zile de dureri insuportabile, dacă nu se spărgeau buboaiele.

Medicina medievală, care nu neglija infecţia şi contaminarea, nu înţelegea totuşi mecanismele de transmitere a ciumei. Doctorii îi urmăreau neputincioşi evoluţia. Locuinţele aglomerate şi igiena precară, mai ales la oraşe, creau un mediu propice înmulţirii şobolanilor. Rezultatul era o mortalitate în masă. Boccaccio a scris că numai în Florenţa au murit 100.000 de oameni. La Paris erau 800 de cadavre de îngropat în fiecare zi. „La Marsilia, scria cinicul cronicar englez Henry Knighton, niciunul dintre cei o sută cincizeci de călugări franciscani nu a supravieţuit ca să spună povestea. Asta a fost o treabă bună". 16

Ritualurile religioase ale catharilor erau discutate cu însufleţire iarna, la gura sobei şi în multele ceasuri consacrate despăducherii. Acestea aveau o morală dublă – foarte severă pentru *perfecţi* şi extrem de indulgentă

pentru laici. La sfârşitul vieţii lor, primii se supuneau unei *endura*, un ultim act ritualic de sinucidere prin înfometare. Laicii încercau să fie" eretizaţi", adică să primească ritualul de „iertare a păcatelor" sau *consolamentum*.

Dilemele inerente în cadrul unei comunităţi parţial cathare şi parţial catolice sunt foarte bine ilustrate de cele întâmplate fetiţei lui Sybille Pierre, căreia i s-a dat *consolamentum*. *Perfectus* a interzis să i se dea micuţei lapte sau carne. „Când au plecat din casă, n-am mai suportat, a relatat mama, nu puteam să-mi las fiica să moară în faţa mea. Aşa că am pus-o la sân. Când s-a întors bărbatul meu… era foarte îndurerat". 2

Viaţa zilnică din Occitania medievală se desfăşura într-un mediu emoţional aparte. Oamenii puteau să plângă fără jenă. Nu vedeau niciun păcat în relaţiile sexuale care erau satisfăcătoare pentru ambii parteneri; nu erau atraşi de vreo etică a muncii; şi îi dezgusta etalarea bogăţiei. Făceau mulţi copii ca să compenseze rata ridicată a mortalităţii infantile; dar sufereau când pierdeau unul dintre ei. Trăiau într-o lume cu credinţe complicate, în care magia şi folclorul se amestecau cu erezia şi catolicismul. Şi moartea venea des pe la ei.

Cariera episcopului Fournier nu a fost afectată de zelul său din Ramiers. A ajuns cardinal în 1327 şi papă, ca Benedict XII, în 1334. Catastiful său a fost dus la Biblioteca Vaticanului. Cel mai durabil monument al său este Palatul papilor de la Avignon.

Pandemia venită din Asia s-a răspândit cu viteza fulgerului. La început, a luat-o înapoi spre est, către China şi India; dar a fost consemnată pentru prima oară în Europa în vara lui 1346, în colonia genoveză Caffa din Crimeea, care era asediată de tătari. Asediatorii catapultau cadavre de ciumaţi în oraş ca să înfrângă rezistenţa locuitorilor; după care apărătorii au fugit la galere şi au vâslit să scape de primejdie. În octombrie 1347, ciuma a ajuns la Messina, în Sicilia. În ianuarie 1348, la Genova,

adusă de o galeră contaminată din Caffa. Alungată din portul oraşului-mamă de către cetăţenii îngroziţi, galera s-a îndreptat spre Marsilia şi Valencia. În iarna aceluiaşi an, ciuma a lovit Veneţia şi alte oraşe de pe ţărmul Adriaticii, înainte să se îndrepte spre Pisa, Florenţa şi centrul Italiei. Până în vară era deja la Paris şi până la sfârşitul anului trecuse Canalul Mânecii, în 1349, a ajuns în Insulele Britanice dinspre nord, la est a bântuit prin Germania, iar spre sud-est în Balcani. În 1350 şi-a făcut intrarea în Scoţia, Danemarca şi Suedia, iar prin oraşele hanseatice din Baltica, în Rusia. Au fost puţine locuri care au scăpat – Polonia, comitatul Béarn din Pirinei, oraşul Liège.

Una dintre cele mai reuşite încercări de a descrie ciuma îi aparţine unui poet galez, Ieuan Gethin, care fusese martor la izbucnirea epidemiei în aprilie 1349:

Vedem moartea venind în mijlocul nostru ca un fum negru, o molimă care îi seceră pe cei tineri, un spectru rătăcitor care nu simte milă pentru cei frumoşi. Vai mie, cu buboiul sub braţ... Are forma unui măr, e ca o ceapă, un furuncul care nu cruţă pe nimeni. Mare e clocotul său, ca un tăciune aprins, un lucru dureros de culoarea cenuşii... [Buboaiele] sunt la fel ca seminţele de mazăre neagră, fărâme de cărbune din mare... bucăţele de ierburi otrăvitoare, o mulţime amestecată, o ciumă neagră cât un bănuţ, ca fructele de pădure...17

Oamenii aveau reacţii diferite faţă în faţă cu ciuma, de la panică la desfrâu nestăvilit şi până la curaj în faţa morţii. Mulţi care puteau să fugă de molimă fugeau. *Decameronul* lui Boccaccio surprinde un grup de bărbaţi şi femei care au hotărât să se retragă la un castel din provincie cât avea să dureze epidemia de ciumă. Alţii, pierzându-şi sentimentul de ruşine, se dedau la orgii în care beau până uitau de ei şi preacurveau. Preoţii aveau adesea enorm de suferit pentru că îşi îngrijeau turma. În alte părţi, lăsau bolnavii de izbelişte, iar steagul negru flutura pe bisericile parohiale părăsite. Domnea

convingerea că Dumnezeu pedepsea omenirea pentru păcatele ei.

Calcularea numărului de victime ale ciumei este o sarcină dificilă şi complicată. Estimările contemporanilor sunt adesea exagerate. Boccaccio susţinea că au fost 100.000 de morţi în Florenţa, un număr mai mare decât populaţia de atunci a oraşului; poate că 50.000 ar fi o cifră mai corectă. În general, oraşele erau mult mai lovite de molimă decât mediul rural, săracii mai mult ca bogaţii, tinerii şi adulţii în putere mai mult decât bătrânii şi infirmii. Niciun papă sau rege nu s-a îmbolnăvit de ciumă. În absenţa oricărui tip de recensământ, istoricii trebuie să-şi bazeze calculele pe informaţii fragmentare. În Anglia se folosesc de documentele de la curţile de justiţie, de achitare a taxelor percepute grupurilor de zece persoane, de actele de moştenire şi catastifele episcopale. Studiile amănunţite relevă rate foarte mari de mortalitate: domeniul Cuxham din Oxfordshire a pierdut peste două treimi din locuitori; 18 au murit 45% dintre preoţii parohi ai Angliei. Dar e greu să tragem concluzii de ordin general. Estimările prudente sugerează că Europa a pierdut o treime din populaţie, ceea ce înseamnă „că un european din trei a murit în timpul Morţii Negre... lucru nu prea departe de adevăr” 19. Deci ar rezulta că în Anglia au fost 1, 4 – 2 milioane de victime, 8 milioane în Franţa, poate 30 de milioane în toată Europa.

Consecinţele sociale şi economice ale acestei enorme pierderi de populaţie trebuie să fi fost dramatice. Într-adevăr, Moartea Neagră este considerată de istorici punctul din care a început declinul sistemului feudal în Europa Occidentală. A doua jumătate a secolului XIV a fost categoric o perioadă de dezorganizare a domeniilor senioriale, de stagnare a comerţului, de lipsă de mână de lucru şi decădere a oraşelor. Totuşi, unii specialişti contemporani afirmă că multe dintre aceste schimbări erau vizibile înainte de 1347. Chiar şi declinul demografic

începuse cu cel puţin 30 de ani înainte. Asta înseamnă că epidemia de ciumă mai degrabă a accelerat procesele existente decât le-a iniţiat. Oricum, din ce în ce mai mulţi şerbi cereau să li se plătească truda în bani, creând astfel o forţă de muncă mai mobilă şi mai puţin dependentă. Vasalii feudali îşi ofereau din ce în ce mai des serviciile militare şi juridice pe bani gheaţă, dând astfel naştere unui fenomen numit în Anglia „feudalism bastard”. Mai presus de toate, într-o piaţă a muncii lipsită brusc de mână de lucru, sigur că lefurile creşteau în raport cu cererea crescută. Economia bazată pe bani se dezvolta; barierele sociale erau ameninţate. [PROSTIBULA]

Trauma psihologică era profundă. Deşi instituţia bisericii era slăbită, religiozitatea maselor sporea. Fundaţiile de caritate proliferau. A ajuns la modă să fii foarte cucernic: oamenii simţeau că trebuie să potolească mânia lui Dumnezeu. În Germania a crescut foarte mult numărul autoflagelatorilor până când acest gen de manifestări au fost interzise de către papa de la Avignon. În comunităţi se căutau ţapi ispăşitori. În unele locuri erau prigoniţi leproşii; în altele, evreii erau acuzaţi de otrăvirea apei. În septembrie 1348, procesul evreilor de la Chillon a dus la condamnarea acestora pe baza mărturisirilor smulse prin tortură. A fost un semnal pentru pogromuri în masă; la Basel, toţi evreii au fost încuiaţi în case de lemn şi au murit acolo arşi de vii; scene asemănătoare au avut loc în Stuttgart, Ulm, Speyer şi Dresda. Două mii de evrei au fost masacraţi la Strasbourg, iar în Mainz înjur de 12.000. Ce a mai rămas din comunitatea evreiască germană a fugit în Polonia – de atunci principalul refugiu al evreilor din Europa. [ALTMARKT] [CĂMĂTĂRIE]

Ultima perioadă a Evului Mediu european, din 1350 până în jur de 1480, „a fost vârsta de aur a prostituţiei” 1. *Prostibulapublica*, bordelurile publice, erau autorizate să

funcţioneze în majoritatea oraşelor. Un târg ca Tarascon, cu 500 – 600 de gospodării, susţinea financiar zece târfe ale oraşului. Biserica nu protesta: întrucât răul exista, trebuia ţinut în frâu. Bordelurile autorizate temperau conflictele de pe străzi, le abătea gândul tinerilor de la sodomie sau alte lucruri şi mai rele şi îi pregăteau pentru îndatoririle conjugale. După 1480, situaţia s-a schimbat. Curtezane scumpe îi serveau pe bogaţi, dar multe lupanare au fost închise. În ţările protestante, femeile decăzute erau supuse reeducării.2

De-a lungul istoriei, prostituţia a trecut prin faze de control autorizat, inutilă interzicere şi tolerare neoficială.

Răscoalele populare au fost o trăsătură importantă a perioadei de după Moartea Neagră. Cerinţele ţăranilor care supravieţuiseră epidemiei de ciumă au devenit mai mari şi forţa de muncă decimată nu accepta ca plata să fie menţinută la un nivel redus, aşa că în Statutul muncitorilor din Anglia (1351). Răscoala ţărănească numită *Jacquerie* a devastat castelele şi familiile nobililor din de France şi Champagne, înainte să fie înăbuşită cu multă cruzime. Dar multele răscoale de după ciumă par să fie simptomele unei stări proaste a societăţii. Istoricii marxişti au considerat că aceste evenimente ilustrează „caracterul etern” al luptei de clasă. Alţii l-au privit doar ca pe nişte „izbucniri de furie fără viitor” 20.

Însă contemporanii lor aveau motive întemeiate să se teamă atunci când răzmeriţele endemice din oraşe fuzionau cu răscoale mai extinse la ţară. În 1378, în timpul revoltei *ciompilor* sau dărăcitori de lână, Florenţa a fost ocupată de răsculaţi pentru mai multe luni. În 1379, ţesătorii din Ghent şi Bruges s-au ridicat împotriva conţilor de Flandra într-o izbucnire violentă ce amintea de un episod anterior din anii 1320. Ambele au culminat cu lupte crâncene între răsculaţi şi armata regală; şi, încă o dată, oraşul Ghent a rezistat timp de şase ani. În 1381, mai multe comitate din Anglia au fost cuprinse de Răscoala

ţăranilor; în 1382, a venit rândul şi Parisului.

Ramificaţiile mişcării au fost observate de un negustor florentin, Buonocorso Pitti, care era pe atunci la Curtea franceză:

Oamenii din Ghent s-au răsculat împotriva stăpânului lor, contele de Flandra, care era tatăl ducesei de Burgundia. S-au îndreptat în număr mare spre Bruges, au cucerit oraşul, l-au alungat pe conte şi i-au jefuit şi ucis pe toţi ofiţerii săi… Conducătorul lor era Filip van Artevelde. Deoarece numărul [răsculaţilor flamanzi] creştea, aceştia au trimis în secret soli la populaţia din Paris şi Rouen… în consecinţă, aceste două oraşe s-au răsculat împotriva regelui Franţei. Prima scânteie a răscoalei care a izbucnit în Paris a fost aprinsă de un zarzavagiu care, când a vrut perceptorul să-i ia impozit pe legumele şi fructele pe care le vindea, a început să ţipe: „Jos cu *gabelle*!”. La auzul acestui strigăt, întreaga populaţie s-a dus într-un suflet la casele perceptorilor, le-au jefuit şi i-au omorât pe cei găsiţi acolo… *Popolo grasso* sau oamenii bine situaţi, care în Franţa se numesc *bourgeois*, temându-se că gloata dezlănţuită ar putea să-i jefuiască şi pe ei, s-au înarmat şi au reuşit să-i înfrângă.21

De lăsata Secului, în 1349, *Altmarkt* din Dresda, piaţa centrală din oraşul vechi, era plină de fum şi flăcări de la rugurile care ardeau. Margraful de Meissen dăduse ordin ca toţi evreii din oraş să fie arşi, probabil acuzaţi că răspândiseră ciuma. Acest adevărat *auto-da-fé* este descris în *Chronicum Pârvum Dresdense*!

Şase sute de ani mai târziu, la ora 10 seara, într-o altă zi de lăsata Secului, 13 februarie 1945, oraşul vechi al Dresdei s-a luminat brusc de un prim semnal fosforescent lansat de la mare înălţime dintr-un un avion de cercetare al Escadrilei 83 a RAF-ului. Altmarkt fusese aleasă ca ţintă principală a celui mai distrugător raid aerian din istoria Europei.

În ciuda afirmaţiilor publice, conform cărora se

alegeau doar ţinte militare şi industriale, atât RAF, cât şi USAF urmaseră exemplul strategiei aplicate de *Luftwaffe*, aviaţia de război germană, care nu ţinea cont de amplasarea zonele bombardate. În controversa aprinsă în privinţa zonelor care trebuiau bombardate de ofensiva Aliaţilor, susţinătorii bombardamentului nediscriminatoriu, în frunte cu vicemareşalul de aviaţie Arthur Harris, au avut câştig de cauză. Tehnica era să trimiţi flote masive de bombardiere grele în repetate rânduri deasupra unui oraş, pentru ca distrugerile să fie din ce în ce mai mari.2 Aşa cum urma să se laude Harris", Vom desfiinţa oraş după oraş german, ca şi cum am scoate nişte dinţi". Primul raid aerian de 1.000 de bombardiere a fost lansat asupra Kölnului pe 31 mai 1942. Dar efectul dorit nu s-a obţinut cu adevărat până la bombardamentul de noapte asupra Hamburgului din 27/28 iulie, când incendiul devastator provocat de bombe a omorât 40.000 de oameni.

Dresda, capitala Saxoniei, rămăsese intactă până în 1945. Medievalul *Altstadt* era înconjurat de pieţe şi bulevarde elegante, mărginite cu monumente în stilurile renascentist şi baroc. *Georgenschloss*, Palatul Regal, data din 1535. *Hofkirche*, lăcaşul de cult catolic, (1751) comemora convertirea electorului saxon la catolicism. Protestanta *Frauenkirche* (1742) fusese construită ca să deplângă acel eveniment.

Dresda era acum aleasă de Forţele Aliate ca răspuns la solicitarea de suport aerian făcută de URSS. Oraşul era principalul centru de primire a mii de refugiaţi alungaţi de înaintarea sovietică şi a echipelor de ajutorare, alcătuite mai mult din tinere femei.

La zece minute după lansarea primei rachete de semnalizare, primul val de 529 de bombardiere Lancaster a început să sosească din sud-vest, pe un culoar aerian de 68°. Neîmpiedicate de antiaeriană sau avioane de luptă, acestea au aruncat un cocktail letal de bombe explozibile şi incendiare. În 45 de minute, incendiul se extindea, inima

veche a Dresdei şi toţi oameni de acolo fiind mistuiţi de foc.3

Dimineaţa, în timp ce soseau echipele de salvare la locul respectiv, un al doilea val de 450 de Fortăreţe Zburătoare din Divizia aeriană 1 a Forţelor Aeriene Strategice Americane şi-a făcut apariţia deasupra oraşului. Erau însoţite de avioane de luptă care au secerat orice mişca.

Există discrepanţe foarte mari între estimările pagubelor. British Bombing Survey a raportat 1.683 acri complet distruşi". Oficiul morţii" din localitate sau *Abteilung Tote a* anunţat un număr de 39.773 cadavre identificate până în mai 1945. Cifra nu includea persoanele dispărute sau fără acte de identitate, pe cele îngropate clandestin sau în gropile comune. Şeful acestui oficiu a avansat mai târziu un număr total de 135.000 de victime. Un istoric englez a propus o cifră cuprinsă între 120.000 şi 150.000.4 Nimeni nu ştie câte cadavre neidentificate fuseseră aruncate dincolo de cordoanele SS, în timp ce un număr nesfârşit de căruţe alimenta rugurile aprinse încă o dată în *Altmarkt*.

Totuşi, impactul raidului se pare că nu a fost atât de mare. Trenurile circulau prin Dresda la două zile de la bombardament. Fabricile vitale de armament, precum uzina de produse electronice de la Dresden-Neusiedlitz, scăpaseră neatinse. Armata Roşie n-a ajuns în oraş până pe 8 Mai.

A urmat o „bătălie" a declaraţiilor. Un articol al *Associated Press*, ulterior dezavuat, anunţa: „Comandanţii Forţelor Aeriene Aliate au luat decizia mult aşteptată de a lansa bombardamente distrugătoare asupra centrelor dens populate ale Germaniei". Un comunicat nazist constata: „Criminalii de război din SHAEF au ordonat cu sânge rece exterminarea populaţiei germane nevinovate". În Camera Comunelor, pe 6 martie 1945, parlamentarul Stokes a pus întrebarea: „Au făcut bombardamentele teroriste parte din

politica guvernului?” Răspunsul oficial a fost: „Noi nu pierdem timp şi bombe pe tactici pur teroriste” 5.

Pe 13 februarie 1946, la ora 10.00, au bătut clopotele în toată zona sovietică a Germaniei în amintirea celor întâmplate. Toate bisericile din Dresda, în afară de silueta singuratică a lui *Frauenkirche*, a cărei cupolă căzuse, erau aproape intacte. În aceeaşi zi, fostul mareşal de aviaţie Harris, cu un melon pe cap, s-a îmbarcat pe un vapor la Southampton, pornind spre o carieră de civil în străinătate. Deşi a fost făcut cavaler mai târziu, în 1952, n-a fost glorificat ca alţi militari până la dezvelirea unui monument închinat lui în Ştrandul londonez, pe 31 mai 1992. Era a cincisprezecea comemorare a bombardamentelor de la Köln. Oberbürgermeister din Köln a protestat public: „În opinia mea, n-are niciun rost să comemorăm eroi de război ca Arthur Harris, scria el, deşi a luptat de partea cui trebuia pentru o cauză dreaptă”.6

Anticipând comemorarea organizată în Dresda în 1995, preşedintele de atunci al Germaniei, Herzog, s-a gândit în viitor. Bombardarea Dresdei, a spus el”, a fost un exemplu… de brutalizate a omului în război… Istoriei scrise de naţiuni diferite, în care fiecare alege ce a făcut bine, nu i se mai poate permite să continue. Dacă vrem cu adevărat să unificăm această Europă, atunci trebuie să unificăm şi istoria” 7.

CĂMĂTĂRIE

Încă în 1317, la Marsilia, un anume Bondavid de Draguignan a fost acuzat. În faţa curţii de judecată că a continuat să ceară plată după ce i se achitase deja împrumutul făcut lui Laurentius Girardi. Bondavid era evreu şi împrumuta bani oamenilor şi a fost suspectat că încălcase legile împotriva cămătăriei. Acesta era doar unul dintre nenumăratele incidente care întăreau stereotipul medieval al evreului şarlatan, fără inimă. Bondavid a fost un precursor în carne şi oase al personajului Shylock, imortalizat de Shakespeare după două secole în

Neguţătorul din Veneţia.1

Cămătăria – perceperea unei dobânzi, de multe ori prea mare, la un împrumut de bani – era privită în Europa creştină ca un păcat şi o crimă. Oamenii bisericii aminteau de învăţăturile lui Iisus: „Dar iubiţi-vă duşmanii şi faceţi bine, şi nu împrumutaţi nimic în speranţa de a obţine ceva… Fiţi miloşi, aşa ca Tatăl vostru" (Luca 6: 35 – 6). S-au făcut mute încercări de a interzice dobânda sau, mai târziu, de a o limita la 10% pe an.

În schimb, obiceiurile evreieşti interziceau camăta printre evrei, dar îi îngăduiau unui evreu să ia dobândă de la un nonevreu: „unui străin poţi să-i iei dobândă; dar fratelui tău nu trebuie să-i împrumuţi bani cu dobândă" (Deut. 23: 20). Probabil că această deosebire le-a oferit evreilor un avantaj pe piaţa financiară şi a afacerilor cu împrumuturi din Evul Mediu. A fost de asemenea unul dintre cele mai întemeiate motive ale antagonismului dintre creştini şi evrei, surprins de minune în monologul rostit de Shylock la adresa concurentului său, Antoniu:

Îl urăsc pentru că e creştin;

Dar mai mult pentru că, în prostia lui, împrumută bani pe nimic şi coboară Rata dobânzii la noi, în Veneţia…

Ne urăşte sfânta naţiune; şi vociferează

Chiar şi în locurile unde se adună mulţi neguţători, împotriva mea, a târgurilor ce le închei şi a prosperităţii mele.

Pe care cămătărie le numeşte. Blestemat să-mi fie tot neamul Dacă îl iert vreodată.

(Neguţătorul din Veneţia, I. iii. 37 – 47)

În realitate, legile împotriva cămătăriei erau respectate prin încălcarea lor. Bancherii creştini îşi ascundeau dobânzile mari neînregistrând sumele împrumutate, ci doar pe cele rambursate.2 Cămătarii evrei atrăgeau asupra lor un şi mai mare oprobriu pentru că dădeau împrumuturi mici unui număr mare de cetăţeni. Ipocrizia şi o oarecare animozitate erau probabil

inevitabile, aşa că una dintre tehnicile fundamentale ale capitalismului a fost inhibată secole întregi. Totuşi, rolul important pe care l-au jucat evreii în lumea financiară şi bancară rămâne un fapt istoric incontestabil.

Răscoala ţăranilor din Anglia nu poate fi pusă pe seama disperării şi furiei săracilor. Cronicarul Froissart afirma că oamenii de rând care au condus-o trăiau „în lux şi bogăţie". Cererile lor de a pune capăt robiei veneau într-un timp când condiţiile de viaţă se îmbunătăţeau. Nemulţumirile lor se refereau în special la un al treilea impozit pe cap de locuitor, plătibil la patru ani; şi exprimau un puternic protest de ordin moral, foarte potrivit în epoca lolarzilor. Furia lor se îndrepta împotriva clerului, dar şi a micilor nobili din partea locului. Predicatori de succes, ca preotul rebel John Ball, răspândeau idei egalitariste: „Când Adam cerceta şi Eva povestea, cine era stăpân?"

Timp de câteva zile, în iunie 1381, s-a părut că întreaga ierarhie socială era sub atac. Wat Tyler şi oamenii săi din Kent intrau în Londra în număr mare. Jack Straw venea din Essex. Au dat foc locuinţei lui John de Gaunt de la Savoy House. Au ars din temelii Highbury Manor şi un bordel flamand de lângă Podul Londrei. L-au spânzurat pe arhiepiscop şi au decapitat mulţi cetăţeni. La Smithfield au ajuns faţă în faţă cu tânărul rege şi anturajul său, iar Wat Tyler a fost omorât într-o încăierare. După aceea, răzmeriţa a fost înăbuşită. Conducătorii răsculaţilor au fost prinşi şi executaţi. Restul rebelilor s-au împrăştiat, dar au fost mai târziu judecaţi de curţile cu juri din comitate. Nimeni nu s-a lăudat cu ce realizase. Chaucer, care fusese martor la răscoală, n-a abordat niciodată acest subiect; şi nici Shakespeare în piesa *Richard* II. Până în secolul XIX, răscoala ţăranilor nu a fost privită cu simpatie.22 [TABARD]

Schisma papală, care a durat din 1378 până în 1417, a urmat întoarcerii papilor de la Avignon. Firește că fuseseră

antipapi şi până atunci, dar spectacolul oferit de doi oameni, amândoi aleşi de acelaşi colegiu de cardinali şi fiecare declarând război rivalului său şi aruncând anatema asupra lui, a provocat un mare scandal. Cei doi competitori, Urban VI şi Clement VII, pot fi cu greu consideraţi oameni sfinţi. Primul s-a dovedit a fi un sadic nebun care îşi citea breviarul în grădinile Vaticanului pe când poruncea să fie torturaţi cardinalii. Ultimul, Robert de Geneva, ordonase odată groaznicul măcel de la Cesena.

În 1409, când atât grupul care îl susţinea pe Urban, cât şi cel care era de partea lui Clement, au refuzat să participe la conciliul menit să-i împace, Colegiul a ales un al treilea papă. Schisma nu a luat sfârşit până când Conciliul de la Constanţa nu i-a dat jos pe cei trei pontifi existenţi şi nu l-a ales în unanimitate pe cardinalul Odo Colonna ca papa Martin V (1414 – 1431) în locul lor.

Conciliul de la Constanţa (1414 – 1417) a fost punctul culminant al mişcării conciliare. Profesorii de la Universitatea din Paris cereau o asemenea adunare de jumătate de secol. A fost convocat de regele german Sigismund de Luxemburg şi au fost trimise invitaţii tuturor cardinalilor, episcopilor, abaţilor, prinţilor, călugărilor şi profesorilor. Opt mii de clerici, însufleţiţi de misiunea lor unificatoare, s-au strâns în orăşelul de pe malul lacului. Printre altele, trebuiau şi să limiteze puterile papei. Au pus capăt schismei confirmând alegerea lui Martin V ca papă unic. Dar l-au ars pe rug pe Jan Hus, pe motiv că mandatul imperial nu era valabil în mâinile unui eretic declarat; şi nu au făcut nimic în privinţa propriilor abuzuri. O altă întrunire a conciliului, prevăzută la Constanţa, a avut loc în cele din urmă la Basel, în 1431, sub protecţia Ducelui de Savoia, şi a durat ani întregi. Dar a intrat în conflict cu papa Eugen IV şi s-a sfârşit prin confirmarea ducelui însuşi ca antipapă. În mod destul de ironic, rezultatul final al mişcării conciliare a fost întărirea convingerii că biserica avea nevoie de o papalitate puternică.

Italia a evitat orice dominaţie străină. În secolul XV, Peninsula Italică se caracteriza printr-o mare prosperitate, mari tulburări interne şi o imensă energie culturală. Era la apogeul oraşelor-state, al oraşelor conduse despotic, al acelor *condottieri* şi al Renaşterii timpurii (vezi capitolul VII). Nesfârşitele conflicte municipale distrugeau comunităţile oligarhice, netezind drumul tiranilor locali. Milano sub cei doisprezece Visconti (din 1277 până în 1447) şi cei cinci Sforza (din 1450 până în 1535), sau Florenţa sub Cosimo şi Lorenzo de Medici (din 1434 până în 1494), nu au văzut nicio incompatibilitate între politica josnică şi marea artă. Veneţia a ajuns în culmea puterii şi bogăţiei sale, câştigând posesiuni extinse pe uscat, inclusiv Padova. Napoli intrase în conul de umbră al războiului civil. Dar Roma, pe mâna unor papi ambiţioşi şi iubitori de cultură ca florentinul Nicolae V (1447 – 1455), îşi ducea din nou viaţa în plin soare. Italia a fost liberă să se bucure de propriile conflicte şi splendori până când şi-au făcut din nou apariţia francezii pe teritoriul ei, în 1494.

Războiul de 100 de Ani, încadrat de istorici între 1337 şi 1453, nu a fost o luptă continuă între Franţa şi Anglia. Este denumirea aleasă de istorici pentru o perioadă îndelungată de tulburări, „le temps des malheurs”, care erau folosite de englezi ca ocazii de a face incursiuni, raiduri şi expediţii militare. (Termenul folosit uneori este de *Al Doilea* Război de 100 de Ani – care a urmat primului conflict anglo-francez din 1152 – 1259.) A fost, mai presus de toate, un exces al celor mai urâte aspecte ale Evului Mediu, care aveau să fie judecate aspru de generaţiile următoare – necontenite măceluri, superstiţii absurde, cavaleri lipsiţi de loialitate şi nenumărate interese personale, urmărite fără nicio consideraţie pentru binele public. Scena e presărată cu figuri pitoreşti. Erau mari cavaleri, ca bretonul Bertrand Duguesclin (cca. 1320 – 1380), conetabil al Franţei, sau adversarul său, Eduard de Woodstock (1330 – 1376), Prinţ de Wales şi Aquitania,

supranumit „Prinţul Negru”. Erau baroni trădători precum Carol de Mauvais al Navarrei, aventurieri grosolani ca Sir John Fastolf, şi o mulţime de prelaţi fără scrupule, ca Pierre Cauchon, episcop de Beauvais, cel care avea să formuleze o justificare teologică pentru omor sau să poruncească un proces ecleziastic de faţadă. Puţini erau oameni de încredere. Însă, aşa cum era şi cazul, cel mai influent personaj al războiului a fost principala victimă a episcopului Cauchon, Ioana d’Arc, o ţărăncuţă nevinovată care auzise voci din cer, după care a condus armata în armură şi care a fost arsă pe rug în urma acuzaţiilor nejustificate de erezie şi vrăjitorie care i se aduseseră. Pe atunci, în 1430, se uitase cu desăvârşire din ce motive izbucnise războiul. Charles d’Orléans (1394 – 1465), poet nobil şi 35 de ani prizonier la englezi, îşi deplânge patria în versuri amare:

Paix est trésor qu’on ne peut trop loer Je hé guerre, point ne la doy prisier;

Destourbe în a long temps, soit tort ou droit.

De voir France que mon coeur amer doit.23

(Pacea-i o comoară ce nu poate fi lăudată îndeajuns./

Urăsc războiul: nimeni n-ar trebui să-l preţuiască. / Mult timp m-a chinuit, pe drept sau pe nedrept, / Să văd aşa Franţa, patria mea iubită.)

Necazurile Franţei se datorau problemelor dinastice ale Casei de Valois, nesupunerii marilor feude – mai ales Flandra, Bretonia, Aquitania şi Burgundia – şi nestatorniciei Parisului. Interesul Angliei era ca Plantageneţii să-şi satisfacă eternele pretenţii la tronul Franţei; să-şi obţină posesiunile – în principal pe cele din Aquitania; să domine relaţiile comerciale cu Flandra; şi, mai ales, să împlinească visul a patru sau cinci generaţii de englezi convinşi că dincolo de Canalul Mânecii îi aşteptau faima şi averea. Franţa era, ca putere, cel mai temut adversar; dar dominaţia engleză pe mare proteja insula de atacurile aliaţilor scoţieni ai Franţei; dar superioritatea

tehnică a trupelor engleze a amânat în repetate rânduri o decizie categorică. Prin urmare, toate luptele au avut loc pe pământ francez; iar englezii erau liberi să-şi încerce norocul şi bărbăţia. Chiar şi în anii 1450, după un secol de căutat aventura, era îndoielnic că englezii ar fi stat deoparte, dacă n-ar fi fost prinşi în vâltoarea unui mare război civil în ţara lor.

Date fiind aceste diverse aspecte, trebuie să scoatem în evidenţă faptul că cele şase mari expediţii regale din Anglia, care încep cu debarcarea lui Eduard III la Anvers din iulie 1338 şi se sfârşesc cu moartea lui Henric V la Vincennes în august 1422, sunt totuşi mai puţin tipice decât campaniile în provincii, mai mici, dar mai frecvente, sau jafurile comise de trupele independente implicate în război. Victoriile răsunătoare ale englezilor în bătăliile de la Crécy (1346), Poitiers (1356) sau Azincourt (1415), deşi spectaculoase, au fost mai puţin reprezentative pentru acest război decât interminabilele încăierări şi atacuri asupra castelelor. Şi ar trebui puse în contrast cu scandalosul măcel al locuitorilor din Limoges, săvârşit în 1370 de către Prinţul Negru sau cu impetuoasa *chevauchée* din 1373, de la Calais la Bordeaux, a fratelui său John de Gaunt, Duce de Lancaster. Au fost cu siguranţă mai puţin decisive ca bătălia navală de lângă L'Écluse (Sluys), în care au pierit 20.000 de francezi în 1340. Armatele regale, mobilizate mai rar, probabil că au făcut mai puţine distrugeri decât grupurile răzleţe de războinici, acele *Grandes Compagnies* ale nobililor, sau cele de bandiţi şi ucigaşi, formate din *routiers* sau *écorcheurs*. Cele mai importante evenimente diplomatice, cum ar fi Pacea de la Brétigny

(1360) sau Tratatul de la Arras (1435), nu au avut mai mult efect decât nenumăratele pacte neînsemnate sau armistiţii încălcate.

Necazurile Franţei formează un fundal pentru principalele evenimente militare şi diplomatice. Ciuma din

1347 – 1349, care a impus al treilea armistiţiu, a fost unul dintre factorii importanţi. Ca şi *Jacqueria* din 1358, isprăvile lui Étienne Marcel, postăvar din Paris, care a preluat controlul asupra Stărilor Generale, revolta din 1382 a aşa-numiţilor *maillotins*, care le-au dat în cap cu ciocanul perceptorilor regelui până i-au omorât; mulţimea de măcelari ai lui Jean Caboche sau facţiunile burgunzilor şi celor din Armagnac. Omorurile săvârşite cu ferocitate erau la ordinea zilei: Marcel, care îi ucisese pe mareşalii curţii în faţa stăpânului lor la Luvru, a fost şi el asasinat. Ludovic de Orléans, întemeietorul Familiei Armagnac, a fost ucis în 1407, ca şi Conetabilul de Armagnac şi principalul lor adversar, fostul cruciat Jean Sans Peur de Burgundia, pe podul de la Montereau. Nefericita Casă de Valois îşi vedea periclitat tronul. Cu excepţia domniei lui Carol I cel înţelept (1364 – 1380), un despot luminat, nu au avut prea multă tihnă. Ioan cel Bun (1350 – 1364), făcut prizonier la Poitiers, a murit în captivitate la englezi. Carol VI (1380 – 1422) a fost nebun treizeci de ani. Carol VII (1422 – 1461), după ani de zile în care a fost Delfin şi nefericitul „Rege de Bourges”, a petrecut decenii în umbra ducilor de Burgundia şi Armagnac, înainte de a fi uns rege al Franţei şi supranumit „Victoriosul”. [VÂNĂTOARE]

Punctul culminant al conflictului a fost atins în anii 1420, un deceniu care a început cu agresiunea englezilor şi s-a sfârşit cu insurecţia franceză. După Azincourt, tânărul Henric V s-a ocupat de organizarea noului stat anglo-francez. Prin Tratatul de la Troyes (1420), deţinea practic controlul asupra întregii Franţe de la nord de Loara; şi, ca ginere al regelui francez, a fost recunoscut oficial succesor legal al Casei de Valois. După moartea lui subită de la Vincennes, fiul său minor, Henric VI, a fost proclamat rege sub regenţa lui Ioan, Duce de Bedford. Parisul a rămas în mâinile englezilor şi burgunzilor din 1418 până în 1436, cu o garnizoană engleză în La Bastille.

În 1428, când Bedford a asediat oraşul Orléans, ultima fortăreaţă din nord a casei regale şi de Armagnac, şansele Dinastiei Valois erau minime. Dar nimeni nu s-a aşteptat să apară o ţărăncuţă, Ioana d'Arc, *la Pucelle*, fecioara-cavaler, care l-a făcut de ruşine pe Delfinul şovăielnic în aşa măsură încât acesta s-a hotărât să acţioneze. Pe 8 mai 1429, Ioana s-a năpustit pe pod şi a spart asediul Orléansului. Apoi l-a condus pe monarhul ezitant prin teritoriul anglo-burgund, la încoronarea lui de la Reims. Până să moară în 1431, legată de rugul înălţat în piaţa centrală din Rouen din ordinul englezilor, norocul îi părăsise deja pe fiii Albionului. [RENTES]

După aceea, ritmul în care se desfăşura conflictul a slăbit. Odată ce, prin Tratatul de la Arras din 1435, Burgundia a ieşit din alianţa cu Anglia, era puţin probabil ca englezii să mai aibă vreo şansă. *Ordonnace sur la Gendarmerie* din 1439 le-a dat în sfârşit regilor Franţei o armată permanentă, formată din cavalerie şi arcaşi. Înăbuşirea revoltei *Praguerie* a însemnat sfârşitul Casei de Armagnac şi al rezistenţei nobililor. Ultimele acţiuni au avut loc în 1449 – 1453. Când Contele de Shrewsbury a fost înfrânt de focul artileriei la Castillon, în iulie 1453, şi porţile oraşului Bordeaux s-au deschis să-i primească pe francezii învingători, doar Calais mai rămăsese posesiune engleză. În 1475, într-un fel de prelungire, armata engleză a debarcat în Franţa, aşteptându-se la sprijin de la burgunzi; dar au trebuit să-l cumpere cu o sumă de 50.000 de coroane pe an, un acont de 75.000 şi promisiunea ca Delfinul să se însoare cu fiica lui Eduard IV.

Pentru Franţa, Războiul de 100 de Ani a fost o experienţă tristă. Populaţia ţării a scăzut la jumătate. Regenerarea naţiunii s-a produs când aceasta ajunsese la cel mai scăzut nivel cu putinţă. Sub Ludovic XI (1461 – 1483), „păianjenul universal" şi maestru al diplomaţiei, a continuat rapid, mai ales după ce regele a înlăturat

ameninţarea burgundă.

Pentru Anglia, perioada Războiului de 100 de Ani a fost crucială în formarea unei comunităţi naţionale. La început, Anglia Plantageneţilor a fost o ţară dominată de o dinastie care, din punct de vedere cultural şi politic, era puţin mai mult decât un avanpost al civilizaţiei franceze. Către sfârşit, văduvită de posesiunile sale de pe continent, Anglia Dinastiei Lancaster era un regat insular, din acest motiv ferită de primejdii, încrezătoare în recent formatul său spirit englez. Ţara anglo-normandă fusese complet anglicizată. Odată cu Geoffrey Chaucer (cca. 1340 – 1400), literatura engleză şi-a început drumul cel lung prin timp. Sub Richard II (1377 – 1399) şi cei trei regi din Casa Lancaster – Henric IV (1399 – 1313), Henric V (1413 – 1422) şi Henric VI (1422 – 1461) – luptele din Franţa au oferit o supapă pentru energiile încă neepuizate în conflictele violente dintre monarhi şi baroni. Richard II a fost silit să abdice şi apoi a fost asasinat la Pontefract. Henric IV, fiul uzurpator al lui Ioan de Gaunt, a pus mâna pe tron cu ajutorul unei genealogii fabricate. Henric V a fost împiedicat să cucerească Franţa. Henric VI, un alt rege-copil, a fost în cele din urmă alungat de pe tron. Însă, în spatele scenei politice pe care se vărsa aşa de mult sânge, se forma un puternic sentiment de patriotism şi mândrie naţională. Fără îndoială că a fost anacronic din partea lui Shakespeare, care a scris după două sute de ani, să pună cel mai frumos elogiu adus vreodată patriotismului în gura lui Ioan de Gaunt, care a cheltuit atâta timp şi energie să se lupte pentru prada de război din Franţa. Dar personajul exprima un sentiment care se adăpase din conflictele unei epoci anterioare:

VÂNĂTOARE

Le livre de la chasse (Cartea vânătorii) de Gaston Phoebus sau, cu titlul său întreg, *Les Déduits de la chasse des bestes sauvages et des oiseaux de proye* (1381), este un document social remarcabil, care a inspirat unele dintre

cele mai frumoase manuscrise iluminate produse vreodată. Este cel mai bine cunoscută în versiunea franceză MS 616, aflată la Bibliothèque Nationale din Paris. Autorul ei, Gaston III, numit Phébus, Conte de Foix şi Senior de Béarn (1331 – 1391), a fost un aventurier pitoresc din Gasconia, care luptase pentru francezi la Crécy şi pentru Cavalerii Teutoni în Prusia şi care îl distra deseori pe cronicarul Froissart la castelul său din Pirinei de la Orthez. Cartea cuprinde toate speciile de vânat şi metodele de a le vâna: lupi, cerbi, urşi, mistreţi şi viezuri; copoi, ogari, dogi englezi şi prepelicari: gonirea, vânătoarea de iepuri cu câini, prinderea în laţ, în plase, împuşcatul, punerea de capcane, chiar şi braconajul; fiecare pas, de la adulmecare până la *mort*, este descris şi ilustrat de un expert.1 (Vezi ilustraţia 30.)

În secolul XIV, vânătoarea făcea parte integrantă din economia europeană. Vânatul oferea un supliment esenţial regimului alimentar, mai ales iarna. Armele de vânătoare – arc, sabie, furcă – călăria şi psihologia urmăririi şi uciderii vânatului formau împreună un element fundamental al realizării militare. Domeniile împădurite, protejate de legi stricte, erau un privilegiu important al casei regale şi al nobililor.

În estul Europei, unde pădurile erau mai întinse şi se găsea vânat din abundenţă, iar agricultura mai puţin practicată, arta vânătorii era încă şi mai importantă. Istoricul Marcin Kromer a descris în 1577 o vânătoare de zimbri în Podolia, pe Nipru, în termeni care amintesc de o *corrida* spaniolă:

În acest timp, unul dintre vânători ajutat de copoi puternici se apropie şi atrage zimbrul şi îl goneşte în jurul unui copac de mai multe ori, întărâtând animalul şi fugărindu-l până ce acesta se prăbuşeşte la pământ din cauza rănilor sau de epuizare. Dacă vânătorul… e cumva în primejdie, tovarăşii săi vor abate atenţia zimbrului agitând cape mari şi roşii, căci roşul este culoarea care îl înfurie

cel mai mult. Chinuit astfel, zimbrul îi dă drumul primului om şi îl atacă pe următorul, care e atunci în stare să-i dea lovitura de graţie.2

Perfecţionarea armelor de foc şi creşterea producţiei agricole au transformat treptat tehnicile de vânătoare, precum şi rolul social al acesteia. În Anglia, de pildă, unde ultimul lupa fost omorât în secolul XVIII, vânătoarea a trebuit să se axeze pe vulpe, duşmanul cel mai mare al fermierilor. Ritualul străvechi, care include hainele stacojii ale vânătorilor, coarnele şi urletele de „Tally-ho”, s-a păstrat. Dar utilitatea acestuia s-a pierdut. În 1883, Oscar Wilde l-a portretizat cu umor pe nobilul englez galopând după o vulpe: „cumplita creatură care fugăreşte o alta necomestibilă” 3. În ochii celor ce sunt împotriva sporturilor sângeroase, chiar şi pescuitul se poate adăuga pe lista tehnicilor de supravieţuire barbare.4 [KONOPISTE]

În Europa de Est, vânătoarea şi-a păstrat amprenta socială mai mult timp. A fost practicată de demnitarii comunişti ca simbol al statutului lor social privilegiat. Pentru ei, ca şi pentru Reichsmarschall Herman Goering în anii 1930, un cap de zimbru era trofeul suprem, ultima parodie după obiceiurile aristocraţiei feudale.

Acest tron al regilor, astă insulă regală Acest tărâm măreţ, sălaş al lui Marte.

Acest alt Eden, rai pe jumătate.

Astă cetate făcută de Natură să-i fie adăpost împotriva molimei şi războiului.

Acest neam fericit de oameni, astă mică lume.

Nestemată pusă în marea de argint.

…Acest tărâm binecuvântat, pământ sfânt, Anglia.24

În Franţa au făcut englezii acele fapte de vitejie care le-au consolidat patriotismul. De n-ar fi fost Harfleur, înaintea Bătăliei de la Azincourt, oare ar fi putut Shakespeare să scrie acest monolog care de atunci încolo

a fost considerat „cea mai nobilă expresie a patriotismului englez”?

În regatul insular englez, galezii formau singura comunitate care nu putea fi complet asimilată. În 1400 – 1414, în toiul războaielor cu Franţa, aceştia au pornit o revoltă cu şanse de succes, căci se aliaseră cu alţi duşmani ai regelui, ca Northumbria, Irlanda, Scoţia şi Franţa. Sub Owain ap Gruffyd, Lord de Glyndyvrdwy (cca. 1359 – 1416), cunoscut englezilor cu numele de „Owen Glendower”, a renăscut în rândurile lor ideea unei Ţări a Galilor eliberată şi în scurt timp organizată ca principat independent. În 1404 – 1405 a fost convocat la Machynlleth un parlament galez suveran. Totuşi, peste zece ani, acţiunile lor nu au dus la nimic. Soarta Ţării Galilor a fost pecetluită de victoria englezilor de la Azincourt. După aceea, castele regale din Ţara Galilor au fost treptat recucerite de englezi, care l-au obligat pe fiul lui Glendower să abdice. De atunci înainte, deşi diferită din punct de vedere cultural şi lingvistic, Ţara Galilor avea să facă parte integrantă din teritoriul englez.

Începând din 1450, Anglia avea să fie slăbită de un război fratricid, care aducea aminte de cel dintre burgunzi şi gasconi. Din cauza unui rege nebun şi a unei succesiuni disputate, familiile Lancaster şi York au sărit una la gâtul celeilalte. Războiul Rozelor nu i-a permis Angliei să beneficieze de prosperitatea sa crescândă până când conflictele dintre cei trei opozanţi – Eduard V, Richard III şi Henric VII – nu s-au încheiat cu victoria Casei Tudor.

Din nou, Shakespeare a făcut o licenţă istorică, descriind cum „Sângele Angliei va îngrăşa pământul… câmpia Golgotei şi craniile morţilor”. În realitate, dacă e să dăm crezare studiilor recente, luptele s-au purtat mai degrabă în spiritul cavalerismului.25

RENTES

Cliometrica – ştiinţa istoriei cantitative – a fost posibilă datorită computerelor. Înainte vreme, istoricii erau

adesea demoralizaţi de cantitatea imensă de date din trecut şi de mijloacele inadecvate pe care le aveau la dispoziţie ca să le proceseze. Eşantioanele statistice erau puţine; timpul de care dispuneau era scurt; iar concluziile îi tentau. Introducerea contabilităţii istorice a înlăturat multe dintre aceste inhibiţii.

„Secţia şase" a École Pratique de Hautes Études din Paris, înfiinţată în 1947, a fost printre primele de acest fel. Într-unul dintre proiectele ei a căutat să stabilească creşterea arendei pe terenuri din Evul Mediu Târziu şi până la Revoluţie.1 în prima etapă, folosind 23.000 de date publice şi private, urmau să se calculeze arendele medii anuale în livres tournois. În a doua etapă, pentru a se compensa deprecierea, aveau să se convertească monedele în sume reprezentând adevărata putere de cumpărare. Acest lucru s-a realizat făcând legătura dintre arende şi ciclurile de trei ani ale preţurilor grâului, exprimate în *setiers* sau „hectolitri" de grâu. În a treia etapă s-a comparat curba deprecierii arendelor cu eşantioane de măsurători din a doua sursă, independentă de prima – în acest caz, din înregistrările existente în *Minuţier Central* sau „Principalul registru al notarilor", care era disponibil din 1550. Rezultatele au fost apropiate (vezi anexa III, p. 1084):

Arende medii obţinute pe baza calculelor			*Arende din* Minuţier Central		
	Livres	*Setiers*		*Livres*	*Setiers*
1549 – 1551	64,24	16,77	1550	63,72	16,64
160	16	17,	16	22	24,

3 – 1605	8, 39	81	04	9,00	23
169 6 – 1698	48 1, 96	23, 41	16 97	53 1,00	25, 79
173 2 – 1734	83 5, 55	55, 70	17 34	81 8, 35	54, 55
178 6 – 1788	1.2 81, 04	58, 63	17 88	1.6 97, 65	77, 69

„Curba arendei" din Paris reflectă atât evenimentele politice, cât şi tendinţele economice. Punctele mai joase, când arendele au scăzut, au survenit, destul de previzibil, în timpul „Depresiunii economice din vremea Ioanei d'Arc" din 1420 – 1423, Bazinului Sf. Bartolomeu" din 1564 – 1575, Crizei economice din timpul asediului" din 1420 – 1423 şi" Depresiunii Frondei" din 1650 – 1656. Perioadele de redresare tind să fie mult mai lungi – în „Renaşterea" din 1445 – 1500, în deceniile de „Revoluţie a preţurilor" după 1500, când creşterea „arendelor reale" rămânea cu mult în urma creşterii nestăvilite a arendelor nominale, în epoca stabilă a lui Ludovic XIV până în 1690, şi au urmat o curbă ascendentă constantă la mijlocul secolului XVIII. Conform calculelor făcute de computer, vârfurile au fost atinse în 1759 – 1761 (69, 78 *setiers*) şi în 1777 – 1782 (65, 26 *setiers*). După *Minuţier*, acestea au fost atinse în 1788 (77, 69 *setiers*).

Ultima valoare a acestor date e încă sub semnul întrebării. Curba arendei nu ne oferă informaţii despre factorii-cheie care au afectat piaţa de locuinţe din Paris, ca să nu mai vorbim de economia franceză în ansamblu. Nu ne spune nimic despre creşterea populaţiei, despre mărimea şi condiţiile din locuinţele închiriate sau despre construcţia unora noi. Totuşi, în comparaţie cu epoca premodernă, în care istoricii nu puteau decât visa la tot felul de statistici despre preţuri, salarii, costuri şi venituri, oferă un modest indicator în funcţie de care se pot calibra diversele surse de informaţii. Dar împlineşte mai ales speranţele structuraliştilor economici, care şi-au pus

credinţa în stabilirea acelei *conjoncture*, modelul general al tuturor tendinţelor de bază. În viziunea lor, *conjoncture* este fundamentul pe care se pot încadra toate celelalte fapte istorice.

Cu excepţia celei de la Tewkesbury din 1471, prizonierii nu erau de obicei omorâţi. Mare parte din bătălii au avut loc la graniţa cu celţii: la St. Michael's Mount în Cornwall şi în Ţara Galilor – la Denbigh, Harlech, Carreg Cennen şi la Pembroke, locul de naştere al lui Henric Tudor, cel care avea să câştige victoria finală. Scena de pe Câmpia Bosworth – în care cocoşatul cuprins de disperare, Richard III, strigă: „Regatul meu pentru un cal", în timp ce coroana îi zăcea într-un hăţiş – a devenit un clişeu. Dar a fost un sfârşit potrivit pentru istoria medievală engleză.

Unul dintre efectele colaterale ale Războiului de 100 de Ani a fost ascensiunea Burgundiei ca stat semiindependent de o mare strălucire. Eclipsa în care intrase atât Franţa, cât şi imperiul a creat un mediu propice pentru un „regat de mijloc", care a jucat un rol important în politica europeană, dar care, lipsindu-i coeziunea, s-a stins pe cât de rapid apăruse. Cu toate că n-au ajuns regi, cei patru mari Valois, duci de Burgundia – Filip cel îndrăzneţ (1342 – 1404), Ioan fără Frică (1371 – 1419), Filip cel Bun (1396 – 1467) şi Carol Temerarul (1433 – 1477) – au avut un prestigiu şi o bogăţie mai mari decât ale multor regi. Posesiunea lor iniţială, vechiul ducat de Burgundia din jurul oraşului Dijon, i-a fost acordată lui Filip îndrăzneţul, în 1361, de către tatăl său, regele Franţei. De atunci a fost constant mărită prin anexarea a numeroase teritorii aflate de fiecare parte a graniţei dintre Franţa şi imperiu (vezi anexa III, p. 1084). Filip a rămas de fapt unul dintre „prinţii francezi ai dinastiei crinilor", ca şi fraţii săi, Ducele de Berry şi Contele de Anjou. Dar, mulţumită alianţei cu englezii, fiul şi apoi nepotul său au reuşit să rupă legăturile de familie. Nepotul lui Filip, Carol

Nebunul, s-a întins mai mult decât îi era plapuma, încercând să fie mai deştept decât vecinii săi. Bogăţia lor provenea în mare măsură din înfloritoarele oraşe nordice – Bruges, Arras, Ypres, Ghent şi Anvers. Curtea lor încă nu avea un loc fix, dar, în afară de Hôtel d'Artois din Paris şi Palatul ducal din Dijon, deţineau reşedinţe importante: Prinsenhof în Bruges, Condenberg în Bruxelles şi castelul Hes din din Artois (vezi anexa III).

Curtea burgundă era un centru al extravagantului cult al cavalerismului, manifestat prin ceremoniile Ordinului Lânii de Aur şi sponsorizarea generoasă a cruciadelor. Turnirele, întrecerile cavalereşti, banchetele, spectacolele şi procesiunile de tot felul erau în vogă. Ducii erau protectori mărinimoşi ai artelor – ai sculptorilor precum Claus Sluter, ai pictorilor precum Jan van Eyck şi Roger van der Weyden, ai poeţilor, muzicienilor, romancierilor şi celebrilor creatori de tapiserii. Se înveşmântau atât ei, cât şi curtenii lor în haine cusute cu fir de aur, blănuri de hermină, îşi puneau bijuterii de preţ – totul era menit să impresioneze şi să epateze. Erau foarte buni diplomaţi, mai ales când era vorba de căsătorii din interes. Filip cel Bun i-a oferit odată adăpost vărului său, viitorul Ludovic XI, dar acesta i-a devenit pe urmă cel mai înverşunat duşman. Ducele Carol a fost treptat prins în plasa politicii lui Ludovic, înfrânt de aliaţii elveţieni ai acestuia la Morat şi ucis în lupta cu lorenii de la Nancy. *Burgundenbeute* sau „prada de la burgunzii" umple şi astăzi muzeele elveţiene.26 [PROHAB]

PROHAB

După victoria de la Morat din 1476, soldaţii elveţieni au jefuit tabăra burgundă, însuşindu-şi cufere mari cu veşminte bogate, pe care le-au tăiat în bucăţi, şi au făcut o paradă caraghioasă, îmbrăcaţi în hainele inamicului lor. Incidentul nu a fost folosit doar pentru a explica originea „dublei tăieturi" din secolul XVI, cât şi pentru a ilustra

originile militare ale modei masculine în general.1

Pe atunci, alte două articole vestimentare bărbăteşti erau în vogă, ambele având conotaţii sexuale. *Poulaine* sau *cornadu*, „pantofii cu vârfuri lungi şi ascuţite" erau pe cale de dispariţie. Inventaţi să uşureze poziţia în scările de la şa, vârful lor îndreptat în sus era menit să demonstreze bărbăţia altor membre în afara piciorului. *Braguette* sau „prohabul" începea să fie la modă. Inventat, după Rabelais, să protejeze organele genitale în bătălie, a fost mai probabil născocit să-i ajute pe cavalerii în armuri să dea cât mai repede curs chemărilor naturii. S-a spus şi că proteja hainele de petele uleioase lăsate de alifiile contra sifilisului. Dar niciuna dintre variantele de mai sus nu explică de ce s-a făcut atâta caz de prohab timp de peste o sută de ani. În *Cum vă place*, Shakespeare a scris despre Hercule, al cărui şliţ era „la fel de mare ca şi ciomagul lui".

Până în ultimul timp, multe articole de îmbrăcăminte intimă, mai ales rufăria de corp, erau considerate „imposibil de menţionat". Istoricii pudici nici nu le pomeneau. În zilele noastre, acestea fac subiectul unor dizertaţii savante şi al unor expuneri obscene.2

Moartea lui Carol a grăbit decăderea şi dezmembrarea Burgundiei. Ludovic XI şi-a recăpătat ducatul iniţial al său; dar partea leului i-a revenit Mariei, fiica lui Carol şi, aşadar, soţului ei, Maximilian von Habsburg. Partea lor din moştenirea burgundă – Flandra, Brabant, Zeeland, Olanda şi Guelders – a format baza viitoarelor Ţări de Jos şi a averii nepotului lor, Carol V, „ultimul duce de Burgundia". Din statul burgund n-a mai rămas nimic; nici măcar măreţul mausoleu ducal de la Champol, lângă Dijon.27

După mulţi ani, un călugăr i-a arătat craniul lui Ioan fără Frică regelui Franţei, Francisc I şi, pare-se, i-a spus: „Asta-i spărtura prin care au pătruns englezii în Franţa". Alţii ar putea susţine că de vină au fost ambiţiile nesăbuite ale lui Carol cel Groaznic, din cauza cărora Habsburgii şi-

au croit drum spre vestul Europei.

Totuşi, pe atunci, Habsburgii erau încă pe cale de a se afirma. Deşi deţineau titlul de împăraţi fără întrerupere din 1438 – Frederic III von Habsburg (1440 – 1493) fiind ultimul împărat încoronat de Roma – încă nu-şi întrecuseră adversarii. Într-adevăr, în secolele XIV ŞI XV, nu erau cu nimic mai presus faţă de alte dinastii puternice din zonă. Până la urmă, doar din întâmplare, Habsburgii au reuşit unde au dat greş Jagiełłonii.

Timp de două secole, puternicii nobili din Boemia, Ungaria şi Polonia, care aveau dreptul de a confirma succesiunea regală în regatele lor, dansau o *gavotte* complicată cu reprezentanţii celor patru mari dinastii central-europene. Semănau foarte mult cu acţionarii unei vechi companii care încearcă să se asocieze cu una sau mai multe firme multinaţionale. Făcând acest lucru, ar fi obţinut atât un management cu experienţă al propriilor afaceri, cât şi protecţie din partea celor care îi preluau sau fuzionau cu ei. În toate cele trei ţări, breşa s-a creat prin dispariţia casei domnitoare din partea locului. Neamul lui Arpând s-a stins în Ungaria în 1301, regii Boemiei din casa Přemyslidă în 1306, dinastia Piast din Polonia în 1370. (Vezi anexa III, p. 1084.)

În consecinţă, Europa Est-Centrală a intrat într-o perioadă lungă de alternare a dinastiilor, în care s-au succedat Habsburgii, Casa de Luxemburg, Angevinii şi Jagiełłonii.

La început, se părea că Dinastia de Luxemburg avea să domine. Membrii acesteia au stăpânit imperiul în anii 1308 – 1313 şi 1347 – 1437, Boemia în 1310 – 1437 şi Ungaria în 1387 – 1437. La mijlocul secolului XV, la cârma imperiului s-au perindat aşa de mulţi Habsburgi, încât atât Boemia, cât şi Ungaria s-au întors la domnii pământeni. În 1490, Jagiełłonii deţineau Polonia şi Lituania, Boemia şi Ungaria, dar nu şi imperiul. Istoriei imperiului sau a naţiunilor din această perioadă, dacă e scrisă fără a se ţine

seama de conexiunile mai ample, îi lipseşte un element de bază.

Boemia a ajuns un trofeu râvnit de toţi după ce regii ei au devenit electori ereditari ai imperiului. În ultima lor perioadă de domnie, prinţii din Casa Přemyslidă ocupaseră Austria-Styria-Carinthia, însă aveau să piardă aceste provincii după ce au fost învinşi de Habsburgi în Bătălia de la Dürnkrut din 1278. Mai târziu, Václav II (1278 – 1305) a câştigat coroanele Poloniei şi Ungariei. După ce s-a stins Dinastia Přemyslidă, Boemia a fost cârmuită pe rând de Casele de Luxemburg şi Habsburg, precum şi de Jagiełłoni. În secolul XV, coroana Boemiei s-a implicat în războaie de amploare atât cu nobilii, cât şi cu buşiţii. Ultimul rege pământean, Jifi z Poděbrad (George de Podiebradi (1458 – 1471), a dăruit ţării două decenii de independenţă discontinuă.

Husiţii, care au înfiinţat biserica naţională cehă, au rezistat mai multor tentative de nimicire. Au apărut într-o conjunctură în care Schisma papală era la apogeu şi Boemia era sfâşiată de conflictele între cehi şi germani, între regi şi nobili, între cler şi papă, între universitate şi arhiepiscopul de Praga. Solicitările buşiţilor au devenit în curând mai mari decât propunerile teologice şi politice avansate de Hus. I-a înfuriat atât de mult moartea lui, precum şi faptul că întregul popor ceh fusese excomunicat de Conciliul de la Constanţa, încât au început o revoltă naţională care era de fapt „Prima Reformă”. Se împărţeau în două grupări principale: una moderată, a ultraquiştilor, care a preluat biserica existentă de la ierarhia ei în mare măsură germană şi catolică, şi alta radicală, de taborişti, care a întemeiat comunităţi evanghelice separate în tabăra lor fortificată sau „Tabor”.

Lucrurile au ajuns în punctul culminant la Praga, pe 30 iulie 1419. S-a aruncat cu pietre într-o procesiune husită în Oraşul Nou, iar burgmaistrul german a fost azvârlit mulţimii înfuriate de la fereastra Rathaus-ului său.

Papa a reacţionat anunţând o cruciadă împotriva ereticilor. După care ultraquiştii, care susţineau că pâinea şi vinul împărtăşaniei trebuiau distribuite *sub utraque specie*, „în ambele feluri”, şi-au formulat repede doctrina în Articolele de la Praga (1420), în timp ce taboriţii au pornit la luptă sub conducerea viteazului lor căpitan chior, Jan Zizka z Tomcova (1376 – 1424). An după an, au învins marile armate de cruciaţi germani care le invadau ţara. Husiţii, care au purtat lupte în Saxonia, Silezia şi Ungaria, aveau mult de suferit din cauza dezbinării dintre grupări. Victoria zdrobitoare a ultraquiştilor din 1434 asupra taboriţilor, le-a dat învingătorilor posibilitatea să facă pace cu Biserica catolică. Prin Acordurile de la Basel, au reuşit să păstreze rânduiala ultraquistă în bisericile din Boemia până în 1620. În situaţia politică ulterioară, nobilii cehi au încercat să-şi vadă de propriile afaceri, alegând un Habsburg minor să-i urmeze la tron casei de Luxemburg, iar, cu douăzeci de ani mai târziu, l-au ales pe puternicul general Jifi z Poděbrad. După moartea lui Jifi, dieta a hotărât să-l înscăuneze pe Vladislav Jagiełło (1471 – 1490) ca să scape şi de unguri şi de Habsburgi.

Istoria Ungariei a urmat o traiectorie asemănătoare cu aceea a Boemiei. În acest caz, după o perioadă scurtă sub domnia Casei bavareze Wittelsbach, Ungaria a fost stăpânită de Angevinii din Napoli. Carol Robert sau Carobert (1310 – 1342) şi Ludovic (1342 – 1382), cunoscut sub numele de Lajos cel Mare, a pus bazele unui stat mare şi puternic, doar pentru a-l ceda apoi Dinastiilor de Habsburg şi Luxemburg. Ultimul domn pământean important, Mattias Corvinus (Matei Corvin), a cârmuit ţara între 1458 şi 1490. Primul Jagiełłon care a fost chemat să domnească, Ladistas de Vama (1440 – 1444), a fost ucis în luptă de turci. Al treilea, Ludovic II (1516 – 1526), a murit în aceleaşi împrejurări, la Mohács.

Polonia se îndrepta spre un destin mai măreţ şi mai independent. După 182 de ani de fărâmiţare feudală, a fost

unificată ca regat de sine-stătător de către Władysław Lokietek, care, vizitând Roma cu ocazia Jubileului, a obţinut coroana de la papă. Fiul lui Lokietek, Cazimir cel Mare (1333 – 1370), ultimul din Dinastia Piast, a introdus o administraţie eficientă, un cod de legi, şi a urmărit o politică externă coerentă. Renunţând la provinciile vestice ale Poloniei, mai ales la Silezia, pe care le-a cedat Casei de Luxemburg, a fost liber să-şi pornească expansiunea spre Est. Cucerirea Galiţiei şi a oraşului Lvov în 1349 a fost primul pas important al Poloniei spre teritoriile slave din est. Faptul că i-a primit pe evreii refugiaţi din Germania în acelaşi an a pus bazele celei mai mari comunităţi evreieşti din Europa. Domnia lui Ludovic de Anjou a fost marcată de Edictul de la Košice (1374), prin care li s-au acordat nobililor polonezi aceleaşi drepturi ca şi celor din Ungaria. De atunci încolo, puterea dietei, numită *Szlachta*, a crescut considerabil. Dar mai spectaculoasă a fost nunta fiicei lui Ludovic (care fusese deja acceptat ca *rex* în Polonia), Jadwiga, cu Jogaila, Marele Duce al Lituaniei. [SZLACHTA]

Unirea Poloniei cu Lituania a avut profunde implicaţii internaţionale. Două mari ţări unite, ambele în plină dezvoltare, au dat naştere unei puternice fuziuni, aproape unei noi civilizaţii. Raţiunea de a se uni a fost, în primul rând, ameninţarea reprezentată de Cavalerii Teutoni, de ale căror incursiuni se plângeau atât Cracovia, cât şi oraşul Vilnius, însă era vorba de mult mai mult. Polonia care se refăcuse după invaziile mongole şi scăpase de Moartea Neagră, privea cu jind la vastele întinderi din Răsărit. Lituania, condusă încă de o elită păgână şi temându-se de pretenţiile expansioniste ale Moscovei învecinate, căuta să intre în lumea creştină. Amândouă ţările aveau nevoie să se sprijine reciproc. De aceea se făcuse acea căsătorie, din interese mult mai mari decât fericirea celor doi miri. Jadwiga, o fată de 12 ani, orfană de tată, s-a înclinat în faţa datoriei. Jogaila, un războinic de 40

de ani, burlac până la acea vârstă, căruia polonezii îi spuneau Jagiełło, a sesizat o oportunitate istorică pe care nu putea să o refuze.

Creştinarea Lituaniei s-a realizat după zeci de ani de oscilare între biserica latină şi cea ortodoxă. Tatăl lui Jogaila, Marele Duce Algirdas (1341 – 1377), urmărise politica „echilibrului dinamic”. În timpul domniei sale, a făcut promisiuni deşarte atât papei de la Avignon, cât şi patriarhului de la Constantinopol, că se va converti la religia respectivă, în anii 1370, se părea că va alege ortodoxia pentru a-i lua Moscovei rolul de conducător al slavilor ortodocşi. În 1375, l-a convins pe patriarhul Constantinopolului să înfiinţeze o mitropolie separată a Rusiei Kievene şi a Lituaniei, în contrast cu vechea mitropolie a Kievului şi întregii Rusii, controlată acum de Moscova. Chiar Jogaila însuşi înclina pentru soluţia răsăriteană. În 1382, a fost nevoit să opteze pentru Moscova, când fratele său trădător s-a aliat cu Teutonii. Iar în 1384, printr-un acord provizoriu încheiat de mama lui creştină, Juliana de Tver, prin care Jogaila era promis de soţ unei prinţese moscovite şi Lituania ortodoxiei. Planurile ei au fost dejucate probabil de tătari, care au dărâmat Moscova din temelii, distrugând astfel valoarea unei alianţe moscovite. Aşa că zarurile au fost aruncate repede în favoarea uniunii cu Polonia catolică. Jogaila a ajuns la o înţelegere cu solii angevini ai Poloniei şi Ungariei la Kreva, în august 1385. Pe 15 februarie 1386 a fost botezat la Cracovia, primind numele creştin de Wladislaw. După trei zile s-a căsătorit cu Jadwiga. Pe 4 martie a fost încoronat rege-asociat al Poloniei.28 (Vezi anexa III, p. 1084.)

Destul de ciudat, când s-au doborât stejarii sacri din Vilnius, în 1387, nu avusese încă loc ultima convertire la creştinism în Europa. Pe atunci, provincia Samogiţia sau „Lituania de Jos” era ocupată de Cavalerii Teutoni, care nu aveau de ce să facă acest lucru. Aşa că provincia nu a fost

creştinată până nu şi-a anexat-o Lituania în 1417.29 La unsprezece secole de la moartea lui Constantin, Europa a încetat să mai fie păgână.

Jagiełłonii au devenit curând o mare putere. Viitorul le era asigurat odată ce i-au alungat pe Cavalerii Teutoni, în urma Bătăliei de la Grunwald din 1410. Cu o ramură a familiei domnind în Vilnius şi alta la Cracovia, Jagiełłonii stăpâneau cel mai mare teritoriu creştin. Cu toate că religia catolică era forţa culturală dominantă, iar polona din ce în ce mai vorbită de nobilime, regii conduceau o comunitate multinaţională, în care interesele polonezilor, rutenilor şi evreilor erau bine reprezentate. (Cultura lituaniană şi-a pierdut din valoare printre masele de ţărani din nord-est.) Fiul lui Jogaila, Ladistas/Władisław IV (1444) a domnit în Ungaria şi Polonia, murind în Cruciada de la Vama. Nepotul lui, Kazimierz Jagiełłończnk (1445 – 1492), care a luat de soţie o habsburgă, era supranumit „bunicul Europei". Într-adevăr, când a murit Kazimierz, în 1492, urmaşii lui păreau hotărâţi să moştenească întregul pământ. Dar soarta a intervenit prin intermediul turcilor. Când Ludovic Jagiełłończyk, rege al Boemiei şi Ungariei, a pierit fără moştenitor pe câmpul de luptă de la Mohács în 1526, posesiunile sale au revenit Habsburgilor. Aceştia au moştenit Europa Centrală. Dar şi aşa, Jagiełłonii au întemeiat o civilizaţie care a durat mai mult decât perioada lor de eclipsă. [MICROB]

MICROB

Cazimir Jagiełłończyk, rege al Poloniei şi Mare Duce de Lituania, a fost îngropat în Capela Sfintei Cruci din Catedrala Wawel din Cracovia, în iulie 1492. În mai 1973, după 481 de ani, cardinalul arhiepiscop al Cracoviei, Karol Wojtyła, a permis unei echipe de ecologişti să deschidă mormântul său şi pe acela al soţiei sale, Elisabeta de Austria. Ocazia n-a fost unică: mormântul lui Cazimir cel Mare (mort în 1370) fusese deschis în 1869, iar

reînhumarea a prilejuit o mare demonstraţie de patriotism din partea polonezilor. Cripta Sf. Jadwiga fusese redeschisă în 1949.

Totuşi, exhumarea din 1973 a fost tulburătoare în toate privinţele. Într-o perioadă scurtă de timp, nu mai puţin de şaisprezece persoane care participaseră nemijlocit la acţiune au murit din cauze misterioase. Presa internaţională şi-a amintit de „Blestemul faraonului”, lansând ipoteza unor bacili vechi de 500 de ani, dar încă activi. Un jurnalist din Cracovia a scris o carte care s-a bucurat de succes, intitulată *Blesteme, microbi şi învăţaţi*, care, în buna tradiţie medievală, a atras atenţia cititorilor asupra mortalităţii omului.1

În Scandinavia din Evul Mediu târziu, cele trei monarhii a fost eclipsate de interesele contrare ale nobililor recalcitranţi şi de activităţile comerciale ale Hansei. Comunităţile vikinge renunţaseră din secolul XII la incursiuni pe mare şi se stabiliseră în aşezări să practice agricultura pe câmpii, să taie copaci pentru lemne şi să lucreze în minele de fier sau să pescuiască în zonele bogate în peşte, ca renumitele bancuri de heringi din largul coastelor Scaniei. Reţeaua Hansei, cu sediile la Lübeck şi Visby, lega Scandinavia de Europa Occidentală, dar şi de Rusia.

În 1397, remarcabila regină Margareta (1353 – 1412), care a moştenit tronul Danemarcei, a domnit prin căsătorie în Norvegia, iar în Suedia a fost aleasă regină, a reuşit să creeze o unitate limitată a celor trei ţări. Dar această Uniune de la Kalmar era mai degrabă artificială; şi urma să se destrame în ţările componente. Dar zicala preferată a tatălui Margaretei, Waldemar IV era „Mâine e o altă zi”.

Civilizaţiei medievale i se spune adesea „teocratică” – pentru că era guvernată de conceptul omniprezent de Dumnezeu al creştinilor. Voinţa lui Dumnezeu era suficientă pentru a explica toate fenomenele. Slujirea lui Dumnezeu era considerată singurul scop legitim al oricărei

acţiuni umane. Contemplarea lui Dumnezeu era cea mai desăvârşită formă a strădaniilor intelectuale şi creatoare.

Aşadar, este important să ne dăm seama că aproape tot ce ştim acum despre Evul Mediu a fost văzut prin prisma clericilor care au furnizat informaţii şi au scris cronici, într-o anumită măsură, istoricii din timpul nostru pot fi induşi în eroare „să creadă că civilizaţia medievală a fost mult mai legată de creştinism decât a fost cu adevărat” 30. Şi în acest caz, poziţia centrală a religiei creştine poate fi cu greu negată. În această privinţă, schisma crescândă dintre creştinătatea latină şi ortodoxă nu a contat prea mult. Dacă Apusul era teocratic în mare măsură ca viziune, Răsăritul era aproape la fel. Într-adevăr, lumea ortodoxă a evitat majoritatea noilor influenţe, ceea ce, începând din secolul XIV, face ca generalizările să fie mai puţin utile (vezi capitolul VII).

Totuşi, trebuie făcută o deosebire între „cultura elevată” a elitei educate şi „cultura populară” a oamenilor de rând. Specialiştii din ultimul timp pun în contrast „cultura clericală” cu „tradiţia folclorică”. Întrucât minoritatea educată era alcătuită fie din clerici sau învăţăceii lor, cultura oficială a cercurilor de oameni învăţaţi era de aşteptat să fie apropiată de preceptele religioase tradiţionale. De asemenea, dat fiind că mare parte din populaţie era analfabetă, inclusiv femeile şi aristocraţia fără ştiinţă de carte, n-ar fi surprinzător să fi existat printre ei rămăşiţe ale păgânismului, credinţe eretice sau puncte de vedere clar antireligioase. Învăţământul medieval tradiţional se adresa în mare măsură celor cu o cultură elevată. Cultura populară este una dintre temele acelui „nou Ev Mediu”, aşa cum este acesta denumit de ultima generaţie de medievalişti.

Problema este cum ne imaginăm viaţa în Evul Mediu. Istoricii ar trebui să scoată în evidenţă nu numai ce exista pe atunci, ci şi ce lipsea. În jurul omului medieval lipseau multe privelişti, sunete şi mirosuri care sunt acum lucruri

obişnuite. Nu erau coşuri de fabrici, nici zgomot de trafic, nici substanţe sintetice poluante sau déodorante. Existau aşezări izolate în mijlocul unei sălbăticii de nepătruns, de obicei păduri sau stepe, cufundate în aşa o tăcere încât sunetul clopotului sau mugetul unei vaci se auzeau de la o distanţă de mile, printre mirosurile înţepătoare de gunoi sau fum de la focuri. Oamenii percepeau ce era în jurul lor fără a face deosebirea, ca mai târziu, între ce era natural şi supranatural, între fapte şi fantezie, între prezent şi trecut. Bărbaţii şi femeile aveau puţin timp să verifice mesajele primite de la simţuri, aşa că dădeau crezare oricăror feluri de senzaţii. Îngeri, diavoli şi spirite, toate li se păreau la fel de reale ca şi vecinii lor. Eroii de anul trecut sau din Biblie erau la fel de prezenţi (sau îndepărtaţi în timp) ca şi regii sau reginele din ţările lor. Cea mai edificatoare în această privinţă este povestea lui Dante, în care un om în viaţă putea să meargă prin rai şi iad şi să întâlnească, umbrele oamenilor din orice epocă – nedescompuse, întregi şi fără deosebiri între ele.

Pentru medievali noţiunile de timp şi spaţiu erau foarte diferite de ale noastre. Timpul era măsurat prin schimbarea zilei cu noaptea, a anotimpurilor, prin perioadele de semănat sau culeş. Orele fixe şi calendarele erau păstrate de sfânta biserică. Oamenii călătoreau atât de încet, încât nu aveau posibilitatea să-şi verifice cunoştinţele geografice. Ierusalimul era în centrul a trei continente – Asia, Africa şi Europa, date fiilor lui Noe: Sem, Ham şi Iafet. Dincolo de continente se întindea oceanul care le înconjura, iar după ocean, linia unde raiul şi pământul se contopeau imperceptibil. [TEMPUS]

TEMPUS

Giovanni da Dondi (1318 – 1389), profesor de astronomie la Padova, nu a fost totuşi primul ceasornicar. Dante pomeneşte de un ceas în *Paradisul*; şi există consemnări în privinţa ceasurilor de la Sf. Paul din Londra

în 1268 şi de la Milano în 1309. Dar în tratatul lui.

II *Tractus Astarii* (1364), Dondi ne oferă cea mai veche descriere detaliată a mecanismului de ceasornic. Prezintă un ceas astronomic cu şapte cadrane, reglat de un mecanism de tip coroană-roată-tijă. (A fost sursa de inspiraţie pentru mai multe imitaţii moderne, din care una este expusă la Muzeul de Ştiinţă din Kensington şi alta la Institutul Smithsonian, Washington.) 1 (Vezi anexa III.)

Invenţia iniţială a mecanismului de ceasornic îi este de regulă atribuită unui chinez din secolul VIII, Liang Linson. Dar nu s-a aplicat în practică în Europa până la sfârşitul secolului XIII. Primele ceasuri nu băteau decât ora fixă. O maşinărie de acest tip, realizată în 1386, funcţionează încă la catedrala din Salisbury. Modelele de mai târziu aveau cadrane, indicau nu numai orele zilei, ci şi fazele lunii, traiectoria planetelor, ba chiar şi calendarul zilelor sfinţilor şi sărbătorilor religioase. Cele mai reuşite exemplare s-au construit la Milano (1335), Strasbourg (1354), Lund (1380), Rouen (1389), Wells (1392) şi Praga (1462). Ceasurile mecanice au înlocuit tipurile mai vechi de măsurare a timpului ca acele ceasuri bazate pe umbră, cadranele solare, precum şi clepsidrele. Prezentau mult interes în ţările nordice, unde nu puteai conta pe soare. S-au construit în toate marile catedrale, în pieţele centrale ale oraşelor şi la porţile acestora, dar mai ales în mănăstiri.

Ceasul de 24 de ore, cu ore de o durată fixă, a revoluţionat obiceiurile zilnice de măsurare a timpului. Majoritatea oamenilor trăiau pe ritmurile invariabile ale răsăritului şi apusului soarelui. Unde sistemele de ore erau cunoscute şi folosite, acestea variau în lungime de la anotimp la anotimp şi de la ţară la ţară". Orele temporale" din timpul zilei se deosebeau atât de cele de noapte, cât şi de „orele canonice" ale bisericii, împărţite în matins, laude, prime, terce, sext, none, vespers şi compline. Oamenii de rând au preluat de la călugări ideea unei

rutine zilnice fixe, reglementate în ore egale. Aceasta a fost preludiul necesar regulilor de mai târziu ale vieţii urbane şi disciplinei artificiale a societăţii industrializate. Ceasul este „un stăpân tiranic” cu o puternică influenţă socializatoare. Fizica newtoniană a consfinţit ideea că întregul Univers era un mare „ceas ceresc”; şi le-a făcut pe minţile strălucite din Epoca Modernă, inclusiv Einstein şi Proust, să arate cât de nefirească este percepţia mecanicistă a timpului.2 [COMBRAY] [e = mc2]

Etapele importante din evoluţia mecanismelor de ceasornic au inclus miniaturizarea, care a dus în secolul XV la apariţia ceasurilor din case şi ceasurilor personale în secolul XVI; pendula (1657), care a sporit mult gradul de precizie; cronometrul marin (1761), care a rezolvat vechea problemă a măsurării longitudinii pe mare; şi mecanismul fără cheie (1823), care a dus la răspânditele ceasuri de buzunar sau de mână. Supremul mecanism de măsurare a timpului, un ceas atomic cu o precizie de o secundă la 3.000 de ani, a fost construit la Naţional Physical Laboratory din Marea Britanie în 1955.

De-a lungul secolelor, fabricarea de ceasuri s-a dezvoltat de la un meşteşug specializat la o industrie. Primele centre au fost Nürnberg şi Augsburg, Paris şi Blois. Elveţia a beneficiat de pe urma influxului de meşteri hughenoţi. În secolul XVII ŞI XVIII, Anglia domina producţia de masă. Franţa se remarca în domeniul proiectării de modele şi ceasuri ornamentale. Zona Pădurii Negre s-a specializat în „ceasuri cu cuc” din lemn. În secolul XIX, industria elveţiană cu centre la Geneva şi La Chaux-de-Tonds din Munţii Jura a dobândit supremaţia mondială prin ceasurile sale de cea mai bună calitate.

Meseria de ceasornicar a derivat din cele de lăcătuş şi giuvaiergiu. Printre cei mai renumiţi ceasornicari îi amintim: Jaqcues de la Garde din Blois, care a făcut primul ceas (1551); Christian Huygens (1629 – 1695), inventatorul

pendulei; John Arnold, Thomas Eamshaw şi John Harrison (1693 – 1776), ale căror invenţii au stat la baza cronometriei marine; Julien Leroy (1686 – 1759), ceasornicar al Palatului Versailles; Abraham Louis Bréguet (1747 – 1823), inventator al ceasului cu întoarcere automată sau *montre perpétuelle*; şi Edward John Dent (1790 – 1853), proiectantul lui Big Ben. Antoni Patek din Varşovia şi Adrienne Philippe din Berna şi-au unit forţele în 1832 ca să înfiinţeze Patek-Philippe, cea mai bună firmă elveţiană de atunci.

Până în acea perioadă, ceasurile şi ceasurile de mână erau deja o caracteristică universală a societăţii urbanizate din Occident. Ţăranii din Europa de Est s-au adaptat mai încet. Dar înaintarea în Europa a milioane de soldaţi sovietici, Armata Roşie, în 1944 – 1945, le-a oferit marea şansă să se „elibereze” şi să poarte ceasuri.

Interesul medievalilor faţă de corpul uman a fost la fel de redus ca şi înţelegerea acestuia. Nu se făcea o diferenţiere clară între organele interne, ca să nu mai spunem de funcţionarea sistemelor osos, circulator, digestiv şi reproducător. În schimb, se credea că organismul omului era compus dintr-o minunată combinaţie de patru elemente, cele patru umori şi cele patru aspecte ale oamenilor. Pământului, focului, aerului şi apei le corespundeau bila neagră şi galbenă, sângele şi flegma, de unde şi cele patru temperamente: melancolic, coleric, flegmatic şi sangvin. Cunoştinţele de specialitate se îmbogăţeau foarte încet. La începutul secolului XIV, doctorii au început să facă disecţii postmortem şi, în consecinţă, s-au îmbunătăţit tratatele de medicină, dintre care cel mai complete au fost *Anatomia* de Mondini di Luzzi (1316) şi cea a lui Guido Vigevano (1345). Chirurgia a beneficiat de pe urma unor noi tratate, cum ar fi *Chirurgica Magna* a lui Guy Chauliac (1363). După epidemiile de ciumă, s-au instituit carantine împotriva vaselor care puteau aduce molima, mai întâi la Ragusa

(Dubrovnik) (1377), apoi la Marsilia în 1393.

Mai presus de toate, s-a afirmat că oamenii din Evul Mediu trăiau într-un mediu psihologic dominat de teamă şi nesiguranţă, care inhiba îndrăzneala şi libertatea de gândire. Expunerea la forţele naturii, războaiele neîncetate, tâlhăria răspândită, incursiunile vikingilor, nomazilor şi necredincioşilor, ciuma, foametea şi anarhia – toate contribuiau la formarea convingerii că omul e slab şi Dumnezeu atotputernic. Doar la adăpostul unei mănăstiri putea o minte strălucită să-şi urmeze calea către geniu.

Filosofia medievală a rămas, aşadar, în cea mai mare parte o ramură a teologiei. Principala ei sarcină era să pună în acord ideile aristotelice cu dogmele religioase şi, la modul mai general, să împace raţiunea cu credinţa. Cel mai mare dintre filosofii medievali, dominicanul Toma de Aquino (cca. 1225 – 1274) a reuşit acest lucru, susţinând că raţiunea i-a fost dată omului de către Dumnezeu, că credinţa este raţională şi, interpretată cum trebuie, nu intră în contradicţie cu raţiunea. La alte probleme de acest fel s-au referit şi trei franciscani, toţi din Britania: Roger Bacon (1214 – 1292), John Duns Scotus (12651308) şi Wilhelm de Ockham (cca. 1285 – 1349). Bacon, supranumit *doctor mirabilis*, a stat paisprezece ani în închisoare pentru „noutăţile lui suspecte”. Duns Scotus, după care, oarecum ciudat, a apărut în engleză cuvântul „dunce” (nătâng) era un discipol al lui

Aquino, afirmând că raţiunea nu putea fi folosită decât în domeniul lucrurilor perceptibile. A fost un apărător al Imaculatei Concepţii. Ockham, *venerabilis începtor*, excomunicat pentru ideile sale, a fost liderul aşa-zişilor nominalişti. A negat existenţa universaliilor lui Platon – forme abstracte care se credea că există independent de obiectele particulare – subminând bazele filosofice ale multor convenţii medievale rigide, inclusiv ordinea socială. „Briciul lui Ockham” – principiul conform căruia faptele ar trebui interpretate cu un minimum de explicaţii simple – s-

a dovedit un instrument foarte folositor pentru gândirea logică. Completa lui separaţie a raţiunii de credinţă a deschis calea cercetărilor ştiinţifice laice. Deviza sa era *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem* (Entităţile nu ar trebui multiplicate dacă nu e necesar). Când a fost prezentat împăratului Ludovic de Bavaria, se spune că ar fi afirmat: „Dacă mă apăraţi cu sabia, Sire, eu vă voi apăra cu scrisul meu”.

Ştiinţa medievală era, de asemenea, legată inextricabil de teologie. Nu exista distincţia clară între fenomenele fizice şi spirituale, aşa că cercetarea „secretelor naturii” era deseori considerată o examinare indecentă a „pântecelui bisericii-mamă”. De pildă, germana medievală nu făcea nicio diferenţă între „abur” şi „spirit”. Ambele erau *Geist*, echivalentul modern al cuvântului englez „ghost” (spectru). Dacă făceai experienţe ştiinţifice, riscai să fi acuzat de vrăjitorie. Alchimia a înlocuit mult timp fizica şi chimia, iar astrologia, astronomia. Oxfordul lui Robert Grosseteste (cca. 1170 – 1253), rector al universităţii şi episcop de Lincoln, este uneori considerat locul în care a început tradiţia ştiinţifică.

Dar majoritatea realizărilor de seamă au fost rodul muncii unor oameni risipiţi prin toată Europa. Experienţele lui Roger Bacon în optică şi mecanică au făcut parte din atacul generalizat asupra corupţiei şi superstiţiilor. El încerca să verifice cunoştinţele în acelaşi fel în care insistenţa sa demodată asupra grecilor era un efort menit să verifice acurateţea Scripturilor catolice. Maestrul lui Bacon, Pierre de Maricourt (Peter Străinul) a elaborat un tratat fundamental asupra magnetismului pe când nu avea ce face, în timpul asediului angevin al cetăţii Lucera din Calabria, în 1269. Witello sau Vitellon (1230 – 1280), un silezian, a scris un tratat fundamental de optică, *Perspectiva*, în care, despărţind operaţiunile mecanice ale ochiului de funcţia coordonatoare a creierului, a deschis

calea spre psihologia modernă. Nicolas Oresme (1320 – 1382), episcop de Lisieux, a conceput o operă importantă despre economia financiară şi alta despre astronomie, *De Coelo et Mundo*, care sprijinea teoria mişcării de rotaţie a Pământului. A fost un entuziast apărător al Raţiunii, un om al Iluminismului înainte să apară mişcarea, un acuzator al astrologilor şi făcătorilor de minuni. „Tot ce scrie în Evanghelii, susţinea el, e *raţionabilissima*". Cu un secol mai târziu, cardinalul Nicholas Cusanus (1401 – 1464), din Kues de pe Moselle, a reluat ideea rotaţiei Pământului, a prevăzut reforma calendarului şi a prevestit sfârşitul lumii în 1734. Tuturor acestor oameni nu le-a fost greu să facă deosebirea între *mirabilia* naturii şi *miracula* bisericii.

Datorită acumulării treptate de cunoştinţe, s-a simţit nevoia unui compendiu enciclopedic. Printre cele mai răspândite erau *Speculum Maius* (1264) de Vincent de Beauvois şi *Opus Maius* (1268) de Roger Bacon.

Cu toate acestea, credinţa religioasă avea în jur tot felul de absurdităţi şi superstiţii. În Evul Mediu Târziu, dogmele bisericii erau încă pe cale să fie formulate şi sistematizate. Numărul de credinţe pe care erau obligaţi oamenii să le accepte fără să pună întrebări era în creştere. Conciliul Lateran din 1215 declarase obligatorii confesiunea şi penitenţa.

În 1439, doctrina celor şapte sacramente, de la botez până la ultimul, a fost reglementată. Doctrina împărtăşaniei – afirmaţia că pâinea şi vinul Euharistiei sunt transformate miraculos în trupul şi sângele lui Hristos – era atât de nobilă, încât doar preotul avea voie să bea vinul din cupă. Laicii puteau să guste doar din pâine. Separarea oamenilor de casta preoţească magică era astfel subliniată. Liturghiile se oficiau ori de câte ori se ivea vreo ocazie. Cultul Fecioarei Maria, care intervenea pe lângă Hristos în favoarea credincioşilor, a fost adoptat în mod oficial, recitarea rugăciunii *Ave Maria* fiind adăugată în liturghie după *Pater Noster*. Orice fel de organizaţie, de la

ghilde la ordinele cavalereşti, avea un sfânt protector. Relicvele erau venerate peste tot. Pelerinajele făceau parte din viaţa cotidiană a tuturor, nu doar a oamenilor cucernici. Credinţa în forţele supranaturale era încurajată de învăţăturile oficiale despre o ierarhie complicată de îngeri buni sau răi şi de teama de diavol. Lucifer, arhanghelul căzut, care stătea odată alături de Gavriil în empireul Raiului, cutreiera acum pământul în fruntea forţelor întunericului. Ororile iadului au fost o temă predilectă atât pentru predicatori, cât şi pentru artişti.

Tradiţia mistică dădea întâietate intuiţiei religioase în detrimentul credinţei tradiţionale găsindu-şi o expresie coerentă în secolul XII, la mănăstirea de călugări augustini Sf. Victor din Paris. Mai târziu s-a răspândit în mase largi. În fruntea exponenţilor să-i erau Sf. Bonaventura (cca. 1217 – 1274), într-un timp Mare Maestru al Franciscanilor şi autor al influentei opere *Itinerarium Mentis în Deum*; „Meister" Johann Eckhart (1260 – 1327) de Strasbourg, vicar general al Boemiei, care a susţinut că lumea a fost creată din degetul lui mic; flamandul Jan van Ruysbroeck (1294 – 1381), „învăţătorul extatic", autor al cărţii *De Septem Gradibus Amoris*; englezul Walter Hilton (m. 1396), care a scris în dialect o operă similară, *Scara perfecţiunii*, dar mai ales Thomas Hemerken din Keempen, lângă Köln, cunoscut sub numele de Thomas à Kempis (cca. 1380 – 1471), autor al *Imitatio Christi*. Şi anonimul englez care a scris *Norul necunoaşterii* a fost reprezentativ pentru acest gen. Mulţi mistici erau filosofi speculativi; dar îi învăţau pe creştini să-şi cultive viaţa spirituală, să ocolească lumea răului, pe care nu o puteau controla. Scrierile lor au scormonit jarul din care va izbucni până la urmă focul Reformei.

Vrăjitoria a luat amploare în paralel cu misticismul creştin şi cam din aceleaşi motive. Vrăjitoarele de la ţară, care practicau magia albă sau neagră, erau fără îndoială rămăşiţe ale animismului păgân din era precreştină. Ca şi

credinţa nezdruncinată în zâne, elfi, fantome şi spiriduşi. Totuşi, se pare că practicarea sistematică a vrăjitoriei a fost caracteristică doar perioadei medievale târzii. În plus, intrând în luptă pe faţă cu vrăjitoria, a întreţinut, cu totul inadecvat, un climat de isterie, în care presupusele vrăjitoare prosperau. Bula crucială, intitulată *Summis Desiderante*, care a lansat contraofensiva bisericii, a fost dată de Inocenţiu VIII abia în 1484. *Malleus Maleficarum*, „manualul" vânătorilor de vrăjitoare, a fost publicat în 1486 de către dominicani. Dacă înainte exista o oarecare reticenţă în privinţa faptelor vrăjitoarelor, acum nu mai era. Toată creştinătatea ştia acum că hoardele diavolului erau conduse de femei rele care se ungeau pe corp cu grăsime din carnea copiilor nebotezaţi, care zburau în pielea goală pe cozi de mătură sau pe spinarea berbecilor sau ţapilor, care se duceau noaptea la „sabat" să-şi facă vrăjile şi să se împerecheze cu demoni. Femeile erau considerate fiinţe slabe, inferioare, care nu puteau rezista tentaţiilor. Odată ce biserica recunoscuse public asemenea lucruri, puterea vrăjitoarelor a fost mult exagerată. Ele puteau să ia mulţi bani oamenilor, promiţându-le că vor distruge recolta vecinului sau o vor face să lepede pe nevasta unui duşman. Deosebirea între fapt şi iluzie, între şarlatanie şi halucinaţie era greu de făcut.

Am auzit, a spus Inocenţiu VIII, că în ultimul timp… mulţi oameni de ambele sexe s-au lăsat pe mâna diavolilor, *incubi et succubi*, şi, prin incantaţii, vrăji, magie şi alte blestemăţii… au ucis prunci în pântecele mamei lor… au distrus roadele pământului; strugurii din vie, fructele din livezi… Nenorocitele, pe deasupra, păcătuiesc renunţând la credinţa lor, primită la botez, şi, la instigarea Duşmanului Omenirii, nu se dau în lături… să facă excesele cele mai scârboase… punându-şi sufletele în pericol de moarte.31

După această declaraţie, timp de 300 de ani sau mai mult, vrăjitoria şi vânătoarea de vrăjitoare au fost

endemice în cea mai mare parte din Europa. [HEXEN]

Etica medievală, aşa cum o concepea biserica, era reglementată de noţiuni ierarhice prezente atât în ordinea socială, cât şi în codul moral. Oricine era inferior trebuia să se supună superiorului său: şerbii trebuiau să asculte de stăpânii lor, femeile de bărbaţi. Greşelile uşoare se deosebeau de cele şapte păcate mortale. În ţările unde se putea ierta un păcat pentru bani, dacă ucideai sau violai o persoană nobilă, erai mai aspru judecat şi te costa mai mult decât în cazul în care victima era un om de rând. Tarifele indicau că un delict minor nu trebuia pedepsit ca unul major. În ciuda învăţăturilor stricte ale Sf. Augustin în materie de relaţii sexuale, asemenea greşeli nu erau pedepsite sever. „Iubirea pentru cine nu trebuie", susţinea Dante, nu se poate compara cu păcate ca ura sau trădarea. Adulterinii se aflau în cercul cel mai de sus al Infernului; trădătorii în bolgia cea mai adâncă. Trădarea lui Dumnezeu era păcatul suprem. Blasfemia şi erezia atrăgeau cel mai mare oprobriu. Conciliul de la Constanţa din 1414 – 1417, care a decis arderea pe rug a lui Jan Hus, a atras în oraş cam 700 de prostituate. [PROSTIBULA]

Şi sistemul juridic ţinea seama de o ierarhie a valorilor. Cel puţin teoretic, legile umane se supuneau legii divine formulate de biserică; în practică, nu era întotdeauna aşa. Unui amestec de dispoziţii juridice – legea canonică în curţile ecleziastice, obiceiurile locului în oraşe sau curţile nobililor, decretele regale la curtea regelui – îi corespundea o abundenţă de surse juridice, practici şi pedepse. Legea romană a rămas principalul izvor în sudul Europei; obiceiurile triburilor germanice şi slave au fost cea mai bună sursă în nordul şi estul Europei.

Legea provenită din obiceiul pământului nu trebuie totuşi privită doar ca fiind inspirată din practici primitive. A fost rezultatul unui lung proces de negociere între prinţi

şi supuşii lor şi s-a scris adesea în coduri complicate. De exemplu, *Weistümer* era răspândit în Austria şi unele regiuni din vestul Germaniei. În Austria i se spunea *Banntaidingen*, în Elveţia *Öffnungen*. Peste 600 de legi s-au păstrat în Alsacia, unde erau cunoscute sub numele de *Dingofrodeln*. Existenţa lor a întărit conceptul de *Gutherrschaft*, opus celui de *Grundherrschaft* dominant la est de Elba, păstrând poziţia ţăranului *Gemeinde* sau a comunităţilor de la ţară. Acestea oferă explicaţia de bază pentru faptul că Germania a scăpat de valul „noilor şerbi", care urma să apară în Răsărit (vezi pp. 583 – 584). În unele zone din estul Europei, ca Boemia şi Silezia, influxul de colonişti germani a dus la un amestec de obiceiuri legale germane şi locale.

În secolele următoare, reluarea studiilor clasice a ajutat legea romană să-şi extindă sfera, în detrimentul legii provenite din obiceiuri. În 1495, de exemplu, a fost preluată de *Reichskammergericht* sau Curtea Supremă de Justiţie a Imperiului German. Impactul său a fost foarte mare. Dată fiind fragmentarea suveranităţii în imperiu, i-a încurajat pe toţi prinţii să se considere unica sursă de legislaţie şi, după un timp, să introducă reglementări în fiecare aspect al vieţii. *Rechtsstaat* sau „statul de drept" avea să se dezvolte într-o ţară în care există la Baden celebrul semn de circulaţie: „Este permis să circulaţi pe această stradă" 32.

Anglia a fost singura ţară care a rămas ataşată legii pământului. În Anglia, ca şi în alte ţări de la vest de Rin, se presupune că, dacă legea tace, cetăţeanul e liber. Franţa, în afară de puterea din ce în ce mai mare a acelor *ordonnances* regale şi a unui *Parlement* central, a continuat să fie divizată între sfera legii pământului şi sfera legii romane în Midi.

Multe ţări au elaborat coduri de legi în Evul Mediu. În Castilia, s-au dat *Leyes de las Siete Partidas* (1264 – 1266), care au stat la baza legii spaniole şi au avut acelaşi scop ca

şi Codul de legi (1364) al lui Cazimir cel Mare şi *Dygesta* (1488) din Polonia sau *Sudiebnik* al lui Cazimir Jagiełłonul din Lituania. În lipsa forţelor de poliţie, aplicarea legii era mai degrabă slabă. Numărul celor care fugeau de justiţie era mare. Aşa că pedepsele celor ce erau prinşi erau foarte aspre şi exemplare: spânzuratul era adesea însoţit de tăierea corpului în patru, iar mutilarea prin arderea cu fierul roşu sau prin amputare era menită să-i sperie pe răufăcători. Întemniţarea (şi amenzile), care se aplică mai des odată cu apariţia codului de legi, însemna condiţii inumane de viaţă pentru bieţii prizonieri, întrucât li se dădea puţină mâncare sau deloc.

Educaţia medievală s-a clădit pe fundaţiile puse în secolele XIII ŞI XIV. învăţământul primar, al literelor şi numerelor, era lăsat de obicei în grija familiei sau a preotului din sat. Învăţământul gimnazial se făcea în şcolile de pe lângă catedrale sau era finanţat de consiliile orăşeneşti, metodă din ce în ce mai răspândită. De conţinutul destul de sumar se ocupa clerul. Cele trei discipline incluse în Trivium – Gramatica, Retorica şi Logica – erau la ordinea zilei. S-au întemeiat instituţii ca Winchester Collège (1382) sau Latin School la Deventer, care aveau un renume naţional, dacă nu şi internaţional. În mai multe oraşe mari din Italia s-au deschis şcoli comerciale. Florenţa secolului XIV avea şase asemenea şcoli, cu peste 1.200 de elevi. În secolul XV, s-au înfiinţat universităţi în toate ţările lumii creştine, printre care cele din Leipzig (1409), St. Andrews (1413) şi Louvain (1425).

Literatura medievală a rămas esenţialmente religioasă, deşi tradiţia laică promovată prin *chansons de geste* şi *by liny* a continuat să se dezvolte. Majoritatea cărţilor erau scrise în latină sau greacă. Multe dintre ele rămâneau în mediul în care se scriau. În secolul XV, descoperirea operelor lui Hrotswitha de Gandersheim, o călugăriţă germană care scrisese în latină o serie de comedii cu numai cinci secole în urmă, sugerează că o

parte însemnată din literatura medievală nu a fost niciodată la îndemâna publicului. Totuşi, o literatură bogată, cum ar fi baladele sau vieţile sfinţilor, se regăsea în limba vorbită, parţial pentru că femeile nu aveau acces la educaţie. Teatrul popular a început cu miracolele puse în scenă de biserică. Alte încercări teatrale, deşi importante pentru viitor, au rămas doar pentru cei din cercurile înalte (vezi capitolul VII).

Istoriografia medievală a rămas domeniul cronicarilor şi scriitorilor de anale – bărbaţi, adesea călugări, care au vrut să consemneze trecutul, dar nu să-l şi explice. Providenţa a fost acceptată ca fiind o cauză suficientă. S-au scris câteva sute de cronici în Epoca Medievală. Unele, ca vechea *Cronică anglo-saxonă* din Anglia sau *Cronica* lui Nestor din Kiev, din secolul XI, erau scrise în dialectul local; la fel şi operele marilor cronicari francezi-Villehardouin (1150 – 1212), Joinville (1224 – 1317), Froissart (1337 – 1400) şi Commynes (1447 – 1511). Dar latina sau greaca predominau. Vederile cronicarilor asupra evenimentelor erau foarte apropiate de cele ale bisericii sau prinţului domnitor. „Qui Diex vielt aidier, concluzionează Villehardouin, nuis horn ne li puet nuire" (Nimeni nu îi poate face rău celui pe care îl ajută Dumnezeu). Gândirea politică s-a axat pe veşnica problemă a puterilor bisericii şi statului. Gândirea carolingiană îl vedea pe domnitor conducătorul bisericii, ca în Bizanţ. Feudalismul a pus accentul pe conceptul de contract. Lupta pentru învestitură a avut drept rezultat apariţia de susţinători înflăcăraţi ai papalităţii, ca Dante în *De Monarchia*, sau ai cauzei imperiale. Dar nimic n-a fost atât de revoluţionar ca tratatul antipapal, *Defensor Pads*, al lui Marsilio din Padova (1270 – 1342), un timp rector al Universităţii din Paris, care a îndrăznit să sugereze ca puterea într-un stat laic să fie deţinută de poporul suveran.

Relaţiile internaţionale erau dominate de ideea Sfântului Augustin de război drept. Teoretic, războiul

putea fi drept doar dacă împlinea unele condiţii. Potrivit lui Ramón di Penafort, acestea erau: dorinţa de a restabili dreptatea, epuizarea altor mijloace, folosirea de soldaţi profesionişti, buna-credinţă a instigatorului şi aprobarea suveranului. În practică, războiul era endemic. Clerici servili care să confirme public dreptatea cauzei oricui se puteau găsi întotdeauna. Perioadele de pace temporară nu făceau decât să întrerupă războiul. Şi în război, soldaţii aveau mână liberă. Logistica şi tehnologia militară medievală nu facilitau rezolvarea rapidă a disputelor. Armatele erau mici, teatrele de operaţiuni vaste. Un inamic învins putea să se retragă uşor şi să lovească din nou. Ţintele erau castelele sau cetăţile. Asediile erau mai dese decât bătăliile. Prada de război era mai dorit decât victoria. În secolele XIV-XV, trupele de mercenari, la început folosite de oraşele italiene, erau adăugate la oştiile feudale greu de strâns. Arcurile mari şi arbaletele, cu mult îmbunătăţite de la apariţia lor în secolul XII, sporeau forţa de luptă. Praful de puşcă, folosit pentru prima dată în secolul XIV, a dus la înfiinţarea artileriei, care, în mâinile buşiţilor sau turcilor, a devenit o armă decisivă. Dar cavaleria în armuri rămânea coloana vertebrală a oricărei armate.

Arhitectura medievală era dominată de două tipuri de clădiri din piatră – biserici şi castele. Stilul medieval târziu la bisericilor, pe care secolul XIX l-a numit „gotic”, este considerat esenţial estetic în aspiraţie – se înalţă spre cer. Este adesea pus în contrast cu turelele, donjoanele şi fortificaţiile castelelor. De fapt, toate trăsăturile gotice, de la arcul ascuţit la contraforturi, sunt atât estetice, cât şi funcţionale; erau concepute pentru a susţine ferestrele înalte. De la inovaţiile abatelui Sugar la St. Denis, goticul s-a răspândit în toată creştinătatea latină. S-au construit catedrale de la Sevilla la Donprat pe tot teritoriul Europei Apusene. În schimb, Biserica ortodoxă a rămas loială tradiţiei romanice-bizantine. La est de catolicism şi

ortodoxie nu există nici catedrale gotice, nici castele. Spiritul civic recent consolidat a dus la construirea a minunate turnuri cu ceas, primării şi sedii ale postăvarilor. Exemple convingătoare se găsesc la Bruxelles (1402), Arras, Ghent, Ypres (1302) şi Cracovia (1392). [GOTIC]

Multe arte medievale s-au dezvoltat în biserici şi catedrale. Pictura consta în icoane şi piese de altar sau scene religioase zugrăvite pe pereţii bisericilor. Iluminatul cărţilor s-a întreprins pentru a împodobi bibliile şi psaltirile. Sculpturile în piatră decorau faţadele catedralelor, capelele votive şi mormintele. Lemnul sculptat înfrumuseţa balconul corului şi stranele. Vitraliile umpleau spaţiul vast al ferestrelor gotice din biserici, „toată arta era mai mult sau mai puţin aplicată” 33.

Cu toate acestea, elementul laic din arta medievală, niciodată complet absent, a luat amploare. Prinţii, iar apoi burghezii bogaţi, au început să-şi comande portrete sau statui. Arta iluminării se aplică pe copiile acelor *chansons de geste* sau pe cărţile la modă, despre calendar, plante sau animale. Veşmintele din Evul Mediu Târziu au intrat într-o perioadă extravagantă, în care materialele bogate, stilul fantastic şi culorile vii erau menite să producă un efect spectaculos. Verdele simboliza iubirea; albastrul, fidelitatea; galbenul, duşmănia; albul, inocenţa. Heraldica şi-a uitat rolul militar iniţial, intrând pe tărâmul ostentaţiei sociale.

Şi muzica medievală a fost o îmbinare rodnică de sacru şi profan. Sunetele dominante ieşeau încă din biserici; dar patronajul laic era în creştere, mai ales în Burgundia şi în oraşele flamande. În secolul XIV, stilul *ars nova* se bucura de aceeaşi influenţă ca şi goticul în arhitectură. John Dunstable (cca. 1390 – 1453), muzician la curtea ducelui de Bedford în Franţa, a fost la fel de inovator şi influent ca şi Guillaume Dufay (cca. 14001474). Polifonia corală s-a dezvoltat odată cu muzica

instrumentală. Ţitera este cunoscută din 1400, clavicordul din 1404, orga din 1450, iar trombonul din 1495.

„Omul medieval este o noţiune abstractă, deci n-are legătură cu istoria. Indivizii sunt prin definiţie unici, de aceea nicio persoană nu poate să reflecte toate tendinţele sociale, intelectuale şi artistice ale unei epoci. Totuşi, se poate face o încercare de a scoate din anonimat multe realizări medievale. Pictori ca Jan van Eyck îşi semnau câteodată lucrările – JVE FECIT –, dar adesea marii maeştri rămâneau anonimi. De unde şi valoarea lucrărilor moderne care încearcă să reconstituie în amănunt viaţa oamenilor de rând. [MERCANTE]

MERCANTE

În 1348 sau 1349, tânărul Messer Francesco Datini a moştenit o mică bucată de teren în oraşul Prato de lângă Florenţa. Părinţii săi muriseră de ciumă. El a vândut pământul şi, cu banii obţinuţi, a început o afacere în oraşul papal Avignon. Aici a prosperat, importând din Italia mătase, mirodenii, arme şi armuri. După un timp, a fost în stare să-şi mute afacerea la Florenţa, înfiinţând filiale la Pisa, Genova, Barcelona, Valencia, Mallorca şi Ibiza. Se specializase mai mult în comerţul cu lână, pe care o cumpăra direct de la producătorii din Anglia, Spania şi Baleare. Pe când îşi deschisese un magazin în Florenţa, s-a îngrijit şi de construcţia unui splendid *palazzo* în Prato şi de conducerea moşiei sale de la ţară de la poalele Apeninilor. Acel *palazzo*, care există încă, era construit în jurul unei curţi interioare cu arcade şi avea faţada placată cu marmură. Era condus de soţia lui, Monna Margharita, ajutată de fiica sa din flori, Ginevra, şi de un personal numeros, inclusiv sclavi. Era însufleţit de fluxul constant de mesageri şi de căruţele trase de măgari. Când a murit fără moştenitor pe 16 august 1410, de pietre la vezica biliară, şi-a lăsat palatul, documentele şi suma enormă de 70.000 de florini de aur, săracilor din Prato. Deasupra

porţii se găseşte următoarea inscripţie:

Ceppo di Francescho di Marco Mercante dei Poveri di Xto del quale îl chomune di Prato è dispensatore lasciato nell'anno MCCCCX.

(Casa lăsată de pomană de Francesco, fiul lui Marco/ Negustor al săracilor lui Hristos/ încredinţată oraşului Prato, / Moştenită în anul 1410).

Prin testament, Francesco a poruncit să fie eliberaţi sclavii, să se şteargă toate datoriile şi să se plătească o sumă pentru restituirea profiturilor obţinute prin camătă.1

Arhiva Datini conţine peste 150.000 de scrisori, 500 de registre de socoteli, 400 de poliţe de asigurare şi 300 de contracte cu partenerii. Arată cum Messer Francesco, foarte atent la detalii, a condus o companie multinaţională. De asemenea, oferă istoricilor o imagine inegalabilă a unei firme şi gospodării medievale.z într-o poliţă tipică scrie:

În numele lui Dumnezeu, 12 februarie 1399. Plăteşte la termenul obişnuit această primă poliţă lui Giovanni Aspardo de 306 lire, 13 s., 4 d. *barceloneze*, sumă pentru cei 400 de florini primiţi aici de la Bartolomei Garzoni, la rata de 15 s. 4 d pe florin. Plăteşte din contul nostru de acolo şi răspunde. Dumnezeu să-ţi dea sănătate. Francesco şi Andrea, salutări din Barcelona. Acceptată pe 13 martie. Înscrie în Cartea Roşie B, f 97.4

Prin asemenea tranzacţii banii şi creditele circulau fără efort în Europa. Dar acestea nu îl vindecau pe Messer Francesco de temerile sale adânc înrădăcinate:

Noaptea trecută am visat o casă care s-a năruit... şi m-am gândit mult la asta. Căci nu sunt veşti despre galera care a plecat din Veneţia în urmă cu două luni cu destinaţia Catalonia. Am asigurat-o pe 300 de florini... Dar mi-e foarte teamă... cu cât caut mai mult, cu atât mai puţin găsesc. Dumnezeu ştie ce se va întâmpla.5

Potrivit lui Braudel, lumea unui *mercante a taglio* sau *Femhandler*, bogaţii şi puternicii „negustorii de cursă lungă", derivă din negustoria cu amănuntul şi crâncena

competiţie la scară mică din economiile de piaţă locale. Ei au fost primii capitalişti. Mulţumită informaţiilor pe care le primeau şi faptului că aveau la dispoziţie mari sume de bani gheaţă, reuşeau să se sustragă legilor competiţiei de pe piaţă. Axându-se pe o singură tranzacţie foarte promiţătoare, acest „mic grup de mari negustori" făcea profituri exorbitante:

De la bun început, [aceşti oameni] s-au dus dincolo de hotarele ţării lor… [Ei] ştiau o mie de trucuri să întoarcă soarta în favoarea lor: manipularea creditului şi jocul profitabil al banilor buni pentru cei răi… Puneau mâna pe tot ce merita luat: pământ, proprietăţi imobiliare, chirii.6

În general, capitaliştii nu se specializau şi nu finanţau manufacturi. Îşi investeau repede banii în tot ce aducea profit. Operaţiunile bancare au constituit un domeniu în care şi-au concentrat uneori interesele. „Dar succesul nu dura mult, deoarece edificiul economic nu alimenta suficient economia". Începând din secolul XIV, o serie de capitalişti bogaţi scoteau cele mai mari profituri din economia europeană – de Bardi, Medici, familiile Fugger, Necker şi Rothschild.

Succesele şi dezastrele capitaliştilor depindeau categoric de tendinţele generale ale economiei europene. În secolul XV, „baza" vieţii economice s-a restabilit, mai ales în oraşe, în secolul XVI, când s-a extins comerţul atlantic", forţa conducătoare opera la nivelul târgurilor internaţionale – Anvers, Frankfurt, Lyon şi Piacenza. Deşi adesea descris ca o perioadă de stagnare, secolul XVII a fost martorul „fantasticei înfloriri a oraşului Amsterdam". În „accelerarea generală a economiei" din secolul XVIII, când Londra a luat locul Amsterdamului, piaţa particulară necontrolată a avut rezultate mai bune decât cea publică, reglementată, în cele din urmă, „capitalismul financiar a reuşit doar… după perioada 1830 – 1860, când băncile a pus mâna atât pe industrie, cât şi pe mărfuri, şi când economia generală a fost în stare să sprijine permanent

acest edificiu” 7.

Cam pe atunci, în 1870, au fost găsite registrele lui Messer Francesco într-o grămadă de saci aflaţi sub scara casei sale din Prato. Deviza lui era scrisă în fiecare din ele: „în numele lui Dumnezeu şi al câştigului”.

Nimeni nu a fost mai medieval, prin convingerea sa nezdruncinată în misiunea creştinătăţii şi, totuşi, mai receptiv la toate influenţele epocii, decât celebrul doctor catalan, lingvist, poet, mare călător şi martir, Ramon Llull (cca. 1235 – 1315). Născut la Palma de Mallorca, ştia arabă la fel de bine ca latina; şi cunoştea din tinereţe operele filosofilor mauri şi evrei. A lucrat mulţi ani în mănăstirea franciscană de la Miramar, pe Muntele Randa, înainte să plece în numeroasele sale călătorii pentru a-i convinge pe prinţi şi papi să introducă în şcoli studiul limbilor orientale. A fost profesor la Montpellier, Paris, Padova, Genova, Napoli şi Messina şi a călătorit până în Georgia şi Abisinia. La Conciliul de la Viena din 1311, a asistat la acceptarea oficială a propunerilor sale. A călătorit de mai multe ori ca misionar în Africa de Nord musulmană, unde a fost lapidat până la moarte pentru străduinţele sale. Cartea sa, *Libro* del *Gentil* (1272) (Cartea păgânului şi a celor trei înţelepţi), publicată întâi în arabă, prezintă o dispută fără rezultat între exponenţii celor trei religii. *Ars Major* şi *Ars generalis*, alte două opere ale sale, conţin multă filosofic speculativă, care i-a impresionat pe gânditori atât de diferiţi ca Giordano Bruno şi Leibniz, dar care nu mai este băgată în seamă. Llull a avut viziunea cunoaşterii universale:

A luat forma unui lucru care nu poate fi descris decât ca o maşină de calculat, care lega principiile de bază sau „cuvintele de bază” ale întregii cunoaşteri printr-un mecanism constând în cercuri concentrice segmentate de raze şi simboluri geometrice. S-ar fi putut numi o maşină cibernetică, pregătită să dezlege orice problemă, orice ştiinţă, chiar şi credinţa…34

Opera lui *Blanquerna* (1283) este considerată primul roman din lume, prima utopie. Poeziile sale din *El Desconort* sau *Lo Cant de Ramon*, sunt minunat de simple şi sincere. Llull a fost supranumit „un mare european”.

Secolul XV este considerat un veac de tranziţie între perioada medievală şi cea modernă. În anumite domenii, schimbările rapide au dus la o ruptură decisivă cu tradiţia medievală. Aşa s-a întâmplat în învăţământ, artă şi, într-o anumită măsură, în politică, prin apariţia monarhiilor naţionale (vezi capitolul VII). În multe alte domenii, vechea ordine s-a păstrat. Bineînţeles că au continuat să existe diferenţe enorme. Dacă viaţa în unele oraşe medievale s-a schimbat mult, mai ales în Italia şi în Ţările de Jos, viaţa din mediul rural a rămas la fel. Vechiul şi noul coexistau. [TIPARNIŢĂ] Prăpastia dintre creştinătatea catolică şi cea ortodoxă se adâncea mereu.

TIPARNIŢA

Tiparniţa lui Johann Gensfleisch zum Gutenberg, care a început să funcţioneze în jurul anului 1450 în oraşul renan Mainz, nu a iniţiat arta tipăririi. Era succesoarea unor străvechi blocuri de lemn, plăci metalice gravate şi a litografelor de piatră chinezeşti. Dar şi aşa, tot a reprezentat o revoluţie în tehnologia informaţiei. Ca multe alte invenţii, a creat un proces original folosind o combinaţie de tehnici cunoscute, inclusiv cele ale presei de vin romane, a perforatorului bijutierului şi a hârtiei impresionabile. De asemenea, folosind cofraje metalice mobile în mai multe matriţe, a fost prima aplicaţie a „teoriei părţilor interşanjabile” – unul dintre principiile de bază în viitoarea epocă a maşinilor. Avea o mare uşurinţă de a aranja, edita şi corecta textul unei cărţi înainte să fie reprodus în mii de copii identice.

Gutenberg a rămas celebru pentru Bibliile cu 43 şi 36 de rânduri pe care le-a tipărit. Însă faptul că a tipărit şi *Catholicon* sau „Cartea cunoaşterii universale” îi aduce un plus de faimă, în ediţia tipărită de Gutenberg, aceasta a

fost prima carte laică pusă în circulaţie. Are o scurtă prefaţă scrisă de editor:

Cu ajutorul Celui de Sus, a cărui voinţă dezleagă şi limbile copiilor de ţâţă... această carte nobilă a fost tipărită şi publicată fără ajutorul papirusului, penei sau tocului, ci prin minunata învoială, proporţie şi armonie a perforatorului şi literelor, în anul Domnului 1460, în marele oraş Mainz al vestitei naţiuni germane.1

În perioada *incunabulei*, înainte de 1500, când tipărirea era la începuturi, au apărut caractere romane, italice şi gotice; şi tiparniţele s-au răspândit repede la Basel (146), Roma (1467), Pilzno în Boemia (1468), Paris (1467), Cracovia (1474), Westminster (1476) şi Cetinje în Muntenegru (1493). Tiparul a ajuns la Moscova în 1555.

Puterea cuvântului tipărit a stârnit, inevitabil, frica autorităţilor bisericeşti. De aceea Mainz, leagănul tiparului, a devenit şi leagănul cenzurii. În 1485, arhiepiscopul elector a cerut consiliului municipal din Frankfurt-am-Main, oraşul învecinat, să examineze cărţile ce urmau să fie prezentate la Târgul Lenten şi să contribuie la interzicerea publicaţiilor periculoase. Ca urmare, în anul următor, s-a înfiinţat primul oficiu de cenzură, cu aportul electoratului din Mainz şi al oraşului Frankfurt. Primul edict emis de cenzorul din Frankfurt contra cărţilor tipărite interzicea traducerile Bibliei în dialectul local.2 [INDEX]

Spre deosebire de creştinătate, lumea islamică a interzis cu desăvârşire cărţile tipărite până în secolul XIX. Consecinţele, atât pentru islam, cât şi pentru cunoaştere, au fost imense.3

În secolul XV, s-a produs o schimbare majoră în confruntarea strategică dintre lumea creştină şi islam. În 1400, Peninsula Europa trăia încă sub ameninţarea musulmanilor şi aşa urma să rămână timp de 700 de ani. Un braţ al necredincioşilor strângea încă, deşi mai slab,

Granada. Celălalt se întindea cu mai multă hotărâre să sugrume Constantinopolul. Totuşi, în anul 1500, musulmanii au lăsat din strânsoare Apusul şi au mutat confruntarea în Răsărit. Islamul, învins în cele din urmă în Apus, a izbândit în ţările estice. Pe vremea în care Europa Occidentală s-a eliberat de blocada musulmană, Europa Răsăriteană s-a confruntat cu atacuri mai intense ale turcilor. În 1400, lumea musulmană presa întregul front sudic al Europei. În 1500, deşi steagurile verzi ale profetului fâlfâiau încă de-a lungul coastei africane, turcii îşi concentrau forţele în est. Creştinii din vestul catolic se puteau bucura; creştinii din estul ortodox nu. [MATRIMONIO]

Schimbarea strategiei a fost semnalată de două evenimente importante: căderea Constantinopolului cucerit de turci în 1453 şi căderea Granadei în mâinile spaniolilor în 1492. Consecinţele au fost mari. Schimbarea a fost urmată, în sfera religiei, de ultima tentativă de a reuni cele două jumătăţi separate ale lumii creştine; în domeniul economiei, de căutarea unor noi drumuri comerciale. În geopolitică, regatul spaniol emergent se scălda în triumfalism catolic, în timp ce principatul Moscovei, tot în ascensiune, era cufundat în resentimentele provocate de înfrângerea ortodoxiei. Apusul eliberat, în frunte cu Spania, se pregătea să cucerească noi lumi. Răsăritul ortodox învins, condus de Moscova, a rămas în urmă, fiind bulversat. Fiecare se pregătea în felul său pentru următoarea rundă de căutare medievală a unui imperiu al creştinătăţii.

Din cauza asediului Constantinopolului de către turci (vezi p. 386), liderii creştinătăţii s-au gândit să termine cu Schisma dintre bisericile latină şi ortodoxă. Rezultatul a fost nefasta Uniune de la Florenţa din 1439, unul dintre cele mai jalnice episoade din scandaloasele anale ale dezbinării creştinilor. Grecii se rugaseră de zeci de ani de

papalitatea de la Roma, iar un papă veneţian, Eugen IV (1431 – 1447) a recunoscut în sfârşit că era vorba de o urgenţă. Într-adevăr, fiind presat îngrozitor de Conciliul reformist de la Basel, s-a gândit că reluarea relaţiilor cu biserica ortodoxă i-ar putea consolida poziţia. Negocierile care au început la Ferrara în ianuarie 1438 şi au continuat la Florenţa au fost conduse de papă, de împăratul bizantin Ioan VIII Paleologul (1425 – 1448) şi patriarhul său, precum şi de cei 22 de episcopi care îşi părăsiseră colegii din Basel pentru a participa la această întrunire. Deloc surprinzător, grecii au cedat în toate chestiunile importante, acceptând imediat doctrinele romane de supremaţie papală, purgatoriu, Eurahistie şi *Filioque*. Drumul era liber pentru reinstaurarea unităţii bisericii în termenii papali. Prin decretul

Laetantur coeli din 6 iulie 1439, unirea a fost pecetluită oficial. Textul actului a fost citit în latină din amvonul bisericii Santa Croce de către arhiepiscopul Bessarion de Niceea; iar cele două înalte feţe bisericeşti s-au îmbrăţişat.

MATRIMONIO

Sigismund de Zorzi şi soţia lui, nobili din Ragusa secolului XV, aveau doisprezece copii – şase băieţi şi şase fete. În ordinea naşterii lor, cca. 1427 – 1449, aceştia erau Johannes, Franciscus, Vecchia, Junius, Margarita, Maria, Marinus, Antonius, Helisabeth, Aloisius, Artulina şi Clara.

Trei băieţi şi una dintre fete nu s-au căsătorit. Chiar şi aşa, găsirea unor parteneri de viaţă potriviţi celorlalţi opt trebuie să le fi dat de furcă părinţilor cel puţin două decenii. Margarita (cea de-a cincea născută) s-a logodit prima în 1453, la puţin timp Maria (cea de-a şasea, 1455) şi cea mai mare fiică, Vecchia (1455). Fiul mai mare, Johannes, nu s-a însurat până în 1459, când avea probabil 32 de ani. L-a urmat anul viitor sora lui Helisabeth (a noua), care era cu aproape 16 ani mai mică decât el. Franciscus (al doilea născut) a aşteptat până în 1465, când

avea 36 de ani, iar în 1471 s-au căsătorit atât Artulina (a unsprezecea), de 24 de ani, cât şi Junius (al patrulea) la vârsta de cca. 38 de ani.

Modul în care s-au căsătorit copiii acestei familii era obişnuit. La fel se întâmpla şi în alte familii nobile din Ragusa, precum şi în alte locuri din Italia renascentistă. Se confirmă astfel ceea ce demografii istorici denumesc Modelul Mediteraneean de Căsătorii (MMC), caracterizat printr-un celibat răspândit şi o diferenţă între vârsta la care se căsătoreau fiii şi fiicele.1

Ragusa era un oraş-republică şi trăia din negoţul din Adriatica şi Balcani.2 (De la numele ei se trage cuvântul englezesc „argosy" (flotă). Populaţia ei de 20.000 de locuitori era dominată de vreo douăzeci de familii aristocrate, înrudite între ele, care deţineau toate funcţiile municipale. Căsătoria în Ragusa medievală era o afacere serioasă. Se redactau *pacta matrimonialia* amănunţite între tatăl miresei şi viitorul său ginere. Zestrea era stabilită la aproximativ 2.600 *hyperi* (866 ducaţi de aur). Penalizarea pentru sustragerea de la căsătorie şi consumarea ei, după perioada convenită de logodnă, era de 1.000 ducaţi de aur. Vârsta medie pentru logodnă, de regulă încheiată cu doi-trei ani înainte de căsătorie, era de 18 ani pentru fete şi de 33, 2 ani pentru bărbaţi. Aşa cum ne arată exemplul familiei Zorzi, fraţii trebuiau de obicei să aştepte până îşi vedeau surorile măritate.

Factorii aflaţi la baza „culturii căsătoriei în Ragusa" erau de ordin economic, biologic, matematic şi depindeau de obicei. Bărbaţii nu se căsătoreau până nu-şi puteau permite să-şi întreţină familia şi se aşteptau la o parte din moştenirea tatălui lor peste zestrea nevestei. Mulţi aşteptau aşa mult timp că nu se mai însurau. Femeile se măritau mult mai devreme, dar nu numai pentru a-şi spori şansele de a face copii. Trebuiau şi să aducă zestre mirilor şovăielnici. Familiile preferau ca ginerii lor, care urmau de regulă să le devină parteneri de afaceri, să fie oameni

maturi care să-şi asume răspunderea pentru „onoarea” fiicelor lor.

Ramificaţiile strategice ale căsătoriei în istorie sunt atât de complicate, încât teoretizarea generală asupra acestui subiect s-a dovedit mai puţin satisfăcătoare decât studiile locale empirice. Teoria care împărţea întreaga Europă în două zone: una de căsătorii târzii, „Modelul European de Căsătorie”, şi alta de căsătorii precoce”, Modelul Estic de Căsătorie” e mai puţin convingătoare decât microanaliza căsătoriei în Florenţa medievală4 sau în Ragusa renascentistă. [ZADRUGA]

Ragusa şi-a păstrat independenţa până în 1805, când a fost ocupată de francezi. După un secol de ocupaţie habsburgică, a fost anexată în 1918, ca Dubrovnik, Iugoslaviei, şi Republicii Croaţia în 1922. Oraşul medieval în care a trăit familia Zorzi a fost devastat de două ori – de cutremurul din 1667 şi de bombardamentele navale ale sârbilor în 19911992. Printre multele clădiri renascentiste din Stări Grad care au fost grav afectate se numără şi Palatul Sponza, unde se găsea arhiva oraşului şi registrele de căsătorii.5

Din păcate, niciunii dintre cei ce doreau unirea nu aveau mijloacele s-o înfăptuiască. Papa era acuzat de fapte grave de către restul Conciliului de la Basel, care a ales în grabă un ultim antipapă, pe Felix V (1439 – 1449). Episcopii germani au rămas indiferenţi. Episcopii francezi, entuziasmaţi de recenta adoptare a Sancţiunii pragmatice de la Bourges, sprijineau Conciliul. Încercarea de a pune capăt Schismei cu Constantinopolul produsese o altă schismă în sânul bisericii catolice. Nici biserica ortodoxă nu manifesta mai mult entuziasm. La Constantinopol, clericii care semnaseră Unirea au fost alungaţi. „Nu avem nevoie de catolici, le-a strigat mulţimea, Dumnezeu şi Fecioara care ne-au salvat de perşi şi arabi ne vor salva acum şi de Mohamed”. La Alexandria, un sinod convocat

de patriarhii din Est a condamnat uniunea pe faţă. La Moscova, mitropolitul Isidor, întors din Florenţa purtând crucea latină, a fost degrabă întemniţat. Episcopii săi s-au revoltat împotriva „trădării grecilor" şi au purces imediat să aleagă un alt mitropolit fără legături cu patriarhul de la Constantinopol. Acesta a fost începutul tradiţiei ortodoxe ruseşti.

Otomanii înaintau. La Vama, pe ţărmul Mării Negre, în 1444, sultanul turc Murad II a nimicit ultima cruciadă organizată împotriva lui din banii papalităţii. În 1448, a zdrobit ultimele campanii ale ungurilor dincolo de Dunăre. Doar în Albania, sub Skanderberg, a întâmpinat o rezistenţă îndârjită. Slab, fără aliaţi, dar încă sfidător, Constantinopolul îşi aştepta soarta. [VLAD]

VLAD

Vlad III, prinţ al Valable! (1431 – 1476), cunoscut şi sub numele de „Dracula" său" Vladţepeş", a trecut repede în legendă ca întruchipare a cruzimii. În epoca actuală, perversiunile sale de natură sexuală i-au atras multă notorietate. Dar a fost şi o figură istorică, al cărui loc de naştere din Sighişoara şi castele de la Poenari şi Bran pot fi vizitate în România de astăzi. Principatul său, Valahia, era situat pe malul stâng al Dunării, între marele regat al Ungariei, care îl considera vasal, imperiul din ce în ce mai mare al turcilor otomani, căruia îi plătea tribut. În timpul Cruciadei de la Vama, în 1443 – 1444, când era adolescent, fusese trimis ca ostatic la curtea sultanului Murad II; iar relaţiile homosexuale la care a fost supus ar putea fi considerate sursa obsesiilor sale de mai târziu.

Turcii cunoşteau bine *pala* sau „ţeapa ascuţită" ca formă de pedeapsă. Dar în mâinile lui Vlad a devenit un adevărat instrument de teroare în masă. Într-o variantă mai rafinată, o ţeapă subţire, bine ascuţită şi gresată, era introdusă în rectul victimei şi scoasă pe gura acesteia, în aşa fel încât chinurile morţii să dureze zile în şir. Vlad III a

urcat pe tron în 1456, la doar trei ani după ce turcii au cucerit Constantinopolul, şi s-a văzut drept cel mai mai vajnic apărător al creştinătăţii de necredincioşi. Într-o singură expediţie peste Dunăre se spune că a adus în ţară 23.883 de prizonieri ca să fie traşi în ţeapă, în afară de cei decapitaţi sau arşi de vii din milă. În principatul său, şi-a început domnia masacrând nobilimea valahă, trăgând în ţeapă poate 20.000 de bărbaţi, femei şi copii într-o pădure de ţepe aflată sub ferestrele palatului domnesc.1

Arestarea şi întemniţarea lui Dracula de către Matei Corvinul, regele Ungariei, a dus în 1463 la publicarea în Viena a unei relatări în germană despre faptele sale de cruzime, *Geschichte Dracola Wayde*, care a constituit baza operelor literare ulterioare. Varianta în rusă, publicată în 1488, trebuie să-i fi fost cunoscută lui Ivan cel Groaznic, căci s-a inspirat din ea. Paginile sale ne amintesc de acel ciudat amestec de fanatism religios şi cruzime patologică care a dăinuit atât în Răsărit, cât şi în Apus. Torturile Inchiziţiei spaniole sau persecuţiile Mariei Tudor din Anglia, zugrăvite de John Foxe în *Cartea martirilor* (1563), aparţin aceluiaşi gen de nebunie monstruoasă ca şi ororile săvârşite de prinţul vampir din Valahia.2 [LUDI] [TORMENTA]

Asediul final al Constantinopolului a început pe 2 aprilie 1453, în lunea Paştelui, şi a durat opt săptămâni. Sultanul de 28 de ani, Mahomed II (1451 – 1481), chipeş şi rezervat, era dornic să atace, deoarece fusese frustrat înainte când nu i se acceptase planul de asediu al zidurilor. Încă necăsătorit, împăratul Constantin IX Paleologul (1484 – 1553), care îşi tot căuta o mireasă, l-a aşteptat fără să-şi facă iluzii. Pregătirile au fost minuţioase. Oraşele din Tracia şi de pe ţărmul Mării Negre au fost devastate ca să nu-i poată veni în ajutor împăratului. La Galliopoli s-a strâns o flotă de trireme şi barje de transport. S-a construit un castel în punctul cel mai îngust al Bosforului, la Rumeli

Hisar. A fost turnat un tun din bronz de 7, 9 metri, care arunca pietre de 609 kilograme de către inginerul ungur al sultanului, şi apoi adus de la Adrianopol de 60 de boi. În cetate, se strângeau arme şi bani pentru plata trupelor. În exteriorul zidurilor, se adânceau şanţurile, iar cel din dreptul porţii Blachemae a fost inundat. Au fost trimişi soli la Veneţia, Vatican, în Franţa şi Aragon. Unei companii de 700 de soldaţi, conduşi de căpitanul genovez Giustiniani Longo, i s-a încredinţat apărarea zidurilor de pământ. În ziua în care s-au văzut trupele turcilor, a zburat peste strâmtoare un stol de cocostârci. Porţile oraşului s-au închis. Un enorm lanţ de fier a fost întins la intrarea în Cornul de Aur. Cei 7.000 de apărători încercau să reziste unei armate de 80.000 de turci.

Mersul asediului i-a încurajat la început pe apărători, deşi turcii au tras în ţeapă prizonieri în faţa cetăţii ca să bage groaza în ei. Marele tun, trăgând la fiecare şapte minute, de la răsăritul soarelui până la apus, zi de zi, a reuşit să transforme în moloz părţi considerabile din zidul exterior. Dar breşele erau acoperite noaptea cu palisade de lemn. Pe 20 aprilie, o flotilă imperială de transport a încercat să intre în port. Aşa s-au descoperit operaţiunile de minare ale turcilor.

Dar apoi, sultanul a dat o lovitură de geniu, poruncind ca flota sa de galere să fie trasă pe uscat, în spatele Perei şi în Cornul de Aur. Oraşul şi-a pierdut portul. Din acel moment, apărătorii cetăţii nu mai aveau decât trei opţiuni: victoria, moartea sau convertirea la religia islamică. Pe 27 aprilie, s-a ţinut o slujbă ecumenică la Sf. Sofia, pentru greci şi italieni, ortodocşi sau catolici. „În acel moment, unirea se în făptuise în biserica din Constantinopol” 35.

Atacul decisiv s-a dat în jurul orei 1.30 în dimineaţa de marţi, 29 mai, în a 53-a zi de asediu. Întâi au atacat başbuzucii, apoi cei din Anatolia şi pe urmă ienicerii:

Ienicerii înaintau în marş forţat, nu se năpusteau ca nebunii… îşi păstrau rândurile în perfectă ordine, nesparte

de proiectilele inamicilor. Muzica marţială care îi mobiliza era atât de tare că sunetul ei se auzea, cu tot bubuitul tunurilor de pe malul celălalt al Bosforului. Însuşi Mahomed i-a condus până la şanţ şi s-a oprit acolo strigându-le încurajări… Val după val, aceşti soldaţi odihniţi, măreţi şi bine împlătoşaţi s-au repezit în sus la palisade, să zdrobească butoaiele cu pământ de deasupra lor, să taie bârnele care le susţineau, să-şi pună scările pe zid… fiecare val îşi croia drum fără să se teamă de următorul.36

Chiar înainte de revărsatul zorilor, Giustianini a primit o şarjă de tun drept în platoşă şi s-a retras, plin de sânge. Un ienicer cât un munte a fost ucis după ce se urcase pe palisadă; dar arătase că e posibil. O poartă mică, Keroporte, fusese lăsată deschisă de grecii care se retrăgeau, iar turcii au năvălit în cetate. Împăratul a descălecat de pe calul său arab, s-a aruncat în încăierare şi s-a făcut nevăzut.

Constantinopolul a fost devastat. Au urmat masacrul şi jaful de proporţii. Sf. Sofia a fost transformată în moschee:

Muezinul s-a urcat în turla înaltă şi a proclamat *ezan* sau invitaţia făcută publicului… Imamul predica; iar Mohamed II a oficiat *namaz*, aducând mulţumiri lui Alah în faţa marelui altar, unde misterele creştine fuseseră celebrate de curând, înaintea dispariţiei ultimului Caesar. De la Sf. Sofia, sultanul a purces spre măreţul palat, acum părăsit, al o sută de urmaşi ai marelui Constantin. O meditaţie melancolică asupra vicisitudinilor măreţiei umane i-a venit în minte şi a recitat un elegant distih dintr-o poezie persană. „Păianjenul şi-a ţesut pânza în Palatul Imperial şi bufniţa şi-a intonat cântecul de jale în turnurile lui Afrasiab”. 37

Imperiul Roman nu mai exista.

În decursul cuceririi Mediteranei de Est, turcii otomani şi-au impus treptat condiţiile comerciale în zonă,

controlând rutele ce legau Europa de Levant şi India. În practică, turcii erau toleranţi cu negustorii creştini, iar şovăiala Veneţiei de a ajuta Constantinopolul se poate explica doar prin comerţul profitabil pe care îl făceau deja în zona de influenţă a otomanilor. Dar contemporanii lor poate nu vedeau aşa lucrurile; iar ascensiunea otomanilor este de obicei asociată cu încercările conducătorilor creştini din Apus, mai ales din Portugalia, de a găsi un nou drum spre India. Cu siguranţă că portughezii nu erau agreaţi nici de veneţieni, nici de turci sau erau atraşi de gândul de a aduce sclavi din Africa şi de a lua în stăpânire insule frumoase.

Oricum ar fi fost, timp de patruzeci de ani, prinţul Henric al Portugaliei (1394 – 1460) a trimis expediţie după expediţie pe coasta vestică a Africii în urma călătorilor arabi. Corăbiile sale au găsit Porto Santo (1419), Madeira (1420), Canarele (1421), mai târziu cedate Castiliei, Azorele (1431), Cabo Blanco (1441) şi Capul Verde (1446). Soarta Canarelor, unde populaţia băştinaşă *guanche* a fost nimicită sub stăpânirea spaniolă, a dat frâu liber instinctelor colonizării europene de mai târziu. În 1437, a fost înfiinţat Institutul Colonial şi Naval de la Sagres, primul de acest fel. Până în 1471, portughezii se întăriseră destul ca să cucerească Tangerul de la mauri. În 1486, plecând pe mare dintr-o aşezare portugheză de pe Coasta de Aur, Bartolomeo Díaz a înconjurat Capul Bunei Speranţe, în 1497, Vasco da Gama a întreprins o călătorie pe mare de la Lisabona la Calicut (India), evitând astfel zona de influenţă otomană. [GONCALVEZ]

În Spania învecinată, în aceeaşi perioadă, a avut loc o vestită uniune politică. Cele două regate rivale, Castilia şi Aragonul, îşi temperaseră de mult duşmănia prin alianţe dinastice şi căsătorii. Căsătoria lui Ioan I de Trastâmara, regele Castiliei, cu Eleonora de Aragon a fost primul pas spre unirea celor două case regale în secolul următor. Unul

din fiii lor, Henric III (1390 – 1406), a domnit în Castilia, iar al doilea, Ferdinand I, a fost ales pe neaşteptate la Barcelona, în 1412, pentru tronul Aragonului. Căsătoria dintre nepoata lui Henric III, Isabela, Prinţesă de Castilia (1451 – 1504), „La Catolică”, şi nepotul lui Ferdinand I, Ferdinand, Prinţ de Aragon (1452 – 1516), „El Catolico”, încheiată în 1469 la Valladolid, nu era fără precedent; dar implicaţiile ei în viitor aveau să fie majore.

Atât mirele, cât şi mireasa erau moştenitorii unor familii cu multe probleme şi ai unor regate crâncen disputate. Erau veri şi ştiau foarte bine la ce să se aştepte dacă le permiteau marilor nobili să preia controlul. Isabela, inflexibilă şi pioasă, care fusese cerută în căsătorie de prinţi din Portugalia, Anglia şi Franţa toată copilăria ei scăpase de altar numai datorită morţii unui peţitor nedorit în drum spre cununie. Pretenţiile Isabelei asupra Castiliei au apărut doar după excluderea ilegală de la tron a nepoatei ei; iar accederea acesteia la domnie din 1474 a declanşat atât un război civil, cât şi internaţional, cu Franţa şi Portugalia. Ferdinand, abil şi profund credincios, i-a cerut mâna doar ca să iasă din situaţia sa nefericită. Îşi petrecuse copilăria fiind martor la o prelungită răscoală a catalanilor. A ridicat pretenţii la tronul Aragonului doar după excluderea vărului său bastard, Ferrante de Napoli şi otrăvirea fratelui său vitreg, Carol de Viana, prinţ de Navarra. Fratele Isabelei, Hernie IV (1454 – 1474), a fost descris ca „un om de nimic, abject şi anormal”. Tatăl lui Ferdinand, Ioan II (1458 – 1479), îşi otrăvise un fiu şi o fiică. Aşa că nu era de mirare că Ferdinand şi Isabela, „monarhii catolici”, îşi doreau o guvernare puternică şi liniştită.

GONCALVEZ

În 1441, Antam Goncalvez s-a îmbarcat pe mica sa corabie din Lisabona, s-a îndreptat spre sud de-a lungul coastei atlantice a Marocului, a trecut de Insulele Canare şi a înconjurat Capul Bojador. Deoarece vânturile

dominante băteau dinspre nord în acea parte a coastei africane, doar o corabie portugheză ca a lui reuşise cu şapte ani în urmă să treacă pe lângă acel cap îngrozitor şi să se întoarcă nevătămată în Europa.

Goncalvez pornise în căutarea unei încărcături de grăsime şi piei de morsă. Dar, acostând pe ţărmul lui Rio de Oro, i-a venit ideea să ia câţiva băştinaşi ca să-i ofere în dar domnului său, prinţul Henric. Aşa că, în seara următoare, un grup de zece marinari au intrat mai adânc în teritoriu. Întorcându-se în zori, cu mâna goală, printre dunele de nisip, au văzut un berber gol mergând în urma unei cămile, cu două suliţe în mâini. Omul s-a apărat cu vitejie, dar a fost în curând rănit, copleşit numeric şi capturat. A fost legat şi dus de acolo, împreună cu o femeie fără noroc, probabil o sclavă din partea locului, care apăruse şi ea prin zonă. Cei doi sunt primele victime consemnate ale europenilor în căutare de sclavi în sudul Saharei.1

La puţin timp după aceea, Goncalvez şi-a unit forţele cu o altă corabie, comandată de Nuno Tristao. Ambele echipaje au atacat noaptea o aşezare băştinaşă. Strigând „Portugalia" şi „Santiago", s-au năpustit asupra sătenilor adormiţi, omorând trei şi luând prizonieri zece.

Cu totul, s-au întors la Lisabona cu 12 băştinaşi. Isprăvile lor au fost consemnate de cronicarul Zu rara, iar prinţul Henric a trimis o solie la Roma pentru a obţine binecuvântarea papei pentru acest nou gen de cruciadă. Papa a acordat „iertarea tuturor păcatelor... celor implicaţi în respectivul război" 2.

Prinderea băştinaşilor şi negoţul de sclavi au avut loc din timpuri imemoriale pe continentul african, însă acesta a fost momentul în care au intrat europenii în acţiune, până atunci făcând negoţ cu sclavi doar africanii şi musulmanii. Acest lucru s-a întâmplat cu vreo 50 de ani înainte de primele contacte ale Europei cu cele două Americi, iar neguţătorii europeni s-au îmbogăţit din

această nouă resursă. În 1501, Spania a emis un decret prin care limita exportul peste Atlantic de fete creştine pentru bordelurile garnizoanelor. În 1515, Spania a trimis primul transport de sclavi negri din Africa în America şi a primit prima încărcătură de trestie-de-zahăr cultivată de sclavi.

La peste un secol după Goncalvez, negoţul cu sclavi peste Atlantic a intrat într-o nouă fază, când englezii au spart monopolul deţinut până atunci de Portugalia şi Spania. În octombrie 1562, John Hawkins a plecat din Plymouth spre coasta Guineei cu trei corăbii – *Salomon*, *Swallow* şi *Jonas*. Considerat de unii pirat, de alţii amiral, Hawkins a stabilit" Marele circuit", cu profituri întreite din mărfurile englezeşti vândute în Africa, din slavii africani vânduţi în Indii şi din produsele americane vândute în Anglia. În această primă călătorie, a luat-o pe o scurtătură ca să arunce în mare încărcătura umană a unei corăbii portugheze pline cu sclavi. În a doua călătorie, din 1564, a primit sprijin financiar de la însăşi regina Angliei, care l-a răsplătit făcându-l cavaler, cu o emblemă ce reprezenta un „un om pe jumătate maur, în lanţuri". În cea de-a treia călătorie, în 1567, a obţinut 470 de sclavi ca pradă, după ce îşi împrumutase membrii echipajului ca mercenari ai regilor din Sierra Leone şi Castros, care purtau un război împotriva duşmanilor lor, Zacina şi Zatecama.3 [USKOK] în acest fel, negustorii europeni au intrat într-un parteneriat profitabil de lungă durată cu furnizorii lor africani". Rădăcina răului", scrie un istoric, este „cererea de sclavi, de o parte, şi de cealaltă, interesele monopoliste ale şefilor de triburi africane de a obţine mărfuri europene, mai ales arme de foc". 4 înainte să se interzică negoţul cu sclavi, în secolul XIX, cam 15 milioane de africani fuseseră luaţi sclavi în emisfera occidentală. Dintre aceştia, doar 11 sau 12 milioane fuseseră debarcaţi în viaţă.5

Pentru un timp, uniunea Castiliei cu Aragonul a rămas doar personală. Cele două regate îşi păstraseră legile şi

guvernele proprii. Isabela nu avea de ales decât să atace nobilimea din Castilia, iar Ferdinand trebuia, vrând-nevrând, să colaboreze cu Cortés de Aragon. Chiar şi când a cerut să se închidă o fereastră de la sala de dezbateri, a trebuit să adauge „dacă *fueros* îngăduie”. Sentimentul unui ţel comun s-a realizat parţial când s-a introdus o monedă comună şi s-au înlăturat barierele comerciale, şi parţial prin aplicarea ideologiei ultracatolice. În 1476, Isabela a înfiinţat o instituţie sinistră, dar eficientă în aplicarea legii – *Santa Hermandad* sau Sfânta Frăţie. În 1483, atât Aragonului, cât şi Castiliei li s-a cerut să găzduiască prima instituţie a Spaniei unite, o versiune regală reorganizată a Sfintei Inchiziţii, avându-l în frunte pe confesorul reginei, dominicanul Thomas Torquemada (1420 – 1498). De atunci înainte, n-a mai existat practic nicio diferenţă între trădare şi erezie. Nonconformiştii, evreii şi disidenţii erau pedepsiţi cu asprime. Existenţa Emiratului de Granada nu mai putea fi tolerată. [DEVIATIO]

DEVIATIO

Nicio instituţie medievală nu şi-a atras un mai mare oprobriu ca Sfânta Inchiziţie. Din punctul de vedere al multor istorici moderni, ferocitatea cu care au fost vânaţi ereticii, evreii şi vrăjitoarele [HEXEN] este de neînţeles. Inchizitorii trebuie să fi fost bolnavi mintal. Dar, dacă ne gândim mai bine, fenomenul nu a fost exclusiv medieval. Aprecierea că un om e „normal” său” pervers” este întotdeauna subiectivă. Oamenii al căror comportament îi ameninţă pe alţii pot fi uşor declaraţi „nebuni” sau „periculoşi”. S-au făcut comparaţii între Inchiziţie şi opoziţia contemporană dintre instituţiile medicale şi Mişcarea pentru sănătate mintală.1 Se poate compara şi cu tratamentul disidenţilor de către regimul sovietic, care, în anii 1980, erau încă închişi în clinici psihiatrice, diagnosticaţi ca „schizofrenici” şi „îmblânziţi” prin

administrarea de produse medicamentoase cu forţa.2

Ultima cucerire a Granadei a început în 1481 şi s-a încheiat după zece ani. Ca bogăţie şi populaţie, aceasta era superioară tuturor provinciilor Spaniei, aşa cum era şi Constantinopolul întâiul din oraşele Orientului. Cele şaptezeci de oraşe fortificate, înconjurate de câmpii fertile, sperau să reziste la nesfârşit. Dar disensiunile dintre conducătorii mauri au favorizat forţele unite ale Spaniei. În timpul asediului cetăţii Granada, s-a construit din lemn un orăşel numit Santa Fé sau „Sfânta Credinţă" pentru a-i adăposti pe asediatori. Oraşul a capitulat pe 2 ianuarie 1492. Pentru creştinii entuziaşti, Constantinopolul fusese răzbunat.

Cucerirea Granadei a fost însoţită de o cumplită încălcare a bunei-credinţe. Promisiunile de toleranţă religioasă nu au fost ţinute. De câte ori regina Isabela ezita, se spune că Marele Inchizitor Torquemada îi întindea crucea, rostind următoarele cuvinte: „Iuda şi-a vândut stăpânul pe treizeci de arginţi. Cât aţi da pe crucea aceasta?" Evreii s-au confruntat atunci cu un decret care prevedea pentru ei convertirea sau surghiunul.38 în jur de 20.000 de familii sefarde au ales exilul – multe, în mod ironic, în Smirna sau Istanbul, de unde a trimis sultanul corăbii pentru ele.39 Numărul de *conversos*, dintre care mulţi rămăseseră în taină credincioşi iudaismului, s-a mărit foarte mult. Printr-un decret din 1502, musulmanilor li s-a dat aceeaşi alegere. Mulţi au migrat în Africa de Nord; restul au rămas să formeze o a doua pătură socială de convertiţi neconvinşi, numiţi *moriscos*. Doar în Aragon, Cortés l-a împiedicat pe rege să-i silească pe şerbii musulmani să-şi schimbe religia. Într-un climat de ură religioasă şi suspiciuni, inchizitorii abia mai făceau faţă. Rugurile acelor aşa-numite *autos-da-fé*, „acte de credinţă", ardeau peste tot în Spania. Spaniolii au ajuns obsedaţi de *limpeza de sangre*, „puritatea sângelui".

Ca o coincidenţă, la căderea Granadei din 1492 a

asistat şi un navigator genovez, care venise în tabăra de la Santa Fé să ceară protecţia monarhilor catolici. Cristofor Columb (cca. 1446 – 1506), cunoscut şi ca Cristóbal Colon, le dorise de mult sprijinul pentru planul său de a traversa Oceanul Atlantic în căutarea Asiei. Acolo, după căderea Granadei, au ajuns la o înţelegere. Pe 3 august, ca, Amiral al Oceanului", Columb a ridicat ancora din portul Palos, plecând cu trei corăbii foarte mici – *Santa Maria*, *Pinta* şi *Nina*. După două săptămâni, pe 12 (21) octombrie, un marinar a zărit pământul. Columb a acostat în zori, a sărutat pământul, l-a numit San Salvador şi l-a dăruit Castiliei şi Leonului. S-a întors la Paloş, prin Azore şi Lisabona, pe 15 martie 1493, convins că descoperise drumul spre „Indiile (de Est)" 40.

În acelaşi an, după repetate plângeri din partea Spaniei şi Portugaliei, papa Alexandru VI a acceptat să tragă o linie de demarcaţie între sferele lor de interese din străinătate. Toate ţinuturile descoperite în vestul liniei trasate la 100 de leghe de Azore urmau să aparţină Spaniei; tot ce era la est avea să fie al Portugaliei. Lumea era împărţită cu precizie în două doar prin voinţa papei. În 1494, prin Tratatul de la Tordesillas linia a fost mutată cu 250 de leghe mai spre vest. Evenimentul era cât se poate de medieval. Totuşi, nu s-ar fi putut petrece şi nici exploata dacă regatele iberice nu ar fi scăpat de grija Islamului. La urma urmei, Ferdinand şi Isabela au refuzat cu încăpăţânare să negocieze cu Cristofor Columb până ce nu a căzut Granada. [STATE]

STATE

În 1493, anul în care Columb s-a întors în Regatul Castiliei, pe harta Europei, din Portugalia până în Hanatul Astrahanului, erau cel puţin treizeci de state suverane. Cu cinci sute de ani mai târziu, în afară de Andorra şi Monaco, Uniunea de la Kalmar şi Federaţia elveţiană, a cărei independenţă era puţin mai mult decât *de facto*, nici un

singur stat dintre cele treizeci nu-şi păstrase suveranitatea. În 1993, din statele suverane de pe harta Europei, patru se formaseră în secolul XVI, patru în secolul XVII, două în al XVIII-lea, şapte în al XIX-lea, şi nu mai puţin de 36 în secolul XX. Mărirea şi decăderea statelor este unul dintre cele mai importante fenomene din Europa modernă (vezi anexa III).

La trei mii de mile spre est, la celălalt capăt al creştinătăţii, deplasarea frontierei între creştini şi musulmani a avut urmări dramatice. Până în 1452, aproape toată lumea ortodoxă fusese subjugată de turci. Ortodocşii de rit grecesc, cu excepţia micului Imperiu Bizantin şi teritoriile dependente de acesta, căzuseră sub stăpânire otomană. Ortodocşii de rit slavon, cu mici excepţii, fuseseră subjugaţi de tătari, polonezi, lituanieni sau unguri. Aşadar, când a cedat Constatinopolul, se părea că partea ortodoxă a Europei era sortită unei captivităţii de lungă durată, la fel ca aceea pe care o îndураseră ortodocşii din Asia şi Africa în secolul VII. Un singur loc, oraşul Moscova, urma să aibă altă soartă.

Moscova la jumătatea secolului XV, deşi oficial vasală a hanului tătar, se bucura totuşi de o anumită autonomie. Era condusă de Marele Cneaz Vasile II (1425 – 1462), care, pierzându-şi vederea, se bizuia în mare măsură pe fiul şi moştenitorul lui. Succesorul său, Ivan III (d. 1462 – 1505), a fost deja un politician cu experienţă când a urcat pe tron. Hoarda tătară, puternică pe vremuri, era acum slăbită, iar Moscova nu-i plătise tributul anual din 1452. Drept urmare, Ivan nutrea speranţa să scape pentru totdeauna de sub, jugul tătarilor". Evident, pentru a realiza acest lucru, trebuia să joace rolul de apărător îndârjit al creştinilor ortodocşi, împotriva musulmanilor de la sud şi catolicilor din Polonia-Lituania de la vest. Dacă reuşea să-i fie recunoscută suveranitatea, ar fi ajuns singurul prinţ ortodox independent de pe pământ.

În mod destul de ciudat, realizarea ambiţiilor lui Ivan

a fost mult înlesnită de planurile papei de la Roma. După dezastrul din 1453, papalitatea acceptase să-i fie tutore lui Zoe Paleoloaga (n. 1445), nepoata ultimului împărat bizantin. Zoe, fiica lui Toma, despotul Moreii, se născuse în Grecia, dar primise o educaţie aleasă de la tutorii ei din Roma. În 1469, era o femeie remarcabilă de 24 de ani, abia aşteptând să scape de sub tutelă. Papa Paul II, veneţian de origine, se gândea că poate să refacă unitatea Florenţei şi să încheie o alianţă cu Moscova împotriva turcilor. Aşa că, atunci când a auzit că Ivan III rămăsese văduv, i-a propus o soţie perfectă. Solii papei au venit la Moscova şi căsătoria a fost aranjată. Şi Zoe a călătorit cu ei prin portul baltic Reval. A fost primită din nou în biserica ortodoxă şi s-a căsătorit cu Ivan pe 12 noiembrie 1472. Prestigiul câştigat de Ivan prin căsătoria cu o prinţesă bizantină a fost imens. Până atunci, Moscova fusese cea mai periferică provincie a celei mai obidite ramuri a creştinismului. Prinţii ei aproape că nu contau. Dar acum atingeau mantia Caesarilor. Erau la doar un pas de a îmbrăca şi ei mantia imperială.

În 1477 – 1478, Ivan a condus o campanie împotriva marelui Novgorod, ale cărui cinci provincii depăşeau teritoriul deţinut de Moscova. Novgorodul recunoscuse recent dominaţia laică a Lituaniei şi autoritatea ecleziastică a mitropoliei de la Kiev. Ivan a văzut în asta un afront personal, aşa că armata sa a forţat în curând slab apăratul oraş să capituleze şi să i se supună. A doua lui „vizită” a fost făcută cu scopul de a înăbuşi revoltele şi urmată de execuţii şi deportări în masă. Pskov şi Vyatka au avut parte de acelaşi tratament. În vara lui 1480, Ahmad, hanul Hoardei de Aur, a întreprins a treia expediţie menită să oblige Moscova să plătească tribut. Contase pe ajutorul Poloniei şi Lituaniei, dar acesta n-a mai venit. Dar Ivan s-a ţinut tare, iar Ahmad s-a întors din Moscova cu mâinile goale. Dependenţa Moscovei faţă de hoardă se încheiase în sfârşit. Moscova era liberă. Pe atunci începuse Ivan să se autointituleze „ţar” şi „samodirjeţ” – termenii ruşi pentru

Caesar şi autocrator. Ca şi Carol cel Mare cu aproape 700 de ani în urmă, un prinţ pe jumătate barbar îşi construia o imagine nu numai de întemeietor al unui stat modern, ci şi de întruchipare a vechiului, mortului şi abia deplânsului imperiu al romanilor.

Sărbătoarea de Bobotează, 6 ianuarie 1493, Kremlin, Moscova. Sărbătorirea acestei zile sfinte avea loc în splendoarea capelei private a Marelui Duce, din *Blagovecenski Sobor*, Catedrala Buna Vestire. Era a douăsprezecea zi a Crăciunului, ultima din sezonul Naşterii Domnului, o amintire din vremea când la Hristos au venit cei Trei Magi. Voci sonore intonau rugăciunile ritului bizantin în slavonă, răsunând în toată catedrala zugrăvită cu fresce. Iconostasul din faţa sanctuarului interior era mult mai vechi decât biserica. Era pictat cu multe icoane realizate de cei mai mari artişti ai Moscovei medievale – Teofan Grecul, Andrei Rubliov, Prohor din Gorodeţ. Preoţi bărboşi în veşminte negre înconjurau altarul, în cadrul ceremoniilor preliminare de înveşmântare, tămâiere şi acoperire a darurilor.

Fiind Bobotează, liturghia Sfântului Vasile cel Mare îi luă locul celei obişnuite, a Sf. Ioan Gură de Aur.41 în versiune slavonă, era aproape la fel ca aceea folosită de ortodocşii din Balcani. Deşi oarecum cunoscută, nu era mai inteligibilă pentru enoriaşii ruşi stând răbdători în faţa altarului decât cea în latină pentru italieni sau spanioli. Slujba pentru public, *Synaxis* sau Adunarea, începea când intrau credincioşii în naos şi un diacon recita Litania păcii: „Pentru pacea din ceruri şi pentru izbăvirea sufletelor noastre, Domnului să ne rugăm. Pentru pacea întregii lumi…” Urmau imnuri de slavă, imnuri de sărbătoare, psalmi, învăţăturile apostolilor din Evanghelii, rugăciuni, alte litanii şi Imnul Heruvimilor închinat Sfintei Trinităţi. Citirea din Evanghelii începea, de regulă, cu Prefaţa luată din primele rânduri din Evanghelia lui Matei 2:

Preotul, înclinându-se când lua Cartea şi ieşind prin

sfintele uşi, precedat de clerici cu lumânări, se întoarce spre apus şi spune:

„Înţelepciune, fii de neclintit, să ascultăm Sfânta Evanghelie. Pacea fie cu voi toţi”. *Corul*: „Şi cu duhul Tău”.

Diaconul: „Învăţătura din Evanghelia după Sfântul Matei”.

Corul: „Slavă Ţie, Doamne!”

Preotul: „Să luăm aminte”.

Diaconul citeşte apoi învăţătura:

ГЛАВА В҃.	ГЛАВА 2.
Іисȣ́ же рожде́шȣсѧ въ виѳлее́мѣ іȣде́йстѣмъ во дни̑ ѵ҆́рѡда царѧ̀, сѐ, волсви̑ ѿ востѡ́къ пріидо́ша во іерⷭ҇лимъ, глаго́люще:	Когда же Іисусъ родился въ Виѳлеемѣ Іудейскомъ во дни царя Ирода, пришли въ Іерусалимъ волхвы * съ востока и говорятъ:
в҃. гдѣ̀ є҆́сть рожде́йсѧ црⷭ҇ь іȣде́йскій, ви́дѣхомъ бо ѕвѣздȣ̀ є҆гѡ̀ на востѡ́цѣ и҆ пріидо́хомъ поклони́тисѧ є҆мȣ̀.	2. гдѣ родившійся Царь Іудейскій? ибо мы видѣли звѣзду Его на востокѣ и пришли поклониться Ему.

(Acum, când Iisus s-a născut în Betleem din Iudeea, în timpul regelui Irod, vedeţi cum vin oameni înţelepţi de la Răsărit de Ierusalim şi spun:

Unde este acela care s-a născut să fie regele iudeilor? Căci am văzut steaua de la Răsărit şi am venit să i ne închinăm...) 42

A doua parte a slujbei, *Anaphora* sau oferirea darurilor, începea cu Marea Intrare, când preoţii şi diaconii intrau în naos cu lumânări, spunând rugăciuni şi cădelniţând. Urma recitarea Crezului, pregătirea pâinii şi a vinului, rugăciunea *Tatăl nostru* şi împărtăşania. În timpul împărtăşaniei, corul cânta: „Primiţi trupul lui Hristos, adăpaţi-vă din izvorul vieţii veşnice”. În tradiţia ortodoxă, preotul îl striga pe nume pe fiecare enoriaş. „Robul lui Dumnezeu Ivan, împărtăşeşte-te din trupul şi sângele sfânt al... Mântuitorului nostru Iisus Hristos, pentru iertarea păcatelor tale şi viaţă veşnică”. După ce aducea mulţumiri, preotul împărţea pâinea sfinţită, înălţa crucea s-o sărute oamenii, apoi intra din nou în altar şi uşile se închideau după el. Ultimele sale cuvinte „Doamne, lasă-l acum pe

slujitorul Tău să meargă în pace” – erau însoţite de imnuri ce se sfârşeau cu un condac în a şasea tonalitate:

Temelie neclintită a bisericii Te-ai arătat Revărsând asupra întregii omeniri o stăpânire blândă Pecetluită prin poruncile Tale.

Vasile, cel ce mai sfânt Te-ai dovedit.

Şi acum şi în vecii vecilor. Amin.

Departe, neştiut de locuitorii Moscovei, Amiralul Oceanului se lupta chiar atunci cu furtunile din toiul iernii în ultima etapă a călătoriei de întoarcere în Spania. Avea să acosteze la Palos după o săptămână.

În acel an, sărbătorile creştine de la Moscova au fost însoţite de emoţii deosebite. Călugării învăţaţi preziseseră de câtva timp că nimeni nu va mai trăi până la sfârşitul anului. Potrivit calculelor ortodocşilor, august 1492 – luna în care Columb pornise în călătoria pe ocean – marca sfârşitul celui de-al şaptelea mileniu de la Creaţie: şi fusese prezis aproape peste tot ca Sfârşitul Lumii. Într-adevăr, nu se luaseră niciun fel de măsuri pentru întocmirea calendarului bisericesc pentru anii următori. Deşi ortodocşii foloseau calendarul iulian al bisericii latine, aveau un sistem diferit de a calcula *anni mundi*, anii de la Creaţie. De asemenea, ca şi în Bizanţ, aveau obiceiul de a începe anul ecleziastic pe 1 septembrie. Aşadar, dată fiind credinţa lor că acele „şapte zile” ale creaţiei erau o metaforă pentru cele şapte milenii şi datând Creaţia în 5509 î.Hr., anul 1492 era socotit echivalentul a 7.000 AM şi cea mai probabilă dată a Judecăţii de Apoi. 31 august reprezenta data critică. Dacă nu se întâmpla atunci, începutul sfârşitului putea fi amânat până pe 31 decembrie, ultima zi a anului laic – şi mijlocul sezonului Naşterii Domnului. Când au trecut de Bobotează nevătămaţi, locuitorii Moscovei au suspinat uşuraţi.43

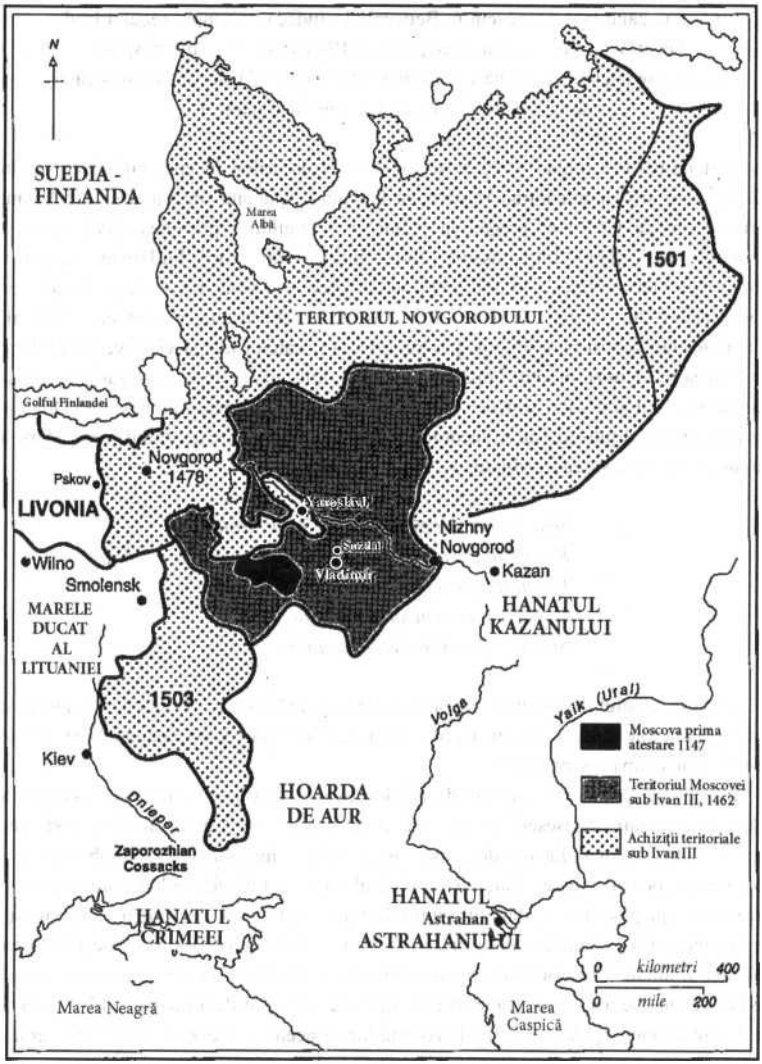

Harta 15. Expansiunea Moscovei

De fapt, Moscova era în faţa unui nou drum. Marele său Duce, Ivan III, nu se bazase pe Ziua Judecăţii. Era pe cale să-şi termine grandiosul plan de reconstrucţie a *Kremlinului* sau „cetatea fortificată" a capitalei sale. Prin mijloace simbolice şi ideologice, se pregătea să lanseze puternicul mit rusesc, care urma să însoţească aşa cum se

cuvine puterea politică crescândă a statului.

Majoritatea oraşelor Rusiei aveau Kremlinuri. Dar Kremlinul din Moscova, aşa cum fusese proiectat de Ivan III, a întrecut în splendoare tot ce existase vreodată. În ianuarie 1493, cetatea dintre zidurile înalte de cărămidă roşie, cu turnuri din loc în loc, fusese terminată cu câteva luni înainte. Acoperea un triunghi neregulat cu un perimetru de 2, 5 km, destul de mare ca să cuprindă jumătate din Londra. În mijlocul său era o piaţă vastă, în jurul căreia se înşiruiau patru catedrale şi reşedinţa Marelui Duce. Catedrala Buna Vestire era ca şi înainte, primind ultimele retuşuri doar cu trei ani mai târziu. Vecina sa, *Upenski Sobor*, Catedrala Dormition, sediul mitropoliei, era acum veche de treisprezece ani. Fusese construită de un arhitect bolognez, Aristotle Firavanti, a cărui misiune era să adapteze vechiul stil Vladimir cerinţelor moderne. A devenit un model răspândit de arhitectură bisericească moscovită. Interiorul său era vast, nu avea galerii, ci doar o cupolă mare şi compartimente cu bolţi. Frescele erau încă pictate în inimitabilele culori vii şi reprezentau figurile alungite ale lui Dionisie Grecul. Pe de altă parte, biserica Razpololojenie, a „Depunerii Veşmântului", era veche de şapte ani. *Arhangelski Sobor*, cu faţada în stil renascentist, era încă în stadiu de proiect. *Granovitaia Paiaţa* sau „Palatul Faţetelor", conceput de Marco Rulto şi Pietro Solano – şi numit aşa datorită pietrelor de pe faţadă, tăiate ca nişte diamante tocmai fusese ocupat de Ivan şi familia lui. S-a mutat acolo după ce stătuseră mai mulţi ani în casa ministrului său favorit. Această reşedinţă a înlocuit fostul palat de lemn în care locuiseră timp de secole predecesorii lui Ivan. Puţine capitale ale lumii creştine, în afară de Roma sau Constantinopol, se puteau mândri cu aşa o splendoare.

În Palatul Faţetelor, familia lui Ivan era zguduită de rivalitatea dintre două femei puternice – Zoe Paleoloaga, a doua lui soţie, şi Elena Stepanovna, nora sa. Zoe, nepoata

ultimului împărat bizantin, se căsătorise cu Ivan după moartea primei sale soţii, Maria de Tver. Principala ei preocupare era să apere interesele celor şapte copii ai ei, în frunte cu Vasile, care avea 13 ani. Elena era fiica lui Ştefan IV, domnul Moldovei, şi văduva primului fiu şi moştenitor al lui Ivan, Ivan cel Tânăr, care murise de curând. Grija ei era să-şi protejeze fiul de nouă ani, Dmitri. În 1493, Ivan nu se hotărâse încă pe cine să desemneze moştenitor al tronului: pe fiul său Vasile sau pe nepotul lui Dmitri. Avea să-i numească pe amândoi, pe rând. Tensiunile din Kremlin erau probabil foarte mari.44

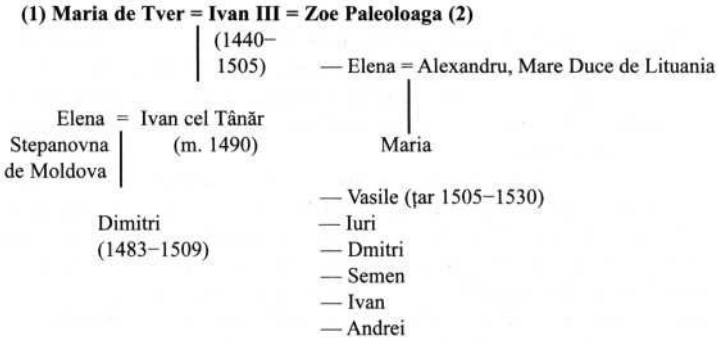

Ivan III este venerat în Rusia ca ţarul care a eliberat ţara de sub jugul hoardei tătare. Mai bine ar fi considerat un exponent al metodelor financiare, militare şi politice ale tătarilor, pe care le-a folosit ca să înlocuiască jugul tătar cu al Moscovei. În lupta cu Hoarda de Aur, de sub dominaţia căreia a scăpat pentru totdeauna după 1480, cel mai de nădejde aliat al său a fost hanul din Crimeea, care l-a ajutat să subjuge principatele creştine ca al lui într-un grad pe care nu-l atinseseră niciodată tătarii. Din punctul de vedere moscovit, care s-a generalizat mai târziu, „Ivan cel Mare” a reinstaurat hegemonia „rusă”. Din punctul de vedere al celor din Novgorod sau Pskov, a fost Anticristul, distrugătorul celor mai bune tradiţii ale Rusiei. Când şi-a scris testamentul, s-a descris pe sine, aşa cum făcuse şi tatăl său, ca fiind „Preapăcătosul rob al lui Dumnezeu” 45.

Ivan III se autointitulase ţar sau Caesar cu douăzeci de ani înainte. O făcuse într-un tratat cu Republica Pskov, probabil pentru a-şi arăta superioritatea faţă de prinţii locali, şi a repetat acest lucru în mai multe ocazii în anii 1480. Dar denumirea de ţar, deşi mai importantă decât cea de Mare Duce, nu era echivalentul titlului bizantin de basileu. Nu putea fi concepută ca o demnitate imperială fără alte însemne ale imperiului. Caesar, la urma urmelor, era un termen care fusese folosit să-i desemneze pe asociaţii la tron ai supremului Augustus.

În 1489, Ivan III s-a gândit la o altă propunere care i se făcuse. În decursul tratativelor sale cu Habsburgii, i se spusese că s-ar putea procura o coroană regească pentru el de la papă. Poziţia sa în Apus ar fi fost cu siguranţă întărită de un statut regal. Dar titlul de *rex* sau fora/ avea conotaţii care jigneau mândria moscovită. [KRAL] A-l accepta ar fi însemnat să repete presupusa trădare a Adevăratei Credinţe, pe care grecii o comiseseră la Florenţa. Aşa că Ivan a refuzat propunerea. „Strămoşii mei, a explicat el, erau prietenoşi cu împăraţii care i-au dat pe vremuri Roma papei". 46 Totuşi, a făcut un lucru: a împrumutat stema imperială a Habsburgilor. Din anii 1490, vulturul cu două capete a început să simbolizeze atât statul Moscova, cât şi puterea de la Viena, cum o făcuse înainte în Constantinopol. [AQUILA]

În afară de teama privitoare la sfârşitul lumii, biserica moscovită trecea printr-o perioadă de mari incertitudini. Se despărţise de patriarhul din Constantinopol (vezi pp. 446 – 447), însă nu-şi găsise încă rolul complet independent. Spre deosebire de mitropolia din Kiev, care îşi avea acum scaunul în Lituania, mitropolitul Moscovei era ales de episcopi şi conducea o organizaţie ecleziastică absolut independentă. Timp de patruzeci de ani, a fost imposibil să se acomodeze această stare a lucrurilor cu absenţa unui împărat şi, deci, cu tradiţia bizantină care

susţinea că biserica şi statul sunt indivizibile. Aşa cum nu putea să fie un împărat fără adevărata credinţă, tot aşa nu putea exista adevărata credinţă fără un împărat. Unii renunţaseră la speranţa de a recuceri Constantinopolul pentru un împărat ortodox – aşa-numita „mare idee”. Alţii sperau că se putea face un aranjament cu împăraţii germani catolici. Dar nu s-a putut. Singura soluţie rămasă era ca Moscova să procedeze ca Serbia şi Bulgaria în trecut – să-şi găsească propriul împărat.

Totuşi, problema care se cerea imediat rezolvată era să facă un nou canon pascal, pe baza calculelor privitoare la Paşte pentru al optulea mileniu. Aceasta era sarcina asupra căreia s-a concentrat mitropolitul Zosima în toamna anului 1492. „Aşteptăm Venirea lui Hristos, a scris el în Prefaţă, dar nu putem stabili ora sosirii sale”. Apoi a adăugat un scurt rezumat istoric. „Constantin a întemeiat «Noua Romă», iar Sf. Vladimir i-a creştinat pe ruşi. Acum Ivan urma să fie «noul împărat Constantin al noului Constantinopol» – Moscova”.47 Aceasta era prima menţiune a descendenţei ce avea să fie atribuită Moscovei.

Tot în 1492 şi tot pentru prima oară, „noul Constantinopol – „Moscova” a fost denumită „A Treia Romă”. În acel an, arhiepiscopul Ghenadie al Novgorodului se pare că a primit o traducere a legendei romane cu inorogul alb, însoţită de o prefaţă în care se spunea cum fusese găsit manuscrisul la Roma. Oamenii de ştiinţă nu sunt de acord cu vârsta textului, părţi din care au fost incluse mai târziu. Dar este relevant că Prefaţa conţine o referire clară la Moscova ca fiind „A Treia Romă”. Autorul acesteia este, după unii, un cunoscut traducător care lucra la Apocalipsa lui Ezra. Această operă făcea parte din planul arhiepiscopului Ghenadie de a înzestra biserica moscovită cu o versiune completă a Bibliei, echivalentă cu traducerea latinească a Cărţii Sfinte.48

Odată subjugate principatele ruse, ambiţiile imperiale ale Moscovei se îndreptau fără îndoială împotriva Marelui

Ducat al Lituaniei – vecinul de la vest al Moscovei. Lituania beneficiase de pe urma invaziilor mongole, folosindu-şi baza de la periferia nordică ca să-şi anexeze fragmente din Rusia Kieveană, aşa cum făcuse şi Moscova. La sfârşitul secolului XV, Lituania, ca şi Moscova, stăpânea un teritoriu vast – mai ales bazinul Niprului – care se întindea de pe ţărmurile Balticii până la Marea Neagră.

Spre deosebire de Moscova, Lituania era deschisă influenţelor vestice. Pentru mai bine de un secol, Marele Ducat a înflorit în uniunea cu Polonia (vezi pp. 429 – 430). Până în anii 1490, curtea lituaniană de la Wilno şi elita catolică de la cârma ţării erau în mare măsură polonizate, atât ca limbă, cât şi cultură politică. Dinastia lituaniană nu era numai în posesia Poloniei şi Lituaniei, dar şi a Boemiei şi Ungariei. Spre deosebire de Moscova, Lituania permitea mai multă diversitate religioasă. Biserica latină oficială nu împiedica predominanţa creştinismului ortodox sau influxul constant de evrei cu o religie diferită. Spre deosebire de Moscova, biserica ortodoxă a Lituaniei nu rupsese legăturile cu Constantinopolul şi rămăsese loială vechiului Bizanţ. Mitropolia Kievului avea toate motivele să reziste politicii separatiste a Moscovei, care voia să divizeze ortodoxia slavă şi se îndrepta inexorabil spre formarea unei biserici ortodoxe ruse independente.

În ianuarie 1493, relaţiile Moscovei cu Lituania urmau să ia alt curs. Cu şase luni înainte, murise Cazimir Jagiełło, regele Poloniei şi Mare Duce de Lituania, împărţindu-şi teritoriul între cel de-al doilea şi cel de-al treilea dintre fiii lui. Regatul polonez l-a primit Jan Olbracht, Lituania i-a revenit lui Alexandru, încă necăsătorit. (Fiul cel mare era deja rege al Boemiei şi Ungariei.) Ivan III a întrezărit o mare oportunitate. Pe de o parte, pregătea o solie pe care s-o trimită la Wilno să poarte negocieri în privinţa unei căsătorii politice între Marele Duce Alexandru şi fiica lui, Elena. Pe de altă parte, punea condiţii menite să submineze actualul *modus vivendi* al celor două state.

Pentru prima oară în istoria Moscovei i-a dat ambasadorului său instrucţiuni să ceară recunoaşterea titlului, necunoscut până atunci, de *gosudar vseia Ruşi* – „stăpân al întregii Rusii” 49. Era clasica lovitură politică dublă – cu o latură aparent prietenoasă, iar cealaltă potenţial ostilă. Ivan atrăgea intenţionat Lituania într-un angajament care punea sub semnul întrebării viitorul tuturor slavilor estici.

Ca să se facă bine înţeles, Ivan a pus în scenă o demonstraţie spectaculoasă. Cu oarecare timp înainte de Crăciun, arestase doi angajaţi lituanieni de la Kremlinul din Moscova. I-a acuzat că plănuiau să-l otrăvească. Învinuirile aduse lui Jan Lukhomski şi lui Maciej Polonezul nu păreau credibile; dar nu conta prea mult că erau vinovaţi sau nu. Au fost ţinuţi într-o cuşcă pe râul îngheţat Moscova ca să-i vadă toată lumea, iar în ajunul plecării trimisului lui Ivan în Lituania, au fost arşi de vii în acea cuşcă.50 Deoarece gheaţa se topea de la căldura emanată de foc şi cuşca grea de fier se scufunda în apă, ducându-i pe nefericiţii carbonizaţi în adâncuri, nu era greu să-ţi închipui că viitorul politic al Lituaniei era pecetluit.

Titlul de „Stăpân al întregii Rusii” nu avea prea multă bază nici în istorie, nici în situaţia actuală. Intra în aceeaşi categorie cu pretenţiile regilor Angliei asupra Franţei. În anii 1490, la două secole şi jumătate după ce fusese distrusă orice urmă a Rusiei Kievene, avea aceeaşi credibilitate ca şi cea pe care ar fi avut-o Franţa, dacă, în urma luptei sale cu Imperiul German, regele acesteia s-ar fi proclamat „stăpân al tuturor francilor”. În acel timp, această titulatură intra în conflict cu identitatea separată pe care „rutenii” din Lituania o dobândiseră de la „ruşii” din Moscova. Într-adevăr, părea destul de greu de conceput ca lituanienii să o accepte ca pe un preţ mic de plătit pentru liniştea lui Ivan. N-aveau de unde să ştie, dar făceau o mare concesie ideologică ambiţiilor Moscovei, care nu se vor stinge nici după 500 de ani.

Aşadar, până în 1493, toate elementele ideologiei unei „A Treia Rome” existau deja. Era o ramură autonomă a bisericii ortodoxe care căuta un împărat; avea acum un prinţ înrudit cu ultimul împărat bizantin care se declarase deja ţar; şi avea pretenţia să stăpânească întreaga Rusie. Tot ce lipsea era un ideolog destul de ingenios ca să îmbine toate aceste elemente într-un fel de teorie mistică, atât de necesară unui stat din ce în ce mai autocratic. Un asemenea om era la îndemână.

Filoftei din Pskov (cca. 1450 – 1525) era un călugăr învăţat de la mănăstirea Eleazar din Pskov. Cunoştea bine profeţiile biblice ale lui Ezra şi Danul, precedentele istorice din Serbia şi al doilea Imperiu Bulgar, Apocalipsa lui Pseudo-Methodius şi Cronica lui Manasses, precum şi legenda inorogului alb. Dar nu era singurul care ştia toate acestea, însă singurul dispus să folosească aceste cunoştinţe în beneficiul prinţilor Moscovei. Pskovul, ca şi Novgorodul, trăia cu teama de Moscova, în faţa căreia tremura. Majoritatea călugărilor erau antimoscoviţi convinşi. Când făceau referire în cronica lor la visul lui Nabucodonosor sau la cele patru fiare din viziunea lui Danul, reuşeau să pună semnul de egalitate între Nabucodonosor şi Moscova. Nu se ştie din ce motiv Filoftei era gata să răstălmăcească trecutul în avantajul Moscovei. În 1493, abia trecut de 40 de ani, nu avea nicio funcţie importantă în mănăstirea pe care avea s-o conducă mai târziu ca *egumen* sau stareţ; şi încă nu scrisese Epistolele care urmau să-l facă celebru. Dar agitaţia bisericii, care avea să-i influenţeze vederile, începuse deja. La timpul potrivit, avea să fie propovăduitorul supunerii totale a tuturor creştinilor faţă de ţar şi al opoziţiei înverşunate faţă de biserica latină. În Epistola sa către urmaşul lui Ivan, îl îndeamnă pe noul ţar să fie un domnitor drept, pentru că lumea intra acum în ultima etapă a istoriei:

Şi acum îţi spun ţie, cucernicule ţar, să ai grijă şi să iei aminte: toate imperiile creştinătăţii se unesc în tine. Căci

două Rome au căzut, dar a treia există; şi nu va mai fi a patra. Imperiul tău creştin, potrivit marelui teolog, nu va pieri. Şi, pentru biserică, cuvântul binecuvântatului David se va împlini: „ea este locul meu de odihnă veşnică” …51

Mai târziu, în Epistola către Munnexin, Filoftei avea să tune şi să fulgere împotriva astrologilor şi catolicilor:

Şi acum, Sfânta Biserică Apostolică din Răsărit singură străluceşte mai tare ca soarele din Univers; şi doar marele ţar ortodox al Romei, precum Noe salvat de potop pe arca lui, conduce biserica…52

Iată acum, la douăzeci de ani după moartea lui Ivan III, dar categoric inspirată din politicile sale, formularea definitivă a unei ideologii a bisericii şi statului, care nu îngăduie niciun compromis.

Tradiţia rusă de mai târziu avea să susţină că Moscova pur şi simplu moştenise mantia bizantină. În realitate, deşi formele bizantine s-au păstrat, fondul etosului bizantin s-a pierdut. Ideologii moscoviţi manifestau prea puţin interes pentru idealurile ecumenice universale ale creştinătăţii din Imperiul Roman de Răsărit. Cel mai distins istoric care s-a ocupat de aceste probleme a descris ideologia unei „A Treia Rome” ca pe un „expedient de prost gust”. „Universalismul creştin al Bizanţului a fost transformat şi deformat în cadrul mai îngust al naţionalismului moscovit”. 53

Teologia moscovită a fost perturbată în ultimii ani de viaţă ai lui Ivan III de două controverse înrudite care aveau să fie rezolvate în favoarea celor mai intransigente elemente. Una din ele se axa pe vederile unei secte sau tendinţe cunoscute sub numele de „iudaizanţi” sau *jidovstuvuşcie*. Cealaltă avea în centru presupusul scandal iscat de mănăstirile creştine care se îmbogăţeau din pământurile deţinute. Iosif, stareţ de Volokhamsk, a organizat ambele mişcări: atât pe cea „antiiudaizanţi”, cât şi pe cea împotriva „deţinătorilor de pământuri”.

Deţinerea de pământuri era parte integrantă a puterii

bisericii moscovite. Dar i s-a opus un grup călugări puritani conduşi de „Bătrânii de dincolo de Volga”, care îndrăgeau viaţa monahală ortodoxă din trecut, tradiţia ascetică. Se pare că Ivan III pregătea un plan prin care să secularizeze averile mănăstirilor, dar a fost convins să renunţe. Dar situaţia s-a agravat după moartea lui, când fostul său favorit, Patrikeev, acum călugăr, a publicat o nouă ediţie a *Nomocanon*, legea canonică ortodoxă. Unul din adepţii lui Patrikeev, Maxim Grecul, care a oferit o interpretare „neposesorială” proprietăţii funciare a bisericii, a avut noroc să scape cu viaţă.

Iudaizanţii au stârnit pasiuni şi mai mari. Apăruseră în anii 1470 la Novgorod, unde se spune că formau o facţiune antimoscovită. Se presupune că vederile lor erau inspirate de evreii din Polonia şi Lituania, iar membrii sectei erau adepţi clandestini ai iudaismului. Activităţilor lor nu păreau să-l îngrijoreze pe ţar, care desemnase un suspect din Novgorod ca preot principal al Catedralei Uspenski; şi probabil s-au bucurat de sprijinul Elenei Stepanovna. Deşi s-a convocat un conciliu în 1490 să examineze acuzaţiile de antitrinitarism şi iconoclastic, membrii sectei au continuat să se învârtă în cele mai înalte cercuri. Dar stareţul Iosif n-a renunţat. În 1497, în al său *Prosvetitel* sau „Tălmăcitor”, l-a făcut pe însuşi mitropolitul Zosima şeful „iudaizanţilor şi sodomiţilor”, „un lup feroce şi ticălos” 54. Stareţul Iosif şi aliatul său, arhiepiscopul Ghenadie, erau amândoi admiratori ai Inchiziţiei spaniole, iar zelul le-a fost răsplătit până la urmă printr-un grandios *auto-da-fé*. Au reuşit să-şi convingă compatrioţii să creadă în ceea ce se va dovedi a fi o temă recurentă în istoria Rusiei – că răul venea din Apus. Pe atunci, Apusul însemna în primul rând Novgorod, Polonia şi Lituania.

Şi politica externă a lui Ivan III urma aceeaşi direcţie.55 Diplomaţia de pe atunci mergea foarte încet. Solilor Moscovei le trebuiau între şase luni şi patru ani să se întoarcă şi să raporteze rezultatele obţinute în ţările

străine; şi ambasadorii găseau adesea la sosire o situaţie ce nu mai corespundea cu instrucţiunile primite. Dar şi aşa, până în anii 1490, Moscovei i-a devenit clar că încercuirea Lituaniei era prioritatea sa. Tatăl lui Ivan păstrase pacea cu Lituania zeci de ani; iar la moartea sa, le-a cerut lui Ivan şi mamei lui să aibă grijă de „fratele meu, rege al Poloniei şi Mare Duce al Lituaniei, Cazimir” 56. Toate acestea s-au schimbat.

Prin 1493, Ivan III ajungea la sfârşitul a douăzeci de ani de activitate diplomatică intensă. Tendinţa era acum să-i încercuiască pe Iagelloni. Prin tratatul încheiat cu Ştefan IV, domn al Moldovei, şi pecetluit prin căsătoria fiului său, a încercat în zadar să împiedice Moldova să se prosterneze la picioarele regelui polonez. Planul său de a încheia o alianţă împotriva Jagiełłonilor cu Ungaria nu a reuşit din cauza morţii subite a lui Matei Corvin şi a alegerii ulterioare a lui Wladistav Jagiełło rege al Ungariei. A luat legătura chiar şi cu ducii independenţi ai Mazoviei. Începând cu 1486, Ivan III a trimis de mai multe ori solii la Habsburgi, care credeau că Moscova era o feudă a Lituaniei. În 1491, un mesager din Austria, Jörg von Thum, i-a prezentat planuri pentru o mare coaliţie împotriva Poloniei, alcătuită din imperiu, cavalerii teutoni, Moldova şi tătari. În ianuarie 1493, trimisul lui Ivan, Iuri Trakhaniot, s-a dus după Maximilian până la Colmar, doar ca să afle că împăratul făcuse deja pace cu Jagiełłonii şi nu mai era interesat de cruciadă. Relaţiile lui Ivan III cu Crimeea aveau o pronunţată componentă antilituaniană. O folosea în special ca aliată împotriva Hoardei de Aur; iar, în iunie 1491, a trimis trei armate ca să distrugă tabăra pe care Hoarda de Aur şi-o stabilise la gurile Niprului. În acelaşi timp, nu putea să nu observe că tătarii, când erau îmbunaţi de Moscova, îşi cheltuiau mare parte din energie făcând incursiuni în Polonia şi Lituania.

În iarna anului 1493, Moscova era angajată în lupte de graniţă cu Lituania. Mai mulţi prinţişori de la frontieră

trecuseră de partea cealaltă a baricadei. Prinţul din Riazan se pregătea să reziste unei expediţii de pedeapsă organizată de voievodul din Smolensk. Armata moscovită, care avea ordine să cucerească oraşul Viazma de pe cursul superior al Niprului, a plecat din zonă la câteva zile după misiunea de pace trimisă de Moscova la Wilno. Dar nimeni nu ştia dacă pacea era pentru Ivan mai importantă decât războiul sau viceversa.

În această epocă a descoperirilor, Moscova, deşi aflată atât de departe, nu era complet izolată. Fiecare din soliile Moscovei se întorcea cu ingineri, arhitecţi şi tunari străini; şi negustorii germani şi polonezi veneau în fiecare an să cumpere cantităţi mari de blănuri. E adevărat că nu existau legături cu Tudorii din Anglia sau cu regii de Valois din Franţa şi nici cu Spania Isabelei şi a lui Ferdinand. Comerţul cu Ţările de Jos din zona Balticii se oprea în Livonia, iar uita din jurul Capului Nord nu fusese încă deschisă. Dar şi aşa, Moscova avea linii de comunicare bine stabilite cu restul Europei. În nord, „uita germană" ducea prin Novgorod la Reval sau Riga şi de colo, pe mare până la Lübeck. Pe uscat, drumurile din păduri se întindeau către vest spre frontieră, înainte de Smolensk, iar de acolo spre Wilno şi Varşovia. Ivan III a introdus pentru prima oară un sistem de forturi şi posturi unde se schimbau caii, a căror întreţinere o poruncise în testament.57 Spre sud, transportul se desfăşura rapid pe râuri către Caspica sau Marea Neagră şi apoi pe mare, până în toate punctele Mediteranei. În ciuda înaintării otomane, Moscova tot mai avea legături cu vechea lume bizantină – şi anume cu popoarele din Balcani şi Grecia, mai ales cu mănăstirea Athos, iar prin Grecia cu Italia.

În orice caz, Moscova îşi făcea propriile descoperiri. În 1466 – 1472, un negustor din Tver, Afanasii Nikitin (mort în 1472), a făcut o călătorie de şase ani în Persia şi India.

A plecat prin Baku şi Ormuz şi s-a întors prin

Trebizonda şi Caffa. Peripeţiile lui au fost aşternute pe hârtie într-una dintre primele cărţii de călătorie, *Khozenie za tri moria* (O călătorie dincolo de cele trei mări). Trei ani mai târziu, expediţia militară a lui Saltyk şi Kurbskii a trecut Uralii şi a ajuns la izvoarele lui Irtiş şi Obi (o ispravă asemănătoare cu a lui Lewis şi Clark în America, după 300 de ani). În 1491, doi prospectori unguri au pătruns până la afluenţii arctici ai fluviului Peciora, unde au găsit cupru şi argint. Descoperirea explică probabil sosirea la Moscova a unui prospector austriac, pe nume Snups, care aducea scrisori de la împăratul Maximilian, prin care acesta cerea permisiunea de a explora fluviul Obi. Întrucât lui Ivan nu-i mai convenea legătura cu Habsburgii, Snups a fost refuzat.

Cât despre Amiralul Oceanului, veştile despre călătoriile sale le-a adus Maxim Grecul la Moscova cu un sfert de secol întârziere. Maxim Grecul (Mihail Trivolis, 1470 – 1560) aparţinea lumii bizantine pe moarte, ale cărei părţi încă mai formau o regiune culturală unică. S-a născut la Arta, în Epir, de unde familia lui s-a mutat în Corfu, insulă aflată sub stăpânire veneţiană. În 1493 a plecat la Florenţa, unde a studiat cu platonicienii şi a ascultat cu admiraţie predicile lui Savonarola. După ce a mai făcut alte studii la Veneţia şi Mirandola, unde s-a specializat în exegeza textelor greceşti, a intrat în ordinul dominican, chiar la mănăstirea lui Savonarola, San Marco. Mai târziu, fiind acum călugărul Maximos, a lucrat ca traducător zece ani la mănăstirea Vatopedi de la Muntele Athos, într-un mediu panortodox şi greco-slav în care tradiţia schismatică între ortodocşi şi catolici nu se aplică. A fost chemat la Moscova să se ocupe de colecţia ţarului de manuscrise greceşti şi bizantine, pe care învăţaţii moscoviţi nu erau pregătiţi să le descifreze. A dat curând de necaz, facţiunea radicală din biserica moscovită acuzându-l de vrăjitorie, spionaj şi respect pentru patriarhul Constantinopolului. Dar a supravieţuit unei detenţii lungi, l-a întâlnit pe Ivan IV în persoană şi s-a bucurat de protecţia lui. A fost „unul

dintre ultimii de felul său”.58

În lucrările lui Maxim, apărute în anii 1550, se pomeneşte de „o insulă mare pe nume Cuba”.59 Fără îndoială că el ştia foarte bine pe atunci de călătoriile lui Columb în Caraibe. Însă cronologia este foarte importantă în viaţa şi opera sa. Întrucât Maxim a fost închis treizeci de ani într-o temniţă moscovită, putem presupune că aflase de aceste descoperiri când fusese la Moscova pentru prima dată, în 1518, la douăzeci şi cinci de ani după prima călătorie a lui Columb.

Una dintre minunatele coincidenţe ale istoriei este că atât „Rusia” modernă, cât şi „America” modernă şi-au luat zborul în acelaşi an, 1493. Europenii au aflat de „Lumea nouă” în acelaşi moment în care au aflat şi moscoviţii că „Lumea lor veche” nu se va sfârşi încă.

RENATIO

Renaşterea şi Reforma, cca. 1450 – 1670

Există un puternic sentiment al irealităţii în privinţa Renaşterii. Modul de gândire despre care se presupune că deosebeşte civilizaţia europeană atât de creştinătatea medievală, cât şi de alte civilizaţii noneuropene precum islamul, nu a avut un început sau un sfârşit clar. Vreme îndelungată a rămas domeniul exclusiv al unei mici elite intelectuale şi a fost nevoită să intre în competiţie cu ideologii rivale, vechi şi noi. Aşa numita „Epocă a Renaşterii şi a Reformei” care, în mod convenţional, începe în jurul anului 1450, poate fi descrisă doar ca interes al unei minorităţi. Existau importante sectoare ale societăţii europene şi mari teritorii europene în care Renaşterea nu a avut absolut nicio influenţă. A reuşit cumva să devină cea mai remarcabilă trăsătură a epocii, cu toate acestea stând departe de principalele aspecte ale vieţii de zi cu zi, ale vieţii politice, sociale şi culturale. A fost atipică şi nereprezentativă şi cu toate acestea extrem de semnificativă. Precum minunatele picturi ale lui Sandro Botticelli, care sunt printre cele mai puternice manifestări

ale perioadei, fie că vorbim despre splendida Primavera (1478) sau diafana *Venus ieşind din valuri* (cca. 1485), curentul părea să nu fie ancorat la pământ. Plutea deasupra suprafeţei lumii din care se ridicase, o abstracţiune imaterială, un nou spirit energizant.

Puşi în faţa acestei probleme, mulţi istorici ai perioadei şi-au abandonat temerile iniţiale. Nu mai este la modă să se scrie atât de mult despre acele interese minoritare. Gândirea umanistă, teologia reformei, descoperirile ştiinţifice şi explorarea dincolo de mări au trebuit să cedeze locul studiilor despre condiţiile materiale, despre continuităţile medievale şi despre credinţele populare (sau lipsa acestora) spre deosebire de înalta cultură. Specialiştilor le place în ziua de azi să pună reflectorul pe magie, vagabondaj, boli sau chiar pe decimarea populaţiilor coloniale. Acest demers ar putea să fie o măsură corectoare necesară; dar este la fel de ciudat să îi uităm pe Leonardo sau pe Luther pe cât de ciudat a fost să îi ignorăm pe Nostradamus sau pe Morarul din Friuli. Nimeni dintre cei care doresc să afle de ce Europa a fost atât de diferită la mijlocul secolului XVII de ceea ce fusese în secolul XV nu poate să ignore subiectele tradiţionale.

Chiar şi aşa, cititorului lipsit de precauţie trebuie să i se reamintească anumite aspecte. Lumea Renaşterii şi a Reformei a fost şi o lume a divinaţiei, astrologiei, miracolelor, a invocării spiritelor, vrăjitoriei, necromanţiei, a leacurilor băbeşti, fantomelor, semnelor prevestitoare de rău şi a zânelor. Magia continua să fie în competiţie şi să interacţioneze cu religia şi cu ştiinţa. Într-adevăr, dominaţia magiei printre oamenii de rând şi-a continuat influenţa şi într-o lungă perioadă de coabitare cu noile idei, perioadă întinsă pe mai bine de două secole.1 Una dintre implicaţii este că această „Perioadă Modernă Timpurie”.

se poate să nu fi fost chiar atât de modernă. În ciuda noilor seminţe semănate, este foarte posibil să fi avut mai

multe în comun cu perioada medievală precedentă decât cu Iluminismul care avea să îi urmeze.

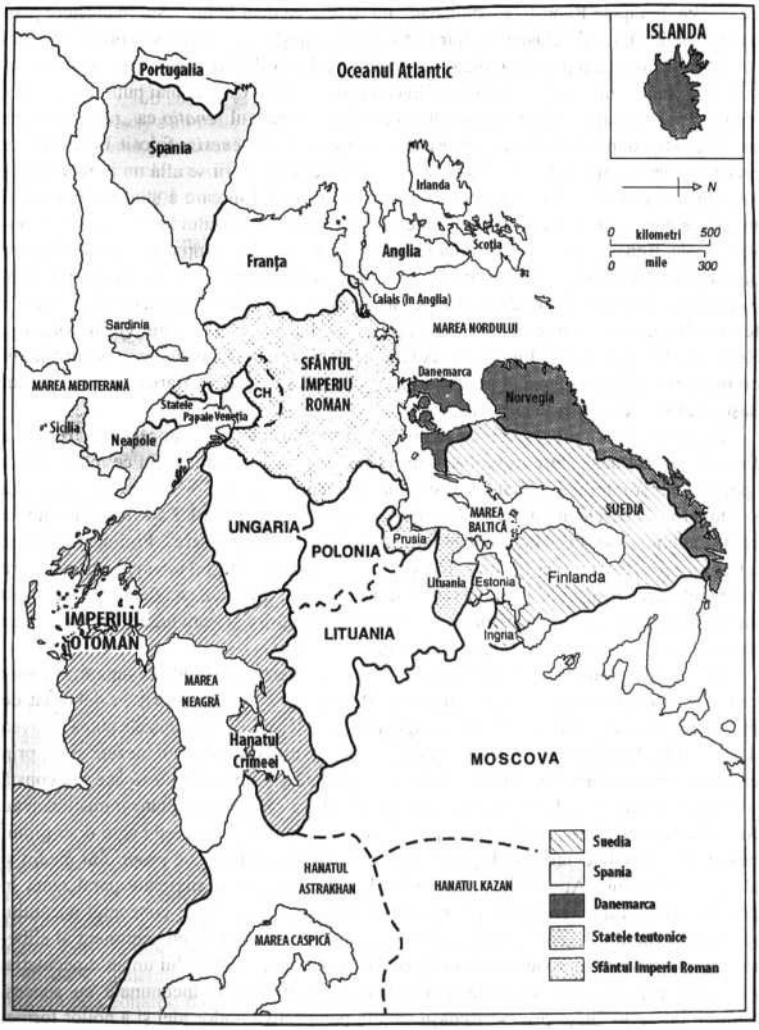

Harta 16. Europa, 1519

Renaşterea, prin urmare, nu poate fi definită cu uşurinţă. Este mai simplu să o defineşti negativ, spunând ceea ce nu a fost. „De când Renaşterea s-a inventat pe sine acum aproape şase sute de ani”, se plângea un istoric american, „nu a existat un consens despre ce este ea de

fapt”. 2 Renaşterea, bunăoară, nu se referea doar la interesul în creştere pentru arta şi învăţăturile clasicilor, întrucât această redeşteptare căpătase contur încă din secolul XII. Şi nu a reprezentat nicio respingere totală a valorilor medievale sau o întoarcere bruscă la viziunea despre lume a Greciei sau a Romei. Cu atât mai puţin nu a reprezentat o abandonare conştientă a credinţei creştine. Termenul *renatio* ca „renaştere” era un calc latin după un termen grecesc din teologie, *palingenesis*, folosit în sensul de „renaştere spirituală” sau „înviere din morţi”. Esenţa Renaşterii se află nu în redescoperirea bruscă a civilizaţiei clasice ci mai degrabă în modul în care a ştiut să folosească modelele clasice pentru a testa autoritatea fundamentală a gustului şi înţelepciunii convenţionale. Renaşterea nu poate fi înţeleasă fără a face referire la proasta reputaţie la care ajunsese Biserica medievală, principala sursă de autoritate anterioară. În această privinţă, Renaşterea se înscrie în aceeaşi mişcare care a avut ca rezultat reformele religioase. Pe termen lung, ea a reprezentat prima etapă în evoluţia care a condus via Reformă şi Revoluţie Ştiinţifică spre Iluminism. A reprezentat o forţă spirituală care a spart tiparul civilizaţiei medievale, punând în mişcare lungul proces de dezintegrare care a dat treptat naştere „Europei moderne”. [BALLETTO]

În cadrul acestui proces, religia creştină nu a fost abandonată. Dar puterea Bisericii a fost treptat restrânsă sferei religioase: influenţa religiei a fost din ce în ce mai limitată spaţiului conştiinţei individuale. Ca rezultat, speculaţiile teologilor, oamenilor de ştiinţă şi filosofilor, operele artiştilor şi ale scriitorilor şi politicile prinţilor au fost eliberate de controlul unei Biserici cu puteri de monopol şi cu pretenţii „totalitare”. Principala calitate a Renaşterii a fost definită ca fiind „independenţa gândirii”. Idealul uman al perioadei era individul care, însuşindu-şi

toate ramurile artei şi ale gândirii, nu depindea de nicio autoritate externă pentru a-şi forma cunoştinţele, gusturile şi convingerile. O astfel de persoană era / *uomo universale*, „omul complet”.3

Principalul produs al noii gândiri se afla în convingerea crescândă că umanitatea este capabilă să domine lumea în care trăieşte. Marile figuri ale Renaşterii au debordat de încredere de sine. Erau de părere că ingeniozitatea lăsată de Dumnezeu putea şi avea datoria să fie folosită la descâlcirea secretelor universului creat de Dumnezeu; şi că, prin extensie, soarta omului pe Pământ putea fi controlată şi îmbunătăţită. În aceasta constă schisma esenţială faţă de mentalitatea Evului Mediu, a cărei religiozitate şi misticism au fost întărite tocmai de convingerea opusă – aceea că bărbaţii şi femeile erau doar pionii neajutoraţi ai Providenţei, copleşiţi de insondabilele mecanisme ale propriului mediu şi ale propriei naturi. Atitudinile medievale erau dominate de o anxietate paralizantă în privinţa inadecvării, ignoranţei şi impotenţei umane – pe scurt, de conceptul păcatului universal. Atitudinea renascentistă, prin contrast, era încărcată de un sentiment al eliberării şi al reînnoirii, derivat din cunoaşterea în creştere a potenţialului uman. Speculaţia, iniţiativa, experimentul şi explorarea puteau cu siguranţă şi încununate cu succes. Istoricii intelectualităţii privesc Renaşterea din perspectiva noilor idei şi a noilor forme; psihologii ar privi mai degrabă înspre cucerirea temerilor şi a inhibiţiilor care preveniseră înflorirea noilor idei o vreme atât de îndelungată (vezi anexa III).

Dansul, care jucase un roi central în riturile religioase păgâne, a fost în mare parte ignorat în timpul Evului Mediu, cu excepţia divertismentului populaţiei rurale. Este în general o opinie acceptată că spectacolul de dans lumesc prezentat de Bergonzio di Botta la nunta Ducelui de Milano, la Tortona în 1489, este cel mai timpuriu exemplu consemnat al acestui gen modern. Din Italia,

baletto a fost exportat pe vremea Caterinei de Medici la curtea Franţei, unde, sub Ludovic al XIV-lea, a devenit o formă de artă majoră. *Triumful dragostei* (1681) al lui Lully a imortalizat genul balet-operă, un gen ce se va dovedi de lungă durată. Teoria modernă şi practica baletului au fost dezvoltate în principal în Parisul mijlocului de secol XVIII, mai ales de către maestrul regal de balet Jean Georges Noverre (1727 – 1810). Dansatori de seamă precum Marie Camargo sau Gaetano Vestris, care se autointitula cu modestie *le dieu de la danse*, şi-au bazat antrenamentul şi spectacolele pe cele cinci poziţii clasice. Într-o etapă mai târzie, combinaţia dintre tehnica clasică şi muzica romantică, precum *Coppelia* (1870) a lui Leo Delibes sau fantezia lui Roy Douglas pe muzica lui Chopin, *Silfidele* (1909), s-a dovedit extrem de atractivă. Rusia a importat baletul francez şi italian întâia oară sub Petru cel Mare, dar în secolul XIX a trecut rapid de la imitaţie la excelenţă creativă. Muzica lui Ceaikovski pentru *Lacul Lebedelor* (1876), *Frumoasa Adormita* (1890) şi *Spărgătorul de Nuci* (1892) a pus bazele supremaţiei ruseşti în domeniu. În ultimii ani de pace, Baletele ruseşti lansate de Serghei Diaghilev (1872 – 1929) s-au bucurat de o serie de triumfuri de neegalat. Coreografia lui Fokine, dansul lui Nijinski şi Karsavina, şi mai ales partiturile lui Stravinsky, au adus baletul la apogeul său cu *Pasărea de foc* (1910), *Petruşka* (1911) şi *Ritualul primăverii* (1913). După Revoluţia din 1917, Baletele ruseşti au rămas în străinătate, în timp ce Balşoiul sovietic şi Baletele lui Kirov combinau uimitoarea măiestrie tehnică cu rigidul conservatorism artistic. Dansul modern, spre deosebire de balet, este mai vechi decât s-ar putea presupune. Principiile sale de bază, de a traduce ritmul muzicii în mişcări corespunzătoare ale corpului, au fost prezentate de profesorul de muzică François Delsarte (1811 – 1871). Delsarte i-a inspirat pe principalii doi practicanţi ai artei, elveţianul Jacques Daleroze (1865 – 1950), pionierul

gimnasticii ritmice, şi pe maghiarul Rodolf Laban (1879 – 1958). După ce dansul modern din centrul Europei a căzut în dizgraţia naziştilor, centrul de gravitate s-a mutat în nordul continentului.

Renaşterea nu poate fi încadrată cu uşurinţă într-un tipar cronologic. Istoricii literari îi căută originile în cântecele şi sonetele de secol XIV ale lui Petrarca, acesta observând emoţiile umane doar pentru valoarea lor intrinsecă (vezi capitolul VI). Istoricii artei privesc spre pictorii Giotto şi Masaccio (1401 – 1428), spre arhitectul Filippo Brunelleschi (1379 – 1446), care a măsurat domul Panteonului din Roma pentru a construi unul şi mai îndrăzneţ în catedrala din Florenţa sau către sculptorii Ghiberti (1378 – 1455) şi Donatello (cca. 1386 – 1466). Istoricii politici privesc spre Niccolo Machiavelli (14691527), primul care a explicat mecanismele politicii ca putere de dragul puterii. Toţi aceşti pionieri au fost florentini. Ca prima casă a Renaşterii, Florenţa poate în mod just susţine că este „mama Europei moderne”. [FLAGELLATIO]

În acele generaţii de neegalat de florentini multilaterali, nimeni nu l-a întrecut vreodată pe Leonardo da Vinci (1452 – 1519). Pictorul probabil celui mai renumit tablou al lumii, *La Gioconda* (1506), acesta părea să deţină un număr infinit de talente pentru a-şi satisface curiozitatea la rândul ei neţărmurită. Caietele sale conţin totul, de la desene anatomice la schiţele unui elicopter, a unui submarin, a unei mitraliere. (Astfel de inventţii mecanice fuseseră la modă în Germania într-o perioadă chiar mai timpurie.4) Faima sa este înconjurată de misterul rezultat din opere pierdute, din reputaţia de vrăjitor. Se spune că, tânăr băiat în piaţa din Florenţa, cumpăra păsări în cuşcă doar pentru a le elibera. A făcut la fel cu secretele artei şi ale naturii. Şi-a trăit ultimii ani în Franţa, în serviciul lui Francisc I. A murit în Château de

Cloux lângă Ambroise pe Loara – într-o parte a lumii care a fost numită „o Italie mai italiană chiar decât Italia”. 5 [LEONARDO]

Renaşterea nu a fost niciodată limitată la Italia sau la modele italiene şi efectele sale au fost diseminate treptat în întreagă creştinătate latină. Cărturarii moderni ignoră uneori acest fapt. Asemenea a fost impactul operei istoricului elveţian Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance în Italien* (Basel, 1860) încât mulţi oameni nu au aflat dimensiunea mai largă a fenomenului. De fapt, fermentul intelectual al perioadei a putut fi observat încă de timpuriu în nordul Europei, mai ales în oraşele din Burgundia şi Germania. În Franţa a beneficiat de numeroase filoane autohtone pe lângă modelele importate din Italia. Nu s-a limitat nici la vecinii imediaţi ai Italiei: a afectat Ungaria şi Polonia, de exemplu, mai profund decât Spania şi nu a întâlnit vreo barieră de netrecut până la graniţele creştinătăţii ortodoxe. Urme ale Renaşterii sunt puţine în ţările absorbite de Imperiul Otoman, iar în Cnezatul Moscovei se limitează la câteva imitaţii artistice, într-adevăr, înnoind Occidentul latin, Renaşterea nu a făcut decât să mărească distanţa dintre Est şi Vest.

FLAGELLATIO

Piero Della Francesca (cca. 1415 – 1492) a pictat micul studiu cunoscut în general ca *Flagelarea* cândva între anii 1447 şi 1460. Tabloul, aflat acum în *Galleria Nazionale* din Urbino, este remarcabil prin structura sa de diptic, pentru detaliile sale arhitecturale, pentru uimitoarea încorporare a perspectivei, şi, mai presus de orice, pentru enigmatica sa alegorie (a se vedea Planşa 39).1 Tabloul este împărţit în două zone distincte. În stânga, o scenă de flagelare nocturnă are loc în interiorul perlat al unei curţi antice. În dreapta, trei siluete masculine discută într-o grădină deschisă. Lumina palidă a lunii din stânga devine difuză în prezenţa luminii zilei care

o inundă din dreapta. Elementele arhitecturale sunt ambigue în mod straniu. Curtea pretoriul este cât se poate de clasică. Panourile grele ale acoperişului sunt susţinute de două şiruri de coloane corintice cu caneluri ridicându-se din caldarâmul de marmură. În centru, un prizonier este legat de coloana *Helia capitolina*, simbol al Ierusalimului, în al cărei vâri se află o statuie de aur. Cu toate acestea, două case medievale cu foişor proeminent apar şi ele în tablou. În spatele acestora putem observa elemente de verdeaţă şi cerul albastru. O secţiune a tabloului, prin urmare, este plasată în trecut, cealaltă în prezent. Cele două grupuri de personaje nu par să aibă vreo legătură evidentă. Flagelarea din curte este privită de un oficial aşezat care poartă o pălărie ascuţită „Palaeologi", de către un arab sau turc cu turban şi de către un slujitor într-o togă romană. Grupul din prim-plan, din grădină, este compus dintr-un grec cu barbă şi cu o pălărie rotundă, îmbrăcat într-o robă maro şi cizme moi, un tânăr în picioarele goale într-un veşmânt roşu şi cu o cunună de lauri şi un negustor bogat îmbrăcat în brocart tivit cu blană, în stil flamand. Piero se foloseşte de perspectivă pentru a se asigura ca mica siluetă a prizonierului să rămână punctul central al tabloului. Liniile convergente ale grinzilor, dalelor acoperişului şi coloanelor precum şi pătratele de marmură ale pavajului reduse în dimensiune constituie o expunere clasică a unui decor arhitectural menit să accentueze acţiunea care se petrece în centrul său.2 în privinţa alegoriei, un critic important al artei lui Piero a afirmat că interpretările contrastante sunt prea numeroase pentru a fi menţionate.3 Interpretarea convenţională este că tabloul înfăţişează biciuirea lui Iisusân faţa lui Pillat. Mulţi comentatori l-au identificat pe tânărul cu picioare goale ca fiind Oddantonia di Montefeltro. Cu toate acestea, accentele bizantine sunt foarte puternice şi sugerează un număr de interpretări legate de asediul şi de cucerirea otomană a

Constantinopolului care a dominat ştirile acelei perioade. În care caz, prizonierul s-ar putea să nu fie Cristos, ci Sfântul Martin, papa roman din secolul VII, martirizat de către bizantini. Oficialul care prezidează adunarea s-ar putea să nu fie Pillat, ci împăratul bizantin. Cele trei personaje din prim-plan ar putea să fie participante la Conciliul de la Mantova (1459), unde un emisar grec i-a implorat pe prinţii vestici să organizeze o cruciadă pentru a salva Imperiul Răsăritean.

O autoritate britanică de seamă, însă, susţine cu fermitate că tabloul reprezintă *Visul Sfântului Ieronim*. Ieronim visase odată că era biciuit pentru că îl citise pe păgânul Cicero. Aceasta ar putea explica discordanţa dintre cele două planuri. Cele trei personaje din prim-plan – cei doi bărbaţi şi un „înger desculţ" – discută relaţia dintre literatura clasică şi cea patristică întrupată în visul Sfântului Ieronim.4 Perspectiva liniară era senzaţia artistică a veacului.5 L-a entuziasmat atât de tare pe contemporanul lui Piero, Paolo Uccello, încât acesta îşi trezea soţia din somn pentru a discuta subiectul. Era un sistem de pictură care permitea crearea unei imagini realiste a unei lumi tridimensionale pe o suprafaţă plată, bidimensională. Îşi propunea să prezinte lumea văzută prin ochiul uman, reprezentând astfel o respingere fundamentală a proporţiilor hieratice ale artei medievale. A fost descoperită întâia oară de Brunelleschi în explorarea sa a arhitecturii clasice şi a fost extinsă prin numeroase tratate teoretice dintre care cele mai de seamă sunt *De Pictura* (1435) lui Alberti, lucrarea lui Piero *De Prospettiva Pingendi* (înainte del 475) şi *Tratat despre măsurare* (1525) al lui Dürer. Regulile includeau convergenţa în tablou a liniilor paralele spre un iluzoriu „punct de dispariţie" şi „linia orizontului", mărimea în descreştere a obiectelor în raport cu distanţa lor faţă de „punctul de observaţie" şi reducerea mărimii obiectelor aflate pe linia centrală de privire.6 Primele exemple ale

sistemului pot fi găsite în panourile de bronz ale lui Ghiberti „Porţile Paradisului” (1401 – 1424) din Baptisteriul din Florenţa precum şi în fresca înfăţişând Trinitatea a lui Masaccio (cca. 1427) din nava bisericii Sf. Maria Novella. Alte exemple includ *Bătălia de la San Romagno* (cca. 1450) a lui Uccello, *Cristos mort* al lui Mantegna (cca. 1480) şi *Ultima cină* a lui Leonardo (1497). Perspectiva avea să domine arta reprezentării în următorii 400 de ani. Leonardo o numea „hăţul şi cârma picturii”.7 Un critic modern avea să o numească „un mod unic european de a privi”.8 Fireşte, atunci când artiştii moderni au început să deconstruiască metodele tradiţionale, perspectiva liniară a devenit una dintre ţintele lor. Giorgio de Chirico (1888 – 1978) şi a sa *Şcoală metafizică* au explorat efectele perspectivei dislocate în tablouri precum *Muzele tulburătoare* (1917), aşa cum a făcut-o şi Paul Klee în a sa *Perspectivă fantomă* (1920). A rămas în sarcina olandezului M.C. Escher (1898 – 1970) să inventeze ghicitorile vizuale care ne arată în ultimă instanţă că toate liniile de pe hârtie sunt în fapt iluzii. [IMPRESIE]

Cauzele Renaşterii erau la fel de adânci pe cât erau de vaste. Pot fi atribuite creşterii oraşelor şi negoţului medieval târziu, apariţiei susţinătorilor culturali capitalişti, bogaţi şi puternici, progresului tehnic care a afectat atât viaţa economică, cât şi pe cea artistică. Dar sursa dezvoltării spirituale trebuie căutată mai presus de orice în sfera spirituală. Aici, starea de rău a Bisericii şi deznădejdea legată de învăţătura ei tradiţională au devenit un factor major. Nu este un accident că rădăcinile Renaşterii şi ale Reformei pot fi găsite deopotrivă pe tărâmul ideilor.

Leonardo da Vinci (1412 – 1519) a fost un inginer stângaci, homosexual, cel mai bine cunoscut pentru pasiunea sa pentru pictură. A fost copilul din flori al unui avocat din Florenţa şi al unei ţărănci din satul Vinci. Este

apreciat ca fiind cel mai multilateral dintre toate geniile Europei. Doar douăsprezece dintre tablourile sale au supravieţuit, unele dintre ele neterminate. Dar acestea includ un număr de capodopere supreme, inclusiv *Mona Lisa* la Paris, *Ultima cină* la Milano şi *Doamna cu hermina* la Cracovia. Faptul că era stângaci l-a făcut să scrie invers, scris descifrabil doar folosind o oglindă. Înclinaţiile sale sexuale l-au făcut să susţină un companion parazit, pe numele său Salai, şi să trăiască într-o teamă constantă de persecuţie. Posibil cea mai valoroasă moştenire lăsată de Leonardo da Vinci sunt voluminoasele sale caiete ştiinţifice, conţinând schiţe şi explicaţii ale miilor de dispozitive şi invenţii care nu au văzut niciodată lumina zilei.1 Deloc surprinzător, a atras în permanenţă atenţia celor care încearcă să măsoare ingredientele geniului. Numele său este inclus în diverse liste de europeni de seamă despre care se presupune că i-au împărtăşit caracteristicile:

Stângăcie	*Nivel radiaţii creier*2	*Homosexualitate*
Tiberiu	Brünier 500 = (Pe Scala „Geniu”) unde	Sappho
		Alexandru cel Mare
Michelangelo		Iulius Cezar
C.P.E. Bach	Leonardo, 720	Hadrian
George II	Michelangelo, 688	Richard Inimă de leu
Nelson	Cheiro (Chiromant), 675	A. Poliziano, cărturar

Carlyle
IQ Estimat John Stuart Mill, 190
Goethe, 185
T. Chatterton, 170
Voltaire, 170
Georges Sand, 150
Mozart, 150
Lord Byron, 150
Dickens, 145
Galileo Galilei, 145
Napoleon, 140
Wagner, 135
Darwin, 135
Beethoven, 135
Leonar
Helena Blavatsky, 660
Tiţian, 660
Frederick cel Mare, 657
Raphael, 649
Francis Bacon, 640
Rembrandt, 638
Goethe, 608
Napoleon, 598
Chopin, 550
El Greco, 550
Rasputin, 526
Picasso, 515
Mussolini, 470
Einstein, 469
Freud, 420
Bottice lli
Iulius III, papă
Cardin alul Carafa
Henric III
Franci s Bacon
James VI şi 1
Jean-Baptiste Lully
Regina Cristina
Freder ic cel Mare
Alexan der von Humb oldt
Hans Christian Anders en
Ceaiko vski
Wilde
Proust
Keynes

do, 135

După moartea lui Leonardo, a fost făcut un experiment pentru a încerca să i se copieze geniul. Fratele său vitreg, Bartolomeo, a căutat o fată din acelaşi sat ca mama lui Leonardo, a făcut un fiu cu ea şi a crescut băiatul într-unul dintre cele mai bune ateliere ale Florenţei. Pierino da Vinci (1530 – 1553) a arătat mare talent: tablourile sale de tinereţe erau suficient de bune pentru a-i fi atribuite în mod greşit lui Michelangelo. Dar a murit înainte ca geniul său să poată ajunge la maturitate.3

Noua învăţătură a secolului XV avea trei trăsături inovatoare. Prima dintre ele era cultivarea îndelung neglijaţilor autori clasici, mai ales a celora precum Cicero sau Homer, care nu îi fascinaseră pe cărturarii medievali. A doua a fost cultivarea limbii vechi greceşti ca un partener esenţial al latinei. A treia a fost dezvoltarea erudiţiei biblice bazată pe studiul critic al textelor originale evreieşti şi greceşti. Această ultimă activitate a constituit o importantă legătură între Renaşterea laică şi Reforma religioasă care avea să acorde o importanţă deosebită caracterului autoritar al Scripturii. Critica scolastică a textelor clasice s-a dezvoltat rapid cu mult înaintea apariţiei cuvântului tipărit. Rolul de pionier i-a revenit şi aici lui Petrarca. Acesta a fost imitat de Boccaccio, Guarino, Filelfo, Bruni, Aurispa şi de neobositul colecţionar şi secretar papal G.F. Poggio Bracciolini (1380 – 1459). Rivalul lui Poggio, Lorenzo Valla (cca. 1406 – 1457), a fost răspunzător atât pentru tratatul *De Eleganţiis Latinae Linguae*, care stabilea superioritatea latinei ciceroniene, cât şi pentru dezvăluirea adevărului în privinţa falsei Donaţii a lui Constantin. Tradiţia greacă, cultivată de bizantinul Manuel Chrysoloras (1355 – 1415), la un moment dat profesor de greacă la Florenţa şi de către Angelo Poliziano (1454 – 1494), poet şi traducător din Homer, a primit un mare imbold din partea valului de refugiaţi greci şi al manuscriselor lor după 1453. O

generaţie mai târzie de erudiţi a fost dominată de elenistul şi orientalistul G. Pico della Mirandola (1463 – 1494), care a explorat cabala şi de către Marsilio Ficino (1433 – 1499); în Franţa de către Jacques Lefèvre d'Etaples (1455 – 1537) şi Guillaume Budé (1467 – 1540); în Germania de către ebraistul Johann Reuchlin (14551522), de către cavalerul rătăcitor Ulrich von Hutten (1488 – 1523) şi de către Philip Melanchton (1497 – 1560). Deosebit de relevantă pentru viitorul ştiinţei a fost traducerea lui Ficino a alexandrinului Hermes Trismegistus. Tiparul şi-a făcut apariţia când mişcarea era deja avansată. [CABALA] [TIPAR]

Cercuri entuziaste de astfel de „umanişti" au apărut peste tot, de la Oxford şi Salamanca, la Cracovia şi Lvov. Susţinătorii acestora, de la cardinalul Beaufort la cardinalul Olesnicki, erau adesea figuri de seamă ale bisericii. Toţi, în devotamentul lor faţă de antici, ar fi fost de acord cu apelul unuia dintre fraţii lor mai puţin cunoscuţi, Cyriac din Ancona: „Mă duc să trezesc morţii". Toţi îl omagiau pe cel mai mare dintre ei – Erasmus din Rotterdam.

Gerhard Gerhards (cca. 1466 – 1526), un olandez din Rotterdam cunoscut sub pseudonimele sale latine şi greceşti de „Desiderius" şi „Erasmus", a fost principalul practicant al umanismului creştin. Cărturar la Deventer, membru al corului la Utrecht, secretar al episcopului de Cambrai, frecvent vizitator la Londra şi Cambridge, şi rezident pe termen lung la Basel, Erasmus „a făcut din sine centrul studiului ştiinţific al Divinităţii... un monument al erudiţiei clasice şi al gustului literar".6 Unul dintre primii autori cu adevărat populari din epoca tiparului –, a sa *Moriae Encomium* (*Elogiul nebuniei*, 1511) a avut parte de 43 de ediţii în timpul vieţii sale – a făcut mai mult ca oricine pentru a împăca noul umanism cu tradiţia catolică. Opera sa *Enchiridion Militis Christiani* (*Manualul combatantului creştin*, 1503) s-a bucurat la rândul ei de

succes. Asemenea prietenul său apropiat Thomas More, era pe cât de paulician, pe atât de platonist. Publicarea *Noului Testament* grec (1516) a fost un eveniment de referinţă. Prefaţa acestuia conţine faimoasele cuvinte:

Mi-aş dori ca fiecare femeie să citească Evanghelia şi Epistolele Sfântului Pavel De ar fi traduse în fiecare limbă... şi înţelese nu doar de scoţieni şi de irlandezi, ci şi de turci şi de sarazini. De-ar cânta fermierul frânturi din Scriptură în timp ce ară şi de-ar fredona ţesătorul fraze din Scriptură acompaniind sunetul făcut de suveica sa...7

Cel mai fascinant, poate, era temperamentul lui superb de paradoxal. A fost un preot cu o puternică înclinaţie anticlericală; un cărturar cu o ură profundă faţă de pedanterie; un pensionar regal şi imperial care critica virulent regi şi prinţi; un protestant adevărat împotriva abuzurilor Bisericii care nu a luat parte la Reformă; un umanist devotat şi un creştin devotat. Cărţile sale au rămas în Indexul Bisericii vreme de secole, dar au fost tipărite liber în Anglia, Elveţia şi Ţările de Jos. A fost posesorul atât al unui spirit blând al moderaţiei, cât şi al unei inteligenţe sălbatice. „Ce dezastre s-ar întâmpla, întreba el despre Roma lui Iulius II, dacă vreodată supremii pontifi, vicarii lui Cristos, ar încerca să îi imite viaţa de sărăcie şi trudă?" Răspunsul era că „mii de scribi, sicofanţi... catargii... şi proxeneţi" ar rămâne fără slujbă.8 „însuşi Hristos, scria el spre indignarea Inchiziţiei, s-a făcut cumva de râs, pentru a ajuta nebunia omenirii". 9

Erasmus a influenţat semnificativ limbajul timpului său. Colecţia sa adnotată *Adagia* (1508) a fost primul bestseller al lumii, aducând peste 3.000 de proverbe şi fraze clasice în circulaţie populară:

oleum camino (a turna) ulei (gaz) pe foc

ululas Athenas (a trimite) bufniţe la Atena

Iugulare a tăia gâtul

mortuos	cadavrelor
mortuum flagellas	a biciui un (cal) mort
asinus ad lyram	(a pune) un măgar la lăută
arare litus	a ara ţărmul mării
surdo oppedere	a râgâi în faţa surzilor
mulgere hârcum	a mulge un ţap
barba tenus sapientes	Înţelept doar până la barbă[10]

Umanismul este o etichetă aplicată unei mişcări intelectuale mai largi pentru care Noua învăţătură a fost atât precursor, cât şi catalizator. Aceasta a fost marcată de o trecere fundamentală de la viziunea asupra lumii centrată pe Dumnezeu sau teocratică a Evului Mediu spre viziunea centrată pe om sau antropocentrică a Renaşterii. Manifestul său pare să fi fost tratatul lui Pico *Despre Demnitatea Omului*; şi, în timp, mesajul a trecut în toate ramurile cunoaşterii şi ale artei. Umanismul este creditat cu apariţia conceptului de personalitate umană, creat de noua emfază pusă pe unicitate şi valoarea indivizilor. Este creditat cu naşterea istoriei ca studiu al proceselor de schimbare şi, prin urmare, a noţiunii de progres şi este asociată mişcărilor din ştiinţă – şi anume principiul că nimic nu trebuie luat ca adevărat dacă nu poate fi încercat şi demonstrat. În gândirea religioasă, era o precondiţie necesară pentru emfaza protestantă asupra conştiinţei individuale. În artă a fost însoţită de un interes reînnoit pentru corpul uman şi pentru unicitatea feţei umane. În politică a pus accentul pe suveranitatea statului prin opoziţie cu comunitatea creştină şi, prin urmare, pe începuturile naţionalităţii moderne. Statul naţiune suveran

este echivalentul colectiv al persoanei umane autonome. [STATE]

Atât în simpatia sa faţă de Antichitatea păgână, cât şi în accentul pus pe exercitarea facultăţilor critice ale omului, umanismul Renaşterii a contrazis modalităţile şi presupunerile principale ale practicii creştine. Fără a ţine seama de intenţiile mişcării, tradiţionaliştii considerau că era distructivă pentru religie şi că ar trebui limitată. Cinci sute de ani mai târziu, când dezintegrarea creştinismului era mult mai avansată, a fost văzută de mulţi teologi creştini ca fiind sursa întregii putreziri. Potrivit unui filosof catolic:

„Diferenţa dintre Renaştere şi Evul Mediu nu a fost o diferenţă făcută prin adunare, ci una prin scădere. Renaşterea… nu a fost Evul Mediu plus Omul, ci Evul Mediu minus Dumnezeu".

Un protestant american a fost la fel de vehement: „Renaşterea este leagănul unui concept foarte necreştin: individul autonom". Un ortodox rus a fost cel mai intransigent:

„Umanismul Renaşterii a afirmat autonomia omului şi libertatea sa în sferele creaţiei culturale, ale ştiinţei şi ale artei. Aici se află adevărul ei, întrucât era esenţial ca forţa creatoare a umanităţii să depăşească obstacolele şi interdicţiile puse în calea sa de creştinismul medieval. Din păcate, însă, Renaşterea a început să afirme şi autosuficienţa omului şi să creeze o prăpastie între el şi adevărurile eterne ale creştinismului… Aici avem izvorul tragediei istoriei moderne… Dumnezeu a devenit inamicul Omului şi omul inamicul lui Dumnezeu".11

În mod similar, mulţi oameni ai timpurilor recente care nu îşi ascund dispreţul faţă de creştinism – marxişti, sociologi ştiinţifici şi atei printre alţii – au lăudat apariţia Renaşterii ca începutul eliberării Europei. Nimic nu ar fi îngrozit mai mult pe maeştrii Renaşterii. Puţini dintre ei au

văzut vreo contradicţie între umanismul şi religia lor şi majoritatea creştinilor moderni ar fi de acord cu ei. Toate evoluţiile derivate din Renaştere de la raţionalismul cartezian la darwinism au fost judecate de fundamentalişti ca fiind opuse religiei; cu toate acestea, creştinătatea s-a adaptat şi i-a primit pe toţi. Lăsat în sinea lui, umanismul îşi va găsi întotdeauna destinaţia logică în ateism. Dar majoritatea civilizaţiei europene nu a urmat acest drum extrem. Prin toate conflictele care au urmat, o nouă şi o mereu în schimbare sinteză a fost găsită între credinţă şi raţiune, tradiţie şi inovaţie, convenţie şi convingere. În ciuda creşterii preponderenţei subiectelor laice, majoritatea covârşitoarea a artei europene era dedicată în continuare temelor religioase; şi toţi marii maeştri erau credincioşi. În mod potrivit, la finalul unei vieţi lungi, Michelangelo Buonarroti (1474 – 1564), sculptor al florentinului *David* (1504), pictor al Capelei Sixtine şi arhitectul domului bisericii Sfântul Petru, a apelat pentru consolare la poezia religioasă:

Giunto è già 7 corso della vita mia, contempestoso mar per fragil barca, al commun porto, ov a render şi varca conto e ragion d'ogni opera trista e pia.

Ondel affettuosa fantasia, chel artemefeceidol emonarea, conosco or ben.com era d'errorcarca, e quel e amal suo gradoogn uom desia.

CU amoros ipensier, già vani e lieti, ehe fien or, s-a duc morţi în awicino?

D una sc. 7 certo, e 1 altra mi minaccia.

Népinger né scolpir fu piü ehe quieti l anima volta a quell Amor divino e aperse, a prender noi, n croce le braccia.

(Am ajuns la capătul vieţii mele, / cu o fragilă barcă pe mări învolburate, / la portul comun, unde ajunge omul/ să dea socoteală pentru toate relele şi pentru faptele pioase. / Unde draga fantezie, / care a făcut din Artă idolul şi monarhul meu, /ştiu acum că a fost o încărcătură a erorii, /

şi văd ce îşi doreşte fiecare om spre propria pieire. / Acele gânduri de iubire, odată uşoare şi vesele, / unde s-au dus dacă acum două morţi mă aşteaptă? / Cunosc siguranţa uneia, în timp ce alta mă oprimă. / Nici pictura, nici sculptura nu aduc o linişte reală; / sufletul meu se întoarce spre acea iubire divină/ care, pentru a ne cuprinde, îşi deschide braţele pe cruce.) 12

Educaţia a jucat un rol esenţial în gândirea Renaşterii. Umaniştii ştiau că pentru a crea un Om Nou trebuiau să înceapă cu elevii de vârstă şcolară şi cu studenţii. Tratatele şi experimentele educaţionale au proliferat – de la Vittorino da Feltre la *Instruirea unui Prinţ* a lui Erasmus. Idealul lor, menţinând în acelaşi timp bazele instruirii creştine, era de a dezvolta atât talentele mentale, cât şi cele fizice ale tineretului. În acest scop, gimnastica era predată împreună cu greaca şi latina. Academia lui Vittorino din Mantova este adesea considerată a fi prima şcoală de tip nou. Exemple de mai târziu includ refondata Şcoală a Sfântului Paul (1512) din Londra.

Muzica Renaşterii a fost marcată de apariţie muzicii laice corale împreună cu aranjamentele polifonice pentru Misă. Maeştrii supremi, Josquin des Prés (cca. 1445 – 1521) şi Clément Jannequin (cca. 1485 – 1558), a căror operă a fost puternic apreciată în Italia şi în Franţa, au pictat veritabile panorame sonore. Opere precum *Cântecul păsărilor*, *Strigătul Parisului* sau *Bătălia de la Marignan* ale lui Jannequin abundă de bucurie şi de energie. Această artă a madrigalului a fost răspândită pe scară largă, la ea contribuind şi o şcoală internaţională de interpreţi la lăută.

Manualele de arta Renaşterii tind să împartă subiectul în trei perioade distincte. Renaşterea Timpurie sau „inovaţia" de secol XV este urmată de Renaşterea înaltă sau „armonia atinsă" de la mijlocul secolului XVI şi de Manierismul imitativ de după. Marile figuri inovatoare îi includ pe Paolo Uccello (1397 – 1475), cuceritorul perspectivei, Andrea Mantegna (1431 – 1506), maestrul

acţiunii realiste şi Sandro Botticelli (14461510), magicianul îmbinării peisajului şi al formei umane. Cei trei giganţi supremi sunt în general recunoscuţi ca fiind Leonardo, Rafael Sanzio (1483 – 1520) şi măreţul Michelangelo. Imitatori, desigur, au fost cu sutele. Dar imitaţia este o formă de laudă, iar tratamentul chipului şi corpului uman, al peisajului şi al luptei a fost transformat. Madonele lui Rafael sunt la o lume distanţă în spirit de icoanele medievale.

Cu toate acestea, clasificările care fac distincţii prea clare trebuie evitate. În primul rând, inovaţia a continuat. Nimic nu poate fi mai inovator în privinţa formei şi a culorii decât pânzele îndrăzneţe ale lui Antonio Allegri (Correggio, 1489 – 1534), ale veneţienilor Tiziano Verceli (Tiţian, 1477 – 1576) şi Jacopo Robusti (Tintoretto, 1518 – 1594) sau ale cretanului Domenico Theotocopului (El Greco, cca. 1541 – 1614), care a ajuns la Toledo via Veneţia. Pe lângă aceasta, arta Europei de Nord, întâi proeminentă în Burgundia, s-a dezvoltat puternic şi independent. Şcoala germană care se forma în jurul lui Albrecht

Dürer (1471 – 1528), a lui Lucas Cranach de Nürenberg (1472 – 1553), a peisagistului Albrecht Altdorfer din Regensburg (1480 – 1538) şi a portretistului Hans Holbein din Augsburg (1497 – 1543), se afla în contact cu Sudul, dar e departe de a fi doar un derivat al acestuia. Într-un final, trebuie luaţi în considerare şi artiştii puternici şi originali care erau mai apropiaţi de continuarea tradiţiilor medievale. Aceştia îi includ pe extraordinarul sculptor de altare Veit Stoss sau Wit Stwosz (cca. 1447 – 1533), care a lucrat în Germania şi Polonia, pe misteriosul Maestru din Grünewald (cca. 1460 – 1528), pe fantasticul olandez Hieronymus Bosch (m. 1516), cu a sa viziune a Iadului, sau pe pictorul flamand al „genului ţărănesc” Pieter Bruegel cel Bătrân (cca. 1525 – 1569).

Arhitectura Renaşterii este în general caracterizată de

reacţii împotriva stilului gotic. „Stilul clasic” florentin, ale cărui exemple timpurii pot fi găsite în Capela Pazzi (1430) a avut numeroşi admiratori. Vilele clasice ale lui Andrea Palladio (1518 – 1580) au devenit o obsesie pentru nobilimea europeană. Opera sa frumos ilustrată *Cele patru cărţi ale arhitecturii* (1570), publicată la Veneţia, a apărut în toate bibliotecile respectabile. Atunci când praful de puşcă a făcut din castele o rămăşiţă a trecutului, fondurile de construcţie au fost cheltuite pe palate minunate, ceea ce se poate constata cel mai bine la reşedinţele aristocratice de pe Loara; în monumentele mândriei municipale din casele membrilor păturii mijlocii şi în pieţele cu arcade din Germania şi Olanda; în primăriile italienizate de la Amsterdam la Augsburg, Leipzig şi Zamosc.

Literatura Renaşterii se caracterizează printr-o explozie a limbilor vernaculare, care au dus la înnoirea lumii în toate modurile posibile. Munca de început a umaniştilor a lăsat locul în secolul XVI lansării efective a literaturilor naţionale. Într-adevăr, posesia unei tradiţii literare populare în limbă vernaculară avea să devină una dintre atributele cheie ale identităţii naţionale moderne. Această tradiţie a fost stabilită în Franţa de către poeţii *Pleiadei*, în portugheză de Luiz de Camões (1524 – 1580), în spaniolă de Miguel Cervantes (1547 – 1616), în olandeză de Ann Bijns (circa 1494 – 1575) şi Joost van den Vondel (n. 1587), în poloneză de Jan Kochanowski (1530 – 1584), în engleză de către poeţii şi dramaturgii elisabetani Spenser, Marlow şi Shakespeare. În italiană, unde tradiţia era mai veche şi mai puternică, a fost consolidată de Ludovico Ariosto (1474 – 1533) şi de către Torquato Tasso (1544 – 1595). [SINGULARIS]

Nu toate comunităţile lingviste ale Europei au produs o literatură serioasă. Cele care au rămas în urmă, mai ales Germania, Rusia şi Balcanii, erau încă preocupate de

tematica religioasă. În afară de Luther şi de *Narrenschiff* sau „Corabia nebunilor” (1494) şi de Sebastian Brant (1457 – 1527), de poezia silezienilor, Andreas Gryphius (1616 – 1669) şi Martin Opitz (1597 – 1639), istoriograf al regelui Poloniei, şi de romanul picaresc *Simplicissimus* al lui H.J.C. von Grimmelhausen (cca. 1625 – 1676), nimic notabil nu a fost publicat în Germania în afara tratatelor religioase şi a populareloR *Volksbücher* cum ar fi povestea lui *Doctor Faustus* (1657). [FAUSTUS]

În Europa Centrală, o importantă ramură a literaturii continua să fie scrisă în latină. Exponenţii principali ai poeziei neolatine îi includeau pe germanul Conrad Pickel, alias „Celtis” (1459 – 1508), primul poet laureat al Imperiului Roman de Naţiune Germană; Ianus Pannonius (1434 – 1472), maghiarul; italienii Fracastorius (1483 – 1553) şi Alciati (1492 – 1550) şi polonezii Dantiscus (1485 – 1548) şi Ianicius (1516 – 1543).

În mod clar, Renaşterea a avut ceva în comun cu mai vechea mişcare de reformare a Bisericii. Umaniştii şi viitorii reformatori se revoltau împotriva atitudinilor clericale fosilizate şi sufereau din cauza suspiciunilor ierarhiei conducătoare. Mai mult, încurajând studiul critic al Noului Testament, ambele au făcut generaţia în dezvoltare să viseze la virtuţile pierdute ale creştinismului primitiv, la fel cum alţii visaseră la epoca pierdută a clasicismului antic. Pornind de la această legătură, dar neutilizând cea mai reuşită metaforă, se obişnuia să se spună că „Erasmus a făcut oul şi Luther l-a clocit”.

SINGULARIS

Individualism este considerat în mod frecvent una dintre calităţile inerente ale, civilizaţiei vestice” şi Michel de Montaigne poate fi considerat printre pionierii individualismului: Cel mai măreţ lucru de pe Pământ este să ştii cum să-ţi aparţii. Toţi privesc în faţa lor. Dar eu privesc în mine. Nu am alte preocupări în afară de ale

mele. Reflectez constant la mine însumi; mă controlez; mă gust… Datorăm anumite lucruri societăţii, dar cea mai mare parte ne-o datorăm nouă. Este necesar să ne împrumutăm altora, dar să ne dăm pe noi doar nouă.1 Rădăcinile individualismului au fost identificate în Platonism, în teologia creştină a sufletului, în nominalismul filosofiei medievale.2 Dar avântul principal a venit odată cu Renaşterea, pe care Burckhardt o caracteriza prin individualităţile sale geniale. Interesul cultural faţă de fiinţa umană, interesul religios în conştiinţa privată şi interesul economic în iniţiativa capitalistă au contribuit cu toate la punerea individului în avanscenă. Începând cu Locke şi Spinoza, Iluminismul a dezvoltat tema până când „libertatea individului" şi „drepturile omului" s-au alăturat temelor comune ale discursului european. În secolul XIX teoria individualismului s-a dezvoltat în câteva direcţii divergente. Kant remarcase că urmărirea nerestricţionată a propriului interes era imorală; şi a rămas în seama lui John Stuart Mill în *Despre libertate* (1850) să reconcilieze interesele în conflict ale indivizilor şi ale societăţii. În *Socialism şi libertate* (1898) Jean Jaurès a întreprins un exerciţiu similar în termeni socialişti. Cu toate acestea, au existat întotdeauna oameni pregătiţi să urmărească extremele. În *Unicul şi Proprietatea sa* (1844) Max Stirner condamna toate formele de colectiv, fie ele „naţiune", „stat" sau „societate". În *Sufletul omului sub socialism* (1891), Oscar Wilde apăra drepturile absolute ale artistului creator: „Arta este cea mai intensă formă de individualism pe care a cunoscut-o lumea".

În secolul XX şi comunismul, şi fascismul au tratat individul cu dispreţ. Până şi în statele democrate, birocraţiile guvernamentale exacerbate i-au oprimat adesea pe cei cărora le fuseseră destinate să îi servească. Răspunsul neo-liberal s-a pus în mişcare odată cu „Şcoala vieneză" din anii 1920. Liderii ei – Karl Popper (1902 – 1994), Ludwig von Mises (1881 – 1973) şi Friedrich von

Hayek (1899 – 1992) – au emigrat cu toţii. *Drumul către servitude* (1944) şi *Individualismul şi ordinea economică* (1949) ale lui Hayek i-au educat pe conservatorii postbelici. Un discipol devotat proclama cu indignare: „Nu există societate”.3

Astfel de exagerări aveau tendinţa de a prezenta cetăţeanul ca un simplu consumator de bunuri, servicii şi drepturi. Politica ameninţa să degenereze într-o” cultură a plângerilor”.

La un moment dat, contra-tendinţa trebuia să se manifeste la rândul ei în la fel de venerabilă tradiţie a Datoriei.4

Reforma. Cu toate acestea, nu putem să privim Reforma ca pe o simplă extensie a Renaşterii. Spre deosebire de umanism, aceasta aprecia cele mai adânci tradiţii religioase ale Evului Mediu şi a profitat de un val de renaştere religioasă care i-a cuprins nu doar pe cărturari, ci şi masele. A fost lansată de bărbaţi care aveau toate intenţiile de a menţine Biserica catolică intactă şi care şi-au reînnoit campania pentru o religie purificată şi unificată doar atunci când o ramură a mişcării de reformare a început să se desprindă de centru. Nu avea nimic de a face cu spiritul umanist al toleranţei. Izvoarele comune ale Renaşterii şi ale Reformei, prin urmare, nu ar trebui să ascundă faptul că ambele s-au dezvoltat apoi în râuri care au curs în direcţii opuse. O scindare similară s-a petrecut şi în cadrul mişcării de reformare a Bisericii. Ceea ce începuse ca o renaştere religioasă la scară largă s-a divizat treptat în două mişcări separate şi ostile, cunoscute mai târziu ca Reforma catolică şi Reforma protestantă.

Renaşterea religioasă, clar vizibilă la finalul secolului XV, a fost animată în principal de dezgustul popular faţă de decadenţa clerului. În ciuda intenţiei declarate de a convoca un Conciliu General la fiecare zece ani, Biserica nu mai convocase unul din anii 1430. Canonizarea unui

lung şir de sfinţi, de la Sfântul Vincent Ferrer OP (m. cca. 1455) şi Sfântul Bernardino din Siena (m. cca. 1450) la Sfântul Cazimir al Poloniei (1458 – 1484), nu putea distrage atenţia de la evidenta lipsă de sfinţenie a Bisericii ca întreg. Europa era plină de poveşti despre episcopi simoniaci, papi nepotişti, preoţi promiscui, călugări leneşi şi, mai presus de toate, de bogăţia lumească a Bisericii.

Încă o dată, vestitorul acestor lucruri pare să fi venit din Florenţa. Predicile feroce despre focul iadului ale unui călugăr fanatic, Fra Girolamo Savonarola (1452 – 1498), au stârnit o revoltă în anii 1490 care i-a alungat temporar pe cei din familia de Medici şi care s-a încheiat doar după arderea pe rug a călugărului. În Spania, sub cardinalul Cisneros, disciplina religioasă era combinată cu erudiţia energică. Noua şcoală de teologie de la Universitatea din Alcalá, fondată în 1498, a dat naştere Bibliei Poliglote (1510 – 1520). În Italia, sub cardinalul Giampietro Carafa (1476 – 1559), viitorul papă Paul IV şi cofondator în cca. 1511 al Oratoriului Iubirii Divine, un cerc influent de clerici romani s-au devotat unui regim de exerciţii religioase intense şi carităţii practice. De la aceştia au pornit o nouă serie de congregaţii catolice de clerici normali, nici monahi, nici călugări – printre ei numărându-se teatinii (1523), barnabiţii (1528), iezuiţii (1540) şi oratorienii (1575).

Agitaţia legată de renaşterea Bisericii a coincis cu punctul cel mai de jos al reputaţiei acesteia, atins în timpul papilor Rodrigo de Borgia (Alexandru VI, 1492 – 1503) şi Gialiano della Rovere (Iulius II, 1503 – 1513). Pasiunile lui Alexandru erau pentru aur, femei şi pentru carierele copiilor să-i bastarzi. Iulius şi-a satisfăcut „înnăscuta dragoste pentru război şi cuceriri”: este ţinut minte ca papa care a intrat în luptă în armură completă, ca reconstruitorul catedralei Sfântul Petru şi ca papa care a refondat statelor papale, în 1509, pe când plănuia să plătească pentru războaiele sale şi pentru reconstrucţia

catedralei prin vânzarea de „indulgenţe” în Germania – certificate de hârtie care garantau iertarea de la pedeapsă în Purgatoriu – Roma a fost vizitată de un tânăr călugăr augustinian din Wittenberg, Saxonia. Martin Luther a fost profund şocat de ceea ce a văzut. „Până şi depravarea, scria Ranke, s-ar putea să îşi aibă forma perfectă”. 13

În doar zece ani de la acea vizită, Luther (1483 – 1546) se afla în fruntea primei revolte „protestante”. Cursurile sale ca profesor de teologie la Wittenberg arată că doctrina sa de justificare doar prin credinţă” se afla în pregătire de câţiva ani; şi ca un om aflat în luptă cu propriile convingeri, nu avea multă răbdare cu umaniştii moderaţi ai zilei. Era excesiv de nepoliticos şi prost dispus. Limbajul său era adesea de nerepetat. Roma era pentru el un centru al sodomiei şi Bestia Apocalipsei.

Furia lui Luther a atins punctul său maxim atunci când în Germania şi-a făcut apariţia un călugăr, Johann Tetzel, care vindea indulgenţe. Tetzel fusese interzis pe teritoriul electorului de Saxonia, care nu avea nicio dorinţă să îşi vadă supuşii vărsând sume mari de bani direct în vistieria papalităţii. Contestând recomandarea teologică a lui Tetzel, Luther nu făcea decât să respecte politica prinţului. Pe 31 octombrie 1517, de Ziua Tuturor

Sfinţilor, a făcut pasul decisiv, acela de a bate în cuie o foaie conţinând 95 de Teze sau argumente împotriva indulgenţelor, pe uşa principală a bisericii Castelului din Wittenberg. Sau cel puţin aşa se povesteşte.

Din acel faimos act de sfidare au decurs un număr de consecinţe. În primul rând, Luther a fost implicat într-o serie de dispute publice, cea mai cunoscută fiind cea înscenată la Leipzig cu Dr. von Eck care i-a precedat excomunicarea oficială (iunie 1520). În cursul pregătirilor sale a aşternut pe hârtie principalele tratate ale luteranismului – *Rezoluţiile*, *Despre libertatea unui creştin*, *Către nobilimea creştină de naţiune germană despre îmbunătăţirea stării creştine*, Despre *captivitatea*

babiloniană a Bisericii; şi a ars public Bula papală de Excomunicare, *Exsurge Domine*. În al doilea rând, politica germană a fost împărţită între susţinătorii şi opozanţii pedepsei lui Luther. În 1521 împăratul Carol V l-a convocat pe Luther să apară în siguranţă în faţa Dietei imperiale de la Worms. Luther, precum Hus la Constanţa, s-a apărat cu tărie:

Sunt copleşit de Scripturile pe care le-am citat; conştiinţa mea este captivă Cuvântului lui Dumnezeu. Nu pot şi nu voi retrage nimic din ce am spus, pentru că a acţiona împotriva conştiinţei nu este nici sigur, nici onest... *Hier stehe ich. Ich kann nich anders*. [Aceasta este poziţia mea. Nu pot altfel.]

După aceasta, a fost luat de oamenii electorului de Saxonia şi ascuns în Castelul Wartburg. Interdicţia pronunţată de Dietă împotriva lui Luther nu putea fi aplicată. Protestul religios se transforma în revoltă politică.

Germania în 1522 – 1525 a fost tulburată de două izbucniri majore: conflictul Cavalerilor Imperiali (1522 – 1523) de la Trier şi violentele tulburările sociale ale Războiului Ţărănesc (1524 – 1525) care a început la Waldshut în Bavaria. Sfidarea Bisericii iniţiată de Luther poate să fi fost un factor în sfidarea autorităţii politice; dar acesta nu avea nicio simpatie faţă de „cele douăsprezece articole" ale ţăranilor schiţate în Suabia de către Christoph Schappeler şi Sebastian Lotzer din Memmingen. Când bande noi de rebeli au apărut în Turingia, Luther şi-a publicat *Apelul împotriva hoardelor ucigaşe şi tâlhare de ţărani*, apărând în mod tranşant ordinea socială şi drepturile prinţului. Ţăranii rebeli au fost zdrobiţi sângeros.

Revolta luterană şi-a căpătat o formă definitivă în timpul a trei sesiuni de mai târziu ale Dietei imperiale. Oponenţii împăratului au profitat de şansă pentru a-şi

consolida poziţiile în timp ce acesta era distras de războaiele împotriva francezilor şi a turcilor. La Speyer în 1526, în Declaraţia de suspendare a Dietei, aceştia au reuşit să introducă o clauză pentru libertatea princiară în religie, anticipând faimoasa formulă: *Cuius regio, eius region* (cel care domneşte are dreptul să stabilească religia). La a doua Dietă de la Speyer din 1529, au înaintat oficial Protestul care avea să le dea numele, deplângând anularea Suspendării. La Augsburg în 1530, au prezentat un rezumat cumpătat al convingerilor lor. Această Confesiune de la Augsburg, compusă de Melanchthon, a fost manifestul protestant – după care împăratul hotărât a fixat aprilie 1531 ca termen limită pentru supunerea lor. Ca răspuns, prinţii protestanţi au format Liga armată de la Schmalkalden. Din acel moment, taberele catolică şi protestantă au fost clar definite. [GESANG]

Parafraza lui Martin Luther la Psalmul 46 – „Dumnezeu este refugiul şi puterea noastră" – a fost întâia oară pusă pe muzică în *Gesangbuch*-ul lui J. Klug în 1529. Aceasta preocupare ne arată că „privighetoarea din Wittenberg" era şi poet şi compozitor pe lângă reformator al bisericii şi teolog. S-a dovedit a fi poate cel mai măreţ imn din întreg repertoriul creştin.

Ein feste Burg ist unser Gott.	O fortăreaţă puternică ne este încă Dumnezeu.
ein gute Wehr und Waffen.	Un scut şi o armă de nădejde;
Ei hilă uns frei aus aller Not.	Ne va feri de toate relele
die uns jetzt hat betroffen.	Ce ne-au cuprins acum
Der alt böse Feind	Străvechiul prinţ al Iadului

mit Ernst ei's jetzt meint.
gross Macht und viel List.
sein grausam Rüstung ist
auf Erd ist nich gleichen.[1]

S-a ridicat cu un scop anume;
Puternice zale de şiretenie şi putere
Le poartă el acum;
Pe pământ nu are seinsprieteni.[2]

Luther, fiind călugăr, cunoştea muzica bisericească. Avea o voce bună de tenor şi dorea ca toţi oamenii să împărtăşească bucuria lui de a cânta în biserică. Participarea muzicală avea să fie echivalentul liturgic al doctrinei sale teologice a comuniunii tuturor credincioşilor. A acordat o mare prioritate realizării de muzică congregaţională. Lucrarea sa *Formula Missae* (1523) a reformat misa latină, punând bazele liturghiei suedeze de mai târziu. Lucrarea *Geystliche Gesangk Buchlein* (1524), publicată de discipolul său J. Walter, a oferit o antologie de decoruri corale polifonice. În 1525 a adus primul tipar muzical la Wittenberg. Lucrarea sa *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienst* (1526) a oferit o formă cântată a misei în limba vernaculară. Se încheia cu o versiune a imnului husit „Jesus Christus, unser Heiland". *Enchridion* (de asemenea 1526) al lui Heinrich Lufă a reprezentat prima carte de imnuri congregaţionale. În cinci ani de la Dieta de la Worms, adepţii lui Luther erau complet echipaţi muzical.

Tradiţia muzicală luterană a avut consecinţe vaste. Necesita ca fiecare parohie să aibă un cantor, un organist, propria şcoală corală şi propriul corp de cântăreţi şi instrumentişti instruiţi. Ca rezultat, a jucat un rol important în transformarea Germaniei în naţiunea cu cea mai bună educaţie muzicală a Europei – cea mai bogată resursă pentru creaţia de muzică laică a Europei. Geniul

lui J.S. Bach nu avea cum să găsească un sol mai fertil decât cel al luteranismului.

Există o ipoteză care susţine că limba germană şi ritmul acesteia se află la rădăcina întâietăţii muzicale germane. Aceasta s-ar putea sau nu să fie adevărat. Dar în 1525 Luther afirmă că „atât textele, cât şi notele, accentul, melodia şi reprezentaţia trebuie să crească din adevărată limbă mamă şi din reflecţiile acesteia”. Accentul pus de Luther pe utilizarea limbajului vernacular a afectat puternic educaţia germanilor. Există o legătură directă între imnuri şi mişele lui Luther, Walter, Rhaw şi Heinrich Schutz (1585 – 1672) şi gloria de mai târziu a lui Bach, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert şi Brahms.3

Celebrând doar tradiţia luterană cu siguranţă că facem un deserviciu muzicii catolice şi interacţiunilor productive dintre diferitele tradiţii creştine. Dar trebuie doar să ne referim la muzica sterilă a calvinismului, a cărei interzicere a „polifoniei papale” a redus Psaltirea de la Geneva (1562) la o colecţie de unisoane metrice, pentru a putea aprecia cu adevărat înzestrarea creaţiei muzicale a lui Luther. În multe privinţe Biserica anglicană împărtăşeşte muzicalitatea lui Luther, dezvoltând o minunată tradiţie lansată de Tallis, Gibbons şi Byrd. În uimitoarea sa simplitate, *Canonul* lui Tallis, compus de un călugăr de la Abaţia Waltham care a devenit un gentleman al Chapel Royal, este echivalentul anglican al *Ein feste Burg*, fiind compus şi din opt părţi:

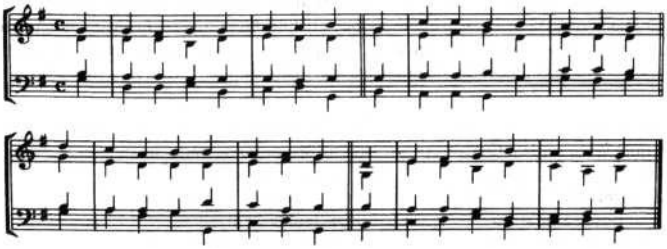

Glory to thee, my God, this night For all the blessings of the light.

Keep me, oh keep me, King of Kings Beneath thine own almighty wings.

Glorie ţie, Dumnezeul meu, în această noapte Pentru toate binecuvântările luminii.

Ţine-mă, oh ţine-mă, Rege al Regilor Sub aripile tale atotputernice.4

Nu ar trebui să neglijăm nici minunata tradiţie muzicală a Bisericii ortodoxe, care a adoptat polifonia cu acelaşi entuziasm cu care o făcuse Luther. În acest caz, interzicerea utilizării instrumentelor a dus la o pricepere foarte specială în cântarea părţilor din cor. Biserica catolică a permis întotdeauna acompaniamentul instrumental. Cea mai timpurie orgă rămasă, datând din 1320, este încă în funcţiune la Sion în Valais. Dar în Rusia şi Ucraina polifonia trebuia generată doar de vocea umană, încurajând astfel o cultură la fel de dornică să facă muzică pe cât este să o aprecieze. În acest context, Ceaikovski a fost un accident în aceeaşi măsură în care a fost şi Bach.

Între timp, mişcarea luterană de protest a fost inflamată de o serie de proteste paralele, fiecare dintre acestea lărgind natura protestantismului. În 1522 în Elveţia, Huldrych Zwingli (1484 – 1531), elenist, corespondent cu Erasmus, şi „preot al poporului” la Zürich, a contestat Biserica catolică atât în privinţa organizării ecleziastice, cât şi în cea a doctrinei. Precum Luther, a început prin a denunţa indulgenţele; şi a împărtăşit conceptul de justificare prin credinţă al lui Luther. Dar a respins autoritatea episcopilor şi a transmis mesajul că Euharistia nu este nimic mai mult decât o simplă şi simbolică ceremonie. A fost ucis la Kappel în 1531, ţinând sus stindardul protestantismului în războiului împotriva celor cinci cantoane de pădure care împărţise Confederaţia Elveţiană. A lansat o importantă tendinţă protestantă, în care congregaţiile şi comunităţile locale şi-au cerut dreptul de a-şi controla propriile afaceri.

[HOLISM]

În anii 1520 predicatorii radicali şi sectele au proliferat în Germania. Andreas Karistadt (1480 – 1541), care s-a contrazis cu Luther, a plecat la Basel. „Profeţii din Zwickau" – Storch, Stuebner şi Thomae – erau milenarişti de modă vechi. Misticul Thomas Muentzer (1490 – 1525), posedă atât trăsături comuniste, cât şi anarhiste, modelându-şi grupul după în februarie 1528, minunatul „Dr. Paracelsus" şi-a pierdut funcţia de doctor al oraşului Basel. Fusese interzis la universitate, jignise tagma spiţerilor şi dăduse în judecată un prelat care refuzase să îi plătească onorariul întreg. Când i-a acuzat în mod public pe magistraţi de părtinire, a riscat să fie arestat, aşa că a fugit din oraş. Ideile lui erau la fel de puţin acceptabile medicinei teoretice din vremea sa pe cât au fost medicinei aşa-zis ştiinţifice de mai târziu.

Phillipus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493 – 1541), cunoscut ca Paracelsus, s-a născut la Einsiedeln în cantonul Schwyz. A fost contemporan cu Luther, Erasmus şi Michelangelo. A absolvit Facultatea de Medicină din Ferrara în 1524. Dar a renunţat să studieze mai departe şi şi-a petrecut şapte ani călătorind, învăţând cunoştinţele specialiştilor în ierburi, ţiganilor şi ale magicienilor şi câştigându-şi traiul ca bărbier-chirurg. A vizitat Spania şi Portugalia, Rusia şi Polonia, Scandinavia şi Constantinopol, Crimeea şi probabil Egiptul. Fost catolic, s-a asociat adesea cu sectele radicale precum anabaptiştii şi Fraţii Spiritului Liber. Arestat la Salzburg în 1525 pentru susţinerea ţăranilor rebeli, a scăpat de execuţie. În afară de Basel, opririle sale mai îndelungate au fost la Strasbourg, Nürnberg, St. Gallen, Meran în Tyrol, St. Moritz, Bad Pfeifers, Augsburg, Kromau în Moravia, Bratislava, Viena şi Villach. A fost un autor prolific în orice subiect de la teologie la magie – piesa centrală fiind *Opus Paramirium* (1531), opera sa

„Mai presus de miracole”.

Paracelsus a respins noţiunea la modă care susţinea desprinderea cunoştinţelor medicale din textele antice. La Basel, s-a alăturat unor studenţi care ardeau textele lui Avicenna, în schimb, a propus pe de o parte, învăţarea din observaţii practice şi de cealaltă parte, cei „patru stâlpi” – filosofia naturală, astrologia, alchimia şi” Virtutea” (prin care se referea la puterea intrinsecă a oamenilor, plantelor şi mineralelor). Tendinţa sa empirică a dus la o serie de tratamente extraordinare şi tehnici de amputare, antisepsie, homeopatie şi balneologie. Celelalte direcţii ale sale l-airdus spre un sistem alternativ de biochimie bazat pe sulf, sare şi mercur care i-a creat o reputaţie de durată de vrăjitor. Timp de încă 400 de ani, Europa nu a fost nici pe departe pregătită să îi accepte conceptul holist – că un doctor bun caută armonia tuturor factorilor ce afectează bunăstarea pacientului, incluzând factorii de mediu, cei psihosomatici şi cei supranaturali. Paracelsus a trăit într-o epocă în care nimeni nu înţelegea funcţionarea sistemelor digestiv, circulator, neural şi reproducător, cu atât mai puţin genele sau cromozomii. Cu toate acestea, multe dintre descoperirile sale îşi păstrează logica peste secole: Bărbatul şi femeia au fiecare jumătate de sămânţă, şi cei doi împreună alcătuiesc o sămânţă întreagă… Există matricea (pântecele) o forţă de atracţie (ca ambra sau un magnet)… Odată ce voinţa a fost stabilită, matricea îşi trage sieşi sămânţa femeii şi a bărbatului din umorile inimii, ale ficatului, ale splinei, ale osului, ale sângelui… şi din tot ceea ce este corpul. Întrucât fiecare parte a corpului are propria sa sămânţă. Dar când toate aceste seminţe vin la un loc, sunt o singură sămânţă.1

taboriţii cehi. După multe peregrinări, a fost prins în fruntea unei bande de hoţi în timpul Războiului Ţărănesc din Turingia şi executat la Muhihausen. Anabaptiştii sau „Rebotezaţii” au apărut din rândul unor zwinglişti elveţieni nemulţumiţi. Respingând orice formă de autoritate

încetăţenită, aceştia au declarat toate formele anterioare de botez ca fiind invalide. Au încercat de asemenea să fondeze o republică creştină ideală pe principii evanghelice, renunţând la jurăminte, proprietate şi (în teorie) la orice violenţă. În 1534 – 1535 la Münster în Westfalia sub doi olandezi – Jan Matthijs din Haarlem şi Jan Beukelz din Leiden – au creat pentru puţină vreme un „Regat al celor Aleşi" care a fost zdrobit cu o mare cruzime. Cuştile care odată adăpostiseră rămăşiţele conducătorilor lor, încă atârnă de turla Bisericii Sfântul Lambert. Anabaptiştii au fost primii fundamentalişti ai creştinătăţii, persecutaţi în aceeaşi măsură şi de protestanţi şi de catolici. Şi-au revenit sub numele de „menoniţi" sub conducerea lui Menno Simons (1496 – 1561) din Friesland, semănând seminţele din care aveau să răsară mai târziu baptiştii, unitarienii şi quakerii. Spiritualismul creştin, prin contrast, îşi trăgea sprijinul din partea denckienilor din Bavaria, a franckienilor din Suabia şi a schwenkfeldienilor din Silezia.

În 1529, regele Henric VIII al Angliei a iniţiat separarea Bisericii Angliei de Roma. Cauza iniţială era dorinţa obsesivă a acestuia de a avea un urmaş pe linie masculină şi refuzul papei de a-i acorda divorţul. Henric, care căpătase înainte titlul de *F idei Defensor* pentru denunţarea lui Luther, avea o slabă motivaţie religioasă; dar a obţinut un sprijin puternic din partea Parlamentului şi imense avantaje materiale, atacând privilegiile şi proprietăţile Bisericii. Actul anatelor (1532) sista plăţile către Roma. *Statutul apelurilor* (1533) reducea jurisdicţia ecleziastică a Romei. *Actul supremaţiei* (1534) abolea autoritatea papală complet, ridicându-l pe rege la rangul de şef suprem al Bisericii Angliei. Supuşi precum Thomas More sau cardinalul John Fisher, care au refuzat să accepte schimbările, au fost executaţi pentru trădare. Cele zece articole (1536) şi Cele şase articole (1539) proclamau inviolabilitatea Misei romane şi a doctrinei tradiţionale.

Directa asociere dintre Biserică şi Stat – mai târziu denumită Erastianism – a apropiat anglicanismul mai mult de ortodoxism decât de catolicism. [UTOPIA]

În 1541, la a doua încercare, Jean Calvin (1509 – 1564) a fost convins să preia controlul bisericii din Geneva. Un francez aflat pe fugă, mai radical decât Luther, Calvin a fondat ramura Protestantismului cea mai influentă la scară largă. Un cărturar crescut în spiritul lui Lefèvre d'Étaples şi la un moment dat preot catolic, fusese protejat de cercul Marguerite! d'Angoulème. Fusese convertit spre noua gândire după ce ascultase un omiliar despre suveranitatea Scripturilor ţinut de rectorul Sorbonei, Nicholas Cap. Temându-se de represalii, renunţă la funcţia din Noyon, oraşul său natal şi fuge la Basel. Acolo, în 1535, publică esenţială să lucrare *Instituţia religiei creştine*.

Calvin a exprimat idei originale despre teologie, despre relaţiile dintre Biserică şi Stat şi mai ales despre moralitatea privată. Era mai aproape de Luther decât de Zwingli în privinţa Euharistiei; dar doctrina predestinării relansată de el s-a dovedit şocantă. Vedea umanitatea ca fiind împărţită în Damnaţi şi Aleşi. Prin aceasta, şi-a învăţat discipolii să se considere o minoritate izolată, o trupă de fraţi cucernici înconjuraţi de o lume ostilă, „Străini printre Păcătoşi":

Ainsi les Bourgeois du Ciel n aiment point le Monde, ni les choses qui sont au Monde… îl s'écrient avec le Sage: Vanité des Vanités; tout n'est que vanité et rangement d'Esprit.

(Locuitorii oraşului Paradisului nu iubesc Lumea, nici lucrurile din Lume…

Ei plâng alături de Profet, „Deşertăciune a deşertăciunilor; totul este doar vanitate şi devorarea spiritului.") 14

Şi în privinţa organizării bisericii, inovaţiile lui Calvin le-au depăşit cu mult pe cele ale lui Zwingli. A insistat nu

doar pe separarea dintre Biserică şi Stat, dar şi în privinţa competenţei congregaţiilor locale. Pe de altă parte, se aştepta şi ca puterea temporală să se inspire din preceptele religioase şi de o dorinţă de a aplica toate judecăţile organismelor bisericeşti. În privinţa toleranţei, prin urmare, era la fel de flexibil ca Inchiziţia lui Henric VIII. [SIROP]

Utopia, însemnând „Niciun loc", a fost numele inventat în 1516 de Sir Thomas More pentru cartea sa în care descrie căutarea formei ideale de guvernare. Tradusă în engleză în 1551, după martiriul autorului, cu denumirea completă *A Frutefull, pleasant and wittie worke of the beşte state of a publique weale, and of the new yle called Utopia* şi, de asemenea, în franceză, germană, spaniolă şi italiană, a devenit un bestseller. În lucrare, More descria un loc în care proprietatea este deţinută în comun, în care atât bărbaţii, cât şi femeile beneficiază de educaţie universală şi în care toate religiile sunt tolerate.1

Gândirea utopică răspunde unei nevoi profund umane a unei viziuni ideale a unei lumi mai bune. Genul a atras mulţi practicanţi, de la *Republica* lui Platon la *Noua Atlantida* a lui Bacon şi *Oceana* lui Harrington. Efecte similare pot fi obţinute imaginând ororile Distopiei sau ale" Locului rău". Aceasta a fost intenţia lui Aldous Huxley în *Minunata lume nouă* (1932) sau a lui George Orwell în 7984 (1949). În secolul XX, utopianismul a fost în general asociat cu gândirea de stânga. Rusia Sovietică era considerată de admiratorii săi o utopie modernă, eliberată de relele democraţiei capitaliste". Am văzut viitorul, spunea un vizitator american în 1919, şi acesta funcţionează". Astfel de opinii au fost între timp desconsiderate de cunoaşterea crimelor în masă comise în numele „socialismului" şi al „progresului". Liberalii moderni au trecut între timp la sarcina mai banală de a îmbunătăţi lotul de indivizi.2 [RECOLTĂ] [VORKUTA]

Ceea ce nu este la fel de uşor de acceptat este faptul că şi fascismul şi-a avut propriile utopii. După faza iniţială de cucerire brutală, mulţi nazişti, asemenea multor comunişti, visaseră la un viitor frumos, armonios. Scriitorul francez" Vercors", de exemplu, îşi aminteşte gândurile unui ofiţer german din Franţa ocupată, care privea spre viitorul glorios al unei uniuni franco-germane: „Va fi o replică a Frumoasei şi Bestiei".3 După război, în închisorile Europei de Est, mulţi democraţi închişi pentru că se opuseseră comunismului au fost nevoiţi să asculte visele spulberate ale colegilor lor de celulă nazişti.4 Utopia fascistă, precum cea comunistă, era falsă şi a generat o suferinţă imensă. Dar au fost şi unii care au visat cu sinceritate la ea. [LETONIA]

În materie de etică, Calvin a stabilit un nou şi imposibil de imitat cod prin care i-a făcut pe discipolii săi de neconfundat. O bună familie calvinistă avea să deteste orice formă de plăcere sau de frivolitate – dansul, cântecele, băutura, jocurile, flirtul, hainele viu colorate, cărţile amuzante, vorbitul cu voce tare, până şi gesturile mai însufleţite. Viaţa lor avea să fie marcată de sobrietate, autocontrol, muncă grea, economie şi, mai presus de orice, cucernicie. Apartenenţa lor la cei Aleşi avea să fie vizibilă din aspectul lor, din conduită, frecventarea bisericii şi din succesul lor în lume. Vechii poveri catolice a păcatului i-au adăugat povara păstrării aparenţelor. În artă, aveau să evite orice ilustrare directă a Divinităţii, toate simbolurile mistice şi alegoriile. Aveau să îşi găsească singura sursă zilnică de bucurie şi îndrumare în lectura Bibliei. Aceştia sunt cei care aveau să fie cunoscuţi de lumea vorbitoare de engleză ca Puritani.

Definitivarea principiilor calviniste a trebuit să aştepte publicarea definitivă a *Instituţiei* în 1559 şi cea de-a doua Confesiune Helvetică din 1559, întocmită de H.

Bullinger (1504 – 1575), succesorul lui Zwingli la Zürich, în 1566.

Succesorul lui Calvin la Geneva, Theodore Beza (1519 – 1605), un cărturar de formaţie greacă şi teolog, a introdus o viziune foarte rigidă, deterministă, a predestinării care a fost vehement contestată de către urmaşii lui Jakub Hermans (Arminius, 1560 – 1609).

Sâmbătă, 12 august 1553, un bărbat care fugea de Sfânta Inchiziţie a intrat călare în satul Louyset, în partea franceză a Genevei. Cu patru luni mai devreme, fusese arestat la Lyon sub acuzaţia de erezie şi, după ce fusese interogat de Inchizitorul General, a fost condamnat la moarte. Scăpase din închisoare şi hoinărise de atunci. Scopul lui era să traverseze lacul Geneva într-o barcă şi să ajungă la Zürich. Geneva era fortăreaţa calviniştilor, Zürich a zwinglienilor. Înainte să fie arestat, fugarul fusese angajat ca doctor al arhiepiscopului Vienei. Născut în Navarra, studiase la Toulouse, Paris, Louvain şi Montpellier. Era autorul câtorva tratate de medicină, al unui studiu al *Geografiei* lui Ptolemeu şi autorul a două studii anti-trinitariene *De Trinitas Erroribus* (1521) şi al anonimei *Christianismi restitutio* (1553). În ultimii opt ani corespondase cu o anumită animozitate cu Calvin, cu care se şi întâlnise o dată.1 Duminică, după ce îşi vânduse calul, a intrat pe jos în Geneva, a găsit o cameră la La Rose şi a asistat la o slujbă de după-amiază. În biserică, a fost recunoscut de cineva şi denunţat autorităţilor oraşului. A doua zi dimineaţă îi erau puse aceleaşi întrebări de către interogatorul calvinist care îi fuseseră puse de cel catolic. Era Fr. Miguel şerveto de Villanova, cunoscut sub numele de „Servetus” (1511 – 1553). Atitudinea lui Calvin faţă de Servetus a fost, puţin spus, necreştină. Îl avertizase într-o ocazie să nu vină la Geneva. Oferise chiar Inchiziţiei din Lyon un specimen cu scrisul corespondentului său. Dădea acum la o parte legile Genevei în privinţa toleranţei religioase şi recomanda decapitarea lui Servetus. Însă,

prin ordin judecătoresc, acesta a fost ars de viu la Champel pe 27 octombrie. Gânditorii radicali nu erau în siguranţă niciunde în Europa. Biserica ortodoxă rusă îi arsese pe „ludaizatori”. Bizanţul îşi avea la rândul său propria Inchiziţie. Giordano Bruno (15481600), filosof şi dominican renegat, care a fost ars de viu la Roma, era, se pare, spion englez.2 Polonia-Lituania era un adăpost izolat, unde din 1565 curţile episcopale nu şi-au putut aplica verdictele. Anti-trinitarienii au fost cantonaţi în Transilvania înainte de a se muta în Polonia. Liderul lor, născut în Sienna, Fausto Sozzini (1539 – 1604), adesea comparat cu Servetus, locuise de asemenea în Lyon şi Geneva, unde, înscris la Şcoala Catolică, îşi ţinuse gura. Mult după moartea sa, Servetus a fost păstrat în amintire ca un simbol al interdependenţei bigotismului protestant şi catolic. Monumente în amintirea sa aveau să fie ridicate la Madrid (1876), Paris (1907) şi Viena (1910). Dacă ar fi trăit mai mult, s-ar fi putut bucura de succesul celor patru ediţii ale lucrării sale despre siropurile medicinale, *Syroporum universa ratio* (1537).

profesor la Leyden în Olanda. Arminienii susţineau doctrina liberului arbitru şi eficienţa morţii lui Cristos pentru toţi credincioşii, nu doar pentru cei Aleşi.

Răspândirea Protestantismului trebuie descrisă atât în termeni sociopolitici, cât şi în termeni geografici.

Luteranismul i-a atras în mod direct pe prinţii deschişi la minte. Le confirma legitimitatea domniei menţinând ordinea socială existentă. A fost rapid adoptat într-un număr de state – cel mai notabil în Württemberg, Hesse, Anhalt, în Saxonia electorală şi ducală, Neumark şi Pomerania – şi în majoritate oraşelor din nordul Germaniei de la Bremen la Riga. A intrat într-o criză prelungită în 1540, atunci când Luther a girat căsătoria bigamă a lui Filip de Hesse sfătuindu-l pe cel mai de seamă susţinător al noii religii „să spună o minciună cinstită”. Până la Concordia (1580), a suferit câteva decenii de schismă între

„Gnesio-luterani” şi mai liberalii „melanctonieni”. În Danemarca şi Norvegia, prin predicile „Lutherului danez”, Hans Tausen, a devenit religie de stat în 1537. A contribuit la perpetuarea pierderii Suediei de către Danemarca, unde nu a fost consolidată ca religie până în 1593 şi a accelerat prăbuşirea statelor teutone ale Prusiei (1525) şi Livoniei (1561).

Calvinismul, prin contrast, a coincis mai puţin cu politica de stat şi mai mult cu înclinaţiile anumitor grupuri sociale. În Europa de Vest a atras adesea burghezia aflată în creştere şi în Franţa importante secţiuni din nobilime. În Europa de Est, de asemenea, a atras atât nobilimea de ţară, cât şi magnaţii. În Regatul Angliei, calvinismul a început să aibă un impact după moartea lui Hernie VIII în 1547. Domnia regelui-copil Eduard VI a produs multă confuzie şi scurta domnie a ultracatolicei regine Maria a rezultat într-o recoltă de martiri protestanţi, mai ales la Oxford. Prin urmare, sub Elisabeta I, acordul bisericesc inclus în Actul de Uniformitate (1559) şi Cele Treizeci şi nouă de Articole (1571) au dus la o sinteză chibzuită a influenţelor crastiene, luterane, zwingliene, calviniste şi catolice. De la acel moment, anglicanismul a oferit mereu o umbrelă pentru două mari tendinţe politice şi teologice – „înalta Biserică” a anglo-catolicismului şi „Biserica de Jos” a evangheliştilor calvinişti. În ciuda persecuţiilor lipsite de milă de sub domnia Elisabetei, atât catolicii disidenţi, cât şi puritanii nonconformişti au supravieţuit în ilegalitate. Cei din urmă au revenit în forţă în secolul XVII şi, sub Commonwealth-ul lui Cromwell (1649 – 1658), au controlat statul o scurtă vreme.

Datorită eforturilor lui John Knox (1513 – 1572), calvinismul a devenit singura religie recunoscută în Scoţia în 1560, în forma numită prezbiterianism. Deşi supus influenţelor anglicane, Kirk-ul scoţian şi-a păstrat independenţa.

În Franţa, calviniştii au fost denumiţi hughenoţi. S-au

răspândit rapid pe fostele teritorii ale albigenzilor din sud şi din vest şi în rândul populaţiei urbane din toate provinciile. Au format coloana vertebrală a Partidului Bourbonilor în timpul Războaielor religiilor şi o trăsătură esenţială a scenei religioase franceze până la expulzarea lor finală din 1685.

În Olanda, dezvoltarea calvinismului, mai ales în rândul păturii mijlocii din Amsterdam, Rotterdam şi Leyden, a constituit un factor important în fractura dintre provinciile catolice din Vest şi provinciile unite din Est. Biserica reformată olandeză a jucat un rol important în ţară de la stabilirea ei ca religie de stat în 1622.

În Germania, calvinismului i s-au opus o lungă perioadă şi luteranii şi catolicii. A primit cel mai mare sprijin în 1563 prin aderarea la religie a electorului-palatin, Frederick III, care a impus Catehismul de la Heidelberg tuturor supuşilor să-i; de la Christian I al Saxoniei (m. 1591) şi în 1613 prin convertirea familiei de Hohenzollern din Brandenburg. Brandenburg-Prusia a fost neobişnuită prin tolerarea atât a calvinismului, cât şi a luteranismului. [FAUSTUS]

În Polonia-Lituania, Boemia şi Ungaria, calvinismul a atras o mare parte a nobilimii de la ţară. În unele părţi, precum Transilvania sau Ducatul Szczecin, prezenţa sa s-a dovedit de durată. Oraşul maghiar Debrecen a fost „Roma calvinistă” încă din acea perioadă. În Lituania a obţinut susţinerea a numeroşi magnaţi, inclusiv cei mai mari latifundiari ai Europei – familia Radziwill.

Efectele protestantismului pot fi observate în toate sferele vieţii europene. Subliniind necesitatea lecturii Bibliei, a avut un impact major asupra educaţiei din ţările protestante, şi, prin urmare, asupra alfabetizării maselor. În sfera economică a avut o contribuţie majoră în dezvoltarea culturii întreprinzătoare, şi, prin urmare, a creşterii capitalismului, în politică s-a dovedit un motiv

major de controversă atât între state, cât şi între grupări rivale din cadrul unui stat. Împărţind lumea catolică în două, a grăbit Reforma Bisericii catolice, reformă îndelung amânată de aceasta. Mai presus de orice, a dat o lovitură grea ideii de creştinătate unită. Până în 1530, creştinătatea fusese împărţită în două – ortodoxă şi catolică. Din 1530 avea să fie împărţită în trei: ortodoxă, catolică şi protestantă. Şi însuşi protestanţii erau împărţiţi în facţiuni opuse. Scandalul a fost atât de mare şi fragmentarea atât de răspândită, încât lumea a încetat să mai vorbească despre creştinătate şi a început să vorbească despre „Europa”.

FAUST

Adevăratul „Dr. Faust” a fost un şarlatan vagabond şi scamator de bâlci, care a murit la Staufen în Breigsau în 1541. Se presupune că a absolvit Universitatea din Cracovia, asemenea lui Copernic, frecventând şi numeroase universităţi germane, prezentându-se sub numele de Magister Georgius Sabellicus Faustus Junior. A devenit notoriu pentru blasfemiile sale, pentru „miracolele” sale precum preschimbarea apei în vin şi pentru afirmaţia sa de a se fi înţeles cu Diavolul. Faptele sale au inspirat o serie de aşa-numite *Faustbuchs*. Prima dintre ele, compilată la Frankfurt în 1587, a fost tradusă în daneză în 1588, în franceză şi olandeză în 1592, în engleză înainte de 1594 şi în cehă în 1602. Ca personaj fictiv, Faust şi-a făcut debutul în 1594 în piesa lui Christopher Marlowe, unde apare ca un om cu o ambiţie nemăsurată, încercând să devină „cel mai mare împărat al lumii”. Se bucură de o perioadă de putere înainte ca Diavolul să redobândească ce îi aparţine. În Germania, a apărut într-o dramă pierdută a lui Lessing şi într-un roman al lui F.M. Klinger (1791) înainte de a fi adoptat ca personaj central al tragediei în versuri în două părţi a lui Goethe (1808, 1832). Opera lui Ferruccio Busoni, *Doktor Faust* (1916), rămâne neterminată.

Faustul lui Goethe este dificil de rezumat. Pactul său cu Mefisto îi oferă întinerirea şi ajunge să trăiască până la o sută de ani. *Gib meine Jugend mir zurück*! în Partea I, care tratează „lumea mai mică" a emoţiei personale, Faust se confruntă cu lupta dintre datoria faţă de Diavol şi iubirea pentru Gretchen. În Partea a II-a, care tratează marea lume a societăţii şi politicii, este ministrul unui împărat cheltuitor. Atunci când moare, Gretchen intervine şi Diavolul este înşelat; Coruri din Paradis salută progresul unui suflet salvat şi victoria Dragostei:

Der früh Geliebte.
Nicht mehr Getrübt.
Ei kommt zurück!
(Iubitul de demult, nu mai este înceţoşat, se întoarce!)
1

Capodopera lui Goethe a inspirat două opere, de Gounod şi Berlioz şi Simfonia Faust (1857) a lui Liszt. Mai recent, romanul lui Thomas Mann *Doctor Faustus* (1947) reactualizează legenda în cadrul unei judecăţi întunecate a Germaniei contemporane. Un muzician, Adrian Leverkühn, sedus de operele lui Wagner şi Nietzsche, contractează diabolica boală sifilis de la o *femme fatale* şi moare după ce a compus o cantată nihilistă, D. *Fausti Weheklag*. În finalul acesteia, un diminuendo susţinut din partea unui singur violoncel aminteşte de „o lumină în noapte", sugerând că lumea germană s-ar putea, până la urmă, să nu fie complet lipsită de speranţe.2

Contrareformei i s-a dat numele de către istoricii protestanţi care au presupus că aceasta a avut loc pentru a se opune Reformei protestante. Istoricii catolici văd problema în mod diferit, ca o a doua etapă într-o mişcare de reformă a bisericii care are o istorie continuă de la susţinătorii concilierii finalului de secol XIV până la Conciliul de la Trento. Trebuie subliniat însă că această Contrareformă nu a fost un fel de motor istoric autarhic, acţionând izolat. Asemenea Renaşterii şi a Reformei, a

interacţionat cu toate celelalte mari fenomene ale epocii.

Paralizia instaurată în centrul Bisericii catolice s-a diminuat odată cu pontificatul lui Paul III (Alessandro Farnese, 1534 – 1549). Poreclit „cardinalul fustangiu”, Paul III a fost un nepotist flagrant, fratele unei concubine papale şi susţinătorul excesiv de darnic al lui Michelangelo şi Tiţian. În acelaşi timp, el este cel care a întrezărit nevoia unei schimbări. A revitalizat Colegiul Sacru, a ordonat o anchetă-cheie pentru reforma Bisericii, *Consilium de emendanda ecclesia* (1537), i-a ironizat pe iezuiţi, a înfiinţat Oficiul Sfânt şi a lansat Conciliul de la Trento. Până în anii 1530, Colegiul Sacru al cardinalilor, care îi alegea pe papi, a fost unul dintre punctele slabe ale Bisericii. Dar odată cu tăierea bugetului acestuia şi cu creşterea numărului cardinalilor prin câteva numiri geniale, a devenit cea mai puternică instituţie a Vaticanului. Printre membrii de excepţie s-au numărat cardinalii Caraffa (mai târziu Paul IV, 1555 – 1559), Cervini (mai târziu Marcel II, 1555) şi englezul Reginald Pope, care a pierdut alegerea în 1550 la un singur vot. Următoarea generaţie de papi avea să fie de un calibru diferit. Pius IV (1559 – 1565) nu a ezitat să condamne la moarte nepoţii criminali ai predecesorului său. Austerul şi fanaticul Pius V (1566 – 1572), la un moment dat Inchizitor General, se plimba desculţ prin Roma, a fost mai târziu canonizat. Grigore XIII (1572 – 1585), care s-a bucurat de masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu, era în întregime politic.

Societatea lui Iisus a fost numită „corpul de elită” al Reformei catolice. Îmbina pietatea feroce şi stilul de viaţă militar al fondatorului său basc, înigo Lopez de Recalde (Sf. Ignaţiu de Loyola, 1491 – 1556), autorul *Exerciţiilor Spirituale* (1523). Aprobată în 1540 prin Bula papală a lui Paul III *Regimini Militantis Ecclesiae*, societatea acţiona sub directa comandă a papei. Membrii săi erau organizaţi în ranguri sub generalul lor şi erau antrenaţi să se

considere „tovarăşi ai lui Iisus”. Scopul lor era de a-i converti pe păgâni, de a-i reconverti pe cei căzuţi şi, mai presus de orice, de a educa. În câteva decenii de la formarea lor, misionarii au apărut peste tot în lume, din Mexic în Japonia. Colegiile lor au apărut în fiecare colţ al Europei catolice, de la Braganza la Kiev. „Nu am părăsit niciodată armata, spunea Sfântul Ignaţiu, am fost doar repartizat în serviciul lui Dumnezeu”. Şi în altă scriere: „Daţi-mi un băiat la vârsta de şapte ani şi va fi al meu pentru totdeauna”. La canonizarea sa, s-a spus: „Ignaţiu a avut o inimă suficient de largă să cuprindă tot Universul”. 15

În ciuda succeselor lor, iezuiţii au stârnit teamă şi resentimente imense printre catolici şi protestanţi. Erau faimoşi pentru cazuistica lor în dispute şi erau consideraţi ca fiind adepţi ai dictonului „scopul scuză mijloacele”. Au ajuns să fie consideraţi poliţia secretă a Bisericii, neobligaţi să dea socoteală nimănui. Deja în 1612 falsificată *Monita Secreta*, publicată la Cracovia, susţinea că dezvăluie instrucţiunile conspiraţiei lor globale sub formidabilul general Acquaviva, „Papa cel Negru”. Societatea a fost desfiinţată în 1773 şi reînfiinţată în 1814.

Sfântul Oficiu a fost înfiinţat în 1542 având funcţia de curte supremă de apel în probleme de erezie. Având ca membrii cardinali de seamă, această instituţie şi-a asumat supravegherea Inchiziţiei şi în 1557 a emis primul Index, lista cărţilor interzise. În 1588 a devenit una dintre cele nouă Congregaţii sau departamente executive ale Curiei romane reorganizate. A lucrat împreună cu Oficiul pentru Propagarea Credinţei, însărcinat cu convertirea păgânilor şi a ereticilor. [INDEX] [INCHIZIŢIA] [PROPAGANDA]

INCHIZIŢIA

Sevilla secolului XVI. Iisus Cristos s-a întors pe pământ şi a fost prins înfăptuind miracole. Este arestat grabnic. Marele Inchizitor conduce interogatoriul

personal”. De ce ai venit să te amesteci în treburile noastre?” întrebă el. Nu primeşte niciun răspuns. Printre multe reproşuri, Inchizitorul îl acuză pe Cristos că îi induce în eroare pe oameni cu darul liberuluiarbitru. Omul este prin natura sa rebel şi dacă i se oferă ocazia va opta întotdeauna pentru drumul spre pierzanie. Pentru propriul lor bine, sugerează el, oamenilor trebuie să li se refuze libertatea pentru a li se salva sufletele”. Ai uitat că o minte liniştită şi o moarte liniştită este mai dragă Omului decât libertatea în cunoaşterea Binelui şi a Răului?” Mai mult, afirmă Inchizitorul, faptele Istoriei susţin acest lucru. Oamenii sunt prea slabi pentru a rezista tentaţiilor. Timp de 1.500 de ani, s-au bălăcit în păcat şi suferinţă, incapabili să dea atenţie făgăduielii lui Cristos. „Le-ai promis pâine din Paradis, dar se poate ea compara cu pâinea pământească în ochii rasei slabe, vicioasă şi mereu ignobilă a oamenilor? Suntem mai umani ca tine”. Inchizitorul îl acuză pe Cristos de a nu fi dat replică provocării Diavolului şi de a nu fi făcut dovada Divinităţii sale. A căzut testul din trei părţi despre mister, miracol şi autoritate. Papalitatea, de fapt, este în secret de partea Diavolului”. Am fost de partea lui şi nu a ta, dezvăluie Inchizitorul, referindu-se la schisma catolic-ortodoxă, timp de opt secole”. Inchizitorul anticipează cu amărăciune victoria materialismului lipsit de credinţă”. Ştii că vor trece secole şi omenirea va proclama… că nu există crimă şi, prin urmare, păcat, ci doar oameni flămânzi? «Hrăniţi-i întâi şi apoi cereţi virtute!» Asta va fi scris pe semnele lor cu care ne vor distruge templul”.

În închisoarea Inchizitorului, concluzia pare inevitabilă. „Ai fost dat afară din Infern”, îi spune lui Cristos; „Eşti un eretic. Mâine te vom arde!”

În ultimul moment, iertarea creştină triumfă. Cristos îl sărută pe Inchizitor pe obraz. Copleşit de puterea dragostei, Inchizitorul dă înapoi şi porţile închisorii se deschid…

Un astfel de rezumat ar putea servi ca ajutor de lectură unui student pentru „Legenda Marelui Inchizitor”. Creatorul „Legendei” a fost un tânăr autor rus, Ivan Karamazov, care a trăit împreună cu tatăl şi fraţii săi în anii 1860. Saga familiei Karamazov, asemenea „Legendei”, care formează unul dintre episoadele sale centrale, ridică eterna întrebarea a Binelui sau Răului. Părintele Karamazov este un depravat sinistru, împotriva căruia fiul cel mare, Dmitri, se revoltase deja. Ivan şi Alioşa, fraţii lui vitregi, reprezintă ateul sceptic şi optimistul încrezător. Dar cel de-al patrulea, fiul bastard, Smerdiakov sau „împuţitul” este cel care îşi ucide tatăl înainte de a se sinucide. La proces, Ivan este măcinat de vină pentru că incitase fapta şi încearcă să ia asupra sa vina. Dar într-o greşeală judiciară atroce, inocentul Dmitri este condamnat. În scena finală, copiii familiei le arată celor mai bătrâni ca ei cum se poate trăi în armonie.1

Creatorul *Fraţilor Karamazov* (1880) a fost Fiodor Dostoievski. În acest roman, autorul rus a reluat numeroase dintre temele şi gândurile muncii sale de o viaţă. Romanul este, după Sigmund Freud, „cel mai minunat roman scris vreodată”. Dostoievski a inventat Legenda Marelui Inchizitor ca un vehicul pentru cea mai aspră critică adusă bisericii creştine în literatura europeană. În el, prevesteşte obiecţiile morale care vor fi aduse mai târziu totalitarismului. Îşi imaginează un eveniment fictiv. Textul ilustrează foarte bine prejudecăţile autorului împotriva catolicismului, dar şi credinţa sa în unitatea fundamentală a creştinătăţii. La suprafaţă, Dostoievski a fost un şovinist rus. Nu îi plăceau evreii „nemiloşi”; îi dispreţuia pe catolici, mai ales pe polonezi, pe care adesea îi înfăţişa ca fiind criminali şi îi detesta pe socialişti. Vedea biserica ortodoxă rusă ca fiind ceea ce susţinea aceasta – singura credinţă adevărată”. În Vest nu mai există creştinism”, afirma el”. Catolicismul se transformă în idolatrie, în timp ce protestantismul se

transformă rapid în ateism şi într-o etică variabilă". 3 Se presupune că formula lui era: „catolicism = unitate fără libertate.

protestantism = libertate fără unitate; ortodoxism = libertate în unitate, unitate în libertate". Mulţi critici consideră că Dostoievski a exprimat argumentele Inchizitorului mai convingător decât pe cele ale lui Cristos. În confruntarea dintre biserică şi credinţă, credinţa pare să piardă. Aceasta probabil că i-a fost intenţia, întrucât plasa logica mult mai sus decât credinţa. „Chiar dacă mi s-ar demonstra că Iisus Cristos a fost în afara adevărului, scria el odată, aş rămâne oricum cu El". 4

Critica Vestului făcută de Dostoievski a fost constantă (ceea ce poate explica aprecierea de care se bucură în rândul intelectualilor vestici). Dar vedea împărţirea creştinătăţii ca o ipostază a Răului ce avea să fie depăşită într-un final. Scandalurile bisericii erau un preludiu necesar armoniei creştine. Urmând acest raţionament, ororile Inchiziţiei Spaniole nu erau decât un indiciu al triumfului final al creştinismului. În sufletul său, bătrânul reacţionar era un creştin universal şi, în sens spiritual, devotat ideii europene.

Mai presus de orice, Dostoievski credea în puterea vindecătoare a credinţei. Pe pagina de titlu a *Fraţilor Karamazov* a adăugat versurile: „Cu adevărat, cu adevărat, vă spun vouă, dacă o grăunţă de grâu nu cade în pământ şi moare, suferă de una singură. Dar dacă moare, aduce după sine multe fructe". 5 Aceleaşi cuvinte i-au fost gravate pe piatra de mormânt.

PROPAGANDA

Propaganda este rezultatul ideilor conflictuale şi a hotărârii oamenilor de a-şi răspândi propriile doctrine în rândul altora. Originile sale rezidă cu siguranţă în sfera religioasă. Este în esenţă subiectivă, fiind cel mai eficientă atunci când face apel la ură şi prejudicii. Este antiteza oricărei educaţii şi informaţii oneste. Pentru a fi cât mai

eficientă, propaganda are nevoie de ajutorul cenzurii. Într-o arenă informaţională închisă, poate mobiliza toate mijloacele de comunicare – tipărite, orale, artistice şi vizuale – şi să facă afirmaţii spre propriul avantaj. În acest scop, *Officium de Propaganda Fidei* al Romei, de unde provine termenul, a lucrat alături de Inchiziţie. A devenit una dintre congregaţiile permanente ale Vaticanului în 1622. Propaganda a fost la fel de frecventă în ţările protestante şi ortodoxe, unde bisericile erau subordonate puterii statului. Propaganda politică, la rândul ei, existase dintotdeauna fără a purta acest nume. A luat amploare odată cu apariţia tiparului şi, mai târziu, cu ajutorul ziarelor şi al foilor volante. A fost cel mai evident în vreme de război, mai ales în timpul războaielor civile şi al celor religioase, în anii 1790, soldaţii francezi apăreau adesea în tabără adversă înarmaţi doar cu broşuri, în secolul XX, oportunităţile propagandei au fost dramatic extinse de inventarea noilor medii de transmitere a informaţiilor, precum filmul, radioul sau televizorul; de tehnicile de marketing, convingerea în masă, reclamele comerciale şi" PR"; de apariţia ideologiilor utopice şi de lipsa de scrupule a statului totalitar. „Propaganda totală" şi arta „Marii Minciuni" a fost iniţiată de bolşevici. Lenin, după Plekhanov, a făcut distincţia între propagandistul de nivel înalt, care dezvolta strategia şi agitatorul de rând care o punea în practică. Acolo unde *agitpropul* sovietic deschisese drumul, fasciştii i-au urmat grabnic. Teoreticienii propagandei au identificat cinci reguli de bază:

1. Regula simplificării: reducerea tuturor datelor la o simplă confruntare între „Bine şi Rău", „Prieten şi Duşman".

2. Regula desfigurării: discreditarea opoziţiei prin mânjiri şi parodieri din tuşe groase.

3. Regula transfuziei: manipularea valorilor consimţite ale populaţiei-ţintă în propriile scopuri.

4. Regula unanimităţii: prezentarea propriului punct de vedere de parcă ar fi opinia unanimă a oamenilor care gândesc aşa cum trebuie: atragerea individului cu îndoieli prin puterea de atracţie a unor personaje remarcabile, prin presiune socială şi „contaminare psihologică”.

5. Regula orchestrării: repetarea la nesfârşit a aceloraşi mesaje cu diferite variaţii şi combinaţii.

În această privinţă, unul dintre marii maeştri ai propagandei şi-a recunoscut predecesorii. „Biserica catolică continuă să existe, spunea Goebbels, pentru că repetă aceleaşi lucruri de două mii de ani. Partidul Naţional Socialist trebuie să facă la fel”. 1

Una dintre cele mai subversive forme de propagandă însă este aceea în care sursele adevărate de informaţie sunt ascunse şi de cei ce o primesc şi de cei ce o propagă. Genul aşa-numitei „propagande direct ascunse” are ca scop mobilizarea unei reţele de „agenţi de influenţă” care nu bănuiesc nimic şi care transmit mesajul dorit de parcă ar acţiona spontan. Mimând o coincidenţă de păreri cu indivizii din societatea-ţintă, pe care încearcă să îi corupă, şi linguşind înclinaţiile unor indivizi-cheie, pot corupe o elită dominantă de formatori de opinie pe furiş.

Aceasta, se pare, a fost metoda aleasă de şefii propagandei lui Stalin care şi-au întins plasele în cercurile culturale ale ţărilor vestice începând cu 1920. Personajul principal în acest domeniu a fost un comunist german aparent inofensiv, coleg odinioară cu Lenin în Elveţia şi o cunoştinţă de demult a lui Goebbels din Reichstag, Willi Munzenberg (1889 – 1940). Lucrând împreună cu spionii sovietici, a perfectat arta de a face afaceri secrete pe faţă. A stabilit programul unor serii de campanii împotriva „antimilitarismului”, „antiimperialismului” şi, mai presus de orice, a „antifascismului”, dirijându-le spre un număr de medii receptive din Berlin, Paris şi Londra. Principalii săi recruţi şi oameni păcăliţi, numiţi „tovarăşi de călătorie” de către sceptici, se alăturau arareori Partidului Comunist şi

ar fi negat cu indignare că sunt manipulaţi. Printre ei se aflau scriitori, artişti, editori de stânga şi celebrităţi alese cu grijă – şi anume Romain Roland, Louis Aragon, André Malraux, Heinrich Mann, Bertolt Brecht, Anthony Bunt, Harold Laski, Claud Cockburn, Sidney şi Beatrice Webb şi jumătate din grupul Bloomsbury. Întrucât cu toţii atrăgeau după ei mulţimi mari de acoliţi, porecliţi „Cluburile Inocenţilor" se obţinea un efect de val care a fost numit propice „înmulţirea iepurilor". Scopul final a fost definit clar: „de a crea pentru Vestul noncomunist, corect gânditor, prejudecata dominantă a epocii: credinţa că orice părere care servea... Uniunii Sovietice era derivată din elementele fundamentale ale decenţei umane". Un astfel de cinism este fără egal. Poate fi judecat doar prin soarta pe care Marele Lider a rezervat-o celor mai devotaţi propagandişti ai săi, precum Karol Radek, şi probabil chiar lui Munzenberg, care a fost găsit spânzurat în mod misterios în munţii francezi. Comentariul lui Brecht despre victimele lui Stalin era şi mai puţin o glumă decât considera autorul: „Cu cât sunt mai nevinovaţi, scria el, cu atât merită mai mult să fie împuşcaţi".3

Conciliul de la Trento, care s-a întrunit în trei sesiuni, 1545 – 1547, 1551 – 1552 şi 1562 – 1563, a reprezentat Conciliul General pentru care reformatorii Bisericii se rugaseră de decenii. A oferit definiţiile doctrinale şi structurile instituţionale care au permis Bisericii romane să îşi revină şi să se ridice la nivelul provocării protestante. Decretele sale în privinţa doctrinei au fost în mare parte conservatoare. Acestea confirmau că doar Biserica putea interpreta Scripturile şi că adevărul religios era derivat din tradiţia catolică şi din Biblie. Conciliul a păstrat viziunea tradiţională a păcatului originar, a justificării şi a meritului şi a respins variatele alternative protestante la transsubstanţiere în timpul Euharistiei. Decretele în privinţa organizării au reformat ordinele bisericeşti, au regularizat numirea episcopilor şi au

stabilizat seminariile din fiecare dioceză. Decretele în privinţa formei Misei, care conţineau un nou Catehism şi un Breviar revizuit, au afectat cel mai mult viaţa catolicilor de rând. După 1563 aceeaşi Misă Latină Tridentină a putut fi auzită în bisericile romane catolice din jurul lumii.

Criticii Conciliului de la Trento subliniază neglijarea eticii practice, eşecul de a oferi catolicilor un cod moral care să fie pe seama celui protestant. „A imprimat Bisericii marca unor vremuri netolerante, scria un catolic englez, şi a perpetuat... spiritul unei moralităţi austere". 16 Istoricul protestant Ranke subliniază paradoxul unui Conciliu care intenţionase să reducă influenţa papalităţii. În schimb, prin jurăminte de loialitate, regulamente detaliate şi pedepse, întreaga ierarhie catolică a fost subordonată papei. „Disciplina a fost reinstaurată, iar toate modalităţile de dirijare a acesteia au fost centralizate la Roma". 17 Unii monarhi catolici, printre care şi Filip II al Spaniei, se temeau atât de mult de decretele tridentine, încât au trunchiat publicarea acestora.

Etosul religios specific promovat de contrareformă pune accentul pe disciplină şi pe viaţa colectivă a celor credincioşi. Reflectă marile puteri de coerciţie acordate ierarhiei şi manifestarea exterioară a conformităţii pe care credincioşii erau acum nevoiţi să o afişeze. Insista în privinţa spovedaniei regulate ca semn al supunerii. Era susţinută de o gamă largă de practici comunitare – pelerinaje, ceremonii şi procesiuni – şi de teatralitatea susţinută a artei, arhitecturii şi muzicii ce le acompania. Propaganda catolică de acest tip era puternică atât din punct de vedere al argumentelor raţionale, cât şi al mijloacelor de impresionare a simţurilor. Bisericile baroce ale perioadei, încărcate cu altare, coloane, statui, heruvimi, frunze de aur, icoane, chivoturi, candelabre şi tămâie erau toate menite să nu lase răgaz gândurilor intime ale congregaţiei. Spre deosebire de predicatorii protestanţi, care puneau accentul pe conştiinţa individuală

şi pe probitatea individuală, clerul catolic părea tot mai mult să îşi îndemne turma de credincioşi spre o obedienţă oarbă.

Contrareforma a adus cu sine o recoltă bogată de sfinţi catolici. Printre ei se numără misticii spanioli: Sf. Tereza de Avila (1515 – 1582) şi Sfântul Ioan al Crucii (1542 – 1591); o lungă linie de servitori ai celor săraci şi bolnavi: Sf. Filip Neri (1515 – 1595), Sf. Camil de Lellis (1550 – 1644), Sf. Vicenţiu de Paul (1576 – 1660), Sf. Luiza de Marillac (15911660); apoi sfinţii şi martirii iezuiţi: Sf. Francisc Xavier (1506 – 1552), Sf. Stanisław Kostka (1550 – 1568), Sf. Aloysius Gonzaga (1568 – 1591), Sf. Petru Canisius (1521 – 1597), Sf. Ioan Berchmans (1599 – 1621) şi Sf. Robert Bellarmine (1542 – 1621). Aceştia au recâştigat mult din terenul pierdut de Biserică.

Efectele Contrareformei au fost resimţite în întreaga Europă. Susţinerea tradiţională pentru Biserică era cea mai puternică în Italia şi în Spania, însă până şi acolo au trebuit stinse câteva focuri ale nonconformismului. Ţările de Jos spaniole, prinse între Franţa şi Provinciile Unite, au fost transformate într-un punct central al militantismului catolic în care Universitatea din Leuven şi Colegiul Iezuit de la Douai se aflau în frunte. O reacţie importantă împotriva acestui zel a fost provocată de Cornelius Jansen (1585 – 1638), episcop de Ypres şi critic puternic al iezuiţilor. În analiza sa a lucrărilor Sfântului Augustin, *Augustinus* (1640), Jansen a atacat ceea ce el considera a fi cazuistica teologică şi superficialitatea morală a epocii, punând accentul pe nevoia credinciosului de Graţie Divină şi renaştere spirituală. Deşi nu a ezitat niciodată în loialitatea sa faţă de Roma şi a respins doctrina protestantă a justificării prin credinţă, câteva dintre afirmaţiile sale legate de Graţia Divină se apropiau de punctul de vedere protestant şi au fost condamnate prompt ca atare (vezi capitolul VIII).

Elveţia era scindată de ostilitatea cantoanelor catolice

şi protestante. Doctrinele din Zürich şi Geneva au pătruns în multe dintre satele alpine ale regiunilor înconjurătoare. Au fost eradicate prin măsuri violente la graniţa italiană de către Sf. Charles Borromeo, cardinal-arhiepiscop de Milano (1538 – 1584) şi contestate în Savoia de puterea de convingere mai blândă a Sfântului Francisc de Sales (1567 – 1622), autorul bestsellerului *Introducere în viaţa evlavioasă* (1609). [MENOCCHI]

MENOCCHI

În 1599, un simplu morar din Montereale în Friuli, Comenico Scandella, a fost ars pe rug pentru erezie, cu doar doi ani înainte ca Giordano Bruno să aibă aceeaşi soartă la Roma. Documentele cazului său, care au supravieţuit la Udine, deschid lumea credinţelor neconvenţionale atât de greu de pătruns de către istorici. După două procese, un interogatoriu îndelungat, încarcerare şi tortură, Sfânta Inchiziţie a insistat că inculpatul negase „virginitatea Sfintei Fecioare, divinitatea lui Cristosşi Providenţa Domnului". Cunoscut ca „Menocchio", morarul din Montereale, la un moment dat primar al satului, era tatăl a unsprezece copii, un bârfitor dezmăţat, un anticleric convins şi un cititor vorace. La data arestării lui, în casă se găseau:

O ediţie vernaculară italiană a Bibliei;

Fioretto della Bibbia (o antologie biblică catalană, în traducere);

Rosario della Madonna de Alberto da Castel Io, OP; o traducere a *Legenda Aurea*, „Legenda de Aur";

Historia del *Giudicio*, în rima secolului XV;

Cavalier Zuanne de Mandavilla (o traducere a Călătoriilor lui Sir John Mandevillej;

Sogno di Caravia (Veneţia, 1541);

Supplemento delle Cronache (o versiune a cronicii lui Foesti);

Lunario al Modo di Italia (un almanah); o ediţie

necorectată a *Decameronului* lui Boccaccio; o carte fără titlu, identificată de un martor ca fiind Coranul.

Menocchio vorbise îndelung cu un anume Simon Evreul, era interesat de luteranism şi nu dorea să accepte povestea biblică a Creaţiei. Repetând o idee a lui Dante1 şi numeroase mituri antice, a insistat că îngerii erau produşi de natură „aşa cum viermii sunt produşi de brânză”.2

În Franţa, mulţi catolici s-au dat la o parte din faţa noului militantism, parţial respectând tradiţia galică şi Concordatul din 1516 şi parţial din pricina ostilităţii francezilor faţă de Habsburgi. Dar un partid „ultramontan” proroman a crescut în importanţă în jurul Casei de Guise. Cea mai întunecată faptă a lor a fost masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu de pe 23 august 1572, când 2000 de hughenoţi au fost masacraţi în Paris – după care papa a ţinut un *Te Deum* şi regele Spaniei „a început să râdă”. În secolul XVII jansenismul a oferit o cale de mijloc, un antidot partizanatului extremiştilor opuşi şi hughenoţilor.

Regatul Angliei a fost ţinta reconvertirii într-o campanie care a dat lumii Cei Patruzeci de Martiri Catolici conduşi de Sf. Edmund Campion SJ (1540 – 1581) şi multe alte victime. Irlanda şi-a confirmat catolicismul, mai ales după brutala expediţie elisabetană din 1598. Dar unitatea religioasă din Irlanda a fost zdrobită după plantarea unei colonii prezbiteriene scoţiene în Ulster în 1611 şi de către înclinaţiile anglicane ale moşierimii anglo-irlandeze.

Pe teritoriile Habsburgilor austrieci, Contrareforma s-a confundat în mod direct cu dinastia şi cu politicile acesteia. Într-adevăr, acel tip special de catolicism, *pietas austriacă*, care a apărut la turnura secolului XVII a devenit elementul principal al unei largi comunităţi culturale care a supravieţuit domniei Habsburgilor. A fost la un moment dat numit „absolutism confesional”. Collegium Germanicum din Roma a jucat un rol strategic. Iezuiţii au pus o stăpânire fără precedent pe educaţia din Viena şi Praga prin eforturile olandezului Canisius. Ungaria de

vest, Slovacia, Croaţia, Silezia, Boemia şi, mai târziu, Galiţia de Vest au aparţinut aceleiaşi sfere. Cultura barocului, s-a argumentat, a reprezentat iedera care nu numai că a acoperit şubrezitul edificiu habsburgic, dar a şi ajutat să îl ţină la un loc (a se vedea p. 529).

În alte părţi ale Germaniei, se ajunsese la un tulburat *modus vivendi* între catolici şi protestanţi până în 1555 la Pacea de la Augsburg; fiecare prinţ avea să decidă în privinţa religiei supuşilor să-i; luteranismul avea să fie singura religie protestantă permisă; luteranii care locuiau în state catolice aveau să fie toleraţi. Germania a fost transformată într-o amestecătură religioasă unde, însă, prinţii şi împăraţii catolici se temeau de un nou progres al protestantismului. Asta întrucât începând cu anii 1550, „preoţii spanioli" au înfiinţat centre iezuite la Köln, Mainz, Ingolstadt şi München, creând bastioane catolice durabile în Renania şi Bavaria. Enclavele calviniste, din Palatinat şi Saxonia şi alte părţi, nu au devenit sigure până în a doua jumătate a secolului. În decembrie 1607, ducele Bavariei a ocupat ostentativ oraşul Donauwörth din Suabia pentru a opri amestecul protestanţilor în procesiunile catolice. Zece prinţi protestanţi au căzut de acord asupra unei Uniuni evanghelice pentru a-şi proteja interesele, fiind contraţi de activităţile rivale ale Ligii catolice. Este dificil de spus, prin urmare, dacă începutul Războiului de 30 de ani s-a petrecut în 1618 sau înainte.

În această lume a intoleranţei religioase în creştere, Polonia-Lituania ocupa un loc aparte. Un teritoriu vast cu o populaţie foarte diversă, conţinea un mozaic de credinţe: catolică, ortodoxă, iudaică şi musulmană, chiar înainte ca luteranismul să acapareze oraşele din Prusia poloneză sau calvinismul o mare parte a nobilimii. Poziţia *szlachtei* conducătoare era de o asemenea natură, că fiecare conac îşi putea conduce afacerile religioase cu aceeaşi libertate de care se bucurau principatele germane. Din 1565 verdictele curţilor ecleziastice nu au mai putut fi aplicate

pe domeniile private ale nobililor. În acelaşi timp când cardinalul Hoziusz, preşedintele Conciliului de la Trento şi episcop de Warmia, îi introducea pe iezuiţi, Polonia primea tot felul de eretici şi de refugiaţi religioşi – catolici din Anglia şi Scoţia, fraţi cehi, anabaptişti din Olanda sau, precum Faustus Sozzini (Socinius), greco-catolici din Italia. În 1573, cu calviniştii preluând majoritatea în Senat, parlamentul polonez a votat un statut de toleranţă permanentă şi universală de la care erau excluşi doar socinienii. Sub Sigismund III Vasa (1587 – 1632), un elev pasionat al iezuiţilor, partidul ultramontan a reafirmat treptat supremaţia catolică. Dar progresul era lent şi doar metode nonviolente erau la îndemână. În această perioadă, Polonia se putea lăuda atât cu rolul ei de parapet al creştinătăţii împotriva turcilor şi a tătarilor, cât şi cu acela de bastion european al toleranţei.

În alte părţi ale Europei de Est, Contrareforma a avut ecouri răspândite. Vaticanul, sub Grigorie XIII (1572 – 1585) a avut speranţe de a-şi extinde influenţa nu doar asupra Suediei şi a Poloniei, dar şi asupra Cnezatului Moscovei. În Suedia aceste speranţe au dăinuit până la victoria protestanţilor în războiul civil din anii 1590, victorie care a năruit planurile iezuiţilor pentru totdeauna. În Cnezatul Moscovei, nunţiul papal Possevino a fost primit de Ivan cel Teribil, doar pentru a afla că interesul principal al ţarului pentru catolicism consta în lectica papală. Presiunile neîndemânatice din partea catolicilor probabil că l-au făcut pe fiul lui Ivan, Fedor, să creeze Patriarhatul Moscovei în 1589, finalizând astfel apariţia bisericii ortodoxe ruse independente.

Demersul Moscovei a provocat o criză în rândul ortodocşilor din Polonia-Lituania învecinată, care până atunci priviseră mereu spre patriarhul de la Constantinopol. Cu noul patriarh de la Moscova afirmându-şi jurisdicţia asupra lor de dincolo de graniţă, mulţi dintre aceşti ortodocşi au cerut protecţia Romei. În 1596, la

Uniunea de la Brest, majoritatea episcopilor au ales să formeze o nouă comuniune Unită – Biserica greco-catolică de rit slav. Şi-au păstrat ritualul şi clerul lor căsătorit, recunoscând în acelaşi timp supremaţia papei. Majoritatea bisericilor ortodoxe din Belarus şi Ucraina, inclusiv străvechea catedrală Sfânta Sofia din Kiev, au trecut în mâinile Uniţilor. Pentru o vreme, vechea rămăşiţă „greco-catolică" a fost interzisă de stat.

Moscova însă nu s-a împăcat niciodată cu această evoluţie. Hotărârea furioasă a Bisericii ortodoxe ruse de a pedepsi şi de a reconverti cu forţa pe greco-catolici a rămas constantă în cursul istoriei moderne. Nicăieri stereotipul iezuitului netrebnic, intrigant, nu s-a păstrat mai puternic ca în această situaţie. Războaiele ruso-poloneze, în decursul cărora în 1610 – 1612 polonezii au ocupat pentru o scurtă perioadă Kremlinul, au folosit doar la cimentarea urii religioase. La mănăstirea însă de la Zagorsk, de lângă Moscova, pe o tăbliţă comemorativă, subliniază viziunea populară a inşilor despre Contrareformă: „Tifosul – tătarii – polonezii: Trei Molime".

În Ungaria, o comuniune Unită similară a evoluat din Uniunea de la Ujhorod (1646). În acest caz, rutenii ortodocşi din regiunea Subcarpaţilor au ales să se unească cu Roma după modelul adoptat în Ucraina învecinată. (Decizia lor cauza încă fricţiuni între rutenii romano-catolici şi cei uniaţi în SUA anilor 1920.)

Pe tot cuprinsul Europei, fervoarea religioasă a afectat profund progresul artei. Formele mai severe de protestantism chestionau chiar esenţa demersului artistic. Artele plastice au fost canalizate spre subiecte laice, întrucât subiectele religioase deveniseră suspecte. În unele ţări, precum Olanda sau Scoţia, muzica a fost redusă la cântarea imnurilor religioase şi la psalmi metrici. În Anglia, prin contrast, Thomas Tallis (cca. 15051585) şi alţii au pornit minunata tradiţie a muzicii anglicane de catedrală. În ţările catolice, toate ramurile artei au fost

expuse cererilor de înfăţişare somptuoasă şi teatrală a gloriei şi puterii Bisericii. Tendinţa este cunoscută sub numele de „Baroc”. În muzică, a fost asociată cu numele lui Jan Peterzoon Sweelinck (1562 – 1621), a lui Heinrich Schutz (1585 – 1672) şi, mai presus de orice, a lui Giovanni Palestrina (1526 – 1594), capelmaistru la Sfântul Petru, ale cărui nouăzeci şi cinci de mise existente dezvăluie o uriaşă varietate şi inventivitate. Claudio Monteverdi (1567 – 1643), pionier al monodiei prin contrast cu polifonia, redescoperitor al disonanţei şi propunător al „Noii Muzici” italiene, ocupă un loc special în evoluţia muzicii laice europene. A fost în cea mai mare parte angajat în Veneţia, ca întotdeauna un contrapunct artei romane. Pictura barocă a fost dominată de Michelangelo Caravaggio (1573 – 1610), un ucigaş iertat; de flamandul Paul Rubens (1577 – 1640) şi de spaniolul Diego Velásquez (1599 – 1660). În arhitectură, omniprezentele biserici baroce au fost modelate adesea după Biserica Iezuită Gesu (1575) din Roma.

Fervoarea religioasă a ieşit în faţă prin războaiele din secolele XVI-XVII. Pasiunile şi ura care serviseră odată în campaniile împotriva islamului alimentau acum conflictele dintre creştini. Temerile protestante de o dominaţie catolică au ieşit la suprafaţă în

Războaiele Ligii Schmalkaldice din Germania, 1531 – 1548, încheiate prin Pacea de la Augsburg; în Războaiele Franceze ale Religiei, 1562 – 1598; în Războiul Civil Suedez, 1598 – 1604; în Războiul de 30 de ani, 1618 – 1648. Temerile catolice de o dominaţie protestantă au inspirat numeroase episoade precum Pelerinajul Graţiei (1536) în Anglia, rezistenţa irlandeză împotriva lui Mountjoy şi Cromwell, rezistenţa poloneză în faţa suedezilor în 1655 – 1660. În Est, campaniile militare extinse între ruşi şi polonezi – 1561 – 1565, 15781582, 1610 – 1619, 1632 – 1634, 1654 – 1656 – au preluat toate caracteristicile unui Război Sfânt între catolici şi ortodocşi.

Fanatismul religios putea fi utilizat pentru a inspira armatele, în secolul XVI invincibilii spanioli au fost învăţaţi să creadă că luptau pentru singura credinţă adevărată. În secolul XVII trupele cântătoare de psalmi ale lui Gustav Adolph sau ale minunatei Armate pe Model Nou a lui Cromwell au fost învăţate exact acelaşi lucru.

Războaiele Religioase Franceze au fost spectaculos de necreştine. Persecuţia hughenoţilor începuse cu *chambre ardente* sub Henric II. Dar moartea subită a regelui în 1559 şi cea a Ducelui de Anjou au provocat o nesiguranţă prelungită în legătură cu succesiunea. [NOSTRADAMUS] La rândul său, aceasta a inflamat ambiţiile facţiunii catolice conduse de Casa de Guise şi a întregii facţiuni Bourbon-Huguenot condusă de regii de Navarra. O încercare inutilă de reconciliere religioasă la Colocviul de la Passy (1561) a fost încadrată de două provocări violente – una din partea protestanţilor la Amboise în 1560 şi a doua din partea catolicilor la Vassy în 1562. Din acel moment facţiunile rivale s-au aruncat la gâtul celeilalte, alimentate de intrigile Reginei Mamă, Caterina de Medici. Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu a fost doar cel mai mare eveniment dintr-o întreagă serie. Fioroase înfruntări mărunte care aminteau de războaiele engleze anterioare au produs puţine bătălii clasice, dar au oferite suficiente oportunităţi aventurierilor arătoşi precum protestantul Baron d'Adrets sau catolicul Blaise de Montluc. Opt războaie în treizeci de ani au fost presărate cu armistiţii încălcate şi crime mişeleşti. În anii 1580, atât de mare era puterea Ligii Sfinte a Familiei Guise, având atât intenţia de a suprima toleranţa, cât şi a-l opri pe regele homosexual, încât cel din urmă a ordonat asasinarea ducelui şi a cardinalului de Guise (1588). (Tatăl lor, François de Guise, faimosul general, fusese ucis la Orléans în 1563). Ca răspuns, pe 1 august 1589 la St. Cloud, însuşi regele a fost asasinat de un călugăr furios, Jacques Clément. Această situaţie l-a lăsat pe Henric de

Navarra în ipostaza de unic pretendent la tron. Atunci când clerul catolic a refuzat să investească un eretic păcătos, acesta s-a reconvertit în mod cinic; a fost încoronat la Chartres în 1594 şi a intrat triumfător în Paris. *Paris vaut bien une messe* (Parisul merită o Misă) rezumă bine tonul moral. Rezultantul Edict de la Nantes (1598) nu a fost cu nimic mai bun. După ce luptase întreaga viaţă în numele libertăţii religioase, Henric IV a încercat acum să limiteze tolerarea hughenoţilor la casele aristocratice, la două biserici per district şi la 120 de bastioane numite. Temeri şi suspiciuni puternice au rămas.

Având în vedere durabilitatea pluralismului religios în Marea Britanie, Franţa, Ţările de Jos şi Polonia-Lituania, este eronat să privim Europa acestei perioade în termenii unei simple diviziuni între „Nordul protestant" şi „Sudul catolic". Irlandezii, belgienii, polonezii, printre alţii, au dreptul să insiste că Nordul nu era în mod uniform Protestant. Atât creştinii ortodocşi, cât şi musulmanii au motive întemeiate să obiecteze la clasificarea Sudului ca fiind în mod uniform catolic. Diviziunea protestanţi-catolici a fost o trăsătură importantă a Europei Centrale şi, mai ales, a Germaniei. Dar nu poate fi aplicată cu precizie întregului continent. Încercările lui Marx şi Weber de a o corela cu diviziunea de mai târziu, bazată pe criterii sociale şi economice, pare să fie în mod greşit germanocentrică.

Ar putea la fel de bine să întrebe de ce Dumnezeul protestant a avut atât succes în a-şi dota urmaşii cu mine de cărbune.

Un lucru era clar. Vărsarea inutilă de sânge în numele religiei a declanşat în mod inevitabil o reacţie în minţile oamenilor inteligenţi. Războaiele religiei au oferit un teren fertil pentru fragilele seminţe ale raţiunii şi ştiinţei.

Revoluţia ştiinţifică, despre care se consideră în general că ar fi avut loc între mijlocul secolului XVI şi mijlocul secolului XVII a fost numită „Cel mai important

eveniment din Istoria Europei de la apariţia creştinismului”.18 A urmat unei evoluţii fireşti de la umanismul Renaşterii şi a fost ajutată într-o anumită măsură de atitudinile protestante. Punctul său forte a stat în astronomie şi în acele ştiinţe precum matematica, optica şi fizica de care era nevoie pentru a colecta şi a interpreta datele astronomice. Dar a schimbat perspectiva umanităţii atât în privinţa naturii umane, cât şi a situaţiei umane. A început cu observaţii făcute din tumul bisericii capitulare din Frombork (Frauenburg) în Prusia poloneză în a doua decadă a secolului XVI şi a culminat cu întâlnirea Societăţii Regale la Colegiul Gresham în Londra pe 28 aprilie 1686.

Dificultatea cu Revoluţia Ştiinţifică, precum cu orice schimbare fundamentală în gândirea umană, stă în faptul că preceptele sale nu au fost în acord cu ideile şi practicile predominante. Aşa-numita „Epocă a lui Copernic, Bacon şi Galileo” este un nume greşit: în mare măsură această era în continuare o epocă a alchimiştilor, astrologilor şi a magicienilor. Pe de altă parte, istoricii moderni nici nu ar trebui să îşi bată joc de realizările celor ale căror teorii s-au dovedit până la urmă greşite. Este cinstit să spunem că alchimiştii au înţeles prost natura materiei. Nu este cinstit să spunem că oamenii de ştiinţă care au văzut partea constructivă a alchimiei erau „loviţi de aceeaşi nebunie pe care încercau să o descrie”. Ar fi greu să găsim o interpretare mai „contemporană” a istoriei ştiinţei.19

Mikolaj Kopemik (Copernic, 1473 – 1543), care studiase şi la Cracovia şi la Padova, a susţinut că Soarele, nu Pământul, se află în centrul sistemului solar. Ideile sale heliocentrice coincid cu obiceiul comun al astrologilor de a utiliza soarele ca simbol al unităţii. Dar ideea principală constă în faptul că a demonstrat ipoteza prin experimente şi măsurători detaliate. Fiul unei familii de negustori germani din Thom (Tom) şi un supus loial al regelui Poloniei, pe care îl apărase în mod activ împotriva Cavalerilor Teutoni, a trăit vreme de treizeci de ani în

Frombork în calitate de preot al provinciei Warmia (Ermeland). A fost angajat de rege în scopul reformei monetare; tratatul său *Monetaie cudendae ratio* (1526), despre „bani răi care îi alungă pe cei buni”, a explicat Legea lui Gresham cu treizeci de ani înaintea acestuia. Teoria sa heliocentrică, întâi propusă în 1510, a fost susţinută complet cu date statistice în *De revol*utionibus *orbium coelestium* (Despre revoluţiile sferelor cereşti, 1543). A fost publicată la iniţiativa unui coleg matematician din Wittenbergul luteran, G.J. von Lauchen (Rheticus), dedicată papei Paul III şi livrată autorului pe patul său de moarte. Dintr-un foc a răsturnat concepţiile înstăpânite asupra Universului, eliminând ideile aristoteliene despre un pământ central şi imobil. Impactul său imediat a fost mult redus deoarece un editor înfricoşat a înlocuit prefaţa lui Copernic cu o înşelătoare prefaţă proprie.

Teoria lui Copernic a rămas în gestaţie vreme de aproape un secol. Danezul Tycho Brahe (1546 – 1601) a respins heliocentrismul; dar observând traiectoriile cometelor a distrus încă o concepţie greşită antică, şi anume că Universul constă din sfere cristaline asemănătoare cepelor. Colegii lui Brahe de la Praga, dar şi Johann Kepler (1571 – 1630), au stabilit forma eliptică a traiectoriilor planetare şi au enunţat legile mişcării subiacente teoriei lui Copernic. Dar un florentin, Galileo Galilei (1564 – 1642), unul dintre primii ce se folosiseră de nou inventatul telescop, este cel care l-a adus pe Copernic publicului larg. Din fericire pentru posteritate, Galileo era la fel de impulsiv pe cât era de receptiv. Descoperind că luna nu este „netedă sau uniformă, ci aspră şi plină de cavităţi, precum pământul”, a distrus teoria prevalentă a „sferelor perfecte”. Mai mult, şi-a apărat descoperirile cu comentarii ironice la adresa referinţelor biblice ale oponenţilor să-i „Limbajul astronomic al Bibliei, i-a sugerat el distinsei ducese de Toscana, este destinat înţelegerii

ignorantului”. Aceasta, în 1616, i-a adus o convocare la Roma şi o admonestare papală. Iar lauda adusă de Galileo lui Copernic a dus la trecerea lucrării acestuia în Index. Când Galileo a insistat însă şi a publicat *Dialogo dei duc massimi Sistemi* del mondo (Dialogul despre cele două sisteme principale ale lumii 1632), care explica superioritatea lui Copernic în dauna lui Ptolemeu, a fost judecat oficial de Inchiziţie şi obligat să se dezică de propriile afirmaţii. Presupusul său comentariu final pentru inchizitori, *Eppur* şi *muove* (Şi totuşi se mişcă), este apocrif. [LESBIA]

LESBIA

În 1622, într-un proces ecleziastic care nu a beneficiat de prea multă publicitate, o stareţă florentină numită Benedetta Carlini a fost acuzată de practici neobişnuite. Se lăudase cu viziuni mistice; afirmase că posedă stigmate secrete şi cauzase suspiciuni printr-o formă de abatere sexuală. Ca urmare, a fost retrogradată şi a petrecut 45 de ani încarcerată.

În 1985, însoţit de mult mai multă publicitate, un editor american de seamă a lansat o descriere a procesului sub titlul „O călugăriţă lesbiană în Italia Renaşterii”.1 Din păcate, materialele procesului nu prea coincideau cu implicaţiile titlului. Inchizitorii post-renascentişti se concentraseră pe convingerile religioase ale acuzatei. Nu numai că nu subliniaseră detaliile lugubre ale „stilului de viaţă” lesbian; pur şi simplu nu erau interesaţi. Un critic dezamăgit a comentat că în niciun moment înaintea secolului prezent bărbaţii nu au fost capabili să înţeleagă noţiunea de lesbianism. În acelaşi timp”, termenul aparent oximoronic de «călugăriţă lesbiană» aţâţă cu uşurinţă curiozitatea… şi garantează vânzarea unui anumit număr de cărţi”. 2 Este într-adevăr sarcina istoricilor să sublinieze contrastul dintre standardele trecutului şi cele ale prezentului. Unii îndeplinesc această sarcină

intenţionat, alţii din greşeală.

Ştiinţa practică a rămas în perioada sa incipientă în timpul epocii în care teoria lui Copernic era subiect de dispută. Unele afirmaţii importante au fost, însă, făcute de cel care a fost la un moment dat cancelar al Angliei, Francis Bacon (1561 – 1626), părintele metodei ştiinţifice. În operele sale *Progresul învăţăturii* (1605), *Novum Organum* (1620) şi *Noua Atlantidă* (1627), Bacon a lansat afirmaţia potrivit căreia cunoaşterea ar trebui să pornească prin experimentare ordonată şi sistematică şi să se axeze pe inducţie bazată pe datele experimentale. Prin aceasta se opunea cu îndrăzneală tradiţionalei metode deductive, unde cunoaşterea putea fi atinsă doar prin referire la anumite axiome acceptate de Biserică. În mod semnificativ, Bacon a susţinut că descoperirile ştiinţifice trebuie să fie complementare studiului Bibliei. Ştiinţa trebuia să rămână compatibilă cu teologia creştină. „Omul de ştiinţă a devenit preotul Cărţii Naturii a Domnului”. Unul dintre discipolii pasionaţi ai lui Bacon, John Wilkins (1614 – 1672), la un moment dat episcop de Chester şi membru fondator al Societăţii Regale, a scris strania lucrare *descoperirea unei lumi no*? (1638) care conţinea ideea călătoriei pe Lună: „Locuitorii altor lumi sunt mântuiţi prin aceleaşi mijloace ca noi, prin sângele lui Cristos”. 20

Progrese importante au fost făcute şi de filosofii cu înclinaţie matematică, în special cei doi uimitori francezi, René Descartes (1596 – 1650) şi Blaise Pascal (1623 – 1662), şi succesorul lor, Benedictus Spinoza (1632 – 1677). Descartes, un soldat aventurier care a fost martor la Bătălia de la Muntele Alb (vezi p. 564), şi-a trăit cea mai mare parte a vieţii în exil în Olanda. Este cel mai adesea asociat cu sistemul de raţionare lipsit de compromisuri care îi poartă numele (cartezianism) şi pentru scrierea *Discursului asupra metodei* (1637). Respingând orice informaţie care i-a parvenit prin intermediul simţurilor, sau

prin autoritatea altora, a ajuns la concluzia că trebuie măcar să existe, dacă este capabil să gândească: *Cogito, ergo sum*, „Gândesc, deci exist”, rampa de lansare a epistemologiei moderne. În acelaşi timp, într-o filosofie care despărţea materia de spirit şi care se ocupa de toate subiectele de la medicină la morală, Descartes a pus accentul pe viziunea mecanicistă a lumii care devenea predominantă încă de atunci. Animalele, de exemplu, erau văzute ca nişte maşinării complexe, la fel ca oamenii.

Pascal, născut la Clermont-Ferrand şi un elev al Port Royal-ului jansenist din Paris, a dus idealul mecanic până la punctul în care a reuşit să creeze primul „calculator”. Opera sa *Scrisori provinciale* (1656) este în continuare citată în literatura iezuiţilor ca fiind o cupă de otravă. Dar *Cugetările* (1670) adunate sunt un amestec delectabil între raţionalismul la modă şi bunul-simţ. „Le coeur a ses raisons, scria el, que la Raison ne connaît point” (Inima are propriile motive pe care Raţiunea nu le poate cunoaşte). Precum şi: „Oamenii nu sunt nici îngeri, nici demoni. Dar ghinionul face ca oricine încearcă să creeze un înger creează o bestie”. Pe măsura creşterii conflictului dintre ştiinţă şi religie, a propus faimosul său pariu în favoarea credinţei. Dacă Dumnezeul creştin există, argumenta el, credincioşii vor avea parte de viaţă eternă. Dacă nu, nu vor avea o soartă mai rea ca a ateilor. În care caz, credinţa creştină merită riscul.

Spinoza, un evreu sefard şi un şlefuitor de lentile de meserie, a fost exclus din comunitatea evreiască din Amsterdam pentru erezie. A împărtăşit viziunea matematică şi extrem de logică al lui Descartes în privinţa Universului format din principii de bază şi conceptul de contract social al lui Hobbes. A fost un panteist, percepând pe Dumnezeu şi natura ca fiind indistincte. Cea mai înaltă virtute stă în reţinerea ghidată de o înţelegere totală a lumii şi a sinelui. Răul derivă din lipsa de înţelegere. Credinţa oarbă era demnă de dispreţ. „Voinţa lui

Dumnezeu” era refugiul ignoranţei.

În Anglia, susţinătorii „filosofiei experimentale” au început să se organizeze încă din anii 1640. Un cerc al iniţiaţilor, condus de dr. Wilkins şi dr. Robert Boyle (1627 – 1691), a format un „Colegiu invizibil” la Oxford în timpul Războiului Civil. S-au alăturat în 1660 pentru a forma Societatea Regală pentru îmbunătăţirea cunoştinţelor despre natură. Prima lor întâlnire a fost condusă de arhitectul Christopher Wren. Printre membrii iniţiali s-au numărat şi un număr de magicieni, a căror influenţă nu a fost depăşită de noua şcoală de oameni de ştiinţă, precum Isaac Newton, vreme de încă douăzeci de ani. Odată cu Newton, ştiinţa modernă a ajuns la maturitate (vezi capitolul VIII) şi exemplul Societăţii Regale s-a transmis în întreaga Europă.

Ca întotdeauna, ideile vechi s-au amestecat cu cele noi. Până în a doua jumătate a secolului XVII, gânditorii cei mai de seamă ai Europei erau în mare parte de acord în privinţa viziunii mecanice a universului operând pe principii analoge cu mecanismul unui ceas. Galileo intuise principiul forţei – elementul de bază al mecanicii; şi forţa, aşa cum a fost ea aplicată de la Legea gazelor a lui Boyle la Legea mişcării a lui Newton, putea fi calculată cu precizie. Într-un final, se părea, Universul şi tot ceea ce conţinea putea fi explicat şi măsurat. Mai mult, legile naturii, care îşi dezvăluiau acum secretele oamenilor de ştiinţă puteau fi acceptate ca exemple ale voinţei lui Dumnezeu. Dumnezeul creştin, pe care Toma de Aquino îl echivalase cu „prima cauză” a lui Aristotel, a fost echivalat cu „Marele Ceasornicar”. Nu avea să mai existe un conflict între ştiinţă şi religie timp de aproape două sute de ani. [MAGIE] [MAIMUŢĂ]

Europa de peste mări nu este un subiect care să înceapă cu Columb sau cu Marea Caraibelor. Un prim experiment, regatele cruciaţilor din Ţara Sfântă, era deja

istorie. Altul, în Insulele Canare, era în desfăşurare de 70 de ani. Dar odată ce contactul a fost stabilit cu insule îndepărtate, europenii au început să navigheze peste mări în număr tot mai mare. Navigau din motive de comerţ, pentru a jefui, a cuceri şi tot mai des din motive de religie. Pentru mulţi, a reprezentat o primă întâlnire cu oamenii de alte rase. Pentru a-şi valida stăpânirea asupra locuitorilor teritoriilor cucerite, monarhii spanioli trebuiau să stabilească în primul rând că noneuropenii erau şi ei oameni. Potrivit Cerinţei din 1512, pe care conchistadorii trebuiau să o citească tuturor băştinaşilor: „Dumnezeul Nostru, Viu şi Etern, a creat Paradisul şi Pământul şi un bărbat şi o femeie dintre care tu şi eu şi toţi bărbaţii şi femeile de pe pământ ne tragem…” 21 Pentru a confirma acest punct, papa Paul III a decretat în 1537 că „toţi indienii sunt cu adevărat oameni, nu doar capabili să înţeleagă credinţa catolică, ci şi… excesiv de dornici să o primească”.22 [GONCALVEZ]

Călătoriile iniţiale de explorare au fost continuate şi extinse. Existenţa unui al patrulea continent vast în Vest a fost stabilită treptat după o serie de erori, în intervalul de douăzeci de ani de după prima întoarcere a lui Columb din Palos. Responsabilitatea acestei reuşite a fost intens disputată. Columb însuşi a făcut trei călătorii fără a şti vreodată unde ajunsese cu adevărat. Alt genovez, Giovanni Caboto (John Cabot, 1450 – 1498), a navigat de la Bristol la bordul navei *Matthew* în mai 1497 sub pavilionul lui Henric VII; a ajuns în insula Cape Breton, pe care a considerat-o ca fiind parte a Chinei. Florentinul Amerigo Vespucci (1451 – 1512), la un moment dat agentul Familiei Medici în Sevilla, a făcut trei sau patru călătorii transatlantice între 1497 şi 1504. A obţinut apoi postul de *piloto mayor* sau „Pilot Principal” al Spaniei. Acest fapt a determinat, într-un mod just sau nu, numirea celui de-al patrulea continent după el. În 1513, un pasager clandestin,

Vasco Núñez de Balboa (1519), a trecut de istmul Panamá şi a văzut Oceanul Pacific. În 1519 – 1522 o expediţie spaniolă condusă de căpitanul portughez Ferdinand Magellan (cca. 1480 – 1521) a înconjurat lumea. A dovedit fără putinţă de tăgadă că pământul este rotund, că Pacificul şi Atlanticul sunt oceane separate şi că America se afla între ele. [SYPHILUS]

Prezenţa unui al cincilea continent la antipozi nu a fost bănuită vreme de încă un secol. În 1605, o navă spaniolă plecată din Perú şi o navă olandeză plecată din Java au navigat în Golful Carpentaria. Contururile generale ale marelui *Zuidiand* sau „Ţara de sud" (Australia şi Noua Zeelandă) au fost cartografiate de către navigatorul Abel Tasman (1603 – 1659) în perioada 1642 – 1643.

Portughezii au fost cei mai rapizi în a exploata oportunităţile comerciale ale noilor pământuri. Au pus stăpânire pe Brazilia în 1500, pe Mauritius în 1505, pe Sumatra în 1509, pe Malacca şi „Insulele Mirodeniilor" (Indonezia) în 1511. Pentru a-şi proteja negoţul, au înfiinţat un lanţ de fortificaţii care se întindea de la Goa în India la Macao în China. Spaniolii, prin contrast, nu au ezitat să pună în aplicare toată măreţia lor militară. Atraşi de visul lui *El Dorado* conchistadorii, care abia de curând supuseseră Iberia, şi-au canalizat acum energiile spre cucerirea Americii. Au colonizat Cuba în 1511 şi au folosit-o ca bază pentru campaniile viitoare. În 1519 – 1520 Hernando Cortez (1485 – 1547) a cucerit Imperiul Aztec din Mexic suprimând băştinaşii într-o mare de sânge. Între anii 1520 şi 1530 aşezări permanente au fost înfiinţate în Costa Rica, Honduras, Guatemala şi Noua Granada (Columbia şi Venezuela). Începând cu 1532 Francisco Pizarro (cca. 1476 – 1541) a cucerit imperiul incaşilor din Perú.

SYPHILUS

Vreme de mulţi ani nu a avut un nume oficial. Italienii,

germanii, polonezii şi englezii o numeau cu toţii „boala franceză”. Francezii o numeau „boala napolitană”. Napolitanii o numeau „boala spaniolă”. Portughezii o numeau „boala castiliană” şi turcii „boala creştină”. Doctorul spaniol care a fost printre primii care a tratat-o, dr. Ruy Díaz de Isla, a numit-o „Şarpele din Hispaniola”.1 Sifilisul se pare că şi-a făcut debutul european la Barcelona în 1493. Díaz de Isla a susţinut mai târziu că l-ar fi tratat pe căpitanul navei *Nina*, Vicente Pinzön; şi se presupune că nava ar fi traversat Atlanticul cu echipajul lui Columb. În orice caz, fie adusă de marinari sau de sclavi, sau de ambele categorii, a ajuns la Napoli în 1494 la timp pentru a primi armata franceză invadatoare. Când mercenarii regelui francez s-au împrăştiat în anul următor au dus-o cu ei în aproape toate ţările Europei. În 1495, împăratul Maximilian a emis un decret împotriva „vărsatului cel rău”, considerat a fi pedeapsa lui Dumnezeu pentru blasfemie. În 1496, oraşul Geneva a încercat să îşi cureţe bordelurile de sifilis. În 1497, în îndepărtatul Edinburgh, un statut îi trimitea pe cei bolnavi pe insula Inchkeith amenințându-i cu pedeapsa arderii cu fierul roşu. Despre campania lui Carol VIII în Italia, Voltaire avea să scrie mai târziu: „Franţa nu a pierdut tot ceea ce câştigase. A păstrat vărsatul”. 2

Din motive neclare, microbul spirochet, *Treponema pallidum*, care provoacă sifilis, a căpătat o formă deosebit de virulentă când a ajuns în Europa. Şi-a făcut drum în zona genitală, exploatând fisurile scabroase comune zonelor genitale nespălate ale epocii, formând şancre deosebit de contagioase. În câteva săptămâni acoperea corpul cu pustule supurânde, ataca sistemul nervos central şi distrugea complet părul. Ucidea în câteva luni, în mod dureros. Doctorii au ales să trateze pustulele cu mercur, otrăvindu-şi pacienţii fără să-şi dea seama. Peste şase sau şapte decenii, microbul şi-a creat propria rezistenţă şi s-a domolit în intensitate. Din acel moment, avea să cauzeze

comuna boală venerică în trei faze ce îi lăsa gazdei sale deformate şi sterile o durată de viaţă mai îndelungată. Până la acel moment printre milioanele sale de victime s-au numărat papa Iulius II, cardinalul Wolsey, Henric VIII şi Ivan cel Groaznic. Nu a fost îmblânzită decât odată cu inventarea penicilinei. Impactul sifilisului a fost unul extins. A fost legat de puritanismul sexual care a cuprins după aceea toate clasele sociale, mai puţin aristocraţia; de interzicerea caselor de baie până atunci populare, dar licenţioase; de instituţia strângerii mâinii în locul sărutului public şi, începând cu 1570, cu moda în creştere a perucilor. În 1530, poetul italian Girolamo Fracastoro a scris un poem despre un păstor lovit de boala franceză. În timp, acest poem a fost folosit de erudiţi pentru a-i da bolii numele erudit. Numele păstorului era Syphilis.3

Colonizarea europeană în America de Nord a început în 1536 cu fondarea oraşului Montreal în Canada de către navigatorul breton Jacques Cartier (1491 – 1557) şi în 1565 a oraşului Sf. Augustin în Florida de către Pedro Menéndez. Menéndez tocmai distrusese o aşezare hughenotă din apropiere (în viitoarea Carolină de Sud) unde a spânzurat primii exilaţi religioşi ai Americii „ca luterani”. Trei ani mai târziu compatriotul hughenoţilor, Dominique de Gourgues, a ajuns în acelaşi loc şi i-a spânzurat pe cei din garnizoana spaniolă ca fiind „hoţi şi ucigaşi”. Civilizaţia vestică era în mişcare.

Olandezii şi englezii au intrat relativ târziu în jocul colonizării, iar spre finalul secolului XVI au început să se bucure de beneficiile acesteia. Fondând Batavia în Java în 1597, olandezii au încercat să obţină Indiile de Est de la portughezi. Colonia engleză Virginia, înfiinţată în 1598, a avut prima sa aşezare de succes în oraşul Jamestown în 1607. Nava *Mayflower*, având la bordul ei 120 de „părinţi fondatori puritani” împreună cu familiile lor, a sosit în colonia Plymouth pe 11 (21) decembrie 1620. Colonia din golful Massachusetts i-a urmat după zece ani. Deşi erau

refugiaţi religioşi din Anglia, aceştia nu s-au dovedit a fi toleranţi. Colonia din Rhode Island (1636) a fost fondată de disidenţi alungaţi din Massachusetts. Până la acea dată existenţa unei reţele mondiale de colonii europene şi liniile lor de comunicare maritime era deja un fapt stabilit.

Comerţul internaţional maritim s-a dezvoltat enorm. Spre vest, ruta transatlantică era demult dominată de Spania. Până la 1600, intrau în Sevilla 200 de nave pe an venind din Lumea Nouă. În decada de vârf 1591 – 1600, 19 milioane de grame de aur şi aproape 3 miliarde de grame de argint au venit împreună cu ele. Ruta de sud via Capul Bunei Speranţe a fost speculată întâi de portughezi şi apoi de olandezi, care deţineau şi principala rută comercială între Marea Nordului şi Mediterană. Spre est, olandezii au fost pionierii unui imens comerţ cu grâne baltice. Nevoia în creştere de hrană în oraşele Europei de Vest a fost suplinită prin capacitatea în creştere a producătorilor polonezi. Negoţul de grâne baltic şi-a atins apogeul în 1618, atunci când 118.000 de „încărcături de navă" au părăsit Danzigul pentru a ajunge la Amsterdam. Negoţul englezesc de pânză cu Ţările de Jos atinsese niveluri record mai devreme, în 1550. Aventurierii englezi au lansat o Companie moscovită (1565), o Companie levantină (1581) şi Compania Indiei de Est (1600).

Punctul central al acestor activităţi se afla în Ţările de Jos. Antwerp, care era principalul centru comercial şi pentru spanioli şi pentru englezi, a dominat necontestat până la crahul din 1557 – 1560; după aceea centrul s-a mutat la Amsterdam. Anul 1602, în care s-a înfiinţat Compania Olandeză a Indiilor de Est şi prima bursă de valori la Amsterdam, poate fi considerat începutul unei noi ere în istoria comerţului. [INFANTA]

INFANTA

În 1572 Martin de Voos a pictat un portret de familie pentru Antoon Anselme, un magistrat din Antwerp, l-a

înfăţişat pe soţ şi soţie aşezaţi la masă, unul ţinând pe fiu şi celălalt pe fiică. În partea de sus a tabloului se află o inscripţie care anunţă că stăpânul casei se născuse pe 9 februarie 1536, soţia sa, Johanna Hooftmans, pe 16 decembrie 1545, fiul lor, Aegidius, pe 21 august 1565 şi fiica lor, Johanna, pe 26 septembrie 1566. Tabloul ilustrează apariţia conceptului modern de familie alcătuită din indivizi distincţi, atât copii, cât şi adulţi.1

În 1579, Sánchez Coello a pictat un portret al Infantei Isabella, fiica lui Filip II al Spaniei, în vârstă de treisprezece ani. Aceasta era o micuţă doamnă perfectă, strălucitoare cu broboada ei de bijuterii, părul buclat, gulerul înalt, rochia de ceremonie şi cu degetele pline de inele. Tradiţia avea să dureze la curtea Spaniei până în anii 1650 şi faimoasa serie a lui Velásquez cu o altă Infantă, Margareta de Austria, fiica lui Filip IV. Din nou, superba fată de şapte sau opt ani este înfăţişată ca o doamnă în miniatură, îmbrăcată în corset şi crinolină cu părul inelat ca în cazul coafurii unei doamne. Copiii erau consideraţi în continuare persoane de o statură inferioară, incomplet dezvoltaţi, dar nediferiţi calitativ de părinţii lor.2

În vremuri anterioare, nici familia nucleară, nici vârsta copilăriei nu fuseseră recunoscute ca entităţi distincte. Toate generaţiile locuiau împreună în gospodării mari. Copiii treceau direct de la scutece la hainele de adulţi. Participau în toate jocurile şi activităţile gospodăriei. Toate clasele sociale, în afară de cele mai bogate, erau puţin sau deloc şcolile; dacă erau totuşi educaţi, erau educaţi la un loc. De obicei erau trimişi să muncească ca servitori sau ca ucenici încă de la vârsta de şapte-opt ani. Mureau pe capete încât toată lumea era interesată ca ei să crească cât mai repede. Familiile existau, dar „existau în tăcere”. Copilăria, la rândul ei, exista; dar nu i se oferea vreun statut special şi se termina cât mai rapid posibil.

„Descoperirea copilăriei” este un proces care a avut

loc între secolele XVI ŞI XVIII. Poate fi urmărită în hainele şi iconografia vremii, în inventarea jucăriilor, a jocurilor şi a hobbyurilor speciale pentru copii, în morala şi manierele în schimbare; mai presus de orice, într-o abordare radical nouă a educaţiei.

Copiii Evului Mediu învăţaseră în mare parte trăind, mâncând şi dormind cu cei mai în vârstă ca ei, ale căror activităţi le observau direct. Nu erau izolaţi sau protejaţi de lumea adulţilor. Doar băieţii din înalta societate mergeau la şcoală şi o făceau în grupuri largi, de toate vârstele. Unul dintre primele exemple de şcoală împărţită pe clase a fost înregistrată la Şcoala Sfântul Paul din Londra în 1519. Cu gruparea pe vârste şi extinderea şcolarizării a venit şi o creştere a disciplinei impuse. Moralitatea creştină, codurile de conduită şi pedepsele umilitoare au fost impuse de sus. Şcolarii au fost primii introduşi unei progresii treptate spre maturitate. Fetele, uneori măritate încă de la vârsta de 13 ani, pierdeau mult mai multe. Copilăria implică inocenţă. Dar indecenţa la copii şi în relaţiile cu ei fusese considerată ca fiind firească. Comportamentul de băiat al lui Ludovic XIII (n. 1601) a fost observat în fiecare detaliu de către doctorul de la curte, dr. Héroard. Delfinul nu era certat pentru că îşi pipăia guvernanta în pat, de exemplu, nici pentru că se lăuda cu primele erecţii, care se ridicau şi coborau „ca un pod mobil”. Căsătorit la paisprezece ani, a fost pus în patul nupţial de mama sa, la care s-a întors „cam după o oră şi două reprezentaţii”, „cu penisul roşu tot”.3

„Vârstele omului”, aşa cum sunt ele rezumate în monologul din *Cum va place*, reprezintă în mod clar o schemă bine realizată pentru vremurile lui Shakespeare. Dar fiecare secol şi-a adus contribuţia la conceptele generale. Dacă copilăria a fost descoperită la începuturile Europei moderne, adolescenţa a fost descoperită de către romantici, după Werther al lui Goethe şi „vârstnicii” de către era postindustrială.

Pe măsură ce comerţul de peste mări creştea, Europa a primit o mare gamă de alimente de bază, precum şi produse „coloniale” exotice printre care se numărau piperul, cafeaua, cacao, zahărul şi tutunul. Dieta, bucătăria şi gusturile europene nu aveau să mai fie la fel. Fasolea, prima oară înregistrată în Franţa în 1542, roşia, care s-a răspândit via Italia în aceeaşi perioadă, şi ardeiul capsicum, crescut pe întreg cuprinsul Balcanilor, erau toate de origine americană.

Relaţiile Europei cu America, până atunci în mare parte o zonă ecologică ermetică, au dus la un vast schimb de oameni, boli, plante şi animale. Acest „Schimb Columbian” a funcţionat în mod clar în favoarea Europei. Coloniştii europeni au înfruntat greutăţile şi lipsurile şi în anumite locuri au avut de a face cu „indienii” ostili. Dar pierderile lor au fost minuscule prin comparaţie cu pierderile de nivel de genocid pe care ei şi armele lor de foc le-au cauzat. Au adus unele beneficii, dar alături de ele, şi depopulare, şi jaf la scară mare. Europa a primit sifilisul; dar distrugerea cauzată de această boală nu poate fi comparată cu epidemiile de vărsat, pleurezie şi tifos care au decimat efectiv băştinaşii americani. Europeni au reintrodus caii; în schimb au primit două alimente de importanţă capitală, cartofii şi porumbul, precum şi curcanul, cea mai substanţială şi hrănitoare dintre păsările domestice. Cartofii au fost adoptaţi în Irlanda de foarte devreme şi au apărut treptat în nordul Europei, devenind o mâncare de bază în Germania, Polonia şi Rusia. Porumbul, cunoscut şi ca „porumb american” sau „ţelină americană”, îmbogăţea solul epuizat facilitând mult atât rotaţia culturilor, cât şi creşterea animalelor. S-a dezvoltat foarte bine în valea râului Po în secolul XVI. Nu a putut trece Alpii până la îmbunătăţirea situaţiei climaterice câteva sute de ani mai târziu, dar impactul său pe termen lung a fost unul enorm. Există motive întemeiate să numărăm alimentele aduse din America ca fiind unul dintre factorii

importanţi în creşterea dramatică a populaţiei europene de la sfârşitul perioadei moderne timpurii.23 [SYPHILUS]

Descrierile sosirii europenilor în America au fost revizuite semnificativ recent. Au fost „decolumbizate". Ce a fost odată „descoperire" este numită acum „întâlnire" sau „întâlnire dintre culturi".24 Ar fi mai bine să fim cinstiţi şi să îi spunem cucerire. Columb, la rândul său, a fost retrogradat. Primatul călătoriilor sale a fost acordat vikingilor sau irlandezilor sau chiar unui galez într-o luntre pescărească. Sosirea sa în San Salvador (Insula Watling) a fost mutată în Şamana City în Bahamas.25" Navigatorul nepereche" este numit acum un „pirat colonialist" rapace şi lipsit de scrupule sau un don Quijote evreu navigând în căutarea triburilor pierdute ale lui Israel.26 Se afirmă chiar că ar fi auzit despre un alt continent de la femeile americane care locuiau deja în Europa.27 Sursele activităţii lui Columb sunt puţine, miturile abundente.28 Adevăraţii descoperitori ai Americii sunt cei care au mers în urma conchistadorilor, adesea călugări precum Bernardino de Sahagün, „primul antropolog al lumii", şi care au încercat să înţeleagă ce se întâmplă.29

Relaţia cu America a avut un impact profund asupra culturii europene. A început să se deschidă o prăpastie între ţările care aveau deja acces la Lumea Nouă şi cele care nu aveau. „Filosofia se naşte din comerţ. Ştiinţa se naşte din comerţ. Prin urmare, Europa este aproape tăiată în două. Vestul este preocupat de mare. Estul este preocupat de sine". 30

Societatea modernă timpurie nu a fost concepută în termeni de clasă, o invenţie mai recentă, ci în termeni de stări sociale – în latină *status*, în germană *Stände*, în franceză *état*. Aceste grupuri sociale de bază erau definite prin funcţia lor, prin restrângerile lor legale şi prin privilegiile impuse pentru a le facilita acea funcţie şi prin instituţiile lor cooperatiste. Averea şi venitul jucau doar un

rol secundar. Ereditatea era factorul principal pentru a determina cărei stări (cu excepţia clerului) îi aparţinea o anumită familie.

Nobilimea, de exemplu, descendenţi ai cavalerimii medievale, se definea prin funcţia sa militară şi prin legile care le acordau drepturi speciale de proprietate asupra pământului şi de a-şi conduce aceste proprietăţi. Odată cu creşterea armatelor regulate, funcţia lor militară exclusivă a fost într-o anumită măsură diminuată, dar poziţia lor de coloană vertebrală a castei conducătoare a fost păstrată. Prin adunările lor regionale conduceau politica locală de la ţară şi se bucurau de obicei de jurisdicţie completă asupra locuitorilor pământurilor lor. În majoritatea ţărilor erau conduşi de un strat superior precum pairii din Anglia sau granzii din Spania; sau erau împărţiţi, precum în Germania, în numeroase ranguri. Statutul de burgher, construit pe libertăţile oraşelor autoguvernante şi a ghildelor orăşeneşti, a fost la rândul său stratificat în patricieni, oameni liberi şi plebei lipsiţi de proprietate. Era de obicei protejat prin carte regale şi se bucura de jurisdicţie completă în limitele zidurilor oraşului. Ţăranii erau împărţiţi într-o majoritate aservită şi într-o minoritate care rămăsese liberă sau care ieşea din servitute. Statutul şerbilor putea varia semnificativ în funcţie de pământul pe care locuiau – dacă acesta aparţinea bisericii, coroanei sau nobililor.

Existenţa a numeroase jurisdicţii fragmentate era incompatibilă cu despotismul de stat şi prin urmare cu ţarismul moscovit şi cu conducerea otomană. Aici se afla baza socială care făcea absolutismul vestic oarecum diferit de autocraţia estică. Era construit pe o masă de practici moştenite dintr-o perioadă anterioară şi care, în ciuda inovaţiilor, era în continuare esenţial medievală. În Vest precum şi în Est, restrângerile sociale asupra indivizilor au rămas foarte apăsătoare după standardele moderne. Toată lumea, şi nu doar şerbii, trebuia să aparţină unei entităţi

corporatiste şi să i se supună regulilor. Individualismul Renaşterii a fost sărbătorit de istorici precum Burckhardt tocmai pentru că reprezintă primele încercări fragile de eliberare de constrângerile şi compartimentările sociale. Când se făcea câte o excepţie, precum eliberarea lui Michelangelo din ghilda artizanilor, era nevoie de un papă pentru a o realiza.31

Revoluţia preţurilor. Prima întâlnire a Europei cu inflaţia, a fost iniţial atribuită răutăţii cămătarilor. Din anii 1550, prin cercetările Universităţii din Salamanca, a fost atribuită aportului de aur şi argint ajuns în Spania. „Ceea ce sărăceşte Spania, scria un observator, este tocmai bogăţia ei”.32 Deşi perspectiva contemporanilor este afectată de fluctuaţiile mari de preţuri şi de către încercările repetate ale guvernelor de a face faţă devalorizării monedelor lor, este clar că tendinţa generală în decursul secolului XVI a fost de creştere a preţurilor. Preţurile grânelor în Franţa, de exemplu, unde rezerva monetară era relativ scăzută, erau de şapte ori mai ridicate în 1600 decât în 1500.

Costurile de trai, mai ales în Europa de Vest, au crescut dramatic (vezi anexa III, p. 1084). Explicând aceasta, cărturari ai vremurilor recente au pus mai puţin accent pe aur şi mai mult pe creşterea populaţiei, pe nevoia de pământ şi pe creşterea arendelor şi a taxării. În secolul XVI, cele cinci oraşe gigant cu peste 100.000 de locuitori au devenit 14: Constantinopol, Napoli, Veneţia, Milano, Paris, Roma, Palermo, Messina, Marseille, Lisabona, Sevilla, Antwerp, Amsterdam şi Moscova. Ţăranii au venit în număr mare în oraşele în creştere; salariile au rămas mult în urma preţurilor; numărul cerşetorilor a crescut semnificativ. Latifundiarii şi-au maximizat profiturile, în timp ce guvernele, lovite constant de scăderea veniturilor lor, au crescut taxele. Nu a existat o uşurare a situaţiei până la începutul secolului XVII.

Consecinţele sociale ale revoluţiei preţurilor sunt

subiectul unor imense controverse. Extinderea economiei monetare a încurajat mobilitatea socială, mai ales în Anglia şi Olanda. Burghezia comercială a fost întărită în lăcomie. Capitalismul şi-a atins punctul de decolare. Dar creşterea oraşelor din Vest a fost strâns legată şi de creşterea paralelă a „neoservituţii" în Est. Nobilimea din Germania, Polonia şi Ungaria şi-a întărit poziţia în timp ce nobilimea din Vest a intrat într-o stare de confuzie. Istoricii englezi ai perioadei nu se pot pune de acord dacă nobilimea de ţară era în cădere sau în ascensiune. Războiul Civil Englez a fost atribuit fie autoafirmării unei mici nobilimi încrezătoare în faţa unei aristocraţii ruinate, fie disperării unei mici nobilimi secătuite de revoluţia preţurilor.33 [CAP-AG]

Deosebit de interesante sunt legăturile dintre dezvoltarea economică şi cea religioasă. Reforma protestantă a fost întotdeauna explicată în termeni religioşi şi politici. Dar nu doar marxiştii au văzut o corelaţie între „etica protestantă" şi demersul comercial. *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1904) lui Max Weber şi *Religia şi ridicarea capitalismului* (1926) lui Richard Tawney, deşi mult criticate în detaliile lor, au inspirat o întreagă şcoală a comentariului. Capitalismul, până la urmă, avea nevoie la fel de mult de ideologi pe cât avea nevoie de tehnicieni. Din acest punct de vedere, protestanţii au jucat cu siguranţă un rol important în a se opune atitudinilor înrădăcinate în privinţa cămătăriei. Dar au făcut asta la o dată mai târzie decât au presupus iniţial istoricii. Tawney se bazează puternic pentru dovezi pe puritanul Richard Baxter; Weber, în manieră anacronică, pe americanul de secol XVIII, Benjamin Franklin. Abia în 1658 s-a decretat în

Olanda că niciunui bancher nu trebuie să i se refuze comuniunea pentru practicarea cămătăriei. Teoria, prin urmare, era cu mult în urma practicii. [CĂMĂTĂRIA]

În realitate, capitalismul a prosperat la fel de mult în oraşele catolice pe cât a făcut-o în cele protestante. Fugger din Augsburg nu era protestant. A prosperat ca urmare a comerţului şi a industriei în dezvoltare şi deoarece războiul, cu toate distrugerile sale, stimula cererea de bunuri şi de servicii financiare. Clericii protestanţi erau mai puţin eficienţi ca susţinători ai tehnicilor capitaliste decât erau numeroşii antreprenori refugiaţi care au inundat ţările protestante.

Prin aceste migrări au fost răspândite seminţele capitalismului medieval în Europa. Cel mai mare afacerist din Geneva, Francesco Turrettini (1547 – 1628), era un refugiat din Lucirea. Louis de Geer (1587 – 1652), finanţist şi industriaş pentru Gustav Adolph în Suedia, venise de la Liège. Marcus Perez (1527 – 1572), finanţatorul iniţial al lui William cel Tăcut, a fost un evreu convertit din Spania.34

Schimbările militare ale epocii – care, asemenea majorităţii lucrurilor, sunt clasate ca o „revoluţie" – au avut efecte pe scară largă. În esenţă, au constat din noi arme, mai ales lănci, muschete şi artilerie îmbunătăţită; introducerea antrenamentului sistematic, care avea nevoie de cadre profesioniste şi de instructori, precum şi creşterea armatelor regulate, pe care şi le puteau permite doar prinţii bogaţi.

Un lucru a urmat altuia. Lancea elveţiană de infanterie lungă de cinci metri s-a dovedit o mult dorită modalitate de a opri asalturile de cavalerie. Dar putea fi folosită în mod eficient doar într-un careu mobil de lăncieri care trebuiau să se întoarcă şi să se mişte cu precizie pentru a face faţă liniei circulare de atacatori. Aşa cum au descoperit spaniolii, aceste lănci erau folosite cel mai eficient în combinaţie cu muschetele, a căror putere de foc putea efectiv să îi doboare pe atacatori.

Precizia muschetei, însă, şi rata ei de reîncărcare, lăsa

mult de dorit. Era doar eficientă atunci când un corp de muşchetari erau antrenaţi să tragă la unison, mişcându-se cu inteligenţă în interiorul şi în afara careulului de lăncieri printre salve. Deşi a apărut întâia oară la Ravenna în 1512, a fost adoptată la scară largă doar din 1560 în războaiele din Ţările de Jos. Combinaţia de lance şi muschetă necesita tehnici de antrenament elaborate, împreună cu o stăpânire de sine şi un *esprit de corps* pe care doar nişte profesionişti disciplinaţi îl posedau.

Un răspuns la careul de lănci a fost găsit în forma artileriei grupate. Tunul, care făcuse rapid inutile fortificaţiile medievale, a început să fie folosit în mod comun pe câmpurile de bătălie pentru a deschide breşe în liniile inamice. Dar trenurile lărgite de artilerie necesitau un sprijin tehnic complex, o industrie eficientă a fierului, praf de puşcă de calitate superioară, transport scump şi tunari profesionişti.

În luptele navale, calibrele crescute ale tunurilor au stimulat o creştere rapidă în mărimea, tonajul şi manevrabilitatea navelor. Navele de război au trebuit să fie transformate în platforme plutitoare pentru tunuri. Raza de bătaie crescută a navelor a stimulat ştiinţa navigaţiei, care depindea la rândul ei de precizia instrumentelor, de datele astronomice şi cartografice corecte şi de matematică avansată.

În conflictele terestre, s-a gândit mult la salvarea artei fortificaţiilor de efectele bombardamentului de artilerie. Fortul în formă de stea, cunoscut şi ca *trace italienne*, care a apărut la mijlocul secolului XVI, a adus cu sine un sistem sofisticat de şanţuri, capcane şi bastioane joase, cu multe unghiuri, care le refuzau tunarilor ţinte şi acces uşor, expunându-i în acelaşi timp la replici nimicitoare. Antwerp, fortificat în acest fel de ingineri italieni în 1568, a început o tendinţă ce avea să reînvie predominanţa războiului de asediere. Până pe vremea recunoscutului Sébastien le Prestre de Vauban (1633 – 1707), inginerii recăpătaseră

avantajul în faţa artileriştilor. Cavaleria nu a devenit niciodată arhaică, dar a fost nevoită să se adapteze. A fost treptat împărţită în regimente cu scopuri specifice; de cavalerie uşoară pentru recunoaştere şi încăierare; de lăncieri pentru ofensivă pe câmpul de luptă, de dragoni călare pentru o forţă mobilă de tragere.

Comandanţii militari care au supravegheat această evoluţie au avut de înfruntat o sumedenie de probleme tehnice şi organizaţionale necunoscute. Soldaţii proveniţi din gentlemani nu mai puteau face faţă. Apariţia ofiţerilor de carieră a fost însoţită de consolidarea profesiei militare şi a castei navale. Carierele militare ofereau perspective nu doar fiilor vechii nobilimi, ci tuturor categoriilor sociale. Domnitorii au fost nevoiţi să înfiinţeze academii militare pentru a-i instrui pe soldaţi.

Domnitorii au fost nevoiţi să găsească noi surse de venit pentru armatele lor şi o nouă birocraţie pentru a le administra. Odată ce au făcut asta, au descoperit că se aflau în posesia unui instrument politic incomparabil pentru a reduce puterea nobililor şi pentru a-şi forţa supuşii să îi asculte. Statul modern fără această revoluţie militară era de neconceput. Drumul de la archebuză la absolutism sau de la mortarul maritim la mercantilism este unul direct.

Dar revoluţia militară este încă un subiect unde teoreticienii amatori au fost tentaţi să îşi folosească studiile locale din părţi ale Europei de Vest pentru a trage concluzii nefondate în privinţa întregului continent. Se sugerează adesea că metodele de luptă din Europa de Est, unde cavaleria nu a cedat supremaţia infanteriei, erau cumva rămase în urmă. Nu erau. Armele poloneze şi cele moscovite nu aveau nevoie de lecţii din partea omologilor lor vestici. S-au obişnuit rapid cu cele mai noi evoluţii ale tehnicii şi organizării; dar luptând în întinderile mari din Est, într-un climat aspru, întâlneau probleme logistice necunoscute câmpurilor de luptă din nordul Italiei sau din

Ţările de Jos. Când minunaţii husari înaripaţi polonezi s-au confruntat cu infanteria de stil vestic, aşa cum au făcut-o împotriva suedezilor la Kirchholm în 1605, au provocat un masacm teribil. Au repetat isprava şi când au întâlnit hoarde de cavalerie uşoară de stil oriental la Klushino în 1610 sau la Chocim în 1621 (vezi mai jos). În acelaşi timp, datorită structurii flexibile, pe bază de celule a unităţilor lor, *towarzysze* sau „camarazii" husari erau capabili să îşi facă rost de alimente, să poarte mici lupte şi să se descurce într-o ţară ostilă unde armate mai puţin adaptabile ar fi fost devorate. În întâlnirile lor cu polonezii, moscoviţii au suferit multe decenii de eşecuri, de multe ori din cauza unor inovaţii vestice prost gândite. Dar au beneficiat de o artilerie de prima mână din cele mai timpurii perioade; şi artileria rusă este cea care a pus capăt într-un final supremaţiei militare a Suediei la Poltava.35

„Statul-naţiune" şi „naţionalism" sunt termeni frecvent aplicaţi sau aplicaţi greşit secolului XVI. Sunt mult mai potriviţi secolului XIX când au fost inventaţi de istoricii aflaţi în căutarea originilor statelor-naţiune ale propriilor timpuri. Cu siguranţă nu trebuie folosiţi pentru a sugera preocupări premature în legătură cu identitatea etnică. Ceea ce pot sugera, însă, este un sentiment puternic al suveranităţii asumat atât de monarhi, cât şi de supuşii lor, odată cu dezintegrarea unităţii Evului Mediu. *Raison d'éta*tul lor principal avea o dimensiune economică asociată mercantilismului, cât şi una pur politică.

II *Principe* (Principele), scris în 1513, a servit drept manual pentru toţi acei conducători care şi-au dorit să ajungă într-o poziţie de controlat nerestricţionat. Este adesea considerată a fi punctul de pornire al ştiinţelor politice moderne. Autorul său, Niccolò Machiavelli (1469 – 1527), istoric, dramaturg şi diplomat florentin, care îi observase pe Cesare Borgia şi pe papa Alexandru VI, „marele înşelător", de aproape, a scris cartea în speranţa

că aceasta îl va inspira pe un prinţ să realizeze vechiul vis al lui Dante al unei Italii unite. Dar fascinaţia exercitată de carte a fost una universală. Separând politica de scrupulele morale, dădea vocii artei *Machtpolitik* sau puterii politice nerestricţionate. La un anumit nivel, acest „machiavelism”, a provocat un mare scandal. Concepte precum *frodi onorevoli* (fraude onorabile) sau *scelleratezze glorioase* (netrebnicii glorioase) au devenit de notorietate. La un nivel mai serios, dacă *Principele* este citit în legătură cu *Discursurile* lui Livy, Machiavelli poate fi văzut ca un susţinător puternic al guvernării limitate, al domniei legii şi al libertăţii. Părerea sa proastă despre natura umană oferă punctul de pornire de pe care trebuie construite structurile constituţionale. Dar aforismele sale cinice au fost cel mai bine ţinute minte. „Cu cât sunt mai apropiaţi oamenii de Biserica Romei, scria el, cu atât sunt mai lipsiţi de religiozitate”. „Un principe care vrea să îşi menţină poziţia trebuie să înveţe să fie bun sau nu după nevoie”. „Războiul trebuie să fie singurul studiu al unui principe. Trebuie să privească pacea doar ca o pauză de respiraţie care… îi oferă mijloacele să îşi pună în aplicare planurile militare”. Machiavelli nu a dus lipsă de discipoli.

Abordând subiectul prinţului model al Renaşterii, majoritatea istoricilor s-ar gândi în primul rând la despoţii italieni precum Lorenzo Magnificul sau Ludovico Sforza. După aceea probabil că i-ar propune pe acei teribili vecini şi rivali, Francisc I şi Henric VIII, a căror întâlnire pe „Câmpul de la Cloth of Gold” (1520) a oferit exemple pentru atât de multe ciudăţenii şi calităţi ale epocii. Dar niciunul nu merită mai multă atenţie ca Matthias Hunyadi „Corvinus”, rege al Ungariei (1458 – 1490).

Corvinus – numit astfel din cauza corbului de pe blazonul său – a fost un parvenit social, fiul unui baron şi cruciat din Transilvania, Iancu de Hunedoara (János Hunyadi), care îşi făcuse un nume în luptele cu turcii. Şi-a folosit baza din Transilvania şi o armată puternică de

mercenari pentru a-i supune pe magnaţii maghiari şi pentru a iniţia o domnie în care cultura italiană a devenit o marcă a prestigiul politic. Fusese educat de către arhiepiscopul umanist Vitez; era căsătorit cu o prinţesă napolitană, Beatrice de Aragon: şi a ajuns în fruntea unei curţi regale care îşi cultivase legăturile cu Italia încă din vreme Dinastiei Angevine. Curtea de la Buda era plină de cărţi, tablouri şi de filosofi şi ţinea legătura cu toţi cărturarii de seamă ai epocii, de la Poliziano la Ficino. Se putea lăuda şi cu o mare bibliotecă, care prin colecţia sa de incunabula şi de manuscrise era principala rivală a bibliotecii familiei Medici din Florenţa. În 1485, atunci când Corvin a ocupat Viena, părea să fie pe punctul de a fonda monarhia austro-ungară care avea în curând să îşi afirme intenţia de a controla Imperiul. În orice caz, toate planurile i-au fost zădărnicite de moartea subită. Fiul său erudit a fost respins de nobilii maghiari în favoarea unui Jagiełłon. Cu o mică întârziere, recolta a fost culeasă de către Habsburgi şi de către turci. Precum cărţile din biblioteca regală jefuită şi rămăşiţele Ungariei renascentiste s-au risipit în patru zări. [CORVINA]

Desigur, întărirea puterii regale în unele domenii nu înseamnă că putem discuta despre adoptarea generală a absolutismului, eventual doar ca unul dintre multele idealuri aflate în competiţie. În Franţa, restrângerile regelui erau în continuare atât de mari încât cercetătorii pot dezbate îndelung dacă, sub Francis I, de exemplu, guvernul francez a fost mai „mult consultativ” sau „mai puţin descentralizat”.36 în Anglia, după afirmarea Dinastiei

CORVINA

Undeva în jurul anului 1460 Matei Corvin, regele Ungariei, a început să colecţioneze cărţi. Pasiunea aceasta i-a fost inspirată de bătrânul său mentor, János Vitez, episcop de Oradea şi de către nepotul episcopului, János

Csezmiczei. Amândoi erau cărturari clasici, educaţi în Italia şi bibliofili fervenţi. Primul s-a ridicat până la statutul de Primat al Ungariei, cel din urmă, sub numele de Janus Pannonius, la cel de principal poet de limbă latină al perioadei. Atunci când ambii au intrat în dizgraţie în urma unui complot politic, Primatul s-a retras; poetul s-a sinucis; regele a adăugat bibliotecile acestora bibliotecii proprii. În 1476 Matei s-a căsătorit cu Beatrice de Aragon, care şi-a adus cu ea propria colecţie bogată de cărţi de la Napoli. În 1485 a capturat Viena, făcând planuri pentru o nouă monarhie austro-ungară, a cărei piesă de rezistenţă culturală avea să fie biblioteca regală aflată pe atunci în construcţie la Buda. Având angajaţi o armată de arhivişti, copişti, traducători, legători şi ilustratori şi o reţea transcontinental de agenţi, Biblioteca Corviniana a fost proiectată pentru a excela în această „renaştere europeană a literelor”. A depăşit chiar magnifica bibliotecă a lui Lorenzo Magnificul din Florenţa.

Niciuna dintre speranţele regelui Matthias nu s-a realizat. Atunci când a murit în 1490, fiul său nu i-a urmat la tron. Habsburgii au recuperat Viena, iar nobilii maghiari s-au revoltat împotriva taxelor. Lucrul la bibliotecă s-a oprit. Atunci când armata otomană a capturat Buda în 1526, librăria a fost jefuită. Majoritatea conţinutului său, inclusiv cele 650 de manuscrise străvechi de valoare inestimabilă au dispărut.

Nu s-a pierdut totul însă. La 500 de ani de la moartea regelui Matthias, Biblioteca Naţională a Ungariei a organizat o expoziţie încercând să aducă din nou împreună comorile ce au supravieţuit. A reieşit faptul că regina Beatrice conspirase ca unele dintre obiectele de preţ să ajungă înapoi la Napoli. Nora ei dusese o parte dintre ele în Germania. Sora lui Carol V, Maria, la un moment dat regină a Ungariei, a dus şi mai multe la Bruxelles. Cel mai important, a ieşit la iveală că operele furate duse la Constantinopol fuseseră folosite de-a lungul secolelor ca

un fond de cadouri pentru ambasadorii străini bine văzuţi. Nepreţuitul catalog descriptiv al Bibliotecii Corviniana pregătit de către agentul regelui Florenţei, Naldo Naldi, îi fusese dat de către sultan unui ambasador polonez şi păstrat la Torun. Tragediile lui Seneca, oferite unui ambasador englez, au fost păstrate la Oxford. „Cartea de ceremonii" bizantine a fost păstrată la Leipzig. [TAXIS] 26 de manuscrise trimise lui Franz Josef au fost păstrate la Viena. Încă şi mai multe au ajuns în biblioteca ducelui Augustus de Wolfenbüttel.

La Uppsala s-au găsit piese pe care armata reginei Cristina le jefuiseră din Fraga… Madrid, Besançon, Roma şi Volterra au contribuit la rândul lor.

Expoziţia din 1990 a inclus doar fragmente din colecţia pierdută. Dar suficiente pentru a arată că bibliofilia se afla în centrul impulsului renascentist. Ca mărime şi varietate, Biblioteca Corviniana fusese inferioară doar Bibliotecii Vaticanului. Datorită circumstanţelor împrăştierii sale, rolul său în răspândirea învăţăturii a fost probabil inegalabil.1

Tudor, Parlamentul este cel care s-a afirmat în timpul domniei care a urmat, cea a familiei Stuart. În Sfântul Imperiu Roman, dieta imperială a câştigat teren în faţa împăratului. În Polonia-Lituania republicanismul a triumfat în faţa monarhiei.

Este adevărat că unii învăţaţi ai Renaşterii, precum Budé, priveau spre Imperiul Roman pentru părerile lor despre monarhie; dar alţii precum episcopul Goslicki (Goslicius) priveau în spate spre Republica Romană. Unul din cele două tratate cele mai influente ale perioadei, *De la République* (1576) de Jean Bodin, prefera monarhia constituţională, în timp ce *Leviatanul* (1651) lui Thomas Hobbes folosea în mod excentric teoria contractului pentru a favoriza absolutismul. Fără prea multe dovezi, Hobbes a continuat să susţină că regii deţineau drepturi nelimitate deoarece într-un moment nespecificat din trecut supuşii

lor se presupune că renunţaseră la ale lor. Rezultantul Leviatan, „un monstru compus din oameni” – metafora sa pentru statul modern – a fost o necesitate regretabilă, singura alternativă a unui conflict nesfârşit:

În timpul în care oamenii trăiesc fără o putere comună să îi ţină speriaţi, se afla în condiţia ce se numeşte război… în care fiecare om este duşman cu fiecare om. În o atare condiţie, nu este loc pentru industrie… sau navigaţie… sau artă, sau litere sau societate şi… teama continuă de moarte violentă; şi viaţa omului, solitar, sărac, rău, brutal şi scund.37

Renaşterea a stimulat studiul legii romane; dar perioada este în egală măsură marcată de aplicare şi colarea unor legi naţionale separate şi, prin tratatul *De jure belli et pads* (1625) al lui Hugo De Groot (Grotius, 1583 – 1645), de apariţia dreptului internaţional.

Mercantilismul sau „sistemul mercantil” este o etichetă fără prea mare importanţă până la popularizarea sa de la finalul secolului XVIII. [PIAŢĂ]

Dar setul de idei pe care avea să le critice Adam Smith formează resursa principală a gândirii economice a perioadei moderne timpurii. Termenul mercantilism a însemnat diverse lucruri pentru oameni diferiţi; dar în esenţă se referea la convingerea că pentru a prospera, statul modern trebuia să manipuleze orice instrument legal, administrativ, militar şi regulator aflat la dispoziţia sa. Din acest punct de vedere, era opusul sistemului *laissez-faire*, al că-mi susţinător avea să fie Smith mai târziu. Într-o formă populară, sistemul consta din bulionism – ideea că bogăţia şi puterea unei ţări depind de acumularea de aur. Pe de altă parte, se concentra pe îmbunătăţirea raportului de comerţ ajutând exporturile, penalizând importurile şi încurajând manufactura. În toate formele sale, se preocupa de întărirea surselor puterii economice – coloniile, manufacturile, marinele, tarifele – şi

era manifest împotriva rivalilor comerciali ai unei ţări. În versiunea sa olandeză – unde până şi marina era controlată de cinci amiralităţi diferite – politica era lăsată în cea mai mare parte în seama iniţiativei private sau locale. În cea franceză şi mai apoi în cea prusacă, aceasta se afla extrem de ferm în mâinile miniştrilor regelui. În Anglia depindea de un amestec de iniţiative private şi regale. O expoziţie timpurie poate fi găsită în *Discurs* despre *averea comună în acest tărâm al Angliei* (1549). „Mijloacele comune de a ne mări bogăţia şi comorile sunt prin comerţ extern, scria Thomas Mun puţin mai târziu, de aceea trebuie mereu să respectăm regula: să vindem mai mult străinilor anual decât consumăm din bunurile lor”. 38

Practica diplomatică precum gândirea mercantilistă s-a dezvoltat ca răspuns al creşterii puterii etatice. În trecut, monarhii se mulţumiseră să îşi recheme ambasadorii odată cu încheierea unei misiuni. În secolul XV, Veneţia era singura putere care îşi menţinuse o reţea de ambasade permanente în străinătate, până când nunţii papali şi celelalte state italiene i-au urmat exemplul. Aproximativ în jurul anului 1500, însă, conducătorii suverani au început treptat să numească ambasadori rezidenţi ca un simbol al statutului şi al independenţei acestuia. Au apreciat şi aportul câştigat de spionaj comercial şi politic. Unul dintre primii a fost Ferdinand Catolicul, a cărui ambasadă la curtea Sfântului James datează din 1487 şi a fost condusă iniţial de dr. Rodrigo Gondesalvi de Puebla, mai târziu de o femeie – Caterina de Aragon, Prinţesă de Wales, fiica regelui. Francisc I al Franţei este de obicei creditat ca fiind primul în posesia unui serviciu diplomatic regal extins, inclusiv o ambasadă la Poarta Otomană din 1526.

În curând, un corp diplomatic a apărut la fiecare curte şi în fiecare capitală majoră. Trăind în condiţii destul de periculoase, diplomaţii au descoperit destul de rapid regulile necesare ale imunităţii, reciprocităţii, extrateritorialităţii, scrisorii de recomandare şi ale

priorităţii. În 1515 papa a hotărât că nunţiul trebuie să acţioneze ca un decan al corpului diplomatic, că ambasadorul imperial va avea prioritatea în faţa colegilor să-i şi că toţi ceilalţi ambasadori trebuie să primească un rang în funcţie de data convertirii ţării lor la creştinism. În practică, aranjamentul nu a funcţionat deoarece Carol V i-a preferat pe spanioli diplomaţilor imperiali şi, în calitate de „cel mai catolic rege" al Spaniei, a refuzat să acorde întâietate francezilor. Aceasta a pornit o ceartă în care ambasadorii francezi şi spanioli şi-au păstrat poziţiile vreme de 200 de ani. Într-o ocazie, la Haga în 1661, atunci când însoţitorii ambasadorilor francez şi spaniol s-au întâlnit pe o stradă îngustă, diplomaţii au rămas înţepeniţi o zi întreagă, până când consiliul oraşului a dărâmat balustradele permiţând celor două părţi să treacă cu rang egal. Şi moscoviţii ţineau la fel de mult la formă. Ambasadorii ţarului erau obişnuiţi să ceară întâietate în faţa curtenilor împăratului, în Varşovia, un ambasador moscovit a sosit purtând două pălării: una pentru a fi ridicată în faţa regelui Poloniei într-un salut obişnuit, cealaltă pentru a-şi păstra capul acoperit conform instrucţiilor de la Kremlin.

În epoca lui Machiavelli, diplomaţii şi-au creat rapid o reputaţie de oameni înşelători. Trebuiau să fie cunoscători ai codurilor, cifrurilor şi ai cernelii invizibile. „Un ambasador, făcea o epigramă Sir Henry Wootton, este un om cinstit trimis în străinătate să mintă pentru binele ţării sale". Cu toate acestea, dezvoltarea diplomaţiei permanente a marcat o etapă importantă în formarea unei comunităţi de naţiuni. În 1643 – 1648, când au fost anunţate conferinţe la Münster şi Osnabrück pentru a încheia Războiul de 30 de ani, „Concertul Europei" începea deja să existe.

La răscrucea secolului XVI, senzaţia principală pe harta Europei a constat din ascensiunea subită a Casei de Habsburg spre o poziţie de măreţie excesivă. Succesul

Habsburgilor nu a fost obţinut prin cucerire, ci prin eşecul dinastiilor rivale, prin aranjamente matrimoniale bine gândite şi pur şi simplu prin noroc. *Fortes bella gerant*, zicea mottoul, *Tu felix Austria nube*[13].

În 1490 Maximilian I de Habsburg, rege al romanilor, era un alt refugiat din Viena ocupată de maghiari. Controlul său asupra imperiului părea unul de formă şi era obligat să iniţieze o serie de reforme imperiale dintr-o poziţie de slăbiciune. A supravegheat înfiinţarea în 1495 a *Reichskammergericht* (Curtea Imperială de Justiţie), în 1500 a *Reichsregiment* (Consiliul de Regenţă permanent) şi în 1512 a *Reichs Schlüsse* sau „împuterniciţii" Dietei Imperiale. Odată cu crearea celor trei Colegii ale Dietei – Electori, Prinţi, Oraşe – şi cu împărţirea imperiului în zece Cercuri teritoriale, fiecare dintre ele sub directoratul a doi prinţi însărcinaţi cu administrarea justiţiei, a taxării, a problemelor militare, împăratul a renunţat efectiv la conducerea directă a imperiului. A făcut Casa de Habsburg indispensabilă prinţilor germani dându-le tot ceea ce îşi doriseră.

În acelaşi timp, Maximilian a întărit puternic *Hausmach*tul Habsburgilor, puterea privată a dinastiei. Moartea timpurie a soţiei sale, Maria, i-a adus fabulosul ducat de Burgundia, iar în 1490 a moştenit Tirolul, aducându-i reşedinţa sa favorită de la

Innsbruck. Un tratat de moştenire din 1491 cu Jagiełłonii i-a adus înapoierea Boemiei, iar un alt tratat din 1515 înapoierea Ungariei. Ambele acorduri aveau să devină aplicabile în 1526 odată cu moartea lui Ludovic Jagiełłon, lăsând dinastiei „fundaţiile unei monarhii dunărene".39 La fel de importantă a fost căsătoria fiului său cu moştenitoarea lui Ferdinand şi a Isabelei, ceea ce i-a asigurat accesul la posesiunile spaniole. În 1497, cea de-a doua sa căsătorie, cu Bianca Sforza de Milano, i-a uşurat

13 Accentul era pe felix, „norocos", şi nube, „căsătorie".

nevoia de lichidităţi şi l-a ajutat în confirmarea ca împărat din 1508. În acel moment, acest cel mai ideolog dintre Habsburgi trebuie să fi simţit că misiunea sa era pe cale a se îndeplini. La scurtă vreme după aceea, a fost suficient de încrezător să propună alegerea sa ca papă!

Atunci când Maximilian a murit, nepotul său Carol de Gent i-a succedat la conducerea unui teritoriu „asupra căruia soarele nu apunea niciodată”. Ca o încununare, cu ajutorul ducaţilor familiei Fugger, Carol a trecut peste opoziţia francezilor şi a papei pentru a fi ales împărat al Sfântului Imperiu Roman în timp record şi la scurtă vreme după bunicul său. (Vezi anexa III.) [DOLAR]

DOLAR

Jachimov este un mic oraş din Boemia în Joachimsthal, cam la 80 km nord de Plzeň (Pilsen). În 1518, Contelui von Schlick i s-a acordat un patent imperial pentru a exploata argintul şi pentru a înfiinţa o monetărie. Monedele sale de argint au fost produse cu ajutorul *Walzenwerke* său” maşinii de rulat” şi erau cunoscute oficial ca „bani mari”. Numele lor popular era *Joachimsthaler*, în curând prescurtat la *thaler*. Până în secolul XVII talerul devenise unitatea monetară a întregii Europe Centrale. Fusese copiat şi în Spania habsburgică, a cărui *taleros* sau „bucăţi de opt” au circulat pe tot cuprinsul Americii. Erau cunoscute englezilor sub numele de „dolari”. Piesa de argint de 30 de şilingi a regelui James VI al Scoţiei a fost numită „dolarul sabie”. În secolul XVIII talerii de argint au fost înlocuiţi la scară largă de „banii farfurie” de cupru importaţi din Suedia, care au achiziţionat numele suedez de *daler*.

Un *daler* de cupru din 1720 era echivalent în valoare cu un taler de argint, deşi greutatea sa era de 250 de ori mai mare şi putea fi transportat doar cu ajutorul unui cal şi al unei căruţe.1 Capodopera recunoscută a acestei serii era însă dolarul Maria Tereza din 1751. Această monedă

superbă era inscripţionată cu bustul împărătesei, cu vulturul bicefal pe verso şi inscripţia R [omae] IMP [eratrix] * HU [ngariae et] BO [hemiae] REG (ina] * M [aria] THERESIA D [ei] G [ratia] ARCHID [ux] AUST [nae] * DUX BURG [undiae] COM [es] TUR [olis]* A continuat să fie bătută în milioane de exemplare pe parcursul secolului XIX, toate ediţiile postume purtând data morţii împărătesei din 1780. A fost bătut de Mussollini în 1936 pentru a finanţa invazia Abisiniei şi de către britanici în Bombay. Două sute de ani mai târziu, încă se află în circulaţie în anumite părţi ale Asiei ca o monedă internaţională de schimb.2 Dolarul a fost adoptat ca monedă de către SUA în 1787 şi de către Canada în 1871. Dar el nu mai figurează printre monedele actuale ale Europei.

Carol V (1519 – 1556), ale cărui ţinuturi se întindeau din Filipine până în Perú, a fost treptat copleşit de multitudinea de probleme apărute. Fizic, era cât se poate de neimperial: adenoida slabă îi dădea o voce plângăcioasă şi o gură permanent lăsată, despre care un grande spaniol i-a spus odată în mod impertinent să o închidă „pentru a nu lăsa muştele să intre”. Dar poseda multe talente pentru a guverna vastele sale posesiuni, ştiind să vorbească flamanda, spaniola, franceză şi italiană cu oficialii săi şi „germana calului său”. Şi nu era lipsit de tărie. „Numiţi-mi un împărat care să fi fost lovit de o ghiulea de tun”, a răspuns el refuzând să rămână în spate la Mühiberg. Ca lider acceptat al prinţilor catolici, era în fruntea celei mai puternice cauze care ar fi putut să ţină creştinătatea la un loc. Dar mărimea efectivă şi complexitatea crizelor interne şi externe făceau acţiunea coordonată imposibil de îndeplinit. În Biserică, deşi a avut succes în lansarea Consiliului General, şi-a dat seama că discuţiile de la Trento nu făcuseră decât să întărească poziţiile opuse. Planurile sale de a reface unitatea religioasă în Imperiu au fost amânate dezastruos, în ciuda victoriei de la Mühiberg, războaiele Ligii Schmalkaldice s-au terminat nehotărât cu

Pacea de la Augsburg (1555). În Spania, unde a domnit drept co-rege împreună cu mama sa instabilă mental, a avut de-a face cu revolta *comuneros* şi apoi cu interesele divergente ale Castiliei şi ale Aragonului. În Lumea Nouă a luptat o bătălie pierdută pentru a-i proteja pe amerindieni. În Ţările de Jos, pe care le lăsase în mâinile mătuşii sale, Margareta, a fost obligat în mod dureros să suprime cu forţa revolta din Gentul său natal (1540). În principalele teritorii moştenite de Habsburgi – Austria, Boemia şi Ungaria – pe care le încredinţase fratelui său Ferdinand, a avut de înfruntat opoziţia constantă a liderilor locali, precum Jan Zapolya în Transilvania şi în 1546 – 1547 prima revoltă boemă. Peste tot a avut de înfruntat dietele locale, nobili fracţionări, interese particulare. La o scară strategică, a avut de înfruntat ostilitatea Franţei, expansiunea turcilor şi ameninţarea cooperării franco-otomane.

Rivalitatea cu Franţa a stârnit cinci războaie, purtate în toate punctele de contact teritorial – în Ţările de Jos, în Lorena, în Savoia, în Pirinei şi în Italia – şi, indirect, spre marea ruşine a vieţii sale, Jefuirea Romei (1527). Teama de turci a dus la preluările de către Habsburgi ale Ungariei şi Boemiei; pe termen lung, însă, acestea au produs o serie interminabilă de complicaţii, atât în Balcanii, cât şi în Mediterană. [ORANIA]

ORANIA

În 1544, în punctul de vârf al războaielor franco-imperiale, un ofiţer al armatei imperiale, René von Nassau, a fost ucis la St. Dizier de un glonţ francez. Moartea sa avea să cauzeze evenimente care aveau să afecteze istoria nu doar a Nassaului său de baştină, dar şi a Provence, a Ţărilor de Jos şi a Irlandei.

Nassau era un mic ducat german pe malul drept al Rinului Mijlociu. Între pădurile Westerwald şi asprii Munţi Taunus de la nord de Wiesbaden, Rheingaul fertil din

Nassau conţinea câteva dintre cele mai bune podgorii ale Germaniei, inclusiv Johanisberg şi Rudesheim. Tatăl lui René, Heinrich von Nassau, îşi avea reşedinţa la Siegen, împărţind ducatul cu ramura cadetă a familiei la Dillenberg. Mama lui René, Claudia, era sora şi moştenitoarea unui general imperial, Philibert de Châlons, care condusese jefuirea Romei şi care fusese recompensat abundent de către Carol V cu teritorii în Brabant. Mai mult, preluase titlul lui Philibert din Principatul Oraniei. Atunci când René cel lipsit de moştenitori a fost ucis, a ieşit la iveală că acesta lăsase moştenire colecţia sa de pământuri şi titluri verişorului său de unsprezece ani, William de Nassau-Dillenburg.

Orania era un mic principat suveran pe malul stâng al Ronului, la nord de Avignon (vezi anexa III, p. 1084). Mărginit la Est de înălţimile Muntelui Ventoux, era un district bogat în creşterea viţei-de-vie, câteva dintre satele sale, precum Gigondas şi Châteauneuf-du-Pape, având să devină celebre. Minuscula sa capitală, străvechea Arausio, era dominată de uriaşul arc roman ridicat de către Tiberiu. Începând cu secolul XII a fost fieful conţilor din Provence, şi prin urmare al imperiului. Dar în 1393, moştenitoarea de Orania, Maria de Baux, a fost oferită în căsătorie burgundianului Jean de Châlons; şi moştenitorii lor sunt cei care din acel moment vor deveni conducătorii absenţi ai principatului. În 1431, atunci când Contele de Provence a avut nevoie de o răscumpărare grabnică, a fost de acord să vândă obligaţia de omagiu a familiei Châlons, făcându-i astfel prinţi de Orania de sine stătători. Ca o enclavă independentă în cadrul Regatului Franţei, Orania a atras numeroşi comercianţi italieni şi evrei şi la mijlocul secolului XVI devenea rapid un bastion protestant.1 Avea într-un final să fie suprimată de către Ludovic XIV, care a hotărât să stârpească acest cuib de hughenoţi în 1703. Datorită moştenirilor sale în Germania, Provence şi Brabant, William de Nassau-Dillenburg (1533 – 1584) a

devenit unul dintre cei mai bogaţi oameni din Europa. Avea chiar o pretenţie la tronul defunctului Regat de Arles. Născut luteran, dar crescut catolic la curtea imperială de la Bruxelles, unde îi spunea reginei Margareta" mamă, / şi-a înfiinţat propria reşedinţă îmbelşugată la Breda în nordul Brabantului. În 1555 i-a ţinut mâna suferindului Carol V în timpul ceremoniei de abdicare a acestuia şi în 1559 a servit ca plenipotenţiar papal la Tratatul de la Câteau Cambrésis. A mers apoi la Paris ca unul dintre cei trei chezaşi ai implementării Tratatului. Conform tuturor aparenţelor era un stâlp al instituţiei catolice imperiale. Dar la Paris, a auzit planurile spaniole de a ocupa Ţările de Jos căpătând astfel un dispreţ pe viaţă faţă de maşinaţiunile spaniolilor. Este cunoscut în istorie ca „William cel Tăcut" (vezi pp. 536 – 53S).2

În ciuda legăturilor sale viitoare cu olandezii, prin urmare, Casa de Orania-Nassau, pe care William o fondează, nu era olandeză la origini. Era un amalgam dinastic multifuncţional tipic, fondat din greşeală şi perpetuat de noroc. Dintre cei trei fii ai lui William, doar unul avea să ducă mai departe linia. Acest copil a fost conceput de cea de-a patra soţie a lui William între două încercări din partea agenţilor spanioli de a-l ucide pe acesta. (William acordase la un moment o iertare iubitului adulter al celei de-a doua soţii, care a devenit apoi tatăl lui Peter Paul Rubens). Strănepotul lui William, de asemenea William de Orania (1650 – 1702), a devenit regele William III al Angliei, s-a născut în timpul Revoluţiei olandeze, la opt zile după ce tatăl său murise de vărsat.

Ordinul de Orania a fost fondat în Armagh în 1795. Ca mai timpurii „Peep o' Day Boys" scopul său era de a menţine supremaţia protestantă (episcopală) în Irlanda. Eroul ordinului era „regele Billy" (William III): cuvântul secret „Nu ne predăm!" într-o vreme în care legea britanică discrimina catolicii şi prezbiterienii în aceeaşi măsură, Ordinul se vedea ca scutul unei elite izolate

împotriva popularităţii în creştere a mişcării unitariene a irlandezilor conduşi de Wolfe Tone. Tone (1763 – 1798), un protestant moderat, a urmărit scopurile îngemănate ale toleranţei universale şi ale unui republici irlandeze suverane. Ceruse ajutor militar din partea Franţei. În luptele aprige din 1795 – 1798, Ordinul de Orania a jucat un rol important în planurile britanice de a respinge invazia şi de a suprima revolta. Având de înfruntat adversari incompetenţi, a câştigat. Expediţia generalului Hoche, care a navigat de la Brest în 1796, a fost respinsă în Golful Bantry. Debarcarea cu succes a generalului Humbert la Killala în Ţinutul Mayo a fost de scurtă durată. Revolta armată de la Wicklow şi Wexford s-a prăbuşit după Bătălia de la Vinegar Hill (iunie 1798). Tone, capturat în uniforma marinei franceze, s-a sinucis. În aceste evenimente şi în cele care le-au urmat, susţinătorii Casei de Orania şi-au urmat propriile interese. S-au opus atât Actului Uniunii (1801), cât şi lui Daniel O'Connell. Nu au fost convertiţi în Uniune până la apariţia după 1829 a unei Irlande autonome conduse de catolicii emancipaţi. Dar au respins curentul principal al unionismului britanic. În 1912 – 1914 au constituit coloana vertebrală a voluntarilor din Ulster care se pregăteau să sfideze Westminster şi Actul autoguvernării Irlandei (a se vedea p. 831). Cea mai mare influenţă a lor a fost exercitată atunci când Irlanda de Nord s-a autoguvernat în cadrul Regatului Unit între 1920 şi 1976. Timp de 200 de ani, Ordinul de Orania şi-a ţinut paradele anuale cu ocazia aniversării Bătăliei de la Boyne (vezi p. 547). Participanţii cu meloane şi brasarde portocalii păşesc sfidător prin cartierele catolice, acompaniaţi de şuieratul şi bătaia fluierelor şi a tobelor. Şi vechea urare este ţinută:

„În amintirea glorioasă, pioasă şi nepieritoare a marelui şi bunului rege William care ne-a salvat de papistăşism, sclavie, ticăloşie, bani de alamă şi pantofi de lemn. Şi o smochină pentru episcopul din Cork!"

În ultimul său deceniu de domnie, Carol V s-ar putea să fi avut anumite motive de optimism. Dar Pacea de la Augsburg a fost o dezamăgire; şi, frustrat la nesfârşit, a abdicat. A lăsat Spania şi Ţările de Jos fiului său Filip, iar restul fratelui său. A murit în retragere la Yuste. A fost ultimul împărat care să ţină la un vis de unitate universală şi a fost invocat de către unii contemporani ca fiind un protector al unei Europe unite. „Carol V, odată privit ca ultimul luptător al unei acţiuni retrograde, scrie o parte interesată, este deodată văzut ca un antemergător". 40

După abdicarea sa, Habsburgii austrieci au uitat de viziunea universală a lui Carol. Maximilian II (1564 – 1576), nepot al Jagiełłonilor, nu a avut nimic de câştigat din alegerea sa nominală ca rege al Poloniei-Lituaniei. Cei doi fii ai săi, Rudolf II (1576 – 1612), excentricul eremit din Praga, şi Matias (1612 – 1619), au fost cuprinşi în întregime de suspiciunile şi conflictele lor religioase reciproce. Peste 200 de revolte şi răscoale religioase au avut loc în deceniul de după Incidentul de la Danauworth din 1607. FerdinandII (16191637), Ferdinand III (1637 – 1657) şi Leopold I (1658 – 1705) au fost în întregime ocupaţi cu Războiul de Treizeci de Ani şi cu urmările sale. Odată cu apariţia unei Cancelarii austriece permanente şi separate la Viena, centrul de gravitate al operaţiunilor a fost mutat decisiv spre Est, în timp ce Imperiul însăşi părea să se afle pe marginea prăpastiei. Aşa cum cântau băutorii din taverna din *F aus tul* lui Goethe:

Dragul Sfânt Imperiu Roman.

Cum o mai duce?

Răspunsul, după părerea unui distins istoric britanic, se află mai puţin în sfera politică, ci în „civilizaţie", un set comun de atitudini şi sensibilităţi.41

Împăratul Rudolf II a strâns o curte la Praga care a reprezentat într-adevăr o minunată curiozitate. Tovarăşii săi aleşi, cei mai de seamă artişti şi oameni de ştiinţă ai epocii, oameni care considerau naturalul şi supranaturalul

ca fiind parte integrantă a cercetării lor de zi cu zi. În afară de Kepler, Brahe, Campion şi Bruno, Giuseppe Arcimboldo (1537 – 1593) a devenit faimos ca fondator al picturii suprarealiste (vezi planşa 54) şi Cornelius Drebber (1572 – 1633), iluzionist şi proiectant de operă, ca inventator al mecanismului de mişcare perpetuă. Drebber, care a vizitat Londra, i-a promis lui James I un telescop care putea să citească cărţile de la distanţa de o milă. Se crede că el ar fi reprezentat modelul pentru Prospero, „prins de studii secrete", în *Furtuna* lui Shakespeare, precum Rudolf însuşi ar fi putut fi inspiraţia pentru ducele din *Măsură pentru măsură*.*42* Colecţia fabuloasă de artă a lui Rudolf a devenit o ţintă strategică pentru armata suedeză în timpul stadiilor mai târzii ale Războiului de 30 de ani. [ALCHIMIA] [OPERA]

Spania a trecut de la grandoare la declin în mai puţin de un secol. „Timp de câteva decenii fabuloase, Spania avea să fie cea mai mare putere a lumii" şi „aproape stăpâna întregii Europe".43 Sub Carol V/Carol I (1516 – 1556) a trecut prin epoca *crucero*, a conchistadorilor, şi *tercio*, existând o legătură clară între livrarea de aur din America şi menţinerea uneia dintre cele mai bune armate ale Europei. Sub Filip II (1556 – 1598) a atins culmea puterii sale politice şi culturale, până când a fost subminată de rezistenţă internă, de ostilitatea Franţei şi a Angliei şi de către revolta din Ţările de Jos. Sub urmaşii lui Filip – Filip III (1598 – 1621), Filip IV (1621 – 1665) şi imbecilul Carol II (1665 – 1700) – nu şi-a revenit niciodată dintr-o dinastie decadentă, din dezbinarea nobililor şi din implicarea sa în Războiul de 30 de ani. Căderea a fost atât de bruscă încât însăşi spaniolii se întrebau: „Realizarea iniţială să fi fost doar un *engano* – o iluzie?" 44 [FLAMENCO]

În 1606, împăratul Rudolf II a devenit subiectul unei

plângeri oficiale compuse de arhiducii Habsburgi”. Maiestatea Sa, scria în Propunerea lor, este interesată doar de vrăjitori, alchimişti, cabalişti şi alţii asemenea lor”. Curtea lui Rudolf de la Praga era într-adevăr centrul artelor oculte.1 în acelaşi an un alchimist maghiar, János Bânffy-Hunyadi (1576 – 1641), a plecat din Transilvania sa natală. S-a oprit la curtea lui Mauritius de Hesse din Cassel, centrul protestant principal al ocultismului, înainte de a se muta la Londra.2 Sosirea sa a coincis cu moartea galezului învăţat, dr. John Dee (1527 – 1608), la un moment dat astrolog al reginei Elisabeta I, care inventase termenul „Marea Britanie” pentru a-şi mulţumi regina şi care petrecuse un număr de ani atât la Praga, cât şi în Polonia. Asemenea „cosmopoliţi”, aşa cum erau ei numiţi”, şi-au construit carierele în circuitul internaţional al alchimiei, adevărul predecesor al comunităţii ştiinţifice de mai târziu”. Europa trecea prin o adevărată „renaştere a ocultismului”, în care alchimia era doar unul dintre subiectele legate de „artele secrete”. „Alchimia”, scrie cronicarul lumii lui Rudolf, „era cea mai mare pasiune a veacului în Europa Centrală”. 3 Aceasta combina căutarea pietrei filosofale, care avea să transforme metalele de bază în aur, cu căutarea paralelă pentru renaşterea spirituală a omenirii”. Ceea ce este dedesubt este la fel cu ce este deasupra”. Alchimiştii aveau nevoie de cunoştinţe dintr-o gamă foarte largă de domenii. Pentru a-şi efectua experimentele cu metale şi cu alte substanţe, trebuiau să fie informaţi cu privire la cea mai nouă tehnologie. Pentru a-şi interpreta rezultatele, aveau nevoie de cunoştinţe temeinice de astrologie, de teorie cabalistică a numerelor, de lapidarism, de herbalism şi de „iatrochimia” dezvoltată de Paracelsus. [HOLISM] Mai important, într-o perioadă atât de religioasă, încercau să îşi prezinte descoperirile în limbajul simbolismului creştin mistic. Nu este întâmplător faptul că tocmai în această perioadă societatea secretă Rozicruciană, adepţii „Rozei” şi ai „Crucii”, au ales să iasă

la vedere, la Kassel sau faptul că principalul sistematizator al teozofiei rozicruciene, Robert Fludd, era la rândul său un alchimist respectat. [CONSPIRO]

În vremurile ştiinţifice de mai târziu, alchimiştii au fost priviţi ca o stirpe aberantă care a întârziat cu mult apariţia adevăratei cunoaşteri. Într-adevăr, în aşa-numită „epocă a Revoluţiei Ştiinţifice" au fost uneori numiţi „opoziţia". Cel mai caritabil istoric al ştiinţei îi numeşte practicanţi ai „tehnologiei fără ştiinţă".4 Dar în propriii ochi şi în ochii susţinătorilor lor potenţi, nu exista o mare distincţie. Erau „vrăjitori albi" luptând pentru Bine; erau reformatori, erau implicaţi într-o misiune de a deschide forţele secrete ale minţii şi materiei. Nu aveau să fie depăşiţi de oamenii de ştiinţă moderni până la finalul secolului următor; chimia a apărut şi mai târziu. [ELDLUFT]5

Alchimiştii cosmopoliţi ai împăratului Rudolf deţineau adesea funcţii de răspundere. Mulţi dintre ei, precum Michael Maier, care a lucrat şi în Londra, sau simpatizantul hughenoţilor, Nicholas Barnard, au deţinut funcţia de *Leibarzt* sau medic al curţii. Alţii, precum Sebald Schwaertzer, au avut funcţia de controlori imperiali ai minelor la Rudolfov şi Joachimsthal. [DOLAR] Heinrich Kuhnrath (1560 – 1605), autorul grandiosului *Amphitheatrum Sapientiae Acternae Christiano-kabalisticum*, se trăgea din Leipzig. Michat Sçdziwoj sau „Sendivogius" (1566 – 1636), a cărui *Novum Lumen Chymicum* (1604) a beneficiat de 54 de ediţii şi care avea să fie studiat temeinic de Isaac Newton, se trăgea din Varşovia. Avea legături cu puternica aripă a magnaţilor pro Habsburgi din Polonia, care aveau contacte cu Oxford şi care l-au adus pe John Dee la Cracovia. Asistentul dubios al lui John Dee, Edward Kelley, numit *Cacochimicus*, probabil a murit în închisoare la Praga. Compania lor îi include pe nenorocosul Giordano Bruno [SIROP], pe

astronomii Kepler şi Brahe şi o poetesă engleză pe numele ei Elizabeth Jane Weston. Exista şi un element evreiesc de seamă. Rabinul-şef din Praga, Judah Loew ben Bezalel (m. 1609), a susţinut o renaştere a [CABALA], Această a fost alimentată de lucrările unor autori sefarzi precum Isaac Luna sau Moses Cordovero, a cărui *Pardes Rimmonim* a fost publicat la Cracovia în 1591. Unul dintre cei mai apropiaţi oameni ai împăratului, Mardochaeus Evreul, era un specialist al elixirurilor pentru fertilitate. Pentru contemporani, alchimia a avut cele mai pozitive conotaţii:

Multe dimineţi glorioase am văzut Flatând vârfurile munţilor cu ochiul suveran.

Sărutând cu aurita faţă pajiştile verzi.

Aurind palide izvoare cu divina alchimie.6

OPERA

Compozitorul a numit-o *favola în musica*, „o fabulă pe muzică". Era menită să fie o imitaţie a unei drame greceşti antice şi a fost montată în februarie 1607 înaintea Academia degli Invaghiti din Mantova, probabil în Galeria Râurilor din palatul ducal al familiei Gonzaga. Cele cinci acte constau dintr-o serie de grupuri madrigale şi dansuri legate prin interludii instrumentale şi recitative. Libretul a fost scris de poetul Alessandro Striggio. Muzica scenelor infernale a fost lăsată în seama tromboanelor, pastoralele a flautelor şi flautelor dulci. Culmina cu marea arie pentru tenor Possente *spirto* de la finalul actului al III-lea. Era *Orfeu* a lui Claudio Monteverdi", prima operă viabilă din repertoriu".1 încă de la originile sale ca amuzament al curţilor Renaşterii italiene târzii, genul operei, care combină muzica, drama seculară şi spectacolul, a cunoscut numeroase faze. *Opera seria*, al cărui reprezentant cel mai prolific a fost Pietro Metastasio (1698 – 1782), autor a peste 800 de librete, era devotată temelor clasice şi istorice. Pe lângă ea, *opera buffa* a lansat o lungă tradiţie a spectacolului vesel trecând prin *opéra comique* spre operetă şi spre comedia muzicală. Grand Opera, care

începe la finalul secolului XVIII, şi-a atins momentul de vârf în şcolile vieneze, italiene, franceze, germane şi ruseşti. Naţionalismul romantic a constituit un ingredient important. Laurii supremi sunt disputaţi între admiratorii lui Verdi şi Puccini şi acoliţii fanatici ai lui Richard Wagner. Opera modernă a debutat cu *Pelléas et Mélisande* (1902) a lui Debussy, precursorul unei categorii abundente care îi include pe Berg cu *Wozzeck* (1925), Britten cu *Peter Grimes* (1945) şi Stravinsky cu *Cariera unui libertin* (1951) (vezi anexa III, p. 1084). [SUSANIN] [TRISTAN]

Tema orfeică a servit ca inspiraţie recurentă. Mascarada florentină a lui Jacopo Peri *Euridice* (1600) a anticipat producţia lui Monteverdi de la Mantova. *Orfeu în Infern* (1858) al lui Offenbach este una dintre cele mai vesele operete standard. *Opera* (1971) lui Luciano Berio pune povestea tradiţională pe o partitură de serie.

Filip II trebuie să fi fost prototipul tuturor monarhilor care au încercat să domnească fără să se ridice de pe tron (vezi planşa 43). Auster, penitent, neobosit, cuprins în studiu solitar în întunecatul Escorial pe platoul sterp din afara Madridului, a încercat să impună o uniformitate spirituală şi administrativă pe care varietatea vastelor sale posesiuni nu avea să o permită niciodată. Domnea prin două seturi paralele de consilii – un set pentru domeniile principale ale politicii, celălalt pentru cele şase unităţi teritoriale mari. Pe lângă Castilia, Aragon, Italia, Burgundia şi America lăsate moştenire de tatăl său, în 1580 a pus mâna şi pe moştenirea portugheză a mamei sale. Lipsa lui de respect pentru drepturile diferitelor Diete a culminat cu spânzurarea *Justizarului* din Aragon. Dar visul unui singur „monarh, imperiu, sabie” a fost urmărit neobosit sub pretextul că regele ştia cel mai bine3 cum să *trabajar para el pueblo*, „să lucreze pentru poporul lui”.45 în realizarea acestui

Muzica ţigănească din Andaluzia este stilul cunoscut

acum sub numele de flamenco, dar ea a fost cântată şi admirată încă din secolul XVI. Melodiile tânguitoare ale *cânte* sau „cântecului” se îmbină într-un efect inimitabil cu posturile dramatice şi bătaia din picioare ritmică a *băile* sau „dansul” Disonanţele şi sferturile de ton, execuţia vocală minunat de răguşită, chitarele şi castanietele pulsând contribuie la crearea unui sunet fără echivalent în folclorul muzical european. Istoria flamenco-ului are trei coordonate principale – numele, ţiganii şi muzica. Nu există un consens academic în privinţa niciunuia dintre aceste trei aspecte.1 *Flamenco* însemna pur şi simplu „flamand”. În vocabularul artei, a căpătat şi conotaţia de „exotic” sau „ornamentat”. Una dintre teorii susţine că melodiile evreieşti interzise de Inchiziţie s-au întors în Spania via Flandra, unde se refugiaseră mulţi evrei spanioli. Altă teorie sugerează că *flamenco* este derivat din termenul arab *fellah-mangu* său” ţăran cântător”. Ţiganii au ajuns în Spania după expulzarea evreilor şi a maurilor. Erau cunoscuţi sub numele *gitanos* sau *egipcianos*. Călătorul şi scriitorul englez George Borrow a fost primul care a înregistrat faptul, în 1840, că oamenii le spuneau *flamencos*. [ROMANY]

Lunga tradiţie andaluză a muzicii maure data din secolele VIII ŞI IX. Omeiazii din Córdoba erau distraţi de cântăreţi orientali acompaniaţi la lăută. Punctul de vârf a fost atins în timpul domniei lui Abd-er-Rahman (821 – 852) odată cu sosirea unui cântăreţ din Bagdad numit Zoriab. Un alt moment de vârf a avut loc la curtea din Sevilla a regelui poet Al-Motamit (10401095), la care se ştie că ar fi cântat împreună orchestre alcătuite din mai mult de 100 de lăute şi de fluiere. În secolul XII filosoful Averroes spunea: „Când un cărturar moare la Sevilla, cărţile îi sunt vândute în Córdoba; când un muzician moare la Córdoba, instrumentele îi sunt vândute în Sevilla”. Ar fi nechibzuit să speculăm despre legătura muzicii flamenco cu mai

timpuria muzică maură a regiunii. Ţiganii Europei îşi aveau propria tradiţie muzicală, care a produs rezultate surprinzătoare în alte părţi – cel mai notabil în România şi în Ungaria. Exact cum s-a ajuns la produsul muzical şi la muzicienii din Andaluzia rămâne un mister. Traumele psihologice ale Andaluziei au pregătit cu siguranţă terenul. Străvechiul *flamenco jondo* sau „flamenco adânc”, mai ales tonos-ul „melodiilor neacompaniate”, aparţin lumii lacrimilor şi a lamentărilor. Precum bluesul sud-american, exprimă stările sufleteşti întunecate ale oamenilor disperaţi: sunt cântece ale celor rămaşi fără nimic. Prin aceasta, diferă puternic de stilul bombastic al *flamenco chico*, „flamenco-ul elegant”, care a traversat cafenelele Spaniei în anii 1860 şi care a extins „reinventarea” romantică a Andaluziei. „*Flamenco jondo*, scria Federico García Lorca este o bâlbâire, o unduiaţie bucală minunată care distruge celulele rezonante ale balanţei noastre temperate, care evită recile şi rigidele canoane ale muzicii moderne şi care face florile închise ale semitonurilor să îmbobocească în mii de petale”. 2

proces, l-a dus pe fiul său bolnav şi încarcerat la moarte; a dus Inchiziţia spre valuri de autoda-fé; şi i-a împins pe persecutaţii Moriscos din Granada la rebeliune în 1568 – 1569, pe olandezii jigniţi la rebeliune în 1566 şi pe aragonezii umiliţi în 1591 – 1592. Adversarii săi, precum William cel Tăcut, îl considerau simplu: „un ucigaş şi un mincinos”. Niciodată nu a mai existat un om în aparenţă sensibil care să ignore atât de complet sensibilităţile altora. Stăpân absolut asupra bisericii Spaniei, a căutat să extirpe toţi adversarii bisericii din Europa. Ajurat să răzbune amintirea celei de-a doua soţii în Anglia. A intervenit împotriva hughenoţilor în Franţa. I-a considerat în mod greşit pe protestanţii olandezi ca fiind sursa tuturor nemulţumirilor din Olanda. Dar Dumnezeu, precum Filip II, nu a zâmbit asupra Spaniei. Până în 1590 o criză generală era în pregătire. Marea Armada din 1588

fusese împrăştiată de furtuni. Olandezii au rezistat. Ciuma măturа oraşele spaniole. Ţara, stoarsă de taxe şi lovită de eşecuri în agricultură începea să se depopuleze. Cea mai bogată trezorerie din lume era goală. În 1596, Filip II era în mod oficial falit pentru a patra oară. Exista mizerie în mijlocul splendorii şi un sentiment copleşitor de dezamăgire. Filip, precum Don Quijote, se luptase cu morile de vânt. Supremaţia Castiliei era puternic invidiată de celelalte regate care erau parte integrantă din Spaniei. „Castilia a făcut Spania, scria pe epitaf, şi Castilia a distrus-o". 46 [INQUISITIO]

După moartea lui Filip, Habsburgii spanioli au încercat în zadar să îşi refacă averile. O încercare susţinută a fost făcută de a-şi uni forţele cu rudele lor din Austria. Caspar de Guzman, Conte de Cliverez şi Duce de San Lucar, cunoscut sub numele de *El Conde Duque*, „Contele-Duce", care s-a aflat la cârma politică în perioada 1621 – 1643, a aplicat principiile reformatorilor castilieni dinaintea sa. Dar cariera sa s-a încheiat nefericit odată cu secesiunea zdrobitoare a Portugaliei (1640) şi cu revolta Cataluniei (1640 – 1648). Implicarea Spaniei în Războiul de Treizeci de Ani s-a încheiat cu pierderea Provinciilor Unite – cea mai bogată posesiune a sa. Războaiele interconectate cu Franţa s-au prelungit până la Tratatul din Pirinei (1659). Copleşită de costurile în creştere ale războiului, de multiplicitatea fronturilor, de absenţa oricărui interval de odihnă, Spania nu putea să se salveze nici pe sine, nici pe partenera sa austriacă. Datorită problemelor extraordinare ale „drumului spaniol", logistica implicată în susţinerea unei armate în Ţările de Jos a devenit de nerealizat. *Poner una pica en Flandres* (să duci un lăncier în Flandra) a devenit o expresie spaniolă pentru a spune „încercăm imposibilul".47" Blocul habsburgic", scrie un istoric al logisticii politice, „oferă unul dintre cele mai mari exemple de supra-întindere strategică din

istorie”. 48 [PICARO] [VALTELLINA]

PICARO

Picaro era numele spaniol dat pungaşilor şi vagabonzilor, cu alte cuvinte, oamenilor trăind în afara marginilor societăţii aşezate şi respectabile. A fost dat şi unui gen al literaturii populare, cel picaresc, care a înflorit pe tot cuprinsul Europei din secolul XVI până în XVIII înaintea romanului. Arhetipul genului a fost găsit în *Guzman de Alfrache* (1599) al lui Mateo Aleman, a cărui aventuri pe drumul de la Sevilla la Roma în compania unei prietene dubioase a avut parte de 26 de ediţii. Guzman a dezvăluit felul în care frăţia de cerşetori forma o societate care se proteja reciproc, delectându-se cu schemele lor ingenioase de a păcăli clasele conducătoare.

Dar Guzman era doar unul dintre cei mulţi. În Spania, un anume Lazarillo apăruse cu o jumătate de secol mai devreme. În Germania, glumeţul Till Eulenspiegel era cunoscut cu mult înainte ca lucrările sale să fie tipărite. În 1523 Luther a scris prefaţa pentru mult retipărită *Liber Vagatorum*, care conţine o descriere a celor 28 de categorii de vagabonzi. *Simplicissimus*, fost soldat în Războiul de Treizeci de Ani care a cutreierat în jurul lumii, a fost creaţia lui H.J.C. von Grimmelshausen în 1669. În Franţa, după numeroase apariţii anterioare, *Gilbiasa* ieşit de sub peniţa lui Le Sage în 1715. În Italia a apărut *llvagabondo* (1621). În Anglia, multe referinţe minore la vagabondaj începând cu Chaucer au culminat cu extrem de populara *Operă a cerşetorilor* din 1728 al lui John Gay.1

Literatura picarescă venea în mod clar ca răspuns şi reprezentare a unei condiţii sociale răspândite. Vagabondajul şi cerşetoria umpleau un mare spaţiu social, la jumătatea drumului dintre tâlharii medievali din păduri şi regimentele de locuitori urbani pauperi ai secolului XIX. Au apărut ca urmare a dezintegrării ierarhiei societăţii rurale şi au fost încurajate de politicile sociale care

combinau pedepsele feroce cu aplicarea extrem de incompetentă. Bărbaţii şi femei alegeau calea drumului în număr mare pentru că nu aveau unde munci, pentru că fugeau de justiţie şi cel mai adesea pentru că doreau să scape de statutul opresiv de şerbi şi servitori. Picaroera sălbatic dar liber. Vagabonzii se protejau prin numerul lor mare, având propriile lor ierarhii. Călătoreau în grupuri cu familiile lor, unii dintre ei mutilaţi pentru a stârni mila. Aveau ghilde specializate de hoţi de buzunare, tâlhari, spărgători, negustori de mărunţişuri, cerşetori, ologi reali sau prefăcuţi, jongleri, animatori, ghicitori, tinichigii, prostituate, capelani şi muzicieni – fiecare cu propriile reguli şi gardieni. Se adunau ocazional la întâlniri şi „parlamente”, unde alegeau „regi” şi „regine” şi împărţeau drumurile cu triburi de ţigani şi bande de soldaţi neplătiţi:

Ascultă! Ascultă! cum latră câinii.
Vin cerşetorii-n oraş.
Unii în zdrenţe şi alţii în cojoace.
Şi unii-n veşmânt de catifea.

Reglementările sociale pentru vagabondaj erau minime. Doar cele mai bogate oraşe îşi puteau permite refugii caritabile – precum erau cele din Bruges în 1565, Milano în 1578 şi Lyon începând cu 1613. În orice caz, „caritate” avea să fie un termen prost ascuns pentru represiune. În 1612, când oraşul Paris le-a cerut celor 8.000 – 10.000 de vagabonzi să se adune în Place St. Germain pentru a primi asistenţă, doar 91 de persoane au apărut. [NEBUNIE] Legislaţia deosebit de dură sublinia neputinţa autorităţilor. În Anglia elisabetană, de exemplu, fiecărei parohii i s-a dat dreptul de a marca „cerşetorii solizi” pe umăr cu un R de la „rogue” (tâlhar), de a-i biciui pe cei fără adăpost şi de a-i trimite” acasă”: de fapt de a-i condamna la a fi biciuiţi „din parohie în parohie”. Anglia georgiană a făcut un efort de a-i diferenţia pe cei „săraci în mod legitim”. În acelaşi timp, Actul Black Waltham din 1713 permitea spânzurarea tâlharilor de drumul mare şi a

complicilor acestora fără proces. În practică, cele mai multe ţări reuşeau să reducă vagabondajul doar prin expediţii militare periodice la ţară, unde aveau loc spânzurări şi recrutări exemplare. În Europa de Est, vagabondajul era condiţionat de un climat mai aspru şi de menţinerea servituţii. Dar şerbii care fugeau erau un fenomen comun, în Rusia *yurodiv* sau „nebunul sfânt" itinerant era primit în mod tradiţional cu ospitalitate şi caritate – dovadă, de asemenea, a unor atitudini sociale mai creştine.2

Revolta din Ţările de Jos, care a început în 1566 şi s-a încheiat în 1648, a constituit o dramă îndelungată care s-a întins pe întreaga durată a tranziţiei de la supremaţia Habsburgilor la cea a Franţei. La început, cele 17 provincii ale Cercului Burgund care au fost transferate coroanei spaniole în 1551 reprezentau un mozaic de privilegii locale şi de împărţiri sociale şi culturale. Aristocraţia feudală de la ţară se afla în contrast puternic cu pătura de mijloc citadină şi cu pescarii bogaţi din oraşele de pe coastă. Valonii francofoni şi predominant catolici din Hainault, Namur şi Liège se aflau în contrast cu populaţia vorbitoare de olandeză şi puternic calvinistă din Olanda, Zeeland şi Utrecht. Provinciile centrale Flandra şi Brabant se aflau de-a lungul principalei diviziuni religioase şi lingvistice. Peste 200 de oraşe controlau probabil 50 la sută din comerţul Europei, aducând Spaniei de peste şapte ori mai mult din taxe decât aurul adus din Indii. Cu siguranţă, în etapele iniţiale ale domniei spaniole, ameninţarea adusă libertăţilor provinciale şi controlului nobililor asupra beneficiilor Bisericii au fost motive mai mari de tulburare a populaţiei decât ameninţarea activării Inchiziţiei (vezi anexa III, p. 1084).

Sub regenţa Margaretei de Parma, 1559 – 1567, nemulţumirea a căpătat proporţii în privinţa unei scheme de reformă ecleziastică. Trei protestatari – William cel Tăcut, Prinţ de Orania (1533 – 1584), Lamoral, Conte de

Egmont şi Philip Montmorency, Conte de Horn – au trimis o petiţie regelui cu permisiunea regentei. Au fost ridiculizaţi ca *Geuzen*, *les Gueux*, „cerşetorii”, iar în 1565, prin Edictul de Segovia, Filip şi-a exprimat refuzul de a autoriza schimbarea. Ca urmare a altor petiţii pentru reformă şi o întâlnire în 1566 a nobililor confederaţi la St. Trond, care au cerut toleranţă religioasă, au avut loc revolte grave şi profanări religioase. Acţiunea confederaţilor de a ajuta regenta să potolească nemulţumiţii nu l-a oprit pe Filip din a ordona represiune generală. Sub regenţa ducelui de Alva, 1567 – 1573, un Consiliu al Răzmeriţelor, notoriul *Bloedraad* sau „Consiliu al Sângelui” a fost convocat pentru a-i judeca pe oponenţii regelui. Egmont şi Horn au fost decapitaţi în piaţa din Bruxelles, iar capetele lor au fost trimise la Madrid într-o cutie. William de Orania a scăpat pentru a continua lupta. În timp ce întreaga populaţia a Ţărilor de Jos era condamnată la moarte pentru erezie de către Biserică, sudul şi nordul s-au revoltat. „Cerşetorii mării” au atacat nave. Haarlem-ul, asediat, a capitulat. Garnizoanele spaniole au semănat foc şi jaf în rândul populaţiei. Mii de oameni au pierit în urma arestărilor aleatorii, a proceselor înscenate şi a violenţei întâmplătoare.

VALTELLINA

În 1620, un sângeros masacru a avut loc într-o vale alpină izolată – Valtellina sau Veltlin. Facţiunea catolică din vale şi-a atacat vecinii protestanţi şi, cu ajutorul forţelor spaniole de la Milano, a ucis cât de mulţi dintre aceştia a putut prinde. Acest *Veltlinermord*, de la începutul Războiului de Treizeci de Ani, a alertat puterile în privinţa potenţialului strategic al Valtellinei.

Valtellina se află pe panta sudică a secţiunii Bermina a principalei creste alpine. Este formată de râul Adda şi se întinde pe 50 de kilometri spre est de la vârful lacului Comon, apoi spre nord-est până la vechea baie romană de la Bormio. O importantă vale laterală, Val di Poschiavo,

duce spre nord via Pasului Bernia spre St Moritz. Valea principală trece prin Pasul Stelvio sau Stilfserjoch (2.760 m) spre Tirolul de Sud. În 1520 un altar pentru Madonna di Tirano a fost construit acolo unde drumul principal traversează o potecă nord-sud dinspre Val din Poschiavo spre Val Carmonica. În 1603 o fortăreaţa spaniolă a fost construită pentru a controla intrarea în vale dinspre Lacul Como. Un şir de sate de pe terasele însorite de nord ale Adda sunt cunoscute pentru castanii, smochinele, mierea şi vinul aromatic „Retico”.1 (Vezi anexa III.)

Geografia politică era, însă, cea esenţială. Până în 1600 aproape toate rutele transalpine erau controlate de către Ducele de Savoia, de către Confederaţia Helvetică sau de către Republica Veneţiană. Atunci când Habsburgii austrieci au avut nevoie de sprijin din partea rudelor lor spaniole în Italia, Valtellina devenise singurul coridor accesibil între cele două mari blocuri ale teritoriului habsburgic. Într-adevăr, întrucât rutele pe mare între Spania şi Ţările de Jos erau din ce în ce mai mult ameninţate de către navele de război olandeze şi engleze, Valtellina a devenit ultima rută sigură pentru a trimite aur şi trupe din Spania şi Italia spaniolă în imperiu. Era vena jugulară a corpului habsburgic. Cu toate acestea, coloanele de lăncieri în marş şi convoaiele trase de măgari încărcate cu monede de 8 reali, au rămas extrem de vulnerabile. Nu erau bine primite de localnici, mai ales întrucât mulţi dintre aceştia trecuseră la Calvinism; coloanele erau expuse atacurilor directe din partea Statului Liber Elveţian *Graubunden* sau Grizon, via Val di Poschiavo şi disputelor complicate pentru proprietate. Atât Habsburgii, cât şi Grizonii moşteniseră pretenţii asupra Valtellinei datând încă de la disputele medievale dintre ducii Visconti şi episcopii din Chur. Pentru a nu se lăsa mai prejos, francezii considerau că Charlemagne lăsase Valtellina pentru eternitate abaţiei din St. Denis.

După 1620, valea a devenit ţinta eforturilor

diplomatice ale lui Richelieu cu Veneţia, Elveţia şi Savoia. De cinci ori în următorii douăzeci de ani valea a fost martoră schimbărilor de garnizoane spaniole şi franceze. În 1623 şi în 1627 valea a fost predată în timpul arbitrajului forţelor papale. În 1623 – 1625 a fost preluată de Grizoni. În 1635 – 1637 a fost ocupată de forţele franceze conduse de hughenotul Duce de Rohan. Dar francezii i-au jignit într-atât pe aliaţii lor protestanţi încât un pastor local, George Jenatsch, a schimbat tabăra, a chemat spaniolii în ajutor şi a trecut la catolicism roman. Punând însă mâna pe Rin, francezii puteau acum lăsa în siguranţă Valtellina în seama destinului ei catolic şi într-un final, italian. După o generaţie de nelinişte valea se putea întoarce la viile ei, la producerea de Sassella, Grumello, Valgella, Montagna şi la vinul de desert de culoare portocalie *Sfurzat*.

Sub guvernarea lui Don Luis de Requesens, Mare Comandant al Castiliei şi a lui Don Ioan de Austria 1576 – 1578 reconcilierea a fost încercată dar nu s-a reuşit. Leyden, asediat, a rezistat. Jefuirea Antwerp-ului în timpul Furiei Spaniole din 1576 a întărit rezistenţa. Sub regenţa Ducelui de Parma 1578 – 1592, despărţirea a devenit ireversibilă. Prin Uniunea de la Arras (1578) zece provincii sudice au acceptat condiţiile spaniole şi şi-au recuperat libertăţile. Prin Uniunea de la Utrecht (1579) cele şapte provincii de nord au hotărât să lupte pentru independenţă. Din acest moment, războiul a devenit permanent. Resursele militare spaniole nu aveau cum să reziste în faţa digurilor, banilor, navelor de luptă şi aliaţilor olandezilor. În 1581 – 1585 şi 1595 – 1598 olandezii au fost ajutaţi de către francezi, în 1585 – 1587 de către englezii conduşi de contele de Leicester. În 1609 s-au bucurat de un armistiţiu de unsprezece ani, dar au fost forţaţi să lupte între 1621 şi 1648 ca parte a unei coaliţii antiimperiale. Dârzenia lor a învins până la urmă. Spiritul unei noi naţiuni a fost inscripţionat pe faţada casei unui burgher din Zijistraat,

Haarlem: „INT SOET NEDERLAND; ICK BLYF GETROU; ICK WYET NYET AF” (Dragii Glande. Îi voi fi credincios. Nu voi şovăi.) 49

Republica Olandeză sau „Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos” – cunoscute în mod greşit în Anglia sub numele de Olanda – a fost minunea Europei secolului XVII. A reuşit din aceleaşi motive pentru care spaniolii care doreau să îi conducă au eşuat: pe parcursul celor 80 de ani ai dificilei lor naşteri, resursele lor au fost chiar în creştere.

După ce au rezistat celei mai mari puteri militare ale epocii, Ţările de Jos au devenit o putere maritimă de sine stătătoare. Societatea sa statornică de locuitori urbani din pătura mijlocie practica la scară generală virtuţile unei conduceri prudente, ale democraţiei şi toleranţei. Inginerii, bancherii şi navigatorii săi erau vestiţi pe bună dreptate. Constituţia sa (1584) asigura ca guvernele celor şapte provincii să fie separate de consiliul federal al statului de la Haga. Acesta din urmă era condus de un *Stadholder* cu rol executiv, a cărui funcţie era în general deţinută, împreună cu cele de căpitan-general şi de amiral-general de către Casa de Orania. [ORANIA]

Republica Olandeză a devenit rapid un sanctuar pentru disidenţii religioşi, pentru capitalişti, pentru filosofi şi pentru pictori. Şcoala flamandă timpurie a lui Rubens (15771640) şi Van Dyck (1599 – 1641) a fost depăşită de şcoală olandeză a lui Hals, Ruysdael, Vermeer, şi, mai presus de toţi, Rembrandt (Harmenszoon van Rijn, 1609 – 1666). Olandezii nu au fost nimiciţi nici de acalmia burgheză. Afacerile religioase ale ţării au fost însufleţite de controversa arminiană, afacerile militare de un element pacifist vocal, iar politica de un partid de republicani extremi, care în 1651 – 1672, sub Jan de Witt (16251672), au reuşit să menţină funcţia de Stadholder neocupată. Puterea politică a republicii a început să scadă odată cu cele trei războaie cu Anglia 1651 – 1654, 1665 – 1667 şi

16721674. Chiar şi aşa, în ciuda constituţiei sale aparte, descentralizată, are toate motivele să se considere primul stat modern.50 [BATAVIA]

Franţa, de asemenea, intra într-o perioadă de vigoare şi splendoare reînnoită. Mai puţin încurcată de colonii îndepărtate şi mai compactă geografic, era un rival demn pentru Habsburgi. Dar Franţa era încercuită strategic, de către imperiu de o parte şi de Spania de cealaltă, de către Ţările de Jos Spaniole în nord şi de către Mediterana Spaniolă la sud. Francezii au fost împiedicaţi în mod repetat să ajungă la poziţia de dominare la care considerau că au dreptul.

În secolul şi jumătate care a despărţit Franţa Renaşterii de Ludovic XIV, regii francezi au întâlnit în mod repetat complicaţii debilitante atât acasă, cât şi în străinătate. Carol VIII

a pornit războaiele italiene în 1494, într-o urmărire romantică a revendicării angevine asupra oraşului Napoli, doar pentru a-şi implica ţara într-o serie de conflicte titanice ce aveau să dureze 65 de ani. Ludovic XII (1498 – 1515), *Pere de son Peuple* şi urmaş al Familiei Visconti, a făcut la fel în urmărirea moştenirii sale a oraşului Milano. Francisc I (1515 – 1547), născut la Cognac, un cavaler extraordinar, un om cultivat al plăcerii şi prinţ renascentist prin excelenţă a întâlnit primul său obstacol la alegerile imperiale din 1519 şi al doilea la capturarea Paviei în 1525. „Tout est pierdu, scria el mamei sale, fors l honeur et la vie”. Eliberarea sa şi căsătoria cu sora împăratului nu l-au împiedicat să continue vrajba franco-germană care a acaparat Europa restul istoriei ei moderne. A fost un prinţ cu orizonturi largi: susţinător al expediţiei lui Jacques Cartier în Canada, dar şi al lui Rabelais, Leonardo, Cellini; fondator al oraşului Le Hâvre şi al Colegiului Franţei; ctitor al Chambord, Saint-Germain, Fontainebleau. [ALCOFRIBAS] [NEZ] [TORMENTA]

BATAVIA

La mijlocul secolului XVII mai mulţi călători la Amsterdam au înregistrat uimirea lor la aşa-numita „celulă de înecare” pe care o văzuseră, sau despre care auziseră, din casa de corecţie a oraşului. Pentru a-i învăţa pe tinerii leneşi să muncească, candidaţii pentru corecţie erau ţinuţi într-un beci închis în care se afla doar un robinet deschis şi o pompă manuală. Atunci când nu mai utilizau pompa, erau puşi în faţa perspectivei înecului. Această instalaţie era o minunată metaforă pentru situaţia fizică a Republicii Olandeze şi a digurilor sale. Este şi o bună ilustrare a „geografiei morale” a ţării – ceea ce a fost numit „temperamentul batav”.1 Republica Olandeză în punctul său de glorie era faimoasă pentru comerţul său, pentru oraşele sale, puterea sa maritimă, pentru canale, mori de vânt şi lalele, pentru arta sa, toleranţa religioasă, pentru vitele alb-negre şi pentru cultura puritană a elitei de burgheri. Tabloul este veridic. Dar ridică două mari întrebări. Una este privitoare la ambiguităţile care abundă în întrepătrunderea acestor părţi componente, cealaltă întrebare se referă la începutul efectiv al acestui miracol – „cum este posibil ca un grup modest de comunităţi de fermieri, pescari şi navigatori, fără a avea o limbă, religie sau un guvern comun să se transforme într-un imperiu mondial”. Un istoric de seamă al acestui subiect subliniază faptul că nu a fost munca unei clase, ci al unei preţioase „comunităţi a naţiunii”.2

Paradoxul central al culturii olandeze stă în contradicţia centrală dintre etosul frugal, muncitor, temător de Dumnezeu şi „jenantele” depozite pline de bogăţii. Burgherilor olandezi sobri, îmbrăcaţi în negru le plăcea să petreacă, adorau tutunul, construiau case somptuoase, le mobilau luxos, colecţionau tablouri, aveau vanitatea portretului şi adunau bani. Relaţiile sexuale erau relaxate. Viaţa de familie era mai degrabă un parteneriat

decât un model patriarhal. Femeile, după standardele acelor vremuri, erau emancipate şi copiii erau preţuiţi. Practica acceptată de strângere de fonduri pentru a ajuta săracii era de a organiza o loterie municipală sau o licitaţie de aur, bijuterii şi argintărie. Mai presus de toate domnea o libertate inimitabilă a spiritului. Era un lucru acceptat că bogăţia şi siguranţa puteau fi obţinute doar de cei dispuşi să îşi asume riscuri:

Aici zace Issac le Maire, neguţător, care în timpul afacerilor sale în lume, cu graţia lui Dumnezeu, a avut parte de multă abundenţă şi a pierdut în 30 de ani (cu excepţia onoarei sale) peste 150.000 de guldeni. A murit creştin la 30 septembrie 1624.3

Multe dintre aceste aspecte erau cunoscute învăţaţilor olandezi. Dar sarcina de a recrea această mentalitate distinctă pentru lume a căzut în sarcina unui învăţat britanic cu părinţi olandezo-evrei. Acesta a redeschis dificila întrebare a existenţei reale sau nu a caracterului naţional.

În timpul domniilor ultimilor patru regi Valois – Henric II (1547 – 1559), Francisc II (1559 – 1560), a tânărului Carol IX (1560 – 1574) şi a notoriului Henric III (1574 – 1589) – Franţa a căpătat un răgaz de la conflictul cu Habsburgii prin Pacea de la Câteau Cambrésis (1559), doar pentru a se scufunda în mocirla îngrozitoare a Războaielor Religiei (a se vedea mai sus). Cinicul rege Bourbon Henric IV (1589 – 1610) a salvat Franţa de la discordie religioasă şi, cu ajutorul ministrului său vizionar, ducele de Sully (1560 – 1641), a pregătit planuri atât pentru restaurarea proprietăţii, cât şi a păcii internaţionale. „Nu va exista niciun muncitor în regatul meu, a promis el, fără mâncare în oală”. Precum predecesorul său, a fost ucis de un asasin. [DESSEIN]

Lunga domnie a lui Ludovic XIII (1610 – 1643) şi minoritatea fiului său, Ludovic XIV (1643 – 1651), au fost

adumbrite de lungile cariere a doi formidabili oameni ai bisericii – Armand Duplessis, cardinal de Richelieu (1585 – 1642) şi Giulio Mazzarini, cardinal Mazarin (1602 – 1661). Afacerile externe au fost acaparate în întregime doar de Războiul de Treizeci de Ani, afacerile interne de afirmarea puterii regale centralizate împotriva privilegiilor provinciilor şi ale nobililor. Stările Generale au fost suspendate după sesiunea din 1614. Atacul nemilos al lui Richelieu asupra surselor averii şi puterii nobililor din provincii stă la baza revoltelor disperate şi al Războaielor Frondei, din 1648 – 1653. Răsăritul de soare al anilor maturi ai lui Ludovic XIV a izbucnit din fiecare cer înnorat.

ALCOFIBRAS

Operele lui François Rabelais, fost călugăr, fost avocat şi doctor, alcătuiesc una dintre cele mai bogate mine de bogăţie literară şi istorică pe care le poate oferi Europa modernă timpurie. Dar excentricitatea lor a stârnit suspiciunile unei epoci intolerante, astfel că au fost întâi publicate sub pseudonimul anagramat Alcofribas Nasier. Studiile lui Lucien Febvre şi Mihail Bahtin ilustrează anvergura interesului academic pe care aceste opere încă îl suscită. Febvre, cofondator al *Analelor*, a fost atras de Rabelais după ce a aflat că specialiştii înclinau spre teoria că inventatorul lui Gargantua şi Pantagruel fusese în secret un militant ateist. După ce inventase comunitatea de la Thélème, a cărei singură regulă era *Fais ce que voudras* („Fă ceea ce vrei”), nimeni nu ar putea să afirme că Rabelais era un gânditor religios convenţional. Pe de altă parte, a-l acuza de subminarea creştinismului era o problemă serioasă. Febvre, ca răspuns, a produs una dintre cele mai importante studii ale „mentalului colectiv”: *Le Problème de l’incroyance au XVIE siècle* (1942). După ce a studiat toate acuzele de scandal şi toate sursele posibile ale credinţei neobişnuite, în protestantismul radical, ştiinţă, filosofie şi ocult, a ajuns la concluzia că Rabelais împărtăşise „religiozitatea profundă” a „unui

secol care dorea să creadă”.1 Bahtin, un distins exeget rus al lui Dostoievski, a ajuns la Rabelais dintr-un interes în psihologie. Rabelais are reputaţia de a fi maestrul râsului vulgar, cu toată burta [NEZ]. Dar pătrunde şi pe tărâmul profund unde râsul se îmbină cu lacrimile. Bahtin şi-a lansat ipoteza pornind de la faimoasa propoziţie a lui Rabelais că „râsul este, marca umanităţii”. „A râde este uman, a fi uman înseamnă să râzi”. *Mieux est de rire que de larmes écrire*. *Pour ce que rire est le propre de l’homme*. Dar Bahtin bănuieşte în mod serios că civilizaţia modernă a suprimat această cea mai umană dintre calităţi. Europenii, de la Rabelais, au devenit atât de inhibaţi că nu mai râd decât la trivialităţi. Într-adevăr, nu mai ştiu ce este sacru pentru a putea să râdă de acel lucru. Este o opinie profund pesimistă care merge în paralel cu analiza socială al lui Michel Foucault. Te poţi întreba dacă Rabelais nu a fost ultimul european cu adevărat uman.2 [CARITAS]

NEZ

În 1532, Rabelais a descris un duel imaginar al gesturilor între eroul său ficţional, Panurge şi un englez: Apoi englezul a făcut acest gest. Mâna sa stângă deschisă a ridicat-o în aer, apoi… a închis deodată cele patru degete şi cu degetul mare întins l-a plasat pe cartilajul nasului. Apoi, a ridicat mâna dreaptă deschisă, punând degetul mare lângă degetul mic al mâinii stângi, iar cele patru degete ale mâinii drepte le-a fluturat în aer. Apoi în manieră opusă, a făcut cu dreapta ceea ce făcuse cu stânga şi apoi cu stânga ceea ce făcuse cu dreapta. Conform unui studiu recent „a-ţi băga un deget în nas” său” a-ţi sufla nasul” este cel mai răspândit dintre gesturile europene. Exprimă batjocura. În Franţa este cunoscut ca *le pied de nez* sau „nasul prostului”, în Italia ca *marameo* sau „a mieuna”, în Germania ca *die lange Nase*, în Portugalia ca *tocar tromfete*, „a sufla trompeta”, în sârbo-croată ca *sviri ti svode* „a cânta la fluier”.

Este mai comun şi mai puţin ambiguu ca sărutul vârfurilor degetelor, învârtirea degetului la tâmplă, tragerea de pleoapă, tragerea de antebraţ, inelul, smochina, bătaia pe nas şi semnul V – toate având importante variaţii regionale şi contextuale.1

Este discutabil dacă există o cultură a gesturilor exclusivă Europei sau creştinătăţii. Dar nu există îndoială în privinţa faptului că gesturile evoluează în timp. Englezii, care au refuzat efectiv să facă plecăciuni în China, au renunţat la acest gest şi acasă spre finalul secolului XVIII inventând strângerea de mână ca o modă mai simplă, lipsită de sexualitate şi de clasă a salutului. *A l'anglaise donc*, spunea Madame Bovary în 1857 când un bărbat i-a întins mâna. În secolul XX, însă, englezii au devenit mult mai reticenţi, în mod încăpăţânat, adesea refuzând să strângă mâna în timp ce continentalii făceau asta în mod obişnuit.2 Se află la polul european opus al polonezilor, a căror disponibilitate de a face plecăciuni, de a îmbrăţişa ambele sexe şi de a săruta mâinile în public a supravieţuit celor două războaie mondiale, modernizării, fascismului şi chiar comunismului.

Războaiele Italiene au fost adesea folosite ca un punct de început al istoriei moderne şi ca un model al unui conflict local ce s-a internaţionalizat. (Nu au reprezentat niciuna, nici cealaltă.) Atunci când trupele franceze au traversat trecătoarea Montgenèvre în septembrie 1494 în direcţia Napoli, au făcut asta având acordul Imperiului, care fusese compensat în avans prin Franche-Comté şi a Aragonului, care fuseseră cumpărate prin dăruirea Roussillonului. Conflictul fusese astfel „internaţionalizat" încă din start. Rezultatul au fost trei expediţii franceze, fiecare dintre ele provocând formarea unor coaliţii puternice pentru a le înfrânge. Expediţia lui Carol VIII, 1494 – 1495, după ce a trecut triumfător prin Milano, Florenţa şi Roma, a capturat Napoli; dar a fost forţată să se retragă cu aceeaşi viteză. Expediţia lui Ludovic XII,

1499 – 1515, a capturat Milano într-o manieră similară – folosind statuia ecvestră a lui Leonardo pentru exerciţii de tir; dar a stârnit opoziţia Ligii Sfinte strânsă de papa Iulius II. Expediţia lui Francisc I, 1515 – 1526, a început cu uluitoarea victorie de la Marignano care, printre alte lucruri, i-a întors pe elveţieni spre neutralitate permanentă şi l-a convins pe papă să semneze Concordatul din 1516. Dar a fost întreruptă de amărăciunea alegerilor imperiale, care i-au transformat pe Francisc I şi pe Carol V în duşmani de moarte. La Pavia, în 1525, episodul de la Marignano a fost răzbunat şi Francisc I a fost luat prizonier. Forţele imperiale au intrat în Provence până la Marsilia. După eliberarea sa, Francisc l-a convins pe papă să formeze o nouă Ligă Sfântă împotriva unui împărat prea puternic. Îngrozitorul jaf al Romei, declanşat de către trupele imperiale a urmat în 1527, de această dată cu capturarea papei. Deja la acest moment Războaiele italiene deveniseră doar un front al războiului franco-imperial generalizat.

TORMENTA

După Târgul din miez de vară din Parisul mijlocului de secol XVI, arderea pisicilor a devenit o atracţie obişnuită. O scenă specială a fost construită conţinând o plasă suficient de mare pentru ca mai multe zeci de pisici să poată fi coborâte pe rugul de sub ele. Spectatorii, inclusiv regi şi regine, chiuiau de râs în timp ce animalele, urlând de durere, erau coborâte în foc, arse şi într-un final carbonizate. Cruzimea era evident percepută ca amuzantă.1 Şi-a jucat rolul şi în multe dintre sporturile tradiţionale ale Europei, inclusiv bătăile de cocoşi, chinuirea ursului, luptele cu tauri şi vânătoarea de vulpi. [LUDI]

Două sute de ani mai târziu, pe 2 martie 1757, Robert François Damiens a fost condamnat în Paris „pentru a se face reparaţii onorabile”.

A fost adus într-o căruţă cu două roţi, gol în afara unui halat şi ţinând o torţă de ceară arzând în mână. Eşafodul se afla în Place de la Grève. Cu cleşti fixaţi pe piept, braţe, coapse şi pulpe, ţinând în mâna dreaptă cuţitul cu care comisese crima, avea să îi fie arsă mână cu sulf, avea să fie opărit la locurile de prindere cu ulei încins, plumb topit şi răşină arzând şi apoi dezmembrat de patru cai înainte ca trupul să îi fie ars, transformat în cenuşă şi răspândit în vânt. Atunci când focul a fost aprins era atât de slab, că doar pielea de pe spatele mâinii a fost afectată. Dar apoi unul dintre călăi, un bărbat puternic şi robust, a apucat cleştii de metal, fiecare lung de jumătate de metru şi răsucind şi trăgând de ei a început să smulgă bucăţi de carne, lăsând găuri vizibile care erau opărite la rândul lor cu ajutorul unei linguri roşii. Printre urlete, Damiens a repetat „Dumnezeul meu, ai milă de mine!” şi spuse, ajută-mă!” Spectatorii au fost puternic impresionaţi de compasiunea unui bătrân preot care nu a pierdut niciun moment ca să-l consoleze. Aprodul Curţii, Sieur-ul de Breton, s-a dus la suferind de câteva ori şi l-a întrebat dacă are ceva de spus. Răspunsul a fost negativ… Operaţiunea finală a durat foarte mult timp, deoarece caii nu erau obişnuiţi cu ea. A fost nevoie de şase cai; dar nici măcar aceştia nu au fost suficienţi… Călăul a întrebat dacă nu ar trebui să îl taie în bucăţi, dar aprodul le-a ordonat să încerce din nou. Confesorii s-au apropiat din nou şi el le-a spus: „Sărutaţi-mă părinţilor” şi unul dintre ei l-a sărutat pe frunte. După încă două sau trei încercări, călăii şi-au scos cuţitele şi i-au tăiat picioarele… Au anunţat că bărbatul murise. Dar atunci când corpul a fost dezmembrat, maxilarul încă se mişca, de parcă ar fi vorbit… în executarea decretului, ultimele bucăţi de carne nu au fost arse până la 10.30 seara…2

Damiens a fost pedepsit pentru încercarea sa de regicid. Familia sa a fost alungată din Franţa; fraţilor şi surorilor sale li s-a ordonat să îşi schimbe numele şi casa i-

a fost demolată. Se apropiase de Ludovic XV când regele se pregătea să intre în caleaşcă şi reuşise să îi facă

O rană minoră cu un cuţit mic. Avusese o oarecare plângere în legătură cu Parlamentul. Nu a făcut nicio încercare să fugă şi a spus că dorise doar să-l sperie pe rege. În zilele noastre, ar fi fost catalogat drept ţicnit. Tortura fusese un demers standard atât al procedurilor legale cât şi al execuţiilor încă de pe vremea romanilor. Sf. Augustin i-a recunoscut failibilitatea, dar şi necesitatea. Tortura de la execuţii era considerată ca având un scop didactic. Moartea era cea mai puţin importantă parte a pedepsei atunci când cineva era tras în ţeapă, când

I se scoteau măruntaiele, când era ars pe rug sau dezmembrat pe roată. [VLAD]

Moartea lui Damiens a fost ultima de acest fel din Franţa. Iluminismul nu a aprobat aceste metode. La scurt timp după aceasta, un milanez, marchizul Cesare Beccaria-Bonesana (1735 – 1794), a publicat un tratat *Deidelittiidellepene* („Despre crime şi pedepse”, 1764). Acest tratat argumenta că tortura era şi nepotrivită, şi ineficientă. Tradus în multe limbi, cu o prefaţă de Voltaire, avea să fie catalizatorul reformei în toată Europa. Este văzută în general ca fiind punctul de pornire al unei lungi tendinţe progresive care avea să militeze întâi pentru metodele umane de execuţie şi apoi pentru abolirea pedepsei capitale. „Curba cruzimii” avea să intre în declin până când opinia liberală a ajuns la concluzia că tortura degradează, nu doar pe cel torturat, ci pe cel care torturează şi pe stăpânii acestuia. Dar aceasta nu era întreaga poveste. Şi tortura în Europa nu avea să se încheie încă.4 [ALCOFRIBAS]

Războaiele franco-imperiale au căpătat proporţii continentale. În încercarea sa de a sparge încercuirea imperială, Francisc I nu a ezitat să îşi recruteze aliaţi din

toate categoriile. În 1519, el însuşi a candidat ca împărat. În ciuda întâlnirii neizbutite de la splendidul Câmp Cloth of Gold, a câştigat într-un final simpatia lui Henric VIII al Angliei. A făcut planuri scandaloase împreună cu prinţii protestanţi ai Germaniei, şi în 1536, în faimoasele Capitulări, a făcut cauză comună cu necredinciosul, Suleiman Magnificul şi cu vasalii nord-africani ai sultanului, inclusiv cu regele corsar Kair-el Din Barbarossa. În numeroasele permutări din Italia a fost susţinut atât de papă, cât şi de principalul oponent al Vaticanului, Republica Veneţiană.

Rezultatul au fost încă patru războaie. În 1521 – 1526 imperialiştii au atacat întâi Burgundia franceză, înainte de a se concentra pe campania italiană ce avea să se încheie cu Pavia şi cu Tratatul de la Madrid (1526). În 1526 – 1529 împăratul a supralicitat şi s-a făcut de râs, semnând Pacea Doamnelor de la Cambrai (1529). În 1536 – 1538 şi 15421544 s-a aflat în luptă şi cu turcii şi cu germanii protestanţi şi cu francezii şi a fost obligat să semneze Tratatul de la Crépy-en-Valois (1544), ceea ce a creat un interval ce a permis deschiderea Conciliului de la Trento şi mult întârziatul atac împotriva Ligii Schmalkaldice. În 1551 – 1559, sub Henric II, francezii au conspirat cu protestanţii germani pentru a ocupa cele trei arhiepiscopii din Lorena – Metz, Toul şi Verdun – lansând astfel „Marşul asupra Rinului” şi o luptă la frontieră ce nu s-a încheiat până în 1945. (vezi anexa III, p. 1084) Habsburgii au răspuns în Ţările de Jos prin ocuparea oraşului Artois şi printr-o alianţă cu englezii care i-a inspirat instant pe francezi să uite diferenţele religioase dintre ei şi să captureze Calais (7 ianuarie 1558). Maria Tudor, a cărei căsătorie prin procură cu Filip II a fost preţul acestui *rapprochement* Habsburg-Tudor, a exclamat: „Când voi muri, îmi veţi găsi Calais gravat în inimă”. Prin pacea generală de la Câteau-Cambrésis, Franţa a păstrat Lorena şi Calais, Habsburgii au păstrat Artois, Milano şi Napoli.

Anglia a fost lăsată complet în afara continentului. Problema principală a fost amânată, nu rezolvată. [NOSTRADAMUS

NOSTRADAMUS

Convocarea regală a sosit la Salon în Provence devreme în iulie 1556. Regina Franţei, Maria de Medici, dorea să vorbească cu autorul unei cărţi de profeţii publicate în anul anterior. Unul dintre versuri părea să prezică moartea soţului reginei:

Le lion jeune le vieux surmontera (Leul cel tânăr va lua locul celui bătrân)

En champ bellique par singurier ducle.

(Pe un câmp de luptă, într-o singură bătălie.)

Dans caige d'or les yeux lui crevera.

(în cuşcă de aur îi va străpunge ochii.)

Deux classes une, puis mourir, mort cruelle.

(Două răni întruna, apoi va avea parte de o moarte crudă.) 1

În aceeaşi lună, adus de caii regali, autorul a fost introdus în prezenţa reginei la St. Germain-en-Laye. l-a calmat temerile spunându-i că a văzut patru regi printre cei patru fii ai ei. Dar trei ani mai târziu regele Henric II a fost ucis într-un turneu. Aşchiile din lancea oponentului său, Montgomery, căpitan al gărzii scoţiene, au despicat vizorul căştii aurite a regelui, străpungându-i ochiul şi gâtul, răni care i-au provocat moartea după zece zile de agonie.

Michel de Nostredame (1503 – 1566), numit Nostradamus, era binecunoscut în Midi ca un vindecător neconvenţional. Se trăgea dintr-o familie de *conversos* evrei din St. Rémy-enProvence şi era absolvent de medicină la Montepellier. Era învăţat în ale poţiunilor şi leacurilor, pregătind un elixir al vieţii pentru episcopul de Carcassonne şi o dietă din jeleu de gutui pentru legatul papal. A lucrat în oraşele Marsilia şi Avignon lovite de ciumă atunci când toţi ceilalţi doctori plecaseră, refuzând

să lase sângele pacienţilor aşa cum era obiceiul şi insistând în privinţa aerului proaspăt şi a apei curate. Mai mult de o dată, bănuit de vrăjitorie, a atras atenţia Inchiziţiei şi a fost nevoit să fugă în străinătate. Într-o astfel de călătorie din anii 1540 se spune că ar fi întâlnit un tânăr călugăr şi fost păstor italian, Felice Peretti, căruia i s-a adresat fără ezitare cu „Sfinţia Voastră”. Patruzeci de ani mai târziu, cu mult după moartea lui Nostradamus, Peretti avea să fie ales papă sub numele de Sixt V.

Profeţiile lui Nostradamus au fost compuse târziu în viaţa acestuia cu ajutorul cărţilor de magie, astrologie şi cabalistice. Au fost scrise în catrene şi organizate pe secole. Au fost publicate în două părţi, în 1555 şi 1568 şi au fost o senzaţie imediată. La un an după publicarea lor integrală, fiul cel mai mare al Mariei de Medici, regele Francisc II, soţ al Mariei, regina Scoţienilor, a murit subit la vârsta de 17 ani, 10 luni şi 15 zile:

Premier fils, veuve, malheureux mariage (Primul fiu, o văduvă, o căsătorie nefericită)

Sans nul enfant; deux isles en discorde.
(Fără copii; două insule în discordie,)
Avant dixhuit incompetant ea ge
(înainte de vârsta de optsprezece ani, un minor)
De l’autre prés plus bas sera l’acord.
(încă mai tânăr decât celălalt va fi logodit.) 2

În acelaşi an, cel mai tânăr frate, mai târziu Carol IX, în vârstă de 11 ani, a fost logodit cu o prinţesă austriacă. Acest succes postum a asigurat reputaţia Profeţiilor pentru totdeauna. Au fost retipărite de nenumărate ori şi aplicate aproape tuturor evenimentelor cunoscute, de la submarine şi rachete balistice la moartea fraţilor Kennedy şi la aselenizare. Nostradamus a numit corect familia Saulce, unde Ludovic XVI a fost găzduit în timpul fugii la Varennes. l-a convins atât pe Napoleon, cât şi pe Hitler, care apare ca „Mister” că au carierele scrise în stele. Catrenele sunt minunat de sugestive şi de obscure şi pot fi făcute să se

potrivească tuturor coincidenţelor. Dar unele sunt prea precise pentru liniştea noastră:

Quand la licture du tourbillon versée (Atunci când gunoaiele sunt răscolite de vânt)

Et seront faces de leurs manteaux couvers (Şi feţele acoperite de mantii)

La République pars gens nouveaux vexée (Republica va fi tulburată de noi oameni.)

Lors blanes et rouges jugeront a l'envers.

(în acel moment, Albii şi Roşii vor domni invers.) 3

În 1792, Republica s-a instaurat în Franţa şi Roşii i-au răsturnat pe Albi. Şi, ca o scurtă descriere a vieţii din secolul XX, următoarea descriere este supranaturală:

Les fléaux passées diminue le monde.

(Ciume extinse, lumea devine mai mică.)

Long temps la paix terres inhabitées:

(Multă vreme, este pace în ţări goale.)

Seur marchera par ciel, terre, mer et onde;

(Oamenii vor umbla în siguranţă prin aer, pe pământ, apă, valuri.)

Puis de nouveau les guerres suscitées.

(Apoi se vor stârni din nou războaie.) 4

Insulele britanice, din ce în ce mai mult dominate de englezi, s-au apropiat de posibilitatea unificării care se mai ivise o dată sau de două ori. Pierzându-şi avanpostul de pe continent, Regatul Angliei şi-a îndreptat energia spre afacerile vecinilor să-i imediaţi şi spre afacerile de peste mări. Un compus politic tipic al epocii, constând din Anglia, Ţara Galilor şi Irlanda, îi lipsea coeziunea naţională pe care Scoţia o deţinea deja. Dar sub Dinastia Tudor a manifestat o mare vigoare. Lăsând la o parte conflictele religioase ale epocii, Hernie VIII (1509 – 1547) şi cei trei copii ai săi – Edward VI (1547 – 1553), Maria I (1553 – 1558) şi Elizabeth (1558 – 1603) – au creat Biserica Angliei, simbioza de durată dintre monarhie şi Parlament şi Marina Regală. [BARD]

BARD

Shakespeare şi-a scris piesele în scurtul interval de după ce Anglia post-Reformă şi-a tăiat legăturile directe cu continentul, dar înainte să îşi făurească imperiul de peste mări. Dramele sale principale au fost scrise în acelaşi deceniu în care erau fondate primele colonii engleze în America. Vocea sa avea să domnească deasupra tuturor în lumea vorbitoare de engleză, şi, din câte cunoaştem, nu a păşit niciodată în afara Angliei. Universalitatea geniului său nu va fi recunoscută în Europa până în Epoca Romantică. Dar locurile în care se desfăşoară acţiunea pieselor sale sugerează că Lebăda din Avon în niciun caz nu era doar un Little Englander. Se poate să fi fost chiar catolic în secret. Cenzura Dinastiei Tudor este foarte posibil să fi inhibat materialul sensibil politic. Dar din 37 de titluri, doar zece sunt plasate integral sau parţial în Anglia; iar seria istorică prezintă un amestec puternic de locaţii franceze. *Nevestele vesele* este plasată în Windsor, *Cum vă place* în pădurea din Arden. Cele trei povestiri întunecate *Macbeth*, *Regele Lear* şi *Cymbeline* sunt plaste în antica Britanie celtică şi opt drame clasice în Atena, Roma, Tiron sau Troia. Fabulele fantastice din *A douăsprezecea noapte*, *Poveste de iarna* şi *Furtuna* se desfăşoară în mitica Ilirie, într-o Boemie înconjurată de ape şi pe o „insulă nelocuită”. Dar restul sunt în cea mai mare parte continentale:

Mult zgomot pentru nimic	Messina
Negustorul din Veneţia	Veneţia
Îmblânzirea scorpiei	Padua
Măsură	Viena

pentru măsură	
Zadarnic ele chinuri ale dragostei	Navarr a
Visul unei nopţi de vară	Ate na
Romeo şi Julieta	Ver ona
Hamlet	Dan emarca
Othello	Ven eţia
Totul e bine	Rou ssillon
când se mină cu bine	Pari s Mar silia Flor enţa

Ţările pe care Shakespeare le evită sunt Irlanda, Rusia, abia cunoscută, Polonia, cu excepţia unor referiri în treacăt în *Hamlet*, Germania şi principalul adversar al Angliei al momentului, Spania şi Ţările de Jos spaniole. Despre unde exact se aflau aceste ţări, Shakespeare, precum contemporanii săi, era nesigur. Sir John Falstaff dorea să se descrie drept „cel mai activ individ din Europa”. Dar Petrucchio, curtând Scorpia, o numeşte „cea mai drăguţă Kate din creştinătate”.1” Creştinătatea” şi „Europa” erau în continuare aproape interşanjabile.

Dinastia Stuart, care domnea în Scoţia încă din 1371,

a acceptat Uniunea Personală dintre Scoţia şi Anglia (1603) după ce Dinastia Tudor a rămas fără moştenitori. Aveau multe de câştigat. Înşelată de aliaţii săi continentali, Scoţia trăise în umbra Angliei de la dezastrul sângeros de la Flodden Field (1513). Relaţiile anglo-scoţiene au fost puternic zdruncinate de intrigile reginei deposedate Maria, regina Scoţiei (1542 – 1587), care a murit pe un eşafod englezesc. Dar fiul său cel mai mare, James I şi al VI (1567 (1603) – 1625), a urmat prin consens general la moştenirea care îi scăpase mamei sale. El, fiul său, Carol I (1625 – 1649) şi nepotul său Carol II (1649 (60)! 685), au domnit de la Holyrood şi de la Whitehall în paralel. James I a vorbit primului său Parlament la Westminster despre:

Anglia şi Scoţia acum în… eternitatea timpului unite… în Persoana mea, descendent liniar al ambelor Coroane, devenind acum precum o mică Lume în sine, având fortificaţii în jurul ei formate dintr-un natural, dar admirabil lac sau şanţ…

Integrarea principatelor dependente nu a decurs la fel de lin. Ţara Galilor, transformată în comitat de către Henric VIII, a intrat în comunitatea guvernată de englezi fără ezitare. Mica nobilime anglo-galeză era rezonabil de mulţumită cu ceea ce avea. Dar Irlanda, al cărui parlament se desprinsese practic de controlul englez de la Războiul Rozelor, a fost domolită doar cu dificultate. În 1541 – după ce atât Biserica Angliei, cât şi comitatele din Ţara Galilor fuseseră înfiinţate în 1534 – regele Henric VIII s-a proclamat „Rege al Irlandei”. Pregătea multe probleme urmaşilor să-i politica de a transforma căpeteniile irlandeze în conţi şi baroni a reprezentat doar un paliativ, mai ales atunci când obiceiurile şi limba irlandezilor au fost restricţionate. Resentimentul împotriva Coroanei s-a amestecat în curând cu resentimentul împotriva Reformei protestante, alimentând o serie de revolte. Războiul de Nouă Ani, 1592 – 1601, a fost purtat în jurul Rebeliunii din Ulster a lui Hugh O’Neill, Conte de Tyrone. Rebeliunea a

fost înfrântă de represaliile devastatoare ale locotenentului reginei Elisabeta, Lordul Mountjoy, care a eliminat distincţia dintre pământurile din regiunea Pale şi cele native, a abolit legea irlandeză şi a început o politică de colonizare sistematică. O decadă prosperă de reconciliere din anii 1630 sub Contele de Strafford a fost urmată de o altă decadă insurecţională în anii 1640, atunci când irlandezii au profitat de problemele englezilor pentru a introduce toleranţa religioasă şi un parlament independent. Irlanda a fost cucerită brutal de Cromwell în 1649 – 1651 şi anexat efectiv. (Vezi anexa III, p. 1084.) [BLAMEY]

Puterea şi prosperitatea Angliei erau vizibil în creştere, nu doar prin afacerile sale oceanice. Noua colonie din Ulster era în cea mai mare parte populată de prezbiterieni scoţieni, căutând acelaşi fel de refugiu religios oferit de coloniile engleze dincolo de Atlantic, în Virginia sau Noua Anglie. Fondarea Maryland (1632) a fost urmată de Jamaica, capturată de la spanioli în 1655, de cele două Caroline (1663), New York, fostul New Amsterdam olandez (1664) şi New Jersey (1665). După Actul de Navigaţie din 1651, trecut de Parlamentul Rump al lui Cromwell după proclamarea independenţei olandeze, insista, printre alte prevederi, ca navele olandeze să salute steagul englez. Era un semn al aroganţei în creştere a Angliei.

Scoţia a fost scena unor conflicte religioase şi politice încrâncenate care au dus până la urmă la Războaiele civile britanice de la mijlocul secolului XVII. Kirk-ul prezbiterian al lui Knox fusese fondat pe modelul Genevei şi proiectat de fondatorii săi calvinişti ca o teocraţie. Dar un partid resentimentar de la curte i-a trunchiat aspiraţiile în mod repetat.

BLAMEY

În 1602, Cormack McCarthy, Lord de Blamey în

comitatul Cork a întârziat în mod repetat predarea castelului său englezilor printr-o serie interminabilă de parlamentări, promisiuni, cereri şi discursuri menite să tragă de timp. În ciuda ajutorului dat de expediţia spaniolă, lorzii irlandezi fuseseră deja decisiv înfrânţi în anul precedent la Kinsale; şi era doar o problemă de timp până când armata engleză a lui Mountjoy avea să facă întreaga Irlandă să se supună.1 Dar actul de sfidare al lui McCarthy i-a distrat pe oameni, şi „Blamey" a trecut în limbajul comun ca un sinonim pentru „miraculoasa putere a limbajului" sau „darul vorbirii".2 într-adevăr, întrucât irlandezii înfrânţi au devenit faimoşi pentru talentele lor muzicale şi literare, castelul Blamey a devenit un simbol al Irlandei şi al mândriei irlandeze. Popularizat de cântecul „Crângurile din Blamey" (1798), a devenit un loc de pelerinaj. Piatra de temelie a castelului, care poartă inscripţia „Cormac McCarthy fortis me fieri fecit AD 1446", este considerată ca având puteri magice, iar periculosul ritual de a „săruta piatra Blamey" de sub parapeţii care o străjuiesc se consideră că aduce pelerinului darul convingerii. Lucrul interesant, istoric, este că limba în care irlandezii au devenit atât de expresivi şi de convingători nu este a lor.

În 1572, anul morţii lui Knox, un regent a forţat Kirk-ul să accepte episcopi, declanşând astfel o dispută neîncetată între Biserică şi stat. În 1610, pentru a apăra succesiunea apostolică, James VI a organizat consacrarea a trei episcopi scoţieni de către omologii lor englezi. În 1618 a impus cele Cinci Articole ale sale, care insistau în privinţa unui număr de practici precum îngenuncherea la comuniune. La fiecare pas a suspendat Adunarea Generală a Kirk-ului până când acesta a cedat, stârnind însă o intensă furie populară. În 1637, Carol I a impus o versiune modificată a liturghiei anglicane şi a cărţii de rugăciuni. A făcut asta prin ordin personal şi fără a se consulta cu Adunarea Generală, provocând o rebeliune. Când liturghia

a fost întâia oară introdusă la Catedrala Sf. Gile din Edinburgh pe 23 iulie, a stârnit o revoltă. În scurt timp a dus la formarea „Meselor”, un comitet revoluţionar al tuturor stărilor şi în februarie 1638 la semnarea „Legământului”. Semnatarii au strâns o ligă armată care jurase, în stil polonez, să îşi apere statutele până la moarte. Doreau să protejeze Kirk-ul prezbiterian de rege şi de episcopi şi Scoţia de englezi. Cereau în curând loialitatea tuturor scoţienilor adevăraţi şi au format un parlament fără aprobare regală. În august 1640 una din multele armate de semnatari ai legământului a trecut râul Tweed şi a invadat Anglia.

În acest fel, războaiele religioase scoţiene s-au amestecat cu la fel de lunga luptă constituţională dintre rege şi parlament în Anglia. Sub Dinastia Tudor, parteneriatul dintre monarh şi reprezentanţii aleşi din comitate şi districte nu ascundea faptul că parlamentul Angliei era un instrument al politicii regale. „Nu suntem niciodată mai înalţi în starea noastră regală ca atunci când ne aflăm în parlament, declară Henric VIII unei delegaţii parlamentare, în care noi, în calitate de conducător, şi voi, în calitate de membri, suntem uniţi şi alcătuim un singur corp politic”. Nu exista nicio îndoială cine era conducător; parlamentarii nu aveau imunitate şi aveau motive să se teamă de furia regală.

Câştigarea iniţiativei politice de către Camera Comunelor sub domnia lui James I, însă, a pus capăt supunerii Parlamentului. Pe termen lung, controlul taxelor de către parlament se va dovedi un aspect decisiv. În 1629 – 1640, atunci când Carol I a decis să guverneze fără Parlament, nimeni nu a avut mijloacele să i se opună. Dar în aprilie 1640, atunci când costurile războiului spaniol l-au forţat pe rege să recheme Parlamentul şi să cerşească bani, furtuna a izbucnit. Discuţiilor de la curte despre dreptul divin al regilor li s-au opus susţinătorii parlamentari invocând Magna Carta. Potrivit dictonului

popular al judecătorului suprem de mai târziu, Sir Edward Coke, „Legea regatului nu putea fi schimbată decât de parlament”. O Mare Mustrare (1641) l-a pus pe rege în faţa unui vast catalog de acuze. Prim-ministrul său, Contele de Strafford, a fost pus sub acuzare de parlament şi, cu acordul fără tragere de inimă al regelui, sacrificat.

Irlanda intra acum în ecuaţie. Strafford îi tratase pe prezbiterienii din Ulster cu aceeaşi asprime pe care predecesorii săi o avuseseră faţă de catolicii irlandezi. Începuse să strângă o armată irlandeză care să fie folosită împotriva supuşilor rebeli ai regelui în Anglia şi Scoţia; dar atunci când a părăsit Irlanda în 1641 fără să plătească trupele, a lăsat ţara într-o stare de revoltă totală. O armată de scoţieni a sosit în Irlanda pentru a-i susţine pe coreligionarii lor şi a urmat un război cu multe tabere. Atacat din toate părţile, Carol I a încercat într-o bună tradiţie Tudor să îi aresteze pe membrii neascultători ai Camerei Comunelor. A eşuat. „Văd că păsările au zburat”, s-a bâlbâit el. Nu mai avea ce face în afară să părăsească Londra şi să îşi cheme supuşii la arme. Sfidat de Parlamentul pe care nu dorise să îl convoace, a abandonat tradiţia regilor care acceptă sfatul consiliilor lor şi şi-a ridicat tabăra la Nottingham. Era vara lui 1642. Conflictul avea să îl coste viaţa. Un echilibru constituţional nu avea să fie atins până în 1689.

Conceptul de Război Civil Englez este de fapt unul greşit, care nu explică în mod potrivit natura unui conflict foarte complex. Nu a început în Anglia şi nu s-a limitat la spaţiul Angliei. A inclus trei războaie civile separate în Scoţia, Irlanda şi Anglia şi a conţinut evoluţii interconectate în toate părţile tărâmului Stuart. Criza din Anglia din august 1642 nu poate fi privită în mod izolat. Comportamentul agresiv al regelui faţă de Parlamentul de la Westminster a fost, fără îndoială, condiţionat de experienţele sale nefericite de la Edinburgh. Militantismul parlamentarilor englezi a fost ascuţit de cunoaşterea

politicilor despotice ale regelui lor din Scoţia şi Irlanda, de istoria cunoscută a impunităţii sale religioase şi de luptele aflate deja în desfăşurare. Aici, mai presus de orice exista un conflict de principii politice şi religioase. Încercările de a explica în termeni de grupuri sociale şi interese economice, deşi util în anumite momente, nu au înlocuit analizele mai vechi bazate pe un amestec de convingeri constituţionale şi religioase. Catolicii şi anglicanii simţeau cea mai mare loialitate faţă de rege, ale cărui prerogative monarhice erau atacate. Puritanii englezi şi scoţienii calvinişti reprezentau sprijinul principal al Parlamentului pe care îl vedeau ca pe un zid împotriva absolutismului. Mica nobilime era împărţită între cele două tabere.

Englezii au fost învăţaţi că războiul lor civil nu a împărtăşit bigotismul religios şi uciderile fără raţiune ale războaielor contemporane de pe continent. Unul dintre citatele favorite este luat dintr-o scrisoare a maiorului general parlamentar, Sir William Waller, pe care acesta a adresat-o comandantului armatei de vest a loialiştilor, Sir Ralph Hopton, în ajunul bătăliei de la Roundway Down din 1643:

Afecţiunea mea faţă de tine este atât de neschimbată, că însăşi ostilitatea nu poate încălca prietenia ce o simt faţă de persoana ta, dar trebuie să fiu loial cauzei pe care o servesc. Bunul Dumnezeu, care îmi cunoaşte inima, ştie… cu ce ură perfectă privesc acest război fără duşmani. Suntem amândoi pe scenă şi trebuie să ne jucăm rolurile ce ne-au fost rezervate în această tragedie. Să o facem într-un mod onorabil şi fără animozităţi personale.51

Dacă o astfel de înţelegere ar fi fost generală, războiul poate că nici nu ar fi fost purtat.

Erau însă un număr de aspecte în care niciuna din părţi nu era dispusă să manifeste vreo urmă de toleranţă. „Filosofia taxării reduse” a parlamentarilor nu oferea regelui mijloacele de a guverna eficient. De asemenea, marea majoritate a cercurilor conducătoare engleze erau

doar interesate de Anglia şi indiferente intereselor separate ale Irlandei şi Scoţiei. Mai presus de orice, în probleme religioase, ambele tabere erau hotărâte să îşi persecute adversarii în speranţa de a impune o religie unică. Războiul nu s-a purtat pentru libertate religioasă, ci între grupuri rivale de persecutanţi.52 Regaliştii au susţinut Actul de Uniformitate. Parlamentul, în momentul său maxim de triumf militar, a încercat să impună Legământul Prezbiterian. Ambele au realizat că o uniformitate absolută nu putea fi atinsă.

Nici acest război nu a fost lipsit de orori. Atrocităţi bine documentate precum masacrul general de la Bolton (iunie 1644) declanşat de către trupele prinţului Rupert al Rinului, sau îngrozitorul Jaf de la Drogheda (1649), unde Cromwell a masacrat întreaga populaţie a unui oraş irlandez, au fost însoţite de practici mai puţin publice de ucidere a prizonierilor şi de jefuire a satelor.

Patru ani de lupte au fost martori unui număr mare de altercaţii în care erau implicate forţe locale şi centrale. Regaliştii, cu sediul în Christ Church, Oxford, au deţinut iniţial avantajul în majoritatea comitatelor engleze. Dar forţele parlamentare, ajutate de Liga Scoţiană a Jurământului deţineau o bază de nestrăpuns la Londra şi, prin urmare, organele centrale de guvernare. În scurt timp au reuşit să strângă o armată pe model nou, a cărui creator, formidabilul Oliver Cromwell (1599 – 1658), şi-a asumat treptat rolul de comandant al afacerilor politice şi militare. Parlamentul adesea controla oraşele şi regele provincia. Niciun combatant nu s-a bucurat de un avantaj general până când parlamentul a început să culeagă beneficiile organizării superioare, ale unui general invincibil şi a alianţei cu scoţienii. După confruntarea iniţială de la Edge Hill (24 septembrie 1642), de la nord de Oxford, bătăliile decisive s-au dat la Marston Moor în Yorkshire (2 iulie 1644) şi la Naseby (14 iunie 1645). După ce regele s-a predat scoţienilor la Newark în 1646, orice

rezistenţă deschisă din partea regaliştilor a încetat.

Odată ce luptele s-au redus, situaţia politică s-a accelerat cu viteză revoluţionară. Tabăra parlamentară s-a radicalizat rapid, atât în republicanismul său, cât şi în asocierea sa cu sectarieni evanghelici extremi, printre ei Nivelatorii şi Săpătorii. Nefiind în stare să-l convingă pe rege să încheie un acord ferm, Cromwell s-a hotărât să îl execute – execuţie care a avut loc în faţa Palatului Whitehall pe 31 ianuarie 1649, iniţiind astfel Commonwealthul. Neputând controla Parlamentul cel Lung, Cromwell l-a epurat. Neputând să-i câştige de partea lui pe irlandezi şi pe scoţieni prin convingere, a invadat întâi Irlanda şi apoi Scoţia. Victoria asupra scoţienilor de la Worcester (1651) l-a făcut invincibil pe câmpul de bătălie. Dar nu a reuşit niciodată să ajungă la o înţelegere politică pe seama triumfurilor sale militare. Nereuşind să controleze nici măcar Parlamentul Barebones alcătuit din susţinători, l-a dizolvat. „Necesitatea, le-a spus acestora, nu cunoaşte lege”. Cromwell a rămas la conducere ca Lord Protector prin colonei din unsprezece districte militare. Cauza parlamentară, odată cu abandonarea guvernării parlamentare, era una pierdută.

„Marele Oliver” a fost un om cu o putere de urmărire a scopului nemaiîntâlnită. „Domnule Lely, s-a adresat el portretistului, doresc… să mă pictaţi cu adevărat asemenea mie şi să remarcaţi toate asperităţile, coşurile şi negii; altfel nu o să vă plătesc niciun bănuţ”. Dar nu a găsit soluţii pe termen lung şi era dispus să atribuie aproape orice, chiar şi masacrul de la Drogheda, judecăţii lui Dumnezeu. La moartea sa, cauza regalistă şi-a revenit. Nu exista o alternativă în afara revenirii la *statu-quo ante bellum*. Atât regele, cât şi parlamentul trebuiau restauraţi. Carol II a revenit din exil pe 29 mai 1660, în termenii Actului de indemnizaţie şi Uitare. Şi regele, şi Parlamentul au trebuit să reînveţe regulile coabitării precaute.

Într-un fel, Războaiele Civile Engleze au fost

simptomatice pentru tensiunile ce înconjurau creşterea statelor moderne în numeroase ţări europene. Dar nu au inspirat imitatori pe continent şi trebuie judecate ca fiind o tragedie cu importanţă regională.

Dincolo de Marea Nordului, ţările scandinave mergeau în direcţia opusă – se îndepărtau de unificare. Suedia, mai ales, se ridicase de multă vreme împotriva dominaţiei daneze. Avusese propriul *Riksdag* sau „parlament” al celor patru stări încă de la 1460 şi propria universitate la Uppsala încă din 1479. De Crăciun în 1520 a izbucnit o revoltă în Dalecarlia împotriva încoronării încă unui rege danez. O baie de sânge în piaţa din Stockholm, acolo unde o sută de susţinători ai revoltei au fost executaţi pentru trădare nu a făcut decât să aţâţe flăcările. Conduşi de un tânăr nobil, Gustav Eriksson Vasa, rebelii au scos din ţară armata daneză. În 1523, Uniunea de la Kalmar s-a destrămat. Suedia, sub Gustavus Vasa (1523 – 1560), a mers pe propriul drum. Danemarca şi Norvegia, sub Frederick I (1523 – 1533) şi succesorii săi s-au numărat printre primii recruţi ai luteranismului. Rivalitatea rezultantă, şi din cauza disputatei provincii Mailand, a rămas aprinsă vreme de mai bine de un secol.

Soarta Suediei s-a legat din acest moment de cea a Dinastiei Vasa, de încercarea de obţinere a supremaţiei în zona Baltică şi, cu o anumită întârziere, de cauza protestantă. În 1527, la Dieta de la Vasteras, Gustav a creat Biserica Erastiană anticipând-o pe cea a lui Henric VIII din Anglia. A abolit ritul catolic; dar prin transferul terenurilor care alcătuiau bogăţia Bisericii susţinătorilor să-i a creat o bază socială pentru o monarhie puternică. Al doilea fiu al său, Ioan III (1568 – 1592), s-a căsătorit cu moştenitoarea Jagiełłonilor polonezi, iar nepotul său, Sigismund Vasa (1592 – 1604), a fost ales rege al Poloniei. Sigismund a fost văzut ca ultima speranţă a partidului catolic suedez aflat în mare scădere şi războiul civil ce a urmat ascensiunii sale la tron a convins majoritatea

nobililor să identifice independenţa naţională cu Protestantismul. În 1593, Sinodul de la Uppsala a adoptat Confesiunea de la Augsburg ca religie de stat. Sigismund a fost înlăturat de la tron în favoarea unchiului său, Carol IX de Södermanland (1604 – 1611), părinte al unei linii de urmaşi protestanţi. Din acest moment, în războaiele constante cu Polonia, Suedia a adăugat motive dinastice şi religioase conflictului de interese strategice din zona Baltică.

Tânărul Gustav Adolph (1611 – 1632) a considerat că atacul este cea mai bună formă de apărare. Înzestrat cu un imens talent, o bază politică sigură, o marină şi o armată nativă care avea să o surclaseze până şi pe cea spaniolă, a perfectat arta autofinanţării expediţiilor militare. În 1613 a recuperat Kalmarul de la Danemarca; în 1614 – 1617 a intervenit în momentul dificil al Ducatului Moscovei, alegându-se cu Ingria şi Karelia; în 1617 – 1629 a atacat Polonia-Lituania, ocupând Riga (1621) şi asediind Gdańskul (1626 – 1629). O dată a scăpat de la a fi capturat de husarii polonezi la mustaţă; dar a câştigat atât de mulţi bani din taxele de pe Vistula încât îşi permitea să joace pentru mize şi mai mari. În 1630, având susţinere franceză şi-a făcut intrarea dramatică în Germania. Moartea sa în Bătălia de la Lützen (vezi mai jos) a scurtat o carieră ce se anunţa promiţătoare.

Regina Cristina (1632 – 1654), care a crescut sub regenţa cancelarului Exenstiema, a văzut Suedia atingându-şi momentul de glorie prin cucerirea provinciei Halland(1645) şi prin Tratatul de la Westfalia. Dar a trecut în secret la catolicism, a abdicat şi s-a retras la Roma. Vărul ei, Carol X (1654 – 1660), îngrijorat de ambiţiile Moscovei şi de costurile unei armate fără ocupaţie, a apelat din nou la vechea politică de intervenţie în Polonia Lituania. Moartea sa timpurie a dat ocazia semnării înţelegerii cuprinzătoare a Tratatului de la Oliva (1660) (vezi mai jos).

Suedia nu a obţinut niciodată controlul complet al zonei Baltice, mult-vestitul *dominium moris Balticae*. Dar, timp de jumătate de secol, a jucat un rol disproporţionat în afacerile europene – teroarea nordului, minunea militară a epocii, cea mai activă dintre puterile protestante.

Polonia-Lituania a fost o altă ţară care şi-a cunoscut „Epoca de Aur" între secolele XVI ŞI XVII. Tărâmul ultimilor Jagiełłoni a fost cel mai întins stat al Europei; a scăpat şi de războaiele religioase şi de invaziile otomane care au cuprins multe din ţările epocii. Sub Sigismund I (1506 – 1548) şi Sigismund-August (1548 – 1572), soţ şi fiu al unei alte regine Sforza, s-a bucurat de legături puternice cu Italia, mai ales cu Veneţia, iar Cracovia a găzduit una dintre cele mai însufleţite curţi renascentiste ale epocii.

Rzeczpospolita – „Republica" sau „Commonwealth-ul" – înfiinţată prin Uniunea de la Lublin (1569) a rezultat parţial din lipsa unui moştenitor regal şi parţial din ameninţarea unei expansiuni moscovite. A fost o formă timpurie de *Ausgleich* al intereselor poloneze şi lituaniene. *Korona* sau Regatul Poloniei a acceptat Marele Ducat al Lituaniei ca pe un partener egal, deşi a preluat vastele palatinate ale Ucrainei în compensaţie. Marele Ducat şi-a păstrat propriile legi, administraţia şi armata. Statul dual avea să fie guvernat de o monarhie aleasă şi de un *Seim* sau Dietă comună. *Szlachta* conducătoare care a proiectat acest sistem de democraţie a nobililor şi-a rezervat un loc dominant. Prin adunările lor locale sau *sejmiki* (dietine), care controlau Dieta centrală, ei hotărau taxarea şi afacerile militare. Prin *Pacta Conventa* sau „termenii conveniţi" pe care le-au ataşat Jurământului de încoronare îşi puteau angaja regii precum managerii cu contract. Prin dreptul lor legal de rezistenţă, întrupat în ligi şi confederaţii armate, îşi puteau apăra poziţia împotriva maşinaţiunilor regale. Prin principiul unanimităţii, care le guverna toate discuţiile, se asigurau că niciun rege şi nicio facţiune nu putea trece peste binele comun. Acesta nu era

sistemul de anarhie generală predominant în secolul XVIII. Oricare i-ar fi fost dezavantajele, era un experiment îndrăzneţ în democraţie care, într-o epocă a absolutismului şi a discordiei religioase, oferea o alternativă salutară. Reputaţia *Rzeczpospolita* printre democraţi nu trebuie să depindă de propaganda părtinitoare a asasinilor să-i ulteriori.

În cei optzeci de ani care despart Uniunea de la Lublin de criza generală din 1648, *Rzeczpospolita* s-a descurcat mai bine decât vecinii săi. Comerţul de pe Marea Baltică a adus o bogăţie neobişnuită multor nobili. Oraşele, mai ales Gdańsk, au prosperat puternic sub cartele lor regale. Contrareforma, deşi aplicată puternic, nu a provocat lupte pe faţă. Nobilii, deşi au blocat efectiv guvernarea în timpul marelui *rokosz* sau „rebeliune legală" din 1606 – 1609, nu au împins practicile paralizante ale epocilor ulterioare până la extrem. Alegeau de obicei regi opuşi episcopilor şi facţiunii ultramontane, pro-habsburgice. Războaiele străine erau purtate fie la periferie, fie pe teritoriu străin.

Monarhia, deşi condusă de regi mai mult sau mai puţin înţelepţi, şi-a păstrat autoritatea generală. Într-adevăr, primul rege ales, Henric Calois (1574 – 1575), a fost un dezastru fără seamăn, dar a fugit după câteva luni, pentru a-şi bucura Franţa natală cu prezenţa sa şi nu a fost deplâns. Următorul, puternicul transilvănean Ştefan Báthory (1576 – 1586), a reimpus respectul şi a repus complicata maşinărie de stat în mişcare. Războiul lui victorios împotriva lui Ivan cel Groaznic din 1578 – 1582 a adus cu sine posesia Limoniei. Cel de-al treilea rege, suedezul Sigismund Vasa(1587 – 1632), a avut de înfruntat multe greutăţi, dar a supravieţuit atât *rokosz-ului*, cât şi tulburătoarei intervenţii a Poloniei în Moscova din 1610 – 1619. Cei doi fii ai săi, Vladislav IV (1632 – 1648), la un moment dat ţar, şi Ioan Cazimir (1648 – 1668), la un moment dat cardinal, au domnit în perioade de

acalmie şi respectiv haos.

Reacţia în lanţ a calamităţilor care au marcat domnia lui Ioan Cazimir a erupt dintr-un cer aproape lipsit de nori. Între 1648 – 1654, rebeliunea cazacilor de pe Nipru sub Bogdan Chmielnicki (Khmelnitski) a adus cu sine o armată ucigaşă de cazaci şi tătari până la Vistula, lăsând o urmă sângeroasă de catolici şi evrei măcelăriţi prin toată Ucraina. Acest episod a legat furia ţăranilor de nemulţumirile politice, sociale şi religioase reale din provinciile de est. Rebeliunea era practic deja înfrântă în momentul în care un Chmielnicki disperat a apelat la ajutorul ţarului. Invazia moscovită din 1654 – 1667, care a adus moarte şi distrugeri atât Lituaniei, cât şi Ucrainei, a stârnit neliniştile strategice ale suedezilor. Dubla invazie suedeză din 1655 – 1660, cunoscută în Polonia sub numele *Potop*, a ocupat şi Regatul, şi Marele Ducat împingându-l pe rege în exil şi pe magnaţi la trădare. Doar mănăstirea Jasna Géra de la Częstochowa, a cărei Madona Neagră a respins ghiulele suedeze cu o uşurinţă miraculoasă, a rezistat. Invaziile însoţitoare ale transilvănenilor şi ale brandenburgienilor au împins ţara spre un colaps aproape total. Dar Polonia şi-a revenit cu o dârzenie uimitoare. Moscoviţii au fost opriţi; suedezii au fost încercuiţi; prusacii au fost mituiţi. În 1658, Herman Czamecki şi-a putut permite chiar o campanie împotriva suedezilor în Iutlanda. Tratatul de la Oliva (1660), care a rezolvat cererile vecinilor vestici ai Republicii, a încheiat vrajba cu Familia Vasa, a confirmat independenţa Prusiei Ducale şi a promis timpuri mai bune.

Din acel moment, se părea că Republicii îi fusese dat spaţiul pentru a-şi rezolva extraordinarele probleme. În campaniile anuale din anii 1660, cavaleria poloneză i-a împins constant pe moscoviţi înapoi spre Rusia. Cu o revenire generală deja întrezăribilă, programul de reformă constituţională al regelui a stârnit o reacţie disproporţionat de violentă din partea democraţilor nobili.

În perioada 1665 – 1667 conflictul fratricid al rebeliunii hatmanului Lubomirski a pus capăt progresului pe toate fronturile. A produs un impas politic între rege şi oponenţii săi. În acelaşi timp a împins Republica spre fatalul Armistiţiu de la Andrusovo (1667), care a acordat Kievul şi malul drept al Ucrainei ruşilor, în teorie pentru 20 de ani, în practică pentru totdeauna. Regele a abdicat şi s-a retras în Franţa, unde a fost îngropat în biserica de la St. Germain-des-Prés. Devalorizata lui monedă îi purta iniţialele, ICR: Iohannes Casimirus Rex. Acestea au fost apoi citite ca *Initium Calamitatum Reipublicae*, începutul Catastrofelor Republicii.

Începutul necazurilor polonezilor a coincis cu ascensiunea la putere a doi dintre vecinii acesteia – Prusia şi Marele Cnezat al Moscovei.

Prusia, care la începutul secolului XVI găzduia în continuare rămăşiţele statului teutonilor, se afla pe o pantă descendentă de decenii întregi şi avea nevoie disperată de o renovare radicală. Îşi pierduse misiunea de a converti păgânii odată cu convertirea Lituaniei şi supremaţia militară prin înfrângerea de la Grunwald (1410) şi dominaţia comercială prin achiziţia de către polonezi a oraşelor Elbing, Thom şi Gdańsk (1466).

Însuşi existenţa statului a fost ameninţată de declanşarea Reformaţiei Germane, şi a fost transformată de către ultimul său Mare Maestru, Albrecht von Hohenzollern, într-o feudă seculară a Regatului Poloniei. Convertit la luteranism, acesta a desfiinţat Ordinul Teuton şi în 1525 ajurat loialitate noului său ducat în piaţa Cracoviei. Din capitala Königsberg, a fixat strategia care avea până la urmă să lege posesiunile sale de cele ale rudelor din Brandenburg. Răscumpărând legal ducatul, s-a asigurat că eşecul propriilor moştenitori va aduce posesiunea familiei Hohenzollern din Berlin. Acest lucru s-a întâmplat în 1618: după aceasta, unul şi acelaşi domnitor Hohenzollern s-a bucurat de titlurile de elector de

Brandenburg şi duce de Prusia şi statul Brandenburg-Prusia a luat fiinţă (vezi anexa III, p. 1084).

Frederick-William (1640 – 1688), Marele Elector, care vorbea poloneza şi avea pretenţia de a fi „primul prinţ al Poloniei”, ajurat loialitate ducatului său în 1641. Cincisprezece ani mai târziu, trupele sale au ocupat Varşovia, capitala seniorului său, în momentul de vârf al potopului suedez. Armata prusacă îşi făcuse debutul pe scena internaţională. Singurul lucru de care a mai fost nevoie a fost o înşelăciune diplomatică pentru a smulge statul suveran al Prusiei întâi de la suedezi şi apoi de la polonezi. A obţinut recunoaşterea oficială la Oliva. Spiritul prusac începuse să mărşăluiască.

Marele Cnezat al Moscovei, a cărei strategie grandioasă fusese lansată de Ivan III, şi-a menţinut direcţia cu o tenacitate minunată. Ivan IV (1533 – 1584), cunoscut sub numele de Grozny sau „cel Groaznic”, şi-a finalizat statul ereditar pe care predecesorii săi îl pregătiseră. „Toţi oamenii se consideră *kholop*, scria unul dintre primii călători vestici, adică sclavi ai prinţului”. 53 înfiinţând *opricinina* – predecesoarea tuturor agenţiilor ruseşti de securitate ce aveau să urmeze – a reuşit să pună întregi provincii la dispoziţia sa şi să dezlănţuie o domnie de teroare nelimitată. Distrugând Novgorod şi măcelărind aproape întreaga populaţie a acestuia într-o baie de sânge ce s-a întins pe săptămâni întregi, a afirmat supremaţia Moscovei în Rusia. Distrugând puterile vechilor clanuri boiereşti şi a *zemskii Sobor* sau Consiliul a creat o societate ierarhizată, extrem de servilă. Numind primul patriarh al Moscovei a completat natura separată şi dependentă a Bisericii ortodoxe ruse, din acel moment ruptă complet de influenţele din exterior. Anexând banatul Cazanului, acolo unde marea catedrală ortodoxă a Bunei Vestiri (1562) a fost ridicată ca un monument al unei victorii creştineşti într-un teritoriu musulman şi-a afirmat ambiţiile imperiale nestăpânite. Prin *razryiiad* sau „lista de

servicii” şi *pomestnii prikaz*, „biroul de plasament”, a urmărit toţi angajaţii statului şi numirile acestora; predecesorul *nomenklatura*. După asemenea transplanturi şi amputări sociopolitice la scară largă, nu este surprinzător că pacientul s-a îmbolnăvit.

Smutnoe Vremea sau „Timpurile Tulburi” sunt anii dintre moartea fiului lui Ivan, Fiodor, în 1598, şi ascensiunea Dinastiei Romanov de cincisprezece ani mai târziu. Cu autoritatea centrală distrusă, facţiunile boiereşti aflate în război au adus la putere cinci ţari consecutivi, toţi cu un final nefericit; în acest timp au existat răscoale ţărăneşti şi razii cazace; ţara a fost invadată de suedezi, polonezi şi de tătari. Ministrul principal al lui Fiodor, Boris Godunov (1598 – 1605), un boier tătar, a fost deposedat de tron fiind acuzat că l-ar fi ucis pe moştenitorul de drept. Dmitri I cel Fals (1605 – 1606), un impostor, a susţinut că era fiul ucis al lui Ivan. Obţinând sprijinul unui magnat polonez, Jerzy Mniszech, şi al prietenilor iezuiţi ai lui Mniszech, s-a căsătorit cu fiica lui Mniszech, Marina, şi a pornit spre Moscova. Scurta şi reformatoare să domnie a avut un final exploziv atunci când a fost tras dintr-un tun în Piaţa Roşie de către susţinătorii următorului candidat.

Vasile Shuiskiy (1605 – 1611). Shuiskiy a fost la rândul său îndepărtat de un alt impostor, Falsul Dmitri II, „Hoţul din Tushino”, care a reuşit cumva să o convingă pe Marina că era soţul ei înviat. Shuiskiy a murit ca prizonier al polonezilor. A fost urmat de prinţul moştenitor polonez, Vladislav Vasa, a cărui candidatură a fost susţinută de o altă facţiune boierească.

Deşi mulţi nobili polonezi, precum Mniszech, fuseseră de multă vreme implicaţi personal în Timpurile Tulburi, politica oficială a *Rzeczpospolita* a fost de a nu se implica. Regele refuzase să susţină planul lui Mniszech – în ciuda zvonurile opuse venite din partea rusă şi Dieta îl avertizase pe rege să nu angajeze resurse financiare sau forţe poloneze în afara obiectivului limitat de a recaptura

Smolensk. Astfel, atunci când armata poloneză a înaintat spre Smolensk în 1610, în paralel cu suedezii deja la Novgorod, nu avea ordine să treacă mai departe. Cu toate acestea, aşa cum a explicat comandantul acesteia mai târziu unei Diete furioase, polonezii au înaintat în ciuda instrucţiilor primite. Cu armata rusă învinsă la Klusino şi drumul spre Moscova lipsit de apărare, au ocupat Kremlinul fără a întâlni opoziţie. O garnizoană a rămas la Kremlin vreme de un an înainte să fie forţată să se predea. A dat foc Moscovei înainte de a fi ucisă de o populaţie rusă patriotă strânsă în jurul lui Minin măcelarul, prinţului Pojarskii şi al lui Mihail Romanov (1613 – 1645), noul ţar. Ruşii îşi găsiseră dinastia şi identitatea naţională. Era un subiect gata făcut pentru operă. [SUSANIN]

Recuperarea Moscovei a fost una înceată, dar metodică. Polonezii fuseseră alungaţi până în 1619; prinţul Vladislav a renunţat la pretenţiile sale; Smolenskul a fost recuperat (1654). Sub Alexei Mihailovici (1645 – 1676), reformele fundamentale au declanşat tulburări interioare doar parţial calmate de cucerirea de teritorii. O reformă a legii, ce a dus la *Ulojenie* sau Codul Legal din 1649 şi care conţinea peste 1.000 de articole, a perpetuat şi sistematizat şerbia, creând condiţiile ce aveau să ducă la marea răscoală ţărănească de la Sten ka Razin. Reformele bisericeşti ale patriarhului Nikon (1605 – 1681), care a încercat să modernizeze şi ritul şi să reducă controlul etatic, au provocat dezertări din rândul vechilor credincioşi şi iritarea ţarului. Reformele militare ce urmau modelul vestic au precedat campaniile nu foarte reuşite împotriva Poloniei. În acest context, marile câştiguri teritoriale obţinute în urma Armistiţiului de la Andrusovo (1667) au reprezentat un bonus neaşteptat (vezi anexa III, p. 1277).

Dar achiziţia Ucrainei de la Polonia nu poate fi subestimată. A oferit Moscovei resursele economice

necesare şi ipostaza geopolitică de a deveni o mare putere. Mai mult, a venit în cadrul aceleiaşi generaţii care a împins explorarea şi cucerirea Siberiei până la Pacific. Formula Moscova + Ucraina = Rusia nu figurează în versiunea ruşilor a istoriei, dar este fundamentală. În care caz, adevăratul fondator al Imperiului Rus a fost Alexei Mihailovici, nu mult mai lăudatul său fiu Petru. [TEREM]

Îndelungata dispută dintre Rusia, Polonia şi Suedia decidea soarta întregii Europe de Est. Privind în urmă, se poate vedea că Armistiţiul de la Andrusovo din 1667 a înclinat balanţa puterii. Polonia-Lituania era înlocuită imperceptibil de Rusia ca stat dominant al regiunii. Polonia şi Rusia, însă, aveau ceva în comun. Niciuna nu s-a lăsat implicată în Războiul de Treizeci de Ani.

Imperiul Otoman, vecinul sudic al Poloniei şi Rusiei, a cunoscut apogeul în acelaşi moment cu Habsburgii. Din perspectivă musulmană, cheia dezvoltării stătea în decizia otomanilor de a conduce ramura principală sunnită a islamului împotriva şiiţilor.

TEREM

Sofia Alexeievna, al şaselea copil al ţarului Alexei Mihailovici, s-a născut la Kremlin, la Moscova, pe 17 septembrie 1657. Ca prinţesă într-o ţară care nu recunoscuse niciodată succesiunea feminină, perspectivele ei de a obţine puterea politică erau cvasinule. În Marele Cnezat al Moscovei, doamnele de familie înaltă erau ţinute în izolare absolută.1 Locuiau în încăperi separate destinate femeilor, Teremul, în manieră musulmană şi nu ieşeau decât învăluite sau în caleşti închise. Un palat Terem special fusese adăugat Kremlinului în 1630 pentru a le găzdui pe doamne. Mai mult, surorile şi fiicele ţarului erau de obicei condamnate la celibat. Aşa cum explica un oficial, nu se puteau căsători cu nobili, întrucât ar fi fost o dezonoare „să dai o doamnă unui sclav”. Şi nu puteau fi

măritate cu uşurinţă cu prinţi străini de teama de a nu contamina curtea cu erezie sau cu facţiuni opuse. „Sexul feminin nu este venerat printre moscoviţi, raporta un trimis austriac, aşa cum este în majoritatea popoarelor Europei. În această ţară, femeile sunt sclavele bărbaţilor, care le preţuiesc puţin”. 2 Cu toate acestea, în asociere cu ministrul principal, prinţul Goliţin, Sofia a ajuns să exercite o anumită influenţă în timpul domniei fratelui ei Feodor (1676 – 1682). Atunci, după ce mediase într-o revoltă militară, a rupt barierele Teremului complet, devenind regentă în timpul minoratului co-ţarilor Ivan şi Petru şi prima femeie domnitor din Rusia. A prezidat personal asupra politicii externe, mai ales asupra „Păcii eterne” cu Polonia, care a pus Moscova în fruntea afacerilor Europei de Est (a se vedea p. 657). Reputaţia Sofiei a fost distrusă de susţinătorii lui Petru cel Mare, care i-a încheiat regenţa în 1689. Considerată o intrigantă ambiţioasă, a fost adesea descrisă în cuvintele unui dubios citat ca fiind „de o mărime monstruoasă, cu un cap mare cât o baniţă, cu păr pe faţă şi umflături pe picioare”.3 Şi-a trăit ultimii paisprezece ani de viaţă ca sora Suzana în Mănăstirea Novodevici – o ctitorie pe care o decorase înainte în stilul „barocului moscovit”.

Biografia feminină este adesea inspirată de o dorinţă de a compensa reuşitele bărbaţilor. Este cea mai veche formă de istoriografie şi a fost aplicată cu succes unui număr mare de eroine de la Sappho şi Boudicca la Eleonora de Aquitania şi Elisabeta a Angliei. Dar dintr-un anumit punct de vedere poate fi înşelătoare. Vieţile femeilor excepţionale nu pot sublinia prăpastia care le despărţea de vieţile femeilor obişnuite. Sofia Alexeievna a fost o conducătoare, o excepţie care întărea regula.

Atunci când sultanul Selim I (1512 – 1520) a atacat Persia, a încheiat pauza de şaizeci de ani ce a urmat căderii Constantinopolului. După aceea, cucerirea fostelor

califate Damasc, Cairo şi Bagdad (1534), s-a petrecut în rapidă succesiune. Suleiman I „Magnificul” (1520 – 1566), care şi-a adăugat mormântul Profetului de la Meca tărâmului său, avea motive întemeiate să se autointituleze *Padishah-i-Islam*, „împărat al Islamului”. Multe monumente, inclusiv Moscheea Suleiman din Istanbul stau mărturie adevărului acestei afirmaţii.

Din punctul de vedere al creştinilor, semnele de alarmă au început să apară atunci când turcii şi-au folosit noua putere pentru a se îndrepta spre vest. Au avansat rapid în valea Dunării în Ungaria şi împotriva statelor corsare din nordul Africii. Campaniile dunărene au început în 1512 cu ocuparea Moldovei. Apoi, după ce a fost capturat Belgradul(1521), întinsa câmpie maghiară a devenit accesibilă atacului otoman. După 1526, atunci când ultimul rege independent al Boemiei şi Ungariei, Ludovic II Jagiełłon, a fost ucis în Bătălia de la Mohács, însăşi Austria a fost ameninţată. Turcii au asediat prima oară fără succes Viena în 1529 şi trei ani mai târziu încă prădau văile alpine. Armistiţiul din 1533 a fost obţinut doar cu preţul împărţirii Ungariei. Ungaria de Vest a fost lăsată în seama noilor ei conducători Habsburgi; Ungaria Centrală, inclusiv Budapesta, a devenit o provincie otomană; Transilvania a devenit un principat separat sub tutelă otomană. Mici înfruntări au avut loc de-a lungul graniţei în permanenţă până la Pacea de la Adrianopol (1568) atunci când Habsburgii au fost de acord să plătească un tribut anual. În 1620 – 1621, turcii au avansat pe Nistru dincolo de Moldova doar pentru a simţi puterea husarilor polonezi la Chocim. [USKOK]

În Mediterană, reînnoita expansiune otomană a fost semnalată de atacul asupra Rodosului şi de capitularea Cavalerilor Ospitalieri (1522). Algerul a fost capturat în 1529, Tripoli în 1551, Cipru în 1571, Tunisul din a doua încercare în 1574. Malta a supravieţuit unui mare asediu(

1565). Din perspectiva lumii catolice, momentul cel mai important a fost reprezentat de Bătălia navală de la Lepanto(1571), acolo unde Don Ioan de Austria, fratele natural al lui Filip II, a reuşit să unească forţele navale ale Veneţiei, Genovei şi ale Spaniei şi să distrugă flota otomană. Aici a fost ultima cruciadă, ultima bătălie cu nave strânse una lângă cealaltă şi ultima mişcare majoră a otomanilor vreme de multe decenii. [GRECO]

USKOK

În 1615 – 1617 Republica Veneţiană a purtat un aşa-numit „Război Uskok" în Marea Adriatică împotriva Habsburgilor. Obiectul acestui război, aşa cum îl vedea Veneţia, era de a suprima pirateria Habsburgilor. După cum o vedeau Habsburgii, *uskoki* sau „corsarii din Senj", erau o parte necesară a apărării Europei, iar veneţienii le subminau această siguranţă.1 Senj, acum în Croaţia, era un port la Adriatică situat la punctul de întâlnire al teritoriilor veneţiene, habsburgice şi otomane. Castelul său era punctul de ancorare al *Militärgrenze* sau *vojna krajina*, „frontiera militară" a Habsburgilor, care fusese înfiinţată în anii 1520 şi consolidată pe întreaga sa lungime cu fortificaţii. Portul său oferea o bază piraţilor patrioţi, care trăiau parţial din pescuit, dar mai ales din jefuirea navelor veneţiene pe mare şi a oraşelor otomane în interior.

Aceşti *uskok* – al căror nume derivă din cuvântul croat *uskociti*, „a sări în „sau „la bordul" – trăiau după un cod al onoarei şi răzbunării. Erau echivalenţii maritimi ai războinicilor locuitori ai frontierelor sau *grenzer*, mulţi dintre ei refugiaţi sârbi sau şerbi fugari, care păzeau lungimea graniţei de pe uscat şi care la un moment dat aveau să se ridice împotriva domniei croate. Precum fraţii lor de la frontiera otomană din Polonia şi Ungaria, sau precum cazacii din Ucraina, se vedeau în postura de campioni ai credinţei, apărători ai *antemurale christianitatis*, eroi ai unui război sfânt. Au fost prezentaţi

astfel în legendele epice ale literaturii Sudului slav. Activităţile le-au fost încurajate şi recompensate de Habsburgi până la mijlocul secolului XVIII. Krajina nu a fost abolită oficial până în 1881.

Pirateria, precum banditismul, este un concept relativ. Istoria timpurie a Europei era plină de *klephts*, *hajduks*, „corsari" sau „jefuitori ai mărilor", ale căror operaţiuni puteau fi aprobate de o autoritate, dar socotite şi judecate ca fiind ilegale de o alta.

Câinii de mare ai Angliei şi ai Franţei erau un bun exemplu. Atunci când Francis Drake (1545 – 1595) a navigat din Plymouth pentru a jefui teritoriul spaniol sau pentru a „pârjoli barba regelui Spaniei" la Cádiz, a făcut-o având aprobarea reginei Angliei, şi făcut cavaler pentru serviciile sale. Dar când alţii s-au comportat similar, au fost denunţaţi în Anglia ca fiind sălbatici. O vreme în secolul XVII, de exemplu, corsarii musulmani de pe Coasta Berberă şi-au fixat baza pe Insula Lundy, atacând porturile Devon şi Cornwall şi vânzându-şi captivii în sclavie. Atunci când Jean Bard din Dunkirk (1650 – 1702) a terorizat navigaţia din Canal şi din Golful Biscay având aprobarea lui Ludovic XIV, a fost primit la Versailles şi înnobilat. În ochii compatrioţilor lor, Drake sau Bart erau „amirali". În ochii spaniolilor, erau criminali internaţionali. „Câinele" unuia era „banditul" altuia.

Doi artişti cretani importanţi au fost cunoscuţi contemporanilor lor sub numele de *El sau Il Greco* – „Grecul". Unul a fost pictorul Dominikos Theotokopoulos, care s-a stabilit la Toledo. Celălalt a fost muzicianul şi compozitorul Frangiskos Leondaritis (1518 – 1572), la un moment dat organist catolic la Kastro, cantor în San Marco din Veneţia şi maestru muzical al ducelui de Bavaria. Ambii erau produse ale Renaşterii cretane. Creta, aflată sub stăpânirea Veneţiei între 1221 şi 1669, se afla la răscrucea culturilor greacă şi latină. Capitala sa fusese fondată şi fortificată ca „El Khandak" în timpul ocupaţiei arabe

anterioare din 827 – 961, dar sub numele de Candia sau Chandax a devenit scaun al ducelui Veneţiei. Piaţa oraşului Candia era flancată de palatul ducal, de o catedrală a Sfântului Marcu cu campanilă şi de către o logie care era locul de întâlnire preferat al lorzilor veneto-cretani. Din 1648 până la capitularea sa finală din 16 septembrie 1669, a fost punctul nervos central al rezistenţei de 21 de ani a Ducelui Morosini în faţa asediului otoman. După căderea Constantinopolului, Creta primise un număr mare de cărturari bizantini aflaţi în drum spre Italia. Şi-a adus astfel o contribuţie la Redeşteptarea Greacă care a reprezentat un stimul atât de important pentru Renaşterea din Vest. O colonie greacă importantă în Veneţia, centrată pe Biserica San Giorgio, jucase de multă vreme un rol important în istoria picturii şi tipăriturii greceşti.

Un Veneţian din Creta, Zacharias Kalliergis, rival al Presei Aldine din Marucci, a produs prima carte în greaca demotică în 1509. Dar în ultimul secol al ocupaţiei veneţiene, Creta însăşi a fost martoră la o izbucnire de creativitate care avea să aibă urme mult dincolo de graniţele insulei. Punctul principal, pe lângă pictură, muzică şi arhitectură era literatura greacă vernaculară. O şcoală de dramaturgi utilizând dialectul Cretan a compus un corp de lucrări în cuplete în rimă care a acoperit o gamă largă de subiecte religioase, comice, tragice şi pastorale. *Erofili* a lui Georgios Chortatzis (1545 – 1610) este o tragedie plasată în Egipt. *Erotokritosa* lui Vizentzos Komaros (1553 – 1614) este o romanţă în stilul lui Ariosto. *Războiul Cretan* al lui Marinos Bounialis este o istorie epică amintind de evenimentele asediului otoman:

Ω Κάστρο μου περίδοξο, τάχατες όσοι ζούνε, τάχατες να σε κλαίαηνε και να σ αναζητούνε; Έπρεπε όλ* οι Καστρινοί μαύρα για να βαστούσι, να κλαίγουνε καθημερνό κι όχι να τραγουδούσν άντρες, γυναίκες και παιδιά και πάσα κορασίδα, να δείχνου πως εχάσανε τέτοιας Χογής πατρίδα.

(S. Alexiou 1969 a: 229)

(O gloriosul meu Kastro, cei care încă trăiesc/ plâng ei după tine şi întreabă ei de tine? / Toţi oamenii din Kastro ar trebui să poarte negru/ şi să plângă zi după zi şi să nu mai cânte; / bărbaţi, femei şi copii şi fiecare fecioară / ar trebui să lase să se vadă ce patrie au pierdut.) 1

Teatrele şi academiile din Candia, Kastro şi Rhethymno s-au închis subit în 1669. Aşa a făcut-o şi această ultimă productivă simbioza dintre culturile veneţiene şi cretane, care pentru o scurtă perioadă de timp a atins statutul de „forţă creatoare, inovatoare". Dar exilaţii cretani şi-au luat literatura cu ei pe continent, unde a devenit rapid lectură populară. Deşi dispreţuită de elita ateniană, cataloagele de cărţi din secolul XVIII arată că se bucura de o circulaţie răspândită. Într-adevăr, înainte de opera lui Dionysius Solomos (1798 – 1857) şi a Şcolii Ioniene, dramele cretane au format singurul repertoriu dramatic substanţial. Renaşterea Cretană este cea care le-a dat grecilor începutul de naţiune modernă, alfabetizată.2

Avântul musulman a avut mai multe consecinţe. În primul rând, a reînviat vechiul spirit al cruciaţilor, mai ales în ţările catolice. Întrebarea pusă de Erasmus – „Nu este şi turcul un om şi un frate?" – reflecta un răspuns excentric la pasiunile vremii. În al doilea rând, a ajutat la menţinerea diviziunii din cadrul creştinismului ţinând forţele catolice ocupate în momentul cel mai de vârf al reformei protestante. Sultanul a fost cel mai bun aliat al lui Luther. În al treilea rând, pe frontul diplomatic, a făcut puterile vestice să se gândească mai atent la Europa de Est, şi să facă primele încercări de contact cu Estul. Acestea sunt cauzele deschiderii Franţei spre Poartă şi spre Polonia-Lituania şi a misiunilor Imperiului la Moscova. În ultimul rând, a dezlănţuit o adevărată nebunie pentru stilul şi obiectele turceşti – prima experienţă europeană a „orientalismului".

Războiul de 30 de ani (1618 – 1648) poate fi văzut ca

un episod în vechiul conflict german dintre împărat şi prinţi. La un alt nivel, poate fi văzut ca o extensie a războaielor internaţionale ale religiei dintre catolici şi protestanţi; la un alt nivel, ca o etapă importantă a unei lupte pentru putere continentală care a implicat cele mai multe dintre statele şi din domnitorii Europei. A crescut de la o ceartă în Boemia între susţinătorii şi oponenţii arhiducelui Ferdinand şi a evoluat în patru faze distincte., Aproape toţi (combatanţii)", scria unul dintre cei mai distinşi istorici ai conflictului, „au fost cuprinşi mai degrabă de teamă decât de dorinţa de cucerire sau de pasiunea credinţei. Doreau pace şi au luptat 30 de ani ca să fie siguri de ea. Nu au învăţat atunci şi nici de atunci că războiul aduce după sine doar războaie". 54

Faza boemiană, 1618 – 1623, a început pe 23 mai 1618, atunci când o delegaţie de nobili cehi a intrat în Castelul Hradčany din Fraga şi i-a aruncat pe guvernatorii Habsburgi, Jaroslav von Martinitz şi Wilhelm von Salvata, de la o fereastră înaltă într-o groapă de gunoi (ceea ce le-a amortizat căderea). Protestau împotriva atacurilor recente asupra bisericilor protestante, împotriva preluării de către Arhiducele Ferdinand a tronului boem şi împotriva presupusei încălcări a Cartei Regale a Toleranţei, *Majestätsbrief*-ul din 1609. (Această defenestrare de la Fraga a fost o imitare intenţionată a unui incident care declanşase Războiul Husit cu două sute de ani mai devreme). În acel moment, Ferdinand se afla în campanie pentru alegerile imperiale, iar pacea religioasă din Germania era una precară. Prinţii luterani priveau neliniştiţi la Uniunea Evanghelică condusă de Frederick, Electorul Palatin, pregătindu-se de înfruntare cu Liga Catolică condusă de Maximilian, Electorul Bavariei. Rebelii boemi au atacat Viena şi au pornit o revoltă în Austria. În 1619, atunci când Ferdinand a ajuns împărat, a fost deposedat oficial de titlul de Rege al Boemiei, fiind ales Electorul Palatin calvinist în locul său. Aceasta a fost o

declaraţie de război (vezi anexa III, p. 1084).

La marea Bătălie de la Bílá Hora (Weissenberg sau Muntele Alb) de lângă Praga de pe 7 noiembrie 1620, armata boemă a fost zdrobită de imperialişti. Apoi, într-o răzbunare teribilă, nobilimea nativă a Boemiei a fost suprimată, prin executare sau confiscare. Societatea cehă a fost efectiv decapitată. Ţara a fost sistematic catolicizată şi germanizată. Calviniştii au fost alungaţi. „Regele Iernii" a fugit. Pământurile sale din Palatinat au fost invadate din Ţările de Jos spaniole şi capturate de bavarezi. Generalul catolic, Contele Tilly (1559 – 1632), învingător la Praga, a atacat Heidelbergul (1622) şi a traversat Germania în urmărirea forţelor protestante conduse de Contele von Mansfeld (1580 – 1626). Armatele neaprovizionate au început să trăiască din ceea ce găseau în provincii precum atât de mult alte stoluri de lăcuste.

Faza daneză, 1625 – 1629, a început atunci când Christian IV al Danemarcei, Superior al Cercului Imperial din Saxonia Inferioară, a intrat în luptă în apărarea mult încercaţilor să-i fraţi protestanţi. Sprijinit financiar de englezi, francezi şi olandezi, a avut de înfruntat o nouă armată imperială strânsă de un nobil catolic din Boemia, Albrecht von Waldstein sau „Wallenstein" (1583 – 1634). După înfrângerea de la Podul Dessau de pe Elba (1626), forţele protestante au încercat să facă joncţiunea cu aliatul lor transilvănean, Bethlen Gábor. Mansfeld a mărşăluit până la Dunăre, via Silezia. Apoi a fost rândul imperialiştilor, după ce se ocupaseră de Mansfeld la Neuhausel (lângă Bratislava) să pornească în forţă împotriva nordului protestant. Tilly a atacat Ţările de Jos cu ajutorul spaniolilor. Wallenstein a ocupat Brunswick, Saxonia Inferioară, Mecklenburg, Schleswig, Holstein, Iutlanda şi coasta Baltică până la marginile Stralsund, proclamându-se „Generalissimo al Mărilor Baltice şi Oceanice". Prin Tratatul de la Lübeck(1629) danezii au fost convinşi să se retragă, primind, în schimb, teritoriile

pe care le pierduseră. Prin Edictul de Restituire al împăratului, protestanţilor li s-a ordonat să înapoieze toate fostele teritorii ecleziastice pe care le obţinuseră de la Pacea de la Augsburg. Wallenstein, a cărui armată conţinea mulţi noncatolici, a obiectat şi a fost demis.

Faza suedeză, a început atunci când Gustav Adolph a trimis un contingent pentru a apăra Stralsund. În 1632, întărit de Tratatul de la Bärwalde cu Franţa, a sosit cu armata suedeză principală şi a început să îndrepte conflictul în favoarea protestanţilor. În 1631 nu a reuşit să ajute Magdeburg înainte ca oraşul să fie jefuit fără milă de imperialişti; dar la Breitenfeld l-a zdrobit pe Tilly şi a intrat în Palatinat. I s-a alăturat John George, Elector al Saxoniei, un luteran care îl susţinuse anterior pe împărat. În 1632 a intrat în Bavaria. Münchenul şi Nürnbergul şi-au deschis porţile. Cu suedezii pregătindu-se să înainteze spre Viena, şi saxonii spre Praga, un împărat disperat a fost nevoit să îl recheme pe Wallenstein. În încrâncenata Bătălie de la Lützen de lângă Leipzig (16 noiembrie 1632), suedezii au învins. Dar Gustav a căzut; corpul său gol a fost descoperit sub un maldăr de cadavre, cu o gaură de glonţ în cap, un pumnal înfipt într-o parte, un alt glonţ, ameninţător, în spate. Cauza protestantă a şovăit înainte de a fi reînsufleţită de Liga de Heilbronn. În 1634 Wallenstein a deschis negocierile, doar pentru a fi pus ca răsplată pentru eforturile sale pe lista neagră a imperiului şi asasinat. După succesul imperial de la Nordlingen, un împărat în pierdere a făcut pace cu prinţii luterani la Praga. Edictul de Restituţie a fost suspendat.

Într-o zi din 1631, oraşul bavarez Rothenburg-ob-der-Tauber a fost înconjurat de către armata imperială. Conform tradiţiei, generalul Tilly a ordonat ca oraşul să fie jefuit dacă unul dintre cetăţeni nu reuşea să bea o carafă imensă de vin. *Bürgermeisterul*, Heinrich Toppler, a băut carafa, a salvat oraşul şi apoi a căzut la pământ mort. Fapta sa este comemorată într-o piesă, *Der Meistertrunk*,

care se joacă şi în ziua de azi în fiecare luni de Rusalii în Kaisersaal a Primăriei.

Experienţa unui singur sat trebuie să fie un exemplu pentru alte mii. În ianuarie 1634, 20 de soldaţi suedezi au intrat călare în Linden din Franconia, cerând mâncare şi vin. Au intrat într-unul dintre cele 13 bordeie, aparţinând lui Georg Rosch, i-au violat nevasta şi au luat ce şi-au dorit. La scurt timp după aceea, au fost prinşi în capcană de săteni, li s-au luat hainele, prada şi caii. A doua zi, suedezii s-au întors cu un comis, care a arestat patru dintre sătenii care îi atacaseră pe suedezi. A făcut apoi un raport către generalul Horn, indicându-l pe unul dintre soldaţi, un finlandez, ca fiind violatorul doamnei Rosch. Ceea ce s-a întâmplat apoi nu este clar; dar la scurt timp după aceea satul apare înregistrat ca fiind nelocuit. Populaţia sa[14] nu a mai ajuns la numărul de locuitori avut înainte de război - până în 1690. 55 [HEXEN]

În 1635, dr. Benedikt Carpzov (1595 – 1666), profesor la Leipzig, fiul şi fratele unor reputaţi jurişti ai Saxoniei, a publicat a sa *Practica rerum criminalium* despre procesele vrăjitoarelor. Deşi recunoştea că tortura a adus cu sine şi multe confesiuni false, i-a susţinut totuşi necesitatea. „Avea să trăiască până la o vârstă venerabilă şi să privească înapoi spre o viaţă plină de merite în care citise Biblia de 53 de ori, se împărtăşise în fiecare săptămână... şi contribuise la moartea a peste 20.000 de persoane". 1 Era protestant şi principalul vânător de vrăjitoare al Europei. În zilele noastre, istoricii contestă acest număr.

---

14 Nota MMXII - în orig. pdf traducere eronată. Vezi https://books.google.ro/books?id=jrVW9W9eiYMC&pg=PA565&lpg=PA565&dq=Linden+ +Franconia+Rosch&source=bl&ots=NAIwsqN-LB&sig=ZIryzCoT8F6ypDcM9EqrK9aelN0&hl=ro&sa=X&ved=0ahUKEwiW_ejtqqvSAhXLkSwKHRuiDg4Q6AEIHjAB#v=onepage&q=Linden%20%20Franconia%20Rosch&f=false

Cu câţiva ani mai devreme, Johann Julius, primar în Bamberg din Franconia, se afla în temniţa oraşului, condamnat la moarte pentru că participase la sabatul vrăjitoarelor. Fusese denunţat de cancelarul principalităţii, care fusese deja ars pentru că arătase „o toleranţă suspicioasă” în procesul vrăjitoarelor. Omul a reuşit să trimită o povestire detaliată a celor întâmplate fiicei sale. „Dragul meu copil… totul este fals şi invenţie, aşa să mă ajute Dumnezeu… Nu încetează să tortureze până omul nu cedează… Dacă Dumnezeu nu trimite vreo metodă de a scoate adevărul la lumină, toată stirpea noastră va fi arsă”. 2 Prinţul-episcop catolic de Bamberg, Johan Georg II Fuchs von Domheim, deţinea o casă pentru vrăjitoare special construită, cu o cameră de tortură decorată cu texte biblice. În domnia sa de zece ani (1623 – 1633) se spune că ar fi ars 600 de vrăjitoare. Nebunia europeană a vrăjitoarelor atinsese una dintre perioadele de vârf. În Anglia, vrăjitoarele Pendle din Lancashire au fost aduse în faţa justiţiei în 1612. În Polonia, consemnarea unui proces de la Kalisz detalia procedurile din acelaşi an:

Goală, rasă deasupra şi dedesubt, unsă cu ulei sfânt, suspendată de tavan pentru ca să nu îl poată invoca pe Diavol în ajutor atingând pământul, şi legată de mâini şi picioare, „nu a fost dispusă să recunoască nimic în afară că uneori îi îmbăiază pe oamenii bolnavi cu ierburi. Interogată, spune că este nevinovată, Dumnezeu ştie. Arsă cu lumânări, nu spune nimic, doar că este nevinovată. Coborâtă, spune că este nevinovată în faţa Atotputernicului Dumnezeu şi a Trinităţii. Reaşezată în poziţie şi arsă din nou cu lumânări strigă: Ah! Ah! Ah! Pentru numele lui Dumnezeu, s-a dus într-adevăr cu Dorota şi cu soţia brutarului… în consecinţă, confesiunile s-au suprapus”. 3

La ţară, sătenii luau adesea astfel de probleme în propriile mâini. Dacă o persoană bănuită de vrăjitorie se îneca, atunci când era scufundată într-un lac pe „scaunul

de scufundare”, era evident nevinovată. Dacă plutea, era vinovată. Multe tratate culte au fost scrise despre arta neagră a vrăjitoriei. Acestea includeau *De la démonomanie des sorciers* (1580) a lui Jean Bodin, *Daemonolatreia* (1595) lui Nicholas Rémy din Lorena şi *Demonologia* (1597) regelui James în Scoţia. Acestea tratau mecanica zborului pe timp de noapte pe mături, natura şi efectele vrăjilor şi a blestemelor, meniul ceaunelor vrăjitoarelor şi, mai presus de toate, orgiile sexuale organizate la sabaturile vrăjitoreşti. Se spunea că Diavolul apărea sub forma unui bărbat negru cu barbă sau a unui „ţap puturos”, căruia îi plăcea să fie sărutat sub coadă, sau sub forma unui broscoi. Putea fi un duh rău pentru beneficiul vrăjitoarelor sau o femeie demon pentru beneficiul vrăjitorilor. Uneori îşi invoca credincioasa coloană a cincea la adunări generale aglomerate în locuri binecunoscute precum poiana Blakulla din Suedia, vârful Blocksberg din Harz sau Aquelare la La Hendaya în Navarra.

Nebunia vrăjitoarelor a ridicat multe probleme. Istoricii trebuie să găsească o explicaţie pentru care epoca Renaşterii şi a Reformei s-a dovedit mult mai rea în această privinţă decât aşa-numitul Ev întunecat, de ce superstiţia a înflorit tocmai când se presupune că umanismul şi Revoluţia Ştiinţifică lucrau într-o direcţie contrară. Motivul este, de obicei, atribuit efectelor patologice ale conflictului religios. Trebuie, de asemenea, să explice de ce anumite ţări şi regiuni, cele mai notabile Germania şi zona Alpilor, erau în mod deosebit susceptibile şi de ce o mare parte a celor mai înfocaţi vânători de vrăjitoare, precum regele James VI şi regele James I, se numărau printre cei mai învăţaţi şi, la un nivel conştient, printre cei mai creştini oameni ai epocii. Există şi un important aspect comparativ: isteria colectivă şi denunţurile false ale vânătorii de vrăjitoare au multe în comun cu fenomenul prigonirii evreilor sau al epurărilor comuniste. [DEVIATIO] [HARVEST] [POGROM]

De la bula papală din 1484 la declinul său din secolul XVIII, această nebunie a persistat cu intermitenţe vreme de 300 de ani, strivind între fălcile sale numeroşi inocenţi. Semne ale unui protest critic faţă de demers au apărut întâia oară printre iezuiţii din Bavaria, unde persecuţiile fuseseră în mod deosebit fanatice, cel mai notabil *Cautio criminalis* (1631) a lui Friedrich Spee. Ultimele vrăjitoare au fost arse în Scoţia în 1722, în Elveţia şi Spania în 1782 şi în Poznańul ocupat de prusaci în 1793. Până la acel moment, deveniseră deja ilegale. Ultima dintre vrăjitoarele din Lancashire, Mary Nutter, a murit din cauze naturale în 1828.

Faza franceză, 1635 – 1648, a început atunci când Franţa a devenit protectoarea Ligii de la Heilbronn, a cărei membri calvinişti rămaşi fuseseră excluşi de la Pacea de la Praga. Strategia lui Richelieu a devenit acum clară. Franţa a declarat război Spaniei, i-a angajat pe suedezi şi a invadat Alsacia. Războiul s-a dezvoltat pe trei fronturi, în Ţările de Jos, pe Rin şi în Saxonia. În 1636 spaniolii au înaintat spre Paris, dar s-au retras atunci când au fost ameninţaţi din flanc. În 1637 împăratul Ferdinand a murit, trezind speranţele de pace. Din 1638, atunci când aliaţii germani ai lui Richelieu i-au oferit marea fortăreaţă de la Breisach pe Rin, norocul francezilor a cunoscut o creştere. Sosirea tânărului Duce d'Enghien, Prinţ de Condé (1621 – 1686), le-a dat cel mai bun general din Europa. Victoria sa senzaţională de la Rocroi în Ardeni (1643) a pus capăt supremaţiei militare spaniole care se instaurase odată cu Pavia în 1525. Din 1644 diplomaţii au muncit din greu, circulând între delegaţii protestanţi de la Osnabrück şi cei catolici de la Münster. În timp ce se certau, francezii şi suedezii răvăşeau Bavaria.

Tratatul de la Westfalia, care a fost aranjat simultan în cele două părţi ale sale, a fixat planul de bază al ordinii internaţionale din Europa din următorul secol şi mai bine.

A marcat atât ascensiunea Franţei, cât şi subordonarea Habsburgilor de către prinţii germani. În problema religioasă, a pus capăt conflictului în Germania acordând aceleaşi drepturi calviniştilor ca şi catolicilor şi luteranilor. A fixat 1624 ca dată a restituirii ecleziastice şi a făcut pregătiri pentru schimbări denominate cu excepţia Palatinatului Superior şi a teritoriilor ereditare ale Casei de Austria, care au fost rezervate credinţei catolice, în problema constituţională, i-a întărit puternic pe prinţi acordându-le dreptul de a semna tratate externe şi condiţionând toată legislaţia imperială de acordul Dietei. A propus ca Bavaria şi Palatinatul să devină electorate. În numeroasele probleme teritoriale, a încercat să acorde câte ceva tuturor revendicatorilor principali. Elveţia şi Provinciile Unite şi-au obţinut independenţa. Olandezii au reuşit în cererea lor ca Scheldtul să fie închis traficului. Franţa şi-a primit partea leului – suveranitatea asupra oraşelor Metz, Toul şi Verdun; Pinerolo; Sundgau din sudul Alsaciei; Breisach; drepturi de garnizoană în Philippsburg, *Landvogtei* sau „Drept de protectorat” adesea asupra unor oraşe alsaciene mai îndepărtate. Suedia a primit Bremen şi Verden şi Pomerania Vestică inclusiv Stetin. Bavaria a luat Palatinatul Superior; Saxonia a luat Lusatia; Brandenburg a luat cea mai mare parte a Pomeraniei de Est până la graniţa cu Polonia, fostele episcopii Halberstadt, Minden şi Kammin şi „candidaţia” Magdeburg. Mecklenburg-Schwerin, Brunswick-Lüneburg şi Hesse-Kassel au primit la rândul lor câte o bucăţică. Semnăturile finale au fost puse la 24 octombrie 1648.

Finalul a venit încet. La Fraga, unde începuse războiul, încă se lupta. Călugări, studenţi şi orăşeni apărau podul Carol împotriva unui asalt suedez aşteptat. Dar, cu o întârziere de nouă zile, au sosit veştile păcii. „Dăngănitul clopotelor bisericii a înecat ultimele salve de tun”. 56 Dar trupele nu s-au întors acasă. Un al doilea congres avea să aibă loc la Nürnberg în 1650 pentru a stabili despăgubirile

cerute de armate. Spaniolii şi-au păstrat garnizoana de la Frankenthal, în Palatinat, până în 1653, când împăratul le-a oferit Besançon în schimb. Ultimii soldaţi suedezi nu au plecat până în 1654. Delegaţii de la Westfalia începuseră deja să îi spună „Războiul de Treizeci de Ani”. De fapt, de la primele violenţe de la Donauworth, trecuseră 47 de ani.

Papa Inocenţiu al X-lea a fost scandalizat. Un adversar de o viaţă al cardinalului Mazarin, care încercase să se opună alegerii sale, a fost jignit de concesiile făcute Franţei şi protestanţilor, i-a ordonat nunţiului de la Münster să denunţe înţelegerea. În scurtul său *Zelus domus Dei* (1650), a descris Tratatul ca „nul, gol, invalid, arbitrar, nedrept, condamnabil, reprobabil, fără rost şi lipsit de înţeles pentru totdeauna”. În spatele furiei sale stătea conştientizarea faptului că speranţele unei creştinătăţi unite dispăruseră pentru totdeauna. După Westfalia, oamenii care nu mai puteau să vorbească despre „creştinătate” au început să vorbească despre „Europa”.

Germania fusese pustiită. Populaţia scăzuse de la 21 de milioane la aproape 13. Între o treime şi jumătate dintre locuitori muriseră. Oraşe întregi, precum Magdeburg, fuseseră transformate în ruine. Districte întregi rămăseseră fără locuitori, vite şi rezerve. Comerţul încetase. O întreagă generaţie de jaf, foame, boală şi tulburări sociale crease un asemenea haos încât la final prinţii au fost nevoiţi să reinstituie şerbia, să limiteze libertăţile municipale şi să anuleze progresul unui secol întreg. Numeroasele fapte amoroase ale soldaţilor spanioli, suedezi, italieni, croaţi, flamanzi şi francezi schimbaseră compoziţia etnică a populaţiei. Cultura germană a fost atât de traumatizată, încât arta şi literatura au trecut complet sub influenţa modelor străine, mai ales a celui francez.

Poziţia strategică a Germaniei a fost mult slăbită. Francezii aveau acum Rinul Mijlociu. Gurile celor trei mari râuri ale Germaniei – Rin, Elba şi Oder – erau ocupate de olandezi, danezi şi respectiv suedezi. Interesul comun al

imperiului era subiectul intereselor separate ale statelor germane mai mari: Austria, Bavaria, Saxonia şi Brandenburg Prusia. Sărăcia a fost însoţită de umilire. Unii istorici au văzut-o ca pe solul disperării în care au crescut seminţele virulentei mândrii germane ce au încolţit în revenirea de mai târziu. Austria, care începuse perioada aceasta ca o minune a epocii, a fost redusă la condiţia de simplu stat german.

În anii de după 1648, Germania nu a fost singură în condiţia sa mizerabilă. Spania întâmpina dificultăţi cu revoltele din Portugalia şi Catalunia, aflându-se în continuare în război cu Franţa. Anglia se afla în şoc după Războiul civil. Franţa era zguduită de Frondă. Polonia-Lituania era destrămată de revolta cazacă, de „Potopul" suedez şi de războaiele cu Rusia. Suprapunerea de catastrofe a dus la crearea unei „crize a secolului XVII". Cei care cred în existenţa unui sistem feudal european tind să argumenteze în favoarea unei revoluţii europene sociopolitice cauzate de greutăţile tot mai mari ale capitalismului european. Unii se pronunţă însă în favoarea unei „crize a statului modern" unde periferiile au reacţionat violent împotriva cererilor tot mai mari ale centrului. Alţi bănuiesc că ar fi vorba doar de o coincidenţă.

Roma, 19 februarie 1667. Gianlorenzo Bernini (1598 – 1680), arhitectul papal, a înaintat planurile sale pentru cea de-a treia şi ultima secţiune a marii colonade care se apropia de completare în jurul pieţei Sfântul Petru. A propus ca acest *terzo braccio* sau al treilea braţ al colonadei să ia forma unui *propylaeum* ori „poartă de acces", detaşată cu nouă arcade deasupra cărora să fie plasat un turn ceas. Avea să fie poziţionat la intrarea în piaţă în partea opusă a punctului central al faţadei Sfântului Petru (vezi harta 17).

În *giustificazione* sau „argumentul propunerii" care a însoţit planurile originale cu 12 ani mai devreme, Bernini

explicase cum fusese proiectat şi simbolismul pieţei Sfântul Petru. Piaţa avea să ofere o modalitate de abordare a bisericii, un loc de întâlnire al mulţimii care primea binecuvântările papale şi o graniţă a spaţiului divin. Colonada avea să fie permeabilă, cu mai multe spaţii decât coloane, facilitând astfel circulaţia pietonilor şi evitând sentimentul unei bariere fizice. Avea să fie acoperită de frontoane continue, oferind protecţie procesiunilor în cazul vremii nefavorabile; iar deasupra frontoanelor de un cerc de statui, ilustrând împărtăşania sfinţilor. Cele două braţe semicirculare, proiectate dincolo de laturile drepte ale curţii imediat din faţa catedralei, au fost asemănate specific de Bernini cu „braţele care îmbrăţişează ale Mamei Biserici”, oferind mângâiere întregii omeniri. Intrarea propusă avea să ia locul mâinilor strânse în rugăciune, unind extremităţile mâinilor întinse ale Bisericii.

Dar cardinalii din *Congregazione della Reverenda Fabbrica*, răspundeau de construcţia efectivă a clădirii aveau alte idei. Au autorizat construirea pavajului pieţei şi a unei a doua fântâni, dar nu şi a intrării. La scurt timp după aceea suferindul susţinător papal al lui Bernini a murit şi nu s-a mai luat niciodată o decizie în privinţa celui de-al treilea *braccio*. Închiderea „amfiteatrului universului creştin” a rămas incompletă.57

Aşa cum o cerea mărimea bisericii, dimensiunile pieţei erau grandioase. Lungimea sa totală, de la porticul principal la intrarea de vest, era de 339 m: lăţimea maximă de 220 m. În piaţă puteau să încapă 100.000 de oameni fără dificultate. Formele zonelor sale conectate, deşi complicate, erau în mod genial armonioase. Patrulaterele conice din faţa faţadei se deschideau într-o elipsă în faţa braţelor colonadei. În total, colonada conţinea 284 de coloane dorice şi 88 de pilaştri romboizi aranjaţi în patru serii de rânduri. Antablamentul său ionic conţinea 96 de statui, cu încă 44 deasupra galeriei din curtea din faţă.

Obeliscul de la Heliopolis, înalt de 41 de metri, ridicat în 1586, a fost lăsat în punctul central al elipsei. Era flancat în fiecare parte de o fântână circulară, una realizată de Madema (1614) şi cealaltă adăugată de Bernini în 1667.

Construirea colonadei lui Bernini a încheiat un program de reconstrucţie care începuse la Sfântul Petru cu 161 de ani înainte. A încheiat seria de lucrări întinse pe întreaga perioadă a Contrareformei. Deşi se făcuse un început în 1506, cea mai mare parte a planului gândit de Bramante, primul arhitect al bazilicii, rămăsese doar pe hârtie în decursul secolului XVI. Domul lui Michelangelo a fost completat în 1590. Chiar şi atunci, nu exista navă; şi rămăşiţele bazilicii lui Constantin din secolul IV încă blocau vechea piaţă. Doar în 1605 Carolo Mademo a autorizat demolarea vechii bazilici şi ridicarea unui nou portic şi a faţadei la timp pentru marea deschidere în Duminica de Florii 1615. Tânărul Bernini a adăugat două *campanili* sau clopotniţe impunătoare la faţada lui Mademo în anii 1620, doar pentru a le vedea dărâmate douăzeci de ani mai târziu. Nominalizat ca arhitect-şef în 1628, nu i s-au acordat „marile comisioane” rămase până în 1655. *Scala Regia* – scara principală spre Palatul Vaticanului – Tronul Sfântului Petru şi noua piaţă cu a sa colonadă l-au ţinut ocupat pe Bernini în următorii 12 ani.58

Roma din timpul vieţii lui Bernini era un stup al intrigii şi activităţii unde arta şi politica Bisericii se îmbinau cu ambiţiile marilor clanuri aristocrate, cu prosperitatea extraordinară a comercianţilor şi artizanilor şi cu sărăcia măcinantă a plebeilor. Bernini ar fi auzit de arderea lui Giordano Bruno şi a fost prezent la procesele lui Galileo. Ar fi fost martor şi la mina statelor papale şi la neputinţa papilor de a interveni în războaiele religioase. Ar fi văzut şi Tibml revărsat – ceea ce i-a inspirat unul dintre cele mai spectaculoase tablouri – episoadele de ciumă şi lamentările cetăţenilor împotriva taxelor mereu în

creştere:

Han fatto piu danno Urbano e nepoţi Che Vandali e Gothi.

A Roma mia bella.

O, Papa Gabella!

(Papa cel cu Taxa pe sare, / Urban şi „nepoţii" săi/

Au făcut mai mult rău frumoasei mele Rome/ Decât vandalii şi goţii.) 59

Este un mister cum a reuşit Biserica să susţină o asemenea splendoare în mijlocul unor asemenea greutăţi.

La vârsta de 68 de ani, Bernini se afla la înălţimea maximă a puterilor sale creative şi mai avea încă un deceniu de realizări în faţă. Era fiul unui inginer-arhitect din serviciul papal, Pietro Bemino, care printre multe alte lucruri proiectase „fântâna navă" din Piazza di Spagna. Din ziua în care a venit la Roma împreună cu tatăl său la vârsta de opt ani, a intrat în contact zilnic cu monumentele oraşului şi a avut o bună relaţie cu cardinalii şi cu susţinătorii bogaţi. A cunoscut personal opt papi, de la Borgia, Paul V (1605 – 1621) la Odaleschi, Inocenţiu XI (1676 – 1689). Paul V i-a spus tatălui lui Bernini: „Sperăm ca băiatul să devină Michelangelo al acestui secol". Urban VIII (1623 – 1644) i-a spus: „Este norocul tău, cavaliere, să îl vezi pe cardinalul Matteo Barberini acum papă. Dar norocul nostru este şi mai mare că Bernini trăieşte în timpul pontificatului nostru". Alexandru VII (1655 – 1667) l-a chemat la Vatican şi l-a însărcinat cu ultimele lucrări la Sfântul Petru în chiar prima seară a pontificatului său.

Bernini era capabil să facă la rândul său complimente. Mulţumit de abilitatea lui Ludovic XIV de a rămâne nemişcat ca model, i-a spus: „Sire, întotdeauna am ştiut că sunteţi măreţ la lucruri măreţe. Acum ştiu că sunteţi măreţ şi în lucrurile minore". Şi ştia cum să le flateze pe doamne. „Toate femeile sunt frumoase", a spus el la un moment dat. „Dar sub pielea italiencelor curge sânge, sub pielea franţuzoaicelor, lapte".

De profesie Bernini era sculptor. A dat cele mai măiestre dovezi ale talentului şi capacităţilor sale încă de timpuriu. Primele sale lucrări majore, precum *Aenea, închise e Ascanio* (1618 – 1619) care înfăţişau o siluetă musculoasă purtând un om mai în vârstă pe umeri, au fost executate în tinereţe. Ultimele lucrări, precum extraordinarul mormânt al lui Alexandru VII, care înfăţişa Adevărul în forma îndrăzneaţă a unui nud feminin, le făcea 60 de ani mai târziu. Operele sale erau caracterizate de tensiunea produsă din calităţile aflate în competiţie ale realismului şi fanteziei. Portretele sale în piatră puteau să fie şocant de însufleţite: la dezvăluirea bustului monseniorului Montoia, papa s-a adresat statuii şi i-a spus: „Acum acesta *este* monseniorul”, apoi, întorcându-se spre Montoia, „şi acesta seamănă teribil”. Ipostazele dramatice, gesturile corporale şi faciale dinamice şi conceptele întotdeauna originale aduceau putere spirituală până şi celor mai des utilizate subiecte.60

Potrivit expertului Filippo Baldinucci, care i-a scris prima biografie, Bernini deţinea două virtuţi supreme – ingeniozitatea şi îndrăzneala. „Cel mai mare merit al său este de a... face lucruri frumoase din cele nepotrivite sau prost adaptate”. Mai presus de orice, nu avea vreo teamă de neconvenţional. „Cei care nu încalcă uneori regulile”, a spus el la un moment dat, „nu trec niciodată de ele”.61

Catalogul sculpturilor lui cuprindea sute de lucrări. Cele mai cunoscute dintre ele includ portretele lui Carol I al Angliei (1638), executat după un tablou al lui Van Dyck, şi al lui Ludovic XIV al Franţei (1665), *Violul Proserpinei*, *David*, arcuit pe spate pentru a tensiona catapulta, *Extazul* Sfintei *Tereza*, *Moartea lui Beata Albertoni*, *Adevărul scos la lumină de către Timp* şi mormântul lui Urban VIII, unde îngerul morţii este înfăţişat scriind cartea istoriei.

Sculptura însă a fost doar punctul de început al lui Bernini. I-a oferit intrarea în compunerile artistice care presupuneau cea mai mare coordonare dintre toate artele.

Expertiza lui s-a extins înspre decoraţii, pictură şi arhitectură în paralel cu sculptura. În Sfântul Petru, acest aspect este vizibil la fiecare pas: în fantastic filetaţii pilaştrii de bronz ai *Baldacchino* (1632), din altarul înalt; în decoraţiunile contraforţilor care susţin domul; în basoreliefurile de pe uşa din faţă şi în pavajul de marmură multicoloră al arcadei; în ciboriumul de bronz şi *lapis lazuli* Capelei împărtăşaniei – „cea mai sfântă dintre lucrurile sfinte din cel mai mare templu al Creştinătăţii”.

Contribuţia majoră a lui Bernini la oraşul Roma s-a extins la un mai puţin de 45 de clădiri majore. A construit minunata *Fontana* del *Tritone* (1643), acolo unde Tritonul împroaşcă un jet de apă din cochilie aşezat într-o scoică mai mare, sprijinită pe trei delfini; şi autorul parţial al *Fontana dei Fiumi* din Piaţa Navona, cu ilustrarea celor patru mari râuri ale lumii – Nil, Gange, Dunăre şi Plate. A construit faţada Colegiului Propagării Credinţei, a Bisericii Iezuite Sf. Andrea din Monte Cavallo şi a bisericii oraşului Castelgandolfo. A restaurat palatele Quirinal şi Chigi şi Arsenalul de la Civitavecchia.

În ochii contemporanilor să-i, cele mai apreciate contribuţii ale lui Bernini au fost pe tărâmul scenografiei. Posteritatea este în pierdere din faptul că o mare parte din energia inventivă investită în piese, măşti, carnavaluri şi procesiuni, montate la o scară eroică nu a lăsat nicio urmă. În 1661 a decorat dealul S. Trinită del Monte pentru un foc de artificii celebrând naşterea delfinului Franţei. În 1669 a organizat un spectacol faimos pentru a marca apărarea Cretei. În teatrul de la Tor di Nona (1670 – 1676) a lucrat alături de dramaturgi, proiectanţi de scene, actori şi compozitori precum Corelli şi Scarlatti. Teatralitatea este adesea menţionată ca spiritul barocului. În această privinţă, Bernini trebuie descris drept cel mai însufleţit practicant al genului.

Eşecurile lui Bernini au fost puţine, dar au lăsat răni adânci. Demolarea celor două clopotniţe ale sale de la

Sfântul Petru trebuie atribuite relei intenţii a sfătuitorilor rivali de sub Inocenţiu X. Dar eşecul reprezentat de incursiunea sa în Franţa în 1665 este mai puţin explicabil. Proiectul a început cu o invitaţie flatantă din partea lui Colbert, care l-a descris într-o scrisoare ca „admiraţia lumii întregi”. A călătorit la Paris, luând cu el planuri pentru reconstrucţia unei clădiri amfiteatru, bazată pe Colosseum, pentru a umple spaţiul dintre Luvru şi Grădinile Tuileries. Dar planurile i-au fost respinse şi s-a întors acasă după şase luni, dezamăgirea fiind îndulcită doar de veselele sesiuni în compania lui Ludovic XIV. La finalul carierei sale, când au apărut fisuri în piatra contraforţilor de sub trecerea de la Sfântul Petru, Bernini a fost acuzat pentru aceste defecte. Baldinucci a fost inspirat să îşi scrie cartea tocmai pentru a demonta aceste acuzaţii.

În 1667, papa Alexandru VII a fost aproape exact contemporanul lui Bernini. În funcţia sa de cardinal, Fabio Chigi a fost un diplomat de carieră. Servind ca nunţiu la Köln în anii 1640, a fost negociatorul principal al Vaticanului în înţelegerea de după Războiul de Treizeci de Ani, unde şi-a dobândit reputaţia de a se opune tuturor concesiilor făcute protestanţilor. A aprobat din plin butada lui Bernini, „Mai bine un catolic prost decât un eretic bun”. A fost un devotat al Sfântului Francisc de Sales, pe care l-a canonizat, era prieten cu iezuiţii şi a abordat o linie fermă împotriva jansenismului. Pe scurt, a fost un papă model al Contrareformei. În acelaşi timp era un om cu un deosebit rafinament literar şi artistic. La rândul său, poet publicat de limba latină, era un colecţionar de cărţi şi un susţinător hotărât al artelor. Îl angajase deja pe Bernini să lucreze la reşedinţele Chigi când era încă secretar de stat, înainte de a-l chema la el în acea primă seară de pontificat.

Principalul adversar al lui Alexandru de la Roma în ceea ce priveşte susţinerea artelor a fost fără îndoială fosta regină Cristina a Suediei. Ajungând la Roma în decembrie, după alegerea lui Alexandru, Cristina a fost cea

mai faimoasă convertire la catolicism din epoca sa. Un intelectual puternic, a transformat Palazzo Riario într-un salon al inteligenţei şi al gustului şi, prin *squadro volante* (grupul de acţiune) al cardinalului Azzelino într-un focar al intrigii ecleziastice. Înclinaţiile sale lesbiene şi atracţia sa spre un catolicism cerebral de care fusese iniţial impresionat Descartes, au făcut-o să nu se potrivească deloc în Roma puritană a lui Alexandru.

Văzută de la Roma, creştinătatea intrase într-o perioadă deplorabilă. Până în anii 1660 lupta îndelungată împotriva protestantismului ajunsese într-un impas. Speranţele de unire cu ortodocşii erau pierdute. Cu excepţia Franţei, toate puterile catolice erau în derivă; şi Franţa, asemenea Portugaliei se afla într-o stare de revoltă tacită împotriva autorităţii papei. Imperiul de sub Leopold I era răvăşit şi depopulat, Polonia-Lituania la fel, Spania era falită.

În nordul Europei, tot felul de conflicte au avut loc fără a avea vreo legătură cu Roma. De îndată ce Anglia a făcut pace cu Ţările de Jos prin Tratatul de la Breda, francezii au declarat război Flandrei spaniole. Anglia Restauraţiei tocmai supravieţuise ciumei şi Marelui Foc din Londra, descris în *Annus Mirabilis* al lui Dryden. În Est, la Andrusovo, moscoviţii ortodocşi momeau Polonia să cedeze Ucraina ameninţând să încline balanţa în favoarea lor pentru totdeauna. Brandenburgul din Prusia, independentă de dată recentă, se pregătea să înlăture Suedia din postura de putere militară protestantă dominantă.

În Balcani şi în Mediterana, turcii erau în ascensiune. Veneţienii se agăţau cu îndârjire de ultima lor posesiune cretană de la Candia (Heraklion). Statele papale, precum restul Italiei, sufereau un declin economic dramatic. Este inexplicabil cum au asigurat fondurile pentru a plăti extravaganţele lui Bernini precum şi subsidiile Veneţiei. Cu toată splendoarea sa, Roma catolică se apropia vizibil de

finalul zilelor sale de măreţie.

Motivul conflictului dintre Vatican şi Franţa se afla în doleanţele cardinalului Mazarin. Acesta nu putea ierta Roma pentru că îl adăpostise pe *bête noire*-ul său, cardinalul de Retz, arhiepiscop de Paris. S-a răzbunat ajutând familiile Famese şi d'Este în disputa lor pentru proprietate în statele papale. Pentru eforturile sale, a fost exclus de la Conclavul din 1655 care l-a ales pe Alexandru VII, pe motivul că un cardinal are nevoie de permisiunea Curiei pentru a se stabili permanent în străinătate. Ludovic XIV a ales să menţină această vrajbă şi după moartea lui Mazarin. Sub pretextul că imunitatea ambasadei Franţei de la Roma fusese încălcată, a alungat nunţiul din Paris şi a ocupat Avignon.

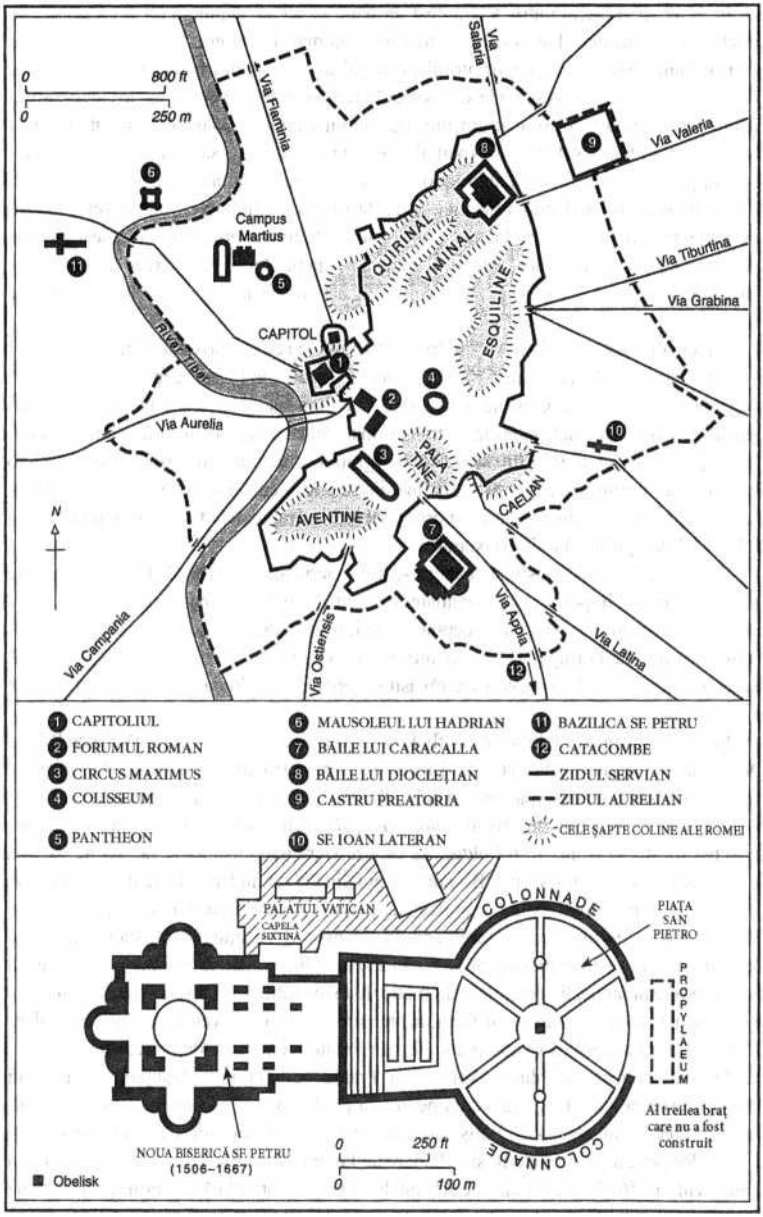

Harta 17. Roma, antică şi modernă

Nefericitul Alexandru a fost obligat să ofere scuze umilitoare, şi să ridice o piramidă la Roma inscripţionată

cu o recunoaştere a greşelilor propriilor supuşi ai papei. Relaţiile nu s-au îmbunătăţit în 1655 prin umilirea simţită de Vatican atunci când Bernini nu a avut succes la Versailles. Bernini a obţinut un mare succes cu Ludovic, împărţind în două pemca regelui în timpul uneia dintre şedinţele lor, a inspirat instant un stil de coafură cunoscut ca *la modification Bernin*. Dar nimeni nu putea să nu observe, în gusturi precum şi în politică şi religie, că Franţa era hotărâtă să îşi fixeze propriul drum. Versaillesul nu avea să observe atunci când Vaticanul s-a opus persecutării hughenoţilor.

În literatură, în anul 1667 s-au publicat şi *Andromaca* lui Racine şi *Paradisul pierdut* al lui Milton. Prima dintre ele, plasată în Troia antică, a confirmat continua vitalitate a tradiţiei clasice, precum şi supremaţia literelor franceze. Cadenţa nepereche a celei de-a doua opere a confirmat atracţia de durată a temelor creştine:

Atât de fericiţi în Ceruri, ei, stăpânii lumii.
De Creatorul lor s-au îndepărtat, nesocotindu-i voia.
Doar pentru că li s-a oprit un fruct.
Spre această răzvrătire cine oare i-a împins?
Doar infernalul şarpe, ce cu a sa viclenie.
Mânat de răzbunare şi invidie, a amăgit Pe-a omenirii mamă.62

Contemporanii creativi ai lui Bernini se aflau în toate fazele posibile ale variatelor lor cariere. La Amsterdam, cu *Mireasa evreică*, Rembrandt îşi picta ultima mare pânză. La Madrid, Murillo era angajat într-o serie de tablouri pentru biserica capucinilor. La Paris, Claude Lorraine a pictat *Europa*. La Londra, după Marele Foc, Christopher Wren îşi plănuia spectaculoasa serie de biserici; şi Richard Lower efectua prima transfuzie de sânge uman. În Cambridge, tânărul Isaac Newton tocmai descifrase teoria culorilor. La Oxford, Hooke propunea un sistem pentru înregistrarea meteorologică. La München, Theatinerkirche era în construcţie. În februarie 1667, Frans Hals,

portretistul, tocmai murise; Jonathan Swift, satiristul, era conceput.

Nu există îndoială că prelungita reconstrucţie a Sfântului Petru a constituit un eveniment central al reformei Bisericii. Aceasta nu era doar o clădire; era templul principal şi simbolul loialităţii împotriva căruia se revoltase Luther şi în jurul căruia se strânseseră propriile divizii ale papei. Este de asemenea, adevărat că edificiul colonadei lui Bernini a marcat o etapă definită a istoriei. De dragul convenabilităţii, istoricii ar putea fi tentaţi să afirme că ea reprezintă sfârşitul Contrareformei. Şi aşa şi este, dintr-un anumit punct de vedere.

Dar, în realitate, Contrareforma nu s-a încheiat, aşa cum nici colonada nu a fost finalizată vreodată. Istoria civilizaţiei este o continuitate cu puţine opriri şi începuturi clar definite. Biserica romană era deja umbrită de ascensiunea puterilor seculare; dar nu a încetat să fie o trăsătură de seamă a vieţii europene. Idealurile Contrareformei au continuat să fie urmărite vreme de secole. Instituţiile sale operau încă aproape 400 de ani mai târziu. Într-adevăr, misiunea Bisericii romane nu va fi încetat atâta timp cât pelerinii se adună în Piaţa Sfântul Petru, se roagă în faţa Tronului Sfântului Petru şi se amestecă printre turişti sub Colonada lui Bernini.

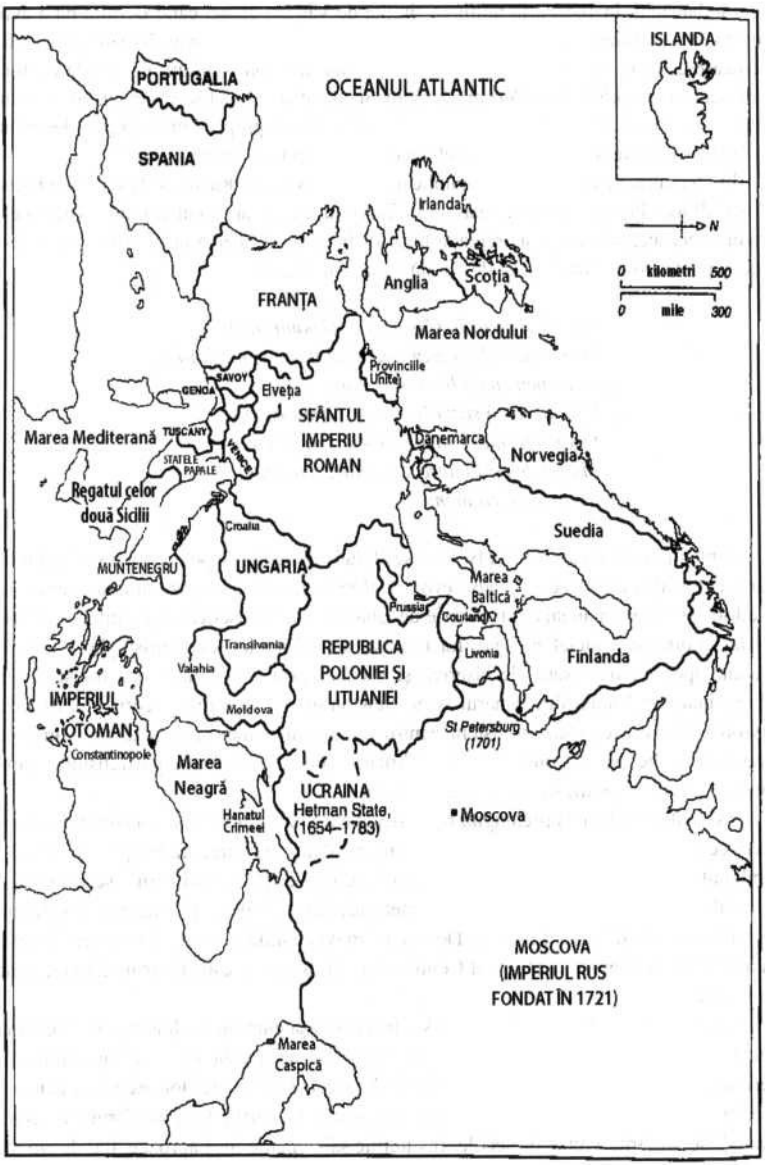

Harta 18. Europa, 1713

LUMEN

Iluminismul şi Absolutismul, cca. 1650 – 1789

Există un aer de naivitate în legătură cu aşa-numita „Epocă a Raţiunii”. Privind în urmă, pare extraordinar că

numeroşi intelectuali de seamă au acordat atât de multă atenţie unei singure facultăţi umane – Raţiunea – în ciuda tuturor celorlalte. O naivitate de asemenea proporţii, ar putea deduce cineva, se îndrepta spre un eşec; şi un eşec într-adevăr, în forma teribililor ani revoluţionari, este ceea ce Epoca Raţiunii a întâlnit până la urmă.

În perioadele de dinainte şi de după, virtuţile Raţiunii au fost mult mai puţin apreciate. Văzând fantoma tatălui său, Hamlet al lui Shakespeare le-a spus tovarăşilor să-i mai puţin creduli: „Există mai multe lucruri în cer şi pe pământ, Horatio, decât aţi visat în filosofia voastră”.

În secolul XIX, nici raţionalismul nu mai era la modă:

ILUMINISM… 2. Intelectualism de suprafaţă şi pretenţios, dispreţ nerezonabil faţă de autoritate şi de tradiţie etc. aplicat mai ales spiritului şi scopurilor filosofilor francezi din secolul XVIII circa 1865.1

Pe de altă parte, atunci când judecăm perioada care a urmat Reformei, trebuie să ţinem minte cu ce se luptaseră europenii vreme îndelungată. Consensul dintre Raţiune şi Credinţă, aşa cum fusese el promis de umaniştii renascentişti, nu învinsese în faţa unei lumi a dogmei religioase, a magiei şi a superstiţiei. După Războaiele Religioase, se poate vedea că exerciţiul „luminii dulci a raţiunii” era un antidot natural şi necesar. Într-adevăr, nici măcar întregul val al Iluminismului nu a spălat decât suprafaţa bigotismului continuu.

Probleme similare înconjoară eticheta de „Epocă a Absolutismului” pe care istoricii politici o aplică aceleiaşi perioade. Cineva şi-ar putea cu uşurinţă imagina că majoritatea conducătorilor europeni ai perioadei s-au bucurat fie de puteri absolute sau măcar au crezut că o fac. Dar nu acesta era cazul.

Europenii din Epoca Absolutismului erau la fel de puţin uniform absolutişti cât au fost uniform raţionalişti.

* * *

În secolul şi jumătate dintre Pacea de la Westfalia şi

Revoluţia Franceză, harta Europei a suferit câteva schimbări radicale. Fiecare dintre războaiele perioadei s-au încheiat cu o anumită negociere teritorială. Tratatul de la Utrecht(1713), mai ales, a cauzat tulburare; prima împărţire a Polono-Lituaniei (1773) a semnalat debutul unei avalanşe. Unificarea insulei Marii Britanii (1707) a confirmat emergenţa unei importante noi uniuni. Dar majoritatea blocurilor principale de pe hartă au rămas intacte. Avansul Franţei spre Rin a fost doar parţial victorios; Prusia s-a mulţumit cu câştiguri modeste; ultimul avânt al otomanilor a fost oprit şi apoi inversat. Doar Rusia a continuat să se extindă într-o manieră dramatică. Niciunul dintre invalizii Europei nu au dispărut efectiv: Spania, Sfântul Imperiu Roman şi Polonia erau cu toate suferinde, dar au supravieţuit.

Varietatea de sisteme politice a fost cu mult mai mare decât lasă să se înţeleagă manualele de istorie (vezi anexa III, p. 1265). În această „Epocă a Absolutismului", statele absolutiste au format de fapt o minoritate. Între confederaţia republicană a Elveţiei complet descentralizată, constituţională la un capăt al scalei până la autocraţiile extreme din Rusia, Imperiul Otoman şi statele papale la celălalt a înflorit o mare varietate. Republicile Europei au fost reprezentate de Veneţia, Polonia-Lituania şi de către Provinciile Unite; monarhiile constituţionale la momente diferite de către Anglia, Scoţia şi Suedia; monarhiile absolutiste de Franţa, Spania şi Austria. Sfântul Imperiu Roman, cu monarh şi ales şi ereditar, se încadrează undeva între republică şi monarhie constituţională; Prusia, care funcţiona cu structuri constituţionale în funcţie de tradiţia autoritară, a intrat undeva între constituţionalism şi absolutism. O varietate şi mai mare poate fi găsită între *Kleinstaaterei* europene – sutele de state mărunte pe care tânărul Pitt avea să le numească la un moment dat exasperat „roiul de ţânţari". Erau oraşe-republici în miniatură precum Ragusa

(Dubrovnik), Genova sau Geneva; erau principate în miniatură precum Courland; state ecleziastice precum Avignon şi hibride ciudate precum Andora.

Mai mult, numeroase state europene au continuat să reprezinte conglomerate în care conducătorul a fost nevoit să opereze cu un sistem diferit în fiecare dintre teritoriile constituente. Regii prusaci erau nevoiţi să se poarte într-un fel la Berlin, unde erau supuşi imperiali, şi în altul la Königsberg, unde erau complet independenţi şi în cu totul alte feluri în Minden sau Neuchâtel. Habsburgii puteau fi marionete în cadrul imperiului, despoţi la Praga sau Viena şi monarhi constituţionali după 1713 la Bruxelles. Regii britanici puteau fi monarhi constituţionali acasă şi autocraţi în colonii.

Au existat şi variaţii importante petrecute în timp. Anglia, de exemplu, a virat în direcţia republicană sub Cromwell, în cea monarhică după restaurarea Dinastiei Stuart şi înapoi spre mult admirata sa poziţie centristă după „Revoluţia fără sânge" din 1688 – 1689. Spre finalul secolului XVII atât monarhia daneză, cât şi cea suedeză s-au îndreptat rapid spre absolutism. În Suedia secolului XVIII „Pălăriile" şi „Băştile" au evoluat în direcţii opuse. Sub Ioan Sobieski (1674 – 1696) Polonia-Lituania a funcţionat conform regulilor democraţiei nobiliare. După 1717 a putut să funcţioneze doar ca protectorat rusesc. În Rusia, ţarii au acţionat ca autocraţi lipsiţi de ruşine; în Polonia au pozat în campioni ai „libertăţii de aur". Aparenţele şi categoriile simpliste înşală.

Absolutismul, mai ales, trebuie privit cu circumspecţie. Era mai puţin decât autocraţia ţarilor şi a sultanilor, care nu aveau de înfruntat niciun obstacol instituţional în a-şi exercita voinţa. Dar era ceva mai mult decât spiritul autoritar care le permitea anumitor monarhi să urmeze modelul prusac şi să forţeze instituţiile cu care ar fi trebuit să coopereze, îşi avea în mod clar rădăcinile în perioada feudală târzie, unde monarhiile în dificultate au

fost nevoite să se lupte cu privilegiile încetăţenite şi ale provinciilor, şi ale nobilimii, şi în lumea catolică, acolo unde Biserica romană a rămas imună controlului politic direct. Nu se potrivea de obicei condiţiilor lumilor protestantă şi ortodoxă. În anumite etape, Franţa.

Spania, Austria şi Portugalia s-au apropiat cu siguranţă de modelul absolutist. Din diferite motive Marea Britanie, Prusia, Polonia-Lituania şi Rusia nu au făcut-o.

Absolutismul, trebuie menţionat, se referă mai mult la ideal decât la realităţile practice de guvernare. Se preocupa mai mult de un set de idei politice şi presupuneri care au început să existe ca o manieră de corectare a instituţiilor excesiv de descentralizate rămase din perioada medievală târzie. Adesea reprezenta puţin mai mult decât „putere personală" a anumitor monarhi prin opoziţie cu „puterile limitate" ale celor a căror autoritate era limitată de diete, provincii autonome, carte municipale, nobili scutiţi şi cler. Nu putea fi definit cu uşurinţă şi era adesea justificat mai mult în tonurile laudative ale curtenilor decât în argumentaţia detaliată a filosofilor. Avea parte de numeroşi Bossuet sau Boileau, dar de un singur Hobbes. Este probabil cel mai bine ilustrat prin exemplele sale minore, precum Toscana, decât prin exemplele marilor puteri. Nu a avut un succes total nicăieri: niciunde nu a făcut să existe un stat perfect absolutist. Dar în secolele XVI ŞI XVII a oferit cu siguranţă o forţă radicală de schimbare. În secolul XVIII, atunci când influenţa i-a devenit mai difuză, a fost depăşită de noi tendinţe pentru democraţie, libertate şi voinţa generală. Epoca „despoţilor luminaţi" a fost în mod egal epoca constituţionalismului britanic şi american.

Trebuie să fim conştienţi şi că strigătele de „absolutism" au fost ridicate frecvent într-o manieră înşelătoare. Atunci când mica nobilime engleză s-a plâns în privinţa absolutismului dinastiei Stuart, erau mai puţin speriaţi de balanţa puterii dintre rege şi parlament şi mai

mult de posibilitatea impunerii practicilor franceze sau spaniole. Atunci când nobilii polonezi au început să ţipe despre „absolutismul” regilor lor saxoni, a căror poziţie era mai limitată decât cea a oricărui monarh limitat, nu făceau decât să îşi exprime obiecţiile faţă de schimbare.

Absolutismul Franţei a funcţionat ca punctul principal de referinţă. Sub Ludovic XIV (1643 – 1715), a cărei domnie a fost cea mai lungă din istoria Europei, Franţa a fost de departe cea mai mare putere a Europei; şi exemplul ei a creat mulţi admiratori. Dar cel mai mare dintre absolutişti a murit deziluzionat, convins că idealul său nu putea fi atins.

În final, deci, absolutismul s-a dovedit a fi un eşec îngrozitor. Regimul Vechi creat de Ludovic XIV avea să se încheie cu dezastrul Revoluţiei care, deşi a transformat Franţa în apărătorul republicanismului, i-a încheiat şi supremaţia. Triumful final avea să fie savurat de cei mai înverşunaţi adversari ai absolutismului. Constituţionalismul britanic a inspirat nu doar puterea principală a secolului XIX dar, via constituţia coloniilor rebele ale Marii Britanii, şi superputerea dominantă a secolului XX.

Coloniile europene şi posesiunile de peste mări au continuat să se înmulţească după 1650, şi în unele cazuri au atins o viabilitate independentă. Spania şi Portugalia erau prea ocupate cu posesiunile pe care le aveau deja. În America de Nord, spaniolii au înaintat în interiorul continentului dinspre Noua Spanie (Mexic) spre California, Arizona, Colorado, în America de Sud, ajutaţi de aşezările iezuite, şi-au concentrat eforturile asupra Venezuelei, asupra Noii Granade (Bogotá), spre Perú, Paraguay şi La Plata (Córdoba). Au încercat să menţină tot negoţul pentru navele lor, până când au fost forţaţi prin Tratatul Asiento din 1713 să primească şi străini. Portughezii au supravieţuit unei campanii îndelungate din partea olandezilor de a prelua coasta braziliană. După tratatul din

1662, au înaintat spre sud dinspre São Paulo spre râul Plate (1680) şi spre vest în interiorul plin de aur al Minas Gerais (1693) şi al Mato Grosso. În afară de Insulele de Est, olandezii au rămas şi cu coloniile din Guyana şi Curaçao. Ruşii, care descoperiseră ce avea să fie mai târziu numită Strâmtoarea Bering în 1648, au ocupat Kamchatka (1679) şi au semnat un tratat de graniţă cu China pe Amur (1689). Un secol mai târziu, după explorările danezului Vitus Bering (1680 – 1741), şi-au stabilit un fort pe Insula Kodiak (1783) şi au revendicat Alaska (1791), de unde au pornit în jos spre Fort Ross în nordul Californiei (1812).

Majoritatea aventurilor coloniale însă au fost începute de către francezi şi britanici. Franţa a lansat Compania Indiilor în 1664, înfiinţând baze pe Coasta de est a Indiei la Pondicherry şi Karaikal, cu staţii de popas în Madagascar şi Reunion. În 1682 Louisiana a fost fondată pe Mississippi în onoarea lui Ludovic XIV, cu capitala la New Orleans (1718). Anglia şi-a consolidat coloniile americane odată cu fondarea oraşului Delaware (1682), a coloniei de quakeri din Pennsylvania (1683) şi a Georgiei (1733). În India, Compania Indiilor de Est, care acum deţinea Bombay şi Calcutta pe lângă Madras, avea concurenţă puternică din partea francezilor. Interesele comerciale mergeau mână în mână cu descoperirile maritime. În 1766 – 1768 amiralul francez Bougainville a navigat în jurul globului, aşa cum au făcut-o şi cele trei expediţii ale căpitanului James Cook între 1768 şi 1780. În aceste circumstanţe, conflictele coloniale franco-britanice au devenit inevitabile. Au fost decise de către puterea navală superioară a britanicilor. Marea Britanie a ocupat Newfoundland în 1713, India franceză în 1757 şi Canada franceză în perioada 1759 – 1760, confirmându-şi astfel statutul de putere colonială principală.

Colonialismul a fost în linii mari limitat acelor puteri maritime care l-au iniţiat. Statele germane, Austria şi

statele italiene nu au luat parte. Prin aceasta au rămas în spatele feudei poloneze Courland, a cărui duce a cumpărat Tobago în 1645 şi a menţinut pentru o scurtă perioadă un post de negoţ în Gambia; sau a Danemarcei, a cărei Companie a Indiilor de Vest a obţinut St. Thomas şi St. John (1671) şi St. Croix (1733).

Impactul contactului în creştere al Europei cu continente şi culturi îndepărtate nu poate fi exagerat. Europa fusese de multă vreme închisă. Cunoştinţele despre civilizaţiile din afara Europei erau puţine. Poveşti fantastice, precum cea despre „El Dorado" existau din abundenţă. Dar acum un flux continuu de povestiri detaliate despre India, China sau frontiera americană au început să stimuleze o reflecţie mai serioasă. *Les Six Voyages* (1676) a lui J.B. Tavernier (1605 – 1689), care a strâns o mare avuţie în Persia, a pus bazele unui gen scris în aceeaşi manieră cu foarte popularele *Nou voiaj în jurul lumii* (1697) al corsarului William Dampier (1652 – 1715), *Istoria Japoniei* (1727) scrisă de chirurgul german Engelbert Kaempfer(1651 – 1716), sau mai târziu *Călătorii în Arabia* a elveţianului J.L. Burckhardt (1784 – 1817), primul european care a vizitat Meca. *Ciudatele, surprinzătoarele aventuri ale lui Robinson Crusoe* (1719), primul roman popular al lumii, a fost scris de un satirist englez, Daniel Defoe (1659 – 1731), pe baza experienţelor reale ale unui marinar scoţian naufragiat pe Insula Juan Fernandez de lângă Valparaiso chiar de către Dampier. Aceste lucrări ofereau adesea cititorilor europeni o perspectivă comparativă asupra religiilor, folclorului şi asupra culturii lumii; şi au oferit filosofilor Iluminismului una dintre cele mai eficiente mijloace de a chestiona presupunerile europene şi creştine. Europenii au fost loviţi greu de aflarea faptului că siamezii ar putea fi mai fericiţi, brahmanii mai înţelepţi sau indienii Iroquois mai puţin însetaţi de sânge decât ei. Este un fapt ciudat că autorii iezuiţi, care au excelat în jurnale de călătorie de tipul

etnologic, au oferit tocmai muniţia cu care propria lume a fost cel mai puternic bombardată. Aici trebuie menţionată descrierea vieţii amerindienilor din Canada de către

Fr. J.-F. Lafitau (1670 – 1740) sau mult tradusele memorii despre Persia ale lui Fr. T. Krusinski SJ (1675 – 1756), publicate în 1733.

Relaţiile internaţionale au fost clar afectate de factorul colonial. Aproape toate războaiele acestei perioade au avut loc în teatre coloniale sau navale în care lupta se desfăşura în paralel cu conflictul militar principal de pe continent. Marile puteri continentale – Franţa, Spania, Austria şi, din ce în ce mai mult, Prusia şi Rusia – au trebuit să ţină cont de bogatele puteri maritime, mai ales britanicii şi olandezii, care, deşi posedând puţine trupe proprii, puteau juca un rol vital ca finanţatori, timonieri sau ţesători ai coaliţiilor diplomatice.

Diplomaţia a fost din ce în ce mai guvernată de Balanţa Puterilor – o doctrină care vedea orice schimbare dintr-o parte a Europei ca pe o potenţială ameninţare asupra întregului continent. Acesta era un semn sigur că „sistemul european" intra în fiinţă. Şi bunurile coloniale erau o parte integrantă a ecuaţiei. Sistemul era în mod deosebit interesant pentru britanici, care se opuneau instinctual oricărei puteri coloniale importante şi care făcuseră o artă din a menţine Balanţa cu costuri proprii minime. Relaţiilor internaţionale de acest fel le lipsea complet fervoarea religioasă şi morală a timpurilor anterioare. Erau adesea reduse aproape la o formă de ritual, unde Balanţa curentă era testată în bătălii artificiale purtate de mici armate de profesionişti; unde ofiţerii eleganţi ai ambelor părţi aparţineau aceleiaşi fraternităţi internaţionale a armelor şi în care rezultatele erau atent calculate în teritoriu cedat sau câştigat. Posesiunile teritoriale erau văzute mai degrabă ca jetoanele de cazino pe care conducătorii le câştigau sau le pierdeau în funcţie de soarta războaielor, fără vreun gând pentru soarta

locuitorilor. Precum Westfalia, toate marile congrese ale epocii ce a urmat – Utrecht (1713), Viena (1738), Aix-la-Chapelle (1748) şi Paris (1763) – au fost conduse în acelaşi spirit de cinism vesel.

Viaţa economică, de asemenea, a fost puternic afectată de către colonii. Europa a fost din ce în ce mai mult divizată în ţări care puteau beneficia de comerţ colonial şi din ţări care nu o puteau face. Marea Britanie a beneficiat cel mai mult, mai ales după Utrecht, obţinând o poziţie dominantă în comerţul transatlantic cu zahăr, tutun şi sclavi, din care Liverpool, Glasgow şi Bristol s-au îmbogăţit. Politica Marii Britanii de a forţa o blocadă asupra porturilor inamice pe timp de război a dus la conflicte constante nu doar cu Franţa şi cu Spania, dar şi cu ţările neutre – olandezii, danezii şi suedezii – care se specializaseră în contrabandă, raiduri şi realizarea blocadelor. În Marea Britanie, prin imitarea olandezilor, această perioadă a adus cu sine creşterea tuturor instituţiilor permanente de credit public – Banca Angliei (1694), Bursa Regală şi Datoria Naţională. Primii paşii ai Revoluţiei Industriale au fost făcuţi în anii 1760. [CAP-AG]

Tot Marea Britanie l-a dat lumii pe John Law (1671 – 1729), finanţist scoţian, care a inventat primul experiment de a subjuga comerţul colonial capitalismului popular. Marea sa „schemă” şi *Banque royale* (1716 – 1720) din Paris, patronată de regent, şi care a coincis cu la fel de dezastruoasa Companie a Mării de Sud din Londra, a creat o veritabilă febră a speculaţiei prin vânzarea de acţiuni în viitoarea Louisiana. Bula s-a spart însă; mii, dacă nu milioane, de investitori au fost ruinaţi, Law a fugit şi Franţa a fost inoculată pe vecie împotriva operaţiunilor de creditare. Între timp, operaţiunile comerciale ale companiei lui Law au prosperat; şi valoarea comerţului francez de peste mări s-a cvadruplat între 1716 şi 1743.

În Europa Centrală şi de Est au avut loc puţine astfel

de evoluţii. Pământul a constituit sursa principală de avere, şerbia a rămas la locul său, comerţul în interiorul continentului

CAP-AG

În volumul 70 al jurnalului ştiinţific *Trecut şi Prezent* (1976) un istoric american înainta ipoteza unei „Structuri de clasă agrare şi a dezvoltării economice în Europa preindustrială". Punea sub semnul întrebării părerea încetăţenită care atribuia schimbarea economică presiunilor populaţiei în creştere. Pornind de la contrastele dintre Anglia şi Franţa, a argumentat că esenţa precocităţii Angliei şi a retardului Franţei stăteau în structura de clasă diferită. Dacă clasa de lorzi latifundiari ai Angliei crease un sistem înfloritor de capitalism agrarian, „cea mai completă libertate şi drepturi de proprietate pentru populaţia rurală (în Franţa) au însemnat sărăcie şi un ciclu autoperpetuant de sărăcie".1

O dezbatere complexă a istoricilor a fost iniţiată în următoarele 17 numere ale jurnalului. Volumul 78 a inclus un simpozion pe tema „Populaţia şi relaţiile de clasă în societatea feudală", o critică a ipotezei şi o expunere pe tema „Organizarea ţăranilor şi a clasei în estul şi vestul Germaniei". Volumul 79 a mai conţinut încă două articole ostile una deplângând „viziunea confuză a dezvoltării boiereşti" şi cealaltă, din partea starului istoriei franceze rurale, care ataca virulent teza lui Brenner printr-un extins" Răspuns" în optsprezece puncte. Volumul 85 a extins dezbaterea la „Boemia preindustrială". În sfârşit, în volumul 97, mult aşteptata replică a profesorului Brenner a întins problema şi mai departe extinzându-şi perspectiva la „rădăcinile agrariene ale capitalismului european".2

Dezbaterile de acest fel reprezintă metoda aleasă de istorici pentru a apropia diferenţele din cunoştinţele existente. Par să aibă două slăbiciuni. Se folosesc de mici exemple pentru a face generalizări uriaşe şi sunt neruşinat de neconcludente. Dacă inginerii şi-ar aborda subiectele în

aceeaşi manieră, nu s-ar fi ridicat niciodată vreun pod peste un râu.

O soluţie pe moment, însă, a fost disponibilă. În acelaşi an al lansării dezbaterii lui Brenner, un alt academician american a luat acelaşi subiect al „agriculturii capitaliste" şi l-a folosit pentru a explica „originile economiei mondiale".3

Aplicând tehnica teoriei sistemelor, Immanuel Wallerstein a reuşit să localizeze" centrul" economiei europene în Vest şi o „periferie" dependentă în Est. În perspectiva sa, regiunea centru era alcătuită din Anglia, Ţările de Jos, nordul Franţei şi vestul Germaniei, care deţinuseră doar un „mic avans" în secolul XV. Dar au fost capabile să-şi exploateze avantajul prin relaţii de negoţ favorabile şi au pregătit condiţiile ce au transformat nobilimea feudală a Europei de Est într-o clasă latifundiară capitalistă. Şi-au proiectat puterea economică în creştere şi în Lumea Nouă. Ca rezultat, au creat cadrul familiar în care" capitalismul coercitiv, recoltă de bani" a cuprins atât agricultura est-europeană, cât şi pe cea colonială. În timp ce ţările centrale prosperau, şerbii din Prusia, Boemia, Polonia şi Ungaria au fost reduşi la statutul de negri pe plantaţie. Odată înfiinţat, sistemul nu putea decât să îşi mărească dezechilibrele. „Micul avans din secolul XV a devenit marea diferenţă din secolul XVII şi diferenţa monumentală din secolul XIX". 4

Ipoteza a fost rapid atacată de specialişti, printre ei şi Brenner. Wallerstein a fost acuzat de suprasimplificare, de supraemfază a comerţului, chiar de „neosmithianism".5 Se pare că „modelul polonez", central în argumentarea sa, nu a funcţionat nici măcar pentru Polonia şi că a fost în mare parte inventat. Comerţul ungar cu carne de vacă, nu era condus de nobili sau de intermediari capitalişti, ci de ţărani liberi, salariaţi. Elementele ruse şi otomane din comerţul european fuseseră ignorate. În locul unei microteorii care nu putea susţine generalităţile, aici aveam

o macroteorie, ale cărei exemple specifice nu se confirmau. În cele din urmă, cel mai interesant aspect al muncii lui Wallerstein a fost lumina pe care a pus-o asupra relaţiilor dintre Europa de Est şi cea de Vest. Deşi postulatul unui centru şi al unei periferii dependente nu fusese demonstrat, interdependenţa tuturor părţilor Europei fusese demonstrată deplin.

nu se putea compara cu echivalentul său maritim. Recuperarea Germaniei a fost una înceată, cea a Boemiei puţin mai rapidă, Polono-Lituania după 1648 a trecut printr-un regres economic din care nu şi-a mai revenit niciodată. Comerţul baltic a trecut din ce în ce mai mult spre Rusia, unde înfiinţarea oraşului St. Petersburg (1701) a deschis „o fereastră spre Vest”.

Viaţa socială, în ciuda ciclicelor izbucniri violente, a rămas în canalele ei încetăţenite până la redeschiderea porţilor puhoaielor în 1789. Extremele de bogăţie printre aristocraţi şi sărăcie printre ţărani erau normale. Diferenţele dintre Europa de Vest şi cea de Est erau în creştere, dar nu dramatice. Până şi Marea Britanie, unde presiunile comerciale erau mari, aristocraţia latifundiară şi-a menţinut supremaţia.

Într-adevăr, întrucât lorzii englezi nu aveau nimic împotriva activităţilor comerciale precum construirea de canale sau exploatarea cărbunilor, menţinerea statului lor a fost prelungită. Aceasta era epoca granzilor şi a magnaţilor – Medina Sidonia şi Osuna în Spania, Brahe şi Bonde în Suedia, Schwarzenberg în Austria, Esterházy în Ungaria, Lobkowitz în Boemia, Radziwitt şi Zamoyski în Polonia – fiecare cu întinderi de teren vaste protejate de ereditate, un stil de viaţă princiar şi o putere enormă. [SZLACHTA]

SZLACHTA

Potrivit unui inventar din 1739, Stanisław Lubomirski(1719 – 1783) moştenise o latifundie care însuma 1.071 de

moşii. Acestea se întindeau de-a lungul celor nouă palatinate de sud ale Poloniei, de la scaunul familiei de la Wisnicz de lângă Cracovia la Tetiev lângă Kiev în Ucraina şi erau lucrate de aproape un milion de şerbi. Mare Mareşal al Coroanei începând cu 1766, Lubomirski putea afirma că este cel mai mare latifundiar privat al Europei. Aliat prin căsătorie şi politică cu clanurile înrudite Czartoryski, Poniatowski şi Zamoyski, a aparţinut cu siguranţă celui mai puternic cerc de magnaţi din ţară. Fiecare dintre ei deţinea domenii vaste, o armată privată şi un venit mai mare decât cel al regelui. Se aflau în vârful unui sistem social a cărei clasă de nobili – *szlachta* – era cea mai numeroasă din Europa.

Magnaţii, însă, erau extrem de netipici nobilimii. Până la mijlocul secolului XVIII, o majoritate absolută a nobililor polonezi rămăseseră fără pământ. Supravieţuiau închinind proprietăţi, servind magnaţii sau chiar lucrând pământul asemenea ţăranilor. Dar niciun grad de degradare economică nu i-a putut lipsi de ceea ce preţuiau cel mai mult – sângele lor nobil, *herbul* lor sau „blazonul”, statutul lor legal şi dreptul lor de a îl transmite copiilor lor. [CRUX]

Drobna szlachta sau „mica nobilime” a Poloniei era absolut inimitabilă. În anumite provincii, precum Mazovia, alcătuiau un sfert din populaţie. În anumite districte, unde au construit sate înconjurate de ziduri pentru a se separa de ţărănime, *zascianki* său” nobilii din spatele zidurilor” alcătuiau întreaga populaţie. Şi-au păstrat modul de viaţă cu o îndârjire de fier, adresându-se unul altuia cu *Pan* sau *Pani*”, Domn sau Doamnă”, şi ţăranilor cu 7 y”, Tu”, îi priveau pe toţii nobili ca pe fraţi şi pe toţi ceilalţi ca fiind inferiori. Au rezervat cele mai aspre pedepse pentru orice pretindea în mod fals că este nobil şi păzeau cu gelozie procedurile de înnobilare. Nu făceau comerţ, participând doar în meseria de soldat şi în administrarea pământului. Intrau întotdeauna călare în oraş, chiar dacă pe o

mârţoagă; şi purtau cape şi arme carmin, chiar dacă săbiile erau de lemn. Casele lor putea fi cocioabe, dar trebuiau să aibă o terasă pe care să fie etalat scutul familiei. Mai presus de orice, insistau că prinţul Lubomirski şi cei ca el le erau egali.

Cea mai predominantă trăsătura a *szlachta*, prin urmare, era teribilul contrast dintre stratificarea economică şi solidaritatea lor legală, culturală şi politică. Spre deosebire de personale pe care unii dintre ei le primiseră în Lituania înaintea uniunii din 1569 sau care, precum familia Lubomirski, fuseseră acordate de papă sau de împărat. În termeni legali, clasa nobiliară a Poloniei a sfârşit atunci când legile care i-au guvernat statutul au fost abolite de Partiţii. Unii, precum familia Lubomirski, au reuşit să îşi confirme nobilitatea în Austria sau în Prusia. Puţini au reuşit în Rusia, deşi 80 la sută şi-au pierdut statutul acolo, formând un rezervor de declasaţi cu nemulţumiri antiruseşti care au făcut ravagii pe parcursul secolului XIX. în 1921, atunci când Republica Poloneză a fost restaurată, un Seim polonez democrat a confirmat în mod oficial abolirea privilegiilor nobiliare. Dar conştiinţa propriei identităţi speciale a *szlachtei* a supravieţuit tuturor catastrofelor. Chiar şi în anii 1950, sociologii au găsit fermieri colectivi în Mazovia care îşi evitau vecinii „ţărani", se îmbrăcau diferit, vorbeau diferit şi urmau obiceiuri complexe de căsătorie pentru a preveni căsătoriile mixte. În 1990, atunci când regimul comunist polonez s-a prăbuşit, existau încă tineri polonezi care purtau inele cu sigiliu cu blazon, doar pentru a arăta cine erau. Deja la acest moment, toţi polonezii se adresau unul altuia cu *Pan* şi *Pani*". Cultura nobilimii" devenise un ingredient major al întregii naţiuni. Nobilimea a jucat un rol central în viaţa politică şi socială peste tot în Europa modernă timpurie. Dar singurul loc unde modelul polonez a fost egalat, măcar în parte, a fost Spania, unde granzii şi *hidalgos* din Vest semănau cu magnaţii şi mica nobilime

din Est.1

În multe ţări nobilimea fusese acum mobilizată în serviciul statului. În Franţa şi în Rusia, aceasta a fost făcută într-un mod formal, sistematic. Ludovic XI a introdus o ierarhie de ranguri şi titluri, fiecare susţinută de pensii potrivite, începând cu *enfants de France* (familia regală) şi pairii (prinţii de sânge, împreună cu 50 de duci şi 7 episcopi) şi terminându-se cu cadrele *noblesse d'épée* (vechile familii militare) şi *noblesse de robe* (curtenii civili). Petru cel Mare a introdus o nobilime de serviciu împărţită în 14 ranguri şi mult mai dependentă de angajarea de către stat. În Prusia, alianţa dintre Coroană şi iuncheri era mai informală, dar la fel de eficientă. Nobilimea măruntă, în mod deosebit numeroasă în Spania şi Portugalia, a fost trecută în solda magnaţilor, în serviciul militar şi în serviciile străinilor. În Anglia, în absenţa şerbiei, mişcarea de anexare putea capitaliza cel mai eficient deţinerea de pământ. Un strat prosper de fermieri liberi şi de gentlemani fermieri s-a dezvoltat în detrimentul ţăranilor evacuaţi de pe pământurile lor.

În toate marile oraşe ale Europei a existat o clasă bogată comercială şi profesională, împreună cu artizanatul, sărăcimea urbană şi, în două sau trei localităţi, începuturile unei forţe de muncă industrială. Vorbind la modul general, vechile instituţii ale stărilor sociale au rămas intacte. Nobilii şi-au păstrat dietele, oraşele-cartele şi ghildele, ţărănimea-clăcile şi sărăcia. Schimbări sociale aveau în mod neîndoielnic loc, dar în cadrul unui tipar stabilit. Atunci când lucrurile au luat-o într-un final razna, aşa cum s-a întâmplat în Franţa în 1789, explozia socială avea să fie una fără precedent. [PUGACHEV]

PUGACHEV

Întrucât ţăranii formau de departe cea mai mare clasă socială a Europei moderne, iar Imperiul Rus era de departe cel mai întins stat, nu este surprinzător să aflăm

că unele dintre cele mai mari răscoale ţărăneşti au avut loc pe teritoriul Rusiei. Au existat patru – cea a lui Bolotnikov, 1606 – 1607, a lui Sten ka Razin, 1670 – 1671, a lui Bulavin, 1707 – 1708 şi a lui Pugachev, 1773 – 1774. În mod similar, Războiul civil din Rusia Sovietică, 1917 – 19211 a conţinut un substrat important de nemulţumire ţărănească. Emelyan Ivanovici Pugachev (17261775) a fost un mic latifundiar cazac şi ofiţer veteran. Îşi petrecuse ani întregi cutreierând mănăstirile Vechilor Credincioşi, acumulând o serie de nemulţumiri. În 1773 a ridicat stindardul revoltei la laitk pe râul Ural, chiar la frontiera cu Europa, proclamându-se împăratul Petru III şi promiţând emanciparea şerbilor. Sute de mii i s-au alăturat din provinciile Volgăi. A fost aclamat de ţărani, de cazaci, chiar şi de başkiri şi de cazacii nomazi. Lipsindu-le coordonarea, susţinătorii săi s-au răspândit în grupuri de jefuitori. La început, împărăteasa nu a luat prea în serios *L'affaire du Marquis de Pugachev*, punând un modest preţ de 500 de ruble pe capul acestuia. Dar preţul a crescut rapid la 28.000. La un moment dat, toate forturile Volgăi se aflau în posesia acestuia. Pugachev a transformat Cazanul în cenuşă, măcelărindu-i pe toţi cei care i se opuseseră. A menţinut o curte satirică, imitând anturajul soţului ucis al Ecaterinei. Sfârşitul a venit după doi ani de haos, atunci când forţele principale ale lui Pugachev au fost încercuite la Ţariţîn. Pugachev a fost adus la Moscova şi apoi sfâşiat în patru.2

În toate momentele de până la jumătatea secolului XX preponderenţa numerică a ţărănimii nu a fost reflectată în istoriografie. Ţăranii au intrat în manuale doar atunci când răscoalele lor periodice au tulburat scena politică. Evenimente precum Răscoala Ţărănească Engleză din 1381 sau Războiul Ţărănesc German din 1524 – 1525, au fost favorizate de istoriografia marxistă deoarece au fost percepute ca demonstrând potenţialul revoluţionar al maselor.3 De fapt, nicio răscoală ţărănească nu a fost

victorioasă. Despre ţărani s-a demonstrat că reprezintă cea mai conservatoare dintre forţele sociale, puternic ataşată de religie, de pământul ei, de familie şi de un mod de viaţă arhaic. Furorile lor temporare au fost izbucniri ale disperării. Ciclul lor continuu de noroc şi ghinion le era mult mai important decât gândul unei revoluţii sociale.4 Studiile despre ţărani reprezintă un înfloritor nou domeniu academic. Oferă mari oportunităţi de a examina interrelaţiile sociale, economice, antropologice şi culturale. Se potrivesc în mod deosebit analizei comparative – atât între regiunile Europei, cât şi între continente. *Jurnalul studiilor ţărăneşti* (1973) a evoluat dintr-un seminar centrat la Şcoala londoneză de studii orientale şi africane. Declaraţia sa editorială punea accent pe mărimea efectivă a ţărănimii mondiale şi pe problemele acestora: Din majoritatea defavorizată a omenirii, (ţăranii) sunt cea mai defavorizată... Nicio altă clasă socială nu are o istorie mai lungă de luptă împotriva unor asemenea condiţii... Până în prezent, studiile academice au tratat problema ţărănească într-o manieră izolată. Oferim acest jurnal ca unul în care ţărănimea va avea un loc central... 6

Franţa precum Rusia, a atras istoricii spre studiul numeroasei sale ţărănimi. Un multivolum *Istoria economică şi socială a Franţei* avea să inspire o a doua generaţie a echipei *Analelor*. Volumul-cheie a fost scris de Le Roi la dune, a cărui analiză combina factorii tematici ai teritoriului, demografiei şi ai economiei cu o periodizare cronologică de peste patru secole. „Renaşterea rurală" a sfârşitului de secol XV a urmat mai timpuriei „Distrugeri a lumii" şi a precedat „Trau mă războaielor civile" şi „Deriva, reconstrucţia şi criza" ecosistemului secolului XVII ce avea să supravieţuiască Revoluţiei.6

Numeroase studii au fost făcute despre revoltele ţărănimii franceze – „revoltele contra zeciuielii" din secolul XVI, revolta *Pitauts* împotriva taxei pe sare din Guyana(1548), *Croquants* şi *Nouveaux Croquants* în Limousin-

Perigord (1594, 1636 – 1637) / *Gautiers* şi *Nu-pieds* în Normandia (1594, 1639), „Enigma frondei rurale" (1648 – 1649) şi insurecţiile repetate din Provence (1596 – 1715). Au fost făcute repetate încercări de a găsi o legătură între tulburările ţărăneşti din Franţa şi cele din Rusia, chiar şi cele din China.8

Istoricul insurecţiilor din Provence demonstrează că răscoalele ţărăneşti s-au încrucişat cu alte forme de tulburare socială. A propus o tipologie a celor cinci categorii ale revoltei: 1. lupte între facţiuni în cadrul nobilimii şi a burgheziei; 2. lupte între oamenii de rând şi cei bogaţi; 3. acţiune populară a ţăranilor împotriva uneia dintre facţiunile politice; 4. lupte între diferitele grupuri de acţiune ţărăneşti; 5. O luptă unită a întregii comunităţi împotriva unor agenţi externi.9

Studiile antropologice sunt deosebit de productive. Acestea dezvăluie calităţile universale, imemoriale ale vieţii ţărăneşti. Secerătorii sicilieni cântă aşa cum o fac ţăranii de secole din Galway până în Galiţia:

Zboară, zboară seceră rapidă Ţara toată este plină.
Plină de bunătăţi
Pentru bucuria stăpânilor [*bis*]

Cât de dulce este viaţa bună!
Tutrutru, Tutrutru.
Porcul a costat patru scuzi [*bis*]

Săraci sau bogaţi, suntem cu toţii încornoraţi.10

Viaţa culturală a înflorit sub patronajul regal, ecleziastic şi aristocratic. Artele europene au intrat în era clasicismului, unde, ca reacţie la baroc, regulile, rigoarea şi austeritatea au fost la ordinea zilei. Arhitectura s-a întors la stilurile grecesc şi roman ale Renaşterii, cu puţină ornamentare ţipătoare sau rococo. Clădirile remarcabile erau palate sau instituţii publice. Planificarea urbană, oficială, grădinile geometrice şi proiectarea peisagistică au

căpătat importanţă. Obsesia era de a reduce haosul lumii naturale la ordine şi armonie. Oraşele-spectacol, după Paris, erau Dresda, Viena şi St. Petersburg.

Pictura trecuse de punctul său de vârf. În Franţa peisajele clasice şi scenele mitologice ale lui Nicolas Poussin(1594 – 1665), Claude Lorrain (1600 – 1682) şi Charles Le Brun (1619 – 1690) au fost urmate de frivolităţi idilice pictate de J.A. Watteau (1684 – 1721) şi J.H. Fragonard (1732 – 1806). Şcoală engleză de portretistică socială, care a debutat cu Godfrey Kneller (1646 – 1723), a culminat cu operele la superlativ ale lui Joshua Reynolds (1723 – 1792) şi Thomas Gainsborough (1727 – 1788). Cei doi Canaletto(1697 – 1768, 1724 – 1780) au lăsat în urma lor panorame realiste ale Veneţiei, Londrei şi ale Varşoviei. Cu excepţia unor ocazionali oameni de stat, precum G.B. Tiepolo (1693 – 1770) în Veneţia, pictura religioasă a intrat în declin. Decoraţiunile interioare, mai ales mobila, au venit ca răspuns cererii aristocraţilor. Artizanii de birouri din Paris, conduşi de A.C. Boulle (1642 – 1732), au profitat de importuri exotice precum fildeşul, mahonul şi lemnul de satin; Boulle s-a specializat în încrustaţii şi în fildeş furniruit. Creaţiile lor, acum instant recognoscibile ca „Ludovic XIV”, „Ludovic XV” sau „Ludovic XVI”, şi-au găsit într-un final un rival pe măsură în produsele lui Grinling Gibbons (1648 – 1721) şi Thomas Chippendale (m. 1779). Porţelanul de calitate s-a datorat mai ales importurilor din China. Fabricile regale de la Saint Cloud (1696) şi mai târziu Sèvres (1756) a avut echivalente la Meissen (1710) în Saxonia, la St. Petersburg (1744), la Worcester (1751) şi la fabrica „Etruria” (1769) a lui Josiah Wedgwood (1730 – 1795). Mătasea, argintul şi diverse alte obiecte somptuoase saturau saloanele.

Literatura europeană a intrat în faza în care limbile vernaculare au căpătat un avans ireversibil în faţa latinei. Dramaturgia, în mâinile dramaturgilor de la curtea franceză – Pierre Corneille (1606 – 1684), Jean-Baptiste

Poquelin (Molière, 1622 – 1673) şi Jean Racine (1639 – 1699) – a adoptat forme de limbaj şi de structură care aveau să funcţioneze ca un model internaţional în secolul care a urmat. Tradiţia comediei sociale şi moralizatoare a fost extinsă în Anglia prin scriitorii de comedii ai Restauraţiei şi prin Richard Brinsley Sheridan (1751 – 1816); în Franţa de Pierre Augustin Beaumarchais (1732 – 1799); în Italia de către Carlo Goldoni (1707 – 1793).

Poezia a fost în mod deosebit susceptibilă imboldului de rigoare în stil şi formă. În Anglia, poezia este dominată de triada John Milton (1608 – 1674), John Dryden (1631 – 1700) şi Alexander Pope (1688 – 1744). Discursurile intelectuale ale lui Pope, scrise în cuplete eroice în *Eseu despre critică* (1711) şi *Eseu despre om* (1733), exprimă în mod caracteristic temperamentul şi interesele generaţiei sale:

Adevărata uşurinţă în a scrie izvorăşte din artă, nu din şansă.

Aşa cum cu uşurinţă se mişcă cei ce au învăţat cum să danseze.

Nu ajunge că nicio asprime nu jigneşte.
Sunetul trebuie să fie un ecou al raţiunii.
Toată natura este doar artă, necunoscută Ţie;
Şansa, o direcţie pe care nu o poţi vedea;
Discordia, armonie neînţeleasă;
Tot răul parţial, bine universal.
Şi, în ciuda mândriei, în ciuda raţiunii greşite.
Un adevăr este clar, orice există, este corect.2

Mai târziu, poezia lirică s-a reafirmat pentru a reechilibra balanţa – în poeziile scoţianului Robert Burns(1759 – 1796), ale germanilor Christian von Kleist (1715 – 1759), F.G. Klopstock (1724 – 1803), şi ale tânărului Goethe, ale francezilor Jean Roucher (1745 – 1794) şi André Chénier (1762 – 1794). Proza, deşi dependentă puternic de genurile nonficţionale, a fost martora unei dezvoltări a ficţiunii adevărate. Aici, pionierii au apărut în

Anglia. În afară de *Robinson Crusoe*, titlurile cele mai de seamă îi includ pe Jonathan Swift şi *Călătoriile lui Gulliver* (1726), Samuel Richardson, *Pamela* (1740), Henry Fielding, *Tom Jones* (1749) şi Laurence Steme, *Tristram Shandy* (1767). În Franţa, şi Voltaire, şi Rousseau, printre celelalte talente pe care le deţineau, au fost romancieri împliniţi (vezi mai jos).

Deşi au predominat autorii francezi, englezi şi germani, publicul cititor nu a fost limitat la ţara lor natală. Aproape toţi oamenii educaţi ai Europei vremii citeau în franceză şi traducerile locale ale unor titluri importante erau răspândite. În Polonia, de exemplu, pe care mulţi ar putea-o considera în mod greşit o zonă înapoiată cultural, catalogul traducerilor în poloneză includea *Robinson Krusoe* (1769), *Manon Lesko* (1769), *Kandyd* (1780), *Gulliwer* (1784), *Awantury Amelii* (1788), *Historia Tom-Dzona* (1793). Unii autori polonezi, precum Jan Potocki (1761 – 1825), orientalistul, au scris în franceză atât pentru cititorii locali, cât şi pentru cei internaţionali.

Muzicienii europeni, de la J.S. Bach (1685 – 1750) la W.A. Mozart (1756 – 1791) şi Ludwig van Beethoven (1770 – 1827) au consolidat fundaţiile repertoriului clasic. Au lucrat la fiecare dintre diviziunile principale ale acestuia: instrumentală, de cameră, orchestrală şi corală şi au dezvoltat un stil, care, deşi adesea confundat cu barocul ce l-a precedat, a fost marcat de o foarte specifică energie ritmică, ce i-a oferit atracţia finală. [SONATA] Au păstrat şi un echilibru între sacru şi profan. Aceasta poate fi ilustrat prin cantatele lui Bach, prin *Recviemul* lui Mozart (1791) şi *Missa solemnis* (1823) a lui Beethoven şi de concertele lui Bach, de cele 41 de simfonii ale lui Mozart şi nouă ale lui Beethoven. Compozitorii austro-germani s-au bucurat de o superioritate în creştere. Pe lângă Bach, Mozart şi Beethoven, alţi muzicieni de seamă au fost Johann Pachelbel(1653 – 1706), G.P. Telemann (1681 – 1767), G.F. Händel(1685 – 1759) şi Josef Haydn (1732 – 1809). Dar

muzica a rămas esenţial internaţională în caracterul său. În epoca lor, italienii J.-B. Lully (1632 – 1687), Arcangelo Corelli (1653 – 1713), Alessandro Scarlatti (1660 – 1725), Tomaso Albinoni (1671 – 1751) şi Antonio Vivaldi (1675 – 1741) au fost la fel de influenţi ca germanii. La fel au fost danezul Dietrich Buxtehude (1637 – 1707), francezul François Couperin (1668 – 1733) şi J.-P. Rameau (1683 – 1764), organistul de la Catedrala Westminster, Henry Purcell (cca. 1659 – 1695) în Londra. Vioara, instrumentul primar al muzicii europene, a fost perfecţionată de Antonio Stradivari (1644 – 1737) din Cremona. Pianul a fost inventat în 1709 de B. Cristofori din Padova. Opera s-a dezvoltat de la stadiul timpuriu de dialog-cu-muzica la stadiul complet de dramă muzicală a lui W.C. Glück (1714 – 1787). [CANTATA] [MOUSIKE] [OPERA] [STRAD]

SONATA

La origini, *sonata* se referea la muzică ce „suna", nu care era „cântată". Dar în secolul XVIII termenul a fost aplicat unui anumit tip de compoziţie care a ajuns să domine muzica instrumentală aproape în întregime. Forma sonatei ocupă un loc central în opera compozitorilor clasici de la Haydn la Mahler. Ea trebuie pusă în contrast cu stilul polifonic al erei precedente; şi încorpora convenţiile împotriva cărora aveau să reacţioneze stilurile" moderne" de mai târziu. Are două aspecte – împărţirea compoziţiilor într-o secvenţă formală de mişcări şi în crearea unei armonii omofone. [TONE]

Forma sonatei nu avea un singur punct de pornire. Un exemplu timpuriu a fost *Sonata pian e forte* (1597) a lui Gabrieli, pentru vioară, cornet şi şase tromboane. Dar codificarea sa în patru seturi de mişcări nu a avut loc până la lucrările lui Arcangelo Corelli (1653 – 1713) din Bologna. S-a dezvoltat în compoziţiile pentru claviatură ale lui C.P.E. Bach (1714 – 1788) şi a fost perfecţionată de

Haydn şi Mozart. Fundaţiile sale teoretice au fost anticipate de J.P. Rameau în *Traité d'harmonie* (1722), dar nu au fost dezvoltate complet până la *Şcoala compoziţiei practice* (1848) a lui Carl Czerny, la 20 de ani de la moartea celui mai mare exponent al său – Beethoven.

Forma convenţională a sonatei împarte lucrarea muzicală în patru mişcări contrastante. *Allegro* din deschidere, cu un tempo rapid, îşi găseşte echivalentul în uvertura operei. Cea de-a doua mişcare, înceată, s-a dezvoltat din *aria da capo* a Barocului. Cea de-a treia mişcare, de obicei menuet sau trio, s-a bazat pe suita de dans. Ultimele întoarceri în cheie şi în tempo amintesc de deschidere. Fiecare dintre cele patru mişcări urmăresc un tipar standard ce constă din *expoziţia* subiectului melodic, *dezvoltarea* sa armonioasă şi, la final, *recapitularea* lor, uneori cu o *coda* legată sau un „gând final".

Omofonia este opusul polifoniei. Este caracterizată de o muzică bazată pe, asemenea imnurilor, o progresie de acorduri, a căror note constituente nu au nici independenţă ritmică, nici melodică. Armonia clasică, prin urmare, este opusul contrapunctului polifonic. Scena cu J.S. Bach compunând „Arta fugii" într-o biserică goală din Leipzig simbolizează trecerea de la era polifoniei. Scena cu Beethoven, epuizat dar sublimat, luptându-se să completeze ultimele cinci cvartete, poate fi considerată punctul cel mai înalt al polifoniei.

Beethoven şi-a considerat *Cvartetul în C diez minor*, *Opus 131* (1826), ca fiind cea mai mare dintre operele sale. În el, explică fiecare dintre elementele din care s-a dezvoltat forma sonatei – o fugă introductivă; un scherzo cu o singură temă; o arie centrală cu variaţii şi „o sonată în cadrul unei sonate" pe fuga inversată. A fost numită „un ciclu al experienţei umane" şi „un microcosmos al muzicii europene".1

În acest interval dintre 1750 şi 1827, Haydn, Mozart şi Beethoven au compus între ei peste 150 de simfonii,

peste 100 de sonate de pian, peste 50 de cvartete pentru corzi şi numeroase concerte – toate în formă de sonată. Aceste lucrări alcătuiesc centrul repertoriului clasic.

Religia oficială a rămas fixată în tiparul său timpuriu. Harta religioasă a Europei nu s-a schimbat semnificativ. Bisericile recunoscute au continuat să opereze conform riguroaselor legi ale statutului de toleranţă sau nontoleranţă. Membrii religiilor oficiale au câştigat un tratament preferenţial, după ce juraseră şi trecuseră teste stricte de conformitate, nonmembrii şi nonjuraţii, atunci când nu erau persecutaţi activ erau prinşi într-un purgatoriu legal. În ţările catolice, protestanţii erau în general lipsiţi de drepturi cetăţeneşti. În ţările protestante, catolicii sufereau aceeaşi soartă. În Marea Britanie, Biserica Angliei şi cea a

Le Messie, „Mesia”, poartă cea mai prestigioasă dintre toate etichetele: *Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1716*. A fost una dintre cele zece viori încă aflate în atelierul lui Antonio Stradivari (cca. 1644 – 1737) la aproape 40 de ani de la moartea acestuia şi vândută fiilor contelui Cozi o di Salabue în 1775. Cu excepţia a doisprezece ani în care s-a aflat în posesia profesorului de muzică francez Delphin Alard (1815 – 1888), „Îl salabue” a aparţinut exclusiv comercianţilor – Tarisio, Vuillaume şi W.E. Hills. Tarisio promitea întotdeauna să le-o arate prietenilor, dar nu a făcut-o niciodată. „Este precum Mesia”, spunea unul dintre ei: „mereu promisă, niciodată arătată”.1

Instrumentul, la care s-a cântat rar, se află în stare aproape nouă în cutia sa umidificată din Muzeul Ashmolean din Oxford. Nu este deloc remarcabilă de privit. Spre deosebire de „Stradurile lungi” mai timpurii, are lungimea standard de 356 mm. Are o burtă granulată drept, colţuri unghiulare, este împodobită simplu, găuri în formă de f oblice şi un spate cu două panouri din alun în flăcări. Pedigriul său este dezvăluit doar de lucirea

portocaliumaro a lăcuirii unice a lui Stradivari. Joachim, care a cântat la instrument o dată, a spus că acesta combină dulceaţa cu grandoarea.2 Cheia spre calitatea tonului unui instrument se credea adesea că stă în lacul său. Prea mult lac produce un sunet metalic urât; prea puţin atenuează rezonanţa. Stradivari, un maestru în toate departamentele negoţului său, a găsit un lac a cărui mare elasticitate era şi durabilă. Reputaţia sa este fără egal.

Vioara a apărut în timpul Renaşterii italiene târzii. A descins din familia violelor cu şase corzi şi mai ales din rebec şi din *lira da braccio*. A fost extrem de versatilă. Calitatea sa melodică o făcea potrivită pentru solouri, fiind liderul natural al grupului de corzi alcătuit din vioară, violă, violoncel şi contrabas. Ca „scripcă" comună a fost cu uşurinţă adoptată de muzica de dans. Mică, portabilă şi relativ ieftină a devenit în curând calul de bătaie cel mai popular pentru muzica europeană clasică şi pentru cea populară. Cu excepţia lui Jacob Stainer (1617 – 1678) din Tirol, toţi maeştrii făuritori de vioare, de la Maggini din Brescia la Amati şi Stradivari din Cremona sau Guarneri din Veneţia, au fost italieni.

Arta cântecului la vioară a fost mult avansată de dezvoltarea metodelor de predare sistematice, inclusiv cele ale lui Leopold Mozart şi G.B. Viotti. Conservatorul din Paris, din 1795, a fost predecesorul instituţiilor similare din Praga(1811), Bruxelles (1813), Viena (1817), Varşovia (1822), Londra (1822), St. Petersburg (1862) şi Berlin (1869).

O trăsătură marcantă a cântecului la vioară de la mijlocul secolului XIX la mijlocul secolului XX a fost predominanţa est-europenilor. Fenomenul poate reflecta tradiţia cântecului la scripcă printre evrei şi ţigani şi mai probabil statutul special al muzicii printre culturile reprimate politic. În orice caz, Niccolò Paganini (1782 – 1840) a fost pentru multă vreme primul şi ultimul dintre „cei mari" care nu au fost nici est-europeni, nici evrei sau

ambele. Joseph Joachim (1831 – 1907) din Viena sau Henryk Wieniawski (1835 – 1880), un polonez din Lublin care a ajutat la lansarea şcolii din St. Petersburg, au fost fondatorii minunatei linii care i-a cuprins pe Kreisler, Ysaye, Szigeti, Heifitz, Milstein, Oistrakh, Szeryng şi Isaac Stern. Toţi au cântat la „Straduri". Mesia" se numără printre foarte puţinele viori Stradivarius căreia, din păcate, i-a fost destinat să fie văzută nu auzită. Artizanii moderni acordă atenţie specială alegerii lemnului, variaţiilor în grosime şi curbură şi efectului îmbătrânirii.

Scoţiei au interzis în mod oficial şi pe romano-catolici, şi pe duşmanii lor protestanţi. În Suedia, Danemarca şi Olanda s-au aplicat reguli similare. În Rusia, Biserica ortodoxă rusă era singura recunoscută; nu existau evrei rezidenţi legali. În Polonia-Lituania, unde exista cel mai mare grad de hétérodoxie religioasă, restricţiile au crescut şi ele. Socinienii au fost expulzaţi în 1658 pentru presupusă colaborare cu suedezii. În 1718 toţi noncatolicii au fost interzişi în Dietă. În 1764 evreii şi-au pierdut Parlamentul, dar nu *kahalele* sau comunele locale. Propaganda rusească a început să deplângă situaţia ortodocşilor polonezi, a căror poziţie era considerată mai uşoară decât era a catolicilor din Rusia. Propaganda prusacă a amplificat proporţiile presupusei persecuţii a luteranilor.

Biserica romano-catolică a intrat într-o rutină care nu mai încerca să recupereze ţările protestante. Mare parte a energiei sale a fost direcţională spre străinătate, mai ales spre misiunile iezuite din America de Sud, sudul Indiei, Japonia până în 1715, China şi America de Nord. Lanţul de douăzeci şi una de misiuni franciscane frumoase din California, iniţiate de Fr. Junipero Serra (1713 – 1784) şi care se întindeau de la San Diego la San Francisco, au rămas o alinare spirituală în sălbăticia înconjurătoare până în ziua de azi. În Europa, Vaticanul nu a putut suporta creşterea tendinţelor centrifuge ale provinciilor Bisericii.

Un papă, Inocenţiu XI (1676 – 1689), a fost obligat în 1688 să îl excomunice pe Ludovic XIV în secret pentru că ocupase Avignonul în disputa *regalia*. Un altul, Clement IX (1700 – 1721), a fost împins împotriva mai bunei sale judecăţi să lanseze Bula *Unigenitus Dei filius* (1713) condamnând jansenismul. Bula, menită specific împotriva *Refléxions morales* a lui Pasquier Quesnel, un oratorian simpatizant al cauzei janséniste, a cauzat o furtună de proteste, care a împărţit opinia franceză vreme de mai multe decenii. În Ţările de Jos, în 1724 a dus la schismă în rândurile catolicilor şi la crearea Arhiepiscopiei Utrecht şi a Vechii Biserici Catolice a Olandei. În Germania o mişcare a fost iniţiată în 1763 de către o broşură a lui J.N. von Hontheim (Febronius) menită să-i reconcilieze pe catolici şi pe protestanţi prin limitarea puterilor centralizatoare ale Romei. În Polonia, Vaticanul a pierdut controlul efectiv prin dominarea politică a ierarhiei bisericeşti de către Rusia.

În toate aceste dispute, iezuiţii, care s-au dovedit mai catolici decât papa, au devenit o ruşine din ce în ce mai mare. Benedict XIV (1740 – 1758), a cărui moderaţie i-a atras neobişnuite laude din partea lui Voltaire, a iniţiat o anchetă în afacerile lor. Au fost acuzaţi de desfăşurarea de operaţiuni de obţinere de bani la scară largă, dar şi de adoptarea culturilor native pentru a câştiga convertiţi cu orice preţ. În 1759 au fost interzişi în Portugalia, în 1764 în Franţa şi în 1767 în Spania şi Napoli. Clement XIII (1758 – 1769) a sprijinit Societatea spunând *sunt ut sunt, aut non sunt* (Să fie aşa cum sunt sau să nu mai fie). Dar Clement XIV (1769 – 1774), ales sub umbra cererii oficiale a puterilor catolice de abolire a ordinului, a consimţit într-un final. Scurtul *Dominus ac Redemptor noster* din 16 august 1773 a abolit Societatea lui Iisus, pe motiv că nu mai urmărea obiectivele fondatorului său. S-a aplicat în toate ţările europene, cu excepţia Imperiului Rus. A trimis activităţile educaţionale şi de misionariat catolice în haos, deschizând oportunităţi majore mai ales pentru şcolile şi

universităţile laice.

Oroarea epocii s-a petrecut însă în 1685, atunci când Ludovic XIV a revocat Edictul de la Nantes trimiţând toţi hughenoţii Franţei în exil (a se vedea mai jos). Dar, în general, ritmul persecuţiilor se moderase. În multe ţări, regulile nontoleranţei erau aplicate mai mult teoretic. Acolo unde nonconformiştii supravieţuiseră, acum îşi afirmau în public convingerile. În Anglia a fost inventat un nou termen – Latitudinarianism – pentru a descrie puternicul grup care susţinea toleranţa pentru toţi protestanţii. Congregaţionaliştii sau „independenţii" au ieşit la suprafaţă în 1622, iniţial cu condiţia ca lăcaşurile lor de cult să fie localizate la cel puţin cinci mile de orice biserică a unei parohii. Ca urmare a remarcabilei cariere a lui George Fox(1624 – 1691), Societatea Prietenilor sau „quakerii" a suferit numeroase martiraje până când membrii săi au primit dreptul la închinare, precum ceilalţi disidenţi, prin Actul de Toleranţă din 1689. Corpul General al Disidenţilor – independenţii, prezbiterienii şi baptiştii – a fost organizat la Londra în 1727. Biserica Moravianã a reapărut în Olanda, în Anglia şi în comunitatea experimentală din Hermhut (1722) în Saxonia. Manierele secolului XVIII, spre deosebire de multe dintre legile secolului XVIII favorizau toleranţa. Climatul era potrivit pentru deişti, pentru disidenţi, chiar pentru glumele religioase. „Se spune, scria Voltaire, că Dumnezeu este întotdeauna de partea batalioanelor mari". [MASON]

Au apărut diferite contra-curente religioase, ca reacţie la inerţia crescândă a Bisericilor recunoscute. În lumea catolică, Chietismul lui Miguel de Molinos (cca. 1640 – 1697) a cauzat o adevărată nelinişte. Fondatorul său, care învăţa oamenii că păcatul poate fi evitat doar într-o stare de pasivitate spirituală completă, a murit în închisoare la Roma; iar cartea sa, *Ghidul spiritual* (1675), a fost condamnată de iezuiţi ca fiind eretică. În lumea luterană,

pietismul lui RJ. Sperier (1635 – 1705) a cauzat certuri similare. Fondatorul său, a proclamat preoţia universală a celor credincioşi, a instituit practica cercurilor religioase de citire a Bibliei, iar cartea sa *Pia Desideria* (1675), a devenit piatra de temelie a unei mişcări de durată. Universitatea din Halle se afla în centrul său.

În lumea anglicană, metodismul lui John Wesley (1703 – 1791) a ameninţat să distrugă Biserica Angliei. Wesley crease o metodă spirituală pentru „clubul său sfânt" al studenţilor de la Oxford şi vizitase Hermhut. Viaţa sa de evanghelist, călătorind prin locurile cele mai izolate ale Insulelor Britanice, a entuziasmat masele neglijate. Respingerea episcopiei însă avea să cauzeze o schismă, iar prima Conferinţă Metodistă avea să fie organizată la Londra în 1785. Fratele său Charles Wesley (1707 – 1788) a fost un scriitor de imnuri anglicane de geniu, a cărui cadenţe minunate au exprimat foarte bine tonurile schimbătoare ale epocii.

Metodismul a avut rădăcini deosebit de puternice în Ţara Galilor, unde se crede că a inspirat nu doar o renaştere religioasă, ci una naţională.3 Prima Asociaţia Metodistă Galeză, care s-a întrunit în ianuarie 1743, a precedat prima întâlnire echivalentă din Anglia. Teologia sa calvinistă avea să ducă spre o direcţie mai apropiată de prezbiterianism. În acelaşi timp, Şcolile Itinerante organizate de reverendul Griffith Jones, rector la Llanddowror, magnificele imnuri galeze ale lui Williams (1717 – 1791), „Williams Pant y Celyn", şi o ridicată tradiţie a predicii bisericeşti începută de Daniel Rowland (17131790) din Llangeitho, „Ierusalimul de Ţara Galilor" au creat instrumentele care aveau să asigure supravieţuirea limbii şi culturii galeze în timpurile moderne. Cei care au auzit un cor galez înălţându-se în armonie deplină pe melodiile *Llanfair*, *Cwm Rhondda* sau *Blaenwern* nu poate să nu aprecieze mândria naţională şi înălţarea spirituală. Nu mai trebuie adăugat, *hwyl* sau

fervoarea metodiştilor galezi s-a opus diametral temperamentului iluminismului, care până la acel moment fusese tendinţa dominantă în cercurile intelectuale ale Europei.

În lumea evreiască, Hasidismul lui Baal Shem Tov (1700 – 1760), *Beshtul* din Miedzyböz în Podolia, a subminat rabinii polonezi la fel de mult cum îi subminase Wesley pe episcopii anglicani. *Hasidismul* sau „Cei pioşi” a respins formalismul uscat al sinagogilor şi s-a izolat în comunităţi de tip clan conduse de *zaddik* sau „oameni sfinţi” ereditari. Erau foarte îndepărtaţi în spaţiu şi cultură de metodismul creştin, dar foarte apropiaţi ca temperament. Au aderat riguros la legile iudaismului ortodox ale veşmântului şi dietei, dar, din nou, mişcarea a fost marcată de fervoarea maselor, de muzica veselă, de renaşterea spiritualităţii.

La fel de proeminentă a fost o schimbare decisă în manierele sociale ale Europei. Oamenii au reacţionat împotriva stricteţii epocii precedente nu atât prin schimbarea legilor, cât prin ignorarea normelor de gust şi de conduită pe care autorităţile religioase fuseseră la un moment capabile să le impună. În contrast puternic cu puritanismul calvinist şi iezuit care încă predomina în jurul lui 1660, următorul secol a cunoscut atât o creştere puternică în sensibilitatea artistică, cât şi o scădere puternică în restrângerile morale. „Epoca Eleganţei” a mers mână în mână cu o epocă a moravurilor uşoare. Pe de o parte, clasele superioare şi imitatorii lor au apelat la artele traiului graţios ca niciodată înainte: luxul şi rafinamentul erau evidente peste tot în îmbrăcămintea lor, în palate, mobilă, muzică şi în colecţii. În acelaşi timp, în toate clasele, exista o relaxare evidentă a moravurilor sociale şi mai ales sexuale. Cu timpul, licenţiozitatea sexuală a devenit nu doar tolerată, ci şi ostentativă. După lunga perioadă a Reformei, toată lumea era liberă, dacă dorea, să se comporte din nou iresponsabil. Pentru cei a

căror sănătate şi buzunare le-o permitea, excesul în îmbrăcăminte, petreceri, mâncare şi flirt deveniseră o rutină. Oamenii se mândreau cu peruca şi cu fustele umflate, cu parcurile amenajate, cu porţelanul pictat şi cu organele genitale pudrate. Acesta era climatul social care cu siguranţă a ajutat în promovarea renaşterii religioase. Dar a mărit şi limitele toleranţei religioase pe care filosofii Iluminismului au fost capabili să le exploateze. [EROS]

EROS

Se spune că „nu a lăsat nicio petală neîntoarsă". Friedrich Augustus, elector al Saxoniei şi rege al Poloniei, este presupus a fi tatăl a peste 300 de copii, inclusiv a lui Maurice de Saxa, mareşal al Franţei (1696 – 1750). Armurile sale minunate erau mărturie atât a gusturilor sale catolice, cât şi a vitalităţii sale fenomenale.1 Cu excepţia soţiei sale, Eberdine din Bayreuth, a cultivat favorurile unui adevărat stol de concubine – oficiale, confidenţiale şi ultrasecrete. Maurice de Saxa a fost fiul contesei suedeze Aurora de Königsmark; fratele său vitreg, contele Rotowski, a fost fiul Fatimei, o turcoaică capturată la Buda; sora sa vitregă, contesa Orzelska, a Henriette! Duval, fiica unui comerciant de vinuri din Varşovia. Pe lista oficială, contesa d'Estrele a fost urmată de Madame Teschen, Madame Hoym, Madame Cosel, Maria, contesă Denhoff, dar nu, în mod excepţional, de fosta amantă a ambasadorului britanic din Dresda. Friedrich Augustus ar fi fost un rege măreţ dacă acţiunile sale politice ar fi fost măcar pe jumătate la fel de bine ţintite ca spermatozoizii săi.2 (Cei care vor să strice cheful altora estimează descendenţii săi doar la opt.) 3

Iluminismul, după Kant, a fost perioada din dezvoltarea civilizaţiei europene în care „omenirea a crescut din imaturitatea sa autoprovocată". Mai simplu, s-ar putea spune că europenii au atins „epoca discreţiei". Metafora este una puternică, creştinătatea medievală fiind

văzută ca părintele şi cultura laică a Europei, ca un copil în creştere conceput în Renaştere. Copilăria îi fusese îngreunată de bagajele tradiţiei parentale şi religioase şi de către certurile din familie. Câştigul-cheie a venit odată cu „autonomia raţiunii”, abilitatea de a gândi şi de a acţiona de unul singur. Dar copilul a continuat să aibă un număr de trăsături de familie puternice.

Poate că Iluminismul este cel mai bine înţeles, însă, prin referinţă la întunericul pe care această „lumină a raţiunii” încerca să îl lumineze. Întunericul a fost creat, nu atât de religie, percepută de filosofi ca răspunzând unei nevoi umane esenţiale, dar de toate atitudinile lipsite de gândire, iraţionale, dogmatice de care se acoperise creştinătatea europeană. Aceste atitudini, ce au inclus bigotismul, intoleranţa, superstiţia, călugăria şi fanatismul au fost rezumate în cel mai peiorativ termen al epocii „entuziasm”. *Lumières*, aşa cum numeau francezii mişcarea, aveau să fie fixate pe o serie mare de subiecte: filosofie, ştiinţă şi religie naturală, economie, politică, istorie şi educaţie.

Habitatul intelectual specific care a încurajat creşterea raţionalismului nu putea fi găsit peste tot. Necesita, pe de o parte, prezenţa şi a catolicilor, şi a protestanţilor, a căror dogme rivale au creat o înfruntare de idei potrivită şi, pe de altă parte, o măsură a toleranţei în cadrul căreia putea fi iniţiat un dialog raţional. În secolul XVII a putut fi găsită doar în trei sau patru locuri. Astfel de condiţii au existat în Polonia-Lituania – unde iezuiţii s-au amestecat cu ortodocşii, evreii şi cu un număr de secte radicale. Au existat într-o anumită măsură în Elveţia, unde un schimb de idei era întotdeauna posibil între cantoanele catolice şi cele protestante. Au existat în Scoţia şi în Anglia, acolo unde larga tradiţie anglicană a protejat împotriva punctelor de vedere contrare. Dar au existat mai ales în Ţările de Jos, unde resursele native au fost suplimentate de o lungă linie de refugiaţi intelectuali,

de la J.J. Scaliger şi René Descartes la Spinoza, Shaftesbury, Le Clerc şi Bayle. Leyden „Atena Bataviei”, Amsterdam, „Cosmopolisul” Europei şi Haga au fost laboratoarele principale ale Iluminismului. Deşi francezii au fost predominanţi la început şi franceza a fost adoptată ca *lingua franca*, Franţa însăşi nu a devenit principala scenă de activitate până la jumătatea secolului XVIII, atunci când condiţiile locale s-au relaxat. Voltaire, una dintre figurile centrale, a fost forţat să se stabilească în Elveţia sau la graniţa elveţiană.

Conceptul-cheie – *lumen naturale* sau „lumina naturală a raţiunii” – a fost identificat într-una dintre lucrările lui Melanchton, *De lege naturae* (1559), şi via Melanchton la Cicero şi filosofii stoici. Din acest motiv, traducerea textelor stoice de către Joost Lips (Lipsius, 1547 – 1606) la Leyden este văzută ca un moment de referinţă. Împreună cu fructele Revoluţiei Ştiinţifice şi ale metodei raţionale a lui Descartes, a format parte centrală a ideologiei care a ocupat centrul scenei din anii 1670 până în 1770. A dus la convingerea că raţiunea putea să descopere regulile care existau la baza haosului aparent al lumii umane şi a celei materiale şi, prin urmare, a religiei naturale, a moralităţii naturale şi a legii naturale. Şi în arte a condus la noţiunea că regulile stricte şi tiparele simetrice sunt singurele ce pot să dea expresie ordinii naturale cu care toată Frumuseţea ar trebui asociată. Frumuseţea era ordine şi ordinea frumuseţe. Aici se afla adevăratul spirit al clasicismului.

Filosofia Iluminismului a fost în primul rând preocupată de epistemologie, adică de teoria cunoaşterii – sau cum ştim ceea ce ştim. Aici, baza dezbaterii a fost oferită de trei britanici: englezul John Locke (1632 – 1704), episcopul irlandez George Berkeley (16851753) şi scoţianul David Hume (1711 – 1776), la un moment dat secretar al Ambasadei Britanice din Paris. Ca empirişti, au acceptat cu toţii că metoda ştiinţifică de observaţie şi de

deducţie ar trebui aplicată afacerilor umane şi, prin urmare, preceptului contemporanului lor, Alexander Pope:

Cunoaşte-te pe tine, nu îndrăzni să-l cercetezi pe Dumnezeu.

Cel mai potrivit studiu al omenirii este Omul.4

Faimosul *Eseu privind înţelegerea umană* (1690), al lui Locke, a avansat teoria că mintea umană este goală la naştere – o *tabula rasa*. Tot ceea ce ştim, este produsul experienţei, fie prin simţuri, care procesează datele din lumea externă, fie prin facultatea reflecţiei, care procesează datele din activităţile interne ale minţii. Teoria lui Locke a fost dezvoltată în Franţa de Abbé Condillac (1715 – 1780), a cărui *Traité des Sensations* (1754) a folosit analogia unei statui adusă la viaţă prin obţinerea simţurilor şi de Julien Ofiray de la Mettrie (1709 – 1751), a cărui materialism exhaustiv din *L'Homme machine* (1748) nega complet existenţa spiritului. Episcopul Berkeley a mers în cealaltă extremă, argumentând că doar minţile şi elementele mentale pot exista. Hume, al cărui *Tratat despre natura umană* (1739 – 1740) urmează o anchetă raţională a înţelegerii, pasiunilor şi moralei, ajunge la final să nege posibilitatea credinţei raţionale. Raţionalismul secolului XVIII a ajuns la concluzia că iraţionalitatea s-ar putea să nu fie până la urmă complet nerezonabilă.

Pe tărâmul filosofiei morale, mai multe linii de gândire religioasă şi intelectuală au dus spre destinaţia finală a utilitarianismului. Tendinţa raţionaliştilor a fost să judece principiile morale prin utilitatea lor în îmbunătăţirea condiţiei omului. Tendinţa era deja prezentă la Locke. Baronul d'Holbach (1723 – 1789), în anumite privinţe cel mai radical dintre *philosophes*, a fost susţinătorul unei moralităţi hedoniste în care virtutea este cea care cauzează cea mai mare plăcere. Mai târziu, fericirea a fost privită mai mult ca o virtute comunală, decât ca una individuală. Armonia socială a devenit scopul, nu doar bunăstarea individuală, în 1776, un tânăr, Jeremy Bentham

(1748 – 1832), a formulat principiul de urmat: „Cea mai mare fericire a celui mai mare număr de oameni este măsura binelui şi a răului”.

Iluminismul nu a fost un simpatizant al evreimii europene. Evreii erau priviţi ca o comunitate religioasă şi religia lor ca fiind nerezonabilă şi obscurantistă. Dryden, de exemplu, nu i-a cruţat de sarcasmul său:

„Evreii, o rasă încăpăţânată, temperamentală, care murmură.

Poporul răsfăţat al lui Dumnezeu, pe care, corupţi cu uşurinţă.

Niciun rege nu i-ar putea guverna şi niciun Dumnezeu nu i-ar putea mulţumi”.5

Cu timpul, anumiţi lideri evrei au devenit la fel de critici cu ei înşişi. Tânjeau după o evadare din constrângerile iudaismului tradiţional. Rezultatul final a fost Iluminismul iudaic, *Haskalah*, care urmărea să reformeze comunitatea iudaică din interior (vezi p. 843).

Cunoştinţele ştiinţifice, între timp, au avansat semnificativ. Gigantul perioadei a fost Sir Isaac Newton (1642 – 1727), preşedinte al Societăţii Regale, care a publicat *Principia* în 1687. Legile sale cu privire la mişcare şi gravitaţie au oferit bazele fizicii şi ale funcţionării Universului, în următorii 200 de ani. A inventat calculul diferenţial, pe care l-a numit „fluxiuni”. În mod potrivit pentru un părinte al Iluminismului, îşi desfăşurase primele experimente în 1666 asupra naturii Luminii, plasând o prismă de sticlă în spatele unei găuri din storul geamului său de la Colegiul Trinity, Cambridge:

„Şi am văzut... că lumina, tinzând spre un capăt al Imaginii, a suferit o refracţie considerabil mai mare decât lumina care tindea în cealaltă. Şi astfel cauzele adevărate ale lungimii Imaginii au fost detectate ca fiind nu altele decât că Lumina constă din raze diferit refractabile care... au fost, conform gradelor lor de refractabilitate, transmite spre părţi diferite ale peretelui”. 6

A fost o frumoasă ironie că proprietăţile luminii i-au dat într-un final indiciile lui Einstein pentru a răsturna sistemul newtonian. [e = mc2] Newton, ca unitarian, a fost exclus de la multe onoruri oficiale, dar nu i-au lipsit faima şi averea. A jonglat chiar şi cu alchimia. S-a descris şarmant ca un „băiat jucându-se la malul mării… în timp ce marele ocean al adevărului stă nedescoperit sub mine”.7 Pope a scris un epitaf special pentru mormântul lui Newton de la Catedrala Westminster:

Natura şi legile naturii erau ascunse-n noapte;

Dumnezeu a spus, să fie Newton! şi s-a făcut lumină.

Exploatarea principiilor lui Newton a fost ajutată şi de îmbunătăţirile din tehnologie şi de progresul în paralel din alte ştiinţe. Observatorul regal (1675) de la Greenwich a dezvoltat telescoape superioare; amiralitatea britanică, oferind un premiu de 20.000 de lire, a încurajat invenţia cronometrului. În matematică, Gottfried Leibniz (1646 – 1716) din Leipzig este posibil să fi descoperit calculul matematic în mod independent înaintea lui Newton. În biologie şi, mai specific, în botanică, suedezul Carl von Linné (Linnaeus, 1707 – 1778), a adus ordine în haos prin sistemul de clasificare a plantelor explicat în *Systema naturae* (1735) şi *Fundamenta botanica* (1736). În chimie, paşi fundamentali au fost făcuţi de Joseph Priestley (1733 – 1804), care a explorat natura compusă a aerului şi de către Henry Cavendish (1731 – 1810), care a demonstrat natura compusă a apei, şi, mai presus de toţi, de Antoine-Laurent Lavoisier (1743 – 1794), care a descoperit într-un final mecanismele reacţiilor chimice. [ELDLUFT] [EULER]

EULER

În 1765, ambasadorul rus la Berlin a fost autorizat să invite un om cu un singur ochi la St. Petersburg fără a se gândi la costuri. Leonhard Euler (1707 – 1783) a acceptat doar cu condiţia să fie făcut director al Academiei Imperiale Ruse, să primească un salariu imens de 3.000 de

ruble, o pensie pentru soţia sa şi numiri în funcţii importante pentru cei patru fii ai săi. Condiţiile sale au fost acceptate fără ezitare. Cu numai cinci ani înainte, atunci când armata rusă îi vandalizase ferma de la Charlotten burg, ţarul îl compensase din plin. Asta întrucât Euler era geniul matematic suprem al epocii. De comun acord, singurul pe seama sa din întreaga istorie a matematicii a fost C.F. Gauss(1777 – 1855), născut la Brunswick la zece ani după ce Euler părăsise Berlinul. Se spunea că „Euler calculează aşa cum alţi oameni respiră sau aşa cum vulturii zboară în înalt". Fiul unui pastor elveţian şi educat la Basel, avea o memorie fenomenală. Putea să recite întreaga *Eneidă* a lui Vergiliu, inclusiv numerele liniilor şi ale paginilor.

A mers întâia oară în Rusia ca tânăr în compania fraţilor Bernoulli! înainte de a fi „recrutat" de agenţii lui Frederick cel Mare. Realizările sale au fost la fel de prolifice, pe cât au fost de originale. A scris 886 de lucrări ştiinţifice şi circa 4.000 de scrisori, cu o rată medie de două pagini tipărite pe zi în decurs de cinci decenii. Jurnalul rusesc *Comentarii* la 45 de *Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae* încă publica articole de-ale sale la 45 de ani după moartea sa. A descoperit un număr foarte mare de teoreme, a inventat calculul sinusurilor, a complet căutarea evaluării numerice a lui pl. Şi a postulat existenţa numerelor transcendentale. Teorema lui Euler demonstra legătura între funcţiile exponenţială şi trigonometrică:

ei x = cosx + / sinx.

Prestigiul lui Euler a adus Academia Rusă în avanscena ştiinţei europene. Excepţionala şcoală de matematică de la St. Petersburg a rezistat multă vreme după moartea sa. Dar nu a fost dispus să discute despre asta. Când a fost presat în privinţa subiectului la Potsdam de mama lui Frederick cel Mare, a răspuns: „Doamnă, în acea ţară îi spânzură pe cei ce vorbesc".1 Atât de mare era

însă autoritatea lui Euler, încât simbolurile utilizate în manualul său *Introductio în analysis infinitorum* (1748) aveau să constituie bazele notaţiei matematice standard. A fost esenţial în promovarea pentru matematicieni a unui mediu universal de comunicare de un tip care, pentru scopul vieţii de zi cu zi, europenii nu îl dezvoltaseră niciodată. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Interesul în teoria cunoaşterii, adăugată la corpul în creştere al informaţiei, a avut un corolar natural în mania enciclopediilor. Compendiile de cunoştinţe universale fuseseră destul de comune în Evul Mediu; dar nu mai erau la modă. Încercările timpurii de a reînsufleţi genul le-au inclus pe cele ale lui J.H. Alsted, publicată în Olanda în 1630, a lui Louis Moren, publicată la Lyon în 1674. Părintele modern al enciclopediei însă este considerat în general a fi Pierre Bayle (1647 – 1706). Primul folio al *Dictionnaire historique et critique* a apărut la Rotterdam în 1697. În Anglia, genul a fost reprezentat de *Lexicon technicum* (1704) a lui John Harris FRS şi de *Cyclopaedia* (1728) a lui Ephraïm Chambers; în Germania, de J. Hübner *Reales Staats Zeitungsund Conversations-Lexicon* (Leipzig, 1704) şi de J.T. Jabionski *Allgemeines Lexicon* (Leipzig, 1721); în Italia, de G. Privaţi *Dizionario universale* (Veneţia, 1744) şi în Polonia de B. Chmielowski's *Nowe Ateny* (1745 – 1746). Un *Lexicon Universal* în cea mai mare parte ilustrat în 64 de volume şi 4 suplimente a fost publicat la Leipzig de J.H. Zedler între 1732 şi 1754. În Franţa, marele proiect al *Encyclopédie* sau *Dictionnaire raisonné des arts, des sciences, et des métiers*, început de Denis Diderot (1713 – 1784) şi Jean d'Alembert(1717 – 1783) a fost inspirat iniţial de traducerea în franceză a lui Chambers. A apărut la Paris în 17 volume a 16.288 de pagini între 1751 şi 1765, cu mai multe suplimente, ilustraţii şi indexuri apărute până în 1782. A fost programatic, doctrinar, anticlerical şi extrem de critic în privinţa regimului şi editorii săi au fost hărţuiţi în mod

repetat de oficialităţi. Dar a fost un monument al epocii. Ţintea spre nimic altceva în afara unui rezumat complet al tuturor cunoştinţelor umane. Prima ediţie a *Encyclopaedia Britannica*, mai puţin distinsă, dar cu o rezistenţă mai mare în timp, a apărut la Edinburgh în 1768. Între timp, *Lexiconul* lui Hübner avusese parte de numeroase ediţii şi traduceri. Drepturile sale de publicare aveau să fie cumpărate într-un final în 1808 de către editorul F.A. Brockhaus (1772 – 1823), care l-a folosit ca bazele celei mai apreciate dintre toate enciclopediile germane.

Gândirea religioasă a fost puternic influenţată de raţionalism – mai ales în sfera erudiţiei biblice. Problema iniţială a fost cum să se distingă între afirmaţiile rivale ale catolicilor şi protestanţilor, ambele părţi oferind susţinere biblică dogmelor lor. Un prim început fusese făcut de *Religia protestanţilor* (1637) a lui William Chillingworth, de la Oxford care studiase cu iezuiţii la Douai şi care, în mod tipic, a fost acuzat în mod fals de socinianism. Cel mai mare progres a fost făcut de oratorul francez Richard Simon (1638 – 1712), care a aplicat regulile clasice ale criticii literare franceze la a sa *Histoire critique du Vieux Testament* (1678). Cartea lui Simon a fost atacată de Bossuet şi plasată pe Index, iar toate copiile primei ediţii distruse. Dar metoda a supravieţuit.

În scurt timp, raţionarea în privinţa religiei a dus la creşterea modei intelectuale a Deismului. Aceasta era credinţa religioasă redusă la esenţa ei minimă: credinţa în „Fiinţa Supremă”, în Dumnezeu Creatorul sau în Providenţă. Primele sale manifestări au ieşit la suprafaţă în Anglia în diferite credinţe dubioase, cel mai notabil *De Veritate* (Paris, 1624) a lui Lord Herbert din Cherbury (1583 – 1648) şi *Creştinismul nemisterios* (1696) a lui J.J. Toland. Şi-a atins punctul culminant în anii 1730 atunci când Voltaire a fost citit în Anglia, dar a fost mult redusă ca amploare după publicarea *Analogiei religiei* (1736) a episcopului Joseph Butler – despre a cărei influenţă

îndelungată i-a fost spus la un moment dat reginei Caroline: „Nu doamnă, nu este mort, dar este îngropat”. Poziţii deistice au fost atinse în Franţa în încercarea de a găsi un drum de mijloc între creştinismul tradiţional şi gânditorii liberi mai extremi, precum Baronul d’Holbach (1723 – 1789) şi Claude Helvetius (1715 – 1771), care începuseră să exprime în mod liber convingeri atee. Diderot, de exemplu, scriind articolele pentru a sa *Encyclopédie* pentru „Creştinism”, „Credinţă” şi „Providenţă”.

a adoptat o poziţie deistă. Voltaire, ale cărui atacuri asupra religiei oficiale au fost neobosite, a sărit totuşi în apărarea existenţei lui Dumnezeu împotriva atacurilor lui d’Holbach din *Système de la nature* (1770). Reflectând despre cerul din timpul nopţii, scria: „Ar trebui să fii orb să nu fi uimit de ceea ce vezi; ar trebui să fii prost să nu îi recunoşti autorul; ar trebui să fii nebun să nu îl venerezi. Şi *Dieu n \existait pas*, lansa el o butadă, îl *faudrait I inventer*.8 (Dacă Dumnezeu nu ar fi existat, ar fi trebuit inventat.)

Lupta *philosophes* împotriva autorităţilor Bisericii şi a statului a creat inevitabil impresia că atât catolicismul, cât şi monarhia absolutistă erau unite în opoziţia lor oarbă faţă de raţiune şi schimbare. Diderot a fost creditat cu comentariul lipsit de caritate despre mântuirea care va veni atunci când „ultimul rege va fi spânzurat cu măruntaiele ultimului preot”. A fost doar la un pas de simplificată viziune revoluţionară a războiului universal dintre progres şi reacţiune. În scurt timp editorul catolic Joseph de Maistre(1754 – 1821) a acceptat aceeaşi poziţie extremă, dar din punctul opus de vedere; susţinând în a sa *Considérations sur la France* (1796) că rebeliunea şi lipsa de cuviinţă sunt sinonime.

Economia raţională s-a aflat printre priorităţile Iluminismului. Noţiunea generală de progres şi-a găsit expresia în ideea specifică a dezvoltării economice. La un

micronivel, gentlemanii au fost preocupaţi de ştiinţa în dezvoltare a administrării domeniului, convinşi că proprietăţile lor nu puteau fi pur şi simplu organizate, dar puteau fi transformate în afaceri profitabile. Îmbunătăţirea pământului de către olandezi sau pe model olandez a schimbat faţa câtorva regiuni joase, de la mlaştinile din East Anglia la delta de pe Vistula. Mişcarea de anexare a căpătat viteză, mai ales în Anglia, ameninţând ţărănimea, dar promiţând unităţi agrare mai mari potrivite pentru cultivarea comercială. Înmulţirea sistematică a animalelor, selecţia plantelor, nutriţia solurilor, rotaţia culturilor şi scurgerea, aşa cum erau ele practicate de „Fermierul George" la Windsor în anii 1770 sau de Thomas Coke din Holkham în Norfolk, a fost răsplătită de recoltele îmbunătăţite semnificativ. În ţările unde şerbia era încă predominantă, unii latifundiari luminaţi s-au convins că şerbii ar munci mai eficient dacă ar fi eliberaţi de obligaţii. Exemple de emancipare voluntară pot fi găsite din Franţa până în Polonia.

La macronivel, mercantilismul de varietate autocrată a dominat multă vreme. Cel mai mare exponent al său a fost Jean-Baptiste Colbert (1619 – 1683), ministrul lui Ludovic XIV. Manufacturile de stat au fost iniţiate. Coloniile au fost plantate, taxarea raţionalizată, porturi, drumuri şi canale construite, transportul îmbunătăţit. Marele Canal du Languedoc (1681) are echivalente în toată Europa, de la Guadalquivirul canalizat din Spania la Canalul Eskilstuna din Suedia, Canalul Augustöw din Lituania şi marele complex Neva-Volga din Rusia.

Dar a sporit şi convingerea că viaţa economică nu putea fi extinsă dincolo de un anumit punct fără a fi eliberată de restricţiile artificiale. Această tendinţă şi-a găsit expresia timpurie în munca bancherului irlandez Richard Cantillon(1734), citat de Mirabeau senior în foarte populara lucrare *l.'A mi des hommes* (1756). Însă a câştigat credibilitate în rândul economiştilor sau

„fiziocraţilor” asociaţi cu *Encyclopédie*-François Quesnay (1694 – 1774), Jean de Goumay (1712 – 1759) şi J.P. Dupont de Nemours (1739 – 1817). Renumitul slogan „Pauvres paysans, pauvre royaume” conţinea noţiunea revoluţionară că prosperitatea naţională poate fi asigurată doar prin prosperitate personală şi prin libertate pentru toţi. Discipolul lui Quesnay, Jacques Turgot (1727 – 1781) a eşuat în încercarea de a aplica principiile mişcării guvernării practice. Dar profesorul scoţian Adam Smith (1723 – 1790), locuitor al Parisului în 1765 – 1766, a intrat în cercul de apropiaţi al lui Quesnay. Avea să fie o experienţă formativă pentru părintele economiei moderne. [PIAŢA]

Dr Adam Smith (1723 – 1790) a fost prototipul profesorului distrat. A creat la un moment dat o infuzie de pâine şi unt numind-o apoi o ceaşcă foarte proastă de cafea. A devenit una dintre apariţiile demne de văzut la Edinburgh, unde se spune că umbla fără direcţie pe străzi în transă, pe jumătate dezbrăcat sau zvâcnind din tot corpul, dezbătând înfocat cu sine însuşi într-o voce deosebit de afectată şi gonind în inimitabilul său „mers ca de râmă”. A intrat la un moment dat direct într-un atelier de pielărie în plină dezbatere. Practic de neînsurat, a locuit întotdeauna cu mama sa. Este plăcut să credem că al său caracter şarmant de haotic este cel ce avea să pună ordine intelectuală în mecanismul vieţii de zi cu zi.1

Împreună cu prietenul său David Hume, Smith a fost una dintre vedetele Iluminismului scoţian într-o eră în care viaţa academică engleză era adormită. Păstra legătură cu Johnson, Voltaire, Franklin, Quesnay şi Burke. Atunci când profesorul în vârstă a fost primit de miniştrii regelui, aceştia s-au ridicat în picioare. „Ne ridicăm cu toţii în picioare, domnule Smith”, i-a spus William Pitt, pentru că suntem cu toţii studenţii dumneavoastră”.

Cariera academică a lui Smith a început la vârsta de

28 de ani cu Catedra de Filosofie Morală la Glasgow, unde şi-a publicat *Teoria sentimentelor morale* (1759). Era un studiu al originilor aprobării şi dezaprobării. A pătruns pe tărâmul economiei întrebându-se în legătură cu implicaţiile lăcomiei umane şi a felului în care autointeresul ar putea funcţiona pentru binele comun. Cele 900 de pagini ale *Bogăţiei naţiunilor* (1776) au fost în esenţa lor un eseu extins în căutarea acestui răspuns. A zdrobit filosofia protecţionistă a mercantilismului, care dominase gândirea economică a ultimilor 200 de ani. Speculaţiile lui Smith l-au făcut să postuleze existenţa „societăţii", la mecanismele căreia participă toţi oamenii, şi să formuleze legile „pieţei". A subliniat mecanismele producţiei, ale competiţiei, ale cererii şi ofertei şi ale preţurilor. A acordat o atenţie deosebită organizării muncii. Aceasta se poate cel mai bine observa din faimoasa sa descriere a unei fabrici de ace. Sarcinile raţionalizate şi aptitudinile specializate au permis forţei de muncă să producă 48.000 de ace într-o zi, acolo unde fiecare dintre muncitori ar fi putut să producă în mod individual două sau trei. A subliniat şi natura autoregulatoare a pieţei, care, fără implicare externă, ar duce la armonie socială. A identificat două legi de bază ale pieţei – Legea Acumulării şi Legea Populaţiei". Nevoia de oameni, scria el în mod şocant, regulează în mod necesar producţia de oameni". Cuvântul său de ordine era: „Lăsaţi Piaţa în pace". 2

Ştiinţa economiei explorează de atunci problemele ridicate de Smith. Pe urmele sale au păşit Ricardo, Malthus şi Marx, via Hobson, Bastiat şi Marshall, Veblen, Schumpeter şi Keynes. În mâinile lui Smith a fost o ramură a filosofiei speculative şi cei mai mari practicanţi ai acesteia au recunoscut fragilitatea concluziilor sale. În opinia populară, însă, economia are pretenţii mai mari. A intrat în golul lăsat de declinul religiei şi al consensului moral; este văzută din ce în ce mai mult ca principala preocupare a politicii publice, un panaceu pentru răul

social, chiar sursa mulţumirii private. De la a fi un subiect tehnic, explicarea societăţii umane în acelaşi fel în care explică medicina corpul uman, ameninţă să devină o finalitate în sine, cu propriile scopuri, motive, imbolduri. Smith, moralistul, ar fi fost îngrozit.

Teoria politică raţionalistă a fost multă vreme asociată cu sprijinul pentru monarhia absolută, aflându-se în acord cu spiritul clasic al ordinii şi armoniei. Căuta cele mai eficiente mijloace de a pătrunde prin labirintul de privilegii locale şi feudale. Concluziile lui Hobbes, dacă nu argumentarea sa, nu erau atât de diferite de cele ale clericilor francezi precum marele J.B. Bossuet, episcop de Meaux (1627 – 1704), principalul susţinător ai dreptului divin al regilor. În secolul XVIII, însă, argumentele s-au schimbat. Cele două *Tratate despre guvernare* (1690) ale lui Locke propuneau ca guvernul să fie supus legii naturale şi se opunea principiului ereditar. A cerut o formă de autoritate neutră pentru rezolvarea disputelor între conducător şi supuşii săi. Mai important, deşi punea accentul pe dreptul la proprietate, a dezvoltat ideea guvernării prin contract social şi deci principiul consimţământului, piatra de temelie a liberalismului. Deşi a avut puţine de spus despre sistemul juridic, a fost un susţinător al separării puterilor în stat şi al nevoii de verificare şi de echilibru între executiv şi legislativ. Aceste două principii au fost cel mai clar formulate în *L'Esprit des lois* (Geneva, 1748), a lui Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu (1689 – 1755), care s-a inspirat din republicanismul grec şi roman, precum şi din acordul constituţional englez din 1689:

În fiecare stat, sunt trei tipuri de puteri: puterea legislativă, puterea executivă asupra lucrurilor ce depind de drepturile oamenilor şi puterea executivă în legătură cu dreptul civil... Totul ar fi pierdut dacă acelaşi om ar exercita toate cele trei puteri: puterea de a face legile, puterea de a aplica deciziile publice şi puterea de a judeca

crimele.9

Teoriile lui Locke şi Montesquieu au fost diseminate la scară largă de *Encyclopédie*, mai ales în articolele precum „Autoritatea politică” şi „Libertatea naturală”. Acestea a încurajat tendinţele democratice şi, ar spune unii, revoluţia.

Istoriografia raţionalistă a intrat în centrul atenţiei. Istoria a trecut de la simpla relatare a evenimentelor în cronici şi în jurnale şi de la susţinerea bisericii dominante sau a monarhului la o ştiinţă a cauzalităţii şi schimbării. Aşa-numita *Histoire universelle* (1681) a lui Bossuet sau *Istoria marii rebeliuni* (1704) a Contelui de Clarendon încă aparţineau vechii tradiţii, aşa cum o făceau şi numeroasele relatări catolice sau protestante ale războaielor religioase. Dar în secolul XVIII mulţi oameni şi-au întors faţa spre istoria de tip nou. *Dicţionarul* (1702) lui Bayle avea intrări alfabetice ale tuturor marilor nume ale istoriei şi literaturii şi analiza cu implacabil scepticism toate certitudinile şi incertitudinile din informaţiile legate de aceste nume. A arătat lumii că niciun fapt istoric nu putea fi acceptat fără dovezi. *Scienza nuova* (1725) a lui Vico a introdus teoria istoriei ciclice. *Considérations* (1734) despre lumea antică a lui Montesquieu a introdus ideea determinanţilor de mediu, în timp ce studiile lui Voltaire despre Carol XII şi Ludovic XIV au introdus factorii şansei şi ai marilor personalităţi. Tratatul lui Hume despre *Istoria naturală a religiei* (1757) a pătruns pe tărâmul sacru al istoriei religiei. Toate respingeau rolul providenţei ca explicaţie a evenimentelor trecutului întorcându-se astfel la practici ale gândirii care nu mai fuseseră utilizate de pe vremea lui Machiavelli şi Guicciardini. Toţi erau supuşi noii noţiuni de progres, a cărei expunere clasică a fost făcută la Sorbona de tânărul Turgot, într-un lung discurs în limba latină citit în două părţi, pe 3 iulie şi 11 decembrie 1750:

Natura le-a dat tuturor oamenilor dreptul de a fi fericiţi. Toate generaţiile sunt legate una de cealaltă

printr-o serie de cauze şi efecte care leagă condiţia prezentă a lumii de toţi cei care au precedat-o… şi întreaga specie umană, privită de la origini, îi apare filosofului ca un imens gol, care, precum un individ îşi are copilăria şi progresul… Totalitatea umanităţii, fluctuând între calm şi agitaţie, între vremuri bune şi rele, se mişcă ferm dar încet spre o mai mare perfecţiune.10

Istoricii au aplicat dintre în ce mai mult îngrijorările sociale, economice şi culturale ale propriei epoci analizei trecutului. Ceea ce făceau regii şi curţile regale nu mai era suficient. Două mari monumente ale zilei au fost *Istoria Americii* (1777) a lui William Robertson şi incomparabila *Declinul şi căderea Imperiului Roman* (1788) a lui Edward Gibbon. Doar un volum al *Istoriei naţiunii poloneze* (1780) a episcopului Adam Naruszewicz a fost tipărit, în ciuda faptului că ambasadorul reginei Ecaterina a obiectat împotriva unei istorii a slavilor în care polonezii erau mai remarcabili decât ruşii.

Reflectând, trebuie să ne îndoim că învăţaţii Iluminismului erau mai obiectivi ca istoricii curţilor sau ca acei clerici pe care îi ridiculizau fără nicio milă. Atacurile lui Gibbon, de exemplu, asupra monahismului sau atacurile prost informate ale lui Voltaire împotriva Poloniei, pe care o folosea pe post de cal de bătaie pentru a-şi reînsufleţi părerile despre bigotismul religios, au înlocuit o formă de subiectivism cu alta. Dar, în acest proces, şi obiectivul, şi reputaţia istoriografiei au fost mult mărite. În realitate, Iluminismul a fost plin de contradicţii. Practicanţii săi cei mai de seamă erau într-o anumită măsură de acord asupra scopurilor şi metodelor sale, dar nu au ajuns la vreun consens al perspectivelor şi opiniilor. Cei mai influenţi componenţi, Voltaire şi Rousseau, erau cât se poate de diferiţi.

François-Marie Arouet (1694 – 1778), care îşi luase pseudonimul de Voltaire în timpul încarcerării sale la Bastilia, a fost un poet, dramaturg, romancier, istoric,

filosof, pamfletar, corespondent al regilor şi, mai presus de toate, o inteligenţă militantă. Născut şi educat la Paris, a petrecut o bună bucată din lunga sa viaţă în varii tipuri de exil. Cărţile sale, tipografii şi editorii săi au fost condamnaţi în mod repetat. A plutit la marginile exterioare ale respectabilităţii politice şi sociale şi într-un final s-a stabilit, simbolic, la cea mai îndepărtată frontieră a Franţei la Ferney, lângă Geneva. A părăsit Parisul, dizgraţiat, la 32 de ani şi, cu excepţia a trei ani stânjenitori ca istoriograf regal la Versailles în perioada 1744 – 1747, nu a mai revenit până la vârsta de 84 de ani. A petrecut şase ani productivi în Anglia, dintre care trei la curtea primitoare a lui Stanisław Leszczyński la Lunéville în Lorena şi trei în Prusia în compania admiratorului său, Frederic cel Mare. A fost alungat din Elveţia pentru comentariile sale la adresa lui Calvin. La Ferney, 1760 – 1778, unde a fost vizitat constant de un număr mare de admiratori, „Hangiul Europei" era salutat ca *Le Roi Voltaire* şi *le seigneur du village* şi-a pus teoriile în aplicare: a secat o mlaştină, a condus o fermă model, a construit o biserică, un teatru, o fabrică de mătase şi o ceasornicărie. „Refugiul a patruzeci de sălbatici a fost transformat într-un mic orăşel opulent cu 1.200 de persoane utile", nota el cu mândrie.

Lucrările publicate ale lui Voltaire, care umplu peste 100 de volume, tratează subiectele toleranţei în religie, păcii şi libertăţii în politică, iniţiativei în economiei, conducerii intelectuale în artă. *Lettres anglaises* (1734), care vorbesc cu admiraţie despre totul de la quakeri, Parlament şi spiritul comercial a lui Bacon, Locke şi Shakespeare au oferit o nouă hrană intelectuală cercurilor catolice convenţionale de pe Continent. *Siècle de Louis XIV* (1751) le-a oferit francezilor o bogată dar, critică perspectivă a trecutului lor recent. Romanul filosofic *Candide ou Voptimisme* (1759) a fost scris ca un răspuns dat lui Rousseau. Acesta spune povestea tânărului şi dornicului Candide şi a luminatului său îndrumător,

Pangloss, al cărui motto este „totul este spre bine în cea mai bună dintre lumile posibile”. Cei doi pornesc în lume din Castelul Thunder-ten-tronckh doar pentru a întâlni toate formele cunoscute de dezastre: război, masacm, boală, arestări, tortură, trădare, cutremur, naufragiu, inchiziţie şi sclavagism. Într-un final ajung la concluzia, întrucât răul din lume este copleşitor, că tot ceea ce poţi să faci este să îţi aranjezi propriile afaceri. Cuvintele de încheiere ale lui Candide sunt *il faut cultiver notre jardin* (trebuie să ne cultivăm propria grădină). *Traité sur la tolérance* (1763), inspirat de oribila afacere Calais din Toulouse, acolo unde un părinte calvinist ar fi fost tras pe roată pentru că se opusese trecerii fiului său la catolicism, a fost un strigăt din inimă. *Dictionnaire philosophique portatif* (*1764*), un rival de buzunar al marii *Encyclopédie*, este un tur de forţă de ironie şi satiră. Pe lângă acestea există un număr mare de tragedii, o colecţie vastă de pamflete polemice şi 15.000 de scrisori. A murit la Paris, văzându-şi bustul încoronat pe scena celei mai noi piese ale sale. „Ar veni în acelaşi număr să mă vadă executat”, a spus el. Şi încă scria versuri:

Nous naissons, nous vivons, bergère.
Nous mourons sans savoir comment;
Chacun est parţi du néant;
Où va-t-il?... Dieu le site, ma chère.

(Ne naştem, trăim, păstoriţa meaJ Cum sau de ce murim, nu este clar; /
Toţi am pornit din nimic; / Spre ce ne îndreptăm?... Dumnezeu ştie, draga mea.) 11

„Mor adorându-l pe Dumnezeu, proclama el, iubindu-mi prietenii, neurându-mi duşmanii, dar detestând superstiţia”. 12

Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778), născut în Geneva protestantă, a cutreierat chiar mai mult decât Voltaire. A posedat aproape aceeaşi gamă de talente, de muzician, romancier şi filosof şi s-a bucurat de o reputaţie

asemănătoare. Fugit de acasă de copil şi petrecându-şi aproape zece ani din viaţă pe drumurile din Savoia şi Elveţia a fost primit în casă, cu preţul convertirii sale, de o doamnă catolică din Annecy. În cea mai mare parte autodidact, şi-a câştigat existenţa ca meditator, compozitor, maestru de balet, valet la Paris, ca secretar al ambasadei Franţei de la Veneţia. Legătura sa cu o fată simplă şi lipsită de educaţie, Thérèse Levasseur, şi soarta celor cinci copii ai lor, daţi în grija „Enfants Trouvés" (Copii găsiţi), a fost o sursă de mare stres, de speculaţie intelectuală şi posibil a bolii sale mentale recurente. A căpătat o celebritate subită la vârsta mijlocie câştigând un premiu din partea Academiei din Dijon pentru a sa *Discours sur les sciences et les arts* (1750), şi producând o operă populară, *Devin du village* (1752). Prieten cu Diderot, a devenit pe rând star şi victimă a saloanelor din Paris până când a luat din nou calea exilului. Obsedat de o conspiraţie imaginară împotriva sa, a fugit din refugiu în refugiu de teama partizanilor lui Voltaire şi din cauza propriei instabilităţi: la Geneva, la Motiers în Neuchâtelul prusac, pe o insulă de pe lacul de Bienne, în Anglia, la Bourgoin şi Montquin în Dauphiné. Ultimii ani de la Paris şi i-a petrecut editându-şi memoriile şi ale sale *Rêveries du promeneur solitaire* (1782). A murit în castelul de la Ermenonville.

Caracterul dificil al lui Rousseau s-a folosit de metodele Iluminismului pentru a denunţa realizările acestui curent. Discursul care l-a făcut faimos argumenta că civilizaţia corupe natura umană. Al doilea său *Discours sur l'inégalité* (1755) prezenta o viziune idilică a omului primitiv şi învinovăţea prosperitatea pentru toate relele relaţiilor politice şi sociale. Acest fapt i-a unit pe conservatori şi pe radicali împotriva sa. Romanul *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761), o poveste de dragoste plasată în Alpii natali ai lui Rousseau, a creat o legătură fără precedent între pasiune, sentimentul moral şi natura

neîmblânzită. *Emile oul éducation* (1762), alt succes extraordinar, descrie creşterea unui copil prin evitarea decadenţei artificiale a civilizaţiei. Acest copil al naturii avea să înveţe de la natura lăsată de Dumnezeu, nu din cărţile făcute de om; pentru a fi fericit, trebuie să aibă aptitudini şi să fie liber.

Du contrat social (1762) a fost cu adevărat revoluţionar. Propoziţia de început ataca puternic lipsa de echitate a ordinii sociale: „L'homme est né libre, et partout il est dans les fers" (Omul s-a născut liber, dar pretutindeni este încătuşat). Ideile sale principale – voinţa generală, naţiunea suverană şi Contractul însăşi – indicau soluţii care aveau să fie definite eficient, nu de un conducător ideal, ci de interesele celor guvernaţi. În timp ce Voltaire făcea apel la elita intelectuală, Rousseau făcea apel la mase.

Confesiunile lui Rousseau (publicate 1782 – 1789) analizau personalitatea extrem de lipsită de şarm a autorului cu mare şarm şi candoare. Face o expoziţie din vina şi îndoielile sale. „Îşi bate pieptul cu putere, scria un critic, ştiind că cititorul îl va ierta". Preocuparea pentru contorsiunile propriei psihologii amintea de o epocă ulterioară. Rousseau îi dispreţuia pe ceilalţi filosofi, mai ales pe Voltaire. Era pregătit să îi spună Fiinţei Supreme în Ziua Judecăţii: „Je fus meilleur que cel homme-là!" (Am fost mai bun ca omul acela!).13

Educaţia a fost sfera în care ideile Iluminismului erau cel mai uşor de pus în practică. Biserica deţinea un monopol virtual asupra programelor şcolilor şi universităţilor. Influenţa umanismului renascentist fusese demult diluată. În lumea catolică, şcolile iezuite şi pianste pentru băieţi, şi cele ursuline pentru fete, aveau felul lor tradiţional de a face lucrurile. În Franţa, pedagogia se osificase după închiderea şcolilor hughenote şi a celor janséniste. În lumea protestantă, de asemenea, dacă e să credem memoriile lui Gibbon de la Oxford, letargia era

dominantă. „Cei cinci ani petrecuţi în Colegiul Magdalen, îşi amintea el, au fost cei mai leneşi şi neprofitabili ani din întreaga mea viaţă”. Şcolile şi universităţile Scoţiei erau într-o stare mult mai bună, aşa cum erau şi cele din Prusia. Fundaţiile lui August Hermann Francke (1664 – 1727) de la Halle şi *Realschule* din Berlin puneau fundaţiile învăţământului vernacular şi a celui tehnic. Cu toate acestea, Iluminismul s-a opus aproape peste tot unei tradiţii religioase puternic încetăţenite în educaţie. Articolul lui D’Alembert din *Encyclopédie* la intrarea „Colegiu” a stârnit un teribil scandal:

Tot ceea ce înseamnă este că un tânăr… părăseşte colegiul după zece ani, cu o cunoaştere imperfectă a unei limbi moarte, cu noţiuni de retorică şi filosofie pe care ar trebui să încerce să le uite: adesea cu o sănătate şubredă… şi cel mai frçcvent cu o cunoaştere atât de superficială a religiei, încât cade pradă primei conversaţii blasfematoare…14

Pe termen lung, sub influenţa Iluminismului, învăţătura religioasă s-a separat de educaţia generală; materii moderne au fost introduse pentru a le suplimenta pe cele clasice; şi, precum în lunga campanie a lui Bentham pentru Universitatea din Londra, educaţia înaltă a ieşit de sub patronajul ecleziastic. [COMENIUS]

Nimic însă nu putea rivaliza cu impactul avut de Émile. Rousseau nu a fost impresionat de metodele colegilor să-i *philosophes*. „Marea maximă a lui Locke era să raţionăm cu copiii, şi aceasta este moda actuală, scria el, dar… nu văd copii mai proşti decât aceia cu care s-a raţionat” (Émile, cartea 11). În loc, susţinea „educaţia naturală” de la naştere la maturitate, cu studierea cărţilor interzise înainte de adolescenţă. A amneat în aer presupunerile vremii în legătură cu dezvoltarea copilului. Primul manual educaţional în spiritul lui Rousseau, *Elementarwerk*-ul lui J.B. Basedow, a apărut între anii 1770

– 1772; prima sa şcoală, Philanthropinium-ul de la Dessau, şi-a deschis porţile doi ani mai târziu.

COMENIUS

Atunci când Jan Amos Komensky a murit la Amsterdam la 15 noiembrie 1670, era considerat a fi exponentul principal al unei cauze complet pierdute. Era ultimul episcop al sectei Fraţilor Cehi; fusese în exil aproape cincizeci de ani şi marea sa operă, care propunea o viziune pansofică a păcii şi culturii universale, a rămas neterminată. Profeţiile sale în privinţa răsturnării papei sau a sfârşitului lumii în 1672, i-au adus doar ridiculizarea.

Născut în Moravia în 1592, Komensky îşi petrecuse întreaga viaţă luptându-se cu valurile. Călătorise mult, fusese educat la Heidelberg şi sperase să rămână director al şcolii Fraţilor de la Fulnek. Dar triumful Habsburgilor din Boemia l-a forţat să ajungă în 1621 în Polonia, iar persecuţiile protestanţilor prosuedezi din Polonia în perioada 1657 – 1658 l-au împins în Ţările de Jos. Şi-a consumant cea mai mare parte a energiei făcând publică soarta Boemiei, scriind despre pedagogie sau funcţionând ca un consultant educaţional itinerant, în această ultimă calitate, a făcut vizite îndelungate în Anglia, Suedia şi Transilvania.1 A fost invitat chiar să fie preşedinte la Harvard.

Dar părerile lui Komensky au fost mai coerente decât admit criticii săi. Pasiunea sa pentru reforma în educaţie a crescut direct din principiile Fraţilor Cehi, care au respectat tradiţia husită de citire a Bibliei în limba vernaculară. Nevoia de predare a limbii era evidentă pentru cineva dintr-o provincie multilingvă precum Moravia, care locuise în douăsprezece ţări. Obsesia pentru o utopie pacifistă era produsul natural al unei vieţi care a fost urmărită de război şi de conflicte religioase.

Ca un autor poliglot, Comenius (aşa cum era el mai bine cunoscut) şi-a făurit o reputaţie internaţională. Lucrarea sa timpurie *Labirintul lumii şi paraclisul inimii*,

un fel de pelerinaj spiritual, a fost scrisă în cehă. *Janua Lingarum* sau „Poarta limbilor” care a început ca un manual trilingv în latină, cehă şi germană a avut parte de sute de versiuni, inclusiv în persană şi în turcă. *Orbis senzualium pictus* (1658) sau „Lumea în imagini”, o carte pionier a învăţării vizuale, a fost la fel de populară. Lucrări sale pedagogice strânse la un loc, *Opera didâctica omnia* (tot în 1658), au depăşit în importanţă cu mult efemerele sale scrieri politice. Moştenirea lui Komenskÿ a crescut în statură cu timpul şi i-a adus patru categorii distincte de admiratori.

În probleme religioase, numele său a fost onorat de cei ce în secolul următor aveau să reiniţieze vechea sectă a Fraţilor Cehi în noua formă a „Bisericii Moraviene” (vezi p. 529 deasupra). În era renaşterii cehe, a fost ridicat la rangul de sfânt naţional. Palackÿ i-a compilat biografia; Contele Lützow a popularizat *Labirintul* în toată lumea şi T.G. Masaryk l-a văzut ca figuracheie în istoria democraţiei şi umanismului ceh. Prima parte a memoriilor lui Masaryk se intitulează „Testamentul lui Komensky”.2

Teoreticienii educaţionali moderni îl văd pe Comenius ca pe unul dintre părinţii fondatori ai disciplinei lor. Manualele sale accesibile elevilor au inspirat metodele progresive centrate pe copil dezvoltate de Froebel, Pestalozzi sau Montessori [BAMBINI]. Susţinătorii educaţiei universale au citat textele sale ca modele anticipatoare:

Nu doar copiii celor bogaţi şi puternici; dar băieţi şi fete la un loc, bogaţi şi săraci, în toate oraşele şi satele ar trebui trimişi la şcoli… Dacă vreunul întreabă: „Care va fi rezultatul dacă artizanii, ţăranii, slujbaşii şi chiar femeile învaţă să citească? Eu răspund: niciunuia dintre aceştia nu le va lipsi materialul pentru a gândi, a alege, a urma şi a face lucruri bune. Nici nu reprezintă un obstacol faptul că unii par în mod natural plictisitori sau proşti… Cu cât este mai înceată şi mai slabă dispoziţia unui om, cu atât are mai

mare nevoie de ajutor…” 3

Fiecare copil care citeşte un desen, care consultă un manual ilustrat sau priveşte o lecţie la televizor, pe film sau video ar trebui să îl aprecieze pe Komensky ca pe mentorul său.

Unul dintre cele mai îndrăzneţe proiecte educaţionale ale epocii însă a avut loc în Polonia, unde în 1772 – 1773 circumstanţe foarte speciale au dus la apariţia Comisiei Educaţiei Naţionale, cel mai timpuriu minister de stat pentru educaţie din Europa. A coincis şi cu criza politică a Primei Partiţii, care a oferit motivaţia, dar şi cu desfiinţarea iezuiţilor, care ofereau cea mai mare parte a puterii de gândire. Cu câţiva ani mai devreme, reformatorii polonezi, disperaţi să scape din strânsoarea de moarte a Rusiei asupra Poloniei, se apropiaseră de Rousseau pentru ideile acestuia; şi înţelegătorul său *Considérations sur le gouvernement de Pologne* (1769) conţinea un foarte important capitol referitor la educaţie. Rousseau a recomandat crearea unui sistem educaţional unificat în locul instituţiilor existente. Sfatul i-a fost urmat şi ultimul rege al Poloniei, Stanisław August Poniatowski, a înaintat această cerere ca o condiţie pentru acceptarea Partiţiei. Perspectivele politice ale Poloniei se scufundau; dar supravieţuirea sa culturală putea fi în continuare câştigată. În următorii douăzeci de ani Comisia Naţională pentru Educaţie a creat aproape 200 de şcoli laice, multe dintre acestea având să supravieţuiască distrugerii republicii. Acum profesorii erau instruiţi. Manualele în limba poloneză şi literatura, materiile de ştiinţă şi limbile moderne erau scrise de foşti iezuiţi. „Dacă peste 200 de ani, scria regele în jurnalul său, vor mai fi oameni care să se numească polonezi, munca mea nu va fi fost în zadar”. Polonia a fost într-adevăr distrusă, dar cultura sa nu a fost. Comisia Naţională pentru Educaţie a fost închisă; dar idealurile sale au fost preluate în ceea ce a devenit comisia educaţională a regiunii de vest a Imperiului Rus. Sub

conducerea luminată a prinţului Czartoryski a supravieţuit până în 1825 şi a educat cea mai sclipitoare generaţie de patrioţi polonezi şi oameni de litere care au învăţat vreodată poezie sau care au mânuit condeiul.15

Din aceasta se poate observa că ideile Iluminismului erau folosite pentru scopuri diferite în ţări diferite. În Ţările de Jos şi în Marea Britanie, au format parte a repertoriului aripii liberale a Establishment-ului. Şi-au găsit expresia în Parlamentul Britanic în discursurile lui C.J. Fox şi Edmund Burke. În coloniile americane au fost invocate de „rebelii" care au sfidat Establishmentul britanic. În Franţa, şi într-o mai mică măsură în Spania şi Italia, au inspirat cercurile intelectuale care se opuneau Vechiului Regim fără a avea mijloacele legale să o facă. În multe părţi ale Europei Centrale şi de Est, au fost adoptate selectiv de către „despoţii" iluminaţi care au încercat să îşi îmbunătăţească imperiile aşa cum gentlemanii încercau să îşi îmbunătăţească feudele lucrate de şerbi. Frederick II al Prusiei sau împărăteasa Ecaterina I în Rusia s-au considerat cu siguranţă raţionali şi iluminaţi, aşa cum au făcut-o şi Carol III al Spaniei sau Leopold, Mare Duce de Toscana, sau fratele său, Iosef II al Austriei. Dar relaţia lor cu consultanţii lor *philosophe* era adesea cea dintre un stăpân absolut şi un client ascultător. În această privinţă, sicofantismul lui Voltaire era la fel de dezvoltat ca inteligenţa sa. Arareori a spus ceea ce trebuie să fi gândit despre jafurile de război ale lui Frederick sau despre persecuţiile Ecaterinei. Doar Rousseau i-a spus lui Frederick ceea ce gândea cu adevărat. [PASUL GÂŞTEI]

Se poate observa şi că idealurile Iluminismului au supravieţuit prefacerilor crizei revoluţionare. Reformatorii luminaţi ai epocii prerevoluţionare – precum Baronul von Stein (1757 – 1831) în Prusia, evreul convertit Baronul J. von Sonnenfels (1732 – 1817) în Austria, Stanistaw Staszic (1755 – 1828) în Polonia sau Contele von Montgelas (1759

– 1838) în Bavaria – erau încă activi în 1815. Dar puţini dintre revoluţionarii care s-au afirmat după 1789 – Mirabeau, Danton, Condorcet, Robespierre, Saint-Just – fuseseră cunoscuţi anterior, în aceasta, Tom Paine era o excepţie, aşa cum era în majoritatea lucrurilor (vezi capitolul IX).

Paradeschritt sau „Marşul de paradă" al armatei prusace a fost una dintre cele mai lipsite de naturaleţe şi expresive mişcări inventate vreodată pentru corpul uman. Criticii săi străini l-au numit" pasul de gâscă". Liniile sale de soldaţi în cizme erau instruiţi să îşi îndrepte degetele de la picioare la fiecare bătaie în sus, ridicându-şi picioarele într-o poziţie orizontală. Pentru a-şi păstra echilibrul erau nevoiţi să se aplece în faţă, fluturându-şi mâinile precum macaralele şi ţinându-şi bărbia într-o poziţie caracteristică proeminentă. Întrucât fiecare pas necesita un efort enorm, tempo-ul muzical trebuia să fie moderat spre lent; şi marşul era execut cu un aer sumbru, intenţionat ameninţător. Expresiile faciale feroce erau o parte esenţială a demersului soldaţilor.

Limbajul corporal al pasului gâştei transmitea un set clar de mesaje. Generalilor prusaci, le spunea că disciplina şi atletismul soldaţilor lor avea să îi facă pe aceştia să urmeze toate ordinele, oricât de dureroase şi de ridicole ar fi. Civililor prusaci le spunea că orice insubordonare avea să fie zdrobită fără milă. Duşmanilor Prusiei le spunea că armata prusacă nu era alcătuită doar din băieţi în uniforme, ci din supraoameni înregimentaţi. Lumii în general, îi anunţa că Prusia nu era doar puternică, ci şi arogantă. Aici, efectiv, se afla întruparea militarismului prusac.1

Etosul pasului de gâscă contrasta foarte puternic cu tradiţiile de paradă ale altor armate. Armata franceză, de exemplu, se mândrea mai ales cu ritmul accelerat de marş la infanteriei sale uşoare, care, cu trompete sunând, transmitea spiritul de *élan* atât de cultivat. Atacul frontal

al cavaleriei poloneze, care se oprea la un singur pas de poziţia de salut a comandantului său, demonstra un amestec entuziasmant de competenţă în călărie şi de paradă. În Londra, magnific de încetul Marş încet al Gărzii pedestre regale, cu momentul său de mişcare îngheţată în mijlocul fiecărui pas transmitea un temperament seren, încrezător şi un autocontrol specific britanic.

Cariera pasului de gâscă a fost una de durată. A fost înregistrat prima oară în secolul XVII şi exista încă de la finalul secolului XX. A fost o trăsătură standard a tuturor paradelor militare din Prusia şi Germania până în 1945. A fost exportat şi către alte armate din lume instruite de ofiţeri prusaci, sau care admirau modelul prusac. În Europa, a fost adoptat de către armata rusă, mai târziu de Armata Roşie şi de către toţi sateliţii sovietici. A fost respinsă de Bundeswehr-ul Germaniei de Vest, dar a fost menţinut de armata RDG până cu o lună înaintea prăbuşirii acesteia în noiembrie 1990. În 1994 era încă executat la Moscova de trupele speciale ale KGB care făcuseră pasul gâştei în jurul mausoleului lui Lenin în ultimii 70 de ani.

Cu toate acestea, până în 1778, atunci când au murit Voltaire şi Rousseau, Iluminismul începuse să piardă din putere. Influenţa sa avea să fie puternică vreme de multe decenii. Într-adevăr, îşi asigurase un loc în panteonul permanent al gândirii europene moderne. Dar raţionalismul care l-a inspirat iniţial începea să îşi piardă din forţa de convingere. Raţiunea pură era percepută ca inadecvată sarcinii de a înţelege lumea şi de a citi semnele prevestitoare ale răsturnărilor sociale.

Romantismul este o etichetă care acoperă o multitudine de păcate. Pentru teoreticienii culturii, problema este atât de complexă încât unii susţin că nu a existat un singur Romantism, ci mai multe. Dar se referă la titanica mişcare culturală ce a debutat spre finalul secolul XVIII ca reacţie la Iluminismul aflat în scădere. Nu a fost în niciun fel asociat cu vreo religie oficială. Într-adevăr, a

conţinut multe elemente care pot fi considerate cel puţin necreştine, dacă nu de-a dreptul anticreştine. Dar preocupările sale principale s-au îndreptat spre acele sfere spirituale şi supranaturale ale experienţei umane de care se preocupase şi Religia şi pe care Iluminismul le neglijase. Din acest punct de vedere, este adesea privit ca o reacţie împotriva suprareacţiei Iluminismului împotriva preocupărilor Reformei şi Contrareformei ce i-au precedat. Ar putea fi mai bine privită ca o continuare şi o extensie a anumitor tendinţe ale modei şi gândului care, deşi mereu prezente, au avut prea puţin în comun cu idealurile Iluminismului. Aceste tendinţe sunt adesea subsumate titlurilor precum „Anti-Iluminism" sau „PreRomantism".

Discuţiile despre Anti-Iluminism sunt centrate pe temele filosofice pornite de la napolitanul G.B. Vico (1668 – 1744) şi de la cei trei prusaci din est Hamann, Kant şi Herder. În afară de teoria sa ciclică a istoriei *Scienza nuova* (1725), Vico a acordat mare atenţie mitologiei şi formelor simbolice de expresie utilizate de societăţile primitive. Erau subiectele pe care majoritatea *philosophes* le-ar fi respins ca fiind pur şi simplu nelegate de educaţie. Şi Vico şi Herder s-au preocupat de problema felului în care mintea umană filtrează şi interpretează colosala masă de date necesare pentru a stabili cunoştinţele noastre despre lumea trecută şi prezentă. Ambii au subliniat rolul perspectivei istorice. Ambii „au perceput că... sarcina sintetizării unui material atât de eterogen într-o imagine coerentă necesită daruri foarte diferite de cele necesare metodelor raţionale de investigare... mai presus de orice, talentul... unei imaginaţii creative".16

J.G. Hamann (1730 – 1788), care şi-a petrecut viaţa la Königsberg şi Riga, este adesea considerat un filosof obscur, de categorie uşoară, a cărui proză dificilă, dezarticulată (şi netradusă) în limba germană este un amestec de pamflete minore. Dar critica sa a Iluminismului, care a dezvoltat linia iraţionalităţii lui

Hume, era bine cunoscută contemporanilor să-i şi este bine apreciată de către specialişti. Se afirmă chiar că Hamann „a aprins un fitil care a declanşat mare revoltă romantică”:

Hamann vorbeşte pentru cei care aud orăcăitul broaştei sub grapă, chiar atunci când ar fi just să se treacă cu plugul peste ea; întrucât, dacă oamenii nu aud acest orăcăit, dacă broasca este dată la o parte pentru că a fost „condamnată de istorie”… atunci astfel de victorii se vor dovedi propria lor pieire.17

Desigur, ideile nu penetrează scena culturală instant. Câteva figuri deja active şi mature între anii 1770 şi 1780 nu au exercitat o mare influenţă până mai târziu. Acesta este mai ales cazul lui Kant şi al lui Herder (vezi capitolul IX).

Mulţi comentatori însă ar insista pe incluziunea lui Rousseau în această companie, întrucât acesta este adesea privit ca primul romantic mai degrabă decât ultimul dintre *philosophes*. (Nu există vreun motiv pentru care n-ar fi ambele.) Viziunea lui Rousseau despre natură drept ca fiind ceva benign contrazicea cu siguranţă majoritatea contemporanilor să-i, care o priveau cu ostilitate ca pe ceva ce trebuia îmblânzit şi corectat. Apelul lui Rousseau la *sensibilité*, la cultul emoţiei, a iniţiat încă o schimbare în manierele europene:

Având gusturile unui vagabond, a găsit restrângerile societăţii pariziene deranjante. De la el, romanticii au învăţat dispreţul pentru hăţurile convenţiei – întâi în îmbrăcăminte şi apoi în maniere… şi într-un final în privinţa întregii sfere a moralei tradiţionale.18

Iubirea lui Rousseau pentru Alpii săi elveţieni natali a iniţiat o schimbare de atitudine faţă de mediu care până la acel moment fusese respinsă cu oroare. Cultul oamenilor de rând al lui Rousseau, deşi însoţit de un devotament sincer faţă de democraţie, este uneori văzut ca una dintre rădăcinile totalitarismului.

Discuţiile despre preromantici se axează de obicei pe teme literare legate de Şcoala *Sturm und Drang* – astfel numită după piesa cu acelaşi nume a lui F.M. Klinger jucată în 1777 – şi de Teoria Simbolurilor. Prin acea „Furtună şi stres" a anilor 1770, Germania, îndelungat pasivă, se manifesta împotriva raţionalismului francez şi cultura europeană trecea într-o nouă eră. Un impact major a fost făcut de către primul roman al lui Goethe, *Suferinţele tânărului Werther* (1774) a cărui adolescent temperamental se sinucide. În scrierea acestei cărţi, Goethe spunea că s-a „predat sie însăşi". Era o decizie extrem de neclasică.

Dar nimeni nu a avut un impact mai mare ca un profesor scoţian din Kingussie numit James Macpherson(1736 – 1796), care a realizat cel mai mare fals literar din toate timpurile. Şi-a prezentat propriile lucrări *Fragmente de poezie antică* (1760), *Fingal* (1761) şi *Temora* (1763), ca fiind operele traduse ale legendarului bard galez, Ossian. Precum şi-a dat seama de Johnson, acesta nu era cazul. Dar recitirea lor melancolică a folclorului Highlandului a fost extrem de populară, chiar în Germania, acolo unde Herder a fost unul dintre admiratorii eruditi. O traducere italiană se pare că ar fi constituit lectura favorită a lui Napoleon.

Convenţiile clasice au fost atacate şi în artă. În 1771, la expoziţia de vară a Academiei Regale de la Londra, pictorul de la curte Benjamin West (1738 – 1820) a dezvăluit un tablou înfăţişând *Moartea generalului Wolfe*, ucis la Québec cu douăsprezece zile mai devreme. Spre scandalul spectatorilor, scena fusese înfăţişată în veşmânt contemporan. Generalul pe moarte era înfăţişat în tunica sa roşie de armată. Joshua Reynolds, principalul artist al epocii, l-a luat pe West deoparte şi i-a ţinut un discurs despre convenţia înfăţişării tuturor scenelor istorice şi moralizatoare în togile şi laurii Antichităţii. Tablourile care încălcau această convenţie erau lipsite de decorul

atemporal şi neutru ce avea să asigure transmiterea mesajului lor. Dar nu mai avea rost: Realismul sosise. Dacă sau nu Romantismul sosise odată cu el era o problemă de conjunctură.19

Supremaţia franceză în Europa durase cea mai bună parte a ultimilor 200 de ani. Începuse cu domnia personală a tânărului Ludovic XIV în 1661 şi a durat până la căderea lui Napoleon din 1815. Într-adevăr, lăsând la o parte înfrângerea în Războaiele Napoleoniene, Franţa nu şi-a pierdut definitiv statutul de cea mai puternică forţă a Europei Continentale până la predarea ei în faţa Germaniei lui Bismarck în 1871. În cea mai mare parte a acestui interval Parisul a fost capitala fără de rival a politicii, culturii şi modei europene. [CRAVATE]

Îndelungata dominare a Franţei poate fi explicată parţial prin avantajele naturale ale teritoriului şi populaţiei sale mari şi prin creşterea sistematică a resurselor sale economice şi militare. Este explicabil în parte şi prin starea de dezorganizare a rivalilor să-i principali; prin decăderea Spaniei, ruina Germaniei, diviziunea Italiei, preocuparea Austriei cu Imperiul Otoman. A fost cu siguranţă asistată de extraordinara longevitate a regilor Bourbon – Ludovic XIV(1643 – 1715), Ludovic XV (1715 – 1774) şi Ludovic XVI(1774 – 1792) – care au reprezentat un punct central de unitate şi stabilitate. Într-un final, acest punct central a fost subminat de tensiunile în creştere din societatea franceză şi de către apariţia noilor puteri – cel mai notabil Marea Britanie, Regatul Prusiei şi Imperiul Rus, care nici măcar nu existaseră în momentul venirii la tron a lui Ludovic XIV.

Precum toate marile organisme politice, Franţa Vechiului Regim a trecut prin trei faze distincte, de creştere, maturitate şi declin. Prima fază dinamică a coincis cu deceniile centrale ale lui Ludovic XIV în culmea sa magnifică, din 1661 până la finalul secolului XVII. Faza

a doua a fost martoră la oprirea Franţei de către coaliţiile strânse împotriva ei.

Cuvântul francez *cravate*", cravată", a fost preluat în aproape toate limbile europene. În germană, este *krawatte*, în spaniolă, *corbata*, în greacă, *gravata*, în română, *cravata*, în poloneza standard, *krawat*, iar în Cracovia, mai excentric, *krawatka*. În Anglia, a dobândit înţeles special de „batistă de pânză sau satin trecută o dată sau de două ori în jurul gâtului în afara gulerului cămăşii" 1

În ediţia standard franceză a Littré, i se dau două înţelesuri alternative: 1. „Cheval de Croaţie. 2. Plece d'étoffe légère que les hommes et quelquefois les dames mettent autour du cou". 2

Toate sursele sunt de acord că derivă dintr-o formă a adjectivului pentru „croat" sau, aşa cum ar spune un croat, *hrvati*. Exact cum a ajuns un adjectiv est-european permanent ataşat unuia dintre cele mai comune obiecte vestimentare europene este o problemă de conjunctură. O teorie este că Napoleon admira eşarfele purtate de soldaţii habsburgi capturaţi.3 Este clar vorba de o confuzie, întrucât *Littré* îl citează pe Voltaire utilizând cuvântul cu mult înaintea naşterii lui Napoleon: „Vous figurez-vous ce diable habillé d'écarlate?... Un serpent lui sert de cravate" (îl vedeţi pe acest diavol îmbrăcat în stacojiu?... Poartă un şarpe pe post de cravată).4 Ludovic XIV este poate mai aproape de sursa termenului. Mercenarii croaţi din serviciul francez la Versailles sunt cea mai probabilă sursă a acestei mode ce s-a răspândit în lumea întreagă. La toate evenimentele, oamenii care neagă influenţa „naţiunilor mai mici" ale Europei ar trebui să îşi amintească faptul că croaţii ne ţin literalmente de gât pe toţi. În Croaţia, aşa cum se întâmplă, bărbaţii pot alege să poarte la gât fie locala *masna*, fie reimportata *kravata*.*5*

Aceasta s-a întins de la anii deziluzionaţi ai lui Ludovic XIV la moartea lui Ludovic XV. Ultima faza a coincis cu

domnia lui Ludovic XVI. A fost martoră la pierderea controlului de către rege şi de miniştrii acestuia a problemelor în creştere care în 1789 au dus la izbucnirea celei mai mari revoluţii văzute vreodată de Europa. Pentru francezii, această era epoca *la gloire*.

„S-agrandir, îi scria Ludovic XIV Marchizului de Villars pe 8 ianuarie 1688, est la plus digne et la plus agréable occupation des souverains”.20 (Mărirea de sine este cea mai notabilă şi agreabilă dintre ocupaţiile unui suveran.)

Ludovic XIV, mai mult ca oricare alt monarh european, a fost privit ca simbolul suprem al epocii. Domnind timp de şaptezeci şi doi de ani deasupra celei mai puternice naţiuni, acest Rege-Soare a fost obiectul unui cult care a marcat părerile curtenilor să-i, cât şi pe ale istoricilor de mai târziu. Domnind deasupra Franţei din magnificul său palat de la Versailles, precum domnise Filip al Spaniei la un moment dat asupra lumii de la Escorial, i se atribuie puteri aproape supraumane. Era, se presupune, întruchiparea celei mai pure monarhii, a celei mai perfecte forme de absolutism; arhitectul şi inspiraţia unui sistem de guvernământ model şi uniform; spiritul în mişcare al antreprizei economice şi coloniale, dictatorul gustului artistic şi intelectual, cel mai „creştin rege” al unei naţiuni catolice care nu a acceptat nicio deviaţie religioasă, decanul diplomaţiei europene, comandantul celor mai formidabile armate ale continentului. Mitul nu este lipsit de substanţă. „Le Grand Roi” este cu siguranţă monarhul pe care prinţii mai puţin dotaţi iubeau să îl imite. Şi-a imprimat personalitatea în mediul său înconjurător, iar reuşitele sale nu au fost puţine. Dar niciun om nu ar putea să se ridice la nivelul unei imagini atât de exagerate. Deşi acceptăm grandoarea experimentului, trebuie să vedem şi omul din spatele măştii regale, pământul în suferinţă al Franţei din spatele faţadei strălucitoare de la Versailles.

Personalitatea lui Ludovic XIV nu poate fi separată cu

uşurinţă de performanţa teatrală care el simţea că este o parte esenţială a meseriei sale. A crescut printre ororile Frondei, atunci când fundaţiile monarhiei franceze moderne fuseseră zguduite din temelii; şi a simţit instinctiv că era liderul unei naţiuni care tânjea după ordine şi după o guvernare puternică. Prin urmare curtea de la Versailles, pe care el a proiectat-o şi a construit-o, nu era doar un artificiu ostentativ. Îi lega pe nobili de serviciul regelui şi al statului. Spectaculoasele baluri regale, baletele, concertele, piesele şi vânătorile, petrecerile şi artificiile din Grand Pare, toate au servit la cimentarea supunerii supuşilor celor mai de seamă şi la crearea unui simţ al comunităţii naţionale. Din ziua din 1661 când, la moartea lui Mazarin, şi-a asumat personal conducerea guvernului, a jucat un rol cu un scop. Nu doar de dragul amuzamentului a apărut ca actorul principal din prima mare petrecere în aer liber a regimului său, *Les Plaisirs de Vile Enchanté* (vezi Planşa 47). Ludovic a moştenit de la mama sa spaniolă iubirea pentru etichetă şi a învăţat de la Mazarin arta secretului şi a disimulării. Posesor al unui fizic arătos şi puternic, a combinat energia şi apetitul remarcabile cu un temperament care oscila de la galant şi generos la rău şi ranchiunos. Călăreţ, vânător, gurmand, atlet sexual, în orice calitate îi surclasa pe cei din anturajul său entuziast. Dar deşi câştiga şi flirta cu avânt, putea în acelaşi timp să plănuiască mina tovarăşilor să-i sau, precum a fost cazul marelui Nicolas Fouquét în 1661, arestarea arbitrară a celui mai de seamă ministru al său. „Le Grand Roi” nu era deasupra meschinăriei.

Elev al lui Richelieu şi al lui Mazarin, Ludovic era un bun maestru al instrumentelor ce îi puteau spori puterea. A moştenit o uriaşă şi servilă birocraţie, o armată terestră mare, o vistierie centrală vastă şi o nobilime supusă. Şi-a extins controlul asupra Bisericii Galicane deja aservită, a distrus „statul în stat” al hughenoţilor, a subordonat provinciile intendenţilor să-i şi a domnit fără nicio formă

de legislatură centrală. Dar cel mai mare talent al său a fost acela al publicităţii. Versailles era simbolul unui ideal care strălucea adumbrind realităţile franceze. Pentru francezi şi pentru vizitatorii străini, splendorile ceremoniilor sale au creat fără îndoială iluzia că Regele-Soare se afla în centrul unui sistem al autorităţii perfecte. Când Ludovic a intrat în Palatul Justiţiei şi l-a întrerupt pe unul dintre judecători cu comentariul „L'État, c'est moi", e posibil sau nu să fi crezut în propria butadă; dar se purta cu siguranţă de parcă ar fi crezut. Prin lunga sa serie de legături faimoase, de la Louise de la Vallière la Madame de Maintenon, a luat în derâdere codul moral al vechilor *cabale de dévots*, creând un climat în care plăcerea regelui era lege. Dar în spatele faţadei, marele experiment al absolutismului era plin de eşecuri. Versailles nu era Franţa; voinţa regelui era sfidată la scară largă. Într-o ţară uriaşă, mijloacele de a evita o lege erau mai mari decât cele de a o aplica. Încercarea de uniformizare, oricât de puternică ar fi fost, nu putea să elimine toţi disidenţii. Parlamentul şi provinciile s-au opus permanent. Războaiele străine ale lui Ludovic au adus mai multă datorie şi umilinţă decât câştiguri consistente.

Guvernul Franţei, prin urmare, nu poate fi înţeles prin vreo analiză formală a instituţiilor sale. Lunga campanie de reafirmare a autorităţii regale de la centru nu a fost însoţită de o abolire generală a specificităţilor regionale şi municipale. Marile provincii ale Franţei au rămas împărţite între *pays d'élection*, acolo unde oficialii regali exercitau un control direct în mare măsură, şi *pays d'état*, care se bucurau de un mai mare grad de autonomie. Legea uzuală funcţiona în nord, legea codificată romană în sud. În fiecare dintre provincii, o masă de *libertés*, *parlements*, *franchises* şi *privileges* locale au supravieţuit şi nobilii şi-au păstrat multe dintre puterile lor tradiţionale de jurisdicţie în propriile domenii. Era esenţial, desigur, ca Adunarea centrală, sau Statele Generale, să

supravieţuiască doar în starea de suspendare permanentă, şi ca Parlamentul central de la Paris să fie instruit să înregistreze decretele regale fără discuţie. Vasta armată de aproape 50.000 de oficiali regali, venali şi corupţi, atârnau ca o mare greutate de gâtul ţării, la fel de înceţi a reacţiona la instrucţiunile regale precum erau la nevoile supuşilor locali.

Avantajul principal al regelui stătea în absenţa oricărei instituţii majore spre care ar fi putut converge centrele alternative de autoritate. Lipsit de o opoziţie unită, a reuşit să construiască un mic, dar extrem de puternic complex de organizaţii centrale conduse de el însuşi, împreună cu o nouă reţea în provincii care putea trece peste obiecţiile locale. În momentul său de vârf, regele a convocat *Conseil en Haut* (Consiliul Suprem), unde discuta politica de vârf de două sau de trei ori pe săptămână cu un mic anturaj de sfătuitori. Ludovic s-a ţinut de cuvânt când a spus că îşi va fi propriul ministru-şef. În decada formativă de după 1661 a muncit îndeaproape cu triada favorită formată din Le Tellier, Lionne şi Colbert. Formularea sfaturilor şi executarea politicilor erau lăsate în seama secretariatelor – iniţial *Étranger*, *Guerre*, *Marine* şi *Maison du Roi* – şi unei serii de comitete secundare – *Conseil Royal* pentru finanţe, *Conseil Privé* pentru decrete judiciare, *Conseil de Conscience* pentru religie şi *Conseil de Justice* pentru codificarea legii.

Pentru aplicarea deciziilor sale regele se baza în zilele de început ale Domniei Sale pe comisii speciale, care erau trimise pentru a rezolva probleme specifice. Dar din ce în ce mai mult a început să se bazeze pe ai săi *Intendents*, care au fost transformaţi rapid din simpli inspectori de anchetă în viceregi permanenţi, fiecare supraveghind afacerile financiare şi judiciare ale *généralités*-urilor sau al ariile lor de competenţă. În ultimă instanţă s-a bazat pe reforme militare, care au abolit vechea contribuţie a

nobililor şi au creat o uriaşă armată regulată în întregime subordonată comandei regale. Această armată a devenit un important instrument de politică internă şi externă.

Realităţile societăţii franceze aveau o mică legătură cu structurile încetăţenite ale Stărilor tradiţionale. În teorie, acestea ar fi trebuit să fie comunităţi autonome, autoregulante. În practică, erau extrem de fragmentate; erau lipsite de orice autonomie serioasă şi toate erau din ce în ce mai subordonate controlului regal. Clerul (Prima Stare) era singurul care îşi păstrase organizarea proprie, adunările cincinale. Dar era lipsit de orice iniţiativă corporatistă prin patronajul regelui a 600 de numiri abaţiale şi episcopale şi de către abisul în creştere de interes şi perspectivă dintre clerul înalt şi cel mărunt.

Nobilimea (Starea a doua) fusese îmblânzită de către Richelieu şi căzuse în dizgraţie odată cu eşecul Frondei. Era la fel de divizată intern. Granzii au fost transformaţi în pensionari regali, beneficiind de mai multe titluri decât de influenţă reală. Majoritatea vechilor familii nobiliare depindeau din ce în ce mai mult de serviciul regal, fie în *noblesse de robe*, prin poziţii legale sau administrative, fie în *noblesse d'épée*, prin funcţii în armată. Influenţa lor a fost puternic afectată de aportul unei mase de proaspăt îmbogăţiţi şi parveniţi – *bourgeois gentilhommes* de care făcuse atâta haz Molière.

În privinţa celei de-a Treia Stări, care îi cuprindea pe toţi ceilalţi neincluşi în primele două, aceasta nu avea nicio şansă de a-şi dezvolta vreun sentiment al scopului comun. Cea mai bună speranţă de avansare socială se afla în cumpărarea unei funcţii regale sau a unui patent de nobilitate. Cea mai mică atenţie era acordată ţăranilor – majoritatea absolută a populaţiei – care a au rămas şerbi triplu-taxaţi, oprimaţi de conducătorul lor, de preot şi de oficialii regali. Trăiau la limita sărăciei. Academicianul La Bruyère i-a numit „nimaux farouches". Şi-au descris în mod repetat propria condiţie numind-o „la Peur", teama

primordială de dispariţie. Răscoalele lor frecvente, disperate şi lipsite de eficienţă făceau parte din peisajul rural.

Politica economică a constituit o parte importantă a Marelui Experiment. Sub Jean Baptiste Colbert (1619 – 1683), iniţialul „homme de marbre" şi un „*bourgeois gentilhomme par excellence*", un plan sistematic a fost conceput pentru a repune finanţele, taxele şi comerţul ţării pe un drum sănătos. Acest *Colbertism* reprezintă o formă specială de mercantilism şi este adesea considerat un eşec, mai ales în perioada sa târzie. Dar este motorul care a făcut toate celelalte proiecte ale lui Ludovic XIV posibile; şi poate fi judecat doar ţinând cont de uriaşele cereri făcute de apetitul financiar cu adevărat de nestăvilit al regelui.

În sectorul financiar, Colbert a creat *Contrôle Général* (1665) prin care toate celelalte instituţii subordonate erau supravegheate – *Trésor de Vépargne* (Trezorerie), *Conseil Royal*, *État de Prévoyance* şi *État au Vrai* (estimarea anuală şi bilanţul contabil) şi *Grand Livre* (cartea mare a conturilor statului). Din 1666 Monetăria a bătut aspectuosul *Louis d'or* şi *écu* de argint, care şi-au păstrat o valoare stabilă vreme de 30 de ani.

În sectorul fiscal, *Caisse des Emprunts* (1674) a fost creat pentru a strânge bani din împrumuturile de stat. *Ferme Générale* (1680) a fost creat pentru a coordona colectarea tuturor taxelor cu excepţia notoriei *Taille* sau taxă de pământ (lăsată în seama *Intendents*). După moartea lui Colbert deficitul bugetar a crescut şi o serie de tertipuri au fost încercate, inclusiv *capitation* sau impozitul pe cap de locuitor din 1695, *billets de monnaie* sau bani de hârtie din 1701 şi *dixième* sau dijma de stat în 1710.

În sectorul comercial, Colbert a introdus un regim care a încercat să includă toată activitatea privată în reglementările statului şi să acorde prioritate iniţiativei de stat, mai ales în manufactură şi comerţul exterior. *Code de*

la Draperie (1669) sau „Codul textil” a fost un exemplu al maniei sale pentru reglementarea detaliată. Marea fabrică de textile Vanrobais din Abbeville şi fabrica Gobelin adusă la Paris de la Bruxelles au fost exemple ale predilecţiei sale pentru manufactură. Diferitele companii de comerţ de stat – *des îndes Orientale* (1664), *des îndes Occidentale* (1664), *du Nord* (1669), *du Levant* (1670) – erau monumente ale credinţei sale că bogăţia totală a unei ţări putea fi crescută doar prin veniturile externe. Entuziasmul lui Folbert pentru marină şi pentru construirea de porturi navale şi arsenale de stat, era derivată din dogma mercantilistă comună că comerţul exterior implică o luptă internaţională pentru resurse finite. Victoria în competiţii necesita o forţă militară. În mod semnificativ, principala industrie a Franţei – agricultura – a primit puţină atenţie, cu excepţia faptului de a fi obiectul regulării preţurilor şi o sursă de mâncare ieftină.

Mobilizarea resurselor militare ale Franţei a necesitat un efort susţinut de câteva decenii. Însuşi Folbert a subliniat importanţa formării unei flote care să poată concura cu cea olandeză sau cu cea engleză. În afara tradiţionalelor *chiourmes* sau bande de puşcăriaşi care formau echipajele galerelor de la Toulon, a creat un registru cu toţi marinarii şi cu toate navele ţării, toate susceptibile a fi înregimentate. În douăzeci de ani a mărit numărul navelor de la 30 la 107, dintre care nava *Royal-Louis* cu patru catarge, înarmată cu 118 tunuri era mândria flotei. A fondat baza navală de la Rochefort, a fortificat forturile din nord de la Brest, Le Hâvre, Calais şi Dunkerque şi a deschis şantiere navale şi academii navale.

Din motive evidente, însă, Franţa privea mai mult spre graniţele sale terestre decât spre mare. Ludovic XIV a păşit pe una dintre navele sale de război cu o singură ocazie. Sub *Bureau de guerre* a principalului adversar al lui Colbert, nemilosul ministru de război François Michel Le Tellier, Marchiz de Louvois (1641 – 1691), principalul

efort a fost devotat armatei. Birocraţii lui Louvois au preluat controlul fiecărui detaliu. Fosta datorie a nobililor faţă de armată a fost abandonată şi structurile de înregimentare au fost revoluţionate. Noi formaţiuni de grenadieri (1667), fusilieri(1667) şi bombardieri (1684) au fost create. Supremaţia tradiţională a cavaleriei a fost predată infanteriei. Supuse exerciţiilor şi unei instruiri riguroase, înarmate cu flintă şi baionetă şi îmbrăcate în uniforme de calitate, noile formaţiuni anticipau practicile militare ale secolului XVIII. Artileria şi corpul de ingineri, la un moment dat lăsate în seama civililor, au fost integrate în comandamentul general. Ofiţerii de carieră, instruiţi în academii militare şi promovaţi în funcţie de merit, erau conduşi de comandanţi de renume – întâi bătrânul Turenne, apoi tânărul Condé şi năvalnicul Mareşal du Villars. Barăcile şi arsenale masive au fost construite în toate marile oraşe. La iniţiativa renumitului maestru de asediu, *ingénieur du roi* şi *commissaire-général des fortifications*, Mareşalul Sébastien Le Prestre de Vauban(16331707), un magnific lanţ de 160 de fortăreţe a fost construit de-a lungul frontierelor de nord şi de est. Construcţii precum cele de la Saarlouis, Landau, Neubreisach şi Strasbourg au costat Franţa chiar mai mult decât Versailles. Rezultatul a fost o maşinărie de război ce putea fi oprită doar de eforturile conjugate ale vecinilor Franţei. Mottoul acestei maşinării a fost *Nec pluribus impar* (un adversar pe măsură pentru mulţi). [ELSASS]

ELSASS

Într-o zi a anului 1670 armata franceză a ocupat podul de peste Rin de la Strassburg şi l-a ars. Acesta era un semnal că francezii nu erau mulţumiţi cu partea din Elsass care le-a revenit prin Tratatul de la Westfalia şi că nu vor avea odihnă până când însăşi Strassburgul nu va fi al lor. La acel moment, Strassburg era al doilea oraş al Sfântului Imperiu Roman, în întregime german în caracter, limba sa

acelaşi dialect alemanic vorbit de cealaltă parte a Rinului. Dar Ludovic XIV a fost implacabil. Mulţumită strategiei dubioase a *Réunions*, Strassburg sau Strasbourg, avea în curând să fie absorbit, împreună cu întreaga „Alsacie". Deşi dialectul local avea să supravieţuiască, provincia avea să devină simbolul unităţii franceze.1 Ocupaţiile germane, din perioadele 1870 – 1918 şi 1940 – 1945 nu aveau să fie de durată.

Pe celălalt mal, cel estic, al Imperiului, în Silezia, marele oraş Breslau era condus în numele Habsburgilor austrieci de către ultimul prinţ al Piaştilor silezieni. Originile Sileziei erau austriece în aceeaşi măsură în care cele ale Alsaciei erau franceze. Primele legături ale Sileziei erau poloneze şi, până în 1526, boeme. Aşa cum şi limba nativă şi cultura Alsaciei aveau să reziste oricărei încercări de francizare completă, aşa şi slavii silezieni aveau să reziste valurilor de germani, austrieci şi prusaci din Boemia ce au venit să le domine provincia pe parcursul secolelor.2

În celălalt flanc, cel de est al Poloniei, în provincia Rutenia Roşie, marele oraş Lwów fusese condus de polonezi de 300 de ani. Era mult mai polonez decât era Strasburgul francez sau Breslaul austriac. Comunitatea sa evreiască, de asemenea, se bucurase de o mare continuitate. Dar originile Lwów-ului sau L'viv-ului nu erau poloneze, ci rutene. În 1670, cariera sa de centru principal al Uniatului culturii ucrainene era abia la început.3 [ÄYCZAKÖW] în celălalt flanc, cel estic al Ruteniei, marele oraş Kiev de pe Nipru tocmai fusese cucerit de Moscova (vezi p. 556). Biserica ortodoxă rusă îşi afirma supremaţia asupra Ucrainei Centrale şi lansa mitul că oraşul Kiev era leagănul civilizaţiei ruse.

Strassburg, Breslau, Lwów şi Kiev aveau mai multe în comun decât ştiau. Toate erau capitale cosmopolite ale unor provincii sau ţări multinaţionale pentru care revendicările exclusiv naţionale se vor dovedi în mod

deosebit păguboase. Până în 1945, fiecare fusese reocupată de mai multe ori. Alsacia trecuse de la Franţa la Germania de patru ori. Silezia (Slqsk sau Schlesien) fusese disputată în mod regulat de Austria, Prusia, Germania şi Polonia. Rutenia Roşie (sau Galiţia de Est, Ucraina de Vest sau Matopolska Răsăriteană) fusese disputată de austrieci, polonezi şi de ucraineni de cel puţin şase ori. Ucraina Centrală a fost împărţită de ruşi şi de germani, ucraineni şi polonezi, roşii şi albi, nazişti şi sovietici de cel puţin douăzeci de ori.

Când Strasbourgul a devenit capitala Consiliului Europei în 1949, Cortina de Fier a izolat omoloagele sale din Est. Într-adevăr, întrucât populaţia germană din Breslau fusese forţată să plece, întrucât Breslau tocmai devenise Wrocław prin aportul masiv de refugiaţi polonezi din Lwów şi întrucât L'viv fusese luat cu asalt de masele de ruşi, resentimentele existente erau puternice. Frontierele interne ale blocului sovietic erau fel de impermeabile precum Cortina de Fier. Procesul reconcilierii, început în Vest, nu avea să ajungă în întreaga Europă vreme de încă cincizeci de ani.

Religia se afla în mod clar aproape de centrul afacerilor. Ludovic XIV a dat dovadă de mai mult decât convenţionala pietate catolică, dar a fost ghidat de tradiţia care îi cerea ca *le Roi Très Chrétien* să fie stăpân în propria casă şi că disidenţa religioasă reprezenta o ameninţare pentru unitatea naţională. După cea de-a doua căsătorie a sa, în secret, cu Françoise de Maintenon din 1685, a fost puternic influenţat de sfaturile iezuiţilor. Rezultatul general a fost unul extrem de inconsecvent şi, precum în alte sfere, de puternic contrast între anii timpurii şi cei târzii ai domniei regelui. În 1699, când a fost jucată mult amânată satira anticlericală a lui Molière, *Tartuffe*, aceasta primit aplauze regale; în 1680 fusese interzisă.

Vreme de treizeci de ani, Ludovic a fost un galican

adevărat – umplând episcopiile franceze cu rudele miniştrilor să-i, autorizând Declaraţia celor Patru Articole(1682) şi provocând ruptura deschisă cu papalitatea din 1687 – 1688. Cele Patru Articole, cea mai pură formulare a doctrinei galicane, au fost comandate pentru a fi predate în seminariile şi facultăţile Franţei:

1. Autoritatea Sfântului Scaun este limitată la probleme spirituale.

2. Deciziile Consiliilor bisericeşti sunt superioare celor ale papei.

3. Obiceiurile galicane sunt independente de cele ale Romei.

4. Papa nu este infailibil, cu excepţia consimţământului Bisericii Universale.

Dar apoi, afectat de izolarea sa de către puterile catolice, Ludovic şi-a schimbat părerea. În 1693 a retras cele Patru Articole şi restul vieţii sale a acordat sprijin devotat facţiunii ultramontane. Decretul său din 1695, prin care acorda control deplin episcopatului asupra mijloacelor de existenţă şi asupra proprietăţilor clerului parohial, i-a adus opoziţia de durată a radicalilor. În disputa în privinţa Chietismului, decizia sa de a-l favoriza pe bombasticul episcop Bossuet, „Vulturul din Meaux”, în dauna campionului Chietismului, episcopul Fénelon, „Lebăda din Cambrai”, a jignit şi elementele aristocrate, şi pe cele mai spirituale. Până la urmă, Bossuet fusese cel care îl numise pe Ludovic „un zeu pentru oamenii lui”.

În politica sa faţă de protestanţi, Ludovic a trecut de la discriminare pasivă la hărţuire măruntă şi apoi la persecuţie violentă. La început, sub tutela lui Mazarin, regele nu a fost înclinat să distrugă o comunitate care îşi demonstrase loialitatea în timpul războaielor Frondei. De la ţesătorii din Abbeville la însuşi marele Turenne, hughenoţii erau oameni muncitori şi influenţi. Din păcate, încălcările Edictului de la Nantes şi presupusul tratament preferenţial al „RPR” (*religion prétendue réformée* sau

„aşa-numita religie reformată”) erau două dintre problemele care uneau toate aripile opiniei catolice. Astfel că din 1666 toate activităţile hughenoţilor care nu erau în mod expres aprobate prin Edict au fost considerate ilegale. Primele capele au fost distruse: un *caisse des conversions* sau „fond de converşii” a fost creat pentru a-i răsplăti pe NC (*nouveaux convertis*) cu şase livre de persoană. Din 1679, o serie de măsuri legale şi militare au căutat să pună capăt protestantismului cu forţa. În *dragonadele* depravate din Poitou, Béarn şi Languedoc unde soldaţi au fost încartiruiţi în casele familiilor care refuzau conversia, atrocităţi de neimaginat au fost comise. Într-un final, în octombrie 1685, presat de Louvois (Le Tellier) şi de depravatul arhiepiscop al Parisului, Harlay de Champrallon, regele a revocat Edictul toleranţei. Episcopul Bossuet l-a răsplătit cu epitetul de „Noul Constantin”. Până la un milion dintre cei mai valoroşi cetăţeni ai Franţei erau forţaţi să renunţe la credinţa lor sau să fugă în mijlocul unei veritabile domnii a terorii. Rezistenţa în Dauphiné şi în Cévennes a continuat pentru o perioadă de treizeci de ani.

În mod similar, în tratamentul aplicat janseniştilor, politica regală a ezitat între compromis şi represiune. Ideile lui Jansen au fost primite cu entuziasm de către o aripă a Bisericii Franceze şi au fost diseminate la scară largă prin lucrările Abatelui de St. Cyran (1581 – 1643), ale lui Antoine Amauld I (1612 – 1694) şi, mai presus de toţi, ale lui Blaise Pascal. Activităţile janséniste s-au centrat pe mănăstirea cisterciană din Port-Royal în Paris şi pe omniprezentul clan Amauld, care avea legături puternice la Curte – cu verişoara regelui, Madame de Longueville, cu ministrul de externe al regelui, Simon Amauld, Marchiz de Pomponne (1616 – 1699), cu Racine, un fost elev al şcolii din Port-Royale, chiar şi cu Bossuet. Dar din 1650, când cele „Cinci Propuneri” extrase din lucrarea *Augustinus* a lui Jansen au fost declarate în mod

oficial ca fiind eretice, iar jansenişţii au fost trataţi ca subversivi, Pascal şi alţii au fost obligaţi să publice în secret. În 1661, o Formulaţie de Obedienţă denunţând Propunerile a cauzat o breşă, iar surorile de la Port Royal „pure precum îngerii, mândre precum demonii”, au fost mutate într-o nouă locaţie la Port-Royal-les-Champs lângă Versailles. Prima rundă de persecuţii s-a încheiat cu *Paix de l'Église* (1668), care le-a permis jansenişţilor să semneze Formulaţia păstrându-şi obiecţiile cinstite „într-o tăcere respectuoasă”. Însă atacuri ulterioare au fost lansate împreună cu campania împotriva hughenoţilor. Amauld *le Grand* a fost forţat să plece în exil la Bruxelles în 1679.

Runda decisivă a urmat publicării în 1693 a *Reflecţiilor* oratorianului Pasquier Quesnel (1634 – 1719). Când furoarea ce a urmat acestei publicări a devenit inextricabil amestecată cu cealaltă dispută dintre episcopii Bossuet şi Fénelon în privinţa Chietismului, regele a decis să acţioneze. În 1705, papa a fost convins să retragă compromisul în privinţa „tăcerii respectuoase” şi în 1713 Bula *Unigenitus* i-a condamnat pe larg pe jansenişti şi toate lucrările acestora. Port-Royal a fost închisă, biserica distrusă şi cimitirul dărâmat. Rămăşiţele lui Pascal şi ale lui Racine au fost salvate din mormintele lor noaptea. Dintr-o lovitură, Ludovic a transformat o dispută doctrinară într-o confruntare de durată între Establishmentul dominant al Bisericii şi Statului şi criticii săi intelectuali. Aici se află cu adevărat începutul Iluminismului Francez.

Nimic nu a fost mai schematizat în cărţi ca politica lui Ludovic XIV faţă de arte. Acest „absolutism intelectual” este uneori descris ca un model în care gustul regal şi patronajul puteau determina întreaga viaţa culturală a unei epoci. „Clasicismul este făcut să apară ca o doctrină oficială corespunzătoare pe plan literar doctrinelor ordinii monarhice şi unităţii religioase ce a fost predominantă în

sferele politice şi spirituale”. 21 în cuvintele lui Nicolas Boileau (1636 – 1711), principalul critic literar al zilei. „Un Auguste aisément peut faire des Virgiles” (un August poate cu uşurinţă crea Virgili).

Este adevărat, desigur, că darnicul patronaj regal a oferit un stimul puternic în direcţia uniformităţii instituţionalizate. Académie Française (1635), al cărei mare Dicţionar a apărut în 1694, a acţionat ca gardian oficial al limbii franceze. Académie de Peinture et de Sculpture, mai târziu Beaux-Arts, a pus puteri enorme în mâinile pictorului regelui, Charles Le Brun (1619 – 1690). Académie des Sciences (1666) a urmărit activităţi similare celor ale Societăţii Regale din Londra. Académie de Musique (1669) a oferit o platformă similară talentelor muzicianului regelui, Jean-Baptiste Lully (1633 – 1687), autor al unui număr mare de opere. La Beaux-Arts, care legau dictatura artistică a lui Le Brun de geniul organizaţional al lui Colbert, arhitecţii, decoratorii, gravorii fiind mobilizaţi în proiecte în care armonia şi ordinea erau pasiunile dominante. Mai presus de orice, Curtea comanda o concentraţie de creativitate culturală fără paralel. În literatură, cei „patru prieteni ai regelui” – Boileau, Molière, Racine şi La Fontaine – au exercitat o influenţă în vremurile lor de glorie de care puţini scriitori s-au mai bucurat vreodată. Comédie Française (1680) a unit câteva trupe existente într-o operaţiune teatrală unită.

Dar la o examinare mai atentă devine clar că monopolul clasic era mai mult iluzoriu decât real. Pe de o parte, gustul regelui era mai eclectic decât se presupune. Mania clasică pentru formularea regulilor artistice era cu siguranţă prezentă, dar regulile nu erau neapărat respectate de toată lumea. Pe de altă parte, „Parnassusul clasic” ce a dominat vreme de douăzeci de ani a fost gradual subminat. Începând cu 1687 viaţa culturală franceză a fost absorbită de furibunda ceartă dintre *Anciens* şi *Modernes*. Faţada unităţii a fost dată la o parte,

pentru a expune un peisaj cultural de o varietate şi o hétérodoxie de la care parada giganţilor ne-a distras de prea multe ori atenţia.

Politica externă a lui Ludovic XIV a fost cea mai bună măsură a puterii şi prestigiului său. Se baza pe cel mai complet serviciu diplomatic pe care îl văzuse vreodată Europa – condus personal de rege la Versailles – şi pe o forţă militară utilizată din plin doar după o lungă perioadă de pregătiri. A dus continentul european sub o zodie a conflictului. Ca rezultat, Ludovic XIV este văzut în anumite cercuri ca primul dintr-o linie de tirani care au încercat să cucerească Europa cu forţa, precursor al lui Napoleon şi al lui Hitler. Coaliţiile realizate împotriva sa pot fi văzute ca strămoşii „Puterilor aliate" de peste secole.

În realitate, viziunea lui Ludovic era mai degrabă una limitată. În ciuda comentariilor de mai târziu, nu pare să fi avut vreun plan real de obţinere a „frontierelor naturale" ale Franţei, cu atât mai puţin de a subjuga continentul. Deşi precauţia primilor să-i ani a fost abandonată, ţintele sale au rămas în mod esenţial dinastice şi de consolidare. Fiind legat de Mazarin de o infanta spaniolă, Maria Teresa, cu care s-a căsătorit la Saint Jean-de-Luz în 1660 ca parte a Tratatului Pirineilor, nu avea cum să evite probleme reprezentate de succesiunea în dezagregare a Spaniei. Implicarea sa constantă în Ţările de Jos şi pe Rin se datorează unei frici justificate legate de încercuire. Setea lui pentru război şi expansiunea nu poate fi comparată cu cea a altor monarhi precum, de exemplu, cei ai Suediei sau Rusiei. Iubirea sa pentru *la gloire* ar fi putut să pară cu totul convenţională dacă nu ar fi fost susţinută de o logistică atât de ameninţătoare. Dintre cele patru războaie majore ale lui Ludovic, primele două s-au limitat la Ţările de Jos, al treilea a fost provocat de *réunions* – campania lui Ludovic de a obţine un teritoriu german prin subterfugiu judecătoresc, în timp ce ai patrulea a rezultat direct din eşecul dinastiei conducătoare spaniole. În spatele tuturor

se afla rivalitatea internaţională pentru colonii şi comerţ. [GROTE MARKT]

Războiul de Devoluţie (1667 – 1668) a derivat din exploatarea de către Ludovic a pretenţiilor sale dinastice în Brabant. A început cu invazia franceză a Ţărilor de Jos Spaniole; a inspirat o „Triplă Alianţă" între Anglia, Olanda şi Suedia; şi s-a încheiat cu Pacea de la Aix-la-Chapelle în urma căreia Ludovic a intrat în posesia a douăsprezece fortăreţe belgiene.

Războiul franco-olandez (1672 – 1679) a pornit din pricina hotărârii lui Ludovic de a-i pedepsi pe olandezi pentru amestecul lor în campania anterioară. A fost pregătit minuţios din punct de vedere diplomatic, cu rivalele maritime ale Olandei, Anglia şi Suedia convinse să îşi schimbe aliata şi cu Polonia adăugată la tabăra franceză. L-a transformat pe William III de Orania, Stadtholder al Provinciilor Unite în coordonator al opoziţiei. A început, asemenea conflictului anterior, cu francezii avansând în Ţările de Jos Spaniole; dar traversarea de către Condé a Rinului a iritat imperiul, iar Ludovic nu a ratat ocazia de a întrerupe ocupaţia de către Spania a Franche-Comté. Congresul de la Nijmegen (16781679) i-a avut pe diplomaţii lui Ludovic la conducerea negocierilor – mulţumindu-i pe olandezi cu avantaje comerciale, forţându-i pe spanioli să cedeze teritorii, impunând o înţelegere puterilor mai mici.

Prin politica *réunions*, Ludovic a suspendat războiul deschis în favoarea anexărilor aranjate prin proceduri legale, dar dubioase. Au fost înfiinţate curţi pentru a judeca petiţiile regale ce ridicau pretenţii asupra a numeroase oraşe şi jurisdicţii de pe graniţa de est. Fiecare verdict favorabil ducea la ocuparea imediată a districtului respectiv. Nu mai puţin de 160 de anexări au fost organizate în acest fel în anii 1680, cele mai notabile fiind Strassburg (1681) şi Luxemburg (1684). Cu imperiul

preocupat de înaintarea turcilor spre Viena, Ludovic planificase bine operaţiunea.

Războiul de Nouă Ani (1689 – 1697) a avut loc ca urmare a sfidării de către acesta a Ligii de la Augsburg(1686), formată la iniţiativa lui William de Orania pentru a opri anexările viitoare ale Franţei. Invazia franceză a Ţărilor de Jos Olandeze şi a Palatinatului, acolo unde Heidelbergul a fost devastat, a deschis seria epuizantă de asedii şi de bătălii navale. Prin Tratatul de la Ryswick (1697), Ludovic a fost obligat să îşi abandoneze majoritatea *réunions*, dar nu Strasbourg. [ELSASS] [GROTE MARKT]

Războiul Succesiunii Spaniole (1701 – 1713) este considerat de unii a fi „primul război mondial”. A fost purtat în Germania, în Ţările de Jos, în Italia, în Spania, în colonii şi pe mare. Conflictul mocnea încă din 1700 când Carol II a murit fără urmaşi şi când Ludovic XIV s-a hotărât să respecte testamentul regelui mort în dauna propriilor afaceri. A fost de neevitat odată ce Ludovic îl prezentase curţii pe tânărul său nepot, Filip d’Anjou, cu apelativul „Voici le Roi d’Espagne”. A reunit cea mai puternică şi cea mai mare coaliţie antifranceză, condusă pe câmpul de luptă de triumviratul format din Prinţul Eugeniu de Savoia, Ducele de Marlborough şi de Marele Pensionar Heinsius. Luptele au început atunci când Ludovic şi-a luat precauţia de a reocupa „fortăreţele-barieră” din Ţările de Jos Spaniole deţinute de olandezi. Conflictul s-a desfăşurat în reprize de asediu şi contraasediu, pe pământ şi pe mare, până când toate părţile au fost temeinic sleite de forţe. În 1709, după bătălia „extrem de ucigaşă”, dar nedecisivă de la Malplaquet, care a salvat Franţa de la invazie, se spune că Mareşalul du Villars i-ar fi spus suveranului său: „Încă o victorie ca asta pentru duşmanii dumneavoastră, Sire, şi vor fi complet terminaţi”.

GROTE MARKT

În 1695 *Grote Markt* sau *G rând PI ace* din Bruxelles a fost distrusă atunci când unul dintre cei mai inepţi mareşali ai Franţei, Ducele de Villeroi, a bombardat oraşul la foc deschis. Doar în acel conflict, în care armatele lui Ludovic XIV au avansat în Ţările de Jos Spaniole, au distrus şaisprezece bisericii, 4.000 de case şi o piaţă publică care fusese descrisă ca o „imagine perfectă în piatră a culturii politice europene în cea mai bună ipostază a sa”.1

Realizată în deceniile de după 1312, când Bruxelles îşi primise propria cartă, întinderea Grote Markt găzduise turnirurile ducilor de Brabant şi de Burgundia. În partea de sud, Primăria în stil gotic susţinea o subţire dar înaltă clopotniţă cu o înălţime de 50 de metri, în vârful căreia se afla o statuie aurită a Sfântului Mihai. În partea opusă Maison du Roi în stil renascentist a găzduit mulţi duci, dar niciodată un rege. Pe fiecare flanc se înălţau case ale gildelor ale celor „nouă naţiuni”, printre ele” Domul Brutarilor” al Le Roi d’Espagne, faţada cu statui a Casei Arcaşilor, La Louve şi etajul de sus în formă de pupă al „Constructorilor de bărci”. În faţa lor, pavajul cu pietre rotunjite fusese martor la spânzurarea lui Egmont şi a lui Horn. În 1795 avea să răsune la declaraţia Republicii Franceze de către Dumouriez şi în 1830 la luptele cu trupele olandeze. În zilele noastre, este decorul anualei procesiuni Ommegang, condusă de actori jucând „curtea lui Carol al V-lea”. În rest, a fost ocupată de vânzători de flori, de piaţa de păsări de Duminică şi, până mai recent, de locuri de parcare.

Bruxelles-ul a fost aspectuos restaurat de domnia austriacă după 1713 şi extensiv renovat atunci când a devenit capitala Regatului Belgiei în 1830. În secolul XIX, legate printr-un pentagon de bulevarde noile districte s-au răspândit pe dealurile din apropiere. Coundenbergul a primit palatul regal, ministerele guvernului şi Parlamentul.

Koelkebergul, o imitaţie a Montmartre, a primit grandioasa bazilică cu dom Sacré-Cœur, terminată abia în 1970. Strălucitoarea moleculă metalică Atomium aminteşte de Expoziţia Universală din 1958. Modernul Cité de Berlaymont (1967) găzduieşte sediul Comisiei Europene, Zaventem sediul NATO. Din 1971, Brussels-Bruxelles a format o regiune bilingvă în cadrul celor trei cantoane lingvistice ale Belgiei – egală din punct de vedere legal în statut cu omoloagele sale vorbitoare de flamandă, franceză şi germană. Originar un oraş predominant vorbitor de flamandă, acum găzduieşte un mozaic lingvistic complicat, ce include franceza, turca şi chiar sectoare de limbă engleză.

Observatorii sentimentali au văzut în Bruxelles o capitală potrivită pentru viitoarea Europă pentru că se presupune că oraşul şi-a depăşit propriul naţionalism precum şi pe cel al vecinilor să-i. A fost descris ca o gură la un „tunel al istoriei", trecând pe sub întunecatul munte al naţionalismului modern spre „minunatul model" al „multiculturalei", „polifonicei Burgundii".2

Este posibil să fie aşa. Dar pretenţiile intelectuale extravagante nu se potrivesc stilului local. De pe piedestalul său dintr-un colţ de stradă chiar lângă Grote Markt, statuia lui *Manneken Pis*, jovialul „Băiat care face pipi" (1619), care a supravieţuit bombardamentului lui Villeroi, exprimă cea mai sănătoasă opinie despre toate aceste fantezii.

Deznodământul final al Războaielor Franceze, aşa cum este el imortalizat în tratatele gemene de la Utrecht (1713) şi Rastatt (1714), nu s-a ridicat la aşteptările niciunuia dintre principalii combatanţi. Ambiţiile Franţei au fost reduse, dar nu eliminate complet. A păstrat numeroase oraşe şi teritorii câştigate inclusiv Lille, Franche-Comté şi Alsacia; dar Filip d'Anjou a rămas pe tronul Spaniei. Olandezii, ca şi francezii, erau epuizaţi, dar au supravieţuit păstrând şi controlul fortăreţelor-barieră.

Spania, care pierduse atunci când se aliase coaliţiei antifranceze, a pierdut din nou de data aceasta în calitate de aliată a Franţei. Scopul principal al spaniolilor fusese de a păstra unitatea imperiului lor. Şi-au dat seama că provocaseră tocmai catastrofa pe care încercaseră să o evite. Austriecii, care încercaseră să evite ca moştenirea Spaniei să intre pe mâinile Franţei, s-au mulţumit în schimb cu partea leului, inclusiv Ţările de Jos Spaniole, Milano, Napoli şi Sardinia. Puterile periferice s-au dovedit însă beneficiarii cei mai evidenţi. Atât Casa de Hohenzollern în Prusia, cât şi Casa de Savoia au fost confirmate în statutul lor regal. Prima au obţinut Gerdelandul Superior pe Rin şi, cu o anumită întârziere, Pomerania Suedeză; cea din urmă au obţinut Sicilia. Noul Regat Unit al Marii Britanii (a se vedea mai jos) a câştigat enorm în statut, confirmat prin controlul Gibraltarului şi a Minorcăi, a Newfoundlandului şi a celorlalte teritorii americane, precum şi a comerţului colonial spaniol. Regatul Unit – de acum înainte nu doar Anglia – a ieşit acum în faţă ca principala forţă maritimă, ca broker diplomatic principal şi ca adversar al supremaţiei Franţei.

De la punctul său cel mai înalt de la începutul anilor 1680, prin urmare, Marele Experiment al lui Ludovic, a produs până la final un profit redus. Războaiele, persecuţiile religioase, moartea marilor personalităţi au fost însoţite de eşecuri de o natură mai profundă. Atât statul francez, cât şi societatea franceză arătau semne ale unei boli de durată. Finanţele statului, de exemplu, au intrat într-o mare dezordine. Până în 1715 venitul brut al Guvernului era de 69 de milioane de livre şi cheltuielile de 132 de milioane; datoria publică a fost estimată undeva între 830 şi 2.800 de milioane.22 Şi mai grav, marea masă a populaţiei Franţei avea puţin de câştigat dintr-o viaţă de depravare în creştere: scutirile scandaloase ale nobilimii au continuat; clasele de mijloc rănite puternic de plecarea hughenoţilor, se luptau pentru a scăpa de povara

reglementărilor de stat; ţăranii se epuizau la limita înfometării fără speranţe de ameliorare a situaţiei. În anii de înfometare, rapoartele contemporane despre situaţia lor cumplită – desculţi, morţi de foame, subzistând dintr-o dietă de coajă de copac, fructe sălbatice şi sfeclă – sunt susţinute de studii statistice moderne ale mortalităţii şi preţurilor la mâncare. Lunga procesiune de provincii aflate în revolte deschise şi sângeroase a continuat – Béarn (1664), Vivarais (1670), Bordeaux (1674), Brittany (1675), Languedoc (1703 – 1709), Lahors (1709). Răscoalele rurale şi izbucnirile soldate cu arderea castelelor au fost pedepsite nemilos prin represiuni militare şi spânzurări în masă. Faţada strălucea în continuare, dar fundaţiile începuseră să se clatine. Atunci când Ludovic XIV a murit, pe 1 septembrie 1715, cortina a căzut odată cu răsunătoarele cuvinte ce au deschis cuvântarea funerară: „Dieu seul, mes frères, a intonat episcopul Massillon, Dieu seul est grand”. (Fraţii mei, doar Dumnezeu este mare.)

Franţa secolului XVIII a fost în întregime copilul grandiosului dar eronatului experiment al lui Ludovic XIV. Fermentul intelectual al Iluminismului francez a fost o reacţie naturală împotriva imobilităţii politice şi sociale a Vechiului Regim pe care Ludovic îl crease. Atât politica externă, cât şi cea internă au fost devotate menţinerii *statu-quo-ului* în toate sferele. Conservatorismul intrinsec al sistemului a fost accentuat de şocul iniţial al proiectelor riscante ale lui John Law, care păreau să discrediteze tocmai noţiunea schimbării şi a reformei. A fost întărită de minoratul (1715 – 1723) lui Ludovic XV, atunci când conducerea guvernului a fost asigurată de un rafinat, dar depravat regent, Ducele d’Orléans, şi de către lunga subordonare a tânărului rege în faţa tutorelui său André, Cardinal de Fleury (1653 – 1743). Regentul a restaurat grabnic dreptul Parlamentului de a obiecta în legătură cu decretele regale – o reţetă clasică pentru nebunii nesfârşite făcute fără responsabilitate. Cardinalul a

supervizat o eră de stabilitate competentă, marcată doar de crize diplomatice şi de o reînviere violentă a controversei în privinţa Jansenismului. Domnia personală a lui Ludovic XV (1723 – 1774), care a acordat mai multă atenţie vânătorii de femei şi de cerbi decât guvernării ţării, a fost cea a unei stagnări epuizante. Perpetua criză financiară, alimentată de războaiele recurente, a transformat ciocnirile dintre curte şi Parlament într-un spectacol de rutină. Vrajbele religioase între ultramontani, galicani şi jansenişti, care au culminat în 1764 cu expulzarea iezuiţilor, au degenerat într-o rundă rituală de duşmănie şi obscurantism. Distanţa dintre curte şi popor a crescut şi mai mult. Cea mai memorabilă personalitate a epocii a fost cu siguranţă cea a lui Jeanne Poisson, Madame de Pompadour (1721 – 1764) – inteligentă, influentă şi complet neajutorată. A făcut tot ce i-a stat în putere pentru pune capăt plictiselii inimaginabile a regelui şi ei i se atribuie cea mai relevantă dintre remarci „Après nous le déluge”. [CORSICA] [DESSEIN]

CORSICA

Este irelevant faptul că Napoleon Bonaparte s-a născut ca supus al regelui Franţei. Fratele său mai în vârstă, Joseph, cu siguranţă nu se născuse aşa. Insula Corsica fusese vândută lui Ludovic XV de Republica Genova într-o înţelegere ce nu a fost confirmată de către adunarea insulei până în septembrie 1770, atunci când Napoleon era deja în vârstă de un an. Tatăl lui Napoleon servise ca secretar lui Pasquale Paoli, care condusese revolta împotriva Genovei şi care avea să mai conducă încă una împotriva conducerii Convenţiei Iacobine, înainte de a muri în Anglia. Corsica avea o lungă istorie de autoguvernare, *terra di commune*, datând încă din secolul XI. A supravieţuit sub suzeranitatea Pisei, Genovei şi a Franţei, până când a fost suprimată de Republica Franceză. Din 1793, Corsica a fost încorporată în Franţa

metropolitană ca Département 90, dar caracterul său individual este unul puternic, iar separatismul local a fost mereu prezent. Legea regională din 1982 i-a oferit un grad de autonomie, dar nu suficient pentru a elimina terorismul antifrancez. Ilegalul Front Naţional de Liberare a Corsicăi poate fi comparat cu ETA din provinciile basce ale Spaniei sau cu IRA din Irlanda de Nord.1 în ciuda unui stereotip răspândit, naţionalismul cu manifestări teroriste nu este limitat la Europa de Est sau la Balcani.

Ludovic XVI a anticipat cu siguranţă o domnie la fel de lungă şi de plictisitoare ca aceea a bunicului său. A văzut chiar nevoia de reformă. Dar a fost primul prizonier al Vechiului Regim. La o zi după izbucnirea Revoluţiei, la 14 iulie 1789, jurnalul său conţinea ceea ce bunicul său folosise întotdeauna pentru zilele fără vânătoare – „Rien" (nimic).

În Insulele Britanice, evenimentul principal al perioadei, fondarea Regatului Unit (1707), a avut loc ca o culminare a complicatelor conflicte religioase, dinastice, constituţionale şi internaţionale. Restaurarea Dinastiei Stuart după Războiul Civil a dus la o confruntare stânjenitoare, şi domnia lui Carol II (m. 1685) a supravieţuit în ciuda a doua războaie cu Olanda, a ffaudulentului Complot Papal din 1679 şi a doua rebeliuni a partizanilor scoţieni ai Covenant-ului. Precum tatăl său, regele a fost obligat fără voia sa să domnească prin Parlament şi a făcut tot ce i-a stat în putinţă să îl evite. Politica sa religioasă a abordat drumul de mijloc între facţiunile protestantă şi cea catolică. Revenirea supremaţiei anglicane a limitat toleranţa. Această revenire s-a manifestat în Anglia prin Codul Clarendon şi prin Actele Test, iar în Irlanda şi Scoţia, prin reimpunerea episcopiilor. În politica externă au existat mari disensiuni în legătură cu lupta contra olandezilor din motive comerciale sau cu susţinerea lor din motive religioase şi strategice. [LLOYD S]

Toate aceste probleme au atins un punct crucial după 1685, atunci când lui Carol i-a urmat la tron fratele său, James II (1685 – 1688 (1701)) – un catolic militant, un absolutist şi un client al lui Ludovic XIV. Ascensiunea sa la tron a fost marcată de încă două revolte lipsite de succes – cea a Ducelui de Argyll în Scoţia şi cea a Ducelui de Monmouth în

Anglia. Atunci când regele a încercat să extindă actul de toleranţă şi asupra catolicilor, principalul partid protestant şi parlamentar din Anglia – din acel moment cunoscut ca „Whigs" – a forţat o confruntare cu oponenţii lor regalişti – din acel moment cunoscuţi ca „Tories". Spectrul conflictului civil era vizibil, deşi persoane şovăielnice de toate nuanţele, precum anglo-irlandezul Vicar din Bray, erau pregătiţi să îşi păstreze poziţiile cu orice cost:

Când regalul James era pe tron şi papalitatea iar la modă.

Legile Penale le-am redus la tăcere şi am semnat Declaraţia.

Biserica Romei mi s-a părut că se potriveşte bine cu constituţia;

Şi am fost un iezuit cu excepţia Revoluţiei.

Şi aceasta este legea pe care o voi respecta.

Până în ziua morţii mele, Domnule!

Că orice rege ar fi pe tron.

Eu voi fi Vicar în Bray, Domnule! 23

LLOYD S

Fiul lui Lloyd, 18 februarie 1688, *London Gazette* menţionează o cafenea condusă de Edward Lloyd în Tower Street. La scurt timp după aceea, Lloyd a lansat un buletin săptămânal, precursorul *Lloyd's List*, oferind ştiri despre comerţ şi navigaţie. Făcând asta, oferea şi locul de întâlnire şi un serviciu de informare tuturor celor interesaţi de domeniul asigurărilor. Lloyd's avea să se

dezvolte în cea mai mare companie de asigurări a lumii. Transferat la Bursa Regală, a emis prima sa poliţă standardizată în 1774. A fost reorganizat în 1811 [TABARD], privilegiile sale fiind confirmate printr-un statut în 1888. Oferea punctul de contact dintre sindicatele de „nume", care subscriu capitalul, şi firmele care asigură acoperirea pe fiecare poliţă emisă. Domeniul asigurărilor oferă siguranţă. Rădăcinile sale pot fi găsite în oraşele Italiei medievale, unde principiul „reciprocităţii", a împărţirii riscului, a fost în mod clar înţeles. A fost una dintre precondiţiile dezvoltării comerţului. Accelerarea sa din secolul XVIII reflectă creşterea la scară largă a asigurării în multe sfere. Iniţial, cultura asigurării a fost domeniul exclusiv a unei mici elite mercantile. [MERCANTE] Dar şi-a extins treptat frontierele – întâi în noile zone de risc, precum incendiile, asigurările de viaţă, de accident şi de sănătate; apoi în noi sfere sociale; şi în al treilea rând, în regiuni noi, mai puţin comerciale ale Europei. Până la mijlocul secolului XIX, guvernele începuseră să se gândească la beneficiile planurilor de asigurări universale; iar în 1888 guvernul german a introdus un plan de asigurări de sănătate şi de pensii pentru toţi angajaţii statului. Până spre finalul secolului XX, conceptul de „siguranţă socială", accesibilă tuturor prin drept, era un ideal universal acceptat. Asigurarea a avut implicaţii extinse pe tărâmul psihologiei sociale. Dacă nesiguranţa cronică încurajase credinţa tradiţională în religie şi [MAGIE], dezvoltarea siguranţei materiale era cu siguranţă menită să aibă un efect şi asupra răspunsului popular şi la marile probleme imponderabile ale vieţii şi ale morţii. În 1693, Societatea Regală l-a însărcinat pe Edmund Halley să pregătească un raport statistic despre „Gradele Mortalităţii la Om". Erau îngrijoraţi din cauza unui dezastru financiar recent rezultat din anuităţi vândute fără a se ţine cont de vârstă. Halley şi-a dat seama că singurele date potrivite veneau de la Breslau (acum

Wrocław) din Silezia austriacă, unde înregistrarea morţilor includea şi vârsta celor decedaţi. Analizând 6.193 de naşteri şi 5.869 de morţi la Breslau între anii 1687 – 1691, a reuşit să realizeze un tabel, ilustrând grupurile de vârstă ale populaţiei, totalul estimat de populaţie din fiecare grup şi numărul anual de morţi pentru fiecare vârstă. Din aceasta a demonstrat principiul speranţei de viaţă şi probabilitatea variabilă a morţii". Tabelul Breslau" al lui Halley a fost pionierul tuturor calculelor actuariale. l-a răpit Providenţei monopolul asupra mortalităţii umane.

James şi-a pus speranţele în mobilizarea ajutorului francezilor şi a reuşit să fugă în străinătate la a doua încercare.

Victoria protestantă a fost asigurată de acţiunea fermă a Stadholderului olandez, William de Orania, soţul fiicei lui James, Mary, care era hotărât să nu permită căderea Angliei în mâinile lui Ludovic. Debarcând la Torbay pe 5 noiembrie 1688 cu o puternică armată de mercenari, a curăţat Londra de trupele engleze fără a i se opune rezistenţă şi a stabilit o poziţie de necucerit. Doar atunci a convocat Parlamentul Convenţiei pentru a realiza revoluţia „glorioasă" şi „fără sânge" ce avea să-i ofere tronul Angliei împreună cu soţia sa.24 Aceasta era o hotărâre ce se potrivea tuturor participanţilor principali. Statele Generale ale Provinciilor Unite, care plătiseră pentru această operaţiune, erau mulţumite să îl vadă pe Stadholder într-o poziţie mai puternică în străinătate decât cea pe care o avea în Ţările de Jos. William era mulţumit că îşi mărise considerabil resursele de război cu Franţa. Partidul „Whigs" din Anglia era mulţumit să aibă un rege străin pe care îl putea controla mai uşor ca pe Dinastia Stuart.

În Anglia, „Revoluţia" a fost confirmată prin Declaraţia şi prin Legea Drepturilor şi printr-un alt Act de Toleranţă (ce îi recunoştea pe disidenţii protestanţi, dar nu pe catolici). A fost în strânsă legătură cu noile aranjamente

constituţionale ce au înclinat balanţa dinspre Coroană spre Parlament. În Irlanda, a fost obţinută prin cucerire sângeroasă şi prin triumful lui „King Billy” şi ai săi „Orangemen” în Bătălia de pe Boyne din 1 (11) iulie 1690. A perpetuat supremaţia protestantă într-o ţară majoritar catolică. În Scoţia, a fost parafată prin mârşavul Masacru de la Glencoe (1692) – unde uciderea clanului catolic MacDonald de către Familia Campbell susţinută de englezi a creat un război pe viaţă şi pe moarte în Lowlands şi Highlands. International, a fost însoţită de angajarea Angliei şi a Scoţiei în Liga de la Augsburg, şi în toate coaliţiile viitoare împotriva lui Ludovic XIV.

„Revoluţia Glorioasă” din 1688 – 1689, prin urmare, nu a fost nici glorioasă în mod deosebit, nici revoluţionară. Scopul său a fost de a salva Establishmentul politic şi religios de propunerile radicale ale lui James; şi a fost dus la bun sfârşit de singura invazie reuşită a Angliei din 1066. Dar în generaţiile care au urmat avea să dea naştere unui puternic mit. Se află la originea unei doctrine constituţionale ce avea să fie cunoscută ca „ideologia engleză” şi care postulează suveranitatea absolută a Parlamentului. Această doctrină susţine că „puterea despotică absolută”, aşa cum a formulat-o juristul Blackstone, fusese transferată dinspre monarh spre Parlamentul ales. În teorie cel puţin, oferă Parlamentului puterea de a conduce cu toată autoritatea înaltă rezervată înainte regilor Angliei. Prin aceasta diferă fundamental de doctrina suveranităţii poporului, pe care majoritatea ţărilor europene aveau să o obţină din exemplul fie al SUA, fie al Franţei revoluţionare, şi care operează printr-o constituţie oficială ce guvernează toate ramurile politicii. A devenit inevitabil nava amiral nu doar a supremaţiei protestante, ci şi a supremaţiei engleze în Marea Britanie, întrucât parlamentarii englezii au reuşit întotdeauna să obţină o majoritate în dauna membrilor nonenglezi. Avea să supravieţuiască tuturor schimbărilor din secolele ce au

urmat; 300 de ani mai târziu, avea să reprezinte în continuare principalul obstacol în calea intrării Marii Britanii într-o Comunitate Europeană unită.25

Complicaţiile dinastice au amânat deznodământul vreme de 25 de ani. Din 1701, Ludovic XIV a recunoscut în mod oficial revendicările lui James Edward Stuart, „Bătrânul Pretendent" sau „James III" (1688 – 1766), în timp ce moartea lui Mary (1694), a lui William III (1702) şi a tuturor celor şaptesprezece copii ai reginei Anne (1702 – 1714) i-au lăsat pe Stuarţii protestanţi fără urmaşi. În mijlocul Războiului Succesiunii Spaniole, nimănui nu trebuia să i se amintească ce haos putea să cauzeze lipsa urmaşilor; şi Actul Uniunii (1707) între Anglia şi Scoţia a venit în cea mai mare parte ca rezultat al frustrărilor din Londra şi de la Edinburgh în legătură cu învălmăşeala de înţelegeri dinastice ce se realizau. Ca preţ al dizolvării sale, Parlamentul scoţian a reuşit să obţină acceptul Angliei în privinţa comerţului liber între cele două ţări, bani englezi pentru a achita datoria uriaşă a Scoţiei, acceptul englez pentru existenţa separată a legii scoţiene şi a Kirk-ului prezbiterian şi promisiunea nescrisă a forţelor armate engleze împotriva Highland-ului revoltat (vezi anexa III).

Prin urmare, „Regatul Unit al Marii Britanii" avea să fie condus de un Parlament unit la Westminster; şi noua naţionalitate „britanică" avea să fie supraimpusă celorlalte naţiuni din insule. Identitatea britanică modernă derivă din acele vremuri. Tradiţiile engleze aveau să fie inversate. Amintirea istoriei separate a Scoţiei avea să fie subminată. Marea Britanie a intrat în era celei mai mari încrederi de sine, eliberată de diviziuni insulare. Alegerea Casei de Hanovra ca succesoare a Dinastiei Stuart, deşi puternic contestată, a fost dusă până la capăt. Din acel moment, o monarhie care nu era nici engleză, nici scoţiană a devenit simbolul britanicităţii.26 [GOTHA] [MASON]

MASON

De ziua Sfântului Ioan Botezătorul 1717, reprezentanţii celor patru loje ale masonilor liberi din Londra s-au întâlnit la berăria Goose *and Gridiron* pentru a forma o „Mare Lojă Mamă a Lumii" cu scopul de a-şi alege primul Mare Maestru. Deşi procesul-verbal al întâlnirii nu s-a păstrat până în zilele noastre, istoricii Francmasoneriei nu au dubii în privinţa existenţei întâlnirii sau asupra faptului că din acel moment Marea Lojă din Londra avea să fie centrul nervos al mişcării internaţionale.1

Istoria timpurie a Francmasoneriei este una neclară. Povestea unei bule papale din secolul XIII prin care se crea o societate a constructorilor de biserici este ficţiune pură. Legăturile cu *commecines* sau *Steinmetzen* medievali, dar şi cu o asociaţie subterană a foştilor templieri nu sunt dovedite. Un raport din 1713 conţinea cântecul:

Dacă istoria nu este doar o fabulă antică/ Francmasonii se trag de la Turnul Babel. Cele mai timpurii referinţe demne de încredere indică Scoţia secolului XVII şi contactele cu Anglia făcute în timpul Războiului Civil. Elias Ashmole (1617 – 1692), anticarul, astrologul şi fondatorul Muzeului din Oxford, şi-a notat propria iniţiere în jurnal:

1646 Oct 16, 4.30 pm. Am fost făcut Francmason la Warrington în Lancashire împreună cu col. Henry Mainwaring din Cheshire. Numele celor care aparţineau în acel moment Lojei: Mr. Rich. Penket, Warden, Mr. James Collier, Mr. Rich, San key, Henry Littler, John Ellam, Richard Ellam şi Hugh Brew.2

Aerul de mister ce înconjoară Francmasoneria este cultivat intenţionat. Este atractiv pentru simpatizanţi, jignitor pentru oponenţi. Neiniţiaţii se întreabă în privinţa ritualilor, a ierarhiei, a jargonului pseudooriental, a semnelor, simbolurilor şi scopurilor sale. Compasul şi pătratul, şorţul şi mănuşile şi cercul de pe podea sunt evident menite să încurajeze credinţa în originile de ghildă

medievală ale mişcării. Dar este presupusul jurământ de păstrare a secretului ce a cauzat cea mai mare controversă. Potrivit unei relatări, iniţiatul legat la ochi a fost întrebat: „În cine îţi pui încrederea?”, iar el a răspuns: „În Dumnezeu”. „Încotro călătoreşti?” şi a răspuns” Din Vest spre Est, spre Lumină”. I s-a cerut apoi să jure pe Biblie, că nu dezvăluie secretele societăţii „sub pedeapsa de a i se tăia gâtul de-a lungul, de a i se smulge limba şi de a i se îngropa corpul în nisipurile aspre ale mării...” 3

Francmasoneria a acţionat mereu esenţial ca o societate de beneficiu reciproc, deşi beneficiile nu apăreau definite niciunde. Adversarii săi au susţinut adesea că este antifeministă, întrucât nu permite intrarea femeilor, şi antisocială precum şi anticreştină, întrucât se presupune că membrii săi se ajută prin contacte politice, comerciale şi sociale în detrimentul altora. Francmasonii şi-au declarat întotdeauna opoziţia faţă de ateism, toleranţa lor religioasă, neutralitatea în politică şi angajamentul faţă de munca caritabilă.

Francmasoneria s-a extins dramatic în secolul XVIII. A recrutat dintre cele mai ridicate niveluri ale aristocraţiei britanice şi a devenit un stâlp de durată al monarhiei. O lojă a fost fondată la Paris în 1725 de scoţienii expatriaţi; din acel moment mişcarea s-a extins în fiecare ţară de pe continent. Loji au fost înfiinţate la Praga (1726), Varşovia(1755), chiar în St. Petersburg. Până la momentul Războaielor Napoleoniene reţeaua era suficient de extinsă pentru ca poveşti să circule despre ofiţeri din tabere opuse la Borodino şi Waterloo făcând semnul secret de recunoaştere şi încetând să tragă.

În ţările catolice, francmasoneria a luat o turnură anticlericală şi a jucat un rol important în Iluminismul radical.4 Membrii săi erau adesea deişti, filosofi, critici ai Bisericii şi ai Statului, în Austria, de exemplu, unde bulele papale care denunţau mişcarea nu au fost publicate, a fost extrem de activă în promovarea artelor până la suprimarea

sa din 1795. În Franţa, a contribuit la fermentul prerevoluţionar. În secolul XIX şi după acesta, avea să fie puternic asociată cauzelor liberalismului.

Răspunsul Bisericii catolice a fost unul lipsit de echivoc. Vaticanul privea Francmasoneria ca pe o asociaţie malefică. De la Bula *în Eminenţi* (1738) la *Ab Apostolici* (1890), papii au condamnat-o în şase ocazii diferite ca fiind conspirativă, rea şi subversivă. Catolicii loiali nu putea fi francmasoni, adesea catalogaţi în cercurile ultracatolice ca fiind duşmanii publici împreună cu iacobinii, carbonarii şi evreii. Regimurile totalitare ale secolului XX au fost şi mai ostile. Francmasonii au fost trimişi în lagăre de concentrare şi de fascişti, şi de comunişti. În multe ţări ale Europei au putut să îşi reia activităţile doar după căderea fascismului său, în Est, după căderea blocului sovietic.

Controversa în legătură cu rolul Francmasoneriei continuă. Dar cel mai impresionant document legată de aceasta este lista sa de membri, care i-ar include pe Francisc I al Austriei, Frederick II al Prusiei, Gustav IV al Suediei, Stanisław-August al Poloniei şi Paul I al Rusiei; Wren, Swift, Voltaire, Montesquieu, Gibbon, Goethe, Burns, Wilkes, Burke; Haydn, Mozart, Guillotin şi Marat; generalii Lafayette, Kutuzov, Suvorov şi Wellington; mareşalii MacDonald şi Poniatowski; Talleyrand, Carming, Scott, Trollope, O'Connell, Pushkin, Liszt, Mazzini, Garibaldi şi Kossuth; Leopold I al Belgiei, William I al Germaniei; Eiffel, Tirpitz, Scharnhorst, Masaryk, Kerensky, Stresemann şi Churchill; şi toţi regii englezi cu excepţia unuia de la George IV la George VI. Ceea ce arătă că societatea cea mai secretă dintre societăţile internaţionale nu era chiar atât de secretă.

Cauza iacobină, care a rezistat cea mai mare partea a secolului XVIII, a conţinut tot ceea ce a fost pierdut în evenimentele din 1688 – 1714. În afară de sorţile personale ale bătrânului pretendent şi a fiului său, Charles Edward Stuart, cunoscut şi ca „tânărul pretendent”,

„Bonnie Prince Charlie” sau „Carol III” (1720 – 1788), a reunit toate sentimentele rănite în legătură cu ordinea înfrântă. Deplângea distrugerea vechilor monarhii, a catolicismului englez şi a legăturilor sale europene, a drepturilor scoţienilor şi irlandezilor de a-şi controla propriile destine. În Anglia a beneficiat de susţinerea multor Tories importanţi şi a tuturor celor ce îi deplângeau pe cei fugiţi şi exilul lor. A inspirat două mari revolte – „The Fifteen” (1715), în care armatele iacobine au ajuns până la sud de Lancashire şi „Forty-Five” (1745) în care acestea au ajuns până la Derby.

Ultima ocazie a inspirat suprema campanie de distrugere a civilizaţiei Highlandului scoţian. După teribilul dezastru de la Culloden Moor, de pe 16 aprilie 1746, când ultimul mare asalt al membrilor de clan a fost secerat la pământ de salvele englezilor în tunici roşi şi de către scoţienii din Lowland, viaţa clanurilor a fost suprimată pentru totdeauna. Limba lor galică a fost interzisă, la fel şi veşmintele lor tradiţionale, organizaţiile şi liderii lor. Teribilele epurări, care le-au permis latifundiarilor loialişti să îi expulzeze pe locuitori în favoarea oilor, au lăsat mai mulţi gaeli în America de Nord decât în Scoţia. Acestea măsuri au cauzat Highlandului acea părăsire tulburătoare pe care turiştii neştiutori au admirat-o de atunci. [PHILIBEG]

PHILIBEG

În 1727, căpetenia Clanului Macdonnell din Glengarry a intrat în afacerea topirii oţelului. A închiriat pădurea de la învergarry unui maestru fierar quaker din Barrow în Lancashire, Thomas Rawlinson, şi a strâns o forţă de muncă pentru a tăia lemnul şi a lucra la cuptor. Rawlinson, care venea regulat în vizită, a observat că îmbrăcămintea tradiţională a membrilor de clan, lungul *breacon* sau „pled cu curea”, îi încurca pe aceştia în munca lor. Astfel, consultându-se cu croitorul garnizoanei de la Inverness, a

creat un veşmânt mai scurt, cu pliuri, până la genunchi, ce avea în curând să fie cunoscut sub numele de *felie-beg*”, philibeg” sau kilt scurt. În acest fel, elementul central al presupusului costum antic al celor din Highland a fost inventat de un englez.1

La scurt timp după aceea a doua Rebeliune Iacobină a fost înfrântă şi Parlamentul de la Westminster a interzis toate veşmintele muntenilor din Highland. Timp de patruzeci de ani, kiltul nu a putut fi purtat în public, cu excepţia regimentelor Highland pe care armata britanică le recruta – Garda Neagră (1739), Infanteria Uşoară Highland(1777), Seaforth Highlanders (1778), Camerons (1793), Argyll, Sutherlands şi Gordons (1794). În aceleaşi decenii, în timp ce Societatea Highland din Londra făcea campanii pentru revenirea la kilt, civilii din Highlands au adoptat permanent pantalonii. [NOMEN]

În 1822 George IV a făcut prima vizită regală la Edinburgh de la Uniune. Sir Walter Scott, romancierul, a servit ca maestru de ceremonii. Regimentele Highland, care se umpluseră de glorie la Waterloo, au defilat în splendoarea kilturilor lor. Toate căpeteniile de clan din Scoţia au fost încurajate să participe în „costum tradiţional”. Şi ele, la rândul lor, au purtat kilturi, fiecare dintr-un tartan distinctiv. Pledul în carouri fusese ţesut de secole de o industrie prosperă, care livra „trews” sau pantalonii conici ai celor bogaţi. Dar coloratele sale „seturi” sau tipare fuseseră asociate vag cu regiuni, nu cu clanuri; şi nu fuseseră folosite de oamenii obişnuiţi. Cel mai faimos set, tartanul negru şi verde al familiei Campbell, care avea să fie preluat şi de Garda Neagră, fusese cunoscut în industrie ca „Kidd Nr. 155”, după un plantator din Caraïbe care îl comandase pentru sclavii săi. Dar regimentele Highland şi adunarea din 1822 au contribuit la stabilirea obiceiului de a asocia fiecare set cu un anume nume de clan. Obiceiul a fost puternic susţinut

şi de publicarea târzie a unei opere frumos ilustrate, dar contrafăcute, *Vestiarium Scoticum* (1842), scrisă de doi fraţi şarlatani, autodenumiţii Sobieski-Stuart, care deţineau o curte romantică pe insula Eileann Aigas de lângă Inverness.

Alocarea tartanelor a completat un proces remarcabil de invenţie culturală care evoluase de peste două secole. În primă fază, după fondarea coloniei prezbiteriene din Ulster, originile evident irlandeze ale civilizaţiei Highland au fost neglijate, apoi repudiate. O nouă istorie, exclusiv scoţiană, a fost compilată, la aceasta contribuind şi geniala falsă poezie a lui James Macpherson „Ossian". Obiceiurile Highland presupuse „străvechi şi originale", precum kiltul, s-au dovedit atrăgătoare, întrucât răspundeau unei cereri pentru un pedigri naţional lipsit de ambiguitate. În ultima etapă, ce a debutat cu Actul de Amnistiere (1786), mase de refugiaţi din Highland s-au îngrămădit în Lowlands, şi noile tradiţii au fost adoptate de scoţienii din toate straturile sociale ca o marcă a nonenglezismului lor. Acest joc foarte romantic a fost aţâţat de regina Victoria, care a achiziţionat domeniul de la Balmoral în 1848 şi a inventat un tartan de Balmoral pentru propriul ei consort şi propria familie extrem de nescoţiană. Clanul Macdonnel din Glengarry nu a apucat finalul acestei revoluţii.2 Original un sept sau un subelan al Clanului MacDonald din Skye, la un moment dat „Lorzi ai Insulelor", numele lor galic însemna „fii lui Domhull", „conducătorul lumii". În intervalele vrajbei lor cu clanul Mackenzie, fuseseră mereu membri marcanţi ai cauzelor catolică şi iacobină. Un Macdonnell a purtat stindardul lui James II la Killiecrankie în 1689 şi a luptat din nou la Sheriffmuir în 1715. Succesorul lui a luptat în Patruzeci şi cinci în fruntea a şase sute de membri de clan, şi a fost încarcerat în Turnul Londrei. Dar a şaisprezecea căpetenie a vândut pământurile ancestrale şi a emigrat în Noua Zeelandă. Tartanul lor roşu, negru, verde închis şi alb are toate

semnele unui set simplu şi străvechi. Dacă acestea împodobeau kiltul scoţian original din 1727, nu se ştie.

Spre finalul secolului XIX, „tradiţia inventată” a fost un produs la scară largă în întreaga Europă.3 Când socialiştii germani au inventat Ziua de Mai (1890), atunci când grecii au relansat Jocurile Olimpice (1896), atunci când ruşii au marcat fondarea Dinastiei Romanov (1913) sau scoţienii au instituit „Nopţile Burns” – răspunsul celor din Lowland a fost kiltul, cimpoaiele şi hagis – cu toţi doreau să le ofere membrilor lor un simţ comun al identităţii.

În combinaţie cu mişcarea de încercuire, care îi alungase pe micii proprietari de pământ de pe terenurile lor din Anglia de peste două secole, epurările au venit în completarea unui proces care avea să îi dea societăţii britanice unele dintre trăsăturile sale cele mai de durată. Aceste epurări au lipsit ţara de ţăranii care formau coloana majorităţii naţiunilor din Europa. Le-au luat solidaritatea socială, democraţia primitivă şi tipul de conştiinţă naţională ce se dezvoltă natural dintr-o comunitate bazată pe ţărani. Aceasta însemna că sentimentul naţionalităţii britanice putea fi proiectat doar în jos dinspre instituţiile statului şi nu putea creşte exponenţial dinspre ataşamentul tradiţional al familiilor de ţărani faţă de pământ. Din acel moment pământul a fost în cea mai mare parte proprietatea unei clase restrânse de fermieri şi de latifundiari. Societatea britanică a fost împărţită într-o minoritate loialistă cu mijloace şi o minoritate deposedată, care avea să ducă cu sine resentimentele pe jumătate uitate ale dezmoştenirii lor în vintrele sistemului de clasă britanic.

În cadrul Insulelor Britanice, Irlanda era o ţară aparte. Deşi soarta sa nu poate fi comparată cu spolierea Highlandului scoţian, tradiţia conflictului era adâncă şi amarnică. Şi protestanţii şi catolicii suferiseră persecuţii urâte în timpul Războaielor Religioase. După 1691

supremaţia protestantă a fost sporită cu ajutorul legilor penale draconice care le-au interzis catolicilor dreptul de a lucra în serviciul public, de a deţine proprietăţi, dreptul la educaţie şi la căsătorii mixte. Irlanda a fost exclusă din Uniune în 1707. Şi-a păstrat propriul Parlament, dar era încă supusă străvechii „Legi a lui Poyning", care dădea controlul automat asupra legislaţiei miniştrilor regelui de la Londra. Spre deosebire de Scoţia, Irlandei nu îi era permis să beneficieze de comerţul liber cu Anglia. Spre deosebire de Ţara Galilor, nu a trecut prin nicio formă de renaştere naţională sau culturală. Cu excepţia singulară a Ulsterului protestant, unde refugiaţii hughenoţi au iniţiat prospera industrie de pânză, nu a participat direct la Revoluţia Industrială a Marii Britanii. O populaţie în creştere a făcut din nefericirea rurală o parte a vieţii. Foametea din 1726 – 1729 şi cea din 1739 – 1741 au anticipat dezastrul din anii 1840. Teribilele bande ale „Whiteboys" şi-au făcut prima dată apariţia la ţară în 1761. O mişcare de reformă condusă de Henry Flood (1732 – 1791) şi de Henry Grattan (1746 – 1820) a fost într-un final depăşită de rebeliunea nereuşită a lui Wolfe Tone şi a Irlandezilor săi. Uniţi (1798), şi de încorporarea cu forţă a Irlandei în Regatul Unit prin al Doilea Act de Uniune (1801).

Marea Britanie hanoveriană a rezistat 123 de ani. Domeniile celor patru George – I (1714 – 1727), îl (1727 – 1760), III (1760 – 1820) şi IV (1820 – 1830) au fost martorele unei monarhii cu adevărat constituţionale prezidând deasupra achiziţiei şi pierderii unui imperiu, deasupra primei Revoluţii Industriale a lumii şi deasupra creşterii unei puteri navale fără de seamăn ce a făcut Marea Britanie imună în mod unic la problemele continentului. Atât de mari erau diferenţele dintre Marea Britanie şi vecinii săi continentali ce au apărut în această perioadă că mulţi istorici insulari au înclinat să vadă istoria britanică şi cea continentală ca două subiecte

separate.

Privind retrospectiv, cel mai important moment al domniei hanoveriene târzii pare să fi fost pierderea celor treisprezece colonii britanice în timpul aşa-numitei „Revoluţii Americane” din 1776 – 1783. Desigur, nimeni în 1776 nu ar fi putut să prevadă adevăratul potenţial al SUA. Cele treisprezece colonii păreau în continuare o afacere fragilă, înconjurate de forţele de necontrolat ale naturii pe un continent în marea lui parte neexplorat. Chiar şi aşa, perspectivele Imperiului Britanic în pragul Războiului de Independenţă erau enorme după orice standard. Puterea navală britanică ridicase deja foarte reala posibilitate ca vastele teritorii de vest şi din centru-vest ale Spaniei şi Franţei să fie absorbite fără vreo opoziţie serioasă. (în 1803, francezii au fost într-adevăr obligaţi să îşi vândă „Louisiana” – în fapt, întregul centru-vest – pe o sumă infimă.) Rămaşi fără cea mai atractivă dintre posesiunile lor transatlantice, însă, britanicii au fost din ce în ce mai constrânşi să îşi caute norocul imperial în altă parte, mai ales în India şi în Africa.

La acel moment, guvernul britanic nu a putut să vadă însă nici implicaţiile cele mai apropiate. John Hancock a avut dreptate să semneze Declaraţia de Independenţă (1776) cu litere mari, astfel ca regele George să o poată citi „fără ochelari”. Pentru rivalii continentali ai Marii Britanii, revolta americană a oferit o ocazie de amestec pe termen scurt. Franţa şi Spania au sprijinit o cauză pe care nu ar fi tolerat-o niciodată în propriile colonii. Dar pentru toţi europenii cu conştiinţă, conflictul a ridicat probleme de principiu politic fundamental, contestând tocmai fundaţiile monarhiilor prin care aproape toate erau conduse. Cele şapte articole ale Constituţiei căreia i-au dat naştere conţineau cele mai clare şi cele mai practice formulări ale idealurilor Iluminismului. Sunt scurte, laice, democratice, republicane, raţionale; puternic înrădăcinate în teoria contractului a lui Locke; în legalismul englez, în

gândurile lui Montesquieu despre diviziunea puterilor în stat, în conceptul lui Rousseau despre voinţa generală. Constituţia a fost scrisă de „Noi, poporul Statelor Unite”, şi s-a dovedit remarcabil de durabilă. Ironia acestei constituţii stă în faptul că mulţi dintre autorii săi de seamă, inclusiv Thomas Jefferson şi George Washington, erau proprietari de sclavi, şi că a fost smulsă de la una dintre ţările cele mai libere şi bine guvernate ale epocii.

Înaintea secolului XVIII, Savoia fusese o provincie de frontieră a Sfântului Imperiu Roman. Încăleca creasta Alpilor de vest între Regatul Franţei şi câmpia Lombardiei. Casa sa conducătoare, care pretindea a fi una dintre cele mai vechi dinastii domnitoare ale Europei, descindea din contele Umberto Biancamano din secolul XI, „Humbert cel cu Mâna Albă”, a cărui familie obţinuse teritorii pe fiecare versant ale strâmtorilor Muntelui Cenis şi Grand St. Bernard. Regiunea sa vestică – comitatul francofon Savoia, inclusiv Chambéry, Annecy şi masivul Mont Blanc – se întindea până la ţărmul Lacului Geneva. Regiunea sa de est, principatul vorbitor de italiană al Piemontului, inclusiv Aosta, Susa şi Torino se întindea până la riviera ligurianã. După ascensiunea Confederaţiei Helvetice provincia a fost despărţită de corpul principal al imperiului şi conducătorii din Torino, atunci când au fost ridicaţi la rangul de duci imperiali, au fost capabili să-şi urmeze o existenţă aproape independentă. Precum predecesorii săi, ducele Victor Amadeus II (1675 – 1730) a acţionat cu precauţie pentru a nu supăra pe niciunul dintre vecinii săi puternici francezi şi habsburgi. Totuşi, părăsind alianţa cu Ludovic XIV într-un moment critic al Războiului Succesiunii Spaniole, a fost răsplătit de către împărat cu un statut regal şi cu insula Sicilia. În 1720 a fost obligat de austrieci să dea Sicilia la schimb cu Sardinia, încheindu-şi astfel domnia pe tronul unui compus „Regat al Sardiniei” alcătuit din Savoia, Piemont şi Sardinia însăşi. Acest straniu conglomerat, un produs arhetipal al politicilor dinastice, o „Prusie a

sudului" avea să devină un secol mai târziu conducătorul nebănuit de nimeni al mişcării pentru unificarea Italiei (vezi capitolul X).

Spania s-a aflat în fruntea lungii procesiuni de ţări care îşi pierdeau rapid fostul statut politic şi economic. Sub regii Bourbon – Filip V (1700 – 1746), Ferdinand VI(17461759), Carol III (1759 – 1888) şi Carol IV (1788 – 1808) – şi-a pierdut toate pretenţiile de a fi o mare putere. Rămasă fără toate posesiunile sale continentale cu excepţia Parmei şi a Piacenzei şi legată de un imperiu american de o valoare dubioasă, a rămas sub dominaţia granzilor, a Bisericii şi a Inchiziţiei. Doar în timpul domniei lui Filip, au fost înscenate 700 de *auto-da-féuri*. Un anumit succes a fost obţinut în reorganizarea administrării pe model francez, în decorarea Madridului şi în încurajarea vieţii culturale prin intermediul Academiei (1713). [BASERRIA] [PRADO]

BASERRIA

Că *baserria* sau „ferma comunală" a format baza unui tip unic de organizare socială a ţării başte este confirmat de înregistrările de recensământ din Navarra începând cu 1786. Pentru a depăşi crizele de succesiune care au cuprins adesea gospodăriile ţărăneşti unice. [GRILLENSTEIN] Dieta din Navarra confirmase dreptul fiecărei ferme de a fi condusă de două cupluri manageriale corezidente. Toţi membrii adulţi ai unei ferme, fie ei proprietari sau chiriaşi, aveau puterea de a alege un urmaş sau o urmaşă în fiecare generaţie care avea să le ia locul de îndată ce unul dintre cuplurile manageriale era dizabilitat prin moarte sau retragere din activitate. Căsătoriile şi dotele managerilor şi ale copiilor lor erau de asemenea, subiectul aprobării comunale. Şi, ca rezultat, *baserria* a fost remarcabil de stabilă în ceea ce priveşte deţinerea şi managementul, fiind şi autosuficientă economic. Era „adevărată purtătoare a culturii başte" în

faţa urbanizării şi a industrializării în creştere, punctul cheie al identităţii başte individuale până la depopularea rurală a vremurilor recente. Cultura, economia şi organizarea socială erau inseparabile într-un sistem care prezervase unul dintre cele mai vechi popoare preindo-europene ale Europei de-a lungul a multe secole.1

Portugalia a vegetat în mod similar sub domnia unor monarhi indiferenţi şi a unei biserici militante. Ioan V (1706 – 1750), cunoscut drept „Cel Credincios), a fost un regepreot, „al cărui fiu cu o stareţă a devenit Inchizitor General". Domnia succesorului său, Iosef I (1750 – 1777), a fost zdrobită de cutremurul de la Lisabona şi restaurată de energicele, dar de scurtă durată reforme ale Colbertului de mai târziu al Portugaliei, Sebastião, Marchiz de Pombal (1699 – 1782). Pombal probabil că nu a rostit niciodată cuvintele care i se atribuie cel mai des – „îngropaţi-i pe cei morţi şi hrăniţi-i pe cei vii" – dar din 1750 a dominat ţara timp de un sfert de secol, reorganizând finanţele, educaţia, marina, comerţul şi coloniile. Maria I (1777 – 1816), precum contemporanii săi britanici, a înnebunit, şi Portugalia, precum Marea Britanie, avea să petreacă întreaga perioadă revoluţionară sub o regenţă. [CUTREMUR]

CUTREMUR

La 1 noiembrie 1755, capitala portugheză, Lisabona, a fost zdruncinată de un cutremur. Un val înalt a distrus cheiurile şi navele din Tagus. Două treimi dintre clădirile oraşului au fost distruse sau arse. Între 30.000 şi 40.000 de cetăţeni şi-au pierdut vieţile. Şocul a fost resimţit din Scoţia la Constantinopol.

Cutremurul din Lisabona nu a fost nici primul, nici ultimul dintre dezastrele Europei. Distrugeri similare s-au petrecut în 1421, atunci când prăbuşirea Maas Polder a scufundat sute de sate joase din Olanda, în decembrie 1631, când o erupţie a Vezuviului a ucis aproape 18.000 de

oameni în Italia sau în 1669, atunci când lava vulcanului Etna a îngropat portul Catania din Sicilia. Cutremurul din 1356 a distrus Basel, în timp ce acela din 28 decembrie 1908 a nivelat Messina şi Reggio di Calabria, cu pierderi de 70.000 de vieţi omeneşti. Marele Incendiu al Londrei (1666) a avut numeroase corespondente. Episoadele de holeră şi de ciumă nu au încetat până la finalul secolului XIX. [SANITAS]

Dar cutremurul din 1755 a cauzat mai mult decât simple daune fizice. A zguduit cele mai preţuite speranţe ale Iluminismului. A zguduit credinţa *philosophes* într-o lume ordonată, previzibilă şi într-un Dumnezeu raţional, benign. A adus ruina şi celor juşti şi celor injuşti. Aşa cum însuşi Voltaire a fost forţat să recunoască: „Până la urmă, lumea chiar conţine rău”. 1

Italia secolului XVIII era încă împărţită, chiar dacă liniile de diviziune au fost oarecum modificate. Rivalitatea principală era acum cea dintre Casa de Savoia de la Torino şi habsburgii austrieci, care deţineau Milano şi Ducatul Toscanei. Reînfiinţarea în 1738 a unui regat Bourbon independent în Napoli a dus la un anumit echilibru. Toate aceste teritorii au beneficiat de o conducere sănătoasă din partea unor despoţi luminaţi, în alte locuri, vechile contraste predominau între oraşele republică precum Veneţia şi autocraţia divină a statelor papale. Vaticanul şi-a pierdut mult din spaţiul de manevră politică atunci când puterile catolice au devenit dezbinate în toate în afara cererii lor de a fi desfiinţaţi iezuiţii (vezi pp. 593 – 594). Trei mandante lungi de papă, cele ale lui Clement XI (1700 – 1721), Benedict XIV (1740 – 1758) şi Pius VI (1775 – 1799), nu au putut împiedica decăderea politică a Vaticanului. Cultura laică a beneficiat de o renaştere evidentă; limba şi literatura italiană au fost promovate de academiile oficiale din Florenţa şi de la Roma. Ştiinţa şi erudiţia au înflorit. Nume precum cel al lui L.A. Muratori

arhivistul (1672 – 1750) din Ferrara, Antonio Genovesi economistul (1712 – 1769) din Napoli, Cesare Beccaria criminologul (1738 – 1794) din Milano sau Alessandro Volta fizicianul (1745 – 1821) din Pavia au câştigat faimă continentală. Au strâns cu siguranţă legăturile unei comunităţi culturale naţionale în creştere. [TORMENTA]

Provinciile Unite, precum Portugalia, la un moment dat o nestemată în coroana spaniolă, au rămas în continuare în posesia unui imperiu peste mări, dar cu foarte puţină influenţă în evenimentele mai apropiate de casă. Pe mare îşi pierduseră supremaţia maritimă în faţa britanicilor; pe uscat erau înconjuraţi din toate părţile de habsburgi. Îndelungatul conflict dintre oligarhia republicană şi Casa de Orania a continuat până în 1815, atunci când o monarhie ereditară a fost într-un final creată. [BATAVIA]

Scandinavia secolului XVIII a fost în centrul scenei într-o singură ocazie. Ultimul avânt spre măreţie al Suediei sub Carol XII (1697 – 1787) a fost un anacronism încheiat cu dezastru (a se vedea mai jos). Cu acea excepţie, ţările scandinave s-au mulţumit cu o existenţă caracterizată de inofensivă obscuritate. În Danemarca – Norvegia, cei patru regi Oldenburg – Frederick IV (1699 – 1730), Christian VI(1730 – 1746), Frederick V (17461766) şi Christian VII(1766 – 1808) – au făcut paşi importanţi în modernizarea ţării pe linii iluministe. Un experiment zelos în această direcţie – cu 2000 de decrete aprobate în doi ani, s-a sfârşit abrupt în 1772 când ministrul-şef al regelui, J.F. Struensee, un prusac, şi presupusul tată al copilului reginei, a fost decapitat pentru *lèse-majesté*. În Suedia, o îndelungată şi puternică reacţie împotriva absolutismului regal a dat predominanţă unei Diete ale cărei proceduri neclare au fost atribuite mecanismelor laborioase ale celor patru stări şi rivalităţii dintre facţiunile „Pălării” şi „Băşti”.

Monarhia a fost puternic slăbită de abdicarea surorii lui Carol XII, Ulrica Leonora, în favoarea nefericitului său soţ german Frederick I (1720 – 1751) şi în 1756 de intrigile de origine prusacă ale succesorului său, Adolphus Frederick (1751 – 1771) din Holstein-Gottorp-Eutin. Reafirmarea plină de succes după lovitura de stat regală din 1772 de sub Gustav III (1771 – 1792) a apropiat Suedia de curentul principal al politicii şi culturii contemporane. Acest patriotic şi împlinit tânăr rege, care luase pe sus la un moment dat saloanele Parisului, avea să fie asasinat în 1792 pe când încerca să organizeze o ligă a prinţilor împotriva Revoluţiei Franceze. [ELDLUFT]

ELDLUFT

În 1773, farmacistul suedez Karl Scheele (1742 – 1786) a descoperit că aerul este un amestec din mai „multe aere" şi că unul dintre componentele sale, pe care el îl numea *eldluft* sau „aer de foc" conţinea secretul combustiei.1 în octombrie anul următor, a trimis descoperirea sa lui Antoine Laurent Lavoisier (1743 – 1794), directorul monopolului francez de praf de puşcă şi salpetru. În aceeaşi lună Lavoisier l-a cinstit cu prânzul pe disidentul şi experimentatorul englez Joseph Priestley (1733 – 1804), şi a auzit şi de la acesta cum „aerul deflogisticat" făcea lumânările aprinse să ardă cu o flacără incandescentă.

Lavoisier, care era directorul *Ferme Générale* a regelui sau al sistemului de taxare a fermelor precum şi al *Régie de Poudre*, avea timpul şi banii să îşi satisfacă pasiunea pentru experimentare. Observase deja că multe substanţe capătă greutate atunci când sunt arse şi ştia că acest efect nu este compatibil cu teoria valabilă a zilei, cea a lui Phlogiston – o formă invizibilă (şi imaginară) a materiei în care majoritatea oamenilor de ştiinţă, inclusiv Priestley, încă credeau.

Astfel că Lavoisier a proiectat un experiment prin care

putea să măsoare cantitatea de „aer de foc” ce putea fi absorbită atunci când mercurul era ars într-un recipient închis.2 A observat nu doar că mercurul încălzit se combina cu aer de foc, dar şi că încălzirea continuă separa noul compus în elementele sale componente. Notaţia chimică modernă ar fi descris experimentul lui Lavoisier astfel:

Hg-o = HgO (Oxid mercuric): HgO = Hg-o.

Ştiinţa ajunsese în sfârşit la o înţelegere a naturii reacţiilor chimice, anume faptul că substanţele puteau fi combinate şi separate cu altele într-o lume materială alcătuită din elemente simple şi compuşii lor.

Lavoisier s-a ocupat apoi de sarcina de a da nume simple elementelor simple şi nume compuse compuşilor. „Aerul de foc” al lui Scheele sau „aerul deflogisticat” al lui Priestley au devenit *oxygéné*, „aerul necurat” al lui Scheele *hydrogène*. Compusul mercurului şi al oxigenului a devenit „oxid mercuric”. În 1787 a contribuit la publicarea unei liste cu 33 de elemente şi noua lor nomenclatură. În 1789, a publicat al său *Traité préliminaire de la Chimie*, primul manual de chimie al lumii.

Scheele murise deja, foarte probabil otrăvit de gazele propriului cuptor. În 1791, lui Priestley i-a fost arsă casa de către mulţimea furioasă din Birmingham pentru că susţinuse Revoluţia Franceză. A fugit în SUA. Pe 8 mai 1794, Lavoisier murea ghilotinat împreună cu alţi douăzeci şi şase de taxatori ai fermelor regale. Se spune că judecătorul apelului ar fi remarcat, „Republica nu are nevoie de savanţi”. Revoluţia chimică a coincis aproape exact cu omoloaga sa politică. Ambele „şi-au consumat propriii copii”.

În timp ce Europa de Vest era preocupată de supremaţia Franţei, ţările Europei Centrale şi de Est aveau preocupări majore proprii. În timpul vieţii lui Ludovic XIV, Europa Centrală a trecut prin două evoluţii neaşteptate ce

au afectat serios istoria statelor germane. Una din ele a fost ultimul mare avânt al otomanilor, care în 1683 au încercat un nou asediu al Vienei. Cea de-a doua a fost oferită de încă o etapă dramatică în evoluţia Prusiei, ale cărei ambiţii erau acum pe punctul de a tulbura o întreagă regiune. Europa de Est a fost martora unei etape decisive în ridicarea Imperiului Rus, din acel moment o putere militară şi politică de prim rang. Prinsă în mijlocul acestor schimbări rapide, vechea Republică Polonia-Lituania a contribuit întâi la salvarea Vienei, pentru a se scufunda apoi încet sub loviturile vecinilor ei rapaci. Înainte de sfârşitul secolului XVIII, structura tradiţională de putere a Europei Centrale şi de Est fusese transformată fără a mai putea fi recunoscută.

Avântul otoman de la finalul secolului XVII a fost asociat cu o criză politică extinsă, care timp de treizeci de ani a pus marele vizirat în mâinile familiei Köprülüs, de origine albaneză. Această ascensiune începuse în anii 1650 în mijlocul unor dispute în privinţa Cretei şi a blocadei veneţiene a strâmtorii Dardanele, lămurită după 1660 de o succesiune disputată în Transilvania ce a pus Poarta în opoziţie directă cu Habsburgii. Familia Köprülüs privea războiul ca pe un mijloc de a direcţiona intrigile şi resentimentele armatei, mai ales a corpului de ieniceri, împotriva căruia luaseră măsuri disciplinare atât de aspre. În 1672 au atacat provincia poloneză Podolia, ocupând fortăreaţa Kamieniets de pe Nistru, înainte de a fi înfrânţi la Chocim de Hatmanul, Ioan Sobieski. În 1681 – 1682, în Ungaria, au luat partea rebelilor conduşi de contele Tököli şi, după ce au declarat Ungaria vasala Porţii Otomane, au înaintat pe Dunăre spre Viena.

Asediul Vienei a durat două luni, din iulie până în septembrie 1683. În această perioadă, prost aprovizionata capitală austriacă a fost înconjurată de o armată masivă de 200.000 de oameni însoţiţi de o puternică artilerie grea. Într-un moment în care prinţii germani erau ocupaţi cu

înaintarea lui Ludovic XIV pe Rin, împăratul a întâmpinat mari dificultăţi în a reacţiona la pericolul de pe Dunăre. Acesta fiind cazul, cel mai puternic ajutor a venit din partea Poloniei, unde Sobieski, devenit rege şi ieşit din alianţa sa anterioară cu Franţa, a văzut războiul cu turcii şi subvenţiile austriece ca pe o soluţie pentru propriile probleme domestice. La comanda forţei de ajutor la începutul lui septembrie, s-a rugat în capela de pe înălţimile Kahlenbergului în pădurile Vienei. Apoi, în după-amiaza zilei de 12, a ordonat atacul: husarii săi înaripaţi au coborât în galop dealul pornind direct spre centrul taberei otomane. La cinci şi jumătate galopa prin mijlocul rândurilor inamice semănând panică, confuzie şi măcel. În seara următoare, a găsit timp să îi scrie soţiei sale, regina Maria-Luiza, din cortul Marelui Vizir:

Singură alinare a inimii şi a sufletului meu, frumoasă şi iubită Marysienka! Domnul Dumnezeul nostru, Binecuvântat de toate vârstele, ne-a adus o victorie nemaiîntâlnită şi glorie naţiunii noastre. Toate tunurile, întreaga tabără, pradă nemaivăzută au căzut în mâinile noastre… Există suficientă pulbere şi muniţie pentru un milion de oameni… Vizirul a fugit în aşa o grabă, că a avut timp să îşi ia cu el un singur cal… (Tabăra este) la fel de întinsă ca oraşele Varşovia sau Lvov înconjurate de zidurile lor… Am pus mâna pe toate corturile şi toate căruţele, *et mille autres galanteries fort jolies et fort riches*, *mais fort riches*… Şi-au abandonat ienicerii în tranşee, care au fost apoi executaţi în timpul nopţii… au lăsat în urma lor o masă de austrieci nevinovaţi, mai ales femei; dar au măcelărit câţi de mulţi au putut… Vizirul avea un minunat struţ… dar şi acesta a fost ucis… Avea băi; avea grădini şi fântâni; iepuri şi pisici şi un papagal care tot zbura ca să nu îl putem prinde…27

Când Sobieski i-a trimis stindardul verde al Profetului papei, a adăugat şi comentariul lui Carol V de după Mühiberg: „Veni, vidi, Deus Vicit” (Am venit, am văzut,

Dumnezeu a cucerit).

Retragerea otomană care a început în acea zi la Viena a continuat în etape în următorii 200 de ani. Pe termen scurt i-a inspirat pe liderii Ligii Sfinte, organizată de papă, să continue să avanseze pe Dunăre spre teritorii nedisputate de pe vremea cruciadelor. Prin Pacea de la Karlowitz (1699), Ungaria a revenit Austriei, Podolia Poloniei, Azov Cnezatului Moscovei şi Moreea Veneţiei. Pe termen lung a blocat provinciile europene ale otomanilor între o mişcare susţinută de cleşte, cu Habsburgii menţinând linia frontierei lor militare de pe flancul de vest şi cu ruşii avansând neîncetat în jurul Mării Negre pe flancul de est. Din acest punct de vedere, tratatul ruso-austriac semnat în 1726 a jucat un rol strategic de durată (vezi anexa III, p. 1084).

Soarta războaielor cu otomanii a oscilat. În 1739 Austria a fost obligată să renunţe la tot ceea ce câştigase, inclusiv la Belgrad, obţinut prin Tratatul anterior de la Passarowitz (1718). Dar trei războaie ruso-turce extinse – în 1735 – 1739, 1768 – 1774 şi 1787 – 1792 – au lăsat întreaga coastă de nord a Mării Negre pe mâinile ruşilor. Tratatul decisiv de la Küçük Kainardji (1774) a oferit ţarului protectoratul asupra tuturor subiecţilor creştini ai sultanului şi drepturi comerciale în Imperiul Otoman de care anterior beneficiasem doar francezii. A marcat începutul „Problemei Orientale”. Cea mai mare parte a Balcanilor, însă, a rămas sub dominaţie otomană. Secolul XVIII a fost o perioadă de aşteptări naţionale în creştere, adesea printre oameni a căror prim instinct era de a susţine autorităţile otomane.

Grecia a fost adusă în arena politică parţial printr-un grad crescut de autonomie, parţial prin intervenţia rusă. O clasă de oficiali greci s-a dezvoltat, împreună cu şcolile greceşti pentru a-i pregăti. Tributul de copii *devşirme* a fost suspendat după 1676. Societatea greacă a devenit în mod conştient greacă. Prezenţa veneţiană în Corfu şi, după

1699, în Moreea a întărit legăturile cu Vestul. În 1769, o flotă rusă trimisă în Mediterana împotriva otomanilor a acordat ajutor grecilor. Extinderea privilegiilor comerciale ruseşti negustorilor greci a fost un pas important.

Serbia a fost afectată de evoluţii similare. Bătăliile pentru Belgrad şi ocupaţia austriacă din 1711 – 1718, atunci când mulţi voluntari sârbi s-au strâns sub culorile habsburgilor, au arătat că otomanii nu erau invincibili. Legăturile ortodoxe ale Serbiei cu Rusia erau şi mai strânse ca ale Greciei. Activităţile lui „Karadorde" sau „George cel Negru" Petrovic (1767 – 1817), care a luptat şi cu tâlharii turci şi într-un regiment al habsburgilor, au culminat cu rebeliunea din 1804 – 1813 ce va aduce cu sine primul gust al independenţei. O a doua rebeliune din 1815 – 1817 condusă de asasinul lui Karadorde, Milos Obrenovic (1780 – 1860), avea să paveze drumul spre recunoaşterea internaţională.

Cele două principate române, Moldova şi Valahia, erau conduse de Poartă prin intermediul grecilor fanarioţi – numiţi aşa după cartierul grec Fanar din Constantinopol. Regimul fanariot, deşi corupt şi exploatator, a încurajat imigraţia şi contactele culturale cu Vestul. Ocuparea de către austrieci a Bucovinei (1774) şi, mai mult, ocupaţiile ruseşti din 1769 – 1774 şi 1806 – 1812 au fost catalizatoare ale schimbării. Noţiunea de eliberare de sub otomani s-a format întâi în cadrul minorităţii greceşti de la conducere.

Bulgaria a suferit teribil din cauza trecerii armatelor otomane dar şi a bandelor de dezertori, cunoscuţi sub numele de *Krajlis*, care au răvăşit teritoriul vreme de decenii. În 1794, unul dintre liderii acestor Krajli, Pasvanoilu, s-a stabilit la Vidin pe Dunăre într-o republică a hoţilor independentă. Precum sârbii, bulgarii creştini priveau din ce în ce mai mult spre Rusia.

Albania a căzut pe mâinile căpeteniilor de trib locale. O astfel de căpetenie, Mehmet din Bushat, a fondat o

dinastie în cca. 1760, ce a domnit în Albania superioară de la Scutari timp de mai multe generaţii. Altul, Ali Pasha din Tepelen, şi-a creat o feudă cu centrul la Ioanina, ce s-a întins de la Adriatică până la Marea Egee. [SHQIPERIA]

SHQIPERIA

Albania (*Shqiperia*, „Ţara Vulturilor”) poate afirma în mod cinstit că este cea mai puţin cunoscută restului europenilor dintre ţările Europei. Navigând în josul coastei sale în anii 1780, Edward Gibbon scria despre „o ţară aproape de Italia care este mai puţin cunoscută ca interiorul Americii”. Dar nicio ţară nu a suferit mai mult din cauza toanelor politicii internaţionale.

Insurecţia din 1911, ce avea să elibereze Albania de sub suveranitatea otomană, a accelerat crearea Ligii Balcanilor ce îi includea pe vecinii creştini ai ţării. Toţi membrii Ligii, cu excepţia Bulgariei, deţineau teritorii ce conţineau importante populaţii albaneze; şi niciuna dintre ele nu era dornică să vadă o „Albanie Mare” în care toţi albanezii să fie uniţi. Tratatul de la Londra (mai 1913), care a încheiat Războiul Ligii Balcanice, a recunoscut suveranitatea Albaniei. Dar a insistat pe delimitarea frontierelor acesteia de către o comisie internaţională şi introducerea unei monarhii pe stil vestic (vezi anexa III).

Societatea albaneză era puternic divizată şi de structura socială şi de religie. Clanurile muntene din nord, Gheg, care trăiau după legea vrajbei de sânge, aveau puţine în comun cu cele din zona joasă, Tosk, din sud. Două treimi din locuitori erau musulmani. Cealaltă treime era împărţită între catolici şi ortodocşi. Minorităţi importante includeau pastoraliştii de limbă vlahă din est, italienii din oraşele de pe coastă şi grecii, care erau obişnuiţi să considere sudul Albaniei ca „Epirul de Nord”. [GĂGĂUZ]

În timpul Primului Război Mondial, Albania a fost

invadată şi de Serbia şi de Grecia. Prin Al Doilea Tratat de la Londra (1915), cu Italia, puterile aliate au promis în secret să transforme Albania în protectorat italian. Monarhia albaneză a suferit o soartă variată. Primul *Mpret* sau rege, Wilhelm von Wied (1914) a ajuns în martie şi a fugit în septembrie. După război, generalul Ahmet Zogu a devenit preşedinte al statului într-o Republică Albaneză, pentru a fi proclamat rege în 1926.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Mussolini a instaurat protectoratul italian promis cu un sfert de secol mai devreme. Teritoriul Albaniei a fost extins pentru a include districtul Kossovo şi Victor Emmanuel al X-lea a fost proclamat Rege. A existat o scurtă ocupaţie germană în 1944 – 1945.

Republica Populară Albaneză a fost înfiinţată în 1946 de un grup de partizani comunişti Tosk, care căpătaseră ascendenţă în timpul războiului datorită sprijinului vestic. Liderul lor, Enver Hodzha, a abandonat toate interesele albanezilor ce locuiau în Muntenegru, Kossovo şi Macedonia, retrăgându-se aproape în izolare completă în spatele frontierelor antebelice. Două sute de ani după Gibbon, turiştii la Adriatica treceau în continuare pe lângă Albania cu aceleaşi sentimente de mirare şi de neînţelegere.1

Cma Gora, cunoscută lumii exterioare sub numele dat de veneţieni „Montenegro”, a fost singura parte a Balcanilor care a scăpat de ocupaţia otomană. Potrivit legendei, atunci când Dumnezeu a creat pământul au rămas foarte multe pietre, aşa că Dumnezeu a făcut Muntenegru. Deşi turcii au ocupat capitala, Cetinje, pentru o perioadă scurtă, nu au păstrat-o niciodată multă vreme. „O armată mică este înfrântă, spuneau ei, şi o armată mare moare de înfometare”. Din 1516 până în 1696 Muntenegru fusese un stat teocrat, condus de episcopi călugări. Din 1696 până 1918 a fost condus de prinţii ereditari ai Dinastiei Petrovic.

Până la finalul secolului XVIII, atunci când elitele Balcanilor au început să viseze pentru întâia oară la independenţa ţărilor lor, se aflaseră sub domnie otomană vreme de patru sau cinci secole. Experienţa şi-a lăsat urmele. Biserica ortodoxă şi-a făcut şi ea simţit efectul, inoculând credincioşilor să-i atitudini profund conservatoare şi antivestice. Încă de pe vremea cruciadelor, ortodocşii au privit spre Vest ca spre o sursă de subjugare mai rea decât cea venită din partea păgânilor. Ca rezultat, niciuna dintre marile mişcări civilizatoare care au zguduit lumea vestică – Renaşterea, Reforma, Ştiinţa, Iluminismul, Romantismul – nu au putut să penetreze eficient Balcanii. Tradiţiile politice datorau puţin raţionalismului, absolutismului sau constituţionalismului; politica rudeniei domina toate nivelurile; nepotismul însoţit de mită era un mod de viaţă. „Puterea este o troacă”, spunea un proverb turcesc, „iar cel ce nu se hrăneşte este un porc”. Graniţa enclavei în micşorare a ceea ce avea să fie numită „Turcia în Europa” a format una dintre cele mai adânc înrădăcinate linii de falie culturală a Europei.

Odată ce ameninţarea otomană a fost respinsă, norocul habsburgilor a revenit. Leopold I (1658 – 1705) nu a supravieţuit pentru a fi martor la supunerea lui Ludovic XIV; dar fiii săi, Iosef I (1705 – 1711) şi Carol VI (1711 – 1740), au urmat la o succesiune mult mărită în Ungaria, Italia şi Ţările de Jos. Principala criză politică a apărut din nou dintr-o problemă de succesiune, ce a dus la pornirea unui mare război continental. Carol VI, precum tizul său spaniol căruia îi succedase la un moment dat nominal, nu avea un urmaş de sex masculin. Un bigot îngust la minte, şi-a devotat o mare parte a vieţii menţinerii conformismului religios şi, prin Sancţiunea Pragmatică, asigurării succesiunii fiicei sale, Maria Tereza. La moartea împăratului, tronul imperial a fost ocupat de Charles Albert, Elector de Bavaria, care sub numele de Carol VII

(1742 – 1745) a domnit o scurtă vreme cu susţinerea francezilor ca singurul împărat nonhabsburg în 400 de ani. Tronul a revenit apoi soţului Mariei Tereza, Francis I (1745 – 1765), Mare Duce de Toscana şi fiului lor cel mai în vârstă, Iosef II (1765 – 1790). De fapt, în diferitele ei capacităţi de împărăteasăconsoartă, împărătească-mamă sau regină a Boemiei şi Ungariei, Maria Tereza (1717 – 1780) a dominat Viena vreme de 40 de ani. Era o femeie cu conştiinţă şi stăpânire de sine, devotată, printre altele, reformei agrare şi uşurării situaţiei ţăranilor şerbi. Iosif II, prin contrast, a fost un radical fără răbdare, „un revoluţionar încoronat”, un anticleric convins şi un oponent al privilegiilor nobililor. Iosefismul – numele dat politicii manifestării puterii statului împotriva stâlpilor tradiţionali ai Bisericii şi nobilimii – a fost una dintre variantele mai meticuloase ale despotismului luminat.

În această perioadă, Austria şi-a dezvoltat un sistem birocratic ce este uneori numit *cameralism*, adică un sistem bazat pe o castă de elită de funcţionari profesionişti, împreună cu un sistem militar extins şi reorganizat, a oferit cimentul ce avea să ţină la un loc monarhia habsburgică multă vreme după distrugerea imperiului în Germania. Universitatea din Viena deţinea o facultate specială pentru instruirea acestor funcţionari civili, care treceau direct în eşaloanele mai înalte ale finanţelor, justiţiei şi educaţiei. (Universitatea din Halle a făcut la fel pentru Prusia.) Aceşti birocraţi cu educaţie înaltă, bine plătiţi, vorbitori de limbă germană, loiali, erau în întregime dependenţi de favorurile monarhiei. Au format un amortizor solid împotriva intereselor divergente ale nobilimii, bisericii şi a naţionalităţilor şi au condus avântul raţionalizării şi reformei dezinteresate.

În această (aşa cum s-a dovedit până la urmă) fază terminală, coeziunea Sfântului Imperiu Roman a fost puternic subminată de politicile dinastice separate ale prinţilor să-i cei mai de seamă. Aşa cum împăraţii

habsburgi se puteau baza pe teritoriile şi posesiunile lor de dincolo de imperiu, din ce în ce mai mult aşa puteau face şi electorii. Din 1697 până în 1763 Casa Wettin, electorii din Saxonia, au domnit ca regi în Polonia-Lituania (a se vedea mai jos). Din 1701 Familia Hohenzollern, electori de Brandenburg, au domnit ca regi în Prusia (a se vedea mai jos). Din 1714 electorii Hanovrei au domnit ca regi în Marea Britanie (a se vedea deasupra). Pe parcursul secolului Casa Wittelsbach, electorii de Bavaria, au încercat să îşi îmbunătăţească condiţia prin alianţa lor tradiţională cu Franţa. Din cauza variatelor lor legături, toate „marile oraşe" ale „Germaniei" – Viena, Dresda, Berlin, Hanovra şi München – au căpătat trăsături foarte diferite. Ultimii doi împăraţi, Leopold II(1790 – 1792), Mare Duce de Toscana şi Francisc II (1792 – 1806) – au avut puţine şanse de a salva Imperiul de la potopul revoluţionar ce l-a distrus. [FREUDE] Ungaria, eliberată de turci, a căzut victimă planurilor despotice ale eliberatorilor săi. Habsburgi. În 1687, monarhia electivă veche de 700 de ani a fost abolită. Habsburgii ereditari au transformat Dietele nobililor în simple aprobatoare ale decretelor regale. Străvechiul „drept la rezistenţă" al nobililor maghiari a fost eliminat. Din 1704 până în 1711 o rebeliune la scară largă sub Francisc Rákoczi II a reuşit să exploateze preocupările habsburgilor cu Spania şi cu turcii. Multe dintre vechile libertăţi au fost restaurate întâi de către Pacea de la Szátmâr (1711) şi mai târziu de către preţul plătit de maghiari pentru a accede la Sancţiunea Pragmatică. Aici se aflau legile de bază ce au dominat până în 1848. Ungaria a scăpat sorţii Boemiei învecinate. Totuşi, compromisul nu a fost unul uşor. Maria Tereza a domnit după 1764 fără să recurgă la Dieta maghiară; în timp ce Iosif II a călcat în picioare toate formalităţile constituţionale, omiţând chiar să fie încoronat. În 1784, tratând Austria şi Ungaria ca pe un stat unit, a introdus limba germană ca limbă oficială. Furtunile de proteste au

fost potolite de Leopold II, care în 1791 a reconfirmat statutul separat al Ungariei, împreună cu utilizarea latinei şi a maghiarei. Conservatorismul profund al vieţii maghiare, centrat pe patronajul magnaţilor şi a dietinelor comitatelor, a fost întărit de războaiele repetate cu turcii şi de către diviziunile etnice şi religioase. Este posibil să fi fost prelungită şi de reformele agrare ale Mariei Tereza care, în aşa-numitul *Urbanum* din 1767, a finalizat legarea ţăranilor de pământ şi le-a redus avântul revoluţionar. Reformele ei educaţionale, împreună cu fondarea Universităţii din Buda şi renaşterea literară maghiară de la finalul secolului, au reprezentat seminţele conştiinţei naţionale moderne. În scurt timp, curentul de opinie al naţionalismului maghiar avea să trezească sentimente corespondente printre minorităţile croată, slovacă şi evreiască.

Ascensiunea Prusiei şi-a atins momentul critic în secolul XVIII. Este în general interpretat în contextul misiunii de mai târziu a Prusiei în unificarea Germaniei. În realitate, s-a petrecut prin urmărirea neîncetată a politicilor dinastice, care au divizat în mod repetat lumea germană şi care au dus la ridicarea unui regat ce nu întrunea niciuna dintre caracteristicile unui stat naţional latent. A fost obţinută prin crearea unui mecanism administrativ de o eficienţă minunată, care le-a permis conducătorilor să-i să menţină o armată regulată de o mărime disproporţionată. (în privinţa raportului dintre soldaţii profesionişti şi populaţie, Prusia era de treizeci de ori mai eficientă decât vecina sa, Polonia-Lituania). Acciza prusacă (1680) a făcut posibilă întreţinerea unei armate prusace. Armata se baza pe un corp de ofiţeri aristocratic şi după 1733 pe sistemul cantonai al înregimentării ţăranilor. [PASUL GÂŞTEI]

Sub Frederick III (1688 – 1713) şi Frederick-William I(1713 – 1740), „sergentul major al Europei”, Familia

Hohenzollern a urmat aceeaşi potecă deschisă de „Marele Elector” (a se vedea capitolul VII). În 1700, votul lor electoral a fost vândut Habsburgilor în schimbul recunoaşterii propriei revendicări la tron. În 1728 ascensiunea lor la Sancţiunea Pragmatică a fost cumpărată de cesiunea lui Berg şi Ravenstein. Acţiunea flotei în alianţele Succesiunii Spaniole şi ale Marelui Război Nordic a avut ca rezultat importantele achiziţii ale Stettin-ului şi a Pomeraniei de Vest. Suedia a fost doar ultima care a aflat că era la fel de periculos să o ai pe Prusia aliată precum este să o ai duşman. Inimitabilul „spirit prusac” s-a dezvoltat dintr-un amestec de loialitate faţă de dinastie, o aroganţă născută din bravura sa militară şi o mândrie justificată de avansul său cultural şi educaţional. Halle a fost sediul primei universităţi prusace în 1694; Berlinul, înviorat de aportul major al hughenoţilor francezi şi a protestanţilor austrieci, şi-a primit Academia Regală de Arte (1696) şi Academia Regală de Ştiinţe (1700). Un edict din 1717 avea scopul de a îmbunătăţi educaţia publică.

Sub Frederick cel Mare (1740 – 1786), Prusia a dezlănţuit forţele atât de atent acumulate de predecesorii săi. De la începutul de senzaţie al lui Frederick, ocuparea Sileziei austriece în 1740, războiul a fost instrumentul principal al politicii vreme de un sfert de secol. Apoi, după ce îşi adusese ţara la un pas de anihilare, Frederick a apelat la brigandajul diplomatic, care la prima Partiţie a Poloniei au adus într-un final premiul unei baze teritoriale consolidate (a se vedea mai jos). [GROSSENMEER]

Personalitatea lui Frederick a fost una dintre minunile epocii. A fost formată sub dojana unui tată brutal, care îl forţase din copilărie să privească execuţia prietenului său, Katte, pe care îl ţinuse închis ani de zile în fortăreaţa de la Küstrin (Kostrzyn) de pe Oder, în timpul domniei sale, duduitul tunurilor şi gemetele de pe câmpul de luptă s-au amestecat cu acordurile flautului regelui şi cu sporovăială

philosophes. „M-am născut prea devreme, a spus Frederick la un moment dat, dar l-am văzut pe Voltaire”. Istoricii germani nu au fost singurii care îi laudă meritele. Lord Acton l-a numit „cel mai desăvârşit geniu practic care a moştenit vreodată un tron modern”.

Războaiele şi bătăliile lui Frederick cel Mare pot umple multe volume. Ele se numără printre exemplele clasice ale istoriei războiului. După cele două războaie sileziene, 1740 – 1742 şi 1744 – 1745, care au făcut parte din mai amplul Război al Succesiunii Austriece şi care i-au adus ura de moarte a Mariei Tereza, a cules fructele agresiunii sale.

În 1785, Grossenmeer era un sat în Ducatul Oldenburg din nord-vestul Germaniei, situat în apropierea graniţei cu Ţările de Jos şi nou-achiziţionată provincie prusacă a Frieslandului de Est. La acel moment avea 885 de locuitori, era alcătuit din 142 de gospodării, plus 77 de „pauperi” sau alţi locuitori întâmplători. O analiză a gospodăriilor satului ne dezvăluie următoarele categorii:

Tip de gospodărie	Nr.	%
1 Solitare (ex.: geamuri)	2	1.4
2. Gospodării nonconjugale (fraţi corezidenţi)	1	7 O.
3 Gospodării cu o singură familie (părinţi şi copii)	97	68. 3
4. Unităţi familiale extinse (mai multe generaţii şi rude)	28	7 19.
5. Gospodării cu mai multe familii (două sau mai multe unităţi conjugale corezidente)	14	9.9
Total	14 2	10 0

Din datele de mai sus este evident că gospodăriile cu

o singură familie erau în mod clar majoritare (68%), deşi gospodăriile extinse şi cele cu mai multe familii reprezentau o minoritate puternică (30%). Un specialist de seamă în acest domeniu a ales acest exemplu pentru a caracteriza „acea zonă europeană prost definită în care gospodăriile tindeau să aibă caracteristicile pe care le-am numit „de mijloc”. O „ipoteză cu patru regiuni” a fost realizată pornind de la exemple izolate de acest tip. Dacă Grossenmeer (1785) era tipic pentru regiunea „Vest-Centrală” sau de „Mijloc” a Europei, satul Essex din Elmdon (1861) era caracteristic pentru „Vest”, Fagagna (1870) de lângă Bologna pentru „mediteraneean” şi Krasnoe Sobakino (1849), din Rusia, pentru „Est”. Geografia este la fel de suspectă pe cât de grandioasă este generalizarea.

Ipoteza a fost prezentată ca o variantă rafinată a unei scheme mai vechi, luată ca fiind „universal acceptabilă”, presupunând că familia tradiţională europeană se împărţea în două tipuri mai simple – „vestică” şi „estică”. Grossenmeer a fost considerat o variaţie a lui Elmdon, unde nu mai puţin de 73% dintre gospodării se potriveau tipului simplu, în timp ce Fagagna a fost considerată o variaţie a Krasnoe Sobakino, unde 86% dintre gospodării erau de tip extins sau multiplu.1

Istoria socială comparativă este un subiect extrem de generos. Dar este un principiu absolut ca precum să fie comparat cu precum. Să compari un sat din Germania preindustrială cu unul dintre cele mai puternice momente ale industrializării Angliei victoriene pare a fi un lucru dubios. Dar a caracteriza o întreagă altă zonă „prost definită” numită „Europa de Est” pe baza satului cu şerbi legaţi de glie din adâncimile Rusiei este, pentru academicienii „vestici”, alarmant de tipic. Diversitatea schematizată este o diversitate refuzată. [ZADRUGA]

Istoria familiei a luat amploare abia în anii 1970.

Jurnalul de limba engleză *Journal of Family History* datează din 1976. Până în acel moment, savanţii sociali care studiaseră problemele de familie fuseseră în mod aparent „indiferenţi la dimensiunile istorice”, în timp ce istoricii sociali fuseseră preocupaţi cu întrebări de clasă. Mulţi eruditi presupuseseră că o formă mare, tradiţională, patriarhală de gospodărie existase în Europa dintotdeauna şi prin urmare că nu exista prea mult de studiat până la apariţia modernismului. Munca unor pionieri în domeniu, precum Frédéric Le Play (1806 – 1882), a cărui *Organisation de la Familie* (1871) a introdus o tipologie a familiei, nu este cunoscută pe scară largă. Le Play a postulat existenţa a trei tipuri familiale: familia patriarhală extinsă; *familie souche* sau „familia tulpină”, cu trei nuclee generaţionale; şi unitatea familială instabilă sau *celule*, care exista doar atât timp cât părinţii îşi creşteau copiii. În afara genealogiei, studiul sistematic al problemelor de familie în istorie avea să mai aştepte o sută de ani.2

Cu toate acestea, varietatea studiilor în domeniu a devenit impresionantă. Se pot găsi studii despre orice de la tehnici pentru doici în Islanda medievală la bastardism în Anglia de secol XVII, sau autoritatea paternă în secolul XIX în Sardinia. Există câteva linii principale de cercetare. Una priveşte formarea, structurile şi dezintegrarea unităţile gospodăreşti. [BASERRIA] Alta este centrată pe tendinţele statistice, biologice şi sexuale din domeniul familiei şi al înrudirii. O a treia se concentrează pe problemele indivizilor, pe sexe şi pe generaţiile din cadrul unităţii familiale – şi prin urmare pe „analiza cursului vieţii”, pe femei, pe tiparele de muncă, pe copilărie, căsătorie şi pe vârstele înaintate. [GRILLENSTEIN] O a patra, antropologică, se axează pe obiceiurile de familie, pe ceremonii şi pe ritualuri. O a cincea este legală, examinând evoluţia legii familiale şi a politicii guvernamentale. O a şasea este economică şi examinează bugetele familiale într-o varietate de contexte agrare, urbane şi industriale.

Toate problemele familiei moderne, de la familiile monoparentale la şomaj, disciplina copilului şi crimele juvenile, au rădăcini istorice. Nici genealogia nu a fost uitată. Ce a fost la un moment dat pasiunea unei elite nobile a devenit recent cel mai popular hobby.3 într-o anumită măsură, interesele istoricilor reflectă natura surselor disponibile. Gospodăriile nobilimii medievale, de exemplu, sau ale negustorilor Renaşterii fuseseră de multă vreme accesibile întrucât ambele lăsaseră suficiente surse de informaţie. [MERCANTE]

Gospodăriile ţărănimii sau a plebei erau mult mai puţin accesibile. Dar aplicarea tehnicilor de sociologie şi a celor cantitative [RENTES] şi exploatarea surselor vizuale, literare, statistice şi orale a dus la descoperirea a foarte multă informaţie. Nicio perioadă sau vreun loc nu au scăpat. Istoria familiei prezintă un farmec universal. Întrucât fiecare fie a fost, fie îi lipseşte să fie, un membru de familie.

La Moliwitz, Chotusitz, Hohenfriedberg, Frederick a ieşit învingător. În 1745 a ocupat Fraga. În Războiul de Şapte Ani a atins înălţimile gloriei şi adâncimile disperării. A început cu atacul Saxoniei. Prin Lobositz, Rossbâch, Zomdorf, Leuthen, Kolin, Kunersdorf, Liegnitz şi Torgau a exploatat genial liniile sale interne de comunicare şi a dejucat în mod repetat încercările adversarilor să-i de a face uz de numărul lor superior. La Rossbach, a triumfat cu pierderi minime. La Kunersdorf, a supravieţuit în mijlocul unor scene de masacru. În 1762, cu vistieria goală, cu subvenţiile britanice sistate şi cu ruşii având intenţia de a ocupa Berlinul, a fost salvat de moartea împărătesei Rusiei şi de către un armistiţiu neaşteptat. Din nou, prin Tratatul de la Hubertusburg (1736) şi-a păstrat câştigurile intacte. „Hunde”, a strigat el la un moment dat, când gărzile sale au ezitat, „wollt ihr ewig leben?” (câinilor, vreţi să trăiţi veşnic?).

Sub Frederick-William II (1786 – 1797) Prusia a început să urmeze un curs diferit. Noul rege a riscat chiar o alianţă cu Polonia-Lituania. Dar logica erei revoluţionare şi a puterii ruseşti l-au adus înapoi pe vechiul drum. La a doua şi la a treia Partiţie a Poloniei, Prusia a obţinut şi Danzigul şi Varşovia. Până în 1795 Berlinul domnea asupra unei ţări care era în proporţie de 40% slavă şi catolică, încorporând şi o mare comunitate evreiască. A fost unul dintre cele mai dinamice „melting pot" al Europei. Dacă situaţia s-ar fi dezvoltat fără întreruperi, este greu de imaginat ce drum ar fi urmat istoria Germaniei şi a Europei Centrale. Însă, vechea Prusie avea să fie învinsă de Napoleon şi noua Prusie apărută în 1815 avea să fie o bestie cu totul diferită.

Dacă Prusia a oferit exemplul eşecului dorinţei de putere al unei ţări mici, Rusia a oferit exemplul unui fenomen similar la o scară eroică în cea mai mare ţară a Europei, însuşi Frederick cel Mare a fost impresionat. Despre ruşi, a remarcat la un moment dat: „Va fi nevoie de întreaga Europă pentru a-i opri pe aceşti domni".

În cei 149 de ani care au despărţit moartea lui Alexei Mikhailovitch în 1676 de cea a lui Alexandru în 1825, Familia Romanov a schimbat soarta ţării lor de la cea a unei puteri regionale la cea a unui invincibil Jandarm al Europei". Alexei, care venise la putere în acelaşi deceniu cu Ludovic XIV, era un prinţ moscovit obscur despre care, la Versailles, se ştiau foarte puţine; Alexandru a călărit prin Paris triumfător. În intervalul de un secol şi jumătate dintre cei doi domnitori, sute de campanii militare au fost purtate, cele mai multe încununate cu succes; Marele Cnezat al Moscovei a fost redenumit „Imperiu al tuturor ruşilor"; teritoriul statului conţinea o serie de ţări învecinate; societatea şi administraţia au fost supuse reformelor totale; întreaga identitate a statului şi a naţiunii conducătoare a fost remodelată. Pentru toţi cei ce se bucurau de această manifestare a puterii, toate persoanele

şi politicile care au făcut posibilă transformarea erau prin definiţie bune şi, aşa cum a scris Klyuchevsky despre Petru cel Mare, „necesare”.

În autocraţii, personalitatea autocratului este un aspect central şi în Rusia două personalităţi au ieşit în evidenţă – cea a lui Petru I (1682 – 1725) şi a Ecaterinei II(1762 – 1796). Ambii au fost răsplătiţi cu epitetul „Mare”, ambii erau uriaşi, în statură, energie animalică şi hotărâre şi au fost elogiaţi pentru contribuţia lor de netăgăduit la măreţia Rusiei. În orice judecată de ansamblu, însă, fie despre domnitor, fie despre ţară, trebuie să ne întrebăm dacă mărimea efectivă şi forţa brută pot fi luate ca manifestări reale ale măreţiei. Criticilor nu le este greu să găsească trăsături care mai degrabă provoacă ruşine decât respect. Petru, în special, a fost un monstru moral. Participarea sa permanentă în depravarea *Soborului* Proştilor şi al Clovnilor – o variantă rusească obscenă şi blasfeniatoare a clubului englez Hell-fire – poate fi dată la o parte ca fiind un exemplu de prost gust excentric. Dar implicarea sa personală în torturi scârboase şi sadice, întâi dezvăluită în timpul maltratării în masă a rebelilor *streltsy* în 1697, nu poate fi considerată o simplă ciudăţenie, nici măcar după standardele zilei de azi. Ciudata sa pasiune pentru machete de nave şi pentru soldaţi de plumb trebuie pusă în contrast cu imensul său dispreţ faţă de suferinţa umană ce a însoţit multe dintre proiectele sale – cel mai notabil, construirea Sankt Petersburgului. Un ţar care îşi putea privi fiul inocent schingiuit până la moarte şi apoi participa la o petrecere desfrânată de curte nu era departe de Nero, chiar dacă a schimbat Rusia din „nefiinţă în fiinţă”.

Ecaterina, la rândul ei, oferă istoricului „imagini ale splendorii în concurenţă cu spectrul scandalului”.28 Prinţesa germană, născută la Stettin sub numele de Sophia Augusta Frederica von Alhalt-Zerbst, avea puţini rivali de seamă în privinţa ambiţiei acaparatoare. Licenţa ei sexuală

pură nu era în sine nelalocul ei, dar trebuie judecată ca fiind respingătoare atunci când este amestecată cu intriga murdară. Zvonul că ar fi murit prin proasta funcţionare a unei maşinării numite „Cricul Ecaterinei” în timp ce încerca să facă dragoste cu un cal este notabil doar prin faptul că oamenii chiar erau dispuşi să îl creadă. Mai punctual, a ajuns pe tron printr-un *puci* de palat, incitând gărzile imperiale să îi ucidă soţul, Petru III (1761 – 1762). A domnit cu ajutorul unei lungi linii de amanţi oficiali – de la Gregory Orlov şi Gregory Potemkin la Platon Zubov, cu treizeci şi opt de ani mai tânăr ca ea. În favoarea ei, se poate spune că a condus un anturaj de civili care practica mai mult convingerea decât teroarea. Un biograf indulgent ar putea ajunge la concluzia: „a făcut pentru Rusia ceea ce a făcut Ludovic XIV pentru Franţa înainte să devină prizonier la Versailles... autocraţia a fost curăţată de petele tiraniei... despotismul a fost transformat în monarhie”. 29

Revoluţiile pretorienilor au devenit un obicei al Dinastiei Romanov, la fel ca în cazul romanilor. Succesiunea legală a moştenitorului dinastic era o raritate. Ecaterina I(17251727), alias Skovorotska, o ţărancă letonă şi a doua consoartă a lui Petru, l-a detronat pe patul de moarte. PetruII (1727 – 1730) a ajuns pe tron datorită unui testament falsificat; împărăteasa Ana (1730 – 1740), Ducesă de Courland, printr-un complot al Consiliului Privat, Ivan IV(1740 – 1741), infantele Duce de Brunswick, printr-un complot al Baronului Biron; împărăteasa Elisabeta (1741 – 1761), la un moment dat logodnică a episcopului de Lübeck şi vizitatoarea barăcilor gărzilor, printr-o *coup de force* pe faţă; Alexandru I (1801 – 1825), prin asasinarea tatălui său. Paul I (1796 – 1801), ce s-a dorit un ţar reformator, a fost multă vreme considerat instabil psihic de către istoriografii oficiali, evident pentru că era mult prea întreg la minte. Când acesta a insistat în privinţa exhumării corpului tatălui său ucis, Petru III, şi pe

reînhumarea părinţilor să-i în catedrala Petru şi Paul, bătrânul conte Orlov a fost obligat să care coroana imperială în spatele sicriului victimei pe care o ucisese cu treizeci şi cinci de ani mai devreme. Acest sinistru act de reconciliere simbolizează foarte bine frauda, teama şi violenţa ce au înconjurat curtea de la St. Petersburg şi afacerile sale.

Cnezatul Moscovei a făcut marele pas al ieşirii din umbră după cel de-al Doilea Mare Război Nordic, 1700 – 1721. Acest conflict de douăzeci de ani a fost centrat pe rivalitatea dintre Petru cel Mare, care privea cu invidie posesiunile suedeze de la Baltică, şi tânărul Carol XII al Suediei, dornic să îşi atace toţi vecinii deodată. A început în august 1700 cu debarcarea aventuroasă a lui Carol lângă Copenhaga şi dezastruosul atac al lui Petru de la Narva, o fortăreaţă suedeză din Golful Finlandei. Dar a fost în cea mai mare parte purtat pe teritoriul Poloniei-Lituaniei, a cărui rege (Augustus, elector de Saxonia) formase o alianţă privată cu Petru. Într-un final, Polonia-Lituania avea să fie o pierdere şi mai mare decât Suedia (vezi mai jos).

După ciocnirile iniţiale, Carol XII a preluat iniţiativa pe uscat. A încercat întâi să pedepsească aliatul saxon al lui Petru şi în 1704 a reuşit să îl înlocuiască pe Augustus de pe tronul polonez cu un conducător al facţiunii prosuedeze, Stanistaw Leszczyński. Făcând aceasta, i-a oferit lui Petru ocazia să ocupe provinciile suedeze Livonia şi Ingria, acolo unde în 1703 a fost proclamată fondarea noului oraş Sankt Petersburg. În 1707, s-a întors spre est, bazându-se pe sprijin din Livonia şi de la Mazeppa, Hatman al Ucrainei. S-a înşelat în ambele aşteptări. În iarna lui 1708 – 1709, hărţuit de gherile ţărăneşti, a fost forţat să îşi abandoneze planul original de a mărşălui spre Moscova şi s-a întors spre sud. Pe 27 iunie 1709, la Poltava în Ucraina, a fost învins în mod clar şi obligat să se refugieze pe domeniile otomane. Armatele moscovite

triumfătoare s-au îndreptat spre vest. Varşovia a fost ocupată şi Augustus II repus pe tron. Provinciile baltice au rămas în mâinile moscoviţilor. Au existat destui vulturi în persoana prinţilor germani dornici să se alăture Danemarcei şi Prusiei în a ataca provinciile suedeze vestice. Carol XII a fost ucis în bătălie în noiembrie 1718, asediind fortăreaţa Frederikshald la frontiera norvegiană – suedeză. Un congres diplomatic ţinut pe Insulele Aland a precedat Tratatul mso-suedez semnat în apropiatul Nystadt (1721). Suedia a fost adusă cu picioarele pe pământ. Petru a rămas arbitru al nordului, posesorul mândru al „porţii spre Vest". În 1721 s-a autoproclamat de la titlul de „ţar" moscovit la cel de împărat – un titlu nerecunoscut în mod general în timpul vieţii sale. [PETROGRAD]

Cu Moscova îmbrăcându-şi mantia imperială, reforme extinse au fost impuse pentru a transforma noul imperiu într-un stat vestic, modern. În ochii lui Petru, mai ales, reformele erau echivalente cu „vesticizare". Ţarul a făcut două vizite îndelungate în Europa de Vest, în 1696 – 1698 şi în 1717, luând notiţe despre orice, de la construcţie navală la raderea feţei. Dar Marele Război Nordic este cel care a servit ca normator al Rusiei. În primul rând a venit cererea ţarului pentru o armată regulată şi pentru instituţiile financiare şi sociale necesare a o susţine. Vechiul stat moscovit fusese dezastruos de ineficient. O armată pestriţă, care se topea în timpul iernii, consuma produsele a două treimi din populaţie şi, în anii grei precum 1705, până la 96% din veniturile statului. Până la finalul domniei lui Petru o forţă permanentă de peste 300.000 de soldaţi instruiţi era susţinută de un impozit sau de o „taxă pe suflete" care triplase veniturile, de către înregimentarea ţăranilor şi de către reorganizarea nobilimii.

Puţine lucruri au rămas neschimbate. Un statut-cheie,

Preobrazhensky Prikaz (1701), reglementa sistemul poliţiei politice. Schimbări importante au fost făcute în diviziunea ţării în gubernii sau „provincii” (1705); de crearea Senatului şi a Colegiilor administrative în cadrul administraţiei centrale (1711); de introducerea guvernării municipale(1718 – 1724); de către promovarea de stat a comerţului, industriei, educaţiei, literaturii, ştiinţei şi a artelor, în 1721 Patriarhia a fost desfiinţată, iar Biserica ortodoxă însă a fost subordonată Sfântului Sinod condus de stat. Preoţilor le-a fost ordonat să trădeze secretele spovedaniei. Din 1722 tabelul rangurilor a încadrat nobilimea extinsă într-un sistem de castă ierarhic legat de serviciul de stat şi de privilegiile funciare. Crearea atâtor instituţii noi a implicat ceea ce o autoritate a numit „dezmembrarea parţială a statului ereditar” şi prima realizare în Rusia a distincţiei dintre „stat” şi „societate”.30 Aceasta s-a întâmplat chiar dacă nu s-au făcut schimbări semnificative în sfera politică şi însuşi nobilii erau ţinuţi într-o servitute abjectă. Erau supuşi la biciuiri publice şi *shelmovanie* (scoaterea în afara legii) dacă încercau să fugă de educaţie sau de serviciul public. Majoritatea istoricilor ar cădea acum de acord că reformele lui Petru nu au fost chiar ceea ce şi-au imaginat contemporanii. Nu au acţionat ca o mare forţă unificatoare; chiar din contră, au creat diferenţe de loialitate între supuşii ţarului; mai ales în probleme de religie şi naţionalitate. În mod similar, au fost introduse formele instituţiilor vestice, ignorându-se însă substanţa. Petru nu putea să îi transforme pe moscoviţi în europeni obligându-i să îşi radă bărbile şi să poarte peruci pudrate.

Ecaterina II s-a preocupat mai mult de substanţă. Încă o dată, în ciuda retoricii luminate, nu au existat schimbări în privinţa fundaţiilor autocraţiei şi ale şerbiei. Dar faimoasele ei instrucţiuni pentru comisia legislativă în 1766 – 1768 au ţintit spre un cod legal modern, tendinţele ei centralizatoare şi „rusificatoare” în administraţia

provincială, şi, mai presus de toate, acceptarea de către ea a „libertăţii nobilimii” au dus la schimbări de durată în sistem. Carta Nobilimii (1785), care a confirmat un decret anterior ce garanta drepturi limitate de adunare nobililor şi de autoguvernare în provincii a venit în completarea tabelului rangurilor, iar restricţiile străvechi ale vânzării şerbilor ca sclavi au fost uşurate. Produsul final a fost un compromis, pe jumătate vechi, pe jumătate nou: un hibrid prin care monarhia autocratică a devenit treptat dependentă de nobilimea de serviciu pe care o crease, în timp ce aceasta nu putea transmite guvernului central puterea pe care o avea asupra maselor de populaţie din localităţi. „Paradoxal, prin insistenţa lor asupra monopolului puterii politice, autocraţii inşi au obţinut o autoritate mai puţin eficientă decât omologii lor constituţionali din Vest”. 31 Vechea tiranie moscovită era una consistentă. Noul Imperiu Rus conţinea seminţele propriei distrugeri. [EULER]

Cu toate acestea, expansiunea fără remuşcări a Rusiei a continuat. O ţară care deja deţinea mai mult pământ decât putea exploata în mod eficient a continuat să îşi satisfacă apetitul gargantuan. În Vest, Rusia a ocupat cea mai mare parte a Suediei-Finlandei şi a Poloniei-Lituaniei. În Sud, începând cu Azov (1696), a înghiţit toate provinciile de la Marea Neagră ale Imperiului Otoman şi Crimeea (1783), înainte de a înainta spre Persia, Caucaz şi Asia Centrală. În Est, traversând Siberia spre Pacific, din 1740 a explorat ţărmurile Alaskăi, unde o aşezare permanentă a fost construită pe Insula Kodiak în 1784.

Istoricii ruşi au raţionalizat expansiunea ţării lor folosindu-se de termeni precum „sarcină naţională” şi „adunarea pământurilor”. În realitate, Rusia şi conducătorii săi erau dependenţi de extinderea teritorială. Foamea lor de pământ era un simptom al condiţiei patologice născută din ineficienţă evidentă şi din

militarism tradiţional. Este ironic că cea mai mare ţară a lumii avea nevoie constantă de pământ şi de oameni pentru a-şi linişti sentimentul de nesiguranţă, de a executa operaţiuni pe care alţii le realizau cu resurse mult mai puţine şi de a răsplăti maşinăria supraextinsă ce păzea tronul Romanovilor. Putem vorbi, în cazul Rusiei, despre o situaţie de *bulimia politica*, a aşa-numitei „foame canine”, de o obezitate teritorială dezgustătoare într-un organism care putea supravieţui doar consumând din ce în ce mai mult din carnea şi sângele vecinilor săi. Fiecare ofiţer rus plin de succes avea nevoie de un domeniu administrat de sute sau mii de şerbi, pentru a-i susţine familia în stilul obişnuit. Din 800.000 de „suflete” cucerite astfel redistribuite de Ecaterina II, nu mai puţin de 500.000 veneau din Polonia-Lituania. În mod semnificativ, în timp ce nobilimii germane a fostei „Baltikum” suedeză i-a fost permis să îşi păstreze privilegiile, fostei nobilimi poloneze din Lituania şi Rutenia (Bielorusia şi Ucraina) i s-a interzis.

În cadrul Imperiului Rus în extindere, Ucraina şi-a menţinut identitatea separată vreme de mai bine de o sută de ani. Din 1654 până în 1783 „Hatmanatul” Ucrainei a fost condus, sub supraveghere ţaristă, de către moştenitorii cazacilor de pe Nipru care ceruseră întâia oară alianţa ţarului împotriva Poloniei. Încercarea lor de eliberare, condusă de hatmanul Mazeppa, în timpul invaziei suedeze din 1708 – 1709 (vezi mai sus) nu a dus la nimic. Suprimarea lor a coincis cu anexarea Crimeii şi cu sfârşitul utilităţii lor ca zonă tampon împotriva tătarilor şi a otomanilor. [RUS]

Din acel moment, distincţia istorică dintre Rutenia şi Rusia a fost abandonată în mod oficial. Ucraina a fost redenumită Malorossiya (Mica Rusie) şi toate urmele tradiţiei sale separate au fost şterse. Cazacilor să-i le-a fost negat acelaşi grad de autonomie garantat omologilor lor ruşi de pe Don sau din Kuban. Pământurile bogate au fost

supuse rusificării intense şi colonizării. „Câmpiile sălbatice” ale Sudului, ultima frontieră a Europei, au fost colonizate cu ţărani imigranţi, mai ales ruşi şi germani. Monopolul Bisericii ortodoxe ruse printre slavi a fost menţinut, aşa cum a fost şi utilizarea publică a limbii ruse. Toţi greco-catolicii rămaşi au fost îndepărtaţi. Imigranţii ruşi au început să schimbe alcătuirea oraşelor, mai ales a Kievului, acum prezentat ca un străvechi oraş rusesc. Culturile ucraineană, poloneză şi evreiască au pierdut treptat teren. Limba ruteană (ucraineană), ce a supravieţuit la ţară, a fost descrisă în mod oficial ca un dialect rusesc. Magnificul nou port de la Odessa, fondat în 1794 cu funcţia de capitală a provinciei „Noua Rusie” a deschis un punct de desfacere pentru comerţul de porumb în creştere, o fereastră spre Sud. [POTEMKIN]

Republica Polonia-Lituania a fost principala victimă europeană a expansiunii ruseşti, într-adevăr, distrugerea provinciei a fost condiţia *sine qua non* a succesului Imperiului Rus. Precum fosta sa provincie, Ucraina, Republica a fost obiectul dintâi al expansiunii ruseşti şi apoi al perioadelor alternative de domnie directă sau indirectă. Influenţa moscovită a crescut constant după moartea lui Sobieski din 1696.

RUS

Pe 6 septembrie 1749, istoricul imperial, dr. Gerhard Müller, s-a ridicat pentru a citi o lucrare în latină despre „Numele şi originea Rusiei”. Avea să expună teoria sa că străvechiul stat Kiev fusese fondat de către nordici. Dar a fost obligat să se aşeze la strigătele indignate ale ascultătorilor; patrioticul său auditoriu nu era dispus să audă că Rusia nu fusese fondată de slavi. După o anchetă oficială, dr. Müller a fost obligat să îşi abandoneze subiectul şi publicaţiile sale existente au fost distruse. (Măcar a scăpat de soarta cărturarului francez, Nicholas Fréret, care murise în acelaşi an şi care fusese trimis la

Bastilia pentru că scrisese la un moment dat că francii nu se trăgeau din troieni.) 1

Istoricii Rusiei s-au contrazis în privinţa teoriei „nordice" de atunci. Datorită cenzurii de stat, istoria Rusiei a fost supusă unui grad ciudat de ridicat de intervenţie politică şi de argumentare teleologică. Istoria Statului Kievean a fost manipulată pentru a servi intereselor naţionalismului rusesc modern, sau în mod opus, ca reacţie la versiunea rusească, intereselor naţionalismului ucrainean modern. S-a dovedit imposibil de negat, însă, că nordicii au fost într-un fel implicaţi. Numele de Rus a fost în mod variabil atribuit vikingilor cu „părul roşu" (cf. *russet* în engleză); *ruotsi*, un nume finlandez pentru suedezi; unui trib scandinav numit *Rhos*, necunoscut în Scandinavia; şi chiar unui consorţiu mercantil multinaţional cu baza la Rodez în Languedoc.

Potrivit ultimei sale ingenioase (şi improbabile) ipoteze, Rodez Inc. a folosit sperma nordică pentru a penetra piaţa de sclavi khazară via rutei Baltică-Nistru cca. 830, pentru a învinge consorţiul evreiesc rival Radaniya, care controlase comerţul de sclavi de la Marea Neagră până în Nordul Africii de la Arles. Înfiinţând un „kaganat" al Rus pe Khazaria, rodezienii se presupune că au făcut schimbarea de la o elită străină conducătoare centrată pe T'mutorakan/Tamartarka pe Volga la prinţii nativi ai unei comunităţi slave predominantă centrată pe Kiev.2 [KHAZARIA]

Acolo unde concluziile ferme se dovedesc imposibil de tras, reexaminarea surselor este esenţială. Dar cel mai neplăcut aspect al studiilor kievene se află în vasta gamă de materiale sursă. În afara cronicilor slave şi bizantine, cercetătorii trebuie să examineze şi vechea literatură nordică, mitologia comparativă germanică şi turcică (khazară), inscripţiile runice, codurile de legi scandinave şi friziene, analele daneze şi islandeze, geografiile arabe,

documentele ebraice, chiar şi inscripţiile turceşti din Mongolia. Arheologia, de asemenea, este vitală. Un element rar al acestui puzzle se află în monedele arabe care se găsesc peste tot în Europa de Est. [DIRHAM]

Cea mai timpurie menţionare a Kievului – în forma de OYYWB – se găseşte într-o scrisoare ebraică aflată acum la biblioteca Universităţii Cambridge, scrisă de evreii din Khazaria sinagogii de la Fustat-Misr de lângă Cairo.3 Dar, de pe vremea lui dr. Müller până în 1991 principalul obstacol al cercetătorilor s-a aflat în faptul că nimeni din Rusia sau din Ucraina nu a avut libertatea de a face cercetări independente. Apariţia unei Ucraine libere şi a unei Rusii libere, ar putea sau nu să îmbunătăţească climatul academic. [METRYKA] [SMOLENSK]

În 1787 feldmareşalul prinţ Gregory Potemkin (1739 – 1791), guvernator al Noii Rusia, a organizat o excursie pe râul Nipru pentru împărăteasa Ecaterina şi anturajul ei. Scopul său era de a demonstra succesul în colonizarea provinciei, recent obţinută de la otomani. În acest scop a adunat un număr de „sate" mobile, fiecare localizat într-un loc strategic pe malul râului. De îndată ce barja imperială se apropia, oamenii lui Potemkin, toţi îmbrăcaţi în ţărani veseli, chiuiau din inimă pentru împărătească şi pentru ambasadorii străini. Apoi, de îndată ce barja dispărea din vedere, îşi scoteau căciulile şi veşmintele ţărăneşti, demontau satele şi le reconstruiau peste noapte în josul râului. Întrucât Ecaterina era amanta lui Potemkin la acel moment, nu este posibil să credem că ea nu era conştientă de stratagemă; principalii păcăliţi au fost ambasadorii străini". Satele lui Potemkin" au devenit un eufemism pentru lunga tradiţie rusă a înşelăciunii şi dezinformării.1 Forţa şi frauda sunt armele cele mai comune ale tuturor dictaturilor. Dar în Rusia, potemkinismul a fost o temă recurentă.

Pe acest subiect, părerea unui înşelător profesionist s-ar putea să nu fie în totalitate irelevantă. Potrivit unui dezertor important din KGB, opinia vestică a fost păcălită în mod sistematic şi abil încă de la NEP-ul lui Lenin. Controlul tuturor informaţiilor în combinaţie cu scurgeri şi plantări de informaţii selective au permis serviciului de siguranţă sovietic să livreze Vestului un flux continuu de impresii false. „Destalinizarea" anilor 1950 a fost o formă modificată de stalinism". Conflictul sino-sovietic" din anii 1960 a fost organizat de comun acord de PCUS şi de PCC". Independenţa românească" a fost un mit inventat convenabil şi pentru Moscova, şi pentru Bucureşti. „Democratizarea" cehoslovacă din 1968 a fost organizată de elementele progresive din KGB. „Eurocomunismul" a fost o altă păcăleală. Până şi „Solidaritatea" din Polonia a fost condusă de agenţii de la Moscova. Publicată în 1984, după ascensiunea la putere a lui Gorbaciov, această dezvăluire a KGB de către un membru din interior este o lectură obligatorie pentru oricine reflectă la ambiguităţile *glasnost* şi *perestroika*, la misterele puciului din 1991. Problema este: când încetează înşelătorii profesionişti să înşele? 2

În afară de „satele" sale, prinţul Potemkin este cel mai adesea asociat cu vasul de luptă ce îi poartă numele, a cărui echipaj în revoltă a ieşit navigând din Odessa în timpul Revoluţiei din 1905. Oamenii se întreabă în mod inevitabil dacă acea revoltă nu a fost la rândul ei o păcăleală.3 [SOVKINO]

Susţinătorii teoriei conspiraţiei afirmă că toate evenimentele istorice ascund în spatele lor planurile unor păcălitori, ale unor complotişti şi ale unor malefice „forţe neidentificate". Oponenţii lor afirmă contrariul, că înşelăciunea şi conspiraţiile nu există. Ambele părţi greşesc sever. [PROPAGANDA]

În cursul Marelui Război Nordic, s-a ajuns la stadiul în care un protectorat rusesc putea fi înfiinţat cu excepţia numelui. Apoi, după decenii de tulburări între reformatorii polonezi şi agenţii susţinuţi de Rusia ai statu-quo-ului, s-a îndreptat spre concluzia logică a partiţiilor. Între 1772 şi 1795, Rusia a condus banchetul în care republica a fost consumată total.

Ioan Sobieski (1674 – 1696) a câştigat gloria în străinătate ignorând însă problemele de acasă. Asediul Vienei a arătat că republica era în continuare o putere militară de prim rang; dar a fost ultimul avânt. Lituania a fost lăsată în seama războiului civil; Seimul a fost în mod repetat întrerupt de *liberum veto*; magnaţii nu au mai fost pedepsiţi; legislaţia centrală şi taxarea au fost sistate. Prin neratificatul „Tratat etern" cu Moscova din 1686, Ucraina a fost abandonată. Regele şi-a irosit puterea luptând pentru Liga Sfântă, sperând să obţină o bază pentru fiul său în Moldova. Mulţi ani mai târziu, privind statuia lui Sobieski din Varşovia, un ţar rus avea să remarce: „Iată încă unul [ca mine] care şi-a irosit viaţa luptându-se cu turcii".32

Alegerile regale din 1697 au ruinat toate planurile lui Sobieski. Jakub Sobieski nu a obţinut încrederea electorilor; candidatul austriac nu a oferit suficientă mită; candidatul francez, Ducele de Conti, a naufragiat pe coastă lângă Danzig. Datorită aurului rusesc şi a unei convertiri oportune la catolicism, premiul a fost câştigat de Friedrich-August, Elector de Saxonia, care a urcat pe tron ca Augustus II. Exilaţii Sobieski nu au mai avut ce face în afară să-şi mărite fiica cu exilaţii Stuart, care dăduseră de necaz în acelaşi moment. Bonnie Prince Charlie a avut o mamă poloneză.

Perioada Saxonă – sub Augustus II (1697 – 1704, 1710 – 1733) şi Augustus III (17331763) – este în general judecată ca fiind nadirul istoriei poloneze. Marele Război Nordic, în care regele polonez, în calitatea sa de Elector al

Saxoniei, a fost un combatant de seamă, a adus cu sine nesfârşite dezastre şi diviziuni. Polonia-Lituania a fost disputată ca principalul teatru de operaţiuni între suedezi şi ruşi, fiecare parte susţinută de o confederaţie rivală a nobililor polonezi (a se vedea deasupra). A fost tratată de curtea saxonă ca o contragreutate pentru vecina Prusia şi ca o sursă de jaf. Armată saxonă, desfăşurată în Polonia, a fost imună protestelor Seimului. Delapidările făcute de armată au dus la conflicte între rege şi nobilime, având multe în comun cu conflictul paralel din Ungaria. Aceasta a oferit un bun pretext pentru o intervenţie rusă directă.

După victoria ruşilor de la Poltava din 1709, Augustus II şi-a recuperat tronul polonez cu ajutorul trupelor ruseşti. Din acel moment a fost privit ca un dublu pericol, atât ca un pion al ţarului, cât şi ca un „absolutist" în sine. În 1715 – 1716 un război deschis a izbucnit între rege şi opozanţii săi. Pentru ţar, a fost o oportunitate divină. Acţionând ca mediator, Petru cel Mare putea să îi salveze pe nobilii polonezi de regele lor saxon impunând în acelaşi timp condiţii care aveau să reducă Republica la o condiţie de dependenţă. La „Seimul Tăcut" sau „Dieta Mută" convocată la Varşovia în ianuarie 1717, armata rusă a stat în aşteptare în timp ce următoarele rezoluţii prearanjate au fost adoptate fără discuţii:

1. *Armata saxonă a regelui va fi alungată din Republică*. (Cu alte cuvinte, regele a pierdut orice pretenţie de bază de forţă independentă.)

2. *„Libertăţile de aur" ale nobilimii vor fi respectate*. (Cu alte cuvinte, prin menţinerea *liberum veto*, guvernul central al Republicii putea fi paralizat la nevoie.)

3. *Forţele armate ale Republicii vor fi limitate la 24*.000 *de oameni*. (Cu alte cuvinte, Polonia-Lituania avea să fie lăsată fără apărare.)

4. Forţele armate vor fi finanţate prin alocaţii dintr-o listă de domenii regale, ecleziastice şi magnaţiale. (Cu alte cuvinte, au fost puse sub controlul regelui şi al Seimului.)

5. *Înţelegerea este garantată de ţar*. (Cu alte cuvinte, ţarul putea interveni în Polonia-Lituania în orice moment şi putea suprima în mod legal orice mişcare de reformă.)

Din acel moment, din toate punctele de vedere, Republica Polonia-Lituania a devenit un protectorat rusesc, un simplu apendice al Imperiului Rus, un vast stat-tampon care proteja Rusia de Vest şi care nu costa nimic pentru a fi menţinut. [EROS]

Sub Augustus III guvernarea centrală s-a prăbuşit complet. Regele a trebuit să fie instalat de o armată rusească anulând astfel realegerea lui Stanisław Leszczyński, declanşând Războiul Succesiunii Poloneze, dar acesta a rămas la Dresda. Seimul a fost convocat în mod regulat, dar blocat la fel de regulat de *liberum veto* înainte să se poată întruni. O singură sesiune în 30 de ani a reuşit să aprobe legislaţia. Printr-un exemplu extrem al principiului subsidiarităţii, guvernarea a fost lăsat în seama magnaţilor şi a dietinelor provinciale. Republica nu avea diplomaţie, trezorerie, apărare. Nu putea face reforme. Era motivul de glumă al *philosophes*. Când primul volum al *Encyclopédie* a fost publicat în 1751, articolul principal despre „Anarhie" era despre Polonia. [CANTATA] [SZLACHTA]

CANTATA

În octombrie 1734, când nou-încoronatul rege al Poloniei s-a întors acasă subit, maestrul său muzical a fost nevoit să compună o întreagă *Cantata Gratulatoria* din nouă părţi în maximum trei zile. Cuvintele sunt la fel de baroce ca muzica înălţătoare:

1. Chorsatz Preise dein Glücke, gesegnetes Sachsen

(Slăvit să-ţi fie bunul noroc, binecuvântată Saxonie)

4. Rezistativ Was hat dich sonst, Sarmaţien, bewogen…?

(Ce te-a tulburat, Sarmaţie…?)

5. Arie Rase nur verwegner Schwarm…

(Ameninţă acum, îngâmfat roi, în propriile-ţi măruntaie!)

7. Arie Durch die von Eifer entflammeten Waffen…

(Să-ţi pedepseşti inamicii cu arme inflamate de zel…)

8. Rezistativ Lass doch, o teurer Landesvater, zu

(Fă astfel, Părinte al ţării noastre, ca Muzele să onoreze ziua când

Sarmaţia te-a ales rege.)

9. Chorsatz Stifter der Reiche, Beherrscher der Kronen…

(Fondator al Imperiilor, Domn al Coroanelor…)

Evenimentele care au inspirat această cantata au fost uitate demult. Dar muzica putea fi refolosită în compoziţii ulterioare şi a devenit nemuritoare. Nr. 7 a devenit nr. 47 în *Oratoriul de Crăciun*. Nr. 1 formează „Hosannah" al Misei în B Minor. Aceasta întrucât regele Poloniei era şi Electorul Saxoniei, iar maestrul său muzical era Johann Sebastian Bach.1

Partidul reformator a fugit în străinătate, demarând neîntrerupta tradiţie poloneză a emigrării politice. Stanisław Leszczyński, de două ori ales rege şi de două ori alungat de ruşi, s-a refugiat în Franţa. Căsătorindu-se cu fiica lui Ludovic XV, i s-a oferit Ducatul Lorenei, unde, la Nancy, ca *le bon roi Stanislas* şi-a putut practica guvernarea luminată interzisă acasă.

Stanisław August Poniatowski (1764 – 1795), ultimul rege al Poloniei, a fost o figură tragică şi în anumite privinţe nobilă. Unul dintre primii amanţi ai Ecaterinei cea Mare, i-a fost atribuită sarcina imposibilă de a reforma Republica păstrând şi supremaţia rusească. Aşa cum se prezenta situaţia, încătuşat de Constituţia din 1717, a provocat chiar convulsiile pe care reforma ar fi trebuit să le evite. Cum se putea restrânge dreptul sfânt la rezistenţă al nobililor fără ca aceştia să se opună? Cum se putea limita dreptul de intervenţie al ruşilor fără intervenţia

rusească? Cum se putea aboli *liberum veto* fără ca cineva să îşi exercite *liberum veto*? Regele a încercat să rupă acest cerc vicios în trei ocazii diferite; şi de trei ori a eşuat. Cu fiecare ocazie, o armată rusească a sosit pentru a restabili ordinea, şi cu fiecare ocazie republica a fost pedepsită cu Partiţia. În anii 1760, propunerile de reformă ale regelui au dus la războiul Confederaţiei din Bar (1768 – 1772) şi la Prima Partiţie. În 1787 – 1792 sprijinul regelui pentru reformele Marelui Seim şi pentru Constituţia din 3 mai (1791) au dus la Confederaţia de la Targowica şi la a Doua Partiţie (vezi capitolul IX). În 1794 – 1795 aderarea regelui la răscoala naţională a lui Tadeusz Kościuszko a dus la deznodământul final. După cea de-a Treia Partiţie, nu mai exista republică peste care să domnească. Poniatowski a abdicat de Ziua Sfintei Ecaterina în 1795 şi a murit în exil în Rusia.

În timpul agoniei terminale a Republicii, Marele Ducat al Lituaniei şi-a păstrat individualitatea. Slăbiciunea sa politică nu a exclus o viaţă viguroasă ce a făcut-o sursa a patru tradiţii de durată. Oraşul său capitală – Wilno-Vil na-Vilnius – era o adevărată intersecţie culturală. Elita poloneză dominantă a fost de două ori întărită, întâi de Comisia pentru Educaţie Naţională de după 1773 şi mai târziu de o comisie regională de educaţie, cu sediul la Universitatea din Vilnius, care avea să înflorească sub domnia ţaristă până în 1825. Cultura Yiddish a Lituaniei avea să fie întărită atunci când Marele Ducat a fost făcut baza pentru Palia înţelegerii Evreieşti a Rusiei. Ţărănimea lituaniană şi ruteană (bielorusă), rezistând la polenizare, şi-a păstrat suficientă substanţă pentru a rezista rusificărilor ulterioare. Odată absorbit de Imperiul Rus, Marele Ducat nu avea să îşi revină niciodată ca entitate administrativă. Dar locuitorii săi nu aveau să îşi uite complet originile. Aveau să participe în toate revoltele poloneze ale secolului XIX. Tradiţiile poloneze şi evreieşti aveau să reziste până la era ucigaşă a lui Stalin şi Hitler.

Cele lituaniene şi, într-o mai mică măsură, cele bieloruse, aveau să supravieţuiască multor oprelişti până la independenţa obţinută în anii 1990. [BNR] [LIETUVA]

Relaţiile internaţionale ale secolului XIX vizau, mai presus de orice, balanţa puterilor. Toate războaiele generale ale perioadei au fost menite să o menţină (vezi anexa III). Niciun stat nu s-a simţit suficient de puternic să se încerce cucerirea militară a întregului continent, dar tulburări regionale relativ minore au putut să provoace reacţii în lanţ de coaliţii şi alianţe menite să oprească ameninţarea percepută. Puţine concepte de ideologie sau mândrie naţională au fost implicate în aceste conflicte. Alianţele se puteau schimba cu rapiditate şi mici armate de profesionişti puteau acţiona rapid pentru a rezolva disputele în bătălii curate, de decor. Concertul Europei fiind în plină desfăşurare, o serie de congrese diplomatice puteau cântări consecinţele şi alcătui un bilanţ contabil de colonii, fortăreţe şi districte câştigate sau pierdute. La modul general vorbind, aceste războaie şi-au servit scopul. Nicio redistribuire masivă de putere sau de teritorii nu a avut loc în Europa ca rezultat direct al cuceririi militare. Ajustările pe care războiul le-a provocat totuşi – cel mai notabil cedarea teritoriilor spaniole la Utrecht sau capturarea Sileziei de către Prusia – nu se pot compara cu cea mai mare redistribuire teritorială a epocii, partiţiile Poloniei, aranjate însă fără a se ajunge la război. [DESSEIN]

Cele trei partiţii ale Poloniei-Lituaniei au oferit cele mai bune exemple de agresiune paşnică cu care se poate lăuda Europa. Completate în trei etape, 1773, 1793 şi 1795, au împărţit bunurile unei ţări de mărimea Franţei. Au fost făcute prin metode specifice gangsterilor, în care ameninţarea nescrisă de violenţă se afla la baza acordurilor oficiale şi unde victimele erau forţate să îşi

tolereze propria mutilare.

Atunci când a doua ediţie a memoriilor Ducelui de Sully era pregătită pentru publicare în 1742, a avut loc multă reeditare. În principal, un număr mare dintre comentariile împrăştiate şi adesea contradictorii ale ducelui despre relaţiile externe au fost simplificate şi consolidate într-un singur capitol intitulat „Schema politică cunoscută în mod comun sub numele de Marele Plan al lui Henric cel Mare" în acest mod, *Marele Dessein* al lui Sully a fost reconstruit, pentru a nu folosi termenul inventat, la mai mult de un secol de la moartea sa. Criticii au argumentat că era mai mult un produs al secolului al XVIII-lea decât al XVII-lea.1

Trebuie spus că Maximilien de Béthune (1560 – 1641), Baron de Rosny şi Duce de Sully, a avut puţin de-a face cu politica externă în timpul deceniului petrecut ca ministru principal al lui Henric IV. Fusese superintendent al finanţelor regale, Grand Voyeur (de la viarius", maestru al drumurilor") al Franţei, mare maestru al artileriei şi apoi al fortificaţiilor şi guvernator al Bastiliei.2 Gândurile sale despre relaţiile internaţionale datează din primii ani ai săi de retragere de după 1610 şi, apoi, cu amendamente majore, din timpul Războiul de 30 de Ani. Le publicase pe toate, nesortate, în două volume de *Mémoires des sages et royales oeconomies d'estat* (1638).

Scopul imediat al lui Sully a fost să reducă dominaţia Habsburgilor. De la acest scop în mod esenţial oportunist, însă, a realizat un plan care îşi imagina atât o nouă hartă a Europei, cât şi maşinăria necesară pentru a menţine pacea permanentă. Harta avea să conţină cincisprezece state egale ce aveau să fie create prin restrângerea Spaniei la Iberia, prin separarea Casei de Austria de Imperiu şi prin redistribuirea posesiunilor acestora. Ţările de Jos Spaniole, de exemplu, aveau fie să fie împărţite între Anglia şi Franţa fie să fie date Provinciilor Unite. Ungaria avea să fie restaurată ca o monarhie electivă independentă. Tronul

imperial din Germania avea să fie ocupat prin alegeri libere şi eliberat de puterea de monopol a oricărei dinastii. În interesul unei păci permanente, Sully a plănuit o Ligă Europeană a Prinţilor. Liga avea să fie guvernată de un Consiliu Federal, în care puterile mari aveau să deţină câte patru reprezentanţi şi celelalte puteri câte doi, şi în care conducerea consiliului, începând cu Electorul de Bavaria, avea să fie dată prin rotaţie. Avea să îşi folosească forţele combinate pentru a rezolva disputele şi pentru a-şi aplica politicile.

Conceptul-cheie din spatele atât al noii hărţi, cât şi al noii ligi avea să fie „echilibrul puterii". Nicio putere nu avea să fie suficientă de puternică să îşi impună propria voinţă celorlalte. Europa avea să fie „une république très chrétienne" şi „o mare familie". În cadrul propriilor graniţe, avea să se bucure de libertatea comerţului. Dincolo de graniţele sale, avea să îi distrugă pe turci şi să obţină cuceriri „convenabile" în Asia şi Nordul Africii.

Realizat de un om de stat în retragere iresponsabilă şi refăcut de către un editor din secolul XVIII, Marele Proiect are o bună parte de teorie abstractă. S-ar putea să fi fost influenţat de *Nouveau Cynée* (1623) al lui Emeric Crucé, cu planul său pentru o adunare a păcii mondiale ce avea să fie condusă de papa la Veneţia, care la rândul său datora o parte din idee „Ligii Uniunii Perpetue" propusă de un rege al Boemiei chiar din 1458 (a se vedea p. 428). Aparţinea cu siguranţă lungii tradiţii a scrierii teoretice de la *DeMonarchia* lui Dante la Erasmus şi Campanella. Dar popularizat în epoca „balanţei puterii" a atras mare atenţie, în cele două secole ce au despărţit relansarea sa de către Liga Naţiunilor şi Comunitatea Europeană, ideile sale principale despre stabilitatea internaţională, despre comerţ liber, despre suveranitate comună şi despre aplicarea comună a forţei nu au încetat să fie atrăgătoare. Mai presus de orice, a recunoscut ceea ce mulţi au ignorat, că pacea este o funcţie a puterii.3

Mulţi observatori contemporani, mulţumitori pentru evitarea războiului, erau condiţionaţi de acceptarea explicaţiilor celor ce făceau partiţia. Mulţi istorici au acceptat părerea că polonezii sunt responsabili de dezastrul abătut asupra lor. A fost nevoie de un Burke, de un Michelet, de un Macaulay pentru a spune crimei pe nume.

Mecanismul Partiţiilor se baza pe două consideraţii simple: în primul rând, că o armată rusă de intervenţie era necesară pentru a suprima mişcarea de reformă poloneză; şi în al doilea rând, că o avansare a Rusiei în republică reprezenta o ameninţare pentru ceilalţi vecini ai acesteia, Prusia şi Austria. După experienţa epuizantă a Războiului de Şapte Ani, Prusia mai ales nu se afla capabilă să mai lupte încă un război împotriva Rusiei. În schimb, s-a sugerat că interesele prusace şi austriece puteau fi protejate cel mai bine dacă, în schimbul acceptării lor tacite a acţiunilor ruse din Polonia, vor primi compensaţii teritoriale. Astfel, prin acordul general al vecinilor să-i, republica lipsită de apărare avea să se supună presiunii reformatorilor să-i prin forţa ruşilor şi avea să plătească pentru operaţiune prin cedarea unor uriaşe bucăţi de teritoriu. Mai rău, era nevoită să asculte în tăcere în timp ce torţionarii săi spuneau lumii cât de generoase şi de paşnice le erau intenţiile.

În prima rundă, momentul a fost întins spre finalul anilor 1760 atunci când tulburările din Polonia-Lituania nu mai au putut fi controlate. Propunerea regelui pentru reforme limitate au stârnit opoziţie din toate părţile. Prusacii bombardaseră vămile poloneze de pe Vistula, încheind astfel toate pregătirile pentru un sistem fiscal modern. Ruşii stârniseră

O campanie împotriva presupusului prost tratament al minorităţilor religioase din Polonia şi îi reţinuseră pe episcopii polonezi care protestaseră. Confederaţii din Bar, conduşi de Casimir Pułaski (1747 – 1779), porniseră la

luptă pentru a se opune şi regelui şi inşilor. În 1769, austriecii se folosiseră de revoltă pentru a ocupa cele treisprezece oraşe din districtul Spisz. St. Petersburg avea să fie obligat să ia măsuri dramatice de îndată ce războiul turcesc avea să îi permită. Berlinul a sesizat ocazia: Prusia nu avea să se opună intervenţiei ruseşti dacă i s-ar fi acordat provincia poloneză a Prusiei Regale. Austria ar fi fost de acord dacă i s-ar fi dat o bucăţică din sudul Poloniei. „Cu cât plânge mai mult", glumea Frederick II cu Maria Tereza, „cu atât luăm mai mult". Rusia avea să ia cea mai mare parte din „Rutenia Albă".

Primul Tratat al Partiţiei a fost semnat la St. Petersburg pe 5 august 1772. Plezanteriile legale au fost respectate pe parcursul procesului. Aerul era plin de omagiu faţă de „libertatea de aur" a Poloniei. Apoi victima a fost convinsă să se supună cuţitului. Regele a propus o moţiune în favoarea Partiţiei în faţa Seimului. Singurul membru care a protestat, Tadeusz Rejtan, care a blocat pragul Camerei pentru a împiedica intrarea regelui, a fost declarat mai târziu nebun. Cele trei tratate de succesiune între republică şi fiecare dintre puterile partiţionare au fost completate la 7/18 septembrie 1773. Singurul suveran care a protestat a fost regele Spaniei. „M-am împărtăşit euharistie din corpul Poloniei", a fost comentariul lui Frederick, „dar nu ştiu cum a îndreptat regina-împărătească situaţia cu confesorul ei".

Prima Partiţie a adus mai mulţi ani de calm relativ. Polonia-Lituania a fost preocupată de lucrările Comisiei Naţionale pentru Educaţie (a se vedea deasupra), şi în 1775, regelui

1 s-a dat permisiunea să formeze liniile de contur ale guvernului ministerial. Toţi Confederaţii din Bar au fost deportaţi în Siberia sau au fugit în afara ţării. Pułaski fugise în America, unde a fondat cavaleria SUA. Rusia, Prusia şi Austria erau ocupate cu absorbirea câştigurilor lor nemeritate.

Secolul Iluminismului se încheia cu spectacolul a trei despoţi luminaţi acţionând împreună pentru a strivi o mişcare luminată de reformă. Asaltul asupra statului polonez a fost însoţit de o retorică mult luminată; şi „raţionalizarea hărţii Europei" ce a urmat a fost scuzată pe scară largă. „Un polonais", glumea Voltaire, „c'est un charmeur; deux polonais – une bagarre; trois polonais, eh bien, c'est la question polonaise" (un polonez – un şarmant, doi polonezi – o încăierare, trei polonezi – problema poloneză).33 [METRYKA]

Dar problema esenţială rămânea. Polonia-Lituania era în continuare prizoniera Rusiei şi reformatorii săi se sufocau în lesă. Dacă regele avea să piardă controlul, alţii aveau să acţioneze în numele său. Şi de îndată ce aveau să acţioneze, întregul ciclu de reformă şi represiune avea să se reia. Lucru petrecut în 1787.

Luni, seara, 29 octombrie 1787, Praga. În Teatrul Naţional al contelui Nostitz din vechiul oraş (acum Teatrul Tyl), opera italiană a lui Bondini prezenta premiera *II dissoluto punito*, „Don Giovanni". Spectacolul fusese iniţial anunţat pentru seara de 14 sub titlul de „Musafirul de piatră", fiind menit să o distreze pe Prinţesa de Toscana aflată în drum spre propria nuntă la Dresda. În această situaţie, partitura noii opere nu fusese completată. Potrivit unui anumit Václav Svoboda (Wenzel Swoboda), care cânta la contrabas în orchestră, compozitorul nu dormise toată duminică noaptea în data de 28 cu o mică armată de copişti; partitura uverturii a fost livrată teatrului cu cerneala încă udă pe pagină.34 Dar interpreţii nu au fost descurajaţi. Urale au izbucnit atunci când compozitorul s-a înclinat în faţa auditoriului la lumina lumânărilor la ora 7 seara. Două corzi *forte* extinse în D minor au oprit aclamaţiile. Apoi muzica a devenit mai rapidă, *molto allegro*, cu măsurile de deschidere ale uverturii.

La finalul uverturii maestrul s-a întors spre orchestră

şi i-a complimentat pentru felul în care citiseră partiturile „Bravo, Bravo, meine Herren, das war ausgezeichnet” (Bravo, domnilor, a fost admirabil).

Libretul, tipărit în avans pentru curte, putea fi cumpărat doar de la casa de bilete din Italia (40 kr. Legat în hârtie aurită, 20 kr, normal). Pe prima pagină era scris:

IL DISSOLUTO PUNITO. O sta II D. Giovanni. Dramma giocoso în duc atti.

Da reprezentarsi nel Teatro di Praga l’anno 1787. În Praga di Schoenfeld… La

Poesia è dell’Ab Da Ponte, Poeta de Teatri Imperiali di Vienna. La Mûsica è de-l

Sig Wolfgango Mozzart, Maestro di Cap, dadesco.

Distribuţia îi cuprindea pe: Giovanni-Luigi Bassi; Anna-Teresa Saporiti; Ottavio Antonio Baglioni; Elvira-Caterina Micelli; Leporello-Felice Ponziani; Zerlina-Caterina Bondini (soţia impresarului); Commendatore-Giuseppe Lolli.36

Don Giovanni al lui Mozart aşa cum avea această operă să fie cunoscută, era doar ultima variantă a unei populare poveşti de seducţie care se ridicase la statutul de mit european. Don Juan, *burlador*-ul din Sevilla, se jucase timp de două secole şi la carnavalul napolitan şi în pantomima franceză de bâlci. Mitului îi fusese dată forma literară de către Molina (1630), Cicognini (circa 1650), Molière (1665), Corneille (1677), Goldoni (1736) şi Shadwell (1776). Fusese pus pe muzică, pentru balet sau dramă, la Roma în 1669, la Paris în 1767, la Cassel în 1770. În deceniul dinainte să ajungă la Mozart inspirase cel puţin patru opere complete – de Righini la Viena, de Albertini la Varşovia (1783), de Foppa/ Guardi şi Berlati/ Gazzaniga la Veneţia (1787). Libretistul lui Mozart, Abatele da Ponte se bazase puternic pe cuvintele lui Berlati; iar tenorul care l-a interpretat pe Ottavio la Praga venise în grabă la Praga după ce interpretase acelaşi rol pe muzica lui Gazzaniga la Veneţia.37

Subiectul de bază era dezarmant de simplu. În scena de deschidere Giovanni îl ucide pe Commendatore, furiosul tată al Annei, cea mai recentă cucerire amoroasă a sa. După numeroase intrigi, este de două ori confruntat în scenele de final de statuia Commendatorului mort, care cere răzbunare în timp ce păcătosul este înghiţit de focurile iadului. Da Ponte a condensat povestea în două acte pereche, fiecare construit în jurul aceleiaşi structuri dramatice:

ACT I	ACT II
Nos. 1 – 7	Nos. 14 – 18
EXPOZIŢIE SEPARATĂ	SEPARAREA ANTAGONIŞTILOR
[*Giovanni şi 3 femei*]	[*Giovanni deghizat sau absent*]
(Aria) Giovanni-Anna	Giovanni-Leporello
(Trio) Moartea lui Commendatore	(Trio) Amăgirea Elvirei
(Duet) Anna-Ottavio	
Elvira îndrumată greşit spre Leporello	Elvira îndrumată greşit spre Leporello
(Nr. 4)	
Zerlina-Giovanni-Masetto	Giovanni-Masetto
Giovanni-Zerlina	Zerlina-Masetto
Nos. 8 – 10	Nos. 19 – 21
AMESTEC DE PERSOANE & PASIUNI	AMESTEC DE PERSOANE & PASIUNI
Antagonism colectiv	Antagonism îndreptat spre Leporello

Cvartet	Sextet
[*Giovanni în fundal*]	[*Leporello evadează*]
Anna vede vina lui Giovanni	Ottavio vede vina lui Giovanni
Aria (Nr. 10)	Aria (Nr. 21)
	[*Scenă Cimitir*]
Povestea lui Leporello	Povestea lui Giovanni
Aria (Nr. 11)	Duet (Nr. 22)
[*Grădina lui Giovanni*]	[*Casei Annei*]
Aria (Nr. 12)	Aria (Nr. 23)
FINAL: Intrarea Măştii încercarea asupra Zerlinei Antagonism Colectiv	FINAL: Intrarea Elvirei Răsplată: statuia Concluzie colectivă38

Niciun rezumat, însă, nu poate face dreptate excepţionalei simbioze dintre partitură şi libret, a căror momente memorabile au rezistat oricărei repetiţii şi parodieri. În aria nr. 4 („Madamina, îl catalogo è questo”) servitorul lui Giovanni se laudă Elvirei în legătură cu îndemânarea în galanterie a stăpânului său:

În Italia şase sute patruzeci.

În Germania, două sute treizeci şi una.

O sută în Franţa, în Turcia nouăzeci şi una, în timp ce în Spania deja o mie trei! Miile e trei) 39

În delicioasa nr. 7 („La ei darem la mano”) – „cel mai perfect duet al seducţiei imaginabil” – Giovanni o câştigă pe nebănuitoarea Zerlina fără vreo urmă de violenţă sau înşelăciune. Melodia sa puternică, încrezătoare, este preluată, interpretată cu soprana până când ambii pleacă braţ la braţ cuprinşi de încântare pură:

Duetul Zerlina, D. Giovanni

Ser. 1 FI 2 Ob. 2 Bin. 2 Hn. Andante

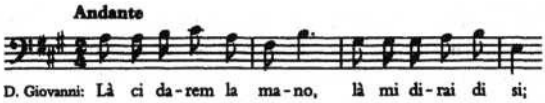

În melodramatica scenă a cimitirului (Actul II, Scena 11) actorii tremură în timp ce Musafirul de Piatră îşi declamă profeţia cumplită acompaniat zdrobitor de tromboane: „Până în zori veţi fi râs pentru ultima oară”:

Sestetto D. Anna, D. Elvira, Zerlina, D. Ottavio, Leporello, Masetto Str. 2 FL2 Ob. 2 CL 2 Bsn. 2 Hn. 2 Tr. Timp.

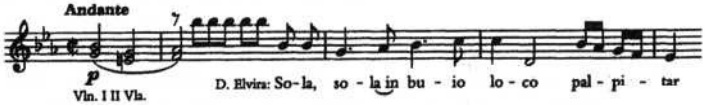

După scena finală, în care damnaţiunea lui Giovanni devine completă, membrii distribuţiei cântă morala nu foarte convingătoare în cor pe o efervescentă fugă dublă:

Questo è îl fin di chi fa mal E de perfidi la morte alia vita è sempre ugual

(Acesta este finalul jocului păcătosului/ Viaţa şi moartea lui sunt exact la fel.) 42

Pentru a doua reprezentaţie a operei, care a avut loc şapte luni mai târziu la Viena, Mozart şi Da Ponte au făcut un număr de schimbări pentru a se potrivi unei noi distribuţii şi unui nou teatru. Pentru a încorpora câteva adăugiri, au renunţat la Aria lui Ottavio, nr. 21 (22) („Il mio tesoro intanto”):

Ana D. Ottavio Str. 2 CL 2 Bsn. 2 Hn.

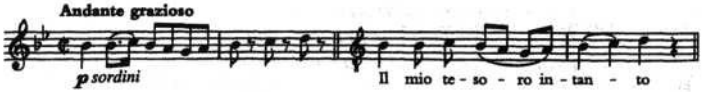

Dar numărul a fost rapid reintegrat şi a rămas o parte esenţială a repertoriului standard de atunci.

Mozart a făcut două vizite la Praga în 1787, ambele împreună cu soţia sa, Constanze. Se afla în momentul cel mai înalt al carierei sale. În timpul primei vizite, în ianuarie şi februarie, şi-a prezentat Simfonia nr. 38,

„Praga” (K. 504) şi mai târziu a dirijat triumfător spectacolul *Le nozze di Figaro*. Primirea a fost atât de favorabilă, încât a semnat imediat un contract cu Bondini pentru o nouă operă, ce avea să fie prezentată la începutul noii stagiunii. La întoarcerea la Viena a dat câteva lecţii unui pianist în vârstă de şaptesprezece ani din Bonn numit Beethoven. În mai a fost puternic îndurerat de moartea iubitului său tată şi tulburat de rezolvarea moştenirii. Dar nicio urmă din această tulburare nu poate fi detectată nici în *Divertimento* în F (K. 222), nici în delectabila *Eine Kleine Nachtmusik* în G (K. 525) ambele compuse în acea vară.

Călătoria de şase săptămâni a lui Mozart la Praga cu *Don Giovanni* poate fi urmărită şi prin corespondenţa sa şi prin presa locală. A părăsit Viena pe 1 octombrie, abia primind săracul profit rezultat din vânzarea bunurilor tatălui său la Salzburg. A călătorit din nou cu Constanze, însărcinată în şase luni. Călătoria de circa 240 km a durat trei zile, întrucât *Praeger Oberpostamtszeitung* îi anunţa deja sosirea pe data de 4. „Veştile s-au răspândit aici că opera nou scrisă de [faimosul nostru Herr Mozart], *Das steinerne Gastmahl* va fi prezentată întâia oară la Teatrul Naţional”. 44A ocupat camere la Hanul Trei Lei la Kohimarkt 20, iar patru zile mai târziu i s-a alăturat şi libretistul Da Ponte, care a locuit vizavi la Hotelul Glatteis. Datele de 13, 14 şi 15 au fost ocupate cu vizita Prinţesei de Toscana şi de decizia de ultim moment de a pune în scenă o versiune germană a *Le nozze de Figaro* special pentru ea. În acest moment Mozart era deprimat. „Totul se tărăgănează aici”, îi scria el unui prieten, „deoarece interpreţii, care sunt leneşi, refuză să repete opera zile întregi iar managerul, care este agitat şi timid nu îi forţează”.45 Ultima săptămână a lunii a fost ocupată de boala diferiţilor interpreţi şi de lipsa unei uverturi. Dar într-un final premiera a avut loc în mijlocul aclamaţiei universale. Ziarul *Oberpostamtszeitung* raporta cu

entuziasm:

Luni… Compania italiană de operă a prezentat mult aşteptata opera a maestrului Mozart [sic], *Don Giovanni*… Cunoscătorii şi muzicienii spun că Praga nu a auzit niciodată ceva similar… Toată lumea de pe scenă şi din orchestră şi-a încordat fiecare muşchi pentru a-i mulţumi lui Mozart cu o prestaţie bună. Au existat şi costuri suplimentare importante, cauzate de prezenţa a mai multor coruri şi de schimbarea de decor, de care s-a ocupat în mod genial Herr Guardosoni. Auditoriul neobişnuit de numeros a stat martor în aprobare unanimă.46

Opera a fost repetată pe 3 noiembrie special pentru Mozart. Familia Mozart a plecat din Praga pe data de 13, dar nu înainte ca un număr de locuitori de seamă ai oraşului Praga să scrie complimente generoase în albumul compozitorului:

Atunci când lăuta magică a lui Orfeu depăşeşte Cântecul lirei lui Amfion.

Leii sunt îmblânziţi, râurile se liniştesc.

Tigrii ascultă, pietrele pornesc la plimbare.

Când Mozart interpretează muzica cu măiestrie şi obţine laude unanime.

Corul de Muze rămâne să asculte, însuşi Apollo este tăcut.

Admiratorul şi prietenul tău.

Joseph Hurdalek

Praga, 12 noiembrie 1787, rector al Seminarul General47

În timpul celei de-a doua călătorii la Praga, familia Mozart a petrecut cea mai mare parte a timpului în compania prietenilor lor, familia Dusek, în casa acestora, Villa Bertramka de la Smichov, unde numerele finale din *Don Giovanni* au fost completate. Franz Duăek era un pianist de concert; soţia lui, Jozefa, o soprană şi prietenă veche în compania căreia Mozart se simţea liniştit. Înainte

să plece, Mozart a fost recomandat pentru o sinecură pentru *Kammermusikus* imperial.

S-a înapoiat la Viena pentru a afla că salariul anual oferit era de doar 800 de guldeni, ocupantul anterior, Glück, murind cu un salariu de 2000. Ca întotdeauna, prestigiul îi depăşea cu mult finanţele. Pe 27 decembrie, Constanze a dat naştere celui de-al patrulea copil, o fetiţă care a trăit doar şase luni. Mozart se apropia de finalul unui deceniu de aur.

Colaborarea lui Mozart cu Abatele Da Ponte marchează un punct important în dezvoltarea muzicală a Europei. Cele trei producţii – *Le nozze di Figaro* (1786), *Don Giovanni* (1787) şi *Così fan tutte* (1790) – aparţin genului *opera buffa*, unul dintre cele mai uşoare şi, se presupune, mai efemere dintre genuri; dar acestea au supravieţuit în mod triumfător, împreună cu operele germane ale lui Mozart *Die Entführung aus dem Serail* (1782) şi *Die Zauberflöte* (1791), formează cel mai timpuriu grup de compoziţii încetăţenite în repertoriul Marii Opere. Într-adevăr, în acel repertoriu de aproximativ treizeci de piese sunt egalate în cantitate şi popularitate nesfârşită doar de operele lui Wagner şi de cele ale lui Verdi. Da Ponte s-a dovedit un partener ideal. Un fugar din Viena sa natală, acolo unde se născuse în ghetou, nu şi-a luat convertirea şi ordinele sfinte prea în serios. A scris textul lui *Don Giovanni* din inimă.48 (Vezi anexa III.)

În absenţa înregistrării sunetelor [SUNET], au existat câteva încercări literare de a recaptura extraordinarul ambient în care Mozart şi-a compus muzica. La şaizeci de ani de la moartea lui, de exemplu, poetul Eduard Mörike (1804 – 1875), a făcut asta în scurta sa nuvelă, *Mozart auf der Reise nach Prag* (1851). Acesta povesteşte o întâlnire imaginară pe care ar fi putut să o aibă cu genul de oameni cultivaţi care alcătuiesc cea mai mare parte a audienţei sale entuziaste. Wolfgang şi Constanze călătoresc spre Praga printre dealurile pline de pini ale pădurii din Boemia

când observă castelul Conţilor von Schinzberg. Wolfgang este prins în flagrant furând o portocală din parcul castelului. Dar este răsplătit cu o invitaţie la cină. După cină se aşază la pian şi povesteşte, cu ilustraţii muzicale, cum a compus finalul lui *Don Giovanni*.

Harta 19. Călătoria lui Mozart la Praga, 1787

Fără alt adaos, a stins lumânările din cele două candelabre de lângă el, şi acea arie terifiantă – Di rider

finirai pria delvaurora – a răsunat în liniştea de mormânt a camerei… Din sfere înstelate îndepărtate, notele trompetei de argint par să cadă prin noaptea albastră, să străpungă sufletul cu tremurul de gheaţă al damnării.

Chi va la.

— Cine este acolo?

Dă un răspuns – Se aude întrebarea lui Don Giovanni.

Apoi vocea se aude din nou, monotonă ca înainte, cerându-i tânărului lipsit de pietate să lase morţii în pace… 49

Nici cehii nu au uitat puţinele zile când Mozart i-a onorat cu prezenţa. Un poet ceh contemporan foloseşte o seară de la Villa Bertramka ca un pretext pentru reflecţiile sale despre paradisul de neobţinut:

A když počal hrát a copánek nu poskakoval po zádech přestaly šumět i lastury a nasta vily svá rozkošná ouška…

(Şi când a început să cânte/şi coada să îi danseze pe spate/până şi scoicile au încetat să murmure/şi şi-au ridicat delicatele urechi. De ce nu au închis uşa atunci? / De ce nu au dezlegat caii de la căruţă? /A plecat atât de repede.) 50

Fraga pe care Mozart o iubea atingea o culme de splendoare la care puţine oraşe europene puteau spera. Era al doilea oraş al domeniilor Habsburgilor şi trecuse recent prin cinci sau şase decenii de reconstrucţie arhitecturală fără seamă. Elegantul neoclasic Teatru Tyl, vechi de doar patru ani, unde a fost prezentat *Don Giovanni*, era doar una dintre minunatele noi clădiri publice. Palatul Thun (1727), acum Ambasadă Britanică, unde a stat familia Mozart în timpul primei vizite din 1787, era doar una dintre somptuoasele reşedinţe aristocrate de dată recentă, inclusiv cele de la Colleredo-Mansfeld, Goltz-Kinsky, Clam-Gallas, Caretto-Millesimo şi Lobkowitz-Schwarzenberg. Bazilica Sf. Nicolae (1755), unde Misa în C a lui Mozart a fost interpretată la o săptămână după plecarea sa, a fost una dintre cele douăsprezece biserici baroce proiectate de familia Diezenhofer, tată şi fiu.

Carolinum (completat în 1718) găzduia complexul universitar, iar Clementinum (completat 1715) biserica şi librăria iezuită.

Cel mai important, fiecare dintre cele patru centre istorice ale oraşului fusese recent încercuit, împodobit şi unit într-un întreg armonios. Hradčany, străvechiul castel de pe deal al Pragăi de pe malul stâng al Vltava, conţinând Catedrala Sf. Vitus (1344) şi Vladislavský Sàl (1502) a Jagiełłonilor, fusese înconjurat în 1753 – 1775 de zidurile înalte ale birourilor impozante ale lui Pacassi. *Malá strana* sau Oraşul Mic, de la poalele Hradčany, a fost împodobit cu un nou palat episcopal (1765). Străvechiul *Karlův Most* sau Podul Carol (1357) care leagă cele două părţi ale oraşului, fusese împodobit pe întreaga lungime de 660 de metri cu o uimitoare serie de statui religioase şi istorice, străzile din vechiul oraş de pe malul drept, încă dominate de *Týnsky chrám* şi de primărie, fuseseră revitalizate prin renovare. Au fost însufleţite, ca întotdeauna, de spectacolul din oră în oră a ceasului oraşului unde Hristos şi apostolii conduc o procesiune la finalul căreia se află Moartea, turcul, săracul, nebunul şi cocoşul şi de către clopotele canionului Loretto(1694). Carta oraşului Praga unit a fost acordată de împăratul Iosif II din 1784.

Aristocraţii ale căror reşedinţe onorau oraşul şi al căror patronaj a dominat muzica au fost principalii beneficiari ai domniei Habsburgilor. Se trăgeau în cea mai mare parte din familii germane care beneficiaseră de sechestrarea nobilimii cehe în timpul Războiului de 30 de Ani. Bogăţia domeniilor lor prospere din Boemia susţinea viaţa lor strălucitoare de la oraş. Până pe vremea lui Mozart majoritatea cehilor deveniseră o naţiune de ţărani, lipsiţi de conducere, deşi un număr de oameni din clasa mijlocie, precum familia Dusek, locuiau la marginea societăţilor cehă şi germană.

Contrastul dintre bogaţi şi săraci era unul extrem. În timpul primei sale vizite la Praga din 1711, când a şasea

parte din populaţia oraşului murise de foame, împăratul Iosif II fusese şocat:

Cât de ruşinoase sunt cazurile petrecute în timpul foametei de anul acesta. Oamenii chiar au murit şi şi-au primit ultima împărtăşanie pe stradă… în acest oraş, unde există un arhiepiscop bogat, o mare catedrală, atâtea abaţii şi trei palate iezuite… nu există niciun caz dovedit în care oricare dintre aceştia să fi luat înăuntru pe vreunul dintre amărâţii întinşi în faţa uşilor lor.51

Iosif II nu a avut răbdare cu automulţumirea Bisericii catolice. Ordinul Iezuit fusese desfiinţat în deceniul anterior; iar când Iosif a rămas singur la domnie în 1780 a dezlănţuit o avalanşă de decrete reformatoare care ameninţau să submineze cei mai sacri piloni ai ordinii sociale. Şerbii au fost emancipaţi. Toleranţa religioasă a fost extinsă la grecii ortodocşi, ortodocşi, protestanţi şi evrei. Copiilor sub nouă ani le-a fost interzis să muncească. Căsătoria civilă şi divorţul au fost permise. Pedeapsa capitală a fost abolită. Francmasoneria a înflorit. Bogăţia derivată din secularizarea averii ecleziastice a fost reflectată într-un potop de extravaganţă arhitecturală imperială şi aristocratică.

Şi extinsa comunitate evreiască a oraşului Praga s-a bucurat de această creştere de bogăţie. Lăsaseră în urma lor ultimele expulzări din 1744 – 1745 şi în anii 1780 culegeau roadele *Toleranzpatent-ului* imperial. Cartierul evreiesc, redenumit Iozefov în onoarea împăratului, a participat la renovarea extensivă a oraşului. Medievala Veche-Nouă Sinagogă şi Sinagoga Klaus au fost reconstruite. Pe primăria evreiască, un ceas modern arăta timpul cu cifre latine, în timp ce altul de sub el făcea acelaşi lucru cu cifre evreieşti. Evreii din Praga aveau să devină mai târziu cel mai dinamic element al evreimii vieneze.

La rândul lor, francmasonii din Praga s-au bucurat de strălucirea toleranţei imperiale. L-au primit pe Mozart, în

Marea Lojă a Austriei din Viena, ca pe unul de-al lor. Au reprezentat reacţia puternică ce acţiona împotriva strângerii sufocante a Bisericii catolice a tuturor afacerilor intelectuale şi culturale.

Mozart a prosperat în climatul social relaxat al anilor 1780, fapt reflectat de creşterea *operei buffa*. A adoptat o poziţie de neutralitate faţă de moralitatea epocii sale. Dar „Recompensa" din *Don Giovanni* era prea melodramatică pentru a fi luată în serios, şi mesajul următoarei sale colaborări cu Da Ponte, *Così fan tutte* (Aşa fac toate), a fost judecat de unii ca fiind scandalos de permisiv. Rânduri despre „fundul desfăcut al fiecărei văi cu apă dulce" nu erau deschise la prea multe interpretări. Însuşi Lorenzo Da Ponte, un evreu convertit îşi câştigase o reputaţie nu departe de cea a unui alt veneţian, prieten al său, Giovanni Casanova di Seingalt (1725 – 1798). După o viaţă întreagă de spionaj, desffâu şi fugă de justiţie, Casanova îşi petrecea ultimii ani ca bibliotecar al contelui Waldstein la Dux (Ducheov) în nordul Boemiei. Se ştie că şi-ar fi vizitat editorul la Praga pe 24 octombrie 1787 şi este foarte probabil să fi rămas şi la premiera lui *Don Giovanni*. Unii critici aveau să sugereze că el a fost inspiraţia pentru Don.

Libertinismul brut fusese întotdeauna un subcurent puternic al secolului XVIII.52 Dar având în vedere puritanismul oficial al Austriei catolice, nu era un pas mărunt să faci din seducţia sexuală o temă de distracţie publică. Îi jignea pe gardienii morali ai oraşului Iozefin Fraga la fel de mult pe cât îi jigneşte pe gardienii corectitudinii feminine în ziua de azi. Don Giovanni, până la urmă, precum Casanova, a fost un afemeiat cinic pentru care femeile erau doar obiectele dorinţei. Cuvintele lui însuşi Casanova nu sunt lipsite de relevanţă:

Omul care iubeşte… clasifică plăcerea pe care este sigur că o va oferi obiectului iubit mai presus decât plăcerea pe care obiectul i-o poate oferi în împlinire. Prin urmare, el este dornic să o satisfacă pe ea. Femeia, a cărei

mare preocupare este propriul interes, nu poate decât să clasifice plăcerea pe care ea o va primi mai presus decât cea pe care o va oferi. Prin urmare, ea amână…53

Una dintre cele mai mari calităţi ale lui Mozart, însă, a fost să se plaseze pe sine deasupra pasiunilor lumii din jurul său. Partiturile sale erau vesele sau sublime, chiar şi atunci când era oprimat de cea mai agonizantă dintre durerile sănătăţii sale proaste, ale sărăciei şi ale ghinionului. Muzica sa, deşi compusă în lume, nu făcea parte din ea. Deşi călătorise mult, petrecându-şi douăzeci de ani pe la curţile Europei, nu există nici cea mai mică urmă a politicii din vremea sa.

În 1787, Europa se apropia de punctul de criză al dezvoltării sale din ultimele două secole. Acesta era anul în care constituţia republicană a SUA era semnată, spre oroarea monarhiilor europene, şi acela în care dolarul american începea să circule. În Marea Britanie, sub conducerea lui Pitt cel Tânăr, îngrijorarea imperială mondială era discutată odată cu lansarea atât a punerii sub acuzare a lui Warren Hastings, primul guvernator general al Indiei Britanice, cât şi a Asociaţiei pentru Abolirea Negoţului de Sclavi. În Rusia, împărăteasa Ecaterina tocmai se lansase în cea mai nouă dintre campaniile ei împotriva turcilor – în care scop, în noua provincie Crimeea, l-a distrat pe aliatul ei, împăratul Iosif, susţinătorul lui Mozart. În Ţările de Jos, stadholderul William V fusese alungat şi nevasta sa luată ostatică de partidul „patriot” republican. În timp ce Mozart se pregătea să plece spre Praga, armata prusacă pornea spre Olanda pentru a-l repune la conducere pe stadholder. Vaticanul se lupta cu valul laic: lui Pius VI (1775 – 1799) îi fusese interzis să trimită un nunţiu la München şi îi fusese refuzat omagiul feudal obişnuit de către regele din Napoli. În Florenţa a avut de a face cu un Mare Duce care introdusese reguli galicane în Biserica toscană. În Franţa, până la momentul punerii în scenă a operei *Don Giovanni*,

atât Adunarea Notabililor, cât şi Parlamentul de la Paris fuseseră convocate şi dizolvate. Regele Franţei fusese convins de falimentul iminent al ţării sale şi hotărâse să convoace Stările Generale, iniţial în iulie 1792. Alte evenimente, de mare importanţă pentru viitor, au avut loc practic neobservate. Primul vapor utilizabil cu aburi a fost prezentat lumii. În august, Horace Saussure a reuşit prima ascensiune a vârfului Mont Blanc. Omul cucerea natura.

Privind în urmă, istoricul poate observa că muzica lui Mozart acompania multe dintre elementele damnate şi uzate ale Ancien Régime. Nimeni nu ştia în acel moment, dar Iosif II era penultimul ocupant al tronului Sfântului Imperiu Roman. Dogele Paolo Renier (1779 – 1789) a fost al 125-lea în linia celor 126 de dogi ai Veneţiei. Vecina Boemiei, Polonia, intrase deja în ultimul deceniu al ultimei domnii a celor 51 de regi şi prinţi suverani. Papa Pius VI avea să moară într-o închisoare revoluţionară franceză.

În artele creative, ca întotdeauna, tradiţionalul s-a îndreptat spre inovativ. În 1787 a apărut *Apărarea cămătăriei* a lui Jeremy Bentham, *Ifâgenia* în versuri a lui Goethe şi *Don Carlos* al lui Schiller. Fragonard, David şi Goya lucrau pe şevaletele lor, împreună cu Reynolds, Gainsborough, Stubbs şi Romney. Printre contemporanii lui Mozart se numără Haydn, Cherubini şi C.P.E. Bach.

Desigur, se poate spune că *Don Giovanni* a fost concepută ca o genială, intuitivă alegorie a judecăţii ce aştepta un continent corupt şi desfrânat. Dacă aceasta a fost intenţia, nu exista vreo referinţă în corespondenţa lui Mozart sau în lucrare însăşi. Oamenii nu erau conştienţi de catastrofa iminentă, cel mai puţin în Franţa. Marchizul de Condorcet, de exemplu, unul dintre cei mai radicali *philosophes* ai epocii era sigur de un singur lucru, că monarhia era de neînlăturat.54 O tânără şi inteligentă franţuzoaică cu înclinaţii muzicale şi-a consemnat impresiile despre Parisul epocii:

Adunările muzicale [de la Hotel de Rochechouart] erau foarte distinse. Se ţineau o dată pe săptămână… dar repetiţii se făceau tot timpul. Madame Montgeroux, o faimoasă pianistă a epocii, cânta la pian; un cântăreţ italian de la Operă interpreta părţile pentru tenor; Mandini, un alt italian cânta la bas; Madame de Richelieu era prima donna; eu cântam contralto, Monsenior de Duras bariton; corurile erau cântate de alţi amatori buni. Viotti ne acompania la vioară. Executam cele mai dificile finaluri în acest mod. Toată lumea se străduia din greu şi Viotti era excesiv de sever… Mă îndoiesc că există undeva naturaleţea, armonia, bunurile maniere şi absenţa prefăcătoriei care se putea găsi în acel moment în toate marile case ale Parisului…

În mijlocul tuturor acestor plăceri, ne apropiam de luna mai a anului 1789, râzând şi dansând în drum spre prăpastie. Gânditorii se mulţumeau să vorbească despre abolirea abuzurilor. Franţa, spuneau ei, era pe punctul de a renaşte. Cuvântul „revoluţie” nu a fost rostit o singură dată.55

REVOLUŢIO

Un continent în tumult cca. 1770 – 1815

Revoluţia Franceză are o calitate universală care nu se aplică la niciuna dintre numeroasele convulsii care au avut loc în Europa. Într-adevăr, acesta a fost evenimentul care a dat termenului „revoluţie” sensul său complet şi modern: adică nu o simplă revoltă politică, ci răsturnarea completă a unui întreg sistem de guvernământ, împreună cu fundaţiile sale sociale, economice şi culturale. În zilele noastre, manualele de istorie sunt pline de „revoluţii”. De exemplu, au existat încercări de a transforma Războiul Civil din Anglia în „Revoluţia Engleză” şi încă şi mai multe încercări de a transforma Revoluţia Rusă în a treia rundă a unei serii universale. Mai există Revoluţia Romană, Revoluţia Ştiinţifică, Revoluţia Militară, Revoluţia Industrială, Revoluţia Americană, iar mai recent chiar şi

Revoluţia Sexuală. Nu toate îşi merită denumirea.

Însă în 1789 exista un motiv să credem că se petreceau schimbări care aveau să afecteze oamenii mult dincolo de graniţele Franţei şi mult dincolo de simpla politică. Parisul era capitala unei puteri dominante şi centrul culturii internaţionale. Revoluţionarii moşteniseră credinţa Iluminismului în caracterul abstract universal al omului. Aceştia simţeau că acţionau în numele oamenilor de pretutindeni, ridicându-se împotriva tiraniei universale. Monumentul lor cel mai nobil nu era vreo lectură provincială a drepturilor francezilor, ci o declaraţie răsunătoare a Drepturilor Omului (vezi dedesubt). „Mai devreme sau mai târziu,", spunea Mirabeau în Adunarea Naţională.

„Influenţa unei naţiuni care... a redus arta vieţii la simplele noţiuni de libertate şi egalitate – noţiuni împodobite cu farmecul irezistibil pentru sufletul uman şi răspândite în toate ţările lumii – influenţa unei asemenea naţiuni va cuceri fără îndoială întreaga Europă pentru Adevăr, Moderaţie şi Dreptate, poate nu imediat, poate nu într-o singură zi..."

Acesta era genul de sentiment care inspirase eticheta de „prima revoluţie a Europei", în loc de ceva care să fie exclusiv francez.1

Străinii împărtăşeau acelaşi sentiment viu de implicare. Un tânăr entuziast englez, care mai târziu avea să se căiască, scria plin de extaz: „Fericirea era în acei zori în care eram viu". Un om de stat mai vârstnic, se tânguia: „Era cavalerismului a apus. A urmat cea a sofiştilor, economiştilor şi matematicienilor; iar gloria Europei a dispărut pentru totdeauna". „Aici şi acum", remarca scriitorul cel mai important al epocii urmărind Bătălia de la Valmy, „începe o nouă eră în lume".2 Istoricii, fie că erau pro, fie că erau contra, au recurs invariabil la cuvinte puternice. Thomas Carlyle, îngrozit de ceea ce el numea

„Sans-culottism", denumea Revoluţia Franceză „cel

mai înfricoşător lucru născut vreodată în istorie”.3 Jules Michelet, care nutrea sentimente opuse, începea: „Definesc Revoluţia: zorii Legii, reînvierea Dreptăţii şi reacţia Justiţiei”.4

Revoluţia Franceză a aruncat Europa în criza cea mai profundă şi mai prelungită pe care o cunoscuse vreodată. A consumat o întreagă generaţie în revoltele sale, în războaiele şi inovaţiile sale tulburătoare. Din epicentrul său din Paris, a trimis unde de şoc către colţurile cele mai îndepărtate ale continentului. De pe ţărmurile Portugaliei până în inima Rusiei, din Scandinavia până în Italia, undele de şoc erau urmate de soldaţi îmbrăcaţi în uniforme strălucitoare, cu cocarda albastră-alb-roşie la pălărie şi cu deviza „Liberté, Egalité, Fraternité” pe buze. Pentru partizanii săi, revoluţia promitea eliberarea de formele tradiţionale de opresiune, reprezentate de monarhie, nobilime şi religia organizată. Pentru oponenţii săi, era sinonimă cu forţele întunecate ale legii gloatei şi ale terorii. Pentru Franţa a însemnat începutul identităţii naţionale moderne. Pentru Europa ca întreg, a oferit o lecţie obiectivă despre pericolul înlocuirii unei forme de tiranie cu alta. A început cu speranţele unei schimbări limitate şi paşnice; „s-a sfârşit în mijlocul unor promisiuni de rezistenţă la orice formă de schimbare”. Pe termen scurt a însemnat înfrângere; pe termen lung, din punctul de vedere al ideilor sociale şi politice, a adus şi continuă să aducă o contribuţie importantă şi de durată.

Alaiul revoluţiei include personalităţi şi clişee recunoscute de orice şcolar european. La parada centrală a liderilor revoluţionari – Mirabeau, Danton, Marat, Robespierre şi Bonaparte – se adaugă un şir lung de oponenţi şi victime: Ludovic XVI şi Maria Antoaneta pe eşafod, Charlotte Corday, fata din popor care l-a asasinat pe Marat în baie pentru a „salva o sută de mii de oameni”; ducele emigrat d’Enghien, prins şi executat la ordinele lui Bonaparte. La aceştia se adaugă o adevărată oaste de

personalităţi secundare, pline de culoare şi întreprinzătoare – radicalul Tom Paine, filosoful englez exilat care a „văzut revoluţia pe două continente”, inimitabilul Charles de Talleyrand-Périgord, episcop *ci-devant*, „pastorul ireverenţios d’Autun”, supravieţuitor suprem, Antoine Fouquier Tinville, procurorul general rece ca gheaţa. În fiecare stat european revoluţia a fost însoţită de o galerie vastă de eroi şi ticăloşi, care erau fie pentru, fie împotriva ei – în Marea Britanie de Nelson care murea pe puntea corăbiei regale *Victory*, în Germania de Schamhost şi Gneisenau, în Austria de patriotul martir Andreas Hofer, în Polonia de mareşalul nobil Poniatowski care îşi călărea armăsarul alb spre mormântul său acvatic, în Rusia de Kutuzov cel încăpăţânat care se târa prin zăpadă. În arta şi literatura europeană revoluţia a fost reprezentată de o serie de tablouri de neuitat, în cuvinte şi ulei, de la *Desastres de la Guerra* a lui Goya sau portretele făcute de David lui Napoleon, până la *Mănăstirea din Parma* a lui Stendhal, *Poveste despre două oraşe* a lui Dickens, *Pan Tadeusz* a lui Mickiewicz sau *Război şi pace* a lui Tolstoi.

Orice relatare despre perioada revoluţionară trebuie să trateze succesiv cauzele, evenimentele propriu-zise ale revoluţiei şi consecinţele. Fiecare povestire cronologică trebuie să înceapă cu preludiul frământărilor prerevoluţionare. Trebuie să examineze modul în care cererile moderate au dus la schimbări extreme şi modul în care conflictul din Franţa a declanşat războaie pe tot continentul. Criza începe odată cu apusul Iluminismului în anii 1770 şi se încheie cu Congresul de la Viena, iniţiat în 1814.

Preludiul

Cauzele Revoluţiei Franceze sunt subiectul unor dezbateri fără sfârşit. Se pot distinge cadrul general (care uneori poate fi considerat întreaga istorie anterioară), cauzele profunde sau sursele adânci de instabilitate şi

evenimentele imediate sau „scânteile” care au aprins butoiul cu pulbere. În ultimul sfert al secolului XVIII, cadrul general a fost caracterizat de un climat de neliniște din ce în ce mai profundă în toată Europă. Schimbările care au provocat acea neliniște nu erau concentrate în Franța; însă aceasta a fost atât participant, cât și martor. Franța, care se confrunta cu paralizie politică și probleme financiare, s-a dovedit mai puțin capabilă să facă față dificultăților decât vecinii ei. „Revoluția [era] iminentă în aproape toată Europa. A izbucnit în Franța, pentru că acolo Vechiul Regim era mai erodat, mai detestat și mai simplu de distrus decât în alte părți”.5

Din punct de vedere politic, cutremurul principal a avut loc dincolo de Atlantic. Marea Britanie, pe care filosofii au considerat-o întotdeauna drept țara cea mai stabilă și mai moderată, a fost aruncată într-un război cu coloniștii săi americani care, cu ajutor francez, au reușit să se elibereze de sub stăpânirea britanică. Însă Războiul American de Independență (1776 – 1783) a avut repercusiuni importante în Europa. Pe de o parte, a împins la limită criza financiară a Franței. De asemenea, i-a făcut pe francezi și pe alții să se gândească la propriile lor necazuri: dacă George III cel Bătrân și bâlbâit era considerat tiran, atunci cum ar fi trebuit considerați ceilalți monarhi ai Europei? Dacă americanii se puteau revolta împotriva celei de-a treia taxe pe ceai, ce justificare posibilă putea exista pentru impozitele uriașe sub care gemeau cei mai mulți europeni? Dacă a fost nevoie să ia naștere SUA pentru că americanii nu aveau reprezentare în Parlamentul britanic, ce ar fi trebuit să gândească toți europenii ale căror țări nici măcar nu aveau un parlament? Gândirea constituțională americană era extrem de simplă și relevantă la nivel universal:

„Considerăm aceste adevăruri ca fiind de la sine înțelese, că toți oamenii sunt egali prin naștere, că sunt înzestrați de Creator cu drepturi inalienabile, că printre

acestea se numără dreptul la Viaţă, la Libertate şi la căutarea Fericirii”.6

Participarea Europei la Revoluţia Americană este recunoscută formal prin statui şi monumente. Factorul american în revoluţia europeană nu este întotdeauna recunoscut, însă în cei doisprezece ani care separă Declaraţia de Independenţă din 4 iulie 1776 de alegerea primului preşedinte, George Washington, la 29 aprilie 1789, înfiinţarea SUA a fost cea care a adus în prim-plan dezbaterile despre un guvern modern.

Tom Paine (1737 – 1809), un quaker din Thetford, Norfolk, a fost legătura vie dintre Europa şi America. „Tom cel Radical” s-a dedicat cauzei americane după ce a fost proscris din Anglia. Lucrarea sa *Bunul simţ* (1776) a reprezentat tratatul cel mai reuşit despre Revoluţia Americană; scrierea *sa*. *Drepturile omului* (1791) avea să fie unul dintre cele mai radicale răspunsuri la Revoluţia Franceză. A făcut parte din Convenţia Franceză şi a scăpat de ghilotină ca prin urechile acului. Lucrarea lui *Epoca raţiunii* (1793), un tratat deist scris într-un stil instigator, a provocat scandal. „Ţara mea este lumea, scria el, iar religia mea este să fac bine”.

În Europa de Est, cele trei mai imperii se aflau imediat după prima împărţire a Poloniei (vezi capitolul VIII). Era o uşurare că războiul fusese evitat, însă norii propagandei nu puteau ascunde actele de violenţă. Mai mult, în Polonia-Lituania însăşi, împărţirea nu a făcut decât să sporească resentimentul faţă de hegemonia rusă. Eforturile Iluminismului polonez duceau inexorabil către o confruntare cu ţarina. Sfera de influenţă a Rusiei se muta în paralel cu aceea a Franţei către un impact între „tirani” şi „prietenii libertăţii”. Nu a fost întâmplător faptul că era revoluţionară avea să culmineze cu o ciocnire titanică între Franţa şi Rusia.

Dincolo de politica obişnuită sau în spatele acesteia erau semnale că forţe profunde, invizibile la suprafaţa

ordonată a Europei de la sfârşitul secolului XVIII, începeau să scape de sub control. Una dintre sursele de nelinişte era de ordin tehnologic: apariţia maşinilor acţionate de energie, cu potenţial uriaş, atât distructiv, cât şi constructiv. A doua sursă era la nivel social: o conştientizare tot mai mare a „maselor”, realizarea că milioanele de oameni, excluşi din înalta societate, îşi pot lua soarta în propriile mâini. A treia sursă era intelectuală: o îngrijorare tot mai mare atât în literatură, cât şi în filosofie, faţă de comportamentul uman iraţional. Istoricii încearcă să decidă dacă aceste dezvoltări sunt fenomene care au legătură între ele: dacă aşa-zisa Revoluţie Industrială, tendinţa colectivistă din gândirea socială şi începuturile Romantismului au fost sau nu părţi conectate ale unui proces coerent unic; dacă au fost cauzele freamătului revoluţionar sau doar însoţitorii şi elementele auxiliare ale acestuia.

Revoluţia Industrială e un termen-umbrelă folosit în general pentru a descrie modificări tehnologice şi organizaţionale mult mai extinse decât elementul unic cel mai cunoscut: invenţia maşinilor acţionate cu energie. Mai mult, termenul a ajuns să reprezinte, după dezbateri istorice aprinse, doar o etapă într-un lanţ mai complex de schimbări – astăzi denumite „modernizare” – care au început să aibă efect cu adevărat abia în secolul următor (vezi p. 660). Chiar şi aşa, există anumite elemente ale „protoindustrializării” care trebuie să fie luate în considerare; printre acestea se numără fermele, munca mobilă, puterea aburului, maşinile, minele, metalurgia, fabricile, oraşele, comunicaţiile, finanţele şi demografia.

Agricultura ştiinţifică a fost una dintre obsesiile Iluminismului, în special a fiziocraţilor. Din stadiul său iniţial, de raţionalizare, aceasta a progresat către punctul în care maşinăriile acţionate de cai (deşi încă nu de motoare) creau potenţialul pentru o producţie mult mai accelerată. Un fermier englez din Hungerford, Jethro Tull

(16741741), promova un burghiu mecanic în lucrarea *Horse-Hoeing Husbandry*, publicată foarte devreme, în 1703; în 1803 a apărut pe piaţă plugul Rotherham cu vârf de oţel. Pe tot parcursul secolului, experimentele în agricultură au înflorit. Însă progresul se făcea mult prea lent; nivelul mediu al producţiei agricole era dictat nu de ritmul inovaţiilor, ci de cel al fermierului obişnuit. [CAP-AG]

Pe măsură ce fermele creşteau producţia de hrană, tot mai mulţi oameni puteau fi hrăniţi din produsele aceluiaşi teren. Bărbaţii care în trecut lucrau câmpul erau disponibili pentru alte forme de muncă. Sporirea eficienţei agricole a contribuit la o creştere a ratei natalităţii şi la crearea unui surplus de forţă de muncă, cel puţin în acele ţări în care ţăranii erau liberi să plece. Însă rezerva de ţărani nepricepuţi nu oferea decât jumătate din răspuns. Industria avea nevoie nu doar de putere de muncă, ci şi de competenţă. Locurile preferate erau acelea în care tradiţiile meşteşugăreşti erau cele mai dezvoltate.

Puterea aburului fusese cunoscută încă din Antichitate. Însă nu i se dăduse niciodată o aplicaţie practică înainte să fie folosită în 1711 de Thomas Newcomen (1663 – 1729) pentru un motor uriaş stângaci, folosit pentru pomparea apei dintr-o mină din Devon. Motorul cu abur a fost îmbunătăţit foarte mult de James Watt (1736 – 1819), un fabricant scoţian de instrumente din Glasgow, care în 1763 a fost chemat să repare un model al monstrului lui Newcomen, căruia i-a perfecţionat condensatorul. De atunci, tipurile de maşini la care se putea aplica puterea motorie a aburului păreau nenumărate.

Instalaţia mecanică fusese utilizată încă de la moara cu apă şi tipar. În mâinile ceasornicarilor din secolul XVIII atinsese un nivel înalt de precizie. Însă perspectiva unei surse de energie mult mai puternice decât mâna, apa sau

arcul a determinat o adevărată erupţie de invenţii, iniţial toate din domeniul textilelor. Trei bărbaţi din Lancashire, James Hargreaves (1720 – 1778) din Blackburn, Richard Arkwright (1732 – 1792) din Preston şi Samuel Crompton(1753 – 1827) din Hall ith Wood, Bolton, au construit roata de tors (1767), maşina de filat (1768) şi selfactorul (1779). Roata de tors era potrivită doar pentru utilizare manuală, în casă; maşina de filat şi selfactorul s-au dovedit potrivite pentru tracţiune cu abur în fabrici. În Franţa a fost atins un nivel de sofisticare nou, odată cu războiul de ţesut mătase(1804) al lui. [JACQUARD]

JACQUARD

În 1804 Joseph-Marie Jacquard (1752 – 1834), inginer de textile din Lyons, a perfecţionat un război care putea ţese pânza într-un număr de modele prestabilite, prin utilizarea unui set de cartele perforate, pentru a controla bătătura şi suveica. În istoria textilelor, războiul de ţesut al lui Jacquard a reprezentat un progres important faţă de invenţiile anterioare ale lui Arkwright, Hargreaves şi Crompton. În istoria generală a tehnologiei a fost un pas determinant în direcţia maşinăriilor automate, fiind predecesorul multor invenţii, de la pianolă şi flaşnetă până la sistemele de stocare de date cu cartele perforate. Poate că lucrul cel mai semnificativ a fost acela că a stabilit principiul dual după care aveau să opereze computerele de astăzi. Cadrul şi celelalte părţi componente ale războiului de ţesut al lui Jacquard erau *hardware-ul*, iar seturile de cartele perforate erau *software-ul.1*

Însă puterea aburului şi maşinile nu puteau fi utilizate la scară largă decât dacă cărbunele – combustibilul cel mai eficient pentru crearea aburului – putea fi excavat la un nivel mult mai extins. Acest lucru a fost realizat printr-un număr de inovaţii, cum ar fi pompele subterane, lampa de siguranţă (1816) a lui Humphry Davy şi folosirea prafului de puşcă pentru explozii. La rândul lor, maşinăriile care

trebuiau produse din oţel întărit nu puteau fi construite în cantităţi mari decât prin extinderea producţiei de fier şi oţel. Acest lucru a fost obţinut printr-o serie de îmbunătăţiri, cum ar fi cele aplicate în turnătoriile Carron din Scoţia (1760) şi invenţiile lui Henry Cort pentru afinarea şi laminarea oţelului (1783 – 1784).

Concentrarea muncitorilor din industrie sub un singur acoperiş, într-o „fabrică", au precedat cu mult timp apariţia maşinilor acţionate cu motor. (Conceptul de „fabrică" derivă din cel de „manufactură", care înseamnă „producţie manuală"). Fabricile de mătase, de covoare şi de porţelan erau destul de răspândite în secolul XVIII. însă montarea utilajelor grele, care necesitau întreţinere constantă şi rezerve regulate de combustibil şi materie primă, au transformat organizarea fabricilor dintr-o opţiune într-o necesitate. Priveliştea acelor „mori satanice întunecate" – structuri uriaşe, posomorâte, de dimensiunea unui palat regal, aşezate caraghios pe marginea unui râuleţ a cărui apă o consumau şi scuipând fum negru şi înţepător dintr-un coş de dimensiunea Columnei lui Traian – a apărut pentru prima dată în aşezările textile din Lancashire şi Yorkshire. Apariţia fabricilor a provocat o dezvoltare bruscă a noilor centre urbane. Arhetipul îl constituia oraşul Manchester, capitala industriei de pânză din Lancashire. Primul recensământ britanic din 1801 arăta că populaţia din Manchester crescuse de zece ori în douăzeci şi cinci de ani, de la dimensiunile unei parohii la cele ale unui oraş cu 75.275 de cetăţeni înregistraţi. Dacă populaţia era atrasă de noile oraşe industriale, fabricile, la rândul lor, erau atrase de cele câteva centre mari cu populaţie ridicată. Oraşe precum Londra sau Paris, cu mulţi meşteşugari şi săraci, erau ţinte atrăgătoare pentru angajatorii în căutare de forţă de muncă.

Căile de comunicaţie terestre erau cruciale; acestea trebuiau să fie la fel de ieftine şi de eficiente precum comerţul maritim. Încărcături uriaşe de cărbune, fier şi

alte bunuri, cum ar fi bumbac, lână sau lut trebuiau transportate din mine şi porturi către fabrici. Bunurile produse trebuiau livrate către pieţe îndepărtate. Transportul se făcea atât pe râuri, cât şi pe drumuri şi căi ferate. Din nou, cele mai mari încurajări au venit din Marea Britanie. În 1760, inginerul ducelui de Bridgewater, James Brindley (1716 – 1772), a îmbunătăţit reţeaua existentă de canale, construind o cale navigabilă minunată, care traversa râul înveli din Lancashire pe la apeductul Barton (1760). În 1804, la Merthyr Tydfil, în Ţara Galilor de Sud, inginerul Richard Trevithick (1771 – 1833) din Cornwall a făcut ca o locomotivă cu abur cu presiune înaltă să tragă vagoane cu cărbune de-a lungul unei căi ferate scurte. Metoda s-a dovedit mai scumpă decât caii. În 1815, J.L. McAdam (1756 – 1836) şi-a dat numele (scris întotdeauna greşit) unui sistem de construcţie de şosele prin folosirea unei baze de piatră sfărâmată şi a unei suprafeţe de gudron.

Nimic nu se putea face fără bani. Erau necesare sume uriaşe de bani de la investitorii dispuşi să îşi asume riscuri imense pentru a obţine câştiguri imense, însă nesigure. Astfel de bani erau disponibili doar în acele ţări în care alte forme de acţiuni preindustriale acumulaseră deja un capital de risc.

Factorii demografici erau, de asemenea, critici. E uşor de înţeles felul în care funcţiona motorul demografic acolo unde procesele Revoluţiei Industriale generau o creştere a populaţiei, iar o creştere a populaţiei încuraja procesele Revoluţiei Industriale. Dificultatea constă în înţelegerea modului în care acest motor a fost creat şi dezvoltat. Cu siguranţă, în Franţa a existat o perioadă îndelungată de impotenţă demografică, în care *la grande nation* (marea naţiune – n. trad.) a Europei, de douăzeci de milioane de locuitori, s-a dovedit incapabilă să îşi sporească numărul populaţiei în ultimele trei secole. Prin contrast, Marea Britanie s-a bucurat de avantaje multiple: fermieri

prosperi, muncitori mobili, meşteşugari pricepuţi, rezerve de cărbune şi fier, o reţea comercială extinsă, distanţe interne mici, antreprenori comerciali, populaţie în creştere şi stabilitate politică. Abia după multe decenii a avut concurenţă (vezi anexa III).

Colectivismul – convingerea că societatea ca întreg poate avea drepturi şi interese – nu era prea bine articulat în acea perioadă. Se opunea individualismului, pe care se pusese un accent foarte puternic încă din Renaştere şi în perioada Reformei protestante. Însă a reprezentat o dezvoltare importantă. A fost implicit atât prin ideea de stat modern, care punea accentul pe existenţa unei singure clase pentru toată lumea, cât şi în dezbaterile fiziocraţilor şi economiştilor despre modul în care funcţionează organismul sociopolitic. A fost explicit în conceptul de voinţă generală a lui J.J. Rousseau şi a reprezentat un principiu cardinal al utilitariştilor. Este posibil să fi fost încurajat de gloatele şi mulţimile din oraşele în dezvoltare ale Europei, de imaginea muncitorilor din industrie care ieşeau în număr mare prin porţile fabricilor. Oricum, puterea colectivă, supusă sau nesupusă, a influenţat nu doar imaginaţia filosofilor, ci şi pe cea a generalilor, agitatorilor şi poeţilor.

Romantismul a înflorit pe fondul unor tensiuni crescânde. După rădăcinile iniţiale din Germania, următoarea generaţie a fost marcată de poeţii şi publiciştii din Anglia – mai ales de trioul tinerilor Poeţi ai Lacurilor, Samuel Taylor Coleridge (1772 – 1834), William Wordsworth (1770 – 1850) şi Robert Southey (1774 – 1843) şi de uimitorul William Blake (1757 – 1827), poet, gravor şi ilustrator. Romantismul german încă era foarte productiv. Prietenul lui Goethe, Friedrich von Schiller (1759 – 1805), a publicat piesele istorice *Wallenstein* (1799), *Maria Stuart* (1800) şi *Wilhelm Tell* (1804) într-o perioadă în care Goethe îşi schimbase direcţia. Însă în perioada în care Wordsworth urca piscurile de la Ţintem în 1798, romanticii

englezi erau cei care preluaseră conducerea. Europa fusese aruncată deja în ororile războiului şi revoluţiei. Umanitatea părea iraţională până în punctul autodistrugerii. Lumea era din ce în ce mai greu de înţeles. Domnia logicii şi a raţiunii se apropiase de sfârşit:

Ah! Well a day! What evil looks Had I from old and young!

Instead of the cross, the albatross Around my neck was hung.7

Oh rose, Thou art sick!

The invisible worm That flies in the night Hath found out Thy bed Of crimson joy;

And his dark secret love Doth Thy life destroy.8

Iată versuri freudiene cu aproape o sută de ani înainte de Freud. [FREUDE]

FREUDE

În 1785, în satul Gohlis de lângă Leipzig, Friedrich Schiller compunea *An die Freude*, „Oda bucuriei”. Acesta reprezenta un imn dedicat eliberării spirituale care îl copleşise după o poveste de dragoste nefericită şi o iarnă petrecută în sărăcie în Mannheim. Avea tente atât politice, cât şi personale: conform unor zvonuri, se pare că titlul original era „Imn libertăţii”:

Freude, schöner Götterfunken.	Joy, brilliant spark of the gods,
Tochter aus Elysium, wir betretenfeuertrunken.	daughter of Elysium, heavenly being, we enter,
Himmlische, deinHeiligtum.	drunk with fire, your holy sanctuary.
Deine Zauber bindet wieder, was die Modestreng geteilt; allesMenschen werdenBrüder.	Your magic reunites what was split by convention, and all men become brothers where your

Wo dein sanftergentle wings are	
Flügel weilt. Seidspread. Be	
umschlungen, Millionen!	embraced, you
Diesen Kuß	dermillions! This kiss
ganzen Welt!	for all the world!
Brüder-überm	Brothers, above
Sternenzelt Nuß einthe	starry canopy
lieber Vater wohnen[1]	must surely dwell a loving father

Şapte ani mai târziu, tânărul Beethoven şi-a exprimat public intenţia de a pune oda pe muzică. A meditat asupra ei vreme de peste treizeci de ani. Beethoven a venit cu ideea unei „simfonii germane" grandioase cândva în 1817. A simţit că aceasta ar putea culmina cu un final coral. Notele sale timpurii menţionau un *Adagio Cantique*, „un cântec religios într-o simfonie în modurile vechi... în *Adagio* textul trebuia să fie un mit grecesc (sau) un Cantique Ecleziastique. În *Allegro*, un festival închinat lui Bacchus".[2] Abia în luna iunie sau iulie a anului 1823 s-a hotărât definitiv asupra odei, apoi a continuat cu îndoieli constante, în timpul acelor ani, abătut şi deprimat din cauza surzeniei tot mai acute, a triumfat asupra necazurilor prin *Missa Solemnis* şi prin minunatele sonate pentru pian, Op. 109 – 111. Însă Simfonia a 9-a (corală) in re minor (Op. 125) avea să treacă dincolo de limitele invenţiei intelectuale şi ale îndrăznelii emoţionale. După un prolog rapid şi şoptit, primul tempo, *allegro ma non troppo*, este lansat de sunetul extraordinar al întregii orchestre care interpretează la unison acordul descendent in re minor. Al doilea tempo, *molto vivace*, cel mai divin dintre Scherzo-uri", este presărat cu momente în care muzica se opreşte complet, doar ca să pornească din nou cu o energie sporită. Al treilea tempo, *adagio*, este construit în jurul a două melodii îngemănate de un mare rafinament. Tranziţia către finalul grandios a fost

concepută prin alcătuirea unui recital separat al subiectelor precedente în două reprize ale faimoasei cacofonii sau" clamour". Aceasta, la rândul ei, este întreruptă de sunetul de clopoţel al vocii: „O *Freunde*, *nicht diese Toene*!" (Oh friends, no more of these tones! Let us sing something full of gladness!) în scurt timp, un motiv nou iese în prim-plan din zona instrumentelor de suflat. Repetată în gama triumfătoare de re major, gama trompetelor, aceasta este cea mai simplă şi totuşi cea mai puternică dintre toate melodiile simfonice. Într-o linie de cincizeci şi şase de note, aceasta are doar trei care nu sunt consecutive. Este acordul care va personifica felul în care Beethoven a rearanjat strofele lui Schiller.

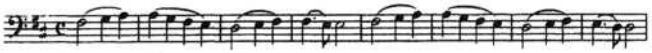

Complexitatea uimitoare care urmează îi conduce pe artişti şi pe ascultători pe tărâmuri incredibile ale efortului şi imaginaţiei. O orchestră mărită este completată de un cor complet şi patru solişti. Cvartetul interpretează tema cu două variaţii. Tenorul cântă „Glad, glad as suns through ether wending" în ritmuri de marş militar cu percuţie turcească. Un interludiu de orchestră în fugă dublă conduce la refrenul ca de tunet „Oh, ye millions, I embrace you!" Soliştii se schimbă cu corul în rândurile de început ale lui Schiller, apoi altă fugă dublă le împinge pe soprane să susţină un la pentru douăsprezece măsuri fără sfârşit. Coda îi amestecă pe solişti într-un soi de „cerc universal", un pasaj de polifonie flamboaiantă şi o ultimă interpretare a versiunii diminuate a temei principale. La sfârşit, cuvintele „Daughter of Elysium, Joy, O Joy, the God-descended" se repetă *maiestuoso* înainte de momentul final, afirmativ, de la *la* până la re.3

În ciuda unei comenzi din partea Societăţii Filarmonice din Londra, „a noua" a avut prima interpretare la Teatrul Kaerninertor din Viena la 7 mai 1824. Compozitorul a fost cel care a dirijat. Deoarece nu

putea auzi, a pierdut complet controlul; încă dirija când muzica încetase deja. A fost întors de către unul dintre artişti ca să poată *vedea* aplauzele.

Beethoven a fost considerat întotdeauna un geniu universal. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, începutul Simfoniei a V-a era folosit pentru a anunţa emisiunile BBC în Europa ocupată de nazişti. La un secol şi jumătate după moartea sa, interpretarea pe care a adus-o pentru *An der Freude* a fost adoptată ca imn oficial al Comunităţii Europene. Cuvintele alese pentru a aduce un omagiu înfrăţirii universale a oamenilor, fac legătura între o perioadă prenaţionalistă şi una postnaţionalistă. Melodia a fost considerată ca fiind în ton cu speranţele unui continent ce ieşea din vâltoarea a doua războaie mondiale.

Tinerii rebeli sfidători aveau să forţeze şi mai mult frontierele Romantismului. În 1797 în Germania, Friedrich von Hardenberg (Novalis, 1772 – 1801) compunea misticele *Imnuri către noapte* (*Hymnen an die Nacht*), în care, precum Dante pentru Beatrice, sublima pasiunea pentru o dragoste demult pierdută. În 1799, Friedrich Schlegel (1772 – 1829), fratele mai mic al traducătorului lui Shakespeare, Dante şi Calderón, a scris scandalosul roman *Lucinde* în care sugera că dragostea pentru frumuseţe reprezintă idealul suprem. În Franţa, François-René Chateaubriand (1768 – 1843) publica *Eseu despre revoluţii* (*Essai sur les revolutions*) (1797) şi *Geniul Creştinismului* (*Génie du Christianisme*) (1801) în ghearele convenţiilor contemporane. În 1812 în Anglia, scandalosul Lord George Byron (1788 – 1824) publica *Pelerinajul lui Childe Harold* (*Childe Harolds Pilgrimage*), care avea să stârnească un adevărat cult în toată Europa.

La fel de importante erau saloanele şi centrele care promovau ideile noi. Cercul de la Jena al fraţilor Schlegel avea o mare influenţă în Germania. Însă meritul principal a fost al lui Germaine Necker (Madame de Staël, 1766 – 1817), fiica ministrului principal al lui Ludovic XVI şi una

dintre cele mai îndârjite susţinătoare ale ideilor romantice. La rândul ei scriitoare, Madame de Staël şi-a deschis salonul întâi pe Rue du Bac în Paris, apoi în exil, pentru toţi oamenii de litere ai vremii. Romanul ei, *Delphine* (1803), avea idei feministe; *Corinne* (1807) era un manifest al pasiunii; *De VAllemagne* (1810) a fost un tratat care a făcut ca lumea romantismului german să fie accesibilă Franţei.

Însă raţiunea nu a fost îmblânzită decât atunci când înşişi filosofii s-au întors împotriva ei. Divergenţele anterioare de la Iluminism ale lui Vico au fost urmărite într-un cadru destul de neaşteptat, în estul Prusiei. Immanuel Kant (1724 – 1804), un uriaş de necontestat printre filosofi, a creat o punte între Raţiune şi Romantism. Pietist, burlac şi un adept al rutinei pedante, acesta a fost destul de izolat de evenimentele tulburătoare din timpul vieţii sale. Nu a părăsit nici măcar o dată împrejurimile oraşului său natal Königsberg şi s-a făcut şi mai inaccesibil prin proza sa densă, alambicată, în stil profesoral. („Faza kantiană a lui Coleridge", scria un comentator, „nu i-a îmbunătăţit versurile".9) însă cele trei Critici ale lui Kant promovau idei care aveau să îi influenţeze pe aproape toţi filosofii de după el.

Critica raţiunii pure (*Kritik der reinen Vernunft*) (1781) neagă faptul că metafizica raţionalistă poate fi acceptată ca ştiinţă perfectă, ca matematica. Susţine că fiecare fenomen care există în afara timpului şi spaţiului are propria sursă enigmatică de existenţă. Fiecare astfel de sursă se numeşte *das Ding-an-sich*, „lucrul-în-sine". „A trebuit să renunţ la ştiinţă, se tânguia el, pentru a face loc credinţei". Raţiunea trebuie să fie însoţită de credinţă şi imaginaţie. *Critica raţiunii practice* (*Kritik der praktischen Vernunft*) (1788) e un tratat de filosofie morală, în care Kant elaborează teoria „imperativului categoric". Susţine etica tradiţională creştină şi pune accentul pe datorie drept criteriu suprem de conduită morală. *Critica facultăţii*

de judecare (*Kritik der Urteilskraft*) (1790) e un tratat de estetică. Aici autorul face faimoasa distincţie între *Verstand* (intelect) şi *Vernunft* (raţiune) ca instrumente ale judecăţii. Kant susţine că arta trebuie să se supună moralităţii şi să evite portretizarea obiectelor obscene. „Frumuseţea nu are valoare decât când este în serviciul omului”.

Kant era foarte interesat de filosofia istoriei. La fel ca şi contemporanul său, Gibbon, era impresionat de „ţesutul nebuniei”, „vanitatea puerilă” şi „setea de distrugere” care umpleau dosarele istoriei. În acelaşi timp, încerca să găsească un sens în haos. A găsit ideea conform căreia conflictul era un profesor care extindea raţiunea de la câţiva indivizi nobili la purtarea întregii umanităţi. În *Conceptul de istorie universală* (*Concept of Universal History*) (1784) scria: „Poate că oamenii doresc înţelegere, însă natura ştie ce este bine pentru specie. [Natura] doreşte discordie”. Politica lui Kant promova republicanismul.

A susţinut Revoluţia Franceză, însă nu şi Teroarea, denunţând atât guvernul paternal, cât şi privilegiile ereditare. În *Despre pacea perpetuă* (*Zum ewigen Frieden*) (1795) a promovat ideea creării unei „Comunităţi mondiale”(*Weltbürgertum*) care să se dedice dezarmării universale şi îngropării balanţei puterii. Niciuna dintre aceste viziuni nu era prea potrivită pentru un supus al regelui Prusiei. [GENUG]

GENUG

Înainte să moară, la Königsberg, la 12 februarie 1804, ultimul cuvânt al lui Immanuel Kant a fost *Genug* [*Ajunge*). Niciodată un cuvânt nu este mai adevărat decât cel rostit pe patul de moarte.1

Agrippina, mama lui Nero	59	*Loviţi-mi pântecul.*
Pierre	11	*Nu ştiu.*

Abélard, filosof 42
Papa Alexandru VI, Borgia 03
Cavalerul de Bayard 24
Martin Luther 46
Regele Henric VIII 47
François Rabelais 53
Walter Raleigh 18
Regele Carol I 49
Thomas Hobbes 79
Julie de Lespinasse 76
Voltaire 78
Împăratul Iosif II 90
W.A. Mozart 91
Napoleon Bonaparte 21
Ludwig van Beethoven 27
Georg Wilhelm Hegel 31

15 *Staţi puţin*.
15 *Dumnezeu şi ţara mea*.
15 *Da*.
15 *Călugări, călugări, călugări*!
15 *Cred că mă duc să caut măreţul*.
16 (către călău) *Loveşte, omule*!
16 *Nu uitaţi*.
16 *Un mare salt în întuneric*.
17 *Sunt încă vie*?
17 *Pentru numele lui Dumnezeu, lăsaţi-mă să mor în pace*.
17 *Aici zace Iosif, care nu a avut succes în nimic din ceea ce a făcut*.
17 *Scriam asta pentru mine*.
18 *Josefina*.
18 *Comedia s-a terminat*.
18 *Şi totuşi nu m-a înţeles*.

J.W. von Goethe 32
Nathan Rothschild 36
J.M.W. Turner, pictor 51
Heinrich Heine 56
Charles Darwin 82
Karl Marx (când i s-a cerut un ultim cuvânt) 83
Franz Liszt 86
Împăratul Franz-Iosef 16
Georges Clemenceau 29
Heinrich Himmler 45
H.G. Wells 46
18 *Mai multă lumină*!
18 *Şi totul din cauza banilor mei*
18 *Soarele e Dumnezeu*.
18 *Dumnezeu mă va ierta*. *E meseria lui*.
18 *Nu mi-e deloc frică de moarte*.
18 *Haide, ieşiţi*!
18 *Tristan*.
19 (cântând) *Dumnezeu să-l aibă în pază pe împărat*!
19 *Vreau să fiu îngropat pe verticală – cu faţa spre Germania*.
19 *Eu sunt Heinrich Himmler*.
19 *Sunt bine*.

J.G. Herder (1744 – 1803), născut la Mohrungen (Morag), şi-a început cariera ca cititor entuziast al lui Rousseau, renunţând la slujba pe care o avea la Riga pentru a pleca pe vas în Franţa. Ulterior s-a stabilit la Weimar, sub patronajul lui Goethe. Mintea sa fertilă a produs o adevărată recoltă de idei originale despre cultură, istorie şi artă. A adus o contribuţie antiraţionalistă la dezbaterea epistemologică, susţinând ideea că percepţia

este o funcţie a personalităţii totale. În lucrarea sa *Ideea zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784 – 1791), a dezvoltat conceptul ciclic de naştere, înflorire şi moarte a civilizaţiilor al lui Vico, definind însă progresul drept un element mult mai complex decât simpla înaintare liniară. Însă, conform propriei sale opinii, cel mai important demers al său l-a reprezentat un devotament de care a dat dovadă pe parcursul întregii vieţi pentru colectarea şi studiul folclorului şi cântecelor folclorice, atât germane, cât şi străine. Acesta a fost un subiect care avea să joace un rol central nu doar în literatura romantică, ci şi în întregul context al conştiinţei naţionale. Toate artele au răspuns mediului în schimbare. În muzică, atât Mozart, cât şi Haydn au rămas devotaţi canonului clasic al formei ordonate, delicateţii şi armoniei. Însă Beethoven, care stăpânise convenţiile clasice, a trecut imediat la echivalentul muzical al furtunii revoluţionare. Ajunsese deja în punctul culminant când a compus Simfonia nr. 3, „Eroica”(1805), dedicată iniţial lui Napoleon. Carl Maria von Weber (1786 – 1826), care o vreme a fost maestru de operă la Dresda, avea să devină un stereotip al artistului romantic. Prima sa operă de succes, *Das Waldmädehen* (1800), prezintă povestea înduioşătoare a unei fete mute care putea să comunice cu misterele pădurii. Geniul melodic al lui Franz Schubert (1797 – 1828) a fost întrerupt, la fel ca simfonia sa neterminată, de boală şi de o moarte prematură, însă nu înainte să lase în urmă o operă de neegalat, care cuprinde 600 de cântece. Alături de maeştri renumiţi se află o adevărată oaste de nume aproape uitate, cum ar fi J.K. Dussek (1761 – 1812), Muzio Clementi (1752 – 1832), M.K. Oginski (1765 – 1833), J.N. Hummel (1778 – 1837), John Field (1782 – 1837) sau Maria Szymanowska (1789 – 1831) – ultima fiind o compozitoare şi interpretă, fapt neobişnuit pentru acea perioadă.

În pictură, preferinţa pentru neoclasicism nu a fost

întrecută decât parţial. Cel mai influent pictor francez, Jacques-Louis David (1748 – 1825), nu a încetat niciodată să folosească subiecte clasice. Însă patosul romantic şi-a făcut simţită prezenţa încă din primele tablouri, cum ar fi *Saint Roch* (1780), inspirat de ciuma de la Marsilia; şi a furnizat un element important în portretizarea eroică a odiseei napoleoniene. Şi totuşi inovaţiile cele mai radicale au apărut în altă parte. În Germania, portretistul RO. Runge (1777 – 1810) căuta „simbolurile ritmului etern al universului". În Anglia, animalele lui George Stubbs (1724 – 1806) trec de la păşunile clasice liniştite şi austere la scene mai dinamice precum mult-admiratul *Cal atacat de leu*. J.M.W. Turner(1775 – 1851) a făcut primii paşi pe un drum care avea să-l ducă până la Impresionism. A vizitat Elveţia pentru prima dată în 1802 şi a pictat *Cascada Reichenbach*. A fost atras de la bun început de puterile nemăsurate ale Naturii, în special pe mare. Contemporanul său, peisagistul John Constable(1776 – 1837), a adus o abordare mai blândă, însă la fel de talentată, în studiul capriciilor Naturii. Ca ilustrator, William Blake intră în lumea fantasticului şi supranaturalului. Ilustraţiile făcute de el pentru opera lui Dante indică înclinaţia spre romantism care se răspândea în toată Europa. În Spania, Francisco Goya (1746 – 1828), pictor regal din 1789, şi-a ales drept meserie înregistrarea tuturor coşmarurilor şi ororilor războiului şi conflictelor civile. „Somnul raţiunii naşte monştri", spunea el despre unul dintre tablourile sale.10

Vreme îndelungată, istoricii au căutat rădăcinile revoluţiei în principal în conflictele intelectuale şi politice ale epocii anterioare. S-a considerat că filosofii au subminat fundaţiile ideologice ale aşa-zisului *Vechi Regim*, în timp ce miniştrii lui Ludovic XVI – Turgot (1774 – 1776), Necker(1776 – 1781) şi (1788 – 1789), Calonne (1783 – 1787) şi arhiepiscopul Loménie de Brienne (1787 – 1788) – au condus Franţa la faliment naţional. Istoricii au

considerat convocarea Statelor Generale şi căderea ulterioară a Bastiliei drept consecinţa directă a nedreptăţilor faţă de popor, a exceselor săvârşite de Curte, biserică şi nobilime şi a reformelor aplicate într-o măsură prea mică şi prea târziu. Burke bănuia că la mijloc a fost o conspiraţie a „mulţimilor de mojici”; Thiers, scriind în memoria Revoluţiei, punea accentul pe nedreptăţile guvernării absolutiste; iar Michelet scotea în evidenţă suferinţele „poporului”.

Subiectul a fost tratat cu mult tact de Alexis de Tocqueville (1805 – 1859). În lucrarea sa *Vechiul regim şi Revoluţia* (*Ancien Régime et la Révolution*) (1856) arăta că dinamica reformelor şi revoluţia nu au reprezentat o chestiune simplă şi directă. Multe aspecte ale guvernării se îmbunătăţeau de fapt sub domnia lui Ludovic XVI, care fusese întotdeauna dedicat reformei. „Ordinea socială distrusă de Revoluţie, scria el, este aproape întotdeauna mai bună decât cea care o preceda; iar experienţa arată că momentul cel mai periculos pentru un guvern rău este în general acela în care acesta stabileşte reforme...” n Cele mai mici acte de putere arbitrară sub Ludovic XVI păreau mai greu de îndurat „decât tot despotismul lui Ludovic XIV”.12

Cercetările mai recente au demonstrat veridicitatea multora dintre aceste afirmaţii. Au scos la iveală rolul Parlamentului din Paris în blocarea reformelor regelui, al pamfletarilor parlamentului în răspândirea ideilor filosofilor şi al ideologiei ca forţă de sine stătătoare. Unul dintre studii chiar pretinde că Necker reuşise să echilibreze bugetul în timpul primului său mandat ca ministru. Acest lucru sugerează că criza financiară care a urmat Războiului de Independenţă American, care a grăbit convocarea Statelor Generale, a fost nu rezultatul colapsului unui sistem ca întreg, ci pur şi simplu al unui management greşit.13

Într-o primă etapă a dezbaterii, accentul principal a

fost plasat pe problemele economice şi sociale care au fost considerate drept baza revoltei politice. Marx a fost un sociolog istoric ce aparţinea unei categorii pentru care Revoluţia Franceză rămânea centrul tuturor discuţiilor istorice; şi mulţi marxişti şi semimarxişti i-au urmat direcţia de gândire. În anii 1930, C.E. Labrousse publica dovezi cantitative atât pentru crizele agrare ciclice din Franţa sfârşitului de secol XVIII, cât şi pentru penuria alimentară acută şi catastrofa preţurilor din 1787 – 1789.14 în anii 1950, lungul război de interpretare între susţinătorii lui Lefebvre şi cei ai lui Cobban nu a făcut decât să scoată în evidenţă preocupările sociologice ale acestora.15 în cele din urmă, s-a ajuns la un consens în privinţa întâietăţii intereselor „burgheze". „Revoluţia a fost a lor, concluziona Cobban, iar pentru ei, cel puţin, a fost o revoluţie care a avut un succes total".16 „Revoluţia Franceză, scria alt participant, constituie încununarea unei lungi evoluţii sociale şi economice care a făcut din burghezie stăpâna lumii".17 însă, ulterior, teoria burgheză a fost contestată, iar cercetările s-au îndreptat către meşteşugari şi sanculoţi. O bună parte a acestei analize de clasă păstrează un accent marxist puternic, mai ales în cazul celor care neagă orice influenţă marxistă. Unul dintre punctele de vedere susţine că „lupta învăţaţilor" în subiectul Revoluţiei Franceze „a devenit *Divina Comedie* a lumii seculare moderne".18

Ca în orice altă criză, factorii psihologici au fost dominanţi. Regele şi miniştrii săi erau conştienţi de dezastrul iminent; însă, spre deosebire de istorici, nu au avut 200 de ani la dispoziţie să îl studieze. Într-adevăr, fără reprezentare populară nu aveau mijloace sigure pentru a măsura atitudinea publică. La fel, în inima unei zone rurale dominate de iobagi sau a Parisului proletar, nu existau mijloace de stăpânire a valurilor de frică determinate de sărăcie şi a furiei oarbe. Combinaţia între nehotărârea de la centru şi panica din rândurile populaţiei a fost o reţetă

sigură pentru catastrofa. Mai presus de orice, violenţa a dat naştere la violenţă. „De la bun început… violenţa a fost motorul revoluţiei”.19

Sunt multe de spus în explorarea dimensiunilor internaţionale ale Revoluţiei încă din punctul ei cel mai timpuriu.20 Atunci când sunt luate în considerare mecanismele care au transformat tumultul generalizat într-o revoluţie explozivă, trebuie incluse în ecuaţie logistica politică şi militară. În pivniţa Europei existau mai multe butoaie gata să-şi arunce dopul şi care, de fapt, au şi făcut-o. Însă, în cazul butoaielor mai mici, dopurile au putut fi înlocuite rapid. Pivniţa întreagă era în pericol doar atunci când unul dintre cele mari ameninţa să sară în aer. Acesta este motivul pentru care istoricii au acordat o atenţie aproape exclusivă evenimentelor din Paris. Şi totuşi, din punct de vedere cronologic şi al precedenţei, trebuie aduse în discuţie mai multe centre de revoltă. Foarte importante, deşi nu întotdeauna menţionat, au fost întâmplările din Olanda, întâi din Provinciile Unite, apoi din Olanda Austriacă. La fel de importantă a fost nemulţumirea mai multor provincii franceze, mai ales în Dauphiné. Crucială pentru toată Europa de Est a fost întâlnirea Marelui Seim din Polonia Lituania, care dorea să aplice reforma cu orice preţ. Fiecare dintre aceste evenimente a avut o anumită influenţă asupra celorlalte. Împreună au arătat că tumultul revoluţionar luase deja proporţii transcontinentale înainte să se producă explozia.

În Provinciile Unite, vechiul conflict între stadholder şi oponenţii săi a atins un nou punct culminant în octombrie 1787, când armata prusacă a fost invitată pentru a menţine statu-quo-ul. Olandezii avuseseră mult de suferit în urma aderării la neutralitate armată în timpul Războiului de Independenţă american şi din războiul naval care a rezultat cu Marea Britanie. La sfârşitul anilor 1780, cei cu interese comerciale şi republicane stabilite se revoltau împotriva stadholderului Willem V (1766 – 1794)

şi a aliaţilor să-i britanici şi prusaci. Aceştia au început să se autodenumească „patrioţi”, după modelul american, şi pretindeau că reprezentau poporul împotriva prinţilor. Au provocat o reacţie internaţională când, în cursul campaniei lor împotriva guvernului, au răpit-o pe consoarta stadholderului, Wilhelmina. Soarta nefericită a Wilhelminei a stârnit reacţia prusacilor şi a oferit pretextul pentru pacificarea care a urmat în Amsterdam şi în alte locuri. Însă apelul la forţă nu a fost trecut cu vederea de către cei care urmăreau de pe margine. A întărit, fără îndoială, voinţa „patrioţilor” din Olanda Austriacă, care erau prinşi ei înşişi într-un test de putere; şi a atras atenţia francezilor chiar în perioada în care relaţia monarhului cu supuşii săi erau cercetată atent. Disidenţii francezi consideraseră Olanda drept o oază de libertate încă din vremea lui Descartes. Începând cu 1787, aceştia vedeau din nou Franţa drept unica sursă realistă de salvare.

Stările din Dauphiné s-au întrunit în Sala Jocului cu mingea din Castelul Vizitle, lângă Grenoble, la 21 iulie 1788. Întâlnirea, ilegală, fusese concepută de personalităţile locale ca mijloc de apărare a parlamentului provincial împotriva decretelor regale care îi ordonaseră recent să se înregistreze. Aceea a fost prima adunare de acest tip de după 1628, când Richelieu desfiinţase multe instituţii provinciale, şi a avut susţinerea unei demonstraţii turbulente în sprijinul parlamentului care avusese loc la Grenoble la 7 iunie. A început un proces de cereri tot mai mari, care a anticipat multe dintre evenimentele care au avut loc la Paris cu un an mai târziu. Parlamentul din Dauphiné sfidase autoritatea regală vreme de peste douăzeci de ani. Refuzul său de a legaliza multe dintre cererile regelui pentru mărirea impozitelor îi oferise o mare popularitate locală. Decretele din mai

1788, care aveau ca scop desfiinţarea tuturor acestor parlamente recalcitrante şi care urmăreau exilarea magistraţilor rebeli, ameninţau să dea peste cap

neutralitatea confortabilă a unei întregi generaţii.

O a doua întâlnire a Stărilor din Dauphiné la Romans în septembrie 1788 a fost, teoretic, legală, deoarece a coincis cu pregătirile autorizate pentru convocarea Stărilor Generale. Însă evenimentul a fost martor la elaborarea unei adevărate constituţii provinciale. În afară de alegerea deputaţilor pentru Stările Generale, printre care Lefranc de Pompignan, arhiepiscop de Vienne, adunarea a asistat la discursurile înflăcărate despre drepturi civice ţinute de preşedintele acesteia, judecătorul J.-J. Mounier (1758 – 1806), viitorul preşedinte al Adunării Constituante, şi de Antoine Barnave (1761 – 1793), care în curând avea să devină autorul Manifestului Iacobin. A pus bazele pentru reprezentarea dublă în Starea a Treia (*Tiers État*), pentru dezbaterea celor trei ordine unite şi pentru votul individual. Fiecare dintre aceste măsuri, atunci când au fost repetate în Stările Generale, avea să transforme un corp aservit convocat de rege într-o adunare independentă decisă să implementeze o agendă proprie. După cum proclamă cu mândrie ghidul local, „1788 este anul Revoluţiei din Dauphiné”.21

Mica revoluţie din Dauphiné a provocat dispute la curtea regală. A dus la demisia prim-ministrului regelui, arhiepiscopul Loménie de Brienne, care obţinuse convocarea Stărilor Generale, însă căruia i se refuza atunci permisiunea de a zdrobi provincia rebelă prin forţă. Astfel, se deschisese drumul pentru întoarcerea lui Jacques Necker, bancherul elveţian, care a fost rechemat să salveze finanţele regale. Evenimentele din Dauphiné au dominat deliberările celei de-a doua adunări de personalităţi, convocată la Versailles în noiembrie 1788 pentru a li se cere sfatul în privinţa pregătirilor pentru Sările Generale. Propunerile celor din Dauphiné în privinţa rolului Stării a Treia au influenţat, fără îndoială, cel mai radical pamflet al vremii. „Ce este Starea a Treia?” întreba autorul pamfletului, abatele Sieyès. „Totul. Şi ce a fost

până acum? Nimic. Şi ce anume cere? Să devină ceva”.22

La Varşovia, adunarea Marelui Seim sau „Dieta de patru ani” în octombrie 1788 a fost gândită ca parte a planului regal de a primi aprobarea Rusiei pentru restabilirea independenţei Republicii. În Polonia-Lituania începe un proces de reforme care s-a desfăşurat în paralel cu evenimentele din Franţa, până când ambele au fost supuse constrângerilor. Multe se schimbaseră în ultimii ani. Frederick cel Mare murise, iar noul rege al Prusiei era receptiv la vecinii săi polonezi. Rusia era implicată în campaniile împotriva suedezilor şi turcilor. Austria sub Iosif al II-lea era preocupată de Olanda. În 1787 Stanisław-August a considerat că venise momentul pentru o deschidere către împărăteasa Ecaterina. Dacă aceasta permitea republicii să dezvolte o armată modernă şi structurile financiare şi administrative pentru a o susţine, atunci regele semna imediat un tratat de alianţă cu Rusia pentru operaţiuni comune împotriva turcilor. Rusia şi Republica ar fi putut atunci să-şi urmărească în armonie obiectivele. În mai, regele o primeşte pe împărăteasa rusă la Nipru, lângă castelul regal de la Kaniôw. În acea ultimă întâlnire cu fosta sa iubită, a obţinut puţine de la Ecaterina. Însă, treptat, s-a aflat că împărăteasa, care discutase şi cu Iosif II, nu fusese prea receptivă. De altfel, era hotărâtă să menţină cu orice preţ *statu-quo-ul* Aspiraţiile poloneze nu trebuiau atinse.

Dieta Poloniei a continuat să facă presiuni, în ciuda aspectelor interne ale planurilor regelui. În octombrie 1788 a început prin a se autoproclama confederaţie şi a se supune votului majorităţii, ignorând astfel *liberum veto* al membrilor rusofili. Apoi s-a trecut la votul pentru crearea unei armate naţionale formată din 100.000 de soldaţi, un pas care fusese blocat după constituţia garantată de ruşi în 1717. De asemenea, a acoperit o reînnoire a relaţiilor de prietenie cu Frederick-Wilhelm II al Prusiei. Activiştii săi erau grupaţi în jurul regelui anglofil, care visa la o

monarhie în stil britanic, şi al unui grup de intelectuali – reverendul Hugo Kotiataj (1750 – 1812), rector la Universitatea Jagiełłonianã reformată, reverendul Stanisław Staszic (1755 – 1826) şi Stanisław Małachowski (1736 – 1809), purtător de cuvânt în Seim, toţi admiratori înflăcăraţi ai exemplului american. După trei ani de legislaţie frenetică, momentul lor scurt de glorie avea să vină în mai 1791, când au forţat aprobarea Constituţiei de la 3 Mai (vezi dedesubt).

În noiembrie 1788 membrii Stărilor din Brabant şi Hainault au făcut un pas la fel de spectaculos. Înfuriaţi de avalanşa de reforme impuse de suzeranul lor, împăratul Iosif II, aceştia au votat pentru refuzul taxelor în provincii. Se simţiseră de mult timp nedreptăţiţi atât din punct de vedere religios, cât şi politic. Ca membri ai şcolii catolice spaniole, aceştia nu puteau accepta cu uşurinţă decretele imperiale care desfiinţaseră seminarele, pelerinajele şi ordinele contemplative, care înlocuiseră cenzura episcopală cu aceea de stat, şi care supuseseră Biserica la impozite directe. De asemenea, ca beneficiari ai privilegiilor care funcţionaseră încă din 1354, aceştia nu puteau trece cu vederea faptul că împăratul nu fusese consultat. Oraşele Bruxelles, Antwerpen şi Louvain erau puternic ataşate de dreptul lor tradiţional de veto în defavoarea deliberării Stărilor. Însă, susţinându-şi poziţia în acel moment, au accelerat o criză constituţională care avea să se termine în Olanda Austriacă cu un pas înaintea crizei paralele care lua naştere în Franţa. „Patrioţii” belgieni erau pe buzele tuturor în Paris în aceeaşi săptămână în care personalităţile Franţei se îndreptau către Versailles pentru discuţiile privind agenda Stărilor Generale. Împăratul a încercat să impună o constituţie nouă în Stările belgiene la 29 aprilie 1789, exact cu şase zile înainte de convocarea Stărilor Generale în Franţa. Când ordinele împăratului au fost respinse de Consiliul de Stat al Olandei Austriece, acesta s-a hotărât să recurgă la

forţă. Armata austriacă a invadat Bruxelles, a desfiinţat Consiliul de Stat şi a abolit *Joyeuse Entrée* la 20 iunie 1789. Aceea era ziua în care o adunare sfidătoare a Statelor Generale, prin depunerea „Jurământului din Sala jocului cu mingea”, punea în mişcare procesul revoluţionar în Franţa (vedeţi dedesubt).

Bruxelles şi Paris aveau în comun aceeaşi limbă. Veştile circulau rapid între cele două oraşe. „Revolta belgiană”, care a continuat mult după lovitura de stat a împăratului, a reprezentat un element esenţial al „Revoluţiei Franceze”. Nu Parisul a condus Bruxelles-ul, ci Bruxelles-ul a fost cel care a condus Parisul.

Ultima săptămână din aprilie 1789 a adus moartea pe străzile Parisului. O iarnă neobişnuit de rece a înăsprit şi mai mult greutăţile provocate de un guvern falit, de preţurile crescânde şi de şomaj. Foametea domnea în cartierele sărace, iar atacurile asupra brutăriilor erau frecvente. Când un producător bogat pe nume Réveillon a îndrăznit să spună în public că muncitorii lui puteau trăi foarte bine cu jumătate din cei 30 de soli pe zi cu care îi plătea el, casa lui din Faubourg Saint-Antoine a fost încercuită. În prima zi, mulţimea furioasă a distrus mai multe clădiri în strigăte de „Trăiască Starea a Treia!” şi „Trăiască Necker!”. A doua zi, când au fost aduşi soldaţii din regimentul Royal Cravatte, aceştia au fost întâmpinaţi cu pietre, iar cineva a tras un foc de armă. Soldaţii au răspuns cu rafale de muschetă, lăsând în urmă cel puţin 300 de morţi. Acelea erau veştile care i-au întâmpinat pe membrii Stărilor Generale când s-au întrunit în capitală în acel sfârşit de săptămână, din toate colţurile Franţei.

Revoluţia în Franţa, aşa cum se întâmplase în Anglia cu 149 de ani înainte, criza generală s-a agravat când un rege falit a chemat în ajutor un Parlament îndelung neglijat. Toate părţile aşteptau ca un ajutor financiar pentru guvernul regal să fie oferit în schimbul rezolvării plângerilor. Astfel, conform unei înţelegeri anterioare, toţi

delegaţii aleşi de provincii şi oraşe au venit să participe la adunarea Stărilor Generale înarmaţi cu „caiete de doleanţe” (<*cahiers de doléances*). Aceste caiete au fost analizate de miniştrii regelui şi au fost foarte folosite de istorici, ca instrument principal pentru evaluarea naturii şi proporţiilor nemulţumirii populare. Unele plângeri nu erau nici pe departe revoluţionare: „maestrul peruchier din Nantes să nu fie deranjat cu noi fraţi în ghildă, căci numărul actual de nouăzeci şi doi este mai mult decât suficient”.23

Scena de deschidere din Paris, în duminica de 4 mai 1789, a fost zugrăvită într-unul dintre memorabilele tablouri ale lui Carlyle:

Priviţi… uşile bisericii St. Louis s-au deschis larg, iar Procesiunea Procesiunilor înaintează către Notredame!… Aleşii Franţei, apoi Curtea Franţei, sunt aşezaţi… toţi în locul stabilit şi cu costumul stabilit. Reprezentanţii poporului „în mantii simple şi negre şi eşarfe albe”; nobilii în mantii de catifea ţesute cu aur şi vopsite în culori strălucitoare, minunaţi, cu dantela foşnind, ţinând pene în mâini; clerul în mantie scurtă, stihar sau alt *pontificalibus*. În cele din urmă, apare regele însuşi şi anturajul său, de asemenea în pompă strălucitoare… aproape o mie patru sute de oameni adunaţi acolo din toate colţurile, cu misiunea cea mai măreaţă.

Da, în acea mulţime care mărşăluieşte în linişte se întrezăreşte viitorul. Oamenii aceştia nu poartă vreun chivot simbolic precum vechii evrei, şi totuşi, şi ei duc un legământ. Şi ei conduc spre o eră nouă în istoria omenirii. Întregul viitor este aici, iar Destinul se ţese deasupra lui, în inimile şi gândurile (lor) fără formă… 24

Însă, odată convocate, Stările Generale s-au dovedit imposibil de controlat. Cele trei ordine ale clerului, nobilimii şi Stării a Treia trebuiau să se întrunească separat şi să urmeze o agendă întocmită de administratorii regali. Însă Starea a Treia, căreia i se acordase

reprezentare dublă, ca în Dauphiné, şi-a dat seama curând că putea întoarce balanţa discuţiilor în favoarea propriilor dorinţe, dacă celor trei camere li s-ar fi permis să voteze ca una singură. Clerul şi nobilimea, care includeau mulţi simpatizanţi, nu s-au opus. Astfel, la 17 iunie, după ce a invitat celelalte două Stări să i se alăture, Starea a Treia a încălcat regulile şi s-a declarat Adunare Naţională unică. Acela a fost pasul decisiv. Trei zile mai târziu, încuiaţi în sala lor obişnuită, deputaţii s-au întâlnit pe un teren de tenis alăturat, *le jeu de paume*, unde au depus jurământul să nu se despartă decât atunci când Franţa va primi o Constituţie. „Spuneţi-i comandatului vostru, a tunat contele Mirabeau către soldaţii trimişi să-i împrăştie, „că suntem aici din voinţa poporului şi nu ne vom împrăştia sub ameninţarea baionetelor”. [STÂNGA]

S-a dezlănţuit iadul. La Curte, miniştrii concilianţi ai regelui s-au certat cu colegii lor mai agresivi. La 11 iulie, Jacques Necker, care fusese primit cu aplauze la deschiderea lucrărilor Stărilor Generale, a fost demis. Parisul a explodat. S-a format un comitet revoluţionar în jurul ducelui d’Orléans la Palais Royal. Grădinile de la Palais Royal au încă din primele zile ale Stărilor Generale franceze, nobilii de la Curte s-au aşezat instinctiv în dreapta regelui, în timp ce membrii Stării a Treia stăteau în stânga. Aşezarea în dreapta autorităţii, care simboliza „mâna dreaptă a lui Dumnezeu”, era o marcă recunoscută a privilegiului. Ca rezultat”, Dreapta” a devenit un sinonim natural pentru instituţia politică, în timp ce termenul de „Stânga” se aplică oponenţilor săi. Aceste diviziuni au fost marcate mai bine după 1793 în Convenţia Naţională, unde iacobinii şi adepţii lor ocupau băncile din stânga în zonele mai înalte ale camerei. Au format blocul revoluţionar de deputaţi din *Montagne*, care tronau, la propriu, deasupra moderaţilor din *Plaine* de dedesubt. Opoziţia dintre „Stânga” şi „Dreapta” a furnizat metafora de bază pentru

tot spectrul politic care a urmat.1

Însă metafora are problemele ei. Funcţionează doar dacă spectrul politic este dispus în linie dreaptă, cu „Stânga" şi „Dreapta" separate de „Centrul" conciliator dintre ele:

Reformă Statu-quo Reacţie

Extremă stânga-Stânga-Centru-stânga-CENTRU-Centru-Dreapta-Dreapta-Extremă dreapta în această schemă, politicienii cei mai de succes sunt de obicei aceia care susţin consensul din „terenul centrului", cu ajutorul Stângii moderate sau ai Dreptei moderate. Însă marxiştii şi alţi dialecticieni consideră spectrul politic nu ca neliniar, ci ca bipolar. În schema lor, politica reprezintă efortul în care două forţe opuse sunt sortite să rivalizeze şi unde una sau cealaltă va stabili în mod necesar supremaţia. Pe termen lung, într-o luptă decisivă sau într-o înfruntare, Centrul nu poate menţine echilibrul pe termen nedefinit şi trebuie întotdeauna să cedeze în faţa Stângii sau a Dreptei. Noţiunea de ordine politică bazată pe consens, toleranţă, compromis, reţinere sau respect reciproc în faţa legii este o „iluzie burgheză".

STÂNGA DREAPTA

Progres Regres

Ceea ce au în comun schemele neliniară şi bipolară este presupunerea de pus sub semnul îndoielii că Stânga şi Dreapta sunt doar simple elemente opuse.

Astfel, dispunerea spaţială a adunărilor politice implică consideraţii importante. De exemplu, Camera Comunelor britanică amplasează băncile Guvernului în dreapta vorbitorului, în confruntare directă cu băncile opoziţiei, din stânga vorbitorului. Această aşezare reflectă perfect politicile adversare ale sistemului cu două partide, aşezând miniştrii şi miniştrii din umbră faţă în faţă pentru confruntările de la tribună. Şi acesta este un concept dialectic, care descurajează activ activităţile unei a treia părţi şi spiritul de coaliţie de care depind majoritatea

adunărilor continentale. Nu poate fi adaptat la scopurile unei adunări alese de o reprezentare proporţională. Spre deosebire de aceasta, Camera Lorzilor, care trebuie să furnizeze un corp însemnat de membri independenţi pe „băncile opuse”, este dispusă în jurul a trei laturi ale unui triunghi deschis. În Sovietul Suprem al USSR, rândurile comasate ale unei săli neîmpărţite indică unanimitatea obligatorie a tuturor celor prezenţi (vezi anexa III). Totuşi experienţa secolului XX a arătat că Dreapta politică poate fi la fel de radicală precum Stânga politică. În plus faţă de caracterul opus, elementele radicale ale Dreptei şi Stângii au în comun ambiţia de răsturnare a consensului democratic. În această lumină, s-a constatat că este de preferat ca forţele politice să fie aliniate circular. În această schemă, Stânga este opusă Dreptei şi, mai mult, totalitarismul se opune democraţiei.

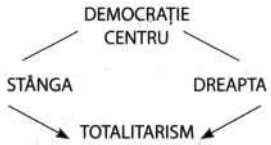

În urma acestor consideraţii se poate vedea că o potcoavă sau un semicerc oferă dispunerea spaţială cea mai potrivită pentru interese multiple, însă opuse, în cadrul unei adunări democratice. Acesta este înfăţişarea nu doar a multor adunări naţionale din Europa, de la Varşovia la Paris, ci şi a aşa-zisului *hémicerele* al Parlamentului European de la Strasbourg.2

devenit o scenă importantă pentru discursul liber şi dragostea liberă. Au apărut o mulţime de spectacole cu tematică sexuală, alături de o altă mulţime de discursuri politice. „Exilul lui Necker”, urla cu înflăcărare oratorul Camille Desmoulins, temându-se de represalii, „e semnalul pentru o altă noapte a Sfanţului Bartolomeu a patrioţilor”. Garnizoana regală este cucerită. Pe data de 13 este creat un Comitet al Salvării Publice, iar 48.000 de oameni se

înrolează în Garda Naţională sub conducerea generalului Lafayette. Bande de insurgenţi distrug mult-urâtele *barrières* – punctele vamale interne din oraş – şi jefuiesc mănăstirea Saint-Lazare în căutare de arme. În ziua de 14, după ce 30.000 de muschete sunt luate de la Hôtel des Invalides, fortăreaţa regală a Bastiliei este asediată. După un schimb scurt de focuri de armă, guvernatorul se predă. Regele îşi pierduse capitala.

În acel moment, în centrul tuturor evenimentelor, încă mai exista speranţa unui deznodământ paşnic. La 17 iulie, spre surprinderea tuturor, Ludovic XVI vine de la Versailles la Paris şi îşi arborează în public cocarda tricoloră. În provincii, prin contrast, vestea căderii Bastiliei declanşează o adevărată orgie de atacuri împotriva a „patruzeci de mii de alte bastilii". Castelele şi abaţiile sunt incendiate; familiile nobile, atacate fără discernământ de ţăranii flămânzi, încep să emigreze; oraşele se declară autonome; tâlhăria e la ordinea zilei. Franţa se împărţea în tabere înarmate. Este o perioadă ce avea să rămână cunoscută sub numele de *la Grande Peur*, Marea Spaimă – o vară de isterie socială fără precedent, alimentată în toată ţara de zvonuri de comploturi aristocratice şi atrocităţi împotriva ţărănimii.25

De atunci, Revoluţia a căpătat propriul avânt, iar ritmurile sale au fost dictate de valurile unor evenimente imposibil de controlat. A trecut prin trei etape principale.

În prima fază, care a durat cinci ani, 1789 – 1794, Revoluţia Franceză a fost accelerată printr-un grad tot mai ridicat de radicalism, până când toate instituţiile ordinii sociale şi politice anterioare au fost distruse. Timp de peste doi ani, Adunarea Naţională (*Constituantă*) a lucrat la un proiect de monarhie constituţională. Într-o singură noapte, 4 – 5 august 1789, treizeci de decrete separate au abolit tot aparatul iobăgiei şi al privilegiilor nobilimii. Declaraţia Drepturilor Omului (26 august 1789) a fost urmată de abolirea provinciilor (decembrie 1789) şi de

instituirea caracterului civil al clerului (iunie 1790). Se părea că se ajunsese la stabilitate şi la consens când, la aniversarea căderii Bastiliei, la 14 iulie 1790, întreaga Franţă s-a unit într-un mare festival al federaţiei. La Paris, regele participă la slujbă în prezenţa liderilor adunării, iar comandantul Gărzii Naţionale, generalul Lafayette, depune un jurământ de credinţă solemn conceput de episcopul d'Autun, Talleyrand.

În Olanda Austriacă, revoluţia se mişca şi mai rapid. În august 1789, influentul arhiepiscop de Liège este capturat de „patrioţi" în urma unei lovituri de stat paşnice. În august, o armată patriotică este adunată de generalul de Merseh pentru a-i înfrunta pe austrieci, în noiembrie, demonstraţiile din Ghent se sfârşesc în masacre sângeroase; şi, în sfârşit, în decembrie, Bruxelles-ul îşi alungă garnizoana austriacă. La sfârşitul anului fusese deja declarată o Uniune Independentă a Statelor Belgiene. A durat treisprezece luni, până la reintrarea în forţă a austriecilor în februarie 1791.

În Franţa, introducerea unei Constituţii consolidate (septembrie 1791) a determinat alegeri care i-au aruncat pe tuşă pe liderii iniţiali, moderaţi. Noua Adunare Legislativă era mult mai puţin înţelegătoare faţă de monarhie. A încercat să ţină frâiele timp de douăsprezece luni, până când şi aceasta a fost înlăturată de declararea Republicii şi de deschiderea lucrărilor Convenţiei Naţionale a Republicii. Apoi, în vara lui 1792, cu o Franţă în război, mişcarea revoluţionară principală este înlăturată de radicalii extremişti, care înainte puseseră stăpânire pe Comuna municipală din Paris. Astfel, dacă Stările Generale şi Adunarea Naţională (1789 – 1791) fuseseră dominate de constituţionaliştii lui Mirabeau, iar Adunarea Legislativă(1791 – 1792) de girondinii republicani, Convenţia Naţională (1792 – 1795) primea ordine de la iacobinii extremişti ai lui Robespierre.

Cei doi ani înspăimântători ai supremaţiei iacobine au

început în timpul fricii de invazie din 1792, când se credea că armata prusacă se afla la mică distanţă de Paris (vedeţi dedesubt). Când regele şi-a destituit miniştrii girondini în aşteptarea ajutorului extern, nemulţumirea populară s-a amplificat. În iulie, când manifestul Ducelui de Brunswick anunţa intenţia acestuia de a-l elibera pe rege şi de a executa întreaga populaţie a Parisului dacă Palatul Regal era atins, oamenii au luat foc. A fost exact pretextul de care aveau nevoie iacobinii pentru a declara că „patria-mamă e în pericol" şi pentru a cere abolirea monarhiei. Cinci sute de marsiliezi înflăcăraţi au mărşăluit în sprijinul Parisului. La 10 august, cu marsiliezii în avangardă, palatul Tuileries este luat cu asalt, iar gărzile elveţiene ale regelui sunt masacrate. În septembrie, cu Comuna deţinând controlul asupra capitalei, mii de prizonieri din închisorile pariziene sunt măcelăriţi cu sânge rece; regele este înlăturat de la putere şi este proclamată Republica.

La 20 septembrie, deschiderea lucrărilor Convenţiei Naţionale a coincis exact cu canonada de la Valmy, care a salvat Revoluţia de atacul extern. 22 septembrie, ziua în care a fost proclamată Republica, a fost considerată mai târziu punctul de început al Calendarului republican. [VENDÉMIAIRE]

În timp, puterea executivă este concentrată în două Comitete ale Salvării Publice succesive – primul (aprilie-iulie 1793), dominat de Danton, iar al doilea (iulie 1793-iulie 1794) de Robespierre. Iniţiativele independente ale Convenţiei se încheiaseră. Războiul extern este continuat în forţă. „Contrarevoluţia" din Vandeea şi din alte regiuni este anihilată fără milă. Este aprobată o nouă Constituţie superdemocratică, în care se stipulau dreptul la vot universal, referendumul şi guvernul ales, fără să fie însă aplicată. Comitetele Salvării Publice din Paris îşi menţin controlul asupra întregii ţări printr-o reţea de comitete auxiliare în fiecare comună şi departament francez. Aceste

comitete formate în urma legii din 21 martie 1793 şi destinate străinilor, devin instrumente de control dictatorial nelimitat.

Revoluţia a început să-şi devoreze propriii copii. Teroarea se dezlănţuise, înghiţind din ce în ce mai multe victime. Danton şi asociaţii săi sunt denunţaţi şi executaţi în aprilie 1794, pentru că puseseră la îndoială scopurile Terorii. Robespierre, teroristul principal, este denunţat şi ucis la 28 iulie 1794, 10 Thermidor ÎL [GUILLOTIN]

VENDÉMIAIRE

În octombrie şi noiembrie 1793, Convenţia Naţională a Franţei votează pentru introducerea unui Calendar republican bazat pe principii revoluţionare. În urma unei serii de decrete se decide ca anul să înceapă la miezul nopţii în noaptea echinocţiului de toamnă, la 22 septembrie, şi că Anul I al Erei Republicane să fi început în ziua în care fusese proclamată Republica, la 22 septembrie 1792. Anul urma să fie împărţit în douăsprezece luni egale de treizeci de zile şi fiecare lună în trei decade de zece zile. (Nu mai existau săptămâni sau duminici.)

LUNI: *Vendémiaire* (luna recoltei); *Brumaire* (luna ceţii); *Frimaire* (luna îngheţului); *Nivôse* (luna zăpezii); *Pluviôse* (luna ploii); *Ventôse* (luna vântului); *Germinal* (luna seminţelor); *Floréal* (luna florilor); *Prairial* (luna fânului); *Messidor* (luna secerişului); *Thermidor* (luna căldurii); *Fructidor* (luna fructelor).

ZILE: 1, 11, 21, *primidi*; 2, 12, *22*, *duodi*; *3*, 13, 23, *tridi*; 4, 14, 24, *quartidi*; *5*, 15, 25, *quintidi*;

6, 16, 26, *sextidi*; 7, 17, 27, *septidi*; 8, 18, 28, *octidi*; 9, 19, 29, *nonidi*; 10, 20, 30, *decadi* (vezi anexa III, p. 1084).

Când a intrat în funcţiune acest sistem, 1 ianuarie 1794 a fost transformat oficial în *Duodi* al Decadei a doua, 12 Nivôse, Anul II.

Pentru a rămâne în ton cu anul natural de 36514 de zile, anii calendarului au fost împărţiţi în grupe de patru

ani denumite *franciades*; şi fiecărui an i se alocau cinci zile suplimentare, aşa-numitele *sans-cuiottides*. Anul al patrulea al fiecărei *franciade* primea o „zi în plus”, Ziua Revoluţiei(*Jour de la Révolution*). Calendarul Republican a fost menţinut oficial timp de patru ani, însă a fost abandonat după şase. Calendarul Gregorian era din nou utilizat la scară largă în perioada Consulatului, cu mult înainte să fie restaurat formal, la 1 ianuarie 1806/11 Nivôse XIV.

Nimic nu era mai bine calculat pentru a dezorienta naţiunea decât modificarea calendarului. Contrarevoluţionarii încercau să menţină vechiul calendar. Revoluţionarii insistau pentru cel nou. Istoricii au trebuit să le accepte pe ambele.

Soarta monarhiei oglindea aceste evenimente. În octombrie 1789, după un marş de protest al femeilor la Versailles, Ludovic XVI este adus împreună cu familia la palatul Tuileries din Paris. Deja era ţinta pamfletelor indecente:

Louis şi tu veux voir Bâtard, cocu, putain.

Regarde ton miroir La Reine et le Dauphin.

(Ludovic de doreşti să vezi/ Un bastard, un încornorat şi-o târfă/

Priveşte-te în oglindă/ Cu fiul şi regina ta.) 26

În iunie 1791, respingând toate concesiile făcute încă din vremea Jurământului din Sala Jocului cu Mingea, regele fuge deghizat către graniţa estică, însă este prins la Varennes în Champagne. Reîntors la Paris în dizgraţie, semnează prima Constituţie aşa cum fusese întocmită de Adunarea Naţională, devenind „agentul ereditar” al poporului. În august 1792, când Tuileries este luat cu asalt, este arestat şi „suspendat din funcţie”. În septembrie este înlăturat definitiv. La 21 ianuarie 1793 este judecat şi executat ca trădător. La 16 octombrie, Marie-Antoinette are aceeaşi soartă. Delfinul Ludovic XVII, în vârstă de zece ani, este dat unor părinţi adoptivi din popor şi moare

ulterior din cauza neglijenţei şi a tuberculozei.

Doctorul Josèphe-lgnace Guillotin (1738 – 1814) nu este cel care a inventat ghilotina. Ceea ce a făcut el a fost să convingă Adunarea Naţională a Franţei să adopte maşinăria de execuţie mai umană inventată de colegul său, Antoine Louis. Propunerea a fost adoptată în aprilie 1792, într-o perioadă potrivită pentru Teroarea Iacobină, ridicându-l astfel pe Guillotin la rangul de eponim (*eponym*) – persoană după care (se presupune că) este denumit ceva.1 Anii revoluţionari au produs mulţi astfel de eponimi. Printre aceştia se numără Jean BIGOT, ministrul cultelor lui Napoleon, şi soldatul ultrapatriot Nicolas CHAUVIN, care cânta „Je suis français, je suis Chauvin" (Sunt francez, sunt şovin).

Mulţi termeni eponimi au intrat în vocabularul internaţional. Botanica a fost o sursă fertilă, deoarece multe plante exotice au fost denumite după cei care le-au descoperit. BEGONIA, care îşi datorează numele botanistului Michel Begon (m. 1710), este unul dintre primele exemple, la fel ca şi CAMELIA, DALIA, FUCSIA ŞI MAGNOLIA. Planta roşie de stâncă AUBRIETIA a fost denumită după pictorul francez Claude Aubriet (1665 – 1742). Fizică a păstrat memoria pionierilor să-i dând numele acestora unităţilor de măsură universale. AMPERUL, unitatea de măsură a curentului electric, provine de la André Ampère (1775 – 1836). Multe altele, de la ÅNGSTRÖM la OHM, VOLT ŞI WATT, se încadrează în aceeaşi categorie.

Hainele sunt o sursă frecventă de termeni eponimi. CARDIGAN ŞI RAGLAN derivă de la generalii britanici din Crimeea. LEOTARDUL derivă de la acrobatul Jules Léotard(18421870). Toţi purtătorii de PANTALONI de diverse feluri ar trebui să-şi amintească de părintele acestora, Pantaleone de Bisognosi, care a jucat în Commedia dell'Arte.

Lumea culinară a produs multe exemple. Sosul

BECHAMEL derivă de la un intendent al lui Ludovic XIV. Sandviciul (în original SANDWICH), denumit după John Montagu, al patrulea Conte de Sandwich (1718 – 1792), a fost o invenţie a secolului XVIII. Secolul XIX a dat naştere fripturii CHATEAUBRIAND, prăjiturii MADELEINE ŞI PAVLOVEI, amintind de un marchiz, o cofetăreasă şi o primă balerină. Fumatul după cină aminteşte de un ambasador francez în Portugalia, Jean Nicot (1530 – 1600).

Invenţiile tehnice folosesc adesea numele inventatorilor lor: printre aceştia se numără SPINET ŞI MANSARDA, DIESEL, SHRAPNEL ŞI BIRO.

Însă mulţi termeni eponimi sunt contestaţi. Nu toţi cărturarii sunt de acord că pictorul Federigo Barocei (m. 1612) este iniţiatorul BAROCULUI, sau că un irlandez din Londra victoriană, Patrick Houlihan, a fost primul HULIGAN. însă e un lucru care nu poate fi contestat: Europa din prezent este plină de umbrele verbale ale Europei din trecut.

În Polonia-Lituania, evenimentele urmează acelaşi fir, de la reforma constituţională la terorismul revoluţionar. În Constituţia de la 3 mai 1791, într-un document scurt cu unsprezece clauze, toate abuzurile evidente ale vechiului sistem, printre care *liberum veto*, sunt abolite. *Rzeczpospolita oboyga narodow*, „federaţia a doua naţiuni”, este stabilită ca stat constituţional modern. Monarhul este declarat ereditar (cu toate că regele era în vârstă şi burlac). Burgheziei i se acordă privilegii limitate anterior doar la nobilime. Ţăranii sunt aduşi în domeniul dreptului public, de la care fuseseră excluşi. Acela era primul succes concret al unei reforme paşnice, prima constituţie de acel tip din Europa, formulată, aprobată şi publicată cu patru luni înaintea celei din Franţa. Era genul de progres la care speraseră reformatorii liberali dintotdeauna. În Londra, entuziasmul lui Edmund Burke nu cunoştea limite. Constituţia poloneză din 3 mai, scria Burke, „este probabil bunul public cel mai pur… care i-a

fost oferit vreodată umanităţii”:

Mijloacele erau în egală măsură uimitoare pentru imaginaţie şi mulţumitoare pentru raţiune şi la fel de liniştitoare pentru sentimentele morale... Totul a fost păstrat în pace şi ordine, însă... totul s-a îmbunătăţit. Iar la această îmbinare nemaiauzită între înţelepciune şi noroc, la această minune fericită, se adaugă faptul că nu a fost vărsată nicio picătură de sânge, nu a avut loc nicio trădare, nicio crimă... Vor fi un popor fericit dacă vor şti să continue aşa cum au început.27

Laudele lui Burke pentru „Revoluţia poloneză” sunt la fel de cunoscute precum criticile pe care le-a adus evenimentelor din Franţa. În Olanda, *Leyden Gazette* scria: „Dacă există minuni în acest secol, atunci una s-a întâmplat în Polonia”.

„Minunea fericită” a durat puţin mai mult de un an. Rusia nu era pregătită să tolereze nici măcar o Polonie constituţională, cu atât mai puţin una independentă, chiar în pragul ei. Chiar când Polonia-Lituania trecea prin prima rundă de reforme revoluţionare, a încercat şi prima rundă a războiului revoluţionar. La fel ca în Franţa, reformatorii polonezi au trecut de la moderaţie la disperare. După ce Constituţia din 1791 a fost suprimată de intervenţia rusă şi de A Doua împărţire (vezi dedesubt), revolta naţională din 1794 a adus în discuţie propuneri încă şi mai radicale, însă s-a dezintegrat în mijlocul violenţelor şi al terorii. În Franţa, procesul revoluţionar a fost reţinut de propriile reacţii interne; în Polonia a fost distrus de forţele străine.

În a doua fază, 1794 – 1804, care începe cu Thermidor II, Revoluţia Franceză a stagnat vizibil, pentru a-şi lua o pauză şi a face o evaluare. Cu toate că instabilitatea executivă a continuat, setea de sânge s-a oprit. La fel şi mania legislativă. (Convenţia Naţională a aprobat 11.250 de decrete în trei ani.) Revoluţionarii îşi descoperiseră talentul pentru război şi erau absorbiţi de lupta cu duşmanii lor. Au fost încercate o serie de soluţii politice de

către politicienii uniţi doar din nevoia de a menţine ordinea şi a împiedica excesul. După căderea lui Robespierre, termidorienii au condus timp de 16 luni. În noiembrie 1795, în urma altei constituţii şi a unei alte adunări pe două nivele, a luat fiinţă un Directorat executiv cu cinci membri. În septembrie 1797 (18 Fructidor V), Directorii au înăbuşit adunarea. În noiembrie 1799, în urma loviturii de stat din 18 Brumaire VIII condusă de generalul cel mai de succes al Directoratului, este instituit un Consulat alcătuit din trei membri, apoi confirmat prin plebiscit naţional. În mai 1802, generalul Bonaparte s-a autoproclamat prim-consul pe viaţă, iar în mai 1804, împărat.

În a treia fază, *cea imperială*, *1804 – 1815*, Revoluţia a căpătat stabilitate legându-se de cultul generalului creator al Imperiului, Napoleon Bonaparte. Îndoielile şi diviziunile care încă rămăseseră în Franţa au fost îngropate în operaţiunile măreţe ale misiunii sale de a cuceri lumea. Bonapartismul a transformat războiul revoluţionar şi cucerirea în scopuri în sine şi necesităţile militare în prioritate absolută. Instituţiile pseudodemocratice erau conduse de o pseudomonarhie, iar o administraţie centralizată eficientă acţiona pe fondul unui amestec ciudat de rămăşiţe legislative şi inovaţii îndrăzneţe. Succesul sau eşecul stăteau în mâinile zeilor războiului. „Succesul, afirma Napoleon, este cel mai mare orator al lumii”.

Periodizarea după autoritatea executivă dă un rezultat uşor diferit. În acel caz, faza monarhiei constituţionale durează din iunie 1789 până în septembrie 1792; „Prima Republică” din 1792 până în noiembrie 1799; dictatura lui Napoleon din „18 Brumaire”.

până în 1815 (vezi anexa III, p. 1084). Dimensiunea completă a opiniei révoluţionare devine aparentă la începutul anilor 1790 prin dezbaterile din Adunarea Naţională şi prin formarea cluburilor politice.

Constituţionaliştii iniţiali, conduşi de contele Honoré de Mirabeau (1749 – 1791) şi alţi nobili liberali precum generalul Lafayette, au fost responsabili pentru abolirea monarhiei absolutiste şi a privilegiilor nobilimii şi clerului. În momentul morţii (naturale) a lui Mirabeau, în aprilie 1791, aceştia deveniseră deja o minoritate supusă presiunilor dure. Se întâlneau în clubul *Feuillants*, iar după fuga regelui la Varennes s-au confruntat cu misiunea imposibilă de a întârzia abolirea unei monarhii nepopulare. La un moment dat, Mirabeau avusese ideea să-i dedice un monument lui Ludovic XVI, „fondatorul libertăţii franceze".

Girondinii şi-au luat denumirea de la un grup de deputaţi din Bordeaux, capitala regiunii Gironde, conduşi de elocventul avocat Pierre Vergniaud (1753 – 1793), care s-au reunit în Adunarea Legislativă. Aceştia au fost centrişti în primii ani, dispuşi să coopereze cu guvernul regelui, însă, în timp, şi-au manifestat tot mai deschis sentimentele democratice şi republicane. Activităţile lor se desfăşurau în salonul Madame Roland, iar influenţa lor a atins punctul culminant în 1792, când au înlăturat ultima guvernare a regelui şi au inaugurat trecerea la Republică.

Spre deosebire de aceştia, iacobinii, *la Société des Amis de la Liberté et l'Égalité*, promovau democraţia fără limite, dictatura revoluţionară şi violenţa. Aceştia şi-au luat numele de la locul în care se afla clubul lor, într-o fostă mănăstire dominicană de pe Rue Saint-Honoré. (Dominicanii din Paris erau cunoscuţi ca iacobini datorită sediului lor anterior pe Rue Saint-Jacques.) Aceştia formau o clică foarte mică şi dură – probabil 3.000 de persoane, care au perfecţionat arta de a sugruma 20 de milioane. Membrii lor variau de la Prinţul de Broglie şi câţiva duci – ducele d'Aiguillon şi tânărul Duce de Chartres (viitorul rege Ludovic-Filip) până la necioplitul ţăran breton „Pere" Gérard. Gérard le spunea cândva: „M-aş fi crezut în Rai printre voi dacă n-ar fi fost atâţia avocaţi". Printre liderii lor se numărau Georges Danton (1759 – 1794), pe care

Carlyle îl numea „un bărbat născut din însuşi sânul de foc al naturii”, Camille Desmoulins (1760 – 1794), jurnalist instigator, care a murit alături de el, Jean Marat (1743 – 1793), „medicul bolnav”, editorul ziarului *L Ami du Peuple*, Jérôme Pétion de Villeneuve (1756 – 1794), o vreme primar al Parisului, Antoine de Saint-Just(1767 – 1794), supranumit», Arhanghelul Terorii” şi „Sfântul Ioan” din cauza servilismului său faţă de Robespierre şi Robespierre însuşi.

Despre Maximilien Robespierre (1758 – 1794), avocatul sever, puritan, „incoruptibilul din Arras”, se spune că a preferat să refuze o carieră de judecător înainte de Revoluţie, decât să condamne la moarte un om. Puterea şi influenţa acestuia au căpătat proporţii legendare în timpul celui de-al doilea Comitet al Salvării Publice. A fost eroul gloatei pariziene, iar pentru oponenţii săi, diavolul în persoană.

Iacobinii s-au afirmat pentru prima dată în 1791, prin riscanta „politică a răului” (*politique du pire*) a regelui, pe baza ideii de susţinere a celor mai mari adversari ai acestuia în speranţa de a-i îmblânzi pe ceilalţi. După ce Pétion este numit primar al Parisului cu aprobarea regelui, iacobinii au preluat un control de nezdruncinat asupra guvernului municipal al capitalei, Comuna. Apoi, după eliminarea sistematică a rivalilor lor şi supunerea Convenţiei, şi-au decimat propriile rânduri, până când a rămas viu doar Robespierre. Lozinca lui Danton era „îndrăzneală, şi mai multă îndrăzneală, întotdeauna îndrăzneală” (*De F audace, encore de l’audace, toujours de l’audace*). Saint-Just, atacând monarhia, declara: „Nu se poate domni fără vină”. În propunerea de a redistribui bogăţiile duşmanilor, spunea: „Fericirea e o idee nouă în Europa”. Robespierre întreba cândva Convenţia: „Cetăţeni, doriţi o Revoluţie fără revoluţie?” (*Citoyens, voulez-vous une Révolution sans révolution*?) Clubul asociat al Cordelierilor, *la Société des Droits de l’homme et du*

Citoyen, a căror apartenenţă se suprapunea cu aceea a iacobinilor, se reunea într-o fostă mănăstire ffanciscană din cartierul Cordelier din Paris. Ultimii lideri ai acestuia, adevăraţii extremişti (*enragés*) precum J.R. Hébert (1757 – 1794), au ieşit în evidenţă prin ateismul lor militant şi prin cultul raţiunii. Hébert a fost executat la ordinele lui Robespierre pentru „extremism". [GAUCHE]

Dacă majoritatea iacobinilor erau de profesie avocaţi şi ziarişti, cei mai mulţi susţinători activi ai acestora proveneau din proletariatul anonim al suburbiilor Parisului. Printre aceşti sanculoţi se numărau indivizi şi radicali decât orice alt grup sau persoană care exercita puterea. Dintre aceştia fac parte primii comunişti, socialişti şi feministe din Europa. Organizate în case de rugăciuni în toate „secţiunile" Parisului, grupări obscure precum *Société Patriotique de la Section du Luxembourg* sau *Société Fraternelle des Deux Sexes du Panthéon-Français* exercitau o influenţă care nu a fost evaluată întotdeauna corect, într-adevăr, în termeni de putere motorie revoluţionară, au fost probabil mai eficienţi decât burghezii care primesc de obicei laudele. Din rândurile lor provin mulţi dintre comisarii revoluţionari ai perioadei iacobine. Au făurit o tradiţie de durată care a contestat autoritatea consacrată în fiecare „revoluţie" a secolului XIX.28

Opoziţia faţă de Revoluţie s-a manifestat în multe forme şi din toate direcţiile. Poate fi clasificată drept politică, socială, ideologică şi regională. Iniţial se concentra asupra curţii regale, unde „ultraşii" conduşi de Contele de Provence (mai târziu Ludovic XVIII) aveau ca scop restaurarea vechiului regim. Acestora li s-a alăturat majoritatea nobililor deposedaţi şi formidabila mulţime de emigraţi(*émigrés*) de peste tot. Aceştia se opuneau nu doar republicanilor şi iacobinilor, ci şi constituţionaliştilor: dispreţul Curţii faţă de generalul Lafayette, de exemplu,

nu cunoştea limite. După 1790, când papa le-a interzis să depună jurământul de loialitate faţă de instituţia civilă, membrii clerului au fost obligaţi să se supună sau să sfideze. După 1792, când Revoluţia a luat o turnură atee, nu doar anticlericală, toţi romano-catolicii, deci marea majoritate a populaţiei, au fost ofensaţi. Această sursă importantă de sentimente contrarevoluţionare a rămas activă până la Concordatul lui Bonaparte cu papalitatea în 1801. Masele ţărăneşti care îşi primiseră libertatea în 1789, au fost mult timp considerate beneficiarele principale ale revoluţiei. Acum, însă, este recunoscut la scară largă că o mare lipsă de înţelegere separa etosul ţărănesc de liderii revoluţionari din Paris. Curând, ţărănimea avea să se întoarcă împotriva opresiunilor unui regim republican pe care mulţi îl considerau mai rău decât predecesoarele sale.

Opoziţia intelectuală în faţa ideilor revoluţionare a fost formulată complet doar după Restauraţie. Însă nimic nu putea fi mai ostil decât lucrarea *Considérations sur la France* (1796) a magistratului savoiard Josèphe de Maistre (1753 – 1821), care afirma despre revoluţionari că sunt servitorii Satanei. De asemenea, se opunea tendinţei de universalitate iluministă care îşi găsise locul în gândirea revoluţionară. Scria că întâlnise mulţi francezi, italieni, germani şi ruşi – „însă nu am întâlnit nici măcar un Om în toată viaţa mea”. Contemporanul său, Antoine Rivarol (1753 – 1801), cunoscut drept Contele de Rivarol, care scrisese un discurs faimos în cinstea limbii franceze, s-a văzut obligat să fugă când a adoptat stilul pamfletului contrarevoluţionar. „Nu se trage cu arma împotriva ideilor”, scria el.

Mai multe provincii franceze au rămas credincioase regalităţii şi s-au revoltat în repetate rânduri. Răscoalele regaliste trebuiau suprimate chiar şi în Paris, cea mai importantă fiind cea din 13 Vendémiaire IV (1795). În unele dintre departamentele mai îndepărtate, cum ar fi Le

Gard, rezistenţa a continuat până în 1815.29 însă rezistenţa cea mai îndârjită a fost concentrată, fără îndoială, în vest. Furia populară continuase să crească în ultimii ani, după o reacţie iniţial favorabilă căderii Vechiului Regim. În 1792, multe parohii îi susţineau pe preoţii care refuzau să jure credinţă noii instituţii civile. Aceştia erau de multe ori răsplătiţi de bande de republicani din mediul urban care făceau tururi prin ţară, distrugând biserici şi atacându-i pe „refractari”. În 1793, aceleaşi sate erau lovite din greu de introducerea înrolării universale a bărbaţilor. Oamenii erau jigniţi mai ales de scutirile acordate frecvent fiilor administratorilor şi angajaţilor republicani: se părea că ţăranii catolici primeau ordinul să moară pentru o Republică atee pe care nu şi-o doriseră vreodată. În mai 1792, Danton era informat în privinţa unui presupus complot uneltit de Marchizul de la Rouarie în Bretania. Complotul a fost înăbuşit din faşă, însă a fost precursorul a două episoade legate între ele ale revoltei de masă, şi anume răscoala din Vandeea şi războaiele şuanilor, care aveau să cuprindă vestul vreme de peste un deceniu.

Răscoala din Vandeea a generat războaie civile care au durat aproape trei ani. A izbucnit în martie 1793 la St. Florent-sur-Loire, însă curând s-a răspândit în toate satele din *bocage*. A fost pornită de ţărani precum J. Cathelineau, vânzător ambulant din Pin-enMauges, şi J.N. Stofflet, paznic de vânătoare din Monlévrier, însă curând a trecut sub comanda nobilimii locale – Marchizul de Bonchamps, Marchizul de Lescure, „Monsieur Henri” de La Rochejacquelin, generalul Gigot d’Elbée, Prinţul de Talmont. „Armata regală şi catolică de sfinţi” era echipată cu coase, furci şi puşti de vânătoare. A mărşăluit sub un stindard alb împodobit cu crini şi cu deviza „Trăiască Ludovic XVII”. Luptătorii purtau un scapular la gât şi ecusonul Sfintei Inimi şi Crucii în flăcări. Au luptat douăzeci şi unu de bătălii importante, au triumfat pe

câmpul însângerat de la Cholet, au cucerit Angers, au asediat Nantes şi au pătruns în provinciile Maine şi Anjou. Curajul lor disperat e surprins în ordinele lui „Monsieur Henri”:

Şi favance, suivez-moi! Şi je recule, tuez-moi! Şi je meurs, vengez-moi! 3

(Dacă înaintez, urmaţi-mă! Dacă mă retrag, ucideţi-mă! Dacă mor, răzbunaţi-mă!)

În octombrie 1793, vandeenii se îmbarcau în iniţiativa lor cea mai ambiţioasă şi (după cum s-a dovedit) cea mai nesăbuită. Aproximativ 30.000 de bărbaţi înarmaţi, urmaţi de câteva sute de mii de civili de toate vârstele, au trecut Loara şi s-au îndreptat spre coasta Normandiei. Destinaţia lor era micul port Granville, unde fuseseră convinşi să creadă că o flotă britanică şi o armată de emigraţi îi aşteptau să-i întâmpine. Însă au avut parte de o decepţie crudă: Granville era blocat. Atacurile lui Rochejacquelin au fost respinse; şi nu se vedea nici urmă de corabie britanică. Astfel a început retragerea. La întoarcere, pe aproape 200 km de drumuri de iarnă, au căzut pradă tuturor nedreptăţilor şi violenţelor. Refuzându-li-se intrarea în oraşe, erau nevoiţi să lupte pentru fiecare centimetru de drum. Peste 15.000 au murit pe străzile din Le Mans. Au pierit de frig şi foame. Au fost prădaţi, supuşi violurilor şi vânaţi fără milă de forţele republicane. Cei care au ajuns la Loara au găsit podurile baricadate şi bărcile arse. Luptătorii lor au fost despărţiţi şi ucişi. Civilii fără apărare au fost apoi masacraţi fără teamă de pedeapsă. Sfârşitul a venit la Savenay lângă Nantes, cu două zile înainte de Crăciun. Generalul Westermann, client al lui Danton, raporta către Convenţie:

Vandeea nu mai există… Am îngropat-o în pădurile şi mlaştinile din Savenay… Conform ordinelor voastre, le-am călcat copiii cu copitele cailor noştri; le-am masacrat femeile ca să nu mai dea naştere la tâlhari. Nu a mai rămas nici măcar un prizonier care să-mi reproşeze. I-am

eliminat pe toţi. Drumurile sunt pline de cadavre. La Savenay, tâlharii vin tot timpul şi pretind că se predau, iar noi îi împuşcăm fără răgaz... Mila nu e un sentiment revoluţionar.30

Retragerea vandeenilor este cunoscută sub numele de „la Virée de Galeme". Din punctul de vedere al vieţilor omeneşti pierdute, a fost asemănătoare cu retragerea lui Napoleon din Moscova.

Pe atunci, inima Vandeei era jefuită şi distrusă de generalul Kléber şi o armată republicană transferată de pe Rin. Pe tot parcursul anului 1794, „coloanele infernale" ale Republicii s-au răzbunat barbar pe satele rebele. Zeci de mii de oameni au fost împuşcaţi, ghilotinaţi, arşi în hambare sau în biserici. În portul Rochefort, mai multe mii de preoţi care nu depuseseră jurământul au fost lăsaţi să moară de foame pe punţile galerelor. La Angers, mii de prizonieri au fost împuşcaţi. La Nantes, alte mii au fost înecaţi sistematic. Ulterior, ca să înăbuşe rezistenţa, în centrul regiunii a fost organizată o fortăreaţă militară cu o garnizoană de 20.000 de soldaţi. (Denumită iniţial Napoléon-Vendée când a fost terminată în 1808, aceasta a fost redenumită Bourbon-Vendée în 1815, iar acum se numeşte Roche-sur-Yon). În apropiere, pe câmpurile deschise, se află o cruce în memoria ultimului atac al ultimului comandant al vandeenilor, Cavalerul de la Charette de la Contrie, care, expirând înaintea plutonului de execuţie de la Nantes, a strigat pentru ultima dată „Trăiască Regele!" [NOYADES]

Datorită propagandei Republicii victorioase, termenul de „vandeism" a fost asociat cu ignoranţa ţărănească, cu superstiţiile religioase şi cu domnia preoţilor tiranici. Imaginea e nedreaptă. E adevărat că unii vandeeni s-au dedat *in extremis* la forme de martiriu mistic şi la excese proprii. Însă revolta lor nu a fost iraţională. Fuseseră supuşi multor atacuri şi umilinţe reale, inclusiv la luarea în

râs publică a religiei lor. În orice altă ţară din Europa, devotamentul lor faţă de modul tradiţional de viaţă ar fi fost foarte admirat. Integritatea lor morală a fost foarte bine ilustrată atunci când muribundul Bonchamps şi-a iertat cei 5.000 de prizonieri. Tragedia lor a fost că au ridicat armele în timpul fazei de fanatism iacobin extrem. Duşmanii lor nu au ezitat să folosească măsuri de genocid, apoi să-şi calomnieze victimele. Napoleon i-a numit „uriaşi”. A fost nevoie de aproape 200 de ani pentru ca Franţa să se împace cu această poveste îngrozitoare de populicid (*populicide*), de genocid franco-francez (*genocide franco-français*).*31*

Revoltele şuanilor dintre 1793 – 1801 au avut în comun multe dintre motivele de bază ale răscoalei din Vandeea şi s-au suprapus geografic cu aceasta. Pe de altă parte, au fost răspândite la o scară mult mai largă, cuprinzând cea mai mare parte din Bretania, Normandia şi Anjou şi, deoarece au căpătat trăsăturile unor războaie de gherilă, au durat mult mai mult. Şuanii şi-au luat numele de la *chat-huant* sau „miorlăitul de pisică”, ce reprezenta mijlocul preferat de comunicare între flăcăii ţărani din păduri. Primul lor lider organizat, Jean în primăvara lui 1794, ofiţerii republicani francezi din Nantes aveau de ucis atât de mulţi rebeli din Vandeea, încât nu ştiau cum să o facă. Dezlănţuiseră „coloanele infernale”, îi înfometaseră, îi masacraseră pe prizonieri şi îi împuşcaseră cu miile. Însă nu era de ajuns. Atunci le-a venit ideea înecării. Nantes era un port de sclavi la Atlantic şi o flotă de corăbii mari şi goale le era la îndemână. Prin scufundarea în râu în timpul nopţii a corăbiilor, apoi prin reîncărcarea acestora, inventaseră un sistem eficient şi ascuns de camere reutilizabile ale morţii. Acestea erau teribilele *înecări*. Necesitatea s-a dovedit mama invenţiilor în tehnologia morţii.1

Un secol şi jumătate mai târziu, ofiţerii nazişti din Polonia ocupată se confruntau cu o problemă similară.

Aveau atât de mulţi evrei de ucis, încât nu puteau face faţă. Dezlănţuiseră aşa-numitele *Einsatzgruppen*; îi înfometaseră pe evrei în ghetouri aglomerate: la Sobibör, îşi duseseră victimele la ţară în vagoane de tren ticsite cu var nestins.2 însă nu era de ajuns. Atunci s-au gândit la gazare. Experimentele iniţiale cu monoxid de carbon în dube mobile s-au dovedit nesatisfăcătoare. Însă la începutul anului 1941, experimentele cu capsule de Zyklon-B în camere etanş, alături de sfaturile proiectanţilor germani principali ai crematoriilor, 3 promiteau o creştere semnificativă a capacităţii. În interval de un an, nazişti din SS începeau deja un program de genocid industrializat în spaţii amenajate în acest scop.4 Un martor ocular din lagărul de exterminare de la Treblinka avea să descrie mai târziu acest proces pentru anchetatorii Tribunalului de la Nürenberg:

[RAIZMAN] Soseau zilnic transporturi; uneori trei, patru sau cinci trenuri pline doar cu evrei. Imediat după sosire, oamenii trebuiau să se alinieze pe un peron – bărbaţii, femeile şi copiii separat. Erau obligaţi să se dezbrace imediat… sub biciul germanilor. Apoi erau obligaţi să meargă goi pe stradă spre camerele de gazare.

Cum numeau germanii acea stradă?

Himmelfahrtstrasse [drumul spre rai].

Te rog să ne spui cât trăia o persoană după ce ajungea acolo?

Tot procesul dezbrăcării şi mersului către camerele de gazare dura pentru bărbaţi între opt şi zece minute, iar pentru femei aproape cincisprezece minute, căci femeile trebuiau să fie tunse pe piele…

Te rog să ne spui care era un aspect caracteristic pentru gara Treblinka?

Comandantul lagărului, Kurt Franz, a construit o gară de primă clasă, cu indicatoare. Barăcile unde erau depozitate hainele aveau inscripţii pe care scria „Restaurant”, „Casă de bilete”, „Telegraf” etc…

Un fel de gară închipuită?... Şi te rog să ne spui cum se purtau germanii când îşi omorau victimele?

Au adus o femeie în vârstă cu fiica ei [însărcinată] în această clădire. Mai mulţi germani au venit să vadă naşterea... bunica a implorat să fie ucisă. Însă, bineînţeles, nou-născutul a fost omorât primul, apoi mama copilului şi la urmă bătrâna...

Spune-ne, martor, câte persoane au fost exterminate în lagăr în medie pe zi.

În medie, între zece şi douăsprezece mii de persoane zilnic.5

Se poate spune că, în teorie, camerele de gazare naziste reflectau o „abordare umană" asemănătoare cu aceea dintr-un abator care funcţionează după reguli bine stabilite. Dacă subumanii trebuiau să moară, era mai bine să moară rapid decât în agonie prelungită. În practică, nu există dovezi că logica nazistă avea la bază asemenea consideraţii. Operaţiunea din lagărele de exterminare naziste se caracteriza printr-o eficienţă complet lipsită de suflet şi bestialitate gratuită.

„Fabrica morţii" de la Jasenovac din Croaţia a fost operată de gruparea fascistă Ustasa din 1942 până în 1945. A devenit obiectul unei propagande intense în Iugoslavia postbelică, iar numărul oficial de „700.000 de victime, majoritatea sârbi", a fost pus încă de atunci sub semnul întrebării.6 însă nu există îndoială în privinţa absenţei complete a milei şi a tehnologiei moderne la Jasenovac. Poveştile senzaţionale abundă. Însă împuşcarea sau gazarea ar putea fi privite drept o păsuire binecuvântată de la moartea prin bătaie, prin aruncarea în căldări încinse sau decapitarea cu fierăstrăul.

Cottereau, pădurar din St. Ouen-des-Toits de lângă Le Mans, şi-a luat porecla de „Jean Chouan". Pentru autorităţile republicane, aceştia erau simpli „tâlhari", care însă au organizat trei campanii lungi împotriva tuturor forţelor pe care le putea aduna Republica.

Prima campanie (octombrie 1793-aprilie 1795) a fost declanşată de trecerea vandeenilor prin vestul Normandie! când 5.000 de şuani s-au alăturat acestora. Aceasta a fost în cele din urmă suspendată în urma unui armistiţiu prin care Directoratul a ordonat sfârşitul persecuţiei preoţilor nonjuraţi. A doua campanie (iunie 1795-aprilie 1797) a început printr-un atac îndrăzneţ asupra unui arsenal republican la Pont-de-Buis în Bretania. Promitea să devină un război cu armate propriu-zise după ce o forţă regalistă a debarcat de pe corăbii engleze pe peninsula Quiberon din apropiere. Însă generalul Hoche s-a dovedit la înălţimea sarcinii sale: după anihilarea acelei forţe, a pacificat treptat zona rurală, combinând toleranţa religioasă cu măsuri militare fără milă. A treia campanie (septembrie 1797-iulie 1801) a fost declanşată de decizia Directoratului de a anula rezultatele electorale în toate departamentele din nord şi vest, în care candidaţii monarhişti avuseseră un succes deplin. Această campanie a fost marcată de reluarea persecuţiei împotriva preoţilor nonjuraţi şi de o serie de conflicte locale sângeroase între şuani şi „Albaştri”. În 1799, sub conducerea lui Georges Cadoudal (1771 – 1804) de Kerleano din Morbihan, insurgenţii reuşesc să-şi coordoneze activităţile şi să ocupe pentru scurt timp mai multe oraşe, printre care Redon, Le Mans, Nantes şi St. Brieuc. Însă succesul lor se sfârşeşte odată cu Consulatul lui Napoleon, care a urmat o strategie asemănătoare celei a lui Hoche. Ostilităţile generale încetează după înţelegerea religioasă adusă de Concordatul din 1801; însă bandele locale de rebeli continuă să îşi facă veacul prin păduri până când Cadoudal este prins şi executat în 1804.32 [CHOUAN]

Nicio descriere corectă a „contrarevoluţiei” nu trece cu vederea schimbarea rapidă de repere. În 1792, constituţionaliştii care au condus Revoluţia în 1789 deja erau consideraţi „reacţionari”. Unul dintre valurile cele

mai mari de rezistenţă, care a dat naştere insurecţiilor din Lyons, Marsilia, Bordeaux şi în alte regiuni în iunie 1793, a fost stârnit în sprijinul girondinilor, care până recent fuseseră partenerii cei mai apropiaţi ai iacobinilor. Chiar şi sanculoţii, care câştigaseră dreptul la vot şi la pâine ieftină, s-au întors în timp împotriva patronilor lor iacobini. Bonaparte, care era considerat trădător atât faţă de Bourboni, cât şi faţă de Republică, şi-a atras ura şi a „Albilor”, dar şi a „Roşilor”. Explozia unei „maşini infernale” în Paris la 24 decembrie 1800, care avea ca scop asasinarea lui Bonaparte în drumul său spre operă, a fost complotul emigraţilor regalişti, însă a fost folosită pentru a justifica execuţia oponenţilor iacobini şi republicani. Toţi oponenţii fără succes puteau fi condamnaţi ca „reacţionari”. [ROUGE]

Violenţa este acea caracteristică a Revoluţiei pe care criticii acesteia au considerat-o întotdeauna drept cea mai respingătoare. A îmbrăcat multe forme. Legea gloatelor şi linşajul au avut loc încă de la începutul lui 14 iulie 1789, când capetele guvernatorului în cea mai mare parte a secolelor XIX ŞI XX, politica locală a regiunii vestice departamentului Sarthe, dincolo de Le Mans, a fost dominată de o tradiţie de dreapta antirepublicană solidă. S-a aflat în contrast puternic cu regiunea estică, dominată de un bloc la fel de solid de stânga, anticlerical şi prorepublican, aşa-zisa” zonă roşie” (*la zone rouge*), care în anii 1960 încă vota cu Partidul Comunist. Modelul nu putea fi atribuit factorilor sociali, de proprietate sau religioşi. Conform istoricului rural cel mai important al Franţei, acest fenomen poate fi explicat prin trauma prelungită a revoltei şuanilor din 1793 – 1739. Toate acestea sunt cu atât mai remarcabile cu cât caietele de doleanţe (*cahiers de doléances*) din 1789 arată că cele mai multe proteste militante împotriva dărilor bisericeşti şi clerului proveneau din vest, nu din est. Comportamentul

Republicii revoluţionare a fost, aparent, atât de extrem, încât i-a transformat pe susţinătorii săi iniţiali în duşmani de neînduplecat. Comportamentul electoral al celei de-a Cincea Republici încă era influenţat de greşelile Primei. „E imposibil, scria Le Roy la dune, de explicat prezentul prin prezent”.1 Dacă acest lucru e adevărat pentru un departament din Franţa, oare cu cât mai mult se poate aplica Europei ca întreg?

ROUGE

Tricolorul din 1789 era alcătuit din albul stindardului regal al Franţei şi din însemnul roşu şi albastru al Parisului. Era destinat să devină steagul Republicii Franceze. Aceleaşi culori, dispuse pe orizontală, au fost adoptate de Republica Batavă în 1794, pentru a înlocui steagul asemănător, dar mult mai vechi, al Provinciilor Unite. Însă steagul roşu a fost cel adoptat curând de revoluţionari. În perioada romană, steagul roşu fusese un simbol al războiului. Roşu era culoarea sângelui, focului şi magiei. Conform tradiţiei, cariera sa modernă a început în 1791, când mulţimea care atacase Tuileries a ridicat de jos un stindard regal înecat în sânge. De atunci”, roşul” şi „albul” au devenit codurile de culoare acceptate pentru revoluţie şi contrarevoluţie. Stendhal a folosit varianta *Roşu şi negru* (*Le Rouge et le Noir*) pentru a înfăţişa lupta dintre radicali şi reacţia clericală în timpul Restauraţiei. Aplicarea codurilor de culoare pentru mişcările politice a avut conotaţii profunde. Roşul a fost preluat de „Mia” lui Garibaldi, de socialişti şi, cel mai mult, de comunişti. Verdele, culoarea pământului (şi cândva a Merovingienilor), a fost adoptat de partidele ţărăneşti, de patrioţii irlandezi şi, mult mai târziu, de militanţii pentru protecţia mediului”. Albastrul adevărat”, cândva un epitet spaniol pentru sângele aristocratic, a fost preluat de partidul Tory britanic şi de alţi conservatori. Unioniştii preferau [PORTOCALIU], iar liberalii galben. Naziştii cu uniforme SA au fost cunoscuţi întâi drept „Cafenii”. Mai

târziu, de la uniforma SS, au fost asociaţi cu negrul, care pentru alţii reprezenta culoarea europeană tradiţională a răului, morţii şi pirateriei. În lagărele lor de concentrare, aceştia îşi obligau prizonierii să poarte ecusoane colorate după schema roşu = politic; verde = criminal; negru = antisocial; roz = homosexual; violet = Martor al lui Iehova; maro = ţigan; galben = evreu.1

Ambiguităţile abundă. În simbolismul catolic, roşu reprezintă martiriul şi cardinalii, albul puritatea şi castitatea, albastrul speranţa şi Fecioara Maria şi negrul suferinţa, dominicanii şi iezuiţii. În era conştiinţei rasiale şi a corectitudinii politice, „negrul e frumos”; „albii” sunt la fel de nepotriviţi precum „masculii morţi”, „pieile roşii” au fost modificate” cardinali”; iar metafora preferată este curcubeul.

Bastiliei, du Launay, şi ale celorlalte victime au fost plimbate în paradă prin Paris în furci. Atacurile excesive asupra persoanelor şi proprietăţilor preoţilor şi nobililor erau la ordinea zilei. Au avut loc masacre haotice, cum a fost cel din închisorile din Paris din septembrie 1792, multe asasinări, precum cea a lui Marat, şi multe ucideri îngrozitoare din răzbunare, cum au fost cele din Marsilia după căderea iacobinilor. Niciunul dintre aceste evenimente nu a fost unic. Însă două aspecte ale violenţei revoluţionare au fost fără precedent: unul a fost scara uriaşă a victimelor militare produse de introducerea recrutării în masă; celălalt a fost domnia cu sânge rece a terorii politice declanşate de iacobini. În psihologia maselor, ambele fenomene au fost conectate cu energii vaste care trimiteau o naţiune deznădăjduită şi sărăcită într-o dezlănţuire de douăzeci de ani de cuceriri entuziaste. Ambele erau inevitabile.

Regimul Terorii a fost conceput de (al doilea) Comitet al Salvării Publice şi derulat ca instrument politic intenţionat. Nu s-a limitat la distrugerea oponenţilor activi ai Revoluţiei. A fost gândit să creeze un asemenea climat

de frică şi nesiguranţă, încât simplul gând la opoziţie să fie paralizat. Armele sale se regăseau, pe de o parte, în Legea Suspecţilor adoptată în Prairial, iar pe de altă parte, în Tribunalul Revoluţionar. Prima cerea tuturor cetăţenilor să denunţe pe oricine putea fi bănuit că nutreşte gânduri potrivnice faţă de autorităţi. Legată de Legea Preţurilor Maximale, care a transformat toată sfera economică într-o sursă de crimă potenţială, aceasta expunea fiecare familie franceză la posibilitatea unei catastrofe bruşte şi nefondate. Cealaltă lege, care rareori dădea naştere la altceva decât la o condamnare sumară la moarte, hrănea ghilotina cu o cantitate constantă de nevinovaţi. Numărul total de victime din Paris se ridica la zeci de mii. În provincii, a fost susţinută de forţă militară. Nu este deloc exagerată să credem că pentru fiecare victimă ucisă de Teroare în Paris mureau alte zece în Vandeea.

Şi totuşi, etosul Terorii nu încetează să uimească. A produs un climat de spioni, informatori şi bănuieli fără limite. A dat naştere unor scene cu căruţe pline care duceau condamnaţii pe străzile pline de ură, cu bărbaţi şi femei în faţa morţii, senini sau înspăimântaţi, cu tricoteze (*tricoteuses*) macabre croşetând lângă ghilotină în timp ce capetele tăiate căzeau într-un coş de lângă ele. Caracterul extremist sumbru al situaţiei a produs un repertoriu bogat de umor sinistru. Întrebat de numele şi domiciliul său, Danton a răspuns: „Sunt Danton, un nume tolerabil de cunoscut. Locuinţa mea este Neantul, însă o să trăiesc în Panteonul istoriei”. Întrebat de vârstă, Desmoulins a răspuns: „Vârsta mea e aceea a bunului sanculot Iisus: vârsta fatală a revoluţionarilor”. Avea 38 de ani. Pe eşafod, Ludovic XVI a început un discurs neterminat: „Mor nevinovat şi îmi iert duşmanii, a început el, şi sper ca sângele meu…” Danton, în aceeaşi situaţie, spune: „Danton, fără slăbiciuni”; apoi: „Călău, arată-le capul meu; merită văzut”. Robespierre, care înainte primise o lovitură de pistol în falcă, nu a putut scoate decât un ţipăt

incoerent.

Mulţi dintre susţinătorii violenţei revoluţionare, ca Robespierre, au cunoscut ei înşişi o moarte violentă. Westermann, „Măcelarul din Vandeea”, a murit pe acelaşi eşafod ca Danton. Directoratul a iniţiat procese care i-a pedepsit pe unii dintre cei mai cunoscuţi sadici.

Reforma legislativă a urmat aceleaşi tendinţe extinse precum Revoluţia în sine, trecând printr-o fază constituţională, republicană şi imperială. Efectul a fost foarte confuz. Instituţiile vechii ordini au fost abolite şi înlocuite de măsuri nereuşite sau cu viaţă scurtă, pe care apoi Imperiul le-a întrerupt sau le-a modificat în funcţie de scopurile proprii. De aici au luat naştere creaturi hibride ciudate, nici peşti din Vechiul Regim, nici cocoşi revoluţionari. De exemplu, nobilimea ereditară a fost abolită în 1789, împreună cu alte ordine sociale. În timpul Republicii, toţi oamenii erau reduşi la un singur rang, acela de cetăţean/ cetăţeană (*citoyen* sau *citoyenne*). Bonaparte a introdus ideea promovării pe baza meritelor, *la carrière ouverte aux talents*; iar Imperiul a adoptat un sistem ierarhic de ranguri şi titluri noi, o aristocraţie de prinţi, duci şi conţi pe baza serviciului în folosul statului. Legiunea de Onoare (*Legion d'Honneur*) (1802) a fost ideea lui Napoleon pentru un ordin de merit.

În religie, instituţia civilă a clerului (1790) i-a transformat pe toţi preoţii în oficiali de stat salariaţi şi a sechestrat toate proprietăţile Bisericii. Republica i-a persecutat pe nonjuraţi, a despărţit Biserica constituţională de stat şi a decreştinizat viaţa publică inventând propriul Calendar secular şi propriile culte seculare, cum ar fi Venerarea Fiinţei Supreme în 1794 sau Teofilantropia în 1796. Bonaparte, după umilirea papalităţii, a reintrodus oficial romano-catolicismul. Concordatul din iulie 1801 a recunoscut-o drept religia majoritară a francezilor, însă a păstrat întâlnirile, salariile şi proprietăţile Bisericii la dispoziţia statului. Papa Pius VII

a participat la încoronarea împăratului la Nôtre Dame la 2 decembrie 1804, însă se mişca prea lent şi Bonaparte şi-a pus singur coroana pe cap. Pe bună dreptate sau nu, Jean Bigot de Préamenau (1747 – 1825), ministrul cultelor al lui Napoleon, şi-a dat numele conceptului de intoleranţă religioasă. [GUILLOTIN]

În domeniul educaţiei, fostul monopol al Bisericii asupra şcolilor a fost întrerupt. În timpul Imperiului, sistemul şcolilor de stat centralizate, alcătuit din Ministerul din Paris şi din liceele (*lycées*) din toate oraşele principale, a dat vieţii franceze una dintre instituţiile sale caracteristice.

În guvernarea regională, vechile provincii sunt distruse, împreună cu privilegiile şi adunările sale istorice. Cele 83 de departamente (*départements*) *sau* districte mai mici din 1790, denumite de obicei după râuri sau lanţuri muntoase, au rămas şi în perioada Imperiului, iar numărul lor a crescut foarte mult. Organizarea internă a acestora a fost remodelată de Napoleon, care a înfiinţat funcţia de prefect de departament.

În sfera economică, regimurile revoluţionare au încercat mai multe experimente. În 1790 Adunarea Constituantă, după abolirea vechilor beneficii, este obligată să inventeze impozite noi pentru terenuri, venituri şi proprietăţi. A finanţat naţionalizarea proprietăţilor bisericii, emiţând faimoasele asignate *ţassignats*) sau garanţii de stat, care treptat s-au transformat într-o formă foarte devalorizată de bancnotă. În 1793 iacobinii au adoptat un program economic menit să corespundă cererilor armatei de masă, ale terorii şi ale propriei lor ideologii sociale. Doctrina „voinţei unice” a acestora a fost aplicată nu doar în politică, ci şi în economie şi a produs o industrie de armament coordonată de stat; controlul riguros al preţurilor prin intermediul Legii preţurilor maximale şi anularea tuturor datoriilor ţăranilor. După

1795 Directoratul a aplicat masiv jaful şi tributul ca înlocuitori ai politicilor economice. Napoleon a adăugat perspectiva unui mercantilism colbertist de modă veche. Proiectele publice grandioase au fost posibile acordând prioritate fluxului intern de numerar.

Atât Republica, cât şi Imperiul se opuneau comerţului liber, iar lupta îndelungată cu britanicii pentru controlul asupra comerţului pe mare a început în timpul primei coaliţii, în noiembrie 1806, Decretul de la Berlin al lui Napoleon declara formal starea de blocadă a Insulelor Britanice. „Îmi doresc", spunea el, „să cuceresc marea prin puterea pământului". Răspunsul britanic a venit prin Ordinul Consiliului din 1807 prin care li se interziceau tuturor statelor neutre să facă comerţ cu Franţa, singura excepţie fiind printr-o licenţă specială. Acest lucru a provocat Decretul de la Milano al lui Napoleon din decembrie 1807, prin care îi ameninţa cu repercusiuni crunte pe toţi cei care urmau regulile impuse de britanici. Sistemul continental care a rezultat a fost impus în toate ţările ocupate de francezi şi a devenit condiţie pentru cooperarea lui Napoleon cu alte ţări, cum a fost cazul Danemarcei, Suediei şi Rusiei. A oferit Europei primul exemplu de comunitate economică unită, însă a generat şi o mare parte din dispreţul care a subminat poziţia Franţei.

Impozitele au avut de îndurat încercări grele. Vechile şi detestatele taxe şi impozite dispăruseră. Regimul constituţional avea ca scop impozitarea echitabilă şi universală pentru toată lumea; iacobinii au scos cerinţa prin care franciza se limita la plătitorii de impozite. Directoratul s-a întors către o democraţie a proprietarilor. În timpul Imperiului, cu toate că impozitele centralizate pe teren erau derulate mai eficient, greutatea taxelor, în special asupra ţăranilor, era uriaşă.

Torentul legislativ din anii 1790 a provocat o adevărată încâlceală de registre care nu puteau fi sortate decât prin examinare şi codificare sistematică. Lucrul

început de Convenţie în 1792 a culminat cu impunătorul Cod Civil (1804), care în curând avea să fie redenumit Codul Napoleonian (*Code Napoléon*). Codul a înlocuit cele 360 de coduri locale în vigoare în 1789 şi a introdus o cale de mijloc între dreptul roman din sud şi dreptul comercial din nord, între principiile egalitare din 1789 şi reacţia autoritară, bazată pe proprietate, a Directoratului. (Dreptul comun şi-a pierdut locul în sfera civilă.) Drepturile universale la cetăţenie şi egalitate în faţa legii au fost confirmate. În dreptul familiei, căsătoria civilă şi divorţul s-au menţinut, însă împărţirea egală a proprietăţii era limitată la moştenitorii bărbaţi. Femeile căsătorite erau considerate „incapabile" să încheie contracte. Acest Cod a influenţat profund dezvoltarea socială acel puţin treizeci de ţări.

Pe termen lung, cel mai mare impact al Revoluţiei a fost probabil în sfera ideilor pure. O mare parte din această legislaţie detaliată urma să fie supusă unei analize mai aprofundate după 1815 sau era aplicabilă doar în Franţa. Însă multe dintre ideile şi idealurile de bază au rămas disponibile pentru toată lumea, chiar şi când nu şi-au găsit o formă imediată de expresie practică. De exemplu, republicanismul a fost înfrânt în Franţa cu mult înainte de restaurarea monarhiei în 1814 – 1815. Însă a rămas viu pentru a hrăni o tradiţie care s-a reafirmat în 1848 – 1851 şi a cuprins definitiv ţara după 1871. Deoarece monarhia era modul predominant de guvernământ în Europa secolului XIX, amintirea şi exemplul primei Republici Franceze din 1792 – 1799 reprezentau o influenţă puternică.

Ideea de revoluţie în sine era de nestăpânit, chiar şi acolo unde anumite mişcări revoluţionare fuseseră suprimate. Înainte de 1789, majoritatea europenilor aveau o viziune statică asupra ordinii sociale şi politice, unde schimbarea se putea face cel mult limitat şi treptat. După 1789 toţi ştiau că lumea putea fi întoarsă pe dos, că

oameni hotărâţi puteau să mobilizeze forţe sociale şi motoare psihologice care aşteptau sub suprafaţa societăţii celei mai liniştite. Această realizare a răspândit panica şi, în unele locuri, speranţa. De asemenea, a dat un imbold puternic dezvoltării ştiinţelor sociale. Aşadar, revoluţia trebuie deosebită de toate formele mai mici de rebeliune, cum ar fi jacqueria sau puciul.

Şi contrarevoluţia s-a conturat. Astfel, idealurile revoluţionare aveau să fie echilibrate prin numărul oponenţilor acestora. *Reflecţiile* lui Burke (1790) în lumea anglofonă şi ale lui Goethe în cea germanofonă au avut o influenţă durabilă. *Consideraţiile* (1796) teocentrice ale lui De Maistre, care a considerat Revoluţia drept mânia lui Dumnezeu, aveau să aibă un ecou prelungit, întinzându-se de-a lungul mai multor generaţii până la

Aleksandr Soljeniţîn toate împărtăşeau reacţia instinctuală a lui Burke împotriva „lumii antagoniste a nebuniei, discordiei, viciului, confuziei şi nefericirii inutile”.

Conceptul de drepturi umane, chiar dacă nu a fost inventat de revoluţionarii francezi, a primit, fără îndoială, de la aceştia avântul său modern cel mai puternic. Declaraţia Drepturilor Omului şi ale Cetăţeanului a dus mai departe elementele incluse în Legea Drepturilor elaborată în Anglia în 1689 şi declaraţiile fundamentale care au stat la baza independenţei SUA. Măcinată şi stâlcită, a supravieţuit ca monument de durată al idealismului timpuriu al Revoluţiei. Aprobată la 26 august 1789, „în prezenţa şi sub auspiciile Fiinţei Supreme”, aceasta era alcătuită dintr-un Preambul, scris în stilul predecesorului său american, şi din şaptesprezece Articole care menţionau „drepturile naturale, inalienabile şi sacre ale umanităţii”:

I. Oamenii se nasc şi rămân liberi şi egali în drepturi. Distincţiile sociale se pot face doar în folosul public.

II. Scopul oricărei asociaţii politice este de a păstra

drepturile naturale ale omului. Aceste drepturi sunt drepturi la libertate, la proprietate şi la apărare şi rezistenţă împotriva opresiunii.

III. Principiul oricărei suveranităţi se bazează pe naţiune. Niciun grup de oameni şi niciun individ nu poate exercita o autoritate care nu provine direct de acolo.

IV Libertatea constă în posibilitatea de a face orice acţiune care să nu îi afecteze pe ceilalţi.

V Legea poate interzice doar acţiuni care dăunează societăţii…

VI. Legea este expresia voinţei generale… Trebuie să fie aceeaşi pentru toţi, fie că protejează sau pedepseşte.

VII. Nimeni nu poate fi acuzat, arestat sau reţinut cu excepţia acelor situaţii determinate de lege.

VIII. Legea trebuie să stabilească doar pedepse care sunt strict necesare. Nimeni nu trebuie să fie pedepsit prin legislaţie retrospectivă.

IX. Orice persoană [este] considerată nevinovată până la proba contrarie…

X. Nimeni nu trebuie să fie persecutat pentru opinii, nici măcar pentru cele religioase, atât timp cât manifestarea acestora nu ameninţă ordinea publică.

XI. Comunicarea liberă a ideilor şi opiniilor este unul dintre cele mai preţioase drepturi ale omului. Astfel, fiecare cetăţean poate să scrie, să vorbească şi să publice liber, trebuind să dea socoteală doar pentru abuzurile definite de lege.

XII. O forţă publică este necesară pentru garantarea drepturilor [de mai sus]. Aceasta este instituită în folosul tuturor, nu pentru uzul acelora cărora le este încredinţată.

XIII. Impozitarea publică este indispensabilă pentru întreţinerea forţelor şi administraţiei. Aceasta trebuie împărţită între toţi cetăţenii fără deosebire, în funcţie de posibilităţile acestora.

XIV Cetăţenii… au dreptul să aprobe scopurile, nivelurile şi dimensiunea impozitelor.

XV Societatea are dreptul să ceară socoteală tuturor servitorilor publici.

XVI. Orice societate în care drepturile nu sunt garantate sau în care puterile nu sunt separate, nu are o constituţie.

XVII. Deoarece proprietatea reprezintă un drept sacru şi inviolabil, nimeni nu poate fi lipsit de aceasta, cu excepţia cazului de necesitate publică, proces legal şi compensaţie dreaptă.33

Convenţia socială considera că „drepturile omului" includea automat şi drepturile femeilor. Însă mai mulţi îndrăzneţi, printre care şi Cordorcet, respingeau ideea, susţinând că femeile pur şi simplu fuseseră neglijate. În timp, Declaraţia iniţială a fost completată cu idei noi, mai ales privind drepturile omului în sfera socială şi economică. Articolul XXI al Declaraţiei revizuite din iunie 1793 specifica:

Ajutorul public este o datorie [*dette*] sacră. Societatea trebuie să ofere de mijloace de trai pentru cetăţenii năpăstuiţi, fie găsindu-le de lucru, fie asigurând mijloace de supravieţuire pentru cei care nu pot munci.34

Sclavia a fost scoasă în afara legii în 1794. A fost garantată toleranţa religioasă. [FEMME]

Desigur, versiunea franceză a drepturilor omului a fost înscrisă în sfera practicilor dictatoriale atât ale Republicii, cât şi ale Imperiului. După 1815 a continuat să se lupte cu un stat puternic, centralizat şi birocratic. Însă influenţa acesteia în toată Europa a fost mult mai mare decât varianta anglo-saxonă, deoarece cultura franceză în general era mai influentă în acea perioadă şi, de asemenea, deoarece soldaţii francezi o răspândiseră pe tot continentul în raniţele lor. Nu era prima dată când agenţii de represiune răspândeau seminţele altei eliberări.

Variaţiunile geografice la modelul revoluţionar sunt de obicei trecute cu vederea. Parisul, cu toate că era

dominant, nu reprezenta întreaga Franţă. În Toulon, ocupat de o forţă navală anglo-spaniolă în 1793, portul şi oraşul fuseseră scena unor lupte crâncene între regalişti şi republicani. La Marsilia, Bordeaux şi Lyons, între 1794 – 1795 s-au purtat războaie civile extinse, în care Teroarea Roşie a iacobinilor era egalată de „Teroarea Albă”. În multe regiuni, sentimentul regalist ar fi putut probabil să obţină ajutorul majorităţii dacă ar fi fost organizat mai eficient. În cele din urmă, revoluţionarii au ieşit învingători, în parte datorită capacităţii militare superioare şi centralizate şi în parte datorită izbucnirii războiului, care a legat efectiv apărarea Revoluţiei de cea a Franţei. Nicăieri nu este mai evidentă coincidenţa între fervoarea patriotică şi cea revoluţionară decât în *Cântecul de război al armatei de pe Rin* (*Chant de Guerre de l’Armée du Rhin*) (1792), denumit şi Marseilleza (*La Marseillaise*), care, opt ani mai târziu, avea să devină imnul naţional al Republicii Franceze. [STRASSBURG]

Conceptul de stat modern, în sensul administraţiei centralizate care aplică legile dreptului comun uniform pentru toţi cetăţenii dintr-un întreg teritoriu, a primit un avânt puternic. Elementele sale se dezvoltaseră timp de câteva secole şi nu doar în Franţa. Însă uniformizarea feroce a iacobinilor şi dictatura energică a Imperiului au atacat particularitatea franceză în douăzeci de ani mai mult decât o făcuse guvernarea absolutistă în multe decenii. Mai mult, măturând din cale un adevărat muzeu de structuri de stat învechite în Europa, de la Sfântul Imperiu Roman până la Republica de la Veneţia, armatele revoluţionare au făcut loc reformelor administrative din secolul XIX. Din nou, naţionalismul nu a fost creat pe de-a-ntregul de Revoluţia Franceză (vezi capitolul X); ideologia naţiunii şi conştiinţa de naţionalitate au fost întărite enorm în toate acele ţări în care vechea ordine a fost răsturnată.

Olympe de Gouges (1748 – 1793), fiica unui măcelar

din Montauban, a venit la Paris ca tânără văduvă. Născută Marie Gauzes, a refuzat să-şi accepte numele de căsătorie şi şi-a inventat un pseudonim sub care a aspirat la o carieră literară. A scris piese de teatru şi pamflete politice încă din primele zile ale Revoluţiei. Înfuriată de excluderea femeilor din Adunarea Constituţională, a publicat lucrarea *Les Droits de la Femme et du Citoyen* (1791) ca răspuns la Drepturile Omului:

I. Femeia se naşte liberă şi rămâne egală în drepturi cu bărbatul...

II. Scopul tuturor asociaţiilor politice este să păstreze drepturile naturale şi inalienabile ale bărbatului şi femeii. Acestea sunt: dreptul la libertate, la proprietate, la siguranţă şi la rezistenţă în faţa opresiunii.

III. Principiul suveranităţii constă în esenţă în Naţiune, care nu e altceva decât unirea dintre bărbat şi femeie.

IV... Exercitarea drepturilor naturale ale femeii nu are alte limite decât tirania bărbatului care li se opune.

V. Legile naturii şi raţiunea interzic orice acţiune care dăunează societăţii...

VI. Legea trebuie să fie o expresie a voinţei generale; toţi cetăţenii, femei şi bărbaţi, trebuie să participe la formarea acesteia. Deoarece toţi cetăţenii sunt egali în ochii săi, aceştia trebuie să fie egali şi în privinţa onorurilor, poziţiei şi slujbelor... fără altă deosebire decât cea a virtuţilor şi talentelor.

VII... Femeile se supun rigorilor legii la fel ca bărbaţii.

VIII. Nimeni nu trebuie să fie pedepsit decât în virtutea unei legi promulgate înainte de crima respectivă şi care se aplică femeilor.

IX. Orice femeie găsită vinovată trebuie pedepsită conform legii.

X. Nimeni nu trebuie să fie persecutat pentru opinii fundamentale. Femeia are dreptul să urce pe eşafod; trebuie să aibă în mod egal şi dreptul de a urca la tribună.

XI… Orice cetăţean poate să spună liber „sunt mama copilului tău”, fără ca vreo prejudecată barbară să o oblige să ascundă adevărul.

XII. Garanţia drepturilor femeii atrage respectare absolută…

XIII. Contribuţia femeii şi bărbatului la menţinerea serviciilor publice este egală.

XIV. Cetăţenii bărbaţi şi femei au aceleaşi drepturi de a stabili nevoia de taxe.

XV. Toate femeile, unite prin contribuţiile lor cu toţi bărbaţii, au dreptul să ceară socoteală pentru administrarea lor de la toţi oficialii publici.

XVI. Nicio societate în care drepturile nu sunt garantate, iar puterile nu sunt separate, nu are constituţie.

XVII. Proprietatea este comună sau împărţită în mod egal între ambele sexe…1

Acest text, carta fondatoare a feminismului, nu a rămas altceva decât o simplă curiozitate. După ce îndrăznise să se opună deschis Terorii lui Robespierre, autoarea lui a înfruntat ghilotina.

Anne-Josèphe Théroungue de Méricourt (1758 – 1817), „amazoana libertăţii”, a venit la Paris din Liège pentru a promova un tip de feminism mai militant. Susţinea că femeile trebuie să lupte pentru Revoluţie, iar în acest scop a organizat o legiune feroce de miliţie feminină”. Acele şi fusurile”, scria ea în *Les Françaises devenites libres* (1791)”, nu sunt singurele arme pe care ştim să le mânuim”.

Mary Wollstonecraft (1759 – 1797) vine la Paris de la Londra, unde, în lucrarea *Revendicarea drepturilor omului* (1791) atacă *Cugetările* lui Burke. Cartea ei *Revendicarea drepturilor bărbatului* (1792) a extins viziunea raţionalistă a lui Olympe de Gouges. S-a căsătorit cu scriitorul politic William Godwin şi a murit în timp ce dădea naştere unei fiice care avea să fie soţia poetului Shelley.

Viziunile acestor feministe radicale pioniere nu au

stârnit prea multă simpatie în cercurile revoluţionare. Rousseau, care dăduse tonul, propusese un model care să îmbine eroismul altruist al matroanelor romane cu o feminitate care să-i încurajeze pe bărbaţi să fie mai bărbaţi. Cele ca Gouges, Thérouangue de Méricourt, Madame Roland, Charlotte Corday sau Cécile Renaud nu l-au impresionat pe Robespierre mai mult decât îl impresionase pe rege marşul femeilor l-ai Versailles. În iunie 1793, femeile sunt excluse deschis de la cetăţenie.2

Militarismul – credinţa că forţa militară e un instrument politic valid şi eficient – a câştigat inevitabil teren. Războaiele secolului XVIII aveau obiective relativ limitate, iar jucătorii lor cei mai importanţi au avut mai mult de câştigat prin diplomaţie decât pe câmpul de luptă. Armatele revoluţionare franceze, prin contrast, s-au reunit după 1792 într-un moment în care armatele formate prin recrutare în masă, economia de război şi entuziasmul unei naţiuni ce ridicase armele puteau aduce rezultate la o cu totul altă scară. Chiar dacă înfrângerea acestora a demonstrat, poate, limitările militarismului, progresul lor aparent invincibil timp de aproape un sfert de secol a arătat câte poate realiza un război. Aceea era moştenirea lui Lazare Carnot (1753 – 1823), inginerul militar şi administratorul considerat „organizatorul victoriei” în timpul Comitetelor Salvării Publice, al Directoratului, Imperiului şi, mai ales, al lui Bonaparte. „Războiul are un caracter violent”, scria Carnot; „trebuie să-l duci *à l’outrance* (cu îndârjire; fr. – n.tr.) sau să stai acasă”.

Războiul revoluţionar, 1792 – 1815

Perspectiva că revoluţia avea să provoace primul război civil, apoi internaţional, era prezentă de la bun început. În ciuda renunţării formale la războaiele de cucerire formulată de Adunarea Constituantă Franceză în mai 1790, niciun monarh nu putea asculta cu plăcere strigătele de Moarte tiranilor” (*Mort aux Tyrans*), care se auzeau din ce în ce mai puternic pe străzile Parisului. La

fel, niciun revoluţionar nu putea dormi liniştit în mijlocul comploturilor ostile ale emigraţiilor şi monarhiştilor. Comportamentul ostentativ al autorităţilor a creat un climat general de nelinişte. În 1791, papa a condamnat deschis Revoluţia. Provocarea a fost întâmpinată, pe de o parte, de girondinul J.-P. Brissot, care a cerut o cruciadă a poporului împotriva despoţilor, şi pe de altă parte, de împăratul Leopold, fratele Mariei-Antoaneta, care, după întâlnirea monarhilor prusac şi saxon la Pillnitz, a cerut formarea unei ligi a prinţilor care să „restaureze onoarea Majestăţii Sale Creştine”.

Conducătorii Rusiei, Austriei, Suediei, Prusiei, Saxoniei şi Spaniei erau toţi în favoarea intervenţiei active. Planurile acestora erau încurajate puternic de Ecaterina cea Mare, care susţinea că „întâmplările din Franţa priveau toate capetele încoronate”. Căpetenia acestora, Gustav III, a pus la cale fuga nefericită de la Varennes. Deja primea subvenţii din Rusia când a fost asasinat la un bal mascat în Stockholm la 16 martie 1792. Însă cel mai mare obstacol al acestora era reprezentat de poziţia ambiguă a lui Ludovic XVI, ale căror declaraţii publice contraziceau corespondenţa sa secretă şi care în acelaşi timp coopera cu Revoluţia şi se opunea acesteia. În cele din urmă, sfaturile divizate ale aşa-zişilor salvatori ai lui Ludovic au provocat o întârziere suficient de mare pentru ca revoluţionarii să preia iniţiativa în propriile mâini. În aprilie 1792, cu consimţirea tacită a regelui, declară război Austriei şi Prusiei. [STRASSBURG]

Intrarea în război poate fi asociată cu una dintre cele mai cumplite decizii ale aşa-numitei *politique du pire* a lui Ludovic XVI. În primăvara lui 1792, atât Curtea, cât şi radicalii extremişti l-au convins pe rege să intre în război. Regina dorea războiul pentru ca Revoluţia să poată fi înfrântă de forţele internaţionale de salvare ale fratelui ei. Radicalii doreau războiul pentru ca facţiunea lui Brissot să

exploateze un triumf militar. Astfel că Ludovic le-a ascultat sfaturile şi a respins părerile miniştrilor girondini mai moderaţi şi ale iacobinilor. La 20 aprilie 1792, soldaţii francezi nepregătiţi au primit ordinul să treacă graniţa şi să invadeze Olanda Austriacă. Rezultatele încercării lui Ludovic nu au fost nici pe departe cele la care speraseră susţinătorii acesteia. Nu a existat confruntare militară imediată. Forţa de salvare a reginei s-a materializat cu greu. Facţiunea lui Brissot nu a obţinut niciun avantaj pe termen lung, fiind înlăturată în acea vară de iacobini. Treptat, Europa a pierdut speranţa unui acord paşnic. Regele însuşi şi-a pierdut toată credibilitatea, iar înlăturarea acestuia era în desfăşurare înainte de prima bătălie importantă, cea din septembrie de la Valmy.

Singura care nu a arătat vreo urmă de ezitare a fost Rusia. Împărăteasa Ecaterina era prinsă în războiul cu turcii, care s-a sfârşit doar prin Pacea de la Iaşi din ianuarie 1792. Însă, după aceea, aceasta şi-a îndreptat imediat privirea spre Occident. Contribuţia ei la cruciada antirevoluţionară avea să fie îndreptată direct împotriva Constituţiei poloneze, „pe care nu putea s-o accepte nici în ruptul capului”:

Constituţia poloneză nu semăna deloc cu cea iacobină. Însă, în primăvara lui 1791, pentru Ecaterina nu era mare diferenţă între Polonia revoluţionară şi Franţa revoluţionară… A simţit curentul revoluţionar în Polonia… şi a zdrobit Revoluţia din locul în care îi era cel mai uşor să o ajungă.35

După convocarea unei confederaţii fictive de trădători polonezi cu funcţii înalte la St. Petersburg şi presiunile făcute asupra regelui Prusiei să renunţe la simpatiile sale poloneze, a ordonat armatei ruse să pornească, exact în momentul în care Ludovic XVI ordona armatei franceze să facă acelaşi lucru. Astfel, războaiele revoluţionare au pornit simultan în Est şi Vest. Aveau să treacă douăzeci de ani până când iniţiatorii acestora, Franţa şi Rusia, să se

întâlnească într-o înfruntare decisivă a puterii.

STRASSBURG

La 24 aprilie 1792, armata franceză de la Strasbourg primea vestea că se declarase război împotriva Primei Coaliţii. În acea noapte, în timpul unui banchet din casa primarului din Strasbourg, un căpitan de genişti din Jura, Claude-Josèphe Rouget de Lisle (1760 – 1836), a improvizat atât versurile, cât şi muzica pentru „Le Chant de Guerre pour l'Armeé du Rhin" (Cântec de război pentru Armata de pe Rin). Strofele sale puternice aveau să fie intonate curând oriunde era în pericol cauza revoluţionară:

Allons, enfants de la Patrie!
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie L'étendard sanglant est levé, [*bis*]

Entendez-vous dans les campagnes Mugir ces féroces soldats?
Ils viennent jusque dans nos bras
Égorger nos fils et nos compagnes
Aux armes, Citoyens! Formez vos bataillons!
Marchons, marchons!
qu'un sang impur abreuve nos sillons.

(înainte, fii ai Patriei! / Ziua gloriei a sosit. /Tirania a ridicat/ Stindardul sângeros împotriva noastră. / [*bis*] Auziţi soldaţii încrâncenaţi/ Urlând pe pământurile noastre? / Se aruncă în braţele noastre/ Să ne măcelărească fiii şi fiicele. / La arme, cetăţeni! Formaţi batalioanele! / Haideţi, să mărşăluim! / Să udăm brazdele cu sângele spurcat.)

Pentru a fi intonat în Strasbourg, cântecul a trebuit să fie tradus în limba germană ca *Strassburgerlied*. În acea vară, sub numele de *La Strasbourgeoise*, acesta ajunsese deja în Midi. În seara de 22 iunie era cântat la un banchet din Marsilia de un student la medicină din Montpellier, François Miroir. Acesta s-a dovedit atât de seducător, încât

a însoţit batalionul de voluntari din Marsilia până în Paris. Când au intrat în capitală la 30 iulie, intonând cântecul, acesta a fost denumit imediat” lmnul marsiliezilor” sau pur şi simplu *La Marseillaise*.

Se ştie care a fost istoria ulterioară a cântecului. Însă există unele îndoieli dacă batalionul de voluntari din Midi chiar ştiau franceză.1 *La Marseillaise* a accelerat pasul armatelor revoluţionare care mărşăluiau prin Europa. A fost tradusă şi cântată în multe limbi, de la italiană la poloneză. A fost adoptată formal, printr-un decret al Convenţiei din 26 Messidor III (14 iulie 1795), iniţiind astfel ideea de imn naţional care se opunea celui regal (precum „Dumnezeu să-l aibă în pază pe rege”). *La Marseillaise*, obişnuia Napoleon să spună, a fost cel mai mare general al Republicii. Cât despre Rouget de Lisle, acesta a fost arestat în 1793 pentru orientări regaliste, a supravieţuit şi a murit în sărăcie. A fost ridicat un monument în cinstea lui la Lons-le-Saunier.

Războiul ruso-polon din 1792 – 1793 a fost astfel o parte integrantă a panoramei revoluţionare. A influenţat la scară largă echilibrul de forţe care aveau să-l aştepte ulterior pe Napoleon în Est. Rezultatul nu a fost o concluzie anticipată. Sub comanda nepotului regelui, Józef Poniatowski, şi a veteranului războaielor americane, Tadeusz Kościuszko, fondator al Academiei Militare West Point, armata poloneză fără experienţă s-a făcut remarcată. O victorie excepţională a fost obţinută la Zielence în Podolia la 18 iunie 1792, la o lună după ce forţele ruseşti intraseră în Ucraina polonă. Poziţia Poloniei a continuat să pară solidă până când a fost atacată de prusaci din spate. În final, problema a fost rezolvată prin capitularea regelui, nu prin forţa armelor. Prin alăturarea la Confederaţia de la Targowica, susţinută de ruşi, pentru a pune capăt vărsării de sânge, Stanisław August acceptă termenii celei de-a doua împărţiri, semnată la St. Petersburg la 4 ianuarie 1793, şi i-a pus în practică. Şase

luni mai târziu, ultimul Seim din istoria Republicii s-a întrunit la Grodno în Lituania, în umbra armelor ruseşti. Reprezentanţii nobilimii, ameninţaţi cu sechestrarea, dau o formă legală umilinţei prin care trecea ţara lor. Constituţia de la 3 Mai, atacată dur, este anulată. Rusia anexează o bucată de teritoriu echivalentă cu jumătate din Franţa. Prusia ia Danzigul (care se revoltă imediat). [TOR]

În Occident, războaiele revoluţionare s-au dezvoltat într-un complex titanic de conflicte care au cuprins aproape tot continentul. Campania din 1792 i-a provocat Franţei o sperietură care i-a făcut pe liderii revoluţionari întâi să-l înlăture pe rege, apoi să organizeze un efort militar deschis. Incursiunea franceză iniţială în teritoriul austriac avea să fie curând anulată de înaintarea trupelor prusace şi austriece în Franţa. Însă manifestul politic puternic al Ducelui de Brunswick nu era însoţit de o acţiune militară la fel de puternică. Prusacii înaintau atât de încet, încât Goethe, care călătorea cu detaşamentul de la Weimar, avea timp să îşi facă experimentele în efectele psihologice ale ghiulelelor, încă erau în Pădurea Argonne, la treizeci de kilometri distanţă de frontieră, când, în Bătălia de la Valmy din 20 septembrie 1792, au fost învinşi de faimoasa „canonadă revoluţionară”. După aceea, războiul s-a hrănit cu Revoluţia, iar Revoluţia, la rândul ei, s-a hrănit dintr-un război de succes. Înainte de încheierea anului, armatele revoluţionare erau din nou în Olanda şi ocupaseră deja Savoia. Au mărşăluit fără încetare, timp de aproape douăzeci de ani.

TOR

Brandenburger Tor a fost construită ca una dintre cele nouăsprezece porţi ale vechiului zid de apărare al Berlinului în 1793, anul în care Regatul Prusiei intră în războaiele revoluţionare. Coloanele sale dorice elegante au fost modelate după propileea din Atena. Având în vârf o *Auriga* – un grup de statui uriaşe de bronz care înfăţişează

„Carul Victoriei” – colonada avea să fie martorul tragediilor şi triumfurilor Germaniei moderne. A asistat la intrarea măreaţă a lui Napoleon în Berlin în 1806 şi la toate celelalte parade militare care s-au desfăşurat cu mare fală pe bulevardul Unter den Linden pentru rege, kaizer preşedinte şi Führer, în 1871 i-a întâmpinat pe soldaţii victorioşi care reveneau din Războiul franco-prusac într-un oraş care încă era considerat „insalubru” şi „păgân” – eveniment care a determinat prima reconstruire a Berlinului drept capitală imperială a Germaniei. În 1933, l-a găzduit pe cancelarul Hitler. În timpul Bătăliei Berlinului din aprilie-mai 1945, a stat pe linia de margine dintre „Fronturile” rivale belorus şi ucrainean comandate de mareşalii Jukov şi Koniev. În ziua în care doi sergenţi ruşi din armata lui Jukov au pus un steag roşu pe acoperişul Reichstagului din apropiere, pe ruinele sale a fost montată o flamură roş-albă de către soldaţii Primei Armate Polone care luptau sub Koniev. În 1953, a fost martora marşului fatal de protest al muncitorilor din Germania de Est. Din august 1961 până în noiembrie 1989, a format piesa centrală a Zidului Berlinului.

De-a lungul secolelor, *Auriga* a fost considerată drept un ceas meteorologic neştiutor al climatului politic. În 1807 a fost dusă la Paris. Restaurată în 1814, a fost ridicată din nou, cu Carul spre vest. În 1945 a fost distrusă doar pentru a fi înlocuită în 1953 cu sculpturi noi, turnate după machetele originale. De data aceea, autorităţile comuniste au aşezat intenţionat Carul către est. În final, după cea de-a treia reconstruire a Berlinului a început în 1991, pregătind guvernarea unei Germanii reunite, *Auriga* a fost orientată spre vest. Poziţia sa marca nu doar condiţia legăturilor dintre cele două jumătăţi de Berlin, ci şi pe cea dintre cele două jumătăţi ale Europei.1

Imagini simbolice în bronz sau piatră se pot găsi în multe locuri. De exemplu, în Zagreb, statuia eroului croat, generalul Jelacic, a fost ridicată întâi la sfârşitul secolului

XIX, cu degetul acuzator îndreptat clar spre Budapesta. În 1991, a fost reaşezată pentru a indica spre Belgrad. În 1993, a fost întoarsă din nou pentru a arăta spre Knin, capitala Republicii sârbe autoproclamate Krajina.

Progresul războaielor revoluţionare este descris de obicei în raport cu cele trei mari coaliţii formate împotriva Franţei în 1793 – 1796, 1799 – 1801 şi 1805 – 1814. Acest lucru poate induce în eroare, deoarece pe de o parte fiecare coaliţie a avut tendinţa să se dezintegreze rapid şi, pe de altă parte deoarece luptele au continuat de obicei şi în perioadele dintre coaliţii. Interesele puterilor continentale care au reprezentat coloana vertebrală a forţelor de coaliţie – Austria, Prusia şi Rusia – nu coincideau întotdeauna cu acelea ale organizatorilor principali ai coaliţiilor, britanicii, şi cu ale marelui lor ministru de război, William Pitt cel Tânăr (1759 – 1806). Conform altor criterii, nu au existat trei, ci cinci, şase sau şapte coaliţii. Partenerii de coaliţie ai Marii Britanii s-au confruntat în mod repetat cu invazii şi ocupaţii; britanicii, pe insulele lor de necucerit, nu. Conflictul presupunea dimensiuni importante, atât economice, cât şi militare. De mai multe ori s-a răspândit dincolo de graniţele Europei şi au arătat semnele unei strategii globale, intercontinentale.

Prima coaliţie, 1793 – 1796, a demonstrat cât de dificil era pentru aliaţi să rămână uniţi. Rusia a adus o contribuţie minimală, fiind ocupată cu asimilarea Poloniei. Prusia a ieşit în 1795 din acelaşi motiv. Austria a rămas expusă unor atacuri franceze devastatoare atât în Olanda, cât şi în nordul Italiei. În 1795 – 1796 Spania trece de partea inamicului, iar Marea Britanie rămâne singură, încercând să împiedice dezastrul doar cu flota. Francezii, în timp ce anihilau contrarevoluţia în ţară, încep să producă regimuri revoluţionare în străinătate. Republica Batavă (1794) din Olanda este prima dintr-un şir de mai multe. De asemenea, încep să trimită pe câmpul de luptă generali tineri, cu abilităţi şi energie uimitoare. Primul

dintre aceştia este generalul Lazare Hoche (1769 – 1797), care cucereşte Rinul, îi zdrobeşte pe şuani şi o dată porneşte să cucerească Irlanda.

În Est, în ciuda celei de-a doua împărţiri, Polonia-Lituania încă refuză să se predea. La începutul lui 1794 Tadeusz Kościuszko revine din exil, iar la 24 martie, în vechea piaţă din Cracovia, citeşte public Actul Insurecţiei, „pentru autonomie naţională... şi pentru libertate generală". În luna mai emite un manifest prin care susţinea emanciparea şerbilor. Victoria ţăranilor să-i cosaşi în faţa armatei ruse profesioniste la Racławice (4 aprilie) a fost un ecou al triumfului vandeenilor de la Cholet. Totuşi, la Varşovia şi Wilno, mulţimea s-a răsculat. Tribunalele populare i-au condamnat la moarte pe episcopi, pe agenţii ruşi şi pe confederaţi. Acolo era o revoluţie deschisă: monarhii erau obligaţi să ia măsuri. Varşovia era asediată de prusaci în vest. Două armate ruse înaintau dinspre est. La 10 octombrie, la Maciejowice, un Kościuszko rănit cădea de pe cal şi se spunea (greşit) că striga „*Finis Poloniae* Suvorov ataca suburbia estică a Varşoviei, Praga, şi îi trecea pe locuitori prin sabie. A trimis un raport de trei cuvinte la St. Petersburg – URA, PRAGA, SUVOROV şi a primit un răspuns tot de trei cuvinte – BRAVO FELDMAREŞAL, ECATERINA. [METRYKA] Cu această ocazie, a treia împărţire avut loc pornind de la ideea că polonezii şi republica lor nu mai existau; astfel, nu se urmărea un consimţământ. Prusacii anexează Mazovia şi Varşovia şi le denumesc „Noua Prusie de Sud". Austriecii iau o altă porţiune mare de teritoriu şi o denumesc „Noua Galiţie". Ruşii se mulţumesc cu o bucată de teritoriu de dimensiunea Angliei. Tratatul final semnat la St. Petersburg este urmat de un protocol secret:

Datorită necesităţii de a aboli tot ceea ce ar putea reînvia, memoria existenţei Regatului Poloniei... Marile părţi contractante sunt de acord să... nu menţioneze niciodată numele sau eticheta de Regatul Poloniei, care va

rămâne suprimat acum şi pentru totdeauna.36

La acea vreme, când Bonaparte deja se afla în mişcare, nimeni din Europa de Vest nu se putea gândi la nedreptatea sorţii Poloniei. Rusia îşi stabilise reputaţia de oponentul cel mai feroce al revoluţiei, susţinător al monarhiei. Polonezii fuseseră etichetaţi drept oponenţii cei mai insensibili ai unei guvernări sănătoase. Aceştia aveau să furnizeze cele mai mari dintre numeroasele contingente străine care au luptat în rândurile franceze în timpul războaielor revoluţionare.

În 1795, după suprimarea Republicii Polonia-Lituania, armata rusă a dus la St. Petersburg arhivele de stat ale ţărilor cucerite. Printre acestea se număra *Metryka Koronna* sau „Registrul Coroanei" a Regatului Poloniei, care conţinea copii ale tuturor actelor, statutelor şi cartelor emise de cancelaria regală încă din Evul Mediu, alături de colecţii similare din Marele Ducat al Lituaniei şi din Ducatul Mazoviei. Deoarece au fost luate, de asemenea, toate cataloagele şi indicii, nimeni din Varşovia nu ştie ce s-a pierdut exact. Istoricii polonezi nu puteau studia istoria ţării lor aşa cum o făceau prusacii sau ruşii în secolul XIX. în străinătate s-a creat impresia că locul Poloniei în istoria europeană a fost la fel de marginal ca acela din prezent.

Încercările de a identifica, reconstitui şi, în măsura posibilului, de a recupera arhivele pierdute ale Poloniei se derulează de 200 de ani. Unele părţi au fost returnate după 1815, apoi şi mai multe după Tratatul de la Riga din 1921. Alte părţi au fost recompuse din copii împrăştiate peste tot. Armata sovietică şi-a însuşit din nou toate elementele de interes în 1945, returnând doar o parte dintre acestea în anii 1960. Niciun cercetător independent nu era lăsat să lucreze individual, nesupravegheat, în arhivele ţariste sau sovietice.1 [LOOT]

O relatare detaliată a sorţii Registrului Lituanian,

Metryka Litewska, care datează din 1440, a fost realizată de un cărturar american în anii 1980. Lucrând la un studiu autorizat al arhivelor sovietice în beneficiul cărturarilor occidentali şi înarmată cu o copie parţială a cataloagelor realizate în Varşovia de suedezii care invadaseră în secolul XVII a reuşit, cu mare efort, să dea de urma colecţiilor componente, pe care arhiviştii ruşi le reetichetau constant, le reatribuiau şi le relocau.2 Totuşi, la două secole de la furtul acestuia, cea mai mare parte din Registrul Lituanian a rămas la St. Petersburg. Apelurile făcute de guvernele Lituaniei şi Belarusului rămân fără ecou, iar Federaţia Rusă emite un document prin care îşi apropie oficial toate documentele care au legătură „cu istoria Rusiei" din arhivele fostei RSFSR „indiferent de locul în care sunt păstrate şi de forma de proprietate a acestora".3

Istoricii occidentali au fost instruiţi să pună accent pe principiul consultării surselor documentare. Acesta este un sfat foarte bun de câte ori sunt accesibile surse documentare. Aceşti specialişti uită un principiu şi mai important pe care autorităţile ruseşti l-au înţeles foarte bine timp de secole, şi anume că acela care controlează documentele poate controla şi modul de utilizare şi interpretarea acestora.

Campania italiană din 1796 – 1797 a fost iniţiată de Directorat împotriva posesiunilor unei Austrii deja izolate prin prăbuşirea partenerilor să-i de coaliţie. Este demnă de menţionat ca fiind debutul internaţional al generalului Bonaparte, cu un an mai tânăr decât Hoche. De-a lungul câtorva săptămâni, armata franceză jerpelită de la frontiera Alpilor Maritimi a fost transformată într-o forţă de neînvins. „Soldaţi ai armatei Italiei", le spunea tânărul, „vă voi conduce pe câmpiile cele mai fertile din lume. Veţi afla onoare, glorie şi bogăţii. Vreţi să aveţi curaj?" în interval de două săptămâni, Italia de Nord era cucerită. Geniul tactic al lui Bonaparte, demonstrat prima dată la 10 mai 1796 la Podul Lodi, i-a adus dominaţia strategică.

Milanul este eliberat; Mantua este cucerită prin asediu; rezistenţa austriacă este înfrântă la Rivoli. Se deschidea calea spre Carinthia, iar Viena însăşi era pregătită să primească atacul. [GRILLENSTEIN]

Bonaparte s-a arătat interesat de toate problemele legate de război. Revoltele şi răscoalele erau suprimate cu o brutalitate rapidă şi hotărâtă. La intrarea pe teritoriul Ducelui de Parma, cere predarea imediată a tuturor comorilor de artă. Această politică avea ca scop să transforme Luvrul în cel mai important muzeu de artă. La începutul negocierilor care au precedat Pacea de la Campo Formio (octombrie 1797) a insistat să dicteze termeni fără referire la Paris. Acest comportament avea să-i aducă supremaţia asupra politicienilor de acasă.

GRILLENSTEIN

În 1797, într-o familie de ţărani ţesători din satul Grillenstein, parohia Gmünd, districtul austriac Waldviertel, se năştea un fiu. Numele de familie nu este menţionat, însă ciclul de viaţă este reconstruit din registrele parohiei (vezi anexa III, p. 1084). În 1817, la vârsta de douăzeci de ani, fiul se căsătoreşte cu o femeie cu şase ani mai mare decât el, iar în decembrie proaspăt căsătoriţii aveau un fiu al lor. În acel moment, gospodăria părea să reprezinte un exemplu perfect al „familiei-trunchi" aşa cum era descrisă de Le Play – unitate patriarhală, de trei generaţii, condusă de un bunic în vârstă de 51 de alţi. [GROSSENMEER]

Însă, foarte curând, imaginea avea să se schimbe. În anul care a urmat (1818), bunicul s-a retras (*Ausnahm*), luând cu el soţia şi două fete adolescente nemăritate, lăsându-l în fruntea gospodăriei pe fiul său. Continuă să trăiască undeva la acea fermă încă doisprezece ani, până când, după moartea soţiei sale, se recăsătoreşte şi pleacă.

Astfel, după 1818, gospodăria nu mai semăna prea

mult cu modelul familiei-trunchi. Vreme de doisprezece ani, fiul este capul familiei, fără autoritatea părintească, însă cu părinţii retraşi în apropiere. Familia lui creşte prin naşterea a încă trei copii, însă este afectat de moartea fiului celui mai mare (1821), a mamei (1826) şi a fiicei celei mai mici, nou-născute (1827). După plecarea tatălui şi a surorilor sale nemăritate (1830), singurul mod prin care putea face faţă pierderilor sale era să primească alţi ţesători şi familiile lor, plus servitori. În 1841, când cel mai mare fiu supravieţuitor al lui a împlinit douăzeci şi unu de ani, gospodăria conţinea trei familii separate, neînrudite – familia capului şi familiile celor doi ţesători mai în vârstă, care le-au înlocuit pe cele două femei singure şi pe fiii lor nelegitimi. Vă puteţi imagina dificultăţile.1

Acest exemplu a fost ales de istoricii care doreau să demonstreze pericolul generalizării de la modelele sociologice standard în timp ce observau schimbările dinamice care au avut loc în timp. Ciclul de viaţă al familiei, care dezvăluie fluxul şi refluxul averii, este un concept vital pentru înţelegerea vieţii ţărăneşti în toată Europa şi în toate perioadele istorice.

Campania egipteană din 1798 – 1789 a fost organizată de Directorat pentru a întrerupe supremaţia colonială şi comercială a Marii Britanii. Prin stabilirea unei prezenţe franceze în Orientul Mijlociu, legăturile britanicilor cu India se slăbeau şi se pregătea calea dominaţiei franceze asupra întregii Mediterane. A început cu cucerirea Maltei şi cu descinderea a 40.000 de soldaţi în Alexandria. În ciuda înfrângerii militare ale mamelucilor conducători, campania a fost subminată de distrugerea flotei franceze de către amiralul Nelson la Aboukir Bay (1799) şi de alianţa strategică dintre Rusia şi otomani. A fost predecesoarea încercărilor asemănătoare nereuşite de a-i învinge pe britanici în Caraibe (1802), în America prin vânzarea Louisianei (1803) şi chiar în Australia (1804). Nimic nu s-a concretizat, deoarece Flota Regală s-a

dovedit la fel de invincibilă pe mare precum Bonaparte pe uscat. Acesta părăseşte Egiptul în august 1799 pentru a da Lovitura din 18 Brumar şi pentru a prelua frâiele puterii în Franţa.

Nabulione Buonaparte (1769 – 1821) – la fel ca Hitler şi Stalin – era străin de teritoriul pe care avea să-l stăpânească. S-a născut la Ajaccio în Corsica, la un an după ce Ludovic XV cumpărase insula de la Genova. Când a fost trimis în Franţa pentru educaţie militară drept cadet, nu avea bogăţie personală, legături sociale şi nu vorbea bine franceza. S-a transformat într-un tânăr scund, arogant, încrezător, căruia i se citea dorinţa de *vendetta* natală pe chipul palid. Însă Franţa era o „iapă rebelă" ce aştepta să fie îmblânzită:

O Corse à cheveux plats! Que la France était belle Au grand soleil de messidor!

c'était une cavale indomptable et rebelle Sans frein d'acier ni renes d'or.

(Oh, corsican cu părul lins! Cât de frumoasă era Franţa/ în soarele de vară de Messidor! / Era o iapă, rebelă şi de nestăpânit, /

Fără căpăstru de oţel sau frâie de aur.) 37

„Corsicanul cu părul lins" îi datora totul Revoluţiei, care îl ridicase la rangul de general de artilerie la vârsta de numai 24 de ani. Urmărise personal haosul din atacului de la Tuileries. Însă apoi a plecat din Franţa pentru a-şi ajuta fraţii din Corsica şi ar fi rămas acolo dacă familia lui nu ar fi fost gonită de necazurile locale. În 1794, după ce serveşte la Toulon împreună cu fratele lui Robespierre, este arestat pentru scurt timp de termidorieni şi aplică fără succes pentru un post la sultanul otoman. Totuşi, în 1795 este util în Paris în timpul revoltelor regaliste din octombrie, când salvează Convenţia ca prin urechile acului.

După aceea, artileristul cândva suspect nu putea face un pas greşit. În 1796 primeşte comanda armatei Italiei,

aflată într-o stare deplorabilă. Se transformă rapid în maestru al superiorilor să-i politici, simţind pe bună dreptate că soarta guvernului de la Paris depindea de veştile bune de pe frontul de luptă. Sprijinul său era căutat adesea de Directorii şovăielnici, iar absenţa sa în Egipt în 1798 – 1799 nu a făcut decât să-i întărească poziţia. Lovitura din 18 Brumar, care l-a transformat în dictatorul virtual al Franţei, a fost executată fără niciun impediment. A fost o acţiune care nu putea fi întreprinsă decât de un străin. De atunci, prin consulate şi Imperiu, printr-o mare de sânge vărsată în patruzeci de bătălii pe care a pretins că le-a dus pentru autoapărare, Napoleon nu a privit înapoi, înconjurat de mareşali la fel de insolenţi – Berthier, Masséna, MacDonald, Murat, Soult şi Ney – şi de miniştri la fel de inteligenţi – Talleyrand, Gaudin, Fouché şi Clarke – a călărit iapa franceză fără greşeală.

Iar când Franţa a primit căpăstrul de la călăreţul ei corsican, el a înşeuat-o după gradele de rudenie corsicane cu tot tribul Bonaparte: cu Iosif, rege al Napoliului şi Spaniei; cu Lucien, Prinţ de Canino; cu Ludovic, rege al Olandei; cu Ieronim, rege al Westfaliei; cu Elisa, Pauline şi Caroline – ducesă, prinţesă şi regină. S-a împiedicat doar de propria sa cale dinastică. Căsătoria lui cu Josephine de Beauharnais, o creolă din Martinica, văduva unui nobil executat, nu a dat niciun moştenitor şi s-a sfârşit cu divorţul. Amanta sa poloneză, Maria Walewska, i-a dat un fiu care nu a fost recunoscut. A doua sa soţie, Maria-Luiza de Austria, l-a născut în 1811 pe Napoleon II, rege al Romei. La acea vreme, norii se adunau deasupra „soarelui din Messidor”. Primul conducător al întregii Europe deja se gândea la o invazie în Rusia. Conform lui Tocqueville, Napoleon a fost „măreţ atât cât poate fi de măreţ un om fără virtute”. [CORSICA]

A doua coaliţie, 1799 – 1801, a fost organizată de noul ţar Pavel I, dornic să joace un rol mai activ. Armata rusă a

lui Suvorov a recuperat aproape toată Italia austriacă înainte ca Bonaparte să reapară şi să restabilească echilibrul. Însă Pavel I este asasinat; aliaţii continentali sunt descurajaţi; iar Marea Britanie rămâne din nou singură să înfrunte Franţa. Tratatul de la Lunéville (1801) al aliaţilor este completat de Pacea de la Amiens a Marii Britanii (1802).

După eşecul celei de-a doua coaliţii, Bonaparte îşi dă seama că se afla într-o poziţie de putere. Continuă cuceririle din Italia, anexând Piemontul, Parma şi Piacenza. Trimite o expediţie fără succes pentru a înăbuşi revolta din Haiti; invadează Germania, provocând moartea Sfântului Imperiu Roman: şi începe să adune aşa-zisa Armée de l'Angleterre la Boulogne. Începe chiar să comploteze din nou pentru încercuirea strategică a adversarilor să-i principali. La 30 martie 1805 îi scria şahului Persiei:

Bonaparte, împărat al Franţei, către Feth Ali, şah al persanilor, salutări!

Am motive să cred că duhul care veghează asupra destinelor statelor doreşte să susţin eforturile pe care le faceţi pentru a confirma puterea imperiului vostru.

Persia este cea mai nobilă ţară a Asiei, iar Franţa cel mai mare imperiu al Occidentului…

Însă pe acest pământ mai există imperii… [în care] oamenii se nasc neliniştiţi, lacomi şi invidioşi. Plictisiţi de deşerturile lor, ruşii pătrund în zonele cele mai frumoase ale ţinutului otoman. Englezii, aruncaţi pe o insulă care nu se compară nici măcar cu cea mai mică dintre provinciile imperiului vostru… îşi stabilesc în India o putere care creşte pe zi ce trece. Acestea sunt state de urmărit şi de temut…38

Consideraţia lui Napoleon pentru ţările Asiei nu era pe de-a-ntregul nesinceră. În timpul campaniei egiptene afirmase: „Europa e un muşuroi. Toate marile imperii şi revoluţii au fost în Orient".39 însă problemele europene

aveau să intervină curând.

A treia coaliţie, 1805 – 1814, ultima capodoperă diplomatică a lui Pitt, este organizată cu intenţia unei confruntări decisive. Însă confruntarea întârzia să aibă loc. Pe mare, victoria britanică de la Capul Trafalgar (21 octombrie 1805) a asigurat supremaţia navală totală, care avea să îi suprime Franţei orice şansă de a invada Marea Britanie. În schimb, pe continent, Napoleon i-a distrus, pe rând, pe toţi inamicii lui. În 1805 Austerlitz a asigurat înfrângerea completă a Austriei şi retragerea Rusiei; în 1806, lena şi Auerstadt au adus zdrobirea totală a Prusiei; în 1807 Eylau şi Friedland au dus la retragerea completă a tuturor soldaţilor ruşi. În interval de 18 luni, Viena, Berlinul şi Varşovia erau ocupate. Când Napoleon încheia pacea cu Rusia şi Prusia, la bordul unei ambarcaţiuni de pe râul Niemen la Tilsit (iulie 1807), Marea Britanie rămânea singură a treia oară. [SLAVKOV]

Însă activităţile Marii Britanii au fost mai mult decât suficiente pentru a menţine războaiele. Prin blocada Marinei Regale, Marea Britanie declara război comercial tuturor ţărilor recrutate în Sistemul Continental al lui Napoleon (vedeţi dedesubt). Mai mult, prin trimiterea unei armate în nordul Spaniei în 1808, opunându-se astfel cuceririlor recente ale lui Napoleon în Spania şi Portugalia, a internaţionalizat războaiele civile ale Peninsulei Iberice, creând un „Duce de Fier” din tânărul Arthur Wellesley şi o diversiune importantă pentru care Napoleon nu a putut găsi timpul sau resursele necesare pentru a o înăbuşi.

Rând pe rând, cu întârzieri chinuitoare, toţi membrii coaliţiei muribunde au început să reînvie. În 1808, părţi din Italia s-au alăturat Spaniei în revolta împotriva stăpânirii franceze. În 1809 Austria încalcă acordul cu Napoleon, însă este din nou zdrobită la Wagram (1809), aproape de Viena. În 1810 – 1812 Prusia începe să

acţioneze, întâi printr-o rezistenţă secretă, ascunsă. În aceeaşi perioadă, Rusia se satură de legătura cu francezii, se teme de planurile lui Napoleon pentru Polonia-Lituania şi, la fel ca toţi ceilalţi, este iritată de constrângerile Sistemului Continental. Napoleon se apropia de punctul culminant al puterii sale. [VIOLETE]

Slavkov, „locul faimei”, este un orăşel situat la douăzeci şi patru de kilometri la est de Bino în Moravia. La 2 decembrie 1805, sub numele său german de Austerlitz, a constituit locul în care s-a desfăşurat Bătălia celor Trei împăraţi, cea mai dramatică dintre victoriile lui Napoleon.

Napoleon, retrăgându-se în faţa forţelor unite ale Austriei şi Rusiei, le atrăgea pe urmele lui. Trei coloane de aliaţi mărşăluiau împotriva francezilor în ceaţa dimineţii. „În timp ce mărşăluiesc să îmi întoarcă dreapta, proclamase Napoleon, îmi oferă flancurile”.

Mareşalul Davout, ai cărui oameni tocmai străbătuseră 144 de kilometri de la Viena în 48 de ore, au rezistat atacului principal pe parcursul întregii zile, în faţa unei forţe de patru ori mai mari. La 10 dimineaţa, ceaţa s-a ridicat şi faimosul „soare de Austerlitz” a început să strălucească. Francezii au ocupat înălţimile impunătoare ale platoului Pratzen, de unde puteau să atace toate zonele de câmp cu tunuri şi să taie în două forţele inamice. După ce Garda Imperială Franceză a respins-o pe cea rusă, a început retragerea. Spărgând gheaţa de pe lacurile din vale, artileria franceză a blocat calea principală de scăpare. În mijlocul a 20.000 de morţi din 150.000 şi al tot atâtor prizonieri, Napoleon îşi savura cel mai mare moment de glorie. „Il vous suffira de dire”, le spunea el supravieţuitorilor”, étais à Austerlitz”. (O să fie sficient să spuneţi: am fost la Austerlitz.) 1

Bătălia a fost pictată de Gros, Vernet, Gallet, Gerard. A fost cântată în poezii. Însă nicio descriere nu se compară cu aceea făcută de Lev Tolstoi în Cartea a III-a din *Război*

şi pace:

Când răsări soarele… iar câmpurile şi ceaţa luciră sub lumina orbitoare… scoase mănuşa de pe mâna zveltă şi albă, îi făcu semn mareşalului său şi îi ordonă să înceapă atacul.2

În zilele noastre, Austerlitz, la fel ca Waterloo, e o gară ce deserveşte sud-vestul Franţei. Istoricii militari sunt mai puţin preocupaţi să povestească planurile generalilor decât emoţiile şi experienţele soldaţilor.3 însă marile bătălii au fost cele care au decis cine avea să fie maestrul tuturor elementelor care constituie trecutul.

VIOLETE

Într-un an, 1810, Napoleon a comandat 162 de sticle din apa lui de colonie preferată, pe bază de uleiuri esenţiale, de la parfumierul Chardin. Într-o scrisoare faimoasă o implora pe Josephine să nu facă baie două săptămâni până se întâlneau, ca să se poată bucura de aromele ei naturale. La moartea ei, i-a plantat violete pe mormânt şi a purtat un medalion din ele pentru tot restul vieţii.1 Era un *odomane* mândru.

Mirosul, „simţul mut”, „dimensiunea olfactivă”, a fost prezent în toată istoria, însă foarte ignorat de istorici.2 Conform unei teorii, impulsul sexual masculin este stârnit de mirosul feminin al „saramurii de hering” şi de dorinţa de a înota înapoi în oceanul primordial.3 Parfumurile naturale, cum ar fi ambra cenuşie, castoreumul, secreţia de zibetă şi moscul, reprezentau unul dintre cele mai scumpe sectoare ale comerţului de lux încă din Antichitate. Evul Mediu era plin de obiecte parfumate şi tămâie, de cele 165 de petale de rozariu, floarea Fecioarei. Revoluţia Franceză era îmbibată de mirosul canalelor deschise ale Parisului, secolul XX de mirosul de cadavre din tranşee şi taberele militare, Epoca Modernă de poluarea industrială şi de introducerea primei aldehide artificiale, Chanel No. 5, în 1922.

În perioada dintre 1792 – 1812, harta Europei şi

sistemul de state au fost schimbate foarte mult. Armatele revoluţionare franceze au introdus schimbări teritoriale şi politice de trei feluri.

Întâi, în diverse momente, au extins foarte mult teritoriul Franţei, anexând direct părţi mari din Olanda, Germania, Elveţia şi Italia. În 1810, cele 83 de departamente ale Republicii crescuseră la 130 de departamente ale Imperiului, cu o populaţie de 44 de milioane. Seriei Aisne, Allier, Aude… i s-au adăugat noutăţi precum „Bouches de l'Elbe" (Hamburg), „Simplon" şi „Tibre". Caracterul francez al Imperiului Francez se diminua odată cu fiecare teritoriu cucerit.

Apoi a apărut o întreagă panoplie de state noi, fiecare strâns legat de Franţa şi fiecare având propria constituţie şi administraţie după model francez. Printre aceste state se numărau Republica Batavă (1795 – 1804), transformată în Regatul Olandei (1804 – 1810), Regatul Etruriei (1801 – 1805), Confederaţia Rinului (1806 – 1813), Marele Ducat al Bergului (1806 – 1813), Regatul Westfaliei (1807 – 1813), Marele Ducat al Varşoviei (1806 – 1813), cinci republici italiene şi aşa-numitul Regat al Italiei (de nord) (1805 – 1814). [ILIRIA]

În al treilea rând, după cuceririle ulterioare ale lui Napoleon, multor state mai vechi li s-a permis să supravieţuiască, însă cu frontiere modificate drastic şi cu afacerile interne sub control strict. Printre aceste state se numărau Austria, Prusia, Spania, Napoli şi Portugalia.

ILIRIA

La fel ca multe alte creaţii efemere ale erei napoleoniene, Provinciile ilirice din 1809 – 1813 au continuat să suscite interes cu mult după desfiinţarea lor formală. Ataşate Regatului Italiei condus de francezi, acestea includeau o porţiune lungă din coasta Adriaticii, de la Trieste la Dubrovnik, dar şi părţi importante din Carinthia, Carniola, Istria, Slovenia, Slavonia şi Kraina.

Guvernatorul lor francez locuia în capitala Ljubljana (Laibach). Intervalul scurt de libertate de sub dominaţia habsburgică a fost suficient pentru a stârni o mişcare" iliristă" de durată în rândul slovenilor şi croaţilor şi o campanie iredentistă italiană pe termen lung pentru recuperarea regiunilor Trieste şi Fiume (Rijeka) (vezi anexa III).

După 1815, caracterul special al regiunii a fost subliniat atunci când dominaţia habsburgică a fost restaurată în cadrul unui „Regat al Croaţiei-Slavoniei" separat. Acest experiment s-a sfârşit în vâltoarea evenimentelor din 1848 – 1849, când banul Croaţiei, generalul Jelacic, şi-a condus armata în bătălie împotriva forţelor Revoltei Naţionale Maghiare. Cu o oarecare întârziere, Croaţia a fost răsplătită cu o autonomie extinsă în interiorul Regatului Ungariei al habsburgilor.

Termenul de „ilirism" a căpătat contur pentru prima dată în anii 1830, ca mişcare prin care erau protejaţi toţi slavii sudici din dominicanele habsburgice în faţa efectelor tot mai mari ale dominaţiei culturale străine.1 A fost întărit prin încercarea de a impune maghiara ca limbă oficială în Croaţia-Slavonia. Însă, de la jumătatea secolului XIX, renaşterea naţională a slovenilor din Ljubljana, s-a îndepărtat uşor de cea a croaţilor din Zagreb (Agram). Slovenii, care s-au trezit după 1867 în sectorul austriac al monarhiei duale, au cultivat şi au sistematizat propria limbă slovenă distinctă, care avusese o formă literară fixă încă din perioada Reformei.2 Liderii croaţi, spre deosebire de aceştia, au ales să se alăture unui grup de activişti culturali sârbi şi, împreună cu ei, să creeze o limbă literară comună cunoscută drept" sârbocroată". Au bazat această limbă pe aşa-numitul dialect" ştokavski", care foloseşte *sto* în loc de *ca* sau *kaj* ca termen pentru „ce". În acelaşi timp, şi-au întărit identitatea naţională separată punând accent pe ataşamentul lor faţă de romano-catolicism (în loc de ortodoxismul sârb) şi scriind sârbo-croată în alfabet latin.3

în 1918, atât slovenii, cât şi croaţii deveniseră deja naţionalităţi discrete, însă aliate, în cadrul Mişcării Slavilor din Sud. Ambele au jucat un rol important în formarea statului iugoslav4 (vezi p. 979). [CRAVATE] [MAKEDON] [SARAJEVO]

După 1945, cu toate că Federaţia Iugoslavia reconstruită era complet subordonată comuniştilor lui Tito, Slovenia şi Croaţia aspirau la statut autonom în interiorul Federaţiei, alături de Serbia, Muntenegru, Bosnia şi Macedonia. Slovenia, statul component cel mai mic şi mai bogat, avea un PNB pe cap de locuitor asemănător cu cel al Austriei. În 1992, a fost vârf de lance pentru obţinerea independenţei. Croaţia a avut mai puţin noroc. În ciuda sprijinului Uniunii Europene, declaraţia sa de suveranitate a declanşat întâi un război cu rămăşiţele conduse de sârbi din Federaţia Iugoslavă, apoi fragmentarea violentă a Bosniei. Doar timpul va spune dacă tinerele republici Slovenia şi Croaţia se vor dovedi mai puţin efemere decât Provinciile ilirice de mult uitate din care făcuseră cândva parte.

Singurele părţi din Europa care au scăpat de remodelarea revoluţionară a despotismului iluminat al lui Napoleon au fost Insulele Britanice, Scandinavia, Rusia şi teritoriile otomane. Cu acele excepţii, întreaga Europă a fost supusă unor schimbări radicale care au distrus ordinea tradiţională, oferind popoarelor sale, chiar dacă pentru scurt timp, gustul a ceva complet diferit. [BOUBOULINA]

BOUBOULINA

În 1801 o văduvă tânără din insula Hydra de lângă Atena se căsătorea cu Demetrios Bouboulis, proprietar de corăbii de pe insula vecină Spetses. Tatăl ei fusese arestat de otomani după revolta susţinută de ruşi a contelui Orlov, iar ea avea să intre în contact cu societatea secretă *Philiki*

Etaireia („Compania prietenilor”) din cartierul grecesc Fanar din Istanbul. Provenea dintr-un grup de insule unde se vorbea albaneza, însă în care biserica ortodoxă formase identitatea grecească. Atunci când Bouboulis este asasinat de piraţi, Laskarina Bouboulina (1771 – 1825) devine o femeie de afaceri bogată şi patroana importantă a mişcării naţionale greceşti.1

În timpul războiului de independenţă, Bouboulina a participat personal la conflict. A construit o corabie de război, *Agamemnon*, care a luat parte la multe acţiuni. Supranumită „Căpitanul”, călărea neînfricată în bătălie pe un cal alb, împărţind gloanţe, hrană şi încurajări. În timpul asediului de la Nafplion, conducea grupul care a încercuit castelul şi a masacrat garnizoana otomană. Însă nu a scăpat criticilor. Istoricii neîngăduitori au sugerat că acest idol al naţionalismului burghez a ordonat ca femeile turce şi evreice să fie măcelărite şi să li se ia bijuteriile şi că a topit tunurile din Nafplion ca să obţină profit.

Lupta naţională a Greciei a produs multe poveşti despre patriotismul femeilor. Satul Souli din Epir este venerat în mod special. După ce bărbaţii lor au fost luaţi prizonieri de către otomani în 1801, femeile şi copiii satului s-au adunat pe muchia unei stânci pentru a executa dansul Zallongos. Fiecare femeie conducea, pe rând, cercul în mişcare, apoi sărea de pe stâncă să moară, până când nu a mai rămas niciuna. Şcolăriţele din Grecia modernă refac dansul, sărind de pe scenă pe un teanc de saltele, intonând cântecul Zallongos:

Peştii nu pot trăi pe pământ.
Iar florile nu pot înflori în nisip;
Femeile din Souli nu pot înţelege Viaţa fără libertate.

Eroinele naţionale precum Bouboulina au multe echivalente. Contemporana ei poloneză, Emilia Plater (1806 – 1831), o femeie nobilă, a murit luptând cot la cot cu ruşii deghizată în bărbat. Astfel de personalităţi sunt privite acum ca o diversiune de la problemele generale ale

feminismului. Bouboulina nu a trăit să vadă independenţa Greciei. A fost ucisă nu de turci, ci de un vecin mânios care a împins o muschetă prin fereastră în timpul unei încăierări şi a împuşcat-o în inimă.

Gradul în care populaţia locală întâmpina sau iniţia schimbările reprezintă o problemă destul de complexă. În unele locuri, schimbările erau primite făţiş cu bucurie. De exemplu, în Olanda şi în Elveţia existau elemente republicane bine înrădăcinate, care îşi doreau intervenţia franceză; şi existau motive clare pentru care anumite oraşe precum Bruxelles, Milano sau Varşovia să manifeste un mare entuziasm. În alte părţi, primirea francezilor a stârnit sentimente de la amestecate la ostile. Napoleon stăpânea retorica eliberării, însă nu stătea prea bine cu punerea ei în practică. Beneficiile emancipării pentru şerbi şi ale conducerii republicane erau puse în balanţă cu greutăţile impozitelor mărite şi ale recrutării militare nemiloase. În mai multe ţări, mai ales în Spania, sosirea francezilor a provocat conflicte civile puternice. Multe popoare europene care susţinuseră revoluţia în teorie au ajuns să o considere foarte opresivă în practică.

Olanda napoleoniană a deschis drumul pentru experimentele străine ale Franţei. Republica Batavă (1794) a făcut loc Regatului Olandei (1806) sub Ludovic Bonaparte, înainte ca toată Olanda să fie anexată direct la Imperiul Francez. Ideile revoluţionare despre drepturile naţiunilor i-au influenţat în egală măsură pe valoni, flamanzi şi olandezi. Aveau să îşi facă simţită prezenţa în deceniile următoare.

Italia napoleoniană a căpătat formă în decursul mai multor ani, după mai multe alternanţe. Aranjamentele iniţiale ale lui Bonaparte din 1797 au fost date peste cap de a doua coaliţie, însă au fost reinstaurate şi extinse în campaniile ulterioare. Între 1797 – 1799 s-au format cinci republici locale – Republica Cisalpină în Lombardia, Republica Ligurică în Genova, Republica Partenopee în

Napoli şi Republicile Lucea şi Roma – care au fost vârfurile de lance ale ordinii revoluţionare. Acestora li s-au alăturat alte entităţi trecătoare, cum ar fi Principatul Piombino şi Regatul Etruriei, până când s-au unit în 1805 fie cu Imperiul Francez, fie cu Regatul Napoli sau cu Regatul Italiei (de nord) creat pentru fiul vitreg al lui Napoleon, Eugène de Beauharnais. Abolirea statelor papale şi persecutarea papilor erau în mod special şocante pentru opinia contemporană, mai ales în ţările catolice. Lui Pius VI(1775 – 1799), care condamna drepturile omului, i s-au luat puterile seculare şi a murit în custodie franceză la Valence. Pius VII (1800 – 1823), care declara cândva că creştinismul nu era compatibil cu democraţia, a sfârşit vreme de cinci ani sub arest francez pentru excomunicarea tuturor „hoţilor patrimoniului Sfântului Petru" (pe care, însă, nu i-a numit). Experienţa napoleoniană a sporit foarte mult sentimentele naţionaliste în Italia, pregătind o confruntare dură între conservatorii înspăimântaţi şi o generaţie nouă de liberali.

La fel ca Italia, Germania a fost construită şi deconstruită de mai multe ori în timpul războaielor revoluţionare. În anii 1790 se întrevedeau schimbări importante, datorate câştigurilor obţinute de Prusia în urma ultimelor două împărţiri ale Poloniei. Sub Frederick Wilhelm II (1786 – 1797), Prusia a riscat chiar şi o alianţă cu Polonia-Lituania. Însă logica puterii ruse l-a readus curând pe linia iniţială. În 1795, Berlinul obţinuse Danzig şi Varşovia şi s-a trezit domnind peste o populaţie care era în proporţie de 40% slavă şi catolică, cu un număr foarte mare de evrei. O cincime din populaţia Prusiei erau la origine imigranţi. Domnia scurtă în Varşovia a lui E.T.A. Hoffmann (1776 – 1822) nu a rămas fără urmări. Autorul „Poveştilor fantastice" (*Phantasiestücke*) (1814), în calitate de administrator principal al Noii Prusii de Sud, a fost responsabil personal pentru inventarea poreclelor germane de obicei fantastice pentru cea mai mare

comunitate evreiască a Europei. E greu de presupus ce curs ar fi luat istoria Germaniei dacă Prusiei i s-ar fi permis să se dezvolte fără întrerupere. Însă vechea Prusie a fost copleşită de Napoleon, iar noua Prusie, care a reapărut în 1815 pe un teritoriu reconstruit, era o creatură complet diferită.

Germania napoleoniană a apărut ca o consecinţă a eforturilor susţinute ale Franţei de a diviza Sfântul Imperiu Roman în perioada de după cea de-a doua coaliţie. Procesul a început în 1803, odată cu secularizarea averilor mănăstireşti şi cu realocarea a 112 alte oraşe şi principate imperiale în beneficiul regiunilor Baden, Prusia şi Württemberg şi Bavaria. În 1804, 350 cavaleri imperiali şi-au pierdut statutul independent, în timp ce mai mulţi prinţi mai importanţi şi-au ridicat titlurile. Francisc de Habsburg şi-a atribuit rangul de împărat al Austriei, în vreme ce colegii săi din Bavaria şi Württemberg s-au declarat regi. În 1806, şaisprezece prinţi din sudul şi vestul Germaniei au format o Confederaţie a Rinului, care se obligase să-i furnizeze lui Napoleon sprijin militar. Liderul acesteia, *Fürstenprimas*, era Karl Theodor, Freiherr von Dalberg (1744 – 1817), arhiepiscop de Mainz şi Mare Duce de Frankfurt. Deoarece toate aceste evenimente contraziceau constituţia Sfântului Imperiu Roman, poziţia Imperiului a fost distrusă fără cale de întoarcere. Napoleon a pus cu uşurinţă la cale distrugerea definitivă a acestuia, în august 1806. În acelaşi an, după lena, Prusia cade, iar regele se retrage la Königsberg. Saxonia se alătură Confederaţiei Rinului. În 1807, după Pacea de la Tilsit, se formează Regatul Westfaliei din posesiunile vestice ale Prusiei, pentru fratele lui Napoleon, Jérôme; iar Danzig devine Oraş Liber. Restul Prusiei, inclusiv Berlinul, rămâne sub ocupaţiei franceză. În afară de librarul J.W. Palm din Nürenberg, împuşcat de francezi pentru pamfletul „Despre cea mai mare umilinţă a Germaniei” şi de maiorul de husari prusac Ferdinand von Schill, care şi-a condus

regimentul într-o revoltă prematură în 1809, au existat foarte puţini martiri.

Însă experienţa napoleoniană, distrugând atâtea particularităţi vechi, a pregătit terenul pentru identitatea naţională unificată a Germaniei. Napoleon comentase cu cinism că Germania era întotdeauna în mijlocul unui proces de a „deveni nefiinţă”. Însă el a fost cel care a schimbat lucrurile. Universitatea din Berlin, fondată în 1810 în timpul ocupaţiei franceze, promova gândirea nouă. Primul său rector a fost filosoful J.G. Fichte (17621814), autor al lucrării patriotice *Reden an die deutsche Nation* (1808). „Războiul de eliberare” din 1813 – 1814 s-a dovedit a fi unul plin de însufleţire. Cuvintele unui cântec, „Was ist das deutsche Vaterland?”, scrise de poetul şi istoricul Ernst Moritz Arndt (1769 – 1860), erau pe buzele tuturor. Arndt, care în lucrarea *Geist der Zeit* (1806) subliniase pentru prima dată nevoia de rezistenţă, şi-a răspuns probabil propriei întrebări: „Germania este acolo unde se aude limba germană şi se cântă imnuri pentru Dumnezeu din Cer”. În aceeaşi perioadă, baronul prusac exilat von Stein, care vizitase St. Petersburg şi îl denunţase pe Napoleon ca „duşman al omenirii”, punea la cale un complot precoce pentru uniunea federală a popoarelor germane. „Germania trebuie să se afirme”, scria el, „prin poziţia sa strategică între Franţa şi Rusia”. Aici se afla sâmburele conceptelor de *Gross Deutschland* şi *Mitteleuropa*. [CAUCAZIA]

CAUCAZIA

Ideea că toate popoarele Europei aparţineau unei rase albe unice care provenea din Caucaz, a pornit de la un profesor învăţat de la Göttingen, Johann Friedrich Blumenbach (1752 – 1840). Cu toate că era falsă, această teorie avea să aibă o carieră lungă.

Europenii erau învăţaţi din Biblie, iar clasicii fuseseră mult timp pregătiţi să caute în Caucaz povestea originii lor.

Povestea Potopului din cartea Facerii spune că „arca s-a oprit… pe munţii Ararat” (Facerea 8: 4) – Ararat fiind numele biblic al Armeniei. Legenda Lânii de Aur şi cea a lui Prometeu erau amândouă caucaziene. Însă compoziţia etnică şi rasială a popoarelor din Caucaz este foarte complicată (vezi anexa III, p. 1084). Nu există vreun motiv ca acestea să fie considerate drept o sursă de puritate rasială. Niciunul dintre subtipurile mai proeminente din Caucaz, cum ar fi aşa-numitul grup armenoid, nu este bine reprezentat în altă zonă a Europei.

Lui Blumenbach, un pionier al anatomiei comparate şi mai ales al craniometriei sau „analizei craniilor” i se atribuie în general invenţia „schemei celor cinci rase”. Aceasta a derivat din studiul pe care l-a făcut asupra unei colecţii extinse de cranii, publicată pe parcursul unei perioade de treizeci de ani, începând cu 1798; 1 şi a trecut în domeniul ştiinţei convenţionale. Conform sistemului lui Blumenbach, caucazienii reprezintă tipul rasial european şi cel mai dezvoltat dintre speciile umane. În timp ce studia etnologia, profesorul a primit un craniu din regiunea Caucaz şi l-a considerat drept cel mai reuşit standard al tipului uman.2 Cu această istorie, e extraordinar că unele guverne încă utilizează categoria caucaziană în formularea politicilor şi statisticilor sociale. În Africa de Sud, conceptul greşit al rasei albe a alimentat legislaţia opresivă şi discriminatoare a *apartheid*-ului până în 1991.

În afară de „rasa caucaziană” albă, Blumenbach a identificat o „rasă malaieză creolă”, o „rasă mongolă galbenă”, o „rasă neagră de culoare” şi o „rasă americană roşie”. Această clasificare în cinci categorii a fost acceptată cu mai mult interes decât schema simplă a raselor albă, creolă şi galbenă a baronului G.L. Cuvier (1769 – 1852), alt anatomist comparativ care lucra la Collège de France.

Mai târziu, clasificarea după coduri de culoare a

raselor a fost întărită de noţiunea unei ierarhii rasiale complete, în care popoarele cu pielea albă de origine europeană ocupau primul loc. Această teorie a fost promovată pentru prima dată în lucrările lui Victor Courtet(1813 – 1867), cu toate că susţinerea ei cea mai importantă a avut loc în lucrarea *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1855) a lui Joseph-Arthur, Conte de Gobineau (1816 – 1882). „Istoria arată, scria el, că toate civilizaţiile derivă de la rasa albă şi că o societate e măreaţă şi strălucitoare doar dacă păstrează sângele rasei nobile care a creat-o". Relaţiile interrasiale erau echivalente cu degenerarea. „Popoarele degenerează doar ca o consecinţă a amestecurilor de sânge prin care trec".3

Gobineau, care a scris o istorie a Persiei, a fost, de asemenea, responsabil pentru răspândirea coincidenţei greşite între „rasa albă", pe care o considera ca descendentă din vechii arieni sau „iranieni" şi familia lingvistică indo-europeană. Astfel, a transformat eticheta eronată de arian într-un partener şi un rival pentru termenul mai vechi, însă la fel de eronat, de caucazian.

Termenii „alb", „caucazian", „arian" şi „europoid" reflectă căutarea prelungită a unui numitor comun exclusiv, deci inexistent, în alcătuirea rasială a populaţiei Europei. Aceştia formează o parte din vocabularul mai larg de termeni îndoielnici, din care mai fac parte" negru", „asiatic", „semit" şi „hispanic", unde criteriile fizice, geografice şi culturale sunt încurcate fără speranţă.

Marea diversitate de tipuri fizice care există în cadrul populaţiei Europei a inspirat multe încercări de a stabili graniţele subgrupurilor componente sau regionale. „Nordicii" cu păr blond-deschis4 (termen adoptat de ideologia nazistă), „ibero-celţii", „atlanto-balticii" (în care intră englezii, olandezii şi nord-germanii)", central-europenii" (categorie care include majoritatea germanilor şi majoritatea ruşilor) şi oacheşii „indo-mediteraneeni" apar în lucrările de referinţă curente. Aceşti termeni sunt

uşor mai puţin fanteziste decât practica, cândva la modă, de a încadra fiecare naţionalitate modernă în propriul grup rasial (vezi p. 817). Chiar şi aşa, sintagme precum” rasa insulară” „gene germane” său” sânge polonez” nu au dispărut încă din limbajul popular, ca să nu mai vorbim de „piele daneză” şi „irlandezi cu părul roşu”, sau de „câini negri” şi „doamne albe”, de care abundă folclorul european.

Genetica modernă a progresat mult dincolo de metodele şi concluziile pionierilor din secolul XIX. în acest domeniu, pasul crucial a fost făcut de demonstrarea funcţiilor ADN-ului în 1953. La modul general, progresele au subliniat masa copleşitoare de material genetic pe care o au în comun toţi membrii rasei umane şi numărul imens de caracteristici codate în gene.5 într-o serie de declaraţii făcute între 1956 şi 1964, UNESCO condamna miturile rasiale principale care dorul naseră încă din vremea lui Blumenbach şi Gobineau.6 Diferenţele rasiale şi de rudenie au rămas importante. Însă a fost deschisă calea pentru un accent mai puternic pe factorii culturali, religioşi şi socioeconomici, pentru analiză genetică sofisticată bazată pe principii ştiinţifice dovedite şi pentru respingerea definitivă a vechii obsesii pentru piele şi cranii.

Spania napoleoniană s-a prăbuşit într-o adevărată mlaştină a dezordinii. Expediţia franceză iniţială din 1807 nu intenţionase decât să pedepsească Portugalia pentru afinităţile sale britanice. Însă prezenţa garnizoanelor franceze şi impunerea fratelui lui Napoleon, Iosif, pe tronul spaniol, au produs furie în Spania. De atunci, nenorocirile francezilor s-au înteţit. Cu portughezii în tranşee în spatele liniilor din Torres Vedras şi cu britanicii porniţi de la baza lor din Corunna, cu Madridul şi multe centre provinciale în mâinile opoziţiei şi o mare parte din zona rurală în ghearele războiului de gherilă, francezii s-au confruntat cu costuri tot mai mari pentru menţinerea Spaniei. În 1808 –

1809 impasul francez a fost rezolvat temporar de intervenţia personală a lui Napoleon. Însă acesta trebuia să plece; şi fiecare victorie a deputaţilor să-i, Soult şi Masséna, nu a făcut decât să sporească şi mai mult problemele. În 1812 liberalii antifrancezi, asediaţi la Cádiz, au reuşit să adopte o Constituţie liberală pentru restaurarea unei monarhii limitate, în 1813, partidul profrancez a reuşit să îl restabilească pe monarhul iniţial, Ferdinand VII. însă totul a fost de prisos: Wellington deja era pe cale să cucerească întreaga peninsulă. [GHERILA]

GHERILA

În iunie 1808, încărcat cu pradă de război după cucerirea Cordobei, generalul francez Dupont se retrăgea către Andujar şi către trecătorile Sierra Morena. Este încercuit nu doar de armata Andaluziei, ci şi de bande înarmate de ţărani andaluzi care îl atacau din spate. Predarea lui şi a celor 22.000 de oameni ai săi dovedea că Spania era mult mai greu de menţinut decât de invadat.

De-a lungul întregului război peninsular, armata franceză a avut de-a face cu două tipuri de conflict – unul, campaniile militare principale împotriva trupelor spaniole, portugheze şi britanice, iar celălalt, *gherila* sau „micul război" împotriva bandelor de ţărani.

A doua formă de război s-a dovedit foarte grea. Bandele de gherilă evitau lupta deschisă, specializându-se în schimb în ambuscade, raiduri de noapte şi atacuri-surpriză în avanposturi izolate. Aceştia i-au provocat pe francezi să iniţieze represalii criminale colective asupra civililor. Şi au dat numele lor tuturor celor care l-au copiat metodele. Au arătat cum bande mici de luptători hotărâţi se puteau împotrivi forţei copleşitoare a unei armate profesioniste.

Bandele de gherilă ale Spaniei napoleoniene au avut mulţi moştenitori, printre care eroii populari ai războaielor coloniale şi revoluţionarii din pădurile Americii Latine.

Însă aveau discipoli şi în Europa – în anarhiştii ruşi, în partizanii şi machisarzii Mişcării de Rezistenţă Antinazistă şi, prin IRA sau ETA, în „bandele de gherilă urbane” ale terorismului politic modern.1

Singura dispută importantă este cea legată de precedenţă. În istoriografia franceză, mândria întâietăţii nu este dată bandelor de gherilă spaniole, ci lui „Jean Chouan” şi oamenilor să-i, adică francezilor care au sfidat puterea Republicii cu mai bine de zece ani înainte ca trupele franceze să intre în Spania.2

Polonia napoleoniană a fost spaţiul unui entuziasm aprins şi al unei deziluzii profunde. Sosirea lui Napoleon în decembrie 1806 şi crearea Marelui Ducat autonom al Varşoviei au stârnit bucurie; însă printre schimbări nu s-a numărat şi restaurarea fostei republici. În 1809, a doua înfrângere a austriecilor a alipit Cracovia la ducat; însă nu se întrevedea ajutor pentru recuperarea Danzigului şi Lituaniei şi a provinciilor absorbite de Rusia. Voluntarii polonezi au servit în toate etapele războaielor revoluţionare, începând de la legiunile din Italia din 1796. Însă pretenţiile financiare excesive simbolizate de aşa-numitele Sume

Bayonne şi tributul constant de recruţi, morţi şi mutilaţi au dat naştere la mânia populară. Napoleon nu şi-a dezvăluit niciodată intenţiile adevărate legate de Polonia nici măcar în 1812, când a controlat pentru scurt timp întregul teritoriul polonez istoric. Legenda lui s-a resimţit mai puternic în perioada romantică, după moartea lui, decât în timpul vieţii. Când cel mai credincios locotenent al său, mareşalul Poniatowski, dădea pinteni calului spre apele Eisterului la sfârşitul Bătăliei Naţiunilor, îşi exprima disperarea faţă de un popor tot mai înşelat şi mai obosit.

Marea Britanie, cu toate că nu a trecut prin ocupaţie franceză, a fost zguduită din temelii de războaiele revoluţionare. În timp ce duşmanul extern era respins, au existat momente în care ameninţa revoluţia internă. În

1797 – 1798, coincidenţa revoltelor navale de la Spithead şi Nore cu cea a irlandezilor uniţi ai lui Wolfe Tone a fost cea mai ameninţătoare. Desigur, războiul aproape constant cu Franţa a împiedicat reforma politică. Unirea Marii Britanii cu Irlanda, de exemplu, care a avut loc în 1801 ca o consecinţă a înfrângerii lui Tone, a fost pusă în umbră de amânarea vreme de aproape treizeci de ani a emancipării catolice promise. În acelaşi timp, simţul solidarităţii britanice a fost sporit foarte mult de victoriile navale şi de ameninţarea invaziei franceze, care, o dată, în 1798, într-o extremitate izolată a Irlandei, chiar s-au materializat. Prestigiul Parlamentului a fost întărit de magnifica încăierare între Pitt cel Tânăr şi elocventul său rival Charles James Fox (1749 – 1806). În tot acest timp, puterea comercială, colonială şi economică a Marii Britanii continuă să sporească. Replica premiilor coloniale franceze, spaniole şi olandeze se întinde din ce în ce mai mult. Acasă, Actul închiderii Generale (1801) a accelerat semnificativ ritmul schimbărilor sociale. Canalul Caledonian (1803 – 1822) a fost construit în ciuda războiului. Iar în 1811 are loc la Nottingham primul dintre atacurile lucidite asupra maşinilor. În acelaşi an, bătrânul rege este declarat nebun definitiv şi este urmat de fiul său, prinţul regent. Regenţa, 1811 – 1820, s-a dovedit una dintre cele mai frumoase perioade pentru arhitectura, patronajul şi înalta societate britanică.

Şi Scandinavia a evitat revoluţia, însă nu şi tulburările asociate acesteia. Suedia este implicată de două ori în războaiele împotriva Rusiei. În 1788 – 1790, după victoria navală de la Svenskund, iese nevătămată. În 1808 – 1809 pierde Finlanda şi, în dezastrul care a urmat, şi pe regele Gustav IV Adolf (1792 – 1809). Constituţia din 1809 introduce o monarhie limitată, iar unul dintre foştii mareşali ai lui Napoleon, Jean-Baptiste Bernadotte (1763 – 1844), este invitat să accepte tronul drept Carol XIV. Intră în coaliţia antifranceză, participă la războiul de eliberare

din Germania şi desparte Norvegia de Danemarca. [NORGE]

Pe de altă parte, Danemarca încercase cu disperare să menţină o politică de neutralitate, care în două rânduri i-a atras represalii cumplite din partea Marii Britanii. Sub marele reformator C.D.F. Reventlow (1748 – 1827), iluminismul danez a obţinut multe lucruri, inclusiv emanciparea iobagilor, drepturi civile pentru evrei, comerţ liber şi presă liberă. Însă nu a salvat ţara de vecinii ei. În aprilie 1801, flota daneză este scufundată la Copenhaga, când se spune că Nelson şi-a dus ocheanul la ochiul orb şi a refuzat semnalul de oprire a atacului. În septembrie 1807, Copenhaga este înconjurată din toate părţile de britanici şi obligată să capituleze. După aceea, danezii au preferat legătura cu francezii, pentru care au fost pedepsiţi de Bernadotte şi de Congresul de la Viena.

Balcanii se întindeau dincolo de sfera directă de influenţă a Franţei. Singura regiune deţinută şi administrată de francezi erau aşa-zisele Provincii Ilirice – respectiv teritoriile Sloveniei şi Croaţiei moderne. [ILLYRIA] însă avântul ideilor revoluţionare şi naţionale se resimţea în toate colţurile. Grecia a fost puternic afectată. În 1799 se formează Republica

Septinsulară, cu sprijin din partea Rusiei [HEPTANESOS]; iar momentul în care o parte mai mare a frizei Partenonului a fost dusă din Atena a declanşat o explozie imediată a sentimentului naţionalist. [PRADĂ DE RĂZBOI] în Serbia, două revolte împotriva stăpânirii otomane, în 1804 – 1813 şi 1815 – 1817, au primit, de asemenea, sprijin rus. În Principatele Române, ocupaţia rusă din 1806 – 1812 şi cedarea ulterioară a Basarabiei au provocat resentimente care au alimentat sentimentele naţionaliste. [BOU BOU LI NA]

NORGE

La sfârşitul Războaielor Napoleoniene, când Danemarca era în mod cert de partea perdanţilor, liderii Norvegiei s-au desprins de cei 400 de ani de stăpânire daneză. La 17 mai 1814 se întruneşte o adunare la Eisvold, lângă Christiania, pentru a declara Norvegia monarhie suverană constituţională. Constituţia a fost elaborată în mare parte după modelul Spaniei (1812). Guvernatorul danez al ţării, prinţul Christian Frederick, a fost aclamat în unanimitate drept primul rege al Norvegiei de după 1389.

Însă adunarea de la Eisvold nu a făcut pace nici cu Suedia, nici cu regele Danemarcei. De când au pierdut Finlanda în 1809, suedezii urmăresc să obţină Norvegia drept compensaţie; iar regele danez le acceptă unilateral pretenţia. Mai mult, armata suedeză, sub conducerea moştenitorului la tron, Bernadette, era deja în marş pentru a pune în aplicare acordul. După un război de două săptămâni, norvegienii sunt obligaţi să accepte un târg prin care îşi puteau păstra constituţia şi parlamentul separat (*Storthing*), însă nu şi regele, în cadrul unui teritoriu suedezo-norvegian unit. Acest acord este protejat printr-o Lege a Unirii şi confirmat la Congresul de la Viena.

De atunci, mişcarea naţională a Norvegiei s-a orientat în sfera culturală împotriva dominaţiei daneze, însă, în cea politică, împotriva unirii cu Suedia. Nicio presiune nu-i putea convinge pe norvegieni să renunţe la constituţia lor; iar nouăzeci de ani de certuri în privinţa politicii externe, al drapelului naţional şi, mai ales, a puterilor regelui suedez, a afectat unirea. La un moment dat, întregul cabinet norvegian a fost adus în faţa Curţii constituţionale a ţării, iar premierul a fost amendat, pentru depăşirea drepturilor pe care le aveau, într-un final, guvernul suedez se supune celei de-a doua declaraţii de independenţă a Norvegiei. Prinţul danez Carol este ales rege în unanimitate şi intră în capitală la 25 noiembrie 1905. Regele ia numele de Haakon VI, iar capitala revine la

vechiul nume de Oslo. Cu o oarecare întârziere, voinţa adunării de la Eisvold fusese, în sfârşit, îndeplinită.1

Imperiul Rus al lui Alexandru I (1801 – 1825), nepotul Ecaterinei cea Mare, a reprezentat una dintre perioadele cele mai liberale ale istoriei sale. Tatăl lui Alexandru, Pavel I (1796 – 1801) era aproape nebun: politica sa internă s-a caracterizat prin toane şi accese de răutate, cum ar fi reintroducerea pedepsei corporale pentru nobili şi civili, iar cea externă de capricii personale trecătoare. A părăsit a doua coaliţie în 1799 din cauza dorinţei de a deţine Ordinul Maltei; iar în 1801 s-a certat cu Marea Britanie fără vreun motiv concret. Este asasinat de un grup de ofiţeri beţi. După aceea, Alexandru a intrat într-o confruntare de durată cu Napoleon. Îndrumat de prietenul său din copilărie şi prim-ministru, prinţul Adam Czartoryski(1770 – 1861), nobil polonez luat cândva ostatic de Ecaterina, a abordat problemele politice şi sociale ale vremii cu seriozitate şi inteligenţă. Avea viziuni largi pentru reconstrucţia Europei şi arăta un interes autentic pentru avantajele monarhiei constituţionale.40 A încorporat Finlanda ca mare ducat autonom, i-a eliberat pe iobagii fără pământ ai provinciilor baltice, iar vreme de două decenii a transformat regiunea vestică anexată de la Polonia-Lituania într-o scenă a experimentelor sociale şi culturale liberale, cu centrul în cartierul universitar şi educaţional Wilno.41 A fost responsabil în martie 1799, garnizoana franceză din Corfu capitulează în faţa unei forţe de expediţie comune ruso-turcă, sub conducerea amiralului Uştakov. Corfu era cea mai mare dintre *Heptanesos*, cele şapte insule ionice pe care Tratatul de la Campo Formio le cedase Franţei de la fosta Republică Veneţiană. (Cucerirea acesteia a fost rezultatul unui exemplu rar de cooperare ruso-turcă, inspirat de invazia lui Napoleon în Egipt) Odată stabiliţi acolo, ruşii s-au descotorosit de aliaţii lor otomani şi au creat o „republică septinsulară” model, cu un parlament şi constituţie proprie

(1803), elaborată de prim-ministrul ţarului Alexandru, prinţul AI. Czartoryski.1 Scopul mărinimiei lor era să suprasolicite Franţa revoluţionară şi să creeze nucleul unui stat grec viitor. Însă această stare de lucruri a durat doar patru ani. Insulele ionice au redevenit posesiune franceză prin Tratatul de la Tilsit, însă au fost luate una câte una de către flota britanică începând din 1809.

Regimul britanic s-a dovedit mai puţin liberal decât predecesorul său susţinut de ruşi. O constituţie impusă dădea puteri de prim-rang guvernatorului. O mână de personalităţi conduceau atât adunarea consultativă, cât şi sistemul opresiv *colonia* de proprietate asupra terenului. În timpul războiului de independenţă a Greciei, scopul principal al britanicilor era să înăbuşe dorinţa insularilor de a se alătura Greciei. În 1848 şi 1849, Cephalonia devine scena revoltelor agrare, pe care guvernatorul de atunci, Sir Henry Ward, le suprimă prin arestări în masă, biciuiri şi execuţii. Chiar când Palmerston îi condamna pe austrieci ca fiind „cele mai mari brute care şi-au asumat termenul nemeritat de oameni civilizaţi” şi când generalul Heynau era aruncat într-un jgheab pentru cai din Londra, guvernatorul Ward era descris în Camera Comunelor ca „sângerosul Heynau al Insulelor Ionice”. Însă în zadar. Era un preludiu potrivit felului brutal în care Palmerston avea să rezolve Problema Don Pacifico.2 Unirea cu Grecia a fost interzisă în 1859, la sfatul comisarului britanic W.E. Gladstone. Însă a fost acordată în 1864 ca gest de onoare în acordul general cu Grecia, în timpul crizei, lui Alfred, Duce de Edinburgh, i se oferă tronul Greciei, însă acesta refuză. Este ironic că monarhia britanică avea să-i ofere titlul defunct de Duce de Edinburgh unui prinţ grec exilat născut Corfu. [GOTHA]

PRADĂ DE RĂZBOI (LOOT)

În 1799, ambasadorul britanic la Poarta Otomană, Lordul Elgin, vizitează Atena şi obţine cele mai frumoase

porţiuni ale Frizei Partenonului. Partenonul fusese utilizat ca arsenal: o mare parte din el fusese demolat în urma unei explozii: şi nimeni nu încerca să-l repare. Elgin susţinea că înţelegerea lui cu autorităţile otomane era legală şi spre binele obştesc, însă atenienii s-au împotrivit. Unul dintre liderii greci care se împotriveau stăpânirii otomane dăduse un avertisment în privinţa vânzării comorilor Greciei „europenilor". „La urma urmei, scria el mai târziu, pentru asta ne-am luptat".1

„Marmura Elgin" reprezintă una dintre expoziţiile cele mai importante ale Muzeului Britanic, iar unii o consideră parte a patrimoniului britanic.2 (Dacă porţiuni uriaşe din Stonehenge ar fi fost transportate legal la Atena, atunci şi acestea ar fi putut fi considerate la fel de bine parte din „patrimoniul Greciei")

Multe galerii şi muzee europene au fost înfiinţate pornind de la prăzi de război naţionale sau particulare. În secolul XVII, suedezii au luat foarte multe obiecte de artă şi alte obiecte de valoare din Germania, Boemia şi Polonia. Napoleon a fost patronul cel mai înflăcărat al Luvrului (vezi p. 722). O mare parte din prada arheologică de război adusă de el din

Egpit a fost luată apoi de britanici. Multe dintre colecţiile de bază ale bibliotecilor şi muzeelor de stat din Rusia au fost aduse din Polonia. În anul în care Lordul Elgin se afla la Atena, armata generalului Suvorov era însoţită spre Italia de echipe instruite de experţi culturali. Puterea politică grea era însoţită de obicei de degete uşoare.

În secolul XX, naziştii au fost consideraţi cei mai mari hoţi de obiecte de artă. Göring se considera expert, iar Hitler, fost student la arte, plănuia să transforme oraşul său de baştină, Linz, în cel mai mare centru artistic al lumii. Cracovia, Paris, Florenţa, Ghent şi Amsterdam şi multe alte centre mai mici au fost jefuite. Vagoane pline de pradă de război au ajuns la Reich dinspre Est. La sfârşitul

războiului, mii dintre cele mai mari comori artistice ale Europei au fost găsite într-o mină de sare dezafectată la Alt Aussee în Austria.3

Însă jaful nazist nu constituie decât mai puţin de jumătate din întreaga poveste. Naziştii nu aveau ce să-i mai înveţe pe ruşi în privinţa prăzilor de război. La cincizeci de ani de la război, multe dintre lucrările marilor maeştri şi alte capturi naziste pe care Armata Roşie le jefuise la rândul său de la germanii jefuitori, au început să iasă la lumină în Rusia. Aşa-numita „Mască a lui Agamemnon" din aur de la Micene, de exemplu, împreună cu 16.000 de elemente ale „Comorii lui Priam" din Troia, aduse cândva la Berlin de Schliemann, se aflau în 1991 la Moscova.4 Fără să fie cunoscute decât de KGB şi de o mână de experţi în conservare, aceste „trofee" şi „descoperiri speciale" fuseseră păstrate în secret timp de aproape jumătate de secol la Hermitage, şi la Muzeul Puşkin, şi la mănăstirea Zagorsk. Majoritatea proveneau din colecţii private cum sunt cele ale lui Herzog şi Hatvany din Budapesta, a lui Franz Koenigs din Amsterdam, sau ale Fundaţiei Krebs din Mannheim. Se estima că era vorba despre un milion de lucrări de artă. Problema, la fel ca în cazul Muzeului Britanic, era de a-i convinge pe descoperitorii ruşi că a găsi nu e sinonim cu a păstra.

Nici ceilalţi aliaţi nu au scăpat de bănuieli. Colecţia Mozartiana din Berlin, care fusese dusă în Polonia în timpul războiului pentru siguranţă, nu s-a mai întors din Biblioteca Universităţii din Cracovia. În 1990, obiecte nepreţuite din „Comoara Quedlingburg", printre care o Biblie germană cu anluminuri din secolul X, într-o legătură încrustată cu pietre preţioase, au fost descoperite într-un garaj din Texas care aparţinea cândva unui fost locotenent din armata americană.5

Nu mai e nevoie să spunem că termenul legal de „proprietate culturală" aşa cum este definit în Convenţia de la Haga din 1954 este o inovaţie relativ recentă.6

pentru înfiinţarea unui sistem de învăţământ de stat şi al Consiliului (consultativ) de Stat care a rămas de atunci un organ central al guvernării ţariste. Rusia nu a fost foarte docilă în aplicarea ideilor radicale; însă o generaţie de soldaţi ruşi care au intrat în legătură directă cu Polonia, Italia şi chiar Paris au reprezentat o sursă de efervescenţă.

Războaiele Napoleoniene nu au oprit expansiunea teritorială a Rusiei către Est. În 1801, cucerirea de şaizeci de ani a Caucazului a început cu anexarea Georgiei. În 1812, chiar când Napoleon se apropia de Moscova, o expediţie rusă a înfiinţat colonia mică Fort Ross pe coasta nordică a Californiei – cu peste treizeci de ani înainte ca pionierii americani să ajungă în regiune.42 [GĂGĂUZ]

În timp, neajunsurile sistemului continental al Franţei au început să se facă simţite, la fel şi efectele blocadei britanice. Acestea au stat la baza alianţei din martie 1812 a ţarului cu Suedia şi la trimiterea de către Napoleon a unei Mari Armate (*Grande Armée*) de aproximativ 600.000 de oameni la frontiera vestică a ţarului. De asemenea, au constituit motivul principal de dispută pentru războiul ruşinos din 1812 – 1814 dintre Marea Britanie şi Statele Unite. Corăbiile americane erau de prea mult timp blocate între reglementările contradictorii ale britanicilor şi francezilor; iar în 1807, faptul că la bordul navei americane *Chesapeake* s-a îmbarcat un grup de pe nava regală britanică *Leopard* a constituit o ofensă gravă.

GĂGĂUZ

La scurt timp după ce ruşii au cucerit Basarabia în 1812, noua provincie a ţarului a atras un val de imigranţi. Printre aceştia se afla un grup de creştini balcanici denumiţi *găgăuzi*. Aceştia proveneau dintr-o zonă aflată în nordul Bulgariei de azi şi s-au stabilit în regiunea Komrat, pe teritoriul Moldovei moderne. Limba lor aparţine ramurii

Ghoz a limbilor turcice şi are echivalente în Asia Centrală. Orientarea lor religioasă era ortodoxismul bulgar de rit slav. Rămâne deschisă întrebarea dacă şi-au părăsit pământul natal mai mult din speranţă decât de teamă. Mai multe comunităţi găgăuze, care erau musulmane, au rămas sub stăpânire otomană în Bulgaria.

Există două puncte de vedere în privinţa istoriei timpurii a găgăuzilor. Unul susţine că aceştia erau turci medievali care fuseseră bulgarizaţi parţial. Celălalt susţine că aceştia erau bulgari turciţi, care şi-au păstrat religia când şi-au pierdut limba. Niciunul nu reflectă de fapt realitatea.1

Găgăuzii erau doar una dintre numeroasele minorităţi din Europa de Est care au fost împărţite în creştini şi musulmani.2 Tătarii musulmani de pe Volga aveau şi o minoritate botezată, *Krieşenii*, care adoptaseră religia cuceritorilor lor ruşi. Cecenii din nordul Caucazului, deşi majoritar musulmani, includeau şi câţiva creştini. Abkazienii erau într-o poziţie asemănătoare [ABKHAZIA]. Musulmanii albanezi, cu toate că reprezentau majoritatea atât în Albania, cât şi în provincia Kosovo din Serbia (vezi anexa III), formau o minoritate importantă în Macedonia. [MAKEDON] [SHQIPERIA]

De ambele părţi ale Munţilor Rodopi, la graniţa dintre Bulgaria şi Grecia, există o comunitate substanţială de musulmani vorbitori de bulgară, cunoscuţi sub numele de *pomaci*. Aceştia au legături îndepărtate în părţi din Macedonia şi Albania. Existenţa lor în Grecia nu este recunoscută oficial. În 1876, miliţia locală a pomacilor, nu armata otomană profesionistă, a fost cea care a comis ceea ce Gladstone a denunţat ca „ororile bulgare”. Dacă este aşa, atunci au plătit din plin în ororile Războaielor din Balcani care au urmat. Însă nu au plecat din teritoriu.3

În Bosnia, religia este singurul criteriu prin care se deosebesc musulmanii bosniaci de „sârbii ortodocşi” şi

„croaţii catolici”. Toţi vorbesc aceeaşi limbă „sârbo-croată” şi toţi sunt slavi. Musulmanii bosniaci (44% din populaţie în 1991) sunt consideraţi de obicei de vecinii naţionalişti drept renegaţi care au renunţat la catolicism sau la ortodoxism în favoarea religiei otomanilor stăpânitori. De fapt, cel mai probabil, înainte de adoptarea islamismului multe asemenea familii bosniace fuseseră patareni. [BOGUMIL]

La sfârşitul secolului XX, aceste popoare puţin cunoscute s-au aflat în mod repetat pe prima pagină a ştirilor europene. La jumătatea anilor 1980, regimul comunist în cădere al Bulgariei făcea o ultimă încercare disperată de a menţine controlul, lansând o campanie ultranaţionalistă denumită „Proces pentru Renaştere”. Moscheile au fost distruse, iar minorităţile musulmane ale Bulgariei – găgăuzii, pomacii şi turcii – au fost obligaţi să aleagă între schimbarea numelui sau emigrare. Mulţi au ales să emigreze. În 1991, când Moldova şi-a declarat independenţa, găgăuzii din Komrat, pe atunci în număr de 200.000, au şovăit. Cecenii au ridicat sfidător stindardul independenţei faţă de Rusia, proclamându-şi propria republică naţională în Groznîi, în timp ce tătarii de pe Volga din Kazan s-au pregătit pentru „Tatarstan”.

În 1992, în mijlocul dezintegrării rapide a Iugoslaviei, guvernul Bosniei se declară independent, în speranţa că va menţine integritatea unei republici multinaţionale. A primit recunoaştere internaţională, însă nu şi ajutor sau protecţie internaţională semnificativă. Prezenţa ajutoarelor occidentale şi a forţelor ONU de menţinere a păcii nu a făcut mare lucru pentru a opri luptele pentru teritoriu, masacrele în masă şi „epurarea etnică” ce au urmat. O republică autoproclamată a Bosniei, cu capitala la Pale, era echivalentul Republicii autoproclamate Sârbe a Krajinei, cu capitala la Knin, care fusese întemeiată pe teritoriul vechii frontiere militare habsburgicedin Croaţia. Într-un

an, sârbii care reprezentau 31% din populaţie ocupaseră 77% din teritoriu. Sarajevo, la fel ca alte enclave, era luat cu asalt. Atacurile croate i-a îndepărtat pe musulmanii din cartierele vestice mixte cum ar fi Mostar, în vreme ce sârbii se retrăgeau din cartierele dominate de musulmani din centru. Se estimează că au pierit 250.000 de oameni. Liderii mondiali fluierau în timp ce Bosnia ardea. În absenţa unui guvern decisiv, disoluţia comunismului avea acelaşi efect ca retragerea otomană care avusese loc în urmă cu aproape două sute de ani.4 [SARAJEVO]

Preşedintele Jefferson a introdus propriile lui reglementări privind „constrângerea paşnică" şi „neintervenţia", însă ulterior a cedat în faţa cererilor „vulturilor războiului" din al XII-lea Congres. Forţele americane nu au câştigat niciun teritoriu semnificativ din Canada; iar britanicii nu au reuşit să preia din nou controlul în fostele sale colonii. Dintr-o perspectivă ulterioară, este ironic să ne gândim că sistemul continental a dus atât la incendierea clădirii executivului din Washington, cunoscută din 1814 sub numele de Casa Albă, cât şi la incendierea Moscovei.

Campania rusă din 1812 a fost, aşa cum acesta recunoştea ulterior, cea mai mare greşeală a lui Napoleon. A denumit-o „Războiul polonez", întrucât cea mai mare parte a acţiunii a avut loc pe vechiul teritoriu al Poloniei şi, de asemenea, deoarece un rezultat pozitiv ar fi ridicat inevitabil problema restaurării Poloniei-Lituaniei. Graniţa pe care a trecut-o Marea Armată la 22 iunie 1812 devenise de curând frontiera Imperiului Rus. În ochii locuitorilor locali era o graniţă istorică, ce lega Polonia de Lituania. [MIR] Napoleon s-a confruntat cu o alegere clară între o campanie politică, în care ar fi trebuit să-şi folosească armata pentru a-i elibera pe iobagi şi pentru a mobiliza sentimentele antiruseşti ale populaţiei, sau pentru o campanie pur militară, în care rezultatul să fie lăsat

exclusiv pe seama norocului în război. A observat că polonezii din Lituania erau diferiţi de cei din Varşovia. Astfel, la fel precum Carol XII înaintea lui şi Hitler după el, alege să ignore condiţiile locale şi plăteşte pentru asta. Ţinând pentru el toate ideile despre viitorul politic, trece prin Lituania către inima Rusiei. La Borodino, la porţile Moscovei, a avut parte de cea mai costisitoare victorie a sa. Moscova a fost ocupată, însă a ars împreună cu o mare parte din depozitele sale. Ţarul refuză să negocieze şi ordonă armatei sale să evite un conflict major. În noiembrie, sub ameninţarea foametei, se anunţă retragerea. Coloanele Marii Armate, care se întindeau pe 800 km, au căzut pradă iernii ruseşti, cazacilor prădători şi inundaţiilor râului Berezina. Napoleon pleacă pe sanie la Varşovia, apoi la Paris. Cât despre oamenii săi, din cei 600.000 care trecuseră pe la Niemen în iunie, abia unul din douăzeci a supravieţuit pentru a relata povestea îngrozitoare. Aşa cum remarca împăratul cândva, „Toate imperiile mor de indigestie”. [MALET] [SPASIT EL]

Campaniile finale din 1813 şi 1814 au fost decise în egală măsură de logistică şi de performanţa în bătălie. Cu toate că forţele lui Napoleon au fost copleşite în Bătălia Naţiunilor, care a durat trei zile şi a avut loc lângă Leipzig în octombrie 1813, acesta a continuat să câştige cea mai mare parte a înfruntărilor ulterioare. Însă se confrunta cu voinţa colectivă a popoarelor al căror simţ naţionalist îl stârnise chiar el, dar şi cu hotărârea dinastiilor de a-şi restabili supremaţia. Înaintarea ruşilor, prusacilor şi austriecilor dinspre est şi a lui Wellington de la sud nu putea fi împiedicată. Numărul de tineri

MIR

În iulie 1812, când generalul Platov se retrăgea în Bielorusia din faţa Marii Armate [*Grande Armee*), cazacii săi au aşezat butoaie cu praf de pulbere sub zidurile

castelului Mir şi le-au aruncat în aer. Jérôme Napoleon, regele Westfaliei, a folosit acel loc drept sediu timp de câteva zile, în drumul său spre Moscova. Însă la 10 – 11 noiembrie, când armata ţaristă s-a întors, o luptă disperată cu francezii în retragere a desăvârşit dezastrul.1

Mir fusese multă vreme una dintre marile fortăreţe ale graniţelor polone-lituaniene, unul dintre castelele feudale cele mai răsăritene ale Europei. Cândva o fortăreaţă a marilor duci ai Lituaniei, acesta a trecut în mâini private în 1434. Fortificaţiile masive au fost terminate în cca. 1500 sub Jerzy I lllinicz, Mareşal de Lituania, şi de fiul său Jerzy II, conte al Sfântului Imperiu Roman. Cinci bastioane măreţe din cărămidă roşie au fost adăugate la zidul de apărare. Acestea erau protejate de o barbacană în formă de potcoavă şi împrejmuite de un şanţ cu apă. După 1569, fortăreaţa centrală a fost transformată de prinţul M.K. Radziwitt într-un mare palat renascentist din piatră finisată. Până în 1812, a servit, împreună cu castelul Nieswiez din apropiere drept unul dintre cele două scaune principale ale lui Radziwitt.

În decursul vieţii sale lungi, Mir a fost martorul multor acţiuni militare. A fost jefuit de Cavalerii Teutoni în 1395, invadat de două ori de tătari în secolul XV, cucerit de suedezi în 1655, incendiat de Carol XII în 1706 şi asediat de ruşi în 1794.

Zilele de glorie ale castelului Mir au fost asociate prinţului Karol Radziwitt, „Panie Kochanku” (1734 – 1790), care a restaurat palatul după stricăciunile aduse de războaiele suedeze. A fost proprietatea cea mai importantă dintr-un complex uriaş de domenii pe care lucrau mii de iobagi bieloruşi. Biserica catolică şi cea greco-catolică (uniaţii) s-au alăturat sinagogii evreieşti şi moscheii tătărăşti. Târgul anual de cai era condus de o mare comunitate de ţigani al căror „rege” era încoronat de către prinţ. În 1761, palatul a găzduit o orgie uriaşă în timpul unei sesiuni a Tribunalului Marelui Ducat. În 1785 a fost

spaţiul unei recepţii măreţe în onoarea ultimului rege al Poloniei. Stăpânirea rusă a început odată cu a doua împărţire, în 1793. Ţiganii au migrat imediat *en masse* în Moldova. Familia Radziwitt a plecat la proprietăţile lor din Prusia. După 1812 au rămas doar ruinele.

Însă Mir a continuat să existe, imortalizat în poemul epic *Pan Tadeusz* al lui Adam Mickiewicz. Poetul se gândea la palatul Mir când descria „Cina cea de taină" a Lituaniei. Plini de speranţă şi bunăvoinţa la ideea eliberării aduse de Napoleon, nobilii locali s-au adunat şi au organizat un banchet strălucitor. Domnii şi doamnele au dansat *poloneza*. Au fost distraţi de talgerele lui Jankiel Evreul", care îşi iubea ţara ca un polonez". La sfârşit au ridicat paharul şi au rostit tradiţionala urare poloneză „Să ne iubim!" (*Kochajmy Sie*!) *2*

francezi morţi a fost uriaş. În acei ultimi doi ani, Napoleon a pierdut peste un milion de oameni, cu toate că nu reuşise să-i atragă pe inamicii săi în altă bătălie organizată. A venit şi momentul în care împăratului i s-a spus că soldaţii nu mai doreau să lupte. În aprilie 1814, cu britanicii, ruşii şi prusacii în Paris, Napoleon abdică. Războaiele revoluţionare şi Revoluţia se sfârşeau. Sau cel puţin aşa se părea.

La prima vedere se poate presupune că rezultatul războaielor revoluţionare a fost destul de limpede. Şi totuşi, în ochii istoricului care a studiat foarte amănunţit subiectul, Aliaţii nu au obţinut o victorie clară. „Coaliţia europeană a triumfat în final în faţa armatelor franceze, scria el, însă nu se poate spune că Franţa a fost înfrântă de conflict".43 Se gândea, fără îndoială, la menţinerea integrităţii teritoriale a Franţei, la continuarea ideilor revoluţionare şi la surprizele care aveau să vină.

La ora 3 în dimineaţa zilei de 23 octombrie 1812, un bărbat în uniforma completă a unui general imperial sosea la cazărmile Popincourt din Paris şi cerea o întrevedere urgentă cu comandantul Gărzii Naţionale. Prezentându-se

drept generalul Lamotte, noul guvernator al armatei, anunţa că Napoleon fusese ucis la Moscova, că o sesiune de urgenţă a Senatului declarase o Republică Provizorie şi că Garda Naţională trebuie să se adune imediat în Place Vendôme. Întinzând comandantului un certificat de promovare, i-a ordonat să se ocupe şi de celelalte unităţi, apoi să asigure ieşirea în siguranţă a doi prizonieri de stat, generalii Guidai şi La durie. Instrucţiunile sale erau susţinute de un dosar impresionant de decrete.

Vreme de câteva ore, planul a decurs cu succes". Generalul Lamotte" făcu rondul garnizoanelor din Paris fără împotrivire. La fel şi generalul La durie. Generalul Guidai a preferat o masă bună la restaurant. Însă treisprezece ofiţeri seniori au urmat ordinele Republicii Provizorii inexistente. Ofiţerul care comanda Palatul Luxembourg, unde se spunea că avusese loc sesiunea de urgenţă a Senatului, nu remarcase nimic deplasat.

Lucrurile au început să meargă prost doar atunci când o mare parte din Garda Naţională era strânsă deja în Place Vendôme. Într-o întrevedere privată cu generalul Hulin, pe care îl înlocuia Lamotte, „Lamotte" fusese obligat îi urmeze ordinele. Însă acesta l-a împuşcat pe Hulin în cap. La scurt timp după aceea, întâlnindu-se cu alt grup de ofiţeri, a fost recunoscut de un fost camarad, care a strigat: „Acela nu este Lamotte, e Malet". Împresurat, şeful conspiratorilor a fost dezarmat şi demascat.

Claude-François Malet (1754 – 1812), originar din Jura, fusese brigadier-general cu convingeri iacobine puternice. Scos de mult din serviciul activ, fusese ţinut în detenţie pentru ostilitate făţişă arătată pentru Napoleon. A pus totul la cale cu ajutorul altui deţinut, abatele Lafon, regalist şi susţinător al papei, care a întocmit documentele false. Soţia lui a închiriat uniforme de la un costumier de la teatru. Adevăratul Lamotte era un general republican care trăia în exil în SUA.

Malet şi Lafon se căţăraseră pe zidul temniţei în miez

de noapte. Malet a mers acasă să se îmbrace înainte să meargă la Popincourt. Lafon a dispărut până după Restauraţie. În faţa Curţii marţiale, Malet şi-a asumat întreaga responsabilitate, însă nu i-a putut salva pe cei care îi căzuseră în capcană. Ultima lui dorinţă a fost ca el să fie cel care dă ordinul plutonul său de execuţie.1

Incidentul Malet a dezvăluit adevărul despre Imperiul lui Napoleon. Malet calculase corect că soarta unui Imperiu depindea de viaţa unui singur om. În minutul în care Napoleon fusese considerat mort, nimeni nu se gândise la regele Romei sau la succesiunea napoleoniană. Ca rezultat, Franţa aproape că a fost transformată din nou în republică, cu un singur glonţ „incidentele minore" au potenţialul de a efectua schimbări majore în cursul istoriei.

Toţi au acceptat faptul că era la mijloc soarta unui întreg continent. Napoleon iubea să vorbească despre „Europa". Când a menţionat termenul la Tilsit, ţarul l-a combătut. „Europa", a întrebat Alexandru I, „ce e asta?" Apoi a dat singur răspunsul: „Europa suntem noi" (probabil referindu-se la prinţii conducători). În primăvara lui 1814, când călărea spre Paris, spunea: „Am venit să împac Franţa cu Europa". Acea reconciliere a durat mai mult decât se aştepta cineva.

Miercuri, *20 aprilie 1814*, *Fontainebleau*. Napoleon Bonaparte, rege al Elbei, îşi lua rămas-bun de la garda imperială înainte de a părăsi Franţa pentru noul său regat. În holul castelului i-a întâmpinat pe membrii rămaşi ai anturajului său şi grupul de comisari din

SPASIT EL

În 1812, pentru a sărbători salvarea Rusiei de Napoleon, Alexandru I a decretat ca în Moscova să fie construită o biserică închinată lui Hristos Mântuitorul. Proiectul a fost pus în practică de un comitet convocat de Nicolae I. Lucrările au început pe malul râului, aproape de

Kremlin, în 1837. Proiectul, făcut de Konstantin Ton, arhitect de căi ferate, prevedea o bazilică uriaşă în formă de cruce, peste care se ridicau cinci domuri, o cupolă mare de bronz şi o cruce înaltă pe un turn ascuţit. Interiorul era aurit cu 422 de kilograme de aur curat. Clopotniţa adăpostea cele mai mari clopote din Rusia. Exteriorul era învelit cu plăci de marmură podoliană şi granit finlandez. După o muncă de patruzeci şi cinci de ani, *Khram Khristusa Spasit yel ya* sau Templul Mântuitorului a fost sfinţită în prezenţa ţarului Alexandru III la 26 mai 1883.

La 18 iulie 1931, *Pravda* anunţa că un comitet condus de V. Molotov hotărâse să construiască un Palat al Sovietelor lângă râul Moscova. Cinci luni mai târziu, Templul Mântuitorului era dinamitat. În 1933 Stalin a comandat un proiect realizat de Yofon şi Şciusev, care prevedea un edificiu înalt de 415 metri şi de şase ori mai mare decât Empire State Building. Deasupra urma să fie montată o statuie a lui Lenin de trei ori mai înaltă decât Statuia Libertăţii, cu un deget arătător lung de 6 metri.

Palatul nu a fost construit niciodată. Plăcile de marmură ale templului demolat au fost folosite pentru a decora staţiile de metrou din Moscova. După treizeci de ani, Nikita Hruşciov a decretat ca întregul spaţiu de lângă râu să fie transformat într-o piscină deschisă, pentru toate anotimpurile.1 Inevitabil, după căderea comunismului, au reapărut planuri pentru refacerea locului şi pentru restaurarea templului Mântuitorului la gloria sa pierdută.

partea aliaţilor. Apoi s-a îndreptat către intrarea din capătul Scării Potcoavă, al cărei balcon de marmură avea vedere la spaţioasa Curte a Calului Alb. Aproximativ 5.000 de soldaţi din vechea gardă se adunaseră acolo. Ofiţerii seniori stăteau în picioare în faţă, într-un semicerc, cu detaşamentul şi orchestra. Trăsurile pentru călătorie aşteptau la poartă. Când a apărut pe parapet, trompetiştii cavaleriei au cântat *Fanfare de l'Empéreur*.

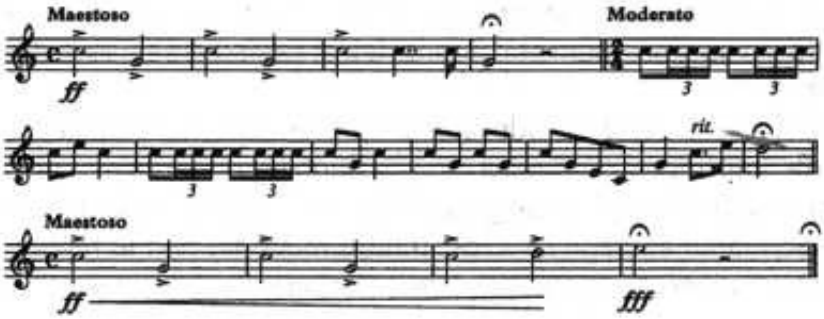

Stindardul care a fluturat în acea zi a supravieţuit şi se află la Musée de l'Armée (Muzeul Armatei). Este un tricolor pătrat, cu dungi verticale albastre, albe şi roşii, brodat cu aur. Marginea din faţă era împodobită cu emblemele imperiale – două coroane în colţurile de sus, două cercuri cu monograma „N" în laturi, doi vulturi în colţurile de jos, un snop înconjurat de albine în centru sus. Inscripţia menţionează: GARDE IMPERIALE – L'EMPÉREUR NAPOLÉON AU ler RÉGIMENT DES GRENADIERS À PIED. Pe spate este acoperit cu onorurile de bătălie ale regimentelor: Marengo, Ulm, Austerlitz, Iéna, Eylau, Friedland, Eckmühl, Essling, Wagram, Smolensk, Moskowa, Vienne, Berlin, Madrid, Moscou. Onorurile din 1813 – 1815 de la Lutzen, Bautzen, Dresda, Leipzig, Hanau, Champaubert, Montmirail, Vauchamps – încă aşteptau să fie adăugate.

Anturajul personal al lui Napoleon fusese redus la douăzeci de oameni. Printre aceştia se numărau generalul Drouot, „înţeleptul Marii Armate", care într-o zi avea să pronunţe discursul funerar al împăratului, generalul Bertrand, care avea să aducă cenuşa împăratului în Franţa, şi ducele de Bassano, ministrul său de externe. Printre civili se numărau aghiotanţii Belliard, Bussy şi Montesquion şi baronii Fait şi Lorgne d'Ideville şi cavalerul Jouanne, membri ai secretariatului. Din personalul militar făceau parte contele Kossakowski, comandant al *maison*

militaire, contele d'Omano, comandant de dragoni, doi colonei de artilerie, Gourgaud şi La Place, colonelul Atthalin din serviciul topografic şi colonelul Vauzovits (Wasowicz), interpretul polonez. Comandantul vechii gărzi, mareşalul Lefebvre Desnoëttes, Duce de Danzig, aştepta călare în fruntea cavaleriei care avea să însoţească trăsura la Briare. În afară de el, nu erau prezenţi niciunul dintre mareşalii imperiului şi niciun reprezentant al familiei imperiale.

Generalul Petit, care conducea detaşamentul, a ordonat prezentarea armelor. Tobele băteau „Aux Champs". Napoleon a coborât scara şi s-a aruncat în mijlocul soldaţilor adunaţi. Nu au fost înregistrate cuvintele exacte ale împăratului, însă generalul Petit era suficient de bine poziţionat pentru a-şi aminti:

Ofiţeri, subofiţeri, soldaţi ai vechii mele gărzi! îmi iau rămas-bun de la voi. Vreme de douăzeci de ani am fost mulţumit de voi. Mereu v-am găsit pe drumul spre glorie.

Puterile aliate au înarmat întreaga Europă împotriva mea. O parte a armatei şi-a trădat datoria şi Franţa însăşi… Cu voi şi cu alţi bărbaţi curajoşi, care mi-aţi rămas credincioşi, aş fi putut să duc mai departe războiul încă trei ani. Însă asta ar fi adus suferinţă Franţei şi ar fi contrazis scopurile pe care le-am declarat. Aşa că fiţi credincioşi noului suveran ales de Franţa. Nu abandonaţi această dragă *Patrie*, atât de îndelung nefericită.

Nu-mi deplângeţi soarta. Voi fi mereu mulţumit dacă şi voi sunteţi mulţumiţi. Aş fi putut să mor… însă nu. Am ales calea onorabilă. Voi scrie despre toate pe care le-am săvârşit.45

În acel moment, generalul Petit a ridicat sabia şi a strigat: „Vive l'Empereur", urmat de ecoul puternic al soldaţilor.

Nu vă pot îmbrăţişa pe toţi, aşa că te îmbrăţişez pe tine, generale. *Approchez*, *General Petit* („Apropie-te, generale Petit)…

Apoi, cuprinzându-l pe general, a spus: „Aduceţi-mi Vulturul”. A sărutat de trei ori tivul stindardului spunând: „Dragul meu Vultur, fie ca aceste săruturi să se răsfrângă în sufletul tuturor celor curajoşi”. Apoi, la final: „Adieu, mes enfants” („Adio, copiii mei”). „Acei războinici suri, care de multe ori şi-au privit împietriţi propriul sânge curgând, nu-şi puteau stăpâni lacrimile”. 46 Napoleon s-a îndreptat cu paşi mari către trăsură, s-a aşezat brusc pe locul său, apoi a fost dus.

Castelul Fontainebleau, situat la 60 km la sud-est de Paris, era reşedinţa preferată a lui Napoleon. Construit de Francisc în jurul turnului unei case de vânătoare medievale, data din 1528 şi reprezenta una dintre cele mai vechi construcţii renascentiste din Franţa, înconjurat de stejarii şi pinii pădurii sale dese, castelul oferea cu adevărat izolare şi relaxare.

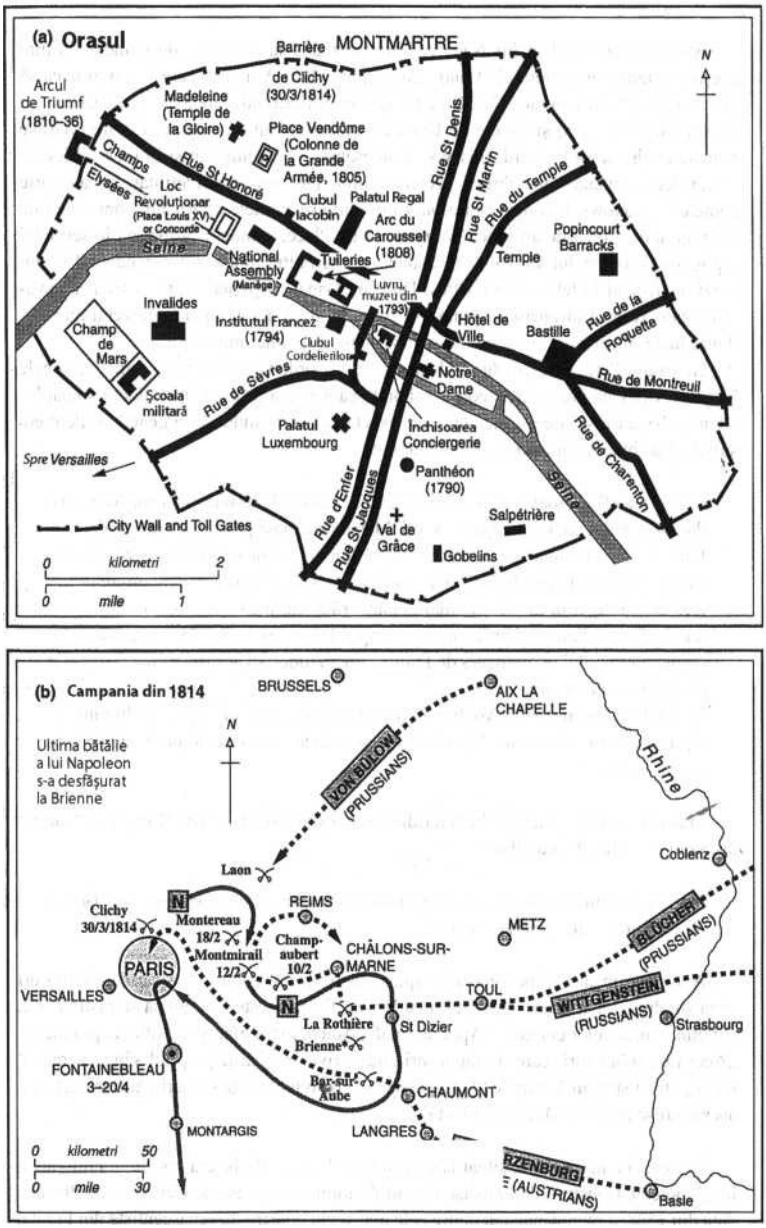

Harta 20. Parisul Revoluţionar

Mai puţin restrictiv decât Versailles, nu avea umbrele

gloriei altcuiva. Clădirile sale erau dispuse în jurul unor curţi – la Cour Ovale, la Cour des Princes, la Cour de la Fontaine, la Cour des Offices, le Jardin de Diane. La Cour du Cheval Blanc, cunoscută după evenimentele din aprilie 1814 drept „La Cour des Adieux" („Curtea despărţirilor" – n.tr.), a fost construită în vremea lui Ludovic XIII. Interiorul, care includea comori artistice precum frescele lui Rosso din Galeria Francisc I, a fost proiectat cu o anumită splendoare, însă nu la scară gigantică. Ornamentele şi garniturile, care proveneau în mare parte din secolele XVI ŞI XVII, fuseseră aduse din propria colecţie a lui Napoleon de mobilă Empire. Castelul fusese folosit ca o colivie aurită pentru papa Pius VII, însă văzuse, de asemenea, zilele fericite ale lui Napoleon şi Josephine. „Pădurea Fontainebleau este grădina mea engleză, spunea el cândva, nu vreau alta".47 Nu era puţin lucru pentru el să părăsească acel loc.

Garda Imperială întruchipa esenţa a doi termeni militari – *corps d'élite* şi *esprit de corps*. Formată în noiembrie 1798 ca Gardă Consulară, aceasta a fost extinsă constant până a devenit o armată în cadrul armatei. În 1805 număra 5.000 de oameni din toate cele patru armate – infanterie, cavalerie, artilerie, ingineri. În 1809 a fost scindată în Vechea Gardă, o elită de veterani în cadrul elitei, şi Tânăra Gardă, formată din recruţi şi transferaţi. În 1813, în momentul său culminant, includea aproape 60 de regimente diferite, aproape 50.000 de oameni.

Garda îi accepta doar pe aplicanţii cei mai buni. Aceştia trebuiau să aibă 1, 78 m înălţime, 25 de ani, să fie educaţi şi să fi luptat în trei campanii. Primeau uniforme strălucitoare, un salariu generos, instruire specială şi comandanţi de vârf, cu acces direct la împărat. Aveau dreptul ca toţi ceilalţi soldaţi să li se adreseze cu „Monsieur". Săptămânal, dacă era posibil, însuşi cel poreclit *Tondu* („cel cu părul scurt") îşi inspecta aşa-numiţii *moustaches* şi *grognards*, „invincibili" şi

„nemuritori”. În timp, nucleul de veterani, „cei mai vechi dintre cei vechi” luptaseră deja de 17, 20 sau chiar 22 de ani. Erau acceptate glumele cu împăratul. Odată, un soldat a întrebat de ce nu a primit încă Legiunea de Onoare. „De ce întrebi asta?” „Pentru că v-am dat un pepene în deşertul egiptean!” „Un pepene, *non*, *non*...” „Da, un pepene şi unsprezece campanii şi şapte răni – la Areola, la Lodi, la Castiglioni, la Piramide, la Acra, la Austerlitz, la Friedland...”. Înainte să termine, era cavaler al imperiului, cu un salariu de 1.200 de franci. Garda avea mulţi străini exotici. Două dintre cele patru regimente de „grognards” erau formate din olandezi. Existau formaţiuni întregi de „Velită” formate din italieni. Cavaleria includea un regiment format din mameluci mânuitori de iatagane, lăncieri germani, călăreţi tătari din Lituania şi trei regimente de lăncieri polonezi, „cei mai buni dintre cei mai buni”.

Mulţi ani, Napoleon s-a făcut cunoscut prin ezitarea de a-şi sacrifica garda în bătălie, cu excepţia loviturilor fulger în momentele critice. La Borodino îi ţinuse spunând: „N-o să-mi distrug garda la 300 de leghe de Paris!” însă în campaniile ulterioare, pe măsură ce numărul de oameni instruiţi se micşora odată cu rândurile tot mai mari ale noilor recruţi, nu i-a mai protejat. În strălucitoarea luptă de retragere din 1814, aceştia au mărşăluit şi au sângerat pe tot parcursul acelui drum.48

Napoleon ajunsese la Fontainebleau cu trei săptămâni înainte, încă încrezător că va înfrânge armatele aliate. Din poziţia lui defensivă din Champagne, plănuise să se întoarcă şi să lovească din plin liniile de comunicare inamice. Însă cazacii prădători îi capturaseră un curier şi îi descoperiseră intenţia de a „atrage inamicul din Paris”.49 Astfel, în ultima săptămână din martie, a aflat că ruşii, prusacii şi austriecii, în loc să înainteze ca să se lupte cu el, au atacat brusc, într-o armată unită, capitala slab apărată. Ruşii au înaintat în Romainville. Prusacii şi-au

instalat bateriile în Montmartre. Austriecii au înaintat pe Sena spre Charenton. Două sute de mii de soldaţi aliaţi au înconjurat liniile defensive ale capitalei. Apărătorii conduşi de mareşalul Marmont, Duce de Ragusa, rămân de neclintit. Galantul Duroc, care îşi pierduse un picior în Rusia, refuză să se predea: „O să renunţ la postul meu când îmi veţi da piciorul înapoi”. Însă politicienii nu îşi doreau un asediu. Cetăţenilor le era teamă să nu aibă soarta Moscovei. Talleyrand îşi retrage spionii de la ţar. Fratele lui Napoleon, Iosif, părăseşte oraşul împreună cu împărăteasa pe data de 30.

În goana sa înapoi de la St. Dizier în landoul său rapid, Napoleon a parcurs 193 km într-o singură zi. La fel ca în călătoria sa cu sania de la Moscova din urmă cu doi ani, era însoţit de ministrul său de externe, loialul Caulaincourt. La ora 11.00, pe data de 31, schimba caii la hanul *Cour de France* la Juvisy-sur-Orge, la doar 12 km de Notre Dame, când îl întâlneşte pe un ofiţer francez şi află că Parisul capitulase. Vestea era prematură, împăratul pleacă pe jos spre Paris; însă, întâlnind pe drum tot mai mulţi oameni în retragere, îşi dă seama că e prea târziu să intervină. Se retrage la Fontainebleau pentru a se regrupa, unde soseşte, obosit, la ora 6 dimineaţa. Trei zile mai târziu, la 3 aprilie, în Duminica Floriilor, trece în revistă Garda la Fontainebleau. 10.000 de infanterişti şi 4.600 cavalerişti îl aud spunând: „În câteva zile voi mărşălui spre Paris. Am dreptate?” Toţi au strigat în semn de aprobare. „A Paris! Vive l’Empereur!”

Însă împăratul slăbit este curând obligat să renunţe la toate planurile active. Prima lovitură este să afle că Senatul imperial aprobase un guvern provizoriu în lipsa lui şi că propunea restauraţia Bourbonilor. Apoi află că trupele lui Marmont fugiseră, făcând astfel aproape imposibilă rezistenţa. Limba franceză primeşte un nou verb – *raguser*, a trăda. A treia lovitură este să audă că mareşalii săi îl sfătuiau să abdice în favoare fiului său minor. Mareşalul

MacDonald îi spune că e de neconceput să ridice sabia asupra semenilor francezi. Mareşalul Ney anunţă: „Armata nu va mărşălui. Armata îşi va asculta comandanţii”.50 „Cel mai brav dintre cei bravi” îşi pierduse dorinţa de a mai lupta. În sfârşit, împăratul află că aliaţii nu mai acceptau termenii primei sale abdicări, aprobaţi pe 4 aprilie. Timp de o săptămână teribilă se crispă la gândul tot mai clar că doar exilul îi va mulţumi. Degringolada, „dezintegrarea”, se încheiaseră.

Lovitura cea mai amarnică îi e administrată de soţia lui, Marie-Louise. Ignorându-i scrisorile tandre şi curajoase, împărăteasa îi răsplăteşte înzecit toată nepăsarea şi lipsa de credinţă din trecut. Îi răspunde cu nehotărâre, apoi cu un dispreţ aspru. Presupunerea iniţială fusese că i se va alătura la Fontainebleau sau pe drumul către un exil pe care să-l împărtăşească. Apoi că va merge să-şi întâlnească tatăl, împăratul Francisc, pentru a susţine cauza soţului ei. Însă, după cum avea să se vadă, nu avea astfel de intenţii. Urma să plece la Viena, însă ca să se despartă pentru totdeauna de soţul ei.

Armata trebuia să fie eliberată de jurământul de credinţă. Formula aleasă de mareşalul Augerau era una dureroasă. „Soldaţi, declara el, sunteţi eliberaţi de jurământ prin abdicarea unui om care, după sacrificarea a milioane de victime pentru ambiţia sa crudă, nu a avut curajul să moară ca un soldat”.51 Tricolorul este înlocuit cu o cocardă albă.

Singurul punct fix în toate aceste nisipuri mişcătoare rămâne garda imperială. În noaptea de după prima abdicare, soldaţii se strâng pe străzile din Fontainebleau, cu torţe în mâini şi strigăte de „Vive l’Empereur!”. A trebuit ca împăratul să le dea ordin să se întoarcă la cazărmi. Primeşte, de asemenea, o scrisoare emoţionantă de la contele Wincenty Krasinski, generalul senior al contingentului polonez. „Mareşalii dezertează. Politicienii vă trădează… însă polonezii dumneavoastră rămân…” 52

însă chiar şi regimentele poloneze sunt împărţite. O treime din *chevau-légers-lanciers* (cavaleria uşoarălăncieri) rămân. Însă altă treime, în principal francezi, se retrag. Cei 1.384 rămaşi se îndreaptă spre Polonia sub conducerea eroului de la Somosierra. Strălucitor şi parfumat, călare pe armăsarul său arăbesc negru, Kozietulski îşi ia un ultim rămas-bun:

Sire, lăsăm la picioarele Majestăţii Voastre Imperiale armele pe care nimeni nu ni le-a putut lua cu forţa… Am fost, ca polonezi, în serviciul celui mai uimitor om al secolului… Acceptaţi, Sire, omagiul loialităţii noastre eterne… faţă de un prinţ nefericit.53

Campania politică din Paris era condusă de Talleyrand, preşedintele Senatului, care a fost ales preşedinte al guvernului provizoriu. Acesta se afla în spatele semnalelor anonime care îndemnau armatele aliate să atace; iar acum îl avea oaspete pe ţar în propria casă. Emigraţii regalişti începuseră să se întoarcă, iar numărul Bourbonilor creştea zilnic. Contele de Provence (Ludovic XVIII), în vârstă de 59 de ani, reveneau acasă. Petrecuse douăzeci şi trei de ani în exil, la Coblenz, Verona, Blankenberg, Calmar, Mittau în Courland, Varşovia şi, în ultimii cinci ani, în Anglia. Îşi făcea bagajele la Hartwell în Buckinghamshire în aceeaşi săptămână în care Napoleon îşi făcea bagajele la Fontainebleau. Era hotărât să îşi sublinieze dreptul ereditar respingând o constituţie pregătită de Senat, însă, de asemenea, să ofere o constituţie liberală proprie. Supranumit *Louis des Huâtres* („mâncătorul de stridii”), din cauza reputaţiei sale de gurmand, era un bărbat împăciuitor, care nu avea de gând să înlocuiască întreg sistemul imperial. Mareşalii şi miniştrii lui Napoleon aşteptau restauraţia cu indiferenţă. Ruşii erau campaţi pe Champs Elysées. Împăratul Francisc era la Rambouillet, Frederick-Wilhelm al Prusiei la Tuileries. Parizienii au ieşit să vadă priveliştea exotică – grenadieri prusaci veterani cu părul strâns în coadă, croaţi

şi maghiari plini de culoare, cerchezi cu zale, arcaşi băschiri călare.

În vreme ce Franţa se lupta cu fostul său împărat, restul Europei se adapta consecinţelor căderii sale. În 1814, veştile circulau încet. Nici Wellington, nici Soult nu ştiau că Napoleon abdicase deja când luptau în ultima bătălie din campania peninsulară, lângă Toulouse, la 10 aprilie. Garnizoana imperială de la Corfu nu a aflat vestea decât atunci când o fregată britanică i-a cerut să se predea în iunie. În alte locuri, porţiunile principale ale Imperiului Napoleonian deja se destrămaseră. În Est, ducatul Varşoviei fusese ocupat de ruşi de peste un an. Monarhiile Prusiei şi Austriei reînviaseră. Confederaţia Rinului se dizolvase. În Elveţia, revenise vechea Constituţie. În Spania, Ferdinand VII tocmai fusese restaurat. În Olanda, Wilhelm de Orania tocmai se întorsese. În Scandinavia, Norvegia tocmai se revoltase împotriva transferului său de la Danemarca la Suedia. În Italia, statele napoleoniene fuseseră cucerite de austrieci. Papa Pius era în drum spre Roma, unde avea să reînvie Ordinul şi Inchiziţia.

Marea Britanie, imună la lupta continentală, se scălda în strălucirea Regenţei victorioase. Nash reconstruia Pavilionul Brighton într-un stil pseudooriental fantastic. Prim-ministrul, Lord Liverpool, spunea despre Napoleon: „Curând va fi uitat”. Sir Walter Scott publica primul dintre romanele Waverley. George Stephenson perfecţiona prima locomotivă eficientă cu abur la Killingworth Colliery lângă Newcastle. Limba engleză primeşte mai târziu de la doamna Margaret Singer termenul de „natalitate controlată”. Clubul de Crichet Marylebone îşi deschide primul sezon la Lord’s. Se întrevedea nemulţumirea populară cauzată de recesiunea de după război. Războiul cu Statele Unite se stinsese, însă nu se finalizase.

În domeniul artelor, 1814 a fost un an în care Clasicismul încă rivaliza cu Romantismul în ascensiune. Acesta a fost anul în care E.T.A. Hoffmann a publicat

lucrarea de „Povestiri” fantastice, *Phantasiestücke*. În pictură, Goya, Ingres şi Turner erau activi. În muzică, tânărul Schubert scria *The Erlking*, Beethoven îşi termina singura operă, *Fidelio*. J.G. Fichte murea; Mihail Lermontov se năştea.

Criza politică a Franţei ajunge la apogeu în timpul săptămânii Mari. Comisarii aliaţi sosesc la Fontainebleau la 6 aprilie pentru a administra actul revizuit al abdicării, pe care îl semnează Napoleon.

Puterile Aliate proclamă că împăratul Napoleon este singurul obstacol în calea reinstaurării păcii în Europa, iar împăratul Napoleon, respectându-şi jurământul, declară că renunţă pentru el şi pentru moştenitorii săi la tronul Franţei şi al Italiei şi că nu există niciun sacrificiu personal, nici măcar cu propria viaţă, pe care să nu fie dispus să îl accepte în interesul Franţei.54

Negocierile ulterioare au dus la Tratatul de la Fontainebleau, încheiat pe data de 11, prin care Napoleon urma să-şi păstreze titlul, o pensie de două milioane de franci, insula Elba ca teritoriu personal şi un grup de apropiaţi şi escortă.

Comisarul britanic, Sir Neil Campbell, a petrecut multe ore vorbind cu fostul împărat:

Am văzut înaintea mea un bărbat scurt şi activ, care păşea rapid prin apartament, ca un animal sălbatic cu epoleţi, pantaloni albaştri şi cizme înalte cu margine roşie, nebărbierit, nepieptănat, cu firimituri de tutun presărate pe buza superioară şi pe piept…55

Au discutat despre campaniile lui Wellington în Peninsulă. Apoi, împăratul ar fi spus: „Naţiunea voastră e cea mai măreaţă dintre toate… Am încercat să ridic naţiunea franceză, însă planurile mele au eşuat. E soarta”.56

Criza psihologică a fostului împărat a ajuns la apogeu după încheierea negocierilor. Este convins că e părăsit de familie şi de mareşali. Încredinţându-i comanda Gărzii

mareşalului Ney, fusese asigurat: „Suntem cu toţii prieteni”. Iar el răspunsese cu amărăciune: „Da, iar prietenii lui Cezar au fost şi ucigaşii lui!” Mesagerii săi către împărătească au întâmpinat mari dificultăţi în trecerea liniilor aliate. La Orléans, unde Tânăra Gardă rămăsese de partea ei, casierul imperial ascundea rămăşiţele tezaurului împăratului sub o grămadă de bălegar de cal în grajdurile episcopului. În ziua de 11, Napoleon ia cina întâmplător cu Caulaincourt, era un intermediar între el şi senatorii din Paris. Află că valetul său golise praful de puşcă din pistoalele pe care le ţinea întotdeauna lângă pat. Însă mai avea o fiolă de opiu pe care o păstra încă de când era să fie prins de cazaci în Rusia, cu doi ani în urmă. Se retrage în cameră şi înghite conţinutul. Otrava îşi pierduse din putere. Era suficient de puternică să-l facă să urle de durere de stomac de la crampe şi convulsii, însă nu să-l şi omoare. Caulaincourt aduce un doctor. Împăratul îşi revine până dimineaţă. Spune: „Cât de greu e să mori în pat!” (Secretul e ascuns până la publicarea memoriilor private ale lui Caulaincourt, în 1933.) 57

În ziua de 13, Napoleon îşi ia rămas-bun de la James MacDonald, Duce de Taranto, ultimul dintre mareşalii săi care îi rămăseseră aproape. Scoţianul devotat, fiu al unei familii iacobine, i se alăturase lui Caulaincourt în discuţiile de abdicare cu puterile aliate. Observase că un Campbell sosise chiar când MacDonald se pregătea să plece. Însă îşi încheiase misiunea. Napoleon îi înmânează sabia de ceremonie a lui Murad Bei, o amintire a campaniei din Egipt din 1799: „Primeşte asta ca să-ţi aminteşti de mine şi de prietenia noastră”.58

Pregătirile pentru călătoria spre Elba încep imediat după semnarea Tratatului de la Fontainebleau. Împăratul este escortat în sudul Franţei de patru comisari aliaţi – colonelul Campbell, contele Şuvalov, baronul von Koller şi contele Trachsess von Waldburg. Urmau să călătorească

prin Lyons şi Avignon către un port de pe Riviera, unde o fregată britanică îi aştepta pentru drumul de cinci zile până în Elba. O echipă de grăjdari şi birjari munceau din greu la grajdurile Rosnières din pădurea Fontainebleau, curăţând şi lustruind cele opt trăsuri ale convoiului, pictând blazonul imperial, împachetând totul în cele douăzeci de vehicule ale trăsurilor de bagaje, pregătind cei 101 cai de călărie şi de trăsuri de care era nevoie. O sută de vagoane pline cu mobilă şi obiecte personale ale împăratului urmau să plece după ei mai târziu. Cele mai grele obiecte urmau să fie trimise în avans la Briare, în sud, unde îl aşteptau pe împărat şi escorta sa la sfârşitul primei zile. Primul convoi pleacă în dimineaţa zilei de 14, pe şoseaua Montargis.

Alegerea escortei a rămas în seama împăratului. I s-a permis un grup de treizeci de ofiţeri şi o garnizoană de 600 de oameni. Detaşamentul de cavalerie a fost format sub conducerea generalului Jerzmanowski, dintr-un escadron de lăncieri polonezi, în care au fost primiţi, de asemenea câţiva francezi şi mameluci. S-a mai format un echipaj de marină, o baterie de artilerie cu 100 de artilerişti şi un batalion de infanterie alcătuit din trei companii de grenadieri şi trei de vânători. Oamenii din batalion urmau să fie aleşi personal la ultima trecere în revistă.

În ultima sâmbătă, Napoleon încearcă să-şi încheie socotelile cu femeile din viaţa lui. Lui Josephine îi scrie:

În exil voi înlocui sabia cu peniţa… M-au trădat câte unul, cu toţii… *Adieu*, *mă bonne Joséphine*. Învaţă să te resemnezi aşa cum am făcut-o şi eu şi nu-l alunga vreodată din memorie pe cel care nu te-a uitat niciodată şi nu te va uita niciodată.59

Cu Marie-Louise, împărăteasa lui, foloseşte exprimarea formală *vous*:

Draga mea soţie, Providenţa… şi-a dat verdictul împotriva mea. Vă felicit pentru decizia pe care aţi luat-o… Mă îndoiesc că Destinul ne va mai aduce vreodată

împreună… Dintre toate pedepsele, despărţirea de tine este cea mai crudă. Îmi aduc un singur reproş. De ce nu mi-am folosit imperiul inimii pe care ţi l-a adus maternitatea? Te-ai temut de mine şi m-ai iubit…60

Scrisorile nu au fost trimise. Au fost găsite în biroul său de la Fontainebleau după câteva zile, nesemnate.

După aceea nu-i mai rămânea decât să aştepte ziua plecării, fixată pentru miercurea următoare. Napoleon îşi mai revine. Şi provoacă pe cât de multe necazuri putea. O dată sau de două ori a izbucnit în crizele lui de furie obişnuite. Şi le-a stricat cina comisarilor, spunându-i valetului său să-i anunţe venirea la masa lor şi făcându-i să se ridice în picioare, în timp ce el a rămas în camera lui.

Ca soldat, Napoleon se gândise de multe ori la moarte şi la uitare. Odată îl întrebase pe mareşalul Segur despre ceea ce vor spune oamenii după ce el nu va mai fi. Ministrul îi recitase un adevărat imn al durerii şi elogiilor. „Non”, răspunsese Napoleon, mişcându-şi încheietura mâinii într-un gest tipic galic, „ils diront «Ouf» „(„Nu, pur şi simplu or să spună «Ptiu!»”).61

În dimineaţa zilei de miercuri, Napoleon se îmbracă simplu pentru ceremonia de rămas-bun. Era un maestru al teatralităţii şi al momentului potrivit. Cândva explicase că istoria era alcătuită din timp şi spaţiu. „O persoană are întotdeauna ocazia de a recupera terenul pierdut”, remarca el, „însă niciodată timpul pierdut”. Probabil a savurat ocazia să pună în scenă ceea ce istoricii aveau să numească „Cina cea de Taină” a iconografiei napoleoniene. Conform unor povestiri contradictorii, era îmbrăcat fie cu uniforma de mică ţinută a Vânătorilor Gărzii (Chasseurs de la Garde) – o tunică tăiată verde peste vestă albă şi pantaloni – sau cu o tunică albastră şi pantaloni albaştri. Oricum, purta cizme înalte, sabie într-o parte, la piept avea steaua unică a Legiunii, iar pe cap avea pălăria legendară neagră, cu borul întors în sus la spate. La 11 fix dimineaţa sau, după alte relatări, când a bătut ora 13.00, s-a

îndreptat spre hol şi a ieşit în capul scării de marmură.

În istorie sunt multe momente în care se pare că o eră ia sfârşit, că un regim sau un sistem consacrate vreme îndelungată au dispărut în sfârşit. Acestea sunt momente periculoase pentru toţi cei implicaţi, cu atât mai mult pentru istoricii care vor să-şi împartă subiectul studiului în perioade bine definite. Şi asta, deoarece regimurile şi societăţile şi economiile rareori mor peste noapte, la fel ca oamenii. Chiar şi în perioadele de aparent colaps de proporţii seismice, forţele continuităţii şi ale inerţiei continuă să se împotrivească motoarelor schimbării. Napoleon nu era mort. Încă nu trecuse în legendă, îşi luase „Adieu” de la Gardă, însă nu pentru ultima dată.

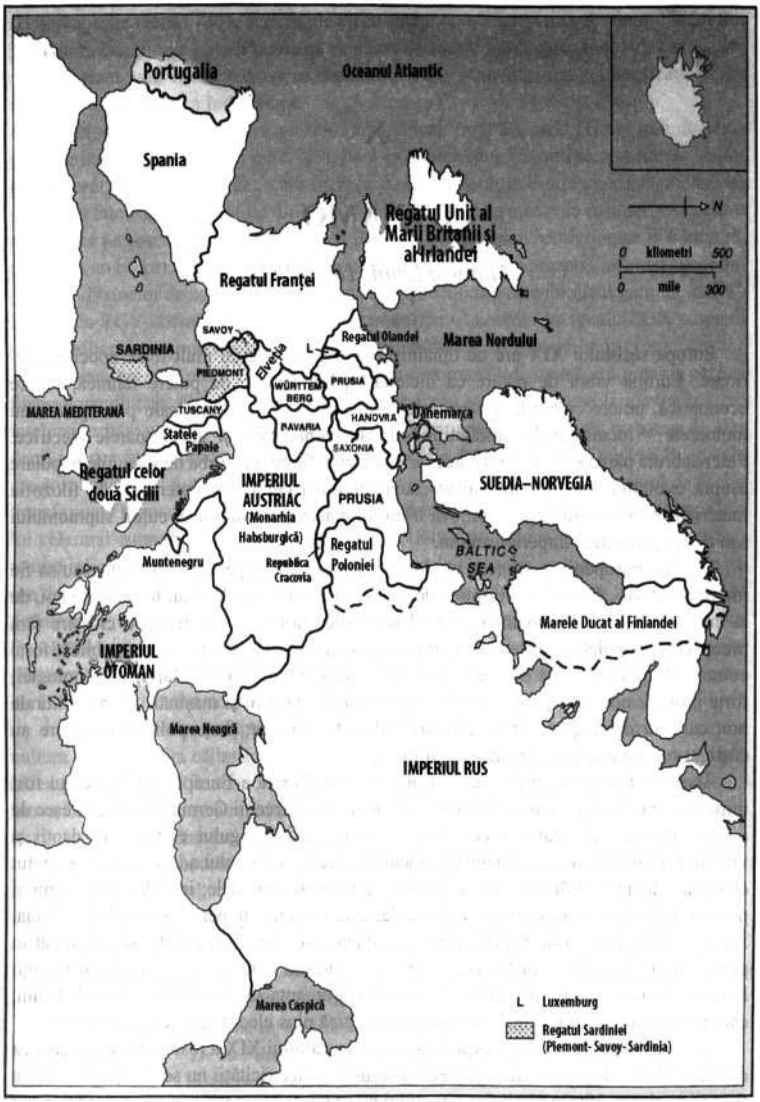

Harta 21. Europa, 1815

DYNAMO

Motorul lumii, 1815 – 1914

Europa secolului XIX are un dinamism care depăşeşte cu mult toate epocile anterioare. Europa vibra de putere ca niciodată până atunci: de putere tehnică, putere

economică, putere culturală, putere intercontinentală. Simbolurile sale principale erau motoarele – locomotivele, instalaţiile sale de combustibil şi generatoarele electrice. Puterea brută părea să fi devenit o adevărată virtute, fie că era vorba de viziunile populare asupra evoluţiei, care propovăduiau „supravieţuirea celui mai puternic”, de filosofia materialismului istoric, care promova triumful clasei mai puternice, cultul supraomului sau teoria şi practica imperialismului.

De fapt, europenii se simţeau nu doar puternici, ci şi superiori. Nu conteneau să fie impresionaţi de „forţele” neobişnuite de care erau înconjuraţi. Vedeau forţe fizice noi, de la curentul electric la dinamită; forţe demografice noi, care au însoţit o creştere fără precedent a populaţiei; forţe sociale noi, care au adus „masele” în atenţia publică; forţe comerciale şi industriale noi, care au înflorit prin extinderea pieţelor şi a tehnologiei; forţe militare noi, care puteau mobiliza milioane de oameni şi maşinării; forţe culturale noi, care au dat naştere unor „mişcări” adresate maselor; forţe politice noi, care au câştigat o supremaţie de necontestat în lume.

Acesta a fost, într-adevăr, secolul puterii triumfătoare a Europei. Liderii ei au fost iniţial Marea Britanie, „atelierul lumii”, iar în ultimele decenii Germania, al cărei eşec de a găsi „un loc sub soare” a contribuit la prăbuşirea întregului edificiu. Perdanţii şi victimele sale au fost toţi oamenii şi popoarele care nu s-au putut adapta sau nu au putut concura – ţăranii, ţesătorii, săracii oraşelor; popoarele coloniale; irlandezii, sicilienii şi polonezii, forţaţi să emigreze cu milioanele; cele trei mari imperii ale Estului – Turcia, Austro-Ungaria şi Rusia. Secolul a început după o revoluţie, în Franţa, şi s-a sfârşit în preludiul altei revoluţii, în Rusia. A început cu un om care se dorea stăpân al întregii Europe, Napoleon, care proclama că puterea era amanta sa. S-a sfârşit cu altul, Lenin, care proclama: „Comunismul este puterea sovietică plus

electrificarea întregii ţări”.

Desigur, se poate spune că experienţa puterii secolului XIX a fost mai mică decât cea din secolul XX. La urma urmei, puterea aburului şi electricităţii nu se compară cu cea a fisiunii nucleare. Viteza uimitoare a trenului nu se poate compara cu cea a avioanelor sau rachetelor intercontinentale. Capacitatea de oprimare a imperialismului şi colonialismului, oricât ar fi fost de mare, nu se apropie măcar de tirania totalitară a fascismului şi comunismului. Pentru omul secolului XIX, puterea era o întruchipare a minunii şi speranţei; pentru omul secolului XX a devenit un motiv de reticenţă. În intervalul care desparte Revoluţia Industrială de lupta pentru protecţia mediului, atitudinile au suferit transformări.

La descoperirea lor în 1805, beneficiile electricităţii nu au fost puse sub semnul îndoielii; în schimb, beneficiile puterii nucleare au stârnit polemici dureroase. Industrializarea sau colonialismul erau văzute cândva ca un mare pas înainte pentru toţi cei implicaţi. Acum sunt văzute cel mult ca îndoielnice.

Psihologia puterii şi vitezei s-a schimbat radical. În 1830, când primul tren de pasageri din lume făcea legătura între Liverpool şi Manchester, un politician britanic senior era doborât şi ucis de *Rocket*, care mergea cu 38 km/oră; în ciuda avertismentelor, nu reuşise să înţeleagă implicaţiile. În 1898, când vehiculele cu motor au fost permise pentru prima dată pe şoselele publice din Marea Britanie, acestea erau restricţionate la 6 km/oră, pentru ca un bărbat să poată merge înainte cu un steag roşu. În prezent, nu există griji din partea milioanelor de oameni care călătoresc cu 160 km/oră cu autobuzul german, cu 380 km/oră cu TGV-ul francez sau cu 1.600 km/oră cu Concorde. În secolul XIX oamenii s-au familiarizat cu puterea şi viteza; iar familiaritatea a dat naştere la dispreţ.

Desigur, cei mai mulţi europeni nu şi-au dat seama cât

de uriaşă era puterea care le fusese încredinţată. Cei grăbiţi şi ambiţioşi urmăreau să o exploateze la maximum; cei înţelepţi urmăreau să o folosească cu precauţie. Britanicii, liderii iniţiali, nu aveau de ales decât să intervină cu prudenţă în politicile continentale. La fel a făcut şi Otto von Bismarck, creatorul celei mai puternice unităţi industriale şi militare a epocii. Cancelarul de Fier a transformat Germania într-o mare putere, însă nu într-o ameninţare universală. Cuvintele lui cele mai cunoscute despre „fier şi sânge" (1849) sau „sânge şi fier" (1886) au fost rostite referindu-se la bugete şi politici sociale, nu la război. În calitate de cel mai mare om de stat al secolului, chiar a recunoscut limitările ideii de om de stat, fără să aspire să „controleze cursul evenimentelor, ci doar să-l devieze din când în când". „În der Beschränkung zeigt sich erst der Meister", spunea una dintre epigramele lui Goethe (Stăpânul triumfa prin reţinere, sau Geniu înseamnă să ştii când să te opreşti) 1; urmaşii lui Bismarck nu au dat dovadă de aceeaşi reţinere.

În ciuda anumitor aşteptări, interacţiunea Europei cu puterea modernă a reînviat cultura creştină. „Era căilor ferate" a fost şi era creştinismului proeminent. Inginerii străbăteau lumea însoţiţi de misionari. Oamenii care îşi conştientizau propria vulnerabilitate într-o lume ce se schimba rapid tânjeau după modelele trecute de evlavie şi disciplină. În ciuda maşinăriilor fără raţiune şi în linie cu noul val în dezvoltare al Romantismului, oamenii simţeau o nevoie tot mai mare de asigurare divină, o dorinţă mai mare de a accepta supranaturalul, de a experimenta „profunzimea fiinţei lor". Iar la moarte îşi vedeau viaţa ca pe o călătorie pe „Calea ferată a spiritualităţii":

Calea către Rai de Hristos e făurită cu şine de adevăr divin bătătorită.

De la Pământ la Cer calea se adânceşte.

Spre viaţa veşnică, unde se şi opreşte.

Focul e dragostea divină, iar adevărul său e abur Ce

acţionează motorul şi trenul.

Toţi cei ce către glorie vă-ndreptaţi Veniţi către Hristos, pe El îl ascultaţi la clasa-ntâi, a doua şi a treia Pocăinţă, sfinţenie şi credinţă…

Haideţi, bieţi păcătoşi, a venit vremea în orice gară de pe întreaga cale.

De vă pocăiţi şi vă-ntoarceţi de la păcat.

Trenul opreşte şi în el v-aţi îmbarcat.2

Contextul iniţial al Europei secolului XIX a fost crucial. Forţele schimbării nu puteau acţiona decât din interiorul cadrului politic şi internaţional care a luat naştere la sfârşitul războaielor revoluţionare. Iar acel cadru a suferit o întorsătură foarte specială odată cu evenimentele extraordinare din 1815.

În luna februarie a acelui an, într-un moment în care Congresul de la Viena nu reuşea să cadă de acord asupra unei înţelegeri, geniul revoluţionar a ieşit din nou din sticluţa lui. Napoleon a evadat de pe Elba. În cele „O sută de zile” care au urmat, Europa a fost nevoită să se confrunte din nou cu spectrul războiului revoluţionar. Şocul a fost uriaş. Dacă atmosfera politică din rândul puterilor victorioase fusese una de precauţie în 1814, în 1815 a devenit de-a dreptul reacţionară. În deceniile care au urmat a creat un climat în care orice semn de schimbare era înăbuşit imediat.

Astfel că aşa-zisele *Cent Jours* au electrizat Europa. În doar trei săptămâni de la debarcarea lui singuratică la Antibes pe 1 martie, Napoleon traversase deja Alpii Dauphiné, îl înfrânsese pe mareşalul Ney, care fusese trimis să îl „aducă închis în cuşcă” şi intrase triumfător în Paris, forţându-l pe Ludovic XVIII să fugă. În trei luni îşi refăcuse deja armata şi părăsea Parisul ca să atace forţele coaliţiei, care se adunau la frontiera nordică. Strategia lui era simplă – să îi doboare pe rând pe aliaţi, înainte ca aceştia să se poată uni împotriva lui. La 16 iunie, la Ligny, i-a înfrânt pe prusaci, însă asta nu i-a împiedicat să se

retragă în ordine. La 18 iunie i-a atacat încrezător pe britanici la Waterloo lângă Bruxelles. Însă „linia roşie subţire” a Ducelui de Wellington a rezistat tuturor atacurilor înverşunate ale francezilor, într-o zi marcată de un măcel necruţător; iar cavaleria prusacă a lui Blücher, apărută călare la orizont în după-amiaza târzie, i-a măturat pe francezi de pe câmpul de luptă. Napoleon, după cea de-a şaizecea bătălie a sa, dispărea definitiv din peisajul istoriei. La 22 iunie abdică din nou; la 15 iulie, după ce fugise la Rochefort, se predă căpitanului Maitland de pe corabia regală *Bellerophon*. Este adus la Plymouth, iar de acolo, pe insula îndepărtată Sfânta Elena. De data aceasta nu mai fuge. În timp ce îşi scria memoriile, prezicea că, în zece ani, Europa va fi „fie cazacă, fie republicană”. Moartea lui „nu a fost un eveniment”, spunea Talleyrand, „ci doar un subiect de ştiri”. [ECO]

Întrunit din nou după Waterloo, Congresul de la Viena se întâlneşte într-o atmosferă moderată. Reprezentanţii puterilor victorioase nu pot fi acuzaţi, ca în anul anterior, că „dansaseră în loc să facă progrese”. Nu mai erau dispuşi să rişte nimic. Mai mult decât orice, erau hotărâţi să restaureze drepturile monarhiei – instituţia sacră considerată cea mai ameninţată de Revoluţie. Astfel, nu acordau prea mare atenţie pretenţiilor de democraţie sau naţionalitate. Şi-au rezolvat divergenţele compensându-i pe nemulţumiţi în defavoarea celor înfrânţi. O Confederaţie Germană de 39 de state urma să înlocuiască Confederaţia Rinului şi Sfântul Imperiu Roman (vezi anexa III, p. 1084). Prusia, care făcuse presiuni pentru Alsacia, Lorena şi Varşovia, primeşte în schimb jumătate din Saxonia. Austria, care îşi pierduse interesul în Olanda, primeşte o mare parte din nordul Italiei. Provinciile Unite, care pierduseră Capul Bunei Speranţe, primesc Olanda Austriacă. Suedia, care pierduse Finlanda, primeşte Norvegia. Rusia este confirmată ca stăpână peste

Finlanda, Lituania şi estul Poloniei şi primeşte un regat separat al Poloniei în jurul Varşoviei, unde ţarul putea fi rege. Marea Britanie se mulţumeşte cu un pâlc de insule din Hellgoland până în Ceylon. Câteva monarhii învechite revin în Napoli, Madrid şi Turin – însă doar câteva dintre vechile republici sunt lăsate să reînvie. După cum remarca ţarul Alexandru, „Republicile nu sunt la modă”. Se face o excepţie pentru Republica Cracoviei, oraş cerut de Prusia, Rusia şi Austria şi apărat de toate acestea.

Astfel, spiritul acordului a fost mai mult decât conservator: de fapt chiar a dat ceasul înapoi. Era gândit pentru a preveni schimbarea într-o lume în care forţele schimbării fuseseră oprite ca prin urechile acului. Comentariul Ducelui de Wellington la Waterloo fusese: „un lucru al naibii de frumos, lucrul cel mai aproape de un avânt pe care l-am văzut în viaţa mea”. Acesta era sentimentul în toată Europa. Problema schimbării şi a opoziţiei împotriva schimbării era atât de aproape, încât victorioşii erau îngroziţi de cea mai mică concesie. Chiar şi limitată, reforma treptată era privită cu suspiciune. „Începutul reformei”, scria ducele în 1830, „este începutul revoluţiei”. Mai mult, Franţa, sursa eternă de tulburări revoluţionare, nu fusese îmblânzită. Parisul avea să erupă în mod repetat – în 1830, 1848, 1851, 1870. „Când strănută Parisul”, comenta cancelarul austriac Metternich, „toată Europa răceşte”. Democraţia în stil francez era o ameninţare la adresa monarhului, a Bisericii şi a proprietăţii – stâlpii întregului său edificiu. Era, spunea, el, „boala care trebuie tratată, vulcanul care trebuie stins, cangrena care trebuie arsă cu fier încins, hidra ale cărei falei se deschid ca să înghită ordinea socială”.3

În forma sa extremă, întruchipată de Metternich, spiritul reacţionar din 1815 se opunea oricărui fel de schimbare care nu obţinuse aprobare prealabilă. Şi-a găsit expresia întâi în cvadrupla alianţă dintre Rusia, Prusia, Austria şi Marea Britanie, care decid să organizeze

congrese viitoare de câte ori era necesar, apoi în mai larga Sfântă Alianţă organizată de ţar. Prima a dat naştere Congresului de la Aix-la-Chapelle (1818), care a readus Franţa în rândul naţiunilor respectabile. Ultima a dus la propunerea în urma căreia puterile trebuiau să garanteze etern frontierele şi guvernele existente.

Toate acestea au fost prea mult pentru guvernul britanic, care, sfătuindu-l pe prinţul regent să se împotrivească Sfintei Alianţe, l-a adus în compania sultanului şi papei. După standardele britanice, guvernul Lordului Liverpool era neobişnuit de conservator: în politicile sale interne se opunea reformei pe toate fronturile. Însă nu le putea permite reacţionarilor Europei să creeze un echivalent internaţional al unui motor cu abur fără nicio valvă de siguranţă. La fiecare dintre congresele ulterioare care au avut loc la Troppau (1820), Laibach (1821) şi Verona (1822), britanicii şi-au menţinut rezerve puternice în privinţa expediţiilor succesive pentru zdrobirea revoluţiei din Napoli, Grecia şi Spania. În privinţa subiectului critic al revoltei coloniilor sud-americane ale Spaniei, secretarul de externe al Marii Britanii, George Carming, s-a alăturat preşedintelui SUA, James Monroe, interzicând orice formă de intervenţie europeană în Americi. „Am chemat la viaţă Lumea Nouă”, spunea el în Camera Comunelor în 1826, „pentru a reface echilibrul celei vechi”. De fapt, a ucis întregul sistem al Congresului. „Lucrurile revin la un stat sănătos”, remarca el cu puţin înainte să moară. „Fiecare naţiune pentru ea însăşi şi Dumnezeu pentru noi toţi”.

Însă „sistemul Congresului”, cu o viaţă foarte scurtă, a fost important pentru stabilirea scenei pe care Europa secolului XIX şi-a început existenţa tumultuoasă. În ciuda eşecului său de a crea instituţii durabile – care promiseseră pentru scurt timp să-şi asume sceptrul unei ligi premature a naţiunilor – acesta a stabilit climatul ordinii continentale conservatoare împotriva căreia s-au

ridicat toţi reformiştii şi revoluţionarii ulteriori. A delimitat arena internaţională în care cele cinci puteri recunoscute – cvadrupla alianţă plus o Franţă refăcută – urmau să acţioneze împotriva insolenţilor şi nou-veniţilor în tot secolul următor, în ciuda modificărilor importante, a prezidat asupra unei hărţi a Europei care nu avea să sufere schimbări importante decât în 1914 – 1918.

Încă de la începutul său, din 1815 secolul s-a dezvoltat în trei etape clar delimitate, cea a reacţiunii (1815 – 1848), cea a reformei (1848 – 1871) şi cea a rivalităţii (1871 – 1914). În prima etapă, fortăreaţa conservatoare a rezistat cu un succes mai mare sau mai mic, până când s-a prăbuşit în mijlocul izbucnirilor revoluţionare din 1848. În a doua etapă, puterile au acceptat cu şovăială că reforma controlată era de preferat unei rezistenţe fără sfârşit. Au fost făcute concesii importante pe toate fronturile. Au fost garantate constituţii, cei din urmă iobagi rămaşi au fost emancipaţi. Doi din trei luptători pentru independenţa naţională au fost lăsaţi să o obţină. În a treia şi ultima etapă, Europa intră într-o perioadă de rivalitate intensă, agravată de realinieri diplomatice, reînarmare militară şi concurenţă colonială. Patruzeci de ani de pace de neegalat nu puteau înfrâna tensiunile crescânde care în august 1914 au izbucnit în conflict deschis. Societăţile moderne şi în curs de modernizare ale Europei, înarmate cu arme moderne, intră cu nechibzuinţă într-un război modern al cărui măcel face ca bătăliile lui Napoleon să pară simple încăierări.

„*Modernizarea*”, termen care nu trebuie să fie confundat cu Modernismul[15], este termenul sociologic preferat în prezent pentru a descrie seria complexă de

15 Termenul „modernism“ este rezervat de obicei pentru tendinţe culturale, diferite de tendinţele socioeconomice. în secolul XIX, era utilizat cu sens peiorativ de conservatorii catolici (vezi p. 797), însă ulterior a fost folosit ca etichetă pentru toate mişcările artistice de avangardă.

transformări prin care au trecut comunităţile în calea lor de la „înapoiere” la „modernitate”. Punctul său de început este reprezentat de tipul tradiţional de societate agrară, bazată pe ţărani, unde cei mai mulţi oameni lucrează pământul şi îşi produc propria hrană; iar destinaţia este tipul modern de societate urbanizată şi industrializată, unde majoritatea oamenilor îşi câştigă existenţa în oraşe şi fabrici. Constă într-un lanţ de aproximativ 30 sau 40 de schimbări legate între ele, fiecare astfel de legătură formând o componentă necesară în operaţiunea ca întreg. Include şi subsumează, cu siguranţă, industrializarea şi Revoluţia Industrială, care acum este considerată doar o parte vitală sau o etapă a procesului în ansamblu. „Nicio schimbare din viaţa umană de la inventarea agriculturii, metalurgiei şi oraşelor la sfârşitul Epocii pietrei nu a fost atât de profundă precum apariţia industrializării”.4

Conform părerii generale, modernizarea s-a petrecut pentru prima dată în Marea Britanie – sau mai degrabă în anumite regiuni din marea Britanic, cum ar fi Lancashire, Yorkshire, Black Country, Tyneside, Clydebank şi South Wales. Însă curând avea să se resimtă pe tot continentul, mai ales în locurile din sau din apropiere de marile zăcăminte de cărbune din Belgia, în Ruhr şi în Silezia. Din aceste zone de concentrare industrială, efectele sale s-au făcut simţite treptat în cercuri tot mai largi, întâi în porturi, apoi în capitale şi în cele din urmă la nivelul întregilor ţări care au primit stimulul industrial. Nu putea fi niciodată finalizată; însă, în grade diferite efectele sale au fost simţite pe toată suprafaţa Europei. Când au ajuns peste ocean, prin capătul colonial al economiilor imperiale sau prin iniţiativă locală, efectele industrializării erau considerate aspecte ale „europenizării”. Astfel, modernizarea devine punctul central nu doar pentru un sistem economic la nivel mondial, ci şi ca distincţie între ţările „dezvoltate” şi cele „în curs de dezvoltare”.

Mai mult decât orice, modernizarea trebuie privită ca

motor al schimbării, nu ca sumă statică a elementelor sale componente. Acesta trebuie întâi să se aprindă, apoi să accelereze şi, în sfârşit, să ajungă la punctul critic de „pornire”, în care trece într-un mod complet diferit de mişcare. (Cel mai bine poate fi comparat cu fenomenul zborului din secolul XX, deşi poate că e mai potrivit cel al locomotivei de la începutul secolului XIX.) Există o perioadă lungă de pregătire, când boilerul este aprins şi se acumulează abur suficient; apoi momentul spectaculos al pornirii, când presiunea aburului se aplică la pistoane, iar roţile încep să se mişte; apoi faza consolidării, pe măsură ce motorul prinde viteză în mijlocul unui amalgam de gemete şi trepidaţii; şi, în sfârşit, starea glorioasă de mers propriu-zis, când toarce pe şine cu viteză şi eficienţă maxime.

De-a lungul întregului secol XIX, majoritatea guvernelor europene se străduiau să favorizeze condiţiile care le-ar duce ţările de la aprindere economică la „pornire” socială. Unele au reuşit; altele nu; unele nu aveau de la bun început nicio şansă de succes. După pornirea singuratică a Marii Britanii, majoritatea ţărilor din nord-vestul Europei au urmat-o la jumătatea secolului – întâi Belgia şi Olanda, apoi Prusia, Piemont şi Franţa. La sfârşitul secolului, poziţia fruntaşă a marii Britanii era depăşită de resursele şi dinamismul superioare ale unei Germanii unite.

Cele mai multe ţări au prezentat contraste mari între regiunile metropolitane modernizate şi provinciile de la periferie. În Regatul Unit, Anglia începe să arate foarte diferit de zonele deluroase şi insulele mărginaşe. Regiuni foarte dezvoltate îşi fac apariţia de-a lungul axei Paris-Lyons-Marsilia în Franţa; de-a lungul axei Lille-Liège-Rotterdam în Ţările de Jos; de-a lungul axei Rin-Ruhr-Berlin-Saxonia-Silezia în Germania; în nucleul Boemia-Viena-Budapesta al Austro-Ungariei; în Lombardia în interiorul Italiei unite. Provincii precum Irlanda, Bretania,

Galiţia sau Sicilia rămân foarte nedezvoltate. Imperiul Rus, în ciuda contrastelor regionale extreme, accelerează rapid spre modernizare în ultima perioadă de dinainte de 1914.

Ca urmare a dezvoltării diferite atât dintre state, cât şi în interiorul statelor, contrastele economice existente din Europa se accentuează foarte mult. Într-adevăr, în decursul secolului XIX, se remarcă două zone economice distincte: una avansată, predominant industrializată şi modernizată în nord şi vest şi una întârziată, în curs de industrializare, însă foarte nemodernizată în sud şi est. Prima zonă participă la „economia maritimă mondială”, dominată încă de Marea Britanie şi, la fel ca Marea Britanie, reuşeşte să-şi mărească performanţa prin achiziţia de colonii peste ocean. Cea de-a doua funcţiona doar ca sursă dependentă de hrană, materie primă şi mână de lucru migratoare ieftină şi ca piaţă captivă pentru bunurile fabricate.

Discrepanţa majoră era vizibilă în Germania, care, cu toate că devenise ţara cea mai dinamică a zonei industrializate, era împiedicată din motive politice şi de coordonare să achiziţioneze o colecţie proporţională de colonii. Ca rezultat, după Germania se unifică în 1871, încheie legături economice strânse cu ţările Europei de Est, compensându-şi astfel insuccesul colonial. Dacă în trecut împărţirea dintre Europa de Est şi cea de Vest se făcuse în mare parte din considerente religioase şi politice, acum căpăta puternice accente economice.

În Europa de Est, industrializarea se limita la zone localizate care ieşeau în evidenţă ca nişte insule într-o mare de înapoiere rurală. Astfel de insule s-au dezvoltat în nordul Boemiei, în triunghiul Łódź-Varşovia-Dbrowa, în filaturile de bumbac de la Nijni

Novgorod şi St. Petersburg, în Donbass şi în zonele cu zăcământ petrolifer din Galiţia, România şi bazinul Caspic. Mai mult, aceste insule nu erau izolate doar geografic: chiar şi la sfârşitul secolului, nu generau suficient avânt

pentru a duce toată economia la punctul de pornire. Consecinţele, atât sociale, cât şi strategice, au fost considerabile. Masa populaţiei de ţărani începe să aibă probleme tot mai mari; ţăranii sunt eliberaţi de obligaţiile de pe moşii, însă nu li se oferă o oportunitate adecvată pentru un trai mai bun în oraşe. Nu puteau beneficia nici de agricultură modernă, nici de un grad semnificativ de angajare în domeniul industrial. Mai mult, într-o societate săracă, statul trebuia să-şi impoziteze fără milă supuşii loviţi de sărăcie. Aici s-au creat bazele revoltei sociale şi politice. Văzând acest lucru şi temându-se de dinamismul Germaniei, puterile occidentale se hotărăsc să susţină apropierea politică de Rusia printr-o campanie de investiţii masive, în perioada 1890 – 1914, investiţiile franceze, britanice şi belgiene în Rusia cresc foarte mult, alimentând o dezvoltare importantă a liniilor de căi ferate, a producţiei industriale şi a comerţului extern rus.

Întrebarea care rămâne este dacă a existat sau nu o economie europeană unificată. Răspunsul este probabil că nu. Însă, dacă ar fi existat, iar acele investiţii occidentale masive în Rusia prevesteau o integrare economică tot mai mare, atunci poziţia cea mai importantă ar fi fost în mod cert ocupată de Germania. În 1900, Germania combina deja un rol major în industria şi comerţul vestic cu un rol dominant în economia estului.

În contextul contrastului dintre precocitatea economică a Germaniei şi retardul politic al acesteia, nu este surprinzător că teoreticienii cei mai importanţi ai modernizării erau amândoi germani. Şi totuşi, Friedrich List (1789 – 1846), a cărui lucrare *Sistemul naţional de economie politică* a fost publicată în 1841, trage concluzii foarte diferite de cele ale lui Karl Marx (vezi pp. 837 – 838). Pentru Marx, motorul schimbării se regăsea în lupta de clasă; pentru List, în politicile economice ale statului, care puteau susţine dezvoltarea prin taxe protecţioniste şi prin investiţii considerabile în infrastructură şi educaţie.

List a fost susţinătorul cel mai coerent al aşa-numitului „drum prusac spre capitalism” – un exemplu care a incitat imaginaţia multora, mai ales în Europa de Est, care tânjeau să urmeze paşii făcuţi de Prusia.5

În acea perioadă, puţini europeni se deranjau să îşi pună întrebarea fundamentală, de ce această modernizare a avut loc, în Europa, şi nu în altă parte. Răspunsul pare să se afle într-o anumită coincidenţă de circumstanţe ecologice, economice, sociale, culturale şi politice pe care alte civilizaţii mai vechi şi foarte sofisticate nu le aveau. Accentul cade pe coincidenţă – cu alte cuvinte, pe „miracolul european”.6

Analizat în detaliu, procesul modernizării poate fi împărţit într-un lanţ aparent fără sfârşit de subprocese şi dezvoltări noi care interacţionează unele cu altele. În afară de cei doisprezece factori care au contribuit la Revoluţia Industrială iniţială, alţi treizeci trebuie să fie luaţi în considerare pe măsură ce o schimbare o determina pe alta în sferele economică, socială, culturală, psihologică, politică şi militară (vezi anexa III, p. 1084).

Producţia agricolă beneficiază de introducerea treptată a maşinilor, de la secerătoarele trase de cai ale lui McCormick (1832) până la treierătoarele acţionate cu abur şi, în final, la tractoarele pe bază de carburant (1905). Exportul maşinăriilor agricole a reprezentat un element semnificativ în comerţul dintre regiunile industriale şi nonindu-striale. Mai multe maşini însemnau mai puţină mână de lucru în ferme şi mai mulţi oameni puteau migra la oraşe şi în fabrici.

Mobilitatea muncii a crescut semnificativ în timpul războaielor revoluţionare, când a fost abolită iobăgia în Franţa, Italia şi Spania şi când milioane de soldaţi şi-au părăsit satele în care nu s-au mai întors niciodată. În Europa de Est, emanciparea iobagilor a avut loc în decursul mai multor decenii. A provocat multă suferinţă în Prusia între 1811 – 1848, unde închirierea brutală a

serviciilor a dus de obicei la aprobări forţate. S-a întâmplat peste noapte în Austria în 1848, lăsând în urmă mai multe dispute nerezolvate. A intrat în vigoare în Imperiul Rus prin proclamaţia (*ukaz*) din 1861, iar în Regatul Poloniei prin proclamaţia (*ukaz*) din aprilie 1864.

Noi surse de energie au fost folosite pentru a suplimenta „regele cărbune”, întâi gazul, apoi benzina, iar mai târziu utilizarea comercială a electricităţii. Pall Mall în Londra fusese iluminat cu lămpi de petrol în 1813; iar gazul de iluminat era disponibil în Marea Britanie pentru uz domestic şi urban începând cu anii 1820. Benzina a fost disponibilă din anii 1860. Câmpuri petrolifere s-au deschis în Europa la Borystaw (Galiţia), la Ploieşti (România) şi la Baku în bazinul Caspic. În timp, motorul cu combustie internă (1889) avea să se dovedească la fel de revoluţionar precum motorul cu abur. Electricitatea a devenit disponibilă la scară largă abia în anii 1880, după ce Gramme perfecţionează dinamul (1869) şi Deprez construieşte cablurile de transmisie de înaltă tensiune (1881). Se puteau produce căldură, lumină şi tracţiune. Debutul „Zânei Electricitate” a avut loc la Expoziţia Universală de la Paris din 1900. La acea vreme, 92% din energia lumii provenea încă din cărbune.

Maşinile şi motoarele acţionate cu energie erau aplicate la o diversitate tot mai mare de operaţiuni, de la benzi rulante la bărci cu abur. Dezvoltările cele mai importante au fost, însă, cele ale maşinilor-unelte – maşini care fabricau maşini – şi ale uneltelor grele, cum ar fi ciocanul cu abur sau berbecul, care eliminau elementul manual din operaţiunile de mari dimensiuni. Henry Maudslay (1771 – 1831) din Woolwich, inventatorul strungului de metal (1797), este considerat uneori ca părinte al domeniului.

Cu toate progresele făcute în domeniul pompajului şi siguranţei, minele rămâneau o industrie intensivă bazată pe forţă de muncă. În 1900, la fel ca în 1800, milioane de

mineri europeni stăteau ghemuiţi la abataj cu târnăcopul în mână, vânzându-şi sănătatea pe un salariu mare şi silicoză. Extracţia de fier era concentrată în depozitele „Minette” bogate din Luxemburg-Lorena, în nordul Spaniei, în nordul Suediei şi la Krivoi Rog în Ucraina. Metalurgia a făcut progrese mai mari. O serie de progrese în proiectarea cuptoarelor de topit au culminat cu Convertorul lui Sir Henry Bessemer de la Sheffield (1856) şi cu procesul în vatră deschisă a lui Martin de la Sireuil (1864). Era Căilor Ferate era alimentată cu oţel ieftin, de calitate înaltă, care, în afară de căi ferate, mai putea fi utilizat pentru poduri, vapoare, cadre de construcţie, muniţie. În anii 1880, progresele teoretice şi practice ale alotropici au adus pe piaţă o varietate largă de aliaje de grad înalt, cu utilizări specializate în construcţia de unelte şi artilerie. Electrometalurgia a facilitat producţia de aluminiu. Dacă maeştrii fierari ai secolului XVIII erau prinţii primei Revoluţii Industriale, producătorii de oţel de la sfârşitul secolului XIX, cum ar fi Schneider în Le Creusot sau Krupp în Essen, păreau să fie adevăraţii urmaşi ai acestora. Producţia de oţel devine indicele-cheie al puterii industriale (vezi anexa III).

Transportul s-a îmbunătăţit dramatic în privinţa vitezei, eficienţei şi confortului. Şoselele intră într-o nouă eră odată cu suprafaţa de piatră şi smoală a lui John McAdam (1815), utilizată pe deplin doar după introducerea automobilului. Construcţia de poduri a căpătat o dimensiune nouă odată cu primul pod suspendat construit de Telford în

Strâmtoarea Menai (1819). Căile ferate transportau şi mai mulţi pasageri şi erau mai ieftine şi mai rapide. Timpul de călătorie între Paris şi St. Petersburg este redus de la 20 de zile în 1800 la 30 de ore în 1900. Europenii erau uniţi prin romantismul şi utilitatea căilor lor ferate. La sfârşitul secolului, reţeaua cea mai densă era de departe cea construită în Belgia (42, 8 km de drum per 100 km²

comparativ cu 19 km în Regatul Unit şi 17, 2 km în Germania). De departe, cea mai mare densitate era în Suedia (27 km per 10.000 locuitori, comparativ cu 12, 2 km în Belgia). De departe, cel mai mic raport era în Serbia (2, 5 km per 10.000 locuitori, comparativ cu 5, 7 km în Rusia Europeană). [BENZ]

BENZ

În 1885, Carl Benz de Mannheim (1844 – 1929) construieşte un autovehicul (*motorwagen*) cu trei roţi, autopropulsată, acţionată cu carburant. Etichetat de obicei drept „primul automobil", acesta marca doar punctul de mijloc în două secole de dezvoltare a istoriei maşinilor. Un vehicul acţionat cu abur, construit de Nicholas Cugnot (1725 – 1804) îşi câştigase denumirea de *automobil \nea* din 1769. Trăsurile cu abur erau deja răspândite în 1850. Maşinile acţionate cu gaz au fost, de asemenea, încercate. Însă motoarele în patru timpi, cu combustie internă, ale lui Nikolaus Otto (1876), Gottlieb Daimler (1885) şi Rudolf Diesel (1897) au fost cele care i-au oferit cu adevărat un viitor transportului cu motor.

Triciclul Benz original este expus la *Deutsches Museum* în München. Acesta are două roţi cu 80 de spiţe şi muchie solidă, conectate la angrenajul de diferenţial şi o roată în faţă acţionată de o manetă perpendiculară. Motorul, aflat sub o banchetă ridicată, avea combustie electrică. S-a dezvoltat cu mai puţin de 1 hp, însă obţinea o viteză de 16 km/h. Nu exista vizitiu.1

Motorizarea europeană a fost ajutată foarte mult de cauciucul pneumatic al lui Andre Michelin (1888) şi de metodele americane de producţie în masă (1908). Bicicletele, vagonetele şi autobuzele cu motor au înflorit. Sfârşitul secolului vede apariţia celor mai mari firme comerciale, precum Fabbrica Italiana di Automobilismo di Torino (FIAT, 1899) şi Renault în Paris (1901). Modelul „Mercedes" Daimler-Benz din 1901 şi „Silver Ghost" Rolls-

Royce din 1906 au impus standarde noi de lux şi fiabilitate. (Lenin deţinea un Rolls-Royce.) Cele două războaie mondiale au încetinit cumpărarea de maşini personale, însă au crescut numărul vehiculelor de transport şi al şoferilor instruiţi. Maşinile populare au atins un punct de referinţă odată cu inaugurarea de către Hitler a modelului Volkswagen „Beetle" în 1938. În Scandinavia, industria automobilului a avut ca pionier Volvo din Gothenburg, iar în czechoslovakia, Škoda din Plzeň. Un Polski Fiat a fost construit sub licenţă în Polonia interbelică. Era motorizării generale a ajuns în Europa de Vest după 1950, iar în blocul sovietic începând cu sfârşitul anilor 1960.

Istoria tehnologiei este tulburată de pretenţiile de „întâietate" care de obicei distorsionează natura esenţială de colaborare şi cumulativă a progresului tehnologic. Însă momente de schimbare calitativă au loc. Dificultatea constă în identificarea acestora. De exemplu, când a avut loc primul zbor acţionat cu energie? Putem alege între modelul de elicopter „coadă de arc" al lui Launoy şi Bienvenu (1784), aeronava cu abur a lui Henry Giffard (1852), aeroplanul acţionat cu benzină (1890) al lui Clément Ader, pe care l-a dus într-un zbor de 50 de metri sau rachetele experimentale ale lui K.E. Ţiolkovski. Cele mai multe lucrări de referinţă preferă un zbor de la Kill Devil Hill (Carolina de Nord) de la 17 decembrie 1903. Însă acestea se referă la o categorie diferită", zbor acţionat cu energie şi controlat".2

În aviaţie, balonul cu aer cald al fraţilor Montgolfier, testat prima dată la 5 iunie 1783 la Annonay lângă Lyons, face ca transportul cu balonul să devină o abilitate militară importantă de-a lungul întregului secol XIX. Este întrecut de dirijabilul aerian al contelui Zeppelin (1900) şi, curând după aceea, de aeroplan. În anii 1890, Otto Lilienthal devine pionierul planorului în Germania, iar în 1903, la Dayton (Ohio), fraţii Wright inaugurează zborul cu pilot, pe bază de carburant. La 25 iulie 1909 Louis Blériot face un

zbor senzaţional cu aeroplanul peste Canalul Mânecii în 31 de minute.

În paralel s-a dezvoltat şi sistemul de comunicaţii. Crearea unor servicii poştale unificate a făcut corespondenţa rapidă disponibilă pentru toţi. Timbrele poştale şi-au făcut apariţia odată cu „Penny Black" al Marii Britanii, la 1 mai 1840. Acestea au fost introduse la Zürich şi Geneva (1843), în Franţa şi Bavaria (1849), în Prusia, Austria şi Spania (1850) în Suedia (1855) în Rusia şi România (1858) în Polonia (1860), în Islanda (1873). Inventarea telegrafului electric (1835), a telefonului (1877) şi a radioului (1896) a permis comunicarea instantanee pe distanţe lungi. Cea mai faimoasă demonstraţie a valorii comunicaţiei superioare este înregistrată la 19 iunie 1815, când Nathan Rothschild face un profit record pe bursa de valori din Londra, după ce utilizează un iaht special pentru a da vestea despre Waterloo cu multe ore înaintea rivalilor săi. Îmbunătăţiri semnificative în comunicaţiile internaţionale sunt aplicate de Uniunea Poştală Internaţională (1874), de Uniunea Internaţională a Telegrafului (1875), Biroul Internaţional de Greutăţi şi Unităţi de Măsură (1875) şi de Biroul Central pentru Traficul Căilor Ferate (1890). [FOTOGRAFIA]

Investiţiile de capital îşi sporesc proporţiile şi obţin profituri tot mai mari. Firmele private reinvestesc profiturile în creştere; guvernele investesc o proporţie tot mai mare din impozitele mărite. O cerere insaţiabilă de capital secătuise posibilităţile împrumuturilor private şi reînviase potenţialul pentru societăţile pe acţiuni (pe care Anglia şi Franţa, însă nu şi Scoţia, le reduseseră după dezastrul Bubble din 1720). Începând cu anii 1820, societatea pe acţiuni limitată devine cunoscută în toată Europa. Aceste *sociétés anonymes* (SĂ) sau *Aktiengesellschaft* (AG) sau „Firme limitate", cu acţionari

şi AGM, plăteau dividende investitorilor lor, datorând doar o răspundere limitată creditorilor lor. Curând, prin fuziuni „pe orizontală” sau contracte „pe verticală”, acestea se uneau în conglomerate şi mai mari – fie trusturi consolidate sau carteluri confederate. În Marea Britanie, unde teama de monopol era puternică, trusturile şi cartelurile se dezvoltau încet. Multe dintre cele mai mari companii britanice, cum ar fi liniile de vapoare cu abur R & O. sau Cunard, au apărut în anii 1840. Însă în Franţa cartelurile erau ceva obişnuit. În Germania unită nu exista o opoziţie prea mare faţă de trusturile uriaşe sau *Konzernen* după model american, care dominau fiecare sector al pieţei.

Pieţele interne sunt ridicate de creşterea populaţiei, de accesibilitatea sporită a centrelor de populaţie, de creşterea bogăţiei şi de crearea unui tip complet nou de cerere. Dintre numeroasele industrii noi, cea mai importantă este industria chimică, ce se dezvoltă din separarea coloranţilor anilini (1856), din procedeul Solvay de extracţie a sodei (1863) şi din producţia de îngrăşăminte artificiale. Apar astfel multe materiale artificiale inovatoare, printre care materialele plastice, betonul, celofanul, celuloza, mătasea artificială, vâscoza, aspirina. În rândul pionierilor chimiei se remarcă în primul rând germanii, printre care Liebig, Hofmann, Bunsen şi Bayer. [MAUVE]

Comerţul extern se dezvoltă prin deschiderea noilor continente, mai ales a Americii şi Africii, prin nevoia de colonii, prin foamea de acasă pentru materie primă, prin setea din străinătate pentru şi mai multe bunuri fabricate. Pieţele externe şi interne devin interdependente. [JEANS]

Politica guvernului, orientată spre modernizare, a variat în funcţie de regimul fiecărei ţări, de resursele acesteia şi de poziţia ei. Toţi vedeau care erau beneficiile;

însă guvernele ţărilor sărace ca Rusia sau Spania ezitau între ruşinea înapoierii şi teama de dependenţă. Regimurile autocrate precum cel din Rusia se puteau izola până la decizia de a accepta investiţii străine. Regimurile mai liberale sau mai nehotărâte, precum Austro-Ungaria, nu puteau.

Odată ce Revoluţia Industrială a fost pusă în mişcare, din ea au derivat o serie de consecinţe. În sfera pur economică, dezvoltarea economiei banilor i-a transformat pe ţăranii independenţi în salariaţi, consumatori şi plătitori de impozite, fiecare cu cereri şi aspiraţii noi. Bancnotele de hârtie au intrat în circulaţia generală. Sunt promovate numeroase aptitudini şi tehnici noi în domenii precum marketingul, publicitatea şi distribuţia. Fluviul de dezvoltări ştiinţifice şi tehnologice îndepărtează inovaţiile de inventatorul privat şi le aduc în domeniul cercetării şi dezvoltării sistematice, sponsorizate. Nevoia de servicii financiare mari şi mici duce la răspândirea asociaţiilor de creditare, a băncilor de economii şi a companiilor de asigurări. Multiplicarea tranzacţiilor comerciale încurajează standardizarea greutăţilor, unităţilor de măsură şi monedelor.

În sfera socială, urbanizarea la scară masivă a adus un adevărat haos de probleme noi, un set de clase sociale noi şi servicii publice noi. Printre ultimele se numărau străzi

FOTOGRAFIA

Un vechi hambar din Chalons-sur-Sâone are onoarea de a-şi fi transpus imaginea în prima fotografie a lumii. Într-o zi din 1826, Joseph Nicéphore Niepce reuşeşte să captureze imaginea pe o plăcuţă de cositor şi plumb după o expunere de opt ore. Treisprezece ani mai târziu, partenerul lui Niepce, Louis Daguerre (1789 – 1851), reuşeşte să scoată pe piaţă un sistem fotografic care necesita o expunere de treizeci de minute pe plăcuţe de cupru acoperite cu clorură de argint sensibilă la lumină. Dagherotipul lansa un proces lung de evoluţie care a dus

la popularul aparat de fotografiat, la filmul color, la cinematografie, la filmele cu sunet, la razele X, la infraroşu şi la fotografia miniaturală şi, mai recent, la camerele video electronice.1

Impactul fotografiei pe vreme de pace sau război a fost unul major. A contribuit la distrugerea aşa-zisului *raison d'étre* al artei de reprezentare. [IMPRESSION] A transformat conştiinţa vizuală a oamenilor asupra lor înşişi şi asupra lumii înconjurătoare. A pus un instrument puternic la dispoziţia fiecărei ramuri din ştiinţă şi comunicaţii. Imaginile Războiului din Crimeea au adus realităţile conflictului militar în atenţia lumii, aşa cum portretele de familie au revoluţionarizat percepţiile asupra vieţii sociale. De asemenea, fotografia a adus o dimensiune nouă dosarelor istoriei. Cu cincizeci de ani înainte de a fi posibilă înregistrarea sunetului [SUNET], colecţiile fotografie încep să strângă imagini adevărate despre toate aspectele trecutului. [AUSCHWITZ]

Şi totuşi, realismul fotografiei era înşelător. De exemplu, arta retuşului în fotografia oficială sovietică, era renumită. Stalin elimină toate urmele prezenţei lui Troţki din toate înregistrările; iar semnul de naştere al lui Gorbaciov este înlăturat începând cu 1985. Însă chiar şi selecţia arbitrară făcută de un fotograf cinstit în privinţa unghiului, a cadrului, a luminii, tonului şi texturii şi, mai ales a subiectului, ascunde şi dezvăluie în egală măsură. Camera, la fel ca istoricul, este întotdeauna înşelătoare.

Cândva în 1856, un student în vârstă de 18 ani începea să facă experimente în camera din spatele locuinţei sale din înverzitul cartier Harrow din Londra. Băiatul, care mai târziu avea să devină Sir William Henry Perkin (1838 – 1907), încerca să producă o formă sintetică a medicamentului antimalarie, chinina. În schimb, prin oxidarea sulfatului de anilină cu bicromat de potasiu, a încercat un nou precipitat. Când l-a uscat şi l-a extras în

alcool, a văzut o culoare strălucitoare pe care nimeni nu o mai văzuse până atunci. Era prima culoare sintetică din lume. A numit-o" Purpuriu de Tyr". Mai târziu, chimiştii francezi au denumit-o *mauveine* după floarea de nalbă, sau *mauve*: *1*

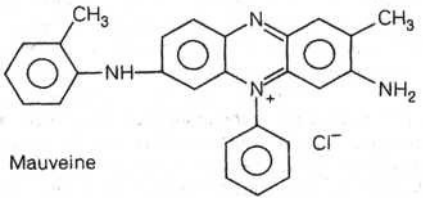

Mauveine

Doi ani mai târziu, când Perkin fabrica deja moveină la scară comercială, alt tânăr de la Colegiul Regal de Chimie, Johann Peter Griess, analiza reacţia care dusese la asemenea rezultate uluitoare. A stabilit că aminele aromatice primare, precum anilina, atunci când sunt tratate cu un amestec de acid clorhidric şi nitrit de sodiu, dau naştere la compuşi diazo. Aceştia, la rândul lor, reacţionează cu compuşi fenolici sau cu amine aromatice pentru a da naştere la produse intens colorate, cunoscute drept culori azo. De exemplu, anilina, atunci când e tratată cu un amestec de acid clorhidric şi nitrit de sodiu, dă naştere la clorură benzenodiazoniu.2 O trăsătură-cheie a acestei „reacţii diazo", la fel ca în cazul altor culori, este dată de prezenţa moleculei aşa-numiţilor *cromofori*, adică grupuri de atomi care absorb lumina unei anumite lungimi de undă şi dau produsului finit o culoare unică.

După ce moveina a deschis drumul, au urmat alte culori artificiale: magenta şi violetul imperial (1860), bleu de Lyon (1862), galben anilină şi negru anilină (1863), roz dalie, verde Perkin şi maro Manchester sau Bismarck (1864), roşu Alizarin (1871) şi portocaliu de Londra (1875). Atunci când Poşta britanică alege moveina pentru imprimarea faimoaselor timbre „Id. lilac" din 1881, aceasta deja nu mai era la modă. Însă estetica culorilor avea să se schimbe pentru totdeauna. Asta deoarece

culoarea reprezintă una dintre proprietăţile fundamentale ale materiei şi, deci, ale reacţiilor umane la mediu. În Europa, galbenul a fost asociat în mod tradiţional cu laşitatea, roşul cu furia, negrul cu depresia. Nuanţele de verde şi maro sunt liniştitoare, cele de albastru şi roşu sunt stimulante. Nord-europenii preferă nuanţele subtile, mai atenuate; popoarele mediteraneene înclină spre culori primare, strălucitoare.

Invazia culorilor nerestricţionate asupra vieţii cotidiene a declanşat o schimbare profundă, înainte de moveină, toate culorile şi toţi pigmenţii trebuiau extraşi din materiale naturale. Rădăcina de roaibă, *Rubia tinctorum*, era sursa standard pentru nuanţele de roşu. Mii de tone din această plantă trebuiau transportate în toate oraşele textile. Indigoul, pe care romanii îl obţineau din cochilii pentru „purpura imperială", era sursa principală de nuanţe de albastru: lemnul galben sau *armatto* erau sursa de galben. Unele nuanţe şi culori, mai ales verde, nu puteau fi obţinute prin vopsire dublă. Un roşu semiartificial denumit *murexidă* era produs în Franţa la 1850, prin tratarea găinaţului de pasăre cu acid azotic. După moveină, însă, cantitatea de nuanţe strălucitoare nu a mai cunoscut limite. La sfârşitul secolului XX, numărul de culori sintetice produse comercial în Europa crescuse la peste 4.000.3 Afişe ţipătoare, haine îndrăzneţe, tapete strălucitoare – asta ca să nu mai vorbim de filmele în „technicolor" fotografiile color şi televiziune.

Poziţia fruntaşă deţinută iniţial de Anglia a fost preluată ulterior de Germania, unde Friedrich Bayer (1825 – 1880) înfiinţează prima fabrică de coloranţi anilini într-o spălătorie din Wuppertal-Barmen în 1863.4 Bayer, BASF (Badische Anilin und Soda Fabrik) şi Hoechst au transformat curând Germania în capitala mondială a substanţelor chimice. În 1890, industria chimică a Germaniei era de douăzeci de ori mai mare decât a Marii Britanii.5 Conglomeratul I.G. Farben, la fel ca ICI din

Marea Britanie, a fost înfiinţat după Primul Război Mondial.5

Culorile sintetice i-au condus curând pe oamenii de ştiinţă pe tărâmuri necunoscute primilor maeştri ai culorilor. Producând atâtea categorii de materiale sintetice şi semisintetice care au fost inventate de atunci, chimia modernă a respins presupunerea că doar natura şi Dumnezeu puteau modela structura internă a substanţelor. Culorile sintetice au precedat primul material semisintetic – *Parkseină* sau *celuloid* (1862) şi fibra semiartificială – *vâscoza* (1891). Acestea au prevestit inventarea medicamentelor sintetice, cum ar fi fenacetina (1888), *aspirina* (1899), *salvarsanul* (1910), *acriflavina* (1916) şi *heroina*, izolarea hormonilor ca *insulina* (1921) sau *tiroxina* (1926), care au fost în cele din urmă obţinuţi sintetic, şi producerea de *cloramfenicol* (1950), primul antibiotic sintetic. Chimia a devenit în egală măsură artă şi ştiinţă. Creaţiile sale, care încep să fie larg răspândite după *bachelita* lui Baekeland (1907), amino-plasticele lui Raschig (1909) şi clorura de polivinil [*PVQ* a lui Ostromislenski (1912), au devenit o componentă esenţială a vieţii materiale. Din ziua din 1864 când împărăteasa Eugenie a Franţei a purtat o rochie colorată în verde trifenilmetan, produsele sintetice sunt recunoscute ca având şi calităţi estetice, nu doar practice.

JEANS

„GÈNES" este numele francez pentru Genova şi, prin extensie, al stilului tradiţional de pantaloni purtaţi de marinarii genovezi. *Serge de Nîmes* era numele unei pânze tari şi albastre de cânepă, acum devenită „denim", ţesută în mod tradiţional în oraşul francez. Levi Strauss (1829 – 1902) era un bavarez emigrat la New York la vârsta de paisprezece ani, care s-a alăturat fraţilor să-i ca furnizor pentru căutătorii de aur şi coloniştii din Goana după Aur din California. În anii 1860, firma lui Levi vine cu ideea de a asocia pânza denim cu pantalonii genovezi şi cu întărirea

buzunarelor şi cusăturilor cu nituri de alamă. Aşa este produs articolul cel mai durabil şi universal din istoria designului vestimentar – un imigrant german care foloseşte materiale franţuzeşti şi stil italienesc pentru a inventa un produs american arhetipal.

Aşa-numiţii „Blue jeans” rămân uniforma de lucru în America de Nord vreme de aproape un secol, înainte să cucerească Europa (şi restul lumii) în anii 1960, ca un simbol elocvent al „americanizării”.1

pavate, transport urban, iluminare stradală, brigăzi de pompieri, sisteme de alimentare cu apă, uzine de gaz, canalizări, sistematizare, spitale, parcuri şi poliţie. Vechea distincţie rurală dintre nobili şi ţărani este înlocuită cu noua distincţie urbană între clasa de mijloc şi clasa muncitoare. Aşa cum clasa de mijloc conştientizează stratificarea din interiorul ei, cu avocaţi şi doctori care se simţeau superiori comercianţilor şi micilor negustori, tot aşa şi clasa muncitoare avea propriile ierarhii. Salariaţii formau un sector important de angajaţi atât la ferme şi fabrici, cât şi ca muncitori necalificaţi în proiectele de construcţie omniprezente. Serviciile interne în numeroasele case de familie ale clasei mijlocii prospere furnizau o sursă vitală de angajare deopotrivă pentru bărbaţi şi femei. Angajarea în noile fabrici era considerată mai de prestigiu decât activităţile independente în vechile meşteşuguri. Specialişti şi brigadieri pricepuţi, bine plătiţi, se simţeau „aristocraţi proletari” care se deosebeau de cei angajaţi temporar, fără abilităţi, şi de sărăcimea oraşelor. Conceptul de clasă bazată pe criterii economice flexibile intra în opoziţie puternică faţă de grupările mai vechi bazate pe privilegiu de naştere şi legal şi a constituit o trăsătură centrală a societăţii moderne.

Gospodăria de familie europeană tradiţională fusese considerată întotdeauna drept mare, complexă, stabilă şi patriarhală. Cercetările moderne au contestat unele dintre ideile preconcepute despre această „familie clasică a

nostalgiei occidentale” şi a arătat că gospodăria mică, simplă şi familia constituită în jurul unui nucleu nu au fost invenţii exclusiv moderne. Chiar şi aşa, e greu de acceptat că modernizarea nu a avut un efect profund asupra structurilor familiei. Desigur, credinţa că viaţa modernă distrugea stabilitatea familiei a fost cea care l-a motivat pe Frederic Le Play (1806 – 1882), pionierul istoriei familiale şi cel care a conceptualizat sistemul „familiei-rădăcină” (*la familie souche*).*1*

Situaţia femeii se transformă radical. Viaţa rurală tradiţională le asigurase femeilor o împărţire echitabilă a muncii şi prezenţa unei familii numeroase, care uşura presiunile în privinţa copiilor şi maternităţii. Viaţa urbană modernă transformă bărbatul în persoana care „aduce pâinea”, iar femeia rămâne ori o casnică singuratică stăpână peste gospodărie, ori, în cazul clasei muncitoare, ca muncitoare de acasă, menajeră şi părinte, de trei ori mai împovărată. Deloc surprinzător, în spatele saloanelor pretenţioase ale societăţii politicoase se afla o lume interlopă înfloritoare a prostituţiei, disperării şi morţii timpurii.

Industrializarea a dus la valuri de migraţii: întâi la nivel local sau sezonier, de la sat la fabrici; apoi la nivel regional, de la ţară la oraş; şi, începând cu anii 1850, la nivel internaţional şi intercontinental, în toate oraşele industriale ale Europei şi de SUA. Emigrarea neregulată aduce la rândul său supraaglomerare urbană, vagabondajul, insuficienţa locuinţelor, persoane fără adăpost, epidemii de tifos şi holeră, şomaj în mijlocul prosperităţii, sărăcie persistentă şi iremediabilă. Cu multă întârziere, cele mai cumplite epidemii, cum ar fi cele de holeră izbucnite în toată Europa în 1830 – 1835, 1847 – 1848, 1853 – 1856, 1865 – 1867, 1869 – 1874, 1883 – 1887 şi 1893 – 1895 provoacă o revoluţie în igiena publică şi privată şi instituirea unor servicii de sănătate publică. [SANITAS] Progresul medicinii a dus în cele din urmă la o

diminuare simţitoare a ratei decesului şi mortalităţii infantile.

Însă creşterea continuă a numărului populaţiei îmbina relele suprapopulării de la sate şi pe cele ale atelierelor cu condiţii grele de muncă, muncii copiilor, orelor inumane de lucru, exploatării femeilor şi nefericirii de nedescris din mahalale. Crima organizată înfloreşte în contextul sărăciei şi al psihopatologiei traiului urban. A dat naştere unei noi subclase de criminali dedicaţi, ideii noi de poliţie profesionistă formată după modelul Scotland Yard, unei noi meserii, aceea de detectiv, unui nou val de construire de închisori şi, odată cu *Memoriile lui Sherlock Holmes* (1894), unui nou gen literar – thrillerul cu crime.

Contrastul teribil dintre bogaţi şi săraci nu a fost descris mai bine decât a făcut-o Benjamin Disraeli (1804 – 1881), romancier şi prim-ministru. În *Sybil* (1845), Disraeli scrie despre „două naţiuni între care nu există raporturi sau înţelegere; care sunt la fel de ignorante în privinţa obiceiurilor, gândurilor şi sentimentelor fiecăruia ca şi când ar fi fost... locuitorii unor planete diferite”.8 Descrierea era destul de corectă; însă acuzaţia nu era chiar dreaptă. Secolul XIX a cunoscut, de asemenea, şi o explozie uriaşă a actelor de caritate private. [CARITAS]

În 1829, oraşul Orenburg din munţii Urali este lovit de un val de holeră fără precedent, în 1830, aceeaşi holeră loveşte Moscova. În 1831, aceasta mărşăluieşte împreună cu armata rusă împotriva Poloniei, după care se răspândeşte în Ungaria, Austria şi Prusia. Ajunge la Londra în februarie 1832, la Paris în martie, la Amsterdam în iunie şi de acolo în Scandinavia. Spaniolii încearcă să se protejeze emiţând un decret prin care îi condamnă la moarte pe toţi imigranţii care nu erau în carantină. Însă în ianuarie 1833, holera ajunge la Oporto şi intră în Spania prin Portugalia. Cu toate că nimeni n-o ştia, Europa se afla în primul front al celei de-a doua dintre cele şase pandemii

de holeră care avea să cuprindă în mod repetat întreaga lume în următorii nouăzeci de ani; iar Rusia era poarta bacteriană a Europei.1 [EPIDEMIA]

Efectele pandemiei au fost cu atât mai mortale cu cât acţiunea sa nu era încă înţeleasă pe deplin. *Holera* reprezintă vechiul termen grecesc pentru „canalizare" şi descria cu acurateţe fluxul intestinal violent care putea să golească în două zile substanţa unui suferind. Opinia medicală e nesigură dacă formele mai vechi ale acestei boli asemănătoare cu dizenteria, cunoscute sub o varietate de denumiri, reprezentaseră exact acelaşi lucru. Însă agentul vinovat a fost identificat în cele din urmă în 1883 sub forma unei bacterii, *vibrio choleraeol*, care infecta intestinul subţire după ce acesta fusese îmbibat cu apă contaminată. Observată întâi de doctorii armatei britanice în India, rampa de lansare a tuturor pandemiilor, medicii şi-au dat seama într-un final că metoda cea mai bună de prevenire este prin provizii de apă curată şi că cel mai bun tratament este prin tehnici simple de rehidratare. Valul iniţial din 1817 – 1823 se mutase spre Est în Asia. Însă toate pandemiile ulterioare – în 1829 – 1851, 1852 – 1859, 1863 – 1879, 1881 – 1896 şi 1899 – 1923 – fac ravagii în Europa. A doua pandemie, care durase cincisprezece ani în SUA, revine pentru o ultimă zvâcnire în Europa în 1847 – 1851. În Marea Britanie, 53.000 de persoane mor în 1848 şi cam tot atâtea pier în Franţa în 1849. În 1851, în Paris se ridică o statuie pentru a implora mila lui Dumnezeu faţă de victimele neajutorate ale holerei.

Însă ajutorul trebuia oferit. Holera are onoarea de a fi stârnit primele iniţiative coordonate ale Europei pentru sănătate publică, atât la nivel naţional, cât şi la nivel internaţional, în 1848, un Consiliu General al Sănătăţii ia fiinţă la Londra pentru a se ocupa de condiţiile cumplite şi de rata ridicată a decesului în oraşele burgheze ale Marii Britanii. Întărit prin măreaţa Lege a Sănătăţii Publice a lui

Disraeli (1875), care punea în seama tuturor autorităţilor locale tratamentul eficient al canalizărilor, scurgerile şi alimentarea cu apă, acesta proteja foarte bine Regatul Unit. La a patra pandemie, pierderile britanicilor, de circa 15.000 de oameni, reprezentau doar o zecime din cele înregistrate în Rusia, Germania, Italia sau Austro-Ungaria. După a cincea pandemie, când oraşul Hamburg (1893) pierde peste 8.000 de cetăţeni, iar Moscova şi St. Petersburg (1893 – 1894) peste 800.000, Marea Britanie se putea lăuda că tocmai îndepărtase pericolul ultimului caz indigen de holeră.

În 1851, Napoleon III preia iniţiativa de a organiza prima ediţie a Conferinţei Internaţionale pentru Sănătate la Paris. Scopul acesteia era să schimbe informaţii despre răspândirea şi prevenirea bolii, mai ales a holerei. La acea vreme, nici Pasteur, nici Lister nu făcuseră marile descoperiri în domeniul bacteriologiei, însă evenimentul a dus la organizarea unei serii regulate de conferinţe despre igienă, iar în 1907 la înfiinţarea Organizaţiei Internaţionale a Sănătăţii la Paris, predecesoarea Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii. În acel moment, mai ales în Polonia, *Choléra*! nu mai era decât una dintre înjurăturile preferate ale Europei.

Ironic, îndată ce Europa supune holera, o epidemie aberantă de gripă anulează tot triumful asupra holerei. Cu originea într-o epidemie de gripă porcină din Iowa din ianuarie 1918, pandemia de gripă din 1918 – 1919 ajunge pe mare în Europa odată cu armata americană. Cunoscută sub numele de *Blitzkatarrh*”, Gripă de Flandra” şi, prin infectarea regelui

Spaniei, de „Doamna Spaniolă”, aceasta dobora în principal tineri adulţi, mai ales femei. În timpul ultimelor luni ale Primului Război Mondial devastează Germania, unde gripa nici măcar nu era o boală observabilă, paralizând forţa de muncă în marile oraşe, întrerupând transporturile de mărfuri şi înaintarea soldaţilor. În trei momente culminante teribile – iulie 1918, octombrie 1918

şi februarie 1919 – distruge milioane de europeni, posibil 40 de milioane în toată lumea". [Această pandemie] a ucis în câteva luni mai mulţi oameni decât orice calamitate din istorie".2

În sfera culturală, educaţia şi-a extins foarte mult frontierele. Locuitorii oraşelor nu mai puteau exista fără să aibă cunoştinţe de bază de citit şi matematică: educaţia primară universală devine necesară pentru copiii de ambele sexe. Educaţia în domeniul tehnic este necesară pentru armata de lăcătuşi, tehnicieni şi ucenici; educaţia ştiinţifică superioară pentru corpurile de ingineri şi cercetători. Guvernul şi oamenii de afaceri importanţi decid înfiinţarea unui nou tip de şcoală gimnazială, pentru instruirea cadrelor executive pentru serviciul civil, departamentele coloniale şi industrie. Începe educaţia femeilor. Însă educaţia în masă deschide drumul unor forme noi de cultură de masă: reviste populare, romane proaste, cărţi romanţioase şi romane poliţiste, benzi desenate.

CARITAS

În 1818 organizaţia olandeză *Maatschaapij van Weldadigheid* (Societatea Binevoitoare) deschide un complex de colonii muncitoreşti pentru îngrijirea şomerilor. Se conformează unei tradiţii olandeze mult mai vechi pentru îndreptarea celor fără ocupaţie. [BATAVIA]

O colonie de la Veenhuizen primea până la 4.000 de oameni condamnaţi pentru cerşetorie. Alta, la Leyden, îngrijea femei nevoiaşe. Trei „colonii gratuite" sunt proiectate la Frederiksoord, Willemsoord şi Wilhelminasoord pentru a-i învăţa tehnici de agricultură pe deţinuţii voluntari. În timp, acestea ajung să fie finanţate de stat. Instituţii similare apar în Germania, Belgia şi Elveţia, de obicei cu disciplină după model militar.1 Acestea reprezintă exemple atât pentru atenţia tot mai mare pentru asistenţa socială în Europa secolului XIX, cât

şi pentru înregimentarea tot mai dezvoltată. La fel ca în cazul azilurilor de săraci înfiinţate în urma Amendamentului la Legea Sărăciei în Anglia (1834), se presupunea că cei care primesc servicii de caritate şi sunt fizic capabili, trebuiau să muncească.

Caritatea, în diversele ei forme, fusese practicată încă din Antichitate. Însă principiile creştine fundamentale au fost enunţate de Sfântul Toma DAquino, care făcea deosebirea între cele şapte „ajutoare spirituale" şi cele" şapte fapte bune". Primele erau *consule* (sfaturi), *carpe* (susţinere), *doce* (instruire), *solare* (consolare), *remitte* (salvare), *fier* (iertare) şi *ora* (rugăciune); ultimele erau *vestio* (îmbrăcăminte), *poto* (a oferi apă), *cibo* (hrană), *redimo* (iertare din închisoare), *tego* (adăpost), *colligo* (îngrijire) şi *condo* (înmormântare). De aici se puteau deduce clasele de nefericiţi pentru care se ofereau servicii caritabile. Printre aceştia se numărau cei tulburaţi, cei slabi, cei neştiutori de carte, cei îndoliaţi, cei năpăstuiţi, criminalii, păcătoşii, străinii, zdrenţăroşii, cei înfometaţi, cei închişi, cei fără adăpost, cei bolnavi, cei nebuni şi cei morţi. Învăţătura creştină era una empatică: „Credinţa, Speranţa şi Mila: acestea trei", spune Sfântul Pavel, „însă cea mai mare dintre acestea este Mila".2 Pentru că Mila care înseamnă „dragostea pentru vecin" este cea care dă naştere milei care înseamnă „dar generos".

În perioada medievală, povara caritătii cade asupra Bisericii şi este finanţată din zeciuială. Sfântul Bernard lansează tradiţia caritabilă în mănăstiri, Sfântul Francisc pe cea a acţiunii sociale în comunitate. Amândoi au foarte mulţi urmaşi. Patroni regali, aristocraţi şi municipali înfiinţează o adevărată reţea de aşa-numite *maisons-Dieu* pentru cei bolnavi şi infirmi, de cămine pentru pelerini, drumeţi şi străini, de case de milostenie pentru săracii merituoşi şi de case pentru leproşi. Oraşele mari precum Londra, aveau multe instituţii mai specializate, cum ar fi Spitalul Sfântul Bartolomeu, Sfânta Maria din Bethleem

sau „Bedlam”, pentru nebuni, şi Hanul Convertiţii Sfintei Maria pentru evreii convertiţi excluşi din comunitatea lor.3 La fel ca în alte părţi, negustorii prosperi precum Sir Richard Whittington (1423), fost lord primar, lăsau sume generoase. [LEPER] [MERCANTE]

Acest sistem medieval începe să se fractureze în perioada Reformei, mai ales în ţările protestante. Închiderea mănăstirilor engleze (1540) are consecinţe sociale cărora legile pentru săraci din perioada elisabetană nu le pot face faţă. Europa modernă este obligată să caute soluţii noi. Pe măsură ce numărul populaţiei creşte, instituţiile de caritate devin mai mari şi mai specializate. Casele de bătrâni, azilurile pentru bolnavii mintal, casele de corecţie, închisorile, infirmeriile, atelierele, coloniile de muncă şi şcolile de caritate se înmulţesc cu rapiditate în secolele XVIII ŞI XIX. Mişcările liberale şi umanitare fac presiuni pentru abolirea sclaviei, a torturii şi pentru remedierea condiţiilor insalubre. Povara finanţelor şi administraţiei trece de la Biserică, parohii şi la primării în seama societăţilor de binefacere private şi a statului. [PICARO] [TORMENTA]

Dezvoltarea activităţilor de caritate este considerată de obicei, în tradiţia Partidului Whig, ca o dovadă de avans al civilizaţiei. Însă unii istorici au altă părere. Aceştia scot în evidenţă faptul că, în vreme ce instituţiile de asistenţă socială s-au extins masiv, acestea au supus armata tot mai mare de internaţi la un nivel tot mai mare de represiune. Acestora nu le fusese teamă de brutalităţile fizice ale vremurilor trecute, însă regimurile riguroase de corecţie psihologică şi morală îi putea priva de libertate, de demnitate şi de individualitate, înregimentarea era tot mai des aplicată în viaţa socială, pe terenul de paradă militară, în sala de clasă, în fabrici, în saloanele de spital, în ateliere. Era considerată de creatorii săi ca preţul necesar

al eficienţei.

Însă e posibil să fi existat o latură şi mai întunecată. Trebuie să ne întrebăm dacă înregimentarea maselor nu era cumva legată de dorinţa de a avea instituţii politice mai liberale. Munca constantă era soarta atât a angajaţilor, cât şi a şomerilor. Şi, după cum remarca Nietzsche cu cinism: „Munca este forma cea mai eficientă de poliţie". Controlul politic nu putea fi slăbit decât atunci când controlul social era strâns.

Această linie de gândire e implicită în lucrările filosofului şi istoricului francez Michel Foucault (1926 – 1984). El însuşi un sado-masochist care a murit de SIDA, era hotărât să exploreze experienţe extreme şi a devenit un critic necruţător al reformei sociale moderne. Studiile sale despre istoria azilurilor pentru bolnavi mintal, care îi încuiau departe de ochii lumii pe cei mai vulnerabili, sau a atitudinilor sexuale, care împing dorinţele umane de bază la ipocrizie şi tabu, l-au determinat să numească perioada modernă drept „Epoca represiunii".4 Toate relaţiile sociale sunt determinate de putere". Societatea burgheză, declara el, era societatea perversiunii arogante şi fragmentate". 5 Ridică probleme pe care internii acelor colonii ale muncii din secolul XIX le-ar fi aprobat cu siguranţă.

almanahuri de sfaturi practice, lucrări de referinţă pentru familie. Veniturile regulate creează posibilitatea unor noi forme de divertisment şi recreere: asociaţii muzicale, vacanţe de familie, turism, excursii montane şi sport, fotbal pentru muncitori, golf pentru şefi. [RELAXATIO] [TOUR] Mania pentru activităţi fizice, produs al traiului urban înghesuit, se îmbina cu mania pentru educaţie pentru a crea un număr de mişcări de tineret hibride, cum ar fi faimoasele asociaţii „Sokol" din Europa Centrală sau *Cercetaşi pentru băieţi* şi *Călăuze pentru fete* (1908). Cultura religioasă răspunde în acelaşi ton. Copiilor educaţi nu li se mai putea pretinde să înveţe pur şi simplu catehismul pe dinafară. Sălile bisericilor din parohiile

urbane devin punctul central al activităţilor sociale, de caritate şi abstinenţă, în ţările protestante, fundamentalismul evanghelic, şcolile duminicale şi orele de citire a Bibliei sunt tot mai răspândite. În ţările catolice, Biserica organizează primele parohii industriale, cu preoţi muncitori, şi şcoli primare catolice private. În universităţi, într-o perioadă în care cărturarii încearcă să înţeleagă lumea în schimbare din jur, apare o întreagă serie de ştiinţe sociale – economie, etnografie, antropologie, lingvistică, sociologie. Fiecare dintre noile discipline avea să aibă o influenţă profundă asupra domeniilor de studiu recunoscute: filosofie, ştiinţă, istorie şi literatură.

Din punct de vedere psihologic, viaţa urbană şi industrială promovează atitudini complet străine locuitorilor zonelor rurale. Sirena fabricii, orarul trenurilor, nevoia de punctualitate şi seriozitate au reprezentat inovaţii care unui ţăran i se puteau părea ciudate şi enervante. Consumul şi chibzuiala erau reacţii complementare ale cheltuitorului precaut lăsat liber într-o piaţă necunoscută. Conştiinţa de clasă s-a născut în rândul oamenilor neliniştiţi, nesiguri de statutul lor într-o societate ciudat de mobilă. Conştiinţa naţională este promovată în rândul noilor generaţii educate, care în satul lor de la ţară nu se gândiseră vreo clipă la identitatea sau limba lor. Conştiinţa politică se dezvoltă în rândul unor generaţii care nu mai erau iobagi neajutoraţi şi puteau cultiva opinii personale despre cât de drepte sau de greşite erau evenimentele politice. Într-adevăr, conştiinţa naţională şi politică era de cele mai multe ori stârnită foarte puternic în acele ţări în care o populaţie asuprită era privată de dreptul la liberă exprimare şi la vot liber. În sfârşit, mai exista psihologia imperialismului de la sfârşitul secolului XIX, în care o întreagă generaţie de europeni parveniţi erau învăţaţi să privească de sus alte rase şi culturi, în moduri pe care societăţile sigure şi înrădăcinate nu le-ar fi aprobat.

În sfera politică, guvernele se confruntă cu tipuri noi de provocări. Nu se mai adresează unei elite înguste, ci unui public larg format din plătitori de impozite, care avea opinii diverse, exprimate cu o încredere şi sofisticare tot mai mari. Nu puteau restricţiona la nesfârşit viaţa politică la casta tradiţională a bărbaţilor proprietari; şi se confruntau tot mai mult cu campaniile organizate în favoarea sufragiului universal al bărbaţilor şi, mai târziu, a sufragiului femeilor. Majoritatea europenilor primesc drepturi electorale între 1848 şi 1914. Ca rezultat, creşte numărul partidelor politice, fiecare cu susţinătorii lui şi fiecare dedicat intereselor liberalilor, conservatorilor, catolicilor, ţăranilor, muncitorilor sau altui grup. De asemenea, guvernele trebuie să instituie o diversitate de ministere specializate care să conducă o birocraţie tot mai dezvoltată, cu o minte şi voinţă proprii. Erau angajaţi la scară mare şi erau obligaţi să ia în considerare bunăstarea angajaţilor lor cu Asigurare Naţională şi pensii. Trebuiau să reorganizeze guvernul local pentru a se potrivi nevoilor oraşelor importante şi ale provinciilor proaspăt populate şi, astfel, să regândească întreaga relaţie dintre capital şi periferie. Trebuiau să facă faţă unei varietăţi de asociaţii profesionale, comerciale şi industriale – şi, mai ales în a doua jumătate a secolului, cu sindicatele – care pretindeau dreptul de a acţiona ca grupuri de presiune cu mult înainte să fie integrate formal în viaţa politică.

În sfârşit, în sfera militară, atât generalii, cât şi politicienii trebuiau să se gândească la conflicte în care civilii şi femeile să fie recrutaţi pentru război, în care armatele recrutate, de dimensiuni nemaiauzite, să fie mobilizate şi în care ofiţerii înarmaţi cu orarele căilor ferate vor conduce oameni înarmaţi cu puşti pe un teren care putea fi supus la 20 de tone de explozibil per metru pătrat per oră. Dintre toate provocările, aceasta era cea căreia, în 1914, erau cel mai puţin pregătiţi să-i facă faţă. Ideile în privinţa implicaţiilor unui război nu i-au făcut pe

europeni să-şi reducă instituţiile militare. În 1797, Kant rostise condamnarea morală definitivă. „Războiul”, scria el în finalul cărţii sale *Metafizica moravurilor*, „nu are ce căuta aici”. Însă mult mai obişnuită era presupunerea lui De Maistre că războiul era „starea obişnuită a speciei umane”. Tratatul *Despre război* (1832), scris de generalul prusac Karl von Clausewitz (1780 – 1831), este una dintre cele mai lucide şi mai influente cărţi ale secolului. „Războiul, scria el, este continuarea politicii prin alte mijloace”.

Privind marşul modernizării, este simplu să rămânem cu impresia că drumul a fost neted şi direcţia clară. Însă asemenea impresie ar fi una falsă. Teritoriul era de obicei ostil, obstacolele uriaşe, accidentele constante. Pentru fiecare antreprenor exista un aristocrat care nu dorea calea ferată peste moşia lui; pentru fiecare maşinărie exista un meşteşugar deposedat care dorea s-o facă ţăndări; pentru fiecare fabrică nouă existau sate abandonate; pentru fiecare primărie strălucitoare, existau mahalale. Din zece copii născuţi în acea Europă a mândriei şi progresului, trei sau patru mureau. Creşterea economică nu a urmat o linie ascendentă constantă; noul capitalism era plin de capricii. Creşterile uriaşe au alternat cu prăbuşiri bruşte; prima decadă de pace de după 1815 a fost martora unei recesiuni la nivelul întregii Europe. Perioadele ulterioare de recesiune au avut loc după 1848 şi după 1871. Toate perioadele includeau cicluri mai scurte de progres şi retragere. Salariile şi preţurile se mişcau cu intermitenţe. În trecut, crizele economice fuseseră provocate de lucruri vizibile precum ciuma sau foametea. Acum erau provocate de lucruri inexplicabile, precum supraproducţia, condiţiile pieţei sau eşecurile monetare. Condiţiile materiale medii se îmbunătăţeau cu siguranţă; însă, în cazul familiilor individuale, de obicei însemnau bogăţie neobişnuită sau sărăcie disperată. Din punct de vedere material, societatea europeană o ducea mai bine;

din punct de vedere psihologic, europenii aveau serios de suferit.

Însă lumea creată de modernizarea europeană era pentru beneficiarii săi principali, de clasă mijlocie, incredibil de bogată în posesiuni materiale, în diversitate, în cultură şi stil, în experienţe noi. Un profesor universitar din Scoţia în anii 1880 putea câştiga anual 600 de lire, de zece ori mai mult decât clasa muncitoare superioară, echivalentul preţului pentru o casă cu şase camere. În perioada 1890 – 1891, cele şaptesprezece naţionalităţi oficiale ale Austro-Ungariei împărţeau 215 izvoare termale înregistrate şi 1.801 ziare şi periodice. „La Belle Époque" era o perioadă în care oamenii valsau, luau cina la Café Royale, cumpărau tablouri ale impresioniştilor, trăiau în luxul Art Nouveau. „Un politician francez precum Édouard Herriot, primar al oraşului Lyons, putea vorbi excelent germană şi îi cunoştea pe Wagner şi Kant". În 1895, Henry James, romancierul american stabilit în Europa, avea lumină electrică; în 1896 mergea cu bicicleta; în 1897 bătea la maşina de scris. Şi era o perioadă pe care o Comisie Regală Britanică o denumise „Marea Recesiune". Banii începeau să aibă o valoare tot mai mare, iar preţurile scădeau încet. Săracii cel puţin îşi permiteau mâncare ieftină. Doar aristocraţia proprietară dădea din colţ în colţ, îngrozită de averea ei în scădere. Vreme de patruzeci de ani nu are loc niciun război important. „Părea că lumea ar putea s-o ţină aşa la nesfârşit".9

Creşterea demografică era unul dintre indicatorii cei mai siguri ai dinamismului Europei. În termeni statistici, populaţia înregistrează o creştere de la circa 150 de milioane în 1800 la peste 400 de milioane în 1914. Rata accelerată a creşterii era de peste două ori mai mare decât în ultimele trei secole (vezi anexa III, p. 1084). Europenilor li se aminteşte de implicaţii încă de la început. În 1816, economistul englez Thomas Malthus

(1766 – 1834) publică ediţia finală a lucrării sale

deprimante *Eseu asupra principiului populaţiei*. Prezicea că, deşi producţia de hrană creşte în progresie aritmetică, creşterea populaţiei se va face în progresie geometrică. Dacă ar fi avut dreptate, europenii ar fi început să moară de foame în câteva decenii. Într-adevăr, unii consideră că Foametea Irlandeză a Cartofului din anii 1840 era o premoniţie a dezastrului general. [FOAMETE]

Insulele Britanice, cu o cantitate limitată de teren arabil şi o populaţie în creştere, păreau cu atât mai vulnerabile. Însă dezastrul general nu are loc. Foametea ca aceea din Irlanda a lovit doar în cele mai înapoiate regiuni rurale din Europa, în Galiţia şi pe Volga, nu în oraşele supraaglomerate ale Europei. A existat un moment în anii 1870, când cantităţi uriaşe de grâne încep să fie importate din America de Nord. Însă mai multe ţări europene, precum Ucraina şi Franţa, aveau un surplus sănătos, iar preţurile la hrană scădeau peste tot între 1870 – 1900. Situaţia generală nu a fost niciodată critică.

Dinamica demografiei europene ajunge să fie înţeleasă mult mai bine în decursul secolului. Suedia se dovedise excepţională în efectuarea unui recensământ general încă din 1686; însă toate guvernele europene încep acum o serie regulată: Franţa şi Marea Britanie din 1801, Uniunea Germană a Vămilor din 1818, Austro-Ungaria din 1857, Italia din 1861, Rusia din 1897. La sfârşitul secolului, statistici sofisticate erau disponibile pentru toate ţările. (în Europa de Est erau mult superioare faţă de cele realizate în secolul XX.)

Dezvoltarea generală a populaţiei Europei se datora creşterii naturale. Rata anuală a naşterilor a fost cea mai mare la începutul secolului, când şi rata mortalităţii a fost ridicată; însă în anii 1900 încă era în urcare, până la 40 per 1.000 în multe ţări. Cu ajutorul progreselor în medicină, rata mortalităţii se înjumătăţeşte de la circa 40 la 20 per 1.000. Cu excepţia curioasă a Franţei, fertilitatea

şi entuziasmul pentru reproducere erau mai sporite ca oricând până atunci. Dezvoltarea oraşelor a fost spectaculoasă: în 1914 Europa avea deja douăsprezece milioane, plus conurbaţii. Londra, Paris, Berlin, Viena, St. Petersburg şi Istanbul atinseseră deja acel statut; Glasgow, Manchester, Leeds, Liverpool, Birmingham, Ruhr, Hamburg şi Moscova urmează mai târziu. Alte douăzeci de oraşe, de la Madrid la Odessa, depăşiseră jumătate de milion de locuitori. În zonele rurale, numărul de locuitori rămâne static în ţările dezvoltate, cu toate că proporţia creşte. În 1900, în Marea Britanie aceştia reprezentau doar 8%, în Germania ajungeau la 40%, scăzând de la 75% în 30 de ani. În ţările subdezvoltate, unde puteau reprezenta până la 80%, cum se întâmpla în Rusia, numărul de locuitori creştea alarmant. Europa pierde 25 de milioane de emigranţi care pleacă în SUA în ultimul sfert de secol. Un sfert din populaţia Galiţiei emigrează în ultimii 20 de ani de dinainte de 1914 (vezi anexa III, p. 1084).

Istoricii nu au stabilit dacă schimbările sociale şi economice uimitoare ale secolului XIX trebuie privite doar ca simplu „fundal" pentru viaţa culturală sau ca determinant al acesteia. De exemplu, Marx a fost un determinist: „din punctul lui de vedere, toate formele de gândire şi conştiinţă sunt determinate de lupta de clasă, care, la rândul ei, e determinată de relaţiile economice de la bază". (Dacă acest lucru e adevărat, atunci Marx însuşi nu era neapărat un gânditor original, cât un produs al timpului său.) La cealaltă extremă se află cei care susţin că şi cultura are o viaţă proprie. În zilele noastre, tot mai mulţi oameni cel puţin acceptă calea de mijloc, în care cultura nu poate fi înţeleasă corect fără a o raporta la contextul său politic, social şi economic.

Romantismul, care devine tendinţa intelectuală dominantă în multe ţări europene în al doilea sfert al secolului XIX, este privit de unii istorici, în esenţă, ca o

reacţie la

Iluminism. Alţii îl consideră o emanaţie a atitudinilor generate de Revoluţia Industrială şi de Războaiele Napoleoniene. De fapt, a reprezentat toate aceste lucruri. Circumstanţele originilor sale, în anii 1770, erau, într-adevăr, strâns legate de preferinţa tot mai scăzută pentru Iluminism (vezi capitolul IX). În acelaşi timp, motivele pentru care a fost preferat în masă între anii 1820 şi 1830 erau strâns legate de experienţele unei generaţii care a trăit încercările revoluţionare grele, care a simţit impactul maşinilor şi fabricilor şi care a răbufnit după 1815 sub greutatea moartă a regimurilor reacţionare. Romantismul şi-a găsit expresia aproape peste tot, chiar şi în Rusia, tratând cu indiferenţă împărţirea catolic protestant şi catolic ortodox. A influenţat toate artele, în special poezia, pictura şi muzica, şi toate domeniile ştiinţelor umaniste. A fost foarte puternic în Germania. A fost foarte bine reprezentat în Marea Britanie, cu toate că primii romantici britanici, precum Lord Byron, au fost mai bine primiţi pe continent decât în ţara lor. Cu o oarecare întârziere a apărut în forţă în Franţa şi Italia, ca o contragreutate la tradiţiile puternic înrădăcinate ale clasicismului şi raţionalismului. În Polonia şi în Ungaria, unde a fost influenţat de agoniile înfrângerii naţionale, a devenit modul dominant de gândire.

Teoriile principale ale mişcării romantice respingeau toate valorile Iluminismului. Dacă Iluminismul punea preţ pe puterea raţiunii, romanticii erau atraşi de tot ceea ce era iraţional în experienţa umană: de pasiuni, de supranatural şi paranormal, de superstiţii, durere, nebunie şi moarte. În vreme ce Iluminismul punea accent pe dominaţia naturii de către om, romanticii erau încântaţi să tremure în faţa puterii neîmblânzite a acesteia: de teroarea furtunilor şi cascadelor, de întinderile munţilor, de pustietatea deşerturilor, de singurătatea mărilor. În timp ce Iluminismul urmaşe gustul clasic pentru armonie şi

cumpătare şi pentru regulile care stau la baza convenţiilor civilizate, romanticii preferau toate elementele care sfidau convenţiile: sălbaticul, bizarul, exoticul, straniul şi alienatul. Dacă Iluminismul urmărise să explice ordinea care stătea la baza haosului aparent al lumii, romanticii chemau „spiritele" interioare ascunse din tot ceea ce trăieşte şi se mişcă. Dacă Iluminismul era fie nereligios, fie antireligiös, romanticii erau profund religioşi chiar şi atunci când dispreţuiau practica creştină convenţională. Dacă Iluminismul promova o elită intelectuală, romanticii promovau masele proaspăt eliberate şi educate. [PARNASSE] [RELAXATIO]

Apelul la nivel european al Romantismului poate fi ilustrat în multe feluri, însă nicăieri mai bine ca în poezie. John Keats (1795 – 1821) tânjea arhaic după farmecele unei fecioare medievale:

Ce suferinţă, cavaler în zea.

Te face, palid, să te pierzi? în lac rogoz şi trestii s-au uscat.

Cu păsări nu te mai dezmierzi.

(traducere de Lucian Blaga – n.tr.).10

Alphonse de Lamartine (1790 – 1869) se desfăta în egală măsură cu frumuseţile Lacului du Bourget şi cu gânduri la eternitate:

O temps, suspends ton vol! et vous, heures propices.

Suspendez votre cours!

Laissez-nous savourer les rapides délices Des plus beaux de nos jours.

(O, timpule, te-opreşte! Şi voi, grăbite ore/ Lăsaţi al vostru zbor; / Cruţaţi pe-aceia care voiesc să se adore/ Tot timpul vieţii lor (traducere de Ioan. I. Ciorănescu – n.tr.) 11.

Giacomo Leopardi (1798 – 1837) cânta „Cântecul nocturn al unui păstor rătăcitor din Asia":

Pur tu, solinga, eterna peregrina, ehe şi pensosa să tu

forse intendi, questo viver tereno, îl patir nostro, îl sospirar, che sta; ché sta questo morir, questo supremo scolorar de-l semblante e périr dalla terra, e venir meno ad ogni us aţa, amante compagnia…

(Tu, călătorule singuratic, etern/ atât de gânditor, poate tu înţelegi/ ce înseamnă această viaţă trecătoare/suferinţa şi suspinele noastre/ şi ce înseamnă moartea, această cea mai mare/ pălire a noastră/ şi pieirea de pe pământ şi îndepărtarea/ de toţi cei care ne sunt cunoscuţi şi dragi.) 12

Joseph, Freiherr von Eichendorff (1788 – 1857) foloseşte temele sale preferate, *Lust* (dorinţă), *Heimat* (pământ natal) şi *Waldeinsamkeit* (singurătatea pădurii), în Silezia sa natală:

În einem kühlen Grunde.
Da gent einMühlenrad.
Mein Liebste ist verschwunden,Die dort gewöhnethat…
Sie hat mirTreu versprochen,Gab mir ein – n Ring dabei.
Sie hat dieinelTreu gebrochen,Mein Ringleinsprang entzwei.
Hör ich das Mühirad gehen: weiss nicht, was ich willlch mochtam liebsten sterben, Da war’ssă

Într-o vale răcoroasă şi umbroasă
Vechea roată a morii se învârte.
Însă iubita mea a plecat Din casa în care locuia.
Mi-a promis să-mi
adevărată
Şi a legat promisiunea cu un
el. Acum toate jurămintele le-a încălcat şi inelul s-a spulberat.
Când ascult roata morii. Pierd gândul şi voinţa.
Şi cel mai bine e pier Căci atunci

auf einmal still! *totul va fi nemişcat.13*

Iar Juliusz Słowacki (1809 – 1849), intens şi elocvent, sărbătoreşte şi preţuieşte viaţa interioară:

(Cine, care are de ales, în loc de casă, ar alege/ Cuib de vulture pe stânci, va şti poate/ cum să doarmă chiar dacă ochii îi sunt roşii de la fulger/ Şi cum să asculte tânguirea spiritelor în murmurul pinilor.) 14

PARNASSE

Tronul din palatul de la Cnossos era considerat „cel mai vechi scaun din Europa”. Darin vara lui 1835, un grup plecat la plimbare, printre care se numărau pianistul maghiar Franz Liszt şi scriitoarea franceză Georges Sand, se caza la Hotel de l’Union la Geneva. Comentariile lor în registrul hotelului sunt o dovadă a simţului umorului lor şi a perspectivei generaţiei romantice din care făceau parte:

	Liszt	*Sand*
Locul naşterii	Parnassus	Europa
Domiciliu		Natura
Ocupaţie	Muzician-filozof	
Proveniență	Îndoială	Dumnezeu
Destinaţie	Adevăr	Raiat
Data paşaportului		Infinit
Emis de		Opinia publică

În 1835, ideea de „Europă” era considerată la fel de fantastică precum „Parnassus”.

RELAXATIO

La 14 iulie 1865, un tânăr englez, ilustrator şi iubitor

al muntelui, Edward Whymper, urcă Matterhorn, sau Monte Cervino, din a şaptea încercare. Pe drumul de întoarcere de pe piramida de stâncă înaltă de 4.440 m, care tronează peste Zermatt, patru membri ai grupului lui Whymper şi-au găsit sfârşitul.1

Acela nu era primul urcuş alpin important. Vârful Mont Blanc fusese escaladat de Ferdinand de Saussure în 1799. Însă soarta tragică a lui Whymper a făcut publicitate unui sport nou, alpinismul, şi au subliniat atitudinile în schimbare asupra conceptului de recreere. Sportul nu mai era rezervat doar pentru recreerea elitei. Şi nici nu se mai încadra în tradiţionalele vânătoare, tir, pescuit, călărie, plimbări pe apă" şi Grand Tour. Europenii de toate tipurile căutau sporturi noi, provocări noi şi surse noi de menţinere a formei fizice.

Cu mai puţin înainte de doi ani, fusese înfiinţată de Asociaţia de Fotbal, la o întâlnire ce a avut loc la *Freemasons Tavern* din Londra la 26 octombrie 1863. Scopul era să standardizeze regulile jocului de fotbal şi să furnizeze un cadru pentru competiţii organizate. (Reprezentanţii cu alte idei despre joc s-au desprins de ei şi au înfiinţat Uniunea de Rugby.) Curând au urmat cluburile profesioniste; iar Liga Engleză de Fotbal a fost înfiinţată în 1888.2

Tipul de fotbal promovat de Asociaţia de Fotbal se răspândeşte rapid pe continent. La sfârşitul secolului deja se stabilise drept cel mai popular sport al Europei şi forma de divertisment cu cei mai mulţi spectatori. Federaţia Internaţională a Asociaţiilor de Fotbal (FIFA) este înfiinţată la Paris în mai 1904 de către reprezentanţi din Austria, Belgia, Danemarca, Anglia, Finlanda, Franţa, Germania, Ungaria, Italia, Olanda, Norvegia, Suedia şi Elveţia. Este cel mai egalitar dintre jocuri. După cum spune un vechi proverb: „Cu toţii suntem colegi la fotbal".3

În timp, Romantismul stârneşte reacţii împotriva propriului său succes. Reacţia ia forma unei reînvieri a

idealurilor Clasicismului: pe scurt, a Neoclasicismului. După aceea, tendinţele rivale rămân influenţe majore pe tot parcursul secolului. Rivalitatea lor este evidentă mai ales în arhitectură. Companiile rivale de căi ferate îşi construiesc gările terminale în stiluri contrastante: London and North Western construieşte Gara Euston în stil elegant clasic; Midland Railway construieşte gara învecinată St. Paneras în stil neogotic flamboaiant.

Amestecul între clasic şi romantic dă roade mai ales în literatură. Trei uriaşi ai epocii, Aleksandr Puşkin (1799 – 1837), Adam Mickiewicz (1798 – 1855) şi J.W. Goethe, sfidează clasificarea, întrucât în lucrările lor se îmbină elemente clasice şi romantice într-un tot unitar indivizibil. Capodoperele lor – *Evgheni Oneghin* (1832), *Pan Tadeusz* (1834) şi *Faust* (1808 – 1832) sunt romane în versuri sau piese în versuri, terminate aproape în acelaşi timp. Măiestria limbii într-un moment în care educaţie se răspândeşte rapid le-a oferit autorilor lor statutul de barzi naţionali, făcând ca versurile şi frazele lor să devină parte integrantă a comunicării de zi cu zi. Nu există polonez care să nu poată recita „Oh, *Litwo*, patria mea, eşti ca sănătatea „sau un german care să nu fi fost vrăjit de „tărâmul unde înfloresc lămâii”; sau un şcolar rus care să nu fi învăţat versurile „Călăreţului de bronz” din St. Petersburg:

Iată-ne aleşi de natură/ Să tăiem o fereastră spre Europa; /

Şi să ne impunem pe mare… Te iubesc, creaţie a lui Petru, / îţi iubesc chipul sobru şi graţios, / Curentul maiestuos al Nevei, /

Granitul ţărmurilor ei… / Oraş al lui Petru, stai drept în toată splendoarea ta, /

Stai la fel de neclintit ca Rusia! / Şi fie ca şi cei cuceriţi să facă pace.) 15

Însă Johann Wolfgang von Goethe (1749 – 1832) nu a fost un simplu bard naţional. A fost un Olimpian care a atins aproape toate domeniile intelectuale. Diversitatea de

genuri în care a excelat, conştientizarea lumii în schimbare rapidă şi numeroasele evoluţii prin care a trecut creativitatea sa l-au făcut să fie considerat ultimul „om universal”. Născut la Frankfurt-am-Main, educat la Leipzig şi Strasbourg şi rezident vreme de jumătate de secol în Weimar, a fost poet, dramaturg, romancier, filosof, om de ştiinţă, călător, avocat, administrator. Înclinaţiile sale iniţiale spre romantism se estompează în anii 1780; faza sa clasică, întărită de prietenul său Schiller, continuă până în jurul lui 1820. Panorama psihologică vastă din *Faust* oglindesc reflecţii de-o viaţă asupra condiţiei umane. La moartea sa, era cea mai importantă personalitate a celei mai mari epoci culturale a Europei, tânjind tot timpul să atingă neatinsul:

A lies Vergängliche Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche Hier wird’s Ereignis;
Das Unbeschreibliche.
Hier ist’s getan;
Das Ewig-Weibliche Zient uns hinan.
(Toate lucrurile trecătoare/ Sunt doar o parabolă; / Inaccesibilul/
Devine aici realizate/ Aici se atinge inefabilul; / Eternul feminin/ Ne atrage.) 16

Faza târzie a romantismului se caracterizează mai ales printr-o tentă morbidă. A fost asociat cu tuberculoza de care sufereau mulţi artişti şi cu opiul care era prescris de obicei pentru a o vindeca. O personalitate reprezentativă a fost Thomas De Quincey (1785 – 1859), care fuge de la Şcoala de Gramatică de la Manchester şi trăieşte ca un vagabond fără adăpost, după care devine dependent de droguri în Oxford. Lucrarea sa *Confesiunile unui opioman englez* (1822) a exercitat o influenţă formatoare asupra scriitorului american de grotesc, Edgar Allan Poe, şi a lui Baudelaire. Accesele de straniu şi mistic din ultimii ani ai lui Słowacki fac parte din aceeaşi categorie, 17 la fel ca versurile lui Gerard la brunie sau Nerval (1808 – 1855), un

schizofrenic, „superromantic”, „Cel mai romantic dintre toţi”:

Oü sont nos amoureuses?
Elles sont au tombeau.
(Unde sunt iubitele noastre? / în mormânt.) 18

În nebunia lui aparentă şi în interesul pentru viziuni şi halucinaţii, nu e greu de văzut primele seminţe ale Simbolismului, Freudianismului şi Decadenţei, care aveau să constituie elemente importante ale Modernismului (vezi mai jos).

Frăţia Prerafaelită a fost înfiinţată în 1848 într-o casă de pe Gower Street, Londra, de un cerc de poeţi şi pictori care s-au adunat în jurul lui Dante Gabriel Rossetti (1828 – 1882), fiul unui exilat napolitan. În ciuda surselor de inspiraţie de pe Continent, aceasta a rămas o mişcare exclusiv engleză, însă arhetipală pentru epocă. În afară de fraţii Rossetti, printre membrii săi cei mai importanţi se numără J.E. Millais (1829 – 1896), W. Holman Hunt (1827 – 1910), Ford Madox Brown (1821 – 1893) şi Edward Burne-Jones (1833 – 1898); şi şi-a găsit susţinătorul în criticul John Ruskin (1819 – 1900). Grupul şi-a luat numele de la entuziasmul împărtăşit al membrilor ei pentru arta italiană quattrocento, care le-a alimentat revolta împotriva picturii contemporane academice. Erau puternic formaţi de legăturile dintre artă şi literatură – D.G. Rossetti fiind translator al lui Dante şi Villon – şi şi-au aplicat principiile la toate elementele, de la arhitectură şi mobilă până la mozaicuri, tapiserie şi vitralii şi design interior. Au cultivat atât tehnicile, cât, mai ales, spiritul artei medievale târzii. Au imitat claritatea formei şi strălucirea culorii picturii iconografice; şi au promovat sobrietatea morală, de obicei exprimată în religiozitate mistică. Printre cele mai cunoscute imagini se numără *Ophelia* lui Millais (1851) şi *Lumina lumii* a lui Hunt (1854). Printre cei care li s-au alăturat mai târziu a fost William Morris (1834 – 1896), poet, socialist primitiv, meşteşugar, pictor şi designer. La

Kelmscott Manor, Morris a găzduit unele dintre cele mai inspirate activităţi ale Frăţiei, mult timp după ce grupul ca întreg s-a destrămat.

Aceeaşi epocă a cunoscut şi înflorirea romanului pe tot continentul. Honoré de Balzac (1799 – 1850) şi Charles Dickens (1812 – 1870), născuţi *en face* la Rouen şi Portsmouth, s-au numărat printre primii care au capturat imaginaţia populară. Însă, în timp, toate romanele importante au fost traduse în toate limbile europene importante. Criticii nu au aceleaşi estimări; însă parada de primă mână ar trebui cu siguranţă să includă *Ipromessi sposi CLogodnicii*, 1825) de Alessandro Manzoni, *Le Pere Goriot* (*Moş Goriot*) al lui Balzac (1834), *Oliver Twist* a lui Dickens (1838), *Un erou al timpului nostru* de Mihail Lermontov (1840), *Jane Eyre* de Charlotte Brontë (1847), *Bâlciul Deşertăciunilor* de W.M. Thackeray (1848), *Madame Bovary* (1857) de Gustave Flaubert, *Les Miserables* (*Mizerabilii*) de Victor Hugo (1862), *Ana Karenina* de Lev Tolstoi (1877), *Crimă şi*

Pedeapsă şi *Fraţii Karamazov* (1880) de Feodor Dostoievski (1866) şi *Lalka* (*Păpuşa*.

1890) de Bolesław Prus. Prin analiza problemelor sociale şi psihologice, ficţiunea devine o caracteristică centrală a culturii populare a Europei. Autorii adoptă convenţia proiectării celor mai intime observaţii ale lor în creaţiile de ficţiune. Se spune că Flaubert ar fi zis: „Madame Bovary, c'est moi". („Doamna Bovary sunt eu" – n. trad.)

În domeniul muzicii, ca şi în literatură, secolul XIX adună un corp vast şi divers de opere care depăşesc cu mult repertoriul întemeiat de maeştrii clasici şi romantici timpurii. Johannes Brahms (1833 – 1897), născut la Hamburg, poate fi considerat drept personalitate centrală. Acesta a combinat preocuparea intelectuală pentru forma clasică cu pasiunea romantică pentru lirism şi intensitate emoţională, câştigându-şi astfel titlul de „adevărat urmaş

al lui Bach şi Beethoven”. Succesiunea de compozitori romantici de orchestră mai proeminenţi începe cu Hector Berlioz (1803 – 1869), a cărui „Symphonie Fantastique” (1831) încalcă toate regulile existente. Berlioz s-a bazat puternic pe literatura romantică pentru inspiraţie. S-a spus: „Victor Hugo e romantic, însă Berlioz e Romantismul însuşi”. Lista romanticilor continuă cu exilatul polonez apatic Frederic Chopin (1810 – 1849), maestrul suprem al pianului; cu neobositul virtuoz maghiar Franz Liszt (1811 – 1886); cu Robert Schumann (1810 – 1856) şi Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809 – 1847). Conţine aproape toate numele celor care de obicei sunt consideraţi lideri ai şcolilor naţionale (vezi pp. 819 – 820); şi mai târziu în acel secol continuă cu magnificii ruşi Anton Rubinstein (1830 – 1894), Piotr Ceaikovski (1840 – 1893) şi Serghei Rahmaninov (1873 – 1943); cu protestantul german Max Bruch (1838 – 1920) şi cu evreul suedez Ernest Bloch (18801959); şi cu un contingent puternic de neoromantici austro-germani în frunte cu Anton Bruckner (1824 – 1896), Gustav Mahler (1860 – 1911), Richard Strauss (1864 – 1949) şi compozitorul Hugo Wolf (1860 – 1903). Pe tot parcursul secolului, şcoala franceză a produs o serie de talente remarcabile, caracterizate printr-o mare delicateţe şi originalitate, de la César Franck (1822 – 1890) şi Camille Saint-Saèns (1835 – 1921) până la Gabriel Fauré (1845 – 1924), Claude Debussy (1862 – 1918) şi Maurice Ravel (1875 – 1937).

Marea operă, care a alăturat muzica dramei istorice şi literare, era un mediu potrivit stilului romantic. Succesul acesteia era determinat de rivalitatea celor trei mari centre principale: opera franceză, condusă de Charles Gounod (1818 – 1893), Giacomo Meyerbeer (1791 – 1864), Georges Bizet (1838 – 1875) şi Jules Massenet (1842 – 1912); opera germană, lansată de Mozart şi Weber şi culminând cu personalitatea uimitoare a lui Richard Wagner (1813 – 1883); şi opera italiană, ale cărei tradiţii

melodice de neegalat erau promovate de Gioachino Rossini (1792 – 1868), Gaetano Donizetti (1797 – 1848), Giuseppe Verdi (1813 – 1901) şi Giacomo Puccini (1855 – 1924). Genul cunoscut în general ca *opéra comique*, operetă, sau comedie muzicală a înflorit de asemenea, mai ales în Parisul lui Jacques Offenbach (1819 – 1880), în Viena lui Johann Strauss II (1825 – 1899) şi Franz Lehár (1870 – 1948) şi în Londra lui Gilbert şi Sullivan (vezi anexa III).

Secolul XIX a văzut ridicarea unor instituţii care aveau să transforme arta muzicii într-o întreprindere publică majoră – conservatoarele, societăţile orchestrale şi corale, sălile de concert construite special, editurile muzicale şi secţii de muzicologie.

Filosofia în perioada romantică este dominată de speculaţiile puternice ale lui G.W.F. Hegel (1770 – 1831), succesorul lui Fichte la Berlin. Hegel era neromantic în multe dintre atitudinile sale, iar ca filosof profesionist se considera în rândul raţionaliştilor. Într-un tur la Bemese Oberland a remarcat: „Spectacolul acestor mase etern moarte nu-mi oferă nimic decât gândul plictisitor *Es ist se* [Aşa este]”. Pe de altă parte, originalitatea multora dintre ideile sale a atras foarte mult atenţia într-o perioadă de efervescenţă intelectuală; şi, de asemenea, filosoful a format mulţi elevi şi critici distinşi, mai rebeli decât el, cu un depozit de muniţie. Aproape să se intersecteze cu Napoleon la Jena în octombrie 1806, în ziua în care a terminat *Fenomenologia spiritului* a scris admirativ despre „sufletul lumesc” al împăratului.

Două dintre ideile preferate ale lui Hegel s-au dovedit foarte fertile. Una dintre acestea era Dialectica, ciocnirea productivă a opoziţiilor. Cealaltă era *Geist* sau „Spirit”, esenţa identităţii pure, pe care, în *Filosofia istoriei*, o atribuie fiecărui stat politic şi fiecărui stadiu de dezvoltare a civilizaţiilor. Dialectica, pe care Hegel a încadrat-o în domeniul ideilor pure, s-a dovedit a avea multe aplicaţii suplimentare, care dădeau întregului concept de progres o

explicaţie dinamică şi universală. Părea să extragă logica din haos, să promită că se poate naşte şi binele din conflict. Pe de altă parte, Spiritul istoric, pe care Hegel îl folosea pentru glorificarea statului, s-a dovedit o armă în mâinile mişcărilor naţionale care se luptau împotriva puterilor din acea vreme. Părerile lui Hegel erau foarte germanocentrice şi păreau să raţionalizeze supremaţia protestantă şi prusacă ce devenea dominantă în timpul vieţii sale. Îi lăuda pe eroii de război şi militari şi conferea germanilor rolul de lideri ai civilizaţiei moderne. „Spiritul german este spiritul lumii noi. Scopul său este atingerea adevărului absolut ca autodeterminare fără limite a libertăţii". Americanii pot să fie sau să nu fie flataţi să afle că acest furnizor lipsit de umor al metafizicii mistice considera America drept „întruparea supremă a ideii de absolut, dincolo de care nu mai este posibilă dezvoltarea".19 Acest lucru poate contribui la explicarea tradiţiilor germanofile bine înrădăcinate din mediul academic american.

Gândirea ştiinţifică a furnizat una dintre tendinţele care au continuat tradiţiile Iluminismului, nu ale Romantismului. Însă, împins la extreme în opera lui Auguste Comte (1798 – 1857), a dus nu doar la apariţia unei ramuri noi a filosofiei, denumită „pozitivism", ci şi a unei noi pseudoreligii golite de rituri, dogme şi preoţime. Comte considera că toată cunoaşterea trecea prin trei etape succesive de dezvoltare, unde este sistematizată conform principiilor teologice, metafizice şi „pozitive" sau ştiinţifice. Această „Lege ale celor trei state", explicată întâi în *Système de politique pozitive* (1842), furnizează cheia pentru clasificarea lui elaborată a ştiinţelor şi pentru felul în care a conturat o nouă „ştiinţă a societăţii", pe care a prezentat-o în *Philosophie pozitive* (1850 – 1854). Disciplina „fizicii sociale" ar permite reordonarea societăţii umane după linii ştiinţifice. Corpul de „ingineri sociali" era înarmat cu sloganul: „Savoir pour prévoir, prévoir pour

prévenir” (A şti pentru a anticipa, a anticipa pentru a preveni). Comte trebuie să fie privit drept unul dintre părinţii sociologiei moderne, pe care a adus-o în vârful ierarhiei ştiinţelor. În acelaşi timp, insistând asupra necesităţii puterii spirituale instituţionalizate şi lansând ceea ce constituia de fapt o biserică ştiinţifică, a sfârşit în poziţia paradoxală de a transforma ştiinţa în obiectul unui cult mistic. În ochii unuia dintre criticii săi, T.H. Huxley, pozitivismul lui Comte era egal cu „catolicism minus creştinism”.

În aceeaşi perioadă, ştiinţa şi tehnologia au făcut progrese ca niciodată până atunci. Cu toate că natura descoperirii ştiinţifice era probabil mai puţin fundamentală decât cea a lui Copernic, Newton sau Einstein, întregi continente noi ale cunoaşterii au fost trecute pe hartă. Ştiinţa a trecut în prim-planul interesului public. Numele cele mai distinse aparţineau domeniilor fizicii, chimiei, medicinii şi biologiei – în primul rând, Faraday, Mendeleev, Pasteur, Mendel, Hertz şi Darwin. Lista descoperirilor şi invenţiilor importante începe să fie exprimată nu în zeci sau sute, ci în mii (vezi anexa III, p. 1084).

Cu excepţia unuia sau a câtorva genii americane, ştiinţa era dominată în întregime de europeni. Marea Expoziţie din 1851, care a avut loc la Londra sub patronajul prinţului Albert şi ale cărei profituri au fost donate Muzeelor de Ştiinţă şi Colegiului Imperial pentru Ştiinţă şi Tehnologie, a atras milioane de vizitatori din toată lumea. [ELEMENTA] [GENE]

ELEMENTA

La 1 martie 1869, un profesor de chimie de la Universitatea din St. Petersburg, Dmitri I. Mendeleev (1834 – 1907), se pregătea să facă o călătorie la Tver. Cu toate că era ocupat cu pregătirea manualului său, *Osnovâi Khimii* (Principii de chimie), era, de asemenea, foarte implicat în schemele liberale pentru aplicarea ştiinţei la

viaţa cotidiană în Rusia şi acceptase o solicitare de a studia metodele de fabricare a brânzei de către ţărani. Ajunsese cu manualul său în punctul în care căuta un sistem pentru a clasifica elementele chimice; iar în acea zi a descoperit brusc avantajul ordonării acestora într-un tabel care le lista în funcţie de greutatea lor atomică şi de proprietăţile comune.

Cu nouă ani în urmă, Mendeleev participase la primul Congres Internaţional de Chimie la Karlsruhe, unde italianul Stanislao Canizzaro îi atrăsese atenţia asupra unei liste de elemente dispuse după greutatea atomică. De atunci dovedise o mare răbdare mentală, aşezând elementele atât după valoarea atomică, cât şi după setul de proprietăţi. După aceea a combinat lista lui Canizzaro cu propria lui grupare tipologică. Rezultatul a fost o versiune primitivă a Tabelului Periodic, însoţită de o formulare provizorie a Legii Periodicităţii: „Elementele dispuse în funcţie de valoarea greutăţilor lor atomice prezintă o periodicitate clară a proprietăţilor". În acea lună a citit la Societatea Rusă de Chimie o lucrare denumită „încercare pentru un sistem al elementelor bazat pe greutatea lor atomică şi afinitatea lor chimică". Aceasta a fost publicată într-un ziar german în martie 1871.

Înaintea lui Mendeleev, elementele erau înţelese doar în parte. Anticii recunoscuseră zece elemente pure, însă gândirea lor era alterată de credinţa lor paralelă în „forţele elementare", adică pământul, focul, aerul şi apa. Lavoisier cunoştea 23 de elemente. Humphry Davy a izolat sodiul şi potasiul prin electroliză. În 1860, la Karlsruhe, Canizzaro avea deja 60 de elemente pe listă – exact două treimi dintre cele 90 care apar în natură.

Descoperirile lui Mendeleev nu au primit susţinere imediată. Acestea au fost respinse de chimiştii britanici şi germani renumiţi, printre care şi Bunsen, cu care lucrase cândva la Heidelberg. Pasul a fost făcut în 1875, când un francez a identificat un element nou, denumit galiu.

Mendeleev a reuşit să demonstreze că acela era unul dintre cele şase elemente nedescoperite a căror existenţă, greutate atomică şi proprietăţi fusese capabil să le anticipeze. Spre surprinderea branşei sale, teoreticianul rus formulase teoria înaintea cercetării empirice. Au urmat faima şi renumele internaţional. Însă, în Rusia, opiniile liberale ale lui Mendeleev au provocat nelinişte. În 1880 nu este acceptat ca membru deplin al Academiei Imperiale; iar 1890 este obligat să demisioneze de la universitate. În ultimii ani de viaţă a lucrat drept consultant pentru orice, de la praf de puşcă şi spărgătoare de gheaţă până la greutăţi şi unităţi de măsură, aeronautică şi industria petrolului.

În mod surprinzător, când Mendeleev a învăţat despre structura atomică, a simţit că teoria radioactivităţii nu este compatibilă cu Legea periodicităţii. De fapt, aceasta oferea confirmarea finală a marii sale descoperiri. Numărul de electroni din atomul fiecărui element este strict legat de greutatea şi proprietăţile sale. [ELEKTRON]

La moarta lui Mendeleev, studenţii săi au purtat un exemplar al Tabelului Periodic deasupra sicriului său. În acel moment, acesta devenise deja baza acceptată pentru clasificarea chimică a materiei, punctul de întâlnire al chimiei şi fizicii moderne. În 1955, unul dintre cele nouăsprezece elemente radioactive artificiale create prin bombardarea de einsteiniu-253 cu ioni de heliu a fost denumit în memoria sa. Se numeşte Mendeleeviu (Me101).

Provocarea ştiinţifică tot mai mare pe care trebuiau să o înfrunte presupunerile religioase tradiţionale a culminat cu o dispută uriaşă asupra *Originii speciilor* (1859) a lui Darwin şi a teoriei asociate a evoluţiei. Fundamentaliştii creştini, şcoliţi în adevărul literal al Cărţii Genezei, în care Dumnezeu a creat lumea în şase zile şi şase nopţi, nu a găsit nicio metodă de a accepta o teorie conform căreia umanitatea a evoluat încet, de-a lungul a milioane de

generaţii. A fost ciudat că această dispută particulară între ştiinţă şi religie nu izbucnise mai devreme. La urma urmei, tratate inovatoare de paleontologie, despre vechimea fosilelor, fuseseră scrise de danezul Nils Steno încă din 1669. Primul calcul ştiinţific al vârstei pământului – lucrarea *Époques de la Nature* a lui G. Buffon, care ajungea la cifra de circa 75.000 – fusese publicată în 1778; iar Ipoteza Nebulară a lui Laplace, care atribuia originea universului unui nor gazos în creştere, intrase în circulaţie încă din 1796. Naturalistul francez J.-B. Lamarck (1744 – 1829) prezentase în 1809 o teorie a evoluţiei bazată pe moştenirea caracteristicilor dobândite. Încă de pe vremea lui Steno, oamenii de ştiinţă geologi fuseseră prinşi în bătălia cu aşa-zişii „diluvieni", care atribuiau toate formele fizice de relief efectelor Marelui Potop. [MAIMUŢĂ]

MAIMUŢĂ

Într-o zi de sâmbătă, la 30 iunie 1860, şapte sute de oameni se înghesuiau într-o sală de cursuri de la Oxford pentru o întâlnire a Asociaţiei Britanice pentru Progresul Ştiinţei. Teoretic, aceştia veniseră să asculte prezentarea lucrării unui cărturar american, dr. Draper, despre Dezvoltarea intelectuală a Europei, cu referinţe raportate la viziunile domnului Darwin". De fapt, veniseră ca să urmărească o polemică între cei doi prezentatori principali ai lucrării.

Pe de o parte, se afla Samuel Wilberforce, episcop de Oxford, un adversar înverşunat al Teoriei evoluţiei, poreclit" Sam cel Dulceag". De cealaltă parte, în absenţa lui Darwin, se afla profesorul T.H. Huxley, paleontolog, care avea să-şi câştige eticheta de „Câinele lui Darwin".

Nimeni nu-şi mai amintea lucrarea doctorului Draper. Însă episcopul Wilberforce, care a venit la tribună foarte jovial, şi-a terminat remarcile întrebând dacă domnul Huxley „se trăgea din maimuţă pe linia bunicului sau a bunicii?" Huxley şi-a păstrat calmul şi a explicat că teoria

lui Darwin era mult mai mult decât o ipoteză. „Nu mi-ar fi ruşine să am o maimuţă drept strămoş”, încheia el, „însă mi-ar fi ruşine să mă înrudesc cu un bărbat care s-a folosit de daruri măreţe ca să ascundă adevărul”.1 O femeie a leşinat în zarva creată.

Întâlnirea a reprezentat un moment critic în receptarea populară a ştiinţei moderne. A avut loc la doar un an după publicarea *Originii speciilor* şi la doi ani după ce Darwin citise o lucrare la care era coautor, „Despre tendinţa speciilor de a forma varietăţi: şi despre perpetuarea varietăţilor şi speciilor prin selecţie naturală”. Patru ani mai târziu, la o revanşă ce a avut loc la Teatrul Sheldonian, Benjamin Disraeli nu s-a putut abţine să nu facă o glumă în stilul lui” Sam cel Dulceag”. Întrebarea care se pune, spunea el, este dacă omul e maimuţă sau înger? Dumnezeul meu, eu sunt de partea îngerilor!”

Cariera ulterioară a teoriei evoluţioniste are o istorie bine cunoscută. O direcţie de dezvoltare, promovată chiar de Darwin, a devenit cunoscută ca „darwinism social”. Acesta susţinea nu teoria sumbră că doar cei mai puternici supravieţuiau, ci şi pe aceea că doar cei mai puternici aveau dreptul să supravieţuiască. Altă direcţie se ocupa cu ştiinţa practică a „îmbunătăţirii standardelor rasiale”, adică ale reproducerii umane. Acest lucru a fost promovat de o serie de cărturari englezi conduşi de Sir Francis Galton (1822 – 1911), profesor la University College în Londra, şi a devenit cunoscută sub denumirea de eugenie. Printre susţinătorii săi ulteriori se numărau studentul şi biograful lui Galton, Karl

Pearson (1857 – 1936), statistician şi marxist, care a pus bazele teoriei „imperialismului social”, şi H.S. Chamberlain, care şi-au promovat ideile în Germania.

Francis Galton a fost responsabil pentru unele dintre cercetările şi pseudocercetările cele mai influente ale epocii sale. Lucrarea sa *Arta călătoriei* (1855) a fost scrisă după o expediţie inovatoare în inima Africii de Sud-Vest,

dând tonul modei explorării africane. Lucrarea sa *Meteorographica* (1863) a lansat ştiinţa modernă a *meteorologiei*. Ca psiholog timpuriu, a condus primele studii asupra comportamentului gemenilor şi a fondat primul centru de consult mintal din lume. Ca pasionat pentru eugenie, a scris mai multe volume despre *Caracterul sociabil la vite şi oameni* (1871), de *Cercetări asupra facultăţilor umane* (1883) şi despre *Moştenirea naturală* (1889). Înainte de asta, a finalizat un studiu foarte popular asupra *Geniului ereditar*: *legile şi consecinţele sale* (1869). Aplicând metodele statistice la genealogiile unor oameni cu realizări din diverse domenii, de la judecători la luptători sportivi, a încercat să arate că „talentul şi geniul şi o înclinare spre trăsături morale tind să se perpetueze în familie". Într-o secţiune finală, analiza „Valoarea comparativă a diferitelor rase".

A încadrat rasele pe o scară de la A la I, ajungând la concluzia că grecii antici erau „rasa cea mai capabilă înregistrată vreodată în istorie"; că africanii de culoare, în ciuda faptului că aveau indivizi remarcabili, nu puteau atinge niciodată nivelul mediu al anglo-saxonilor; şi că aborigenii australieni erau cu un grad sub persoanele de culoare.2 Darwin spunea că nu a citit niciodată ceva „mai original sau mai interesant", însă respingea ştiinţa eugeniei ca fiind „utopică". La înmormântarea lui Darwin, la Westminster Abbey, Galton a cerut public ca Fereastra Creaţiei a bisericii să fie înlocuită cu ceva mai potrivit pentru teoria evoluţiei.3 Motivul era că Galton, susţinătorul „geniului ereditar", era vărul lui Darwin.4

Impactul pe care l-a avut Darwin trebuie explicat parţial prin faptul că dezbaterile ştiinţifice se adresau în vremea lui unui public mult mai larg, însă în principal prin aspectul uman – vestea senzaţională că toţi oamenii se trăgeau nu din Adam, ci din maimuţă: dintr-un „patruped păros, împodobit cu coadă şi urechi ascuţite, probabil cu obiceiul de a se căţăra în copaci". Darwin începuse să

adune date despre formarea speciilor încă din timpul călătoriei sale pe nava regală *Beagle* în America de Sud şi în insulele Galapagos în 1831 – 1836; iar inspiraţia iniţială i-a venit după ce a citit Malthus în 1838. Au trecut peste douăzeci de ani înainte să fie împins să publice argumentele sale în *Originea speciilor* şi peste treizeci ca să le descrie complet în *Originea omului şi selecţia sexuală* (1871). Multe elemente particulare din descrierea lui Darwin despre selecţia naturală, cunoscute şi drept „supravieţuirea celui mai puternic”, au fost înăbuşite de criticile ulterioare; însă argumentul principal al teoriei evoluţionismului, acela că toate speciile lumii plantelor şi animalelor au evoluat de-a lungul unor schimburi constante cu mediul înconjurător şi prin competiţie între ele, şi-a câştigat rapid o acceptare aproape universală. În timp, creştinismul nu a găsit dificil să accepte teoria evoluţiei umane ca parte a scopului lui Dumnezeu. Oamenii de ştiinţă sociali au adaptat ideea evoluţiei la numeroase discipline; iar „darwinismul social” – ideea că lumea umană e o junglă în care supravieţuiesc doar cele mai puternice naţiuni, clase sau cei mai puternici indivizi – avea să aibă o carieră lungă.

Într-adevăr, convingerea generală că metodele ştiinţifice pot şi trebuie să fie aplicate în studiul uman ca şi în cazul fenomenelor naturale a reprezentat una dintre schimbările caracteristice ale epocii. De aceea, în plus faţă de economie şi etnografie, au apărut sociologia, antropologia, geografia umană, ştiinţele politice şi apoi psihologia şi psihiatria. Pe măsură ce aria ştiinţelor fizice şi sociale s-a extins, filosofia pură s-a restrâns, până când a rămas doar cu o mână de câmpuri tradiţionale – epistemologia, logica, etica, estetica şi teoria politică.

Religia era renăscută. Şi-a găsit expresia într-un corpus masiv de scrieri teologice, în fervoarea maselor, în întărirea dogmei şi organizării bisericii. Noul climat s-a format parţial pe fondul repulsiei faţă de excesele erei

revoluţionare şi parţial prin încetarea multor forme anterioare de discriminare religioasă. Iluminismul se apropia de final, însă nu înainte ca principiul toleranţei religioase să fie acceptat. Legile discriminatoare împotriva catolicilor, care datau din secolul XVII, au fost anulate în majoritatea statelor protestante. Protestanţii au primit drepturi echivalente în cele mai multe state catolice. Iudaismul a fost reintrodus în multe locuri de unde fusese exclus încă din perioada medievală. De exemplu, în Prusia, a fost creată o nouă biserică naţională în 1817, printr-o îmbinare de elemente luterane şi calviniste; biserica de rit catolic a fost stabilită pe deplin prin constituţia de la 1850. În Austro-Ungaria, toleranţa religioasă completă era garantată ca parte a *Ausgleich* din 1867. În Regatul Unit, romano-catolicii au fost emancipaţi pe scară largă prin Legea Parlamentului din 1829, iar evreii în 1888; cu toate că ambele categorii au continuat să fie excluse din monarhie. În Olanda, măsuri asemănătoare au fost luate în 1853. În Franţa, Concordatul napoleonian a rămas în vigoare până în 1905, în ciuda tensiunilor dintre catolici şi republicani. Raţionaliştii francezi extremişti promovau un fanatism propriu: la Limoges au pus în scenă un festival de matematică pentru a concura cu Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului.

În Rusia, prin contrast, instituţia ortodoxă a impus restricţii severe în privinţa diversităţii religioase. Cu toate că protestanţii provinciilor ex-suedeze din regiunea baltică, creştinii nativi din munţii Caucaz şi musulmanii din Asia Centrală s-au bucurat în mare măsură de autonomie, evreii, romano-catolicii şi uniaţii din fostele provincii poloneze au fost supuşi controlului de stat, hărţuirii şi discriminării. Evreii erau obligaţi legal să locuiască în aşa-numita Colonie (vezi anexa III, p. 1084), dincolo de care nu aveau voie să trăiască decât cu permis special. Biserica romano-catolică era condusă prin aşa-zisul Sfânt Sinod şi nu avea voie la contact direct cu Vaticanul. St. Petersburg

a refuzat toate legăturile oficiale cu Roma până când a reuşit să aranjeze Concordatul din 1849 în propriile condiţii. Uniaţii au fost convertiţi cu forţa la ortodoxism, în Imperiu în 1839, iar în fostul Regat al Poloniei în 1875.

Dezbaterea teologică a fost stimulată în toată Europa de trei dezvoltări separate – de schimbul între punctele de vedere protestante şi cele catolice, care ieşeau atunci din izolare, de interesul profund din perioada romantică faţă de religiile exotice, mai ales faţă de budism şi hinduism, şi prin dezvoltarea atitudinilor ştiinţifice. De-a lungul secolului, mulţi teologi au dobândit o reputaţie interconfesională şi internaţională. Printre aceştia se numărau silezianul Friedrich Schleiermacher (1768 – 1834), calvinist şi profesor din Berlin, radicalul abate breton Hugues Lamennais (1782 – 1854), bavarezul catolic J.J. Ignaz von Dollinger (1799 – 1890), rector la München, anglicanul convertit la religia romano-catolică John Henry-Newman (1801 – 1890) şi posomorâtul danez Søren Kierkegaard (1813 – 1855), ale cărui opere nu au fost înţelese decât după decenii de la moartea lui.

Schleiermacher, care avea influenţă în Uniunea Prusacă a Bisericilor, a adus rigoare teologică unei viziuni integrate asupra artei şi culturii umane. Lucrarea sa *Über die Religion* (1799) a învăţat generaţia romantică că dispreţul lor făţiş înşela simpatii profunde; opera lui principală, *Der Christliche Glaube* (1821 – 1822), este rezumatul standard al dogmaticii protestante. Lucrarea sa *Kurze Darstellung* (1811) sau „Scurtă prezentare a teologiei" încă era citată în 1989 ca fiind cea mai bună introducere în subiect.20

Abatele Lamennais a încercat să împace Biserica şi acele părţi ale tradiţiei revoluţionare pe care le considera compatibile cu creştinismul. Sub deviza „Dieu et Liberté", a împins treptat Roma să-l excomunice. Scandalizat de rezultatul Revoluţiei de la 1830, de trădarea Vaticanului faţă de biserica polonă şi de lipsa de interes a bisericii în

dreptatea socială, a devenit un oponent al instituţiei. Credinţa nu trebuia confundată cu loialitatea faţă de biserică, iar patriotismul cu loialitatea faţă de stat. Titlurile cărţilor sale vorbesc de la sine – *Paroles d'un croyant* (1833), *Les Affaires de Rome* (1836), *Le Livre du peuple* (1837), *L'Esclavage moderne* (1840). Munca lui Lamennais a avut un impact profund asupra tendinţei disidente din sânul catolicismului european, unde o minte critică nu era un obstacol în calea credinţei profunde.

Döllinger a condus rezistenţa la doctrina infailibilităţii papale (vezi mai jos). Lucrarea sa *Der Papst und die Konzil* (1869) a fost descrisă drept „cel mai dur atac la adresa Sfântului Scaun din ultimii o mie de ani". Newman, la un moment dat vicar al Bisericii Universităţii Sfintei Fecioare Maria din Oxford, suscită interesul, deoarece cariera sa ilustrează interacţiunea dintre protestanţi şi catolici. A devenit faimos în anii 1830 ca lider al mişcării Tractariene sau Mişcării de la Oxford din sânul bisericii anglicane. Seria polemică a „Tratatelor pentru timpuri", pe care le-a pregătit în compania lui Edward Pusey (1800 – 1882) şi John Keble (1792 – 1866), urmărea să împace tradiţiile anglicană şi romano-catolică. Însă atacurile asupra lucrării sale *Tract 90* (1841), care legau cele Treizeci şi nouă de articole cu viziunile primilor părinţi ai bisericii, i-au distrus încrederea în anglicanism şi l-au făcut să se resemneze. Lucrarea sa *Apologia pro Vita Sua* (1864) examinează cu mare candoare lupta lui spirituală. După cum înregistrează el, intrarea sa în rândurile catolicilor a provocat un mare scandal. Mai târziu a avut o dispută cu colegul său convertit şi cardinal, H.E. Manning (1808 – 1892), pe tema infailibilităţii papale; însă nu şi-a împins nemulţumirea până la nesupunere.

Scrierile lui Kierkegaard erau îndreptate iniţial asupra filosofiei lui Hegel şi în al doilea rând asupra practicilor lejere ale Bisericii Danemarcei; însă acestea treceau dincolo de aceste subiecte, ajungând în zone intelectuale

neexplorate până atunci. Lucrările sale *Frică şi cutremur* (1843), *Conceptul de anxietate* (1844) şi *Boala de moarte* (1849) intră m şi explorează psihologia inconştientului. Cartea sa *Postfaţă neştiinţifică* (1846) este considerată de obicei textul care a dat naştere existenţialismului. Toate lucrările sale constituie o ofensivă devastatoare împotriva raţionalismului. În opinia lui Kierkegaard, subiectivitatea înseamnă adevăr. „Istoria creştinismului, scria el, este istoria desconsiderării subtile a creştinismului”. Într-un fragment care prezicea într-un fel straniu tragedia *Titanicului*, *îi* asemuia pe europeni cu pasagerii unei nave uriaşe, care petrec noaptea la banchet, în timp ce se îndreaptă spre gheţarul osândei.

În cursul acestor dezbateri, învăţătura teologică şi biblică începe să adopte multe dintre metodele şi valorile criticii literare şi istorice. Incursiunea cea mai îndrăzneaţă în această direcţie, *Viaţa lui Iisus* (1863) al lui Ernest Renan (1823 – 1892), a dus la excluderea autorului său din Collège de France. Chiar şi aşa, „modernismul” a continuat să se facă simţit, mai ales când a fost denunţat în mod solemn de ierarhie.

Fervoarea religioasă nu este simplu de măsurat; însă nu există îndoială că credinţa creştină trezea pasiuni mai mari în rândul unei populaţii mai numeroase decât în secolul precedent. Tendinţa generală spre cultură a întărit educaţia religioasă şi pe cea seculară; iar campaniile misionare erau îndreptate în egală măsură către săracii şi sufletele pierdute din noile oraşe industriale, cât şi către păgânii de pe continentele îndepărtate. Cu precădere în ţările protestante, bisericile au oferit măsuri de autoritate socială şi disciplină socială care în trecut erau necunoscute. Mişcările de reînviere, cum ar fi pietismul german sau metodismul englez, puneau stăpânire pe cartiere întregi, pe secţiuni întregi ale societăţii. În alte ţări, cum ar fi Irlanda sau în părţi din Polonia, evlavia populară a devenit asociată cu rezistenţa naţională. Peste

tot a avut loc o adevărată explozie de artă religioasă, inspirată de obicei şi alimentată de modele medievale. Şi-a găsit expresia în valul de construcţii bisericeşti în stil gotic, în scrierea de imnuri, în mişcările artistice de inspiraţie religioasă, cum ar fi prerafaeliţii în Anglia sau nazarinenii în Germania, şi într-o colecţie impresionantă de muzică bisericească. Conform lui C.F. Schinkel (1781 – 1841), arhitect neogotic, „Arta însăşi e religie”. Compozitori de la Berlioz la Franck încercau să îndeplinească cerinţele pentru scenarii mereu noi ale Liturghiei. [MISSA]

Biserica romano-catolică nu era imună la schimbări, însă reticenţa acesteia de a ţine pasul cu timpurile era făţişă. Centrele catolice din Spania, Italia, Austria, Polonia şi sudul Germaniei au fost afectate mai târziu de industrializare şi modernizare. Mai mult, capii ierarhiei catolice fuseseră zguduiţi de evenimentele erei revoluţionare şi rămăseseră prinşi într-o poziţie ultraconservatoare din care nu mai aveau să iasă decât în anii 1960. Vaticanul era şi mai înspăimântat de luptele îndelungate ce aveau loc în Italia pentru statele papale, care au fost suprimate în 1870. Ultramontanismul a redevenit la modă, mai ales în urma presiunilor din partea episcopilor francezi şi a Ordinului Iezuit, restabilit în 1814. [BERNADETTE]

BERNADETTE

Între 11 februarie şi 16 iulie 1858, într-o grotă de lângă oraşul Lourdes din Bigorre, un copil hoinar, subnutrit şi astmatic, Marie-Bernadette Soubirous, a avut o serie de optsprezece viziuni remarcabile. A auzit un foşnet de vânt, apoi a văzut o tânără frumoasă în rochie albă şi cordon albastru, cu trandafiri aurii la picioare, i-a spus lui Bernadette să se roage, să se pocăiască, să construiască o capelă şi să bea din fântână. Odată aceasta

a anunţat, în dialect, că era *immaculada concepcion*, „neprihănita zămislire”. S-a lăsat stropită cu apă sfinţită pentru a fi ferită de diavol; şi s-a arătat capabilă de pedeapsă şi răsplată. Sătenii care spuneau blasfemii despre ea s-au îmbolnăvit. Alţii, care au călcat în picioare trandafirii de lângă grotă, şi-au găsit proprietăţile distruse. Apa din fântână s-a dovedit a avea puteri vindecătoare.

La început, nici autorităţile civile, nici cele ecleziastice nu au fost impresionate. Acestea au interogat-o amănunţit pe Bernadette, adunând un dosar voluminos de dovezi; şi au pus o barieră în jurul grotei. Când nu au mai putut să-i oprească pe localnici şi pe ceilalţi vizitatori, au dus-o pe Bernadette la o mănăstire de lângă Nevers. Apoi au hotărât să susţină ceea ce nu puteau înfrânge, construind o bazilică uriaşă pentru a-i primi pe pelerini şi un centru medical catolic pentru a testa pretinsele proprietăţi vindecătoare miraculoase. Lourdes avea să devină cel mai mare centru creştin al vindecării prin credinţă din Europa.1

În istoria bisericii, Sfânta Bernadette (1844 – 1879) face parte din grupul uriaş de vizionari Mariani şi devotaţi catolici care au susţinut religia tradiţională împotriva laicităţii tot mai avansate. Împreună cu Sf. Thérèse Martin (1873 – 1897), bolnavă de tuberculoză”, micuţa floare de la Lisieux”, a cărei autobiografie *Istoria unui suflet* a devenit un bestseller de senzaţie, a ajutat la demonstrarea sanctităţii credinciosului suferind. Astfel, a fost recrutată pentru lupta bisericii franceze împotriva duşmanilor ei. A fost canonizată în 1933, la opt ani după Sf. Thérèse.

Din alt punct de vedere, cazul Bernadette! Soubirous sugerează faptul că epoca modernizării sociale în care credea ea nu era atât de simplă pe cât fusese portretizată în mod convenţional. Istoricii au descris procesul în care ţăranii erau transformaţi constant de şcoala de stat şi de serviciul militar în francezi în uniformă.2 însă evenimentele din 1858 arată că la mijloc erau alţi factori.

Toţi cei din Lourdes, chiar şi episcopul, vorbeau în dialect. Nimeni nu a dat de înţeles că Bernadette era nebună sau îl venera pe diavol. Iar ea nu i-a descris nici pe Fecioară, nici pe pruncul Hristos. Aparţinea unei comunităţi atemporale, unde apa era venerată şi unde ritualurile spălării, fie că era vorba de hainele mortului sau ale nou-născutului era strict munca femeii. Locuia într-o regiune în care, cu toate că episcopul repara altarele închinate Fecioarei Maria, încă se credea că peşterile şi grotele din sălbăticia Pirineilor ascundeau zâne. Chiar a numit apariţia *petito demoisella* – o sintagmă utilizată uneori pentru „zână”. Picioarele ei goale, trupul plin de păduchi, rezistenţa ei încăpăţânată şi, mai ales, lungile ore în genunchi în extazul rugăciunii, s-au dovedit foarte convingătoare. S-a sugerat că limbajul trupului ei funcţiona ca un „vehicul nonverbal pentru memorie socială”.3 Bernadette transmitea ceva ceea ce vecinii ei considerau autentic.

Sub Pius IX (1846 – 1878), pe care Metternich îl crezuse iniţial liberal, au fost adoptate dogme care depăşeau pretenţiile celor mai categorici papi medievali. În 1854 a fost promulgată doctrina Neprihănitei Zămisliri a Fecioarei. În 1864, enciclica *Quanta Cura* decreta supremaţia bisericii asupra tuturor formelor de autoritate civilă, în timp ce Syllabus-ul expunea o listă extraordinară de „erori moderne”, în care era inclus totul, de la căsătoria civilă la toleranţa religioasă. În 1870, prin constituţia doctrinară *Pastor Acternus* aprobată de Conciliul General de la Vatican, dogma infailibilităţii papale a fost introdusă în probleme legate de credinţă şi morală. Aceste poziţii erau atât de extreme, încât papalitatea a pierdut o mare parte din respect atât în interiorul, cât şi în afara Bisericii. Un conflict major, cunoscut sub numele de *Kulturkampf*, a avut loc în Germania, iar mai mulţi clerici elveţienii, germani şi olandezi s-au desprins şi au format Vechea Biserică Catolică. Pius IX a murit la Palatul de la Vatican, după ce i s-au luat toate puterile temporale, protestând că

era „un prizonier moral”. Servitorii săi loiali, iezuiţii, au fost alungaţi din Germania în 1872, iar din Franţa în 1880. [SYLLABUS]

SYLLABUS

La 8 decembrie 1864, papa Pius IX a publicat enciclica *Quanta cura* împreună cu un „Syllabus al celor mai importante erori ale timpului nostru”. Documentele au stat pe agenda Vaticanului timp de peste cincisprezece ani şi au fost revizuite de mai multe ori. Deja stârniseră furie în 1862, când un ziar anticlerical din Turin, *Il Mediatore*, publicase o selecţie a conţinutului scurs al acestora.

Syllabus-ul este împărţit în zece secţiuni tematice, fiecare conţinând mai multe clauze. Deoarece scopul era acela de a demasca erorile, poziţia bisericii romane asupra oricărei chestiuni particulare poate fi înţeleasă prefaţând clauza relevantă cu cuvintele „Nu este adevărat că”:

Ateismul şi raţionalismul absolut

1. Dumnezeu nu există.

2. Revelaţia divină poate fi utilizată pentru a se opune tuturor speculaţiilor ştiinţifice sau filosofice.

Despre raţionalismul moderat Lipsa de interes

15. Toate religiile şi confesiunile sunt egale.

Despre societăţile politice

18. Toate societăţile socialiste, comuniste, secrete, cititoare de Biblie şi clerico-liberale sunt permise.

Drepturile Bisericii

24. Biserica nu are putere temporală.

26. Bisericii i se poate nega dreptul de a deţine proprietăţi.

28. Episcopii pot promulga doar scrisori apostolice prin aprobare guvernamentală.

30. Drepturile bisericii derivă doar din dreptul civil.

32. Scutirea bisericii de la serviciul militar poate fi anulată.

33. Bisericii i se poate lua dreptul de a propovădui

doctrina sacră.

37. Bisericile naţionale pot fi înfiinţate fără control papal.

Drepturile statului

39. Statul este singura sursă de autoritate socială.

43. Statul poate anula unilateral concordatele.

44. Legea civilă este superioară legii canonice.

45. Dreptul statului de a determina politica educaţională este absolut.

46. Statul poate exercita control absolut asupra seminarelor.

49. Statul poate refuza libera comunicare a ierarhiei cu Roma.

50. Doar corpurile laice au dreptul de a numi sau înlătura episcopi.

54. Regii şi prinţii pot fi scutiţi de legile bisericii.

55. Separarea bisericii de stat este necesară.

Etica

56. Legile oamenilor nu trebuie să se conformeze legii naturale sau divine.

58. Doar puterile înrădăcinate în materie trebuie recunoscute.

63. Este permisă revolta împotriva prinţilor legitimi.

Căsătoria creştină

66. Căsătoria nu este sacră prin natura sa.

67. Legătura matrimonială se poate anula, şi astfel divorţul *sensu stricto* poate fi permis de către Stat.

68. Doar statul poate defini impedimentele căsniciei.

Puterile temporale ale pontifului

75. Catolicii credincioşi pot pune la îndoială puterile temporale sau spirituale ale Pontifului.

76. Biserica ar câştiga beneficii prin renunţarea la puterile sale temporale. Liberalismul

77. Nu mai este indicat ca singura confesiune să fie cea catolică.

78. Imigranţii în ţările catolice trebuie să aibă dreptul

să practice public orice religie. 80. Pontiful roman poate şi trebuie să se împace şi să fie în armonie cu „progresul”.

„Liberalismul” şi „civilizaţia modernă”.1

Originea Syllabus-ului se află în cerinţele episcopilor italieni de a fi îndrumaţi în vârtejul dezbaterilor care înconjurau crearea Regatului Italiei. Papalitatea era participant activ la lupta politică şi multe dintre clauze, cu toate că erau prezentate în termeni universali, erau dictate de condiţii locale foarte specifice. Acest neajuns grav a dus la multe confuzii. De exemplu, condamnarea aparent acoperită a tuturor societăţilor” clerico-liberale” din clauza 18 a fost considerată un atac asupra tuturor clericilor luminaţi începând cu Montalembert.

Intenţia sa fusese doar de a înăbuşi acea parte a clerului din Piemont care susţinea planurile guvernului de a desfiinţa mănăstirile.

La o citire atentă a textului devine clar că, în privinţa chestiunilor importante, Vaticanul pur şi simplu îşi rezerva poziţia. Spunând: „Nu este adevărat că pontiful trebuie să fie în armonie cu civilizaţia modernă”, Syllabus-ul doar specifica un lucru evident: acela că biserica era ghidată de principiile atemporale ale religiei sale şi că nu se va înclina în faţa sloganurilor la modă.

Însă impresia creată a fost destul de diferită. Mai multe dintre clauzele cheie au fost schiţate lamentabil şi nu ar fi trebuit incluse. Odată ce dublele negaţii fuseseră răspândite de către presa ostilă, multe persoane erau convinse că Biserica romano-catolică se opunea implacabil oricărei toleranţe, gândirii raţionale, tuturor formelor de separare matrimonială, autodeterminării naţionale şi tuturor formelor de caritate socială.

Pe frontul politic, privind retrospectiv, este extraordinar că avocaţii Vaticanului i-ar fi băgat pe toţi socialiştii, comuniştii, societăţile secrete, cititorii independenţi ai Bibliei şi clericii liberali în acelaşi cerc al Iadului. Însă acela era un semn al timpurilor. Alţi

conservatori foarte inteligenţi din alte zone ale Europei gândeau la fel. Feodor Dostoievski, considerat poate cea mai măreaţă minte a epocii, ar fi aprobat clauza 18 aşa cum era. Mai puţin că, din poziţia lui particulară de rus, ar fi fost tentat să adauge: „şi toţi romano-catolicii”.2

Sub Leon XIII (1878 – 1903), „papă al păcii”, Biserica s-a apropiat mult mai mult de gândirea modernă, în privinţa aspectelor politice şi mai ales sociale. Enciclica *Libertas* (1888) urmărea să afirme aspectele pozitive ale liberalismului, democraţiei şi libertăţii conştiinţei. Alta, *Rerum Novarum* (1891), a aşezat biserica de partea dreptăţii sociale, condamnând excesele capitalismului fără rezerve şi îndemnând toate statele să promoveze bunăstarea tuturor cetăţenilor să-i însă, sub Pius X (1903 – 1914), enciclica *Pascendi Dominici Gregis* (1907) a denunţat deschis modernismul ca fiind un „rezumat al tuturor ereziilor” şi părea să ridice din nou stindardul reacţionar.

Lumea ortodoxă a cunoscut schimbări mai ales în sfera politicilor naţionale. Pe măsură ce puterea otomană scădea în Balcani, biserici autocefale separate s-au stabilit în Grecia, Serbia, România, Muntenegru şi Bulgaria, fiecare cu propriul sinod sau Patriarh. Acestea reprezentau un punct central important pentru identitatea în dezvoltare a naţiunilor balcanice. Patriarhii ecumenici ai Constantinopolului au pierdut mult din prestigiul şi influenţa din trecut. Înlăturaţi în mod repetat de către Poartă, aceştia erau ameninţaţi mai ales de pretenţiile Bisericii ortodoxe ruse, care pretindea din ce în ce mai insistent să exercite protecţie şi patronaj asupra tuturor supuşilor ortodocşi ai sultanului. Împărţirea între creştini s-a dovedit greu de vindecat: nu exista o dorinţă generală de unitate sau relaţii strânse. Ortodocşii ruşi au arătat un anumit interes faţă de vechii catolici; iar la încoronarea ţarului în 1895 s-a stabilit primul dintr-o serie de contacte cu Biserica Angliei. Însă primele manifestări ale

ecumenismului au fost legate de lumea protestantă. Uniunea bisericească din 1817 din Prusia i-a adus împreună pe calvinişti şi luterani. Societatea Biblică Britanică şi Străină (1804), YMCA (1844) şi YWCA (1855) au reprezentat exemple timpurii de cooperare interconfesională şi internaţională. În general, ierarhia romano-catolică a rămas rezervată până la scandalul organizaţiilor misionare aflate în competiţie în Africa şi Asia, când a luat măsuri. Conferinţa Mondială a Misionarilor care a avut loc la Edinburgh în 1910 a dat naştere Consiliului Internaţional al Misionarilor, una din cele două surse recunoscute ale mişcării ecumenice ulterioare.

Politica secolului XIX se concentra asupra sorţii monarhiilor a căror supremaţie a fost restabilită, însă ulterior subminată treptat de cele trei mişcări mari ale epocii – liberalismul, naţionalismul şi socialismul. La modul general, în ciuda unor pierderi remarcabile, monarhiile au supravieţuit intacte. În 1914 existau mai multe capete încoronate pe tronuri sacre decât cu o sută de ani mai devreme. Însă acestea au supravieţuit modificând profund natura legăturii dintre stăpân şi supuşi.

Liberalismul s-a dezvoltat de-a lungul a două linii paralele, cea politică şi cea economică. Liberalismul politic se concentra asupra conceptului esenţial de guvernare prin consimţământ. Şi-a luat denumirea de la aşa-zişii *liberales* din Spania, care au întocmit propria Constituţie în 1812 în opoziţie cu puterile arbitrare ale monarhiei spaniole, însă are rădăcini mult mai adânci, în teoriile politice ale Iluminismului şi dincolo de acestea, într-adevăr, o mare parte a istoriei sale timpurii, nu s-a distins de creşterea unui guvern limitat. Primul său succes de durată poate fi observat în Revoluţia americană, cu toate că s-a bazat în mare măsură pe experienţele parlamentarismului britanic şi pe prima fază constituţională a Revoluţiei Franceze. În forma sa cea mai

desăvârşită, a îmbrăţişat republicanismul, însă majoritatea liberalilor au primit cu braţele deschise un monarh popular, cu puteri limitate şi minte deschisă, ca factor de încurajare a stabilităţii. Susţinătorii săi puneau accent mai presus de orice pe domnia legii, libertate individuală, proceduri constituţionale, toleranţă religioasă şi drepturile universale ale omului. Se opuneau prerogativelor integrate, acolo unde acestea supravieţuiseră, ale Coroanei, Bisericii sau aristocraţiei. De asemenea, liberalii secolului XIX puneau mare preţ pe proprietate, pe care o considerau sursa principală de judecată responsabilă şi cetăţenie solidă. Ca rezultat, cu toate că preluau conducerea în tăierea aripilor absolutismului şi în punerea bazelor democraţiei moderne, aceştia nu erau pregătiţi să prevadă schemele radicale pentru sufragiul universal sau pentru egalitarism.

Liberalismul economic s-a concentrat asupra conceptului de comerţ liber şi pe doctrina asociată de *laissez-faire*, care opunea obiceiul guvernelor de a reglementa viaţa economică prin tarife protecţioniste. Punea accent pe dreptul proprietarilor de a se angaja în activităţi comerciale şi industriale fără constrângeri. Energiile sale erau îndreptate pe de o parte către dezmembrarea barierelor economice care se extinseseră atât în interiorul, cât şi între ţări şi, pe de altă parte, pe lupta împotriva tuturor formelor de organizare colectivistă, de la vechile ghilde şi până la noile uniuni sindicale.

Liberalismul este descris de obicei ca ideologia noii clase de mijloc; şi, cu siguranţă, se adresa acelei circumscripţii sociale largi şi în extindere, situată între vechea nobilime privilegiată şi masele industriale fără proprietăţi. Totuşi interesul pentru acesta nu trebuie limitat astfel. A ajuns, de asemenea, şi la o varietate mare de interese care nu erau în esenţă sociale sau economice prin motivaţie – la foarte răspânditele *Burschenschaften* sau asociaţiile studenţeşti ale anilor 1820, la

Francmasonerie, la disidenţii culturali, la reformele educaţionale şi din închisori, la aristocraţii britanici Whig şi magnaţii polonezi, chiar şi la grupuri precum ofiţerii de armată disidenţi din Rusia, „decembriştii” care în 1825 au îndrăznit să comploteze împotriva relelor autocraţiei.

Dată fiind dezvoltarea precoce a Angliei, nu este surprinzător că exponentele cele mai convingătoare ale liberalismului se găsesc în scrierile engleze. În economie, *Principiile economiei politice* (1817) a lui David Ricardo (1771 – 1823) încheia opera economiştilor clasici începută de Adam Smith. Discipolii lui Ricardo au pus teoria în practică în activităţile Ligii Legii Antiporumb şi în campaniile Şcolii de la Manchester, avocaţi ai comerţului liber conduşi de Richard Cobden (1804 – 1865) şi John Bright (1811 – 1889). În filosofia politică, lucrările lui John Stuart Mill (1806 – 1873) reprezintă un monument suprem al unei tendinţe tolerante şi echilibrate a liberalismului, în care unele dintre principiile mai radicale ale susţinătorilor anteriori au fost rafinate şi modificate în lumina dezbaterilor şi experienţelor recente. Mill apără economia de tip *laissez-faire*, de exemplu, însă doar dacă puterea angajatorilor capitalişti este pe măsura drepturilor uniunilor sindicale ale angajaţilor. Promovează principiul „celei mai mari fericiri” al utilitariştilor – aşa cum era proclamat de tatăl său filosof, James Mill (1773 – 1836) – însă doar dacă fericirea nu se confundă cu plăcerea. În eseul său *Despre libertate* (1859) a creat manifestul standard ai drepturilor individuale ale omului, care trebuie restricţionate doar atunci când încalcă drepturile celorlalţi. „Singurul motiv pentru care omului i se permite… să intervină în libertatea de acţiune a oricărei persoane, scria el, este autoprotecţia”. În *Supunerea femeii* (1869) a adus cele mai clare argumente în favoarea cauzei feministe, susţinând că nu există nimic din numeroasele diferenţe între femei şi bărbaţi care să justifice faptul că acestea au drepturi diferite.

Însă spectacolul politic central al liberalismului avea să se joace în Franţa, patria revoluţiei frustrate şi scena opiniilor politice celor mai dezvoltate, mai şlefuite şi mai diametral opuse. Politica franceză se caracteriza nu prin simpla poziţie adânc înrădăcinată a monarhiştilor catolici conservatori şi a republicanilor radicali anticlericali. Aceasta era complicată de mai multe personalităţi paradoxale, cu ar fi fostul iacobin şi „cetăţean-rege" Ludovic-Filip (1830 – 1848), sau de aşa-zisul liberal şi revoluţionar transformat în împărat, Ludovic-Napoleon (Napoleon III, 1848 – 1870).

Rezultatul a fost o istorie ezitantă de regimuri conservatoare şi liberale alternative, presărate cu o serie de izbucniri revoluţionare violente. Restaurarea Bourbonilor a lui Ludovic XVIII (1815 – 1824) şi a lui Carol X (1824 – 1830) a fost anulată de Revoluţia din Iulie din 1830. Monarhia din iulie a lui Ludovic-Filip a fost înlăturată de revoluţia din 23 februarie 1848. A doua Republică, cu o viaţă scurtă, a fost înlăturată de beneficiarul său iniţial, care s-a proclamat împărat. Al doilea Imperiu (1851 – 1870) a fost înlăturat pe fondul umilinţei Războiului franco-prusac şi al violenţelor Comunei din Paris. A treia Republică, desemnată în 1870, a supravieţuit vreme de 70 de ani; însă a fost marcată de instabilitatea extremă a guvernelor sale, de aprinderea şi inutilitatea extreme ale dezbaterilor sale publice şi de animozitatea extremă a taberelor aflate în opoziţie. Faimoasa afacere a căpitanului Dreyfus, care a zguduit Franţa între 1894 şi 1906 a fost dovada că pasiunile liberale şi antiliberale ale francezilor încă nu-şi găsiseră un *modus vivendi*.

Întorsături violente asemănătoare au avut loc şi în Spania, care a servit drept un fel de laborator al liberalismului. O prăpastie de netrecut se deschidea între *exaltados* sau „radicaliştii extremi" şi *apostolicos*, monarhiştii extremişti, susţinuţi de biserică. Începând din

1829, mulţi dintre ultimii au susţinut cauza pretendentului la tronul regal, Don Carlos (m. 1855) şi a urmaşilor acestuia, care cereau să fie urmaţi cu loialitate de către basci şi catalani. O succesiune de monarhi sărăciţi şi desfrânaţi – Ferdinand VII (18141843), Isabella (1840 (3) – 1868), Alfonso XII (1874 – 1885) – se aplecau după cum bătea vântul. Astfel, Constituţiile liberale erau anulate cu frecvenţa cu care erau adoptate în 1812, 1820, 1837, 1852, 1855, 1869, 1876. Intrigile clericale, excesele şi războiul civil erau la ordinea zilei. După scurta domnie a lui Amadeo, duce de Aosta (1870 – 1873), a existat o republică de scurtă durată. După 1876, sub Alfonso XIII (1885 – 1931), centrul liberal era, în sfârşit, suficient de puternic pentru a menţine o monarhie constituţională până în anii 1920. [PRADO]

PRADO

Muzeul Regal de Artă al Spaniei a fost deschis pentru public pe strada Prado din Madrid, la 19 noiembrie 1819. Acesta şi-a datorat existenţa entuziasmului regelui Ferdinand VII, readus recent pe tron, şi celei de-a doua regine a sa, Isabella de Braganza. A fost condus de primul său director, prinţul de Anglona, sub Consiliul Aristocraţilor. A fost găzduit în spatele faţadelor corintice ale unei clădiri noi, proiectate cu trei ani înainte de arhitectul Don Juan Villanueva ca muzeu de istorie naturală. Expoziţia iniţială cuprindea 311 tablouri. Nu includea numărul mare de capodopere care fuseseră capturate de Ducele de Wellington cu şase ani înainte, din bagajul lui Iosif Bonaparte, fără să fie însă returnate.

Primul catalog al muzeului a fost publicat în 1823 în franceză, deoarece Ducele de Angoulême şi ultima armată franceză de ocupaţie, „fiii Sfântului Ludovic”, intraseră de curând în Spania pentru a-l salva pe rege de supuşii săi. A fost redenumit Muzeul Naţional în 1838, după ce s-a unit cu Colecţia Trinidad, confiscată de la mănăstirile ocupate.

Şi-a luat denumirea de Muzeul Prado în 1873, după revolta liberală. A fost închis în timpul Războiului civil spaniol (1936 – 1939), când multe dintre comorile sale au fost luate şi expuse la Geneva. Colecţia regală de artă a Spaniei datează din vremea lui Ioan II se castilia (m. 1445), renumit pentru faptul că achiziţionase tablouri de-ale lui Roger Van der Weyden. Cei mai mari donatori ai săi au fost Carol V şi Filip II, patronii lui Tiţian, Filip IV, care l-a angajat pe Velázquez, şi Carol III, care în 1774 a confiscat întreaga proprietate a iezuiţilor. În ciuda pierderilor mari din cauza incendiilor şi a francezilor, s-a transformat treptat într-una dintre cele mai importante colecţii ale lumii, păstrată în condiţii excepţionale de aerul uscat al platoului castilian.

Gloriile de la Prado acoperă multe nume mari ale şcolilor italiană, flamandă, germană, olandeză şi franceză. Cele mai importante nume, reprezintă baza şcolii spaniole: – a lui El Greco (1541 – 1614), cretanul care s-a stabilit la Toledo; a sevillienilor Diego de Velázquez (1599 – 1660) şi Bartolomé Murillo (1618 – 1682); a valencianului José de Ribera (1591 – 1652), şi a nepreţuitului Francisco de Goya (1746 – 1828), cel mai apreciat artist contemporan spaniol din momentul înfiinţării muzeului Prado.

„Galeriile de artă păstrează esenţa geniului creator al omului”. 1 Acestea furnizează, probabil, calea cea mai accesibilă spre trecutul Europei, luând cu asalt simţurile şi stârnind imaginaţia aşa cum nu o poate face vreo carte de istorie. Prado se află în vârful unei linii frontale de galerii naţionale din care mai fac parte Luvrul din Paris, Rijksmuseum din Amsterdam, Kunsthistorisches Museum din Viena, National Gallery din Londra, Hermitage din St. Petersburg, Uffizi din Florenţa şi Vaticano. Acestea sunt susţinute de o linie secundară de galerii şi muzee” provinciale” din München, Cracovia sau Oxford, de obicei de o măreţie surprinzătoare; de galerii dedicate artei moderne; şi de o echipă secundară de instituţii obscure şi

devotate, de la Cholet până la Jedrzejöw sau Dulwich.

În 1784, când s-a născut Ferdinand VII şi a început construirea clădirii Prado, alt monarh european planifica altă galerie publică. Regele Stanisław-August al Poloniei comandase unui specialist din Londra să alcătuiască o colecţie de lucrări ale vechilor maeştri pentru colecţia sa privată din Varşovia. Apoi au avut loc războiul turco-polonez şi divizările Poloniei. Regele a fost deportat în Rusia, împreună cu 2.900 dintre tablourile sale, destinate să împodobească galeriile ruseşti, nu poloneze. Nu a văzut niciodată tablourile de la Londra, pentru care nu putea plăti. Acestea au rămas şi au format nucleul colecţiei Galeriei de Pictură Dulwich, una dintre numeroasele case-comori minore care merită să fie cunoscute mai mult.2

Portugalia a îndurat o luptă constituţională de 80 de ani, încheiată cu abolirea monarhiei. Carta constituţională a fost acordată în 1826, curând după ce Brazilia îşi declarase independenţa, iar regele Pedro se hotărâse să rămână împărat la Braziliei. Însă au fost folosite tot felul de stratageme pentru împiedicarea implementării Cartei. Până în 1853, curtea absolutistă a reginei Maria II şi a celor doi fii ai ei a rezistat. Sub Carlos (1889 – 1908), *rotativos* sau „ministerele prin rotaţie" ale Partidelor Progresist şi Regenerator au dominat Cortesul şi s-au unit pentru a exclude sentimentul republican tot mai puternic. Domnia a culminat cu o dictatură regală scurtă şi cu asasinarea regelui şi a prinţului moştenitor. Ultimul rege al Portugaliei, ManuelII (1908 – 1810), s-a retras în Anglia când forţele armate au susţinut revoluţia din 5 octombrie 1910 şi au proclamat Republica.

Toate „revoluţiile" Franţei au avut răsunet în toată Europa. În 1830, „zilele de iulie" din Paris au anticipat revolta din august de la Bruxelles şi pe cea din noiembrie de la Varşovia (vezi mai jos). În Paris, priveliştea lui Lafayette în fruntea rebelilor a dus la abdicarea reacţionarului Carol X şi a *parţi prêtre-ului* acestuia şi la

alegerea lui Ludovic Filip de către Camera Deputaţilor. La Bruxelles, cucerirea Hotel de Ville şi eşecul armatei olandeze de a restabili ordinea au dus la alegerea fiului lui Ludovic-Filip, Ducele de Nemours, ca rege viitor al belgienilor. Provinciile belgiene ale Regatului Unit al Olandei îşi dispreţuiseră subordonarea la interesele olandeze încă din 1815. Independenţa Belgiei era acceptabilă pentru puteri, care aprobau crearea unei monarhii constituţionale model. Însă Leopold I de Saxa-Coburg (1831 – 1865) a fost cel desemnat rege, nu Ducele de Nemours. [GOTHA]

În februarie 1848, avântul revoluţionar era mult mai puternic decât în 1830, iar revoltele au izbucnit în toate statele importante, cu excepţia Regatului Unit şi a Rusiei, în acest caz, pericolul putea fi anticipat deja în Elveţia încă din 1845, în Republica Cracoviei din 1846, iar în Sicilia din 1847. Detronarea lui Ludovic-Filip a dat semnalul care a aprins toate oraşele principale din Germania, Italia, Austria şi Ungaria. Evenimentele din 1848 – 1849 au fost denumite „Revoluţia intelectualilor", în principal datorită caracterului puternic al dezbaterilor cu greutate din Vorparlamentul din Frankfurt şi din Congresul Slav din Praga şi al publicaţiei care a făcut senzaţie în epocă, *Manifestul comunist* (vezi mai jos). În realitate, era o perioadă în care acţiunile sângeroase vorbeau mult mai elocvent decât simplele cuvinte. Nu doar intelectualii erau cei care conduceau baricadele, cu toate că şi poeţi precum Lamartine, Mickiewicz sau Sândor Petőfi s-au aruncat în luptă. Lamartine a fost ministru de externe în guvernul revoluţionar iniţial al Franţei. Mickiewicz a strâns o legiune de exilaţi polonezi ca să lupte pentru Republica Romană. Petőfi a murit în bătălie împotriva austriecilor. În Paris, peste 10.000 oameni au murit în timpul „Zilelor de iunie" când soldaţii generalului Cavaignac au zdrobit rezistenţa muncitorilor, ale căror ateliere naţionale cu o

viaţă scurtă fuseseră interzise. La Berlin şi în alte părţi, monarhii aveau tendinţa întâi să tragă, apoi să discute constituţiile, în Italia, Sardinia a lansat o „Guerra Santa” împotriva stăpânirii austriece din Lombardia, în Ungaria, unde habsburgii erau detronaţi, iar Kossuth se proclama regent şi dictator, a fost nevoie de două armate ruse şi o campanie de un an pentru ca restauraţia să fie pusă în aplicare. În Italia a fost nevoie să fie chemaţi soldaţii francezi, austrieci şi napolitani pentru a distruge republicile autoproclamate ale Romei şi Veneţiei.

Astfel, imediat după aceea, 1848 a provocat o serie de dezastre liberale. O singură monarhie a fost răsturnată, aceea din Franţa, unde preşedintele Ludovic-Napoleon s-a mişcat rapid pentru a submina instituţiile republicane care îl aduseseră la putere. În trei ani, francezii, care îşi detronaseră regele, aveau încă o dată de-a face cu un împărat autoritar. Niciuna dintre noile republici ale Europei nu a supravieţuit. Metternich, simbolul erei precedente, revine la Viena din exilul din Londra. Noile represiuni, sub noii lideri, revin odată cu el.

Însă, curând, 1848 ajunge să fie văzut ca un moment de cumpănă în afacerile Europei. Regimurile reacţionare triumfaseră, însă cu costuri atât de mari, încât nu puteau îndura o altă situaţie asemănătoare. Constituţiile care fuseseră garantate, impuse şi, în unele cazuri, retrase, au fost reintroduse sau extinse treptat. Dacă metodele violente ale revoluţionarilor erau respinse, reformele politice şi sociale cerute de aceştia erau luate în considerare cu seriozitate. Cu o oarecare întârziere, monarhii au realizat că răspunsurile înţelepte la cererile populare erau de preferat în faţa unor represiuni fără sfârşit. Principiul liberal de bază al guvernării prin consimţământ a câştigat rapid acceptarea pe scară largă. Pe rând, în decursul următoarelor două decenii, victorioşii de la 1848 şi-au abandonat poziţia înţepenită. Aspiraţiile naţionale şi constituţionale ajung din nou în prim-plan.

Chiar şi imperiile autocratice ale Orientului încep să se încline. În 1855, odată cu ascensiunea lui AlexandruII (18551881), Dinastia Romanovilor a iniţiat o perioadă de liberalizare *à la russe*. În 1867, prin aşa-numitul *Ausgleich* sau, Acordul de egalizare", habsburgii au răspuns dorinţelor mai vechi ale maghiarilor şi au înfiinţat monarhia dualistă a austro-ungară, *Kaiserliche und Königliche*, cu care aveau să trăiască pentru tot restul domniei lor.

Desigur, liberalismul economic nu era legat în mod necesar de echivalentul său politic. De exemplu, în Germania, *Zollverein* sau Uniunea Vămilor, a fost iniţiată de Frederick-Wilhelm III al Prusiei în 1818, într-o perioadă în care liberalismul politic era în retragere simţitoare. Adresată iniţial doar teritoriilor prusace, a fost extinsă treptat la toate statele Confederaţiei Germane, cu excepţia Austriei. Prin interzicerea tuturor tarifelor interne, a creat o zonă tot mai mare de comerţ liber, în interiorul căreia industriile aflate la început din Germania au putut să se dezvolte. În 1828 au apărut două uniuni ale vămilor rivale, una bazată în Bavaria şi Württemberg, iar cealaltă în Saxonia; însă, în interval de patru ani, acestea au fost absorbite. În 1852, Austria a încercat să iasă din izolare, propunând o uniune vamală pentru întreaga Europă Centrală şi Italia de Nord. Însă prusacii s-au opus. Intrarea Hanovrei în 1854 a definitivat victoria prusacă, cu excepţia oraşelor care s-au opus, Bremen şi Hamburg. Fundaţiile unei economii germane unite, din care Austria era exclusă, fuseseră puse într-un context în care posibilitatea unei unificări politice încă părea departe.

După standardele continentale ale liberalismului, Regatul Unit a fost mai mult sau mai puţin avansat decât principalele sale rivale. Pe de o parte, putea pretinde pe bună dreptate că era căminul „Mamei Parlamentelor", al domniei legii, al Declaraţiei Drepturilor şi al comerţului liber. Mult timp, societatea britanică a fost cea mai

modernizată şi mai industrializată din Europa şi, probabil, cea mai deschisă la ideile liberale. Pe de altă parte, instituţiile britanice erau excepţionale prin faptul că nu au trecut prin şocul revoluţiilor sau ocupaţiilor. Atitudinile politice dominante au rămas intens pragmatice. Monarhia a continuat să domnească după legile şi obiceiurile aprobate la sfârşitul secolului XVII, ca şi când Revoluţia Franceză nu s-ar fi întâmplat. În regina Victoria (1837 – 1901) şi în familia ei cea extinsă, şi-a găsit idealul guvernului parlamentar, o forţă a stabilităţii şi un canal pentru o influenţă externă discretă. În Regatul Unit au existat afinităţi republicane, însă nu a avut loc vreo mişcare serioasă de abolire a monarhiei sau de introducere a Constituţiei. [GOTHA]

Ducatul Turingian de Saxa-Coburg şi Gotha a fost înfiinţat în 1826, când Ducele de Saxa-Coburg-Saalfeld a fost obligat prin divorţ să renunţe la Saalfeld pentru Gotha, împreună cu Saxa-Altenburg, Saxa-Meiningen şi Saxa-Weimar-Eisenach, cele opt mici enclave ale sale au fost sortite în cele din urmă să se alipească la Imperiul German.

Ducele avea doi fii: – Ernest (1818 – 1893) şi Albert (1819 – 1861). Fratele său, Leopold (1790 – 1865), fusese cândva căsătorit cu moştenitoarea Casei de Hanovra, Charlotte Augusta. Sora lui, Louise, căsătorită la rândul ei cu un hanovrian, a fost mama prinţesei Victoria (1819 – 1901), născută la Amorbach în Franconia. Perspectivele familiei s-au îmbunătăţit considerabil în 1830 când, la fel ca mătuşa ei decedată, Victoria a devenit pe neaşteptate moştenitoarea posibilă la tronul Hanovrei, iar Leopold rege ales al Belgiei.

„Unchiul Leopold” era un peţitor regal prin excelenţă. Albert de Saxa-Coburg şi Gotha era nepotul său, iar Victoria de Hanovra nepoata sa. În mai 1836, i-a adus împreună. Amândoi aveau şaptesprezece ani. Aceştia

aveau să fie „tatăl şi mama Europei” 1 (vezi anexa III).

Casa de Hanovra, care în perioadele trecute folosise titlurile „Lüneburg-Celle” şi „Braunschweig-Lüneburg” a domnit simultan din 1714 ca electori (apoi regi) ai Hanovrei şi regi ai Regatului Unit. Cu toate că locuiau în Regatul Unit, şi-au luat întotdeauna soţii germane, în timp ce un *staathalter* sau adjunct le conducea teritoriile strămoşeşti. Pentru că legile din Hanovra nu permiteau monarhi femei, atunci când Victoria a urcat pe tronul britanic, în 1837, Hanovra a trecut la fratele tatălui ei, apoi la Prusia. Albert şi Victoria s-au căsătorit la 10 februarie 1840. Au fost binecuvântaţi cu nouă copii. După 1858, cei trei copii mai mari s-au căsătorit cu Frederick Wilhelm de Hohenzollern, viitorul împărat al Germaniei; cu prinţesa Alexandra a Danemarcei şi, respectiv, cu viitorul mare duce Ludovic de Hesse Darmstadt.2

Marele Ducat de Hesse-Darmstadt a avut doar un statut de mijloc până când fiica marelui duce, Marie, s-a căsătorit cu Alexandru II Romanov, viitorul ţar al Rusiei, în 1841. Doi dintre fiii lui Marie şi-au luat soţii din familia Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg. Fiica sa, tot Marie, s-a căsătorit cu prinţul Alfred (1844 – 1900), Duce de Edinburgh, amiral al marinei regale şi viitor Duce de Saxa-Coburg şi Gotha. Alianţa Darmstadt-St. Petersburg a fost întărită întâi prin căsătoria lui Elizabeth de Hesse cu un mare duce rus, apoi prin căsătoria surorii mai mici a lui Elizabeth, Alix, cu Nicolae II, ultimul ţar.

Familia germană de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg a obţinut tronul danez în 1853. Însă curând aveau să se extindă. Fiul cel mare al lui Cristian IX, Frederick (1843 – 1912), a fost părintele monarhiilor daneză şi norvegiană. Cel de-al doilea fiu al său, Wilhelm (1845 – 1913), avea să se căsătorească cu o mare ducesă rusă şi, ca George I, să întemeieze linia regală grecească.3 Fiica sa Alexandra (1844 – 1925), soţia lui Edward, Prinţ de Wales, a devenit regina britanică. A doua fiică a sa,

Marie (1847 – 1928), soţia lui Alexandru al III-lea Romanov, a devenit ţarină.

În această încrengătură densă de legături de rudenie germanice au păşit arivistii supremi – familia Battenberg.4 Conţii hessieni de Battenberg se stinseseră în secolul XIV. însă titlul lor a fost reînviat în 1858 în beneficiul unei uniuni morganatice. Prinţul Alexandru de Hesse (1823 – 1888) a însoţit-o pe sora lui, Marie, în Rusia şi a servit în cavaleria ţaristă, însă, fugind cu o domnişoară de onoare imperială, Julia Hauke (1825 – 1895), fiica unui general polonez asasinat, pleacă din Rusia şi se angajează în Viena. Mireasa lui morganatică, luându-şi numele de Julia, Contesă de Battenberg, le dă copiilor ei frumuseţe şi un nume.

Sora ei scria poveşti pentru copii. Fratele ei luptase în 1848 fiind comandant al Legiunii Poloneze în Toscana.5

Alexandru şi Julia au avut patru fii. Cel de-al doilea s-a căsătorit cu o prinţesă din Muntenegru. Al treilea a urcat pe tronul Bulgariei, apoi a fost detronat. Al patrulea, contele Henry, s-a căsătorit cu ultimul copil al lui Albert şi al Victoriei, Beatrice. Însă fiul cel mai mare a fost cel care a câştigat lozul cel mare al înrudirii. Căsătorit cu nepoata preferată a reginei Victoria, Victoria de Hesse, contele Ludovic Battenberg (1854 – 1921) era văr din partea tatălui atât cu Alfred, Duce de Edinburgh, cât şi cu ţarul Alexandru III, şi cumnat al împărătesei Alix. După ce se alătură Marinei Regale în calitate de cadet, ajunge până la gradul de amiral, Director al Serviciului de Informaţii Naval şi, la izbucnirea războiului în 1914, Primul Lord al Mării din Regatul Unit. Din păcate, ca german, este obligat imediat să demisioneze. Atunci, fiica lui mai mare devenise deja regină a Suediei, iar fiica lui mai mică, Alice, prinţesă a Greciei. Nepoata sa a fost regină a Spaniei. Fiul său mai mic, Louis (1900 – 1979), cunoscut cu porecla de „Dickie”, mai târziu Conte de Birmania, avea să-l urmeze în amiralitatea engleză, în iulie 1917, numele de familie a fost

schimbat din nou, de data aceasta din Battenberg în Mountbatten. Rudele Romanov erau arestate, iar rudele lor din Casa de Saxa-Coburg Gotha-Hanovra-Teck s-au grăbit să-şi schimbe numele în „Windsor”.

În timp, amiralul Louis Mountbatten a dovedit aceleaşi talente de peţitor precum ale unchiului Leo al reginei Victoria. Nepotul său preferat era un tânăr prinţ exilat din Grecia, pe nume Philip.6 în familia Windsor tânăra prinţesă Elisa beta fusese numită neaşteptat, în 1937, ca moştenitoare posibilă a Regatului Unit. „Unchiul Dickie” le-a făcut cunoştinţă. Prinţul Filip de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg (n. 1921) şi prinţesa Elisabeta de Windsor (n. 1926) s-au căsătorit în 1947. Amândoi proveneau în aceeaşi măsură din liniile de Saxa-Coburg şi Gotha, Hanovra, Hesse şi Danemarca. Cu excepţia câtorva relaţii din partea mamei scoţiene a Elisabetei, niciunul nu a avut strămoşi englezi din perioada modernă. Amândoi şi-au schimbat de două ori numele. Filip a luat numele adoptat de Mountbatten al unchiului său. După încoronarea soţiei sale ca Elisabeta I în 1953, el şi familia lui au revenit printr-un Ordin de Consiliu la numele de fată al reginei, Windsor. Genealogii pricepuţi au arătat că amândoi sunt descendenţi ai Plantageneţilor, Tudorilor şi Stuarţilor, chiar ai lui Carol cel Mare, Egbert şi ai regelui Alfred.

Când Casa de Windsor a fost creată prin act unilateral în 1917, republicanul H.G. Wells îi numise” străini şi neimpozanţi”. Însă vărul lor, kaizerul german, a fost mai puţin critic. Într-o rară sclipire de inteligenţă, a spus că pleacă la teatru pentru a vedea o reprezentaţie a piesei *Nevestele vesele din Saxa-Coburg şi Gotha*.*1*

Vechile instituţii ale Regatului Unit aplicau încet reformele. Reformiştii radicali se loveau de porţi închise, uneori timp de decenii. Parlamentul nereformat, care a supravieţuit până în 1832, reprezenta un anacronism scandalos, la fel ca echivalentul său francez sub Monarhia

din Iulie. Legile porumbului au respins comerţul liber până în 1846. Căsătoria civilă şi divorţul au fost posibile abia din 1836 şi, respectiv, 1857. Cererile pentru un sufragiu universal, exprimate întâi de chartişti în 1838 – 1848 nu au fost acordate niciodată pe deplin. Biserica Angliei nu a fost desfiinţată niciodată, cu excepţia Irlandei (1869) şi a Ţării Galilor (1914). Privilegiile feudale ale Camerei Lorzilor nu au fost atinse decât abia în 1911. Toleranţa religioasă nu a fost acordată vreodată pe deplin. Sistemul bipartit, în care vechile echipe Whigs şi Tories şi-au luat costume noi de liberali şi conservatori, au întârziat apariţia unei mişcări socialiste puternice şi a unei mari părţi a legislaţiei sociale. Sub W.E. Gladstone (1809 – 1898) şi Benjamin Disraeli (1804 – 1881), care au dominat scena în al treilea trimestru al secolului şi care aveau tendinţe liberale, reformele interne erau umbrite de cele mai multe ori de grijile imperiului. Ţara Galilor rămâne parte administrativă a Angliei. Scoţia îşi primeşte propriul secretar de stat, un ministru de rangul al doilea, în 1885. Irlanda nu obţine niciodată autonomia legislativă (vezi mai jos). Cu toate că erau urmate politici liberale în privinţa dominioanelor vorbitoare de limbă engleză, nu exista dorinţa de a le extinde la coloniile în ansamblu. Britanicii iubeau să se mândrească cu liberalismul şi toleranţa lor; însă o mare parte din mândria lor devine învechită. În deceniile care au urmat, au rămas mult în urma Franţei în privinţa democraţiei interne, în urma Germaniei în privinţa legislaţiei sociale, în urma Austro-Ungariei în privinţa politicilor naţionalităţii. [RELAXATIO]

Legătura dintre politicile liberale şi dezvoltarea unei burghezii puternice a dat naştere multor comentarii istorice, cu referire mai ales la contrastele dintre Regatul Unit şi Germania. Atenţia a fost îndreptată asupra succesului Marii Britanii şi a eşecului Germaniei de a construi un sistem parlamentar stabil, deci pe diferenţele

de structură şi etos ale claselor lor mijlocii. Spre deosebire de omologii lor britanici, noii capitalişti germani erau văzuţi ca „revenind la stat”, sustrăgându-se de la datoria lor democratică şi supunându-se îndrumării unor miniştri luminaţi, însă în esenţă neliberali din serviciul imperial prusac. Teza despre *Sonderweg* sau „calea specială” a Germaniei a fost inspirată mult mai târziu de îngrijorarea faţă de ascensiunea lui Hitler şi faţă de slăbiciunea liberalismului german, aşa cum se arată din „colaborarea dintre capitalişti” din anii 1930.21 Cu siguranţă, Prusia a dat exemplul unui *Rechtsstaat* care onora formele legale, însă în care constituţiile erau supuse la tradiţiile autoritare ale Curţii, armatei şi birocraţiei. Acest lucru a dat guvernului imperial german după 1871 eticheta de „democraţie de faţadă”. Pe de altă parte, trebuie amintit că Imperiul German era un stat federal, unde mai multe regate erau mult mai puţin autoritare decât Prusia.

În orice caz, un eşantion comparativ uşor mai extins poate sugera că drumul Germaniei nu a fost atât de special la urma urmei. De exemplu, Suedia a combinat un sistem parlamentar în creştere, de tip britanic, cu o birocraţie luminată şi cu o clasă capitalistă deloc prea liberală de tip german. Parlamentul bicameral al Suediei a fost organizat la îndemnul birocraţilor cu gândire liberală, în 1866. O burghezie capitalistă, care s-a dezvoltat pe fondul industrializării rapide în deceniile ce au urmat, s-a opus extinderii francizei şi nu s-a implicat în Partidul Uniunii Liberale care a preluat torţa cauzelor liberale la începutul noului secol. Capitaliştii suedezi nu erau mai interesaţi de liberalism decât partenerii lor germani. Liberalismul suedez a fost inspirat de o coaliţie care îi lega pe miniştrii de stat de aşa-zisul *Bildungsbürgertum* sau „clasa mijlocie educată” noncapitalistă şi chiar de ţărani, asigurând împreună păstrarea democraţiei în dezvoltarea Suediei.22 [NOBEL]

Dintre toate puterile, Rusia a fost cea mai rezistentă la liberalism. Seriile recurente de reforme – după 1815, 1855 şi 1906 – au adus rezultate impresionante în anumite sfere. După înfiinţarea unui Consiliu al statului şi a sistemului de învăţământ de stat sub Alexandru I şi după emanciparea iobagilor (1861) sub Alexandru II, au fost acordate grade importante de autonomie pentru *mir* sau comunele ţărăneşti, *zemstva* sau consiliile districtuale, universităţilor şi tribunalelor criminale. O adunare legislativă sau Dumă de Stat, cu puteri consultative, a fost fondată la o a doua încercare. Aceasta a funcţionat cu intermitenţe între 1906 şi 1917 şi promitea să aducă definitiv Rusia pe calea constituţionalismului. Însă progresul părea să fie mai degrabă aparent decât real. Niciun ţar reformist nu a reuşit să susţină un curs liberal prea mult timp. Atât Alexandru II, cât şi Nicolae II

păreau să fie conduşi pe calea liberală de înfrângerile militare – primul, de înfrângerea din Crimeea, iar al doilea, de Războiul ruso-japonez şi „Revoluţia" care a urmat în 1905. Amândoi au fost nevoiţi să schimbe direcţia. Fiecare serie de reforme a fost oprită prin *force majeure* – de revolta decembristă din 1825, de revolta polonezilor din 1863 – 1964 şi de izbucnirea Primului Război Mondial. În fiecare caz au urmat perioade de reacţiune feroce, când forţele liberale au fost reprimate. La o sută de ani după Congresul de la Viena, autocraţia rusă şi regimul său poliţienesc rămăseseră în esenţă intacte. Nimic nu fusese făcut pentru a şterbi dreptul fundamental al ţarului autocrat de a anula toate concesiunile făcute. Mai mult, Rusia intervenise frecvent pentru a opri avansul liberalismului în străinătate. Cu toate că Alexandru III a abandonat intervenţionismul direct, instinctul bine înrădăcinat al Rusiei fusese acela de a acţiona ca Jandarmul Europei". Atunci când Nicolae I a auzit în timpul unui bal de la palat din februarie 1848 că Ludovic Filip fusese detronat, a anunţat: „Domnilor, înşeuaţi-vă

caii! Franţa e Republică”.

Astfel, într-o măsură mai mare sau mai mică, vântul liberalizării sufla în toate monarhiile europene. Însă rafalele lor erau neregulate, iar efectele aspre. Liberalismul european şi-a construit vârful de lance în timpul deceniilor reacţionare de după 1815 şi a avut cel mai mare impact după explozia din 1848. În a doua jumătate a secolului, cu toate că liberalii s-au luptat, agenda lor neterminată trebuia să concureze cu revendicările conservatorismului, naţionalismului, socialismului şi imperialismului.

Conservatorismul a început să se cristalizeze ca ideologie coerentă în asociere cu tendinţele liberale. Nu s-a opus democraţiei sau schimbării ca atare şi nu trebuie confundat cu simplele poziţii reacţionare. Ceea ce a făcut a fost să insiste că toate modificările trebuie orientate şi gestionate, astfel încât creşterea organică a instituţiilor stabilite ale statului şi societăţii – monarhia, biserica, ierarhia socială, proprietatea şi familia – nu trebuie să fie ameninţate. De aici şi numele, din latinescul *conservare*: „a păstra”. Părintele său fondator, Edmund Burke (vezi mai jos), primise cu bucurie Revoluţia Franceză, apoi s-a întors decisiv împotriva exceselor acesteia. La fel ca liberalii, conservatorii puneau preţ pe individ, opus statului omnipotent, şi căutau o diminuarea a puterilor executive centrale. Astfel s-au dovedit cei mai eficienţi dintre doritorii de reformă, domolind propunerile venite din partea zonelor mai radicale şi purtându-se ca intermediari pe lângă Curtea domnitoare. Practicanţii principali ai artei conservatoare din Regatul Unit au fost Sir Robert Peel (1788 – 1850) şi discipolul acestuia, Disraeli. Aceştia aveau mulţi admiratori pe continent. Distincţia între conservatorii liberali şi liberalii moderaţi era una clară. În multe democraţii, zona destul de mare a acordului dintre ei a ajuns să fie definită ca „terenul de mijloc” al vieţii politice.

Naţionalismul, o colecţie de idei privind naţiunea, ale cărei interese sunt considerate bunul suprem, a devenit una dintre forţele cele mai mari ale perioadei moderne. Şi-a primit avântul din Revoluţia Franceză şi a fost cristalizată de schimbările sociale şi politice ale Europei secolului XIX. De atunci a călătorit pe toate continentele globului. A avut două variante opuse. Una dintre ele, naţionalismul de stat sau civic, a fost alimentată de instituţiile conducătoare ale statelor existente. Cealaltă, naţionalismul popular sau etnic, a fost alimentată de cererile comunităţilor care locuiau în acele state şi împotriva politicii guvernelor lor. În această privinţă, unii istorici au pus în contrast procesul de „clădire a statului" cu acela de „clădire a naţiunii". Diferenţa esenţială constă în sursa ideilor şi acţiunii. Naţionalismul de stat a fost iniţiat „la vârfân rândul elitei politice, care urmărea să-şi proiecteze valorile în jos, în societatea la scară largă. Naţionalismul popular a început „de la rădăcină", de jos, căutând să atragă sprijinul maselor înainte să încerce să influenţeze sau să înlăture ordinea existentă.23 Altă deosebire importantă are loc între naţionalismul cultural paşnic de tip herderian, limitat la propagarea sau păstrarea culturii unei comunităţi naţionale, şi naţionalismul politic agresiv, care pretinde dreptul autodeterminării de a ajunge la condiţia de stat-naţiune.24 Statul-naţiune este unul în care marea majoritate a cetăţenilor sunt conştienţi de o identitate comună şi împărtăşesc aceeaşi cultură.

Există la fel de multe teorii despre esenţa naţiunilor precum teoreticieni. Însă calităţile esenţiale par să fie de natură spirituală. „Naţiunea este un suflet, scria Renan, un principiu spiritual. [Acesta] constă în două lucruri. Unul este moştenirea comună de amintiri bogate din trecut. Cealaltă este consensul prezent, voinţa de a trăi împreună…". Pentru a ajunge la acel consens, mulţi membri ai naţiunii trebuie să uite opresiunile şi

nedreptăţile care i-au despărţit cândva. „*L'oubli*, actul uitării, iar unii ar putea spune chiar falsul istoric, sunt factori necesari în crearea naţiunilor”. 25

Naţionalismul de stat, determinat de interesele elitei conducătoare, este foarte bine ilustrat în cazul Regatului Unit, chiar mai bine decât în cazul Statelor Unite. În 1707, când s-a înfiinţat Regatul Unit, nu exista o naţiune britanică. Locuitorii Insulelor Britanice se considerau englezi, scoţieni galezi sau irlandezi. Însă, de-a lungul anilor, propagarea culturii engleze dominante şi promovarea servitorilor să-i loiali protestanţi şi vorbitori de limba engleză, au consolidat treptat un simţ puternic al identităţii britanice, în secolul XIX, când instituţia liberală a favorizat educaţia în masă, culturile nonengleze erau sufocate activ. De exemplu, copiii galezi, dacă îndrăzneau să vorbească în galeză, erau pedepsiţi cu o „notă galeză”. Toţi „britanicii” trebuiau să arate loialitate faţă de simbolurile noii naţionalităţi britanice – să vorbească engleza standard, să se ridice în picioare şi să cânte imnul regal „God Save Our Noble King” („Dumnezeu să-l aibă în pază pe nobilul nostru rege” – n.tr.) (1745) – şi să respecte steagul britanic (1801). Astfel, noua naţiune britanică a fost făurită cu succes. Naţiunile sale componente mai vechi, cu toate că nu au fost eradicate, au primit statutul de parteneri juniori şi subordonaţi (vezi capitolul VIII).

La fel, guvernul SUA a fost obligat să adopte o cultură naţională oficială pentru a o înlocui pe cea a imigranţilor să-i diverşi. În timpul Războiului Civil, Congresul SUA ar fi votat pentru adoptarea obligatorie a limbii engleze în locul celei germane la diferenţă de un vot (însă alte surse nu sunt de acord cu această teorie). De atunci, înainte ca noii cetăţeni să fie lăsaţi să jure credinţă în faţa steagului american, cunoaşterea limbii engleze echivala cu aceea a cunoaşterii Constituţiei. Noua naţiune americană vorbitoare de limbă engleză s-a făurit sub sponsorizare guvernamentală, în special prin educaţie. Adoptarea

versiunii americane a culturii engleze a fost considerată drept piatra de temelie pentru succesul tuturor familiilor americane de imigranţi.

O caracteristică comună a naţionalismului de stat constă în adoptarea unui concept comun de „cetăţenie” şi „naţionalitate”. În utilizarea oficială britanică, naţionalitatea este sinonimă cu cetăţenia, adică ceva garantat de legea britanică. În concepţia americană, „naţiunile” înseamnă ţările sau statele politice. Asemenea terminologie nu face decât să creeze confuzie, poate chiar intenţionat. Este parţial responsabilă pentru erorile persistente, cum ar fi aceea de a-i considera „ruşi” pe toţi locuitorii Imperiului Rus sau ai

Uniunii Sovietice; şi intră într-un contrast nefavorabil cu practicile ţărilor în care „cetăţenie” trebuie să fie definită mai exact.26 Naţionalismul de stat acceptă faptul că guvernele determină naţionalitatea, respingând în acelaşi timp ideea că naţiunile pot fauri state. După cum scria Lordul Acton: „Un stat poate crea uneori o naţiune, însă e împotriva naturii ca o naţiune să creeze un stat”.

Majoritatea guvernelor europene s-au străduit să întărească coeziunea naţională a supuşilor să-i – prin ceremonii, artă simbolică, interpretări ale istoriei şi, mai ales, prin educaţie şi prin promovarea unei culturi comune. Niciun guvern din secolul XIX care plănuia introducerea educaţiei elementare universale nu a putut evita actul crucial de a alege limba sau limbile în care să fie instruiţi copiii. Imperiul Otoman, care garantase întotdeauna autonomie grupurilor minoritare, a fost singurul care nu a încercat niciodată să impună o cultură de stat comună. Austro-Ungaria a abandonat încercarea după 1867, copleşită de valurile contrare ale naţionalismului popular.

Naţionalismul popular, care s-a dezvoltat de jos, a fost plantat, ca multe alte seminţe, sub statele dinastice şi imperiile multinaţionale ale epocii. Adânc înrădăcinat în doctrina suveranităţii populare a lui Rousseau, acesta

presupunea că forumul cel mai adecvat pentru exercitarea voinţei generale era constituit de comunitatea naţională sau etnică, nu de frontierele artificiale ale statelor existente. Acesta a creat o mitologie elaborată în care „sângele” naţiunii era amestecat ireversibil cu „pământul” teritoriului naţional. Astfel, dacă italienii locuiau pe teritoriul a şase state între Elveţia şi Sicilia, se presupunea că dreptatea pentru naţiunea italiană implica abolirea acelor state şi înlocuirea acelora cu un regat italian unit. Desigur, naţionaliştii mai realişti realizau că existenţa unei naţiuni depline, complet conştiente în privinţa unei culturi naţionale uniforme, era doar un vis. După înfiinţarea statului italian, mulţi lideri italieni ştiau că trebuiau să urmeze exemplul altor guverne şi să folosească puterea statului pentru a consolida cultura şi conştiinţa cetăţenilor săi. După cum remarca Massimo d’Azeglio în sesiunea de deschidere a parlamentului Italiei unite în 1861: „Acum că am creat Italia, trebuie să începem să creăm italieni”.

O mare parte din dezbaterile secolului XIX privind naţionalitatea erau dominate de convingerea că popoarele Europei puteau fi împărţite în naţiuni „istorice” şi „neistorice”. Primul care a promovat ideea a fost Hegel. Aceasta a fost adoptată de darwiniştii sociali, care considerau concurenţa între naţiuni drept proces evoluţionist, în care unele erau adaptate pentru supravieţuirea în stare independentă, iar altele erau destinate extincţiei. Cu Marx, factorul economic a ajuns în prim-plan. Criteriile şi calculele variau, iar lista de state-naţiuni potenţiale era foarte diferită. Însă, la jumătatea secolului XIX, se ajunsese deja la un anumit consens. Se presupunea în general că puterile consacrate – Franţa, Regatul Unit, Prusia, Austria şi Rusia – deţineau un destin istoric, la fel ca şi statele pe care puterile le recunoşteau deja – Spania, Portugalia, Belgia, Olanda, Suedia, Danemarca şi Grecia – şi concurenţii naţionali principali – italienii, germanii şi polonezii. Mazzini a schiţat o hartă a

unei Europe viitoare, ce conţinea douăsprezece state-naţiuni.

În realitate, conceptul de istoricitate era în întregime subiectiv, dacă nu de-a dreptul fals. Trei dintre cele cinci puteri, ai căror admiratori le considerau printre accesoriile cele mai permanente ale scenei europene, aveau să dispară în interval de un secol. Mai multe ţări, printre care Danemarca sau Regatul Unit, cărora le plăcea să se considere drept statenaţiuni de coeziune, aveau să afle că nu era aşa. Multe dintre naţiunile care simţeau că aveau dreptul de neclintit la autodeterminare aveau să fie deziluzionate. Aici, factorii decisivi s-au dovedit a fi nici dimensiunea, nici viabilitatea economică, nici pretenţiile istorice valide, ci contextul politic. Naţionaliştii germani, care nu aveau mari şanse să se opună puterii Prusiei, au avut succesul asigurat îndată ce Prusia şi-a schimbat orientarea. Speranţele italienilor depindeau de susţinerea activă a Franţei. Polonezii, al căror stat istoric a rămas o amintire vie până în anii 1860, nu aveau nici sprijin din exterior, nici noroc. Doar politica a hotărât că grecii, belgienii, românii şi norvegienii puteau reuşi, în timp ce irlandezii, cehii sau polonezii nu. La început, Imperiul Otoman în prăbuşire a oferit cele mai evidente contexte ale schimbării. Naţionalităţile Imperiului Ţarist şi Imperiului Habsburg, care aveau să dea naştere celui mai mare număr de state-naţiuni, nu au ieşit în prim-plan decât la începutul secolului următor. [ABHAZIA]

ABHAZIA

Abhazienii constituie o naţiune mică, cu mai puţin de un sfert de milion de oameni, care locuiesc pe coasta Mării Negre, la aproximativ 500 km est de Crimeea. Oraşul lor principal este Sukhum sau Sukhumi. Limba şi cultura lor musulmană, care seamănă cu acelea ale circazienilor, nu au prea multe în comun nici cu ruşii din nord, nici cu georgienii creştini din est. Aceştia spun că trăiesc „la

marginea Europei”.

Teritoriul unui fost regat medieval, care a înflorit sub influenţa greco-bizantină, Abhazia a ocupat întotdeauna o poziţie vitală, legând sudul Rusiei cu Caucaz. Cucerirea sa de către ţari în 1810 şi 1864 (vezi Anexa III, p. 1290) i-a obligat pe mulţi nativi să fugă. Începând cu 1931, a devenit una dintre cele trei republici autonome nominal din interiorul Georgiei; şi un flux important de ruşi şi georgieni-mingrelieni au transformat populaţia locală într-o minoritate absolută în propriul lor teritoriu. Şeful poliţiei lui Stalin, Beria, el însuşi un mingrelian, a deportat întreaga comunitate a grecilor pontici şi a iniţiat o politică brutală de georgianizare.

Astfel, atunci când Georgia s-a desprins de Moscova în 1991, abhazienii au căutat o măsură de autoguvernare faţă de aceasta. Însă, conflictul lor cu Tbilisi în timpul devastatorului război civil georgian din 1992 – 1993 nu a făcut decât să deschidă drumul reocupării Abhaziei de către forţele ruseşti. După cum i-a spus un hatman cazac unui reporter, soarta teritoriilor periferice, precum Abhazia sau Insulele Kurile, avea să testeze măreţia Rusiei. „Acestea sunt ale noastre – şi acesta este adevărul”.1

Neînţelegerile dintre fostele naţionalităţi sovietice alimentau o ramură agresivă a naţionalismului rus. Voci de la Moscova cereau recucerirea „teritoriilor apropiate” ale Rusiei. După Abhazia aveau să urmeze mai multe ţinte ale intervenţiei ruse, inclusiv Tatarstan şi Cecenia şi alte teritorii nonruse din interiorul Federaţiei Ruse. Mai devreme sau mai târziu, Rusia avea să fie nevoită să aleagă între democraţia sa în stil nou şi imperialismul său în stil vechi.

Cu toate acestea, naţionalismul nu a înflorit doar acolo unde avea cele mai mari şanse de reuşită: din contră, s-a dezvoltat pornind de la sărăcie şi represiune. Se poate spune chiar că ardoarea idealului naţional creştea direct proporţional cu imposibilitatea succesului său. De-a lungul

secolului, activiştii naţionalişti dedicaţi s-au străduit să aprindă conştiinţa naţională a celor pe care doreau să-i recruteze. Poeţi, artişti, cărturari, politicieni apelau la şase surse importante de informaţii pentru a construi imaginea unei realităţi care avea să-i inspire pe credincioşi.

Istoria a fost cercetată pentru a găsi dovezi ale luptei îndelungate a unei naţiuni pentru drepturi şi teritoriu. Preistoria era un subiect preferat, deoarece putea fi utilizat pentru a susţine pretenţiile de colonizare aborigenă. Acolo unde nu s-au găsit dovezi, trebuia să se recurgă la mitologie sau chiar la invenţii. Eroii şi eroinele naţionale şi victoriile naţionale îndepărtate au fost scoase la lumină pentru a fi venerate. Tot ceea ce era de interes universai era ignorat. Orice putea discredita o naţiune sau credita pe duşmanii acesteia era trecut cu vederea.

Limba a fost reformată şi standardizată ca dovadă a identităţii separate şi unice a unei naţiuni. Au fost compilate dicţionare şi gramatici, au fost întemeiate biblioteci acolo unde nu existau. Au fost pregătite manuale pentru şcolile naţionale şi universităţile naţionale. Lingviştii au încercat să arate că limbile autohtone până atunci neluate în seamă erau la fel de sofisticate precum greaca şi latina; că ceha, sau catalana, sau galica, sau norvegiana, erau la fel de eficiente ca mijloace de comunicare precum limbile de stat existente. Cazul norvegiene! este foarte interesant. Un construct compus de dialecte ţărăneşti denumite *nynorsk* sau *landsmăl* (norvegiana nouă sau „limba de la ţară”) a fost inventat pentru a provoca consacrata *riksmăl* sau *bokmăl* („limba de stat” / „limba cărţilor” din Danemarca şi Norvegia). Mişcarea nouă norvegiană, care a atins apogeul în 1899, s-a considerat partenerul necesar în lupta pentru independenţa politică. Însă, la fel ca galica în Irlanda, a avut doar un succes limitat. [NORGE]

Folclorul, sau *Volkskunde*, era exploatat la maximum.

Pe de o parte, se considera că unea naţiunea modernă cu rădăcinile sale culturale cele mai vechi; pe de altă parte, autenticitatea sa nu putea fi verificată cu uşurinţă. Spre deosebire de Herder, a cărui colecţie de *Volkslieder* (1778) indusese cântece de la Groenlanda până la Grecia, cărturarii naţionalişti s-au limitat la folclorul naţional. În acest context, opera fraţilor Jakob (1785 – 1863) şi Wilhelm Grimm (1786 – 1859) este fundamentală. Colecţia lor uriaşă includea *Über den altdeutschen Meistergesang*, *Deutsche Sagen*, *Deutsche Grammatik* şi faimoasele *Kinderund Hausmärchen* (1812 – 1815), „Poveştile fraţilor Grimm". Contemporanul lor sârb Vuk Karadzic (1787 – 1864) a publicat o colecţie cunoscută de poveşti sârbo-slavone, alături de o gramatică, un dicţionar şi reforma sa a alfabetului chirilic. [KALEVALA]

Religia a fost mobilizată pentru sanctificarea sentimentul naţional şi, în multe situaţii, pentru a ridica bariere între grupurile etnice. Pentru bisericile protestante sau ortodoxe, această formă de separatism existase de mult timp. Însă chiar şi religia romano-catolică putea fi întoarsă împotriva misiunii sale universale, aceea de a-i separa pe croaţi de sârbi, de a-i menţine pe lituanieni imuni la rusificare sau pe polonezi la germanizare. În unele ţări, creştinii priveau uimiţi cum se resuscita interesul pentru rituri şi practici ale zeilor păgâni ai naţiunii. Preoţii baptişti galezi se îmbrăcau în druizi la festivalul naţional galez *Eisteddfod*; zeii germanici călăreau din nou pe scena Germaniei imperiale. [ŞAMAN]

Teoriile rasiale se dovedeau extrem de atrăgătoare. Noţiunea unei rase caucaziene a fost inventată la sfârşitul secolului XVIII. Noţiunea asociată de „rasă ariană" a fost menţionată pentru prima dată în 1848 de un profesor german de la Oxford, Max Müller. Toate naţionalităţile Europei erau tentate să se considere ca aparţinând unui

grup rasial unic, al cărui sânge forma un arbore distinct şi separat. Un interes extraordinar era acordat etnologiei şi studiului „tipurilor rasiale”, care se presupuneau că ar corespunde fiecăreia dintre naţiunile moderne. La Londra, Societatea Istorică Regală sponsoriza o serie de experimente pe membrii ei, arătând că există o inferioritate a cutiei craniene a celor cu nume celtice faţă de cei de origine anglo-saxonă.27 (Nu există speranţă pentru familia Davies.) în Germania, ştiinţa eugeniei a venit cu rezultate asemănătoare. Houston Stewart Chamberlain (1855 – 1927), rezident englez în Germania, a îngustat rasa creatoare de la arieni la teutoni. „Adevărata istorie, scria el, începe din momentul în care germanul cu

KALEVALA

Kalevala sau „Tărâmul eroilor” este considerată epopeea naţională a finlandezilor. Este un poem de aproximativ 50 de cânturi sau 22.795 de versuri, publicat întâi în 1835 şi în a doua ediţie, cea definitivă, în 1849. Este o epopee semiliterară, compilată în mare parte din folclorul autentic. De fapt, în mare măsură, este produsul autorului său principal, Elias Lönnrot (1802 – 1884), care a folosit modelele clasice pentru a transforma şi a înfrumuseţa materialele orale brute pe care le strânsese de la ţăranii din estul Finlandei şi din Karelia rusească. Astfel, aceasta ilustrează nu doar moştenirea folclorului păgân al Europei, ci şi procesul prin care activiştii secolului XIX s-au inspirat din surse populare neglijate pentru a crea o conştiinţă naţională. Herder (1744 – 1803) dezvoltase ideea că naţiunile moderne pot înflori doar dacă au o identitate culturală distinctă bazată pe limbă vernaculară şi pe tradiţii populare. *Kalevala* era un exerciţiu herderian *par excellence*.

Pe vremea lui Lönnrot, finlandezii trecuseră de la stăpânirea suedeză la cea a Rusiei ţariste şi simţeau nevoia să se desprindă de cultura stăpânilor lor suedezi şi ruşi. Poveştile sunt concentrate în jurul lui Vainamoinen,

„înţeleptul etern”, care prezidă asupra tărâmului Kalevala, conducând bătălia cu Polijola, populată de zei, uriaşi şi spirite nevăzute.

Sută vanha Väinämöinen,
Laskea karehtelevi
Venehellă vaskisella,
Kuutilla kuparisella
Yläisihin maaemihin
Alaisihin taivosihin.
Sinne puuttui pursinensa,
Venehinensă väsähyti.
Jättikantele jälille,
Soiton Suomelle sorean,
Kansalle ikuisen,
suuret lapsillensa.

Atunci bătrânul Väinämöinen A pornit în călătorie cântând.
Vâslind în barca sa de cupru, în vasul său de cupru.
Către pământul de dincolo de ceruri A vâslit spre ţinuturi mai semeţe.
Iar acolo a rămas cu vasul său A rămas obosit cu vasul său, însă kantelon jälille,noi.
Şi-a lăsat harpa fermecată în Suomi, întru încântarea ilonnemuritoare a poporului lui Laulutsău.
Cântece de vitejie pentru copiii din Suomi.1

Toate naţiunile Europei au trecut prin faza de compilare, romantizare şi inventare a folclorului. Republicarea legendelor regelui Arthur ale lui Chretien de Troyes şi ale lui Sir Thomas Malory aparţineau aceleiaşi tendinţe. Chiar şi americanii doreau să participe; iar opera lui Lonnrot a exercitat o influenţă puternică asupra lucrării *Hiawatha* (1855) a lui Henry Longfellow, care cunoştea o

traducere germană a *Kalevalei* publicată în 1851 de un membru al Academiei Imperiale de Ştiinţe din St. Petersburg.

Epopeile naţionale precum *Kalevala* finlandeză sau *Mabinogion* galeză au avut o semnificaţie specială pentru acele naţiuni a căror pornire către o identitate culturală separată era oprită de dependenţa politică. Nu este surprinzător că atât *Hiawatha*, cât şi *Kalevala* fuseseră traduse deja în poloneză în anii 1860.

braţ puternic pune stăpânire pe moştenirea Antichităţii". Sau: „acela care susţine că Hristos era evreu este fie ignorant, fie nesincer".28 [CAUCAZ]

În Rusia, mişcarea panslavică era încărcată de tendinţe rasiale. Pledând pentru unificarea tuturor popoarelor slave sub pavăza ţarului, aceasta presupunea de obicei că solidaritatea politică se va naşte din afinitatea rasială (nonexistentă) a slavilor. Nu s-a bucurat de prea mare răsunet în rândul polonezilor şi croaţilor catolici, care produseseră versiuni

Şamanul, sau „medicul" tribal, este un personaj bine cunoscut în rândul popoarelor băştinaşe din Siberia şi mai departe, în rândul inuiţilor şi amerindienilor. Vindecător popular, înţelept şi magician, acesta face parte dintr-o profesie imemorială ale cărei poţiuni, ritualuri şi proverbe îi conferă o autoritate unică. Purtând probabil o mască cu coarne şi ducând cu el un instrument caracteristic al meseriei sale, toba, cu care intră în comuniune cu spiritele pădurii, pietrelor şi cerului, acesta poate fi o forţă a binelui sau răului. Călătoreşte nevăzut în lumile de dincolo, deasupra şi dedesubt, şi aduce umanităţii înţelepciunea Marelui Spirit. Şamanismul a supravieţuit până în perioada modernă în multe regiuni izolate din Rusia; însă în Europa Centrală este neaşteptat.1 Şi femeile pot fi şamani.

În Ungaria, controversa în privinţa originilor maghiarilor a fost în prim-plan în tot secolul XIX. Părerea

populară era că se trăgeau din huni. [CSABA] însă cărturarii aveau altă părere. O şcoală i-a identificat drept strămoşi pe iranieni sau kazari. Alta, fondată de János Sajnovits (1733 – 1785), ajungea şi mai departe în orient. De atunci, legătura fino-ugrică a fost demonstrată definitiv de filologi, arheologi şi antropologi. De exemplu, un loc de înmormântare de la Bol she Ţigan de pe râul Kama, descoperit în 1974, a fost confirmat drept una dintre escalele importante înainte ca maghiarii să înainteze spre Vest. La fel, cercetarea modernă a folclorului maghiar a dezvăluit numeroase urme de şamanism, subliniind astfel asocierea cândva nebănuită cu Siberia.2

anterioare de panslavism şi care acum demonstrau contrariul cu lucrări ştiinţifice în care arătau că ruşii erau de fapt finlandezi slavicizaţi.29 Impactul cel mai mare l-a avut asupra sârbilor, cehilor şi bulgarilor, care toţi vedeau în Rusia un eliberator. Naţionalismul rus, amestecat cu panslavismul, a afişat un avânt mesianic fără precedent. Dostoievski scotea o notă optimistă şi din cel mai slab material:

Marele nostru popor a crescut precum animalele sălbatice. A suferit torturi încă de când s-a înfiinţat, torturi pe care niciun alt popor nu le-ar fi putut îndura, dar care doar l-a făcut şi mai puternic şi mai unit în nefericirea sa… Rusia, alături de slavism şi de conducătorul ei, va rosti în faţa lumii cuvântul cel mai măreţ auzit vreodată; iar acel cuvânt va fi legământul frăţiei între oameni… [Căci] ideea naţională rusă, în ultima sa analiză, înseamnă frăţia universală a oamenilor.30

Aceasta era doar o fantezie foarte potrivită respectivei ţări.

În toată Europa, toate ramurile artei şi literaturii au fost mobilizate pentru a ilustra şi a scoate în evidenţă teme naţionale. Poeţii urmăreau să câştige laurii de bard naţional sau „poet laureat”. Romancierii au dezvoltat o predilecţie pentru romanele de dragoste istorice sau

pseudoistorice despre eroi naţionali şi obiceiuri naţionale. Romanele Waverley ale lui Sir Walter Scott (1771 – 1832) erau modelul recunoscut în acest domeniu, cu toate că au existat şi exemple anterioare. Un roman denumit *Tadeusz al Varşoviei* (1803) de Jane Porter (1776 – 1850), despre viaţa lui Kościuszko, s-a bucurat de faimă internaţională. Pictorii şi sculptorii au urmat năzuinţele romantice în aceeaşi direcţie. Romanticul cel mai important al Franţei, Victor Hugo (1802 – 1885), a dorit să strălucească în toate domeniile.

Muzicienii luau armonii şi ritmuri din dansul şi cântecul folcloric băştinaş pentru a elabora stiluri naţionale distincte elaborate care au devenit marca numeroaselor „şcoli naţionale". De la mazurcile şi polonezele minunate ale lui Chopin şi Rapsodiile maghiare ale lui Liszt un traseu strălucitor trece prin lucrările cehilor Bedrich Smetana (1824 – 1884), Antonin Dvořák (1841 – 1904) şi Leos Janâcek (1854 – 1928); ale norvegienilor Edvard Grieg (1843 – 1907), ale finlandezului Jan Sibelius (1865 – 1957) şi ale danezului Care Nielsen (1865 – 1931); ale spaniolilor Isaac Albeniz (1860 – 1909), Enrique Granados (1867 – 1916) şi Manuel de Falla (1876 – 1946) ale maghiarilor Béla Bartök (1881 – 1945) şi Zoltán Kodály (1882 – 1967); ale englezilor Edward Elgar (1857 – 1934), Frederick Delius (1862 – 1934) şi Ralph Vaughan Williams (1872 – 1958); şi ale faimosului „cvintet" rus – Cezar lui (1835 – 1916), Mili Balakirev (1836 – 1910), Aleksandr Borodin (1833 – 1887), Nikolai Rimski-Korsakov (1844 – 1909) şi Modest Mussorgski (1839 – 1881). Aceste şcoli naţionale au mărit interesul social pentru muzică. Mai mult, naţiunile care erau împiedicate de bariera lingvistică să-şi extindă cauza prin literatură se puteau adresa întregii Europe într-o sală de concerte.

În mod interesant, natura abstractă a muzicii a trezit un val de reacţii diferite la aceleaşi portative. Un

compozitor precum Chopin putea plăcea nu doar acelor ascultători care înţelegeau prea bine mesajul său politic, ci şi altora care nu aveau vreo legătură cu asta. Nu exista nicio contradicţie între aspectul naţional şi cel universal al geniului său. Calităţile emoţionale delicios de ambigue ale melodiilor sale poloneze dulci-amare erau întreţesute printre izbucniri alternative de protest şi apatie melancolică. Pentru unii, a tradus istoria poloneză în note pentru pian; pentru alţii, a exprimat amărăciunile unui caracter pur personal şi intim. După cum spunea Robert Schumann despre, poate, cea mai faimoasă piesă a lui Chopin, „Revoluţionarul *Étude*”, Op. 10 Nr. 12, vorbeşte despre „arme îngropate în flori”.

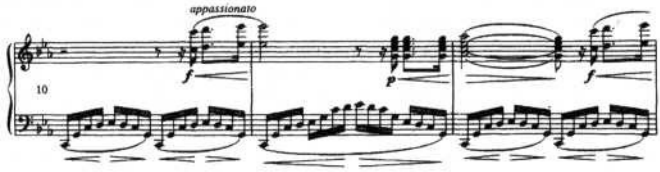

În lumea operei, miturile naţionale sunt puse pe acorduri minunate, creând drame muzicale cu o putere de neegalat. Publicul care urmărea şi asculta ţintuit în scaun o reprezentaţie *Boris Godunov* a lui Mussorgski sau *Ring* al lui Wagner pierdea tot interesul pentru dreptăţile şi nedreptăţile istoriei. Opera naţională este un domeniu în care măreţia muzicii pare să fie întrecută doar de caracterul neobişnuit al libretului. [NIBELUNG] [OPERA] [SUSANIN] [TRISTAN]

Faptul că dezvoltarea naţionalismului a fost strâns legată de modernizarea societăţii europene este de necontestat. Într-adevăr, unii istorici ai convingerilor marxiste merg până acolo încât insistă că legătura era una absolută. „Caracteristica de bază a naţiunii moderne şi a tuturor elementelor asociate cu ea, scria unul dintre aceştia, este modernitatea sa”.31 Acest tip de afirmaţie strică o ipoteză bună prin exagerare. Opresiunea politică

putea fi la fel de eficientă precum modernizarea socioeconomică în stimularea naţionalismului modern; şi există mai multe exemple de mişcări naţionale precoce dezvoltate cu mult înainte ca modernizarea să domine. Ceea ce a făcut cu siguranţă procesul de modernizare a fost să schimbe natura naţionalismelor existente şi să îşi extindă apartenenţa socială dincolo de limitele anterioare. „Transformarea naţionalismului" în perioada cea mai dezvoltată a Europei de după 1870 era o realitate pe care puţini doreau să o combată.

De asemenea, naţionalismul a subliniat o diferenţă importantă între „civilizaţie" şi „cultură". Civilizaţia era suma totală a ideilor şi tradiţiilor moştenite de la lumea antică şi de la creştinism, era grefată în cultura nativă a tuturor popoarelor din Europa din exterior, formând o moştenire comună. Cultura (*Kultur* în înţelesul german), prin contrast, se dezvolta din viaţa cotidiană a oamenilor. Era alcătuită din toate elementele specifice unei anumite naţiuni: graiul nativ, folclorul, deviaţiile religioase, practicile idiosincratice. În trecut, civilizaţia fusese proslăvită, iar cultura dispreţuită. Naţionalismul făcea acum opusul. Culturile naţionale erau preamărite, iar civilizaţia comună dispreţuită. Elita educată, poliglotă şi cosmopolită a Europei devenea tot mai slabă; masele naţionale semieducate, care se considerau doar francezi, germani, englezi sau ruşi deveneau mai puternice.

Teoretizarea naţionalismului nu s-a atenuat în timp. Printre ideile la modă la sfârşitul secolului XX trebuie luată în considerare legătura sociologică sus-menţionată între naţionalism şi modernizare: conceptul psihologic de naţiune drept „comunitate imaginată", la care alegeau să aparţină indivizi dezrădăcinaţi sau proaspăt educaţi: şi noţiunea de „tradiţie inventată" – mecanismul prin care naţiunile nou formate îşi creau propriile mitologii. E interesant de notat faptul că fiecare dintre aceste idei foarte contemporane se regăsesc în scrierile unui socialist

şi teoretician social polonez puţin cunoscut, Kazimierz Kelles-Krauz (1872 – 1905).32

Pasiunile naţionalismului au dus, inevitabil, la conflict. Aproape toate regiunile Europei conţineau minorităţi etnice al căror naţionalism popular avea să se lovească de naţionalismul condus de stat al autorităţilor. În Regatul Unit au existat trei mişcări separatiste potenţiale; în Imperiul Rus, şaptezeci. Chiar şi în Imperiul German, remarcabil de omogen din punct de vedere etnic, au izbucnit conflicte pe termen lung în fostele provincii poloneze, la graniţa daneză de la Schleswig-Holstein şi în Alsacia-Lorena. [ELSASS] [SLESVIG] De asemenea, conflicte importante au avut loc între liderii mişcărilor naţionale şi cei ai opiniei liberale sau socialiste, care fie nu erau de acord cu naţionalismul *per* se fie obiectau în faţa priorităţii acordate obiectivelor naţionale.

Rusia era un astfel de caz, în care construcţia imperială a statului a Dinastiei Romanovilor a intrat în conflict nu doar cu popoarele nonruseşti ale imperiului, ci şi cu sentimentele populare în favoarea construirii unei naţiuni ale ruşilor. În vechea inimă moscovită, „imperiul” exista cu teamă alături de „naţiune”. Instituţiile imperiale bazate pe tribunal, nobilime şi birocraţie funcţionau precum o putere străină de ocupaţie în interiorul unei societăţi predominant ţărănească, cu care nu prea aveau nimic în comun. Emanciparea iobagilor nu a făcut decât să amâne frustrările acestei naţiuni ţărăneşti, a cărei viaţă se baza pe comuna sătească şi pe Biserica Ortodoxă Rusă. Eşecul încercărilor de la începutul secolului XIX de a promova o biblie rusă vernaculară, care ar fi putut servi drept piatră de temelie pentru o cultură naţională modernă, fusese considerat crucială.33

Pe măsură ce treceau deceniile, naţionalismul îşi asuma în mod frecvent un ton din ce în ce mai agresiv. Mişcările naţionale care începuseră ca parte a cruciadei liberale împotriva dinastiilor reacţionare au devenit

frustrate atunci când cererile lor nu au putut fi îndeplinite în întregime. Astfel, în ultimul sfert al secolului, „vechiul naţionalism eliberator şi unificator” a lăsat de obicei loc unui concept intolerant de „naţionalism integral”. Au început discuţiile despre expulzarea minorităţilor şi despre „trădarea” oricărei persoane care nu se conforma cu propria definiţie dogmatică de comunitate a naţionaliştilor. (Cu acest înţeles negativ a intrat termenul de „naţionalism” în accepţia generală în anii 1890.) Germania avea să fie doar a germanilor, „România a românilor”, Ruritania a ruritanilor.

Poate că Germania imperială a fost locul în care ideile de *Blut und Boden* sau „sânge şi pământ” au fost cel mai adânc înrădăcinate. Însă în Franţa, naţionalismul integral şi-a găsit susţinătorii cei mai aprigi, în scrierile lui Maurice Barres (1862 – 1923) şi Charles Maurras (1868 – 1952), cofondatorii, în 1899 ai mişcării *Acţiunea Franceză*. Pentru aceştia, Franţa era doar a francezilor, mai exact a francezilor loiali, născuţi catolici. Barres, deputat de Moselle, şi-a petrecut cariera luptând pentru revenirea Alsaciei-Lorena de la Germania. Cartea sa *Les Déracinés* (Dezrădăcinaţii, 1897) a etichetat ideea de element dezrădăcinat, deci fără valoare, al societăţii. Curând aceasta avea să fie aplicată împotriva evreilor şi a altora. *La Colline inspirée* (1913) a promovat ideea că adevăratul caracter francez şi catolicismul erau de nedespărţit. Maurras a avut un rol de vârf în tabăra potrivnică în afacerea Dreyfuss, iar mai târziu ca susţinător al lui Pétain în Franţa guvernului de la Vichy. Limbajul său a devenit atât de extremist, încât în 1926 scrierile sale au intrat pe lista cărţilor interzise din Indicele catolic.

Naţionalismul integral a influenţat toate mişcările naţionale de la *fin de siècle*. În afară de Germania şi Franţa, a avut un impact puternic şi în Polonia, unde Mişcarea Democratică Naţională a lui Roman Dmowski (1864 – 1939) a fost caracteristică tendinţei, în Italia se

regăsea în activităţile iredentiştilor precum Gabriele D'Annunzio (1863 – 1938), care încercau să ia Trieste şi Tirolul de Sud de la Austria. În Rusia a dus la respingerea tuturor celor care nu se conformau cu identificarea caracterului rus cu ortodoxia. În Regatul Unit putea fi observată în rândul tuturor celor care echivalau termenul „britanic" cu „englez". În Irlanda era reprezentat atât de poziţia multor protestanţi de la Ulster, care nu găsea la Ulster loc pentru catolici, şi de tendinţa extremistă din rândul naţionaliştilor catolici irlandezi, care îi considerau pe toţi protestanţii şi anglo-irlandezii drept agenţi ai dominaţiei străine. În rândul evreilor putea fi observat în aripa sionistă, care vedea în Palestina nu doar un refugiu pentru evreii oprimaţi, ci şi teritoriul pentru un „stat evreu", unde nonevreii trebuiau să se supună.

Un factor important era mediul politic în care erau obligate să funcţioneze diversele mişcări naţionaliste. Unii teoreticieni politici au fost tentaţi să amplaseze formele „moderate, umane şi eliberatoare" de naţionalism în Europa de Vest şi să înghesuie naţionalismele Europei de Est în categoria etnică intolerantă.34 Această clasificare este nedreaptă. Există multe exemple de naţionalism etnic intolerant în Europa de Vest, de la IRA la Frontul Flamand. Multe mişcări naţionale din Europa de Est au inclus atât elemente „vestice", cât şi „nonvestice". Etichetele pur şi simplu nu se potriveau. Este adevărat faptul că imperiile autocratice ale Europei de Est înăbuşeau naţionalismul de tip liberal, încurajând opoziţia violentă din toate sursele. În timp ce naţionalismul popular devenea dominant în cele mai multe părţi ale Europei în cei cincizeci de ani de după 1870, multe dintre acele popoare care s-au trezit sub controlul Imperiului Rus au fost nevoite să-şi amâne speranţele de eliberare timp de aproape un secol. Această întârziere a fost provocată mai degrabă de natura statelor ruse succesive decât caracteristicilor inerente ale popoarelor sale captive.

Mişcarea de eliberare naţională italiană a acţionat vreme de trei sferturi de deceniu înainte de a-şi îndeplini obiectivul, în 1871. Aceasta este cunoscută cu denumirea de îl *Risorgimento*, „Renaşterea”, după un ziar înfiinţat în 1847 la Torino de liderul ei cel mai activ, contele Camillo di Cavour (1810 – 1861), prim-ministrul Sardiniei. Însă originile sale se află în rândul societăţilor secrete pentru independenţă, cum ar fi faimoasa Carbonari, care a dat tonul revoltelor eşuate din Napoli (1820), Torino (1821) şi Roma (1830), şi *Giovane Italia* sau „Tânăra Italie” a lui Giuseppe Mazzini (1805 – 1872). Mazzini, revoluţionar şi profet naţional, şi-a petrecut o mare parte a vieţii în exil, la Marsilia, Berna şi Londra. A creat o ideologie naţională, şi-a ridicat compatrioţii din letargie şi le-a cerut conducătorilor simpatizanţi precum Carol Albert de Sardinia, să-i susţină. „O naţiune, declara el, este universalitatea cetăţenilor care vorbesc aceeaşi limbă”. În 1834 a înfiinţat o ramură internaţională a campaniei sale, „Tânăra Europă”, care a instruit o reţea de conspiratori pentru pregătirea constituţiilor democratice pe tot continentul.

1848, Anul Revoluţiilor, a adus Italia în prim-planul erupţiilor care cuprinseseră Europa. Au fost proclamate republici independente în Veneţia şi Roma. Sicilia şi Napoli s-au întors către monarhul lor din Dinastia de Bourbon, Ferdinand II. Carol-Albert a început un „război sfânt” împotriva Austriei, sperând să profite de pe urma revoltei din Milano. Toate au fost zdrobite de contraatacurile generalului Radetzky şi de bombardamentele nemiloase ale „regelui bomba”. Sloganul lui Mazzini, „Italia fără da se” (Italia se va descurca singură), eşuase. Asociatul său romantic Giuseppe Garibaldi (1807 – 1882), care luptase atât la Roma, cât şi la Veneţia, fuge în America de Sud.

Un deceniu mai târziu, condiţiile s-au îmbunătăţit. Sardinia lui Cavour s-a alăturat cauzei italiene ca fiind cea mai bună metodă de a se descotorosi de austrieci. După

frumoasa performanţă a soldaţilor Sardinien! în Crimeea, Napoleon III a întrebat în mod neobişnuit: „Ce pot să fac pentru Italia?” şi s-a semnat un Pact franco-sardinian. Franţa s-a legat să susţină Sardinia în nord împotriva Austriei, continuând în acelaşi timp să apere statele papale în centru. După trei războaie, jocul se încheia. Între 1859 – 1860 victoriile de la Magenta şi Solferino asigurau succesul atacului franco-sardinian asupra Italiei austriece, în timp ce expediţia privată senzaţională a celor „O mie” de cămăşi roşii ale lui Garibaldi asigura căderea Siciliei şi Napoliului. Plebiscitele din Parma, Modena şi Toscana au votat pentru Italia; Franţa ia Savoia şi Nisa; Austria încă păstrează Veneţia; iar cu ajutor francez, papa încă domneşte la Roma. Însă în mai 1861, parlamentul italian de la Torino îl proclamă pe Victor Emanuel II (1849 – 1878) rege al Italiei. În 1866, cu Austria în război cu Prusia, Italia pune la cale cucerirea Veneţiei. În 1870, cu Franţa în război cu Prusia, Italia cucereşte ce mai rămăsese din statele papale şi îl restrânge pe papă la Vatican. Cu excepţia Trentino (Tirolul de Sud) şi Istriei, regatul Italiei era întreg. Cavour era mort; Garibaldi se retrage în Insula Caprera; Mazzini, republicanul, încă în exil, era cu inima frântă. (Vezi anexa III, p. 1084.) [GATTOPARDO]

Progresul mişcării naţionale germane a semănat în toate aspectele sale esenţiale cu echivalentul său italian. A început pe fondul entuziasmului „Războiului de Eliberare” din 1813 – 1814 şi al societăţilor secrete din perioada Restauraţiei. A cunoscut cel mai mare recul în 1848, când adunarea germană a fost întrunită doar pentru a fi desfiinţată. Şi-a atins obiectivul în 1871, când regele Prusiei s-a alăturat cauzei.

Mai 1860”. *Nunc et în hora mortis nostrae. Amen*”. Recitarea zilnică a rugăciunii se încheiase. Timp de jumătate de oră, vocea sigură a prinţului amintise de Misterele Triste şi Glorioase; alte voci întreţeseau un

murmurat cadenţat din care, din când în când, răzbătea un cuvânt ciudat; dragoste, feciorie, moarte. În timpul acelui murmurat, întregul aspect rococo al salonului părea să se schimbe. Chiar şi papagalii care îşi deschideau aripile colorate peste pereţii cu mătase păreau stingheriţi. Chiar şi Magdalena dintre cele două ferestre părea pocăită…

Acum totul revenea la ordinea sau dezordinea obişnuită. Bendico, marele danez, apăru fluturându-şi coada pe uşa pe care ieşiseră servitorii. Femeile se ridicară încet în picioare, fustele lor mari dezvăluind figurile mitologice nude pictate în adâncimile lăptoase ale dalelor. Doar o Andromedă rămase acoperită de sutana părintelui Pirrone, încă adâncit într-o altă rugăciune…1

Don Fabrizio Corbera, Prinţ de Salina, îşi ţinea ritualurile fără vârstă de familie în vila sa de deasupra oraşului Palermo. Sicilia trecea printr-o perioadă de nelinişte între revolta eşuată de la Messina din aprilie şi sosirea lui Garibaldi la Marsala pe 11 mai. Prinţul, cunoscut după blazonul său drept „Leopardul”, intra în crepusculul Dinastiei de Bourbon, al privilegiului feudal şi al propriei vieţi emoţionale dezamăgite.

Romanele istorice se încadrează în mai multe categorii. Cele foarte slabe scormonesc trecutul pentru a furniza un fundal exotic unei poveşti fără legătură. Unele îl folosesc ca scenă neutră pentru a-şi împărtăşi convingerile în contextul unei teme atemporale. Câteva pot îmbogăţi modul de percepţie asupra istoriei şi umanităţii. II *Gattopardo* (Leopardul), publicată 1958, a fost opera postumă a lui Giuseppe Tomasi (1896 – 1957), Duce de Palma şi Prinţ de Lampedusa. Rar a existat un romancier care să dovedească asemenea empatie, asemenea sensibilitate istorică.

Mai 1910. Cele trei fiice domnişoare ale lui Don Fabrizio încă locuiesc la Villa Salina. Relicvele capelei de familie trebuie să fie înlăturate, fiind declarate false de către arhiepiscopul Cardinal. Din întâmplare, blana lui

Bendico, păstrată îndelung drept covoraş, este aruncată împreună cu ele. În timp ce cadavrul era târât afară, ochii de sticlă o priveau cu un reproş umil. Ceea ce mai rămăsese din Bendico a fost dus într-un colţ al grădinii. În timpul căderii sale de pe fereastră, forma sa s-a recompus preţ de o clipă; în aer părea să danseze un patruped cu mustăţi lungi, cu piciorul drept din faţă ridicat în semn de imprecaţie. Apoi totul şi-a găsit liniştea într-o bucăţică de praf palid. *Poi tutto trovô pace în un mucchietto di polvere livida.*[3]

În perioada de după martie 1848, cunoscută ca *Vormärz*, inutilitatea Confederaţiei Germane a devenit autoevidentă. Dieta sa rămăsese doar ceva puţin mai mult decât o Curte de apel. Încă era preocupată în reglarea datoriilor din Războiul de 30 de Ani. Articolul din Constituţie care le cere tuturor prinţilor germani să convoace un parlament a fost respectat sau ignorat după voie. Iniţiativa liberală a fost suprimată prin dreptul prinţilor de a anula legislaţia şi a chema ajutor extern. În 1848 – 1849 Germania s-a aprins, la fel ca Franţa şi Italia, odată cu revoltele de la Viena, Berlin, Cologne, Fraga, Dresda, Baden şi din alte regiuni. Vorparlamentul naţional întrunit la Biserica Sf. Pavel din Frankfurt a elaborat o Constituţie pentru un viitor Imperiu German. Însă nu a putut aplica niciuna dintre hotărârile sale. Era împărţit puternic din cauza chestiunii

Schleswig-Holstein. Nu a putut decide dacă Germania ar trebui să fie limitată la teritoriul german etnic sau dacă ar trebui să includă tot Imperiul Austriac, predominant nongerman. I-a oferit coroana lui Frederick-Wilhelm IV al Prusiei, care a respins o onoare „cu miros de canal”. S-a desfiinţat în iulie 1849 în urma învinuirilor reciproce şi represiunii (vezi anexa III, p. 1084).

Convertirea Prusiei la reunificarea germană a avut loc în anii 1860, în mare parte ca mijloc de a ieşi din Confederaţia germană şi din amestecul cu Austria. În

primii ani de domnie ai lui Wilhelm I (1861 – 1888) afacerile Prusiei atinseseră un statut foarte ambiguu. Instituţia autoritară fusese întărită prin reformele militare ale lui von Roon, în timp ce alegerile *Landtag* produseseră o majoritate liberală condusă de Fortschrittsparteiul lui Waldeck. În 1862 Otto von Bismarck (1815 – 1898) este numit prim-ministru pentru a rezolva criza, chiar şi prin măsuri neconstituţionale dacă era necesar. Scopul său era să aşeze Prusia „în şa" în Germania, şi Germania în şa în Europa. Au apărut disensiuni foarte mari provocate de administraţia prusaco-austriacă a Schleswig-Holstein. Wilhelm I nu se putea hotărî dacă să conducă Confederaţia sau să o lase în seama lui Franz Iosif, aşa cum făcuse pentru Frankfurt Furstentag în 1863. Toate aceste probleme au fost rezolvate de determinarea lui Bismarck de a crea o nouă Confederaţie a Germaniei de Nord fără Austria şi de folosirea cu măiestrie a războiului limitat. În 1864, Prusia atacă şi înfrânge Danemarca pentru anexarea Schleswig. În 1866, când Austria încredinţează Chestiunea Schleswig în seama Dietei Confederaţiei, Prusia iese imediat, atacând şi înfrângând Austria şi pe aliaţii germani ai Austriei. Victoria fulgerătoare de la Sadovă, de lângă Hradec Krîlové (Königgrätz), a asigurat supremaţia prusacă şi formarea Federaţiei Germaniei de Nord. În 1870 – 1871 Prusia atacă şi înfrânge Franţa. În euforia care a urmat, Bismarck a aranjat ca Federaţia să primească statele germane din sud, iar Wilhelm I să fie proclamat împărat german. Germania era reunificată; cetatea conservatoare era triumfătoare, iar liberalii înfrânţi. [HERMANN]

Mişcarea naţională poloneză are cea mai mare vechime, cele mai bune acreditări, cea mai mare determinare, cea mai nefavorabilă publicitate şi cel mai mic succes. Îşi trage originile din confederaţiile antiruse ale secolului XVIII şi a dat naştere unei revolte înarmate în

timpul fiecărei generaţii între împărţiri şi al Doilea Război Mondial – în 1733, 1768, 1794, 1830, 1848, 1863, 1905, 1919, 1944. A însufleţit o tendinţă precoce de naţionalism care deja ajungea la maturitate în perioada napoleoniană. În esenţă, acesta avea puţine lucruri în comun cu raţionamentul economic şi totul cu păstrarea culturii, identităţii şi onoarei.

Revoltele poloneze de la începutul secolului XIX intenţionau să restabilească federaţia crucificată a Poloniei-Lituania. Acestea erau influenţate de imaginile mistice ale poeziei romantice, de convingerea că Polonia, „Hristosul Naţiunilor”, va avea cea de-a „Treia Zi”:

O, Hristoase, Dumnezeul oamenilor!

Polonia îţi calcă pe urme Suferă la fel ca Tine la porunca Ta şi, ca şi Tine, se va înălţa din nou.35

Hermannsdenkmal, monumentul lui Arminius, stă pe un afloriment masiv deasupra pantelor împădurite ale Teutoburgerwald lângă Detmold în Westfalia. Comemorează victoria din anul 9 a căpeteniei germanice Hermann, sau Arminius Cherasconul, care undeva în apropiere a anihilat legiunile romane invadatoare. Un piedestal cu colonade susţine o statuie uriaşă din cupru bătut, înaltă de aproape 30 de metri. De zece ori mai mare decât dimensiunile reale, Hermann se încruntă de sub casca lui cu aripi în timp ce întinde o sabie uriaşă a răzbunării peste câmpia de dedesubt.

Monumentul a fost construit în aproape patruzeci de ani. La fel precum clasicul Templu al Valhalei (1830 – 1842), construit de regele Bavariei pe o movilă orientată spre Dunăre lângă Regensburg, acesta a fost conceput de o generaţie care îşi amintea de Napoleon şi de războaiele de eliberare. Însă a fost definitivat abia când Germania a fost unită, iar naţionalismul german lua o formă mai puternică. Proiectantul şi coordonatorul principal al proiectului, Ernst von Bandei, eşuase în mod repetat să găsească finanţele necesare. Într-un final a reuşit

strângând donaţii de la şcoli din tot imperiul german. Hermann a fost dezvelit în 1875, un simbol potrivit al mândriei proaspăt regăsite a imperiului.

În punctul culminant al naţionalismului, toate naţiunile cu respect de sine s-au simţit legate prin onoare să găsească eroi potriviţi pentru comemorare; iar monumentele publice serveau unui scop social şi educaţional precis. *Hermannsdenkmal* a fost fruntaş într-un gen pseudoistoric special care a cuprins Europa.1 în Germania, acesta a avut mai mulţi rivali, printre care *Niederwaldsdenkmal* de pe ţărmurile Rinului, statuia ecvestră a împăratului Wilhelm I de pe Muntele Kyffhauser din Turingia şi *Völkerschlachtdenkmal* (1913), ridicat de o ligă a patrioţilor din Leipzig cu ocazia centenarului Bătăliei Naţiunilor. Ca timp şi spirit, statuia seamănă îndeaproape cu ceea ce regele cel mai neparlamentar, Richard Inimă de Leu, a ridicat lângă Parlamentul din Londra, cu monumentul Grunwald (1910) din Cracovia şi cu monumentul lui Vercingétorix de pe Plăteau de Gergovie lângă Clermont-Ferrand.

Poate că esenţialul în estetica politică a sentimentului naţional poate fi regăsit în monumentul câinelui prinţului Llewellyn, Gelert, ridicat la Beddgelert (Mormântul lui Gelert) în North Wales în anii 1790.2 Cu cât mai mare este patosul, cu atât mai îndepărtată este perioada şi cu atât se entuziasmează mai mult generaţia romantică în faţa acestor rămăşiţe ale rădăcinilor lor.

Acţiunile principale erau direcţionate de Regatul Congresului împotriva Rusiei, cu toate că au luat parte şi polonezii din Austria şi Prusia. Mişcări asemănătoare au izbucnit în Lituania, Bielorusia şi Ucraina. În noiembrie 1830, o mare conspiraţie provocată de zvonurile despre planul ţarului de a detaşa armata sa poloneză împotriva Belgiei, a stârnit un război ruso-polonez. Ţarul a respins sfatul guvernului de la Varşovia preluat de prinţul conservator Czartoryski şi a refuzat dialogul. Astfel că

problemele au rămas în seama intransigenţilor. Cu această ocazie, armata poloneză profesionistă avea o şansă adevărată de victorie, însă a fost întrecută treptat şi copleşită. În septembrie 1831, când ruşii au invadat ultimele aşezări de lângă Varşovia, au găsit trupul generalului Sowiński încă drept în câmpul de morţi şi muribunzi. Bătrânul ofiţer napoleonian le ordonase oamenilor să-i să îi înfigă piciorul de lemn „adânc în pământul polonez”, ca să nu se plece în faţa tiranilor. Constituţia Regatului Congresului a fost suspendată. Toţi insurgenţii şi-au pierdut libertatea şi proprietăţile. Zece mii de exilaţi au plecat în Franţa; alte zeci de mii au mărşăluit spre Siberia în lanţuri.

Activităţile poloneze din 1848 au fost descurajate de eşecul unei revolte generale care fusese pusă la cale cu doi ani înainte, când Republica de la Cracovia îşi semnase condamnarea prin faptul că nu-şi controlase revoluţionarii. Mii de nobili fuseseră masacraţi în zonele rurale apropiate ale Galiţiei de către ţăranii instigaţi de oficialii austrieci. Contribuţia Poloniei la „primăvara altor naţiuni” a fost astfel o tulburare minoră în Poznań, două răbufniri în Cracovia şi Lemberg şi un contingent impresionant de exilaţi conduşi de generalul Jozef Bem, care a luptat pentru Ungaria.

În ianuarie 1863, Regatul Congresului a erupt din nou, frustrat de contradicţiile „ţarului eliberator” Alexandru II. Cu toate că şi-a emancipat iobagii din Imperiu, Alexandru nu era pregătit să le acorde polonezilor o Constituţie. Doi ani de demonstraţii patriotice în Varşovia, conduse de preoţi, pastori şi rabini, au dus la formarea unui Guvern Naţional secret. Şaisprezece ani de război cumplit de gherilă s-au sfârşit cu executarea liderilor insurgenţilor pe zidurile cetăţii. Cu această ocazie, Regatul Congresului a fost, la rândul său, suprimat. Optzeci de mii de polonezi au făcut teribila călătorie în Siberia – cel mai mare contingent politic din

istoria ţaristă.

În 1905 torţa insurecţiilor patriotice a fost preluată de Partidul Socialist Polonez. Valurile de greve şi lupte de stradă din Varşovia şi Łódź au durat cu mult peste revolta contemporană rusă din St. Petersburg. Recrutările uriaşe de tineri posaci din provinciile poloneze umpleau rândurile armatei ruse, luptând fără prea mare convingere împotriva japonezilor în Manciuria.

Înfrângerile constante ale naţionalismului polonez a dus la două direcţii de dezvoltare importante. Generaţiile ulterioare de patrioţi alegeau de obicei să lucreze pentru ţară în loc să lupte pentru ea. Conceptul lor de „muncă organică” avea ca scop să întărească resursele economice şi culturale şi să treacă toate cererile politice dincolo de autonomia locală. Acest lucru a devenit strategia standard pentru toate mişcările naţionale al căror sprijin militar şi diplomatic era defectuos. În acelaşi timp, „naţionalismul integral” şi-a făcut apariţia în fiecare naţionalitate de pe teritoriile poloneze. Naţionalismul lituanian, bielorus, ucrainean şi cel evreu sionist au luat o poziţie care efectiv a paralizat orice urmă a luptei comune. Naţionaliştii polonezi ai lui Dmowski se opuneau cu vehemenţă mişcării de independenţă poloneză a lui Piłsudski. Sloganurile sale care solicitau o „Polonie pentru polonezi” dezvăluiau complexe antigermane, antiucrainene şi antisemitice puternice.

În interiorul Imperiului Rus, au putut fi observate gradaţii importante în atitudinile oficiale faţă de valul tot mai mare al naţionalismului. Bieloruşii şi ucrainenii pur şi simplu nu erau lăsaţi să deţină o identitate separată. Până în 1906, polonezilor nu le era permisă nicio formă de expresie politică. Şi totuşi, în Marele Ducat al Finlandei, finlandezii se bucurau de autonomia care multora dintre vecinii lor nu le era permisă. Germanii baltici, în mare parte luterani, se bucurau de toleranţa religioasă şi culturală care le fusese refuzată altor locuitori ai

provinciilor baltice. „Închisoarea naţiunilor” avea multe zăbrele şi multe găuri în zid.

Chestiunea naţională în Austro-Ungaria era foarte întunecată. *Ausgleich*-ul din 1867 avea ca scop moderarea problemelor; de fapt, le-a făcut de nerezolvat. Nu exista nicio şansă ca elita vorbitoare de limbă germană să îşi poată impune cultura în toată Austria, cu atât mai puţin să o extindă în toată monarhia dualistă. La urma urmei, „Austria era o casă slavă cu faţadă germană”. În practică, cele trei „rase stăpâne” – germanii, maghiarii şi polonezii galiţieni – erau încurajate să o impună asupra celorlalţi. Structurile administrative erau făurite, astfel încât minoritatea germană din Boemia să îi limiteze pe cehi, maghiarii din Ungaria să îi limiteze pe slovaci, români şi croaţi, iar polonezii din Galiţia îi puteau limita pe ruteni (ucraineni). Astfel că presiunile au crescut pe măsură ce fiecare dintre naţionalităţile excluse au căzut în mrejele naţionalismului. Mai mult, când politicile habsburgice au fost complicate de introducerea întâi a *Reichsrat*-ului sau Consiliului imperial şi apoi, în 1896, a votului universal, cele trei grupuri conducătoare şi-au putut menţine supremaţia doar printr-un joc nesfârşit de înţelegeri şi compromisuri. Germanii austrieci, care dominau curtea şi armata, îi puteau evita pe maghiarii cei mândri doar încurajând interesele aristocraţilor polonezi ultraconservatori din Galiţia. Ca rezultat, polonezii au rămas elementul *Kaisertreu* cel mai credincios până la sfârşit. Maghiarii erau etern nemulţumiţi; opinia germană din Austria se întorcea tot mai mult la vechea idee a unei Germanii mai mari, iar cehii în particular se simţeau prinşi într-o capcană fără speranţă. Franz Iosif I (1848 – 1916), care s-a descris ca „ultimul monarh în stil vechi”, a domnit peste un stat cu adevărat multinaţional, unde imnul imperial putea fi cântat în oricare dintre cele şaptesprezece limbi oficiale, inclusiv în Yiddish. A fost popular chiar din cauza imobilităţii sale politice. Dincolo

de suprafaţă, rele netratate începeau să supureze. După cum era gata să recunoască un prim-ministru: „Politica mea este să păstrez toate naţionalităţile din monarhie într-o stare echilibrată de nemulţumire bine modulată. 36 [GENE]

Europa era plină de mişcări naţionale care nu apar în manualele de istorie. Multe dintre comunităţile mai mici se dedicau de bunăvoie activităţilor culturale. În Provence, Frederic Mistral (1830 – 1914) a putut să pună la cale renaşterea limbii şi culturii provensale şi, cu toate acestea, să fie ales în Academia Franceză. În Ţara Galilor, obiceiul unui *Eisteddfod* sau întâlnire a barzilor anuală a fost reînviată în 1819 după secole de suspendare. Ceremoniile pseudodruidice iniţiate la Llangollen în 1858 au devenit o caracteristică esenţială a seriei. În Germania, populaţia slavă a reînviat vechile ei culturi slavone. Polabii supravieţuiseră într-o enclavă minusculă pe lângă Lüchow în apropiere de Hanovra; o colecţie a literaturii acestora şi un manual de gramatică au fost publicate cu sprijin rus în 1871. Sorbii din Lusatia, care însumau în total aproximativ 200.000 de oameni, au pus înfiinţat o *Macica* sau „societate culturală" la Budisyn (Bautzen) în 1847. Kaşubii din Pomerania au făcut acelaşi lucru.

Atât sistemul constituţional, cât şi cel autocratic se puteau dovedi ostile aspiraţiilor naţionale. Din acest punct de vedere, experienţa irlandezilor şi ucrainenilor merită o comparaţie; aritmetica politică a fost împotriva amândurora.

Irlandezii au participat la o „democraţie occidentală" puternică. Începând din 1801, când a avut loc Uniunea Irlandei şi Marii Britanii, peste cincizeci de reprezentanţi irlandezi au stat în Parlamentul Britanic de la Westminster. Acest lucru le oferea tot felul de beneficii, cu excepţia celui pe care şi-l doreau cel mai mult – controlul asupra propriilor afaceri. Însă activităţile lor politice au fost

neîncetate. Asociaţia catolică a lui Daniel O'Connell (1775 – 1847), care a organizat întâlniri publice uriaşe timp de ani întregi, a obţinut toleranţa religioasă în 1829. Nemulţumirea a continuat să crească din cauza suferinţelor aduse de foamete, de nedreptăţile legilor succesive ale pământului şi de lipsa progresului politic. Mulţumirea conservatorilor englezi, rezistenţa încăpăţânată a protestanţilor de la Ulster şi excesele violente ale aripii irlandeze radicale, reprezentată de Fenians (Frăţia Republicană Irlandeză după 1858) şi de Sinn Fein (din 1905), au dus la impasul politic. În zona rurală irlandeză, războiul de lungă durată dintre moşierii susţinuţi în 1866 părintele Gregor Mendel (1811 – 1884), abate la mănăstirea augustiniană din Bino, Moravia, publica rezultatele experimentelor sale despre propagarea mazării verzi comune, *Pisum sativum*. Vreme de mai mulţi ani, abatele cercetase mazărea din grădina mănăstirii. Prin polenizare încrucişare atentă şi prin concentrarea doar asupra câtorva caracteristici specifice precum înălţimea şi culoarea, a reuşit să demonstreze modelele definite de moştenire la generaţii succesive de plante. A stabilit existenţa unor caracteristici dominante şi recesive a căror recurenţă în hibrizi o putea prezice empiric. Rezultatele sale au fost complet ignorate. „Legile mendeliene ale moştenirii", care formează punctul de plecare al geneticii moderne, au fost redescoperite separat în 1900 de trei biologi diferiţi.1

Mendelismul a rămas în stadiu experimental timp de mai multe decenii. Cu toate că prezenţa *cromozomilor* în celulele vii fusese stabilită la începutul secolului XX, mecanica *genelor*, sau „caracterelor-unităţi", după cum le numise Mendel, îi sfidaseră mult timp pe cercetători. Semnificaţia acidului dezoxiribonucleic (ADN) nu a fost înţeleasă decât în 1944, iar structura în spirală elicoidală dublă a moleculei de ADN nu a fost demonstrată decât în 1953. Din acest punct de vedere, biologia a fost cu mult în

urma progreselor echivalente din fizica şi chimia modernă.

Între timp, un om de ştiinţă sovietic pretindea că rezolvase multe dintre problemele fundamentale. Trofion Denisovici Lisenko (1898 – 1976) a respins baza cromozomială a eredităţii, susţinând că schimbări ce se pot moşteni pot fi induse la plante prin influenţe de mediu şi prin altoire. A publicat rezultate experimentale, arătând că germinaţia seminţei de grâu poate fi îmbunătăţită spectaculos dacă este supusă la temperaturi scăzute. Chiar încearcă să facă planta de grâu să producă seminţe de secară. Totul fusese o înşelătorie: rezultatele sale fuseseră falsificate. Însă prin faptul că îl convinsese pe Stalin că teoriile sale vor remedia eşecurile agriculturii sovietice, Lisenko şi-a făurit o carieră strălucitoare, care a înflorit timp de trei decenii. Ales preşedinte al Academiei Lenin de Ştiinţe Agricole în 1938, a comandat semănarea a milioane de hectare cu grâu tratat prin metodele sale. Când grâul nu a încolţit, fermierii au fost arestaţi pentru sabotaj. Criticii, printre care şi geneticianul cel mai important al Rusiei, N.l. Vavrilov, au fost aruncaţi în Gulag. Profesorii trebuiau să prezinte teoriile lui Lisenko ca pe Evanghelie. Biologia sovietică era distrusă aproape iremediabil. Lisenko a primit două Premii Stalin, Ordinul Lenin şi titlul de Erou al URSS.2

Biologii occidentali îl considerau pe Lisenko „analfabet”. La rândul său, Lisenko îi luă în râs pe toţi geneticienii de bună credinţă, numindu-i „decadenţi reacţionari care se târăsc în faţa capitalismului vestic”. Printre ţintele injuriilor sale se număra mai ales părintele Gregor Mendel.3

de guvern şi arendaşii rebeli ai Ligii Pământului (1879) a creat un climat generalizat de frică. Chiar şi atunci când C.S. Pamell (1846 – 1891) şi partidul său irlandez de la Westminster au câştigat sprijinul liberalilor lui Gladstone aflaţi la putere, trei legi succesive privind autonomia legislativă irlandeză au fost blocate în Camera

Lorzilor. Adevărata trezire culturală a irlandezilor a avut loc târziu, în anii 1890, când s-au înfiinţat Teatrul Literar Irlandez, Asociaţia Atletică Galeză şi Liga Galeză, „din necesitatea de a deangliciza poporul irlandez”. În 1900, regina Victoria vizitează Dublin pentru prima dată în patruzeci de ani, anulează interdicţia „de a purta verde” şi încurajează paradele cu ocazia Zilei Sfântului Patrick în tot imperiul. Însă era prea târziu pentru gesturi simbolice, în 1912, când a patra lege privind autonomia legislativă a Irlandei este pregătită, atât voluntarii din Ulster în Belfast, cât şi voluntarii naţionali în Dublin au adunat armate formidabile. Pe măsură ce Europa se apropia de Marele Război, Irlanda se afla la un pas de război civil. Irlanda era, într-adevăr, împărţită. Ulster, sfidător, nu simţea spiritul irlandez. „Irlanda nu e o naţiune, spunea un viitor prim-ministru britanic, ci două popoare despărţite de un golf mai adânc decât cel care separă Irlanda de Marea Britanie”.37 Sinn Fein, care căutase întotdeauna sprijin din partea SUA, acum căuta de la Germania. [FOAMETEA]

FOAMETEA

Între 1845 şi 1849, Irlanda a suferit unul dintre cele mai mari dezastre naturale ale Europei. Foamea irlandeză a cartofului a provocat un milion de morţi, a dus la emigrarea altui milion de oameni şi a redus populaţia insulei la 8, 2 milioane (1845), cu cel puţin un sfert. Cu toate că Irlanda făcea parte din Regatul Unit, statul cel mai puternic al epocii, nu a primit un ajutor prea mare. Pentru unii observatori a fost apocalipsa malthusiană ultimă: pentru alţii, punctul culminant al unor secole de conducere greşită.1

Cauza imediată a dezastrului este parazitul *phytophthora infestans*, care a decimat recolta de cartofi trei ani la rând. Parazitul fusese descoperit în Insula Wight cu un an înainte să traverseze Marea Irlandei, în 1845. În Anglia a fost doar o pacoste minoră, în vreme ce în Irlanda

a fost aducătorul de moarte.

La începutul secolului XIX, o mare parte din populaţia rurală a Irlandei devenise dependentă complet de „cultura cartofului”. O legumă bogată în vitamine şi proteine, acesta creştea uşor în pământul irlandez umed. Susţinea foarte mulţi oameni săraci, cărora le rămânea mult timp liber pentru cântec, dans, băut whisky irlandez şi spus poveşti. Aveau pentru cartof tot atâtea nume pe cât aveau englezii pentru trandafir. Îl numeau barabulă, spus, tater, pratie şi „exoticul primejdios”.

Dependenţa de cartof era produsul multor tulburări. În cele şase decenii de după 1780, Irlanda a trecut printr-o explozie demografică – o creştere cu aproape 300% comparativ cu 88% în Anglia şi Ţara Galilor. Însă, cu excepţia Ulsterului, nu a avut parte de suficientă industrializare pentru a absorbi surplusul, cu toate că după Războaiele Napoleoniene a început emigrarea în SUA şi Australia. Mai serios, societatea irlandeză era constrânsă de o legislaţie represivă, care bloca multe soluţii evidente la problemele ei. Condiţiile privind terenurile fuseseră atroce o perioadă mult prea lungă de timp. Până în 1829, irlandezii catolici nu aveau voie să cumpere pământ şi puţini erau cei care chiar aveau bani pentru asta. Moşierii anglo-irlandezi, de obicei absenţi, solicitau chirii mari sau livrări în natură, având dreptul de a da afară imediat. Evacuările erau organizate de armată, care de obicei făceau razii sau „călcau” casele datornicilor. Ţăranii irlandezi nu aveau nici siguranţă, nici imboldul de a munci. Aceştia îşi asasinau frecvent persecutorii sau se alăturau armatei britanice. În cuvintele Ducelui de Wellington, „Irlanda era o pepinieră inepuizabilă care dădea cei mai buni soldaţi”. Însă era, de asemenea, patria mizeriei, cu familii mari şi zdrenţăroase care locuiau în case de chirpici fără mobilă şi în tovărăşia porcilor. După cum remarca un călător german: „se pare că şi cei mai săraci dintre letoni, estonieni şi finlandezi duceau o viaţă confortabilă în

comparaţie cu aceştia”.2

Un istoric irlandez generos scrie că politicile iniţiale ale guvernului lui Sir Robert Peel „erau mai eficiente decât era permis uneori”.3 în 1846 preţurile erau controlate, se distribuia masa indiană şi lucrările publice începuseră să creeze locuri de muncă. Însă căderea lui Peel după Legea porumbului a adus un ministru Whig care nu credea în intervenţie. „Cartofii stricaţi au făcut toată treaba”, exclama Ducele de Fier. Irlandezii plăteau arendă şi mâncau urzici.

În 1847 au fost servite 3 milioane de porţii de supă. Însă acestea nu au pus capăt tifosului sau mulţimilor care plecau de la ţară. În districtul Schibbereen din County Cork, unde doisprezece moşieri cereau chirie de 50.000 de lire, pe câmpuri erau cadavre, iar în hambare copii muribunzi; iar grâul încă se exporta sub pază engleză. Bandele de hoţi jefuiau orăşelele de provincie. „Noi trebuie să ne luptăm acum, spunea ministrul trezoreriei responsabil cu calmarea situaţiei, nu cu răul fizic al foametei, ci cu cel moral al caracterului egoist, perverse şi turbulent al oamenilor”.4

În 1848 recolta de cartofi a fost din nou dezastruoasă, iar exodul uman a crescut uimitor. Familiile sărace îşi adunau ultimele puteri să ajungă la porturi. De obicei moşierii îi plăteau ca să plece. Cădeau pe drum, piereau în încăperile supraaglomerate ale corăbiilor şi mureau pe capete pe docurile din New York şi Montreal. Ajungeau bolnavi de febră, cu crampe la stomac şi anglofobie.

Foametea a oprit campania lui Daniel O’Connell de a respinge Uniunea. Însă, în acelaşi timp, a pus capăt oricăror speranţe autentice de împăcare. Iar exodul a continuat:

Un milion în zece ani! Liniştite şi reci Unităţile sunt citite de înţeleptul statului nostru.

Nu se mai gândesc la o veche naţiune.

Ce se şterge de pe pagina Istoriei:

— Buruieni aruncate pe o mare pustie Frunzele căzute ale Umanităţii! 5

Aceea nu era ultima foamete a Europei. A fost urmată în 1867 – 1868 de catastrofe asemănătoare în Finlanda şi Belgia. Nu a fost nici la scara foametei de pe Volga din 1921 şi nici nu a avut natura foametei-teroare din Ucraina anilor 1932 – 1923. [RECOLTĂ] însă au fost ruşinoase locul şi felul în care s-a întâmplat. Măsura cea din urmă a guvernului britanic, din august 1849, a fost să îi trimită pe regina Victoria şi prinţul Albert într-o vizită de stat la Dublin.

Ucrainenii trăiau sub două „autocraţii estice". Cândva supuşi ai Poloniei, acum erau supuşii fie ai Rusiei, fie ai Austriei. Un popor alcătuit în cea mai mare parte din ţărani, nivelul conştiinţei lor naţionale a fost scăzut până la abolirea iobăgiei la jumătatea secolului. Cunoscuţi în mod tradiţional cu denumirea de *rus ini* sau ruteni, acum încep să adopte eticheta de „ucraineni" ca reacţie la termenul înşelător şi jignitori de „micuţii ruşi" pe care aparatul oficial ţarist îl inventase pentru ei. (Un ucrainean însemna pur şi simplu un rutean cu conştiinţă politică.) Trezirea lor culturală a fost stimulată mai ales de scrierile poetice ale lui Taras Şevcenko (1814 – 1861); trezirea lor politică a avut loc în deceniile ulterioare. În Rusia se confruntau cu un regim care refuza să le recunoască existenţa, privindu-i ca minoritate regională rusă şi permiţându-le o singură religie – ortodoxă rusă. În Austria, unde se bucurau de o libertate culturală şi politică mai mare, au păstrat ritul uniat şi au adoptat mai încet eticheta de ucraineni. La începutul secolului următor, au organizat şcoala ruteană la scară largă. Însă se confruntau cu o comunitate poloneză puternică, ce deţinea majoritatea numerică în Galiţia în general, inclusiv în Lemberg. [UCRAINA]

Atunci, în ambele imperii, ucrainenii trebuiau să se lupte cu faptul că patria lor era locuită de mai multe

naţionalităţi diferite – polonezi, evrei şi ruşi – care se împotriveau naţionalismului ucrainean. Era cel puţin frustrant. Comunitatea potenţială a naţiunii ucrainene era la fel de numeroasă precum cea franceză sau engleză. Însă nu reuşeau să fie recunoscuţi. La fel ca irlandezii, au rămas o naţiune fără stat. La fel ca în cazul irlandezilor, activiştii lor şi-au îndreptat privirea spre Germania.

Naţionalismul balcanic s-a intensificat în mod special. Imperiul Otoman tolerase întotdeauna în mare măsură autonomia religioasă şi culturală, însă înăbuşise disidenţa politică. Cu excepţia Bosniei, Albaniei şi a unor părţi din Bulgaria, asimilarea la cultura musulmană dominantă a fost scăzută. Astfel, naţiunile creştine existente doreau să devină de sine stătătoare odată cu scăderea puterii otomane. În mare parte, acestea s-au bucurat de o perioadă lungă de autonomie practică, fiind supuse prezenţei unor garnizoane otomane nominale, înainte de a-şi câştiga suveranitatea absolută. De asemenea, tendinţa a fost ca acestea să ia naştere pe o bază teritorială minimală, care nu le satisfăcea aspiraţiile şi care a dus la conflicte repetate cu vecinii lor. Niciuna dintre ele nu avea nici pe departe omogenitate etnică. Grecia şi-a câştigat independenţa formală în 1832, Principatele Române (Ţara Românească şi Moldova) în 1856, Muntenegru în 1860, Serbia şi Bulgaria în 1878. Albanezii, singura naţiune predominant musulmană din regiune, nu au avut sprijinul puterilor creştine şi au fost nevoiţi să aştepte până în 1913 (vezi anexa III, p. 1084). [SHQIPERIA]

Experienţa Greciei nu a fost deloc una fericită, cu atât mai puţin cu monarhii ei. În şapte domnii între 1833 şi 1973, au existat cinci abdicări. Primul rege al elenilor, Otto I de Bavaria (1833 – 1862), entuziast catolic al eficienţei germane, s-a dovedit mai puţin popular chiar decât otomanii. Al doilea, George I (1864 – 1913), a fost importat din Danemarca şi a înfiinţat o dinastie înclinată spre

accidente. Naţionalismul şi regii străini nu se puteau amesteca. Experienţa sârbă nu a fost una mai fericită: disputa sângeroasă dintre dinastiile rivale Karadgordgevic şi Obrenovic a dus la zece asasinate regale. Sprijinul rus a stârnit o reacţie puternică din partea Austriei, mai ales deoarece slavii din monarhia dual erau tot mai impresionaţi de exemplul sârb. Succesul Serbiei în Războaiele Balcanice a împins într-un final Viena să cedeze.

Din păcate, mozaicul etnic din Balcani a împiedicat crearea unor state naţionale stabile. „Balcanizarea" a devenit un alt nume pentru fragmentarea politică, naţionalism îngust şi dispute sângeroase. În cele trei Războaie Balcanice de la începutul secolului XX, statele succesoare creştine au luptat la fel de dârz mai mult între ele decât împotriva turcilor în retragere (vezi mai jos).

De asemenea, istoricii trebuie să se gândească şi de ce, pe un continent în care naţionalismul popular era în floare, anumite ţări nu au urmat tendinţa generală. De ce, de exemplu, nu s-a dezvoltat o mişcare naţională eficientă în Scoţia secolului XIX? La urma urmei, scoţienii erau expuşi la modernizare intensă la o dată timpurie; şi, ca parteneri juniori în interiorul Regatului Unit, puteau să-şi fi găsit cu uşurinţă motiv să dispreţuiască dominaţia engleză. Însă nu au făcut-o. Răspunsul se află parţial în împărţirile dintre elementele galice şi de şes din cultura scoţiană, care au împiedicat dezvoltarea unei identităţi comune şi parţial în atracţiile puternice ale naţionalismului de stat britanic. La fel ca în cazul oraşelor Cardiff sau Belfast, oraşul principal al Scoţiei, Glasgow, înflorea de pe urma întreprinderilor Imperiului Britanic. Ataşamentul Scoţiei faţă de o Uniune de succes nu avea să scadă decât abia atunci când imperiul însuşi avea să intre în declin. Bardul pionier al naţionalismului scoţian, Hugh MacDiarmid (1892 – 1978), a început să scrie abia în anii 1920. Tratatul politic principal al mişcării, *Despărţirea de*

Marea Britanie a lui Tom Naim, a fost publicat abia în 1977.38

Între timp, unul dintre observatorii cei mai vizionari au ajuns la concluzia că naţionalismul nu era altceva decât o fază. În 1882, Ernest Renan a făcut uimitoarea observaţie că niciun stat şi nicio naţiune nu erau eterne. Mai devreme sau mai târziu aveau să fie înlocuite cu altele, „probabil cu o confederaţie europeană”. Metternich spusese cândva: „Pentru mine, Europa a avut de multă vreme esenţa unei patrii-mamă”.39 Speranţa era ca asemenea sentimente să revină cândva într-o formă mai practică.

Socialismul, la fel ca naţionalismul, era un crez colectiv. Se opunea exploatatorilor şi manipulatorilor pentru protecţia nu doar a individului, ci şi a societăţii ca întreg. Şi-a luat numele de la ideea de frăţie sau, în termeni moderni, „solidaritate” – *socius* în latină înseamnă „tovarăş”. Susţinea că săracii, neajutoraţii şi oprimaţii nu puteau avea o viaţă tolerabilă decât prin strângerea la un loc a tuturor resurselor, prin distribuirea echitabilă a bogăţiei şi prin subordonarea drepturilor individuale la binele comun. Spre deosebire de liberalism, nu se temea de statul modern; ba, din contră, considera statul ca arbitru şi de obicei ca principal întreprinzător al măsurilor de compasiune. Socialismul era îndreptat împotriva asupritorilor atât de acasă, cât şi din străinătate. Sentimentul solidarităţii internaţionale l-a transformat în duşmanul natural al naţionalismului. Socialismul secolului XIX este considerat în general ca inspirându-se din patru surse diferite: din socialismul creştin, din mişcarea sindicală, din mişcarea cooperativă şi din teoreticienii socialişti „utopici” (vezi anexa III, p. 1084).

Fără să fi folosit vreodată această etichetă, socialismul creştin avea o tradiţie de secole. Doctrina creştină a propovăduit dintotdeauna serviciul în folosul comunităţii şi renunţarea la bogăţia personală. Predica de pe munte era

invocată cu regularitate pentru a justifica schemele economice colectiviste, de la activităţile practice ale ordinelor mănăstireşti până la utopiile lui More, Campanella, Harrington şi Morelli. În secolul XIX, protestanţii au arătat în general cel mai puternic imbold, prin personalităţi precum J.F.D. Maurice (1805 – 1872), primul director al Colegiului Muncitorilor (1854), Charles Kingsley (1819 – 1875), Adolf Wagner (1835 – 1917) sau predicatorul kaizerului, Adolf Stoecker (1835 – 1899). De asemenea, Mişcarea de la Oxford a avut şi o tendinţă socialistă, manifestată în „misiunile" acesteia în mahalalele oraşului. Romano-catolicii au fost mai reţinuţi până la publicarea *Rerum novarum* în 1891. În Rusia, doctrinele Bisericii ortodoxe, tradiţiile colectiviste ale comunelor ţărăneşti şi existenţa unui stat atotputernic au format un teren fertil pentru receptarea ideilor socialiste.

Mişcarea sindicală s-a dezvoltat din vulnerabilitatea muncitorilor salariaţi în economia de piaţă. Din zilele Martirilor Tolpuddle din Dorset, muncitorii şi-au câştigat cu greu dreptul de a forma uniuni, de a negocia colectiv salariile şi condiţiile de muncă şi de a face grevă. Datele cele mai importante sunt considerate 1834 în Regatul Unit, 1864 în Franţa, 1869 în Germania. În 1900, aproape toate ţările europene aveau o mişcare muncitorească activă. Încă de la început, uniunile sindicale au adoptat o diversitate de structuri şi ideologii. În afară de uniunile nonideologice de tip britanic, au mai existat uniuni meşteşugăreşti „orizontale", dezvoltate din vechile ghilde, uniuni industriale „verticale", uniuni anarhosindicaliste după model francez sau spaniol, asociaţii liberale de muncitori, uniuni „yellow" galbene pacifiste care se opuneau atât grevelor, cât şi războiului, şi uniuni creştine bazate pe biserică. În multe ţări, cum ar fi Belgia, existau împreună mai multe tipuri de uniune. În Rusia, poliţia ţaristă a luat atitudine, hotărând să pună în umbră diversele organizaţii ilegale formând uniuni oficiale

proprii. Acest experiment de „socialism poliţienesc” a avut un sfârşit tragic la 5 ianuarie 1905, când o demonstraţie condusă de părintele Gapon, agent de poliţie, a fost întâmpinată cu focuri de armă de către poliţie. „Duminica sângeroasă” a dus la izbucnirea revoluţionară din 1905; iar părintele Gapon a fost asasinat. Unionismul sindical rus s-a bucurat doar de un deceniu de existenţă independentă înainte să fie suprimat de bolşevici.

Formarea de cooperative, care urmăreau protejarea membrilor lor de relele afacerilor mari, a avut loc în trei sectoare principale – industria prelucrătoare, industria de consum şi agricultură. În 1800, colonia textilă experimentală din New Lanark Mills a fost întemeiată în Scoţia de către vizionarul Robert Owen (1771 – 1858). Aceasta garanta o zi de lucru de zece ore şi jumătate şi asigurare de boală, însă a murit odată cu fondatorul ei. În 1844 a apărut la Lancashire prima cooperativă a consumatorilor, Pionierii din Rochdale. Cooperativele agricole, care au apărut întâi în Germania la iniţiativa lui F.W. Raiffeisen (1818 – 1888), aveau să aibă un viitor de durată oriunde fermierii ţărani erau liberi să se organizeze, în special în Europa de Est.

Teoria socialistă fusese elaborată încă de la organizarea „Conspiraţiei celor egali” la Paris în 1796 de către François-Noël Babeuf (1760 – 1797). La fel ca Babeuf, executat de Directorat, toţi teoreticienii fondatori au fost utopişti francezi. Printre aceştia se numărau Claude Henri de Rouvroy, Conte de Saint-Simon (1760 – 1825), Charles Fourrier (1772 – 1837), Étienne Cabet (1788 – 1856), Louis Auguste Blanqui (1805 – 1881), Louis Blanc (1811 – 1882) şi Pierre-Joseph Proudhon (1809 – 1865). Saint-Simon, socialist creştin care fusese apropiat al lui Comte, urmărea să mobilizeze ştiinţa şi tehnologia pentru o comunitate ideală guvernată de experţi. Lucrarea sa *Nouveau Christianisme* (1825) a dus la înfiinţarea unei biserici sectante, a comunelor model şi la procese pentru

imoralitate. Atât Fourrier, cât şi Cabet au înfiinţat colonii cooperative model în SUA. Lucrarea *Theorie des Quatre Mouvements* (1808) a lui Fourrier prevedea o societate ordonată ştiinţific, fără vreo formă de guvernământ, care să se dezvolte trecând prin mai multe stadii de perfecţiune în calea către „Armonie”. (Este considerată în general drept sursa pentru ideile lui Marx privind stadiile istoriei şi decăderea statului.)

Blanqui, cunoscut cu porecla de 1 Enfermé”, „cel închis”, era un conspirator din clasa lui Babeuf, care a petrecut un total de 33 de ani în închisoare pentru organizarea persistentă a celulelor de insurecţie împotriva atât a monarhiei, cât şi a republicii, încercarea lui de a cuceri Hotel de Ville din Paris timp de două zile în 1839 a fost un dezastru; însă adepţii săi au jucat un rol de seamă în Comuna din 1871. (El a pierdut evenimentul, fiind arestat cu o zi înainte.) Deviza lui era „Ni Dieu, ni maître” (Nici Dumnezeu, nici şef). Louis Blanc, spre deosebire de el, propunea crearea de ateliere egalitare, conduse de muncitori şi finanţate de stat, la care muncitorii trebuiau să contribuie în funcţie de abilităţile lor şi să fie plătiţi în funcţie de nevoile lor. Această schemă, schiţată în *LOrganisation du Travail* (1839), a fost pusă în practică pentru scurtă vreme în timpul Revoluţiei de la 1848, înainte ca autorul său să fie exilat în Anglia. Proudhon a fost din anumite puncte de vedere cel mai influent dintre toţi. Atacul său împotriva proprietăţii private (excesive) din *qu’est-ce que c’est la propriété*? (1840) a făcut senzaţie, mai ales când cea mai faimoasă frază a sa, „Proprietatea este hoţie”, a fost citată în afara contextului. Lucrarea sa *Philosophie de la Misère* (1846) a provocat una dintre ripostele mai tranşante ale lui Marx din *La Misère de la Philosophies* în vreme ce *Ideé générale de la Revolution* (1851) descria o Europă viitoare fără graniţe, guverne centralizate şi legi de stat. Proudhon a fost fondatorul socialismului modern, care curând i-a adus pe adepţii săi

în conflict cu curentul principal al socialismului; însă sprijinul pe care îl acorda acţiunii directe a muncitorilor împotriva statului a devenit piatra de temelie a sindicalismului francez.

Influenţele franceze erau puternice în gândirea primilor socialişti germani. Ferdinand Loslauer (Lassalle, 1825 – 1864), evreu din Silezia, ucis într-un duel romantic după înfiinţarea primului partid socialist german, a petrecut o perioadă de formare la Paris. Cei doi exilaţi inseparabili, Friedrich Engels (1820 – 1895) şi Karl Marx (1818 – 1883), care s-au întâlnit la Paris, şi-au bazat multe dintre argumente pe studiul Revoluţiei Franceze. Au lansat *Manifestul comunist* (1848) la momentul potrivit. „Un spectru bântuie Europa, menţiona documentul, spectrul comunismului. Să facem clasele conducătoare să tremure... Proletarii nu au altceva de pierdut decât lanţurile... Proletari din toate ţările, uniţi-vă!”

Marx şi Engels erau o pereche ciudată. Alungaţi din Prusia pentru jurnalismul lor radical, s-au stabilit în Anglia. Engels a devenit curând un capitalist prosper, conducând o fabrică de bumbac din Manchester. Marx ducea o existenţă sărăcăcioasă la Londra, susţinându-se ca cărturar particular printr-o leafa de la Engels. Lucrarea sa de-o viaţă, *Das Kapital* (Capitalul, 3 volume, 1867 – 1894) a fost rezultatul a treizeci de ani de studiu singuratic în sala de lectură a Muzeului Britanic. A fost un exerciţiu susţinut în filosofia socială speculativă, un amestec de intuiţie strălucitoare şi pedanterie emfatică. A împrumutat mai multe idei disparate ale vremii sale şi le-a reunit într-o combinaţie originală de „materialism dialectic”. Marx avea ca scop crearea unei teorii universale pentru societatea umană, aşa cum făcuse Darwin pentru istoria naturală; şi sperase să-i dedice primul volum lui Darwin. A luat subiectul istoriei materialiste de la Feuerbach, lupta de clasă de la Saint-Simon, dictatura proletariatului (pe care curând avea să o respingă) de la Babeuf, teoria muncii şi a

valorii de la Adam Smith, teoria valorii surplusului de la Bray şi Thompson, principiul progresului dialectic de la Hegel. Toate aceste componente au fost combinate într-o doctrină mesianică ale cărei rădăcini psihologice stăteau probabil în iudaismul la care familia sa renunţase în timpul copilăriei sale. Marx era Profetul; proletariatul era Poporul Ales; mişcarea socialistă era Biserica; revoluţia era A Doua Venire; comunismul era Pământul Făgăduinţei.40

Marx nu avea prea mult de-a face cu politica practică. A contribuit la înfiinţarea unei Asociaţii Internaţionale a Muncitorilor, un corp-fantomă elogiat mai târziu drept „prima internaţională", pentru care a scris o Constituţie şi câteva discursuri înflăcărate. În ultimii ani de viaţă şi-a atras mulţi adepţi din rândul socialiştilor germani şi ai discipolilor ruşi ai acestora, însă nu şi în Regatul Unit. Când a murit a fost îngropat la Cimitirul Highgate, într-un mormânt aflat în faţa celui al lui Herbert Spencer, cu epitaful: „Filosofii au explicat până acum lumea în diverse moduri: însă ideea a fost să o schimbe". Engels a scris ultimele două volume din *Kapital* pornind de la notele lui Marx, terminând astfel o operă comună ale cărei elemente individuale nu pot fi urmărite întotdeauna. Însă avea idei proprii. Era mai familiarizat cu condiţiile sociale decât Marx şi mai preocupat de implicaţiile practice ale teoriilor lor. Explicând „diminuarea puterii statului", lucrările sale *Anti-Dühring* (1878) şi *Originile familiei, proprietăţii private şi statului* (1884) i-au încurajat mult pe revoluţionarii activi.

Analiştii de mai târziu au avut tendinţa de a rămâne nepăsători în faţa meritelor marxismului. Marx, spun ei, a fost „un exponent al Europei liberale" sau „un teoretician social tipic al secolului XIX".41 Probabil au dreptate; însă pierd ideea principală. Rigoarea intelectuală a marxismului s-a dovedit mult inferioară puterii sale emoţionale. Marea majoritate care a ajuns să creadă că Marx a furnizat o bază ştiinţifică pentru visele lor de dreptate socială nu s-a

gândit nicio clipă la scrierile sale. Marx le oferise fără să ştie încă o religie înlocuitoare.

Circumscripţia socială evidentă pentru socialism a fost furnizată de noua clasă muncitoare. În practică, mulţi muncitori îl evitau; şi aproape toate organizaţiile socialiste erau dominate de intelectuali de clasă mijlocie. Societatea engleză Fabian era un arhetip, în Europa de Est, unde clasa muncitoare novice era redusă ca număr, socialismul a fost preluat fie de conspiratori internaţionalişti, cum a fost cazul Rusiei, fie, ca în cazul Poloniei, de acea ramură a mişcării pentru independenţă care dorea să depăşească diviziunile etnice despre care vorbeau rivalii săi naţionalişti. Încercările de a mobiliza o mişcare socialistă cu o masă de adepţi s-au lovit în mod repetat de zidurile intereselor locale, ale represiunii guvernamentale sau ale dulcegăriilor intelectuale. În cele mai multe ţări, partidele socialiste de un fel sau altul s-au chinuit să iasă la lumină, de obicei după decenii de frustrare. Abia în anii 1890 a fost posibilă consolidarea unei pleiade respectabile de partide (vezi anexa III, p. 1084). Cel mai important lucru, Partidul Social Democratic German (PSDG) a fost înfiinţat definitiv în 1890, după doisprezece ani de interdicţie sub legea antisocialistă a lui Bismarck. Avea originea în Programul Gotha din 1875 şi în unirea asociaţiei lui Lassalle cu diverse grupuri marxiste. Programul Erfurt don 1891 a fost formulat în principal de Karl Kautsky (1854 – 1938) şi era marxist în mod deschis. Însă curând a fost modificat de criticile revizioniste ale lui Eduard Bernstein (1850 – 1932), care a respins viziunea apocaliptică a socialismului, şi de înclinaţiile pragmatice ale liderilor de partid din Reichstag.

Ramura internaţionalistă a mişcării a întâmpinat probleme asemănătoare. „Prima Internaţională” s-a destrămat pe fondul acuzaţiilor reciproce dintre marxişti şi anarhişti. „A Doua Internaţională”, care în 1889 a reuşit să înfiinţeze un secretariat permanent la Bruxelles, avea să

fie curând dominată de reprezentanţi ai PSD. Aceasta a organizat congrese, a funcţionat ca grup de presiune în mare parte pentru susţinerea cauzei pacifiste şi a dispărut în 1914 când niciuna dintre ramurile sale internaţionale nu s-a opus războiului. Destrămarea ei a lăsat în urmă un câmp fără membri, cu excepţia partidului revoluţionar rus, condus de exilaţi precum V.I. Ulianov (Lenin, 1870 – 1924) şi de alţi conspiratori cu acelaşi mod de gândire.

Tradiţia revoluţionară rusă era la fel de veche precum autocraţia care o alimenta. Prima sa încarnare în secolul XIX a ieşit la suprafaţă odată cu decembriştii din 1825 – o frăţie de ofiţeri din armată influenţaţi de idei franceze şi poloneze. Însă în deceniile care au urmat, sub conducerea lui Alexander Herzen (1812 – 1870) şi a lui Nikolai Cemişevski (1828 – 1889), a căpătat tendinţe socialiste, populiste şi anarhiste tot mai pronunţate. În anii 1860 şi 1870, populismul rus – *narodnichestro* sau „mişcarea pentru popor" – a cunoscut idealişti visători care mergeau în sate pentru a converti ţărănimea, rezultatul fiind însă lipsa de înţelegere. În 1879 populiştii s-au separat în două aripi, una care punea accent pe reforma agrară şi educaţională şi alta, *Narodnaya Vol ya* sau „Voinţa poporului", care promova violenţa. Un membru al celei de-a doua l-a asasinat pe ţarul Alexandru I în 1881.

O personalitate importantă, P.N. Tkacev (1844 – 1885), este de obicei trecută cu vederea în relatările occidentale. Şi nu a fost aleasă nici în panteonul bolşevic de mai târziu. Cu toate acestea, a fost adevăratul precursor al bolşevismului. Un „iacobin" între populişti şi un materialist economic, a furnizat legătura intelectuală dintre Cemişevski şi Lenin. Respingea educaţia maselor, cerând în schimb instruirea unei elite revoluţionare. „Problema *Ce trebuie făcut*? nu ar trebui să ne mai privească", scria el în anii 1870. „A fost rezolvată de mult timp. Faceţi Revoluţia!" Şi-a petrecut ultimii ani de viaţă în exil în Elveţia, unde Lenin avea să-i citească avid lucrările

în timp ce în public îl denunţa. Nu existau „legături de rudenie”, cu un spirit definit al fraternităţii.42

Istoria grupului lui Lenin ilustrează foarte bine dilemele imposibile cu care se confruntau socialiştii într-un mediu ostil. Ca exilaţi sau funcţionând în ilegalitate, nu aveau ocazia să pună în practică metodele democratice ale PSD-ului german, din care se inspiraseră iniţial. Ca revoluţionari, se puteau adresa unui anumit corp de opinie rus care susţinea pe oricine promitea să se lupte cu ţarul. Însă, ca socialişti, intrau în conflict cu alte ramuri ale mişcării, mai ales cu Revoluţionarii Sociali sau RS, care erau mai înclinaţi spre cele două circumscripţii mai mari ale imperiului, ţăranii şi naţionalităţile nonruse. Ca marxişti, trebuiau să recunoască faptul că o revoluţie autentică a clasei muncitoare avea slabe şanse de succes acolo unde, aşa cum se întâmpla în Rusia, clasa muncitoare era puţin numeroasă; iar ca grupul cel mai devotat metodelor conspirative, erau reticenţi în a organiza o mişcare deschisă, de masă. (în ciuda denumirii de *Bol sheviki* sau „majoritari”, pe care Lenin a folosit-o la momentul cel mai potrivit, aceştia formau de obicei o minoritate, chiar şi în interiorul PSD-ului rus). Lenin bănuia pe bună dreptate, la fel ca Tkacev, că o minoritate disciplinată putea pune mâna pe putere fără sprijin popular. Şi totuşi, încercând să justifice asemenea strategie cu principii socialiste, a fost condamnat încă de la început să o considere fantezistă. „Mitomania este sufletul bolşevismului”.43 Altfel spus, leninismul a fost socialismul cu accent principal pe cultul devotamentului – o imitaţie ciudată şi îndepărtată a modelului iniţial. „Marxismul care a dominat în revoluţia rusă”, comentează un critic foarte apreciat în Rusia postcomunistă, „avea tot atâta legătură cu originalul precum „creştinismul” lui T’ai Ping cu acela al lui Toma d’Aquino”.44 A fost nevoie de aproape un secol pentru recunoaşterea generală a acestui fapt.

Anarhismul, cu toate că şi-a petrecut copilăria în compania socialismului, a ajuns în curând incompatibil cu acesta. În centrul gândirii anarhiste se află afirmaţia că toate formele de dominaţie sunt răuvoitoare, că guvernul nu este doar inutil, ci şi dăunător. O tendinţă timpurie, care avea originea în anabaptiştii şi minerii secolului al XVII-lea, 45 a fost elaborată în Anglia în *Cercetare despre dreptatea politică* (1793) a lui William Godwin (1756 – 1836) şi în viziunea înălţătoare a lui *Prometeu descătuşat*, scris de ginerele lui Godwin, Shelley:

The loathsome mask has fallen, the man remains Sceptreless, free, uncircumscribed, but man Equal, unclassed, tribeless, and nationless.

Exempt from awe, worship, degree, the king Over himself…

And women, too, frank, beautiful and kind…

From custom's evil taint exempt and pure;

Speaking the wisdom orice they could not think.

Looking emotions orice they feared to feel And changed to all which orice they dared to be.

Yet being now, made earth like heaven…46

O a doua tendinţă apărută în Franţa, în opera şi scrierile lui Proudhon şi ale discipolului său, Anselme Bellegarrigue, era centrată pe doctrina reciprocităţii (*mutualité*).

Aceasta afirma că muncitorii trebuie să evite implicarea în politica parlamentară şi să se elibereze prin acţiune directă pe străzi şi în fabrici.

A treia tendinţă s-a dezvoltat dintr-o reacţie extremă împotriva autocraţiei extreme a Imperiului Rus. A fost dezvoltată de doi aristocraţi exilaţi ruşi, Mihail Bakunin (1814 – 1876) şi prinţul Piotr Kropotkin (1842 – 1921). Bakunin, care cândva declara că „pasiunea pentru distrugere este în egală măsură şi un impuls creator", a desfiinţat Prima Internaţională a lui Marx. „Comuniştii cred că trebuie să organizeze clasa muncitoare pentru a

prelua puterea în state", declara el. „Socialiştii revoluţionari [adică anarhiştii] se organizează pentru a distruge statele". A fost sursa de inspiraţie a variantei colectiviste a anarhismului care a dominat în ţările latine. Kropotkin, autor şi geograf distins, a scris *Cucerirea pâinii* (1892), *Câmpuri, fabrici şi ateliere* (1899) şi *Ajutorul reciproc* (1902) în campania sa pentru o societate comunistă fără guvernare centrală.

A patra tendinţă, descrisă iniţial în *Der Einzige und sein Eigentum* (Individul şi proprietatea sa, 1845) a fost lansată de jurnalistul berlinez Max Stimer (1806 – 1856). Aceasta punea accentul pe drepturile absolute ale individului la eliberarea de controlul instituţional. Acest lucru s-a dovedit atrăgător pentru mulţi artişti şi scriitori de avangardă, de la Courbet şi Pissarro, la Oscar Wilde. Însă, de asemenea, arată de ce propriile principii ale anarhiştilor excludeau orice şansă a unei organizaţii anarhiste eficiente.

În termeni practici, anarhismul a dat roade în mai multe direcţii. Anarhosindicaliştii revoluţionari dominau mişcările muncitoreşti din Franţa, Italia şi mai ales din Spania, unde *Confederacion Nacionál* del *Trabajo* (ENT) s-a dezvoltat într-o mişcare populară importantă. Arma lor preferată era greva generală, concepută pentru a paraliza toate instituţiile muncii. Anarhiştii ţărani aveau influenţă în regiuni de la Andaluzia până în Ucraina. De asemenea, anarhismul a dus la naşterea terorismului modern – ceea ce unul dintre primii militanţi italieni, Enrico Malatesta, numea „propaganda faptelor". Ideea era că acte senzaţionale precum crimele sau distrugerea vor face publice nedreptăţile, vor influenţa politicile guvernamentale şi vor distruge energia elitei conducătoare. Pe lista victimelor se numără ţarul Alexandru II (1881), preşedintele Sadi Carnot al Franţei (1894), împărăteasa Elisabeta a Austriei (1896), premierul Cânovas del Castillo al Spaniei (1897) şi regele Umberto I

al Italiei (1900). În niciun caz aceste acte de violenţă nu au adus pacea şi armonia pe care anarhiştii le vedeau drept scop final.

În sfârşit, şi în contrast diametral, anarhismul a inspirat o tradiţie importantă de protest moral împotriva oricărei forme de constrângere. Începând cu contele Lev Tolstoi, romancierul, care considera căsnicia la fel de constrângătoare precum ţarismul, Evanghelia nonviolenţei a atras mulţi adepţi dedicaţi, de la Mahatma Gandhi în India până la mişcarea Solidaritatea din Polonia şi a dus la mentalitatea modernă promediu.47 Faimosul strigăt de luptă al lui Bellegarrigue, L'Anarchie, c'est l'ordre", este respins la scară largă ca fiind un sentiment pur negativ. Însă conţine un element moral foarte serios, care subliniază în mare parte preocuparea modernă faţă de forţa distrugătoare a puterii politice şi tehnologice. Astfel, anarhismul a fost clasificat drept „cel mai atrăgător dintre crezurile politice".48 S-a aflat la capătul opus al spectrului politic faţă de cel al acelui politician, Bismarck, care era pentru politica europeană la fel de central pe cât erau anarhiştii de marginali.

Otto von Bismarck (1815 – 1898) a ţinut în frâu Germania sfârşitului de secol XIX, aşa cum Imperiul German alcătuit de el a ţinut în frâu restul Europei. Mai mult decât oricine altcineva, a fost arhitectul ordinii europene create după tulburările de la 1848, anul în care a intrat el în politică şi ale cărei revoluţii le detesta. Era un bărbat al unor contradicţii imense, atât ca personalitate, cât şi ca politică. Cancelarul de Fier care stârnea spaima în *Reichstag* sau în întâlnirile diplomatice era în privat un isteric, un insomniac şi, după cum s-a dezvăluit recent, un dependent de morfină. A fost un nobil împroprietărit, căsătorit cu proprietăţile lui de la Schönhausen şi Varzin, care prezida asupra celui mai puternic program de industrializare a Europei. A fost un conservator prusac de modă veche şi un monarhist care îşi dispreţuia suveranul,

care a adoptat naţionalismul opoziţiei liberale şi care a dat Germaniei atât votul universal, cât şi asigurarea socială. A fost un militarist victorios foarte bănuitor în privinţa roadelor victoriei. A fost eroul aşa-zisei unificări germane pe care a ales-o pentru a menţine Germania Mare împărţită. Cheia succesului său a fost o combinaţie minunată de putere şi cumpătare. A construit poziţii de mare putere, doar pentru a-şi dezarma oponenţii cu concesii cântărite atent, care i-au făcut să se simtă uşuraţi şi siguri. „Poţi face orice cu baioneta”, spunea el cândva, „mai puţin să te aşezi pe ea”.

Însă reputaţia lui Bismarck este una amestecată. Nimeni nu îi poate nega talentul în arta politicii; însă mulţi îi pun la îndoială moralitatea şi intenţiile. Pentru patrioţii germani şi pentru conservatori, a fost cel care a dat ţării sale şi continentului său o perioadă de stabilitate fără precedent: trebuie luate în considerare conflictele care s-au iscat după căderea lui, când Wilhelm II „s-a descotorosit de pilot”. Însă, pentru criticii liberali, a fost şi va rămâne, în cuvintele lui Isaiah Berlin, „un om măreţ şi rău”. Îl consideră un agresor care a utilizat războiul ca instrument conştient al politicii (şi, ceea ce este şi mai rău, a reuşit); un trişor, care a introdus forme democratice pentru a păstra instituţia prusacă nedemocratică; un tiran care şi-a ciomăgit adversarii cu instrumentele puterii de stat – pe catolici cu *Kulturkampf*, pe polonezi cu Comisia pentru Colonizare, pe social-democraţi cu interdicţia. Nu ar fi negat acest lucru. Fără îndoială, credea că acea operaţie minoră şi acele doze mici de medicamente rele erau justificate dacă bolile grave erau păstrate la distanţă. În cuvintele unui admirator rar al unui demers stângist: „Istoria Europei moderne poate fi scrisă pornind de la trei titani: Napoleon, Bismarck şi Lenin. Dintre cei trei… Bismarck a făcut probabil cel mai puţin rău”.49

Evreii europeni au jucat un rol atât de important în perioada modernă, încât povestea lor a fost supusă la tot

felul de mituri şi neînţelegeri, atât pro, cât şi contra. Însă liniile principale sunt clare. După separarea Poloniei-Lituania, singurul stat mare care a constituit un cămin sigur în secolele din urmă, au avut loc trei direcţii de dezvoltare înrudite. Întâi, evreii au început o nouă perioadă de emigrare. Apoi, aceştia au primi drepturi civile depline în majoritatea ţărilor europene. Şi, în al treilea rând, s-au revoltat într-un număr din ce în ce mai mare împotriva restricţiilor tradiţionale care le fuseseră impuse de propria comunitate.50

Emigraţia evreiască a început în principal după 1773 odată cu împărţirile Poloniei. Evreii din regiunile vestice ale Poloniei, din Posen sau Danzig, s-au trezit cetăţeni ai Prusiei şi liberi să călătorească fără restricţii la Berlin, Breslau şi în alte oraşe germane. Evreii din Galiţia, care au devenit cetăţeni austrieci, au început să se mute în alte provincii habsburgice, mai ales în Bucovina, Ungaria, Boemia şi Moravia şi, într-o etapă ulterioară, la Viena. Evreii care locuiau în fostul Mare Ducat al Lituaniei sau în estul Poloniei s-au trezit cetăţeni ai Imperiului Rus, unde li se cerea prin lege să locuiască în Colonie (vezi anexa III, p. 1084). Însă legea era de multe ori încălcată; iar comunităţi evreieşti dinamice noi au început să ia fiinţă în marile oraşe ruseşti, mai ales în St. Petersburg, Moscova, Kiev şi Odessa. Emigranţii evrei care şi-au lăsat în urmă casele din comunităţile religioase ultraconservatoare ale Poloniei istorice s-au supus mai multor tendinţe noi: „Iluminismului evreiesc” (*Haskalah*), asimilării şi politicilor evreieşti seculare.

Scara şi ritmul emigraţiei evreieşti au crescut remarcabil în a doua jumătate a secolului XIX. Până la un punct, acest flux poate fi explicat prin presiunea demografică crescândă şi prin procesele regulate de modernizare şi urbanizare. Populaţia evreiască a Europei a crescut de la aproape două milioane în 1800 la aproape nouă milioane în 1900. Însă persecuţiile şi frica de

persecuţie au reprezentat alţi factori. Sub Alexandru III (1881 – 1894), guvernul ţarist a urmărit să pună în aplicare legile Coloniei. În învălmăşeala creată, deosebirea dintre emigraţi şi refugiaţi a fost de multe ori trecută cu vederea. Sute de mii de evrei au părăsit Rusia pentru totdeauna, îndreptându-se spre Europa de Vest şi SUA. [POGROM]

Emigraţia evreiască a fost susţinută de cercul tot mai mare de state europene în care evreii se bucurau de drepturi civile depline. Din acest punct de vedere, la conducere era Franţa revoluţionară, unde la 27 septembrie 1791 Convenţia garanta cetăţenie tuturor evreilor care depuneau jurământul de credinţă. Iniţiativa fusese a preşedintelui Convenţiei, abatele Grégoire (1750 – 1831), care considera tratamentul egal al evreilor ca parte a datoriei sale creştine. În timpul dezbaterii, Marchizul de Clermont-Tonnerre a făcut faimoasa distincţie: „Evreilor trebuie să li se refuze totul ca naţiune separată şi să li se ofere totul ca persoane individuale”.51 De atunci, emanciparea legală a evreilor a devenit un articol standard al liberalismului european şi a fost introdusă treptat aproape în toate statele, mai puţin în Imperiul Rus (vezi anexa III, p. 1084).

Şi totuşi, emanciparea evreilor era o operaţiune cu dublu tăiş. Necesita o schimbare fundamentală în comportamentul şi atitudinea atât ale societăţilor gazdă, cât şi ale evreilor înşişi. Cerea nu doar desfiinţarea constrângerilor impuse asupra evreilor din exterior, ci şi a „ghetoului intern” din mintea evreilor. Preocuparea modernă faţă de rădăcinile antisemitismului trece uneori cu vederea severitatea propriilor legi de segregare ale evreilor. Evreii ascultători nu puteau respecta cele 613 de reguli privind portul, alimentaţia, igiena şi rugăciunea dacă încercau să trăiască în exteriorul comunităţii lor închise, iar căsătoriile mixte erau strict interzise. Deoarece

legea iudaică predica faptul că aşa-zisul caracter evreiesc era moştenit biologic pe linie maternă, femeile evreice erau protejate cu gelozie. O fată care îndrăznea să se mărite în afara comunităţii se putea aştepta la dezmoştenire din partea familiei ei şi să fie declarată ritualic moartă. Era nevoie de o hotărâre extremă pentru a face faţă acestor presiuni sociale acute. Nu este surprinzător că evreii care îşi respingeau propria religie recurgeau de obicei la alternative extreme, inclusiv la ateism şi comunism.

Haskalah, care a apărut prima dată la Berlin, a fost asociat cu numele lui Moise Mendelsohn (1729 – 1886) prototipul lui „Nathan cel înţelept" al lui Lessing. O desprindere naturală din Iluminismul care era deja dominant în lumea creştină de ceva timp, acesta urmărea să modifice conţinutul religios exclusiv al educaţiei evreieşti şi să le dea evreilor acces la cultura europeană principală. Discipolii săi, denumiţi *maskilim* sau „oameni ai înţelegerii", şi-au găsit aderenţi *in shtetlakh* spre est, mai ales în Galiţia, unde au început să se deschidă şcoli evreieşti seculare de limbă germană. În 1816, interzicerea *maskilim* de către rabinul Lemberg a scos la iveală neliniştile liderilor evrei ortodocşi.

În aprilie 1881 oraşul Eelisavetgrad din Ucraina a fost scena unui pogrom organizat. Era primul dintr-un val de atacuri care aveau să aibă loc în următorii trei ani împotriva comunităţilor evreieşti din Kiev, Odessa, Varşovia şi Nijni Novgorod. Înspăimântaţi de asasinarea ţarului Alexandru II, autorităţile ruseşti nu au făcut mare lucru pentru a împiedica societăţile reacţionare şi mulţimile din oraşe să-i transforme pe evrei în ţap ispăşitor public. *Pogrom* era un vechi cuvânt rusesc ce însemna „razie" sau „linşaj". A fost folosit pentru a denumi un asalt coordonat organizat de o grupare etnică împotriva alteia şi fusese aplicat la multe tipuri de victime, printre care armeni şi tătari. După 1881 a primit conotaţia specială de

asalturi împotriva evreilor.1

Al doilea val de pogromuri a avut loc în perioada 1903 – 1906. Propaganda oficială s-a bazat pe asocierea evreilor cu scandalagiii revoluţionari. Cincizeci şi cinci de oameni au murit la Chişinău (1903), trei sute la Odessa (1905) şi 80 în Bialistok. În total, peste 800 de victime în incidente din tot Imperiul.

Al treilea val, între 1917 – 1921, a depăşit cu mult toate ororile anterioare. Un masacru iniţial de la Novgorod Severski a fost săvârşit de Armata Roşie, care inventase sloganul: „Să batem burghezia şi pe evrei". Forţele naţionaliste „Albe" ucrainene şi ruse s-au dovedit şi mai lipsite de milă. Armata lui Denikin avea deviza *Biyzhyda, spassiy Rossiyu*, „Distruge un evreu şi salvează Rusia". 1.700 de oameni au fost ucişi la Proskirov (1919), 1.500 la Fastov (septembrie 1919) şi 4.000 la Tetiev. Totalul victimelor din rândul evreilor depăşea 60.000. Cât de mult puteau fi consideraţi victime ale războiului civil sau exclusiv ale antisemitismului e altceva.2

În noaptea de 22 – 23 noiembrie 1918, imediat după ce armata poloneză recucerise Lvov (Lemberg) de la ucraineni (vezi p. 921), au izbucnit revolte în mai multe zone ale oraşului, în care soldaţii polonezi susţineau că se deschisese focul asupra lor. În baia de sânge care a urmat, aproximativ 374 de persoane şi-au pierdut viaţa, dintre care 55 erau evrei. Trei misiuni aliate s-au contrazis în privinţa cauzelor. Oare antisemitismul să fi fost motivul unui masacru în care marea majoritate a victimelor erau creştini? Oricum, s-a vorbit mult despre *Lembergerpogrom*, iar „Pogromurile din Polonia" au ajuns pe prima pagină în lumea postbelică. Cele mai mari atrocităţi avuseseră loc în altă parte. Însă, nu pentru ultima dată, Polonia era victima publicităţii negative.3 [LYCZAKÖW]

În timp, idealurile educaţionale limitate ale Haskalah-

ului timpuriu s-au extins. Unii lideri evrei au început să promoveze asimilarea la scară completă, în timp ce evreii erau sfătuiţi să participe în toate sectoarele vieţii publice. Această tendinţă urmărea să restrângă practicile evreieşti la cercurile private ale familiei şi sinagogii şi să îi transforme pe evreii care altfel nu se distingeau cu nimic de concetăţenii lor. Astfel, a încălcat multe dintre tabuurile tradiţionale şi a necesitat înfiinţarea iudaismului reformat, o nouă confesiune care a apărut în Germania în 1825. Iudaismul reformat urma să împace principiile religiei evreieşti cu cerinţele vieţii din societatea modernă; adepţii săi nu erau obligaţi să respecte în acelaşi grad regulile şi restricţiile. A devenit normă pentru cei mai mulţi evrei imigranţi din Europa de Vest şi SUA, însă nu a influenţat marea masă a comunităţilor evreieşti tradiţionale din Europa Centrală şi de Est.

În Europa de Vest şi în unele dintre centrele mai mari din Est, combinaţia de destindere legală şi asimilare tot mai mare a evreilor a creat oportunităţi fără precedent. Numele evreieşti apăreau tot mai frecvent pe listele de finanţişti, avocaţi, doctori, scriitori, cărturari, artişti şi politicieni ai epocii. În cuvintele unuia dintre beneficiarii săi, Sigmund

Freud, era o eră în care „toţi şcolarii evrei sârguincioşi avea în ghiozdan un portofoliu de ministru”. Puncte importante de reper se creaseră în Regatul Unit, de exemplu în 1841, când oraşul Londra l-a ales pe baronul Lionel de Rothschild ca membru (descalificat) al parlamentului şi în 1868, când Disraeli a devenit primul prim-ministru evreu al Europei.

Mai exact, Benjamin Disraeli (1804 – 1881), Conte de Beaconsfield, nepot al unui imigrant sefard din Veneţia, se încadra în categoria de foşti evrei. Botezat împreună cu întreaga familie în confesiunea anglicană, se desprinsese pentru totdeauna de iudaism, care, după cum spunea tatăl său, „îi desparte de evrei de marea familie a umanităţii”.

„Da, le spunea el prietenilor să-i, am urcat în vârful stâlpului unsuros”.

Şi totuşi, după cum demonstrează cariera lui Disraeli, succesul asimilării ridica o ameninţare la însăşi existenţa comunităţii evreieşti. Dacă toţi evreii i-ar fi urmat exemplul, toţi ar fi devenit foşti evrei. Ca rezultat, pe măsură ce emigrarea şi asimilarea s-au înmulţit, a avut loc o reacţie serioasă. Începutul naţionalismului evreiesc (sionism), întâi în formă culturală, iar mai târziu în formă politică, făcea parte din tendinţa naţionalistă la nivel european; însă era alimentată de neliniştile provocate de experienţele evreieşti specifice. Sionismul cultural apărea în opera aşa-numitei Renaşteri evreieşti, care a reuşit să transforme limba evreiască dintr-o limbă liturgică „moartă” într-un vehicul de folosinţă literară şi politică modernă. Printre pionierii săi se numărau satiristul galiţian Jozef Peri (1774 – 1839), filologul I.B. Levinsohn (1788 – 1860) din Krzemieniec, istoricul Nachman Krochmal (1785 – 1840) din Tarnopol şi poetul Iehudi Loeb Gordon (1830 – 1892) din Wilno, autor al *Hakitzah Ammi* (Trezeşte-te, poporul meu). A fost importantă pentru înfiinţarea ramurii seculare a culturii evreieşti, care avea să fie adoptată un secol mai târziu în Israel; însă s-a bucurat doar de o influenţă marginală în Europa.

Renaşterea Yiddish opusă a avut loc puţin mai târziu. În 1897, 90% dintre evreii din Colonie şi din Galiţia încă vorbeau Yiddish ca limbă maternă. Hasidimul o folosea la scară largă în formă scrisă, însă doar în scopuri religioase. La începutul secolului următor, limba Yiddish scrisă în caractere evreieşti era promovată de liderii care se opuneau atât sionismului, cât şi educaţiei de asimilare în poloneză, rusă sau germană. Timp de 40 sau 50 de ani a dat naştere unei prese înfloritoare, unei colecţii vii de *belleslettres* şi unui sistem de învăţământ secular susţinut mai ales de Bund. Practicanţii săi cei mai cunoscuţi erau I.L. Peretz (1852 – 1915) din Zamosc şi Isaac Bashevis

Singer (1904 – 1992), amândoi începându-şi cariera ca scriitori polonezi.

Sionismul politic era diferit de alte manifestări ale naţionalismului european în primul rând prin faptul că pământul său naţional sacru se afla în afara Europei. Altfel, deţinea toate trăsăturile celorlalte mişcări naţionaliste ale epocii – o elită dedicată, vizionară; o ideologie complexă, bazată pe interpretări naţionaliste ale istoriei şi culturii; un spectru larg de opinii politice; o clientelă de masă care încă trebuia să fie convinsă; o întreagă panoplie de adversari; şi, la început, nicio şansă evidentă de succes practic. A început în anii 1860 odată cu primele încercări de a-i trimite pe colonişti evrei în Palestina. Una dintre asociaţiile de colonişti, *Hoveve Zion* (Prietenii Sionului), a obţinut sprijin financiar în 1882 de la baronul Edmund de Rothschild. Prima lor conferinţă federală a avut loc doi ani mai târziu, la Kattowitz (Katowice) în Silezia; iar o Organizaţie Sionistă Mondială unită (OSM) a fost creată la Congresul de la Basel din Elveţia în 1897. Părinţii fondatori ai mişcării au fost în principal rabini polonezi independenţi precum Zvi Hirsch Kalischer (1795 – 1874) din Thom su Samuel Mohilever (1824 – 98) din Białystok. Însă conducerea OSM a revenit activiştilor conduşi de jurnalistul născut la Budapesta

Teodor Herzi (1860 – 1904) şi mai târziu de personalităţi precum David Wolfson (18561914), bancher din Cologne, şi Chaïm Weizmann (1874 – 1952), chimist academician care lucra în Manchester. Ideologia sionistă îşi are rădăcinile în *Ghidul perplexului* (1851) al lui Krochmal, însă textele sale cele mai convingătoare au fost cele din tratatul *Autoemanciparea* (1882) scris de doctorul Leo Pinsker, medic din Odessa, şi cele din *Der Judenstaat* (1896) al lui Herzi.

Încă de la început, diferenţele mari au despărţit aripa religioasă a sionismului, *Mizrachi* sau „centrul spiritual”, de naţionaliştii seculari dominanţi. De asemenea, tot

diferenţele mari au separat aripa socialistă, bazată pe partidul *Poatei Zion* (Muncitorii Sionului) al lui David Gruen, alias Ben-Gurion (1886 – 1973), născut la Plock pe Vistula, de naţionaliştii evrei care s-au desprins din gruparea sionistă revizionistă a lui Vladimir Jabotinski (1880 – 1940). Singurul lucru pe care îl aveau în comun era convingerea că viaţa evreilor în Europa era din ce în ce mai puţin tolerabilă. Viitorul sionismului a declanşat atunci trei probleme: nivelurile fluctuante de antisemitism, radicalizarea maselor evreieşti în Europa de Est şi negocierile pentru o bucată de pământ potrivită. Niciun sionist nu se putea simţi încă încrezător într-o soluţie timpurie. Negocierile pentru achiziţia unei patriimamă sioniste a dat puţine rezultate. Audienţele lui Herzi la sultanul otoman între 1901 – 1902 nu au dat roade, iar în 1903 oferta britanică privind un teritoriu acordat în zonele înalte kenyene din Africa de Est a separat OSM de sus în jos. Această ultimă experienţă a întărit convingerea că visul sionist nu putea fi desprins de „pământul istoric al Israelului" din Palestina. Nu s-au putut face progrese pe acel front înainte de cucerirea britanică a Ierusalimului în 1916 şi de Declaraţia de la Balfour care a urmat.

Antisemitismul în sensul de „ură faţă de evrei" fusese endemic în toată istoria europeană. Cauzele sale au fost împărţite în religioase, economice, sociale şi culturale. Însă, în esenţă, este un sindrom psihologic negativ, în care încadrarea stereotipă a evreilor precedă acuzaţiile de conspiraţie şi trădare. A transformat comunitatea evreiască într-un ţap ispăşitor arhetipal pentru tot soiul de rele. Tăciunii săi erau permanent aprinşi, izbucnind în flăcări şi stingându-se în modele dificil de explicat. Însă, la sfârşitul secolului XIX, a fost alimentat de emigrările care au adus mulţi europeni în contact pentru prima dată cu evrei, prin condiţii sociale adverse, mai ales în oraşele în dezvoltare rapidă, şi de valul tot mai puternic de naţionalism, care făcea ca tot mai puţine persoane să fie

tolerante în faţa diversităţii etnice şi culturale. A ieşit la suprafaţă în pogromurile ruseşti, în Afacerea Dreyfus din Franţa şi în intervenţia sinistră a „Protocoalelor bătrânilor sionului”.52

Pe de altă parte, opinia liberală era de părere că răbdarea şi educaţia vor elimina neînţelegerile existente. Comunităţile evreieşti bine integrate, cum ar fi cea reprezentată de Asociaţia anglo-evreiască din Londra, denunţau ceea ce considerau dorinţa sioniştilor de a exagera antisemitismul în scopuri politice. În 1911, *Encyclopaedia Britannica*, de exemplu, afirma că „odată cu dispariţia antisemitismului, naţionalismul evreiesc va dispărea şi el”.53 Nimic nu putea fi mai greşit. Pentru că atât antisemitismul, cât şi naţionalismul evreiesc aveau să se amplifice. Într-un anumit grad, se hrăneau unul din celălalt. Ceea ce nu a putut fi prea uşor de prevăzut a fost că antisemitismul, foarte răspândit în ţări precum Rusia, Polonia şi Ucraina, în care evreii erau cei mai numeroşi, va lua forma cea mai virulentă în Germania şi Austria, unde numărul de evrei era relativ scăzut.

Politica evreiască radicală s-a dezvoltat mai ales în rândul maselor evreieşti din Est. Sionismul era doar una dintre tendinţele aflate în concurenţă. Comunismul revoluţionar, care condamna toate formele de naţionalism, inclusiv sionismul, şi-a atras un număr mare de recruţi evrei, sau mai degrabă foşti evrei. Aceştia formau un segment important al fenomenului care a fost definit drept „Evreii nonevrei”.54 Liga Socialistă a Muncitorilor Evrei sau *Bund*, care avea ca scop să îmbunătăţească condiţiile din cadrul societăţilor evreieşti în care locuiau aceştia, se opunea atât sioniştilor, cât şi comuniştilor.

Există un puzzle fascinant de motive pentru care evreii Europei au adus o contribuţie formidabilă la toate aspectele culturii şi realizărilor europene. Această dezvoltare a perioadei a stârnit atât invidie, cât şi admiraţie şi a generat o varietate largă de speculaţii. Fără

îndoială, iscusinţa evreilor a atins coarda sensibilă a ultimilor apărători ai civilizaţiei creştine a Europei şi a acelor inadaptaţi care se simţeau ameninţaţi de succesul „cosmopoliţilor dezrădăcinaţi" şi al „străinilor". Însă, retrospectiv, acesta poate fi legat de motivaţia de ordin psihologic a familiilor care se străduiau să depăşească atât respingerea din partea comunităţilor de evrei închise pe care le părăsiseră, cât şi bănuielile societăţii predominat creştine în care încercau să fie acceptaţi. În mod evident, a fost legat şi de pasiunea evreiască pentru educaţie, care îşi trăgea rădăcinile din studiul Torei, însă care putea fi redirecţionată cu uşurinţă spre învăţarea limbilor străine sau a calificărilor legale sau a expertizei ştiinţifice. De asemenea, trebuie să fi fost legat de frontierele tot mai extinse ale ştiinţei şi comunicaţiilor, unde oamenii cu contacte internaţionale aveau un avantaj faţă de confraţii lor indigeni. Pentru indivizii talentaţi, doza corectă de nesiguranţă putea fi benefică. [e = mc2] [WIENER WELT]

Desigur, majoritatea evreilor nici nu ieşeau în evidenţă, nici nu se dezvoltau prea mult. Statistic, cea mai mare parte a evreimii europene la începutul secolului XX rămăsese exact ca în urmă cu 100 de ani – un grup împrăştiat de oameni săraci, ultrareligioşi, comunităţi rurale înghesuite în golfurile fostelor provincii poloneze. Din multe puncte de vedere, perspectiva lor avea mai puţine în comun copiii lor care emigraseră în Occident decât cu ţăranii săraci şi ultrareligioşi în rândul cărora trăiseră dintotdeauna. Aceşti *Ostjuden* asupriţi erau ţinta multor prejudecăţi, nu doar din partea localnicilor, ci şi a celorlalţi evrei care reuşiseră în Germania şi Austria şi care lăsaseră cu desăvârşire în urmă lumea evreiască.55

WIENER WELT

Între 1848 şi 1914 populaţia Vienei s-a mărit de trei ori, ajungând la aproximativ 2 milioane. Populaţia evreiască a Vienei s-a mărit de treizeci şi cinci de ori,

ajungând de la 5.000 la 175.000, adică de la cca. 1% (1848) la cca. 9% (1914).

Evreii au venit la Viena pentru a fugi de viaţa evreiască tradiţională din Est, mai ales din Boemia şi Galiţia, şi pentru a avea parte de o educaţie seculară modernă. Din aceste motive, numărul de evrei din liceele, universităţile şi profesiile din Viena era foarte ridicat. În anii de vârf dintre 1881 – 1886 formau 33% din corpul studenţesc. În 1914 reprezentau 26% din rândul studenţilor de la drept şi 41% din rândul studenţilor la medicină. Aceştia au ajuns la procentul de 43% (1910) din facultăţile de profesori. În 1936, 62% din avocaţii şi 47% din doctorii vienezi erau de origine evreiască.1

Însă cifrele sunt doar o parte a poveştii. Mulţumită situaţiei lor speciale, ca profesionişti în ascensiune, evreii Vienei alcătuiau un bastion al burgheziei. Aceştia erau patroni şi activişti proeminenţi ai organizaţiilor de caritate educaţionale, culturale şi artistice. Ca minoritate predominant imigrantă, nerăbdătoare să-şi afirme egalitatea, reprezentau coloana vertebrală a politicilor liberale ale mişcării socialiste. Ca persoane care, în grade diferite, şi-au respins propria cultură, aceştia erau deschişi la tot ce era modern şi inovator în lumea culturală. Experienţele lor erau o avanpremieră a unui val ulterior de emigrări ale evreilor în

America. „Evreii din Viena erau doar una dintre forţele principale ale avangardei europene din anii 1900. Însă evreii aceia au fost cei care au făcut din Viena ceea ce era în lumea culturii moderne”.2

O selecţie de nume poate indica profunzimea şi diversitatea talentului evreiesc:

Muzică: Mahler, Schoenberg, Komgold, compozitori; Guido Adler, muzicolog; S. Sulzer, muzică bisericească; Ed Hanslick, critic; J. Joachim, violonist. F/7 ozofie: T. Gomperz, L. Wittgenstein şi *Wiener Kreis*; Frank, Hahn, Neurath. *Drept*: J. Glaser, J. Unger, jurişti; E. Steinbach şi J.

Ofner, legislatori sociali; A. Loeffler, S. Türkei, criminologi. *Medicină*: Zuckerhandl, anatomist; Schenk, embriolog; Steinoch, fiziolog; Gruber, igienist; Landsteiner, hematolog; von Basch, patolog; Pick, farmacolog; Benedikt, neuropatolog; Karplus, neurolog; Freud şi Adler, psihoterapeuţi; Kassowitz, pediatru; Klein, oftalmolog; Mandl, chirurg; Halban, ginecolog; Neuburger, istoric medical. *Literatură*: A. Schnitzler, J. Roth, S. Zweig, R. Beer-Hofmann, M. Herzfeld, scriitori; M. Szeps, M. Benedikt! Herzi, F. Austerlitz, editori şi ziarişti; K. Kraus, critic. *Politică*: N. Birnbaum, autonomist evreu;! Herzi, sionist; Eugenie Schwartzbach, reformator în domeniul educaţiei; Josephine von Wertheimstein, amfitrioană liberală.

Relaţia evreilor vienezi cu iudaismul nu era una simplă. Un grup religios puternic a susţinut sinagogile din oraş sub rabinul Moritz Güdemann (1835 – 1918). Mai existau şi congregaţii sefarde şi hasidice. Însă mulţi oameni consideraţi evrei se vedeau mai degrabă ca foşti evrei. Mahler făcea parte dintr-un contingent mare care se convertise la catolicism. Freud făcea parte dintre cei care respingeau orice religie. „Îmi recunosc bucuros şi cu mândrie caracterul evreiesc, scria el, însă atitudinea mea faţă de orice religie este critic negativă”. 3

De asemenea, trebuie amintit că evreii nu formau nici singurul, nici cel mai mare grup de imigranţi din Viena. Aceasta primea mai mulţi slavi şi maghiari decât evrei, mulţi dintre ei provenind din straturile sociale cele mai de jos. Dacă este luat în considerare antisemitismul austriac de la începutul secolului, nu se poate trece cu vederea xenofobia generalizată din care făcea parte. Aşa cum a arătat cel mai renumit antisemit al Vienei, Adolf Hitler, ura faţă de evrei era însoţită de şi de obicei confundată cu dispreţul pentru slavi. Paranoia privind „bolşevismul evreiesc” a avut rădăcini vieneze adânci.

Şi nici nu trebuie uitate propriile prejudecăţi ale

evreilor. Evreii occidentalizaţi erau tentaţi să-i privească de sus pe evreii din Est: „evreul din Frankfurt îl dispreţuieşte pe evreul din Berlin; evreul din Berlin îl dispreţuieşte pe evreul vienez; iar evreul vienez îl dispreţuieşte pe evreul din Varşovia”. Toţi aveau tendinţa de a-i privi de sus pe evreii din Galiţia”, cei mai de jos dintre toţi”.4

Chiar şi rabinul şef putea avea sentimente îndoielnice. Răspunzându-i unei doamne catolice care îl rugase să-i citească un pamflet despre antisemitism, acesta a răspuns cu o tendinţă psihanalitică, spunând, între altele, că „creştinismul se află în rolul nesatisfăcător al unui hermafrodit”:

Creştinul îngenunchează în faţa imaginii unui evreu, îşi frânge mâinile în faţa imaginii unei evreice: apostolii, sărbătorile şi psalmii săi sunt evreieşti. Cei mai mulţi se eliberează de [această contradicţie] prin antisemitism. Obligaţi să venereze un evreu ca Dumnezeu, aceştia se răzbună pe restul evreilor tratându-i ca pe nişte diavoli…

Puteţi spune, dragă doamnă, că arienii i-au emancipat pe evrei. Nu este aşa. Arienii s-au emancipat ei înşişi încă din Evul Mediu. Aceasta este una dintre influenţele tăcute şi treptate pe care Biblia evreiască le-a exercitat asupra omenirii.5

Rabinul şef spunea: „Iudaismul mă obligă să iubesc şi să respect pe toată lumea”.

Mediul dulce-amărui al Vienei amesteca fierea cu veselia. Împăratul trebuia să menţină echilibrul. Când un politician antievreu deschis, Karl Lueger, a fost ales ca Lord Primar în 1897, Franz Iosif a refuzat să-l confirme. Îndouplecat după două zile de gândire, a acceptat numirea lui Lueger, însă, în acelaşi timp, i-a acordat o medalie rabinului şef Güdemann.

Imperialismul european de la sfârşitul secolului XIX era diferit de formele anterioare ale fenomenului din mai multe puncte de vedere importante. A fost parte a luptei

mondiale pentru controlul asupra ultimelor ţări rămase şi potrivite pentru exploatare. Era evident că resursele lumii erau finite: statele care înfiinţau un imperiu colonial obţineau un avantaj permanent; cele care întârziau riscau să fie excluse pentru totdeauna din „Prima divizie”. În cele două decade de după 1875, peste un sfert din suprafaţa globului era ocupat de şase puteri europene. Coloniile erau privite ca parte integrantă a economiilor industriale avansate. Provizia de materie primă, mâna de lucru ieftină şi produsele semifinite erau planificate pentru maximizarea beneficiilor „ţării-mamă”. A existat un salt atât calitativ, cât şi cantitativ în privinţa exploatării. În ochii unora, cum ar fi marxiştii, competiţia crescândă pentru resurse coloniale avea să ducă la un conflict internaţional. *Imperialismul, ca forma cea mai înaltă de capitalism* (1916) a lui Lenin era o lucrare tipică a acestui gen.

Imperialismul politic şi economic a fost însoţit de o misiune culturală conştientă de „europenizare” a coloniilor în spiritul imaginii ţărilor-mamă. În acest demers, misionarii creştini au format un element important, cu toate că relaţia lor cu autorităţile politice şi cu firmele comerciale era doar rareori una directă. Spre deosebire de predecesorii săi, cum ar fi misionarii spanioli din Americi, aceştia îşi desfăşurau de obicei activitatea la scară largă, incluzând medicina, educaţia seculară, reformele administrative şi inovaţiile tehnologice.

Puterile imperiale urmăreau să exploateze şi potenţialul militar al coloniilor. Introducerea regimentelor coloniale în Europa a fost la fel de ciudată precum sosirea anterioară a soldaţilor europeni peste ocean.

Pe măsură ce harta globului se umplea cu rapiditate, imperialiştii europeni erau obligaţi să îşi concentreze atenţia asupra unor ţinte tot mai restrânse. Americanii deja ieşiseră din experienţa colonialistă. Cea mai mare parte a Asiei fusese supusă într-o etapă anterioară. În anii

1880 rămăseseră doar Africa, Indochina, China şi insulele din Pacific.

Trebuie făcută o distincţie importantă între diversele tipuri de colonii întemeiate. Regatul Unit era cel mai mare dintre imperii, menţinându-şi teritoriul cu o forţă militară minimă. A continuat să se bazeze în mare parte pe prinţi indigeni şi pe trupele locale ale acestora. Erau mai puţin birocraţi britanici în Delhi, conducând o populaţie indiană de 400 de milioane de locuitori, decât birocraţi austrieci în Praga. Toate teritoriile mai mari colonizate de imigranţii britanici au primit statut de dominion autonom – Canada în 1867, Australia în 1901, Noua Zeelandă şi Newfoundland în 1907, Africa de Sud în 1910. Franţa, prin contrast, a urmat o politică de integrare mai intensă. Departamentele algerian şi tunisian s-au alăturat la administraţia metropolitană a Franţei. Emigrarea franceză în Africa de Nord, mai ales a locuitorilor din Alsacia şi Lorena alungaţi de războiul francoprusac, a fost încurajată oficial. Această tradiţie a centralizării s-a apropiat mai degrabă de Rusia decât de Regatul Unit. A provocat probleme uriaşe în momentul în care legăturile au fost tăiate.

Africa, „continentul negru”, şi-a păstrat multe dintre secretele geografice până la o dată surprinzător de târzie. Coloniile europene fuseseră plantate pe coasta nordică încă din cele mai vechi timpuri. Însă izvorul Nilului, care scălda ţinutul faraonilor, nu a fost identificat corect decât abia în 1888. Exploratorii misionari precum David Livingstone încă se mai pierdeau în anii 1870 timp de ani întregi. Contrar părerii europene, Africa avea şi guvern organizat, şi religie ordonată; iar o varietate mare de limbi şi culturi îndepărtau ideea că toţi africanii erau sălbatici din Epoca Pietrei. Însă „goana după Africa” a avut loc pornind de la presupunerea că pământul şi oamenii acesteia erau acolo ca să fie luate. Discrepanţa în privinţa tehnologiei militare era atât de mare, încât nici măcar venerabilele regate ale Africii de Vest nu puteau opune mai

multă rezistenţă decât aztecii şi incaşii. Abisinia a fost singurul imperiu băştinaş care şi-a menţinut independenţa, poate pentru că a aderat la creştinismul copt.

China, care avea cea mai veche civilizaţie a lumii, avea şi un împărat pe care l-au recunoscut guvernele europene. Colonizarea formală de tip african nu a fost permisă; astfel că închirierea teritoriilor şi concesiile comerciale au ajuns la ordinea zilei. Valoarea guvernului imperial chinez era atât de mică în ochii europenilor, încât în 1901 a devenit obiectul unui protectorat european comun. Acest episod umilitor a dat naştere unui elan care, după zece ani, avea să ducă la crearea Republicii Naţionale a Chinei şi la începuturile istoriei chineze moderne. [BOXER]

BOXER

La aproximativ ora 14.00, în după-amiaza zilei de 14 august 1900, o forţă multinaţională îşi făcea drum la Pekin după un marş de zece zile de la Tientsin. A ridicat asediul asupra cartierului străin îngrădit din Pekin, care fusese izolat de lumea exterioară timp de opt săptămâni.

Spre sfârşitul perioadei de domnie a împărătesei moştenitoare, China a fost cuprinsă de Răscoala Boxerilor – o mişcare xenofobă care avea ca scop eliminarea tuturor „diavolilor străini" şi a tot ceea ce făcuseră aceştia. Boxerii, al căror nume englez deriva de la emblema lor chineză – „pumnul armoniei dreptăţii" – erau înfuriaţi pe tot ceea ce era european, de la căi ferate la creştinism. Considerau că legaţiile străine exercitau o influenţă infamă asupra propriului lor guvern. În încercările lor de a-i alunga, nu ezitaseră să ucidă misionari şi diplomaţi europeni, să masacreze chinezi creştini şi să ardă o mare parte din oraşul vechi. Au fost ajutaţi de aprobarea secretă acel puţin unei părţi a oficialilor imperiali şi li s-au alăturat soldaţi chinezi.

În istoria europeană, expediţia în China din 1900 a

fost unică prin faptul că a unit pentru scurt timp toate puterile într-un demers comun. Britanici, francezi, germani, italieni, ruşi, americani şi japonezi şi-au unit forţele pentru a suprima ameninţarea comună. Apărarea cartierului străin a fost preluată de un corp de marină de naţionalităţi diverse sub comanda ministrului britanic Sir Claude MacDonald. Coloana de soldaţi, formată din 20.000 de oameni, a fost condusă de generalul Sir Alfred Gaselee şi era alcătuită din ruşi, americani, japonezi şi o brigadă a armatei indiene. O forţă de expediţie permanentă de 20.000 de soldaţi germani sub contele feldmareşal von Wald see au sosit la sfârşitul lui septembrie, însă a fost retrasă imediat.

Asta deoarece solidaritatea dintre europeni a luat sfârşit îndată ce situaţia de urgenţă a fost salvată. Germania şi Italia insistau să primească despăgubiri excesive de la partenerii lor. Rusia refuza să participate la mişcările de pedepsire a chinezilor responsabili pentru masacre. Într-adevăr, soldaţii ruşi care preluaseră controlul în Manciuria făcuseră şi ei, la rândul lor, masacre la scară largă. Regatul Unit şi Germania interpretau convenţia de final în moduri foarte diferite. Nu era nici prima, nici ultima dată când participanţii demonstrau că unitatea europeană, dacă chiar exista aşa ceva, nu era altceva decât praf în ochi.1

Vecina Chinei, Japonia, a fost complet închisă influenţei externe până în 1855; însă a învăţat atât de bine esenţa metodelor europene, încât într-un timp foarte scurt a reuşit să înfiinţeze un imperiu colonial propriu, întâi în Coreea, apoi în Manciuria Chineză, înfrângerea completă a Rusiei de către Japonia în războiul din 1904 – 1905, atât pe apă, cât şi pe uscat, a reprezentat una dintre senzaţiile epocii, subminând una dintre cele mai preţioase iluzii ale Europei.

Insulele din Pacific au rămas neatinse pe perioada cea mai îndelungată. În paşii finali ai poveştii imperialiste,

Germania a luat Samoa de Vest (1898), iar SUA a luat Hawaii (1900), în timp ce condominiumul anglo-francez a fost stabilit în Noile Hebride (1906).

În vreme ce imperialismul european, prin „europenizare", a reprezentat una dintre cele mai puternice experienţe formative ale lumii moderne în general, acesta a supus, de asemenea, Europa însuşi unui interval extins de mari accente şi influenţe. Acesta a împărţit naţiunile Europei în cele care s-au dovedit *imperiumgültig* sau „demne de un imperiu" şi cele care nu, adăugând încă un strat la vechea categorie de naţiuni „istorice" şi „neistorice". A accelerat foarte mult dezvoltarea economiei şi, deci, a potenţialului militar, în acele ţări transformate în imperii, înclinând balanţa strategică în favoarea Europei de Vest. A mărit foarte mult familiaritatea Europei atât cu culturile noneuropene, cât şi cu produsele „coloniale" exotice. În unele cazuri, cum ar fi Regatul Unit, i-a familiarizat mai mult pe oameni cu Tibetul sau Bechuanaland decât cu propriii lor vecini europeni. Însă, în acelaşi timp, a amplificat prejudecăţile religioase şi rasiale ale Europei, creând bariere şi complexe care au avut aceeaşi durată de viaţă precum imperiile. Acele prejudecăţi erau atât de extreme, încât, de exemplu, în 1904 în oraşul Hamburg au fost expuse un grup de femei din Samoa la grădina zoologică locală.56

Aşa cum prevăzuseră cei mai pesimişti, conflictele coloniale au început să apară la începutul secolului. În 1898, Regatul Unit şi Franţa aproape au izbucnit când forţele lor de expediţie au ajuns să se confrunte la Fashoda în Sudan. În 1899 – 1902, războiul Regatului Unit împotriva celor două Republici Boere din Africa de Sud a fost complicat de sprijinul acordat de Germania boierilor. În 1906, apoi din nou în 1911, mişcările franceze pentru a pune stăpânire pe Maroc au declanşat proteste mari din partea Germaniei, însă nu au existat situaţii în care rivalitatea colonială să ducă la război. Cu siguranţă,

aceasta s-a adăugat la suma totală a nemulţumirilor; însă era înlăturată cu uşurinţă printr-un soi de „politică a uşilor deschise” pentru interese comerciale, cum a fost cea adoptată în China şi Maroc.

Puterea navală era cheia succesului imperial. Navele de război erau legate de controlul asupra intereselor comerciale la nivel mondial într-un fel în care nu fuseseră vreodată armatele de la sol. (Studiul clasic *Influenţa puterii maritime asupra istoriei, 1660 – 1783* (1890), a fost scris de un amiral al SUA, Alfred Thayer Mahan.) Problema a fost adusă în prim-plan în 1898. În acel an, în timpul războiului americano-spaniol, Marina SUA i-a luat Spaniei o fâşie din coloniile care îi mai rămăseseră, din Cuba până în Filipine. În acelaşi timp, ministrul german de război, von Tirpitz, ia decizia strategică de a lansa un program de construire de corăbii şi de a provoca marea flotă de corăbii de război a Regatului Unit. Începuse cursa înarmării.

Rusia sfârşitului de imperiu era minunată. Defectele sale evidente erau umbrite de un depozit aparent interminabil de putere şi energie. Fusese identificată de mult timp, de Alexis de Tocqueville şi de alţii, drept singura putere capabilă să concureze în viitor cu SUA. Avea cel mai mare teritoriu de stat consolidat de pe glob, cea mai mare populaţie din Europa şi cea mai mare armată din lume. Era resursa principală de exporturi agricole a Europei şi, cu resurse minerale nespuse, destinatarul principal al investiţiilor externe. Din punct de vedere cultural, Rusia ieşise de curând în evidenţă drept una dintre cele mai strălucitoare stele de pe firmamentul european. Limba rusă, ale cărei tradiţii literare anterioare erau limitate, ajunsese la o maturitate bruscă. Puşkin, Lermontov, Tolstoi, Dostoievski şi Cehov puteau fi enumeraţi printre uriaşii literaturii universale. În mâinile lui Mussorgski, Ceaikovski, Rimski-Korsakov, muzica rusă era de neegalat. *Ballet Russe* şi Şcoala de Teatru Stanislavski erau lideri în domeniile lor. Din punct de

vedere social, Rusia încă avea la bază o societate înapoiată de ţărani sau foşti iobagi. Însă situaţia ţăranilor se îmbunătăţea; şi nicăieri problema ţărănească nu a primit o atenţie mai mare. Reformele agrare ale lui RA. Stolipin din 1906 – 1911 le-au dat ţăranilor mobilitate şi mijloacele de a cumpăra pământ. În ochii europeni, o mare parte din înapoierea Rusiei era mascată de curtea strălucitoare a ţarului şi de fluxul de aristocraţi, comercianţi, artişti şi profesori ruşi care erau integraţi în toate aspectele vieţii europene. Din punct de vedere politic, se considera că Rusia făcea progrese liberale vizibile după 1905; problema naţionalităţilor fusese în mare parte îngropată. Mai mult decât orice, era necesară stabilitatea; criza internă fusese provocată în mod repetat de efectele adverse ale războaielor externe. Elementul de care Rusia avea nevoie pentru a-şi realiza potenţialul enorm era o prelungire nelimitată a păcii europene. [CERNOBÎL]

CERNOBÎL

„Cernobîl, *vedeţi Czarnobly*. Orăşel de pe râul Pripet în Ucraina, la 20 de verste de confluenţa Niprului şi la 120 de Kiev. 6.483 de locuitori – 2.160 ortodocşi; 566 credincioşi de rit vechi; 84 catolici; 3.683 „israeliţi”. Castelul regiunii, proprietatea contelui Władysław Chodkiewicz, are o amplasare fermecătoare pe un deal cu vedere la trei râuri. Oraşul trăieşte din comerţul de râu, pescuit şi din cultura de ceapă”.1

Dicţionarul geografic polonez, din care este extras citatul de mai sus, a fost publicat în 1880 cu un titlu înşelător, menit să înfrângă cenzura ţaristă. Acesta conţine o intrare pentru fiecare oraş şi sat care aparţinuseră vreodată comunităţii poloneze. Cernobîl era un oraş tipic pentru acele teritorii vaste care cândva făcuseră parte din Polonia şi care mai târziu aveau să devină parte a Imperiului Rus şi a Uniunii Sovietice. Locuitorii săi evrei îl numeau *shtetl*. Proprietarii de pământuri polonezi, orăşenii

evrei şi ţărănimea ruteană locuiseră în armonie timp de secole.

Cernobîl a apărut pentru prima dată într-un hrisov din 1193, descris drept o cabană de vânătoare a prinţului rutean Rostistavici. Mai târziu, a fost încorporat în Marele Ducat al Lituaniei, devenind sat al coroanei. Castelul a fost construit pentru apărarea împotriva tătarilor prădători. În 1566, cu trei ani înainte ca provinciile ucrainene ale Marelui Ducat să fie transferate Regatului Poloniei, Cernobîl este oferit cu caracter perpetuu unui căpitan al cavaleriei regale, Filon Kmita, care după aceea s-a autodenumit „Kmita Czamobylski”. În timp a trecut prin căsătorie la familia Sapieha, iar în 1703 familiei Chodkiewicz. A fost anexat de Imperiul Rus după a doua împărţire a Poloniei, în 1793.

Cernobîl are o istorie strâns legată de religie. Comunitatea evreiască, ce forma o majoritate absolută, a fost adusă probabil de Filon Kmita, în calitate de agenţi şi arendaşi (manageri de pământuri date în arendă) în timpul campaniei poloneze de colonizare. Mai târziu, aceasta includea atât evrei hasidici, cât şi ortodocşi. Ţărănimea ruteană a regiunii a trecut în mare parte la religia greco-catolică (uniată) după 1596, însă au fost convertiţi cu forţa la ortodoxismul rus de către ţari. Biserica şi mănăstirea dominicană au fost înfiinţate în 1626

de Lukasz Sapieha, în punctul culminant al contrareformei. În acea perioadă, Cernobîl era un cămin al toleranţei. Exista un grup de catolici de rit vechi, care se opuneau decretelor Conciliului de la Trent, chiar atunci când, în secolul XVII, a sosit aici un grup de *raskolniki* sau credincioşi de rit vechi, din Rusia. Aceştia fugiseră de ororile cele mai crunte ale răscoalei lui Hmelnitki din 1648 – 1654 şi de cea din 1768 – 1769, când unul dintre conducătorii răsculaţilor, Bondarenko, a fost prins şi executat brutal de husarii lui Chodkiewicz. Mănăstirea dominicană a fost sechestrată de autorităţile ţariste în

1832, iar biserica lui Raskolniki în 1852.

După 1880, Cernobîl a trecut prin multe schimbări de situaţie. În 1915 a fost ocupat de germani, iar în războiul civil care a urmat au luptat bolşevici, albi şi ucraineni. În Războiul sovieto-polonez din 1919 – 1920 a fost capturat întâi de armata poloneză, apoi de cavaleria roşie. După 1921 a fost încorporat în RSS ucraineană şi a trecut prin uciderile în masă din timpul campaniei de colectivizare a lui Stalin şi a Marii Foamete. Populaţia poloneză a fost deportată în timpul curăţării frontierelor din 1936. Comunitatea evreiască a fost ucisă de nazişti în timpul ocupaţiei germane din 1941 – 1944. Douăzeci de ani mai târziu a fost ales ca locul de construire a primei centrale nucleare sovietice. În 1991 a fost inclus în Republica Ucraina. [RECOLTĂ] [KONARMIA]

Marea Enciclopedie Sovietică nu menţionează niciuna dintre aceste fapte. O intrare de şase rânduri vorbeşte doar de un oraş regional din RSS Ucraineană, care deţine o topitorie de fier, o fabrică de brânză, un şantier de reparaţii navale, un atelier artistic şi o şcoală medicală.2

Întâmplător, numele de Cernobîl privine dintr-unul dintre cuvintele slave pentru pelin (*artemisia*), care înfloreşte în mlaştinile din jur. În Biblie, pelinul este folosit ca sinonim pentru amărăciune, deci pentru mânia lui Dumnezeu.

Şi aşa a căzut o stea uriaşă din Cer, arzând ca o făclie, şi a căzut peste a treia parte a râurilor şi peste fântâni şi ape. Iar numele stelei e Pelin… Şi mulţi oameni au murit din cauza apelor, căci acestea au devenit amare.3

Pentru cei care interpretează literal Noul Testament, explozia de la Cernobîl din 26 aprilie 1986 a fost cu siguranţă provocată de mânia lui Dumnezeu.

Germania de la sfârşitul perioadei imperiale era ţara care se simţea cea mai păcălită de experienţa imperialistă. Din multe puncte de vedere a fost statul model al secolului

XIX – modernă, orientată spre ştiinţă, naţionalistă, prosperă şi puternică. Însă a fost asemuită unei maşinării magnifice cu o rotiţă slabă, o maşinărie care a început să trepideze, să se încingă şi, în exploziile sale terminale, să dărâme întreaga fabrică. Sub Wilhelm II (1888 – 1918), al cărui braţ ofilit era considerat un simbol al punctelor slabe ale ţării, şi-a asumat un aer arogant şi agresiv. Industrializarea puternică a Germaniei a avut loc mai târziu decât cea a Franţei şi Regatului Unit. Unirea politică a venit abia în 1871. Ca rezultat, imperiul colonial german nu s-a gândit la proporţiile pe care mândria şi bravura Germaniei părea să le merite. Ideile germane de *Lebensraum*, sau „spaţiu de viaţă”, au fost exprimate întâi în legătură cu cea mai modestă mândrie colonială a sa. Obiectiv, dezavantajul Germaniei era mai mult imaginar decât real: pătrunderea ei economică în zonele vecine din Europa de Est a compensat din plin lipsa coloniilor îndepărtate. Însă resentimentele ei psihologice erau profunde. Kaizerul şi curtea sa nu vedeau că pacea era cheia pentru eventuala dominaţie a Germaniei asupra scenei politice şi economice a Europei. [e = mc2]

La 28 ianuarie 1896, ministerul de interne al Germaniei aproba o aplicaţie neobişnuită de renunţare la cetăţenia de stat. Aplicantul, cu domiciliul în Elveţia, avea doar 16 ani. Picase la examenul de admitere la *Eidgenössische Technische Hochschule* din Zürich şi studia la şcoala cantonată de la Aarau. Născut la Ulm şi crescut în München, studentul refugiat ura înregimentarea sistemului de învăţământ german. Nu îi plăcea şcoala lui primară catolică şi a fugit rapid din gimnaziu. S-a simţit foarte nesigur după ce familia lui s-a mutat la Milano.

La fel ca mulţi alţi tineri foşti evrei, era antireligiös, pacifist şi atras de socialismul radical. Singurul său talent era la matematică.

Admis în sfârşit la ETH, Albert Einstein (1879 – 1955)

nu se ducea la cursuri, însă făcea propriile experimente electrodinamice în laboratoare. Se împrietenise cu Friedrich Adler, care mai târziu l-a asasinat pe prim-ministrul austriac la Viena. În timp ce a fost angajat la biroul elveţian pentru invenţii din Berna între 1901 – 1905, a continuat să analizeze implicaţiile teoretice ale operelor lui Maxwell, Hertz şi Mach.

Se spune că presupunerile lui Einstein referitoare la relativitatea timpului şi spaţiului au fost stimulate de mersul său zilnic cu tramvaiul de la Kramgasse în Berna, când îşi imagina că mergea spre turnul cu ceas cu viteza luminii. Presupunând că valurile care îi reflectau imaginea se mişcau cu aceeaşi viteză, s-a întrebat vreme de ani întregi dacă se vedea sau nu pe el în oglinda şoferului. În orice caz, în principiul „relativităţii simultaneităţii", a ajuns să realizeze că Natura nu cunoaşte interacţiuni instantanee. În vreme ce viteza luminii e absolută, de circa 300.000 km pe secundă, intervalele de timp şi spaţiu sunt relative. În 1905, în *Annalen der Physik*, publică un articol intitulat „Inerţia unui corp depinde de cantitatea de energie a acestuia?" Acesta conţinea ecuaţia care avea să răstoarne fizica clasică şi să pună bazele erei nucleare, e = mc2, unde e = energia, în = masa, iar e = viteza luminii.

În timp, în plus faţă de Teoria sa specială a Relativităţii, Einstein a produs Teoria Generală a Relativităţii (1916), înlocuind Legile Gravitaţiei ale lui Newton. A adus o contribuţie majoră la fizica cuantică. S-a mutat la Institutul Kaizer Wilhelm din Berlin în 1914, primind un Premiu Nobel în 1921.

Înainte ca teoriile sale să fie dovedite drept corecte, Einstein se îngrijora constant". Dacă Relativitatea se dovedeşte corectă, spunea el, germanii mă vor numi german, elveţienii mă vor numi elveţian, iar francezii vor spune că sunt un mare om de ştiinţă. Dacă Relativitatea se va dovedi greşită, francezii mă vor numi elveţian, elveţienii mă vor numi german, iar germanii mă vor numi evreu".1

În 1933, când Einstein a căutat refugiu la Paris împotriva naziştilor, Collège de France a refuzat să îl angajeze din cauza cetăţeniei sale germane, obligându-l astfel să plece în SUA. Europa pierdea cea mai strălucitoare minte a ei.

Modernismul Neliniştea politică a Europei era însoţită de multe tendinţe culturale ale aşa-zisului *fin de siècle*, care de obicei se subsumează termenului general de Modernism. Modernismul a însemnat o serie de desprinderi fundamentale de tradiţie, care treceau cu mult de obişnuitul curs al modei intelectuale. După cum avea să scrie un critic, „Ţelul a cinci secole de efort european este abandonat în mod deschis”.57 A influenţat toate artele şi de obicei este corelat de teoreticieni cu alte dezvoltări fundamentale ale perioadei, mai ales cu psihologia freudiană, cu teoria relativităţii a lui Einstein, cu antropologia lui Frazer, chiar şi cu politica anarhistă. Indiferent dacă a reprezentat sau nu o proiecţie directă a tensiunilor politice şi sociale, a fost însoţit cu siguranţă de un sentiment profund de nemulţumire. [ANCIA] [SUNET]

SUNET

La sfârşitul anului 1888 sau începutul anului 1889, în locuinţa sa din Londra, poetul vârstnic Robert Browning a fost invitat să recite câteva poezii de-ale lui pentru a testa „fonograful perfecţionat” al lui Edison. A început cu cea mai cunoscută poezie a sa:

I sprang to the stirrup, and Joris, and he;
I galloped, Dirck galloped, we galloped all three.
„God Speed!” cried the watch, as the gatebolts undrew;
„Speed!” echoed the wall to us galloping through.
Behind shut the postern, the lights sank to rest.
And into the midnight we galloped abreast.
Not a word to each other, we kept the great pace
Neck by neck, stride by stride, never changing our

pace;

I turned in my saddle, and… and…1

După câteva rânduri s-a bâlbâit şi a recunoscut că uitase cuvintele pe care le scrisese cu peste patruzeci de ani în urmă. După ce şi-a revenit a spus în aplauze că nu va uita niciodată ziua în care a vorbit la faimoasa maşină a domnului Edison. Acest spectacol improvizat şi nedatat a reprezentat una dintre primele înregistrări cu sunet care au supravieţuit.2 în acelaşi an, germanul Emile Berliner şi-a demonstrat gramofonul, care, în loc de cilindri de ceară, folosea discuri care se puteau copia mult mai uşor. Produs de fabrica de jucării Kämmerer und Reinhardt din Waltershausen din Turingia, gramofonul a devenit rapid baza pentru înregistrările de sunet pentru piaţă – o caracteristică centrală a vieţii moderne.3

Sunetul înregistrat a transformat lumea muzicii şi aprecierea muzicală. Pentru bicentenarul Mozart din 1991, de exemplu, a fost posibilă montarea unei expoziţii care să demonstreze evoluţia calităţii şi diversităţii sunetului interpretat în ultimii 200 de ani. Vizitatorii din Neue Burg din Viena erau echipaţi cu căşti stereo care răspundeau unor semnale cu infraroşu, pe măsură ce treceau de la o „zonă de sunet” la alta. Puteau să asculte propria vioară a lui Leopold Mozart interpretând pasaje din faimoasa sa Primer publicată în anul naşterii lui Wolfgang, sau să compare sunetele cornului fără valve şi trompetelor cu cele ale instrumentelor de percuţie moderne. Puteau asculta ritmul foarte lent al unei înregistrări timpurii de la 1900, cu Wilhelm Hersch cântând aria „O Isis und Osiris”, sau să urmărească în timp ce un ecran sonograf computerizat analiza intervalul armonic al Editei Gruberova cântând „Regina nopţii”. Din păcate, Mozart însuşi nu putea fi auzit. Însă chiar şi cel mai puţin expert dintre ascultători putea spune cât de mult a evoluat modul de interpretare a portativelor mozartiene în timp. Acolo era adusă la viaţă „lumea sunetelor” în schimbare a lui

Mozart.4

Înregistrarea sunetului a revoluţionat percepţia oamenilor asupra trecutului lor. Înainte de 1888, consemnărilor istorice le lipsea una dintre dimensiunile cele mai importante: erau mute. Documentele şi artefactele sunt surde şi mute. Nu există nicio urmă a tumultului bătăliilor lui Napoleon, a ritmului concertelor lui Beethoven, a tonului discursurilor lui Cavour. După 1888, istoria a primit o coloană sonoră şi a fost îmbogăţită inestimabil.

Arhiva Naţională Audio a Bibliotecii Britanice, care deţine recitalul stânjenit al lui Browning, este tipică pentru sutele de colecţii similare care există astăzi în fiecare ţară europeană. Prima asemenea fonotecă s-a deschis la Paris în 1910. Membrii Asociaţiei Internaţionale a Arhivelor Audio (IASĂ) variază de la colecţii extinse de corporaţii de radiodifuziune naţionale până la concerne micuţe, locale sau private. În afară de muzică, diviziile principale au ca obiect folclorul, literatura, radioul, istoria orală şi dialectologia.5

În Europa de Est, contele Tolstoi a fost printre pionierii înregistraţi pentru posteritate. În 1910, numărul din martie al *Talking Machine News* comenta: „A fost emis un ordin care interzice vânzarea înregistrării lui Tolstoi pe teritoriul ţarului. Când se vor ridica slavii să se descotorosească de asemenea îngustime a minţii?” 6

Germanul excepţional şi instabil Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844 – 1900), profesor la Basle, a articulat multe dintre ideile cele mai şocante ale epocii. Cândva îl descria pe filosof drept un „băţ de dinamită”, iar în cărţile sale *Aşa grăit-a Zaratustra* (1883 – 1884), *Genealogia moralei* (1887), *Amurgul zeilor* (1889) şi *Voinţa de putere* (1901) a aruncat în aer atitudinile dobândite. S-a revoltat împotriva creştinismului şi democraţiei şi a acceptat norme ale moralei. „Morala, explica el, este instinctul de turmă al individului”. Iar „religia este o lume a ficţiunii

pure”. Lumea modernă era infamă. În locul ei, „vă învăţ despre supraom”. Elitele conducătoare au învins întotdeauna prin violenţă. „Bestia blondă, înfometată de jaf şi victorie, nu trebuie confundată”. Mai îndrăzneţ, anunţa că „Gott ist tot” (Dumnezeu a murit), adăugând că „poate există încă peşteri în care se va proiecta umbra lui”. Moartea lui Dumnezeu era considerată un eveniment eliberator.

Nietzsche părea să susţină faptul că viaţa nu avea niciun sens în afară de acela de a deveni puternic. Era considerat de duşmanii săi drept profetul ticăloşiei şi al iraţionalităţii cultivate. Avea să devină pentru filosofie ceea ce Kierkegaard fusese pentru teologie. Amândoi au fost pionieri ai existenţialismului. „Creştinismul a hotărât că lumea era rea şi urâtă”, declară Nietzsche, „şi a făcut-o rea şi urâtă”.58 [NEBUNIE]

NEBUNIE

Nietzsche se plângea cândva că istoricii nu scriu niciodată despre lucrurile care fac cu adevărat istoria interesantă – mânia, pasiunea, ignoranţa şi nebunia. Se referea probabil doar la şcoala germană. De exemplu, în Polonia exista o tradiţie îndelungată de analizare a trecutului în termenii viciilor şi virtuţilor. Lucrarea clasică a lui Bochenski, *Istoria prostiei în Polonia*, a fost publicată în 1842.1 în 1985 istoricul disident Adam Michnik scria povestirea sa despre rezistenţa poloneză în comunism folosind termenii *Istoria onoarei*.*2*

Astăzi, toţi au învăţat că studiul „Mentalităţilor” este esenţial pentru orice istoric. Un istoric american a demonstrat că nebunia a marcat istoria europeană de la început până la sfârşit. Troienii au primit calul de lemn; papii Renaşterii au provocat secesiunea protestantă; guvernul britanic i-a condus pe coloniştii americani la revoltă…3 însă cu toţii învaţă din greşeli. Vechiul proverb polonez spune că *Polak mqdry po szkodzie* (un polonez e

înţelept când răul a fost deja înfăptuit). Blake spune ceva asemănător în *Proverbe din iad*: „Dacă orice prost ar persista în nebunia lui, ar deveni înţelept”. Adevărata nebunie înseamnă comiterea aceleiaşi greşeli de două ori. Istoria europeană ar putea fi scrisă, de asemenea, în aceşti termeni. [ANALE]

La fel de influentă precum Nietzsche a fost versiunea cenzurată a filosofiei sale, promovată de sora lui. Elizabeth Nietzsche-Foerster (1846 – 1935), care a condus un grup de colonişti „arieni” în colonia Nueva Germania din Paraguay în 1886, şi-a îngrijit fratele aflat pe patul de moarte şi şi-a însuşit ideile lui. S-a împrietenit cu Wagner şi Mussolini, i-a idolatrizat pe nazişti şi a legat numele de Nietzsche de rasism şi antisemitism. Führerul în lacrimi a participat la înmormântarea ei.59

Din punct de vedere sociologic, ideile lui Nietzsche pot fi considerate repulsia intelectualului faţă de dezvoltarea educaţiei maselor şi a culturii de masă în general. Acestea erau promovate de o clică internaţională de artişti şi scriitori care doreau să întărească barierele dintre aşa-zisa „cultură înaltă” şi „cultura joasă” şi, astfel, să păstreze rolul aristocraţiei autoproclamate a ideilor. Astfel, au reprezentat un partener potrivit pentru modernismul în arte, a cărui atracţie principală consta în faptul că nu era uşor de înţeles pentru omul de pe stradă. „Cultura de masă i-a dat naştere lui Nietzsche în opoziţie cu el însuşi”, scria un critic recent, „ca antagonist al acesteia. Popularitatea imensă a ideilor sale în rândul intelectualilor de la începutul secolului XX sugerează panica pe care o stârnea ameninţarea maselor”.60

Privind retrospectiv, elementul cel mai şocant este virulenţa cu care Nietzsche şi admiratorii săi îşi manifestau dispreţul faţă de „mase”. „Se nasc mulţi, prea mulţi”, spunea Zaratustra al lui Nietzsche, „şi rămân pe creangă prea mult timp”. În *Voinţa de putere*, Nietzsche a

cerut o „declaraţie de război a celor mai înalţi împotriva maselor… Marea majoritate a oamenilor nu au dreptul la existenţă”. Într-o scrisoare privată scrisă în 1908, D.H. Lawrence, care tocmai îl descoperise pe Nietzsche în Biblioteca Publică Croydon, chiar îşi imaginase o cameră de gazare pentru eliminarea fără durere a oamenilor inutili:

„Dacă ar fi după mine, aş construi o cameră letală mare cât Crystal Palace, cu o fanfară militară cântând încet şi un cinematograf cu imagini strălucitoare; apoi m-aş duce pe străduţele laterale şi principale şi i-aş aduce pe toţi acolo, pe toţi bolnavii şi mutilaţii; i-aş conduce cu blândeţe, iar ei mi-ar arunca un zâmbet de mulţumire obosit; iar fanfara va intona uşor corul Aleluia”.61

Această bijuterie, care datează cu treizeci şi trei de ani dinainte de Auschwitz, provine din Anglia edwardiană. La fel şi gândurile profunde ale lui H.G. Wells (18661946), vizionar, socialist, autor al *Maşinii timpului* (1895) şi *Războiului lumilor* (1898) şi unul dintre cei mai populari şi prolifici scriitori ai epocii. În *Anticipaţiile* (1902) sale, s-a arătat drept un susţinător entuziast al eugeniei, ştiinţa reproducerii umane îmbunătăţite care presupunea eliminarea celor slabi, celor inferiori şi celor nedoriţi. „Şi cum va trata Noua Republică rasele inferioare, întreba el, pe negri… pe galbeni… pe aşa-zisa termită a lumii civilizate, evreul?” 62

Desigur, lucrul important de amintit este faptul că „masele”, aşa cum sunt ponegrite de detractorii lor, nu au existat şi nu există. „Se pot vedea mulţimi; însă masele – suma tuturor mulţimilor posibile, [reprezintă] mulţimea în aspectul ei metafizic… o metaforă… [care] îi transformă pe ceilalţi oameni într-un conglomerat… [şi] le neagă individualitatea pe care ne-o atribuim nouă şi cunoscuţilor noştri”.63

În aceeaşi epocă, provocarea marxismului a dat naştere unor dezbateri intelectuale care au depăşit cu mult

graniţele înguste ale politicii. De exemplu, primele lucrări de materialism istoric au dat naştere „Filosofiei spiritului” dezvoltată de scriitorul napolitan Benedetto Croce (1866 – 1952). Opera lui Croce din *Estetica* (1902), *Logica* (1905) şi *Teoria istoriografiei* (1917) a fost însoţită de studii istorice ale Napoliului, Europei moderne şi Italiei contemporane. Respingând atât metafizica, cât şi religia, el accentua rolul intuiţiei umane şi importanţa istoriei ca studiu al spiritului evolutiv. Ziarul său *Critica*, înfiinţat în 1903, a oferit o platformă pentru ideile sale vreme de jumătate de secol. Mai târziu, Croce avea să devină liderul intelectual al opoziţiei faţă de fascismul italian.

Sigmund Freud (1856 – 1939), medic austriac, a fost fondatorul teoriei şi practicii psihanalizei. Lucrarea lui a exercitat o influenţă profundă nu doar în domeniul ştiinţelor medicale noi ale psihologiei şi psihiatriei, ci asupra tuturor ramurilor ştiinţelor umane care analizau funcţiile minţii şi personalităţii. Începând de la hipnoză, a explorat procesele inconştiente în care mintea umană se apără singură în faţa presiunilor externe şi interne. A dezvăluit mai ales rolul sexualităţii în viaţa inconştientului şi al reprimării în apariţia nevrozelor. Publicarea *Interpretării viselor* (1900) i-a atras mulţi adepţi care în curând aveau să formeze Asociaţia Internaţională pentru Psihanaliză. Însă au apărut şi disensiuni, mai ales când unul dintre primii asociaţi ai lui Freud, Carl Jung (1875 – 1961), a lansat conceptul de „psihanaliză colectivă” în *Psihologia inconştientului* (1912), împreună cu deosebirea dintre personalităţile introvertită şi extravertită. În *Civilizaţia şi nemulţumirile ei* (1930) Freud spunea că reprimarea dorinţei, cerută de viaţa în societăţile dezvoltate, face ca fericirea să fie virtual imposibilă. Ascensiunea nazismului l-a determinat să fugă în Anglia în 1938. La acea vreme, psihanaliza avea multe direcţii şi mulţi critici; însă stabilise o dimensiune nouă, neliniştită, în modul în care oamenii se percepeau pe ei înşişi: „Egoul

nu este stăpân în propria casă”.64

Decadenţa, ca mişcare artistică, poate fi privită ca o ramură a Romantismului târziu. S-a născut din dorinţa de a explora experienţele cele mai extreme ale senzualităţii umane. Aceasta, în ciuda nesfârşitelor scandaluri, a furnizat unele dintre cele mai originale capodopere ale culturii europene. Legăturile sale cu precursorii romantici pot fi observate în opera lui Charles Baudelaire (1821 – 1867), care i-a tradus în limba franceză pe De Quincey şi Poe. Volumul lui Baudelaire *Les Fleurs du Mal* (1857) a fost considerat mai târziu manifestul simbolismului poetic, un stil care încearcă să găsească „corespondenţe” ascunse ale ordinii şi frumuseţii dincolo de suprafaţa urâtă a realităţii:

La Nature est un temple ou, de vivants piliers Laissent parfois sortir de confuses paroles;

L’homme y passe à travers des forêts de symboles Qui le regardent avec des regards familiers.

(Natura e un templu ai cărui stâlpi trăiesc/ Şi scot adesea tulburi cuvinte ca-ntr-o ceaţă/ Prin codri de simboluri petrece omu-n viaţă/ Şi toate-l cercetează cu glas prietenesc, (trad. de Al. Philippide) 65

În „Invitaţie la călătorie”, porneşte spre un paradis imaginar, „Unde nu-i decât plăcere şi splendoare, / Odihnă voluptuoasă şi calmă desfătare (trad. de Al. Philippide) – *La, tout n’est cu ordre et beauté, / Luxe, calme et volupté*. Urmaşii lui Baudelaire, mai ales Paul Verlaine (1844 – 1896) şi Arthur Rimbaud (1854 – 1891), au atins efecte poetice care erau echivalentele lingvistice ale imaginilor pictorilor impresionişti, printre ai căror primi admiratori s-au numărat:

Les sanglots longs Des violons De l’automne Blessent mon coeur D’une langueur Monotone.

(Şoaptele prelungi/Ale viorilor/Toamnei/îmi rănesc sufletul/Cu o tristeţe/Monotonă.) 66 *A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu*: *voyelles* (A negru, E alb, I roşu, U

verde, O albastru – vocale) 67

Decadenţii au plătit scump pentru sfidarea lor. Verlaine afirma că „decadenţa implică… gândurile cele mai sofisticate ale civilizaţiei extreme”. Însă doar puţini dintre contemporanii săi îl aprobau. Baudelaire a fost amendat şi umilit pentru „ofensa la adresa moralei publice” pe care o conţinea poeziile sale. Verlaine este închis după ce fuge cu Rimbaud şi îl împuşcă în timpul unei certe. În 1893, un scriitor german din Paris deplângea drogurile, homosexualitatea, pornografia, isteria şi „sfârşitul unei ordini prestabilite care a satisfăcut logica şi a împiedicat depravarea vreme de mii de ani”. „Sentimentul predominant, scria Max Nordau, este acela al unei pierzanii şi extincţii iminente”. 68 în Anglia, Oscar Fingall O’Flahertie Wills Wilde (1854 – 1900), autor ăl mai multor comedii excepţionale, printre care *Importanţa de a fi onest* (1895), a petrecut doi ani la închisoarea Reading pentru ofense homosexuale. O mare parte din lucrările colaboratorului său, ilustratorul erotic Aubrey Beardsley (1872 – 1898), nu a putut fi publicată, la fel ca în cazul lui Algernon Swinburne (1837 – 1909), poet, critic şi vechi autoflagelant de la Eton. Preocupările acestor esteţi erau complet diferite de cele ale majorităţii sectoarelor societăţii, în care ascultarea religioasă, progresul social şi abstinenţa erau la mare rang. [BAMBINI] [TOUR]

BAMBINI

La 6 ianuarie 1907, o grădiniţă cu o singură sală îşi deschidea porţile într-un cartier sărăcăcios al Romei, San Lorenzo. Era echipată cu mobilă pentru copii, cu un dulap plin de jocuri puzzle şi de învăţare şi fără profesor calificat. Era înfiinţată pentru copiii muncitorilor care nu îi puteau lăsa pe străzi în timp ce ei erau la serviciu. A fost denumită *La Casa dei Bambini*, „Casa copiilor”.

Fondatoarea şcolii, dr. Maria Montessori (1870 – 1952), era o femeie cu mult înaintea timpului ei. Era o

feministă care susţinea plata egală pentru muncă egală, doctoriţă calificată şi directoarea unui institut pentru copii cu handicap. În secret, era şi mama unui băieţel nelegitim, Mario Montessori, care mai târziu avea să conducă Asociaţia Internaţională Montessori din Amsterdam.

Metoda Montessori, publicată în 1910, promova principiile educaţiei centrate pe copii. Copiii vor să înveţe. Copiii pot învăţa singuri. Copiii au cinci simţuri şi trebuie să le exploreze pe toate. Copiii trebuie să aibă libertatea să aleagă ce şi când să înveţe. Au nevoie doar de un loc în care să nu fie intimidaţi, de echipament corespunzător şi de încurajare. Aceste idei au fost o anatemă pentru majoritatea educatorilor acelei vremi, care preferau „creta şi discursul", instrucţia religioasă, disciplina feroce şi o programă şi un orar rigide". Educaţia nu se dobândeşte prin ascultarea cuvintelor", le spunea dr. Montessori, „ci prin experienţele din mediu".1

Unele dintre ideile lui Montessori pot stârni ridicări din sprânceană chiar şi acum. Credea că toţi copiii urau dulciurile şi iubeau liniştea. Insista că scrisul trebuie învăţat înaintea cititului. Însă convingerea ei centrală, aceea că nevoile copilului sunt supreme, a devenit piatra de temelie a pedagogiei progresive moderne. S-au deschis sute de şcoli ca a ei în toată Europa şi în SUA. în Italia fascistă şi în Germania nazistă au fost închise.

Din multe puncte de vedere, Montessori a călcat pe urmele a doi pionieri – elveţianul J.H. Pestalozzi (1746 – 1827) şi turingianul Friedrich Froebel (1782 – 1852). Prima *Kindergarten* sau „Grădiniţă a copiilor" a lui Froebel, înfiinţată la Burghorf lângă Berna în 1837, a fost adevăratul strămoş al *Casa dei Bambini*. Ideile lui Montessori privind psihologia copilului au fost la rândul lor dezvoltate de expertul elveţian în educaţie Jean Piaget (1896 – 1980).2

Pictura modernă s-a desprins pentru totdeauna de arta figurativă care dominase de la Renaştere până atunci

şi pe care fotografia o făcea să pară învechită. Momentul de desprindere a avut loc în 1863, când Edouard Manet (1832 – 1883), într-un acces de exhibiţionism, a expus *Le Déjeuner sur Vherbe* la aşa-zisul „Salon des Refusés" din Paris. De atunci au trebuit inventate etichete pentru a ţine pasul cu tendinţele şi grupările în care se făceau experimente neîncetate cu genul, tehnica, culoarea şi forma. Impresioniştii iniţiali, Monet, Pissarro, Sistey, Renoir, Cézanne şi Degas, denumiţi astfel după lucrarea *Impresie*, *Răsărit* (1874) a lui Monet, au fost urmaţi de Poantiliştii (1884) conduşi de Seurat, de neoimpresionişti (1885), de aşa-zişii „Nabis" (1888) ai lui Serusier şi Bonnard, de sintetiştii (1888) inspiraţi de Gauguin şi de expresioniştii (1905) inauguraţi de Ensor, Van Gogh şi de grupul german Brücke Group. După ei au urmat orfiştii, foviştii (1905), conduşi de Matisse, Dufy şi Vlaminck, cubiştii (1908) lui Braque şi Picasso, futuriştii, grupurile Pisica Neagră şi Călăreţul Albastru (1912). În 1910 sau 1911, prin opera lui Vasili Kandinski (1866 – 1944), rus stabilit în Germania, pictura se apropia de stadiul abstracţionismului pur. [IMPRESIONISTUL]

TOUR

La ora 14.15 în ziua de 1 iulie 1903, aproape şaizeci de ciclişti porneau de la o linie de start de lângă cafeneaua Réveil-Matin din cartierul parizian Montgéron. Aceştia se îndreptau spre Lyon, pe o distanţă de aproape 467 km de drumuri proaste, în prima dintre cele şase etape desemnate ale primului *Tour de France*. Aceştia trebuiau să pedaleze zi şi noapte. După nouăsprezece zile, Maurice Garin ieşea învingător şi era întâmpinat cu urale când a intrat în Parc des Princes, după ce acoperise o lungime totală de 2.430 km la o viteză medie de 26, 5 km/h. Pedala pe un vehicul cu ghidoane joase şi purta şosete până la genunchi, pantaloni de golf, un pulover pe gât şi o şapcă cu urechi. Premiul său era de 6.125 franci, echivalentul a

242 de lire. Cu excepţia perioadei de război, cursa a avut loc de atunci în fiecare lună iulie.1

Evenimentul sportiv cel mai extins şi mai popular al Europei a luat naştere din îmbinarea mai multor fenomene moderne – conceptul de divertisment şi recreere; organizarea sportului de masă (masculin); tehnologia specifică – în acest caz frâne cu cablu, roţi pentru biciclete şi cauciucuri; şi competiţia între ziarele cu tiraj de masă.

Originile sale imediate se află în rivalitatea dintre două săptămânale pariziene, *L'Auto* („Automobilul") şi *Le Vélo* („Bicicleta"). Editorul de la *L'Auto*, Henri Desgrange, care încerca să pătrundă pe piaţa de biciclete, fusese dat cu succes în judecată pentru că schimbase numele ziarului său în *L'Auto-Vélo*. Răspunsul lui a fost Turul. Nu a privit niciodată înapoi. A văzut cum tirajul *L'Auto* creşte spectaculos, în timp ce *Le Vélo* a intrat în obscuritate. A rămas patronul şi sponsorul Turului până la pensionarea sa, în 1936.

Turul a căpătat forma finală în decursul mai multor ani. Mai ales traseul a variat. Vreme de cinci ani, începând din 1906, a fost extins pentru a include Alsacia; însă guvernul german şi-a retras permisiunea când mulţimile de la marginea drumului au început să cânte *La Marseillaise*. În munţi a fost îndreptat prin Col de Tourmalet (2.122 m) în Pirinei şi prin înfricoşătorul Col du Galibier (3.242 m) în Savoia, unde concurenţii trebuiau să-şi care vehiculele pe poteci neamenajate. De la o lungime maximă de peste 5.000 km, în anii 1930 a fost stabilită o lungime mai modestă, de circa 3.700 km, parcurşi în 30 de etape zilnice. Ideea unui jerseu viu colorat pentru a identifica liderul cursei a fost adoptată în iulie 1913, când Desgrange a intrat în grabă într-un magazin de pe marginea drumului şi a cumpărat primul *maillot jaune*.

După Primul Război Mondial, Turul a luat proporţii internaţionale. Ciclişti belgieni, italieni şi spanioli câştigau laurii frecvent. Campioni precum Eddie Merckx sau

Jacques Anquetil aveau tot atâţia fani ca orice alt star sportiv. În iulie 1991, urmărit de 22 de milioane de spectatori, cel de-al 79-lea Tur a fost câştigat de un basc din Spania, Miguel îndurain, cu o viteză medie 39.504 km/h.2 în 1994, la cel de-al 82-lea Tur, îndurain a câştigat pentru a patra oară consecutiv, un record neatins până atunci, într-o cursă care i-a dus pe participanţi dincolo de Canalul Mânecii până în Anglia. Iar îndurain va participa din nou.

IMPRESIONISTUL

În anii 1860, Claude Monet şi Auguste Renoir pictau împreună. Doreau să vadă cum va surprinde fiecare alt efect din aceeaşi scenă şi să îşi compare rezultatele. Unul dintre locurile lor preferate era ţărmul suburban Bougival, dincolo de St. Cloud, lângă Paris.

La Seine à Bougival a lui Monet datează din 1869 (vezi Tableta 67). La început pare să fi preferat scena obişnuită, de-a dreptul banală, a oamenilor care treceau pe pod în soarele amurgului. Însă încerca să obţină un efect cu totul nou: nu picta lumea aşa cum o gândea sau aşa cum era, adică realist sau idealist; picta impresia pe care i-o lăsa lumea. Altă pânză de-a sa, *Impression*: *Lever du soleil* (1874), avea să dea numele unei mişcări care era subiectivă în mod deliberat şi sfidător. Monet a plătit un preţ mare pentru că şi-a urmat propriul drum încăpăţânat. Nu a vândut ani de zile niciun tablou. Pentru contemporanii săi, opera lui era fie fără valoare, fie scandaloasă. Odată, când a plecat din Paris ca să-şi vadă fiul nou-născut, creditorii i-au luat tot ce avea în atelier şi le-au vândut pe nimic. A încercat să se sinucidă.1

Impresionişţii au fost interesaţi de trei lucruri. Înainte de toate, urmăreau să exploreze slăbiciunile ochiului uman care vrea să vadă anumite lucruri şi să nu le observe pe altele. Din acest motiv, intenţia lor era aceea de a construi o imagine imprecisă sau selectivă. Urmele de pensulă intenţionat neclare ale lui Monet de la Bougival au dat

naştere la valuri pătate, ferestre strâmbe, frunze difuze şi nori estompaţi.

În al doilea rând erau fascinaţi de acţiunea minunată a luminii. Monet făcuse parte doi ani din Chasseurs d'Afrique şi văzuse efectele extreme ale luminii deşertului în Sahara. Mai târziu a condus o serie de experimente sistematice cu lumina, pictând aceleaşi subiecte de mai multe ori. Cele douăsprezece studii ale sale ale faţadei Catedralei din Rouen, fiecare în altă lumină în alt moment al zilei, a reuşit în nebunia lui să-şi convingă publicul în privinţa metodei sale.

În al treilea rând, cercetau variaţiile complexe în sensibilitatea şi receptivitatea propriei minţi a artistului. Aceea era cheia către avântul pe care l-au dat artei moderne.

Uneori se consideră că arta modernă, în special impresionismul, reacţiona împotriva imaginarului realist care era posibil prin fotografie. [FOTOGRAFIE] De fapt, nimic nu putea fi mai selectiv şi mai trecător decât imaginea înregistrată de lumina care intra prin obiectiv timp de o fracţiune de scundă la o anumită expunere şi într-un anumit unghi. Impresioniştii erau foarte interesaţi de fotografie. De obicei o foloseau în studiile lor pregătitoare. De exemplu, Cezanne folosea instantanee atât pentru peisaje, cât şi pentru autoportrete.2 însă camera, cu toate că era la fel de selectivă precum ochiul uman şi foarte receptivă la jocul luminii, nu are minte. Iar mintea umană este cea care a constituit universul în care s-au dezvoltat artiştii moderni. Din acest motiv, aceştia şi-au atins într-un final scopul, care, în cuvintele lui Cezanne, era acela de a deveni „mai faimoşi decât vechii maeştri".

În arhitectură şi design, valul extins pe tot continentul al curentului Art Nouveau s-a retras din standardele şi practicile curente. Primul exemplu a fost Casa Tassel a lui Victor Horta (1893) din Bruxelles. Însă monumentele sale puteau fi întâlnite la fiecare colţ între Şcoala de Artă din

Glasgow (1898) a lui C.R. Mackintosh, fabricile lui Peter Behrens din Germania şi un şir de gări austro-ungare dintre Carlsbad şi Czemowitz. Secessionshaus (1898) din Viena a fost construită de J. Olbrich în ceea ce a rămas cunoscut drept *Jugendstil* pentru expunerea lucrărilor artiştilor avangardişti. Are inscripţia: „DER ZEIT IHRE KUNST: / DER KUNST IHRE FREIHEIT" (Arta pentru timpul său; libertate pentru artă).

În muzică, Debussy şi Ravel au explorat impresionismul muzical. Apoi, cu Schoenberg, Hindemith şi Webem, avangarda a abandonat armoniile şi ritmurile de bază care dominaseră încă din Evul Mediu. [TON]

În literatură, sfidarea decadenţilor faţă de morala socială şi sexuală a fost înlocuită cu radicalismul intelectual a unei ordini şi mai profunde. Întâi francezul Marcel Proust (1871 – 1922) şi irlandezul James Joyce (1882 – 1941), apoi Franz Kafka (1883 – 1924), evreu german din Praga, au răsturnat viziunile acceptate în privinţa realităţii lumii şi mijloacele prin care acestea sunt percepute de oameni. Au fost partenerii literari ai lui Freud şi Einstein. [COMBRAY]

COMBRAY

Europa e plină de locuri care amintesc de trecut. Însă nimic nu egalează satul llliers, lângă Chartres. Şi asta deoarece llliers a fost locul în care Marcel Proust şi-a petrecut vacanţele în copilărie şi pe care avea să îl recompună în mintea lui sub denumirea de „Combray".

Dintre toţi maeştrii literaturii, Proust a fost meşteşugarul suprem al timpului şi, astfel, un scriitor interesat în special de istorici. Era convins că trecutul nu moare niciodată şi că poate fi readus la viaţă de către artă din cele mai adânci niveluri ale memoriei subconştientului. Astfel, un incident banal precum fărâmiţarea unei prăjituri într-o ceaşcă de ceai putea duce la reamintirea unor locuri

şi întâmplări asemănătoare, crezute pierdute pentru totdeauna. Mai exact, putea declanşa nu doar amintirea unor banalităţi asemănătoare din trecut, ci şi lumi ale emoţiilor şi experienţelor de care acestea erau legate inextricabil.

Din acest motiv, Proust şi-a petrecut nouăsprezece ani, între 1903 şi 1922, închis într-o cameră afumată şi lambrisată cu plută din Paris, izolat de lume, într-o încercare de a aduce trecutul la viaţă. Iar o mare parte din ceea ce a reuşit să reînvie, împreună cu nenumăratele gânduri şi nelinişti ale tinereţii sale, aveau să fie descoperite la llliers – „la maison de Tante Léonie", „la rue de roiseau-Flèche", „le Pare de Tansonville", „le côté de chez Swann":

Acestea nu sunt locurile în care s-a născut sau a murit un mare om şi pe care oamenii le vizitează ca să-i aducă omagiu. Acestea sunt locuri pe care le-a admirat, pe care le-a rugat să-i dea gândirea şi care încă îi păzesc acea gândire...1

În general, spiritul trecutului se păstrează cel mai bine în mici muzee intime. Însă se mai simte prezenţa lui Charles Dickens în casa sa de pe strada Doughty din Londra WC1; încă se mai poate vedea viaţa tânărului Karl în Marxhaus, păstrată de SPD în ciuda împotrivirilor de la Trier; şi încă te mai poţi imagina întins pe canapeaua de catifea roşie a lui Freud în casa sa de pe Bergstrasse 19 din Viena. Însă cel mai de seamă pelerinaj în căutarea timpului pierdut este cel din satul foarte banal din Eure-et-Loir, redenumit astăzi în onoarea lui Proust „llliers-Combray".

Anul 1913 a fost anul apariţiei primului volum al seriei *À la recherche du temps perdu* şi a primelor povestiri ale lui Kafka. Premiera operei *Sacre du Printemps* a lui Stravinski a provocat o revoltă în Paris. Un editor din Dublin a rupt manuscrisele lui Joyce de teama calomniei, în vreme ce alţii şi-au făcut curaj pentru lucrarea *Fii şi*

îndrăgostiţi a lui D.H. Lawrence şi *Alcooluri* a lui Apollinaire. Prima rază de lumină a zilei a căzut pe tabloul lui Max Ernst *Peisaj* (*Oraş şi animale*) şi pe *Autoportretul* lui Kokoshka. Majoritatea aventurilor artistice europene, la fel ca şi cea mai mare parte a societăţii europene, încă se agăţau de formele încercate şi tradiţionale; însă în lumea Modernismului, moda era să se sfâşie întreaga fundaţie a culturii convenţionale.

Relaţiile internaţionale rămăseseră remarcabil de stabile în secolul XIX. Europa a continuat să fie dominată de cele cinci mari puteri care organizaseră Congresul de la Viena; şi niciun conflict general nu se declanşase între ele după 1815. Războaiele care au avut loc au fost limitate ca timp şi spaţiu. Au existat acţiuni de poliţie internaţionale, în care una dintre puteri putea interveni pentru a suprima izbucnirile revoluţionare care nu puteau fi controlate la nivel local. Aşa au fost intervenţiile repetate ale francezilor în Spania şi în Italia sau intervenţiile ruseşti în Polonia şi Ungaria. Au existat conflicte regionale, mai ales în Italia, Germania şi în Balcani. Peste ocean au avut loc diverse războaie coloniale. Însă nimic care să se ridice la scara Războaielor Napoleoniene de dinainte de 1815 sau la cea a marelui război care a început în 1914. Energiile Europei au fost direcţionate mult timp fie în interior, către acţiuni de schimbare internă, fie în exterior, către cuceriri imperialiste noi pe tot globul. Doar două probleme dificile au avut capacitatea să tulbure ordinea internaţională. Una dintre acestea a fost rivalitatea accelerată dintre Franţa şi Germania. Cealaltă a fost aşa-zisa „Problemă Orientală”.

Rivalitatea franco-germană îşi are rădăcinile în împărţirea Imperiului lui Carol cel Mare; însă emanaţiile sale moderne derivă din războaiele revoluţionare. Francezii îşi aminteau de cele două puteri germane, Prusia şi Austria, ca de invadatorii de la 1793 şi 1814 – 1815. Prusacii şi austriecii considerau Franţa invadatorul de la 1805 – 1813, împotriva căreia îşi câştigaseră şi îşi

definiseră existenţa modernă. Vreme de mai multe decenii după 1815, o Franţă înfrântă şi o Germanie divizată nu aveau chef de ceartă. Însă vechile animozităţi au început să iasă din nou la suprafaţă. În 1840, Franţa avea iarăşi pretenţii la frontiera Rinului, stârnind protestul germanilor, reflectat în cântecele patriotice ale momentului, „Die Wacht am Rhein" şi „Deutschlandlied". În 1848, Franţa era din nou considerată sursa neliniştilor interne ale Germaniei. În anii 1860, când Franţa s-a lansat în aventurile sigure pe ele ale celui de-al Doilea Imperiu, iar Prusia se afirma în Germania, ambele puteri erau înspăimântate de postura agresivă a celeilalte. Bismarck a pus la cale pretextul perfect prin Telegrama de la Ems. După cum avea să se dovedească, a pus la cale evenimentul ale că-mi consecinţe aveau să distrugă echilibrul.

Războiul franco-german din 1870 – 1871, al treilea dintre războaiele fulger ale lui Bismarck, a provocat o senzaţie şi mai mare decât Sadovă. A fost urmărit activ de către francezi, care tânjeau să le dea prusacilor o lecţie. Însă s-au trezit în faţa unei coaliţii de state germane ale căror forţe erau mai bine înarmate, mai bine organizate şi mai bine conduse. Supremaţia militară a Franţei, care durase de la Bătălia de la Rocroi din 1643, a fost anulată în mai puţin de două luni. Prima lovitură de tun a fost trasă ceremonios la 1 august 1870 de către fiul împăratului Napoleon, în strigăte de „A Berlin". După aceea, o forţă germană puternică a trecut frontiera şi a încercuit armata franceză principală la

Metz. Altă armată franceză, care mărşăluia să dea ajutor la Metz, cu împăratul în frunte, nimerit într-o cursă întinsă lângă Sedan. În cuvintele nemuritoare ale generalului Bazaine în zorii unei înfrângeri aproape sigure: „Nous sommes dans le pot de chambre, et demain nous serons emmerdés" 69 (Suntem în oala de noapte, iar mâine o să ne înecăm în ea), înconjuraţi din toate părţile şi

atacaţi de o armată care învăţase să se abţină de la asalturi frontale, francezii au rezistat în faţa armelor de oţel ale lui Krupp timp de câteva ore, înainte să capituleze. Împăratul a fost luat prizonier, a abdicat şi a căutat refugiu în Anglia. Franţa s-a luptat timp de opt luni; însă cu Parisul asediat, înfometat şi prăbuşindu-se sub artileria prusacă, guvernul celei de-a Treia Republici a fost forţat să încheie o pace umilitoare. În mai 1871 acesta este de acord să cedeze Alsacia şi Lorena, să plătească reparaţii de război uriaşe şi să accepte ocupaţia germană timp de doi ani.

Victoria strălucitoare a Prusiei a avut mai multe consecinţe pe termen lung. A facilitat declaraţia unui Imperiu German unit, al cărui prim împărat, Wilhelm I (1871 – 1888), rege al Prusiei, a fost aclamat de prinţii Germaniei adunaţi la Versailles. A dat de înţeles că noua Germanie este neîntrecută din punct de vedere al puterii militare. În Franţa a provocat evenimentele disperate ale Comunei din Paris şi a alimentat ura antigermană care cerea tot mai insistent răzbunare.

Problema Orientală, după cum a fost denumită, s-a dezvoltat din două procese legate între ele şi aparent de neoprit – expansiunea continuă a Imperiului Rus şi declinul tot mai mare al otomanilor. A dat naştere independenţei naţiunilor balcanice, Războiului Crimeii (1854 – 1886) şi unui lanţ de complicaţii care în cele din urmă au stârnit criza fatală din 1914. Spectrul prăbuşirii otomane era tot mai vizibil de-a lungul secolului. Pentru ruşi, acest lucru era de dorit. Restabilirea puterii creştine la Bosfor reprezentase ţelul suprem al politici ţariste încă de la formularea mitului celei de-a Treia Rome. Posesiunea strâmtorilor ar fi împlinit visul Rusiei de acces direct la ape calde. După cum remarca Dostoievski în 1871, într-o aşteptare triumfătoare: „Constantinopolul va fi al nostru!” Pentru celelalte puteri, stingerea „Bolnavului Europei” aducea o mulţime de pericole. Marea Britanie se temea pentru liniile sale de comunicare cu India. Austria se

simţea ameninţată de apariţia unui grup de state susţinute de Rusia la graniţa ei sud-estică. Germania se simţea ameninţată de ascensiunea singurei puteri a cărei capacitate militară ar fi putut într-o zi să o depăşească pe a sa.

Expansiunea obsesivă a Rusiei a continuat cu o rată care pentru perioada 1683 – 1914 a fost calculată cu o medie, probabil conservatoare, de 145 km² pe zi.70 însă nu ameninţase întotdeauna Europa în mod direct. După câştigurile din perioada napoleoniană, principalele forţe erau direcţionale atunci împotriva a ceea ce ruşii numeau uneori „Sudul mijlociu", în Caucaz şi Asia Centrală, şi împotriva Chinei şi Japoniei. Însă Europa nu era imună în faţa ursului care încerca necontenit limitele răbdării. Implicarea Rusiei în războiul pentru independenţa Greciei a tras semnalul de alarmă, iar câştigurile sale după Tratatul de la Adrianopol (1829) erau limitate la un colţ mic al Deltei Dunării. În 1831 şi în 1863, încălcarea de către Rusia a independenţei nominale a Poloniei a stârnit proteste puternice din partea Marii Britanii şi Franţei. Însă a fost bine-venită la Berlin şi Viena, care aveau la rândul lor teritorii poloneze pe care doreau să şi le păstreze. Aşa că nu s-a făcut nimic. Înaintarea Rusiei în principatele de la Dunăre în 1853 a provocat un răspuns militar imediat din partea Austriei şi declanşarea Războiului Crimeii (vezi mai jos). După aceea, St. Petersburg a înţeles că anexările directe în Europa puteau fi costisitoare şi că părţi ale imperiului său erau vulnerabile în faţa atacurilor din partea adversarilor cu puteri navale superioare. S-a luat decizia retragerii din America de Nord; iar în 1867 Alaska a fost vândută către USA pentru suma modestă de 8 milioane de dolari. Proprietăţile se obţineau mai bine în alte părţi. În 1859, după jumătate de secol de brutalitate şi devastare, se desăvârşea cucerirea triburilor montane din Caucaz, iar eroul cecen Şamil era prins. În 1860 provinciile Amur şi Maritime erau luate de la China, în

1864 Turkestan era luat de la Persia, în 1875 insulele Sahalin şi Kurile erau luate de la Japonia. Toate aceste câştiguri aveau să fie denunţate ulterior de perdanţi drept rezultatul unor „tratate inegale”. În 1900, ocupaţia rusă a Manciuriei a provocat conflictul şi înfrângerea în Războiul ruso-japonez (1904 – 1905). În 1907, împărţirea Persiei între sferele de influenţă britanică şi rusă a terminat mai multe decenii de temeri britanice în privinţa Asiei Centrale şi a ridicat bănuieli în privinţa planurilor Rusiei în Golful Persic.

Războiul Crimeii (1853 – 1856) a avut loc atunci când Marea Britanie şi Franţa s-au hotărât să ofere ajutor Porţii în eforturile acesteia de a-şi apăra principatele de la Dunăre şi de a se opune pretenţiilor de protectorat ale Rusiei asupra supuşilor creştini ai otomanilor. Austria a ocupat imediat principatele, iar puterile vestice, cu ajutorul Sardiniei, a trimis o expediţie punitivă în Crimeea. În ciuda situaţiei tulburi de război, holerei şi a pierderilor uriaşe, asediul aliat de la Sevastopol a avut într-un final succes. Pacea de la Paris (1856) a neutralizat Marea Neagră, a impus un protectorat european comun asupra creştinilor otomani şi a garantat integritatea atât a Imperiului Otoman, cât şi a principatelor. [ABHAZIA] însă, în douăzeci de ani, ruşii se întorceau în Balcani. De data aceasta, deschiderea a fost oferită de revoltele simultane din trei provincii otomane – în Bosnia, Herţegovina şi Bulgaria. Intervenţia militară a Serbiei şi Muntenegrului, amestecul diplomatic al Austriei şi uciderea a 136 de oficiali turci în Bulgaria au stârnit un răspuns feroce din partea otomanilor. În mai 1876, peste 20.000 de ţărani au fost măcelăriţi în faimoasele Orori Bulgare. La Londra, Gladstone se înfuria: „Să-i facem pe turci să îşi ducă de aici abuzurile în singura manieră posibilă, adică să plece”. În Constantinopol au fost înlăturaţi doi sultani succesivi. În St. Petersburg, ţarul s-a simţit dator să îi protejeze pe creştinii din Balcani. Două conferinţe internaţionale au

avut loc pentru a impune condiţii noului sultan, Abdul Hamid II Blestematul (1876 – 1909), care a promis constituţii parlamentare. În aprilie 1877, armatele ruseşti invadează teritoriul otoman de la Dunăre şi în Armenia. Înaintarea lor a fost întârziată foarte mult de rezistenţa turcă la trecătorile din Balcani; însă în ianuarie 1878, cazacii ameninţau zidurile Constantinopolului. În urma Tratatului de la San Stefano (1878), Poarta era obligată să accepte termenii rigizi ai ţarului, printre care crearea unei „Bulgarii mari" independente, de proporţii îngrijorătoare (vezi anexa III, p. 1084).

Congresul de la Berlin, 13 iunie-13 iulie 1878, a fost întrunit pentru a satisface cererile britanice şi austriece de revizuire a Tratatului de la San Stefano şi de reducere a ambiţiilor ruseşti. A fost o mare ocazie diplomatică, ultima la care puterile europene se puteau întâlni să-şi rezolve divergenţele în termeni egali. Cu Bismarck drept „broker cinstit", a marcat statutul suprem al Germaniei unite în Europa; şi a stârnit febra războiului, care umplea sălile de concert din Londra:

Nu vrem să ne luptăm, însă atunci când o facem.

Avem corăbii, avem oameni şi avem şi bani.

Ne-am mai luptat cu Ursul, iar cât timp britanicii rămân viteji.

Ruşii nu vor avea Constantinopolul! 71

Însă, din multe puncte de vedere, Congresul a exemplificat cele mai cinice aspecte ale jocului de putere european. Niciunul dintre popoarele din Balcani nu a fost reprezentat efectiv. Niciunul nu a fost tratat cu respect: Bosnia şi Herţegovina au fost cedate ocupaţiei austriece; Bulgaria a fost împărţită în două şi exclusă din Marea Egee; Serbia, Muntenegru şi România, cărora li s-a confirmat politicos independenţa, nu au primit teritoriile pe care le considerau cele mai importante. Puterile, prin contrast, pur şi simplu s-au servit: Rusia, căreia i s-au refuzat Strâmtorile, a luat Basarabia de la aliatul său

român; Marea Britanie a luat Ciprul de la clientul ei otoman; Austria a luat provincia turcească Novi Bazar; Disraeli a părăsit Berlinul susţinând „Pace cu onoare”. Deloc surprinzător, naţiunile din Balcani aveau să-şi caute în curând propriile soluţii, de obicei violente. Puterile abandonează concertul şi caută securitatea în tratate şi alianţe bilaterale. Sunt eliminate toate frânele din calea interesului naţional.

Forţele continentale încă furnizau cheia pentru politica europeană. Atât timp cât acest lucru rămânea valabil, era posibil să se înţeleagă că Germania şi Rusia vor juca roluri principale în orice conflict generalizat. Dintre cele cinci puteri europene, trei aveau defecte militare grave. Marea Britanie avea o flotă puternică, însă nu avea armată de recruţi. Franţa trecea printr-o scădere catastrofală a ratei natalităţii care ameninţa serios rezerva de recruţi. Armata austro-ungară era tehnic şi psihologic dependentă de Germania.

Formarea a doua blocuri diplomatice şi militare opuse a avut loc în decursul a trei decenii. La început, Marea Britanie şi Franţa erau despărţite de rivalitatea colonială, Marea Britanie şi Rusia, de bănuielile reciproce în privinţa Asiei Centrale, Rusia şi Franţa de animozităţile dintre regimul ţarist şi cel republican. Astfel, o vreme, Bismarck a fost liber să construiască un sistem care să protejeze Germania de răzbunarea franceză. În 1879 a făurit Dubla Alianţă cu Austria, în 1881 – 1887 *Dreikaiserbund* dintre Germania, Austria şi Rusia, din 1882 Tripla Alianţă a Germaniei, Austriei şi Italiei, în 1884 – 1887 şi 1887 – 1890 cele două „tratate de reasigurare” cu Rusia. Însă logica celor două cele mai intense patimi politice ale Europei – ura Franţei faţă de Germania şi dorinţa Rusiei de a avea Strâmtorile – avea să se afirme. Franţa trebuia să caute scăpare din plasa pe care o ţesuse cu atâta îndemânare Bismarck; iar Rusia trebuia să îşi ţină sub control ambiţiile balcanice. Astfel, în anii de după demiterea lui Bismarck,

relaţiile Rusiei cu Germania s-au răcit, iar ţarul era în căutare de parteneri noi. În 1893, în condiţiile în care băncile franceze deja investeau masiv în concernele ruseşti, se semnează Alianţa franco-rusă între Paris şi St. Petersburg. Dintr-odată, Franţa scapă din izolare, îşi recapătă încrederea şi ameninţă Germania din ambele direcţii. În 1904, Franţa îşi rezolvă divergenţele cu Marea Britanie şi intră în *Entente Cordiale*. În 1907, după acordul anglo-rus pentru Persia, se deschide în sfârşit drumul pentru Tripla Alianţă dintre Franţa, Marea Britanie şi Rusia.

La acea vreme părea că spectacolul diplomatic al Europei aruncase încă o constelaţie temporară. Atât Tripla Alianţă, cât şi Tripla Antantă erau în esenţă de natură defensivă; şi încă mai erau multe verigi lipsă. Atât Marea Britanie, cât şi Germania, de exemplu, sperau încă să ajungă la o înţelegere, în ciuda divergenţelor dintre ele. De fapt, când Vestul şi Estul s-au unit împotriva Centrului, puterile s-au manevrat într-o configurare strategică ale cărei tonuri aveau să fie interpretate pentru tot restul secolului XX. Aproape fără să-şi dea seama, Europa se împărţise în două tabere înarmate masive; şi nu mai rămăsese niciun „broker cinstit” (vezi anexa III, p. 1084).

Dezvoltările din domeniul tehnologiei militare au rămas destul de încete pentru cea mai mare parte a secolului, cu toate că au avut loc schimbări importante din punct de vedere organizaţional şi logistic. Căile ferate au revoluţionat metodele de transport existente, mobilizarea şi aprovizionarea. Activităţile statului major au fost reproiectate după model prusac pentru a face faţă fluxului permanent de recruţi. Însă în afară de muschetele lor, armatele din Crimeea erau destul de asemănătoare cu cele de la Austerlitz. Efectul ţevilor ghintuite s-a simţit doar treptat, întâi la arma (needle gun) prusacă Dreyse din 1866, apoi în puşca superioară franceză *chassepot* şi în tunul cu încărcare pe la culată a lui Krupp din 1870. În

proiectarea navală, navele de război cu abur şi placate cu armură erau la modă. Însă exploatarea aprofundată a maşinăriilor şi substanţelor chimice moderne trebuia să aştepte apariţia, în anii 1880, a explozibililor puternici, a mitralierei şi a artileriei cu rază lungă. [NOBEL]

NOBEL

E o ironie supremă că cele mai prestigioase premii ale lumii pentru merite în fizică, chimie, literatură, medicină şi, mai ales, pace, au fost fondate din profiturile din arme.

Alfred Bernhard Nobel (1833 – 1896) a fost un suedez care a crescut la St. Petersburg, unde tatăl său înfiinţase o fabrică de torpile. Cu pregătire de chimist, a revenit în Suedia să lucreze la o metodă de îmbunătăţire a explozibililor. După ce produce nitroglicerina, inventează ulterior dinamita (1867), explozivul cu fulmicoton (1876) şi balistita (1889), precursoarea prafului de puşcă cu cordită. Firma de familie s-a dezvoltat foarte mult, iar ei s-au îmbogăţit extrem de mult din producţia de explozivi şi din dezvoltarea acestora în câmpiile petrolifere de la Baku. Întotdeauna un bărbat cu vederi pacifiste, Nobel a înfiinţat prin testament cinci premii care îi poartă numele. În primele nouă decenii ale Premiului Nobel pentru Pace şi probabil datorită faptului că Europa avea nevoie urgentă de pacifişti, marea majoritate a câştigătorilor premiului au fost europeni.

1930	Arhiepiscopul Nathan Söderblom
1935	Carl von Ossietzky
1937	Sir Edgar Cecil
1946	Emily Balch J.R. Mott
1949	Lord Boyd

Õrr
1951 Léon
Jouhaux
Albert
1952 Schweitzer
Fr.
1958 Dominique Pire
Philip
1959 Noel-Baker
Dag
1961 Hammarskjöld
Linus-Carl
1962 Pauling (SUA)
1968 René-
Samuel Cassin
Willy
1971 Brandt
1974 Sean
Macoride
1976 Elizabeth
Williams
Mairead
Corrigan
1979 Maica
Tereza
Alva
1982 Myrdal
1983 Lech
Walşsa
19 J.-H.
01 Durant
Frédéric
Passy
19 Élie
02 Ducommun
Charles-

		Albert Gobât
	19	William Randall Cremer
03		
	19	Bertha von Suttner
05		
	19	Ernesto Moneda
07		
	19	K.P. Arnoldson Fredrik Bajer
08		
	19	Auguste Beernaert Baronul d’Estoumelles P.
09		
	19	Tobias Asser A.H. Fried
11		
	19	Henri L. Fontaine
13		
	19	L.-V. Bourgeois
20		
	19	Karl Branting Christian Lange
21		
	19	Fridtjof Nansen
22		
	19	J. Austen Chamberlain
25		
	19	Aristide Briand Gustav Streseman
26		

1986	Elie Wiesel
1990	Mihail Gorbaciov
1927	F.E. Buisson
	Ludwig Quidde

Dintre toţi deţinătorii premiului, doar doi, amândoi germani, au avut de suferit pentru că au susţinut pacea. Ludwig Quidde (1858 – 1941) a fost închis pentru că s-a opus reînarmării germane. Carl von Ossietzky (1889 – 1939), conducător al mişcării pacifiste germane, a murit într-un lagăr de concentrare nazist.

În ciuda absenţei acţiunilor majore după 1871, nu se poate spune că teoreticienii militari nu au luat în considerare impactul noilor arme. Un scriitor, magnatul de căi ferate polonez Jan Bloch, spunea în *La Guerre future* (1898) că războiul ofensiv a încetat să fie o idee viabilă. Reacţia celor mai mulţi generali a fost să ceară tot mai mulţi soldaţi.72 Pe măsură ce numărul acestora s-a mărit, iar pronosticurile pe câmpul de luptă prevesteau un impas, s-a ajuns la concluzia că procedurile de mobilizare pot fi cheia victoriei. Mobilizarea generală era considerată mai ameninţătoare decât simplele declaraţii de război. Şi totuşi, nimeni nu dădea semn să se grăbească. În punctul culminant al imperialismului, armatele Europei păreau predispuse să înfrunte mai degrabă triburi cu suliţe decât să se înfrunte între ele.

Însă o conştientizare tot mai puternică a posibilităţii unui conflict la scară largă a dat naştere ştiinţei geopoliticii. Tentaculele puterii imperiale înconjurau un glob care era intersectat de comunicaţii la nivel mondial. Era de aşteptat ca strategii militari şi politici să înceapă să gândească în termeni globali. În discursul seminal „Pivotul geografic al istoriei” (1904), Halford Mackinder (1861 –

1947), primul profesor de geografie de la Oxford, remarca faptul că nu mai existau teritorii virgine în care să se poată extinde imperiile. Aşa că era firească intensificarea concurenţei pentru resursele existente. Progresul acelei concurenţe va fi constrâns de distribuţia populaţiei şi de configuraţia continentelor. Într-o hartă senzaţională denumită „Sediile naturale ale puterii", marca Rusia eurasiatică drept locul fortăreţei naturale supreme a lumii. Acest „nucleu" era înconjurat de o „semilună interioară" de puteri semicontinentale, de la Marea Britanie până la China, şi de o „semilună externă" oceanică ce lega Americile de Africa, Australia şi Japonia. Într-o primă fază, scopul său era să avertizeze puterile vestice în privinţa unei posibile alianţe între Rusia şi Germania. Ulterior, când promova crearea unei centuri de state noi şi puternice pentru a ţine despărţită Rusia de Germania, a elaborat faimoasa formulă:

Cine stăpâneşte Europa, stăpâneşte nucleul;
Cine stăpâneşte nucleul, stăpâneşte insula lumii;
Cine stăpâneşte insula-lumii, stăpâneşte lumea.73

Ideile lui Mackinder aveau să fie luate foarte în serios în Germania şi, în era următoare a puterii aerului, de SUA.

În primii doisprezece ani ai secolului XX, lunga pace europeană încă se menţinea, însă au început să apară temeri referitoare la fragilitatea acesteia. Rivalitatea franco-germană, crizele balcanice recurente, blocurile diplomatice antagonice, neînţelegerile imperialiste şi cursa înarmării navale s-au combinat şi au mărit temperatura relaţiilor internaţionale. Un semnal de alarmă s-a făcut auzit în Bosnia în 1908, iar altul la Agadir în 1911. Cu toate că toate puterile propovăduiau dorinţa de continuare a păcii, toate se pregăteau de război. [EULENBERG]

EULENBERG

La 23 octombrie 1907, la un tribunal din Berlin se deschidea cazul *Moltke* versus *Harden*. Era primul din cele

şase procese foarte mediatizate cunoscute sub denumirea colectivă de „Afacerea Eulenburg” Aceasta expunea o reţea de homosexuali foarte extinsă din anturajul kaizerului.

În Germania, la fel ca în alte ţări, sodomia între bărbaţi era ilegală. Paragraful 175 din Codul penal pedepsea „viciul nenatural” dintre bărbaţi cu închisoare de 1 până la 5 ani. Generalul Kuno von Moltke îl dăduse în judecată pe editorul ziarului *Die Zukunft* (Viitorul), Maximilian Harden, pentru că publicase materiale în care îi ridiculizase pe doi curteni sus-puşi, cu poreclele de „Drăguţul” şi „Harpistul”. Moltke pretindea că el şi prietenul său Philip, Prinţ de Eulenburg, fuseseră calomniaţi. Detalii explicite au fost spuse la tribunal, mai ales de fosta soţie a lui Eulenburg şi de un soldat pe nume Bollhardt. Însă dovada cea mai importantă a venit din partea doctorului Magnus Hirschfeld, sexolog profesionist. Homosexualitatea latentă, explica el, nu era ilegală în sine, însă practicarea sodomiei era. Tribunalul a acceptat apărarea lui Harden că homosexualitatea reclamantului era evidentă, însă nu avusese loc vreo încălcare a Paragrafului 175.1

Implicaţiile politice au fost serioase. Moltke era comandantul militar al Berlinului. Eulenburg, cândva ambasador la Viena, era foarte apropiat de kaizer şi aspira la titlul de cancelar. Atât Harden, cât şi Hirschfeld aveau vederi liberale şi se opuneau politicii externe a kaizerului. Amândoi militau pentru eliminarea Paragrafului 175 şi amândoi erau evrei. Instituţia imperială s-a simţit atacată din cauza elementelor trădătoare.

Într-un scandal ulterior, cancelarul von Bülow l-a dat în judecată pe un alt editor liberal, Adolf Brand; şeful secretariatului militar al kaizerului, contele von Hülsen-Haeseler, a murit în prezenţa kaizerului, îmbrăcat într-un tutu în mijlocul unui spectacol; iar cazul Moltke/ Harden a fost reluat de două ori. Garnizoana de la Potsdam a fost

zguduită de o serie de procese în faţa Curţii Marţiale, cu acuzaţia de sodomie, şi de o serie de sinucideri asociate. (Pantalonii albi mulaţi şi cizmele înalte până la coapsă ale cuirasierilor fuseseră considerate în special provocatoare.) Cheltuielile de judecată ale lui Harden au fost rambursate în secret de cancelaria imperială. Eulenburg era ruinat. În ciuda unei vieţi de desfrâu, şi-a susţinut nevinovăţia. Însă a fost condamnat cu acuzaţia de sperjur şi a evitat arestarea doar prefăcându-se bolnav şi prin amânări legale care au continuat până în 1918.

Germania nu a fost singura ţară care a trecut prin scandaluri de lascivitate cu tonuri politice. În aceeaşi perioadă, Marea Britanie era zguduită atât de procesul lui Oscar Wilde, cât şi de tragedia lui Sir Roger Casement, executat pentru trădare.2 însă, în anii 1920, când Germania era umilită de înfrângerea naţională, urmele scandalurilor sexuale anterioare erau încă adânci. Cercul homosexualitate-trădare-evrei a fost implantat şi mai puternic în mintea populară printr-un lanţ de asocieri care au început cu asasinarea ministrului de finanţe, Walter Rathenau, evreu homosexual, în 1922. În memoriile sale, kaizerul însuşi lega catastrofa marelui război cu o conspiraţie a „evreimii internaţionale" dezvăluită pentru prima dată în acuzaţiile lui Harden. Istoricii au legat evenimentele din 1907 – 1909 cu dependenţa tot mai mare a kaizerului de generalii săi şi de politica de atac preventiv a acestora.3

Partidul Nazist, a cărui propagandă se hrănea din astfel de lucruri, era în special ostil faţă de homosexuali. Institutul de Sexologie al doctorului Hirschfeld a fost demolat în urma unei revolte naziste în mai 1933. Gestapoul a decimat marea comunitate de homosexuali din Berlin printr-o serie de raiduri chiar înainte de Jocurile Olimpice din 1936. Lotul de „Triunghiuri roz" din lagărele de concentrare trebuie plasat printre primele locuri pe lista crimelor naziste.4 Paragraful 175 a fost abolit în cele

din urmă în 1969.

Criza bosniacă a indicat unde se afla cel mai probabil punct de semnalizare al Europei. Austro-Ungaria anexează Bosnia în 1908 fără nicio urmă de justificare legală, după ce ocupase şi administrase ţara în ultimii treizeci de ani prin mandat internaţional, însă kaizerul Wilhelm declară că va lupta alături de Austria „ca un cavaler în armură strălucitoare”; iar puterile s-au simţit incapabile să intervină. Demersul Austriei a luat Belgradului speranţele pentru o Serbie unită şi a dat de înţeles Rusiei că va interveni şi mai mult. De asemenea, a reprezentat un factor în revolta „Tinerilor Turci” care, între 1908 – 1909, au preluat guvernul otoman, aruncându-se într-un program de naţionalism şi modernizare. Mai presus de orice, a convins statele balcanice că problemele lor puteau fi rezolvate doar între ele şi prin forţă.

În 1912 – 1913 s-au purtat trei războaie regionale în Balcani. În mai 1912, Italia atacă Imperiul Otoman şi cucereşte Rodos, Tripoli şi Cyrenaica. În octombrie 1912, cu Poarta ocupată cu o revoltă din Albania, Liga Balcanică a Muntenegrului, Serbiei, Bulgariei şi Greciei încep ofensiva împotriva otomanilor în Macedonia. În iunie 1913 Bulgaria atacă Serbia şi porneşte războiul balcanic al împărţirii. De fiecare dată au avut loc conferinţe internaţionale şi s-au semnat tratate. Albania a devenit stat suveran, însă Macedonia nu. Pariul pus de Austria a dat roade. Influenţa Germanei în Turcia a crescut foarte mult. Ambiţiile ruseşti au rămas nesatisfăcute. Problema Orientală a rămas nerezolvată (vezi anexa III, p. 1084). [MAKEDON] [SHQIPERIA]

Într-un climat de nelinişte crescândă, s-a pus serios problema diminuării conflictului internaţional. În absenţa unui guvern lider, mai multe iniţiative private au dat naştere unor agenţii precum Institutul pentru Drept Internaţional (1873), Uniunea Interparlamentară (1887) şi

Comitetul Nobel. După o lungă perioadă de gestaţie care a început în 1843, când a avut loc primul Congres de Pace la Londra, Biroul Internaţional pentru Pace a început să funcţioneze regulat din 1891 în Berna, Elveţia, coordonând filialele naţionale şi organizând întâlniri. Opiniile pacifiste au primit publicitate din partea a numeroase personalităţi precum juristul elveţian J.K. Bluntschli (1808 – 1881), Bertha von Suttner (1843 – 1914) din Germania, austriacul A.H. Fried (1864 – 1921), socialistul francez Jean Jaurès şi economistul englez Norman Angell (1873 – 1967). *Marea iluzie* (1910) a lui Angell susţinea că interesul economic al naţiunilor a făcut ca războiul să devină redundant. [NOBEL]

Însă chemarea la acţiune cu cel mai mare succes a venit din partea ţarului Rusiei. După intervenţia acestuia, au avut loc două mari Conferinţe de pace la Haga, în 1899 şi 1907, pentru a dezbate problema dezarmării, arbitrarea disputelor internaţionale şi regulile războiului continental. Nu au lipsit rezultatele practice. Curtea Internaţională de Justiţie a fost înfiinţată în 1900, iar Convenţia de la Haga în 1907. Între 1908 – 1909 a avut loc la Londra o conferinţă pe probleme maritime.

Însă pacifismul nu s-a bucurat de susţinere generală nici în rândul cetăţenilor, nici al politicienilor din statele conducătoare. Etosul puterii de stat fără limite avea rădăcini foarte adânci. După cum îi scrisese feldmareşalul von Moltke ca răspuns lui Bluntschli:

„Pacea perpetuă e un vis şi nici măcar unul frumos. Războiul face parte din ordinea lui Dumnezeu. Fără război, lumea ar stagna şi s-ar pierde în materialism, în el sunt arătate cele mai nobile virtuţi ale omului – curajul şi negarea de sine, devotamentul faţă de datorie, dorinţa de a se sacrifica şi de a-şi pune în pericol însăşi viaţa”. 74

Sentimente asemănătoare şi-au găsit glasul în Franţa şi Marea Britanie. Jaurès este asasinat la 31 iulie 1914 pe

motiv că pacifismul însemna trădare.

În acelaşi timp, generalii începeau să recunoască faptul că un caracter distructiv al unui război viitor ar depăşi cu mult tot ce se cunoscuse până atunci şi că puterile s-ar implica în el cu pierderi mari. În ultima sa adresă către Reichstag în mai 1890, bătrânul Moltke dădea un avertisment grav:

„Dacă va izbucni acest război, nimeni nu va putea prevedea cât va dura sau cum se va sfârşi… Domnilor, ar putea să fie un război de şapte ani; sau un război de treizeci de ani; şi vai de cel care… va fi primul care să se arunce în butoiul cu pulbere". 75

Ca rezultat, organizaţiile militare ale Europei erau sfâşiate între spiritul curent al militarismului şi sfaturile tot mai numeroase în privinţa prudenţei. Apoi au urmat cursul cel mai periculos dintre toate. Au accelerat pregătirile de război, adunând arsenaluri uriaşe şi instruind armate mari de recruţi, evitând cu grijă conflictul deceniu după deceniu. Căldarea de rivalităţi, temeri şi ură a ajuns treptat la punctul exploziv.

Capacul ei a fost aruncat în cele din urmă de alt asasinat, cu o lună înainte de cel al lui Jaurès. La 28 iunie 1914, moştenitorul tronului Austro-Ungariei, arhiducele Franz Ferdinand de Austria-Este, se afla într-o vizită oficială în capitala Bosniei, Sarajevo, însoţit de soţia sa morganatică cehă, Sofia, Ducesă de Hohenberg, nesocotise toate avertismentele, programându-şi intenţionat vizita în timpul Festivalului Naţional Sârb *Vidovdan* (Ziua Sfânului Vitus), aniversarea Bătăliei de la Kosovo (vezi capitolul VI). În ochii sârbilor, a fost o insultă calculată. Astfel, mulţimile aliniate pe străzile din Sarajevo au ascuns un grup de tineri asasini trimis de o societate secretă sârbă ce se opunea conducerii habsburgice, Mâna Neagră.

Dimineaţa, maşina arhiducelui, un Graf und Stift (1910) de 28 c.p., a urmat un traseu neaşteptat; iar vizitatorii au ajuns în siguranţă să ia prânzul la primărie,

unde Sofia a primit o delegaţie de doamne musulmane. Fusese aruncată o bombă, însă explozia nu se soldase cu răniţi şi un bărbat fusese arestat. Însă, după prânz, şoferul arhiducelui a luat o curbă greşită. În eforturile sale de a schimba direcţia, a întors vehiculul deschis, iar pasagerii au ajuns în apropierea altui conspirator, un student tuberculos de 19 ani, Gavrilo Princip. Trase pe o rază directă, gloanţele revolverului lui Princip a rănit de moarte cuplul imperial. Franz-Ferdinand a murmurat „Sopherl, Sopherl! Sterbe nicht! Bleibe am Leben für unsere Kinder!” (Sofia draga mea, nu muri! Rămâi în viaţă pentru copiii noştri!) însă Sofia era moartă. Iar soţul ei murea la rândul său după o oră. Au fost îngropaţi noaptea în capela casei lor de la Arstetten pe Dunăre. Maşina şi hainele lor murdare de sânge sunt păstrate la Muzeul Armatei din Viena.76 [KONOPISTE]

În patru săptămâni, gloanţele de la Sarajevo au zdrobit constrângerile diplomatice şi militare ale Europei. Ultimatumurile, ordinele de mobilizare şi declaraţiile de război ricoşau în toate cancelariile. Viena dorea acţiune împotriva Serbiei şi a primit *carte blanche* de la Berlin. La 23 iulie, la Belgrad a fost trimis un ultimatum care cerea participarea austriacă la urmărirea asasinilor. Guvernul sârb se eschivează şi ordonă mobilizare parţială. La 25 iulie, Consiliul Imperial al Rusiei se hotărăşte să acorde sprijin Serbiei, însă nu se consultă nici cu Marea Britanie, nici cu Franţa în privinţa acestui lucru. La 28 iulie, Austro-Ungaria declară oficial război Serbiei.

Din acel moment Rusia se mobilizează, determinând Germania să dea ultimatumuri întâi Rusiei, apoi Franţei. Datorită planului de război al generalului Schlieffen, Statul Major german trebuia să fie asigurat că nu va fi prins într-un atac simultan de pe două fronturi. Zarurile fuseseră aruncate. Când cele două ultimatumuri nu au primit răspuns, kaizerul a urmat sfatul generalilor să-i, că

siguranţa Reichului nu permitea întârziere. La 1 august, Germania declară război Rusiei, iar pe 3 august Franţei. Mai târziu, deoarece trupele germane trecuseră frontiera belgiană în drum spre Franţa, guvernul britanic trimite un ultimatum la Berlin. Cele cinci puteri europene intrau într-un război general pe care îl evitaseră cu grijă vreme de nouăzeci şi nouă de ani.

KONOPISTE

Castelul Konopiste (fost Konopischt) este situat în mijlocul pădurii de pini din regiunea Boemia Centrală. În anii 1890, când servea drept cabană de vânătoare arhiducelui Franz Ferdinand, era decorat somptuos cu piele şi mahon. Aici se afla colecţia enormă de trofee de vânătoare a arhiducelui. Era, şi încă este, o cameră mortuară elegantă, ticsită cu fildeşuri de elefanţi şi coarne de cerbi. Ulterior a servit drept reşedinţă de odihnă pentru ofiţerii nazişti, care au zugrăvit-o în negru.

Arhiducele Franz Ferdinand a rămas în istorie pentru patru lucruri. În primul rând, a încheiat o căsătorie morganatică cu o contesă cehă, Sofia von Chotek, fiind astfel obligat să renunţe la drepturile copiilor lui la succesiune. În al doilea rând, având acordul Sofiei, a fost campionul ferm al bigotismului (catolic) îngust care, în Austria, era cunoscut sub numele de religie.1 în al treilea rând, a vrut să transforme monarhia dualistă într-o federaţie de naţiuni cu drepturi egale. În al patrulea rând, pentru că nu a ţinut cont de sfatul de a nu interveni în Bosnia în vara lui 1914, aprinzând astfel fitilul care a detonat Primul Război Mondial.

Asasinarea lui Franz Ferdinand a fost a treia în seria asasinatelor suferite de această familie. Devenise moştenitorul tronului în urmă cu douăzeci şi cinci de ani, odată cu moartea vărului său, Rudolf. Acesta fusese extrem de tulburat de influenţele contradictorii ale unui tată ultratradiţionalist, împăratul Franz Iosif, şi o mamă îndărătnică şi capricioasă, împărăteasa Elisabeta. Ostil

clericilor, a notat într-un ca met: „Ce suntem noi, spirite înălţate sau animale? Animale suntem…” 2 Şi-a împuşcat iubita de şaptesprezece ani, Maria Vetsera, şi apoi s-a sinucis într-o altă cabană de vânătoare a Habsburgilor, în Mayerling, Austria, în 1889. Împărăteasa Elisabeta a fost înjunghiată mortal de un anarhist în Geneva în 1898.

Există puţine surse care menţionează pasiunea lui Franz Ferdinand pentru vânătoare. Cu toate acestea, a cutreierat tot globul pentru a ucide tot felul de specii, cu un entuziasm ce depăşea cu mult cerinţele sociale ale acelor vremuri. A fost un adept timpuriu al mitralierei şi nimicea toate animalele pădurii care îi ieşeau în cale. După două dintre expediţiile sale în Polonia, bizonul european ajunsese în pragul dispariţiei. A ordonat ca restul potenţialelor sale victime să fie atent protejate. La Konopiste, trupurile animalelor au fost împăiate şi montate în vitrine de sticlă cu miile; capetele le-au fost agăţate pe pereţi; dinţii lor, reparaţi cu meticulozitate de dentistul imperial, aşezaţi în rânduri după rânduri în alte vitrine.

Arhiducele a părăsit castelul Konopiste împreună cu soţia sa pe 23 iunie 1914, îndreptându-se spre Sarajevo. Se spune că înainte să-şi dea duhul, împăratul a răsuflat uşurat”. Pe Dumnezeu nu-l poţi soma în niciun fel”, ar fi îngăimat el spre aghiotantul său; „o putere superioară a restabilit ordinea pe care eu unul nu am mai putut s-o menţin” 3. Se crede că acest epitai se referă la căsătoria morganatică a arhiducelui. La fel de bine s-ar putea aplica şi la măcelărirea intenţionată a animalelor neajutorate.

Luni, 3 august 1914, Ministerul Afacerilor Externe, Whitehall, Londra, SW1

Ministrul britanic de externe se afla în biroul său într-o liniştită seară de vară. Sir Edward Grey era responsabil de reacţiile internaţionale ale celui mai mare imperiu din istorie. Austria era în război cu Serbia. Cu două zile în urmă, Germania declarase război Rusiei, iar Franţa fusese mobilizată şi ea; trupele nemţeşti ocupaseră Luxembourgul

şi aveau de gând să atace şi Belgia. În Anglia era încă pace. După un discurs lung în Camera Comunelor, Sir Edward îl ajutase pe prim-ministru, Henry Asquith, să formuleze un ultimatum care urma să fie trimis la Berlin în cazul în care Belgia era invadată. Mai mult ca sigur era 8 – 9 seara, pentru că îşi amintea că lampagiul aprindea felinarele din curte. S-a întors spre prietenul venit la el în birou şi care ulterior şi-a adus aminte cuvintele lui: „Luminile se vor stinge în toată Europa. Mă îndoiesc că noi vom mai apuca să le vedem aprinse”. Scena aceasta este una dintre cele mai celebre din istoria britanică, descrisă în numeroase cărţi. Cuvintele lui sunt citate în aproape toate antologiile de citate.77

Din nefericire, această poveste nu este pe deplin confirmată în memoriile lui Sir Edward:

În acele trei zile, 1, 2 şi 3 august, îmi aduc aminte că am avut aproape în permanenţă consilii, într-o tensiune enormă; ce anume am discutat însă, nu-mi mai amintesc… Nu puteam face mare lucru; circumstanţele şi evenimentele ne-au constrâns să luăm acele decizii…

Într-una dintre serile săptămânii trecute am primit vizita unui prieten – el îşi aduce aminte că era luni, 3 august. Stăteam la fereastra biroului meu din Ministerul de Externe. Se înserа, iar lampagiu aprindea felinarele dimprejur… Prietenul meu îşi aminteşte că am făcut următoarea remarcă „Se sting luminile în toată Europa: noi doi nu le vom mai vedea aprinse niciodată”. 78

Ideea care reiese de aici stârneşte destul de multă nedumerire. Este ciudat ca o metaforă despre luminile stinse să fie adusă în discuţie de imaginea unor lămpi care tocmai erau aprinse. Cel mai meticulos biograf politic al lui Grey nu a făcut nicio referire la acest moment.79 Mai mult, chiar în ajunul începerii războiului, când diplomaţia trebuia să fie în plină vervă, bărbatul care avea o influenţă foarte mare „nu putea face mare lucru”. A avut timp să primească vizita unui prieten cu care să poarte o

conversaţie atât neimportantă, încât nu şi-a mai putut aduce aminte detaliile.

În aceeaşi seară, Berlinul se vedea pus în situaţia în care diplomaţii săi tocmai băgaseră Germania într-un război pe două fronturi, fără niciun aliat de partea sa. În clădirea parlamentului, Reichstag, cancelarul Bethmann Hollweg a dat toată vina pe Rusia: „Rusia ne-a băgat un tăciune aprins în casă”, a declarat el. La Sankt Petersburg, unde declaraţia de război fusese primită cu două zile înainte, ţarul şi generalii lui puseseră deja maşinăria în funcţiune. La Paris, francezii erau încă buimăciţi de acuzaţia neveridică a lui Bethmann că un avion francez bombardase Nürnbergul. La Viena, unde guvernul austriac atacase Serbia pe parcursul săptămânii anterioare, împăratul-rege şi miniştrii săi nu se grăbeau deloc să pornească într-un alt război împotriva Rusiei. La Roma, cel de-a treilea partener al Triplei Alianţe nu dădea niciun semn. Doar în Belgrad se putea auzi zăngănit de arme.

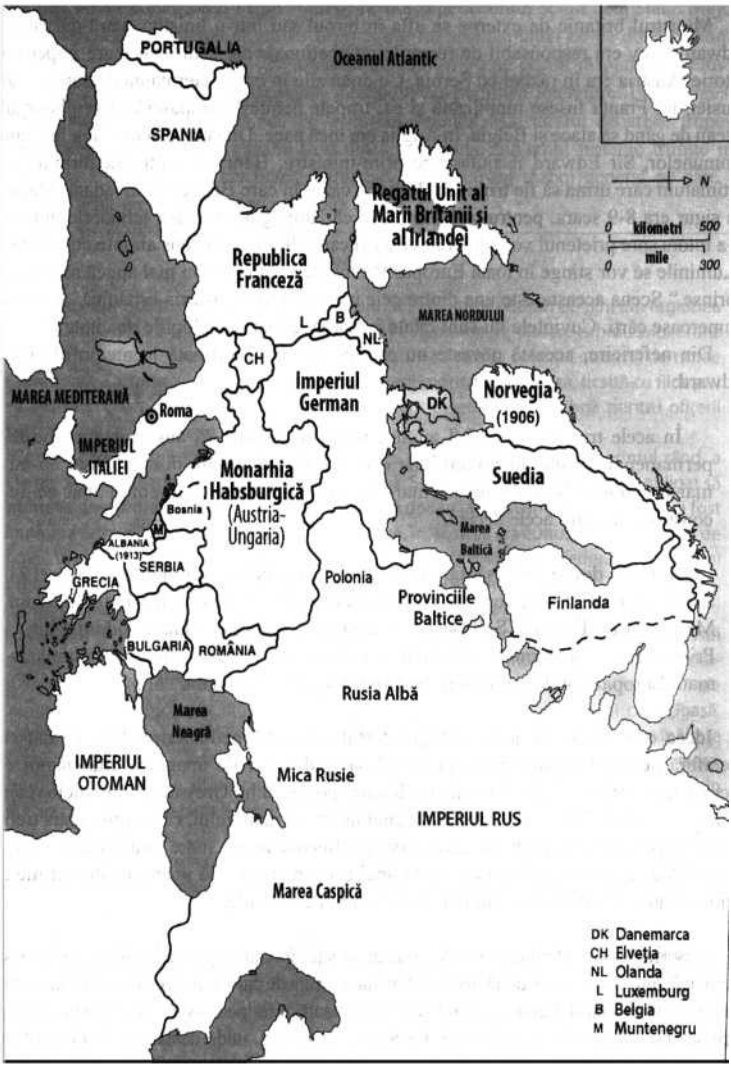

Harta 22. Europa, 1914

În interminabilele dezbateri despre motivele care au dus la începerea Războiului cel Mare, s-a susţinut de multe ori că vinovatul principal a fost sistemul diplomatic de început de secol douăzeci. S-a afirmat de multe ori cu tărie că balanţa a atârnat în favoarea războiului prin prisma logicii celor două blocuri opozante, Alianţa şi Antanta.

Forţe politice şi economice vaste ar fi trebuit să creeze un „consens geopolitic”, în care ambele părţi să cadă de acord asupra necesităţii sprijinirii aliaţilor să-i şi a consecinţelor devastatoare în caz de neintervenţie. Acest consens i-ar fi legat însă pe diplomaţi de mâini, conducându-i inexorabil pe drumul fatal care a transformat un incident balcanic minor într-o conflagraţie globală. Această controversă trebuie examinată. Puterile Centrale erau deja unite de Tripla Alianţă. Germania era cu adevărat obligată să-şi ajute aliatul austriac, în cazul în care Austria era atacată. Austria însă nu a fost atacată, iar Viena nu putea invoca termenii tratatelor existente. Asasinatul de la Sarajevo nu putea fi considerat ca un act de război împotriva Austriei, mai ales după răspunsul împăciuitor al Belgradului la ultimatumul austriac. Mai mult, Germania ştia prea bine că cel de-al treilea aliat al ei, Italia, nu ar fi ridicat niciodată armele în apărarea Austriei decât în caz de absolută forţă majoră. Hotărârea Austriei de a pedepsi Serbia, şi prin urmare cererea ei pentru acordul Germaniei, nu poate fi atribuită pretenţiilor Triplei Alianţe.

În cazul Triplei înţelegeri, nici aici lanţul obligaţiilor nu era prea strâns. Antanta nu era o alianţă. Rusia şi Franţa erau într-adevăr obligate prin tratat să se ajute reciproc în cazul în care erau atacate; dar în acelaşi timp ştiau că, din păcate, cel de-al treilea membru al Antantei, Marea Britanie, nu era oficial obligată să se ridice la luptă în apărarea lor. Mai mult, de vreme ce niciuna dintre puterile Antantei nu era oficial aliată cu Belgradul, un atac austriac asupra Serbiei nu putea constitui un casus belli. În mod particular, nu exista niciun tratat ruso-sârb în vigoare.80 Prin tratatul din 1839, Marea Britanie se angajase să sprijine independenţa Belgiei. Dar aceasta era o obligaţie veche, care precedase angajamentele Antantei. În pofida aparenţelor, în consecinţă, sistemul diplomatic din 1914 a permis guvernelor un spaţiu larg de manevră. Germania nu a fost obligată să sprijine Austria în orice

circumstanţe, nici Rusia să sprijine Serbia sau Marea Britanie Rusia şi Franţa. Aproape toate deciziile cheie au fost justificate în termeni precum „onoare”, „prietenie”, „teamă” sau „oportunitate”, nu de tratate. Fiecare dintre aceste cazuri trebuie analizate mai puţin prin prisma sistemului diplomatic şi mult mai mult prin cea a diplomaţilor.

Sir Edward Grey (1862 – 1933), devenit ulterior contele Grey de Fallodon, a fost un gentleman englez care a avut un rol covârşitor. Chipeş, decent şi retras, profund pătruns de spiritul patriotic. G.B. Shaw l-a categorisit, cu o oarecare răutate, „englezul aristocrat tipic”. Provenea dintr-o familie din comitatul Northumberland, care s-a remarcat mai întâi prin faptele vitejeşti ale unui strămoş soldat în Bătălia de la Minden din 1759, iar mai târziu prin cel de-al doilea conte, membru al partidului Whig, sponsor al Legii Reformei din 1832. Familia a rămas cunoscută mai ales pentru soiul parfumat de ceai indian, care şi-a primit numele în onoarea celui de-al doilea conte (Earl Grey). Sir Edward era suficient de mare cât să-şi aducă aminte de Războiul franco-prusac. Pe când avea 8 ani, l-a întrebat pe tatăl său de ce parte era Marea Britanie, iar răspunsul primit a fost „a germanilor”. A fost trimis împreună cu cei doi fraţi la internatul şcolii de la Winchester, după care la Balliol Collège, Oxford, pentru ca apoi să urmeze o carieră impecabilă ca membru al parlamentului liberal pentru North Berwick, subsecretar la Ministerul Afacerilor Externe între 1892 – 1895 şi ministru de externe în guvernul liberal condus de Asquith între 1906 – 1916.81

Stilul de viaţă al lui Grey era cât se poate de simplu. Îi era extrem de devotat soţiei sale, Dorothy, cu care împărtăşea aceeaşi pasiune pentru natură şi cu care a corespondat, în momentele în care erau despărţiţi, în fiecare zi a mariajului lor. Alături de ea a remodelat proprietatea de la Fallodon, creând o rezervaţie vastă pentru păsări sălbatice. Pescuia şi studia păsările cu

regularitate şi era un cărturar poetic împlinit. Pe când lucra în Londra, respecta cu sfinţenie o anumită rutină, prinzând trenul de 6 dimineaţa de la Waterloo în fiecare sâmbătă dimineaţă pentru a-şi petrece sfârşitul de săptămână pescuind lângă căsuţa de la Ichen Abbas din Hampshire. „Ar prefera să prindă un păstrăv de 1, 5 kg la muscă decât să rostească un discurs extrem de apreciat la Casa Comunelor”. 82

Lui Grey i-a fost predestinat să descrie în scris toate aceste bucurii simplu. A publicat cărţi despre pescuitul la muscă, despre păsările acvatice de la Fallodon şi despre Preludiul lui Wordsworth.

That serene and blessed mood în which…

…we are laid asleep

În body, and become a living soul.

With an eye made quiet by the power Of harmony, and the deep power of joy.

We see into the life of things.

Ca lector invitat în America, a ales la un moment dat subiectul „Recrearea”. A povestit cum, pe când era ministru de externe, a întreţinut o conversaţie cu fostul preşedinte, Theodore Roosevelt, pe care l-a dus într-o excursie de douăzeci de ore în regiunea rurală a Hampshire-ului. Musafirul lui era un ornitolog pasionat, ce putea distinge foarte bine cântecele păsărelelor. Grey a fost cu adevărat impresionat când Roosevelt a identificat fără să stea pe gânduri cântecul unei pitulice – singura membră comună a speciilor care trăiesc în Anglia şi America. „Astăzi ascultăm”, a spus el, „cântece pe care le-au auzit specii de oameni despre care nu ştim nimic”.83

Grey nu a fost un imperialist tipic sau un diplomat care să cutreiere lumea în lung şi-n lat. Spre deosebire de cei doi fraţi ai lui, care au fost ucişi în Africa, unul de un leu şi celălalt de un bivol, a văzut puţin din Imperiul Britanic. Deşi putea citi în franţuzeşte, nu vorbea nicio limbă străină; şi, cu excepţia vacanţelor petrecute în

Europa continentală, nu cunoştea bine nicio altă ţară. Era un om profund impregnat de spiritul „splendidei izolări” anilor 1890, când a avut primul contact cu lumea relaţiilor pe plan extern. Nu a considerat că există niciun motiv pentru ca Anglia să se implice în mod nejustificat în afacerile Europei. Lozincile lui erau „fără obligaţii” şi „nu trebuie să ne legăm la mâini”. În 1914, la 52 de ani, viaţa personală a lui Grey intrase într-un mare impas. Soţia îi fusese ucisă într-un accident de trăsură cu opt ani înainte. Se afunda singur în natură, iar vederea îi era din ce în ce mai slăbită. Nu mai putea citi cu uşurinţă ziarele: avea cataractă şi leziuni pe retină. Din cauza presiunilor exercitate de natura serviciului său, urma să se ducă în vara lui 1914 în Germania la un medic oftalmolog.

Opiniile lui Grey vizavi de Germania nu erau ostile. Nu era o persoană care să aibă vederi ostile faţă de nimic. Îl neliniştea însă ambiţiile Germaniei. În ciuda discuţiei despre rivalitatea colonială şi a dorinţei Germaniei de a îşi „găsi un loc sub soare”, a apreciat că ambiţiile kaizerului erau îndreptate într-o altă direcţie. „Ceea ce a dorit cu adevărat Germania, scria el după război, a fost un loc într-o zonă cu climat temperat şi sol fertil, populat doar de poporul ei alb... sub steag nemţesc. Nu am avut niciun asemenea loc de oferit”. 84 Nu a fost de acord; pe de altă parte, planurile Germaniei ce vizau Europa de Est nu ameninţau în niciun fel Imperiul Britanic.

Majoritatea ştirilor din luna care a urmat evenimentelor de la Sarajevo n-au avut o legătură prea mare cu criza europeană. În după-amiaza zilei în care arhiducele a fost împuşcat, Sardanapale, calul baronului de Rothschild, a câştigat Marele Premiu al Parisului la mustaţă. Calendarul britanic pentru iulie 1914 era plin de anunţuri estivale obişnuite:

2 Moartea lui Joseph Chamberlain.

3 La Christie, pictura lui Corot, Le Rond des Nymphes, s-a vândut cu 6.600 de guinee.

4 Harvard a câştigat Grand Challenge Cup la Henley Regatta.

7 în Candide Park, Guernsey, a fost dezvăluită statuia lui Victor Hugo

9 Biserica anglicană a permis accesul femeilor în consiliile parohiale 10 Cursa aeriană Londra-Paris-Londra a fost câştigată în 7 ore, 13 minute şi 6 secunde 12 Diventis, Elveţia: cea de-a 1.300 aniversare a Sfântului Sigisbert 16 Gravesend Parish Church: ambasadorul american dezveleşte vitraliile ce o comemorează pe prinţesa indiană Pocahontas. Georges Carpentier (Franţa) îl învinge pe „G un boat" Smith (America) la Campionatul mondial de Box la categoria grea 24 Eşec la Conferinţa despre autonomia irlandeză

26 Regimentul de grănicieri scoţieni deschide focul asupra mulţimii la Howth, ca urmare a unui incident provocat de un traficant de arme irlandez 31 Jean Jaurès, lider socialist francez, este ucis la Paris. La 1 august, expediţia condusă de Sir Ernest Shackleton porneşte spre Antarctica.85

Primul semn că lucrurile iau o întorsătură cu adevărat proastă în Londra a fost în 31 iulie, când Bursa de Valori a fost închisă, iar rata de schimb la bancă a crescut cu 8%. Sâmbătă, 2 august, în toate bisericile şi capelele din Regatul Unit se auzeau „rugăciuni pentru naţiune". Mai mult, pe 3 august Cowes Regatta a fost anulată.

Acţiunile lui Grey pe parcursul crizei din 1914 au atras atât laude, cât şi indignare. Winston Churchill, Prim Lord al Amiralităţii, îl admira:

[Grey] s-a aruncat într-această luptă interioară greu de dus pentru: a) a preveni războiul şi b) pentru a nu abandona Franţa în cazul în care războiul izbucneşte. I-am urmărit... abilităţile calculate... cu admiraţie. Trebuia să-i facă pe nemţi să realizeze că suntem o forţă de luat în considerare, dar fără ca Franţa şi Rusia să simtă că ar avea o influenţă asupra noastră.86

Ziarul *Guardian* din Manchester, cel mai important ziar englez al liberalilor, l-a contrazis cu înverşunare. Se aşteptaseră ca Anglia să rămână neutră, aşa că au fost îngroziţi când a războiul a fost declarat. „În toţi anii aceştia”, au strigat ele, „[Grey] ne-a ascuns adevărul”. 87 David Lloyd George, ministrul finanţelor, a fost şi el foarte critic. La începutul anului 1914 a pledat pentru o reducere a cheltuielilor armatei, fiind de părere că relaţiile anglo-germane – „erau mult mai prietenoase decât în ultimii ani”. „Grey este cel mai închistat dintre oamenii noştri de stat”, a scris el mai târziu. „Mai bine rămânea în Northumberland…” Iar apoi a subliniat ceea ce considera că a fost slăbiciunea lui fatală: „Dacă ar fi [Grey] avertizat Germania la timp că Anglia ar putea declara război… chestiunea ar fi fost cu totul alta”. 88

Şi în Germania au fost exprimate critici similare, într-un limbaj şi mai dur. Mulţi l-au catalogat pe Grey ca pe un „ageamiu”, „ipocrit viclean”, „marele arhitect al războiului” care a tras Germania în jos. Până şi nemţii care apreciaseră bunăvoinţa lui l-au judecat cu asprime. „[Sir Edward] şi-a închipuit că îşi cârmeşte vaporul cu o mână sigură, fără să-şi dea seama că mai erau şi alte mâini pe timonă”. Era „un om cu două seturi de valori umane… cu o moralitate dublă”. 89

După război, Grey nu a menţionat nimic de vina colectivă, cu atât mai puţin despre greşelile diplomaţilor. A pomenit în schimb o anecdotă despre Japonia. „Pe vremuri eram un popor de artişti”, îi spusese odinioară un diplomat japonez; „dar acum… când am învăţat să ucidem, voi susţineţi că ne-am civilizat”. 90

Drumul lui Sir Edward către război a început foarte târziu – în ultima săptămână din iulie, în data de 25 a plecat, ca de obicei, să pescuiască peste weekend la Itchen Abbas – „cu un sânge rece nemaipomenit… sau dând dovadă de o indiferenţă culpabilă faţă de spiritul datoriei”. 91 în acel moment, „nu credea că e posibil un război”.

Iniţial, simpatia sa a înclinat spre Austria, iar din punctul său de vedere lucrurile trebuiau lăsate să-şi urmeze cursul şi după ce Austria a respins cu dispreţ atitudinea conciliantă a Serbiei. A fost convins că puterile „se vor feri de abis”; că Anglia trebuia să sprijine Franţa dacă izbucnea războiul; că Anglia nu trebuia să nu facă niciun angajament pe care nu şi-l putea respecta; şi că, prin urmare noi (guvernul britanic) „trebuie să ne adresăm Germaniei”. În data de 26, după ce a servit masa cu vicontele Haldane, a vorbit cu un emisar neoficial al Germaniei, Ballin, care a raportat la rândul lui că Anglia va rămâne neutră, cu excepţia cazului în care Belgia va fi pe deplin „înghiţită”. În 27 iulie a propus o conferinţă internaţională, dar propunerea lui nu a fost acceptată.

Pe 31, când Germania şi Rusia se mobilizaseră deja, Grey nu se angajase încă faţă de nimeni, deşi respinsese propunerea Germaniei pentru un tratat de nonagresiune (a se vedea mai jos). Sâmbătă, 1 august, şi-a anulat excursia la Hampshire, a luat masa la clubul Brooks, unde a fost văzut jucând biliard. Pe 2, a participat la o întrunire de duminică la minister, un eveniment nemaiauzit până atunci, unde miniştrii nu au putut trage nicio concluzie clară despre consecinţele unei invazii germane în Belgia. Mai mulţi miniştri, printre care Morley, Lordul Preşedinte, şi John Burns, preşedintele Camerei de Comerţ, au adus la cunoştinţă celorlalţi că în cazul în care Anglia nu rămâne neutră vor demisiona.

Programul lui Sir Edward în ziua de 3 august a debutat cu o altă întrunire ministerială. La ora 2 după-amiază s-a dus la Ministerul de Externe pentru a se întâlni cu ambasadorul german, prinţul Lichnowsky, care l-a informat că invazia Belgiei era iminentă şi i-a cerut să-i dezvăluie tonul discursului pe care Sir Edward trebuia să-l ţină într-o oră. Grey a refuzat, după care a traversat strada la Palatul Westminster, iar la ora 3 a rostit următoarele cuvinte:

Săptămâna trecută am declarat că ne străduim… să păstrăm pacea în Europa. Astăzi… este clar că pacea nu mai poate fi menţinută în Europa. Rusia şi Germania au declarat război cu orice preţ.

Sir Edward a precizat că Anglia dispune în continuare de libertatea de a-şi alege politica. Anglia nu făcea parte din alianţa franco-rusă şi „nici măcar nu îi cunoaştem condiţiile”. Vrând să sublinieze factorii care vor determina acţiunile Angliei, a început prin a-şi exprima compasiunea pentru situaţia dificilă a Franţei. „Nu există nicio ţară şi niciun guvern care să-şi dorească mai puţin să se implice într-un război pornit de la o dispută între Austria şi Serbia decât Franţa. Sunt implicaţi în această situaţie pentru că trebuie să-şi respecte angajamentele de onoare… existente datorită alianţei categorice cu Rusia”. A continuat apoi prin prezentarea intereselor Angliei, menţionând în mod special Canalul Mânecii şi Tratatul anglo-belgian din 1839. Pornind de la acesta, a concluzionat că „neutralitatea necondiţionată” a Angliei nu mai poate constitui o poziţie acceptabilă. Graţie Marinei, Anglia nu avea să aibă prea mult de suferit în comparaţie cu cazul în care nu ar fi intervenit. Prestigiul Angliei însă ar fi avut enorm de suferit în cazul în care „obligaţiile de onoare şi interesul naţiei” ar fi fost nesocotite. Şi-a exprimat încrederea că Anglia nu avea să se dea în lături de la obligaţiile sale:

Dacă, după cum se prea pare, suntem obligaţi să luăm o poziţie cu privire la aceste aspecte, atunci cred… că vom avea sprijinul hotărârii, dârzeniei, curajului şi rezistenţei întregii ţări.92

Deşi printr-un limbaj vag, Sir Edward a reuşit într-un final să transmită lumii că neutralitatea continuă a Angliei era condiţionată de retragerea ameninţării din partea Germaniei la adresa Belgiei şi a porturilor de-a lungul Canalului.

După încheierea discursului, Sir Edward a fost abordat de Winston Churchill, care l-a întrebat „Şi acum ce

urmează?”. „Acum le vom trimite un ultimatum să oprească invazia Belgiei în cel mult 24 de ore”. 93 Asquith a fost vizitat de soţia lui în biroul prim-ministrului din Camera Comunelor. „Aşadar, totul e pierdut?”, a întrebat ea. „Da, totul e pierdut”. „Henry s-a aşezat la masa lui de scris, s-a sprijinit de spătarul scaunului, a rămas cu creionul în mână… M-am ridicat şi mi-am sprijinit fruntea de capul lui. Niciunul dintre noi nu putea vorbi din cauza lacrimilor”. 94

În 1914, apărarea Angliei depindea aproape în totalitate de flotă. Nici Primul Lord al Amiralităţii, nici Primul Lord al Mării, prinţul Louis Battenberg, nu au fost în favoarea războiului. Prinţul Louis însă a oprit dispersarea flotei după manevrele din vară, iar pe 2 august a recomandat mobilizarea completă a marinei.95 Churchill a fost de aceeaşi părere. În zorii zilei de 3 august, aflat la biroul său de la Amiralitate, Churchill a primit o scrisoare de la soţia sa, care îl anunţa că „ar fi un război imoral”. El a răspuns:

„Pisicuţa mea, nu se mai poate face nimic. Germania a înăbuşit orice speranţă de pace declarând război Rusiei şi din moment în moment se aşteaptă o declaraţie împotriva Franţei. Îţi înţeleg perfect punctul de vedere. Lumea a luat-o razna, iar nouă nu ne-a mai rămas decât să avem grijă de noi şi de prietenii noştri… Pisoiului meu, dragostei mele, devotatul tău W. Sărută-i şi pe pisoi”. 96

După ce a vorbit cu Grey, Churchill a trimis un bilet prim-ministrului: „Voi da ordin ca marina anglo-franceză să treacă la apărarea Canalului, dacă nu voi primi alte ordine”. 97 Marţi, 4 august, Londra a aşteptat. Ştirile au anunţat de dimineaţă că trupele nemţeşti au trecut în forţă graniţa belgiană. Ultimatul britanic a fost trimis la Berlin la ora 2 după-amiază şi solicita un răspuns în aceeaşi zi. Asquith i-a scris confidentei sale, Veneţia Stanley: „Winston s-a pictat tot ca un războinic, dar a lăsat totul baltă pentru o luptă pe mare…” 98

Două crucişătoare germane, Goeben şi Breslau, traversau Mediterana pentru a ajunge în Turcia. Britanicii erau siguri că le vor ajunge din urmă.

Ultimatumul a expirat, nu s-a primit niciun răspuns până la 11 seara – miezul nopţii la Berlin. Cincisprezece minute mai târziu a fost convocat cabinetul de miniştri la 10 Downing Street. Episodul a fost relatat ulterior de David Llyod George într-o scrisoare particulară, trimisă doamnei Asquith:

Winston a dat năvală în cameră radiind, cu chipul luminos, hotărât, şi a vorbit întruna despre cum avea să trimită telegrame la Med., Marea Nordului şi

Dumnezeu mai ştie unde. Părea un om cu adevărat fericit".

În acel moment Amiralitatea a transmis semnalul către toate navele flotei:

„Lansaţi imediat ostilităţile împotriva Germaniei". În ciuda opiniei politicienilor ei conducători, Anglia abandonase neutralitatea şi pacea. Această decizie a transformat un război continental într-un conflict mondial.

Declaraţia de război a Angliei a pecetluit decisiv cel mai mare dezastru diplomatic al timpurilor moderne. A completat perfect cel mai sinistru scenariu pe care îl anticipaseră diplomaţii în ultimele luni. A fost a patra declaraţie de acest fel la rând – prima a aparţinut Austriei, a doua şi a treia Germaniei. Anglia a fost singura membră a Antantei care a preluat iniţiativă de intrare în război.

Cu patru săptămâni mai devreme, când Viena ceruse socoteală Belgradului pentru asasinatul de la Sarajevo, analiştii puteau prevede că pentru rezolvarea crizei europene existau patru variante. Era foarte probabil să se poată calma situaţia fără război, la fel cum se întâmplase în 1908, după Criza bosniacă. Pe de altă parte, ar fi putut duce la izbucnirea unui război local, limitat între Austria şi Serbia. În al treilea rând, dacă Marile Puteri nu ar fi avut dat dovadă de reţinere, atunci ar fi izbucnit războiul

continental pentru care alianţele diplomatice existente şi planurile statului-major se pregătiseră. În ultimul rând, Doamne păzeşte, era la fel de probabil ca Anglia să fie direct implicată şi ca războiul continental controlat să se extindă într-un conflict mondial complet scăpat de sub control. Din acest motiv, relaţiile diplomatice dintre Londra şi Berlin contau mai mult decât cele dintre celelalte capitale europene. Viena era cheia războiului local, Berlinul pentru cel continental, Londra pentru conflictul internaţional.

Orice elev silitor ar putea înşira motivele pentru care implicarea Angliei a provocat aceste complicaţii speciale. Din punct de vedere strategic, capitalul Angliei era împrăştiat în toată lumea, iar soarta acestuia nu afecta doar interesele statelor europene. Din punct de vedere politic, Imperiul Britanic era, în 1914, considerat încă cea mai mare putere a lumii, iar un război împotriva Angliei ar fi fost considerat ca un atentat la supremaţia asupra lumii. Din punct de vedere economic, Anglia era în continuare capitala financiară a lumii. Deşi puterea ei tehnică şi industrială nu se mai ridicau la nivelul Germaniei, putea mobiliza resurse colosale. Din punct de vedere diplomatic, distinşii „lorzi ai Albionului" nu fuseseră niciodată înfrânţi. Erau cunoscuţi pe plan global pentru încrederea inefabilă în propriile forţe, pentru simţul lor justiţiar îndărătnic şi pentru perfidia lor.

Cea mai importantă însă a fost percepţia din punct de vedere militar, prin prisma căreia Anglia reprezenta elementul surpriză, un competitor, un participant al că-mi impact era cu totul impredictibil. Graţie supremaţiei navale, Insulele Britanice nu puteau fi eliminate nici prin cea mai decisivă campanie continentală. În acelaşi timp, Anglia deţinea ceea ce kaizerul a numit „o amărâtă de armată, vrednică de dispreţ" *, care nu putea avea un rol important pe continent până nu îşi mărea gradat numărul recruţilor. Guvernul britanic beneficia de extraordinarul

lux de a se situa pe poziţia în care o înfrângere bruscă nici nu intra în discuţie şi în care un război prelungit ar fi dus la creşterea efectivului militar, într-o perioadă de doi-trei ani.

Toate aceste realităţi aveau consecinţe clare. În cazul în care campaniile continentale decurgeau bine pentru Franţa şi Rusia încă din din stadiile incipiente, participarea Angliei putea înclina bine balanţa în favoarea unei victorii decisive. În cazul în care lucrurile mergeau bine pentru Puterile Centrale, Berlinul şi Viena nu se puteau bizui pe un deznodământ la fel de favorabil. Chiar dacă armatele franceze şi ruse erau înfrânte în zăpăceala primelor confruntări, Puterile Centrale, precum Imperiul Napoleonian, s-ar fi găsit în faţa unei Anglii sfidătoare şi invincibile, care ar fi apelat la toate şiretlicurile pentru a forma noi coaliţii împotriva lor. Dacă luptele iniţiale nu aveau niciun rezultat clar, Anglia ar fi fost în cea mai bună situaţie pentru a-şi întrema forţele relative pentru fazele următoare. Spre deosebire de Germania, Anglia nu avea şanse să câştige o campanie continentală; asta nu însemna că putea fi înfrântă cu uşurinţă. Pe scurt, indiferent de ce s-ar fi întâmplat, Anglia avea capacitatea de a nărui perspectivele unui „război limitat” şi rapid, la care visau toţi generalii nemţi.

În vremea aceea s-a vorbit mult despre militarism. Colonelul House, americanul care a vizitat Berlinul în 1914, a fost şocat să vadă asemenea manifestări bombastice. Toate puterile cultivaseră într-o măsură oarecare pompa şi fanfaronada militară; diferenţele erau, în cel mai bun caz, de stil. În toate ţările, în 1914, spre deosebire de 1939, etosul militar era strâns legat de codul onoarei. Unul dintre observatorii germani a remarcat cu amărăciune: „În Regatul Unit, militarismul este privit [de către britanici] ca un Dumnezeu, iar în Germania ca pe diavolul în persoană”. 100 Un rol important îl aveau şi strategiile armatei. Una dintre ele viza controlul asupra

Canalului Mânecii. Statele-majore ale forţelor navale britanice şi franceze au căzut în prealabil de acord că flota franceză ar trebui concentrată în Marea Mediterană, iar canalul ar trebui patrulat de Marina Regală. Asta însemna că neutralitatea Angliei din timpul campaniei franco-germane din Belgia ar da automat navelor de război nemţeşti cale liberă spre coastele franceze şi britanice. Dispoziţiile Germaniei au anticipat o etapă pregătitoare, intitulată „starea de război iminent", urmat de o a doua etapă, în care trebuia rezolvată aproape imediat problema mobilizării generale. Într-adevăr, declaraţia Kriegsbereitschaft a echivalat cu declaraţiile celorlalte ţări pentru mobilizarea generală.

Acestea erau chestiunile cu care diplomaţii nemţi, conduşi de cancelarul lor, Bethmann Hollweg, trebuiau să-şi bată capetele înainte de a forţa luarea unei decizii.

Theobald von Bethmann Hollweg (1856 – 1920) a fost un funcţionar de stat prusac tipic. Învăţat, politicos şi serios, şi-a petrecut toată viaţa în funcţii superioare ale birocraţiei statale. Provenea dintr-o familie de bancheri din Frankfurt, care se mutase la Berlin şi fusese înnobilată în urmă cu două generaţii. Se făcuseră remarcaţi prin bunicul lui Theobald, Moritz August, un profesor de drept care se distinsese prin opoziţia liberală faţă de regimul lui Bismarck. Theobald fusese prea tânăr ca să participe la Războiul franco-prusac, pe care bunicul său îl urâse. A fost apoi trimis împreună cu fratele lui, Comentariul kaizerului a fost tradus greşit şi răspândit la scară largă în Marea Britanie ca „o amărâtă de armată, vrednică de dispreţ" – de aici şi porecla dată Corpului Expediţionar Britanic, „The Old Contemptibles" (Amărâţii).

Max, la internatul şcolii Fürstenschule Prorta, înainte de a trece, datorită studiilor de drept de la Strasburg şi Leipiz, cu succes examenele formidabile din serviciul civil. Ca *primus omnium* la şcoală şi cu un doctorat în jurisprudenţă susţinut spre treizeci de ani, avea pregătirea

perfectă pentru o ascensiune lină pe scara birocraţiei şi asigurată o carieră strălucită – *Oberpräsidialrat* la Potsdam.

Regierungspräsident la Bromberg (Bydgoszcz), *Oberpräsident* sau „guvernator provincial" al Margrafiatului Brandenburg, ministru de interne în 1905, vicecancelar în 1907, cancelar imperial şi prim-ministru al Prusiei din 1909. Din acel an până în 1917 a fost responsabil de toate politicile civile, interne şi externe, ale celui mai puternic stat european.101

Bethmann Hollweg nu era aristocratul tipic. Moştenise o moşie frumoasă la Hohenfinow, în estul Berlinului, dar Rittergutwas fusese cumpărată de bunicul său, nu aparţinuse în mod tradiţional familiei. Făcuse serviciul militar la regimentul local, Divizia 15 ulani, dar doar pentru un an, după terminarea şcolii. În timp s-a ataşat profund de Hohenfinow – o clădire din cărămidă roşie, cu trei etaje, amplasată la capătul unui drum lung mărginit de tei, pe 7.500 acri de faleză cu vedere spre Oder. A adoptat motto-ul *Ego et domus mea serviemus domino* (Eu şi casa mea suntem servitorii Domnului). Anii tinereţii lui au fost zbuciumaţi, cu multe escapade romantice, cărţi de poezii, plimbări prin munţii Eifel şi Siebengebirge cu boemii lui prieteni. Se simţea jenat de fratele lui, care preferase să o şteargă să facă pe agentul imobiliar în Texas, în loc să-şi dea examenele de stat. La un moment dat a candidat pentru Reichstag la circumscripţia locală; însă votul la limită în favoarea lui a fost anulat de comisia electorală din cauza unei chestiuni minore; nici că a mai îndrăznit vreodată să se implice în politica populară. S-a căsătorit cu o fată oarecum neconvenţională, Martha Pfuel-Wilkendorf, care a exclamat, în momentul în care i s-a oferit cel mai înalt post în Reich: „Dragul meu Theo, nu poţi face una ca asta!" 102

Personalitatea lui Bethman era cât se poate de simplă. Era o persoană rutinată, care călărea în fiecare dimineaţă

la ora 7, în orice condiţii, chiar şi când se afla în Berlin. Obiceiurile lui disciplinate însă nu aveau legătură cu eficienţa sau cu determinarea. Era extrem de logic şi de bine informat; avea însă o înclinaţie fatidică spre amânări şi a comis în repetate rânduri gafe pe care un politician mai isteţ le-ar fi evitat. Una dintre problemele sale era că să nu se simţea deloc în largul lui în baza militară care îl înconjura pe kaizer; în acelaşi timp, era îngrozit de social-democraţi, care aveau o influenţă mare asupra sectorului democratic, subordonat politicii Germaniei.

O mare parte a informaţiilor despre dedesubturile acestui cancelar provin din jurnalul asistentului său personal, Kurt Riezler, care s-a descurcat de minune alături de el pe parcursul crizei din 1914. Riezler nota: „E pe cât de viclean, pe atât de ineficient". 103 Biograful lui vorbeşte despre „caracterul lui agresiv-defensiv". 104

Bethman şi-a menţinut poziţia parţial datorită vechimii în serviciul civil, parţial credinţei că putea menţine echilibrul dintre conservatori şi radicali. După standardele germane, era un conservator foarte moderat: pe plan extern, declara public în mod frecvent că este un apărător al păcii şi avertiza cu privire la pericolele militarismului. Din acest motiv era considerat oaia neagră a Ligii Pangermane, care i-a şi solicitat de mai multe ori demisia.

Se presupune că principiul după care se ghida era *Weltmacht una kein Krieg* („putere globală, dar fără război"). Cu un an în urmă, în noiembrie, îl mustrase pe prinţul moştenitor pentru nepăsarea sa: „Să zăngăniţi armele cu prilejul oricărei încurcături diplomatice... dă dovadă nu doar de o viziune limitată, dar şi criminală". 105 După ce a analizat perspectivele la scurt timp după Sarajevo, i-a făcut următoarea mărturisire lui Riezler: „Orice conflict general [va general o revoluţie la toate nivelele existente". 106 Două săptămâni mai târziu, se plânsese personal Kaiserului de declaraţiile bombastice ale

prinţului moştenitor şi a unei anume părţi a presei.

În iulie 1914, la vârsta de 58 de ani, viaţa personală a lui Bethmann era umbrită de moartea soţiei sale, petrecută cu două luni în urmă. Călătorea adesea singur între Hohenfinow şi Berlin, uneori cu Riezler. Sentimentele lui Bethmann la adresa Angliei erau foarte prietenoase. Fiul său, Ernst, ucis în război, fusese la Oxford în 1908 cu o bursă Rhodes. Tot ce a spus sau scris înainte de criză a evidenţiat dorinţa şi speranţa lui pentru ca relaţiile anglo-germane să fie bune

Acţiunile lui Bethmann nu aij fost apreciate decât de asociaţii săi apropiaţi. Riezler îi admira forţa morală în condiţii tensionate şi îi compara „scrupulele" cu „ipocrizia de gheaţă" a lui Grey. „Cancelarul este copilul primei jumătăţi a secolului al nouăsprezecelea", nota el, „şi moştenitorul unei culturi mult mai idealiste". 107 Cu toate acestea, kaizerul a reacţionat cu brutalitate: în momentul când situaţia a început să se deterioreze la mijlocul lunii iulie, iar Bethmann şi-a prezentat demisia, kaizerul ar fi spus: „Tu eşti cel care a pus la fiert toată ciorba asta, acu să stai s-o mănânci". 108 Albert Ballin, preşedintele liniei aviatice Hamburg-Amerika şi mediatorul neoficial cu Londra, nu a fost nici el mai înţelegător. Prieten cu cancelarul predecesor al lui Bethmann, i-a spus lui Bethmann că este „răzbunarea lui Bülow" şi vorbea despre „apatia", „pasivitatea", „incapacitatea decizională" şi „nepriceperea lui enormă". „Bethmann, spunea el, e un om nemaipomenit de logic… care nu aflat nici acum că politica e o treabă murdară". Von Bülow, fostul cancelar, a subliniat ceea ce considera că este cea mai mare slăbiciune a lui: „Ar fi fost suficient să spunem la Viena [după Sarajevo] că refuzăm categoric să ne pronunţăm acordul pentru orice problemă ivită între Serbia şi Austro-Ungaria". 110

Criticile aduse la adresa lui Bethmann în Anglia erau nemiloase. Surse populare relatau nu doar despre „lipsa lui de entuziasm" şi „nehotărârea" lui, ci şi de „concepţiile

lui, tipic prusace, de moralitate politică". Toată lumea era de părere că Bethmann a condus politica externă a Germaniei, fără să ştie că maşinăria statului era de fapt în mâinile armatei.111 După război, Bethmann a pus accentul pe vina colectivă. „Toate naţiile sunt vinovate", a insistat el în Memoriile sale. „Şi Germania poartă o mare parte din vină". 112

Drumul lui Bethmann către război a început în prima săptămână din iulie. Ministrul de externe era plecat în luna de miere, aşa că Bethmann a preluat ffâiele diplomaţiei germane încă de la început. Şi-a manifestat în mod constant hotărârea de a evita un conflict internaţional. În dimineaţa zilei de 5 iulie a fost convocat de kaizer pentru a se consulta în legătură cu cererea de asistenţă venită din partea Austriei vizavi de neînţelegerea cu Serbia. Au fost luate două decizii contradictorii – una de a evita un răspuns direct, iar cealaltă de a-l asigura pe Franz Iosif că Germania nu îl va abandona. După-amiază a participat la o întâlnire cu consilierii militari ai kaizerului, unde opinia dominantă a fost că Rusia nu avea să intervină şi că Serbia trebuia pedepsită, „cu cât mai repede, cu atât mai bine". Aceste concluzii l-au încurajat pe Bethmann să-i comunice următoarele ambasadorului austro-ungar:

Decizia vizavi de acţiunile care trebuie întreprinse pentru a clarifica relaţiile Austriei cu Serbia aparţine Vienei. [Cu toate acestea], în întreprinderea aceasta, monarhia se poate baza fără nicio problemă pe sprijinul Germaniei ca aliat şi prieten – indiferent de decizia luată113

Acesta a fost faimosul „cec în alb" primit de Austria în războiul cu Serbia.

Întors la Hohenfinow în seara zilei de 8, Bethmann a avut o discuţie cu Riezler „pe verandă, sub cerul înstelat". I-a explicat pericolele unui conflict generalizat. Apoi a spus că lipsa acţiunii era cea mai rea politică dintre toate. Era obsedat de frica de Rusia: „Viitorul aparţine Rusiei, care se

dezvoltă din ce în ce mai mult şi pluteşte pe deasupra noastră ca un coşmar din ce în ce mai apăsător". 114 Prin urmare, în cele din urmă cancelarul a fost de acord cu generalii cei mai realişti care au precizat că poziţia Germaniei ar avea doar de suferit în cazul unei amânări. Şase zile mai târziu, pe 14, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic deosebit, Riezler i-a raportat cancelarului: „Poziţia noastră este disperată... Acţiunea aceasta este ca un salt în beznă şi o treabă cât se poate de serioasă". Se pare că Bethmann renunţase deja la teoria cu „riscul calculat" al războiului continental.115

În a treia săptămână a lunii iulie, Bethmam a început să bănuiască că acţiunea sa riscantă fusese prost plănuită. Niciuna dintre piesele indispensabile acestui puzzle nu se potrivea. L-a sfătuit pe kaizer să-şi prelungească croaziera baltică pentru a menţine o aparenţă de normalitate. În clipa în care sfatul i-a fost refuzat, şi-a înmânat demisia, care i-a fost, la rândul ei, refuzată. Conform mărturiilor lui Riezler, cancelarul se afla într-o dispoziţie fatalistă şi că simţea că opinia publică este în favoarea războiului – „unul imens, dacă nu luăm deciziile potrivite pentru oameni". 116 Având toate aceste gânduri, a făcut doi paşi practici. L-a împiedicat pe ministerul de interne să îi aresteze pe socialiştii cunoscuţi polonezi şi pe alţii, aflaţi pe lista Rechsfeinde, consideraţi drept „elemente agitatoare"; s-a întâlnit în secret cu conducătorul social-democraţilor, informând opoziţia de gravitatea situaţiei. Aceşti doi paşi au avut ca efect dezamorsarea opoziţiei populare faţă de război.

Pe 29, când Rusia a răspuns atacului Austriei asupra Belgradului cu o mobilizare parţială, Bethmann a sesizat în sfârşit posibilitatea declanşării unui conflict general. A propus Marii Britanii un acord de neutralitate, garantându-i integritatea teritorial-metropolitană a Franţei. Peste noapte, contrar liniei pe care o adoptase până atunci, a bombardat Viena cu telegrame „Incendiu mondial", prin

care cerea medierea. Niciuna dintre aceste strategii nu a avut efect. Drept rezultat, Germania se afla în situaţia intrării în război cu Rusia, fără să fie sigură de sprijinul Austriei. Berlinul se angajase să ajute Viena, dar era posibil ca Viena să nu ajute Berlinul. Alianţa era într-o debusolare totală.

Momentul luării unei decizii a venit pe 30 iulie. Kaizerul s-a speriat de telegramele care soseau din Sankt Petersburg. Pe marginea uneia dintre ele a mâzgălit cu mâna lui textul „războiul de exterminare dus împotriva noastră”.117 Berlinul era convins că „e luat prin învăluire”. La ora 9 dimineaţa, Bethmann s-a întâlnit cu şefii armatei, von Moltke şi von Falkenhayn. Împreună au luat decizia de a declara „stare de război iminent”, declanşând automat numărătoarea inversă până la izbucnirea unui război continental în primele zile ale lui august. Au luat decizia fără să ştie de mobilizarea generală a Rusiei sau de intenţiile Belgiei şi Angliei. Din acel moment, făcând abstracţie de retragerile de forţe, zarurile erau aruncate.

Există puţine dovezi care să sugereze, după luarea acestor decizii cheie în 5 iulie şi 30 iulie, că generalii au forţat adoptarea unei linii beligerante, în pofida recomandărilor lui Bethmann. Este adevărat că în ultimă instanţă kaizerul dispunea de tradiţionalul Kommandogewalt prusac, adică de „dreptul decizional”, care cântărea mai greu decât deciziile luate de generali şi miniştri. Cancelarul însă nu s-a pus niciodată într-o poziţie în care acestea să poată fi folosite împotriva lui. Nu a căutat cu dinadinsul să provoace un război; a fost implicat în luarea deciziilor care l-au provocat.118 Singurul argument care poate fi adus în apărarea sa, ignorat de multe ori de istoricii Aliaţilor, este că şi Rusia s-a mobilizat cu aceeaşi grabnică nechibzuinţă ca şi Germania.

Din clipa aceasta, principala preocupare a cancelarului era să arunce vina pe Antantă. La ora 11

dimineaţa, pe 30 iulie, a fost înştiinţat că în Rusia era în plină desfăşurare mobilizarea generală şi s-a folosit de această informaţie pentru a-şi justifica decizia anterioară, luată în necunoştinţă de cauză. Pe 1 august Bethmann a declarat război Rusiei, şi cerea, în mod cu totul nerealist, la Paris ca Franţa să părăsească alianţa franco-rusă.

Ballin asista şi el la scena din camera-grădina a Kanzlerspalais, unde Bethmann îi zorea frenetic pe funcţionari să termine proiectul declaraţiei. „De ce vă grăbiţi aşa de tare să declaraţi război Rusiei, Excelenţa Voastră?", a întrebat el. „Dacă nu declarăm război Rusiei, nu îi vom putea convinge pe socialişti să lupte". 119 Pe 2, ambasadorul Germaniei la Bruxelles a primit ordin să desfacă o scrisoare dintr-un plic sigilat, pregătită în urmă cu şapte zile de von Moltke. Scrisoarea solicita ca Belgia să accepte sprijinul Germaniei împotriva unui atac (inexistent) din partea Franţei. Pe 3, Germania a declarat război Franţei.

În după-amiaza zilei de 3 august, Grey ţinea un discurs în Camera Comunelor, iar în acelaşi timp Bethmann se adresa Reichstagului, pomenind de „instigatorul cu tăciunele aprins" rus. „Am fost târâţi într-un război cu Rusia şi Franţa", a declarat el. Repetând parcă cuvintele lui Grey despre hotărâre şi determinare, Bethmann a spus: „Întreaga naţiune germană... este unită până la ultimul om". 120

În data de 4, trupele nemţeşti au invadat Belgia. La mijlocul după-amiezii, Bethmann a auzit de la Wilhelmstrasse că a sosit ultimatumul din partea Angliei. În discursul său de pe tron, kaizerul a vorbit cu calm despre „scoaterea sabiei cu conştiinţa împăcată şi cu mâinile curate". 121 Bethmann însă se albise la faţă. În momentul în care ambasadorul britanic a anunţat că pleacă, zidurile palatului Kanzlerspalais au reverberat de ecourile tensionate ale unei tirade fără precedent de acuzaţii reciproce. Cancelarul striga în franceză la

ambasador, lansat într-o tiradă de douăzeci de minute:

Războiul ăsta se va transforma într-o catastrofă mondială de proporţii nemărginite cu participarea Angliei. Era în puterea Londrei să modeleze politica revanşardă a Franţei şi şovinismul panslavic. Whitehall-ul nu a făcut nimic, ci i-a aţâţat în mod constant... Mi-au fost denaturate toate tentativele [de menţinere a păcii].

Şi de cine? De Anglia. Şi pentru ce? Pentru neutralitatea Belgiei. Poate această neutralitate, pe care o vom încălca de nevoie în lupta noastră pentru supravieţuire, să constituie un motiv pentru un război mondial?... Comparată cu dezastrul unui asemenea holocaust, nu va rămâne această neutralitate doar pe un petic de hârtie? Germania, împăratul şi guvernul sunt pacifişti. Ambasadorul ştie aceste lucruri la fel de bine ca noi. Intrăm în război cu conştiinţa curată. Răspunderea Angliei este însă monumentală.122

Ambasadorului i-au dat lacrimile. Diplomaţia nu-şi mai avea niciun rost. În mod ciudat, exprimarea lui Bethmann despre „peticul de hârtie" – un chiffon de papier – nu apare în sumarul original al ambasadorului. La fel ca şi în cazul cuvintelor lui Grey despre „luminile care se sting", există o anumită îndoială că au fost cu adevărat rostite în acea întâlnire hotărâtoare.123

Emoţiile acelor zile de vară şi-au găsit cel mai răsunător ecou în locuri de multe ori îndepărtate de cele frecventate de diplomaţi.

La Paris, 3 august, Marcel Proust se îndrepta împreună cu fratele său, medic, spre Gara de Est, care pleca la Verdun, apoi s-a întors după miezul nopţii în bulevardul Haussmann şi i-a scris agentului său: „Milioane de oameni vor fi masacraţi într-un Război al Lumilor, întocmai ca acele al lui Wells". 124

În Anglia, Virginia Woolf îşi petrecea o minivacanţă la Rodmell, lângă Lewes, în Sussex. La ora 4 după-amiaza, 3 august, i-a scris Vanessei Bell. „Draga mea, crezi că s-ar

putea să ne laşi jumătate din chirie – 15 lire – înainte să plecăm?… Poştaşul zicea că ne-au fost scufundate două dintre navele de război – nu-i nimic, am aflat… că pacea încă există… Te ador". 125

Tânărul poet Rupert Brooke, care cu o săptămână în urmă luase masa pe 10 Downing Street împreună cu Asquiths şi Churchill, i-a scris repede o scrisoare lui Gwen Darwin, devenită între timp doamna Raverat:

Nimic nu mai e cum ar trebui. Vreau ca Germania să spulbere Rusia, iar apoi Franţa să termine odată cu Germania. Mă tem însă că Germania va zdrobi Franţa, după care va fi măturată de Rusia. Franţa şi Anglia sunt singurele ţări care ar trebui să aibă vreo putere. Prusia este malefică. Iar Rusia înseamnă sfârşitul Europei şi a oricărei brume de decenţă. Cred că în viitor vom avea un Imperiu slav, care va domni în toată lumea despotic şi nebuneşte.126

D.H. Lawrence se afla în vacanţă împreună cu trei prieteni în Lake District:

Mă plimbam prin Westmoreland, mă simţeam oarecum fericit, aveam nuferi la pălărie… mă jucam în ploaie, [în timp cel Kotilianski mormăia nişte ritmuri evreieşti – Ranani Sadekim Badanoi… Apoi am coborât în Barrow-in-Furness şi am aflat că fusese declarat război. În acel moment am luat-o toţi razna. Îmi aduc aminte de soldaţii care sărutau femeile în gara Barrow, de o femeie care striga sfidător la iubitul ei: „Când pui mâna pe ei, Clem, să îi înveţi minte…" – şi pe toate tramvaiele scria „Război" şi Messrs Vickers Maxim şi-a chemat toţi muncitorii"… Apoi m-am plimbat câteva mile de-a lungul coastei. Şi mă gândesc la apusurile nemaipomenite peste întinderile de nisip şi peste marea înceţoşată… şi la frumuseţea aceea răpitor de însufleţită şi vizionară a toate, intensificată de o durere imensă… 127

În Germania şi Austria reacţiile au fost la fel de pătimaşe. Thomas Mann era la Bad Tölz în Bavaria,

întrebându-se când va fi convocat de Landsturm. A refuzat să fie martor la nunta fratelui său, Heinrich, şi şi-a aşternut pe hârtie emoţiile de moment:

Nu ar trebui să fim recunoscători pentru şansa, complet neaşteptată, de a trăi asemenea evenimente măreţe? Principalul sentiment care mă încearcă este o curiozitate extraordinară – şi, trebuie să recunosc, o adâncă compasiune pentru această Germanie detestată, indescifrabilă, fatidică, care dacă până acum nu şi-ar fi susţinut cu abnegaţie „civilizarea" ca pe cel mai de preţ bun, se pregăteşte cel puţin să zdrobească cu orice preţ cel mai mârşav stat poliţienesc din lume.128

În Viena, zvonurile că nunţiul papal a refuzat accesul împăratului se răspândeau cu repeziciune. Se vorbea că papa Pius al X-lea ar fi suferit cumplit pentru că nu reuşise să menţină pacea. (La 20 august a şi murit.) Documentele de la Vatican au arătat ulterior că zvonurile au fost false: secretarul de stat papal a fost de acord cu politica imperială.

Viena mocnea de agresivitate. Şeful statului-major, generalul von Hoetzendorff, îl întrebase pe omologul său german în urmă cu şase luni: „Ce mai aşteptăm?" Acum era şi mai iritat de toate amânările. Până şi scepticul prim-ministru ungar, contele Tisza, a fost câştigat de partea aceasta. „Bunul meu prieten", s-a adresat el ambasadorului belgian în 31 iulie, „Germania este de neînvins".129

Poetul Stefan Zweig, care ulterior va condamna războiul, era impresionat de mulţimile de demonstranţi patrioţi. Tocmai îşi scurtase vacanţa la mare în localitatea Le Coq, lângă Ostend, şi ajunsese acasă cu ultima cursă Orient Express. „Să mă spânzuri de un felinar", i-a spus el unui prieten francez, „dacă vreodată Germania pune piciorul în Belgia". A văzut apoi trenurile militare ale Germaniei trecând frontiera la Herbesthal:

Ca niciodată, mii şi sute de mii au simţit ceea ce ar fi

trebuit să simtă în timp de pace, anume că sunt uniţi, [recunoscând] puterea misterioasă care i-a scos din existenţa lor obişnuită.130

Zweig se temea de serviciul militar pe frontul de Est. „Cea mai mare ambiţie a mea… este să cucerim Franţa”, a mărturisit el, „Franţa care trebuie pedepsită cu asprime tocmai de cei care o iubesc”. În scurt timp va tipări un mesaj de adio public pentru prietenii din tabăra inamică: „Nu voi încercat să intermediez această ură [larg răspândită] împotriva voastră, pe care eu unul nu o resimt, [dar care] va aduce victorii şi forţe eroice de-acum înainte”. 131

Pe 3 august, în timp ce Zweig sosea în gara Westbahnhof din Viena, Lev Davidovich Bronshtein-Trotki – pleca. Văzuse şi el aceleaşi demonstraţii, aceeaşi confuzie printre colegii socialişti din birourile de la Arbeiterzeitung şi fusese şi el avertizat cu privire la restricţiile de tot felul. S-a urcat de îndată în trenut spre Zürich, unde a început să scrie *Războiul şi internaţionala* – o lucrare în care a folosit expresii celebre precum „autodeterminarea popoarelor” şi „Statele Unite ale Europei” în viziunea sa despre un viitor socialist.132

Spre deosebire de el, Lenin stătea ascuns în refugiul său din Poronin, de lângă Zakopane în Galiţia, încrezător că opoziţia democraţilor sociali nemţi va împiedica un conflict major. Când a auzit că tovarăşii lui nemţi votaseră pentru război, se spune că ar fi exclamat următoarele: „Începând de astăzi nu mai sunt socialist, ci o să devin comunist”. 133 în Cracovia, aflată nu departe, anul universitar tocmai se încheiase. Studenţii absolvenţi, mulţi ofiţeri în rezervă, plecau să se înroleze în regimentele lor – unii ca să lupte pentru împăratul-rege, unii pentru kaizer, iar alţii pentru ţar.

La Sankt Petersburg, curtea lui Nicolae II se împăcase cu ideea deciziilor fatidice luate în zilele precedente. Ţarul ordonase mobilizarea generală joi 17/30 iulie, aparent fără

să se fi consultat cu ministrul de război. Nu s-a răspuns ultimatumului german care a rezultat. La Sankt Petersburg s-a auzit de declaraţia de război a Germaniei sâmbătă, urmată de cea de duminică. Luni 21 iulie/3 august a fost, prin urmare, prima zi de război. La ora 7 seara a intrat în vigoare cenzura militară. Ziarele au anunţat că „naţia trebuie să accepte lipsa de informaţii emise şi trebuie să se mulţumească cu faptul că acest sacrificiu este dictat de necesităţi militare". 134 în acea zi ţarul a vizitat Moscova şi a ţinut o cuvântare în Marele Palat al Kremlinului. Maiestăţile imperiale s-au dus să se roage în capela Maicii Domnului din Iviron, la o icoană care comemora primele legături religioase cu muntele Atos.

Optimiştii din Rusia şi-au pus toate speranţele în *Bol shaya Voennaya Programma*, „Marele program militar", care fusese lansat mai devreme în 1914 şi care avea ca scop, printre altele, să scurteze perioada de mobilizare a armatei imperiale la optsprezece zile. După cum a raportat ataşatul militar britanic, speranţa lor era ca „ruşii să ajungă la Berlin înainte ca nemţii să ajungă la Paris". Pesimiştii, în fruntea cărora se afla Pyotr Dumovo, ministrul de interne şi şeful poliţiei, a avut o presimţire cât se poate de sumbră. Dumovo raportase ţarului în februarie că dacă războiul nu merge bine, atunci „nu se va mai putea evita o revoluţie socială la scara cea mai extremă". 135

La Vevey, Elveţia, Romain Rolland, muzicolog, romancier şi vedetă pe scena internaţională literară, asista înspăimântat cum prietenii lui se predau necondiţionat febrei războiului. Furios pe poziţia adoptată de Vatican, a susţinut că Europa şi-a pierdut orice fel de îndrumare morală după moartea lui Tolstoi, a cărui biografie tocmai o terminase de scris:

3 – 4 august. Sunt devastat. Aş vrea să mor. Este îngrozitor să trăieşti în mijlocul acestei umanităţi demente şi să fii martor neputincios la prăbuşirea civilizaţiei. Acest război european este cea mai mare catastrofa din istoria

ultimilor sute de ani. [Este] ruina celor mai sfinte speranţe ale noastre pentru o frăţie a omului şi mă simt de parcă aş fi aproape singur în Europa.136

Izbucnirea războiului în 1914 a provocat mai multe analize asupra subiectului cauzelor istorice decât orice alt eveniment modern. Mulţi au ajuns să creadă că o catastrofă de asemenea proporţii titanice fusese cu siguranţă produsă de cauze de aceeaşi mărime titanică. Puţini şi-au imaginat că doar câteva persoane au purtat toată vina. Au fost scrise lucrări impresionante despre „cauzele profunde" ale războiului. Fireşte, istoricii încă discutau în contradictoriu pe marginea acestor chestiuni când a izbucnit cel de-al doilea război, care le-a dat şi mai mult de gândit.

Cuvântul „titanic" este irelevant. Cu puţin timp înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, Europa fusese şocată de un dezastru maritim uriaş, despre care toţi experţii afirmaseră că nu se poate întâmpla. În data de 15 aprilie 1912, cel mai mare vas cu aburi din lume, deţinut de linia White Star, SS Titanic, 43.500 de tone, se izbise de un aisberg din Atlantic în prima sa călătorie şi se scufundase odată cu 1.513 de suflete. Ţinând cont de dimensiunile navei, era evident că un asemenea accident avea consecinţe excepţionale. Pe de altă parte, nu exista niciun motiv pentru o corelaţie între cauzele dezastrului şi mărimea vasului. Două comitete de examinare au subliniat trăsăturile foarte specifice acestui vas deosebit şi ale acelei călătorii. Printre acestea au fost enumerate proiecţia corpului navei, disponibilul de bărci de salvare, starea neobişnuită a gheţii arctice, viteza excesivă, cursul spre nord ales de căpitanul Smith şi lipsa acţiunilor de coordonare pe parcursul unei ore şi trei sferturi de după coliziunea iniţială cu aisbergul. Istoricii care se ocupă de epave trebuie neapărat să se întrebe de ce s-a scufundat Titanicul, dar şi de ce alte numeroase vase enorme au putut traversa Atlanticul în perfectă siguranţă.137

Analogia cu războaiele nu este pe deplin deplasată. Istoricii preocupaţi de războaie trebuie să se întrebe nu doar de ce nu s-a făcut pace în 1914, dar şi de ce în 1908, 1912

sau 1913 s-a putut menţine pacea. Experienţa mult mai recentă a Războiului Rece a demonstrat că, în pofida unui dezastru colosal potenţial, armagedonul nu izvorăşte neapărat din dinamică a doua forţe militare şi blocuri politice rivale.

Cel care a provocat cele mai multe discuţii pe aceste teme a fost nimeni altul decât atotştiutorul de la Magdalen Collège, A.J.R. Taylor. Pentru generaţiile implicate, istoricul războiului a fost puternic marcat de nuanţe emoţionale şi morale, declanşate de moartea a milioane de oameni; şi a fost nevoie de o persoană cu o lipsă de respect monumentală pentru a schimba atitudinile convenţionale. Referindu-se la evenimentele din 1914, Taylor a pronunţat persoanele care au provocat războiul fără niciun alt ajutor: „Cei trei bărbaţi care au luat deciziile, chiar dacă şi ei, la rândul lor, au fost victimele circumstanţelor, au fost Berchtold [ministrul de externe austriac], Bethmann Hollweg şi cel mort, Schlieffen. Fiind un germanofob incurabil, nu a suflat o vorbă despre Sir Edward Grey.138

Într-o altă lucrare excepţională despre logistica militară din 1914, Taylor a abordat o poziţie extremă, în care până şi noţiunea de cauzalitate părea redundantă: „Este la mare modă acum să căutăm cauze profunde pentru nişte evenimente majore... în iulie 1914, lucrurile au mers prost. Singura explicaţie sigură este că lucrurile s-au întâmplat pur şi simplu”. 139

Cu un alt prilej, a revenit la un punct de vedere mult mai convingător, care explică marile catastrofe din istorie în termenii unei combinaţii fatale între cauze generale şi specifice. „Cauzele profunde”, asupra cărora orice alt istoric a insistat, erau, în opinia lui, un element esenţial atât pentru pacea de dinaintea războiului, cât şi pentru

spulberarea acestei păci. Fără „cauzele specifice”, acestea n-ar fi avut consecinţe atât de grave:

Aspectele care sunt blamate pentru iscarea războiului în 1914 – diplomaţia secretă, balanţa puterilor, armatele continentale numeroase – au oferit în acelaşi timp Europei o perioadă neasemuită de pace… Nu are niciun rost să ne întrebăm «Care sunt factorii care au provocat războiul?». Întrebarea care ar trebui să se pună este «De ce factorii care au menţinut pacea în Europa o perioadă atât de lungă nu au mai contat în 1914?».140

Cu alte cuvinte, cu siguranţă trebuie să fi existat o scânteie care să aprindă butoiaşul plin cu praf de pulbere. Fără această scânteie, praful de puşcă rămâne inert. Iar dacă butoiaşul nu este deschis, scânteia nu poate aprinde pulberea.

Pentru a-şi susţine punctul de vedere, Taylor ar fi putut apela la cazul Titanicului. El însă a făcut o analogie cu maşinile. A scos în evidenţă elementul dinamic comun celor mai multe tipuri ale teoriei catastrofice, când evenimentele par că se îndreaptă inexorabil către punctul critic:

Războaiele se aseamănă mult cu accidentele de maşină. Există concomitent o cauză generală şi una particulară. Orice accident de maşină este provocat în ultimă instanţă de invenţia motorului cu combustie internă… [Dar] poliţia şi tribunalele nu iau în considerare cauzele profunde. Ei caută doar o cauză specifică fiecărui accident în parte – erori făcute de şofer, viteză excesivă, alcoolemia, defecţiuni ale frânei, terenul accidentat. Aşa este şi cu războaiele.141

TENEBRE

Europa în eclipsă, 1914 – 1945

Există în Europa secolului XX varietăţi de barbarism care i-ar fi uluit odinioară şi pe cei mai barbari dintre barbari. Într-o perioadă în care instrumentele schimbării constructive depăşeau tot ce se cunoscuse până atunci,

europenii consimţeau tacit la un lanţ de conflicte care au dus la distrugerea mai multor vieţi omeneşti decât toate convulsiile trecute ale istoriei, puse laolaltă. Mai ales cele două războaie mondiale, din 1914 – 1918 şi 1939 – 1945, au fost peste măsură de distructive şi au acaparat întreg mapamondul. Dar focarul lor cel mai puternic s-a aflat, fără îndoială, în Europa. Mai mult decât atât, pe parcursul acelor două generaţii care au fost marcate de semnul însângerat al războiului, cele mai populate două ţări ale Europei au căzut în mâinile unor regimuri politice criminale, care cu ura lor faţă de propriul popor au ucis mai multe zeci de milioane de oameni decât războaiele însele. Vocea unei conştiinţe deosebite anunţa, încă de la primele semne, că se petreceau lucruri îngrozitoare:

De ce evul acesta-i mai rău ca vremile trecute?

Amorţiţi de groază şi durere n-am râcâit noi rănile cele mai roase şi le-am lăsat apoi nevindecate de-ale noastre mâini?

Spre apus lumina dispărând mai licăre şi acoperişuri grămădite sclipesc în soare, însă aici Moartea marchează deja uşile în cruci de cretă, şi cheamă corbii, iar ei sosesc în zbor.1

Istoricii viitorului, aşadar, cu siguranţă trebuie să considere cele trei decenii cuprinse între luna august 1914 şi luna mai 1945 ca pe o perioadă în care Europa şi-a ieşit din minţi. Ororile născute de totalitarismul comunist şi de cel fascist, la care s-au adăugat ororile războiului total, au atins, cumulate, un nivel de moarte, nenorocire şi degradare neegalat încă. Dacă ar fi să alegem simbolurile care să reprezinte cel mai bine experienţa umană a acelor ani, cu greu am putcă alege altceva decât uneltele mortale ale secolului XX: tancul, bombardierul şi butelia de gaz, tranşeele, mormintele soldatului necunoscut, lagărele de exterminare şi gropile comune.

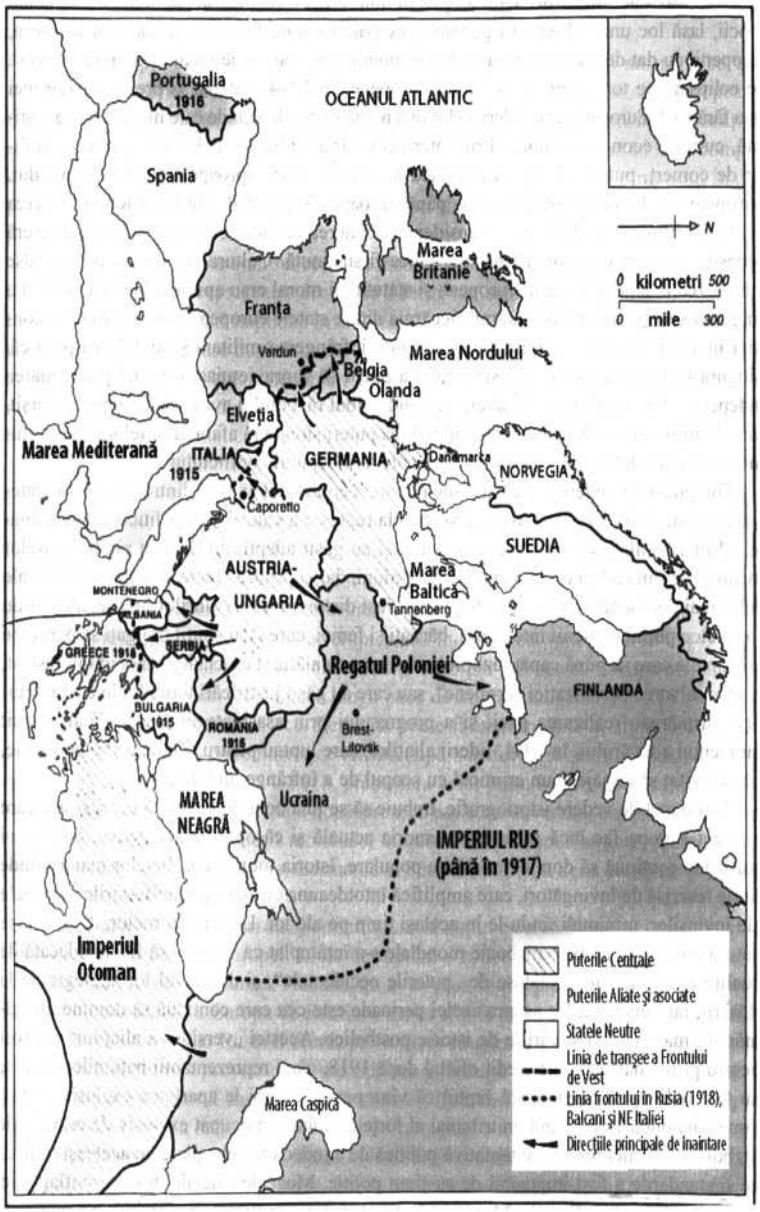

Harta 23. Europa în timpul Marelui Război, 1914 – 1918

Cercetarea acestor orori, care au pus în umbră toate

realizările dătătoare de viaţă ale epocii, lasă loc unor observaţii generale. Pe parcursul desfăşurării grozăviilor acestora, europenii au dat deoparte poziţia de lideri mondiali pe care o deţineau. Europa a ajuns să fie eclipsată pe tot parcursul nebuniei europene. În 1914, puterea şi prestigiul Europei erau fără egal. Europenii erau liderii celor mai multe dintre domeniile care merită atenţia – ştiinţă, cultură, economie, modă. Prin intermediul imperiilor lor coloniale şi al companiilor de comerţ, puterile Europei dominau lumea. În 1945, aproape totul fusese pierdut. Europenii se luptaseră unii cu alţii până aproape de punctul anihilării totale. Puterea politică a Europei se diminuase considerabil. Puterea economică şi cea militară fuseseră depăşite; puterea ei colonială nu mai putea fi susţinută. Cultura europeană îşi pierduse încrederea în sine, prestigiul european şi statutul ei moral erau aproape inexistente. Cu o singură excepţie, notabilă, destinul fiecăruia dintre statele europene care intraseră în conflict în 1914 avea să însemne, până în 1945, înfrângerea militară şi anihilarea politică. Singura ţară care a evitat dezastrul total a reuşit să supravieţuiască numai prin cedarea independenţei ei politice şi financiare. Când colbul războiului avea să se aşeze, în sfârşit, ruinele Europei se aflau sub controlul a două puteri situate în afara graniţelor continentului – SUA ŞI URSS, niciuna din ele prezente la începutul conflictului.

Din punct de vedere moral, trebuie remarcat contrastul extrem dintre progresul material avansat al civilizaţiei europene şi teribila regresie a valorilor ei politice şi intelectuale. Militarismul, fascismul şi comunismul şi-au găsit adepţii nu doar în rândul maselor manipulate din cadrul celor mai afectate naţiuni, dar şi printre elitele cele mai educate ale celor mai democratice ţări. Atât de gravă a fost distorsiunea idealurilor nobile, încât n-au fost deloc puţini oamenii inteligenţi, bărbaţi şi femei, care s-au simţit obligaţi să participe la „luptele care

să pună capăt războiului”, care s-au alăturat cruciadei genocidului fascist, pentru salvarea „civilizaţiei europene”, sau care au găsit justificări modului în care comuniştii urmăreau realizarea păcii şi a progresului prin asasinate în masă. Când a sosit momentul adevărului, în 1941, liderii aliaţilor, care luptau pentru libertate şi democraţie, nu au ezitat să angajeze un criminal cu scopul de a înfrânge un altul.

Din punct de vedere istoriografie, trebuie să se ţină cont de faptul că ororile prin care a trecut Europa fac încă parte din memoria actuală şi că opiniile subiective, politice şi partizane continuă să domine relatările populare. Istoria tuturor conflictelor majore tinde să fie rescrisă de învingători, care amplifică întotdeauna crimele şi manifestările iraţionale ale învinşilor, minimalizându-le în acelaşi timp pe ale lor. La urma urmelor, aceasta este natura umană. În ambele războaie mondiale s-a întâmplat ca victoria să fie adjudecată de coaliţii asemănătoare, conduse de „puterile occidentale”, şi de aliatul lor strategic de la Răsărit; iar versiunea lor asupra acelei perioade este cea care continuă să domine învăţământul, mass-media şi cărţile de istorie postbelice. Acestei „versiuni a aliaţilor” i-a fost pentru prima dată acordat credit oficial după 1918, când reprezentanţii naţiunilor învinse au fost obligaţi să recunoască faptul că vina pentru război le aparţinea exclusiv. A fost cimentată după 1945, când un tribunal al forţelor aliate s-a ocupat exclusiv de crimele de război ale inamicului. Orice tentativă publică de a judeca forţele aliate cu aceleaşi mijloace şi standarde a fost imposibil de susţinut politic. Muzeele oficiale despre conflagraţie, înfiinţate de la Lambeth la Moscova şi Washington, continuă să prezinte un punct de vedere unilateral despre ceea ce a fost rău şi despre eroism. Arhivele capturate ale învinşilor au fost pe deplin accesibile, în toate detaliile lor groaznice; arhivele importante ale celor care au câştigat războiul au rămas

secretizate. La cincizeci de ani distanţă, era încă prematur să se poată contura un bilanţ obiectiv şi corect.

În ceea ce priveşte diversele interpretări, a trebuit să treacă mulţi ani până ce unii istorici au început să analizeze mai în profunzime coeziunea „războiului civil european”. Cei care au trăit experienţa celor două războaie mondiale au fost adeseori impresionaţi de discontinuităţi. „Războiul dintre soldaţi” din 1914 – 1918 a fost considerat ca fiind complet diferit de „războiul dintre popoare” din 1939 – 1945. Toţi cei care au fost implicaţi în disputa dintre comunism şi fascism au fost încurajaţi să considere cele două direcţii ca fiind pur şi simplu opuse. Astăzi, însă, privind retrospectiv, devine din ce în ce mai clar faptul că diferitele conflicte care s-au succedat au făcut parte dintr-un proces dinamic: cele două războaie mondiale au reprezentat doar acte diferite ale aceleiaşi tragedii. Mai presus de toate, principalii adversari implicaţi în al Doilea Război Mondial au fost rezultatul chestiunilor nerezolvate, rămase după Primul Război Mondial. Prin implicarea lor în conflictele armate, în 1914, statele europene au dezlănţuit haosul din care au apărut nu una, ci două mişcări revoluţionare – din care una a fost anihilată în 1945, iar cealaltă avea să se prăbuşească în timpul dramaticelor evenimente din 1989 – 1991 (vezi capitolul XII).

Confruntate cu tendinţele expansioniste ale Germaniei şi, ulterior, cu cele două hidre gemene, fascismul şi comunismul, puterile occidentale democratice nu ar fi putut supravieţui decât solicitând ajutorul SUA, prima dată în 1917 – 1918 şi apoi în 1941 – 1945. După 1945 nu le-a rămas decât să se sprijine, în mare măsură, pe puterea americană pentru a putea face faţă unui imperiu sovietic în expansiune. Numai în anii 1990, odată cu reunificarea Germaniei şi cu prăbuşirea Imperiului Sovietic, popoarele Europei au reuşit să-şi reia cursul dezvoltării, întrerupt brutal în frumoasa vară a anului 1914.

În acest scenariu, aşadar, anii dintre 1914 şi 1945 par a fi pentru Europa perioada de tulburări care umple intervalul dintre lunga pace de la sfârşitul secolului XIX şi încă şi mai lunga pace a Războiului Rece. Perioada poate fi asemănată unei alunecări a plăcii continentale, urmate de cutremurele ce rezultă după o astfel de mişcare. Ea acoperă zguduirile militare iniţiale din 1914 – 1918, prăbuşirea celor patru imperii, declanşarea revoluţiei comuniste în Rusia, apariţia a douăsprezece noi state suverane, armistiţiul deceniilor dintre cele două conflagraţii mondiale, în care nu s-au depus armele, preluările de putere de către fasciştii din Italia, Germania şi Spania şi, apoi, a doua conflagraţie generală armată din 1939 – 1945.

În centrul acestor tulburări stă Germania, statul-naţiune cel mai nou, cel mai dinamic şi cel mai nemulţumit al Europei. Linia de ruptură a zonei seismice mergea de-a lungul graniţelor de est ale Germaniei. Aceasta nu avea prea multe planuri secrete în privinţa Europei Occidentale. În Europa de Est, însă, ea se afla în faţa tentaţiei unor state vecine relativ slabe şi sărace, iar Rusia îi oferea provocarea singurului stat european suficient de mare ca să constituie o provocare pentru puterea militară a Germaniei. De aceea, principalul duel pentru viitorul Europei s-a desfăşurat, încă de la început, între Germania şi Rusia. Un duel care în mâinile revoluţionarilor totalitari a fost menit să devină o luptă pe viaţă şi pe moarte. Dintru început, statelor democratice occidentale li s-a atribuit rolul de gargaragiu, lipsite, în fond, de interes faţă de soarta est-europenilor, dar hotărâte să stopeze ascensiunea pe continent a oricărei puteri arogante în exces, care s-ar fi putut întoarce până la urmă împotriva Occidentului. Această constelaţie de forţe a dominat politica europeană pentru tot restul secolului XX. Ea a stat la baza celor două războaie mondiale şi, fără inventarea bombei nucleare şi implicarea americană, ar fi provocat

probabil şi o a treia conflagraţie la nivel planetar.

Aşa cum au stat lucrurile, totuşi, perioada de conflicte deschise şi generale s-a limitat oarecum la acei 30 de ani înecaţi de sânge. Lucrurile au început şi s-au sfârşit, aşa cum se şi cuvenea, în Berlin, capitala Germaniei. Au început în 1 august 1914, în cancelaria imperială, odată cu declaraţia de război pe care kaizerul i-a făcut-o Rusiei. S-au încheiat pe 8 mai 1945, la Cartierul General al Armatei Uniunii Sovietice de la Berlin-Karishorst, unde un al treilea act de capitulare încheia, în sfârşit, acţiunile de predare necondiţionată a Germaniei.

Primul Război Mondial în Europa, 1914 – 1921

Lumea se aştepta îndeobşte ca Marele Război, care a început în luna august 1914, să nu dureze mai mult de trei sau patru luni. Urma să se încheie înainte de Crăciun. Înţelepciunea tradiţională susţinea că războiul modern va fi mai puternic decât cele din trecut, dar şi mai decisiv. Indiferent care ar fi fost partea care obţinea un avantaj în primele stadii, ea era aceea care avea şi mijloacele necesare unei victorii rapide. În realitate, luptele au durat nu patru luni, ci mai bine de patru ani. Chiar şi după această perioadă, ele nu au ajuns la o încheiere decisivă. „Marele Triunghi" al blocurilor reprezentând puterile politico-militare nu a fost rezolvat decât în 1945, iar unele aspecte au trenat cu soluţionarea până în 1991. (Vezi anexa III.)

În configuraţia lor iniţială, structurile geopolitice ale Marelui Triunghi erau oarecum provizorii. Aliaţii occidentali (Marea Britanie şi Franţa) sufereau de handicapul acut al faptului că doar Franţa avea o armată permanentă suficient de mare. A trebuit ca aliaţii să traverseze doi ani de nesiguranţă, înainte de a atinge deplinul lor potenţial. Iniţial au rezistat graţie invitaţiei pe care i-au făcut-o Italiei, în luna mai 1915, de a se alătura taberei aliate; ulterior, graţie sporirii constante a efectivelor armate din Marea Britanie şi din Imperiul

Britanic; şi, în al treilea rând, prin intrarea SUA în alianţă, în luna aprilie 1917. Japonia, aliatul asiatic al Marii Britanii, care declarase război Germaniei pe 23 august 1914, nu a jucat niciun rol în conflictul din Europa. Rusia imperială, principalul partener al forţelor aliate, era considerată a prezenta dezavantajul unor proceduri greoaie de mobilizare, al reţelei întinse de comunicaţii interne, era supusă îndoielii în privinţa capacităţilor ei industriale şi dezbinată de recomandări divergente în privinţa ţintelor ei strategice. Cu toate acestea, Rusia a reuşit să lanseze foarte rapid o ofensivă. S-a prăbuşit, până la urmă, dar nu din pricina lipsei de muniţie sau de trupe, din cauza degradării politice şi morale.2

Puterile Centrale (Germania şi Austro-Ungaria) au putut beneficia de toate avantajele unor politici şi a unor linii de comunicare consolidate. Prin dezertarea Italiei ele au pierdut un asociat, dar au câştigat în schimb un aliat neaşteptat şi foarte rezistent, Imperiul Otoman, care, de teama Rusiei, a fost silit să li se alăture în luna noiembrie 1914. În acel an, Puterile Centrale se temeau de perspectiva unui război pe două fronturi. Temerile s-au dovedit însă neîntemeiate. Aveau să fie pe deplin capabili să susţină campanii importante, în opt teatre de operaţiuni – pe Frontul de Vest, în Belgia şi Franţa; pe Frontul de Est, împotriva Rusiei: în Balcani, Levant, Munţii Caucaz, Italia, în colonii şi pe mare.

La izbucnirea conflictului, combatanţii nu-şi formulaseră încă limpede scopurile conflagraţiei. Puterile Centrale au intrat în război în scopuri defensive şi de intimidare. Vizau împiedicarea subminării Austriei, spargerea a ceea ce ei considerau încercuirea Germaniei şi zădărnicirea pretenţiilor ridicate de Franţa şi Rusia. Cu toate acestea, nu a durat mult până să-şi alcătuiască o listă de cereri. Aveau în plan transferarea către Germania a provinciilor estice ale Belgiei (Liège şi Anvers) şi a unor părţi din Serbia şi România, către Austria; sporirea

colecţiei de colonii a Germaniei, cu scopul subminării Imperiului Britanic şi a Imperiului Rus; şi stabilirea hegemoniei politice şi economice asupra „Mitteleuropa”[16], inclusiv Polonia. Numai otomanii aveau ca unic ţel supravieţuirea imperiului.

Puterile Antantei au pus mâna pe arme pentru că au fost atacate, de unde şi sentimentul neclintit de superioritate morală al acestora. Serbia, totuşi, spera să-i alunge pe austrieci din Bosnia, Franţa viza recuperarea regiunii Alsacia-Lorena, Marea Britanie avea să caute curând compensaţii financiare şi în teritorii coloniale, iar Rusia alcătuia planuri extinse de expansiune. În luna septembrie 1914, statul-major al Rusiei publica „Harta Europei Viitoare”, surprinzător de asemănătoare cu aceea realizată în 1945.3 în plus, Rusia a reuşit să obţină din partea aliaţilor promisiunea secretă că după război va controla strâmtorile Bosfor şi Dardanele. Italia viza să redobândească *irredenta*.[17]

Mai multe ţări au reuşit să rămână neutre. Spania, Elveţia, Olanda şi cele trei ţări scandinave şi-au păstrat neutralitatea pe tot parcursul perioadei şi, drept urmare, au prosperat. Bulgaria a fost atrasă în conflict în luna septembrie 1915, România, în luna august 1916, iar Grecia, în 1917. În ciuda faptului că Japonia a atacat şi a ocupat enclavele chinezeşti concesionate Germaniei, China a intrat în război în 1917, de partea aliaţilor. Alţii au fost mai puţin rezervaţi în a intra în luptă. Cele câteva sute de membri ai Legiunii Poloneze conduse de Piłsudski deschideau Frontul de Est trecând în marş graniţa cu Rusia din apropiere de Cracovia, în 6 august 1914. Duceau

16 Termenul în limba germană, echivalent pentru Europa Centrală, a însemnat, începând cu Primul Război Mondial, nu doar o zonă geografică, ci şi un concept politic, o uniune central-europeană dominată şi exploatată de Germania, (n.tr.)

17 Regiune legată istoric şi cultural de o anumită naţiune, dar supusă unei guvernări străine (în lb. ital. în orig.) (n.tr.)

cu ei şei de cavalerie, în speranţa că vor găsi şi caii. Scopul lor era să demonstreze că, la mai bine de un secol de la împărţirea ei, Polonia este încă vie. Când cazacii au ajuns în apropiere, ei s-au retras cu prudenţă şi au fost încorporaţi în armata austriacă.

Tactica şi strategia militară se baza, ca întotdeauna, pe lecţiile conflictelor armate recente. Războiul franco-prusac şi războiul cu burii dovediseră vulnerabilitatea atacurilor de infanterie. Soluţia se credea că stă în trei elemente: folosirea artileriei masive ca armă ofensivă primară împotriva poziţiilor pe câmpul de luptă, utilizarea căilor ferate pentru deplasarea rapidă a trupelor de atac şi folosirea cavaleriei pentru încercuire şi urmărire. Pe Frontul de Est aceste măsuri nu s-au dovedit ineficiente. Dar pe Frontul de Vest, unde s-au realizat tranşee fortificate, a fost nevoie de sute de operaţiuni ratate, înainte ca superioritatea cazematelor din beton în faţa muniţiei explozive să fie măcar bănuită. În ciuda avantajelor vădite ale apărării, în comparaţie cu atacul, generalii şi-au revizuit cu greu teoriile. Avioanele, ale căror motoare erau slabe şi nesigure, nu puteau fi folosite decât în raiduri de recunoaştere, pentru ghidarea artileriei şi în lupte aeriene. În majoritatea locurilor unde existau puţine drumuri pietruite, tracţiunea animală, cu cai, rămânea indispensabilă. Pe mare, torpilele submarinelor s-au dovedit a fi mai letale decât tunurile cuirasatelor.

Pe Frontul de Vest, armata germană a reuşit aproape un atac-şoc înainte de începerea războiului de uzură. În timp ce corpul principal de armată al Germaniei se lansa în atac asupra provinciei Champagne, flancul drept s-a înscris pe o traiectorie în arc, măturând nordul Franţei. Cu scopul de a repeta triumful din 1870, s-au îndreptat spre Paris din trei direcţii. Pentru o scurtă perioadă, trupele au fost ţinute pe loc de belgieni, la Liège, şi de Forţele Expediţionare Britanice, la Ypres. [LANGEMARCK]

Înaintarea forţelor germane centrale a fost întârziată în dreptul oraşului Épemay. În prima săptămână a lunii septembrie 1914, capitala franceză era ameninţată de dezastru, în ultima clipă, generalul Joffre a rechiziţionat 600 de taxiuri Renault, pentru a transporta toate rezervele franceze pe linia frontului de pe Mama. Înaintarea corpului central german nu a fost suficient de rapidă, iar aripa dreaptă se afla prea departe. Aşa că linia frontului s-a retras. În lunile octombrie şi noiembrie frontul s-a stabilizat de-a lungul liniei de tranşee duble, care se întindea din Elveţia şi până la Canalul Mânecii (vezi harta 23).

LANGEMARCK

Langemarck este un mic sat situat la opt kilometri nord de Ypres, în Belgia. Asemenea tuturor celorlalte din regiune, satul are un cimitir tihnit, plin de mormintele celor decedaţi în timpul luptelor anglo-germane care s-au succedat în zona breşei de la Ypres, în perioada 1914 – 1917. În aparenţă, nu este cu nimic deosebit de alte zeci de cimitire. Într-adevăr, mormântul năpădit de iarbă al celor 25.000 de soldaţi germani neidentificaţi nu poate fi comparat cu impozanta Poartă Menin, din apropiere, unde sunt înscrise numele a 40.000 de soldaţi britanici neidentificaţi. Cu toate astea, în opinia unui important istoric militar, acesta „este, în adevăratul sens al cuvântului, locul de naştere al celui de al Doilea Război Mondial”[18], pentru că, neştiut multora dintre vizitatorii contemporani, Langemarck adăposteşte ultimul loc de odihnă al tovarăşilor unui tânăr voluntar austriac, pe care Providenţa l-a destinat unor fapte mult mai mari.

Hitler, un student la arte lipsit de succes şi dezertor din armata austriacă, ascultase fermecat, din mijlocul unei gloate, declaraţia de război, citită la München pe 1 august 1914, şi se înrolase imediat în serviciul activ al armatei

18 Atacul fulger asupra Londrei (n.tr.)

germane. A fost repartizat la Regimentul de Infanterie 16 Bavarez (în rezervă) şi a sosit pe Frontul de Vest în luna octombrie, la timp pentru a participa la prima Bătălie de la Ypres. A devenit astfel martor la teribilul *Kindermord*, „Masacrul inocenţilor" în care zeci de mii de recruţi germani, majoritatea studenţi entuziaşti şi abia pe jumătate instruiţi, au fost căsăpiţi de tenacea putere de foc a soldaţilor britanici. A fost primul masacru de proporţii al trupelor germane, răzbunat din plin, fără doar şi poate, la Passchendaele şi pe Somme. Hitler nu l-a uitat niciodată.

„Experienţa supremă" trăită de Hitler în tranşee, unde a dus timp de patru ani viaţa fermecată a unui curajos Meldegänger sau „curier al regimentului", i-a modelat fără îndoială ardoarea patologică a carierei sale ulterioare. Sfâşiat de soarta pe care au avut-o tovarăşii lui, ucişi şi mutilaţi, ca şi de uriaşul sacrificiu german care nu a avut drept rezultat decât înfrângerea, el s-a decis să le răzbune moartea; să-i supună umilinţelor pe învingătorii Germaniei; şi să-i facă din nou pe germani mândri, superiori, plini de ură şi nemiloşi. Jurământul de răzbunare făcut de el a atins o coardă, aceeaşi coardă, în milioanele de inimi rănite ale germanilor.

Langemarck simbolizează, deci, legătura psihologică esenţială între Primul şi al Doilea Război Mondial, între masacrele de la Ypres şi Verdun, Blitzkrieg* şi masacrele de la Varşovia şi de la Stalingrad.

În următorii trei ani, linia frontului nu s-a modificat aproape deloc. Ambele tabere au epuizat oameni şi materiale în proporţii titanice, în efortul de a-şi întări breşele ocazionale sau pentru a reuşi o străpungere a frontului. Niciuna dintre „forţări" nu a avut succes. Sângele european nu mai fusese niciodată astfel irosit, în asemenea cantităţi. În cele trei bătălii – de la Ypres, pe culmea Vimy, de pe Somme şi, mai presus de toate, de la Verdun – pierderile de vieţi omeneşti s-au ridicat uneori la zeci de mii pe oră sau la sute pe metrul pătrat. A avut loc o

tragedie lipsită de sens, pe care nimeni nu a prevăzut-o şi căreia nimeni nu a ştiut cum să-i pună capăt. Planificată retragere a germanilor, din luna februarie 1917, în scopul pregătirii poziţiilor defensive dintre Arras şi Soissons a reprezentat un act rar de raţionalitate. Inevitabil, degetul opiniei publice a arătat spre generalii lipsiţi de putere. Despre trupele armatei britanice se spunea că „sunt nişte lei conduşi de măgari". [DOUAMONT]

DOUAMONT

În 25 februarie 1916, în a patra zi a ofensivei germane asupra Verdunului, trupele prinţului moştenitor au cucerit fortăreaţa de piatră şi beton din Douaumont. Fortul se afla la 6 km faţă de punctul lor de plecare, de pe circumferinţa breşei, şi la jumătatea drumului până în centrul oraşului. În următoarele optsprezece luni, avea să fie punctul central al unei bătălii fără egal, din punctul de vedere al duratei şi intensităţii. Flancată la vest de Fort de Vaux, fortăreaţa controla malul drept al fluviului Meuse şi domina dealurile de pe malul stâng, mai ales Cota 304 şi satul Le Mort-Homme. Pentru trupele germane atacatoare, ea reprezenta pivotul unei uriaşe manevre „în cleşte" alimentate de paisprezece linii de cale ferată situate de-a lungul unui arc de 200 km. Pentru apărătorii francezi fortul reprezenta punctul terminus al unei *voie sacrée*[19], coridorul îngust prin care soseau întăririle, prin oraşul evacuat Bar-le-Duc. Bombardate zi şi noapte, minate de la bază şi zguduite permanent de explozii, tunelele şi ruinele fortului au fost scena unei lupte corp-la-corp şi locul unde membrii unei întregi companii au fost îngropaţi de vii. Peisajul aproape selenar a fost asiduu măcinat, transformat într-o tocană rece de noroi, eşafodaje şi rămăşiţe umane. Fortul a fost recâştigat de francezi pe 24 octombrie şi atacat în continuare de nemţi până în luna

19 „Cale sfântă (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

august 1917, dar asediul nu a fost ridicat definitiv decât odată cu ofensiva americană de la Saint Michel, din luna septembrie 1918. Promisiunea lui Pétain s-a dovedit adevărată: *„Courage, on les aura”*[20].

La Verdun s-au stins circa 800.000 de vieţi, de patruzeci de ori populaţia oraşului. El reprezintă pentru memoria francezilor ceea ce sunt Somme şi Ypres pentru britanici şi Caporetto pentru italieni sau ceea ce avea să fie Stalingradul pentru ruşi. Din partea germanilor, el a implicat ceea ce au presupus toate celelalte eşecuri militare ale lor: sacrificii titanice şi inutile.

Pe Frontul de Est, care trecea chiar prin inima Poloniei, Puterile Centrale s-au bucurat de un succes mult mai mare şi a fost evitat iadul continuu al luptelor de tranşee. În luna august 1914, două grupe ale armatei ruse au trecut frontiera, una intrând prin nord în Prusia de Est, cealaltă a pătruns adânc în Galiţia, prin sud. Dat fiind că acest „compresor rus” era gândit să se mişte încet, cele două pătrunderi reprezintă o realizare considerabilă. Apoi sorţii s-au schimbat: în Bătălia de la Lacurile Mazuriene, din luna septembrie, Hindenberg şi Ludendorf au distrus complet trupele armatei ruse de nord, răzbunând astfel înfrângerea germană de pe Marna. Trupele armatei de sud au fost oprite la periferia Cracoviei. În iarna 1914 – 1915 au avut loc lupte la frontiera ruso-germană de lângă Łódź şi pe graniţa ungară din Carpaţi, dar care nu au fost decisive. În luna mai 1915, însă, trupele germane au reuşit ca în Galiţia, la Gorlice, să realizeze ceea ce se dovedise imposibil în vest – au penetrat liniile inamice şi s-au desfăşurat în zona de câmpie din spatele frontului. Au ocupat Varşovia în luna august şi au recâştigat oraşul Lvov. În luna septembrie au intrat în Lituania şi erau gata să treacă munţii în România. [PETROGRAD]

---

20 „Curaj, îi vom învinge. (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

PETROGRAD

În 1914 numele capitalei ruseşti, Sankt-Petersburg, a fost schimbat cu unul având o rezonanţă mai patriotică, Petrograd. La fel se întâmplase şi cu numele casei regale britanice de Hanovra-Saxa-Coburg, care fusese schimbat în Windsor, pentru că un nume de origine germană era considerat nepotrivit într-o vreme când se purta un război împotriva Germaniei. Numele de Petrograd avea să reziste însă doar zece ani, înainte de a face loc nuivielui Leningrad. [GOTHA]

Sankt-Petersburg a devenit unul dintre cele mai minunate oraşe ale Europei. Pe lângă palatele clasice şi clădirile guvernamentale, malurile râului Neva găzduiau un port şi un centru comercial important, o comunitate culturală strălucită şi un cartier industrial în dezvoltare, pe lângă o uriaşă garnizoană. Spiritul acestei comunităţi cu două milioane de cetăţeni a fost surprins în statuia de bronz a călăreţului, oferită oraşului de Ecaterina II, în onoarea predecesorului ei, Petru.

La momentul primei schimbări de nume, cel care avea să-i dea oraşului următorul nume era exilat în Elveţia, fără speranţa de a putea reveni în ţară. Nu era nici pe departe un pacifist, iar în cuvântarea sa despre *Sarcinile social-democraţiei revoluţionare*, în care a chemat la „război civil internaţional” pentru a profita de conflict, a prevestit prăbuşirea ţarismului. Toţi susţinătorii lui de marcă din Rusia au fost arestaţi, bănuiţi de trădare. La proces, aceştia au fost apăraţi de avocatul liberal Aleksandr Kerenski, care ulterior a regretat probabil felul în care şi-a ales clienţii1.

În perioada sovietică, Petrograd/Leningrad a fost supus unor experienţe dintre cele mai extreme. Desconsiderat de bolşevici, care au mutat capitala la Moscova, a fost în repetate rânduri privit de Stalin ca fiind

un cuib al conspiraţiilor unei rezistenţe care nu exista; oraşul a pierdut o parte importantă a populaţiei, mai întâi în timpul revoluţiei şi apoi în perioada epurărilor. În perioada 1941 – 1944 a fost supus unui asediu de o mie de zile la marginea frontului germano-sovietic şi, în condiţii indescriptibile de ger şi foamete, a pierdut până la un milion de locuitori.2 Deşi oficialii guvernamentali şi armata au asigurat mijloacele unei rezistenţe armate timp de trei ani, autorităţile sovietice fie nu au putut, fie nu au vrut să evacueze civilii ori să le asigure proviziile. Rezultatul a fost un soi de amestec zilnic de Coventry şi de ghetou al Varşoviei. Descrierile despre chefurile de la Casa Partidului, ţinute alături de cadavrele de pe străzi şi despre cercetătorii ştiinţifici morţi la mesele lor de laborator, nu fac decât să se adauge la recordurile de cruzime.3

După fiecare nou calvar, Leningradul primea un nou aflux de imigranţi". Oraşul erou" a devenit un simbol al capacităţii umane de regenerare. În 1991, în ajunul prăbuşirii Uniunii Sovietice, s-a pus pentru a treia oară problema numelui oraşului. Spre groaza veteranilor comunişti, la referendumul organizat cetăţenii nu au ales nici Petrograd, nici Leningrad, ci Sankt-Petersburg.

Cum Imperiul Rus se confrunta cu o invazie de-a lungul unui front cu o lungime de peste 1.500 km, ţarul a preluat comanda personală a trupelor sale pe câmpul de luptă. În luna ianuarie 1916, contraofensiva lui Brusilov a ajuns adânc în Galiţia şi a iniţiat un asediu asupra fortăreţei Przemyśl. Preţul a fost însă uriaş şi aici s-a oprit. În România, germanii au cucerit Bucureştiul în luna decembrie. În 1917, s-a relansat avansarea principalelor trupe germane şi austriece, care s-au deplasat încet şi constant spre provinciile baltice, spre Belarus şi Ucraina. Dată fiind revoluţia internă, care potenţa eşecul armatei ruse, era o problemă de subtilă apreciere, dacă Puterile Centrale ar putea distruge imperiul ţarist înainte ca acesta

să se prăbuşească de la sine. Se afirmă adeseori că armata rusă a suferit pierderi nemăsurate; în realitate, procentul de pierderi din populaţia Rusiei a fost mai scăzut decât în cazul altor ţări combatante. Statisticile reprezentative se referă la prizonierii de război. Pentru fiecare 100 de soldaţi ai ţarului, care au căzut în lupte, s-au predat alţi 300. Numărul similar, în cazul armatei britanice a fost de 20, pentru francezi, de 24, iar pentru germani, de 26. Soldaţii armatei ţariste aveau o slabă dorinţă de a lupta.4

Între timp, pe teatrul de operaţiuni din Balcani trupele austriece, superioare, câştigau constant avantaj. Au ocupat Belgradul (octombrie 1915), Muntenegru şi Albania (1916). O eroică retragere a sârbilor peste munţi, spre coasta dalmată, a devenit legendară. În 1915 sârbii erau încercuiţi în Macedonia, unde Bulgaria s-a alăturat atacurilor austriece. Frontul macedonean a rezistat însă, în parte şi datorită sprijinului venit de la francezi, prin Salonic. Nemiloasa presiune occidentală asupra Greciei a dus la prăbuşirea guvernului şi a pus capăt neutralităţii greceşti. [FLORA]

FLORA

La sfârşitul lunii august în 1914, Flora Sandes, fiica în vârstă de treizeci şi cinci de ani a unui cleric din Sufflok, poposea în oraşul sârb Kragujevak, însoţită de câţiva tovarăşi. Situat la vreo optzeci de kilometri de Belgrad, Kragujevac era principala bază a forţelor sârbe care luptau pentru capitala lor, împotriva ofensivei austro-ungare. Grupul Florei preceda o serie de echipe medicale britanice, franceze, ruseşti şi americane, angajate de Fundaţia pentru ajutorarea Serbiei. La mijlocul lunii aprilie 1915 li s-a alăturat Miss Mabel St. Claire Stobart, o formidabilă doamnă care instituise în timpul recentelor Războaie Balcanice un Corp al Convoaielor cu Bolnavi şi Răniţi. Acum sosea de la Salonic, având în subordine un

spital de campanie deservit de 70 de persoane specializate, toate femei, cu excepţia soţului doamnei, John Greenhalgh, trezorierul. Femeia aduna răniţii cu ajutorul unei „coloane rapide” speciale, pe care o conducea călare. În Serbia activau peste 600 de voluntare britanice.

Dintre toate organizaţiile feminine din perioada războiului, serviciile medicale britanice oferite de femei erau, fără îndoială, printre cele mai profesioniste. Cunoscute ca Spitalele Scoţiene de Femei (SWH), după originea fondatoarei lor, Elsie Inglis, medic chirurg din Edinburgh, aceste organizaţii şi-au propus să demonstreze că femeile pot face faţă celor mai stresante şi mai responsabile dintre acţiuni. Până la final au reuşit să expedieze paisprezece unităţi spitaliceşti complet echipate pe toate fronturile aliaţilor, cu excepţia celor controlate de armata britanică. Înainte de a se îmbarca spre Serbia, Miss St. Claire Stobart lucrase la Cherbourg şi Anvers. Dr. Inglis a murit în luna noiembrie 1917, după ce petrecuse un an în Rusia.1 Femeile chirurg erau încă un lucru neobişnuit în anii aceia, mai ales în spitalele militare. Un jurnalist francez, care solicitase odată să o urmărească pe dr. Inglis la lucru, a ieşit din sală galben la faţă şi a exclamat: „A, c’est vrais, elle coupé!” (E adevărat, chiar taie!) 2

Când austriecii şi bulgarii au spart linia frontului, în luna octombrie 1915, armata sârbă nu a reuşit să scape decât retrăgându-se pe un traseu de iarnă peste munţii coastei albaneze. Acel marş teribil prin noroi, zăpadă, foame, degerături, tifos şi cangrene a costat vieţile a 40.000 de oameni. Unitatea Stobart a mărşăluit alături de ei.

Dintre toţi voluntarii, Flora Sander (1879 – 1961) a avansat cel mai mult în cariera sa de roluri inversate. S-a înrolat în infanteria sârbă, a supravieţuit marşului spre Albania, a fost soldat combatant, rănită de câteva ori, şi a fost decorată pentru vitejie. A terminat războiul cu grad de

ofiţer. Ulterior s-a căsătorit cu un emigrant rus, s-a stabilit la Belgrad, a înfruntat Gestapoul şi nu a revenit în Anglia decât după ce a rămas văduvă.3 A respectat o veche tradiţie est-europeană, prezentă din Rusia şi până în Polonia sau Albania, în care în vremuri de restrişte femeile iau locul bărbaţilor lor ucişi.

O sursă a hotărârii femeilor britanice o reprezintă însăşi atitudinea propriului guvern. Când Elsie Inglis i-a oferit Ministerului de Război serviciile unităţilor SWH, în luna august 1914, i s-a răspuns: „Buna mea doamnă, mergi acasă şi stai liniştită”.4

În Mediterana puterile occidentale se bucurau de supremaţie navală şi au întreprins mai multe tentative de a compensa lipsa de victorii din Franţa. În 25 aprilie 1915, unităţi militare ale forţelor britanice au debarcat la Gallipoli, în Dardanele. Scopul era să cucerească Constantinopolul, să stabilească un contact direct cu trupele ruseşti şi, conform declaraţiei amiralului marinei regale, Winston Churchill, să atace „burta moale şi expusă” a Puterilor Centrale. Planul era gândit în mod strălucit, dar s-a încheiat cu o tragedie. Manevrele forţei expediţionare, care includea eroica Divizie Anzac din Australia şi Noua Zeelandă, fuseseră trădate dintru început. Trupe turceşti, sub comanda unui tânăr şi energic ofiţer numit Kemal Paşa, aşteptau pe culmile stâncoase. După aceea, puterile occidentale şi-au limitat acţiunile la zona periferică a Imperiului Otoman. Un tânăr englez vizionar, T.E. Lawrence, a condus de unul singur triburile Peninsulei Arabia la revoltă. Francezii, la rândul lor, s-au stabilit în Liban. Pornind de la baza britanică din Egipt, generalul Allenby a avansat în 1916 în interiorul Palestinei şi în ziua de Crăciun a intrat în Ierusalim. Britanici au intrat şi în Mesopotamia. Au cucerit Bagdadul, după o umilitoare retragere în luna martie 1917, şi au forţat graniţa cu Persia. Atât arabii, cât şi evreii sionişti au fost încurajaţi de victoriile britanicilor. În 2 noiembrie 1917

ministrul britanic al afacerilor externe, Arthur Balfour, a fost convins să emită o declaraţie prin care recunoştea principiul unui cămin naţional al evreilor în Palestina. În Caucaz, ruşii şi otomanii s-au luptat mutând frontul dincolo şi dincoace de regiunea muntoasă a graniţei armene. Luptele au oferit guvernului otoman cadrul pentru represaliile îndreptate împotriva supuşilor lui armeni. [GENOCIDE]

În Italia, austriecii s-au alăturat luptelor din dificila zonă alpină situată la limita teritoriilor pe care italienii le pretindeau ca fiind ale lor. În cele unsprezece mari bătălii de pe râul Isonzo, lupta nu a fost cu nimic mai puţin disperată decât în Vest. O jumătate de milion de oameni au murit la Caporetto (septembrie – decembrie 1917). Pierderile din partea italiană au fost la fel de grele ca şi cele ale britanicilor. Minunata revenire a Italiei de pe marginea dezastrului a slăbit Puterile Centrale. Armata austriacă a fost nimicită în Italia. Sacrificiul italienilor, foarte puţin recunoscut de aliaţi, a lăsat în urmă un adânc sentiment de mândrie rănită.

În colonii, fiecare avanpost al forţelor combatante se simţea obligat să susţină cauza ţării-mamă. A existat o îndepărtată campanie militară, între Camerunul francez şi cel german. Britanicii au acaparat Africa de Est Germană (Tanganyika) şi Africa de Sud-Vest Germană. În această luptă inegală, partea germană, mai slabă, s-a dovedit a fi mai plină de resurse. Trupele germane din Africa de Est, sub conducerea generalului Paul von Lettow-Vorbeck (1870 – 1964), au rezistat fără pierderi până la momentul armistiţiului.

GENOCIDE

În 27 mai 1915, guvernul otoman a decretat că populaţia armeană din estul Anatoliei trebuie deportată cu forţa. Armenii, de credinţă creştină, erau suspectaţi că au simpatizat cu inamicul rus pe frontul din Caucaz şi că

plănuiseră înfăptuirea unei Armenii unite, sub protecţia ruşilor. Au fost afectate circa două sau trei milioane de persoane. Deşi rapoartele diferă, o treime dintre aceste persoane se crede că au fost masacrate; o treime au pierit în timpul deportării; iar o treime au supravieţuit. Episodul este adesea considerat a fi primul caz de genocid în masă din Epoca Modernă. Prin Tratatul de la Sèvres (1920), puterile aliate au recunoscut statul unit Armenia ca republică suverană. În practică, ele au permis ca ţara să fie împărţită între Rusia Sovietică şi Turcia.1

Adolf Hitler cunoştea bine precedentul armean. Când, în ajunul invaziei în Polonia, şi-a convocat generalii la Obersalzburg, pentru a-i pune la curent, le-a dezvăluit acestora planurile lui pentru naţiunea poloneză:

Cu inima uşoară şi din propria voinţă, Ginghis-Han a pus să fie ucişi milioane de bărbaţi şi femei. Istoria nu îl vede altfel decât ca pe un măreţ fondator de stat… Eu mi-am trimis unităţile cu cap-de-mort în Răsărit, cu ordinul de a ucide fără milă bărbaţii, femeile şi copiii de naţiune sau de limbă poloneză. Numai în acest fel ne vom putea câştiga *lebensraum*, spaţiul vital de care avem nevoie. Cine, la urma urmelor, mai vorbeşte astăzi despre anihilarea armenilor? 2

Termenul de „genocid” nu a fost totuşi folosit înainte de 1944, când a fost inventat de un avocat polonez, evreu de origine, Rafal Lemkin (1901 – 1959), care activa în SUA. Campania lui Lemkin, lansată cu scopul de a trage concluzii practice din soarta Poloniei şi a evreilor polonezi, a fost premiată în 1948 de către Convenţia ONU pentru Prevenirea şi Pedepsirea Genocidului.3 Din păcate, aşa cum au demonstrat războaiele din fosta Iugoslavie, Convenţia în sine nu poate nici preveni, nici pedepsi genocidul.

Teoretic, războiul naval ar fi trebuit să producă o serie de lupte majore între belicoasele flote de nave militare. În fapt, flota franceză a patrulat prin Mediterana, în timp ce

flota germană, după o confruntare neconcludentă cu marina regală, în largul coastelor regiunii Iutlanda (31 mai 1916), s-a retras în port. Britanicii, care puteau pretinde aşa-zisa supremaţie maritimă, nu au reuşit să facă faţă submarinelor germane care operau din porturile Kiel şi Bremerhaven şi care au scufundat peste 12 milioane de tone de nave ale aliaţilor. Blocada britanică, însemnând atacuri nerestricţionate ale submarinelor în Marea Nordului, a contribuit la lipsa serioasă de alimente din Germania. Marea Britanie, însă, se confrunta şi ea cu lipsuri acute. Scufundarea vasului comercial de linie *Lusitania* de către submarinul U20, la 7 mai 1915, şi extinderea ulterioară a atacurilor libere cu submarine germane în Oceanul Atlantic (1917) au fost esenţiale în decizia SUA de a renunţa la neutralitate.

În al treilea an de război, tensiunile au început să se reflecte în politică. La Dublin, Rebeliunea de Paşti (1916) a trebuit să fie înăbuşită cu forţa. În Londra, guvernul alcătuit în mod tradiţional de un singur partid a fost răsturnat de Cabinetul de Război a lui Lloyd George, format de o coaliţie (decembrie 1916). În acelaşi timp, în Austro-Ungaria moartea lui Franz Iosif a aruncat o umbră rău-prevestitoare. Prima şedinţă de război a Reichsrat-ului (mai 1917) s-a încheiat în mijlocul cererilor de autonomie ale cehilor şi al zvonurilor privind o pace separată. În Franţa o epidemie de revolte a provocat o criză prelungită care, în final, a fost controlată prin eforturile combinate ale noului comandant, mareşalul Pétain, şi ale noului premier, Georges Clemenceau. În mesajul său de Paşti din 1917 kaizerul propunea reforme democratice, iar în luna iulie, toate partidele din Reichstag care votaseră în favoarea creditelor de război în 1914 acum au votat pentru o pace reconciliantă. Pe Frontul de Est, după eşecul manevrelor pentru realizarea unei păci separate cu Rusia, Puterile Centrale au reinstaurat la Varşovia un regat polonez marionetă. Regatul nu avea un rege, iar consiliul

de regenţă nu avea regent. Nu exista nicio legătură cu provinciile poloneze din Prusia, din Austria sau cu cele de la est de Bug. Constituirea regatului a fost rapid urmată de desfiinţarea Legiunilor poloneze ale lui Piłsudski, care a refuzat să jure credinţă kaizerului german. În Rusia avea loc o revoluţie. În SUA se instaurase febra războiului. [LAŞUL] [LILI]

LAŞUL

La ora 6 a.m., pe 18 octombrie 1916, soldatul Harry Farr din Regimentul West Yorkshire a fost împuşcat mortal de un pluton de execuţie, la Carnoy, pe Frontul de Vest. Nu fusese mobilizat, ci era voluntar, cu şase ani de serviciu militar şi fusese de două ori retras de pe linia frontului din cauza stresului posttraumatic al bombardamentelor. Când i s-a întâmplat pentru a treia oară, o unitate medicală a refuzat să-l trateze, deoarece nu avea nicio rană, şi a fost arestat pentru că a opus rezistenţă când un sergent a vrut să-l escorteze înapoi în tranşee. A spus în repetate rânduri „Nu mai suport”. În faţa curţii marţiale, generalul comandant al Corpului al XIV-lea de armată a susţinut că acuzaţia de laşitate părea „limpede demonstrată”. Lucrul a fost confirmat şi de comandantul-şef Douglas Haig.

Ulterior, văduva lui Farr, Gertrude, a primit din partea Departamentului de Război o scrisoare: „Stimată doamnă, regretăm să vă aducem la cunoştinţă că soţul dumneavoastră a decedat. El a fost condamnat pentru laşitate şi a fost împuşcat în zorii zilei de 16 octombrie”. Văduva nu a primit nici pensie ca văduvă de război şi nici alocaţie pentru fiica ei. Prin intermediul vicarului din localitatea ei, a primit însă un mesaj de la capelanul regimentului: „Spuneţi-i soţiei lui că nu a fost un laş. Nu a existat un soldat mai bun ca el”. Văduva lui Farr a trăit până la 99 de ani şi a reuşit să citească documentele curţii marţiale, pe care Departamentul Arhivelor Naţionale nu le-a făcut publice decât în 1992.

Soldatul Farr a fost unul dintre cei 3.080 de soldaţi britanici pe care curtea marţială i-a condamnat la moarte în intervalul 1914 – 1918, cei mai mulţi pentru dezertare, şi unul dintre cei 307 care nu au fost graţiaţi. În pledoaria de respingere a solicitării de graţiere făcute într-un caz similar, Douglas Haig comenta: „Cum am putea să mai câştigăm, dacă o astfel de cerere ar fi acceptată?” 1

În al Doilea Război Mondial au dezertat cam 100.000 de soldaţi britanici, dar niciunul nu a fost împuşcat. Dezertorii recapturaţi de Armata Roşie sau cei ai Wehrmacht-ului nu au fost la fel de norocoşi.2

La un moment dat, în 1915, undeva pe Frontul de Vest din inima Poloniei, o santinelă germană visa la locurile natale. Hans Leip şi-a imaginat că două dintre prietenele lui, Lili şi Marlene, stăteau împreună cu el sub felinarul de la poarta cazărmii. A fluierat o melodie ca să se mai înveselească, a născocit câteva versuri sentimentale şi apoi le-a uitat imediat. Douăzeci de ani mai târziu, la Berlin, şi-a amintit melodia şi a mai adăugat câteva versuri, contopind cele două nume ale fetelor într-unul singur. Versurile au fost puse pe muzică de Norbert Schultz şi cântecul a fost publicat în 1937. În perioada interbelică, Berlinul era unul dintre cele mai mari centre ale muzicii populare şi de cabaret. Dar cântecul *Sentinela singuratică* nu s-a bucurat de niciun succes.1

În 1941, când armata germană a ocupat Iugoslavia, puternicul emiţător al postului Radio Belgrad a fost rechiziţionat de armată. Printre stocurile de discuri second-hand existente se afla şi o înregistrare de dinainte de război a cântecului lui Hans Leip. Întâmplarea a făcut ca programul nocturn de muzică al postului belgrădean să poată fi recepţionat şi dincolo de Balcani, în Africa de Nord, ascultat atât de oamenii lui Rommel, cât şi de „şobolanii de deşert” ai Armatei a VII l-a Britanice. De data aceasta, vocea Lalei Andersen, care plutea în eter pe sub cerul înstelat al Mediteranei, i-a fermecat pe soldaţii care

o ascultau. Versurile au fost curând traduse în engleză, iar cântecul, înregistrat de Anne Shelton. După asediul asupra Tobruk-ului, când o coloană de prizonieri britanici a trecut prin liniile ocupate de *Afrika-Korps*, ambele tabere cântau aceeaşi melodie:

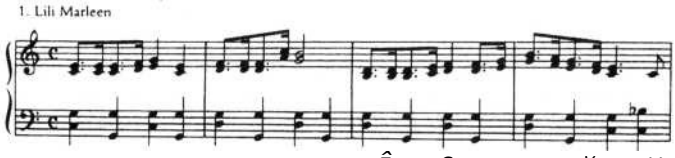

Vor der Kaserne,
vor dem grossen Tor
Stand cine Lanterne,
und stehtsie noch davor.

Se wolln wir uns da Wiedersehen,
bei der Lanterne wolln wir stehn
Wie einst Lili Marleen.

În faţa cazărmii,
la poartă, draga mea,
Ardea un felinar, şi-acum mai arde aşa. Aş vrea la fel să mai stăm iar, îmbrăţişaţi sub felinar.

Odat, Lili Marleen.

Odat, Lili Marleen.

Când SUA a intrat în război, *Lili Marlene* a fost preluat de Marlene Dietrich. Cântecul avea să traverseze toate graniţele.2

Melodia *Les feuilles mortes* a fost compusă în Parisul anului 1943, acolo unde *Lili Marlene* era pe buzele tuturor. Versurile lui dulci-amărui fuseseră scrise de Jacques Prévert, iar melodia tulburătoare, de Joseph Kosma. Tema iubiţilor care se despart se poate să fi fost din nou în consonanţă cu starea de spirit a milioane de oameni. Însă filmul lui Jean Gabin, pentru care fusese comandat cântecul, nu s-a mai făcut; iar cântecul nu a mai fost difuzat. După război, când a fost redescoperit, climatul social şi politic se schimbase; iar versurile în engleză pierduseră din parfumul lor original:

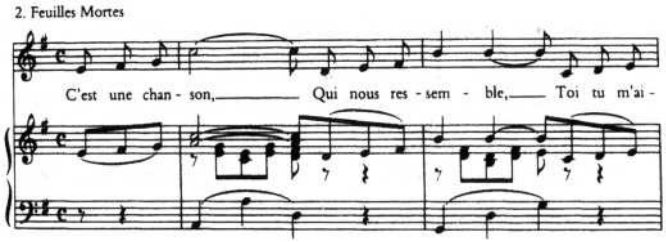

c’est *un chanson,* *E un cântecel*
qui nous ressemblecare ne seamănă.
Toi tu în aimais, et je *Tu mă iubeai, eu*
t’aimais. *te iubeam.*
Nous vivions *Amândoi mereu*
tous les deuxdoar împreună.
ensemble Toi qui în *Tu care mă*
aimais, moi quiiubeai, eu cel ce te
t’aimais. Mais la vieiubea. *Viaţa-i*
sépare ceux qui s-desparte, dar, pe cei
aiment, *Toutce se iubesc, Neauzit,*
doucement, sans fairefără să ştim.
de bruit. Et la mer *Iar marea şterge*
efface sur le sableapoi, pe plajă.
Les pas des amants *Paşii iubiţilor*
désunis. *despărţiţi.*

Unde erau valurile de pe ţărm şi urmele paşilor iubiţilor, pierduţi pe nisip? în anii 1950, însă, *Les feuilles mortes* era de neoprit.

În epoca de după război, cântecele populare se aflau pe creasta valului culturii americane – bună, rea, indiferentă – care avea să mături Europa. Sonorităţile transatlantice ale cântecelor anglo-americane erau făcute să domine. Este însă bine să nu uităm că în multe părţi din Europa, la Napoli, Varşovia, la Paris şi la Moscova, idiomurile locale îşi păstrau calitatea excelentă:

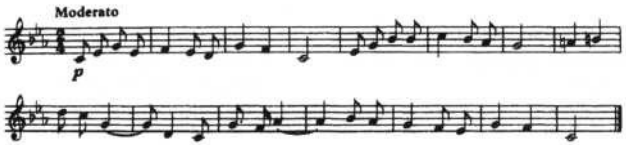

1. Не слышны в саду даже шорохи,
Всё здесь замерло до утра.
Если б знали вы,
как мне дороги
Подмосковные вечера.

În grădina mea
totu-i nemişcat.
Nicio şoaptă nu-i
până-n zori. Dacă tu
ai şti, cât m-a
fermecat Tihna
nopţii la Moscova.

Dacă tu ai şti,
cât m-a fermecat
Tihna nopţii la
Moscova.

3. Что ж ты, милая, смотришь искоса,
Низко голову наклоня?
Трудно высказать и не высказать
Всё, что на сердце у меня.

De ce mă priveşti, draga mea,
aşa? Cu uimire-ţi
pleci capul iar.

Ah, ce greu îmi e să spun sau să tac.
Cât de grea îmi e inima.4

Mai tânărul *Friedenkaiser* (împărat al păcii) al Austriei a condus personal o serie dintre negocierile secrete purtate cu puterile aliate. În primăvara anului 1917, în Elveţia, s-a întâlnit de două ori cu cumnatul lui, prinţul Sixtus de Bourbon-Parma, un ofiţer belgian activ care acţiona ca intermediar între Paris şi Londra. Era gata să facă Italiei concesii teritoriale şi a acceptat pretenţiile Franţei pentru Alsacia-Lorena. Nu i-a convins totuşi nici pe italieni, nici pe francezi în privinţa abilităţii sale de a influenţa Berlinul şi a fost silit să se ploconească dinaintea împăratului Germaniei când, într-un final, Clemenceau a făcut publice aceste contacte. Începând din acel moment,

soarta monarhiei habsburgice a devenit legată de destinul militar al Germaniei; şi toate speranţele pentru un viitor paşnic al naţionalităţilor din Austro-Ungaria au fost zdrobite.5

Intrarea în război a SUA, care a avut loc pe 6 aprilie 1917, a venit după multe tentative ale americanilor de a promova pacea. Thomas Woodrow Wilson (1856 – 1924) – al douăzeci şi optulea preşedinte al SUA, liberal de pe coasta de est şi profesor la Universitatea Princeton – fusese reales în funcţie în luna noiembrie 1916, pe cartea neutralităţii: trimisul său, colonelul House, vizitase toate capitalele europene. În luna ianuarie 1917, discursul lui Wilson privind Starea Naţiunii susţinea o „pace fără victorie”. Dar economia maritimă a Americii era ameninţată mortal de submarinele germane; iar stângacea stratagemă germană de atragere a Mexicului, aşa cum a fost ea dezvăluită de telegrama lui Zimmerman din luna februarie 1917, a înlăturat în sfârşit toate dubiile. Idealismul lui Wilson s-a opus deschis diplomaţiei secrete a britanicilor şi francezilor. Cele paisprezece puncte ale sale (ianuarie 1918) au conferit coerenţă şi credibilitate scopurilor militare ale aliaţilor. Wilson era un puternic susţinător al principiului autodeterminării naţionale, aplicat în mod echitabil. Graţie seratelor muzicale oferite la Casa Albă de Ignaţiu Paderewski, Wilson a pus pe agendă şi independenţa Poloniei.

Luate laolaltă, totuşi, schimbările din 1917 au stârnit o mare nelinişte în sânul taberei aliaţilor. Deocamdată, intrarea SUA în război era mai mult decât pusă în umbră de haosul din Rusia. Antanta câştiga un partener puternic pe teren. Aveau să treacă mai mult de douăsprezece luni înainte să ajungă a se simţi ponderea forţelor armate şi a producţiei industriale americane. Până atunci, în timp ce rezistenţa rusă slăbea, Puterile Centrale au putut transfera o parte din ce în ce mai mare a resurselor lor de la Est spre Vest. Se considera că rezultatul războiului depindea

de o cursă contra cronometru între efectele mobilizării din SUA şi efectele Revoluţiei din Rusia.

Revoluţia Rusă din 1917 a constat dintr-un şir de colapsuri interdependente. Cele două izbucniri de ordin politic – Revoluţia din Februarie, care a înlăturat monarhia ţaristă, şi Revoluţia din Octombrie sau lovitura care a instalat dictatura bolşevică – au fost acompaniate de tulburări care au atins chiar fundamentele sociale, economice şi culturale ale imperiului. Ele au fost însoţite şi de o avalanşă de revolte naţionale în fiecare dintre ţările neslave care fuseseră incluse în imperiu şi care acum profitau de şansa de a-şi cuceri independenţa.

Efectele asupra continuării războiului au fost dramatice. La jumătatea lunii februarie 1917, ultimul ţar din Dinastia Romanov se mai afla încă la cârma celei mai vaste maşini de război din Europa. În următoarele douăsprezece luni, Dinastia Romanov s-a stins; imperiul ei se dezintegrase într-un grup de state autonome, iar liderii bolşevici din teritoriul secesionist central se retrăseseră definitiv din război. Ca urmare a armistiţiului semnat la Brest-Litovsk, participarea rusă la război s-a încheiat complet, începând din 6 decembrie 1917. Politica germană, care susţinuse atât aspiraţiile separatiştilor, cât şi maşinaţiile bolşevicilor, a înregistrat un triumf de proporţii neegalate până atunci.

Dezintegrarea Imperiului Rus trebuie văzută nu doar ca un simplu efect al revoluţiei, ci şi ca una dintre cauzele acesteia. Ţarul pierduse statutul de suveran în ochii supuşilor să-i neslavi, cu mult înainte ca apariţia dictaturii bolşevice să confirme definitiv dorinţa acestora de a exista separat. Când provinciile poloneze au fost pierdute din cauza avansării armatei germane din 1915, cel mai de seamă politician polonez al imperiului, Roman Dmovski, a întors spatele Rusiei, o dată pentru totdeauna. De atunci încolo avea să lupte pentru independenţa Poloniei sub auspiciile puterilor occidentale. În luna august 1916 a fost

înfiinţat la Paris un Comitet Naţional Polonez, prezidat de Dmovski. În Lituania a fost înfiinţat în luna septembrie 1917 Taryba sau Consiliul Naţional, sub auspiciile Germaniei. În Finlanda, o republică independentă a trebuit să lupte pentru a-şi câştiga dreptul la existenţă, cu ajutorul Germaniei, de la jumătatea lui 1917 şi până în luna mai 1918. În Ucraina, mişcarea naţionalistă a devenit vizibilă de îndată ce puterea imperială a slăbit. La Kiev s-a format Republica Ucraineană în luna noiembrie 1917. Prin aşa-numitul „Tratat al pâinii", din 9 februarie 1918, a reuşit să obţină recunoaşterea din partea Puterilor Centrale în schimbul unor contracte pentru vânzarea de grâne. În Caucaz, a luat fiinţă în acelaşi timp Federaţia Transcaucaziană, independentă.

Confruntate cu un val spontan de mişcări separatiste, guvernele succesive de la Petrograd nu au putut să facă altceva decât să se plece sub furtună. În luna aprilie 1917, Guvernul Provizoriu s-a declarat în favoarea independenţei acestor naţionalităţi. Bolşevicii şi ceilalţi i-au urmat exemplul. În realitate şi în pofida retoricii, bolşevicii nu aveau nicio intenţie să le acorde acestor naţionalităţi independenţa. De îndată ce au preluat puterea în Petrograd, comisarul-şef bolşevic pentru naţionalităţi, un obscur revoluţionar din Georgia, cunoscut ca I.V. Stalin, a început să organizeze filiale ale Partidului Bolşevic în fiecare dintre republicile nou create, provocând tensiuni între guvernele naţionale lipsite de experienţă. Politica bolşevicilor viza restaurarea defunctului Imperiu Rus sub noua înfăţişare comunistă. Încă de la început, ei au căutat să impună dictatura centralizată a partidului, sub faţada unei autonomii culturale şi a unor structuri statale existente doar cu numele. Aceasta a reprezentat una dintre sursele principale ale aşa-zisului „război civil din Rusia" (vezi mai jos).

Revoluţia din Petrograd a vizat, în consecinţă, administraţia centrală a unui stat care se afla deja într-o

stare avansată de descompunere. Cauza imediată o constituia criza administrativă a curţii ţariste. Ţarul însuşi lipsea, aflat pe front, bâjbâind în propria încăpăţânare nesăbuită de a conduce în persoană războiul. Duma a fost ignorată, iar miniştrii ţarului au fost lăsaţi la mila paranoicei ţarine „nemţoaice” şi a confidentului său, Grigori Rasputin (1872 – 1916), impostorul poreclit „călugărul nebun”. Cum au fost neglijate chestiuni grave legate de starea de război – inflaţia, lipsa alimentelor şi aprovizionarea armatei – membrii cercurilor cele mai apropiate de ţar s-au revoltat. Rasputin a fost asasinat de prinţul Felix Iusupov, absolvent la Oxford, fiul celei mai bogate femei din Rusia şi soţul nepoatei ţarului. În alte circumstanţe, crima ar fi fost consemnată în istorie ca o neînsemnată intrigă de curte. Aşa cum au stat lucrurile, însă, ea a reprezentat picătura care a umplut paharul resentimentelor, cea care a rupt eşafodajul întregului sistem. Dincolo de hotarele politicii de curte, se aflau zeci de milioane de supuşi muţi ai ţarului – intelectuali decepţionaţi, constituţionalişti frustraţi, birocraţi confuzi, muncitori lipsiţi de orice drepturi, ţărani fără pământ, soldaţi care nu mai sperau nici la viaţă, nici la victorie. Carapacea strălucitoare a ţarismului a rămas în picioare până în ultima clipă, apoi s-a prăbuşit ca un castel de cărţi.

Şirul de evenimente care au condus de la asasinarea lui Rasputin, în 17 decembrie 1916, la preluarea puterii de către bolşevici, zece luni mai târziu, au fost destul de întortocheate şi absolut neplanificate. La sfârşitul lunii februarie, iama polară care contribuise la întreruperea aprovizionării cu alimente, s-a transformat brusc într-o primăvară timpurie şi plină de soare. Mii de grevişti şi demonstranţi s-au revărsat pe străzile Retrogradului, cerând pace, pâine, pământ şi libertate. Pe 26 febmarie, în piaţa Znamenskaia, o companie a Gărzilor Imperiale a tras prima salvă de foc fatală. În ziua următoare 16.000 de ţărani mobilizaţi cu forţa, din garnizoana capitalei, s-au

revoltat şi s-au alăturat demonstranţilor. Generalii ţarului au ezitat. Duma a îndrăznit să numească un guvern provizoriu, fără ţar, în timp ce reprezentanţii diferitelor facţiuni socialiste au convocat Sovietul din Petrograd sau „Consiliul Deputaţilor Muncitorilor şi Soldaţilor”.

În acest fel s-a născut *dvoievlastie* sau „dubla putere”, în care Duma trebuia să concureze cu Sovietul din Petrograd. Fiecare din cele două structuri a adoptat măsuri foarte importante. La 1 martie Sovietul a emis unilateral Decizia nr. 1, care cerea fiecărei unităţi militare să-şi aleagă un soviet al ei. Dintr-o lovitură, autoritatea corpului ofiţeresc a fost distrusă în întreaga armată. În 2 martie, guvernul provizoriu a emis un program în opt puncte, în care se cerea instalarea în administraţia locală a unor oficiali aleşi şi înlocuirea poliţiei de stat cu miliţii populare. Dintr-o lovitură autoritatea poliţiei şi a funcţionărimii locale a ajuns să fie subminată în întreaga Rusie. Imperiul Rus s-a dezmembrat „prin telegraf1. În noaptea aceea Nicolae II a abdicat.

Un timp, alianţa dintre liberalii constituţionalişti din cadrul dumei şi socialiştii moderaţi din Soviet – mai ales menşevici şi socialiştii revoluţionari (SR), ambele facţiuni opuse bolşevicilor – a menţinut constantă puterea dublă. Figura centrală aici era Aleksandr Kerenski (1881 – 1970), avocat socialist care era membru şi în guvernul provizoriu, şi în soviet. Politica lor de continuare a războiului era însă foarte nepopulară. Nu au reuşit decât să aprindă climatul de nemulţumiri constante, care s-a dovedit atât de favorabil elementelor mult mai radicale. Guvernul provizoriu şi-a declarat intenţia de a cere alegeri generale pentru Adunarea Constituantă care, ulterior, putea reinstitui democraţia rusă cu un statut permanent. Lucrul a dat bolşevicilor un nou scop: pentru a reuşi să aibă vreo şansă la conducerea Rusiei, trebuia să preia controlul sovietelor şi să înlăture Guvernul Provizoriu, înainte ca Adunarea Constituantă să se poată întruni. [FATIMA]

Înainte de revenirea lui Lenin la Petrograd, în luna aprilie, bolşevicii nu jucaseră decât un rol minor în desfăşurarea evenimentelor revoluţionare. Dar deteriorarea situaţiei în timpul primăverii şi al verii au creat un mediu fertil grupărilor subversive disciplinate, în trei rânduri – în luna aprilie, în lunile iunie şi iulie – acestea au făcut tentative ca să-şi exploateze influenţa crescândă pe care o aveau în interiorul garnizoanei din Petrograd, încercând să transforme demonstraţiile de stradă în insurecţii armate. În ultima ocazie guvernul provizoriu a ordonat în fapt arestarea liderilor bolşevici sub acuzaţii de înaltă trădare, după ce au aflat despre legăturile acestora cu germanii. Lenin a fost obligat să se refugieze la ţară. În lunile august şi septembrie, totuşi, guvernul a fost paralizat de conflictul cu armata condusă de generalul Lavr Kornilov. Puciul eşuat al lui Kornilov i-a acordat lui Lenin răgazul să plănuiască o lovitură de stat a lui.

FATIMA

Pe 3 mai 1917, când Primul Război Mondial era la apogeu, papa Benedict XV s-a rugat Fecioarei Maria pentru un semn în sprijinul păcii. Zece zile mai târziu, trei copii analfabeţi au relatat despre apariţia Preasfintei la marginea satului Fatima, din Portugalia. Copiii au auzit-o pe Fecioară spunând că este „Fecioara Rozariului”, că ajunul sosirii Antihristului se apropie şi că pe locul acela ar trebui ridicată o capelă pentru rugăciuni. La un timp după aceea, Lucia dos Santos, una dintre cei trei, a destăinuit faptul că profeţia Fecioarei se referea la Rusia:

„Am să vin şi am să cer ca Rusia să fie sfinţită şi dedicată Inimii mele Imaculate. Dacă îmi vor fi auzite cererile, Rusia se va converti şi va fi pace. Dacă nu, ea va răspândi greşelile ei în lumea întreagă, va isca războaie şi persecutarea Bisericii... Dar până la urmă, Inima mea Imaculată va triumfa” 1.

Cultul Marian a fost adeseori asociat cu anticomunismul, mai ales în timpul Războiului civil din Spania. În 1942, papa Pius XI a iniţiat Festivalul Inimii Imaculate a Fecioarei Maria, în 13 mai 1981, papa Ioan Paul II, care a jucat personal un rol important în căderea comunismului, a fost doborât de glonţul unui presupus asasin, în Roma. Papa s-a rugat Fecioarei Rozariului, şi-a revenit şi a participat apoi la pelerinajul de la Fatima.2

Creştinii practicanţi trebuie încă să se lupte cu misterul acelei profeţii. Viziuni cu Fecioara, dintre care prima consemnată este cea a Elisabetei de Schonau (1164), au existat în toată perioada timpurilor moderne. Printre ele se numără cele de la La Salette (1848), Lourdes (1854), Pontmain (1871), Knock în Mayo (1879), de la Banneux, în Belgia (1933), şi de la Medjugorje, din Bosnia (1981). Apariţiile de la Medjugorje, lângă Mostar, care continuă să atragă mii de pelerini, nu au fost recunoscute de ierarhia Bisericii catolice. Ele sunt cu atât mai tulburătoare, cu cât se pare că s-au petrecut pe locul masacrelor din timpul războiului, prevestind ororile conflictului bosniac din 1992 – 1993.3 [BERNADETTE] [MADONNA]

La începutul lunii octombrie, când Lenin s-a furişat înapoi la Petrograd, guvernul lui Kerenski era izolat şi discreditat puternic. Armata era nemulţumită; sovietele erau divizate. Planurile bolşevicilor vizau neutralizarea principalului soviet din Petrograd, prin convocarea unui Congres al sovietelor, organizat în paralel, ticsit cu delegaţi bolşevici din provincie. În acelaşi timp, organizaţia-cheie a Comitetului militar-revoluţionar, acum sub control bolşevic, a fost instruită să asigure soldaţii, marinarii şi muncitorii înarmaţi necesari, pentru a fi folosiţi în scopuri pe care sovietul însuşi nu le aprobase. Troţki a preluat comanda. [SOVKINO]

În noaptea de 25 octombrie, planul a fost pus în acţiune. Pichete de bolşevici au înconjurat toate clădirile guvernamentale. Nu a fost înregistrată nicio reacţie. În dimineaţa de 26, la ora 10, Lenin a emis un comunicat de presă:

Către Toţi Cetăţenii din Rusia

Guvernul provizoriu a fost demis. Autoritatea guvernării a fost predată în mâinile organului sovietului din Petrograd… Comitetul militar-revoluţionar, care se află în fruntea proletariatului şi a garnizoanei din Petrograd. Ţelul pentru care poporul a luptat este acum atins – oferirea de îndată a unei păci democratice, abolirea proprietăţii private a moşierilor asupra pământului, controlul asupra producţiei şi crearea unui guvern sovietic. Trăiască Revoluţia muncitorilor, soldaţilor şi ţăranilor! 6

În 24 octombrie 1917, cinematografele din Sankt-Petersburg difuzau *Podoabele tăcute ale vieţii*, o dramă psihologică axată în jurul relaţiilor complexe dintre un anume prinţ Oboleski, delicata Claudia şi Nelly cea intrigantă. În chiar ziua următoare puterea a fost preluată de bolşevici. Aceştia aveau o viziune complet diferită şi foarte precisă asupra artei cinematografice. „Dintre toate artele, scria Lenin, cinematografia este cea mai importantă pentru noi”. Era nu doar un mijloc de distracţie, ci şi un instrument de propagandă, pentru îndoctrinarea maselor. Aşadar, în 1919 Lenin a semnat un decret prin care industria fotografică şi cinematografică era transferată sub controlul Comisariatului Poporului pentru Educaţie. Nu peste mult timp era înfiinţată Societatea Prietenilor Cinematografului Sovietic, de către nimeni altul decât Felix Dzerjinski, şeful poliţiei politice.1

Cinematografia rusească îşi făcuse debutul la scurt timp după ce Louis Lumièr a lansat filmul mut la Grand Café din Paris, în 28 decembrie 1895. Existau regizori ruşi de film, jurnale ruseşti de ştiri, studiouri de film ruseşti, vedete ruse, aşa cum era formidabila Vera Holodnaia.

Primul film artistic rus a fost o dramă istorică, *Stenka Razin* (1908), a regizorului Drankov. După Revoluţia din Februarie 1917 a existat o scurtă perioadă de înflorire a filmelor de senzaţie despre politicile contemporane, cum a fost *Escapadele amoroase a lui Grişa Rasputin*. Sub bolşevici, toate aceste frivolităţi aveau să înceteze.

Bolşevici nu au făcut un secret din planurile lor de a transforma cinematograful într-o armă a partidului. Pentru aceasta trebuia mai întâi să distrugă instituţiile existente. În poezia *Kino-Fot* (1922), poetul Maiakovski şi-a scris versurile ca sub dictarea celor de la Departamentul agitprop:

Pentru tine, un spectacol de cinema Pentru mine, un Weltanschauung!

Cinema – furnizor de mişcare Cinema – regeneratorul literaturii Cinema – distrugătorul estetismului Cinema – neînfricare Cinema – un sportiv Cinema – o cascadă de idei.

Dar cinematografia este bolnavă. Capitalismul i-a acoperit ochii cu aur…

comunismul trebuie să salveze cinematografia de speculanţi.2

După anii de haos, Consiliul de Stat al Cinematografiei, Sovkino, a început să funcţioneze în realitate abia din a doua jumătate a anilor 1920. Chiar şi atunci, s-a bucurat de succesul scontat doar după ce a fost subordonat sistemului minuţios de planificare stalinistă, în anii 1930.

Cea mai mare parte a istoriei cinematografiei sovietice este ocupată fie de producţii ale realismului socialist, fie de cele despre actele de eroism din al Doilea Război Mondial. Dar au existat şi zone de lumină în acest întuneric – una dintre ele legată de strălucitoarele creaţii ale perioadei de dezgheţ din anii 1960, când au apărut *Război şi pace* al lui Bondarciuk sau *Zboară cocorii* de Kalatozov, precum şi alte creaţii ale unor regizori de geniu

ca Eisenstein, în special.

Serghei Eisenstein (1898 – 1948), fiul arhitectului-şef al oraşului Riga, aparţinea acelei părţi a tineretul ţarist înstărit care şi-a legat soarta de bolşevici. Dincolo de tehnica sa strălucită, Eisenstein avea o idee foarte limpede despre care îi sunt obiectivele, cel mai important dintre ele fiind acela de a reda fluxul irezistibil al istoriei. Nu a realizat decât şase filme şi în fiecare dintre ele omul este în prim-plan.

În primul său film, *Greva* (1925), regizorul face portretul pasiunii unei grupe de muncitori care îşi descoperă propriul sens al puterii. A făcut de asemenea şi critica şefilor, caricaturizaţi în maniera revistei *Krokodil*. În *Crucişătorul Potemkin*, care prezenta într-o lumină favorabilă un incident real din perioada Revoluţiei din 1905, regizorul s-a concentrat pe descrierea emoţiilor echipajului şi pe înfăţişarea opresiunii oamenilor simpli. Tabloul scenei „Treptele din Odessa", unde un regiment de cazaci măcelăreşte demonstranţii paşnici, este probabil unul dintre cele mai faimoase cadre din istoria cinematografiei. În octombrie (1927) Eisenstein a celebrat a zecea aniversare a loviturii bolşevice de stat, punând din nou accentul pe rolul maselor, în scene atât de mobilizatore (dar imaginare), precum atacul asupra Palatului de iarnă. *Vechi şi nou* (1929) este un film în care examinează viaţa în comunitate a ţărănimii.

Când Eisenstein a revenit în Rusia, după câţiva ani petrecuţi în străinătate, el s-a ocupat de istoria mai îndepărtată. Filmul *Aleksandr Nevski* (1938) a reprezentat un studiu profetic al conflictului viitor cu Germania. Tabloul bătăliei medievale pe gheaţă, unde cavaleri teutoni groteşti s-au înecat *en masse* din cauza greutăţii propriilor armuri, era o alegorie stranie a Stalingradului, realizată cu cinci ani înainte de evenimentul respectiv. Faptul că a regizat un film precum *Ivan cel Groaznic* (1945), în timp ce Stalin era încă în viaţă şi l-a vizionat – era un împătimit

spectator de film – dovedeşte ţinuta morală fără egal a lui Eisenstein.

Filmele sale au demonstrat că arta adevărată nu este incompatibilă cu propaganda făţişă. Într-adevăr, la fel ca şi în cazul artei religioase, unde mesajul este lipsit de ambiguităţi, publicul receptor se poate concentra pe talentul cu care acest mesaj este transmis. La Festivalul de film de la Bruxelles din 1958, *Crucişătorul Potemkin* a fost desemnat cel mai bun film, dintr-o listă de douăsprezece cele mai bune filme din lume. [POTEMKIN]

Practic, fiecare cuvânt din declaraţie era fals sau înşelător. Nu avea însă nicio importanţă. Aşa cum corect estimaseră Lenin şi Troţki, în capitală nu era nimeni care să aibă voinţa de a li se opune. Miniştrii din guvern erau încă înghesuiţi unii în alţii în Palatul de iarnă, aşteptând o salvare care nu avea să mai vină. Armata imperială nu se zărea nicăieri. La ora 9 seara, marinarii bolşevici de pe cuirasatul *Aurora* au tras o salvă oarbă spre Palatul de iarnă. Circa 30 de obuze au fost trase din fortăreaţa Sfinţii Petru şi Pavel, dintre care două şi-au atins ţinta în jurul orei 11 p.m. Cea mai mare parte a gărzilor guvernamentale a părăsit pur şi simplu palatul; văzând că nu i se opune nicio rezistenţă, mulţimea a intrat în palat. „Asaltul palatului de iarnă" este o invenţie apărută mai târziu. La ora 2.30 a.m. miniştrii s-au predat. Acela a fost momentul în care bolşevicii au preluat puterea în Petrograd. Nu aveau intenţia să se oprească aici. Cu prilejul unei scurte vizite făcute în acea dimineaţă la Congresul sovietelor, Lenin a salutat „revoluţia socialistă mondială". Nu era nici pe departe vorba despre aşa ceva. Nu a fost nici măcar o revoltă a socialiştilor din Petrograd. În ciorna iniţială a declaraţiei din 26 octombrie, Lenin încheia cu sloganul „Trăiască socialismul!". Dar apoi tăiase această lozincă.

Ceea ce nu înseamnă că Lenin şi bolşevicii lui nu erau

revoluţionari de cea mai adevărată speţă. Odată ajunşi la putere, au început să dezmembreze Rusia, rădăcină cu rădăcină, ramură cu ramură. Sub conducerea lui Lenin, în 1917 – 1921, şi încă şi mai mult sub Stalin, începând cu 1929 şi după aceea, ei au restructurat aproape fiecare aspect al vieţii ruşilor. Au făcut-o însă prin constrângere, de sus în jos; şi în opoziţie cu principalele mişcări radicale şi socialiste. Metodele lor aveau prea puţin în comun cu revoluţia spontană, pornită de jos, despre care vorbeau din plin manualele lor.

Acţiunile bolşevicilor din perioada imediat următoare loviturii de stat au tot rezumate de cele trei faimoase „decrete" pe care Lenin le-a prezentat Congresului sovietelor în seara zilei de 26 octombrie. Niciunul dintre ele nu era exact ceea ce pretindea a fi. Decretul de pace era de fapt un apel personal la marile puteri, pentru a accepta un armistiţiu de trei luni. Decretul privind pământul ordona transferul către comunităţile săteşti a proprietăţii private asupra terenurilor. Fusese preluat din programul SR şi era complet incompatibil cu linia anterioară (şi ulterioară) a bolşevicilor, care susţinea transferarea pământului în proprietatea statului. Se susţinea că decretul privind guvernul – prin care s-a creat *Sovnarkom* sau Consiliul Comisarilor Poporului, prezidat de Lenin – va fi supus aprobării viitoarei Adunări Constituante. Cu fiecare prilej Lenin se lăsa pradă sofismelor. Pacea internaţională, care fusese realizată prin armistiţiul din luna decembrie şi prin Tratatul de la Brest-Litovsk, semnat cu Germania în 3 martie 1918, era folosită în scopul lansării războiului total împotriva oponenţilor de acasă ai bolşevicilor. Acordarea de pământ ţăranilor era o tactică bine-venită pentru a calma furia celei mai numeroase clase sociale din Rusia, într-un moment critic. Avea să fie curând urmată de un „război total asupra satului", atunci când bolşevicii şi-au impus monopolul de stat în stabilirea preţurilor şi comerţului cu alimente.

Gestul Adunării Constituante a fost unul de oportunism pur. Bolşevicii au lăsat ca alegerile naţionale pentru constituantă să se desfăşoare aşa cum prevăzuse guvernul provizoriu. Alegerile au avut loc, conform planificării, în a doua jumătate a lunii noiembrie, iar candidaţii bolşevici au obţinut 24% din voturi. În aceste singure şi unice alegeri libere din istoria sovietică, victoria clară a revenit SR, care a obţinut 40, 4%. Dar astfel de detalii nu-l puteau împiedica pe Lenin. El a permis ca Adunarea Constituantă să se întrunească în 5 ianuarie 1918, apoi a desfiinţat-o, pur şi simplu. În 6 ianuarie, între 3 şi 4 a.m., Victor Cemov (1873 – 1952), preşedintele Adunării Constituante şi şeful SR, tocmai supunea la vot o lege care abolea proprietatea privată asupra pământului, când a fost bătut pe umăr de un marinar, comandantul Gărzii Bolşevice. Acesta i-a spus: „Am primit ordin să vă anunţ că toţi cei prezenţi trebuie să părăsească Sala Marii Adunări, pentru că soldaţii gărzii au obosit” 7. Începând din acel moment, Rusia a fost condamnată la un conflict în care aveau să moară mai mulţi ruşi decât cei pieriţi pe Frontul de Est (vezi anexa III, p. 1084).

La începutul lui 1918, ultimul an al Marelui Război, Puterile Centrale au plănuit o ofensivă care trebuia să fie decisivă în câştigarea războiului şi care s-a încheiat cu retragerea lor completă. Frontul de Est fusese închis, iar frontul de pe crestele muntoase ale Italiei nici nu avansa, nici nu se retrăgea. Toate resursele fuseseră aşadar orientate spre Frontul de Vest. Din luna martie şi până în luna iulie, comandamentul german şi-a aruncat în luptă rezervele rămase. Nu au avut succes. În sectorul britanic au reuşit să avanseze circa 56 km spre Amiens. În sectorul central al frontului au mai avansat o dată către Mama. Dar nu au reuşit să spargă nici linia frontului şi nici voinţa aliaţilor. În luna iulie, în a doua bătălie de pe marna, „defensiva elastică” a generalului Pétain a demonstrat că atacatorii nu întruniseră masa critică a unei superiorităţi

ofensive. Apoi, pe 8 august, în „vinerea neagră a armatei germane”, 456 de tancuri britanice au atacat linia frontului şi au recâştigat într-o singură zi 13 km din cei 56 pierduţi. O săptămână mai târziu, împăraţii

Germaniei şi Austriei au fost anunţaţi de către generalii lor că războiul trebuia să ia sfârşit, în lunile septembrie şi octombrie, forţele americane au reuşit în sfârşit să-şi facă simţită prezenţa, mai întâi la Saint-Michel, unde a fost eliminat cel mai întins dintre avanposturile frontului, şi mai apoi în Argonne. Linia germană nu a fost niciodată străpunsă; germanii nu s-au simţit înfrânţi. Pe 3 octombrie, aceştia au fost suficient de presaţi pentru a emite un apel la armistiţiu transmis preşedintelui Wilson. [URA]

Luna octombrie 1918 a fost o lună deosebită. Izul de pace a reuşit să distrugă Puterile Centrale mai mult decât o făcuseră cei patru ani de lupte propriu-zise. Veştile de pe fronturile mai mici erau proaste. Aliaţii reuşiseră un atac în Macedonia, iar Bulgaria tocmai cedase. În Palestina, britanicii reuşiseră în sfârşit o victorie adevărată pe câmpul de luptă la Megiddo, aproape de Munţii Carmel, iar otomanii ceruseră pacea. După o ultimă tentativă

URA

În ziua de 3 august 1918, arhiepiscopul de Canterbury, Randall Davidson, ţinea o predică la biserica St. Margaret, în Westminster, în prezenţa regelui şi a reginei, a miniştrilor şi a membrilor ambelor camere ale Parlamentului. Mulţi dintre membrii acelei congregaţii trebuie să fi fost la curent cu faptul că arhiepiscopul protestase în numeroase rânduri, în cadru privat, faţă de moralitatea politicii guvernului din perioada războiului. Probabil că mulţi erau deranjaţi de ceea ce el rostea acum în public. „Există un tip de mânie ce poate degenera în ură otrăvitoare, care este total contrară principiilor credinţei creştine”, a rostit el, cu vocea sa tărăgănată, de scoţian”.

Ca discipoli juruiţi ai unui Dumnezeu şi Stăpân ce S-a jertfit pe cruce pentru toţi cei care L-au urât, trebuie să veghem pentru ca duhul urii să nu-şi găsească un culcuş în inimile noastre”. 1 Alături de el se afla reverendul George Bell (18831958), duhovnicul şi biograful arhiepiscopului, ulterior episcop de Chichester. Sub îndrumarea acestuia, el avea să devină exponentul central al „internaţionalismului creştin” din Europa protestantă.2

Episcopul Bell era un internaţionalist surprinzător. Nu vorbea nicio boabă de limbi străine, dar stăpânea cu temeinicie principiile creştine şi avea curajul să le exprime. În anii de după război a ajuns sub influenţa apropiată a arhiepiscopului Nathan Söderblom din Uppsala, un luteran suedez care fusese odinioară profesor la Leipzig. În 1919 participase la Conferinţa de la Wassenaar, în Olanda, unde se dezbătuse problema culpei în război, iar în 1935 contribuise la organizarea Conferinţei de la Stockholm privind „munca şi viaţa” creştină, conferinţă care a sădit sămânţa constituirii ulterior a Consiliului Mondial al Bisericilor.

La începutul anilor 1930, din postura de preşedinte al Consiliului Universal Creştin pentru Viaţă şi Muncă (UCCLW), Bell s-a confruntat cu problema bisericilor germane aflate sub presiune din partea naziştilor. În 1935 a insistat pentru semnarea unei rezoluţii publice de protest, l-a trimis lui Müller, episcopul Bisericii evanghelice germane, o scrisoare dură în numele Bisericii confesionale şi a primit la Chichester vizita lui von Ribbentrop în persoană, foarte indignat. Convorbirile lui Bell cu UCCLW de la No vi Sad (1933) şi Fa no (1934) au deschis calea pentru Conferinţa de la Oxford din 1957, care a unit mai multe grupuri ecumenice şi, recunoscând ameninţarea totalitarismului nazist şi a celui comunist, a asistat la naşterea Grupului de la Oxford pentru Siguranţă Morală.

Pe măsură ce umbra ameninţătoare a războiului se

apropia, episcopul Bell rostea tot mai răspicat ceea ce gândea. În luna iunie 1939 a vorbit la Oxford despre „Dumnezeu mai presus decât naţiunea”, denunţând insistenţa „flagrantă” pentru suveranitatea statală şi „haosul provocat de egoismul colectiv”.3 în luna noiembrie a publicat articolul „Funcţia Bisericii în vreme de război”:

Biserica nu reuşeşte să fie ea însăşi dacă uită că membrii ei aparţinând unei naţii sunt întru aceeaşi tovărăşie cu membrii ei din toate naţiile. [Biserica] trebuie... să condamne aplicarea de represalii sau bombardamentele forţelor militare asupra propriei lor naţiuni. Ar trebui să se opună minciunilor propagandei şi urii. Ar trebui să fie gata să încurajeze reluarea unor relaţii prieteneşti cu naţiunea duşmană. Ar trebui să se facă pavăză împotriva oricărui război de exterminare sau de înrobire şi oricăror măsuri care vizează direct distrugerea moralului populaţiei...4

Aceste principii nu erau foarte populare, cel puţin nu în rândul membrilor guvernului britanic şi al congregaţiei din dioceza sa. Ele au fost însă urmate de discursuri în Camera Lorzilor, împotriva reţinerii străinilor în lagăre (august 1940), împotriva „bombardamentelor de distrugere completă” (9 februarie 1944) şi împotriva folosirii bombei atomice. [ALTMARK] în legătură cu bombardamentele ofensive ale aliaţilor, Bell nu a făcut uz de eufemisme:

Nu mai este vorba despre apărare, despre obiective militare şi industriale care sunt ţinta bombardierelor. Ci de faptul că un oraş întreg... este ras de pe faţa pământului. Cum poate fi vorba despre discriminare în astfel de situaţii, când civili, monumente, obiective industriale şi militare reprezintă, laolaltă, ţinta? 5

În luna iulie 1942 episcopul a riscat o primejdioasă călătorie cu avionul, la Stockholm, pentru a se întâlni cu membri ai rezistenţei creştine din Germania. Apelul său către puterile aliate, în numele acestora, avea să fie

respins. Pastorul Bonhoffer îi va trimite clandestin lui Bell ultimul lui mesaj din temniţa nazistă în care îşi aştepta pedeapsa cu moartea”. Spuneţi-i că… aidoma lui, cred în principiul frăţiei noastre universale creştine şi că victoria noastră este sigură”. 6

„Europa creştină” era întotdeauna principalul obiectiv al gândirii lui Bell pentru viitor. Despre ofensiva de bombardamente el a întrebat: „Sunt [conştienţi] de consecinţele pe care le pregătesc pentru viitoarele relaţii între popoarele Europei?” într-un discurs radio transmis Germaniei după război, în 1945, el făcea apel la „spiritul european”:

Astăzi, unul dintre obiectivele principale… ar trebui să fie refacerea creştinismului. Ne dorim să vedem Europa ca pe un tărâm al creştinismului… nicio naţiune, nicio Biserică, nici un singur om nu este lipsit de vină. Fără pocăinţă şi fără iertare nu poate fi vorba despre regenerare.7

Aceste idei au stat în prim-planul etapei iniţiale a mişcării europene postbelice, înainte de a fi deturnată de economişti. George Bell a jucat un rol esenţial şi oportun în fondarea Consiliului Mondial al Bisericilor, care a avut loc la Concertgebouw, în Amsterdam, la 22 august 1948, cu aproape treizeci de ani după slujba arhiepiscopului Davidson de la Westminster.

eşuată, pe râul Piave, în Italia, armata austro-ungară încetase luptele. Toată lumea din Europa ştia că Antanta se află în avantaj, că emisarii de pace îşi începuseră misiunea, iar continuarea rezistenţei armate nu ar fi făcut altceva decât să prelungească agonia. Ori de câte ori puteau, trupele luau chestiunile în propriile mâini. Garnizoanele germane şi austriece neoperative din Est erau infestate de *Soldatenräte* care imitau sovietele ruseşti. Armata austriacă s-a dezmembrat, ca urmare a dezertării regimentelor cehești, poloneze, croate, maghiare şi chiar germane, care au hotărât pur şi simplu să plece acasă. Cu

toţii îşi cereau independenţa naţională. În 20 octombrie, când la Viena s-a întrunit un Consiliu austriaco-german în pregătirea proclamării Republicii Austria, jocul luase în mod evident sfârşit. Peste noapte, împăratul Carol I al Austriei şi cei 500 de ani de domnie a Casei de Habsburg şi-au pierdut relevanţa. State până atunci necunoscute au emis proclamaţii de independenţă: Cehoslovacia (28 octombrie), Iugoslavia (29 octombrie), Ungaria (1 noiembrie) şi, la Lemberg, Republica Ucrainei de Vest (1 noiembrie). [TYCZAKOW]

Epidemia păcii se întindea rapid în Germania, iar cererile de pace au devenit repede pretenţii la capul kaizerului. Flota imperială s-a revoltat în portul din Wilhelmshaven. Revoluţia socialistă a izbucnit la München pe 7 noiembrie şi la Berlin în 9 noiembrie, când a fost proclamată Republica Germania. În 10 noiembrie, după ce abdicase cu câteva zile mai înainte, kaizerul Wilhelm şi prinţul moştenitor au plecat în exil în Olanda. Cu o ultimă zvâcnire, serviciul de informaţii german l-a eliberat pe cel mai periculos prizonier

LYCZAKÔW

În 24 noiembrie 1918, trei tineri erau înmormântaţi în sectorul militar special al cimitirului catolic din tyczakow, la periferia oraşului Lvov. Zygmunt Menzel, în vârstă de 23 de ani, Jozef Kurdyban, 19 ani, şi Felicia Sulimirska, de 21 de ani, fuseseră ucişi cu toţii în timpul luptelor dintre polonezi şi ucraineni pentru fosta capitală a Galiţiei austriece. A fost prima dintre cele câteva mii de înmormântări în care trupurile polonezilor morţi au fost transferate în cimitire după ce au fost scoase din mormintele lor temporare situate prin parcuri şi pieţe, şi a fost înmormântarea cu care a început Cimitirul Apărătorilor Oraşului Lvov, *Capo Santo* al „Tinerilor Vulturi”.1 Mormântul celui mai tânăr dintre ei este cel al lui Antös Petrykiewicz, ucis în luptă la vârsta de 13 ani.

La fel cu cele mai mari cimitire urbane ale secolului XIX din Europa, tyczakow era deja un loc remarcabil din punct de vedere istoric şi artistic. Ca şi Père Lachaise din Paris sau Highgate, din Londra, ambianţa plină de verdeaţă a acestuia străjuieşte mausoleele bogat decorate ale familiilor care au dat strălucire dezvoltării unui oraş important. Două sectoare separate au rânduri de cruci simple, care marchează mormintele soldaţilor căzuţi în timpul revoltelor din 1830 şi 1863.

Cimitirului militar de la tyczakow îi corespund sute de locuri pentru odihna celor căzuţi în Marele Război, mai ales din Belgia şi din nordul Franţei. Construit în perioada guvernării poloneze, între 1919 şi 1934, cimitirul era dominat de un *arc de triomphe** înalt, flancat de lei de piatră şi de un semicerc de colonade. Deasupra arcului central se află inscripţia MORTUI SUNT UT LIBERI VIVAMUS (Ei au murit ca noi să putem trăi liberi); leii susţin scuturi pe care stă scris mottoul oraşului, SEMPER FIDELIS (pururi credincios) şi inscripţia TOBIE POLS KO (Ţie, Polonia). În spatele mormintelor se afla o criptă în arcade, flancată de trepte care duc la rotonda capelei. Ansamblul era decorat cu tufişuri de plante veşnic verzi şi luminat cu lampadare din bronz. Monumentele individuale au fost ridicate în memoria voluntarilor din Poznań, a infanteriştilor francezi şi a piloţilor americani care şi-au pierdut viaţa în apărarea oraşului împotriva bolşevicilor în anii 1919 – 1920. [DOUAUMONT] [LANGEMARCK]

Dacă originile cimitirului tyczakow sunt obscure, soarta lui a fost una remarcabilă. În anii anexării sovietice de după 1945 el a fost vandalizat şi devastat. Crucile au fost smulse, inscripţiile, profanate, au fost mutilate monumentele, capela a fost transformată în atelier de pietrărie. Păzit de câini fioroşi, locul năpădit de vegetaţie nu putea fi vizitat de cineva decât cu riscul de a fi arestat. Declinul lui a fost planificat în secret; nu trebuia ca

vizitatorii să privească dincolo de Monumentul Războiului Sovietic, construit alături. Lucrările de restaurare iniţiate de guvernul de la Varşovia nu au început decât după 1989.

În Europa Occidentală, cimitirele existente au supravieţuit celui de-al Doilea Război Mondial, în general intacte. Peste tot în Europa de Est, însă, cimitire germane, evreieşti, poloneze, lituaniene şi ucrainene au căzut victime campaniei comuniste de aruncare în uitare. Ele reprezentau un obstacol în acţiunea de rescriere a istoriei. În luptele din 19181919, ucrainenii învinşi au suferit pierderi similare celor ale duşmanilor lor polonezi. Cu toate acestea, cimitirul militar din Lvov s-a bucurat de respect şi a fost întreţinut în toată perioada guvernării poloneze. Sub control sovietic el a fost lăsat uitării.

Ca metropola cea mai importantă din vestul Ucrainei, Lvov a devenit în 1991 al doilea oraş ca mărime din independenta Republică Ucraina. Visele zdrobite ale anilor 1918 – 1919 au reînviat. Speranţele tinerilor polonezi înmormântaţi la tyczakow au fost zdrobite definitiv. [ELSASS]

polonez al ei, Josef Piłsudski, pe care l-a expediat cu trenul la Varşovia. Acesta a sosit în dimineaţa de 11, a supravegheat dezarmarea garnizoanei germane şi, spre mâhnirea aliaţilor occidentali, a preluat frâiele Poloniei independente.

În final la fel ca şi Rusia, Puterile Centrale au fost, deci, învinse mai mult de colapsul politic, decât de înfrângerile militare propriu-zis. Armata germană, victorioasă în Est, era încă intactă în Vest; nu a fost niciodată împinsă înapoi pe teritoriul german. S-a distanţat însă de autorităţile politice care îi dădeau ordine. Negocierile pentru armistiţiu au avut loc începând cu 8 noiembrie, la Réthondes-sur-Aisne, aproape de Soissons. S-a ajuns rapid la un acord, pe baza celor 14 puncte ale lui Wilson, plus alte 18 cereri ale aliaţilor. Acestea priveau

evacuarea teritoriilor ocupate, crearea unei zone neutre în Renania, predarea flotei germane, a armamentului greu şi transportul acestuia, plata despăgubirilor de război şi anularea tratatelor de la Brest-Litovsk şi Bucureşti. Aliaţii au insistat asupra unor condiţii de capitulare atât de dure, încât să poată dicta condiţiile păcii. Înţelegerea a fost semnată pe 11, la ora 3 a.m., într-un vagon de tren garat, şi avea să intre în vigoare şase ore mai târziu. Armele au tăcut la ora unsprezece, în a unsprezecea zi a lunii a unsprezecea.

Au murit peste 10 milioane de soldaţi – în covârşitoarea lor majoritate bărbaţi tineri, proaspăt căsătoriţi sau burlaci (vezi anexa III, p. 1084). Rata pierderilor a fost deosebit de ridicată în rândul tinerilor ofiţeri. Fuseseră porecliţi „generaţia pierdută", *les sacrifiés*. Familiile lor, mai ales femeile, trebuiau să poarte povara serviciului lor militar în timpul războiului, a pierderii lor şi a rănilor suferite de aceştia. În perioada războiului, femeile au fost recrutate pentru slujbele lăsate vacante de către soldaţi. Ele au lucrat în fabricile de muniţie şi au practicat meserii care anterior le erau refuzate: conducătoare de tramvai, directoare sau jurnaliste. Pentru multe fete, aceasta a reprezentat poarta deschisă spre emanciparea lor socială, simbolizată de moda părului scurt, tuns „castron", şi a fumatului în public. În ţările industrializate cel puţin, femeile Europei au ieşit din custodia protectoare a căminelor şi familiilor lor mai mult decât oricând înainte. Schimbarea s-a reflectat în răspândirea fără seamăn a dreptului la vot pentru femei. Costurile psihologice şi sociale au fost însă enorme. Generaţia pierdută de tineri bărbaţi a mers mână în mână cu o generaţie abandonată de tinere văduve sau de femei nemăritate şi singure, ale căror şanse vitale pentru a-şi găsi un partener dispăruseră, odată cu cei dragi, în noroiul tranşeelor.

Scăderile demografice şi dezechilibrul dintre sexe

urmare să aibă efecte pe termen lung.

Statisticile nu sunt la fel de uşor de înţeles precum experienţele individuale ale familiilor. Pe 5 septembrie 1918, locotenentul de 18 ani Norman Davies, din Bolton, Lancashire, membru al Escadrilei 11, Flotila de vânătoare 48 RAF, care sosise în Franţa cu o zi înainte, s-a prăbuşit lângă Saint-Omer, în timpul instrucţiei cu avionul de luptă. Raportul comandantului său demonstra că acesta era mult mai preocupat de pierderea aparatului decât de cea a pilotului8. Pe 11 noiembrie 1918, familia Bolton, tot din Bolton, sărbătorea încheierea războiului. O zi mai târziu au primit o „telegramă din partea regelui" în care erau anunţaţi, cu regret, că fiul lor cel mai mare, soldatul James Bolton, în vârstă de 19 ani, din Batalionul 11, Regimentul East Lancashire, murise cu doar câteva minute înainte de Armistiţiu. Milioane de familii de francezi, germani, italieni, austrieci şi germani au suferit în mod asemănător.

Europa era plină de refugiaţi, mai ales din Belgia, Galiţia şi Serbia. Peste toate, a venit şi cea mai mare pandemic pe care o cunoscuse Europa, de la ciuma neagră încoace. „Gripa spaniolă" a omorât mai mulţi europeni decât războiul, printre ei numărându-se şi soldatul Bolton. [EPIDEMIA] Europa a devenit ţinta unui uriaş efort de ajutorare venit din afara ei. Crucea Roşie Internaţională şi Administraţia Americană de Ajutorare s-au confruntat, mai ales în Europa de Est, cu o sarcină de proporţii nemaiîntâlnite.

Era totuşi exagerat să afirmi că în Europa era pace. Europa occidentală câştigase un răgaz, dar erau în Europa Centrală şi de Est zone întinse unde vechea ordine fusese aruncată în aer. Se născuseră o serie de state independente, fiecare în conflict cu vecinii (vezi harta 24). Cel mai mare dintre ele, Rusia Sovietică, era în război cu cea mai mare parte dintre cetăţenii ei şi cu toţi vecinii şi acţiona ca un *provocateur** pentru tot soiul de evenimente revoluţionare de aiurea. Aşadar, în timp ce aliaţii victorioşi

se străduiau să aducă pacea peste tot pe unde puteau, cea mai mare parte a continentului european continua să fie cuprins de conflicte violente. „Războiul giganţilor s-a încheiat, scria Churchill, începe războiul pigmeilor”. Din punct de vedere geopolitic, Marele Triunghi fusese aplatizat în atare măsură încât nu mai rămăseseră intacte decât puterile occidentale. Rusia fusese învinsă de Puterile Centrale, iar acestea fuseseră învinse de Occident. Rusia şi Germania, totuşi, continuau să respire; spre deosebire de Austro-Ungaria şi de Imperiul Otoman, ele nu erau victime totale. În luna noiembrie 1918, puterilor occidentale li s-a asigurat nu mai mult decât un mic respiro în timpul căruia să poată construi o ordine europeană stabilă „în timp ce Rusia şi Germania adormiseră”. Din păcate, eforturile de realizare a păcii făcute de puterile occidentale au fost serios viciate încă de la început.

Conferinţa de Pace ale cărei lucrări s-au desfăşurat la Paris pe tot parcursul anului 1919, a fost organizată ca un congres al celor victorioşi, şi nu ca o adunare generală a statelor Europei. Nici Rusia Sovietică, nici Germania nu au avut reprezentanţi, iar celelalte state succesoare nu au fost acceptate decât în calitate de clienţi şi reclamanţi. Toate deciziile majore au fost luate de Consiliul celor Zece, de succesorul acestuia, Consiliul Celor Patru – Clemenceau, Lloyd George, Wilson şi uneori Orlando, pentru Italia –, sau de Conferinţa permanentă a Ambasadorilor (Forţelor Aliate). În sine, acest lucru era suficient pentru a crea impresia unui *Diktat*, a unui „acord impus”. În ciuda pretenţiilor exaltate ale organizatorilor, Conferinţa de Pace nu şi-a asumat responsabilitatea pentru multe dintre problemele cele mai urgente ale Europei. S-a limitat numai la sarcina pregătirii tratatelor pentru a fi semnate de către statele adversare în timpul războiului. Refuzul conferinţei de a recunoaşte dezintegrarea Imperiului Rus, ale cărui interese se consideră că au fost „păstrate cu sfinţenie”, a avut consecinţe dintre cele mai distrugătoare. Politica

insuficient „coaptă” a intervenţiei aliaţilor în Rusia, urmărită fără prea mare tragere de inimă, cu măsuri luate doar pe jumătate pe parcursul anului 1919, a făcut jocul bolşevicilor (vezi pp. 931 – 932).

Deşi idealul wilsonian al autodeterminării naţionale era susţinut pe scară largă, el nu a fost aplicat nici constant şi nici echitabil. Aliaţii victorioşi nu au considerat necesar să ia în discuţie aspiraţiile propriilor supuşi de naţionalităţi diverse, cum era cazul irlandezilor, de exemplu, şi cu atât mai puţin pe cele ale popoarelor din colonii. Au încurajat schimburile teritoriale din zonele cele mai îndepărtate, în detrimentul foştilor lor inamici, descurajând în acelaşi timp doleanţele care veneau în detrimentul taberei proprii. Cehii, de exemplu, ale căror cereri vizau graniţele Austriei şi Ungariei, au fost susţinuţi deplin atunci când au reclamat proprietatea pe care o aveau încă din Evul Mediu asupra „pământurilor Sf. Wenceslas” (vezi anexa III). Polonezii, a căror cerere pentru refacerea graniţelor de la 1772 era incompatibilă cu restaurarea Imperiului Rus, au fost sever sancţionaţi pentru „manifestările imperialiste ale unei naţiuni mici”. Pentru fiecare client mulţumit, existau doi sau trei care rămâneau nemulţumiţi.

Puterile occidentale au manifestat un palid sentiment de solidaritate şi între ele. Americanii îi bănuiau pe britanici şi pe francezi că au planuri imperialiste. Britanicii îi suspectau pe francezi de tendinţe napoleoniene. Atât francezii, cât şi britanicii puneau sub semnul îndoielii nivelul de angajare al americanilor. Temerile lor au fost confirmate deplin când Congresul SUA nu a reuşit să ratifice nici Tratatul de la Versailles cu Germania, nici participarea SUA ca membră în Liga Naţiunilor, proiectul de inimă al lui Wilson (vezi mai jos). Activitatea diplomatică a aliaţilor a subestimat grav chestiunea implementării. Una era ca politicienii să ia decizii majore la Paris şi cu totul altceva ca aceste decizii să fie puse în

practică şi susţinute în zone îndepărtate din Europa, acolo unde puterile occidentale aveau o influenţă slabă şi puţin control. Diferitele comisii interaliate ofereau ajutor temporar în diferitele puncte fierbinţi. Liga Naţiunilor s-a născut însă fără dinţi. SUA a întors spatele acestei înţelegeri, britanicii s-au demobilizat, Franţa şi-a diminuat efortul de a face de una singură poliţie pe continent. Era doar o chestiune de timp înainte ca părţile ofensate de aceste aranjamente să înţeleagă că li se puteau opune fără teamă de consecinţe.

Conferinţa de Pace şi-a făcut drum, desigur, rezolvând un număr impresionant de probleme. Cinci tratate importante au fost puse în aplicare. Douăsprezece noi state au primit recunoaşterea internaţională. Au fost oferite recompense teritoriale. O serie de plebiscite au fost organizate şi gestionate. Celei mai mari părţi a Europei i s-a asigurat o bază pentru acel nou început pe care şi-l doreau foarte mulţi. Ar fi nedrept să spunem că spiritul răzbunării era cel care domina. Pe măsură ce lucrările conferinţei progresau, intensitatea a mai scăzut. Lloyd George, cel mai flexibil dintre „cei trei mari" a sosit în luna ianuarie, în mijlocul celor care strigau „Spânzuraţi-l pe kaizer!", dar ulterior a preluat conducerea în efortul de a găsi cale care să-i mulţumească pe toţi. Crearea oraşului liber Danzig, pentru care nimeni nu i-a mulţumit, a fost un exemplu al influenţei de moderator al lui Lloyd George. Nu se poate nega existenţa sentimentelor vindicative care stăteau la baza clauzelor privind vinovăţia, principiile despăgubirilor – care au fost puse pe seama Germaniei, pentru toate costurile războiului – şi planurile unilaterale de dezarmare. În acelaşi timp, în ciuda intransigenţei lui Clemenceau, exista un sentiment din ce în ce mai stăruitor că doleanţele aliaţilor trebuie ajustate în funcţie de limitele de toleranţă ale Germaniei. [SLESVIG]

Cu toate acestea, climatul internaţional rezultat era

departe de a fi unul sănătos. Amestecul de răzbunare şi cinism afişat de aliaţii victorioşi nu au fost de bun augur. Europa de Est, sursa originară a conflictului, era încă dezorganizată. Abia se uscase cerneala pe tratate, că sumedenie de popoare au pornit să le revizuiască.

Cele mai multe dintre conflictele care au izbucnit între 1918 şi 1921 au fost alimentate de dispute de natură pur locală. Au fost scrise enciclopedii întregi cu acţiunile pozitive sau negative ale unor localităţi obscure, care ţineau prima pagină a ştirilor, de la Allenstein la Zips.

SLESVIG

În ziua de 10 iulie 1920, regele Christian X traversa, călare pe un cal alb, frontiera Danemarcei, pentru a lua în stăpânire regiunea Sønderjylland (Iutlanda de Nord sau Schleswig de Nord) care fusese de curând oferită Danemarcei prin intermediul unui plebiscit1. Se încheia astfel una dintre cele mai înverşunate şi mai îndelungi dispute teritoriale din istoria modernă a Europei.

Provinciile învecinate Schleswig şi Holstein, situate la baza peninsulei Iutlanda, formaseră din vechime graniţa între Germania şi Danemarca. Din punct de vedere istoric, Schleswig – sau Slesvig, în limba daneză fusese un fief danez, în timp ce Holstein aparţinuse Sfântului Imperiu Roman. Antica „Piatră Eider" încastrată în poarta oraşului Rensburg, marchează frontiera tradiţională a imperiului. Deşi populaţia este eterogenă din punct de vedere etnic, vorbitorii de limbă daneză erau predominanţi în nord, în timp ce sudul şi centrul erau dominate de cei de limbă germană. (Vezi anexa III, p. 1084.)

„Chestiunea Schleswig-Holstein" a apărut pentru prima dată în 1806, când francezii au recompensat Danemarca, oferindu-i ambele regiuni. Oferta a fost confirmată de Congresul de la Viena, însă ulterior a devenit ambiguă, atunci când Holstein a fost declarată

membră a Confederaţiei Germane. Faptul a reprezentat sursa problemelor. Într-o perioadă în care naţionalismul lua avânt", germanii autohtoni de la graniţele de nord" şi-au cerut secesiunea de Danemarca". Danezii de pe Eider", patrioţi, s-au aliat pentru a se opune. Cererile cu caracter naţionalist s-au amestecat curând cu lupta pentru stabilirea unui sistem constituţional de guvernare. În 1848, trupele prusace au ocupat Schleswig-Holstein, ca răspuns la apelurile făcute de adunările regionale, dominate de germani. Au fost până la urmă silite să se retragă, după ce atât Marea Britanie, cât şi Rusia au ameninţat cu contramăsuri. Prusia pusese ochii pe portul din Kiel2.

O altă criză s-a declanşat în luna noiembrie 1863, când Frederic VII al Danemarcei a murit, fără să lase un moştenitor de sex masculin, după ce tocmai aprobase o constituţie comună pentru „Danemarca-Schleswig". Trupele din Saxonia şi din Hanovra au pătruns imediat în teritoriu, pentru a asigura protecţia regiunii Holstein. În 1864, în mijlocul tulburărilor crescânde, Prusia şi Austria au convenit asupra unei acţiuni comune, stabilind să ocupe împreună ambele provincii, pe o perioadă de şase ani, în scopul analizării tuturor problemelor. Aceste prevederi au fost anulate de Războiul austro-prusac din 1866. Victoria repurtată le-a permis prusacilor să exercite de unii singuri controlul asupra teritoriilor ocupate, iar apoi să le anexeze de-a dreptul. Acordurile privind organizarea unui plebiscit şi permisiunea ca populaţia să opteze pentru cetăţenia daneză nu au fost respectate.

Mândria naţională a danezilor a cunoscut un mare reviriment odată cu războaiele din 1848 – 1851 şi 1863 – 1864. Fortificaţiile de pe linia Dannevirke au fost martorele unor lupte grele, iar punctele de extremă rezistenţă, cum a fost Moara Dybbol, aveau să devină altare naţionale. Mai persistente însă au fost resentimentele provocare de maltratarea celor care au optat pentru cetăţenia daneză şi de politicile nemiloase de

germanizate aplicate, la fel ca în Polonia prusacă, în deceniile opt şi nouă din secolul XIX.

Plebiscitele din Schleswig organizate în 1920 au fost iniţiate sub auspiciile aliaţilor, în conformitate cu Tratatul de la Versailles. În regiunea nordică ele au demonstrat un procent de 92% voturi în favoarea Danemarcei; în Flensburg şi în centrul regiunii Schleswig, procentul a fost de 75% voturi pentru Germania. Frontiera convenită atunci mai rezistă şi astăzi.

Lordul Palmerston a spus o dată că numai trei oameni au înţeles chestiunea Schleswigholstein: „Prinţul-consort, care era mort, un profesor german, care a înnebunit, şi el însuşi, care a uitat absolut totul despre asta”. După 1920, întreaga Europă era liberă să urmeze exemplul lui Palmerston, deşi multe dispute la fel de greu rezolvabile au trenat în alte părţi ale lumii. Pentru fiecare conflict teritorial soluţionat la acel moment au fost create altele noi.

Cu toate acestea, patru dintre conflicte au avut implicaţii mai largi. Este vorba despre Războiul civil din Rusia, Războiul civil din Ungaria, Războiul polonezo-sovietic şi Războiul greco-turc. În fiecare dintre aceste ocazii, incapacitatea puterilor occidentale de a exercita o influenţă pozitivă în zona de est a Europei a fost demonstrată din belşug.

Războiul civil din Rusia, din perioada 1919 – 1921, poate fi considerat drept rezultatul unei denumiri eronate. În fapt, a fost vorba despre o serie de războaie civile şi de războaie internaţionale, rulate toate într-unul singur. A constat din două filoane principale. Unul s-a concentrat pe lupta pentru controlul administraţiei centrale ruse şi s-a dus între bolşevicii „roşii” şi o combinaţie de diverşi inamici „albi” ai acestora. Toţi participanţii din această parte a evenimentelor aspirau la reconstituirea Imperiului Rus, într-o formă sau alta. Un al doilea filon a implicat o

succesiune de conflicte între roşii sau albi, pe de o parte, şi republicile independente de la fostele graniţe ţariste, pe de alta. Toate republicile luptau pentru păstrarea nou-dobânditei lor suveranităţi. Aceasta nu era însă totul. Roşii au mobilizat formaţiuni locale în fiecare dintre republici, pe lângă unităţile centrale localizate la Moscova. Albii, la rândul lor, au mobilizat câteva armate separate. Au intervenit şi numeroase trupe străine. Guvernele republicilor naţionale se confruntau frecvent cu rivalii locali; mai exista şi un număr de forţe imprevizibile, cum era Legiunea Cehă, formată din foşti prizonieri de război, care în 1918 au pus mâna pe calea ferată transsiberiană. Drept urmare, în cele mai multe dintre zone melanjul a luat forma unei păruieli dezorganizate între numeroşi oponenţi. [RNB]

În Ucraina, de exemplu, care reprezenta unul dintre trofeele cele mai valoroase, unsprezece armate au pornit la luptă. Trupele Republicii Ucraina, formate în luna ianuarie 1918, erau divizate în suporteri ai *Rada*, Consiliul Naţional constituit iniţial, şi susţinătorii Directoratului, format ulterior. Armata germană de ocupaţie de pe Frontul de Est rămăsese pe loc până în luna februarie 1919, pentru a da o mână de ajutor la independenţa Ucrainei. Armata Roşie a Ucrainei se bucura de o puternică susţinere în rândul muncitorilor ruşi din regiunea Donbass şi i s-au mai alăturat şi unităţi de la Comandamentul Central bolşevic din Moscova.

Armata voluntarilor ruşi, condusă de generalul Denikin, sprijinită de unităţi franceze, a debarcat la Odessa; Armata Albă a succesorului lui Denikin, baronul Wrangler, s-a aşezat în Crimeea. Armata Poloneză a lui Piłsudski a învins trupele Republicii Ucraina de Vest la începutul lui 1919, înaintând apoi spre Kiev în luna aprilie 1920, aliată cu Directoratul ucrainean. Trupele de gherilă ale ţăranilor anarhistului Nestor Makho au preluat o zonă

întinsă din centrul Ucrainei. Capitala statului, Kiev, a schimbat stăpânirea de cincisprezece ori în doi ani. Să reduci un astfel de caleidoscop la un conflict binar între roşii şi albi este o simplificare dusă la absurd (vezi anexa III).

Cursul evenimentelor nu a fost mai puţin complicat decât *Vordre de bataille*. Aşa cum se vedeau lucrurile din punctul de vedere al bolşevicilor aflaţi la centru, au existat două etape, fiecare cu priorităţile ei. Prima etapă, care a durat pe tot parcursul anilor 1918 şi 1919, a fost cea în care albii au înaintat în Rusia sovietică din toate direcţiile; din vest, generalul Iudenici în Estonia, amiralul Kolceak, din est, spre Siberia, generalul Denikin, din sud, în Ucraina. Bolşevicii se străduiau cu disperare să nu piardă inima moscovită a patriei mamă şi să respingă, pe rând, toate armatele care avansau. A doua fază, care a început în iarna din 1919 – 1920, a însemnat preluarea ofensivei de către Armata Roşie care i-a urmărit pe fiecare dintre albii aflaţi în retragere mai înainte de a trece la zdrobirea fiecărei republici naţionale.

Momentul critic a avut loc în luna noiembrie 1919, când Denikin a ajuns în oraşul Tuia, situat la numai 160 de kilometri de Moscova, iar polonezii nu erau nici ei prea departe, la vest, în apropiere de Smolensk. Un singur atac concertat ar fi putut foarte bine determina sfârşitul regimului bolşevic. Emisarii lui Piłsudski nu au primit însă un răspuns satisfăcător în privinţa atitudinii lui Denikin în chestiunea independenţei Poloniei. Aşa că polonezii au rămas pe loc şi au început negocierile cu Lenin. Denikin a continuat să ezite în mod dezastruos, până când cavaleria Armatei Roşii l-a măturat de pe poziţiile ocupate, imediat după victoria ei în asediul de la Ţariţîn. În memoriile sale, Denikin avea să dea vina pe Piłsudski pentru victoria finală a bolşevicilor.9

După această perioadă şi având centrul bine asigurat, numeroase trupe ale Armatei Roşii s-au răspândit în toate

direcţiile, bucurându-se de unanimă recunoaştere. Recucerirea republicilor din sectorul european al fostului imperiu s-a încheiat în 1921, când trupele bolşevice au răsturnat regimul menşevic din Georgia (vezi anexa III).

Victoria bolşevicilor, care i-a surprins pe experţii militari, trebuie pusă pe seama lipsei de unitate între inamicii lor, pe seama talentului lui Leon Troţki, comisar de război, un „Carnot al ruşilor", pe seama avantajului strategic al liniilor interne de comunicare şi al măsurilor extrem de brutale ale „comunismului de război". Regimul bolşevic nu era bine primit de niciuna dintre clasele sociale importante din Rusia, inclusiv de ţărani, de niciuna dintre grupările importante din spectrul politic, de la reacţionarii monarhişti, la liberali şi socialişti, şi de niciuna dintre naţionalităţi în afară de cea rusă. Izbucnirea războiului civil – pe care chiar Lenin l-a provocat – a oferit însă pretextul pentru suspendarea tuturor instituţiilor existente şi pentru desfiinţarea oricărei opoziţii de ordin social sau politic. *Cheka* sau Comisia Extraordinară a poliţiei revoluţionare (predecesoare a OGPU, NKVD ŞI KGB) a fost organizată de nobilul polonez Felix Dzerjinski (1877 – 1926), cu o ferocitate care a făcut ca Robespierre să pară slab de inimă. Organizaţia a nimicit toţi „duşmanii de clasă", reali sau imaginari, de la fostul ţar şi familia acestuia – asasinaţi din ordinul lui Lenin la Ekaterinburg, în luna iulie 1918 –, la o mulţime fără număr de victime anonime. Militarizarea tuturor sectoarelor economiei, inclusiv munca, transporturile şi producţia, a permis bolşevicilor să preia toate întreprinderile şi sindicatele şi să-i împuşte pe toţi cei nemulţumiţi, pentru „sabotaj contrarevoluţionar". Susţinerea populară intra arareori în calcul, cu excepţia cazurilor când bolşevicii puteau face apel la sentimentul patriotismului rus, împotriva „intervenţioniştilor" străini. În luna aprilie 1920, când polonezii i-au ajutat pe ucraineni să recâştige Kievul, toată mascarada ideologică a fost lăsată la o parte. Lenin a

chemat la luptă pentru apărarea Maicii Sfinte Rusia, iar Troţki, pentru înrolarea tuturor foştilor ofiţeri ţarişti. Necesitatea extremă a fost mama invenţiilor extreme.

Intervenţia străină în Rusia a fost exagerată. La prima vedere, un număr teribil de outsideri rău-intenţionaţi şi-au băgat nasul peste nenorocirea Rusiei. După Primul Război Mondial, armata germană regulată a fost lăsată în *Ober Ost*. Armata germană de voluntari din „Baltikum" mărşăluia cu greu prin Letonia şi Lituania, iar grupele paramilitare poloneze au apărut în *Ober Ost* de îndată ce nemţii s-au retras. Forţa expediţionară britanică a debarcat la Murmansk şi la Batum, în Georgia; francezii au ocupat Odessa, iar americanii şi japonezii controlau Vladivostokul şi Orientul îndepărtat. Pentru propaganda sovietică era floare la ureche să transforme toţi aceşti străini într-o conspiraţie concertată a capitaliştilor malefici, angajaţi să distrugă Rusia. Nu exista o astfel de conspiraţie. Guvernele aliaţilor erau preocupate mai ales să menţină laolaltă Imperiul Rus; nu aveau nimic de a face cu prezenţa germanilor şi mai ales cu a polonezilor, care în mod deliberat nu au respectat recomandarea aliaţilor de a nu se amesteca. Au fost trimise expediţii ale forţelor aliate pentru paza muniţiei care, anterior, fusese transportată în porturile ruseşti în beneficiul guvernului provizoriu. Simpatiile lor mergeau fără îndoială către foştii lor aliaţi ruşi, pe care lovitura de stat bolşevică îi înlăturase de la putere şi care acum le cereau ajutorul. Aliaţii nu au trimis însă niciodată trupele sau banii necesari unor operaţiuni militare serioase. S-au retras când toată lumea a remarcat că prezenţa lor asigura propagandei bolşevice un succes important. Dar răul fusese deja făcut. De zeci de ani, manualele sovietice de istorie bat toba naţionalistă pe această temă.

Cărţile de istorie occidentale au şi ele ciudăţeniile lor. Prăbuşirea Imperiului Rus este arareori discutată în aceiaşi termeni în care se discută prăbuşirea similară a

Imperiului Austro-ungar sau a Imperiului Otoman. Cu excepţia Poloniei, Finlandei şi a Ţărilor Baltice, care au fost toate recunoscute de Conferinţa de Pace, republicilor naţionale care s-au eliberat de sub controlul rus nu li s-a acordat acelaşi statut ca şi celor dezlipite de Puterile Centrale. Puţini istorici par să considere recucerirea Ucrainei sau a zonei Caucaz de către Rusia Sovietică drept altceva decât un eveniment „rusesc" de natură internă. Este şi mai nefericit faptul că formarea Uniunii Sovietice, începută în luna decembrie 1922, este adeseori văzută doar ca o simplă schimbare de nume. În felul acesta, lungul proces de descompunere a imperiului şi eforturile depuse de bolşevici vreme de cinci ani pentru a-l înlocui pot fi trecute sub tăcere. Distincţiile majore între Rusia, Imperiul Rus, Rusia Sovietică (RSFSR) şi Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS) nu au pătruns în discursul general decât atunci când maşinaţiunile bolşevicilor au început să se destrame, şaptezeci de ani mai târziu. [RNB]

RNB

Până nu de mult, majoritatea istoricilor occidentali habar nu aveau despre Republica Naţională Belarusă (RNB), proclamată la Minsk în 25 martie 1918. Într-adevăr, cei mai mulţi dintre occidentali nu ştiau că Bielorusia sau Belarus ar fi fost şi altceva decât o regiune din Rusia1. Înainte de 1918, înghesuită între Polonia şi Rusia, Belarus nu avusese niciodată o existenţă politică distinctă. Cunoscută odinioară lumii largi ca „Rutenia Albă", regiunea reprezentase partea cea mai importantă a Marelui Ducat al Lituaniei, dar devenise obscură după divizarea Imperiului Ţarist, când a primit numele de „Rusia Albă".

Sprijinul german primit în timpul Primului Război Mondial a întărit conştiinţa de naţiune aparte a ţării. În 1914 – 1915 au început să funcţioneze în Vilnius şi Minsk

şcoli, librării, ziare şi edituri belaruse. În ziua de 1 ianuarie 1916, un decret semnat de feldmareşalul von Hindenburg recunoştea bielorusa ca limbă oficială în teritoriile ocupate de armata germană, în 1916 – 1917 teatrele, seminariile, institutele pedagogice şi, într-un final, partidele politice belaruse au primit libertatea de a se constitui.

Iniţiativa a fost luată de *Hramada*, o grupare socialist-democrată. Congresul Naţional Bielorus s-a întrunit la Minsk în luna decembrie 1917, dar a fost dispersat de bolşevici. Avansarea ulterioară a trupelor germane, în luna februarie 1918, a înlăturat Armata Roşie şi a permis populaţiei locale să preia conducerea. RNB, care a jurat pentru bunăstarea tuturor naţionalităţilor ei, ruteni, polonezi, evrei, lituanieni şi tătari, a supravieţuit până la sfârşitul anului. A fost suprimată în forţă, la revenirea Armatei Roşii care a creat mai întâi o RSS Lituaniano-Bielorusă şi apoi o RSS Bielorusă.

În timpul Războiului ruso-polonez din 1919 – 1920 cea mai mare parte a Bielorusiei a fost ocupată de polonezi. Tratatul de la Riga (1921) a împărţit ţara fără să ţină cont de dorinţele populaţiei. Sub controlul sovietic sectorul estic a fost supus unor represalii considerate de către cei le-au suportat ca „genocid” 2. Ororile au continuat în 1939 – 1945 cu crimele naziştilor şi cu deportările staliniste. Amintirea RNB a supravieţuit însă. În 1992, când Republica Belarus a fost reconstituită, decanul de vârstă al Parlamentului European, sosit în vizită, şi-a exprimat convingerea fermă că Belarus are toate drepturile să devină candidată la integrarea în Comunitatea Europeană3. În această privinţă a fost chiar mai înflăcărat decât o bună parte din populaţia locală, a cărei clasă conducătoare administrativă şi managerială fusese complet rusificată şi sovietizată. Îngrozitoarele evenimente ale istoriei moderne a Belarus au asigurat ca ţara să rămână mult mai dependentă de Rusia decât oricare dintre celelalte republici ex-sovietice.

Scara la care s-a desfăşurat Războiul civil din Rusia a fost şi ea trecută cu vederea. Cu toate acestea, dacă victimele luptelor, ale terorii roşii şi a celei albe, precum şi victimele teribilei foamete de pe Volga ar fi puse toate împreună, numărul total al celor decedaţi nu ar fi mai mic decât mortalitatea de pe toate fronturile Marelui Război.

Prăbuşirea Imperiului Habsburgic a fost însoţită de un număr de conflicte serioase, dar niciunul nu a fost mai serios decât cel din Ungaria. Republica Sovietică a Ungariei a rezistat numai cinci luni, din luna martie până în luna august 1919. Multe partide comuniste europene au fost înfiinţate în acea perioadă, dar Budapesta a fost singurul oraş din afara Rusiei în care un regim comunist a reuşit să preia puterea pentru o perioadă de timp. Scurta carieră a primei „revoluţii maghiare" este plină de învăţăminte. Şansa ei primă a fost demisia guvernului liberal iniţial al Ungariei independente, în semn de protest faţă de caracterul punitiv al convenţiei de pace. Majoritatea maghiarilor erau îngroziţi de perspectiva pierderii Slovaciei şi a Transilvaniei, teritorii pe care le considerau drept leagănul civilizaţiei lor. Liderul comunist Béla Kun (1886 – 1939) – un fost prizonier de război evreu, proaspăt întors din Rusia – a exploatat acea febră naţionalistă. Comuniştii unguri au luat puterea cu sprijinul social-democraţilor, dar şi al trupelor de foşti ofiţeri, promiţând să-i alunge pe slovaci şi pe români din teritoriile disputate. În luna iunie 1919, o armată maghiară a intrat în Slovacia. În acelaşi timp delegaţii consiliilor de muncitori şi soldaţi au votat o nouă Constituţie, după modelul sovietic, şi au fost decretate reforme radicale. Toate mijloacele de producţie au fost naţionalizate; proprietăţile bisericeşti au fost confiscate; preoţii şi ţăranii au fost deopotrivă siliţi la muncă forţată.

În acel moment Ungaria a trezit monstrul pe care îl hrănise. Greviştii au fost întâmpinaţi cu gloanţe. Răscoalele ţăranilor înarmaţi au fost înăbuşite cu execuţii

în masă. La Szeged, aflat sub ocupaţie franceză, s-a adunat un grup de ofiţeri disidenţi. Acestora li s-a alăturat Nicholas Horty de Nagybánya (1868 – 1957), un fost amiral al Imperiului Habsburgic, şi s-a format un guvern. Românii au exploatat această situaţie şi armata română a intrat în Budapesta în luna august, punând capăt existenţei Republicii Sovietice Ungare.

Terorii Roşii i s-a răspuns acum cu o Teroare Albă. Partizanii lui Kun, mai ales comuniştii şi evreii, au căzut pradă răzbunării fără discernământ. În 1920 Horty a fost declarat regent şi s-a instituit o dictatură care a durat 24 de ani. Două tentative ale fostului împărat Carol de a recâştiga tronul Ungariei au fost respinse, la fel ca şi încercările parlamentului de a slăbi controlul militar. Deşi eticheta de „fascist" nu este încă folosită şi s-ar putea să nu fie cu totul adecvată, amiralul Horty este uneori considerat drept „primul fascist al Europei". Nu va fi fost pentru ultima oară când o aventură comunistă extremă provoca o puternică reacţie anticomunistă (vezi anexa III, p. 1084) 11.

Războiul sovieto-polonez din 1919 – 1920 a avut implicaţii pentru Europa întreagă. Contrar versiunii bolşevicilor asupra acestor evenimente, nu Antanta a fost cea care l-a pornit, nu a făcut parte din intervenţia Aliaţilor în Rusia şi nu a început cu atacul lui Piłsudski asupra Kievului, din luna aprilie 1920. A existat desigur o dispută teritorială. Principala sursă a conflictului a reprezentat-o totuşi intenţia declarată a bolşevicilor de a uni revoluţia lor din Rusia cu aşteptata revoluţie din Germania şi apoi de a mărşălui prin Polonia. Aceste intenţii erau aproape explicite în ideologia bolşevică de început şi a fost un pas necesar dacă era ca experimentul sovietic în Rusia să fie aliniat doctrinei marxiste.

Bolşevicii s-au gândit întâi să mărşăluiască în Germania peste „Podul Roşu" în iarna din 1918 – 1919. În momentul acela i-au ordonat „armatei de vest" să facă

incursiuni în teritoriile poloneze de graniţă. Totuşi, necesităţile războiului civil erau de aşa manieră, încât forţa armată militară de un milion de soldaţi nu a putut fi adunată decât un an mai târziu. Troţki exprimase întotdeauna explicit nevoia de precauţie şi, în ciuda expresiei publice despre „boala de copilărie a mişcării de stânga”, Lenin avea să devină cel mai entuziast susţinător al războiului revoluţionar.12 Luptele regulate dintre polonezi şi sovietici au început în luna februarie 1919, aproape din întâmplare, şi au continuat timp de douăzeci de luni. Au început când armata germană s-a retras din zona de intervenţie *Ober Ost*. Trupele poloneze şi cele sovietice au fost prinse în vârtej din ambele părţi. Confruntarea iniţială a avut loc în Bielorusia, la ora 6 a.m., în dimineaţa zilei de 14 februarie, când o patrulă poloneză călare a tulburat o tabără bolşevică de la masa de dimineaţă. La vremea aceea Piłsudski spera să organizeze o federaţie a tuturor republicilor de graniţă, din Finlanda până în Georgia. Planul lui a fost în mod repetat dejucat de disputa dintre Polonia şi Lituania. În luna august 1919 totuşi, după ce cucerise şi Minsk, şi Vilnius, el a ajuns la graniţele istorice ale Poloniei. A fost tentat să-l ajute pe Denikin (vezi mai sus), dar a început totuşi negocierile cu bolşevicii.

Pentru polonezi, problema era discrepanţa dintre sloganurile bolşevicilor şi faptele lor. În toată vremea în care Lenin ţinea discursuri extravagante despre pacea cu Polonia, forţa de atac a Armatei Roşii de pe Berezina creştea constant. Aşa că polonezii au aşteptat. În luna ianuarie 1920 Piłsudski a executat un raid peste apele îngheţate ale Dvinei, pentru a confirma independenţa Letoniei. Apoi a primit semnalul de care se temea cel mai tare: comanda trupelor sovietice de pe frontul polonez îi fusese dată celui mai victorios general al Armatei Roşii, tânărul Mihail Tuhacevski (1893 – 1937), cuceritorul Siberiei şi teoreticianul tehnicilor războiului revoluţionar.

Convins că mult amânată ofensivă bolşevică avea să fie lansată în curând, Piłsudski a încropit o tardivă alianţă cu una dintre facţiunile ucrainene şi i-a atacat pe bolşevici în punctul lor cel mai slab, la sud. Polonezii şi ucrainenii au avansat spre Kiev şi au fost întâmpinaţi ca eliberatori. Pregătirile lui Tuhacevski au fost întrerupte. În Vest, lumea care nu înţelegea nici politica, nici geografia a adoptat sloganul bolşevic „Jos mâinile de pe Rusia”.

Campania din 1920 nu a fost o hărţuială de graniţă, ci un război extins, în mişcare, ce l-a inspirat pe tânărul consilier al misiunii militare franceze din Varşovia, colonelul Charles de Gaulle, în formularea noilor sale idei despre războiul modern. Timp de şase luni, aproape un milion de oameni, din ambele tabere, au parcurs în marş cea mai mare parte din cei peste 3.000 km, dus şi întors. Sosirea cavaleriei roşii în lunile mai iunie i-a împins pe polonezi în afara graniţelor Ucrainei. Comandantul lor se lăudase că va „tropăi pe străzile Parisului înainte ca vara să se sfârşească”. În 4 iulie, Tuhacevski şi-a lansat în sfârşit ofensiva, cu ordinul „Spre Vest! Dincolo de cadavrul Poloniei Albe se întinde calea către conflagraţia mondială”. Viteza cu care a avansat era formidabilă. La mijlocul lunii august cavaleria lui ajunsese la cotul Vistulei din apropiere de Thom, la numai cinci zile de marş distanţă de Berlin, Dzerjinski era în spate, gata să preia puterea în Polonia, împreună cu un Comitet Revoluţionar Polonez. Lenin i-a trimis o telegramă în care îi cerea să împuşte şi mai mulţi proprietari de pământuri. La Varşovia, legatul papal, viitorul papă Pius XI, se pregătea să înfrunte hoardele Antihristului în persoană. Voluntarii, printre care şi mulţi evrei, se adunau să-şi apere patria. Guvernele occidentale au trimis câţiva generali, dar nu şi impe de întărire. [KONARMIA]

„Miracolul de pe Vistula” a apărut pe 15 – 16 august. Piłsudski pregătise în secret un contraatac pe flancul

sudic. Tuhacevski nu reuşise să protejeze extînsele linii de comunicaţii. Când Piłsudski a atacat, cinci armate sovietice au fost decapitate. Trei dintre ele au fost anihilate, o alta s-a refugiat în estul Prusiei. Retragerea a fost completă. Pe 31 august, în sud, pe „inelul Zamosc", cavaleria albilor avea în sfârşit să-şi găsească un adversar pe măsură. În ultima mare bătălie din istoria Europei la care a participat cavaleria, 20.000 de călăreţi au atacat şi contraatacat în formaţie completă, până când ulanii polonezi au câştigat bătălia. Armata Roşie pierdea primul ei război. Lenin a cerut pacea. În 10 octombrie s-a semnat un armistiţiu, iar în 18 martie 1920, Tratatul de la Riga.

Semnificaţia în plan mai larg a victoriei poloneze nu a fost întotdeauna apreciată. Independenţa Poloniei era asigurată şi, odată cu ea, şi acordul de la Versailles. Ambasadorul britanic la Berlin, care urmărise o parte a acţiunii lângă Varşovia, din Rolls-Royce-ul lui decapotabil, a rezumat totul pe un ton care aducea cu Gibbon:

KONARMIA

Isaac Babel (1894 – 1941) era în vara lui 1920 corespondent de presă al Yug-ROSTA, Agenţia de Presă pentru sudul Rusiei. Era ataşat pe lângă Cavaleria Roşie a lui Budionnîi, care îl avea drept comisar politic pe I.V. Stalin. Mai târziu şi-a relatat experienţele din acea perioadă în *Konarmia* (*Cavaleria roşie*, 1926), o reuşită colecţie de povestiri care pulsează de autenticitatea realismului istoric:

Traversarea râului Zbruci

Comandantul de divizie a raportat faptul că în zori fusese capturat Novohrad-Volinski. Statul-major avansa dinspre Krapivno, iar zgomotoasa ariergardă a convoiului nostru se întindea pe toată lungimea nesfârşitului drum dintre Brest şi Varşovia, pe care Nicolae I îl construise odinioară pe spinările ţăranilor…1

În acest prim paragraf al primei povestiri, cititorul

poate fi scuzat dacă îşi închipuie că sunt relatate evenimente reale, aşa cum s-au petrecut ele.

Oricine este familiarizat însă cu Războiul sovieto-polonez poate să-şi dea repede seama că nu acesta este adevărul. Desigur, există un oraş care se cheamă Novohrad-Volinski. În 1920, acolo era cartierul general al directoratului ucrainean al lui Simeon Petliura. Oraşul se află însă pe malul râului Sluci, nu Zbruci şi nu a fost capturat de Cavaleria Roşie, ci de Armata a XIV-a sovietică. Există desigur o şosea care leagă Varşovia de Brest, construită de şerbi sub Nicolae I, dar ea se află la 300 km de Novohrad şi nu s-ar fi putut buluci pe ea ariergarda...

Numeroase astfel de exemple arată că Babei nu făcea pur şi simplu confuzii. El jongla deliberat cu datele, numele, locurile şi evenimentele în scopul de a crea un efect precis calculat. Se angajase într-o formă de colaj literar ale cărui aparenţe erau mai degrabă „istorice", decât „istoria" însăşi. „Este foarte mulţumit să fure istoria, atâta vreme cât prada rezultată este mulţumitoare din punct de vedere artistic". Acelaşi lucru se poate spune şi despre cultul lui pentru violenţă. *Cavaleria roşie* este scrisă ca o specie aparte de „nonficţiune" care nu este exactă din punct de vedere istoric.2

Luate separat, totuşi, multe dintre fapte se verifică. În „Comandantul de escadron Trunov", Babei relatează povestea unui comandant cazac macho, care într-o bună zi s-a hotărât să doboare unul dintre piloţii voluntari americani care luptau de partea polonezilor. Memoriile escadronului american Kościuszko, sub comanda col. Cedric E. Fauntleroy, coincid exact cu relatarea lui Babei. Acestea vorbesc despre cum un nesăbuit mitralior sovietic trăgea înspre avioanele americane dintr-o zonă deschisă şi neprotejată şi cum unul dintre ei s-a desprins din formaţie, a executat un picaj şi l-a făcut arşice.3

Până la urmă, nici lui Babel nu i-a fost mai moale.

Autorul care a făcut probabil cel mai mult pentru răspândirea faimei Armatei Roşii a murit în gulagul sovietic.

Dacă la Tours Carol Martel nu ar fi înregistrat o victorie asupra sarazinilor cuceritori... astăzi la colegiile din Oxford s-ar fi predat Coranul... Dacă în Bătălia de la Varşovia Piłsudski şi Weygand nu ar fi reuşit să oprească marşul triumfător al armatei sovietice, nu s-ar fi petrecut doar un regres periculos al creştinătăţii, ci ar fi fost pusă în pericol însăşi existenţa civilizaţiei occidentale.13

Impactul asupra bolşevicilor a fost la fel de important. Înfrângerea din 1920 a ruinat speranţele unei joncţiuni strategice cu Germania revoluţionară. Au fost siliţi să renunţe la internaţionalism. Rusia sovietică nu a avut altă opţiune decât să revină la baza a ceea ce Stalin avea să numească, nu peste mult timp, „socialismul unei singure ţări”. Lenin a abandonat rapid fervoarea sa stângistă, comunismul de război a fost părăsit. În aceeaşi săptămână a lunii martie s-a semnat pacea cu Polonia şi Lenin a lansat compromisul său tactic faţă de capitalism, Noua Politică Economică, cunoscută ca NEP.

Mai mult, odată ce Bielorusia şi Ucraina au fost împărţite cu Polonia, bolşevicii au fost liberi să-şi reorganizeze statul pe principiile federalismului. Constituirea URSS, formată iniţial din Rusia, Bielorusia, Ucraina şi Caucaz, nu s-ar fi putut realiza înainte ca războiul cu Polonia să decidă soarta ţinuturilor de graniţă. În realitate, polonezii nu au câştigat altceva decât o perioadă de respiro: înaintarea bolşevicilor în Europa fusese respinsă, dar nu abandonată (vezi anexa III, p. 1084).

Prăbuşirea definitivă a Imperiului Otoman nu a fost o surpriză pentru nimeni. Puterile occidentale nu au avut cu toate acestea niciun plan de urgenţă. Se gândiseră la un moment dat să-şi amplaseze aliaţii ruşi în Dardanele şi Bosfor, dar nu aveau de gând să le ofere bolşevicilor o

astfel de favoare. Cu acordul Aliaţilor, Grecia a ocupat, deci, golul rămas.

În luna august 1920, rămăşiţele unui guvern otoman aproape dizolvat şi cu foarte puţină autoritate a semnat Tratatul de la Sèvres. Flota aliaţilor controla Istanbulul, italienii ocupau coasta sudică, francezii, Calicia, iar separatiştii kurzi şi armeni deţineau teritorii vaste din est. Grecii controlau Tracia şi Smirna (Izmir). Aveau amintiri îndepărtate despre Constantinopol, smuls lumii creştine în 1453, şi se temeau sincer pentru populaţia grecească foarte numeroasă din Asia Minor. Aşadar, când ultimul parlament otoman a ratat ratificarea tratatului, Consiliul suprem al aliaţilor de la Paris i-a invitat pe greci să „restabilească ordinea în Anatolia". Nu-l luaseră în calcul pe Kemal Paşa.

Cu doi ani înainte, Kemal ajunsese în fruntea unei mişcări naţionaliste a turcilor, care viza crearea unei republici naţionale bazate pe o societate modernă şi laică. Cartierul lui general era la Ankara, în centrul teritoriilor cu populaţie vorbitoare de limbă turcă. Erou la Gallipoli, Kemal era duşmanul de moarte al sultanului, al moscheilor şi al vălului. Un război împotriva unor invadatori era exact ceea ce-i trebuia. În această lumină, rezultatul campaniilor greco-turce din 1920 – 1922 era destul de previzibil. Trupele greceşti singuratice au înaintat pe platoul anatolian până când au fost oprite de râul Sakarya. Kemal i-a ridicat pe turci în apărarea pământului străbun. În 1922 retragerea grecilor s-a transformat într-o debandadă: Smirna a căzut, trupele elene au fost împinse în mare. Cea mai mare parte a grecilor din Asia Minor – unde strămoşii lor au trăit vreme de trei milenii, alături de grecii pontici de pe litoralul Mării Negre – au fost expulzaţi. Pentru ei, aceasta a reprezentat „marea catastrofa". Majoritatea vor fi daţi la schimb, pentru populaţia turcă din nordul Greciei, expulzată în acelaşi timp. Între timp Kemal s-a proclamat *Ghazi Paşa* sau „şef războinic" şi, ulterior, *Atatürk*,

„părintele turcilor”. Sultanul a fost detronat.

Intervenţia aliaţilor în Turcia a oferit un exemplu mai evident decât în cazul Rusiei despre ceea ce însemna amestecul străin. Efectul a fost însă acelaşi: a stimulat ceea ce trebuia să limiteze. Republica Turcia şi-a asumat controlul exclusiv asupra teritoriului ei naţional. Tratatul de la Sèvres, impus, a trebuit să fie înlocuit cu un altul, negociat – Tratatul de la Lausanne (1923). Grecia şi Turcia şi-au asumat organizarea unui extins schimb de populaţii, iar strâmtorile Bosfor şi Dardanele, demilitarizate, au fost trecute sub controlul unei alte comisii internaţionale.14 în acest punct şirul de conflicte generate de Marele Război s-au oprit temporar. [SOCIALIS]

SOCIALIS

Rezultatele alegerilor din primăvara anului 1920 l-au obligat pe regele Suediei să numească un şef în fruntea guvernului. Nu a făcut-o însă prea uşor. L-a convocat pe liderul Partidului Social Democratic al Muncitorilor, Karl Hjalmar Branting (1860 – 1925), şi i-a comunicat că poate deveni premier cu condiţia să nu încapă niciun fel de discuţii despre „socialism, dezarmare şi modificări constituţionale”. Pentru un partid socialist care ceruse reduceri ale bugetului pentru apărare, pentru a fi folosite la finanţarea asistenţei sociale, şi instaurarea republicii, condiţiile impuse erau dificile. Învoiala s-a făcut cu toate acestea, iar Branting a format un cabinet de coaliţie. Se făcea astfel primul pas în cariera guvernamentală a unui partid a cărui longevitate la putere a rămas inegalată în lumea democratică.

Sveriges Socialdemokratiska Arbetarparti[21] (SSDA) fusese fondat cu peste treizeci de ani înainte, în 1889. Modelată foarte îndeaproape după Partidul Social-

21 Partidul Social-Democrat Suedez al Muncitorilor (n.tr.)

Democrat German (SPD), formaţiunea a uitat de cochetarea cu marxismul şi a înclinat în schimb spre calea parlamentarismului şi spre un program care să susţină reforma socială, redistribuirea avuţiei şi intervenţia statului. La fel ca Partidul Laburist britanic, avea legături foarte strânse cu sindicatele, inclusiv prin afilierea la diverse blocuri, şi era bine organizat la nivel local în comunităţile de muncitori. Masa lui electorală consta mai ales din membri noii clase de lucrători industriali suedezi, condimentată cu susţinerea unor membrii ai clasei de mijloc şi ai intelectualităţii. A reuşit să intre în Riksdag[22] în 1896 şi în 1914 a înregistrat un succes electoral copleşitor. În 1920 Branting se afla la cârma singurului partid mare reprezentat în ambele camere ale parlamentului.

Sistemul suedez de reprezentare proporţională, care fusese introdus în 1909 împreună cu votul universal pentru bărbaţi, făcea dificilă atingerea unei majorităţi clare din partea unui singur partid. Din forumul legislativ făceau parte patru partide democratice – conservatorii, liberalii, partidul ţăranilor şi socialiştii – şi se întâmpla adesea să existe o coaliţie sau un cabinet provizoriu. Era reprezentat şi un Partid Comunist. Înainte de reforma constituţională din 1952, partidele politice puteau constitui carteluri, pentru a-şi spori reprezentarea.

Accesul SSDA la putere şi influenţă a traversat mai multe etape. În anii 1920 Branting a condus trei coaliţii – în 1920, 1921 – 1923 şi 1924 – 1925 (6). A pierdut o dată, din cauza unei propuneri legislative privind şomajul şi altă dată din cauza înverşunării lui de a reduce cheltuielile pentru apărare. Nu a format niciodată o majoritate guvernamentală.

Din 1932 succesorul lui Branting, Per Albin Hansson,

---

22 Dieta Regală a Suediei, Parlamentul suedez (n.tr.)

a început să dea SSDA aparenţa unui partid permanent conducător. Cu o scurtă pauză, avea să controleze guvernul suedez timp de paisprezece ani. Guvernul din perioada 1936 – 1939 a fost o coaliţie a roşilor şi verzilor cu Mişcarea Ţăranilor, iar cel din 1939 – 1945 a fost o coaliţie de război multipartită, de unitate naţională.

După război, social-democraţii au câştigat o putere atât de mare, încât ar fi putut transforma Suedia după propria lor imagine. Tage Erlander a deţinut funcţia de premier timp de douăzeci şi trei de ani, începând cu 1946. Prosperitatea Suediei era la fel de ridicată pe cât de mare era şi nivelul de impozitare şi standardele sistemelor ei de sănătate, învăţământ şi securitatea socială, finanţate de stat.1 O perioadă scurtă de dominaţie a conservatorilor a despărţit cele două guvernări socialiste ale lui Olof Palme (1969 – 1976, 1982 – 1986). Fortăreaţa SSDA nu s-a prăbuşit decât în 1988 – după o inegalată supremaţie de peste o jumătate de secol. În ciuda temerilor exprimate de rege în 1920, monarhia suedeză le-a supravieţuit socialiştilor.

Cât despre faptul că socialismul este instalat în mod neliniştitor în una dintre cele mai bogate ţări ale Europei, paradoxul este mai mult unul aparent, decât real. Ideile socialiste nu pot fi aplicate eficient decât acolo unde există un surplus substanţial, care să fie distribuit, şi un guvern democratic apt să asigure o distribuţie echitabilă. Într-adevăr, aceste idei au acţionat din ce în ce mai puţin eficient în Suedia, pe măsură ce distanţa dintre resursele disponibile şi aspiraţiile populare s-a micşorat. Cu toate acestea, în ţări unde surplusul este mic sau unde guvernul este dictatorial, sau unde se întrunesc ambele situaţii, muncitorii unei economii colective sunt vulnerabili în faţa exploatării, iar elitele conducătoare colectează toate beneficiile. A fost şi cazul Uniunii Sovietice”, primul stat socialist din lume”, care nu a fost în fapt socialist nici ca spirit, nici ca practică.

Perioada interbelică în perioada interbelică – al cărei început convenţional este ziua Armistiţiului din luna noiembrie 1918 şi care se încheie pe 1 septembrie 1939 – Europa nu a scăpat niciodată de umbra războiului. Anii 1920 au fost o perioadă de şocuri posttraumatice. Anii 1930 s-au scurs sub imperiul convingerii crescânde că se cocea o a doua comoţie. În vremea aceea existau oameni de stat şi istorici, printre care şi Churchill, care susţineau că lipsa unor acţiuni decisive împotriva celor care instigau la ruperea păcii va duce în mod inevitabil la un reviriment al conflictului. Teoretic, ameninţările lor au fost corecte; însă aceştia nu ţineau cont de realităţile politice şi militare. Democraţiile occidentale, îngrozite de pierderile suferite în perioada 1914 – 1918, nu au putut fi convinse să acţioneze la primele semnale de alarmă. Pe de altă parte, experienţa lor în operaţiuni limitate, de tip „pompieristic", era de natură să-i descurajeze. Intervenţia aliaţilor în Rusia arătase că Occidentul nu avea nici dorinţa, nici resursele pentru a-i putea controla pe bolşevici. Ocupaţia franceză din bazinul Ruhrului demonstra că Germania nu putea fi convinsă prin mijloace coercitive limitate. Din acel moment, cea mai mare parte a statelor-majore militare s-au convins că nu putea fi vorba decât despre un război la scară mare. Iar un război la scară mare nu se putea pregăti peste noapte.

Mai mult decât atât, dacă Rusia şi Germania nu puteau fi ţinute sub control, nici separate, nu exista nicio şansă să le poţi controla dacă decideau să conlucreze. Această posibilitate de coşmar a fost întrezărită pentru prima dată în luna aprilie 1922, când delegaţii germani şi cei sovietici, care participau la o conferinţă economică interaliată la Geneva, au decis să facă o călătorie neprogramată cu trenul, de-a lungul rivierei până la Rapalo, şi să semneze un acord comercial germano-sovietic fără să-i menţioneze şi pe aliaţii care le erau gazdă şi care au fost înfuriaţi de acest gest. În sine, incidentul de

la Rapallo nu a fost unul crucial; dar el a dezvăluit care era slăbiciunea esenţială a victoriei aliaţilor, a demonstrat că Moscova şi Berlin împreună pot desfide Occidentul, fără teama de pedeapsă. Adeseori tacit, el a subminat deliberările pe timp de pace ale Europei, până când, într-un final, coşmarul a devenit realitate.

Limitele puterilor occidentale au fost evidenţiate şi în lumea din afara Europei. Problemele majore legate de Pacific, de China şi de puterea maritimă globală a trebuit să fie rezolvate la Conferinţa de la Washington din 1921 – 1922, şi nu la Conferinţa de pace de la Paris. Acordul Naval de la Washington (1921) a stabilit limitele tonajului naval astfel: SUA – 5, Marea Britanie – 5, Japonia – 5, Franţa – 1, 5, Italia – 1, 5. Prin Tratatul Gondra, semnat în 1923, SUA şi-a atins obiectivele din America Latină fără să-i implice pe foştii parteneri europeni. Centrul de gravitate al puterii mondiale se schimba. Europa nu mai era singură stăpână pe soarta ei.

Rezultatele Conferinţei de Pace nu au fost acelea pe care le scontaseră iniţiatorii ei. Germania era ofensată grav, dar nici pe departe reconciliată. Tânăra republică germană era deosebit de fragilă. Adunarea Naţională, care s-a întrunit în sesiune permanentă la Weimar pe parcursul anului 1919, era condusă de o coaliţie dominată de social-democraţi. Reprezentanţii acesteia nu au semnat Tratatul de la Versailles decât sub ameninţarea expresă a aplicării de măsuri coercitive. S-au organizat ceremonii emoţionante de comemorare a germanilor care îşi luau adio de la Reich. Berlinul, care trecuse deja prin experienţa revoltei stângiste din luna ianuarie 1919, declanşată de asasinarea Rosei Luxemburg[23], era acum martorul puciului forţelor de dreapta, organizat de

23 Rosa Luxemburg (1871-1919) - teoreticiană marxistă, una dintre fondatorii Partidului Comunist German, ucisă la Berlin în cursul unei încercări ratate de preluare în forţă a puterii de către grupările de extremă stângă (n.tr.)

Wolfgang Kapp în luna martie 1920, şi trăia momentul apropierii Armatei Roşii. Nimeni nu putea prezice cum ar fi evoluat lucrurile dacă Tuhacevski şi-ar fi atins punctul de destinaţie. Numai că, prin faptul că a alungat populaţia poloneză din oraşele disputate şi a predat acele oraşe în mâinile populaţiei germane, el şi-a trădat intenţia de a face jocul nemţilor şi a anula prevederile Tratatului de la Versailles. Trei sute de mii de membri ai trupelor armate ale *Freikorps*[24] se aflau încă în degringoladă. „Saxonia Roşie" era controlată de comunişti, Bavaria, de ultraconservatorii care vorbeau despre secesiune. Germania se afla la un singur pas de haos.

Spectrul revoltelor sociale bântuia ţara. Se amplifica ostilitatea violentă manifestată în egală măsură de forţele de stânga şi de cele de dreapta din Germania. În 1922, ministrul pentru reconstrucţie, industriaşul evreu Walter Rathenau, a fost asasinat. Socialiştii radicali insistau pe şomajul în masă şi pe efectele dezastruoase ale hiperinflaţiei. Naţionaliştii radicali pedalau pe umilitoarele clauze privind răspunderea de război, pe împotrivirea faţă de reparaţiile datorate şi pe faptul că forţele aliate ocupaseră Renania. După 1920 a luat naştere un nou tip de desperado, care încerca o fuziune între nemulţumirile stângii şi ale dreptei, prin apariţia Partidului Naţional-Socialist al Muncitorilor Germani (NSDAP).

24 Unităţi militare sau paramilitare anticomuniste formate din voluntari germani, (n.tr.)

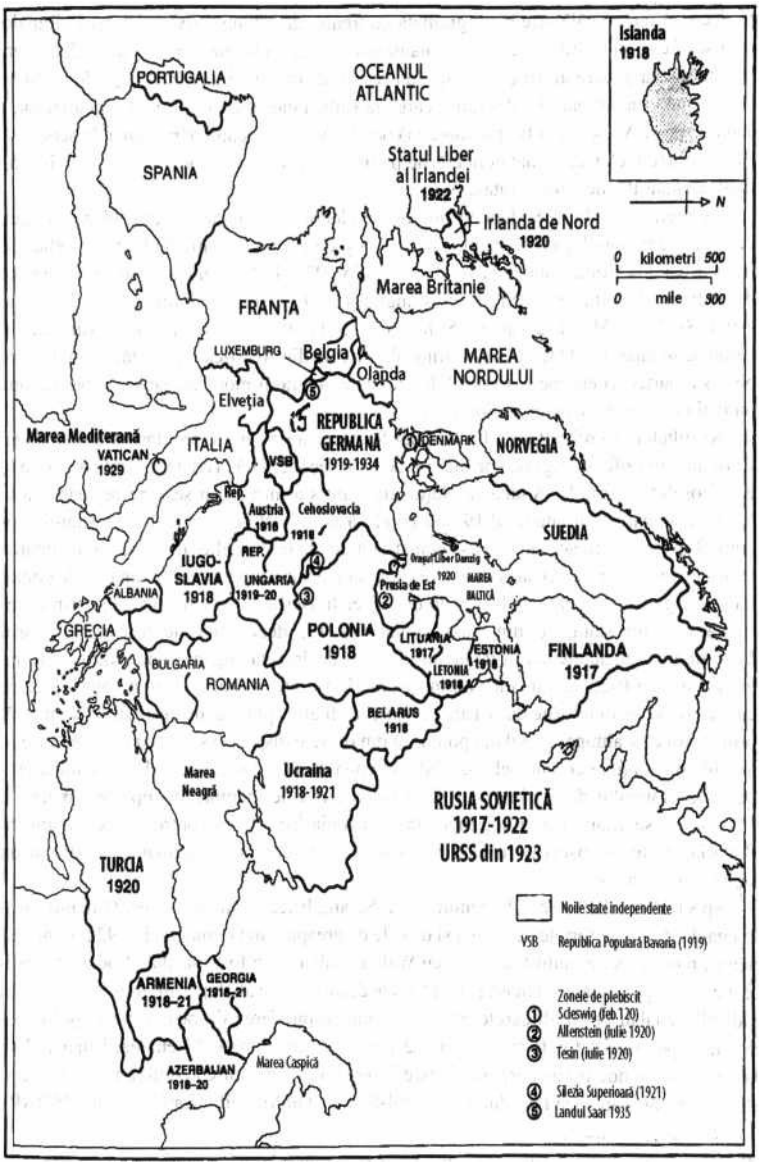

Harta 24. Noua Europă, 1917 – 1922

Liderul acestuia, Adolf Hitler, a devenit faimos odată cu eşecul Puciului de la Berărie, organizat în 8 – 9

noiembrie 1923, la München.

O perioadă de relativă încredere a renăscut în rândul populaţiei germane datorită lui Gustav Stressmann (1878 – 1929), cancelar pentru o vreme şi ministru de externe începând cu 1923. Cu sprijinul secret al Uniunii Sovietice, Stressmann a permis armatei germane să încalce clauzele privind dezarmarea. A obţinut totuşi asentimentul forţelor occidentale, prin eliminarea guvernelor comuniste din Saxonia şi Turingia şi reluarea plăţii datoriei de război. Ulterior, i-a convins pe aliaţi că disputele privind daunele de război provocau pagube economiei europene. În 1924, prin Planul Dawes, a negociat un împrumut de 800 de milioane de mărci de la SUA, garantat cu aur, ceea ce a asigurat renaşterea industriei germane. În 1925, la Locarno, a obţinut reabilitarea Germaniei ca membră a comunităţii internaţionale, în schimbul garantării graniţei franco-germane, iar în 1926 a obţinut acceptarea Germaniei în Liga Naţiunilor. În 1927 au fost retrase ultimele comisii interaliate. Orbiţi de îmbunătăţirea relaţiilor cu Occidentul, puţini au fost aceia care să bage de seamă că frontierele de est ale Germaniei, ca şi politica acesteia faţă de Est, rămăseseră deschise pentru revizuire.

În domeniul finanţelor internaţionale, confuzia a persistat vreme de ani întregi. Graţie aranjamentelor realizate de Antantă în perioada războiului, Marea Britanie şi Franţa aveau de primit sume colosale, mai ales din partea Rusiei, în timp ce datorau, la rândul lor, sume şi mai mari în special faţă de SUA. Planul pentru despăgubirile de război, inclus Tratatului de la Versailles, încerca să determine Germania să plătească integral costurile războiului, astfel încât guvernele forţelor aliate să-şi poată achita datoriile de război. Planul nu s-a dovedit însă fiabil. Sumele implicate nu au putut fi calculate cum trebuie, Germania a refuzat plata integrală, guvernul Uniunii Sovietice a refuzat să recunoască datoriile făcute de ţar, iar SUA a refuzat să ia în calcul o reeşalonare. Aşa că a

trebuit să se realizeze înţelegeri alternative. La Conferinţa de pace, J.M. Keynes, un delegat britanic, deja criticase public şi intens abordarea dominantă. În lucrarea sa, *Consecinţele economice ale păcii* (1919), el afirma că susţinerea reconstrucţiei economice a Germaniei era o precondiţie pentru reconstrucţia Europei şi că despăgubirile de ordin punitiv vor aduce prejudicii celor care le impun. Ideile sale au întâmpinat o puternică opoziţie din partea forţelor politice, în parte pentru că el părea să recomande aplicarea unui tratament preferenţial Germaniei, în raport cu aşa-zisele victime ale acesteia. Cu timpul însă, s-a ajuns la concluzia că reconstrucţia trebuie să constituie o acţiune prioritară.

Daunele de război au fost iniţial fixate la suma de 269 miliarde de mărci-aur germane, plătibilă în 42 de ani, adică până în 1962, însă această sumă a fost diminuată succesiv. În 1921, Marea Britanie a făcut un pas, prin promovarea Tratatului comercial anglo-sovietic, stopând boicotul împotriva bolşevicilor. A făcut presiuni pentru reducerea despăgubirilor Germaniei la 132 miliarde de mărci-aur, acceptând riscul ca Franţa să ocupe bazinul Ruhr dacă sumele diminuate nu aveau să fie plătite. În 1922, a propus anularea tuturor datoriilor de război sau, ca alternativă, limitarea rambursării sumei de 33 de milioane de lire pe an, dinspre Marea Britanie către SUA, pe parcursul a 63 de ani, până în 1985. În 1923, după ce au alimentat hiperinflaţia din Germania din cauza cererilor lor financiare, francezii au ocupat bazinul Ruhr, fără însă a obţine vreun efect pozitiv. În sfârşit, în 1924 a avut câştig de cauză o poziţie mai moderată, prin Planul Dawes. Germania urma să plătească daune de război într-un ritm moderat până în 1929, urmat de achitarea sumei de 2.500 de milioane de mărci pe an. Un împrumut de 800 de milioane de mărci din partea aliaţilor avea să faciliteze următoarea rată. Dar chiar şi aceste prevederi s-au dovedit imposibile.

Prin Planul Young, din 1929, Germaniei i s-a cerut să achite 34.500 de milioane de mărciaur anual, pe o perioadă de 58 de ani, până în 1988, cu o ipotecă asiguratorie pe căile ferate naţionale ale Germaniei. La Conferinţa de la Lausanne din 1932, Germania a fost invitată să facă o ultimă plată, de 3.000 de milioane de mărci – ceea ce nu s-a întâmplat. La acea dată, întreaga chestiune devenise total irelevantă. Germania primise sume mult mai mari, prin intermediul împrumuturilor din SUA, decât plătea ca daune de război. În orice caz, începând din 24 octombrie 1929 – ziua Marelui Crah de la Bursa din New York – economia mondială se îndrepta spre depresiune; şi toate împrumuturile SUA către Europa au fost suspendate.

Politicile din perioada interbelică au fost dominate de spectacolul repetat al democraţiilor liberale care cădeau pradă dictaturii. Puterile Occidentale au sperat că victoria repurtată va fi preludiul unei ere modelate după propria imagine. La urma urmelor, la începutul Marelui Război continentul european cuprindea 19 monarhii şi 16 republici. „Revoluţia democratică" s-a dovedit totuşi curând a fi doar o iluzie. Abia de trecea un an fără ca vreo constituţie democratică să nu fie violată de un tip sau altul de dictatură. Situaţia nu putea fi pusă pe seama vreunei cauze simple, cu excepţia incapacităţii puterilor occidentale de a proteja regimurile pe care chiar ele le inspiraseră. Dictatorii erau de toate felurile şi structurile – comunişti, fascişti, radicali şi reacţionari, exponenţii unor sisteme autoritariste (ca Piłsudski) sau militariste (ca Franco), monarhi, antimonarhişti, ba chiar şi un cleric, monseniorul Tiso[25], din Slovacia. Unicul lucru pe care îl aveau în comun era convingerea că democraţia occidentală nu era pentru ei (vezi anexa III, p. 1084). [EESTI]

25 Jozef Tiso (1887-1947) - preot catolic, ajuns preşedintele Republicii Slovace în 1939, sub presiunea Reichului; a impus un regim monopartinic, violent antisemit şi pronazist.

EESTI

Tronul din palatul de la Cnossos era considerat „cel mai vechi scaun din Europa”. Dar probabil că nu e corect. Singurul lucru cert este că scaunele cu spătar şi coti ere erau rezervate în vechime pentru ceremonii. Îi ajutau pe conducători şi marii preoţi să adopte o poziţie relaxată, demnă şi mândră, în timp ce toţi le stăteau la picioare. De la tronul regal, conceptul de scaun văzut ca un simbol al autorităţii a trecut la *cathedra* sau sediul oficial al episcopilor, apoi la catedra profesorilor.

Mobila pe care să te aşezi este o invenţie europeană relativ modernă. Când nu stăteau în picioare, oamenii primitivi şedeau ghemuiţi sau întinşi pe jos. Multe popoare asiatice, inclusiv japonezii, preferă şi acum această poziţie. Grecii şi romanii din Antichitate stăteau lungiţi pe canapele. În Evul Mediu, oamenii şedeau pe bănci de lemn neşlefuit. Scaunele au fost introduse pentru prima oară în chiliile din mănăstiri, probabil pentru citit. Nu au făcut parte din mobilierul obişnuit dintr-o casă până în secolul XVI şi nu au fost obiectul unei proiectări îngrijite până în secolul XVIII. Şi nici nu s-au folosit pe scară largă în şcoli, birouri sau la locul de muncă până la sfârşitul secolului XIX.

Din păcate, scaunele cu fundul plat nu întrunesc cerinţele anatomiei umane, spre deosebire de şei, care transferă mult din greutatea corpului în scări, păstrând curbura normală a coloanei vertebrale. În schimb, poziţia aşezat pe scaun obligă coapsele să formeze un unghi drept cu trunchiul, afectând echilibrul scheletului. Astfel, se exercită o presiune anormală asupra bazinului imobilizat, articulaţiilor şoldurilor şi a zonei lombare. Durerile cronice de spate sunt unul dintre inconvenientele majore ale progresului de acum.1

Din cele două noi state care apăruseră în perioada interbelică, unul, anume Irlanda, era o republică naţională,

iar celălalt, Vaticanul, era o dictatură de factură apostolică. Statul Liber Irlandez a luat fiinţă în 1922, iniţial ca dominion al Imperiului Britanic. În timpul Marelui Război, milioane de irlandezi slujiseră cu loialitate în armata britanică. În 1918 însă, opiniile erau încă împărţite în privinţa Home Rule[26]. Regiunea Ulster s-a pregătit încă o dată să apere Uniunea cu ajutorul forţei, iar în 1920, a devenit o provincie autonomă a Marii Britanii. Populaţia predominant catolică din sud s-a pregătit pentru dobândirea independenţei. A reuşit, dar numai după două războaie sângeroase – unul împotriva forţelor paramilitare poliţieneşti britanice „Black and Tan", celălalt, un război civil intern. Personalitate dominantă şi premier în mai multe rânduri, Éamon de Valera (1882 – 1975), era un catolic pe jumătate cubanez, născut la New York dintr-o mamă irlandeză. Statul Liber s-a autoproclamat Republica Irlandeză în 1937, întrerupând toate contactele oficiale cu Marea Britanie în 1949.

Statul Vatican, aproape la fel de papistaş ca şi Republica Irlanda, a fost creat în 1929, ca urmare a Tratatului de la Lateran, semnat de Italia lui Mussolini şi de papa Pius XI. Statul are o suprafaţă de 44 de hectare şi este situat în centrul Romei, pe malul drept al râului Tibru. Populaţia, în număr de 1.000 de locuitori, probabil, urma să fie condusă de autoritatea absolută a papei. Crearea acestui stat a pus capăt „captivităţii" de 60 de ani a papei, de la suprimarea statelor papale din 1870.

În ciuda victoriei repurtate de democraţiile occidentale, cel mai dinamic rezultat politic al Marelui Război a fost monstrul antidemocratic şi antiliberal al totalitarismului. Termenul a fost consacrat de fasciştii italieni care denumeau astfel atât fascismul, cât şi comunismul. După desfiinţarea Ungariei Sovietice, Rusia Sovietică (1917 – 1922) şi urmaşa acesteia, URSS (din

26 Guvernarea autonomă (n.tr.)

1923), a rămas pentru multă vreme singurul stat comunist. Exemplul ei a avut o influenţă uriaşă. Cele mai importante regimuri fasciste au apărut în Italia (1922), Germania (1933) şi Spania (1936).15

Conceptul de totalitarism a fost respins atât de comunişti, cât şi de fascişti, cu alte cuvinte chiar de reprezentanţii totalitarismului. Era menit să devină o adevărată minge de fotbal în timpul Războiului Rece, iar oamenii de ştiinţă şi teoreticienii politici occidentali i-au arătat un interes diferit.16 Nu a reuşit să-i atragă pe aceia care aveau nevoie de modele ordonate, infailibile sau care puneau semnul egalităţii între fenomenele politice şi forţele sociale. El reprezintă anatema şi un „relativism" abominabil pentru oricine consideră că fascismul sau comunismul sunt absolut malefice. Pe de altă parte, acest concept este susţinut de acei europeni care au trăit nemijlocit experienţa comunismului şi fascismului. Comunismul şi fascismul nu au fost niciodată identice. Fiecare din ele au evoluat în timp şi fiecare a dat naştere unor variate vlăstare. Însă au mult mai multe în comun decât erau pregătiţi să recunoască practicienii lor. Trăsăturile pe care le-au împărtăşit formează o lungă listă. Un studiu original vorbeşte despre „un sindrom în şase puncte".17 Şase puncte nu sunt însă suficiente:

Ideologia naţional-socialistă. Atât comunismul, cât şi fascismul au fost mişcări radicale care au dat naştere unor ideologii care manifestă un amestec de elemente naţionaliste şi socialiste. În perioada anilor 1920 bolşevicii au diluat treptat principiile lor internaţionaliste, adoptând în acelaşi timp postulatele naţionalismului extrem rus. Sub Stalin, amestecul ideologic a fost catalogat drept „bolşevism naţional". În aceeaşi perioadă, naziştii germani au modificat elementele de socialism din ideologia lor. În ambele cazuri, amestecul de naţional-socialism s-a consolidat în acelaşi moment, în 1934.

La nivelul conştientului, comuniştii şi fasciştii erau

educaţi în direcţia accentuării diferenţelor dintre ei. Pe de altă parte, însă, atunci când erau forţaţi să-şi prezinte succint convingerile, răspunsurile pe care le dădeau erau adeseori izbitor de asemănătoare. Unii afirmau că „Pentru noi, membrii patrioţi ai sovietelor, patria mamă şi comunismul au ajuns să fuzioneze într-un tot inseparabil". Un altul a formulat astfel: „Mişcarea noastră a pus stăpânire pe marxismul laş şi a extras din el semnificaţia (adevărată) a socialismului. A preluat şi naţionalismul de la fricoasele partide burgheze. Le-am aruncat pe amândouă în creuzetul modelului nostru de viaţă şi din sinteza lor a apărut un concept limpede ca un cristal – naţional-socialismul german". 18 Nu degeaba cei expuşi unor astfel de discursuri erau capabili să-i considere pe comunişti „fascişti roşii", iar pe fascişti, „comunişti bruni".

Pseudoştiinţa. Comuniştii, dar şi fasciştii, susţineau că ideologiile lor au la bază legi fundamentale ale ştiinţei, care se presupune că guvernează dezvoltarea societăţii umane. Comuniştii făceau apel la versiunea lor asupra „marxismului ştiinţific" sau a materialismului istoric, naziştii apelau la eugenie şi la ştiinţa raselor. În niciunul din cazuri, metodele sau descoperirile lor ştiinţifice nu s-a bucurat de o largă recunoaştere din partea oamenilor de ştiinţă independenţi.

Obiective utopice. Toţi partizanii totalitarismului au împărtăşit viziunea unui om nou care trebuia să creeze o nouă ordine, curăţată de orice impurităţi. Natura viziunii lor era totuşi diferită. Putea fi vorba despre etapa finală a comunismului pur, în care nu ar mai fi existat nicio clasă socială – aşa cum era propovăduit de marxişti-leninişti, despre paradisul rasist, arian, curăţat de evrei, al naziştilor sau despre restauraţia pseudoistoricului Imperiu Roman, în Italia. Realizarea noii ordini era obiectivul care justifica toate sacrificiile de vieţi omeneşti şi brutalităţile prezentului. [UTOPIA]

Statul unipartid dualist. Odată ajuns la putere, partidul totalitar şi-a creat în interiorul propriului aparat de conducere organe care să dubleze şi să supravegheze toate celelalte instituţii existente. Structurile de stat erau reduse la statutul de curele de transmisie pentru executarea dorinţelor partidului. Acest sistem dictatorial dualist era cu mult mai penetrant decât ar lăsa să se înţeleagă termenul obişnuit şi înşelător de „stat unipartid”. (Vezi anexa III.)

Führerprinzip *sau „Principiul conducătorului”*. Partidele totalitare funcţionau pe sisteme strict ierarhice. Ele obţineau o supunere de sclav din partea celor aflaţi sub aripa lor protectoare, prin intermediul cultului absolut al conducătorului de partid, izvorul înţelepciunii şi al tuturor binefacerilor – Führerul, *Vozá\ Îl duce*, *Caudillo* sau „marele cârmaci”. Lenin a ocolit un astfel de cult, dar acesta a reprezentat elementul central atât al stalinismului, cât şi al hitlerismului.

Gangsterismul. Mulţi observatori au remarcat puternicele similitudini dintre comportamentul elitelor din regimurile totalitare şi cel al confreriilor criminale profesionale. Gangsterii obţin o putere parazitară asupra comunităţii pe care o „protejează” de violenţa pe care ei înşişi o generează. Obişnuiesc să terorizeze atât propriii membri, cât şi victimele pe care le vizează, şi îşi elimină rivalii. Manipulează legile şi, în timp ce menţin o importantă faţadă de respectabilitate, fac uz de şantaj şi de extorcare, pentru a prelua controlul tuturor organizaţiilor locale.

Birocraţie. Toate regimurile totalitare au nevoie de o vastă armată de birocraţi, care să ocupe funcţiile din structurile supradimensionate şi dublate ale statului unipartid. Această nouă birocraţie a oferit o promovare rapidă pentru cohorte de indivizi oportunişti, indiferent de originea lor socială. Complet dependentă de partid, această birocraţie forma probabil singurul corp social ale

cărui interese partidul trebuia să le ia în considerare. În acelaşi timp, ea cuprindea un număr de „centre de putere” aflate la concurenţă, ale căror rivalităţi ascunse dădeau naştere singurei forme adevărate de viaţă politică existentă.

Propaganda. Propaganda totalitară a datorat mult tehnicilor subliminale ale publicităţii moderne în masă. A făcut uz de simboluri emoţionale, de *son et lumière**, de arta angajată politic şi de arhitectura impunătoare şi de principiul „minciunii sfruntate”. Demagogia neruşinată viza elementele vulnerabile şi vindicative ale unei societăţi dezrădăcinate de talazurile războiului şi ale modernizării. [PROPAGANDA]

Estetica puterii. Regimurile totalitare au edificat un monopol în domeniul artelor, dezvoltând un mediu estetic în care se ridica în slăvi partidul aflat la conducere, care înfrumuseţa legăturile dintre partid şi popor, care se regala cu imaginile eroice ale miturilor naţionale şi se răsfăţa cu fantezii megalomane. Fasciştii italieni, naziştii germani şi comuniştii sovietici împărtăşeau cu toţii gustul pentru portretele de dimensiuni monstruoase ale liderului, pentru sculpturile supradimensionate ale muncitorilor plini de muşchi şi pentru clădirile publice ostentative, cu proporţii ultragrandioase.

Duşmanul dialectic. Niciun regim totalitar nu ar fi putut spera să-şi legitimeze propriile proiecte malefice fără existenţa unei forţe malefice adversare cu care să se lupte. Răspândirea fascismului în Europa a fost o mană cerească pentru comunişti, care altfel nu şi-ar fi putut justifica acţiunile decât prin raportarea la răul mai îndepărtat al liberalismului, imperialismului şi colonialismului. Fasciştii nu au încetat nicio clipă să se justifice altfel decât în termenii cruciadei pornite împotriva bolşevismului, iar comuniştii, prin „lupta împotriva fascismului”. Contradicţiile din cadrul totalitarismului au constituit

motorul urii şi al conflictelor pe care le promova.

Psihologia urii. Regimurile totalitare ridicau nivelul emoţional fluturând ura faţă de „duşmani" atât în interior, cât şi în afara graniţelor. Adversarii cinstiţi sau oponenţii onorabili nu existau. În repertoriul fascist, evreii şi comuniştii se aflau în capul listei. În repertoriul comuniştilor, fasciştii, capitaliştii lachei, „culacii"[27] şi presupuşii sabotori erau puşi fără milă la stâlpul infamiei.

Cenzura preventivă. Ideologia totalitară nu putea opera fără o cenzură strictă, care să controleze toate sursele de informare. Nu era suficientă suprimarea opiniilor sau a actelor nedorite, era necesară prefabricarea tuturor datelor care aveau permisiunea să circule.

Genocidul şi coercitia. Regimurile totalitare au împins violenţa politică dincolo de toate limitele existente anterior. O reţea complexă de poliţie politică şi agenţii de securitate era în permanenţă ocupată, iniţial cu distrugerea tuturor rivalilor şi a indezirabililor, iar mai apoi cu inventarea unor oponenţi care să menţină mecanismul în mişcare. Campaniile de genocid îndreptate împotriva „duşmanilor" de rasă sau de clasă (nevinovaţi) conferea veridicitate imperativelor ideologice şi menţinea populaţia într-o stare de permanentă teamă. Arestările şi execuţiile în masă prin împuşcare, lagărele de concentrare şi crimele aleatoare erau lucruri obişnuite.

Colectivismul. Regimurile totalitare au pus accentul pe tot felul de activităţi menite să întărească legăturile colective şi să slăbească identitatea individuală şi de familie. Creşele de stat, „arta socială", mişcările de tineret, ritualurile de partid, paradele militare şi uniformele diferitelor grupări serveau toate la consolidarea unei discipline sociale de înalt nivel şi a unui comportament

27 Culac (pumn, în lb. rusă) - termen peiorativ în limbajul politic sovietic, prin care erau numiţi ţăranii relativ bogaţi din Imperiul Rus, care stăpâneau ferme mai întinse şi care foloseau mână de lucru angajată, (n.tr.)

corespunzător. În Italia fascistă s-a realizat un sistem de asociaţii, conduse de partid, care au înlocuit toate fostele sindicate şi organizaţii ale muncitorilor, iar în 1939 acestea au preluat puterea în camera inferioară a Adunării naţionale.

Militarismul. Regimurile totalitare, în general, au amplificat sau au inventat o „ameninţare externă", cu scopul de a coaliza cetăţenii în apărarea patriei mamă. Reînarmarea a reprezentat o prioritate economică absolută. Sub controlul partidului, forţele armate ale statului s-au bucurat de un monopol al armamentului şi de un ridicat prestigiu la nivel social. Toate planurile militare ofensive erau prezentate ca având caracter defensiv.

Universalismul. Regimurile totalitare acţionau sub imperiul ipotezei că sistemul lor se va extinde la un moment dat pe întreg globul. Ideologii comunişti susţineau că marxism-leninismul era „ştiinţific" şi, deci, universal aplicabil. Naziştii mărşăluiau sub lozinca „Denn heute gehört uns Deutschland, / Und morgen die ganze Welt" (Căci azi Germania este a noastră, iar mâine, lumea întreagă.) [LETTLAND]

Dispreţul faţă de democraţia liberală. Toţi adepţii totalitarismului au dispreţuit democraţia liberală pentru caracterul ei umanitar, pentru credinţa în compromis şi în coexistenţă, pentru spiritul ei comercial şi pentru ataşamentul faţă de lege şi de tradiţie.

Nihilismul moral. Toţi adepţii totalitarismului au împărtăşit opinia că scopurile lor au scuzat mijloacele folosite. „Nihilismul moral, scria un observator britanic, nu reprezintă doar trăsătura centrală a naţional-socialismului, ci şi trăsătura centrală dintre aceasta şi bolşevism". 19

Conceptul de totalitarism se susţine sau este infirmat de esenţa acestor puncte de comparaţie între principalii lui practicanţi. Validitatea nu îi este afectată de diferitele jocuri politice sau intelectuale în care a fost folosit ulterior.

Cu toate acestea, comunismul şi fascismul diferă, în mod evident, în privinţa originilor identităţii fiecăreia din cele două. Comuniştii erau legaţi de lupta de clasă, naziştii, de campania lor pentru puritate rasială. Alte diferenţe importante existau în domeniul social şi în cel economic. Fasciştii au avut grijă să lase intactă proprietatea privată şi să-i atragă pe marii industriaşi pentru cauza lor. Comuniştii au abolit proprietatea privată în cele mai multe dintre formele ei. Au naţionalizat industria, au colectivizat agricultura şi au instituit planificarea controlată de la centru. Pe aceste temeiuri, comunismul trebuie considerat ramura cea mai totalitară a totalitarismului. [GAUCHE]

Trebuie să accentuăm desigur faptul că ideea „controlului total asupra individului uman", clamată uneori ca aparţinând totalitarismului, este rodul imaginaţiei cuiva. Utopiile totalitare şi realităţile totalitarismului au fost două lucruri diferite. Marile proiecte totalitare au fost adeseori ineficiente. Totalitarismul nu se referă la realizările unor regimuri politice, ci la ambiţiile acestora. Mai mult încă, molima totalitarismului a generat şi propriii anticorpi. Opresiunea masivă a inspirat adeseori o rezistenţă eroică. Expunerea la o filosofie iluzorie poate da uneori naştere unor indivizi cu înalte principii morale. Cei mai aprigi anticomunişti au fost ex-comuniştii. Cei mai buni „antifascişti" au fost adevăraţii patrioţi germani, italieni sau spanioli.

Din punct de vedere istoric, una dintre cele mai interesante întrebări este cât de mult s-au alimentat reciproc fascismul şi comunismul. Înainte de 1914 principalele ingrediente ale celor două mişcări – socialismul, marxismul, naţionalismul, rasismul şi autocraţia – erau prezente în Europa în stare diluată şi în diverse combinaţii. Dar comunismul a fost primul care s-a cristalizat. Apariţia lui în 1917 s-a produs cu mult înainte

de orice manifestări coerente ale fascismului. Comuniştii, aşadar, trebuie consideraţi drept lideri, iar fasciştii, cei care au învăţat rapid. Problema este următoarea: se poate vorbi de o relaţie cauză-efect în situaţia unei precedenţe cronologice? A reprezentat fascismul doar o cruciadă pentru salvarea lumii de bolşevism, aşa cum au susţinut mulţi dintre adepţii lui? Ce anume au învăţat fasciştii de la comunişti? Este greu de negat faptul că Béla Kun a dat regimului lui Horthy propria lui *raison d'être*[28]. Greva generală din Italia, izbucnită în luna octombrie 1922 şi dominată de comunişti, i-a oferit lui Mussolini pretextul necesar pentru al său „marş asupra Romei". Forţa manifestată de comunişti în stradă şi la cabinele de vot din Germania i-a speriat pe conservatorii germani şi i-a făcut să-i ofere lui Hitler puterea.

Aceasta nu este însă nici pe departe toată povestea. La ea şi comuniştii, fasciştii erau mistificatori notorii: declaraţiile lor nu trebuie luate prea în serios. Benito Mussolini (1883 – 1945), odinioară ex-editor al ziarului socialist *Avanti* (înainte), autor al unei lucrări pseudo-marxiste despre lupta de clasă (1912), delapidator şi derbedeu scandalagiu, nu a fost prea angajat faţă de principiul politic. Nu a avut niciun scrupul în a-şi folosi bandele de *fascişti* mai întâi în sprijinul ocupării brutale a regiunii Fiume de către naţionalişti, în 1920, pentru a susţine blocul liberal al lui Giolitti[29] la alegerile generale din 1921, iar mai apoi pentru asasinarea liderului socialist Matteotti[30]. S-a declarat, de exemplu, în favoarea unei monarhii constituţionale pe care la scurtă vreme a răsturnat-o. Nu trebuie să mai căutăm o consecvenţă ideologică în astfel de tactici: el urmărea pur şi simplu să

---

28 Raţiune de a fi (în lb. ff. în orig.) (n. tr.)

29 Giovanni Giolitti (1842-1928), om politic italian (n.tr.)

30 Giacomo Matteotti (1885-1924), politician italian de orientare socialistă (n.tr.)

exploateze haosul la dezlănţuirea căruia a contribuit.

Acelaşi lucru se poate spune despre comportamentul său extraordinar şi încununat de un succes, extraordinar din luna octombrie 1922. După ce a contribuit iniţial la haosul provocat de greva generală, el i-a telegrafiat regelui un ultimatum în care i-a cerut să-l numească prim-ministru. Regele ar fi trebuit să-i ignore cererea, dar nu a făcut-o. Mussolini nu a obţinut puterea, ci doar a ameninţat că o va face, iar sub pericolul continuării haosului, democraţii italieni s-au predat. „Marşul asupra Romei, scrie istoricul cel mai important al Italiei, a reprezentat o confortabilă călătorie cu trenul, urmată de o anemică demonstraţie, totul ca răspuns la o invitaţie expresă din partea regelui”. 20 Câţiva ani mai târziu, când regimul lui Mussolini se confrunta cu frământări crâncene, Adolf Hitler a insistat să-l salveze pe acesta. „La urma urmelor – se relatează că ar fi afirmat führerul – Ducele este cel care ne-a arăta că orice este posibil”. 21 Ceea ce arătase Mussolini că este posibil a fost subminarea democraţiilor liberale şi o a doua rundă teribilă a „războiului total” în Europa.

Tonul relaţiilor internaţionale a fost dat de oroarea aproape universală a războiului. Cel puţin la suprafaţă, „nonagresiunea” era obligatorie. În douăzeci de ani, au fost semnate un număr mare de pacte de nonagresiune (vezi anexa III, p. 1084). Pentru acele state care nu aveau în intenţie vreo agresiune, astfel de pacte erau irelevante. Pentru acelea care intenţionau agresiuni, ele ofereau un camuflaj perfect: atât Hitler, cât şi Stalin erau pasionaţi de ele.

Crearea Ligii Naţiunilor trebuie contabilizată printre realizările Conferinţei de Pace. Convenţia Ligii a intrat în vigoare la 10 ianuarie 1920, în aceeaşi zi ca şi Tratatul de la Versailles, în care a fost inclusă în mod incorect. Convenţia încerca să asigure rezolvarea disputelor prin arbitraj şi consens şi stipula folosirea forţei colective

împotriva agresorilor. Prevedea o Adunare Generală, care să se întrunească anual şi în care fiecare stat membru avea un vot egal, un Consiliu executiv şi un Secretariat permanent, toate cu sediul la Geneva. Liga a preluat şi Curtea Internaţională de Justiţie de la Haga şi Camera Internaţională a Muncii. Adunarea Generală s-a întrunit pentru prima dată în luna noiembrie 1920 şi apoi în fiecare an, până în 1941. S-a autodizolvat în luna aprilie 1946, când acţiunile rămase au fost transferate la Organizaţia Naţiunilor Unite din New York.

Activitatea ligii a demarat prea târziu pentru a mai afecta reglementările imediate ale Marelui Război şi a fost împiedicată de neparticiparea acelor puteri care ar fi putut să o facă efectivă. În cei douăzeci şi unu de ani de funcţionare a ligii, cele trei centre de putere ale Europei nu au fost niciodată reprezentate cum se cuvine. Dintre puterile occidentale, numai Franţa şi-a jucat integral rolul. SUA, finanţatorul iniţial al ligii s-a ţinut deoparte; Marea Britanie nu a semnat actul fundamental, Protocolul de la Geneva (1924) privind rezolvarea paşnică a disputelor. Germania nu a participat între 1926 şi 1933, nici Italia, între 1920 şi 1937. Uniunea Sovietică a fost admisă în 1934 şi exclusă în 1940. Franţa şi SUA au avut o iniţiativă importantă în 1928 pentru a pune capăt unora dintre ratările evidente ale ligii. Pactul Briand-Kellogg privind renunţarea la război a fost până la urmă semnat de 64 de state, inclusiv de URSS. El nu a fost însă niciodată inclus în reglementările proprii ale ligii. De aceea, deşi liga susţinea sancţiunile de ordin militar sau economic împotriva statelor agresoare, ea nu avea mijloacele de a-şi pune în practică aceste sancţiuni. Drept urmare, liga a jucat un rol major în managementul problemelor minore şi unul neglijabil în rezolvarea celor majore.

Graţie atitudinii ambivalente a puterilor occidentale, liga nu era împuternicită să conteste reglementările europene generale pe care acestea crezuseră că le-au

stabilit în 1919 – 1920. O decizie fatală a stabilit ca solicitările pentru revizuirea tratatului să nu poată fi acceptate drept „dispută”, conform prevederilor Protocolului de la Geneva. Principiul unanimităţii, care guverna votul în cadrul Adunării şi al Consiliului, garanta că nicio hotărâre nu putea fi luată dacă ea contravenea dorinţelor marilor puteri. Cruciala Conferinţă pentru Dezarmare nu s-a reunit decât în 1932, moment în care procesul de reînarmare era deja avansat în URSS şi avea să fie curând iniţiat şi în Germania.

Cu alte cuvinte finanţatorii ligii au lipsit-o, în ansamblu, de mijloacele necesare pentru a-şi atinge înaltele idealuri. Liga a condus Comisia Mandatelor Coloniale pentru Palestina şi Siria. A administrat Oraşul Liber Danzig, Landul Saar şi Comisia Strâmtorilor. A mediat disputa dintre Turcia şi Irak privind oraşul Moşul, pe cea dintre Grecia şi Bulgaria asupra Macedoniei (1925) şi, fără succes, disputa dintre Polonia şi Lituania privind oraşul Vilnius (1925 – 1927). Liga nu a putut face faţă invaziei Japoniei în Manciuria (1931) sau invaziei Italiei în Abisinia (1936). Nu din vina ei, liga a fost complet depăşită în momentul în care puterile Europei au început să-şi arate colţii, la finele anilor 1930.

Cel mai activ om de stat în domeniul păcii europene a fost, fără îndoială, Aristide Briand (1862 – 1932). Socialist reformator născut la Nantes, Briand a fost de zece ori premier al Franţei, dar etapa cea mai fructuoasă a carierei sale a fost atinsă în 1925 – 1932, când a fost ministru de externe. Cu o energie deosebită, el a urmărit reconcilierea franco-germană. A fost arhitectul principal al Pactului de la Locarno, a elaborat Pactul Briand Kellogg de renunţare la război şi a avansat propuneri pentru o uniune europeană. Nobilele sale idealuri şi lipsa de succes în realizarea lor au fost tipice pentru acele vremuri.

Propunerile lui Briand privind o uniune a Europei a avut puţine consecinţe imediate. Dar ele sunt importante

pentru toţi cei care caută ideile incipiente ale acelor politici care au dat roade până la urmă, douăzeci de ani mai târziu. Acestea au fost pentru prima dată prezentate într-un discurs ţinut în faţa Adunării ligii în luna septembrie 1929:

Cred că între popoarele care se coagulează în grupuri, pe criterii geografice – aşa cum sunt popoarele Europei – ar trebui să existe un anume fel de legături, de tip federal… Evident, această asociere va fi primordial de ordin economic, pentru că acesta este cel mai urgent aspect al problemei… Totuşi, sunt convins că această legătură federativă ar putea acţiona în mod util şi din punct de vedere politic şi social, fără a afecta suveranitatea niciuneia dintre naţiunile care fac parte din asociaţie…22

Cuvintele-cheie au fost „grupuri geografice”, „primordial economic” şi „suveranitate”. Un Memorandum mult mai detaliat a fost prezentat în luna mai 1930. Acest document vorbea despre o „uniune morală a Europei” şi descria principiile şi mecanismele de bază prin care aceasta se putea realiza. Documentul insista asupra „subordonării generale a chestiunilor economice în raport cu cele politice”. Se preconiza stabilirea unui Comitet politic permanent, care să funcţioneze ca un corp decizional executiv, şi a unui organ reprezentativ, Conferinţa europeană, în cadrul căreia să aibă loc dezbaterile. Pentru perioada imediat următoare, cele 27 de ţări europene membre ale ligii erau chemate să se întrunească într-o serie de întâlniri în care să analizeze o gamă largă de probleme conexe, inclusiv cu caracter financiar, cu privire la forţa de muncă şi relaţiile interparlamentare, începând cu luna ianuarie 1931, Briand a prezidat în cadrul ligii subcomitetul însărcinat să analizeze reacţiile ţărilor membre la acest memorandum. Dintre ele, numai răspunsul dat de Olanda demonstra că această ţară era pregătită să accepte faptul că o uniune

europeană însemna o reducere inevitabilă a suveranităţii.

Aşa cum s-a dovedit, 1931 a fost ultimul an pentru Briand, dar şi pentru ideile sale. Discursul lui iniţial despre o uniune europeană a fost urmat la scurtă vreme de crahul de pe Wall Street. Discuţiile pe marginea memorandumului au coincis cu primul succes electoral al naziştilor germani. Planurile europene ale lui Briand au fost date deoparte de activitatea sa ca preşedinte al Comitetului Manciurian care, după îndelungi deliberări, a emis o admonestare publică a Japoniei pentru că a invadat China. În Asia, Japonia a nesocotit Liga şi a cules recompensele actului de agresiune. În Europa „spiritul tratatului de la Locarno" slăbise. Stresemann[31] era mort; Briand însuşi, bolnav, îşi dăduse demisia. La moartea sa ministrul de externe britanic, Austen Chamberlain[32], i-a adus un omagiu înflăcărat. Briand „era mândru de ţara lui şi gelos pe prerogativele ei, a spus Chamberlain. Dar mândria lui nu a fost deplină decât atunci când Franţa, ca o zeiţă, a ieşit în faţă şi a condus celelalte naţiuni pe calea păcii şi a civilizaţiei. Nu mai există acum nimeni de calibrul său". 23 Aceste cuvinte au reprezentat o rară demonstraţie de solidaritate anglo-franceză.

Într-o astfel de atmosferă, Italia fascistă a sugerat un plan alternativ privind securitatea europeană. Mussolini propunea un pact cvadripartit al marilor puteri, între Marea Britanie, Franţa, Germania şi Italia. Propunerea reprezenta o cinică revenire la proastele obiceiuri ale Concertului European[33] şi ar fi însemnat renunţarea la

---

31 Gustav Stresemann (1878-1929) - om politic german, fondator şi lider al Partidul Popular German, cancelar în 1923 şi ministru de externe din 1923 şi până la moartea sa (n.tr.)

32 Sir Joseph Austen Chamberlain (1863-1937) - om de stat britanic, laureat al Premiului Nobel pentru Pace (n.tr.)

33 Sistemul de echilibru între puterile Europei - cunoscut şi ca Sistemul Congresului (după Congresul de la Viena) -, care a funcţionat de la sfârşitul Războaielor Napoleoniene (1815) şi până la izbucnirea

orice pretenţie privind statutul egal al statelor. Era o tentativă nemascată de a mobiliza „Occidentul" în faţa pericolelor venite din „Est" – cu alte cuvinte, împotriva disputelor dintre statele succesoare şi împotriva expansiunii potenţiale a comunismului. Propunerea s-a bucurat de un oarecare interes din partea ministerului de externe britanic, dar nu a fost bine primit în Quai d'Orsay[34], unde s-a preferat respectarea convenţiilor deja existente. Cu excepţia Conferinţei de la München, prevederile acestei propuneri au rămas literă moartă.

Viaţa culturală a Europei era profund afectată de mahmureala războiului, care accentua problema valorilor tradiţionale şi accelera tendinţele centrifuge existente. Tonul de nelinişte şi de pesimism a fost dat de scrierea lui Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* (Declinul Occidentului, 1918), care oferea un punct de vedere specific german asupra „civilizaţiei occidentale". Apariţia comunismului a entuziasmat mulţi intelectuali vestici, pentru care atitudinea cutezător-utopică a bolşevicilor din Rusia se dovedea neobişnuit de fascinantă. Politica activă comunistă nu era pentru cei mulţi, dar opiniile promarxiste erau foarte la modă. Lungul şir de pelerini către Moscova, oameni pentru care cel mai criminal regim din istoria Europei nu era capabil să facă vreun rău, oferă unul dintre cele mai stranii spectacole de iluzie în masă înregistrate vreodată.24 Şi fascismul avea să-şi recruteze colaboratorii din rândul oamenilor de ştiinţă şi de cultură. Unii, cum ar fi George Bernard Shaw[35], au reuşit să se gudure pe lângă dictatorii de toate

---

Primului Război Mondial (1914); ţările fondatoare au fost Austria, Prusia, Imperiul Rus şi Marea Britanic - membrii Alianţei Cvadruple care a desfiinţat Primului Imperiu Francez -, cărora li s-a alăturat ulterior şi Franţa, (n.tr.)

34 Nume sub care este îndeobşte cunoscut Ministerul de Externe Francez, după numele străzii pe care se află sediul acestuia (n.tr.)

35 Scriitor irlandez (1856-1950), autor de piese de teatru, critic de

felurile. La vizita lui în URSS din 1931 G.B. Shaw remarca: „Mi-aş fi dorit să instituim şi noi munca forţată în Anglia, caz în care nu am mai fi avut două milioane de şomeri”. Iată părerea lui despre Stalin, după o întâlnire personală cu acesta: „Se spune despre el că e un exemplu de ataşament familial, de virtute şi de inocenţă” 25. Privind retrospectiv, cărţi precum cea semnată de soţii Webb[36], *Soviet Communism*: *A New Civilization* (1935), par pur şi simplu nişte prostii, dar ele au alimentat neliniştile veritabile ale generaţiei de după război, ajutând în acelaşi timp la ascunderea faţă de întreaga lume a realităţilor din URSS. Lipsa de integritate morală vădită de intelectualii asupra cărora se exercitau presiuni de ordin politic, aşa cum este ea descrisă în *La Trahison des clercs* (1927) a lui Julien Benda[37], a constituit o temă recurentă. Ar fi fost mai convingător Benda, dacă el însuşi nu ar fi încercat să justifice procesele spectacol comandate de acesta. Filosoful spaniol José Ortega y Gasset[38] a văzut totalitarismul ca pe un semnal de ameninţare din partea culturii de masă. În lucrarea sa *Rebeliôn de las masas* (Revolta maselor, 1930), el avertiza că democraţia purta germenii tiraniei majorităţii.

În gândirea religioasă, ierarhia catolică conservatoare a luat o poziţie mai dură împotriva comunismului decât Biserica protestantă. În 1937 însă cele două enciclice ale papei *ViusXI*, *Mit brennender Sorge****** şi *Divini Redemptoris********, *a\xhotărâtzatâtfascismu* \, cât şi

artă şi publicist politic de orientare socialistă, laureat al Premiului Nobel pentru literatură (1925) (n.tr.)

36 Sidney şi Beatrice Webb (1859-1947 şi, respectiv, 1858-1943), economişti socialişti englezi (n.tr.)

37 Filosof şi romancier francez (1867-1956), autorul controversatului volum Trădarea cărturarilor (n. trad.)

38 Filosof şi eseist liberal spaniol (1883-1955) (n.tr.)

****** „Cu arzătoare grijă“ (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

******* „Mântuirea divină“ (în lb. lat. în orig.) (n.tr.)

comunismul sunt incompatibile cu credinţa creştină. În acelaşi timp, filosofii catolici modernişti, cum ar fi neotomistul Jacques Maritain (1882 – 1973), au încercat să aducă în prezent gândirea socială a bisericii. Dezbaterile religioase interconfesionale au fost stimulate de teologul evreu Martin Buber (1875 – 1965), care a fost o perioadă profesor la Frankfurt, şi de elveţianul Karl Barth (1886 – 1968), a cărui influentă lucrare, *Die kirchliche Dogmatik*[39](1932), încerca să restabilească fundamentele protestantismului.

În literatură, sentimentul rămas în urma războiului, de distrugere devastatoare şi de dezorientare, a fost redat cu elocvenţă în minunatul poem al lui T.S. Eliot, *Ţara pierdută*, în piesa lui Pirandello, *Şase personaje în căutarea unui autor* (1920) şi de textele în stilul „fluxul conştiinţei" din romanele lui James Joyce, *Ulise* (1923) şi *Veghea lui Finnegan* (1939). Anul 1928 a marcat crearea romanului de nepublicat al lui D.H. Lawrence, *Amantul doamnei Chatterley* un atac îndrăzneţ la adresa moravurilor sexuale ale Angliei, dar şi a piesei de teatru *Dreigroschenoper Opera de trei parale*, semnată de Bertold Brecht, care a ajuns cea mai renumită producţie a unui mediului artistic de stânga, din Berlinul perioadei premergătoare dezvoltării nazismului. În aceeaşi perioadă scriitorul Thomas Mann (1875 – 1955), care căpătase notorietate chiar înainte de război, cu romanele *Casa Buddenbrooks* (1900) şi *Moarte la Veneţia* (1911), a preluat rolul de frunte în efortul de a proteja cultura germană de proasta reputaţie a politicii ţării. A continuat să publice romane, ca *Der Zauberberg Muntele vrăjit*, 1924, în care a explorat moştenirea echivocă lăsată de Wagner şi Nietzsche, apoi a emigrat şi a devenit epitomul „germanului bun" din exil. În Rusia, scurta perioadă de libertate a literaturii, din anii 1920, a făcut loc manifestării

39 „Dogmatica bisericească" (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

talentelor poetice de forţă ale lui Aleksander Blok (1880 – 1921) şi Vladimir Maiakovski (1893 – 1930). Apariţia stalinismului i-a împărţit pe scriitorii ruşi în slujitori ai partidului, cum au fost Gorki şi Soholov, şi în disidenţi persecutaţi, ca Osip Mandelştam (1891 – 1938) sau Ana Ahmatova (1889 – 1966). Memoriile văduvei lui Mandelştam, Nadejda, sub titlul *Fără speranţă* nu au putut fi publicate decât în anii 1960, dar ele oferă cea mai elocventă mărturie despre literatura rusă din catacombe. În Europa Centrală, prevestirea totalitarismului pluteşte peste romanele lui Kafka precum *Castelul* (1925) şi *Procesul* (1926), peste drama alegorică *Din viaţa insectelor* – (1921), pe deasupra romanului lui Witkievicz, *Nesaţul* ca şi în opera poetului român Lucian Blaga (1885 – 1939) şi a croatului Miroslav Kireza (1893 – 1975). Antieroul lui Kafka, numit „K", este arestat sub acuzaţii pe care nu le poate nicicum afla şi va fi ucis în final de către doi bărbaţi cu joben, la comanda „ca un câine". Stanislav Witkievicz (1885 – 1939), cunoscut cu numele de Witkacy, a fost şi pictor, şi matematician şi este recunoscut ca pionier al teatrului absurdului. Aproape necunoscut dincolo de graniţele Poloniei în timpul vieţii sale, avea să se sinucidă în ziua în care Armata Roşie s-a alăturat invaziei Wehrmachtului german. Cu toate acestea, nimic nu a rivalizat ca popularitate cu memoriile din insula Capri ale doctorului suedez Axei Munthe, al cărui roman *Cartea de la San Michele* (1929) a fost tradusă în patruzeci şi una de limbi. [INDICE] [ŢARA PIERDUTĂ]

În domeniul ştiinţelor sociale, aşa-numita „Şcoală de la Frankfurt" a exercitat o influenţă uriaşă într-un interval de timp foarte scurt. Înfiinţat în 1923 şi închis de nazişti în 1934, Institut für Sozialforschung de la Frankfurt a fost gazda unui cerc de intelectuali care activau la graniţa dintre filosofic, psihologie şi sociologie. Personalităţi ca Max Horkenheimer (1895 – 1973), Theodor Adorno (1903 –

1969) şi Karl Mannheim (18931947) au fost de părere că ştiinţele moderne încă mai aveau nevoie să descopere metode eficiente pentru a putea analiza fenomenele umane şi pentru a susţine evoluţia acestora. Cu o orientare radicală şi de stânga, dar opunându-se tuturor ideologiilor, inclusiv marxismului, aceştia au respins logica şi epistemologia convenţionale, temându-se în acelaşi timp de influenţele malefice ale tehnologiei, ale societăţii industrializate şi ale unei reforme pas cu pas. Cercetările lor în domeniul unei „teorii critice" neangajate, condiţionată, dar nedeterminată de momentul prezent, aveau să impresioneze o întreagă generaţie de oameni de ştiinţă din sfera ştiinţelor sociale, atât din SUA, cât şi din Europa, după 1945.

ŢARA PIERDUTĂ

Poemul lui T.S. Eliot, *Ţara pierdută*, apărut în 1922, era opera unui american stabilit în Europa. Schiţa iniţială începea astfel: „Mai întâi au fost câţiva cercetaşi, acolo la coliba lui Tom". În versiunea publicată începutul era:

Aprilie este luna cea mai nemiloasă, stârnind Liliacul dintr-un pământ mort, amestecând Aducerile-aminte şi dorinţele, trezind la viaţă rădăcinile amorţite în ploi primăvăratice.

Poemul de 433 de versuri al lui Eliot, scris în cea mai mare parte în Elveţia, a fost inspirat de Legenda Sfântului Graal şi este compus dintr-un şir de aluzii şi fragmente literare esoterice. Efectul general aduce cu o plimbare printre relicvele unei civilizaţii distruse.

Ultima parte tratează, printre altele, decăderea Europei de Est:

Cine sunt gloatele acelea cu faţa ascunsă rotindu-se Peste câmpii nesfârşite, împleticindu-se în pământul crăpat Prins în inel de zarea fără adâncime…

O notă face trimitere la un citat din romancierul german Herman Hesse: „Cel puţin frumoasă este acea jumătate estică a Europei care umblă beată pe drumul

spre Haos, în căutarea Sfântului Graal, cântând aidoma lui Dmitri Karamazov”.

Poemul se încheie astfel:

Podul Londrei se năruie, se năruie.

Poi s-ascose nel fuoco ehe gli affina

Quando fiam utichelidon – O rândunică, rândunică

Le Prince d’Aquitaine à la tour abolie.

Frânturile acestea le-am ţărmurit pe lângă ruinurile mele O, dar atunci am să-ţi arăt eu. Hieronymo a înnebunit iarăşi.

Datta. Dayadhvam. Damyata.

Shantin shantin shantin

„Mai mulţi critici – a explicat Eliot ulterior, în cadrul unei prelegeri ţinute la Harvard – mi-au oferit onoarea de a interpreta poemul ca fiind o critică asupra lumii contemporane... Pentru mine... nu a fost altceva decât o mormăială ritmică”. 1

Rodul cel mai cunoscut al cercetării lor generale a fost lucrarea comună semnată de Horkheimer şi Adorno, *Die Dialektik der Aufklärung Dialectica iluminismului*, 1947.26 [ANNALES]

ANNALES

Numărul 1 al revistei *Annales d’histoire économique et sociale* a apărut la Paris, în 15 ianuarie 19291. Scurta prefaţă „Către cititorii noştri” era semnată de cei doi directori, Lucien Febvre (1878 – 1956) şi Marc Bloch (1886 – 1944). În ea se exprima credinţa că noua revistă îşi va „lăsa amprenta sub soare”. Erau publicate patru articole principale: Gustave Glotz scria despre preţul papirusului în Antichitatea greacă; Henri Pirenne, despre educaţia primită de negustori în Evul Mediu; M. Baumont semna articolul despre activitatea industrială a Germaniei după ultimul război; şi G. Méquet (Geneva), despre problema populaţiei în URSS.

O a doua secţiune a revistei, „Viaţa ştiinţifică”,

includea diferite elemente noi, alături de o descriere tehnică a plâns *parcelaires*, sau „schiţele de plan ale terenurilor în proprietate”, semnată de Bloch, şi de o prezentarea a carierei lui Max Weber, autor Maurice Halbwachs.

O secţiune dedicată prezentărilor conţinea vreo douăsprezece eseuri care acopereau subiecte de la sclavagismul sicilian la istoria economică a Ţării Galilor. Coperta de spate conţinea reclame pentru „Colecţia Armand Colin”, principalul sponsor al revistei, şi pentru cele 22 de volume de *Géographie universelle* semnată de Paul Vidal de la Blanche şi L. Gallois.

Annales avea să lanseze nu doar o revistă, ci o şcoală de istorie cu un prestigiu de neegalat. Ţinta era desfiinţarea dominaţiei exercitate de domeniile consacrate şi lărgirea studiilor de istorie prin intermediul unor tehnici şi subiecte luate din ştiinţele sociale. Nu doar sociologia şi economia, ci şi psihologia, demografia, statistica, geografia, climatologia, antropologia, lingvistica şi ştiinţele medicale, toate aveau să-şi găsească locul aici. Un accent deosebit urma să cadă pe abordările de tip interdisciplinary

Pedigriul intelectual al revistei *Annales* este edificator. Febvre l-a cunoscut pe Bloch la Universitatea din Strasbourg. Îşi făcuse un renume prin intermediul unui studiu regional executat în Franche-Comté. Bloch lucra la o istorie a Franţei rurale. Niciunul nu se simţea atras de figurile importante ale momentului, ca Renouvin, istoric al diplomaţiei, sau Fustei de Coulanges, apostolul cercetării documentaristice. Amândoi fuseseră influenţaţi de maeştri foarte diferiţi. Unul dintre ei a fost Émile Durkheim (m. 1917), pionier al sociologiei.

Al doilea era belgianul Henri Pirenne (1862 – 1935), autorul unor studii concentrate pe problematicii speciale ale democraţiei medievale şi ale „istoriei sociale a capitalismului”. Cel de al treilea era Paul Vidal de la

Blanche (1845 – 1918), profesor la École Normale Supérieure şi fondator al disciplinei geografiei umane. Vidal a fost acela care i-a inspirat pe Febvre şi Bloch să caute în zonele rurale noi surse şi perspective asupra trecutului.3

Cel mai important, poate, era un păcat profesional împotriva căruia originalii directori ai revistei *Annales* erau gata să lupte. Era vorba de păcatul specializării. Istoricii îşi concentrau eforturile în domenii din ce în ce mai înguste, ascunşi în spatele propriilor *cloisonnements* sau „ziduri despărţitoare". Apelul lor era lipsit de ambiguităţi:

„Nimic nu ar fi mai perfect decât ca toţi specialiştii adevăraţi care îşi îngrijesc minuţios grădina proprie să facă în acelaşi timp efortul de a cerceta şi lucrarea vecinilor lor. Cu toate acestea, zidurile sunt atât de înalte, încât vederea este adeseori blocată. Împotriva acestor formidabile ziduri despărţitoare ne vedem luând poziţie" 4.

Dacă această ameninţare era uşor de recunoscut în 1929, ea avea să crească inexorabil în deceniile care au urmat.

În artă, stilurile tradiţionaliste au continuat să se dezintegreze. După simbolism, cubism şi expresionism, au urmat primitivismul, dadaismul, suprematismul, abstracţionismul, suprarealismul şi constructivismul. Printre artiştii de frunte care au experimentat noile tehnici se numără exilatul rus Vasili Kandinsky (1866 – 1944), un exilat evreu, Marc Chagall (1889 – 1985), exilatul catalan de stânga, Pablo Picasso (1881 – 1973), exilatul italian Amedeo Modigliani (1886 – 1980), francezul Jean Arp (1887 – 1966) şi spaniolul Salvador Dalí (1904 – 1989). Franţa a fost Meca lor. Inventivitatea lor eclectică a fost dublată de longevitate. Klee a pictat abstracţiuni în culori pure; Dalí a pictat tulburătoare peisaje onirice freudiene; Arp a aruncat pe jos bucăţi de hârtie.

În muzică, stilurile neoromantic şi modernist lansate

înainte de război şi-au găsit ambele noi susţinători în compozitorii ruşi Stravinski, Prokofiev, Şostakovici şi Rahmaninov, în polonezul Karol Szimanovski (1882 – 1937) şi în maghiarul Béla Bartók (1881 – 1945). Poziţia importantă ocupată de est-europeni, atât ca instrumentişti, cât şi în postura de compozitori, a subliniat legăturile culturale care treceau dincolo de falia politică din ce în ce mai mare. [ŞTRAND] Germanul Carl Orff (1895 – 1982) s-a remarcat atât prin compoziţii, cât şi în domeniul educaţiei muzicale. Renumitul lui oratoriu laic, *Carmina Burana* (1937), a pus o serie de poeme medievale pe ritmuri puternice şi deliberat primitive. [TONALITATE]

TONALITATE

În 1923 Arnold Schoenberg termina *Serenada* sa. Era prima piesă compusă integral după regulile dodecafoniei sau ale" serialismului cu douăsprezece sunete". Dodecafonia a fost maniera aleasă de şcoala muzicală atonală de pionierat.1

De la Evul Mediu încoace, cele douăsprezece game muzicale, majore sau minore, au reprezentat elementele fundamentale ale gramaticii muzicale europene, iar octava cu cele opt note ale fiecărei game au oferit compozitorilor o serie de note cu care să-şi construiască melodiile, acordurile şi armoniile. Prin contrast, în dodecafonic gamele şi octavele tradiţionale au fost abandonate în favoarea unui set fundamental de „şiruri" de sunete, folosind toate punctele scării cromatice cu douăsprezece puncte. Fiecare set poate începe cu orice sunet sau orice punct din scară şi poate fi aranjat în inversiuni sau regresii, rezultând 48 de modele posibile pentru fiecare serie. Muzica rezultată era plină de intervale muzicale şi de combinaţii de note necunoscute până atunci şi, pentru urechea neobişnuită cu ele, era chinuitor de discordantă. Dodecafonia reprezenta o despărţire de trecut, tot atât de radicală pe cât era cea a artei abstracte, nonfigurative sau

a prozei nongramaticale a „fluxului conştiinţei”. Principalii adepţi ai dodecafoniei, după Schoenberg, au fost Berg, Webern, Dallapiccola, Lutyens şi Stravinski.

Atonalismul nu a fost totuşi singurul mod de deconstrucţie a formei muzicale”. Grupul celor şase” din Paris, care şi l-au luat pe Erik Satie (1866 – 1925) drept maestru şi din care făceau parte Artur Honegger (1892 – 1955), Darius Milhaud (1892 – 1974) şi Francis Poulenc (1899 – 1955), au experimentat politonalitatea, adică folosirea simultană a uneia sau a mai multor game muzicale. Paul Hindemith (1895 – 1963) a extins armonia tonală prin exploatarea seriilor armonice. Olivier Messiaen (1898 – 1993), organist la Saint Sulpice, a realizat ritmuri complexe inspirate de muzica orientală, melodii bazate pe cântul păsărilor şi tonuri muzicale care să reflecte culorile. Henryk Gorecki (n. 1933) s-a inspirat din armoniile medievale. Harrison Bitwhistle (n. 1934) a dat noi utilizări monodiei renascentiste. Anthony Burgess (1917 – 1993) a compus muzică” posttonală”, dar a fost şi critic şi autor de ficţiune.2

Messiaen şi Gorecki erau amândoi catolici practicanţi şi au căutat metode moderniste pentru a recupera vechi efecte. Lucrarea primului, *Quattuor pour la fin du temps* (1941), a fost compusă în perioada întemniţării sale din Silezia, iar nemaipomenit de faimoasa *Simfonie Nr. 3* (1976) a celui de-al doilea, motivată şi ea de experienţele de război în Silezia, reflectă o sensibilitate deosebită faţă de timp şi de starea sufletească. Aceste două lucrări au avut un succes la public mai mare decât au obţinut vreodată dodecafonicii cerebrali.3

În domeniul arhitecturii şi designului, Şcoala Bauhaus a luat fiinţă la Weimar, la iniţiativa lui Walter Gropius (1883 – 1969) şi a fost închisă de nazişti. Sursele de inspiraţie au fost, pe rând, expresionismul şi constructivismul, şcoala punând bazele metodelor funcţionale. Printre personalităţi se numără Itten, Moholy-

Nagy, Kandinsky şi Klee.

Cu excepţia muzicii, unde barierele internaţionale erau cele mai permeabile, contribuţia Europei de Est la mişcarea culturală de avangardă a rămas îndelung şi larg nerecunoscută. Un număr de grupări sau de personalităţi şi-au câştigat renumele, fie emigrând în Occident, aşa cum a fost cazul sculptorului român Constantin Brâncuşi (1876 – 1957), fie prin intermediul expoziţiilor sovietice finanţate de stat în anii 1920, care au adus în atenţia publicului figuri precum Kazimierz Malewicz (1878 – 1935), Pavel Filonov (1882 – 1946), Vladimir Tallin (1885 – 1953) sau Alexander Rodcenko (1891 – 1956). Evident, acceptarea deplină a avangardei a avansat lent peste tot. În Europa de Est, însă, apropierea fascismului şi dominaţia comunistă, încă şi mai lungă, a împins în umbră cultura nonconformistă, vreme de o jumătate de secol. „Grupul Osma" al primilor cubişti cehi, de exemplu, s-a centrat în jurul unor pictori ca Antonin Prochazka (1882 – 1945) sau Bohumil Kubista (1884 – 1918) şi a fost cunoscut numai de experţii cei mai specializaţi. Importanţa simbolistului lituanian Mikalojus Ciurlionis (1875 – 1911) sau a lui Wladislaw Strzeminski (1893 – 1952), teoretician şi practician al constructivismului, ori puternica prezenţă evreiască, nu au fost revelate decât după expoziţiile organizate în anii 1990.27 Unitatea culturală a unei Europe divizate politic a fost mult mai profundă decât s-a conştientizat la vremea respectivă.

Cu toate acestea, importanţa modernismului nu trebuie să mascheze faptul că influenţele cele mai puternice asupra culturii europene interbelice au venit din alte două direcţii – din schimbările de ordin tehnologic şi din America. Impactul asupra conştiinţei populare exercitat de radio, de aparatul de fotografiat Kodak sau de gramofoanele ieftine şi, mai presus de orice, de cinematograf, a fost unul imens. Graţie Hollywoodului, Charlie Chaplin (1889 – 1977), un comediant orfan din

cartierul londonez East End, a devenit probabil persoana cea mai cunoscută din lume. Multe dintre filmele lui, cum ar fi *Luminile oraşului* (1931), *Timpuri noi* (1935) sau *Dictatorul* (1939), conţineau mesaje sociale şi politice evidente. Printre alţi europeni reexportaţi de ecranul cinematografului s-au numărat suedeza Greta Garbo, nemţoaica Marlene Dietrich şi poloneza Pola Negri. Importurile americane ale epocii au inclus automobilismul de masă, desenele animate ale lui Walt Disney (1928), jazzul şi muzica de dans. Mulţi dintre tinerii europeni au dansat de la un război la altul pe ritmuri de ragtime, Charleston şi tango.

În sfera socioeconomică, modernizarea societăţii europene a continuat, dar după formule complet neregulate. Nevoile impuse de război stimulaseră puternic industria grea şi o gamă largă de inovaţii tehnologice. Cu toate acestea, pacea s-a instalat în mijlocul unei extinse dezagregări a pieţelor, a comerţului şi a sistemelor de creditare. În pofida potenţialului imens pentru dezvoltare, mai ales în sectoare noi ca petrolul şi motorizarea, ţările industrializate s-au confruntat cu ameninţarea recesiunii postbelice şi cu şomajul masiv, însoţit de protestele de ordin social.

Lupta femeilor pentru dreptul la vot era abia la început şi departe de a fi fost câştigată. În Marea Britanie, de exemplu, Constance Gore-Booth (contesa Markiewicz, 18681927), care fusese odinioară condamnată la moarte pentru rolul jucat în Rebeliunea de Paşti, s-a bucurat de onoarea de a fi atât prima femeie britanică aleasă ca membră a parlamentului, dar şi prima femeie membră a cabinetului irlandez.28 Mişcarea pentru sufragiul universal, născută în timpul copilăriei celei mai devotate activiste a ei, Emmeline Pankhurst (1858 – 1928), nu a izbândit în Marea Britanie decât la un an după moartea acesteia. Marie Stopes (1880 – 1958), pionieră a măsurilor contraceptive, care a deschis prima clinică de contracepţie

din Regatul Unit în 1921, a fost în acelaşi timp şi paleontolog profesionist, angajată la Universitatea din Manchester. [PREZERVATIV]

Societăţile rurale din Europa de Est se confruntau cu problema suprapopulării zonelor rurale, cu diminuarea oportunităţilor de migraţie, cu o scădere drastică a preţurilor la produsele agricole, dar şi cu lipsa investiţiilor de capital, atât autohton, cât şi străin. În toate aceste privinţe, paralizarea economică a Germaniei şi izolarea nefirească a URSS au provocat disfuncţionalităţi dincolo de graniţele celor două ţări. Abia ce se ajunsese la un oarecare grad de stabilitate, că Europa a fost lovită de Marea Depresiune.

Ţările Europei de Est, prinse între Germania şi URSS se confruntau cu dificultăţi deosebite. Pe măsură ce se luptau să instaureze regimuri politice stabile, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi Ţările Baltice au fost silite să suporte consecinţele economice ale prăbuşirii imperiilor. Semiindustrializate, dar în continuare predominant agrare ca tip, economiile lor, încă în faşă, s-au dezvoltat sub apăsarea multiplelor neajunsuri ale hiperinflaţiei, ale recesiunii industriale postbelice şi ale neajunsurilor din mediul rural. Łódź, de exemplu, cel mai mare centru al industriei textile din regiune, a suferit o scădere a producţiei cu 57% între 1918 şi 1939, când i s-au închis pieţele tradiţionale de desfacere din URSS. Societăţile rurale erau din ce în ce mai polarizate din cauza conflictelor dintre interesele conservatoare ale proprietarilor de terenuri şi partidele ţărăneşti radicale, din cauza impunerilor noilor birocraţii guvernamentale şi a întreprinderilor cu capital străin, precum şi din pricina protestelor cu caracter de clasă şi etnice. Din această perspectivă, marile progrese din domeniul educaţiei şi eliminarea analfabetismului, progresele făcute în direcţia parcelării marilor latifundii şi în domeniul dezvoltării

urbane sunt demne de tot respectul – cu atât mai mult cu cât regimurile ulterioare aveau să nege existenţa acestor progrese.

Cel mai mare experiment realizat vreodată în domeniul modernizării planificate a avut loc începând cu 1929, în Uniunea Sovietică. A fost atât de radical şi de nemilos, încât mulţi analişti susţin că acesta, şi nu evenimentele din cursul anului 1917, reprezintă adevărata revoluţie din Rusia.29 Experimentul a fost posibil odată cu accederea la putere a lui Iosif Stalin, secretar general al PCUS începând cu 1922.

Iosif Vissarionovici Djugaşvili (1879 – 1953), alias „Koba", alias „Stalin", este cel mai clar exemplu din istorie de criminal patologic ajuns la nivelul suprem de putere prin însăşi exercitarea talentelor lui criminale. În *Cartea recordurilor Guinness* el ocupă primul loc la capitolul „asasinate în masă". S-a născut în Didi-lilo, un sat de munte din apropiere de Gori, în Georgia, fiul unui tată beţiv şi a unei mame devotate şi abandonate. Georgienii susţin că era din regiunea Osetia. În orice caz, nu era rus, deşi a fost trimis să facă şcoală la un seminar ortodox rus. A fost exmatriculat de acolo, nu însă înainte de a fi pătruns de naţionalismul paranoic al Bisericii ruse, care în Georgia reprezenta o cultă venetică. A alunecat spre politica revoluţionară, în acea zonă fertilă în care se intersectau politica şi criminalitatea ilegală. Şi-a făcut un nume în cadrul Partidului Bolşevic în 1908, când a organizat cel mai spectaculos jaf armat din istoria ţaristă, atacând trăsura de poştă din Tbilisi şi părăsind scena cu o pradă în aur. A fost arestat de mai multe ori şi exilat în Siberia, de unde a evadat în repetate rânduri. Situaţia aceasta a dat naştere la suspiciunea, formulată pentru prima dată de Troţki – biograful lui cel mai pizmaş –, că Stalin ar fi fost un agent al poliţiei secrete ţariste, Ohrana. A sosit la Petrograd la începutul lui 1917, după cea mai recentă evadare şi, fără a avea vreo calificare ca jurnalist sau ca

marxist, a preluat conducerea editorială a ziarului *Pravda*. În anii revoluţiei Lenin l-a numit în funcţia de comisar pentru naţionalităţi, poziţie din care şi-a consolidat un cerc de acoliţi loiali – mai ales la Ţariţîn (ulterior numit Stalingrad) – care de atunci încolo i-au călcat pe urme. Momentul cel mai periculos din carieră a avut loc în Polonia, în luna august 1920, când, fiind comandant politic al Frontului de Sud-Vest, a ignorat ordinul de a face joncţiunea cu Tuhacevski şi a fost acuzat de un tribunal politic ca fiind responsabil de dezastrul care a rezultat. Ca de obicei, Stalin a scăpat ca prin urechile acului, dar nu a uitat niciodată întâmplarea. (Şapte ani mai târziu, ordinul de condamnare la moarte pentru Tuhacevski şi pentru alţi patru tovarăşi ai săi din 1920 era semnat de către trei generali care cu toţii activaseră pe Frontul de Sud-Vest alături de Stalin.)

Stalin a devenit secretar general al partidului în perioada când Lenin s-a îmbolnăvit prima dată şi a supravieţuit recomandării de a fi înlăturat, făcută prea târziu de acesta. Conform spuselor lui Troţki, Stalin l-ar fi otrăvit pe Lenin pentru a preveni cercetările ulterioare. După moartea lui Lenin, având în mâinile lui abile Ceka şi Congresul partidului, nimic nu l-a mai putut opri. Şi-a afişat cu măiestrie viclenia şi cinismul. Şi-a depăşit cu dibăcie toţi rivalii mai în vârstă, atrăgându-i spre decizii politice pe care ulterior le-a luat el însuşi, fără probleme, sau pe care le-a folosit pentru a-i discredita. I-au trebuit cinci ani ca să îi discrediteze pe Kamenev, Zinoviev şi Buharin şi şapte ani ca să-l termine pe Troţki. Apoi s-a apucat să-i omoare. Stalin nu avea o viaţă de familie. Pe cea de-a doua soţie a sa a împins-o la suicid. Trăia ca un pustnic, într-una dintre încăperile Kremlinului, îngrijit doar de fiica lui, Svetlana Allilueva, ale cărei memorii reprezintă o sursă importantă de informaţii. În timpul zilei dormea, iar noaptea lucra împreună cu acoliţii lui, asculta la nesfârşit gramofonul şi urmărea filme mute; pentru

relaxare mergea la căsuţa lui de vacanţă. Apărea arareori în public şi ţinea puţine discursuri. În timpul călătoriei anuale în Georgia folosea unul dintre cele cinci trenuri identice, fiecare dintre cele patru rămase având la bord o „sosie", în scopul a de micşora riscul unui asasinat. Nu avea de ce să-şi facă griji. A murit de bătrâneţe. Mai târziu, deşi nu vorbea nicio altă limbă străină în afară de rusă, s-a dovedit la fel de abil ca diplomat pe cât a fost ca tiran la el în ţară sau ca şi comandant de război. Când a fost în sfârşit pus la pământ, era conducătorul necontestat al unei superputeri.

Căutând superlative cu care să-l descrie pe rivalul cel mai important al lui Stalin, un ofiţer american din Petrograd l-a numit la un moment dat pe Troţki „fiu de căţea cu şapte feţe, dar cel mai tare evreu de la Iisus Hristos încoace" 30. Cu toate acestea, ţinta lui Stalin era să facă în aşa fel ca realizările lui Troţki să pară neînsemnate. Iar Troţki se aştepta la asta. În 1924 el prezicea deja, corect, că „groparul partidului revoluţiei" va prelua puterea:

Dialectica istoriei l-a agăţat deja şi îl va ridica pe culmi. Cu toţii au nevoie de el, radicalii extenuaţi, birocraţii, beneficiarii NEP, culacii, parveniţii, toate năpârcile care se târăsc afară din pământul răscolit de revoluţie... El le vorbeşte limba şi ştie cum să se poarte cu ei. Stalin va deveni dictatorul URSS-ului.31

Ca manipulator al puterii politice, Stalin are tot dreptul să fie considerat cel mai mare om al secolului XX. El declara la un moment dat, cu modestie: „Liderii vin şi pleacă, dar poporul rămâne" 32. De fapt, sub conducerea lui poporul a fost cel care a venit şi a plecat, în timp ce conducătorul a rămas. Singura persoană al cărei caracter malefic poate fi comparat cu al lui Stalin a fost un alt omuleţ, cu o altfel de mustaţă, pe care Stalin nu l-a întâlnit niciodată şi care nu s-a bucurat de acelaşi succes.

Odată ce Stalin s-a instalat bine la cârmă, ritmul vieţii

în Uniunea Sovietică a devenit trepidant. NEP-ul lui Lenin realizase mult în direcţia refacerii echilibrului social şi economic, dar nimic pentru a promova idealurile comuniste sau ca să pregătească Uniunea Sovietică pentru un război modern. Aşadar, încrezător în nelimitata lui putere coercitivă, Stalin s-a lansat într-un program periculos de rapid, menit să edifice o putere industrială şi militară de primă clasă, în intervalul a zece ani. Ambiţiile lui erau formidabile, însă din punctul de vedere al vieţii individului caracterul distructiv al acestui program a surclasat orice alt dezastru din istoria Europei, chiar şi al Doilea Război Mondial. Apologeţii programului, care mai fiinţează încă prin depărtate universităţi, sunt în stare să susţină că „nu poţi face omletă fără să spargi ouăle” 33. Dar Stalin îi distrugea tocmai pe acei oameni a căror viaţă se presupunea că o face mai bună şi, până la urmă, omleta s-a dovedit necomestibilă. Au existat şase elemente principale şi interrelaţionate: planificarea centralizată, industrializarea accelerată, reînarmarea, agricultura colectivizată, războiul ideologic şi teroarea politică.

Metodele staliniste de planificare au depăşit orice se încercase anterior undeva. Comisia de Stat pentru Planificare, Gosplan, a fost împuternicită să elaboreze un plan cincinal care stabilea fiecare detaliu din fiecare ramură a activităţii economice – producţie, comerţ, servicii, preţuri, salarii, costuri. Fiecărei întreprinderi şi fiecărui muncitor i se alocau „norme” care trebuiau realizate fără comentarii. Pentru că statul sovietic era angajatorul monopolist, toţi muncitorii au devenit „sclavii planului”. Cu adevărat, de vreme ce partidul insista pe etosul „emulaţiei socialiste” – cu alte cuvinte forţa muncitorii să-şi depăşească normele, în stilul legendarului miner Alexei Stahanov –, se cerea în mod regulat depăşirea planului. Planurile cincinale din 1928 – 1932, 1933 – 1937 şi 19381942 au fixat ţinte fără precedent ale creşterii economice şi ale productivităţii muncii. Industrializarea

urma să fie realizată în schimbul reducerii semnificative a consumului, în fapt, aceasta însemna „mai multă muncă, mai puţină mâncare”. Ratele creşterii economice au fost stabilite la peste 20 de procente pe an. Produsul industrial brut total s-a ridicat la valori astronomice: în 1928 indicele era de 111% faţă de nivelul din 1913, în 1933, de 281%, iar în 1938, de 658%. Prioritatea absolută o avea industria grea – oţel, cărbune, energie electrică şi produse chimice. Cantitatea prima în mod absolut asupra calităţii. Statisticile falsificate au devenit obiectul unui cult oficial, al cărui templu central se afla la Expoziţia Permanentă a Realizărilor Economice, de la Moscova.

Reînarmarea nu a fost anunţată, deşi complexul militar-industrial era în mod evident principalul beneficiar al acestor schimbări. Un sector special, al industriei militare, a fost înzestrat cu propriile fabrici, care aveau un tratament privilegiat, cu propriul personal şi propriul buget. (Nici chiar existenţa unui buget separat nu a fost recunoscută, decât în 1989.) începând din 1932, Armata Roşie a fost capabilă să-şi invite partenerii germani ca să participe la aplicaţii şi manevre în care se foloseau cele mai moderne echipamente, inclusiv tancuri, avioane de luptă şi impe de aeropurtate.

Colectivizarea agriculturii, amânată în 1917, fost pusă acum în practică, în totalul dispreţ al costurilor umane. Obiectivul era ca statul să preia controlul deplin al proviziilor alimentare, într-o perioadă în care o mare parte a forţei de muncă rurale era recrutată pentru noile oraşe industriale. În cei zece ani ai perioadei 1929 – 1938, 94% dintre cele 26 de milioane de gospodării ţărăneşti au fost amalgamate într-un sfert de milion de colhozuri, sau „ferme colective”, deţinute de stat. După 70 de ani de emancipare, ţăranul rus se întorcea la iobăgie sub ameninţarea armei. Toţi cei care s-au opus au fost împuşcaţi sau deportaţi. Un duşman de clasă închipuit, culacul – sau ţăranul cu pumnii strânşi – a fost născocit

pentru a justifica asasinatele. Un număr estimat la 15 milioane de oameni, bărbaţi, femei şi copii, au murit. Producţia agricolă a scăzut cu 30%. Foametea, naturală, dar şi artificială, bântuia ţinuturile.

Ideologia stalinistă, aşa cum a fost ea instituită în anii 1930, presupunea adoptarea unui număr mare de mituri oficiale, care trebuiau să întărească adevărul absolut şi incontestabil. Aceste gogoriţe nu aveau aproape nimic de a face cu filosofia politică serioasă şi s-au îndepărtat radical de marxismul internaţionalist al lui Lenin. Printre ele se numărau: rolul lui Stalin drept „cel mai bun discipol al lui Lenin", rolul comuniştilor ca lideri aleşi să conducă poporul, rolul velicomşilor ca „fraţi mai mari" între naţionalităţile sovietice, statutul Uniunii Sovietice drept cea mai mare realizare a „tuturor forţelor patriotice şi democratice", unitatea popoarelor sovietice şi adeziunea lor faţă de sistemul comunist, „încercuirea" forţelor capitaliste în jurul URSS, distribuţia echitabilă a veniturilor, libertatea entuziastă de care se bucură învăţământul şi artele, emanciparea femeii, solidaritatea dintre muncitori şi ţărani, justeţea „mâniei populare" îndreptate împotriva duşmanilor ţării. Multe dintre aceste mituri au fost menţionate cu evlavie în lucrarea *Curs scurt* (1939) despre istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS), biblia celor credincioşi. Oamenii de ştiinţă, educatorii şi legislatorii sovietici erau obligaţi să le disemineze sub ameninţarea cu moartea. Vesticii, însă, nu.

Cultul personalităţii lui Stalin nu cunoştea măsură. Toţi poeţii şi artiştii importanţi ai ţării erau înregimentaţi în acest cor:

Tu, soare strălucitor al naţiunilor.

Mereu pe bolta timpurilor noastre Mai mult eşti chiar şi decât astrul.

Căci Soarele nu are a ta înţelepciune...34

În problemele religioase, stalinismul a respectat linia ateistă hotărâtă. Învăţământul de stat era militant

antireligiös. În anii 1920 şi 1930, Biserica ortodoxă a fost atacată nemilos, locaşurile de cult au fost distruse, iar preoţii, ucişi. Mai târziu, accentul s-a mutat preponderent pe manipulare: în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Stalin avea să cheme la apărarea Sfintei Rusia şi a redeschis bisericile. Stalinismul perioadei mature consta într-o ciudată simbioză între ateismul de stat şi patriotismul ortodox.

Principalele instrumente de coerciţie şi teroare – Ceka (OGPU/NKVD/KGB), gulagul, sau reţeaua de lagăre de concentrare administrate de stat şi sistemul judiciar dependent – au fost perfecţionate în perioada de început a bolşevismului. În anii 1930, ele au fost extinse până la punctul în care numărul de angajaţi ai agenţiilor de securitate rivaliza cu cel al Armatei Roşii, iar până la 10% din populaţie se afla internată în lagăre. Până în 1939, gulagul era cel mai mare angajator al Europei. Prizonierii-angajaţi, „zek", înfometaţi sistematic şi munciţi până la extenuare în condiţiile climei arctice, aveau o durată de viaţă estimată la o iarnă. Victimele inocente erau ridicate din casele sau din satele lor; alţii erau acuzaţi de delicte imaginare de „sabotaj", „trădare" sau „spionaj" şi torturaţi până recunoşteau. Sentinţele obişnuite constau fie într-o execuţie sumară, fie în perioade fixe de încarcerare sau de exil – de exemplu de 8, 12 sau 25 de ani – din care puţini reuşeau să supravieţuiască. Erau organizate procese-spectacol pentru victimele cu renume, de dragul publicităţii. Astfel de procese serveau şi ca paravane care să mascheze adevărata natură şi scara la care se desfăşurau adevăratele acţiuni represive. Atât de mare era teama paralizantă care a dominat cel mai mare stat al lumii vreme de trei decenii, încât cea mai mare parte a informaţiilor concrete legate de teroare au fost suprimate. [VORKUTA]

VORKUTA

Dacă în cărţile de istorie spaţiul alocat unei perioade ar fi proporţional cu suferinţa umană, atunci Vorkuta ar ocupa unul dintre cele mai lungi capitole. Din 1937 şi până în 1957, acest oraş minier de pe malul fluviului Peciora, în zona arctică a Rusiei, a reprezentat centrul celui mai întins complex de lagăre de concentrare din Europa. În Arhipelagul Gulagului lui Stalin, *Vorkutlag* era depăşit doar de Kolima, situat în nord-estul Siberiei, ale cărui porţi de intrare aveau deasupra sloganul „MUNCA ESTE O CHESTIUNE DE ONOARE, CURAJ ŞI EROISM”. În momentul revoltei *zek* din 1953, Vorkuta număra circa 300.000 de suflete. De-a lungul anilor aici au pierit mai mulţi oameni decât la [AUSCHWITZ]; şi aceştia au murit încet şi lipsiţi de speranţă. Puţine cărţi de istorie însă îşi amintesc de ei.1 Există multe relatări ale martorilor oculari de la Vorkuta, unele dintre ele publicate în limba engleză; 2 puţini sunt însă cei care le-au citit. Există chiar şi un ghid detaliat al celor peste 2000 de „staţiuni” ale gulagului sovietic, scris de un supravieţuitor evreu în anii 1970. Mărturia lui a trecut aproape neobservată.3 Pe lângă categoriile obişnuite – lagăre, închisori şi *psihbolniţe* sau „închisori psihiatrice” [DEVIATIO] – această mărturie are un capitol dedicatjagărelor de exterminare”. Este vorba despre unităţi precum cele de la Paldiski (Estonia), Otmutninsk (Rusia) şi Cholovka (Ucraina), unde prizonierii erau forţaţi să muncească fără echipamente de protecţie, la activităţi precum curăţarea manuală a submarinelor atomice sau în galeriile subterane ale minelor de uraniu. Decesul survenit în urma iradierii nu era decât o chestiune de timp4 (vezi anexa III, p. 1084).

La apogeul perioadei Glastnost, localnicii au început să facă săpături în pădurea Kurapaty din apropierea oraşului Minsk, în Belarus. Ştiau că acolo se află rămăşiţele bărbaţilor, femeilor şi copiilor ucişi cu cincizeci de ani în urmă, în perioada Marii Terori. Au descopertat câteva zone circulare, fiecare reprezentând o groapă

comună pentru circa 3.000 de cadavre. Au observat că mai existau răspândite printre arbori câteva zeci, dacă nu sute, de alte astfel de zone. În 1991 săpăturile au fost însă întrerupte. Localnicii au ridicat o cruce la marginea drumului şi au lăsat neatinse secretele pădurii.5

În 1989, organizaţia rusă „Memorial", care se dedică descoperirii adevărului despre perioada stalinistă, a făcut săpături la Celiabinsk, în Urali, la o groapă datând din anii 1930. Conţinea 80.000 de schelete. Găurile de glonţ din cranii mărturiseau fără dubiu care era povestea. Acolo nu erau victimele muncii extenuante din gulag. „Oamenii au fost ridicaţi din apartamentele lor, relatează un fotograf local, şi au fost împuşcaţi împreună cu copiii lor, în locul acesta". 6

Suntem îndreptăţiţi să ne întrebăm câte alte astfel de situri sunt ascunse în imensitatea Rusiei?

Cele trei etape ale terorii staliniste s-au succedat una după alta, într-un val crescând de brutalitate şi iraţionalitate. În etapa ei preliminară, Teroarea a fost direcţională spre obiective atent selecţionate. Victimele erau mai ales personaje de rangul doi – foşti directori menşevici din Gosplan, în perioada anterioară lui 1929, istorici marxişti internaţionalişti, intelighenţia din Bielorusia şi acoliţii mai puţin importanţi ai unor figuri centrale. Văduva lui Lenin, Krupskaia, a fost prevenită că nu este „de neînlocuit". Teroarea ţărănească sau „vânătoarea anticulaci" s-a generalizat după 1932, întrucât ţăranii se opuneau colectivizării sau îşi măcelăreau şeptelul în semn de protest. Nu a existat o definiţie clară a culacului, deşi ţăranii mai săraci erau îndemnaţi să-şi denunţe vecinii mai înstăriţi decât ei. Foametea-teroare din 1932 – 1933 a fost un produs secundar cu scop dublu al colectivizării, destinat să suprime dintr-o singură lovitură naţionalismul ucrainean, dar şi cea mai mare concentrare de ţărani înstăriţi. [RECOLTA]

RECOLTA

„Un sfert din populaţia rurală, bărbaţi, femei şi copii, zăceau morţi sau muribunzi” pe un „teritoriu cu circa patruzeci de milioane de locuitori”, „aidoma unui nesfârşit Bergen Belsen”. „Restul se aflau în diferite stadii de debilitate”, „nu aveau puterea să-şi îngroape familiile sau vecinii”. (La fel ca la Belsen), grupuri bine hrănite de oficiali din poliţie sau din partid le supravegheau pe victime”. 1

Ca parte a campaniei de colectivizare sovietică, regimul stalinist a dezlănţuit în Ucraina şi în teritoriile cazace învecinate o campanie provocată de foametea-teroare din perioada 1932 – 1933. Toate rezervele de hrană au fost rechiziţionate cu forţa. O blocadă militară împiedica intrarea oricăror produse, iar populaţia era lăsată să moară. Scopul era exterminarea naţiunii ucrainene şi, odată cu ea, a „duşmanului de clasă”. Numărul morţilor a ajuns la aproape şapte milioane.2 Multe au fost perioadele de foamete cumplită la nivel mondial, multe dintre ele accentuate de războaie civile. Dar o foamete organizată ca un act de genocid al unei politici de stat trebuie considerată ca având caracter unic.

Scriitorul Vasili Grossman va descrie mai târziu copiii:

Aţi văzut vreodată fotografiile din ziare cu copii din lagărele germane? Exact aşa erau şi aceştia, cu capetele ca nişte mingi grele pe gâturile mici şi subţiri, aidoma berzelor… şi întreg scheletul, acoperit de pielea întinsă ca o pânză gălbuie… Iar spre primăvară, nu mai aveau chipuri deloc. În locul lor aveau nişte capete ca de pasăre, cu cioc – sau capete de broască – buzele subţiri şi albicioase – şi unii dintre ei semănau cu nişte peşti cu gurile deschise… aceştia erau copiii sovietici, iar cei care îi dăduseră morţii erau oameni sovietici.3

Restul lumii nu a fost informată. În SUA, Premiul Pulitzer i-a fost decernat corespondentului *New York Times*, care în cercurile private vorbea deschis despre

milioane de morţi, dar care nu a publicat nimic.4 în Anglia, George Orwell se plângea că [foametea-teroare]

„A trecut neobservată de cei mai mulţi dintre rusofilii englezi” 5.

Istoricul care a adus până la urmă dovada convingătoare a evenimentului s-a luptat să-i redea enormitatea. A scris o carte de 412 pagini, cu circa 500 de cuvinte pe pagină, iar apoi, în „Cuvântul-înainte”, a afirmat: „aproximativ douăzeci de vieţi omeneşti s-au pierdut, nu pentru fiecare cuvânt, ci pentru fiecare literă din această carte” 6.

Teroarea politică, sau „purificările”, a început cu adevărat în luna decembrie 1934, odată cu asasinarea lui S.M. Kirov, liderul de partid din Leningrad. Din acel moment s-a răspândit în cercuri din ce în ce mai largi, până când a cuprins conducerea OGPU[4041], inclusiv ofiţeri ai Armatei Roşii şi chiar din OGPU, iar în final întreaga populaţie. Cum fiecărei victime i se cerea să denunţe zece sau douăzeci de „complici”, cu tot cu familiile acestora, nu era decât o chestiune de timp până ce numărul celor implicaţi avea să se ridice la mii, iar în final la milioane, de oameni. Scopul iniţial a fost acela de a-i elimina pe toţi bolşevicii care supravieţuiseră şi tot ceea reprezentau ei. Acesta nu a fost însă decât începutul. Participanţii la Congresul al XVII-lea al partidului, din 1934, „Congresul celor victorioşi”, au salutat cu slugărnicie triumful lui Stalin asupra „opoziţiei” doar pentru a afla la scurt timp că sunt acuzaţi şi decimaţi la rândul lor. După cele trei procesespectacol intentate lui Zinoviev (1936), Piatakov (1937) şi Buharin (1938), unicul lider bolşevic rămas în viaţă era Troţki, care a supravieţuit în refugiul lui fortificat

40 Administraţia Politică Unită de Stat de pe lângă Sovietul Comisarilor Poporului al URSS, instituţie a serviciilor secrete şi poliţia politică din URSS (n.tr.)

41 Liderul (în lb. rusă. în orig.) (n.tr.)

din Mexic până în 1940. Furia deplină a *ejovşcina*, teroarea lui N.I. Ejov – călăul principal de sub comanda lui Stalin –, încă nu se declanşase. Infernala maşinărie avea un dinamism atât de mare, încât la începutul lui 1939, Stalin şi Molotov semnau în fiecare dimineaţă liste conţinând numele a câtorva mii de victime, în timp ce fiecare sucursală regională a poliţiei politice colecta cote cu mult mai mari de civili nevinovaţi, aleşi la întâmplare. Teroarea nu şi-a încetinit ritmul decât după ce, la Congresul al XVIII-lea, din luna martie 1939, Stalin l-a incriminat senin pe Ejov, ca degenerat, şi nu a încetat decât după ce *Vozhef* însuşi a murit.

Timp de multe decenii, opinia publică din restul lumii nu a fost în stare să cuprindă toate aceste fapte. Înainte de apariţia scrierilor lui Soljeniţîn din anii 1960 şi de publicarea rezultatelor cercetărilor minuţioase ale unor oameni de ştiinţă curajoşi, cei mai mulţi dintre occidentali credeau că relatările despre teroare erau mult exagerate. Cei mai mulţi dintre sovietologi au încercat să le minimalizeze. Autorităţile sovietice nu au admis faptele decât spre sfârşitul anilor 1980. Spre deosebire de Hitler, Stalin nu a plătit preţul demascării publice. Bilanţul total al victimelor lui nu va putea fi niciodată calculat cu exactitate, dar este puţin probabil să fie sub 50 de milioane.

Stalinismul a fost, fără îndoială, vlăstarul leninismului. Pe de altă parte, a dobândit multe trăsături caracteristice, care nu aveau relevanţă în perioada vieţii lui Lenin. Troţki cataloga această modificare drept o „reacţie de tip termidorian” şi ea a complicat în mare măsură toate dezbaterile referitoare la istoria sovietelor şi a comunismului. Elementul central care nu trebuie uitat este că stalinismul a reprezentat modalitatea prin care comunismul sovietic s-a stabilizat şi care a oferit fundamentele vieţii sovietice din URSS până în 1991. Din acest motiv, atunci când trebuie făcută o evaluare generală

a sistemului, oricare ar fi aceasta, trebuie să se facă referire la versiunea lui Stalin asupra comunismului, şi nu la aceea a lui Lenin (vezi anexa III, p. 1084).

Întâmplarea a făcut ca 1929, anul revoluţiei lui Stalin în URSS, să fie şi anul de criză al lumii capitaliste. Istoricii şi-au pus întrebarea dacă nu cumva cele două evenimente au legătură în vreun fel, poate din cauza ritmului adaptării postbelice a economiei. În orice caz, la 24 octombrie 1929, în „Joia Neagră", preţurile acţiunilor la Bursa din New York s-au prăbuşit brusc. S-a instalat panica, băncile şi-au retras împrumuturile şi, înainte să o mai poată controla cineva, Marea recesiune s-a rostogolit peste toate ţările cu care SUA avea legături de afaceri. Era o injurie mascată faţă de gradul în care America influenţa economia mondială. Chiar şi în SUA, sfârşitul brusc al perioadei de creditări facile din „veselii ani douăzeci" a provocat un val masiv de falimente care, la rândul lor, au atras creşterea puternică a şomajului. În punctul de maximum al recesiunii, anul 1933, o treime din mâna de lucru a Americii rămăsese fără muncă; industria metalurgică funcţiona la doar 10% din capacitate; rezervele alimentare erau distruse pentru că muncitorii înfometaţi nu îşi permiteau să le cumpere, iar „sărăcia bântuia în inima abundenţei".

În Europa, care se lupta să-şi plătească datoriile de război – adeseori din rezervele sărace de aur – efectele recesiunii s-au resimţit cu o întârziere de puţin peste un an. În luna mai 1931, cea mai importantă bancă din Austria, *Kreditanstalt*, din Viena, şi-a declarat insolvenţa; în luna iunie, SUA a trebuit să accepte un moratoriu al tuturor datoriilor guvernelor europene şi în luna septembrie Banca Angliei a trebuit să renunţe la etalonulaur. Încrederea, piatra de temelie a capitalismului, se năruia. În câţiva ani mediul de afaceri şi-a pierdut busola şi 30 de milioane de muncitori au rămas fără slujbe. În 1934, SUA avea un preşedinte nou şi plin de dinamism,

Franklin D. Roosevelt, al cărui program New Deal, de lucrări finanţate de stat, avea să tragă America înapoi în zona prosperităţii. „Singurul lucru de care trebuie să ne fie teamă, a declarat Roosevelt, este teama însăşi”. Europa nu avea însă un Roosevelt şi niciun New Deal. Recuperarea a fost la fel de lentă pe cât de bruscă a fost recesiunea.

Efectele recesiunii au fost psihologice şi politice, dar şi economice. Toată lumea, de la brutar la hamalul de hotel, a fost surprinsă. Marele Război adusese moarte şi distrugere, dar dăduse şi un scop nou vieţii şi asigurase lipsa şomajului. Pacea nu părea să aducă nimic. Erau oameni care spuneau că viaţa în mijlocul pericolului, însoţită de camaraderia din tranşee, era preferabilă aceleia trăite din alocaţia de şomaj. Alţii susţineau că prevestirile sumbre ale lui Spengler[42] despre revenirea Europei la Evul întunecat erau corecte. Neliniştile au erupt în violenţe de stradă: în multe dintre oraşele Europei grupurile de bătăuşi de stânga se năpusteau peste bandele de dreapta. Era anotimpul şarlatanilor, al aventurierilor şi al extremiştilor. [MOARTE]

În 1927, Corneliu Codreanu înfiinţa la Bucureşti Legiunea Arhanghelului Mihail, împreună cu aripa ei paramilitară, Garda de Fier, formaţiunea avea să ajungă una dintre cele mai violente mişcări fasciste. În 1937, ea obţinea o bună parte a voturilor dreptei radicale, iar în 1940 – 1941, în alianţă cu armata generalului Antonescu, a condus pentru scurtă vreme „Statul naţional legionar” din România. În luna februarie 1941, ca urmare a unei rebeliuni împotriva aliaţilor lor militari, legiunea a fost suprimată.

---

42 Oswald Arnold Gottfried Spengler (1880-1936) - filosof idealist (reprezentant al antiintelectualismului) şi istoric german, preocupat şi de matematică, ştiinţă şi artă; lucrarea sa cea mai cunoscută este Declinul Occidentului (1918-1922), în care îşi elaborează concepţia metafizică asupra evoluţiei ciclice a civilizaţiilor, (n.tr.)

Ideologia legionară expunea o variaţie particulară a temei „sânge şi ţărână”, acordând un loc special „osemintelor străbunilor”. Pentru a revigora viitorul României, Legiunea susţinea că a creat o comuniune naţională a „viilor cu morţii”. Ritualurile de partid se concentrau pe cultul morţilor. Întrunirile începeau cu un apel al camarazilor căzuţi în luptă, ale căror nume erau salutate cu strigătul „Prezent”. Pământul din mormintele sfinţilor se amesteca împreună cu „ţărâna îmbibată de sânge” de pe câmpurile de luptă ale formaţiunii. Ceremonii grandioase însoţeau exhumarea, curăţirea şi înmormântarea la loc a trupurilor *martirilor* legionari. Exhumarea „căpitanului”, Codreanu, ucis în 1938, a reprezentat cel mai grandios eveniment din perioada în care mişcarea a fost la putere. Avioanele naziste au survolat capitala, aruncând jerbe peste mormântul deschis. Moartea lui Codreanu a fost unul dintre sutele de asasinate politice care au avut loc în România la sfârşitul anilor 1930, când escadroanele legionare ale morţii au dus o luptă continuă cu poliţia politică a regelui. Codreanu a fost strangulat, împuşcat în cap şi desfigurat cu acid înainte de a fi îngropat în secret, sub şapte tone de ciment în România, Serbia şi Grecia, credinţa ortodoxă susţine că sufletul celui decedat nu poate părăsi trupul înainte ca acesta să se descompună. Din acest motiv, tradiţia face ca familiile să se reunească după un interval de trei-şapte ani de la înmormântare, pentru a exhuma scheletul, prilej cu care acesta este curăţit cu evlavie şi spălat cu vin, înainte de a fi dat odihnei veşnice. Se mai crede şi că anumite categorii de trupuri nu se pot descompune, în slujbele religioase ortodoxe de excomunicare există fraza „fie ca trupul să nu i se strice niciodată”. În cazurile de crimă sau de sinucidere, se crede că sufletele chinuite rămân pe veci captive în mormânt. În regiunea Maramureşului există o ceremonie de „Cununie a morţilor”, menită să le împace pe acestea.

În anumite zone ale României, tradiţia populară susţine că un suflet astfel prins poate ieşi între apus şi primul cântat al cocoşului. Mai ales de ziua Sfântului Andrei (30 noiembrie) şi în ajunul zilei Sfântului Mihail (8 noiembrie), trupul reînviat se întoarce şi bântuie prin lume, strecurându-se prin gaura cheii, pentru a obţine favoruri sexuale de la victimele sale adormite, şi pentru a le suge sângele. Ca să se ferească de astfel de apariţii, ţăranii mână un armăsar negru prin cimitir. Ori de câte ori acesta ezită să păşească peste un mormânt, ei înfig un ţăruş lung prin trupul suspectului, pentru a-l priponi. Din studiile etnografice vechi este bine cunoscut faptul că aceasta este o ţară a vampirilor.2

Politologii au ajuns la concluzia că fascismul românesc nu a fost decât o varietate urâtă a acestui gen, cu un interes special faţă de antisemitism şi necrofilie. Antropologul ar putea conchide că mişcarea a mobilizat tradiţiile religioase şi populare adânc înrădăcinate. În luna decembrie 1991, imediat după prăbuşirea dictaturii comuniste, a apărut o nouă „Mişcare pentru România”, avându-l pe Codreanu ca erou.2

În Germania, ascensiunea lui Hitler şi a Partidului Naţional-Socialist erau fără îndoială legate de Marea recesiune. Dar legătura nu era una simplă. Naziştii nu au mărşăluit prin Berlin în fruntea unei armate de şomeri; nu a fost vorba de o „preluare a puterii”.

Hitler nu a fost nevoit să răstoarne un guvern slăbit, aşa cum au făcut bolşevicii, şi nici nu l-a ameninţat pe şeful statului, ca Mussolini. A ajuns la putere prin participarea la procesul democratic din Germania şi la invitaţia autorităţilor de drept. Nu are nicio importanţă faptul că, în realitate, el şi brutele lui erau orice numai susţinători ai democraţiei şi ai constituţionalităţii nu.

Politica germană a fost deosebit de vulnerabilă faţă de recesiune, ale cărei efecte au fost turnate în cupa unei insecurităţi care deja dădea pe dinafară. Ranchiuna

înfrângerii persista încă. Luptele de stradă dintre extrema dreaptă şi extrema stângă erau omniprezente. Liderii democraţi erau presaţi fără milă, atât de puterile aliate, cât şi de temerile votanţilor. Economia germană era roasă de zece ani, mai întâi de daunele de război, apoi de hiperinflaţie. La sfârşitul anilor 1920, economia era deosebit de dependentă de împrumuturile americane. La moartea lui Stresemann, survenită în luna octombrie 1929, la câteva zile înaintea crahului, nu trebuia să fi fost un geniu ca să prevesteşti timpurile tulburi care se apropiau. Cu toate acestea, tulburările declanşate în 1930 – 1933 au fost însoţite de circumstanţe neobişnuite şi neprevăzute.

În acei ani, naţional-socialiştii au luat parte pentru prima oară la o serie de cinci scrutine parlamentare. În trei ocazii succesive, ei şi-au crescut atât votul popular, cât şi numărul deputaţilor aleşi; şi nu au câştigat niciodată o majoritate confortabilă. În scurt timp însă au ajuns cel mai mare partid din Reichstag. Mai mult, valul crescând al violenţelor de stradă, la care au contribuit din plin bandele de nazişti, a apărut într-un context internaţional mult schimbat. La începutul anilor 1920, grevele şi demonstraţiile conduse de comunişti au fost puse în umbră de puterea aparent nelimitată a Antantei. Industriaşii germani şi democraţii ştiau exact la cine să facă apel în cazul când comuniştii ar fi încercat vreodată să preia puterea. La începutul anilor 1930, Marea Britanie, Franţa şi SUA nu erau într-o stare mai bună decât Germania, iar Uniunea Sovietică era într-un proces vizibil de modernizare, cu o energie remarcabilă. Cum comuniştii aveau aproape la fel de multe voturi ca şi naţional-socialiştii, liderilor conservatori le rămâneau mijloace foarte limitate pentru a ţine la distanţă ameninţarea roşie.

Undeva în cadrul culturii politice germane persista sentimentul că, în cazul unor chestiuni specifice controversate, alegerile generale puteau fi suplimentate de un plebiscit naţional. Dacă i se ivea o astfel de ocazie,

Hitler nu ar fi ratat-o. În haosul iscat de guvernele care se prăbuşeau, unul dintre miniştrii tranzitorii a invocat conferirea unor puteri prezidenţiale de criză. În luna septembrie 1930, în interesul democraţiei, un premier minoritar l-a convins pe preşedintele Hindenburg să aplice Articolul 48 al Constituţiei de la Weimar. Din acel moment, preşedintele german putea „folosi forţa armată pentru a restabili ordinea şi siguranţa" şi putea „suspenda drepturile fundamentale ale cetăţeanului". Erau instrumente pe care alţii le puteau exploata, ca să răstoarne ordinea democratică.

Evenimentele care s-au succedat au fost cruciale. Furtuna a bântuit timp de trei ani: recesiune din ce în ce mai profundă, valuri tot mai mari de şomeri, comuniştii care se băteau pe străzi cu anticomuniştii, alegeri indecise, nesfârşitele crize de guvern. În luna iunie 1932, un alt cancelar minoritar, Franz von Pappen, a câştigat sprijinul Reichstagului conlucrând cu deputaţii naţional-socialişti. Şase luni mai târziu, acesta a pus la cale o altă combinaţie. A decis să-l facă pe Hitler cancelar – el însuşi rămânând vicecancelar – şi să numească în cabinet miniştri naţional-socialişti pentru trei dintre cele douăsprezece ministere. Preşedintele Hindenburg şi dreapta germană, în general, au considerat că este o idee inteligentă: credeau că îl folosesc pe Hitler împotriva comuniştilor. De fapt, când Hitler a acceptat invitaţia, îmbrăcat corespunzător, cu frac şi joben, el era cel care se folosea de ei.

La mai puţin de o lună, cu doar o săptămână înainte de următoarele alegeri, un incendiu misterios a distrus clădirea Reichstagului. Naţional-socialiştii au declarat că a fost un complot al comuniştilor, au arestat liderii comunişti, au câştigat 44 de procente din votul popular în atmosfera frenetică anticomunistă, apoi au votat liniştiţi un act de împuternicire, care garanta cancelarului puteri dictatoriale timp de patru ani.

În luna octombrie, Hitler a organizat un plebiscit care

să aprobe retragerea Germaniei din Liga Naţiunilor şi de la Conferinţa pentru Dezarmare. A obţinut 96, 3% dintre voturi, în luna august 1934, după moartea preşedintelui, a mai convocat un plebiscit, care să-i aprobe alegerea în nou creata poziţie de partid şi de stat, „Führer şi cancelar al Reichului" cu puteri depline în situaţii de criză. De data aceasta a fost susţinut cu 90%. Hitler deţinea controlul. În ultima etapă a drumului spre vârf, Hitler nu a încălcat constituţia nici măcar o dată. Nu este greu de arătat cine are responsabilitatea personală pentru succesul lui Hitler. La patru ani de la acest eveniment Hitler l-a primit la Berchtesgaden pe fostul lui partener, von Papen. Hitler i-a spus: „Odată cu numirea mea în funcţia de cancelar, Herr von Papen, aţi făcut posibilă revoluţia naţional-socialistă în Germania. Nu voi uita niciodată asta". La care von Papen a replicat: „Desigur, *mein Führer*" 36.

Victoria lui Hitler, obţinută prin mijloace democratice a dezvăluit adevăratul caracter al democraţiei. Aceasta are câteva reguli particulare: este la fel de bună sau de rea pe cât sunt principiile celor care fac uz de ea. În mâinile unor persoane liberale şi tolerante, democraţia va produce un guvern tolerant; în mâinile unor canibali, un guvern de canibali. În Germania anilor 1933 – 1934, a produs un guvern nazist, rezultat al culturii dominante a electoratului german, care nu a considerat ca prioritară excluderea gangsterilor.

Adolf Hitler (1889 – 1945) era un austriac devenit stăpânul întregii Germanii, aşa cum niciun german nu fusese vreodată. S-a născut la Braunau, la frontiera cu Bavaria, ca fiu al unui funcţionar vamal, şi a crescut cu stigmatul faptului că tatăl său era bastard (din acest motiv, cunoştinţele răutăcioase îl numeau uneori „Schickelgrüber"). Prima parte a vieţii lui a fost o perioadă dureroasă şi dezastruoasă, din punctul de vedere al carierei. Avea oarece abilităţi artistice, dar nu a reuşit să urmeze cursurile necesare şi a rătăcit printre

posomorâtele casele-dormitor ale Vienei, ca decorator şi realizator de cărţi poştale. Introvertit, ranchiunos şi însingurat, a ajuns un bun cunoscător al patologiei sociale a Vienei demimondene, slavofobe şi antisemite. A plecat la München şi a salutat cu bucurie declanşarea Primului Război Mondial, ca pe un leac binecuvântat pentru nefericirea personală. A luptat curajos, a fost decorat în două rânduri cu distincţia Crucea de Fier (clasa a doua şi clasa întâi), a supravieţuit atunci când camarazii lui au pierit şi a fost gazat. A încheiat războiul plin de resentimente, pe un pat de spital. [LANGEMARK]

Cariera politică a lui Hitler de după război a umplut golurile eşecurilor anterioare. Partidul lui, NSDAP, a adoptat un amestec de rasism banal, naţionalism german şi socialism vulgar, care s-a dovedit atractiv mai întâi pentru haimanale de genul lui, iar apoi pentru milioane de alegători. Suit pe lădiţele de săpun, pe la colţurile de stradă ale Germaniei învinse, el şi-a descoperit darul pentru oratorie sau demagogie, care îl va duce până în vârf. A învăţat să-şi moduleze ritmul şi înălţimea vocii, să gesticuleze, să-şi schimonosească faţa în zâmbete cuceritoare şi în mimici furioase şi astfel să captiveze un public pentru care cuvintele sale aveau un înţeles aproape imaterial. Talentul lui, care curând avea să fie sporit de reflectoare, megafoane şi coruri, nu poate fi asemuit decât cu acela al predicatorilor evanghelişti sau al starurilor pop, ale căror spectacole pseudohipnotice induc o isterie în masă. Intensitatea emoţională pe are o demonstra Hitler rezona straniu cu sentimentele unei naţiuni umilite. Profita de temerile oamenilor, îndrugând împotriva „conspiraţiei iudeo-bolşevice” şi a „loviturii de pumnal pe la spate” dată de puterile aliate. Unica lui tentativă de a prelua puterea a fost un total fiasco. Puciul de la Berărie, din luna noiembrie 1923, l-a învăţat să se limiteze la „mijloacele legale”, adică la adunări ale maselor, la proceduri

electorale şi la şantajul politic. Procesul care i s-a intentat – şi în timpul căruia a făcut impresie cu felul în care a atacat verbal completul de judecată – l-a transformat într-un personaj cunoscut de toată naţiunea, iar cei doi ani la Landsberg i-au dat timpul liber necesar pentru a-şi scrie memoriile de hoinar, *Mein Kampf* (1925 – 1926) devenind un bestseller. *Ein Volk*, *ein Reich*, *ein Führer* era exact ceea ce voia să audă majoritatea germanilor. A promis că va reface măreţia Germaniei într-un „Al Treilea Reich" care va dăinui o mie de ani. Ca să fim exacţi, l-a menţinut vreme de doisprezece ani şi trei luni. „În minciuna sfruntată, scrisese el, există întotdeauna o anume potenţă de credibilitate".

În viaţa privată Hitler a rămas retras şi nu s-a căsătorit până în ceasul din urmă. Iubea animalele şi copiii şi a avut o amantă modestă. În contrast cu tovarăşii lui, dintre care mulţi erau nişte fanfaroni bădărani, el era întotdeauna îngrijit şi politicos. Nu a fost niciodată pus în legătură cu vreo violenţă personală, deşi evident a dat ordinele (nescrise) pentru genocid. Dar sufletul lui era plin de ură. Îi plăcea să-l citeze pe Frederik II, al cărui portret a stat agăţat în biroul lui până la sfârşit: „Acum, după ce i-am cunoscut pe oameni, prefer compania câinilor" 37. Unica lui pasiune era arhitectura. În anii 1920 şi-a ridicat o minunată cabană de munte, *Berghof*, cocoţată pe un vârf de munte în apropiere de Berchtesgaden. Mai târziu avea să se distreze cu planuri grandioase pentru reconstrucţia Berlinului în ruină sau pentru transformarea oraşului natal, Linz, în centrul artistic al Europei. Comentatorii occidentali i-au construit lui Hitler o imagine de „geniu malefic". „Malefic" este un termen potrivit, dar „geniu", îndoielnic. [BOGEY BAUBAU]

BOGEY BAUBAU

Curând după ce armata germană a ocupat Austria, în luna martie 1938, se spune că Adolf Hitler ar fi ordonat

comandantului Wehrkreis XVII să radă de pe faţa pământului satul Dollersheim, folosindu-l ca ţintă pentru antrenamente. Locuitorii au fost evacuaţi şi artileria a transformat în moloz toate clădirile din sat, inclusiv cimitirul. Explicaţia din spatele acestei operaţiuni sălbatice pare să fi fost faptul că atât tatăl lui Hitler, cât şi bunica paternă, Maria Anna Schicklgruber, erau înmormântaţi la Dollersheim şi că Hitler aflase de curând despre copilăria tatălui său. Conform unui raport al Gestapo, tânăra Fräulein Schicklgruber îl concepuse pe tatăl lui Hitler pe vremea când muncea ca slujnică nemăritată în casa unei familii de evrei cu stare. Implicaţiile, din punctul lui Hitler de vedere, erau supărătoare.

De aici, ca şi din alte multe indicii, există motive să credem că Hitler suferea din pricina unor intense sentimente reprimate de vinovăţie, de ruşine şi de autodispreţ pentru originile, sângele şi personalitatea lui. Nu este obligatoriu să luăm drept bune aceste dovezi contradictorii pentru a conchide că Hitler constituie un subiect de prima clasă pentru „psihoistorie”.1

Deosebit de interesantă şi poate crucială pentru dispoziţia mintală a führerului în perioada războiului este ipohondria sa agresivă. Din 1936 şi până în 1945 şi-a pus toată încrederea într-un medic dubios, dr. Theo Morell, care i-a administrat doze masive de glucoză, vitamine şi stimulente, de stimulatoare pentru pofta de mâncare, de medicamente pentru relaxare, de tranchilizante şi sedative, injectate de obicei intravenos. Obsesia lui Hitler în problema flatulenţei l-a făcut dependent de o porţie zilnică de pastile împotriva balonării, pe bază de atropină şi stricnină. Rivalii lui Morell au denunţat la Gestapo, fără succes, faptul că Morell otrăveşte führerul pe neobservate.2

Soldaţii pot avea o foarte bună intuiţie. La un moment dat, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pe când bătea pasul pe minunatul ritm al marşului „Colonel

Bogey”, cineva din armata britanică a compus acest refren imoral:

Itler – n-are decât un ou;
Göring le are, dar foarte mici.
Immler – nu-i prea departe, însă Gerballs – n-are ouă – deloc.3

Ideea este că douăzeci de ani mai târziu, când autorităţile sovietice au dat publicităţii textul unei presupuse autopsii a trupului fostului führer, în el se menţiona că „testiculul stâng lipseşte” 4. Raportul poartă urmele unei intervenţii de tip KGB şi nu a fost susţinut de alţi martori. Unii istorici însă l-au luat în serios. Dat fiind că monorhidismul congenital este rar, ei au conchis că Hitler s-a automutilat castrându-se singur.5 Misterul nu a fost rezolvat nici la desecretizarea dosarelor KGB din anii 1990.

Totuşi, observaţiile nu se opresc doar asupra probelor fizice. Numeroase aspecte ale comportamentului lui Hitler trimit la existenţa a ceva oribil, ascuns sub rezervata lui înfăţişare exterioară. Hitler nu îngăduia în prezenţa lui nicio discuţie pe teme sexuale, fie ele cât de nevinovate. Avea o teamă profundă de incest şi îşi declara repulsia faţă de „mizeria” de toate felurile. Deşi dovezile sunt contradictorii, viaţa lui sexuală era ori complet sublimată, ori dezgustător de perversă. La fiecare etapă, oportunităţile lui strălucite au fost paralizate de un sentiment pătrunzător al eşecului şi a cochetat în repetate rânduri cu suicidul. În dragostea lui pentru ritualurile politice s-a lăsat sedus de o serie de parodii pseudoreligioase catolice. Mai presus de toate, a simţit permanent pornirea de a spune că istoria sau naţiunea germană sau Dumnezeu sau cine-o fi, l-au considerat würdig – „demn”. Ce voia să spună era probabil că acel cazan plin de dispreţul de sine, care fierbea înăuntrul lui,

alimenta ura fățişă pe care apoi o proiecta asupra evreilor, slavilor, comuniştilor, homosexualilor şi ţiganilor şi, în ultimă instanţă, asupra Germaniei.

Inutil să subliniem că autoironia este un mecanism mai sănătos decât lauda de sine. În Primul Război Mondial, britanicii au mărşăluit pe un alt refren minunat, cântat pe notele lugubre ale imnului „Greenland's Icy Mountains":

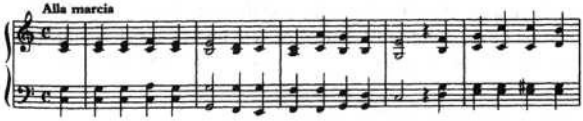

Suntem ai lui Fred Carno[43], pifanii de ragtime.
Nu ştim lupta, nu ştim puşca;
De ce folos om fi?
Dar la Berlin când vom sosi, kaizerul va striga:
Hoch! *Hoch*! *Mein Gott*! Câtă-i ceata, ce cumpliţi

Odată ajuns la cârmă, Hitler a trecut rapid la eliminarea rivalilor şi a oponenţilor. A trebuit să zdrobească aripa socialistă din NSDAP, care se bucura de o popularitate considerabilă şi care cerea „a doua revoluţie, socialistă" în continuarea succesului său personal. În noaptea de 30 iunie 1934, „Noaptea cuţitelor lungi", şi-a chemat nou creata gardă de elită a partidului, „Cămăşile negre" ale SS, pentru a anihila mai vechea formaţie de trupe de asalt, „Cămăşile Brune" ale să toţi rivalii imediaţi ai führerului au fost ucişi dintr-o singură lovitură – Ernst Röhm, şeful SĂ, Gregor Strasser, liderul aripii socialiste din partid, generalul von Schleicher, aliatul principal al naziştilor în parlament. După ce a scos în afara legii partidul comunist în 1933, Hitler a desfiinţat toate celelalte partide. A preluat funcţia lui Hindenburg de comandant suprem, câştigând astfel de partea lui armata, şi a continuat să-i înlăture pe cei în care nu avea

---

43 Fred Carno a fost proprietarul unei renumite companii de circ din epocă.
* Banca Centrală a Germaniei între 1876 şi 1945. (n.tr.)

încredere. Nu avea de oferit un program economic formidabil. La urma urmelor, Germania nu avea nevoie să se modernizeze, ca Rusia. S-a îndrăgostit însă repede de economia colectivistă şi dr. Hjalmar Schacht, preşedintele Reichsbank*, i-a oferit o schemă gata fabricată. Finanţatorii lui industriali iniţiali îi cereau să treacă la acţiune şi el a presupus că aceasta va genera încredere şi locuri de muncă. Planul lui Schacht combina managementul financiar keynesian cu o direcţionare totală a industriei şi a agriculturii din partea statului: sindicatele au fost înlocuite de un front nazist al muncitorilor, grevele au fost declarate ilegale. Noua orientare, la fel ca şi varianta americană, viza obţinerea unei producţii nereduse şi eliminarea totală a şomajului prin programe finanţate de stat, care să genereze locuri de muncă. Proiectele centrale includeau construirea de autostrăzi în Germania (1933 – 1934), lansarea producţiei de Volkswagen (1938) şi, mai presus de toate, reînarmarea.

Relaţia dintre nazism şi industria germană reprezintă o chestiune deosebit de controversată. O interpretare standard, preferată îndeosebi de academicii comunişti, postulează „primatul economicului”. Conform cu această interpretare, interesele marilor afacerişti au determinat nu doar deciziile politice pe termen scurt, care vizau distrugerea stângii germane, ci şi deciziile strategice pe termen lung. Expansiunea Germaniei spre Est se presupunea că a fost motivată de aşa-zisa nevoie de a asigura industriei germane materii prime, petrol şi mână de lucru ieftină. O interpretare contrară a postulat „primatul politicului”. În această viziune, Hitler a renunţat rapid la tutelajul industriaşilor şi a dezvoltat sectorul de stat pentru a contrabalansa industria cu capital privat. Dovadă stă faptul că începând cu 1936 a introdus un plan pe patru ani, l-a înlocuit pe Schacht din poziţia de consilier economic principal şi a promovat corporaţia metalurgică de stat Reichswerke Herman Göring. O interpretare de

compromis, bazată pe schimbarea structurii alianţelor, vorbeşte despre „un centru de putere poliarhic”, compus din NSDAP, armată şi industriaşi.38

Reînarmarea era importantă din considerente psihologice şi politice. Sectorul german de armament, care fusese restrâns în mod artificial, s-a putut reface foarte rapid. Cifra de afaceri a uzinelor Krupps a început să crească dramatic începând cu 1933. Pe de altă parte, reînarmarea a consolat mândria rănită a Germaniei şi a atras armata, care în 19351936 a putut să reintroducă serviciul militar obligatoriu. Hitler nu avea planuri precise de a-şi folosi trupele reînarmate. Dar era convenabil să-i lase pe oameni să creadă că pistolul de sub mantaua lui era încărcat.

Agricultura nu era un subiect de interes pentru nazişti. Aceştia au elaborat un proiect pentru formarea de cooperative, însă scopul principal a fost garantarea preţurilor stabilite de stat şi, prin urmare, garantarea siguranţei fermierilor.

Ideologia nazistă nu era prea sofisticată, ca să ne exprimăm delicat. Spre deosebire de Stalin, Hitler nu moştenise un corpus de concepţii partinice, pe care să le poată modela conform intereselor proprii. Unica lui scriere, *Mein Kampf* (1925), care avea să-şi găsească un loc în biblioteca fiecărei familii germane, aproape, nu conţinea decât una sau două idei coerente şi nimic original. Cel mai important era şirul de argumente care ducea de la presupusa existenţă a „rasei stăpânitoare”, *Herrenvolk*, la aşa-zisul drept al germanilor de a avea *Lebensraum*, un „spaţiul vital” în Est.

Hitler lua de bună ierarhia rasială. El împărţea omenirea în „fondatori de cultură”, „purtători de cultură” şi „distrugători de cultură”. Astăzi „purtătorii evoluţiei culturale a omenirii” erau „arienii”. „Adversarul cel mai puternic al arianului este evreul”. Evreii erau *Todfeind*, duşmanul de moarte. Nu s-a obosit să definească rasa

ariană, nici să stabilească o ierarhie a naţiunilor în cadrul rasei ariene. Capitolul care tratează acest subiect începe cu constatarea că unele lucruri sunt atât de evidente, încât nu mai au nevoie de explicaţii.39 Hitler credea şi în „logica de fier" a „purităţii rasei". „De fiecare dată când sângele arian s-a amestecat cu sângele unui popor inferior, observa el, rezultatul a fost pieirea naţiei culte". Toate marile culturi ale trecutului s-au stins... din cauza otrăvirii sângelui". 40 Hitler credea că sănătatea unei naţiuni depindea de valoarea teritoriului ei naţional. „Numai un spaţiu suficient de mare pe acest pământ asigură libera existenţă a unei naţiuni". „Politica externă a statelor naturale trebuie... să creeze o relaţie sănătoasă între populaţia acelei naţiuni şi cantitatea şi calitatea solului pe care trăieşte". 41

Cum vecinii Germaniei aveau deja pământ din belşug, fie în colonii, fie – ca în cazul Rusiei – prin cucerirea stepelor, Germania nu putea face faţă decât prin acapararea ţinuturilor alăturate dinspre Est. „Vom opri nesfârşita deplasare a Germaniei spre Sud sau spre Vest şi ne vom întoarce privirile spre pământurile de la Est". 42 Expansiunea Germaniei spre Polonia şi Ucraina îi va da puterea nu doar să lupte împotriva Rusiei, dar şi să ţină sub control Franţa, un alt „duşman de moarte". Hitler credea că Germania era dezavantajată în lupta ei pentru existenţă. „Germania nu este o putere mondială" se plângea el. Fie Germania va deveni o putere a lumii, fie nu va mai exista nicio Germanie". 43 Rasismul evident era însoţit de o convingere colectivistă, adeseori descrisă în termeni vagi, precum „instinctul de turmă", dar care avea un distinct subtext marxist. Despre îndatorarea lui faţă de marxismul SPD antebelic, Hitler a declarat la un moment dat:

Nu a trebuit decât să dezvolt logic partea unde democraţia socială a dat greş... Naţional-socialismul este ceea ce marxismul ar fi putut fi dacă s-ar fi putut desprinde

de legăturile absurde cu ordinea democratică… De ce ar trebui să ne batem capul să educăm băncile şi fabricile? Noi educăm oamenii.44

Studiile recente au arătat că în tinereţe Hitler era familiarizat cu scrierile marxiste şi că a fost impresionat de mitingurile sub flamuri fluturânde, organizate de social-democraţii austrieci.45 Se poate să fi asimilat mai mult decât îşi dădea seama: naziştii nu aveau o tradiţie intelectuală puternică, dar reticenţa lor nu înseamnă că dincolo de orizontul lor nu licărea geana unui tip primitiv de socialism. Naziştii au fost cei care au declarat primii ziua de 1 mai ca sărbătoare naţională a muncitorilor (germani).

Politicile naziştilor au derivat cum nu se poate mai logic din aceste câteva şubrede afirmaţii. Naţionalismul rasist al lui Hitler a dus imediat la introducerea măsurilor antisemite. Evreii au fost excluşi din posturile unităţilor de producţie deţinute de stat şi li s-a ridicat cetăţenia germană; negustorii evrei au fost boicotaţi oficial; căsătoria şi relaţiile sexuale dintre evrei şi nonevrei au fost interzise. Aceste măsuri au primit formularea cea mai clară prin intermediul Legilor de la Nürnberg din 1935. De la început, naziştii au fost în favoarea eutanasiei, omorârea celor cu handicap mintal sau genetic, şi pentru recompensarea mamelor germane eroine, care năşteau mai mulţi copii. În plan social, naziştii dispreţuiau toate ierarhiile existente – aristocraţia, corpul ofiţeresc, profesiile şi breslele. Rangurile statului unipartid erau deschise oricui era gata să servească fără ruşine şi fără să crâcnească. În fiecare oraş sau sat german, funcţiile erau ocupate prin promovarea elementelor celor mai vulgare, mai necalificate şi mai avare. Idolii lor erau Heinrich Himmler – un fost fermier ratat, crescător de pui –, aflat la conducerea SS, sau Reichsmareşalul Herman Göring, un expilot supraponderal care nu mai putea să se strecoare într-o carlingă.46 Şi aceasta era o altă apropiere de etosul

birocraţiei staliniste din URSS, care stătea să înflorească.

Nazismul, ca şi stalinismul, se baza în cele mai multe cazuri pe minciunile oficiale. Propaganda nazistă vehicula o sumedenie de noţiuni ciudate. Hitler era numit noul Frederick sau noul Bismarck. Naziştii erau urmaşii zeilor germanici sau ai Cavalerilor Teutoni. Al Treilea Reich era moştenitorul natural al Sfântului Imperiu Roman şi al Dinastiei Hohenzollern. Poporul german, liber şi unit, nutrea o dragoste neţărmurită faţă de patrie, o bucurie fără margini în dorinţa de a învăţa şi de a se manifesta artistic, o mândrie nestăvilită pentru femeile sale emancipate şi o furie nestinsă faţă de trădători şi duşmani… Totul sună foarte familiar. Cultul personalităţii lui Hitler nu cunoştea limite. Führerul era întruparea a tot ceea ce este frumos, înţelept şi bun.

Cei mai mulţi lideri nazişti erau atei; Hitler însuşi era un catolic nepracticant. Ritualurile lor erau tributare mai degrabă unei parodii de vechi păgânism germanic decât vreunei religii moderne. Aveau aşadar o problemă importantă în a-şi defini legătura cu o naţiune germană care era încă predominant creştină. Cel mai adesea, naziştii ignorau chestiunile teoretice. Pentru a-i linişti totuşi pe catolici, Hitler a semnat cu Vaticanul un Concordat, în luna iulie 1933, prin care se confirma autonomia diecezei germane, în schimbul renunţării la implicarea politică a ierarhicilor acesteia. Compromisul i-a încurajat pe unii prelaţi catolici, precum arhiepiscopul Innitzer din Viena, să-şi exprime simpatia pentru idealurile naziste. Ceea ce nu a împiedicat Vaticanul să ordone ca în toate bisericile din Germania să fie citit *Mit brennender Sorge* (1937), care condamna ideologia nazistă. Pentru a-i linişti pe protestanţi, Hitler a anunţat crearea în 1935 a unei Uniuni a Bisericilor protestante, controlată de stat. A existat şi o tentativă de a fonda o nouă mişcare pentru „creştinii germani”, în care svastica şi crucea se îmbrăţişau sub conducerea dr. Müller, episcop al Reichului.

În luna noiembrie 1933, aceste surogate pseudocreştine au organizat la Berlin o manifestaţie în onoarea lui „Hristos Eroul”. În final, religia şi ireligiunea au fost nevoite să coexiste pe cât posibil.

În privinţa coerciţie şi a terorii, naziştii au învăţat foarte repede. Grupările „Cămăşile Brune” şi „Cămăşile Negre” aveau o instrucţie solidă constând din infracţiuni de drept comun, şantaj şi banditism. Pe de altă parte, ajunşi în fruntea *Rechtsstaat-v\m* german, ei nu aveau în spate 500 de ani de existenţă a opricinicilor[44] moscoviţi. Structurile destinate controlului social nu erau atât de complexe ca acelea din URSS. Nu exista un monopol de stat în folosirea forţei de muncă, nu exista un mediu rural colectivizat şi nici celule de partid sau comisari în Wehrmacht înainte de 1944. Toace acestea explică într-o oarecare măsură stilul deosebit al naziştilor, în care bestialitatea sălbatică deliberată trebuia să compenseze slăbiciunile de ordin structural. Era nevoie de un nivel ridicat de brutalitate bine promovată pentru că pur şi simplu adeseori lipseau instrumentele mai rafinate de control.

Organele securităţii Reichului n-au bănuit niciodată la ce monstruoase proporţii ajunseseră omologii lor sovietici. Atât *Schuzstaffen*, escadrila de apărare a partidului, cât şi *Gestapo*, „poliţia secretă de stat”, erau folosite de partid pentru a completa forţele militare şi de poliţie. Niciuna din ele nu avea însă aceeaşi plajă de competenţe ca NKVD. în 1934, la Dachau, lângă München, s-a deschis un lagăr de concentrare, dar numărul de prizonieri a început să scadă la sfârşitul anilor 1930. Tribunalele populare conduse de nazişti şi judecătorii poporului absorbeau din ce în ce mai mult din atribuţiile sistemului judiciar tradiţional. Dar nu teroarea generalizată era norma. În Germania, violenţa nazistă s-a păstrat între parametri predictibili. Germanii

---

44 Statul de drept (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

care se conformau aveau toate şansele să supravieţuiască. Aproximativ 500.000 de evrei germani au fost persecutaţi şi expulzaţi; *Kristallnacht*[45] din 1938, când sinagogile şi magazinele evreieşti au fost vandalizate, a provocat pagube şi temeri considerabile. „Soluţia finală" nu pare însă a fi fost gândită în avans. Anterior declanşării războiului, Reichul nu a deţinut niciodată instalaţiile şi nici tehnologia de exterminare modernă care vor fi folosite mai târziu. În ce măsură naziştii au depăşit maşinăria sovietică de teroare, mai veche şi mai extinsă decât a lor, rămâne o întrebare deschisă.

Politologii se preocupă prea mult de poziţionarea teoretică a nazismului. Unii, după Arendt[46], acceptă că face parte din familia sistemelor totalitare; alţii, după Nolte[47], îl consideră una dintre cele „trei faţete ale fascismului"; alţii preferă să-l considere o mişcare *sui generis*, 47 Nazismul a fost una, niciuna sau toate trei la un loc, în funcţie de criteriile după care îl analizăm. La mai puţin de cincizeci de ani de la căderea în dizgraţie a ultimului nazist, mulţi analişti sunt dominaţi încă de ranchiuna personală, de părtinirea cu caracter politic sau de sindromul învingătorului. Este suficient dacă spunem că nazismul a fost cea mai respingătoare mişcare din vremurile moderne. Idealurile utopiei ei nu au fost la fel de urâte ca realitatea Reichului instaurat de ea.

Europa, distrusă de recesiune, nu era în stare să facă faţă provocărilor lansate de Stalin şi Hitler. Puterile occidentale erau absorbite de propriile probleme. SUA era absentă. Statele Europei Centrale şi de Est erau slabe şi divizate. Chiar în momentul în care ideea de securitate

---

45 Noaptea de Cristal (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

46 Hannah Arendt (1906-1975)-figură marcantă a gândirii sociopolitice contemporane, preocupată de problemele totalitarismului postbelic (n.tr.)

47 Ernst Nolte (n. 1923) - istoric şi filosof german, preocupat de studiul comparativ al fascismului şi comunismului (n.tr.)

colectivă era adusă în discuţie, atenţia Europei a fost distrasă de Războiul civil din Spania.

La finele Primului Război Mondial, Marea Britanie a revenit la preocupările ei insulare şi imperialiste. În ciuda formării a doua guverne laburiste, în ţară se înmulţeau problemele legate de forţa de muncă. Greva generală din mai 1926, lansarea ziarului comunist *Daily Worker* (1930), excluderea din rândurile Partidului Laburist a liderului lui, Ramsay MacDonald – pentru că formase un guvern de uniune naţională (1931) –, şi crearea Uniunii Britanice a Fasciştilor (1932) de către Sir Oswald Mosley, toate au avut loc pe fundalul creşterii şomajului la 3 milioane de persoane. Guvernul conservator, condus iniţial de Stanley Baldwin, apoi de Neville Camberlain, a fost ales în 1935 datorită promisiunii de stabilitate şi bună guvernare. Principalele dureri de cap ale guvernului, înaintea crizei de la München, au fost idila tânărului rege cu o americancă divorţată şi abdicarea lui ulterioară. În tot acest timp se realizau o serie de progrese sociale şi tehnologice remarcabile: lansarea BBC (1922), iniţierea sistemului de planificare familială (1922), instituirea dreptului deplin la vot al femeilor (1928) şi apariţia cărţilor broşate (1935); inventarea televiziunii (1926), a penicilinei (1928) şi a motorului cu reacţie (1937). Generaţia de englezi care a ajuns la maturitate după Marele Război considera că a trecut prin destule încercări; ultimul lucru de care ar fi vrut să se preocupe erau norii de furtună ce se adunau deasupra continentului european.

Franţa nu se putea retrage de pe continent. În anii 1920 politicile franceze au dat prioritate construirii securităţii, pe de o parte adoptând o atitudine dură faţă de Germania şi, pe de alta, prin realizarea Micii Antante în Est (vezi mai jos). Apoi accentul s-a schimbat. Anii 1930 au fost martorii apogeului atins de coloniile franceze din Alger şi Saigon, în vreme ce acasă recesiune a adus în prim-plan problemele şomajului. Edouard Daladier (1884 –

1970) – un socialist radical ajuns de două ori premier şi care a schimbat coaliţiile –, şi scandalul Stavinsky (1934) au provocat o deziluzie generalizată. Opinia politică s-a polarizat, Partidul Comunist Francez şi Action Française[48] fiind amândouă foarte agitate. Un întreg stereotip referitor la presupusa atitudine de nemişcare a ajuns să fie asociat cu numele lui André Maginot, ministru de război între 1929 şi 1932 şi constructorul unei vaste linii de fortificaţii de-a lungul frontierei de Est. Acuzaţiile nu erau întru totul îndreptăţite. Nu este adevărat – aşa cum aveau să acuze britanicii mai târziu – că armata franceză nu dorea să lupte; dar în absenţa unor trupe britanice, ea nu se dădea în vânt să lupte împotriva Germaniei de una singură; pe de altă parte, era blocată în planuri organizatorice care împiedicau acţiunile timpurii de ofensivă.

Scandinavia anilor 1930 avea norocul să se situeze dincolo de sfera tensiunilor strategice. Suedia a fost puternic lovită de recesiune în ramura metalurgică, dar guvernul social-democrat a răspuns prin organizarea celui mai cuprinzător sistem de asistenţă socială din lume. [SOCIALIS]

Europa Centrală şi de Est, în schimb, se afla în chiar inima furtunii care se pregătea. Cu Hitler pe o parte şi Stalin pe cealaltă, liderii ei erau complet îndreptăţiţi să fie nervoşi. Acordurile vizând securitatea semnate de Franţa în anii 1920 aveau câteva lacune serioase.

Conceptul de *cordon sanitaire*, care iniţial a însemnat o centură de state care să ţină piept Rusiei sovietice, nu a fost dus la înfăptuire cu consecvenţă. Mica Antantă, din care făceau parte Cehoslovacia, România şi Iugoslavia, era un sistem cooperativ proiectat să îngrădească Ungaria revoluţionară, dar nu includea şi Polonia – cea mai mare ţară din regiune –, iar din 1934 ea a fost acompaniată de

48 Mişcare politică de orientare naţionalistă şi antisemită (n.tr.)

înţelegerea Balcanică dintre România, Iugoslavia, Grecia şi Turcia. Puterile Occidentale nu erau cine ştie ce recunoscute pentru caracterul lor hotărât. Când Varşovia a fost atacată de Armata Roşie în 1920, ele au trimis o rafală de misiuni militare nesolicitate, dar niciun fel de întăriri militare. Când în 1934 mareşalul Piłsudski a sondat terenul la Paris, în legătură cu un război preventiv împotriva Germaniei naziste, el nu a reuşit să obţină vreun răspuns. Puterile occidentale nu s-au decis niciodată dacă politica lor în Europa de Est ar trebui să se bazeze pe noile state, cum era Polonia, sau pe mai potrivita Rusie postbolşevică, dar care nu s-a materializat niciodată. Din 1935, când teama lor de Hitler a depăşit antipatia faţă de Stalin, ele au ales o hienă ca să îmblânzească un lup.

În Europa Centrală şi de Est criza internaţională din anii 1930 a afectat inevitabil afacerile interne. Partidele comuniste, în general ilegale, nu s-au bucurat de prea multă simpatie populară – cu excepţia Cehoslovaciei –, dar au acţionat ca un important factor de iritare care să provoace reacţia elementelor naţionaliste. Când nu incita minorităţile germane din Polonia, Cehoslovacia şi România, Hitler încuraja alte elemente naţionaliste să-l imite. În acest fel s-au întărit sistemele dictatoriale, bugetele militare au sporit, iar rolul ofiţerilor a crescut; naţionalismul şi conflictele etnice de tot felul s-au intensificat.

În Polonia, de exemplu, vecinătatea cu Stalin şi Hitler se făcea simţită peste tot locul. Mareşalul Piłsudski, care semnase un pact de neagresiune cu URSS în 1932 şi un altul, cu Germania, în 1934, căuta să adopte o atitudine echilibrată, rezumată în „doctrina celor doi inamici”. Partidul Comunist Polonez, care în 1918 – 1920 se opusese independenţei Poloniei, a adoptat o linie internaţionalistă şi troţkistă. Conducerea lui, majoritar formată din evrei şi aflată în exil, a fost lichidată *en masse* în timpul epurărilor lui Stalin. La cealaltă extremă, mişcarea naţional-

democrată a produs o ramură fascistă, *Falanga*, scoasă şi ea în afara legii. La fiecare dintre minorităţile naţionale au apărut organizaţii naţionaliste militante. OUN din Ucraina – o ramificaţie radicală a mai vechii organizaţii UWO – practica un terorism general şi instiga la o pacificare brutală a ţăranilor. Sionismul îşi croia rapid drum în rândul comunităţii evreieşti, unde grupările „revizioniste", cum era *Betar*, dădeau naştere unor militanţi precum Menahem Begin[49] sau Ythzac Şamir[50], care se vor bucura de glorie în alte contexte. O Coloană a Cincea nazistă a fost organizată în rândul minorităţii germane. Activităţile tuturor acestor grupuri au alimentat flacăra urii reciproce. După moartea lui Piłsudski, în 1935, aşa-numita „guvernare a coloneilor" s-a luptat să ţină sub control forţele centrifuge prin formarea unui front de unitate naţională (OZON). Au descoperit însă că principalele partide de opoziţie se aliaseră împotriva lor. Generalul Sikorski s-a unit cu Paderewski în Elveţia, formând Frontul Morges. S-a acordat prioritate reformei militare, mult amânate, şi reînarmării, printr-un plan economic gestionat de stat. Ministrul de externe, colonelul Josef Beck, a adoptat o atitudine imparţială, care displăcea puterilor occidentale care doreau ca el să coopereze cu Stalin. Faţă de vecinii mai puţin importanţi a bătut, totuşi, toba naţionalismului. A pus ochii pe districtul Transolza (Cieszyn, în limba poloneză), care fusese preluat cu forţa de cehi în 1919. La începutul lui 1939 i-a trimis Lituaniei un ultimatum spontan, în care cerea încetarea stării de război nedeclarat. Au existat puţine episoade violente, dar ameninţarea cu violenţa venea de dincolo de graniţe.

Comunitatea evreiască din Polonia – cea mai mare din

---

49 Menachem Begin (1913-1992) - prim-ministru al Israelului (1977-1983), unul dintre pionierii sionismului, laureat al Premiului Nobel pentru Pace (n.tr.)

50 Iţhak Şamir (1915-2012) - de două ori prim-ministru al Israelului (1983-1984 şi 1986-1992) (n.tr.)

Europa, încă – îşi trăia ultimele veri. La finele anilor 1930 temerile legate de viitor creşteau din ce în ce, mai ales odată cu sosirea valurilor de evrei refugiaţi şi expulzaţi din Germania. Luau amploare tot felul de forme de hărţuieli mărunte, în învăţământ, în legislaţia municipală şi la angajare, dar nimic nu se compara cu accesele de violenţă ale naziştilor. Impresia cu care rămâne oricine a văzut fotografiile şi documentele din acele vremuri este aceea a unei vieţi comunitare vibrante şi multicolore. Cabalele[51] se bucurau de o autonomie deplină. Partidele evreieşti de toate orientările aveau libertate desăvârşită. Existau vedete de film, campioni de box, femei parlamentar, milionari, proveniţi din comunitatea evreiască. Să afirmi, aşa cum se face uneori, că evreimea poloneză era „la limita distrugerii" este adevărat, dar ar însemna să citim istoria invers.

Cehoslovacia avea reputaţia unei democraţii care se manifesta mai puternic în afara graniţelor decât faţă de minorităţile germană, maghiară, poloneză şi ruteană din ţară. Fapt excepţional pentru zonă, ţara era puternic industrializată, avea o mişcare comunistă adevărată şi aştepta susţinerea morală din partea Rusiei. În timpul lungii preşedinţii a marelui om de stat T.G. Masaryk, care s-a retras în 1935, ţara a rămas unită.

În 1929, „Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor" şi-a schimbat numele în Regatul Iugoslaviei. Nu avea o limbă, o istorie sau o religie comune. A luat fiinţă la iniţiativa slovenilor şi croaţilor din Austro-Ungaria, care au îndemnat autorităţile sârbe să îi recunoască, iar apoi au ajuns să aibă resentimente faţă de dominaţia sârbă. Monarhia sârbă şi armata au jucat un rol central, mai ales după consolidarea unei dictaturi regale unitare, în 1929. În Croaţia catolică, Partidul Naţional al lui Stefan Radie a

51 Organism de conducere în fostele comunităţi evreieşti din Europa, care gestiona problemele religioase, legislative şi comunitare, (n.tr.)

avut câştig de cauză în problemele interne – lucru imposibil în perioada dominaţiei maghiare –, dar s-a văzut apoi blocat la Belgrad. Slovenia prospera liniştită, sub conducerea liderului ei, monseniorul Korosec, cel care a convocat pentru prima dată Consiliul Naţional Iugoslav. Macedonia fierbea. Climatul de violenţă a fost sporit de asasinarea lui Rădic (1929) şi apoi a regelui Alexandru (1934). Opoziţia democrată sârbă a început să facă front comun cu croaţii. Timpul era însă foarte scurt: „Iugoslavia este o necesitate, scria un observator, şi nu o armonie predestinată” 49. (Vezi anexa III, p. 1084.) [SARAJEVO]

În bazinul Mediteranei, principalele unde de şoc au fost generate de Italia fascistă. Mussolini, căruia îi plăcea să vorbească în limbajul roman antic despre „Mare Nostro” (greşit în original!! Forma corectă este Nostrum) (Marea Noastră), era hotărât să devină o putere regională. După ce a eliminat opoziţia activă, care a părăsit parlamentul după asasinarea unui deputat socialist, Mussolini a avut mână liberă. Planurile sale au fost înlesnite de un rege docil şi de organele dirijate de un stat-corporatist eficient. În anii 1930, a privit mai departe: trupele italiene au fost trimise în Abisinia, în Spania şi, în luna martie 1939, în Albania. Liga Naţiunilor a recomandat sancţiuni, britanicii şi francezii au ameninţat cu represalii, dar nu s-a făcut nimic, de fapt. Mussolini prospera, hărţuind Austria pentru Tirolul de Sud. Anterior semnării „Pactului de Oţel”, în 22 mai 1939, şi a Axei Roma Berlin, lui Mussolini îi plăcea să facă paradă de independenţa sa faţă de Germania.

SARAJEVO

Oricine rămâne treaz noaptea în Sarajevo poate să audă sunetele oraşului în întuneric. Ceasul de la catedrala catolică anunţă ora exactă cu o siguranţă solemnă: 2 a.m. Trece mai bine de un minut – şaptezeci şi cinci de secunde, mai precis – şi abia atunci clopotul de la biserica ortodoxă

bate propria lui oră 2 a.m. Un moment mai târziu, ceasul din turnul Moscheii Beiului sună ora exactă, pe un ton răguşit şi îndepărtat; şi bate de 11 ori, ora spirituală a turcilor. Evreii nu au ceas, aşa că numai Dumnezeu ştie ce oră e pentru ei... O astfel de împărţeală îi ţine treji şi îi separă pe membrii acestui popor care se trezeşte, se bucură şi jeleşte, se ospătează şi posteşte după patru calendare diferite...

Bosnia este o ţară a urii şi a fricii. Trăsătura fatală a bosniacilor este aceea că nu-şi dau seama de ura care zace în ei, se dau înapoi de la a o analiza – şi urăsc pe oricine încearcă să o facă. Cu toate acestea, aici există oameni, mai mulţi decât în zone mult mai întinse, gata să ucidă şi să fie ucişi într-un acces de ură subconştientă... este o ură care acţionează ca o forţă independentă: o ură ca un cancer care roade totul în jurul lui.

Printr-un straniu contrast, se poate spune că există puţine ţări cu o credinţă mai statornică, cu atâta tandreţe, atâta loialitate şi neclintită devoţiune. Dar în adâncurile ascunse, uragane întregi de ură crescândă şi reprimată îşi aşteaptă momentul propice. Legătura dintre ce iubeşti şi ce urăşti este aceeaşi ca şi aceea dintre munţii semeţi şi nevăzutele straturi geologice care se află dedesubt. Eşti condamnat să trăieşti în straturile profunde cu material explozibil, care din când în când sunt aprinse tocmai de scânteile iubirii tale.

În ţări ca Bosnia, virtutea însăşi acţionează şi vorbeşte prin intermediul urii. Aceia care cred şi iubesc la fel simt o ură mortală pentru cei care nu o fac sau care cred şi iubesc diferit. (Chipurile cele mai malefice şi mai sinistre se pot întâlni în cel mai mare număr în lăcaşurile de rugăciune – în mănăstiri şi în *tekke*[52] ale dervişilor.)

De fiecare dată ţi se va spune: IUBEŞTE-L PE

52 Clădire special destinată întrunirilor dervişilor, loc de reculegere spirituală şi de reformare a caracterului, (n.tr.)

FRATELE TĂU, CHIAR DACĂ NU ARE ACEEAŞI CREDINŢĂ CUTINE, NU CRUCEA ÎL ÎNSEAMNĂ PE SLAV ŞI RESPECTĂ OBICEIURILE CELORLALŢI ŞI FII MÂNDRU DE ALE TALE. Din vremuri imemoriale însă au fost destule ocaziile în care s-a practicat o falsă curtoazie. Sub masca acestor maxime, vechile instincte şi planuri fratricide s-ar putea să fie doar aţipite. Ele vor continua să existe până ce se vor schimba complet fundamentele vieţii materiale şi spirituale. Când vor sosi acele vremuri şi cine va avea puterea să le realizeze?

Într-o povestire de Maupassant există o descriere dionisiacă a primăverii, care se încheie cu observaţia că, într-o astfel de zi, la fiecare colţ de stradă ar trebui să existe câte un anunţ: CETĂŢENI! ESTE PRIMĂVARĂ – FERIŢI-VĂ DE IUBIRE!

Poate că şi în Bosnia oamenii ar trebui să fie preveniţi…1

Aceste paragrafe fac parte dintr-o scriere care este catalogată drept ficţiune. Ele înfăţişează gândurile închipuite ale unui emigrant care a plecat din Bosnia în 1920. Au fost scrise în 1946 de Ivo Andric (1892 – 1975), născut la Travnik, student la Zagreb, Viena şi Cracovia, în câteva rânduri luat prizonier de habsburgi, diplomat iugoslav înainte de război şi laureat al Premiului Nobel.

Este oare doar ficţiune? „Cea mai mare parte [din scrierea lui Andric] are loc în Bosnia, explică editorul acesteia, şi este îndeaproape legată de acest loc. Îşi ancorează povestirile într-un context geografic şi istoric specific”. 2 Cu alte cuvinte, un element important al acestor povestiri nu este ficţiune. Andric descrie peisajul psihologic al societăţii bosniace cu aceeaşi precizie cu care relatează despre sunetele nocturne ale Sarajevo-ului. Aceste descrieri pot fi considerate drept documente istorice nepreţuite.

Exact în aceeaşi perioadă, pe la 1946, o funcţionară cu experienţă în domeniul asistenţei sociale lucra pentru

UNRRA în Sarajevo. Ea a oferit o părere complet diferită. „Numai dacă lucrează împreună oamenii îşi pot depăşi sentimentele de ură, scria ea. Momentul de faţă este unul bun. Toţi cei tineri gândesc aşa cum trebuie… Acum nu ne mai pasă – e musulman, e catolic, e ortodox? Acum e vremea fraternităţii şi a unităţii”.

Conflictele civile măcinau Spania de cel puţin douăzeci de ani. Spaniolii au dat şi peste alte necazuri, atunci când au declanşat un război civil într-un moment când rivalitatea dintre comunişti şi fascişti atingea apogeul în Europa. Drept urmare, insurecţia armată din 1936 a atras atenţia lui Hitler şi a lui Stalin. Spania a devenit un laborator pentru cele mai dezgustătoare practici politice. Trei ani de agonie au culminat cu înfrângerea răsunătoare a democraţiei. Rădăcinile conflictului sunt adânc înfipte în istoria instabilă a Spaniei, în caracterul polarizat al societăţii şi într-o insolubilă chestiune a pământului. Peste jumătate din terenuri era deţinută de mai puţin de 1% din populaţie. Marea masă de ţărani trăiau de pe urma unor gospodării minuscule sau a unor salarii de mizerie. Clasa muncitorilor, puţini la număr, a fost rău lovită de recesiune. Fiind cel mai important proprietar de pământ şi deţinând controlul multor întreprinderi, de la Banco Espíritu Santo, la tramvaiele din Madrid, Biserica romano-catolică, dominată de o ierarhie ultrareacţionară, era adânc implicată în problemele economice. Armata – al cărui număr de ofiţeri era neobişnuit de mare, în raport cu soldaţii – a reprezentat un bastion al sentimentelor ultracatolice şi monarhiste. Rezultatul a fost edificarea unei fortăreţe sociale deosebit de obtuze şi de rezistente, compusă din preoţi, mici nobili şi ofiţeri, care obstrucţionau de obicei orice reformă ce le atingea interesele. Protestele sociale erau disperate, aprinse şi anticlericale. Anarhiştii dominau atât în rândul lucrătorilor agricoli din sud, cât şi printre sindicatele muncitorilor din Barcelona. Provincii separatiste existau în Catalonia, în

Regiunea Bască şi, într-o anumită măsură, în Galiţia. În Maroc, unde lungul război împotriva regiunii Rii se încheiase în 1925, armata avea puterea absolută. În perioada 19301931, ultima zvâcnire a alternanţei politice a dus la o serie de evenimente: căderea dictatorului militar, generalul Primo de Rivera, un interregn[53], *Dictablanca*[54] (termen greşit în original!!! Forma corecta este Dictablanda), abdicarea regelui Alfonso şi, în final, declararea celei de-a Doua Republici.

Cei cinci ani de guvernare constituţională, între 1931 şi 1936, au transformat haosul într-unul şi mai mare. În 1931, arhiepiscopul de Toledo a fost exilat pentru acuzele publice aduse Republicii. În 1932 generalii au iniţiat unpronunciamiento nereuşit. În 1933 proprietarii de pământuri din sud au preferat să-i împiedice pe ţărani să intre pe pământuri, decât să accepte reforma. Legislaţia care introducea şcolile de stat şi divorţul, precum şi separarea Bisericii de stat, nu a putut fi pusă în practică. S-a renunţat la reforma agrară şi pământurile sechestrate au revenit foştilor proprietari. În 1934 o grevă decisivă a minerilor din Asturias s-a transformat într-o mişcare separatistă, care nu a fost înfrântă decât cu o masivă vărsare de sânge. La alegerile din luna februarie 1936, *Frente popular*, „Frontul popular" format de republicani, socialişti, catalani şi comunişti a repurtat victoria. Dar guvernul central pierduse deja terenul. Ţăranii recalcitranţi ocupaseră marile moşii. Muncitorii organizau grevă generală după grevă generală. Catalanii cereau autonomia. Se înmulţeau asasinatele politice şi bisericile incendiate. „Asistăm astăzi, declara premierul catolic, la slujba funerară a democraţiei". Ţara devenea neguvernabilă.

---

53 Interval de timp în care un stat monarhic este lipsit de suveran (n.tr.)

54 Termen folosit de politologi pentru a descrie o dictatură în care libertăţile civile se presupune că sunt păstrate, (n.tr.)

În 18 iulie 1936, generalii au dat o a doua lovitură. Generalul Francisco Franco (1892 – 1975) a plecat din insulele Canare, unde era comandant, şi ajuns la Tetuan a făcut public un manifest. Spania avea să fie salvată de Revoluţia Roşie; armata din nordul Africii nu ezita să-şi folosească trupele marocane. „Cruciada împotriva marxismului, aşa cum preciza un simpatizant republican, urma să fie dusă de mauri împotriva catolicilor”. 50

La început spectrul politic din Spania era extrem de larg şi de complicat. În Cortés, Frontului Popular i s-a opus o coaliţie de dreapta, din care făcea parte şi *Acciôn Popular* sau „Acţiunea Populară” şi formaţiunea fascistă *Falange Española*, recent fondată de fiul lui Primo de Rivera. În stânga, Partidul Comunist nu avea decât 16 dintre cele 277 de locuri ocupate de front, în comparaţie cu cele 89, deţinute de socialiştii conduşi de Largo Caballero, şi cele 84 pentru republicanii de stânga al lui Manuel Azana. În mod inexorabil, totuşi, tensiunile războiului civil au susţinut soarta a doua dintre cele mai violente şi mai radicale extreme. *Falange* era destinată să devină principalul instrument politic al armatei. Comuniştii erau destinaţi să domine republica asediată. Franco susţinea – şi probabil chiar credea – că luptă să zădărnicească avansarea bolşevismului. Sloganul său era *Fe ciega en la victoria*, adică „Credinţă oarbă în victorie”. Nu avea importanţă că ameninţarea comunismului era exagerată, ce conta era faptul că multor spanioli le era teamă de el.

Structura sprijinului politic şi geografic a devenit foarte complexă atunci când comanda armatei lui Franco şi-a proclamat insurecţia în Maroc, ea s-a răzvrătit împotriva guvernului Republicii Spania din Madrid, condus la acea vreme de Azana. Armata se putea baza pe garnizoanele din toate oraşele importante ale Spaniei continentale, pe grupările paramilitare ale *Falangei* şi, în unele zone, pe *Requetes*, formaţiuni ultracatolice rămase

din perioada carlistă. În general, puteau conta pe sprijinul politic al prelaţilor catolici, al marilor latifundiari şi al tuturor celor care considerau ca prioritară reinstaurarea legii şi ordinii. Încă de la început au primit asistenţă militară din partea Portugaliei, a Germaniei naziste şi a Italiei fasciste. Portugalia a oferit baze securizate. Avioanele de luptă germane ale Legiunii Condor au asigurat superioritatea aeriană. La începutul anului 1937, trupele italiene au ocupat insulele Baleare şi coasta sudică din apropiere de Malaga.

Guvernul, pe de altă parte, avea puţine trupe de militari profesionişti pe care să le poată numi ale lui. Cu timpul, şi-a constituit şi antrenat o armată regulată; dar a trebuit să se sprijine puternic pe miliţiile armate ale diferitelor uniuni de stânga – socialiştii PSOE, anarhiştii FAI, POUM – marxişti dar antistalinişti –, UGT şi ENT, condus de comunişti, în general, putea conta pe susţinerea politică a ţărănimii din zonele rurale, a muncitorilor din oraşe, a anticlericilor de pretutindeni şi a tuturor celor care favorizau prioritar guvernul constituţional. De la început a primit sprijin din străinătate: tancuri, avioane, muniţie şi consilieri din URSS, iar Brigăzile Internaţionale au fost invadate de aproximativ 50.000 de voluntari străini. În ultimele etape, 1938 – 1939, trebuie spus că acel coşmar pe care îl descrisese propaganda fascistă s-a adeverit. Sub conducerea dr. Negrin[55] guvernul a căzut sub influenţa comuniştilor, adepţi ai liniei dure, iar serviciile speciale de securitate, Serviciul de Investigaţii Militare (SIM), au intrat sub controlul direct al GPU-ului sovietic. Aurul Republicii Spaniole, transferat la Odessa pentru siguranţă, în 1936, nu a mai fost returnat niciodată. [ADELANTE]

---

55 Henri René Albert Guy de Maupassant (1856-1893) - scriitor francez, unul dintre precursorii nuvelei modeme (n.tr.)

ADELANTE

În luna septembrie 1936 şeful pentru Europa de Est al propagandei Cominternului recomanda Moscovei să formeze o serie de Brigăzi Internaţionale care să lupte pentru Republica Spaniolă. Ideea fusese lansată de Maurice Thorez, din Partidul Comunist Francez, care îşi amintise de „Legiunea Internaţională a Armatei Roşii" care luptase în Războiul Civil din Rusia.1

Încă de la început, aşadar, deşi brigăzile fuseseră prezentate ca rezultat al acţiunii spontane a voluntarilor, ele erau puternic subordonate mişcării comuniste. Brigăzile operau independent de comanda obişnuită a Armatei Republicane spaniole; şi toţi membrii personalului militar şi politic de rang superior erau comunişti numiţi în aceste funcţii; iar toţi recruţii erau verificaţi şi aprobaţi de agenţii sovietici. Sloganurile lor erau „Spania – cimitirul fascismului din Europa", *Nopasaran* (Nu vor trece) şi *Adelante*", înainte".

Principalul birou de recrutări din Paris era condus de Iosip Broz, alias Tito, viitorul dictator al Iugoslaviei. De acolo s-a organizat o „reţea secretă de transport" care folosea paşapoarte false ca să trimită recruţii la graniţa spaniolă şi de acolo, la principala bază a brigăzilor situată la Albacete, în La Mancha.

În Europa dominată de recesiune exista o masă mare de forţă de muncă de unde puteau atrage participanţi – muncitori şomeri, refugiaţi din statele fasciste, intelectuali rebeli. Din cei 50.000 de oameni care au făcut parte din brigăzi, contingentele cele mai mari au fost mobilizate de Confédération Générale du Travail, din Franţa, de organizaţiile de mineri polonezi din Belgia şi de Departamentul de Nord francez, precum şi de exilaţii germani de stânga. Optzeci la sută dintre ei erau muncitori. Exista şi un nucleu de voluntari străini care serveau deja pe front. Din ele făceau parte şi „coloanele" de francezi, germani, italieni şi britanici (vezi anexa III, p.

1084). Printre liderii lor se aflau şi Carlo Rosseli, un socialist care scăpase dintr-o temniţă fascistă din Italia, şi Hans Beimler, un evadat german de la Dachau.

Recruţii din rândurile intelectualităţii erau puţini, dar foarte expresivi. Ei au răspuns chemării la luptă adeseori fără să cunoască exact care erau implicaţiile:

Mulţi au auzit-o prin depărtate zări.

Pe câmpuri adormite, în bizare insule pescăreşti Sau în desfrânata inimă a vreunui oraş;

Au aflat şi au migrat ca păsările ori sămânţa din floare.2

Conducerea militară a brigăzilor nu avea experienţă de război. Comandantul-şef, André Marty, un marinar catalan din Perpignan, condusese în 1919 o revoltă a flotei franceze situate în largul portului Odessa. Consilierul-şef militar, col. Karol Swierczewski, alias Walter, era un ofiţer polonez din cadrul serviciilor de securitate sovietice şi profesor la academia militară din Moscova. Luigi Longo, inspector general, şi ofiţerul şef pe probleme politice, Giuseppe di Vittorio, erau comunişti italieni. Singurul comandant care demonstra un talent real era Lazăr Stern, alias generalul Kléber, un evreu austriac din Bucovina care trecuse la bolşevici pe când fusese prizonier de război în Rusia. Ca mulţi alţi tovarăşi de ai săi, va fi împuşcat la revenirea în Rusia, din ordinul lui Stalin.

Curajul acestor bărbaţi nu a fost pus la îndoială. Au trăit în condiţii mizere şi pentru cea mai mică ofensă erau supuşi unei discipline feroce, din care nu lipseau execuţiile. Au luptat cu un curaj disperat. La asediul Madridului din luna noiembrie 1936, de exemplu, batalionul britanic a pierdut o treime din efective. La Jarama, aceeaşi unitate a numărat 375 de victime din cei 600 de oameni ai ei.3 Mai rău decât orice, brigăzile erau folosite pentru a-i suprima prin forţă brută pe foştii aliaţi socialişti şi anarhişti ai comuniştilor.

La sfârşitul anului 1938, Kremlinul a fost de acord să

scoată din luptă brigăzile. Circa 12.000 de oameni au plecat, lăsând în urmă vreo 6.000 de germani, care nu aveau unde să se ducă. La parada de adio organizată în 15 noiembrie la Barcelona, ţinută sub portretele lui Negrin, Azana şi Stalin, discursul a fost ţinut de „La Pasionaria”[56]:

Voi sunteţi istoria… sunteţi o legendă… Nu vă vom uita. Iar când ramura de măslin a păcii îşi va răsfira din nou frunzele, împletite cu laurii victorioasei Republici Spaniole… reveniţi! 4

Graţie evoluţiilor ulterioare ale evenimentelor, când puterile occidentale au adoptat cauza antifascismului, istoria Brigăzilor Internaţionale din Spania a atras multă publicitate favorabilă. De fapt, ele au fost întotdeauna depăşite numeric de străinii care luptau pentru Franco. Dintre aceştia din urmă făceau parte trupe regulate fasciste, un număr de voluntari idealişti şi unii aventurieri gălăgioşi, aşa cum era Brigada Irlandeză a generalului O’Duffy. Pentru a avea o imagine de ansamblu, trebuie făcută o comparaţie între recruţii adunaţi de comunişti în 1936 – 1937 şi cei atraşi de fascişti atât în Spania, cât şi în al Doilea Război Mondial. [LETTLAND]

Luptele au fost lungi, fragmentate şi adeseori confuze (vezi anexa III, p. 1084). Confruntările locale, acerbe şi neregulate erau mai frecvente decât campaniile sau bătăliile susţinute. Planul strategic nu era unul simplu. În spatele liniilor, ambele părţi se dedau la masacrarea prizonierilor sau a civililor.

Planul strategic nu era simplu. După schimburile iniţiale de focuri, când garnizoanele armatei din Madrid şi Barcelona au fost bombardate până ce au cedat, guvernul deţinea controlul asupra celei mai mari părţi din ţară, cu excepţia nord-vestului, la Corunna şi în extrema sudică, la

---

56 Isidora Dolores Ibârruri Gômez (1895-1989) - om politic de origine bască, unul dintre liderii Războiului civil spaniol (n.tr.)

Sevilla. Odată ce armata şi-a reîntărit poziţiile de-a lungul frontierei cu Portugalia şi a capturat cetatea Toledo-ului ea a reuşit treptat să încercuiască poziţiile întărite ale guvernului, de pe coasta de nord şi de pe coridorul care lega Madridul de Valencia. Junta militară s-a stabilit la Burgos, iar centrul de comandă, la Salamanca; guvernul era la Valencia. Au avut loc evenimente uluitoare, printre care asediul de un an al naţionaliştilor asupra oraşului Oviedo, bombardamentul german asupra localităţii Guernica, în luna aprilie 1937, atacurile pentru preluarea controlului asupra fluviului Ebru şi încleştarea de la Ternei din 1938, iar în 1939, asediile finale, mai întâi la Barcelona (ianuarie) şi apoi la Madrid (martie). În Barcelona, „cel mai sălbatic oraş al Europei", unde catalanii şi anarhiştii s-au confruntat cu toate formele de guvernare spaniole, fie ele albe sau roşii, tragedia s-a încheiat cu groaznicele masacre făcute atât de comuniştii învinşi, cât şi de foştii lor aliaţi anarhişti. La Madrid – unde Consiliul de Apărare, o rămăşiţă a Frontului Popular, a renunţat într-un final la comunişti – s-a încheiat cu intrarea triumfătoare a rebelilor, în 29 martie. La parada dedicată victoriei Franco a putut în sfârşit să dea glas cu convingere sloganurilor lui: „Hay orden en el pais" (este ordine în ţară) şi „España, una, grande, libre" (Spania este una, măreaţă şi liberă). Liderii republicani au fugit. Mii de refugiaţi s-au revărsat dincolo de Pirinei.51 Spania a rămas în ghearele fascismului timp de 40 de ani. [FARAON]

FARAON

Mausoleul generalului Franco, de la cu el de Moros, pe Valea celor Căzuţi de lângă Madrid, a fost construit după victoria sa din 1939. Constă dintr-o grandioasă bazilică subterană, mai mare decât naosul bazilicii San Pietro, în care se ajunge printr-un tunel tăiat în granit şi în care sunt aliniate mormintele celor dispăruţi în războiul civil. Deasupra, la exterior, se înalţă „cel mai mare simbol

creştin ridicat vreodată” – o cruce din piatră, de aproape 50 de metri înălţime şi 181, 740 de tone.1 A fost construită cu munca de sclavi a foştilor prizonieri de război, însemnaţi cu litera T – de la *trabajador* sau „muncitor”, care au trudit timp de două decenii, între şantier, cariera de piatră şi slujbele religioase obligatorii, ţinute în vecinătate, la Escorial. Ei au fost angajaţi oficial de „Consiliul pentru Recuperarea Penalităţilor prin Muncă” – un nume care aminteşte de sloganurile naziste. La vizita pe care a făcut-o pe şantier în 1940, un ofiţer nazist se spune că ar fi remarcat: „Cine se crede [Franco] – un nou faraon?”

Victoria lui Franco asupra „poporului spaniol”, aşa cum se exprimau oponenţii lui, a fost adeseori atribuită armamentului superior de care a beneficiat şi ajutorului extern. Adevărul nu era totuşi atât de simplu sau de uşor de acceptat. „Poporul spaniol” nu se afla tot de o singură parte a baricadei, la fel cum nu erau nici toate forţele „antidemocratice” din Spania. Este greu de spus dacă Republica Spaniolă a fost mai degrabă învinsă de duşmanii ei naţionalişti sau de elementele totalitariste din propriile rânduri. Franco a reuşit să-şi ţină susţinătorii uniţi; cei ai republicii nu au putut organiza o democraţie unită şi efectivă.

Pentru Spania, războiul civil a reprezentat o lecţie tragică, rodită din fructele mâniei fratricide. Estimările privind pierderile variază de la 400.000 la un milion.52 Pentru Europa, a fost încă o lecţie despre mecanismul prin care minorităţile disciplinate pot prelua controlul ţărilor care le-au îngăduit să propăşească. Pe de altă parte, pentru că simpatiile occidentalilor mergeau puternic alături de republica învinsă, războiul a intensificat zdravăn teama de o ameninţare fascistă generală. În acelaşi fel, a diminuat temerile faţă de „Baubaul roşu”. Graţie succesului deloc bine-venit al lui Franco, opinia publică din democraţiile occidentale a intrat într-o tonalitate

„antifascistă” care avea să-i caracterizeze priorităţile pe termen lung. Franco a întărit decizia Occidentului de a i se împotrivi lui Hitler şi lui Mussolini, scăzând în acelaşi timp susceptibilităţile faţă de Stalin. După luna martie 1939, niciunui politician din Vest nu i-a mai fost uşor să susţină că mişcarea comunistă a reprezentat o ameninţare la fel de mare ca şi fascismul.

În mod destul de ironic, victoria lui Franco a venit prea târziu ca să mai împiedice cursul general al evenimentelor. Dacă fascismul ar fi triumfal în Spania în 1937 sau 1938, se poate imagina că Occidentul s-ar fi trezit la timp în faţa pericolului şi l-ar fi încolţit pe Hitler încă din faşă. Se poate imagina că s-ar fi evitat întreaga istorie regretabilă a concilierii. Aşa cum au stat însă lucrurile, în cei trei ani în care s-a derulat Războiul Civil din Spania, dictatorii au devenit din ce în ce mai puternici, iar şansa la o securitate colectivă a fost ratată.

„Securitatea colectivă” a fost unul dintre rezultatele nepuse în practică ale gândirii puterilor occidentale, mai ales ale britanicilor, care fuseseră odinioară maeştri în a-i face pe alţii să lupte pentru ei. Discuţiile datau încă din 1933, când Hitler a retras prima dată Germania din Liga Naţiunilor. Înainte de asta, dat fiind că URSS nu ameninţa direct Occidentul, nelinişitile acestuia nu au fost excesive. Dar perspectiva unei Germanii naziste care făcea prăpăd prin Europa Centrală a adus pericolul destul de aproape de casă. Soluţia evidentă era ca Londra şi Parisul să reanimeze triunghiul strategic din Primul Război Mondial şi să recruteze Uniunea Sovietică drept contrapondere pentru Germania. Era o mişcare pe care mai ales britanicii sperau să o facă încă din 1917. Era oarecum o problemă de relaţii publice, desigur, în măsura în care politicienii occidentali se obişnuiseră să tot ocărască comunismul sovietic; dar diplomaţilor, cu inventivitatea lor, nu le era imposibil să explice că regimul sovietic intra acum într-o etapă constructivă sau că Stalin era mai democrat decât

Lenin şi Troţki. Prin urmare, în mijlocul celor mai extinse campanii de exterminare în masă din istoria Europei, Stalin era înfăţişat ca lider respectabil şi adus în sânul naţiunilor pacifiste. Reprezentantul lui Hitler a părăsit liga în 14 octombrie 1933; reprezentantul lui Stalin, Maxim Litvinov, şi-a ocupat locul în 18 septembrie 1934.

Din punctul lui Stalin de vedere, apropierea de Occident oferea un număr de avantaje. Urma să stimuleze comerţul şi, odată cu el, importul de tehnologie. Îmbunătăţea imaginea URSS, lăsându-i pe nazişti în derută. Partidelor comuniste din afara URSS, care erau fidele Moscovei, le oferea şansa de a dobândi notorietate şi de a fi mai bine acceptate şi, prin includerea lor în fronturi populare – aşa cum s-a întâmplat în Spania –, şansa să ajungă în parlament şi în sindicate. Din nou era vorba de relaţii publice, dat fiind că staliniştii, prin tradiţie, îi catalogaseră pe politicienii democraţi în toate felurile, de la „exploatatori burghezi" la „lachei ai imperialismului internaţional"; toate acestea nu însemnau totuşi că Stalin trebuia să abandoneze relaţiile sale discrete cu Berlinul şi posibilitatea ca, până la urmă, să se înţeleagă cu Hitler. Deocamdată putea menţine deschise toate opţiunile.

În anii următori naziştii au reacţionat cu un dispreţ abia mascat la toate tatonările Occidentului. Fiecare mişcare a lor semnala dezastrul din perspectiva celor convenite la Versailles. În luna iulie 1934, aproape că au reuşit o lovitură de stat în Austria, unde au asasinat cancelarul, pe dr. Engelbert Dolfuss, al cărui Front Patriotic organizase un stat unipartid, dar antinazist. În 1935 au sărbătorit intrarea în Reich a Landului Saar printr-un plebiscit prevăzut de tratat, apoi au reintrodus imediat serviciul militar obligatoriu, au reorganizat Luftwaffe şi au renunţat la clauzele privind dezarmarea. În 1936 au sfidat pe faţă tratatul, ocupând din nou zona demilitarizată din Renania. În 1937 au retras Comitetul pentru Nonintervenţie, susţinut de britanici, care încerca

să împiedice intrarea în Spania a forţelor străine, şi a semnat cu Italia Pactul Anti-comintern. În luna martie, 1938, Hitler a pus la cale *Anschluss*-ul sau „fuziunea" cu Austria, a proclamat Marele Reich German şi a intrat triumfal în Viena (vezi anexa III, p. 1084).

În toată această perioadă Hitler se lăudase, exagerând, cu nivelul la care ajunsese reînarmarea Germaniei. Nu a spus nimic, însă, despre faptul că îşi prevenise deja subalternii să se pregătească de război. [HOSSBACH] Aceasta nu înseamnă că pregătise deja un calendar al evenimentelor care vor urma; dimpotrivă, conflictul cel mai important pentru care se pregăteau generalii şi industriaşii germani nu era estimat să se întâmple înainte de 1942. Între timp, Hitler se va implica într-o serie de tactici de bluf şi ameninţări, în ceea ce a fost nimerit denumită o politică de „agresiune paşnică". Simţea că poate obţine tot ceea ce îşi dorea, fie fără război, fie printr-un conflict limitat. În acest scop, în primăvara lui 1938 a început să agite apele în legătură cu opresiunile intolerabile la care erau supuşi germanii din Regiunea Sudetă, din Cehoslovacia. La acel moment, liderii occidentali nu puteau să nu

HOSSBACH

În ziua de 15 noiembrie 1937, între orele 4.15 – 8.30 p.m., a avut loc o şedinţă la Cancelaria Reichului din Berlin. La ea a participat un grup de demnitari germani de prim rang, printre care Göring, Neurath şi Raeder, şi a fost deschisă de un discurs al lui Hitler pe tema „oportunităţilor de dezvoltare a poziţiei noastre în domeniul afacerilor externe". Conţinutul discursului, anunţa führerul melodramatic, trebuia considerat drept testamentul lui, în cazul în care el ar fi murit. Este cunoscut datorită memorandumului scris de Hossbach, cel care înregistra procesele-verbale:

Scopul politicii germane era să asigure şi să menţină *Volksmasse*, comunitatea rasei, şi să o sporească. Era o

problemă de spaţiu… Diplomaţia germană trebuia să ţină cont de doi oponenţi mânaţi de ură, Marea Britanie şi Franţa, pentru care un colos german… însemna un ghimpe în talpă.

Problema Germaniei nu putea fi soluţionată decât prin intermediul forţei şi aceasta presupunea, ca întotdeauna, o sumă de riscuri… Mai rămâne de rezolvat problema lui „când" şi „cum". În această privinţă, existau trei cazuri ce trebuia soluţionate:

Cazul 1: Perioada 1943 – 1945. După această dată, din punctul nostru de vedere, nu ne mai putem aştepta decât la schimbări în rău… dacă führerul mai este în viaţă, este hotărârea lui de neclintit ca până în 1943 – 1945 să rezolve cel puţin problema de spaţiu a Germaniei.

Cazul 2: Dacă luptele interne din Franţa… îi vor acapara complet pe francezi, atunci a sosit vremea să acţionăm împotriva cehilor.

Cazul 3: Dacă Franţa este atât de indecisă dacă să intre în război cu un alt stat, încât nu va putea să se împotrivească Germaniei… primul nostru obiectiv, dacă suntem prinşi în război, trebuie să fie acela de a distruge Cehoslovacia şi Austria simultan…

Polonia – cu Rusia în spate, va fi prea puţin înclinată să se angajeze…

O intervenţie militară din partea Rusiei a fost mai mult decât îndoielnică, ţinând cont de atitudinea Japoniei…

Nu trebuie să presupunem că Marea Britanie – ea însăşi în război cu Italia – ar decide să nu acţioneze împotriva Germaniei…1

Memorandumul Hossbach a dezvăluit, mai mult decât orice alt document, controversele privind originile celui de-al Doilea Război Mondial. Procurorii aliaţilor au făcut public documentul în timpul procesului de la Nürnberg şi el a fost folosit drept cap de acuzare pentru Göring şi alţii, ca dovadă a rolului jucat în planificarea războiului din 1939 – 1945. Semnificaţia Memorandumului a fost totuşi

puternic diminuată când un istoric britanic a demonstrat că documentul nu susţinea punctele de vedere ale procurorilor de la Nürnberg.

Dimpotrivă, el demonstra că în 1937 naziştii nu aveau planuri concrete de război şi că Hitler nu avea o evaluare clară a felului în care evolua situaţia. Documentul arăta cum führerul bătea câmpii, destul de imprecis, despre posibilitatea unui război foarte limitat în perioada 1943 – 1945:

Expunerea lui Hitler reprezenta, în mare parte, doar visele lui… gândurile cele mai profunde nu şi le-a mărturisit… memorandumul nu ne spune decât ceea ce ştim deja, şi anume că Hitler (la fel ca orice alt om de stat german) intenţiona să devină puterea dominantă în Europa. Ne mai spune şi că făcea speculaţii despre cum s-ar putea realiza acest lucru. Speculaţiile lui au fost eronate. Aproape că nu au nicio legătură cu actuala declanşare a războiului în 1939. Un consultant de curse, care nu ar depăşi nivelul de acurateţe al lui Hitler, n-ar face mare scofală pentru clienţii săi…2

Analiza lui A.J.P. Taylor a fost cu atât mai surprinzătoare cu cât venea din partea unui istoric renumit ca germanofob.

Criticii revoltaţi au denunţat aşa-numita lipsă de preocupare faţă de „contextul istoric” şi de dinamica expansionismului nazist. La mijlocul lunii decembrie 1937, insistau acei critici, directivele armatei germane fuseseră schimbate în vederea unei agresiuni militare împotriva Austriei şi Cehoslovaciei. Ei au considerat această schimbare drept o justificare pentru interpretarea dată Memorandumului – şi şedinţei – ca punct de demarcare a „momentului când expansiunea celui de Al Treilea Reich a încetat să mai fie latentă şi a devenit explicită” 3. Ei nu au observat că agresiunea militară împotriva Austriei şi Cehoslovaciei nu s-a materializat, aidoma altor scenarii eronate ale führerului.

Într-adevăr, pentru că a desfiinţat „punctul de vedere aproape general, conform căruia Hitler a plănuit al Doilea Război Mondial”, Taylor a fost acuzat pe nedrept că încearcă să-l absolve pe Hitler de vină. Ceea ce a demonstrat Taylor cu succes a fost strania elaborare a führerului privind nişte intenţii în general agresive şi incapacitatea lui de a formula planuri de război sistematice.

Aproape treizeci de ani mai târziu, una dintre trăsăturile cele mai izbitoare ale dezbaterii legate de originile celui de-al Doilea Război Mondial iese în evidenţă din faptul că Stalin nu este menţionat absolut deloc, cum nu este pomenită nici dinamica jocului dintre diplomaţia germană şi cea sovietică. Toţi participanţii la dezbatere, inclusiv Taylor, s-au limitat să discute intenţiile Germaniei. Nimeni nu s-a gândit să comenteze intenţiile URSS. Istoricii s-au lovit de uşile închise ale arhivelor sovietice. Dacă există un echivalent sovietic al memorandumului Hossbach, el nu a fost niciodată scos la lumină. Nu avem de unde să ştim dacă Stalin a făcut sau nu speculaţii pe tema războiului, aşa cum a făcut Hitler. În lipsa unei dovezi documentate despre intenţiile lui Stalin, aşadar, cei mai mulţi comentatori au preferat să presupună că nu există subiect de discuţii.

Lunga tradiţie a scrierilor istorico-documentarea promovat, deci, două extreme. Una susţine de fapt că: dacă nu există documente care pot fi cercetate, atunci nu s-a petrecut nimic. Cealaltă opinie, bine formulată de „Legea lui Taylor”, aşa cum a fost ea numită de detractorii ei, spune: documentele nu au nicio semnificaţie. Ambele extreme sunt la fel de pernicioase.

observe că Germania nazistă era pornită spre expansiune şi că securitatea colectivă nu producea rezultate concrete. La provocarea noului premier britanic, Neville Chamberlain, s-au angajat în politica de descurajare. Chamberlain era deplin conştient că războiul

revitalizat în Europa va submina însănătoşirea economiei fragile a Marii Britanii, dar şi poziţia ei externă ca putere imperială.

Politica de descurajare, în ciuda reputaţiei ei recente, nu trebuia neapărat să fie o politică de josnică abdicare. Ea conţinea atât elemente de realism, cât şi de mărinimie; în formula care favoriza negocierile cu Germania, respingea cu certitudine cinismul dovedit de înţelegerile anterioare franco-britanice cu Italia. Aşa cum Chamberlain ştia foarte bine, Pactul Hoare-Laval din luna decembrie 1935, care pur şi simplu căuta să fie de acord cu atacul italian asupra Abisiniei, fusese dezavuat atât la Londra, cât şi la Paris şi dusese la decăderea celor care îl iniţiaseră. Mai mult, la douăzeci de ani după Primul Război Mondial, majoritatea opiniilor liberale acceptau că nemulţumirile germanilor privind minorităţile lor din Europa de Est meritau să fie discutate. Mulţi erau de acord şi cu Planul MacDonald din 1933, care propusese un echilibru al armamentelor din Europa, în locul prelungirii indefinite a supremaţiei aliaţilor. Generalii erau de părere că nu există decât două linii directe de acţiune a aliaţilor împotriva eventualei agresiuni germane în est. Cooperarea cu Armata Roşie a lui Stalin era totuşi încărcată de pericole; iar acţiunile directe împotriva Germaniei în Vest nu puteau fi realizate prin lansarea unui război pe scară largă, când evitarea lui era dorită cu atâta tărie. Una peste alta, nu era dezonorant pentru Chamberlain să-l caute pe „Herr Hitler” în Germania sau să caute o soluţie la chestiunea Regiunii Sudete. Problematice nu erau negocierile în sine, ci doar priceperea şi priorităţile negociatorilor. Chamberlain s-a dus precum mielul la tăiere, lamentabil de ignorant despre „îndepărtata ţară” a cărei soartă trebuia decisă. Nici nu trebuie să-şi închipuie cineva că politica de descurajare se limita la politicile puterilor occidentale faţă de Hitler. Ea conţinea un capitol şi mai lung privind relaţiile lor cu Stalin în viitorul apropiat. Guvernele democratice care

desconsideră fundamentele morale duc negocieri cu dictatorii, punându-se pe ei în pericol.53

Criza de la München, aşa cum a fost ea cunoscută, s-a desfăşurat în luna septembrie 1938, în termenii stabiliţi de Hitler şi care nu au fost niciodată contestaţi. Avea legătură cu planurile Germaniei privind alianţa Franţei cu Cehoslovacia. Cu toate acestea, Franţa a dat înapoi; guvernul cehoslovac a fost exclus de la principalele discuţii; şi nimeni nu s-a gândit să menţină în stare de funcţionare sistemul de apărare al Cehoslovaciei. Negocierile se presupunea că vor pune capăt expansiunii Germaniei spre Est. Au continuat totuşi fără participarea celor mai interesate două părţi, şi anume Polonia şi URSS. Se presupunea că îi vor reliefa lui Hitler riscurile pe care le provoacă. Negociatorii occidentali nu au aruncat totuşi în joc cel mai puternic atu al lor. Aşa cum foarte bine a sesizat Hitler, aspectele cele mai teribile ale politicii de descurajare nu aveau să fie testate. Acestea, plus credulitatea fără limite a lui Chamberlain, au determinat rezultatul. „În ciuda duritǎţii şi a trăsăturilor necioplite ale feţei lui – relata Chamberlain despre Hitler – am avut impresia că era un bărbat în care puteai avea încredere” 54.

Chamberlain a făcut trei vizite în Germania. La Berchtesgaden, în 15 septembrie, el a primit din partea lui Hitler o solicitare pentru secesiunea Regiunii Sudete – în mod sigur „ultima cerere a führerului”. A promis că va fi examinată. La Godesberg, în data de 23, a fost pus în faţa unui neaşteptat ultimatum privind evacuarea şi anexarea Regiunii Sudete în intervalul a cinci zile. Cabinetul britanic şi toţi cei interesaţi l-au respins. Franţa şi Germania au început mobilizarea. La München, în 29 – 30 septembrie, Chamberlain s-a întâlnit cu führerul pentru o confruntare finală, în prezenţa lui Daladier şi a lui Mussolini, care propusese întâlnirea. A înmânat un memorandum care accepta esenţa (inacceptabilului) ultimatum de la

Godesberg. Cu ajutorul distinşilor să-i colegi, a transmis un ultimatum cehilor, care se aflau înghesuiţi într-o sală alăturată, forţându-i să accepte, la rândul lor, inacceptabilul sau să suporte consecinţele. Contribuţia lui finală a fost să sublinieze garanţia pe care aliaţii i-o dădeau zdrenţuitului stat Cehoslovacia, despuiat de minunatele lui fortificaţii de frontieră, şi să redacteze o declaraţie despre prietenia anglo-germană. A coborât din avion fluturând o foaie de hârtie despre care susţinea că aduce „pacea în timpurile noastre”. A făcut-o în acelaşi spirit care a stat şi la baza sfatului pe care Ministerul de Externe britanic l-a dat echipei engleze de fotbal, în acelaşi an – să folosească salutul nazist la începutul meciului lor împotriva reprezentantei Germaniei, ţinut la Berlin.

Cele trei runde de discuţii ale lui Chamberlain cu Hitler pot fi considerate ca una dintre cele mai înjositoare capitulări din istorie. Sub presiunea lipsei de compasiune, nepricepere combinată cu slugărnicie, pentru ajunge la nimicnicie. Chamberlain nu avea de ce să cedeze la niciuna dintre cererile führerului fără să asigure un aranjament solid în privinţa securităţii Cehoslovaciei; dar a făcut-o. Beneš, preşedintele Cehoslovaciei, nu avea dreptul să renunţe la integritatea ţării lui manifestând doar un simplu protest personal; dar a făcut-o. Rezultatul urma să fie rezumat de Churchill în Camera Comunelor:

Cu pistolul la tâmplă, ni s-a cerut doar o liră. După ce am dat-o, ni s-au cerut două lire, cu pistolul la tâmplă. În sfârşit, Dictatorul a fost de acord să ne ia o liră, şaptesprezece şilingi şi şase peni, iar restul să-l primească în promisiuni de bune intenţii pentru viitor… Am suferit o înfrângere fără să mergem la război.55

Cu altă ocazie, Churchill a scris că Marea Britanie a avut şansa de a alege „între ruşine şi război”; „am ales ruşinea şi vom primi război”. După şase luni, ce mai rămăsese din Cehoslovacia s-a dezmembrat şi Hitler a cucerit Fraga. München a marcat fără îndoială momentul

psihologic crucial în diplomaţia interbelică. Încă nu a reuşit să facă inevitabil războiul, dar ceea ce a făcut a fost să semene confuzia în care s-au născut două fatale presupuneri. Mai întâi l-a convins pe Hitler – şi pe Stalin, probabil – că o continuare a agresiunii paşnice va produce mai departe dividende fără costuri. În al doilea rând, a creat în Occident impresia că tratativele cu naziştii au fost o greşeală. În următoarea rundă a jocului, când harta garanta că Polonia va fi ameninţată, Tratatul de la München garanta că Hitler şi Stalin vor căuta agresiunea prin metode paşnice; că Occidentul va încerca să o descurajeze fără negocieri şi că polonezii vor căuta să evite soarta Cehoslovaciei, cu orice preţ. Aceasta a fost reţeta cu efect letal.

Într-o serie de cărţi europene de istorie, 1939 este anul în care se spune că „lumea a intrat din nou în război" – sau alte expresii de acest fel. În toate cronologiile, cu excepţia celor publicate odinioară în URSS, 1939 marchează „izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial". Aceasta nu face decât să arate cât de egoişti pot fi europenii. În ultimii opt ani, războiul mărşăluise prin lume. Japonezii invadaseră Manciuria în 1931 şi se războiau în centrul Chinei, din 1937. Din luna august 1938 erau implicaţi în lupte cu armata sovietică la frontiera mongolă. Ca parte din acest conflict, Japonia se alăturase Germaniei şi Italiei, ca una dintre Puterile Axei. Ce s-a întâmplat, deci, în 1939 nu a fost decât simpla adăugare a Europei la teatrele de război existente. S-a dat o a doua dimensiune, europeană, campaniilor care de aici încolo aveau să fie concis denumite „Asia pentru asiatici", ca să citǎm un slogan japonez. În acest sens, un război regional a fost transformat într-unul global. A mai fost numit şi „Războiul lui Hitler". Şi aceasta este inexact.

În 1939, reînarmarea generală contribuia din plin la tensiunile existente. Toate marile puteri se reînarmau. Cu doi ani mai devreme, la insistenţele lui Churchill, Marea

Britanie luase decizia de a extinde şi reechipa RAF[57]. Aceasta a fost decizia care va asigura supravieţuirea ţării. În acelaşi timp Franţa crease un nou Minister al Apărării şi naţionalizase marele concern Schneider-Creusot. Era un semnal că guvernele europene se pregăteau pentru un conflict prelungit, în care forţa industrială va fi la fel de decisivă pe cât erau de instruiţi soldaţii. În tabelul următor sunt indicate rezultatele studiilor de specialitate privind schimbările dramatice care avuseseră loc în ultimul deceniu.

	USA	UK	Franţa	Germania
Producţia (1938) (1932 PIB = 100%)	153	143	108	211
Putere relativă de fabricaţie (Valoare la nivel mondial = 100%) 1929	43,3	9,4	6,6	11
1938	28.7	9.2	4.5	13.2
Cheltuieli militare (1933 – 1938) (milioane)	1.175	1.201	1.088	3.540
Potenţial mondial relativ (1937) (Mondial = 100%)	41.7	10.2	4.2	14.4

Fără îndoială că estimările variază. Valorile oferite pentru Marea Britanie subliniază câteva elemente clare. Puterile totalitare au suferit mult mai puţin în urma recesiunii decât democraţiile occidentale. Cheltuielile lor militare au fost de două ori mai mari decât cele ale tuturor puterilor occidentale luate laolaltă. „Potenţialul relativ de

57 Royal Air Force - Forţele Aeriene Regale ale Marii Britanii (în lb. engl. în orig.) (n.tr.)

război” (PRR) al acestora – rezultat prin calculul bazat pe capacitatea de a transforma forţa industrială în putere miliară, prin indici cum ar fi nivelul de utilare cu maşini-unelte – a fost aproximativ egal şi echivalent cu cel al Franţei şi al Marii Britanii împreună. Italia abia dacă a putut fi inclusă în estimări. În cazul Japoniei, PRR a fost estimat, oarecum ridicol, la 3, 5%. Toate celelalte ţări din lume abia dacă au adunat împreună 10%.

Nu trebuie să fii genial ca să tragi concluziile: în Europa, Stalin şi Hitler erau deja în posesia unor maşini de război care lăsau mult în urmă orice altceva. Dacă SUA rămânea deoparte, puterile occidentale urmau să fie puternic presate să-i aplice fie lui Stalin, fie lui Hitler, măsuri de descurajare. Dacă Stalin şi Hitler şi-ar fi unit forţele, Occidentul nu ar fi avut puterea să-i oprească. Toţi ochii erau, sau ar fi trebuit să fie, aţintiţi asupra lui

Stalin şi Hitler şi asupra nefericitelor ţări prinse în cleşti între cei doi. Orice altceva trecea pe un plan secund.

Intenţiile lui Stalin în 1939 erau guvernate de factori care nu sunt întotdeauna pe deplin discutaţi. Istoricii de profesie, pentru că nu au obţinut niciodată accesul la documente, s-au prefăcut adeseori că subiectul nici nu există. Liniile directoare nu sunt însă imposibil de reconstituit. În general, revoluţia internă din URSS atinsese un anume nivel de stabilitate relativă, iar *Vozд* putea privi înainte cu încredere, spre o implicare externă mai activă. Anii cei mai vulnerabili, ai primului plan cincinal şi ai colectivizării, trecuseră; Marea Teroare se apropia de final; iar Armata Roşie, reînarmată, putea fi deja cotată drept una dintre cele mai puternice formaţiuni de acest fel din Europa. Rămâneau totuşi doi factori majori de reţinere. Ultima etapă a epurărilor, direcţionată împotriva corpului ofiţeresc, nu era încă încheiată; în 1939, asasinarea vechilor cadre militare mai continua. Armata Roşie, pe de altă parte, era în continuare angajată în Mongolia, în luptele împotriva japonezilor. Nu părea

probabil ca Stalin, foarte precaut, calculat şi secretos, să se angajeze într-o aventură majoră în Europa înainte ca noile cadre militare să încheie pregătirea şi înainte de a se închide conflictul cu Japonia. Obiectivul lui evident, într-o primă instanţă, era să ademenească Germania într-un război împotriva puterilor occidentale, în vreme ce URSS îşi aduna forţele.57

Hitler nu era într-o situaţie chiar aşa de incomodă. Nu de mult obţinuse controlul complet în Wehrmacht şi nu avea niciun angajament militar. Deţinea acum funcţiile de ministru de război şi de comandant suprem. În marele stat-major eliminase orice opoziţie, iar după demiterea dr. Schacht preluase controlul direct asupra industriei germane. Protejatul său din Spania era la un pas de victorie, iar propriul său triumf de la München zădărnicise planurile defensive ale vecinilor din Est. Lingăii lui tulburau apele pretutindeni – în oraşul Klaipėda (Memel) din Lituania, în Oraşul Liber Danzig, în comunitatea germană din Polonia şi în Slovacia, unde o mişcare naţionalistă locală aştepta sprijinul Berlinului. Hitler nu avea planuri clare de război pentru perioada următoare, dar în timp ce stătea aplecat asupra hărţii desfăşurate în dreptul ferestrei de la „Cuibul Vulturului", la Berchtesgaden, trebuie să se fi gândit că Europa era plină de ocazii potrivite. Asupra cărei nefericite prăzi avea să se năpustească vulturul?

La începutul lui 1939, preferinţele lui Hitler înclinau încă spre o înţelegere cu Polonia. La trei săptămâni după München, el l-a convocat pe ambasadorul Poloniei la Berchtesgaden şi i-a înfăţişat posibilităţile. Era încoronarea unor pregătiri de durată, care îl duseseră pe Göring de câteva ori la vânătoare prin pădurile poloneze şi care determinase propaganda comunistă să creadă că exista deja o alianţă polono-nazistă.58 Propunerile lui Hitler se concentrau pe ideea că, dacă polonezii ar renunţa la drepturile lor asupra oraşului Danzig şi ar permite

construirea şoselei Berlin-Königsberg, care ar fi traversat teritoriul Poloniei, atunci ar fi putut deveni membrii unei uniuni politico-economice favorabile, direcţionată împotriva Uniunii Sovietice. Ameninţarea nerostită nu trebuia să fie mai explicită de atât. Dacă polonezii ar fi fost atât de nesăbuiţi încât să refuze, atunci Hitler ar fi ocupat oricum Danzigul şi s-ar fi putut să caute o schimbare a alianţelor, alături de URSS şi împotriva Poloniei. Trebuie să presupunem că binecunoscutele prejudecăţi rasiale şi ideologice ale lui Hitler l-ar fi determinat să se aştepte la o acceptare fără zăbavă. La urma urmelor, de vreme ce coloneii polonezi trebuiau să se lupte cu cea mai mare comunitate de evrei din Europa, iar Polonia era violent anticomunistă, probabil că Hitler a considerat că Polonia şi Germania nazistă erau în mod natural parteneri.

Din păcate, nici Hitler, nici cei care îl consiliau nu ştiau mare lucru despre temperamentul Poloniei. Nu ştiau că naţionalismul polonez era la fel de ostil Germaniei pe cât era faţă de Rusia. Nu ştiau că militarii polonezi puteau deveni defensivi când venea vorba despre felul în care tratau „chestiunea evreiască”, mai ales atunci când se amestecau străinii. Mai presus de toate, nu au înţeles că răspunsul urmaşilor mareşalului Piłsudski va fi complet diferit de răspunsurile primite de la Chamberlain şi Beneš. Coloneii nu aveau să se plece servili în faţa unui fost caporal ex-austriac. Instinctul lor era să lupte şi să piară luptând. Toate oficialităţile poloneze care avuseseră de-a face cu ameninţările venite din partea naziştilor sau a sovieticilor în 1939 fuseseră educate în spiritul testamentului moral al mareşalului: „Să fii învins, dar să nu capitulezi, aceasta înseamnă victoria” 59.

Führerul a fost aşadar lăsat să pocnească din călcâie. Săptămânile treceau; Polonia a deschis intenţionat „tratative comerciale şi de prietenie” cu URSS; propunerile venite de la Berlin au fost lăsate fără răspuns. În 21 martie 1939, la o săptămână după prăbuşirea

Cehoslovaciei, ambasadorul Poloniei a fost din nou convocat şi i s-a comunicat că führerul era furios că lucrurile nu progresaseră. În 28 martie, Germania a renunţat la pactul de neagresiune cu Polonia. Propaganda nazistă s-a concentrat pe problema oraşului Danzig, plângându-se de opresiunea intolerabilă la care era supusă minoritatea germană din Polonia. În 31 martie, Polonia a primit, fără să o solicite, o garanţie a independenţei sale, din partea Marii Britanii. Răspunsul lui Hitler, în 3 aprilie, a fost emiterea unor directive confidenţiale privind planificarea capturării Danzigului şi pentru un eventual război cu Polonia. [SUSANIN]

SUSANIN

În ziua de 26 februarie 1939, Balşoi Teatr din Moscova răsuna de acordurile unei opere renăscute somptuos. O *viaţă pentru ţar* (1836) de Glinka, cea mai populară lucrare de operă în Rusia, zăcuse în adormire de la începutul Revoluţiei Bolşevice, iar o fugară punere a ei în scenă, în 1924, sub titlul *Pentru seceră şi ciocan*, nu se bucurase de succes. Dotată însă cu un libret nou, just din punct de vedere politic, şi având un alt titlu, opera *Ivan Susanin* putea acum să ajungă din nou la popularitatea imensă de care se bucurase în deceniile prerevoluţionare.1 Era semnalul cel mai clar că linia partidului se schimbase pentru a putea îmbrăţişa naţionalismul rusesc tradiţional.

Opera lui Glinka fusese un concept ideologic încă de la început. Descrisă ca „operă patriotică şi eroico-tragică”, ea a fost compusă în urma Răscoalei poloneze din 1830 – 1831 şi reflecta „hotărârea compozitorului de a întruchipa ideologia de stat în sunete simbolice”.2 Libretul pune acţiunea în anul 1613, în momentul când fondatorul Dinastiei Romanov se lupta să pună ordine în haosul din Vremea de Restrişte. În cea mai bună tradiţie a genului *Singspiel*, se spune povestea unui brav ţăran rus, Susanin, care îl salvează pe ţar din ghearele netrebnicilor

invadatori polonezi. Cu această temă libretul urmează îndeaproape o carte de texte patriotice, *Istoria Rusiei în scopul educaţiei copiilor* (1817), compilate de fratele compozitorului.

Conceptul estetic al lui Glinka era folosirea pe tot parcursul spectacolului a dihotomiei dintre eroii ruşi şi polonezii ticăloşi. Există două seturi de personaje principale, două coruri alternante – polonezii şi ruşii – două stiluri muzicale şi scenografice contrastante. Polonezii fără chip sunt caracterizaţi prin comportamentul excesiv, cântece şi dansuri exclusiv colective, acompaniaţi de melodiile polonezelor, mazurcilor şi cracovienelor. Ruşii cântă fie minunate melodii populare, fie versuri romantice în stilul italo-rus la modă. Nu se face economie la nimic atunci când trebuie subliniat mesajul politic.

După uciderea lui Susanin, epilogul atinge apogeul în scena intrării triumfătoare a lui Mihail Romanov în Piaţa Roşie. Aici muzica devine un „imn-marş” sacru, pe versurile unui imn superpatriotic:

Slav sya slav sya, nash ruskiy Tsar
Gospodom danniy n-am Tsar-gosudar.
Da budet bessmyerten tvoy tsarskiy rod.
Da im blagodenstvuyet russkiy narod.

(Glorie ţie, Ţarul nostru rus, / Ţarul nouă sortit de Cel de Sus. / în veci să nu se stingă stirpea ta! / Şi-al nostru norod să crească prin ea.)

În montarea din 1939 imnul a fost modificat corespunzător:

Slav sya slav sya, ty Rus moya!
Slav sya ty russkaya nasha zemlya!
Da budet vo veki vekov silna
Lyubimaya nasha rodnaya strana.

(Glorie ţie, Rusia mea! / Glorie ţie, pământ rusesc! / Mereu puternică fii patria mea/ în veci de veci să-ţi ducem slava.)

Problema forţei unei lucrări de operă acordată cu

naţionalismul este cel mai adesea discutată în legătură cu Wagner. La Glinka însă legătura este şi mai explicită. Într-adevăr, sensibilitatea faţă de naţionalismul rus a decis unde şi când s-a putut monta această operă, în Rusia ţaristă ea a devenit alegerea automată pentru spectacolul de deschidere a fiecărei stagiuni la Moscova şi Sankt-Petersburg. Până în 1879 ajunsese la 500 de spectacole. A fost pusă în scenă la Praga, în Cehia, în 1866, la Riga, în Letonia, în 1878 şi la Teatrul German din Posen, în Prusia, în 1899. Dar nu şi-a găsit niciodată un public la Varşovia sau la Cracovia. Cel mai semnificativ este că în luna februarie 1940, la prima aniversare a reluării ei pe scena moscovită, avea loc şi premiera sub auspicii naziste de la Berlin.

Între timp, führerul primea plocon tot mai multe recompense. În 10 martie, la Praga, autorităţile centrale ale Cehoslovaciei au decretat destituirea guvernului Slovaciei autonome şi liderul slovac, monseniorul Tiso, a cerut protecţia führerului. Apoi preşedintele Cehoslovaciei s-a milogit pentru o întrevedere la Berchtesgaden. După ce a fost supus unei bruftuluieli serioase, în faţa ferestrei largi – una dintre cele mai histrionice interpretări ale lui Hitler, în timpul căreia vizitatorul căzut în leşin a trebuit să fie reanimat cu ajutorul injecţiilor –, preşedintele Hacha a acceptat umil că divizarea ţării era inevitabilă.

Boemia şi Moravia urmau să fie transformate într-un protectorat nazist; Slovacia avea să fie o republică suverană; Rutenia subcarpatică era cedată Ungariei. Hitler a intrat triumfător în Praga, aşa cum intrase şi în Viena, fără să se tragă nici măcar un foc de armă. În ziua de 21 trupele germane au capturat oraşul Memel din Lituania. Acesta a reprezentat momentul în care Chamberlain a înţeles în sfârşit că Hitler nu era „un om de cuvânt”. Garanţia dată Poloniei de britanici, un bluf lansat de pe poziţia celui mai slab, era rezultatul acestei târzii descoperiri a adevărului. Pentru a pune capac la toate

acestea, ungurii au ocupat Rutenia fără permisiunea cuiva. În Vinerea Mare, pe 2 aprilie, armata italiană a invadat Albania. Europa era deja în război.

Confruntate cu nevoia unui anume fel de angajament faţă de Polonia, puterile occidentale căutau acum să pună la punct câteva măsuri practice. În lunile aprilie şi mai o misiune interaliată a vizitat Varşovia. Ea a stabilit ferm că, în cazul unui atac german asupra Poloniei, sarcina armatei poloneze era să ţină piept Wehrmachtului în timp ce în vest s-ar fi pregătit un contraatac al forţelor aliate. Generalul Gamelin a precizat foarte clar: cel mai târziu la cincisprezece zile de la mobilizare, „le gros de nos forces", „cea mai mare parte a efectivelor noastre" vor fi masate dincolo de graniţa franco-germană. O altă misiune militară a fost trimisă la Moscova, pentru a discuta despre cooperarea cu Armata Roşie. Cu mult înainte de a se angaja, în 5 august, pe lungul drum spre Leningrad, într-o totală necunoaştere a mizei principale, Hitler şi Stalin deciseseră să rezolve de unii singuri Criza Poloneză.

Un *rapprochement* – sovieto-nazist se întrevedea încă din prima săptămână a lunii mai, când Molotov, unul dintre cei mai apropiaţi subalterni ai lui Stalin, a devenit Comisar pentru Afaceri Externe. Predecesorul lui Molotov, Litvinov, era evreu, avea o soţie englezoaică, multe legături cu Occidentul şi era adeptul politicii de securitate colectivă. Ultima sa tentativă pentru o alianţă defensivă anglo-sovietică fusese lansată în van. Numirea lui Molotov viza reactivarea legăturilor cu Berlinul. Negocierile directe au început la Moscova, în luna iunie, după paravanul „tratativelor comerciale".

Odată ce Stalin şi Hitler şi-au lăsat deoparte suspiciunile şi reprezentanţii lor au început tratativele, probabil că au înţeles repede care este adevărata dimensiune a ocaziei apărute. Dată fiind lipsa de hotărâre a occidentalilor, Polonia era singurul obstacol serios în faţa perspectivei de a împărţi Europa de Est între ei doi. Cu un

astfel de strălucitor premiu dinainte, nici Hitler şi nici Stalin nu şi-au făcut prea multe probleme legate de faptul că, mai târziu, Rusia şi Germania s-ar putea lupta între ele pentru prada de război. Şi nici nu s-au străduit probabil să ghicească reacţiile pe termen lung ale Occidentului. Cu aprobarea lui Stalin, Hitler a apreciat că ar putea face faţă Marii Britanii şi Franţei de unul singur, întărind considerabil între timp poziţia Germaniei; iar Stalin era mai mult decât mulţumit să-l lase să încerce. Cu aprobarea lui Hitler, Stalin a apreciat că ar putea face ordine în statele Europei de Est de unul singur, întărind considerabil între timp poziţia URSS. Amândoi au crezut probabil că era mai bine să rezolve problemele Europei înainte ca SUA-ale cărei cheltuieli militare la acel moment erau mai mici decât ale Marii Britanii – să semnaleze pericolul. Ocazia nu trebuia ratată; s-ar fi putut să nu mai existe o a doua. La o săptămână după ce misiunea britanică a ajuns la Moscova, Herr von Ribbentrop ateriza şi el repede, de la Berlin.

În acele zile de vară, când vremea era la fel de senină pe cât de sumbre erau perspectivele politice, exuberanţa lui Hitler era din ce în ce mai mare. Recordul reînarmării, care crescuse diviziile de front ale Wehrmachtului de la 7 la 51 în trei ani, îl depăşea pe cel al armatei kaizerului din deceniul anterior anului 1914. Era sigur că Occidentul va putea fi prostit, ca de obicei, şi că polonezii nerecunoscători vor putea fi pedepsiţi fără să intervină cineva. Cu marele Stalin gândind la fel ca el, era pregătit pentru un război limitat, fără să ştie măcar dacă va fi nevoie de un război. Nu era cine ştie ce dispus să asculte văicărelile diplomaţilor occidentali şi nici văicărelile celor din tabăra sa – ca Göring sau Mussolini –, care doreau să prelungească pacea. La o conferinţă militară din 23 mai a vorbit insistent despre *Lebensraum* în Est şi despre inevitabilitatea războiului, mai devreme sau mai târziu. În 14 iunie, a stabilit un calendar pentru care generalii lui trebuiau să fie pregătiţi în opt săptămâni. În 22 august, la

încheierea celor opt săptămâni, el a declarat, la o altă şedinţă ţinută la Berghof, că „E mai bine să avem acum război”. În notiţele lui consemna: „Fără milă – atitudine brutală – forţa înseamnă dreptate – cea mai mare severitate” 60.

Ultimul element al pregătirilor s-a îndeplinit chiar a doua zi. În 23 august a parvenit de la Moscova ştirea că Germania nazistă şi Uniunea Sovietică, cei doi duşmani de moarte, au însoţit recenta convenţie comercială cu un pact de neagresiune. Mai mult (deşi nimeni în afară de Moscova şi de Berlin nu aveau să ştie exact acest lucru, decât şase ani mai târziu, când se vor fi capturat arhivele naziste), Pactul Ribbentrop-Molotov fusese suplimentat cu un protocol secret:

Moscova, 23 august 1939

Cu ocazia semnării Pactului de neagresiune dintre Reichul german şi URSS, miniştrii plenipotenţiari subsemnaţi… au discutat graniţele sferelor de influenţă în Europa de Est ale respectivelor state. Aceste discuţii au condus la următoarele concluzii:

În cazul unei reaşezări teritoriale şi politice în zonele aparţinând Ţărilor Baltice (Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania), graniţa nordică a Lituaniei va forma graniţa sferelor de influenţă ale Germaniei şi URSS. în acest sens, interesul Lituaniei în zona Vilnius este recunoscut de ambele părţi.

În cazul unei reaşezări teritoriale şi politice în zonele aparţinând Poloniei, sferele de influenţă ale Germaniei şi URSS vor fi despărţite aproximativ prin linia formată de cursurile de apă Vistula, Narev şi San. Chestiunea dacă menţinerea unui stat polonez independent este sau nu în interesul ambelor părţi şi care ar trebui să fie graniţele unui astfel de stat poate fi stabilită definitiv în cursul evoluţiilor politice viitoare. În orice caz, ambele guverne vor rezolva această problemă prin intermediul unui acord prietenesc.

În ceea ce priveşte Europa de Sud-Est, partea sovietică atrage atenţia asupra interesului ei pentru Basarabia. Partea germană îşi declară dezinteresul pentru această zonă.

Acest protocol va fi tratat de ambele părţi ca strict secret.

Pentru Guvernul Reichului German Plenipotenţiar al Guvernului URSS

J. VON RIBBENTROP" „V MOLOTOV" 61

Hitler şi Stalin au ciopârţit Europa de Est în sfere de influenţă. Aşa-numitul Pact de neagresiune reprezenta planul perfect pentru agresiune.

Niciuna din părţi nu avea ceva bun de spus despre puterile occidentale. Ribbentrop era sigur că Germania putea face faţă armatei franceze. Cât despre Marea Britanie, „Ministrul de externe al Reichului a afirmat că... Anglia era slabă şi dorea ca alţii să lupte pentru aroganta ei pretenţie la dominaţia mondială. Herr Stalin a fost de acord... [dar el] a continuat, exprimându-şi opinia că Anglia, în ciuda slăbiciunii ei, se va angaja în război cu pricepere şi cu încăpăţânare" 62.

Pactul germano-sovietic este adeseori descris ca fiind permisul lui Hitler pentru război. Este adevărat, dar reprezintă numai jumătate din poveste; pentru că pactul era în egală măsură şi permisul lui Stalin pentru război. Din clipa în care cerneala s-a uscat pe hârtie, fiecare din semnatari a fost liber să-şi atace vecinii, fără a fi stânjenit de celălalt. Ceea ce au şi făcut.

Wehrmachtul trebuia să pornească marşul pe 24 august; dar führerul, într-una dintre crizele lui de nervi, nu a reuşit să dea ordinul. Era şi curios să vadă dacă nu era posibilă o a doua situaţie ca la München. Presa nazistă publica relatări despre cum polonezii îi castrau pe germani; iar Göring îl îndemna să intre în contact cu Londra. În ziua de 25, ambasadorul britanic a fost convocat şi i s-a înmânat un set de propuneri imposibile.

Un prieten suedez al lui Göring a fost trimis să discute direct la Whitehall. Chamberlain şi-a ratat apoi momentul propice, garantând încă o dată independenţa Poloniei, printr-un tratat oficial anglo-polonez. După aceea diplomaţii au lucrat inutil: nu mai putea fi un al doilea München. În ziua de 31, la ora 1 p.m. Hitler a emis Directiva nr. 1, privind lansarea războiului împotriva Polonei. [GENOCID]

Lansarea campaniei poloneze a fost pusă în scenă în cel mai bun stil nazist. Nu a existat o declaraţie de război. În schimb, SS Sturmbannführer Alfred Helmut Naujocks a primit ordinul să adune un detaşament de puşcăriaşi, cu numele de cod *Konserven* sau „conserve" şi să-i ducă la un post de radio german din Gleiwitz, în Silezia, aproape de frontiera poloneză. Studioul a fost apoi atacat de oameni îmbrăcaţi în uniforme poloneze şi s-a difuzat un cor polonez mobilizator, în sunet de împuşcături de pistol. Odată ieşiţi afară, conservele au fost secerate de mitralierele paznicilor lor din SS, iar trupurile lor însângerate au fost aruncate într-un loc unde aveau să fie repede descoperite de poliţia locală. Primele victime ale campaniei au fost nişte puşcăriaşi nemţi ucişi de criminali nemţi. Înainte de sfârşitul nopţii, serviciile naziste de ştiri anunţau că armata poloneză a lansat un atac neprovocat asupra celui de al Treilea Reich.

Al Doilea Război Mondial în Europa, 1939 – 194564

Invazia asupra Poloniei, lansată la 1 septembrie 1939, nu a marcat începutul luptelor în Europa. Ea a fost precedată de atacul german asupra Lituaniei, din luna martie 1939, şi de invazia Italiei în Albania, din luna aprilie. Ea a transformat însă o serie de războaie locale importante în cadrul general pentru un conflict la scară mondială. Prin implicarea URSS – care era deja angajată în lupte împotriva Japoniei, în Mongolia – s-a stabilit legătura dintre teatrele de operaţiuni din Europa şi cele din Asia.

Teoretic, Japonia aparţinea sistemului nazist de alianţe, chiar şi atunci când Pactul sovieto-nazist a blocat clubul anti-comintern. Faptul că Japonia, URSS, Polonia, Germania şi puterile occidentale erau cu toate prinse în reţeaua conflictelor este cel mai bun argument pentru a considera că al Doilea Război Mondial începuse deja.

Rolul Armatei Roşii în Polonia a rămas nesigur până când nu s-a încheiat confruntarea cu Japonia. Victoria decisivă a sovieticilor de la Halhin Gol, în 28 august, reuşită cu ajutorul blindatelor unui general rus necunoscut pe nume Jukov, pare să fi fost precondiţia pentru o politică sovietică activă în Europa. Probabil că nu a fost un accident faptul că Stalin şi-a amânat intrarea în Polonia până la semnarea unui armistiţiu cu Mongolia, în 15 septembrie, după care diviziile lui Jukov s-au putut întoarce dincoace de Urali.65

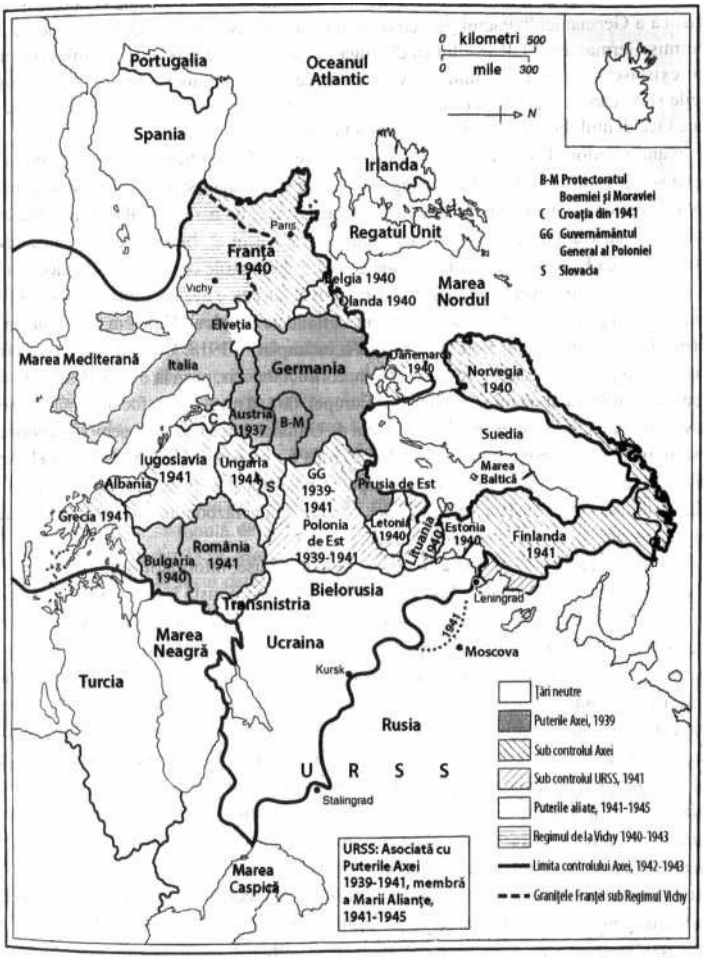

Harta 25.

Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, 1939 – 1945

Pactul germano-sovietic a creat un nou cadru geopolitic în Europa. Marele Triunghi se întorcea acum, iar puterile occidentale (Marea Britanie, Franţa şi Canada) se confruntau cu o alianţă de ţări din centru şi din est (vezi anexa III, p. 1084). Triunghiul nu era totuşi complet, pentru că atât puterile occidentale, cât şi URSS evitau o confruntare directă. Acesta însemna că Occidentul ar fi

închis ochii la agresiunile lui Stalin, atâta vreme cât acesta şi-ar fi limitat activităţile antioccidentale la propagandă şi la o susţinere logistică a Germaniei.66 Pactul germano-sovietic a transformat însă scena europeană. El a permis Germaniei şi URSS-ului să distrugă Polonia şi să restabilească graniţa comună care existase în timpul secolului XIX. După aceea, le-a permis să dea la o parte toate micile state care le stăteau în cale. Pe termen ceva mai lung, i-a oferit lui Hitler şansa să atace Occidentul, cu sprijinul şi încurajarea lui Stalin.

În anii ulteriori, Pactul Ribbentrop-Molotov avea să fie justificat în temeiul faptului că acesta i-a asigurat Uniunii Sovietice răgazul de a-şi consolida sistemele defensive. Ţinând cont de ceea ce s-a întâmplat doi ani după aceea, argumentul pare plauzibil; s-ar putea însă să fie încă un caz clasic de interpretare retroactivă a istoriei. În 1939 exista într-adevăr posibilitatea ca Hitler să atace URSS după ce ar fi înfrânt ţările occidentale; dar aceasta nu era decât una dintre eventualităţi şi nu în mod necesar cea mai plauzibilă şi nici cea mai iminentă. Cel puţin alte trei scenarii trebuiau să fie luate în calcul. Unul era posibilitatea ca Germania să fie învinsă în Vest, aşa cum i s-a întâmplat în 1918. Un altul era perspectiva ca aceasta şi puterile occidentale să susţină un conflict indecis, până la o remiză sângeroasă, după care URSS să preia rolul de arbitru al Europei, fără să tragă vreun foc de armă. Aceasta era viziunea lui Goebbels asupra jocului făcut de Uniunea Sovietică. „Moscova intenţionează să se ţină în afara conflictului până când Europa nu va ajunge… sleită, observa el. Apoi Stalin va acţiona pentru bolşevizarea Europei şi pentru a-şi impune propria regulă.67 O a treia posibilitate era aceea ca Stalin să folosească perioada războiului lui Hitler în Occident pentru a se pregăti şi a lansa o ofensivă proprie.

Dat fiind că arhivele sovietice relevante rămân închise, informaţiile istorice referitoare la aceste chestiuni

rămân şi ele la nivel de presupoziţii. Există însă două indicii importante. Mai întâi, există puţine dovezi care să arate că după luna august 1939 Armata Roşie a acordat prioritate pregătirii defensive de adâncime. Dimpotrivă, a preferat principiul atacului revoluţionar. Stalin subliniase în repetate rânduri cum comunismul nu era totuna cu pacifismul; într-un discurs din 1938, adresat cadeţilor, el a subliniat că statul sovietic va lua întotdeauna iniţiativa militară atunci când va fi necesar. În al doilea rând, studiul dispoziţiilor emise de Armata Roşie la începutul verii 1941 sugerează că acei doi ani precedenţi fuseseră destinaţi creării unei poziţii distinct ofensive.68 Ele explică aproape dezastrul care a urmat (vezi mai jos). În acest caz trebuie conchis că Stalin a intrat în pactul cu naziştii nu pentru a câştiga timp să-şi pregătească defensiva, ci pentru a-l surclasa pe Hitler în acel joc al agresiunii calculate.69

Ceea ce este sigur e faptul că Pactul germano-sovietic a dus Europa la evenimente pe care nimeni nu le-ar fi putut prezice. În prima etapă, 1939 – 1941, în timp ce pactul era încă valabil, naziştii şi sovieticii au acţionat concomitent şi rapid, fiecare în sfera desemnată. Armata Roşie a avut parte de şanse de tot felul, dar succesul uluitor al Wehrmachtului în Europa de Vest a fost mai rapid decât şi-a putut imagina până şi cel mai credul general german. În a doua etapă, 1941 – 1943, maşina de război nazistă se năpustea deasupra estului. Războiul sovieto-german a reprezentat confruntarea militară centrală în care avea să se decidă soarta Europei. Puterile occidentale, reduse la controlul unei insule asediate, nu puteau exercita decât o influenţă periferică. În ultima etapă, 1943 – 1945, armata sovietică din Est s-a combinat cu forţele americane şi britanice din Vest, în creştere, pentru a asigura căderea Germaniei.

Parteneriatul sovieto-nazist (septembrie 1939-iunie 1941). Mulţumită protocoalelor secrete ale Pactului sovieto-nazist, mulţi dintre participanţii la campania care a

deschis al Doilea Război Mondial au intrat în conflict pe false premise. Puterile occidentale au crezut că asiguraseră securitatea unui aliat aflat sub ameninţarea unei agresiuni din partea naziştilor; de fapt, ele garantaseră securitatea unui aliat care era atacat de Uniunea Sovietică, dar şi de al Treilea Reich. Polonezii crezuseră că sarcina lor era să ţină pe loc avansarea germanilor timp de cincisprezece zile, până când francezii ar fi trecut graniţa de vest a Germaniei; de fapt, ei s-au confruntat cu sarcina imposibilă de a ţine piept de unii singuri atât Wehrmachtului, cât şi Armatei Roşii. Francezii nu au lansat nicio ofensivă; britanicii şi-au limitat ajutorul la lansarea unor fluturaşi deasupra Berlinului.

În această conjunctură, invadatorii Poloniei se bucurau de toate avantajele posibile. Comandamentul german avea aproximativ acelaşi număr de divizii, 60, ca şi adversarul polonez; dar graţie ocupării Cehoslovaciei, Polonia era încercuită din trei părţi simultan. Germania se bucura de o superioritate decisivă, atât în ce priveşte forţele mecanizate, cât şi cele aeriene, ceea ce putea provoca Poloniei, în zilele de început ale conflictului, o sută de Guernica. Mai presus de orice, îşi putea lansa cu încredere diviziile de Panzer adânc în teritoriul Poloniei, ştiind sigur că partenerii sovietici ar lua orice contramăsuri în ariergardă. Comandamentul sovietic avea cartea decisivă. Declinând orice planificare comună cu germanii, generalii sovietici au putut rămâne în expectativă, până când Polonia avea să fie răstignită de germani, înainte de a da asaltul şi *coup de grâce*. În campania poloneză din 1939, aşadar, operaţiunile militare erau umbrite de politică şi de trădări. Polonezii şi-au făcut datoria, luptând preţ de cinci săptămâni cu disperare şi fără şanse. Puterile occidentale au declarat război Germaniei, dar au refuzat să intre în confruntarea cu Uniunea Sovietică, nici chiar atunci când complicitatea acesteia a devenit evidentă. Nu au intervenit nici în lupte.

Britanicii nu puteau să o facă, francezii nu voiau. Procedurile pentru mobilizarea francezilor erau prevăzute să pregătească efectivele pentru un război de durată: au cerut tuturor diviziilor din linia frontului să fie demantelate până la stadiul de cadre temporare, pe parcursul unei lungi perioade de reorganizare care excludea orice operaţiuni ofensive imediate. În concluzie, Hitler şi Stalin aveau toate atuurile de partea lor.

În zorii zilei de 1 septembrie, coloanele germane au pătruns în Polonia din trei direcţii: nord, vest şi sud. Liniile poloneze de apărare din apropierea frontierelor erau prinse în cursă. Varşovia a fost încercuită începând cu data de 9. Populaţia civilă a fost supusă unor bombardamente fără precedent. Coloana a cincea germană opera în spatele liniilor. *Einsatzgruppen* naziste au apărut în spatele frontului, împuşcând nucleele de rezistenţă, soldaţii rătăciţi şi evreii. Bombardierele Stuka, în picaj, au distrus liniile de cale ferată, şoselele şi podurile, odată cu refugiaţii care se înghesuiau pe ele. Varşovia, redusă aproape la o grămadă de moloz, s-a oţelit, gata pentru un asediu prelungit. Armata poloneză s-a regrupat la sud-est pentru a apăra Lvov, în timp ce pregătea un contraatac decisiv în centru, pe râul Bzura. În ziua de 15 un comunicat nazist anunţa în mod fals că Varşovia căzuse. (Oraşul a mai rezistat încă două săptămâni.) Stalin însă şi-a închipuit probabil că pierdea. Lovitura a venit pe 17, când trupele Armatei Roşii s-au revărsat peste graniţa de est. Au semănat o confuzie totală prin propriile lor comunicate false, în care anunţau că vor salva Polonia de naziști. De fapt, ele au avansat direct spre linia de demarcaţie de pe râul Bug şi spre graniţa de sud cu România şi Ungaria, pentru a o asigura. Germanii şi sovieticii au organizat la Brest-Litovsk o paradă comună care să marcheze victoria, înainte de a stabili detaliile acestei victorii.

Tratatul germano-sovietic de prietenie, cooperare şi

demarcaţie, semnat la 28 septembrie, ţintea mult mai departe decât pactul semnat cu cinci săptămâni în urmă. El retrasa linia de demarcaţie, aşezând Lituania în sfera sovietică, în schimbul unei porţiuni din centrul Poloniei. El conţinea încă un protocol secret care prevedea o acţiune comună împotriva „agitaţiei" poloneze. Aceste măsuri au fost definitivate după ce Varşovia a fost în sfârşit cucerită. Guvernul polonez a plecat în exil. Un mare număr de trupe poloneze s-au ascuns în păduri sau au fugit în străinătate. Capitularea finală a avut loc pe 4 octombrie, ziua în care Hitler a sosit la Varşovia pentru a primi onorul legiunilor sale pline de admiraţie. Tot ceea ce se afla la est de Bug a fost luat de sovietici.

Gândurile lui Hitler cu acest prilej au fost înregistrate de credinciosul lui şef responsabil cu propaganda:

Verdictul führerului despre polonezi este distrugător. Mai mult nişte animale, decât fiinţe umane, complet primitivi şi amorfi. Iar clasa conducătoare este rezultatul nesatisfăcător al amestecului dintre fiinţe de ordin inferior şi o rasă ariană stăpânitoare. Murdăria polonezilor este de neimaginat. Capacitatea lor pentru raţionamente inteligente este absolut zero...

Führerul nu are nicio intenţie să-i asimileze pe polonezi... dacă Henric Leul[58] ar fi cucerit Estul... rezultatul ar fi fost cu certitudine o rasă de germani corciţi, puternic slavizată. Situaţia prezentă este mai bună. Acum cunoaştem legile eredităţii rasiale şi putem trata lucrurile în consecinţă.70

Dubla ocupare a Poloniei a adus unul lângă altul două laboratoare ale totalitarismului. Timp de doi ani, vulturul sovietic şi cel nazist s-au înfruptat nestingheriţi din trupul

---

58 Henric Leul (Heinrich der Löwe) (1129-1195), Duce de Saxonia şi de Bavaria, a fost membm al Dinastiei Welf, unul dintre cei mai puternici prinţi germani ai vremii; a domnit peste un teritoriu care se întindea de la coastele Mării Nordului şi Mării Baltice la Alpi şi de la Westfalia la Pomerania, (n.tr.)

căzut al ţării. În zona germană, regiunile vestice au fost anexate Reichului şi supuse unui regim intens de screening rasial şi de germanizare. Toate celelalte regiuni au fost aruncate într-un aşa-numit Guvernământ General al Poloniei, sub comandă SS şi militară. Acest „Gestapoland", care nu se supunea nici legii germane, nici celei poloneze, a devenit ultimul banc de probe al ideologiei naziste. Era singura parte ocupată a Europei unde, în căutarea spaţiului lor vital din est, *Lebensraum*, strategii nazişti au avut timp să-şi aplice cu deplină vigoare politicile rasiale unei întregi populaţii. După prima inspecţie a lui Himmler, vârstnicii şi cei cu dizabilităţi mintale au fost scoşi din spitale, au fost organizate razii prin orfelinate, în căutarea de băieţi şi fete potriviţi pentru programul pilon al organizaţiei Lebensborn; 71 au fost înfiinţate lagăre de concentrare la Auschwitz şi Majdanek, pentru luptătorii din Rezistenţă. Într-un act de genocid executat cu sânge rece, aşa-numitul *AB-Aktion*, 15.000 de polonezi, intelectuali, oficialităţi, oameni politici şi membri ai clerului, au fost aleşi pentru a fi împuşcaţi sau închişi în lagărele de concentrare, începând cu sfârşitul lui 1939, marea comunitate de evrei din Polonia a fost constrânsă la a trăi în cartiere special destinate ei, ghetouri, care au fost apoi treptat îngrădite de ziduri, închise şi segregate total; au fost recrutate consilii evreieşti, susţinute de o forţă de poliţie evreiască, pentru a conduce ghetourile sub supraveghere nazistă.72 [AUSCHWITZ]

În zona sovietică alăturată au fost organizate false referendumuri pentru a susţine că „Bielorusia de Vest" şi „Ucraina de Vest" au optat pentru anexare. „Acest teritoriu GPU", care a rămas izolat de restul URSS, a fost pârjolit cu toată forţa terorii staliniste. Circa patruzeci de categorii de oameni, de la politicieni la filatelişti, au fost aleşi pentru a fi arestaţi şi deportaţi imediat. Până în vara lui 1941, între 1 şi 2 milioane de oameni au fost transportaţi fie în

lagărele de la Cercul Polar, fie exilaţi în Asia Centrală. Teroarea nu-i viza doar pe toţi foştii funcţionari de stat polonezi, până la profesorii de la sate şi pădurari, ci şi toate organizaţiile comunitare din care făceau parte bieloruşi, ucraineni şi evrei. Popoarele care fuseseră chipurile „eliberate de sub jugul polonez" erau la fel de nemilos decimate ca toţi ceilalţi. Într-o acţiune de genocid cu sânge rece, circa 26.000 de prizonieri de război polonezi – cei mai mulţi dintre ei ofiţeri în rezervă, şi deci intelectuali, funcţionari, politicieni şi membri ai clerului – au fost luaţi din lagărele unde se aflau şi împuşcaţi într-o serie de masacre cunoscute sub numele generic Katyn. La Brest, pe podul de frontieră care traversează Bugul, oameni care intrau în URSS s-au întâlnit cu alţii, inclusiv evrei, care căutau refugiu în Reich. „Unde naiba vă duceţi? – a exclamat un ofiţer SS cu acea ocazie – Noi avem de gând să vă ucidem". 73

Nu s-a lămurit niciodată care a fost întreaga dimensiune a cooperării dintre SS ŞI NKVD în acei ani. Dosarele naziste au dispărut; iar arhivele sovietice au rămas închise. Chiar şi aşa, până în 1941 un ofiţer sovietic cu rang înalt a fost ataşat ca ofiţer de legătură pe lângă Comandamentul General SS din Cracovia. Delegaţii naziste şi sovietice au participat la şedinţe comune; s-a făcut schimb de prizonieri; propaganda nazistă şi cea sovietică lucrau la unison, cu toată forţa. Începând cu 24 august, presa sovietică şi-a inversat politica anterioară şi a început să citeze *Völkischer Beobachter* ca o sursă credibilă de informaţii. *Pravda* a anunţat că prietenia germano-sovietică este acum pecetluită pentru vecie".74 [KATYN]

Neputinţa Puterilor Centrale i-a încurajat fără îndoială pe Hitler şi Stalin. Ceea ce un politician francez a poreclit *drôle de guerre* sau „războiul ciudat" nu a fost ciudat decât pentru cei care nu erau direct implicaţi. În cele douăzeci de luni de după căderea Poloniei, 13 ţări

europene aveau să fie cotropite – 8 de către Hitler şi 5 de Stalin. Stalin a deschis atacul, trimiţând Armata Roşie în Finlanda, în 30 noiembrie 1939.

„Războiul de iarnă” din 1939 – 1940 a scos la iveală deficienţe serioase în rândul trupelor Armatei Roşii, în acelaşi timp încercând până la limită toleranţa puterilor occidentale. Timp de cinci luni, trupele finlandeze, puternic motivate, au ţinut piept invadatorului sovietic. În primele luni au provocat un măcel sângeros, ca răspuns la tentativele stângace ale sovieticilor de a penetra linia Mannerheim. Tactica şi tehnica militară sovietice erau făcute să pară inferioare; politica sovieticilor era condamnată drept o agresiune vădită. Când Liga Naţiunilor a expulzat URSS, puterile occidentale nu au mai putut pretinde, ca în cazul Poloniei, că raidurile lui Stalin erau oarecum mai legitime decât ale lui Hitler, în primăvară, în timp ce Armata Roşie se pregătea de un asalt copleşitor, guvernul britanic[59]

a fost obligat să ţină cont de solicitările Finlandei de a primi ajutoare şi asistenţă prin oraşul Narvik şi pe căile ferate din Laponia. A existat chiar şi un plan de bombardare a câmpurilor petroliere de la Baku, drept represalii pentru că URSS furniza petrol Germaniei. Escadrile de bombardiere britanice, vopsite cu emblema în formă de svastică a forţelor aeriene finlandeze, erau gata de decolare când a apărut ştirea că s-a semnat un tratat fmo-sovietic, fapt ce a scos Londra din dilema în care se afla. Finlanda urma să rămână independentă şi neutră, deşi fusese silită să cedeze o fâşie largă din teritoriile ei de est, în Karelia. Marele stat-major german nu se poate să nu-şi fi dat seama care erau implicaţiile aparentei slăbiciuni a URSS.

---

59 Formaţiuni paramilitare sub comanda SS, „escadrile ale morţii“ folosite la masacrele în masă, mai ales prin împuşcare, a căror principală sarcină pe perioada războiului a fost anihilarea evreilor, a ţiganilor şi a comisarilor politici sovietici, (n.tr.)

KATYN

În 5 martie 1940, Stalin a semnat un ordin care autoriza NKVD să împuşte peste 26.000 de prizonieri de război aliaţi. Aceştia, capturaţi în timpul operaţiunilor comune germano-sovietice desfăşurate în Polonia în cursul lunii septembrie a anului anterior, erau ţinuţi în trei lagăre sovietice separate – la Kozielsk, Ostashkov şi Starobielsk. Aproape cu toţii erau ofiţeri polonezi în rezervă – doctori, avocaţi, profesori, ingineri, poliţişti, preoţi şi o femeie – care fuseseră aleşi dintr-un număr mult mai mare de prizonieri de război din URSS. Legaţi la mâini şi la ochi, ei au fost transportaţi în grupuri mici spre locuri secrete unde au fost ucişi prin împuşcare în cap şi apoi îngropaţi în gropi comune. Operaţiunea s-a încheiat în 6 iunie.

În timpul aceloraşi luni, consecinţă a unei clauze secrete din Tratatul germano-sovietic de Prietenie şi Demarcaţie, organizaţia nazistă SS ŞI NKVD-ul sovietic au cooperat îndeaproape. Ascunse de ochii lumii, ambele puteri de ocupaţie au pus la cale, în paralel, o serie de deportări şi de masacre.2 în timp ce Occidentul era încremenit în „războiul ciudat", aliaţii lor polonezi erau asasinaţi sistematic şi cu cinism.

În 1941, când Pactul sovieto-nazist s-a încheiat şi Stalin a semnat o alianţă cu guvernul polonez în exil, polonezii au încercat să afle informaţii despre ofiţerii lor daţi dispăruţi. În timpul unei discuţii la Kremlin, Stalin i-a spus generalului Sikorski că e probabil ca aceştia să fi evadat". Dar unde ar fi putut fugi?" „Păi, în Manciuria, de exemplu". 3

În luna aprilie 1943, în perioada revoltei din ghetoul de la Varşovia, autorităţile naziste din Polonia au difuzat un documentar de ştiri în care erau arătate trupurile a circa 4.500 de ofiţeri polonezi ucişi, dezgropaţi în pădurea Katyn din apropiere de Smolensk (descoperiseră victimele luate din lagărul Kozielsk). Germanii au afirmat că era vorba despre o crimă a sovieticilor. Sovieticii au susţinut

că era o provocare a naziştilor. Guvernul polonez în exil a făcut apel la Crucea Roşie Internaţională, solicitând o anchetă. Din acest motiv Kremlinul i-a acuzat pe membrii guvernului de „colaborare cu fasciştii" şi le-a retras imediat acreditarea diplomatică. O comisie internaţională sub patronaj german, care a vizitat locul masacrului în 1943, a susţinut afirmaţiile germanilor. O a doua comisie, din 1944, sub patronaj sovietic, a susţinut afirmaţiile sovieticilor.4

Masacrele de la Katyn au pus în mare dificultate diplomaţia britanică. Deşi era gazdă a guvernului polonez, Londra era profund angajată în alianţa cu Stalin. Un raport britanic oficial, deşi nepublicat, a conchis că vina sovieticilor era „aproape o certitudine". Dar scopul moral superior al cauzei aliaţilor putea fi pus în pericol. În consecinţă, s-au făcut toate eforturile pentru a ascunde faptele. Agenţiile oficiale au încurajat opinia care era în favoarea sovieticilor. Cenzura de război scosese din circulaţia publică relatările contrare.5 Situaţia a fost rezumată în dosarele confidenţiale ale SOE *: „Linia oficială în Marea Britanie a fost să[60]

susţină că întreaga afacere era falsă... Orice alt punct de vedere nu ar fi fost pe gustul publicului, pentru că s-ar fi putut presupune că suntem aliaţii unei puteri vinovate de acelaşi fel de atrocităţi ca şi germanii". 6

Mai surprinzător de atât, nici în timp de pace nu s-au oferit prea multe informaţii reale. Crimele de la Katyn au fost menţionate pentru prima dată de procurori la Tribunalul de la Nürnberg; numai că s-a renunţat repede la acuzaţiile împotriva germanilor şi cazul nu a mai fost urmărit. În timpul Războiului Rece, emigranţilor polonezi din Londra nu li s-a permis să ridice un monument public;

60 Special Operations Executive (SOE) - organizaţie britanică din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, ale cărui obiective erau declanşarea de operaţiuni de luptă prin alte mijloace decât cele ale războiului clasic, (n.tr.)

iar ofiţerilor britanici li s-a interzis să participe la slujbele anuale de pomenire. În ciuda descoperirilor neechivoce ale Comitetului Congresului SUA din anii 1950, un ministru de externe britanic mai susţinea încă în 1989 că nu era clar ce este adevărat sau greşit. În 1990 – 1991, când responsabilitatea sovieticilor a fost parţial confirmată de preşedintele Gorbaciov, iar apoi integral, de către preşedintele Elţîn, Legea britanică privind Crimele de Război a fost redactată cu grija de a exclude din obiectul ei criminalii din tabăra forţelor aliate. Despre mai mulţi dintre presupuşii criminali NKVD au existat rapoarte că sunt bine şi trăiesc în Rusia.7

În URSS şi în Polonia condusă de comunişti, „Katyn" a continuat să fie un nonsubiect vreme de exact cincizeci de ani.8 Un important monument sovietic comemorativ în amintirea barbariilor naziste a fost ridicat în Khatyn, satul vecin din Belarus. La ei au fost aduşi milioane de vizitatori, într-o calculată politică de dezinformare. Carta neagră a cenzurii poloneze clasează Katyn drept un eveniment care nu poate fi menţionat, nici măcar pentru a-i blama pe nazişti.9 Deţinerea unei *Lista Katynska*, o listă alfabetică a victimelor, publicată în străinătate, reprezenta un delict grav.10

Pe parcursul acelei jumătăţi de secol, „Katyn" a oferit un simbol pentru onestitatea profesională a istoricilor şi pentru felul în care au interpretat adevărurile marii Alianţe. A fost fără doar şi poate cel mai extrem act de violenţă al sovieticilor. Dar a fost chestiunea care *par excellence* a forţat comentatorii să aleagă între dovezile din ce în ce mai multe şi afirmaţiile egoiste ale guvernelor victorioase din Occident şi din URSS. Aceia care aleg să spună adevărul riscă să fie descalificaţi ca „lipsiţi de temeiuri ştiinţifice" 11.

Campania din Finlanda a dezvăluit vulnerabilitatea intereselor germane din Scandinavia, mai ales în privinţa exportului de minereu de fier din Suedia, via Narvik. Hitler

a atacat în 9 aprilie 1940. Danemarca a fost invadată rapid, iar Norvegia i-a urmat curând după aceea. Forţele expediţionare aliate trimise la Narvik au fost respinse, suferind pierderi grele. Aceasta a fost prima ocazie în care spionajul britanic a preferat să ascundă informaţii vitale, decât să trădeze faptul că spărsese codul Enigma al naziştilor, ale căror secrete fuseseră infiltrate pentru prima oară de polonezi.75 Din acel moment Scandinavia s-a aflat sub control german. Danemarca şi-a păstrat regele şi guvernul; Norvegia a fost dată pe mâna unui colaborator local, Vidkun Quisling; Suedia urma să-şi menţină neutralitatea atâta vreme cât avea să continue alimentarea cu minereu de fier. Existau semnale că politica Germaniei în Occident va fi incomparabil mai îngăduitoare decât în Est.

La începutul verii 1940, maşina de război nazistă era gata pentru asaltul asupra alianţei occidentale. Era esenţială lansarea unei ofensive cât timp moralul germanilor era încă ridicat şi înainte ca reînarmarea britanicilor să dea rezultate. Campania se baza pe trei strategii legate între ele – o operaţiune în Ţările de Jos, cu scopul curăţării liniilor, un important teatru de război în Franţa şi un atac aerian împotriva Marii Britanii, cu scopul de a neutraliza Marina Regală şi a-i dezbina pe aliaţi. Încă o dată, performanţele germanilor au depăşit toate aşteptările. De la bombardamentele nemiloase asupra oraşului

Rotterdam, din 10 mai, până la capitularea Belgiei din 28 mai, cucerirea Ţărilor de Jos a durat 18 zile. De la data trecerii frontierei franceze din 14 mai, la căderea Parisului din 16 iunie, a durat mai puţin de cinci săptămâni până ce Franţa a fost înfrântă.

Căderea Franţei a fost unul dintre acele evenimente cutremurătoare care marchează sfârşitul unei ere. Timp de trei secole, Franţa fusese considerată o mare putere militară. Victoria din 1918 s-a presupus că ar fi

răscumpărat dezastrul din 1870. Cu toate acestea, armata franceză, cu sprijinul britanic şi polonez, era acum distrusă de Wehrmachtul german în mai puţin timp decât le luase Rusiei şi Germaniei laolaltă ca să distrugă Polonia. Anul 1940 a demonstrat că 1870 nu a fost o aberaţie. Invadatorii germani nu aveau o superioritate numerică generală, nici chiar în ce priveşte vehiculele blindate; dar diviziile lor de panzere s-au angajat în acest al doilea blitzkrieg cu o mare forţă şi vigoare. Inexpugnabila linie Maginot, care nu ajungea până în Belgia, a fost pur şi simplu ocolită; iar panzerele au format o coloană de oţel între trupele britanice din nord şi principalele grupări franceze din centru. Când trupele franceze s-au retras, au fost urmărite de un adversar care se deplasa cu o viteză şi cu o putere de foc cu mult mai mari. La Arras un brigadier pe nume Charles de Gaulle a condus singurul contraatac semnificativ al blindatelor. Confuzia era generală. Forţa Expediţionară britanică era total înfrântă şi eşuase pe ţărmul mării la Dunkerque. Divizia 51 infanterie (Highlands) şi-a vândut scump pielea pe stâncile de la Sainte-Valerie-en-Caux. Moartea, capturarea sau evacuarea erau singurele opţiuni.

La mijlocul lunii iunie, când Parisul era gata să repete teribilul asediu din urmă cu 70 de ani, instituţiile politice au cedat. Spre deosebire de corespondenţii lor polonezi, care refuzaseră să discute cu invadatorii, liderii francezi au luat iniţiativa de a propune o înţelegere. Mareşalul Péttain, eroul de la Verdun, şi-a trimis un subaltern la simbolicul vagon de la Compiègne, pentru a semna capitularea. Franţa urma să fie dezarmată; două milioane de soldaţi francezi aveau să fie trimişi la muncă în Reich; un guvern autonom, cu sediul la Vichy, în Auvergne, avea permisiunea de a conduce jumătatea de sud a ţării, cu condiţia ca Alsacia-Lorena să fie retrocedată Germaniei, iar nordul Franţei să fie supus ocupaţiei militare germane. Când Hitler a sosit pentru a primi salutul legiunilor sale pe

Champs-Élysées, el era stăpânul Europei de la Pirinei şi până la Pripet. Câteva trupe combinate, formate din unităţi britanice, poloneze şi unităţi franceze libere se înghesuiseră dincolo de Canalul Mânecii; iar o voce nouă şi sfidătoare de-a englezilor tărăgăna pe calea undelor – era Churchill, vorbind într-o franceză execrabilă: „Une nation qui produit trois cents sortes de fromage ne peut pas périr.”[61] Generalul de Gaulle declara: „Franţa a pierdut o luptă, dar nu a pierdut războiul”. [UME]

Comparată cu impresionanta cucerire a Franţei, ofensiva aeriană împotriva Marii Britanii trebuie să fi părut o chestiune secundară. S-a dovedit însă a fi unul dintre cele mai costisitoare eşecuri ale naziştilor. Încredinţată mareşalului Göring, a constat dintr-un crescendo de raiduri aeriene nocturne în care s-au bombardat porturi şi fabrici – aşa-numitul blitzkrieg – şi din lupte aeriene care vizau obţinerea supremaţiei asupra sudului Angliei şi a Canalului Mânecii. S-a folosit o flotilă de 1.330 bombardiere Heinkel şi Junkers, care operau de pe o bază situată în nordul Franţei şi susţinută de grupuri de in vara anului 1940, Reichsbank a elaborat un plan care urma să facă din marca germană moneda comună a unei uniuni economice care cuprindea întreaga Europă ocupată de germani. Întrucât naziştii nu au reuşit niciodată să stabilească un regim politic stabil, planul a rămas doar pe hârtie.

O a doua tentativă de uniune monetară a fost făcută treizeci de ani mai târziu, sub auspiciile Comisiei Europene. Aranjamentele postconflict, bazate pe dolarul american cu acoperire în aur, erau în dificultate; iar valutele de pe Piaţa Comună, mai ales marca germană,

61 Pentru semnarea armistiţiului cu Franţa, Hitler a ales în mod deliberat acelaşi loc, pădurea de la Compiègne, şi acelaşi vagon de cale ferată - adus dintr-un muzeu - în care Germania semnase armistiţiul din 1918, în condiţii umilitoare pentru ea. (n.tr.)

Deutschmark, erau neliniştitor de puternice. Raportul Barre din 1969, urmat de un comitet condus de Pierre Werner din Luxemburg, au elaborat planurile pentru realizarea unei depline Uniuni Monetare Europene (UME) până în 1980. Între timp, un mecanism poreclit „Şarpele" urma să menţină ratele de schimb ale valutelor ţărilor membre pe acelaşi nivel şi între ele şi în raport cu dolarul. Sistemul a fost repede dezarmat de faptul că SUA a renunţat în 1971 la dolarul etalon-aur şi de acceptarea în Piaţa Comună a Marii Britanii care avea să părăsească Şarpele la scurtă vreme. În anii 1970 numai cinci dintre cele nouă valute posibile mai susţineau Şarpele, mult modificat.

A treia încercare a fost lansată în 1977, printr-un discurs ţinut de preşedintele Comisiei Europene, Roy Jenkins. Iniţiativa lui dădea roade doi ani mai târziu, prin introducerea Sistemului Monetar European (SME), împreună cu un nou mecanism al ratei de schimb (MRS) şi cu o nouă monedă care să-l susţină, *écu* (vezi p. 947). Sistemul a fost puternic ranforsat în anii 1980 prin politica franceză de *franc fort*, legat de DIN, şi de Actul Unic European (1986) care a atras lira sterlină în MRS. Totul părea să meargă bine până la reunificarea Germaniei din 1990 şi la fatala decizie de a schimba marca est-germană, fără valoare, la paritate cu DIN. După aceea, ratele ridicate ale dobânzilor au pus în dezavantaj valutele mai slabe, silindu-le să se devalorizeze sub limitele permise sau să floteze în afara sistemului. În luna august 1993 numai DIN şi guldenul olandez mai rămăseseră în banda îngustă a MRS, descris de primii susţinători ai Tratatului de la Maastricht drept „panta de coborâre a MRS".

În 1940 – 1945, în ciuda victoriilor militare ale Germaniei, Reichsbank, subordonată, nu a fost niciodată suficient de puternică pentru a-şi pune în operă planurile monetare. După 1969, o Bundesbank independentă a fost întotdeauna suficient de puternică pentru a pune înainte

propriile priorităţi imediate. Nu se poate conchide deci decât că planurile economice concepute în absenţa unui cadru politic eficient sunt întotdeauna sortite eşecului.

avioane de luptă Messerschmitt şi Focke-Wolf. Ofensiva a fost gândită ca preludiu la „Operaţiunea Leul-de-Mare”, care însemna invadarea Marii Britanii şi ale căror detalii, inclusiv arestarea unui număr de circa 1.100 de personalităţi marcante, erau într-un stadiu mult avansat. A primit reacţia escadrilelor de avioane de vânătoare ale RAF echipate cu aeronave Hurricane şi Spitfire, pilotate în proporţie de 10% de către aviatori polonezi, cehi şi francezi din zona Franţei libere. (Cel mai bun s-a dovedit a fi un pilot ceh care a activat în cadrul escadrilei 303 poloneze.) Raidul asupra oraşului Coventry, care nu a reuşit să lovească fabrica de tancuri, dar a ras catedrala şi 500 de case, a reprezentat un eveniment minor în comparaţie cu acţiunile ulterioare ale RAF deasupra Germaniei. În etosul aliaţilor el a devenit unul dintre primele simboluri ale barbariei naziste. Bătălia pentru Anglia, care a durat peste cinci luni, a culminat în 15 septembrie – o zi în care rezervele RAF au fost aproape distruse. Göring a decis totuşi atunci, fără mare convingere, că pierderile suportate de Luftwaffe, mai mari decât ale RAF, nu mai puteau fi susţinute. Ofensiva aeriană şi invazia Marii Britanii au fost amânate *sine die*. „Niciodată în sfera conflictelor umane, declară Churchill în Camera Comunelor, nu a existat o astfel de situaţie în care atât de mulţi oameni să datoreze atât de mult unui număr aşa de mic de oameni”. După dezastrul de la Dunkerque, acesta era „Momentul de glorie” al Marii Britanii.

Victoria aeriană a englezilor a reprezentat un moment crucial, din trei perspective. Ea a asigurat cauzei aliaţilor o bază inexpugnabilă, unde forţele terestre din Europa, mult superioare, nu puteau niciodată acţiona. În al doilea rând, transformând Marea Britanie în „portavionul cel mai imposibil de scufundat din lume”, victoria a asigurat o

platformă pentru sporirea senzaţională a forţelor aeriene aliate – elementul decisiv al războiului în Vest. În al treilea rând, pe frontul diplomaţiei, ea a obţinut un respiro în care s-a putut maturiza alianţa latentă a ţărilor anglofone. Churchill, care devenise prim-ministru în 7 mai, la apogeul crizei franceze, avea legături puternice în America şi era foarte decis să implice partea americană cât mai curând cu putinţă. În toamna lui 1940 însă, Marea Britanie reprezenta ultimul cap de pod din Europa al cauzei aliaţilor. Fără menţinerea ei cu ajutorul RAF, SUA nu ar fi putut niciodată interveni în conflictul european. Aşa cum stăteau lucrurile, însă, ajutorul american a menţinut Marea Britanie pe linia de plutire, financiar şi psihologic, în „cele mai negre zile". În luna septembrie 1940, vechile distrugătoare ale SUA au fost cedate în schimbul dreptului SUA de a construi baze militare în insulele britanice din Caraibe. Acest drept a fost extins în luna martie 1941 prin principiile mai largi ale Legii împrumutului şi închirierii[62]. Germanii aveau toate motivele să se plângă.

Războiul maritim nu şi-a găsit la fel de repede o rezolvare. Germania a pus la punct un atac hotărât la supremaţia navală a Marii Britanii, cu o linie de „nave militare de buzunar" ultra moderne şi cu o flotă sporită de submarine. În prima rundă s-a asistat la scufundarea navei britanice veteran, *Royal Oak*, chiar în dana portului natural Scapa Flow, unde era acostată, iar nava germană *Graf Spee* a fost asaltată şi trimisă pe fundul râului Plate. Apoi au plecat în misiune *Bismarck* şi *Tirpitz*. Prima a distras nava care o urmărea, *HMS Hood*, cu o lovitură spectaculoasă, dar a fost scoasă apoi din luptă de o torpilă şi ulterior scufundată. Cea de a doua a fost urmărită până într-un fiord norvegian. La fel ca în Primul Război Mondial, efortul major al Germaniei s-a concentrat pe campania cu submarine. După ce porturile franceze de la Brest şi

62 Râu aflat la graniţa dintre Ucraina şi Belarus (n.tr.)

Nantes au căzut în mâinile naziştilor, „Bătălia pentru Atlantic” a durat trei ani (vezi mai jos).

În Marea Mediterană interesele aliaţilor s-au confruntat cu cele ale puterilor Axei pentru controlul Africii de Nord şi a Canalului Suez. Chestiunea a ajuns la punctul critic în luna mai 1940, când Mussolini a declarat război şi a invadat Alpii francezi. Baza italiană de la Tripoli a fost încercuită de trapele britanice din Palestina şi Egipt şi de cele franceze din Tunisia şi Alger; curând a fost nevoie să fie trimise şi *Afrika Korps* germane pentru a o susţine. Culoarul de navigaţie de 2000 de mile dintre Gibraltar şi Alexandria nu era protejat decât de baza britanică situată la jumătatea distanţei, la Malta, şi care a supravieţuit eroic blocadei şi bombardamentelor nesfârşite. Cu toate acestea, cea mai tragică acţiune a primilor ani de război a avut loc între puterile occidentale. Când Parisul a căzut în mâinile naziştilor, Marea Britanie a cerat predarea întregii flote a Franţei, din care o mare parte era acostată în baza algeriană de la Mers-el-Kébir. Când amiralul francez a refuzat, în 3 iulie 1940, Marina Regală a executat ordinul nemilos de a distruge toate navele franceze, cu echipajele la bord. Apoi atenţia s-a mutat asupra deşertului libian. Confruntaţi cu înaintarea *Afrika Korps*, pe de o parte, şi cu creşterea acţiunilor teroriste ale evreilor în Palestina, pe de altă parte, controlul exercitat de britanici în Egipt a rămas precar până la victoria din a doua Bătălie de la El Alamein, din 23 octombrie 1942. Forţele anglo-americane au debarcat în Algeria şi Maroc în luna următoare.

Între timp, cum Hitler era preocupat de acţiunile din Vest, Stalin şi-a reînnoit agresiunile din est. După fiascoul finlandez, a revenit la ceea ce *New York Times* descria inspirat ca Jocul de-a hiena cu leul lui Hitler”. De această dată ţintele lui erau reprezentate de cele trei ţări baltice şi de părţi din România, pe care le-a ocupat fără probleme în timp ce lumea era distrasă de soarta Franţei.

În ţările baltice, Uniunea Sovietică organizase o campanie concertată de subversiuni. Apoi, în luna iunie 1940, celulele comuniste din Estonia, Letonia şi Lituania au fost activate pentru a solicita „ajutorul” sovieticilor. Moscova a cerut primirea Armatei Roşii sub pretextul intereselor de securitate ale Uniunii Sovietice. În agitaţia care a urmat au început să cadă guverne; Armata Roşie a intrat în acele teritorii; s-au pus în scenă plebiscite „la pachet”, cu rezultate uşor de prevăzut; iar teroarea stalinistă s-a pus pe lucru cu o ferocitate neegalată. Printre masacre şi deportări, s-a ajuns la convenţia ca întreaga populaţie germană din ţările baltice să fie transferată în zonele ocupate de germani în Polonia. Este dificil pentru occidentali să înţeleagă aceste lucruri, dar din punctul de vedere al oficialităţilor din Tallinn, Riga sau Vilnius, posibilitatea crescândă a unei înaintări a naziştilor era simţită ca o binecuvântată eliberare de eliberatori. În cazul României, Stalin a mizat mai mult pe un ajutor direct din partea nemţilor. Libertatea fragilă a României depindea masiv de continuarea exportului de petrol înspre Germania. Când Moscova a ridicat pretenţii şi Berlinul a recomandat satisfacerea lor, Bucureştiul nu avea căi simple pentru a le refuza. În 27 iunie 1940, la zece zile după ţările baltice, provinciile româneşti Bucovina şi Basarabia au fost acaparate în sunete de fanfară care sărbătoreau „reunirea cu patria sovietică”. Umilită, România a rămas în suferinţă şi dornică de răzbunare. [MOLDOVA] [CERNĂUŢI]

În toamna anului 1940, beneficiile parteneriatului sovieto-nazist puteau fi cântărite şi era evident că Hitler câştiga mai mult decât Stalin. Valoarea industrială şi strategică a Franţei, a Ţărilor de Jos şi a Scandinaviei era cu mult mai mare decât aceea a cuceririlor sovieticilor. Deşi führerul era ţinut în loc de şiretul Franco, pe care îl întâlnise la Hendaye, blocul fascist controla cea mai mare

parte a continentului. Mai mult, Germania obţinuse câştiguri colosale cu costuri minime: se evitase o confruntare prelungită cu Occidentul. Din punctul de vedere al lui Stalin, succesul lui Hitler începea să aibă un aer ameninţător. După Franţa, nu mai rămăseseră decât două direcţii pentru expansiunea germană: una era terenul tradiţional de vânătoare al Rusiei din Balcani; cealaltă era chiar Uniunea Sovietică.

Tensiunile au ieşit la suprafaţă când Molotov a vizitat Berlinul, în noiembrie 1940. Acesta s-a comportat cu o înfiorătoare grosolănie, lansând o avalanşă de cereri lipsite de tact. S-ar fi zis că i se ordonase să testeze care sunt limitele toleranţei germanilor. Când führerul a recunoscut că Germania este angajată într-o „încleştare pe viaţă şi pe moarte" cu Marea Britanie, Molotov a spus: „Da, Germania se luptă pentru viaţa ei, iar Marea Britanie, pentru moartea Germaniei". Ambele părţi bănuiau că parteneriatul dintre ele era pe sfârşite. Nu se cunoaşte exact ce instrucţiuni a transmis Stalin Armatei Roşii; însă în 18 decembrie, Hitler a emis Ordinul 21 pentru pregătirea operaţiunii Barbarossa.

Cinci tineri la culesul recoltei stau pe o culme şi mănâncă, aşezaţi pe o carpetă, în mijlocul lanurilor galbene. O fată cu basma de un roşu strălucitor şi-a deschis în poală un ziar şi le citeşte tovarăşilor ei, care zâmbesc. Împart un urcior cu apă sau cu vin, un castron cu pâine sau orez şi un imens pepene verde. Întinderi de snopi semeţi de grâu coboară spre valea înverzită şi spre dealurile împădurite din depărtare. În prim-plan se vede o motocicletă verde şi sclipitoare; în depărtare o combină recoltează. Locul, aşa cum este indicat de modelul carpetei, este Moldova. Data poate fi oricând, după anul 1940, când Moldova a fost anexată de URSS. Tabloul, pictat de Alexei Vasilev, se numeşte „*Pravda* scrie despre noi" 1. (Vezi Ilustraţia 70.)

Cu greu se poate numi artă. Dar tehnica este

competentă, iar efectul este plăcut ochiului. Fără să înfăţişeze vreun gest politic necizelat, Vasilev a reuşit să mobilizeze toate elementele principale ale curentului Realismului Socialist – sau „romantism revoluţionar”, cum îl numea Jdanov – aşa cum fusese el decretat de autorităţile de partid în 1934. Pictorul a produs o lucrare care, pentru a-l cita pe Stalin, este „naţională în formă şi socialistă în conţinut”. *Narodnost* sau spiritul naţional din pictură este implicit în legătura dintre aceşti ţărani moldoveni şi admiratorii lor de la Moscova. *Partiinost* sau „devotamentul partinic” este explicit în încântarea lor că munca le este pomenită în ziarul partidului. *Klassovost* sau „conştiinţa de clasă” este subliniată de veşmintele lor populare şi de munca fizică. *Ideinost* sau „caracterul ideologic” este manifestat prin atitudinile lor optimiste şi corecte din punct de vedere politic. *Tipichnost* sau „mesajul reprezentativ” transpare tare şi este sonor: muncitori fericiţi plus utilaje moderne au ca rezultat o productivitate ridicată şi bunăstarea maselor. Este explicit socialist şi are aparenţele realităţii.

Fapt este că toate realităţile importante ale vieţii din Uniunea Sovietică au fost sistematic falsificate. În realitate, ţărănimea din Moldova fusese recent jefuită de pământul şi de cultura ei. Erau siliţi să trăiască şi să muncească în cooperative, al căror surplus era luat de statul sovietic. Mii şi mii fuseseră împinşi spre moarte în gulag sau împuşcaţi ca aşa-zişi sabotori. Limba le fusese în mod arbitrar trecută la alfabetul chirilic, aşa încât copiii educaţi de soviete să nu mai poată citi literatura română sau moldovenească antebelică. Li se refuza orice contact cu jumătatea vestică a provinciei lor, din România, despre care li se spunea că este o ţară străină. Erau bătuţi, sărăciţi şi agresaţi. Iar restului lumii i se spunea că ei sunt mulţumiţi.

Pentru privitorul imparţial, întrebarea care se pune este următoarea: câtă valoare estetică poate reţine arta

când, în termenii umanităţii şi ai moralităţii, scopul ei este unul fraudulos?

Criza din Balcani, izbucnită în luna aprilie 1941, şi-a avut sorgintea în gafele lui Mussolini. Trupele italiene care au pătruns din Albania în nordul Greciei, erau măcinate de grecii neînfricaţi, iar Il Duce avea din nou nevoie de ajutorul Germaniei. Pe lângă acestea, guvernul iugoslav regalist a fost hăituit din toate părţile. După ce regenţa a încercat semnarea unui acord cu Germania, ea a fost destituită de armată. Când Wehrmachtul a invadat-o, ţara s-a destrămat. După unsprezece zile de lupte germanii au rămas să ocupe un teritoriu întins şi ostil. Guvernul iugoslav a fugit în exil la Londra. Croaţia s-a autoproclamat republică independentă. Ungurii, bulgarii şi italienii au rupt fiecare hălci din cadavru. Armatele secrete proliferau. Teribilii ustaşi – insurgenţii croaţi – erau decişi să purifice etnic minoritatea sârbă, făcând uz de întregul repertoriu fascist, cu lagăre de exterminare şi execuţii în masă. Cetnicilor regalişti, care conduceau rezistenţa iugoslavă, li se opunea din ce în ce mai puternic o mişcare rivală, a comuniştilor conduşi de Josip Broz Tito (1892 – 1980). Hotărârea neclintită a partizanilor iugoslavi de a-i omorî pe invadatori nu era depăşită decât de pornirea de a se ucide între ei. [NOYADES]

CERNĂUŢI

Intrarea Armatei Roşii în Bucovina de Nord, în luna iunie 1940, a fost primul pas spre distrugerea unei civilizaţii. Cucerită de Austria de la otomani în 1775, acest colţ al Moldovei vechi fusese un secol şi jumătate cel mai îndepărtat avanpost al regatului habsburgic. Apoi fusese preluat de România timp de douăzeci de ani. Capitala ei, Cernăuţi, aşezată pe râul Prut, era centrul unei societăţi poliglote, multireligioase şi ierarhice, în care cultura Germaniei imperiale a *Mitteleuropa* se aşezase ca o

pojghiţă transparentă peste bogatele straturi ale vieţii locale evreieşti, româneşti, poloneze şi rutene. După cincizeci de ani de uniformizare sovietică, a rămas doar o bucăţică de răstoacă provincială, numită Cernivţi, din Ucraina.

Vechea Bucovină a dispărut. Dar crâmpeie din ea se mai pot încă zări în nostalgia unui exilat care a revenit în ultimele luni ale stăpânirii sovietice, după ce, în anii 1920, fusese crescut într-un mediu care „încerca zadarnic să menţină demnitatea unei clase conducătoare germane în marşurile unui imperiu defunct”:

Vechile case mai sunt încă vopsite în culoarea gălbenuşului de ou, specific austriacă, alternând cu verdele-mazăre al Rusiei imperiale. Dar creuzetul Bucovinei a pierit… toţi au fost ucişi sau repatriaţi, iar locul lor a fost luat de ucraineni greoi şi mâncători de varză, împestriţeala sălbatică, plină de culoare şi criminală… a fost înlocuită de uniformitatea substalinistă a Cernivţiului. Târgul din piaţa oraşului, unde „sub un nor aromat de usturoi” evreii, armenii, lipovenii şi germanii se ciorovăiau pentru piei de oi, brânză puturoasă, basamac şi tutun, untdelemn şi bălegar, este acum o zonă de promenadă acoperită cu asfalt, deasupra căreia atârnă un gigantic poster cu Lenin.

Mai la sud, în Grecia, germanii cucereau totul în cale. Atena era ocupată, iar trupele britanice care încercaseră să apere Creta erau deja biruite la finele lunii mai.

Reacţia lui Stalin la criza din Balcani nu a dovedit nici urmă de solidaritate cu Hitler. Cu o zi înainte de atacul germanilor, în 5 aprilie, el semnase un tratat de prietenie cu Iugoslavia. În 13 aprilie a semnat şi un vital pact de neutralitate cu Japonia. URSS făcea curăţenie pentru acţiuni majore în Europa. Se ştie că în 15 mai, Jukov propusese ca Armata Roşie să ţină pe loc Wehrmachtul, atacând Germania şi întrerupând pregătirile acesteia.

Din Iugoslavia, diviziile germane de luptă au fost

transportate la graniţele estice ale Reichului. La începutul lunii iunie 1941, drumurile secundare şi zonele provinciale din Prusia de Est şi până în România erau pline de forfota bivuacurilor germane şi de huruitul motoarelor de tanc. Fiecare ţăran polonez şi majoritatea serviciilor secrete ale lumii ştiau că Hitler se pregăteşte să atace Uniunea Sovietică. Singura persoană care nu părea să ştie era Stalin care ordonase ca provocările la graniţă să fie evitate cu orice preţ.

În lipsa documentaţiei necesare, circumstanţele nu au fost niciodată clarificate. Varianta convenţională susţine fie că Stalin nu putea înţelege cât de adâncă era trădarea lui Hitler, fie că trăgea de timp pentru a-şi completa forţele defensive. Niciuna din variante nu pare probabilă. Nu trebuie să fie cineva expert ca să înţeleagă că maşina de război germană nu avea încotro să se îndrepte dacă nu spre Est. Analiza lui Hitler din primii ani prevăzuse un război total în 1942 sau 1943, dar acum era nevoie să decidă dacă trebuia să continue, purtat de avântul succesului, sau dacă trebuia să facă o pauză şi să rişte pierderea iniţiativei. Pentru fostul caporal şi banda lui de aventurieri ezitarea abia dacă a durat o clipă. Imboldul lor era să meargă mai departe spre glorie sau spre *Götterdämmerung*[63].

Cât despre Stalin, maestrul secretoşeniei, nu putem decât să speculăm. Însă, aşa cum aveau să descopere germanii curând, sovieticii nu stătuseră degeaba. Mari concentrări militare fuseseră repoziţionate în zonele vulnerabile de avanpost. Avioanele forţelor aeriene sovietice stăteau expuse pe aeroporturi. Cordoanele de frontieră fuseseră retrase, drumurile şi podurile fuseseră reparate ca să înlesnească transportul de echipamente grele. Armata Roşie se afla în alarmă pentru atac iminent.

63 Amurgul zeilor - ultima parte a tetralogiei Inelul Nibelungilor, corripusă de Richard Wagner, în care se povesteşte ultima luptă între zei, încheiată cu dispariţia lumii. (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

Totul indică probabilitatea ca Stalin să fi făcut pe prostul pentru a masca pregătirile pentru o ofensivă surpriză împotriva Reichului.76 Dacă astfel au stat lucrurile, i s-a furat startul. Wehrmachtul a atacat în zorii zilei de 22 iunie.

Supremaţia nazistă în Europa (iunie 1941-iulie 1943). Operaţiunea Barbarossa, care a dus armata germană adânc pe teritoriul Uniunii Sovietice, a lansat jocul politic şi militar central al celui de-al Doilea Război Mondial în Europa. A deschis frontul care avea să înregistreze 75 la sută din victimele de război ale Germaniei şi care trebuie văzut ca principala scenă a înfrângerii supreme a lui Hitler. A fost uluitor de aproape de a fi un succes total şi timp de doi sau trei ani a extins uluitor de mult teritoriul noii ordini naziste. Ofensiva din 1941 a dus Wehrmachtul până la porţile Moscovei; ofensiva din 1942 i-a dus până la Volga şi Munţii Caucaz (vezi harta 25).

Atacul iniţial din luna iunie 1941 a avut rezultate spectaculoase. O sută cincizeci şi şase de divizii constând din peste trei milioane de oameni au trecut linia tratatului Ribbentropp-Molotov şi au prins Armata Roşie complet afară din dispozitiv. Avioanele forţelor aeriene sovietice au fost distruse la sol în doar câteva zile. Armate sovietice întregi au fost înconjurate şi a fost luat un număr impresionant de prizonieri. Coloanele de panzere avansau cu o viteză nemaiîntâlnită. În ţările baltice, în Belarus şi Ucraina erau ovaţionaţi ca eliberatori. Soldaţii germani erau întâmpinaţi de localnici şi li se oferea tradiţionala pâine cu sare. La Lvov, unde NKVD-ul în retragere a masacrat multe mii de prizonieri politici, independenţa Ucrainei a fost solicitată public în cadrul unei manifestaţii. În ciuda lipsei echipamentului de iarnă, în luna decembrie unităţile germane de avangardă intraseră în Rusia şi începuseră asediul Leningradului. Luaseră ca ţintă Kremlinul din Moscova, înainte de sosirea – în aceeaşi zi cu Pearl Harbor – rezervei secrete a lui Stalin, diviziile

siberiene odihnite care să-i împingă înapoi. [SMOLENSK]

În 1942, Comandamentul german a ales să-şi direcţioneze avansarea trupelor de-a lungul stepelor sudice. Prioritatea lor era să captureze solul bogat al Ucrainei şi petrolul din îndepărtatul Baku. Întâmpinau totuşi o rezistenţă din ce în ce mai eficientă, iar sovieticii în retragere pustiiseră complet ţinuturile. Zonele industriale erau goale; fabricile fuseseră dezasamblate şi mutate spre est, iar mâna de lucru, evacuată; marele baraj de la Dnepropetrovsk, mândria planurilor cincinale, fusese dinamitat. Soldaţii germani au escaladat vârful Elbrus. Când a sosit a doua iarnă erau deja în apropiere de Volga, la Stalingrad.

În luna iulie 1941, Wehrmachtul capturase oraşul Smolensk cu o astfel de viteză, încât sediul local al partidului comunist, cu tot ce era în el, a căzut pe mâinile nemţilor. Arhivele din Smolensk conţineau dosare detaliate privind toate aspectele activităţii comuniste de la revoluţie încoace, inclusiv despre epurările lui Stalin şi Marea Teroare. Transportate în Germania, ele au fost apoi capturate a doua oară în 1945 de armata americană şi duse în SUA. Erau cu mult mai mici decât vasta colecţie de documente naziste care au căzut în mâinile americanilor şi care vor constitui nucleul Centrului de Documentare din Berlin, condus de americani. Autorităţile sovietice însă nu au acordat niciodată acces liber la arhivele lor de stat, ca să nu mai vorbim de dosarele secrete de partid. De aceea, captura neaşteptată de la Smolensk are o valoare inestimabilă. Studiile istorice bazate pe aceste dosare au străpuns perdeaua de fum a propagandei sovietice şi teoretizările occidentale şi a oferit una dintre primele imagini autentice asupra adevăratei naturi a regimului comunist.1

Mulţi sovietologi şi apologeţi ai sistemului sovietic nu au fost însă mulţumiţi. După ce şi-au îngrădit fanteziile în

credinţa că există prea puţine dovezi disponibile, sau nu există deloc, nu mai aveau dorinţa să dea piept cu adevărul dur. De aceea, când cercetătorul care a analizat primul arhivele de la Smolensk a conchis că Stalin a aplicat „o epurare aproape continuă" în anii 1930, el a fost atacat public". Acest punct de vedere, putea declara volubil arhiapologetul, este inconsistent susţinut de dovezile primare disponibile". 2 Un astfel de sofism putea adeseori trece drept ştiinţă înainte de căderea Uniunii Sovietice.

Arhivele i-au atras întotdeauna pe aceia care doresc să manipuleze scrierea istoriei. În 1992, autorităţile ruse au dezvăluit existenţa aşa-numitului *Osobii Arkhif* sau „Arhivele speciale", pe care regimul sovietic le-a ţinut separat de alte documente. Conţinutul lor integral trebuia încă stabilit; în plus însă faţă de jurnalele lui Goebbels, ele includ cu siguranţă lucruri precum documente de la *Sûreté Nationale* a Franţei, şi de la *Dwojka* sau „Serviciile secrete militare" poloneze antebelice, ba chiar şi documentele Forţelor Expediţionare Britanice (1940) şi ale Marelui Ducat de Luxemburg. S-a spus că ar conţine toate colecţiile dispărute ale Oficiului Suprem al Securităţii Reichului nazist. Vânătorii de arhive naziste se pare că şi-au plasat prada prin toată Europa, în diferite castele şi beciuri din Polonia şi din estul Germaniei, pentru a fi însă prădate la rândul lor de către Armata Roşie. Sovietele au recuperat mai mult decât dublu pierderea arhivei de la Smolensk. [METRYKA]

Mai interesantă încă este posibilitatea ca părţi din arhivele capturate de naziști să fi fost falsificate după ce au căzut în mâinile comuniştilor. La Varşovia, de exemplu, Biroul de Securitate comunist de după război a moştenit conţinutul fostului secretariat al Gestapoului, înarmat cu registrele, codurile, hârtia, cu formularele de raport în alb şi cu ştampilele oficiale, modificarea documentelor era o chestiune simplă. Biroul nu a avut cine ştie ce dificultate în

a furniza documentele care să arate că mişcarea poloneză de rezistenţă, Armata Teritorială, era condusă de colaboratori ai naziştilor.3

Timp de cincizeci de ani, aşadar, punctele de vedere ale istoricilor cu privire la mijlocul secolului XX au avut un unghi unilateral şi pieziş, din cauza naturii unilaterale a documentaţiei.4 în anii 1990 însă, comorile ascunse ale lumii ex-comuniste au început să reechilibreze balanţa. În Germania, pe măsură ce dosarele organizaţiei est-germane Stasi îşi dezvăluiau secretele, documentele naziste de la Centrul de Documentare din Berlin erau pregătite pentru a fi transferate către guvernul federal. La Washington aveau loc audieri în Congres pentru a contesta această măsură.5 Pentru că, aşa cum foarte bine ştiau învingătorii din al Doilea Război Mondial", Puterea aduce cunoaştere, iar cunoaşterea, putere".

Înaintarea germanilor până la Volga a extins teritoriile aflate sub control nazist cu o suprafaţă egală cu toate celelalte cuceriri ale naziştilor din Europa Occidentală. Le-a asigurat acel *Lebensraum* la care visaseră. Zona nelegiuită aflată dincolo de graniţa Reichului se întindea acum pe mai mult de 1.600 de kilometri. S-a aflat că naziştii nu aveau nicio intenţie să consulte locuitorii în legătură cu dorinţele lor. Nu aveau să existe republici independente – ci numai guverne militare, în regiunile de pe linia frontului, iar în „Ostland" şi Ucraina, Reichskommissariate conduse de SS. Mişcarea naţionalistă din Ucraina, care în 1917 – 1918 primise sprijin deplin din partea Germaniei, urma să fie zdrobită. Cu o stupiditate îndărătnică, naziştii şi-au spulberat toate şansele de a câştiga populaţia de partea lor. Din pură aroganţă au transformat cel mai mare atu al lor într-o povară insuportabilă. Sălbăticia lor nu cunoştea limite. Nu le-au dat noilor lor supuşi altă soluţie decât să li se opună. Pentru fiecare soldat german ucis de „bandiţi", urmau să fie executaţi o sută de ţărani. Se organizau în mod regulat

razii prin sate şi locuitorii erau omorâţi. Oficialii nazişti se simţeau liberi să masacreze lumea după bunul lor plac. La fel ca în Polonia, populaţia era supusă unui screening, împărţită pe categorii rasiale şi i se eliberau cartele de raţie şi permise de muncă în funcţie de clasificarea primită. Când nu erau pur şi simplu ucişi, evreii erau aruncaţi în ghetouri. Naţiunile slave, ale căror elite erau programate pentru anihilare, erau considerate potrivite doar pentru includerea în marea masă a muncitorilor-sclavi fără educaţie. Câteva milioane de bărbaţi şi femei au fost trimise în Reich, la muncă forţată. Odată cu creşterea numărului de indivizi din toate categoriile de „indezirabili", reţeaua nazistă de lagăre de concentrare şi de prizonieri de război a fost mult extinsă. Întrucât prizonierilor de război sovietici nu li se garantau niciun fel de drepturi, un număr de circa trei, patru milioane au fost lăsaţi să piară în zone îngrădite, sub cerul liber. Estul era tratat ca un fond de exploatare umană şi materială. În trei ani, populaţia Ucrainei a scăzut cu nouă milioane.

Cu toate acestea „Cruciada pentru civilizaţie", concepută de nazişti după un stil propriu, a reuşit să atragă o susţinere considerabilă. Contingente numeroase au fost trimise pe frontul de Est de către România, Ungaria şi Italia. România a preluat controlul oraşului Odessa şi al regiunii „Transnistria". „Divizia Albastră" de elită a generalului Franco a fost trimisă din Spania. În ţările baltice, unităţile de armată şi de poliţie existente au fost transferate în serviciul german. Recruţi şi voluntari se adunau din aproape toate ţările ocupate. Unii dintre ei, mai ales din rândul prizonierilor de război sovietici, erau voluntari numai cu numele, oferindu-se alternativă serviciului sau a înfometării. Mulţi alţii însă, în special dintre cei veniţi din Europa Occidentală, s-au înrolat de bunăvoie. Generalul Vlasov, un fost ofiţer sovietic, a comandat armata de eliberare rusă, cu un efectiv de un milion de militari. O brigadă a cazacilor i-a atras pe mulţi

dintre exilaţii de dinainte de război. Până şi Waffen-SS a recrutat un mare număr de străini. [LETTLAND]

Letonii nu nutreau cine ştie ce dragoste faţă de Germania. Încă din timpurile medievale, în ţările baltice nemţii formaseră o castă conducătoare şi serviseră cu loialitate Rusia ţaristă. Efectul deportărilor şi al masacrelor din perioada controlului sovietic din 1940 – 1942 fuseseră însă de aşa natură, încât sosirea Wehrmachtului promitea o binecuvântată eliberare.

Germanii nu au întâmpinat aşadar o prea mare rezistenţă, atunci când au început organizarea formaţiunilor militare letone, imediat după ce au invadat Riga, la 1 iulie 1941. La început, fostele unităţi militare şi de poliţie ale Letoniei şi foştii soldaţi dezertori ai armatei sovietice au fost reorganizaţi sub comandă germană". Poliţia Auxiliară de Securitate", redenumită mai târziu *Schutzmannschaft* sau Schuma, a fost folosită pentru serviciu în prima linie, pentru sarcini de pază, pentru muncă şi ca pompieri, precum şi pentru „operaţii speciale". (Ultimul eufemism s-a dovedit a include uciderea evreilor sub îndrumarea SS.) în 1942, un decret privind stagiul militar a sporit mult numărul efectivelor, înlesnind în acelaşi timp formarea atât a unor unităţi de nivel inferior, Hilfswillige sau Hiwi, cât şi a unei „Legiuni Letone" regulate. Începând cu 1943, lărgită prin aportul de voluntari, Legiunea a alimentat principala direcţie de recrutare pentru cele trei divizii letone ale Waffen-SS (vezi anexa III, p. 1084). Oamenii au depus un jurământ pentru „a lupta împotriva bolşevismului" şi de „supunere faţă de comandantul-şef al forţelor armate, Adolf Hitler". Limba de comandă era letona şi purtau însemne militare pe care sta scris numele Letonia. Au luptat la Leningrad şi, în timpul retragerii germane, pe tot traseul spre Berlin.1

La o întâlnire cu Reichsführerul SS din 1944, şeful de personal al Legiunii Letone a consemnat viziunea

actualizată a lui Himmler despre ordinea nazistă:

Cererea actuală, care susţine că fiecare ofiţer SS, indiferent de naţionalitate… trebuie să privească spre întregul spaţiu vital al familiei naţiunilor germane. [*Apoi a nominalizat acele naţiuni pe care le considera ca aparţinând familiei germane*: *germanii*, *olandezii*, *flamanzii*, *anglo-saxonii*, *scandinavii şi popoarele baltice*.] Să combinăm toate acele naţiuni într-o singură mare familie este cea mai importantă sarcină în prezent. Este natural în acest proces ca naţiunea germană, fiind cea mai mare şi cea mai puternică, să-şi asume rolul conducător. [Dar] această unificare trebuie înfăptuită pe principiul egalităţii… [Mai târziu] această familie… trebuie să-şi asume misiunea de a include toate naţiunile romanice, apoi pe cele slave, pentru că şi ele fac parte din rasa albă. Numai prin intermediul unificării rasei albe cultura occidentală poate fi salvată de ameninţările rasei galbene.

În timpurile prezente, Waffen-SS este în frunte din acest punct de vedere pentru că organizarea ei se bazează pe egalitate. Waffen-SS nu cuprinde numai unităţi de germani, romanici sau slavi, ci chiar şi unităţi islamice… care luptă într-o strânsă unitate. De aceea este de o importanţă majoră ca fiecare ofiţer Waffen-SS să fie instruit la acelaşi colegiu militar…2

Internaţionalismul nazist nu a ieşit la rampă decât în faza finală a războiului, când Germania se afla în pragul înfrângerii. În scrierile ideologiei fasciste el nu ocupă un loc vizibil. La fel se întâmplă şi cu motivele pentru care atât de mulţi europeni au luptat pentru el. Se uită faptul că naziştii au editat o revistă numită *Nation Europa*.

Holocaustul. Împreună cu ocuparea în est a *Lebensraum-ului*, naziştii au lansat cea mai sistematică şi mai mare campanie a lor de genocid în masă. Ceea ce ei au etichetat în mod caracteristic drept „Soluţia finală a problemei evreieşti” este numit de atunci încoace Holocaust sau Shoah, în ebraică. A fost o încercare de

folosire a tehnologiei industriale moderne în scopul uciderii fiecărui bărbat, femeie sau copil evreu din Europa, doar pentru că era evreu. Nu este foarte clar care a fost punctul de început. Nu a fost descoperit vreun ordin direct al führerului, deşi responsabilitatea lui finală este incontestabilă. Există toate motivele să presupunem că Hitler şi-a luat măsuri de precauţie pentru a ascunde implicarea lui şi pentru a evita publicitatea negativă ce se iscase după scurgerile de informaţii legate de mai vechea Campanie de eutanasiere.77 Evreii din Europa urmau să fie principală, dar nu singura, ţintă a programului nazist de asasinate rasiale.

După mai mulţi ani de reţinere prudentă, în 1938 – 1939 Hitler a revenit la limbajul extremist de la începutul carierei sale. Într-un discurs difuzat în 30 ianuarie 1939 el a „prevăzut" că, dacă evreii vor provoca un alt război, atunci efectul va fi *Vernichtung*, distrugerea pentru toţi evreii. Anterior anului 1941, totuşi, în pofida ratei înalte a mortalităţii din ghetourile ridicate de nazişti în Polonia ocupată, nu se făcuse încă pasul spre asasinarea în masă. Este adevărat că se discutase în continuare, vag, despre trimiterea evreilor în zone îndepărtate şi despre sensibilităţile SUA, care era neutră. În data de 31 iulie 1941, însă, Göring i-a ordonat şefului RSHA (Oficiul Suprem al Securităţii Reichului) să pregătească „Soluţia finală" 78. Cu puţin timp înainte de aceasta el trebuie să fi primit instrucţiuni exprese de la fuhren Trebuia să se renunţa la orice fel de ezitări. Politica era anihilarea. „Relocarea" a devenit un eufemism oficial pentru genocid. În timp ce armatele germane avansau în inima fostei zone de rezidenţă ţariste, au reapărut faimoasele *Einsatzgruppen*, care adunau evreii cu miile, îi transportau la gropi şi tranşee şi îi împuşcau *en masse*. O astfel de acţiune, desfăşurată la râpa Babi Yar de lângă Kiev, a implicat împuşcarea a circa 70.000 de victime.

În luna ianuarie 1942, şefii SS, inclusiv Adolf

Eichmann, şeful Departamentului evreiesc IV-B-4 al RSHA, au participat la o şedinţă de o zi întreagă, ţinută la o vilă din Wannsee, în apropiere de Berlin, cu scopul de a coordona aspectele de ordin tehnic şi organizaţional. S-a luat decizia de accelerare a experimentelor cu gaz Zyklon-B; de creare a unui număr de lagăre speciale ale morţii, la Chelmno, Belzec, Sobibor şi Treblinka; de extindere a lagărelor de concentrare naziste din Polonia ocupată, mai ales KL Auschwitz II-Birkenau; de a consulta cele mai bune firme germane pentru proiectarea unor crematorii şi pentru „eliminarea surplusului"; de a elabora orare şi a planifica materialul rulant necesare pentru transportul feroviar internaţional; şi de a recruta formaţiuni auxiliare. Dacă nu cunoştea care era obiectul acestui exerciţiu, nimeni nu ar fi fost de condamnat că îl ia drept întâlnirea Generală Anuală a lucrătorilor germani din abatoare: 7 – 8 milioane de „unităţi" au fost destinate procesării. Problema era colectarea lor, transportul şi lichidarea lor cât mai eficient şi mai silenţios cu putinţă. [NOYADES] De aici încolo, Soluţia Finală a urmat fără întrerupere timp de trei ani – oraş după oraş, ghetou după ghetou, regiune după regiune, ţară după ţară. În 1942 – 1943, ea s-a concentrat asupra unei singure categorii, cea mai numeroasă – cele trei milioane de evrei din Polonia ocupată. În 1943 – 1945 s-a extins în Balcani, Ţările de Jos, Franţa şi Ungaria. Până la final a reuşit poate 65% din ceea ce-şi propusese. Nu a încetat decât atunci când armatele aliate au pătruns în unităţile respective.

Cu timpul, dimensiunile îngrozitoare ale umanităţii *in extremis* au devenit bine cunoscute, prin intermediul unor memorii şi al unor materiale documentare. O tânără evreică[64] de o sclipitoare inteligenţă şi-a consemnat

64 Sectă mistică mozaică, întemeiată în Polonia în sec. al XVIII-lea, care pune accentul pe asceză, pe studiul savant al Torei şi Talmudului, pe atmosfera de cântece, joc şi bucurie a celor simpli, capabili să-L întâmpine şi să se apropie de Dumnezeu, (n.tr.)

gândurile zilnice în timp ce stătea ascunsă în clădirea de la numărul 263, pe Prinsengracht, în Amsterdam.79 Şeful *Judenrat* sau Consiliul Evreiesc din Varşovia a consemnat dilema tulburătoare cu care se confrunta încercând să-i slujească atât pe nazişti, cât şi propriul popor.80 Autobiografia scrisă în celula condamnatului la moarte de către un fost comandat de lagăr al morţii a revelat un individ conştient şi sentimental, complet impermeabil la reflecţiile de ordin moral:

La Auschwitz, sincer, nu aveam niciun motiv să mă plâng de plictiseală… nu aveam în vedere decât un singur scop, să mişc totul şi pe toţi înainte, astfel încât să pot îndeplini măsurile trasate.

Trebuia să mă uit cu sânge rece cum mamele cu copiii râzând sau plângând se îndreptau spre camerele de gazare… trebuia să stau timp de ore în şir în duhoarea aceea îngrozitoare… Trebuia să privesc prin găurile de supraveghere… şi să urmăresc procesul morţii în sine.

Fără îndoială că familia mea avea de toate la Auschwitz. Când i-am văzut pe copiii mei cum se joacă fericiţi sau când vedeam cât de încântată era soţia mea de mezinul nostru, îmi venea adeseori în minte întrebarea cât va mai dura oare fericirea noastră? 81

Unii au folosit tehnicile de introspecţie imaginativă a literaturii pentru a putea aborda aceste zone inferioare.82 Dar mărturiile cele mai impresionante vin de la cei care pur şi simplu au încercat să-şi păstreze umanitatea. [RESPONSA]

RESPONSA

În 3 octombrie 1943, un băieţel a fost salvat de la *Kinderaktion* care a ucis un mare număr de copii evrei în ghetoul construit de nazişti la Kaunas (Kowno), în Lituania. Bărbatul care l-a salvat l-a întrebat pe rabinul lui dacă îl poate creşte pe băiat ca pe fiul lui. Rabinul a rostit cuvinte de consolare, dar răspunsul lui a fost” Nu”. Băiatul trebuie

învăţat întotdeauna să-i onoreze pe mama şi pe tatăl lui cei adevăraţi.1

În vasta literatură despre Holocaustul evreilor sunt puţine lucruri care se pot compara, în grandoarea lor morală, cu „responsa” rabinice din ghetourile Europei ocupate de naziști. Una dintre îndatoririle de bază ale rabinilor era să răspundă întrebărilor legate de dilemele religioase ale turmelor lor de credincioşi; iar obiceiul lor era să păstreze un catalog al întrebărilor puse şi al răspunsurilor date. Există mai multe astfel de registre, dar niciunul nu este aşa de impresionant precum acela al rabinului Ephraïm Oshry din Kaunas, un supravieţuitor, care le-a adunat împreună după război. Chiar şi cea mai sumară selecţie a conţinutului ne dezvăluie o comunitate aflată în pragul extincţiei şi care era totuşi hotărâtă să ducă o existenţă bazată pe principii:

Pot încerca evreii să se salveze obţinând un fals certificat de botez (creştin)? *Este absolut interzis*.

Este permis ca o femeie însărcinată să caute să avorteze în ghetou? *Da, pentru că fără avort, atât mama, cât şi copilul vor fi ucişi*.

O femeie din ghetou al cărui bărbat a dispărut are dreptul să nu respecte regulile obişnuite care guvernează o nouă căsătorie? *Nu*.

Poate un evreu din ghetou să se sinucidă? Este mai bine să fii îngropat după sinucidere decât să fii incinerat după exterminare.

Un evreu renegat, care poartă o cruce, poate fi înhumat în pământ sfânt? *Da, dar la o mică distanţă de celelalte morminte*.

Un copil născut dintr-o relaţie extraconjugală poate să primească ritualul *pidyan haben* al primului născut? *Da*.

Ce trebuie făcut cu hainele evreilor ucişi? în conformitate cu legile religioase, hainele pătate de sânge trebuie îngropate; dar veşmintele nepătate pot fi date copiilor victimelor.2

S-a spus că răspunsurile emise sub presiunea Holocaustului dovedesc o îngăduinţă gratuită. Este o chestiune care rămâne la aprecierea experţilor. Oricine poate însă recunoaşte dorinţa de a combina rigoarea legii iudaice cu datoria de a exprima compasiunea. În luna august 1941, de exemplu, soldaţii germani au umplut sinagoga din Slobodka cu cadavre de câini şi pisici, apoi i-a ordonat unui grup de evrei să rupă manuscrisele Tora deasupra acelor corpuri şi au dat foc clădirii. Când rabinul Oshry a fost întrebat cum se poate obţine căinţa, persoanele vizate erau înfometate. Răspunsul lui a fost limpede, dar blajin: „Ar trebui să postească în căinţă, dacă pot” 3.

S-au irosit multe comentarii pe seama presupusei „pasivităţi” a evreilor condamnaţi ai Europei. În unele cercuri, evreii împinşi spre colaboraţionism au fost chiar etichetaţi drept „criminali de război” 4. Punctul de vedere al hasidismului era clar acela că „faţa lui Dumnezeu este acoperită” în perioadele de persecuţii, iar evreii devotaţi ar trebui să-şi accepte soarta.5 Rabinii care nu susţin filosofia hasidismului nu au respectat o astfel de regulă fermă, deşi a existat o lungă tradiţie în respectarea legii pământului. Rabinul şef din Atena a distrus listele cu membrii congregaţiei sale, permiţând multora să supravieţuiască. Rabinul şef din Salonika nu a făcut astfel, iar cea mai mare parte a turmei lui de credincioşi a fost ucisă.

Ideea este că deciziile de a colabora sau de a se opune au fost luate pe baza unor principii morale pozitive. Chiar şi acolo unde nu s-au luat niciun fel de măsuri, dovada nu se sprijină pe pasivitatea morală sau pe indiferenţă. Este imposibil să se nege faptul că indivizii pot comite tot felul de trădări. Dar contraexemplele sunt foarte multe. O echipă de medici evrei din ghetoul de la Varşovia s-a hotărât să-şi folosească util nenorocirea şi să realizeze un studiu ştiinţific al simptomelor şi evoluţiei propriei lor

înfometări. Ascuns într-un puţinei de lapte îngropat, studiul lor a supravieţuit şi a fost publicat în Varşovia, după război.6

În lagărul morţii nazist de la Sachsenhausen, un membru evreu al *Sonderkommando*, care înfăptuia muncă fizică de exterminare, l-a recunoscut pe rampă pe rabinul propriei lui congregaţii. Singura cerere a rabinului a fost ca *luz*, prima vertebră a coloanei lui să fie păstrată. (în credinţa mozaică, *luz* este miezul în jurul căruia trupul se va reconstitui în Viaţa de Apoi.) Aşa că omul a extras vertebra din cadavrul rabinului şi ultima oară când a fost văzut s-a jurat că o va îngropa în pământul de la Ierusalim, după război.7

Discuţiile despre atitudinile contemporane s-au centrat pe presupusa pasivitate a evreilor şi presupusa automulţumire a neevreilor. Ambele acuzaţii sunt exagerate. Atent la inspiratul exemplu dat de Janusz Korczak – un binecunoscut scriitor polonez care a însoţit cu calm un grup de orfani pe ultimul lor drum afară din ghetou –, un combatant supravieţuitor a spus: „Să pleci în tăcere era tot un gest eroic”. 83 Un altul evocă lipsa de acţiune a propriei sale familii evreieşti, când vecinii lor erau scoşi din camerele de gazare.84 Evreii au participat la mişcarea de rezistenţă a partizanilor, uneori în unităţi separate; iar în mai multe ghetouri au avut lor revolte armate. La Varşovia, eroica revoltă din ghetou a izbucnit în 19 aprilie 1943, pentru a se opune lichidării finale a ghetoului. A durat trei săptămâni, până când nu au mai rămas decât optzeci de luptători, restul fiind ucişi. Liderul revoltei, Mordecai Anielewicz, s-a sinucis împreună cu ultimul grup de prieteni, la ultima redută de pe strada Mila.85 La Treblinka, într-o evadare reuşită, au scăpat trei sute de prizonieri. [KATYN]

Atitudinile neevreilor nu erau uniforme. Cei mai mulţi trăiau ei înşişi în umbra terorii şi nu au făcut nimic; puţini

dintre ei au asistat la genocid. Cu toate acestea, mulţi au dat dovadă de compasiune. Un poet a resimţit durerea născută de vederea unui teren de joacă pentru copii situat dincolo de zidul ghetoului din Varşovia, care i-a amintit de moartea în singurătate a lui Giordano Bruno:

M-am gândit la Campo di Fiori în Varşovia, lângă carusel într-o seară senină de primăvară.

Cu muzică veselă, vie.

Mai puternică-i melodia Decât împuşcăturile din ghetou.

Spre cerul senin se înalţă Rotocoale din fumul de tun.

Şi cei dispăruţi, singuratici.

De lume uitaţi prea curând.

Le este străin graiul nostru la limba pe altă planetă.

Şi totul devine legendă.

Şi atunci, după mulţi ani.

Pe un nou Campo di Fiori.

Pana poetului aprinde mânia.

Un intelectual catolic frământat a scris despre implicarea morală chiar şi a celor care nu au participat efectiv.87

Răspunsul Europei la Holocaust a atins afundurile decăderii morale şi culmile eroismului. În inima furtunii, în Polonia ocupată, şansele de a salva evreii segregaţi nu au fost niciodată prea mari. Criticii din ţările ceva mai norocoase nu-şi dau întotdeauna seama cum un regim totalitar reuşeşte să aducă pe toată lumea în diverse stadii de complicitate. Oamenii lipsiţi de libertate nu trebuie judecaţi după criteriile societăţilor libere. Chiar şi aşa, au existat persoane, aşa numiţii *szmalcownicy* sau „unsuroşii”, care i-au vândut Gestapoului pe evreii fugari (şi pe membrii Rezistenţei). Au existat alţii care şi-au riscat viaţa lor, şi pe cea a familiilor lor, pentru a-i ascunde şi a-i proteja pe fugari. În 1943, Rezistenţa poloneză a înfiinţat organizaţia *Zegota* pentru a ajuta la salvarea evreilor.88 Un număr de aproximativ 150.000, sau 5%, au supravieţuit

ascunzându-se în hambare şi beciuri, în mănăstiri, ajutaţi de documente false, sau în păduri.89 [BAT-101]

În alte părţi ale Europei, în situaţii mai puţin extreme, europenii au dovedit toată gama de reacţii, de la sacrificiul nobil la apatie. În Copenhaga, unde regele Christian a ieşit pe străzi într-o demonstraţie de simpatie, purtând pe braţ o banderolă cu steaua lui David, cea mai mare parte a celor trei sute de evrei din ţară au reuşit să scape. În România, unde armata şi poliţia au ucis sute de mii de evrei, conform propriilor lor evidenţe, guvernul însuşi a fost refractar în a preda evreii din ţară în mâinile naziştilor. În Franţa, unde regimul de la Vichy conducea propriile lagăre mizere de concentrare, cum este cel de la Le Vremet, miliţiile locale au preluat conducerea în acţiunea de colectare a evreilor. Se făcea o distincţie între refugiaţii evrei „străini" şi evreii „autohtoni" francezi, dintre aceştia din urmă doar opt la sută pierzându-şi viaţa. Bisericile franceze protestante au protestat în scris, iar Rezistenţa franceză a luat măsuri pentru sabotarea trenurilor cu deportaţi. În Olanda, în ciuda unei mişcări de rezistenţă hotărâte, cei mai mulţi dintre evrei au pierit. În Ungaria, care a reuşit să evite ocupaţia nazistă până în 1944, un diplomat suedez plin de iniţiativă, Ralph Wallenberg, a organizat fuga multor evrei. Pentru eforturile sale el avea să dispară în timpul detenţiei din Uniunea Sovietică. Liderii sionişti locali au fost acuzaţi că au obţinut foloase în detrimentul celorlalţi. Chiar şi în Insulele Anglo-Normande ocupate de Germania, evreii erau predaţi. În general, locurile cele mai sigure pentru evrei au fost Italia fascistă, Iugoslavia ocupată de italieni, Spania fascistă sau Portugalia.90 [TAIZE]

Lipsa protestelor deschise din partea Vaticanului a făcut obiectul nesfârşitelor controverse ulterioare. Detractorii papei Pius XII cred că acesta a fost indiferent

la tragedia evreiască. Cei care i-au luat apărarea au susţinut că era sfâşiat între teama represaliilor împotriva catolicilor germani şi dorinţa de a menţine „imparţialitatea” între răul fascismului şi cel al comunismului.91 Cert este că a făcut puţin pentru milioanele de catolici omorâţi de nazişti.

Numărul exact al evreilor ucişi nu va fi cunoscut niciodată. Tribunalul de la Nürnberg l-a estimat la 5, 85 de milioane. Este greu de crezut că numărul este inexact. În valori rotunjite, totalul era format din circa trei milioane de evrei din Polonia înainte de război, circa două milioane din URSS şi circa un milion din alte ţări. S-ar putea să existe ceva suprapuneri între categoriile din Polonia şi URSS, întrucât în 1939 partea estică a Poloniei a fost anexată de URSS. Dar niciunde dintre estimările creditabile nu au ajuns la un total mai mic de cinci milioane.93 în termeni cantitativi această cifră poate fi comparată cu estimările pierderilor militare, de circa 8, 7 milioane de sovietici şi circa 3, 5 milioane de germani şi cu numărul de civili morţi dintre ucraineni, polonezi neevrei, beloruşi şi ruşi, fiecare de câteva milioane.93 [BUCEACI]

Timp de mulţi ani după război, două valori rotunjite s-au bucurat de o largă circulaţie: „şase milioane”, numărul total al victimelor Holocaustului, şi „patru milioane”, numărul celor morţi la Auschwitz. Primul număr, deşi oarecum mare, este probabil real. Al doilea număr este unul imposibil. Auschwitz a primit doi oameni care ulterior au fost declaraţi sfinţi creştini. Prea binecuvântata Edith Stein a fost o evreică convertită la catolicism, prinsă de nazişti în Olanda. Monseniorul Maximilian Kolbe era un preot catolic care şi-a dat viaţa ca să salveze de la moarte un camarad de lagăr căsătorit. Cincizeci de ani mai târziu, încercările de a găsi modalităţi potrivite pentru comemorarea caracterului multinaţional şi multiconfesional al victimelor mai provoca încă durere.94

BAT-101

La primele ore ale zilei de 13 iulie 1942, membrii Batalionului 101 al poliţiei germane de rezervă au fost convocaţi înainte de răsăritul soarelui în satul Josefow din Polonia şi trimişi în oraşul învecinat, Otwock. Nu li s-a spus ce îi aşteaptă. Ajunşi acolo, ofiţerii lor SS le-au ordonat să strângă toţi bărbaţii evrei în putere din oraş şi să împuşte restul de evrei: femei, copii şi bătrâni. În ziua aceea au omorât circa 1.500 de persoane, prima tranşă a Batalionului, din totalul estimat la 83.000 de victime.

În 1962 – 1972, foştii membri ai Batalionului 101 au fost audiaţi de procurori vest-germani, care au realizat dosare detaliate pentru ei. Erau cu toţii bărbaţi mobilizaţi, nemembri de partid, de vârstă mijlocie şi în majoritate făceau parte din clasa muncitoare; proveneau din Hamburg, unul dintre oraşele cele mai puţin naziste din Germania. Erau germanii cei mai obişnuiţi. Aproape toţi şi-au exprimat repulsia faţă de sarcinile pe care le-au avut în vremea războiului; şi mulţi au susţinut că nu sunt vinovaţi de ucideri directe. Dar majoritatea covârşitoare a participat la ele". Era mai uşor pentru ei să împuşte":

În fiecare societate modernă, birocratizarea şi specializarea atenuează sensul responsabilităţii personale al celor care trebuie să implementeze politicile oficiale. Grupul de apartenenţă exercită o presiune uriaşă asupra comportamentului şi a setului de norme morale. Dacă oamenii din Batalionul 101 au putut deveni ucigaşi în astfel de circumstanţe, ce grup nu ar fi putut să o facă? 1

Din motive evidente, se cunosc foarte puţine lucruri despre evreii care au fost puşi în situaţii moralmente similare cu aceea a Batalionului 101. Foarte puţini au supravieţuit. Era totuşi o practică standard ca SS-ul să folosească în ghetouri poliţişti evrei şi să recruteze *Sonderkommando*-uri de evrei pentru sarcinile cele mai dificile în lagărele morţii. Cărei Perechodnik a fost un astfel de recrut. Era un bărbat şcolit, care intrase în

rândurile poliţiei din ghetoul din Otwock în speranţa de a evita moartea şi ca să-şi hrănească familia. S-a supus ordinelor naziştilor şi a dus-o destul de bine. Cu ajutorul prietenilor neevrei a reuşit să treacă în „zona ariană”, unde a trăit suficient de mult pentru a-şi scrie memoriile. Acestea poartă titlul *sunt oare un criminal*? *2*

Pentru oricine nu este familiarizat cu Europa de Est, activităţile poliţiei politice comuniste, care a invadat Polonia în 1944 – 1945, sunt încă greu de crezut. Credinţa populară în Polonia a insistat întotdeauna că faimosul Birou al Securităţii (UB) includea un număr disproporţionat de evrei (sau mai degrabă foşti evrei), iar crimele lor au fost atroce. Puţine fapte incontestabile au fost însă făcute publice, iar relatările au rămas nedovedite. Dezvăluiri recente au spart totuşi tabuul. Acestea sunt cu atât mai convingătoare, cu cât au fost făcute de un investigator evreu pe baza dovezilor oferite de participanţii evrei, în spiritul evreiesc al salvării pocăinţei. Studiul s-a desfăşurat cu referire la regiunea Silezia Superioară şi în particular la oraşul Gliwice (Gleiwitz). Concluzia a fost că în 1945 absolut toţi comandanţii şi trei sferturi dintre agenţii locali ai UB erau evrei la origine; că fostele lagăre şi închisori naziste fuseseră umplute din nou cu civili total nevinovaţi, mai ales germani; şi că tortura, înfometarea, bătăile sadice şi omorurile reprezentau practici de rutină. Numărul de morţi provocate de regimul comunist în rândul populaţiei germane este estimat la 60.000 – 80.000. Din această perspectivă, este dificil de justificat larg răspândită practică prin care criminalii, victimele şi observatorii pasivi din Polonia în perioada războiului sunt fiecare net identificaţi cu câte un grup etnic specific.3

La acel moment, una dintre principalele probleme era faptul că aceia aflaţi în afara lumii respective nu puteau cuprinde enormitatea faptelor petrecute. Încă din luna septembrie 1940, un curajos ofiţer al mişcării subterane poloneze, Witold Pilecki (1901 – 1948), a reuşit să

pătrundă în lagărul Auschwitz I. A petrecut doi ani organizând celule secrete de rezistenţă în interiorul lagărului, înainte de a evada.95 Informaţia adunată de el nu a fost totuşi considerată credibilă de către cei din afara Poloniei. Când guvernul polonez aflat în exil la Londra a publicat un raport despre soarta evreilor din Polonia, un membru evreu al guvernului s-a sinucis de disperare, din cauza reacţiei lipsite de vlagă.96 Când un curier polonez a făcut o vizită la Washington pentru a oferi o relatare de martor ocular despre lagărele morţii, a fost întâmpinat de cuvintele reci ale judecătorului Frankfurter, de la Curtea Supremă de Justiţie: „Nu spunem că minţiţi, dar…” Evreii americani nu au fost mai înclinaţi spre acţiune decât oricare alţii.97 Când s-a făcut în final propunerea de a bombarda împrejurimile Auschwitzului, Puterile Aliate au găsit motive pentru a refuza acţiunea.98 Stalin a ucis milioane de oameni în anii 1930, fără să apară vreo reacţie semnificativă la nivel mondial. Hitler a reuşit să facă acelaşi lucru în anii 1940, până ce lumea exterioară să vadă dovezile cu propriii ochi. [AUSCHWITZ]

TAIZÉ

Într-o zi din luna august 1940, curând după căderea Franţei, un tânăr de 25 de ani din Elveţia, student la teologie, se plimba prin orăşelul burgund Cluny. Scria o teză despre monahismul prebenedictin. Nu îl interesau atât ruinele mănăstirii, cât posibilitatea vagă de a întemeia el însuşi o comunitate monastică. Era fiul unui pastor protestant din departamentul Neuchâtel, un agnostic confuz până nu demult. Tânărul zări o pancartă pe care scria „Casă de vânzare în Taizé”, bătu cei zece kilometri în susul văii, cu bicicleta, şi cumpără casa situată în satul pe jumătate pustiu. Numele tânărului era Roger-Louis Schutz-Marsauche.1

În timpul războiului, Taizé se afla foarte aproape de linia care demarca zona ocupată de Germania de zona

controlată de la Vichy. Călugărul autoproclamat a trăit aici de unul singur, cu intermitenţe. Timp de doi ani s-a dedicat adăpostirii de refugiaţi evrei, până când Gestapoul i-a preluat toţi oaspeţii. În luna septembrie 1944, după eliberare, s-a reîntors şi a început să ofere adăpost prizonierilor germani de război. Sătenii au reacţionat violent şi unul dintre prizonieri, un preot catolic bolnav, a fost ucis. La sfârşitul războiului, lui Roger i s-a alăturat sora sa, Geneviève, şi împreună au oferit un cămin pentru douăzeci de orfani din zona rurală. Au mai sosit încă şapte alţi „fraţi". Nefiind catolici, a trebuit să solicite o aprobare specială pentru a putea folosi biserica parohială, părăsită. Când au primit permisiunea, în 1948, ea purta semnătura nunţiului papal, cardinalul Roncalli.

Comunitatea de la Taizé sfidează catalogarea de vreun fel. Nu are un regulament oficial şi nu aparţine niciunei confesiuni. Este inspirată de *Fericiri* în cea mai pură formă a lor – bucurie, simplitate, milostenie, slujirea tinerilor, misiunea reconcilierii – şi o puternică idee care reprezintă subiectul cărţii fratelui Roger, *Dinamica provizoriului* (1965). Ideea recunoaşte imediat din „sunetul Taizé" – sunetul vocilor tinere şi energice care cântă cele mai simple cuvinte şi melodii într-o armonie ritmică, incantatorie, pe patru voci.

Odată cu construirea în 1962 a Bisericii Reconcilierii, pe o colină din apropiere, aceasta a devenit nucleul unei mişcări la nivel mondial, al unui trafic în două sensuri dedicat perpetuului „Consiliu al Tinerilor" şi al „pelerinajului adevărului pe pământ". Optzeci de fraţi în sutane albe au dirijat un generator spiritual care a ajuns pe toate continentele. Au fost iniţiate misiuni în Asia, Africa, America Latină, New York. Oriunde existau dispute între oameni, spiritul comunităţii Taizé a căutat să le ostoiască. Respins iniţial atât de Consiliul Mondial al Bisericilor, cât şi de Vatican, le-a câştigat pe amândouă de partea lui. În Europa a găsit sprijinul Patriarhului Ortodox

al Constantinopolului şi apoi al arhiepiscopului de Cracovia. În anii 1980 a reuşit să spargă Cortina de Fier, atunci când întrunirile europene s-au mutat din catedralele San Pietro şi Saint Paul în Berlinul de Est şi la Varşovia.

Creştinătatea europeană contemporană a produs un număr de personalităţi care au reprezentat o sursă de inspiraţie şi care au depăşit toate barierele existente. O astfel de figură a fost Agnes Gonxha Bojanxhiu (n. 1910, Skopje), o călugăriţă albaneză cunoscută sub numele de Maica Tereza din Calcutta.2 O alta a fost cea a monseniorului Werenfried van Straaten, fondatorul organizaţiei „Ajutor pentru Biserica în Nevoie” 3. O a treia astfel de personalitate, simplu la suflet şi cu un nume deloc simplu, a fost fără îndoială fratele Roger. Papa Ioan-Paul II spunea: „Prin Taizé se trece tot aşa cum treci printr-un pârâu limpede”.

Holocaustul a inspirat un corpus vast de literatură. Istoricii de marcă sunt cu toţii specialişti evrei care cred cu fervoare în caracterul lui unic. Aceştia resping „natura ecumenică a răului”, aşa cum resping şi vechea întrebare: „De ce veniţi cu jeluirile voastre tipic evreieşti? 100 Chiar şi aşa, varietatea mare a accentelor este ceea ce primează. Pe seama lui Ehe Wiesel se pune folosirea sensului actual pentru termenul de „Holocaust” 101. Lucy Dawidowicz a susţinut caracterul premeditat al programului nazist de genocid.102 Raoul Hilberg a considerat Holocaustul drept punctul de maximum a doua milenii de antisemitism creştin.103 Yehudah Bauer a realizat o hartă completă a „criminalilor” nazişti, a evreilor „victime” şi a „asistenţilor pasivi” neevrei.104 Martin Gilbert a compilat un emoţionant compendiu de experienţe individuale.105

Vocile celor care au opinii diferite sunt departe de a demonstra uniformitate. Martorii nonsionişti, cum este Mark Edelman, ultimul lider supravieţuitor al revoltei din ghetoul Varşoviei, au fost puşi la stâlpul infamiei pentru că s-au opus punctului de vedere sionist, dominant.106 Un

specialist a susţinut că Holocaustul a apărut în circumstanţe neprevăzute, în 1941.107 Un altul a încercat să demonstreze că tragedia evreiască ar trebui judecată în contextul mai larg al terorii naziste în general.108 Un grup de jurnalişti îndoielnici, adunaţi în jurul revistei *Journal of Historical Review*; au încercat să susţină fie că „poveştile cu camerele de gazare" au fost o farsă, fie că statisticile sunt mult umflate. Cea mai fervent ă dispută pe care au provocat-o se referă chiar la dreptul lor de a fi toleraţi.109 Alţi critici s-au plâns de faptul că „industria Holocaustului" a exploatat suferinţele evreilor în scopuri politice.110 Cineastul Claude Lanzmann, autorul filmului *Shoah* (1984), a obţinut o recunoaştere cvasimondială a peliculei, pe care mulţi au confundat-o cu un documentar istoric.111 Toate acestea pentru că patimile încă tulbură sufletele. Ultimul cuvânt nu a fost încă rostit.

Nicio ţară europeană nu a fost mai înspăimântată de Holocaust decât Polonia. Vieţuirea poloneză, veche de o mie de ani, a evreimii a fost practic desfiinţată. Un element important al populaţiei şi culturii poloneze a fost îndepărtat brutal. Generaţiile viitoare de cetăţeni polonezi vor trebui să suporte nu doar amintirea degradantă a atrocităţilor înfăptuite pe pământul lor, dar şi umilitoarea moştenire a acuzelor, a dezinformării şi a confuziei morale. Numai aceia care erau atât polonezi, cât şi evrei au putut înţelege pe deplin această traumă. „Drumurile acestor două naţii, cele mai triste de pe pământ, s-au despărţit pe vecie". 112 [BUCEACI]

În 31 mai 1944, un „Mosquito" – avion britanic de recunoaştere, unul dintre cele 60 ale escadronului care preleva fotografii – a decolat de la o bază aeriană din Brindisi, în sudul Italiei. Misiunea lui era să zboare circa 1.440 de kilometri, până deasupra Poloniei ocupate de germani şi să fotografieze o fabrică de carburant sintetic din localitatea Oświęcim (Auschwitz). Printr-o întâmplare,

pentru că echipajul sud-african a lăsat camera să ruleze, ultimele cadre, filmate de la 8.230 de metri, s-au imortalizat pentru prima oară din aer cele două lagăre de concentrare ale SS din apropiere, Auschwitz I şi Auschwitz II-Birkenau.1

Multe astfel de fotografii au fost ulterior obţinute în timpul zborurilor de recunoaştere efectuate de către aliaţi. O fotografie făcută de la o altitudine mai mică deasupra lagărului Auschwitz-Birkenau, în 25 august 1944, a fost suficient de clară pentru a arăta un şir de nou sosiţi care erau duşi sub escortă de la rampele de tren spre poarta deschisă a Crematoriului nr. 2. Sunt uşor de observat trenurile de pe liniile de descărcare, ventilatoarele de pe acoperişul camerei de gazare, coşurile cuptoarelor de ardere şi grupurile de prizonieri.2 Fotografii făcute la o dată ulterioară, în luna decembrie, arată că deja se începuse demontarea crematoriilor.

Fotografia aeriană este un instrument valoros în mai multe ramuri ale cercetării istorice. Ea este folosită intens de arheologi, de urbanişti şi de analiştii peisagişti. În acest caz, ea a oferit un element convingător pentru demonstrarea campaniei de genocid pe care "revizionştii" postconflict au încercat să o nege.

Cunoaşterea parţială a lagărelor naziste ale morţii au fost disponibile în Occident încă de la sfârşitul anului 1942, când guvernul polonez în exil la Londra a publicat informaţiile furnizate de curierii lor din mişcarea de rezistenţă. În pofida acestui fapt, aliaţii nu au considerat potrivit să treacă la acţiune.3 Identificarea lagărului Auschwitz II drept acea „destinaţie necunoscută" spre care erau deportaţi evreii din toată Europa a fost confirmată numai după relatările a cinci evadaţi, în luna iulie 1944.4

De la acea dată începând, grupurile sioniste au făcut apeluri repetate, în speranţa că bombardarea instalaţiilor din lagăr şi a liniilor de cale ferată ar fi putut întrerupe şirul crimelor. Apelurile nu au avut niciun ecou. Ofiţerii

forţelor aeriene insistau asupra priorităţii ţintelor lor militare şi industriale. Un oficial al Ministerului de Externe britanic nota: „o cantitatea disproporţionată de timp… se iroseşte… pe văicărelile acestor evrei” 5.

Soarta fotografiilor luate de serviciile aeriene de informaţii nu este mai puţin instructivă decât conţinutul lor. Filmele au fost aduse înapoi din Italia, pentru a fi procesate şi interpretate la baza aeriană Medmenham din Buckinghamshire. Acolo, pentru că directorii de operaţiuni nu erau interesaţi decât de fabrica de combustibil sintetic, ultimele cadre de pe bobină nu au fost verificate. Fotografiile istorice din 31 mai şi 25 august 1944 au fost descoperite treizeci de ani mai târziu, în arhivele agenţiei de informaţii militare DIA a Statelor Unite – nedevelopate.6

Auschwitz a fost eliberat de armata sovietică la 27 ianuarie 1945. Cererile urgente ale guvernelor occidentale de a primi informaţii detaliate nu au adus totuşi ştiri noi până la o telegramă ambiguă sosită la Moscova în 27 aprilie. În ea se menţionau „investigaţiile de la Auschwitz” care au arătat că au fost ucişi „peste patru milioane de cetăţeni din diferite ţări” 7. Acest număr, dacă se referă numai la victimele de la Auschwitz, nu este compatibil cu statisticile produse de procurorii aliaţi de la Nürnberg.8 Dar el a intrat totuşi în memoria colectivă. Abia după prăbuşirea comunismului, în 1990, Muzeul de Stat de la Oświęcim s-a simţit liber să transmită o estimare ceva mai credibilă, de 1, 2 – 1, 5 milioane de victime9, dintre care circa 800.000 – 1, 1 milioane erau evrei.

Între cele două extreme, credulitatea şi incredulitatea, a fost nevoie de exact cincizeci de ani pentru a scoate la iveală un adevăr aproximativ despre unul dintre subiectele cel mai intens cercetate din istoria contemporană. „După Auschwitz, a spus Theodor Adorno, poezia nu mai este posibilă”. Se pare că şi istoricii şi-au pierdut aptitudinile.

Atacul german asupra URSS a transformat rapid

alianţele diplomatice la nivel mondial. Încă din luna august 1939 centrul şi estul structurii tripartite de putere din Europa fuseseră parteneri. Acum au devenit duşmani de moarte. Acest fapt a deschis calea ca al treilea centru de putere, Marea Britanie, rămasă acum singură, să se alăture Uniunii Sovietice şi să reconstruiască o nouă variantă a sistemului diplomatic al Primului Război Mondial. Vestul se putea acum combina cu Estul pentru a prelua sub control Centrul, înainte de a aduce SUA în combinaţie, pentru a înclina balanţa. Marele Triunghi renăscuse. Pentru Churchill, anticomunist de când se ştia, aceasta însemna „să-l vorbeşti de bine pe diavolul însuşi".

Pentru Stalin, oferea singura sursă posibilă de susţinere. În 12 iulie 1941 s-a semnat la Moscova un Tratat anglo-sovietic de Asistenţă Mutuală. Pactul germano-sovietic a fost oficial anulat. Stalin a fost chiar convins să semneze o alianţă cu celălalt aliat al Marii Britanii, guvernul polonez de la Londra. Convenţia militară sovieto-poloneză din luna iulie 1941 a fost urmată de un tratat politic. S-a garantat o „amnistiere" pentru milioanele de deportaţi şi prizonieri polonezi din URSS; iar în depărtata Rusie avea să se formeze o nouă armată poloneză. Comanda acesteia i-a revenit generalului Anders, proaspăt eliberat din carcerele închisorii Lubianka. Era începutul unei faimoase Odisee.113

Pasul crucial avea să vină însă mai târziu. Fără SUA, Puterile Aliate nu reprezentau cu mult mai mult decât un club al invalizilor. Churchill şi Roosevelt au semnat în 11 august Carta Atlanticului, care definea opt principii comune. Printre ele se numărau:

Primul – ţările lor nu vor căuta niciun fel de expansiune, teritorială sau de alt fel... Al treilea – vor respecta dreptul tuturor popoarelor de a-şi alege forma de guvernământ în care vor trăi... Al optulea – cred că toate naţiunile lumii, din considerente realiste, dar şi de ordin spiritual, trebuie să ajungă să renunţe la folosirea

forţei.114

Dar congresul SUA tot nu se arăta prea dornic să intre în război. Guvernul sovietic se retrăsese la Kuibîşev, pe fluviul Volga; primul serviciu pe care l-a făcut cauzei aliaţilor a fost să li se alăture britanicilor într-o acţiune de ocupare a Persiei. Din fericire pentru Londra şi Moscova, japonezii s-au dovedit mai convingători decât aliaţii. În 7 decembrie 1941, când bombardierele nipone au atacat flota SUA din Pacific la Pearl Harbor, în Hawaii, ele „au trezit uriaşul adormit". Acţiunea nu a avut legătură directă cu războiul din Europa; cu toate acestea ea a schimbat peste noapte atitudinea americanilor. Timiditatea Americii faţă de război s-a evaporat; Congresul a votat credite extravagante de război, iar preşedintele a avut mână liberă. „Cei trei mari" – trioul câştigător în război, format de Churchill, Stalin şi Roosevelt – îşi intrau în pâine.

Germanii s-au simţit desigur trădaţi. Nu voiau un conflict cu SUA, numai preşedintele să fi încetat în a-i mai ajuta pe britanici. În orice caz, contau pe faptul că vor încheia războiul înainte ca americanii să poată interveni. Berlinul a optat, aşadar, pentru o atitudine de bravadă: într-un discurs susţinut în Reichstag la 11 decembrie 1941, Hitler a declarat război SUA.

În acest fel, apariţia Marii Alianţe a fost la fel de şocantă ca şi parteneriatul sovieto-nazist din urmă cu doi ani. Fiecare principiu al democraţiilor anglo-saxone era contrazis de sistemul sovietic. Nu era vorba nici de simpla chestiune de a uita crimele trecute ale lui Stalin. Liderii occidentali au trebuit să închidă ochii la faptul că acesta a continuat să ucidă poate un milion dintre conaţionalii lui în fiecare an până la finalul războiului. Dar când Stalin era slab şi Hitler era puternic, primul trebuia să fie ajutat. Conform standardelor lui Stalin, democraţiile occidentale erau tot atât de greţoase şi de „antisocialiste" pe cât era şi führerul. Cum însă Wehrmachtul era la porţile Moscovei, mâna de ajutor întinsă de Occident trebuia acceptată;

amabilităţile ideologice nu intrau în calcul. Deşi alianţa antinazistă urma să fie ambalată în vorbăria despre libertate, democraţie şi dreptate, „cei trei mari” erau legaţi între ei de o convenienţă cinică.

Deocamdată, Marea Alianţă nu putea face mare lucru pentru a contesta hegemonia germană în Europa. Sarcinile imediate erau asigurarea liniilor de comunicare, împiedicarea expansiunii Germaniei în viitor, distrugerea industriilor germane de război şi construirea bazei pentru o acţiune viitoare ofensivă. În aceste scopuri anglo-americanii s-au combinat pentru a lansa Bătălia pentru Atlantic; au plănuit o vastă campanie de bombardamente aeriene; şi şi-au asumat sarcina de a furniza Uniunii Sovietice materialele de război necesare. Totul depindea de abilitatea Armatei Roşii să evite colapsul, de capacitatea Marii Britanii în a menţine fortăreaţa ei insulară şi de abilitatea americanilor în a aduna colosalele lor resurse pentru teatre de război simultane în Pacific şi Europa. [OXFAM]

OXFAM

Comitetul Oxford pentru Combaterea Foamei îşi are începuturile în 5 octombrie 1942, la Biserica Universităţii St. Mary the Virgin. Scopul lui imediat era uşurarea suferinţelor cauzate de război în Grecia. Nu era nici pe departe singura organizaţie devotată asistenţei umanitare internaţionale: Crucea Roşie Internaţională opera la Geneva încă din 1863, când a fost înfiinţată de Henri Dunant, ca rezultat al ororilor la care fusese martor în timpul Bătăliei de la Solferino. În timpul campaniilor din Primul Război Mondial fusese organizată pentru a acorda ajutor victimelor de război din Belgia, Serbia [FLORA] şi Galiţia. În 1918 – 1921, Administraţia Americană pentru Ajutor (ARA) a oferit un sprijin uriaş, mai ales în Europa de Est, aşa cum a făcut-o şi UNRRA după 1945. Aproape toate ţările combatante, inclusiv Germania, au avut o formă sau

alta de agenţii de ajutorare şi asistenţă. Oxfam a avut totuşi câteva avantaje. La fel ca şi IRC, acţiona independent de politicile guvernamentale. Având sediul central într-unul dintre statele aliate, Oxfam nu şi-a încetat funcţionarea odată cu încheierea războiului. În al treilea rând, fiind o organizaţie britanică, avea deja accesul asigurat, prin intermediul Imperiului Britanic, pe toate continentele. A avut o poziţie bună şi atunci când nevoia de susţinere internaţională şi-a mutat punctul maxim de interes din Europa.1

Istoria agenţiilor de asistenţă umanitară a reflectat inevitabil schimbarea de poziţie a Europei în lume. Afluenţa de după război a creat o uriaşă discrepanţă economică între „Nord" şi „Sud" exact în momentul când „Vestul" înfrunta „Estul". SUA era mai preocupat de politică decât înainte; blocul sovietic nu se implica în chestiuni umanitare; iar ONU era oarecum constrâns de guvernele ţărilor membre. Un rol important a revenit aşadar organizaţiilor private din Europa postimperială, precum Oxfam, Salvaţi Copiii, CAFOD (Fondul Catolic pentru Dezvoltare Externă) şi Médecins Sans Frontières. Comisia Nord-Sud (19781983) şi Raportul Brand asociat ei au stabilit ca ţintă valoarea de 1 la sută din PIB, valoare cu care ţările bogate ar trebui să se străduiască să ajute „Lumea a Treia". Dezastrele din fosta Iugoslavie din perioada 1992 – 1993 au subliniat însă faptul că agonia Europei era departe de a se fi terminat.

Bătălia pentru Atlantic a asigurat căile maritime care garantau Marii Britanii linia de alimentare dinspre SUA, iar americanilor poarta de acces spre Europa. 21.194.000 de tone de mărfuri ale aliaţilor, 77.000 de marinari britanici şi 70 la sută din toate submarinele germane aveau să piară înainte ca apele oceanului să fie libere. Bazele de submarine germane erau invincibile: raidul britanicilor asupra şantierului naval de la St. Nazaire, în luna martie 1942, a subliniat contrastul dintre

superioritatea aliaţilor pe mare, faţă de supremaţia Germaniei în luptele terestre. Implementarea măsurilor antisubmarine, incluzând sistemul de convoaie, patrulele aeriene şi sonarele, a durat luni şi luni de zile. Pierderile de transporturi ale aliaţilor au culminat în luna martie 1943, exact înainte ca submarinele germane să fie ele însele lovite de catastrofa. Scufundarea a 41 de submarine în încleştarea cu Convoiul ONS-5 l-a forţat pe amiralul Dönitz să-şi retragă definitiv submarinele din Atlantic.

De la primul raid asupra oraşului Köln, din 31 mai 1942, la care au participat 1.000 de bombardiere, ofensiva de bombardamente a aliaţilor a crescut constant şi considerabil. Bombardamentele riguroase – cum a fost faimosul „raid de distrugere a barajelor", efectuat asupra lacurilor de acumulare din bazinul Ruhr, sau eliminarea uzinei naziste de apă grea de la Telemark, în Norvegia – au avut obiective foarte precise. Însă distrugerea masivă a oraşelor germane cu bombe incendiare şi încercarea de a teroriza populaţia civilă nu a avut rezultatele scontate. În perioada 1941 – 1945, asupra Reichului au fost lansate 1, 35 milioane de tone din şiruri interminabile de avioane Halifax, Lancaster şi Boeing B-17, fortăreţele zburătoare. Măsurile împotriva acestor acţiuni au absorbit o mare parte din resursele din ce în ce mai puţine ale Germaniei. Industriile de război naziste nu şi-au încetat însă niciodată producţia, iar germanii civili, aidoma oponenţilor lor britanici în timpul blitzkriegului, au făcut front comun în jurul cauzei naţionale. Un uriaş raid efectuat asupra oraşului Hamburg în luna mai 1943 a provocat un incendiu de proporţii, care a ucis 43.000 de nevinovaţi. Un altul, la Dresda, este posibil să fi adus distrugeri apropiate acelora ale bombelor atomice lansate asupra Japoniei. [ALTMARKT]

Operaţiunile occidentalilor destinate aprovizionării Uniunii Sovietice, care s-au intensificat începând cu 1941,

au fost arareori recunoscute de cei cărora le erau destinate. Marina regală şi-a asumat sarcina riscantă de a conduce convoaiele de la Cercul Polar spre Murmansk. O mulţime de marinari şi de vase şi cea mai importantă parte a unui convoi întreg, PQ17, au dispărut fără urmă. SUA a organizat imense transporturi terestre spre Rusia din Golful Persic. Ajutorul oferit de americani URSS în cadrul Programului de împrumut şi închiriere a fost estimat la 7 la sută din producţia militară sovietică şi la 2, 8 milioane în furnituri nonmilitare.

Planurile politice ale aliaţilor au prins contur în jurul Cartei Atlanticului şi al Pactului de la Washington din 1 ianuarie 1942, prin care cele douăzeci şi două de state aflate în război cu puterile Axei se angajau să nu semneze un tratat de pace separat. Aceste state au format nucleul care în intervalul a patru ani avea să se extindă, formând Organizaţia Naţiunilor Unite, succesoare a Ligii Naţiunilor.

De îndată ce Marea Alianţă a început să acţioneze, Stalin a făcut presiuni asupra anglo-americanilor ca să deschidă un al doilea front în Europa. Maşina de război germană aproape în integritatea ei era concentrată în est; pentru Stalin era perfect rezonabil să le ceară aliaţilor lui să împartă greul. El însuşi deţinea efective de militari bine pregătiţi mai mari decât declarase cuiva – ceea a reprezentat unul dintre motivele pentru care Armata Roşie a depăşit constant estimările făcute de germani cu privire la capacitatea ei. Chiar şi aşa, exista o mare discrepanţă între cele 150 de divizii germane pe care Armata

Roşie a trebuit să le înfrunte şi numărul de patru divizii alocate pe atunci celui de al doilea front activ, în Africa de Nord. Anglo-americanii nu aveau totuşi mijloace prea uşoare pentru a se conforma. Forţele lor aeriene au atras Luftwaffe departe de Volga într-un moment crucial; iar în final au luat mai mulţi prizonieri ai Axei în Africa decât cei de la Stalingrad. Dar nu şi-au putut trimite forţele pe continentul european. Absolut toate porturile

continentale erau în mâinile duşmanului, iar în nordul Franţei se afla deja în construcţie un şir imens de structuri de apărare costieră. Un raid nereuşit asupra oraşului Dieppe a demonstrat ce obstacole de temut ar fi avut de înfruntat orice forţe terestre aliate care ar fi debarcat acolo. Nici britanicii, nici americanii nu aveau forţe rezerviste bine pregătite. Stalin a fost informat că o ofensivă majoră va fi lansată în Vest în 1943; faptul nu s-a materializat decât în 1944. Înainte de aceasta, singura uşurare pe care anglo-americanii o puteau aduce războiului de pe continent era intervenţia la periferia de sud, în Italia.

Încrâncenata campanie din Italia a avut ca sursă puterea crescândă a aliaţilor în toată Mediterana. Contrar aşteptărilor, Marea Britanie a păstrat controlul asupra Maltei şi a rutei spre Suez, iar trupele de desant ale anglo-americanilor din extremitatea vestică a Africii de Nord au reprezentat un pericol mortal pentru *Afrika Korps*. Operaţiunea Torţa a reuşit să încolţească trupele Axei în Tunisia, de unde acestea au fost obligate să se retragă complet, în luna mai 1943. Pasul ulterior a fost unul relativ simplu, în care aliaţii au traversat strâmtoarea Messina şi au atacat vârful cizmei fasciste.

Invazia din Sicilia a început în 10 iulie 1943, când trupele britanice şi americane au debarcat simultan pe ţărmul estic şi cel sudic. Întăririle germane au sosit prea târziu pentru a împiedica rapida cucerire a întregii insule. Din Sicilia, în luna septembrie aliaţii au trecut în Calabria şi au pornit în misiunea arzătoare de a forţa avansarea spre nordul montan al peninsulei. Le va lua aproape doi ani, cu totul, pentru a duce acţiunea la îndeplinire. Acest picior de pod din sudul Italiei al aliaţilor urma să aibă totuşi consecinţe foarte importante. Odată stabilită, baza de la Brindisi, foarte importantă, a permis lansarea forţelor aeriene aliate către o serie largă de destinaţii din toată Europa Centrală şi de Est, inclusiv în Polonia şi Iugoslavia.

Ea a forţat Comandamentul german să trimită o serie de divizii vlăguite ca să ocupe sudul Franţei. Mai important însă, a provocat prăbuşirea regimului lui Mussolini. În 25 iulie 1943, mareşalul Badoglio l-a convins pe regele Italiei să-l demită pe Il Duce şi să accepte propunerile aliaţilor. Ducele a fost scăpat de arestarea pe muntele Gran Sasso într-o senzaţională acţiune de salvare întreprinsă de trupele germane de desant şi a ajuns să conducă din nou, de la Milano, o Republică a Nordului, sponsorizată de germani. Cea dintâi fisură majoră în fortăreaţa Axei nu putea fi însă mascată.

Între timp, pe Frontul de Est uriaşul război germano-sovietic era pe cale să ajungă în punctul de maximum. După ce au supravieţuit dezastrului din 1941, regimul sovietic s-a îndreptat spre exploatarea marelui rezervor al patriotismului rus. Stalin a redeschis bisericile ortodoxe pe care aproape că le distrusese şi a făcut apel, la fel ca Lenin înaintea lui, la apărarea Sfintei Rusii. Ceea ce părea imposibil vreodată, înainte de 1941, milioane de oameni s-au dus de bunăvoie la moarte cu strigătul „Za Stalina" (pentru Stalin) pe buze. Felul prodigios în care Armata Roşie a făcut uz de carnea de tun la îndemână a uluit şi, până la un punct, a demoralizat trupele germane. Fără vreo urmă de susţinere din partea artileriei, valuri de trupe de infanterie au fost folosite în asalturile asupra unor poziţii fixe. Traversând câmpuri acoperite cu mormane de cadavre, hoardele de „ivani" prost îmbrăcaţi şi prost înarmaţi continuau să vină şi să tot vină, până când mitralierele germane se încingeau şi trăgătorii îşi pierdeau apetitul pentru carnagiu. Era un fapt acceptat al conflictului că partea sovietică putea susţine pierderi de trei sau patru la unu şi tot terminau victorioşi. Sacrificiile Armatei Roşii erau sprijinite de sălbăticia naturii teritoriului şi de condiţiile meteorologice, precum şi de T-34, cel mai performant tanc din război. O echipă militară strălucită, condusă de mareşalul Jukov, a maximizat

avantajele oferite de spaţiu şi de număr.

În 1942, Wehrmachtul era din ce în ce mai aproape. Seriile constante de succese ale germanilor ascundeau faptul că derutantul duşman sovietic nu mai era acum prins în capcană sau încercuit şi că liniile de comunicare erau din ce în ce mai lungi. La începutul toamnei, când vremea a început să se strice, nemţii nu ajunseseră încă nici pe Volga şi nici la Marea Caspică, în timp ce o pungă periculoasă se forma în apropiere de Stalingrad. O retragere tactică ar fi putut remedia situaţia. Führerul a refuzat însă neînduplecat. Hitler poartă de unul singur răspunderea pentru ordinul fatal dat generalului von Paulus, de a se menţine pe poziţie cu orice preţ. Forţa cu care avansau i-a adus în final pe germani până în suburbiile de pe malul drept ale „oraşului lui Stalin". Au intrat însă în ochiul unui laţ. Zi după zi trupele lui Jukov intrau puţin câte puţin în flancurile germane, până când, într-o acţiune fulger, von Paulus a fost în sfârşit încercuit. Trei luni de disperate lupte corp la corp printre ruinele îngheţate au precedat capitularea lui von Paulus din 2 februarie 1943. Stalingrad a costat peste un milion de vieţi. A fost cea mai mare bătălie integrată din istoria lumii. Ea a demonstrat că invincibilul colos nazist nu era de neînvins.

Ştirile despre Stalingrad au traversat lumea, dând curaj mişcărilor de rezistenţă antinaziste din toată Europa. Înainte de Stalingrad liderii Rezistenţei nu reuşiseră să se implice decât în sabotaje la scară mică sau în coordonarea traseelor de evadare pentru aviatorii şi prizonierii aliaţi. După Stalingrad au început să viseze la momentul eliberării.

În Europa Occidentală rezistenţa era relativ simplă. La îndemnul emisiunilor BBC şi graţie stratagemelor organizaţiei britanice SOE (Special Operations Executive), celule devotate formate din oameni curajoşi, bărbaţi şi femei, au pus la cale sabotaje şi diversiuni care în final au

ajutat la înaintarea armatelor aliate. În Danemarca, unde naziştii sperau să poată crea un protectorat model, Rezistenţa i-a obligat pe germani să instituie legea marţială în luna august 1943. În Norvegia la fel, naziştii au renunţat la încercarea de a conduce prin intermediul guvernului fascist al lui Vidkun Quisling. Primul şi singurul lor transport de apă grea de la hidrocentrala companiei Norsk Hydro a fost scufundat în fiordul Tinnsjo de către sabotorii norvegieni. În Olanda au fost mai puţin deranjaţi, după ce au penetrat rezistenţa olandeză printr-o strălucită acţiune numită *Englandspiel*, „Jocul englez”. În Belgia, Franţa, Italia şi Grecia rezistenţa a fost din ce în ce mai influenţată de elementele comuniste. Rezistenţa franceză a devenit activă după 1942, când germanii au ocupat Zona Vichy, unde un număr mare de patrioţi au trecut la *maquis*. În acelaşi timp, partizanii italieni, ale căror realizări erau şi mai importante, şi-au concentrat activitatea în zona de nord condusă de Mussolini pe care în final l-au capturat şi executat.

Nicăieri însă sfidarea populară nu a fost mai hotărâtă decât în minusculul Luxemburg, în plebiscitul din luna octombrie 1941, numai 3 la sută dintre luxemburghezi au votat pentru alipirea la Reich. Ulterior aceştia au organizat singura grevă generală efectivă împotriva regimului nazist, susţinând în acelaşi timp o campanie neîncetată de obstrucţionare şi de propagandă.

În Europa de Est, Rezistenţa a fost mai problematică. Politicile germane în zonă au fost cu mult mai dure. În ciuda coloraturilor politice foarte diferite, formaţiunile subterane conducătoare – organizaţia democratică poloneză *Armia Krajowa* (Armata Teritorială, AK), armata subterană insurecţională nedemocratică ucraineană (UPA) şi cetnicii sârbi – au fost prinse într-o dureroasă capcană politică, în care realizarea libertăţii naţionale reclama rezistenţa nu doar faţă de Hitler, ci şi faţă de Stalin. Cooperarea cu Armata Roşie care înainta sau cu partizanii

comunişti, care nu recunoşteau principiul „independenţei burgheze”, implica în cel mai bun caz o predare abjectă a armelor, iar cel mai adesea încarcerarea şi moartea. [BUCEACI]

BUCEACI

În anul 1939 eparhia Buceaci era locuită de 45.314 de polonezi. Dintre cele 17 parohii, erau 4.875 în Bartsch, 10.257 în Buceaci, 2.353 în Koropiec, 3.009 în Kowalowka, 7.1 75 în Monastîrîska... în Bartsch câteva familii de polonezi au fost ucise de ucraineni în 1939... Unui bărbat din Biernackis i s-a retezat un picior... Dar atacul principal a avut loc în noaptea de 5 spre 6 iulie 1944, când 126 de polonezi au fost ucişi. Bărbaţi, femei şi copii au fost împuşcaţi sau căsăpiţi cu topoarele. Cartierul mazur al oraşului a fost ars din temelii. Atacatorii erau înarmaţi cu mitraliere şi strigau „Rizaty, palyty” (ucideţi, daţi foc). Supravieţuitorii au fugit în Buceaci, unde au rezistat peste iarnă în condiţii îngrozitoare, în fostele case ale evreilor, fără uşi sau ferestre...

Parohia [catolică] din Nowostawce, deşi aproape fără enoriaşi, conţinea trei parohii greco-catolice între graniţele ei. Raportul polonezilor faţă de ucraineni era de 2: 3. În anul 1939 mai era încă posibilă coabitarea. Condiţiile s-au înrăutăţit însă după ocupaţia germană. În 1944, când linia frontului germano-sovietic trecea pe aici, nu mai rămăseseră decât ruinele...

Vicarul din Korosciayn a raportat un atac asupra satului său în 28 februarie 1944. Un număr de 78 de persoane au fost împuşcate, asfixiate sau hăcuite cu toporul în pivniţa vicariatului... înjur de nouăzeci de persoane au pierit într-un atac anterior din 1943. Apoi tifosul a mai ucis încă cincizeci. S-a produc un fenomen curios. Satul avea treisprezece aşa-numite” căsătorii sălbatice”. Au murit cu toţii, excepţie făcând doar una.

În Koropiec nu a fost omorât niciun polonez. Dar s-a

relatat faptul că de la amvoanele greco-catolice răsunau cuvinte de ocară împotriva căsătoriilor mixte polono-ucrainene: „Maică, alăptezi la sân duşmanul – gâtuie-l!” 1

Patruzeci de ani după aceste evenimente, Biserica romano-catolică din Polonia mai încerca încă să aducă documente despre „purificarea etnică” din perioada războiului desfăşurată în provinciile estice ale Galiţiei şi Volîniei. Estimările privind victimele variază între 60.000 şi 500.000.2

Buceaci era una dintre zecile de regiuni care au împărtăşit aceeaşi soartă. Se afla în arhidioceza Lvov, care acoperea toată zona Ruteniei Roşii (Galiţia de Est) şi mai mult. Înainte de război populaţia era compusă din ucraineni, evrei şi polonezi. Toate trei comunităţile au fost devastate de represiunile sovietice la începutul războiului. Apoi evreii au fost ucişi de către nazişti şi colaboratorii lor autohtoni. După aceea polonezii au fost atacaţi de ucraineni. În fine, sovieticii reveniţi au distrus pe oricine şi pe toţi cei care aveau legătură cu organizaţiile independente.

Purificarea etnică în Polonia din perioada războiului a început în 1939 – 1941, aplicată atât de nazişti, care au curăţat mai multe regiuni vestice pentru relocarea germanilor, cât şi de sovietici, care au deportat milioane de oameni din Est. După 1941 acţiunea a fost reluată de mici facţiuni ale mişcării subterane poloneze, care încercau să-i alunge din centrul Poloniei pe ucraineni, şi – pe o scară mai mare – de UPA (Armata Insurecţională Ucraineană), care îi teroriza pe polonezi. În anul 1945, comuniştii au încheiat purificarea polonezilor din Ucraina şi, cu „Operaţia Vistula”, purificarea ucrainenilor din căminele lor aflate în „Polonia Populară”. La Potsdam, politica aliaţilor a aprobat expulzarea germanilor de la est de Oder (vezi p. 926).

U PA a fost înfiinţată în luna octombrie 1942, cu scopul de a fonda o Ucrainã unică, naţionalistă şi de a se

opune grupărilor din ce în ce mai multe de partizani sovietici infiltraţi în spatele liniilor germane. (Comandantul organizaţiei, generalul Roman Schukhevici, „Chuprinka”, a continuat să lupte până în momentul când a fost capturat, în 1950.) Cu toate acestea, când curentul comunist a luat amploare, fără a i se opune nici Wehrmachtul, nici formarea trupelor SS Galizien, mişcarea subterană ucraineană a adoptat măsuri disperate. Vestul Ucrainei se îndrepta spre o revenire fie a conducerii sovietice, fie a celei poloneze. Elementele mai radicale au decis atunci să-şi elimine adversarii cei mai vulnerabili, şi anume populaţia civilă poloneză.3 Nu au avut niciun scrupul în a ucide pe oricine li se împotrivea:

11 martie 1943. În oraşul ucrainean Litogoszcz (Volînia) naţionaliştii ucraineni au ucis un învăţător polonez pe care îl răpiseră. Împreună cu acest polonez, ei au ucis şi câteva familii de ucraineni care se opuseseră masacrului.4

Într-un conflict cu puternice tendinţe subiacente, membrii clerului erau aleşi pentru tratamentele cele mai inumane:

Reverendul Ludwik Wlodarczyk din Okopy a fost crucificat; reverendul Stanisław Dobrzanski, din Ostrowka, a fost decapitat cu o secure; reverendul Karol Baran a fost tăiat în două cu ferăstrăul în Korytnica; reverendului Zawadzki i s-a tăiat beregata…5

După încheierea conflictului, în Europa de Est toate crimele de război au fost oficial puse pe seama naziştilor. Victimele din zone precum Buceaci au fost puse la grămadă sub genéricul „douăzeci de milioane de morţi în războiul rus”, sau ascunse în tăcere.6 Dimensiunile multinaţionale ale tragediei nu au fost măsurate. Toate naţionalităţile au fost vinovate de a fi făcut cunoscute propriile pierderi şi de a le fi ignorat pe celelalte, deşi uneori mai poţi da peste relatări ale suferinţelor comune:

Între lunile mai şi decembrie 1942, peste 140.000 de

evrei din Volînia au fost uciși. Unii își găsiseră adăpost în casele de polonezi şi au fost omorâţi împreună cu protectorii lor polonezi în primăvara lui 1943, când dintre cei 300.000 de polonezi care trăiau în Volînia 40.000 au fost uciși de „bandiţii" ucraineni. În multe sale polonezii şi evreii au luptat cot la cot împotriva duşmanului comun.7 y

Nu a fost însă realizată nicio analiză generală imparţială asupra genocidului din perioada războiului. Încercările de a stabili pierderile din partea poloneză sau catolică, de exemplu, dau inevitabil la o parte pierderile evreilor şi ucrainenilor. Ele accentuează rolul colaboratorilor evrei şi ucraineni aflaţi în serviciul sovieticilor sau pe cel al unităţilor de ucraineni de sub comanda germană. Aceste studii nu se ocupă de activităţile polonezilor silezieni din unităţile germane *Schupo*, nici de cooperarea poloneză cu armata sovietică. Numărarea victimelor evrei şi ucraineni ale URA nu face obiectul lor. Orice astfel de exerciţiu care nu priveşte decât o parte a problemei este înclinată spre a genera distorsiuni.

Buceaci, din întâmplare, a fost satul natal al lui Simon Wiesenthal, vânătorul de nazişti prin excelenţă.

În Polonia, de exemplu, cea mai mare şi mai veche mişcare de rezistenţă din Europa s-a confruntat cu o sarcină aproape imposibilă. Ea a luat fiinţă la sfârşitul anului 1939, când i-a considerat ca forţe de ocupaţie atât pe nazişti, cât şi pe sovietici. Principala ei formaţiune *Armia Krajowa* (AK), era o confederaţie dezlânată de grupări total nepotrivite. Autoritatea AK era respectată de numeroase Batalioane Ţărăneşti (BCH), dar nu şi de Forţele Armate Naţionale (NSZ) semifasciste (dar violent antigermane) sau de Garda Populară (GL) comunistă. Avea relaţii cordiale, deşi slabe, cu Organizaţia Evreiască de Luptă (ZOB) din ghetouri – şi a avut confruntări sângeroase cu ucrainenii, partizanii sovietici şi cu grupurile de dezertori, fugari şi bandiţi cu care împărţea zonele împădurite. AK a organizat şi condus un

impresionant „stat secret” – cu spionaj clandestin, cu structuri dedicate diversiunilor, educaţiei, legislaţiei şi chestiunilor politice. Organizaţia nu a supravieţuit însă „eliberatorilor” sovietici. Liderii ei democraţi au sfârşit prin a fi judecaţi la un proces-spectacol la Moscova. Persoane onorabile, precum neînfricatul general Okulicki, comandantul AK, merită să stea printre eroii cauzei aliaţilor. În schimb, cu acordul ruşinos şi tăcut al camarazilor lor din Occident, ei au fost condamnaţi să intre în obscuritate, dezonoare şi mormânt înainte de vreme.115

În Iugoslavia problema a fost rezolvată printr-o decizie controversată şi, ar spune unii, dezonorantă a anglo-americanilor. Spre deosebire de Polonia, Iugoslavia se afla în afara sferei sovietice de influenţă directă, dar în 1943 ea a ajuns în raza de acces a ajutoarelor aliaţilor pentru Italia. Londra şi Washingtonul au ales să-i sprijine pe comuniştii lui Tito. Din acel moment, rivalii lui Tito, cetnicii, au fost copleşiţi cu toate tipurile de calomnii. Liderii lor, inclusiv Mihajlovic, vor fi în final executaţi de tribunalele lui Tito pentru „trădare”.

Astfel de evoluţii ale evenimentelor ilustrează perfect definiţiile facile date termenilor de „rezistenţă” şi „colaborare” care dominau cercurile anglo-americane. Naţiunile care nu au trăit niciodată experienţa unei invazii străine arareori pot înţelege complicaţiile unei atare situaţii. Desigur, unele popoare din zona continentală a Europei au ales să-i servească pe invadatori din considerente joase de câştig personal. Altele, aşa cum a fost Regimul lui Leon Degrelle în Belgia, au acţionat în conformitate cu principiile dezvoltate înainte de război. Multe s-au îndreptat spre colaboraţionism în scopul de a exercita o influenţă moderatoare şi de a limita efectele negative. În Franţa, după fatala întâlnire dintre Pétain şi Hitler, politica de colaborare se poate sau nu să fi fost direcţionată greşit. Ea a fost însă stabilită din motive de

necesitate patriotică.

În larga întindere a Europei ocupată succesiv atât de sovietici, cât şi de naziști, elementul libertăţii de alegere a fost cel mai adesea absent. Ambele regimuri totalitare au încercat să impună supunerea prin intermediul terorii complete. Pentru cei mai mulţi dintre civilii obişnuiţi perspectiva de a servi sovietele ridica aceleaşi dileme morale ca şi cea de a servi fasciştii. Singura direcţie de acţiune principială pentru patrioţi şi democraţi era aceea suicidală de a încerca să li se opună simultan şi lui Stalin, şi lui Hitler.

După Stalingrad, veştile dinspre Frontul de Est au continuat să fie demoralizante pentru Berlin. În primăvara anului 1943, Armata Roşie a trecut pentru prima oară în doi ani la o ofensivă generală. În etapele iniţiale ale celor cinci campanii uriaşe care îi vor duce până la Berlin, mareşalii apropiaţi ai lui Stalin au început să împingă înapoi duşmanul nazist. În vastele stepe din preajma oraşului Kursk, în luna iulie, forţa strategică a blindatelor lui Hitler a fost zdrobită. Capacitatea lor pentru atacurile pe scară mare a fost înfrântă. Curentul, ca să folosim metafora lui Churchill, se inversase.

Triumful Marii Alianţe (*iulie 1943-mai 1945*). De la mijlocul anului 1943, Marea Alianţă a avut câştig de cauză în aproape toate direcţiile. Reichul, deşi lupta cu înverşunare era sub asediu. Sovieticii deţineau iniţiativa în luptele terestre. Anglo-americanii aveau supremaţia aeriană şi maritimă. Sfera tot mai restrânsă a lui Hitler nu putea face faţă resurselor combinate ale puterii industriale americane, ale forţei numerice a Rusiei şi ale Imperiului Britanic. Nu exista încă un al doilea front mai departe de Italia şi nici vreun semn de opoziţie serioasă în interiorul Germaniei. Dacă nu se ţinea cont de *Wunderwaffen* sau „armele minune”, care trebuiau să întoarcă norocul pălind al führerului, neantul Reichului părea din ce în ce mai probabil.

În ciuda unor zvonuri exagerate, competiţia intensă în domeniul dezvoltării de noi armamente era destul de reală. Ea se concentra pe motoarele cu reacţie, pe sisteme de rachete şi pe bomba atomică. Cercetătorii germani câştigaseră scurt două din trei astfel de competiţii. Un prototip al avionului Messerschmitt 262, propulsat de un motor cu reacţie, a decolat în 1942. Rachetele *Vergeltung* sau „Răzbunare", VI ŞI V2 erau realizate la Peenemünde, la Marea Baltică şi începând din luna iunie 1944 aveau drept ţintă Londra, spre care stăteau orientate. Cursa pentru bomba atomică a fost însă câştigată de Proiectul Manhattan al aliaţilor, care se realiza în depărtata regiune New Mexico. Succesul acestui proiect, din luna iulie 1945, a venit prea târziu pentru conflictul din Europa.

Pentru aliaţi cea mai acută problemă era coordonarea politică şi strategică. În acest scop au fost organizate întâlniri directe ale „Celor trei mari" – la Teheran (decembrie 1943), la Yalta (februarie 1945) şi la Potsdam (iunie 1945). Trei chestiuni de o importanţă majoră au stat la baza acestor discuţii – stabilirea scopurilor conflictului, prioritatea teatrelor de război din Pacific şi din Europa şi planurile pentru Europa după terminarea războiului. În ce priveşte scopurile războiului, Marea Alianţă a decis să insiste pentru o capitulare necondiţionată a Reichului. Hotărârea a fost luată, pe de o parte, din respect pentru suspiciunile lui Stalin cu privire la un al doilea front, pe de altă parte, ca recunoaştere a greşelilor din 1918. Efectul, pe lângă întărirea coeziunii alianţei, a fost acela că astfel Uniunea Sovietică a primit permisiunea să-şi dezvolte proiectele totalitare în Europa de Est. Odată ce liderii occidentali au renunţat la posibilitatea de a se retfage din conflict, au cedat şi cea mai puternică pârghie de control al conduitei Uniunii Sovietice.

Conflictul priorităţilor, între un război împotriva Germaniei şi un război împotriva Japoniei, era acut mai ales pentru partea americană, care suporta singură cea

mai mare parte a ambelor conflicte. Lucrurile aveau să se rezolve la Yalta. Sovieticii respectaseră o neutralitate strictă faţă de Japonia începând din 1941 şi nu aveau de gând să-şi schimbe poziţia câtă vreme nu se încheia conflictul în Europa. Britanicii, în schimb, erau profund implicaţi în războiul nipon. Legăturile lor fragile cu Orientul îndepărtat erau foarte tensionate şi se punea cea mai multă bază pe efortul independent de război al dominioanelor, mai ales al Australiei şi al Noii Zeelande. Singapore căzuse în mod dramatic, la începutul conflictului. Ulterior, participarea Marii Britanii s-a limitat la Birmania (unde sfera de influenţă a japonezilor depăşea graniţele Indiei britanice) şi la ajutorul auxiliar pentru americani.

Planurile pentru o Europă viitoare nu au ajuns niciodată la un acord deplin. Aliaţii occidentali l-au exclus pe Stalin de la analizele privind Europa de Vest de la Italia încolo, iar Stalin a continuat să facă presiuni indiferent de înclinaţiile lui personale pentru zona estică. O importantă excepţie a constituit-o aşa-numitul „Acord procentual" pe care Churchill l-a discutat cu Stalin în timpul vizitei lui la Moscova din luna octombrie 1944.

Acordul nu a fost niciodată adoptat oficial, dar există temei în a crede că ambele părţi l-au considerat drept cadru de lucru pentru zona Balcanilor. Se spune că după ce a scos o jumătate de foaie de hârtie din buzunar Churchill a notat pe ea o listă scurtă a ţărilor şi în dreptul lor o serie de procentaje care reprezentau echilibrul estimat dintre influenţa rusă şi cea occidentală. După ce a tras din pipă, se spune că Stalin a bifat cu negru în dreptul următoarelor:

	Rusia	Alţii
România	90%	10%
Grecia	10%	90%

a		%
Iugoslavia	50%	50%
Ungaria	50%	50%
Bulgaria	75%	25%

[116]

„Documentul buclucaş”, cum l-a numit Churchill, nu s-a păstrat în secţiunea publică a Arhivelor Naţionale britanice şi existenţa lui a fost pusă la îndoială. Ce a reprezentat el totuşi în practică a fost faptul că Grecia a fost marcată ca singura ţară de pe listă în care influenţa occidentală se presupunea că va prevala. Şi exact aşa s-a şi întâmplat.

Polonia a singura ţară asupra viitorului căreia nu s-a ajuns la un acord fie doar şi neoficial, în linii generale. Situaţia ei disperată este adeseori văzută ca sursă a Războiului Rece din viitor. Ca şi Franţa, Polonia era membră a alianţei iniţiale din 1939. Guvernul ei de la Londra era deplin recunoscut, soldaţii, marinarii şi aviatorii ei au servit cu onor atât sub comandă britanică, dar şi sovietică. În luna aprilie 1943, Stalin s-a folosit de pretextul dezvăluirilor naziste de la Katyn pentru a întrerupe relaţiile cu guvernul polonez. În acelaşi timp, la Moscova, el a recunoscut fals denumita Uniune a Polonezilor Patrioţi, nucleul regimului marionetă sovietic. În luna iulie premierul polonez şi comandant-şef al armatei, generalul Sikorski, singurul politician polonez care se bucura de încrederea universală, a murit într-o catastrofă aeriană deasupra Gibraltarului. Din acel moment, tragedia poloneză s-a îndreptat spre dezastrul total. Propaganda sovietică cerea revenirea la frontierele stabilite de Pactul Ribbentrop-Molotov, elegant redenumită acum Linia Curzon. Fără a se putea face dovada raţional, s-a afirmat că populaţia din estul Poloniei ar fi cerut unirea cu URSS şi s-a susţinut că un guvern polonez „prietenos”

faţă de interesele sovietice ar fi fost esenţial. Aceste afirmaţii nu se susţin la o examinare mai atentă, dar opinia Occidentului, a cărui admiraţie pentru magnificul efort de război al sovieticilor a fost fără margini, era mai mult decât dispus să le creadă. În consecinţă, pe măsură ce Armata Roşie pătrundea tot mai adânc în inima Poloniei, puterile occidentale făceau presiuni asupra nefericiţilor lor aliaţi polonezi pentru a ceda.

Teheranul se afla la mijlocul rutei aeriene din perioada războiului dintre Londra şi Moscova. A fost oraşul unde între 28 noiembrie şi 1 decembrie 1943 a avut loc prima întâlnire între Churchill, Roosevelt şi Stalin. Cei trei au reuşit să progreseze suficient pentru a asigura continuarea războiului. Au convenit asupra urgenţei deschiderii unui al doilea front în Franţa şi asupra independenţei postconflict a Iranului. Au fost însă într-un dezacord destul de violent în privinţa Poloniei. În timpul unei dispute încinse între Eden şi Molotov, preşedintele Roosevelt „a adormit pe scaun”. Liderii occidentali au acceptat ca teritoriul Poloniei să se mute fizic către vest, luând din teritoriul Germaniei, pentru a compensa pretenţiile teritoriale ale lui Stalin, dar au ţinut secret acest lucru faţă de polonezi. Conjunctura nu era deloc una prielnică – dar s-a realizat suficient pentru a reinstala încrederea în perspectiva unui asalt comun al aliaţilor asupra Reichului, în anul următor.

Ofensivele Armatei Roşii din 1943 – 1945 au menţinut o iscusită presiune asupra Wehrmachtului aflat astfel într-un recul permanent. Au început în centrul ţărilor baltice, în Belarus şi în Ucraina şi au încheiat cu asediul Berlinului. Ofensivele au fost organizate ca salturi uriaşe înainte, în timpul cărora concentrări colosale de forţe armate, umane şi materiale, au fost comasate în dreptul liniilor germane mult prea întinse, pentru ca apoi aceste mase să fie năpustite asupra lor, ca o viitură de nestăpânit. O a doua astfel de ofensivă, după cea de la Kursk, a avut drept ţintă fluviul Nipru, apărat de germani printr-o zonă extinsă de

pământ pârjolit. A treia ofensivă, lansată în luna ianuarie 1844 a avut ca ţintă îndepărtatul fluviu Vistula. Cea de-a patra ofensivă, iniţiată în luna august 1944, s-a întors spre zona Balcanilor şi viza fluviul Dunărea. A cincea ofensivă, din luna ianuarie 1945, a fost îndreptată spre Oder şi dincolo de el.

În fiecare dintre aceste mişcări de trupe, tactica de bază a fost încercuirea şi învăluirea punctelor de rezistenţă. Odată ce fortificaţia de rezistenţă era izolată şi i se tăiau legăturile, ea putea fi lăsată în siguranţă pentru a fi distrusă la un moment ulterior. În felul acesta, mai multe armate germane au fost izolate în Kurzeme şi lăsate, fără a fi înfrânte, până la finele războiului. Cele mai importante fortificaţii din Est, cum era cea de la Breslau, erau încă intacte în momentul căderii Berlinului. Principalul obiectiv era ca Wehrmachtul să nu fie lăsat să pregătească o contralovitură şi în consecinţă trebuia hărţuit, tracasat şi pisat. Ruşii cunoşteau cum să ducă războiul de stepă: de obicei agresiunea dădea rezultate, apărarea la punct fix putea fi de obicei înfrântă. Cu cât câmpia se îngusta, cu atât creştea tentaţia Wehrmachtului de a se opri şi a lupta. Trei astfel de puncte gâtuite s-au aflat la trecătoarea Dukla, în Carpaţi, la Bătălia pentru Budapesta şi la linia de fortificaţii din Pomerania. Aici s-a vărsat din greu sânge german şi sovietic.

Reputaţia Armatei Roşii – redenumită după 1944 Armata Sovietică – o preceda. După amintirile perioadei 1939 – 1941, ea a fost adesea considerată ca o forţă străină chiar şi în Uniunea Sovietică. În Balcani ea a fost primită cu sentimente amestecate, în cel mai fericit caz. În Germania, unde trupele au fost încurajate să ucidă şi să violeze, a provocat panică. Primul sat german care a fost eliberat de sub control nazist a fost martirizat. Naziştii distribuiau fotografii cu femei crucificate pe uşile hambarelor, ca să întărească rezistenţa faţă de eliberatori. În loc de asta, în iarna 1944 – 1945 cea mai mare parte a

populaţiei a fugit.

Intrarea sovieticilor în Europa Centrală a fost una dintre cele mai grandioase şi mai teribile operaţiuni militare din istoria modernă. Unul dintre soldaţii din rândurile lor, care a fost el însuşi arestat pe front, scria despre „Juggernautul Cominternului" care zdrobea totul sub roţile lui.117 Pentru că, dacă armata sovietică a adus eliberarea de naziştii cei detestaţi, ea a adus şi subjugarea faţă de stalinism. A adus cu ea prădăciunile, violurile, violenţa brută şi teroarea oficializată, la o scară îngrozitoare. Pentru cei care i-au fost martori, imaginea a fost de neuitat. În timp ce formaţiunile germane înfrânte se retrăgeau, în urma lor treceau valuri şi valuri de eliberatori. Mai întâi au apărut trupele din prima linie, vigilente, bine îmbrăcate şi înarmate până în dinţi. Apoi urmau unităţile de rangul doi şi batalioanele de pedeapsă, care mărşăluiau transportând muniţii, nu şi hrană. În urma lor, zgura frontului – sugrumători, cei care însoţeau trupele, răniţii care puteau merge, refugiaţii prinşi între liniile frontului. La sfârşit venea cordonul de NKVD-işti, cu uniformele lor elegante şi jeepuri americane, împuşcându-i pe toţi aceia care nu mai reuşeau să avanseze. În fine, veneau şi „hoardele Asiei", nesfârşitele coloane cu provizii care se deplasau cu orice se putea mişca spre vest – camioane rablagite, căruţe rechiziţionate de la ţărani, ponei, chiar şi cămile. Contrastul dintre soldaţii germani, istoviţi, cu ochii roşii şi bandaje, şi nesfârşitele şiruri de camioane pline cu flăcăi slavi şi asiatici, cu chipuri proaspete, vorbea de la sine.

Înaintarea sovieticilor în Balcani, din luna august 1944, a avut consecinţe politice importante. România a schimbat taberele şi a întors armele împotriva foştilor ei aliaţi nazişti. Ungaria a fost ocupată de armata germană, pentru a preveni repetarea la Budapesta a exemplului de la Bucureşti. În Bulgaria, guvernul regalist a fost răsturnat în luna septembrie. În Iugoslavia, partizanii lui Tito s-au

alăturat trupelor sovietice şi au eliberat Belgradul în luna octombrie. În Grecia şi Albania, amândouă aflate dincolo de linia ocupaţiei sovietice, mişcarea comunistă în ilegalitate a făcut pregătiri pentru preluarea puterii. Moment în care, în luna decembrie, sovieticii s-au opintit în apărarea încăpăţânată a Budapestei şi înaintarea s-a oprit până în ziua de Anul Nou.

În Occident, al doilea front a fost în sfârşit deschis în 6 iunie 1944, Ziua Z, când trupele britanice, canadiene, poloneze şi americane au debarcat pe plajele din Normandia. Operaţiunea Overlord a implicat fără îndoială cel mai mare triumf tehnic din timpul războiului. Ea a presupus debarcarea în siguranţă a sute de mii de oameni şi a armamentului lor, pe un ţărm puternic fortificat, ai cărui apărători se pregăteau de patru ani pentru această primire. Operaţiunea a reuşit pentru că o bună planificare a fost însoţită de şansă. Măsurile de mistificare, care au inclus bombardarea unor ţinte false în Pas-de-Calais, au provocat confuzia statului-major german în legătură cu locul debarcării. Hitler, a cărui intuiţie despre Normandia fusese corectă, a fost respins. Supremaţia aeriană a asigurat controlul îndeaproape al plajelor şi, mai important, au blocat puternica rezervă de blindate a germanilor. Minunile tehnologice includeau imensul şantier naval plutitor numit „Mulberry Harbours”, care a fost remorcat şi adus la poziţie, în largul coastelor Normandiei şi Pluto (conductă petrolieră pe sub ocean), care asigura alimentarea nelimitată cu combustibil. O schimbare a vremii, care a produs cea mai mare furtună pe Canalul Mânecii de 25 de ani, a făcut ca generalul Rommel, comandantul german, să plece acasă în acel weekend vital.

Oponentul lui Rommel, generalul american Dwight D. Eisenhower, ştia că nu i se va permite decât o singură aruncătură a zarurilor. Lansarea operaţiunii a fost amânată de două ori. Cu luna favorabil intrată rapid în descreştere,

156.000 de oameni, 2.000 de vase de război, 4.000 de şalande de debarcare şi 10.000 de avioane de război au fost ţinute în alertă timp de zile. Apoi, în mijlocul unei mari agitaţii, a fost dat ordinul. În miezul nopţii, în timp ce furtuna se potolea, paraşutiştii americani ai diviziilor de aeropurtate 82 şi 101 s-au lansat în mijlocul liniilor germane. Unul dintre ei, din Kansas, s-a prefăcut mort, în timp ce atârna suspendat de turla bisericii Saint-Mère. Ceva mai la vest, în dreptul „Podului Pegasus”, sergentul Jim Wallwork, primul soldat britanic ajuns pe pământ francez, a aterizat în tăcere cu planorul său Horsa, la orele 00.16, la numai 30 de metri de ţintă, şi a rămas inconştient ca urmare a impactului cu solul. Membrii Companiei D din Batalionul al II-lea de Infanterie Uşoară „Oxford and Bucks” şi-a forţat apoi trecerea peste pod, a capturat ecluza de pe şenalul Ome, a mers la cafeneaua domnului şi doamnei Gondrée şi au adus vestea eliberării: „E în ordine, amice118”.

Odată cu zorii cenuşii, trapele de oţel ale şalandelor de debarcare s-au deschis şi grosul trupelor au călcat pe cinci plaje purtând nume codificate. 73.000 de soldaţi din Armata I-a a SUA au invadat plajele Utah şi Omaha; 83.000 de soldaţi din armatele a II-a britanică şi I-a canadiană au pătruns pe Gold, Juno şi Sword. Germanii şocaţi ai trupelor defensive s-au ascuns în buncărele lor, bombardaţi masiv de artileriile unor vase de război pe care nu le puteau zări şi mitraliaţi fără milă din aer. „Sângeroasa Omaha” a fost singura plajă pe care nemţii au reuşit să realizeze un ecran de foc pentru a-i ţine în loc pe atacatori. Aici, Texas Rangers au escaladat cu eroism stânca, sub ploaia de foc, dar ajunşi în vârf au constatat că tunul de acolo fusese deja demontat. Această nereuşită a fost însă doar una locală. Ziua Z a reprezentat un succes. Pe lângă capul de pod din Italia, aliaţii câştigaseră unul şi în Franţa. Reichul putea fi de acum strâns în cleşte din toate părţile.

Operaţiunea Overlord, pe de altă parte, avansa cu

greutate. Când Wehrmachtul şi-a revenit din surpriză, a opus o rezistenţă tenace. Timp de trei săptămâni americanii nu au reuşit să cucerească Cherbourg, principalul port al coastei de invazie. Britanicii, care trebuiau să intre în Caen în seara zilei Z, au avut nevoie de Z + 34 de zile (9 iulie). Dar logistica folosită a depăşit orice se văzuse până atunci în Est. Întăririle se revărsau în Mulberries, combustibilul curgea lin prin conducta Pluto. Când americanii au răzbit în final din ariergardă, germanilor nu le-a mai rămas altceva de făcut decât să fugă. Prinşi la Falaise într-o strânsoare din ce în ce mai puternică, au fugit din încercuire printre scene de măcel. După aceea calea aliaţilor a fost liberă spre Paris şi Rin.

După doi ani de înfrângeri, armata germană a reacţionat în sfârşit împotriva lui Hitler, în 24 iulie 1944, la cartierul general din Est al führerului, un *Wolfschanze* al său de lângă Rastenburg, în estul Prusiei (astăzi Kętrzyn, în Polonia), a avut loc o tentativă de asasinat care îl viza. Sub masa de stejar masivă din sala de şedinţe a fost lăsată o servietă cu o bombă. Aceasta a explodat în prezenţa führerului care a scăpat, zgâlţâit bine şi cu un braţ rănit. Bomba fusese plantată de colonelul Claus von Stauffenberg, un membru al Cercului Kreisau creat de von Moltke. Eşecul atentatului şi soarta teribilă pe care au avut-o complotiştii, a căror moarte lentă agăţaţi în cârlige de abator a fost filmată pentru distracţia führerului, au descurajat alte încercări de acest gen. Despre rezistenţa germană s-au scris nenumărate volume. Rolul unor persoane de mare nobleţe şi al micilor grupări, aşa cum au fost pastorul Bonhoeffer sau „Trandafirul Alb” nu poate fi pus la îndoială. Adevărul însă este că mişcarea nu şi-a atins scopul.119

La momentul complotului cu bombă, Polonia şi Franţa, vecinele directe ale Germaniei, îşi aşteptau nerăbdătoare eliberarea. Armata sovietică se apropia de suburbiile din estul Varşoviei. Armata americană îşi croia drum în jurul

celor vestice ale Parisului. Ambele oraşe erau pline de grupuri de luptători din rezistenţă, majoritatea dirijate de la Londra; ambele se încordau în lesă, încercând să se revolte împotriva opresorilor nazişti. În Varşovia erau conduse de AK, aflată în ilegalitate, la Paris, de Franţa Liberă.

Parisul s-a revoltat în 19 august. În ciuda sărăciei de informaţii, ideea era să se organizeze atacuri în interiorul oraşului şi să se accelereze asaltul final al americanilor. O parte din rezistenţa franceză coopera cu Comandamentul american care îi recunoscuse valoarea în lupte de la debarcarea normandă încoace. Asaltată din toate colţurile, garnizoana germană a dat înapoi – iar americanii au atacat. Diviziei franceze de blindate a generalului Leclerc, care lupta sub comanda britanicilor, i s-a acordat onoarea de a fi vârful de lance, în 25 august, când lunetiştii erau încă pe poziţii, generalul de Gaulle a defilat ţanţoş şi magnific pe Champs-Élysées. Catedrala Notredame a sărbătorit cu un impresionant *Te Deum*. În ciuda pierderilor mari din rândul civililor, populaţia s-a bucurat. A fost reinstaurată A Treia Republică, a Franţei antebelice. Parisul era liber.

Revolta din Varşovia a început în 1 august, cu aproape trei săptămâni înainte de Paris. Planul era să se coordoneze atacurile din interiorul oraşului cu asaltul final al sovieticilor. Dar varşovienii nu aveau să se bucure de succesul locuitorilor Parisului. Serviciile de informaţii ale rezistenţei poloneze erau slabe şi au aflat prea târziu că nu vor primi ajutor din partea comandamentului sovietic. Generalii ruşi folosiseră mişcarea poloneză de rezistenţă în toate luptele duse după trecerea frontierei poloneze. Stalin nu a recunoscut însă forţele armate independente şi nu avea de gând să-i permită Poloniei să-şi recâştige independenţa. Asaltată din toate direcţiile, garnizoana germană a început retragerea. Sovieticii s-au oprit totuşi brusc, exact la porţile oraşului. Era vorba despre trădare.

Radio Moscova, care chemase populaţia Varşoviei să se răscoale, îi denunţa acum pe liderii revoltei drept o „bandă de criminali”. Două divizii de blindate panzer au trecut la ofensivă, iar garnizoana a avut astfel timp să primească întăriri masive din partea celor mai înrăite formaţiuni ale rezervelor germane. Armata poloneză a generalului Berling, care lupta sub comanda sovieticilor, a fost retrasă de pe front pentru nerespectarea ordinelor şi încercarea de a sprijini revolta. Berling însuşi a fost destituit. Tentativele occidentalilor de a alimenta Varşovia pe calea aerului, din Italia, au fost zădărnicite de refuzul sovieticilor de a permite avioanelor să aterizeze şi să realimenteze cu combustibil. Stradă după stradă, casă de casă, canal după canal, insurgenţii au fost bombardaţi, mitraliaţi şi dinamitaţi pe un mal al Vistulei, în timp ce soldaţii sovietici făceau plajă pe malul celălalt, într-unul dintre cele câteva desffâuri de măcel, în suburbia Mokotow, trupele naziste au masacrat 40.000 de civili neajutoraţi, în cadrul unor scene care aminteau de lichidarea ghetoului Varşoviei, întâmplat cu un an în urmă. La săptămâni după eliberarea Parisului, insurgenţii din Varşovia continuau să se bată. S-au predat după şaizeci şi trei de zile, în 2 octombrie, când comandantul lor, generalul Bor, a devenit prizonier german.2 Singura lor consolare a fost faptul că li s-a acordat statutul de combatanţi. În ciuda sacrificiului a 25.000 dintre cetăţenii lui, oraşul Varşovia nu a fost eliberat. Republica poloneză de dinaintea războiului nu a fost reinstaurată. Nu a avut loc niciun *Te Deum* în catedrala Sf. Ioan, distrusă. Populaţia supravieţuitoare a fost evacuată. În furia lui, Hitler a ordonat să nu rămână piatră pe piatră din oraşul răzvrătit. Demolarea a durat trei luni fără întrerupere, în timp ce armata sovietică, împreună cu comitetul marionetă polonez, urmărea pasivă de pe malul opus al fluviului. Nu a intrat în ruinele pustii, tăcute şi acoperite de zăpadă ale Varşoviei decât în 17 ianuarie 1945.

În pofida debarcării din Normandia, aliaţii occidentali au întâmpinat multe greutăţi, în Italia, Roma a căzut cu o zi înainte de Ziua Z, dar numai după ce armatele aliaţilor fuseseră ţinute pe loc luni întregi la Monte Cassino. La o săptămână după Ziua Z, blitzkriegul asupra Londrei a fost reluat, mai întâi cu lansarea de rachete V1 „păduchele-de-lemn”, iar în luna septembrie cu V2. O debarcare în luna august a americanilor pe Riviera franceză a fost greşit concepută şi a avansat foarte încet. În nord, oraşul Bruxelles a fost eliberat în mijlocul unei euforii uriaşe, în 3 septembrie. Schema britanicilor însă, concepută ca Operaţiunea Market Garden, care presupunea un salt înainte şi capturarea podurilor peste Rin de la Arnhem, s-a dovedit un dezastru costisitor. În centru, în timpul „Ofensivei din Ardeni” din luna decembrie, americanii a trebuit să facă faţă impactului ultimului contraatac major al blindatelor Wehrmachtului, în Ardeni. La Bastogne, unde Divizia 101 Aeropurtate a fost somată să se predea, resursele statului-major german şi traducătorii acestuia au fost în final învinse de replica americanilor: „Pe dracu’!” În Mediterana, armata britanică a reintrat în Grecia în luna octombrie, dar a picat în mijlocul unui război civil. Churchill nu a ezitat să sprijine guvernul de la Atena împotriva atacurilor comuniste. Înainte de a se prăbuşi, Reichul a fost lăsat să se clatine pe marginea prăpastiei.

Cucerirea finală a Germaniei în intervalul ianuarie – mai 1945 a avut loc în mijlocul unor scene nemaitrăite până atunci. În Vest, bombardierele britanice şi americane transformau sistematic toate oraşele germane importante în hecatombe de moloz şi cadavre. Oficialii nazişti îşi organizau în van ultima rezistenţă în redutele lor montane din Austria şi Bavaria. În Est, milioane de refugiaţi germani băteau lunga cale spre Vest, în plină iarnă. Zeci de mii au pierit odată cu scufundarea vasului *Wilhelm Gustloff* şi a altor nave-spital, sau de-a lungul traseului mortal care traversa apele îngheţate ale lagunei Vistula.

Ultima încercare a führerului a fost să recruteze toţi băieţii germani cu vârsta peste 14 ani în aşa-numitul *Volkssturm*. Cei mai mulţi dintre acei băieţii de şcoală, bărbaţi invalizi şi veterani aveau să moară din cauza politicii sovieticilor de a-i ucide pe toţi cei care purtau uniformă germană. Evacuarea obligatorie a celor mai importante dintre oraşe, cum erau Danzig sau Breslau, şi a lagărelor de concentrare ca Auschwitz a fost însoţită de marşuri ale morţii. Viaţa germanilor în Est se apropia de final. [DÖNHOFF]

DÖNHOFF

Contesa Marion Dönhoff s-a născut în 1909, la palatul familiei din Friedrichstein, la douăzeci de mile de Königsberg, în Prusia de Est. Al şaptelea copil dintr-un număr mare de progenituri, ea a urmat eterna rutină a aristocraţiei est-europene semifeudale, care nu realiza că vremea ei era pe cale de a se sfârşi.

În anii 1900, Friedrichstein le mai oferea încă rezidenţilor lui toate frumuseţile naturii şi beneficiile privilegiilor. Ridicat printre lacuri şi păduri, în clima cu anotimpuri bine definite din est, castelul îi atrăgea pe copii cu un fericit carusel de cai, picnicuri şi biblioteci, cu profesori, bone iubitoare şi oaspeţi distinşi. Mama lui Marion, odinioară damă de companie a împărătesei la Potsdam, conducea familia după moda etichetei rigide şi a ierarhiei sociale ale curţii imperiale a kaizerului. Îşi instruise servitorii să i se adreseze cu salutul „Preaplecat, bună dimineaţa, Excelenţa Voastră”. Tatăl lui Marion, Karl Augustus, un globe-trotter relaxat şi uneori diplomat cu funcţie la ambasadele Germaniei de la Sankt-Petersburg şi Washington, făcea parte din Senatul prusac, ereditar, dar şi din Reichstagul ales al Germaniei. Stilul era unul de opulenţă în public, de austeritate în viaţa privată şi de pioşenie luterană.

Familia Dönhoff, asemenea multor familii de nobili

germani, se mutase în Est în Evul Mediu. Locul lor de origine era la Dunehof, pe Ruhr, în Westfalia. Al doilea cămin, tot la Dunehof, a fost stabilit în 1330 lângă Riga, în Livonia, unde au rămas timp de opt generaţii. Acea străveche ramură livoniană a familiei, cunoscută în general cu numele Denhoff, a produs magnaţi polonezi de marcă – palatini, hatmani, starosti şi cardinali. Ramura prusacă protestantă Dönhoff erau descendentă a livonianului Magnus Ernst von Dönhoff, la un moment dat ambasador polonez în Saxonia şi Grandenburg, care s-a stabilit lângă Königsberg în 1620. Fiul acestuia, Friedrich, a cumpărat moşia principală de lângă Pregd în 1666. Nepotul lui, Otto Magnus guvernator de Memel şi ambasador al Prusiei pentru Tratatul de la Utrecht, a ridicat complexul de la Friedrichstein în perioada 1709 – 1714.

Războaiele şi dezastrele au traversat pe rând frontiera prusacă. În Marele Război al Nordului, 40% din populaţia Prusiei de Est a murit din pricina ciumei. Războaiele revoluţionare au însemnat grevarea moşiei din 1791, sosirea francezilor, în 1807, emanciparea şerbilor din 1810 şi sosirea lui Kutuzov în 1813. În Primul Război Mondial, după ce a scăpat de înaintarea ruşilor din luna august 1914, castelul l-a întâmpinat pe salvatorul lui, feldmareşalul von Hindenburg în persoană.

Iniţial, războiul din 1939 părea la fel ca oricare altul. Totuşi, când a sosit iarna anilor 1944 – 1945, devenise deja limpede că se apropie o catastrofă finală şi totală. Spre deosebire de toate celelalte predecesoare ale ei, Armata Roşie era hotărâtă să eradicheze germanitatea din Prusia de Est o dată pentru totdeauna. Cum toţi membrii de sex bărbătesc ai familiei ei erau morţi, fie ucişi pe Frontul de Est, fie executaţi după complotul cu bombă împotriva lui Hitler, Marion Dönhoff rămăsese singură să administreze moşiile de la Friedrichstein şi Quittainen. Într-o noapte din luna ianuarie 1945, Marion s-a urcat în şa şi s-a alăturat şuvoiului de refugiaţi care se îndreptau spre Vest şi a

călărit1.6.00 km în două luni, până în Westfalia. (S-a oprit o singură dată numai, pentru a rămâne o vreme la nora lui Bismarck, la Varzin, în Pomerania.) Aventura de 600 de ani în Est a familiei Dönhoff făcuse un cerc complet. Părăsit, domeniul Friedrichstein a fost anexat RSFSR.

Soarta domeniului Friedrichstein şi a familiei Dönhoff s-a repetat de sute de ori pe tot întinsul Europei. Distrugerile pe care bolşevicii le-au semănat peste propria aristocraţie rusească în perioada 1918 – 1921 îi aşteptau pe proprietarii de pământuri din fiecare ţară în care a ajuns Armata Roşie fie în 1939 – 1940, fie în 1944 – 1945. Vechile familii germane din Prusia, Boemia şi din ţările baltice au fost azvârlite în acelaşi abis care a înghiţit şi familiile poloneze din Lituania, Belarus şi Ucraina, ca şi pe cele maghiare din Slovacia şi Croaţia. Cu adevărat, nu doar aristocraţia, ci populaţii întregi, din toate clasele sociale, au fost îndepărtate. Pârjolul sovietic a distrus nu numai privilegiile, ci şi secole întregi de cultură.1

Marion Dönhoff a supravieţuit, cel puţin. După război a lucrat ca jurnalistă la Hamburg şi în 1968 a devenit redactorul ziarului *Die Zeit*, apoi editorul lui, în 1973. În memoriile pe care le-a scris ea a meditat la zădărnicia răzbunării:

„Nici nu cred că urându-i pe cei care ţi-au luat patria… demonstrează neapărat iubirea pentru acea patrie. Când îmi amintesc de pădurile şi lacurile Prusiei de Est, de pajiştile ei întinse şi de străzile vechi şi umbroase, sunt convinsă că au rămas şi acum la fel de incomparabil de frumoase precum erau atunci când reprezentau căminul meu. Poată că forma cea mai înaltă de dragoste este să iubeşti fără să posezi” 2.

Ofensiva lui Jukov asupra Berlinului a fost lansată în 12 ianuarie 1945, de la o distanţă de circa 600 km. Armata Roşie curăţase Polonia când aliaţii occidentali mai aveau până să ajungă la Rin. Căderea Budapestei la jumătatea lunii februarie a permis un salt înainte pe două direcţii,

vizând în acelaşi timp Viena şi Berlinul. La începutul lunii martie americanii au realizat o breşă norocoasă, când geniştii germani nu au reuşit să arunce în aer ultimul pod rămas peste Rin, la Remagen. Curând apoi generalul Patton avea să treacă triumfător din poziţiile de cap de pod din Vest, mai repede chiar decât Jukov din Est; oamenii lui au făcut până la urmă joncţiunea cu sovieticii la Torgau, în Saxonia, în 23 aprilie. Britanicii, cu ajutorul canadienilor şi al polonezilor, au eliberat Olanda şi au ocupat poziţii avansate de-a lungul câmpiei de nord. Berlinul a fost izolat de un inel de oţel rus. Din buncărul lui aflat sub maldăre de ruine rămase după bombardament, führerul urmărea prăbuşirea sistemului defensiv al Reichului.

Când „Cei trei mari" s-au întâlnit din nou la Yalta, în Crimeea, între 4 şi 11 februarie 1945, sfârşitul era deja aproape. În privinţa Germaniei, au convenit asupra stabilirii a patru zone separate de ocupaţie ale aliaţilor, asupra distrugerii capacităţilor militar-industriale ale Reichului, asupra judecării criminalilor de război şi asupra necesităţii de a garanta germanilor numai „minima subzistenţă". În privinţa Poloniei au fost de acord că trebuie să aibă loc „alegeri libere" şi că un guvern provizoriu va trebui să-şi aleagă membrii atât din rândurile Comitetului Lublin al lui Stalin, cât şi dintre polonezii de la Londra. Pentru Japonia, care îl îngrijora cal mai tare pe Roosevelt, au convenit ca URSS să intre în războiul din Pacific cu două sau trei luni după încheierea ostilităţilor din Europa. Un protocol secret îi împuternicea pe sovietici să reocupe insulele Kurile. Aceste înţelegeri nu au avut forţa unui tratat internaţional; erau linii directoare de lucru cu caracter privat ale Puterilor Aliate. [KEELHAUL]

KEELHAUL

În luna februarie 1945, maiorul Denis Hills, ofiţer în Armata a VIII-a britanică din Italia a primit comanda unei

tabere de prizonieri de război de la Taranto, unde se aflau cei 8.000 de soldaţi din Divizia 162 de Infanterie Turkistan înregistraţi ca „repatriaţi”. Cei care îi erau încredinţaţi fuseseră înrolaţi în Armata Roşie, capturaţi pe Frontul de Est de către germani şi îndură seră foametea şi canibalismul în detenţie înainte de a se oferi voluntari pentru serviciul militar sub stindardul Wehrmachtului. După ce a călătorit alături de ei pe apă până la Odessa, de unde aceştia au fost transportaţi conform termenilor înţelegerii de la Yalta, Hills nu a mai avut nicio îndoială că toţi repatriaţii sovietici de acest fel erau trimişi acasă pentru a fi ucişi.1

În timpul misiunilor sale ulterioare, el s-a confruntat în mod repetat cu dilema veche de secole a soldatului a cărui conştiinţă nu se armonizează cu ordinele primite. În cazul vaporului *Fede*, care a încercat să părăsească La Spezia cu destinaţia Palestina, încărcat cu un transport ilegal de emigranţi evrei, el le-a sugerat superiorilor să-i că regulamentul ar trebui nesocotit, pentru a le permite să ridice ancora – ceea ce s-a şi întâmplat. „Mi-am dorit să sting mica sclipire de ură înainte ca ea să se transforme în vâlvătaie” 2.

În timpul Operaţiunii Keelhaul (1946 – 1947), Hills a primit 498 de prizonieri ex-sovietici pentru screening în tabăra de la Riccione. Ordinele pe care le primise erau să repatrieze în URSS: (1) toate persoanele capturate în uniforme germane; (2) toţi foştii soldaţi din Armata Roşie; (3) toate persoanele care au ajutat duşmanul. Inventând false categorii, cum ar fi „paramilitari” şi îndemnând în particular oamenii să evadeze, Hills a reuşit să reducă numărul de repatriaţi la 180. Când au plecat, liderul rus i-a spus: „Aşadar, ne trimiţi la moarte... Democraţia ne-a dezamăgit”. Voi reprezentaţi sacrificiul, a răspuns Hills, ceilalţi vor fi acum în siguranţă” 3.

În cazul ucrainenilor din Divizia Waffen-SS Galiţia, deţinuţi la Rimini, maiorul Hills a fost unul dintre cei

câţiva ofiţeri britanici care a respins personal cererile Comisiei Sovietice de Repatriere. Când divizia a fost graţiată, el a primit din partea comandantului acesteia o scrisoare în care i se mulţumea „pentru atitudinea deosebit de omenoasă... în apărarea principiilor în numele cărora a început al Doilea Război Mondial” 4. Conform legilor internaţionale, locuitorii Galiţiei erau polonezi şi nu cetăţeni sovietici.

Hills a recunoscut că a „încălcat regulile” 5. La scurt timp după aceea a fost judecat de curtea marţială şi retrogradat sub învinuirea de comportament necorespunzător, fiind surprins în zori, în timp ce făcea roata şi se dădea tumba în piaţa oraşului Trieste.

Poliţia aliaţilor de repatriere forţată a unui mare număr de bărbaţi, femei şi copii, pentru a fi ucişi de Stalin şi Tito a fost catalogată drept crimă de război. În valea Dravei din Austria, unde în luna iunie 1945 trupele britanice au făcut uz de violenţă pentru a aduna aşa-numita Brigadă a Cazacilor şi pe acoliţii acesteia, s-au provocat o sinucideri în masă. Faptul a fost însă bine ascuns până când un raport scris de maiorul Hills a ieşit la lumină în 1973, în SUA. Odată cu deschiderea arhivelor britanice. Soljeniţîn l-a numit „Ultimul secret”. Adevărul nu a ajuns la publicul mai larg decât prin intermediul cărţilor publicate la treizeci-patruzeci de ani după eveniment.6

Mai recent, un neobişnuit proces de calomnie de la Londra a acordat 1,5 milioane de lire despăgubiri datorate de contele Nicolai Tolstoi, autorul cărţii *The Minister and the Massacres*, care a relatat despre o conspiraţie şi o muşamalizare oficială a britanicilor. Reclamantul nu a fost ministrul acuzat că ar fi ordonat predarea cazacilor, ci un ofiţer britanic, care confruntat cu aceeaşi problemă ca Hills a urmat o altfel de politică. Acesta nu a primit niciun penny din despăgubire, pentru că acuzaţii au contestat decizia la Curtea Europeană.7

Responsabilitatea individuală este întotdeauna greu de probat. Principiile morale însă sunt neechivoce. Dacă „respectarea ordinelor” nu poate reprezenta un motiv în apărarea lui Adolf Eichmann, nici pentru ofiţerii forţelor aliate nu poate fi altfel.

Exact aşa cum doctorii dezbat ora exactă a morţii unui organism uman la nivelul inimii, al creierului, al plămânilor sau al altor organe, aşa se întâmplă şi cu organismele politice. În cazul celui, de-al Treilea Reich, asediul Berlinului a asigurat sufocarea; sinuciderea führerului, în 30 aprilie, a stingherit orice şansă de recuperare a organismului; capitularea generală din 8/9 mai a marcat ultima zvâcnire. Tribunalul de la Nürnberg al anului 1946 poate fi asemuit medicului legist.

Aşa cum se plănuise la Yalta, asediul Berlinului a fost lăsat pe seama armatei sovietice. Faza terminală a durat trei săptămâni, începând din 20 aprilie. Jukov a aruncat în luptă toate rezervele, fără să ţină cont de costuri; probabil că a pierdut mai mulţi oameni într-o singură operaţiune decât a pierdut armata SUA în tot războiul. Pe măsură ce laţul se strângea, mai mulţi oficiali nazişti s-au strecurat din încercuire. Adjunctul lui Hitler, Martin Bormann, a fugit – şi nu avea să mai fie văzut vreodată. Unul dintre ultimele avioane care au decolat au dispărut cu o încărcătură de arhive naziste. Berlinul s-a vândut scump – a fost inversul Revoltei din Varşovia. Până la urmă soldaţii sovietici au înălţat drapelul roşu deasupra Reichstagului distrus.

În buncărul lui de la intersecţia străzilor Wilhelmstrasse şi Unter den Linden, führerul pierduse orice legătură cu evenimentele de afară. „Dacă ar fi să pierdem războiul, remarcase el, atunci şi naţiunea va pieri”. 120 Ordinele pe care le dădea erau trimise spre un vid fără reacţie. În 29 aprilie a organizat un fel de căsătorie cu Eva Braun care refuzase oferta de a pleca. În ziua de 30 aprilie proaspăt căsătoriţii au murit într-un pact

de sinucidere prin otrăvire şi împuşcare. Au evitat astfel soarta lui Mussolini şi a amantei lui, care cu o zi înainte fuseseră spânzuraţi de picioare la Milano. Când cei doi Hitler au murit, ruşii erau la vreo 200 de metri distanţă. Führerul a lăsat ordinul ca trupurile să le fie incinerate într-o groapă cu benzină şi un testament succint:

Nu este adevărat că eu, sau oricine altcineva din Germania, am dorit războiul în 1939. El nu a fost dorit şi instigat decât de acei oameni de stat internaţionali care erau fie de origine evreiască, fie lucrau în interesul evreilor… Mor cu sufletul fericit, conştient de faptele incomensurabile ale soldaţilor noştri de pe front… Mai presus de orice, însărcinez pe liderii naţiunii… să respecte cu scrupulozitate legile raselor şi să se opună fără milă otrăvitorului universal al tuturor popoarelor, evreimea internaţională.121

Rămăşiţele pământeşti ale führerului şi ale soţiei lui au fost îngropate de KGB undeva în estul Germaniei şi ulterior incinerate în anul 1970. Două fragmente de craniu despre care se spune că i-ar aparţine lui Hitler au fost găsite în arhivele ex-sovietice în 1993.

„Victoria în Europa” sau Ziua Victoriei a sosit în a doua săptămână a lunii mai. Pentru nazişti ea a reprezentat anihilarea, răzbunarea zeilor; pentru naţiunea germană a fost înfrângerea totală. Generalul Montgomery a acceptat capitularea din partea unei delegaţii germane, în cortul său din Landa Lüneburg: generalul Eisenhower a acceptat capitularea oficială la baza sa de lângă Reims; mareşalul Jukov a făcut la fel la cartierul său general de la Karlshorst. Momentul capitulării necondiţionate a Germaniei a fost fixat la miezul nopţii pe 8 (GMT). Era ora 5 a.m. a zilei de 9 (ora Moscovei).

Ca întotdeauna, proclamarea păcii nu s-a potrivit întocmai realităţilor. Puterile aliate mai erau încă în război în Pacific. În deşertul din New Mexico oamenii de ştiinţă încă lucrau cu înfrigurare pentru primul test atomic. În

Europa luptele mai continuau în mici enclave. O armată germană încolţită la Praga a fost zdrobită de elemente ale Armatei Ruse de Eliberare condusă de Vlasov, care au încercat în van să-şi schimbe orientarea în speranţa unei graţieri. Astfel de pungi de rezistenţă locală împotriva preluării sovieticilor au continuat în Europa de Est şi în vestul URSS până prin anii 1950.

La şase săptămâni după aceea, între 17 iulie şi 2 august, „Cei trei mari" s-au întâlnit la Potsdam pentru ultima oară. Dintre liderii din timpul războiului numai Stalin singur supravieţuise, suspicios că puterile capitaliste s-ar putea întoarce împotriva lui. Contrar tuturor previziunilor, Churchill a fost învins în alegerile britanice de după război, înlocuit în mijlocul conferinţei de pace de socialistul Clement Attlee. Roosevelt murise înainte de căderea Germaniei; i-a urmat pragmaticul vicepreşedinte Harry Truman. Diferenţele dintre ei erau atât de mari, încât ideea iniţială de a organiza o conferinţă de pace a fost lăsată deoparte. Când Truman a organizat anunţarea melodramatică a succesului testului cu bomba atomică americană, Stalin nici nu a clipit.

La Potsdam, aşadar, s-au discutat numai chestiunile de ordin practic. Germaniei urma să i se constituie un Consiliu interaliat care să coordoneze administrarea celor patru zone de ocupaţie. Austria avea să-şi recapete independenţa. Franţei i se înapoia Alsacia Lorena, iar Cehoslovaciei, Regiunea Sudetă. Polonia urma să primească o frontieră pe linia Oder-Neisse, fie că polonezii şi-o doreau sau nu. Toţi germanii care trăiau la est de noile frontiere urmau să fie expulzaţi. Toţi liderii nazişti care căzuseră în plasa aliaţilor urmau să fie judecaţi de un Tribunal International al Crimelor de Război. În afară de acestea toate, aliaţii nu prea au căzut de acord cu altceva; şi nici nu au încercat să o facă. În acel moment procesul de reconstrucţie şi de iertare era în plin avânt:

După fiecare război cineva trebuie să cureţe totul.

Pentru că lucrurile nu-şi mai găsesc locul de unele singure.

Cineva trebuie să împingă molozul la marginea drumurilor ca să poată trece căruţele pline de cadavre.

Desigur că nu-i prea frumos; şi durează cu anii.

Aparatele de fotografiat au plecat cu toatele la alte războaie.

Cei ce cunosc ce înseamnă toate acestea să le facă loc şi acelor ce ştiu doar niţel, sau chiar nici atât, ori nu ştiu nimic.122

Vineri, 19 octombrie 1945, Nürnberg.123 Oraşul era ocupat de armata SUA. Un colonel american preluase comanda închisorii oraşului, aflată imediat în spatele Palatului de Justiţie de pe Fürtherstrasse. Dintre cei 24 de acuzaţi numiţi în „Procesul celor mai importanţi criminali de război germani", 21 erau închişi în celulele lor. Era ziua în care trebuia să li se înmâneze capetele de acuzare.

Sarcina înmânării acestora căzuse în seama unui tânăr maior britanic, un fost prizonier de război care vorbea fluent limba germană. Când a intrat în secţiunea cu celule, imediat după ora 2 p.m., tânărul a văzut trei rânduri de celule, fiecare uşă având câte o ferestruică zăbrelită. În dreptul fiecăreia stătea sprijinit câte un paznic şi se uita înăuntru printre zăbrele. La nivelurile superioare balcoanele deschise erau acoperite cu reţele de sârmă. Acuzatul numărul douăzeci şi doi se sinucisese nu de mult. La eveniment fuseseră martori vreo douăsprezece persoane. Maiorul a fost condus în interiorul secţiunii de celule de către comandantul închisorii şi de un sergent care ţinea cheile. În spatele lor mergeau secretarul-general al Tribunalului Militar International împreună cu translatorul său, doi soldaţi americani care duceau documentele, un ofiţer din personalul de securitate SUA, psihologul închisorii, cu carneţelul de notiţe în mână, şi preotul luteran al închisorii. O mână de „ghiocei" – membri ai poliţiei militare americane cu căştile lor albe,

caracteristice – încheiau grupul.

Acuzaţiile, proaspăt traduse din limba engleză în germană, constituiau documente destul de voluminoase. Pe copertă stătea scris: „Statele Unite ale Americii, Republica Franceză, Regatul Unit al Marii Britanii şi Irlandei de Nord şi Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste împotriva…” Urma o coloană cu 24 de nume, în frunte cu Göring. Capetele de acuzare erau patru la număr – conspiraţie în comun, crime împotriva păcii, crime de război, crime împotriva umanităţii. Fiecare dintre acuzaţi urma să primească două exemplare, care defineau atât acuzaţiile generale, cât şi speţele individuale în care era acuzat fiecare dintre ei. Practica anglo-americană cerea ca acuzaţiile să fie înmânate personal.

Tânărul maior, deşi absolvent de drept, nu avea o experienţă în astfel de îndatoriri. Când a văzut plasele de sârmă, gândul i-a zburat la unul dintre tovarăşii lui din vremea războiului, un aviator belgian capturat de Gestapo, care se aruncase spre moarte exact de la un astfel de balcon, în închisoarea Suresnes. Deşi lucra deja de câteva luni pentru Tribunalul Internaţional, maiorul sosise de curând la Nürnberg şi nu se întâlnise niciodată faţă în faţă cu vreunul dintre prizonieri:

„M-am uitat spre fereastra înaltă din capătul îndepărtat al clădirii. Scările în spirală care duceau la rândurile superioare de celule se profilau în contre-jour în lumina strălucitoare a soarelui de toamnă. Era o linişte eternă, spartă doar de sunetul ameninţător al cheilor…

Tăcerea a continuat până când am ajuns la o celulă dinspre capătul culoarului. Paznicul de serviciu a salutat. Am observat că era înarmat cu un revolver şi cu matracă… Când s-a deschis uşa celulei mi-am făcut curaj să-l întâlnesc [pe prizonierul care] se ridicase în picioare clătinându-se…

Am fost surprins că îmi găsisem tonul potrivit:

— Herman Wilhelm Göring?

— Jawohl.

— Sunt maiorul Neave, ofiţerul numit de Tribunalul Militar International pentru a vă înmâna o copie a acuzaţiilor în care sunteţi inculpat.

În timp ce vorbele mele îi erau traduse, expresia lui Göring a devenit încruntată, cu privirea unui gangster de operetă. I-am înmânat un exemplar al capetelor de acuzare, pe care l-a luat în tăcere. A ascultat în timp ce eu am continuat:

— Mi s-a cerut să vă explic articolul 16 din carta Tribunalului.

I s-a întins o copie în limba germană.

— Vă rog să citiţi paragraful (c). Aveţi dreptul să vă susţineţi singur apărarea în faţa juriului sau să beneficiaţi de asistenţa unui avocat.

Vorbele mele erau corecte şi precise. Când m-am întrerupt, Göring avea un aer serios şi deprimat.

— Deci s-a ajuns… a rostit el.

— Puteţi beneficia de un avocat la alegerea dumneavoastră sau Tribunalul vă va numi unul din oficiu.

Era evident că Göring nu înţelegea… Apoi a spus:

— Nu cunosc niciun avocat. Nu am avut de-a face cu ei…

— Cred că ar fi benefic să fiţi reprezentat de cineva…

A ridicat din umeri.

— Totul mi se pare destul de inutil. Trebuie să citesc aceste acuzaţii cu foarte mare atenţie, dar nu văd cum ar putea să aibă o bază legală…

Câteva ore după ce am părăsit celula lui Göring, dr. Gilbert, psihologul închisorii, i-a cerut să semneze un exemplar al acuzaţiei. Göring a scris „învingătorul va fi întotdeauna judecător, iar învinsul, acuzat” 124.

În acest fel, dilema fundamentală a proceselor de la Nürnberg şi-au găsit expresia reprezentativă chiar înainte de începerea lor în sine.

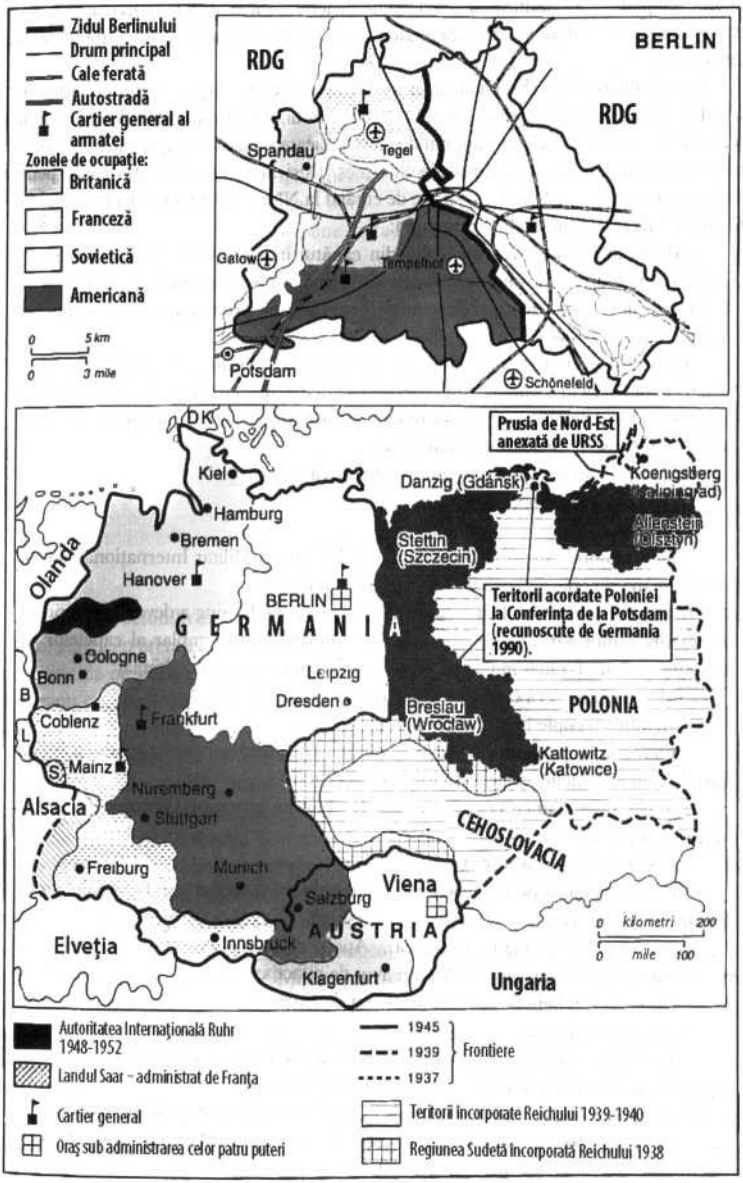

Harta 26. Germania postbelică, după 1945

În toamna lui 1945, Europa funcţiona la cel mai de jos nivel de subzistenţă. Aliaţii victorioşi împărţiseră Germania devastată în patru zone de ocupaţie şi se străduiau să

păstreze un front comun. Ţările occidentale eliberate de anglo-americani – Franţa, Italia, Belgia, Olanda – încercau să reia tiparele existenţei lor de dinainte de război. Ţările din Est, eliberate de sovietici, descopereau că eliberarea era însoţită de o nouă formă de subjugare. Marea Britanie, singura ţară combatantă care evitase ocupaţia, tocmai alesese un guvern de coloratură socialistă, care îşi dădea seama că victoria nu reprezenta un dispozitiv de protecţie împotriva declinului considerabil al statutului. Nu exista nici un singur stat în Europa de genul SUA, care era şi victorioasă, şi teafără. O parte din statele neutre, începând cu Spania şi terminând cu Suedia, erau libere să-şi exercite un anume grad de independenţă reală.

Mai multe ţări organizaseră deja procese în care să pedepsească anumite acte din perioada războiului, care acum erau considerate a fi acte criminale. La Oslo, Quisling a fost judecat şi executat în luna septembrie; la Paris, Laval a primit pedeapsa capitală în 9 octombrie. La Moscova, procesul liderilor mişcării poloneze subterane a avut loc în luna iunie; opinia publică din Occident nu era pe deplin conştientă că acuzaţii în acest caz nu erau nici fascişti, nici colaboraţionişti, ci aliaţi plini de eroism a căror singură crimă era că luptaseră pentru independenţa ţării lor. Guvernele occidentale au preferat să facă presiuni pe căi personale pentru sentinţe mai îngăduitoare, decât să protesteze în mod public.

Nürnberg (Nürnberg), unul dintre cele mai vechi şi mai germane oraşe ale Germaniei fusese redus la o mare de ruine, supus la un număr de unsprezece raiduri masive de bombardamente. Apoi, când două divizii SS au decis să îl transforme în scena ultimei lor rezistenţe, oraşul a fost bombardat fără milă de artileria americană, până când a fost cucerit. Oraşul natal al Maeştrilor Cântăreţi şi al lui Tanhäuser, al lui Albrecht Dürer şi al lui Veit Stoss, fusese ales cu un secol în urmă drept cămin pentru Muzeul German, o minunată colecţie de artă şi de istorie naţională

germană. În anii 1930, fusese ales ca scenă pentru cele mai dramatice parade naziste ale lui Hitler. Acum era ales pentru Procese în parte pentru valoarea lui simbolică, parte pentru că impunătorul lui Palat al Justiţiei supravieţuise în mod miraculos bombardamentelor. Organizarea proceselor la Nürnberg însemna sublinierea punctului de vedere al aliaţilor că rădăcina răului în Germania nu se afla în militarismul prusac (aşa cum se considerase în 1918), ci în chiar natura identităţii naţionale a germanilor. Cadrul desfăşurării proceselor părea destinat să ţină o lecţie de istorie mai profundă decât delictele individuale ale acuzaţilor.

Contribuţia specială a oraşului Nürnberg la aceste procese a rezidat totuşi în persoana acuzatului nr. 8, Julius Streicher (n. 1885), care condusese oraşul între 1933 – 1940, ca Gauleiter nazist. Era pentru a doua oară în celulele din spatele Palatului de Justiţie, prima dată fiind arestat pentru molestarea unui băiat, prizonier, în timpul uneia dintre vizitele sale oficiale. Era un pervers sexual făţiş, aşa cum putuseră observa paznicii lui, fusese toată viaţa un antisemit înrăit a cărui specialitate era să lege sexul de antisemitism. În cruciada lui împotriva „poluării rasiale”, inventase o falsă teorie în biochimie, conform căreia albumina spermei de evreu era capabilă să „infecteze permanent” orice femeie cu care intra în contact. Ca editor al publicaţiei *Der Stürmer* a dus o campanie constantă pentru protejarea fecioarelor germane de seducătorii evrei – o cauză căreia mai târziu i-a dat o turnură pseudoştiinţifică în revista *Deutsche Volksgesundheit aus But und Boden*. A fost principalul instigator al Legilor de la Nürnberg, care interziceau în Germania orice relaţie sexuală între evrei şi neevrei. În 1938, în timpul *Kristallnacht*, ţinuse un discurs care îi îndemnase pe insurgenţi să urmeze gloriosul exemplu al pogromurilor medievale care avuseseră loc în oraş. Ca proaspăt recrut în rândul NSDAP, el a fost unul dintre

puţinii lideri nazişti care i se adresau führerului cu *du*. A trecut însă măsura când a afirmat public faptul că fiica lui Göring fusese concepută prin inseminare artificială. Înfuriat, Reichsmarschall-ul a ordonat o comisie de anchetă care a descoperit un nivel de corupţie atât de grav, încât nici Hitler însuşi nu l-a putut salva pe Gauleiter de pensionarea imediată.

Decizia aliaţilor de a organiza un proces la crimelor de război nu a fost uşor de atins. Churchill fusese împotrivă, ca şi Henry Morgenthau, secretarul Trezoreriei SUA. în lipsa unor precedente legale, argumentul lor era că ar fi fost mai bine ca liderii nazişti să fie împuşcaţi în execuţii sumare. Opinia lor a fost respinsă: prin Declaraţia de la St. James (ianuarie 1942) şi Declaraţia de la Moscova (noiembrie 1943), guvernele aliaţilor se angajaseră să respecte principiul judecării crimelor de război; iar politica stabilită se bucura de prea mare susţinere pentru a nu se ţine cont de ea. Dintre „Cei trei mari", Roosevelt şi Stalin erau amândoi pentru. Ca urmare, procesele trebuiau să aibă loc. Era nevoie de ele atât ca „încercare sinceră, dar naivă de aplicare a statului de drept" 125, cât şi ca demonstraţie a puterii nelimitate a învingătorilor. Stalin folosise procesele-spectacol ca instrument al victoriei sale politice în cadrul Uniunii Sovietice; şi nu exista niciun motiv de a crede că ar fi lăsat să-i scape ocazia unui display similar al puterii, după marea sa victorie internaţională. La urma urmelor, Stalin era principalul beneficiar, de vreme ce în orice soluţie echitabilă el s-ar fi putut găsit cu uşurinţă în boxa acuzaţilor.

Tribunalul Militar International a fost creat ca urmare a Convenţiei de la Potsdam. Carta acestei convenţii a fost publicată în 8 august 1945, la două zile după bombardamentul de la Hiroshima. Procesele de la Nürnberg au fost gândite ca echivalent european la procesele similare organizate împotriva liderilor japonezi şi care urmau să aibă loc la Tōkyō.

După ce au fost înmânate documentele de acuzare, deschiderea Proceselor de la Nürnberg a fost fixată pentru 20 noiembrie 1945. De la acea dată, procesele au constat în 403 şedinţe publice, desfăşurate în sala principală de judecată a Palatului de Justiţie, până la citirea sentinţelor finale, zece luni mai târziu, în 1 octombrie 1946. De o parte a sălii erau aşezaţi cei patru judecători reprezentanţi ai aliaţilor, conduşi de preşedintele completului, Sir Geoffrey Lawrence QC, împreună cu adjuncţii lor. Cei douăzeci şi unu de acuzaţi prezenţi, care au pledat cu toţii nevinovat, umpleau băncile din partea opusă judecătorilor, sub pază militară strictă. Cei patru procurori ai aliaţilor – un american, un britanic, un francez şi un sovietic – împărţeau zona centrală, alături de adjuncţi şi asistenţi, cu mulţimea de avocaţi germani ai apărării şi o mare de funcţionari, traducători şi translatori. Pe una dintre aripile laterale ale sălii de judecată fost construită şi o galerie supra-înălţată, pentru public. Lucrările s-au desfăşurat în limbile engleză, germană, franceză şi rusă şi au fost înregistrate. În fiecare moment, aşadar, majoritatea participanţilor ascultau la căşti traducerea simultană a lucrărilor.

Pe lângă cei prezenţi, adjunctul lui Hitler, Martin Bormann a fost judecat *in absentia*, la fel ca şi opt organizaţii inculpate, acuzate de criminalitate colectivă: SS, să sE Şi Gestapo: „trupele de elită ale NSDAP”, Cabinetul Reichului, Statul-Major General şi înaltul Comandament al Forţelor Armate Germane. Procesul împotriva lui Gustav Krupp, industriaşul, a fost anulat pe baza incapacităţii fizice a acuzatului. În total, acuzarea a prezentat 4.000 de documente, 1.809 de declaraţii şi 33 de martori. A mai prezentat filme şi a adus un număr de probe sinistre, printre care „abajururile umane” şi capete umane montate pe suporturi din lemn, aidoma cerbilor trofeu de vânătoare. Apărarea a adus 143 de martori, alături de sute de mii de declaraţii. Documentele proceselor, publicate în

1946, numărau 43 de volume.126

Pledoariile de deschidere ale procuraturii au făcut un impresionant apel la cele mai înalte principii morale, trădând în acelaşi timp o oarecare sensibilitate faţă de incertitudinile de ordin juridic. Judecătorul Robert H. Jackson a recunoscut că Tribunalul era „inedit şi experimental". Sir Hartley Shawcross a făcut apel la „supremaţia legii", M. de Menthon, la „conştiinţa popoarelor". Generalul Rudenko a vorbit despre „amintirea sacră a milioanelor de victime ale terorii fasciste"... şi despre „conştiinţa tuturor popoarelor care iubesc libertatea". Jackson a avut probabil cel mai bun argument atunci când a vorbit despre inacceptabilitatea lipsei de acţiune. „Lumea civilizată se întreabă dacă legea este atât de rămasă în urmă, încât să fie complet incapabilă de a face faţă unor crime de o atare magnitudine..." 127

În termenii de referinţă limitaţi pe care i-au avut procesele, acestea s-au desfăşurat cu mare decenţă şi precauţie. Preşedintele completului, judecătorul Lawrence, a dat un exemplu tuturor celorlalţi judecători comportându-se cu maximă amabilitate faţă de apărare şi mustrând incisiv procurorii atunci când a fost cazul. Singurul moment în care lucrările au devenit greu de stăpânit a fost atunci când Jackson nu l-a mai putut controla pe Göring în timpul contrainterogatoriului. Nu s-a pus niciodată problema unor verdicte general valabile, iar achitarea acuzaţilor a fost mereu posibilă.

Cea mai puternică mărturie a fost prezentată pentru capetele de acuzare crime de război şi crime împotriva umanităţii. Aici dovezile împotriva membrilor Partidului Naţional-Socialist au fost copleşitoare, mai ales atunci când au rezultat din propriile lor înregistrări. Lagărele morţii destinate soluţiei finale, ororile inimaginabile ale experimentelor pseudomedicale, atrocităţile în masă de proporţii fără precedent au fost documentate cuprinzător, de o manieră care nu a lăsat loc niciunei erori. Mărturia

cea mai slabă a fost oferită pentru capetele de acuzare de conspiraţie comună şi în punctele unde avocaţilor apărării le-a fost uşor să susţină practica normală a statelor suverane. A fost greu de dovedit că „întâlnirile secrete" ale lui Hitler cu tovarăşii lui se constituie în intenţie criminală sau că reînarmarea a fost inspirată în sine de motivaţii de agresiune. Comparaţia directă cu conduita aliaţilor nu a fost totuşi permisă. Apărarea nu a putut invoca minusurile înţelegerii de la Versailles sau bombardamentele de ofensivă ale aliaţilor şi nici subiectul atrocităţilor sovietice. „Suntem aici pentru a-i judeca pe marii criminali de război, a insistat preşedintele completului, judecătorul Lawrence, şi nu ca să încercăm judecarea statelor". Încercările de a aduce în discuţie condiţiile de viaţă din lagărele de detenţie ale aliaţilor sau expulzarea forţată a germanilor, care era în desfăşurare în acel moment, au fost zădărnicite. „Apărarea încearcă să introducă problema unor încălcări ale dreptului internaţional de către aliaţi", relata *The Times* în 8 mai 1946, „dar [procurorul] a argumentat că, dacă acest lucru s-ar accepta, atunci ar fi obligat să aducă dovezi care să dezmintă aceste acuzaţii, ceea ce ar prelungi inutil procesul". 128

Subiectul masacrelor de la Katyn a fost adus iniţial în discuţie de procurorul sovietic. Când avocaţii apărării au reuşit să demonstreze că multe dintre faptele invocate de procuror erau false, echipa sovietică a renunţat imediat la acuzaţii. [KATYN]

Participanţii direcţi, martori la proces îşi amintesc multe momente dramatice sau ironice. A existat o scenă simbolică în care Hess, cu privirea rătăcită, sta în boxă şi citea

Basmele fraţilor Grimm. O altă agitaţie minoră a avut loc în luna noiembrie, când echipa de procurori sovietici a fost completată, neanunţat, cu Andrei Vîşinski, delegat-şef al sovieticilor la ONU, cel cunoscut ca procuror-şef al

proceselor din perioada epurărilor anilor 1930. Mulţi observatori au comentat straniul contrast dintre atmosfera încărcată de fatalitate din sala de judecată şi vesela revărsare de cocktailuri roz cu gin, din barul Grand Hotel, situat în imediata apropiere.

Personalul american de securitate a asigurat prezenţa a doi psihiatri şi a unui psiholog, care să se ocupe de starea de sănătate a acuzaţilor. Ca parte a sarcinilor lui, psihologul a pregătit o serie de teste care să evalueze nivelul IQ al acestora:

Schacht, 143; Seyss-Inquart, 140; Göring, 138; Dönitz, 138; von Papen, 134;

Raeder, 134; Frank, 130; Fritzsche, 130; von Schirach, 130; Ribbentrop, 129;

Keitel, 129; Speer, 128; Jodi, 127; Rosenberg, 127; von Neurath, 125; Funk, 124;

Frick, 124; Hess, 120; Sauckel, 118; Kaltenbrunner, 113; Streicher, 106.129

Sentinţele, atunci când au fost pronunţate, au provocat oarece surprize. Schacht, bancherul, propagandistul Fritzsche şi von Papen, odinioară vicecancelar, au fost achitaţi la toate capetele de acuzare. La fel s-a întâmplat şi cu Cabinetul Reichului, cu Marele Stat Major şi cu înaltul Comandament. Dönitz, von Neurath, von Schirach, Speer şi Hess au primit sentinţe de închisoare pentru perioade variind între zece ani şi pe viaţă. Göring a fost etichetat „lider în agresiunea de război” şi a fost condamnat la toate cele patru capete de acuzare. El şi alţi zece au fost condamnaţi la moarte prin spânzurătoare. Procurorul sovietic a făcut opinie separată în privinţa tuturor deciziilor de achitare şi a condamnărilor la închisoare. Jodl a afirmat cu amărăciune: „Nu am meritat asta”. Ribbentrop a spus: „Nu voi mai putea să-mi scriu minunatele memorii”. Hans Frank a afirmat „Am meritato şi mă aşteptam la ea”. 130 Când psihologul l-a întrebat pe Hess ce sentinţă a primit, acesta a răspuns:

„Habar ml am. Probabil pedeapsa cu moartea. N-am fost atent”. 131 Göring l-a păcălit pe călău şi s-a sinucis cu o pastilă de cianură ascunsă într-o plombă dentară.

În sala de sport a clădirii închisorii au fost duse la bun sfârşit zece execuţii, în 16 octombrie 1946. Cei mai mulţi dintre condamnaţi au murit rostind cuvinte patriotice. Frank a strigat: „Deutschland über alles”. Streicher a zis: „Heil Hitler. Purim 1946. Bolşevicii o să vă spânzure pe toţi”, apoi s-a dat în grija soţiei sale. Au existat zvonuri că gâdele din armata americană şi-a făcut treaba de mântuială, provocând agonii, şi că trupurile ar fi fost incinerate la Dachau. Cei cinci condamnaţi rămaşi au fost transportaţi la închisoarea Spandau, din Berlin, unde administraţia puterilor cvadripartite avea să continue până la strania moarte a lui Hess, în 1987.

Încă de la început împotriva proceselor au fost ridicate o serie largă de critici. De la nivelul pur politic, s-au exprimat temeri că acuzaţii vor fi transformaţi în martiri. Nu s-a întâmplat aşa, nici în Germania, nici în altă parte. Sentimentul de repulsie provocat de dezvăluirile din timpul proceselor a fost suficient de puternic pentru a zădărnici orice curente de opinie favorabile sau tendinţe de simpatie. Dacă a putut fi vorba despre un consens general, acesta a considerat crimele naziştilor ca depăşind în gravitate orice măsură de justiţie dură alocată indivizilor separaţi. Mulţi avocaţi, totuşi, au fost serios îngrijoraţi de natura ex post *facto* a acuzaţiilor. *Nulla poena sine lege*. Au existat voci care nu au acceptat aserţiunea lui Jackson că Tribunalul de la Nürnberg a contribuit la

„Dezvoltarea dreptului internaţional” 132. Erau pe de altă parte scandalizaţi de lipsa de independenţă a completului de judecată. Faptul că aliaţii au asigurat atât judecătorii, cât şi procurorii în termenii şi pe un teren alese chiar de ei reprezenta o proastă practică juridică şi o publicitate negativă. „Deşi disimulate în forme legale, a

obiectat senatorul Robert Taft, [procesele] au fost de fapt un instrument al politicilor guvernului, stabilite cu luni înainte, la Yalta şi Teheran". 133 O opinie răspândită mai ales în rândul militarilor aliaţi susţinea că ofiţeri germani onorabili, ca amiralul Dönitz, nu ar fi trebuit aşezaţi în aceeaşi boxă cu nazişti activi ca Göring sau Streicher. Când Dönitz a fost eliberat în 1956, câteva sute de distinşi veterani ai aliaţilor, în frunte cu amiralul SUA Nimitz, au contribuit la un volum în care şi-au exprimat regretul.134

Pentru cei care au putut rezista emoţiilor acelor vremuri era scandalos faptul că presa occidentală şi agenţiile guvernamentale promovau adeseori noţiunea de vină colectivă. Toţi acuzaţii erau etichetaţi în mod uzual „criminali", cu mult înainte ca verdictele să se fi pronunţat. Mai grav decât orice, faptul că Procesele de la Nürnberg se limitau la delicte comise de un inamic învins ridica o piedică de nedepăşit în calea oricărei investigaţii generale sau imparţiale privind crimele de război sau crimele împotriva umanităţii. În opinia publică a creat impresia de durată că astfel de crime nu pot fi, prin definiţie, comise de agenţi ai Puterilor Aliate.

Pentru istorici, Procesele de la Nürnberg prezintă interes atât ca evenimente istorice de sine stătătoare, cât şi ca exerciţiu în cercetarea trecutului prin metode juridice. Susţinătorii lor erau convinşi că „am descoperit adevărul" 135. Criticii proceselor susţin că nu s-a descoperit nici jumătate de adevăr. Pentru a fi mai exacţi, Procesele de la Nürnberg au confirmat dincolo de orice îndoială realitatea crimelor naziste. Ele au documentat şi rolul jucat de Germania în iniţierea şi evoluţia celui de al Doilea Război Mondial, nu întotdeauna în lumina cerută de procurori. În acelaşi timp, prin izolarea factorului german de toate celelalte elemente, procesele nu puteau să nu ajungă la o analiză părtinitoare şi, în ultimă instanţă, imposibil de susţinut. La fel, prin omisiuni deliberate, ele au încurajat punctul de vedere conform căruia nu a mai

rămas mare lucru de descoperit. Materialul istoric care a fost prezentat în acuzaţii şi apoi în preambulul la decizia finală a fost destinat să „facă lumină în chestiuni de interes pentru Tribunalul Militar International”. Cu toate acestea, el a fost atât de vădit selectiv, încât până şi oponenţii cei mai fervenţi ai nazismului puteau ajunge la disperare. De exemplu, faptul de a menţiona pactul sovieto-nazist numai la categoria tratatelor încălcate de Reichul german a reprezentat o grosolană inducere în eroare. „Capetele de acuzare publicate, scria un istoric de marcă în ziua în care documentele erau înmânate în celule, sună ca un fel de istorie scrisă de nonistorici”. 136

Procesele de la Nürnberg au reprezentat sursa unor volume uriaşe de informaţii istorice valabile, dar şi a unor distorsiuni istorice manifeste. Susţinute de atitudinile publice pe care le-au încurajat în Occident, dar şi de cenzura sovietică, aceasta folosind concluziile lor ca pe o biblie, procesele au devenit bastionul unei „Proiecţii particulare a aliaţilor asupra istoriei” care va domina timp de cincizeci de ani (vezi Introducere). Numai după apariţia scrierilor lui Soljeniţîn în anii 1960 şi a *Glasnost*-\lui în anii 1980 opinia publică a început să-şi dea seama că procurorii de la Nürnberg au fost maeştri nu doar în a demasca, dar şi în a ascunde. Andrei Vâşinki a demonstrat acest fapt când, într-un moment de rară onestitate, a propus un toast, în timpul unei recepţii la Nürnberg: „Moarte acuzaţilor!” 137 Ca de obicei, partenerii lui occidentali nu au înţeles cuvintele spuse în limba rusă. Au închinat şi au băut toastul fără să ezite şi abia după aceea au întrebat ce a spus.

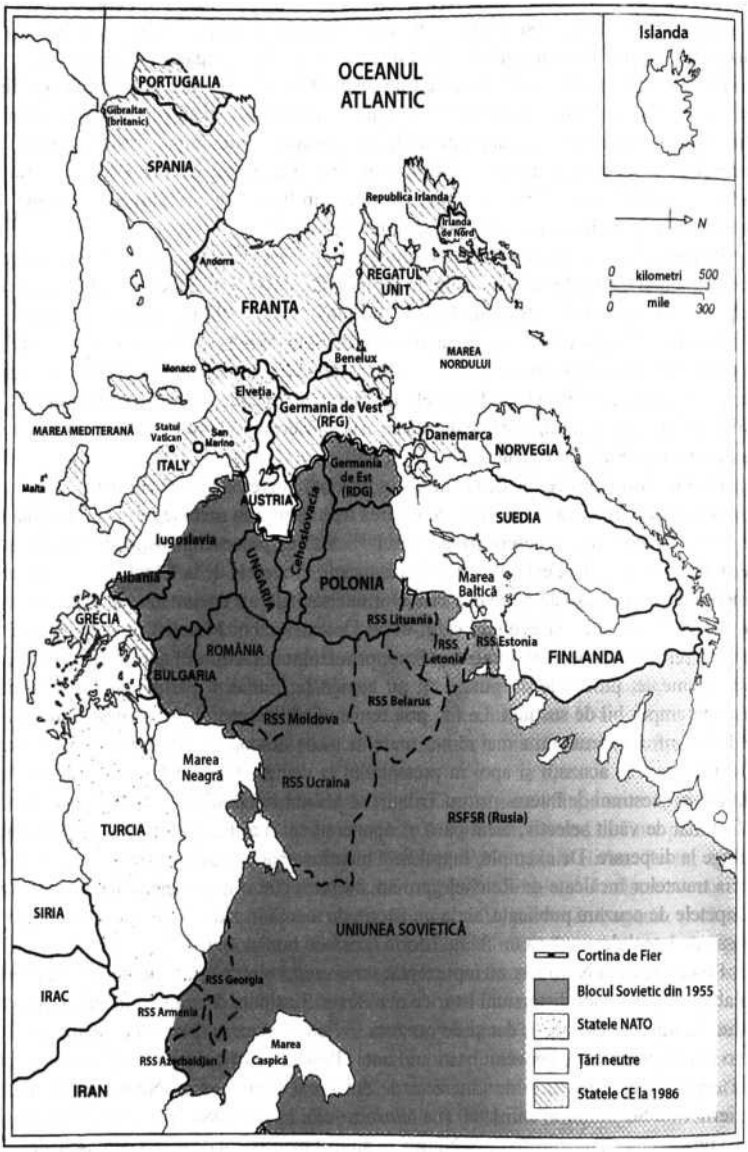

Harta 27. Europa divizată, 1949 – 1989

DIVISA ET INDIVISA

Europa divizată şi unită, 1945 – 1991

Există un puternic sentiment de zădărnicie în legătură cu Europa din a doua jumătate a secolului XX. Marile

sacrificii ale celui de-al Doilea Război Mondial nu au adus securitatea. Continentul a ajuns repede să fie divizat în blocuri militare şi politice rivale, ale căror energii s-au risipit preţ de aproape cincizeci de ani. Resurse imense au fost alocate unor obiective neproductive, mai ales în estul Europei. Puţine au fost ţările care au putut menţine o poziţie neutră, iar construcţia unităţii europene a fost în mod repetat amânată.

Acest sentiment al futilităţii a fost bine ilustrat de cercul postbelic al lui Jean-Paul Sartre şi de filosofii existenţialismului. El a dispărut destul de repede în mai toate ţările occidentale, dar a reapărut odată cu mişcarea pentru pace şi cu protestele antinucleare ale ultimelor decenii. În Europa de Est a contrazis optimismul propagandei oficiale şi a rămas ca notă dominantă în vieţile personale ale oamenilor, până la „Refoluţia" (revoluţia prin reformă) anilor 1989 – 1991.

Din fericire, pentru aceia care doreau ca rănile să se vindece, divizarea Europei a ajutat la stimularea puternicei mişcări europene ale cărei seminţe fuseseră plantate încă înainte de război şi care acum a luat amploare în Vest. Iniţial sub forma unei campanii morale pentru reformarea relaţiilor internaţionale, ulterior în domeniul cooperării economice, mişcarea a promovat un nou sens comunitar. În Consiliul Europei (din 1949) şi în CEE şi organismele asociate acesteia (din 1956), ea pus bazele unui complex de instituţii gândite a se extinde pe măsură ce tot mai multe şi mai multe ţări europene erau primite în acest cadru. Chiar şi aşa, perspectiva alternativă, aceea a unei tabere comuniste care să cuprindă Europa a persistat vreme de multe decenii.

În această eventualitate, Occidentul s-a dovedit incomensurabil mai dinamic decât estul. Cu ajutorul SUA, Europa occidentală a renăscut rapid dintre ruinele postbelice şi a pornit pe un curs de neegalată prosperitate. Inspiraţi de exemplul *Wirtschaftswunder* al Germaniei de

Vest, membrii iniţiali ai Comunităţii Economice Europene nu au avut prea mari dificultăţi în a face publice beneficiile cauzei lor. Numărul membrilor s-a dublat de la şase, câţi erau în 1956, la doisprezece, în 1983, cu multe state care îşi aşteptau acceptul, în timp ce Kremlinul făcea din ce în ce mai prost faţă imperiului menţinut cu forţa, procesul rapid de decolonizare din Asia şi Africa a eliberat imperiile din vestul Europei pentru un viitor nou şi o Europă integrată. Sub conducerea NATO, sistemele de apărare ale Europei Occidentale au ţinut ferm piept ameninţării sovietice, care a devenit din ce în ce mai puţin credibilă. La sfârşitul anilor 1980, mişcarea europeană părea să se îndrepte spre maturitate, în acelaşi timp în care comunismul sovietic ajungea pe patul de moarte.

În ciuda divizărilor, totuşi, conceptul european nu a fost mai puţin viu în Est decât în Vest. Tirania sovietică a fost foarte eficientă în promovarea idealului european, din greşeală. Cetăţenii fostului bloc sovietic erau puternic impresionaţi de munţii de alimente din Europa Occidentală, dar există toate motivele de a crede că aspiraţiile lor în a se alătura „Europei” aveau nu doar o dimensiune materială, ci şi una spirituală. „Europa are doi plămâni, declara un papă slav; ea nu va putea respira niciodată cu uşurinţă decât dacă îi va folosi pe amândoi”. 1

Anii irosiţi ai Europei sunt uşor de împărţit în trei perioade. Au început în epoca postbelică imediată (1945 – 1948), când s-a pierdut unitatea aliaţilor. Au continuat cu cele patru decenii ale Războiului Rece (1948 – 1989) şi s-au încheiat cu uimitoarea conducere a lui Mihail Gorbaciov la Moscova (1985 – 1991). În general, se poate spune că a început în Ziua Victoriei, 9 mai 1945, şi s-a încheiat cu dezmembrarea finală a Uniunii Sovietice, în luna decembrie 1991. La acel moment, aproape toate popoarele Europei erau libere să-şi hotărască propriul destin.

Sfârşitul Marii Alianţe, 1945 – 1948

Divizarea Europei era implicită în starea de lucruri de

la finele războiului. Aşa cum corect a prevestit Stalin, sistemele politice şi sociale din Est şi din Vest erau destinate să urmeze poziţiile armatelor de ocupaţie. Cu toate acestea, divizarea Europei nu s-a cristalizat imediat. Iniţial, aliaţii victorioşi au fost preocupaţi de problemele imediate cu refugiaţii, strămutările şi despăgubirile; şi au fost obligaţi să colaboreze la administrarea în comun a Germaniei şi Austriei. Stalin a acţionat cu precauţie, urmând politici diferite în diferitele capitale. Americanii, la rândul lor, nu s-au grăbit să-şi dezvăluie intenţiile.

Spre deosebire de 1918, acum nu au existat solicitări urgente pentru convocarea unei Conferinţe de Pace. Nu exista un guvern german cu care s-ar fi putut semna un nou tratat; iar Stalin, mai ales, nu avea nicio dorinţă să renegocieze beneficiile masive pe care şi le asigurase deja. În consecinţă, singura conferinţă de pace care a avut loc a fost aceea de la Paris, din perioada iulie-octombrie 1946, întrunită pentru a lămuri problemele a cinci state învinse mai puţin importante – Italia, România, Bulgaria, Ungaria şi Finlanda. Procedurile au fost stabilite de Consiliul miniştrilor de externe ai aliaţilor, care au dictat practic termenii înţelegerii. Toate statele învinse erau obligate să cedeze teritorii. Italia a pierdut integral imperiul ei african, dar nu şi sudul Tirolului. Toţi au trebuit să plătească despăgubiri uriaşe, totalizând 1.250 de milioane de dolari, mai ales către URSS şi Iugoslavia. În pofida opoziţiei manifestate de sovietici, conferinţa a insistat să stabilească fluviul Dunărea drept cale navigabilă internaţională, iar Trieste, port liber, sub jurisdicţia ONU.

Trieste, singurul teritoriu european disputat în mod deschis după al Doilea Război Mondial a rămas într-o stare de mare tensiune timp de şapte ani. Zona A, care cuprindea portul şi oraşul, era păzită de trupele britanice; Zona B, din est, era deţinută de iugoslavi. Această împărţire a fost în final acceptată de convenţia italo-iugoslavă din luna octombrie 1954 (vezi anexa III, p.

1084).

Europa postbelică s-a confruntat cu valuri succesive de refugiaţi. Atât naziştii, cât şi sovieticii au recurs la deportări în masă şi la muncă silnică. Mulţi supravieţuitori erau acum eliberaţi. Numai în Germania au fost nouă milioane astfel de persoane dislocate (PD).

Acestea trăiau în tabere suprapopulate, primitive, adeseori în barăcile recent eliberate de prizonierii de război. Numărul cel mai mare venea din ţările recent ocupate de Armata Roşie, unde refuzau cu tărie să se întoarcă, de teama represaliilor. Erau coordonaţi de UNRRA (Administraţia ONU pentru Refugiaţi) şi au fost încet dispersaţi, mai întâi ca Lucrători Voluntari Europeni trimişi în diverse centre industriale din Europa de Vest, iar mai apoi prin intermediul programelor de emigrare spre Canada, SUA, Australia şi America de Sud. Ultimii emigranţi au plecat abia în 1951 – 1952.

Personalul militar era şi el în număr mare aflat în situaţii dificile. Puterile occidentale aveau probleme în a rezolva măcar unităţile care luptaseră de partea aliaţilor. Armata poloneză a generalului Anders, de exemplu, care îşi croise drum prin lupte până în nordul Italiei, număra câteva sute de mii de oameni, şi persoane dependente, ale căror cămine fuseseră capturate de URSS. în 1946 ei au fost aduşi cu toţii în Marea Britanie, unde s-au adăugat Corpului Polonez de Strămutare (PKRP), pentru a fi pregătiţi şi asimilaţi.2 în mod destul de ironic, lor li s-au alăturat în Marea Britanie şi foşti membri ai Waffen SS *Galizien*, care îşi făcuseră la rândul lor drum până în Italia şi care, în calitate de cetăţeni polonezi înainte de război, nu fuseseră predaţi autorităţilor sovietice. Cea mai mare parte a personalului fostului Wehrmacht nu a fost la fel de norocoasă. Prizonierii de război germani capturaţi de sovietici au fost transportaţi în Gulag, unde au împărtăşit soarta prizonierilor de război ex-sovietici din Germania. (Ce a mai rămas din ei au fost repatriaţi în 1956.)

Aliaţii occidentali erau conştienţi de barbariile comuniste faţă de cei care reveneau din străinătate. În general, însă, susţineau o politică de expulzare forţată pentru toate persoanele, militari şi civili, a căror revenire era solicitată de Stalin. Primele transporturi de foşti muncitori silnici capturate de armata britanică în Normandia navigaseră în secret de la Liverpool la Murmansk în luna octombrie 1944. O rezistenţă serioasă s-a produs în Austria, în primăvara lui 1945, când mulţi cetăţeni sovietici au ales să se sinucidă în masă, înainte de a fi repatriaţi. Sute de mii, mai ales din Brigada de cazaci, precum şi un mare număr de croaţi, au fost predaţi pentru o moarte aproape sigură, înainte ca această practică să înceteze.3 [KEELHAUL] Nu încape vorbă, nici anglo-americanii nu s-ar fi putut lăuda neapărat cu felul în care îi trata pe prizonierii de război aflaţi în sarcina lor. Un studiu privind politicile americane din perioada 1945 – 1946 a susţinut că prizonierii germani deţinuţi în Europa Occidentală erau reclasificaţi administrativ pentru a eluda Convenţia de la Geneva şi că un procent semnificativ se poate să fi decedat din cauza neglijenţelor.4

Schimburile de populaţii previzionale la Potsdam au devenit efective din toamna anului 1945. Cel puţin 9 milioane de germani expulzaţi au fost alungaţi din căminele lor din Cehoslovacia şi Polonia. Refugiaţii lipsiţi de apărare au căzut pradă răzbunării locale. Serviciile comuniste de securitate au folosit fostele lagăre naziste drept centre de colectare. Proastele tratamente erau o chestiune de rutină. Numărul morţilor se ridica la zeci de mii. Transporturi mizerabile şi suprapopulate erau expediate direct prin zonele americană şi britanică ale Germaniei. *Vertriebene verbände* sau „asociaţii ale celor expulzaţi” rezultate aveau să devină o potenţială forţă anticomunistă în cadrul politicii postbelice. Integrarea lor cu succes a fost primul dintre multele miracole ale Germaniei Federale.5

Mişcări compensatorii ale populaţiilor au avut loc mai departe spre Est. Oraşul pustiit Königsberg, redenumit Kaliningrad, a fost repopulat de soldaţii sovietici, devenind o enclavă a RSFS Rusia. Circa 2 – 3 milioane de polonezi din provinciile anexate de URSS au primit permisiunea de a migra spre vest. Oraşul Breslau, de exemplu, pustiu şi el, a fost redenumit Wrocław şi a fost ocupat în mare parte de polonezii alungaţi din Lvov, care au sosit complet „echipaţi" cu propria universitate, cu primar şi consiliu municipal, cu propriul muzeu naţional. Atât în Polonia, cât şi în Cehoslovacia, fostele teritorii germane au reprezentat o sursă la îndemână de locuinţe şi locuri de muncă pentru cei mai săraci dintre imigranţii interni.

Dat fiind fiascoul ce a urmat Primului Război Mondial, puterile occidentale au decis să nu exercite presiuni asupra Germaniei pentru despăgubiri cu un caracter punitiv. Uniunea Sovietică, în schimb, a fost hotărâtă să scoată maximum posibil. Cererea oficială a sovieticilor a fost de 20 miliarde de dolari. Nu au aşteptat însă ca negocierile interaliate să eşueze: încă din primele zile de ocupaţie, echipele sovietice de despăgubiri au început să demonteze şi să transporte uzine, linii de cale ferată, centrale electrice, şepteluri, material rulant şi automoto. Prădătorii sovietici, singuri sau în grupuri, nu au făcut nicio deosebire între Germania şi teritoriile desemnate pentru a fi administrate de Polonia sau Cehoslovacia.

În toată Europa, lumea voia să regleze conturile prin intermediul colaboraţioniştilor de război. În unele cazuri, lucrul s-a făcut prin intermediul justiţiei. Pierre Laval, Vidkun Quisling, William Joyce (Lord Haw-Haw) şi Monseniorul Tiso s-au numărat printre cei condamnaţi şi executaţi. Mareşalul Pétain, în vârstă, şi-a trăit ultimii ani de la d'Yeu, deşi fusese condamnat la moarte. Cele mai minuţioase procese s-au desfăşurat în Olanda, unde circa 200.000 de persoane suspectate de colaboraţionism au fost arestate, şi în Belgia, unde din cei 634.000 de arestaţi,

57.000 au fost condamnaţi. Prin comparaţie, în Austria au fost 9.000 de procese şi 35 de sentinţe la moarte. Destul de des, totuşi, populaţia a luat chestiunea în propriile mâini. În Italia, mii de fascişti au fost pur şi simplu linşaţi sau împuşcaţi de partizani. În Franţa, într-un val de sălbatică răzbunare, au fost ucise cel puţin 10.000 de persoane, adeseori pe baza unor acuzaţii neîntemeiate. În Germania, după încheierea proceselor de la Nürnberg ale marilor criminali de război (vezi pp. 915 – 924), denazificarea a continuat încet; procesele criminalilor au început la finele anilor 1950. Procese sporadice ale unor ofiţeri SS, ale celor care au angajat muncă forţată şi ale personalului din lagărele de concentrare au continuat şi în anii 1960. Dar cei mai mulţi dintre peştii mari reuşiseră să scape: 9 milioane de nazişti reprezenta prea mult ca să le poată face faţă.

În Europa de Est comuniştii au folosit epurările colaboraţioniştilor ca pretext pentru a-i elimina pe propriii lor opozanţi. Câţiva nazişti şi colaboratori nazişti de marcă au fost folosiţi pentru a da un exemplu: Hoess, comandantul de la Auschwitz, a fost judecat şi spânzurat în Polonia în 1946. Pe de altă parte, mulţi dintre cei cu grade şi funcţii mărunte au reuşit să supravieţuiască dacă au fost de acord să schimbe taberele. Bolesław Plasecki, liderul Falangei fasciste poloneze, de exemplu, a scăpat dintr-o puşcărie sovietică în 1945, ca şef al organizaţiei pseudocatolice PAX, sponsorizată de comunişti. Între timp, larga majoritate a oamenilor politici est-europeni, care erau expediaţi în valuri spre gulagul sovietic sau spre alte închisori comuniste cu eticheta de „fascişti” sau „colaboraţionişti”, nu erau nici pe departe astfel. Nu era neobişnuit ca nişte criminali nazişti de război să împartă aceeaşi celulă cu floarea rezistenţei antinaziste.6 Lagăre de concentrare naziste, cum era cel de la Buchenwald, au fost redeschise de KGB pentru a reprima o nouă generaţie de deţinuţi.

În mijlocul acestui haos, fostul Reich trebuia cumva condus. De Austria s-a scăpat rapid. Germania, dezarmată, micşorată şi demilitarizată a fost împărţită în cinci – patru zone de ocupaţie plus Berlinul care a fost şi el împărţit în patru sectoare (vezi harta 27, p. 1049) dat fiind că la Potsdam se convenise că nu va exista un guvern german central, a trebuit să se organizeze un grup de ministere necesare repomirii vieţii economice, aflate sub directa supraveghere a Comisiei Interaliate de Control (ICE). Toate aspectele privind guvernarea locală erau subordonate comitetelor prezidate de ofiţeri britanici, americani, francezi sau sovietici. În primele două ierni a avut prioritate simpla supravieţuire. Oraşele Germaniei fuseseră aduse la stadiul de ruine; drumurile, căile ferate şi podurile au trebuit să fie reconstruite. Cincizeci de milioane de oameni, dintre care o cincime erau refugiaţi, trebuiau să fie cumva hrăniţi şi adăpostiţi.

Viaţa politică a Germaniei a renăscut totuşi, mai întâi în zona sovietică. O iniţiativă a grupului de comunişti conduşi de Walter Ulbricht (1893 – 1973) a sosit de la Moscova aproape înainte ca luptele să înceteze. Când alegerile locale din luna decembrie 1945 au arătat că socialiştii din zona sovietică sunt în avantaj, comuniştii i-au asaltat deschis, le-au arestat liderii şi le-au sistat cartelele de raţie. Rezultatele singurelor alegeri libere din zona sovietică au fost desconsiderate; s-a impus o fuzionare forţată a socialiştilor cu comuniştii. În luna aprilie 1946, Partidul Socialist al Unităţii (SED) rezultat, sub conducerea lui Ulbricht, era gata deja pentru crearea statului unipartid. În aceste condiţii, cele trei partide exclusiv germane care tocmai se năşteau şi care începuseră să funcţioneze în

1945 graţie propunerilor aliaţilor pentru o „transformare democratică” a Germaniei – SPD, condus de dr. Kurt Schumacher, Uniunea Ceştin-Democrată (CDU) a dr. Konrad Adenauer şi Uniunea Liber-Democrată – nu au

reuşit să funcţioneze liber decât în cele trei zone occidentale.

Maşinaţiunile comuniştilor au fost deosebit de ostentative în Polonia. Încă din 1943, puterile occidentale au închis ochii la crucificarea aliaţilor lor polonezi. [KATYN], iar la Yalta i-au oferit lui Stalin Polonia pe tavă. Rezultatul a fost dezastruos. În ajunul Procesului de la Moscova din luna iunie 1945 (vezi pp. 1050 – 1051), membrii ai rezistenţei poloneze din timpul războiului au fost arestaţi *en masse*; partidele necomuniste au fost hărţuite fără milă; un război civil aprig s-a declanşat între rămăşiţe ale mişcării de rezistenţă; iar „alegerile libere şi independente" promise la Yalta au fost amânate în repetate rânduri. Ţara era condusă de un ofiţer NKVD, Boleslav Beirut (1892 – 1956) care se pretindea un lider nepartinic. Singurul reprezentant al polonezilor din Londra care a participat era lipsit de orice putere. Rezultatele unui referendum dubitabil ţinut în luna iunie 1946 s-au pierdut printre ştirile despre un pogrom mişelesc desfăşurat cu acordul tacit al oficialităţilor la Kielce. Alegerile, când au avut în sfârşit loc, în luna ianuarie 1947 au fost atât de vădit frauduloase, încât ambasadorul SUA la Varşovia a demisionat prompt în semn de protest.7

Cu toate acestea, intenţiile lui Stalin la acel moment erau departe de a fi clare. Dacă acţiunile comuniştilor erau intolerabile în Polonia şi în Iugoslavia – unde Tito îşi zdrobise oponenţii într-o baie de sânge răzbunătoare – lucrurile nu stăteau la fel de rău în Cehoslovacia, fiica favorită a Occidentului. Beneš şi cu ministrul său de externe, Jan Masaryk (1886 – 1948) se aflau încă la cârma lucrurilor. Comuniştii cehi aveau susţinerea populară şi păreau a fi parteneri responsabili în coaliţia de guvernământ. În alte părţi din Europa de Est situaţia politică era confuză. În Ungaria, Bulgaria şi Albania republica a fost adoptată ca formă constituţională de

guvernare în 1946, iar în România, în 1947. Dispariţia ultimelor monarhii din zona Balcanilor, toate având legături cu Germania, nu a provocat totuşi prea mare întristare. O extindere din ce în ce mai sporită a influenţei comuniştilor, aşa cum s-a întâmplat în Franţa şi în Italia, a fost considerată drept reacţie naturală la perioada fascistă. Nu exista niciun semn al unui tipar sovietic fix.

Precauţiile de care a dat dovadă Stalin sunt uşor de explicat. Uniunea Sovietică era încă surprinzător de bine văzută de opinia publică din Occident şi mai ales din SUA. Suferise pierderi îngrozitoare şi avea nevoie disperată de un interval de respiro. Uniunea Sovietică anexase 705.772 de kilometri pătraţi de teritorii străine cu o populaţie suplimentară de 25 de milioane şi avea nevoie de timp pentru a le epura şi a le pregăti pentru modul de viaţă sovietic. Mai important, Uniunea Sovietică nu avea încă o bombă atomică. Fie şi doar din acest motiv o confruntare cu americanii putea să pară prematură. Abordarea cea mai raţională era să aştepte să vadă dacă americanii îşi vor respecta sau nu promisiunea de a-şi retrage trupele din Europa.

Opiniile americanilor erau de mult divergente. Exista un puternic lobby în Congres care susţinea că ameninţarea sovietică este mult exagerată şi că europenii ar trebui lăsaţi să-şi rezolve singuri problemele Europei. Punctul de vedere contrar, susţinut de preşedintele Truman, era de acord cu ceea ce spusese Churchill în încheierea discursului de la Fulton: „prietenii noştri ruşi… nu admiră nimic mai tare decât forţa”. Timp de doi ani, aşadar, politica SUA a stat în cumpănă. Susţinătorii angajării au trebuit să lupte milimetru cu milimetru pentru a avea câştig de cauză. Hotărârea lor a fost întărită treptat de natura insultătoare a propagandei sovietice, de activităţile subversive ale simpatizanţilor sovieticilor, de atitudinea obstructivă a administratorilor sovietici din Germania, de refuzul sovieticilor de a accepta propunerile economice ale

americanilor şi de recomandările britanicilor. Până la urmă au învins, după decizia strategică pe care preşedintele Truman a fost silit să o ia ca urmare a crizei din Grecia din primăvara anului 1947. În fundal, îngrijorarea americanilor a fost accentuată de noile victorii ale comunismului în China.

Partidele comuniste din Europa occidentală au fost mult întărite de victoria asupra fascismului. Ele au fost deosebit de active în Franţa, Belgia şi Italia, unde rolul lor în mişcarea de rezistenţă a fost admirată pe scară largă şi unde un sfert din electorat le-a susţinut. După eşecul loviturii comuniste eşuate de la Bruxelles din luna noiembrie 1944, strategia lor a fost să facă parte din coaliţii parlamentare şi guvernamentale. Apoi însă, în 1947, un val de greve orchestrate în Italia şi în exploatările miniere din Franţa au distrus armonia care domnea. Cohortele vestice ale lui Stalin au fost considerate ca alterând evoluţia efortului de refacere economică şi a democraţiei. Relaţiile dintre Occident şi administratorii sovietici din Germania s-au deteriorat din ce în ce mai rău. Nu exista un limbaj comun; Berlinul a rămas mai departe împărţit în sectoare ostile unele faţă de altele. La mijlocul lui 1946, puterile occidentale au încercat să înfăptuiască un spaţiu economic german unificat, aşa cum fusese anvizajat la Potsdam. Sovieticii au refuzat să participe. Din acel moment cele trei zone occidentale au mers pe direcţia lor, asistate de Consiliul Economic German format sub auspiciile anglo-americanilor în luna iunie 1947.

Până în 1947, atât Persia cât şi Grecia fuseseră administrate de britanici. Sub presiunea altor crize din India, Egipt şi Palestina, brusc, Imperiul Britanic falit a decis că nu mai putea face faţă. În Persia parlamentul a decis să respingă un aranjament prin care forţele sovietice să se retragă din regiunile nordice, în schimbul unor uriaşe livrări de petrol. Confruntaţi cu o posibilă ripostă din partea sovieticilor, consilierii americani au fost aduşi la

Teheran. Era pe cale să se genereze o nouă sursă de înfruntare sovieto-americană. În Grecia, războiul civil s-a redeschis în luna mai 1946. Rebelii comunişti au presat spre Sud de la bazele din Albania, Iugoslavia şi Bulgaria. Costurile Marii Britanii pentru apărarea guvernului regalist din Atena au crescut; Londra a făcut apel la Washington pentru sprijin financiar. În loc să-şi pregătească retragerea din Europa, Statelor Unite li s-a cerut să pună umărul la rezistenţa împotriva expansiunii comuniste. Era pe cale să se întâmple o schimbare decisivă în balanţa puterii la nivel mondial.

Răspunsul preşedintelui Truman a fost fără echivoc. Solicitând Congresului un ajutor economic în valoare de 400 de milioane de dolari pentru Grecia şi Turcia, el a explicitat principiile unei noi politici ferme. „Trebuie să devină politica Statelor Unite, a declarat el, să ajute popoarele libere care rezistă subjugării venite din partea unor minorităţi armate sau a unor presiuni din exterior". Această Doctrină Truman din 12 martie 1947 a marcat momentul în care America a acceptat de bunăvoie conducerea lumii libere. A pus capăt unei indecizii prelungite şi a garantat faptul că trupele americane vor rămâne în Europa pe termen lung. Poziţia lui Truman faţă de comunism a ajuns să fie cunoscută ca „îngrădire" – o versiune nouă a antebelicului *cordon sanitaire*. Ea a coincis strâns cu o analiză cu titlul „Sursele conduitei Uniunii Sovietice", publicată anonim în luna iulie 1947 de experimentatul diplomat George Kennan. Ea făcea apel la „aplicarea abilă şi vigilentă a unei forţe contrare... care să corespundă schimbărilor şi manevrelor din politica sovietică". Era o forţă pur defensivă şi departe de acel al Treilea Război Mondial pe care îl prevestiseră unii dintre cei mai mânioşi.8

În acel moment SUA a elaborat un program economic generos care să însoţească politicile acestui stat de implicare tot mai crescândă în politica Europei. În 5 iunie

1947, la discursul de deschidere de la Harvard, secretarul de stat al lui Truman, George Marshall a dezvăluit planurile pentru Programul de Refacere a Europei. „Este logic, a declarat acesta, ca Statele Unite să facă tot ceea ce este capabil să facă pentru a susţine revenirea la o sănătate economică normală a lumii, fără de care nu poate exista o stabilitate politică şi nicio pace sigură”. În contrast cu anii 1920, SUA se oferea să finanţeze revenirea Europei în interesul binelui comun. Planul Marshall a avut o durată de patru ani, din 1948 şi până la finele anului 1951. A distribuit 12.500 de milioane de dolari celor 16 membre participante. Pentru administrarea fondurilor a fost nevoie de înfiinţarea Organizaţiei pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică (OECD), care a insistat ca beneficiarii să-şi sporească producţia, să dezvolte comerţul şi să facă la rândul lor „donaţii în contrapartidă”. Deşi un sfert din subvenţiile Marshall au fost alocate Marii Britanii şi o cincime, Franţei, ele au fost în egală măsură şi la dispoziţia aliaţilor, a ţărilor neutre şi a foştilor inamici. Lucrul este fără egal în istoria egoismului iluminat.

URSS a condamnat Planul Marshall drept un truc capitalist. Moscova a refuzat să participe şi a ordonat statelor pe care le controla să facă la fel. Ca urmare, acutizarea separării politice a fost întărită de o marcată separare economică. Cele 16 ţări din Europa occidentală care au beneficiat de subvenţiile Marshall au reuşit să evolueze mai departe; URSS şi statele care depindeau de ea au fost aruncate în izolare autoimpusă.

Mişcarea europeană îşi poate identifica rădăcinile până în secolul XVII (vezi Introducere; capitolul XI). Dar ambiţiile statelor naţionale au ruinat toate acţiunile practice întreprinse în această direcţie. A fost nevoie ca europenii să bea din zaţul amar al înfrângerii şi umilinţei înainte ca visele primilor idealişti să se poată realiza. A trebuit să-şi piardă imperiile şi speranţele lor pentru imperii, înainte ca guvernele să dea prioritate vieţii

împreună cu vecinii lor.

Dimensiunile morale ale mişcării europene postbelice nu sunt întotdeauna amintite. O direcţie s-a concentrat pe supravieţuitorii mişcării de rezistenţă antinazistă din Germania, pentru care reconcilierea internaţională a devenit de primă importanţă. Pentru ei, Declaraţia de Vinovăţie formulată de pastorul Martin Niemöller, la Conferinţa Bisericii Evanghelice Germane în luna octombrie 1945, a fost un act de mare însemnătate. O altă direcţie a fost centrată în Franţa pe un număr de organizaţii catolice radicale inspirate de decanul protestelor pacifiste, Marc Sangnier (1873 – 1950), a cărui Societate Gratry venea în linie directă de la abatele Lamennais. Sangnier s-a luptat timp de 30 de ani pentru „un nouvel état d'âme internaţional", „o nouă stare de spirit internaţional". El a fost guru pentru Robert Schuman şi a exercitat o puternică influenţă asupra politicii din zona franceză de ocupaţie din Germania. O Uniune Europeană a Federaliştilor a ţinut la Montreux o conferinţă de întemeiere pentru circa 50 de grupări de activişti în luna august 1947. Alte direcţii, mai ales anglo-saxone au existat în antebelicul Grup Oxford al lui Lionel Curtis, fondatorul Institutului Regal pentru Relaţii Internaţionale şi în Mişcarea Pentru Reînarmare Morală, activ anticomunistă.

În 1945 problema imediată o reprezentau totuşi intenţiile guvernelor britanic şi american. Londra şi Washington reprezentau supremaţia politică în Europa Occidentală. Ar fi putut prelua uşor conducerea în formarea unor noi instituţii europene sau, de ce nu, în a li se opune. Nu au făcut niciuna, nici alta. În domeniul cooperării internaţionale s-au lăsat ghidate în primul rând de Naţiunile Unite; din punct de vedere politic au fost preocupate de confruntarea din ce în ce mai acută cu Stalin. Nu au avut nicio viziune specială pentru Europa.

Lipsa hotărârii nu a fost totuşi imediat evidentă. Implicarea personală a lui Churchill în primii ani de după

război a fost de bun augur pentru suportul britanic oficial. Abia mai târziu a devenit evident că Partidul Laburist, la putere în Marea Britanie, nu-i împărtăşea viziunea. Nu a făcut mai mult decât să încurajeze discuţiile care aveau să ducă, într-un final, la constituirea Consiliului Europei (vezi mai jos). Un manifest al Partidului Laburist, intitulat *Unitatea europeană* (1950) sublinia faptul că „nicio fărâmă din suveranitatea Marii Britanii" nu era negociabilă. Americanii, la rândul lor, radiau bunăvoinţă. OECD, care a funcţionat ca o matcă pentru canalizarea Planului Marshall, părea să fie primul pas în direcţia integrării europene. Doar în perioada 1949 – 1950, când acesta din urmă şi-a slăbit operarea, au devenit clare limitele intereselor americane, dar şi britanice.

Prima persoană însemnată care a identificat direcţia spre care se îndrepta Europa a fost Winston Churchill. Respins de electoratul britanic în luna iulie 1945, liderul de război cel mai admirat al Europei îşi permitea să reflecteze. „Ce este Europa? scria el. Un morman de moloz, o capelă mortuară, un focar de molime şi de ură". În 1946, în două discursuri reper care aveau să se dovedească profetice, şi-a exprimat puncte de vedere care nu erau foarte populare la acea vreme. În 5 martie, la Westminster Collège din Fulton (Missouri), avându-l pe preşedintele Truman alături, el a vorbit despre Cortina de Fier:

De la Stettin, la Marea Baltică, şi până la Trieste, la Adriatica, o cortină de fier a coborât de-a latul continentului. Dincolo de această linie se află capitalele vechilor state ale Europei Centrale şi de Est – Varşovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, Bucureşti şi Sofia… Aceasta cu siguranţă nu este Europa eliberată pe care noi ne-am luptat să o construim.9

Churchill a respins posibilitatea unui atac sovietic timpuriu asupra Occidentului, dar credea că Moscova era hotărâtă pentru o „expansiune nelimitată". El a făcut apel

la „acţiune oportună” de genul celei care îi lipsise cu zece ani în urmă împotriva Germaniei naziste. Opinia SUA era „aproape universal ostilă” 10. La Londra, ziarul *The Times* se zbârlise dezaprobator, clamând că „Democraţia occidentală şi comunismul au multe de învăţat una de la cealaltă”.11

La Zürich, în 9 septembrie, Churchill a făcut apel pentru „un gen de State Unite ale Europei”. Răgazul, spunea el, ar putea să fie scurt; extinderea armelor atomice putea curând întări diviziunile existente. Primul pas ar fi trebuit să fie un parteneriat între Franţa şi Germania. „Dacă va fi să formăm Statele Unite ale Europei… a declarat el, trebuie să începem acum”. 12 Viitorul, familiei europene” depindea de „hotărârea a milioane de oameni să facă bine în loc să facă rău”. Apelul său nu a fost aşadar unul de natură politică sau economică, ci de natură morală. *The Times* a tratat cu dispreţ această „scandaloasă propunere”. „Nici măcar în Europa Occidentală, comenta ziarul, nu există suficiente semnale care să sugereze că această unitate atât de des pomenită… ar fi pe cale”. Fondatorul mişcării europene antebelice, contele Condenhove-Kalergi, a fost unul dintre puţinii care l-au felicitat pe Churchill. „Acum că *dumneavoastră* aţi pus problema europeană, scria el, guvernele nu o mai pot ignora”. 13

În această perioadă, viziunea strategică a lui Churchill postula o „asociere frăţească” a celor trei cercuri interconectate formate din Commonwealth-ul britanic, Uniunea Europeană şi Statele Unite. Marea Britanie urma să acţioneze ca „legătură vitală între ei toţi”. Churchill a identificat corect interesele concurente care aveau să exercite presiuni uriaşe în deceniile următoare şi care vor trage simultan politica externă britanică în trei direcţii diferite.

Punctele sale de vedere au făcut din Churchill alegerea firească pentru funcţia de preşedinte al

Congresului Europei organizat cu caracter privat la Haga, în 7 – 10 mai 1948. Un număr de aproape 800 de personalităţi eminente au fost invitate să analizeze problemele lipsei de unitate a Europei. Printre participanţi s-a numărat şi o puternică delegaţie germană, condusă de Konrad Adenauer. Comisia culturală a fost prezidată de Salvator de Madariaga, ministrul exilat şi scriitor spaniol. În cursul dezbaterilor, delegaţii au recunoscut principiul „supranaţionalităţii": nevoia statelor de a ceda o parte a suveranităţii lor în interesul unor instituţii comune. Discursul lui Churchill a inclus cu sfinţenie cele mai înalte dintre idealuri:

Trebuie să proclamăm misiunea şi proiectul unei Europe Unite a cărei concepţie morală va câştiga respectul şi recunoştinţa omenirii şi a cărei forţă fizică va fi atât de mare, încât nimeni nu va îndrăzni să-i tulbure dominaţia paşnică... Sper să văd o Europă în care bărbaţii şi femeile din fiecare ţară se vor gândi că sunt europeni, dar şi că aparţin tărâmului lor natal şi că, oriunde vor merge pe acest mare teritoriu, ei vor simţi cu adevărat că „Aici sunt acasă".

De Madariaga a fost la fel de poetic şi elocvent:

Această Europă trebuie să se nască. Şi o va face, atunci când spaniolii vor vorbi despre „Chartres al nostru", englezii, despre „Cracovia noastră", italienii, despre „Copenhaga noastră", iar germanii, despre „Bruges al nostru"... Atunci Europa va fi vie. Pentru că atunci Duhul Sfânt care conduce Europa va fi rostit cuvintele facerii: FIAT EUROPA.14

Congresul a fost fără îndoială dus de valul puternic al propriului entuziasm. Comunicatul final a chemat la întreprinderea de acţiuni practice, cum ar fi crearea unei Adunări Europene şi a unei Curţi Europene a Drepturilor Omului; s-a format şi un comitet de legătură destinat să menţină vii scopurile Congresului. Acest din urmă organism a fost destinat să adopte numele de „Mişcare

Europeană”, a cărui progenitură a devenit cu adevărat. În afară de Churchill, preşedinţi de onoare au fost Schuman (Franţa), De Gasperi (Italia) şi Spaak (Belgia). Acum le mai rămânea să vadă dacă vreunul dintre guvernele la putere le vor adopta ideile. Dată fiind ostilitatea URSS, era evident că nu puteau spera decât la sprijinul din partea guvernelor occidentale (vezi mai jos).

La finele anului 1947, aşadar, Cortina de Fier a lui Churchill devenea o realitate. Trei evenimente aveau să înlăture orice îndoieli mai persistau încă: crearea Cominformului, lovitura de la Fraga din luna februarie şi Blocada Berlinului.

Într-o întâlnire care a avut loc în staţiunea montană Szklarska Poreba, din Polonia, în luna octombrie 1947, delegaţi comunişti din URSS, Europa de Est, Franţa şi Italia au înfiinţat Biroul Comunist de Informaţii. Scopul acestuia era să coordoneze strategiile partidelor frăţeşti. Pentru lumea din afară semăna suspect de tare cu reînvierea Cominternului, un instrument subversiv, semnalul unei noi ofensive ideologice. Lovitura comunistă de la Praga a avut loc în 25 februarie 1948. Comuniştii cehi împărţiseră până atunci puterea cu socialiştii timp de doi ani, însă temerile lor erau legate de un vot socialist din ce în ce mai puternic, însemnând declinul apropiat al influenţei lor. Implicarea comuniştilor într-un sistem cu adevărat democratic însemna, pe de altă parte, că nu ar fi putut câştiga supremaţia prin intermediul manipulării, aşa cum se întâmplase în Polonia vecină; aşadar au apelat la forţă. Pe străzi au apărut muncitori înarmaţi şi membrii ai miliţiei. Se zvonea că garnizoanele Armatei Roşii se pregăteau să acţioneze. Politicienii necomunişti au fost arestaţi, iar partidele din care făceau parte, dizolvate. Jan Masaryk a fost aruncat de la fereastra ministerului, găsindu-şi moartea. Klement Gottwald, şeful comuniştilor, a declarat că „a fost ca şi cum ai tăia untul cu un cuţit ascuţit”. Preşedintele Beneš, flexibil ca de obicei, nu a

rezistat. Pentru a doua oară în zece ani, cea mai promiţătoare democraţie din Europa de Est fusese subminată fără a se trage nici măcar un foc de armă în apărarea ei. Opinia publică occidentală s-a speriat. Temându-se de un atac sovietic, cinci ţări vest-europene au format o alianţă pe 50 de ani care prevedea cooperarea economică şi militară. Tratatul de la Bruxelles, din 17 martie 1948, semnat de Marea Britanie, Franţa şi de grupul Benelux, a fost precursorul unei noi alianţe de securitate care era pe cale de a se coagula.

Lovitura finală a venit în Germania. Consiliul Economic German îşi pregătea noile planuri. Propunerile-cheie vizau o reformă valutară radicală, care implica o rată de schimb de zece mărci germane ale vechiului Reich la o marcă germană nouă, şi o nouă bancă centrală – Bank Deutscher Länder (strămoşul Bundesbak). Comisarul sovietic, mareşalul Sokolovski, nici nu a vrut să audă. În 20 martie 1948, el şi adjuncţii lui au părăsit Comisia Aliată de Control şi nu a mai revenit niciodată. Marea Alianţă luase sfârşit.

Stalin ajunsese la momentul în care abţinerea nu mai aducea profit. Diplomaţia sovietică nu reuşise nici să-i convingă pe americani să părăsească Europa, nici să prevină integrarea crescândă a zonelor occidentale ale Germaniei. Cu asistenţă activă din partea americanilor, Europa de Vest nu putea decât să crească în forţă. Sosise deci vremea ca ursul sovietic să-şi arate colţii. Armata sovietică nu putea risca un asalt direct, dar îşi putea demonstra controlul asupra oraşului Berlin, vulnerabil şi un simbol foarte puternic, în 1 aprilie 1948, patrule sovietice au început să intervină în traficul de pe coridorul care lega Berlinul de zonele occidentale, dar fără rezultat. În 18 iunie au fost introduse marca germană şi Banca BDL. Din punctul de vedere al comuniştilor, aceasta a reprezentat un act de agresiune; în ziua de 24, trupele sovietice au izolat complet Berlinul, pentru a-şi salva zona

de invazia mărcii germane. Capitala Germaniei se afla în blocadă şi a rămas astfel timp de 15 zile. Începuse Războiul Rece.

Europa de Vest, 1945 – 1985

Europa Occidentală postbelică este uşor de definit: ea era formată din ţări care nu fuseseră ocupate de armata sovietică şi care nu se aflau sub controlul comuniştilor. Aceste ţări aparţineau totuşi de două grupuri distincte. Unul era cel al statelor neutre, rămase în afara diferitelor asocieri militare şi economice ale vremii; celălalt era grupul mai mare format din acele ţări care deveniseră membre fie ale Organizaţiei Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), fie ale Comunităţii Economice Europene (EEC), fie ale ambelor (vezi anexa III, p. 1084).

Europa Occidentală se mai distingea şi prin faptul că în 1945 era încă baza imperiilor coloniale ale lumii. Într-adevăr, cu excepţia SUA şi a Uniunii Europene, al căror imperialism nu era conform tipului tradiţional, nu existau puteri imperialiste care să nu fie vest-europene. Germania fusese văduvită de coloniile ei în 1919. Italia suferise aceeaşi soartă în 1946. Imperiile britanicilor, olandezilor, francezilor, belgienilor şi portughezilor erau în mare parte intacte. Dizolvarea acestor imperii în primele decenii postbelice au reprezentat elementul fundamental pe scena europeană în schimbare. Decolonizarea era o precondiţie necesară pentru apariţia unei noi Comunităţi Europene, cu parteneri democratici şi egali.

Pe parcursul şi imediat după al Doilea Război Mondial multe state imperialiste europene speraseră că vor putea fi în stare să-şi menţină sau să-şi reconstituie imperiile. „Nu am devenit prim-ministru al Majestăţii Sale, a declarat Churchill, ca să prezidez asupra lichidării Imperiului Britanic”. Dar aşa a făcut.

Existau multe motive pentru care, în 1945, menţinerea imperiilor Europei devenise practic imposibilă. Mai presus de orice, elitele popoarelor coloniale, multe

dintre ele şcolite în Europa, învăţaseră principiile naţionalismului şi democraţiei de la stăpânii lor şi acum îşi cereau cu tărie independenţa. Legăturile dintre colonii şi ţara-mamă se şubreziseră în timpul războiului. Nu mai existau resursele disponibile pentru a le reface în mod forţat şi nici nu mai exista voinţa de a perpetua regula dominaţiei unei rase asupra alteia. SUA, de care depindea acum Europa Occidentală, se opunea cu tărie colonialismului de stil vechi, aşa cum se opunea şi ONU. Imperialismul nu mai era nici viabil, nici respectabil. Principala chestiune era dacă imperialiştii se vor pleca sub vântul schimbării sau vor încerca să i se opună. Nimic nu relevă mai bine prăpastia dintre Europa de Vest şi Europa de Est în această etapă. Exact în momentul în care Uniunea Sovietică îşi extindea şi îşi consolida imperiul asupra popoarelor est-europene, guvernele imperialiste din

Europa de Vest căutau cu disperare mijloacele pentru a le démantela pe ale lor. Dintr-un motiv oarecare aceste aspecte gemene ale imperialismului european sunt arareori discutate sub acelaşi titlu.

Procesul de decolonizare a fost extrem de complex şi multe dintre complicaţii au decurs din condiţii care nu depindeau de Europa. Fiecare imperiu însă avea propriul lui etos; fiecare deţinea o serie de teritorii care mergeau de la dominioane autoguvernate la colonii şi administraţii fiduciare; şi fiecare făcea uz de grade diferite de forţă militară. Cu excepţia Marii Britanii şi a Portugaliei, toate puterile imperiale fuseseră învinse şi ocupate în timpul războiului şi nu porneau de pe o poziţie puternică.

Imperiul Britanic, ocupând o suprafaţă de aproximativ 125 de ori mai mare decât Marea Britanie, era deja într-un stadiu avansat de transformare. Toate „dominioanele albe” erau deja complet independente încă din 1931; iar multe posesiuni ale coroanei erau acum pregătite pentru autoconducere sau pentru administrare locală. Din cei

250.000 de angajaţi ai Biroului Britanic Colonial în 1945, numai 66.000 proveneau din Marea Britanie. Cazul test era India, un subcontinent cu o populaţie de 400 de milioane, unde campania de rezistenţă nonviolentă al lui Gandhi atrăsese atenţia lumii întregi. Guvernul britanic laburist a decis să-i acorde Indiei independenţa necondiţionată. În 15 august 1947, ultimul viceregе a primit onorul la Delhi, în timp ce rajahul privea pentru ultima oară coborârea drapelului britanic. India, Pakistan, Birmania şi Ceylon au devenit state independente. A avut loc un dezmăţ de masacre intercomunale între musulmani şi hinduşi, dar niciunul nu i-a vizat direct pe britanici.

Câteva dintre teritoriile dependente mai mici au provocat tulburări mult mai mari. În luna mai 1948, Marea Britanie i-a înapoiat ONU mandatul pentru Palestina, după ani de violenţe provocate atât din partea teroriştilor sionişti, cât şi de la rebelii arabi. În Malaya insurecţia comunistă a durat din 1948 în 1957; în Cipru, războiul împotriva organizaţiei EOKA, între 1950 şi 1960; în Kenya campania mau-mau a durat între 1952 şi 1957; în Egipt luptele au culminat cu Criza Suez, între 1952 şi 1956; în Rhodesia de Sud (Zimbabwe) starea de urgenţă privind Declaraţia Unilaterală de Independenţă a populaţiei albe a durat între 1959 şi 1980. În alte zone ale Africii un şir de acte paşnice de independenţă a început cu acela din Ghana în 1957 şi Nigeria, în 1960. La finele acestui proces aproape toate fostele colonii ale Marii Britanii se alăturaseră Commonwealth-ului, o asociaţie voluntară fondată iniţial pentru dominioanele autoguvernate. Africa de Sud a ieşit din asociaţie în 1961, Pakistan, în 1973. Funcţiile administrative reziduale ale Biroului Commonwealthului au fost transferate în etape către Foreign Office (FCO) până în 1968. Taxele vamale preferenţiale ale Commonwealth au fost eliminate în 1973. Disoluţia celui mai mare imperiu al lumii s-a încheiat esenţialmente în intervalul unui sfert de secol.

Imperiul Olandez, de 55 de ori mai mare decât Olanda a fost desfiinţat dintr-o singură lovitură. Indiile de Vest Olandeze nu au fost niciodată redobândite efectiv de olandezi după ocuparea niponă din 1941 – 1945. Republica Indonezia a fost confirmată în 1950.

Imperiul Francez, de 19 ori mai mare decât Franţa, şi-a dat sfârşitul în agonie. Mulţi dintre locuitorii coloniilor aveau cetăţenie franceză deplină; iar câteva regiuni din nordul Africii, cu populaţii franceze extinse, au format parte integrală din Franţa metropolitană. Umilite în perioada războiului, guvernele franceze s-au simţit obligate să-şi reafirme autoritatea şi au dispus de suficientă forţă militară pentru a-şi face înfrângerea foarte costisitoare. Tunisia şi Maroc s-au desfăcut fără probleme în 1951, aşa cum s-a întâmplat şi cu mandatele levantine ale Siriei şi Libanului. În Indochina însă a avut loc un război de opt ani în Viet-Cong, până când dezastrul de la Dien Bien Phu din luna mai 1954 a silit Parisul să predea regiunea unui imprudent Washington. În Algeria a avut loc un alt război sângeros, pe durata a opt ani, împotriva FLN, care pe parcurs a distrus A Patra Republică şi s-a încheiat cu dramatica acordare a independenţei de către generalul de Gaulle, în luna mai 1962. Preocupată cu războiul algerian, Franţa îşi eliberase celelalte colonii africane.

Imperiul Belgian, de 78 de ori mai mare decât Belgia, s-a prăbuşit în 1960, când Congo a încercat să urmeze exemplul vecinilor lui ex-francezi. Mişcarea a fost destul de nepregătită. Secesiunea provinciei Katanga a provocat un război civil în care mii de oameni şi-au pierdut viaţa, printre care Patrice Lumumba, sponsorizat de sovietici, şi secretarul-general al ONU, Dag Hammarskjöld.

Imperiul Portughez a rezistat cel mai mult. Angola, care singură era de 23 de ori mai mare decât Portugalia, s-a separat în 1975, împreună cu Mozambic şi Goa.

Toate fostele colonii ale Europei, cu o singură excepţie, au fost eliberate. În 1945 Italia a înapoiat Greciei

arhipelagul Dodecanez. Malta şi-a obţinut independenţa de la britanici în 1964. Doar o mână de teritorii au rămas, printre care Gibraltar, care stătea sub ameninţarea unei preluări din partea Spaniei, Insulele Falkland (britanice), sursa conflictului anglo-argentinian din 1983 şi Insulele Marchize (franceze), zona unde Franţa executa testele nucleare. Hong Kong (britanic) urma să fie returnat Chinei în 1997, iar Macao (portughez), în 1999.

Efectele decolonizării au fost aproape la fel de profunde asupra fostelor state imperialiste ca şi asupra fostelor colonii. Fostele puteri imperialiste au coborât la acelaşi statut ca şi celelalte state suverane ale Europei, făcând astfel mai puţin problematică o eventuală uniune. Şi-au pierdut multe dintre beneficiile economice de care se bucurau în mod tradiţional, mai ales în privinţa materiilor prime ieftine şi a pieţelor coloniale captive. Au scăpat, totuşi, de povara apărării şi administrării posesiunilor îndepărtate. Fiecare dintre ele au păstrat legături culturale şi personale puternice cu popoarele Asiei şi Africii, care acum au putut să trimită valuri de imigranţi voluntari pentru a se alătura forţei de muncă a „vechii patrii”. În deceniile postimperialiste în Marea Britanie au sosit mult mai multe persoane din subcontinentul indian sau din Caraibe, ca şi musulmani în Franţa, decât vreodată înainte. Problemele rasiale ale imperiilor au fost şi ele importate odată cu aceşti oameni. Decolonizarea Occidentului a fost urmărită de Europa de Est cu un amestec de surpriză şi invidie. Propagandei oficiale i-a fost greu să salute mişcările de eliberare naţională de pe îndepărtatele continente fără temerea că astfel le va da idei şi propriilor supuşi. Cetăţenii obişnuiţi se întrebau de ce li se făcea atât de multă publicitate arabilor, vietnamezilor şi congolezilor. Cei mai inteligenţi se întrebau dacă decolonizarea nu s-ar putea aplica şi lor. Pentru aceasta, aveau însă de aşteptat până în epoca lui Mihail Gorbaciov (vezi mai jos).

Odată ce a fost formulată Doctrina Truman, a devenit necesară crearea instituţiilor oficiale care să coordoneze implicarea SUA în sistemul de apărare şi de securitate al Europei. Blocada Berlinului nu a făcut decât să sublinieze urgenţa lor. Miniştrii de externe a noua ţări vest-europene s-au alăturat SUA şi Canadei în cadrul unui tratat prin care în 4 aprilie 1949 lua fiinţă NATO.

Într-un fel, NATO poate fi considerat înlocuitorul fostei Mari Alianţe: era centrat pe acelaşi parteneriat anglo-american ce data din 1941. Într-o primă instanţă i-a alăturat pe anglo-americani semnatarilor mai vechiului Tratat de la Bruxelles, împreună cu Italia, Portugalia, Danemarca, Islanda şi Norvegia, mai târziu a fost extins pentru a include Grecia şi Turcia (1952), Germania Federală (1955) şi Spania (1982). NATO era condus de un comitet, Consiliul Nord-Atlantic, cu sediul la Bruxelles, având propriul secretargeneral. Comandamentele lui militare regionale, cu trupe aeriene, terestre şi maritime, acopereau rutele transatlantice dintre America de Nord şi Europa şi toată lungimea Cortinei de Fier, de la Nordkapp la Marea Neagră. A reprezentat instrumentul cel mai important pentru „îngrădirea" URSS, percepută acum drept principala ameninţare la pacea Europei. Misiunea NATO a durat 40 de ani şi a fost dusă la îndeplinire cu indiscutabil succes.

Prima sarcină a NATO a fost spargerea Blocadei Berlinului – ceea ce a şi făcut, literalmente aproape şi fără probleme. Bazându-se pe superioritatea aeriană, şiruri succesive de avioane britanice şi americane de transport au preluat sarcina aprovizionării unui oraş cu 2 milioane de suflete cu întregul necesar de combustibil, alimente şi materii prime. Acţiunea aeropurtată a avut nevoie de 277.264 de zboruri; în punctul de maxim, câte un avion cu încărcătură plină ateriza pe aeroportul Tempelhof la fiecare minut. În fiecare zi, 8.000 de tone de provizii erau paraşutate. Până la sfârşit, se construiseră zeci de piste de

aterizare îndreptate spre est pe întinsul Germaniei Federale, unde popularitatea puterilor occidentale atinsese cote maxime. Sovieticii nu puteau decât să asiste cu o furie mută, până când, în 12 mai 1949, au ridicat blocada.

La acel moment însă pregătirile pentru crearea unei Republici a Germaniei de Vest separate erau deja foarte avansate. În luna iulie a anului anterior, la Frankfurt, aliaţii prezentaseră recomandările lor premierilor landurilor regionale, solicitând crearea unui consiliu constitutiv şi a unui proiect de constituţie federală. Liderii germani reticenţi fuseseră tentaţi să susţină o Germanie unită, dar Blocada Berlinului au înlăturat aceste reţineri. *Grundgesetz* sau Legea fundamentală a fost votată în săptămâna în care s-a încheiat blocada, iar alegerile au avut loc în luna august. Konrad Adenauer a ocupat funcţia de prim cancelar federal cu o majoritate de voturi. Bundesrepublik, cu capitala la Bonn şi-a ocupat locul de stat suveran cu cea mai mare populaţie din Europa de Vest.

Era probabil inevitabil ca Uniunea Sovietică să nu răspundă cu aceeaşi monedă. Republica Democrată Germania (RDG) a oferit cadrul oficial pentru dictatura deja existentă a SED şi a fost înfiinţată în luna octombrie 1949, cu capitala în Berlin (de Est). Berlinul de Vest, ocupat încă de aliaţii occidentali a rămas o enclavă cu statut disputat, o portiţă prin care mii de refugiaţi au continuat să-şi caute libertatea în Occident. Amintirea unei Germanii unite s-a retras şi mai mult în trecut.

Viaţa politică în Europa de Vest a reînceput având ca fundament angajamentul faţă de principiile democraţiei liberale şi credinţa larg răspândită în suveranitatea absolută a statului naţional. Monarhiile au supravieţuit în Scandinavia, Ţările de Jos şi în Marea Britanie, dar numai ca totemuri naţionale. Exista un foarte mare interes pentru democraţia anglo-americană şi în primii ani postbelici, o admiraţie faţă de Uniunea Sovietică. Repulsia faţă de

fascism a inhibat curentele de opinie naţionaliste, a propulsat partidele care promovau reforma socială şi au făcut din comunism o alternativă respectabilă. Reprezentarea proporţională şi guvernarea unor coaliţii pluripartite au fost cele mai des întâlnite. Spania şi Portugalia nu fuseseră implicate în conflagraţie şi au fost singurele ţări unde fascismul antebelic a persistat. Se pot observa trei tendinţe generale: creşterea democraţiei creştine, tribulaţiile socialismului şi declinul comunismului.

Creştin-democraţia care înainte de război dovedise adeseori accente confesionale şi clericale acum luase o nouă direcţie, eliberată de patronajul ecleziastic, adesea controlat de foştii catolici de centru-stânga. Avea o „aripă de stânga" legată de sindicatele catolice şi o „aripă de dreapta" care nu avea astfel de legături; zona de mijloc era ocupată de agenţii de partid. În Italia, Democrazia Cristiana (DC) condusă iniţial de De Gasperi era profund dezbinată de facţiuni, dar treptat şi-a găsit calea spre formarea unui sistem naţional. În Franţa, Mişcarea Republicană Populară (MRP) a fost creată în 1944 sub conducerea lui Georges Bidault şi a fraţilor Schuman, dar a suferit din pricina rivalităţii cu Adunarea Poporului Francez (RPF) a lui de Gaulle, partidul cel mai important. În Germania de Vest, CDU al dr. Adenauer a devenit încet cea mai importantă forţă politică. Adenauer era un conservator de şcoală veche, întemeiată pe mottoul „fără experimente". Parteneriatul lui cu Ludwig Erhart, un adept al economiei sociale de piaţă, a fost totuşi o combinaţie câştigătoare. În mod cu totul excepţional, Partidul Popular Catolic din Olanda a rămas o grupare confesională. La fel de excepţional, Marea Britanie nu a avut niciun fel de tradiţie creştin-democrată.

Socialismul european a fost deosebit de înclinat spre fragmentare şi a suferit frecvent din cauza concurenţei comuniştilor. Social-democraţia postbelică a renunţat la

accentul antebelic pus pe lupta de clasă şi a presat, în schimb, pe dreptatea socială şi respectarea drepturilor omului în interiorul sistemului capitalist. Socialiştii italieni conduşi de Pietro Nenni au făcut manevre pe zona de centru, între DC şi comuniştii puternici. În Franţa, PSF, în frunte cu Guy Mollet, s-au distanţat de dogmatismul antebelic, dar nu s-au bucurat de prea mare succes înainte de epoca François Mitterand din perioada anilor 1970 – 1980. Şi în Germania de Vest SPD, al cărui program Godesberg din 1959 a rupt cu tradiţiile proletare, a rămas în opoziţie până spre sfârşitul anilor 1960. Din nou, Partidul Laburist din Marea Britanie, o „biserică încăpătoare" pentru multe şi diferite tendinţe, a reprezentat un caz atipic.

Partidele comuniste vest-europene, importante iniţial, au intrat rapid în declin după 1948. În mod normal ele au primit instrucţiuni şi susţinere financiară de la Moscova. Au avut o puternică aripă intelectuală care nu se potrivea prea bine cu baza proletară de partid şi care s-a dezintegrat treptat, pe măsură ce a fost dezvăluită enormitatea crimelor lui Stalin. Au rămas puternice numai în Italia şi Franţa, unde au obţinut cu regularitate 20 – 25% din voturi, formând un bloc solid care a raliat toate celelalte partide împotriva lor. În Italia, au jucat un rol efectiv în guvernarea locală, administrând cu succes oraşe cu adevărat burgheze precum Bologna. În Franţa, au realizat până la urmă un scurt moment de „coabitare" cu socialiştii, în 1980 – 1981, înainte de a decădea definitiv.

Politica franceză postbelică a fost marcată de disensiunile dintre A Patra Republică (1946 – 1958), întemeiată imediat după eliberare şi A Cincea Republică. Ele au fost puternic influenţate de figura impozantă a lui Charles de Gaulle, care a revenit în triumf ca premier în 1944 – 1946, s-a retras dezgustat timp de doisprezece ani, a condus ca preşedinte între 1958 şi 1969 şi a lăsat după moarte o trainică moştenire. De Gaulle, deşi democrat, a

fost un susţinător al necesităţii unui guvern puternic şi un gardian gelos al suveranităţii franceze – un antibritanic, antiamerican şi, iniţial, atât antigerman, cât şi împotriva CEE. A Patra Republică a fost marcată de *immobilisme*, „paralizia politică" provocată de atacurile comuniştilor şi ale extremei de dreapta – adepţii poujadismului –, precum şi de o succesiune de efemere şi instabile guverne de coaliţie. În medie, la fiecare şase luni exista un nou prim-ministru. Republica a fost temporar salvată după 1947 de succesul RPF, formaţiunea gaullistă care a acţionat ca forţă patriotică de unitate, dar a fost distrusă de conflictul din Indochina, de Criza Suez şi de Războiul algerian. A Cincea Republică s-a născut în 1958, când de Gaulle a fost rechemat de la Colombey-les-Deux Églises pentru a înăbuşi revolta ofiţerilor din Algeria. Aceasta avea toate datele unei lovituri militare de stat care s-ar fi putut întinde până la Paris. Republica a introdus un sistem prezidenţial puternic, independent de Adunarea Naţională şi care controla formarea guvernelor. În vara anului 1968 a fost martora unei crize majore, cu spectaculoase lupte de stradă între forţele de poliţie şi demonstranţii din Paris; dar a fost depăşită. Sub conducerea succesorilor lui de Gaulle, Georges Pompidou, 1969 – 1974, Valéry Giscard d'Estaign, 1974 – 1981, şi a socialistului François Mitterand, din 1981, republica şi-a regăsit liniştea şi o prosperitate crescândă. Eşecurile Republicii a Patra i-au transformat pe mulţi dintre politicienii francezi în adepţi angajaţi ai federalismului european. Poziţia ei de forţă a dus la fricţiuni importante în interiorul Comisiei Europene (vezi mai jos) şi în 1966, la retragerea Franţei de la comanda militară integrată a NATO.

În perioada 1962 – 1963 generalul de Gaulle a luat totuşi o decizie importantă şi cu un efect de durată. El a hotărât nu doar să facă din reconcilierea franco-germană cheia de boltă a politicii franceze, ci să-i confere acestei reconcilieri şi un cadru instituţional. Aflat într-un turneu în

Germania de Vest el a felicitat tinerii germani pentru că sunt „copiii unui popor măreţ”, a pus în contrast „marile crime ale Germaniei cu marile ei suferinţe” şi a lăudat „comorile de curaj, disciplină şi organizare” ale acestei ţări. A redat astfel Germaniei respectul de sine. Prin Tratatul de la Élysée, semnat împreună cu cancelarul Adenauer în luna ianuarie 1963, a stabilit o „relaţie specială” cum nu avea niciuna dintre celelalte naţiuni europene. De la acea dată un program cuprinzător de cooperare franco-germană în domeniile relaţiilor externe, apărare, învăţământ şi tineret, cimentat prin întâlniri regulate între şefii celor două state, a asigurat singura sursă consecventă de leadership în Europa de Vest.15 [DOUAUMONT]

Politica italiană postbelică a dovedit timp îndelungat aceleaşi neajunsuri ca şi A Patra Republică franceză fără a produce însă un de Gaulle care să-i sară în ajutor. După abolirea monarhiei în 1946, continuitatea politică s-a întemeiat pe un puternic consens împotriva revenirii la fascism, pe fixarea pe poziţii a creştin-democraţilor, care au participat în toate guvernele de după război, şi pe vitalitatea politicilor municipale şi regionale. Consecvenţa politicii de stat a contrastat remarcabil cu instabilitatea cabinetelor. Polarizarea poziţiilor stângii anticatolice şi anticlericale, dominată de comunişti, şi ale dreptei conservatoare a generat destul de multă violenţă. Terorismul Brigăzilor Roşii a culminat cu asasinarea prim-ministrului în 1978 şi cu acţiunea antiteroristă care a ucis multe persoane în timpul atentatului cu bombă de la Bologna, în 1980. Au existat divergenţe importante între nordul prosper, mai ales Torino şi Milano, şi sudul înapoiat şi dominat de Mafia, care părea impermeabil la reforme. Economia italiană şi-a revenit foarte încet de pe urma distrugerilor din perioada războiului, dar a făcut paşi rapizi în cadrul CEE. Succesul economic a compensat

minusurile economice. Italia a devenit un membru NATO activ şi a reprezentat bastionul de apărare pentru Frontul de Sud din Mediterana şi baza Flotei a VI-a americane de la Napoli. Slăbiciunile politicii interne au întărit aderarea Italiei la federalismul european.

După 1949, politica vest-germană a fost una aridă, dacă e să spunem cinstit – ceea ce a fost, poate, un semn al eficienţei acesteia. După şaptesprezece ani de supremaţie a CDU sub conducerea lui Adenauer şi Erhard, au urmat începând cu 1966 trei ani de guvernare în coaliţie, apoi o lungă perioadă de dominaţie a SPD sub Willy Brandt (1969 – 1974) şi Helmut Schmidt (1974 – 1982), apoi din nou a venit la putere CDU, după 1982, avându-l cancelar pe Helmut Kohl. Constituţia a creat o Bundesbank independentă de guvernul federal, păstrând şi asigurând în acelaşi timp puteri extinse guvernelor regionale ale landurilor (unele anterioare Bundesrepublik). Autorităţile centrale de la Bonn s-au bucurat de libertatea de a se concentra asupra rolului lor de coordonare internă şi asupra afacerilor externe. În parlamentul federal, reprezentarea proporţională a sistemului de la Weimar a fost amendată astfel încât să se minimizeze influenţa perturbatoare a partidelor marginale. Sindicatele, remodelate după îndrumările britanice, s-au dovedit a fi mai eficiente decât în Marea Britanie chiar. Deşi Germania avea să se reînarmeze după intrarea în NATO, politica defensivă a rămas profund dependentă de conducerea americană. *Wirtschaftswunder* sau „miracolul economic” din anii 1950 (vezi mai jos) au atras stabilitate, prestigiu şi prosperitate, ajutând în mare măsură la reabilitarea ţării. Adenauer a progresat pas cu pas, oferind parteneriatul german la schimb cu concesiile din partea aliaţilor. Germania de Vest şi-a dobândit statutul de ţară suverană în 1952, a devenit membră deplină a NATO în 1955, membră în CEE, în 1956 şi membră a ONU, în 1973. După aceea scena politică s-a animat sau tulburat graţie

activităţilor cu bună publicitate ale mişcării antinucleare, a ecologiştilor „Verzi” şi, pentru un timp, a grupării teroriste Baader-Meinhof. Deceniile de confruntări cu Germania Democrată s-au schimbat după 1970 datorită Ostpolitik (vezi mai jos) şi au fost încununate de succes în 1990, prin reunificare. Timp de ani buni, Germania de Vest fusese înfăţişată ca un gigant economic şi un pigmeu politic. Nu era pe de-a-ntregul drept, dar povara istoriei i-a inhibat fără doar şi poate o poziţie de forţă şi i-a predispus pe mulţi dintre germani la o poziţie favorabilă ideii unei Europe unite. Criticii erau îngrijoraţi de ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă prosperitatea Germaniei ar fi pălit. „Dictatura germană a eşuat, scria un istoric în 1969, dar democraţia germană nu este încă sigură”. 16 îngrijorări similare ar putea apărea şi după reunificare.

Politica Marii Britanii după război a trebuit să facă faţă unei ţări a cărei identitate tradiţională se dezintegra în tăcere. Era dominată de balansul sistemului bipartit de la Westminster, de activitatea cu frâne periodice a economiei şi, mai presus de toate, de lunga căutare pentru un rol postbelic al Marii Britanii. În luna iulie 1945, victoria dramatică în alegeri a Partidului Laburist a introdus principiul statului bunăstării pe scară largă şi o economie de tip mixt, unde sectorul privat şi cel naţionalizat, bine echilibrate, intrau în concurenţă. În următoarea jumătate de secol, trei guverne laburiste au condus timp de 17 ani în total, iar trei guverne conservatoare (până în 1992), timp de 30 de ani. Graţie puterilor dictatoriale ale majorităţii parlamentare, fiecare program de guvernare a tins să fie răsturnat de partidul succesor. Poziţia extrem de puternică a sindicatelor, de exemplu, care fuseseră încurajate de guvernele laburiste, a fost anihilată de politicile antisindicale ale conservatorilor din anii 1980. Tentativele unor diferite „a treia parte” de a pune capăt duelului steril – de liberali, de social-democraţi, la începutul anilor 1980, şi de la democraţi – au eşuat în

mod repetat. Performanţele fluctuante ale economiei au creat un climat de pierdere treptată a încrederii. Lunga domnie monetaristă a lui Margaret Thatcher (1979 – 1990) a adoptat un stil contabilicesc autoritar pentru a instaura disciplina în toate domeniile pe care guvernul le putea atinge. Efectul, poate nu intenţionat, a fost acela de a crea un grad neobişnuit de putere centralizată, care aproape elimina opiniile administraţiilor locale şi ale regiunilor. Multe instituţii britanice rămăseseră nemodificate din timpuri pe care nu şi le mai amintea cineva; iar o succesiune de episoade dizgraţioase sau provocatoare de disensiuni în City-ul londonez, în cadrul poliţiei, al familiei regale şi al Bisericii Angliei au accentuat sentimentul de autoritate în declin. Societatea britanică era din ce în ce mai polarizată: prosperitatea relativă a noii „culturi antreprenoriale" era însoţită de decăderea zonelor mai sărace din suburbii şi a subproletariatului deznădăjduit care le locuia, de căderea standardelor în învăţământ şi de crima juvenilă. Coeziunea statală fusese şi ea zdruncinată: o tendinţă iniţială spre separatism naţional manifestă în Ţara Galilor şi în Scoţia în anii 1970 a fost verificată în cadrul unor referendumuri care au susţinut statu-quo-ul. Începând cu 1969 un posibil război în Irlanda de Nord a reclamat o prezenţă militară puternică care a pus capăt autoguvernării regionale. Separatismul scoţian a renăscut ca reacţie la poziţia anglo-centristă a guvernelor conservatoare succesive. La momentul când mâna forte a doamnei Thatcher a dispărut, exista o conştientizare pe scară largă a crizei democraţiei britanice.

Pe măsură ce imperiul dispărea, totuşi, principala dilemă a Marii Britanii rezida în nevoia de a alege între „relaţiile speciale" precare pe care le avea cu SUA şi perspectiva unor legături mai strânse cu vecinii ei europeni. Înclinaţia firească era să obţină ce e mai bun din ambele variante: să acorde SUA ŞI NATO un sprijin dezinteresat şi să se alăture Comunităţii Europene. Cu

puţin noroc, Marea Britanie putea combina maximum de beneficii economice cu o pierdere minimă a suveranităţii sale şi a legăturilor ei istorice. Generalul de Gaulle a ghicit această stratagemă şi a blocat-o. După moartea sa, intrarea Marii Britanii în CEE a fost negociată cu succes. Spre sfârşitul anilor 1980 a revenit vechea dilemă; mai devreme sau mai târziu, britanicii vor fi forţaţi să aleagă. Ultraconservatorii britanici se temeau că Regatul Unit ar putea să-şi piardă sufletul; cei care îi criticau argumentau că problemele interne nu puteau fi rezolvate decât în context european.17 în acea confuzie unii se întrebau dacă Regatul Unit va mai supravieţui suficient cât să-şi aniverseze trei sute de ani de existenţă.

Franţa, Italia, Germania Federală şi Marea Britanie – fiecare cu populaţii de peste 50 de milioane de locuitori – erau de departe cele mai mari state ale Europei Occidentale. Ţările mai mici îşi puteau exercita cel mai bine influenţa alăturându-se unor asociaţii regionale. Belgia, Olanda şi Luxemburg îşi coordonau informai politicile încă de la finalul conflagraţiei; ele au constituit Uniunea Economică Benelux în 1958. Marcată de disensiuni etnice, Belgia s-a transformat singură într-o uniune federalizată a trei provincii autonome – Flandra, Bruxelles şi Valonia. În Scandinavia, Danemarca, Norvegia şi Islanda, toate membre NATO, s-au alăturat Suediei şi Finlandei, ambele neutre, în Consiliul Nordic, format în 1953. În politicile lor interne predominau diferite tipuri de democraţii sociale. În general, cu cât un stat era mai mic, cu atât mai mare era pentru el miza într-o eventuală uniune europeană.

Fascismul european, deşi periferic, a dispărut foarte încet. Regimul Salazar din Portugalia nu a fost răsturnat decât în 1974. Regimul lui Franco a supravieţuit în Spania până la moartea lui Caudillo, în 1975. În Grecia, profund divizată de conflictul cipriot, o juntă a coloneilor a acaparat puterea între 1967 şi 1974. Tranziţia Spaniei de

la fascism la democraţie a ridicat relativ puţine probleme. Un program de reformă economică datând de la începutul anilor 1960 a înlăturat constant multe discrepanţe. Renaşterea monarhiei, în persoana regelui Juan Carlos a oferit o sursă crucială pentru conducerea politică; a existat şi un consens public puternic în favoarea admiterii Spaniei în instituţiile vest europene. Susţinerea americană a reprezentat un alt factor. Drept urmare, deşi negocierile între Bruxelles şi Madrid au durat mult şi, în unele momente au fost precare, 141 de sesiuni au fost suficiente pentru ca Spania să obţină accesul în EEC, în 1983, la un an după ce se alăturase NATO. Contrar predicţiilor mai sumbre, integrarea unei economii presupus mai înapoiate s-a dovedit a fi practic fără nicio problemă.

Viaţa culturală a Europei occidentale a fost condiţionată de climatul de liberalism politic, de marile progrese în domeniul tehnologiei şi al mass media şi de un val uriaş de importuri americane. Efectul general s-a observat în slăbirea constrângerilor convenţionale şi, într-un anume grad, în reducerea particularităţilor cu caracter naţional. Libertatea artelor şi a ştiinţei a fost considerată a veni de la sine. Pluralismul opiniilor era o normă.

În filosofie, existenţialismul lui Martin Heidegger (1889 – 1976) şi al lui Jean Paulăartre (1905 – 1980) a ajuns la modă după război, în timp ce în zona anglofonă adepţii lui Ludwig Wittgenstein (1889 – 1951), un austriac activ în Cambridge, credeau că logica pozitivistă a făcut ca orice altă filosofie să devină redundantă. În Franţa, cei devotaţi lui Jacques Derrida (n.1930) şi metodei lui de deconstrucţie îşi imaginau că întreaga gândire raţionalistă putea fi demontată şi i se putea demonstra lipsa de semnificaţie. Marxismul a fost la modă în cercurile intelectuale timp de vreo douăzeci, treizeci de ani, ceea ce a condus la aşa numita „mare confruntare” dintre intelectualii marxişti, hrăniţi din gândirea lui Gramsci, Lukács şi Bloch, şi criticii acestora. Critica având efectele

cele mai devastatoare a fost aceea venită din partea fostului marxist Leszek Kolakovski (n.1927), a cărui lucrare intitulată *Principalele curente ale marxismului* (1978) a servit atât ca manual, cât şi ca necrolog al acestei filosofii. Mişcarea feministă europeană şi-a primit manifestul în scrierea *Al doilea sex* (1949) de Simone de Beauvoir. Sartre scrisese: „Iadul sunt ceilalţi”. Partenera sa, de Beauvoir, a scris: „Nu te naşti femeie, ci trebuie să devii una”. [LAUSSEL]

Respectul crescând pentru ştiinţă, o trăsătură foarte americană, a influenţat toate ramurile de studiu. Ştiinţele sociale – psihologia, ştiinţele economice, sociologia, ştiinţele politice – au exercitat un efect profund asupra tuturor celorlalte discipline. Cele mai fructuoase alternative, poate, la tendinţele aride ale vremii au fost, totuşi, oferite de austriacul prin naştere Karl Popper (1904 – 1994). *Logica cercetării* (1934) scrisă de el a răsturnat aserţiunile dominante legate de metoda ştiinţifică. Argumentul său, urmând exemplul lui Einstein, a fost că nicio cunoaştere nu este absolută sau permanentă şi că ipotezele se stabileau cel mai bine prin căutarea dovezii falsităţii lor. Lucrarea sa, *Mizeria istoricismului* (1957) a demolat pretenţiile ştiinţelor sociale de a formula legi care guvernează evoluţia istorică. *Societatea deschisă şi duşmanii ei* (1945) a fost folosită pentru a justifica democraţia liberală pe care va ajunge să o vadă triumfând pe tot întinsul Europei.

În domeniul artelor curentul s-a întors până la urmă împotriva tendinţelor de dezintegrare ale modernismului; amestecul „postmodernist” de nou şi vechi a început să câştige teren. Festivalurile internaţionale cum sunt cele de la Salzburg, Bayreuth sau Edinburgh au spart barierele naţionale. Mediile de comunicare au proliferat. Într-o epocă a instrucţiei aproape generale, a înflorit presa independentă. Unor ziare de calitate cum sunt *The Times*,

Le Monde, *Corriere della Sera*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* li s-au alăturat reviste de informare popularizată, tabloide de scandal şi, începând cu anii 1960, pornografia oficializată. Cinematograful, radioul şi tehnologia sunetului au lărgit substanţial audienţa de masă şi au creat noi forme de artă, cum este *musique concrète*. Nimic nu se putea compara, totuşi, din punctul de vedere al nivelului de impact, cu televiziunea – care şi-a început oficial transmisiunile în decembrie 1944 în Franţa, în 1946 în Marea Britanie şi în 1952 în Germania de Vest.

Influenţele americane s-au făcut simţite în aproape toate domeniile, mai ales în filmele produse la Hollywood, în muzica de dans şi în vestimentaţia obişnuită. Stilurile la modă în rândul tinerilor şi „cultura pop", în care adolescenţii îmbrăcaţi în blue-jeans unisex ascultau jazz şi mergeau afectat imitându-şi idolii vedete de cinema sau rock, au devenit complet cosmopolitane şi valabile pe ambele coaste ale Atlanticului. Într-o lume determinată de publicitatea comercială neîngrădită, au început să se exprime temeri că „media înseamnă mesajul", cu alte cuvinte, că oamenii ar putea fi influenţaţi să creadă orice. Limba engleză americană – limba NATO, a ştiinţelor şi a culturii „pop" deopotrivă – a fost irezistibilă ca vehicul principal în comunicarea internaţională. „Frangleza" a fost condamnată oficial în Franţa; dar predarea şi folosirea din ce în ce mai mult a limbii engleze a ajuns să fie acceptată ca prioritate educaţională şi culturală în toate ţările vest-europene. Materialismul rece a ajuns, totuşi, să fie considerat drept unul dintre importurile americane cele mai insidioase. Este poate nedrept ca SUA să fie blamată pentru reducerea europenilor la nivelul unor animale economice; dar Willy Brandt exprima sentimente larg răspândite în această privinţă, atunci când a pus întrebarea: „Oare vrem noi, cu toţii, să fim americani?"

Viaţa socială postbelică a devenit mai relaxată şi mai egalitaristă decât înainte. Războiul acţionase ca un mare

nivelator: vechile ierarhii de clasă, profesie şi origini familiale nu au dispărut pe de-a-ntregul, dar indivizii au devenit mai mobili, iar creşterea nivelului de trai a asigurat, ca şi în America, transformarea averii şi a veniturilor în principal criteriu al aprecierii statutului social. Motorizarea a avansat rapid, la fel ca şi adoptarea în masă a aparaturii de uz casnic. Până în anii 1970, majoritatea absolută a familiilor occidentale, inclusiv cele din clasa muncitoare, deţineau un automobil, o maşină de spălat şi un frigider şi vara îşi puteau face concediile în străinătate, pe plajele Mediteranei. Est-europenii puteau doar să privească invidioşi. În acelaşi timp, Politica Agricolă Comună (CAP) a Comunităţii Europene, care asigura mari subvenţii, a ajutat la redistribuirea veniturilor de la oraş spre zonele rurale. Începând cu anii 1960 mai multe milioane de ţărani au fost transformaţi în fermieri relativ prosperi. Satele primitive, mai ales din Franţa, Germania şi nordul Italiei, au fost rapid modernizate şi mecanizate.

Un număr de modificări structurale au lăsat o amprentă profundă pe atitudinile sociale. „Statul bunăstării” – care asigura un număr larg de servicii, cum ar fi Serviciul Naţional de Sănătate (1948) din Marea Britanie, schema model de pensionare din Germania de Vest sau proiectele HLM masive pentru locuinţe ieftine din Franţa – a înlăturat multe dintre neliniştile tradiţionale legate de sănătate, şomaj, lipsa de locuinţe şi bătrâneţe. El a contribuit însă şi la crearea unei forme de dependenţă psihologică în care oamenii pot să recadă într-un soi de leneveală, aşteptând ca statul să-i cocoloşească din faşă şi până la moarte. Cu siguranţă nu au fost eliminate problemele sărăciei, deosebit de dezamăgitoare într-o societate în general înstărită. Creşterile salariale au transformat masele în „consumatori” presaţi de o publicitate agresivă şi de emulaţia socială în a deveni mari cheltuitori. Consumerismul a alimentat desigur economia,

dar a transformat progresul material într-un scop şi nu un mijloc; a ameninţat să reducă politica la o simplă dezbatere despre furnizarea de bunuri; şi i-a învăţat pe tineri că proprietatea de bunuri, în sine, poate ea singură să ofere împlinirea. Pentru că punea dinaintea ochilor publicului o sumă de bunuri sclipitoare şi dezirabile, acesta era o formă mult mai bună de materialism decât aceea pe care o susţinea propaganda comunistă din Est.

„Revoluţia sexuală” a anilor 1960 a facilitat accesul general la pilulele contraceptive şi a distrus rapid moravurile convenţionale. A fost eliminat blamul social pentru relaţiile sexuale extramaritale, homosexualitate, divorţ şi concubinaj. În cele mai multe ţări a fost însoţit de recunoaşterea publică din partea homosexualilor, de decriminalizarea sodomiei nesilite în mediul privat, de relaxarea legilor privind pornografia şi obscenităţile şi de legalizarea pe scară largă a avortului. Au existat variaţii considerabile în ceea ce priveşte tempoul acestor schimbări, Danemarca situându-se în frunte, iar Irlanda la coada plutonului. A existat şi o puternică reacţie, mai ales în cercurile catolice, unde valorile fundamentale ale căsătoriei, familiei şi iubirii de aproape au fost considerate a fi ameninţate.

Viaţa religioasă a suferit un declin serios. Ororile din timpul războiului şi materialismul postbelic au distrus credinţa multor oameni. Credinţa practicantă a încetat să mai reprezinte o convenţie socială şi a fost lăsată pe seama înclinaţiilor particulare ale familiilor şi indivizilor. Bisericile pe jumătate pustii, din care lipseau şi enoriaşii şi clerul, puteau fi întâlnite nu doar în oraşe şi suburbii industriale, ci şi în zonele rurale. Anglia protestantă şi Franţa catolică au fost amândouă lovite crunt. Pentru prima dată în 1.500 de ani, creştinismul a devenit o credinţă minoritară

Una dintre soluţii era ecumenismul. Începând cu 1948 Consiliul Mondial al Bisericilor, cu sediul la Geneva, a

reunit principalele biserici protestante şi ortodoxe, în scopul unei cooperări voluntare. Înaltele idealuri promovate nu au fost întotdeauna imune la politicile ticăloase.

La început Biserica romano-catolică a rămas distantă. În anii 1950 un experiment francez minor, cu „preoţi-lucrători" care munceau în industrie a fost suprimat de Vatican. Avansarea cardinalului Roncalli, o persoană de o radiantă umanitate, ajuns papa Ioan XXIII (1958 – 1963) a marcat cotitura spre o reformă cuprinzătoare. Enciclica sa *Pacem in Terris* se adresa, în mod excepţional, oamenilor de toate credinţele. *Mater et Magistra* dovedea preocuparea pentru bunăstarea socială universală. Papa a convocat al XXI-lea Conciliu Ecumenic al Bisericii Universale, cunoscut ca „Vatican II" şi a lansat cea mai radicală schimbare de direcţie de la Conciliul de la Trento încoace.

Vatican II, ale cărui patru sesiuni au durat din octombrie 1962 şi până în decembrie 1965, a fost etichetat ca „sfârşitul Contrareformei". În lupta dintre conservatori şi liberali, multe dintre reformele propuse au fost diluate sau respinse: declaraţia care îi absolvea pe evrei de acuzaţiile de deicid a fost aprobată în formă modificată; propunerile care favorizau metodele contraceptive moderne au fost blocate. Puterile curiei au fost însă diminuate; liturghia obligatorie în rit tridentin avea să fie înlocuită în cadrul ritului romano-catolic cu liturghii vernaculare; lumii laice i s-au acordat mai multe responsabilităţi; restricţiile privind mariajele interconfesionale au fost relaxate, iar ecumenismul a primit viza aprobatoare. Mai important chiar, a luat avânt un nou spirit, mai deschis, mai flexibil.

Printre mai multele organisme catolice, organizaţia Corpus Dei a atras din ce în ce mai multă atenţie. Fondată în 1928 de un preot spaniol, monseniorul José-Maria Escriva de Balaguer (1902 – 1975), organizaţia a exploatat

rolul special conferit de Vatican II laicului. Când fondatorul ei s-a îndreptat cu viteză record către a fi canonizat, criticii organizaţiei au văzut în ea o forţă sinistră şi iraţională în interiorul bisericii. Pentru susţinători, ea era o mişcare nevinovată pentru regenerarea spirituală, a tineretului în special.

Avântul generat de papa Ioan XXIII a fost menţinut şi de cei doi succesori principali ai săi. Papa Paul VI (cardinalul Montini, 1963 – 1978) a fost primul papă care a plecat din Italia de pe vremea când Napoleon l-a deportat pe papa Pius VII. Enciclica sa, *Humanae Vitae* (1968), care a reafirmat interzicerea măsurilor contraceptive, i-a consternat pe liberali, însă pelerinajul lui la Constantinopol şi Ierusalim, unde i-a îmbrăţişat pe liderii ortodocşi, a reprezentat o piatră de hotar. Au avut loc şi câteva abordări timide ale anglicanilor şi luteranilor. Ioan Paul II (cardinalul Karol Wojtyła, ales în 1978) a adăugat un farmec şi o energie uriaşe la agenda de lucru. Actor, lingvist şi extraordinar globe-trotter, el a dus mesajul papalităţii prin toată lumea. În luna mai 1981, în Piaţa San Pietro, el a supravieţuit atentatului de asasinat pus la cale de un turc, posibil plătit de KGB. Implacabil ostil „teologiei eliberării", controlului contraceptiv şi indisciplinei clerului, el a fost un tradiţionalist învederat în unele aspecte. L-a suspendat pe profesorul Hans Küng (n.1928), teolog elveţian care a pus la îndoială dogma infailibilităţii papale, provocând îngrijorarea multor intelectuali catolici, iar reîntărirea învăţăturilor Bisericii asupra eticii, aşa cum a fost ea rezumată în *Veritatis Spendor* (1993), i-a ofensat pe „relativiştii" domeniului. Cu toate acestea, el a avut orizonturi largi şi pline de compasiune. În Vest a intrat în bârlogul anglicanilor la Canterbury şi a pledat personal pentru pace în Irlanda. În Est a jucat un rol vital în ţara sa de origine, Polonia, subminând comunismul prin simpla forţă a personalităţii sale şi prin sprijinirea drepturilor omului. I-a ajutat pe lituanienii şi ucrainenii uniaţi

persecutaţi, şi-a declarat respectul pentru ortodocşi. Pentru popoarele captive ale blocului sovietic el s-a dovedit a fi farul cel mai statornic al speranţei ce lumina dinspre Occident. Cu toată rezistenţa Bisericii ortodoxe ruse, care a boicotat Sinodul episcopilor europeni (1991) pe care l-a organizat, el a vizat reunirea Răsăritului şi a Apusului. A fost profond dedicat unităţii acelei Europe care era creştină.

Contrar aşteptărilor, populaţia Europei Occidentale a crescut mai rapid după război decât înainte (vezi anexa III, pag. 1084). Bunăstarea nu a împiedicat creşterea populaţiei, în zece ani, pierderile din timpul războiului au fost recuperate rapid de explozia demografică. Populaţia celor 16 ţări membre OECD a crescut de la 264 de milioane în 1940 la 320 de milioane în 1966 şi la 355 de milioane în 1985. Elveţia, ţara cu cel mai mare venit pe cap de locuitor, a atins şi ea cea mai mare rată a natalităţii: în 1950 – 1985 populaţia elveţiană aproape că s-a dublat. Revenirea Franţei a fost deosebit de surprinzătoare: după timp de aproape un secol populaţia ei s-a păstrat aproape constant la 40 de milioane, în 1985 a ajuns la 55, 2 milioane apropiindu-se de Marea Britanie sau Italia. Germania Federală a ajuns curând ţara cu cea mai mare populaţie (61, 1 milioane în 1985) şi cel mai mare PIB. Rata natalităţii a scăzut, în general, din nou după anii 1960, provocând caracteristicele curbe descendente şi ascendente în graficul generaţiilor viitoare. Rata mortalităţii a scăzut însă şi ea în mod constant. Aceste evoluţii au afectat structura pe vârste a populaţiei. Refugiaţii şi imigranţii au contribuit într-o proporţie semnificativă la creşterile din Germania, Franţa şi Marea Britanie. În timp ce europenii antebelici erau predominant de vârstă mijlocie, europenii postbelici au numărat mase din ce în ce mai mari de bătrâni sau pensionari. Aceasta a reprezentat un declin dramatic al populaţiei ocupate în agricultură, care în 1965 în CEE scăzuse la un total de

17%.

Sectorul cu cel mai mare succes în Europa Occidentală a fost cel al performanţelor economice. Viteza şi scara renaşterii economice după 1948 a fost fără precedent în istoria Europei şi neegalată niciunde într-o altă parte a lumii, în afară de Japonia. A fost un fenomen atât de spectaculos şi de neaşteptat, încât istoricii nu pot conveni uşor asupra cauzelor care l-au generat. Este mult mai uşor de descris, decât de explicat. Este limpede că se datora în bună parte startului asigurat de Planul Marshall, de continua interrelaţie cu SUA şi climatului de democraţie de tip liberal care era masiv în favoarea liberei iniţiative. El trebuie examinat şi în legătură cu progresele din domeniul ştiinţei şi tehnologiei, cu schimbările radicale survenite în agricultură, energie, transporturi şi în relaţiile industriale.

Planul Marshall a fost în esenţă un exerciţiu de tipul „pompei cu amorsă”, care a asigurat lichidităţile necesare susţinerii financiare a comerţului şi industriei europene după ezitările creşterii postbelice. Nu a existat însă interes pentru modelul de pompă. Pentru a folosi o altă metaforă, a fost o transfuzie de sânge care a acordat economiilor ţărilor membre în OECD forţa de a-şi duce singure la capăt vindecarea. Câteva dintre cele mai mari companii americane au investit în Europa Occidentală încă din primele etape. Dupont, General Motors şi ulterior IBM au contribuit toate la crearea unui climat concurenţial transatlantic. Cu timpul, multe dintre multinaţionalele europene – Royal Dutch Shell, BP, EMI, Unilever – au ajuns cu adevărat capabile să răsplătească acest compliment.

Teoria şi practicile economice contemporane sunt în mare măsură rezultatul interacţiunii euro-americane. Revoluţia keynesiană în macroeconomie a stabilit deja că intervenţia guvernului joacă un rol vital în protejarea climatului de afaceri, în evitarea şomajului şi în gestionarea crizelor recurente prin ajustări ale politicii

monetare, ratelor dobânzilor, valutei şi impozitării. În final, reacţia monetaristă împotriva lui Keynes s-a instalat inspirată de Milton Friedman. Europa Occidentală a participat de la bun început la sistemul monetar internaţional creat sub auspiciile anglo-americane, în cadrul Conferinţei de la Breton Woods, din luna iulie 1944, unde Keynes a fost şeful delegaţiei britanice. Instituţiile rezultate, Fondul Monetar Internaţional (FMI) şi Banca Mondială, ambele conduse de ONU, au avut parte de o puternică implicare europeană şi, într-o oarecare măsură, au concurat cu alte organisme, pur europene. În Europa de Vest, ca şi în SUA, era de la sine înţeles că politicile democratice erau o anexă necesară managementului eficient al unei economii de piaţă de succes.

Ştiinţa şi tehnologia au intrat într-o epocă în care au fost deopotrivă promovate prin finanţări de stat şi internaţionale uriaşe. CERN, Centrul European pentru Cercetări Nucleare (1953), ESRO, Organizaţia Europeană pentru Cercetări Spaţiale (1964) s-au numărat printre proiectele cele mai importante. Bugetele naţionale nu mai erau suficiente pentru operaţii costisitoare cum ar fi fabricarea de aeronave. Tehnicile agricole moderne au ajuns în cea mai mare parte a Europei Occidentale abia în anii 1950. În 1945 fermierii britanici erau neîntrecuţi în utilizarea tractoarelor; în anii 1960, ajunseseră să o facă până şi cei mai mici proprietari de terenuri de pe continent; au urmat tot felul de mecanizări, de îngrăşăminte artificiale şi de metode intensive. Marea Britanie şi Germania de Vest au rămas importatoare de alimente, dar Danemarca, Franţa şi Italia au devenit exportatori în masă. Începând cu anii 1960, Europa Occidentală a ajuns să fie stânjenită de surplusuri colosale – faimoşii „munţi de unt”, „lacuri de vin” şi „movile de grâne” de proporţii pantagmelice ale PEC. Producerea de energie electrică s-a deplasat constant de la sursa tradiţională, cărbunele, spre petrol, gaz natural,

hidroelectricitate şi combustibili nucleari.

Franţa, mai ales, a făcut investiţii masive în energia hidroelectrică şi în centrale nucleare. Descoperirea de petrol în Marea Nordului şi de gaze în largul coastelor Scoţiei şi Norvegiei, din anii 1970, a redus dependenţa de importuri externe.

Infrastructura de transport a fost extinsă şi a devenit de nerecunoscut. Reţelele naţionale de căi ferate au fost electrificate şi raţionalizate. În cazul SNCFR şi a sistemului de TGV (*train de grande vitesse*), introdus în 1981, Franţa a intrat în zona supertrenurilor, concurată numai de Japonia. Autostrăzile germane au fost extinse sistematic; ele au fost folosite ca model pentru magnifice autostrăzi construite pretutindeni. Tunelurile prin Alpi sau pe sub Canalul Mânecii (1993) şi uluitoarele poduri, cum este Europabrücke din Austria, au reprezentat verigile până atunci lipsă ale unei reţele unificate. Căile fluviale internaţionale, cu o capacitate uriaşă, au legat Rinul şi Ronul, Rotterdam şi Marsilia. Europoort de lângă Rotterdam, cel mai mare din lume, a fost punctul central al ambiţiosului Plan al Deltei Rinului, pentru îmbunătăţiri funciare controlul inundaţiilor, încheiat în 1981. Călătoriile aeriene s-au dezvoltat într-atât încât niciun om de afaceri vest-european nu mai stă pe gânduri dacă trebuie să activeze într-o zi în oricare oraş european ar dori şi să revină acasă în aceeaşi seară.

Economiile postindustrializare au încetat să se mai bizuie pe producţia cantitativă a industriei grele. Sectorul serviciilor a proliferat, şi fel ca şi noile structuri de retail ale supermarketurilor şi magazinelor universale. Producţia siderurgică europeană, după faimosul boom din anii 1950, a lăsat locul industriilor electronice, a maselor plastice şi a echipamentelor sofisticate.

Acestea erau componentele puternicului motor al economiei care a început să accelereze de îndată ce Planul Marshall a lansat amorsarea. Cu doar două pauze minore,

una în 1951 – 1952, provocată de Războiul din Coreea, alta în 1957 – 1958, fiecare indice important a demonstrat o traiectorie ascendentă neîncetată. *Economic Survey for Europe*, publicat în 1951, a prevăzut o creştere de 40 – 60% a producţiei industriale până la sfârşitul deceniului. Ţintele au fost depăşite în mai puţin de cinci ani. Până în 1964 producţia industrială a ajuns cu peste două ori şi jumătate mai mare decât în 1938. În perioada 1948 – 1963, creşterea medie anuală a PIB a fost de 7, 6 procente în Germania Federală, 6 procente în Italia, 4, 6 procente în Franţa şi 2, 5 procente în Marea Britanie. Comerţul în Europa Occidentală a crescut într-un ritm mai mare decât comerţul mondial, din care reprezenta circa 40%.

Wirtschaftswunder sau „miracolul economic" din Germania Federală a stat în centrul renaşterii Europei Occidentale. Contrar concepţiilor greşite populare, Germania Federală nu a depăşit performanţa tuturor rivalilor ei. *Miracolo* italian nu a fost cu nimic mai puţin spectaculos, iar Germania nu a generat standardul de viaţă cel mai ridicat al continentului. Mulţumită însă dimensiunilor ei şi poziţiei centrale a economiei Germaniei Federale, ea a reprezentat elementul vital pentru succesul tuturor celorlalţi. Restul a fost lăsat pe seama organizării eficiente, a investiţiilor masive, a pregătirii solide şi a muncii insistente. Cifrele vorbesc de la sine: în perioada 1948 – 1962, comerţul exterior al Germaniei Federale a crescut cu o medie anuală de 16 procente; proprietarii de autoturisme în Germania Federală au urcat de la 200.000 în 1948, la 9 milioane în 1965; în aceeaşi perioadă au fost construite 8 milioane de noi unităţi de locuit – suficiente pentru a găzdui o naţiune mai mică. Rata şomajului a scăzut dramatic şi a adus un val de gastarbeiteri sau „lucrători străini", mai ales din Turcia şi Iugoslavia. Investiţiile străine în Germania Federală au atins în 1961 punctul în care guvernul a luat măsuri pentru descurajarea lor.

Producţia industrială (1958 = 100) a demonstrat felul în care, după ce suportat cele mai mari pierderi în urma războiului, Germania Federală a ajuns ulterior cel mai departe.

	1938	1948	1959	1967	1968
Germania Federală	53	27	107	158	
Franţa	52	55	101	155	
Italia	43	44	112	212	
Marea Britanie	67	74	105	133	
SUA	33	73	113	168	
Japonia	58	22	120	3418	

Prin comparaţie, PNB al Germaniei Federale era mai mare cu 115 miliarde de dolari decât acela al tuturor statelor membre est-europene ale blocului sovietic, laolaltă.

Refacerea economică triumfătoare a Europei Occidentale a pus inevitabil pe gânduri. Dacă fiecare dintre economiile naţionale au prosperat atât de bine de unele singure, cu cât mai tare ar fi prosperat ele la unison, dacă toate multiplele bariere dintre statele naţionale ar fi fost înlăturate? Aici s-a aflat germenele unei idei care va da mişcării ezitante a uniunii europene o nouă sursă de vitalitate. El va atrage nu numai pe cei care vedeau în unificarea economică un obiectiv limitat în sine, dar şi pe cei care vedeau în ea un instrument pentru progresul unui proces politic mult mai important.

Nu este surprinzător că, odată ce anglo-saxonii şi-au declinat dorinţa de a prelua conducerea, sceptrul a revenit mai ales Franţei. Spre deosebire de germani şi de italieni,

francezii au fost repuşi la locul lor în coaliţia victorioasă; în acelaşi timp au fost resentimentali în raport cu rolul secundar ce li s-a alocat. În aceste circumstanţe, aripa mai puţin naţionalistă a mişcării gaulliste dominante s-a văzut pusă în faţa unei ocazii istorice. În 20 iulie 1948, ministrul de externe francez, Georges Bidault, a făcut o puternică declaraţie în favoarea unei unificări europene. După aceea, Monnet, Schuman şi Pleven vor răspunde cu toţii acestei provocări.

Jean Monnet (1888 – 1979), economist, şi-a început cariera ca şef al afacerii de familie cu brandy din regiunea Cognac. Între 1920 şi 1923, a fost secretar general adjunct al Ligii Naţiunilor, iar în 1940 i-a dat lui Churchill ideea unei uniuni franco-britanice. În 1947 – 1949 el a condus Planul Economic naţional al Franţei, pe care l-a continuat în cadrul mai multor ministere. A crezut cu fervoare într-o uniune europeană pe toate planurile – politic, militar, ca şi economic. Scopul lui a fost ca aceasta să se realizeze pas cu pas, prin ceea ce se numea „funcţionalism", adică prin transferul constant al numărului crescând de *fonctions* sau „sfere de activitate" de la nivelul controlului naţional, la cel supranaţional. Monnet a fost urmaşul lui Aristide Briand şi a fost numit „tatăl Europei".

Robert Schuman (1886 – 1963), un catolic din provincia Lorena, a fost un discipol important atât al lui Sangnier, cât şi al lui Monnet. Înainte de război a fost vreme îndelungată deputat. În perioada războiului a luptat în Rezistenţă şi a fost încarcerat. După război a devenit membru fondator al MRP, de factură catolică, al cărui preşedinte de onoare era Sangnier. În rearanjamentele din cadrul celei de A Patra Republici a fost de două ori prim-ministru. A fost liderul facţiunii ex-gaulliste, care a deviat de la propria traiectorie a lui de Gaulle.

Grupul francez a găsit parteneri dispuşi în persoanele lui Paul-Henri Spaak (18991972) şi Alcide De Gasperi (1881 – 1954), parteneri ai lui Schuman în structura

iniţială Liaison Committee (vezi mai sus). Primul era un socialist care în Belgia a deţinut aproape constant între 1938 şi 1966 funcţiile de ministru de externe, ministru de finanţe sau pe cea de prim-ministru. În 1946 a fost preşedintele primei Adunări Generale a ONU. Cel de-al doilea, un creştin-democrat, era originar din sudul Tirolului, care a exercitat funcţia de premier în coaliţiile italiene succesive, din 1945, până în 1953. La fel ca Spaak, era un susţinător puternic al NATO. împreună au format o echipă formidabilă, care şi-a propus să grăbească ritmul.

În luna august 1949, Consiliul Europei şi-a început activitatea în Strasbourg. Mandatul lui minimalist, care trebuia să promoveze unitatea europeană prin intermediul dezbaterilor, al publicităţii şi al cercetării, a fost stabilit conform rezervelor manifestate de Marea Britanie. Cei 11 membri iniţiali, inclusiv Marea Britanie, au devenit curând 18. Era condus de o Adunare Consultativă. Comisiile pentru drepturile omului, inffacţionalitate, cooperare culturală şi legislativă au avut o activitate utilă, la fel ca şi Curtea Europeană pentru Drepturile Omului, pe care o prezida. Viziunea consiliului era însă îndreptată spre un viitor vag şi îndepărtat. La un an de la întâmpinarea Consiliului la Strasbourg, la Paris era prezentat Planul Schuman, cu mult mai ambiţios.

Strategia activiştilor era să facă presiuni pentru maximum de propuneri, cu speranţa că măcar un minimum al programului va fi acceptat. A fost nevoie să funcţioneze în cadrul unei alianţe occidentale dominate încă de Washington şi Londra şi a trebuit să fie văzută armonizându-se cu celelalte înţelegeri din cadrul NATO, OEEC (mai târziu OCDE) şi Consiliul Europei. Cu toate acestea, Planul Schuman din luna mai 1950, a propus un vast pachet de instituţii economice, militare şi politice. Se propunea formarea unei organizaţii economice care să coordoneze industria siderurgică şi a unei armate a Europei, care împreună să constituie fundaţia unor State

Unite ale Europei. Planul a fost pregătit în secret, fără consultări prealabile cu Londra. Până la urmă, aspectul economic a progresat, în timp ce aspectele politice şi militare au fost lăsate în expectativă. De la acel moment încolo cele trei direcţii ale unificării europene au fost destinate să evolueze pe trasee separate şi cu viteze diferite.

Principala forţă a Planului Schuman stătea în apelul pe care îl făcea la reconcilierea franco-germană. A apărut într-un context în care Bundesrepublik se afla în pragul unei expansiuni economice spectaculare, dar era încă izolată din punct de vedere politic. Cancelarul Adenauer, originar din Renania, trăise toată viaţa în umbra războaielor franco-germane; şi împărtăşea convingerile catolice liber-democrate ale lui Schuman. Perspectiva armoniei între Franţa şi Germania a oferit temelia unei înţelegeri căreia nimeni nu i s-ar fi putut opune în mod rezonabil. Odată lansată, a câştigat teren.

Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (1951) a fost primul lăstar al Planului Schuman. A fost gândit să prevină reapariţia unei baze militar-industriale separate în fiecare ţară membră; primul ei preşedinte a fost Jean Monnet. Tratatul de constituire, semnat în luna mai 1951, i-a adunat laolaltă pe „cei şase” – Franţa, Germania, Italia şi Benelux. S-a convenit la implementarea unui comerţ liber în domeniul cărbunelui şi oţelului, la respectarea regulamentelor comune care guvernau producţia şi concurenţa şi, în cazul unei „crize manifeste”, la controlarea preţurilor şi a producţiei. A fost un succes evident. Marea Britanie nu a participat.

Direcţia militară a întâmpinat obstacole serioase. Planul Pleven (1950) a lansat o versiune modificată a clauzelor militare ale Planului Schuman, însă tot a întâmpinat respingerea directă din partea lui de Gaulle. Negocierile complexe au trenat timp de patru ani. Britanicii nu aveau de gând să slăbească forţa NATO;

francezii s-au opus unei organizaţii de compromis, Comunitatea Europeană pentru Apărare (CEA). Un rezultat final l-a constituit Uniunea Vest-Europeană (1955), un organism deliberativ format din puţine puteri independente, care a luat fiinţă exact la timp pentru a trăi haosul Crizei Suez.

Conferinţa de la Messina din 1955 marchează momentul în care mişcarea europeană s-a orientat spre integrarea economică, drept elementul conducător în strategia acesteia. Direcţia politică nu a evoluat; membrii au decis că o comunitate economică de succes ar deschide cea mai sigură cale pentru urmărirea ţelurilor lor pe termen lung. Aveau să-şi păstreze acest parcurs timp de peste 30 de ani. Cele două tratate semnate la Roma (25 martie 1957) demonstrau hotărârea Celor Şase de a extinde succesul CECO în toate sectoarele vieţii lor comerciale şi economice. Au dat naştere Comunităţii Economice Europene (CEE), cunoscută şi ca Piaţa Comună, care a devenit un organism oficial în 1 ianuarie 1958, ca şi Comunităţii Europene a Energiei Atomice (EURATOM). Scopurile principale erau înlăturarea tuturor taxelor vamale interne, formularea unei politici comerciale externe comune, armonizarea transporturilor, a agriculturii şi a sistemului de impozitare, eliminarea barierelor din calea liberei concurenţe şi încurajarea mobilităţii capitalului, a forţei de muncă şi a companiilor.

În scopul atingerii acestor scopuri au fost create patru noi organisme: Consiliul de Miniştri, care urma să controleze şi să autorizeze toate deciziile politice; o Comisie Executivă, subordonată, cu sediul la Bruxelles, cu un Secretariat Permanent şi numeroase directorate care să propună politicile; Curtea Europeană de Justiţie; şi un Parlament European, care se întrunea alternativ la Strasbourg şi Luxemburg. Încă o dată, organizarea s-a dovedit un succes. Taxele vamale interne au fost abolite în 1968. Mulţumită subvenţiilor vaste şi în ciuda protestelor

venite din partea fabricanţilor, Politica Agricolă Comună (1962) a adus o nouă perioadă de soliditate în viaţa a milioane de fermieri. Introducerea Taxei pe Valoare Adăugată (TVA) în 1967 a adus venituri importante care au putut fi folosite la distribuirea bunăstării crescânde a Comunităţii spre sectoarele sociale sărace şi spre regiunile subdezvoltate. Primul preşedinte al Comisiei Europene, profesorul Walter Hallstein (Germania Federală), i-a condus destinele în perioada 1958 – 1967. Printre succesorii săi s-au numărat Roy Jenkins (Marea Britanie) şi, din 1985, Jacques Delors (Franţa). Indiferent de criticile aduse CEE – şi nu au fost puţine – s-a dovedit demonstrabil adevărat că membrii ei au devenit mai prospere decât ţările care s-au păstrat în afara Comunităţii. „Cine nu crede în miracole când vine vorba de afacerile europene, remarca profesorul Hallstein, înseamnă că nu este realist".

Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (EFTA, 1958) a fost creată ca răspuns la CEE de aşa-numitele „Cele Şapte din Afară", conduse de Marea Britanie, ţări care nu participaseră la Tratatul de la Roma. Interesele lor se limitau la sectorul comerţului, iar viitorul pe termen lung al asociaţiei a fost permanent umbrit de posibilitatea dezertării în favoarea CEE. Asociaţia a jucat un rol important până în 1973, când Marea Britanie şi Danemarca au părăsit EFTA pentru a intra în CEE.

Aderarea Marii Britanii la mişcarea europeană s-a dovedit a fi un subiect de discuţie care a trenat mai bine de 40 de ani. Guvernul Regatului Unit nu a intrat în CECO în 1951 şi a abandonat negocierile care au precedat Tratatul de la Roma. Reţinerile erau de natură psihologică, dar şi practică. Fără să fi suferit umilinţa revelatoare a unei înfrângeri naţionale, mulţi britanici mai nutreau încă speranţe iluzorii legate de suveranitate şi autosuficienţa economică. Mai aveau şi foarte reale angajamente faţă de Commonwealth – inclusiv în spinoasa chestiune a înţelegerilor de comerţ preferenţial din Commonwealth, în

sfera politicului, britanicii acordau prioritate relaţiilor cu SUA şi statutului de membri NATO. în 1961 şi 1967, sub guvernările Macmillan şi Wilson, britanicii şi-au manifestat de două ori dorinţa de a se integra în CEE, dar au întâmpinat de fiecare dată opoziţia şocantă manifestă prin vetoul lui de Gaulle. Pe parcursul întregului deceniu precedent Tratatului de la Roma, de Gaulle se retrăsese de la cârma Franţei, iar politicile europene ale acesteia se afla pe mâinile unor oameni mai puţin virulenţi. Revenirea la putere a lui de Gaulle, însă, a coincis cu lansarea CEE. Conflictul nu a putut fi evitat. Generalul mai nutrea încă resentimente legate de aşa-zisa trădare a intereselor franceze în perioada războiului de către britanici şi mai apoi de A Patra Republică. De Gaulle avea opinii foarte ferme legate de „FEurope des Patries", o „comunitate de state-naţiuni", şi insista asupra reinstituirii a ceea ce el considera a fi drepturile suverane ale Franţei. Rezultatul au fost vetourile date de el împotriva accesului Marii Britanii şi apoi într-o luptă îndelungată împotriva Comisiei Europene – „împăratul împotriva papei". Reprezentanţii francezi au boicotat lucrările de la Bruxelles până când au forţat obţinerea Compromisului de la Luxemburg (1966) – o înţelegere prin care ţărilor membre li se permitea să nu ţină cont de reglementările Tratatului de la Roma privind votul majoritar, atunci când era vorba de interese naţionale supreme.

Primele două decenii de existenţă ale CEE au fost încununate de o serie de evoluţii de ordin financiar. Sistemul Monetar European (SME), care s-a lansat în 1979, a prins valutele ţărilor membre în cadrul unui mecanism al ratelor de schimb (MRS) gândit să amortizeze fluctuaţiile manifestate anterior. Autorii acestui mecanism l-au conceput ca etapă iniţială în lungul drum spre realizarea unităţii monetare europene (UME). Apariţia Unităţii de Cont Europene (ECU) promitea acţiuni ulterioare către o monedă unică. Fondul Social European şi

Fondul European de Dezvoltare au fost amândouă proiectate să redistribuie fonduri spre zonele de lipsuri sociale sau regiunile sărace.

Succesul economic al Comunităţii a asigurat un flux constant de noi solicitări de aderare. La a treia ei încercare, din 1973, Marea Britanie, sub conducerea lui Eduard Heath, a fost admisă alături de Danemarca şi Irlanda. Un referendum organizat de britanici (1975) a confirmat definitiv aderarea Regatului Unit. Cei şase au devenit nouă. Admiterea Greciei în 1981 a ridicat numărul la zece. După îndelungi negocieri, în 1986 au fost admise Spania şi Portugalia, cei zece devenind doisprezece. Pentru prima dată, Comunitatea acceptase trei „economii în curs de dezvoltare" şi, în cazul Greciei, o ţară est-europeană cu care nu avea graniţe comune.

Cu toate acestea, direcţiile militară şi politică au rămas în rezervă. La începutul anilor 1980, alianţa atlantică a fost reactivată graţie duoului imperativ Reagan-Thatcher; iar valoarea NATO a fost accentuată de controversa privind rachetele sovietice şi americane. Rolul politic şi internaţional al CEE a fost unul periferic. Instituţiile ei, proiectate pentru o comunitate de numai şase state, deveneau din ce în ce mai tensionate de problemele tot mai extinse ale celor doisprezece. În final, una dintre personalităţile de vârf ale Europei a numit Comunitatea „un bărbat în toată firea care umblă încă în haine de bebeluş".19 Nu păreau să existe prea multe şanse pentru CEE să poată scăpa de preocupările ei îngusteconomice.

Ne-ar plăcea să credem totuşi că unificarea celor doisprezece a dat naştere a ceva nou din punctul de vedere al calităţii. Europa a cunoscut un mare număr de alianţe între cei bogaţi şi puternici, o sumedenie de viziuni bazate pe parteneriate selective în cadrul Occidentului privilegiat. Se ajunsese însă acum în punctul în care Comunitatea Europeană părea să se transforme singură într-o asociaţie

voluntară de naţiuni egale – bogate şi sărace, din Est şi din Vest, mari şi mici. Principalul criteriu de admitere, în afară de a fi europene, era ca ţările candidate să fi renunţat la tradiţiile naţionaliste, imperialiste şi totalitariste din trecut. Numai timpul avea să spună dacă această schimbare a fost una definitivă.

Statele neutre

Neutralitatea a reprezentat o trăsătură a scenei europene pe tot parcursul secolului XX. în 1945 existau unsprezece state neutre; patru dintre ele evitaseră implicarea într-unul sau în ambele războaie mondiale şi declinaseră şi atragerea în blocurile militare postbelice. Exista o profundă corelare între neutralitate şi bunăstare, iar cele mai neutre nici nu s-au grăbit să se alăture Comunităţii Economice Europene.

Elveţia, pentru care neutralitatea reprezintă un mod de existenţă, a devenit puternic prosperă s-a oţelit în rezistenţa împotriva invaziei germane din perioada războiului şi a fost martora unei creşteri marcate a populaţiei în perioada ulterioară. A beneficiat considerabil de pe urma proximităţii cu nordul Italiei şi sudul Germaniei, ambele regiuni cu o masivă creştere economică postbelică, în timp ce a continuat să joace un rol special în domeniul bancar şi în cel al turismului. A devenit gazda unor numeroase companii multinaţionale şi agenţii internaţionale, de la concernul de produse chimice Bayem, la UNESCO. Limba retoromană a fost ridicată la rangul de limbă oficială, alături de germana elveţiană, italiană, franceză, iar Jura, unde se vorbeşte limba franceză, a devenit un canton de sine stătător. Bugetul alocat pentru apărare a fost unul considerabil, iar stagiul militar obligatoriu pentru bărbaţi a rămas valabil, pentru susţinerea miliţiei naţionale. Femeile elveţiene nu au avut drept de vot (exclusiv masculin) decât după referendumul din 1980. Elveţia a evitat Consiliul Europei până în 1963; asocierea ei la CEE s-a limitat la convenţia de comerţ liber

semnată în 1972.

Mulţumită Elveţiei mai multe teritorii vecine au cerut statutul de zone libere de taxe vamale. Printre ele se numărau enclava germană Biisinger, districtele italiene Campione d'Italia, Livigno şi Val d'Austa şi, începând cu 1815, departamentul francez Haute-Savoie.

Suedia a devenit prosperă încă din perioada neutralităţii din al Doilea Război Mondial şi a continuat să o facă şi în vreme de pace. A fost elementul central al Consiliului Statelor de la Marea Baltică dar a rămas rezervată atât faţă de NATO, cât şi de CEE, chiar şi atunci când partenerii ei scandinavi au aderat. Lunga guvernare a social-democraţilor a durat până la alegerile din 1989. Mai ales sub conducerea premierului Olof Palme, asasinat în 1986, Suedia a luat o sumă de iniţiative legate de Lumea a Treia, problemele refugiaţilor şi chestiuni privind protecţia mediului înconjurător.

Spania lui Franco a rămas o paria din punct de vedere politic atât timp cât a trăit Caudillo. Extraordinara longevitate a lui Franco şi a lui Salazar au menţinut politica iberică într-un tunel al timpului, până la jumătatea anilor 1970. Supravieţuirea anacronică a fascismului a contrabalansat opiniile anticomuniste din Europa Occidentală, mai ales din Franţa. Odată ce Portugalia a devenit membră a NATO, Spania a acceptat să primească baze militare americane, dar a respins orice implicare mai mare de atât. Turismul masiv a militat totuşi împotriva unei izolări totale. Reinstaurarea monarhiei constituţionale în 1975 a deschis calea spre aderarea la CEE şi spre remarcabila revigorare economică din anii 1980. Terorismul basc din regiunea de nord-est, separatismul catalan din Barcelona şi disputele incurabile cu Marea Britanie asupra Gibraltarului au complicat toată renaşterea spaniolă.

Republica Irlanda a supravieţuit pericolului unei ocupaţii britanice în perioada războiului şi, la sfârşitul

acestuia, a părăsit Commonwealth-ul. Dependenţa economică de Regatul Unit a rămas însă o realitate: Irlanda nu a avut nicio alternativă şi a fost constrânsă să meargă pe urmele întortocheate ale negocierilor dintre marea Britanic şi CEE. Viaţa politică s-a concentrat în jurul poziţiei privilegiate a Bisericii catolice, pe interminabilul conflict cu Irlanda de Nord şi pe rivalitatea dintre cele două partide principale, Fianna Fail („Soldaţii Destinului”) şi Fine Gael („Rasa Galezilor”). Constituţia irlandeză tratează ţările Ulsterului britanic drept parte integrantă a republicii. Armata Republicană Irlandeză (IRA) a fost însă considerată o organizaţie ilegală de ambele părţi ale graniţelor, iar relaţiile dintre Londra şi Dublin nu au reprezentat un obstacol major în stabilirea unui acord.

Finlanda, care s-a alăturat atacului german asupra URSS a scăpat de ocupaţia sovietică, deşi teritoriile îndepărtate, mai ales Viipuri (Vîborg) şi Petsamo, a trebuit să fie cedate la semnarea armistiţiului în 1944. În 1947, un tratat de pace a confirmat suveranitatea limitată a ţării, în schimbul acordului pentru baza navală de la Porkkala. De atunci încoace, Finlanda a fost obligată să respecte o strictă neutralitate, să-şi reducă efectivele militare şi să urmeze liniile unei politici externe în concordanţă cu interesele Uniunii Sovietice. După aceea economia a înflorit, iar Helsinki a devenit unul dintre cele mai elegante şi mai scumpe oraşe din Europa – un exponat occidental la porţile Leningradului. „Finlandizarea” era un statut la care multe dintre ţările aflate sub ocupaţie sovietică râvneau, dar pe care niciuna, cu excepţia Austriei, nu l-a obţinut vreodată.

Austria a beneficiat de invenţiile aliaţilor cum că a fost prima victimă a naziştilor. Divizată, la fel ca Germania, în patru zone de ocupaţie, republica a reuşit să-şi recâştige suveranitatea deplină pe baza unui *Staatsvertrag* sau „tratat statal” (1955), semnat de toate cele patru puteri de ocupaţie. Condiţiile impuse includeau stricta neutralitate,

plus menţinerea în perpetuitate a marelui muzeu sovietic al războiului de la Viena. Redobândirea independenţei a fost urmată de o perioadă de prosperitate nemaiîntâlnită, similară cu aceea din Elveţia vecină, şi de o relativă relaxare diplomatică. Politica a fost dominată de rivalitatea bine echilibrată dintre Partidul Socialist, care a deţinut cancelaria sub Bruno Kreisky (1970 – 1983), şi Partidul Popular, conservator. În 1986, o campanie internaţională menită să discrediteze preşedintele austriac Kurt Waldheim, fost secretar general al ONU, nu şi-a atins scopul, dar a reamintit de trecutul Austriei. Frontierele austriece numărau câteva aberaţii. Graţie unui tratat din 1868, districtele Jungholz şi Mittelberg reprezentau zone vamale bavareze. Provinciile Vorariberg şi Tirol se bucurau de statutul de zone de comerţ liber cu Alto Adige şi Trentino, din Italia.

Şapte principate europene, ultimele supravieţuitoare ale unor numeroase ministate istorice, au fost prea mici pentru a exercita un rol activ în relaţiile internaţionale; fiecare dintre ele, însă, au fost capabile să-şi exploateze poziţia excentrică.

San Marino (întemeiat în secolul V d.Hr., suprafaţă 62 km², populaţie 23.000) a susţinut că este cel mai vechi stat al Europei. Recunoscut ca independent în 1631, îmbrăţişează pantele masivului Monte Titano, în apropiere de Rimini şi este în totalitate înconjurat de teritoriul Italiei. După război a funcţionat ca un paradis fiscal pentru italienii bogaţi, fiind condus de un guvern local dominat alternativ de comunişti şi de creştindemocraţi.

Marele Ducat de Liechtenstein (întemeiat în 1719, suprafaţă 157 km², populaţie 27.000) şi-a cedat prerogativele de politică externă în favoarea Elveţiei. În 1980 avea cel mai mare PIB din Europa, cu 16.440 de dolari pe cap de locuitor. Este ultimul teritoriu care a supravieţuit din Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană.

Principatul Monaco (suprafaţă 150 ha, populaţiecca. 30.000) a fost un protectorat autonom al Franţei care ocupa o mică enclavă pe Riviera, la est de Nisa. Statutul lui modern a fost stabilit în 1861; anterior a fost o posesiune spaniolă (din 1542), franceză (din 1641) şi a Sardiniei (din 1815). Constituţia lui a pus conducerea în mâinile familiei Grimaldi. Veniturile principatului depind masiv de cazinourile din Monte Carlo.

Andorra (suprafaţă 495 km², populaţie cca. 43.000), situată la altitudine, în estul Munţilor Pirinei, şi-a păstrat autonomia încă din 1278, când a fost pus sub protectoratul comun al episcopului de Urgell şi al contelui de Foix. În vremurile recente puterea celui de-al doilea a fost exercitată de prefectul regiunii Ariège în numele preşedintelui Republicii Franceze. Veniturile provin din turism, mai ales pentru sporturile de iarnă, şi din comerţul duty-free.

Insula Man (suprafaţă 518 km², populaţie 65.000 în 1986) şi Insulele Anglo Normande (Jersey, Alderney, Guernsey şi Sark – suprafaţă 194 km², populaţie cca. 134.000 în 1981) au fost teritorii dependente britanic, cu legături engleze ce datează de la Cucerirea Normandă. Ele nu au fost niciodată anexate Regatului Unit. Amândouă teritoriile au fost bogate paradisuri fiscale. În anii 1960, baroneasa de Sark îşi mai disputa încă prerogativele cu Westminster. În anii 1990, „parlamentul” insulei Man a provocat o confruntare, refuzând să urmeze exemplul Angliei în legalizarea actelor homosexuale consensuale şi private între adulţi.

Gibraltar a fost singurul teritoriu dependent britanic situat în afara insulelor britanice care a aderat la Comunitatea Europeană. A urmat astfel exemplul departamentelor franceze de peste mări Guadelupa, Martinica, La Réunion şi Guyana. Toate celelalte colonii franceze şi britanice, precum şi regiunile autonome daneze din [FAROE] şi Groenlanda, au rămas în afara CE.

Oraşul Vatican (suprafaţă 44 ha, populaţie estimată 1.000 în 1981) a fost ultima autocraţie din Europa. Şeful lui, papa, exercită asupra mai târziu apărutului stat papal aceeaşi guvernanţă nelimitată pe care o exercită şi asupra Bisericii romano-catolice, care îşi are aici sediul. Cel mai apropiat echivalent este „republica teocratică" de la [ATHOS], care se bucură de autonomie în cadrul Greciei din 1926.

Aceste exemple de rezistenţă reamintesc de faptul că varietatea şi tradiţia joacă un rol important în existenţa continentului european. Europa nu a fost pe de-a-ntregul înecată de politicile de putere.

Europa de Est, 1945 – 1985

„Europa de Est" din epoca postbelică a avut două sensuri distincte. Poate fi rezonabil considerată ca făcând referire la orice zonă a continentului care se afla în partea sovietică a Cortinei de Fier. Includea ţările europene care au fost încorporate în Uniunea Sovietică, precum şi altele care nu făceau parte din uniune. Cel mai frecvent, totuşi, numele era folosit ca sinonim pentru ţările state-satelit ale Uniunii Sovietice, în sintagme ca Europa „Centrală şi de Est" şi „de Sud-Est", zone diferite de URSS în sine.

În ultima analiză, aceste distincţii nu mai au o greutate atât de mare. Niciunul dintre statele organizate pe direcţiile leninismului, fie aşa-numitele „democraţii populare" sau republici ale Uniunii Sovietice, erau considerate a se bucura de un grad semnificativ de independenţă. Toate erau gândite doar de faţadă pentru exercitarea prerogativelor dictatoriale ale mişcării comuniste dirijate de sovietici. Oricum ar fi definită, deci, istoria postbelică a Europei de Est nu poate decât să ia politicile PCUS ca punct de plecare al ei şi apoi să treacă la examinarea traducerii, cu mult mai dislexice, a dorinţelor Moscovei de către dependenţii ei, mereu mai dornici.

Anterior declinului final de după 1985, istoria

postbelică a Uniunii Sovietice se împarte în trei perioade. Prima (1945 – 1953) este ocupată cu ultimii ani ai lui Stalin. Cea de-a doua (1953 – 1964) a fost dominată de aşa-zisa destalinizare, în perioada creşterii şi decăderii lui Nikita Sergheevici Hruşciov. A treia perioadă (1964 – 1985), etichetată ulterior ca „epoca stagnării", a fost iniţiată şi inspirată de Leonid Ilici Brejnev. Luate împreună, aceste patru decenii au fost martorele uneia dintre cele mai mari iluzii din istoria modernă. Uniunea Sovietică a ieşit din al Doilea Război Mondial ca puterea militară cea mai mare a Europei; şi-a continuat evoluţia, devenind una dintre superputerile la nivel global. În toate aparenţele exterioare era inimaginabil de puternică, o fortăreaţă inexpugnabilă înarmată cu cel mai mare arsenal de armament nuclear. În acelaşi timp, procesele interne se descompuneau cu o viteză fără precedent; teritoriile îi erau brăzdate de adevărate cancere politice. Istoria este plină de uriaşi cu picioarele de lut – vechiul Imperiu Rus a fost un prim astfel de exemplu –, dar acum era vorba despre un dinozaur blindat care murea din picioare. Şi nimeni nu i-a văzut suferinţa – nici sovietologii occidentali, nici liderii sovietici înşişi, decât atunci când a fost mult prea târziu. Cu un număr de onorabile excepţii, ambele grupuri au petrecut cea mai mare parte a celor 40 de ani admirând Uniunea Sovietică ca un model de sănătate şi progres.

Ultimii ani ai lui Stalin nu au adus vreo uşurare în lunga noapte de temeri şi de suferinţe. Speculaţiile că vârsta şi victoria îl vor îmblânzi s-au dovedit neîntemeiate. Acelaşi vechi grup de acoliţi dinaintea războiului se agăţau şi acum de putere. Acelaşi amestec de teroare, propagandă şi rutină colectivă menţineau în oprimare popoarele sovietice. Gulagul a menţinut aceleaşi mişcări regulate de arestări în masă şi muncă silnică. Există motive solide să presupunem că Stalin, după ce a descoperit aşa-numita „conspiraţie a doctorilor", pregătea încă o mare epurare

când a murit.

În acei ani, imperiul sovietic îşi lărgise la maximum graniţele. O făcuse prin cuceriri de ordin militar şi prin intermediul unor surogate politice care au creat clone politice, economice şi sociale ale modelului sovietic. La scurt timp după ocuparea Europei de Est, cel mai mare progres a venit odată cu victoria comuniştilor în China. Mao Zedong scria: „Puterea creşte din ţeava puştii”; şi în 1949 a ieşit victorios fără intervenţia directă a

Moscovei. Avea viziuni oarecum diferite din punct de vedere ideologic şi era foarte conştient că Stalin îl susţinuse iniţial pe cel mai mare duşman al lui, Chiang Kai-Shek. Pentru moment însă era mulţumit să fie un membru loial al taberei sovietice. Timp de vreo doisprezece ani Moscova s-a aflat în fruntea mişcării care controla naţiunea cu cea mai mare populaţie a lumii, precum şi suprafaţa cea mai mare de teren din lume. Aşa-zisa „tabără socialistă” cuprindea jumătate din omenire.

Se acorda o mare importanţă creşterii influenţei pe care sovietele o aveau asupra popoarelor din fostele colonii. În epoca decolonizării, Moscova se considera patronul firesc şi beneficiarul tuturor mişcărilor de eliberare. Legăturile cele mai strânse le avea cu Vietnamul, cu lumea arabă şi cu Cuba.

Toate resursele disponibile au fost alocate aspectelor militare ale ştiinţei nucleare. La Maiac, în Urali, dar şi în alte părţi, echipe de sclavi răsfăţaţi, oameni de ştiinţă, munceau pentru a produce „bomba” sovietică. Un dispozitiv atomic a fost testat cu succes în regiunea Novaia Zemlia, de la Cercul Polar, în 1949, iar în 1953, un dispozitiv cu hidrogen. După acestea, perioada monopolului nuclear american trecuse. În momentul când Stalin a murit, Uniunea Sovietică îşi confirmase statutul de superputere.

Stalin a murit în 5 martie 1953, după ce a suferit un atac cerebral la vila lui din Kuntsevo. În urma chinurilor

morţii a rămas întins pe podea timp de 24 de ore. Niciun doctor de la Kremlin care ţinea la viaţa lui nu avea de gând să i-o salveze pe a lui Stalin. Membrii Politburo au vegheat cu schimbul la căpătâiul lui:

De îndată ce Stalin a dat semne că şi-ar recăpăta conştiinţa, Bena s-a aruncat în genunchi şi a început să-i sărute mâna. Când Stalin a căzut iar în inconştienţă.

Bena s-a ridicat în picioare şi a scuipat... plin de ură.20

Vestea morţii lui Stalin a făcut milioane de oameni să plângă.

Destalinizarea a însemnat exact ceea ce implică termenul. Procesul a îndepărtat acele trăsături ale regimului sovietic legate direct de Stalin însuşi – cultul personalităţii, *edinonachalie* sau „conducerea unui singur om", dar şi practica terorii aleatorii în masă. S-a iniţiat astfel o perioadă cunoscută ca „Dezgheţul", după titlul romanului lui Ehrenburg. Când Beria a fost împuşcat la chiar prima şedinţă a Politburo, conducerea colectivă a colegilor să-i asasini a reuşit să mai reducă din puterea NKVD, devenit KGB prin reorganizare. Au păstrat însă intact mecanismul dictatorial. S-a ameliorat climatul de teroare, dar nu au introdus nicio măsură semnificativă de democratizare sau de liberalizare. Sistemul sovietic şi-a păstrat caracterul totalitar. După trei ani, conducerea colectivă a făcut loc supremaţiei personale a lui Hruşciov.

Exuberantul Hruşciov a fost probabil cel mai puţin enervant dintre ipochimenii lui Stalin. Era un tipic proletar oportunist care îşi făcuse drum avansând în sistemul aparatului de partid în anii cei mai grei ai Terorii. Îşi făcuse un renume sumbru ca şef al lui Stalin pentru Ucraina; alfabetizat târziu, era un filistin cultural de cea mai brută speţă. Cu toate acestea, avea un farmec neşlefuit, ţărănesc, mai ales când bătea cu pantoful în masă la ONU. Era înconjurat de mari speranţe. Senzaţionalul său „discurs secret" de la al XX-lea Congres

al partidului, care a avut loc în luna martie 1956, trebuie analizat în context. El a stabilit precedentul momentului în care fiecare lider sovietic trebuia să-l condamne pe predecesorul său ca fiind criminal; iar dezvăluirile lui foarte selective despre crimele de război ale lui Stalin au fost cu grijă asortate nevoilor partidului. Ele ascundeau mai mult decât dezvăluiau şi, minimalizând caracterul criminal al regimului sovietic, şi-a dobândit un exagerat renume de persoană onestă. Aparţine unui gen de „deschidere" sovietică în evoluţie, care merge de la discursurile revelatoare ale lui Stalin însuşi şi până la succesele lui Gorbaciov, repurtate treizeci de ani mai târziu.

Domnia lui Hruşciov a fost notabilă graţie a trei elemente-semnal. Neînţelegerile privind politica „diferitelor căi spre socialism" a dus la tensiuni majore în toată Europa de Est, la un conflict deschis în Ungaria şi la fatala despărţire de China. Evoluţiile din domeniul ştiinţelor militare şi lansarea Sputnik-ului, primul satelit artificial al Pământului, a dus la o rivalitate intensă cu SUA şi la Criza rachetelor din Cuba din 1963. Realizările cantitative ale economiei sovietice l-au făcut pe Hruşciov să se laude că Uniunea Sovietică va întrece Occidentul în următorii 20 de ani: „O să vă îngropăm". Spiritul aventurier al lui Hruşciov îi speria serios pe tovarăşii lui; în luna octombrie 1964 a fost înlăturat de la putere printr-o lovitură de stat şi trimis la pensie.

Leonid Brejnev, un alt rus din Ucraina, a dominat blocul sovietic pentru două lungi decenii. A fost blamat ca fiind cel care a permis ca URSS să revină la „neostalinism" şi să „stagneze". Cu timpul s-ar putea să fie considerat liderul care a înţeles cel mai bine sistemul, care i-a prelungit viaţa atâta vreme cât aceasta a fost posibil. Mai presus de orice, a fost un *aparatcik* abil, care a înţeles ce consecinţe poate avea să te joci cu un dispozitiv defect. Scurta lui experienţă de liberalism, din timpul Primăverii

de la Praga, l-a convins, pe bună dreptate, de faptul că aliaţii lui cei mai apropiaţi nu erau de încredere şi de nevoia Doctrinei Brejnev (vezi mai jos). Scurta lui perioadă în care a cochetat cu reforma economică internă, asociată cu principalul lui partener, Alexei Kosîghin, l-a convins că riscurile erau mai mari decât profiturile. Cunoaşterea directă a Ucrainei trebuie să-l fi convins că şi cea mai mică relaxare a problemei naţionale nu poate aduce decât necazuri. Continuarea politicii de *détente* faţă de Occident, combinată cu o poziţie militară de forţă cu delimitarea precaută a sferelor, a produs un aranjament stabil ce părea să garanteze pentru vecie poziţia URSS la nivel internaţional.

Brejnev nu putea să nu observe felul în care a fost edificată URSS. Dar mai înţelegea – aşa cum nu au făcut-o succesorii lui – şi că eliminarea minciunilor şi a coerciţiilor va distruge inevitabil structura construcţiei. Aşa că Brejnev a rămas pe poziţii. Ceea ce detractorii lui vor denunţa drept perioadă de „stagnare" poate fi considerată pacea şi stabilitatea la care au tânjit el şi generaţia lui. Tot ce se putea face era să se calibreze la proporţii tolerabile forţa şi minciuna. Spre deosebire de Stalin, el nu a ucis milioane de oameni; spre deosebire de Hruşciov, nu s-a lăsat atras în „scheme prosteşti"; spre deosebire de Gorbaciov, el nu a distrus sistemul care îi fusese încredinţat.

Una dintre marile ironii ale epocii a ieşit la iveală când o succesiune de secretari generali ai partidului au dat semne că sunt afectaţi de tot felul de boli debilitante care simbolizau perfect starea în care se afla Uniunea Sovietică. La sfârşitul anilor 1970 stabilitatea devenea încet, încet inerţie. Discursul lui Brejnev devenea bâiguit, iar mişcările îi erau atât de lente, încât glumeţii susţineau că nu este decât un cadavru menţinut doar de aparate. Moartea sa a transformat inerţia în paralizie, în timp ce succesorii lui îndureraţi se certau asupra meritelor contrarii ale reformei

şi inacţiunii. Iuri Andropov (1982 – 1983), exponent al reformei, a murit de cancer, înainte ca reformele să poată fi iniţiate. Konstantin Cemenco (19831985), victimă a unui emfizem, nu avea de gând să iniţieze nimic.

Dictatura politică sovietică, ajunsă la maturitate după moartea lui Stalin, nu este conformă cu imaginea populară pe care o avea în afara graniţelor. Era susţinut de cea mai numeroasă „poliţie secretă" din lume, de Gulag, de un tip agresiv de cenzură preventivă, de un vast arsenal de tancuri şi forţe de securitate. Acestea nu erau însă cele mai importante instrumente de opresiune: dictatura se baza mai presus de toate pe structurile duale ale statului unipartid, adică pe organismele civile ale Partidului Comunist şi pe controlul exercitat de ele asupra instituţiilor paralele ale statului (vezi anexa III, p. 1084). Nu exista nicio ramură de activitate umană care să nu fi fost subordonată unui departament de stat relevant. Nu exista nicio ramură a statului care să nu fi fost guvernată de ordinele trimise de „comitetul" de partid relevant. Indiferent de ce se petrecea, fie în cele mai auguste ministere, fie în cele mai de jos ferme locale, fabrici sau cluburi de fotbal, nu putea fi organizat legal decât de stat; şi nu putea fi organizat decât dacă era aprobat de partid.

Situaţia cetăţeanului de rând era disperată. Întrucât justiţia de stat şi judecătorii statului erau supuşi principiului universal al controlului de partid, orice nu era pe placul partidului putea fi suprimat brusc şi legal, fără niciun drept de apel efectiv. Întrucât toate nevoile omului erau furnizate de monopolurile de stat, orice persoană care alegea să desfidă dorinţele partidului risca să ajungă pe loc nenorocit sau, aşa cum se spune în jargon, să i se dea „biletul de lup". Indivizilor recalcitranţi şi familiilor acestora li se puteau anula permisele de şedere, cartele de raţii, documentele de identitate şi, deci, accesul la un loc de muncă, la locuinţă, la învăţământ sau asistenţă medicală. Odată instalată dictatura birocraţiei de partid,

instrumentele mai violente de oprimare nu mai trebuia să fie invocate, cu excepţia cazurilor unor disidenţi deosebit de curajoşi şi de inventivi. Cel puţin în teorie, pur şi simplu nu era loc pentru iniţiativa privată, judecată individuală sau acţiune socială spontană. În circumstanţe normale era practic imposibilă organizarea unei greve, constituirea unei firme particulare sau publicarea unor informaţii neautorizate. Ştirile despre revolte populare, cum a fost cea de la Novocerkask, din 1962, care a dus la masacre extraordinare, puteau fi ascunse timp de decenii.

Controlul de partid asupra instituţiilor statului se exercita printr-o reţea elaborată de legi, pârghii, structuri şi tabuuri psihologice. Controlul de partid era conservat prin lege. Singura clauză importantă a Constituţiei Uniunii Sovietice era acela care proclama „rolul conducător" al partidului. Acest simplu artificiu garanta că toate celelalte clauze ale Constituţiei şi toate celelalte legi sovietice erau subiectul interpretării date de partid şi de oficialii acestuia. După standardele externe, nici măcar nu erau legi. Regulamentul de partid reprezenta un document cu mult mai eficace decât Constituţia sovietică. Sistemul de *nomenklatura* asigura că fiecare funcţie, de la preşedinţia de stat la preşedinţia consiliului local al unui sat, era ocupată exclusiv de persoane numite de partid. Fiecare comitet de partid îşi rezerva dreptul de a alcătui, pentru nivelul lui, liste cu posturile din ierarhia de partid şi de stat, precum şi a candidaţilor care să le ocupe (inclusiv liste cu persoanele „nemembre de partid" aprobate de partid). Prin urmare, membrii de partid deţineau o funcţie în aparatul de partid şi o a doua în câte o instituţie a statului. Nomenclatura Comitetului Central al Partidului asigura toate poziţiile în ministere şi pe cele superioare de comandă în forţele armate şi în KGB.

Managementul tuturor instituţiilor de stat a fost în continuare restricţionat de controlul de partid exercitat „din interior şi din exterior". Şefii numiţi ai tuturor

instituţiilor de stat – miniştri, generali, ambasadori, şefi de delegaţie, toţi directorii de fabrică, de şcoli sau de instituţii – erau oficial obligaţi să accepte instrucţiuni din partea unui comitet de partid paralel. Erau în slujba unor mai puternici secretari de partid, care operau din spatele scenei. În acelaşi timp trebuiau să se supună supervizării zilnice a organizaţiei de partid primare, „celula de partid", formată din toţi membrii de partid din rândul propriilor angajaţi. Prin urmare, miniştrii nu-şi prea conduceau ei înşişi ministerele; comandanţii militari nu-şi comandau unităţile; directorii nu-şi gestionau companiile.

Totul depindea de transmiterea eficientă a ordinelor de partid. Disciplina de partid asigura că deciziile „organelor superioare" erau transmise în josul ierarhiei. Membrii de partid jurau supunere şi păstrarea secretului (inclusiv asupra conţinutului regulamentului de partid). Erau instruiţi să anticipeze şi să execute dorinţele superiorilor lor, fără crâcnire. Dezbaterile deschise erau descurajate; discuţiile se limitau la mijloacele prin care trebuiau implementate deciziile venite pe cale ierarhică.

Aceste realităţi erau atât de străine experienţei democratice, încât este uşor de înţeles de ce politologii puteau fi atât de uşor induşi în eroare. Toate explicaţiile oferite outsiderilor trebuia să înceapă cu avertismentul că terminologia şi conceptele occidentale pur şi simplu nu se aplicau. Partidul Comunist conducător, de exemplu, *nu era* un partid politic; era o armată politică care fusese transformată într-o ramură executivă a guvernului. Statul sovietic nu era altceva decât o agenţie administrativă a partidului. Aşa-numitul guvern sovietic, Consiliul de Miniştri adică, nu era un guvern, întrucât era subordonat şi Politburo, şi Secretariatului partidului. Şeful executiv al sistemului nu era preşedintele URSS sau premierul, ci secretarul general al partidului (care avea dreptul să se numească pe sine preşedinte sau premier, dacă aşa dorea). Sovietele supreme sau corpul legislativ al statului nu erau

supreme, pentru că nu puteau înregistra decât statutele pregătite în avans de Comitetul Central al partidului. Alegerile de stat, mai ales, nu erau alegeri, întrucât nu exista posibilitatea alternativei. Cetăţenii erau obligaţi prin lege să susţină listele cu candidaţii propuşi de partid.

Într-un sens cât se poate de real, deci, Uniunea Sovietică nu a existat niciodată, cu excepţia unei faţade pentru puterea de partid. A fost cea mai grandioasă organizaţie comunistă din istorie. De aceea, când CPUS s-a prăbuşit într-un final URSS nu a putut rezista fără el.

O schimbare importantă în balanţa politică a avut loc în epoca lui Brejnev şi a trecut neobservată de marea majoritate. În schimbul loialităţii absolute faţă de politicile de la centru, Brejnev a fost gata să le permită şefilor de partid ale celor 14 republici neruseşti ale URSS să conducă treburile fără amestecul centrului. Republicile sovietice au devenit aproape pe nesimţite fiefuri naţionaliste unde legea moscovită era din ce în ce mai neclară.

Forţele armate sovietice, deşi uriaşe şi foarte impresionante, erau lipsite de orice capacitate de acţiune independentă: partidul nu lăsa nimic la voia întâmplării. Nu era suficient faptul că toţi ofiţerii să fie instruiţi în academii conduse de partid, că nu puteau obţine avansarea în grad decât dacă deveneau membri ai PCUS sau că nu puteau emite niciun ordin decât dacă acesta era contrasemnat de un *politruk* sau „director politic” activ alături de ei. Întreaga structură a ierarhiei militare era condusă de agenţi ai *Glavpolit*, principalul departament politico-militar, printre ai cărui membri superiori se numărau cei mai importanţi mareşali din marele stat-major şi ai cărui juniori ocupau poziţii-cheie la nivelul eşaloanelor inferioare. Era o chestiune de regulă ca unităţile de rachete să nu aibă controlul asupra focoaselor, trupele de paraşutişti să nu aibă propriile aeronave, trupelor de tancuri să nu deţină propriile muniţii sau

combustibili.

Armata sovietică era formată din patru mari componente – forţele nucleare strategice, forţele aeriene, armata terestră şi marina. În momentele importante număra probabil 10 milioane de oameni. Conform dorinţelor stăpânilor lor, forţele armate erau destinate să devină cea mai formidabilă sau cea mai debilă forţă imaginabilă. Începând din 1955, când s-a format Pactul de la Varşovia, ca tardiv răspuns la NATO, armata sovietică a ajuns să fie prinsă încă într-un strat de plasă birocratică. Ea a fost cea care a deţinut controlul absolut în conducerea pactului, al cărui cartier general era la Moscova, şi nu la Varşovia.

Dimensiunile şi modul de organizare ale forţelor de securitate sovietice nu semănau aproape deloc acelora din alte părţi. Să le numeşti „poliţie secretă" era un travesti. KGB era echivalentul organizaţiilor CIA, FBI şi Paza de Coastă SUA luate toate laolaltă, plus multe alte funcţii. Pe lângă spionajul extern, diferitele lui directorate erau responsabile cu Gulagul, cu *Glavpolit*, cu miliţia civilă şi cu sistemul de cenzură. Principala lui misiune era, totuşi, să se informeze permanent despre tot şi despre toţi şi să smulgă din rădăcini „elementele care nu prezintă încredere", prin orice mijloace disponibile. Ofiţerii KGB, cu uniforma cu epoleţi albaştri, puteau fi întâlniţi în fiecare oraş din URSS. Comandau vaste hoarde de informatori, de brute şi de agenţi secreţi ascunşi în rândul populaţiei, dar şi o armată duplicat de până la un milion de oameni excelent pregătiţi, trupe interne antrenate să monitorizeze armata, să păzească graniţele, să facă parte din personalul lagărelor, să înăbuşe manifestările de dezordine şi să protejeze elita partidului. Cea mai sfântă şi mai publică sarcină a lor era să facă de gardă la mausoleul lui Lenin. Sediul KGB de la Ljubljanka, în centrul Moscovei, avea în faţa intrării o statuie a lui Felix Djerzinski, fondatorul organizaţiei. Aici era şi sediul celei mai de temut închisori

din toată Rusia.

Societatea sovietică, oficial lipsită de clase sociale, era dominată de un decalaj din ce în ce mai mare între elita de partid şi restul populaţiei. Odată ce au încetat epurările, membrii nomenclaturii au reuşit să-şi întărească poziţia, să fure proprietatea statului în propriul folos şi să devină bogaţi şi puternici de pe urma acestui patronaj. Eşaloanelor superioare li se repartizau apartamente şi vile de vacanţă de lux, limuzine scumpe, acces exclusiv la magazinele de confecţii, la valuta occidentală şi la călătoriile în străinătate. Ele reprezentau, aşa cum declarase Milován Djilas încă din 1957, „noua clasă" – casta proprietarilor. Ţăranii colectivizaţi, prin comparaţie, sufereau privaţiuni mai rele chiar decât cele ale şerbilor. Până în anii 1970 ei nu s-au bucurat nici de beneficiile asistenţei sociale, nici de documente personale de identitate. Muncitorilor li se spunea că ei au moştenit lumea; munceau din greu în aşteptarea unor condiţii mai bune de locuit, a unor salarii mai mari şi a unei siguranţe mai bune, lucruri care nu s-au materializat niciodată. Inteligheţia – care în definiţia oficială reprezenta pătura „muncitorilor cu mintea" – se bucurau de un mare prestigiu, dar aveau venituri mici. În ciuda faptului că existau câteva profesii, cum ar fi doctorii, predominant feminine, femeile sovietice nu prea erau scutite de condiţii de muncă pe care suratele lor din Occident nu le-ar fi tolerat cu niciun chip. La fel ca în Germania nazistă, etosul oficial încuraja umărul eroic de naşteri; avortul era singura formă de planificare familială disponibilă la scară largă. „Socialismul dezvoltat" era, prin comparaţie cu standardele europene, foarte subdezvoltat.

Nu este, deci, surprinzător că tendinţele demografice iniţiale din URSS au început să scadă, mai ales în partea europeană a Rusiei. În anii 1950 şi 1960, populaţia sovietică şi-a revenit după traumaticele pierderi din anii stalinismului, crescând de la 178, 5 milioane (1950) la 262,

4 milioane (1974); a avut loc şi o spectaculoasă dezvoltare a oraşelor mari, atât ca număr, cât şi ca suprafaţă. Dificultăţile locuirii urbane în URSS nu erau însă menite să favorizeze reproducerea liberă. În anii 1980, atât rata natalităţii, cât şi durata de viaţă erau în scădere. Graţie creşterii susţinute a acestor parametri în republicile din Asia centrală, naţionalitatea rusă dominantă era în declin. Chiar dacă indicativul oficial de 52 la sută din 1979 era corect, ruşii erau în poziţia de a ajunge o minoritate absolută.

Sistemul economic sovietic rămăsese fidel metodelor fundamentale şi priorităţilor trasate de Stalin – planificarea centralizată, militarizarea, industria grea. Eşecurile fundamentale erau demult mascate în spatele perdelei de statistici falsificate. Planurile cincinale continuau să dea iluzia unui succes cantitativ continuu, chiar şi atunci când ratele de creştere au scăzut inevitabil, iar obiectivele nu au mai fost atinse. Rezultatele globale arătau încă impresionant până în anul 1980:

URSS: Indici selectivi de producţie

	1945	1950	1960	1970	1980	1983
Oţel (milioane tone)	12,3	27,3	65,6	118	148	
Cărbune (milioane tone)	149	261	510	624	716	
Petrol (milioane tone)	19	40	148	353	603	
Electricitate (milioane kw/oră)	43	91	292	741	1294	
Automobile (.000)	753	364	526	916	2199	
Produse industriale Grupa A (Bunuri de capital 1913 = 1)	15	27,5	89,4	213, 8	391, 4	

Produse industriale Grupa B (Bunuri consumabile 1913 = 1)	2,7	5,7	15	30	49,8
Cereale (milioane tone)	47	81	12 6	18 7	18 9
Vite (milioane capete)	30	25	34	39	43 21

Abia la începutul anilor 1980 a început să se întrevadă adevărul că datele privind producţia globală erau aproape irelevante şi că rivalii URSS avansaseră cu mult, în mai toate sectoarele. Neştiut de public şi de lumea exterioară, sectorul privilegiat militar şi nuclear consuma peste 30 la sută din PIB-ul URSS, cu cel puţin de cinci ori mai mult decât se admitea oficial. În acelaşi timp, indicele preferat al comuniştilor, supradimensionatul sector al industriei grele continua să toarne cantităţi inutile de fier, oţel şi substanţe chimice brute. Rezultatul a fost o economie care producea tancuri, rachete şi avioane în cantităţi uriaşe, dar care nu putea satisface nevoile elementare ale populaţiei. Toate elementele importante ale economiei civile erau în mod tragic neglijate. Agricultura sovietică producea hrană de slabă calitate, în cantităţi uriaşe; dar era incapabilă să o pună pe masa fiecărei familii. URSS a devenit un importator masiv de cereale, în timp ce rezervele interne se bazau din ce în ce mai mult pe micile grădini ale ţăranilor colectivizaţi (jumătate din producţie provenea de pe suprafeţe ce reprezentau 3 la sută din terenul arabil). Ştiinţa şi tehnologia din domeniile civile au rămas cu mult în urmă. Condiţiile societăţii sovietice s-au dovedit deosebit de ostile computerizării şi afluxului liber de informaţii, în afara birocraţiei centrale. Motorizarea, care începuse în stil mare în anii 1960, cu achiziţionarea unei licenţe Fiat pentru construirea de automobile Lada, a fost împiedicată de lipsa serviciilor auxiliare, mai ales a

şoselelor moderne. Sectorul serviciilor, în general, era de abia incipient. Sectorul de consum a continuat să fie lipsit de bunuri suficiente. Preţurile subvenţionate la alimente şi locuinţe a garantat un standard minim de trai, alimentând în acelaşi timp o puternică piaţă neagră. Infrastructura a rămas jalnic de inadecvată. După 70 de ani de progres, Uniunea Sovietică nu construise încă nicio şosea de legătură între est şi vest rezistentă la orice condiţii atmosferice. Singura cale ferată transsiberiană a rămas unica linie de legătură spre Orientul îndepărtat. Aeroflot, cele mai mari linii aeriene din lume, erau şi cele mai suprasolicitate. Bogăţiile Siberiei nu au putut fi exploatate corespunzător. Cu cât erau mai multe ordinele emise de la Moscova, cu atât mai slabă era reacţia. În ciuda existenţei CAER, sateliţii est-europeni au trecut de la contribuţii nete la pagube nete. Câştigurile din export ale URSS erau nesănătos dependente de aur şi petrol. La începutul anilor 1980, combinaţia de cheltuieli militare necontrolate şi diminuarea profiturilor din economia internă au dus la instalarea unei crize de sistem ce avea nevoie de măsuri urgente.

Protecţia mediului nu era o posibilitatea viabilă. Metodele industriale primitive şi presiunile planificării cantitative nu lăsau loc pentru consideraţii de ordin ecologic. Chiar şi acolo unde erau aprobate legi privind protecţia mediului, existau puţine şanse ca elementele inferioare ale birocraţiei să le pună în aplicare în defavoarea principalei ramuri de producţie a partidului. În statul totalitar unipartid nu era loc nici pentru o agenţie independentă de mediu, nici pentru activism local. Drept urmare, Uniunea Sovietică a oferit sistematic cele mai scandaloase exemple de neglijenţă şi de poluare persistentă. Peisajele urbane degradante, râurile fără viaţă, aerul toxic, pădurile muribunde, riscurile de radiaţii nemonitorizate şi indicii de sănătate în declin, toate erau obturate de ceaţa obişnuitei ocultări. Explozia unui reactor

nuclear de la Cernobîl, Ucraina, în luna aprilie 1986, care a pulverizat deşeuri radioactive peste jumătate din Europa, a alertat lumea în privinţa pericolelor, dar într-o fază foarte târzie.

Cultura sovietică a devenit schizofrenică din cauza cenzurii de stat, care a împărţit fără să-şi dea seama toate activităţile în sfere oficiale şi neoficiale. Artiştii nu puteau susţine spectacole sau scrie decât dacă aparţineau unei dintre asociaţiile conduse de stat. Munca lor putea fi catalogată ca evident conformistă, ajustată şi curajos sfidătoare. Cultura oficială se centra în jurul principiilor aşa-numitului realism-socialist, trasate în 1934 şi reformulate în 1946 de Andrei Jdanov. [MOLDOVA] Stilul prezenta viaţa sovietică într-un mod idealizat, obligatoriu vesel şi esenţialmente necinstit. În deceniul ce a urmat morţii lui Stalin au fost permise unele deviaţii importante. Pe de o parte, Hruşciov a permis publicarea scrierii lui Alexander Soljeniţîn *o zi din viaţa lui Ivan Denisovici* (1962) – o sumbră descriere a gulagului. Pe de altă parte, el a blamat prima expoziţie moscovită de artă modernă, numind-o „biciuiri de coadă de măgar”. Dezgheţul s-a transformat curând într-un nou îngheţ. O mână de artişti talentaţi au menţinut o marjă de independenţă la limita toleranţei, dar cea mai mare parte a operelor mari ale epocii, de la *Doctor Jivago*, a lui Boris Pasternak (1957), sau marile romane ale lui Alexander Zinoviev şi Soljeniţîn, a trebuit să fie publicate ilegal, în străinătate. Multe capodopere nici nu au văzut lumina zilei decât după 20 sau 30 de ani.

În mod paradoxal, represiunea sovietică a generat o veritabilă sete pentru cultura de calitate independentă, o foame de valori estetice şi spirituale pe care cele mai multe ţări libere nu le cunoşteau. Imoralitatea politicilor oficiale a generat propriii anticorpi morali. Cu timpul, opoziţia cea mai hotărâtă s-a consolidat în cadrul cercurilor cele mai educate ale unei societăţi din ce în ce

mai instruite. (în 1979, 10% din cetăţenii sovietici aveau educaţie superioară.) „Fie că şi-o doreşte sau nu, a spus odată Vladimir Bukovski, un cetăţean sovietic se află într-o stare de permanent dialog interior cu propaganda oficială”. 22 Unul dintre primii rebeli a fost Andrei Saharov, tatăl bombei sovietice cu hidrogen; unul dintre cei mai elocvenţi a fost poeta şi prizoniera creştină Irina Ratuşinskaia (n. 1954):

Şi în trista poveste a Rusiei
(Sau poate suntem doar în vis?)
Încap Şoricuţa Maşka şi noi şi aparatul de radio.
Pe pagina albă, virgină.
Deschide spre mâine
Lunga această iarnă.23

Viaţa religioasă în URSS era păstrată la minimum prin persecuţia sistematică. Statul sovietic era oficial unul ateu; Hruşciov, mai ales, lansase campanii militant antireligioase; educaţia religioasă a copiilor era o infracţiune. Musulmanii din Tartarstan şi din Asia Centrală erau cel mai puţin activi şi cel mai puţin deranjaţi. Biserica ortodoxă rusă, însă, a fost legată de mâini şi de picioare. Clericii ei erau pensionari ai statului, ierarhia, supravegheată de KGB. Biserica uniată din Ucraina, interzisă în 1946, a supravieţuit numai în catacombe. Biserica romano-catolică a supravieţuit doar în Lituania, clerul ei fiind decimat prin atacuri şi deportări. Cu timpul, numeroase secte protestante şi fundamentaliste, mai ales baptiştii şi adventiştii, au ajuns să fie bine reprezentate. Iudaismul a atras după sine hărţuirile de îndată ce a dat semne de reviriment, după 1970. Factorul religios nu poate fi deci supraestimat în decăderea etosului sovietic.24

Au existat multe tentative de a caracteriza calităţile esenţiale ale comunismului sovietic. Mulţi outsideri au subliniat prăpastia dintre practică şi teorie – ca şi cum teoria ar fi fost genuină şi practica, greşită. Există totuşi o literatură bogată care demonstrează cum comunişti

inteligenţi au ajuns să realizeze că teoria însăşi era frauduloasă. Comunismul leninist, stalinist şi poststalinist au plătit întotdeauna tribut lui Marx şi lui Engels. Dar au avut acelaşi tip de relaţie faţă de marxismul intelectual pe care o aveau faţă de democraţia americană „culturile cargo" din Marea Sudului, care preamăreau preşedinţii americani ca pe nişte zei. Încă de timpuriu comunismul nu a avut un scop mai serios decât să-şi menţină existenţa. În miezul lui rezida minciuna.25

În aspectele cele mai importante, cele opt ţări est-europene care erau incluse în blocul sovietic (dar nu făceau parte din URSS) au urmat tipare de dezvoltare similare cu URSS. Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, Germania de Est, România, Bulgaria, Iugoslavia şi Albania au trecut toate prin etape caracterizate de stalinizare (după 1948) şi destalinizare (în momente diferite, după 1953). Cele mai multe dintre ele au fost ulterior supuse „normalizării", adică reimpunerii normelor lui Brejnev, după un episod de opoziţie deschisă. Cele mai multe aparţineau „alianţei" militare cu Uniunea Sovietică a Pactului de la Varşovia sau organizaţiei comuniste paralele, CAER. Cu toate erau conduse de dictaturi comuniste care învăţaseră meserie sub tutela sovietică, care le justifica existenţa prin referire la aceeaşi ideologie leninistă şi care, cu două excepţii, au continuat să fie tributare vasalităţii faţă de Moscova.

Existau, desigur, variaţii importante şi importante disonanţe sincronice. La mijlocul anilor 1960, de exemplu, existau ţări, precum Cehoslovacia, care nu ajunseseră încă la destalinizare, în timp ce altele, ca Ungaria, trecuseră deja prin destalinizare şi normalizare. În general, dat fiind că expunerea lor la metodele sovietice a fost mai scurtă – 40 de ani în Europa de Est, faţă de 70 de ani în cadrul URSS – gradul de „sovietizare" era mult mai scăzut. Istoricii nu sunt de acord dacă accentul ar trebui să cadă pe diferenţe sau pe similarităţi. Rămâne însă faptul că

experienţa istorică a celor opt ţări în cele patru decenii postbelice a fost legată de aceea a Uniunii Sovietice şi a fost fundamental diferită de cea a Europei occidentale. Ele au fost toate incluse în categoria „democraţiilor populare” care cu niciun efort de memorie nu s-ar fi putut descrie ca populare şi nici democratice.

În prima etapă stalinistă (1945 – 1953), toate ţările Europei de Est au fost silite să accepte tipul de sistem predominant atunci în URSS. în primii ani postbelici, Stalin insistase asupra unui control strâns doar în zona sovietică a Germaniei, în Polonia şi în România. În rest, în timp ce consolida influenţa comunistă, Stalin nu a insistat pe conformarea rigidă. Începând însă cu 1948, disciplina a devenit mai strânsă: toate fisurile din Cortina de Fier aveau să fie sigilate, ca răspuns la Doctrina Truman. Toate trăsăturile principale ale stalinismului aveau să fie nemilos impuse atunci când nu existau deja. Mulţimi de „consilieri” şi de specialişti sovietici erau integraţi sistemului local pentru a asigura standardizarea şi supunerea.

În această nouă galaxie, Stalin a rămas „soarele de neîntrecută strălucire”. În fiecare dintre ţări, însă, erau plasaţi pe orbită o serie de sori mai mici, de micuţi Stalini locali. Beirut, Gottwald, Rakosi, Ulbricht, Gheorghiu-Dej, Jivkov, Tito şi Enver Hodja erau cu toţii clone staliniste pregătite la Moscova. I-am flata dacă i-am numi marionete.

Iugoslavia a fost singura ţară în care supunerea faţă de Moscova a fost iniţial respinsă. Croatul Josip Broz Tito, sau Tito (1892 – 1980), era în poziţia unică de a se fi aflat în ţara lui pe timpul războiului, de a avea legături cu puterile occidentale şi de a-şi fi instaurat regimul fără ajutorul sovieticilor. Era un stalinist în spate cu o urâtă istorie de represiuni. Federaţia multinaţională pe care o conducea, dominată de Serbia, era modelată îndeaproape după Uniunea Sovietică dominată de Rusia, naţionale eficient suprimate. Republica Populară Federativă Iugoslavia a fost înfiinţată în 1945. Constituţia statului,

care stabilea puterea Ligii Comuniştilor Iugoslavi şi a celor şase republici constituente, funcţiona încă din luna ianuarie 1946. Tito îşi constituise însă o bază independentă şi nu era dispus să primească ordine. Nu era în favoarea agriculturii colectivizate şi era interesat de automanagementul muncitorilor. Când a fost deci criticat de Cominform nu a făcut efortul de a se schimba. În iunie 1948, el şi partidul lui au fost excluşi; timp de câţiva ani au trăit sub ameninţarea pedepsei din partea sovieticilor. Au rămas atât comunişti, cât şi independenţi, ceea ce ar putea să pară imposibil – dovadă că exista viaţă şi după înfruntarea lui Stalin. Belgradul a făcut pace cu Moscova în timpul vizitei lui Hruşciov din 1955. Dar nu au devenit membri nici în CAER, nici în Pactul de la Varşovia. După ce a părăsit blocul sovietic Iugoslavia a fost liberă să preia rolul de lider în mişcarea statelor nealiniate.

Germania de Est s-a alăturat blocului sovietic atunci când Iugoslavia îl părăsea. Chestiunile politice din zona sovietică au fost conduse în speranţa că se puneau fundaţiile unei Germanii unite comuniste. Eşecul blocadei asupra Berlinului şi declararea Republicii Federale au demonstrat că astfel de speranţe erau false. Republica Democrată Germană (RDG) s-a constituit oficial în 7 octombrie 1949, la cinci luni după RFG. La fel ca în Polonia, constituţia RDG aranjată pentru ca partidul comunist (SED) să lucreze împreună cu un număr de partide satelit din cadrul Frontului Unităţii Naţionale, o formaţiune comunistă. Primele alegeri au dat frontului 99% din voturi. Forţele sovietice de ocupaţie şi-au rezervat puteri importante pentru ele însele. Colectivizarea agriculturii a fost amânată până în 1953, de vreme ce SED tocmai ce implementase o masivă reformă agrară în favoarea proprietăţii ţărăneşti. Principala problemă stătea în constanta hemoragie de fugari: timp de doisprezece ani oricine putea ajunge în Berlinul de Vest luând metroul din Friedrichstrasse spre Tiergarten. În acei ani, 1949 – 1961,

mii de oameni au profitat de această ocazie. RDG era singurul stat din Europa cu o populaţie în descreştere.

Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER) a fost fondat în 8 ianuarie 1949 la Moscova, unde s-a şi stabilit Secretariatul. Membrilor fondatori li s-au alăturat Albania (1949), RDG (1950), Mongolia (1962) şi Cuba (1972). În această etapă atribuţia lui principală era asistenţa în practica şi teoria „construirii socialismului" prin metode sovietice.

Rămâne o întrebare deschisă cât de departe s-au integrat democraţiile populare în structurile sovietice. Ar fi fost însă ieşit din tipare dacă dependenţa lor ar fi fost lăsată la voia întâmplării. Principalele indicii trebuie găsite în mecanismele inimitabile ale controlului interpartinic. Dacă „internaţionalismul socialist" avea vreo semnificaţie, atunci ea era aceea că Secretariatul General al PCUS putea să controleze afacerile partidelor frăţeşti, care, la rândul lor, controlau republicile de care erau responsabile. Departamentului Internaţional al Secretariatului central al PCUS i se încredinţase această sarcină vitală; şi fiecare dintre „birourile" acestuia avea sarcina de a superviza afacerile interne ale unei anumite ţări. Prin canalele proprii, toate poziţiile de conducere din partidele frăţeşti puteau fi subordonate sistemului nomenclaturist al „organelor superioare" de la Moscova; iar agenţii sovietici puteau fi plasaţi degajat în orice poziţie-cheie din cadrul blocului. De fapt, Politburo-ul sovietic putea numi membrii tuturor celorlalte birouri politice. KGB putea conduce toate celelalte agenţii de securitate comuniste, iar *Glavpolit*, toate celelalte state-majore ale armatelor populare nou întemeiate. Timp de câţiva ani, după 1945, Stalin nu şi-a dorit ca forţele militare proprii ale clienţilor lui să fie prea mari; iar dezvoltarea acestora nu a început decât după 1948. Consilierii militari sovietici exercitau un control de o manieră atât de directă, încât nu apăruse încă nevoia unei alianţe militare care să se opună pe măsură structurii

NATO.

Cel mai evident semn al preluării staliniste a controlului s-a văzut în seria de epurări şi de procese spectacol care au lovit conducerile partidelor frăţeşti după iunie 1948. Stalin i-a trecut pe tovarăşii sau est-europeni prin aceeaşi „maşină de tocat" pe care o folosise odinioară şi pentru PCUS. La Varşovia, în timpul congresului de constituire al PZRP din luna decembrie 1948, pus în faţa acuzaţiilor de „deviaţionism naţional", Władysław Gomułka şi-a făcut o umilă autocritică. La Sofia, Traichov Kostov, prim-ministru adjunct, a fost judecat şi executat sub acuzaţiile de „titoism". În Tirana, Koci Dzodze a fost condamnat la moarte pentru o presupusă conspiraţie de a ceda Albania Iugoslaviei. La Budapesta, ministrul de externe, László Rajik, a fost judecat şi executat. La Praga, după ani de insinuări şi tentative de procese, a fost arătat cu degetul însuşi secretarul general, Rudolf Slanski. La procesul acestuia din luna noiembrie

1952, în care 11 dintre cei 14 inculpaţi erau evrei, la obişnuitele acuzaţii de titoism, troţkism, de atitudini antisovietice şi de spionaj pentru interese străine, s-au adăugat şi cele de sionism.

În a doua fază poststalinistă (1953 – 1968), sateliţii URSS şi-au construit calea spre o etapă etichetată fie drept „comunism naţional", fie ca „policentrism". Fiecare dintre partidele frăţeşti îşi cerea dreptul de a-şi stabili propriul „drum spre socialism". PCUS şi-a rezervat dreptul de a interveni în forţă în cazul în care câştigurile socialismului ar fi fost puse în discuţie. „Câştigurile socialismului" era numele de cod pentru monopolul puterii comuniste şi pentru loialitatea faţă de Kremlin.

În climatul de nesiguranţă promovat de luptele intestine din cadrul conducerii colective de la Moscova, elementele cele mai curajoase şi-au luat soarta în propriile mâini. În 17 iunie 1953, muncitorii din Berlinul de Est au organizat demonstraţii care ameninţau să se transforme în

rebeliune curată. Demonstraţiile au fost zdrobite fără milă de tancurile sovietice. O revoltă similară a avut loc la Pilsen în Cehoslovacia. Protestele populare treceau de limita acceptabilului. În Polonia, partidul a renunţat pe tăcute la câteva dintre măsurile politice cruciale. A fost oprită colectivizarea forţată; liderii de partid aflaţi în închisoare şi arhiepiscopul închis au fost eliberaţi. Unui poet comunism i s-a permis publicarea unui *Poem pentru adulţi* care susţinea cu îndrăzneală că viaţa era departe de a fi perfectă:

Alergau spre noi strigând:
„În socialism
Un deget tăiat nu doare”.
Dar simţeau durerea.
Şi ei şi-au pierdut credinţa.
Există oameni sleiţi de muncă…
Există mere poloneze, dar nu ajung la copii…
Există fete silite să mintă…
Există oameni ponegriţi şi scuipaţi, atacaţi pe străzi de banali huligani nepomeniţi de vreo lege…26

Pactul de la Varşovia a luat naştere în 14 mai 1955. Armatele democraţiilor populare se dezvoltaseră timp de şapte ani; se ajunsese la punctul în care corpul de ofiţeri ai fiecărei ţări trebuia să-şi asume responsabilităţi mai mari. Mulţumită structurilor politice integrate, Pactul de la Varşovia nu a fost o alianţă reală între parteneri liberi şi egali; niciuna dintre armatele membre nu avea capacitatea pentru acţiuni independente. Existau însă evidente avantaje militare în deţinerea de armament standardizat şi în pregătirea comună; era şi un gest puternic pentru mândria naţională. A fost un semnal transmis către NATO de avertizare faţă de admiterea Germaniei Federale.

Anul 1956 s-a dovedit a fi unul critic. Cuvântarea lui Hruşciov la Congresul al XX-lea a propagat o inevitabilă undă de şoc peste toată Europa de Est. Partidele frăţeşti fuseseră obligate să se împace cu crimele pe care Stalin le

comisese împotriva lor. Delegaţia poloneză, de exemplu, care a lăsat să se scurgă informaţii despre lucrările congresului către presa occidentală, care a aflat că întreaga conducere a mişcării comuniste poloneze antebelice fusese omorâtă pe baza unor acuzaţii imaginare. Beirut a murit pe loc, în urma unui atac de cord. Până în vară, lucrurile au evoluat până la un punct exploziv. Agitaţiile cu caracter social creşteau, în timp ce vechea gardă a partidelor conducătoare era zguduită de cererile posibililor reformatori. În luna iunie 1953, la Poznań, muncitorii polonezi au fost ucişi atunci când armata poloneză a tras asupra demonstranţilor care purtau pancarte în care cereau „Pâine şi Libertate" şi „Ruşilor plecaţi acasă". În luna octombrie, mai întâi la Varşovia şi apoi la Budapesta, două partide frăţeşti au făcut paşi esenţiali spre schimbarea compoziţiei birourilor politice, fără a cere mai întâi la Moscova aprobarea alegerilor făcute.

Felul în care Hruşciov a gestionat criza din Europa de Est a fost înlesnit de faptul că ea a coincis cu alegerile prezidenţiale din SUA şi cu Criza Suez. Puterile occidentale au fost distrase de diferendele dintre ele privind Orientul Mijlociu; URSS a avut, aşadar, mână liberă în rezolvarea problemelor de la Varşovia şi Budapesta.

În ziua de duminică, 21 octombrie, Hruşciov zbura furios la Varşovia, neanunţat. A găsit oraşul încercuit de comandouri poloneze complet înarmate, iar pe liderii polonezi fermi în susţinerea lui Władysław Gomułka. (Ulterior, au existat zvonuri că armata poloneză plănuia să treacă, prin Germania de Est, în rândurile NATO.) Două zile de discuţii au demonstrat cum „calea poloneză spre socialism" a lui Gomułka nu era ostilă intereselor fundamentale sovietice, şi că nu era tocmai dezirabil un conflict militar deschis cu aliatul ei cel mai mare şi cu renumele de a fi cel mai curajos. Hruşciov a bătut aşadar

în retragere – a fost de acord că alegerea lui Gomułka în poziţia de secretar general trebuie susţinută, iar consilierii săi trebuie retraşi. Pentru o scurtă perioadă, Gomułka s-a bucurat de gloria de a fi singurul şi unicul lider popular comunist al Poloniei.

La Budapesta, evenimentele au luat o turnură tragică care ar fi putut uşor marca Varşovia. Hruşciov era îngrijorat ca nu cumva generozitatea sa faţă de iugoslavi şi acum faţă de polonezi să nu fie considerate semnele unei slăbiciuni generale. Înăbuşirea revoltei din Ungaria a pus mai puţine probleme de ordin militar decât acţiunea din Polonia. Iar tovarăşii maghiari, spre deosebire de polonezi, erau profund divizaţi. În noaptea zilei de 23 – 24 octombrie, exact în momentul când criza poloneză era dezamorsată, secretarul general stalinist al partidului maghiar şi şeful securităţii, Ernő Gerő, succesorul lui Rakosi, a solicitat intervenţia militară a sovieticilor pentru a-l salva de la demitere. Ungaria a fost forţată prin agresiune să se supună, în mai puţin de o lună. Se părea la început că se va ajunge la o înţelegere. Armata sovietică s-a retras din capitală; ambasadorul sovietic, Yuri Andropov, l-a abandonat pe Gerő şi a aprobat înlocuirea lui cu János Kádár – un comunist loial care, la fel ca Gomułka, suferise de pe urma persecuţiilor staliniste. Astfel se părea că au fost sistate progresele lui Imre Nagy, liderul facţiunii reformiste a partidului, care devenise prim-ministru. Se spunea că se duc negocieri pentru plecarea definitivă a armatei sovietice. Hruşciov îi făcea o a doua vizită lui Tito la Brioni. Apoi, Nagy a acceptat în guvernul său mai mulţi membri necomunişti, punând capăt monopolului comuniştilor. Eliberarea episcopului, cardinalul Mindszenty, a declanşat demonstraţii entuziaste, urmate de atacuri violente asupra poliţiei politice, urâte de populaţie. În 2 noiembrie presiunea populară a forţat guvernul să solicite ajutorul Naţiunilor Unite şi să anunţe ieşirea din Pactul de la Varşovia. În zorii zilei de 4

noiembrie, diviziile sovietice blindate au intrat în Budapesta fără preaviz. Timp de zece zile, tineretul eroic a luptat împotriva tancurilor cu mâinile goale. Sângele a curs în valuri. Nagy s-a refugiat în Ambasada Iugoslaviei, pe care a părăsit-o cu un salvconduct sovietic, dar a fost arestat imediat. La momentul potrivit, după o perioadă de detenţie în România, el şi alţi 2000 de partizani ai săi au fost împuşcaţi. Sute de mii de refugiaţi au invadat Austria. Bilanţul final al victimelor a atins cam aceleaşi proporţii. Ungaria a fost lăsată pe mâna protejatului lui Andropov, Kádár, şi a unui „guvern revoluţionar al muncitorilor şi ţăranilor”.

Revolta naţională din Ungaria a lăsat o pată de neşters în istoria sovietică. Ea a arătat lumii că regimul comunist era imun la cererile populare. Ea a distrus simpatiile persistente ale multor stângişti, a ruinat viitorul partidelor comuniste din Occident şi a sporit considerabil tensiunile Războiului Rece. În blocul sovietic însuşi a adus o ofensă lui Mao Zedong care era în favoarea variantelor de comunism naţional şi care încercase să intervină în favoarea lui Gomułka şi a lui Nagy. Revolta a oferit un imbold pentru promovarea unei noi strategii economice generale, ai cărei principali susţinători erau învingătorii de la Budapesta, Andropov şi Kádár. Lecţiile ei nu au fost însă învăţate de toată lumea. Cehoslovacia a trebuit să treacă printr-un chin asemănător înainte ca regulile jocului poststalinist să fie înţelese pe deplin.

Atunci când a avut loc, în 1960, ruptura sino-sovietică a avut repercusiuni directe într-o singură ţară europeană, Albania. La fel ca şi chinezii, tovarăşii albanezi aveau rezerve serioase în legătură cu destalinizarea. Mai mult, întrucât fuseseră izolaţi de ruptura dintre Tito şi Stalin, şi nu aveau o frontieră cu restul blocului, albanezii au fost feriţi de intervenţia sovietică. Aşa că au adoptat „calea chinezească”: Tirana şi-a mutat obiectul loialităţii ei de la Moscova, la Beijing. Ţara a rămas pe deplin stalinistă,

complet colectivizată şi atee, profund izolată şi în relaţii tensionate cu toţi vecinii. Nimic nu s-a schimbat până în 1990. „Singura religie din Albania, declară Enver Hodja, este să fii albanez”. [SHQIPERIA]

Noua strategie economică sovietică a anilor 1960 a fost adoptată în parte ca imitaţie a CEE şi în parte ca recunoaştere a neajunsurilor metodelor staliniste existente. O direcţie a fost promovarea profilului CAER şi a rolului lui de coordonator al planificării comune. CAER a atribuit sarcini specializate fiecărui stat membru şi a pus un mare accent pe diseminarea ştiinţei şi tehnologiilor moderne. Lucrurile au mulţumit pe toată lumea, mai puţin România. Schema pilot de bază a fost însă lansată în Ungaria. Andropov, acum şeful Departamentului Internaţional al PCUS, şi Kádár au realizat amândoi că domnia terorii care a urmat revoltei din Ungaria a creat o deschidere pentru experimentările economice inteligente. Reforma economică putea continua fără ameninţarea unor tulburări politice. „Gulaş-comunismul” avea să-i lecuiască pe cetăţenii bine hrăniţi de visele lor de libertate. Principala idee era introducerea mecanismelor de piaţă limitate într-un sistem controlat încă de stat şi încurajarea iniţiativei, mai ales în agricultură, prin relaxarea controalelor asupra livrărilor obligatorii şi a proprietăţii de teren. Rezultatele nu au întârziat să apară: la jumătatea anilor 1960 prosperitatea Ungariei a făcut ca oamenii să uite de nefericirea politică. Budapesta era un oraş cu restaurante care prosperau, cu rafturi pline şi fără atitudine politică. „Kadarizarea” părea să fi oferit un compromis atractiv între comunism şi capitalism, mai ales în ochii economiştilor occidentali fără simţ politic.

Alte trei ţări nu au reuşit să reacţioneze la tendinţele de dezvoltare – fiecare din motive diferite.

Republica Democrată Germană era cea mai nefirească dintre democraţiile populare. Conformismul ei ideologic

rigid şi tendinţele excesiv prosovietice erau promovate de Stasi, un aparat de securitate cu o reputaţie de temut. Ţara era marcată de continua divizare a Berlinului, de prezenţa a celor aproape 40 de divizii militare sovietice de ocupaţie şi, mai presus de toate, de exodul constant al cetăţenilor ei. În 13 august 1961 au fost sigilate toate punctele de trecere dintre Berlinul de Est şi Berlinul de Vest. Pentru următorii 28 de ani, Zidul Berlinului a transformat RDG într-o cuşcă, simbolul cel mai vizibil al opresiunii comuniste în Europa. Toate planurile legate de o Germanie unită au fost abandonate în favoarea teoriei că Germania de Est era locuită de o naţiune separată, cu tradiţii separate. S-au făcut eforturi mari pentru a urgenta ritmul industrializării grele şi pentru a câştiga recunoaşterea internaţională prin sponsorizări masive de stat pentru sporturile olimpice. În clipa când Ulbricht i-a cedat locul, ca secretar general, lui Erich Honecker, în 1971, era pe cale să se atingă un *modus vivendi* cu Germania de Vest. Cu toate acestea, spiritul anilor 1950 a planat deasupra Germaniei vreme de 30 de ani. „Iubim Germania într-atât, spunea un ministru francez, destul de ironic, încât preferăm să fie două".

România s-a dat înapoi din faţa oricăror schimbări, dar nu a forţat niciodată o desprindere deschisă. Nicolae Ceauşescu (1918 – 1989), care a devenit secretar general al Ligii Române a Comuniştilor în 1965, a urmat o linie pe cât de excentrică, pe atât de rău famată. În poziţia de *conducător* a creat un cult neostalinist al personalităţii şi un tip de despotism al nepotismului perfect descris ca „socialismul unei singure familii". A inventat o Constituţie care prevestea ajungerea României în cel mai înalt stadiu „socialist" al dezvoltării, în timp ce poporul său era ţinut în teamă şi sărăcie lucie. Înspăimântătoarea *Securitate* a făcut ca membrii KGB-ului acelei epoci să pară nişte adevăraţi gentlemani. A dobândit un minimum de avantaj diplomatic făcând echilibru între Moscova şi Beijing; a

câştigat şi o oarecare admiraţie (nemeritată) din partea Occidentului recunoscând statul Israel şi menţinându-se mai rezervat în cadrul CAER şi al Pactului de la Varşovia. A fost primit la palatul Buckingham unde a stat, împreună cu degustătorul lui personal, iar la recomandarea Foreign Office, regina Angliei i-a acordat titlul de cavaler. România a fost numită pe bună dreptate Coreea de Nord a Europei de Est – o ţară închisă, acut conştientă de inferioritatea ei, excesiv de mândră de performanţele dubioase şi dedicată instinctiv activităţii de mediator între alte bande mafiote.

Bulgaria se afla la concurenţă cu Germania de Est la primirea laurilor imobilităţii sumbre. Industrializarea a început târziu, la fel ca şi exploatarea turismului şi a industriei viticole de către stat. Liderul partidului, Todor Jivkov, a menţinut ţara pe direcţia sclaviei prosovietice între 1954 şi 1990.

Cehoslovacia a rezistat destalinizării până în luna ianuarie 1968. Conducerea lui Antonin Novotny, secretar general după moartea lui Gottwald din 1953, nu a ţinut cont de relaxarea politică din Polonia, pe de o parte, sau de reformele economice din Ungaria, pe de altă parte. Până la urmă a fost răsturnat de o coaliţie a slovacilor din Politburo, nemulţumiţi de dominaţia cehilor şi a cehilor dornici de reforme sistemice. Noul lider, Alexander Dubcek (1927 – 1993) era un comunist slovac moderat, singurul secretar general din istoria blocului sovietic înzestrat cu ochi care ştiau să zâmbească. Cu un caracter onest, el s-a declarat în favoarea unui „socialism cu faţă umană”.

Primăvara de la Praga a înflorit cu o vigoare molipsitoare. Dubcek şi echipa lui planifica impunerea reformelor de sus în jos. Dar au suspendat cenzura încă de la început şi populaţia a fost atrasă în frenezia dezbaterilor deschise. Ei au fost primii comunişti preocupaţi de planificare şi care au înţeles că trebuiau să fie mobilizate stimulentele de ordin psihologic, pentru ca reformele să prospere cu adevărat. În programul din aprilie, ei au

prevăzut un rol mai puternic al Adunării Naţionale de Stat. Nouăsprezece ani mai târziu, când purtătorul de cuvânt al lui Mihail Gorbaciov a fost întrebat care este diferenţa dintre Primăvara de la Praga şi programul lui de *perestroika*, el a răspuns: „nouăsprezece ani”. Experimentul cehoslovac s-a luptat cu vicisitudinile timp de şapte luni. La început se părea că se poate ajunge la o înţelegere. Tovarăşii sovietici şi-au exprimat îngrijorarea legată de aşa-zisele excese, cum ar fi libertatea mass-mediei. Guvernul Cehoslovaciei şi-a afirmat angajamentul faţă de cauza socialismului, prietenia pentru URSS şi hotărârea de a rămâne în cadrul Pactului de la Varşovia. Cu toate acestea, în luna iulie în toată ţara au avut loc manevre ameninţătoare ale Pactului de la Varşovia, iar Brejnev şi Dubcek, împreună cu membrii birourilor lor politice s-au întâlnit în satul de frontieră Cierna nad Tisou. După această întâlnire manevrele au fost întrerupte şi trupele retrase.

În ajunul zilei de 21 august 1968, o jumătate de milion de soldaţi recrutaţi din toate ţările Pactului de la Varşovia, cu excepţia României, au reintrat în Cehoslovacia fără avertisment – polonezii, alături de est-germanii în uniforme cenuşii, din nord, ungurii şi bulgarii, dinspre sud, diviziile sovietice, prin Polonia şi Ucraina, din est. Surpriza şi numărul erau copleşitoare, rezistenţa a fost minimă. Dubcek a fost dus în Rusia în lanţuri; reformele au fost oprite. Frontierele Cehoslovaciei urmau să fie permanent păzite de forţele Pactului de la Varşovia. Dubcek a fost înlocuit cu Gustav Husak, un veteran care, la fel ca Gomułka şi Kádár, îşi păstrase credinţa în ciuda amarelor amintiri personale din perioada stalinismului. Când totul s-a încheiat, Brejnev a explicat poziţia Uniunii Sovietice în cadrul întâlnirii la vârf a liderilor blocului, ţinută la Varşovia în luna noiembrie 1968. Doctrina Brejnev stabilea în termenii cei mai clari că Moscova era obligată de datoria ei socialistă să intervină în forţă pentru a apăra

„câştigurile socialismului” ale aliaţilor ei. Berlinul de Est (1953), Budapesta (1956) şi Praga (1968) erau toate la fel. Nu existase niciun progres fundamental. Membrii blocului sovietic nu erau state independente.

Invazia Cehoslovaciei a fost cu mult mai puţin brutală decât înăbuşirea revoltei din Ungaria. Dar ea s-a desfăşurat pe ecranele televizoarelor din lumea întreagă; iar impactul ei asupra opiniei publice a fost imens. A fost condamnată de câteva dintre partidele comuniste. China a numit-o „politica unei puteri fasciste făţişe”, Iugoslavia i-a spus „ocupaţie ilegală”, România, „o violare flagrantă a suveranităţii naţionale”. A ameninţat cu o nesfârşită epocă de gheaţă în Europa. Puţini au fost aceia care auzind-o au putut-o uita vocea cu întreruperi a ultimei transmisiuni libere de la postul Radio Praga: „Vă rog să nu uitaţi Cehoslovacia când nu vom mai apărea la ştiri”.

În cea de-a treia etapă a lui Brejnev (1968 – 1985), blocul sovietic a văzut cum normele trasate de Doctrina Brejnev au fost progresiv contestate de valul crescând de proteste cu caracter intelectual, social, iar în final şi politic. Toate pârghiile puterii se aflau în mâinile autorităţilor comuniste; opoziţia trebuia, aşadar, să găsească noi canale, paşnice. Principalul exemplu de „normalizare” a fost Cehoslovacia. Principala competitoare, Polonia.

Normalizarea Cehoslovaciei a fost cu adevărat un spectacol trist. Husak a folosit toate meschinăriile tiranice ale controalelor sociale de partid pentru a distruge spiritul Primăverii de la Praga. Nu au avut loc împuşcări sau procese spectacol, dar disperarea tânărului student Jan Palach, care şi-a dat foc în public şi a murit, a surprins starea de spirit a naţiunii.

Foştii miniştrii şi profesori au fost trimişi să execute muncile cele mai necalificate – Dubcek a funcţionat ca inspector forestier. Hărţuirea poliţiei era universală. Praga, oraşul cel mai frumos al Europei, era şi cel mai

disperat. A trebuit să treacă un deceniu înainte ca un grup singuratic de disidenţi, strânşi în jurul dramaturgului Václav Havel, să-şi treacă numele pe „Carta 77” – o declaraţie a drepturilor omului.

Compartimentarea a devenit trăsătura principală a blocului sovietic în ultimele lui etape. În ciuda susţinerii de faţadă a „internaţionalismului socialist”, blocul era divizat într-o serie de compartimente impermeabile. Comunismul naţional încuraja situaţiile în care fiecare ţară, deşi strâns conectată în continuare cu Moscova, era efectiv izolată faţă de celelalte. Cordonul care separa Polonia de Lituania sau de Ucraina ori de Cehoslovacia, după 1968, era la fel de strict ca însăşi Cortina de Fier. Arestarea grupului *Taternicy* – o mână de disidenţi atletici care traversau cu rucsacurile plini de literatură interzisă vârfurile munţilor Tatra – ilustrează perfect starea de fapt. Est-europenii erau adeseori mai familiarizaţi cu viaţa din vestul Europei sau din America, decât cu aceea a vecinilor lor.

Republica Populară Polonia (RPP) demonstra un număr neobişnuit de idiosincrazii. Era cel mai mare dintre sateliţii Uniunii Sovietice şi avea o armată mai numeroasă decât Marea Britanie. Atât structural, cât şi psihologic, era cel mai puţin sovietizată. Ţărănimea poloneză rezistase cu succes colectivizării; baroul polonez rezistase monopolizării comuniste; intelectualitatea poloneză ocolise, în mare, marxismul. Pseudopluralismul Frontului Unităţii Naţionale a lăsat loc şi unor politici nonpartinice. Cel mai important, Biserica romano-catolică, sub conducerea extraordinarului ei episcop, cardinalul Stefan Wyszyński (1901 – 1981), nu s-a supus niciodată controlului politic, aşa cum a făcut-o aiurea. Printr-un acord semnat în luna decembrie 1956, ierarhiei Bisericii i se garanta deplina autonomie, cu condiţia ca regulile partidului să nu fie subminate deschis. Calcul făcut probabil de sociologii de partid a fost că modernizarea rapidă, care transforma Polonia într-o putere industrială,

va submina rapid religia. De fapt, Biserica a fost aceea care a menţinut loialitatea noului proletariat care, la rândul lui, a subminat partidul.

Ciclul de momente de opoziţie şi de normalizare din Polonia a durat un sfert de secol. Gomułka a devenit repede din erou naţional un şef bătrân şi ţâfnos. La mijlocul anilor 1960, el i-a reprimat pe intelectualii marxişti, în luna martie 1968, pe studenţi, în 1970 suprima protestele sângeroase ale muncitorilor din porturile de la Marea Baltică. În 1968, provocarea ridicată de o facţiune ultranaţionalistă din cadrul partidului, a cărei miză fusese elementul evreiesc din cadrul aparatului de partid, a pus pe picioare o generalizată şi ruşinoasă „campanie antisionistă”, provocând exodul aproape al tuturor evreilor care mai rămăseseră în Polonia. În anii 1970, domnia de un deceniu a lui Edward Gierek a adoptat o strategie de „*comunism bigos*”, întemeiată pe împrumuturi excesive din Occident. O scurtă perioadă de prosperitate a precedat o nouă etapă de austeritate, de proteste în masă şi, prin constituirea Comitetului de Apărare a Muncitorilor (KOR), de consolidare a opoziţiei intelectualilor şi muncitorilor, precursoarea „Solidarităţii”. Vizita papei polonez, în luna iunie 1979, a creat climatul moral pregătit pentru o schimbare.

Sindicatul Solidaritatea s-a dezvoltat în luna august 1980, pornind de la un grup de greviști hotărâţi din şantierul naval de la Gdańsk. Era condus de un electrician necunoscut şi şomer, pe al cărui act provizoriu de identitate scria Lech Wałęsa. Mişcarea s-a dezvoltat într-un protest social la nivel naţional cu milioane de membri. Dedicat nonviolenţei, mişcarea nu a luptat împotriva comuniştilor, ci s-a organizat pur şi simplu fără ei. Singura organizaţie independentă din blocul sovietic, Solidaritatea, şi-a câştigat dreptul oficial de a face grevă şi de a recruta noi membri. Membrii de partid dezertau în valuri, în intervalul unui an, mişcarea ameninţa să răstoarne ordinea

existentă, fără să fi încercat măcar. Din punctul de vedere al Moscovei, trebuia suprimată. O mişcare noncomunistă a muncitorilor era o anatemă. Înfuriat, Brejnev a pus armata sovietică în stare de alertă, apoi a lăsat treaba în seama armatei poloneze. În noaptea de 13 decembrie 1981, ajutat de o ninsoare puternică, generalul Wojciech Jaruzelski a executat cea mai perfectă lovitură militară de stat din istoria modernă a Europei. În doar câteva ore au fost arestaţi 40.000 – 50.000 de activişti ai Solidarităţii; au fost întrerupte toate căile de comunicaţie, iar comisarii militari au preluat toate instituţiile importante. Legea marţială a paralizat ţara. În 1982, după ce a impus stabilitatea, Jaruzelski a introdus prima etapă a reformelor economice. Victoria „normalizării" comuniste părea completă. De fapt, era cea mai găunoasă dintre victorii. În şapte ani, Jaruzelski avea să ajungă la capătul puterilor. Istoria trebuie să le recunoască polonezilor meritul principal în îngenuncherea blocului sovietic.

În ciuda tuturor aparenţelor, apariţia lui Jaruzelski în Polonia a fost ulterior considerată prima manifestare a unui curent reformist care era gata să iasă la suprafaţă chiar la Moscova. Acest curent, care cu timpul va dobândi denumirea rusească de *perestroika* sau „restructurare", s-a întemeiat pe conştientizarea faptului că sistemul era profund bolnav, în mod semnificativ, el s-a născut în sânul KGB-ului, singurul organism care avea mijloacele de a cunoaşte ce se întâmplă într-adevăr. Jaruzelski a servit timp de 25 de ani în funcţia de şef al departamentului politic al armatei. Era în mod necesar omul celui care a condus KGB în anii 1970. El a jucat rolul de „Ioan Botezătorul" pentru celălalt protejat al lui Andropov, Mihail Gorbaciov. Cu complicitatea acestuia, el a fost destinat să transforme Polonia în „laboratorul *perestroikăi*".

La începutul anilor 1980, acţiunile interne ale blocului sovietic nu-şi mai atingeau scopurile. Patruzeci de ani de

erodare îl vlăguiseră de putere. La suprafaţă totul era aşa cum trebuie; dedesubt, aproape nimic nu funcţiona cum trebuie. În epoca rachetelor balistice intercontinentale (ICBM), teritoriile Pactului de la Varşovia nu mai puteau servi eficient ca zonă tampon de securitate. În epoca preţurilor ridicate ale petrolului, CAER aspira de la URSS mai multe fonduri decât oferea. În epoca televiziunii, prăpastia dintre condiţiile de viaţă din Est şi din Vest era evidentă în fiecare cămin. Aşa cum arătase Solidaritatea, muncitorii nu aveau niciun fel de respect pentru „statul muncitorilor”. Segmente importante ale elitei comuniste îşi pierdeau dorinţa de a mai conduce. Unul dintre ajutoarele apropiate ale lui Jaruzelski a optat pentru varianta patriotică de a alimenta CIA, timp de peste un deceniu, cu cel mai mare flux de documente operaţionale ale Pactului de la Varşovia, din toată istoria spionajului.27

Cariera lui Iuri Andropov a fost totuşi cea care oferă cheia extraordinarei schimbări de direcţie care a precedat şi a apoi a precipitat prăbuşirea sistemului sovietic. Ca ambasador la Budapesta, Andropov fusese coautorul strategiei de substituire a reformei politice cu una economică. Ca şef al departamentului internaţional al PCUS trebuie să fi înţeles că revoltele costisitoare care cuceriseră Ungaria, Cehoslovacia şi, acum, Polonia se puteau întinde şi în Uniunea Sovietică. Ca şef al KGB în perioada de *détente* era persoana cel mai bine situată pentru a vedea ce contrast orbitor exista între forţa externă şi decăderea internă. În anii 1970, Andropov purtase o campanie inteligentă şi flexibilă împotriva disidenţilor sovietici. Nu avea nevoie să facă uz de teroare în masă; în schimb, i-a izolat de marea masă a populaţiei, iar pe cei mai încăpăţânaţi i-a trimis în spitalele de psihiatrie sau în exil dincolo de graniţe. A contracarat nemulţumirea crescândă a populaţiei evreieşti din Uniunea Sovietică acordându-le acces preferenţial la emigrare. Pe măsură ce dosarele ajungeau pe biroul lui, trebuie să se fi

întrebat de ce talentele cele mai mari ale ţării nu iubeau comunismul. Lista era una destul de lungă: Soljeniţîn, romancierul angajat politic, Nuriev, balerinul, violoncelistul Rostropovici, fizicianul Saharov, nestăpânitul biolog Bukovski, Andrei Amalrik, matematicianul care scrisese, după Orwell, eseul *Va rezista Uniunea Sovietică până în 1984*? Aceşti oameni trebuie să fi fost pomeniţi serios în lungile discuţii ale lui Andropov cu tânărul şi strălucitul secretar de partid din Stavropol, care îl însoţea la staţiunea balneară din apropiere unde se afla pentru a-şi trata afecţiunile renale.

Înclinaţiile spre reformă ale lui Andropov au fost totuşi în repetate rânduri reprimate. Politburo-ul sovietic era ticsit cu paznici ai statu-quo-ului. Gorbaciov a fost adus de la Stavropol în 1979 doar pentru a i se încredinţa sarcina ingrată de conduce agricultura sovietică. Andropov nu a ajuns în vârf decât atunci când boala lui era în fază terminală. Moartea sa le-a acordat adepţilor doctrinei lui Brejnev o ultimă perioadă de inacţiune. În ciuda previziunilor lui Amalrik, anul 1984 a venit şi a trecut; imperiul sovietic a supravieţuit, fără să fie reformat.

Relaţiile Est-Vest: Războiul Rece în Europa, 1948 – 1989

De la început şi până la final, Războiul Rece s-a centrat asupra Europei. Dinamica lui a evoluat din prăbuşirea „Marelui Triunghi” al puterilor europene, care i-a lăsat pe aliaţi faţă în faţă cu victorioasa Uniune Sovietică. S-a accentuat din cauza incapacităţii celor care au fost aliaţi în timp de război de a ajunge la un acord asupra independenţei Poloniei, asupra viitorului Germaniei şi asupra împărţirii Europei în întregul ei. Momentul exact în care s-a declanşat poate face loc dezbaterilor, dar a atins punctul critic odată cu angajarea americană în afacerile Europei, aşa cum a fost ea exprimată prin

Doctrina Truman şi Planul Marshall din 1947, precum şi cu manifestările ulterioare de dezaprobare ale Uniunii Sovietice. Era evident în desfăşurare în timpul Blocadei sovietice a Berlinului din 1948 – 1949, care a condus la formarea NATO; şi nu s-a încheiat decât 40 de ani mai târziu, odată cu căderea Cortinei de Fier. Cu toate acestea, este important de subliniat că Războiul Rece şi-a depăşit repede obiectivul european. A existat întotdeauna şi o componentă asiatică; şi a existat o logică interioară rezultată din rivalitatea sovieto-americană, care s-a transformat într-o adevărată confruntare globală.

Componenta asiatică s-a dezvoltat pe marginea neînţelegerilor paralele cu acelea care se petreceau în Europa. De data aceasta Uniunea Sovietică a intrat în scenă în luna august 1945, când armata sovietică a fost aruncată în campania decisivă a Războiului din Pacific împotriva Japoniei. În înţelegerea de la Yalta se prevedea ca sovieticii să ocupe insulele Kurile ca preţ pentru participarea lui Stalin. Nimeni însă la Yalta nu prevăzuse căderea bruscă şi totală a Japoniei, provocată de bombele atomice lansate de americani asupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki. Sovieticii au primit cu această ocazie un bonus cu totul neaşteptat. Au ocupat rapid Manciuria, de unde au capturat 600.000 de soldaţi ai Armatei din Guangdong, pe care i-au trimis în lagărele din Siberia. Pe lângă lanţul principal de insule Kurile, au mai capturat patru insule japoneze din nord, considerate până atunci ca aparţinând de insula Hokkaidō şi redenumite Kurilele Mici, şi au transformat Marea Ohotsk într-un strategic lac sovietic. Mai mult decât atât, au susţinut deschis cauza revoluţionarilor comunişti din China şi Coreea, la care acum aveau acces direct. În China a susţinut opoziţia faţă de protejatul cel mai vechi al Americii, Jiang Jieshi, care participase la Marea Alianţă din timpul războiului cu Japonia. Când Mao Zedong a intrat în Beijing, în 1949, o „Cortină de Bambus” se ridica în Orientul îndepărtat,

asemănătoare Cortinei de Fier din Europa.

Globalizarea Războiului Rece s-a întâmplat în cursul anilor 1950. Din perspectiva ei geopolitică a fost rezultatul firesc al unei confruntări care a asmuţit o putere ce domina un vast teritoriu din Eurasia împotriva unei alta care putea proiecta pământ, mare şi forţe aeriene în toate direcţiile lumii. Din punctele de vedere politic, economic şi ideologic, globalizarea a reflectat rivalitatea dintre un bloc având pretenţia patronajului mondial asupra revoluţiei comuniste şi un alt bloc, angajat în democraţie, capitalism şi liber schimb. A fost alimentată de procesul contemporan de decolonizare, care a lăsat în urmă un şir de state, foste colonii, instabile şi labile de a intra în războaie prin procură, şi unde, la fel ca în Orientul Mijlociu plin de petrol, resursele valoroase oferă tentaţii irezistibile. Globalizarea s-a încheiat la sfârşitul anilor 1950, prin inventarea rachetelor balistice intercontinentale care au pus întregul glob în raza permanentă de observare şi sub ameninţarea unui atac nuclear instantaneu. Începând din acel moment, oraşele din inima Rusiei şi Americii s-au trezit pe linia frontului în egală măsură ca Taiwan sau Berlin.

În domeniul militar, Războiul Rece a trecut prin câteva etape distincte. În anii 1950, când SUA deţinea poziţia fruntaşă atât la nivelul arsenalelor nucleare, cât şi al mijloacelor aeropurtate de livrare a acestor arsenale, Uniunea Sovietică nu putea risca o confruntare majoră. La întâlnirea de la Moscova din luna ianuarie 1951, în timp ce americanii erau angajaţi în Coreea, liderii blocului sovietic se pare că au primit ordine de la Stalin să se pregătească pentru un alt război mondial. Dar planurile nu au fost puse niciodată în aplicare.28 Mai întâi, Marea Britanie (1952), apoi Franţa (1960) au realizat capacităţi nucleare independente; iar NATO a susţinut o doctrină de „ripostă copleşitoare”. Au avut loc două războaie comuniste prin procură – unul în Coreea, împotriva forţelor ONU conduse

de americani, în 1950 – 1951, celălalt în Indochina, unde trupele învinse ale Franţei au lăsat locul americanilor în 1954. Europa, deşi înţesată de arme în două tabere armate, nu a erupt totuşi.

La sfârşitul anilor 1950, jocul s-a schimbat. Mulţumită satelitului Sputnik (1958) şi a incidentului U2 (1960), Kremlinul a fost capabil să demonstreze că tehnologia rachetelor pe care o dobândiseră făcuse mai mult decât să anuleze decalajul. Superputerile au alocat ample resurse „cursei spaţiale" şi instalării de sateliţi ai Pământului şi de rachete balistice intercontinentale. Deşi SUA a câştigat competiţia şi a dus primul om pe Lună, nu se ştia cu certitudine cine deţinea cu adevărat avantajul militar. URSS părea să-şi construiască fără remuşcări o superioritate a forţelor ei nucleare, convenţionale şi navale. Apariţia armelor nucleare „tactice" şi, mai târziu, a celor „pentru câmpul de luptă", cuplate cu noua doctrină NATO a „răspunsului flexibil", a făcut ca orice calcule pur cantitative să devină redundante. Presiunea în teatrul european de operaţiuni a scăzut oarecum graţie înţelegerii faptului că schimbul principal de ICBM, dacă ar fi avut loc, ar fi fost direcţional peste Polul Nord. Impasul a fost atins în punctul de maximum al cheltuielilor militare. Doctrinele ofensive adoptate de Pactul de la Varşovia nu au fost puse în practică; vasta flotilă sovietică nu a fost testată; reînarmarea masivă a continuat alături de repetatele, dar mult mai slabele tentative de dezarmare. Încă o dată, însă, conflictul european nu s-a aprins.

În anii 1980 s-a ajuns la o nouă turnură, odată cu instalarea unei noi generaţii de arme mult mai letale, mai ales armele sovietice SS-20, şi rachetele americane Pershing 2 şi rachetele de croazieră. În anul 1983 anunţul făcut de preşedintele Reagan despre Iniţiativa Strategică de Apărare (SDI), de mai multe miliarde de dolari, cunoscută sub denumirea „Războiul Stelelor" – un sistem defensiv anti-ICBM cu baze spaţiale – a provocat deschis

Moscova la o cursă care pur şi simplu nu putea să aibă loc. Fiecare parte avea atâtea kilotone de armament nuclear cât să distrugă planeta de mai multe ori; niciuna din părţi nu le putea folosi. Susţinătorii factorilor de reţinere credeau cu tărie că punctul lor de vedere era susţinut. Oponenţii lor – care nu puteau vorbi liber decât în Occident – credeau cu egală patimă că aceia care elaborau planurile militare, precum dr. Strangelove, înnebuniseră. Dar *Pax atomică* a funcţionat.

Cu oarecare întârziere, pulsaţiile politice ale Războiului Rece au urmat de obicei evoluţiile militare. Cele mai mari tensiuni au fost cele de la sfârşitul anilor 1950, deoarece ambele tabere şi-au putut susţine cauza cu convingerile neîntinate de eşecuri. Au atins punctul maxim în timpul Crizei rachetelor din Cuba, în luna octombrie 1962. În anii 1960, în ciuda numeroaselor alarme, ambele tabere şi-au pierdut speranţele într-o victorie simplă. Comunismul internaţional era aproape paralizat de ruptura dintre sovietici şi chinezi, care în 1969 a fost foarte aproape de a provoca un atac nuclear preventiv împotriva Beijingului; puternicul stat american a fost cumplit de demoralizat de incapacitatea lui de a constrânge un stat minuscul ca Vietnamul; iar NATO era profund perturbat de poziţia lui de Gaulle. În anii 1970, deci, atât sovieticii, cât şi americanii s-au simţit suficient de spăsiţi pentru a pune un accent mai mare pe procesul etichetat inteligent ca *détente*. Tratativele privind Reducerea Armamentelor Strategice (SALT), de la Viena, au fost însoţite la scurtă vreme de negocieri politice care au condus la Actul Final de la Helsinki, semnat în 1975. În anii 1980, tensiunile au crescut din nou după invazia sovietică din Afganistan (1979) – un Vietnam al Kremlinului – şi după instituirea legii marţiale în Polonia (1981). În toate etapele, de fapt, s-a putut observa prezenţa unui amestec subtil de ameninţări şi perioade de relaxare. Au existat momente timpurii de *détente* chiar şi în anii cei mai reci de

confruntare, precum şi intervale de răceală în aşa-numita epocă de *détente*. Cu siguranţă că în Europa, unde de patru decenii nu mai avusese loc nicio conflagraţie deschisă, este probabil mai puţin corect să vorbim despre un Război Rece, cât mai degrabă despre o „pace fierbinte”, aşa cum spunea un comentator francez. A fost o febră care a crescut şi a scăzut de multe ori.

Relaţiile economice nu au putut ajunge niciodată la nivelul posibilităţilor. Occidentul avea rezerve în a vinde tehnologie avansată cu valoare militară. Lista organizaţiei americane COCOM devenea din ce în ce mai mare, pentru a cuprinde multe mii de produse comerciale interzise. Estul, la rândul lui, credea cu tărie în autosuficienţa economică, preferând înapoierea unei dependenţe de importurile capitaliste. În ultimii ani ai decadei 1970, recoltele sovietice slabe au provocat în mod repetat reacţii de panică în care se achiziţionau cantităţi uriaşe de cereale din SUA, în timp ce jumătate din producţia sovietică de petrol era alocată comerţului în pierdere cu CAER.

Relaţiile culturale au rămas conservatoare ca scară şi conţinut. Turneele Trupei de balet Balşoi şi ale corului Armatei Roşii, sau ale ansamblului de dansuri populare Mazowsze erau organizate la schimb cu vizitele diferitelor orchestre occidentale sau ale Royal Shakespeare Company. Ţările blocului sovietic preţuiau în mod deosebit Jocurile Olimpice, unde sportivii lor susţinuţi de stat aveau performanţe foarte bune. Sportul era folosit ca instrument politic, cel mai evident fiind boicotul SUA la Jocurile Olimpice de la Moscova, în 1980, şi răspunsul sovieticilor la Los Angeles, în 1984.

Relaţiile diplomatice au fost presărate cu obstacole de tot felul. Consiliul de Securitate al ONU a fost paralizat timp de 40 de ani, cel mai adesea de vetoul sovieticilor. Războiul spionilor a atins proporţii groteşti: spionajul occidental a fost penetrat la cele mai înalte niveluri de

recruţi sovietici în Marea Britanie, şi de agenţi est-germani la Bonn. În anii 1950, în epoca senatorului Joseph McCarthy, temerile întemeiate despre activităţile agenţilor comunişti din SUA au provocat o vânătoare de vrăjitoare complet iraţională. Mai multe clădiri, care au fost sediile Ambasadei SUA din Moscova, erau atât de ticsite de dispozitive de ascultare, încât a trebuit să fie abandonate succesiv. Nu exista nicio urmă de încredere.

Originile perioadei de *détente* se regăsesc la începutul Războiului Rece. Stalin s-a oferit la un moment dat să permită reunificarea Germaniei în schimbul distanţării SUA. La reuniunea de la Geneva din 1955, când preşedintele Eisenhower s-a întâlnit cu succesorii lui Stalin, Occidentul a fost surprins din nou de propunerile îndrăzneţe ale sovieticilor privind dezarmarea. Anul 1959 a fost martorul vizitei lui Hruşciov la Camp David şi a lui Macmillan, cu căciulă căzăcească, la Moscova. Dialogul în curs a fost însă sleit de incidentul U2, de a doua criză berlineză şi, cel mai sever, de descoperirea rachetelor sovietice în Cuba.

U2 era un avion de spionaj la mare altitudine, despre care se credea că este indestructibil prin atac. În 1961, un aparat care decolase din Turcia a fost doborât deasupra fluviului Volga. Eisenhower a fost destul de nesăbuit şi a negat existenţa unor astfel de operaţiuni, până când Hruşciov a prezentat pilotul şi probele incriminante ale misiunii acestuia.

Criza izbucnită în Berlin în 1961 mocnea de ani buni. Fluxul de refugiaţi ce curgea din Est spre Vest era din ce în ce mai mare. Doar în ultima săptămână a lunii iulie 1961, traversaseră zece mii de persoane. Kremlinul ameninţase în repetate rânduri că va semna un tratat unilateral cu RDG şi va anula drepturile ocupaţiei celor patru puteri. Sovieticii aveau o copleşitoare superioritate militară. Occidentul nu a avut însă nicio reacţie. Apoi, în 13 august 1961, s-a construit Zidul. Tânărul preşedinte

Kennedy era, ca niciodată până atunci, supus unei încercări. Uşurat în particular de faptul că Zidul slăbise şansele unei a doua blocade a Berlinului, nu a dispus o reacţie cu caracter militar; în schimb, a organizat o lovitură propagandistică. Aflat în picioare lângă Zid, a strigat sfidător, cu inimitabila sa dicţie tărăgănată, de bostonian: „Ich bin ein Berliner".

Criza din Cuba ce a avut loc în următoarea lună octombrie a adus Războiul Rece la limită. Kennedy ieşise din criza berlineză şi din întâlnirea anterioară cu Hruşciov, de la Viena, convins că nu a reuşit să impresioneze Moscova în privinţa hotărârii Americii de a acţiona. Data viitoare trebuia să facă dovada fermităţii. A mărit, aşadar, forţa de angajare în Vietnamul de Sud. Când fotografiile aeriene au dezvăluit prezenţa rachetelor sovietice în silozurile din Cuba, la numai 144 de kilometri de coasta Floridei, Kennedy a hotărât că va trebui să forţeze Kremlinul să cedeze. Singura problemă era în ce fel. Washingtonul a respins ideea unei intervenţii aeriene de tip chirurgical, în favoarea plasării Cubei în carantină. Timp de o săptămână, lumea întreagă a stat cu sufletul la gură; apoi rachetele sovietice au fost retrase. SUA a luat la rândul ei decizia de a-şi retrage rachetele din Turcia şi a renunţat de a mai invada Cuba.29

Tratativele pentru dezarmare au trenat timp de decenii. Oferta lansată la Geneva s-a împiedicat în refuzul Uniunii Sovietice de a permite inspecţiile. În 1963 Convenţia de la Moscova a interzis testele nucleare în atmosferă, însă numai după ce fuseseră provocate distrugeri considerabile mediului înconjurător la nivel global. Tratatul de Neproliferare a Armelor Chimice din 1968 era menit să menţină monopolul celor cinci puteri nucleare existente şi, în particular, să excludă China. Tratatul a eşuat în toate privinţele, cu excepţia unei pauze de scurtă durată. Prima rundă a Tratativelor de Limitare a Armelor Strategice (SALT I) au ajuns la o concluzie

provizorie în 1972, după patru ani. SALT II a bătut pasul pe loc până când a fost blocat de Congresul SUA în 1980. Următoarea etapă, în care s-a încercat negocierea unei reduceri absolute a arsenalelor militare, şi nu limitarea ratei de creştere a acestora, a continuat începând cu jumătatea anilor 1970. Tratativele privind Reducerea Reciprocă şi Echilibrată a Forţelor (MBFR), care privea armamentele convenţionale, au fost purtate timp de cincisprezece ani, la Viena. Tratativele pentru Reducerea Armamentelor Strategice (START), care priveau armele numerice s-au desfăşurat la Madrid, începând cu 1982. Treizeci de ani de discuţii interguvernamentale s-au dovedit la fel de lipsite de putere ca şi seria de campanii populare împotriva armelor nucleare care au atras o susţinere considerabilă în Occident la începutul anilor 1960 şi apoi, din nou, la începutul anilor 1980.

Implicarea directă a Europei în activităţile diplomatice ale Războiului Rece a ocupat inevitabil planul secund în principala confruntare dintre SUA ŞI URSS. Ea a ajuns însă treptat să se impună, începând cu mijlocul anilor 1950. În 1957, cu acordul sovieticilor, Polonia a prezentat la ONU Planul Rapacki, referitor la o zonă liberă de arme nucleare în centrul Europei, iar în 1960, Planul Gomułka, pentru îngheţarea armamentelor nucleare în aceeaşi zonă. Nu a urmat mare lucru. În 1965, episcopii catolici polonezi au publicat o scrisoare deschisă către omologii lor din Germania, în care se declarau pregătiţi „să ierte şi să fie iertaţi”. Această iniţiativă curajoasă, pe care guvernele comuniste au declarat-o a fi trădătoare, a arătat limpede care este calea ce trebuie urmată, prin ceaţa morală de temeri şi de ură.

Politicile sovietice în Europa de Est s-au bizuit din greu pe sperietoarea germană, iar propaganda comunistă a făcut eforturi uriaşe ca să menţină vie germanofobia din perioada războiului. În Germania Federală, vocea combativă a celor expulzaţi avea o importanţă

considerabilă pentru guvernele creştin-democrate; iar soarta nereglementată a patriilor lor nu făcea decât să aţâţe patimile. Climatul politic dominant nu a început să se dezgheţe decât spre sfârşitul anilor 1960, mai ales datorită bunelor oficii ale bisericilor germane care au pregătit astfel calea pentru *Ostpolitik* a cancelarului Willy Brandt.

Ostpolitik sau „Politica faţă de Est", lansată în 1969, consta din obiective consistente pe termen scurt, mediu şi pe termen lung. În situaţia actuală la acel moment, Brandt a încercat să rezolve impasul în care se găseau relaţiile Est-Vest, instalat după invadarea Cehoslovaciei. De la recunoaşterea republicii federale, Germania de Vest urmaşe aşa-numita Doctrină Hallstein şi refuzase să trateze cu orice guvern (cu excepţia URSS) care avea legături cu RDG. Rezultatul fusese o izolare aproape totală faţă de toţi vecinii din Est ai Germaniei. După ce s-a spart gheaţa, Brandt s-a gândit să stabilească un *modus vivendi* cu RDG şi cu celelalte membre ale blocului sovietic. Peste 10, 20 sau poate 30 de ani a sperat ca relaţiile din ce în ce mai multe dintre Germania de Est şi Germania Federală vor îndulci regimul Berlinului de Est şi vor conduce în final la reconciliere. La primele două obiective *Ostpolitik* şi-a atins fără îndoială scopul. La al treilea, efectul obţinut a fost exact opusul celui scontat. Nu este sigur dacă Brandt s-a aşteptat cu adevărat ca Germania să se reunifice. La pensie el a recunoscut că „reunificarea este minciuna din viaţa politică a Germaniei".

Cu toate acestea, apariţia lui Willy Brandt pe scena internaţională a avut un impact considerabil. Europa de Est nu fusese pregătită la ideea unui cancelar german socialist cu intenţii manifeste de pace. Brandt (Herbert Prahm, 1913 – 1992), fiul nelegitim al unei tinere vânzătoare din Lübeck, a reuşit să depăşească toate dezavantajele sociale posibile. Pe perioada războiului a trăit în Norvegia şi a luptat împotriva naziştilor, ceea ce i-a oferit impecabile recomandări ca democrat. Mai mult, ca

primar al Berlinului de Vest între 1957 şi 1963, şi-a câştigat reputaţia prin rezistenţa înverşunată faţă de comunism. Când a apărut deci la Moscova, în august 1970, la 25 de ani de la înfrângerea Wehrmachtului, a lăsat o impresie deosebită. În luna decembrie a aceluiaşi an, când a îngenuncheat în Polonia în faţa monumentului închinat luptătorilor din ghetoul Varşoviei, a făcut un gest emoţionant care nu a fost uitat multă vreme. În Berlinul de Est, propunerile lui nu puteau fi respinse. În trei ani a reuşit elaborarea unui Tratat de Cooperare germano-sovietică (1970), a unui Tratat germano-polonez, care scotea ghimpele teritoriilor germane pierdute, iar în 1973 a unui tratat cu RDG, privind recunoaşterea reciprocă. Cortina de Fier şi Zidul Berlinului nu au fost penetrate; dimpotrivă, au primit un nou imbold la viaţă. Problema Germaniei nu a fost rezolvată, dar a fost fixată într-un cadru stabil de relaţii minimale. Opozanţii conservatori ai lui Brandt l-au acuzat că a cedat dreptul dobândit prin naştere al Germaniei. „Cineva nu poate să cedeze un lucru care a fost deja *pierdut la masa de joc*" a fost răspunsul lui.

Istoricii au dezbătut permanent dacă *Ostpolitik* a Germaniei de Vest a servit la prelungirea divizării Europei sau dacă, printr-un umilitor compromis, nu a stabilit cursul care a dus în final la reunificare. Cele două interpretări nu se exclud de fapt reciproc. Este sigur că *Ostpolitik* a dat tonul pentru acţiunile din deceniului următor. Prin încetarea boicotului la care era supus RDG, a implicat guvernul federal într-o sumă mare de cheltuieli care nu aveau niciun profit vizibil şi într-un mare număr de operaţiuni dubioase – cum ar fi scandalosul comerţ cu prizonieri politici pe care Berlinul de Est i-a vândut pentru sume importante primite ca răscumpărare. Prin destinderea atmosferei încărcate de la finele anilor 1960, *Ostpolitik* a deschis calea „epocii de *détente*".

Détente este un termen diplomaţie de cea mai rafinată

ambiguitate. Pentru cei care doresc astfel, poate însemna „relaxare” sau „un interval de vreme blândă”. Este şi cuvântul în limba franceză pentru trăgaciul unei arme. În contextul anilor 1970 a avut sensul evident de eliberare a tensiunii; dar dacă această destindere avea să aibă un efect benefic ori malefic, aceasta depindea integral de conjunctură.

Pe lângă *Ostpolitik* aplicată la Bonn şi progresele SALT I, un important imbold de *détente* trebuie identificat în îndepărtata Chină. În 1972 preşedintele american Richard Nixon i-a făcut o vizită bătrânului preşedinte Mao, astfel Jucând cartea Chinei”. Structura bipolară a Războiului Rece s-a transformat într-o configuraţie nouă, triunghiulară, constituită din blocul sovietic, China şi Occidentul. Liderii sovietici, resemnaţi să se afle în impas cu Beijingul, s-au simţit constrânşi să-şi stabilizeze poziţia în Europa. La 30 de ani de la triumful de la Stalingrad, Uniunea Sovietică mai trebuia încă să existe fără o reglementare oficială pe flancul vestic. Discuţiile au început în 1970 şi au culminat cu Conferinţa de la Helsinki pentru Securitate şi Cooperare în Europa (CSCE), care a avut loc între 1973 şi 1975.

Din punctul de vedere sovietic, Actul Final de la Helsinki a luat locul tratatului de pace cu Germania, care nu a existat niciodată. Din punct de vedere occidental, el a marcat recunoaşterea faptului că dominaţia sovietică asupra Europei de Est nu putea fi învinsă prin forţă şi decizia de a-i face pe sovietici să obţină stabilitatea cu un preţ politic foarte mare. Prima rundă de negocieri, privind problemele de securitate, s-a încheiat cu un acord de garantare a frontierelor existente ale Europei, cu excepţia cazurilor de modificări pe cale paşnică, prin consens reciproc. Runda a doua a constat din acordul de a promova o gamă largă de proiecte culturale şi de comunicare, precum şi de a garanta contactele umane. Aceasta a fost eticheta de preţ politic. Din ziua în care a fost semnat

Actul Final, în 1975, regimurile politice din Est a trebuit să aleagă între a respecta drepturile cetăţenilor lor sau a fi blamate pentru că îşi încalcă angajamentele solemne.

Actul Final de la Helsinki a fost criticat de mulţi ca fiind o capitulare în faţa cuceririi sovietice a Europei de Est. În acelaşi timp, el a încurajat oficial dezacordurile politice din interiorul blocului sovietic. În Polonia, a dat un imbold timpuriu grupării KOR, predecesoarea Solidarităţii; în Cehoslovacia, a încurajat gruparea Carta 77, condusă de Václav Havel, iar în URSS, numeroase Comitete de Supraveghere Helsinki. Actul a fost complet ignorat de KGB-ul condus de Andropov, dar a fost luat foarte tare în serios de administraţia americană a preşedintelui Carter care, având în vedere constantele violări ale sovieticilor, nu avea niciun motiv pentru dezangajarea din Europa.

La sfârşitul anilor 1970, trei chipuri noi îşi făceau apariţia în Occident. În 1978, un papă slav urca pe scaunul Sfântului Petru, dăruit cu o viziune de a reuni Europa creştină, în 1979, o femeie cu o mare îndrăzneală se muta la numărul 10 pe Downing Street. Kremlinul avea să o poreclească repede „Doamna de Fier”. În 1980, un actor de film pensionat intra în Biroul Oval de la Casa Albă. „Marele comunicator” va numi curând după aceea Uniunea Sovietică drept „imperiul răului”. Aceste trei personalităţi au adus un suflu nou în relaţiile Est-Vest. Toate trei se opuneau comunismului pe temeiuri morale; toate trei se bucurau de o popularitate uriaşă în Europa de Est – mai mult chiar decât în Occident; toate trei păreau nemulţumite de aranjamentele deceniilor anterioare. Reagan şi Thatcher au promovat mai departe politica NATO „cu dublu sens”, care întindea o mână păcii, în timp ce îşi întărea scutul militar.

În anii 1980 experienţa dură a demonstrat că Occidentul a suferit din cauza a trei iluzii persistente. În rândul politologilor era în vogă să se discute despre „convergenţă” – ideea că timpul va aduce din ce în ce mai

aproape sistemele economice şi politice din est şi din vest. Era o pură fantezie. Prăpastia se lărgea din ce în ce mai tare, cu fiecare zi care trecea. S-a considerat de asemenea potrivit să se „diferenţieze" diferitele regimuri comuniste în funcţie de gradul lor de subordonare faţă de Moscova. Această politică i-a acordat cele mai multe favoruri celor mai represive regimuri, precum acela al lui Ceauşescu. Politica de *détente* a promovat şi o ipoteză care a fost numită „ornitologică". Comportarea comuniştilor, s-a susţinut, depinde de buna purtare a Occidentului. Comentariile „sălbatice" din capitalele occidentale nu va încuraja decât „ulii"; amabilitatea va încuraja „porumbeii". În practică nu a apărut niciun astfel de tipar comportamental. Nimeni nu a fost supus la mai multe cuvinte aspre decât Jaruzelski, dar, cu toate acestea, el a ales calea reformei. Nimănui nu i s-au oferit mai multe dulcegării decât lui Honecker – iar acesta a rămas la fel de războinic precum un vultur. De fapt, comuniştii nu au reacţionat la amabilităţi. Aşa cum a argumentat unul dintre primii critici ai politicii de *détente* în lucrarea sa *Teze despre speranţă şi disperare*, sporirea tensiunilor în relaţiile Est-Vest era un plan periculos, dar era singura strategie care promitea un succes în ultimă instanţă.30

În mijlocul acestor dezbateri şi opinii împărţite, o nouă stea a apărut în Est. În luna martie 1985, Mihail Sergheevici Gorbaciov (n. 1931) a devenit al patrulea secretar general al PCUS ales în trei ani. A fost ales de aparatul de partid şi nu avea niciun fel de recomandări democratice. Cu toate acestea, era cu totul diferit ca persoană; şi era primul lider sovietic nepătat de acţiuni din perioada stalinistă. Era afabil, cu un spirit viu şi vorbea liber, fără note scrise. Era, în sfârşit, un om „cu care putem să discutăm", aşa cum s-a grăbit să-l caracterizeze doamna Thatcher.

Primele luni ale lui Gorbaciov în funcţie au fost ocupate cu reorganizarea Politburo, cu ritualurile de

denunţare a foştilor lideri şi cu o uriaşă campanie împotriva corupţiei. Stilul însă era evident unul diferit. Lumea aştepta să vadă dacă şi conţinutul se va schimba. Politica externă îi oferea unui lider sovietic cel mai mare spaţiu de manevră. Era deci rezonabil de presupus că, dacă Gorbaciov va face o mutare, aceasta va fi în privinţa relaţiilor Est-Vest.

Întâlnirile iniţiale dintre Gorbaciov şi Reagan nu au fost deosebit de productive. Nou sositul îşi luase vechea măsură a „războinicului stelar". Greutatea cheltuielilor militare nu era însă un secret; lungile pregătiri pentru un tratat privind reducerea Forţelor Nucleare cu Rază Medie de Acţiune (INF) au precedat summitul programat la Reykjavík, în Islanda, pentru luna decembrie 1987. Brusc, în mijlocul discuţiilor acestui summit, Gorbaciov a lovit, fără preaviz. El a propus o reducere senzaţională cu 50 la sută a tuturor armamentelor nucleare. Reagan a fost şocat, a bătut în retragere şi a regretat. INF a fost semnat, dar întâlnirile ultraprecaute şi ultrasuspicioase din trecut se încheiaseră. Acest secretar general părea decis să oprească în loc Războiul Rece.

Curând după aceea, un incident extraordinar a servit la înţeparea balonului tensiunilor Est-Vest. Apărarea aeriană fusese chestiunea militară arzătoare a deceniului: era chestiunea din spatele rachetelor de croazieră, chiar în spatele războiului stelelor şi costa mai multe miliarde. Fiecare parte era terifiată că rachetele şi bombardierele celeilalte părţi îşi vor atinge ţinta fără răspuns. Uniunea Sovietică atrăsese un oprobriu uriaş pentru că îşi construise la Krasnoyarsk o staţie radar anti-IBM neautorizată şi pentru că doborâse un avion de pasageri KAL 007, sud-coreean, rătăcit în spaţiul aerian sovietic. Cu toate acestea, toate neliniştile strategiilor militare mondiale au fost minimalizate de gluma unui şcolar german, în 28 mai 1987, Mathias Rust, în vârstă de numai 19 ani, a pilotat un mic monoplan particular, de la

Hamburg, peste Marea Baltică, a traversat frontiera sovietică în Lituania, a zburat razant pe deasupra copacilor, pe sub cel mai concentrat sistem defensiv aerian al lumii şi a aterizat pe caldarâmul din apropierea Pieţei Roşii din Moscova. Cu mâinile goale, a reuşit să facă din întregul Război Rece ceva absolut ridicol.

La momentul summitului de la Malta, din luna decembrie 1989, preşedinţii Bush şi Gorbaciov s-au simţit liberi să anunţe că Războiul Rece încetase.

Integrare şi dezintegrare, 1985 – 1991

Timp de doi sau trei ani după apariţia lui Gorbaciov, principalele contururi ale peisajului politic european au rămas neatinse. În Europa Occidentală, prezenţa americanilor era încă un factor determinant, iar orizontul CEE era în continuare limitat la sfera economică. În Europa de Est, oamenii erau încă împuşcaţi pentru că încercau să treacă dincolo de Cortina de Fier. Toţi bătrânii inamovibili erau încă în funcţie – Honecker, Husak, Kádár, Ceauşescu, Jivkov, Hodja. „Cealaltă Europa" era încă „ultimul imperiu colonial existent".31 Chiar şi Gorbaciov păstra o aparenţă de exterior. În luna noiembrie 1987 el a prezidat festivităţile celei de-a şaptezecea aniversări a Revoluţiei bolşevice în maniera tradiţională. În luna mai 1988, el mai promova încă un mileniu de ortodoxie într-un spirit de naţionalism rus, cu care Stalin însuşi ar fi fost de acord.

Europa, atât cea Occidentală, cât şi cea de Est, se apropia de iniţierea unor transformări neprevăzute. Pe măsură ce norii Războiului Rece se risipeau, pe multe fronturi începeau să se zărească noi şi interesante căi. În intervalul a doi ani de la ofensiva de dezarmare a lui Gorbaciov de la Reykjavík, Uniunea Sovietică îşi relaxase controlul asupra sateliţilor. În trei ani, uniunea politică trecea în poziţii de vârf pe agenda Europei Occidentale. În patru ani, Uniunea Sovietică însăşi s-a evaporat. Pe măsură ce Europa de Vest devenea mai integrată, Europa

de Est se dezintegra.

Nicio persoană sau grup de persoane nu poate pretinde meritul pentru revoluţiile pe o atare scară. Dar doi oameni s-au trezit promovaţi în poziţii aflate în centrul vârtejului evenimentelor. Unul era Gorbaciov, celălalt era noul preşedinte al Comisiei Europene, Jacques Delors. Inamicii lor au spus că amândurora le lipsea simţul realităţii – reformatorul în căutarea a ceea ce nu se putea reforma, integratorul însărcinat cu ceea ce nu se putea integra.

Jacques Delors (n. 1925), fost ministru de finanţe francez, avea în exterior aparenţa unui tehnocrat arhetipal. Născut la Paris, era în acelaşi timp un catolic practicant şi un socialist, dar nu vizitase niciodată SUA. Era însă şi un om care avea o misiune, un discipol veritabil al lui Monnet şi Schuman, a cărui viziune mai largă stătuse în stare latentă preţ de 30 de ani. Opozanţii lui îl numeau euro-fundamentalist. „Europa nu se va construi dintr-o lovitură sau conform unui singur plan, remarcase Schuman odată, ea se va construi prin realizări concrete”. Astfel se putea rezuma exact abordarea lui Delors. Principalul instrument al ambiţiilor lui a fost Actul Unic European (SEA). Două mandate în funcţia de preşedinte, 1985 – 1889 şi 1989 – 1992, au fost suficiente pentru a-l duce la capăt, de la concept la realizare.

În sens formal, Actul Unic European poate fi considerat doar în sensul conţinutului textual – un program elaborat, având ca scop abolirea totală a barierelor pentru comerţ şi mobilitate în cadrul CEE. Aşa cum s-a prezentat în 1985 şi s-a adoptat de către statele membre în 1986, cele 282 de capitole stabileau o lungă listă de măsuri plicticoase care ar fi condus până la sfârşitul lui 1992 la realizarea unei pieţe unice şi unificate, cu 320 de milioane de consumatori. Se prevedea înlăturarea frontierelor interne, libera concurenţă în afaceri, standardizarea protecţiei consumatorului, egalizarea standardelor de

viaţă, recunoaşterea reciprocă a calificărilor profesionale, armonizarea TVA-ului şi a altor taxe indirecte, linii unificate directoare pentru televiziune, radio şi telecomunicaţii. Articolul 148 introducea principiul votului majorităţii calificate în alegerea Consiliului de Miniştri, organ executiv. Voturile membrilor urmau să fie proporţionale pentru Germania de Vest, Franţa, Italia şi Marea Britanie (câte 10), Spania (8), Belgia Olanda, Grecia, Portugalia (câte 5), Danemarca şi Irlanda (câte 3), şi Luxemburg (2). O majoritate efectivă avea nevoie de 54 dintre cele 72 de voturi, adică de 75 la sută.

Nu era totuşi greu de prevăzut că SEA ar fi putut să fie folosit pe post de cal troian pentru planuri şi mai cuprinzătoare. Odată lansat, existau toate şansele să se susţină că o piaţă unică nu va putea fi disponibilă fără abolirea şi mai multor bariere. Ceea ce s-a şi întâmplat, de fapt: o reacţie în lanţ de cereri stabilite pentru o integrare şi mai mare financiară, politică, legislativă şi socială. După două decenii de progrese foarte modeste, tempoul CEE devenea mai rapid: expresia la modă la Bruxelles era „ça bouge” (se mişcă). În 1987, ca simbol al epocii, Comunitatea a adoptat drapelul Consiliului Europei. Douăsprezece stele aurii pe un câmp albastru intens nu mai simbolizau idealurile strălucitoare ale Strasbourgului. Acum reprezentau cele douăsprezece state membre, dispuse într-un cerc de perfectă uniune ce putea fi extins.

Comisia Europeană a emis un val crescând de directive. Luate separat, aceste directive păreau adeseori neînsemnate. Directiva legată de dimensiunile obligatorii pe care trebuia să le aibă prezervativul european (pe care guvernul italian se pare că ar fi căutat să le reducă) nu este singurul exemplu de trivialitate. Luate global, ele au format o adevărată avalanşă care se deplasa în aceeaşi direcţie. După ce Consiliul a acceptat libera circulaţie a capitalului, în luna iunie 1988 Comisia a emis o directivă pentru relansarea procesului de Uniune Economică şi

Monetară.

Când intenţiile Comisiei au devenit evidente, criticii ei au apăsat butonul de alarmă. Margaret Thatcher a acceptat cu greu „Proiectul 1992”. Într-un discurs ţinut la Colegiul Europei din Bruges în luna septembrie 1988 ea a atacat cu patos perspectiva unui „superstat european” şi a unei „personalităţi europene cu portret-robot”. Cu o altă ocazie, protestele sale violente de „Nu! Nu! Nu!” au reamintit de reacţiile lui de Gaulle din urmă cu 20 de ani. Ea a câştigat simpatia atât a celor numiţi „Little Englanders”[65], cât şi a americanilor conservatori cărora le era teamă de dezvoltarea unei „Fortăreţe Europa” antiamericane. Thatcher a evaluat însă greşit dispoziţia propriului ei partid, care a înlăturat-o de la putere printr-o „lovitură de cabinet”, în luna noiembrie 1990.

La acea vreme soarta părea să se întoarcă rapid în favoarea Comisiei. Dezintegrarea blocului sovietic transforma peisajul politic şi economic. Reunificarea Germaniei a adus nelinişte (nu în ultimul rând chiar în Germania) în legătură cu influenţa disproporţionată a Germaniei. În lipsa unei politici comune, exista pericolul ca Europa, ca întreg, va intra în derivă.

În acest climat, un alt val de iniţiative a măturat Comunitatea. Un memorandum depus de Belgia în luna martie a pus bazele celor patru obiective ale Subsidiarităţii, Democraţiei, Eficienţei şi Coerenţei. O lună mai târziu, o scrisoare franco-germană ridica problema politicilor comune în domeniile privind relaţiile externe, securitatea, justiţia şi poliţia. La summitul de la Madrid din acel an, Delors a vorbit despre „un embrion de guvern european” de atins în următorii cinci ani. Lărgirea în continuare a Comunităţii şi întărirea atât a Parlamentului European, cât şi a securităţii europene, au ajuns toate pe

65 Britanicii care se opun influenţelor străine asupra instituţiilor britanice, (n.tr.)

ordinea de zi. Planurile de lărgire a Comunităţii vizau câteva categorii de candidaţi. Până în 1991 Comunitatea propunea admiterea în Piaţa Comună a restului ţărilor membre EFTA (deşi nu statut de membre depline), acordarea statutului de ţări asociate pentru trei state postcomuniste şi finalizarea admiterii pentru Austria, Suedia, Finlanda şi Norvegia, în intervalul a trei ani. Cererile pentru statutul de ţară membră sau asociată erau importante pentru unele state din afara Europei, precum Turcia şi Israel. Cele douăsprezece ţări puteau deveni „Cele douăzeci" sau chiar „Cele treizeci".

Unul dintre motivele pentru care statele membre au salutat iniţiativa Comisiei stă în modul lor de a înţelege principiul subsidiarităţii. Acest principiu, împrumutat din practicile Legii Canonice Catolice, afirma că organismele centrale ale Comunităţii nu ar trebui să se preocupe numai de zonele esenţiale ale politicii, lăsând tot restul „nivelurilor subsidiare ale guvernului". Guvernele naţionale erau dornice să insiste ca tot restul să fie lăsat în seama lor. Subsidiaritatea, însă, dacă era extinsă, putea fi folosită pentru a lega Bruxelles direct de autorităţile locale sau regionale şi a ocoli nivelul guvernului naţional. Era nevoie urgentă de definiţii exacte.

Susţinătorii cei mai riguroşi ai uniunii politice nu au făcut niciun secret din faptul că le displăcea statul naţional. Pe lângă toate păcatele lui istorice, statul naţional era acum considerat „prea mic pentru a putea face faţă marilor probleme şi prea mare pentru a rezolva problemele mici". Existau oarecare motive de temere ca nu cumva Comunitatea să se transforme, aşa cum se întâmplase cu ONU, într-un club de guverne. Era cu siguranţă coerentă argumentaţia că democraţia europeană nu ar putea progresa până când Parlamentul Comunităţii nu era plasat pe o poziţie superioară adunărilor separate ale statelor membre.

În acest context, discuţiile despre „regiunile" Europei

au trecut în prim-plan. Orice întărire a organelor centrale ale Comunităţii încurajau în mod automat tendinţele centrifuge în cadrul statelor membre. Creşterea importanţei Bruxelles-ului era obligatoriu urmată de aceea a oraşelor Edinburgh, Milano, Barcelona şi Anvers. Interesele regionale puteau fi identificate şi în interiorul statelor membre şi între aceste state. În cadrul descentralizării Germaniei Federale, de exemplu, guvernele landurilor s-au bucurat de o autonomie extinsă. Franţa, la rândul ei, odinioară un bastion al centralismului, şi-a întărit de curând competenţele celor 22 de regiuni. (Prin contrast, în Marea Britanie, unde „devoluţia" regională a fost respinsă, iar administraţiile locale diminuate, predomina curentul opus.) Conceptul de „euroregiuni" a apărut pentru a crea o punte între Comunitate şi vecinii ei de la Est. Italia a propus dezbaterii crearea unei „Pentagonale" formată din cinci ţări în zona Adriaticii; Germania, Polonia şi ţările scandinave au discutat posibilitatea unor viitoare regiuni de cooperare pe oricare dintre coastele Mării Baltice.

Incertitudinile politice au accentuat presiunile centrifuge în interiorul statelor membre. În Spania, îndelungile nemulţumiri ale catalanilor şi bascilor erau ţinute sub control, dar nu erau pe deplin satisfăcute. În Italia, Liga Lombardă a renăscut cu scopul de a „elibera" nordul de povara *Mezzogiorno*-ului. În Marea Britanie, naţionaliştii scoţieni căpătau o energie renăscută: o Scoţie independentă părea un risc mai tolerabil decât în cadrul Comunităţii Europene decât în afara ei.

În practică, totuşi, totul a rămas să fie jucat. Comunitatea dezbătea încă dacă să fie lărgită din punct de vedere geografic înainte de a se „adânci" constituţional. Delors prefera „întâi adâncirea, mai târziu lărgirea". Criticii ei considerau că aceasta este o stratagemă pentru a menţine o comunitate mică, occidentală şi controlată de Comisie. Chiar şi aşa, când liderii celor douăsprezece erau

pe cale să se întâlnească la Maastricht, Limburg, în luna decembrie 1991, avântul era din ce în ce mai mare. În acest scop, Comisia era pregătită să prezinte un masiv Tratat privind Uniunea Europeană croit să amendeze şi să extindă Tratatul de la Roma. Cele 61.351 de cuvinte ale textului trebuiau să marcheze „o nouă etapă în procesul integrării europene”. El trasa căile către „uniunea economică şi monetară”, către „o monedă unică şi stabilă”, „o cetăţenie comună” şi „o politică externă şi de securitate comună”.32 Nu se menţiona însă nimic despre lărgirea comunităţii, nimic despre transformarea Europei ca întreg. Gândit de o Comisie încă preocupată de chestiunile strict occidentale, Tratatul de la Maastricht nu a pregătit în niciun fel Europa pentru avalanşa care era pe cale să se declanşeze în cealaltă jumătate a continentului.

Între timp, pe când Delors devenea tot mai popular, Gorbaciov strălucea, se lupta şi eşua. Analiza făcută de el crizei sovietice poate fi dedusă din acţiunile sale ulterioare. O bună parte a fost explicitată în cartea sa, *Perestroika* (1989). Era un catalog de regrete. Continuarea expansiunii arsenalului sovietic nu promitea o securitate mai bună. Cheltuielile militare atinseseră niveluri care excludeau orice îmbunătăţire a standardului de viaţă al cetăţenilor civili. Într-adevăr, economia sovietică nu mai putea susţine tiparele de cheltuieli existente. Metoda comunistă de planificare dăduse greş, discrepanţele tehnologice faţă de Occident deveneau pe zi ce trece tot mai mari. Partidul era corupt şi descurajat; tinerii întorceau spatele ideologiei comuniste; cetăţenii îşi pierduseră răbdarea de a mai asculta promisiunile deşarte. Societatea sovietică era lovită de apatie. Politica externă sovietică era în degringoladă. Războiul din Afganistan, la fel ca toate celelalte lupte revoluţionare, era un sac fără fund; hegemonia sovietică în Europa de Est nu aducea niciun profit. Strategia lui Gorbaciov a constat iniţial în dezamorsarea climatului de teamă şi ură al Războiului

Rece, pe care înflorise vechiul sistem, iar apoi, după limpezirea lucrurilor, în orientarea spre problemele mai complicate ale reformei interne. Pe frontul extern, Gorbaciov a avut strălucite reuşite. În timpul vizitelor din SUA şi Germania Federală a fost primit ca un erou cuceritor. Gorbimania făcea furori. Cu toate că a continuat să susţină subversiunile comuniste tradiţionale în ţările occidentale, a fost nerăbdător să-l primească pe preşedintele Reagan la Moscova.

Politica internă a lui Gorbaciov era încapsulată în două cuvinte programatice la modă, care au făcut înconjurul lumii. *Perestroika*, „restructurarea”, viza injectarea principiilor de piaţă liberă în managementul economic, ca şi a intereselor nonpartinice în viaţa politică. *Glasnost* a fost greşit tradus drept „deschidere”. Era, de fapt, un cuvânt din limba rusă standard, care înseamnă „public”, antonimul cuvintelor „tăcere” sau „tabu”. Iniţial era menit ca imbold pentru tovarăşii de partid pentru a propune soluţii la problemele a căror simplă existenţă fusese până atunci negată. Gorbaciov era decis să stimuleze dezbaterile; iar pentru aceasta erau esenţial ca punctele de vedere exprimate deschis să nu fie penalizate. Partidul a început deci să discute, i-a urmat mass-media şi, în ultimă instanţă, şi opinia publică. Pentru prima dată în viaţa lor, oamenii sovietici au descoperit că poliţia şi cenzura nu vor fi folosite împotriva lor. Cu oarecare întârziere, aşadar, *Glasnost* chiar s-a transformat în deschidere, într-un torent de argumentaţii fără precedent, necenzurat şi de neoprit. Curentul cel mai puternic în interiorul acestui torent a fost condamnarea aproape universală a comunismului.

Foarte repede, deci, secretarul general Gorbaciov s-a trezit într-o poziţie anormală. În ciuda reputaţiei sale liberale din Occident, el era un comunist convins care dorea umanizarea şi revitalizarea sistemului, nu abandonarea lui. El susţinea „democratizarea”, nu

democraţia. La fel ca Brejnev înaintea lui, a aranjat să i se acorde funcţia de „preşedinte” al statului – ca şi cum ar fi fost echivalentul preşedintelui american. Nu s-a prezentat totuşi niciodată în faţa electoratului şi nu a încercat niciodată să renunţe la funcţia sa principală, ca şef al partidului, obţinută prin numire şi prin alegeri. Cei şase ani ai săi de reformă, deci, nu ar fi putut niciodată să meargă dincolo de jumătăţi sau sferturi de măsură. Gorbaciov a suplimentat organele centrale de partid cu un nou Congres al Deputaţilor Poporului, aleşi special; dar nu a organizat niciodată alegeri libere. În sfera economică s-a jucat în repetate rânduri cu introducerea principiilor economiei de piaţă, dar a respins toate planurile mai radicale. A refuzat „decolectivizarea” agriculturii sau renunţarea la subvenţionarea preţurilor; a amânat legalizarea dreptului la proprietatea privată. Prin urmare, economia planificată a început să se prăbuşească în condiţiile în care economia de piaţă nu putea începe să funcţioneze. În chestiunea naţionalităţilor, a încurajat republicile să-şi exprime cererile, dar apoi a refuzat să le acorde.

Gorbaciov era un tactician politic ale cărui talente erau perimate, convingându-i pe conservatori şi înfrânându-i pe radicali; dar nu a câştigat prea mult din încrederea publicului. În ochii rusului de rând, el era *tipiceski kommunisticeski aktivist* – un activist comunist tipic. Gorbaciov şi admiratorii lui occidentali păreau să nu înţeleagă nici trăsăturile elementare ale sistemului sovietic pe care îl conducea, nici consecinţele inevitabile ale istoriei Uniunii Sovietice. Ignorau implicaţiile înlăturării coerciţiei dintr-un mecanism care nu cunoscuse nicio altă forţă motrice. Au abandonat puterile dictatoriale ale partidului, coloana vertebrală a structurii politice, şi au fost surprinşi când membrele au încetat să mai răspundă la comanda creierului. Au subestimat efectele deceniilor de îndoctrinare de partid, care făcuse ca majoritatea

administratorilor să devină incapabili de a mai gândi independent. Au persistat în a crede că Uniunea Sovietică este o entitate firească, naţională – *moia strana* („ţara mea”), aşa cum încă o mai numea Gorbaciov în 1991. Mai presus de orice, a evaluat greşit efectul Glasnost asupra naţionalităţilor oprimate, pentru care, în majoritatea lor, libertatea de expresie era echivalentă cu o cerere de independenţă. Să te joci cu asta era cea mai proastă direcţie de acţiune.

Mai trebuie să curgă încă multă cerneală pe tema cauzelor care au dus la prăbuşirea comunismului. Politologii pun inevitabil accentul pe cauzele politice de sistem, economiştii, pe eşecurile economice. Poate că ar trebui să se acorde în egală măsură atenţie vieţii de zi cu zi a oamenilor obişnuiţi. Există câteva excelente studii antropologice despre est-europeni şi lupta lor cu absurdităţile vieţii în comunism. Acum pare că o generaţie care nu mai avea teama convingătoare a epocii staliniste a hotărât că nu se mai poate aşa. În timp ce şefii partidului îşi pierdeau dorinţa de a-şi mai impune autoritatea, milioane de bărbaţi şi femei îşi pierdeau pur şi simplu înclinaţia de a se mai supune. Societatea comunistă era la fel de putredă de la rădăcină şi până la vârf.33 Cultura independentă, mai ales religia, a jucat un rol mai mare decât se presupune de obicei. Artişti şi credincioşii erau adesea singurii oameni care îşi puteau imagina o lume fără comunism. Restul erau aidoma locuitorilor unei planete scufundate dintr-o povestire science fiction pe care cenzorii nu au reuşit să o prelucreze; când apa a început să se retragă, ei uitaseră cum să respire aerul liber.34

Încă o dată, în această rundă finală, primele fisuri în edificiu au apărut tot în Polonia. Condiţiile materiale se deteriorau; se prefigurau noi greve. Miniştrii disperaţi au făcut apel la liderul sindicatelor interzise, Solidaritatea, Wałęsa. Era recunoaşterea unui faliment politic. La începutul lui 1989 s-au aşezat la masa tratativelor pentru a

discuta împărţirea puterii cu opoziţia aflată în ilegalitate. Rezultatul a fost un acord prin care Solidaritatea avea să candideze pentru un număr limitat de locuri în parlament. Alegerile au produs senzaţie: oamenii lui Wałęsa au câştigat covârşitor în toate circumscripţiile unde au candidat. Mulţi comunişti de prim rang nu au reuşit să fie realeşi, nici măcar acolo unde au candidat singuri: alegătorii pur şi simplu i-au tăiat de pe buletinele de vot. În această ţară, cea mai recent „normalizată" dintre „ţările comuniste", autoritatea comunistă se apropia de zero.

În luna iunie 1989, China a arătat ce demoni pândeau ascunşi sub pielea comuniştilor puşi în faţa mâniei populare. Aflat în vizită oficială la Beijing, Gorbaciov a fost martor la proteste, dar nu şi la masacru. Nu a putut totuşi să nu tragă concluziile. Ulterior, când a vizitat Berlinul de Est cu prilejul celei de-a patruzecea aniversări a întemeierii statului, a anunţat că RDG nu putea apela la trupele sovietice. În Europa nu avea să fie nicio Piaţă Tienanmen. Doctrina Brejnev murise înainte să-şi dea cineva seama.

În luna august, comuniştii uluiţi ai Poloniei au invitat Solidaritatea să formeze guvernul sub aceeaşi preşedinţie comunistă constituţională şi de stat. Tadeusz Mazowiecki, un catolic devotat, a fost acceptat ca premier. Şi-a luat locul în Consiliul Pactului de la

Varşovia. Blocul sovietic nu mai era un bloc. Ungaria era angajată în propriile tratative, în Germania de Est, bisericile protestante organizau demonstraţii frecvente.

Decăderea era destul de avansată, aşadar, atunci când avalanşa a început să o ia la vale, în toamna acelui *annus mirabilis*. La Budapesta, în 23 octombrie, la cea de-a XXXIII-a aniversare a revoltei naţionale ungare, Republica Populară Ungaria a fost abolită. Comuniştii maghiari au acceptat intrarea opoziţiei în parlament şi s-au transformat ei înşişi într-un partid social democrat. Şi mai uluitor încă, la Berlin, în 9 noiembrie 1989, gărzile au rămas impasibile

deoparte în timp ce mulţimile de pe ambele părţi ale Zidului Berlinului îl dărâmau cu sârg. Guvernul RDG îşi pierduse dorinţa de a lupta. La Praga, în 17 noiembrie, o demonstraţie studenţească a luat o turnură rea: un demonstrant a fost ucis de poliţie. Apoi, o săptămână mai târziu, Havel şi Dubcek apăreau împreună la balconul din Piaţa Wenceslas, în faţa mulţimii entuziasmate; iar o grevă generală a anihilat curând autorităţile care nu au opus nicio rezistenţă. „Revoluţia de catifea" era încheiată. Cel mai riguros observator străin de la faţa locului a fost atât de impresionat, încât a rostit mult repetată frază: „În Polonia a fost nevoie de zece ani, în Ungaria, de zece luni, în Germania de Est, de zece săptămâni, iar în Cehoslovacia… de zece zile". 35 în sfârşit, în perioada Crăciunului, o revoltă sângeroasă la Bucureşti, unde mult urâta Securitate s-a apărat până la moarte, a culminat cu terifianta execuţie a soţilor Ceauşescu.

Rolul lui Gorbaciov, deşi onorabil, a fost exagerat. El nu a fost arhitectul libertăţii Europei de Est; el a fost paznicul de ecluză care, văzând că barajul stă să irumpă, a decis să deschidă porţile şi să lase apa să se reverse. Barajul s-a rupt însă oricum, dar a făcut-o fără să ameninţe cu o catastrofă violentă.

În 1990, consecinţele de ordin practic ale prăbuşirii din anul anterior au început să se rezolve de la sine. Mai întâi CAER şi apoi Pactul de la Varşovia au încetat să mai existe. Unul după altul, partidele comuniste conducătoare s-au retras. Fiecare nou guvern s-a declarat în favoarea unor politici democratice şi pentru o economie de piaţă liberă. Cu viteze diferite, au fost elaborate tratate şi programe pentru retragerea treptată a trupelor sovietice. În Germania, impulsul către reunificare era tot mai accelerat. Organele din RDG s-au evaporat pur şi simplu. Partidele din Germania Federală au început campanii în Germania de Est şi alegerile generale au fost câştigate de cancelarul Kohl. În luna octombrie, Republica Federală a

absorbit în mod oficial cetăţenii, teritoriul şi proprietăţile Germaniei de Est. Flăcările libertăţii se răspândeau peste tot mânate de vântul occidental. Bulgaria şi Albania s-au aprins şi ele, la fel cu republicile care constituiau Iugoslavia şi Uniunea Sovietică. Slovenia şi Croaţia, Estonia, Lituania, Letonia şi Cecenia, toate şi-au declarat independenţa, deşi nu le-a fost deocamdată recunoscută. Bosnia şi Macedonia, Armenia, Georgia, Moldova şi Ucraina erau gata să urmeze alaiului.

Pulverizarea Federaţiei Iugoslavia a fost deosebit de violentă. Alegerile democratice i-au scos în faţă pe militanţii naţionalişti atât din Serbia, cât şi din Croaţia. La Belgrad, Consiliul Federal de Stat a fost depăşit de planurile unei conduceri sârbe care a stârnit pasiunile pentru o „Serbie Mare”. În luna august 1990, când sârbii din Knin, în Croaţia, s-au răsculat împotriva Zagrebului, scena era deja pregătită pentru războaiele care aveau să se declanşeze în primăvara următoare. După un episod mizerabil în Slovenia, armata iugoslavă condusă de sârbi s-a lansat în atacul asupra Croaţiei. Panica şi violenţa intercomunală au cuprins rapid diferitele regiuni ale unui stat în dezintegrare, unde minorităţile etnice erau la fel de frecvente ca populaţiile majoritare compacte. Exact înainte de a muri, Tito a rostit cu un oftat: „Eu sunt singurul iugoslav”. 36 Nu era adevărat. Dar cum duhul violenţelor etnice era pe val, ar fi fost imposibil ca politicile supranaţionale „iugoslave” să se impună. [CRAVATE], [ILIRIA], [MAKEDON], [SARAJEVO]

Numai în Polonia ritmul a încetinit. Ţara care slăbise cea dintâi jugul comunist a fost ultima care l-a lepădat. Guvernul Mazowiecki a acordat prioritate aspectelor economice, în luna decembrie 1990, Wałęsa şi-a forţat drumul spre preşedinţie după ce a pierdut un sfert din voturi în faţa unui candidat-marionetă al fostelor servicii de securitate. Eliberarea de un parlament dominat încă de comunişti a durat alte zece luni. Conform vechilor

stereotipuri, revoluţia poloneză a fost mai degrabă nepoloneză.

Reunificarea Germaniei s-a făcut impetuos, ca să nu spunem nechibzuit. Nimeni nu şi-a pus problema oportunităţii reunificării. „Ceea ce era dat să fie împreună, a spus Willy Brandt, acum creşte împreună”. Dar când fosta RDG a devenit parte din RFG, ea s-a alăturat automat Comunităţii Europene, fără alte întrebări; iar contrar recomandărilor Bundesbank, marca est-germană a fost schimbată cu marca vest-germană la o rată de schimb de unu la unu. Nu s-a acordat aproape deloc atenţie costurilor căzute în seama Germaniei sau a vecinilor ei. Guvernul de la Bonn a considerat de la sine înţeles că est-germanii, fiind tot germani, vor întâmpina bucuroşi impunerea instituţiilor Republicii Federale, precum şi că vest-germanii, fiind germani, vor plăti bucuroşi aceste costuri. Plana perspectiva ca o Germanie unită să nu mai fie la fel de interesată de Europa aşa cum fusese Germania dezunită. Pe măsură ce opinia publică devenea din ce în ce mai nerăbdătoare şi egocentrică, guvernul federal s-a simţit obligat să-şi reafirme angajamentul faţă de integrarea europeană. «Într-un act simbolic de profundă semnificaţie, acelaşi Articol 23 al Legii fundamentale, pe baza căruia a fost făcută unificarea Germaniei, a fost amendat… astfel ca Republica Federală, în loc să fie deschisă „pentru alte părţi ale Germaniei”, să fie acum angajată în „realizarea unei Europe unite”.» 37

Desprinderea de comunism s-a dovedit o problemă spinoasă în toate ţările postcomuniste. Legile preponderente, deşi lipsite de legitimitate, nu puteau fi abandonate la grămadă. Nomenclatura comunistă, care acum îşi declara devotamentul neţărmurit faţă de democraţie, nu putea fi demisă *en masse*. Foştii membri ai poliţiei secrete nu puteau fi demascaţi cu uşurinţă. Germania era zguduită de expunerea a mii şi mii de informatori ai Stasi; Polonia a redeschis cercetările în

cazurile de asasinate politice; în România, noul regim se opunea, în fapt, purificării de comunism. Cehoslovacia a fost singura ţară care a votat *Lustracni zagon* sau „legea lustraţiei" care încerca să excludă funcţionarii corupţi sau criminali.

Moştenirea economiilor de tip sovietic era dură. În ciuda succeselor iniţiale, cum au fost reformele valutare şi controlarea hiperinflaţiei în cadrul Planului Balcerowicz (1990 – 1991), în Polonia, a devenit dureros de clar că niciun remediu instantaneu nu era aplicabil. Pe drumul spre o economie de piaţă toate fostele membre ale blocului s-au confruntat cu decenii de dureroase reorganizări.38 între timp, problemele lor puteau fi folosite pentru a le exclude din Comunitatea Europeană.

Pretutindeni au persistat atitudinile sociale generate de comunism. Societăţile civile în germen nu se puteau precipita să umple golul lăsat. Apatia politică era considerabilă, certurile meschine erau omniprezente, simpatia reziduală faţă de comunism folosită ca tampon în faţa şomajului şi a altor surprize era mai mare decât au presupus mulţi. Deceniile petrecute „sub apă" au condiţionat masele să nu creadă în toate promisiunile şi să se aştepte la ce e mai rău. Cinica idee că un câştig pentru cineva înseamnă pagubă pentru altcineva nu a putut fi eradicată. Nimeni nu ar fi putut intui dimensiunile dezastrului.

Faptul că regimul comunist a pierit fără luptă nu a uşurat suferinţa pe care a lăsat-o în urmă; nu a existat niciun catharsis. Un participant se plângea de „imposibilitatea epifaniilor în vreme de pace". Un altul remarca: „Mă bucur că am trăit să văd sfârşitul acestui dezastru, dar aş vrea să mor înainte de începutul următorului" 39.

A doua treaptă a avalanşei, în Uniunea Sovietică, a început să alunece în 1991. Reforma economică nu făcuse progrese serioase; condiţiile materiale se deteriorau. Pe

timpul iernii, Gorbaciov se apropiase tot mai mult de aparatul de partid comunist. Cel mai ameninţător fapt era că republicile naţionale se pregăteau să urmeze exemplul Ţărilor Baltice, în timp ce autorităţile naţionale şi cele sovietice guvernau în paralel. Chiar şi la Moscova, Consiliul Municipal alesese un primar democrat, în timp ce guvernul RSFSR a ales un preşedinte democrat, pe Boris Elţîn. Acesta a început să îndepărteze Rusia de Kremlinul sovietic al lui Gorbaciov. Armenia şi Azerbaidjan erau în război pentru provincia Nagorno-Karabah. În Georgia, unde Gorbaciov sancţionase anterior folosirea forţei mortale, revolta împotriva Moscovei s-a finalizat. La Vilnius, unde trupele sovietice uciseseră populaţia civilă, parlamentul lituanian îşi pierduse speranţa în lipsa ajutorului extern. Kremlinul se orienta spre înlocuirea URSS cu o uniune mai laxă de republici suverane. Tratatul pentru noua uniune trebuia semnat în 20 august.

Lovitura de stat nereuşită din 19 – 22 august 1991 a fost iniţiată pentru a stopa semnarea Tratatului de Uniune şi, deci, pentru a păstra ce mai rămăsese din puterea PCUS. Ea a grăbit dezastrul pe care se presupunea că l-ar fi prevenit. Complotiştii nu erau sub nicio formă „tradiţionalişti”, ci erau partizanii unei forme limitate de perestroika, despre care aveau motive serioase să creadă că era şi preferinţa lui Gorbaciov. Într-adevăr, credeau în mod clar că Gorbaciov însuşi ar fi fost de acord. Drept urmare, nu şi-au luat niciuna dintre măsurile pe care le-ar fi luat nişte pucişti competenţi. De fapt, nici nu a fost un puci adevărat, ci ultima zvâcnire din coadă a unui dinozaur muribund. În ziua de duminică, 19 august, şapte aparatcik nervoşi au apărut aliniaţi pe un post de televiziune sovietic şi au anunţat formarea propriului comitet de urgenţă. Li s-au supus organele şi mass-media de partid. Şi-au programat acţiunea pentru a coincide cu ultima zi de vacanţă a lui Gorbaciov în Crimeea. Când acesta a refuzat să discute cu trimisul lor, puciştii nu au mai avut altă

propunere. Elţîn, care nu era arestat, s-a suit pe un tanc din faţa Parlamentului rus şi i-a sfidat. Nu s-a luat nicio măsură pentru dispersarea celor adunaţi să-l susţină, tancurile scoase în stradă nu aveau muniţie şi nici nu li se dăduse vreun ordin. După trei zile complotiştii s-au suit pur şi simplu în limuzinele lor şi au plecat. Tentativa de lovitură a dovedit, fără urmă de îndoială, că sistemul se afla în moarte cerebrală. Comuniştii sovietici încă deţineau controlul celui mai formidabil aparat de securitate din lume, dar nu l-au putut face să execute nici cea mai simplă acţiune.

Pentru o vreme Gorbaciov nici nu a înţeles ce se întâmplase. A zburat înapoi din Crimeea, vorbind în continuare despre viitorul partidului şi al perestroikăi. A fost adus cu brutalitate înapoi la realitate de Elţîn, care l-a obligat să rostească în faţa parlamentului rus, cu glas tare, numele complotiştilor. Erau cu toţii oamenii lui Gorbaciov. Încrederea în acesta din urmă se epuizase. Şi-a dat demisia din funcţia de secretar general cu puţin înainte ca însuşi partidul lui Lenin să se autodizolve. În 5 septembrie 1991, Congresul Deputaţilor Sovietici a votat ultima lui lege, predând puterea în mâinile republicilor suverane ale fostei uniuni. În 24 octombrie 1991, Gorbaciov a emis un ultim decret, prin care KGB-ul era împărţit în segmentele lui componente. El a rămas izolat, preşedinte de paie al unui stat fantomă.

Nimic nu ilustrează mai bine realităţile colapsului sovietic decât soarta lui Serghei Krikaliov, un cosmonaut sovietic trimis în spaţiu în luna mai 1991. La sfârşitul acelui an el se mai afla încă pe orbită, în jurul Pământului, din lipsa unei decizii care să-l aducă înapoi. Părăsise o Uniune Sovietică încă superputere şi a revenit într-o lume din care aceasta dispăruse. Controlorii săi de trafic de la Centrul Spaţial Baikonur s-au trezit şi ei în republica independentă Kazahstan.

Luna decembrie 1991 a fost una a deciziilor la ambele

capete ale Europei. Ea a început cu referendumul din 1 decembrie organizat în Ucraina, unde 91 la sută din oameni, inclusiv marea majoritate a minorităţii ruse, au votat în favoarea independenţei. Republica Ucraina era a doua din Europa ca teritoriu şi a cincea ca populaţie.

În zilele de 9 şi 10 decembrie, la Maastricht, cei doisprezece lideri din Comunitatea Europeană s-au întâlnit pentru a analiza planul lor privind o uniune europeană cuprinzătoare. După ce au interzis terifiantul „cuvânt cu f, premierul britanic a înserat o clauză de neparticipare monetară, a refuzat să semneze capitolul social, i-a convins pe partenerii lui să reconfirme rolul NATO şi a învins pe toate planurile. S-au exprimat temeri că se puneau astfel bazele unei „geometrii variabile" şi a unei „Europe cu două viteze". Cu toate acestea, cea mai mare parte a prevederilor tratatului au fost acceptate. Liderii au iniţiat convenţii care prevedeau acordarea titlului de cetăţean european tuturor cetăţenilor statelor membre (Capitolul II, 8 – se), stipulau că statele membre trebuie să respecte aceeaşi politică economică (II, 102 – 109 m), că EMU şi Banca Centrală Europeană (ECB) trebuie înfiinţate până în 1999, în cadrul unui sistem bancar comun (II, 105 – 108 a), că Parlamentul European trebuie să fie investit cu puteri codecizionale, alături de Consiliul de Miniştri (II, 137 – 138 a, 158, 189 – 190), că se va stabili un nou Comitet al regiunilor (II, 198 a-198 c), cu caracter consultativ, că se vor urmări politici externe şi de securitate comune (IV) şi că subsidiaritatea trebuie să lase cea mai mare parte a acţiunilor Comunităţii în seama „statelor membre" (II, 3 b). S-au acceptat capitole detaliate privind învăţământul, cultura, sănătatea, energia, justiţia, imigraţia şi infracţiunile. În afara tratatului s-a reconfirmat recunoaşterea ţărilor baltice, dar nu şi a Croaţiei şi Sloveniei. Totul a decurs suspect de uşor. Nu mai rămânea decât ca tratatul să fie ratificat. Nu va trece multă vreme până când prevestitorii de dezastre să nu prezică pieirea

tratatului.40

În aceeaşi săptămână preşedintele Gorbaciov făcea o ultimă încercare, în van, de a-i convoca la Moscova pe şefii republicilor sovietice. Fără ca el să ştie, însă, liderii Rusiei, Belarusului şi Ucrainei se aflau deja în negocieri într-o cabană de vânătoare silvicolă de lângă graniţa poloneză. La ora 2.17 p.m. în 8 decembrie, aceştia au semnat o declaraţie conform căreia „existenţa URSS înceta". A doua zi ei anunţau crearea unei Comunităţi a Statelor Independente. CSI reprezenta un paravan convenabil dincolo de care fondul arsenalului strategic putea fi menţinut sub comandă unică, în timp ce majoritatea celorlalte instituţii sovietice erau îngropate în tăcere. Până la sfârşitul acelui an, moartea paşnică a ultimului imperiu al Europei se încheiase.

Se făceau paşi mici spre micşorarea diviziunii Est-Vest. NATO a stabilit un Consiliu de Cooperare la care au fost invitate să participe şi foste membre ale Pactului de la Varşovia. Comunitatea Europeană a semnat tratate de asociere cu Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia. La Londra s-a deschis Banca Europeană pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare. Fosta Uniune Sovietică a primit sprijin financiar şi în alimente şi s-au trimis misiuni de pace în fosta Iugoslavie. Paşii erau cu toate acestea din ce în ce mai mici. Comunitatea economică bloca încă importurile agricole din Est, sugrumând comerţul. Cu excepţia investiţiilor germane din Germania de Est, restul investiţiilor occidentale în Europa de Est au fost minimale. Nu se întrevedea niciun fel de politică externă coordonată, nu existau măsuri efective pentru aplanarea războaielor ce ameninţau Bosnia şi Croaţia, nu apăruse niciun sistem dinamic de conducere. Diferenţele dintre „Europa albă" şi „Europa neagră" existau încă.

Evenimentele s-au precipitat atât de tare după 1989, încât puţini observatori şi-au permis timpul de a reflecta asupra interdependenţelor între Vest şi Europa de Est.

Obiceiurile de o viaţă i-au determinat pe oameni să presupună că Estul era una şi Vestul, alta. Oamenii de stat occidentali erau preocupaţi să-şi cultive propriile grădini şi practic nu au băgat de seamă că explozia care dărâmase casa vecinilor le spulberase şi lor gardul şi veranda. „S-au sprijinit liniştiţi de Zid, scria un maghiar, fără să ştie că acesta era construit din dinamită”. 41

Timp de 40 de ani Cortina de Fier oferise cadrul vieţii politice şi economice atât în Est, cât şi în Vest. Ea definise câmpul de acţiune pentru Planul Marshall, NATO, pentru CEE, pentru Republica Federală Germania şi pentru succesul economic al Europei Occidentale. Fusese un element extrem de convenabil nu doar pentru comunişti, ci şi pentru bancherii, strategii şi industriaşii occidentali ale căror eforturi puteau fi direcţionate către partea fără probleme a Europei. Era mai ales în avantajul facţiunii protecţioniste din cadrul CEE şi, deci, al PAC[66]. În rezumat, a reprezentat unul dintre factorii care ameninţa să transforme Europa într-un club al bogaţilor miopi şi automulţumiţi, indiferenţi la bunăstarea altora. Cortina a fost răspunzătoare pentru atitudini care reflectau în oglindă Doctrina Brejnev, unde „câştigurile capitalismului” trebuia să fie apărate cu orice preţ, unde oamenii de stat occidentali visau la menţinerea la infinit a izolării. Până la urmă, europenii vor avea de ales între a-şi reclădi satul la unison sau a reinventa Cortina de Fier sub o nouă înfăţişare.

În realitate, evenimentele din Europa de Est şi cea de Vest erau strâns legate. Succesul Comunităţii Europene, aşa cum se vedea el din Est, a fost un factor de mare influenţă în eşecul blocului sovietic. Succesul sau eşecul democraţiilor postcomuniste vor determina soarta Uniunii Europene. Retragerea Moscovei din Europa de Est şi din

66 Pentru urechile britanicilor, cuvântul federalism era colorat de un uzaj american - şi nu german sau continental - şi era considerat un nume de cod pentru Statele Unite ale Europei centralizate, (n.a.)

regiunile critice, cum este regiunea Baku, bogată în resurse petroliere, va crea noi arene în care noua Rusie s-ar putea simţi obligată să se opună expansiunii companiilor şi instituţiilor occidentale.

Pentru unii, numitorul comun părea să rezide în ataşamentul universal faţă de democraţia liberală şi de principiile economiei de piaţă liberă. Victoria Occidentului părea să fie atât de totală, încât un profesor universitar a devenit instantaneu faimos întrebându-se dacă nu cumva lumea a ajuns la „Sfârşitul istoriei" 42. Nimic nu putea fi mai departe de adevăr: Europa era prinsă într-o perioadă intensă de schimbări istorice, fără ca sfârşitul să se întrezărească.

În ochii unui fost om de stat, revoluţia din 1989 – 1991 a dat naştere la trei Europe. „Europa Unu" consta din democraţiile stabile ale Europei occidentale. „Europa Doi" coincidea cu Triunghiul de la Visegrád al Poloniei, Ungariei şi Cehoslovaciei, plus Slovenia. Aceste patru ţări foste comuniste aveau motive să spere că vor putea să se alăture Comunităţii Europene fără alte obstacole majore în afara celor pe care le trecuseră deja în deceniul anterior fostele ţări fasciste Spania, Portugalia şi Grecia. „Europa Trei" cuprindea restul ţărilor din fostul bloc sovietic, ale căror aspiraţii europene ar fi trebuit să aştepte sosirea secolului al XXI-lea.43

Declaraţiile de bune intenţii nu puteau totuşi, în sine, să aducă şi rezultate. Prioritatea acordată consideraţiilor de ordin economic sufoca viziunea de ansamblu. Orice insistenţă rigidă pentru convergenţa economică era sortită să întârzie lărgirea Comunităţii, pe termen poate indefinit. Pe de altă parte, orice extindere majoră era menită să implice costuri foarte mari şi să întărească nevoia unei reforme instituţionale. Dacă germanii au avut resentimente faţă de costurile integrării celor şaptesprezece milioane de conaţionali germani, era puţin probabil ca alte state membre ale uniunii să întâmpine cu

bucurie sacrificiile cerute de integrarea unor candidaţi şi mai noi. Dacă guvernele aveau să facă faţă dificultăţilor privind ratificarea Tratatului de la Maastricht, ele vor întâmpina cu mult mai multe probleme atunci când îl vor implementa.

Pe măsură ce continua marşul către extindere şi integrare, era de aşteptat ca şi rezistenţa faţă de ele să se intensifice. Într-un forum de confruntare potenţială între Comunitate şi statele ei suverane, statutul Curţii Europene ar fi putut deveni o chestiune critică. O „Europă a celor şaisprezece" sau o „Europă a celor douăzeci" nu ar fi putut fi gestionată cu aceleaşi structuri care fuseseră suficiente pentru „cei şase" sau „cei doisprezece". Uniunea Europeană ar fi ajuns încet să se erodeze până la capăt dacă nu îşi reforma instituţiile administrative, ca parte a obiectivului lărgirii şi adâncirii.

Conform unui observator pesimist, Europa nu va fi convinsă să continue integrarea decât dacă se va confrunta cu o catastrofă extremă – şi anume cu scene de genocid, migraţie în masă sau război.44 După acelaşi tip de raţionament, uniunea monetară nu poate fi înfăptuită decât prin prăbuşirea regimului monetar existent: iar uniunea politică, prin eşecul manifest al măsurilor determinate politic. „Europa Unu" nu va putea fi convinsă să accepte „Europa Doi", decât dacă „Europa Trei" ar fi recăzut în vechiul sistem.

În luna decembrie 1991, nici integrarea în Occident şi nici dezintegrarea din Est nu-şi încheiaseră parcursul; cu toate acestea, foarte puţini europeni îşi puteau aminti de vremuri în care să se fi prăbuşit atât de multe bariere. S-au deschis frontierele şi odată cu ele şi minţile. Existau persoane adulte prea tinere ca să-şi mai amintească de Franco sau Tito. Cineva trebuia să aibă aproape treizeci de ani ca să şi-l reamintească pe de Gaulle sau Primăvara de la Praga, cincizeci pentru Revolta din Ungaria sau Tratatul de la Roma, şaizeci pentru sfârşitul celui de-al Doilea

Război Mondial. Nimeni aflat cu mult sub vârsta de pensionare nu ar mai fi avut amintiri limpezi despre Europa interbelică. Nimeni cu mult sub vârsta de nouăzeci de ani nu ar fi putut avea amintiri din Primul Război Mondial. Centenarii erau singurele persoane în viaţă care cunoscuseră acea epocă de aur de la începutul secolului XX, înainte de începutul Marii Crize în Europa.

Contele Edward Raczyński (1891 – 1993) aparţinea acestui din urmă grup rar. Se născuse la Zakopane, la graniţa dintre Austria şi Ungaria, într-o familie de polonezi care deţineau largi moşii în Prusia. Palatul din Berlin al familiei fusese demolat pentru a face loc clădirii Reichstagului. El studiase în Cracovia austriacă, la Leipzig şi apoi la London School of Economics. Fusese ambasador al Poloniei la Liga Naţiunilor şi din 1933 până în 1945, acreditat în Marea Britanie. Ulterior a devenit preşedintele guvernului polonez în exil. Nu a putut reveni niciodată acasă. În 19 decembrie 1991 însă, la a o sută aniversare a zilei sale de naştere, el a primit onorurile în aceeaşi ambasadă unde alianţa dintre Marea Britanie şi Stalin îl siliseră să se predea, cu patruzeci de ani în urmă. Proaspăt căsătorit, el fusese unul dintre puţinii europeni neobosiţi care urmăriseră criza europeană de la început şi până la final – dacă acesta era finalul.

14 februarie 1992, Summertown. La început nu existase nicio carte. Acum ultimele cuvinte se aşterneau pe paginile de final. Biroul de lângă fereastra camerei de sus abia se distinge în lumina răsăritului. Bruma de peste noapte a lăsat pete umede pe acoperişul ce se zăreşte lucind dincolo de geam. Norii se plimbă agale peste linia întunecată a orizontului, către fâşia tot mai strălucitoare de un galben pal. Merii desfrunziţi ai vechii livezi Thomeliffe se înşiră îndărăt, prin întuneric, până la următorul şir de case din cărămidă roşie, în stil victorian. O cioară solitară stă de santinelă pe vârful celui mai înalt dintre fagi, la fel ca în alte o mie de răsărituri aidoma de

când se scrie „Legenda Europei”. Pentru prima dată însă, aburii puturoşi ai fabricii de Componente pentru Automobile Oxford sunt duşi de vânt aiurea. Familia doarme încă în aşteptarea orei de sculare pentru şcoală.

Legăturile de familie ale acestei case se întind pe jumătate din Europa. O parte a familiei este ferm legată de această insulă din largul coastei, de Lancashire şi, mai departe, de Ţara Galilor. Cealaltă parte îşi are rădăcinile în partea estică a vechii Polonii, care, în cea mai mare parte a ultimilor o sută de ani, a aparţinut fie Galiţiei austriece, fie Uniunii Sovietice. După ce au studiat la Oxford şi la Cracovia, cele două figuri centrale din casă s-au întâlnit pe Boulevard Gergovia, în Clermont-Ferrand, în oraşul lui Blaise Pascal, care ar fi fost poate amuzat de o astfel de probabilitate infinitezimală. Aceste fericite accidente colorează inevitabil simţul istoriei pe care îl are cineva. Timpul şi locul sunt elemente suverane în scrierea istoriei. Istoricii fac necesarmente parte din istoriile lor.

Astăzi este sărbătoarea Sfinţilor Chirii şi Metodiu, copatronii Europei. Rugăciunile de la biserica iezuită a Sf. Alois „celebrează originile popoarelor slave… Fie ca lumina lor să ne lumineze şi pe noi”. Rugăciunea este rostită „pentru popoarele din Europa de Est”. Preoţii explică, bizar, că Metodiu şi Chirii au fost apostolii polonezilor, cehilor şi maghiarilor (vezi capitolul V).

E ora de plecat la şcoală. Săptămâna aceasta, la Squirrel School directoarea le-a vorbit elevilor despre copiii nevoiaşi din Albania.

Ziarele de dimineaţă nu au nimic de spus despre Sfinţii Chirii şi Metodiu. *The Independent* titrează „Trupele ONU în Croaţia”. Suplimentul ziarului *The Guardian* „Europa” are un articol care vorbeşte pe larg despre cumpărături la Murmansk. Ediţia de ieri *a Ei Pais* din Madrid scrie despre formarea brigăzilor comune franco-spaniole pentru combaterea organizaţiei basce ETA; tocmai l-au angajat pe „Mihail Gorbaciov” ca să semneze o

rubrică săptămânală. În *Le Monde* predomină trei pagini de ştiri din Africa de Nord. *De Telegraaf*, din Haga, dă locul central unei probleme legate de avioanele de luptă la joasă înălţime F-16, ale NATO. Prima pagină a ziarului *Süddeutsche Zeitung*, din München, este ocupată cu relaţiile ministrului federal de finanţe. *Gazeta Wyborcza*, care a făcut două zile cu poşte de la Varşovia, este preocupată de Curtea Constituţională şi de faptul că a respins statutul pensiilor votat de parlamentul condus de comunişti. *Oxford Times* scrie un articol de fond despre propria rubrică de scrisori, unde la loc de cinste se află un comunicat din partea episcopului anglican de Oxford despre hirotonirea preoţilor femei.45

Singurul articol important de interes istoric apare pe prima pagină a ziarului *Corriere della Sera*, sub titlul «„Massacrateli" ordine di Lenin». Moscova reprezintă centrul de dezvoltare în privinţa cunoaşterii istoriei moderne a Europei. Un corespondent din Moscova, citând *Komsomolskaia Pravda*, listează documente secrete din arhiva Institutului de marxism-leninism. Acestea dezvăluie insistenţa personală a liderilor bolşevici în legătură cu atrocităţile revoluţionare. În 11 august 1918, de exemplu, Lenin le scria tovarăşilor din Penza:

Revolta celor cinci regiuni ale culacilor trebuie înăbuşită fără milă… este nevoie să dăm un exemplu. 1) Spânzuraţi cel puţin 100 de culaci, cei bogaţi, care sug sângele… 2) Publicaţi-le numele. 3) Luaţi-le toate proviziile. 4) Alegeţi ostatici în conformitate cu telegrama de ieri. Faceţi totul, astfel încât poporul să vadă, să tremure şi să geamă cale de kilometri şi kilometri împrejur… PS. Căutaţi oameni duri. Lenin.46

Aceste „înfloriturі” nu sunt extrase din corespondenţa lui Hitler, comentează *Corriere*. Este adevărat, aşadar. Barbaria bolşevică nu a început cu Stalin.

Ştirile săptămânale de acasă au fost dominate de disputele meschine preelectorale, mai ales despre bani. În

străinătate puteai alege între chinurile preşedintelui francez, viitorul arsenalului nuclear ex-sovietic, condamnarea unui fost campion mondial la box sau decizia Curţii Constituţionale a Irlandei de a refuza dreptul la avort pentru victima în vârstă de 14 ani a unui viol. Preşedintele Comisiei Europene prezentase propunerea de mărire a bugetului – „adaptat epocii Maastricht”. Tabloidele britanice luaseră această ultimă chestiune în râs. Sub titlul „Nu, Jacques, nu este în ordine” editorialul din *Daily Mail* comenta: „O astfel de eurolargheţe ar putea să-şi facă foarte uşor drum în buzunarele unor contractori dubioşi sau sub salteaua personajelor pline de culoare, dar leneşe, care se bronzează sub soarele Mediteranei”. 47 *Le Monde* analizează fenomenul: „La Grande Bretagne se mobilise contre les «eurocrates» „48.

Mai presus de toate, au loc Jocurile Olimpice de lamă la Albertville şi Courchevel, în Savoia. Proba de elită, combinata alpină masculin, a fost câştigată de un italian, Josef Polig (şi nu Polig, cum apare în original!!!)

The European, care susţine că este singurul ziar complet european, şi-a pierdut de curând atât editorul corupt, cât şi eroul de la Kremlin. Articolul de fond în această săptămână „Italia se confruntă cu furia Europei” relatează despre slaba performanţă a Romei în respectarea directivelor CE. Secţiunea de afaceri critică dur opoziţia „izolaţioniştilor americani” faţă de planul de zece miliarde de dolari al FMI pentru stabilizarea rublei ruseşti.49

Spre sfârşitul dimineţii, aşa cum se prognozase, a început să plouă. Hărţile meteo din ziare ilustrează zona de interes a cititorilor lor. *The Times* publică trei hărţi meteo – două mai mari pentru Insulele Britanice (mai puţin vestul Irlandei), pentru a.m. şi p.m., şi una centrată pe mijlocul Atlanticului. *Le Monde* are două hărţi meteo pentru Europa şi una pentru Franţa. *Corriere* are o hartă pentru Europa de la Atlantic până în Crimeea şi o alta pentru Italia. *Süddeutsche Zeitung* are trei hărţi extinse,

toate pentru întreaga Europă, care oferă informaţii detaliate preluate de la un număr de staţii meteorologice întinse de la Reykjavík şi Lulea (Suedia), la Lisabona şi Atena. *Gazeta Wyborcza* nu are nicio hartă meteo, dar listează temperaturile zilei anterioare din câteva capitale ale Europei – Roma şi Lisabona (13°C), Londra (10°C), Atena (9°C), Vilnius, Riga, Tallinn şi Minsk (+ 1°C), Kiev şi Praga (+ 1°C) şi Bucureşti (+ 3°C). Varşovienii nu ştiu care este temperatura la Moscova. *The European* oferă cea mai mare dintre hărţile meteo, în culori. Sunt marcate noile republici, inclusiv Slovenia, Croaţia, Belarus şi Moldova, dar nu şi Rusia, care este în mod eronat identificată cu CSI. Este însoţită de o listă a „lucrărilor rutiere din Europa" care nu menţionează însă nimic spre Est mai departe de punctul în care autostrada A9 intersectează Bad Dürrenberg, lângă Leipzig. Este adevărat, deci: în Europa de Est nu se repară drumurile.

Iată talmeş-balmeşul de informaţii zilnice din care istoricii viitorului vor trebui să deducă înţelesurile.

Astăzi este ziua Sfântului Valentin. Prin tradiţie azi este ziua când păsările încep ritualurile de împerechere; a devenit şi ziua în care porumbeii umani fac schimb de semnale adecvate. *The Times* publică pagini peste pagini de mesaje încifrate şi adeseori agramate:

AGATHA AARDVAARK, toată iubirea mea Hector Tree… ARTEMIS, nu doar Luceafărul îţi cerşeşte iubirea, Algy… CHRISTIANE, Un vraie couscous royale. Je faim infiniment, King… MENTEN, Mări Albastre în Roci de Bazalt…

FAŢĂDELUNĂ iubeşte pe Bebe Găluşcă şi Puturos… POOPS, Ich bin deiner, bist du meine? Wirst du sein mein Valentine? 50

Diferite documente dau explicaţii contradictorii privind originile zilei Sf. Valentin. O versiune spune că în Evul Mediu s-a adoptat festivalul roman al Lupercaliilor, Lupercalul sau „vizuina lupului" fiind peştera unde

Romulus şi Remus au fost crescuţi de lupoaică şi unde mai târziu romanii se ungeau cu sânge de capră în speranţa de a avea copii. Niciunul din cei doi martiri romani numiţi Valentin nu sunt răspunzători pentru veselia păgână.

Astăzi este şi bicentenarul Masacrului de la Glencoe. Se pare că nu au fost ucişi decât 30 de oameni. „În contextul istoriei clanurilor, spunea lordul MacDonald Skye, numărul celor implicaţi a fost minim". Aşa că există încă suficient de mulţi MacDonald ca să mărşăluiască spre Glen of Weeping cântând din cimpoaie. În orice caz, relatează *The Times*, cei din clanul Campbell au acţionat ca „agenţi ai guvernului de la Westminster". Ei, asta chiar este o remarcă de maxim interes. Săptămâna trecută *Die Zeit* a dedicat un articol major rădăcinilor identităţii separate a Scoţiei; acesta era însoţit de fotografia unui imens graffiti din Glasgow, „Britanicii, afară acum".51

Compunerea de texte pentru muzică este un obicei practic. Postul Radio BBC 3 face cerneala să curgă. La 7.35 a început partea întâi a Concertului pentru oboi d'amore BWV 1055, de Bach. Ziarele de dimineaţă au fost acompaniate de Concertul pentru pian Nr. 3, de Rahmaninov. Ziua Sf. Valentin a fost în mod potrivit precedată de fantezia simfonică a lui Ceaikovski, *Francesca da Rimini*. La ora 2 p.m. am dus lipsa Fanfarei din Katowice, dar Simfonia a VIII-a de Beethoven întăreşte după-amiaza. Astăzi este un bun echilibru între Est şi Vest. Măcar de data aceasta BBC 3 nu a mai difuzat Janacek.

Este ironic faptul că istoricii, care studiază trecutul, sunt invariabil presaţi să prezică viitorul. Este util să fi cercetat direcţia evenimentelor, dar nu prea tare.

Înspre vest, dincolo de ocean, SUA a ajuns cu siguranţă la maximul puterii. Pare să se îndrepte spre vremuri tulburi din cauza datoriei externe, din cauza aliaţilor lui şi din cauza „diversităţii" propriilor cetăţeni. Are probleme deosebit de severe cu Japonia, a cărei pricepere economică a rănit mândria Americii. Se

îndepărtează de Europa, de care nu mai este legată cu lanţurile răposatului Război Rece. Vicepreşedintele Quayle, aflat săptămâna aceasta la Londra, a susţinut contrariul, dar a susţinut cu prea mare insistenţă.

Către nord, în Scoţia, mişcarea pentru independenţă a început să se simtă din nou. În această săptămână, o majoritate absolută a scoţienilor şi-a exprimat preferinţele pentru schimbarea statutului ţării. Ei au puterea de a distruge Regatul Unit şi, prin aceasta, de a-i dezumfla pe englezi aşa cum nu poate să o facă nimeni de la Bruxelles. Ei ar putea totuşi să facă europeni din noi.

La sud, în inima actualei Comunităţi Europene, atât francezii, cât şi germanii simt presiunea. Franţa este împovărată de presiunea imigranţilor ei musulmani din Africa de Nord, de reacţia violentă a domnului Le Pen şi de o preşedinţie socialistă care stătuse mai mult decât ar fi fost cazul. Germania era zguduită de costurile reunificării. În nefericirea lor, ambele guverne s-au întors spre o uniune europeană mai strânsă, pentru consolare şi sprijin. În această săptămână, un program de televiziune despre „Germani” l-a arătat pe cancelarul german citându-l pe Thomas Mann, care tânjea „nu pentru o Europă germană, dar pentru o Germanie europeană”. Germanii s-ar putea să-şi piardă entuziasmul dacă trebuie să-şi piardă marca germană.

Spre est, harta Europei este încă fluctuantă: pare că în fiecare săptămână apare un nou stat. Sunt multe discuţii despre pericolele naţionalismului. De unde apar acestea? Ar fi mai convingătoare dacă ar viza naţionalismele mai extinse şi mai periculoase, şi nu pe cele meschine. Ceea ce nu înseamnă că nu există pericole. Cele trei ţări baltice plutesc pe o mare de tulburări. Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia ţintesc să ajungă membre depline ale CE până la sfârşitul deceniului. Cehii şi slovacii s-ar putea îndrepta către un divorţ. România, Bulgaria şi Albania nu au unde să se ducă. Federaţia Iugoslavă cu siguranţă va

trebui să se dezmembreze în curând. Slovenia şi Croaţia, la fel ca şi Belarus, Ucraina şi Moldova ar trebui să se dovedească a fi viabile, dacă sunt lăsate în pace. Comunitatea Statelor Independente, totuşi, nu pare că ar supravieţui; iar Republica Rusă nu pare cu mult mai sănătoasă decât CSI. Este încă în uriaş amalgam artificial, de două ori mai mare decât SUA, cu o infrastructură economică foarte neregulată şi fără liant politic. Liderii ei cu greu o pot ţine laolaltă prin democraţie şi rugăciuni. S-ar putea să aibă o şansă dacă Moscova îi va permite regiunii din Orientul îndepărtat să se orienteze către autonomie şi investiţiile japoneze şi dacă Siberia va fi descurajată în a-şi dezvolta propriile resurse cu sprijin extern. Ca întotdeauna, Rusia europeană are prea mulţi oameni şi prea mulţi soldaţi, dar insuficiente resurse pentru a-i hrăni. Ruşii s-au bizuit pe excepţionala lor putere de a îndura cu stoicism în timpul celor doi ani de colaps sovietic; dar s-ar putea să nu o poată face la infinit. Dacă Rusia democratică nu va prospera, ea va începe să se fragmenteze şi mai mult. În acest caz, Rusia autocratică va încerca să se reafirme în forţă.

Prăbuşirea imperiului sovietic este cu certitudine „cel mai mare şi poate cel mai îngrozitor eveniment” al timpurilor recente. Viteza colapsului a depăşit toate celelalte mişcări copleşitoare din istoria Europei – dezmembrarea dominicanelor spaniole, împărţirea Poloniei, retragerea otomanilor, dezintegrarea Austro-Ungariei. Cu greu poate fi însă considerat un eveniment care să-l facă pe istoric să se cocoţeze pe ruinele Kremlinului, aşa cum a făcut Gibbon la Colosseum, sau să scrie un recviem. Pentru că Uniunea Sovietică nu a fost o civilizaţie odinioară măreaţă. Nu a fost decât rea şi necinstită chiar şi în scurtul ei moment de triumf. A adus moartea şi suferinţa pentru mai multe fiinţe umane decât orice alt stat cunoscut. Nu a adus viaţă bună nici naţionalităţii ei ruse dominante şi nici măcar elitelor ei

conducătoare. A distrus masiv, nu în ultimul rând cultura rusă. Aşa cum recunosc acum mulţi ruşi preocupaţi, a fost o nebunie care n-ar fi trebuit să existe de la început. Naţiunile suverane ale Uniunii ex-sovietice reiau lucrurile de unde au fost lăsate în 1918 – 1922, când scânteia iniţială de independenţă a fost stinsă de Armata Roşie a lui Lenin. Aproape toată lumea este de acord: „Rusia, bine. Dar ce fel de Rusie?” 52

Cel mai evident fapt al colapsului sovietic este că a avut loc din cauze naturale. Uniunea Sovietică, spre deosebire de Roma, nu a fost invadată de popoare barbare sau, precum Confederaţia Poloneză, împărţită de vecini rapace, ori, aidoma Imperiului Habsburgic, copleşită de tensiunile unui mare război. Nu a fost nici ca Reichul nazist, înfrântă într-o confruntare pe viaţă şi pe moarte. A murit pentru că a trebuit să se întâmple, pentru că organismele groteşti ale structurii interne au fost incapabile să asigure elementele esenţiale pentru viaţă. Într-o epocă nucleară, nu putea, aşa cum a făcut predecesorul ei ţarist, să rezolve problemele interne prin expansiune. Nici nu putea scoate mai multe beneficii de la naţiunile pe care le capturase. Nu putea tolera parteneriatul cu China, cea care promisese odinioară un viitor global pentru comunism; nu a suportat oxigenul reformei, aşa că a făcut implozie. A fost răpusă de echivalentul politic al unui infarct, mai masiv decât orice şi-ar fi permis istoria.

Consecinţele unui şoc atât de masiv era obligatoriu să afecteze întreaga Europa. Rămânea deschisă întrebarea dacă popoarele fostului imperiu sovietic ar fi putut continua să-şi reordoneze afacerile cu un minimum de vărsare de sânge şi de ură. Faptul că prăbuşirea s-a petrecut atât de paşnic este dovada că era pregătit să o facă, dar luptătorii naţionalişti care au câştigat terenul în Caucaz şi în Iugoslavia aveau mulţi imitatori potenţiali.

Nu este deci surprinzător că ţările Europei

Occidentale au reacţionat la colapsul sovietic cu excesivă precauţiune. Guvernele nu s-au grăbit să sprijine republicile care se luptau pentru independenţă. Unele, în numele unei stabilităţi prost înţelese, erau dornice să menţină în viaţă Uniunea Sovietică şi Federaţia Iugoslaviei. Erau într-o etapă de confuzie şi de jumătăţi de măsură luate de mântuială de către agenţii concurente.

În mod paradoxal, ameninţarea cu anarhia în est ar putea acţiona foarte bine ca un catalizator pentru o mai strânsă uniune cu Occidentul. Anul trecut refugiaţii albanezi au traversat cu zecile de mii Adriatica şi au încercat să-şi forţeze intrarea în Italia. Hoarde de vagabonzi şi comercianţi ruşi, ucraineni şi români se revarsă în Polonia, exact aşa cum polonezii se revărsau de curând în Germania şi Austria. Minunata capacitate de absorbţie a Germaniei se află sub o tensiune severă, nu doar din partea milioanelor de şomeri est-germani, ci şi a miilor de azilanţi legali a căror prezenţă nu poate fi populară. Dacă scenele de dezordine s-ar repeta pe scară mai largă în Europa Centrală, sentimentul importanţei nutrit de capitalele occidentale ar fi minunat accentuat. Până acum consolidarea Comunităţii Europene a avansat cu paşii cei mai înceţi. O pală puternică de aer rece dinspre Est ar putea grăbi ritmul.

Multe depind de evoluţia evenimentelor din America. Atâta vreme cât SUA rămâne puternică şi relativ prosperă, statu-quo-ul din Europa Occidentală nu este probabil să se schimbe brusc. NATO va fi păstrat, iar Comunitatea Europeană va avansa cu paşi măsuraţi. Dacă şi când SUA va intra în criză, totuşi, ţările Europei se vor strânge laolaltă pentru protecţie comună. O furtună Atlantică dinspre Vest ar putea avea acelaşi efect ca vântul rece dinspre Est.

La fel ca natura însăşi, Europa nu poate tolera un vacuum. Mai devreme sau mai târziu, Comunitatea Europeană din Vest şi statele succesoare din Est trebuie

să-şi redefinească identităţile, limitele şi loialităţile. Într-un anume fel, cel puţin pentru o vreme, s-ar putea găsi un nou echilibru, poate într-un cadru multilateral. Grupările regionale, cum este Consiliul Statelor de la Marea Baltică, hexagonala şi o anume formă de club sau cluburi ex-sovietice ar putea cu toţii juca un rol. Dar undeva între depărtările Rusiei şi inima Europei va trebui stabilită o nouă linie de demarcaţie – să sperăm că de-a lungul unei graniţe paşnice.

„Europa, da. Dar ce fel de Europă?" Vechea Europa, care a existat înainte de eclipsă, şi-a dat sfârşitul. Împreună cu poetul, putem regreta dispariţia ei şi vechile ei ziduri bine croite:

Fileur éternel des immobilité bleues.

Je regrette l'Europe aux anciens parapets" 53

Dar trecutul nu poate fi adus înapoi. „Europa" prezentă, o creatură a Războiului Rece, nu este potrivită însărcinărilor ei. Viziunea politică şi morală a părinţilor fondatori ai Comunităţii aproape că a fost uitată.

Europa nu va ajunge pe deplin unită în viitorul apropiat. Are însă şansa să fie mai puţin divizată decât în timpul generaţiilor trecute. Dacă norocul ne surâde, barierele fizice şi psihologice vor fi mai brutale decât în oricare moment al memoriei vii. Europa merge mai departe. *Tremulae sinuantur flamine vestes*.

NOTE CAPITOLE

LEGENDA EUROPEI

1. Vezi Capitolul 1, nota 15.

2. Ovidiu, Metamorfozele.

3. Mai corect, „*tit for tat*". Herodot, *Istoria*, Cartea 1.2.

4. Ovidiu, op. cit. Îi rândul 875.

5. Posibil de la cuvântul asirian, *Ereb* care înseamnă „Vest".

INTRODUCERE

1. Henryk Batowski, Kryzys dyplomatyczny w Europie,

1938 – 1939 (Varşovia, 1962); Ostatni tydzien pokoju i pierwsze tygodnie wojny, ediţia a doua (Poznań, 1969); Europa zmierza kuprzepasci (Poznań, 1989); vezi şi Niedoszla „Biała Księga" z roku 1940: rozprawa zrodloznawcza Cracovia, 1993); şi „17 September 1939: Before and After", East European Quarterly, 21H (1993), 523 – 534.

2. *L'Évolution de l'humanité*, ed. Henri Berr (Bibliothèque de Synthèse Historique) (Paris). J. Vendryes, *Le Langage*: *introduction lingvistique* apărută în 1921, H. Vérin, *La Gloire des ingénieurs* în 1993.

3. Din Juliusz Słowacki, *Journey to the East* (1836), tradusă de Norman Davies chiar dacă numai în *Heart of Europe* (Oxford, 1984), p. XI.

4. *The Cambridge Mediaeval History*, ed. J.B. Bury, H.M. Gwatlin et al (8 vol., Cambridge, 1936 – 1939).

5. *Handbuch der europäischen Geschichte*, ed. T. Schieder (7 vol., Stuttgart, 1968 – 1979).

6. *Periods of European History*, ed. Arthur Hassall (9 vol., Londra, 1897 – 1936).

7. *The Fontana History of Europe* (400 – 1945), editor general J.H. Plumb (15 vol., Londra, 1963); *The Library of European Civilization*, editor general Geoffrey Barraclough (Londra, 1965); *A Generat History of Europe*, *from the Decline of the Ancient World to 1945*, editor general Denys Hay (11 vol., Londra, 1968).

8. John Bowie, A History of Europe: A Cultural and Political Survey (Londra, 1979), 589.

9. Vezi Anthony Seldon, Contemporary History: Practice and Method (Oxford, 1988).

10. Walter Raleigh, *A History of the World*, în *Operele* sale (Londra, 1829). Raleigh s-a referit în istoria sa doar la vechii greci şi romani.

11. H.A.L. Fisher, *A History of Europe* (Londra, 1936).

12. Eugen Weber, A Modern History of Europe: Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the

Present (New York, 1971).

13. Kenneth Clark, *Civilization*: *A Personal View* (Londra, 1969).

14. Jacob Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1973).

15. Michael Andrews, The Birth of Europe: Colliding Continents and the Destiny of Nations (Londra, 1991).

16. Fernand Paul Braudel, La Mediterranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II (Paris, 1949), tradusă The Mediterranean and the Mediterranean World (Londra, 1973); vezi şi William McNeil, The rise of the West: A History of the Human Community (Chicago, 1963) şi Immanuel Wallerstein, The Modern World System (New York, 1974).

17. A. Low-Beer, „Empathy in History", *Teaching History*, 55 (apr. 1989), 8 fi; J. Cairns, ibid. 13 fi; şi K. Jenkins şi P. Brickley, „Reflections on the Empathy Debate", ibid. 18 fi.

18. Vezi David Lehman, *Signs of the Times*: *Deconstruction and the Fall of Paul de Man* (New York, 1991); recenzată de Louis Menand, „The Politics of Deconstruction". *New York Review of Books*, 21 nov. 1991.

19. Apocryphal. On my mischievous master, vezi Adam Sisman, *A.J.P. Taylor* (Londra, 1994).

20. Claude Delmas, *Histoire de la civilisation européene* (Paris, 1969), 127, „il n'y a pas une Vérité, mais autant de vérités que de consciences".

21. Norman Davies, Prefaţă la *God's Playground*: *A History of Poland* (Oxford, 1981), vol. i, p. vii.

22. Lord Acton, citat de Geoffrey Parker, *The Thirty Years War* (New York, 1984), p. xv.

23. „It is part of my creed that the only Poetry is History, could we tell it right"; Thomas Carlyle, scrisoare pentru Ralph Waldo Emerson, 12 aug. 1834, în *The Correspondence of Emerson and Carlyle*, ed. J. Stater (New York, 1964), 105.

24. Vezi Gertrude Himmelfarb, „Telling It as You Like It: Postmodernist History and the Flight from Fact”, *TLS*, 16 oct. 1992, 12 – 15.

25. Ibid. 15.

26. Voltaire, *Le Siècle de Louis XIV*, citat de Denys Hay, *Europe*: *The Emergence of an Ideea* (Edinburgh, 1957), 123.

27. Edmund Burke, din *Letters on a Regicide Peace* (1796), citat de Hay, *Europe*, 123.

28. William Blake, „The Ancient of Days” (Urizen creând universul finit), frontispiciu pentru *Europe a Prophecy* (1794), British Museum; reprodusă în William Blake, ed. Vivian de Sola Pinto (Londra, 1965), pl. 4.

29. John of Trevisa, traducând Enciclopedia latină a lui Bartolomeu englezul; citat de R. Barber, *The Penguin Guide to Mediaeval Europe* (Londra, 1984), 30.

30. George F. Kennan, *Siberia and the Exile System* (New York, 1891), i. 420 – 422; citat de Benson Bobrick, *East of the Sun*: *The Epic Conquest and Tragic History of Siberia* (New York, 1992), 267 – 268.

31. Vezi Hay, *Europe*, 125; şi Egbert Jahn, „Wo befindet sich Osteuropa?” *Osteuropa*, 5 (mai 1990), 418140.

32. Vezi W.H. Parker, „Is Russia in Europe? The Geographical Viewpoint”, în *An Historical Geography of Russia* (Londra, 1968), 27 – 29.

33. T.S. Eliot, *Die Einheit der Europaeischen Kultur* (Berlin, 1946); publicată şi sub numele de „The Unity of European Culture” într-o anexă la *Notes towards the Definition of Culture* (Londra, 1948), mai ales 122 – 124.

34. Henri Janne, *Europe’s Cultural Identity* (Strasburg, 1981).

35. Citat de Margaret Shennan, *Teaching about Europe* (Londra, 1991), 241.

36. Jean Monnet, citate de Anthony Sampson, *The New Europeans* (Londra, 1968), 6; vezi şi Mia Rodriguez-

Salgado, „În Search of Europe”, *History Today*, 42 (feb. 1992), 11 – 16.

37. Vezi J. Tazbir, *Myst polska w nowozytnej kulturze europejskiej* (Varşovia, 1986), 101 – 105.

38. L.-P. Ségur, Tableau historique et politique de l’Europe de 1786 à 1806, citat de J. Fabre, Stanislas-Auguste Poniatowski et l’Europe des lumières (Paris, 1952), 8.

39. Dostoievski, 8 iune 1880. Pentru o discuţie mai amplă vezi Milan Hauner, *What Is Asia to Us*? *Russia’s* Aslan *Heartland Yesterday and Today* (New York, 1990), mai ales pentru „Russian Ideology and Asia: Historians and Geographers”.

40. Alexander Blok, „The Scythians”, în Cecil Kisch, *Alexander Blok*: *Prophet of Revolution* (Londra, 1960), 152 – 153.

41. René Albrecht-Carrié, „Two Special Cases: England and Russia”, în *The Unity of Europe*: *An Historical Survey* (Londra, 1966), 24 – 27.

42. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity*: *Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1989; a doua ediţie revăzută, Londra, 1991); şi G. Schopflin şi Nancy Wood (eds.), *The Search for Central Europe* (Oxford, 1989); şi J. Le Rider, *La Mitteleuropa* (Paris, 1994).

43. *Heart of Europe* este un apel pentru soarta Belgiei aflate sub ocupaţie (Londra, 1915); a unei scurte istorii a Poloniei scrise de Norman Davies (Oxford, 1984); a unui ghid al oraşului Praga scris de Bohomir Mraz (Londra, 1988); a unei expoziţii ungare de artă de la National Gallery of Scotland (Edinburgh, 1992); şi a eseurilor lui J.P. Stern despre literatura germană şi ideologie (Londra, 1992).

44. Hugh Seton-Watson, „What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique”, 11th Martin Wight Lecture, susţinută la Royal Institute of International

Affairs, 23 apr. 1985; *Encounter*, 65/2 (iulie-august 1985), 9 – 17.

45. Ibid. 14.

46. Ibid. 16.

47. Ibid. 17.

48. Dimitri Obolensky, „Hugh Seton-Watson, FBA", *Proceedings of the British Academy*, 78 (1987), 631 – 641.

49. Douglas Johnson, „What is European History?", *UCL History Newsletter*, 8 (University College London) (dec. 1991), 9 – 10.

50. F. Guizot, The History of Civilization in Europe (Londra, n.d.), 32.

51. George Burton Adams, *European History*: *An Outline of Its Development* (Londra şi New York, 1899), 6.

52. Teme L. Plunkett şi R.B. Mowat, *A History of Europe* (Oxford, 1927), prefaţă, p. vii.

53. Rudyard Kipling, „The Ballad of East and West", în *The Definitive Edition of Kiplings Verse* (Londra, 1949), 234 – 238.

54. Kipling, „Recessional: June 22, 1897", în *The Oxford Book of English Verse* (Oxford, 1939), 1069.

55. Martin Bernal, *Black Athena*: *The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 vol., Londra, 1987 – 1991). [ATENA NEAGRĂ]

56. Molefi Kete Asante, *Afrocentricity* (Trenton, NJ, 1988), 6, 11. Afrocentriştii pot fi foarte critici în privinţa conducătorilor americani de culoare ca W.E.B. Du Bois care a depus eforturi pentru integrarea şi asimilarea populaţiei de culoare. „A studiat la Universitatea din Berlin şi la Harvard, punctul central al percepţiilor occidentale în America. Du Bois era cufundat în tradiţia erudiţiei europene… Fiind eurocentric, s-a încadrat în curentele filosofice vest-europene şi de aceea a gândit la fel ca darwiniştii, marxiştii şi freudienii. Această abordare aproape materialistă a vieţii considera conflictul ca principala forţă din spatele progresului". (Ibid. 16 – 17).

57. Vezi George James, *Stolen Legacy* (San Francisco, 1976), care susţine că filosofia europeană şi gândirea creatoare provin din Africa.

58. S. Amin, *Eurocentrism* (Londra, 1989); V. Lambropoulos, *The rise of Eurocentrism*: *anatomy of interpretation* (Londra, 1993).

59. Jacques Ellul, *Trahison de l occident* (Paris, 1975), 217.

60. Edward Said, *Orientalism* (Londra, 1978).

@61. În a sa *History of Western Civilization*: *A Handbook* (vezi n. 64 de mai jos), W.H. McNeill foloseşte termenul de „civilizaţie occidentală" alături de cel de „civilizaţie a Europei de Vest", „civilizaţie europeană", „civilizaţia noastră" şi „istorie europeană", El face două distincţii importante: „civilizaţie clasică" şi, începând cu cca. 900 d.Hr. „civilizaţie europeană", cea din urmă identificându-se cu „creştinătatea apuseană" (p. vvii, 243 – 248).

62. Maurice Keen, The Pelican History of Mediaeval Europe (Londra, 1969), 9.

63. Ibid. 12.

64. W.H. McNeill, *History of Western Civilization*: *A Handbook*, ediţia a şasea (Chicago, 1986), 672. Prima ediţie în 1949 – alături de lucrarea de 9 vol. *University of Chicago Readings in Western Civilization*.

65. J. Mortimer Adler, „Great Books, Past and Present", în a sa *Reforming Education*: *The Opening of the* American *Mind*, ed. G. van Doren (New York, 1988), 318 – 350; vezi şi Harold Bloom, *The Western Canon*: *The Books and School of the Ages* (New York, 1994).

66. J. Plamenatz, „Two Types of Naţionalism", în E. Kamenka (ed.), *Naţionalism*: *The Nature and Evolution of an Ideea* (New York, 1976), 23 – 36.

67. Ibid. 29 – 30.

68. Eric Hobsbawm, „The Return of Mitteleuropa", *Guardian*, 11 oct. 1991. [WIENER WELT]

69. Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (Londra, 1919) şi mă ales „The Round World and the Wining of the Peace", Foreign Affairs, 21 (1943), 595 – 605. Vezi Capitolul X, nota 73.

70. Dr. Plamenatz (vezi nota 66 de sus) nu a fost singurul care a susţinut aşa ceva. Vezi Capitolul X, nota 23.

71. Vezi „The Stanford Mind", *Wall Street Journal*, 22 dec. 1989, şi „Stanford's Image", San José Mercury News, 17 mar. 1991; şi „Travels with Rigoberta: Multiculturalism al Stanford", în Dinesh D'Souza, *Illiberal Education*: *The Politics of Race and Sex on Campus* (New York, 1991), 59 – 93.

72. Vezi Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York, 1987).

73. Universitatea Stanford, Programul european general, 1987 – 1988: „Europe!" (Prof. J. Brown), „Europe II" (Prof. J. Diefendorf), „Europe III" (Prof. J.J. Sheehan).

74. Citat de George Gordon, „The Land Where You Can't Tell Wrong from Rights", *Daily Mail*, 21 iunie 1991.

75. Allan Bloom, The Closing of the American Mind, op. cit.

76. D'Souza, Illiberal Education, op. cit.

77. Adler, Reforming Education, op. cit.

78. Goethe, „Talismane", din *West-Ostlicher Divan* (1815), în *Goethe*: *Selected Verse*, ed. David Luke (Londra, 1964), 233.

79. A.J.P. Taylor, *English History*, 1914 – 1945 (Oxford, 1965).

80. Hugh Gaitskell în Camera Comunelor, 1962; citat de Keith Robbins; vezi nota 98 de mai jos. Lordul Tebbitt, care a cuvântat în Camera Lorzilor, a „îmbunătăţit" gafa lui Gaitskell, vorbind de „1.000 de ani de istorie parlamentară britanică"; citat de prof. David Cannadine la Conferinţa istorică anglo-americană, Universitatea din Londra, 30 iunie 1994.

81. Universitatea din Londra: Şcoala de istorie and

Institutul de cercetare istorică, programă şi cursuri, 1992 – 1993 (The White Pamphlet) (Londra, 1992).

82. Jonathan Israel, „History in the Making", *Independent*, 28 dec. 1992. Vezi şi Conrad Russell, „John Bull's Other Nations", *TLS*, 12 mar. 1993.

83. David Cannadine, „British History; Past, Present, and Future", Past and Present, 116 (aug. 1987). 180. Părerile contrare au fost publicate în nr. 119 (mai 1989).

84. Vezi *Newsnight* de pe BBC, 17 sept. 1991, despre „J.R. Tolkien's Heritage"; şi H. Carpenter, *J.R.R. Tolkien*: *A Biography* (Londra, 1992).

85. Din 1992. Până în 1993 – 1994, Şcoala de limbă şi literatură engleză de la Oxford oferea două variante de curs, una din care era „Special Course în English Language and Early English Literature". „Old English Literature" şi „Old English Translation" erau cursuri obligatorii pentru toţi candidaţii la Honour Moderations şi Preliminary Examinations in English. *University of Oxford Examination Decrees and Regulations*, Oxford 1993, 31 – 33, 71 – 72, 177 – 167. „The Examination in the School of Modern History va include mereu 1) Istoria Angliei... 2) o istorie generală a unei perioadă... 3) Un anumit moment istoric..." S-a renunţat la obligativitatea citirii textelor scrise în altă limbă decât engleza (ibid. 49, 257 fi.).

86. Jean-François Baque, „Car chaque enfant meurt à son rang: le patriotisme en chantant", *Historama*, 89 (iulie 1991), 64 – 66.

87. V. Ogilvie, „Teaching Without Naţionalistic Bias", *The Times*, 7 iunie 1947; G.M. Trevelyan, „Bias în History", *History*, 32/115 (1947), l-15; Paul Kennedy, „The Decline of Naţionalistic History in the West, 1900 – 1970", *Journal of Contemporary History* (1973), 77 – 99.

88. Tadeusz Korzon, *History a Nowożytna*, *Tom I* de *1648 roku* (Cracovia, 1889), 1 – 2.

89. Volumul lui Korzon a început ca o serie ce trebuia să acopere patru perioade din istoria modernă: i,

Renaşterea; II Reforma, 1517 – 1648; iii, Balanţa puterii, 16481789 şi iv, Revoluţia, 1789 – 1815. După el, *historya najnowsza* sau „istoria contemporană" a început din 1815. Apoi sarcina istoricului era să adune material pentru o analiză ulterioară, (pag. 2 – 4).

90. În acest domeniu trebuie felicitat Institutul Eckert din Brunswick, care a reprezentat eforturile UNESCO de a aduce din nou în prim-plan organizarea de dinainte de război pentru a elimina din predarea istoriei caracterul naţional părtinitor. Vezi Georg Eckert Institute for International Textbook Research: An Outline of the Institute's Development, Tasks and Perspectives (Braunschweig, 1947); şi nota 107 de mai jos.

91. K.V. Bazilevich et al, *A History of the USSR* (3 vol., Moscova, 1947 – 1948).

92. De pildă Programa Universităţii Oxford pentru studenţii la istorie (1992) le cerea candidaţilor să scrie două lucrări din şapte „Descrieri" şi şapte „Speciale". Lucrările speciale acoperă perioade limitate ca 1066 – 1273, 1603 – 1715 sau 1895 – 1964 şi se împart în aşa-numitele secţiuni „britanice" şi „generale" (de fapt, engleze şi est-europene plus ruse). Fiecare trebuie să conţină un „anumit eveniment", ca de exemplu „Răscoala ţăranilor" sau „Războiul de 30 de Ani". Lucrările speciale trebuie să aibă ca subiect ceva foarte specific, ca de pildă „Guvernarea la începutul Dinastiei Tudorilor, 1509 – 1553" sau „Nazismul şi Al Treilea Reich, 1919 – 1945"; University of Oxford Delegacy of Local Examinations, *General Certificate of Education 1992*: *Regulations and Syllabuses* (Oxford, 1990), 49 – 72.

93. D. Iredale, Discovering Local History (Aylesbury, 1977); C. Phythian Adams, Rethinking English Local History (Leicester, 1987); şi E. Hinrichs, Regionalitaet: der „kleine Raum „şi Problem der internationaler Schulbuchforschung (Frankfurt, 1990).

94. Vezi M.G.S. Hodgson şi E. Burke (eds.), Re-

thinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History (Cambridge, 1993).

95. Élie Halévy, L'Histoire du peuple anglais au XIX ème siècle (1913 – 1926), tradusă History of the English People in the Nineteenth Century (6 vol., Londra, 1949 – 1952); Denis Mack Smith, Italy: A Modern History (1959), tradusă Storia d'Italia dal 1861 al 1958 (2 vol., Milano, 1966); Hugh Kearney, The British Isles: a history of four nations (Cambridge, 1989).

96. Christopher Dawson, *The Making of Europe* (Londra, 1932). Vezi şi C. Scott, *A Historian and His World*: *A Life of Christopher Dawson*, 1889 – 1970 (Londra, 1984).

97. Richard Condenhouve-Kalergi, Pan*Europa* (Viena, 1924; New York, 1926); Pierre Renouvin, L'Idée *de fédération européenne dans la pensée politique du XIXE siècle*

(Oxford, 1949); Salvador de Madariaga, *L'Esprit de l'Europe* (Brussels, 1952); R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe*: *a historical survey* (Londra, 1966).

98. Keith Robbins, „Naţional Identity and History. Past, Present, and Future", *History*, 75/245 (oct. 1990), 369 – 387, reprezentând discursul preşedintelui la Conferinţa asociaţiei istorice din Cheltenham, apr. 1990.

99. Jenny Wormald, „The Creation of Britain: Multiple Kingdoms or Core and Colonies?", *TRHS*, a şasea ser., iii (1993), 194.

100. Vezi Norman Davies, „Stalin's History Lesson", *Spectator*, 6 aug. 1988.

101. L. Brezhnev, Discurs la Bad Godesberg, Germania de Vest, 23 nov. 1981.

102. M. Gorbaciov, Perestroika: *New Thinking for Our Country and the World* (Londra, 1987), 191 – 195: „We are Europeans" (p. 191); „The home is common, but each family has its own apartament, and there are different entrances" (p. 195).

103. Vezi G.W. Blackburn, *Education in the Third*

Reich (Albany, NY, 1985).

104. Se pare că aceasta a fost soarta „Micuţului", mai târziu preşedinte al conglomeratului Lonrho şi director al ziarului *Observer*, care în 1941 a fost arestat, intrând sub incidenţa articolului 18B care se referea la „britanici cu simpatii fasciste"; „AII Well That Ends Well", *Observer*, 23 mai 1993.

105. Norman Stone, „The Evil Empire: Heroes and Villains", *Sunday Times*, 1 sept. 1991.

106. David Cesarani, *Justice Delayed* (Londra, 1992).

107. Against Bias and Prejudice: The Council of Europe's Work on History Teaching and History Textbooks (Raportul Consiliului Europei, Strasbourg, 1986).

108. Margaret Shennan, op. cit. p. 53, mai ales capitolele „Europe and the Time Dimension" şi „Europe's Cultural Identity".

109. Jean-Baptiste Duroselle, *Europe*: *A History of Its Peoples* (Londra, 1991), „Epilogue", 411 – 415.

110. Vezi Adam Zamoyski, „An Historic Case of Euro-fudge", *Sunday Telegraph*, 6 nov. 1988. J. Nicholas, „Half-truths about Half of Europe", *Guardian*, 25 oct. 1991.

111. „Quand un livre scandalise la Grèce", *Libre Belgique*, 26 apr. 1990; „La prima Storia Europea offende tutti i 12", *La Stampa*, 4 nov. 1990; C.M. Woodhouse în Kathimerini (Atena), 3 iunie 1990.

112. Academicianul M.V. Sakellariou, scrisoare deschisă deputaţilor greci din Parlamentul European, 18 mar. 1990.

113. *Kathimerini*, 30 sept. 1990.

114. Jacques Montaville *et* al, *Histoire de l'Europe* (Paris, 1992). Vezi Julian Nundy, „History Leaves Britain Behind", *Independent on Sunday*, 19 ian. 1992.

115. Benedikt Anderson, *Imagined Communities*: *Reflections on the Origin and Spread of Naţionalism*, ediţia a doua (Londra, 1991); citat de G. Varouxakis în *U CL History Newsletter*, 8 (Dde. 1991), 22 – 24.

116. Prof. Marc Raeffân „What Is European History?”, *History Today*, 36 (ian. 1986), 46 – 50.

117. Profesor Marc Ferro, ibid.

118. Dr. Eva Haraszti, ibid.

119. Prof. Immanuel Wallerstein, ibid.

120. A.J.P. Taylor, ibid.

1. Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu în *Considérations sur les cauzes de la grandeur des Romains* (1734); şi „On the Difference of Men în Different Climates”, De l’Esprit des lois (1748), tradusă *The Spirit of Laws* (Londra, 1878), XIV. 2.

2. P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, ed. E. de Martonne (Paris.

1921), tradusă *Principles of Human Geography* (Londra, 1926); şi *La Personnalité géographique de la France*, ca introducere la *Tableau de la géographie de la France*, traducere în engleză (Manchester, 1941); F. Braudel, *L’Identité de la France* (Paris, 1985). Montesquieu a scris că Britania era „o naţiune atât de tulburată de vreme încât nu-i mai plăcea nimic, nici măcar viaţa” (Esprit des lois).

3. Luigi Luca Cavalli-Sforza în *Scientific American* (1991) consemnat de S. Connor, „On the Origin of Speeches”, *Independent on Sunday*, 10 nov. 1991.

4. Dr Steve Jones, BBC Reith Lectures 1991, publicate sub titlul de *The Language of the*

Genes: Biology; History and the Evolutionary Future (Londra, 1993).

5. Vezi Introducere, notele 42, 43 şi 68; şi J. Szucs, „Three Historical Regions of Europe”, în Torténelmi Szemle (Budapesta), 24 (1981), 313 – 369, publicată sub titlul *Les Trois Europes* (Paris, 1985); H.C. Meyer, *Mitteleuropa* în *German Thought and Action*, 1815 – 1845 (Haga, 1955); şi O. Halecki, *The Borderlands of European Civilization* (New York, 1952).

6. Vezi Braudel, *La Méditerranée* (vezi Introducere,

nota 16).

7. Robert Fox, The Inner Sea: The Mediterranean and Its People (Londra, 1991).

8. Vezi David Kirby, Northern *Europe in the Early Modern Period* (Londra, 1990); şi

J. Fitzmaurice, *The Baltic*: *A Regional Future*? (Londra, 1992).

9. Neil Ascherson, *Black Sea*, p. 267 (Londra şi New York, 1995).

10. Ellsworth Huntingdon, *Civilization and Climate* (1915; ediţia a treia, New Haven, Conn., 1924); *The Mainsprings of Civilization* (New York, 1945).

11. Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (1934), prescurtată (Londra, 1960), 151.

12. Michael Anderson, The Birth of Europe, op. cit. 97.

13. C. Stranger şi R. Grun, „New Light on Our Shadowy Ancestors", *Independent on Sunday*, 1 sept. 1991.

14. W.J. Perry, *The Growth of Civilization* (Londra, 1925), 34.

15. Vezi Barry Cunliffe, „Aegean Civilization and Barbarian Europe", în *The Roots of European Civilization* (Chicago, 1987), 5 – 15; şi J. Howell, „The Lake Villages of France", ibid. 42 – 53.

16. Vezi Gerald S. Hawkins, *Stonehenge Decoded* (Londra, 1970).

17. Colin Renfrew, Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins (Londra, 1987).

18. Marija Gimbutas, în G. Cardona et al (eds.), *Indo-European and Indo-Europeans* (Philadelphia, 1970), 54; citat de Renfrew, *Archaeology and Language* 17.

19. Cum a sugerat Jones, The Language of the Genes.

20. Cu privire la onomastica europeană vezi G. Semerano, *Le origini della cultura europea*: *rivelazioni della lingvistica storica* (Florenţa, 1984).

Cnossos, 1628 î.Hr.

21. Vezi Jacquetta Hawkes, „The Grace of Life”, în *The Dawn of the Gods* (Londra, 1968), 73 – 156, unde „spiritul feminin al vieţii minoice” este pus în antiteză cu „spiritul masculin aheu” de mai târziu.

22. Sir Arthur Evans, The Palace of Minos: A Comparative Account of the Early Cretan Civilization (4 vol., Londra, 1921 – 1936), i. 17. Vezi şi S. Horwitz, Fiind of a Lifetime (Londra, 1981) şi A.C. Brown, Arthur Evans and the Palace of Minos (Oxford, 1981).

23. Despre sacrificiul anesmopelia, descoperit în 1979, vezi Peter Warren, „The Minoans and Their Gods” în Barry Cunliffe, *Origins*, op. cit. 30 – 41.

24. Gerald Cadogan, „A Theory That Could Change History”, *Financial Times*, 9 sept. 1989.

CAPITOLUL II

1. Eliza Marian Butler, „The Myth of Laocoön”, în *The Tyranny of Greece over Germany*

(Cambridge, 1935), 43 – 48.

2. *The Oxford Book of English Verse* (1939). Numerele 632, 614, 608.

3. Maurice Bowra, *Ancient Greek Literature* (Oxford, 1933), 9; Walter Savage Landor, citat ibid.; J.C. Stobart, *The Glory That Was Greece*: *A Survey of Hellenic Culture and Civilization* (1911; rev, edn. Londra, 1933), introducere.

4. Gilbert Murray, *The Legacy of Greece* (Oxford, 1922), Introducere.

5. Din Eschil, Perşii în D. Grene and R. Lattimore (eds.), *Complete Greek Tragedies* (Chicago, 1959), i. 232 – 233.

6. George Grote, *History of Greece* (Londra, 1907), XII. 303.

7. Din Jules Michelet, *Histoire Romaine* (1834), bk. Îi.

8. Rainer Maria Rilke, „Die Sonette an Orpheus”, *The Penguin Book of German Verse*, ed. L. Forster (Londra, 1957), 403404.

9. Bernard Williams, citat de Oliver Taplin, *Greek Fire* (Londra, 1989), 170.

10. Safo, citat ibid. 141.

11. Glycon, tradus de Peter Jay; vezi The *Greek Anthology*: *A Selection in Translation*, ed. Jay (Londra, 1990).

12. Simonide, „On the Spartans al Thermopylae", care a fost tradusă de nenumărate ori. Vezi Earl of Cromer, *Paraphrases and Translations from the Greek* (Londra, 1903), nr. 33.

13. Citate de Oliver Taplin, George Steiner şi Friedrich Nietzsche, *The Birth of Tragedy* (1872): în Taplin, „Outstaring the Gorgon", în *Greek Fire*, 36 – 61.

14. Antigona, 332 fi., în Sofoce, *The Theban Plays*, tradusă de E.F. Watling (Londra, 1947), 135 – 136.

15. Sir Ernst Gombrich, *The Story of Art* (Oxford, 1952), 52.

16. Ibid, passim.

17. K.J. Dover, *Greek Homosexuality* (Londra, 1978).

18. Vezi David M. Halperin, „Sex Before Sexuality: Pederasty, Politics, and Power în Classical Athens", în M.B. Duberman et al (eds.), *Hidden from History*: *Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; Londra, 1991), 37 – 53.

19. Vezi John Boswell, „Revolutions, Universal, and Sexual Categories", ibid. 17 – 36.

20. Tucidide, din „Discursul funerar al lui Pericle", *The Peloponnesian War*, tradus de Rex Warner (Londra, 1954), îi. 4.

21. Dithyramboi, fragmentul 76, *The Works of Pindar*, ed. L.R. Famell, (Londra, 1932) iii, 171

Siracuza, Anul 1, Olimpiada 141

22. Vezi M. Finley, „Five Tyrants", în *Ancient Sicily*: *To the Arab Conquest*, vol. I din *History of Sicily* scris cu D. Mack Smith (1968), prescurtat de C. Duggan (Londra, 1986).

23. Titus Livius, *History of Rome*, XXIV. 34 (Biblioteca Loeb).

24. După ibid.

25. Din Plutarh, *Marcellus*, xv (după Loeb).

26. Ibid. XIX. 3.

27. Ch. M. Danov, „The Celtic Invasion and Rule în Thrace in the Light of Some New Evidence", *Studia Celtică*, 10/11 (1975 – 1976), 2910.

CAPITOLUL III

1. Cato, De Re Rustica, 1.

2. Citat, printre alţii, de Beda Venerabilul şi de Edward Gibbon, *Decline and Fall of the*

Roman Empire, cap. 17.

3. Reginald Blomfield, în R.W. Livingstone (ed.), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1924).

406.

4. Din Thomas Babington Macaulay, „Horatius", în *The Lays of Ancient Rome* (1842);

W.H. Henley (ed.), *Lyra Heroica* (Londra, 1921), *147 – 163*.

5. Appian, *Romaika*, bk. 132, citat de B.H. Warmington, *Carthage* (Londra, 1964), 260.

6. Rudyard Kipling, „A Song to Mithras" (Imnul Legiunii XXX, cca. 350 d.Hr.), în *The Definitive Verse of Rudyard Kipling* (Londra, 1940; republ. 1989), 523 – 524.

7. Eneida, vi. 851 – 853.

8. W. De Burgh, *Legacy of the Ancient World* (Londra, 1936), cap. Îi „The Reception of

Roman Law".

9. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 9.

10. Virgiliu, *Georgicele*, îi. 490; iii. 284; *Bucolicele*, XI. 32; i. 66; *Eneida*, i. 362.

11. Vezi Gilbert Highet, „Vergii", în *Poets în a Landscape* (Londra, 1959), 55 – 81.

12. Horaţiu, *Odes*, îi. 3; *Ars Poetica*, 139; *Epistles*, 11, 2, 45; *Odes*, XXX. 1.

13. Ovidiu, *Ars Amator ia*, îi. 107.

14. Theodor Mommsen, *The History of Rome*, traducere în engleză (Londra, 1890), iv. 90.

15. Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), pag, vii.

16. Ibid. 11.

17. Ibid. 201.

18. Suetoniu, *The Twelve Caesars*, trad. de Robert Graves (Londra, 1957), despre Augustus, 51 – 108.

19. Ibid. 149 – 179.

20. Ibid. 209.

21. Ibid. 223.

22. Ibid. 285.

23. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 3.

24. Ibid.

25. Adaptat din J.B. Bury, A History of the Roman Empire from Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius (Londra, 1908), 43848.

26. The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus, traducere Robert Graves (Londra, 1955), iii. 21.

27. Ibid, vi. 50, 48.

28. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 10.

29. Ibid, cap. 15.

30. Vezi G. Vermes, *Jesus and the World of Judaism* (Londra, 1983); D. Flusser, *Judaism and the Origins of Christianity* (Ierusalim, 1988); şi M. Baigent şi R. Leigh, *The Dead Sea Scrolls Deception* (Londra, 1991).

31. Mii de mulţumiri sinagogii reformate Al-Shalom, Glencoe, 111.

32. Irenaeus, *Adversus Heraeses*, III. iii. 1 – 2, citat de J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme* (Paris, 1949), 8.

33. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 16.

34. C.P.S. Clarke, A *Short History of the Christian Church* (Londra, 1929), 69; şi J.F. Bethune-Baker, *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine* (Londra, 1903). Există două formule ale Crezului de la

Nicene – versiunea mai scurtă de la Niceea din 325 şi o versiune mai lungă, Crezul niceno-constantinopolitan, probabil întocmit la Conciliul General din 381. Vezi World Council of Churches, *Confessing One Faith... the Nicene-Constantinopolitan Creed* (Geneva, 1991).

Bosfor, 4 noiembrie 1079 AUC

35. Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (1852), trad. de M. Hadas (New York, 1949), 343 – 453.

36. Eusebiu din Cezareea (cca. 260 – 340), *Vita Constantini*, citată de Burckhardt, *Constantine the Great*, 231. Vezi şi *The Essential Eusebius*, traducere Colm Luibhaid (New York, 1966).

37. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 14, 16.

1. Vezi Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers* (Londra, 1954).

2. Salvian de Marsilia, cca. 440, citat de Jacques Le Goff, *Mediaeval Civilization, 400*

1500 (Oxford, 1988).

3. Simeon Potter, *Language in the Modern World* (Londra, 1960), cap. 7, „The Indo European Family". Vezi şi Harold Goad, *Language and History* (Londra, 1958).

4. G. Labuda, Źródła, sagi, i legendi de najdawniejszych dziejów Polski (Varşovia, 1961)

conţine studii ale lui Alfred cel Mare, războaiele între goţi şi huni, *Widsith* şi *Chanson de Roland*. Vezi şi J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Berkeley, Calif., 1973).

5. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 42. Pentru cele 4, 600 de sate, el citează „un fragment ciudat din anul 550 din biblioteca de la Milano" (nota 11). Cât despre *panicům milium* acesta spune: „Din bogăţia gospodăriei noastre moderne, cu meiul nostru hrănim doar păsăretul, nu şi eroii" (nr. 12).

6. Ibid, ch. 30.

7. Ferdinand Lot, La Fin du monde antique et le début

du Moyen âge (Paris, 1951), 3; şi
„Le Régime des castes", 115 fi.

8. Charles Oman, *The Dark Ages, AD 476 – 918* (ediţia a şasea, Londra, 1919), 29.

9. Lot, La Fin du monde antique, 311.

10. Oman, *The Dark Ages*, 207.

11. Vezi Dimitri Obolensky, The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500 – 1453 (Londra, 1971).

12. *Coran*, sura 5, versetul 3.

13. Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1953), i. 3.

14. Din *Shorter Encyclopaedia of Islam*, ed. H.A.R. Gibb şi J.H. Kramers (Londra, 1961), 16, 491.

15. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 35.

16. *La Chanson de Roland*, exlix. 2000 – 2009; *The Song of Roland*: *The Oxford Text*, traducere Roy Owen (Londra, 1972), 76.

17. Henri Pirenne, *Mediaeval Cities*: *Their Origins and the Revival of Trade* (Princeton, NJ, 1925), 27; şi lucrarea sa, *Mahomet and Charlemagne* (Londra, 1939).

18. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 23.

19. Historiae Ecleziasticae Francorum, îi. 27, trad. J.H. Robinson în Readings în European History, i (Boston, 1904), 51.

20. Bede, A *History of the English Church and People*, trad. Leo Shirley-Price (Londra, 1955). i. 27, pag. 76.

21. Ibid. i. 30, pp. 86 – 87.

Mons Iovis, cca. 25 noiembrie 753 d.Hr.

22. C. Bayet, „Remarques sur le caractère et les conséquences du voyage d'Étienne III en France, *Revue historique*, 20 (1882), 88 – 105.

23. J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 91 – 92.

24. Abbé L. Duchesne (ed.), Le Liber Pontificate: texte, introduction et commentaire (Paris, 1884), 440 fi;

Étude sur le Liber Pontificate (Paris, 1877).

25. J.M. Wallace-Hadrill (ed.), The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Continuations (London, 1960).

26. Liber Pontificalia 447.

27. Ibid.

28. The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar, 104.

29. Ibid. 109.

CAPITOLUL V

1. Thomas Hobbes, *Leviathan*, 4, 47.

2. Citat de Donald Bullough, *The Age of Charlemagne* (Londra, 1965), 13.

3. Ibid, cap. 4, „A Court of Scholars and the Revival of Learning".

4. Oman, op. cit. p. 382.

5. Shakespeare, *Macbeth*, v.v. 19 – 28.

6. F.L. Ganshof, *qu'est-ce que la féodalité*? (Bruxelles, 1944); trad. cu titlul *Feudalism*

(Londra, 1952), p. XX.

7. Hugh Trevor-Roper, *The rise of Christian Europe* (Londra, 1966), 96.

8. Lynn White, Jr., *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1961), 14 – 28.

9. O învestitură din sec. IX descrisă în sec. XII în *Chanson de Saisnes* sau *Saxenleid*, despre Jean Bodel de Arras; citat de Ganshof, *Feudalism*, 126; vezi Jacques Le Goff, „The Symbolic Ritual of Vassalage", în *Time, Work, and Culture in the Middle Ages* (Chicago, 1980), 237 – 287.

10. C. Seignobos, *The rise of European Civilization* (Londra, 1939), 128.

11. N. Brussel, *L'Usage général des fiefs en France* (1727), i. 3; citat de J.H. Robinson, *Readings în European History* (Boston, 1904), i. 178.

12. Eric Fromm, *The Fear of Freedom* (Londra, 1942), 34.

13. Marc Bloch, „Les Deux âges féodaux", în *La*

Société féodale: *la formation des liens de dépendance* (Paris, 1949), 95 – 97.

14. P. Skwarczyński, „The Problem of Feudalism în Poland", *Slavonic and East European Review*, 34 (1956), 292 – 310.

15. F. Tout, *The Empire and the Papacy*, 918 – 1273 (Londra, 1921).

16. C.W. Previté-Orton, *Shorter Cambridge Mediaeval History* (Cambridge, 1952), i. 368.

17. Din Liutprand, Antapadoseos, vi, în Monumenta Germaniae Historiae, citat de Robinson, Readings în European History, i. 340 – 343.

18. Vezi Zbigniew Dobrzyński, *Obrządek Słowiański w dawnej Polsce* (3 vol., Varşovia, 1989).

19. Relacia Ibrahim Ibn Jakuba z podróży de krajów słowiańskich w przekładzie Al Bekriego, ed. T. Kowalski (Cracovia, 1946); citat de Davies, God's Playground, i. 31.

20. Vezi Otto Hoetzsch, *The Evolution of Russia* (Londra, 1966), 17.

21. *The Rubáiyát of Omar Khayyam*, trad. Edward Fitzgerald (1859; ed. G.F. Maine, Londra, 1954), catrenele 1, 11, 49.

22. Vezi H.F.B. Lynch, Armenia: *travels and studies*, 2 vol. (Londra, 1901, republ. 1990); şi M. Chahin, *The Kingdom of Armenia* (Londra, 1987).

23. Shota Rustaveli, trad. M.J. Wardrop cu titlul *The Man in the Panther Schin* (Londra, 1912). Pentru Georgia vezi W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People... to the Russian Conquest* (Londra, 1932); D.M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy*, 1652 – 1832 (Londra, 1957); şi R.G. Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Londra, 1988).

24. Henri Pirenne, Economic and Social History of Mediaeval Europe (New York, 1956), 51.

25. J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme*, 55.

26. Din *The Confession of Golias* compusă de Hugh,

un adept al arhiepiscopului Reinald din Köln şi cunoscut sub numele de „arhipoet”; text în M. Manitius, *Die Gedichte des Archpoeta* (München, 1913), 24 – 29; citat de Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1927), 182.

27. Bernard de Ventadour, citat de R. Pemoud, *Aliénor d'Aquitaine* (Paris, 1965), trad. Peter Wiles sub titlul *Cleanour of Aquitaine* (Londra, 1967), 102.

28. Jean, Sire de Joinville, *Livre des saintes paroles et bons faits de notre roi, Saint Louis*, citat de A. Lagarde şi L. Michard, *Le Moyen âge* (Paris, 1962), 123 – 132.

29. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 48.

30. Jacques Le Goff, *La Civilisation medievale de l'Occident* (Paris, 1965), 98.

31. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium* (Londra, 1970), 61, 64.

32. Vezi Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem*, 1174 – 1277 (Londra, 1973).

33. Ernie Bradford, The Great Betrayal: Constantinople 1204 (Londra, 1967).

34. *The Oxford Book of Prayer*, ed. G. Appleton (Oxford, 1985), nr. 217.

35. Edmund Holmes, *The Albigensian or Catharist Heresy* (Londra, 1925); republicată sub titlul *The Holy Heretics*: *The Story of the Albigensian Crusade* (Londra, 1948). Vezi şi J. Madaule, *The Albigensian Crusade* (Londra, 1967); Z. Oldenbourg, *Massacre al Montségur* (Londra, 1961).

36. Eric Christiansen, The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100 – 1525 (Londra, 1980), 53.

37. Ibid. 92.

38. Ibid. 85.

39. *The Travels of Marco Polo the Veneţian*, introducere de John Masefield (Londra, 1908), 413.

40. White, Mediaeval Technology and Social Change, 40.

41. Georges Duby, The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century (Londra, 1974).

42. Jean Gimpel, *The Mediaeval Machine*: *The Industrial Revolution of the Middle Ages* (Londra, 1977), 100. [în vremea lui Nero a avut loc o grevă a vizitiilor.]

Schiedam, 1265 d.Hr.

43. J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Maastricht, 1992), iii. 1305.

44. Ibid. 1528.

45. W.G. Brill (ed.), *Rijmkronik van Melis Stoke* (Utrecht, 1885), iv. 55 – 56.

46. Vezi N. Denholm-Young, *Richard of Cornwall* (Oxford, 1947).

47. T. Wright (ed.), The Political Songs of England from the Reign of King John to that of Edward II (Londra, 1839), 69.

48. Ibid. 59 – 63.

49. P.A. Meilink (ed.), *Het Archief van de Abdij van Egmond* (Haga, 1951), îi „Regestenliist 889 – 1436", nr. 83 (1265) 13 iulie.

50. Lord Bryce, *The Holy Roman Empire* (Londra, 1875), 213.

51. Vezi W.G. Heeres et al (eds.), From Dunkirk to Danzig: Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic, 1350 – 1850 (Hilversum, 1988).

52. G.J. Renier, The Criterion of Dutch Nationhood: An Inaugural Lecture al University College, London, 4 iunie 1945 (Londra, 1946), 16 – 17.

CAPITOLUL VI

1. Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (1924; Londra, 1955), 30.

2. Ibid. 10.

3. Ibid. 26.

4. „The Advent of the New Form”, ibid. 334.

5. R. Lodge, *The Close of the Middle Ages* (Londra, 1920), 496.

6. Steven Runciman, „The Rising Sultanate”, în *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 31.

7. Citat de Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (Londra, 1975), 62.

8. Vezi Gabriel Jackson, *The Making of Mediaeval Spain* (Londra, 1972).

9. Bryce, op. cit., p. 238.

10. Dante Alighieri, *Infernul*, vi. 49 – 50, 74 – 75.

11. Cum a relatat Simonde de Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du Moyen âge* (Geneva, 1807 – 1808), iii. 129.

12. Petrarca, „Di pensier în pensier”, în *The Penguin Book of Italian Verse*, ed. George Kay (Londra, 1958), 116.

13. Dante Alighieri, *Paradisul*, XXVII. 22 – 27, 55 – 60.

14. Robert Burns, „Scots wha hae” (Bmce Before Bannockburn), în Poems *and Songs of Robert Burns*, ed. J. Barke (Londra, 1955), 629.

15. Declaraţia de la Arbroath, 6 apr. 1320, trad. în engleză; vezi G.F. Maine, A *Book of Scotland* (Londra, 1950), 81 – 82. Despre istoria Scoţiei, J.D. Mackie, *A History of Scotland* (ediţia a doua, Londra, 1978); W. Moffat, A.M. Gray, *A History of Scotland* (Oxford, 1989).

16. Citat de Philip Ziegler, *The Black Death* (Londra, 1970), 66.

17. W. Rees, „The Black Death as Recorded în English Manorial Documents”, în *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, XVI. 2, pag. 4; citat de Ziegler, *The Black Death*, 197.

18. R.D.A. Harvey, A *Mediaeval Oxfordshire Village*: *Cuxham* (Oxford, 1965), 135.

19. Ziegler, *The Black Death*, 239.

20. H. Pirenne, Economic and Social History of Mediaeval Europe (Londra, 1936), 200.

21. Citat de George Holmes, *Europe*: *Hierarchy and Revolt, 1320 – 1450* (Londra, 1975), 131 – 132.

22. Vezi R.B. Dobson, *The Peasants* Revolt *of 1381* (Londra, 1983).

23. Charles d'Orléans, „En regardant vers le pais de France", în *Oxford Book of French Verse* (Oxford, 1957), 30 – 31.

24. Shakespeare, *Richard al doilea*, II. i. 40 – 50.

25. Vezi D. Keys, „Very Civil War and Unbloody Battles", *Independent*, 23 dec. 1989.

26. Vezi Richard Vaughan, *Valois Burgundy* (Londra, 1975), 129, 175, 191 – 193.

27. Ibid. 169 – 170. Distrus în 1793, a fost transformat în spital de nebuni.

28. Michar Giedroyć, „The Arrival of Christianity în Lithuania, i: Early Contacts (Thirteenth Century)"; „II Baptism and Survival (1341 – 87)", *Oxford Slavonic Papers*, XVIII (1985), l-30; XIX (1986), 34 – 57.

29. P. Rabikauskas, „La cristianizzione della Samogizia, 1413 – 1417 *rula cristianizzione della Lituania*: *colloquio internazionale di storia ecleziastica* (1987) (Roma, 1989).

30. V.H.H. Green, Mediaeval Civilization in Western Europe (Londra, 1971), 4.

31. Green, op. cit. 98 – 99.

32. Din H. von Treitschke, *History of Germany* (1879), îi; citat de J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Londra, 1982), 37.

33. Huizinga, The Waning of the Middle Ages, 248.

34. Friedrich Heer, *Mittelalter* (1961), tradusă cu titlul *The Mediaeval World*: *Europe from 1100 – 1350* (Londra, 1962), 251 – 253.

35. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople*: *1453* (Cambridge, 1965), 131.

36. Ibid. 37.

37. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 68.

38. Vezi Felipe Fernandez-Armesto, „Spain Repays Its Debt to the Jews”, *European*, 19 – 25 mar. 1992.

39. Emma Klein, „The Sultan Who saved the Sephardim”, ibid.

40. Pentru percepţia convenţională a lui Columb vezi J.H. Parry, *The Age of*

Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450 – 1650 (Londra, 1963).

MOSCOVA, 1493 d.Hr.

4L Vezi The Orthodox Liturgy, being the Divine Liturgy of S. John Chrysostom and

S. Basil the Great according to the use of the Church of Russia, trad. de P. Thompson et al (Londra, 1939), de unde sunt toate citatele, mai puţin cel din Evanghelie.

42. În vechiul text slavonie se folosesc termenii „Ierod Tsr” şi „Tsr Iudeiskyi”; din *Gospoda Nashego Iesusa Khrista Novyi Zavyet na Slavyanskom i Ruskom Yazykakh* (Noul Testament al Domnului Nostru Iisus Hristos în limba slavonă şi rusă), texte paralele (St. Petersburg, 1823), 23.

43. Vezi Dimitri Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine”, *Speculum* (ian. 1953), 84 – 101; republ. În M. Chemiavsky, *The Structure of Russian History*: *Interpretative Essays* (New York, 1970), 108 – 125.

44. Vezi J.L.I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (Londra, 1961).

45. R.G. Howes, *Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca, NY, 1967), 267298.

46. Fennell, Ivan the Great, op. cit. 122.

47. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome”, *passim*.

48. Ibid. 113, esp. n. 46.

49. „Testament of Ivan III”, în Howes, *Testaments*. Vezi şi G. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (vol, iv al lui G. Vernadsky şi M. Karpovich, *History of Russia*), (New Haven, Conn., 1959), cap. 3.

50. Fennell, *Ivan the Great*, 146.

51. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome”, 115.

52. Ibid, *passim*.

53. Dimitri Obolensky, „Russia’s Byzantine Heritage”, *Oxford Slavonic Papers*, i (1950), 37 – 63.

54. Fennell, Ivan the Great.

55. Vernadsky, Russia at the Dawn of the Modern Age, cap. 3.

56. Fennell, *Ivan the Great*, prefaţă, pp. v fifi.

57. Dimitri Obolensky, „Italy, Mount Athos and Muscovy: The Three Worlds of Maximos the Greek” (Prelegere la Raleigh, 1981), *Proceedings of the British Academy*, lvii (1981); republ. În *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988), 201 – 219.

58. Ibid. 160.

59. Élie Dennisoff, *Maxime le Grec et l’Occident* (Paris, 1942), 423.

CAPITOLUL VII

1. Vezi Keith Thomas, Religion and the Decline of Magic: Studies în Popular Beliefs în

Sixteenth and Seventeenth Century England (Londra, 1971).

2. Herbert Weisinger, „The Attack on the Renaissance în Theology Today”, *Studies in the*

Renaissance, 2 (1955), 176 – 189.

3. Vezi Jacob Burckhardt, *The Culture of the Renaissance in Italy* (Londra, 1878).

4. Bert S. Hall (editor), *On Premodern Technology and Science* (Los Angeles, 1976).

5. Walter Pater, *The Renaissance* (1873; retipărită la New York, 1959), 72.

6. Johan Huizinga, Erasmus of Rotterdam: with a selection from his letters (Londra.

1952).

7. Erasmus, Prefaţă la Noul Testament (1516). *Prefaces to the Fathers, the New Testament, and On Study*,

ediţie facsimil (Menton, 1970); H.P. Smith, *Erasmus*: *A Study of His Life and Place în History* (New York, 1923).

8. Erasmus, *în Praise of Folly*, tradusă şi editată de Betty Rădice, în *Collected Works* (Toronto, 1974), XXVII. 2, 120 fifi.

9. Ibid. 148.

10. *Adagia*, ibid. 31 – 34; vezi şi Erasmus, *Proverbs or Adages... Englished by R. Taverner*, ediţie facsimil (Gainsville, Florida, 1956).

11. Étienne Gilson (1937), Reinhold Niebuhr (1941) şi Nikolai Berdiaev (1931), citat de Weisinger, „The Attack on the Renaissance", 176 fi. Vezi şi W.K. Ferguson, *The Renaissance în Historical Thought* (Boston, 1948).

12. Michelangelo Buonarroti, în *The Penguin Book of Italian Verse* G. Kay (editor), (Londra, 1958), 172 – 173.

13. Leopold von Ranke, The History of the Popes, their Church and State, and especially of their conflicts with Protestantism (1834 – 1836), tradus de E. Foster (Londra, 1847), i. 38.

14. Charles Drelincourt, d. 1669; citat de Albert-Marie Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne* (Paris, 1957), 169.

15. În 1622, de Papa Grigorie XV; citat de John Padberg, „The Iezuit Question", *Tablet*, 22 septembrie 1990.

16. Citat de Fisher, *A History of Europe*, 557.

17. Ranke, *History of the Popes*, i. 266.

18. Herbert Butterfield, în *The Origins of* Modern *Science*, *1300 – 1800* (Londra, 1947).

19. Ibid. Este interesant, deoarece istoricul care în *The Whig Interpretation of History* (1931) a expus într-un mod atât de inteligent tendinţele teleologice ale istoriografiei politice ar fi trebuit să argumenteze „linia strategică pentru dezvoltarea ştiinţei".

20. P.M. Harman, *The Scientific Revolution* (Lancaster, 1983), 17.

21. Citat de A.W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange*: *Biological and Cultural Consequences of1492* (Westport, Connecticut., 1972), 11.

22. Ibid.

23. Vezi ibid.; şi Kirkpatrick Sale, *The Conquest of Paradise* (New York, 1991).

24. Vezi J. Lamer, „The Certainty of Columbus", *History*, 73/237 (1988), 3 – 23, pentru un rezumat despre schimbarea istoriografiei; şi Garry Wills, „Man of the Year", *New York Review of Books*, 22 noiembrie 1991.

25. „Where Did Columbus Discover America?", *National Geographic Magazine*, 170/5 (noiembrie, 1986), 566A cu hărţi.

26. Yen Chung-Ping, în *Historical Research* (Beijing) (1977), citat de Lamer, „The Certainty of Columbus"; şi Simon Wiesenthal, *Sails of Hope* (New York, 1973).

27. J. Manzano, Colony su segreto: el Predescubrimiento (Madrid, 1982).

28. David Henige, în Search of Columbus: The Sources for the first Voyage (Tucson, Arizona, 1991).

29. Vezi J.A. Levensen (editor), *Cea 1492*: *Art in the Age of Exploration* (Catalog la o expoziţie de la Galeria Naţională, Washington DC) (New Haven, Connecticut, 1992).

30. Jacques Attali, 1492 (Paris, 1991), pet. „Inventer l'Europe", 15 fi.

31. Vezi Eugenio Garin (ed.), *Renaissance Characters* (Chicago, 1991).

32. Martin Goncalvez de Cellerigo, Memorial de la politica necessaria (1600); citat de H. Kamen, The Iron Century: Social Change în Europe, 1550 – 1660 (Londra, 1976), 79.

33. Vezi J.H. Hexter, „Storm over the Gentry", în *Reappraisals în History* (Chicago, 1979), 117 – 162.

34. Kamen, *The Iron Century*, 89 – 135.

35. Mulţumiri speciale doctorului Robert Frost. Vezi

M. Roberts, „The Military Revolution, 1550 – 1660" în M. Roberts (editor), *Essays în Swedish History* (Londra, 1967), 195 – 225; şi G. Parker, „The Military Revolution: A Myth?", în *Spain and the Netherlands, 1559 – 1659: Ten Studies* (Londra, 1989).

36. Vezi J.H. Shennan, Government and Society în France, 1461 – 1660 (Londra, 1968).

37. Hobbes, *Leviathan* (1651), ed. J. Plamenatz (Londra, 1962), 143.

38. Thomas Mun, *Englands Treasure by Foreign Trade* (1622); citat Charles Wilson, *Mercantilism* (Londra, 1958), 11 – 12.

39. Expresie care îi aparţine lui H. Wiesflecker, *Maximilian I: die Fundamente des habsburgischen Weltreiches* (Viena, 1991).

40. Otto von Habsburg, *Charles V* (Paris, 1967; Londra, 1970), p. xii.

4L Vezi R.J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550 – 1700: An Interpretation* (Oxford, 1979); şi „The Imperial Vision", în G. Parker (editor), *The Thirty Years War* (New York, 1987), 83 fi; şi „Culture and Anarchy in the Empire, 1540 – 1680", *Central European History*, 18 (1985), 14 – 30.

42. R.J.W. Evans, Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History (Oxford.

1973); şi Robert Grudin, „Rudolf II of Prague and Cornelius Drebbel: Shakespearean archetypes?" *Huntingdon Library Quarterly*, 54/53 (1991), 181 – 205.

43. J.H. Elliot, *Imperial Spain, 1469 – 1716* (Londra, 1963), 13.

44. Ibid. 14.

45. Ibid. 249.

46. J. Ortega y Gasset, citat de Elliot, *Imperial Spain*, 249.

47. Geoffrey Parker, The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567 – 1659 (Cambridge, 1972).

48. Paul Kennedy, The rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict, 1500 – 2000 (New York, 1988), 61.

49. Citat de J. Huizinga, „The Spirit of the Netherlands", în P. Geyl (editor), *Dutch Civilization in the Seventeenth Century and other essays* (Londra, 1968), 101.

50. Vezi Charles Wilson, The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century (Londra, 1968).

51. S.R. Gardiner, *History of the Great Civil War, 1642 – 1649* (Londra, 1886 – 1889), i. 168.

52. Conrad Russell, „The Slumbering Hatreds of the English", *Independent*, 18 august 1992. Vezi *The Cauzes of the English Civil War* (Londra, 1990).

53. Sigismund Herberstein (1581), citat de R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, 85.

54. C. Veronica Wedgwood, *The Thirty Years War* (Londra, 1957), 460.

55 C.R. Friedrichs, „The War and German Society", în Parker (ed.), *The Thirty Years War*, 208 – 215.

56. Wedgwood, *The Thirty Years War*, 440.

Roma, 1667

57. Timothy Kitao, Circle and Oval in the Square of St. Peter's: Bernini's Art of Planning (New York, 1974), „The Last Revision", 49 – 52; şi figurile 61-IA.

58. Vezi Torgil Magnuson, *Rome in the Age of Bernini* (Stockholm, 1982).

59. Ibid. i. 360.

60. Vezi Oreste Ferrari, *Bernini* (Florenţa, 1991).

61. Filippo Baldinucci, *Vita* del *Cavaliere Gio. Lorenzo Bernino* (Florenţa, 1682), tradus de C. Enggass cu titlul *The Life of Bernini* (University Park, Pennsylvania, 1966), 80, 74; sursa tuturor citatelor şi anecdotelor de mai jos despre viaţa lui Bernini.

62. John Milton, *Paradise Lost*, cărţile. I, II. 1 – 6, în *The Poetical Works of John Milton* (Oxford, 1952), 1.5.

CAPITOLUL VIII

1. Shorter Oxford English Dictionary, citat de J. Lively, The Enlightenment (Londra. 1966), p. Îi.

2. Alexander Pope, *An Essay on Criticism*, îi. 162 – 165; *An Essay on Man*, 1. X. 9 – 14; *The Poetical Works*, editor H.F. Cary (Londra, n.d.), 53, 224.

3. Vezi Wyn Griffith, „The Growth of Radicalism", în *The Welsh* (Londra, 1950), 20 – 43.

4. Essay on Man, îi. 1; Poetical Works, 225.

5. Dryden, *Absalom and Achitophel* (1681), i. 4518.

6. Citat de Bronowski, *The Ascent of Man*, 226.

7. Ibid. 236.

8. „Voltaire's Deism", în Lively, *The Enlightenment*, 43 – 45.

9. L'Esprit des Lois, XI. vi.

10. Anne Robert Jacques Turgot, „Discours aux Sorbonniques", în *Œuvres de Turgot*, editor G. Schelle (Paris, 1913), i. 205, 215 – 216. Vezi şi D. Dakin, *Turgot and the Ancien Régime în France* (New York, 1972).

11. Voltaire, „Stances à Mme Lullin, de Genève" (1773), în *Contes en vers et poésies diverses* (Paris, 1936), 163 – 164.

12. „Declaraţia" lui Voltaire din 1778, text în anexa 497, *Complete Works* (Oxford, 1987), citat de R. Porneau (editor), *Voltaire en son temps* (Oxford, 1994), v, „La Fin".

13. Despre dezgustul lui Rousseau pentru Voltaire, vezi scrisoarea acestuia din 17 iunie 1760, în *Correspondence and Related Documents* lui Voltaire (Oxford, 1968 – 1977), cu, nr. D8986.

14. Citat de James Bowen, *A History of Western Education* (Londra, 1981), iii. 182.

15. Vezi Norman Davies, „The Cultural Imperative", în *Heart of Europe*, 262 – 268; Daniel Beauvois, *Lumières et société en Europe de l'est*: *l'université de Vilna et les*

écoles polonaises de l'empire russe (Paris, 1977); şi *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskoruskich*, 1803 – 1832 (Ljubljana, 1991); despre generaţia romantică, vezi C. Miłosz, *History of Polish Literature* (ediţia a 2-a, Berkeley, 1969), capitolul vii, „Romanticism", 195 – 280.

16. Isaiah Berlin, Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas (Londra, 1976), p. XXVI.

17. Berlin, în *The Magus of the North*: J.G. *Hamann and the Origins of Modern Irrationalism* (Londra, 1993); citat de M. Rosen, „The first Romantic?", *TLS*, 8 octombrie 1993.

18. Bertrand Russell, *History of Western Philosophy* (Londra, 1946), 702.

19. Simon Schama, Dead Certainties (Unwarranted Speculations) (Londra, 1991).

20. Citat de H. Méthivier, *Le Siècle de Louis XIV* (Paris, 1950), 63.

21. R. Hubret, citat de Méthivier, *Louis XIV*, 112.

22. Compară R. Briggs op. cit. p. 220 cu Méthivier, *Louis XIV*, 95.

23. Din „The Vicar of Bray (începutul sec. XVIII), în Ernest Newton, *The Community Song Book* (Londra, 1927), 24 – 25. Despre cântec se spune adesea că ar fi fost inspirat de cariera reverendului Simon Symonds, care şi-a păstrat poziţia din vremea lui Cromwell până la George I.

24. Vezi Jonathan Israel (editor), The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact (Cambridge, 1991).

25. Neal Ascherson, „The Spectre of Popular Sovereignity Looms over Greater England", *Independent on Sunday*, 18 noiembrie 1990.

26. Vezi Linda Colley, Britons: Forging the Nation, 1707 – 183.7 (New Haven, Connecticut, 1992); şi Colin Kidd, Subverting Scotland's Past: Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, 1689-C.1830 (Cambridge, 1993).

27. *Listy de Marysieńki*, editor L. Kukulski (Varşovia, 1973), îi. 214 – 219, tradus de B. Mazur; citat de Davies, *God's Playground*, i. 484 – 486. Vezi şi Davies, *Sobieski*'s *Legacy* (M.B. Grabowski Lecture, 1984) (Londra, 1985).

28. J.T.A. Alexander, *Catherine the Great*: *Life and Legend* (Oxford, 1983), 329.

29. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Londra, 1981), 587 – 588.

30. Pipes, Russia Under the Old Regime, 112 – 138.

31. Ibid. 115.

32. Citat de Davies, Sobieski's Legacy; passim.

33. Vezi E. Rzadkowska (editor), *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne* (Varşovia, 1982).

Praga, 29 octombrie 1787

34. Din *Recollections* de Wilhelm Kühe, citat de J. Rushton, *WA. Mozart*, *Don Giovanni* (Cambridge, 1981), 124 – 125.

35. Ludwig von Köchel, Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Tonwerke Wolfgang Amadé Mozarts (Salzburg, 1862), 591 [K. 527].

36. Rushton, *Mozart*, 67.

37. Vezi Jonathan Miller (editor), The Don Giovanni Book: Myths of Seduction and Betrayal (Londra, 1990).

38. După Rushton, *Mozart*, 47.

39. Köchel 591, 527/Uvertura.

40. Köchel 592, 527/7.

41. Köchel 593, 527/20.

42. Köchel 594, 527/26.

43. Kochel 593, 527/22.

44. H.C. Robbins (editor), *The Mozart Compendium* (Londra, 1990), 299.

45. Emily Anderson (ed.), *The Letters of Mozart and His Family*, ediţie revizuită (Londra, 1985), nr. 550, Mozart to Baron von Jacquin, pp. 911 – 912.

46. Robbins, *Mozart Compendium*, 303 – 304.

47. Ibid. 304.

48. Vezi Andrew Steptoe, *The Mozart-Da Ponte Operas*: *The Cultural and Musical Background to „Le Nozze di Figaro”*, *„Don Giovanni”*, *and „Così fan tutte”* (Oxford, 1983). Spre sfârşitul vieţii, Da Ponte emigrează la New York, devenind profesor de literatură italiană la Columbia Collège.

49. Eduard Morike, *Mozart auf der Reise nach Prag*, introducere de M.B. Benn (Londra, 1970); şi *Mozarts Journey to Prague*, tradus de L. von Loewenstein-Wertheim (Londra, 1957).

50. Jaroslav Seifert, „Na Bertramce”, din colecţia *Halleyova Kometa* (Praga, 1967), 82 – 87 (tradus de R. Pynsent).

51. Din „Journal of a Journey across Bohemia” de Iosif al II-lea (1771) citat E. Wangermann, *The Austrian Achievement 1700 – 1800* (Londra, 1973), 93.

52. Roy Porter, „Libertinism and Promiscuity”, în Miller, *The Don Giovanni Book*, l-19.

53. Giacomo Casanova, *The History of My Life* (1826), tradus de W.R. Trast (Londra, 1967), 71; citat de Steptoe, *The Mozart-Da Ponte Operas*, 207.

54. Vezi J. Bouissonouse, Condorcet: le philosophe dans la révolution (Paris, 1962).

55. *Memoirs of Madame de la Tour du Pin*, ediţie tradusă şi prescurtată de Felice Harcourt (Londra, 1985), 94 – 95.

CAPITOLUL IX

1. Mirabeau 25 august 1790, citat de Albert Sorel, *L'E urope et la révolution française*

(Paris, 1885), i. 554. Vezi Norman Hampson, *The First European Revolution*, *1776 – 1815* (Londra, 1969).

2. Wordsworth, *Prelude*, XI. 108; Burke, *Reflections*; Goethe în Bătălia de la Valmy.

1792.

3. Thomas Carlyle, *The French Revolution* (1837), editor A.R.H. Hall (Londra, 1930).

205.

4. J. Michelet, *History of the French Revolution*, editor G. Wright (Chicago, 1967), 17.

5. Sorel, L'Europe et la révolution française, i. 1 V.

6. Thomas Jefferson, prima redactare a Declaraţiei de Independenţă, 1775. Cf. text*, în Congress, July 4.1776, the unanimous declaration of the thirteen united states of America* (facsimil, Washington, DC, 1960).

7. S.T. Coleridge, „The Rime of the Ancient Mariner" (1797), 139 – 142, în *Complete Poetical Works*, editor E.H. Coleridge (Oxford, 1912), 191.

8. William Blake, „The Rose", în *Poetical Works*, editor J. Sampson (Oxford, 1905), 123.

9. Russell, History of Western Philosophy, 705.

10. F. Claudon, *Encyclopédie du romantisme* (Paris, 1980), 48.

11. Alexis de Tocqueville, *The Ancien Régime and the French Revolution* (Londra, 1966), pentru iii, ch. 6, 196; şi Whitney Pope, *Alexis de Tocqueville*: *His Social and Political Theory* (Londra, 1983).

12. de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la révol*ution *française* (1856) (Paris, 1953), pentru îi cap. 1, 223 – 224.

13. R.D. Harris, *Necker*: *Reform Statesman and the Ancien Régime* (San Francisco, 1979). Vezi Norman Hampson, „Update: The French Revolution", *History* (1989), 10 – 12.

14. C.E. Labrousse, Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIII ème siècle (Paris, 1937).

15. G. Lefebvre, Quatre Vingt-Neuf (1939), tradus ca The Coming of the French Revolution (Princeton, NJ, 1947); La Révolution française (1958), tradus ca The French Revolution from the Origins to 1793 (Londra, 1962); Alfred Cobban, The Social Interpretation of the French Revolution (Cambridge, 1964).

16. Ibid. 173.

17. Albert Soboul, Les Sans-culottes parisiens en l an

II (Paris, 1962), 1.

18. Vezi M. Browers, „Can We Stop the French Revolution?”, *History*, 76/246 (1991). 56 – 73; şi Conor Cruise O’Brien, „The Decline and Fall of the French Revolution”, *New York Review of Books*, 15 februarie 1990, recenzie de F. Furet şi M. Ozouf, *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, Massachusetts, 1990).

19. Simon Schama, Citizens: A Chronicle of the French Revolution (Londra, 1989).

20. Vezi T.C.W. Blanning, The Origins of the French Revolutionary Wars (Londra, 1986).

21. R. Avezou, *Petite histoire du Dauphiné* (Grenoble, 1946), 85.

22. Abbé Emmanuel de Sieyès (1748 – 1836), *qu’est-ce que le Tiers État*? (ianuarie 1789).

23. Carlyle, op. cit., p. 35.

24. Ibid. 29.

25. G. Lefebvre, La Grande Peur de 1789 (1932); tradus ca The Great Fear of 1789: Rural Panic în Revolutionary France (New York, 1973).

26. Sursă neverificată.

27. Edmund Burke, din *An Appeal from the Old to the New Whigs* (Londra, 1791), 127 – 128; text publicat ca anexă la lucrarea lui Norman Davies, „The Languour oi se Remote an Interest: British Attitudes to Poland, 1772 – 1832”, *Oxford Slavonic Papers* (serie nouă), 16 (1983), 79 – 90.

28. Vezi R.B. Rose, The Making of the Sans-culottes: Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789 – 92 (Manchester, 1983).

29. Vezi Gwyn Lewis, The Second Vendée: The Continuity of Counter-Revolution in the Departament of the Gard, 1789 – 1815 (Oxford, 1978).

30. C. Dufresne, „La Virée de Galeme”, *Historama*, 20 (1991), 56 fi.

31. Vezi J. de Viguerie, Christianisme et Revolution (Paris, 1986); G. Babeuf, La Guerre de Vendée et le système de dépopulation (Paris, 1987); S. Reynald, Le Génocide franco-français (Paris, 1986) şi Juifs et vendéens: d'un genocide à l'autre: la manipulation de la mémoire (Paris, 1991); J.C. Martin, Les Guerres de Vendée au Musée d'Histoire de Cholet (Cholet, 1990); şi Une guerre interminable: la Vendée deux cents ans après (Nantes, 1985); Charles Tilly, The Vendée (Londra, 1964).

32. Vezi D. Sutherland, The Chouans: The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany (Oxford, 1992). [GHERILĂ]

33. E. Blum (editor), *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Paris, 1902), 3 – 8; tradus de J.H. Stewart, *A Documentary Survey of the French Revol*ution (New York, 1951), 113 – 115.

34. Citat de Geoffrey Best, „The French Revolution and Human Rights", în G. Best (editor), *The Permanent Revolution* (Londra, 1988), 105.

35. de Madariaga, Russia in the Age of Catherine the Great, 420 – 421, 423, 451.

36. Citat de Davies, *God's Playground*, i. 542.

37. Din André Barbier, L'Idole" (1831); citat de P. Gehl, *Napoleon For and Against*, ediţie revizuită (Londra, 1964), 31.

38. După J.M. Thompson (editor), *Napoleon's Letters* (Oxford, 1934), nr. 87.

39. J.C. Herald, The Mind of Napoleon: a selection from his written and spoken words (New York, 1955), nr. 64.

40. Citat de Milan Hauner, „Německá střední Europa?" (A German Central Europe?) *Lidové noviny* (Praga), 30 octombrie 1993.

41. Daniel Beauvois, Société et lumières à l'Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe (Paris, 1977) şi W.H. Zawadzki, A Man of

Honour: Prince Adam Czartoryski as Statesman of Russia and Poland, 1801 – 1830 (Oxford, 1993).

42. J. Miller, „California's Tsarist Colony", *History Today*, 42 (ianuarie 1992), 23 – 28; K.T. Hlebnikov, *Colonial Russian America*: *Khlebnikov's Reports*, *1817 – 1832* (Portland, Oregon, 1976); P.A. Tihmenev, *The History of the Russian American Company* (Seattle, 1978).

43. Sorel, op. cit. i, 1.

Fontainebleau, 20 aprilie 1814

44. „Fanfare de l'Empereur"; Henri Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale* (1957), tradus de A.S. Brown as *Anatomy of Glory* (Londra, 1978), 795.

45. Ibid. 711 – 715.

46. Armand, marchiz de Caulaincourt, *Mémoires* (1933) (vezi n. 53 mai jos); citat de D. Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (Londra, 1967), 1003.

47. Herald, *Mind of Napoleon*, nr. 176.

48. Lachouque, op. cit. The *grognards*, sau „cârcotaşii", era porecla Gărzii Imperiale din primul regiment de infanterişti.

49. R.F. Delderfield, Imperial Sunset: The Fall of Napoleon, 1813 – 1814 (Londra, 1969), 219.

50. Ibid. 245.

51. Louis Cohen, *Napoleonie Anecdotes* (Londra, 1925), nr. 209.

52. J.M. Thompson (editor), Napoleon's Letters, op. cit.

53. Lachouque, Napoleon et la Garde Impériale, 415.

54. Chandler, The Campaigns of Napoleon, 1002.

55. Citat de Felix Markham, *Napoleon and the Awakening of Europe* (New York, 1965), 127.

56. Ibid. 127.

57. Caulaincourt, *Mémoires*, traducere în engleză (Londra, 1935).

58. Delderfield, *Imperial Sunset*.

59. Charles de la Roncière (editor), *The Letters of*

Napoleon to Marie-Louise (Londra, 1935), 265.

60. Ibid. 266.

61. Louis Cohen, *Napoleonie Anecdotes*, nr. 143.

CAPITOLUL X

1. Citat de A.J.R. Taylor, „Bismarck: Man of German Destiny", în *Europe*: *Grandeur and*

Decline (Londra, 1967), 80.

2. De pe piatra funerară a lui William Pickering şi Richard Edger, care au murit la 24 decembrie 1845; South Porch, Catedrala Ely.

3. A. Palmer, *Metternich* (Londra, 1972), 15: „Pentru el, Revoluţia devenise sperietoarea supremă". Vezi şi L.B. Namier, „Metternich", în *Vanished Supremacies*: *Essays on European History*, *1812 – 1918* (Londra, 1958).

4. Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra, 1969), 21 – 22.

5. Vezi Roman Szporluk, Communism and Naţionalism: Karl Marx versus Friedrich List

(Oxford, 1989).

6. Vezi E.L. Jones, The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia (Cambridge, 1981).

7. Vezi Peter Laslett, „The History of the Family", introducere la *Household and Family în Past Times* (Cambridge, 1972), l-89; despre Le Play, ibid. 16 – 23.

8. B. Disraeli, *Sybil*, *or the Two Nations* (1845) (Londra, 1925), 67.

9. Norman Stone, „The Great Depression", în *Europe Transformând*: *1878 – 1919* (Londra.

1982), 20 – 42.

10. Keats, „La Belle Dame Sans Merçi", *The Oxford Book of English Verse* (1939), nr. 640.

11. Lamartine, din „Le Lac", *The Oxford Book of French Verse* (1907), nr. 236.

12. Leopardi, din „Canto nottumo di un pastor dell'Asia", *The Penguin Book of Italian Verse* (Londra,

1958), 279 – 285.

13. Joseph von Eichendorff, „Das Zerbrechenen Ringlein" (The Broken Ring), în L. Reiners (editor), *Der ewige Brunnen*, Beck Verlag, 1992.

14. Słowacki, din „Beniowski", tradus de Norman Davies, mai exact decât în *Heart of Europe* (Oxford, 1984), 243. Aceste rânduri sunt gravate pe mormântul lui Józef Piłsudski din cimitirul Rossa, Vilnius, Lituania.

15. A. Pushkin, din prologul la „The Bronze Horseman (1833)", *The Penguin Book of Russian Verse*, ed. D. Obolensky (Londra, 1962), 111 – 115. În cuvintele lui Puşkin se regăsesc versurile lui Mickiewicz, alături de care a stat în faţa statuii lui Petru cel Mare, „sub o singură haină". Vezi A. Mickiewicz, „Pomnik Piotra Wielkiego", din „Dziadów Części III Ustęp" (1832), *Wybór Pizm* (Varşovia, 1950), 308 – 309.

16. Chorus Mysticus, din *Faust*, pentru îi 12, 104-sfarşit; *Goethe*: *Selected Verse*, editor David Luke (Londra, 1964), 355.

17. Vezi Maria Korzeniewicz, Od ludowości ironicznej de ludowości mistycznej: przemiany postaw estetycznych Słowackiego (Wrocław, 1981).

18. de Nerval, primele versuri din „Les Cydalises", *Oxford Book of French Verse*, nr. 276. Vezi R. Sabatier, *La Poésie du XIXE siècle*, i: *Les Romantismes* (Paris, 1977), 221 – 252.

19. Citat de B. Russell, 764 – 765.

20. Vezi B.A. Gerrish, A Prince of the Church: Schleiermacher and the beginings of modern theology (Londra, 1984); K.W. Clements, Friedrich Schleiermacher: Pioneer of Modern Theology (Londra, 1987).

21. Vezi James Sheehan, German Liberalism in the Nineteenth Century (Londra, 1978).

22. Vezi D. Blackboum şi G. Eley, *The Peculiarities of German History*: *Bourgeois Society and Politics în Nineteenth Century Germany* (Oxford, 1984); vezi şi

Madeleine Hurd, „Sweden and the German Sonderweg”, lucrare prezentată la a 8-a Conferinţă Internaţională a Specialiştilor despre Europa, Chicago, 27 – 29 martie 1992.

23. Aceste definiţii nu sunt foarte diferite faţă de cele preferate de A.D. Smith în *Theories of Naţionalism* (Londra, 1971), unde susţinătorii naţionalismului de stat sunt asociaţi cu „aristocraţii etnici laterali”. Vezi şi Hans Kohn, *Naţionalism*: *Its Meaning and History* (Princeton, New Jersey, 1965); Louis Snyder, *The Dynamics of Naţionalism* (New York, 1964) şi *Varieties of Naţionalism*: *A Comparative Study* (New York, 1976); Elie Kedourie, *Naţionalism* (Oxford, 1966); Ernest Gellner, *Nations and Naţionalism* (Oxford, 1983); P. Alter, *Naţionalism* (Londra, 1989); A.D. Smith (editor), *Ethnicity and Naţionalism* (Leiden, 1992). (vezi n. 31 mai jos.)

24. N. Gardels, „Two Concepts of Naţionalism: An Interview with Isaiah Berlin”, *New York Review of Books*, 21 noiembrie 1991.

25. Ernest Renan, din Qu est-ce cu une nation? Conférence faite en Sorbonne le 11 marş 1882, în Œuvres complètes (Paris, 1947), i. 887 – 906.

26. Vezi Hugh Seton-Watson, States and Nations: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Naţionalism (Londra, 1977).

27. J.F. Palmer, „The Saxon Invasion and Its Influence on Our Character as a Race”, *Transactions of the Royal Historical Society*, N.S., îi (1885), 173 – 196.

28. H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899), citat de W. şi A. Durant, „Race and History”, în *The Lessons of History* (New York, 1968), 26 – 27.

29. Vezi H. Paszkiewicz, *The Origins of Russia* (Londra, 1954); şi „Are the Russians Really Slavsi *Antemurale*, 2 (Roma, 1955).

30. F.M. Dostoievski, *The Diary of a Writer*, tradus de

B. Basol (Londra, 1949), 565 – 566, 632.

31. Eric Hobsbawm, *Nations and Naţionalism since 1780* (Cambridge, 1990), 14.

32. Timothy D. Snyder, „Kazimierz Kelles-Krauz: o biografie politică şi intelectuală". D. Phil, teză, Oxford University, 1995.

33. Cu referinţă la lucrarea „Empire and Nation in Russian History" citită de profesorul Geoffrey Hosking la St. Antony's College, Oxford, 3 mai 1992.

34. Vezi Louis L. Snyder, *The New Naţionalism* (New York, 1968), 55 (vezi şi Introducere, n. 66 mai sus); Yael Tamir, *Liberal Naţionalism* (Princeton, New Jersey, 1993).

35. Kazimierz Brodziński, citat şi tradus de Norman Davies, *Heart of Europe*, 202.

36. Contele Eduard von Taafe und Ballymote (1833 – 1895). „Nu numai că Taafe nu a găsit un răspuns la ghicitoare, dar nici măcar nu l-a căutat"; C.A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790 – 1918* (Londra, 1969), 615.

37. Bonar Law, 1912. *Encyclopaedia Britannica*, a 11-a ediţie (New York, 1911), 554; R. Kee, *The Green Flag*: *a history of Irish Naţionalism* (Londra, 1972).

38. C.M. Grieve (Hugh MacDiarmid), „A drunk man looks at the thistle" (1926), „The armals of the five senses" (1930), în *Collected Poems* (Londra, 1978); T. Naim, *The Break-up of Britain*: *crisis and neonaţionalism*, a 2-a ediţie (Londra, 1981); *The Enchanted Glass*: *Britain and its monarchy* (Londra, 1988). Vezi şi N. MacCormick (editor), *The Scottish Debate*: *essays on Scottish Naţionalism* (Oxford, 1970); G. Bryan, *Scottish Naţionalism*: *an annotated bibliography* (Westport, Connecticut., 1984).

39. Renan, 1882 (vezi n. 25 mai sus).

40. Vezi Isaiah Berlin, *Karl Marx*: *His Life and Environment*, ediţia a 4-a (Oxford, 1978); Angus Walker, *Marx*: *His Theory and Its Context*, ediţia a 2-a (Londra, 1989).

41. Din A.J.P. Taylor, introducere la *The Communist*

Manifesto, tradus de S. Moore (Harmondsworth, 1967).

42. Citat de Tibor Szamuely, *The Russian* Tradition (Londra, 1974), 292. Vezi Deborah Hardy, *Petr Tkachev*: *The Critic as Jacobin* (Seattle, 1977).

43. Profesorul Kołakowski comunică faptul că a făcut de atâtea ori această declaraţie, încât uită unde anume a scris-o iniţial. Vezi *The Main Currents of Marxism*: *Its Origins*, *Growth*, *and Dissolution* (Oxford, 1978).

44. Robert Conquest, introducere la Szamuely, *The Russian Tradition*, p. ix.

45. Vezi G. Woodcock, *Anarchism*: *A History of Libertarian Ideas and Movements* (Londra, 1963), „The Family Tree", 35 – 55.

46. Percy Bysshe Shelley, *Prometheus Unbound* (1819), III. iii. 131 – 135, 154, 157 – 161.

47. Peter Marshall, Demanding the Impossible: A History of Anarchism (Londra, 1991).

48. A.J.P. Taylor, „The Wild Ones", *Observer*, 25 octombrie 1964, recenzie la James Joli, *The Anarchists* (Londra, 1964).

49. Taylor, „Bismarck", 90.

50. Vezi F. Malino şi D. Sorkin, *Jews în a Changing Europe*, *1750 – 1870* (Oxford, 1990); P. Johnson, *A History of the Jews* (Londra, 1987).

51. Citat de C. Jelen, *Le Point* (Paris), 1, 163 (1994), 45.

52. Vezi Heinz-Dietrich Loewe, The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Antisemitism în Imperial Russia, 1772 – 1917 (Cuiră, 1993); F. Raphael, The Necessity of Antisemitism (Southampton, 1989); R. Wistrich, Antizionism and Antisemitism in the Contemporary World (Basingstoke, 1990); Douglas Johnson, The Dreyfus Affair (Londra, 1966); N. Cohn, Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion (Londra, 1967).

53. Encyclopaedia Britannica, XXVIII. 989.

54. Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and other essays* (Londra, 1968).

55. J. Wertheimer, Unwelcome Strangers: East European Jews în Imperial Germany, 1890 – 1914 (Oxford, 1987); S.E. Aschheim, Brothers and Strangers: The East European Jew în German and German Jewish consciousness, 1800 – 1923 (Madison, Wisconsin, 1988).

56. Hundert Jahre Jahrhundertwende (Berlin, 1988), 155.

57. Herbert Read, în *Art Now* (1933), citat în *The Oxford Companion to English Literature*, editor Margaret Drabble (1985), 658.

58. Vezi J.R. Stem, *A Study of Nietzsche* (Cambridge, 1979); S. Aschheim, *The Nietzsche Legacy în Germany* (Oxford, 1992).

59. Vezi Ben MacIntyre, Forgotten Fatherland: The Search for Elizabeth Nietzsche (Londra, 1992).

60. John Carey, *The Intellectuals and the Masses* (Londra, 1992), 4. Vezi „Extreme Prejudice", *Sunday Times*, *Books* 28 iunie 1992, 8 – 9.

61. Citat de Carey, The Intellectuals and the Masses, 12.

62. Michael Coren, „And the Inferior Swarms Will Have to Die", *Independent*, 2 ianuarie 1993: pliant pentru *The Invisible Man*: *The Life and Liberties of H.G. Wells* (Londra, 1993). *Anticipations* nu este menţionat în articolul despre Wells în *The Oxford Companion to English Literature*.

63. Carey, The Intellectuals and the Masses, 21.

64. Vezi J. Miller, Freud: The Man, His World, and His Influence (Londra, 1972).

65. Baudelaire, din sonetul „Correspondences", *Oxford Book of French Verse*, nr. 305.

66. Din Verlaine, „Chanson d'automne", ibid, nr. 345.

67. Rimbaud, din „Voyelles", ibid, nr. 362.

68. Max Nordau, *Degeneration* (1892 – 1893), citat de R.C. Mowat, *Decline and Renewal*: *Europe Ancient and Modern* (Oxford, 1991), 12 – 13.

69. Citat de Michael Howard, *The Franco-Prussian War*: *The German Invasion of France, 1870 – 1* (Londra, 1962), 208. von Moltke prefera „I-am prins ca pe şoareci în capcană"; ibid. 207.

70. Ewa M. Thompson, „Russophilia", în *Chronicles* (octombrie 1994), 32 – 35.

71. Melodie music-hall de G.W. Hunt, popularizată în 1878 de Jas. MacDermott; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations* (Oxford, 1964), 112.

72. Vezi Michael Howard, *War în European History* (Oxford, 1976), 97 – 106.

73. Din Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (1919), citat de C. Kruszewski, „The Geographical Pivot of History", *Foreign Affairs* (aprilie 1954), 2 – 16; „The Geographical Pivot of History" (25 ianuarie 1904), *Geographical Journal* (aprilie

1904), 421144 (retipărită Londra, 1969). Vezi B.B. Bluet, *Halford Mackinder*: *a biography* (Collège Station, Texas, 1987).

74. H. von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten* (Berlin, 1892), v. 194.

75. Citat de Michael Howard, „A Thirty Years" War: Two World Wars în Historical Perspective", *Transactions of the Royal Historical Society*, bth ser., 3 (1993), 171. Cf. Adolf Hitler înaintea Reichstagului, 21 may 1935: „Oricine aprinde torţa războiului în Europa doreşte haos".

76. Joachim Remak, *Sarajevo*: *The Story of a Political Murder* (Londra, 1959); L. Popelka, *Heeres-gesichtliches Museum* (Viena, 1988), 50 – 51. Cei doi fii ai lui Franz-Ferdinand, Max şi Ernst von Hohenberg, au murit în custodie nazistă în anul 1938 la Dachau.

Whitehall, 3 august 1914

77. D.C. Browning (editor), Everyman's Dictionary of

Quotations and Proverbs (Londra, 1951), nr. 1792; The Concise Oxford Dictionary of Quotations, 113; A. şi V. Palmer, Quotations in History: A Dictionary of Historical Quotations (Hassocks, 1976), 97.

78. Vicontele Grey de Fallodon, *Twenty-five Years, 1892 – 1916* (Londra, 1925), îi. 10, 20.

79. Keith Robbins, Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon (Londra, 1971).

80. Vezi B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1800 – 1914* (Cambridge, 1991), cu precădere 248 – 275. Manifestul ţarului din 3 august nu făcea referire la obligaţiile diplomatice ale Rusiei faţă de Serbia, ci doar la „soarta", „sângele" şi tradiţiile istorice ale popoarelor slave"; ibid. 275.

81. Vezi G.M. Trevelyan, *Grey of Fallodon* (Londra, 1937).

82. Vezi Sidney Buxton, *Edward Grey*: *Bird Lover and Fisherman* (Londra, 1933).

83.8 decembrie 1919, Harvard Union; Vicontele Grey, *Recreation* (Londra, 1920).

84. Grey, *Twenty-five Years*, i. 121.

85. Din „Chronicle" în *The Annual Register*, *1914* (Londra, 1915).

86. W.S. Churchill, *World Crisis*, citat de Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 200 – 204.

87. *Manchester Guardian*, 4 august 1914.

88. David Lloyd George, *War Memoirs*, citat de Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 69, 254.

89. Vezi Hermann Lutz, *Lord Grey und der Weltkrieg*, tradus ca *Lord Grey and the World War* (Londra, 1926), mai ales 193 – 194.

90. Grey, Twenty-five Years, i. 57.

91. Robbins, *Sir Edward Grey*, 290.

92. Grey, *Twenty-five Years*, îi. 10 – 18.

93. Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, iii (1914 – 1916) (London, 1971), 3 august 1914.

94. J. Spender şi C. Asquith, *The Life of Lord Asquith and Oxford* (Londra, 1932), îi. 93.

95. B. Connell, „Prince Louis of Battenberg", în *Manifest Destiny* (Londra, 1953), 44—15. [GOTHA]

96. Gilbert, *Churchill*, iii, cap. 1, „A Really Happy Man", 25 – 26.

97. Ibid.

98. Ibid. 30, 4 august 1914.

99. Ibid. 31.

100. Lutz, Lord Grey and the World War, 156.

101. Vezi K.H. Jarausch, The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of imperial Germany (New Haven, Connecticut, 1972).

102. Ibid. 70.

103. K.H. Jarausch, „The Illusion of Limited War: Bethmann Holiweg's Calculated Risk, July 1914", *Central European History* (Atlanta), 2 (1969), 48 – 78.

104. Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.

105.15 noiembrie 1913, Bethmann către prinţul moştenitor, citat de Jarausch, „The Illusion of Limited War".

106.8 iulie 1914, ibid.

107. Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.

108. Prinţul Berahard von Bülow, *Memoirs*, *iii*: *1909 – 19* (Londra, 1932), 16 l-un martor neprietenos.

109. L. Cecil, Albert Ballin: Business and Politics în Imperial Germany, 1888 – 1918 (Princeton, New Jersey, 1967), 122 If.

110. Von Bülow, *Memoirs*, iii. 159 – 160.

111. *Encyclopaedia Britannica*, ediţia a 12-a (Londra, 1922), XXX. 453 – 454.

112. Citat de Jarausch, „The Illusion of Limited War".

113. Ibid. 54.

114. Ibid. 58.

115. Ibid. 75 – 6.

116.27 iulie 1914, ibid.

117. A. şi V. Palmer, *Quotations in History*, nr. 1751.

118. Teza lui Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht* (1969), tradusă ca *War of Illusions*: *German Policies from 1911 to 1914* (Londra, 1972). Pentru succesiunea crucială a evenimentelor din 29 – 30 iulie, vezi 492 – 498.

119. Von Bülow, *Memoirs*, iii. 163.

120. Fischer, *War of Illusions*, 511.

121. Palmer, *Quotations in History*, nr. 1752.

122. Jarausch, „The Illusion of Limited War", 71 fi.

123. Expresia „foaie de maculatură" reflectă sentimentele lui Bethmann Hollweg faţă de neutralitatea belgiană, confirmate în aceeaşi zi prin discursul său adresat Reichstagului. Dar cea mai timpurie sursă documentată pentru folosirea acestor cuvinte, pare să fie raportul ambasadorului britanic redactat patru zile mai târziu. De aici a fost preluat de către toate lucrările standard de referinţă. Sir E. Goschen către Sir Edward Grey, Londra, 8 august 1914, HMSO, *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War* (Londra, 1915), nr. 160, p. III; Discurs către Cancelarul Imperial German înaintea Reichstagului german, la 4 august 1914, ibid. 436 – 439; Palmer, *Quotations in History*, 18; *Everyman's Dictionary of Quotations* (Londra, 1951), nr. 215.

124. Marcel Proust, *Correspondence*, editor P. Kolb, iii (1914) (Paris, 1985), nr. 16.

125. *The Letters of Virginia Woolf* (Londra, 1976), îi, nr. 708.

126. C. Hassall, *Rupert Brooke*: *A Biography* (Londra, 1964), 454 – 455.

127. *The Letters of D.H. Lawrence*, editor J.T. Boulton (Cambridge, 1981), îi, nr. 851, către Lady Cynthia Asquith, 30 ianuarie 1915.

128. *The Letters of Thomas Mann, 1889 – 1955*, editori R. şi C. Winston (Londra, 1970), i. 69 – 70, către Heinrich Mann, 7 august 1914.

129. Count Carlo Sforza, „Tisza, the Magyar”, în *Makers of Modern Europe* (Londra, 1930), 65.

130. D.A. Prater, European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig (Oxford, 1972).

131. Ibid.

132. Vezi Isaac Deutscher, *The Prophet Armed*: *Trotsky 1879 – 1921* (Oxford, 1954).

133. Robert Service, *Lenin*: *A Political Life*, ediţia a 2-a (Basingstoke, 1991), îi cap. 2, „Storms before the Storm”, 34 – 71.

134. Citat de A. Soljeniţîn, *August 1914* (Londra, 1971), 59 fi.

135. F.A. Colder, *Documents of Russian History* (New York, 1927), 3 – 23; citat de R. Pipes, *The Russian Revolution*, *1899 – 1919* (Londra, 1990), 211.

136. R. Rolland, *Journal des années de guerre*, *1914 – 19*, editor M.R. Rolland (Paris, 1952).

137. Michael Davie, The Titanic: the full story of a disaster (Londra, 1986); G.J. Marcus, The Maiden Voyage: a complete and documentary history of the Titanic disaster (Londra, 1988); A. Rostron, The Loss of the Titanic (Westbury, 1991).

138. A.J.P. Taylor, „The Outbreak of the First World War”, în *Englishmen and Others* (Londra, 1956).

139. Taylor, citat de Paul Kennedy, „Profund Forces în History”, în C.J. Wrigley (editor), *Warfare*, *Diplomacy and Politics*: *Essays în Honour of A.J.P. Taylor* (Londra, 1986), abreviată în *History Today*, 36 (Mar. 1986), 11.

140. Taylor, „The Outbreak of the First World War”: *Struggle for Mastery în Europe* (Oxford, 1954), capitolul XXII.

141. Taylor, citat de Kennedy, „Profund Forces în History” (*History Today*), 12. CAPITOLUL XI

1. Anna Ahmatova (1889 – 1966), *Selected Poems*, traducere şi introducere S. Kunitz cu

M. Hayward (Londra, 1989), nr. 16, „Chem khuzhe

etot vyek pryedshetvuyushikh?" (1919), 70.

2. Vezi Norman Stone, The Eastern Front (Londra, 1975); şi A. Clark, Suicide of the Empires: The Battles on the Eastern Front, 1914 – 1918 (Londra, 1971).

3. K. Rosen-Zawadzki, „Karta Buduszczej Jewropy", *Studia z dziejów ZSRR i Środkowej*

Europy (Wrocław, 1972), viii. 141 – 145, cu hartă.

4. R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899 – 1919* (Londra, 1990), 419.

5. J. şi J. Bogle, A Heart for Europe: The Lives of Emperor Charles and Empress Zita of

Austria-Hungary (Leominster, 1990), cap. 7, 8.

6. Pipes, The Russian Revolution, 492.

7. Ibid. 553.

8. Raport de accidente RAF, l-10 septembrie 1918, Biroul Arhivelor Publice, London-Air 1/858/204/5/418 (deschis 1969).

9. Vezi Adolf Juzwenko, *Polska a „Biota" Rosja* (Poland and the Russian „Whites").

Wrocław 1973 (cu rezumat în limba franceză).

10. Vezi David Footman, *The Civil War în Russia* (Londra, 1961). Despre statistica demografică a istoriei sovietice, vezi n. 35 mai jos.

11. Vezi R.L. Tökes, Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic, 1918 – 1919 (New York, 1967); I. Volges, Hungary în Revolution, 1918 – 19: Nine Essays (Lincoln, Nebraska, 1971).

12. Vezi Norman Davies, „The Missing Revolutionary War", *Soviet Studies, 2112* (1975), 178 – 195; şi *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War, 1919 – 1920* (Londra, 1972).

13. Lord D'Abemon, The Eighteenth Decisive Battle of World History (Londra, 1931), 8 – 9.

14. Vezi P.B. Kinross, *Atatürk*: *The Birth of a Nation* (Londra, 1964); Alan Palmer, *Kemal Atatürk* (Londra, 1991); M. Llewellyn-Smith, *The Ionian Vision*: *Greece în*

Asia Minor, 1919 – 1922 (Londra, 1973); M. Houspian, *Smyrna 1922*: *The Destruction of a City* (Londra, 1972).

15. Vezi Walter Lacqueur (editor), *Fascism*: *A Readers Guide* (Berkeley, California, 1976).

16. Vezi Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Londra, 1986), publicată iniţial sub numele de *The Burden of our Time* (1951); şi Leonard Shapiro, *Totalitarianism* (Londra, 1972).

17. Vezi Carl Friedrich, „The Unique Character of Totalitarian Society", în *Totalitarianism* (Cambridge, Massachusetts, 1954); şi C. Friedrich *et al*, *Totalitarianism* în *Perspective*: *Three Views* (New York, 1969).

18. Viaceslav Molotov, 6 noiembrie 1939, şi Hermann Göring, 9 aprilie 1933.

19. Hugh Seton-Watson, în *The Imperialist Revoluţionaries* (Londra, 1961).

20. Denis Mack Smith, „The March on Rome", *Mussolini* (Londra, 1981), 52 fi; vezi şi Adrian Lyttleton, *The Scizure of Power*: *Fascism in Italy, 1919 – 1929* (Londra, 1987).

21. Mack Smith, „The March on Rome", 240, îl descrie pe Mussolini ca „unul dintre puţinii oameni plăcuţi [de Hitler]".

22. Citat de R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe*: *An Historical Survey* (Londra, 1966), 223 – 224.

23. Retradus din limba franceză; *Dictionnaire Quillet* (Paris, 1935), i. 602.

24. P. Hollander, Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928 – 1978 (New York, 1981); şi S. Margulies, The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924 – 1937 (Madison, 1965).

25. Michael Holroyd, „Fellow Traveller", extras din *George Bernard Shaw*: *A Biography* (Londra, 1991); *Sunday Times*, 15 septembrie 1991.

26. Vezi P. Stater, The Origin and Influence of the

Frankfurt School (Londra, 1977).

27. Vezi *Europa*, *Europa*: *das Jahrhundert der avangardě în Mittelund Osteuropa*, expoziţie la Bundesrepublik Deutschlands, Bonn, 27 mai-16 octombrie 1994, curatoriată de Riszard Stanisławski şi Christoph Brockhaus; catalog (Bonn, 1994), 4 vol.

28. S. O'Faolain, *Constance Markievicz* (Londra, 1934); şi Anne Haverty, *Constance Markievicz*: *An Independent Life* (Londra, 1988).

29. Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, *1917 – 1932* (Oxford, 1982).

30. Col. Robins, 1918, citat de Isaac Deutscher, *The Prophet Armed*: *Trotsky 1879 – 1921* (Oxford, 1954); şi de A.J.P. Taylor, „Trotsky", în *Englishmen and Others* (Londra, 1956), 135.

31. L.B. Trotski, *Stalin*: *An Appraisal of the Man and His Influence* (1941; ediţie nouă, Londra, 1968).

32. În 1936; citat de John Maynard, „The Two Disciplines", în *The Russian Peasant and Other Studies* (Londra, 1942).

33. Vezi Alec Nove, Was Stalin Really Necessary? Some Problems of Soviet Political Economy (Londra, 1964); şi J. Arch Getty, The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered (Cambridge, 1988).

34. Alexis Tolstoi; citat de Troţki, *Stalin*, op. cit.

35. Decenii întregi, mulţi istorici numărau victimele lui Stalin cu „sutele" sau „miile", în timp ce alţii precum Soljetniţân, au discutat despre „zeci de milioane". După căderea URSS, cele mai mari cifre au fost justificate. Vezi R. Conquest, *The Great Terror*: *A Re-assessment* (Londra, 1992); şi recenzia lui Conquest la revizioniştii „semicăiţi" (J. Arch Getty şi R.T. Manning (editori), *Stalinist Terror*: *New Perspectives* (Cambridge, 1993)), în *TLS* februarie 1994. Totuşi nu a fost produsă nicio demontare statistică. Studiile bazate pe „golul demografic" de cca. 27 de

milioane pentru 19411945, de exemplu, nu fac distincţie între cetăţenii sovietici ucişi de nazişti şi cei ucişi de către regimul sovietic. Nu există o analiză accesibilă a pierderilor din URSS pe bază de naţionalitate. Vezi Norman Davies, „Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Deaths", *Independent*, *29* decembrie 1987; şi M. Ellman, „On Sources: A Note", *Soviet Studies*, 44/5 (1992), 913 – 915.

36. Citat de A.J. R Taylor, „Hitler's «Scizure of Power»", în *Englishmen and Others*, 139 – 153.

37. Alan Bullock, *Hitler*: *A Study în Tyranny*, ediţie revizuită (Londra, 1964), 773.

38. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship*: *Problems and Perspectives of Interpretation*, ediţia a 2-a (Londra, 1989), 42 – 60. Vezi şi Tim Mason, „The Primacy of Politics: Politics and Economics în Naţional Socialist Germany", în H.A. Turner (editor), *Nazism and The Third Reich* (New York, 1972), 175 – 200.

39. Adolf Hitler, *Mein Kampf* tradus de R. Manheim (Londra, 1969), introducere de D.C. Watt, ch. 11, „Nation and Race".

40. Ibid. 260.

41. Ibid. 587.

42. Ibid. 598.

43. Ibid.

44. Citat de D. Thompson, *Europe since Napoleon* (Londra, 1966), 727.

45. George Watson, „Hitler's Marxism", *in the idea of Liberalism*: *Studies for a New Map of Politics* (Londra, 1985), 110 – 125.

46. Vezi R. Grunberger, A Social History of the Third Reich (Londra, 1971); şi T. Childers, The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism în Germany (Londra, 1983).

47. Vezi Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 18 – 41.

48. Cf. Celia Heller, *On the Edge of Destruction* (New York, 1977), cu L. Dobroszicki şi B. Kirschenblatt-Gimblett

(editori), *Image Before my Eyes*: *A Photographic History of Jewish Life în Poland, 1864 – 1939* (New York, 1977 – 1978). Pentru un articol din acea perioadă, vezi Lewis Namier, „The Jews in the Modern World" (1934), *in the Margin of History* (Londra, 1940).

49. Din Lewis Namier, „Yugoslavia", în *Facing East* (Londra, 1947), 66 – 82, recenzie la jurnalul de călătorie al Rebeccăi West, *Black Lamb and Grey Falcon* (Londra, 1942).

50. Arthur Koestler, *Spanish Testament* (Londra, 1937); vezi şi *Darkness al Noon* (Londra, 1968).

51. Vezi D.W. Pike, in the Service of Stalin: The Spanish Communists în Exile, 1939 – 1945 (Oxford, 1993).

52. Hugh Thomas oferă o cifră hazardată, de 500.000, care include cca. 200.000 de morţi militare şi cca. 245.000 de victime reprimate politic; *The Spanish Civil War*, ediţia a 3-a (Londra, 1977), 270, 925 – 927.

53. Geza Jeszenszki, Ministerul de Externe al Ungariei, „The Lessons of Appeasement: Central Europe between NATO and Russia", prelegere la SSEES, Universitatea din Londra, 6 decembrie 1993.

54. Keith Feiling, *A Life of Neville Chamberlain* (Londra, 1946), 367.

55. Vezi M. Gilbert, *Winston Spencer Churchill*, v: *1922 – 1939* (Londra, 1976), cap. 47, 48, „The Worst of Both Worlds" şi „A Defeat without a War".

56. După H.C. Hillman, The Comparative Strength of the Great Powers (Londra, 1939). Vezi şi Paul Kennedy, „The Politics of Appeasement", în The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865 – 1980 (Londra, 1985).

57. Pentru o discuţie inteligentă despre necesitatea speculativă a subiectului, vezi Ernst Topitsch, *Stalin's War*: *A Radical New Theory of the Origins of the Second World War* (1985), tradus de A. şi B.E. Taylor (Londra, 1987).

58. Această dezinformare a ajuns în mai multe

manuale occidentale, ex. M.L.R. Isaac, *A History of Europe, 1870 – 1950* (Londra, 1960), 241, unde polonezii sunt descrişi ca „mult lăudaţii aliaţi ai Germaniei”.

59. Vezi Norman Davies, *Heart of Europe*: *A Short History of Poland* (Oxford, 1984), „The Military Tradition”, 239 – 243.

60. Citat de Bullock, *Hitler*, 527.

61. Nazi-Soviet Relations, 1939 – 1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office, editori R.J. Sonntag şi J.S. Beddie (Washington, DC, 1948), 78.

62. Memorandumul unei discuţii dintre Ribbentrop, Molotov, şi Stalin, 23 – 24 august 1939, *Nazi-Soviet Relations*, 74.

63. Ofiţerul SUA al Consiliului pentru Acuzarea Criminalităţii Axei, *Nazi Conspiracy and Aggression*, vi (Washington, DC, 1948), 390 – 392, care citează depoziţia lui Naujock la Tribunalul de la Nürenberg.

64. Pentru informaţie enciclopedică la zi despre Al Doilea Război Mondial, vezi Ian Dear şi M.R.D. Foot *et* al (editori), *The Oxford Companion to the Second World War* (1995).

65. Alvin D. Coox, *Nomon-han*: *Japan against Russia, 1939* (Stanford, California, 1985).

66. Vezi A. Read şi D. Fisher, The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939 – 1941 (Londra, 1988).

67.16 iunie 1941; *The Goebbels Diaries*, editor F. Taylor (Londra, 1982), 414.

68. Vezi Victor Suvorov, Icebreaker: Who Started the Second World War? (Londra, 1990).

69. R.C. Raack, „Stalin’s Plâns for World War Two”, *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), 215 – 227.

70. Goebbels Diaries, 16.

71. J. Wnuk, Losy dzieci polskich w okresie okupacii hitlerowskiej (Varşovia, 1980); vezi şi C. Henry and M. Hillel, Au nom de la face (Paris, 1974), tradus ca Children

of the SS (Londra, 1976); Richard Lukas, Did the Children Cry? Hitler's War against Jewish and Polish Children, 1939 – 1945 (New York, 1994).

72. Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939 – 1944* (Princeton, New Jersey, 1979); Richard Lukas, *The Forgotten Holocaust*: *The Poles under German Occupation* (Lexington, Kentucky, 1986); şi M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939 – 1945* (Frankfurt, 1965). Despre ghetourile construite de nazişti în perioada ocupaţiei, vezi L. Wells, *The Janowska Road* (Londra, 1966); L. Dobroszycki (editor), *The Chronicle of the Łódź Ghetto* (New Haven, Connecticut, 1984); A. Lewin, *A Cup of Tears*: *A Diary of the Warsaw Ghetto* (Oxford, 1988); A. Tory, *Surviving the Holocaust*: *The Kovno Ghetto Diary* (New York, 1990).

73. Norman Davies şi Antony Polonsky, The Jews în Eastern Poland and the Soviet Union, 1939 – 45 (Londra, 1991), introducere. Vezi şi J.T. Gross, Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Polands Western Ukraine and Western Byelorussia (Princeton, New Jersey, 1988); Keith Sword, The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939 – 1941 (Basingstoke, 1991); Irena şi J.T. Gross, War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939 – 1941 (Stanford, California, 1981); şi anonim [Zoe Zajdlerowa], The Dark Side of the Moon (prefaţă de T.S. Eliot) (Londra, 1946).

74.30 septembrie 1939. Vezi Ewa M. Thompson, „Naţionalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939 – 1941", *Slavic Review*, 50/2 (1991), 385 – 399.

75. J. Garliński, *Intercept*: *The Enigma War* (Londra, 1979); şi R. Woj tak, „The Origins of the Ultrasecret Code în Poland, 1937 – 1938", *Polish Review*, 23/3 (1978).

76. Vezi Suvorov, *Icebreaker*: op. cit. O mare parte a forţelor aeriene sovietice era încartiruită în zone de atac vulnerabile.

77. Alan Bullock, „Hitler and the Holocaust”, prelegere, Logan Hall, Universitatea din Londra, 14 iulie 1993.

78. Göring către Heydrich, 31/7/1941. Text în R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Londra, 1961), 262.

79. The Diary of Anne Frank: The Critical Edition (Londra, 1989).

80. R. Hilberg *et* al (editori), *The Diary of Adam Czerniaków, 1939 – 1942* (New York, 1979).

81. După Rudolf Hoess, Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess (Londra, 1959), 144 – 157.

82. Primo Levi, *If This Is a Man* (1956), *The Truce* (1963), *If Not Now, When*?; Jerzi Kosiński, *The Painted Bird* (1966), *The Devil Tree* (1973); Leon Uris, *Mila 18* (1961), *QB* P7/ (1971).

83. Vezi Hanna erai, *Zdążyć przed Panem Bogiem: rozmowy z Markiem Edelmanem*, tradusă ca *Shielding the Flame* (New York, 1986); recenzie de Norman Davies, *New York Review of Books*, 20 noiembrie 1986; şi „Poles and Jews: An Exchange”, ibid. 9 aprilie 1987.

84. Isaak Shahak, „The Life of Death: An Exchange”, *New York Review of Books*, 29 ianuarie 1987, 45 – 50.

85. Vezi M. Edelman, The Ghetto Fights (New York, 1946); Y. Zuckerman, A Surplus of Memory: A Chronicle of the Warsaw Ghetto Rising (New York, 1993).

86. Din „Campo di Fiori”, Varşovia 1943; Czesław Miłosz, *Collected Poems, 1931 – 1987* (Londra, 1988).

87. Jan Błoński de la Universitatea Jagiełloniană, Cracovia, „The Poor Poles look at the Ghetto”, în *Polin*, îi (1987), 321 fi., traducerea unui articol apărut iniţial în *Tygodnik Powszechny* (Cracovia), 11 ianuarie 1987.

88. Irene Tomaszewski şi T. Werbowski, *Żegota: the rescue of Jews în wartime Poland* (Montreal, 1994); T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w*

Warszawie, *1942 – 1945* (Varşovia, 1983); W. Bartoszewski şi Z. Lewin (editori), *Righteous among Nations*: *How Poles Helped the Jews*, *1939 – 1945* (Londra, 1959); şi K. Iranek-Osmecki, *He Who Saves One Life* (New York, 1971).

89. Vezi Bruno Szatin, *A Private War*: *Surviving* în *Poland on False Papers*, *1941 – 1945* (Detroit, 1985); N. Tec, *When Light Pierced the Darkness*: *Christian Rescue of Jews* în *Nazi-occupied Poland* (New York, 1985); Thomas Keneally, *Schindler's Ark* (Londra, 1982); şi reproducerea fidelă a vieţii lui Solomon Perei prezentată în filmul *Europa*, *Europa* (1990) regizat de Agnieszka Holland, înregistrare video de la canalul de televiziune Channel 4 (Londra, 1991).

90. Vezi Istvan Deak în „Who Saved Jews? An Exchange", *New York Review of Books*, 25 aprilie 1991, 60 – 62, continuare la discuţii anterioare începând cu a lui Deak „The Incomprehensible Holocaust", ibid. 28 septembrie 1985.

91. S. Friedlander, *Pius XII and the Third Reich* (Londra, 1966); J.D. Holmes, *Pius XII*, *Hitler and the Jews* (Londra, 1982); şi R.G. Weisbord, *The Chief Rabbi*, *the Pope*, *and the Holocaust* (Londra, 1992).

92. Un număr estimativ foarte mare de 5, 957 milioane îi aparţine lui Jakub Lestehinsky şi o estimare mai mică de 5, 1 milioane, îi aparţine lui Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, ediţie revizuită (New York, 1985), 767, 670. O anexă detaliată din *Encyclopaedia of the Holocaust*, editor I. Gutman (New York, 1990) prevede o estimare minimă de 5, 596 milioane şi o estimare maximă de 5, 86 milioane: iv. 17971802. De aici o estimare mediană ar ajunge la 5, 728 milioane. Nu există o cifră definitorie. Diverşi istorici ajung la rezultate asemănătoare folosind metode similare (vezi Anexa III, p. 1328).

93. Numărul total al victimelor de război în URSS este estimat la 26 – 27 milioane de morţi. Vezi S. Maksudov,

„Losses Suffered by the Population of the USSR, 1918 – 1958”, în R. Medvediev (editor), *The Samizdat Register* II (Londra, 1981). Cifrele de peste 27 milioane, care au început să fie prezentate în anii 1990, par să nu fie asociate cu morţile din timpul războiului, ci cu proiecţii de pierderi demografice, inclusiv cele ale generaţiilor postbelice nenăscute. Împărţirea acestor numere este foarte problematică. Se poate presupune, în mod rezonabil, că avem de-a face cu mari pierderi civile în timpul războiului în regiunile cele mai contestate de către naziști şi sovietici, cum ar fi Ucraina, Belarus şi estul Poloniei. Vezi n. 35 mai sus. Este necesară, de asemenea, atenţie în privinţa definiţiilor îndoielnice în privinţa teritoriului, cronologiei şi cauzelor morţii. Vezi M. Ellmann, S. Maksudov, „Soviet deaths in the Great Patriotic War: a note”, *Europe-Asia Studies*, vol. 46, nr. 4 (1994), 671 – 680.

94. Jean Paul II, *Maximilien Kolbe*: *Patron de notre siècle dificile* (Paris, 1982); W. Herbstrath şi B. Bonowitz, *Edith Stein*: *A Biography* (Londra, 1985); W.T. Bartoszewski, *The Convent al Auschwitz* (Londra, 1990).

95. Vezi Józef Garliński, *Fighting Auschwitz*: *The Resistance Movement in the Concentration Camp* (Londra, 1970); şi M.R.D. Foot, *Six Faces of Courage* (Londra, 1978), 105119. Pilecki a fost executat de către serviciul comunist de securitate la 25 mai 1948. Propria sa evaluare, suprimată timp de cincizeci de ani, a fost publicată ca *Raport Witolda*, editor A. Cira (Varşovia, 1991). Propaganda comunistă poloneză a dat o interpretare greşită în privinţa rezistenţei din Auschwitz, condusă J. Cyrankiewicz, prim-ministru postbelic.

96. Jan Karski, „The Tragedy of Szmul Zygelbojm”, *Poland*, mai 1987, 43 – 50, extrase din *Story of a Secret State* (Boston, 1944); vezi şi David Engel, *in the Shadow of Auschwitz*: *The Polish Government în Exile în London and the Jews*, *1939 – 1942* (Londra, 1987).

97. Vezi D.S. Wyman, The Abandonment of the Jews:

America and the Holocaust, 1941 – 45 (New York, 1984); şi R. Bolchover, British Jewry and the Holocaust (Cambridge, 1993).

98. M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (Londra, 1981).

99. Lucy S. Dawidowicz, „Soarta evreilor sub naţional-socialism a fost unică"; „The Jews: A Special Case", în *The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Massachusetts, 1981), 11 V. Discuţiile despre caracterul unic al Holocaustului se centrează mai puţin pe evenimentul istoric. De exemplu, conform lui Sir Isaiah Berlin, „Dacă unicitatea unui fenomen este examinată... nu trebuie să ne pripim asupra concluziei care ar fi unică înainte de a fi comparată cu alte evenimente care se asemănă într-un fel. Asta se întâmplă cu Holocaustul... Motivul este, în mod vădit, politic". În G. Thomas (editor), *The Unresolved Past*: *a Debate în German History*, prezidat şi prezentat de Ralf Dahrendorf (Londra, 1990), pp. 18 – 19.

100. Rosa Luxembourg, referitor la antisemitismul de la începutul secolului: „De ce veniţi cu durerea voastră evreiască? îmi pare la fel de rău pentru necazurile victimelor indiene din Putamayo". Citat de Dawidowicz, „The Jews: A Special Case", 4.

101. Vezi I. Abrahamson (editor), Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel (New York, 1985).

102. Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933 – 1945* (Londra, 1975).

103. R. Hilberg, The Destruction of the European Jews.

104. Yehudah Bauer, The Holocaust în Historical Perspective (Londra, 1978). Această legătură este dezvoltată în Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1939 – 1945 (Londra, 1992).

105. Martin Gilbert, *The Holocaust*: *The Jewish Tragedy* (Londra, 1986).

106. L. Dawidowicz, „The Curious Case of Marek

Edelman", *Commentary* (New York), 83/3 (March, 1987), 66 – 69. Vezi M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946), examinare nonsionistă de către ultimul lider supravieţuitor a revoltei din ghetoul Varşoviei.

107. Arnold J. Meyer, Why Did the Heavens Not Darken? The „Final Solution in History (Londra, 1988).

108. Lukas, The Forgotten Holocaust: şi R.C. Lukas (editor), Out of the Inferno: Poles Remember the Holocaust (Lexington, Kentucky, 1989).

109. Arthur R. Butz, *The Hoax of the Twentieth Century* (Richmond, Virginia, 1976), şi R Rassinier, *The Holocaust Story and the Lies of Ulysses* (Costa Mesa, California, 1978); vezi şi Noam Chomsky, „All Denials of Free Speech Undercut a Democratic Society", *Journal of Historical Review*, 7/1 (1986), 123 – 127; şi „Thought Control in the USA", *Index on Censorship*, 7 (1986), 2 – 23, şi corespondenţa ulterioară.

110. Paul Findley (editor), They Dare to Speak Out: People and Institutions Confront Israel's Lobby (Westport, Connecticut, 1985).

111. C. Lanzmann, *Shoah*: *An Oral History of the Holocaust* (*The Complete Text of the Film*) (New York, 1985); numeroase recenzii au inclus T. Garton Ash, „The Life of Death", *New York Review of Books*, 19 decembrie 1985; J. Karski, „Shoah (Zagłada)", *Kultura* (noiembrie 1985), 121 – 124; J. Turowicz, „Shoah w polskich oczach", *Tygodnik powszechny* (Cracovia), 10 noiembrie 1985; P. Coates, „A Ghetto în Babel", *Encounter*, 49/1 (1987); şi colecţia *Polish Americans Reflect on Shoah* (Chicago, 1986).

112. Rafel Scharf, „În Anger and in Sorrow", *Polin*: *A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1 (1986), 270.

113. Władysław Anders, *An Army în Exile*: *The story of the Polish Second Corps* (Londra, 1947; retipărită, Nashville, 1981).

114. „Declaration of Principles known as the Atlantic

Charter, made public 14 August 1941"; J.A.S. Grenville, *The Major International Treaties, 1914 – 1973: A History and Guide with Texts* (Londra, 1974), 198 – 199.

115.18 – 21 iunie 1945. Trial of the Organisers, Leaders, and Members of the Polish Diversionist Organisation, Moscow (Londra, 1945). See Z. Stipulkowski, Invitation to Moscow (New York, 1962).

116. Gilbert, *Churchill* vii: *1941 – 1945* (Londra, 1986), 991 – 993.

117. A. Soljeniţîn, *Prussian Nights: A Narrative Poem*, tradus de R. Conquest (Londra, 1977), mai ales 41 – 3, 49 – 53.

118. S.E. Ambrose, *Pegasus Bridge: 6 June 1944* (Londra, 1984). La miezul nopţii pe data de 5/6 iunie, podul Pegas era păzit de doi recruţi polonezi; unul din ei, plutonierul Vem Bonck, a fost văzut plecând spre bordelul Benouville. Trupa de infanterie „Ox and Bucks" a fost schimbată a doua zi de către trupele de comando aparţinând Lordului Lovat conduse de un cimpoier.

119. Peter Hoffmann, *The History of German Resistance, 193345* (Londra, 1988); vezi şi T. Prittie, *Germans Against Hitler* (Londra, 1964); F.R. Nicosia (editor), *Germans against Nazism* (New York, 1990); D.C. Large, *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance* (Cambridge, 1991).

120. Către Albert Speer, 19 martie 1945; Bullock, *Hitler*, 774.

121. Ibid. 794 – 795.

122. Wisława Szimborska, strofe din „Koniec i początek" (început şi sfârşit), urmează a fi tradusă în engleză. Prezentată de Stanisław Barańczak, în „The Most Pressing Questions are Naive Ones", Conferinţă despre literatura poloneză contemporană, SSEES, Universitatea din Londra, 22 – 25 martie 1993.

Nürenberg, 19 octombrie 1945

123. O versiune timpurie în limba poloneză a acestei

secţiuni a fost publicată în *Gazeta Wyborcza* (Varşovia), 3 – 4 aprilie 1993, sub titlul „Prawda ujawniona, i prawda ukryta" (Adevărul dezvăluit şi adevărul ascuns).

124. Airey Neave, *Nürenberg*: *A Personal Record* (Londra, 1978), 73 – 85. Autorul a fost ucis în 1979 de o bombă plasată în parcarea de la Camera Comunelor de către teroriştii irlandezi.

125. Ibid. 26.

126. Tribunalul Militar International, Nürenberg, *The Trial of German Major War Criminals*: *Documents and Proceedings*, *ed*. L.D. Egbert (Nürenberg, 1947 – 1949), vol. i-xlii.

127. Tribunalul Militar International, Nürenberg, *Speeches of the Chief Prosecutors* (Londra, 1946).

128. *Manchester Guardian*, 23 martie 1946, *The Times*, 8 mai 1946; citat de A. şi J. Tusa, *The Nürenberg Trial* (Londra, *1983*), *passim*.

129. Citat de Neave, *Nürenberg*, 331.

130. M. Bloch, *Ribbentrop* (Londra, 1992), 454.

131. Tusa şi Tusa, *The Nürenberg Trial*, 472.

132. Vezi R.K. Woetzel, *The Nürenberg Trials* în *International Law* (New York, 1962).

133. Vezi R.A. Kirk, *The Political Principles of R.A. Taft* (New York, 1967).

134. H.K. Thompson şi H. Strutz (editori), *Doenitz* al *Nürnberg*: *A Reappraisal* (Torrance, California, 1983).

135. Neave, *Nürnberg*, 26.

136. Lewis Namier, *Manchester Guardian*, 19 octombrie 1945; citat de Tusa şi Tusa, *The Nürnberg Trial*, *passim*.

137. Ibid. Conform traducătorului american, cuvintele exacte ale lui Vişinski au fost: „Propun inculpaţilor un toast. Fie ca drumurile lor să ducă de la tribunal în mormânt"; Telford Taylor, *Anatomy of the Nürnberg Trials*: *A Personal Memoir* (Londra, 1993), 211.

CAPITOLUL XII

1. O metaforă preferată a lui Ioan Paul II, ex. În lucrarea Scrisoare Apostolică *Euntes în mundum* (1988), despre mileniul Rusiei Kievene.

2. Vezi Keith Sword et al, The Formation of the Polish Community în Great Britain.

1939 – 1950 (Londra, 1989).

3. Nikolai Tolstoi, *Victims of Yalta* (Londra, 1977).

4. James Bacque, Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German priso *ners*... (New York, 1989), teză contestată vehement de G. Bischoff şi S. Ambrose (editori), *Eisenhower and the German POWS*: *Facts Against Falsehood* (Bâton Rouge, Louisiana, 1993), recenzat în *History*, 79/255 (1994), 186.

5. Kristina Kersten, „The Transfer of the German Population from Poland, 1945 – 1947".

Acta Poloniae Historica, 10 (1964), 21-M\ Alfred M. De Zayas, Nemesis al Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans, ediţie revizuită. (Londra, 1979), şi The German Expellees: Victims în War and Peace (Londra, 1993); John Sack, An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish revenge on Germans, 1945 (New York, 1993).

6. Vezi Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem* (1974), tradus ca *Conversations with an*

Executioner (Londra, 1978).

7. Arthur Bliss Lane, *I Saw Poland Betrayed* (New York, 1947); Stanisław Mikołaiczik, *The Rape of Poland*: *The Pattern of Soviet Domination* (Londra, 1949); Jan Ciehanowski, *Defeat în Victory* (Londra, 1968). Despre Pogromul Kielce, vezi T. Wiącek, *Kulisy i tajemnice pogromu kieleckiego 1946 r* (Cracovia, 1992).

8. George Kennan, *Foreign Affairs* (July 1947), sub pseudonimul de „Mr X".

9. Gilbert, *Churchill*, viii. 200.

10. Ibid.

11. *Times*, *6* martie 1947.

12. Gilbert, *Churchill*, viii. 265 – 267.

13. Ibid. 267.

14. Ibid. 355. Pentru declaraţii de la Congresul din Haga vezi Anthony Sampson, The New Europeans: A Guide to the Workings, Institutions, and Character of Contemporary Western Europe (Londra, 1968), 4 – 5.

15. Neal Ascherson, „The Special Relationship that will Survive all Tiffs", *Independent on Sunday*, 21 februarie 1993.

16. K.D. Bracher, *Die deutscher Diktatur* (1969), tradus ca *The German Dictatorship* (Harmondsworth, 1970).

17. Anthony Sampson, The Essential Anatomy of Britain: Democracy în Crisis (Londra, 1992).

18. După Walter Laqueur, *Europe since Hitler* (Londra, 1967), 194.

19. Dr Otto von Habsburg, Prelegerea Memorială a lui Charles Strânski din revista *The Economist*, Londra 20 septembrie 1993.

20. „The Last Testament", în Strobe Talbot (editor), *Krushchev Remembers* (Boston.

1974), 284.

21. Vezi Laqueur, *Europe since Hitler*, „The Soviet Economy", 231 fi.

22. Citat de Geoffrey Hosking, *A History of the Soviet Union* (Londra, 1985), 405.

23. Irina Ratuşinskaia, *Grey Is the Colour of Hope*, tradus de A. Kojevnikov (Londra, 1989), 229.

24. Michael Bourdeaux, The Role of Religion in the Fall of Soviet Communism (Londra, 1992).

25. Adam Ważik, „Poemat dia dorosłych" (O poezie pentru adulţi), *Nowa Kultura* (Varşovia), 21 august 1955; citat de Davies, *Gods Playground*, îi. 582 – 583.

26. Despre Primăvara din Praga, vezi H. Gordon Schilling, *czechoslovakia's Interrupted Revolution*, (Princeton, New Jersey, 1976).

27. Col. Riszard Kukliński: as reported în *Washington Post*, 27 septembrie 1992; *Gazeta Wyborcza*, 28 septembrie 1992.

28. Comunicat de fostul membru politburo ceh Karel Kaplan în *Panorama* (mai 1977): vezi „Stalin's Secret Council of War", *The Times*, 6 mai 1977; şi „Secrets from the Prague Spring", *Time*, 9 may 1977.

29. George Ball, „JFK's Big Moment", *New York Review of Books*, 13 februarie 1992.

30. L. Kołakowski, „Tezy o nadziej i i o beznadziejności", *Kultura* (Paris), iunie 1971, tradus ca „Hope and Hopelessness", *Survey*, 17/3 (80) (vara 1971), 37 – 52.

31. Jacques Rupnik, *The Other Europe* (Londra, 1988), p. xv.

32. The Treaty on European Union: including the protocols and final act with declarations, Maastricht 7 February 1992 (Londra, 1992); text publicat de Sunday Times, Londra, 11 octombrie 1992.

33. Slavenka Drakulic, *How We Survived Communism and Almost Laughed* (Londra, 1992); Janine Wedel, *The Private Poland* (New York, 1986).

34. Stanisław Lem, în Stanisław Barańczak (editor), *Breathing Under Water and other East European essays* (Cambridge, Massachusetts, 1992), 1 – 6.

35. Timothy Garton Ash, We the People: The Revolutions of 89 witnessed în Warsaw, Budapest, Berlin and Prague (Cambridge, 1990), 78. Vezi şi David Selbourne, The Death of the Dark Hero: Eastern Europe, 1987 – 1990 (Londra, 1990).

36. Către guvernatorul Steiermark; după von Habsburg, prelegere de Charles Stránský, *passim*.

37. Timothy Garton Ash, în Europe's Name: Germany and the Divided Continent (Londra, 1993), 385.

38. Vezi E. şi J. Winiecki, The Structural Legacy of the Soviet-type Economies (Londra, 1992).

39. Arpád Gonez, citat de Garton Ash, op. cit. 60.

40. Conor Cruise O'Brien, „A Grave marked Maastricht", *The Times*, 30 aprilie 1992.

41. Gyorgi Konrad, în *Antipolitics* (Londra, 1982).

42. Francis Fukuyama, „The End of History?" în *The National Interest* (1989); şi „The End of History Is Still Nigh", *Independent*, 3 martie 1992.

43. Zbigniew Brzeziński, conferenţiat la Bologna, februarie 1992; vezi J. Moskwa, „Brzeziński o trzech Europach", *Nowy świat*, 3 martie 1992.

44. Prof. Ken Jowitt (UC Berkeley) la Conferinţa Internaţională pentru Securitate, Universitatea Yale, 21 aprilie 1992.

Summertown, 14 februarie 1992

45. *Independent*, 14 februarie 1992; *Guardian*, 14 februarie 1992; *El Pais*, 13 februarie 1992; *Le Monde*, 13 februarie 1992; *De Telegraaf* 13 februarie 1992; *Suddeutsche Zeitung*, 13 februarie 1992; *Gazeta Wyborcza*, 12 februarie 1992; *The Oxford Times*, 14 februarie 1992.

46. *Corriere della Sera*, 13 februarie 1992.

47. *Daily Mail*, 13 februarie 1992.

48. *Le Monde*, 14 februarie 1992.

49. *European*, 13 – 19 februarie 1992.

50. *The Times*, 14 februarie 1992.

51. Alan Hamilton, „Scots Recall an Ancient Act of Treachery", *The Times*, 14 februarie 1992, 16; *Die Zeit*, *1* februarie 1992, Reiner Luyken, „Schotten, erhebt euch! Reisst der Naţionalismus nun auch Grossbritannien în Stücke?"

52. *Polska tak*, *ale jaka*? (Da, Polonia, dar ce fel de Polonie?) etichetă care datează din sec. IX, după distrugerea Poloniei. Este rândul Rusiei acum.

53. Din Arthur Rimbaud, „Le Băteau ivre", în *Poésies*: *Une saison en enfer*; *Illuminations* (Paris, 1973). 97.

NOTE LA CASETE

ABKHAZIA 1. Yutaka Akino, *The Last Scenario of Gamsakhurdia* (decembrie 1993). Institute of East-West Studies (Praga 1994); şi Neal Ascherson în *Independent*, 17 iulie 1994. Ascherson's *Black Sea* (1995) conţine un capitol despre Abkhazia.

ADEL ANTE 1. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, ediţia a treia (Londra, 1977), 452 fi. 2. Din W.H. Auden, „Spain 1937", citat de Thomas, *The Spanish Civil War*, 460.3. Vezi F. Graham, *The Battle of arama, 1937*: *The Story of the British Battalion of the International Brigades* (Newcastle, 1987). 4. Thomas, *The Spanish Civil War*, 853.

AGOBARD 1. Allen Cabaniss, „Agobard of Lyons" în P. Quennell (editor), *Diversions în History* (Londra, 1954), 41 – 51.2. *Monumenta Germaniae Historica*: *Epistolae*, iii. 159; citat de Christopher Dawson, *The Making of Europe* (Londra, 1932), 257.

ALCHIMIE 1. R.J.W. Evans, „Rudolph and the Occult Arts", în *Rudolph* II *and His World*: *a Study in Intellectual History, 1576 – 1612* (Oxford, 1973), 196 – 242.2. M. Rady „A Transylvanian Alchemist în London", urmează a fi publicat în *Slavonic and East European Review*. 3. Evans, op. cit. 199.4. J. Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1970). 5. Vezi F. Sherwood Taylor, *The Alchemists* (Londra, 1952); J. Read, *Through Alchemy to Chemistry*: *a procession of ideas and personalities* (Londra, 1957). 6. William Shakespeare, *Sonnet 33*.

ALCOFRIBAS 1. Lucien Febvre (1942), tradus ca *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century*: *The Religion of Rabelais* (Cambridge, Massachusetts, 1982). 2. M. Bakhtin, *Rabelais and His World* (Cambridge, Massachusetts, 1968).

ALPI1. L. Pauli, The Alps: Archaeology and Early History (Londra, 1980). 2. R. Blanchard, Les Alpes et leur destin (Paris, 1958); şi P.P. Viazzo, Upland Communities: Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century (Cambridge, 1989).

ALT MARKT 1. *Jewish Encyclopedia* (New York, 1903), iv. 658 şi referinţe. 2. Arthur Harris, *Bomber Offensive* (Londra, 1947); D. Saward, *Bomber Harris*: *the story of Marshal of the Royal Air Force*, *Sir Arthur Harris* (Londra, 1984). 3. Vezi D. Irving, *The Destruction of Dresden*, ediţie revizuită (Londra, 1971); şi Gordon Musgrove, *Oper*ation *Gomorrah*: *the Hamburg Fireştorm Raids* (Londra, 1981). 4. Ibid. 195 fi. 5. Ibid. 218 – 226.6. Norbert Burger, Primarul General al Köln, „The Memorial for Sir Arthur Harris: A Summary"; also „Bomber Harris: A Tactless Choice", *Financial Times*, 2 – 3 May 1992.7. *Suddeutsche Zeitung*, 23 noiembrie 1994, comunicare din *Daily Telegraph*, 24 noiembrie 1994.

ANGELUS 1. Tăbliţă comemorativă în naosul catedralei Saint-Pierre, Saintes (Charente Inférieure).

ANALE 1. *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, revue trimestrielle, tome premier, année 1929, No. 1 (Paris, 1929). 2. Vezi P. Burke, *The French Historical Revolution and the „Annales" School* (Cambridge, 1990). 3. M. Aymar, „L'Évolution de l'historiographie braudélienne", Lecture, 15 noiembrie. 1990, Maison Française, Oxford. 4. *Annales*, 1 (1), 1 – 2.

ANNO DOMINI 1. „Dionysius Exiguus", în *Encyclopaedia Britannica*, (1910 – 1911), vii. 285.2. „Calendar", ibid, iv. 987 – 1004.3. S.V. Utechin, *Everyman*'s *Concise Encyclopaedia of Russia* (Londra, 1961), 85.

APOCALIPS A 1. Apoc. 21: 4 – 6.

AQUILA1. J.E. Cirlot, *Diccionario de sâmbolos tradicionales*, tradus ca *A Dictionary of Symbols*, ediţia a 2-a (Londra, 1971), 91 – 3.2. Adrian Frutiger, Signs *and Symbols*: *Their Design and Meaning* (Londra, 1989), 247.3. W. Leaf şi S. Purcell, *Heraldic Symbols*: *Islamic Insignia and Western Heraldry* (Londra, 1986), 70 – 71.

AQUINCUM 1. T. Cornell şi J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 143.2. Klara Poczi, *Aquincum Polgarvarosa* (Budapesta, n.d.).

ARHIMEDE 1. Vezi Heinrich Dorrie, *Triumph der Mathematik* (Würzburg, 1965), tradus ca *100 Great Problems of Elementary Mathematics*: *Their History and Solution* (New York, 1965), nos. 1, 38, 56; şi T.L. Heath, „Mathematics and Astronomy", în G. Murray (editor), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1921), 122 – 125; şi E.J. Dijksterhuis, *Archimedes* (Copenhaga, 1956).

ANCIA 1. James G. Frazer, *The Golden Bough*: *the Roots of Religion and Folklore* (Ediţie princeps), 2 vol. (Londra, 1890), i. 6.2. Ibid. i. 210.3. Ibid. i. 211 – 12.4. Ibid, îi. 370.5. Ibid. Îi. 370.6. Ibid. Îi. 370 – 1.

ATLEŢI 1. Vezi M.I. Finley şi H.W. Picket, *The Olympic Games*: *The First Thousand Years* (Londra, 1976). 2. Vezi H.A. Harris, *Greek Athletes and Athletics* (Londra, 1964). 3. Pindar, Nemean 6.1 – 7. tradus C.M. Bowra. „Men and Gods", odă lui Alcimide din Aegina, campionul la lupte de băieţi la jocurile din Nemeea; în *Greek Literature*: *An Anthology*, cules de Michael Grant (Londra, 1977), 104.4.2 Tim. 4: 7.5. A. Krawczuk, *Ostatnia Olimpiada* [Ultima Olimpiada], (Wrocław, 1976); R.D. Mandeli, *The first modern Olympics* (Berkeley, 1976).

ATHOS 1. Sotiris Kadas, *Mount Athos*: *An Illustrated Guide to the Monasteries and their History* (Atena, 1979). Vezi şi P. Sherrard, *Athos*: *The Mountain of Silence* (Toronto, 1970). 2. Părintele Máximos, *Human Rights on Mount Athos*: *An Appeal to the Civilised World* (Welshpool, 1990). 3. Richard North, „Doctrinal Divisions among the Monks of Athos", *Independent*, 17 iulie 1990.

AUC 1. J.J. Bond, „The Roman Calendar", în *A Handy-book of Rules and Tables for verifying dates with the Christian Era*... (Londra, 1869), 1 – 6, 195 – 196 (retipărită, Llanerch, 1991).

AUSCHWITZ 1. US Defense Intelligence Agency, Strategic Bombing Survey. Record Group 373: Mission 60 PRS/462, Can D1508, exposure 3055, to Can D1510, exposure 5020. Citat de Martin Gilbert, *Auschwitz and the*

Allies (Londra, 1981), 216, 249.

2. Ibid, fig. 28, şi pp. 331 – 332.3. Vezi Jan Karski, *The Story of a Secret State* (Londra, 1944); şi D.S. Wyman, *The Abandonment of the Jews*: *America and the Holocaust, 1941 – 1945* (New York, 1984). 4. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, cap. 21. Witold Pilecki, evadat de la Auschwitz în 1942, nu ştia de existenţa lagărului Auschwitz II-Birkenau. (vezi capitolul XI, n. 95.) Cinci evadaţi evrei au dat alarma în anul 1944 după ce au ajuns în Slovacia. 5. Ibid, şi 312.6. Vezi D.A. Brugioni şi R.G. Poirer, *The Holocaust Revisited*: *A Retrospective of the Auschwitz-Birkenau Extermination Complex* (Washington, 1979). Referinţă din Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 249 n. 7. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 337.8. Vezi cap. XI, nota 29. Cu un număr general de cca. 6 milioane de evrei ucişi, inclusiv cca. 2 milioane pe teritoriu sovietic şi 2 milioane în alte ghetouri şi lagăre de concentrare naziste în Polonia, este imposibil să ajungem la o cifră de 4 milioane numai pentru Auschwitz. Mărturiile furnizate tribunalului Nürenberg de către fostul comandant al Auschwitz, Hoess, duc la un total de 2, 5 milioane de morţi în lagăr. 9. În 1970 Dr Józef Garliński, fost deţinut, a calculat o cifră estimată de 2 milioane de morţi în lagăr. (Vezi capitolul XI, n. 95.) în 1983 un alt fost deţinut, cercetătorul francez G. Wellers, a ajuns la numărul de 1471595. Cifrele lui rr. Franciszek Piper, pregătite pentru Muzeul de Stat din Oświęcim, au fost publicate în *New York Times*. F. Piper, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz*? *Liczba ojiar w świetle źródeł i badań*, *1945 – 90* (Oświęcim, 1992).

BALLETTO 1. Iain Fenlon, „The origins of the seventeenth century staged bailo”, în I. Fenlon, T. Carter (editori), *Studies în Italian Opera, Song, and Dance, 1580 – 1740* (Oxford, 1995); A. Bland, *A History of Ballet and Dance in the Western World* (Londra, 1976); A. Haskell, *Ballet Russe*: *the age of Diaghilev* (Londra, 1968).

BAMBINI 1. M. Pollard, *Maria Montessori* (Watford,

1990), 35. Vezi şi Rita Kramer, *Maria Montessori* (Oxford, 1978), şi James Bowen, *A History of Western Education*, iii: *The Modern West* (Londra, 1981), 394 – 402.2. Despre tradiţia educaţiei progresiste vezi *Friedrich Froebel*: *a selection of his writings* (Cambridge, 1967); G.L. Gutek, *Pestalozzi and Education* (New York, 1968); J. Piaget, *Science of Education and the Psychology of the Child*, tradus de D. Colţman (New York, 1971).

BARBAROS 1. Edith Hall, *Inventing the Barbarian*: *Greek Self-definition through Tragedy* (Oxford, 1989). 2. Neal Ascherson, *Black Sea* (Londra şi New York, 1995), 49.

BARD 1. *King Henry IV*, partea a 2-a, iv, iii; *The Taming of the Shrew*, II. i. Vezi F.G. Stokes, *Who's Who în Shakespeare* (Londra, 1924), 124.

BASERRIA 1. W.A. Douglass, „The Basque Stem-Family Household: Myth or Reality?", *Journal of Family History*, 13 (1) (1989), 75 – 89.

BATAVIA 1. S. Schama, *The Embarrassment of Riches*: *An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Fontana, Londra, 1987), 15 – 24, „The Mystery of the Drowning Cell". 2. Ibid. 6.3. Ibid. 289.

BATT-101.1. Christopher Browning, *Ordinary Men*: *Rezerve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1993); citat de Alan Bullock, „The Evil Dream", *TLS*, 5 februarie 1993, 3.2. C. Perechodnik, *Czyjajestem morderep*? (Varşovia, 1993), ediţie cu note şi comentarii de Pawel Szapiro. Vezi Leszek Kotakowski, „International Books of the Year", *TLS*, 3 decembrie 1993.3. John Sack.

An Eye for an Eye: *The Untold Story of Jewish Revenge Against Germans în 1945* (New York, 1993), aprobată de Anthony Polonski, profesor istorie evreiască est-europeană, Universitatea Brandeis. O declaraţie asemănătoare a fost făcută de Jakub Berman, şeful Oficiului de Securitate al Poloniei comuniste (UB), intervievat în 1981. Vezi T. Torańska, *Oni*: *Stalin's Polish*

Puppets (Londra, 1983).

BAUME 1. Guide Michelin: Jura, Franche-Comté (Paris, 1990), 56 – 57.2. René Locatelli, Pierre Gresser et al, L'Abbaye de B aume-les-Mes sieurs (Dole, 1978), 24 – 31.3. Ibid. 234.

BENZ 1. Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik: Guide Through the Collections (München, 1988), 92 – 93.2. D. Cardwell, The Fontana History of Technology (Londra, 1994).

BERNADETTE 1. Cu mulţumiri speciale pentru R. Harris, „Evidence and Devil's Evidence", lucrare de seminar, Universitatea din Oxford Facultatea de Istorie, 24 mai 1993. Vezi şi R. Laurentin, *Lourdes*: *dossiers des documents authentiques* (Paris, 1957); F. Duhoureau, *Saint Bernadette of Lourdes*: *a saint of the Golden Legend* (Londra, 1934). 2. Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen*, *the modernization of rural France*, *1870 – 1914* (Londra, 1977). 3. Harris, „Evidence and Devil's Evidence", *passim*.

BIBLIE 1. Compilat din înregistrări în categoria „Bible", „Codex", „Ulfilas" etc. În *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, editor F.L. Cross (Oxford, 1957), şi E.A. Livingstone, editor, *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford, 1977).

ATENA NEAGRĂ 1. Martin Bernal, *Black Athena*: *The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 vol., Londra, 1987 – 1991). Vezi M. Levine, „The Challenge of Black Athena", *Arethusa* (toamna 1989); şi Jasper Griffin, în *New York Review of Books*, 15 iunie 1989.

BLAMEY 1. Pentru istorie irlandeză modernă, vezi Roy F. Foster, *Modern Ireland 1600 – 1972* (Londra, 1988). 2. *Shorter Oxford English Dictionary*: „blamey, zb 1819, a cajoling tongue and the art of flattery", de unde, „to use flattering speech".

B.N.R. 1. V. Kippel şi Z. Kippel (editori), *Byelorussian*

Statehood: *Reader and Bibliography* (New York, 1988). 2. Symon Kabysh, „Genocide of the Byelorussians", în *Genocide in the USSR*: *Studies în Group Destruction* (New York, 1958), 77 – 88. [Vorkuta] 3. Comunicat de Otto von Habsburg, Discurs în Memoria lui Charles Stránský, Londra, 20 septembrie 1993.

BOGEY 1. R.G.L. Waite, „Adolf Hitler's Guilt Feelings", *Journal of Interdisciplinary History*, 1 (1970 – 1), 229 – 249.2. David Irving, *The Secret Diaries of Hitler's Doctor* (Londra, 1983). 3. Din tradiţie orală, cu multe variante. Prof. M.R.D. Foot, istoric al SOE, confirmă cântecul încă din vremea războiului. 4. L. Bezimenski, *The Death of Adolf Hitler*: *Unknown Documents from the Soviet Archives* (New York, 1968). („Bezimenski" un posibil pseudonim rusesc care înseamnă „fără nume".) 5. Waite, „Hitler's Guilt Feelings", 236 fi. Motivul pentru anatomia aşa-zis anormală a Führerului poate deriva de la o campanie secretă de dezinformare lansată de SOE în ţările arabe în 1941: *Independent*, 5/6 septembrie 1994.6. După „Fred Kamo's

Army", din Joan Littlewood, *Oh What a Lovely War*! (Theatre Workshop, Londra, 1976).

BOGUMIŁ 1. Vezi Steven Runciman, *The Mediaeval Manichee*: *A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947; retipărită în 1984). 2. Euthymius Zigaberius, *Dogmatic Panoply*, citat de Runciman, 76.3. Vezi V.H.H. Green, *Medieval Civilization in Western Europe* (Londra, 1971), 179 – 180.

BOUBOULINA 1. *The Great Greek Encyclopaedia*, „PIRSOS" (Atena, e.1980), 75.

BOXER 1. Vezi H. Keown-Boyd, The Fists of Righteous Harmony: A History of the Boxer Uprising în China (Londra, 1991); A.H. Smith, China în Convulsion (Edinburgh, 1901).

BRIE 1. Patrick Ronce, *The French Cheese Book* (Londra, 1989), 299, 340.2. Hugh Johnson, *World Atlas of*

Wine (Londra, 1971), 60 – 61. Cortón sau „Curtis Ottonis" îşi ia numele după împăratul Otto I; *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 65 – 66.3. Ronce, op. cit. 3 – 7.

BRITO 1. Bede, *History of the English Church and People*, i. 10.2. Vezi B.R. Rees, *Pelagius*: *A Reluctant Heretic* (Woodbridge, 1988); St. Prosper of Aquitaine, *The Call of All Nations* (Westminster, Md., 1952).

BUCZACZ 1. Wincenty Urban, *Droga krzyiowa Archidiecezii Lwówskiej*, *1939 – 1945* (Drumul Crucii în Arhidioceza Lwów) (Wrocław, 1983), 52 – 55.2. Numărul de 60 – 80.000 este dat de Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation* (Princeton, New Jersey, 1979). Comisia (Comunistă) Poloneză pentru Investigarea Crimelor împotriva Naţiunii Poloneze propunea un număr de 300 – 400.000. Vezi M. Terles, *Ethnic Cleansing of Poles în Volhynia and Eastern Galiáa* (Toronto, 1993), 32, 36. Pretinsa acceptare a preşedintelui Krawchuk al Ukraine că acei „ucraineni şovinişti care au omorât în jur de jumătate de milion de polonezi la graniţele estice" (ibid. 70) nu a fost susţinută şi pare a fi derivată după un fals. 3. Riszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*: *Sprawa ukraińska w czasie II Wojny Światowej na terenie* II *Rzeczypospolity* (Varşovia, 1993), cu precădere cap. 6, „Wojenna tragedia", şi Wiktor Poliszczuk, *Gorzka prawda*: *zbrodniczoáé OUN-UPA* (manuscris nepublicat, Toronto, 1993). 4. Terles, *Ethnic Cleansing*, 16 – 17.5. Z. Zieliński (editor), *Życie religijne w Polsce pod okupacią*, *1939 – 1945* (Katowice, 1992), 500.6. Vezi Norman Davies, „Neither Twenty Million, Nor Russians, Nor War Dead", *Independent*, 29 decembrie 1987.7. Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (Londra, 1982), 82.8. „În Lieu of a Self-Portrait", în Simon Wiesenthal, *Justice Not Revenge* (Londra, 1989); şi Alan Levy, *The Wiesenthal File* (Londra, 1993).

BUDA 1. Martyn Rady, *Mediaeval Buda*: *a study of municipal Government and Jurisdiction* (Boulder, 1985). 2. Henry Bogdan, *Histoire de Hongrie* (Paris, 1966), 14.3.

Lovag Zsuzsa, *The Hungarian Crown and other regalia* (Muzeul Naţional Ungar), Budapesta, 1986.4. „Inamissible. Now rare, 1649. Not liable to be fost". *SOED*.

CI4.1. H.Y. Göksu *et al* (editori), *Scientific Dating Methods* (Luxemburg, 1991): şi S. Bowman, *Radiocarbon Dating* (Londra, 1990). 2. A. Gob, *Chronologie du mésolithique en Europe* (Liège, 1990), nos. 0217, 2279, şi 1816.3. L. Picknett, C. Prince.

The Turin Shroud: the shocking truth revealed (Londra, 1994); R. Hoare, The Turin Shroud is genuine: the irrefutable evidence (Londra, 1994).

CABALA 1. Vezi Bernhard Pick, The Cabala: Its Influence on Judaism and Christianity (La Salle, 111., 1913).

CADMUS 1. Vezi M. Bernal, Cadmean Letters: The Transmission of the Alphabet to the Aegean Before 1400 BC (Winona Lake, Minnesota, 1990).

CANTATA 1. W.G. Whittaker, *The Cantatas off. S. Bach* (Oxford, 1959), 659 – 674.2. Norman Davies, *Gods Playground*, op. cit. Îi. 505 – 507.

CANTUS 1. Notaţie rusească, secolele XII-XIII; din Armand Machabey, *La Notation musicale* (Paris, 1952). 2. *Ut queant laxis* din Gregoriană *Liber Uzualis* şi în transcriere modernă. Vezi Alec Harman, *Mediaeval and Early Renaissance Music* (Man and His Music, pentru 1) (Londra, 1988), 3 şi pl, iii. 3. Vezi Deryck Cooke, *The Language of Music* (Oxford, 1959; volum broşat 1985). 4. J. Gayard, *La Méthode de Solesmes* (Paris, 1951).

CAP-AG

1. R. Brenner, „Agrarian Class Structure and Economie Development în Preindustrial

Europe", *Past and Present*, 70 (1976), 30 – 75.

2. *Past and Present*, 78, 79, 85, 97 (1975 – 1981) – 3. Immanuel Wallerstein, *The Modern*

World-System: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy* (New York, 1974). Cu

mulţumiri speciale lui Martyn Rady, „Core and Periphery: Eastern Europe”, lucrare prezentată la Conferinţa Slavică Vest-Centrală (cea.1992). 4. Wallerstein, *The Modern World-System*, 99.5. R. Brenner, „The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism”, *New Left Review*, 104 (1977), 25 – 92. Vezi şi R.A. Denemark şi K.P. Thomas, „The Brenner Wallerstein Debate”, International *Studies Quarterly*, 32 (1988), 47 – 65.

CARITAS 1. *Encyclopaedia Britannica*, ediţia a 11-a (1912), vol, xiii, 593 – 594, la „Drente”. 2. Ibid, vol. v, 876, la „Charity and Charities”. 3. Vezi R.M. Clay, *The Mediaeval Hospitals of England* (Londra, 1909). 4. Michel Foucault, *Historie de la folie* (1961), *Histoire de la Sexualité* (1976), *Surveiller et punir* (1975), tradus ca *Discipline and Punish*: *the birth of the prison* (Harmondsworth, 1991). 5. Foucault, *Discipline and Punish*, *passim*.

CATACOMBI1. Vezi J. Stevenson, The Catacombs: Rediscovered Monuments of Early Christianity (Londra, 1978).

C AUC AZ 1. J.F. Blumenbach, *Collectionis suae cranorum diversarum gentium*... (Göttingen, 1798 – 1828). 2. Reverend E. Cobham Brewer, *The Dictionary of Phrase and Fable* (1870; retipărit, New York, 1978), 229.3. L. Poliakov, *The Aryan Myth*: *A History of Racist and Naţionalist Ideas* în *Europe* (New York, 1974), cu precădere 233 fi; J. Boissel, *Gobineau*: *Un Don Quijote tragique* (Paris, 1981). 4. Vezi Madison Grant, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916). 5. Pentru cel mai recent, popular, şi inteligent sondaj asupra subiectului, vezi Steve Jones, *The Language of the Genes*: *Biology, History, and the Evolutionary Future* (Londra, 1994). 6. Vezi Ashley Montague, *Statement on Race*: *An Annotated Elaboration of*... *the Statements on Race Issued by UNESCO* (New York, 1972).

CEDROS 1. Russell Merggs, Trees and Timber in the

Ancient Mediterranean World (Oxford, 1982).

CHASSE 1. Gaston Phoebus, retipărită ca *The Hunting Book* (Geneva, 1978). Vezi *Musée International de la Chasse*: *Château de Gien*, *Summary of the Collection* (Gien, Loiret, n.d.). 2. Marcin Kromer, *Pobnia* (1577), citat de Norman Davies, *God's Playground* (Oxford, 1981), i. 249.3. Vezi Raymond Carr, *English Fox-Hunting*: *A History* (Londra, 1986).

CASTITATE L Rom. 7: 224; 8: 6.2.1 Cor. 7: 9.3. Peter Brown, *The Body and Society*: *Men*, *Women*, *and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988), 446 – 447.

CERNOBILI. *Siownik geograficzny Królewstwo Polskiego i innych krajów zbwiańskich* (A Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland and of Other Slavonic Countries), editori F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (Varşovia, 1880), „Czarnobyl", i. 750 – 754.2. *The Great Soviet Encyclopaedia*, ediţia a 3-a (Moscova, 1978), vol. xXIX, „Chernobyl". 3. Apoc. 8: 10, 11.

CHERSONESOS 1. Vezi M. Rostovizeff, *Iranians and Greeks în South Russia* (Oxford, 1922). 2. D. Obolensky, „Crimeea and the North before 1204", *Archeoin Pontou* 35 (1978), 123 – 133.3. G.A. Koshalenko *et al*, *Antichnye Gosudarstra Severnogo Prichernomor ya* (Moscova, 1984); Alexander L. Mongait, *Archaeology in the USSR* (Moscova, 1955, Londra, 1961), capitolul 6, „Classical Cities on the North Coast of the Black Sea". 4. Neal Ascherson, *Black Sea* (Londra, 1995), 12 – 48.5. R. Conquest, *The Nation Killers*: *the Soviet Deportation of Naţionalities*, Londra, 1970).

ŞUAN 1. E. Le Roy La durie, „The «Event» şi «Long Term» în Social History: The Case of the Chouan Uprising" (recenzie de P. Bois, *Paysans de l'ouest* (Paris, 1972), în *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 111 – 132.

CODPIECE 1. Lois Banner, „The Fashionable Sex, 1100 – 1600", *History Today*, 42 (4) (1992) 2. A. Junke şi E.

Stille, *Zur Geschichte der Unterwaesche*, *1700 – 1960* (Catalogul ilustrat al unei expoziţii la Muzeul de Istorie (Frankfurt a. M., 1988).

COMBRAY1. Din „Itinéraire proustien”, în Syndicat d’iniţiative, *Illiers-Combray* (Illiers Combray, 1989). Vezi R. Hayman, *Proust*: *a biography* (Londra, 1990); L. Hodgson (editor), *Marcel Proust the critical heritage* (Londra, 1989); Sheila Stem, *Swann’s Way* (Cambridge, 1989).

COMENIUS 1. *Comenius*, *1592 – 1670*: *European Reformer and czech Patriot* (Catalogul unei expoziţii la Biblioteca Bodleian, Oxford, 1992), note de R.J.W. Evans. Vezi şi M. Spinka, *The Incomparable Moravian* (Chicago, 1943). 2. TG. Masaryk, *Světová revoluce*, *za války i ve válce*, *1914 – 1918* (Praga, 1925); tradusă ca *The Making of a State*: *Memories and Observations*, *1914 – 1918* (New York, 1969). 3. From J.A. Comenius, *The Great Didactic*, ediţia 2-a (Londra, 1910), 66 – 69: vezi şi J.E. Sadler, *J.A. Comenius and the Concept of Universal Education* (Londra, 1966).

COMPOSTELA 1. Vezi B. Tate, Guià del Camino de Santiago (Santiago); W. Starkie, The Road to Santiago: pilgrims of St. James (Londra, 1957); H. Davies, Holy days and holidays: the mediaeval pilgrimage to Compostela (Lewisburg, Pennsylvania.

1982); şi James Bentley, The Way of St. James: a pilgrimage to Santiago de Compostela (Londra, 1992).

COMPUTATIO 1. Vezi J.B. Geisbeek, Ancient Double-Entry Book-Keeping: Lucas Paciolis Treatise (Denver, 1914; retipărit, Ōsaka, 1975); şi R.G. Brown and K.S. Johnston, Padoli on Accounting (New York, 1963). 2. Vezi P.L. McMickle şi R.G. Vangermeersch, The Origins of a Great Profession: Catalogue to an Exhibition of Rare Accounting Books and Manuscripts from the Montgomery Collection (Memphis, 1987). 3. M.F. Bywater and B. Yarney, Historic Accounting Literature: A Companion Guide (Londra, 1982).

CONCLAVĂ 1. J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of*

Popes (Oxford, 1988), 327.

PREZERVATIV 1. Actius, citat de M.K. Hopkins, „Contraception in the Roman Empire", *Comparative Studies în History and Society*, 8 (1965 – 1966), 124 – 151.2. P. Ariès, „Sur les origines de la contraception en France", *Population*, 3 (1953); vezi P.P.A. Biller, „Birth Control in the West in the 13th and 14th Centuries", *Past and Present*, 94 (1982), 3 – 26.3. Vezi J.T. Noonan, *Contraception*: *A History of Its Treatment by Catholic Theologians and Casuists* (Cambridge, Massachusetts, 1966). 4. Depoziţia lui Beatrice de Planissoles, citată de E. Le Roy La durie, *Montaillou* (Londra, 1980), 172 – 173.5. Vezi A. McLaren, *Birth-Control* în *Nineteenth Century Britain* (Londra, 1978). 6. A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), capitolul 6.7. Christina Hardyment, „Marie Stopes and Germaine Greer…", lucrare citită la Alistair Home Fellowship Symposium, St Antony's College, Oxford, iunie 1993.8. Ibid.

CONSPIRO 1. S. Hutin, *Les Sociétés secrétes*, ediţia a 1 l-a (Paris, 1993). Vezi şi G. Falzone, *La Storia de la Mafia* (1973), tradus ca *Histoire de la Mafia* (Paris, 1973); R. Catanzaro, *Men of Respect*: *a social history of the Sicilian Mafia* (New York, 1992).

CORSICA 1. Dorothy Carrington, Napoleon and His Parents: On the Threshold of History (Londra, 1988); Granite Island: A Portrait of Corsica (Londra, 1962); şi P. Arrighi, Histoire de la Corse (Paris, 1947); R. Ramsay, The Corsican Tine-Bomb (Manchester, New Hampshire, 1983).

CORVINA 1. C. Csapodi şi K. Csapodi-Gărdonyi, *Biblioteca Corviniana 1490 – 1990* (catalogul expoziţiei) (Budapesta, 1990); recenzat de H.R. Trevor-Roper, „Reunion în Budapest", *New York Review of Books*, 19 iulie 1990.

LAŞ 1. „Campaign to Pardon Troops Hits Setback", The *Independent*, 16 august 1993. Vezi şi J. Putkowski şi J. Sykes, *Shot al Dawn* (Londra, 1989). 2. „Deserters", în

Oxford Companion to the Second World War (Oxford, 1995).

CRAVATE 1. *Oxford English Dictionary* ediţie prescurtată (1970), i. 1144.2. É. Littré, *Dictionnaire de la langue française* (Paris, 1966), îi. 1094.3. The *Independent*, 3 iulie 1991.4. *Louis XIV*, 16. Littré, *Dictionnaire*. 5. R. Filipovic, *Englesko-Hrvatski Hi Srpski Rjecnik*, ediţia a 8-a (Zagreb, 1977); M. Benson, *An English-Serbocroatian Dictionary* (Cambridge, 1990). Filipovic favorizează *kravata*, Benson *masna*.

CRUX 1. A. Frutiger, *Der Mensch und Seine Zeichen* (Dreieich, 1989), tradusă ca *Signs and Symbols*: *Their Design and Meaning* (Londra, 1989), 27*6 – 21*1.2. Frutiger, op. cit. pp. 276 – 277.3. „Tamgas and Tribal Signs" în W. Leaf, S. Purcell, *Heraldic Symbols*: *Islamic Insignia and Western Heraldry* (Londra, 1986), 76 – 82.4. Tadeusz

Sulimirski, *The Sarmatians* (Londra, 1970), discutată de Ascherson, *Black Sea*, op. cit. 230 – 243.5. Władisław T. Bartoszewski, *The Convent al Auschwitz* (Bowerdean Press, Londra, 1990).

CSABA 1. Povestea lui Arpád, „The Skyway of the Warriors", după Kate Seredy, *The Good Master* (Budapesta), tradusă în engleză (Londra, 1937), 92 – 96.

DANNEBROG 1. B. Rying, *Denmark*: *History* (Copenhaga, 1988), 39.

DANUVIUS 1. Vezi C. Magris, *Danube*: *a sentimental journey from the source to the sea* (Londra, 1989). 2. Dimitrie Radu, *Păsările din Delta Dunării* (Birds of the Danube Delta) (Bucureşti, 1979). 3. Vezi A. Demangeon, L. Febvre, *Le Rhin*: *problèmes d'histoire et d'économie* (Paris, 1935).

DASA 1. John D. Barrow, Pi in the Sky: Counting, Thinking and Being (Oxford, 1992), 60 – 63.2. C. Kephart, Sanskrit: its origin, composition and diffusion (Strasbourg, VA, 1949); şi K. Srinivasachari, Learn Sanskrit în Thirty Days (Madras, 1987). 3. Vezi G. Flegg, Numbers: Their

History and Meaning (London, 1983); A. Lilio, The Ancient Greek Numeral System (Bonn, 1990).

DEMOS 1. Peter France, *Greek as a Treat*, program, 3, BBC Radio 4, 12 mai 1993.2. Vezi R.K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge, 1988), şi E.M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave* (Londra, 1988), ambele recenzate în P. Cartledge, „The First Popular Government", *TLS*, 6 – 12 ianuarie 1989.3. T.G. Masaryk, discurs inaugural, 23 decembrie 1918.

DESSEIN 1. C. Pfister, „Les «OEconomies Royales» de Sully et le grand dessein de Henri IV, *Revue historique*, 56 (1894), 304 – 339.2. D.J. Buisseret, *Sully and the Growth of Centralised Government în France, 1598 – 1610* (Londra, 1968). 3. Vezi F.H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge, 1967), 24 fi.

DEVIATIO 1. Thomas Szasz, The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement (Londra, 1971). 2. P. Reddaway (editor), Uncensored Russia: The Human Rights Movement in the Soviet Union (Londra, 1977); S. Bloch, Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union (Londra, 1977); S. Bloch şi P. Reddaway, Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry (Boulder, Colorado, 1985); Vladimir Bukovski, To Build a Castle: My Life as a Dissenter (Londra, 1978).

DIABOLOS 1. N. Forsyth, *The Old Enemy*: *Satan and the Combat Myth* (Princeton, New Jersey, 1987); recenzat de G. Steiner, *TLS*, 1 – 7 aprilie 1988.

DING 1. Kristen Hastrup, Culture and History în Mediaeval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change (Oxford, 1985). 2. S. Lindal, „Early Democratic Traditions", în E. Allardt (editor), Nordic Democracy: Ideas, Issues and Institutions (Copenhaga, 1981).

DIRHAM 1. *The Risălah ofibn Fadlăn*, (traducere şi introducere J.E. McKeithen (teză de doctorat,

Universitatea din Indiana, 1979), citat de T.S. Noonan, „The Impact of the Silver Crisis în Islam upon Novgorod's Trade with the Baltic", în *Oldenburg-Wolinătaraja Ladoga-Novgorod-Kiev*: *Handel und Handlesverginbungen im südlichen und Östlichen Ost-seeraum während des frühen Mittelalters* (Kiel, 1987), 411 – 447.2. T.S. Noonan, „Dirhams from Early Mediaeval Russia", *Journal of the Russian*

Numismatic Society (USA), 17 (1984 – 1985), 8 – 12.3. M. Stemberger, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* (Lund, 1947). 4. După I. Andersson, *History of Sweden* (Londra, 1962), 18. Traducerea „Rus" ca „Suedezi" a lui Andersson este acceptată în această perioadă.

DOLAR 1. Vezi D.R. Cooper, *Coins and Minting* (Princes Risborough, 1983), 10 – 16.2. J. Hans, *Maria-Teresien Taler*: *zwei Jahrhunderte* (Leiden, 1961).

DÖNHOFF 1. Vezi Roman Aftanazy, *Dzieje rezydeneji na dawnych kresach Rzeczpospolitej* (Istoria marilor case în fostele zone de frontieră ale Uniunii Statale Polono-Lituaniane) (11 voi, Wrocław, 1991), ilustrată. 2. Marion Dönhoff, *Kindheit în Ostpreussen* (Berlin, 1988); tradus ca *Before the Storm*: *Memoirs of My Youth în Old Prussia* (New York, 1990), 204.

DOUAUMONT 1. *Voir et comprendre Verdun*: *Champ de bataille*, *environs* (Drancy, 1981); *Ouverture à la visite du champ de bataille* (Fleury-devant-Douaumont, n.d.). Vezi Alistair Home, *The price of glory*: *Verdun 1916* (Londra, 1993). *e* = mc2.1. Vezi J. Schwartz, *Einstein for Beginners* (Exeter, 1979), 2-citat ce apare în mai multe forme. Vezi M. White şi J. Gribbin, *Einstein*: *A life în Science* (New York, 1993); recenzat de R. Dinnage, „Man of Science Agog", *TLS*, 17 decembrie 1993.

ECO 1. Din *Critias* de Platon, citat de Clive Ponting, *A Green History of the World* (Londra, 1991), 76 – 77.2. Geneza IX. 1 – 3: făgăduiala făcută de Dumnezeu copiilor

lui Noe; Psalmul viii. 5 – 6; Psalm exv: 16.3. Hazel Henderson, *Creating Alternative Futures* (1978), citat de Ponting, 159.4. Vezi Sven Forshuťvid, *Assassination al St. Helena* (Vancouver, 1978); B. Weider şi D. Hapgood, *The Murder of Napoleon* (Londra, 1982).

EESTI 1. Din Discursul în Memoria lui Charles Stránský, Londra, 20 septembrie 1993; şi scrisoarea de la Dr. von Habsburg, 28 septembrie 1993. Vezi E. Uustalu, *A History of the Estonian People* (Londra, 1952); R. Taagepera, *Estonia*: *Return to Independence* (Oxford, 1993).

EGNATIA1. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford, 1991), i. 679. Vezi şi R. Chevallier, *Roman Roads* (Berkeley, California, 1976).

EIRIK 1. Citat de Magnus Magnusson şi H. Pálsson, *The Finland Sagas* (Londra, 1965), 24 – 25.2. Vezi Helge Ingstad, *Westward to Finland* (New York, 1969). 3. S.E. Morison, *The European Discovery of America*, i, *The Northern Voyages*, *AD 500 – 1600*, cap. 3, „The Norsemen and Vinland" (O.U.P.) (New York, 1971), 32 – 80.4. R.A. Skelton, T.E. Marston *et al*, *The Vinland Map and the Tartar Relation* (New Haven, Connecticut, 1965). Vezi şi J.H. Parry, „The Vinland Story", în *Perspectives în American History*, i (1967), 417 – 433; M.A. Musmanno, *Columbus Was First* (New York, 1966). 5. Text în traducerea lui Magnusson, *The Finland Sagas*. 6. Morison, *The European Discovery of America*, i. 61.7. Despre John Davys, vezi R. Hakluyt's *Principal Navigations and Voyages... of the English nation*, A.S. Mott (editor) (Oxford, 1929).

EL CID 1. R. Fletcher, *The Quest for El Cid* (Oxford, 1989); C. Smith, *The Making of the „Poema de* Mi-o *Cid"* (Cambridge, 1983). 2. M.H. Keen, *The Outlaws of*

Mediaeval Legend (Londra, 1961); J.C. Holt, *Robin Hood* (Londra, 1989); R.B. Dobson şi J. Taylor, *Rymes of Robyn Hood*: *An Introduction to the English Outlaw*, ediţie

revizuită (Londra, 1989). 3. Juraj Janosik (cca. 1688 – 1713). Vezi „Legenda Tatr", *Literatura polska*: *Przewodnik Encyklopedyczny* (Varşovia, 1984), 553.

ELDLUFT 1. Cu mulţumiri emisiunii „Oxygen" de la Open University, difuzate de BBC2 la 26 septembrie 1992.2. Cum apare ilustrat în J. Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1970), 146 – 147.

ELEKTRON 1. Vezi V.W. Hughes, H.L. Schultz, *Atomic and electron physics* (Londra, 1967); G. Leon, *The Story of Electricity* (New York, 1983).

ELEMENTA 1. Vezi J. Hudson, *The History of Chemistry* (Basingstoke, 1992); W.H. Brock, *The Fontana History of Chemistry* (Londra, 1992).

ELSASS 1. F.L. „Huillier, *Histoire de F Alsace* (Paris, 1947); G. Livet, *L'Europe*, *l'Alsace*, *et la France* (Colmar, 1986). 2. E. Birke, *Silesia*: *A German Region* (München, 1968); W.J. Rose, *The Drama of Upper Silesia*: *A Regional Study* (Battleborough, Vermont, 1935); K. Popiołek, *śląskie dzieje* (Varşovia, 1981); W.B. Goldstein, *Tausend Jahre Breslau* (Darmstadt, 1974). 3. Rose Bailly, *A City Fights for Freedom*: *The Rising of Lwów*, *1918 – 1919* (Londra, 1958); Agenţia de Presă Vestucraineană, *The Problem of Eastern Galicia* şi *The Eastern Galiáan Question* (Viena, 1920); L. Podhorodecki, *Dzieje Kijowa* (Varşovia, 1982).

EMU 1. Vezi Stephen George, Politics and Policy in the European Community (Oxford.

1985), Cap. 9, „Economic and Monetary Union".

EPOPEE 1. Din Stephanie Dailey, *Myths from Mesopotamia*: *The Creation*, *the Flood*, *Gilgamesh*, *and Others* (Oxford, 1989). 2. Homer, *Odyssey*, 1. i. 3. Vezi Stephanie West, *Assurbanipal's Classic*, recenzia lui Dailey şi Maureen G. Kovacs, *The Epic of Gilgamesh* (Stanford, California, 1989), *London Review of Books*, 8 noiembrie 1990, 23 – 25.

EPIDEMIE 1. Vezi C.D. Gordon, „The Huns", în *The Age of Attila* (Ann Arbor, Michigan, 1966), 55 – 111.2. A.

Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), cap. 5, „The Smalipox Conquest". 3. Ibid. 14.

EPIGRAF 1. *CIL* XII. 7070; citat de R. Bloch, *L'Épigraphie latine* (Paris, 1952), 59.2. *CIL* vi. 701; citat de Bloch, *L'Épigraphie latine*, 83.3. *CIL* XIII. 3, fasc. 2, 10021; citat de Bloch, *L'Épigraphie latine*, 102. Vezi şi D. Feissel *et al*, *Guide de Vépigraphiste* (Paris.

1986).

EROS 1. K.L. von Pollnitz, Le Saxe galante, or The Amorous Adventures of Augustus of Saxony... translated by a Gentleman of Oxford (Londra, 1750). 2. Norman Davies, God's Playground: A History of Poland (Oxford, 1981), i. 493195.3. În Cambridge.

ETRUSCHERIA 1. Citat de M. Finley, „The Etruscans and Early Rome", în *Aspects of Antiquity* (Londra, 1968), 115.2. „The Etruscans and Europe", Galeries du Grand Palais, 15 septembrie-14 decembrie 1992, în *Le Petit journal des grandes expositions*, 237 (Paris, 1992). 3. D.H. Lawrence, *Etruscan Places* (1927), citat de Finley, „The Etruscans and Early Rome", 100.

EULENBURG 1. James D. Steakly, „Iconography of a Scandal: Political Cartoons and the Eulenburg Affair în Wilhelmian Germany", în M.B. Dubermann *et* al (editori).

Hidden from History: *Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; Londra, 1991), 233 – 263.2. B. Inglis, *Roger Casement* (Londra, 1973); H.O. Mackey, *The Crime Against Europe*: *The Writings and Poetry of R. Casement* (Dublin, 1958); Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (Londra, 1987). 3. M. Baumont, *L'Affaire Eulenberg et les origines de la Guerre Mondiale* (Paris, 1933); citat de Steakley, „Iconography of a Scandai", 235.4. E.J. Haeberle, „Swastika, Pink Triangle, and Yellow Star: the Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals în Nazi Germany", în Dubermann *et* al (editori), *Hidden from History*, 365 – 382.

EULER 1. Petr Beckmann, *A History of PI* (New York,

1971), 147 – 157.

FOAMETE 1. Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger*: *Ireland 1845 – 49* (Londra, 1962), 91.2. Ibid. 19.3. Roy Foster, *Modern Ireland*: *1600 – 1972* (Londra, 1988), 325.4. Citat de A. Nikiforuk, „The Irish Famine", în *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), 123.5. Din Lady Wilde, „The Exodus", în C. Morash (editor), *The Hungry Voice*: *Poetry of the Irish Famine* (Dublin, 1989), 219; S. Cronin, *Irish Naţionalism*: *a history of its roots and ideology* (New York, 1980).

FARAON 1. The National Monument of the Santa Cruz de Valle de los Caldos: a tourist guidebook (Madrid, 1961).

FEROE 1. L.K. Schei şi G. Moberg, *The Faroe Islands* (Londra, 1991), cap. 5, „Political Awakening".

FATIMA 1. J. Delaney, *A Woman Clothed in the Sun* (Dublin, 1991), 194. Vezi şi M. De la Sainte Trinité, *The Third Secret of Fatima* (Chulmleigh, 1986). 2. Vezi T. Tindale Robertson, *Fatima*, *Russia*, *and Pope John Paul* II (Chulmleigh, 1992). 3. Vezi M. Parham, „With God on Our Side", *Independent Magazine*, 4 decembrie 1993; şi publicaţia trimestrială *Medjugorje Messenger* (Londra, 1986).

FAUSTUS 1. Goethe, Faust, pentru îi 11.12, 073 – 5.2. The Oxford Companion to German Literature, 173.

FEMME 1. Tradus pentru *Wollstonecraft*, *Women*, *and the French Revolution*, expoziţie la University College, Londra, 1992.2. Vezi Sara E. Melzer şi Leslie W. Rabine (editori), *Rebel Daughters*: *Women and the French Revolution* (Oxford, 1992).

FIESTA 1. Federico de Cesco, Viva Europa: Die Hundert schönsten Volksfeste (Zürich, n.d.).

FLAGELLATIO 1. C. Bertelli, „The Flagellation", în *Piero della Francesca* (New Haven, Connecticut, 1991), 115 – 126; C. Ginzburg, *The Enigma of Piero*: *The Baptism*, *the Arezzo Cycle*: *The Flagellation* (Londra, 1985); K. Clark, *Piero della Francesca* (Londra, 1969). 2. R.

Wittkower şi B.A.R. Carter, „The Perspective of Piero della Francesca's «Flagellation»", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 16 (1953), 292 – 302.3. Bertelli, „The Flagellation", 115 – 116.4. John Pope-Hennessy, *The Piero della Francesca Trail* (23rd Walter Neurath Lecture) (Londra, 1993), 10; şi „Whose Flagellation?", *Apollo*, 124 (1986), 162 – 5.5. Alison Cole, *Perspective* (Londra, 1992). 6. Vezi Michael Woods, *Perspective în Art*: *A Drawing Tutor* (Londra, 1984). 7. Cole, *Perspective* 24.8. J. Berger, *Ways of Seeing* (Londra, 1972); şi *The European Way of Seeing* (Londra, 1972).

FLAMENCO 1. Cu mulţumiri drei. Józefina Del Carmen Boyd. 2. Citat de James Woodall*, în Search of the Firedance*: *Spain through Flamenco* (Londra, 1992), 149.

FLORA 1. Vezi Monica Kippner, *The Quality of Mercy*: *Women al War*, *Serbia 1915 – 18* (Newton Abbot, 1980), 223.2. Ibid. 34.3. Vezi Julie Wheelwright, *Amazons and Military Maids* (Londra, 1989) care conţine un capitol despre Flora Sandes. 4. Kippner, *The Quality of Mercy*, 30.

NEBUNIE 1. Aleksandr Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce* (retipărită, Varşovia, 1947). 2. Adam Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce*: *wypisy wiŹzienne* (Paris, 1985). 3. Barbara Tuchman, *The March of Folly*. *From Troy to Vietnam* (Londra, 1984)

FREUDE 1. F. von Schiller, „An die Freude", în L. Reiners (editor), *Der ewige Brunnen* (München, 1992), 910 fi; F. von Schiller, *Ode to Joy* (Paisley, 1987). 2. G. Grove, *Beethoven and his Nine Symphonies* (Londra, 1898), 326 – 327.3. Ibid. 309100; Ralph Hill (editor), *The Symphony* (Londra, 1949), 113 – 117.

FUTHARK 1. Vezi R.A. Page, „Rune-Masters and Skalds", în J. Campbell-Graham, *The Viking World* (Londra, 1989), 155 – 171.2. N. Pennick, „Figure and Sequence", în *Games of the Gods*: *The Origin of Board Games în Magic and Divination* (London, 1988), 75.3. Tacitus, citat ibid. 91.4. Pennick, *Games of the Gods*, 95 – 100: vezi şi R.A.S.

MacAlister, *The Secret Languages of Ireland* (Cambridge, 1987); D. McManus, *A Guide to Ogham* (Maynooth, 1991); R.R. Brash şi J.R. Allen, *Ogham Monuments în Wales* (Llanerch, 1992).

GĂGĂUZ 1. Vezi W. Zajązkowski, Język i folklor cu Gagauzów w Bulgarii (Cracovia, 1966). 2. Vezi H.T. Norris, Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world (Londra, 1993). 3. T.J. Winnifrith, „The Pomaks", în Shattered Eagles, Balkan Fragments (Londra, 1995), 82 – 98.4. R.J. Donie, J.V.A. Fine, Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed (Londra, 1994).

VÂNĂTOR-CULEGĂTOR 1. Clive Gamble, „Hunter-gatherers and the origin of states", în J.A. Hall (editor), *States în History* (Oxford, 1968); vezi şi R.B. Lee, I. De Vore (editor), *Man the Hunter* (Chicago, 1968).

GATTOPARDO 1. Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Îl gattopardo* (Milan, 1958); tradus de Archibald Colquhoun ca *The Leopard* (Londra, 1960), 11.2. Ibid. 29.3. Ibid. 223.

STÂNGA 1. Vezi J. van Clove, R.E. Frederick, The Philosophy of Right and Left: incongruent counterparts and the nature of space (Londra, 1991). 2. N. Nugent, „The European Parlament", în The Government and Politics of the European Community (ediţia a 3-a) (Londra, 1994).

GENE 1. P.J. Bowles, The Mendelian Revolution (Londra, 1989); C.F. Meyer, The Genesis of Genetics: The Growing Knowledge of Heredity Before and After Mendel (Roma, 1953); C. Stem, The Origin of Genetics: A Mendelian Source Book (Londra, 1966). 2. Zhores Medvedev, The rise and Fall ofi. D. Lysenko (1967; tradus, New York, 1969); D. Joravsky, The Lysenko Affair (Cambridge, Massachusetts, 1970). 3. Vezi J.S. Huxley, Soviet Genetics and World Science (Londra, 1949).

GENOCID 1. G.J. Libaridian, A Crime of Silence: the Armenian Genocide (Londra, 1985); D.M. Lang, The Armenians: a people în exile (Londra, 1981); C.J. Walker, Armenia: survival of anation (Londra, 1990); S.L. Sonyel,

The Ottoman Armenians, *victims of great power diplomacy* (Londra, 1987); R. Hovannisian (editor), *The Armenian Genocide*: *history, politics, and ethics* (Londra, 1991); R. Melson, *Revolution and Genocide*: *on the origin of the Armenian genocide and of the Holocaust* (Londra, 1992). 2. Din notele amiralului Canaris, 22 august 1939, citat de L.P. Lochner, *What about Germany*? (New York, 1942), 2. Pasajul este uneori citat greşit ca fiind o referire la Soluţia Finală. Cu mulţumiri doctorului Mark Levene. 3. R. Lemkin, *Axis Rule în Europe*: *Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (New York, 1944). Vezi şi „Genocide", *Encyclopaedia Judaica* (Ierusalim, 1971), vol. 7, 410.

GENUG 1. După G. Brandreth, Famous Last Words and Tombstone Humor (New York.

1989).

GESANG 1. Martin Luther, „Ein feste Burg ist unser Gott", în *Der ewige Brunnen*: *ein Handbuch deutscher Dichtung* (München, 1979), 971; vezi şi F. Blume, *Protestant Church Music*: *a history* (Londra, 1975). 2. Tradus de Thomas Carlyle, *The English Hymnal with Tunes* (Oxford, 1933), nr. 362.3. Thrasybilos Georgiades, „The German Language and Music", în *Music and Language*: *The rise of Western Music as Exemplified în Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 49 – 58.4. „Tallis's Canon", formă prescurtată a unei melodii de Thomas Tallis (1505 – 85) din *Psalter* (1621) a lui T. Ravenscroft, scris Thomas Ken (1637 – 1710). Vezi M. Baughen (editor), *Hymns for Today's Church* (Londra, 1982), nr. 274. Vezi şi E.H. Fellowes, *English Cathedral Music* (Londra, ediţia a 5-a, 1969).

ĠGANTIJA 1. J.D. Evans, *Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands* (Londra, 1971). 2. B. Blouet, *The Story of Malta*, ediţia a 3-a (Londra, 1981).

GHETOU 1. „Ghetto", în Encyclopaedia Judaica (Ierusalim, 1970), vii. 542 – 546.2. Gershon Hundert, Jews

în a Polish Private Town: The Case of Eighteenth Century Opatów (Baltimore, 1992).

GONCALVEZ 1. B. Davidson, *Black Mother* (Boston, 1961); ediţie revizuită *The African Slave Trade* (Boston, 1980), 53 – 54.2. Ibid. 55.3. Ibid. 67 – 9, 101 – 3.4. Ibid. 163.5. „How Many?", ibid. 95 – 101.

PAS DE GÂSCĂ 1. Vezi P.J. Haythomthwaite, *Frederick the Great's Army* (Londra, 1991); şi Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640 – 1945* (Oxford, 1955).

GOTHA 1. E. Scheeben, Ernst II Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha (Frankfurt.

1987); J. Van der Kirstie, Dearest Affie: Alfred, Duke of Edinburgh and Duke of Saxe Coburg and Gotha, 1840 – 1900 (Gloucester, 1984). 2. R.R. James, Albert, Prince Consort: A Biography (Londra, 1985); S. Weintraub, Victoria: A Biography of a Queen (Londra, 1988); T. Aranson, Heart of a Queen: Queen Victoria's Romantic Attachments (Londra, 1991). 3. A.S. Gould Lee, The Royal House of Greece (Londra, 1948). 4. Brian Connell, Manifest Destiny: A Study în Five Profiles of... the Mountbatten Family (Londra, 1953); M. Kerr, Admiral Louis of Battenberg (Londra, 1934); R. Hough, Louis and Victoria (Londra, 1974). 5. Polski Słownik Biograficzny (Wrocław, 1960 – 1961), ix, „Hauke". 6. Anthony, Lord Lambton, The Mountbattens (Londra, 1989). 7. Richard Tomlinson, „Trying to be Useful", Independent on

Sunday, 19 iunie 1994; extrase din Divine Right: The înglorious Survival of British Royalty (Londra, 1994).

GOTIC 1. J. Ruskin, *The Nature of Gothic* (1892; retipărită, Portland, Oregon, 1975), 5.2. Vezi A. Saint, „Building in the Holy Town", *TLS*, 9 – 15 martie 1990, recenzie la A. Erlande-Brandenburg, *La Cathédrale* (Paris) şi R. Recht (editor), *Les Bâtisseurs des cathédrales gothiques* (Strasbourg, 1989).

GOTTHARD 1. Ian Robertson, *Switzerland*, Blue Guide (Londra, 1989), 230, 304 – 305.2. Monumentul Suvorov.

Vizită personală.

GRECO 1. David Holton (editor), *Literature and Society în Renaissance Crete* (Cambridge, 1991); A. Embiricos, *La Renaissance Cretoise*, 2 vol. (Paris, 19601967). 2. C.T. Dimaras, *A History of Modern Greek Literature* (Londra, 1972).

GRILLENSTEIN 1. R. Sieder şi M. Mitterauer, „The Reconstruction of the Family Life Course: Teoretical Problems and Empirical Rezults", în R. Wall *et* al (editori), *Family Forms în Historic Europe* (Cambridge, 1983), 309 – 345.

GROSSENMEER 1. Peter Laslett, „Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Tradiţional Europe Compared", în R. Wall *et* al (editori), *Family Forms în Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513 – 563.2. Peter Laslett, „Introduction: The History of the Family", în Laslett şi Richard Wall (editori), *Household and Family în Past Times*: *Comparative Studies în Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries* (Cambridge, 1972). 3. J. Valynseele, *La Généalogie*: *histoire et pratique* (Paris, 1991). Vezi şi Societatea Genealogică a Bisericii lui Iisus Christos a Sfinţilor din Zilele din urmă, *Finding Aids to the Microfilmed Manuscript Collection*... (Salt Lake City, 1978 – 1983).

GROTE MARKT 1. Jacques Darras, 1989 Reith Lectures, 1, „The Time Traveller", from *Beyond the Turmel of History* (BBC Radio 4), *Listener*, 23 noiembrie. 1989.2. Reith Lectures, 2, „The Golden Fleece", *Listener*, 30 Nov. 1989.

GHERILA 1. Robert Moss, *Urban Guerrillas*: *the new face of political terrorism* (Londra, 1972). 2. A. Racineux, „Les Chouans: une armée de l'ombre", *Historama*, nr. 89, iulie 1989, 12 – 19.

GHILOTINĂ 1. După Martin Manser, *Dictionary of Eponyms* (Londra, 1988), 120.

HANSA 1. T. Lindner, Die deutsche Hanse: ihre Geschichte, ediţia a 4-a (Leipzig, 1911); Hugo Yrwing, Visby: hansestadpae Gotland (Stockholm, 1986). 2. Fritz Grotemeyer, „Warenzug hansischer Kaufleute" (1942), în Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellungskatalog des Museums für Hamburgische Geschichte, Bd 2 (Hamburg, 1989), 623; şi Carsten Prange, Auf zur Reise durch Hamburgs Geschichte-A Journey through Hamburgs History (Hamburg, 1990).

RECOLTĂ 1. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow*: *Soviet Collectivisation and the Terror Famine* (Londra, 1986), 3.2. Ibid, cap. 16, „The Death Roll". 3. Vasily Grossman, *Forever Flowing* (New York, 1972), citat de Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 286.4. S.J. Taylor, *Stalins Apologist*: *Walter Duranty*, *the New York Times Man în Moscow* (Oxford, 1990). 5. Conquest, *The Harvest of Sorrow*, cap. 17, „The Record of the West". 6. Ibid. Preface", 1.

URĂ 1. G. Bell, *Archbishop Davidson* (Londra, 1935), îi. 756 – 770.2. K. Slack, *George Bell*, *1883 – 1958* (Londra, 1972). 3. În G. Bell, *The Church and Humanity* (London, 1946), cap. 22, „God Above Nation", 201 – 210.4. Ibid. 22 – 31.5. Ibid, cap. 14, „Obliteration Bombing". Vezi şi M. Czesany, *Allierten Bombenterror*: *der Luftkrieg gegen die Zivilbevölkerung Europas*, *1940 – 5* (Leoni, 1987). 6. D. Bonhof Fer, *Letters and Papers from Prison*, E. Bethge, editor (New York, 1967), citat de Slack, *George Bell*, 97.7. Bell, *The Church and Humanity*, cap. 19, „Christianity and the European Heritage", 177 – 182.

HEJNA! 1. Cu mulţumiri profesorului Jacek Woźniakowski, istoric de artă şi, în 1991, primar general al Cracoviei. 2. Gaspard de Marval, *Le Guet de la cathédrale*, postfaţă de Oliver Freeman (Chapelle-sur-Moudon, 1992).

HEPTANESOS 1. W.H. Zawadzki, *Man of Honour*: *A. Czartoryski*, *Statesman of Russia and Poland* (Oxford, 1993). 2. „Great Britain and the Ionian Islands, 1848 – 51:

A Case of Bad Publicity", *European History Quarterly*, 17 (2) (1987), 131 – 144.

HERMANN 1. Vezi George Mosse, *The Naţionalisation of the Masses*: *political symbolism and mass movements* în *Germany* (Itaca, 1991). 2. Profesor Rees Davies din Aberystwyth scrie: „Povestea de la monument [ul Beddgelert] aparţine anilor 1790... „Inventatorul" David Pritchard era emigrat în zonă – fără îndoială căuta să atragă mai mulţi vizitatori în această parte sălbatică a Ţării Galilor. Cred că el era cârciumarul. Era o poveste tipică romantismului, Ossiană, Iolo Morganwg..."; scrisoare privată, 16 mai 1994.

HEXEN 1. Hugh Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Century* (Londra, 1990), 84.2. Ibid. 3. *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), citat de B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce XXVII i XVIII wiekach* (Łódź, 1952). Conform estimărilor recente, numărul total de victime a fost de cca. 50.000.

HOLISM 1. *Das Buch von der Gebürung* (c.1520), 3.3; în *Paracelsus*: *Essential Readings*, selecţionate şi traduse de Nicholas Goodrick-Clarke (Wellingborough.

1990), 59.

HOSSBACH 1. „The Hossbach Memorandum", în *Documents on German Foreign Policy 1916 – 45* (Londra, 1949), ser. D, i. 29 – 30.2. A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Londra, 1963), 168 – 172.3. T.W. Mason, în E.M. Robertson (editor), *The Origins of the Second* World *War* (Londra, 1971), 114. Vezi şi F.H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace*: *Theory and Practice in the History of Relations Between States* (Cambridge, 1963), mai ales 328 – 334.

ISTERIE 1. Citat de Mary K. Lefkowitz în „The Wandering Womb", *Heroines and Hysterics* (Londra, 1981), 15 – 16. Vezi şi L. Dean-Jones, *Women's Bodies în Classical Greek Science* (Oxford, 1994) 1.2. Lefkowitz, „The Wandering Womb", 12.3. E. Shorter, *A History of*

Women's Bodies (Londra, 1982).

IKON 1. Vezi J. Baggley, *Doors of Perception*: *Icons and their spiritual significance* (Londra, 1987). 2. Vezi N.P. Kondrakov, „Iconography of the Boguroditsa", în *The Russian Icon* (Oxford, 1927). 3. G. Ramos-Poqui, *The Technique of Icon Painting* (Tunbridge Wells, 1990). 4. Stefania Hnatenko, *Treasures of Early Ukrainian Art*: *Religious Art of the 16 – 18th Centuries* (Muzeul Ucrainean) (New York, 1959); S.

Hordynsky, *The Ukrainian Ikon from the XII to the XVIII centuries* (Toronto, 1973). 5. Suzanne Martinet, *La Sainte-Face de Laon et son histoire* (Laon, 1988). 6. Maxim Gorky, *Childhood* (Penguin Classics, Londra, 1966), pp. 61 – 64.

ILIRIA 1. Vezi D. Gelt, The Slovenians from the Earliest Times (Victoria, 1983); E.M. Despalatovic, 1. Gaj and the Illyrian Movement (New York, 1973); J. Punk et al, A Brief History of Slovenia (Ljubljana, 1994); S. Gazi, A History of Croaţia (New York, 1973); R.W. Seton-Watson, The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy (New York, 1911); J. Pogonowski, Iliryzm i Siowianszczyzna (Liov, 1924).

ILLYRICUM 1. Vezi J. Wilkes, *The Illyrians* (Oxford, 1992); şi „The Provinces of the Empire", T. Cornell, J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 118 – 166.

IMPRESSION 1. Herman Wechsler, *Lives of Famous French Painters* (New York, 1962), 103 – 108.2. Ibid. 16.

INDEX 1. N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (Londra, 1985), 207 – 213.2. Vezi J. Vemaud şi A. Bennett, *An Index to INDEX ON CENSORSHIP, 1972 – 88* (Londra, 1989). 3. *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967).

INFANTA 1. Citat de Philippe Ariés, *Centuries of Childhood*: *A Social History of Family Life* (Londra, 1979), 15.2. Prado, Madrid: Coello, *The Infanta Isabella* (1579),

Cât. 1137; Velásquez, *The Infanta Margherita of Austria* (1659), Cât 1192. Vezi S.N. Orso, *Velázquez, los Barrochos, and Painting in the Court of Philip IV* (Cambridge, 1993). 3. Aries, *Centuries of Childhood*, cap. 5, „From Immodesty to Innocence".

INQUISITIO 1. Vezi F.E. Dostoievski, *The Brothers Karamazov* (1880) tradus de D. Magarshack (Harmondsworth, 1958); şi *The Grand Inquisitor*, tradus de S. Koteliansky, introducere de D.H. Lawrence (Londra, 1935). 2. Vezi Eduard Wasioiek, *Dostoyevsky*: *the major fiction* (Boston, 1964); Judith Gunn, *Dostoyevsky*: *dreamer and prophet* (Oxford, 1990); J. Frank, *Dostoyevsky* (Princeton, 1979), 3. vol; W.J. Leatherbarrow, *Dostoyevsky*: *The Brothers Karamazov* (Cambridge, 1992). 3. Citat de A.B. Gibson, *The Religion of Dostoyevsky* (Londra, 1973), 187.4. Citat de Gunn, op. cit. 5. Ioan 12: 24.

IONA 1. Ellen Murray, Peace and Adventure: The Story of Iona (Glasgow, 1987). Vezi şi T.O. Clancy, G. Marcus, Iona: the Earliest Poetry of a Celtic Monastery (Edinburgh, 1995).

JACQUARD 1. Vezi S. Augarten, Bit by Bit: An Illustrated History of Computers (Londra, 1984).

BLUGI 1. Vezi Joanna Brogden, „Strauss, Levi", în *Fontana Biographical Companion to Modern Thought* (Londra, 1983), 734.

KALEVALA 1. Mulţumiri speciale profesorului M.A. Branch. Vezi şi F.J. Oinas, *Studies în Finnic folklore*: *homage to the Kalevala* (Mantă, 1985).

KATYŃ 1. NKVD către tovarăşul Stalin, 5 martie 1940, nr. 794/5, Comitetul Central al Arhivelor COSU. Document difuzat de preşedintele Elţîn, şi publicat în *Gazeta wyboreza* (Varşovia), nr. 243 (1016), 15 octombrie 1992.2. Vezi J.T. Gross, *Polish Society under German Occupation*, *1939 – 45* (Princeton, 1979); R. Lukas, *The Forgotten Holocaust* (Lexington, Kentycky, 1986). 3. Conversaţie cu Stalin la Kremlin, 14 noiembrie 1941. S. Kot,

Conversations with the Kremlin and Despatches from Russia (Londra, 1963), 112 – 143.4. Studiile detaliate care sintetizează cazul înaintea mărturisirii de vinovăţie din partea Moscovei includeau *The Crime of Katyń*: *Facts and Documents* (Polish Cultural Foundation, 1948), tradus (Londra, 1965); J. Mackiewicz, *The Katyn Wood Murders* (Londra, 1951); J. Czapski, *The înhuman Land* (Londra, 1951); J.K. Zawodny, *Death* in the *Forest*: *The story of the Katyn Forest Massacre* (Notre Dame, 1962); Louis Fitzgibbon, *Katyn*: *Crime without paralel* (Londra, 1971); *Despatches of Sir Owen O'Malley to the British Government* (Londra, 1972); M. Dąbrowski (editor), *KATYN, 1940 – 1990*: *Documentary Exhibition Commemorating the Fiftieth Anniversary* (Institutul Polonez şi Muzeul Sikorski, Londra, 1990). 5. Philip C. Bell, „The Katyn Graves Revealed" în *John Bull and the Bear*: *British Public Opinion, Foreign Policy and the USSR, 1941 – 5* (Londra, 1990). Vezi şi C.S. şi S.A. Garrett, „Death and Politics: The Katyn Forest Massacre and American Foreign Policy", *East European Quarterly*, 20/4, ianuarie 1987, 429 – 446.6. Comunicat în *The Times*, 10 iunie 1995.7. Nicholas Bethell, „The Cold Killers of Kalinin", *Observer*, 6 octombrie 1991. Studii ulterioare publicate după mărturisirea sovietică de vinovăţie includ: Allen Paul, *Katyń*: *the Untold Story of Stalin's Polish Massacre* (New York, 1991), şi Vladimir Abarinov, *The Murderers of Katyn*, tradus din rusă (Hippocrene, New York, 1993). 8. Vezi publicaţia ilegală a lui J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia* (Varşovia, 1983). 9. *The Black Book of Polish Censorship* (Directivele cenzurii statului polonez pentru 1976) (Londra, 1977). 10. A. Moszyński (editor), *Lista Katyńska* (The Katyn List) (Londra, 1977). 11. Vezi Ewa Haraszti Taylor, *A Life with Alan* (Londra, 1987), 221.

KEELHAUL 1. Denis Hills, *Tyrants and Mountains*: *a Reckless Life* (Londra, 1992), 103 – 108.2. Ibid. 120 – 124. Hills a fost recompensat fiind caricaturizat în romanul

Exodus al lui Leon Uris şi în filmul Hollywoodian de mai târziu bazat pe acest incident, despre omul care a încercat să *oprească* nava să înalţe pânzele. 3. Ibid. 130.4. Ibid. 136.5. Ibid. 13710.6. Vezi Nicholas Bethell, *The Last Secret*: *Forcible Repatriation to Russia*, *1944 – 47* (Londra, 1974); Nikolai Tolstoi, *Victims of Yalta* (Londra, 1978); Nikolai Tolstoi, *The Minister and the Massacres* (London, 1986). 7. A. Cowgill, T. Brimelow, C. Booker, *The Repatriation from Austria în 1945*: *the Report of an Enquiry*, 2 vol. (Londra, 1990); recenzat de J. Jolliffe, „The Riviera of Hades", *Spectator*, 20 octombrie 1990; D. Johnson, „Macmillan: a vindication that came too late", *The Times*, 19 octombrie 1990; R. Harris, „Here s-a way out for every war criminal", *Sunday Times*, 21 octombrie 1990.

KHAZARIA 1. Citat de O. Pritsak, „The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies*, 2 (1978), 271; şi în Pritsak, *Studies în Mediaeval Eurasian History* (Londra, 1981). 2. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe*: *The Khazar Empire and Its Heritage* (Londra, 1976).

KONARMYA1.1. Babel, *Konarmiya* (Moscova, 1928), 5. a. N. Davies, „Izaak Babev's „Konarmiya" Stories, and the Polish-Soviet War, *Modern Language Review*, 67 (1972), 845 – 857.3. K.M. Murray, *Wings over Poland* (New York, 1932).

KONOPIŠTĚ 1. Contele Carlo Sforza, „The Man Who Might Have Saved Austria", în *Makers of Modern Europe* (Londra, 1930), 3243.2. Ibid. 27.3. Ibid. 20.

KRAL 1. Vezi H. Spanke, *Deutsche und französische Dichtung des Mittelalters* (Stuttgart, 1943). 2. W. Kootz, *Frankfurt*: *City Guide* (Frankfurt, n.d.), 9 – 12.

LANGEMARCK 1. John Keegan, „When the guns fell silent: the Belgian battlefield where the seeds of German revenge were sown", *Daily Telegraph*, 11 noiembrie 1988. Acea zonă a morţii conţine un număr asemănător cu acela

al soldaţilor americani morţi în războiul din Vietnam. (Vezi Anexa III, p. 1326.)

LAUSSEL1. Monica Şioo şi Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother*: *Rediscovering the Religion of the Earth* (San Francisco, 1987), 84. Despre religia din Epoca de Piatră, vezi G. Rachel Levy, *The Gate of Horn* (Londra, 1948). 2. R. Graves, *White Goddess*: *a Historical Grammar of Poetic Myth* (Londra, 1966); şi *The Greek Myths* (Londra, 1955), 2 vol. 3. Neal Ascherson, *Black Sea* (1995), 111 – 117.4. W.I. Thompson, *The Time Falling Bodies Take to Light Mythologies*, *Sexuality and the Origins of Culture* (New York, 1981), 102; citat de Şioo şi Mor, op. cit. 79.5. Vezi Riane Eisler, *The Chalice and the Blade*: *Our History*, *Our Future* (Centre for Partnership Studies, Pacific Grove, California) (New York, 1988).

LEONARDO 1. Jean Mathé, *Leonardo's Inven*tions (Geneva, 1980). 2. După D. Wallechinsky *et al*, *The Book of Lists* (New York, 1977), şi C.M. Cox, *Genetic Studies of Geniuses* (Stanford, California, 1926).

LEPRĂ 1. Citat de S.N. Brody, *The Disease of the Soul*: *Leprosy în Mediaeval Literature* (Itaca, New York, 1974), 80 – 81.2. Ibid. 66 – 7.3. *Chronicle of Lanercost*, citat de R.M. Clay, *Mediaeval Hospitals of England* (Londra, 1909), 56.4. Eilhart, L 42764279, citat de Brody, 180.5. James A. Michener, *Hawaii* (New York, 1959).

LESBIANISM 1. Judith C. Brown, Immodest Acts: The Life of a Lesbian Nun în Renaissance Italy (New York, 1985). 2. Lillian Faderman, în Signs: A Journal of Women în Culture and Society, 12 (3) (Spring 1987), 576.

LETTLAND 1. A. Silgailis, *Latvian Legion* (San José, California, 1986). 2. După ibid. 245 – 250.

LEX 1. H.F. Jolowicz, *The Roman Foundations of Modern Law* (Oxford, 1957); A.D.E. Lewis (editor), *The Roman Law Tradition* (Cambridge, 1994).

LIETUVA 1. H.H. Bender, *A Lithuanian Etymological Index* (Princeton, New Jersey, 1921), 5.2. V. Ambrazas *et*

al, *Grammatyka litovskogo yazika* (Vilnius, 1985), 5.3. Vezi J. Biddulph, *Lithuanian*: *A Begining* (Pontypridd, 1991).

LILI 1. R. Lax şi F. Smith, *Great Song Thesaurus*, ediţia a 2-a (Oxford, 1985). 2. Hans Leip, „Lili Marleen", în *Der ewige Brunnen*: *ein Hausbuch deutscher Dichtung* editor L. Reiners (München, 1979), 502. Titlul original în engleză: „*My Lili of the Lamplight*. Vezi „The Saga of Lilli Marlene". 3. *Les Feuilles Mortes* (Autumn Leaves); scris de J. Prévert, compus de J. Kosma, versuri în engleză de Johnny Mercer. 4. *Podmoskovnye Vechera* (Moscow Nights), C.1958; scris de M. Matusovsky, compus de V. Solovyov-Sedi; C.V. James (ed.), *Russian Song-Book* (Oxford, 1962), i. 31.

LLANFAIR 1. Melville Richards, „Eclesiastical and Secular în Mediaeval Welsh Settlement", *Studia Celtică*, 3 (1968), 9 – 19. Despre istorie velşă vezi John Davies, *Hones Cymru* (1990). tradus ca *A History of Wales* (Londra, 1993). 2. Ward Lock's *North Wales* (Northern Section), ediţia a 14-a (Londra, n.d. e.1948), 193. Numele combină şi îmbunătăţeşte numele autentice a trei sate velşe: LLANFAIR PWLLGWYNGYLL ŞI LLANDYSILIO (Anglesey) şi LLANDYSILIOGOGO (Cardiganshire). Scrisoare de la Profesorul Rees Davies din Aberystwyth, 16 mai 1994.

LLOYD S 1. A. Brown, Hazard Unlimited: From Ships to Satellites: 300 years of Lloyds of London (Colchester, 1987). 2. Edmund Halley, în Mortality în Preindustrial Times: The Contemporary Verdict: Edmund Halley et al, H. Cassedy, editor (Farnborough, 1973); şi R. Schofield et al, editori, The Decline of Mortality în Europe (Oxford, 1991).

PRADĂ DE RĂZBOI 1. „Am avut odată, două statui minunate, o femeie şi un bărbat, ambii atât de perfecţi, încât li se puteau vedea venele. Au fost furate când Poros a fost distrus şi nişte soldaţi urmau să le vândă europenilor din Argos... Dar i-am tras deoparte pe soldaţi şi am discutat cu ei. „Chiar dacă vi se oferă zece mii de taleri, nu

ar trebui să permiteţi ca aceste statui să părăsească patria noastră. Noi pentru asta am luptat". După H.A. Lidderdale, editor, *The Memoirs of General Makriyannis* (Oxford, 1966). 2. W. St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles* (Oxford, 1967); C. Hitchens *et al*, *The Elgin Marbles*: *should they be returned to Greece*? (Londra.

1987). 3. Charles de Jaeger, *The Linz File*: *Hitler*'s *Plunder of Europe's Art* (Toronto, 1981); Lynn Nicholas, *The Rape of Europe* (Londra, 1994). 4. M. Bailey, „Nazi Art Loot Discovered în Russia", *Observer*, 24 martie 1991.5. Wm. H. Honan, „New Facts and Lawsuits in the tale of art thefts from German Church", „Stolen Treasure" and „Inventory în Texas Case Tums up New Works", *New York Times*, 25 iunie, 30 iunie, 10 septembrie 1990.6. E. Aleksandrov, Z. Stankov, *The international legal protection of cultural property* (Sofia, 1979); Australian Association of Humanities, *Who Owns the Past*? *a Symposium* (Melbourne, 1985); B. Walter, *Rueckfuehrung von Kulturgut în internationalen Recht* (Bremen, 1988); J. Greenfield, *The Return of Cul*tural *Treasures* (Cambridge, 1989).

LUDI 1. Vezi D.P. Mannix, *Those About to Die* (Londra, 1960). 2. Ibid. 29.3. Din *English Prayer Book* (1662).

LUGDUNUM 1. A. Pelletier, Histoire de Lyon: Des origines à nos jours (Roanne, 1990). 2. F. Braudel, The Identity of France, i, History and Environment (New York.

1988), 288 – 291.3. Paul Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, pentru 1 din E. Lavisse, *Histoire de la France* (Paris, 1911), i. 8.

ŁYCZAKÓW 1. Vezi S.S. Nicieja, *Cinentarz Obrońców Lwówa* (Wrocław, 1990).

MADONNA 1. José Maria de Sagarra, *The Monserrat* (Barcelona, 1959). 2. S.Z. Jabłoński, *Jasna Góra*: *oérodek kultu maryjnego* (Lubin, 1984); Z. Różanów *et al*, *The Cultural Heritage of Jasna Gora* (Varşovia, 1974). 3. J. Brun, *Rocamadour*: *historique*, *description*, *excursions*

(Saint-Cere, Lot, 1927). 4. Guide Michelin, *Auvergne* (Clermont, 1980), 87.5. Cu recunoaştere lui Alex Boyd. 6. Marina Warner, *Alone of All Her Sex*: *The Myth and the Cult of the Virgin Mary* (Londra, 1976).

MAGIE 1. H.S. Cronin, „The Twelve Conclusions of the Lollards", *English Historical Review*, 22 (1907), 298, citat de Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*

(Londra, 1971), 58.2. Ibid. 485490.3. Vezi David Cannadine, *Rituals of Royalty*: *Power and Ceremonial* în *Tradiţional Societies* (Cambridge, 1987).

MAKEDON 1. M. Andronikos, *Verginia*: *The Royal Tombs* (Atena, 1984). 2. E. Kofos, „Naţional Heritage and Naţional Identity în 19th and 20th Century Macedonia", *European History Quarterly*, 19 (2) (1989), 229 – 268.3. „Writers Campaign for Greek Scholar", *Independent*, 13 mai 1994.

MALET 1. Godfrey LeMay, „The Conspiracy of General Malet", în P. Quennell (editor), *Diversions of History* (Londra, 1954), 52 – 68.

PIAŢĂ 1. Vezi R.J. Heilbroner, „The Wonderful World of Adam Smith", în The Worldly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers, ediţia a 6-a (Londra, 1991), 42 – 74.2. Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Cauzes of the Wealth of Nations (1776).

MARSTON 1. Sir G.N. Clark, „Marston", în *The Victoria History of the County of Oxford*, v, editor Mary D. Lobel (Oxford, 1957), 214 – 221.2. Jennifer Sherwood and Nikolaus Pevsner, *The Buildings of England*: *Oxfordshire* (Londra, 1974), 699 – 700. Vezi şi J. Sherwood and J. Piper, *A Guide to the Churches of Oxfordshire* (Oxford.

1989). 3. W.E. Tate, *The Parish Chest*: *A Study of the Records of Parochial Administration in England* (Chichester, 1983). 4. Din „Elegy in a Country Churchyard" (1750), de Thomas Gray, scrisă la Stoke Poges, Buckinghamshire.

MASON 1. Vezi F.L. Pick and C.N. Knight, *A Pocket*

History of Freemasonry, ediţie revizuită (Londra, 1992); also Stephen Knight, *The Brotherhood*: *The Secret World of the Freemasons* (Londra, 1984); J.J. Robinson, *Bom în Blood*: *The Lost Secrets of Freemasonry* (Londra, 1990). 2. Ibid. 45.3. Knight, capitolele 1 şi 2, „Origins" and „Metamorphosis", 15 – 24.4. Vezi Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment* (Londra, 1981).

MASSILIA 1. Marcel Pagnol, *Marius* (Paris, 1946), 11. vi. 2. J.-L. Bonillo, *Marseille*: *ville et port* (Marsilia, 1992).

MATRIMONIO 1. D.B. Rheubottom, „Sisters First": Betrothal Order and Age al Marriage în Mediaeval Ragusa", *Journal of Family History*, 13 (1988), 359 fi. 2. F.W. Carter, *Dubrovnik* (*Ragusa*): *A Classic City-State* (Londra, 1972); Z. Zlătar, *Between the Double Eagle and the. Crescent*: *The Republic of Ragusa and the Origins of the Eastern Question* (Boulder, Colorado, 1992). 3. J. Haynal (1965); discutat de P. Laşiert, „Family and Household as Work Group and Kin Group", în P. Wall *et* al (editori), *Family Forms în Historie Europe* (Cambridge, 1983), 513 – 563.4. Vezi D. Herlihy, *Mediaeval Households* (Cambridge, Massachusetts, 1985). 5. „When Beauty Is Destroyed, God suffers", *Financial Times*, 10 februarie 1992.

MAUVE 1. *An Outline of the Chemistry and Technology of the Dyestuffs Industry* (ICI Dyestuffs Division) (Londra, 1968), 10.2. Ibid. p. 7.3. „The Amazing Chemistry of Colour", *Crosslink* (Newbury), vol. 2, ni. 1 (1990), 4 – 6.4. *The Bayer Tapestry*: *An Unfolding History from 1863* (Newbury, n.d.); *100 Years Research and Progress*: *Bayer Pharma 1988* (Bayer AG) (Leverkusen, 1988), p. 4.5. D.W.F. Hardie şi J.D. Pratt, *A History of the Modern British Chemical Industry* (Pergamon, Oxford, 1966), pp. 68 – 70.

MENOCCHI1. Încercuind Cornişa Trufiei în Purgatoriu, Virgil se întoarce către Dante: *O superbi cristiani/…; Purgator io*, X. 121 – 6.2. Carlo Ginzburg, *The*

Cheese and the Worms: *The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Londra, 1982), 57.

MERC ANTE 1. Iris Margaret Origo, *The Merchant of Prato*: *Francesco di Marco Datini* (Londra, 1957), 336 – 338.2. Vezi F. Bensa, *Francesco di Marco da Prato* (Milano, 1928). 3. Usance se referea la intervalul obişnuit dintre livrare şi plată. Între Florenţa şi Barcelona era de douăzeci de zile. 4. Dosar 1145; Origo, *The Merchant of Prato*, 146 – 147.5. Francesco către Margherita, 5 aprilie 1395; Dosar 1089; Origo, *The Merchant of Prato*, 136.6. Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (Baltimore, 1979) 1.57.7. Ibid, cap. 2, „The Market Economy and Capitalism".

METRYKA 1. Vezi A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich* (Toruruń, 1982); R.C. Lewandowski, *Guide to the Polish Librăries and Archives* (Boulder, Colorado, 1974) 2. Patricia Grimsted, *The Lithuanian Metrica în Moscow and Warsaw*: *Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania* (Cambridge, Massachusetts, 1986); şi *Handbook for Archival Research in the USSR* (Washington, DC, 1989). 3. A.E.P. Zaleski, „Some New Archival Sources for the Study of Recent Polish History", teză MA (SSEES, Universitatea din Londra, 1994), 5 – 6.

MEZQUITA 1. Rafael Castejón, *La Mezquita Aljama de Córdoba* (Madrid, n.d.). 2. Adam Hopkins, „Of Castles and Castanets", *The independent on Sunday*, 16 mai 1993.

MICROB 1. Z. Swięch, *Klątwy*, *Microby i* l/czem (Varşovia, 1989).

MIR 1. F. Sulimirski *et al*, *Stownik Geograficzny Królestwa Polskiego* (Varşovia, 1885), 485 – 488.2. Vezi şi „Mir" în Roman Aftanazy, *Dzieje rezydeneji na dawnych kresach Rzeczypospolity* (Varşovia, 1991). 3. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, xii.

MISSA 1. Thrasybulos Georgiades, Musik und Sprache (1974), tradus ca Music and Language: The rise of Western

Music as Exemplified în Settings of the Mass (Cambridge, 1982), 7. Vezi şi J. Harper, The Forms and Orders of the Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century (Oxford, 1991). 2. W. Meilers, Romanticism and the Twentieth Century (Man and His Music, pentru iv), ediţie revizuită (Londra, 1988), 1011.

MOARTE 1. Vezi M.V. Riccardo, *Vampires Unearthed*: *The Vampire and Dracula Bibliography*... (New York, 1983). 2. Cu mulţumiri Rebeccăi Haynes, „Vampirism, the Cult of Death and the Romanian Legionary Movement", lucrare de seminar prezentată la SSEES, Universitatea din Londra, 10 iunie 1993. Vezi Z. Barbu, „Rumania", în S.J. Woolf (editor), *European Fascism* (Londra, 1968), 146 – 166; şi C.Z. Codreanu, *For My Legionaries* (Madrid, 1977).

MOLDOVA 1. Aleksei Vasilev, *Vorbeau despre noi în Pravda* (1951), ulei pe pânză 99 x 156 cm, în M.C. Down *et al*, *Soviet Socialist Realist Painting 1930S-1960S*, pl. 28 (Catalogul expoziţiei „Ingineri ai sufletului uman", Muzeul de Artă Modernă Oxford, ianuarie-martie 1992).

MAIMUŢĂ 1. William Irvine, Apes, Angels and Victorians: The Story of Darwin, Huxley and Evolution (New York, 1955), capitolul i. 2. F. Gallon, Hereditary Genius:

an Inquiry into its laws and consequences, ediţia a 2-a (Londra, 1892; retipărită în 1950), pp. 325 fi. 3. Irvine, p. 280.4. D.W. Forrest, *Francis Galton*: *the Life and Work of a Victorian Genius* (Londra, 1974).

MONTAILLOU 1. E. Le Roy La durie, *Montaillou*: *Cathars and Catholics în a French Village*, *1294 – 1324*, tradus de B. Bray (Londra, 1980), 276.2. Ibid. 212.

MORES 1. Norbert Elias, *über den Prozess der Zivilisation*: *soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basle, 1939), i; tradus ca *The History of Manners* (Oxford, 1978), 68 if. 2. Ibid, cap. 2, vii, „On Spitting". 3. Ibid. 129.4. Ibid. 85 – 162.5. Ibid.

MUZICĂ 1. După A. Isacs şi E. Martin (editori),

Dictionary of Music (Londra, 1982), 247 – 248 (mod), 337 – 338 (scală).

MURANO 1. L. Zechin, *Vetro e vetrai di Murano*: *studi sulla storia de-l vetro* (Veneţia, 1987); şi M. Dekówna, *Szkło w Europie wcze SnoSredniowiecznej* (Wrocław, 1980). NEZ 1. Desmond Morris *et al*, *Gestures*: *Their Origins and Distribution*, „The Nose Thumb" (Londra, 1979), cercetare limitată la Europa Occidentală, 25 – 42.2. Vezi J. Bremmer şi H. Roodenburg (editori), *A Cultural History of Gesture* (Oxford, 1993). NIBELUNG 1. W. Huber, *Aufder Suche nach den Nibelungen* (Gütersloh, 1981), 20.2.

H. şi M. Garland, *The Oxford Companion to German Literature*, ediţia a 2-a (Oxford, 1986), 664 – 7.

NIKOPOLIS 1. Vezi Barbara Tuchman, A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century (Londra, 1978).

NOBEL 1. E. Bergengen, *Alfred Nobel*: *the Man and his Work* (Londra, 1962); N.K.

Stahle, Alfred Nobel and the Nobel Prizes (Stockholm, 1986).

NOMEN 1. James Gow, 4 *Companion to School Classics* (Londra, 1888), 166 fi. 2. Neal Ascherson, „Do me a favour, forget my name…", the *Independent on Sunday*, *4* septembrie 1994.3. Vezi *Pamiętniki Filipka*, editor W. Zambrzycki (Varşovia, 1957), 115 fi; citat de Norman Davies, *Heart of Europe*, 245 – 247.

NOMISMA 1. E. Junge, World *Coin Encyclopaedia* (Londra, 1984), 15.2. Vezi Jean Babeion, *La Numismatique antique* (Paris, 1949).

NORGE 1. Vezi G. Opstad *et al*, *Norway* (Londra, 1991).

NOSTRADAMUS 1. Nostradamus, Profeţii i. 35. Vezi E. Cheetham, *The Prophecies of Nostradamus* (Londra, 1973). 2. Profeţii X. 39.3. Ibid. i. 3.4. Ibid. i. 63. NOVGOROD 1. F.M. Thompson, *Novgorod the Great*:

Excavations at the Mediaeval City (Londra, 1967), 58. Vezi şi M. Brisbane (editor), *The Archaeology of Novgorod, Russia*: *Recent Rezults from the Town and Its Hinterland* (Lincoln, 1992). 2. Ibid. 63.3. Despre distrugerea oraşului Novgorod şi măcelărirea celor 60.000 de cetăţeni vezi

I. Grey, *Ivan the Terrible* (Londra, 1964), 178 – 182.

NOYADES 1. See J. Brooman, *The Reign of Terror* în *France*: *Jean-Baptiste Carrier and the Drownings al Nantes* (York, 1986). 2. Vezi Jan Karski, *The Secret State* (Londra, 1944). 3. R Hilberg, „Origins of the Killing Centers", *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), 221 – 238.4. J.C. Pressac, *Auschwitz*: *Technique and Operation of the Gas Chambers* (New York, 1989). 5. Parafrazare din *International Military Tribunal* (Nürenberg, 1946), viii. 324 – 329.6. Lyubo Boban.

„Jasenovac and the Manipulation of History", *East European Politics and Societies*, 4 (1990), 580 – 593.

OEDIP 1. Betty Rădice, Who's who in the Ancient World: a Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics (Londra, 1973), „Oedipus", pp. 177 – 178.

OMPHALOS 1. F. Poulsen, *Delphi* (Londra, 1920), 29.2. See H.W. Parke, *The Greek Oracles* (Londra, 1967), „Delphic Procedure", 72 – 81.3. H.W. Parke şi D.E.W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford, 1956). Vol. II *The Oracolar Responses*, conţine un studiu complet şi critic al tuturor rostirilor de oracol cunoscute, care, însă, nu sunt traduse din limba greacă. 4. Parke, *The Greek Oracles*, 34.

OPERĂ 1. *New Groves Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie (Londra, 1992), XII. 514 – 534. Vezi şi R. Parker (editor), *The Oxford Illustrated History of Opera* (Oxford, 1994).

ORANIA 1. Françoise Gaspard, *La Principauté d'Orange au Moyen Âge* (Paris, 1985). 2. Vezi C.V. Wedgewood, *William the Silent* (Londra, 1944); Marion Grew, *The House of Orange* (Londra, 1947); H.H. Rowen, *The Princes of Orange*: *Stadholders in the Dutch Republic*

(Cambridge, 1988). 3. Vezi C. Fitzgibbon, *Red Hand*: *The Ulster Colony* (Londra, 1971); Tony Gray, *The Orange Order* (Londra, 1972).

OXFAM 1. M. Black, Oxfam: the first 50 years (Oxford, 1992); F. Jean, Life, Death, and Aid: the Médecin sans Frontières Report… (Londra, 1993).

PALAEO 1. D.C. Greetham, Textual Scholarship: An Introduction (Londra, 1992); B. Bischoff, Latin Palaeography: Antiquity to the Middle Ages (Cambridge, 1990); T „J. Brown, A Palaeographers View: Selected Writings (Londra, 1993). 2. C. Hamilton, The Hitler Diaries: Fakes That Fooled the World (Lexington, Kentucky, 1991).

PANTA 1. Vezi Michele d'Avino, *Pompeii prohibited* (Edizioni Procaccini, Napoli, n.d.); M. Grant *et al*, *Erotic Art în Pompeii*: *the secret collections of the National Museum of Naples* (Londra, 1975). 2. „Oh, [al meu] fiu desfrânat, cate femei ai avut?" *Corpus inscriptionum Latinarum* (*CIL*) voi, iv, nr. 5213.3. „[în caz că n-ai observat], Ampliatus, Icar te penetrează". ibid, nr. 2375.4. „Restituta, jos dă-ţi tunica, te implor, [şi] arată-mi budinca [ta] păroasă", ibid, nr. 3951.5. „Plângeţi fetelor, blestemaţi […]… minunată vulvă, rămas bun… Ampliatus… de atâtea ori… Şi aici mi-am traso…", ibid, nr. 3932.6. „Împinge uşor" (ilustrată), ibid, nr. 794.7. „Messius n-a avut nimic aici". ibid, (din Casa Amando).

PAPESĂ 1. J.N.D. Kelly, The Oxford Dictionary of Popes (Oxford, 1988), anexă, 329 – 330; şi J. Morris, Pope John VIII-An English Woman: Alias Pope Joan (Londra, 1985).

PAPIRUS 1. Despre Derveni, vezi S.G. Kapsomenon, *Gnomon*, 35 (1963), 222 – 223; *Archaeoll*. *Deltion*, 14 (1964), 17 – 25; şi Eric Turner, *Greek Papyri*: *An Introduction* (Oxford, 1980). 2. E.G. Turner, *Greek Papyri*, *an introduction* (Oxford, 1968; reptipărită în 1980); *Greek Manuscripts of the Ancient World* (Oxford, ediţia a 2-a 1987).

PARNASSE 1. După Ronald Taylor, *Franz Liszt*: *Man and Musician* (Londra, 1986), 46.

PASCHA 1. E.A.M. Fry, Almanacks for Students of English History: being a series of 35 almanacks arranged for every day upon which Easter can fall… 500 – 1751 AD (*OS*), *1751 – 2000 AD* (*NS*) (Londra, 1915). 2. C. Wesley, „Christ the Lord is Risen Today, *Hymns Ancient and Modern*, ediţie revizuită (Londra, 1950), nr. 141.

PETROGRAD 1. R.J. Service, *Lenin*: *a political life* (Londra, ediţia a 2-a 1991). 2. Vezi Harrison Salisbury, *The 900 Days Siege of Leningrad* (New York, 1969). 3. Ruth T. Kamińska, *Mink Coats and Barbed Wire* (Londra, 1979).

PFALZ 1. Vezi Leo Hugot, *Aachen Cathedral*: *A Guide* (Aachen, 1988); Erich Stepheny, *Aachen Cathedral* (Aachen, 1989).

PHILIBEG 1. Hugh Trevor-Roper, „The Highland Tradition of Scotland", în T. Ranger şi E. Hobsbawm (editori), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), 15 – 42.2. Vezi Robert Bain, *The Clans and Tartans of Scotland*, ediţia a 5-a (Glasgow, 1976), 164 – 165.3. Ranger and Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, 263 – 307.

FOTOGRAFIE 1. Brian Coe, The Birth of Photography: The Story of the Formative Years, 1800 – 1900 (Londra, 1976).

PIC ARE 1. Bronisław Geremek, *Świat Opery Żebraczej*: *obraz wtóczęgów i nędzarzy w literaturach XV-XVII wieku* (Lumea cerşetorilor: târfe şi cerşetori în literatura secolelor XV-XVII) (Varşovia, 1989); *Poverty*: *A History* (Oxford, 1994). 2. Ewa M. Thomson, *Understanding Russia*: *The Holy Fool în Russian Literature* (Londra, 1987).

PLOVUM 1. Lynn White Jr., „The Agricultural Revolution in the Early Middle Ages", în *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1962), 39 – 78, cu note de subsol excelente.

POGROM 1. „Pogrom", în *Encyclopaedia Judaica*

(Ierusalim, 1971), XIII. 694 – 702.2. Vezi J.D. Cher, *Pogroms*: *Anti-Jewish Violence în Modern Russian History* (Cambridge, 1991); I.M. Aronson, *Troubled Waters*: *The Origins of the 1881 Antilewish Pogroms în Russia* (Pittsburgh, 1990). 3. Norman Davies, „Great Britain and the Polish Jews, 1918 – 20", *Journal of Contemporary History*, vol, viii/2, 1973, 119142.

POTEMKIN 1. J. Dreifuss, The Romance of Catherine and Potemkin (Londra, 1938). 2. Anatoliy Golitsyn, New Lies for Old: The Communist Strategy of Deception and Disinformation (Londra, 1984), 412.3. H. Marshall, Sergei Eisenstein's „Battleship Potemkin" (New York, 1978).

PRADO 1. F.J. Sánchez Canton, *The Prado* (Londra, 1959), 7.2. Vezi *Treasures of a Polish King*: *Stanislaus August as Patron and Collector* (Catalogul expoziţiei, Dulwich Picture Gallery, Londra, 1992).

TIPAR 1. S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* (Londra, 1955), 23.2. Ibid. 177 – 178.3. Vezi Francis Robinson, *Technology and Religious Change*: *Islam and the Impact of Print*, prelegere inaugurală la Royal Holloway and Bedford New Collège, Universitatea din Londra, 4 martie 1992.

PROPAGANDA 1. J.-M. Domenach, *La Propagande Politique* (Paris, 1955), 55. Vezi şi Z. Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973); F.C. Barghoom, *Soviet Foreign Propaganda* (Princeton, 1964). 2. Stephen Koch, *Double Lives*: *Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals* (New York, 1994), 12.3. Sidney Hook, *Out of Step* (New York, 1987), 491 – 496, citat de Koch, 77.

PROSTIBULA1. J. Rossiaud, La Prostitution Medievale, tradus ca Medieval Prostitution (Oxford, 1988); L.L. Otis, Prostitution in Mediaeval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc (Chicago, 1989). 2. L. Roper, The Holy Household: Women and Morals în Reformation Augsburg (Oxford, 1989).

PUGACEV 1. Vezi Orlando Figes, Peasant Russia, Civil

War: the Volga Countryside în Revolution, 1917 – 21 (Oxford, 1989). 2. Vezi Paul Avrich, Russian Rebels, 1600 – 1800 (New York, 1972); şi J.Y. Alexander, Autocratic Government în a naţional crisis: the imperial Russian government and Pugachev's Revolt, 1773 – 75 (Bloomington, Indiana, 1961); A. Bodger, The Kazakhs and the Pugachev Uprising în Russia, 1773 – 4 (Bloomington, 1988). 3. E. Hobsbawm, Primitive Rebels: studies în archaic forms of social movement (Manchester, 1971); şi R.H. Hilton, Bondmen made free: mediaeval peasant movements and the English rising of 1381 (Londra, 1973); D. Mitrany, Marx against the Peasant (Chapel Hill, 1951). 4. Theodore Shanin, Peasants and peasant societies: selected readings (Oxford, ediţia a 2-a 1987); Defining peasants: essays concerning rural societies (Oxford, 1990). 5. Journal of Peasant Studies, 7, nr. 1 (1973 – 1974), 1 – 3.6. E. Le Roy La durie (1969), tradus ca The French Peasantry, 1450 – 1660 (Aldershot, 1987). 7. Y.M. Berce, Croquants et nu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVI ème au XIX ème siècle (Paris, 1974). 8. R. Mousnier, Peasant Uprisings în Seventeenth Century France, Russia and China (Londra, 1971). 9. R. Pillorget, Les mouvements Insurrectionnaires de Provence entre 1396 et 1795 (Paris, 1975). 10. L. Sciascia, La Corda Pazza (Torino, 1970), 390.

QUAKE 1. T.D. Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (Londra, 1956); J. Noses, *O terramote de 1755*: *British Accounts* (Lisabona, 1990).

RELAXATIO 1. Edward Whymper, *The Ascent of the Matterhorn* (1880) (retipărită, Londra, 1987); *Saambling Amongst the Alps*, ediţia a 5-a 1890 (retipărită la Exeter, 1986); vezi şi P. Bernard, *The rush to the Alps*: *the Evol*ution *of Vacationing în Switzerland* (Boulder, Colorado, 1978). 2. J. Walvin, *The People's Game*: *a social history of British football* (Londra, 1975); B. Butler, *The Football League, 18881988* (Londra, 1987). 3. J. Mercier, *Le*

Football (Paris, 1971); P. Soar, M. Tyler, *The Story of Football* (Twickenham, 1986).

RENTES 1. E. Le Roy La durie, P. Couperie, *Annales*, iulie 1970, tradus ca „Changes în Parisian Rents", în *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 61 – 78.

RESPONSA 1. Rabinul Ephraïm Oshry, MI-*Maamakkim*, în i. 11; în Rabbi Dr H.J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust în Rabbinic Literature* (Londra, 1975), pentru 3, „An Anthology of Responsa", pp. 253 – 353, s. 24, „Adoption". 2. Aceste exemple parafrazate pot fi luate din *The Echo of the Nazi Holocaust* de Zimmel sau din „Religious Leadership during the Holocaust", lucrare de seminar citită de Rabin Hugo Gryn la SSEES, Universitatea din Londra, 30 aprilie 1992.3. *Oshry*, MI-*Maamakkim*, 1. i. *4. The Holocaust*: *The Victims Accuse. Documents and Testimony on Jewish War Criminals* (Brooklyn, New York, 1977). „Dacă ar exista o pornografie spirituală, atunci asta s-ar încadra în definiţie" (Hugo Gryn). 5. Vezi Pesach Schindler, *Hassidic Responses to the Holocaust in the Light of Hassidic Thought* (Hoboken, New Jersey, 1990). 6. Dr Milejkowski *et al*, *Recherches cliniques sur la famine exécutées dans le ghetto de Varşovie* (Varşovia, 1946). 7. Scrisoare din 9 decembrie 1993 de la Rabinul Hugo Gryń.

REVERENTIA 1. Vezi Peter Brown, *Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours*, prelegere la Stenton 1976 (Reading, 1977). 2. Patricia Morison, „An Exquisite Gothic Treasure Trove", *Financial Times*, 3 septembrie 1991.

ROMANI 1. Jules Bloch, *Les Tsiganes* (Paris, 1969), 7 – 16. Un pelerin franciscan a relatat faptul că a văzut o comunitate de oameni care trăiau în peşteri, poate ţigani, lângă Candia, Creta în 1322; ibid. 16.2. Vezi Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford, 1992); şi G. Puxon, *Roma*: *Europe*'s *Gypsies* (Londra, 1987). 3. Matthew Arnold, din „The Scholar-Gipsy", *Oxford Book of English Verse*, *1250* –

1918, nr. 760, p. 914.

ROUGE 1. E.J. Haeberle, „Swastika, Pink Triangle and Yellow Star: The Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals în Nazi Germany", în M. Duberman *et* al (editori), *Hidden from History* (Londra, 1991), 365 – 379.

RUFINUS 1. Nicholas Barker, *The Oxford University Press and the Spread of Learning*: *An Illustrated History, 1478 – 1978* (Oxford, 1978), 2 – 4.2. *Why We Are al War*: *Great Britain's Case, with an appendix of original documents*, de Membrii Facultăţii de Istorie Modernă Oxford (E. Barker, H.W.C. Davis, C.R.L. Fletcher, Arthur Hassall, L.G. Wickham Legg, F. Morgan) (Oxford, 1914); înregistrat în arhivele OUP, cu o constatare pentru Dr H. Pogge von Strandmann.

RUS 1. N. Freret, *Mémoire sur les origines des* francs (Paris, 1714). 2. Omeljan Pritsak, *The Origins of Rus* i (Cambridge, Massachusetts, 1981), cap. 1.3. Norman Golb şi Omeljan Pritsak (editori), (*Chazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Itaca, New York, 1982), cap. 1, „T-S (Glass) 12.122-the Kievan Letter".

SAMOS 1. Guy de la Bédoyère, *Samian Ware* (Prinţesa Risborough, 1988). 2. J. Dechelette, *Les Vases céramiques ornées de la Gaule romaine* (Paris, 1904); H.B. Walters, *Catalogue of Roman Pottery... in the British Museum* (Londra, 1905); M. Durând-Lefebvre, *Marques de potiers gallo-romans trouvées à Paris* (Paris, 1963); J.A. Stansfield şi Grace Simpson, *Central Gaulish Potters* (Oxford, 1958); A.C. Brown, *Catalogue of Italian Terra Sigillata in the Ashmolean Museum* (Oxford, 1968); P. Petru, *Rimska keramika v Slovenţi* (Ljubljana, 1973). 3. Stansfield şi Simpson, *Central Gaulish Potters*, tabel cronologic, 170.

SAMPHIRE 1. Jane Renfrew, *Food and Cooking* în *Prehistoric Britain*: *History and Recipes* (Londra, 1985), 35, după R. Philips, *Wild Food* (Londra, 1983). 2. Ibid. 36, după Mrs Beeton. 3. Ibid. 38, după M.B. Stout, *The*

Shetland Cookery Book (Lerwick, 1968).

SANITAS 1. Dhiman Barua şi Wm. Greenough III (editori), *Cholera* (New York, 1992), cap. 1, „The History of Cholera". 2. A. Nikiforuk, op. cit., 154. Vezi şi F.R. van Hartesfeld, *The Pandemie of Influenza, 1918 – 19* (Lampeter, 1992); R. Collier, *The Plague of the Spanish Lady* (New York, 1974).

SARAJEVO 1. Adaptare după „A Letter from 1920" (*Pizmo iz 1920 g*) de Ivo Andrič, tradus de Lenore Grenoble, în *The Damned Yard and Other Stories*, editor Celia Hawkesworth (Londra, 1992), 107 – 119.2. Ibid. 7.3. Francesca Wilson, *Aftermath* (Londra, 1947), „Sarajevo".

SCHOLASTIKOS 1. Din *The Philogelos or Laughter-lover*, tradus de A. Eberhard (Berlin, 1869) şi în poloneză de J. Łanowski (Wrocław, 1965). 2. Vezi S. West, „More Very Old Chestnuts", *Omnibus*, 20 (septembrie 1990).

ŞAMAN 1. Nevili Drury, *The Elements of Shamanism* (Longmead, Dorset, 1989). 2. Aleksandr Nawrocki, *Szamanism i Węgrzy* (Varşovia, 1988).

SHQIPERIA1. S. Polio, A. Puto, *The History of Albania* (Londra, 1981); James Pettifor, *Albania* (Londra, 1994).

SINGULARIS 1. Montaigne, Essais (1580): citat de Alain Laurent, Histoire de T individualisme (Paris, 1993), 27.2. Vezi Colin Morris, The Discovery of the Individual, 1050 – 1200 (Londra, 1972). 3. Margaret Thatcher; see Margaret Thatcher în Her Own Words (Harmondsworth, 1987). 4. R. Hughes, The Culture of Complaint: The Fraying of America (Londra, 1993); şi David Selbourne, The Principle of Duty: An Essay on the Foundations of Civic Order (Londra, 1994).

SLAVKOV 1. D. Chandler, *Austerlitz 1805*: *Battle of the Three Emperors* (Londra, 1990). 2. Leo Tolstoi, *War and Peace*, tradus de Rosemary Edmonds (Londra, 1957), vol. I, cartea 1, cap, xiv, p. 317.3. John Keegan, *The Face of Battle* (Londra, 1978).

SLESVIG 1. Bent Rying, Denmark: History

(Copenhagen, 1981), îi. 332.2. Vezi W. Carr, Schleswig-Holstein, 1815 – 48: A Study în Naţional Conflict (Manchester, 1963); The Origins of the War of German Unification (Londra, 1991).

SMOLENSK 1. Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled*: *Smolensk under Soviet Rule* (Harvard, Massachusetts, 1953). 2. J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges*: *The Soviet Communist Party reconsidered*, *1933 – 38* (Cambridge, 1988), 203.3. Vezi Jacek Kurort, *Wiara i wina*: *de i od komunizmu* (Varşovia, 1990), 324 – 325. Autorul, membru conducător al mişcării Solidaritatea, a fost încarcerat de regimul comunist în anii „60, când a stat în aceeaşi celulă cu un ofiţer Gestapo din timpul războiului. 4. Norman Davies, „The Misunderstood War", *New York Review of Books*, *9* iunie 1994.5. Gitta Sereny, „Giving Germany Back Its Past", the *Independent on Sunday*, 15 mai 1994.

SOCIALISM 1. Nils Andren, *Modern Swedish Government* (Stockholm, 1961).

SONATA 1. W. Meilers, *The Sonata Principle* (Londra, 1988), 655; W.S. Newman, *The Sonata in the Classic Era* (New York, 1972).

SUNET 1. Robert Browning, „How They Brought the Good News from Ghent to Aix", *Collected Works* (Londra, 1896), i. 250 – 251.2. Brian Rust, *Discography of Historical Records on Cylinders and 78 s* (Londra, 1979), 4L (Este posibil să fi fost precedată de înregistrarea lui Edison a lui W.E. Gladstone la 22 noiembrie 1888.) 3. Vezi *Revolu*tions in *Sound*: *A Celebration of 100 years of the Gramophone* (Biblioteca Britanică expoziţie şi catalog, Londra, 1988). 4. *Die Klangwelt Mozarts* (exponatele muzeului Kunsthistorisches, Viena, 1991 – 1992). 5. Vezi Grace Koch, *Internaţi onal Association of Sound Archives* (*LASA*), *Directory of Member Archives*, ediţia a 2-a (Milton Keynes, 1982). 6. Citat de Rust, *Discography*, 277.

SOVKINO 1. N. Zorkaia, An Illustrated History of

Soviet Cinema (New York, 1991). 2. Citat de R. Taylor, The Politics of the Soviet Cinema, 1917 – 29 (Cambridge, 1979).

39.

SPASIT EL 1. Ryszard Kapuściński, „The Temple and the Palace", în *Imperium* (Londra, 1994), 95 – 108.

SPARTACUS 1. R. Orena, Rivolta e rivoluzione: îl bellum di Spartaco (Milano, 1984). 2. W.D. Phillips, Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade (Manchester, 1985); C.W.W. Greenidge, Slavery (Londra, 1958). 3. W.Z. Rubinsohn, The Spartacus Uprising and Soviet Historical Writing (Oxford, 1987).

SPICE-OX 1. Marcel Détienne, *Les Jardins d'Adonis* (Paris, 1972), tradus ca *The Gardens of Adonis* (Hassocks, 1972), cap. 4, „The Spice Ox", 37 – 59.

STAT 1. Vezi Rein Taagepera, „Growth and Decline of Empires since 600 AD" (lucrare nepublicată, Irvine, Universitatea din California). 2. Norbert Elias, *Uber den Prozess der Zivilisation* (Basle, 1939), îi. 3. Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990 – 1990* (Oxford, 1990). 4. Paul Kennedy, *The rise and Fall of Great Powers*: *Economic Change and Military Conflict, 1500 –* 2000 (Londra, 1988). 5. Richelieu, *Testament politique*, citat de J.H. Shennan, *The Origins of the Modern European State, 1450 – 1725* (Londra, 1974).

STRAD 1. D. Boyden, *The Hill Collection* (Muzeul Ashmolean) (Oxford, 1969), Nr. 18, „Le Messie". 2. W.E. Hills, *The Salabue Stradivari* (Londra, 1891).

STRASBOURG 1. Vezi G. Gardes, La Marseillaise, ou les paradoxes de la gloire (Lyon, 1989); F. Robert, La Marseillaise (Paris, 1989).

SUND 1. C.E. Hill, Danish Sound Ducs and Command of the Baltic (Durham, NC, 1926).

SUSANIN 1. A. Loewenberg, *Annals of Opera, 1597 – 1940* (Londra 1978), 784 – 6.2. S. Sadie (editor, *The New Grove Dictionary of Opera* (Londra, 1992), îi. 1261 – 1264.

SYLLABUS 1. Această parafrază este bazată pe una mai extinsă în *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), XIII. 854 – 856.2. În privinţa orientărilor politice ale lui Dostoievski, care considera socialismul, anachismul, terorismul, şi romano-catolicismul ca fiind foarte asemănătoare, vezi [INQUISITIO].

SIFILIS 1. Vezi Claude Quétel, *A History of Syphilis* (Cambridge, 1990). 2. Citat de Nikiforuk, *The Fourth Horseman*, op. cit. 91.3. L. Baumgartner and J.F. Fulton, *A Bibliography of the Poem „Syphilis sive morbus Gallicus by Girolamo Fracastro of Verona* (Londra, 1935) şi G. Eatough, *Fracastro's Syphilis*, (Leeds, 1984).

SYROP 1. Vezi R.H. Bainton, The Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus (Boston, 1953). 2. J. Bossy, Giordano Bruno and the Embassy Affair (New Haven, Connecticut, 1992).

ŞLEAHTĂ 1. Norman Davies, „Szlachta: The Nobleman's Paradise", în *God's Playground* (Oxford, 1981), vol. i, cap. 7. Vezi şi A. Goodwin (editor), *The European Nobility in the Eighteenth Century* (Londra, 1953); şi M.J. Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988).

TABARD 1. Eric Delderfield, Inns and Their Signs: Fact and Fiction (Newton Abbot.

1975); şi Dominic Rotheroe, *London Inn Signs* (Londra, 1990).

TAIZÉ 1. J.L. Gonzalez Balado, *The Story of Taizé*, ediţia a 3-a (Londra, 1988); Rex Brice, *Brother Roger and his community* (Londra, 1978). 2. J. Playfoot (editor), *Mother Theresa*: *My life for the poor* (Yarmouth, 1986); E. Egan, *Such a Vision of the*

Street (Londra, 1985); R Porter, *Mother Theresa*: *The Early Years* (Londra, 1986); N. Cahwla, *Mother Theresa* (Londra, 1992); Sue Shaw, *Mother Theresa* (Londra, 1993). 3. Vezi „Aid to the Church în Need", *Mirror*, bilunar (Anvers, 1992).

TAMMUZ 1. M. Lambeth, *Discovering Corn Dollies*

(Aylesbury, 1987). Vezi „Demeter and Proserpine" şi „Lityerses: The Death of the Corn-spirit", în James Frazer, *The Golden Bough* (Londra, 1890), cap. 3, sect. 8, 9.2. Vezi D. Harris şi G.C. Hillman, *Foraging and Farming*: *The Evol*ution *of Plant Exploitation* (Londra, 1988); M.N. Cohen, *The Food Crisis în Prehistory*: *Overpopulation and the Origins of Agriculture* (New Haven, Connecticut, 1977); P.J. Ucko şi G.W. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (Londra, 1969). 3. J. Percival, *The Wheat Plant* (Londra, 1921).

TAXIS 1. Vezi S. MacCormack, *Art and Ceremony în Late Antiquity* (Berkeley, California, 1981). 2. Universitatea din Leipzig. Biblioteca 28.3. Vezi J.P. Bury, „The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogennetos", *EHR* 22 (1907), 209 – 27; şi A. Vogt, *Constantin Porphyrogénète*: *le livre des cérémonies* (Paris, 1935 – 40). 4. Vezi D.M. Nicol, „*Kaiseralbung*. The Unction of Emperors în Late Byzantine Ritual", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 37 – 52.

TEICHOS 1. Oxford Dictionary of Byzantium (1991), i. 519 – 520; vezi A. van Millingen, Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adioining Historical Sites (Londra, 1899).

TEMPUS 1. E. Bruton, The History of Clocks and Watches (Londra, 1979), 34 – 35.2. Vezi G.J. Whitrow, Time în History: Views of Time from Prehistory to the Present Day (Oxford, 1989).

TEREM 1. Vezi Nancy S. Kollmann, „The Seclusion of Elite Muscovite Women", *Russian History*, 10 (1988), 1707 – 1787.2. Augustin von Mayerburg, *her în Moscoviam*... (1661), citat de Lindsey Hughes, *Sophia*: *Regent of Russia*, *1657 – 1704* (New Haven, Connecticut, 1990), 17. (câştigătoare a premiului Heidt pentru Studii Feministe, 1992.) 3. Ibid. 264 – 265. Această descriere, deloc măgulitoare, a fost tipărită în *Relatio n curieuse et nouvelle de Moscovie* de Foy de la Neuville (Paris, 1698),

dar adăugată la manuscrisul original, cauza posibilă fiind ostilitatea editorului în timpul domniei lui Petru.

THRONOS 1. Vezi A.C. Mandel, „The Seated Man: Homo Sedens", în *Applied Ergonomics*, 12 (1) (1981); publicat şi separat (Copenhaga, 1981).

TOLLUND 1. Seamus Heaney, „The Tollund Man", *New Selected Poems*, *1966 – 87* (Londra, *1990*), 31 – 32.2. „Iceman of the Alps comes în from the cold...", *Sunday Times*, 29 septembrie 1991; şi F. Spencer, *Piltdown*: *a scientific forgery* (Londra, 1990).

TON 1. G. Perle, Twelve-Tone Tonality (Londra, 1977); M. Hyde, Schoenbergs Twelve Tone Tonality (Ann Arbor, Michigan, 1982); S. Milstein, Schoenberg: Notes, Sets, Forms (Cambridge, 1992). 2. R.R. Reti, Tonality, Atonality, Pantonality: A Study of Some Trends în Twentieth Century Music (Londra, 1958). 3. P. Griffiths, Olivier Messiaen and the Music of Our Time (Londra, 1985); B.M. Maciejewski, H.M. Górecki: His Music and Our Times (Londra, 1994).

TOR 1. Vezi A. Reissner, Berlin, 1675 – 1945: The rise and Fall of a Metropolis (Londra, 1984); A. Read, D. Fisher, Berlin; the biography of a city (Londra, 1994).

TORTURĂ 1. Norbert Elias, *History of Manners*, 203 – 204.2. După Michel Foucault, *Surveiller et punir*: *Naissance de la prison* (Paris, 1975), 9 – 11, unde citează după rapoarte contemporane. 3. C. Phillipson, *Three Criminal Law Reformers*: *Beccaria*, *Bentham*, *Romilly* (Londra, 1923); *Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy*, Congresul Internaţional, 1988 (Milano, 1990); J.H. Langbein, *Torture and the Law of Proof*: *Europe and England in the Ancien Régime* (Chicago, 1977). 4. Vezi G.R. Scott, *A History of Torture* (Londra, 1994); J.H. Burgess şi H. Danelius, *The UN Convention against Torture* (Londra, 1988).

TOUR 1. Serge Douay, „Tours et Détours du Tour de France", *Historama*, 8/9 iulie 1991, 58 – 63; vezi şi G. Watson, *The Tour de France and its heroes* (Londra, 1990);

G. Nicholson, *The rise and Fall of the Tour de France* (Londra, 1991). 2. *Independent*, 27 iulie 1992.

TRISTAN 1. John Manchip White, „Tristan and Isolt", în P. Quennell (editor), *Diversions în History* (Londra, 1954), 138 – 146.2. Gabriel Bise, *Tristan and Isolde*: *From a Manuscript of „The Romance of Tristan"* (sec. XV) (Fribourg-Geneva, 1978). 3. *Povést e Tryschane* (1580), Biblioteca Raczyński, Poznań (MS 94): tradus de Z. Kipel ca *The Byelorussian Tristan* (New York, 1988). 4. Din *Morte D Arthur*, citat de White, „Tristan and Isolt", 146.5. G. Phillips şi M. Keaman, *King Arthur*: *The True Story* (Londra, 1992). 6. Vezi G. Ashe, *The Quest for Arthur's Britain* (Londra, 1968). 7. Tennyson, *Idylls of the King*, „To the Queen", 11.62 – 6; în R.W. Hill (editor), *Tennyson's Poetry* (New York, 1971), 431.

CERNOWITZ 1. Michael Ignatiev, „The Old Country", *New York Review of Books*, 15 februarie 1990, recenzie la *The Snows of Yesteryear*: *Portraits for an Autobiography* de Gregor von Rezzori, (New York, 1989).

UCRAINA 1. Taras Şevcenko, *„Zapovit"* (Testament, 1845) în *Song out of Darkness*, poezii selectate şi traduse de Vera Rich (Londra, 1972), p. 85 (modificat). Vezi D. čyževsky, *A History of Ukrainian Literature* (Littleton, Colorado, 1975); G. Grabowicz, *Toward a history of Ukrainian literature* (Cambridge, Massachusetts, 1981). 2. D. Doroşenko, *A Survey of Ukrainian History* (Winnipeg, ediţia a 2-a 1975); R. Szporluk, *Ukraine, a brief history* (Detroit, 1982); R. Magocsi, *Ukraine*: *a historical atlas* (Toronto, 1985); O. Subtelny, *Ukraine*: *a history* (Toronto, 1988).

USKOK 1. Catherine Wendy Bracewell, The Uskoks of Senj: piracy, banditry, and holy war in the sixteenth century Adriatic (Cornell, Itaca, 1991).

USURY 1. Vezi J. Shatzmiller, *Shy lock Reconsidered*: *Jews, Moneylending and Medieval Society* (Berkeley, California, 1989), recenzată în *New York Review of Books*,

36/2122 (18 ianuarie 1990). 2. K.B. McFarlane, „Loans to the Lancastrian Kings: The Problem of Inducement", *Cambridge Historical Journal*, 9 (1947 – 1949), 57 – 68.

UTOPIA 1. Sir Thomas More, *Utopia*, tradus de Raphe Robynson, 1552 (Cambridge, 1879) (a 17-a retipărire, 1952). 2. Vezi Isaiah Berlin, *Against the Current*: *Essays in the History of Ideas* (Oxford, 1979); şi H. Hardy (editor), *The Crooked Timbers of Humanity*: *Essays in the History of Ideas* (Londra, 1991). 3. Vercors, *Le Silence de la mer, et autres récits* (Paris, 1951) 19 – 43.4. K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, trans, as *Conversations with an Executioner* (Londra, 1974).

VALTELLINA 1. Vezi Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567 – 1659* (Cambridge, 1972). Despre vinul de Sfurzat, vezi G. Dalmass, „The Wines of Italy", *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 221.

VENDANGE 1. Vezi E. Le Roy La durie, *Histoire du climat depuis Fan mille* (Paris, 1967), tradus ca *Times of Feast, Times of Famine*: *A History of Climate Since the Year 1.000* (New York, 1971); H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (Londra, 1982); şi Sir Crispin Tickell, „Climate and History", Radcliffe Lecture (Oxford, 1994). 2. Le Roy La durie, *Times of Feast, Times of Famine*, cap. 2.3. Ibid, cap. 3, „Problems of the Little Ice Age".

VENDÉMIAIRE 1. H. Morse Stephens, *Revolu*tionary *Europe, 1789 – 1815* (Londra, 1936), app, vi: „Concordance of Republican and Gregorian Calendars", 374 – 375.

VINO 1. J.-F. Gautier, *Histoire du Vin* (Paris, 1992). Vezi şi H. Warner Allen, *A History of Wine* (Londra, 1961). 2. Gautier, op. cit. p. 99.3. Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (Londra, 1971), p. 191.

VIOLETE 1. D. Ackerman, „Smell", în *A Natural History of the Senses* (Londra, 1990), 3 – 63.2. Vezi Alain

Corbin, *The Foul and the Fragrant*: *Odours and the French Social Imagination* (Learnington Spa, 1986). 3. S. Ferenczi, *Thalassa*: *A Theory of Genitality* (1938; retipărită la Londra, 1989).

VLAD 1. M. Cazacu, „Îl potere, la Ferocitá, e le Leggende di Vlad III, Conté Dracula", *Storia* (Firenze), iii, nr. 15, 10 – 16; vezi şi C. Leatherdale, *The Origins of Dracula*: *the background to Bram Stokers Gothic masterpiece* (Londra, 1987); A. Mackenzie, *A journey into the past of Transylvania* (Londra, 1990); S. Pascu, *A History of Transylvania* (Detroit, 1982). 2. John Foxe, *The new and complete Book of Martyrs, or an universal history of martyrdom*, corectată şi revizuită (Londra, 1811 – 1817).

VORKUTA 1. Vezi Paul Hollander, „Soviet Terror, American Amnesia", *National Review*, 2 mai 1944, 28 – 39.2. J. Scholmer, *Vorkuta* (Londra, 1954); Edward Buca, *Vorkuta* (Constable, Londra, 1976); şi Bernard Grywacz, intervievat de Caroline Moorhead, „Out of the Darkness", *Independent Magazine*, 26 ianuarie 1991.3. Avraham Shiffin, *The First Guidebook to the Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union* (Seewis, GR, Elveţia, 1980), ediţia a 2-a (Londra, 1981); despre Vorkuta, pp. 203 – 209. Vezi şi R. Conquest, *Kolyma*: *the Arctic Death Camps* (Londra, 1978). 4. Shifrin, op. cit. 31 – 35.5. Vizită personală, octombrie 1991.6. „80.000 ghosts return to haunt Moscow", the *Independent*, 6 septembrie 1989.

WASTE LAND 1. T.S. Eliot, The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts with the Annotations of Ezra Pound, editor Valerie Eliot (Londra, 1971), 5, 135, 145, 148, 1.

WIENER WELT 1. Stephen Beller, *Vienna and the Jews 1867 – 1938 A Cultural History* (Cambridge, 1989), cu precădere 34 – 37.2. *Void*, *passim*. 3. Martin Freud, „Who Was Freud?", în J. Fraenkel (editor), *The Jews of Austria*: *Essays on Their Life*, *History and Destruction* (Londra, 1967), 197 – 211.4. Joseph Roth, citat de R.S.

Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz-Joseph* (Oxford, 1990). 5. Rabinul Gudemann către Kamilla Theimer, 19 decembrie 1907, citat de J. Fraenkel, „The Chief Rabbi and the Visionary", în Fraenkel, *The Jews of Austria*, 115 – 117.

XATIVAH 1. Vezi David Hunter, *Papermaking*: *The History and Technique of an Ancient Craft* (Londra, 1947); şi J. Dąbrowski şi J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieto papiernicze* (The Papermaking Craft) (Varşovia, 1991), cu rezumate extinse în limba engleză.

ZADRUGA 1. Maria Todorova, „Myth-Making în European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Society*, 4 (1) (1991), 30 – 69.

ZEUS 1. M.J. Price, „The Statuie of Zeus al Olympia", în P. Clayton şi M.J. Price, *The Seven Wonders of the World* (Londra, 1988), 59 – 77.

ANEXAI

LISTĂ CASETE

E = MC2.857 ECO 108 EESTI 944 EGNATIA 157 EIRIK 298 EL CID 313 ELDLUFT 642 ELEKTRON 130 ELEMENTA 791 ELSASS 622 EMU 1007 EPIC 114 EPIDEMIE 220 EPIGRAF 172 EROS 518 ETRUSCHERIA 155 EULENBURG 876 EULER 521 FARAON 985 FEROE 76 FATIMA 917 FAUSTUS 434 FEMME 716 FIESTA 304 FLAGELLATIO 419 FLAMENCO 533 FLORA 908 FOAMETE 832 FOTOGRAFIE 770 FREUDE 684 FUTHARK 215 GĂGĂUZ 743 GATTOPARDO 825 GENE 830 GENOCID 909 GENUG 687 GESANG 430 ĠGANTIJA 89 GHERILĂ 736

BUCZACZ 1034 BUDA 330 CABALA 353 CADMUS 123 CANTATA 660 CANTUS 271 CAP-AG 508 CARITAS 778 CASTITATE 198 CATACOMBI 196 CAUCAZIA 734 CEDROS 163 CERNOBÎL 855 CHASSE 422 CHERSONESOS 113 CODPIECE 427 COMBRAY 867 COMENIUS 609 COMPOSTELA 256 COMPUTATIO 360 CONCLAVĂ 356 CONSPIRO 317 CORSICA 628 CORVINA

459 CRAVATE 615 CRUCE 189 CSABA 208 DANNEBROG 327 DANUVIUS 77 DASA 90 DEMOS 134 DESSEIN 662 DEVIATIO 401 DIABOLOS 195 DING 272 DIRHAM 269 DOLAR 462 DÖNHOFF 1043 DOUAUMONT 905

ABKHAZIA 816 ADELANTE 983 AGOBARD 277 ALCHEMIA 466 ALCOFRIBAS 474 ALPI71 ANGELUS 364 ANNALES 955 ANNO DOMINI 247 APOCALIPS A 190 AQUILA 158 AQUINCUM 159 ARHIMEDE 130 ANCIA 161 ATAVIA 540 ATENA NEAGRĂ L ATHOS 290 ATLEŢI 132 AUC 153

AUSCHWITZ 1026 B.N.R. 933 BALLETTO 419 BAMBINI 863 BARBAROS 112 BARD 479 BASERRIA 639 BATT-101.1022 BAUME 250 BENZ 769 BERNADETTE 798 BIBLIA 259 BLAMEY 481 BLUGI 774 BOGEY 972 BOGUMIŁ 292 BOUBOULINA 732 BOXER 852 BRIE 273 BRITO 245

GHETTO 305 GONCALVEZ 400 GOOSE STEP 612 GOTHA 808 GOTIC 319 GOTTHARD 72 GRECO 491 GRILLENSTEIN 724 GROSSENMEBR 650 GROTE MARKT 626 GUILLOTIN 700 HANSA 307 HEJNAŁ 328 HEPTANESOS 740 HERMANN 827 HEXEN 494 HOLISM 489 HOSSBACH 988 IKON 231 ILIRIA 730 ILLYRICUM 181 IMPRESSION 866 INDEX 242 INFANTA 452 INQUISITIO 439 IONA 255 ISTERIE 123 JACQUARD 681 KALEVALA 818 KATYŃ 1004 KEELHAUL 1046 KHAZARIA 236 KONARMYA 936 KONOPIŠTĚ 878 KRAL 279 LANGEMARCK 904 LAŞ 911 LAUSSEL 84 LEONARDO 421 LEPRĂ 256 LESBIANISM 448 LETTLAND 1017 LEX 170 LIETUVA 216 LILI 912 LLANFAIR 282

LLOYD S 630 LUDI 176 LUGDUNUM 182 ŁYCZAKÓW 924 MADONNA 274 MAGIE 362 MAIMUŢĂ 793 MAKEDON 138 MALET 746 MARSTON 309 MASON 633 MAS SILI A 115 MATRIMONIO 396 MAUVE 772 MENOCCHI 443 MERCANTE 392 METRYKA 723 MEZQUITA 239 MICROB 383 MIR 745 MISSA 299 MOARTE 968 MOLDOVA 1011 MONTAILLOU 365 MORES

312 MOUSIKE 124 MURANO 332 NEBUNIE 860 NEZ 475 NIBELUNG 281 NIKOPOLIS 350 NOBEL 873 NOMEN 167 NOMISMA 110 NORGE 738 NOSTRADAMUS 477 NOVGOROD 296 NOYADES 706 OEDIPUS 126 OMPHALOS 119 OPERA 532 ORANIA 463 OXFAM 1029 PALAEO 226 PANTA 185 PAPESĂ 276

PAPIRUS 140 PARNASSE 784 PASCHA 194 PETROGRAD 906 PFALZ 278 PHILIBEG 635 PIAŢĂ 604 PICARO 469 PLOVUM 333 POGROM 844 POTEMKIN 658 PRADO 806 PREZERVATIV 183 PROPAGANDA 440 PROSTIBULA 369 PUGACEV 510 QUAKE 640 RECOLTĂ 965 RELAXATIO 785 RENTES 378 RESPONSA 1019 REVERENTIA 253 ROMI 347 ROUGE 710 RUFINUS 243 RUS 656 SYLLABUS 800 ŞAMAN 819 SAMOS 164 SAMPHIRE 82 SANITAS 776 SARAJEVO 980 SCHOL ASTIKOS 127 SHQIPERIA 645 SIFILIS 512 SINGULARIS 427 SLAVKOV 727 ŞLEAHTĂ 585 SLESVIG 930 SMOLENSK 1014 SOCIALISM 940 SONATA 514 SOVKINO 918 SPARTACUS 165 SPASIT EL 747 SPICE-OX 109

STÂNGA 696 STATE 403 STRAD 515 STRASSBURG 718 SUND 74 SUNET 858 SUSANIN 994 SYROP 435 ŞUAN 708 TAIZÉ 1024 TAMMUZ 87 TAXIS 233 TEICHOS 228 TEMPUS 385 TEREM 489

THRONOS 94 TIPAR 445 TOLLUND 95 TONE 957 TOR 720 TORMENTA 476 TOUR 864 TRISTAN 212 TSCHERNOWITZ 1012 TABARD 418 UCRAINA 68 URĂ 922 USKOK 490 USURY 416 UTOPIE 434

VALTELLINA 471 VÂNĂTOR CULEGĂTOR VEND AGE 67 VENÉMIAIRE 698 VINO 88 VIOLETE 728 VLAD 397 VORKUTA 963 WASTE LAND 954 WIENERWELT 849 XATIVAH316 ZADRUGA 349 ZEUS 245

ANEXA II

NOTE LA ILUSTRAŢII ŞI AUTORI SECŢIUNEA 1 (*între paginile* 430 – 431)

1. RĂPIREA EUROPEI. *Il ratio dell'Europa*. Frescă elenistică din „casa lui Iason, Pompei. Primul sfert al

secolului I. Atât grecii, cât şi romanii preţuiau legenda Europei. Museo Nazionale, Napoli. Reproducere: Anderson/Alinări 23469.

2. VÂNĂTORI ŞI CULEGĂTORI. Ilustraţie compozită bazată pe artă paleolitică din peşterile Ternei şi Cogul (Lerida), Spania. Figuri masculine şi feminine se amestecă pentru a prezenta reconstrucţia evocatoare a unei ordini sociale sofisticate, etichetate frecvent drept „oamenii peşterilor. Ilustraţie Danyon Rey 1993.

3. PESCAR MINOIC. mileniul 2 î.Hr., Muzeul Naţional de Arheologie, Atena. Reproducere: Muzeul Naţional de Arheologie, Atena.

4. PRINŢUL DIN CNOSSOS. Minoicul târziu. Creta minoică era nefortificată şi nu deţinea o castă de războinici. Muzeul Heraklion. Reproducere: Colecţia de artă şi arhitectură antică.

5. SIMPOZION-UN BANCHET. Pictură grecească pe vas realizată de pictorul Brygos

(490 – 480 î.Hr.). „Simpozionul a furnizat cadrul atât pentru mâncat, băut, şi amor, cât şi pentru conversaţii serioase. Bărbaţii stăteau aşezaţi pe canapele în stil oriental. Femeile şi copii nu participau decât pentru amuzament. Reproducere: British Museum BM E 60.

6. ETRUSCHERIA. Pictură murală din Cavoul Banchetului, Tarquinia (c.470 î.Hr.). Vezi

[ETRUSCHERIA]. Reproducere: Hirmer Fotoarchiv BM E 60.

7. IDILĂ ARCADIANĂ. *Et in Arcadia ego* (1639 – 1643), Nicholas Poussin, cumpărată de Ludovic al XIV-lea în 1683. În tradiţia clasică, Arcadia era ţara fericirii pastorale, în celebra interpretare a lui Poussin după Guercino, un grup de păstori melancolici şi nimfe privesc mormântul lui Daphne, care murise din dragoste, descoperind astfel că „Şi în Arcadia, Eu (Moartea) sunt prezentă. Luvru. Reproducere: e RMN.

8. RĂPIREA SABINELOR. *Les Sabines* (1796 – 1799)

de Jean-Louis David. Relatată de Titus

Livius şi Ovidiu, una dintre povestirile preferate ale Romei timpurii povesteşte cum Regele Romulus a organizat un festival la Circus Maximus pentru a ademeni femeile din învecinatul trib al Sabinelor. Interpretarea eroică a lui David ilustrează matroane romane care intervin pentru a opri vărsarea de sânge pe un fundal ce aminteşte de Bastilia. David câştigă titlul de „Rafaelul sanculoţilor. Luvru. Reproducere: e RMN.

9. MOARTEA LUI SIEGFRIED. Episod dintr-o legendă din sec. V, Legenda Nibelungilor: Julius Schnorr von Carolsfeld (1794 – 1872): *Hagen ermordet Siegfried* (*Hagen killing Siegfried*) (1845). Hagen îl surprinde pe Siegfried bând din fântână şi îi străpunge bariera magică. München era capitala regelui Ludwig al II-lea al

Bavariei, protectorul lui Richard Wagner, care a popularizat renaşterea naţională a folclorului păgân germanic. Koenigsbau, München. Vezi [NIBELUNG]. Reproducere: AKG, Londra.

10. ATTILA INVADEAZĂ ROMA, 452 d. Hr... Ulpiano Checa y Sauz (1860 – 1916), *Căderea Romei* (1891). Multe ilustraţii de acest fel în care sunt sărbătoriţi eroii barbari, spun la fel de multe despre revolta secolului al XIX-lea împotriva clasicismului şi a istoriei antice. Reproducere: e Hulton Deutsch Collection.

11. ORTODOXIE RĂSĂRITEANĂ. Hristos Pantocrator flancat de împăratul Constantin al IX-lea Monomachos (r. 1042 – 1055) şi împărăteasa Zoe în perioada Schismei Bisericeşti (1054): mozaic din sec. XI. Tradiţia bizantină accentua uniunea dintre autoritatea spirituală şi temporală. Hagia Sofia, Istanbul. Reproducere: Foto Fabbri.

12. ASCETISM OCCIDENTAL. Sf. Benedict şi Abaţia din Monte Cassino, întemeiată în C.529. Miniatură din sec. XI. Prima mare mănăstire occidentală întemeiată de Sfântul Protector al Europei, a rămas intactă până în 1944.

Arhiva Foto a Vaticanului. Vat. Lat. 1702 Ilr.

13. CONTRIBUŢIA LUI CONSTANTIN. Legenda medievală conform căreia puterile temporale ale Papei erau donate de împăratul Constantin I, ilustrată într-o frescă (1246 d.Hr.). Legenda a fost demascată ca fiind un fals papal în timpul Renaşterii. San Silvestre Roma. Reproducere: Foto Fabbri.

14. LITURGHIA SLAVONĂ. Alphonse Mucha, *Zavedenislovanska liturgie* (1910). O privire romantică târzie asupra unui eveniment din activitatea misionară din sec. IX a Sfinţilor Chirii şi Metodiu în Moravia: prima din seria lui Mucha care ilustrează scene din istoria cehă. City Gallery, Praga. Reproducere: Galeria de Stat, Praga.

15. PIETISMUL CATOLIC. Enguerrand Quarton, *La Pietà de Villeneuve-les-Avignon* (1444 – 1466). Reprezentare expresivă Fecioarei Maria „Lamentaţia lui Hristos din Provenţa sec. XV Luvru. Reproducere: e RMN.

16. SF. AUGUSTIN. *St Augustin et les patrons de Marchiennes* (*sec XI*) miniatură. Bibliothèque Municipale, Douai. Reproducere: Photo Giraudon.

17. SF. CAROL CEL MARE. A. Dürer, *Karl der Grosse* (1512). Germanisches Nationalmuseum, Nürenberg.

18. SF. MATEI. Pagina eu anluminuri in-folio, a 25-a din Evangheliile Lindisfarne (sec. VII târziu, Northumbria). Biblioteca Britanică, BL Cott. Nero Div. 25V.

19. SF. IOAN BOTEZĂTORUL ŞI IERONIM. De Masolino, e.1383. National Gallery, Londra. Reproducere: Bridgeman Art Library.

20. MATKA BOSKA „Mama lui Dumnezeu, (sec. XIV.) Madona Neagră din Częstochowa, Polonia, icoană de origine bizantină sau o copie comandată de regele Vladislav Jagiełło. Vezi [MADONNA]. Reproducere: Institutul Cultural Polonez, Londra.

21. SF. IOAN TEOLOGUL. Dictarea Evangheliei către Prokhor (Şcoala Italo-Cretană, sec. XVII timpuriu). Creta, care a fost sub stăpânire veneţiană până la 1669, a

cunoscut un amestec incomparabil de stiluri ortodoxe şi catolice. Vezi [GRECO]. Reproducere: Sotheby's, Londra.

22. SF. LUCA-PICTOR DE ICOANE. Conform tradiţiei ortodoxe, prima icoană a fost pictată de Sf. Luca, când a desenat-o pe fecioara Maria din natură, (secolul XVII icoană din biserica Sf. Luca, Opachka, Pskov, Rusia: restaurată.) Reproducere: Biserica Sf. Luca, Pskov, Rusia.

23. BOGORODICA. Fecioara din Pelagonitissa: icoană sârbă a Sfintei Fecioare cu Pruncul (sec. XIV) din Skopje, Macedonia. Reproducere: AKG, Londra.

24. OMAGIU LUI OTTO al III-lea. Cele patru ţări ale Europei-Slavonia, Germania, Galia, şi Italia-aduc omagiu unui împărat care a căutat să reunească Apusul şi Răsăritul. Evangheliile lui al Otto III-lea, Bamberg (c. 1.000 d.Hr.). Reproducere: Staatsbibliothek, Marburg.

25. ANGLIA BIRUITĂ. Moartea regelui Harold la Hastings, 1066 d.Hr. Detaliu din *Tapisserie de la Reine Mathilde* secolul XI târziu, cunoscută ca Tapiţeria din Bayeux. Cele 58 de panouri aparţinând acestui exemplu timpuriu de artă secvenţială, relatează varianta normandă a evenimentelor, printre care presupusa trădare a regelui Harold şi, ca urmare, pretenţia ducelui William la tronul Angliei. Reproducere: Michael Holford.

26. CRUCIADA WENDĂ. L. Tuxen, *The Fall of Svantevit* (1894). Distrugerea idolilor păgâni slavi în timpul cruciadei Wende (secolul XII). Asemenea imagini ilustrau „avansul civilizaţiei în Europa de la tăierea crângului druidic de către Cezar la Marsilia până la botezul decisiv al lituanienilor în 1386. Fredericksborg, Copenhaga. Reproducere: Fredericksborg, Copenhaga.

27. ARMISTIŢIU ÎN RECONQUISTA. Miniatură din secolul XII din *El libro de Juegos de Ajedrez*. Un creştin şi un musulman joacă şah. Escorial, Spania. Reproducere: Arxui Mas.

28. ULTIMUL CÂNTEC AL LUI TRISTAN. Miniatură (c.1410) din *Roman de Tristan*. De la originile sale în

Cornwall în secolul VI până la opera lui Wagner din 1859, tragica poveste de dragoste dintre Tristan şi Isolda a fost relatată în nenumărate versiuni. Vezi [TRISTAN], Reproducere: Biblioteca Naţională Austriacă, Viena, MS 2537.

29. PLUG DE FIER. „Marş din *Les Très Riches Heures du Duc de Berry* (sec. XV timpuriu). Plugul tras de cal era unealta principală a „Revoluţiei Agricole medievale. Musée Condé, Paris. Vezi [PLOVŮM]. Reproducere: Photo Giraudon.

30. MIROSUL CERBULUI. „Urmărire din *Le Livre de la Chasse* de Gaston de Foix, (sec. XV târziu). Până recent, arta vânătorii era un sprijin temeinic pentru regimul alimentar al Europei şi hrănirea acesteia. Bibliothèque Nationale, Paris. MS Français, 616 fel. 57V. Vezi [CHASSE]. Reproducere: Bibliothèque Nationale, Paris.

31. DANTE ÎNDRĂGOSTIT. H. Holiday, *Dante şi Beatrice* (1883). Reprezentare populară a momentului de pe malurile râului Arno în Florenţa care avea să inspire cel mai mare poem al Europei. Beatrice Portinari, care a murit în 1290, a fost adoptată de Dante drept ghid spiritual în Paradis. Reproducere: Walker Art Gallery, Liverpool, nr. 3125.

32. BARTOLOME A ÎN FAŢA UNEI DILEME. „Povestea lui Dioneo din *Decameronul* de Boccaccio: miniatură din secolul XV. Soţia neglijată a unui judecător pisan, Bartolomea, pleacă în pelerinaj, unde este sedusă de piratul, Paganino da Nare

(*stânga*). Meditând asupra faptului, aceasta se hotărăşte să trăiască alături de pirat (*dreapta*). Reproducere: Bibliothèque de l’Arsenal, Paris. Arsenal 5070 fel. 9IV.

33. SF. FRANCISC BINECUVÂNTEAZĂ PĂSĂRILE Frescă (1295 – 1300) de Giotto. Sfântul protector al iubitorilor de animale, Sf. Francisc era un radical din punct de vedere social, al cărui devotament faţă de sărăcie şi

non-violenţă contesta multe dintre percepţiile dominante din lumea medievală. Biserica din San Francesco, Assisi. Reproducere: AKG, Londra.

34. REGELE CAZIMIR ÎNTÂMPINĂ EVREII. Wojciech Gerson (1831 – 1901), *Kazimierz Wielki i zydzi* (c.1890). Acest tablou din perioada romantică târzie comemorează expansiunea celei mai mari comunităţi evreieşti europene din vremea Morţii Negre, perioadă în care foarte mulţi evrei s-au refugiat în Polonia de teama persecuţiilor din Germania. Museum Narodowe, Varşovia. Reproducere: H. Romanowski, Museum Narodowe, Varşovia.

35. PIC ARE. Hieronymus Bosch, *Vagabondul*. Sărăcia rurală, vagabondajul, şi robii evadaţi constituiau necazurile principale ale Europei medievale târzii şi ale erei moderne timpurii. Vezi [PICARO]. Reproducere: Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.

36. MARCO POLO. Marco Polo Veneţianul ridică pânzele spre China din Canal Grande, 1270 d.Hr. Miniatură, e.1400. Călătoriile de descoperire ale Europei au început cu mult înaintea erei lui Columb. Foto: Biblioteca Bodleian, Oxford. MS Bod. 264 f. 218.

37. APUSEAN CA RĂSĂRITEAN. Jean-Étienne Liotard, *Portrait de Richard Pococke* (c. 1738 – 1739). Ambasadorul britanic ataşat Sublimei Porţi pictat în haine otomane, privind Bosforul. Reproducere: e Musée de F Art et d'Histoire, Geneva.

SECŢIUNEA 2 (*între paginile* 942 – 943)

38. VENUS. Lucas Cranach, *Venus ţinându-l pe Cupidon* (1509). Nudul frontal realizat de Cranach a încoronat îndelungatul proces al sfidării artistice, iniţiat de Donatello cu sculptura în bronz, *David* (c.1434) care a năruit tabuul medieval împotriva nudităţii, reînnoind interesul pentru corpul uman. Muzeul Hermitage, St. Petersburg. Reproducere: Bridgeman Art Library.

39. PERSPECTIVĂ. Piero della Francesca, *Biciuirea sau visul sfântului Ieronim* (c.1460) Lucrare profund

enigmatică, aparţinând unui artist care experimenta cu inovaţiile tehnice şi simbolismul vizual. Galleria Nazionale, Urbino. Vezi [FLAGELLATIO], Reproducere: Bridgeman Art Library.

40. ALEGORIE. Antoine Caron (1521 – 99), *L'Empereur Auguste et la Sibylle de Tibur* (c.1575). Încercând împăcarea păgânismului lumii antice cu creştinismul, Caron o ilustrează pe sibila romană prevestind împăratului Augustus Concepţia Imaculată şi naşterea lui Christos. Luvru. De la curtea lui Henric al III-lea. Reproducere: Photo Giraudon.

41. COLUMB ACOSTEAZĂ LA SAN DOMINGO, 1493. F. Kemmelmeyer, *Prima debarcare a lui Cristofor Columb* (1800 – 1805). Evocarea unui eveniment descris ca o „întâlnire, nu ca „descoperire. Reproducere: Galeria Naţională de Artă, Washington.

42. LUTHER INTRĂ ÎN WORMS, 1521. R. Siegard, *Die Rede Martin Luthers von dem Reichstag în Worms*. Reconstituirea unui cadru al zilei care avea să dezbine Europa Catolică şi să aducă lansarea Reformei. Reproducere: Stadtarchiv, Worms.

43. VIS DE IMPERIU. El Greco, *Adorarea numelui lui Usus* (c.1578): versiune cu autograf a unui tablou mai mare din mănăstirea Escorial, Spania, cunoscută ca *Visul lui Filip al II-lea*. Figurile îngenuncheate ale regelui Spaniei, Papei şi dogelui Veneţiei alcătuiesc misiunea ultracatolică a Sfintei Ligi ale cărei forţe i-au înfrânt pe turci la Lepanto în 1571, salvând astfel Europa din fălcile iadului. Reproducere: National Gallery, Londra.

44. IMAGINEA GLORIEI TRECUTE. J. Matejko (1838 – 1893), *Báthory al Pskov* (1872). Pictură romantică evocând nostalgia momentului din 1582, când regele Poloniei a primit supunerea boierimii ruseşti. Reproducere: Castelul Regal, Varşovia.

45. COMISIA GUVERNATORILOR. Frans Hals, *Regentessen Dude Mannenhuis* (*The Regentess es of the*

Old Men's Almshouse) (1664). Portret ce reprezintă mândria corporatistă ilustrând doamnele guvernatoare dintr-o organizaţie caritabilă olandeză. Portretul paralel *Regenţii* are aceeaşi dată. Reproducere: e Frans Halsmuseum, Haarlem.

46. SĂRBĂTOARE MOSCOVITĂ. A.P. Riabushkin (1861 – 1904), *O stradă din Moscova secolului al XVII-lea în zi de sărbătoare* (1895). Această scenă vie din vechea Moscovă arată o secţiune transversală a societăţii moscovite, de la boierul semeţ cu barbă neagră până la cerşetorul orb, părăsind biserica în străzile pline de noroi. Reproducere: SER Photo Library.

47. REGELE SOARE ÎN CHIP DE PATER FAMILIAS. J. Nocret (1615 – 1682), *Louis XIV en familie* (c.1680). Ludovic al XIV-lea lua parte la toate balurile mascate şi galele Curţii, îmbrăcându-şi în această scenă întreaga familie în haine clasice. Musée de Versailles. Reproducere: e RMN.

48. FILOSOFUL FĂRĂ PANTALONI. Jean Huber (1721 – 1786), *Le Lever de Voltaire* (c.1770). Voltaire se schimbă în haine de zi în timp ce dictează unui secretar: tablou dintr-o serie de scene intime din Ferney, pictat de savantul şi prietenul elveţian al lui Voltaire. Musée Carnavalet. Reproducere: Giraudon.

49. STĂPÂNUL CONTINENTULUI. A.J. Gros, Napotăm à Eytou (1808). O portretizare mai puţin sociopată a unei bătălii napoleoniene, cea de la Eylau (Itawa) din Prusia Răsăriteană, de la 8 februarie 1807. Luvru. Reproducere: e RMN.

50. STĂPÂNII MĂRII. C. van Wiermigen, *Het ontploffen van het Spaanse admiraalschip* (*Explozia navei-amiral spaniole, 25 aprilie 1607*). Supremaţia navală olandeză care a sprijinit revolta reuşită a Ţărilor de Jos împotriva Spaniei nu a fost înfruntată în mod serios până la ascensiunea Flotei Regale Engleze în sec. XVII târziu. Reproducere: e Rijksmuseum, Amsterdam.

51. INFANTĂ ÎN ROZ. Diego Velázquez, atribuită şi lui Mazo, *Infanta Margarita* (1664). Un copil portretizat ca un adult în miniatură. Alte versiuni ale aceluiaşi portret pot fi găsite în Viena şi Kiev. Prado, Madrid. Reproducere: Bridgeman Art Library.

52. CITITOR ŞI ASCULTĂTOR. Hubert Gravelot, *Le Lecteur* (c. 1740). Marble Hill House. Reproducere: English Heritage.

53. MAMĂ. J. Rembrandt, *Mama artistului* (1639). Neeltje Willemsdochter van Zuydhoeck pictată de către fiul ei, în ultimul an din viaţă. Foto: Kunsthistorisches Museum, Viena.

54. VARĂ. G. Arcimboldo, *Estate* (1573). Una dintre cele patru asemenea picturi comandate de către împăratul Maximilian al II-lea pentru a fi dăruite Principelui Elector Saxon. Într-o serie târzie alcătuită din „capete compuse, Arcimboldo l-a folosit pe împăratul Rudolf ca model. Luvru, Paris. Reproducere: e RMN.

55. REGALIST. P.N. Guerin, *Henri de La Rochejacquelein* (1817). Portret eroic al liderului Vendéan pictat după Restaurare. Reproducere: Musée de Cholet

56. REPUBLICAN. A. Cambrón, *La République* (1798). Personificarea Franţei republicane pictată cu un an înaintea loviturii de stat a lui Napoleon şi o întreagă generaţie până la asocierea altor imagini asemănătoare cu numele de „Marianne. Reproducere: Musée de Montaubon.

57. PRIETENUL COPIILOR. Această poză care îl arată pe Stalin îmbrăţişând o tânără admiratoare la Congresul Partidului Comunist din 1938, în punctul culminant al epurărilor, a fost reprodusă la scară largă de agenţiile de propagandă sovietice. A inspirat şi o statuie ridicată în Moscova. Fata din poză, Gelia Sergheievna, a aflat mult mai târziu că tatăl ei fusese ucis la ordinele lui Stalin şi că mama ei a fost trimisă în Gulag pentru că a întrebat de soarta soţului. Reproducere: David King.

58. CAVALER ÎN ARMURĂ STRĂLUCITOARE. H.

Lanzinger, *Adolf Hitler als Ritter* (c.1939). Căutarea *Lebensraum* a naziştilor în Răsărit era văzută adesea ca o continuare a *Drang nach Osten* din evul mediu şi a campaniilor cavalerilor teutoni. Reproducere: AKG, Londra.

59. RĂTĂCITORUL ETERN. C.D. Friedrich, *Călător deasupra norilor* (1818). Reprezentarea supremă a spiritului romantic. Reproducere: e Elke Walford, Hamburger Kunsthalle.

60. DINAM. J.M.W. Turner, *Ploaie, abur şi viteză* (1844). Exemplu de pionierat al Impresionismului, este reprezentarea supremă a obsesiei pentru natură şi putere mecanică din secolul IX: „Reproducere: National Gallery, Londra.

61. NU NE VOM PREDA, 1831. W. Kossak (1856 – 1942), *Sowiński on the Ramparts of Wok* (1922). Generalul Jozef Sowiński, veteran al erei napoleoniene, în faţa asaltului rus asupra Varşoviei, ordonă soldaţilor înfigerea piciorului său de lemn în pământ, hotărât să nu se încline în faţa tiranilor. Reproducere: Museum Wojska Polskiego, Varşovia.

62. HELLAS INDEPENDENT. Ch. Perlberg, *Sărbători populare la Olympeion în Atena, 1838*. Peisajul regatului independent subliniază atât moştenirea clasică a Greciei, cât şi moştenirea a patru secole de guvernare otomană. Reproducere: Muzeul Naţional de Istorie, Atena.

63. SERATĂ MUZICALĂ. J. Danhauser, *Liszt am Flügel* (1840). De la stânga: Alfred de Musset (sau Alexandre Dumas), Victor Hugo, Georges Sand, N. Paganini, Gioacchino Rossini, Marie d'Agoult. Nationalgalerie, Berlin. Reproducere: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz.

64. ACORDUL EUROPEI. A. von Werner, *Congresul de la Berlin* (1881). De la stânga: contele Karolyi (Austria), Prinţul Gorceakov (Rusia), Benjamin Disraeli (Marea Britanie), Contele Andrassy (Ungaria), Cancelarul von Bismarck (Germania), Contele Şuvalov (Rusia), Mehmet Ali

timperiul Otoman). Staatlichen Museum, Berlin. Reproducere: AKG, Londra/Berlin.

65. SĂRĂCIE RURALĂ. J.-F. Millet, *Les Glaneuses* (*Culegătoarele de spice*) (1857). Regiunile rurale ale Normandiei pe timp de vară privită de un maestru al realismului francez. Reproducere: Bridgeman Art Library.

66. MURDĂRIE INDUSTRIALĂ. L.S. Lowry (1887 – 1976). Deşi activ la jumătatea secolului XX, artistul din Lancashire evocă o viziune anacronică şi pitorească a peisajului industrial timpuriu, de mult dispărut. Reproducere: Bridgeman Art Library.

67. IMPRESIONIST. Claude Monet (1840 – 1926), *The Seine al Bougival* (1869). Un studiu experimental al suburbiei pariziene pictat de tânărul Monet, primii paşi precauţi în arta impresionistă. Vezi [IMPRESSION]. Reproducere: The Currier Gallery of Art, Manchester, New Hampshire

68. PRIMITIV. Henri Rousseau (1844 – 1910), *Război* (1894). Una dintre imaginile onirice ale lui „Le Douanier Rousseau, produsă în mod instinctiv de un artist naiv în era descoperirii subconştientului de către Freud şi în timpul marii păci europene. Musée d'Orsay, Paris. Reproducere: Bridgeman Art Library.

69. SUPRAREALISM. P. Blume, *Oraşul etern* (1937). Viziune dislocată a Romei din anii în care Mussolini a căutat să clădească un nou Imperiu Roman şi când lucrarea *Waste Land* a lui Eliot sugera prăbuşirea civilizaţiei europene. Vezi [WASTE LAND]. Museum of Modern Art, Fundaţia Guggenheim, New York. e Estate of Peter Blume/DACS, Londra/VAGA, New York 1997

70. EUROPA ÎNŞELATĂ. A. Vasilev, *Scriu despre noi în Pravda* (1951). Adept al stalinismului „Realism Socialist acesta prezintă imaginea idilică dintr-o fermă colectivă în Moldova. De fapt, populaţia Moldovei a fost epurată şi reprimată după invazia sovietică din 1940, iar ţărănimea a fost colectivizată cu forţa. Colecţie particulară. Vezi

[MOLDOVA], Reproducere: Museum of Modern Art, Oxford.

71. EUROPA DIVIZATĂ. Sigmar Polkę, *Turn de pază cu gâşte* (1987 – 1988). Ilustraţie a Cortinei de Fier pictată cu doi ani înainte de cădere de către un german care a fugit de cealaltă parte a „Zidului în 1953. În stânga, la Est, un lagăr de concentrare: la Vest, *kitsch* consumerist. Reproducere: e 1994 Institutul de Artă din Chicago. Toate drepturile rezervate.

72. EUROPA SUFERINDĂ. Marc Chagall (1889 – 1985), *White Crucifixion* (1938). Simbolul central al Europei creştine este suprapusă cu imagistică evreiască: pictată în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial de un evreu rus exilat în Europa occidentală. e 1993 Institutul de Artă din Chicago. Toate drepturile rezervate; e 1994 DACS, Londra.

COMPENDIU ISTORIC

Perioada geologică şi istorică 1087
Civilizaţii antice mediteraneene 1088
Texte minoice 1089
Alfabete europene 1090
Traversarea Alpilor 1091
Fenologie şi Sägesignatur 1092
Clasificarea pitagoreică a alimentelor 1093
Coloniile Greciei Antice 1094
Împăraţii romani 1095
Papii, patriarhii Romei 1096 – 1097
Paleografie 1098 – 1099
Vulturii şi Crucea 1100 – 1101
Cartea Marilor Scheme, Chicago 1102
Iliria, Antică şi Nouă 1103
Limbile indo-europene 1104
Limbile slavone şi urale 1104 – 1105
Rune şi oghame 1106 – 1107
Creştinarea Europei 1108
Imperiul Bizantin 1109

Cercurile culturale ale Europei 1110
Imperiul Franc, 800 – 877 d.Hr. 1111
Hazaria la cea mai mare întindere, cca. 900.1112
Reconquista creştină în Iberia 1113
Numere şi notaţii matematice 1114 – 1115
Creşterea domeniului regal francez 1116
Bulgaria medievală şi modernă 1117
Împăraţi germani, regi francezi 1118 – 1119
Fondarea universităţilor europene 1120
Împărţirea Rusiei Kievene 1121
Pontajul în istorie 1122
Aragon: regat şi dependinţe 1123
Teritoriul Plantagenet, cca. 1170.1124
Drumuri spre Santiago 1125
Orania şi Venaissin 1126
Republica Veneţiană 1127
Lituania medievală şi modernă 1128
Confederaţia elveţiană 1129
Serbia şi Bosnia medievale 1130
Expansiunea Imperiului Ottoman 1131
Burgundia secolului al XV-lea 1132
Dinastiile Europei Centrale 1133
Teritoriul Jagiełłonian 1134
Paris Rentes, 1420 – 1787.1135
Regii Poloniei, ţarii Rusiei 1136
Sisteme politice moderne timpurii 1137
Războaiele Europei, 1494 – 1670.1138 – 1139
Ascensiunea şi decăderea statelor europene 1140
Italia renascentistă 1142
Guvernările habsburgice în Europa 1143
Revoluţia preţurilor în Spania 1144
Invenţii şi descoperiri 1145 – 1146
Indexul Papal, 1559 – 1952.1147
Revolta Ţărilor de Jos 1148
Aglomeraţia prusacă 1149
Expansiunea Rusiei în Europa 1150

Grand Opera, 1607 – 1969.1151
Colonizarea Irlandei 1152
Germania, 1618 – 48.1153
Lorena şi Alsacia 1153
Războaiele Europei, 1648 – 1789.1154 – 1155
Problema răsăriteană 1683 – 1920.1156
Regatul Unit, 1707 – 1922.1157
Perioada Revoluţiei Franceze 1789 – 1815.1158 – 1159
Calendarul Revoluţionar Francez 1116 – 1164
Crimeea 1165
Imperiul Francez, 1812.1166
Grillenstein: o gospodărie ţărănească 1167
Modernizarea 1168
Demografie europeană, 1800 – 1914.1169
Indexurile liberalizării 1170
Indexurile industrializării 1171 – 1172
Regiunea Caucaz 1173
Germania 1815 – 1918.1174
Rudele reginei Victoria 1175 – 1176
Dezvoltarea Greciei, 1821 – 1945.1177
Primăvara naţiunilor 1846 – 1849.1178
Unificarea Italiei 1179
Schleswig şi Holstein 1180
Dezvoltarea României, 1861 – 1945.1181
Naţionalităţile Austro-Ungariei 1182
Pedigriul socialismului 1183
Macedonia 1913.1184
Marea Albanie 1185
Graniţa evreiască în Imperiul Rus 1186
Marele Triunghi: 1914 – 1991.1187
Graniţele italo-slavone, 1939 – 1992.1188
Expansiunea sovietică în Europa 1189
Ucraina, 1918 – 1991.1190
Polonia, 1921 – 1945.1191
Cehoslovacia, 1918 – 1992.1192

Ungaria, 1918 – 1945.1193
Serbia şi Iugoslavia, de la 1817.1194
Dictaturi interbelice 1195
Statele-Partid Comuniste 1196
Tratatele de nonagresiune, 1925 – 1939.1197
Ascensiunea puterii naziste, 1933 – 1943.1198
Războiul Civil Spaniol, 1936 – 1939.1199
Brigăzi internaţionale în Spania 1200
Diviziile Waffen-SS, 1939 – 1945.1201 – 1202
Taxa de morţi a Europei, 1914 – 1945.1203 – 1204
Arhipelagul Gulag 1205
Ţările Baltice, 1993.1206
Europa, 1992: statistici diverse 1207 – 1208
Adunări parlamentare 1209
Europa 1995: Cinci Organizaţii 1210
PERIOADĂ GEOLOGICĂ ŞI *ISTORICĂ*

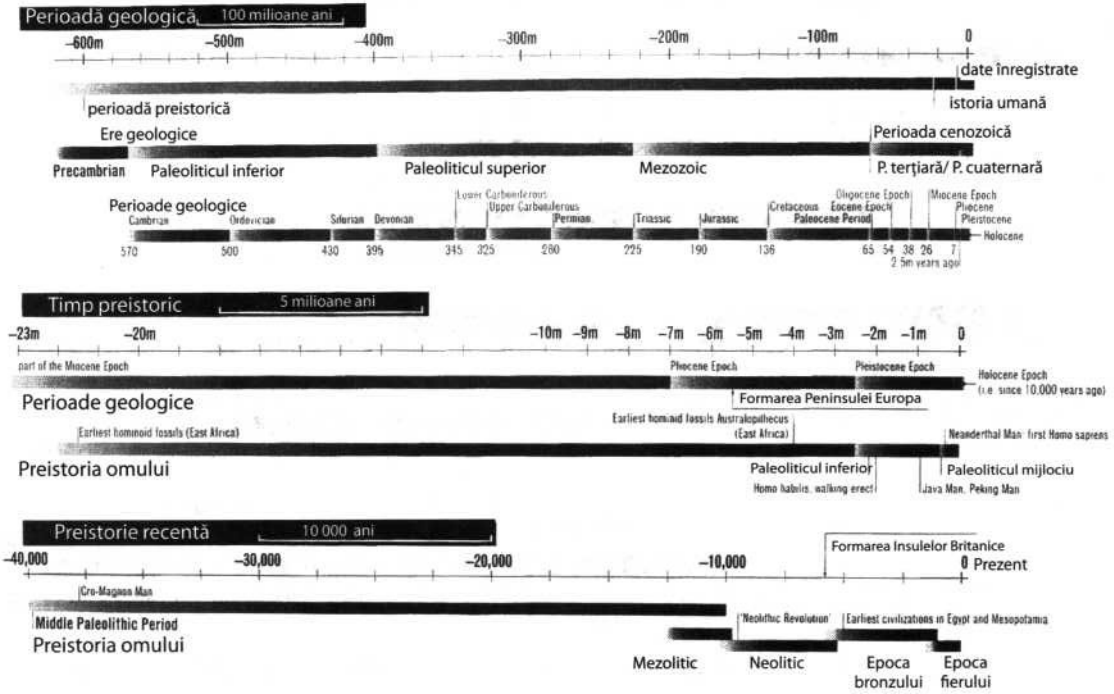
Perioadă geologică
100 milioane ani
-600m
-500m
-400m
-300m
-200m
-100m
0
date înregistrate
perioadă preistorică
istoria umană
Ere geologice
Perioada cenozoică
Precambrian
Paleoliticul inferior
Paleoliticul superior
Mezozoic
P. terțiară/ P. cuaternară
Perioade geologice
Cambrian
Ordovician
Silurian
Devonian
Lower Carboniferous
Upper Carboniferous
Permian
Triassic
Jurassic
Cretaceous
Eocene Epoch
Paleocene Period
Oligocene Epoch
Miocene Epoch
Pliocene
Pleistocene
Holocene
570
500
430
395
345
325
280
225
190
136
65
54
38
26
7
2 5m years ago
Timp preistoric
5 milioane ani
-23m
-20m
-10m
-9m
-8m
-7m
-6m
-5m
-4m
-3m
-2m
-1m
0
part of the Miocene Epoch
Pliocene Epoch
Pleistocene Epoch
Holocene Epoch
(i.e. since 10,000 years ago)
Perioade geologice
Formarea Peninsulei Europa
Earliest hominoid fossils (East Africa)
Earliest hominid fossils Australopithecus
(East Africa)
Neanderthal Man: first Homo sapiens
Preistoria omului
Paleoliticul inferior
Paleoliticul mijlociu
Homo habilis, walking erect
Java Man, Peking Man
Preistorie recentă
10 000 ani
-40,000
-30,000
-20,000
-10,000
Formarea Insulelor Britanice
0 Prezent
Cro-Magnon Man
Middle Paleolithic Period
Preistoria omului
'Neolithic Revolution'
Earliest civilizations in Egypt and Mesopotamia
Mezolitic
Neolitic
Epoca bronzului
Epoca fierului

ÎNSCRIERI MINOICE

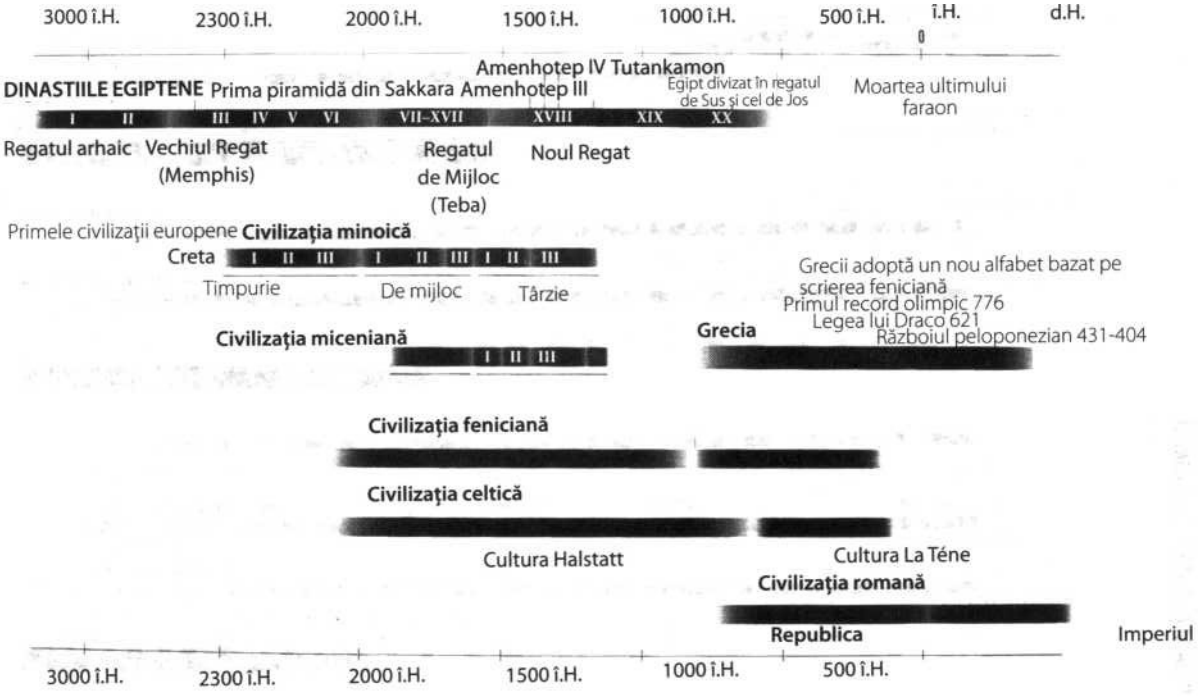

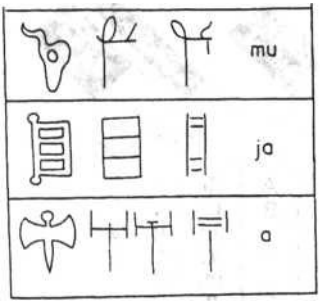

a. Evoluţia scrisului egeean (de la stânga la dreapta): hieroglific, liniară A, liniară B, valoare fonetică.

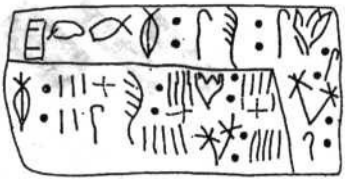

b. Stadiul I: „pictografic" sau „hieroglific" din cca. 2000 î.Hr.: o tăbliţă hieroglifică din Phaistos, Creta.

J. Chadwick, The Decipherment of Linear B (Pelican), 1961

c. Stadiul II/1: Liniar A (nedescifrat), din + 1750 î.Hr.: tăbliţă din Agia Triada nr. 114 J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Pelican), 1961

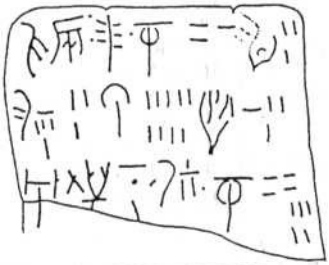

d. Stadiul II/2: Silabarul cipriot, fragment dintr-o tăbliţă de lut din Enkomi, cca. 1200 î.Hr. J. Chadwick,

Linear B and Related Scripts (Londra, Publicaţii British Museum, 1987)

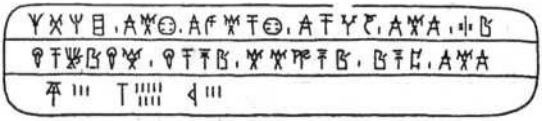

e. Stadiul III: Liniar B, găsit atât în Creta, cât şi în Grecia micenianã. La fel ca şi scrierile japoneze moderne kanji şi kana, conţinea un amestec de semne pictografice şi silabice. Tăbliţă cu scriere liniară B din Pylos, cu transliterate în protogreacă şi traducere.

„Hiereia echei-que, euchetoi que etonion echeen theon, kioinoochons de kiionaon kekeimenaon onata echeen. (Tossonde spermo) WHEAT 3 – 9 – 3”.

„Preoteasa are în puterea sa acest act şi declară solemn că divinitatea este atotstăpânitoare, dar cel care are în proprietate pământul se va bucura de el şi de recoltele pe care acesta i le oferă (foarte multă sămânţă) 337/60 unităţi”. Leonard Cottrell, *The Butt of Minos* (*Atena, 1982*)

ALFABETE EUROPENE

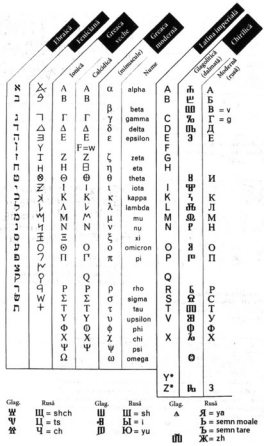

— Introdusă după 100 î. Hv doar pentru cuvinte străine. Latina imperială nu făcea diferenţe între litera I şi J sau între V şi U. W nu exista.

TRAVERSAREA ALPILOR: *PASUL SAINT-GOTHA*rd şi

VALTELLINA

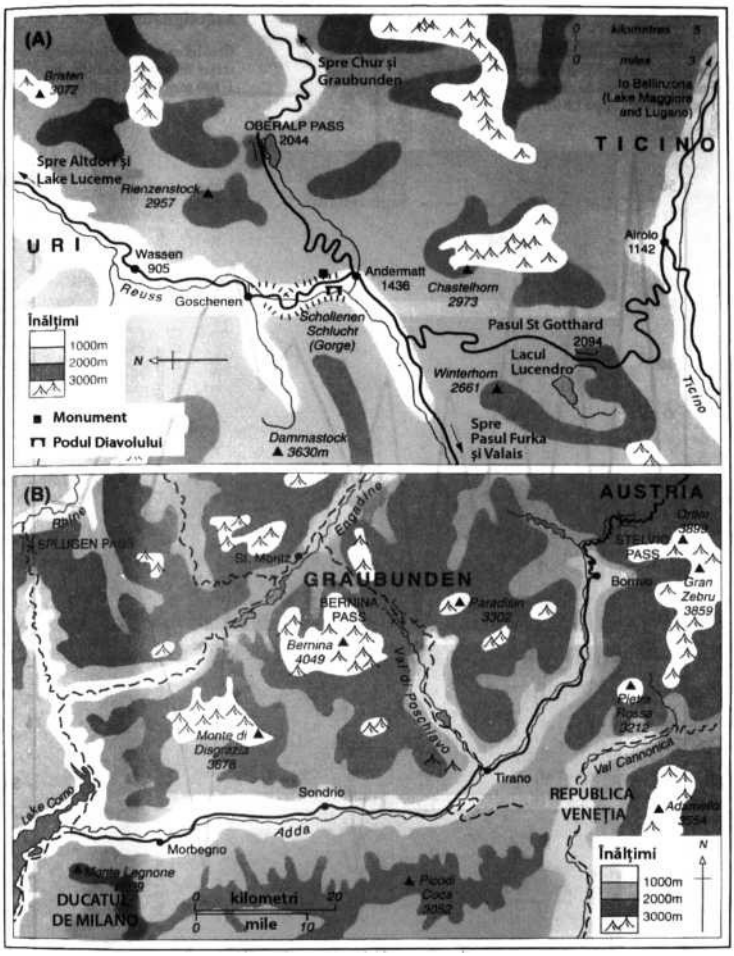

(A) Pasul Saint-Gothard; (B) Valtellina (secolul XVII)

FENOLOGIE ŞI SĂGESIGNATUR. INDICI DE CLIMATOLOGIE ISTORICĂ, 1530.1550

Vendange

Date medii consolidate ale producţiei de vin în NE şi centrul Franţei: numărul de zile de după 1 septembrie (după Le Roy La du de)

Sägesignatur

Grosimea medie a inelelor de stejar în vestul Renaniei,

în 1/100 mm (după Hollstein)

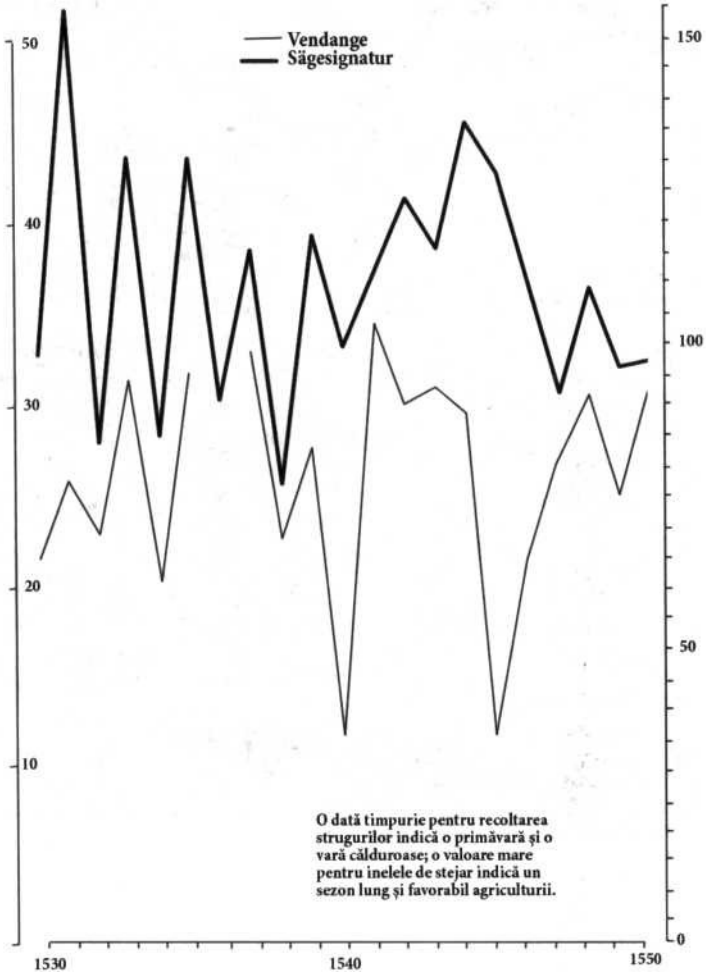

CONDIMENTE OX: *CLASIFICAREA PITAGOREICĂ* A *ALIMENTELOR*

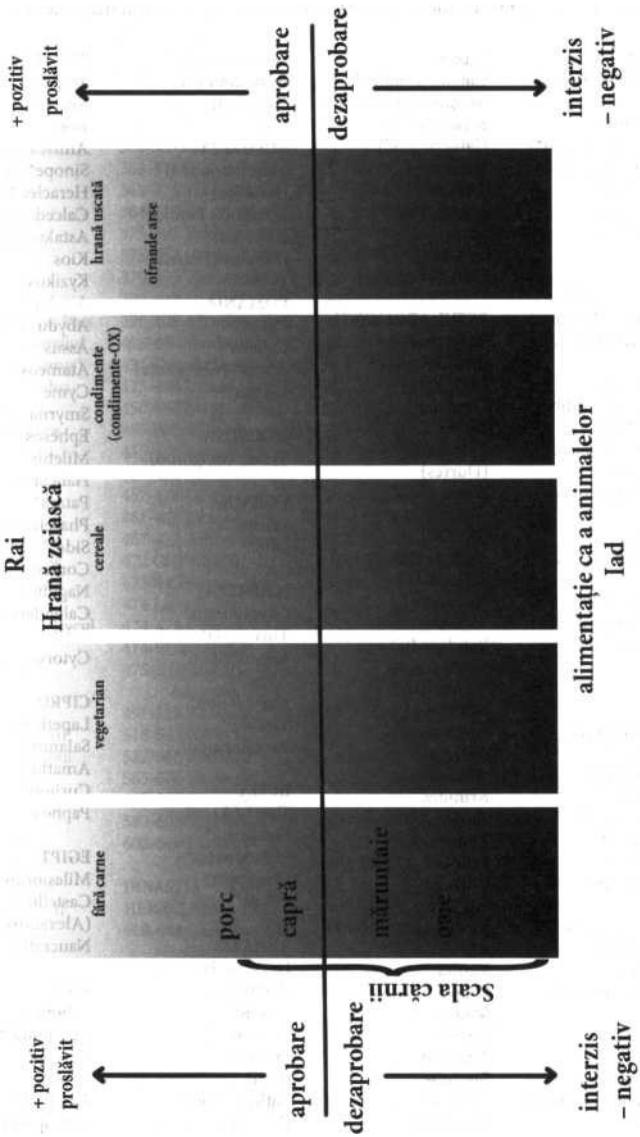

Coloniile greceşti antice cu locaţiile lor actuale

ORAŞE ATESTATE ISTORIC. Achaea (a); Megara (M); Corint (C); Locri, Atena, Athens, Chalkis, Eretria. (Ionia) *; Lesbos, Phocæa, Samos, Miletus, Thera, Rhodes**

SPANIA

Mainake* (Malaga)

Alonae.
Saguntum.
Hemereoskopeion.
Taraco* (Tarragona)
Emphoriae.
(Amporias)
Aphrodisias.
FRANŢA
Agathe* (Agde)
Avennio* (Avignon)
Massilia* (Marsilia)
Olbia.
Athenopolis.
Antipolis* (Antibes)
Nicaea* (Nice)
Herculis Monoeci.
(Monaco)
Alalia* (în Corsica)
ITALIA
Pithecusa* (Ischia)
Cyme.
Neapolis* (Napole)
Laus Pompeii Posidonia (a)
Elea.
Pixus Terina
Hipponium (a)
Medina Rhegium (a)
Locri (a)
Scylletium (a)
Croton (a)
Sybaris (a)
Metapontum Siris
Taras** (Taranto)
Hydruntum Callipolis Ancona (Ancona)
(SICILIA)
Zancle

Panormus (Palermo)
Messania* (Messina)
Lipara
Naxos
Catana (Catania) Megara Hyblaea (M) Syracusa (C) Camarina (C)
Gela**
Acragas**
(Agrigento)
Himera.
Selinus (M) Lilybaeum
ESTUL ADRIATIC.
Tragyrium
Epetium
Issa
Pharos
Lissus
Epidamnus (C) (Dürres)
Apollonia (C)
GRECIA
Kerkyra (C) (Corfu) Lefkada (C) Ambracia Mende.
Potidaea (C)
Olint
Toroni.
Acanthos
Stavros
Amfipolis
Neapolis
Krinides
Thasos.
Abdera
Lemnos
Chios
TURCIA (europeană)
Ainos
Kardia

Elaious
Madytos
Sestos
Tiristasis
Bisanthe
Heraion.
Perinthos.
Selimbria (M) Byzantion (M) (Istanbul)
BULGARIA
Mesembria (M) (Nesebar)
Apollonia Pontica* (Sozopol)
Odessus* (Varna)
ROMÂNIA
Cruni.
Callatis.
Tomis* (Constanţa) Histria.
MOLDOVA
Tyras* (Belgorod)
UCRAINA
Ofiusa.
Olbia.
(CRIMEEA)
Chersonesus.
Theodosia.
Kimmerikon.
Akra.
Nymphaion.
Tiritake.
Pantikapaion.
RUSIA
Tana* (Azov) Fanagoria* Hermonassa* Gorgippia.
Pityus.
ABHAZIA
Dioskourias.
(Sukhumi)
GEORGIA

Guenos.
Phasis.
(Poţi)
Bathys Limen* (Batumi)
TURCIA (Asia Mică)
Trapezous* (Trabzon)
Kerasous.
Kotyora.
Amisos* (Samsun) Sinope* (Sinop) Heraclea Pontica (M) Calcedonia (M) Astakos (M)
Kios
Kyzikos.
Artaka Abydus (M)
Assus
Atameos
Cyme
Smyrna (Izmir)
Ephesos
Miletus
Halicarnassus
Patara.
Phaselis.
Side.
Corcesium.
Nagidus.
Calenderis.
Soli.
Cytorus.
CIPRU
Lapethos
Salamis
Amathus
Curium
Paphos
EGIPT
Milesiorum

Castellum
(Alexandria)
Naucratis
LIBIA
Paliouros
Apollonia**
Cyrene**
Barca**
Tauchira**
Euhesperides**
Împăraţi romani; *30* î.Hr. – *1453* d.Hr.
DINASTIA I IULIO-CLAUDIANĂ
31 LH. – 14 dH. Augustus 14 – 37 Tiberius 37 – 41 Caligula 41 – 45 Claudius I 54 – 68 Nero 68 Galba
68 Otho
69 Vitellius 69 – 79 Vespasian 79 – 81 Titus 81 – 96 Domitian 96 – 98 Nerva 98 – 117 Traian 117 – 138 Hadrian 138 – 161 Antoninus Pius 161 – 180 Marc Aureliu.
161 – 169 Lucius Verus.
180 – 192 Commodus 193 Pertinax 193 Didius Julianus 193 – 211 Septimius
Severus
211 – 217 Caracalla.
211 – 212 Geta.
217218 Macrinus
218222 Elagabalus 222 – 235 Alexandru
Sever
235 – 238 Maximin Tracul 238 Gordian I 238 Gordian II 238 Balbinus.
238 Pupienus.
238 – 244 Gordian III 244 – 249 Filip Arabul 249 – 251 Dedus 251 Hostilian 251 – 253 Gallus 253 Áemilianus 253 – 260 Valerian.
260 – 268 Gallienus.
268 – 270 Claudius II 270 – 275 Aurelian
275276 Tacitus 276 Florianus

276282 Probus
282283 Cams
283285 Carinus.
283284 Numerian.
284305 Diocleţian.
286 – 305 Maximian.
305 – 306 Constanţiu I*
305310 Galerius.
306312 Maxentius 308 – 313 Maxinus 308 – 324 Licinius (R) 305 – 337 Constantin I 337 – 340 Constantin II 337 – 350 Constant* 337 – 61 Constanţiu II* 361 – 363 Iulian Apostatul
363364 Iovianus
364375 Valentinian I 364 – 378 Valens (R) 375 – 392 Valentinian II* 375 – 383 Graţian*(a) 379 – 395 Teodosie I 395 – 423 Honorius*(a) 395 – 408 Arcadius (R) 408 – 450 Teodosie II 421 Constanţiu III* 425 – 455 Valentinian III 450 – 457 Marcian (R) 455 Petronius (a) 455 – 456 Avitus (a) 457 – 461 Majorian (a) 457 – 474 Leon I (R) 461 – 465 Libius (a) 467 – 472 Anthemius (a) 472 Olybrius (a)
4734 Glycerius (a)
474 Leon II (R)
474475 J. Nepos (a)
47491 Zeno (R)
4756 Romulus
Augustus (a) 491 – 518 Anastasius I 518 – 527 Iustin I 527 – 565 Iustinian I 565 – 578 Iustin II 578 – 582 Tiberius II 582 – 602 Maurice 602 – 610 Phocas
DINASTIA
HERACLIDĂ
610 – 641 Heraclius cel Tânăr
641 Constantin III*
641 Heraklonas* 641 – 648 Constans II Bărbosul
668 – 685 Constantin IV 685 – 695 Iustinian II Nas Spintecat 695 – 698 Leonitos
698 – 705 Tiberius III 705 – 711 Iustinian III 711 – 713

Philippikos Bardanes
713 – 715 Anastasius II
716717 Teodosie III
DINASTIA ISAURIANĂ
717741 Leon ID Isauricul 741 – 775 Constantin V
Copronimul Nume-Murdărit 775 – 780 Leon IV Kazarul 780 – 97 Constantin VI 797 – 802 Irina Ateniana 802 – 811 Nichifori 811 Stauracius, r-ť 811 – 813 Mihail I 813 – 820 Leonv
Armeanul 820 – 829 Mihail II 829 – 842 Teofil 842 – 867 Mihail III
DINASTIA
MACEDONIANĂ
867 – 886 Vasile I
Macedoneanul 886 – 912 Leon VI Filosoful
912913 Alexandru
913919 Constantin VII
Nobilul Porfirogenet 919 – 944 Roman I Lecapenos
944 – 959 Constantin VII Nobilul Porfirogenet 959 – 963 Roman II Nobilul 963 Vasile II
Bulgaroctonul 963 – 869 Nichifor II Focas
969 – 976 Ioan I Tzimiskes 976 – 1025 Vasile II Bulgaroctonul 1025 – 8 Constantin VIII Porfirogenet 1028 – 1034 Roman III Argyros
1034 – 1041 Mihail IV Paflagonianul
10411042 Mihail V Călăfătuitorul
1042 Zoe and Teodora III Porfirogenet
10421055 Constantin IX Monomahul
10551056 Teodora
10561057 Mihail VI
10571059 Isac 1
Komnenos 1059 – 1067 Constantin X
10671068 Mihail VII
10681071 Roman IV
Diogene
1071 – 1078 Mihail VII Ducas

1078 – 1081 Nichifor III Botaniates

DINASTIA COMNEN

1081 – 1118 Alexios 1.1118 – 1143 Ioan II

Minunatul 1143 – 1180 Manuell 1180 – 1183 Alexios II 1183 – 1185 Andronic I 1185 – 1195 Isaac II 1195 – 1203 Alexios III

12031204 Alexios IV 1204 Alexios V

12041222 Teodor 1.1222 – 1254 Ioan III 1254 – 1258 Teodor II 1258 Ioan IV

DINASTIA PALEOLOG

1258 – 1282 Mihail VIII 1282 – 1328 Andronic II 1328 – 1341 Andronic HI 1341 – 1376.

1379 – 1391 Ioan V 1376 – 1379 Andronic V [1390.1391-loan VII] 1425 Manuel II 1425 – 1428 Ioan VIII 1448 – 1453 Constantin XI

— Co-împărat,(a) în Imperiul Roman de Apus; (R) în Imperiul Roman de Răsărit

Papii, patriarhii Romei

Petru, 64 dH.

Lin, cca. 66-cca 78 Anaclet, cca. 79-cca 91 Clement I, cca. 91 ccalol Evarist I, cca. 100 cca 109

Alexandru I, cca. 109 cca 116 Sixt I, cca. 116-cca 125 Telesfor, cca. 125 cca 136

Hygin, cca. 138-cca 142 Pius I, cca. 142-cca 155 Anicet, ceal55-cca 166 Soter, cca. 166-cca 174 Eleuteriu, cca. 174 – 189 Victori, 189 – 98 Zefirin, 198/199 – 217 Calixt 1, 217 – 222 [Ipolit 1, 217 – 235]

Urban 1, 222 – 230 Ponţian 1, 230 – 235 Anteriu, 235 – 236 Fabian, 236 – 250 Corneliu, 251 – 253 [Novaţian, 251 – 258]

Lucius 1, 253 – 254 Ştefan 1, 254 – 257 Sixt II, 257 – 258 Dionisiu, 260 – 268 Felixi, 269 – 274 Eutichie, 275 – 283 Caius, 283 – 296 Marcelin, 296? 304 Marcel 1, 306 – 308 Eusebiu, 310 Miltiade, 311 – 314 Silvestru I, 314 – 335 Marcu, 336 Iuliu 1, 337 – 352 Liberiu, 352 – 366 [Felix II, 355 – 365]

Damas 1, 366 – 384 [Ursin, 366 – 367]

Siriciu, 384 – 399 Anastasie 1, 399 – 401 Inocenţiu 1, 401 – 417 Zosim, 417 – 418 Bonifaciu 1, 418 – 422 Celestin 1, 422 – 432 Sixt III, 432 – 440 Leon I cel Mare, 440 – 461 Ilarie 1, 461 – 468

Simpliciu, 468 – 483 Felix III (II), 483 – 492 Gelasius 1, 492 – 496 Anastasie II, 496 – 498 Simachus, 498 – 514 [Laurenţiu, 498 – 499;

501 – 516] Hormisdas, 514 – 523 Ioan I, 523 – 526 Felix IV (III), 526 – 530 [Dioscorus, 530] Bonifaciu II, 530 – 532 Ioan II, 533 – 535 Agapet 1, 535 – 536 Silveriu, 536 – 537 Virgiliu, 537 – 555 Pelagius 1, 556 – 561 Ioan III, 561 – 574 Benedict I, 575 – 579 Pelagius II, 579 – 590 Grigore 1, 590 – 604 Sabinian 604 – 606 Bonifaciu III, 607 Bonifaciu IV, 608 – 615 Deusdedit (ulterior Adeodatus I) 615 – 618 Bonifaciu V, 619 – 625 Honoriu 1, 625 – 638 Severinus, 640 Ioan IV, 640 – 642 Teodor 1, 642 – 649 Martin 1, 649 – 653 Eugeni, 654 – 657 Vitalian, 657 – 672 Adeodatus II, 672 – 676 Donus, 679 Agaton, 678 – 681 Leon II, 682 – 683 Benedict II, 684 – 685 Ioan V, 685 – 686 Conon, 686 – 687 [Teodor, 687]

[Pascal, 687]

Sergiu 1, 687 – 701 Ioan VI, 701 – 705 Ioan VII, 705 – 707 Sisiniu, 708 Constantin, 708 – 715 Grigore II, 715 – 731 Grigore III, 731 – 741 Zaharia, 741 – 752 Ştefan (II), 752 Ştefan II (III), 752 – 757 Paul 1, 757 – 767

[Constantin, 767 – 768] [Filip, 768]

Ştefan III (IV), 768 – 772 Adrian 1, 772 – 795 Leon III, 795 – 816 Ştefan IV (V), 816 – 817 Pascal 1, 817 – 824 Eugen II, 824 – 827 Valentin, 827 Grigore IV, 827 – 844 [Ioan, 844]

Sergiu II, 844 – 847 Leon IV, 847 – 855 Benedict III, 855 – 858 [Anastasie Bibliotecarul, 855]

Nicolae 1, 858 – 867 Adrian II, 867 – 872 Ioan VIII, 872 – 882 Marin 1, 882 – 884 Adrian III, 884 – 885 Ştefan V (VI), 885 – 891 Formosus, 891 – 896 Bonifaciu VI, 896

Ştefan VI (VII), 896 – 897 Roman, 897 Teodorii, 897 Ioan IX, 898 – 900 Benedict IV, 900 – 903 Leon V, 903 [Cristofor, 903 – 904] Sergiu III, 904 – 911 Anastasie III, 911 – 913 Lando, 913 – 914 Ioan X, 914 – 928 Leon VI, 928 Ştefan VII (VIII), 928 – 931

Ioan XI, 931 – 935 Leon VII, 936 – 939 Ştefan VIII (IX), 939942

Marin II, 942 – 946 Antipapii în paranteze pătrate, Ioan XIII, 965 – 972 Benedict VI, 973 – 974 [Bonifaciu VII, 974, 984 – 985]

Benedict VII, 974 – 983 Ioan XIV, 983 – 984 Ioan XV, 985 – 996 Grigore V, 996 – 999

[Ioan XVI, 997 – 998] Silvestru II, 999 – 1003 Ioan XVII, 1003 Ioan XVIII, 1003 – 1009 Sergiu IV, 1009 – 1012 Benedict VIII, 10121024

[Grigore (VI), 1012] Ioan XIX, 1024 – 1032 Benedict IX, 10321044, 1045, 1047 – 1048 Silvestru III, 1045 Grigore VI, 1045 – 1046 Clement II, 1046 – 1047 Damasus II, 1048 Leon IX, Sfântul, 10491054

Victor II, 1055 – 1057 Ştefan IX (X), 10571058

[Benedict X, 10581059]

Nicolae II, 1058 – 1061 Alexandru II, 10611073

[Honoriu (II), 10611064]

Grigore VII, 1073 – 1085 [Clement III, 1080, 1084 – 1100] Victor III, 1086 – 1087 Urban II, 1088 – 1099 Pascalii, 1099 – 1118 [Teoderic, 1100 – 1101] [Albert sau Adalbert, 1101]

[Silvestru IV, 11051111]

Ghelasie II, 1118 – 1119 [Grigore (VIII), 11181121]

Calixt 11, 1119 – 1124 Honoriu II, 1124 – 1130 [Celestin (II), 1124] Inocenţiu II, 1130 – 1143 [Anaclet II, 1130 – 1138] [Victor IV, 1138] Celestinii, 1143 – 1144 Lucius II, 1144 – 1145 Eugen III, 1145 – 1153 Anastasie IV, 1153 – 1154 Adrian IV, 1154 – 1159 Alexandru UI, 1159 – 1181 [Victor IV, 1159 – 1164]

[Paschal 111, 1164 – 1168] [Callistus (III), 11681178]

[Innocent (III), 11791180]

Lucius III, 1181 – 1185 Urban III, 1185 – 1187 Gregory VIII, 1187 Clement III, 1187 – 1191 Celestinlll, 1191 – 1198 Inocenţiu III, 11981216

Honoriu III, 1216 – 1227 Grigore IX, 1227 – 1241 Celestin IV, 1241 Inocenţiu IV, 12431254

Alexandru IV, 12541261

Urban IV, 1261 – 1264 Clement IV, 1265 – 1268 Grigore X, 1271 – 1276 Inocenţiu V, 1276 Adrian V, 1276 Ioan XXI, 1276 – 1277 Nicolae III, 1277 – 1280 Martin IV, 1281 – 1285 Honoriu IV, 1285 – 1287 Nicolae IV, 1288 – 1292 Celestin V, Sfântul Peter, 1294

Bonifaciu VIM, 12941303

Benedict IX, 1303 – 1304 Clement V, 1305 – 1314 Ioan XXII, 1316 – 1334 Nicolae (V), 1328 – 1330]

Benedict XII, 13341342

Clement VI, 1342 – 1352 Inocenţiu VI, 13521362

Urban V, 1362 – 1370 Grigore XI, 1370 – 1378 Urban VI, 1378 – 89 [Clement (Vn), 13781394]

Bonifaciu IX, 13891404

[Benedict (XIII), 13941417]

Inocenţiu VII, 14041406

Grigore XII, 1406 – 1415 [Alexandru V, 14091410]

[Ioan (XXIII), 14101415]

Martin V, 1417 – 1431 [Clement (VIII), 14231429]

[Benedict (XIV), 1425] Eugen IV, 1431 – 1447 [Felix V, 1439 – 1449] Nicolae V, 1447 – 1455 Calixt III, 1455 – 1458 Pius II, 1458 – 1464 Paulii, 1464 – 1471 Sixt IV, 1471 – 1484 Innocent VIII, 1484 – 92 Alexander VI, 14921503

Pius III, 1503 Mus II, 1503 – 1513

Leon X, 1513 – 1521 Adrian VI, 1522 – 1523 Clement VII, 15231534

Paul III, 1534 – 1539 Mus III, 1550 – 1555 Marcelii, 1555 Paul LV, 1555 – 1559 Pius IV, 1559 – 1565 Pius V, Sfântul, 15661572

Grigore XIII, 15721585

Sixt V, 1585 – 1590 Urban VII, 1590 Grigore XIV, 15901591

Inocenţiu IX, 1591 Clement VIII, 15921605

Leon XI, 1605 Paul V, 1605 – 1621 Grigore XV, 1621 – 1623 Urban VIII, 1623 – 1644 Inocenţiu X, 1644 – 1655 Alexandru VII, 16551667

Clement IX, 1667 – 1669 Clement X, 1670 – 1676 Inocenţiu XI, 16761689

Alexandru VIII, 16891691

Inocenţiu XII, 16911700

Clement XI, 1700 – 1721

Inocenţiu XIII, 17211724

Benedict XIII, 17241730

Clement Xn, 1730 – 1740 Benedict XIV, 1740 – 1758 Clement XIII, 1758 – 1769 Clement XIV 1769 – 1774 Pius VI, 1775 – 1799 Pius VB, 1800 – 1823 Leon XII, 1823 – 1829 Pius VIII, 1829 – 1830 Grigore XVI, 18311846

Pius IX, 1846 – 1878 Leon XIII, 1878 – 1903 Pius X, Sfântul, 19031914

Benedict XV, 19141922

Pius XI, 1922 – 1939 Pius XII, 1939 – 1958 Ioan XXIII, 1958 – 1963 Paul VI, 1963 – 1978 Ioan Paul 1, 1978 Ioan Paul II, 1978 – 2005

Sursa J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1988.

PALEOGRAFIE

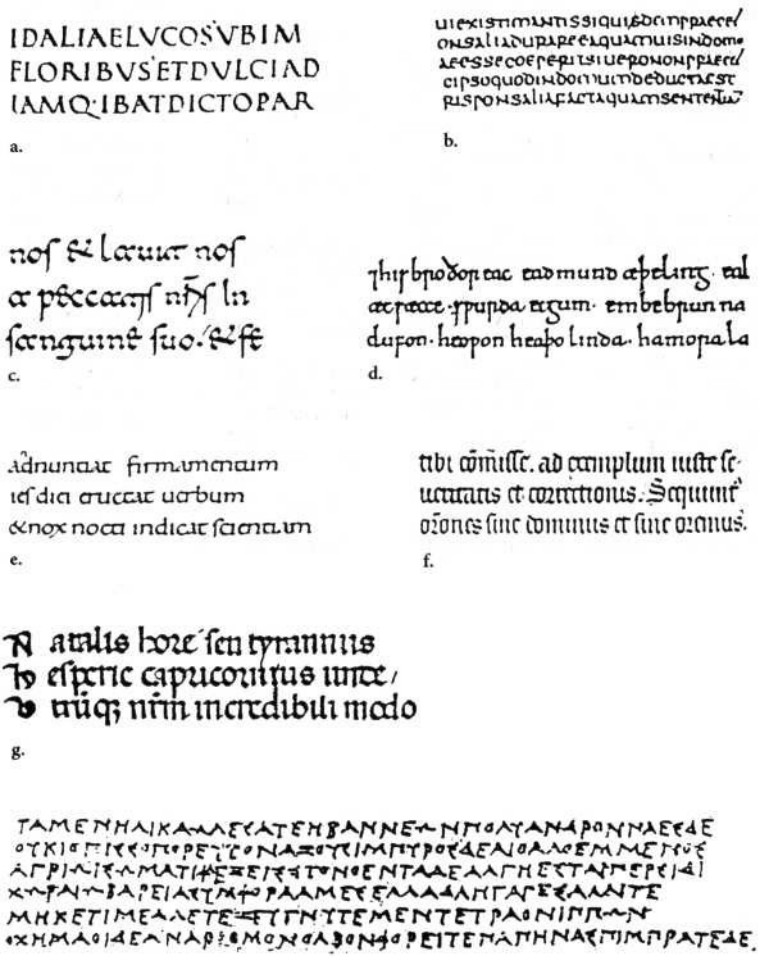

(a) Majuscule romane (Virgil, sec. 4 – 5 d.Hr.), (b) Minuscule romane, unciale amestecate (Pandecte, sec. VI-VII), (c) *Cursiv lombard sau beneventon* (Lecţionar, Monte Cassino, 1058 – 1087). (d) insular englezesc ascuţit (Cronica anglo-saxonă, cca. 1045). (e) Minuscule carolingiene, Latin (sec. X). (f) Litiera fractura, înscris gotic (sec. 14). (g) Rozetă gotică (Horaţiu, Cremona, 1391). (h) Papirus grecesc (Timotei, Persia, sec. XIV î.Hr.)

(I) Uncial „biblic grecesc” (1 Cor. 12; Codex sinaiticus,

cca. 350 î.Hr.; după C.H. Roberts).

(j) Minuscule cursive greceşti (*manuscris Iliada* v/, BM Townley, cca. 1255). (k) Glagolitic (Misai Kiev: traducerea din sec. a unui rit roman din sec. 7). (I) Chirilice bulgăreşti (Savina Kniga, sec. 11. păstrată la Pskov, Rusia), (m) Chirilice sârbeşti (manuscris din sec. XV, Belgrad, după R. Auty), (n) înscris al cancelariei otomane (dări de seamă din Podolia, sfârşitul sec. XVII, după D. Kotodejczyk).

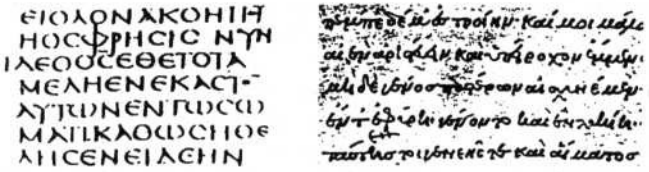

i. j.

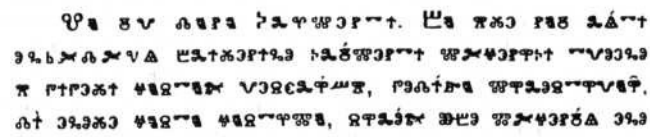

k.

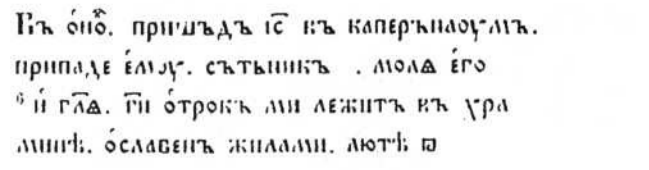

l.

m.

VULTURI ŞI CRUCI

Rândul de sus, de la stânga la dreapta,(a) Vultur roman cu două capete sub o coroană, simbolizând crearea Imperiului de Răsărit şi a celui de Apus (după o inscripţie din Atena, sec. IV d.Hr.) (b) Vulturul bizantin la sfârşitul imperiului, de pe tronul Sofiei Palaiologhina, mare ducesă de Moscova, cca. 1470. (c) Vulturul lui Carol cel Mare, brodat în mătase pe mantia sa (sec. XIX, după Frutiger). Centru: (d) „Mica stemă" a Imperiului Rus, 1914; vulturul negru bicefal ce poartă coroana imperială, globul cruciat şi sceptrul, cu emblema oraşului Moscova pe scut, peste care se află coroana familiei Romanov. Aripile vulturului poartă blazonul titlurilor arogate de ţar (în partea dreaptă: Kazan, vulturul alb al Poloniei, Taurida şi Kiev, Novgorod şi Vladimir; în partea stângă Astrahan, Siberia, Georgia şi Finlanda. Rândul de jos, de la stânga la dreapta, (e) „Mica stemă" a Imperiului Austriac, 1915: vulturul negru imperial cu două capete ce ţine globul cruciat şi sceptrul, cu scutul roşu-alb-roşu al Austriei în centru şi cu însemnele coroanei familiei Habsburgilor, (f) Blazonul Republicii Populare Albania, 1944. Blazonul Regatului Spaniei, 1947: un vultur negru purtând un scut încoronat cu emblema Castiliei şi Leonului, Aragonului şi Navarrei, având la bază un lanţ, rodia Granadei, un mănunchi de săgeţi, peste care se află sloganul Spaniei Franchiste „Unită, măreaţă şi liberă".

Primul rând (de la stânga la dreapta): Crux capitata, Crucea răstignirii sau Crucea latină; Crux decussata sau Crucea Sfântului Andrei; crucea grecească; crucea Sfântului Petru; crucea arhiepiscopală sau crucea Lorraine; crucea templieră sau crucea disc. Rândul al doilea: crucea papală; crucea triplă; crucea ortodoxă; crucea Ierusalimului; cruce germană; cruce cu inimi. Rândul al treilea: crucea cruciaţilor; crucea gamma; crucea în formă de sabie; crucea cu ancora credinţei; crucea ancoră (crucea christică cu Fecioara Maria); crucea în trifoi. Rândul al patrulea: semnul Chi-Rho (monograma lui Iisus Cristos); crucea sfântului Ioan sau crucea malteză; crucea celtică (crucea christică în interiorul soarelui); crucea alfa; crucea omega; crucea în formă de frunze. Rândul al cincilea: crucea învierii; cruce malteză modificată; crucea în formă de săgeţi; crucea teutonă sau crucea de fier; crucea poloneză în ancoră (Polska walczy, „Polonia luptă”); crucea rotundă runică. Rândul al şaselea: crucea păgână în formă de soare; crucea runică în formă

de fulger; gammadionul în sensul acelor ceasornicului, Fylfot sau „svastica” ce simbolizează ghinionul; svastica în sens invers acelor de ceasornic, simbolizând norocul. (După Frutiger.)

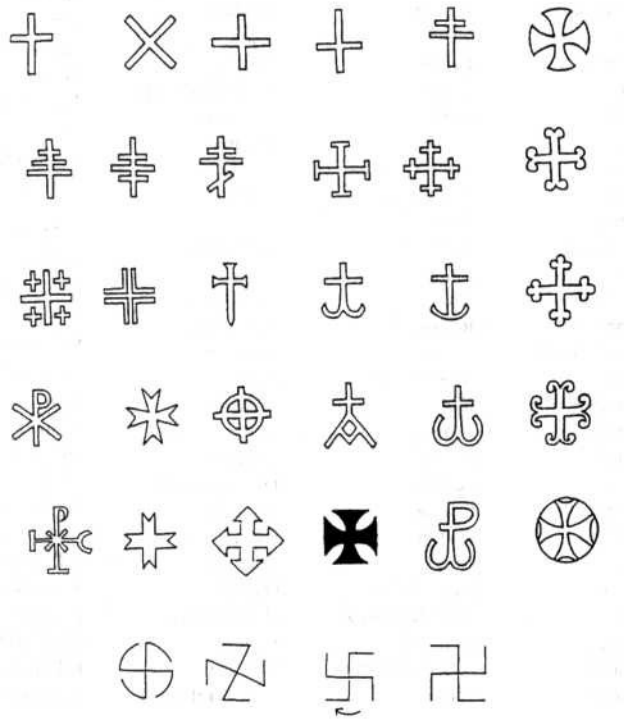

„The Great Books Scheme”: Canonul din Chicago ai civilizaţiei vestice.

O listă de autori propusă de Mortimer J. Adler în „Great Books, Past and Present”, un Epilog pentru G. van Doren (ed.), *Reforming Education*: *The Opening of the* American *Mind* (New York, 1988), 318 – 350.

B. Russell Santayana E. Gilson J.

— P Sartre

J. Ortega y Gasset Max Planck Einstein N. Bohr E. Schrödinger J.H. Woodger J.-H. Poincaré T. Dobzhansky G. Sorel Troţki Lenin W. Sumner Max Weber

R.H. Tawney T Veblen J.M. Keynes

1945 – 1977 A. Camus G. Orwell T. Pynchon Soljeniţîn
S. Bellow S. Beckett Wittgenstein Heidegger M. Buber
W. Heisenberg J. Monod
R.P. Feynman
S. Hawking A. Toynbee
C. Lévi-Strauss E Braudel
E. Le Roy La durie
C. Lyell A. Comte Balzac de Tocqueville J.S. Mill Darwin Dickens
C. Bernard Kierkegaard Marx
George Eliot
H. Melville
Dostoevsky
Flaubert
Ibsen
Tolstoi
J.W.R. Dedekind M. Twain W. James Nietzsche G. Cantor Freud
D. Hubert
1900 – 1945 G.B. Shaw James Joyce Proust T. Mann Joseph Conrad Faulkner D.H. Lawrence T.S. Eliot Kafka Chekhov O'Neill Henry James Kipling J. Dewey A.N. Whitehead
Bacon
Shakespeare
Galileo
Kepler
W. Harvey
Hobbes
Descartes
Milton
Molière
Pascal
Huygens
Spinoza
Locke

Racine
Newton
Leibniz
Defoe
Swift
Congreve
Bishop Berkeley
Montesquieu
Voltaire
Fielding
Johnson
Hume
Rousseau
Sterne
Adam Smith
Kant
Gibbon
Boswell
Lavoisier
Goethe
Dalton
Hegel

Jane Austen von Clausewitz Stendhal Schopenhauer Faraday

Homer Eschil Sofocle Herodot Euripide Tucidide Hippocrates Aristofan Platon Aristotel Epicur Euclid Arhimede Apollonius Cicero Lucretius Virgil Plutarh Tacitus Nicomachus Epictet Ptolemeu Marc Aureliu Galenus Augustin de Hipona

Sfântul Toma de Aquino

Dante Alighieri Geoffrey Chaucer Machiavelli Erasmus Copernic Thomas Morus Luther Rabelais Calvin Montaigne W. Gilbert Cervantes

Ilira antica şi provinciile ilirice napoleoniene

Numele moderne ale oraşelor romane: Aquincum (Budapesta)

Aspalathos (Split) Dyrrachium/Epidamnos (Dürres) Emona (Ljubljana)

Lenţia (Linz)

Naissus (Niş)

Ovilava (Weils)

Raetinium (Bihac)

Savana (Szombathely)

Scupi (Skopje)

Senia (Senj)

Singidunum (Belgrad)

Sirmium (Mitrovica)

Siscia (Sisak)

Siscia Segesta (Zagreb)

Tergeste (Triest)

Vindobona (Viena)

Începând din 395 d.Hr., a fost creată o prefectură dublă a Iliriei din provinciile Panonia, Dalmaţia şi Macedonia; capitalele erau la Sirmium şi Salonica.

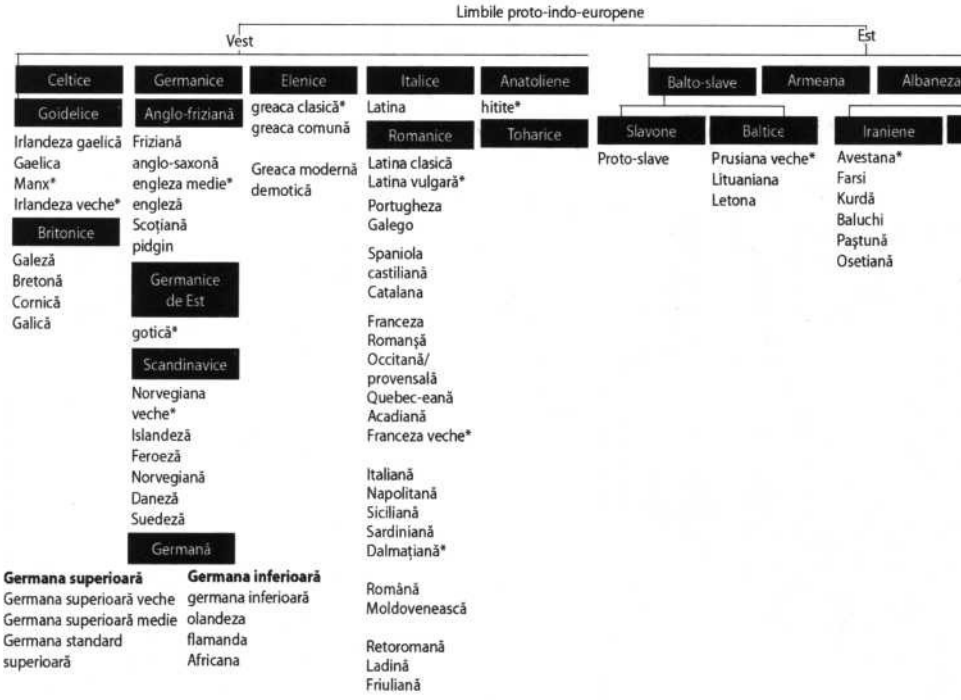
Limbile proto-indo-europene
Vest
Est
Celtice
Goidelice
Irlandeza gaelică
Gaelica
Manx*
Irlandeza veche*
Britonice
Galeză
Bretonă
Cornică
Galică
Germanice
Anglo-frizianã
Frizianã
anglo-saxonã
engleza medie*
engleză
Scoțiană
pidgin
Germanice de Est
gotică*
Scandinavice
Norvegiana veche*
Islandeză
Feroeză
Norvegiană
Daneză
Suedeză
Germană
Germana superioară
Germana superioară veche
Germana superioară medie
Germana standard superioară
Germana inferioară
germana inferioară
olandeza
flamanda
Africana
Elenice
greaca clasică*
greaca comună
Greaca modernă demotică
Italice
Latina
Romanice
Latina clasică
Latina vulgară*
Portugheza
Galego
Spaniola castiliană
Catalana
Franceza
Romanșă
Occitană/ provensală
Quebec-eană
Acadiană
Franceza veche*
Italiană
Napolitană
Siciliană
Sardiniană
Dalmațiană*
Română
Moldovenească
Retoromană
Ladină
Friuliană
Anatoliene
hitite*
Toharice
Balto-slave
Armeana
Albaneza
Slavone
Proto-slave
Baltice
Prusiana veche*
Lituaniana
Letona
Iraniene
Avestana*
Farsi
Kurdă
Baluchi
Paștună
Osetiană

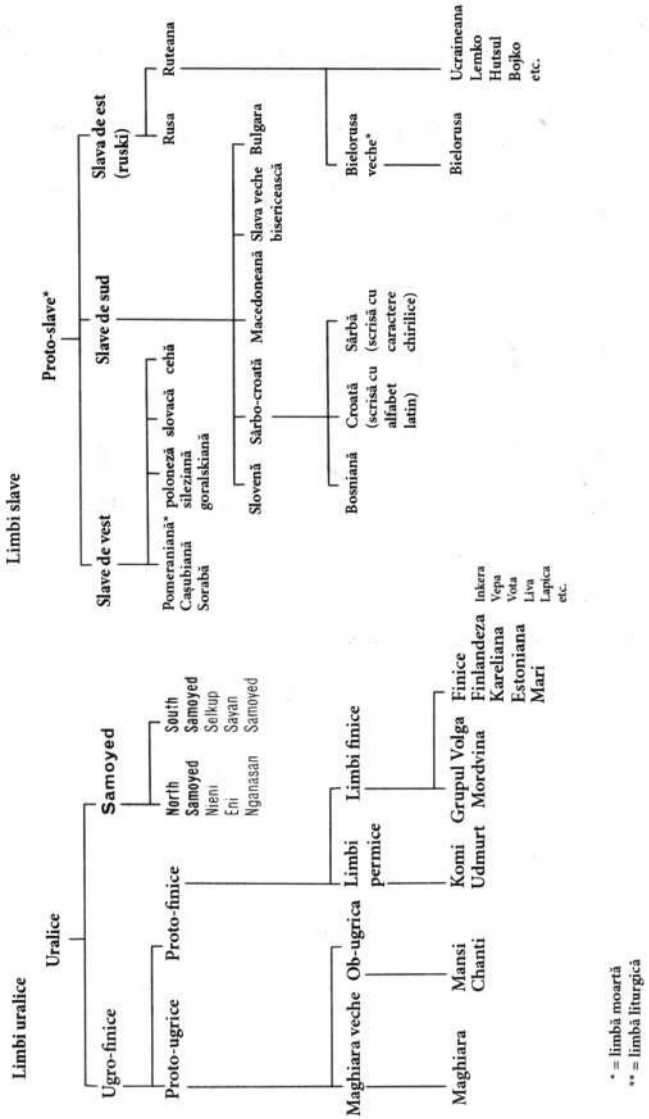

Rune şi oghame

(a) Tăbliţă runică nord-umbrică cu cele 33 de caractere, ce conţine şi cele 24 şi 29 caractere timpurii, comune în Anglia.

(b) Tăbliţa runică armană cu 18 caractere, o reconstrucţie modernă a celui mai străvechi sistem runic

germanic; (mai jos) probabil conotaţii divinatorii (după N. Pennick).

a.

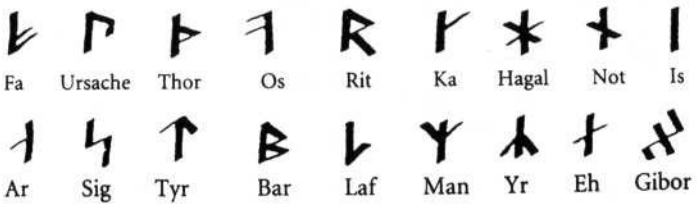

b.

Runele armane

număr	*literă*	*numele*	*simbol*	*conotaţie*
1	f	fa	vite bou	bogăţie putere
2	u	un	primordial	de creaţie
3	th rs	thurs	copac spinos	fulger/ schimbare bruscă Înţelepci
4	a	os	gură	une
5	r d/rit	ra	roată	călătorie
6	k a/ka	ce	torţă de pin	foc/ regenerare
7	h gal	ha nă	grindi e	Întârzier semnal
8	n /nyd	not		de alarmă
9	I	Is	gheaţ	Inerţie

			ă		
	y	ar	şarpe	un	rău
10				necesar	
	s	sig	rază	lumină/	
11		/sigel	de soare	victorie	
			vârf		
12	t	tyr	de săgeată	succes	
13	b	ba	meste	puritate/	
	r	acăn		renaştere	
14		laf	apă	forţă	de
	1			viaţă	
		ma		umanitat	
15	m	n	om	e	
		yr	tisă/	dibăcie	
16			arc		
17	kh	eh	potir	moarte	
			(întoarsă)		
	g	ga/	suliţa	ax, pivot	
18		gibor	lui Odin		

c) tăbliţă ogham în irlandeza de bază d) „alfabet bardic” irlandez; probabil (mai jos) conotaţii divinatorii (după N. Pennick).

Alfabetul ogham irlandez: beithe-luis

Lit bei me *pa* faz *cul* *dată* *eră* the steacăn *săre* an *oare* 24

B						alb	dec. – 20 ian.	
							21 ian-17 feb.	
	lui’	sco	lac	raţ	gri			
L	s	ruş	ha	ă	deschis			
N	nio	fra	na	be	tra		18 feb. – 18 mart.	
	n	sin	oscach	cată	nspare nt			
							19 mart. – 14 apr.	
	fea	ani	fao	pe	sta			
F	m	n	ilean	scăruş	cojiu			
S	sai	sal	se	şoi	foc		15 apr. – 12 mai	
	leach	cie	abhac	m				
							13 mai-9 iun.	
	(h)	mă	(h)	cu	pă			
H	uath	ceş	adaig	cuvea	mântiu			
D	dai	ste	dr	pit	ne		10 iun. – 7 iul.	
	r	jar	eoilin	ulice	gru			
T	tin	ste	tru	gr	gri		8 lui. – 4 aug.	
	ne	jar	it	aur				
		verde						
C	col	alu	cor	co	ma		5 aug. – l sept.	
	l	n	r	cor	ro			
							2 sept. – 29 sept.	
	mu	viţ	Înc	piţi	pe			
M	in	ă de vie	ântan	goi	striţ			
G	go	Ied	gei	leb	alb		30 sept. – 27 oct.	
	rt	era	s	ădă	astru			
							28 oct. – 25 nov.	
	(n)	gr	(n)	gâ	ver			
Ng	getal	ozamă	ce	scă	de			
R	rui	soc	roc	cor	sâ		26	

	s		nat	b	ngeriu		nov. – 23 dec.	
				air			solst	
	ail		dhircle	g		tăr	iţiul	de
A	me		pinc	nagâţ	cat		iarnă	
O	on		răc	od	h	t		echi
	n	hită	oroscra t	cormor ar	cenuşiu	închis	nocţiu	de
							prim ăvară	
			bu	uis	cio	răş	solstiţiul	
U	un	ruiană	eog		cârlie	ină	de vară	
E	ed		plo	el	leb	roş		echi
	ad	p	a	ăda	u		nocţiul de	
					flui			toa
					erătoar			mnă
			tis	Illa	e pui			solstiţiul
I		jur ă	it		de vuiţi			de iarnă

B = birchday/duminică
S = willowday/luni
T = hollyday/marţi
N = ashday/miercuri
D = oakday/joi
Q = appleday/vineri
F = alderday/sâmbătă

După C.J. Marstrander et al (eds.) > Dictionary of the Irish Language (Dublin, 1913 – 1976), 4 vol.

Creştinarea Europei

Imperiul Bizantin

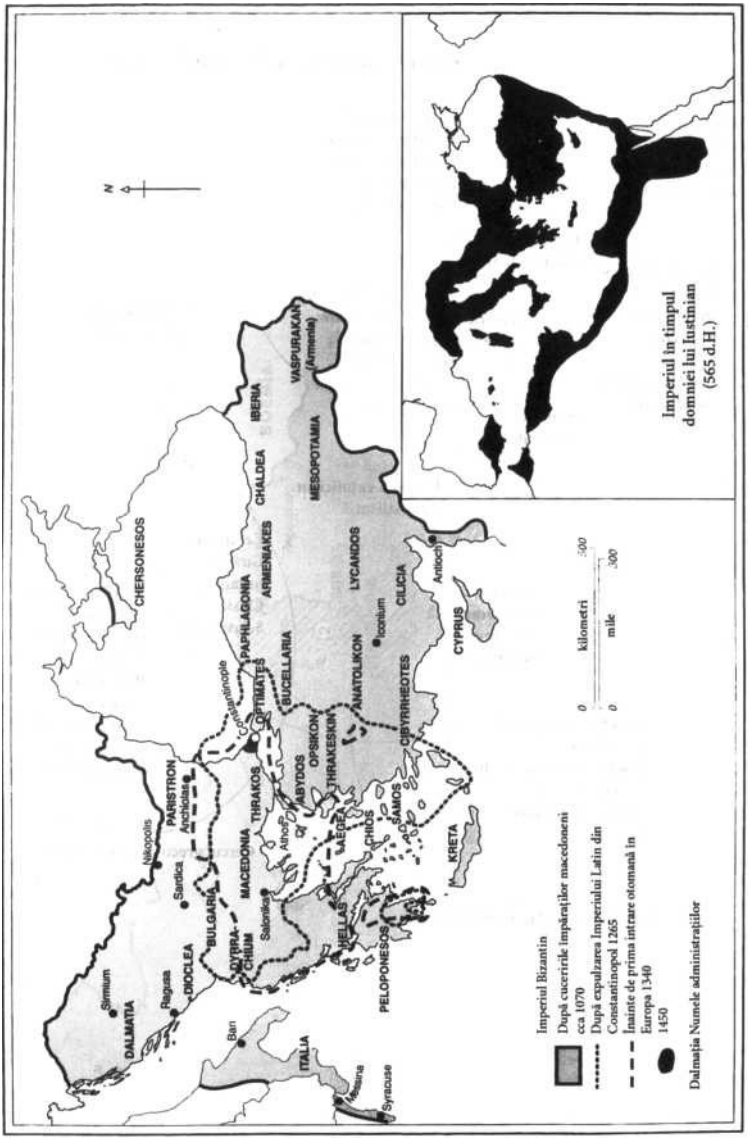

Cercurile culturale europene: interpretare (după M. Shennan)

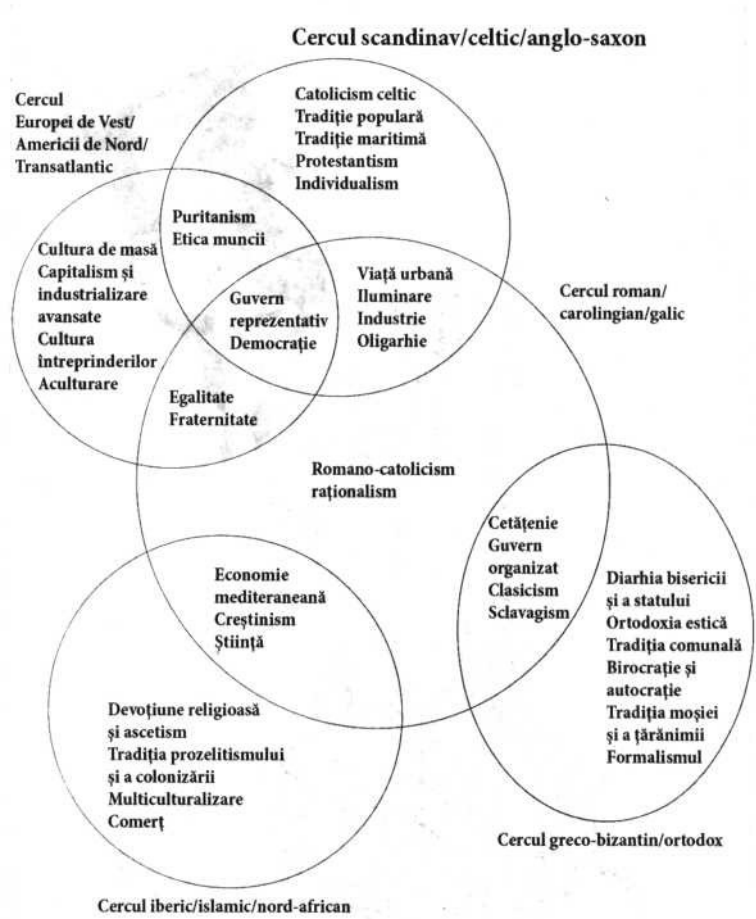

Imperiul Franc800 – 877 d.Hr.

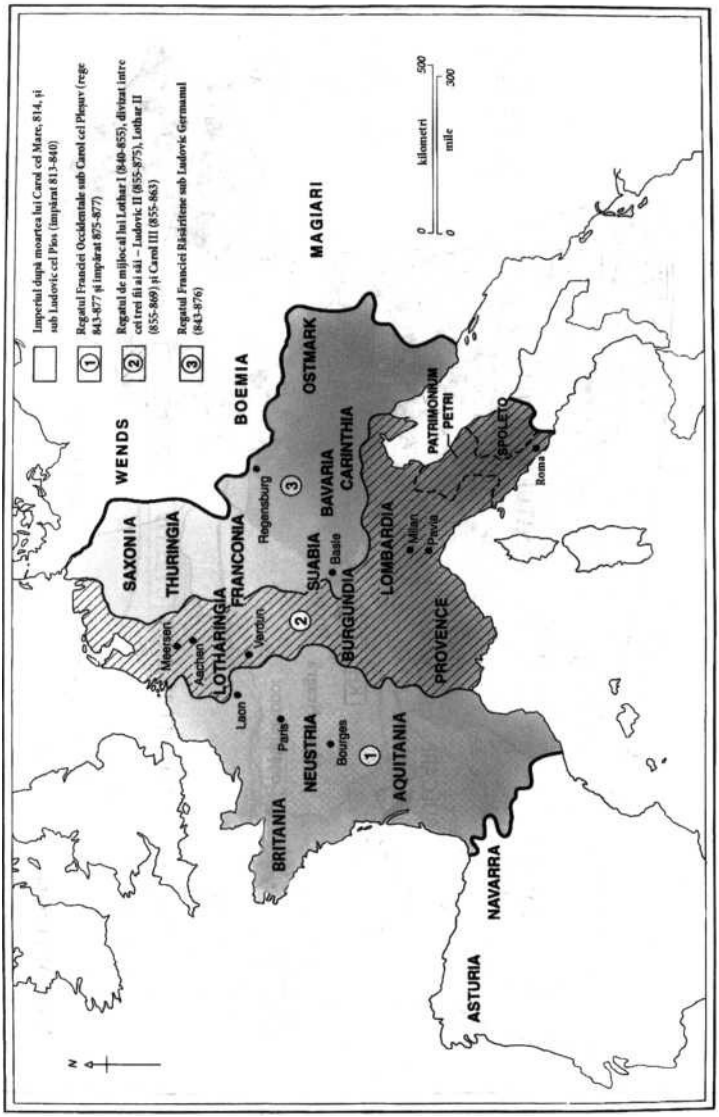

Imperiul Hazar la apogeu, cca. 900

Reconquista creştina în Peninsula Iberica, 850 – 1493

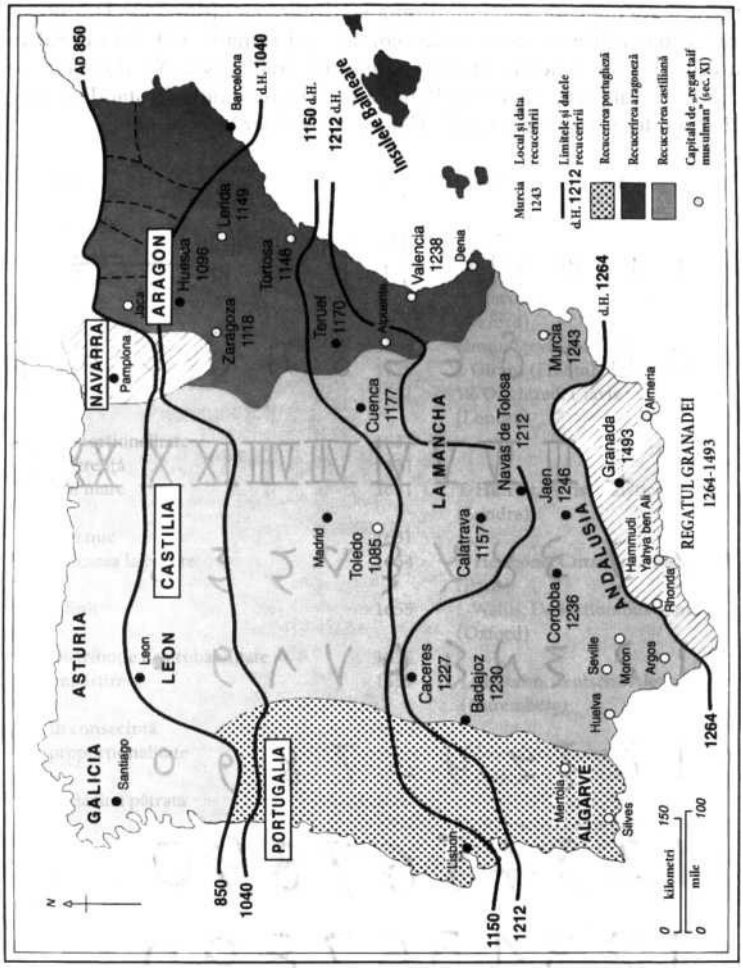

Cifre şi simboluri matematice (1) Numerale: (a) feniciene (primul mileniu î.Hr.), bazat pe cifrele hieroglife egiptene şi asemănător sistemului minoic, (b) greceşti (din 350 î.Hr.), un sistem literal şi foarte asemănător cifrelor ebraice, (c) romane, (d) din nordul Indiei (sanscrită, primul mileniu d.Hr.), (e) din estul Arabiei (sec. X), (f) arabe iberice (sec. XI), (g) caligrafie din epoca Renaşterii, (h) cifre moderne, standard, tipărite, (i) cifre moderne digitale, (după F. Gaj ori, A. Frutiger.)

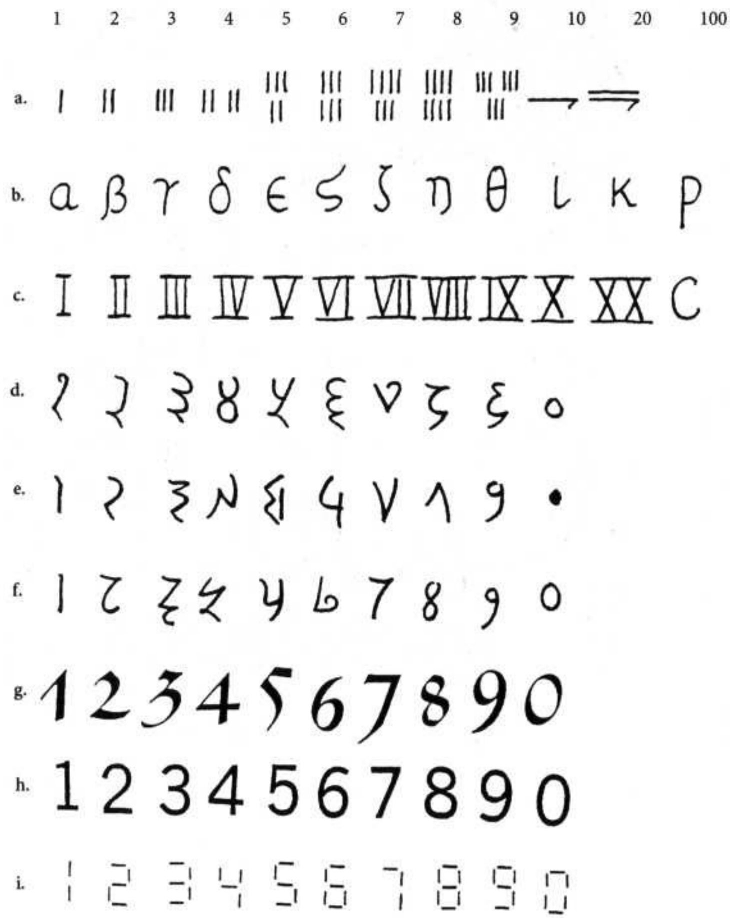

Se mn		*da ta*	*prima utilizare*
L	Parametru, rădăcină pătratăman –	ro	
y2	linie de f reacţie	12 02	Fibonacci, Liber abaci
%	procent	14 25	utilizare în negoţul din Italia
+	(şi) plus	14	J. Widman,

		89		Behennde und hübsche Rechnung auf
	minus		14	alien
		89		Kaufmanschaften
	Plus		14	Luca Pacioli,
		94		Summa de arithmetica (Veneţia)
	Minus		14	
		94		
M	multiplicare		15	M. Stifel,
		44		Arithmetica integra (Germania)
D	divizare			
	egalitate		15	R. Recorde,
		57		Ground of Artes (Oxford)
				Simon Stevin,
	Fracţie		15	La thiende
	zecimală	85		(Antwerp)
			16	J. Girard
±	plus/minus	26		(Franţa)
X	Înmulţire		16	W Oughtred,
		31		Clavis mathematica (Londra)
	Proporţionali		16	
	tate	31		
	Diferenţă		16	
		31		
	mai mare		16	T. Harriot,
		31		Artis analyticae praxis (Londra)
	Mai mic		16	

		31
X2	ridicarea la putere	34
°o	Infinit	55
	Distribuţie de probabilitate	55
	Împărţire	59
	În consecinţă	59
	proporţionalitate	69
	Rădăcina pătrată	69
n	Pi	06
	paranteze	26
O		
e	bază logaritmică	36
E	numărul lui Euler	36
C	constanta lui Euler	36
J	summa,	

16 P. Herigone, Cursus mathematicus (Paris)

16 J. Wallis, De sectionibus conicis (Oxford)

16

16 J.H. Rahn, Teutsche Algebra (Nürnberg)

16

16 V. Wing, Astronomică britannica (Londra)

16

17 W Jones, Synopsis palmariorum matheseos

17 J. Herman, Comentarii, i (Sankt Petersburg)

17 L Euler, Mechanica, i

17

17 L Euler, Comentarii (Sankt Petersburg)

17 L Euler, De

				numeris	
	teoria numerelor	50		amicalibus	
Z	Însumare		17	L	Euler,
		55		Institutiones calculi differenţialis	
				F.	Gauss,
			18	Disquisitiones arithmeticae	
	congruenţă	01			
	Întrucât,		18	Gentlemans	
	pentru că	05		Mathematical Companion	

Dezvoltarea domeniului regal în Franţa până în 1547

Bulgaria în timpurile medievale şi moderne

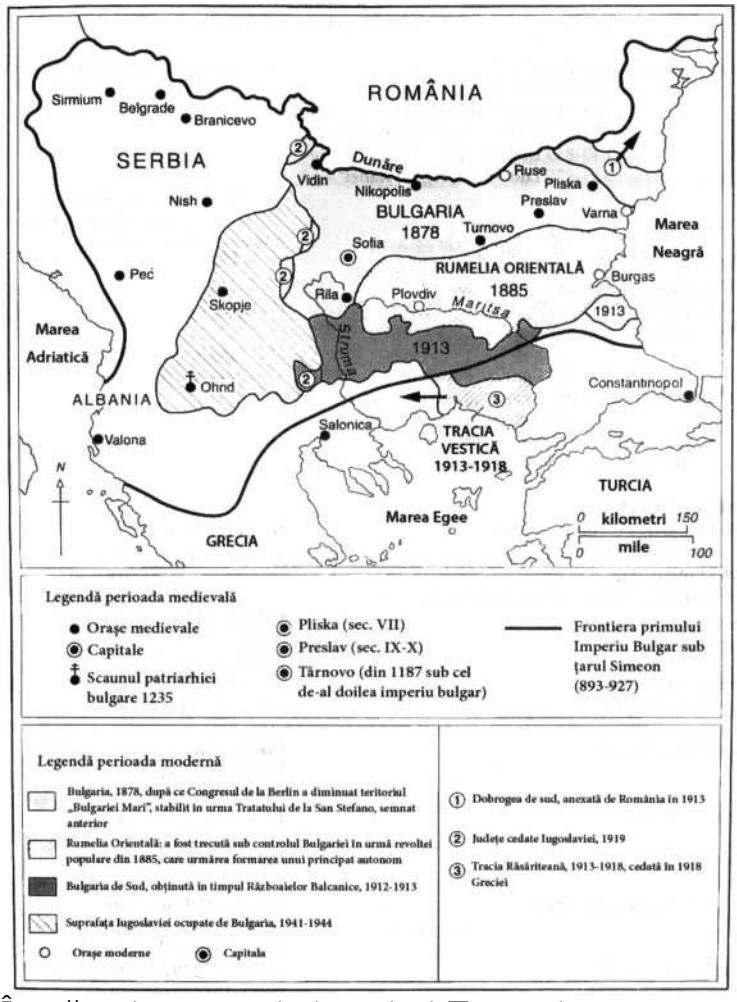

Împăraţi germani şi regi ai Franţei

Dinastia Carolingiană d. 741 Charles Martel, duce al francilor

741 – 754

741 – 768 Pepin celCarloman, Scurt, primar al Neustriei. primarul

752 regele Pepin al Austraziei francilor

768 – 814 Carol cel

Mare (Charlemagne*)

814 – 840 Ludovic I cel Pios al Aquitainer 840 – 855 Lothair, rege al Italiei.

855 – 875 Ludovic II, rege al Italiei.

875 – 877 Carol it cel Pleşuv, rege al Neustrier 877 – 879 Ludovic II, rege al Franţei 879 – 882 Ludovic III, rege al Franţei 882 – 884 Carloman, rege al Franţei

891 – 894 Guido de Spoleto.

893 – 928 Carol III cel Simplu, rege al Franţei

887 – 899 Arnulf, rege al Germaniei.

896 – 899 Lambert de Spoleto* 901 – 905 Ludovic, rege al Proventţei

REGATUL FRANŢEI

928 – 954 Ludovic IV Transmarinul.

rege al Franţei

954 – 985 Lothar, rege al Franţei

986 – 987 Ludovic V cel Leneş, rege al Franţei

Dinastia Capeţienilor

855 – 876 Ludovic Germanul al Bavariei, rege al Germaniei

876 – 882 Ludovic Saxonul

882 – 885 Carol cel Gras.

Dinastia Saxonă

918 – 936 Henric I Păsărarul. rege al Germaniei

SFÂNTUL IMPERIU ROMAN

	936 (62) – 973 Otto I* cel Mare 973 – 983 Otto II* 983 – 1002 Otto III*
987 – 996 Hugo Capet	1002 – 1024 Henric II*
996 – 1031 Robert cel Pios	Dinastia Sali ană sau Franconă
1031 – 1060 Henrici	1024 – 1039 Conrad II* 1039 – 1056 Henric III* 1056 – 1106 Henric IV*
1060 – 1108 Filip I	1106 – 1125 Henric V*
	1125 – 1137 Lothar II* de Saxonia
1108 – 1137 Ludovic VI cel Gras	Dinastia Hohenstaufen
1137 – 1180 Ludovic VII	1138 – 1152 Conrad III 1152 – 1190 Frederic I Barbarossa* [1177 – 1180 Rudolf de Suabia]
1180 – 1223 Filip-August	[1081 – 1088 Hermann de Luxemburg] 1190 – 1197 Henric VI*
1223 – 1226 Ludovic	1198 – 1218

VIII		Otto IV* de Brunswick (Guelph)
		[1198 – 1208 Filip de Hohenstaufen]
		1211 – 1250 Frederic II*
	1226 – 1270 Ludovic IX	[1246 – 1250 Henric Raspe de Thuringia]
		[1247 – 1256 William de Olanda]
	REGATUL FRANŢEI	SFÂNTUL IMPERIU ROMAN
		1250 – 1254 Conrad I [1257 – 1272 Richard de Cornwall] [1257 – 1275 Alfonso X al Castiliei] 1273 – 1291 Rudolf I de Habsburg
	1270 – 85 Filip III cel Brav	1292 – 1298 Adolf de Nassau
	1285 – 1314 Filip IV cel Frumos	1298 – 1308 Albert I de Habsburg 1308 – 1313 Henry VII* de Luxemburg
	1314 – 1316 Ludovic X	1314 – 1347 Ludovic IV* de Wittelsbach

1316 – 1322 Filip V = Matilda de Habsburg

[1314 – 1330 Frederick cel Drept al Habsburgului]

Dinastia Valois

1322 – 1328 Carol IV 1328 – 1350 Filip VI

1346 – 1378 Carol IV* de Luxemburg

1350 – 1364 Ioan cel Bun

[1349 Günther de Schwartzburg]

1364 – 1380 Carol V cel înţelept

1378 – 1400 Václav de Luxemburg

1380 – 1422 Carol VI cel Mult Iubit

1400 – 1410 prinţul Rupert al Rinului 1410 – 1437 Sigismund* de Luxemburg

[1410 – 1411 Jobst de Moravia]

1422 – 1461 Carol VII cel Victorios

Dinastia Habsburg 1438 – 1439 Albert

1461 – 1483 Ludovic XI 1483 – 1498 Carol VIII cel Prietenos

1440 – 1493 Frederic III

1493 – 1519 Maximilian I*

1498 – 1515 Ludovic XII 1515 – 1547 Franz I

1519 – 1556 Charles V*

1547 – 1559 Henric II

1556 – 1564 Ferdinand I*

1559 – 1560 Franz II

1564 – 1576

Maximilian II*

1560 – 1574 Carol IX

1576 – 1612 Rudolfil.

1574 – 1589 Henric III

1612 – 1637 Ferdinand II*

1637 – 1657 Ferdinand III*

Dinastia Bourbon

1658 – 1705 Leopold I*

1589 – 1610 Henric IV cel Mare 1610 – 1643 Ludovic XIII cel Drept

1705 – 1711 Iosif I*

1711 – 1740 Carol VI*

1742 – 1745 Carol VII* al Bavariei 1745 – 1765 Franz I* de Lorraine = Maria Tereza, Habsburg

1643 – 1715 Ludovic XIV, regele Soare

1765 – 1790 Iosif II*

1715 – 1774 Ludovic XV cel Mult Iubit

1790 – 1792 Leopold II* 1792 – 1806 Franz II* (Franz I)

1774 – 1793 Ludovic XVI 1793 – 1795 Ludovic XVII

Împăraţi din Casa Habsburg ai Austriei 1804 – 1835 Franz I*

Imperiul napoleonian

1835 – 1848 Ferdinand I*

1804 – 1815 Napoleon I*

1848 – 1916 Franz-Iosif I*

Restauraţia franceză

1814 – 1824 Ludovic XVIII
1824 – 1830 Carol X
1830 – 1848 Ludovic-Filip

Restauraţia napoleoniană

1852 – 1870 Napoleon IIF

Împăraţi din Casa Hohenzollern ai Germaniei

1871 – 1888 Wilhelm I* al Prusiei
1888 Frederic III*
1888 – 1916 Wilhelm II*
1916 – 1918 Carol I*

Bologna 1088
Paris cca. 1150
Oxford 1167
Salerno* 1173
Palenzia cca. 1178
Reggio 1188
Vicenza 1204
Cambridge* 1209
Salamanca 1218 – 1219 Padova 1222
Napoli 1224
Vercelli 1228
Toulouse 1229
Piacenza 1248
Valladolid cca. 1237
Sevilla 1254
Arezzo* 1255
Montpellier* 1289
Lisabona 1290

Macerata sec. 13
Lleida 1300
Roma 1303
Avignon 1303
Orléans 1306
Perugia 1308
Coimbra 1308
Treviso 1318
Cahors 1332
Angers 1337
Grenoble 1339 (1542)
Pisa 1343
Praga 1347
Perpignan 1350
Huesca 1354
Sienna* 1357
Pavia 1361
Cracovia 1364 (1400) Viena 1365
Orange 1365
Pecs (Fünfkirchen) 1367 Erfurt 1379
Heidelberg 1385
Cologne 1388
Buda (Ofen) 1389
Ferrara 1391
Barcelona 1401 (1450)
Würzburg 1402
Turin 1404
Aix-en-Provence 1409 Leipzig 1409
Saint Andrews 1411
Rostock 1419
Dole 1422
Louvain 1425
Poitiers 1431
Caen 1432
Bordeaux 1441
Catania 1434 – 1444

Sursa principală L. Jílek (ed.), *Histońcal Compendium of European Universities* (Geneva, 1983)

Halle 1693
Breslau 1702
Dijon 1722
Camerino 1727
Göttingen 1733
Erlangen 1743
Moscova 1755
Ljubljana 1774
Zagreb* 1776
Palermo* 1779
Lemberg (Liov) 1784 Harkiv 1804
Kazan 1804
Lille 1808
Lyon 1808
Rennes 1808
Berlin 1810
Christiania (Oslo) 1811 Genova* 1812
Gent 1815
Liège* 1815
Varşovia 1816
Bonn 1818
Sankt Petersburg 1819 Madrid 1822
Londra 1826
München* 1826
Zürich* 1832
Durham 1832
Bern* 1834
Bruxelles* 1834
Kiev 1834
Atena 1837
Messina 1838
Munster* 1843
Queens Belfast 1850 Marseille 1854
laşi 1860

Bucureşti 1864
Odessa 1865
Cluj 1872
Cernăuţi 1875
Amsterdam 1877
Stockholm 1877
Manchester 1880
Birmingham 1880
Fribourg 1889
Lausanne* 1891
Wales* 1893
Constantinopol 1900 Leeds* 1904
Liverpool* 1904
Sofia* 1904
Belgrad* 1905
Bristol 1909
Debreţin* 1912
Barcelona 1450
Glasgow 1451
Valence 1452
Greifswald 1456
Freiburg 1457
Basel 1459
Ingolstadt 1459 (1472) Nantes 1460
Bourges 1463
Bratislava (Pressburg) 1465 Genova* 1471
Trier 1452 (1473)
Saragossa 1474
Mainz 1476
Tübingen 1476
Uppsala 1477
Copenhaga 1475 (1479) Palma 1483
Aberdeen 1495
Frankfurt/Oder 1498 Alcala 1499
Valencia 1500
Wittenberg 1502

Avila 1504
Marburg 1527
Granada 1531
Königsberg 1544
Jena 1558
Geneva 1559 (1876) Olomouc 1570
Leiden 1572
Oviedo 1574 (1608) Helmstedt 1575
Vilnius 1578
Altdorf* 1578
Edinburgh 1582
Graz 1586
Dublin 1592
Cagliari 1596
Harderwijk 1600
Giessen 1607
Groningen 1614
Rinteln 1621
Strasbourg* 1621
Salzburg 1623
Dorpat 1632
Utrecht 1634
Sassari 1634
Pest (Tymau)
Nagyszembat 1635
Abo (Helsinki) 1640
Bamberg 1648
Durham 1657 (1837) Kiel 1665
Lund 1666
Innsbruck 1672
Modena* 1683
Besançon 1691
Divizarea Rusiei Kieveanà

Măsurarea timpului în istorie: un grafic ce prezintă rata de creştere a acurateţei măsurării timpului din momentul inventării primului ceas mecanic în jurul anului 1300.

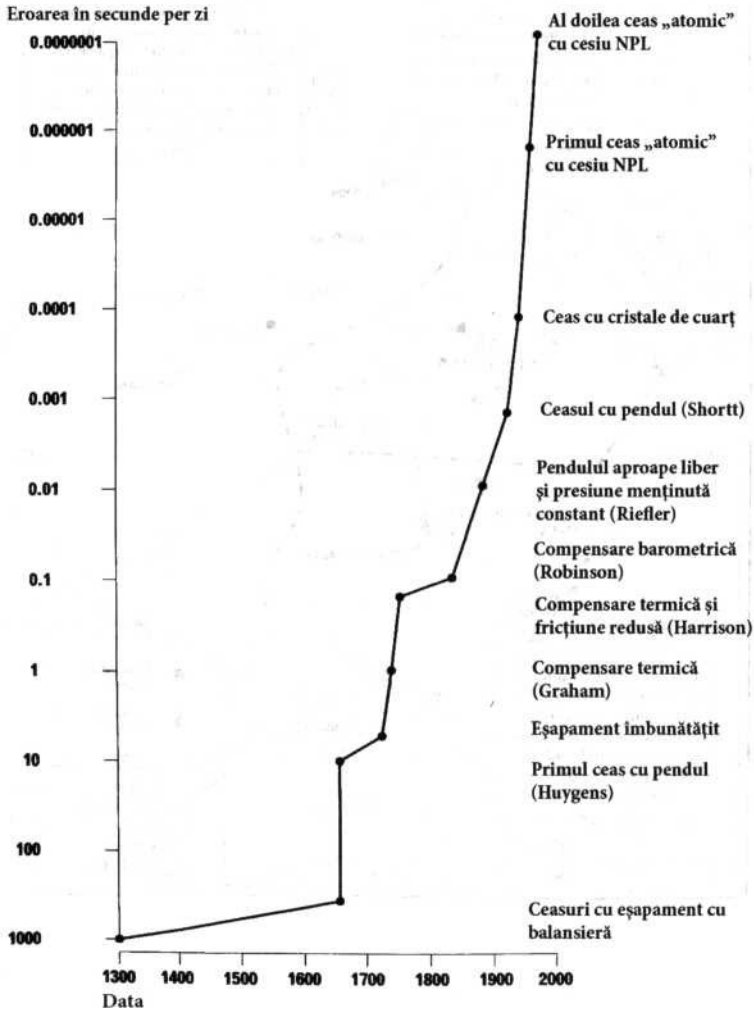

NPL = Institutul Naţional de Metrologie din UK

Bazat pe un grafic conceput de F.A.B. Ward, expus la Muzeul de Ştiinţă din Londra.

Regatul Aragonului şi teritoriile sale străine

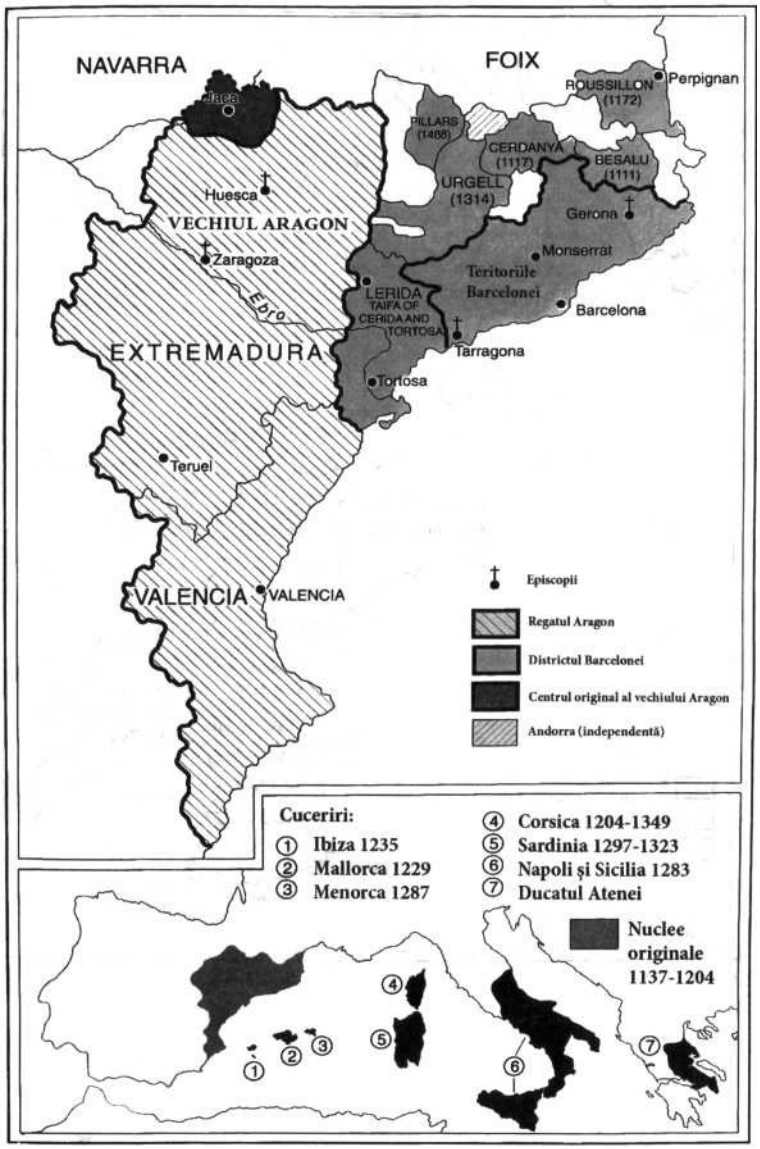

Regatul Plantagenet cca. 1170

Drumurile din Santiago de Compostela

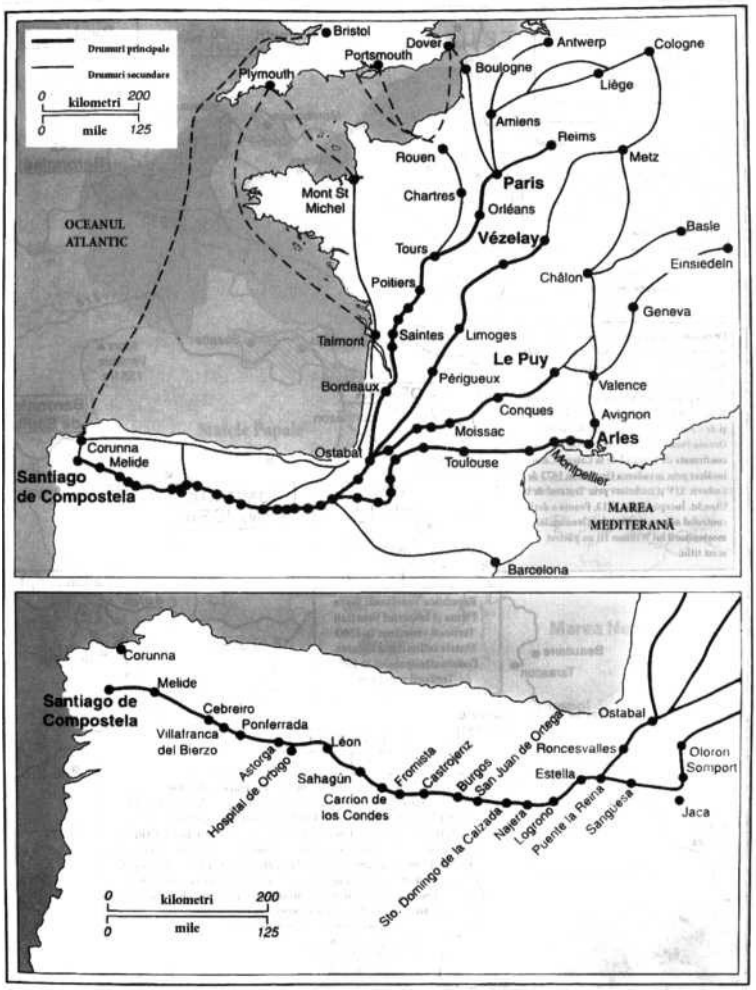

Principatul Orania şi Comitatul Venaissin

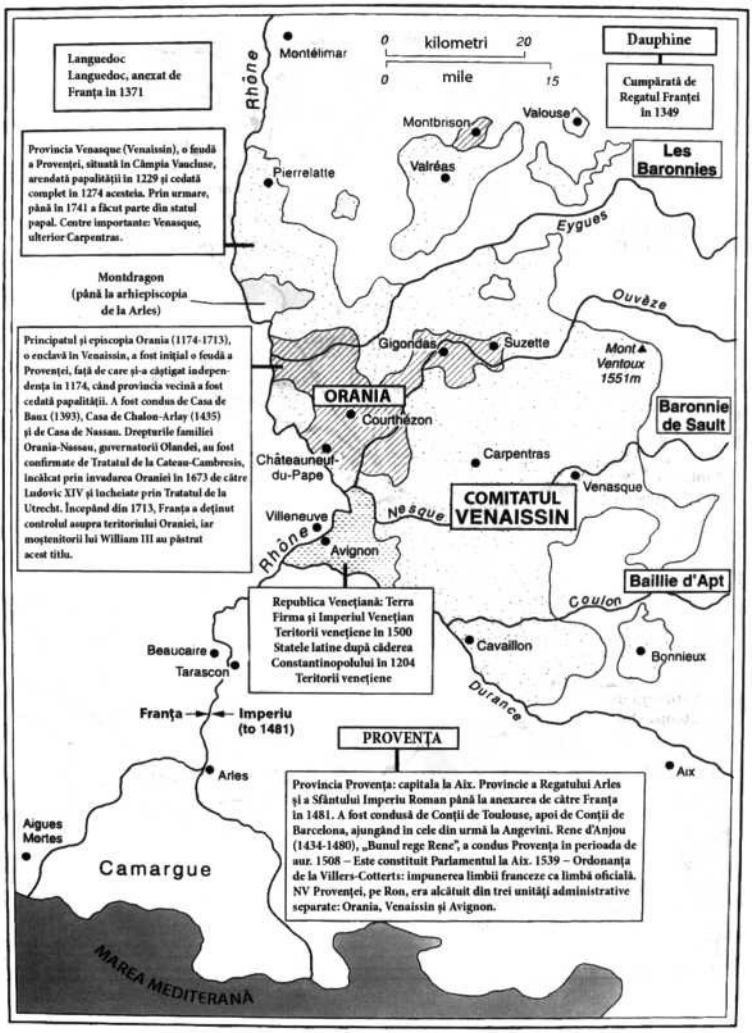

Republica Veneţiana: Terra Firma şi Imperiul Veneţian

(a) Terra Firma în Veneţia; (b) Imperiul Veneţian

Lituania, medievala şi moderna

Dezvoltarea Confederaţiei Elveţiene, Eidgenossenschaft, 1291 – 1815 (simplificată)

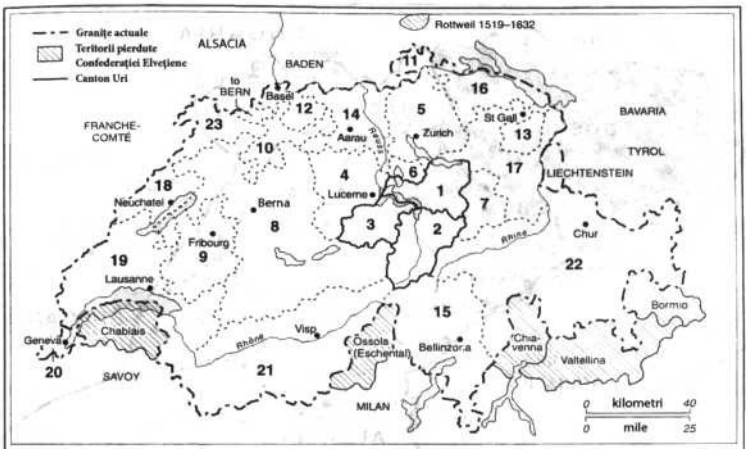

Canton	Data la care au devenit membre cu drepturi depline în Confederaţia	Statutul anterior
1 SCHWYZ***** *1*	1291	Grupuri de oameni liberi
2 UN***	1291	Comunităţi de oameni liberi
3 UNTERWALDEN***	1291	Comunităţi libere la Obwald şi Nidwald
4 LUZERN* (LUCERNE)	1332	Oraş: teritoriu habsburgic

**			
5 ZÜRICH*	1	135	Oraş imperial liber
6 ZUG*	2	135	Oraş: teritoriu habsburgic
7 GLARUS*	2	135	Teritorii ale mănăstirii din Sackingen
8 BERN*	3	135	Oraş imperial liber din 1191
9 FRIBOURG* (FREIBOURG) **	1	148	Oraş liber de Savoia din 1178
10 SOLOTHURN* (SOLEURE)	1	148	Oraş imperial liber: aliat elveţian din 1385
11 SCHAFFHAUSEN*	1	150	Oraş imperial liber: aliat elveţian din 1454
12 BASEL* (BÂLE)	1	150	Oraş episcopal
13 APPENZELL*	3	151	Protectorat elveţian din 1411, aliat din 1452
14 AARGAU*	3	180	Teritoriu supus din 1415
15 TICINO* (TESSIN)	3	180	Teritoriu supus din 1440
16 THURGAU*	3	180	Teritoriu supus din 1450
17 ST		180	Stat abaţial

GALL*	3		asociat între 1451 – 1454
18 NEUCHÂTEL (NEUENBURG)	5	181	Stat aliat din 1406, posesiune Hohenzollern 1701 – 1857, anexat de Franţa, 1798 – 1815
19 VAUD* (WAADTLAND)	5	181	Teritoriu supus din 1536
20 GENÈVE (GENF, GENEVA)	5	181	Episcopie principiară: aliat elveţian din 1536 (departamentul francez Leman, 1803 – 1815)
21 VALAIS (WALLIS) **	5	181	Episcopia din Sion: aliat între 1416 – 1417 (departamentul francez Simplon, 1810 – 1815)
22 GRAUBUNDEN (GRISONS)	5	181	Lig. C «ei lui Dumnezeu (*130*) 1 Oberbund: Liga munţilor (1399) I1 <iii 1797 Liga celor zece jurisdicţii (1436) J Ligi raeţiene aliate din 1497
23 JURA*	8	197	Episcopia aliată la Basel, 1579 – 1798: ulterior la Berna

Serbia şi Bosnia medievale

Dezvoltarea Imperiului Otoman în Europa, 1355 – 1683

Rumeli Beylerbeyligi (stăpânul stăpânilor Rumdiei) Anadolu Beylerbeyligi (stăpânul stăpânilor Anatoliei)

Eflak – Valaliia Kirim – Crimeea Gurcistan – Georgia Ermen istan – Armenia Kibris – Cipru

Sirbistan – Serbia Bulgaristan – Bulgaria Gint – Creta Erdil – Transilvania Bugdan – Moldova

Macaristan – Ungaria Hirvatistan – Croaţia Karadag – Muntenegru Arnavutluk – Albania Yunanistan – Grecia

Burgundia însec. XV

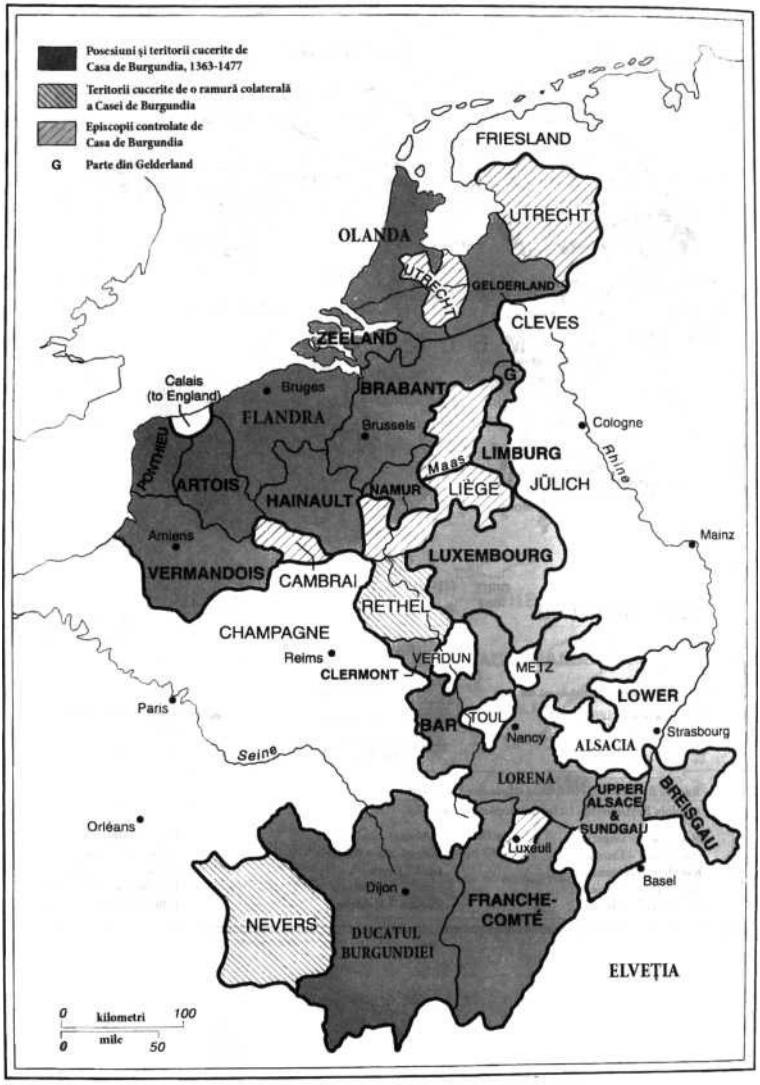
Posesiuni şi teritorii cucerite de Casa de Burgundia, 1363-1477
Teritorii cucerite de o ramură colaterală a Casei de Burgundia
Episcopii controlate de Casa de Burgundia
G Parte din Gelderland
FRIESLAND
UTRECHT
OLANDA
UTRECHT
GELDERLAND
CLEVES
ZEELAND
G
Calais (to England)
Bruges
BRABANT
FLANDRA
Brussels
Cologne
Rhine
POINTHIEU
ARTOIS
HAINAULT
NAMUR
Maas
LIMBURG
LIÈGE
JÜLICH
Amiens
Mainz
VERMANDOIS
CAMBRAI
LUXEMBOURG
RETHEL
CHAMPAGNE
Reims
VERDUN
METZ
CLERMONT
LOWER
Paris
BAR
TOUL
Nancy
Strasbourg
ALSACIA
Seine
LORENA
UPPER ALSACE & SUNDGAU
BREISGAU
Orléans
Luxeuil
Basel
Dijon
FRANCHE-COMTÉ
NEVERS
DUCATUL BURGUNDIEI
ELVEŢIA
0 kilometri 100
0 mile 50

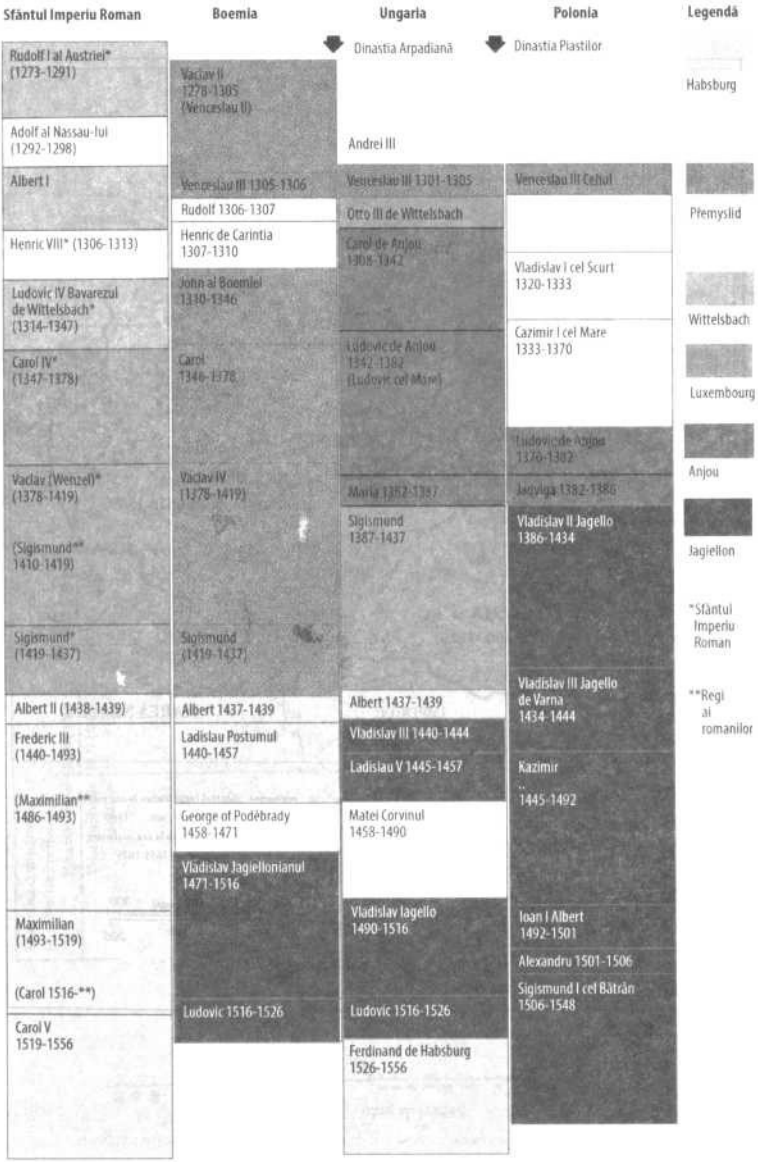

Împărăţia Dinastiei Jagiełło până în 1572 şi Rzeczpospolita după 1572

Rentes din Paris, 1420 – 1787

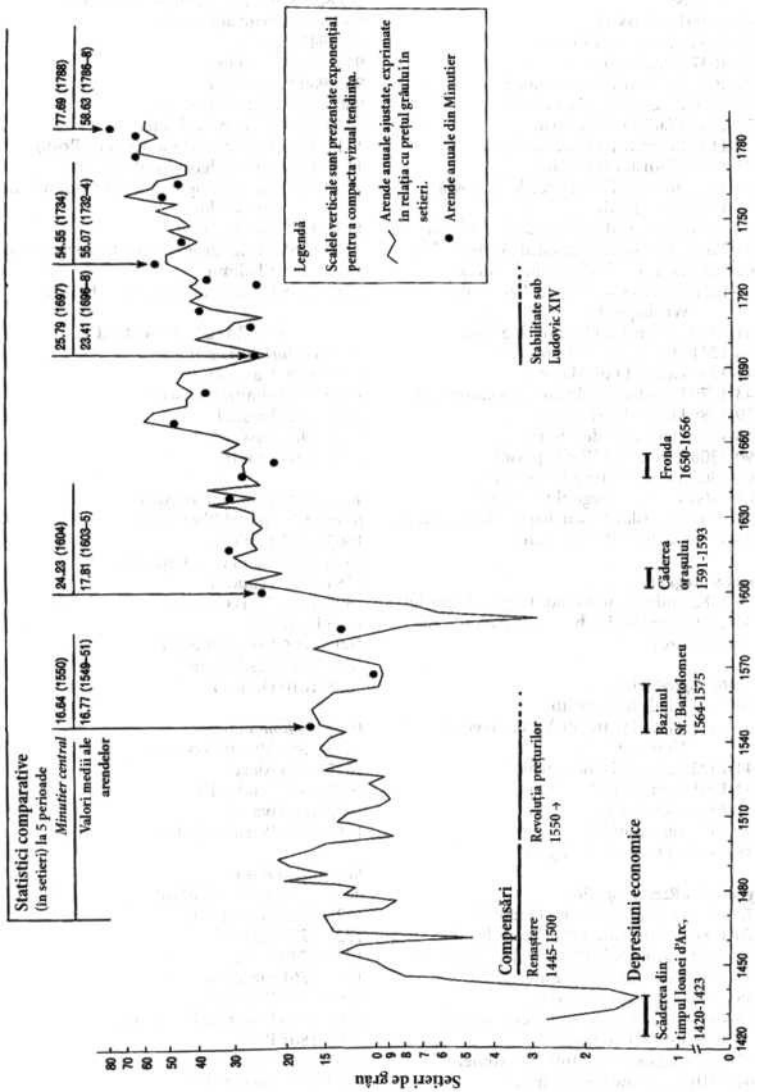

Polonia, Rutenia, Cnezatul Moscovei şi Rusia: prinţi, regi, ţari, împăraţi

POLONIA	RUSIA KIEVEANĂ
Dinastia Piaştilor	*Dinastia Rurik*
Sec. IX? Piast	cca. 862 – 879 Rurik, Prinţ de

		Novgorod
pre965 – 991	880	Oleg, Prinţ al
Mieszko I		Kievului
992 – 1025		
Boleslav I cel Viteaz.	912 – 945	Igor
1025 – 1037	945 – 969	Sfânta
Mieszko II*		Olga
1038 – 1058	969 – 980	
Cazimir I		Sviatoslav I
Restauratorul		
1058 – 1079	980 – 1015	Sfântul
Boleslav II cel Generos		Vladimir
1079 – 1102	1019 – 1054	
Vladislav I Herman		Iaroslav I cel înţelept
1102 – 1138	1113 – 1125	
Boleslav III Gură		Vladimir Monomakh de
Strâmbă		Rostov
1138 – 1146	1155 – 1157	Yuri
Vladislav II Exilatul		Dolgorukii al Kievului
1146 – 1177	1157 – 1174	
Boleslav IV cel Creţ de		Andrei Bogoliubski al
Mazovia		Vladimirului şi
1173 – 1177		Suzdalului
Mieszko III		
1177 – 1194		
Cazimir II cel Dreapta	1178 – 1202	Igor
al Sandomierz		de Sever
1194 – 1202	1240 – 1263	
Mieszko cel Bătrân al		Alexandrur Nevski de
Wielkopolska		Novgorod şi
1202 – 1227		Vladimir
Leszek cel Alb al		
Sandomierz		
1228 – 1231	1235 – 1265	
Vladislav III Picioare		Daniel Romanovici de
Groase de		Halich

Wielkopolska
1231 – 1238
Henric I cel Bărbos de Silesia
1238 – 1241
Henric II se Silesia
1241 – 1243
Conrad I de Mazovia
1243 – 1279
Boleslav V cel Sfios de Sandomierz
1279 – 1288
Leszek II cel Negru
1288 – 1290
Henric IV de Silesia
1290 – 1300
Przemyśl I Wielkopolski
1300 – 1305
Václav II (rege al Boemiei) 1305 – 1306
Václav II (rege al Boemiei)

Dinastia Angevină

1370 – 1382
Ludovic de Anjou* (rege al Ungariei)
1384 – 1386
Jadwiga (Hedwiga) de

CNEZATUL MOSCOVEI

(*Rurik*) *Mari duci de Moscova*

1305 – 1340 Ivan I Kalita
1350 – 1389 Dmitri Donskoi
1389 – 1425 Vassili I
1425 – 1462 Vassily II
1462 – 1505 Ivan III

Tsars of Moscow and All-Russia.

from 1473 Ivan III (*the Great*)

1505 – 1533 Vasili III
1533 – 1584 Ivan IV cel Groaznic 1584 – 1598 Feodor I
1598 – 1605 Boris Godunov
1605 Feodor II

Anjou* (1386 99, co-monare)

Dinastia Jagiełłonilor

1386 – 1434 Vladislav Jagieith.

1434 – 1444 Vladislav III* de Varna (rege al Ungariei)

1444 – 1492 Cazimir IV de Jagiełło.

1492 – 1501 Ioan Albert.

1501 – 1506 Alexandru.

1506 – 1548 Sigismund I*

1548 – 1572 Sigismund II August* *Regi aleşi ai Rzeczpospolita*

1573 – 1574 Henric de Valois al Franţei.

1576 – 1586 Ştefan Báthory* al Transilvaniei

1587 – 1632 Sigismund III* Vasa al Suediei

1632 – 1648 Vladislav IV* Vasa

1605 – 1606 Falsul Dmitri I

1606 – 1610 Vasili Shuiski 1608 – 1610 Dmitri II

Dinastia Romanov

1613 – 1645 Mihail Romanov

1645 – 1676 Alexei

1676 – 1682 Feodor III

1682 – 1689 Ivan V

1689 – 1725 Petru I cel Mare

Împăraţi ai Rusiei de la 1721 Petru I cel Mare

1725 – 1727 Ecaterina I

1727 – 1730 Petru II

1730 – 1740 Anne

1741 – 1761 Elisabeta

1648 – 1668 Ioan Cazimir Vasa.	1761 – 1762 Petru III
1669 – 1673 Michał Korybut Wiśniowiecki.	1762 – 1796 Ecaterina II cea Mare
1674 – 1696 Ioan III Sobieski.	1796 – 1801 Paul
1697 – 1704 August II Wettin* al Saxoniei	1801 – 1825 Alexandru I**
1704 – 1710 Stanisław Leszczyński.	1825 – 1855 Nicolae I**
1710 – 1733 August II Wettin.	1855 – 1881 Alexandru II**
1733 – 1763 August III Wettin.	1881 – 1894 Alexandru III
1764 – 1795 Stanisław-August Poniatowski.	1894 – 1917 Nicolae II (1T918)

* rege încoronat ** şi rege al Poloniei

	Principalii combatanți	*Principalele bătălii*	*Trata pace*
RĂZBOAIEL E ITALIENE	Regi francezi 1494de la Carol VIII la1495	Fornovo NovaraLyon	Gran 150

– 1518 Şapte expediţii franceze 1494 – 1498, 1499 – 1500, 1500 – 1501, 1502 – 1503, 1508 – 1510, 1511 – 1515, 1511 – 1515	Franz I împotriva mai multor coaliţii, începând cu Liga Veneţiei şi până la Ligile Papale	1500 Gangliano 1503 Agnadello 1509 Ravenna 1512 Marignano 1515	1516 Lon
RĂZBOAIEL E FRANCO-IMPERIALE 1512 – 1559 Cinci războaie care au izbucnit după Războaiele italiene: 1521 – 1525, 1526 – 1529, 1536 – 1538, 1542 – 1544, 1555 – 1559	Franţa împotriva Imperiului şi a aliaţilor succesivi ai Imperiului	Pavia 1525 Jaful Romei 1527 Aversa 1528 Turin 1537	Madr Barcelona Nisa 153 1544 And Cateau-Ca 1559
RĂZBOAIEL E RELIGIOASE ALE GERMANIEI	Împăratul împotriva prinţilor protestanţi din Liga Schmalkaldica	Muhiberg 1547	Fried Passau 15
RĂZBOAIEL E RELIGIOASE ALE FRANŢEI 1562 – 1629 Nouă războaie civile ce s-au încheiat cu	Hughenoţii protestanţi împotriva Ligii catolice	Dreux 1562 Sf. Denis 1567 Jarnac 1568 Contras 1587 Asediul	Ambo Longjume Sfântul. 1570 Ivry 1573 1576 1577 Fl

Edictul de la Nantes, plus încă două revolte ulterioare hughenote: 1562 – 1563, 1576 – 1568, 1568 – 1570, 1572 – 1573, 1574 – 1576, 1577, 1580, 1587 – 1589, 1589 – 1598, 1622 – 1623, 1627 – 1629, 1622 – 1623, 1627 – 1629		Parisului 1589 – 1593	Vervins Montpelli Alais 162
RĂZBOAIE SPANIOLE 1502 – 1659 Războiul de la Napoli 1502 – 1503 Revolta Ţărilor de Jos 1566 – 1648 Armada, 1588, războiul de pe Mediterană Războiul Flandrei 1598 – 1599	Africa de Nord 1562 – 1563 Spania împotriva statelor berbere Spania împotriva Provinciilor Unite Anglia, Spania şi Imperiul otomanilor împotriva Franţei 1571	Portugaliei Spania împotriva Franţei Spania împotriva Lumii Noi Terranova Gangliano Tunis Haarlem Antwerp 1572 Lepanto 1576	Tord 1494.160 Westfalia Monzon Pyrenees
RĂZBOAIE SPANIOLE 1502 – 1659 Valtellina 1622 – 1626	Spania împotriva Franţei Spania împotriva Franţei	Amiens Pavia 1655 Valenciennes 1656	

Succesiunea Mantua 1627 – 1631 [Implicarea spaniolilor în Războiul de 30 de Ani]			
Războiul francez 1648 – 1659			
			Lube
RĂZBOIUL DE 30 DE ANI 1618 – 1648	Imperiul, prinţii catolici şi Spania	Muntele Alb 1620	
			Prag
Războiul boemian 1618 – 1623	Împotriva prinţilor şi aliaţilor lor	Lutter 1626	
			West
Războiul danez 1624 – 1629	(îndeosebi Danemarca, Suedia şi	Breintenfeld 1631	
[Edictul de restituire 1629]			
Războiul suedez 1630 – 1635		Lutzen 1633 Nordlingen 1634	
Războiul francez 1635 – 1648	Franţa)	Wittstock 1635 Rocroi 1643	
			„Pac
			1502
RĂZBOAIELE ANGLIEI	Anglia împotriva Scoţiei în alianţă	Flodden 1513	

Războaiele Tudorilor 1469	scoţieni cu Franţa	Solway Moss 1542	Gree 1543
1502, 1511 – 1543	Anglia împotriva Franţei	Spurs 1513	Lond
Războaiele anglo-franceze 1512	Anglia împotriva Spaniei	Zutphen 1587	Arore
1518, 1522 – 1525, 1544 – 1546, 1557	Expediţiila Mountjoy, Essex şi	Armada 1588	Troy
1564, 1627 – 1630	Cromwell		Bred
Războiul spaniol 1564 – 1630 Campania Ţărilor de Jos 1585 – 1587 Războaiele anglo-irlandeze 1598 1603, 1651 – 1654 Războiul civil din Anglia 1642 – 1646 Cele trei războaie anglo-	Intervenţia scoţienilor 1644 – 1646, 1647 – 1651 Anglia împotriva UP		West 1674

olandeze 1652 – 1654, 1664 – 1667.1672 – 1674			
			Szcz
RĂZBOAIEL E SUEDIEI	Danemarca împotriva Suediei şi	Eslorua	
			Knar
Războaiele de independenţă	Norvegiei	Kirkholm	
			Cope
			1660
1500 – 1523	Suedia împotriva Danemarcei	1605	
			Lund
Cinci războaie dano-suedeze 1563 – 1570.	Suedia împotriva Cnezatului		
			Stolb
1611 – 1613, 1657 – 1660, 1675 – 1679	Moscovei		
			Stum
			1629
Două războaie muscovite 1560	Suedia împotriva Casei de Vasa din		
			Oliva
1592, 1614 – 1617	Polonia		
RĂZBOAIEL			

E SUEDIEI Trei războaie poloneze 1598 – 1611, 1617 – 1629, 1655 – 1660 [Implicarea suedezilor în Războiul de 30 de Ani 1630 – 1648]			Zapo
RĂZBOAIEL E POLONEZE	Polonia-Lituania împotriva	Smolensk 1511	Dylin
Războiul moldovean 1497 – 1499	Cnezatului Moscovit	Livonia	Andr
Şase războaie muscovite 1500 – 1513.	Casa de Vasa din Polonia împotriva	1667 Pskov 1582	Oliva
1561 – 1569, 1577 – 1582, 1610 – 1619.	Casei de Vasa din Suedia	Ţuţora 1620	Buce
1632 – 1634, 1654 – 1667		Ţuţora 1621	Zura
Războaiele suedeze 1598 – 1611, 1617 – 1629, 1655 –		Botin 1672	

1660 Două războaie otomane 1620 – 1621, 1671 – 1676		

N.B. Complexitatea Campaniilor livoniene dintre 1561 şi implicat, inter al, Polonia, Suedia, Danemarca şi Cnezatul Mo acestea să fie considerat „primul război nordic”.»

RĂZBOAIELE OTOMANE	Împotriva Habsburgilor	Mohács 1526
Campaniile Dunării 1481 – 1512	Împotriva Veneţiei şi a puterilor catolice	Viena 1529
Trei războaie cu Ungaria 1521 – 1547, 1551 – 1562, 1573 – 1581		Rhodes 1522 Asediul Maltei 1565 Lepanto 1571
Războaiele mediteraneene şi războaiele veneţiene 1569 – 1572, 1648 – 1669		Asediul Cretei 1648 – 1669

Încetarea suveranităţii sau a existenţei separate a statelor formate până în 1493

Aragon, regat 1516
Astrahan, hanat 1556
Boemia, regat 1526
Burgundia, ducat 1579
Castilia, regat 1516
Crimeea, hanat 1783
Anglia, regat 1707
Florenţa, republică 1532
Franţa, regat 1792
Genova, republică 1797
Georgia, regat 1801
Hoarda de Aur, hanat 1502

Sfântul Imperiu Roman 1806 Ungaria, regat 1526
Irlanda 1801
Kazan, hanat 1552
Lituania, mare ducat 1569
Livonia 1561
Milano, ducat 1535
Moldova, principat 1859
Moscova, mare ducat 1721
Napole, regat 1860
Navarra, regat 1516
Imperiul Otoman 1920
Statele Papale 1870
Polonia, regat 1569
Portugalia, regat 1580
Scoţia, regat 1707
Statul monastic al Cavalerilor Teutoni 1525
Uniunea Colmarului 1523
Veneţia, republică 1797
Valahia, principat 1859

Data formării statelor suverane existente în 1993 Albania, republică 1913
Andorra, principat 1278
Armenia, republică* 1918 (1991)
Austria, republică 1918 (1945)
Azerbaidjan, republică 1918 (1991)
Belarus, republică* 1918 (1991)
Belgia, regat 1830
Bosnia, republică 1992
Bulgaria, regat 1878
republică* 1946 (1989)
Croaţia, republică 1941 (1992)
Cipru, republică 1960
Cehia, republică* 1992
Danemarca, regat 1523
Estonia, republică* 1918 (1991)
Finlanda, republică 1917

Franţa, republică 1792 (1871)
Georgia, republică* 1918 (1991)
Germania, republică federală* 1949 (1990)
Grecia, regat 1829
republică 1973
Ungaria, regenţă 1918
republică* 1946 (1989)
Islanda, republică 1944
Irlanda, stat liber 1922
republică 1949
Italia, regat 1860
republică 1946
Letonia, republică* 1918 (1991)
Liechtenstein, principat 1866 Lituania, republică* 1918 (1991)
Luxembourg, mare ducat 1890 Macedonia, republică 1992
Malta, republică 1964
Moldova, republică 1991
Monaco, principat 1297
Ţările de Jos, regat 1648
Norvegia, regat 1905
Polonia, republică* 1918 (1989)
Portugalia, regat 1640
republică 1910
România, regat 1877
republică* 1947 (1989)
Rusia, republică* 1917 (1991)
San Marino, republică 1631
Slovacia, republică* 1939 (1992)
Slovenia, republică 1992
Spania, regat 1516 (1976)
Suedia, regat 1523
Elveţia, confederaţie 1648
Turcia, republică 1923
Ucraina, republică* 1918 (1991)

Regatul Unit 1707
Statul Vatican 1929
Iugoslavia, republică federală 1945
Italia Renascentista

Dominioanele Habsburgice în Europa după 1519

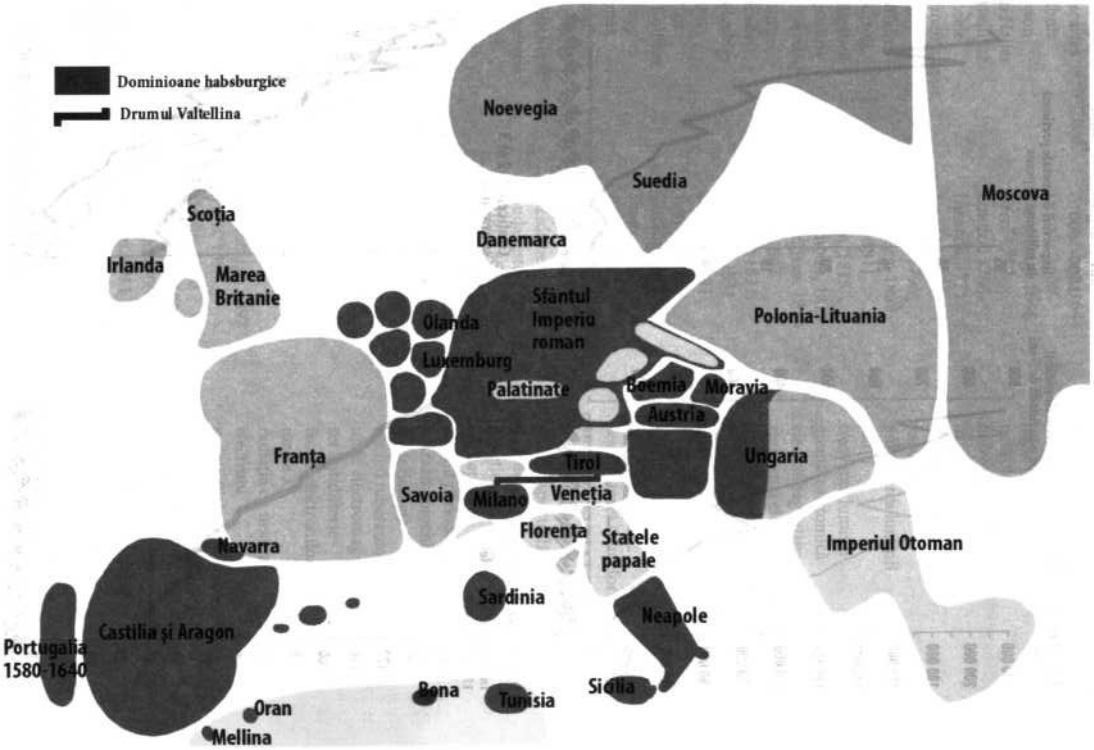
Dominioane habsburgice
Drumul Valtellina
Noevegia
Suedia
Moscova
Scoția
Irlanda
Marea Britanie
Danemarca
Olanda
Sfântul Imperiu roman
Polonia-Lituania
Luxemburg
Palatinate
Boemia
Moravia
Austria
Franța
Tirol
Ungaria
Savoia
Milano
Veneția
Florența
Statele papale
Imperiul Otoman
Navarra
Sardinia
Neapole
Castilia și Aragon
Portugalia 1580-1640
Bona
Tunisia
Sicilia
Oran
Mellina

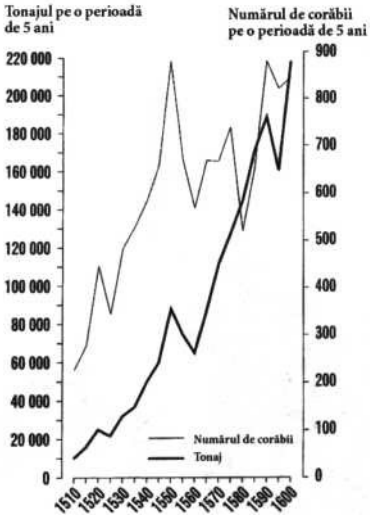

Revoluţia preţurilor în Spania sec XVI

1. Transport în portul Sevilliei, 1506 – 1600

2. Importanţa metalelor preţioase (aur şi argint) în Spania, 1500 – 1600

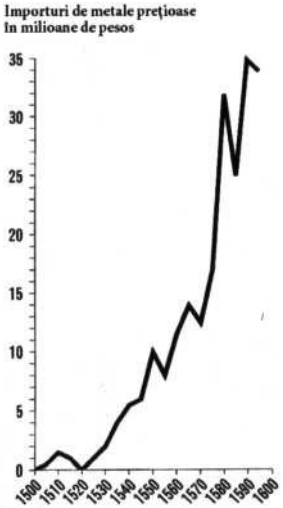

3. Preţuri marfă 1500 – 1600

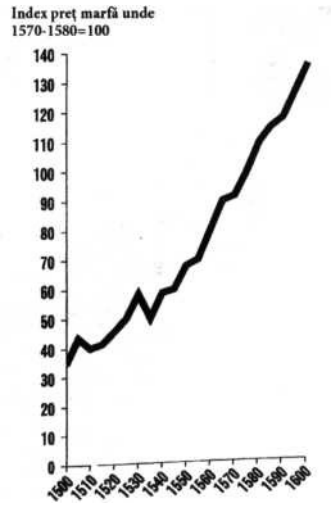

Graficele 1, 2 şi 3 suprapuse

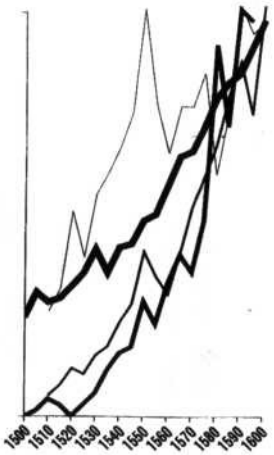

a) Descoperiri ştiinţifice şi b) Invenţii tehnologice, 1526 – 1951: o selecţie

a) P.A. Paracelsus Basel, 1526 teoria bolilor

M. Kopernik Frombork, 1543 heliocentrism

W. Harvey Londra, 1628 circulaţia sanguină

R. Amsterda geometrie

Descartes	m, 1644	analitică
G. Leibniz	Leipzig, 1666	calcul diferenţial
I. Newton	Cambridge 1666	legile gravitaţiei
A. von Haller	Bern, 1757	neurologie
H. Cavendish	Londra, 1766	hidrogen
K. Scheele	Uppsala, 1771	oxigen
S. Hahnemann	Leipzig, 1796	homeopatie
E. Jenner	Londra, 1796	vaccinarea
E.-L. Malus	Strasburg, 1808	polarizarea luminii
B. Courtois	Paris, 1811	Iod
A.-J. Fresnell	Franţa, 1815	frecvenţa luminii
J.J. Berzelius	Stockholm, 1818	greutatea atomică
H.-C. Oersted	Copenhaga, 1819	electromagnetism
G. Ohm	Köln, 1827	rezistenţa electrică
M. Faraday	Londra, 1831	Inducţia electrică
J. von Liebig	Giessen, 1831	analiza elementelor
R. Brown	Londra, 1831	nucleul celulei
F. Runge	Berlin, 1833	fenol anilina

R.A. Kolliker	Zürich, 1841	spermatozoizi
C.J. Doppler	Praga, 1842	acustică
R. Remak	Berlin, 1852	segmentarea celulelor
W Perkin	Londra, 1856	anilina
C. Darwin	Londra, 1859	teoria evoluţiei
G.R. Kirchhoff	Heidelberg, 1859	analiza spectrală
I. Semmelweis	Budapesta, 1861	asepsie
G. Mendel	Bino, 1865	genetică
J. Lister	Glasgow, 1867	antiseptice
D.L. Mendeleev	St. Petersburg, 1869	tabelul periodic
E. Fischer	München, 1875	hidrazin: biochimie
L. Pasteur	Paris, 1881	bacteriologic
R. Koch	Berlin, 1882	bacilul tuberculozei
H. Hertz	Karlsruhe, 1888	unde electromagnetice
E. von Behring	Berlin, 1892	ser antidifteric
H. Lorentz	Leiden, 1895	teoria electronilor
W Röntgen	Würzburg, 1895	razele X

H. Becquerel	Paris, 1896	radiaţia cu uraniu
J.J. Thompson	Cambridge, 1897	electroni
P. and M. Curie	Paris, 1898	radioactivitate
M. Planck	Berlin, 1900	teoria cuantică
T. Boveri	Würzburg, 1904	cromozomi
A. Einstein	Zürich, 1905	teoria relativităţii
H.K. Onnes	Leiden, 1911	superconductivitatea
E. Rutherford	Manchester, 1911	structura atomică
K. Funk	Cracovia, 1911	vitamine
W. Heisenberg	Copenhaga, 1925	mecanica cuantică
A. Fleming	Londra, 1928	penicilina: antibiotice
O. Hahn	Berlin, 1938	nuclear fission
Crick şi Watson	Londra, 1951	structura ADN-ului
b) J. Lippershey	Middleburg, 1608	telescopul
Z. Janssen	Amsterdam, 1609	microscopul
E. Torricelli	Roma, 1643	barometrul cu mercur
T. Savery	Anglia, 1698	pompa cu aburi
G.	Amsterda	termometrul cu

Fahrenheit	m, 1718	mercur
Jethro Tull	Hungerford, 1731	maşinării agricole
J. Watt	Birmingham, 1769	camera de condesare cu abur
S. Crompton	Bolton, 1779	maşina de filat
J. şi J. Montgolfier	Annonay, 1783	balonul cu aer cald
C. Chappe	Paris, 1791	telegraf
A. Volta	Bologna, 1800	bateria electrică
J.-M. Jacquard	Lyon, 1804	maşinării automate
R. Laennec	Paris, 1816	stetoscop
C. MacIntosh	Glasgow, 1823	material rezistent la apă
G. Stephenson	Stockton, 1825	cale ferată pentru pasageri
T. Telford	Menai Straits, 1825	podul suspendat
N. Niepce	Chalon-sur-Saône, 1826	fotografia
B. Fourneyron	Paris, 1827	turbina
C. Babbage	Cambridge, 1834	calculator mecanic.
S. Bauer	Kiel, 1850	submarin
L.	Paris,	giroscop

Foucault	1852		
H. Giffard	Paris, 1852	dirijabilul cu aburi	
H. Bessemer	St. Paneras, 1857	furnalul: oţelul	
J. Reis	Friedrichs dorf, 1861	telefonul	
A. Nobel	Stockhol m, 1867	dinamita	
W. von Siemens	Berlin, 1867	dinamul	
N. Otto	Cologne, 1876	motorul cu combustie internă	
E. Berliner	Germania , 1877	microfonul	
C. von Linde	München, 1877	frigiderul	
W. von Siemens	Berlin, 1879	locomotiva electrică	
H.S. Maxim	Londra, 1883	mitraliera	
G. Daimler	Connstatt , 1884	motorul cu benzină	
Daiml er şi Benz	Mannhei m, 1885	automobilul	
R. Mannesma nn	Düsseldor f, 1885	ţevi fără sudură	
H. Goodwin	Londra, 1887	pelicula cinematografică	
C. Ader	Franţa, 1890	aeroplanul	
W. Maybach	Connstatt , 1892	carburator	
A.L. Lumière	Lyon, 1895	cinematograful	

R.K. Diesel	Berlin, 1895	motorul diesel
V. Poulsen	Copenhaga, 1898	Înregistrarea magnetică a sunetului
F. Zeppelin	Berlin, 1900	dirijabilul
G. Marconi	Londra, 1901	transmiţător radio
K.E. Tsiolkovsky	Moscova, 1903	racheta
Brégu et-Richet	France, 1907	elicopterul
Armata britanică	Cambrai, 1915	tancul militar
J. Logie Baird	Londra, 1924	televiziunea
H. Geiger	Kiel, 1928	contorul Geiger
F. Whittle	Cranwell, 1930	motorul cu reacţie
Ministerul Aerului	Dover, 1940	radar
Wilkes şi Renwick	Manchester, 1946	EDSAC, computerul
Ministerul Energiei	Calder Hall, 1956	staţia nucleară

Surse: mai multe. N.B. Subiectul Invenţiilor Istorice este subiectul invenţiei istorice.

Lucrări şi autori interzişi de papalitate, 1559 – 1952: o selecţie

15			
59		Abélard	*opera omnia*
		Boccaccio	*Decameronul*
		Calvin	*opera omnia*
		Dante	*Monarhia*
		Erasmus	*opera omnia*
	16	Luther	*Biblia*
24			*germana*
	16	Descartes	*unele lucrări*
33			
		Sir	
	16	Thomas	
45		Browne	*Religio Medici*
		Montaigne	*Eseuri*
	17	Locke	*Eseu asupra*
00			*intelectului*
			omenesc
	17	La	*Povestiri şi*
03		Fontaine	*nuvele*
	17	Swift	*Povestea unui*
34			*butoi*
	17	Swedenbo	
38		rg	*Principia*
	17	Voltaire	*Scrisori*
52			*filosofice*
	17	Richardso	*Pamela*
55		n	
	17	Diderot	*Enciclopedia*
59			
	17	Rousseau	*Émile*
63			
	17		*Contractul*
66		Rousseau	*social*
	17	Gibbon	*Istoria*
83			*declinului şi a*
			prăbuşirii

			Imperiului Roman
1689	17	Pascal	*Scrisori provinciale*
1791	17	de Sade	*Justine; Juliette*
1792	17	Paine	*Drepturi ale omului*
1806	18	Rousseau	*Iulia sau noua Heloiza*
1819	18	Sterne	*O călătorie sentimentală*
1827	18	Kant	*Critica raţiunii pure*
1834	18	Casanova	*Memorii*
		Hugo	*Notredame de Paris, Mizerabilii*
1836	18	Heine	*Germania, o poveste de iarnă; Imagini de călătorie*
1841	18	Balzac	*opera omnia*
1836	18	Dumas	*toate romanele*
1864	18	Flaubert	*Madam Bovary Salammbô*
1894	18	Zola	*opera omnia*
1911	19	d’Annunzio	*unele lucrări*
1914	19	Maeterlinck	*opera omnia*
1922	19	France	*opera omnia*
	19	Darwin	*Originea*

37 *speciilor*

19 Stendhal *opera omnia*

39

19

48 Descartes *Meditaţii*

19

52 Gide opera *omnia*

Sursa: N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (Londra, 1985), 207 – 213; A.L. Haight, Banned Books (1955).

Revolta olandeză, 1584 – 1648

Masarea Prusiei 1525 – 1871

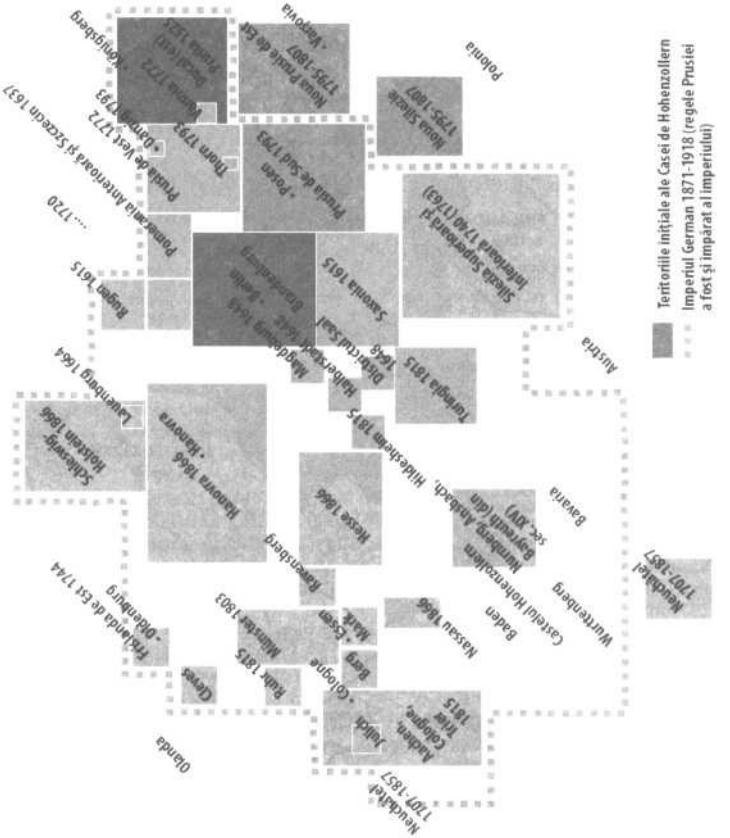

Expansiunea Rusiei în Europa, 1552 – 1815

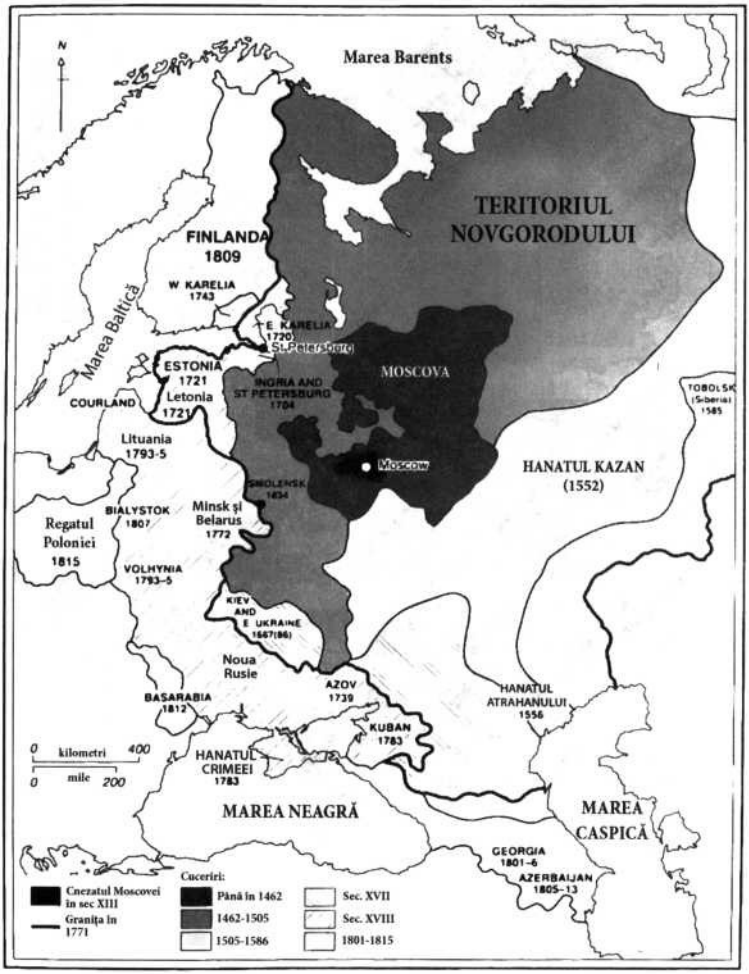

Repertoriul standard al spectacolelor de opera, 1609 – 1969

(Data primei reprezentaţii în paranteze)

C. Monteverdi — Orfeo (1607); uncoronazione di Poppea (1642).

J.-B. Lulli — Psyche (1671); Alceste (1674); Roland (1685).

A. Scarlatti — Pirro e Demetrio (1694). H. Purcell Dido şi Aeneas (1696).

G. E Handel	Agrippina (1709); Rinaldo (1709); Giulio Cesare (1724); Rodelinda (1725); Orlando (1733); Alcina (1735); Berenice (1737); Xerxes (1738); Semele (1744).
J.-P. Rameau	Hippolyte et Ancie (1732); Les îndes galantes (1735); Castor et Pollux (1737).
G.B. Pergolesi	La Serva Padrone (1733).
W.C. Glück	Orfeo et Eurydice (1767); Alceste (1767); Iphigenie en Aulide (1774).
W.A. Mozart	Idomeneo (1781); II Seraglio (1782); Le Nozze de Figaro (1786); Don Giovanni (1787); Così fan tutte (1790); Die Zauberflöte (1791); Clemenza di Tito (1791).
L. Cherubini	La Medée (1797).
D. Cimerosa	II Matrimonio Segreto (1792).
L. van Beethoven	Fidelio (1814).
G. Rossini	Italiana în Algeri (1813); Bărbierul din Sevilla (1816); La Cenerentola (1817); Gazza Ladra (1817); Semiramide (1823); Comte Ory (1828); William Teil (1829).
C.-M. von Weber	Der Freischütz (1821); Oberon (1826).
V.	La Sonnambula (1831); Norma

Bellini	(1831); I Puritani (1835).
G. Donizetti	L'Elisit dămore (1832); Lucia di Lammermoor (1835); Don Pasquale (1843).
H. Meyerbeer	Robert le Diable (1931); Les Huguenots (1836); lAfricaine (1864).
M. Glinka	O viaţă pentru ţar (Ivan Susanin) (1836); Ruslan şi Ludmila (1842).
G. Verdi	Nabucco (1842); I Lombardi (1843); Macbeth (1847); Rigoletto (1851); II Trovatore (1853); La Traviata (1853); Simon Bocanegra (1857); Balio în Maschera (1859); La Forza del Destine (1862); Don Carlos (1869); Aida (1869); Othello (1887); Falstaff (1893).
R. Wagner	Olandezul zburător (1843); Tannhäuser (1845); Lohengrin (1850); Tristan und Isolde (1865); Der Ring des Nibelungen-Das Rheingold (1869); Die Walküre (1870); Siegfried (1876); Götterdämmerung (1876) – Die Meistersinger (1868); Parsifal (1882).
H. Berlioz	Les Troyans (1855); Béatrice et Bénédict (1862).
J. Offenbach	Orphée aux Enfers (1855); La Vie Parisienne (1866); Tales of Hoffmann (1881).
C. Gounod	Faust (1859); Mireille (1864); Roméo et Juliette (1867).
A. Thomas	Mignon (1866). G. Bizet The Pearl Fishers (1863); Carmen

	(1875).
N. Rimsky-Korsakov	Ivan cel Groaznic (1873); Fulgi de zăpadă (1881); Cocoşul de aur (1907).
M.P. Mussorgsky	Boris Godunov (1874); Khovanshehina (1886).
J. Strauss, Jr.	Die Fledermaus (1874); Der Zigeunerbaron (1885).
E. Chabrier	L'Étoile (1877). C. Saint-Saëns Samson şi Dalila (1877).
P.I. Ceaikovski	Evgheni oneghin (1878); Dama de pică (1890); Iolanta (1891).
L. Delibes	Lakmé (1883). C. Debussy Pelléas et Mélisande (1902).
J. Massenet	Manon (1884); Werther (1892); Thaïs (1894).
B. Smetana	Mireasa vândută (1886). A. Borodin Prinţul Igor (1890).
P. Mascagni	Cavalleria Rusticana (1890). R. Leoncavallo I Pagliacci (1892).
G. Puccini	Boema (1895); Madama Butterfly (1900); Tosca (1904); Turandot (1926).
F. Citea	Adriana Lecouvreur (1902). G. Charpentier Louise (1900).
L. Janáček	Jenufa (1904); The Cunning Little Vixen (1924); Katya Kabanova (1921).
R. Strauss	Salome (1905); Elektra (1909); Der Rosenkavalier (1911); Ariadne auf Naxos (1912); Intermezzo (1924); Arabella (1933); Capriccio (1942).

B. Bartók	Castelul Prinţului Barbă-Albastră (1911). M. de Falia La Vida Breve (1915).
M. Ravel	L'Heure Espagnole (1911); L'Enfant et les sortilèges (1925).
S. Prokofiev	Dragostea celor trei portocale (1919); Război şi pace (1945).
P. Hindemit	Cardillac (1926); Harmonie der Welt (1957).

h

Colonizarea Irlandei (sec I (XII)

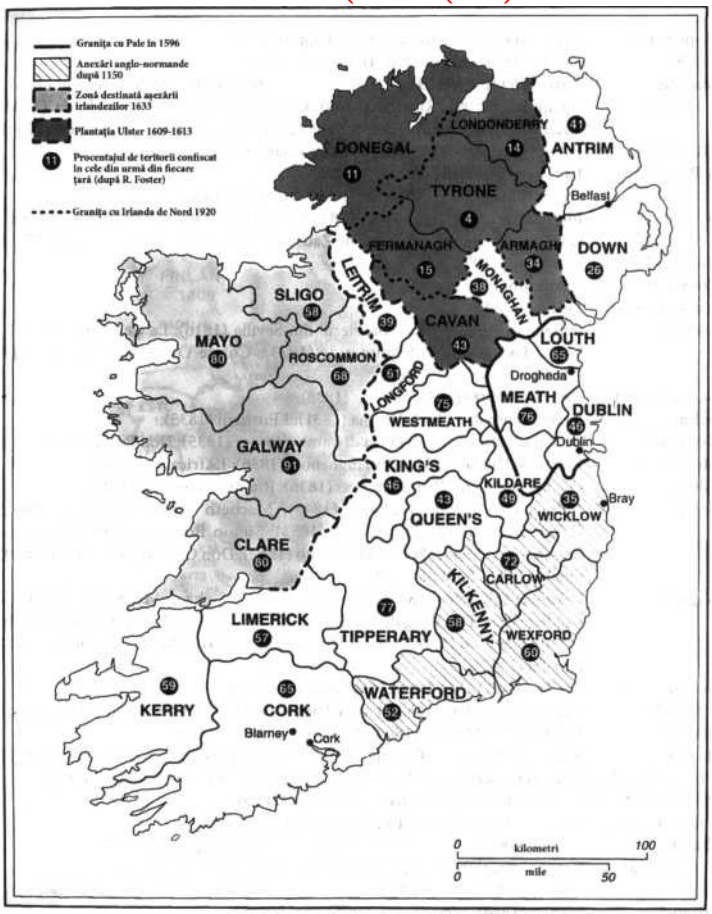

Spectacole de operă

A. Berg Wozzeck (1925).

I. Stravinski *Oedip rege* (1927); *Cariera unui libertin* (1951).

A.A. Schoenberg *Moise şi Aron* (1932).

D. Şostakovici Lady Macbeth din districtul Mtsensk (1936).

F. Poulenc Les Mamelles de Tirésias (1947); Les Dialogues des Carmelites (1957).

B. Britten Peter *Grimes* (1945), *Billy Bud* (1951); Turn *of the Screw* (1954);

Visul unei nopţi de vară (1960); Moarte la Veneţia (1973).

W. Walton *Troilus şi Cresida* (1954).

M. Tippett *Midsummer Marriage* (1955); *King Priam* (1961).

K. Penderecki *Diavolii din Lodun* (1969).

Germania în timpul Războiului de 30 de Ani, 1618 – 1648

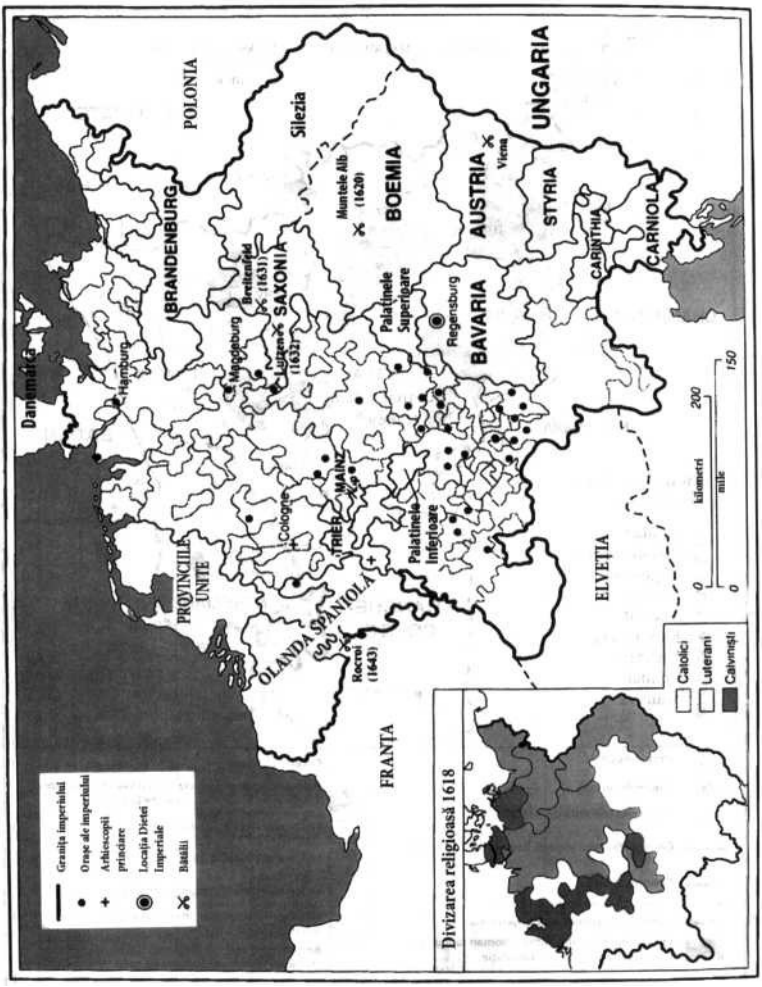

Frontiera franco-germană în Lorena şi Alsacia

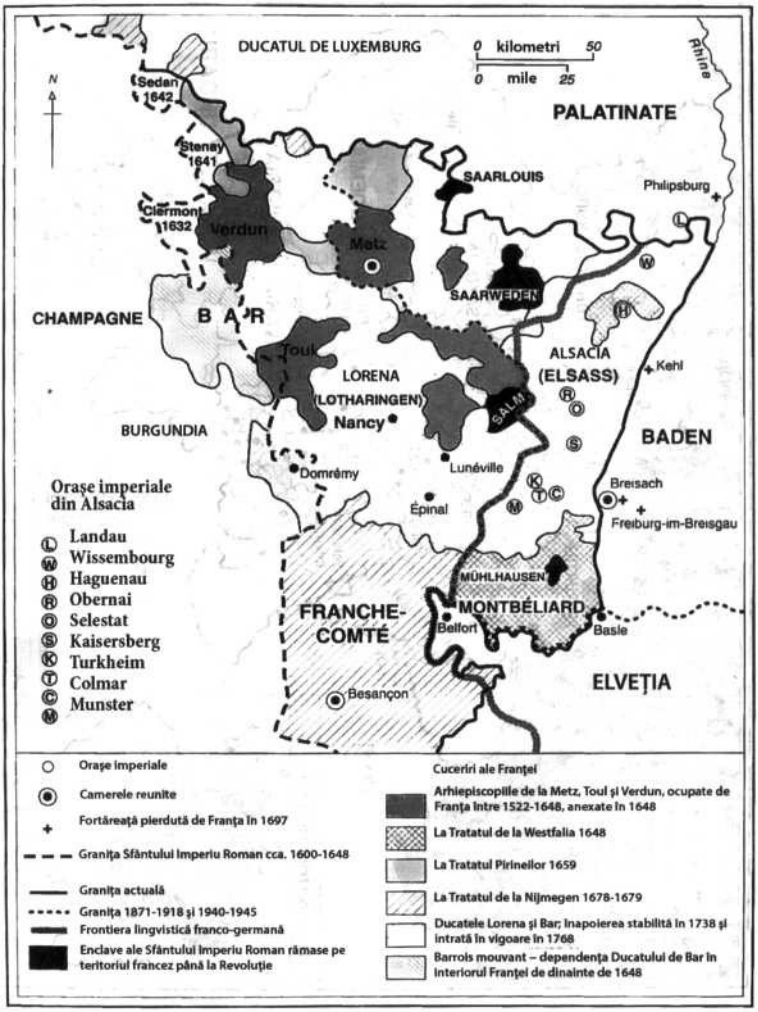

Războaiele europene; 1648 – 1789: o selecţie

	Principalii combatanţi	*Principalele bătălii*
PRIMUL (SAU DOILEA) RĂZBOI NORDULUI, 1655 – 1660	Suedia, Brandenburg, AL16561657, Transilvania împotriva Polono-ALLituaniei, Rusiei.	Varşovia Co MAREAsediul deOl la Jasna Gora 1655.1656

	Danemarcei, Imperiului Tătar, Imperiului, Brandenburg 1657 – 1660	Warka 1656	
AL DOILEA RĂZBOI OLANDEZ 1664 – 1667	Anglia împotriva Provinciilor Unite, Franţei	1665 The Downs 1666 North Foreland 1666	
RĂZBOIUL DE DEVOLUŢIE 1667 – 1668	Franţa, Portugalia împotriva Spaniei	Charleroi 16 1667 Lille 1667	
AL TREILEA RĂZBOI OLANDEZ 1672 – 1679	Franţa, Anglia (1672 – 1674), Suedia (1675 – 1679) împotriva împăratului, Provinciilor Unite, Spaniei, Brandenburgului, Danemarcei	Seneff 1674 Fehrbellin 1675 Stromboli 1676	Fo
RĂZBOIUL LIGII DE LA AUGSBURG 1689 – 1697	Franţa, Savoia (1696 – 1697), Iacob II împotriva împăratului, Provinciilor Unite, Angliei, Spaniei, Savoia (până în 1695), Brandenburg, Bavaria	Fleurus 1690 Beachy Head 1690 La Hougue 1692	
RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE SPANIOLĂ 1701 – 1713	Franţa, Spania, Bavaria împotriva împăratului, Provinciilor Unite, Angliei, Savoiei, Prusiei, Portugaliei	Blenheim 1704 Ramillies 1706 Oudenaarde 1708 Malplaquet 1709	Ra
AL TREILEA SAU MARELE RĂZBOI NORDIC, 1700 – 1721	Suedia, Polonia (1705 – 1709), Turcia (1710 – 1711) împotriva Rusiei, Prusiei (1715 – 1720), Danemarcei, (1700, 1709 –	Narva 1700 KUszów 1702 Poltava 1709 Stralsund 1715	17

	1720), Saxonia (1700 – 1706, 17091720), Hanovra (1715 – 1720)		
	Principalii combatanţi	*Principalele bătălii*	
RĂZBOIUL PENTRU SUCCESIUNEA POLONEZĂ, 1733 – 1735	Saxonia, Austria, Rusia împotriva Franţei, Spaniei, Sardiniei, Prusiei, Bavariei		17
RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE AUSTRIACĂ 1740 – 1748	Austria, Britania, Olanda, Hanovra, Saxonia, Sardinia împotriva Bavariei, Prusiei, Franţei, Spaniei, Iacob III	Dettingen 1743 Fontenoy 1745 Hohenfriedberg 1745	Br Wo 17
RĂZBOIUL DE ŞAPTE ANI 1756 – 1763	Saxonia, Austria, Franţa, Suedia, Rusia (până în 1762) împotriva Prusiei, Britanici, Hanovrei	Grossjägersdorf 1757 Rossbach 1757 Zomdorf 1758 Minden 1759 Kunersdorf 1759 Leignitz 1760 Torgau 1760	Sto 17
RĂZBOIUL DE INDEPENDENŢĂ AMERICAN 1774 – 1783	Regatul Marii Britanii împotriva SUA, Franţa, Spania şi Liga Neutralităţii Armate	Bunker Hill 1775 Saratoga 1777 Flamborough 1779 Cape St. Vincent 1780 Yorktown 1781 Minorca 1782	
RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE LA TRONUL BAVARIEI 1778 – 1779	Austria împotriva Prusiei, Franţei „Kartoffelkrieg” (Războiul cartofului)	Principalele bătălii	

RĂZBOAIELE OTOMANE ÎN EUROPA 1671 – 1812	Războiul Podoliei 1671 – 1676 împotriva Polono-Lituaniei Campania vieneză 1683 împotriva Imperiului, Poloniei Războiul Ligii Sfinte 1684 – 1699 împotriva Poloniei, Veneţiei şi Rusiei de la 1689	Asediul Vienei 1686 Belgrad 1688 Stănileşti 1696 Petrovaradin 1717 Belgrad 1717	Buda Azov 1711 171	Zu 16 Pas 617 17
		Principalel		
	Principalii combatanţi e bătălii			
RĂZBOAIELE OTOMANE ÎN EUROPA 1671 – 1812	Campania moldovenească 1710 – 1711 împotriva Rusiei Războiul sârb 1714 – 1718 Împotriva Veneţiei, Austriei Războiul austro-turc 1736 – 1739 împotriva Austriei, Rusiei Războiul ruso-turc 1768 – 1774 împotriva Rusiei Războiul Crimeii 1778 – 1784 împotriva Rusiei, Austriei de la 1781 Războiul ruso-turc 1787 – 1792 împotriva Rusiei Războiul austro-turc 1788 – 1791 împotriva Austriei Războiul ruso-turc	Azov 1736 Belgrad Akerman 1769 Chesmé 1770 Oceac 1788 Belgrad 1789		178

	1806 – 1812 împotriva Rusiei	
RĂZBOAIELE ÎMPĂRŢIRILOR POLONIEI 1768 – 1795	Războiul Confederaţiei de la Bar 1768 – 1772.	Asediul Częstochowę! 1771 – 1772
	Confederaţiile poloneze Împotriva Rusiei, Prusiei. Austria	Zieleńce 1792
	Războiul celei de-a doua împărţiri 1792 – 1973	Dubienka 1792
	Polonia împotriva Rusiei, Prusiei şi Confederaţiei de la Targowica	Racławice 1794
	Războiul revoluţiei naţionale poloneze 1794 – 1795 Conducătorii polonezi ai insurecţiei (T. Kościuszko) împotriva Rusiei, Prusiei, Austriei	Maciejowice 1794

„Chestiunea orientală”: Declinul Imperiului Otoman, 1683 – 1920

Formarea Regatului Unit, 1707 – 1922

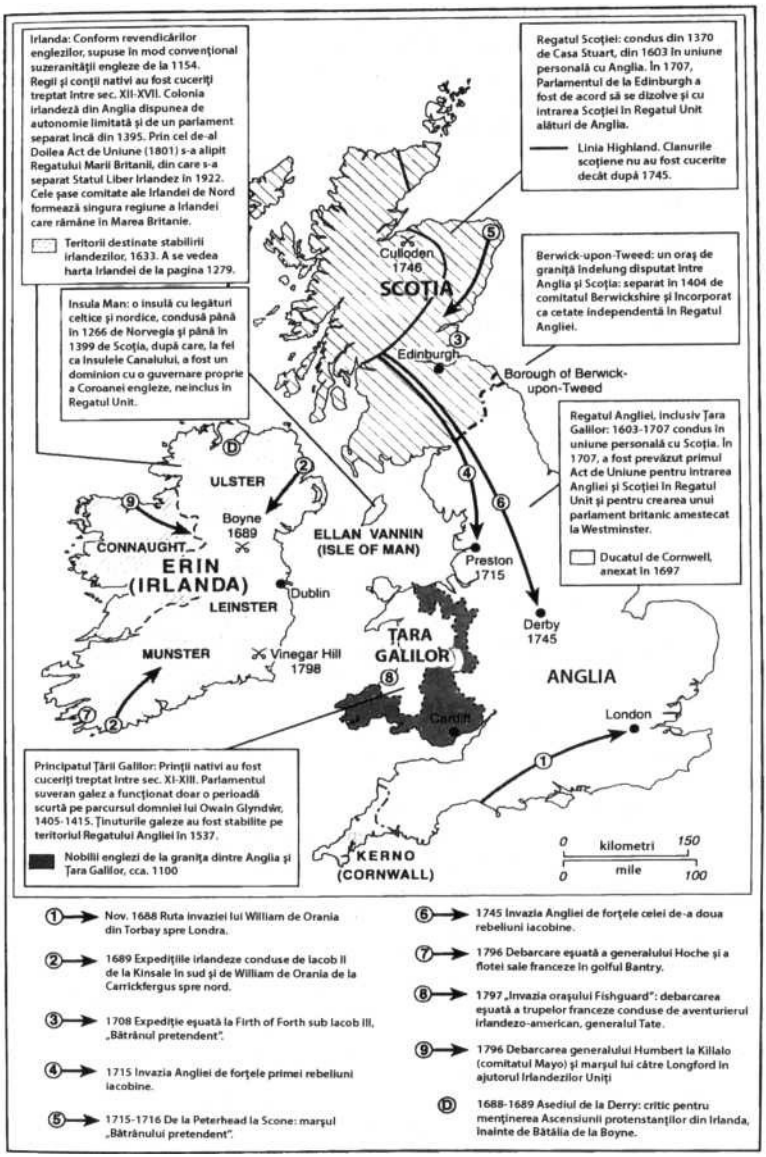

Cronologia epocii revoluţionare franceze 1789 – 1815

Evenimente netrecute în Franţa. 1789 – 1815

17 89	5 mai	Adunarea Stărilor Generale
	20	Jurământul din sala Jocului cu mingea:

		iunie	14 Adunarea Naţională asediul Bastiliei
		iulie	4/5
		august	27 desfiinţarea servituţilor feudale
		august	Declaraţia Drepturilor Omului
	17		12
90		iulie	constituţia civilă a clerului
	17		20
91		June	3
		Septembe r	Fuga la Varennes: arestarea regelui Constituţia: monarhie constituţională
	17		20
92		aprilie	Se declară război Austriei
		august	10 asaltul Palatului Tuileries
		septembrie	20 Convenţia Naţională: se declară republică, monarhia este abolită. Supremaţia girondinilor
	17		21
93		ianuarie	Ludovic XVI este executat
		iunie	2 Prăbuşirea girondinilor;
		Iulie	Instalarea „guvernului revoluţionar”. Comitetul Siguranţei Publice; începutul Terorii; Constituţia anului I realizată de iacobini; Războiul împotriva rebeliunii din Vendée
	17		27/2
94		8 iulie	Înlăturarea lui Robespierre (ziua de 9
		Septembrie	Thermidor); eliminarea „reacţiunii thermidoriene” tribunalului revoluţionar
	17		5
95		martie	Pacea de la Basel
		August	17 Constituţia anului; crearea Directoratului

1796/7		campania din nordul Italiei
1797	4 septembrie	Lovitura de stat din 18 Fructidor;
	octombrie	Apariţia lui Bonaparte Anexarea Belgiei: republica cisalpină
1798/9		campania din Egipt
1799	9 noiembrie	Debutul celui de-al doilea război al coaliţiei, lovitura de stat din 18 Brumaire; demiterea Directoratului; constituţia lui Bonaparte pentru anul VIII; crearea Consulatului; Napoleon ales Prim Consul
1801	9 februarie	acordul cu papalitatea Pacea de la Lunéville
1802	27 martie	Pacea de la Amiens
	2 august	constituţia anului X; Bonaparte consul pe viaţă; anexarea Piemontului
1803		taberele „Armée de FAngleterre” la Boulogne
1804	21 martie 2 decembrie	Promulgarea Codul civil napoleonian Constituţia anului XII: crearea Imperiului Francez
1805	August-dec.	Napoleon, rege al Italiei Războiul celei de-a treia coaliţii
1806	Septembrie Noiembrie	21 noiembrie Joseph Bonaparte, în Napoli; Confede Rinului; desfiinţarea Sfân Imperiu Roman Răz coaliţiei proclam Sistemului Contin

		Decretul de la Be proclamarea Sisten Continental
1807	Iulie	Jérôme Bonaparte, al Westfaliei; crearea Ma Ducat al Varşoviei; Tratatul de la T acordul franco-rus; Ocuparea Portugaliei
1808	Mai	Tratativele de Bayonne: reorganiz
	27 septembrie până pe 14 oct.	Spaniei Congresul de Erfurt
1808/9		Campania din Spania
1809	Aprilie 14 octombrie	Crearea provinc ilirice anexarea Romei statelor papale Debutul de-al cincilea război coaliţiei Pacea de Schönbrunn
1810		Anexarea Olandei Germaniei de Bernadette, print din regală a Suediei
1812		Campania rusă: „răz polonez” al lui Napo
	24 iunie până în decembrie	înfrângerea Marei Armat Rusia
1813	31 martie 6 aprilie 24 aprilie	Campania germ debutul „războiului eliberare” Capitul Parisului

		Prima abdicare a Napoleon: exilul în Elba
18 14	30 mai	Restaurarea lui Luc XVIII Primul tratat de la P sunt reinstalate graniţele 1792
	4 iunie	Carta regală restabileşte mona Convocarea congresului d Viena
18 15	6/7 martie Mai iunie 9 iunie	Napoleon debarcă Cannes; debutul campani „100 de zile” din Belgia de-a doua abdicare a Napoleon: exilul în insul Elena
	22 iunie 20 noiembrie	ultimul act Congresului de la Viena de-al doilea Tratat de la P ocupaţii străine, despăgub

Războaiele Franţei, 1792 – 1815

1792 – 1797

Războiul primei coaliţii Participanţi din 1792: Austria, Prusia (până în martie

1795)

din 1793: Anglia, Olanda (până în 1795); Spania (până în iunie 1795); Portugalia, Napoli, Sardinia, Statul Papal (până în

1796)

Principalele bătălii

Valmy (20 septembrie 1792);

Neerwinden (18 martie 1793);

Lodi (10 mai 1796)

Tratate

Basel (5 martie 1795);
Campo Formio (17 octombrie 1797)
1799 – 1802
Războiul celei de-a doua coaliţii Participanţi
Britania, Austria (până în 9 februarie 1801); Rusia (până în 22 octombrie 1799); Turkey, Napoli, Portugalia (până în iunie 1801) *Principalele bătălii* Piramidelor (21 iulie 1798); Aboukir (bătălia de pe Nil) (1 august 1798);
Marengo (14 iunie 1800); Hohenlinden (3 decembrie 1800)
Tratate
Lunéville (9 februarie 1801);
Amiens (27 martie 1802)
1805
Războiul celei de-a treia coaliţii Participanţi
Britania, Austria, Rusia, Prusia, Napoli, Suedia
Principalele bătălii
Ulm (20 octombrie 1805);
Trafalgar (21 octombrie 1805);
Austerlitz (2 decembrie 1805)
Tratate
Schönbrunn (12 decembrie 1805); Pressburg (26 decembrie 1805) 1806 – 1807
Războiul celei de-a patra coaliţii Participanţi
Britania, Prusia, Rusia, Saxonia *Principalele bătălii*
Jena şi Auerstedt (14 octombrie 1806); Eylau prusac (8 februarie 1807);
Friedland (14 iunie 1807)
Tratate
Posen (decembrie 1806);
Tilsit (7 – 9 iulie 1807)
1808 – 1815 Războiul peninsular
1809
Războiul celei de-a cincea coaliţii Participanţi
Britania, Austria Principalele bătălii
Aspern (22 mai 1809);

Wagram (5 iulie 1809)
Tratate
Schönbrunn (14 octombrie 1809)
1812
Principalele bătălii din războiul rus
Smolensk (18 august 1812);
Borodino (7 septembrie 1812);
Traversarea Berezinei (26 – 28 noiembrie 1812)
1813 – 1815
Războiul celei de-a şasea coaliţii Participanţi
Rusia, Prusia (din martie 1813), Britania (din iunie 1813), Austria (din august 1813), Suedia, Spania, Portugalia *Principalele bătălii* Leipzig (16 – 19 octombrie 1813);
Tolentino (3 mai 1815);
Ligny (15 iunie 1815); Waterloo (18 iunie 1815)
Tratate
Paris I (30 mai 1814); Viena (9 iunie 1815); Paris II (20 noiembrie 1815)
Calendarul Revoluţiei Franceze, anii l-VIII (1792 – 1800)

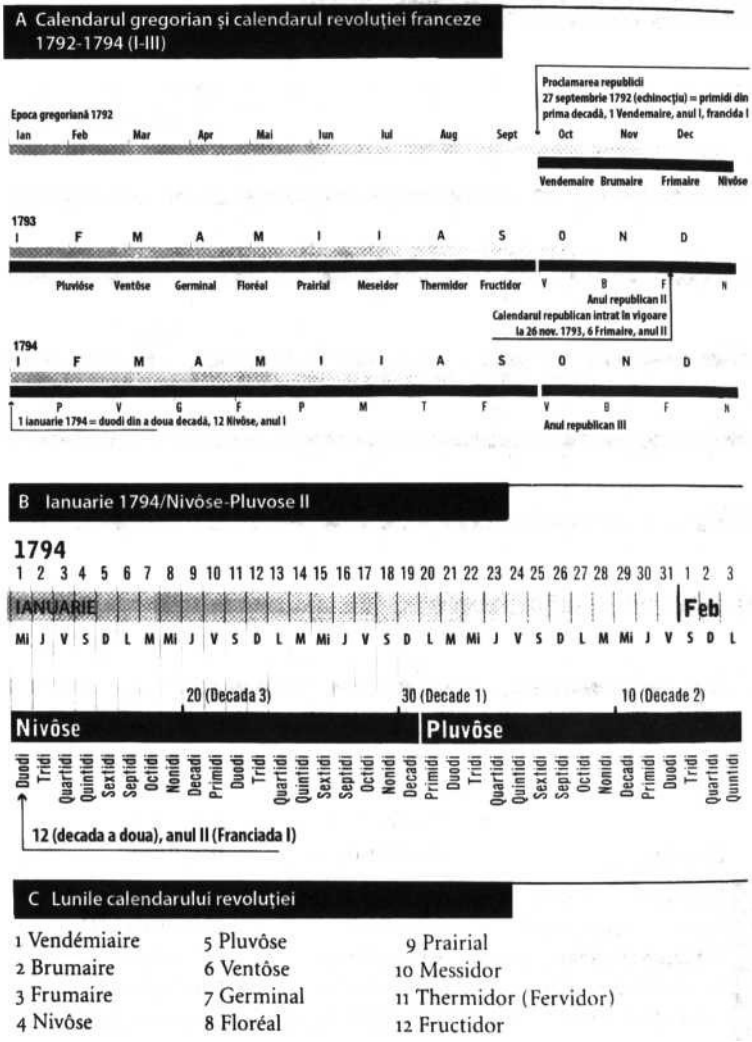

Surse: H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe* 1789 – 1815 (Londra, 1936), pag. 374 – 375, J.J. Bond, *A Handy-book of Rules and Tables*, (Londra, 1869), pag. 102 – 112.

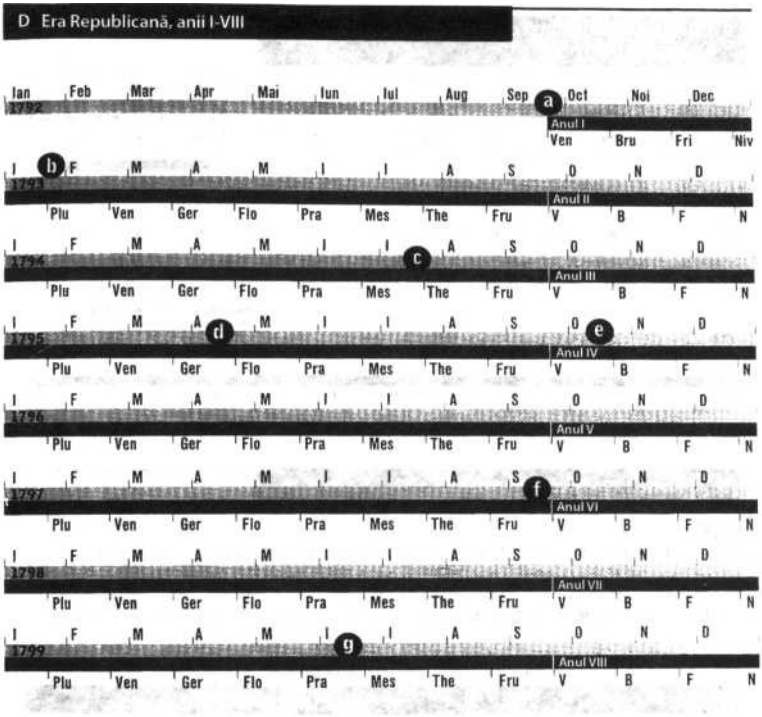

	Eveniment	Calendarul revoluţionar	Calendar gregorian
a	Proclamarea republicii	1 Vendémiaire 1	22 septembrie 1792
b	Execuţia lui Ludovic XVI	2 Pluvôse 1	21 ianuarie 1793
e	Prăbuşirea lui Robespierre	9 Thermidor II	27 iulie 1794
el	Constituţia anului III	14 Germinal III	3 aprilie 1795
e	Insurecţia din Vendémiaire	13 Vendémiaire IV	5 octombrie 1795

f 9	Revolta din Fructidor	18 septembrie Fructidor V	1797
	1 Lovitura de stat a lui Bonaparte	18 iunie 30 Prairial VII	1799

Crimeea cu colonizarea rusa a coastei Mării Negre

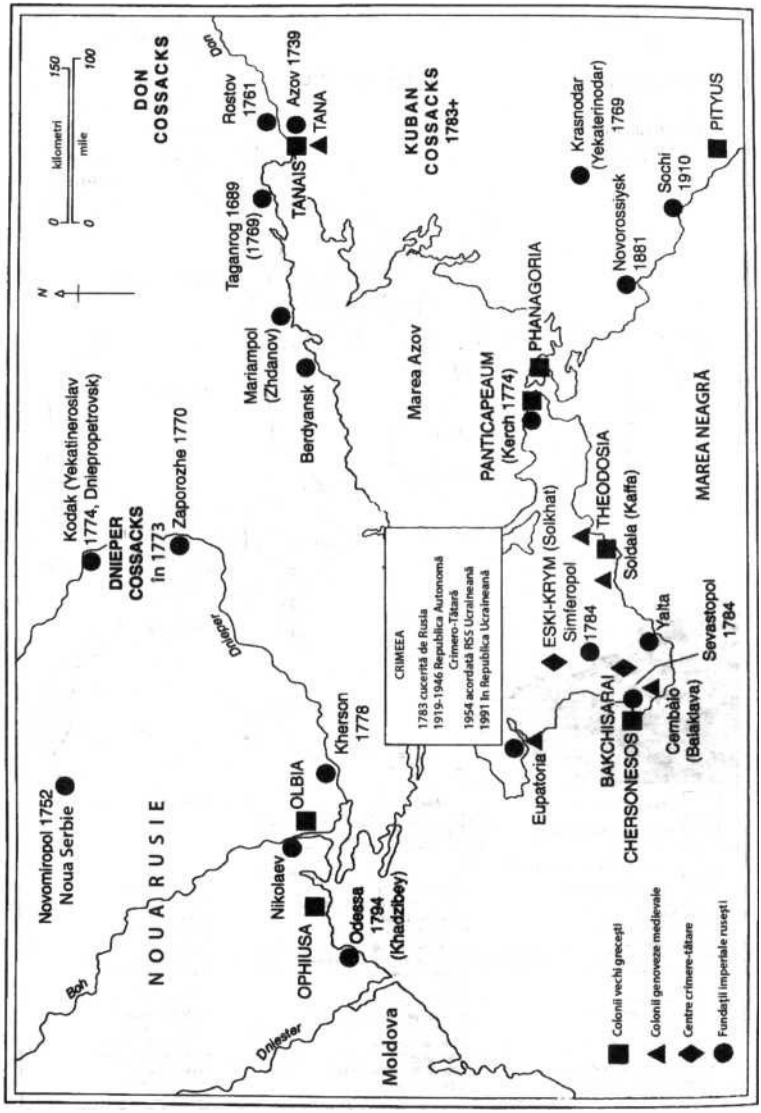

Imperiul Francez, 1812

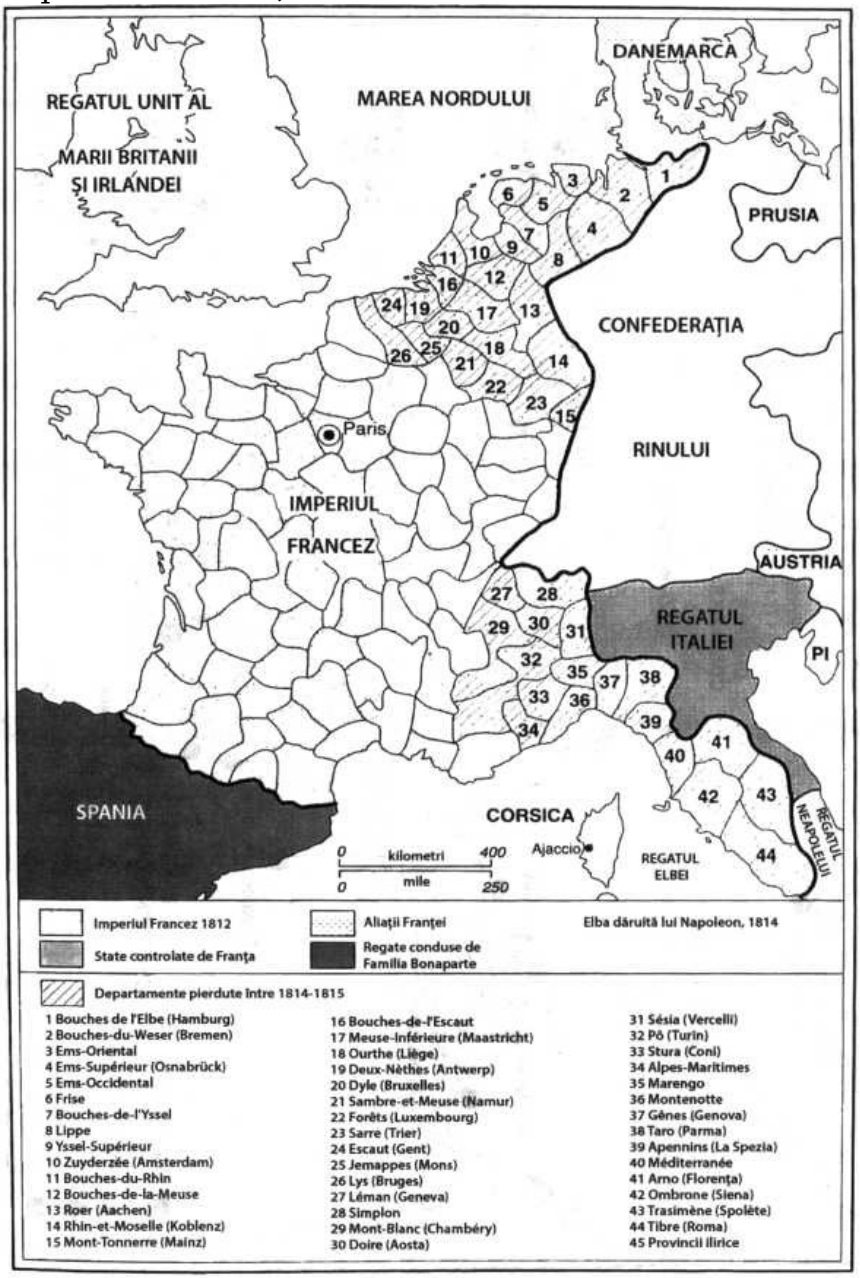

Grillenstein: Stilul de viaţă într-o gospodărie de ţărani

austrieci, 1810 – 1842

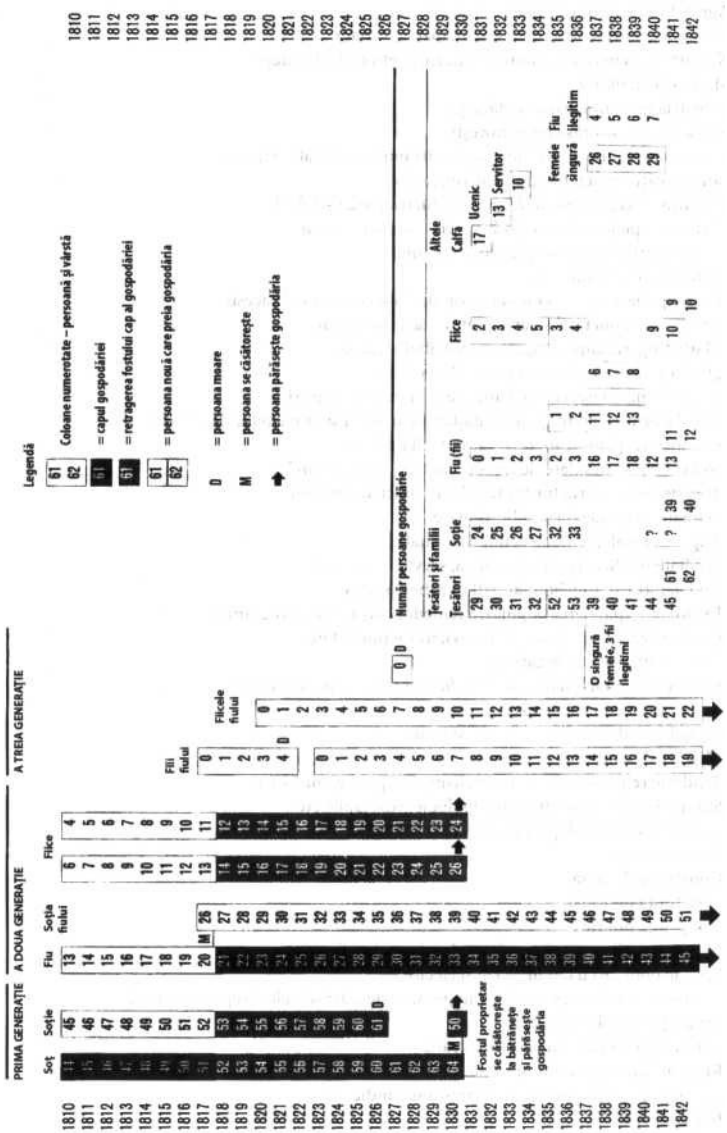

Modernizarea: procesele componente (Revoluţia Industrială)

1. Agricultură ştiinţifică şi mecanizată
2. Mobilitatea forţei de muncă, emanciparea şerbilor

3. Noi surse de energie: cărbune, abur, gaz, petrol, electricitate

4. Maşinării cu motor

5. Industria grea: minerit şi metalurgie

6. Fabrici în oraşe, oraşe muncitoreşti

7. Îmbunătăţirea transportului: canale, drumuri, căi ferate, avioane

8. Comunicaţii: poştă, telegraf, telefon, radio

9. Investiţii de capital: societăţi pe acţiuni, trusturi, carteluri

10. Extinderea pieţelor locale: industrii noi, comerţ intern

11. Comerţ extern: import şi export, colonii

12. Politică guvernamentală

13. Demografie: creşterea rapidă a populaţiei şi consecinţele acesteia

14. Economie monetară: salarii, preţuri, taxe, bancnote

15. Marketing: reclame, magazine, distribuţie vânzări

16. Ştiinţă şi tehnologie: cercetare şi dezvoltare

17. Servicii financiare: credit, bănci de economii, asigurări

18. Standardizarea greutăţilor, unităţilor de măsură şi monedelor de schimb

19. Urbanizare: planificare urbană, servicii publice

20. Noi clase sociale: clase de mijloc, casnici, muncitoare”.

21. Transformarea structurilor familiale: „nucleul familiei”.

22. Femeile: dependenţă şi subordonare

23. Migrare: locală, regională, internaţională

24. Sănătate publică: epidemii, igienă, servicii medicale

25. Sărăcie: şomaj, vagabondaj, azile, cartiere sărace

26. Exploatare: exploatarea copiilor, a femeilor, fabrici fără program fix

27. Crimă organizată: poliţie, detectivi, infracţionalitate
28. Organizaţii private de caritate
29. Educaţie: primară, tehnică, ştiinţifică, executivă, pentru femei
30. Instrucţie şi cultură de masă
31. Timp liber: distracţii organizate şi sport
32. Mişcări ale tinerilor
33. Tendinţe religioase: fundamentalism, cumpătare, misionari
34. Ştiinţe sociale: economie, antropologie, etnografie etc.
35. Colectivism: psihologie industrială şi urbană
36. Consumerism
37. Conştiinţa de clasă
38. Conştiinţa naţională
39. Conştiinţa politică
40. Extinderea electoratului: sufragiul universal, sufragete
41. Partide politice cu circumscripţii electorale
42. Ajutoare sociale asigurate de stat: pensii, asigurări sociale, drepturi speciale
43. Legislaţie socială elaborată
44. Extinderea serviciului civil: birocraţie
45. Reorganizarea guvernului local
46. Asociaţii politice şi grupuri de presiune: sindicate
47. Imperialism
48. Recrutare soldaţi, operaţiuni militare mecanizate, front intern

Demografia în Europa, 1800 – 1914

1. Populaţia europeană pe ţări

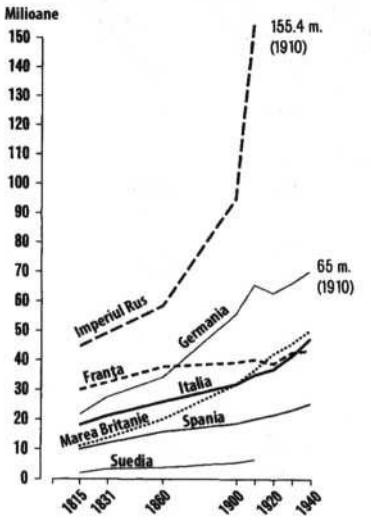

2. Populaţia europeană cu Rusia europeană

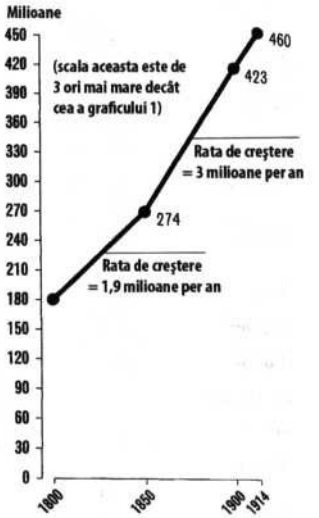

3. Populaţia celor mai mari oraşe

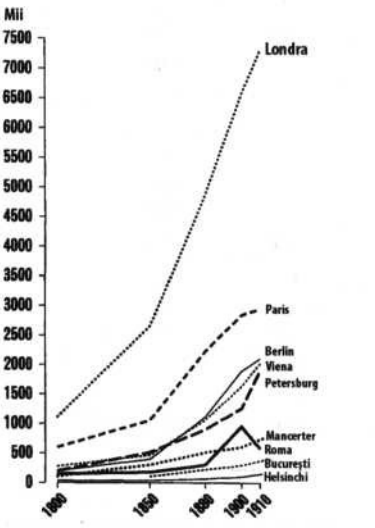

4. Emigraţia din Europa

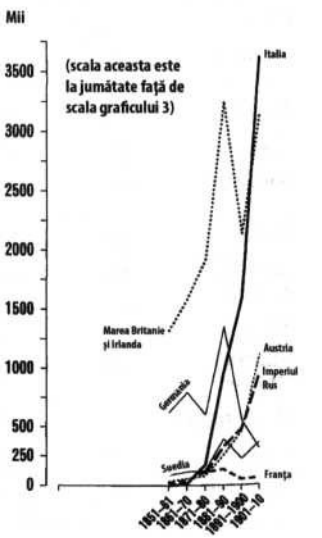

Indicii liberalizării, 1791 – 1948

Țara	Constituția	Sufragiu universal	Sufragiu pentru femei	Emanciparea evreilor*
Franța	1791 1852 1830 1875 1848 1946	1848 1852 1870	1944	1791
Polonia	1791 1921 1815	1918	1919	(1809) 1921
Suedia	1809	1909	1919	1838 1870
Spania	1812	1890		
Norvegia	1814	1898	1912	1851
Olanda	1814	1896	1946	1796
Portugalia	1821	1910		
Belgia	1831	1893	1948	1831
Grecia	1844 1864		1952	1830
Elveția	1848	1848 1874	1971	1866
Italia	1861(71)		n.a.	1945
Piemont/ Sardinia	1848	1912	—	1870
Austria	1849	1907	—	
Ungaria	1867	1907	— n.a.	1867
Danemarca	1849	1915		1814 1849
Prusia	1850	1850	n.a.	1812
Imperiul German	1871	1871	1919	1871
România	1864	n.a.	n.a.	1919–1923
Imperiul Otoman	1876	1908	1934	
Marea Britanie	—	1884	1928	1871
Irlanda	1922	1922	1922	—
Iugoslavia	1921	1921	1946	—

n/a date indisponibile — nu se aplică * eliminarea tuturor restricțiilor din drepturile civile ale evreilor

Indici selectați pentru industrializare, 1800 – 1914

Producția de cărbune (*=10 000 000 tone metrice)

	Austria	Franța	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus
1815							
	95,000	882,000	1,300,000	16,200,000	—	—	—
1850							
	877,000	4,434,000	5,100,000	50,200,000	26,000	34,000	300,000
1875							
	4,471,000	16,957,000	47,800,000	135,400,000	64,000	117,000	1,700,000
1900							
	10,990,000	33,404,000	142,650,000	228,800,000	252,000	480,000	16,160,000
1913							
	16.460.000	40.844.000	277.330.000	292.000.000	364.000	701.000	36.050.000

Producția de fontă (*=1 000 000 tone metrice)

	Austria	Franța	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus
1815							
	—	—	—	310.000	—	—	123.000
1850							
	155,000	406,000	210,000	2,285,000	142,000	—	228,000
1875							
	303.000	1,448,000	1,759,000	6,467,000	351,000	28,000	428,000
1900							
	1,000,000	2,714,000	7,550,000	9,104,000	526,000	24,000	2,937,000
1913							
	1,758,000	5,207,000	16,761,000	10,425,000	730,000	427,000	4,641,000

Lungimea căii ferate (*=2000 km)

	Austria	Franţa	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus
1835	—	141	6	544	—	—	—
1855	1588	5037	7826	11,744	—	1207	1049
1875	10,331	19,357	27,970	23,365	3679	8018	19,029
1895	16,420	36,240	46,500	28,966	9756	15,970	37,058
1905	21,002	39,607	56,739	31,456	12,647	17,078	61,085

Agricultură: număr angajaţi (*=2 000 000 persoane)

	Austria	Franţa	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus	Total Europa
1840	7,500,000	6,940,000	6,400,000	3,400,000	550,000	3,600,000	15,000,000	50,430,000
1890	10,680,000	6,450,000	8,120,000	2,460,000	850,000	5,390,000	22,700,000	66,320,000

Agricultură: valoarea producţiei (*=100 000 000 lire sterline)

	Austria	Franţa	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus	Total Europa
1840	205,000,000	269,000,000	170,000,000	218,000,000	16,000,000	114,000,000	248,000,000	£1,544,000,000
1890	331,000,000	480,000,000	424,000,000	251,000,000	49,000,000	204,000,000	563,000,000	£2,845,000,000

Caucazul: Expansiunea etnografica şi rusa

Germania: Confederaţia şi Imperiul, 1815 – 1918

Regina Victoria (1819 – 1901) şi rudele acesteia

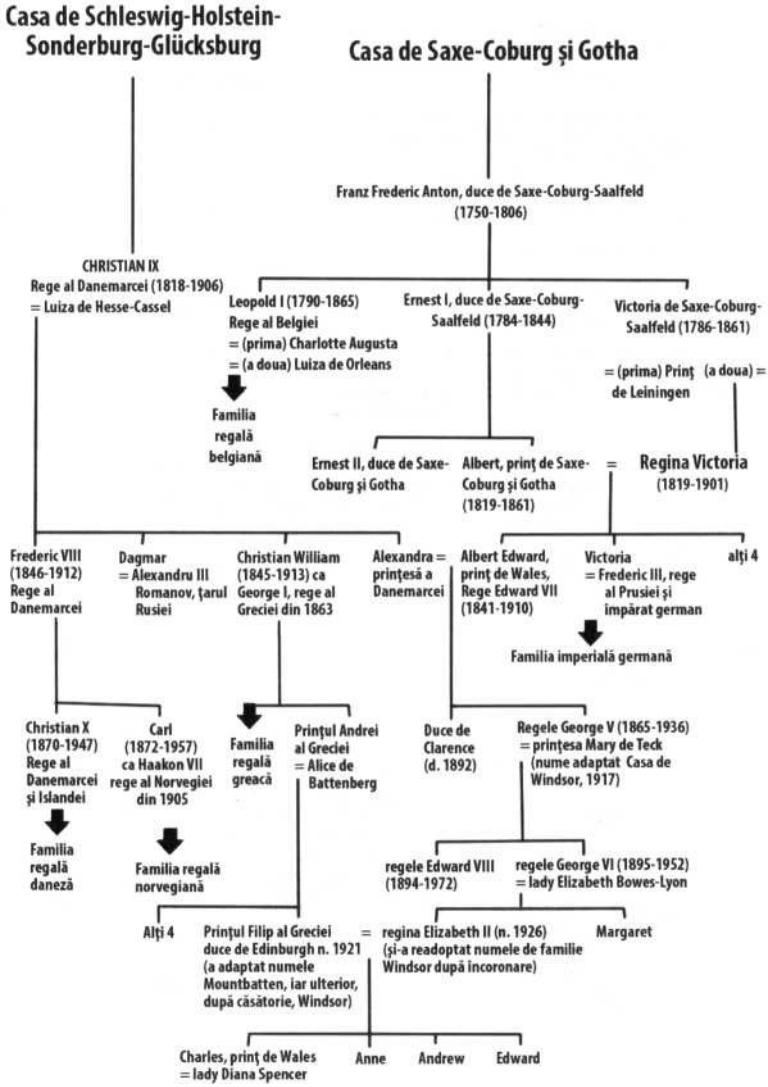
Casa de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg
Casa de Saxe-Coburg și Gotha
Franz Frederic Anton, duce de Saxe-Coburg-Saalfeld (1750-1806)
CHRISTIAN IX
Rege al Danemarcei (1818-1906)
= Luiza de Hesse-Cassel
Leopold I (1790-1865)
Rege al Belgiei
= (prima) Charlotte Augusta
= (a doua) Luiza de Orleans
Ernest I, duce de Saxe-Coburg-Saalfeld (1784-1844)
Victoria de Saxe-Coburg-Saalfeld (1786-1861)
= (prima) Prinț de Leiningen
(a doua) =
Familia regală belgiană
Ernest II, duce de Saxe-Coburg și Gotha
Albert, prinț de Saxe-Coburg și Gotha (1819-1861)
=
Regina Victoria (1819-1901)
Frederic VIII (1846-1912) Rege al Danemarcei
Dagmar = Alexandru III Romanov, țarul Rusiei
Christian William (1845-1913) ca George I, rege al Greciei din 1863
Alexandra = prințesă a Danemarcei
Albert Edward, prinț de Wales, Rege Edward VII (1841-1910)
Victoria = Frederic III, rege al Prusiei și împărat german
alți 4
Familia imperială germană
Christian X (1870-1947) Rege al Danemarcei și Islandei
Carl (1872-1957) ca Haakon VII rege al Norvegiei din 1905
Familia regală greacă
Prințul Andrei al Greciei = Alice de Battenberg
Duce de Clarence (d. 1892)
Regele George V (1865-1936) = prințesa Mary de Teck (nume adaptat Casa de Windsor, 1917)
Familia regală daneză
Familia regală norvegiană
regele Edward VIII (1894-1972)
regele George VI (1895-1952) = lady Elizabeth Bowes-Lyon
Alți 4
Prințul Filip al Greciei duce de Edinburgh n. 1921 (a adaptat numele Mountbatten, iar ulterior, după căsătorie, Windsor)
=
regina Elizabeth II (n. 1926) (și-a readoptat numele de familie Windsor după încoronare)
Margaret
Charles, prinț de Wales = lady Diana Spencer
Anne
Andrew
Edward

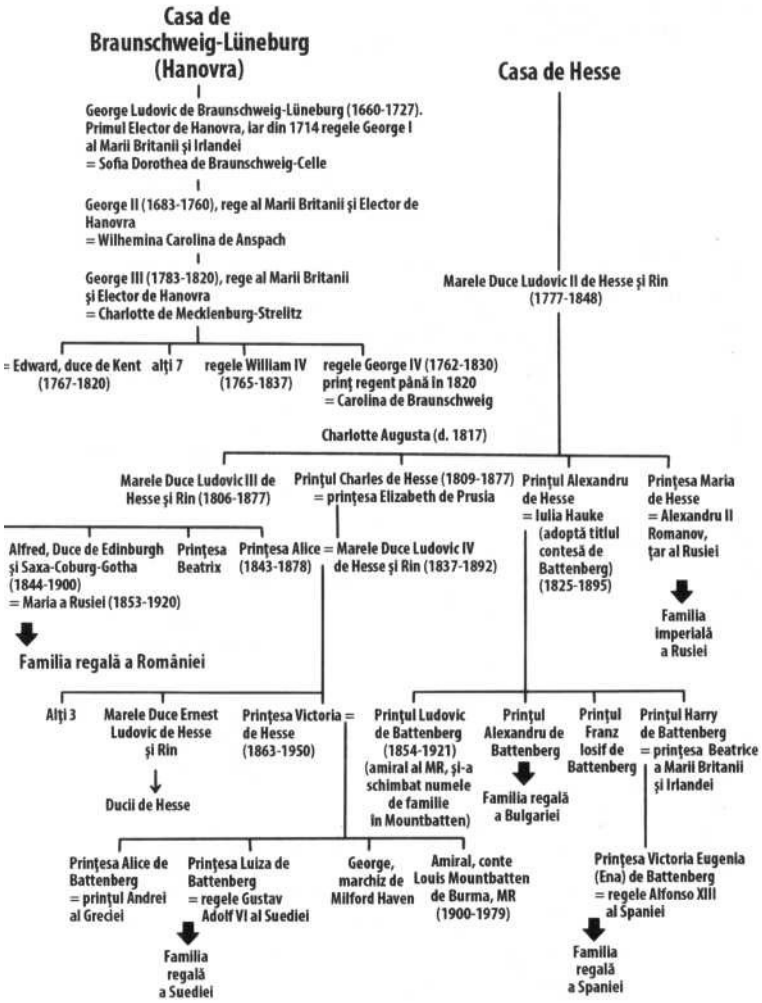

Expansiunea Greciei, 1821 – 1945

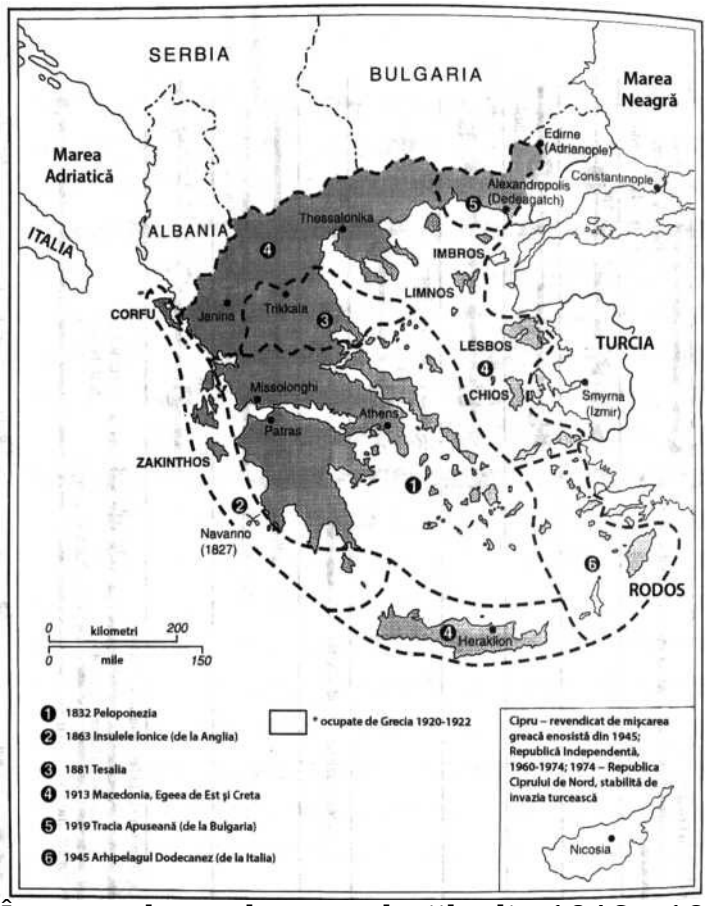

Începutul statelor: revoluţiile din 1846 – 1849

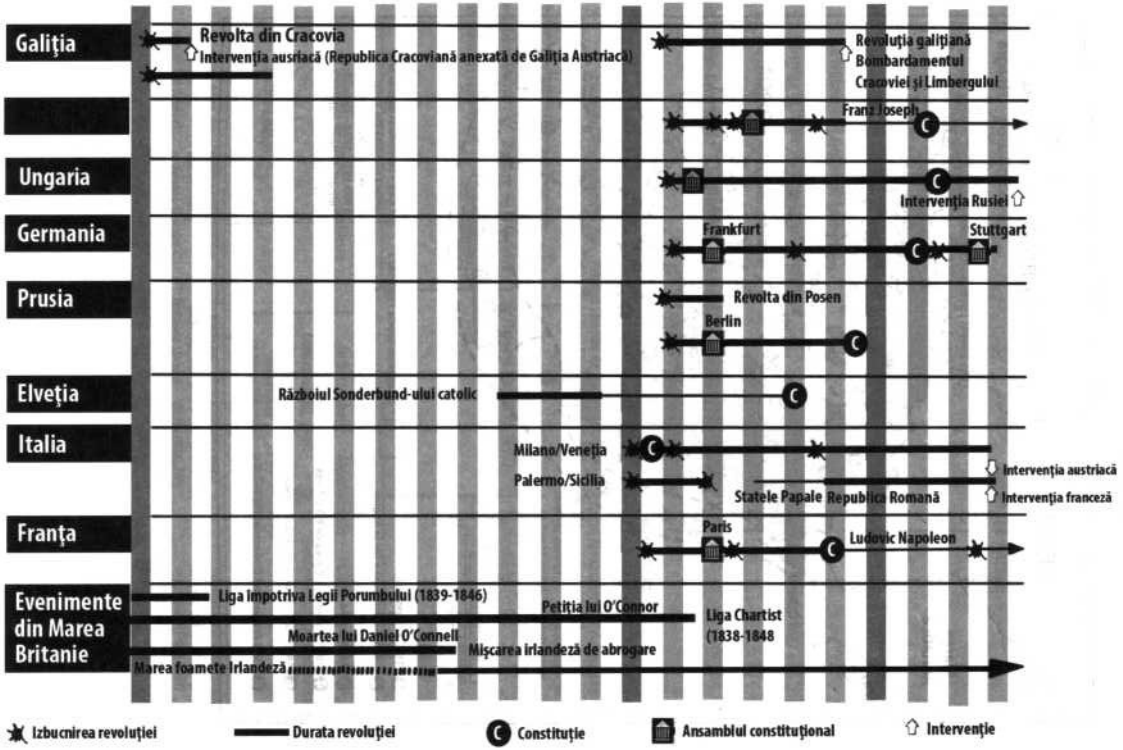
Galiția
Revolta din Cracovia
Intervenția austriacă (Republica Cracoviană anexată de Galiția Austriacă)
Revoluția galițiană
Bombardamentul Cracoviei și Limbergului
Franz Joseph
Ungaria
Intervenția Rusiei
Germania
Frankfurt
Stuttgart
Prusia
Revolta din Posen
Berlin
Elveția
Războiul Sonderbund-ului catolic
Italia
Milano/Veneția
Palermo/Sicilia
Intervenția austriacă
Intervenția franceză
Statele Papale
Republica Romană
Franța
Paris
Ludovic Napoleon
Evenimente din Marea Britanie
Liga împotriva Legii Porumbului (1839-1846)
Petiția lui O'Connor
Liga Chartist (1838-1848
Moartea lui Daniel O'Connell
Mișcarea irlandeză de abrogare
Marea foamete irlandeză
Izbucnirea revoluției
Durata revoluției
Constituție
Ansamblul constituțional
Intervenție

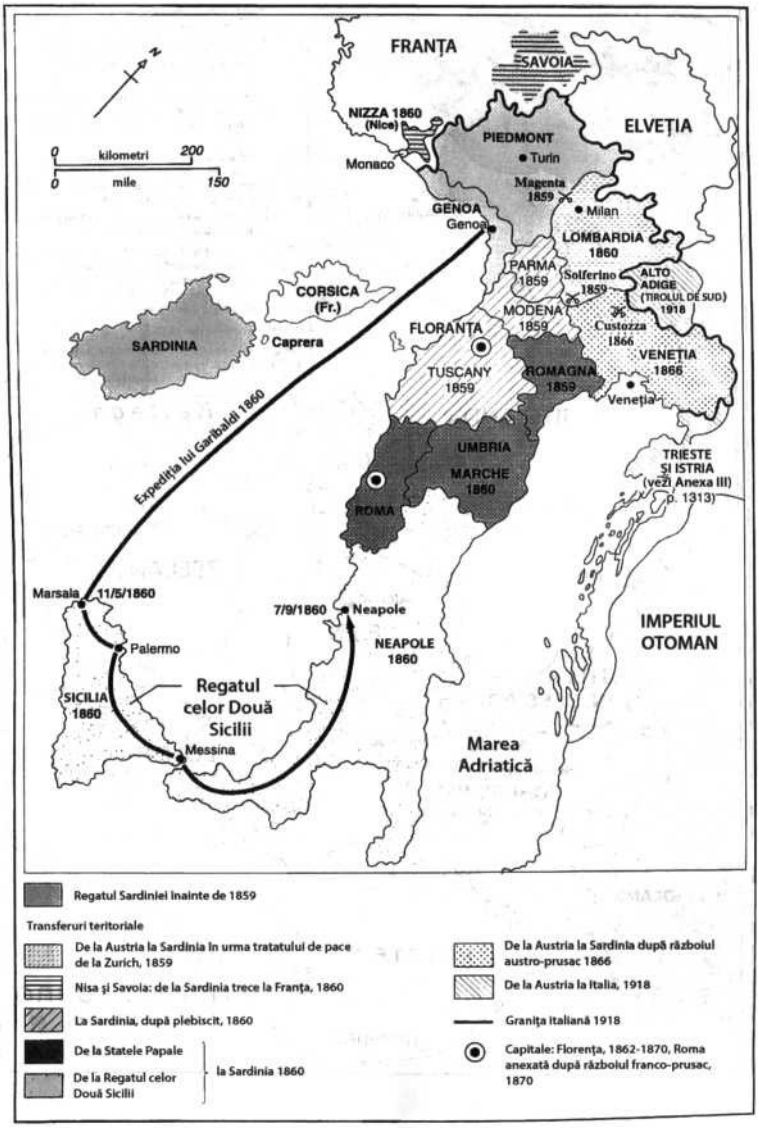

Slesvig (Schleswig) şi Holstein

Schleswig/Slesvig: Provincie cu populație mixtă daneză și germană – condusă de Danemarca cu Holstein, 1815-1864. Oraș principal Flensburg
Holstein – ducat al Sfântului Imperiu Roman, condus de Danemarca din 1400 și cu Schleswig din 1815-1864. Oraș principal Kiel.
Schleswig și Holstein au fost cucerite de Prusia în 1864, au fost administrate în comun de Prusia și Austria între 1864-1867 și anexate de Prusia în 1866.
Din 1945 Schleswig-Holstein a fost anexat de Republica Federală Germană
Zonă plebiscut (1920). Nordul Schleswig-ului (sudul Jutland-ului) a votat în proporție de 75% în favoarea includerii în Danemarca. Zona de sud, inclusiv Flensburgul, a votat 81% pentru Germania.
Frontiera din 1920
Helgoland 1807-1890 condusă de Marea Britanie. Încorporată în 1892 în provincia prusacă Schleswig-Holstein.
N
Aalborg
IUTLANDA
Kattegat
COPENHAGEN
ZEELANDA
Esbjerg
Odense
FYN
S. JYLLAND (N. SLESVIG)
Doppel
Sonderburg
Glucksburg
Flensburg
SCHLESWIG
Schleswig
LOLLAND
Rensburg
KIEL
HELIGOLAND
Kiel Canal
HOLSTEIN
Lübeck
MECKLENBURG
Cuxhaven
HAMBURG
0 kilometri 50
0 mile 25

Monarhia dualà: naţionalităţile din Austro-Ungaria, 1867 – 1918

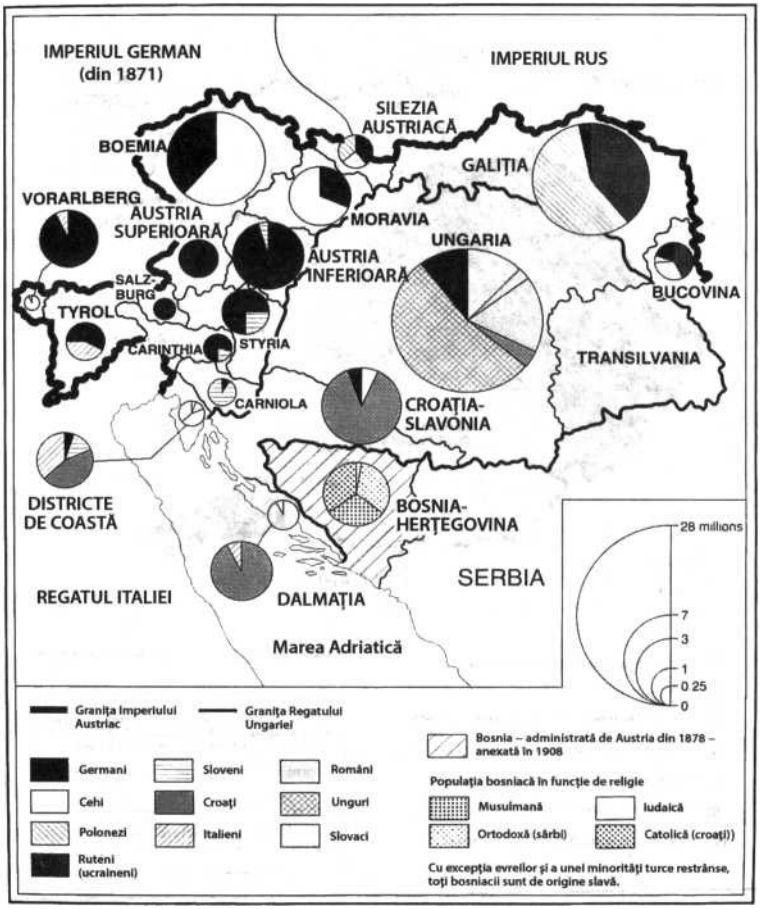

Genealogia socialismului

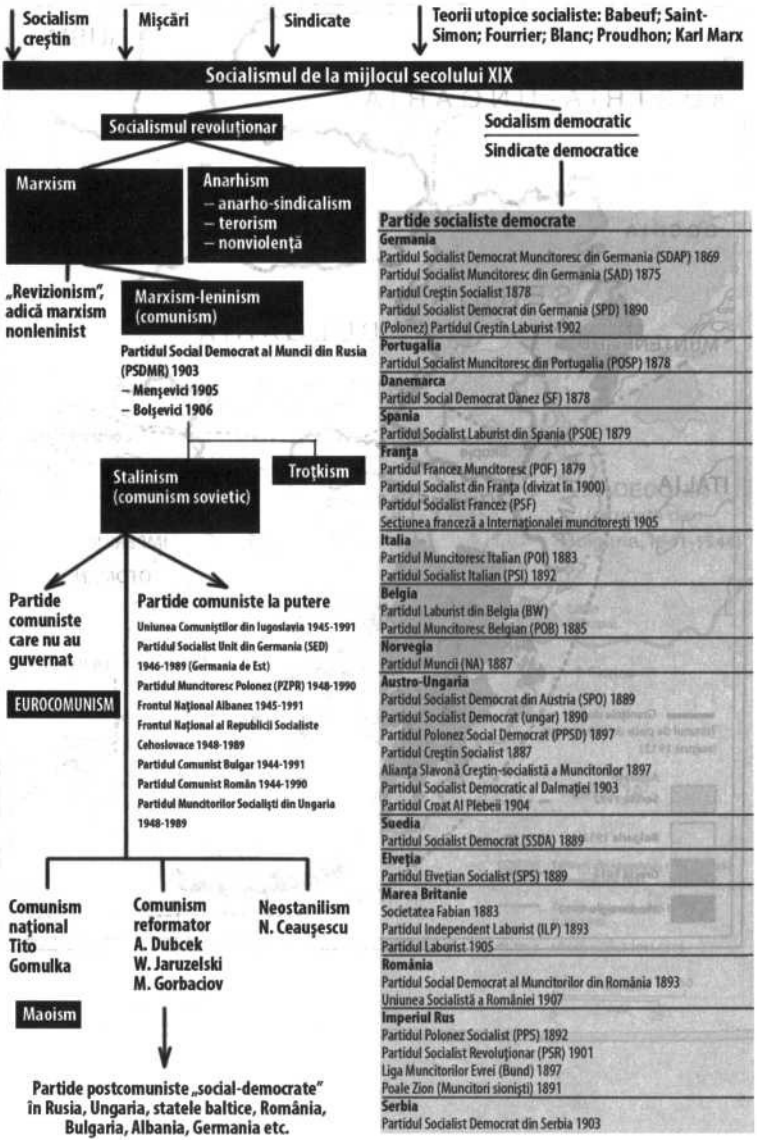

Macedonia: împărţirea din 1913

Albania Mare

Îngrădirea evreilor în Imperiul Rus, până în 1917

„Marele Triunghi”: Puterile Centrale europene, 1914 – 1991

Granițele italo-slave, 1939 – 1992

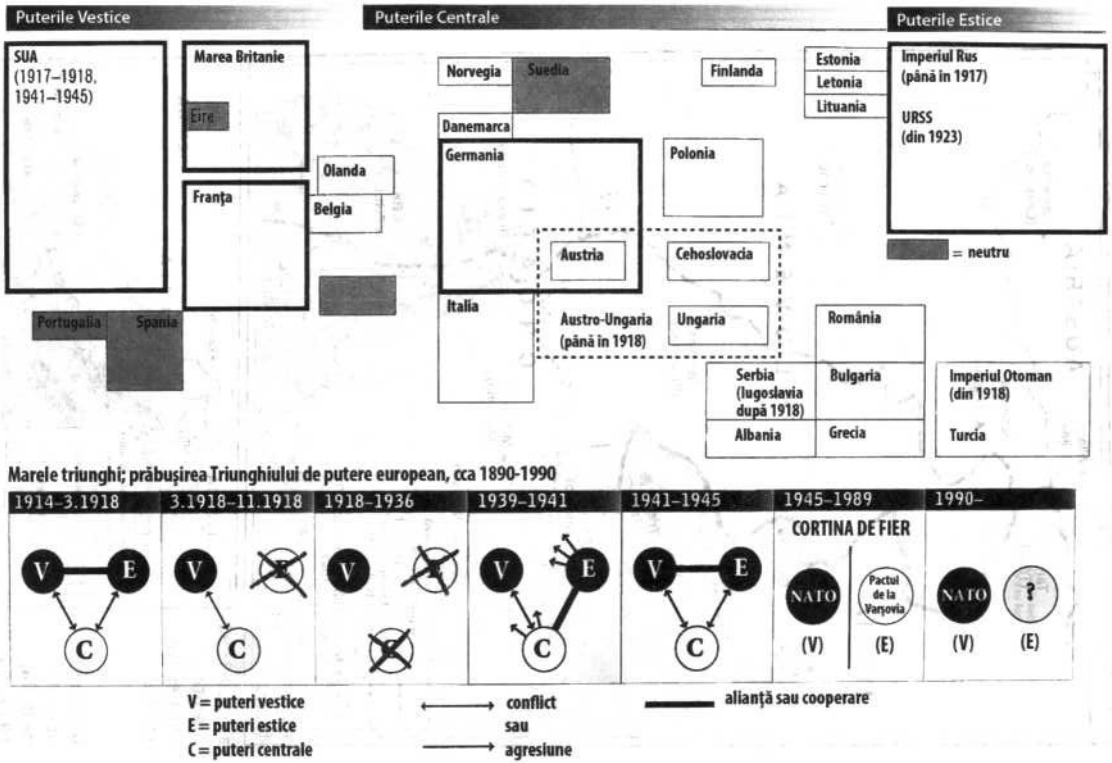

a) 1939-1992 Granița nord-estică a Italiei

b) Zone ocupate de Italia, 1939-1944

Expansiunea teritoriului sovietic în Europa, 1917 – 1945

Republica Ucraina, 1918 – 1991

Polonia, 1921 – 1945

Cehoslovacia, 1918 – 1982

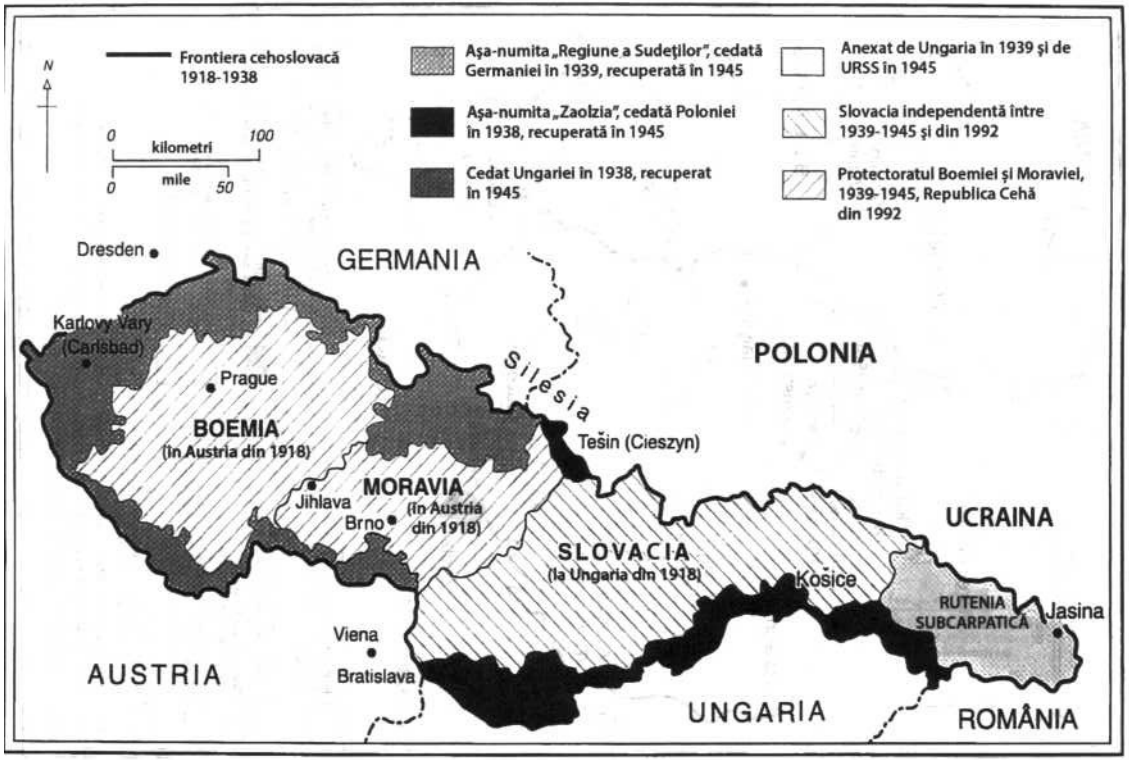
N
Frontiera cehoslovacă 1918-1938
0 kilometri 100
0 mile 50
Aşa-numita „Regiune a Sudeţilor", cedată Germaniei în 1939, recuperată în 1945
Aşa-numita „Zaolzia", cedată Poloniei în 1938, recuperată în 1945
Cedat Ungariei în 1938, recuperat în 1945
Anexat de Ungaria în 1939 şi de URSS în 1945
Slovacia independentă între 1939-1945 şi din 1992
Protectoratul Boemiei şi Moraviei, 1939-1945, Republica Cehă din 1992
Dresden
GERMANIA
Karlovy Vary (Carlsbad)
Prague
BOEMIA (în Austria din 1918)
Silesia
POLONIA
Tešin (Cieszyn)
MORAVIA (în Austria din 1918)
Jihlava
Brno
UCRAINA
SLOVACIA (la Ungaria din 1918)
Košice
RUTENIA SUBCARPATICĂ
Jasina
Viena
Bratislava
AUSTRIA
UNGARIA
ROMÂNIA

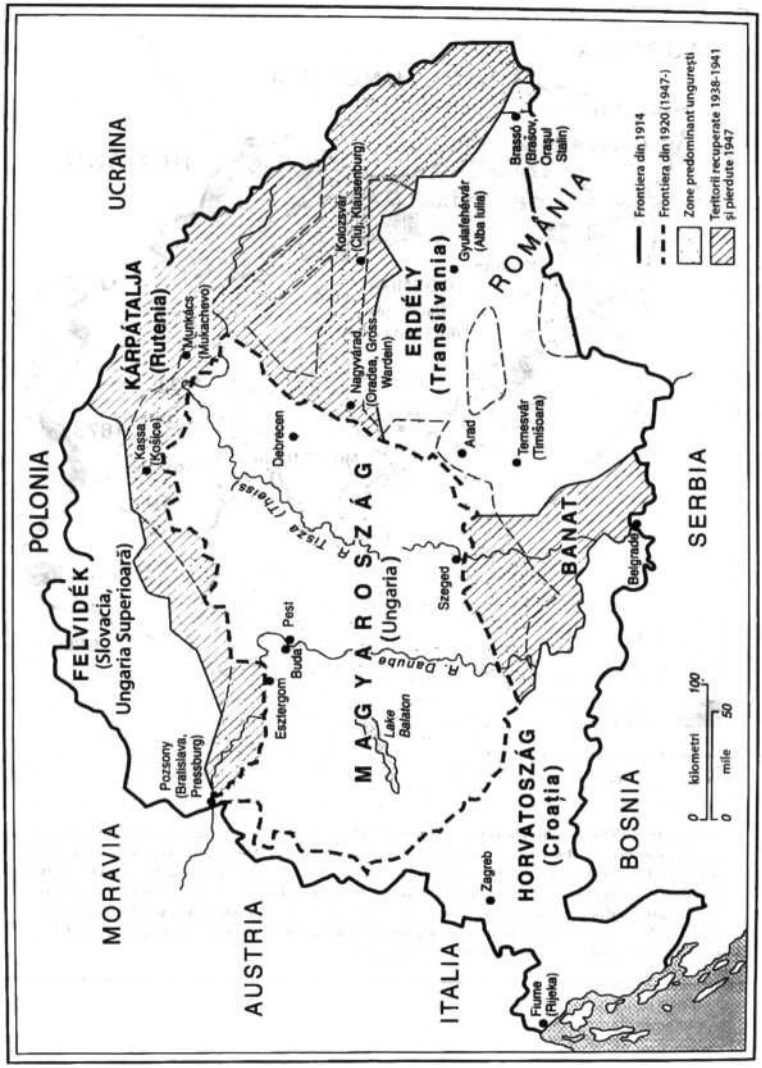

Dezvoltarea Serbiei (1817 – 1913) şi a Iugoslaviei (1918 – 1945)

În octombrie 1918”, Regatul Serbiei” s-a extins şi a format” Regatul Serbiei, Croaţiei şi Sloveniei” Numele statului a fost schimbat în 1931 în „Regatul Iugoslaviei”. Dezmembrat şi ocupat de vecinii săi între 1941 – 1944, ţara a fost reconstituită în noiembrie 1945 ca „Republica Populară Federativă Iugoslavia”, alcătuită din Serbia, Croaţia, Slovenia, Bosnia şi Herţegovina şi Macedonia. Existau două regiuni autonome în Serbia – Voivodina şi Kosovo. Federaţia Iugoslavă s-a destrămat din nou în 1992, iar Serbia şi Muntenegru au rămas singurele membre după ce toate celelalte foste republici ex-iugoslave şi-au declarat independenţa.

Dictaturile din Europa interbelică, 1917 – 1939

Du Dicta

	rata	tori)	
Rusia Sovietică şi URSS	25. 10.1910 (calendar vechi) [7.11.1971 – 1991]	Lenin (până în 1924) I.V. Stalin” Vozhd” –(până în 1953)	Lovitură de stat bolşevică, totalitară, înstat/partid comunist Teroare
Ungaria	21. 3.1919 – 9.1991 19 20 – 1944	Béla Kun –amiralul Horthy	Republică sovietică comunistă. Teroare. Dictatură proto-fascistă. Teroare
Italia	28. 10.1922 – 1943	Benito Mussolini	Preluarea puterii de fascişti: monarhie constituţională înlocuită de „statul corporatist”. Toate partidele de opoziţie au fost desfiinţate, 1926.
Bulgaria	8/9 .6.1923 – 1944	Alexandar Tsankov	Lovitură de stat militară: regim autoritar, desfiinţarea opoziţiei: din 1934, dictatura regală a lui Boris III.
Spani	23.	gener	Regim

a	9.1923 – 20.1.1930	alul Miguel	autoritar în acord cu Primo de Rivera regele Alfonso XIII, directorat militar: suspendarea constituţiei.
Turcia	29.10.1923 – 1938	Gazi Mustaf Kemal Pasha	Dictatură personală, un singur partid de stat
Albania	1.1925 – 1940	Ahmed Zogu (devenit rege 1928)	Regim autoritar, mai întâi prezidenţial apoi regal
Polonia	12.5.1926 – 1939	mareşalul Joseph Piłsudski	Lovitură de stat militară: regim militar de stânga: dictatura „Sanacia”, care funcţiona în spatele paravanului oferit de Parlament
Portugalia	28.5.1926 – 1975	din Manuel de Oliveira A. Salazar	Regim autoritar, desfiinţarea parlamentului, suspendarea Constituţiei.
Iugoslavia	1.1929 – 1941	regele Alexandru	Lovitură de stat: dictatură regală

Lituania	19.9.1929 – 1940	Antanas Smetona	Stat naţionalist cu un singur partid
România	19.6.1930 – 1945	regele Carol	lovitură de stat: dictatură regală
Germania	30.1.1933 – 1945	Adolf Hitler, „Führer”.	Succes electoral al naziştilor: un singur partid stat introdus prin „puteri extraordinare”. Teroare
Austria	1933 – 1937	Engelbert Dollfuss	Dictatură prin „frontul patriotic” Semifascist, condus printr-o ordonanţă de urgenţă
Estonia	12.3.1934 – 1940	Konstantin Päts	Regim autoritar, stare de urgenţă, conducere prin ordonanţe, dizolvarea parlamentului
Letonia	15.5.1934 – 1940	Karlis Ulmanis	Regim autoritar, guvern de uniune naţională, dizolvarea Parlamentului.
Grecia	10.	general	Regim

a	1935 1941	–alul Kondilis generalul 1. Metaxas	J.autoritar militar-regal, dizolvarea parlamentului
Spania	9.1936 1975	gener –alul Francisco	Fascism militar: regim totalitar

Sistemul dual al „monopartidelor” comuniste

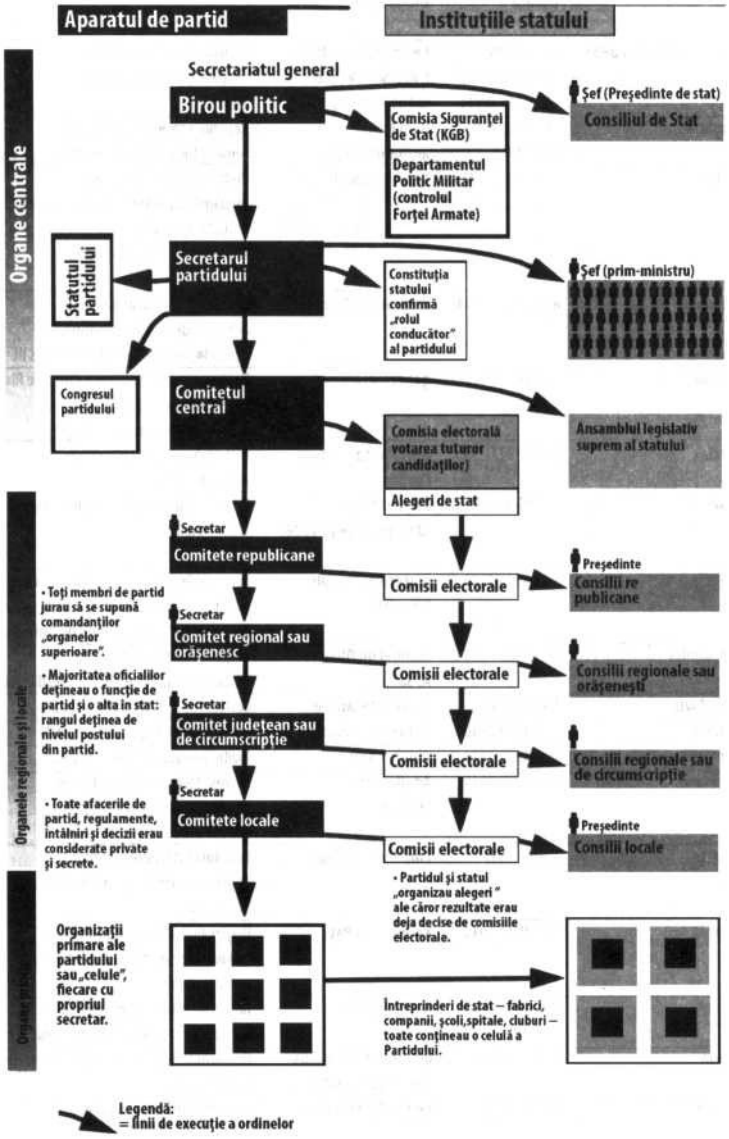

Tratate interbelice de non-agresiune şi/sau de neutralitate; 1925 – 1939

1925 URSS-TURCIA Paris, 17 decembrie 1925, reînnoit în 1929, 1931.

1926 URSS-GERMANIA Berlin, 24 aprilie 1926,

reînnoit în 1931.

URSS-AFGANISTAN Pahgman, 31 august 1926, reînnoit în 1931.

URSS-LITUANIA Moscova, 28 septembrie 1926.

1927 URSS-LETONLA Riga, iniţializat în 9 martie 1927.

URSS-PERSIA Moscova, 1 octombrie 1927.

1928 GRECIA-ROMÂNIA Geneva, 21 martie 1928.

ITALIA-TURCIA Roma, 30 mai 1928.

GRECIA-ITALIA Roma, 23 septembrie 1928.

1929 GRECIA-IUGOSLAVIA Belgrad, 27 martie 1929.

1930 GRECIA-TURCIA Ankara, 30 octombrie 1930.

1932 URSS-FINLANDA Moscova, 21 ianuarie 1932.

URSS-POLONIA Moscova, iniţializat în 25 ianuarie 1932, semnat pe 25 iulie

1932, reînnoit în 5 mai 1934.

URSS-LETONIA Riga, 5 februarie 1932.

URSS-ESTONIA Moscova, 4 mai 1932.

URSS-FRANŢA Paris, 29 noiembrie 1932.

1933 URSS-ITALIA Roma, 2 septembrie 1933.

ROMÂNIA-TURCIA Ankara, 17 octombrie 1933.

TURCIA-IUGOSLAVIA Belgrad, 27 noiembrie 1933.

1934 GERMANIA-POLONIA Berlin, 26 ianuarie 1934.

1939 PORTUGALIA-SPANIA Madrid, 18 martie 1939.

GERMANIA-URSS Moscova, 23 august 1939.

Pacte generale

1925 TRATATELE DE LA LOCARNO, 16 octombrie 1925. (1) Tratate de garantare a frontierelor franco-germane şi belgiene-germane. (2) Tratate de arbitraj între Germania şi Franţa, Belgia, Cehoslovacia şi Polonia. (3) Tratate de garantare reciprocă semnate de Franţa, Cehoslovacia şi Polonia.

1928 TRATATUL DE RENUNŢARE LA RĂZBOI CA INSTRUMENT AL

POLITICII NAŢIONALE (Pactul Briand-Kellogg), Paris, 27 august 1928: semnat de Australia, Belgia, Canada,

Cehoslovacia, Franţa, Germania, Marea Britanie, India, Irlanda, Italia, Japonia, Noua Zeelandă, Polonia.

Africa de Sud, SUA.

ACTUL GENERAL PENTRU SOLUŢIONAREA PAŞNICĂ A DISPUTELOR INTERNAŢIONALE: Corp legislativ al Ligii Naţiunilor, Geneva, 26 septembrie 1928.

1933 CONVENŢIILE DE LA LONDRA PENTRU DEFINIREA AGRESIUNII:

3 iulie, Afganistan, Estonia, Letonia, Persia, Polonia, România, Turcia, URSS.

4 iulie, Lituania, URSS.

5 iulie, Grecia, România, Turcia, Iugoslavia, URSS (căreia i s-a alăturat şi Finlanda, 23 iulie 1933).

1934 ÎNŢELEGEREA BALCANICĂ DE APĂRARE RECIPROCĂ, Atena, 9 februarie 1934: semnat de Grecia, România, Turcia, Iugoslavia.

Consolidarea puterii naziste, 1933 – 1943

Războiul Civil Spaniol, 1936 – 1939

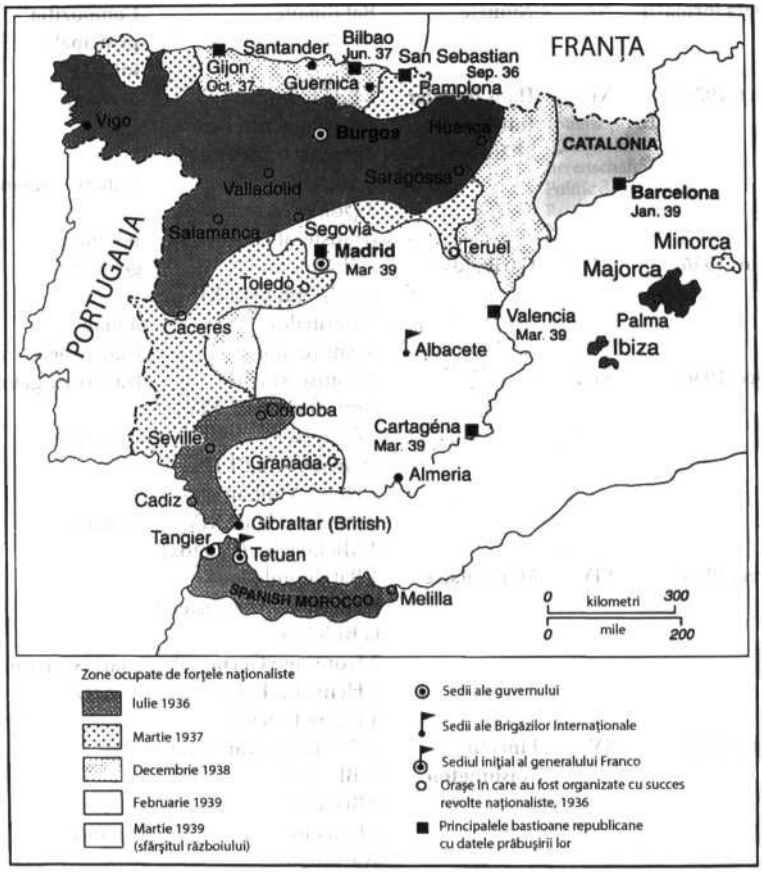

Brigăzile Internaţionale din Spania 1936 – 1939

Data formării	Nr.	Numele	Batalionea	Compoziţia principală iniţială
Oct. 1936	XI	Hans Belmler (ulterior Thälmann	1 Edgar Andre 2 Comuna din Paris (ulterior transferată la BI XIV)	german franco-belgian polonez

			3	Dombrowsky (transferat la BI XII)	
Nov. 1936	XII	Garibaldi	1	Thälmann (transferat la BI XI)	
			2	Garibaldi	germ an italian
			3	Andre Marty	franco-belgian
De c. 1936	XII I		1	Louise Michel (transferat la BI XIV)	franco-belgian labalcanic francez
			2	Chapiaer (transferat la BI 129)	
			3	Henri Vuillemin (transferat la BI XIV)	
			4	Mickiewicz (Palafox)	
De c. 1936	XI V	Marseillaise	1	Batalionul Nouă Naţionalităţi (transferat lab IXI.2)	anar hist spaniol francez
			2	Domingo Germinal	

				3	Henri Barbusse	
				4	Pierre Brächet	
De c. 1937	XV	Lincoln-Washington		1	Dimitrov (transferat la BI 129)	
				2	Britanic	
				3	Lincoln, Washington	brita
				4	Şasenic Februarie (transferat la BI XIV)	SUA franc ez
Jun ie/iulie 193 7	, 150”.			1	Rakosi	mag
				2	–hiar lacehoslova (transferat El XIII)	c
	„1 29”.			1	Masaryk	bulg ar
				2	Dajakovich	iugoslav/ albanez
				3	Dimitrov	
		— (ataşat la Brigada 86)		l	Batalionu coloneluluitecat Morandi	ames

Divizii Waffen-SS, 1933 – 1945

Număr	*Simbol*	*Numeare*	*Formare*	*Recruta*
I	SS-PD	Lebstandarte Adolf	1933	SS Panzer Reg. 1

II	SS-PD	Das Reich (iniţial Deutschland)	39	19	SS-Verfügungstruppe (trupe speciale blindate
III	SS-PD	Totenkopf	39	19	Totenkopfverbände (gărzile din KL); Politische Bereitschafte (Grupul Politic de Acţiune)
IV	SS-PgD	Polizei	39	19	Regimentul Nordiand de Poliţie Militarizată (danezi şi norvegieni)
V	SS-PD*	Wiking (iniţial Germania)	40	19	Regimentul Westland (flamanzi/olandezi; Batalion finlandez)
VI	SS-GbD**	Nord	41	19	Kampfgruppe „Nord”.
VII	SS-FGbD**	Prinz Eugen	42	19	Recruţi Volksdeutsche
VII I	SS-KD	Florian Geyer	41	19	SS Totenkopf Reitenstanda

					rte
	IX	SS-PD	Hohendtaufen	1942	Recruţi nemţi
	X	SS-PD	Frundsberg	1943	Recruţi nemţi
	XI	SS-FPgD	Nordland	1943	Legiuni norvegiene şi Daneze; SS Wiking
	XII	SS-PD	Hitlerjugend	1943	Voluntari de 17 ani din Tineretul Hitlerist
I	XII	WGbD der SS*	Hamdschar	1943	Musulmani bosniaci
V	XI	WGD der SS*	Galizien (Ukrainische 1)	1943	Ucraineni vestici
	XV	WGD der SS*	(Lettische nr. 1)	1943	Legiunea letonă
I	XV	SS-PgD	Relchsfuerer-SS	1943	Batalionul Escortă SS
II	XV	SS-PgD	Gotzvon Berchlingen	1943	Wehrmacht (Franţa)
III	XV	SS-PgD**	Horst Wessel	1944	Volksdeutsche + /
X	XI	WGD der SS*	(Lettische nr. 2)	1944	Legiunea letonă
	XX	WGD der SS*	(Estnische nr. 1)	1943	Legiunea estonă

I	XX	WGb D der SS* + /	Skanderbeg	1944	Musulmani albanezi
II	XX	FKD der SS**	Maria Tereza	1944	Volksdeutsche maghiari + veterani ai SS-VIII
III	XX	WGb D der SS* +	Kama (Kroatische nr. 2) (desfiinţată)	1943	Musulmani croaţi şi bosniaci
III	XX	FPgD der SS*	Niederland	1944	Legiunea olandeză
IV	XX	WGb Dt	Karsjager	1943	Batalionul de siguranţă Kartswehr (Italia)
V	XX	WGD der SS* +1)	Hunyadl (Ungarische nr.	1944	Maghiari
VI	XX	WGD der SS* +2)	(Ungarische nr.	1944	Maghiari
VII	XX	SS-FGD* +	Langemarck (Vlanderen 1)	1944	Legiunea flamandă
VIII	XX	SS-FGD* +	Wallonien	1944	Legiunea valonă
	XX	SSFG	(Rus	1944	Brigada

IX	D*	sische nr. 1) (desfiinţată)	44		Kamiński; foşti prizonieri de război Sovietici
XX IX	WGD der SS* +	(Italienische nr. 1)	45	19	Foşti soldaţi italieni
XX X	WGD der SS*	(Russische nr. 2)	44	19	Foşti prizonieri de război sovietici
XX XI	SS-FPgD** +	Böhmen-Mähren	44	19	Boemia şi Moravia
XX XII	SS-FPgD*	30 Januar	45	19	Curlanda
XX XIII	WKD der SS* +	(Ungarische nr. 3) (desfiinţată)	44	19	Maghiari
XX XIII	WGD der SS*	Charlemagne (Franzoesische nr. 1)	44	19	Legion Volontaire Française
XX XIV	SS-FGD* +	Landstorm Olanda 1944		19	Voluntari olandezi
XX XV		Polizei (nr. 2)	44	19	(casS-IV)
XX XVI	SS-GD + WGD der SS			19	Brigada Dirlewanger
XX XVII	SS-FKD + Lützow		44	19	

XVIII	XX	SS-GD Nibelungen	+	1945	Şcoala de cadeţi Bad Tölz
XIX	XX	GbD Andreas Hofer	der SS +	1945	formaţi une incompletă
I	XL	SS-FPgD + WGD der SS	Feldherrnhalle Kalevala (Finnische nr. 1)	1945	formaţi une incompletă
II	XL	SS-D +	Niedersachsen	1945	formaţi une incompletă
III	XL	SS-D +	Reichsmarschall	1945	formaţi une incompletă
IV	XL	SS-D +	Wallenstein	1945	formaţi une incompletă
V	XL	SS-D +	Wager	1945	formaţi une incompletă

Informaţii unităţi SS:

Prescurtări: SS: Schutzstaffeln; PD: Divizia Panzer; PgD: Divizia Panzergrenadier; GbD: Divizia Gebirgs (vânători de munte); KD: Divizia Kavallerie (Cavalerie); F: Freiwillinge (Voluntari); WGD: Divizia Waffen Grenadier; WGbD: Divizia Waffen Gebirgs.

Sursa: A.J. Barker, *The Waffen-SS al War* (Londra, 1982), app.: „SS Divisions, 1940 – 1945”; 121 – 1222; B Quarrie, *Hitlers Samurai*: *The Waffen-SS în Action* (Londra, 1983), cap. 2.

„The Growth of the Waffen-SS”; G.H. Stein, *The*

Waffen-SS: *Hitlers Hitlers Elite Guard al War*, 1939 – 1945 (Itheca, NY, 1966)

Numărul aproximativ al victimelor în Europa, 1914 – 1945

Puterile Aliate	*Minimum*	*Maximum*
Uniunea Sovietică	**16000.000	19000.000
Polonia	5675.000	*** 7000.000
Iugoslavia	1200.000	
Franţa	350.000	
Grecia	325.000	
Cehoslovacia	215.000	
Olanda	200.000	
Anglia	92673	
Belgia	76.000	
Norvegia	7.000	
Danemarca	200	
Puterile Axei		
Germania	7800.000	

Ungaria 29.000
România 20.000
Italia 15.2941
Bulgaria 10.000
Finlanda 2000
Total (estimat) 27.077.614

3 Civili uciși în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (pe țări)

Puterile Aliate
Imperiul Rus 17.000.000
Franța 13.578.00
Anglia și Imperiul 9.083.716.500.000
România 325.706
Serbia 70.000
Belgia 13.716
Portugalia 7222
Grecia 5.0

cia 00
Mu
ntenegr 3.0
u 00
subt 50
otal 40815
Puterile
Centrale
Ger 17
mania 73700
Aus
tro- 12
Ungaria 00.000
Tur 32
cia 5.000
Bul 87
garia 500
subt 33
otal 88200
Tota
l 84
(estimat) 27015

1 Pierderi militare în timpul Primului Război Mondial

(pe ţări, ucişi în luptă sau decedaţi în urma rănilor) (fără SUA)

2 Pierderi militare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial

(pe ţări, ucişi în luptă sau decedaţi în urma rănilor) (fără SUA)

Puterile
Aliate
Un
iunea
Sovietic 8.9
ă 000.000
Iug 30

oslavia 5.000
An 26
glia 4443
Fr 21
anţa 3324
Pol 12
onia 3178
Gr 88
ecia 300
Bel 12.
gia 000
Ce
hoslova 10.
cia 000
Ol 79
anda 00
No 3.0
rvegia 00
Da
nemarc 18
a 00
su 10
btotal 026945
Puterile
Axei
Ge 35
rmania 00.000
Ro 30
mânia 0.000
Ita 24
lia 2232
Un 20
garia 0.000
Fin 82.
landa 000
Bu 10.

lgaria	000
su	43
btotal	35232
Tot	
al	
(estima	14
t)	362177

4 Holocaustul: genocidul evreilor de către nazişti, 1939 – 1945

(în funcţie de ţara de origine, estimări minime şi maxime)

	minimum	maximum
Pol	235	30
onia	0.000	00.000
Uni		
unea		
Sovietic	150	20
ă	0.000	00.000
Ger		
mania şi	218	24
Austria	.000	0.000
Un	200	30
garia	.000	0.000
Ro	200	30
mânia	.000	0.000
Ola	104	11
nda	.000	0.000
Ceh	90.	55.
oslovaci	000	000
a		
Fra	60.	65.
nţa	000	000
Gre	57.	60.
cia	000	000
Iug	55.	60.

oslavia	000	000
Bel gia	25. 000	28. 000
Itali a	850 0	95 00
Lux embour g	280 0	3.0 00
Nor vegia	700	1.0 00
Dan emarca	mai puţin de 100	
Tot al (estimat)	487 1.000	62 71500
Me dia	C.5.571300	

5 Categorii de oameni ucişi în Rusia Sovietică şi în Uniunea Sovietică 1917 – 1953 (fără pierderile de război, 1939 – 1945)

(după R. Medvedev, Russia Conquest)

	minimum	maximum
Războiul Civil şi Foametea de pe Volga, 1918 – 1922	30 00.000	50 00.000
Represiuni politice în anii 1920	zeci de mii	
Colectivizare forţată şi „deskulacizare” după 1929	10. 000.00 0	14 000.00 0
Teroarea ucraineană-foametea, 1932 – 1933	60 00.000	70 00.000

Marea Teroare (1934 – 1030) şi Epurarea	10 00.000	
Deportările în Gulag, până în 1937	10. 000.00 0	
Împuşcări şi execuţii la nimereală, 1937 – 1939	10 00.000	
Deportări din estul Poloniei, statele baltice şi România, 1939 – 1940	20 00.000	
Prizonieri de război străini: polonezi, finlandezi, nemţi.		
români, japonezi	10 00.000	
Deportări în 1939 – 1945	70 00.000	
Deportări de populaţii, nemţi de pe Volga, ceceni, inguşi.		
tătari din Crimeea etc.	10 00.000	
Trieri postbelice ale repatriaţilor şi locuitorilor teritoriilor		
ocupate în trecut	50 00.000	60 00.000
Totalul brut (estimare medie)	cca. 54 de milioane	

NB. Unele dintre aceste categorii se suprapun.

6 Principalele categorii cu victimele de război din Eurooa (1914 – 1945)

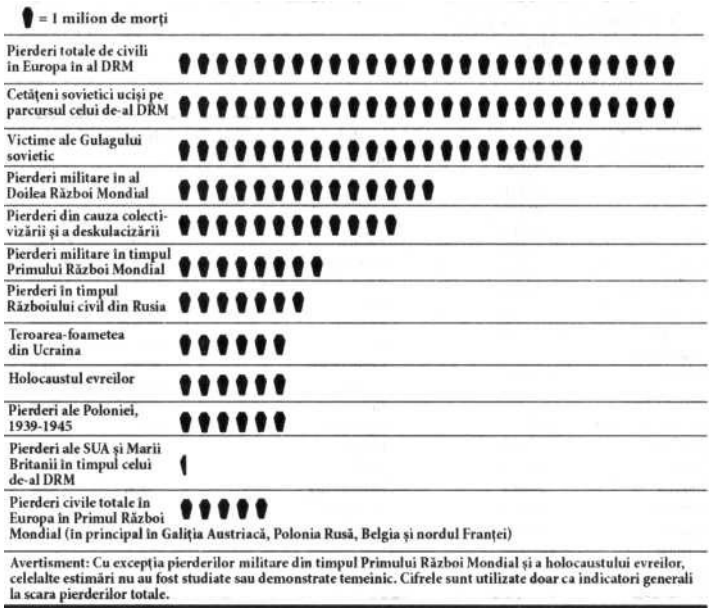

Arhipelagul Gulag: lagărele de concentrare sovietice şi închisori KGB (după Avraham Shifrin, e 1980)

(a) în Rusia arctică; (b) în regiunea europeană a URSS-ului

Ţările Baltice, 1993

Europa, 1992: statistici combinate

Ţara	Suprafaţă (km²)	Densitate populaţie (pe km²)	Populaţie (milioane)	PIB (mici, dolari)	PIB ($ per capita)	PIB (paritate putere de cumpărare)	mânsupe (% deşcolulaţ 24 a

Uniunea Europeană							
Belgia	30 512, 65	328	025	10, 8, 7	21 815	21 70	18.1
Danemarca	43 068, 92	120	17	5, 2, 1	14 485	27. 68	17.7
	54 7023	105	372	57, 24, 9	13 093	23. 665	18,
Germania	35 5740	225	569	80, 75, 1	17 032	22. 310	16,
	13 1944, 4	78	3	10, 2	79, 89	7.6	8417
Irlanda	70 281, 92	50	547	3, 8	48, 758	13. 27	12.4
Italia	30 1223, 4	191	782	57, 23, 6	12 176	21. 521	17,
Luxembourg	23 51, 71	144	0	34 4	10, 588	30. 771	24,
Olanda	41 343, 98	366	178	15, 0, 4	32 110	21. 23	17.0
Portugalia	92 081, 85	106	846	9, 9	83, 21	8.5 6	9.73
Spania	50 4747	67	085	34, 3, 7	57 831	16. 31	14.7
Marea Britanie	24 4044, 7	236	848	57, 40, 5	10 987	17. 00	16.3
Zona de liber schimb european					427	23. 05	18.0
Au	83	94		7,	18	25.	17.0

stria	848, 27	15	884	4, 7				
Finlanda	33 1006, 7	1, 15	042	5, 9.6	10	385 26.	67 17.785	
Islanda	26 6300		0	26	6.6	388.28 324		
Norvegia	32 4217, 3	13	286	4, 3, 1	11			
Suedia	44 9746, 3	19 166	678	8, 5, 8	24 37	2.4	6, 923.5.29	
	41 287		905	6, 0, 5	24 09	3.0	7	
Blocul ex-sovietic						19 63	1	4.08
Rep. Cehia	78 588, 01	131	383	10, 3	25, 08	19	4	5.22
Ungaria	90 804, 98	109	202	10, 7	30, 9	22		
Polonia	31 2676, 3	122	365	38, 3	75, 29	13	770	4,
Slovacia	48 994, 80	109	346	5, 2	10, 89	10	307	2,
Albania	28 751, 46	116	338	3, O	1, 30	9.9		
Bulgaria	11 0911, 1	80	952	8, 9	11, 22	7.2		
România	23 7499, 3	96	865	22, 9	24, 00	18		
	92 66, 97	77	715	, 1	7, 81	2.4		
Malta	31 5, 97	1135	360	, 6	2,			
Ex-Iugoslavia	51 128, 96	85	366	4,	50	7.1	8	8.09

Bosnia							
Croaţia	56 523, 9	84	4, 784	8, 6			
Macedonia	25 713, 4	79	2, 039	5, 06			
Muntenegru	13 809, 82	46	, 639		10		3.1
	88 336, 72	110	9, 792				
Slovenia	20 245, 94	99	2, 017	14, 4	30.3.41 0		3.8
(Iugoslavia. până în 1991)	25 5802, 8	(92)			70		2.1
Ex-URSS					20		3.2
Belarus	20 7587, 5	50	10, 346	32, 2			
Estonia	45 099, 46	34	1, 554	5, 9			
Letonia	63 454, 71	41	2, 617	8, 9	40		2.3
Lituania	65 200, 36	57	3, 754	10, 1	9331		11
Moldova	33 669, 85	129	4, 359	9, 5			
	17 070, 61 mii.	8, 8	14 8, 920	47 9, 5	20. 000	include Federaţie	I = esti în Rus
(în Europa	cc a.	354	12 01		22. 560	Surse economici	C

)	336698 5						decembrie 199
Uc raina	60 0996, 4.86		52, 1	12 1, 9	794	29. Decembri 1993 Yearboo Atlas, 1994	
Tot al							
EU ROPA	94 24969 23	cca. 73	69 4, 011	86 26, 6 34	68		
UE	64364	144	2, 062	41, 3			
SU A	93 72571	27	25 2, 18	56 89, 2			
Jap onia	36 9878, 8	335	12 4, 45	37 07, 9			

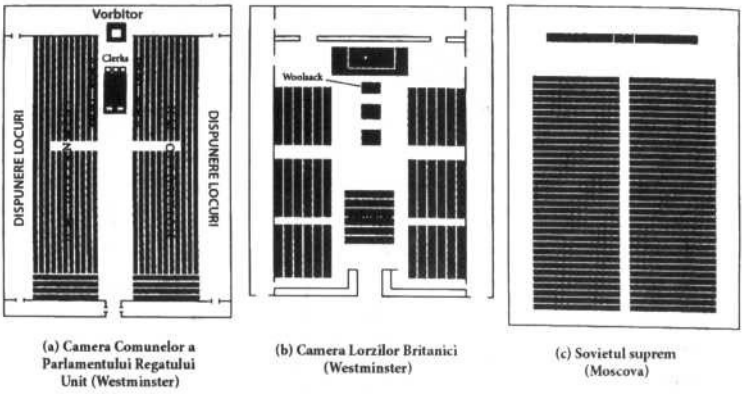

(a) Camera Comunelor a Parlamentului Regatului Unit (Westminster)

(b) Camera Lorzilor Britanici (Westminster)

(c) Sovietul suprem (Moscova)

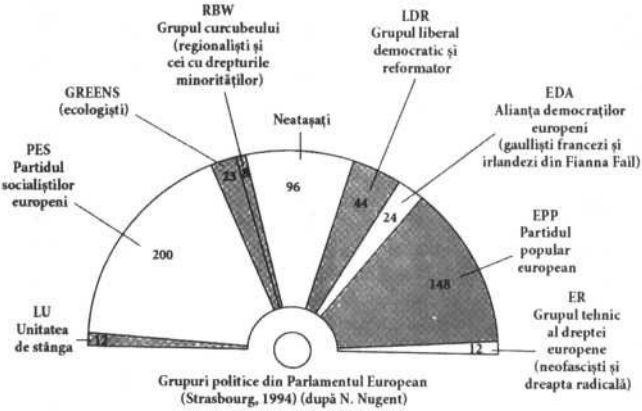

Grupuri politice din Parlamentul European (Strasbourg, 1994) (după N. Nugent)

Adunări parlamentare

A se vedea şi pag. 696 – 697.

Europa 1995: Membra a cinci organizaţii internaţionale[67]

CE1 NA W UE CS

67 Sursa: Independent, 5.12.1994 1 Consiliul Europei (indusiv Curtea pentru Drepturile Omului)

2 Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord 3 Uniunea Vest-Europeană

4 Uniunea Europeană (fostă Comunitatea Economică Europeană), indusiv Curtea Europeană

5 Conferinţa pentm Securitate şi Cooperare în Europa

	T02	EU3	4	CE5	
	1949 – 1950	19 49	19 54	19 57	19 75
	Cooperare în aferile legale şicultural şi în ce priveşte drepturile omului		Apărarea Europei	Integrare economică şi socială şi politică	Măsuri de consolidare a încrederii
Sediul central	Strasbourg	Bruxelles	Bruxelles	Bruxelles	Praga
Număr total	33	16	10	15	53
Albania	I	PP		CE	CSCE
Andorra	CE		T	SS	
Armenia		PP		CE	CSCE
Austria	CE			UE	CSCE
Belgia	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Bosnia	I				

Bul	CE		PP		A		A		CS
garia								CE	
Cro	I								CS
aţia								CE	
	CE				A				CS
								CE	
Rep	CE		PP		A		A		CS
. Cehă								CE	
Dan	CE		NA				UE		CS
emarca		TO			O			CE	
									CS
	CE				A		A	CE	
Finl	CE		PP				UE		CS
anda					O			CE	
	CE		NA		W		UE		CS
		TO		EU				CE	
									CS
			PP					CE	
Ger	CE		NA		W		UE		CS
mania		TO		EU				CE	
			NA		W				CS
	CE	TO		EU			UE	CE	
Ung									CS
aria	CE		PP		A		A	CE	
							SE		CS
	CE				O	E		CE	
									CS
	CE				O		UE	CE	
Itali			NA		W				GC
a	CE	TO		EU			UE	E	
									CS
	1		PP		A		A	CE	
Litu	CE		PP		A		A		GC
ania								E	
Lux			NA		W				GC
embourg	CE	TO		EU			UE	E	

Macedonia	1						O		
Malta	CE						A	E	GC
Moldova	1		PP					E	GC
Monaco						T	SS	E	GC
	CE	TO	NA	EU	W		UE	E	GC
Norvegia	CE	TO	NA			E	SE	E	GC
Polonia	CE		PP		A		A	E	GC
Portugalia	CE	TO	NA	EU	W		UE	E	GC
România	CE		PP		A		A	E	GC
	1		PP					E	GC
San Marino	CE					T	SS	E	GC
Slovada	CE		PP		A		A	E	GC
Slovenia	CE		PP				A	E	GC
	CE	TO	NA	EU	W		UE	E	GC
Suedia	CE		PP		O		UE	E	GC
Elveţia	CE					T	SS	E	GC
	CE	TO	NA					E	GC
Ucraina	1		PP					E	GC

					NA	W			GC
	UK		CE	TO		EU		UEE	
	Statul								
	Vaticano								GC E
	Federaţia Iugoslavia (Serbia 4 Muntenegru)								suspendată
	Canada				NA TO				
	SUA				NA TO				

Legendă

CE = membru cu drepturi depline, A = statut de asociat, I = membru invitat, SEE = doar membru al Spaţiului Economic European, PP = membru al Rarteneriatului pentru Pace, O = statut de observator, SST = statul special tratate

Aachen 305 – 306

Abdul Hamid II, sultan otoman 870 Abkhazia 739, 816, 1298 Abukir, bătălia de la (1799) 725 Absolutism 578, 579 – 580, 1265 Académie des Beaux Arts 623 Académie Française 623 Contabilitate 402

Actul de Uniune (1707) 628, 631 – 632 Actul de Uniune (1801) 637, 737 Acţiunea Franceză 822, 977 Actium, bătălia de la (31 î.e.n.) 156, 158 Adenauer, Konrad 1061, 1066, 1072, 1074, 1084

Adrianopol, Pacea de la (1568) 560

Eschil 100, 102

Africa, colonizare 851
Agobard 304
Revoluţia agrară 371
Agricultură 75 – 76
Ahmad, han al Hoardei de Aur 457
Transport aerian 768* 769, 1081.
1272 – 1273
Aix-la-Chapelle, Congresul de la (1818) 762 – 763
Aix-la-Chapelle, Pacea de la (1668) 624 Ahmatova, Anna 897, 953 Alani 215, 222, 229, 231 Alaric, rege al vizigoţilor 229 Albania 1310 Secolul XVIII 644, 645 independenţa 874 după 1945.1104
Cruciada Albigensiană 361 – 362 Alexandru cel Mare 102, 104, 530 – 531 Alexandru I, ţar al Rusiei 649, 652, 739, 747 – 748
Alexandru II, ţar al Rusiei 805, 811, 828, 841
Alexandru III, ţar al Rusiei 811, 843
Alexandru VI, papă 455, 484
Alexandru VII, papă 572, 573 – 574
Alexandria 135, 136
Alexei I, ţar al Rusiei 558
Alexios I Comnen, împărat bizantin 333
Alfred cel Mare, rege al regatului Wessex
308
Planul aliaţilor de schimbare a istoriei 39 – 42, 1055 Allilueva, Svetlana 960 Alfabete 116 – 117, 1217, 1218 Alpi 57, 58, 537 – 538, 1219 Alsacia 622 – 623, 718, 1281 Amiens, Pacea de la (1802) 726 Anarhism 840 – 841 Anaxagora 119
Civilizaţii străvechi (a se vedea Asiria, Babilonia, Cadmus, Egipt, Civilizaţia Indusului, minoică, micenian ă, feniciană) Andorra 1089 Andrič, Ivo 980 – 981
Andronic I Comnen, împărat bizantin 333
Andropov, Yuri 1093, 1103, 1104, 1109 Andrusovo, Armistiţiul de la (1667) 556, 558, 574 Angelus 407
Dinastia Angevină (Casa de Anjou) 398, 401, 429,

1261, 1262 Annales, şcoala de la 47, 955 – 956 Ana, împărăteasa Rusiei 652 Anna, regina Marii Britanii 631 Antropologie 161 – 162 Anticomunism 917
Antifascism 40, 501, 947 – 948, 952, 985 Antisemitism 108, 197, 338, 358, 414, 416, 465, 598, 844, 846 – 847, 850, 857, 859, 969, 974 – 975, 993, 1002, 1016 – 1025 (vezi şi Israeliţi)
Antoninus Pius, împărat al Romei 189 Concesii 986, 987, 990 – 991 Aragon, Regatul 393 – 394, 451, 453, 1251, 1252
Arbroath, Declaraţia de la (1320) 409 Arcadia 1205
Arheologie 70 – 71, 73 – 74, 762, 78, 81, 83 – 84, 327
dendrocronologie 63 – 84, 68, 78, 85, 327 (vezi şi Evans, Arthur; Schliemann, Heinrich)
Arhimede 125, 143, 144 Architecture Bauhaus 956 Iluminare 586 Gotic, stil 356 – 357 Grecia (antică) 119
Interbelic 956 medieval 440 – 441 Neoclasicism 786 Renaşterea 481 Roma (antică) 174 Secesiune (Jugendstil) 865 Arcimboldo, G. 529, 1211 Ariosto, Ludovico 482 Aristofan 115 Aristotel 110 – 111 Armenia
Statul Bagratid 335 Creştinătatea şi 265 genocid 909 Arndt, Ernst Moritz 733 Arras, Uniunea de la (1578) 538 Ashmole, Elias 633 – 634 Artă
Art Nouveau 865 Baroc 505 – 506 Şcoala olandeză 539 Iluminarea 586 Galerii 806 – 807 Impresionism 865, 866, 1212 interbelică 953 – 956 medievală 441, 474 – 475 Modernă 862, 864 – 865, 866, 1212 Renaşterea 481 Romantică 688
Realism socialist 1098, 1011, 1212
Arte (a se vedea Arhitectură, Balet.
Cinema, Dans, Dramă, Icoane.
Literatură, Muzică, Operă, Pictură.
Fotografie, Sculptură, Teatru) Furt opere de artă 741 – 742
Asiria 114 – 115, 1216
Asturia, Regatul 302

Atatürk (Mustafa Kemal) 907, 937 – 938
Ateism 9, 479 – 480, 541, 601, 795, 800.
838, 856, 945, 952
Atena 128 – 129, 132
Athos, Muntele 319
Carta Atlanticului (1941) 1027, 1030
Attila Hunul 232, 1206
Attlee, Clement 1047
Auerstaedt, bătălia de la (1806) 727
Augsburg, Confesiunea de la (1530) 485.
554
Augsburg, Liga de la (1686) 624, 631
Augsburg, Pacea de la (1555) 504, 506, 526
Augustini, Ordin 345
August, împărat roman 182
August II, rege al Poloniei 653, 657, 659
August III, rege al Poloniei 657, 659
Auschwitz 1002, 1016, 1018, 1023.
1026 – 1027
Austerlitz, Bătălia de la (1805) 727, 727 Austria timperiu)
Revoluţia de la 1848 şi 824, 826 organizare 733 teritorii italieneşti 762 Austria (Republică)
Anschluss 987
Lovitura de stat eşuată a naziştilor 986 după 1945.1088 Austro-Ungaria anexarea Bosniei 871, 874 Ausgleich (1867) 805, 828 – 829 Criza bosniacă 874, 875, 877, 879 prăbuşire (1918) 921 chestiunea naţională în 828 – 829, 1307 Primul Război Mondial 901, 902, 903, 907, 909
Ţările de Jos Austriece Revolta de la Bruxelles 804 Invazia franceză 719 Războaiele revoluţionare franceze 721 revolta 1789.692 – 693, 695 Uniunea Statelor Belgiene 695 Tratatul de independenţă a Austriei (1955) 1088
Austriacă, Războiul pentru succesiunea 648 – 649
Autocraţie 129, 184, 247, 578 – 579, 1265
Babel, Isaac 936

Babilon 92, 114 – 115, 1216
Bach, J.S. 590, 660
Bacon, Francis 508 – 509
Bacon, Roger 433, 435 – 436
Bahtin, Mihail 541
Bakunin, Mihail 840
Balanţa puterii 581 – 582, 661
Balbao, Vasco Núfiez de 511
Balfour, Arthur 907
Balfour, Declaraţie (1917) 907
Liga Balcanică 874
Pactul Balcanic 977
Peninsula Balcanică 61
societatea 390
războaie 834, 874
Balet 472
Balliol, John 408
Popoare baltice 227
Marea Baltică 59 – 60, 1331
Statele Baltice 1331
(vezi şi Estonia, Letonia, Lituania)
Balzac, Honoré de 788
Tranzacţii bancare 401, 416, 518, 582.
682
Bannockburn, bătălia de la (1314) 408, 409
Masacrul din Barcelona (1939) 984 – 985 Cultura baroc 504, 505 – 506 Barrés, Maurice 822 Vasile I, împărat bizantin 318 Bascii 220, 639
Battenberg, familia 808 – 810, 1300 – 1301
Baudelaire, Charles 861 – 862
Baiazid, sultan otoman 386
Bayle, Pierre 599, 603
Beauharnais, Josephine de 726, 756
Beauvoir, Simone de 1076
Beck, Józef 978
Beda Venerabilul 277 – 281

Beethoven, Ludwig van 590, 667 – 668.
684 – 685, 688
Begin, Menahim 978
Belarus (Bielorusia)
absorbed by Lithuania 392
Republica Naţională Bielorusă 933
Încorporarea în Imperiul Rus 661
naţionalism 828
Belgia 626 – 627, 891 – 893, 904, 1033, 1060
decolonizarea 1069
Independenţa 804
(vezi şi Ţările de Jos Austriece)
Belisarie 242
Bell, episcop George 922 – 923
Bellegarrigue, Anselme 840, 841
Benda, Julien 952
Benedict XIV, papă 593
Benelux, Uniunea Economică (1958)
1075
Beneš, Edvard 990, 1062, 1067 Bentham, Jeremy 598
Berg, Marele Ducat 729 Beria, Lavrenti 1091 Bering, Vitus 580 Berkeley, George 597 – 578 Berlin
Blocada (1948 – 1949) 1067, 1071 Congresul de la (1878) 870 – 871, 1212 Criza (1961) 1104 – 1105, 1112 – 1113 Zidul 1105, 1112 – 1113, 1123 (vezi şi Poarta Brandenburg)
Bernadette, Jean-Baptiste 737 Bernini, Gianlorenzo 569, 571 – 575 Bernstein, Eduard 838 Basarabia 739, 871 (vezi şi Moldova)
Bethmann Hollweg, Theobald von 879, 888 – 892
Biancamano, Umberto 638 Biblia 196
Beirut, Bolesław 1061 – 1062, 1100, 1102 Bigot de Préamenau, Jean 711 Biologie 122, 433
(vezi şi Botanică, Evoluţie, Genetică) Episcopia Romei 203, 212 (vezi şi Papalitate)
Bismarck, Otto von 760, 824, 826, 841

842, 868, 870, 871, 1212
Moartea Neagră 409, 411 – 413
Antisemitismul şi 412
Consecinţele economice ale 412
Consecinţele sociale ale 412 – 413
Marea Neagră 60, 1290
Blake, William 8, 682, 688
Blanc, Louis 836 – 837
Blanqui, Louis-Auguste 836
Blamey, Castelul 550
Bloch, Marc 955 – 956
Blok, Alexandr 11 – 12, 953
Blumenbach, Johann Friedrich 734 – 735
Bluntschli, Johann Kaspar 874, 875
Boccaccio 1208
Bodin, Jean 521
Bogomilism 322 – 323
Boemia
Calvinism 494
Creştinătatea şi 324
medievală 428 – 429
revenirea la Habsburgi 524 – 525, 526
Războiul de treizeci de ani şi 563 – 564
(vezi şi Cehoslovacia)
„Bolşevici" 11, 12, 836, 839 – 840, 914, 915, 916, 920, 921, 918, 929, 931, 932, 934 – 9355, 937, 938
Bonaparte, Jérôme, rege al Westfaliei 726, 733
Bonaparte, Joseph, rege al Neapolelui şi al Spaniei 726, 733
Bonaparte, Ludovic, rege al Olandei 726, 729
Bonaparte, Lucien, prinţ de Canino 726
Bonaparte, Napoleon 701, 711, 712, 722.
724, 725 – 726, 727, 728, 729, 737, 739.
742, 744, 746, 747, 1210
Armata Italiei şi 722
Concordat 703, 711

Moartea lui 99 – 100, 762
Decăderea lui 748 – 757
Cele 100 de zile ale lui 761 – 762
Garda Imperială 748, 751
Tentativa de suicid 755
Bonaparte, Napoleon II, rege al Romei
726
Bonchamps, marchiz de 704, 707 Bonifaciu VIII, papă 401 Bormann, Martin 1045, 1052 Borodino, bătălia de la (1812) 742, 751 Bosnia 870, 871, 874, 875, 980 – 981, 1124, 1258
Criza bosniacă 874, 875, 877 Bossuet, Jacques 602 – 603 Bosworth Field, bătălia de la (1485) 426 Botanică 122, 530, 599 Botticelli, Sandro 469, 481 Bouboulina, Laskarina 732 Bourbon, Casa de 494, 506, 539, 638, 639
Bouvines, bătălia de la (1214) 354, 355, 376
Răscoala boxerilor 852
Boyne, bătălia de la 631, 631
Brahe, Tycho 508
Brandenburg, poarta 720
Brandt, Willy 1114, 1124
Branting, Hi almar 940 – 944
Brecht, Berthold 952
Brest, Uniunea de la (1596) 505
Brest-Litovsk, Tratatul de la (1918) 914.
920
Bretton Woods, Conferinţa de la (1944) 1081
Brejnev, Leonid 1090, 1092, 1106, 1108 Brejnev, Doctrina 1092, 1106 Briand, Aristide 950 – 951 Brie 299
Brienne, Loménie de 688, 691 Brissot, Jacques Pierre 717, 719 Britania antică 69, 231 – 232 istoria locală a 418 – 419 Epoca de bronz 76, 78, 81 Brooke, Rupert 892 – 893 Fraţii Karamazov 496 – 499 Bruch, Max 788 – 789 Brunelleschi, Filippo 473 Brunswick, Charles, duce de 695, 721 Bruxelles 926 – 927
Bruxelles, Tratatul de la (1948) 1067, 1070

Buceaci 1034 – 1035
Budapesta 367 – 368
Budé, Guillaume 477
Bucovina, ocuparea austriacă (1774)
644, 1012, 1315
Bulgaria
Războaiele Balcanice 874 Creştinătatea şi 321, 323 – 324 Imperiul 320 – 321, 1245 Decăderea 388, 391 independenţa 870, 871 medievală 1245
Organizarea patriarhatului în 380 – 381
după 1945.1105, 1245
al doilea imperiu al 386, 388
sub otomani 644
Bulgari 246
Bulge, bătălia de la (1944) 1042 Burckhardt, Jakob 473, 517 Burgundia, Ducatul 230 – 231, 426 – 427, 524, 1260
Burke, Edmund 699, 701, 713 Butler, Joseph 601 Byron, Lord George 97, 683 Bizanţ 1206, 1237 civilizaţia 246, 248, 250 – 251 declinul 332 – 335 apărarea 243
dezvoltarea timpurie 238 – 240, 242, 244 – 246 economia 250
Dinastia Macedoneană 318, 320, 1237
medieval 385 – 386
militar 250
Papalitatea şi 288
Ritualuri în 249 – 250
societatea 250 – 251
(vezi şi Constantinopol)
Cabala 396 – 397
Cabet, Étienne 836
Cabot, John 511
Cadmus 116 – 117
Cadoudal, Georges 708
Cezar, Iulius 155, 156, 158, 177
Calais 545

Calendar 152 – 153, 267 – 268, 698
Caligula, împărat roman 188
Califi 252 – 253
Calvin, Jean 490, 492, 493
Cambrai, Tratatul de la (1529) 545
Camembert 299
Campbell, Neil 754, 755
Campo Formio, Pacea de la (1797) 724
Canale 303, 602, 681 – 682, 980, 1081
Canare, Insulele 451
Cannae, bătălia de la (216 î.e.n.) 155
Carming, George 763
Canossa 342
Knut, rege al Danemarcei şi Angliei 294, 308, 328
Dinastia Capeţiană 317, 318, 353, 354, 404, 406 – 408
Capitalism 422 – 423, 517 – 518
Caporetto, bătălia de la (1917) 907
Carbonari 823
Carbon, datarea cu 68
Karlowitz, Pacea de la (1699) 643
Carlyle, Thomas 6, 677, 693 – 694
Carnot, Lazare 715
Carron, Antoine 1209
Cartagina 104, 108, 139 – 147, 1530, 155
Cartuzian, Ordinul 345
Cartier, Jacques 513, 539
Casanova, Giovanni di Seingalt 672 – 673
Cazimir cel Mare, rege al Poloniei 429.
431, 1208
Casiodor, Flavius Senator 266
Cassius, Longinus 158
Castilia 345, 380, 393, 451 – 455, 1241 Castilia şi Aragon, Uniunea 451, 453 Catastrofe 89 – 94, 640, 895 Cateau-Cambrésis, Tratatul de la (1559) 539, 545
Catarii 361 – 362, 410 – 411 Ecaterina I, împărătească a Rusiei 652 Ecaterina II, împărătească a Rusiei 610611,

649, 652, 654, 658, 692, 719 Cato, Marcus Porcius, „Cenzorul” 155, 156
Cato, Marcus Porcius, „Cel Tânăr” 156, 158
Popoare caucaziene 219
Caucaz, geografia 61, 1298
Caulaincourt, Armand de 752, 755
Cavalerie 174, 215, 229, 311, 518 – 520.
585 – 586, 938
Cavour, Camillo 823
Ceauşescu, Nicolae 1105
Celtică, Limba 79 – 80
Celţii 84, 86 – 87, 88, 221 – 222, 308 – 309
Cenzura 260 – 261, 445, 1274
(vezi şi Index) Chamberlain, Austen 951
Chamberlain, Houston Stewart 817
Chamberlain, Neville 976, 987, 990, 995, 997
Insulele Canalului 1089
Chanson de Roland 255
Chaplin, Charles 958
Cantate 778 – 979, 1029
Charlemagne, Sf. 258, 298, 302 – 304.
305 – 306, 307, 326, 1207, 1239
Imperiul 298, 302, 1239
Carol I, împărat al Austriei 910, 921, 934
Carol Temerarul, Duce al Burgundiei 426, 427
Carol cel Pleşuv, rege carolingian 306, 308
Carol I, rege al Angliei 549, 550, 551, 552, 553, 572
Carol II, rege al Angliei 549, 553, 628 – 629
Carol II, rege al Spaniei 625 Carol V, împărat al Sfântului Imperiu Roman 485, 523 – 524, 525 – 526, 529 Carol VI, împărat al Sfântului Imperiu Roman 646
Carol VII, împărat al Sfântului Imperiu
Roman 646
Carol X, rege al Franţei 803, 804 Carol X, rege al Suediei 554 Carol XII, rege al Suediei 640, 653 Carol XIV, rege al Suediei 737 „Carta 77” 1107, 1115 Chateaubriand,

François-René 683 Chaucer, Geoffrey 423 Cecenia 816, 869, 1298 Cecenii 743, 816, 869, 1298 CEKA960, 962
Chimie 530, 599, 642, 772 – 773, 791 – 792 Cernobîl 855 – 856, 1097 Cemenco, Constantin 1093 Copilăria 514 – 515, 1210 Chillingworth, William 601 China 851
Hmelnitki, Bogdan 555 – 556, 588
Holera 776 – 777
Chopin, Frédéric 788, 820
Lumea creştină 7 – 10
Creştin democraţia 1071 – 1072
Christian IV al Danemarcei 564
Creştinătatea
Arianism 205, 209, 258, 259
credinţa 503
Biblia şi 196, 282 – 283
castitatea 198 – 199
Internaţionalismul creştin 922 – 923
Deism 601
Dualism 322 – 323
Evul Mediu Timpuriu 292 – 293
ecumenism 1078
Cultura europeană şi 9
Consilii Generale 205 – 206, 258, 259.
265 – 266, 273
Gnosticism 200
erezia 205
moaşte 274 – 275
cântece de slavă 486 – 488
Iconoclasm 245 – 246, 273
Jansenism 621
Iudaismul şi 197, 199 – 200
Magia şi 405 – 406
medievală 403 – 404
Metodism 594 – 595, 797
Monasticism 266, 315, 319, 345
Tradiţia mistică 436 – 437

Secolul XIX 794 – 797, 799
Originile şi dezvoltarea 192 – 193, 195
197, 199 – 200, 203, 205 – 206
Pietism 594, 797
pelerinaj 278
după 1945. 1078 – 1079
Chietism 594, 620, 621
Schisma (1054) 328, 330, 332
păcat 264 – 265
răspândirea 275 – 277, 280 – 282, 321, 323 – 326, 328, 1236 teologie 192 – 206, 258 – 266, 264 – 265, 403 – 404, 433, 482 – 496, 497 – 502, 601, 793 – 794, 795 – 799, 952 tolerare 794 – 795 Trinitarieni 205 – 206, 259 (vezi şi Ateism, Umanism, Islam, Iudaism, Păgânism, Protestant, Unificarea romano-catolică şi bisericile ortodoxe)
Cristina, regina Suediei 554, 573 – 574 Chrysoloras, Manuel 477 Churchill, Winston 883, 885 – 886, 907, 938, 990, 1008, 1027, 1028, 1036 – 1037, 1042, 1047, 1051, 1065 – 1066 Cicero, M. Tullius 176 – 177 Cinema 770, 918 – 919, 958 Republica Cisalpină 731 Cistercian, Ordin 345 Oraşes 98, 102 – 107, 105 – 107, 159, 165, 187 – 188, 207 – 208, 342 – 343, 370, 398401, 477, 536, 622 – 623, 681, 771, 782, 1222
Tradiţia clasică 120 – 121, 471 – 472, 586, 1205
Claudiu, împărat roman 188 Clausewitz, Carl von 780 Clistene 130 – 131
Clemenceau, George 910, 927, 928 Clement, episcop al Romei 203 Clement IV, papă 378 Clement IX, papă 593 Clement XIV, papa 594 Cleopatra, regina Egiptului 139, 156 Climatul 49, 65
Climatologie, istorică 67, 1220 Ceasuri 434 – 435
Clovis, rege al francilor salieni 232, 234, 276
Cnossos 76, 81, 89 – 94, 1205
Cobban, Alfred 689
Codul civil napoleonian 712
Codreanu, Corneliu 968 – 969

Colbert, Jean-Baptiste 602, 618 – 619
Războiul Rece 1109 – 1117, 1212
Coleridge, Samuel Taylor 682, 683
Siguranţa colectivă 986
Colectivism 682
Culoare 710, 772 – 773
Schimbul Columbian 515
Columb, Cristofor 454 – 455, 511, 516.
1209
CAER 1101, 1104, 1108, 1123 Cominform 1066 Comintern 1066
Politica Agrară Comună (PAC) 1077, 1081, 1085, 1128
Comunitatea Statelor Independente (CIS) 1127, 1134
Comunicaţii 51, 156, 681 – 682, 767 – 768, 1273
Comunism 491, 944 – 948, 952 Partide comuniste 1072 Comte, Auguste 790 Condé, Prinţ de Duce d'Enghien 565 Condillac, Étienne, Abbé de 598 Confederaţia Rinului 729, 733, 754, 762 Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa (CSCE) 1334 Congresul Europei (1948) 1066 Sistemul congresului 763 Conservatism 812 Constable, John 688
Constantin Copronimul, împărat bizantin 246
Constantin VII Porfirogenet Nobilul, împărat bizantin 318, 320 Constantin cel Mare, împărat roman 192, 206, 208 – 209, 210, 211, 212, 1206 Constantinopol cucerirea (1203 – 1204) 359 – 360 prăbuşirea (1453) 446, 448, 450 fondarea (326 e.n.) 206, 208, 211, 212 Constanţa, Conciliul de la (1414 – 1417) 417, 419, 428, 438
Istoria constituţiei 580, 603, 1265, 1320, 1321
(vezi şi Absolutism, Autocraţie, Demoncraţie, Dictatori interbelici, Lege.
Liberalism, Republicanism, Totalitarism) Contracepţie 183 – 184, 958 Copernic, Nicolaus 507 – 508 Corday, Charlotte 677 Córdoba 256 – 257 Corfu 740
Figurine de paie 75 – 76 Corsica 628, 725 Cortés, Hemán 511

Corvin, Matia Hunyadi, rege al Ungariei 520 – 521, 522
Consiliul Europei 42, 1084, 1087, 1334 Contrareforma 496 – 497, 502 – 507 Curlanda 580 – 581 Coventry 1008
Cranach cel Bătrân, Lucas 1209 Crassus, M. Lucinius 166 – 167 Cravate 615
Crêpy-en-Valois, Tratatul de la (1544) 545
Creta 81, 89 – 94, 562 – 563
(vezi şi Cnossos, Civilizaţia minoică)
Crimeea61, 105 – 106, 1290
Războiul Crimeii 870
Croaţia 235, 335, 561, 615, 707, 720.
730 – 731, 979, 1010, 1124, 1230 – 1231.
1307, 1313, 1319
(vezi şi Ustaşa)
Croce, Benedetto 861 Cromwell, Oliver 549, 552, 553 Crucea 194 – 195, 1228 – 1229 Cruciade
Cruciada a patra 359 – 360
nordică 362 – 364
originile 345, 348
Palestina şi 358 – 359
Cruciadele şi ordinele 359
C.S.C.E. 1115, 1334
Criza rachetelor cubaneze 1111, 1113
Culloden Moor, bătălia de la (1746) 632
Cercuri culturale 1238
Gradientul cultural 52, 54 – 55
Proprietatea culturală 742 (a se vedea Polovţi)
Istoria culturii 9 – 31, 104 – 132, 174 – 179, 192 – 206, 348 – 350, 399 – 401, 431 – 444, 469 – 510, 569 – 575, 586 – 614, 664 – 674, 682 – 688, 775, 782 – 799, 854 – 865, 951958, 1076 – 1079, 1098 – 1099, 1238
(vezi şi Antropologie, Arte, Vestimentaţie, Folclor, Mit, Filosofie, Istoria religiei, Ritual, Simbolism) Cumani (a se vedea Polovţi)

Blesteme 431 Cusanus, Nicolaus 436 Cinici 124
Czartoryski, prinţ Adam 610, 739, 826 Cehoslovacia 1317
distrugerea (1938 – 1939) 987, 990 – 991, 993, 995
Independenţa (1918) 921, 927
politica interbelică 977, 978 – 979
„Normalizarea” 1106, 1107
după 1945.1105 – 1107
Lovitura de stat de la Praga (1948) 1067
„Primăvara pragheză” 1105 – 1106
Revoluţia din 1989.1123
Chestiunea sudetă 987, 990
Częstochowa 556, 1207
D’Alembert, Jean 599, 608
D’Annunzio, Gabriele 822
D’Holbach, Baron 598, 601
Da Gama, Vasco 451
Da Ponte, Lorenzo, Abbé 665, 668, 670.
672
Da Vinci, Leonardo 473, 476, 481 Daladier, Edouard 977 Dalberg, Karl Theodor, Freiherr von 733 Dans 472
Strâmtoarea Danemarcei 60 Dante, Alighieri 399 – 401, 688, 1208 Danton, Georges 697, 698 – 699, 702, 703, 710, 711 Dunărea 64
Bazinul Danubiann 62 – 63
Darwin, Charles 790, 792, 793 – 794, 794
Datini, Francesco 442 – 443
David, Jacques-Louis 688
Dawes, Planul 942, 943
Moarte 194, 204, 706 – 707, 905, 909.
924 – 925, 963, 965, 968 – 969, 1004 – 1005.
1026 – 1027, 1328 – 1329
Decolonizarea 1068 – 1070
De Gasperi, Alcide 1066, 1083
De Gaulle, Charles 935, 1006, 1041.
1069, 1072, 1073, 1075, 1085 – 1086

De Gourges, Olympe 716 – 717
De Maistre, Joseph 601 – 602, 704, 713, 780
De Maricourt, Pierre 436
De Montfort, Simon, conte de Leicester
357, 377, 378
De Quincy, Thomas 787
De Staël, Madame Germaine Necker 683
De Tocqueville, Alexis 689
De Valera, Eamon 944
De Villeneuve, Jérome Petion 702
Debreţin 494
Deism 601
Delia Francesca, Piero 474 – 475, 1209 Delors, Jacques 1085, 1118, 1119, 1120 Democraţie 130 – 131, 297, 550 – 551, 578, 580, 631, 693 – 699, 793 – 811, 943 – 944, 969, 1068, 1071 – 1075, 1128 (a se vedea Drepturile Omului, Autodeterminarea naţiunilor)
Democritus 119 Demografie 1294 Demostene 117 Denikin, Anton 929 Danemarca colonialism 581 secolul XVIII 640 Iluminism 737 – 738
Războaiele revoluţionare franceze şi 737 – 738
Pierderea Novegiei 737 Pierderea Suediei 553 medievală 328, 363, 431 Reforma 492
Războiul de treizeci de ani 564
Vikingii în 293 – 294, 308
(vezi şi Norvegia, Vikingi, Scandinavia)
Derrida, Jacques 6, 1076
Descartes, René 509
Desmoulins, Camille 694, 702, 710
Détente 1092, 1112, 1115 – 1116
Díaz, Bartholomew 451
Dickens, Charles 788
Diderot, Denis 599, 601
Diocleţian, împărat roman 192
Diogene din Sinop 124
Dionisie cel Smerit 167 – 168

Diplomaţie 523 – 524
Drahma 295 – 296
Dezarmare 874 – 875, 949 – 950, 11131115, 1117
Boli 233, 431, 511 Disraeli, Benjamin 775, 810, 845 Dmowski, Roman 822, 828, 914 Doenitz, Karl 1029, 1054, 1055 Dolfuss, Engelbert 986 Dollinger, Johann J.I, von 795, 796 Dominicani (ordin preoţesc) 360 Domiţian, împărat roman 189 Dönhoff, Marion 1043 – 1044 Dostoievski, Feodor 498 – 499, 788, 817 Drama 115 – 117, 176, 439, 482, 548, 589, 682, 862
Drebber, Comelis 529 Dreikaiserbund 871 Dresda 414 – 415
Vestimentaţie 427, 595, 615, 774 Dreyfus, Afacerea 803 Drogheda, Asediul (1649) 552, 553 Dryden, John 574, 589, 598 Dubla Alianţă 871 Dubla Antantă 871 Dubček, Alexander 1105, 1106, 1107 Duce de Sully 539, 541, 662 – 663 Duroselle, Jean-Baptiste 43, 44 Compania Olandeză a Indiilor de Est 513 Dzierżyński, Felix 931, 935 Eagle 157, 1228 – 1229 Epoca modernă timpurie 471 Compania Indiilor de Est 513, 580 Prusia Răsăriteană 1043 – 1044 Relaţiile dintre est şi vest 1109 – 1117 Paştele 201 – 201 Europa de Est
Prăbuşirea comunismului 1122 – 1124 Decomunizarea 1124 – 1125 Comunismul naţionalist 1101 – 1119 Stalinism 1099 – 1101 (vezi şi Blocul Sovietic)
Chestiunea Orientală 643, 869 – 871, 874.
1284, 1309
Eckhart, Johann 437
Ecologie 66, 99 – 100
(vezi şi Mediul înconjurător)
Istorie economică 71, 74 – 81, 75 – 76, 160165, 163, 164, 239 – 240, 295 – 296, 311316, 340 – 341, 350, 366 – 370, 369 – 370, 371, 412, 416, 424 – 425, 510 – 518, 523, 525, 580 – 582, 583 – 584, 602, 604 – 605, 630, 679 – 682, 764 – 782, 832 – 834, 848853, 942 – 943, 958 – 959, 960 – 961, 965966, 991 – 992, 1063 – 1064, 1080 – 1082, 1084 –

1087, 1096 – 1097 (vezi şi Agricultură, Economie, Finanţe, Industrie, Tehnologie, Comerţ)
Economie 436, 604 – 605 Eden, Anthony 1038 Educaţie 609 – 610, 863 Edward I, rege al Angliei 408, 409 CEE 1007
(vezi şi Comunitatea Economică Europeană)
Egipt (antic) 91, 92, 119, 122, 133, 135
Eichendorff, Joseph von 784 – 785
Eichmann, Adolf 1016
Einstein, Albert 857
Eisenstein, Sergei 918 – 919
Erik cel Roşu 319 – 330
Eisenhower, Dwight D. 1039, 1045, 1112
Eleanor de Aquitania 354 – 345
Elias, Norbert 346 – 347, 456
Electricitate 124
Elgin Marbles 741 – 742
El Greco 1209
Eliot, T.S. 9, 952, 954
Elisabeta, împărăteasa Rusiei 652
Elisabeta, regina Angliei 494, 545
Elysée, Tratatul de la (1963) 1073
Empedocle 119
Enciclopedii 599, 601
Engels, Friedrich 837, 838
Anglia
Anglicanism 490, 494, 594 Anglo-saxoni 231 – 232, 293, 308, 339, 1207
Calvinism 492, 494 Creştinătatea şi 277, 280 – 281 colonialism 513, 549, 580 Contrareforma 503 Evul Mediu Timpuriu 308 Mişcarea de îngrădire 584, 602, 632 Commonwealth-ul Angliei 494, 553 „Revoluţia glorioasă” (1688) 629, 631 Latitudinarianism 594 Legislaţia 439 medievală 408, 423, 425 Metodismul 594 – 595 origini 231 – 232
Parlamentul 408, 550 – 551, 552 – 553

Reforma 490
Unirea cu Scoţia (1707) 36, 628, 631632, 1285
Unirea cu Irlanda (1801) 637, 737, 1285 (vezi şi Regatul Unit)
Războiul civil englez 549 – 553 Iluminismul
Absolutismul şi 610 – 611, 646
Anti-iluminismul 611 – 614, 683 – 686
arhitectura 586
teatrul 589
economie 582, 602
educaţia 608, 610
mobila 589
Istoriografie 603, 605
relaţiile internaţionale 581 – 582
Iudaismul şi 598
literatura 581, 589 – 590
muzica 590
nobilimea 584
origini 596 – 597
pictura 586
filosofia 597 – 598
teoria politică 602 – 603
Religia şi 590, 593 – 595, 601 – 602
Ştiinţa şi 598 – 599
Societatea 582, 584, 586, 595 – 600
Ennius, Q. 176
Antanta Cordială 871
Mediu înconjurător 47 – 66, 99 – 100
Epicurienii 124
Eponimii 700
Erasmus, (Gerhard Gerhards) 477 – 478 Estonia 944
Etruria, Regatul 729, 731 Etrusşii 151, 153, 154, 1205 Euclid 122 Eugen IV, papa 446 Eugenia 793 – 794, 859 – 861, 945 Euler, Leonard 600 Mişcarea Eurasia 12 Euripide 115
Eurocentrism 16 – 17, 19, 29, 37, 38 Europa, Legenda

Europei în sec. XVXVII, Conceptele 7 – 16 Europa, originile 69, 212 – 214, 257 – 258, 266, 282 – 284, 302
Europe peste hotare 359, 451, 452 – 453, 510 – 516, 580 – 581, 848 – 854
Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (CECO) 1084, 1085 Comunitatea Europeană pentru Apărare (EDC) 1084
Comunitatea Economică Europeană (EEC) 1007, 1085, 1086, 1087, 1118, 1119, 1120
Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (EFTA) 1085, 1332 Mişcarea Europeană 45, 1064 – 1066 Uniunea Europeană (UE) 25, 1126 – 1127, 1129, 1332, 1334
Unitatea europeană 37, 39, 44, 59, 118.
302, 304, 348, 415, 499, 662 – 663, 852.
944, 956, 1007, 1017
Evans, Arthur 76, 89
Evoluţia 790 – 794
Explorări 510 – 511
Eylau, bătălia de la (1807) 727
Fallmerayer, Jakub 238
Istoria familiei 390, 639, 650 – 651, 724.
771 – 774, 1292
Insulele Faroe 63
Fascism 491, 944 – 949, 1087
Modă 615, 774
(vezi şi Vestimentaţie)
Faust, Georg 495 Febvre, Lucien 541, 955 – 956 Feminism 703, 716 – 717, 803 Fenienii 831
Ferdinand, prinţul Aragonului 451, 453
Ferdinand II, Sfântul Imperiu Roman
563, 564, 565
Festivaluri 337 – 338
Feudalism 311 – 316
Fichte, Johann Gottlieb 733, 754
Ficino, Marsilio 477
Finanţe (a se vedea Contabilitate, Tranzacţii bancare,

Asigurări, Bani, Taxe)
Finlanda folclorul 818
după 1945.1088
Imperiul Rus şi 739, 828
Epoca suedeză 362, 737, 818
Războiul de lamă (1939 – 1940) 1003
Steaguri 363
Flamenco 533
Flandra 377
Flaubert, Gustav 788
Fleury, André, Cardinal de 627
Flood, Henry 637
Florenţa 398 – 399, 473, 484
Florenţa, Conciliul de la (1439) 446, 455
Folclor 218
Fontainebleau, Palatul 748, 750 – 751 Fontainebleau, Tratatul de la (1814) 754 Alimentaţia 75 – 76, 77, 82 – 83, 109, 299, 832 – 833, 1221 Fourrier, Charles 836 Fourteen Points 911, 925 Fox, Charles James 737, 610 Franţa
„Ancien Régime” 614 – 621, 623 – 625, 627 – 628
Calvinismul în 492, 494
colonialism 580
Contrareforma 502
Decolonizarea 1069, 1070
Primul regat 62, 317 – 318, 353 – 355, 35
modernă timpurie 539, 541 – 542, 544 – 545
Imperiul 701, 729, 746, 1291
Statul General 542
A cincea republică 1073
A patra republică 1072, 1073
Fronda 542, 618
Guise 502, 506
Politica imperială 851
Politicile interbelice 977
Războaiele Italiene 542, 544
Criza din iulie (1914) 877, 879

Revoluţia din iulie (1830) 803, 804
liberalismul 803
Rezistenţa „Maquis” 1032
medievală 404, 406 – 408, 421, 1244.
1246 – 1247
naţionalismul 822
nobilimea 584, 618
revolte ţărăneşti 587 – 588
Criza poloneză (1939) 1001
După 1945.1072 – 1073
„Insulele Reunion” 624
Revoluţia din 1848.803, 804, 805, 812
Al doilea imperiu 803, 805
A treia republică 803
Războiul de treizeci de ani şi 565, 568
Regimul de la Vichy 1006, 1021, 1032
Războaiele religioase 494, 506 – 507, 539
Războaiele cu Sfântul Imperiu Roman 544 – 545
(vezi şi Revoluţia Franceză, Războaiele revoluţionare franceze)
Franz Iosef I, împărat al Austriei 824, 829
Franz, împărat al Austriei 733 Franz I, rege al Franţei 539, 544 – 545 Franz I, Sfântul Imperiu Roman 646 Franz II se Habsburg, împărat în Sfântul Imperiu Roman 647
Franciscani (Ordinul Friars Minor) 360, 361
Francké, August Hermann 608 Franco, General Francisco 981, 982, 985, 986, 1010
Războiul franco-austriac War 823 – 824 Războiul franco-olandez 624 Războiul franco-german 868 Şcoala de la Frankfurt 953 Imperiul Franc 284, 286, 298, 1239 Francii
Carolingieni 298 – 309, 317, 1239, 1246 Creştinătatea şi 275 – 276 Merovingieni 232, 234, 1246 Papalitatea şi 284 – 290 sub Clovis 232, 234, 276 (vezi şi Carol cel Mare)
Frazer, James 161 – 162
Frederic I Barbarossa, împărat al

Sfântului Imperiu Roman 351
Frederic I, rege al Danemarcei şi
Norvegiei 553
Frederic II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 351 – 352
Frederic II, rege al Prusiei 610, 611, 648 – 649
Frederick-William, duce de Prusia (Mare Elector) 557
Frederick-William II, rege al Prusiei 649, 691, 692, 731
Frederick-William III, rege al Prusiei 805
Frederick-William IV, rege al Prusiei 824
Francmasoneria 633 – 634
Revoluţia franceză 1286
Lovitura de stat din Brumaire 701, 725
calendar 698, 1288 – 1289
Şuanii 707 – 708, 721
Comitetul Siguranţei Publice 697, 698.
702, 709, 715
Comuna 695, 702
Ansamblul constituent 712, 715
Constituţia 695, 697 – 698
Cordeliers Club 703
Rebeliunea din Dauphine 690 – 691
Directoratul 701, 711, 712, 715, 722, 724
economia 711 – 712
Statul General 688, 689, 691, 692 – 694, 695
Influenţe externe 690 – 693 Căderea Bastiliei 688 – 689, 695 feminism 716 – 717 historiografie 688 – 690 influenţa Războiului de independenţă american 678 – 679 Ansamblul legislativ 695, 702 Marseillaise 715
Ansamblul naţional 695, 699, 702 Convenţia Naţională 695, 697, 701, 703, 712, 725
opoziţia 703 – 705, 707 – 709 originile 678 – 683, 686, 688 – 693 politica religioasă 711, 714 Regaliştii 703, 704, 714 – 715, 725 „Sansculottes” 703
Jurământul de pe terenul de tenis 693, 694, 699

Teroarea 709 – 711
Lovitura de stat din Thermidor 701 Al treilea stat 691, 694 Răscoala din Vendée 704 – 705, 706 – 707, 707, 708, 1211
Războaiele revoluţionare franceze 1287
Sistemul continental 712, 728, 739, 742
Campania din Egipt 724 – 725
Prima coaliţie 712, 721
Invazia Ţărilor de Jos Austriece 717, 719.
721
Campania din Italia 722, 724
Campania din peninsulă 728, 733, 736
Campania din Rusia 742, 744, 747, 751
A doua coaliţie 726
A treia coaliţie 726 – 727
Freud, Sigmund 861
Friedland, bătălia de la (1807) 727
Friedrich, C.D. 1211
Mobilă 83
Găgăuzia 743 – 744
Galba, împărat roman 189 Galiţia (Austria, Polonia, Ucraina) 334, 429, 663, 829, 831, 903, 921, 924 – 925, 1307, 1314 – 1316
Galicia (Spania) 87, 278, 1239, 1241, 1324
Galileo Galilei 508
Galton, Francis 793 – 794
Gamelin, General Maurice 995
Gapon, părintele Gheorghi 836
Garibaldi, Giuseppe 823
Genul 72 – 73, 300 – 301, 337 – 338, 732, 908
(vezi şi Feminismul preistoric – Matriarhatul, Patriarhatul, Sexualitatea.
Femeile)
Genetică 50, 830
Genocid 414 – 415, 706 – 717, 909, 963, 965, 1004 – 1005, 1016 – 1025, 1026 – 1027, 1034 – 1035

Geopolitică 8 – 9, 24, 871 – 874, 1312 George I, rege al Greciei 834 George III, rege al Marii Britanii 637, 678, 737 Georgia
Creştinătatea şi 265 Dezvoltarea post-sovietică 816 Ocuparea rusească 739, 1298 sub regina Tamara 335 Gerard, Pere 702
Partidul Social Democrat German 838 Tratatul de prietenie, cooperare şi demarcare germano-sovietic (1939) 1001 – 1002
Invaziile germanice 217 – 219, 229, 231232, 234 – 235
Popoarele germanice 222, 224 Creştinătatea şi 281 – 282 în preistorie 222, 224, 229 Germania Calvinism 494 Contrareforma 504 folclor 230 – 231
Confederaţia germană 762, 824, 1299 Napoleon şi 731, 733 Mişcarea naţională din 824 Confederaţia Germană de Nord 826 Reforma 484 – 485, 488, 492 Revoluţia din 1848.824 Slavii în 829
„Sonderweg” 810 – 811
Războiul de treizeci de ani şi 563 – 565.
567 – 568, 1280
Unificarea 824, 826
Zollverein 805, 807
(vezi şi Sfântul Imperiu Roman, Prusia) German timperiul, 1871 – 1918)
Afacerea Eulenberg 876 – 877
Proclamarea imperiului 826, 868, 1299
Criza din iulie şi 877, 879, 890 – 892
Epoca imperială târzie 854
Revoluţia din 1918.925
Primul Război Mondial şi 901 – 903, 907.
909 – 911
Germania (Republica Federalăc) Denazificarea 1048 – 1055, 1060 Politica internă 1074 Economia 1082 Formarea 1071 „Ostpolitik” 1114 – 1115 Reunificarea 1123 – 1124 Germania (RDG)
Formarea 1061, 1071, 1100

Politica 1102, 1104 – 1105
Revoluţia din 1989.1123
Germany (al treilea Reich) 1323
Ocupaţia aliaţilor 1047, 1061
Înfrângerea 1042, 1044 – 1045
Politica internă 974 – 976
Politica economică 971
Organizarea 967, 969, 970
Soluţia finală 976, 1016, 1018, 1020
1021, 1023, 1025
Politica externă 986 – 987, 988 – 989, 990
991, 992 – 993, 995 – 998
Industria nemţească şi 971
Reînarmarea 971
Rezistenţa 1040, 1064
Dezvoltarea armelor 1036
A se vedea şi Partidul Nazist (NSDAP) şi
Al Doilea Război Mondial
Germany (Republica de la Weimar)
Criza şi prăbuşirea 966 – 967, 969 Fundarea 941 – 942 Politica 942 – 943 Gesturi 542
Gibbon, Edward 195, 209, 605, 608 Gibraltar 1088, 1089 Gierek, Edward 1107
Ghilgameş, Epopeea lui 114 – 115 Gimbutas, Dr Marija 86 Girondinii 695, 702, 709, 719 Gladstone, William Ewart 810, 870 Sticlă 369 – 370
Glencoe, Masacrul de la (1692) 631, 1133
Glendower, Owen 425
Gobineau, Joseph 734 – 735
Goebbels, Joseph 500 – 501
Goering, Hermann 975, 993, 996, 997.
1008, 1016, 1048, 1050, 1054, 1055
Goethe, Johann Wolfgang von 495, 613.
721, 786 – 787
Gomułka, Władysław 1101, 1103, 1107 Pas de defilare 612

Gorbaciov, Mihail 1108, 1109, 11161117, 1118, 1120 – 1122, 1123, 1125, 1126 Gordon Childe, Vere 86 Gore-Booth, Constance 958 Górecki, Henryk 957 Gotland, Proiectul 105 – 106 Gottwald, Klement 1067, 1105 Guvernare 129, 130 – 131, 167 – 172, 179188, 561, 614 – 628, 629 – 632, 1093 – 1099 (vezi şi Istoria constituţiei, Legislaţie, Politică)

Goya, Francisco 688 Greco-romană, Civilizaţia 139, 147 Războiul greco-turc 937 – 938 Granada, Emiratul 393 Grattan, Henry 637

Lista celor mai bune cărţi 19, 21, 24, 29 Marea Britanie (a se vedea Regatul Unit) Marea Criză 965 – 966 Marea Câmpie Europeană 52, 54 Marele Război al Nordului 648, 652 – 653, 657

Grecia (antică) arhitectura 119 arta 117, 119 coloniile 102, 104, 1222 Delphi 112 – 113 democraţia 130 – 131 dieta 109 teatrul 115

originile egiptene 138 „Magna Graecia” 104 Epoca de Aur 98, 100, 102

Elenii XV, 93 Elenismul 133, 135 – 136 Epoca eroică 98, 151 istoriografie 129, 132 literatură 111, 115 matematică 122 bani 101

mitologie 91 – 92, 108, 110 Olimpiada 161 – 162 filosofie 110 – 111, 122, 124, 126 politica 129

religia 108, 109 – 113, 112 – 113, 127 – 128.

150, 263

ştiinţa 119, 122

conduita sexuală 190

sexualitatea 126, 128

sclavia 128

societatea 128

xenofobia 103

Grecia

Războaiele balcanice şi 874

Independenţa 834, 1211, 1302

În cel de-al Doilea Război Mondial 1010.

1037, 1039, 1042
literatura 562 – 563
medievală 386
după 1945.1063, 1076, 1086
Republica Septinsulară 739
Sub otomani 643 – 644
Războiul de Independenţă 97, 732, 763.
869, 1284, 1302, 1309
Războiul civil grecesc 1042, 1063
Limba greacă 238, 1218
Grigore I, papă 270, 277, 280
Grigore VII, papă (Hildebrand) 339, 342
Grigore XIII, papă 496, 502, 504
Gregor de Tours 274 – 275
Grecul, Maxim 465, 467 – 468
Grey, Sir Edward 879, 881 – 886, 895
Grimm, fraţii 816 – 817
Grunwald, bătălia de la (1410) 430
Războiul de gherilă 736
Guizot, François 15, 16
Gulag 962, 1330
Gustav IV Adolf, rege al Suediei 737 Gustav Vasa, rege al Suediei 553 – 554 Gustav II Adolf, rege al Suediei 506, 554, 564
Gustav III, rege al Suediei 641, 717
Ţiganii 387 – 388 (vezi şi Rroma)
Habsburg, Casa de Cameralism 646 Sec. XVIII 646 – 647
Războaiele revoluţionare franceze 717, 719, 721, 722, 727, 728 Războaiele franceze 544 – 545 „Iozefinism” 646
medieval 395, 397, 404, 427 – 429, 430 banii 525
Cnezatul Moscovei şi 462, 467 şi împărţirile poloneze 663, 722 Dezvoltarea 524 – 526, 529, 1270 Spania habsburgică 526, 529, 531 – 532, 534
(vezi şi Austria timperiul), Sfântul Imperiu Roman)
Hacha, Emil 993, 995

Adrian, împărat roman 189
Adrianopol, bătălia de la (376 î.e.n.) 229
Convenţia de la Haga 875
Halle, Universitatea 608, 646, 648
Halley, Edmund 630
Hallstein, Walter 1085
Hals, Frans 1210
Hamann, Johann Georg 611, 613
Hanibal 139, 142, 146, 147, 155
Hanovra, Casa de 632, 637 – 638, 809
810, 1300 – 1301
Liga Hanseatică 340 – 341, 366, 431
Harris, Arthur „Bombardierul” 414 – 415
Hastings, bătălia de la (1066) 339, 1207
Havel, Václav 1107, 1115
Hawkins, John 452 – 453
Haydn, Franz Joseph 688
Hayek, Friedrich von 483
Healey, Seamus 85
Hébert, Jacques René 703
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 789
790, 814
Heilbronn, Liga de la 564, 565 Helsinki, Actul Final (1975) 1111, 1115 Henric Păsărarul, rege al Germaniei, 316 – 317
Henric „Navigatorul”, prinţ al Portugaliei 451
Henry Valois, King of Poland 555 Henric II, rege al Angliei 354, 1252 Henric II, rege al Franţei 539, 545
Henric III, rege al Angliei 354, 357 Henric IV, împărat al Sfântului Imperiu Roman 339, 342
Henric IV, rege al Franţei 539, 541 Henric V, rege al Angliei 420, 421, 423 Henric VIII, rege al Angliei 490, 492, 545, 549 Heradit 119, 122
Heraclius, împărat bizantin 244, 245, 246 Herder, Johann Gottfried von 686, 816, 818
Scrieri ermetice 136 Herodot 129, 132 Herzi,

Theodore 846 Hess, Rudolf 1053, 1054 Hesse-Darmstadt 809 – 810 Hills, Denis 1046 – 1047 Himmler, Heinrich 975, 1002 Hindenburg, Paul von 967, 970 Hipocrate 122
Istoriografie 269 – 270, 509, 860
Planul aliaţilor de schimbare a istoriei 39 – 42, 1055
Grecia antică 129 – 132
Roma antică 177
Istoria comunistă 36 – 37
dendrocronologia 163
Istoria documentară 723
determinismul economic 424 – 425
Iluminismul 603 – 605
Istoria Euro 42 – 45
Istoria familiei 447 – 448, 514 – 515, 724
Istoria fascistă 38 – 39
Empatia istorică 3
Romanul istoric 825
Istoria astăzi 1 – 7, 39 – 42
Istoria internaţionalistă 36 – 39
Istoria locală 343 – 344
medievală 349, 439 – 440
Istoria naţionalistă 32 – 36
postmodernism 6
Renaşterea 520
Romantismul 348, 815
Roma (antică) 177
Istoria socială 650 – 651
structuralism 3, 67, 424 – 425, 583 – 584. 678 – 679
(vezi şi Metodologie, Istoric)
Hitler, Adolf 38, 39, 904, 942, 966, 967, 969 – 971, 972 – 973, 974, 975, 986, 987, 990, 991, 992 – 993, 995, 996, 997, 1.000, 1002, 1003, 1005, 1006, 1010, 10121013, 1016, 1023, 1028, 1031, 1039, 1040, 1041, 1042, 1045, 1051, 1211, 1328 – 1329 Hitiţii 83, 91, 92 Hoare-Laval,

Pactul (1935) 987 Hobbes, Thomas 521, 602 Hoche, General Lazare 708, 721 Hofer, Andreas 677 Hoffman, E.T.A. 731 Hohenstaufen, Casa de 351, 353, 395, 397, 398
Hohenzollern, Albrecht von, duce de Prusia 556
Hohenzollern, Casa de 494, 556 – 557, 625, 647, 648 – 649
Holocaust 706 – 707, 1016, 1018, 1019
1020, 1020 – 1021, 1022 – 1023, 1023.
1025, 1026 – 1027, 1328 – 1329
Sfânta Alianţă 762 – 763
Liga Sfântă (1684) 643, 657
Sfântul Imperiu Roman 1246 – 1247
declinul 646 – 647
cesiunea 726, 731, 733
Legislaţia 438
medieval 395, 397
originile 316 – 317
Papalitatea şi 317, 350 – 351, 353, 377 (vezi şi Germania, Habsburg, Casa de) Homer 111, 114 – 115 Homosexualitate 876 – 877 Honecker, Erich 1105, 1123 Honorius, împărat bizantin 240 Horaţiu (Horatius Flaccus) 178 Horthy, Amiral, Nicholas 934, 948 Hossbach, Memorandumul 988 – 989 Hrotsvitha din Gandersheim 439 Hubertsburg, Tratatul de la (1763) 649 Hughenoţii 494, 502, 506 – 507, 513, 620621, 627, 648 Huizinga, Johan 383, 385 Umanism 115 – 117, 477 – 482 Drepturile omului 26, 679, 713 – 714, 715716, 737, 1285 Humbert, General 737, 1285 Hume, David 597, 598, 603 Umor 121
Războiul de o sută de ani 419 – 421, 423.
425, 426
Ungaria 1318
Budapest 367 – 368
Calvinism 494
Creştinătatea şi 326
sub Habsburgi 524 – 525, 526, 647
„Kadarismul” 1104

Regatul 335
medievală 429
Ortodoxia în 505
Împărţirea (1533) 560
Revoluţia din 1848.804
Revoluţia din 1989.1123
Dezvoltarea 1956.1103 – 1104
Sfântul Ştefan 326, 335, 367 – 368
Republica Sovietică (1919) 932, 934
Hunii 215, 220, 229, 232
Vânătoarea 1208
Hus, Jan 403 – 404, 419, 428
Husák, Gustav 1106, 1107
Husiţii 428 – 429
Peninsula Iberică
Recucerirea creştină a 345, 393, 1208, 1241
Creştinătatea şi 276
Geografia istorică 61
sub dominaţia musulmană 253 – 255, 256
257, 345, 348, 393 – 394, 453 – 454, 533.
1241 (vezi şi Portugalia, Spania)
Ibn-Jakub, Ibrahim 324 – 325
Icoane 245 – 246, 247 – 248, 300 – 301.
1206 – 1207
Iliria 139, 219, 645
Provinciile Ilirice 730 – 731, 739.
1230 – 1231
Iliricum (provincie romană) 186, 1230 – 1231
Mişcarea iliră (ilirism) 730 – 7311
Imperialism 848, 851, 853 – 854
Puterea navală şi 853
Individualism 483
Limbile indo-europene 84, 86
Popoarele indo-europene 219, 220 – 221.
1233
(vezi şi fiecare popor în parte)

Civilizaţia indusă 79 – 80, 95, 1216, 1242 Revoluţia industrială 679 – 682, 771 (vezi şi Modernizarea)
Gripa 776 – 777
Inocenţiu III, papa 360, 361, 362 Asigurări 630
Perioada interbelică (1918 – 1939) Influenţa americană 958 arhitectura 956 arta 953, 956 cinematografia 958 dictatură 943, 1320 literatură 952 – 953 muzică 956, 958
noile state 921, 927 – 928, 937 – 938, 939, 943 – 944, 977 – 979, 1306, 1315, 1316, 1317, 1319
pactele de non-agresiune 949, 1322 politica 943 – 949 reînarmarea 991 – 992 economia rurală 958 – 959 drepturile femeilor 958 Legislaţie internaţională 521, 523 Relaţii internaţionale (a se vedea Dezarmare, Relaţii între est şi vest, Geopolitică, Imperialism, Legislaţie internaţională, Liga Naţiunilor, Istorie militară, Pacifism, Comerţ, război) Controversa învestiturii 339, 342 Iona 277 Irlanda
Creştinătatea şi 263, 275 colonizarea 1279 Contrareforma 503
modernă timpurie 550, 551, 552, 553, 1279
În sec. XVIII 636 – 637
Home Rule 829, 831
„Statul Liber Irlandez” 943 – 944
limba 549, 550, 1235
medievală 308 – 309
războaiele napoleoniene şi 721, 737
Chestiunea naţională 829, 831
după 1945.1088
Foametea din 831 – 833
Unirea cu Anglia (1801) 637, 737 (vezi şi Ulster)
Misiunile irlandeze 276 Epoca de fier 83 – 84
Cortina de fier 18, 1056, 1069, 1123, 1127 – 1128
Garda de Fier 968 – 969
Isabela, prinţesă a Castiliei 451, 453, 454 Islam 251 – 255, 257 – 254 Creştinătatea şi 257 – 258, 266 Slavii şi

255, 257
A se vedea şi Peninsula Iberică, Imperiul Otoman
Insula Man 1089 Istanbul 1209 Italia în sec. XVIII 639 Geografia istorică 61 Politica interbelică 948 – 949, 979 „Regatul Italiei (de nord)” 729, 731 medievală 397 – 399, 401, 419 Napoleon şi 722, 729, 731 după 1945.1093, 1313 Renaşterea 473 – 477, 1269 „Risorgimento” 823, 1313, 1304 Naţionalismul 814
Primul Război Mondial 901, 907, 909 Al Doilea Război Mondial 995, 998, 1010, 1030 – 1031, 1313 Ivan I, „Kalita”, Grand Duke of Moscow 389, 392
Ivan III 455, 457, 460, 461 – 462, 463 – 464.
465, 466, 467
Ivan IV „cel Groaznic”, ţar 504 – 505, 557 Ivan VI, ţar 652
Iacobinii 695, 702 – 703, 707, 709, 712, 719
Iacobiţii 632
Jacquard, Joseph-Marie 681 Jagiełłon, Casa de 428, 429 – 430, 463.
466, 554, 1261, 1262
Iacob I, rege al Angliei (VI al Scoţiei)
545, 549 – 550, 551
Iacob II, rege al Angliei 629
Jannequin, Clément 480 – 481
Jansen, Cornelius 502
Iaroslav cel înţelept, prinţ al Kievului
334
Jaruzelski, General Wojciech 1108 Jasenovac 706 – 707 Jaurès, Jean 874, 875 Ioana d’Arc 420, 421 Blugi 774
Jena, bătălia de la (1806) 727 Ierusalem 192, 196, 197, 251, 253, 345, 358
Regatul 358, 359
Iezuit, ordin 484, 496 – 497, 504, 593 – 594, 628, 797
Iisus din Nazareth 192 – 193
Israeliţii 1208
Cabala 396 – 397

emanciparea 843
ghetouri 338, 843
„Haskalah” 842, 843
În Spania medievală 394, 453, 454
În Europa modernă 842 – 843, 845 – 848
În cel de-al Doilea Război Mondial
1022 – 1023
Hazaria 236 – 237
medieval 1208
migrarea 842 – 843
Aşezările îngrădite din Rusia 795, 842, 843, 1311 pogromurile 844 camătă 416
(a se vedea anti-semitism, holocaust, iudaism)
Jiti z Poděbrad 429
Jogaila, mare duce de Lituania 392, 429, 430
Ioan Cazimir, rege al Poloniei 555, 556 Ioan, duce de Bedford 421 Ioan de Gaunt, duce de Lancaster 420, 423, 425
Ioan (Lackland), rege al Angliei 354, 355, 357
Ioan Paul II, papa 1079
Ioan Sobieski, rege al Poloniei 655, 657
Ioan V, rege al Portugaliei 638
Ioan XXIII, papa 1078 – 1079
Jones, Sir William 84
Josef I, rege al Portugaliei 638
Josef II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 646, 647, 672, 692
Joyce, James 865, 952
Iudaism
Cabala 396 – 397
şi creştinătatea 197, 199 – 200
„Hasidism” 595, 845
Iudaismul reformat 843, 845
Iulian, împărat roman 240, 258 – 259
Iulius II, papă 484
Jung, Carl 861

Iustinian II, împărat bizantin 245
Iustinian, împărat roman 184, 239, 242
Juvenal (Iunius Iuvenalis) 179
Kádár, János 1103, 1104
Kafka, Franz 865, 953
Kalmar, Union of (1397) 431, 553
Kant, Immanuel 611, 613, 683, 686, 780
Kapp Putsch (1920) 941
Karadžič, Vuk 817
Karageorge Petrovich 644
Kashubs of Pomerania 234, 829
Katyń massacres (1940) 1003, 1004
1005, 1053
Kautsky, Karl 838
Kazan 300, 364, 557, 587
Keats, John 783
Kellog-Briand, Pactul (1928) 950
Kennedy, John F. 1112 – 1113
Kepler, Johann 508
Kerensky, Alexander 916
Keynes, John Maynard 942
KGB 658, 929, 931, 962, 1091, 1095
(vezi şi NKVD)
Hazaria 220, 235, 236 – 237, 1240 Hmelnitki, Bogdan 555 – 556, 588 Kierkegaard, Soren 795, 796 Rusia Kieveană 293, 656 – 657, 1249, 1264
Creştinătatea şi 326, 328 dezintegrarea 334, 656 – 657, 1249 Kipling, Rudyard 17 Kirov, Serghei 964 Chişinău 1012
Kléber, Jean Baptiste, General 705 Klinger, Friedrich Maximilian von 613 Knossos a se vedea Cnossos Knox, John 494, 549 Kołakowski, Leszek 839, 1076, 1099, 1166
Kołłątaj, Hugo 692 Komenský, J.A. 609 – 610 Königgrätz, bătălia de la (1866) 826 Königsberg (Kalingrad) 1060 Köprülü, familia family 641 Coran 251, 252 Războiul coreean 1082, 1110 Kornilov, General Laur

916 Korzon, Tadeusz 33
Kościuszko, Tadeusz 660, 719, 721 – 722 Košice, Statutul (1374) 429
Kosovo, bătălia de la (1389) 389
Kossinna, Gustav 84, 86
Kraina (Croaţia) 561, 1124, 1284
Kraków (Cracovia) 365
Republica 762, 804, 828
Krasiński, Wincenty 753
Krikalyev, Serghei 1126
Krochmal, Nachman 845, 846
Kropotkin, Piotr 840
Krushchev, Nikita 1090, 1091 – 1092.
1102 – 1103, 1112, 1113
Kuciuk-Kainargi, Tratatul de la (1774)
643
Kun, Béla 932, 934, 948
Kurgan, cultura 86
Europaty, Pădurea 963
Kursk, bătălia de la (1943) 52, 1033
Labrousse, C.E. 689
Labrunie, Gerard 787
Lafayette, Marie Marquis de 694, 695.
702, 703
Lacul Trasimeno, bătălia de la (217 BC) 155
Lamarck, Jean-Baptiste 792 Lamartine, Alphonse de 783, 804 Lamennais, Hughes 795, 796 Lampedusa, G.T. di 825 Lancaster, Casa de 420, 421, 423, 425 îmbunătăţiri funciare 374 – 375, 602 Limbă XV, 72, 79, 84 – 86, 86 – 88, 91, 117, 176 – 179, 219 – 220, 228, 235 – 238, 310, 399 – 401, 477 – 478, 481 – 482, 550, 589, 815 – 816, 858 – 859, 862, 946, 1076 – 1077, 1232 – 1223
Languedoc 355, 361 – 362
Lassalle, Ferdinand 837
Ultimele cuvinte 687
Laterano, Tratatul de la (1929) 944

Latină 237 – 238, 349, 1218
Lausanne, Conferinţa de la (1932) 943
Lausanne, Tratatul de la (1923) 938
Laval, Pierre 1050, 1060
Lavoisier, Antoine 642
Legislaţie 173, 182 – 184 (vezi şi Constituţie)
Law, John 582, 627
Lawrence, D.H. 860, 865, 893, 952
Le Brun, Charles 623
Liga Naţiunilor 927, 942, 949 – 950, 951. 969, 979, 986, 1003 Liga Sfintei Curţi 352 Lechfeld, bătălia de la (955) 316 Lefebvre, François Joseph 689 Lefèvre d'Etaples, Jacques 477, 490 Legende xv-xvii, 218, 223 – 224, 230 – 231 Leibniz, Gottfried 599 Leipzig, „Bătălia Naţiunilor" (1813) 737, 744
Legea de împrumut şi închiriere 1008, 1030
Lenin (V.I. Ulianov) 839, 894, 916, 917. 919, 920, 929, 934, 935, 937, 959 – 960. 964, 1130, 1132
Leon III, papă 298
Leon IX, papă 330
Leon XIII, papă 797, 799
Leon şi Castilia, Regatul 393, 451
Leopardi, Giacomo 783 – 784
Leopold I, rege al Belgiei 804
Leopold II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 647, 717
Lepanto, bătălia de la (1571) 560
Le Prestre de Vauban, Sébastien 519. 619 – 620
Lepră 279 – 280
Leviatan 521
Liberalism 802 – 805, 807, 810 – 812 Biblioteci 522 Liechtenstein 1089 Liguria, Republica 731 Linden, Franconia 565 Lindisfarne 1207 Linnaeus, Carl von Linné

599 Lisabona, Marele cutremur din 640 List, Friedrich 766 Liszt, Franz 784, 1211 Literatura decadentă 861 – 862 Iluminismul 581, 589 – 590 Grecia (antică) 111, 115, 117 interbelică 952 – 953 medievală 349 – 350, 439 – 440 Naţionalismul şi 819 Stilul picaresc 535 – 536 după 1945.1076 – 1077 Renaşterea 481 – 482 Romantismul 682 – 683, 783 – 787 Roma (antică) 174, 176 – 179

Lituania lituaniana 228 modern 1256 naţionalistă 828 Lituania, Marele Ducat Creştinătatea şi 430 medievală 1256 împărţirea 660 – 661 Dezvoltarea 392 sub Ioan Sobieski 657 Unirea cu Polonia 429 – 430 (vezi şi Rzeczpospolita)

Mica Antantă 977
Litvinov, Maxim 986, 996
Cruciada livonă 362 – 363
Titus Livius 143, 177
Lloyd George, David 928
Lloyd’s of London 630
Llull, Ramon 441, 444
Istorie locală 343 – 344, 410 – 411
Locarno, Pactul de la (1925) 942, 950
Locke, John 597 – 598, 603
Lombarzii 234, 276 – 277, 284, 286, 287.
289, 290
Lorena 1281
Ludovic-Filip, rege al Franţei 803, 804, 812
Ludovic II Jagiełło, rege al Boemiei şi Ungariei 524, 560
Ludovic VII, rege al Franţei 353 – 354
Ludovic VIII, rege al Franţei 355, 357
Ludovic XI, rege al Franţei 423, 426
Ludovic XIV, rege al Franţei 541, 542.
573, 574, 579 – 580, 593, 614 – 621, 623
625, 627 – 628, 631, 1210
arte 621, 623
economie 618 – 619

politica externă 623 – 625
guvern 617
militar 619 – 620
personalitatea 616 – 617, 1210
Religia şi 620 – 621
societatea 617 – 618
Ludovic XV, rege al Franţei 614, 627 – 628 Ludovic XVI, rege al Franţei 628, 688, 689, 691, 694, 695, 699, 702, 717, 719 detronarea 695, 699, 719, 721 execuţia 699, 710 – 711 fuga la Varennes 699, 702, 717
Ludovic XVII, delfin 699, 704
Ludovic XVIII, rege al Franţei 703, 753.
961
Lönnrot, Elias 818 Lourdes 798 – 799 Louvain, Universitatea din 502 Louvois, François marchiz de 619, 621 Lübeck, Tratatul de la (1629) 564 Lublin, Unirea de la (1569) 554 – 555 Luddiţii 737
Lully, Jean-Baptiste 590, 623 Lunéville, Tratatul de la (1801) 726 Lusitania 910
Luther, Martin 484 – 485, 486 – 488, 488, 490, 1209
Lützen, bătălia de la (1632) 554, 564 Luxemburg, Compromisul de la (1966) 1086
Luxemburg, Casa de 395, 428, 429, 1261 Luxemburg 1032
Liov (Lwów, Lemberg) 429, 622 – 623, 831, 924 – 925, 1013 (vezi şi Galiţia)
Lyon 187 – 188 Lysenko, T.D. 830
Maastricht, Tratatul de la (1991) 1120, 1126 – 1127, 1132
MacDonald, Planul lui (1933) 987 Macedonia
Războaiele balcanice şi 874, 1309 Dezvoltarea 102, 134 – 135 sub dinastia Antigonizilor 133 Războaiele macedonene 145 Machiavelli, Niccolo 473, 520 Mackinder, Halford 24, 872, 874 Macpherson, James 613 – 614 Magellan, Ferdinand 511 Magie 396 – 397, 405 – 406, 437, 469 – 471, 530 – 531, 566 – 567 Maginot, André 977

Maginot, Linia 977, 1006 Magna Carta (1215) 354, 551 Maghiarii 218, 296, 316, 819 Majdanek 1002 Małachowski, Stanisław 692 Malet, Claude-François 746 Malplaquet, bătălia de la (1709) 625 Malta 78, 220, 724 – 725, 1117 Malthus, Thomas 781 Manchester 681
Manchester, Şcoala de la 803 Mandelştam, Nadej da 953 Mandelştam, Osip 953 Manet, Édouard 862, 865 Manhattan, Proiectul 1036 Mann, Thomas 495, 893, 952 – 953 Bunele maniere, istoria 346 – 347 Mansfeld, contele Ernst von 564 Manuel I, împărat bizantin 333 Mao Zedong 1090 – 1091, 1104 Marat, Jean 677, 702, 709 Maraton, bătălia de la (490 î.e.n.) 98 Marcellus, Claudius 139, 142 – 143, 144 Marco Polo 366, 1209 Marcus Antonius 158 Marcus Aurelius, împărat roman 189, 191, 192
Margareta, contesă a Flandrei 376 – 377 Margareta, regină a Danemarcei, Norvegiei şi Suediei 431 Maria Tereza, de Habsburg 646, 647, 648, 663
Maria I, regină a Portugaliei 639 Maria-Antoaneta, regină a Franţei 699, 717, 719
Maria-Luiza a Austriei, împărătească a
Franţei 726, 752, 756
Marignano, bătălia de la (1515) 544
Marr, Nikolai Iakovlevici 219
Marseillaise 718
Marsilia 107 – 108
Marshall, George 1063 – 1064
Marshall, Planul 1064, 1065, 1080
Marsilius din Padova 440
Marx, Karl 507, 689, 766, 782, 814.
837 – 838
Marxism 838 – 840, 861, 974 (vezi şi Comunism)
Maria Tudor, regină a Angliei 545 Masaryk, Jan 1062, 1067 Lacurile mazuriene, bătălia de la (1914) 903
Matejko, Jan 1209
Matematică 125, 349, 600, 1242 – 1243 (vezi şi Numărare)

Maurras, Charles 822 Maximilian I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 524 – 525 Maximillien de Béthune 662 – 623
Mayflower 513
Mazarin, Jules, Cardinal 542, 574, 616 Mazeppa, hatman al Ucrainei 653, 655 Mazowiecki, Tadeusz 1123, 1124 Mazzini, Giuseppe 814, 823, 824 Medicină 123, 233, 431, 433, 489 – 490 medieval arhitectura 440 – 441 arta 441
economia 366, 368, 370 educaţia 439 etica 438 moda 437
Istoriografia 349, 384 – 385, 439 – 440
vânătoarea 422 – 423
relaţii internaţionale 440
legislaţia 438 – 439
literatura 348 – 350, 439
negoţul 442 – 443
tehnologia militară 440
muzica 441
misticism 436 – 437
Identitatea naţională 380 – 381, 382
filosofia 433
filosofia politică 440
revoltele populare 413, 417
religia 436 – 437
ştiinţa 433, 435 – 436
societatea 311 – 316, 335 – 336, 431 – 432
vrăjitoria 437
Marea Mediterană 56, 59
Mahomed II, sultan otoman 448, 450
Mein Kampf 970, 971
Melanchthon, Philip 477, 485, 597
Mendel, Gregor 830
Mendeleev, Dmitri 791 – 792
Mentalităţi 198 – 199, 274 – 275, 483, 503. 514 – 515, 541, 543 – 544, 596, 612, 778

791, 860, 911, 922 – 923
Mercantilism 523, 602, 618
Méricourt, Anne-Joseph 716 – 717
Messiaen, Olivier 957
Messina, Conferinţa de la (1955) 1084
Metodologie, cercetării istorice 67.
137, 175 – 176, 241, 424 – 425, 583 – 584.
825, 955 – 956, 988 – 989, 1014 – 1015.
1026 – 1027
Metternich, Clemens, Prinţ von 762, 805 Mihail Romanov, ţar al Rusiei 558
Michelangelo Buonarotti 480, 481 Michelet, Jules 677, 689 Mickiewicz, Adam 745, 786, 804 – 805 Midi 62, 362
Mieszko I, prinţ al Poloniei 325 Militarism 715
Istoria militară 72 – 73, 98 – 102, 139 – 147, 150, 151 – 153, 153 – 158, 167 – 170, 172174, 185 – 188, 248 – 250, 312 – 314, 316, 345 – 348, 358 – 360, 361 – 364, 391, 401, 414 – 415, 419 – 425, 440, 448 – 450, 518520, 529 – 531, 534 – 539, 542 – 545, 552553, 554, 563 – 568, 581, 612, 619 – 620, 624 – 625, 641 – 643, 647 – 649, 652 – 653, 661, 715 – 748, 727, 736, 748 – 757, 761762, 780, 865 – 869, 871 – 875, 901 – 938, 904, 905, 936, 991 – 993, 998 – 1048, 10221023, 1266 – 1267, 1282 – 1283, 1325, 1326 – 1327, 1328 – 1329 Revoluţia militară 518 – 520 Mill, John Stuart 803 Milton, John 575, 589 Minoic, civilizaţia xv, 81, 89 – 91, 92 – 93, 94
Mir, Fortăreaţa 745
Mirabeau, cont Honoré de 675, 694, 695, 702
Mithra 160, 200
Modernizare 1293
culturală 775
demografică 781 – 782
economic 764 – 768, 770 – 771
Industrializare 764 – 766, 1212, 1293.
1296 – 1297
militară 780

politică 777, 780
psihologică 777
socială 771, 774 – 775
Modernism 854, 856, 859 – 861
Mohács, bătălia de la (1526) 429, 430.
560
Moldova, Principatul 1011, 1212 Moldova 1212
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 589, 618, 623, 665
Molotov, Viaceslav 964, 996, 1010, 1038 Moltke, mareşal Helmuth von 875 Monaco 1089 Monet, Claude 866, 1212
Bani 101, 295 – 296, 525
Mongolii 296, 298, 332, 364, 366, 389.
392, 393
Monnet, Jean 10, 1083, 1084 Monserrat 300 Muntenegru
Războaiele Balcanice şi 874 Epoca modernă timpurie 644 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 47, 603
Montessori, Maria 863
Moravia, Creştinătatea şi 321
Morike, Eduard 670
Moscova arhitectura 747
Kremlin 460 – 461
Patriarhatul 504 – 505
Munţi 55 – 56, 57, 613, 785
Mozart, Wolfgang Amadeus 590, 665.
673, 688
Così fan tutte 670, 672
Don Giovanni 665 – 667, 668, 670, 671.
673
Le nozze de Figaro 667, 668, 670 Mucha, Alphonse 1206 Muhammad 251, 252 Mun, Thomas 523 München, Criza de la 987, 990 – 991 Munzenberg, Willi 501 Moscova, Cnezatul 1264 şi Ucraina 558
ca cea de-a Treia Roma 462 – 463, 464
Contrareforma şi 504 – 505

Politica externă 462, 463 – 464, 466 – 467
Ivan IV şi 557
Legislaţia 558
medieval 455, 457
originile 389, 392
Biserica ortodoxă rusă 446 – 446, 464
465, 557
teologia 465 – 466
Vremurile tulburi 557 – 558
Muzica
Avangardă 865
Barocă 505, 590
dodecafonia 957
cântul gregorian 271 – 273
Interbelică 956
medievală 271 – 273, 441
Naţionalismul şi 819 – 820 Opera 532, 994 – 995 Populară 912 – 914 religioasă 271 – 273, 331 – 334 Romantică 688 Renaşterea 118, 480 – 481, 957 Sonata 591 Violină 592 – 593
Mussolini, Benito 949, 951, 979, 990.
1031, 1045
Micene 81, 92
Mit 110 – 111, 269 – 270
Nagy, Imre 1103
Naim, Tom 834
Nantes, Edictul de la (1598) 506 – 507.
594, 620 – 621
Napoli, Regatul 731
Napoleon I (a se vedea Bonaparte)
Napoleon III, împărat al Franţei 803, 805.
823, 868
Naruszewicz, episcop 605
Nassau, Ducatul 527 – 529
Autodeterminarea naţiunilor 813, 927
Naţionalism cultural 812 – 813

Folclorul şi 816 – 817, 818
Revoluţia Franceză şi 715
Istoria şi 815
Integral 822
tradiţia inventată 635 – 636 limba 815 – 816 literatura şi 819 modernizarea şi 820 – 821 muzica şi 819 – 820 conştiinţa naţională 381 – 382 eroii naţionali 348, 827 politic 813
popular sau „etnic” 812, 814 rasa şi 734 – 735, 817 religia şi 817
de stat sau naţionalismul „civic” 812, 813 – 814
(vezi şi Sionismul)
Dezastre nationales 640 (a se vedea Catastrofe)
Război naval 98, 545, 549, 619, 625, 726727, 853, 887, 909 – 910, 1028 – 1029, 1210 Naujocks, Helmut 997 – 998 Navarre, Regatul 393
Navigaţie, Actul de (1651) 549 Partidul Nazist (NSDAP) ideologia 971, 974 internaţionalism 1017 originile 942, 969 – 970 politicile 876 – 877, 971, 974 – 976 preluarea puterii 966 – 967, 969 Neanderthals 69 Neave, Airey 1048, 1050 Necker, Jacques 688, 691, 693, 694 Nelson, Horatio 725, 738 Nero, împărat roman 189 Nerva, împărat roman 189 Ţările de Jos
„Republica Batavă” 721, 729
Calvinism 494
colonialism 513, 580
Comitatul Olanda 375 – 377
Decolonizarea 1069
neerlandeza 378 – 379
Revolta olandeză 534, 536, 538 – 539.
1275
În sec. XVIII 640 Iluminismul 597 independenţa 538 – 539, 567 „Regatul Olandei” 729 literatura 379 Napoleon şi 729
Conştiinţa naţională 379 – 380, 381
originile 372 – 374, 375

religia 379, 494
revolta 1787.690
societatea 379, 540
comerţul 379, 513
(vezi şi Ţările de Jos Austriece, Belgia, Ţările de Jos Spaniole)
Nevsky, Alexandr, prinţ 334 Noua Armată Model 506, 552 Newcomen, Thomas 680 Newman, John H. 795, 796 Newton, Isaac 598 – 599 Ney, Michel 755, 761 Nibelungi, Cântecul 230 – 231, 1206 Crezul de la Niceea 205 – 206, 209, 259 Nicolae II, papă 336
Nicolae II, ţar al Rusieia 903, 907, 914, 915, 916, 931
Nietzsche, Friedrich 854, 856, 859 – 860 Nietzsche-Foerster, Elizabeth 859
Nijmegen, Congresul de la (1678 – 1679) 624
Nikitin, Afanasii 467
Nikon, Patriarh 558
Nicopole, Asediul 391
Războiul de Nouă Ani 624 – 625
NKVD 1003, 1039
Nobel, Alfred B. 873
Premiul Nobel pentru pace 873
Nomazii 215 – 220, 296 – 298, 332 – 333.
364 – 366, 386
Popoare non indo-europene 219 – 20 Normandia 293, 339, 354 – 355, 423 – 425, 1039 – 1040, 1207 Teoria normandă 656 – 657 Normanzii 336 – 339, 339, 926 Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord
(NATO) 1070 – 1071, 1073, 1074, 1075, 1084, 1085, 1086, 1087, 1102, 1109, 1111, 1116, 1334
Irlanda de Nord (vezi şi Ulster) Norvegia limba 738, 815 – 816
ocupaţia suedeză 737, 762
al Doilea Război Mondial 1005
(vezi şi Danemarca, Scandinavia.
Vikingi)

Nostradamus, Michel de 546 – 547 Novalis, Friedrich von Hardenberg 683 Romanul 444, 498 – 499, 581, 589, 606, 608, 788, 825, 867
Novgorod 327, 334, 457, 464, 466, 557
Novotný, Antonin 1105
Numărare 79 – 80, 349, 1242 – 1243
Nürnberg 1051
Nürnberg, Legile de la 974, 1051
Nürnberg, Procesul de la 1021.
1048 – 1055
Nystadt, Tratatul de la (1721) 653 O'Connell, Daniel 831 Obrenovič, Milos 644 Odessa 655
Oedip, rege al Thebei 120 – 121 Oghame (Ogarnę) 1234 – 1235 Oldenburg, Casa de 640 Oliva, Tratatul de la (1660) 554, 556, 557 Olivares, Caspar de Guzman 534 Omar Khayam 333 Onomastice 86 – 89, 310
Opera 532, 1278
Operaţiunea Barbarossa 1013, 1015 – 1016 Operaţiunea Keelhaul 1046 – 1047 Operaţiunea Overlord 1039 – 1040 Operaţiunea Leul de Mare 1008 Operaţiunea Torţa 1030 – 1031 Orania, Casa de 539, 640, 1254 Orania-Nassau, Casa de 527 – 529 Orania, Ordinul de 527 – 529 Orange, Principatul 527 – 529, 1254 Oresme, Nicole 436 Orff, Carl 956
Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică (OCDE) 1064, 1065
Orientalism 19, 560 Orlov, Alexei, Conte 652 Creştinătatea ortodoxă iconografie 247 – 248 în Balcani 644, 646
medievală 265 – 272, 328 – 332, 392 – 393, 446, 448
În sec. XIX 795, 799
(vezi şi Bulgaria, Grecia, Rusia Kieveană.
Lituania, România, Biserica ortodoxă rusă, Serbia) Ortigia 141
Ossian 613 – 614
Ostrogoţii 215, 224, 229, 232, 234

Otto I, rege al elenilor 834
Otto I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 316 – 317, 1246
Otto III, împărat al Sfântului Imperiu Roman 317, 1207
Imperiul Otoman
Naţionalismul balcanic şi 834
prăbuşirea (1918) 937 – 938
cucerirea Constantinopolului (1453) 448. 450
declinul 643 – 644, 646, 869, 870, 874, 1284, 1309
epoca modernă timpurie 558, 560
regimul fanariot 644
dezvoltarea 386, 1259
sub familia Köprülü 641
Primul Război Mondial şi 901, 902, 907
„Tineretul turc” 874
O.U.P. 17, 262
Oxford 88, 343 – 344, 361, 435, 552, 793794, 796, 1130
Ovidiu (Ovidius Naso) 178 Pacifism 874 – 875
Paganism 72 – 73, 110 – 114, 160, 161 – 162, 226 – 227, 280 – 281, 429 – 430, 432, 1207, 1234 – 1235 Paine, Tom 679
Pictura 247 – 248, 441, 473 – 476, 474 – 475, 586 – 589, 688, 787 – 788, 806 – 807, 862865, 866, 953 – 956, 1205 – 1212 Palach, Jan 1107
Paleografie 241, 1217, 1226 – 1227 Paleolog, Dinastia 385 – 386 Paleologul, Constantin XI, împărat bizantin 448
Paleologul, Ioan VIII, împărat bizantin 446
Palaiologhina, Zoe 455, 457, 461 îngrădirea (Irlanda) 409, 549 îngrădirea evreilor (în Russia) 661, 795, 842, 1311
Palladio, Andrea 481 Palm, J.W. 733 Panslavism 817 Pankhurst, Emmeline 958 Papalitate 1224 – 1225 Exilul la Avignon 403 conclav 398

„Donaţia lui Constantin” 290, 477, 1206
Francii şi 288 – 290, 298, 302
Sfântul oficiu 497
Index 260 – 261, 497, 1274
Infailibilitate 796, 797
Inchiziţia 437, 453, 497, 498 – 499
medievală 292, 298, 302, 336, 339, 342.
397 – 398, 401, 403
originile 203, 257, 270, 273
Supremaţia papei 339, 342, 401
schisma 417, 419
Silabus 800 – 801
Conciliul „Vatican II” 1079
Statul Papal declinul 639
cesiunea 731, 824
stabilirea 290, 397 – 398
Papen, Franz von 967, 969
Hârtie 350
Papirus 137
Paracelsus (Philipus von Hohenheim) 489 – 490
Comuna din Paris (1871) 803, 836, 869 Paris, Conferinţa de pace de la (1919) 926 – 928, 941 – 943
Paris, Conferinţa de pace de la (1946) 1058 – 1059
Paris, eliberarea (1944) 104 Paris, Luvru 722 Paris, Pacea de la (1856) 870 Parthenopeană, Republica 731 Pascal, Blaise 509 – 510, 621 Passarowitz, Pacea de la (1718) 643 Passy, Colocviul lui (1561) 506 Patarenii 333 – 334 Patmos 196
Patriarhia 72 – 73, 89, 92
Patton, General George 1042
Paul I, ţarul Rusiei 652, 726, 739
Paul II, papă 455, 457
Paul III, papă 496, 511
Paul IV, papă 484, 496
Paul V, papă 571 – 572
Paul VI, papă 1079

Paulus, Friedrich von 1031 – 1032
Pavia, bătălia de la (1525) 544, 545
Ţăranii 587 – 588, 1212, 1292
Războiul ţărănesc 485, 488
Revolta ţărănească 417
Pecinegii 334
Pelagius 264 – 265
Războiul peloponeziac 98
Pepin cel Scurt, rege al francilor 286.
287, 288, 289, 290
Acordul de procentaj (1944) 1036 – 1037 Pericle 132
Persia 98, 100, 102, 104, 244, 245
Războaiele persice 98, 100, 102
Pétain, Henri 921, 1006, 1060
Petru I, ţar al Rusiei 649, 652 – 654, 659
Petru II, ţar al Rusiei 652
Petru III, ţar al Rusiei 652
Pétion de Villeneuve, Jérome 702
Petit, General 750
Petőfi, Sandor 804, 805
Petrarca (Francesco Petrarca) 399, 400.
473, 477
Petrović, dinastia 644, 834
Filip II, rege al Spaniei 497, 531 – 532.
534, 538, 1209
Filip V d'Anjou, rege al Spaniei 625, 638
Filip al Macedoniei 102
Filip IV cel Frumos, rege al Franţei 404.
406 – 407, 408
Filip cel îndrăzneţ, duce al Burgundiei 426
Filip-August, rege al Franţei 355 Filosofie modernă timpurie 477, 507 – 510, 520 – 521
Iluminismul 597 – 598, 683 – 6
Grecia (antică) 105 – 106, 110 – 111, 119.
122 – 126, 124
medievală 349, 433 – 436

romană 176 – 177, 191, 213
În sec. XIX 789 – 794, 802 – 803, 836 – 840.
854 – 859
În sec. 20.951 – 952, 1076 – 1077 Filofei din Pskov 464 – 465 Fenicial04, 108, 1218 Fotografie 770
Fizică 119 – 122, 435, 507 – 510, 530 – 531.
598 – 599, 857, 1273
Fiziocraţii 602, 682
Piast, Dinastia 325, 428, 429
Pico della Mirandola, G. 477, 479
Piedmont 638
Pilecki, Witold 1023
Piłsudski, Józef 828, 902, 910, 925, 929, 934, 935, 937, 977, 978, 993 Piraterie 561 Pirenne, Henri 257 – 8 Pisa 342
Pitt, William, „cel Tânăr” 721, 726, 737
Pius VI, papă 673, 674, 731
Pius VII, papă 711, 731, 751
Pius IX, papă 797
Pius X, papă 799
Pius XI, papă 944, 952
Pius XII, papă 1021
Pizarro, Francisco 511
Plantagenet, Dinastia 408 – 409, 420, 423.
1252 Platon 110 – 111
Pleven, René 1083
Planul Pleven 1084
Plinius cel Tânăr 189, 191
Plutarh 143, 144
Poggio, Bracdolni G.F. 477
Poitiers, bătălia de la (732) 255
Pokrovsky M.N. 36
Polonia 1316 arhive 1014 – 1015
Creştinătatea şi 324 – 325
Congresul Regatului Poloniei (1815
1874) 762, 826, 828

Ocupaţia germană (1939 – 1945) 1002
Independenţa (1918) 925, 927
naţionalismul integral 828
perioada interbelică 978, 993, 1316
comunitatea evreiască din 978, 1208
Regatul Poloniei (1917) 910
literatura 1, 481 – 482, 608 – 610
medieval 429, 1264
Invazia mongolă 365
Napoleon şi 736 – 737, 742
Mişcarea naţională 826, 828
Legiunile poloneze 902, 910
după 1945.1037 – 1038, 1044, 1060, 1061
1062, 1102 – 1103, 1107 – 1108
după 1989.1124, 1125
Rezistenţa 1032 – 1033
Revoluţia din 1989.1123
Răscoala din 1830.826, 1211
Răscoala din 1863.828
Răscoala din 1905.828
Mişcarea de solidaritate 1108, 1122, 1123
Ocupaţia sovietică a (1939 – 1941), (1944
1990) 1002 – 1003
Izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial 993, 995 – 998, 1.000 – 1001 (vezi şi Rzeczpospolita)
Războiul polono-sovietic (1919 – 1920) 929, 934 – 935, 936 – 937 împărţirile Poloniei 660, 661, 663 Prima împărţire (1773) 663 – 664, 679 A doua împărţire (1793) 701, 719 A treia împărţire (1795) 721 – 722 Partidul Socialist Polonez 828 succesiunea poloneză, războiul pentru 659
Istoria politică 71, 92 – 3, 98 – 102, 136 – 139, 151 – 160, 179 – 182, 188 – 192, 238 – 251, 298 – 308, 311 – 316, 339 – 342, 577 – 580, 695 – 701, 777 – 780, 799 – 842, 943 – 949, 1071 – 1076, 1089 – 1099, 1127 – 1129 (vezi şi Absolutism, Anarhism, Autocraţie, Comunism,

Conservatism, Istoria constituţională, Democraţie, Dictatură, Fascism, Feudalism, Geopolitică, Imperialism, Relaţii
Internaţionale, Legislaţie, Liberalism, Naţionalism, Propaganda, Socialism, Formarea statului, Totalitarism şi ţări individuale)
Politică 108, 122, 130 – 131, 176 – 177, 249 – 250, 297, 307, 352, 456, 520 – 523, 602 – 605, 658, 696 – 697, 702 – 715, 708, 909, 972 – 973, 983 – 984, 1007, 10931099, 1333
(vezi şi Democraţie, Liberalism, Naţionalism, Propaganda, Socialism, Totalitarism, Utopianism)
Poliziano, Angelo 477 Polovţii (Cumanii) 334, 335 Poltava, bătălia de la (1709) 520, 653, 657
Polybius 143, 155 Pomaks 743 – 744 Pombal, Sebastião 638 – 9 Pompadour, Madame Jeanne de 628 Pompeii 190
Pompeius Magnus 156, 158 Poniatowski, Jozef 677, 719, 737 Papa Alexandru 589 Papa Joan 303 Popper, Karl 1076 – 1077 Populaţie (vezi Demografie)
Portugalia colonialism 511, 580
decolonizarea 1070
modernă timpurie 638 – 639
Regatul 393
Napoleon şi 728, 733
În sec. XIX 804
Republica 804
Secesiunea (1640) 534
Postmodernism 6
Potemkin, Grigory 658
Potsdam, Conferinţa de la (1945) 1036.
1047, 1060, 1061
Poussin, N. 1205
Prado, Galeria 806 – 807
Pragmatica Sancţiune 646, 647, 648
Praga arhitectura 671 aristocraţia 671 – 672

împăratul Rudolf II 529, 530 – 531 Comunitatea evreiască din 672 Războiul de treizeci de ani 563 – 564, 568
W.A. Mozart şi 664 – 671 Confreria Prerafaelită 787 – 788, 797 Preistorie 66, 69, – 71, 73 – 74, 76, 78, 81, 83 – 84, 86
Epoca de Bronz 70, 76, 78, 81 Omul de Cromagnon xv dieta 82 – 83 rămăşiţe omeneşti 85 Epoca de Fier 70, 83 – 84 Matriarhatul 72 – 73
Mezoliticul (Epoca de Mijloc a Pietrei)
70, 73
Neanderthal xv, 69
Neoliticul (Epoca pietrei lustruite) 70, 74, 76
Paleoliticul (Epoca pietrei cioplite) 70
71, 1215
societatea 69 – 70, 71, 72 – 73, 74, 84 Sistemul celor celor epoci 70 (vezi şi Stonehenge)
Přemyslid, Dinastia 428 Preromantismul 611 – 614 Prezbiterianism (vezi Calvinism) Revoluţia preţurilor 517 – 518, 1271 Primo de Rivera 981, 982 Princip, Gavrilo 877 Tipărirea 445 Propaganda 500 – 501 Prostituţian 190, 413 Protestantism (vezi Reforma)
Proudhon, Pierre-Joseph 836, 837, 840 Proust, Marcel 865, 867, 892 Provenţa 829 Prusia 1276 armata 611
Brandenburg-Prusia (din 1613) 494, 556 – 557
Calvinism în 494
Ducatul (din 1525) 556, 1276
Epoca modernă timpurie 556 – 557.
647 – 649
Războaiele revoluţionare franceze 717, 721
Teritorii cucerite în Saxonia 762 Unificarea Germaniei şi 824, 826 Intervenţia în Provinciile Unite 690 Regatul (din 1700) 648 Napoleon şi 727, 731, 733, 744, 761 Polano-Lituania şi 556 împărţirile Poloniei şi 649, 661, 663.
664, 719, 722
dezvoltarea 647 – 649
Prusia regală (poloneză) (din 1466) 556

Statele Teutone State 363 – 364, 556
Zollverein 805, 807
Cruciadele prusace 363 – 364
Pskov 464
Psihiatrie 454
Psihologie 433, 794, 796, 861, 972 – 973
Ptolemeică, Dinastia 133, 135
Sănătate publică 776 – 777
Pugachev, Emelyan 587 – 588
Pułaski, Casimir 663, 664
Războaiele punice 153, 155
Primul război punic 142, 155
Al doilea război punic 139 – 147, 155
Al treilea război punic 155
Puşkin, Aleksandr 786
Pyrrho 122, 124
Pitagora 109, 122, 1221
Cvadrupla Alianţă 762 – 763
Quakerii 488, 594
Quesnay, François 602
Quisling, Vidkun 1005, 1050, 1060
Rabelais, François 541
Rase 38 – 39, 49 – 50, 452 – 453, 511, 734
735, 794, 817, 859 – 860, 909, 945, 971
974, 1002, 1017, 1016 – 1025 (vezi şi
Eugenii, Genocid)
Racine, Jean 575, 589, 621, 623 Racławice, bătălia de la (1794) 722 Raczyński, contele 1129 Řadič, Stefan 979 Ragusa 447 – 448
Cale ferată 760 – 761, 767 – 768, 872, 1081.
1211, 1296 – 1297
Rákóczi, Francis II 647
Rapallo, Tratatul de la (1922) 938
Rasputin, Grigori 915
Rastatt, Tratatul de la (1714) 625
Rathenau, Walter 942

Reagan, Ronald 1111, 1116, 1117
Reforma
Anabaptiştii 488
Anglicanism 487, 490, 493 – 494, 545, 594
Arminienii 492 Calvinism 490, 492, 494
efecte 405 – 406, 494, 496 Husitism 403 – 404, 419, 428 – 429 Luteranism 484 – 488, 492 originile 482, 484 – 485 Zwingli 488
(vezi şi Contrareforma, Hus, Luther, Zwingli)
Agenţii umanitare 1029
Istoria religiei preistorică 72 – 73, 89, 93
Grecia (antică) 110 – 113
Romană 160, 161 – 162
(vezi şi Ateism, Creştinătate, Islam.
Iudaism, Păgânism)
Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 539.
575, 1210
Renaşterea architecture 481
arta 481
diplomaţia 523 – 4
economia 517 – 18
education 480
Istoriografie 469, 471
„Umanismul” 477, 479 – 480, 481 – 482
literatura 335, 481 – 2
militară 518 – 20
muzica 480
originile 471, 473, 477
teoria politică 520 – 521, 523
religia şi 471, 477, 479 – 480
Revoluţia Ştiinţifică 507 – 510
societatea 516 – 517
Renan, Ernest 44, 796, 813, 835
Reparări 928, 942 – 943
Republicanism 686, 713, 1265
Reventlow, C.D.F. 737 – 738

Reykjavík, Summitul de la (1987) 1117
Reynolds, Joshua 586, 614
Rin, râul 372 – 374
Riabushkin, A.P. 1210
Ribbentrop, Joachim von 996, 997, 1054
Ribbentrop-Molotov, Pactul* 996 – 997.
998, 1.000
Ricardo, David 802
Richard, conte de Cornwall 357, 377 – 378 Richelieu, Armand, Cardinal de 541, 542, 565, 691
Drepturile Omului, Declaraţia 675, 695, 713 – 14, 731
Rimbaud, Jean-Arthur 862 Ritual 72 – 73, 83, 112, 161, 172, 207, 249 – 250, 256, 271 – 273, 331 – 332, 337338, 365, 407, 612, 946, 973, 975 Rivaroli, Antoni 704
Drumuri 156, 284 – 289, 682, 767 – 768, 971, 1081
Robert de Bruce 408, 409 Robert Pederastul 362 Robespierre, Maximilien 695, 697, 699, 701, 702, 703, 711 Rocamadour 300 – 301 Rochejacquelin, Henric de la 704 – 705, 1211
Rocroi, bătălia de la (1643) 565 Rolland, Romain 894 – 895 Biserica romano-catolică contrareforma 496 – 497, 502 – 507 cultul Fecioarei Maria 300 – 301 în Europa postbelică 1078 – 1079 liturghia 331 – 332 în sec. XIX 797, 799 Opus Dei 1079. originile 203
Conciliul „Vatican II” 1078 – 1079
Vizionari 798 – 799, 917
Dreptul r 172, 173, 184, 438, 521, 712
Limbile romanice 235 – 238, 1232
România fascism 968 – 969
folclor 968 – 969
dezvoltarea 1306
după 1945.1105
revoluţia din 1989.1123
Principatele române 389, 644
Ocupaţia rusească 739
sub otomani 644

Rromani 387 – 388
Romanov, Casa de 558
Romantism 782 – 789
şi Grecia antică 97 – 98
arta 614, 688, 787 – 788
literatura 613 – 614, 682 – 683, 783 – 787. 788
muzica 688, 788 – 789 originile 611, 613, 614 filosofia 611, 613, 683, 686, 789 – 790 (vezi şi Preromantism)
Roma (antică)
arheologie 159 arhitectură 174 cultul ariccian 161 – 162 armata 172, 174, 185 calendar 152 – 153 catacombe 204
Creştinătatea şi 193, 195, 209, 212 Cucerirea Cartaginei 142 – 144, 153, 155 Cucerirea Greciei 136, 138 – 139 declinul 191 – 192, 207 – 212, 213 – 214, 229 – 231, 232, 235, 238 – 240 economia 160, 163, 165, 185, 210 Imperiul 156, 158 – 160, 179, 181 – 182, 184 – 185, 188 – 189, 191 – 192, 209 – 212, 1223
jocuri 180 – 181 inscripţii 175 – 176 Regatul 151 legislaţia 172, 184 limesul 185, 188 literatura 174 – 179 politica 167 – 172 ceramica 164 religia 160
Republica 153, 155 – 156 Revoluţia 179, 181 – 182 drumurile 156 Senatul 170 – 171 societatea 165, 167, 170 – 171 sistemul de denumire 168 – 169 violenţa 179 Vizigoţii în 229 Roma
Arhitectura 569 – 573 Marşul asupra 949
medievală 270 – 273, 284 – 290, 298 – 302, 397 – 398
modernă 730 – 731, 797, 804 – 805, 823 – 824
asediul (410) 213 asediul (1527) 526, 544 bazilica Sfântul Petru 569 – 575 în sec. XX 944, 949, 1042, 1085, 1089 (vezi şi Papalitate, Vatican)
Rome, Tratatul de la (1957) 1085 Rommel, Erwin 1039 Romulus 151
Roosevelt, Franklin D. 1037, 1044, 1047, 1052
Roosevelt, Theodore 882

Rosicrucian, Ordinul 352, 530 – 531
Rossetti, Dante Gabriel 787, 788
Rothenburg ob der Tauber 565
Rothschild, familia 768, 845
Rousseau, Jean-Jacques 8, 606 – 607, 611.
613, 682, 686, 814
Societatea Regală 507, 509, 510, 598
Rubens, Paul 506, 539
Rudolf II, împărat al Sfântului Imperiu
Roman 526, 529
Rufin din Aquileea 262
Rune 226 – 227, 1234 – 1235
Runge, P.O. 688
Runc 294
Rus, Imperiul 1264
şi Europa 11 – 13
şi Polono-Lituania 655, 657, 659 – 661 cinematografie 918 – 919 colonialism 580 Revolta decembriştilor 839 în sec. XVIII 649, 652 – 625 proclamarea imperiului 649, 653 expansiunea 653 – 534, 739, 869 – 870, 1277, 1290, 1298
războaiele revoluţionare franceze şi 717, 719, 721, 726, 727, 728, 739, 742, 744, 747 – 748
comunitatea evreiască în 844 epoca imperială târzie 853 – 854 minorităţi 743 – 744
naţionalism 816, 817, 821 – 822, 828, 994 – 995
În sec. XIX 739, 811 – 812, 831 nobilimea 584 originile 656 – 657 ţărănimea 587 – 588
Împărţirea Poloniei şi 701, 719, 721 – 722
Populism 839
Politica religioasă 795, 831
Revoluţia din 1905.836
Tradiţia revoluţionară 839 – 840
Rutenia şi 392
Femeile 559
Primul Război Mondial şi 901, 903, 907, 911
(vezi şi Rusia Kieveană, Cnezatul Moscovei, Revoluţia

rusească, Rusia Sovietică)
Războiul civil din Rusia 928 – 929, 931 – 932
Biserica ortodoxă rusă 446, 464 – 465, 557
Revoluţia rusă (1917) 914 – 917, 919 – 921
Puterea dual ă 916
Revoluţia din februarie 915 – 916
Revoluţia din octombrie 917, 919 – 921
Retrogradul Sovietic 916
Guvernul provizoriu 915, 916, 917, 920
Războiul ruso-japonez 851, 869 – 870
Războiul ruso-polonez 719, 721 – 722
Războiul ruso-turc 870
Rust, Matthias 1117
Rustaveli, Şota 335
Ruysbroeck, Jan van 437
Ryswick, Tratatul de la (1697) 625
Rzeczpospolita, Uniunea statală polono-lituaniană 1262
Calvinism în 494
colonialism 581
Constituţia de la 3 mai (1791) 692, 699, 701, 719
Epoca modernă timpurie 504, 554 – 556.
655, 657, 659 – 661
Iluminismul în 679
Marele Sejm 690, 691 – 692
În Marele Război al Nordului 653, 657
Comunitatea evreiască în 338
Cnezatul Moscovei şi 555 – 556, 557 – 558
Napoleon şi 736 – 7, 742, 753
Comisia Naţională pentru Educaţie 608.
610, 660, 664
Revolta naţională (1794) 721 – 722
nobilimea 585 – 586
originile 429 – 30
toleranţa religioasă 504
„Rzeczpospolita” 554 – 555, 1262

Perioada saxonă 657, 659
„Sejm-ul mut” 659
Arhivele de stat 723
Suedia şi 554, 556
(vezi şi împărţirea Poloniei)
Sfântul Aidan 276 Sfântul Aloysius Gonzaga 502 Sfântul Ambrozie 259 Sfântul Anton de Padova 361 Sfântul Augustin 259 – 263, 264 – 265 Sfântul Augustin de Canterbury 277, 280 – 281
Sfântul Bartholome, Masacrul din noaptea (1572) 496, 502, 506
Sfântul Vasile 259
Sfântul Benedict 266
Sfântul Bernard de Clairvaux 358, 362
Sfânta Bernadette 798 – 799
Sfânta Bernadine 484
Sfântul Bonaventura 361, 436 – 437
Sfântul Bonifaciu din Crediton 281
Sfântul Camillo 502
Sfântul Knut 328
Sfântul Cazimir 484
Sfânta Ecaterina de Siena 403
Sfântul Carlo Borromeo 502
Sfânta Clara 361
Sfântul Clement I 203
Sfântul Clement Slovensky 323 – 324, 326
Sfântul Columba 276, 277
Sfântul Columban 269 – 270, 276
Sfântul Chirii 321
Sfântul Dominie Guzmán 360
Sfântul Edmund Campion 503
Sfântul Eric 328
Sfântul Francisc de Assisi 360 – 361, 1208
Sfântul Francisc de Sales 502
Sfântul Francisco Xavier 502
Sfântul Gallus 276, 1257

Sfântul Grigore 270, 270 – 271, 280
Sfântul Gregor de Tours 274 – 275, 276
Sfântul Isidor din Sevilla 276
Sfântul Ignatius Loyola 496
Sfântul Ieronim 282 – 283
Sfânta Ioana d'Arc 421
Sfântul John Berchmans 502
Sfântul Giovanni Bosco 797
Sfântul Ioan Gură de Aur 205, 259
Sfântul Ioan al Crucii 502
Sfântul Ioan Nepomuk 503 – 504
Sfântul Ioan Divinul 196
Sfântul Ludovic 355 – 357
Sfânta Luiza 502
Sfântul Martin cel Milostiv 77, 259 Sfântul Maximilian Kolbe 1023 Sfântul Metodius 321 Sfântul Olaf 328 Sfântul Patrick 263, 275 Sfântul Paul 195 – 197 Sfântul Petru 194 Sfântul Petru Canisiu 502, 504
Sankt Petersburg 582, 652, 906
Sfântul Filip Neri 502
Sfântul Robert Bellarmin 502
Sfântul Sava 389
Sfântul Stanislau 328
Sfântul Stanisław Kostka 502
Sfântul Stanisław Szczepanowski 328
Sfântul Ştefan 326, 367 – 368
Sfântul Ştefan, rege al Ungariei 326
Sfânta Tereza de Ávila 502
Sfântul Thomas Becket 328, 354
Sfântul Toma de Aquino 433, 778
Sfântul Thomas à Kempis 437
Sfântul (Václav) Wenceslas 324
Sfântul Vincenţiu Ferrer 484
Sfântul Vladimir 326
Saint-Simon, conte de Claude-Henri 836
Louis Antoine de Saint-Just 702

Chipul Sfântului Siluan 247 – 248
Salamina, bătălia de la (480 î.e.n.) 98
Samuel, ţar al bulgarilor 320 – 321
San Marino 1088 – 9
San Stefano, Tratatul de la (1878) 870
Sand, Georges 784
Sandes, Flora 908
Sangnier, Marc 1064
Sanscrita 79 – 80
Sanzio, Rafael 481
Santiago de Compostela 278, 1253
Sarazinii 285, 358
Sarajevo 875 – 877, 980 – 981
Sardinia, Regatul 638, 823
Sarmaţii 53, 105 – 106, 194 – 195 (vezi şi Alanii)
Savonarola, Girolamo 484
Savoia, Casa de 404, 625, 638 (vezi şi Alanii)
Saxe-Coburg und Gotha 808 – 810, 1300 – 1301
Saxonia 316 – 317, 484, 485, 657, 658, 762
Scandella, Comenico 503 Scandinavia Creştinătatea şi 328 Democraţia 297
Epoca modernă timpurie 553 – 554 explorări 329 – 330 geografie istorică 61
În cel de-al Doilea Război Mondial 1003.
1005 – 1006 medievală 431
Epoca Napoleoniană 737 – 738 Scepticii 122, 124 Schacht, Hjalmar 971 Schiller, Friedrich von 682, 684 – 685 Schlegel, Friedrich 683 Schleiermacher, Friedrich 795 – 796 Schleswig-Holstein 808 – 810, 824, 826, 930 – 931, 1305 Schlieffen, Planul 877 Schliemann, H. 80, 741 – 742 Schmalkalden, Liga din 485, 506, 526, 545
Schoenberg, Arnold 957 Schumacher, Kurt 1061 Schuman, Declaraţia 1084 Schuman, Robert 1066, 1083 Ştiinţa

Iluminismul 598 – 599, 600, 642 Grecia (antică) 119 – 122, 125 medievală 433, 435 – 436 în sec. XIX 790, 792, 794 Religia şi 790, 792, 794 Revoluţia ştiinţifică 507 – 510 în sec. XX 945, 1076 – 1077, 1272 – 1273 (vezi şi Biologie, Chimie, Matematică, Fizică, Tehnologie)
Scoţia
Creştinătatea şi 276, 277 Epurări 632
Epoca medievală timpurie 309 Epoca modernă timpurie 549 – 550, 551, 552, 553, 631 – 632, 635 – 636 Rebeliunile iacobinilor 632 medievală 408 – 409 naţionalism 834, 1075, 1134 Prezbiterianism 494, 503, 549 Reforma în 494
Unirea cu Anglia (1707) 36, 628, 631632, 1285
(a se vedea şi Regatul Unit)
Scott, Walter 754 Scot, John Duns 433 Sculptura 263, 473, 569 – 575 Grecia (antică) 117, 119 medievală 441 Societăţi secrete 352 Segovia, Edictul de la (1565) 536
Segur, mareşal 756 Serbia
Războaiele Balcanice şi 874 independenţa (1804) 644 Criza din Iulie şi 875, 877 medievală 380, 388 – 389, 1258 în sec. XIX 739, 834, 1319 originile 235
stabilirea patriarhatului 380
Serveto, Miguel de Villanova 493
Seton-Watson, Hugh 14 – 15
Războiul de şapte ani War 648 – 649
Shakespeare, William 423, 425, 482.
529, 548
Şamanism 819
Şamil 869
Şamir, Iţhak 978
Shaw, George Bernard 952
Shelley, Percy Bysshe 840
Şevcenko, Taras 831
Vesperii sicilieni 398
Sicilia 102, 104, 139 – 147, 336, 339, 351.
638

Sieves, Emmanuel, Abbé 691 Sigismund III, rege al Poloniei 504, 554, 555
Sikorski, Władysław 1037 Actul unic european 1118 Sinn Féin 831
Ruptura chino-sovietică 1104 Sclavagism 166 – 167, 452 – 453 Popoare slave 224 – 245, 227, 234 – 235, 244, 324 – 325, 1218, 1233 Slovacia 993, 995, 1127, 1128, 1134 Slovenia 235, 730 – 731, 979, 1124, 12301231, 1307, 1313 Słowacki, Juliusz 1, 785, 787 Mirosul 728
Smith, Adam 523, 602, 604 – 5 Sobieski, Ioan, rege al Poloniei 641, 643, 655, 657
Istorie socială 71, 128, 165 – 167, 166167, 311 – 316, 335 – 336, 413, 422 – 423, 442 – 443, 447 – 478, 516 – 517, 559, 582586, 583 – 584, 585 – 6, 587 – 588, 650 – 651, 682, 724, 771 – 775, 776 – 777, 825, 925926, 958 – 959, 961, 1043 – 1044, 10771078, 1095 – 1096
(a se vedea Istoria familiei, Bunele maniere, Sociologie)
Ştiinţe sociale 3, 775, 794, 955 – 956, 1076 (a se vedea şi Antropologie, Demografie, Economie, Psihologie, Politică, sociologie)
Socialism 835 – 840, 1308 creştin 835 cooperativ 836
Prima Internaţională 837, 838, 840
În Europa postbelică 1072
a doua Internaţională 838
Mişcările sindicale 835 – 836
(a se vedea şi Anarhism, Comunism.
Marxism)
Partidul Socialist Unit din Germania (SED) 1061, 1071, 1100 Sociologie 790, 837 – 838, 953 Socrate 110
Mişcarea de solidaritate 1108, 1122, 1123 Soljeniţîn, Alexandr 713, 964, 1055, 1098
Sonderburg-Glücksburg (Casele de) 808810, 1300 – 1301 Sofia, ţarină a Rusiei 559 Sofocle 115
Sorabii din Luzacia 234, 829
Înregistrare sonoră 858 – 859

Southey, Robert 682
Blocul sovietic 1089 – 1109, 1122 – 1125
Rusia Sovietică (1917 – 1922) 917 – 921.
928 – 932, 1314
Uniunea Sovietică (vezi URSS Spaak, Paul-Henri 1066, 1083 Spania colonialism 511, 513, 580 epoca modernă timpurie 526, 529, 531, 532, 534, 1271 în sec. XVIII 638
războaiele revoluţionare franceze 721, 728, 733, 736
politica interbelică 979, 981 – 982, 984 – 6 medievală 393 – 394, 451, 453 – 5 Civilizaţia musulmană în 256 – 257, 1208 în sec. XIX 803 – 804 după 1945.1076, 1087 – 1088 în sec. XVI 1271
(vezi şi Aragon, Castilia, Galiţia, Navarre)
Războiul Civil Spaniol 979, 981 – 982.
984 – 986, 1324 Falanga 982
Brigadele internaţionale 982, 983 – 984, 1325
Inchiziţia spaniolă 453, 454, 498 – 499 Ţările de Jos Spaniole (vezi şi Belgia) 502
Succesiunea spaniolă, Războiul pentru 625, 638, 648 Sparta 98, 100, 133 Spartacus 166 – 167
Special Operations Executive (SOE) 1032
Spengler, Oswald 952, 966 Speyer, Dieta de la (1526, 1529) 485 Spinoza, Baruch 509 – 510 Sport
Atletism 127 – 128 Fotbal 785 Alpinism 785 Jocurile Olimpice 127 – 128 Turul Franţei 864
„Primăvara popoarelor” (1848) 1303 S.S. (Schutz Staffeln) 970, 975, 976, 997 – 998, 1002, 1003, 1015, 1016, 1017, 1051, 1326 – 1327
Stalin, J.V. 915, 937, 959 – 961, 962, 964.
986, 991, 992, 996, 997, 1211, 1328 – 1329
Cel de-al Doilea Război Mondial şi 998.
1.000, 1003, 1010, 1012, 1013, 1027.
1028, 1030, 1036 – 1037
după 1945.1047, 1052, 1058, 1059, 1062.
1067, 1090 – 1091, 1100

Stalingrad, bătălia pentru (1942 – 1943)
1031 – 1032
Stalinism 961 – 962, 964 – 965, 1099 – 1100, 1101
Stanford, Universitatea 29 – 30 Stanisław August Poniatowski, rege al Poloniei 608, 610, 659 – 60, 663, 692, 719, 806 – 807
Stanisław, Leszczyński, rege al Poloniei
606, 653, 659
Staszic, Stanisław 611, 692
Formarea statului 456, 1268
Stauffenberg, Claus von 1040
Ştefan Báthory, rege al Poloniei 555.
1209
Ştefan IV Duşan, ţar sârb 389
Stein, Baron Karl von 611, 733
Steno, Nicolas 792
Stepanova, Elena 461
Ştefan II, papă 284, 286 – 287, 288 – 290
Stimer, Max 840
Stoicii 124, 126, 597
Stonehenge xv, 74, 76
Slopes, Marie 183 – 184, 958
Stradivarius, Antonius 592 – 593
Strasbourg 622 – 623
Tratative asupra reducerii armamentelor strategice (SALT) 1111, 1113 Tratatul pentru Reducerea Armelor Nucleare Strategice (START) 1113 Iniţiativa Strategică de Apărare (SDI) 1111
Streicher, Julius 1051, 1054
Stresemann, Gustav 942
Struensee, Johann Friedrich 640
Stuart, Charles Edward „Tânărul
Pretendent” 632, 657
Stuart, House of 545, 549, 628 – 629, 631.
632, 657
Stuart, James Edward, „Bătrânul Pretendent” 631,

632 Stubbs, George 688
Rutenia Subcarpatică 979, 995, 1249, 1314, 1315, 1316, 1317 Sudetenland (Regiunea Sudeţilor) 987, 989 – 990, 1049, 1317 Suetoniu 177
Suleiman Magnificul, sultan otoman 545, 560
Summertown, 1992.1130 – 1136 Superstiţia 983 – 984 Suvorov, Aleksandr 722, 726 Suedia
Creştinătatea şi 328
Războiul civil 504, 506, 554
Epoca modernă timpurie 553 – 554
În sec. XVIII 640 – 641
Războaiele revoluţionare franceze şi 717.
737
Cucerirea Norvegiei 737, 762 independenţa 553 perioada interbelică 977 liberalism 811 pierderea Finlandei 737 politica 940 – 941 după 1945.1087
Războiul de treizeci de ani şi 564, 565
Partidul Social Democrat din Suedia 940
941, 977
Elveţia 1257
Contrareforma 502
medievală 404
după 1945.1087
Reforma 488
Simbolism 157, 194 – 195, 710, 1228 – 1229
Sifilis 512
Siracuza 139 – 147
Siria 133, 148, 155, 252, 1069
Sătmar, Pacea de la (1711) 647
Szymborska, Wisława 1047 – 1048
Tacit, Corneliu 155
Taizé 1024 – 1025
Talleyrand-Périgord, Charles de 695, 752, 753, 762
Tamara, regină a Georgiei 335
Tamerlan 298
Tasman, Abel 511

Tasso, Torquato 482
Tatarstan 364, 816
Tawney, Richard 518
Taxare 159 – 160, 185, 240, 523, 618 – 619.
648, 771
Taylor, A.J.P. 4, 45 – 46, 895 – 896, 988 – 989
Tehnologie 706 – 707, 769, 1208.
1272 – 1273
Teheran, Conferinţa de la (1943) 1036.
1037 – 1038
Terorism 841
Tetzel, Johann 484 – 485
Cavalerii teutoni 359, 363, 364
Thales 119
Thatcher, Margaret 1075, 1116, 1119 Teatru (vezi Drama)
Teodosiu, împărat bizantin 211, 240, 259 Santorini (Thera) 92, 93 Termopile, bătălia de la (480 BC) 98 Războiul de Treizeci de Ani 563 – 565, 567 – 568
Tucidide 129, 132 Tiberiu, împărat roman 188 Tilly, Johann, General 564, 565 Tilsit, Tratatul de la (1807) 727, 733, 747 Timpul 66 – 70, 152 – 153, 267 – 268, 432.
434 – 435, 698, 1215, 1250, 1288 – 1289
Tišo, Josef 993, 1060
Titanic 796, 895
Tiţian, Tiziano Vercelli 481, 496
Tito, Josip Broz 1010, 1033, 1039, 1100.
1124
Titus, împărat roman 189 Tkachev, PN. 839 Tokai 77
Tone, Wolfe 637, 737 Torquemada, Tomas de 453 Tortură 543 – 544 Totalitarism 499, 944 – 949 Toynbee, Arnold 66 Comerţ 513 Tradiţie 708
Trafalgar, bătălia de la (1805) 726 – 727 Traian, împărat roman 189, 191 Transport 769 (vezi şi Canale, Comunicaţii, Cale ferată, Drumuri, Roma (antică) drumuri)
Transilvania 521, 560

Treblinka 706 – 707, 1016, 1018
Trent, Conciliul de la 496, 497, 545
Trevithick, Richard 682
Trieste 1059
Tripla Alianţă 871
Tripla Antantă 871
Tristan şi Isolda 223 – 224, 1208
Troţki, Leib Bronştein 894, 917, 919.
929, 931, 934, 959 – 960, 964
Troia 98
Truman, Harry 1047, 1062, 1063 Truman, Doctrina (1947) 1063, 10991100, 1109
Tuhacevski, Mihail 935, 941, 959
Tull, Jethro 680
Turgot, Jacques 602, 603, 605
Turcia, Republica 938
Turcii originile 298
selgiuci 298, 332, 333, 335 (vezi şi Imperiul Otoman)
Turner, J.M.W. 688, 1211 „Renaşterea sec. XII” 348 – 350, 361 Tyler, Wat 417
Incidentul U-2 (1960) 1111, 1112 Ucraina 1315 foametea 965
Ocupaţia germană în cel de-al Doilea Război Mondial 1013, 1015 Hatmanatul căzăcesc 655 independenţa (1991) 1126 chestiunea naţională 831, 833 naţionalism 828 originile 54 – 55, 334 religia 505
Războiul Civil Rus şi 928 – 929, 932 rusificarea 655
ocuparea de Cnezatul Moscovei 555556, 558
Foametea ucraineană 964 (vezi şi Rusia Kieveană)
Armata Insurecţională Ucraineană 1032, 1034 – 1035
Ulbricht, Walter 1061
Ulster 503, 549, 551, 636 – 637, 822, 831.
943, 1075, 1088
Unificarea bisericii (greco-catolice) 505 Unigenitus Dei filius, bula papală, 593, 621
Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS, 1923

– 1991) agricultura 961, 964, 1097 arhive 1014 – 1015 forţele armate 1095
lovitura de stat din august (1991) 1225 – 1226
Încorporarea Statelor Baltice 1009 încorporarea Bucovinei şi a Basarabiei 1009 – 1010
cinematografia 918 – 919 colectivizarea 961, 965 Partidul Comunist (COSS) 1093 – 1094, 1321
cultura 1098
destalinizarea 1091 – 1092
dizolvarea 1125 – 1126
economia 1096 – 1097
mediul 1097
expansiunea 1314
Cincinalele 961, 1096
formarea 932
„Glasnostul” 1121, 1122
Gulag 962, 963, 1330
Politica externă interbelică 986, 992
Perioada interbelică 959 – 962, 964 – 965
„Culacii” 964
Noua Politică Economică (NEP) 937, 960
Programul nuclear 1091, 1097 „Perestroika” 1106, 1108, 1121, 1126 Sistemul politic 1093 – 1095, 1321 Politica externă postbelică 1062, 1067 reînarmarea 961, 1111 religia 1098 – 1099
despăgubiri de război cerute Germaniei 1060
ştiinţa 1091
forţele de securitate 962, 1095 societatea 1095 – 6
Stalinism 961 – 962, 964 – 965, 1090 – 1091
Teroarea 962, 964
Comunismul de război 937
(vezi şi Comunism, KGB, Lenin, NKVD.
Stalin, Al Doilea Război Mondial)
Regatul Unit şi Europa 13
Comunitatea Naţiunilor Britanice 1069 Epurări 632
Sistemul Congresului şi 763

decolonizarea 1068 – 1069
societatea modernă timpurie 632
fondarea 628 – 629, 631 – 632, 1285
Războaiele revoluţionare franceze 721.
724 – 725, 726 – 727, 728
Hanovra, Dinastia 637 – 638
Politica imperială 851
Politicile interbelice 976 – 977
Criza din Iulie şi 877, 879 – 888
liberalism 802 – 803, 807, 810
rebeliunea luddiţilor 737
Epoca Napoleoniană 737
În sec. XIX 807, 810
după 1945.1074 – 1075
perioada de regenţă 737, 754
Naţionalism de stat 813
Mişcarea pentru dreptul la vot (sufragiul)
al femeilor 958
Războiul cu SUA 739, 742
Teritorii obţinute în urma Congresului de la Viena 762
(vezi şi Anglia, Irlanda, Irlanda de Nord, Scoţia, Ţara Galilor)
Organizaţia Naţiunilor Unite 1030, 1081, 1112
Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos, vezi
Ţările de Jos
Statele Unite ale Americii „Politica de izolare” 1063 Declaraţia de Independenţă 637 istoriografie 29 – 31
perioada interbelică 927, 942 – 943, 965 – 966
Doctrina Monroe 763
după 1945.1059, 1062 – 1064, 1070 – 1071.
1077, 1080 – 1081, 1109 – 1117
Războiul de Independenţă 637 – 638, 678
679, 689, 690
Primul Război Mondial 910 – 911, 914, 921
Al Doilea Război Mondial 1008 – 1009, 1028, 1030 – 1031, 1036 – 1048 Universităţi 361, 1248 Ugro-finic,

Grupul 219 Urban II, papă 345
Utopianism 444, 491, 836 – 837, 945 – 946 Utrecht, Uniunea de la (1579) 538 Ujhorod, Uniunea de la (1646) 505 Vagabondaj 535 – 536 Valentinian, împărat bizantin 240 Valla, Lorenzo 477
Valmy, bătălia de la (1792) 697, 719, 721
Valois, Casa de 408, 420, 421, 426, 539
Valtellina 537 – 538, 1219
Vandalii 215, 222, 229, 242
Vasiliev, Alexei 1011
Vatican, Cetatea 944, 1089
Vauban (vezi Le Peste)
Velázquez, P. 1210 Veneţia, Republica Cruciadele şi 359 – 360 cesiunea 345, 715 Imperiul 1255 Evul Mediu 344 – 345, 419 Verdun
Bătălia de la 905 Tratatul de la (843) 306, 313 Vergniaud, Pierre 702 Verlaine, Paul 862
Versailles, Tratatul de la (1919) 927, 941, 942, 949, 986
Vespasian, împărat roman 189 Vespucci, Amerigo 511 Vico, Giambattista 603, 611, 683, 686 Victor Amadeus II, duce de Savoia 638
Victor Emanuel II, rege al Italiei 824 Victoria, regină a Marii Britanii 1300 – 1301
Vidal de la Blache, Paul 47, 955 – 956 Viena
Congresul de la (1814 – 1815) 738, 761, 762
la 1900.849 – 850 comunitatea evreiască 849 – 850 Şcoala 483
asediul (1683) 641, 643, 657 Universitatea din 646 Vikingii 293 – 294, 306, 308, 309 (see also Normans)
Vilnius 660 – 661, 739
Vergilius Maro 177 – 178
Visegrád, Grupul de la 1128
Vizigoţii 215, 224, 229, 232, 234
Valahii 244, 389
Vlad III, prinţ al Valahiei 449

Vladimir, prinţ al Kievului 326
Vlasov, Andrei, General 1016, 1045
Volga, Bazinul 63, 65
Voltaire, François-Marie Arouet 601.
605 – 606, 611, 664, 1210
Vorkuta 49, 963
Vîşinski, Andrei 1053, 1055
Waffen-SS 1016, 1017, 1059, 1326 – 1327
Wagner, Richard 230 – 231
Wagram, bătălia de la (1809) 728
Ţara Galilor
Evul Mediu Timpuriu 310
Eisteddfod 817, 829
Anexarea engleză a 310, 408, 425, 549
medievală 309, 425
Metodism 595
Renaşterea naţională 595
Wałęsa, Lech 1108, 1122, 1124
Walewska, Maria 726
Wallace, William 408 – 409
Valahia, Principat 644
Wallenberg, Ralph 1021
Wallenstein, Albrecht von 564
Wallerstein, Immanuel 583 – 584
Wannsee, Conferinţa de la Conference
(1942) 1016, 1018
Război 172, 345 – 348, 440, 521, 661, 715, 780, 865 – 875, 1212, 1266 – 1267, 1282 – 1283
(vezi şi Istorie militară)
Războiul de devoluţie 624 Războiul celor Două Roze 425 – 426 Varşovia, Marele Ducat al 729, 736 – 737, 754
Revolta din ghetoul Varşoviei (1943) 1018
Varşovia, Pactul de la 1095, 1100, 1102, 1106, 1123
Revolta din Varşovia (1944) 1041 – 1042
Washington, Acordul Naval (1921) 941
Waterloo, bătălia de la (1815) 761

Watt, James 680
Weber, Carl Maria von 688
Weber, Max 507, 518
Weimar 786, 941
Wellington, Duce, Arthur Wellesley 728.
736, 744, 754, 761, 762
Wells, H.G. 860
Polabii, Crusada 362, 1207
Wesley, Charles 595
Wesley, John 594 – 595
Uniunea Vest-Europeană (WEU) 1084.
1334
West, Benjamin 614 Westermann, General 705, 711 „Civilizaţia occidentală” 19 – 31, 37, 38, 146, 1230
Europa Occidentală (după-1945) agricultura 1081 comunicaţii 1081
politicile actuale 1068 – 1070, 1071 – 1076.
1118 – 1120, 1126 – 1129
demografie 1080
economie 1080 – 1081, 1082
media 1077
filosofie 1076 – 1077
religie 1078 – 1079
ştiinţă 1076, 1081
societate 1077 – 1078
Westfalia, Regatul 729, 733
Westfalia, Tratatul de la (1648) 554, 565.
567, 568
Wettin, Casa de 395 Grâu 75 – 76 Peruci 629, 810
Muntele Alb, bătălia de la (1620) 564 Wiesenthal, Simon 1034 – 1035 Wilde, Oscar 862
Wilkins, John 509
William, duce al Normandiei („Cuceritorul”) 339 William Ockham 433 William Taciturnul, prinţ de Orania 527529, 536, 538
William I, rege al Prusiei, împărat al Germaniei 824,

826, 868 William II, conte al Olandei 376, 876 – 877 William II, împărat al Germaniei 854, 910, 925
William III de Orania, rege al Angliei
624, 629, 631
William V de Orania 690
Wilson, Thomas Woodrow 910 – 911, 921.
925, 927
Winckelmann, Johann Joachim 95, 97 Windsor, Casa de 808 – 810, 1300 – 1301 Vin 77
Vrăjitorie 437, 566 – 567 Vitellius 436
Witkiewicz, Stanisław 953 Wittelsbach, Casa de 395, 429, 1261 Vladislav, rege al Poloniei 555, 558 Femeile 72 – 73, 123, 774, 958 Woolf, Virginia 892 Wordsworth, William 682 – 683 Consiliul Mondial al Bisericilor 923 Primul Război Mondial I consecinţele 925 – 6 campania din Balcani 907, 921 Ofensiva Brusilov 903 Puterile Centrale 901 – 902, 903, 907, 910, 914, 921, 925 laşitate 911
Frontul de Est 903, 907, 921
Puterile Antantei Powers 881, 891, 902.
907, 909, 911, 914, 921
Bătălia de la Gallipoli 907
Frontul italian 907, 909
Criza din Iulie 875, 877, 879 – 896
Frontul levantin 907, 921
medicina 908
Teatrul de luptă din Mediterană 907 Strategia militară 902 Bătălia navală 909 – 910 originile 879 – 896 Conferinţa de Pace 926 – 928 Scopurile războiului 901 – 902
Frontul de Vest 902 – 903, 904, 905, 921 (vezi şi Revoluţia rusă, Sarajevo, Verdun) Al Doilea Război Mondial consecinţele 1058 – 1061 campania din Balcani 1010, 1012, 1039 Bătălia Atlanticului 1009, 1028 – 1029 Bătălia Angliei (1940) 1008 Ofensiva de bombardare 414 – 415, 1029 – 1030
Colaborare 1015 – 1016, 1017, 1019 – 1020, 1033,

1060 – 1061, 1326 – 1327 Debarcările din Normandia 1039 – 1040 Dunkerque 1006
Frontul de Est 1.000 – 1005, 1004 – 1005, 1009 – 1012, 1011, 1013 – 1016, 1017, 1022, 1026 – 1027, 1031 – 1035, 10341035, 1036 – 1037, 1038 – 1039, 10411042, 1042 – 1045, 1043 – 1044 Intrarea SUA în război 1027 – 1028 Purificarea etnică 1034 – 1035 înfrângerea Franţei 1006 Marea Alianţă 1028, 1030, 1036 Campania din Italia 1030 – 1031 Eliberarea 1009, 1017, 1027, 1032, 1038, 1039 – 1040, 1041 Ţările de Jos 1006, 1042 Războiul naval 1008 – 1009 Africa de Nord 1009 Campania din Polonia 997 – 998, 1001 – 1002
repatrierea 1046 – 1047
Mişcările de rezistenţă 1032 – 1033
Scandinavia 1003, 1005 – 1006
Crimele de război 1004 – 1005, 1034 – 1035
Războiul de lamă 1003
(vezi şi Germania (Al treilea Reich).
Holocaust, Stalingrad, URSS)
Organizaţia Sionistă Mondială (W.Z.O.) 846
Scrierea 241, 1217, 1226 – 1227, 12341235, 1242 – 1243
Wrocław (Breslau) 622 – 623, 1060 Wycliffe, John 403, 404 Xenofobie 103, 817, 822, 850, 922, 945 Xenofon 132
Ialta, Conferinţa de la (1945) 1036, 1042.
1044, 1061, 1110
Elţîn, Boris 1125, 1126
Ejov, N.I. 964
Tineret, Planul (1929) 943
Iugoslavia 1319
Istoria antică 186
Cetnicii 1010, 1032, 1033
Războiul Civil 1124
fărâmiţarea (1941) 1010
fărâmiţarea (1990) 1124
Interbelică 979

Partizanii 1010, 1033, 1039
După 1945.1100
Ustaşii 1010
(vezi şi Bosnia, Croaţia, Macedonia, Muntenegru, Serbia, Slovenia)
Zaharia, papă 284, 286 Zadruga 390 Zeus 263
Statuia lui Zeus din Olimp 263 Jukov, Gheorghi, mareşal 998, 1031, 1042, 1045
Sionism 822, 828, 845, 846, 847, 978 Zoe, împărătească bizantină 318 Zosimus, mitropolit al Moscovei 462, 466
Zweig, Stefan 893 – 894 Zwingli, Huldrych 488, 490, 492

1. Călătoria Europei

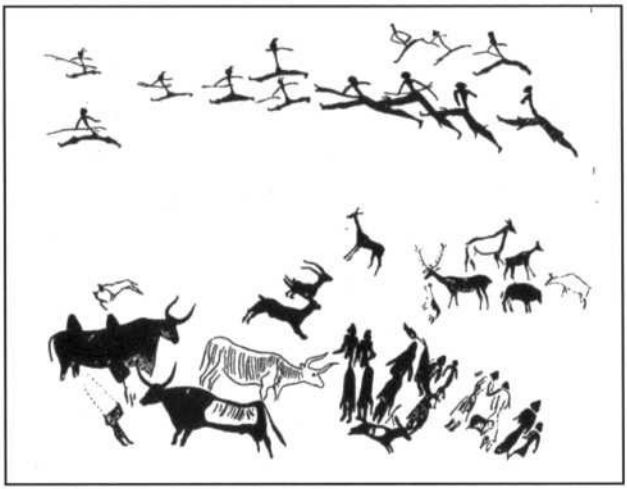

3. Pescar minoian

4. Prinţ din Cnossos

5. Symposion – Un banchet

6. Etruscheria

7. Idilă arcadiană

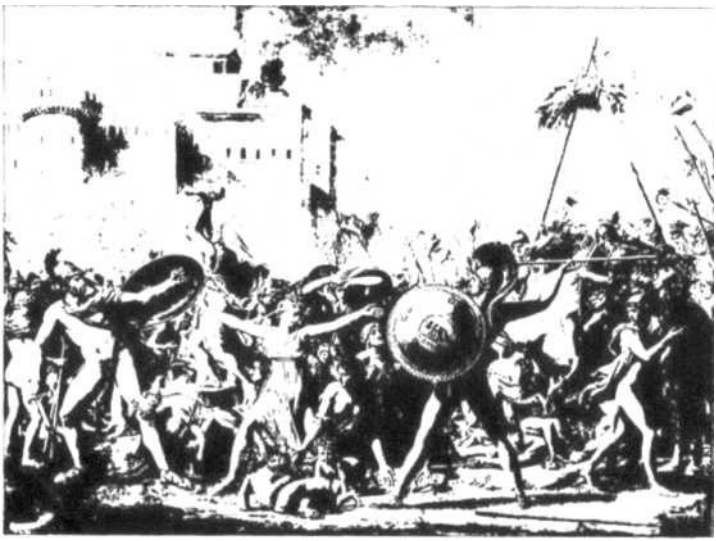

8. Răpirea sabinelor

10. Attila invadează Roma, 452 d.Hr.

11. Ortodoxie Răsăriteană

12. Ascetism occidental

13. Donaţia lui Constantin

14. Liturghia slavonă

16. Sf. Augustin

17. Sf. Carol cel Mare

DACES
HALL
heus

9. Sfinţii Ioan Botezătorul şi Ieronim
20. Matka Boska

22. Sf. Luca – icoană pictată pe lemn

24. Omagiu lui Otto III

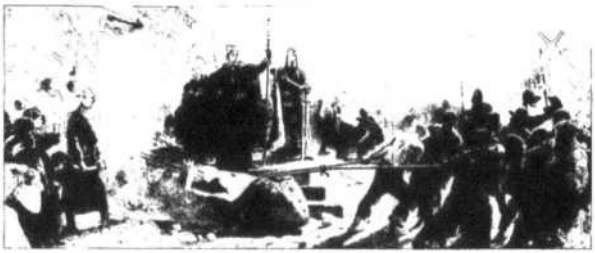

26. Cruciada wendă

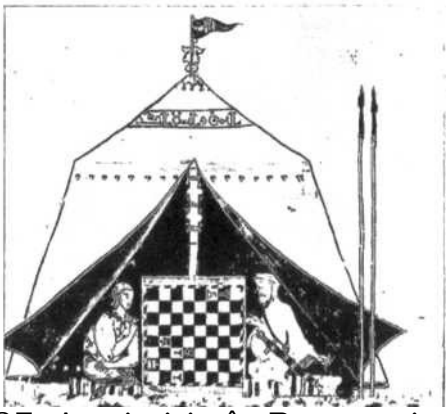

27. Armistiţiu în Reconquista

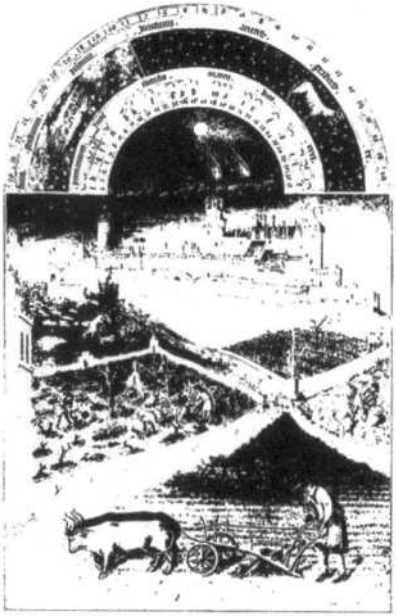

29. Plug cu brăzdar de fler

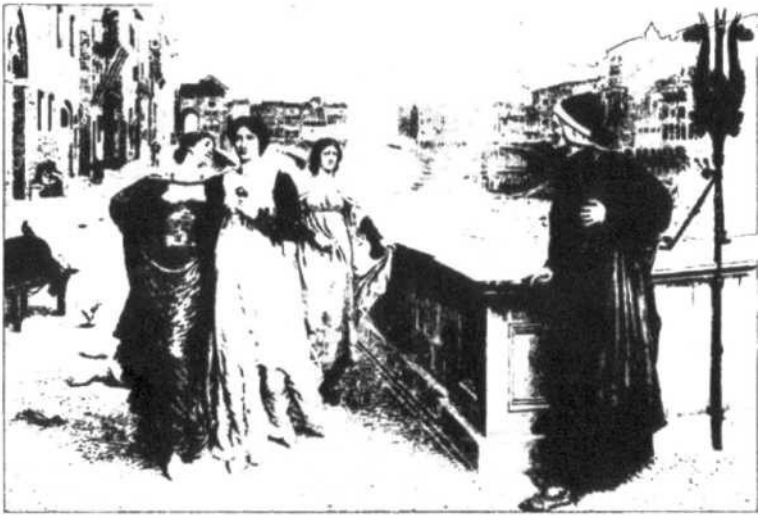

31. Dante îndrăgostit

33. Sf. Francisc binecuvântează păsările

35. P ca w

37. Nobil din Apus în veşminte din Răsărit

38. Venus

40. Alegorie

42. Luther intră în Worms, 1521

44. Imaginea gloriei trecute

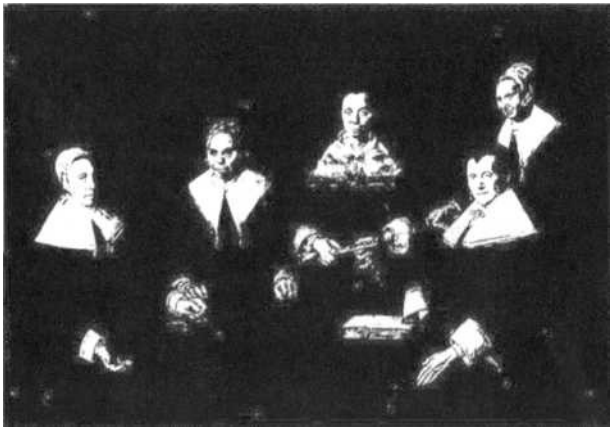

45. Comisia guvernatorilor

46. Sărbătoare moscovită

48. Filosoful fără pantaloni

50. Stăpânii mării

nu
LIJ
55. Mamă

56. Republican

57. Prietenul copiilor

59. Rătăcitorul etern

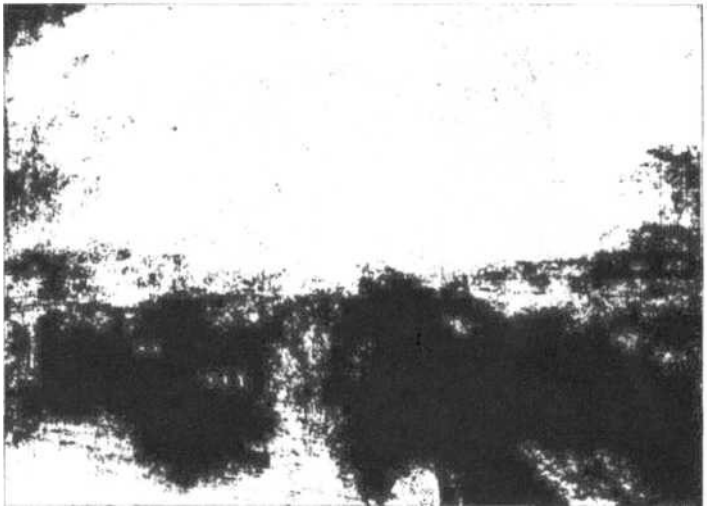

61. Nu ne vom preda

62. Hellas independent

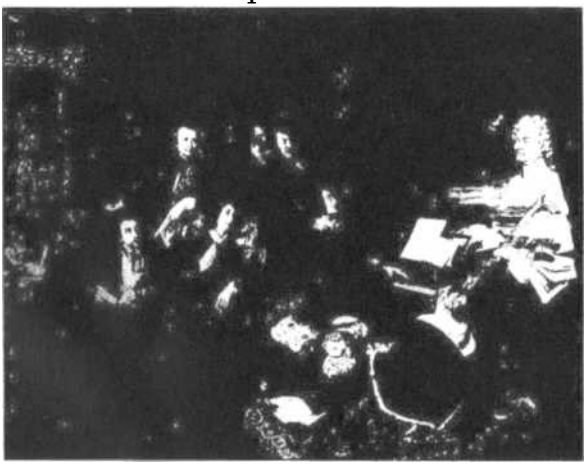

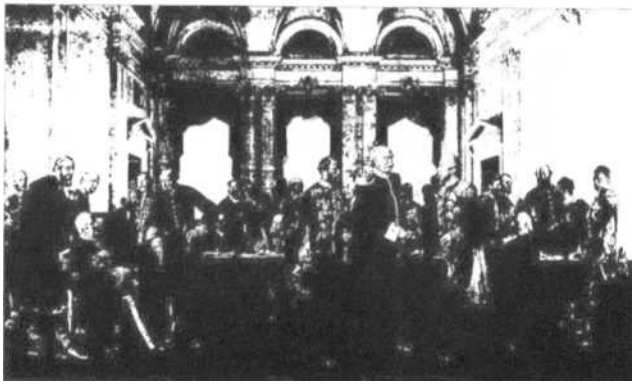

64. Acordul Europei

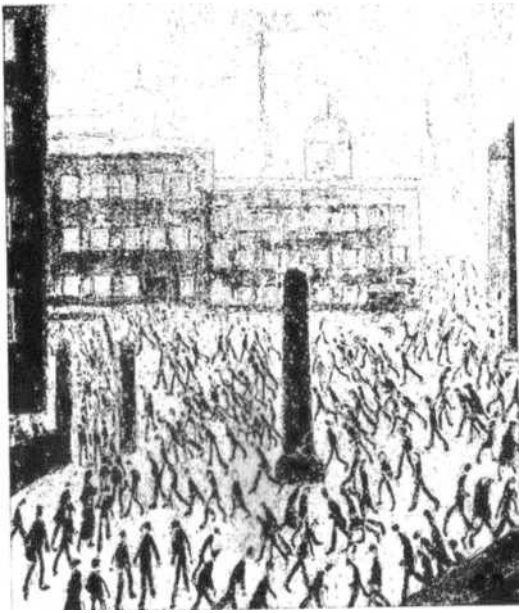

66. Murdărie industrială

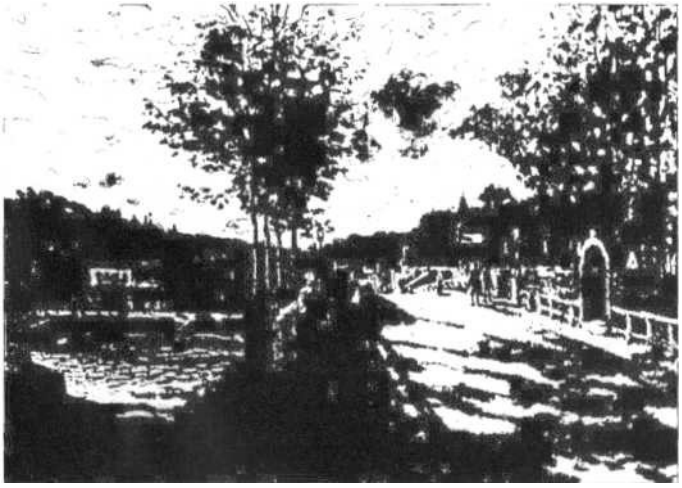

68. Primitiv

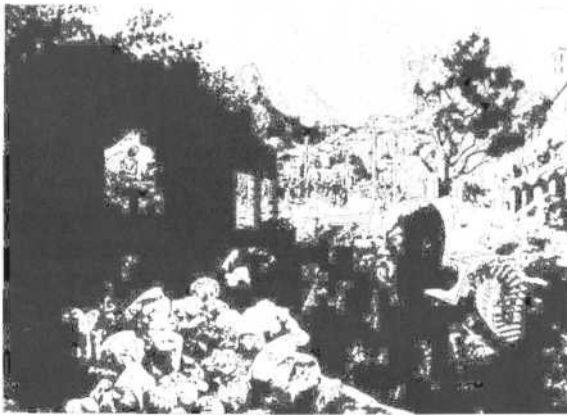

69. Suprarealism

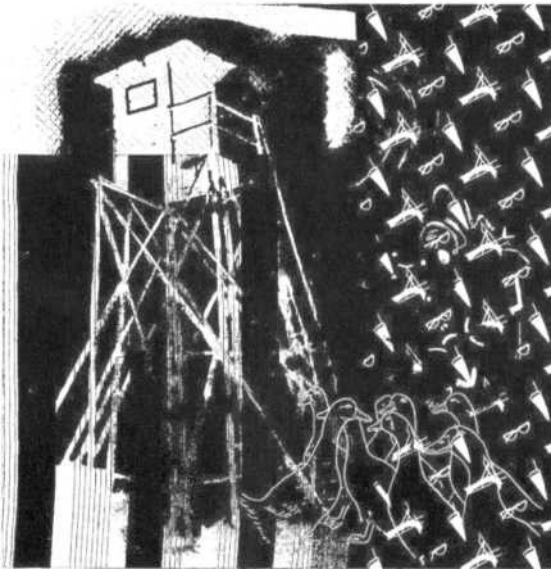

71. Europa divizată